
DVQVE·DE·OSVNA

Philippe Sculp.
Ioh. Rosini
ROMANARUM
antiquitatum
corpus absolutissimum
cum notis doctissimis
Thomæ Dempsteri I.C.
et æneis figuris accuratissimis
TRAJECTI ad RHENUM.
Apud GUILIELMUM vande WATER,
CIƆ IƆ CCI.

JOHANNIS ROSINI
ANTIQUITATUM ROMANARUM
CORPUS ABSOLUTISSIMUM,
CUM NOTIS

Doctissimis ac locupletissimis

THOMÆ DEMPSTERI J. C.

Cui accedunt

PAULI MANUTII LIBRI II.

DE LEGIBUS, ET DE SENATU,

Cum ANDREÆ SCHOTTI ELECTIS,

I. DE PRISCIS ROM. GENTIB. AC FAMILIIS.
II. DE TRIBUBUS ROM. XXXV. RUSTICIS ATQUE URBANIS.
III. DE LUDIS FESTISQUE ROM. EX KALENDARIO VETERE.

Cum Indice locupletissimo Rerum ac Verborum, & æneis figuris accuratissimis Urbis, &c.

Editio postrema, ab innumerabilibus erroribus repurgata.

TRAJECTI ad RHENUM,

Apud GUILIELMUM vande WATER, Academiæ Typographum. M. DCCI.

SEVILLA

VIRIS

Nobilissimis, Gravissimis, Amplissimis,

D. D. PETRO HAAK de JONG,

ET

D. D. CORNELIO LITH de JEUDE,

URBIS TRAJECTINÆ

CONSULIBUS,

OMNIS RECTI ARBITRIS,

JUSTI ET HONESTI CULTORIBUS,

LITERARUM PATRONIS,

PATRIÆ PATRIBUS.

Antiquitates Romanæ, hoc in opere, tanquam quodam fasciculo, comprehensæ quanto semper fuerint in pretio, & quanto studio ab omnibus omnium plagarum populis, apud quos studia & artes politiores vigent & florent, fuerint quæsitæ, docent nos tot earum repetitæ editiones. Princeps editio, quæ sæculi proxime elapsi anno duodecimo Lutetiæ Parisiorum prodiit, quamque

 doctis-

doctissimus Jurisconsultus Thomas Dempsterus doctissimis suis commentariis illustravit, Serenissimi Principis Jacobi primi Magnæ Britanniæ Regis nomen & titulos sua fronte referebat. Exinde multi Typographi, tum in Belgio, tum extra Belgium qui habitant, illas aptiori methodo disposuerunt, variisque opusculis eodem spectantibus auxerunt, elegantissimis figuris in æs incisis ornarunt, viris Europæ principibus dedicaverunt, & manibus pedibusque obnixe omnia fecerunt, ut omnibus, in quorum inciderent manus, placerent. In hac editione nova quid nos præstare conati fuerimus, proclive erit cognoscere cui illam evolvere non fuerit grave.

Hanc *Viri Nobilissimi, Gravissimi, Amplissimi* omni animi summissione Vobis offerimus & sacramus. Et, ut illam Vobis offerremus, sonticæ nos impulerunt causæ. Illarum prior & præcipua est hæc. Estis *Viri Nobilissimi, Gravissimi, Amplissimi* Musarum Mecœnates & Patroni, & viros eruditos almo sinu fovetis, & beneficiis oneratis: omni quoque animi contentione id agitis, quod Civitatis Trajectinæ Academiæ celeberrimæ amplificandæ & illustrandæ facere videtur: cujus specimina temporibus elapsis multa vidimus, quotidie plura videmus, & posteros prodeuntibus tem-

temporibus longa annorum ſerie plurima viſuros auguramur. Accedit illi & altera. Multa beneficia *Viri Nobiliſſimi*, *Graviſſimi*, *Ampliſſimi* in me, civem quidem veſtrum, ſed immerentem contuliſtis. Imo, quid dico? cum Academiæ veſtræ Typographus ex urbe veſtra, cujus per multos annos domicilio uſus fuerat, in aliam, altero ab hinc anno, demigraſſet, inclytus Reipublicæ Trajectinæ ſenatus Viris Nobiliſſimis, Graviſſimis, Ampliſſimis, D.D. Arnoldo Spoor & D.D. Caſparo van Royen Conſulibus juſſit me illi ſuccedere. Ne itaque hominis ingrati, *quo nihil eſt impenſius*, ut ait Comicus, notam incurrerem, hoc tenue & levidenſe munuſculum Vobis *Viri Nobiliſſimi*, *Graviſſimi*, *Ampliſſimi*, offerre volui. Accipite hoc vultu ſereno, & placido *Viri Nobiliſsimi*, *Graviſsimi*, *Ampliſsimi*, tanquam grati animi τεκμήριον aliquod. Quod ſi feceritis, mihi gaudebo, & Deum ter Optimum Maximum, ut ad urbis & Academiæ ſalutem Vos diu ſuperſtites & incolumes conſervet, ſupplex venerabor.

Viri Nobiliſſimi, *Graviſſimi*, *Ampliſſimi*,

Vobis devotiſſimus cliens
GUILIELMUS vande WATER.

LECTOREM BENEVOLUM

SALVERE JUBET

SAMUEL PITISCUS.

ntiquitatum Romanarum commentarios saeculis proxime elapsis certatim scripserunt viri egregia eruditione clari, & prisca doctrina pollentes. Plerique diffusioribus commentis magna, imo ingentia volumina impleverunt, & tenuioris fortunae homines, qui in tam lauta & bene uncta parte non erant, ut tanti pretii libros aere suo sibi comparare possent, ab illorum lectione absterruerunt. Quod sentiens vir doctissimus, quo ante centum annos & si quid amplius, provinciam doctoris cum in Ratisbonensi schola suscepisset, nemo fere, Illustrissimo Casparo Barthio judice, minore ambitione utilius & planius res priscas juventutem docuit, Johannes Rosinus Isenaco-Thuringus, horum fere omnium per otium, quo alia studia interpellabat, cognitione quaeque dignissima excerpsit, &, omissis quae cognoscendi voluptate jucunda non erant, breve hoc veluti florum, quod iterata hac editione exhibet Typographus, corpusculum fecit. Hoc nasuto critico, Thomae Reinesio, qui putavit neminem vel sapere, vel scribere praeter se, quemque stolidae hominum adulationes mirum quantum inflarunt, ut de Heinsio Gebhardus; & aliorum scripta destringere, illisque vitia imponere, sed in illis reprehendendis, arbitro Jacobo Perizonio, Academiae Lugduno-Batavae columen qui cluet, modum plane excedere consuevit, approbare non potuit. Haec enim sunt ejus in variis lectionibus. Rosinus in quodvis opus condemnandus potius fuit, quam ad Romanas Antiquitates digerendas admittendus: adeo nihil sani ubique fere docet, nisi cum auctores integros describit, & nihil de suo inculcat: quam primum autem vel tantum excerpta dat, vel è suo penu aliquid, nugas blatit & meras imperitias. *Doleo defuncti vicem, cujus nomini tam nigrum theta affixum video. Sed finge, nihil de suo addidisse, verum in aliorum scriptis evolvendis, excerpendis, disponendis desudasse Rosinum. Plagii certe, hoc modo dum scripsit, non est reus, nam ex quibus profecerit, & sua transscripserit, in singulis praefationibus lectorem sedulus monet. Et sunt, qui putant se de publico mereri, dum aliorum labores, licet vix inspexerint, certe non legerint, typis describendos typographis committunt, aeque ac illos, qui laboratos, quos in scriniis habent, libros emittunt. Quod si verum, hoc convicio correptus non exagitandus, sed laudibus onerandus fuit, qui tot doctorum opera sudata evolvere, & recta methodo aerumnabili labore disposita publicare non dubitavit Rosinus.*

Fac

Fac quoque plus vice simplici, dum hæc scriberet, errasse Rosinum Illum in qualicunque hac pro illo apologia ab omni peccato absolvere nec volo, nec possum. Sed, an errare non est humanum? An non quisque suos patitur manes? Quotusquisque est etiam doctiorum, qui & dum fuerunt, & dum esse desierunt, si sensus conditis maneret, sua scripta ab illis, qui nihil possunt nisi meliores carpere, Theonino dente lacerata esse non quererentur? Castigabiles quoque errores in Reinesii scriptis, dum illa evolverem, observavi, & ab aliis, qui me doctiores divam Criticen colunt, observatos vidi. Sed mitto actorem hunc molestum. Probaverunt enim, qui Reinesio non decedunt, multi viri docti. Horum alii, ubi recentiores laudant scriptores, etiam Rosinum laudant. Illos omnes referre longum foret, nec memoria mihi dictaret. Ut dictis fidem faciam, laudant illum Johannes Petrus Bellorius, Nicolaus Bergierius, Johannes Andreas Bôsius, Augustus Buchnerus, Johannes Faes, Henricus Christianus Henninius, Fridericus Hildebrandus, Johannes Jacobus Hofmannus, Josephus Laurentius, Martinus Lipenius, Famianus Nardinus, Johannes Schefferus, Sertorius Ursatus. Alii non contemnendis illum laudibus ornant & elogiis, lectoremque ad ejus scripta ablegant. Ex multis hi sufficient. Johannes Guilielmus Stuckius in Sacrorum, Sacrificiorumque gentilium Descriptione: Hæc omnia diligenter quoque & accurate collegit ex Antiquitatum scriptoribus vir doctissimus Johannes Rosinus. *Lampertus Alardus in Valerium Flaccum.* Quod cum cura probat Rosinus in Antiquitatibus Romanis, ad quem invises si lubet. *Josua Barnes in Euripidis Electram.* Hoc in loco ritus sacrificandi describitur. Vide Johannis Rosini Antiquitates Romanas. *Johannes Clericus in Arte Critica.* Nullus antiquus scriptor unus omnia, aut pleraque hujusmodi uno opere complexus est; & coacti sunt recentiores ex omnibus colligere plenam, quantum potuit, Romanarum consuetudinum & opinionum descriptionem. Utilem operam huic rei navavit Johannes Rosinus, quem suis Παραλιπομένοις illustravit Thomas Dempsterus, unde conflatum est Antiquitatum Romanarum corpus. *Johannes Andreas Bosius de Comparanda Eloquentia Civili.* Iterum hic subsidiis opus, quibus observatio hæc juvetur, & facilior sit. Quantum ad ritus antiquos, in rebus Romanis Antiquitates Johannis Rosini cum Paralipomenis Thomæ Dempsteri utiliter adhibebuntur. *Idem in Exercitatione historica de Pontificatu Maximo Imperatorum Romanorum.* E quibus nunc laudare possum, qui isthæc meditanti obviam fuere, doctissimos clarissimosque viros, Johannem Rosinum.... *Olaus Borrichius in Dissertatione de antiqua urbis Romæ facie.* Si quis in ipsa Urbe priscam Urbis faciem contemplari desideret, vocandi sunt in subsidium Antiquarii mortui, Rosinus.... *Octavius Falconerius in Dissertatione de*

Pyramide C. Cestii Epulonis. Defendit illos sat validis argumentis Rosinus. *Johannes Faes ad Gyraldum de sepeliendi ritibus.* Hoc institutum ad Valerium Poplicolam referunt, de quo Plutarchus in ejus vita, & Johannes Rosinus Antiquitatum Romanarum v. 39. in consilium adhibeantur. *Probaverunt, qui diurna nocturnaque manu triverunt, studiosi lectores. Hoc nos docent tot editiones, quæ una ætate & quod excurrit prodierunt, in folio Basiliensis* 1583. *Parisiensis* 1613. *in quarto Lugdunensis* 1606. *Coloniensis* 1620. *Genevensis* 1622. & 1640. *Lugdunensis* 1663. & 1685. *Hæc in antecessum te scire volui B. L. In hac nova quid præstiterim, tandem paucis accipe. Thomas Dempsterus vir multiscius, quia multæ lectionis & tenacissimæ memoriæ meditabundus auctores, quos laudat, nec evolvisse, nec inspexisse; sed solius memoriæ beneficio nixus omnia, ut è calamo fluxerunt, quod se facere consuevisse alicubi agnoscit & jactat Nobilissimus Barthius, in chartas conjecisse videtur. Sunt adeo lacera, adeo luxa, adeo confusa & indistincta, quæ advocat, veterum, præcipue Græcorum testimonia. Istorum vix decimus est, quem integre laudat, scriptorum. Sed panno tam nobili aut de suo quid addit, aut mala forfice quid aufert & resecat, minimum ordine, quem fallax memoria calamo suggerit, disponit. Johannes Rosinus, Thomas Dempsterus & Paulus Manutius, cujus libros de Legibus & Senatu ad calcem operis adjectos vides, laudant ea, quæ apud scriptores, quos laudant, sed non loco, quem indicant, inveniuntur: imo hunc, cum illum laudare debuissent, laudant scriptorem. Exempla ex multis pauca fidem facient.* Lavatio Deûm matris est hodie, Jovis epulum cras est.... *Arnobium adversus gentes scribere libro secundo totidem elementis scribit Rosinus* IV. 3. *scribit hoc Arnobius lib.* 1. *pag.* 7. *De* legibus sumptuariis *ex Macrobio Saturn. libro tertio cap.* 17. *multa adfert Rosinus* VIII. 13. *Sed de illis agit Macrobius libro secundo cap.* 13. & *liber tertius, à Rosino laudatus duodecim capitibus absolvitur. Gallum gallinaceum Latonæ amatum fuisse apud Ælianum legi in Varia Historia scribit Rosinus II.* 19. *Legitur apud illum de Anim.* 4. 29. Templum *Martis bis* Ultoris ad similitudinem Jovis Feretrii factum *memoriæ prodidisse Dionysium libro* 54. *scribit Rosinus II.* 10. *Prodidit autem Dio lib.* 53. *pag.* 526. *A.* & *Dionysius, quod qui illum à limine salutaverunt probe norunt, undecim duntaxat libros posteritati reliquit.* Reginæ sacrorum, quo nomine Regis sacrorum uxor appellabatur, *meminisse Plutarchum in* 4. *Saturn. cap.* 15. *scribit Rosinus III.* 25. *meminit illius Macrobius Saturn. lib.* 1. *cap.* 15. Illa gerat vestes tenues.... *legi apud Tibullum libro primo eleg.* 3. *scribit Dempsterus* V. 31. *Legitur apud illum lib.* 2. *eleg.* 6. *num.* 18. Obvolvere quod antiqui obnubere vocarunt, ob quam causam legem quoque parentam jubere caput ejus obnubere.... *apud Festum legi lib.* 13. *in voce* obvolvere *scribit Dempsterus* VIII. 31. *Legitur apud illum lib.* 12. *in voce* nuptias. Sudibus inter se in modum

modum justæ pugnæ concurrere *scribit Dempsterus* x. 10. *legi apud Livium l.* 3. *dec.* 9. *Legitur apud illum dec.* 3. *lib.* 6. Summissos enses nequicquam, amentaque dextris Laxa tenens *Juvenalis esse carmen l.* 12. *num.* 441. *scribit Dempsterus* x. 29. *Est Statii carmen Theb. l.* 12. *n.* 723. Nominatæ Consulibus provinciæ sunt, Sicilia Scipioni extra sortem.... *apud Livium lib.* VIII. *legi scribit Manutius de Legibus cap.* 2. *Legitur apud illum l.* 28. *c.* 38. Ut Deos fruge colerent, & mola salsa litarent, *apud Plinium l.* VIII. *c.* 2. *legi scribit Manutius l. l. Legitur apud illum l.* 18. *c.* 2. Patres legem Cinciam flagitant, *apud Tacitum Annal. lib.* XIII. *legi scribit Manutius de Legibus cap.* 17. *Legitur apud illum l.* 11. *c.* 5. §. 3. *De* Palilibus *scribere Ovidium Fast.* 15. *scribit Manutius de dierum ratione pag.* 900. *Scribit de illis Fast.* 4. *n.* 721. *His & similibus pudendis erroribus tum imperitia typothetarum, qui homines sunt illiteratissimi, tum inscitia emendatorum, qui sæpius sunt homines bonarum artium infrequentissimi, operasque quia pro pane locant, minimo locant, gratiam tuam negligunt, &, ut canes fugientes bibunt è Nilo, omnia perfunctorie & festinanter percurrunt, & exinde errores in editionibus prioribus commissos non tollunt, sed in posterioribus multo plures addunt, quibus libros recensendos tradunt bibliopolæ nimis ad rem attenti, qui satis habent minus accurate editos, dummodo ingens ex illis ad se redeat lucrum, in lucem prodire, etiam in editione principe Parisiensi multi alii, imo fere innumerabiles accesserunt, & ex illa in sequentes, ut solet, manarunt. Hinc novissima illa Lugdunensis, in quam omnium editionum errores, ut nautea in sentinam, confluxerunt, ita est erroribus deformata, ut omnem amiserit gratiam, & vix ullius sit usus. Ex illa ad quatuor millia errorum sustuli. Nec tamen omnes me sustulisse jacto. Quis enim in aliorum vitiis tam acutum cerneret, ut nihil, emendandum quod quidem esset, ejus oculos fugeret? Præcipue in operibus, in quibus innumeri ferme scriptores Latini & Græci ad testimonium citantur: Illos, quos sustuli, ut commode tollerem, evolvi omnes scriptores Græcos, quos testes laudat Dempsterus, & illorum etiam interdum varias editiones, paucis, quos in hoc tempus oculis subjicere non licuit, exceptis: Latinos quoque non omnes; sed quos perperam advocari Cynthius aurem vellit & admonuit. Manutii quoque de Legibus & Senatu libros eadem opera evolvi: an sana essent, quæ adferrentur, veterum testimonia inquisivi: allata locis, quibus apud veteres leguntur, illis mota reposui: capita, paragraphos, numeros, ut, si ipsos fontes adire suave tibi fuerit, minore cum labore invenias, adjeci: contextum in capita secui, & singulis capitibus, ut, quid illis doceatur, prima fronte cognoscas, summaria præmisi: veterum verba ipsa, ut, quæ illorum, quæ Manutii sint, commodius discernas, cursivis, ut amant bibliopolæ loqui, literis describi jussi. Hisce vale B. L. & conatibus nostris fave.*

Potentissimo Augustissimoque

PRINCIPI
JACOBO I.
MAGNÆ BRITANNIÆ, &c.
MONARCHÆ.

Domino suo Clementissimo æternum obsequii Monimentum.

THOMAS DEMPSTERUS à MURESK D.D.

DELIBERANDUM diu mihi non fuerat, DOMINE cui L. M. ex SC. formula, ANTIQUITATEM meam nuncuparem, soli tuæ Augustissimæ Majestati debitam: alium nec volui, qui Mecœnatem quærebam, nec potui, in hæreditario tuo regno natus, nec debui, nomen operi conciliaturus. Genium destinare, cujus sacrario hoc clientelæ anathema, hanc propensioris observantiæ tabulam suspenderem, in quo mirabili mixtura eruditio magnitudinem ornaret, & pari gradu eruditionem magnitudo attolleret. A te sentire Pythagoras, explicare Plato, dividere Socrates, vernare Hortensius, irasci Demosthenes didicissent: Tecum potentissimi in Europa principum regendi amussim communicent, à te privatorum eruditissimi sancte philosophandi præcepta petant. Opera, quæ admiratione dignissima, in utroque genere, omnium manibus teruntur, tam tenui non egent commendatione. Eat nunc anxia doctorum sedulitas, & te ἔμψυχον
Eunap. in Longino. βιβλιοθήκην, miretur, qui illud Juliani (qui memoriæ dolium dictus est) jure usurpare potes ἐμοὶ δὲ βιβλίων κτήσεως ἐκ Παιδαρίου δεῖνος ἐντέτηκε πόθος. Et ego doctis-
Epist. ad Ecditium. simo Regi meos in illustranda ornandaque Antiquitate conatus, æstimatori æquissimo, inscribere verebor?

Accedebant ad hæc, DOMINE, patris mei seu vota, seu imperia; qui nuper nec sordidæ, nec novæ familiæ possessor, BANFIÆ insuper & BUCHANIÆ, tua, majorumque tuorum munificentia præfectus atque Irenarcha, parricidio primum domestico, inauditoque hactenus filii sui scelere, ac mox magnatum quorundam impotenti factione oppressus, omnibus non modo honoribus exutus, sed & hæreditario spoliatus patrimonio, viginti pene retro actis annis, regiæ justitiæ vindicem manum implorat. Et parricidam quidem ante sedecim annos, Abredoniæ inquiri præsens imperasti, adducentique ingentia præmia pollicitus, ut de cætero bene speraremus, effe-
Synes. Epist. 156. cisti. Et quia τὰ δίκαια χρῄζει συμμάχων, καὶ γίγνοιντ' ἂν οἱ βοηθοῦντες αὐτοῖς εὐδαίμονες τοῖς ὀρθῶς ἔχουσι συμπονοῦντες, tu nobis πρόβολος esto, & nos Hortalos tu Augustus leva, & veterem prohibe interire familiam. Hæc à tua clementia majores nostri

nostri Buchaniæ STUARTI, SCHRIMGERI, FORBASSI, & LESLÆI, devota sceptro tuo capita, junctis mecum votis, supplices contendunt. *Tacit. lib. 2. Annal.*

Movit Patria, civesque ac subditi tui, ut qualecunque hoc esset, tuis DOMINE auspiciis prodiret: patria, inquam, quæ ante nongentos annos, emortuis ubique pene gentium literis, Lutetiæ primum, ac mox Ticini clarissimum mansuetioris culturæ instituit emporium, pharumque disciplinarum longe lateque fulgentem erexit, ad quam si studiorum suorum cursus adolescentes dirigerent, portum occupare honorum possent, neque Helice Atheniensi, aut Cynosura Romana indigerent. At nunc, Deus bone! quam longe ab illo remota cultu, quam sui dissimilis? quæ nihil hodie scientiarum illustriorum (humaniores has artes intelligo, Medicinam, & Jurisprudentiam) publica Regiæ liberalitatis cura hauriendum exhibeat, inops eorum, quæ splendide olim in alias gentes, imo & prodiga, transfudit. Quod si qui tibi in literatos amor est, idem otium professores instituendi esset, ut nunc tua juventus, castius sub oculis parentum & minori sumptu domi instituenda, Athenas inquirit peregrinas, ita mox Massiliam tuam alienigenæ certatim confluerent. *Plin. lib. 4. Epist. 13.* Neque vero quos tibi debitos, sub te hausimus spiritus, in externa erudienda juventute turba tua impenderemus, quibus & parta securaque fama, & sæpe non leve compendium. En tota passim Europa Scotos ostentat professores, qui cum inviti aliis principibus militant, splendori ac dignitati tuæ illustrandæ se totos, studiaque sua lubentissimi devoverent, tua signa sequerentur, & LEONES illos tuos gentilitios Aquilis venerabiliores posteritati exhiberent, verum ista si mereri non possumus, at sperare certe non desinemus: qui Italiam, Hispaniam, Belgium Germaniasque omnes, ab Alpibus ad Mæotidis paludes, fama implevimus. Taceo Galliam unicam, artium parentem jam ac nutricem, auspiciis CHRISTIANISSIMI REGIS, sollicitudine Illustrissimi CARDINALIS PERONII, plures SCOTOS sinu suo fovere, bonas artes celebri nomine professos, quam ipsa Scotia hodie alat. Quis enim Musas novit, & non earum insignes alumnos (ut è multis paucos, nec tamen meriti aut dignitatis servato ordine proferam) inaudivit? Bellendenos, Blacuodæos, Balfuræos, Abrenethæos, Sanclaros, Cadanos, Strachanos, Barclaios, Scharpios, Leythos, Duncanos, Andresonos, Hegatos, Vimæos, Burnatos, Chreistios, Ridæos, Ramsæos, Sibaldos, Hirdæos, Matthisonos, Dazellos, Primroseos, Melinos, Gelios, Ihonstonos, Cragios, Curerios, Vallæos, Laulæos, Stuartos, Lumisdanos, Leslæos, Pemdrichos, Tamsonos, Magillos, Bruseos, qui omnium scientiarum genere excultissimi, aut principibus in maximo sunt honore, aut in celebrioribus Academiis primas occupant: quorum si partem saltem aliquam ad te voces, nam nonnulli eorum vocari non possunt, quam pulchrum elogium, & nostro, & venturo sæculo consequeris, literatissimum Principem, doctissimos professores, ingenti, & vere regia libertate ad se pellexisse. Verum de his plura fortassis, quam volui, pauciora quam debui, cui unicum hoc in votis, non me modo meaque Augustissimæ tuæ Majestati, sed & cives tuos, & Patriæ splendorem commendare. Vale aliis potentissime, mihi etiam doctissime Monarcha, & in humanæ dignitatis fastigio positus excelsissimo, summa eloquentia, summa eruditione præditus, effice, ut quæ tibi dicantur, te digna sint, quod consequutus censebor, si tu munus non fueris aspernatus. E Musæo meo Grassinæo Lutetiæ 12. Kal. Decembres Anno reparatæ Salutis cIↄ. Iↄc. xII.

LECTOREM

MEUM SALUTO.

Suidas. *ENO ille Citticus Stoicæ assertor sapientiæ, Deos consuluit, qua ratione beatam vitam optime institueret? Respondit Apollo, εἰ συγχρωτίζοιτο τοῖς νεκροῖς,* si concolor fieret mortuis, *quod ubi ille* Laert. lib. 7. limine. *intellexisset τὰ τῶν ἀρχαίων ἀναγινώσκειν dicitur,* ad veterum monimenta evolvenda se contulisse, *censebat enim se mortuis concolorem tum demum futurum, si defunctorum laudabili doctaque* Spartian. in Pescen. in fine. *uteretur consuetudine, unde* & mores formarentur, & virtutis præcepta desumerentur. *An non & L. Senecæ ejusdem familiæ sequacis par extat consilium?* Epist. 104. Cum Catonibus, *inquit*, vive, cum Lælio, cum Tuberone, quod si convivere etiam Græcis juvat, cum Socrate, cum Zenone versare, alter docebit te mori, si necesse, alter antequam necesse erit, vive cum Chrysippo, cum Posidonio, hi tibi tradent divinorum humanorumque notitiam. *Neque quisquam objiciat Augustum Principem* Sueton. cap. 86. ANTIQUARIOS fastidiisse, *qui Antiquitatem venerabatur, molestas illas & im-* Antholog. lib. 2. cap. 10. Epig. 3. *probas Grammatistarum anxietates, & de μὶν & σφὶν dissertationes inutiles censebat. Alioqui enim ab argutissimo Grammatico* veterum memoriarum exequentissimus, *idem* Gell. lib. 10. c. 24. *Princeps audit, an aliud filio tanti imperii destinato hæredi, & jam participi, Theodosius Hispanus apud cultissimum Claudianum commendat?*

de 4. Hon. consul.

Interea Musis, animus dum mollior, insta,
Et, quæ mox imitere, legas, nec desinat unquam
Tecum Graja loqui, tecum Romana vetustas.
Antiquos evolve duces, assuesce futuræ
Militiæ, Latium retro te confer in ævum.

Hanc itaque tibi, (MI LECTOR) *Philosophorum, virorum principum, atque adeo oraculi divinioris authoritate comprobatam, offero, & ut possum, adorno* ANTIQUITATEM, *ubique* ROMANAM, *sæpe* GRÆCAM, *interdum etiam & barbararum* GENTIUM *sacra ritusque complexam, ut publici fiat juris, utinam & saporis! quod privatis meis antea studiis, in memoriæ subsidium, destinaveram ac domi continueram.*

Videram Joannem ROSINUM, *transscriptionis sedulitate (hoc de eo doctorum quorundam judicium) non contemnendum, aliquem in ordinem eam digessisse, & de ea optime meritos posterioris sæculi, nec rarenter ætatis nostræ Criticos ad verbum compilasse, Onufrium, Manutium, Sigonium, Ciacconium, Pithæum, Brodæum, Polletum, Cujacium, Brissonium, Hottomannum, Rævardum, Marlianum, Rhodiginum, Rivallium, Gruterum, Turnebum, Lipsium, Scaligerum, magna omnes Europæ ornamenta: quibus ego nominibus cum semper assurgerem, aut à via discederem, nefas duxi aut Rosini speciosam abolere Epigraphen, ne malignus & invidus censerer, aut illustriorum scriptorum curas hinc eliminare, ne pessime juventutis profectui esset consultum. At cum multa deessent, quæ titulo responderent, in eam curam incubui, ut servatis iisdem inscriptionibus mea insererem, quo viam studiosis aperirem, bonos authores probatosque evolvendi, seligendique, selectos excerpendi, summa quidem cum jucunditate, nec minori studiorum compendio.*

Tabulas illas ductiles & schemas, quas prius Chalcographi, credo pompæ potius, quam rei servituras immiscuissent, prudens sustuli, cum quod non suo pleraque loco, tum

quod

quod non paucæ earum ineptæ, rebus dissonæ, & non semel ridiculæ essent, quod qui acutius perpenderint, verum docti mecum fatebuntur. similes exigant pueri, qui & bovi clitellas aptent.

*Et si forte, (*MI LECTOR*), hæc minus ad gustum tuum, en patrocinium: ut scias ideo tantum peccasse me, ut veniam rogarem. Anni unius vertentis ambitu, citius quidem, quam asparagi coquantur, hæc à me meditata, collecta, digesta, scripta, prælo subjecta, nec licebat differre, nam & res meæ exigebant, & amici urgebant, quorum ego votis nec volui, nec debui reluctari. Atque ejus quidem quamlibet brevissimi temporis portio non exigua Academiæ concessa, & constantissimæ* GERMANIÆ *nationi, quæ me sibi* PROCURATOREM *imposuerat, eo potissimum tempore quo res maximæ & periculosissimæ cum potentissimis adversariis gerebantur. Partem aliquam subduxit affluenti Auditorum meorum frequentiæ (quod citra invidiosam ostentationem ut dictum, ita acceptum velim) satisfaciendi sollicitudo, dum enim alius aliud poscit, adit, consulit, omnes interpellant: quorum votis & expectationi non respondiße, sibi deesse est.*

Justissima mehercules excusatio à munere publicæ professionis subministrata, quod quam onerosum sit, nemo nescit, ubique quidem Academiarum sed maxime Lutetiæ, quæ veluti theatrum eruditionis, aut verius specula dici potest, ubi soli ignavi latent, & secura eloquentiæ fama, *non raro &* præmia. *Accedebat & hæc, & doctorem assiduum postulabat arctior Lycæi Grassinæi severiorque disciplina: quod opulentia quidem conditoris, & magnificentia pridem illustre, sed nobilius longe claritate moderatoris sui* JOANNIS GUALTII *S. S. Theologiæ Doctoris Parisiensis, cujus in laudibus hoc ego potissimum posuerim (ut omittam multiplicem eruditionem, linguarumque peritiam) quod &* juventus sub eo morigera, & professores eminentissimi, *nam nec ineptos acre patitur judicium, nec insignes & claros prudentia dimittit.*

His itaque ego, nescio, implicatus magis, an obrutus negotiis, quod liberum mihi, imo quod liberum non erat, noctu, interdiu, tibi, LECTOR, *tempus impendebam, utinam! eo otio, aut librorum supellectile, quam aut ego optassem, aut rei dignitas postulasset. Desunt, inquies multa: fateor, sed succurrat tibi illud Romani Philosophi,* alium alio invenire posse plura, neminem omnia: *nam ut aliis plerisque, ita in literis dies curaque præsens.*

μέμφεται, ἐστὶ δ' αἰεὶ κρεῖσσον ὀφειλόμενον. — Menecrates.

Incusatur, & semper futura melior est.

Et ut unico verbo expediam.

σοὶ μὲν ταῦτα δοκοῦντ' ἐστὶν, ἐμοὶ δὲ τάδε — Evenus Parius.

Hæc tibi videntur, illa vero mihi.

Quid? quod anxia scriptorum turba sumus, alteri obstat invidia, ne multam in lucem ingenium proferat, illi noset obtrectatio, hunc memoria destituit, alium judicium, in quibusdam omnia desiderantur.

----- οὐδέ τις ἐστὶν — Mimnermus.

ἀνθρώπων, ᾧ Ζεὺς μὴ κακὰ πολλὰ διδῷ.

----- Nec ullus est

Hominum, cui Jupiter non mala multa largiatur.

Me in quocumque libuerit genere repones, memor, nullum sine venia placuisse ingenium, *& à me omissa, felicius à te suppleri posse, nec ego id invidebo. Vale.*

INDEX
TOTIUS OPERIS.

ROMA-

Urbis Veteris Romæ delineatio Accuratissima, hac facie fuit, *Septimio Severo* imperante

J. Torenvliet del. P. Philip. sculp.

ROMANARUM ANTIQUITATUM
LIBER PRIMUS,
DE
URBE ET POPULO.

PRÆFATIO.

De causis quæ me moverint, ut hosce de Republica Romana libros scriberem, in Epistola ad lectorem satis dixi. Nunc ut initium fiat operis, libet pauca quædam de ordine librorum in medium afferre. Is vero hic est: Quicunque Rempublicam aliquam literis describendam sibi sumit, eum primum omnium de loco, ubi illa constituta sit, dicere oportet. Quod nisi fiat, intelligi cætera quæ dicuntur, non bene possunt. Itaque in hoc meo opere primum locum hujus Reipublicæ describo: urbem videlicet Romam: cujus originem, ædificationem, & amplificationem atque ambitum, quantum quidem ex veterum & recentium ea de re scriptis editis scire potui, fideliter lectoribus ob oculos pono: atque simul præcipua ædificia juxta quatuordecim regiones, in quas AUGUSTUS *Urbem descripsit, indico. Urbe muris circumdata, & ædificiis instructa, de incolis atque habitatoribus hujus Urbis jure optimo dicendum est: quod etiam in hoc primo libro, allatis præcipuis hujus populi divisionibus & differentiis, summa diligentia facio. Iis cognitis, instituta populi consideranda. Illa verò versantur vel circa Religionem, vel circa Reipublicæ gubernationem. Secundo igitur hujus commentarii libro de Diis, quos hic populus coluit, quibus de causis eos hoc, vel illo nomine appellarit, quæ templa, ædes, ædiculas, aras, &c. in eorum honorem ædificarit, dissero. Inde libro tertio Deorum, vel sacrorum ministros describo. Cùm verò multi etiam dies in honorem illorum Deorum festivè & celebriter fuerint peracti: de iis, quos Romani festos habuerunt, quarto libro ago. Ad festos dies pertinent ludi, quos quinto libro explico. Absoluta ad hunc modum tractatione de Religione, Politiæ descriptionem aggredior: ubi, cùm præcipuæ ferè partes Reipublicæ comitiis populi sint peractæ, de iis primo loco, libro videlicet sexto, ago. Magistratus postea libro septimo subjungo. Quæ leges hujus Reipublicæ, ad quarum normam ea gubernata est, fuerint, octavo libro trado. Gubernationis hujus praxin, quæ in judiciis consistit, nono libro expono. Ita & Religione & Reipublicæ gubernatione explicata, Urbe egredior, & quæ instituta, qui ritus hujus populi circa rem militarem fuerint, oratione persequor: & sic hunc totum tractatum concludo. Hæc de ordine. Nunc,* DEO *benedicente, rem ipsam aggrediar, & de Urbe, ejusque habitatoribus agam. In quo tractatu, præter veteres rei Romanæ scriptores, recentes etiam quosdam secutus sum,* BARTHOLOMÆUM MARLIANUM, ONUPHRIUM PANVINIUM, GEORGIUM FABRICIUM, & CAROLUM SIGONIUM, *quod indicare hoc loco volui, ne si viderint lectores multa hic ex istis, quos dixi, authoribus desumpta esse, plagii me insimulent.*

Caput I.

De origine urbis Romæ.

De origine urbis Romæ, ejus conditoribus, & nomine, variæ & discrepantes sunt sententiæ, quæ à Livio & Plutarcho recitantur, atque refutantur, & ab Onuphrio etiam Panvinio initio librorum de *Republica Romana* breviter recensentur, quas huc referre non est opus. Simplicissima autem, & vero maximè consentanea hæc est: Conditam esse urbem à Romulo Rheæ Sylviæ filio, Numitoris nepote, cujus prosapia refertur ad Æneam Troianum. Capta enim & diruta Troia propter raptum Helenæ, Æneas cum patre Anchise, & aliis sociis fuga sibi consuluit; & incolumis quidem à Græcis, quia author Troianis reddendæ Helenæ fuerat, dimissus est: post longam autem & diuturnam navigationem in Latium, quod est pars Italiæ, ad Regem Latinum venit: ibique aliquandiu commoratus, accepta Regis Latini filia Lavinia in matrimonium, post soceri obitum, hæres regni relictus est. Sublato autem & ipso è rebus humanis, Ascanio filio, qui tamen nondum maturus imperio erat, regnum avitum, paternumque, ad puberem ætatem incolume mansit, & tutela matris Laviniæ stetit. Is vero Ascanius ubi ad maturam rebus gerendis ætatem pervenit, abundante Lavinii multitudine, florentem atque opulentam Urbem matri reliquit: novam ipse aliam sub Albano monte condens, quæ a situ porrectæ in dorso urbis, *Alba longa* appellata est. Interfuere inter Lavinium conditum, & Albam longam coloniam deductam, triginta fere anni. Initium regni Albani cœpit anno post captam Troiam trigesimo secundo, ætatis Ascanii vigesimo quinto: à quo, ad Procam usque undecim Reges præfuerunt Imperio Albano: quorum nomina apud Dionysium Halicarnasseum recensentur hæc: I. *Sylvius*, successor Ascanii, regnavit annos 29. II. *Æneas Sylvius* 31. III. *Latinus Sylvius* 51. IIII. *Alba* 39. V. *Capetus*, hunc quidam *Atym* dicunt, 26. VI. *Capys* 28. VII. *Calpetus* 13. VIII. *Tyberinus* 8. IX. *Agrippa* 33. X. *Alladius*, alii *Romulum Sylvium* vocant, 19. XI. *Aventinus* 37. Post Aventinum *Procas* rerum Albanarum potitus est, & regnavit annos 13. relictis duobus filiis, *Numitore* & *Amulio*, quorum hic regnum quod Numitori fratri propter ætatem debebatur, fraude occupavit: & ne vindex regni ex fratris genere oriretur, ac ipse regno ejiceretur, *Rheam Sylviam* filiam Numitoris, Vestæ sacerdotem consecravit. Hæc perpetuæ virginitati devota, à *Marte*, ut fingunt aliqui, sive ab alio quodam, gravida facta, geminos procreavit pueros: *Romulum* scilicet ac *Remum*. Amulius igitur hac re cognita, Rheam Sylviam carceri includi, pueros exponi jubet, qui à Faustulo regii pecoris magistro in ripa fluminis Tiberis reperti, inter pastores, ab ipsius uxore Laurentia, quæ ob vulgatum corpus *Lupa* dicta fuit, educati sunt. Remus, ubi ætatem virilem est adeptus, captus à prædonibus perductusque ad Amulium patruum, Regem, accusatur, ut qui Numitoris greges abigere solitus sit. Itaque Numitori traditur, ut ipse de eo pro arbitrio pœnas sumat. Verum Remus, multis sermonibus vicissim habitis, & signis cognitis, nepos Numitoris agnitus est. Supervenit & Romulus cum Faustulo, auxilium fratri Remo laturus. At hi omnes, cum conjuratione facta ex inopinato Amulium obruunt, atque obtruncant, regnumque avo Numitori restituunt. Anno hujus secundo Romulus & Remus urbem Romam in eo loco, ubi expositi fuerant, (anno à capto Ilio 431. Olympiadis septimæ anno primo, anno mundi 3213. II. Kal. Maii: sive, ut alii tradunt, anno mundi 3220. 21. die April.) condiderunt. Exorto postea bello inter Romulum ac Remum de imperio, Remus occiditur: Romulus civitati ac civibus Romanis nomen dedit. *Livius, Plutarchus, Dionysius Halicarnasseus, Messala Corvinus* & *Bartholomaus Marlianus*, ex quo posteriora fere ad verbum descripsi.

Thomas Dempsterus J. C.

Addidit ad Cap. I. Paralipomena.

A quo condita Roma?

Romam conditam à Romulo communior sane est sententia vulgatiorque: historici pene omnes, Joh. Saresber. lib. 8. c. 22. M. Varro rei Rust. lib. 3. cap. 1. *Antiquissimum Graciæ oppidum Thebæ Bœotiæ, quod ædificavit Ogyges Rex, in agro Romano Roma, quam Romulus.* Auson. epigr. 50. Michaëlius Glycas Annal. part. 2. 195. quem certum est leges historico præscriptas non observare, multa tamen notatu digna in eo reperias, quæ nusquam alias. Aurel. Prudent. in Romano.

Divum favore cum puer Mavortius
Fundavit urbem septicollem Romulus.

Alii ab utroque fratre conditam contendunt, Albert. Stadens. Chron. pag. 9. quem ego auctorem doctum & diligentem judico. Pompon. Mela lib. 2. cap. 4. C. Plinius lib. 8. cap. 17. *sicut de conditoribus nostris accepimus.* M. Manil. Astron. lib. 5.

Qua genitus cum fratre Remus hanc condidit urbem.

Mihi tamen animadversum à Remo fundamenta ejus jacta: erat enim major natu. Corrigendus Papin. Stat. ope MS. lib. 5. sil. 2. vers. 17.

——— *Neque enim de sanguine cretus*
Turmali, trabe ac remis, nec, &c.

Corruptissime, neque ullo sensu, nam Metium Celerem nec è plebe fuisse vult, neque etiam equestris tantum conditionis, sed patriciæ: equites vero trabeatos fuisse docuere Critici, legendum est ergo, *sanguine cretus*

Turmali, trabeaque Remi.

Idem lib. 2. sil. ult.

Dices culminibus Remi vagantes

Infan-

Infandos domini nocentis ignes.
Sext. Propert. lib. 2. eleg. 1.
Queis gradibus domus ista Remi se sustulit.
Et lib. 4. eleg. 1.
Regnave prima Remi, aut animos Carthaginis alta.
M. Martial. lib. 10. epig. 76.
Sed de plebe Remi, Numaque verna.
Prudent. lib. 2. in Symmachum.
Ipsa casas fragili texat gens Romula culmo,
Sic tradunt habitasse Remum.
Et eodem libro.
Jamque Remi populo quernas Sardinia glandes
Suppeditat.
Juvenal. sat. 10. v. 72.
Turba Remi sequitur fortunam.
Valer. Catull. epigr. 56.
Glubit magnanimos Remi nepotes.

QUÆ MATER ROMULI?

Filium faciunt *Rheæ Sylviæ*, & habet hæc opinio suos fautores. sunt tamen qui Romuli matrem *Serviam* appellent. Ælian. var. hist. lib. 7. cap. 16. nec desunt qui *Iliam* eam vocatam tradant, Serv. ad 1. Æneid. v. 278. & ad lib. 6. Æneid. v. 779. vetus scholiastes Juvenal. ad Sat. 9. v. 53. *Kalend. Martiis quibus Junonis sacra celebrantur à Romanis, quia tunc Ilia compressa est à Marte, tunc nam Matronalia sunt.* Idem ad sat. 11. v. 106. *Martis ad Iliam venientis ut concumberet.* Et ad sat. 1. v. 7. *Lucum Martis dicit, qui Romæ est in via Appia, in quo solebant recitare poëtæ, aut illum qui apud Colchos est, in quo fuit pellis aurea, aut in quo Ilia peperit.* Interpretes Horatii ad l. 1. od. 2. Stat. lib. 1. sil. 2. v. 246.
——— *sic victa sopore doloso*
Martia fluminea posuit latus Ilia ripa.
Et lib. 2. sil. 1. v. 99.
Jam secura parens Thuscis regnabat in undis
Ilia, portantem lassabat Romulus Accam.
Insigni correctione eget Claudianus paneg. de consul. Olyb. & Prob. in Tibridis habitu.
Palla graves humeros velat, quam neverat uxor,
Illi percurrens vitreas sub gurgite telas.
Nec sensus, nec interpunctio valet, quare optime in M. S. meo, nisi fallor:
Ilia, percurrens vitreas sub gurgite telas.
Ovid. lib. 2. Amor. eleg. 14. & lib. 3. Amor. eleg. 5. lib. 2. Fast. ut omittam Chronographos.
Quaque colunt thalamos Ilia diva tuos.

QUAM ANTIQUA EXPOSITIO ET QUIS MODUS.

Natos nepotes Amulius exponi jussit. vetustissimus hic mos, atque adeo in usu populo Hebræo, ut ex sacris literis de Moyse notum, & Ezechiele Tragico, quem à Clemente Alexandrino & Eusebio laudatum, ego eruditum magis quam eloquentem æstimo, is in sua exagoge.
Ἐνταῦθα μήτηρ ἣ τεκοῦσ', ἔκρυπτέ με
Τρεῖς μῆνας, ὡς ἔφασκεν. οὐ λαθοῦσα δὲ
Ὑπεξέθηκε.
Ibi mater qua me peperit, abscondit me tres menses, ut dixit, cum autem latere non posset, exposuit. De Græcis nullus dubitandi locus, quin idem factitarint exemplo Oedipi. Diodor. Sicul. lib. 5. c. 6. L. Seneca Oedipo.
——— *Teste damnavit parens*
Et in alta nemora pabulum misit feris
Avidis, avibusque quas Cytharon noxius
Alit.
Et alii eadem, quamquam postea Thebani id lege sustulerint, tanquam impium, & ab humanitate alienum, Ælian. lib. 2. cap. 7. Νόμος οὗτος Θηβαϊκὸς ὀρθῶς ἅμα καὶ φιλανθρώπως κείμενος ἐν τοῖς μάλιστα, ὅτι οὐκ ἔξεστιν ἀνδρὶ Θηβαίῳ ἐκθεῖναι παιδίον. *Lex hac Thebanorum recta simul & humana posita in his maxime, ne cui Thebano viro liceat exponere infantem:* male interpres verterat, nec minus varii in hoc ritu Romani; nam lata lege vetuerunt exponi partus, Tit. Liv. l. 1. Dec. 1. C. Theodos. lib. 5. tit. 7. *nisi forte monstrosi forent*, Dionys. Halicarnass. lib. 2. nam nunquam sine comminatione deorum putabant portentosos fœtus nasci, quos abjicere aut enecare intererat Reipublicæ, ut dicetur in tractatu de prodigiis, & dixi ad illud Claudiani lib. 1. in Eutrop.
Consule lustrandi fasces, ipsoque litandum
Prodigio.
Hinc *exponere*, idem quod *necare*. Paul. IC. l. 4. ff. de agnosc. libe. & sustulere id Valentinianus & Valens Augg. l. 1. C. de infant. expos. certe tamen apparet licitam expositionem; nam *in nullo censu aut numero expositos* collocat Latro apud L. Senecam lib. 5. controv. 33. & *pater materve agnoscens liberos suos solutis alimentis recipere potest*; ex lege apud eundem lib. 4. controv. 26. & lib. 9. controv. 3. & docent IC. *ingenuos, si exponantur, in servilem transire conditionem.*

Locus vel mare & fluvii, Constant. Manass. Annal. p. 42. & Otho Frising. Chron. lib. 2. c. 2. *Geminos quos Rhea pepererat, exponi & in aquam projici Amulius jussit.* Justin. lib. 44. *Gargoris Rex nepotem suum Habidem in mare projici jussit.* Strabo Amasian. lib. 5. Geograph. pag. 252. τοὺς δ' ἐξέθηκε πρὸς τὸν Τίβεριν, κατὰ τὸ πάτριον, *hos ad Tiberim exposuit, secundum morem quendam patrium.* Ezechiel. Tragicus in Exagoge, de præcepto Pharaonis.
Ἔπειτα κηρύσσει μὲν Ἑβραίων γένει
Τ' ἀρσενικὰ ῥίπτειν ποταμὸν ἐς βαθύῤῥοον.
Deinde jubet ut Hebræorum gens masculos jaceret in fluvium profundum. Ovid. Fast. lib. 3.
Amne jubet mergi geminos, scelus unda refugit,
In sicca pueri destituuntur humo.
Alii in deserta & avia abjiciebantur. Idem Epist. 11.
Jamque dari parvum canibusque avibusque nepotem
Jusserat, in solis destituitque locis.
Aut denique *ad cloacas* vetus scholiastes Juvenal. infantes exponi solitos prodidit ad Sat. 6. v. 600. & ipse Satyricus.
Transeo suppositos & gaudia, votaque sæpe
Ad spurcos decepta lacus.
Modus exponendi, *in vasculo de papyro facto ac bitumine illito*, ut loquitur Freculph. Tom. 1. Chron. l. 2. c. 8. quod vas *fiscellam* vocat quisquis ille fuit qui Glycam latinitate donavit Annal. par. 2. pag. 206. hic Romanam fuisse docet, ille Hebraicam consuetudinem. cantharis etiam exponi soliti, unde intelligendus P. Terent. in And. act. 4. sc. 4.
——— *Verum vidi cantharum*
Suffarcinatum.
Ubi loci Ælius Donatus hallucinatur, dum pro *Canthara*, putat legendum *Cantharam*, & de anu quadam intelligit: melius Eugraphius vetus Grammaticus, licet plerumque non magni ponderis author, *cantharam suffarcinatam dixit, quasi corbem supponendo puero repletum.* Scholiast. Aristoph. in βατραχ.
Πῶς γὰρ ὅτε πρῶτον μὲν αὐτὸν γενόμενον
Χειμῶνος ὄντος ἐξέθεσαν ἐν ὀστράκῳ.
Vertit Nannius eruditissimus lib. 1. συμμίκτ.
Qui mox ut alvo matris esset editus
In vase fictili per hyemem exponitur.
Denique notandum non modo inordinato corpore partus hos abjectos, sed una cum iis pretiosissima quæque exposita, qualia sunt aurum, gemmæ, annuli, monilia, aliaque quæ Græcis γνωρίσματα, Latinis *crepundia* vocantur. Heliodor. lib. 4. Æthiop. p. 174. Ὥστε ὥρα σοι πάντως ἐπιδεικνῦναι μοι τὴν ταινίαν ἣν τῇ παιδὶ συνεκτεθεῖσαν ὑποδέξασθαι μετὰ τῶν ἄλλων γνωρισμάτων ἔλεγες. *Quamobrem tempus est omnino, ut mihi fasciam ostendas, quam cum filia expositam te cum cæteris indiciis recepisse dicebas.* atque huic monili insculptum erat utriusque parentis nomen, ut ex eodem Heliodoro liquet pag. 175. lib. 4. ut si aliquis partum tolleret, haberet saltem educationis præmia; si moreretur non deessent sepulturæ sum-

sumptus, hocque est quod Eugraphius ait ad sc. 1. act. 4. Heautontimor. *nefas fuisse liberos etiam mortuos paternis bonis fraudari.* Crepundia ista significat Moyses de se exposito apud Ezechielem Tragicum act. 1.

Ὑπεξέθηκε, κόσμον ἀμφιθεῖσά μοι
Παρ' ὄχθην ποταμοῦ, λάσιον εἰς ἕλος, δασύ.

Exposuit ornatum, ceu crepundia, circumdans mihi juxta littus fluvii herbosum, in ulvam densam. Terent. Heautontimor. act. 1. sc. 1.

——— *Cum exponendam do illi, de digito annulum*
Detraho, & eum dico, ut una cum puella exponeret;
Si moreretur, ne expers partis esset de nostris bonis.

EDUCATIO GEMINORUM.

Lupam eos educasse confirmant Laurentalia 10. Kal. Januarias, & dicam abunde infra, certumque est impudicas *lupas* olim vocatas à rapacitate, quod ad se rapiant miseros & apprehendant. Isidor. Etymolog. lib. 10. historici & chronologi. Lactant. lib. 1. cap. 20. *Romuli nutrix lupa honoribus est affecta divinis: & ferrem, si animal ipsum fuisset, cujus figuram gerit. Author est Livius Larentiæ esse simulachrum, & quidem non corporis, sed mentis ac morum, fuit enim Faustuli uxor, & propter vulgati corporis vilitatem, lupa inter pastores, id est, meretrix nuncupata est.* Auson. epigr. 25.

Credo *quod illi nec pater certus fuit,*
Et mater est vere lupa.

M. Martial. lib. 1. epigr. 35.

Abscondunt spurcas & monimenta lupas.

Ob id prostibula impudicarum *lupanaria* dicta, quæ non in littoribus tantum, ut multiscius Savaro notat ad Sidonium suum lib. 9. epist. 6. sed etiam in fornicibus sepulchrorum, in itineribus publicis: hinc *devium scortum*, dixit Horatius lib. 2. od. 11. Q. Catull. epigr. 35.

Omnes pusilli & semitarii machi.

Turnebus primus, ut puto, observavit. Mart. lib. 3. epigr. 91.

Admittat inter bustuarias machas.

Non desunt tamen qui veram belluam Romuli nutricem velint fuisse, non autem prostitutam Larentiam. Strabo qui Tiberii temporibus, è Ponti regibus oriundus, clarissimus fuit lib. 5. Geogr. Μυθεύονται μὲν ἐξ Ἄρεος γενέσθαι τοὺς παῖδας, ἐκτεθέντας δ' ὑπὸ λυκαίνης ὀφθῆναι σκυλακευομένους. *Fabulantur autem Marte genitos pueros, animadversumque eos lupa catulorum loco ali.* Restituendus Justinus lib. 38. *Ipsi ferunt conditores suos lupæ vulneribus alitos, sic omnem illum populum luporum animas habere inexplebiles sanguinis atque imperii.* sic in editione Lugdunensi Gryphii legitur, sed nullo sensu: rescribendum ergo, *lupæ uberibus alitos.* C. Plinius lib. 8. c. 17. *Quæ de infantibus ferarum lacte nutritis produntur, sicut de nostris conditoribus à lupa.* Jul. Hygin. Augusti libertus, Fab. cap. 252. *Romulus & Remus Martis & Iliæ filii à lupa nutriti sunt.* Saresb. lib. 1. cap. 13. in quo multiplex lectio, acre judicium, &, ut illa ferebant tempora, eloquentiæ satis. *Lupi, inquit, efficaciam non negabit, quisquis Romanorum genus lupino lacte non ambigit educatum, unde plerumque quod in iis dulcius est, adhuc lupinum saporem retinet, primique eorum fidem, quam à matre lupa didicerant, sibi in vicem servaverunt.* adscribam in tironum gratiam celebriores poëtas. M. Tull. lib. 1. de Divinat. *Hic silvestris erat Romani nominis altrix Bellua.* Prudent. in Romano.

Antiquitatem Romuli, & Mavortiam
Lupam renarras.

Juvenal. sat. 11. v. 104. & vet. scholiast. ibidem.

Romulea simulachra fera mansuescere jussa.

Sidon. Apollin. Carm. 2. v. 119. *Trabuit intrepido mammas lupa fœta Quirino.* v. 395. *Illius orbem*
Martigenæ, lupa, Tibris, Amor, Mars, Ilia complent.

Idem carm. 5. in princ.

——— *Videas hic fusa metallis*
Antra Rheæ, fœtamque lupam.

Sext. Propert. lib. 2. eleg. 6. *Tu criminis author*
Nutritus duro Romule lacte lupæ.

Et lib. 3. eleg. 8.

Eductosque pares silvestri ex ubere reges.

Et lib. 4. eleg. 1.

Optima nutricum nostris lupa Martia rebus
Qualia creverunt mœnia lacte tuo?

Ejusdem libri eleg. 4.

——— *Quem non sine matris honore*
Nutrit inhumanæ dura papilla lupæ.

Mart. lib. 2. epigr. 75.

A nostra pueris parcere disce lupa.

Ovid. lib. 2. Fastor.

Lacte quis infantes nescit crevisse ferino?

Claudian. lib. de bello Getico.

Nutricemque lupam Romæ.

Idem paneg. de consul. Olyb. & Prob.

Hic patrius Mavortis amor, partusque notantur
Romulei, post amnis inest, & bellua nutrix.

Statuæ illi belluina effigie erigebantur. Fest. lib. 18. in *Ruminalis*, & Plin. lib. 15. cap. 18. Gestus autem lupæ erat, ut pendentibus ab uberibus suis puerulis reclinata cervice abblandiretur. Serv. ad v. 632. lib. 8. Æneid.

——— *Illam tereti cervice reflexa*
Mulcere alternos, & corpora fingere lingua.

Sidon. Apollin. carm. 5. in clypeo Romæ.

——— *Fœtamque lupam, quam fauce retecta*
Blandiri quoque terror erat, quanquam illa vorare
Martigenas & picta timet.

TEMPUS CONDITÆ URBIS.

Condita fuit 11. Kal. Maii. diversitas tamen opinionum notanda est. nam quidam, inter quos Marianus Scotus, 9. Kal. Maias, alii 10. Kalend. Maias, quam sententiam probat Plutarchus, & Eutropius lib. 1. & ex eo Paul. Diacon. Histor. Miscellæ lib. 1. sed tamen certior authorum consensus in 11. Kal. Maias fundamenta urbis jacta rejicit, id est, in *Parilia*, sive *Palilia*, pastorum deæ solemnitatem: C. Plin. lib. 18. cap. 26. M. Varro Rei Rust. lib. 2. cap. 1. Fl. Vopisc. in Aureliano. Fest. Pomp. lib. 14. in voce *Parilibus*. Eusebius Cæsariensis in Chronic. L. Tarrutius Firmanus mathematicus, Probus Grammaticus in lib. 3. Georg. in princ. Pseudocornutus in sat. 1. A. Persii.

——— *Et fumosa Palilia fœno.*

Et ad illum locum interpretes. Censorin. de die natali libro cap. 17. *Et quidem ex Palilibus, unde anni urbis numerantur.* Quem locum vide discussum apud Fr. Modium in Novantiq. lect. epist. 14. & ante illum à Joan. Cuspiniano in Chron. Cassiod. in consulatu Pii & Proculi. Poëtæ, Propert. lib. 4. eleg. 4.

Urbi festus erat, dixere Palilia patres,
Hic cepit primus mœnibus esse dies.

Ovid. lib. 4. Fast.

Per flammas saliisse pecus, saliisse colonos,
Quod fit natali nunc quoque Roma tuo.

Et lib. 14. Metamorph. fab. 18.

——— *Numitorque senex amissa nepotum*
Munere regna capit, festisque Palilibus urbis
Mœnia conduntur.

Defendendus ex his M. Manilius, qui lib. 4. Astron. videtur in Septembri conditam Romam asserere; & certe eo nomine in eum debacchatur Josephus Scaliger. Ita igitur ille:

Quod potius regat Italiam, si seligis astrum,
Quam quod cuncta regit, quod iniquum separat æquo,
Discernit causas, & rerum pondera novit?
Hesperiam sua libra tenet, qua condita Roma,
Et propriis frenat pendentem nutibus urbem,
Orbis & imperium retinet.

At ego Manilium mathematicorum sub Augusto nobilissimum, in natali urbis Romæ potuisse falli non facile crediderim;

diderim; itaque genesin ejus ab omnium planetarum conjunctione desumpsisse, nam *Jove in Piscibus, Saturno, Venere, Marte, Mercurio in Scorpione, Sole in Tauro constitutis, Luna necesse est in Libra.* Solin. Polyhist. cap. 2. Illud est quod ex Tarutio scribit Cicero lib. 2. de Divinat. *Romulum imperii parentem urbis suæ jecisse fundamenta in jugo lunæ.* Hæc est illa *Romæ natalis dies*, qua nefas hostiam cædere; maxima tamen lætitiæ argumenta, saltu, discursu, epuloque exhibere receptissimum, ut ex variis authoribus Stuckius (in quo modestiam & judicium requirerem) Antiq. convivial. lib. 1. cap. 16. Wolph. Lazius lib. 11. Commentar. Reip. Rom. cap. 2. Locus est Dionis Coccei pulcherrimus lib. 44. Τά τε γὰρ Παρίλια ἱπποδρόμια ἀθανάτων, οὔτοιγε καὶ διὰ τὴν πόλιν, ὅτι ἐν αὐτοῖς ἔκτιστο, ἀλλὰ διὰ τὴν τοῦ Καίσαρος νίκην, ὅτι ἡ ἀγγελία αὐτῆς τῇ προτεραίᾳ πρὸς ἑσπέραν ἀφίκετο, ἐτιμήθη. *Præterea institutum, ut Parilibus, quo festo die equarum certamen celebrabatur, diis immortalibus sacra fierent: non ob eam causam, quod is dies natalis urbis esset, sed quod nuntius de hac victoria Cæsaris pridie ejus diei sub vesperam allatus esset.* Similis omnino locus est apud C. Suetonium in Calig. cap. 16. *Decretum ut dies, quo cepisset imperium, Palilia vocaretur, velut argumentum rursus conditæ urbis.*

Nec minor de anno Romæ natali inter scriptores dissensus, quem discutiam, si admonuero, mundum, secundum probabiliorem sententiam, eodem anni tempore, id est, vere, ut Romam, conditum, creatumque. Virgil. lib. 2. Georg. v. 338. licet reluctetur Servius, sic enim ipse poëta, v. 340.

Cum primum lucem pecudes hausere, virumque
Ferrea progenies duris caput extulit arvis,
Immissæque feræ silvis, & sidera cælo.

Anno igitur à creato mundo quater millesimo centesimo tertio, Roma condita, Ado Vienn. ætate 4. pag. 44. vel quater millesimo ducentesimo undecimo, Albert. Stadensis Abbas Chron. pag. 9. hoc est, ab imperio Nini millesimo trecentesimo, Otho Frising. lib. 2. c. 3. à templo sancto Hierosolymis structo ducentesimo sexagesimo tertio, Freculphus Lexoviensis (quem inter præcipua lumina numerare Gallia potest) Chron. tom 1. lib. 3. cap. 13. quinto anno Achæ Judæorum regis, Altissiodor. Chron. Roberti pag. 17. Atque hæc quidem ecclesiastica supputatio est, nam si ad profanum revocemus numerum, antiquissima, quorum extet memoria, sunt tempora, bellum Thebanum & expeditio Troiana, à cujus eversione usque ad natum Romulum trecenti nonaginta quinque; quo etiam anno sacra funebria in Elide, instituta sunt ab Hercule in honorem Jovis, renovataque postea à Pelope, ut notavi ad Corrippum Africanum lib. 1. de laud. Justini Minoris Aug. num. 18. & ab eo tempore supputari per Olympiades cæptum, omniumque annorum series ad Olympicos ludos exacte habita ratio. itaque Olympiadis septimæ anno primo jacta Romæ fundamenta contendit Myrsilus Lesbius de Orig. Italiæ, & Euseb. MS. ut in canonibus suis chronicis scribit Anton. Contius. aut sextæ Olympiadis anno secundo, Paul. Oros. lib. 2. cap. 4. aut anno tertio, ut recentiores volunt, & inter eos I. Lipsius ad Velleium Paterculum, cui etiam concors Paulus Diaconus ex Eutropio lib. 1. Id censetur quoque tempus, quo reges Lacedæmoniorum deficere incæperunt, & Cranaus Macedoniæ regnum erexit, ut ab aliis observatum ex Plutarcho, & Æmilio Probo.

Quis nomen Romæ imposuerit.

Indubitatæ fidei nomen urbi à se conditæ imposuisse Romulum, Virgil. lib. 1. Æneid. v. 281. & Serv. Honorat. ibidem.

Romanosque suo de nomine dicet.

Quod ab illo factum postquam duodecim vultures addixissent; nam grave inter fratres dissidium fuit, uter nomen urbi daret, ut ex Q. Ennii Annalibus constat, citante M. Cicerone lib. 1. de Divinat. quos versus etiam P. Crinitus transcripsit lib. 16. de honest. disciplina cap. 5.

Certabant urbem Romamne Remamve vocarent,
Omnibus cura viris, uter esset induperator.

Vitiose in secundo versu, neque enim de duobus, *omnibus*, dixisset; legendum ergo, ut scripsit Ennius,

Omnis cura viris.

Non desunt tamen qui à lecta Arcadum manu urbem structam appellatamque à robore primum quidem Ῥώμην, deinde *Valentiam*, Jul. Solin. polyhist. cap. 1. & à Græcis positam Cæcilius rerum Romanarum scriptor docet apud Strabonem lib. 5. aliique authores, tam Græcarum quam Latinarum rerum apud Festum Pompeium lib. 16. sed vulgata omnia, nihilominus adscribam verba cultissimi poëtæ Marciani Heracleotæ, qui Jambicis versibus orbem descripsit, is ergo v. 230.

Ἐν τοῖς ἔθνεσι τούτοις δ᾽ Ῥώμη ἐστὶ πόλις
Ἔχουσ᾽ ἐφάμιλλον τῇ δυνάμει καὶ τοὔνομα.
Ἄστρον τι κοινὸν τῆς ὅλης οἰκουμένης
Ἐν τῇ Λατίνῃ, Ῥώμυλον δ᾽ αὐτὴν κτίσαι
Θέμενον ἀφ᾽ αὐτοῦ φασὶ τοῦτο τοὔνομα.

Vertit Feder. Morellus professor regius, cui hunc authorem latinitate cultissima donatum, ut multos alios, debitura est posteritas.

In hisce Roma civitas est gentibus,
Quæ æquale nomen robori suo obtinet,
Commune sidus universi orbis soli,
Hanc condidisse in Latio Romulum asserunt,
A se indito ipsi civitati nomine.

Sed ascribatur hic insignis locus è Constantino Manasse MS. quem communicavit sæculi nostri eruditissimus, & pene unicum Græcæ literaturæ lumen, idem Federicus Morellus regius professor.

ΕΞ ΤΩΝ ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΑΝΑΣΣΗ χρονικῶν, ἀπόσπασμα.

Υἱὸς Αἰνείου γνήσιος Ἀσκάνιος τὴν κλῆσιν,
Ἀπὸ Κρεούσης γεγονὼς τῆς θυγατρὸς Πριάμου,
Τὴν πόλιν Ἄλβαν ᾤκησε σὺν τοῖς περιλειφθεῖσι,
Καὶ ταύτης ἐβασίλευσεν Ἀμούλιος μετ᾽ ἄλλων,
Νεμέτορι προσήκοντα τὰ σκῆπτρα προσαρπάσας.
Ἦν δ᾽ ἀδελφὸς παλαίτερος Νεμέτωρ Ἀμουλίῳ.
Οὐ παντελῶς βουλόμενος τὸ γένος ἀφανίσαι,
Τὸν μὲν υἱὸν προσαναιρεῖ, τὴν δέ γε θυγατέρα
Ἱέρειαν πεποίηκε ναοῦ, τοῦ τῆς Ἑστίας.
Νενομοθέτητο δ᾽ ἁγνὰς τὰς ἱερείας μένειν,
Παρθενικὰς καὶ καθαρὰς καὶ γάμων ἀπειράστους.
Ταύτην ποτὲ πρὸς Ἄρεος ἄλσος πορευομένην
Φυλάξας τὶς ἐπέθετο, καὶ συμφθαρεὶς τῇ κόρῃ
Ἐγκύμονα πεποίηκεν· ὡς δ᾽ ἐπεγνώσθη τοῦτο.
Τῷ πατραδέλφῳ βασιλεῖ, τότε μὲν ἐτηρεῖτο
Μέχρις ὠδίνων καὶ καιροῦ τοῦ τῆς βρεφοτοκίας.
Ἐπεὶ δ᾽ ὁ χρόνος ἐπιστὰς ὃν ὥρισεν ἡ φύσις
Γαστρὸς τὸ βάρος ἔλυσε. δίδυμα δ᾽ ἦν τὰ βρέφη.
Τὴν μὲν καθείρξας ἀσφαλῶς ὁ βασιλεὺς κατεῖχε.
Τῶν δ᾽ ἀρτιτόκων θάνατον κατέγνω βρεφυλλίων.
Καὶ δίδωσι τὰ δύστηνα ῥιφῆναι καθ᾽ ὑδάτων.
Ἐῤῥιπτο δὲ τὰ δυστυχῆ σκάφης ἐντὸς τεθέντα.
Ἐνταῦθα θεία πρόνοια κατάδηλος ὑπῆρξεν.
Ἡ δραστική σου δύναμις· τὸ τῆς χειρός σου κράτος.
Ἡ σκάφη περιτρέπεται· ῥιπτεῖται καὶ τὰ βρέφη.
Ἔκειτο δὲ κυκώμενα καὶ τετελματωμένα.

Φαίνεται λύκαινα ποθὲν σπαργῶσα νεοτόκος.
Βαρυνομένη τοὺς μαστοὺς τοῦ γάλακτος τοῖς ῥεέθροις,
Καὶ τὰς θηλὰς τοῖς στόμασι τοῖς τῶν βρεφῶν προσῆγε,
Καὶ τὸν πηλὸν ὑπέλειχε τῇ γλώσσῃ φιλανθρώπως.
Ἦσαν γὰρ σφῶν κατάπηλα τὰ κάλλη τῶν προσώπων.
Βλέπει ποιμὴν τὸ γεγονὸς, τὰ βρέφη περισώζει,
Ἀπάγει πρὸς τὴν γαμετὴν, εὑρίσκει δυσθυμοῦσαν
Ὅτι νεκρὸν ἀπέτεκε, παραμυθεῖται τούτοις.
Καὶ δίδωσιν ὡς ἴδια ταῦτα τὰ βρέφη τρέφειν.
Ἔτρεφε ταῦτα μητρικῶς ἐκείνη καὶ γνησίως,
Καὶ παρ' ἐλπίδας μήτηρ ἦν διδύμων βρεφυλλίων,
Ἡ πρὸ μικροῦ μηδ' ἐφ' ἑνὶ τούτῳ συγχωρηθεῖσα.
Ἄλλοι δὲ οὐ λύκαιναν φασὶν ἐκθρέψαι τὰ παιδία,
Αὐτὴν δὲ τὴν ὁμόλεκτρον Φαιστύλου τοῦ ποιμένος,
Ἥτις κοινὸν τοῦ σώματος τὸ κάλλος ποιουμένη,
Λοῦπα κατωνομάζετο τῇ γλώσσῃ τῇ πατρίῳ,
Ἤτοι κατὰ διάλεκτον Ἑλληνικὴν ἑταίρα.
Ἐπεὶ δὲ καὶ τὴν λύκαιναν σύνηθες λοῦπαν λέγειν.
Τὴν ὕβριν τὴν τῆς γυναικὸς τινὲς ἠγνοηκότες,
Λύκαιναν εἶπον τοῖς μαστοῖς τὰ βρέφη διαθρέψαι.
Ὡς δ' ἂν καὶ διετράφησαν τέως εἰς αὔξην ἦλθον,
Καὶ Ῥέμος ὠνομάσθησαν οἱ παῖδες καὶ Ῥωμύλος,
Καὶ βίον εἶχον συφορβῶν ἀγροίκων καὶ βουκόλων.
Ἀγνοίᾳ δὲ Νεμέτορος μανδρεύματα κακοῦντες.
Ὃν ἔφη μητροπάτορα τούτων, εἶπεν ὁ λόγος,
Ἑάλωσαν λῃστεύοντες τινῶν ἐνεδρευσάντων.
Τῷ πάππῳ προσαχθέντες δὲ, καὶ γνόντες καὶ γνωσθέντες,
Τῆς βασιλείας Ἀλβανῶν Ἀμούλιον γυμνοῦσι,
Καὶ ξίφει δ' ἀποσφάττουσιν ἀφύλακτον εὑρόντες.
Τῷ σφῶν δὲ μητροπάτορι χαρίζονται τὰ σκῆπτρα,
Τούτοις ὁ πάππος δεδωκὼς χρημάτων ἀφθονίαν,
Καὶ πᾶν τὸ συμβαλλόμενον πέμπει πρὸς ἀποικίαν.
Ὁ γοῦν Ῥωμύλος παρελθὼν ἐπί τινα πολίχνην.
Ὑπὸ τοῦ κτίστου Πάλλαντος Παλλάντινον κληθεῖσαν.
Τὸ σχῆμα τὸ τῆς πόλεως ἐκεῖσε διαγράφει.
Ἄρρενα ταῦρον κρατερὸν καὶ δάμαλιν συζεύξας,
Ὧν ὁ μὲν ταῦρος ἔνευεν ἔξω πρὸς τὸ πεδίον.
Ἡ τούτῳ συζυγεῖσα δὲ δάμαλις πρὸς τὴν πόλιν.
Συμβολικῶς δ' ἐπηύχετο Ῥωμύλος διὰ τούτων,
Τοὺς ἄνδρας μὲν τοὺς ἔξωθεν γενέσθαι φρικαλέους
Τὰς δὲ γυναῖκας ἔσωθεν γονίμους χρηματίζειν.
Πιστὰς μὲν οὔσας, οἰκουροὺς, καὶ φύλακας τῶν ἔνδον,
Ἔπειτα πηλὸν * τῇ χειρὶ λαβόμενος τὸν ἔξω,
Ἔνδον ῥίπτει τῆς πόλεως, εὐχόμενος ἐπαύξειν
Τὰ πράγματα τῆς πόλεως ἀπὸ τῶν ἀλλοτρίων.
Καὶ ταῦτα διαθέμενος ἐν σάλπιγξι σημαίνει
Τὴν κλῆσιν τὴν τῆς πόλεως, καὶ Ῥώμην ὀνομάζει.
Καὶ πλῆθος συλλεξάμενος ἀπὸ τῆς περιχώρου,
Ἄνδρας, γυναῖκας, γέροντας, μείρακας, ἐφήβους,
Ἔσω πολίτας τίθησι, καὶ κατοικίζει πάντας.
Καὶ πρῶτος οὗτος βασιλεὺς καθίσταται Ῥωμαίων.

DE

ORIGINE ROMANORUM

& Romulo conditore urbis,

EX

CONSTANTINI MANASSIS

CHRONOLOGICO POEMATE.

FED. MORELLUS,

Interpres Reg. Senariis Latinis expressit.

Iulus Æneæ ſatu magni editus
Ex filia Priami Creuſa Aſiæ ducis,
Munivit Albam Dardani cum poſteris,
Regnavit in qua Amulius poſt impius.
Cum ſceptra fratri Numitori juſta rapuit,
Qui ætate major, moribus melior fuit.
Hujus genus cum exterminare percupit:
Natum neci dedit, puellam at integræ
Veſtæ ſacerdotem dicavit perpetim.
Has mos ſacerdotes manere virgines
Caſtas, pudicas, nuptiiſque liberas.
Hanc Martis ad lucum profectam quis ſemel
Obſervat, inſidiiſque virginem appetit,
Vitiatque, gravidamque efficit: quod patruo
Cum cognitum eſt Regi ſuperbo Amulio,
Servavit illam ſedulo, ad partus diem,
Lucina quem præſcripſit: ut fœtum edidit,
Geminoſque natos peperit, iterum includitur
Arcte à Tyranno, qui recens natos neci
Addixit, & jaci in fluentum mox jubet.
Projecta ſoboles in ſcapha eſt miſerabilis:
Hic dia providentia clara extitit:
Tua eſt Deus vis efficax, manus potens:
Subvertitur cymba, & labaſcunt pumili,
Ac vagientes, obliti cœno jacent.
Enixa tum recens lupa aliunde excita,
Diſtenta lacte quæ gerebat ubera,
Admovit oribus gemellorum hiſpidis,
Linguaque ſordes comiter lambit cutis:
Contaminati nam luto vultus erant.
Paſtor animadvertit facinus: inde erutos
Ad conjugem abducit gemellos: quam anxiam
Mœrore nactus, fœtum inertem ob editum,
Solatur iſtis, quos dedit, proprios velut
Huic nutriendos. aluit affectu hæc pari
Ac mater, etiam facta, præter ſpem, parens
Simul duorum, ne unius quidem antea.
Sunt qui lupam altricem utriuſque pernegant,
Sed Fauſtuli paſtoris iſtam conjugem,
Quod corporis faceret ſui aliis copiam,
Linguæ Latinæ more vocitatam lupam,
Hoc eſt meretricem: ambigua nam dictio
Eſt Auſonia, quæ belluam & ſcortum notat.
Qui neſciebant fœminæ luxum malæ
Puſis lupam admoviſſe finxere ubera.
Cum lacte ali ambo deſiere, & creſcere
Mirum in modum cœpere, Romulus & Remus,
Egere vitam ruſticorum ingloriam:
Numitoris ignorantia ædibus erutis,
Quem dixi avum maternum eorum, ſic ferunt.
Prædæ incubantes, deprehenſi actique ſunt
Ad avum ſuum: agnoſcuntur, & novere eum:
Amulium Albano fugant hinc regimine,
Et enſe confodiunt inermem atque obvium,
Avoque matris ſceptra reſtituunt ſuæ.
Dat copiam immenſam his opum Numitor probus
Mittitque cum valida manu ad coloniam.

Perve-

Pervenit inde Romulus locum ad oppidi
Pallantium dicti suo à ductore, qui
Pallas vocabatur, situm designat hic:
Urbisque formam mente mox delineat,
Junctis juvenco cum juvenca protinus,
Taurus quidem pascebat ad campi sata,
Juvenca verterat se ad urbis pascua;
His ominatus Romulus signis erat,
Fore ut viri terrore clari essent foris,
Et prole fœcunda futuras fœminas,
Domumque custodes fideles & catas.
Is postea arrepto luto, hoc extrinsecus
Projicit intra civitatem, ut cresceret
Respublica orans ab alienis commodis.
His constitutis ita, tubæ sonitu oppido
Imponit altum nomen, & Romam vocat:
Et congregavit cœtum ab accolis locis,
Juvenes, puellas, virgines, viros, senes;
Hic civitatis jus dat, ædesque omnibus,
Ac primus hic Rex sceptra Romæ stabilit.

Caput II.

De forma & magnitudine urbis Romæ.

Permissa Numitori Albana re, ut jam dictum est, Romulus & Remus condiderunt urbem Romam, quæ postea *Septicollis* dicta fuit: quod septem montes muris suis complexa sit. Non autem initio tam capax ea fuit. Romulus enim primum eam quadratam condidit in monte Palatino, atque pomœrio clausit. Ne autem qua vis externa Urbem adoriri posset, atque finitimi colles, hostium aliquando arces essent, ex quibus Romam vexarent; non quod iis locis indigeret, *Capitolium* primo, mox *Quirinalem* & *Cælium* colles, qui erant urbi viciniores, & ex quibus Urbs ipsa magis oppugnari poterat, fossa, sive aggere, aut muro firmavit, præsidioque locato tanquam arces munivit: cum nihilominus extra Urbis ipsius mœnia pomœriumque essent. Paulo post Titus Tatius, Sabinorum Rex, cum à Romulo in prælio victus & in urbem receptus esset, veteris Urbis pomœrio *Tarpeium* montem adjunxit; eumque Sabinis, qui secum Romam commigraverant, habitandum dedit, quem & ipse habitavit. *Quirinalem* quoque montem, addita custodia, firmavit: non tamen Urbis pomœrio inclusit.

Romulo sublato, Numa Pompilius II. Rex teste *Dionysio collem Quirinalem*, qui à Tito Tatio custodia tantum firmatus erat, Urbis circuitu inclusit, & pomœrium protulit. Neque vero hac Urbis capacitate reliqui Reges contenti fuerunt: quin nullus fuit, qui non pomœrium protulerit, & montem aliquem vel collem Urbi addendo, eam capaciorem fecerit. Tullus enim Hostilius, Hosti F. Rex III. *Alba longa* diruta, Albanisque in Urbem receptis, *montem Cælium* pomœrio addidit, eumque Albanis colendum assignavit. Quem tamen montem Ancum Martium IV. Regem pomœrio inclusisse Strabo, vel L. Tarquinium Priscum, Tacitus produnt. Post hunc Ancus Martius, Numæ F. Rex IV. Politorio, Latinorum Urbe excisa, Latinis, in Urbem adscitis, *montem Aventinum* habitandum concessit, quem tamen ut ominosum, Urbis pomœrio non inclusit. Idem autem Rex fossas circum Urbem fecit, quæ *Quiritium* appellatæ sunt, & *Janiculum*, quem, facto super Tiberim ponte sublicio, muro cinxerat, Urbi addidit. Secutus eum L. Tarquinius, Damarati F. Priscus, Rex V. Urbis muros ruderibus, vilibusque structuris ad eam diem ædificatos, primus cœpit saxis magnis, *Albano*, *Tiburtino*, & *Prænestino* ad regulam formatis extruere, quos Servius Tullius Rex VI. perfecit. De hoc enim rerum Romanarum scriptores tradunt, quod *Esquilias*, *Quirinalem* & *Viminalem*, montes, Urbis pomœrio addiderit, & Romam aggere, fossis & muro lapideo circumdederit. Tandem L. Tarquinius L. F. Superbus, Rex VII. immenso ab oriente aggere addito, Urbem tutiorem fecit. Et ad hunc quidem modum septem illi Reges Urbem amplificasse, à veteribus scriptoribus traduntur: quanquam de nonnullis inter eos non conveniat. Libertate populi constituta, produntur L. Cornelius L. F. P. N. Sulla Felix Dictator, C. Julius C. F. C. N. Cæsar, & Imperator Cæsar, Divi F. C. N. Augustus, Urbis ambitum adauxisse, Urbisque pomœrium protulisse: quo vero modo, aut quo loco Urbi addito, non exprimitur. Inter Imperatores Tiberius Claudius, Drusi F. Cæsar Augustus *Aventino monte*, L. Domitius Aurelianus, Cæsar Augustus, *Campo Martio* pomœrio inclusis: Flavius Constantinus Maximus, Augustus, *Castro prætorio* exciso, Urbis ambitum ampliorem fecerunt. Hæc omnia prolixe & diligenter adductis plurimis veterum scriptorum testimoniis, persequuntur Georgius Fabricius in sua Roma, & Onuphrius Panvinius libr. I. Commentariorum Reipublicæ Romanæ: unde pleniorem ejus rei cognitionem, qui his contentus non est, petere potest. Nos vero, his præmissis ad reliqua accedemus: & cum mentio pomœrii, ejusque prolationis facta sæpe fuerit, de eo nunc quædam dicemus.

Ad Cap. II. Paralipomena.

Septem Romæ colles.

Præter Historicos, eleganter Aurel. Prudent. Romano Martyre *septicollem* appellat.

Divum favore cum puer Mavortius
Fundaret arcem septicollem Romulus.

In sacrum septimontium. Inter ferias Romanas lego, C. Sueton. Domitiano cap. 4. & interpretes, & dicam infra lib. 4. cap. 16. interim in tyronum gratiam, quorum in manus hoc opus damus, adscribam aliquot Poëtarum celebrium loca, qui septem Romæ montium meminerunt. Claudianus meus. de statu ejus urbis sub Honorio Aug. de 6. consul.

Erexit subitas turres, cinctosque coëget
Septem continuo montes juvenescere muro.

Idem

Idem paneg. de consul. Olyb. & Prob.

——— *Collesque canoris*
Plausibus impulsi septena voce resultant.

Corrigendus idem in Fescenino de nuptiis Honorii & Mariæ:

Epulisque jam repleto ———
——— *Resonet Quirine Tibris,*
Dominique læta votis
Aurea septemgeminas
Roma coronet arces.

Ubi τὸ *Quirine* glossema est, legendum enim ex MS. meo Codice, quem vir literarum bono natus Jacobus Bongarsius regis ad Germaniæ principes legatus dono dedit.

Epulisque jam repleto
Resonet Quirite Tibris:

Intelligit enim festam populi voluptatem exhibita nuptiali sportula. Q. Symmach. lib. 4. epist. 14. *Honor sportulæ suscipiendæ.* C. Plin. Junior lib. 10. epist. 117. *Qui virilem togam sumunt, vel nuptias faciunt, vel ineunt magistratum, vel opus publicum dedicant, solent totam bulen, atque etiam è plebe non exiguum numerum vocare, binosque denarios vel singulos dare.* Traianus deinde sequenti epistola interpretatur *solemnes sportulas.* L. Apul. Apolog. 2. *Placuerat in suburbana villa potius ut conjungeretur, ne cives denuo ad sportulas convolarent.* Hoc illud est quod *congiarium* vocari solet. L. Seneca lib. 2. de Benef. cap. 16. & lib. 4. cap. 28. Artemid. lib. 2. cap. 31. Καὶ δεῖπνα τινὰ ποιεῖν ἢ ἐπιδόσεις διδόναι. *Cænas quasdam facere, ac congiaria largiri. Lineam divitem* nominat Martialis lib. 8. epigr. 78. dicam alibi. Claudian. de 6. consul. Honorii.

——— *Cum prælarga vocavit*
Ditandas ad dona tribus.

Tenuiorum hæc expectatio. vet. Scholiast. Juvenal. ad v. 119. Sat. 1. nam senatores & equites mensis stratis accipiebantur. P. Statius lib. 5. silv. 2.

——— *Romuleos proceres, trabeataque Cæsar*
Agmina, mille simul jussit discumbere mensis.

Notissimum quoque plebem aliquando ad cænam invitatam, quæ *recta* dicebatur, notarunt viri docti, M. Martial. lib. 8. epigr. 50.

Promissa est nobis sportula, recta data est.

Asserendus idem Claudianus meus eodem panegyrico.

Consensuque cavæ sublatus in athera vallis
Plebis adoratæ reboat fragor, unaque totis
Intonat Augustum septenis arcibus Echo.

Sic hactenus in excusis libris & manuscriptis legebatur: Julius tamen Bulengerus lib. 1. de Theatro cap. 51. legit, & interpungit.

Consensu caveæ sublatus in athera clamor,
Plebis adoratæ reboat fragor.

A cujus ego sententia, in hoc, licet in aliis consensurus, discedo: nihil enim mutandum censeo, cum poëtæ sit mens, crebros populi abblandientis plausus, ab opposita valle reddi majores, & referri; id autem per *cavam vallem* optime expressum. C. Plin lib. 2. cap. 44. *Concavi vallium sinus scindunt inæqualiter inde resultantem aëra, quæ causa voces multis in locis reciprocas facit.* & paria invenies apud eundem lib. 36. cap. 15. Lucan. lib. 4. Pharsal. v. 159.

Valle cava media.

Et eodem libro post.

Cava regni vires in valle retentat.

Ipse Claudian. lib. 2. de laudib. Stilic.

——— *Quoties vallis tibi Martia ducet*
Nomen Aventino Pallantæoque recessu.

Ut omittam *caveam* in Amphitheatro esse. Aurel. Cassiodor. lib. 4. epist. si, cum Claudian. de Circensibus, non vero de Amphitheatralibus agat ludis; nam paulo ante *regia Circi*, in circo autem vallem fuisse, præter topographos Ovidius indicat lib. 2. Fastor.

Quaque jacent valles maxime Circe tuæ.

Sed ad septimontium revertamur. Stat. lib. 1. silv. 2. *septemgeminæ mænia Romæ* appellat; & silv. 5. v. 24. *septena culmina*, & lib. 2. silv. ult.

Sed septem juga, Martiumque Tibrim.

Et lib. 4. silv. 3.

Septem montibus admovere Baias.

Propert. lib. 3. eleg. 10.

Septem urbs alta jugis, quæ toti præsidet orbi.

Silius Italic. lib. 19. Punicor.

——— *Septemque arces fumare videntur.*

FORMA URBIS CONDITÆ.

Circularis prima Romæ forma. M. Porcius Cato in Originibus, *Palatium, in quo quadratam Romam condidit Romulus.* Jul. Solin. polyhist. cap. 2. *Dictaque est primum Roma quadrata, quod ad æquilibrium foret posita.* præter Halicarnasseum lib. 1. in limine, Plutarchum in Romulo, Q. Ennius;

Et quis nunc curat Romæ regnare quadratæ.

Scio aliter legere hunc versum Festum lib. 15. in voce *quadrata*, quanquam non sine mendi suspicione.

DE NOMINE URBIS, ET SIGNIFICATIONE.

In edito itaque colle urbs locata, quia is ritus solennis eo sæculo; cum *ut hostibus, si forte invaderent, difficilior foret accessus*; tum *quod gentiles aliud diluvium metuebant*, & ob id in altissimis montibus, quo tutiores ab aquarum illuvie essent, habitabant. Pier. Valerian. hieroglyph. lib. 43. forma autem urbium antiquarum rotunda fuit, ut jure Grammatici *urbem*, ab *orbe* desumant, Isidor. lib. 15. cap. 2.

Porro *urbs* apud Romanos scriptores pro quolibet conventu, ut apud Græcos, usurpatur, Ephorus lib. 5. δούλων πόλις, *servorum urbs*, & *Dulopolis* in Creta, Sosicrates rerum Creticarum lib. 1. & *Poneropolis* in Thracia, *Improborum urbs*, à Philippo condita, collocatis 2000. iis qui ob improbitatem male audiebant, calumniatoribus, falsis testibus, & causidicis, Theopompus lib. 13. rerum Philippicar. Suidas in voce δούλων πόλις, quæ significatio quia nova est, confirmanda fuerat. Themistocles ob id dicebat, urbes ei non deesse, cui triginta triremes suppeterent, idem Suidas in Adimanto, alludit ad Pythiæ responsum, quæ consulta, præcepit, *muris se ligneis tuerentur*, Justin. ex Trogo Pompeio lib. 2. Polyæn. lib. 1. stratagemat. & Herodot. lib. 7.

Τεῖχος τριτογενεῖ ξύλινον διδοῖ εὐρύοπα Ζεὺς
Μοῦνον ἀπόρθητον τελέθειν, τότε τέκνα τ᾽ ὀνήσει.

Id est:

Jupiter altitonans dat mænia sola Minervæ
Lignea, recta ut stare queat, natosque tueri.

Claudian. de consul. Malii Theodori:

Obruit Eoas classes, urbesque carinis
Vexat.

Proprie tamen urbs de Roma, ἄστυ de Athenis, πόλις de Alexandria. Hier. Magius Miscell. lib. 4. cap. 6. & *sola ædificia significat*, ut definit Marcellus Grammaticus cap. 5. num. 27. at interdum cives ejus nomine veniunt; nam Pompeius dicitur *Romam in Epirum transtulisse, quod meliorem civium partem eo traduxerat.* Plutarchus in eo, & fuse narrat Dio lib. 41. pag. 159. Serv. Honorat. ad illud 2. Æneid.

Urbem somno vinoque sepultam.

Et ad illud lib. 8. Æneid.

Urbem qui revehit nobis.

Urbem pro civibus interpretatur IC. *l. cum ratio. ff. de bon. damnat.* M. Lucan. l. 5. *Veiosque habitante Camillo; Illic Roma fuit.*

URBIS AMPLIFICATIO ET RESTAURATIO.

Inclinato imperio, illuvieque barbararum gentium, Hunnorum, Vandalorum, Gothorum, Europam invadente, ipsamque Italiam populante, sub Honorio principe pomœrium urbis prolatum, reparataque mænia; quæ vel tempore, vel magi-

magistratuum incuria corruerant, ut historicos omittam, pulcherrimum extat marmoris antiqui monimentum.

S. P. Q. R. Impp. Caess. DD. NN. invictissimis principibus. Honorio. & Arcadio. victoribus. & triumphatoribus. semper. Augustis. ob. instauratos. urbis. aeternae. muros. ac. turres. egestis. immensis. ruderibus. ex. suggestione. V. C. & inlustris..... militis. & magistri. utriusque. militiae. Stilichonis. ad. perpetuitatem. nominis. eorum. simulachra. constituit.

Curante. Fl. Macrobio. Longiniano.

D. Paulin. Nolae episcopus, in Natali D. Felicis:

- - - *Fidant legionibus illi*
Perfugioque parent reparatis moenia muris.

Claudian. de 6. Hon. consul.

- - - *Addebant pulchrum nova moenia vultum:*
Audito perfecta recens rumore Getarum,
Profecitque opifex decori timor, & vice mira,
Quam pax intulerat, bello discussa senectus:
Erexit subitas turres.

Atque paulo ante hanc reparationem pomoerii, vel tunc cum facta est, coepit Roma appellari *urbs aeterna*, ut ex inscriptione ista apparet. Ammian. Marcellin. lib. 14. *Orphitus praefecti potestate regebat urbem aeternam.* Lib. 16. *Aliaque inter haec decora urbis aeternae.* Lib. 19. *Difficultatem adventantis inopia frumentorum urbs verebatur aeterna.* Lib. 28. *Saeviens per urbem aeternam urebat cuncta Bellona.* Symmach. lib. 2. epist. 78. *Ut curulibus stabulis urbis aeternae etiam quina mancipia largiamur.* Auson. praefat. ad Fastos suos:

Ignota aeternae ne sint tibi tempora Romae.

Virgilianus ille Jupiter lib. 1. Aeneid.

Imperium sine fine dedi.

Sil. Italic. lib. 7.

Nulla regnis per saecula meta.

Alb. Tibull. lib. 2. eleg. 5.

Romulus aeternae nondum fundaverat urbis
Moenia, consorti non habitanda Remo.

Quem locum aliter legunt, sed hanc lectionem probat Muretus, Joseph. Scaliger, *formaverat urbis moenia.* Ego vero putem, *firmaverat*, quia firmata respublica latis legibus dicitur, quas tunc Romulum de sacrosancto murorum jure posuisse notum est.

Qui pulcherrima verissimaque urbis Romae encomia desideras, adi ad doctissimum Savaronem ad Sidonium Apollinarem lib. 1. epist. 6.

CAP. III.

De Pomoerio.

Pomoerium, quasi post murum, ut author est Varro, quia veteres *moerum* pro murum dixerunt: vel ut Festus, quasi *promurum*, id est, proximum muro dictum. Apud Agell. l. 13. c. 14. sic definitur: *Pomoerium* (inquit ex Augurum libris) *est locus intra agrum effatum, per totius Urbis circuitum, pone muros, regionibus certis determinatus, qui faciat finem urbani auspicii*, &c. Ex quibus verbis intelligitur quid *Pomoerium* sit; quod idem tamen clarius fit ex antiquo illo ritu, quem in condendis & circumscribendis oppidis veteres observarunt, qui à Terentio Varrone lib. 4. de Latina lingua, ita describitur: *Oppida*, inquit, *condebant in Latio, Etrusco ritu multa*, id est, *junctis bobus, tauro & vacca interiore aratro circumagebant sulcum: hoc faciebant religionis causa, die auspicato, ut fossa & muro essent munita. Terram unde exscalpserant, Fossam vocabant: & introrsum factum, Murum. Postea quod fiebat orbis: Urbs. Principium quod erat post murum, Pomoerium dictum: ejusque ambitu auspicia urbana finiuntur.* Haec Varro. Cum quo consentit Plutarch. in Romulo, ubi indicat, Romam etiam hoc ritu à Romulo conditam. Ejus verba, uberioris explicationis gratia, libet quoque adscribere: sunt autem haec: *Romulus postquam Remum una cum nutriciis suis in Remonia sepelivit, condidit Urbem: ad quod accivit Hetruscos, qui velut in mysteriis, ut quidque faciendum erat, ceremoniis quibusdam, & scriptis praescripserunt, docueruntque. Comitio fossa est rotunda circumducta. In eam primitias detulerunt omnium, quae de more, ut bonis, natura utebantur, ut necessariis. Postremo, ex qua quisque advenerat regione, ejus terrae portiunculam collatam eo conjecerunt, & commiscuerunt. Fossam hanc eodem quo coelum nomine vocaverunt Mundum. Hinc Urbe, sicut circulo, centrum circumscripsere. Conditor aratro aereum vomerem adjungit, junctisque bobus, mare & foemina, ipse circum lineamenta profundum inducit sulcum. Sequentium munus est, ut excitatas ab aratro glebas introvertant, nec ullam sinant extra ferri. Ita moenia linea definiunt, idque elisis aliquot literis, Pomoerium dicitur, quasi post, vel pone moenia. Ubi portam designare visum est, vomere exempto atque aratro sublato spacium relinquunt. Unde totum habent murum, praeter portas, sacrum. Nam eas si ducerent sacras, religiosum esset, necessaria & impura in Urbem recipere, & exportare.* Hactenus Plutarch. Quibus addi possunt & ea, quae Dionys. lib. 1. eadem de re scribit, & Livius lib. 1. de Ser. Tullio loquens, ubi indicat, *Pomoerium locum fuisse, tam intra quam extra urbis murum, quem antiqui in condendis urbibus augurato consecrarint, neque in eo ullum fieri aedificium passi fuerint.* Inde fit, ut quotiescunque Roma amplior facta scribitur, *Pomoerium prolatum* esse dicatur: atque ita *proferre Pomoerium*, idem sit, quod moenia Urbis ampliare. Jus autem proferendi Pomoerii, teste Agellio, habebat is, qui populum Romanum agro de hostibus capto auxerat.

AD CAP. III. PARALIPOMENA.

Modus condendarum urbium delendarumque.

Conditor ante omnia augurio dabat operam, ut à religione exordium duceretur. Solin. Polyhist. c. 2. *auspicato fundamenta murorum jecit.* M. Tull. lib. 1. de Divinat. *Principio hujus urbis parens Romulus, non solum auspicato urbem condidisse, sed etiam ipse optimus augur fuisse traditur.* Serv. ad lib. 3. Aeneid. 136.

Connubiis arvisque novis operata juventus.

Et ad vers. 780. lib. 6. Aeneid. videatur:

- - - *Viden' ut geminae stant vertice cristae.*

Aurel. Prudent. in Romano Martyre:

Quod Roma pollet, auspicato condita,
Jovi statori debet, & diis cateris.

Q. Ennius apud Isidor. etymolog. lib. 15. c. 1.

——— *His nata auspiciis illa inclyta Roma.*

Idem apud Tullium lib. 1. de Divinat. de fratribus loquens:

Curantes cura cum magna concupientes,
Regni dant operam simul augurio, auspicioque,
Huic Remus auspicio se devovet.

Idem apud Varronem lib. 3. de Re Rust. c. 1.

Septingenti sunt paulo plus minus anni,
Augusto augurio postquam inclyta condita Roma est.

Posterior versus etiam à C. Suetonio citatur in Augusto c. 7. Claudian. lib. de bello Gildon.

Si mea mansuris meruerunt mœnia nasci
Jupiter auspiciis, si stant immota Sibyllæ
Carmina.

Captato augurio, qui urbem novam (inquit M. Cato in fragmentis) *condebat, Tauro & Vacca arabat, ubi arasset murum faciebat, ubi portam volebat esse, aratrum tollebat, & portam vocabat.* Rationem habes ex Plutarcho problemat. Rom. c. 27. & alludunt Poëtæ, Sil. Italic. Punicor. lib. 13.

Hoc agreste Capys donum, cum mœnia sulco
Signaret, parva jam tum deceptus amore
Nutrierat.

Ovid. lib. 4. Fast.

Apta dies legitur, qua mœnia signet aratro,
Festa Palis suberant, inde movetur opus.

P. Maro lib. 5. Æneid.

——— *Urbem designat aratro,*
Sortiturque domos.

Et lib. 7. Æneid.

——— *Ipse humili designat mœnia fossa,*
Molitur que locum.

Aratrum qui tenebat, laciniam togæ in humerum dextrum rejiciebat, seseque cingebat; vel quia is sacris operantium erat habitus, atque opus illud inter sacra numeratum; vel ut commodius stivam tenere posset: denique ut multitudinem civium togato, id est, pacifico habitu fovendam esse ostenderet, neque solum bellicis artibus civitates vigere, sed multo magis pace florere. M. Manilius lib. 4. Astronomic.

——— *Rituque Gabino*
Mœnia succinctus curvo describet aratro.

Aratrum dirigebat conditor ipse: *si vero mulier ponendæ urbis author fuisset, id muneris penes architectos relinquebatur.* Serv. Maurus ad illud lib. 1. Æneid.

Instant ardentes Tyrii.

Boves duo tantum esse poterant, iique albi coloris, & sexus disparis; puto, ut numerosa soboles denotaretur, matrimoniique ratio haberetur, quod legitimum inter marem & fœminam respublicas tuetur & auget. Ovid. lib. 4. Fastor.

Ipse tenens stivam, designat mœnia sulco
Alba jugum niveo cum bove vacca tulit.

Exteriori aratri parti tauri, interiori vaccæ adjungebantur. Serv. ad illud 4. Æneid.

Cui littus arandum dedimus.

Modus ille non Romæ tantum, sed & coloniis oppidisque aliis observatus, *quæ circumducta aratro,* (inquit Terent. Varro lib. 4. de ling. lat.) *ab orbe & urbo, in literis antiquis scribuntur urbes, quia ita ut Roma condita.*

Et quia *unumquodque eodem modo desinit & solvitur, quo cœperat,* ut loquitur Ulpian. IC. *l.* 30. *ff. de divers. reg. Jur.* & Paulus IC. *l.* 295. *ff. eodem.* aratro circumducto ut condebantur urbes, ita evertebantur. Cæl. Rhodig. lib. 14. Antiquar. lect. cap. 5. & Modestin. IC. *l.* 21. *ff. quib. mod. ususfruct. amitt. Si ususfructus,* inquit, *civitati legetur, & aratrum in eo ducatur, ut passa est Carthago, civitas esse desinit, ideoque quasi morte cessat habere usumfructum.* Et sicut consul Romanus, aut prætor, aut Tribunus, consulari potestate, aut quilibet alius exercituum imperator, dum coloniam traduceret, aratro muros designabat, ita in civitate delenda, penes eundem idem juris erat. M. Lucan. lib. 7.

Sarmaticumque premet succinctus consul aratrum.

Q. Horat. lib. 1. od. 16.

——— *Urbibus ultimæ*
Stetere causæ, cum perirent
Funditus, imprimeretque muris
Hostile aratrum exercitus insolens.

Helenius Acron vetus & doctus grammaticus: *Hæc consuetudo fuit condendis atque evertendis urbibus, ut aratro fieret.* Alludunt poëtæ. Ovid. epist. heroid. 1.

Nunc seges est, ubi Troia fuit, resecandaque falce
Luxuriat Phrygio sanguine pinguis humus.

Et Virgil. lib. 3. Æneid.

Et campos ubi Troia fuit.

Hoc pacto deletæ civitates dicuntur *intermori.* Vet. Poëta apud Fabrum Santorian. lib. 1. semest. c. 9. ex Anthologia. Sic & *ægrotare & reviviscere urbes more hominum censentur.* Incerti nominis Poëta in eadem Anthologia lib. 1. c. 90.

Τὴν πόλιν οἱ νέκυες πρότερον ζῶσαν κατέλειψαν,
Ἡμεῖς δ' ζῶντες τὴν πόλιν ἐκφέρομεν.

Civitatem hanc mortui prius viventem reliquerunt, nos vero viventes civitatem efferimus. Forte propter Genios seu deos tutelares qui præesse unicuique loco credebantur; quos stulta veterum superstitio vastatis mori, resurgentibus demum renasci existimabat. de quibus dicam infra lib. 2. c. 14. Claudian. epist. ad Serenum:

Quid non præstiterint scribentis voce Serenæ,
Vel Genius regni, vel pietatis amor?

Prudent. lib. 2. in Symmachum:

Aut fatum aut Genium, cujus moderamine regnet.

CAP. IV.

De Monte Palatino.

Dixi antea, Urbem Romam *Septicollem* appellatam fuisse, quod septem colles, sive montes Pomœrio ejus inclusi fuerint; inter eos præcipuus fere est *Palatinus.* Hic mons alias *Palatium* dictus fuit; cujus nominis causæ variæ ab authoribus referuntur. Terentius Varro lib. 4. de Lingua Latina scribit: *Palatium dictum fuisse quod palantes cum Evandro in illum locum venerint: aut, quod Palatini, qui & Aborigines, ex agro Reatino, qui appellatur Palatium, ibi consederint:* & addit, alios à Palatia uxore Latini dictum cum montem tradidisse: alios vero à pecore balante, unde à Nævio *Balantium* sit appellatus: quod etiam Festus probat, in hæc verba scribens: *Palatium mons Romæ appellatus est, quod ibi pecus pascens balare consueverit: vel, quod palare, id est, errare ibi pecudes solerent:* & subjungit, *alios existimasse, Palatium dictum, quod Hyperborei filia Palanto ibi habitaverit, quæ ex Hercule Latinum pepererit:* alios, quod Pallas Hercule & Dyna Evandri filia procreatus, ibi sepultus sit, quod & Dionys. ex Polyb. recitat. Solin. c. 11. scribit, quosdam authores esse, *Palatium* à Pale Dea pastorali nomen adeptum. Nos in tanta Scriptorum dissensione, quid sequamur ignorantes, unicuique liberum judicium relinquimus,

mus, ut ex his, quam velit, sententiam amplectatur. Hoc certe constat, Romulum hunc montem primum omnium muro cinxisse, & in eo Romam quadratam condidisse, quæ postea additis semper aliis & aliis montibus, & collibus, & Pomœrio prolato ampliata fuit. Causas autem ejus rei, propter quas Romulus hunc montem, & non alium voluerit primum muro cingere, & in eum Coloniam suam ducere, Dionys. refert duas præcipuas fuisse: primam, loci fortunam, quæ fratribus expositis incolumitatem & educationem præbuerat; alteram deinde causam accessisse auspicium, quod duodecim vultures Romulo imperium addixerant. Vix alius locus scriptis ita celebratus fuit, atque hic mons. Primum enim à Romulo, deinde à Tullo Hostilio est habitatus: fuitque in hoc monte sedes Imperii Romani, & domus Augustana. Ab Octavio enim Augusto deinceps omnes Romani Imperatores in *Palatio* habitaverunt. Et quia Imperii sedes in eo constituta fuit, cujusvis Principis aulam aut splendidi hominis domum, *Palatium* dicimus. Quæ vero templa, aut alia celebria ædificia in hoc monte fuerint, manifestum fiet ex quatuordecim illis Urbis Romæ regionibus, quæ ex Onuphrio jam recitabuntur, regione decima. Habet ad Ortum *Suburam* & *Cœlium:* ad Occasum *forum Romanum & Capitolium:* ad Meridiem *Circum maximum & Aventinum:* ad Septentrionem *viam Sacram & templum Pacis.* Hodie suffossionibus & subterraneis specubus totus est quasi pensilis, & aut ruinis deformis, aut hortis occupatus.

Ad Cap. IV. Paralipomena.

Palatium aula principum, & ejus cura.

De palatii nomine Suid. à capite hominis recenter occisi dum locarentur fundamenta, ibi reperto, quod apud nullum alium, quod sciam, & de splendore, dignitate, antiquitate eleganter & diligenter, ut solet Dio lib. 53. Καλεῖται δὲ τὰ βασίλεια παλάτιον, οὐχ ὅτι καὶ ἔδοξε ποτὲ οὕτως αὐτὰ ὀνομάζεσθαι, ἀλλ' ὅτι ἔν τε τῷ παλατίῳ ὁ Καῖσαρ ᾤκει, καὶ ἐκεῖ τὸ στρατήγιον εἶχε, καὶ τινὰ καὶ πρὸς τὴν τοῦ Ῥωμύλου προενοίκησιν φήμην ἡ οἰκία αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ παντὸς ὄρους ἔλαβε. *Imperatoris autem ædes palatium nominantur, non quod ita aliquando decretum sit, sed quod in palatio Cæsar habitabat, ibique Prætorium ejus erat, ac nonnihil domus ejus, ab eo toto monte propterea, quod ibi quondam Romulus habitarat, splendoris accepit.*

Claudian. de 6. Hon. consul.

Ecce Palatino crevit reverentia monti,
Exultatque habitante Deo.

Subdit Dio: Καὶ διὰ τοῦτο κἂν ἄλλοθί που ὁ αὐτοκράτωρ καταλύῃ, τὴν τοῦ παλατίου ἐπίκλησιν ἡ καταγωγὴ αὐτοῦ ἴσχει. *Ideoque etsi alibi imperator domicilium suum habeat, tamen id quoque palatii nomen obtinet.* Paria etiam Claudian. eodem loco, ubi sic Roma Honorium principem alloquitur:

Cur mea quæ cunctis tribuere palatia nomen
Neglecto squallent senio, nec creditor orbis
Illic posse regi?

Ædes Romuli *palatium* dictum vult vet. Scholiast. Juvenal. ad Sat. 6. vers. 527.

Sunt, qui contendant non ultra Valentiniani tempora in splendore suo remansisse, quorum error ex eo refellitur, quod Maximus Valentiniani successor *palatinis inclusus limitibus* dicatur à Sidonio Apollinare lib. 2. epist. 13. & Cassiodor. in Chron. *Hermenerico & Basilico coss. Ricimeris fraude, ut dicitur, Severus Romæ in palatio interemptus est.* Hic conventus agebatur procerum seris temporibus, de eligendo Imperii successore. Corrip. de laudib. Aug. Justini minor. lib. 1. n. 17. Ubi etiam liquet Senatu ibi habito de honoribus defuncto decernendis deliberatum.

Castigatque moras, & plena palatia narrat
Conventu procerum, fortis senioris adempti,
Dilecti numen struerent quo nocte peracta.

Atque hic excubiæ stationariorum & legionariorum militum. Idem lib. 1. n. 12.

Excubiæ primum, quæ summa palatia servant,
Imperium felix Dominis intrantibus optant,
Et cunctos aditus armato milite vallant.

Huic præerat vir summæ apud Imperatorem authoritatis, præsertim translato Constantinopolim Imperio: nam in officiis aulæ Byzantinæ mentio est, τοῦ προκαθημένου τῶν μεγάλων παλατίων, *Præfecti aut præsidis magnorum palatiorum.* Curopalates libello de offic. Constantin. pag. 47. eumque vocabant *Curam palatii.* Ammian. lib. 14. *iisdem diebus Apollinaris Domitiani gener, paulo ante agens palatii Cæsaris curam.* ejus munus erat, ut *virga aurea decoratus, inter obsequia numerosa ante pedes regios primus incederet.* Aurel. Cassiodor. l. 7. epist. 5. Sidon. Apollin. carm. 23.

Intra aulam soceri mei expetitus
Curam cum moderatus es Palatii.

Corrip. African. lib. 1. num. 8.

Cum magni regeres divina palatia patris,
Par extans curis, solo diademate dispar,
Ordine pro rerum vocitatus cura palatî,
Dispositu nam Cæsar eras, cum sceptra teneret
Fortis adhuc senior.

Idem lib. 2. num. 7.

Dispositorque novus sacræ Baduarius aulæ,
Successor soceri, factus mox cura palatî.

Honorius etiam Aug. meminit curæ Palatii l. 7. C. de comit. & trib. scholar. l. 12. licet in editionibus nonnullis sit *non cura palatii,* sed *curator:* & lib. 6. tit. 13. C. Theodos. lex est unica eodem titulo. at quem hi *curam palatii* appellant, alii *Curopalatem,* quæ vox serius invecta est. Paul. Diac. lib. 16. in rebus Justiniani, *efficitur ei hujusmodi successor, Justinus Curopalates.* Georg. Cedren. & Joan. Zonaras tom. 3. in vita Justini, in Leonis Isauri, à quo Arthabasdus eum honorem accepit, & Stauratii κουροπαλάτην appellat, ipse Curopalates, seu ut alii volunt, Georg. Codin. lib. de offic. Constant. pag. 13. & pag. 31. καὶ τὰ τοῦ Κουροπαλάτου ὅμοια τοῖς τοῦ πιγκέρνη, καὶ ἄνευ δικανικίου, *& Curopalatæ similia quoque vestimentis pincernæ, ac sine judiciali sceptro.* Unde pene adducor, ut apud Corripum legi putem præsertim illo ævo:

Ordine pro rerum vocitatus Curopalates.

Et pari ratione:

Successor soceri factus mox Curopalates.

Antiqui Galli similem magistratum habebant, cui regiæ aulæ cura demandabatur, quem *majorem domus* notant dici apud Eginhartum in vita Caroli magni, & Vincent. Lupan. lib. de magistrat. Gallic.

CAP. V.

De Capitolino monte.

Tribus hic mons insignitus nominibus est, *Capitolii*, *montis Tarpeii*, & *Saturni*. *Saturnius* dictus fuit à Saturno, qui antiquis temporibus illum locum tenuisse dicitur, & in cujus tutela adhuc esse existimatur: Terentius Varro, Dionysius, Festus: unde etiam *Saturnia terra* ab eo dicta fuit Italia. *Tarpeii* appellationem accepit à virgine Vestali *Tarpeia*, quæ ibi armis à Sabinis necata & sepulta est. Historiam eam recitant præter jam dictos scriptores, etiam Livius lib. 1. & Propert. lib. 4. *Capitolium* idem mons dictus fuit, quod in eo cum fundamenta foderentur ædis Jovis, caput humanum inventum fuerit, testibus iisdem & Plutarcho. Theodor. Canter. lib. 1. Variar. lect. cap. 11. ex Arnobio demonstrat, montem hunc sic appellatum à capite Toli invento, qui in monte Capitolino fuerit sepultus. Verba Arnobii ex libr. 6. contra Gentes, quæ à Theodoro citantur, nolo addere. Celeberrimus autem hic mons fuit, cum propter alia multa, tum propter amplissimum templum Jovis Capitolini, quod in hoc à Tarquinio Prisco rege inchoatum, & à Tarquinio Superbo exædificatum est: de quo suo loco. Habet ad *Ortum* forum & montem Palatinum: ad *Occasum* Urbem planam: ad *Aquilonem* Trajani forum, & Quirinalem: ad *Meridiem* Aventinum, Tiberim & Theatrum Marcelli, &c. Hunc collem cum Palatino IIX. Urbis regionem Augustus fecit.

IN CAP. V. PARALIPOMENA.

De Capitolio.

Limina ærea ex multatitia pecunia T. Liv. Dec. 1. l. 1. ipsum vero Capitolium quadrato saxo structum eo anno, quo in Hetruriam missus exercitus Romanus, Cartuosam & Contenebram urbes expugnavit diripuitque, produnt historici: quod evenit tertio anno post creatos Tribunos militares consulari potestate, Cuspinian. in fastos Cassiodori: qui à Numa vult Capitolium à fundamentis exstructum, contra aliorum sententiam, qui à Tarquinio Prisco quinto rege inchoatum, à Tarquinio Superbo absolutum, ab Horatio Pulvillo dedicatum unanimi consensu tradunt Flor. lib. 1. cap. 7. L. Sen. ad Marciam cap. 13. sed nullum monumentum crebriores passum mutationes, quippe motis inter Syllam & Marium armis civilibus Capitolium incensum fuit, C. Plin. lib. 13. cap. 13. coss. Scipione & Norbano id evenit post ejus dedicationem annis quadringentis viginti quatuor, ut ex serie consulum è Fast. Capitolin. colligere est manifestum: potitus autem victoria L. Sylla restaurare illud unice intendit; sed illo extincto Q. Catulus reparavit, rursusque dedicavit. Plin. lib. 19. cap. 1. Suet. Cæs. c. 15. Deinde interjectis annis centum triginta sex sæviente bellorum civilium rabie à Vitellianis incensum ustumque, ut narrat Dio lib. 65. in fine. Vespasianus restauravit: *Ruderibusque purgandis manus primus admovit, ac suo collo quædam extulit, ærearumque tabularum tria millia, quæ simul conflagraverant, restituenda suscepit*, ut loquitur C. Suetonius in eo cap. 8. D. Auson. in Urbib. de Narbona:

Tantæ molis erat, quantam non sperneret olim
Tarquinius, Catulusque iterum, postremus & ille
Aurea qui statuit Capitoli culmina Cæsar.

Aurea autem propter regulas aureas bracteasque quibus ornabatur. L. Seneca lib. 1. controvers. 6. *fastigiatis supra tectis auro puro fulgens prælucet Capitolium.*
Sidonius Apollinar. carm. 5.

Et regum aspicient Capitolia fulva catenas.

Prudent. l. 2. contra Symmachum:

- - - *tecta aurea flammis*
Solvere, mastrucis proceres vestire togatos.

In Capitolio solemne jusjurandum concipiebatur. Plin. lib. 2. cap. 7. *Alii in ipso Capitolio fallunt, ac fulminantem pejerant Jovem*, & Jupiter Capitolinus in perjuros telo trisulco erat armatus. Turneb. l. 22. cap. 4. Sic accipio illud Propertii l. 4. eleg. 1.

Tarpeiusque pater nuda de rupe tonabat,
Et stabant humiles in Jovis arce casæ.

Idque præsertim cum adigendi in acta principum cives Kalendis Januariis. Unde Tacitus lib. 16. Annal. fine, *vitare solemne jusjurandum principio anni*, dixit Gunther. l. 1. Ligurini.

Mox ubi rite suam proceres juramine sacro
Astrinxere fidem, cunctis, quæ postulat ordo
Expletis.

Solemnia etiam vota in Capitolio concipiebantur. Florens Tertullian. de corona: *Annua votorum nuncupatio quid videtur, prima in principiis, secunda in Capitoliis, accipe post loca & verba, hunc tibi Jupiter bovem cornibus auro decoratis vovemus esse futurum*, corrigendum necessario est, *esse facturum*. Nam *facere* idem ac *sacrificare* esse, pueri Grammaticorum non ignorant. C. Sueton. Ner. cap. 46. *Votorum nuncupatione, magna jam ordinum frequentia vix repertæ Capitolii claves.* Tactum autem fulmine Capitolium inter prodigia recensebatur, ut ex Livio infinitis pene locis, & Julio Obsequente in prodigiis liquet. M. Cicero l. 1. de Divinat.

Nam pater altitonans stellanti nixus olympo,
Ipse suos quondam tumulos ac templa petivit,
Et Capitolinis injecit sedibus ignes.

Ovid. l. 3. Amor. eleg. 3.

Jupiter igne suo lucos jaculatur & arces,
Missaque perjuras tela ferire vetat.

Author consolat. ad Liviam:

Jupiter ante dedit fati mala signa cruenti,
Flammifera petiit cum tria templa manu.

Tria templa sunt Jovis, Minervæ, & Junonis; sequitur enim:

Junonisque gravi nocte impavidaque Minervæ,
Sanctaque & immensi est Cæsaris icta domus.

Res nota ex Criticis, Historicis, Poëtis.
D. Auson. Tern.

Trina in Tarpeio fulgent consortia templo.

Neque tantum Romæ Capitolium erat, sed & in aliis urbibus, *Corinthi*, Pausan. *Corinthi* ac *Antiochiæ*, T. Liv. l. 1. Dec. 5. ut observat Lilius Gyraldus de diis gentilibus syntagm. 2. *Tolosæ*, Sidon. Apollin. l. 9. epist. 16. & doctissimus Savaro ibi, *Narbone*. Idem Sidon. carm. 23.

Salve, inquit, *Narbo nobilis*
Delubris, Capitoliis, monetis.

Et Capuæ, Sil. Italic. l. 10. de Hannibale ingresso eam:

- - - *Monstrant Capitolia celsa.*

Denique corrigendus Corripus l. 3. num. 3.

Tempore quo captis injecit vincla tyrannis
Justinianus ovans, quarto cum consule princeps
Alta triumphali terret Capitolia pompa.

Legendum censui in editione mea:

Triumphali tereret Capitolia pompa.

Necessaria omnino correctio. Nam triumphantes Capitolium curru

curru ascendebant. Sueton. Cæsare cap. 37. M. Lucan. l. 8. de Pompeio triumphante:

- - - Nec ter Capitolia curru
Invectus.

Idem lib. 9.

- - - Quam ter Capitolia curru
Scandere.

Apollon. Collatius de excidio Hierosolymorum l. 2.

- - - Capitolia scandes
Victor, & Augustam sedem, nomenque tenebis.

Claudian. de 6. Hon. consul.

Jamque parabantur pompæ simulachra futuræ
Tarpeio spectanda Jovi.

Et peracto triumpho in Jovis Capitolini templo convivium instaurabatur. Possidonius l. 2. historiarum, & ex eo Athen. l. 5. cap. ult. licet alii non in ipso Capitolio, sed in Capitolii porticibus epulas istas apparari solitas docuerunt, Joan. Zonar. Annal. tom. 2. in Camilli triumpho; & notat Faber Sanjorianus l. 1. semestr. c. 6. nec desunt qui in templo Herculis exhibitum epulum triumphale velint, *quod is Deus totum orbem terrarum victor peragrasset.* Crinit. l. 24. de honesta disciplin. c. 5. Illud autem non omiserim, omnium deorum simulachra dearumque in Capitolio coli solita. T. Liv. dec. 1. l. 6. *Cæterique dii deæque qui Capitolium arcemque tenetis.* P. Victor in 8. reg. urbis, & Servius ad illud l. 2. Æneid. v. 319.

Panthus Othryades arcis Phœbique sacerdos.

Cap. VI.

De Colle Quirinali.

Collis Quirinalis, ut author est Varro, à Curetibus dictus est, qui cum T. Tatio Curibus venerunt Romam, quod ibi habuerint castra. Festus ait, primum dictum hunc collem *Agona*, inquiens: *Quirinalis collis, qui nunc dicitur, olim Agon appellabatur, antequam in eum commigrarent Sabini, Curibus venientes, post fœdus inter Romulum & Tatium ictum, à quo hanc appellationem sortitus est: quamvis existiment quidam sic dictum fuisse, quod in eo factum sit templum Quirino.* Idem alibi: *Agona sacrificia, quæ fiebant in monte: hinc Romæ mons Quirinalis Agonius, & Collina porta Agonensis.* Quæ etiam confirmat Dionysius lib. 2. appellans hunc Collem Agonalem. Porro si quis verba Varronis diligenter consideraverit, inveniet ejusdem collis aliquot partes, sive colles particulares fuisse: quorum unus *Salutaris*, alter *Mutialis*, alter *Latiaris* sit vocitatus. Sub Imperatoribus autem *Caballum* hunc montem dictum fuisse, à duabus statuis marmoreis Alexandri Magni Regis Macedonum, equum Bucephalum domantis, quas Alexandria Constantinus Imperator Romam transtulerit, atque in medio thermarum à se in Quirinali extructarum collocaverit, annotat Onuphrius & Georg. Fabricius in sua Roma. Collis hic habet ab *Ortu* Esquilias & Viminalem: ab *Occasu* Urbem planam & campum Martium: à *Meridie* Nervæ & Trajani fora, atque Capitolium: à *Septentrione* collem hortulorum, & portam Viminalem. In hoc colle fuit præcipua sextæ regionis pars, quæ *Alta semita* dicebatur.

Ad Cap. VI. Paralipomena.

De Quirinali monte & fano Quirini.

Antiquissimum hujus montis nomen loquitur fœdus inter reges Romulum & Tatium initum passim apud historicos. Nam facta inter utrumque populum concordia, non domos modo privatas, sed & ædes sacras diis erexerunt, præter Livium, Florum, Eutropium, & alios ab Onuphrio citatos in urbe Roma pag. 146. Ovid. l. 6. Fast. de Fidio Deo:

Hunc igitur veteres donarunt æde Sabini,
Inque Quirinali constituere jugo.

Sunt tamen alii, qui non à Curibus, oppido Sabinorum, aut ejus civibus eo translatis, *Quirinalem* montem dictum contendunt, sed à templo Quirini, id est, Romuli, ut dicam l. 2. cap. 18. infra: D. Auson. epist. 23. ad Paulinum:

- - - Quos sacra Quirini
Purpura, & auratus trabeæ velavit amictus.

Et Pontius Paulin. ad Ausonium epist. 3. de toga prætexta:

Quæ tamen Augusta Latiaris in urbe Quirini
Cæsareas inter parili titulo palmatas
Fulget nativo longe venerabilis auro.

Cur nomen Romuli mutatum fuerit, causa certissima, quod in omni apotheosi nomina inter divos referendis mutare consueverit vetustas, & ob id cum Romulum ingratissimi patres discerpsissent in curia, honores divinos extincto decreverunt, fanumque erexerunt, cujus adyta ne sacerdotes quidem ipsi adire poterant.

Q. Horat. Epod. od. 13.

Quæque carent ventis & solibus, ossa Quirini
Nefas videre, dissipabit insolens.

Cui, ut omnibus aliis templis, aut certe plerisque, adjuncta erat porticus. M. Martial. l. 11. epigr. 1.

Vicini pete porticum Quirini.

Claudian. de bello Getico:

- - - procul arceat altus
Jupiter, ut delubra Numæ, sedemque Quirini
Barbaries oculis saltem violare profanis
Possit, & arcanum tanti deprendere regni.

Nec unum modo Quirini fanum Romæ, sed plura. Nam notitia urbis in 10. Reg. collocat *templum Quirini prope Lupercal, ubi erat signum lupæ duobus pueris Romulo & Remo mammas præbentis*, & tamen in 7. reg. in eadem notitia *templum Quirini novum* statuitur, & puto illud esse, quod à Dione memoratur l. 54. *πρὶν δὲ ἢ ἀφορμᾶσθαι τὸν τοῦ Κυρίνου ναὸν καθιέρωσεν, ἐκ καινῆς οἰκοδομήσας. Ante suum abitum templum Quirini de novo ædificatum dedicavit.*

P. Ovid. l. 3. Amor. eleg. 7.

Qua licet, affectas cœlum quoque, templa Quirinus,
Liber, & Alcides, & modo Cæsar, habent.

Cap. VII.

De Monte Cœlio.

Montis Cœlii (quem primum Romulum munivisse, Pomœrio vero Tullum; ut Dionys. & Livius, vel Ancum, ut Strabo, vel Tarquinium, ut Tacitus scribunt, inclusisse) sic meminit Varro l. 4.

 de

de lingua Latina: *In suburanæ regionis parte princeps est Cœlius mons, à Cœlio Vibenno Tusco, duce nobili, qui cum sua manu dicitur Romulo venisse auxilio contra Sabinum Regem.* Hactenus Varro, cum quo & Dionys. & Sext. Pompeius Festus consentiunt: nisi quod Festus, non Cœlium illum Etruscum ducem, sed Cœlem dictum fuisse scribit. *Querquetulanum* etiam hunc montem appellatum docet Tacitus lib. 4. inquiens: *Haud fuerit absurdum tradere montem eum* (de Cœlio loquitur) *antiquitus Querquetulanum cognomento fuisse, quod talis sylvæ frequens, fœcundusque erat, mox Cœlium appellatum à Cœle Vibenna, qui dux gentis Etruscæ, cum auxilium appellatum ductavisset, sedem eam acceperat à Tarquinio Prisco, seu quis alius Regum dedit:* nam in eo scriptores dissentiunt. Habitasse autem eum montem Etruscos, & deinde cum eum nimis muniissent, & in suspicionem venissent, ab illo in planum locum deductos fuisse, qui ab iis *Tuscus vicus* dictus sit, tradit Varro, & breviter meminit Tacitus. Qui etiam cum Suetonio auctor est montem eum à Tiberio Imperatore, quod is post incendium habitatoribus ædificia consumpta instaurasset, *Augustum* dici cœptum esse. Habuit in hoc monte Regiam suam Tullus Hostilius, ut scribit Livius, quæ postea *Curia Hostilia* vocitata est. Hodie insignis is mons in Urbe habetur, *Basilica Joannis Lateranensis*, de qua alii. Hic mons ab *Oriente* habet Urbis mœnia, terminumque Esquilinæ regionis, portam Esquilinam & Amphitheatrum: ab *Occidente* Suburam & montem Palatinum: à *Septentrione* Carinas, Cœlium & Esquilias: à *Meridie* Piscinam publicam & Vallem, quæ est ante viam Appiam, quæ prope Septizonium Severi inchoans, versus portam Capenam protenditur. In hunc montem secundam Urbis regionem, *Cœlimontium* appellatam Aug. Cæsar posuit.

AD CAP. VII. PARALIPOMENA.

De monte Cœlio abundantissime Onuphrius in urbe Roma pag. 26. & sequentibus; Bartholom. Marlian. Topographiæ urbis Romæ lib. 4. cap. 18. Ovid. lib. 5. Fast.

Cœlius accipiet pulverulentus equos.

Dicam infra lib. 6. cap. 2.

CAP. VIII.

De monte Esquilino.

Esquilinus mons quando Urbi sit additus, & Pomœrio inclusus, dictum supra est. Accepit autem nomen, ut plerique existimant, ab *excubiis*, quas Romulus in illo monte habuit, cum Tito Tatio parum fideret, cumque infidæ societatis suspectum haberet, quasi *Excubinus*, unde postea *Esquilinus* factus est. Quam vocabuli etymologiam etiam Ovidius agnoscit 3. Fastorum. Alii vero non ab *excubiis*, sed à *quisquiliis* dictum eum montem *Esquilias* arbitrantur, quod Aucupes ibi quisquiliis sparsis aves illuderent. Alii vero, quod *excultæ Esquiliæ* à Rege Tatio in illo monte fuerint, sic appellarunt: quæ omnia Terentius Varro libro quarto de lingua Latina indicat, & quædam etiam Sextus Pompeius Festus. Habuit autem hic mons aliquot colles, quorum unus *Cispius*, alter *Oppius*, *Septimius* alius dictus fuit, teste Varrone loco eodem. Quomodo excultus hic mons, & quibus ædificiis exornatus fuerit, ostendit quintæ regionis descriptio, paulo post secutura. Habet ab *Ortu* Urbis muros, versus aggerem & castrum Prætorium: à *Meridie* viam Lavicanam: ab *Occasu* vallem inter Cœlium & Palatinum longe lateque patentem: à *Septentrione* Viminalem.

PARALIPOMENA.

De excubiis more Romano in urbe & in castris, & de monte Exquilino.

Cum scriptores ab *Excubiis* Exquilinum montem desumant, quædam hoc loco de excubitoribus, excubiisque dicenda, quanquam infra uberius lib. 10. cap. 13. prima itaque eorum institutio à Paulo IC. petenda est, qui *l. 1. ff. de offic. præfect. vig. apud vetustiores*, inquit, *incendiis arcendis triumviri præerant, qui ab eo quod excubias agebant, nocturni dicti sunt.* Virg. lib. 9. Æneid.

Vigilum excubiis obsidere portas.

Imago ejus rei extat apud C. Suetonium in Augusto cap. 23. Vide Artemidor. Oneirocrit. cap. 62. lib. 3. & licet in initio, bono civitatis fovendo, statusque publici commodo, institutæ fuerint excubiæ; ne videlicet *incendio publica urbis monumenta consumerentur:* tamen mali principes ministerio militum tyrannidem usurpantes, suos satellites seu stipatores hoc nomine vocarunt: non modo in occidente, aut Romano imperio, sed etiam in oriente, seu Byzantino imperio: nam ἡμεροβίγλιον, diurnæ vigiliæ apud Curopalatem lib. de offic. Constantinop. pag. 171. & recte; nam *vigilia nocturna, excubia diurna*, Isidor. Hispal. lib. 3. etymol. cap. 3. ex Servio, ut solet multa alia transcribere ad v. 159. lib. 9. Æneid. Hinc Aurelio Cassiodoro lib. 11. epist. 19. *tyrannorum excubiæ.*

Claudian. de 4. Hon. consul.

Non sic excubiæ, nec circumstantia pila,
Quam tutatur amor.

Idque non apud Romanos modo Imperatores, sed & Græcos, Xenophon Cyropæd. lib. 4. τοῦτο δ' ἴστε ἀμφότεροι, ὅτι τὰ μὲν ἔξω ὑμῖν ἡμεῖς νυκτοφυλακήσομεν. *Illud utrique scitote, nocturnas excubias non obituras vobis esse.* Idem lib. 7. expedit. Cyri νυκτοφυλάκων meminit pag. 400. vertit Leunclavius, *nocturnas excubias*, malim, *vigilias*, si fides Grammaticis nominatis adhibenda. Idem eodem lib. post νυκτοφύλακας καθιστάναι, καὶ σύνθημα παραδιδόναι. Vertit idem Leunclavius, *nocturnas excubias, & tesseram dare*, & προφύλακας, *eos qui primas agunt excubias.* Idem eleganter dixit de expedit. Cyri lib. 2. pag. 270. eademque voce utitur lib. de magist. equitum, pag. 968. Corrip. lib. 1. num. 12.

Excubiæ primum, quæ summa palatia servant.

Et lib. 3. num. 4.

Ingens excubitus divina palatia servant.

Excubitores isti noctu nolam pulsabant, cui necesse erat responderi, notavit Hadrianus Junius; forte ducebantur.

L. Apul.

L. Apul. lib. 4. Milesiar. *Latrones forte ducti noctu excubabant speculandi gratia.* Sidon. Apollinar. lib. 8. epist. 6. *Si quid inter excubiales curas, utpote in castris saltem sortito vacabis.* Valer. Flacc. Argonaut.

Excubias sortita manus.

Utque privatorum foribus janitores, servi ostiarii, aut canes appositi; ita principum vestibula, vigiles excubitoresque insedebant. Claudian. lib. 2. de laud. Stilich.

——— *Quæ vestibulo foribusque potentum*
Excubat.

Dico ad illud Claudiani lib. 3. de raptu:

Ut domus excubiis incustodita remotis.

Corrip. African. lib. 3. num. 4.

Ingens excubitus divina palatia servans.

Propertius lib. 4. eleg. 1. ad privatam matronarum custodiam traduxit:

Non mille excubiæ, nec te signata juvabunt
Limina, persuasæ fallere rima sat est.

Denique in sacris Bonæ deæ erant excubiæ, ut suo dicetur loco, quod Græcorum institutum fuisse notissimum; ejusque rei author Anacharsis apud Herodotum Melpomene; ab hac mente Valer. Max. lib. 1. De Relig. neglecta, tit. 16. *in Jovis optimi maximi templo, eximia facie puerum histrionem ad excubias tenendas posuisset.* Valer. Flacc. Argonaut. lib. 3.

Linquit & undantes mensas, infectaque pernox
Sacra Medon.

De monte vulgaria omnia: scio alios non *Exquilinum*, sed *Esquilinum vocare.* M. Martial. lib. 7. epigr. 72. adi ad interpretes Horatii Epod. od. 5. Propert. lib. 3. eleg. 22.

Et dominum exquiliis scribe habitare tuum.

Et lib. 4. eleg. 8.

Disce quod exquilias hac nocte fugarit aquosas.

Editio Horatii Tuscanellæ, & Jos. Scaligeri, *exquilias*, præfert: Achillis Tatii & Lugdunensis, *esquilias*, ut & Juvenal. sat. 5. v. 78.

CAP. IX.

De monte Viminali.

Viminalis mons, teste Varrone Romanorum omnium doctissimo, à *Vimineo Jove*, quod ibi aræ ejus sint, dictus est: vel quod ibi *vimineta*, vel *viminum sylva* fuerit: quod idem & Sextus Pompeius affirmat, & Juvenalis: cujus autem generis vimina illa fuerint, nemo prodit. Fuit etiam *Fagutalis* appellatus, à sylva *fagea*, testibus iisdem. Maxima ejus montis pars hodie inculta jacet, & vel hortos, vel vineta, vel populos, salices, & harundines habet. Hunc collem cum Esquiliis quintam urbis regionem fecit Cæsar Augustus, quum spacium Urbis in vicos & quatuordecim regiones divideret: unde ex descriptione ejus regionis etiam hujus collis ædificia & ornamenta cognoscentur. In *Ortum* tendens hic mons, habet campum Esquilinum & Urbis muros, cum castris Prætoriis; in *Occasum* vero Quirinalem, falsam Suburam, & vallem planam interjectam: in *Meridiem* Esquilias, viamque interpositam: à *Septentrione* Urbis muros versus portam Viminalem.

AD CAP. IX. PARALIPOMENA.

Viminalem montem partem Exquilini facit M. Varro, alii distinguunt, legendi Bartholomæus Marlianus vir eruditus, & in antiquitate investiganda diligens, lib. 5. Topograph. c. 19. & Onuphr. in urbe Roma, pag. 85. locus est elegans Strabonis Amasiani Geograph. lib. 5. ἤλεγξε δ' Σερβιος τ' ἐκλεῖψιν, ἀνεπλήρωσε γὰρ προσθεὶς τόν τε ἠσκυλῖνον λόφον, καὶ τὸν οὐιμίλανον. *Quem defectum Servius arguit, qui complevit murum, adjectis urbi Esquilino & Viminali collibus.* Sidon. Apollinar.

——— *Dictumque petunt à vimine collem.*

CAP. X.

De monte Aventino.

Aventinum montem multis de causis sic appellatum, scribit Varro, videlicet, vel ab *Aventino* Rege Albano, quod ibi sepultus fuerit: vel ab *adventu* hominum, quod ibi commune Latinorum Dianæ templum sit constitutum: vel ab *avibus*, quæ sese à Tiberi eo ferrent; vel etiam ab *advectu*, quod cum olim mons ille paludibus à reliquis esset disclusus, ex Urbe ratibus eo advecti homines essent: cui sententiæ ipse accedit. Quod ab *Aventino* Albanorum Rege hic mons *Aventinus* dictus sit, docent etiam Sextus Pompeius Festus, Dionysius Halicarnasseus, Livius & Ovidius. Meminit Varro in libris de Gente populi Romani, quosdam ab *Avente* Sabinorum fluvio, montem illum *Aventinum* dictum fuisse, opinari; quod Sabinis in urbem susceptis, Romulus eum habitandum concesserit. Quæ tamen opinio non videtur esse verisimilis: cum & Virgilius, & Ovidius quodam in loco testentur, ante Evandri & Herculis in Italiam adventum, hunc montem id nominis habuisse. Fuerunt præterea & aliæ hujus montis appellationes: nam *Murcius* dictus est teste Sexto Pompeio Festo, à sacello *Deæ Murciæ*, quod sub eo monte fuit. Item collis Dianæ, à templo ejus Deæ, quod in hoc monte extitit. Et celebris fuit *Aventinus*, Aventini & T. Tatii Regum, ac Remi sepulchris: secessione etiam plebis Romanæ in eum montem facta. Sed & hoc observandum de eo est, quod Romulus neminem eum habitare passus fuerit, sed sacrum fratri esse voluerit. Ideoque cum reliqui colles, de quibus hactenus dictum, urbis Pomœrio à Regibus inclusi fuissent, hoc tamen de *Aventino* non legitur. Sed is tandem à Tiberio Claudio Imperatore Augusto Urbi additus legitur. Cujus quidem rei Messala apud Agellium lib. 13. capite 14. hanc causam fuisse recitat, *quod in eo monte Remus urbis condendæ gratia auspicaverit, avesque irritas habuerit, & superatus in auspicio à Romulo fuerit. Idcirco addit, omnes qui pomœrium protulerunt, montem istum excluserunt, quasi avibus obscœnis ominosum.* Hæc Messala. Hic mons, quem propter longitudinem certo describi

non

non posse, Georgius Fabricius fatetur, ad *Ortum* in Meridiem declinantem respicit mœnia: ad *Meridiem* campum Figulinum: ad *Occasum* flumen: ad *Septentrionem* montem Palatinum. Hunc montem Augustus XIII. regionem fecit: unde ex ea cognosci poterit, quomodo fuerit excultus.

IN CAP. X. PARALIPOMENA.

De Remuriis, & à quo Aventinus urbi inclusus.

Quod hic dicat urbis Pomœrio hunc montem non inclusum, fallitur omnino: nam Ancus Martius quartus Romanorum rex, Numæ nepos, mœnia urbis muro complexus est, Aventinum etiam inclusit, Eutrop. l. 1. & ex eo Paulus Diacon. histor. Miscellæ lib. 1. & præter historicos, quidam incerti nominis poëta, apud J. Cuspinianum in Fastos Cassiodori, cujus epigramma adscribam.

Romulus aggreditur regnum qui condidit urbem,
Prima Remus quoniam mœnia transit, obit.
Et Numa divinis implevit cultibus urbem,
Tullius inventis fascibus arma ciet.
Ancus Aventinum montem superaddidit Urbi,
Prisce triumphali primus honore tumes.
Tullius invenit censum, Vulcania proles,
Tarquinius Sexti crimine pulsus abit.

Certè autem constat interfectum per nefas à Romuli militibus Remum in Aventino fuisse sepultum, solemniaque ac annua sacrificia in ejus honorem instituta, quæ tunc *Remuria*, postea & *Lemuria* sunt appellata. P. Ovid. lib. 5. Fast.

Romulus obsequitur, lucemque Remuria dixit
Illam, qua positis justa feruntur avis.
Aspera mutata est in levem tempore longo
Litera, quæ toto nomine prima fuit.

Hic dies Id. Majis celebratur, ut est in fastis Capitolinis, & veteri Calendario Romano. Serv. ad illud lib. 1. Æneid.

Romulus excipiet gentem.

Remo scilicet; inquit, *interfecto, post cujus mortem natam constat pestilentiam. unde consulta oracula dixerunt, placandos esse manes fratris extincti; ob quam rem sella curulis, cum sceptro, & corona, & cæteris regni insignibus, semper juxta sancientem aliquid Romulum ponebatur, ut pariter imperare videretur: unde est,* Remo cum fratre Quirinus jura dabunt, *placari censebantur manes tumulo magnifice structo in Aventino, & sacris ejus honori institutis, quibus nomen vel ab illo desumptum, vel à Lemuribus, qui animæ defunctorum censebantur.* Lil. Gyrald. synt. 17. pag. 450. quorum in numero Lar erat. L. Apul lib. de Deo Socratis: licet sciam *Lemuria*, sive sacra feralia constituta 12. Kalend. Martias, ut fusissime Ovidius lib. 2. Fastor. exequitur. M. Terent. Varro de vita pop. Rom. lib. 1.

- - - Quibus temporibus in sacris
Fabam jactant noctu, ac dicunt se Lemures domo
Extra januam ejicere.

CAP. XI.

De reliquis tribus collibus: Hortulorum videlicet, Janiculo, & Vaticano.

Cum Romani nimium studerent, non Imperii tantum auctioni, sed Urbis etiam amplificationi, ut cuivis, qui in scriptis veterum non plane hospes est, manifestum esse potest: Ideoque non contenti veteribus Pomœrii finibus, illos sæpe mutarunt, & aliis atque aliis montibus Urbi subinde additis, protulerunt, uti hactenus de septem illis principalibus montibus dictum est: præter quos tamen etiam alios colles superioribus magnitudine nequaquam pares, urbis Pomœrio incluserunt; de quibus hoc capite pauca dicam. Fuerunt autem hi tres: collis *Hortulorum*, *Janiculum*, & *Vaticanus*.

Collis *Hortulorum*, vel, ut alii, *Hortorum* hanc appellationem accepisse videtur à proximis ei hortis Salustii. Posteà vocitatus fuit *Pincius*, quod in eo Pinciorum domus essent: quæ familia nobilissima fuit, ac claruit in Urbe circa tempora Constantini. Hic collis antiquitus extra Urbis mœnia fuit, ideoque extra septem montium numerum. Tempore autem Aureliani Imperatoris Pomœrio inclusus est. Celebris fuit cum propter Neronem in eo sepultum, ut Tranquillus in Nerone testatur, tum propter Candidatos, quibus usus erat (ut Macrobii verbis utar) in Comitium nundinis venire, & in hoc colle consistere: unde ab universis possent videri: & inde in Campum Martium, petitum Magistratum, descendere.

Janiculum, inquit Sextus Pompejus Festus, dictum, quod per eum, tanquam per januam, populus Romanus primitus, transierit in agrum Etruscum. Alii sic appellatum scribunt, à vetustissimo oppido, quod Janus in Italia condidit. Macrobius autem dictum putat *Janiculum*, quòd Janus ibi vel sit sepultus, vel habitaverit. Hodie à flavis arenis *mons aureus* nominatur, & corrupto vocabulo *Montorius*. Ex hoc monte propter altitudinem Roma maxime est conspicua. Cæteris autem infrequentior est, ob aëris gravitatem, ut Martialis testatur. Celebris fuit Numæ, Romanorum Regis, ut Dionysius & Livius, itemque Statii Cæcilii Poëtæ, ut Cæsariensis Eusebius produnt, sepulchris. In hunc aliquando plebem secessisse Romanam, & à Quinto Hortensio Dictatore revocatam, scribunt, Plinius libro decimo sexto, & Livius. In eodem, ut scribunt Livius, Dionysius, Italicusque Silius, Rex Thuscorum Porsenna castra habuit. Fuit autem trans Tiberim.

Vaticanus etiam mons trans Tiberim fuit, olim non habitatus, nec ad Urbem pertinuit. Nomen accepit, ut est apud Agellium lib. 16. c. 17. à *vaticiniis*, quæ in eo agro fieri solerent. Sextus Pompeius scribit: *Vaticanum* collem appellatum esse, quòd eo potitus sit populus Romanus *Vatum* responso, expulsis Etruscis. Alii volunt à *Vaticano*, vel *Vagitano* Deo sic appellatum. Vetustissima in eo ilex fuit, de qua Plinius sic scribit: *Vetustior Urbe in Vaticano ilex, in qua titulus æreis literis Etruscis, religione arborem jam tunc dignam fuisse significat.* Nobilis olim fuit Scipionis sepulchro. Nunc vero clarus, cum propter alia, tum propter celeberrimam totius orbis *Bibliothecam Vaticanam*.

Porrò autem ii montes jam rarissimi habitantur, maxima ex parte hortis & dispersis hinc inde templis, aut

aut claustris religiosis occupati: aut veterum ædificiorum ruinis obruti. vetustissimis temporibus nemora & pascua habuit *Palatinus*, ut scribit Tibullus: *Capitolinus* dumetum, ut Virgilius: *Esquilinus*, *Quirinalis* & *Viminalis*, vimina & sylvam fageam, ut Varro: *Cœlius* quercetum, ut Tacitus: *Aventinus* lauretum, ut Solinus: *Janiculum* esculetum, ut Plinius: *Vaticanus* ilicetum, ut Fulvius, prodidere.

Et hæc quidem quæ de urbis initio, ambitu, amplificatione & montibus Pomœrio inclusis, hactenus dixi, præter veteres rerum Romanarum scriptores, quos citavi, habent etiam Georgius Fabricius in sua Roma, Bartholomæus Marlianus in antiquæ Romæ Topographia, & Onuphrius Panvinius lib. I. Comment. Reipublicæ Romanæ, ex quibus plura peti possunt. Situm urbis & dictorum montium ostendet Tabula.

AD CAP. XI. PARALIPOMENA.

De hortorum cura analecta quædam.

Hortos Palatiis principum vicinos debere esse, Ester. cap. 7. in sacris litteris docetur, aut domibus privatorum. Pallad. lib. I. cap. 34. & eos manu sua colere regibus antiquis in delitiis fuisse testatur ex Trogo Pompeio Justinus libr. 36. de Attalo, *qui, omissa regni administratione, hortos fodiebat, gramina seminabat.* Et de Semiramidis hortis pensilibus, notius est, quam ut dici debeat; legendus Strabo libr. 16. in principio. Viri docti ad Martial. epigr. I. Amphitheat. Idem lib. 6. epigr. 80. Plinii elegans est locus lib. 19. cap. 4. *Antiquitas nihil prius mirata est, quam Hesperidum hortos, ac regum Adonis & Alcinoi, itemque pensiles, sive illos Semiramis, sive Assyriæ Rex Cyrus fecit.* Baptista Pius Annot. poster. c. 178. & in obscœnis dici notat Palmerius Spicil. Lysander apud Xenophontem lib. 5. Memorabilium, narrat hortum Sardibus visum, quem Cyrus rex sua manu consevisset, pag. 831. & domibus regum Persarum juncti semper horti. Plut. Artoxerxe, quos *paradisos* vocabant, Jul. Pollux lib. 9. c. 2. at vero de Alcinoi & Hesperidum hortis, quis post Homerum, & omnes alios dicat?

Apud Romanos tam vetus ea cura, ut ipsi etiam reges hortos curarint, C. Plin. loco proxime laudato. Iique plerumque in suburbiis quod præcipit M. Varro rei Rust. lib. I. cap. 16. *& in villa vinea primum locum, hortus secundum obtinet.* Cato R. R. cap. I. M. Martial. libr. 7. epigr. 48.

- - - Suburbani munuscula mittimus horti.

Aut prope Tiberim, ut de hortis Cæsaris & Antonii in rebus Octaviani, testis est Dio lib. 47. pag. 351. suos autem Cæsar populo legavit. Sueton. in ejus vita cap. 83. & sic hortos publicos conductos lego apud Labeonem IC. *l.* 20. §. 2. *ff. de leg.* 3. licet ibi, *non conductionem hortorum*, sed *conditionem* legi velint. Et sane hortos legari suetum, notum ex inscriptione vetusta, quæ Julii Carnici habetur, in hæc verba:

Longius. Patroclus. secutus. pietatem. col. cent. hortos. cum. ædificio. huic. sepulturæ. juncto. vivus. donavit. ut. ex. reditu. eorum. rosa. &. esta. patrono. suo. &. quandoque. sibi. ponerentur.

Laz. lib. 12. cap. I. tantique olim facti, ut hortos palatio prætulerit D. Aurelianus Cæsar; Fl. Vopisc. in eo ad finem, unde Thraseæ Pæto & Bareæ Sorano objectum, *quod consulatum & sacerdotia adepti hortorum amœnitati inservirent.* C. Tacit. libr. 16. Annal. inter commoda familiaria, *venustos & delicatos hortulos* ponit Phædrus Tiberii Aug. libertus fab. 63. cujus versus optime collocavit eruditissimus Rigaltius IC. cum antea perturbati forent & transpositi:

Seponit mœchæ vestem, mundum muliebrem,
Lavationem argenteam, eunuchos glabros,
Domum politam, & delicatos hortulos,
Lanificæ agellos, pecora, villam, operarios,
Boves, jumenta.

Maxima cura providebatur, ne siccitate laborarent horti, ideoque aqua canalibus inducebatur. Calpurn. Siculus, quem non injuria quidam Bucolici carminis principem effecêre, eclog. 2.

Accipe dixerunt nymphæ, puer, accipe fontem,
Nam potes irriguos mutare canalibus hortos.

Sic enim in antiqua editione legebatur, mendose procul dubio. rescribe:

- - - Potes irriguos nutrire canalibus hortos.

Quos ille *canales* vocat, *fistulas aquarias* Jul. Capitolinus in Maximo & Balbino Augg. *Veterani se in castra prætoria contulerunt, cum ipsis prætorianis, quos cœpit populus obsidere, nec unquam ad amicitiam essent redacti: nisi fistulas aquarias populus incidisset.* C. Plin. Jun. lib. 5. epist. 6. *Fonticuli sedilibus adjacent, per totum hippodromum inductis fistulis strepunt rivi, & qua manus ducit sequuntur. his nunc illa viridia, nunc hæc, interdum simul omnia juvantur:* malim, *lavantur*, aut fortasse, *rigantur. Sulcum publicum aquarum* appellant Impp. Theod. & Valent. l. 6. C. de Aquæductu. Sidon. Apollin. carm. 22.

Arctus at in thermas longe venit altior amnis;
Et cadit in montem, patulisque canalibus actus
Circumfert clausum cava per divortia flumen.

Materia his fistulis, quas describit Julius Frontinus lib. eleganti de Aquæductibus urbis Romæ, est plumbum. Nam Impp. loco citato, de plumbeis fistulis ducentibus ad thermas. Claudian. de Apon. balin.

Devehit exceptum nativo spuma meatu,
In patulas plumbi labitur inde vias.

Papin. lib. I. sil. 3.

- - - Per obliquum penitus quæ laberis amnem
Martia, & audaci transcurris flumina plumbo.

Tubuli certe divitum plumbei, at tenuiorum lignei, ut apparet ex Ænigmate 72. Cælii Symposii:

Truncum terra tegit, latitant in cespite lymphæ;
Alveus est modicus, qui ripas non habet ullas,
In ligno vehitur medio, quod ligna vehebat.

Vide tractatum de Aquæductibus infra.

DE *Janiculo* PARALIPOMENA.

Ut collis hortulorum ab hortis vicinis nomen habet, ita à Jano *Janiculum*: quem alii *Janicularem* vocant, voluntque non extra urbem, sed urbi inclusum fuisse à Romulo. Nam septem illos colliculos numerant *Palatinum*, *Quirinalem*, *Cœlium*, *Viminalem*, *Aventinum*, *Esquilinum*, & *Janicularem*, Serv. Maur. ad Æneid. lib. 6. v. 783.

Septemque una sibi muro circumdabit arces.

Vel ut Verrius numerat, *Palatium*, *Veliam*, *Fagutalem*, *Suburram*, *Germalum*, *Oppium*, *Cispium*; aut secundum M. Varronem, alii aliter. Janus Parrhasius epistol. 57. Tarquinios autem expulsos reducturus Hetruscorum rex Porsenna, eum collem cum exercitu suo occupavit: Præter historicos Sidon. Apollinar. carm. 5.

- - - Porsenna superbum
Tarquinium impingens, complevit milite Thusco
Janiculum quondam.

In transtiberina erat regione, Claudian. lib. I. in Eutrop.

Hoc mihi Janiculo positis Hetruria castris
Quæsiit, & tantum fluvio Porsenna remotus.

Senatores etiam metu perculsi, sub initio bellorum civilium, iram Octaviani devitantes, in Janiculum se receperunt veluti in sedem tutam quietamque. Dio lib. 47. pag. 320.

De Vaticani Ilice, & more in arborum corticibus incidendi.

PARALIPOMENA.

Decimus hic colliculus, qui Ilice nobilitabatur, in qua *titulus areis litteris insculptus*, ut loquitur C. Plin. lib. 16. c. 44. Quare de modo arboribus incidendi carmina hic dicendum ex Euripide in Hippolyto. P. Victorius lib. var. lection. 16. cap. 5. doctissime & ingeniosissime disputat. Aristænet. l. 1. epist. 10. Εἴθε, ὦ δένδρα καὶ νοῦς ὑμῖν γένοιτο καὶ φωνὴ, ὅπως ἂν εἴπητε μόνον, Κυδίππη καλὴ, ἤγουν κατὰ τῶν φλοιῶν ἐγκεκολαμμένα φέρειτε γράμματα. *Utinam, & mens vobis, arbores, & vox esset, hoc unum dictitaretis, Cydippe pulchra, vel corticibus inscriptas ferretis hoc ipsum testantes litteras.* Q. Symmach. l. 4, epist. 28. originem consuetudinis videtur explicare; *Mallem*, inquit, *Aboriginum more, dictionem salutis alterna ligno aut corticibus scribere, Ægyptus papyri volumina Bibliothecis foroque texuerit.*

Ovid. epist. heroid. 5. Oenone Paridi.

Incisa servant à te mea nomina fagi,
Et legor Oenone falce notata tua.
Et quantum trunci, tantum mea nomina crescent,
Crescite, & in titulos surgite ritè meos.

Desumpta ex Virgilio qui 10. Ecloga dixit:

——— *tenerisque meos incidere amores*
Arboribus, crescent illæ, crescetis amores.

Carmen est elegantissimum, & ob id adscribendum veteri cuidam poëtæ, Floridum nonnulli vocant, de qualitate vitæ:

Quando ponebam novellas arbores mali & pyri,
Cortici summa notavi nomen ardoris mei:
Nulla sit exinde finis, vel quies cupidinis,
Crescit arbor, gliscit ardor, ramus implet litteras.

Olympius Nemesianus Carthaginiensis, qui sub Carino vixit principe, Ecloga 1.

Accipe quæ super hæc cerasus, quam cernis ad amnem,
Continet, inciso servans mea carmina libro.

Eidemque familiaris Calphurnius Sicul. ecl. 3.

Dic age, nam cerasi tua cortice verba notabo,
Et decisa feram rutilanti carmina libro.

Corrigendus idem Ecloga 4.

Ut quoque turba bono plaudat saginata magistro,
Ille meis pacem dat montibus, ecce per illum,
Seu cantare juvat, seu ter pede læta ferire
Carmina, nonnullas licet & cantare choreas,
Et cantus viridante licet mihi condere libro.

Primus & quartus versus graviter sunt affecti: corrigit Fr. Medius optime de hoc poëta meritus Novantiquar. lect. Epist. 17. *turba bono plaudat sagmata magistro*: id est, sagminibus coronata. Nam solemni & compitalitio festo non rustici modo coronabantur, sed & boves ipsi, auctor est Alb. Tibullus l. 2. eleg. 1.

- - - *nunc ad præsepia debent*
Plena coronato stare boves capite.

Malim ego, pro *satiata*, aut *saturata*, legere, cum paganorum festa, qualia erant parilia, lustrationes ovilium, ambarvalia aliaque similia, nunquam celebrabantur sine maximo epularum apparatu. Tibull. ibid.

Turbaque vernarum saturi, bona turba, coloni
Ludet, & ex virgis extruet arte casas.

In quarto versu vitium etiam latet, quid est enim *ferire pede læta carmina*: legendum est, *læta ferire gramina*, ex Horatio l. 3. od. 18.

Scribebatur præterea in cera, papyro Ægyptiaca, tabellis ligneis, & textis lineis, ut suo ordine & loco dicetur.

CAP. XII.

De Urbis Romæ regionibus.

His explicatis, de quatuordecim nunc regionibus dicendum est, quod hoc capite faciam. Urbem Romam Romulus in tres partes distribuit, quas *Tribus* appellavit, Dionysio & Livio testibus. Varro eas *partes* appellat. Hæ fuerunt *Tatiensium*, *Rhamnensium*, & *Lucerum*. An verò regiones rectè dici possint dubitari potest: sed tamen habent cognationem aliquam cum regionibus, eo ipso quod unaquæque harum Tribuum propriam sedem in urbe occupavit. *Rhamnenses* enim à Romulo sic dicti, Palatium & Cœlium montes coluerunt: *Tatienses*, à Tito Tatio nomen adepti, Capitolium & Quirinalem habitarunt: *Luceres*, à Lucumone, vel, ut aliis placet, à luco, in quo Asylum fuit, denominati: loca inter Palatium & Capitolium plana, atque circum forum tenuere: de quibus plura, ubi de Tribubus erit dicendum. Fuerunt autem hæ tres *Tribus* à Tarquinio Prisco auctæ, & ex tribus sex factæ. Servius Tullius VI. Romanorum Rex ex iis quatuor fecit, aliaque eis nomina attribuit, de quibus Dionysius lib. 4. ita scribit: *Cæterum Tullius postquam septem colles uno muro complexus est, Urbem in quatuor partes divisit, à collibus cognominatas: Palatinam, Suburanam, Collinam, Esquilinam: & quatuor Tribus esse fecit, quæ ad id temporis tres fuerant, suosque cuique tribules adscribit, divisa habituros munia, nec mutaturos domicilium.* Et hæc quidem Urbis divisio in quatuor partes, seu regiones à Servio Tullio facta, duravit usque ad tempora Augusti. Is enim primum Urbem in certas regiones distribuisse legitur apud Suetonium, qui in Augusto cap. 30. scribit Augustum spacium Urbis in regiones & vicos divisisse. Plinius autem lib. 3. c. 5. author est, in quatuordecim regiones eam divisam esse: à quo non dissentit Tacitus, qui lib. 15. Annalium, de incendio Neroniano loquens, idem perspicuè confirmat: ne dicam de Sext. Rufo, & P. Victore, qui quatuordecim illas Urbis regiones descripserunt. Hos secutus est Onuphrius Panvinius Veronensis, cujus descriptionem, cum reliquis sit plenior, & clarior, huc referre placet. Qualem autem in ea ordinem secutus sit, ipsemet indicat his verbis: Huic, inquit, meæ Urbis descriptioni, integros illos duos libellos (Sexti Rufi scilicet, & P. Victoris) inclusi, utriusque ordinem secutus in recensendis Urbis regionibus, quos inde ex antiquis probatisque authoribus, sexcentis locis auxi. In eis autem enumerandis, quæ per singulas regiones erant, eorum ordinem non admisi, sed quandam mihi commentus sum rationem, quam iis tradendis rebus commodissimam esse existimavi, ut facile legentes cognoscere poterunt. Primo enim loco regionis nomen, deinde montes, insulam, vias intra Urbem, rivos, aquas, si quæ erunt ponendæ: clivos, vicos, vicomagistros, curatores, denun-

denunciatores, cohortes vigilum, nomina locorum publicorum, vel incertorum: deinde lucos, templa, ædes, ædiculas, porticus, Janos, vel æanos, atria, areas, sacraria, sacella, delubra: nomina cæterorum locorum sacrorum, aras, signa, statuas Deorum, hominum, vel animalium: hippodromos, equiria, circos, obeliscos, stadia, factionum stabula, theatra, amphitheatra, ludos, naumachias, ædificia reliqua publica incerta, fora, cœnacula, curias, basilicas, regias, comitia, septa, carceres; reliqua publica ædificia profana, castra sive stationes, campos, hortos, scholas, tabernas, aquas, thermas, balnea, lymphea, nymphea, lavacra, lacus, fontes, bibliothecas, arcus, columnas, septizonia, sepulchra, emporia, macella, horrea, pistrina, domus, insulas, & postremo regionis ambitum. quem ordinem sequi decrevi. Hæc ille. *Regio* autem à rego dicitur, quod priusquam provinciæ fierent, regiones sub Regibus erant, atque ab iis regebantur. Posteà à similitudine earum regionum, in quas orbis dividitur, majores in Urbe partes *regiones* appellari cœptæ. Regionis pars est *vicus*: quippe Urbs in *regiones* tanquam in majora membra, & in *vicos* tanquam minora dividitur. Dictus verò est *vicus*, quòd vias circum haberet, nos Germani dicimus, *Eine gassen, oder strassen.* Sed hæc hactenus. Sequitur nunc ex Onuphrio descriptio regionis primæ.

AD CAP. XII. PARALIPOMENA.

Prima distributio tribuum, & Romæ regiones.

Tot regiones urbis, quot Tribus in principio nempe tres, Fest. Pompeius lib. 17. *Sex Vestæ Sacerdotes constituta sunt, ut populus pro sua quaque parte haberet ministram sacrorum, quia civitas Romana in sex est distributa partes, in primos secundosque Tatienses, Rhamnes, Luceres.* Propert. l. 4. eleg. 1.

Hinc Tatii, Rhamnesque viri, Luceresque coloni.

Ovid. l. 3. Fast. de urbe à Romulo disposita:

Quin etiam partes totidem Tatiensibus ille,
Quosque vocant Rhamnes Luceribusque dedit.

CAP. XIII.

Descriptio XIV. urbis Romæ regionum, ex Onuphrio Panvinio.

REGIO URBIS PRIMA.

Porta Capena.

Almo Fluvius.

Vici novem.

Vicus Camœnarum.
Vicus Drusianus.
Vicus Sulpicii ulterioris.
Vicus Sulpicii citerioris.
Vicus Fortunæ obsequentis.
Vicus Pulverarius.
Vicus Honoris & Virtutis.
Vicus trium ararum.
Vicus Fabricii.
Vicomagistri XXXVI. quatuor per singulos vicos.
Curarores II.
Denunciatores II.

Luci tres.

Lucus Cuperius Hostiliani.
Lucus Egeriæ.
Lucus Camœnarum.

Templa quatuor.

Templum Isidis.
Templum Serapidis.
Templum Fortunæ viatorum.
Templum Martis Extramurani.

Ædes sex.

Ædes Martis Quirini.
Ædes Minervæ.
Ædes Mercurii.
Ædes Tempestatis.
Ædes Apollinis.
Ædes Camœnarum.

Ædiculæ decem.

Ædicula Fortunæ obsequentis.
Ædicula Honoris.
Ædicula Virtutis.
Ædicula Ridiculi.
Ædicula Herculis. *Reliquæ desiderantur.*

Areæ septem.

Area Apollinis.
Area Spei.
Area Thalli sive Galli, sive Galliæ.
Area Isidis Ælianæ.
Area Pinaria.
Area Carsuræ.
Area Mercurii.

Aræ duæ.

Ara Mercurii.
Ara Isidis.
Lapis Manalis.
Circus Antonini Caracalli cum obelisco.
Senaculum ad portam Capenam.
Mutatorium Cæsaris.
Campus Ridiculi.
Horti Terentiani.
Tabernæ Cædiciæ.
Thermæ Commodianæ.
Thermæ Severianæ.

Balinea publica sex.

Balineum Vettii Bolani.
Balineum Torquati.
Balineum Mamertini.
Balineum Abascantiani.

Balineum Mettiani Secundiani.
Balineum Antiochiani.
Balinea reliqua privata sine nomine XXCII.

Lacus Fund. XXCIII. In his:

Lacus Promethei.
Lacus Vespasiani, aliàs Vipsani.
Lacus Sanctus.
Lacus Sudans.
Lacus Torquati.
Lacus Publicus.
Lacus Bivius.
Lacus Spei.
Lacus Gratiæ.
Lacus Mamertini.
Lacus Salutaris.
Lacus reliqui sine nomine LXXII.

Arcus IV.

Arcus Drusi Neronis.
Arcus divi Trajani.
Arcus divi Veri Parthici.
Arcus Bifrons.

Sepulchra.

Corneliorum Scipionum.
Atiliorum Calatinorum.
Serviliorum.
Cæciliorum.
Horatiorum.
Horrea XIV. &c.
Pistrina XII.
Domus CXXI.
Insulæ ∞ IↃↃ. CCXXXIII.
Regio in ambitu continet pedes CCIↃↃ. ∞ ∞ ∞ CCXXIII.

AD CAP. XIII. PARALIPOMENA.

Porta Capena.

Quæcunque in hac descriptione urbis Romæ nominantur, sigillatim hic exponentur, quod non alibi idonea magis occasio ea narrandi offeretur: quanquam non sim ignarus, Onuphrium Panvinium, Bartholomæum Marlianum, & Guidum Pancirolum, eruditissimos viros, singula hæc libris suis executos. Romam igitur Augustus in *vicos & regiones divisit*, descripsitque. Suet. c. 30. Prima autem regio censetur porta Capena, de qua præter T. Livium variis in locis, Fest. Pomp. l. 17. in voce Senacula. vet. scholiast. Juvenal. ad v. 11. sat. 3. *Stetit, inquit, expectans rhedam, ubi solent proconsules jurare, in via Appia ad portam Capenam, id est, ad Cumenas.* Corrige, & lege ad *Camenas*; Vicus enim Camenarum in vicinia erat, ut ex notitia urbis apud Onuphrium, & Sext. Ruffo, & P. Victore constat; & Juvenalis ipse sat. 3. princ.

- - - Ejectis mendicat sylva Camenis.

Simile mendum Frontinum occupaverat, qui pro *Camenis*, *Cumenas* habet. Q. Symmach. l. 1. epist. 20. nomen huic portæ à Capenis. Serv. ad v. 697. l. 7. Æneid.

Et Cimini cum monte lacum, lucosque Capenos.

Longissima omnium viarum Appia hic erat. D. Paulin. Nolæ episcopus v. Felicis Natali 3.

- - - Portaque ex ore Capenæ
Millia profundens ad amicæ mœnia Nolæ
Demittit duodena decem per millia denso
Agmine, confertis longe latet Appia turbis.

Huic adjacebat ædes Martis extra muros. T. Liv. dec. 4. l. 8. *Viam silice sternendam à porta Capena ad Martis ædem locaverunt.* Fest. l. 11. *Manalem vocabant lapidem, petram quæ extra portam Capenam juxta ædem Martis.*

Sext. Propert. l. 4. eleg. 3.

Armaque cum tulero portæ vicina Capenæ.

P. Ovid. l. 6. Fastor.

Lux eadem Marti sacra est, quem prospicit extra
Appositum tectæ porta Capena viæ.

Aquæductus etiam hic celebris. vet. Scholiast. Juven. loco citato: *Capenam madidam; ideo quia supra eam ductus est, quem nunc appellant arcum stillantem, primùm enim usque ibidem fuerunt portæ, quæ porta Capena vocabatur.*

Et ipse poëta:

Substitit ad veteres arcus, madidamque Capenam.

Valer. Martial. l. 3. epigr. 47.

Capena grandi porta qua pluit gutta.

REDICULI ÆDES.

Male antea *Ridiculi* erat, *Rediculi* scribi oportebat. Fest. Pompeius lib. 16. *Rediculi fanum extra portam Capenam fuit, quia accedens ad urbem Hannibal, ex eo loco redierit, quibusdam perterritus visis.* Valer. lib. 3. cap. 7. tit. 10. *Ne hostilium locus castrorum, tum maxime Capenam portam armis pulsante Hannibale, minoris veniret, quam si illum Pœni non obtinerent.* Sunt alii qui non *Capenam*, sed *Collinam* portam obsedisse Hannibalem contendant. Aurel. Prudent. lib. 11 Symmach.

Affirmentque Libyn Collinæ à cardine portæ
Hannibalem Jovis imperio Martisque repulsum.

Sidon. Apollin. Carm. 7. vers. 132.

- - - Si denique dirum
Hannibalem juncto terræ cælique tumultu
Reppulimus, cum castra tuis jam proxima muris
Starent, Collina fulmen pro turre cucurrit.

Alii neque ad Capenam, neque ad Collinam portam castra habuisse Hannibalem, sed tantum urbi vicinum volunt. C. Plin. lib. 34. cap. 6. Sil. Italic. de obsidione illa lib. 12. Punicor.

Nunc aditus lustrat, nunc clausas cuspide portas
Infesta pulsat, fruiturque timore paventum.

M. Manil. lib. 4. Astron. princ.

Quid referam Cannas, admotaque manibus arma.

Et in eodem opere postea:

Ignibus Albanas cum contudit Hannibal arces.

Claudian. de bello Gildon. alteri sententiæ favere videtur:

- - - Ruptaque emissus ab Alpe
Pœnus, & attonitæ jam proximus Hannibal urbi,
Scilicet ut domitis frueretur barbarus Afris.
Muro sustinui Martem, noctesque cruentas
Collina pro turre tuli.

ÆDES HONORIS ET VIRTUTIS.

Q. Symmach. lib. 1. epist. 20. *Bene ac sapienter majores nostri, ut sunt alia ætatis illius, ædes Honori atque Virtuti gemellas junctim locarunt, commenti quod in te vidimus, ibi esse præmia honoris, ubi sunt merita virtutis.* Valer. Maxim. lib. 1. cap. 1. *Cum Marcellus quintum consulatum gerens templum Honori atque Virtuti, Clastidio prius, deinde Syracusis potitus, nuncupatis debitum votis consecrare vellet, à collegio pontificum impeditus est.* Vetus marmor:

C. Tolicio. L. F. Bibulo. ÆD. Pl. Honoris.
Virtutisque. causa senatus.
Consulto. populique. jussu. locus.
Monimento. quo. ipse posterique.
Ejus. inferrentur. publicè. datus est.

Claudian. paneg. de Consul. Manlii Theodori princ.

Ipsa quidem virtus pretium sibi, solaque latè
Fortunæ secura nitet. Et paucis interjectis:
Attamen in vitam blande vestigat, & ultro
Ambit honor.

Aurel.

Aurel. Prudent. lib. 1. in Symmachum:

Præmia virtutum titulis, & Honoribus aucti
Ardua retulerint.

Ædem hanc Anno ab urbe condita 545. M. Marcellus vovit. T. Liv. Dec. 3. lib. 7. Lact. Firmian. divinar. Instit. lib. 1. c. 20. *ad hoc illud M. Marcelli de consecratione Honoris atque Virtutis, honestate nominum differt, re congruit. Votum in Gallia factum, septemdecim vero annis post à Marcello filio templum structum.* Barthol. Marlian. lib. 4. Topograp. cap. 24. & de ejus consecratione Plut. in vita Marcelli, & M. Tull. lib. 2. de leg. reparavit, ut apparet C. Marius. Fest. lib. 17. *summissiorem aliis ædem Honoris & Virtutis C. Marius fecit, ne si forte officeret auspiciis publicis, augures eam demoliri cogerent.* Ara illi erecta, in qua stabat *Reverentia*, & *Majestas*.

Ovid. lib. 5. Fastor.

Donec Honor, placidoque decens Reverentia vultu,
Corpora legitimis composuere thoris;
Hinc sata Majestas.

Sacrificia ejus peragebantur aperto capite, cum sacerdotes in omnibus aliis deorum sacris tecto essent capite. Rationes varias pete à Plutarch. Problem. Roman. cap. 12. solemnitas ejus & festum in Maio, ut opinor. Dio Coccejanus lib. 54. Τήν τε τ̃ Τιμῆς καὶ τ̃ Ἀρετῆς πανήγυριν ἐς τὰς νῦν ἡμέρας μετέστησε. *Festum quod Virtuti & Honori celebrabatur, in eam diem, qua hodie agitur, transtulit.* Translatio hæc festi Honoris incidit in consulatum C. Furnii & C. Silani, qui annus ab urbe condita fuit 737. Cuspinian.

DE LUCIS ET EORUM CULTU ET RELIGIONE.

Quoniam multi in hac prima urbis regione luci fuerunt, & passim apud authores lucorum urbicorum fit mentio, videndum de prima institutione, & cultu lucorum. C. Plin. lib. 12. cap. 1. *Arbores fuere numinum templa, priscoque ritu simplicia rura etiam nunc præcellentem arborem deo dicant, nec magis auro fulgentia, & ebore simulachra, quam luco & in ipsis silentia ipsa adoramus.* Et prisci illi Germani *lucos ac nemora consecrabant, deorumque nominibus arbores appellabant.* C. Tacit. lib. de morib. Germanor. De Gallis etiam certò constat, *arbores eos pro diis in lucis* non autem *templis* coluisse, quod liquidum est ex iis quæ de Druidibus prodiderunt Strabo, Mela, Plinius, & Cæsar lib. 6. belli Gallici cap. 5. Quibus addendum est ad has ipsas arbores hostias humanas ab iis immolari solitas, quæ plerumque peregrini erant & alienigenæ. M. Lucan. lib. 2. Pharsaliæ:

Omnisque humanis lustrata cruoribus arbor.

Cl. Claudian. lib. 1. de laudib. Stilichon.

——— *Lucosque vetusta*
Religione truces, & robora numinis instar
Barbarici, nostræ feriunt impunè secures.

De Indorum ritu in consecratione lucorum audiendus Q. Curtius Rufus lib. 8. *Inde deos putant quicquid colere cœperunt, arbores maximè, quas violare nefas est, & capitale.* Longobardi eidem superstitioni implicati, nam lex Luitprandi regis eorum, *ut si quis ad arborem, quam rustici sanctivum appellant, adoraverit, vel incantationes fecerit, componat de medietate pretii sui in sacro palatio*, ut ex Paulo Diacono de legib. eorum pag. 108. observare non est difficile, & jam Hottomanus doctissimus notavit. Apud Romanos vero quis quærat exempla? cum omnes scriptorum paginæ loquantur celebrem in lucis deorum fuisse cultum. L. Apul. lib. 1. Apolog. *nullum in villa ejus delubrum situm, nullus locus aut lucus consecratus.* C. Tacit. lib. 14. Annal. *excisi luci sævis superstitionibus sacri.* Sic interpretandi poëtæ: P. Ovid. lib. 3. Fastor.

Lucus Aventino suberat niger ilicis umbra:
Quo possis viso dicere numen habet.

Et lib. 3. Amor. eleg. 12.

Stat vetus, & densa prænubilus arbore lucus,
Aspice, concedes numinis esse locum.

P. Stat. Papin. lib. 4. Thebaid. v. 423.

Subter opaca quies, vacuusque silentia servat
Horror, & exclusæ pallet mala lucis imago,
Nec caret umbra deo.

Idem lib. 6. Thebaid. de incædua sylva:

——— *Stat sacra senecta*
Numine.

Silius Italicus lib. 2. Punicor.

——— *Trisco inde favore*
Arbor numen habet.

Corruptus est locus, sic, nisi fallor, restituendus suo nitori, atque ita contenderim poëtam ipsum scripsisse:

Prisco inde pavore, &c.

Metus enim præcipua gentibus causa, cur deos esse crederent, nam quum in fontibus, fluviis, aut stagnis altitudinem immensam, in arboribus proceritatem stupendam animadvertissent, existimabant creduli & causarum certarum ignari, aliquid supra naturæ vires iis inesse, & ob id divinitatem arboribus seu lucis, aquis fluminibusque attribuerunt. Aurel. Prudent. lib. 2. contra Symmachum urbis præfectum:

Quos penes omne sacrum est, quicquid formido tremendum
Suaserit, horrificos quos prodigialia cogunt
Monstra deos.

Idem Romano martyre:

Quibus omne sacrum est, quod pavendum vanulæ
Edentularum cantilena suaserint.

In veteri codice legebatur:

——— *Quod pavendum rancidæ, &c.*

Et forte rectius. Valer. Flacc. Argonautic. lib. 3. quod opus egregium quidem nunc est, multo suavius futurum, si author in juvenili flore præreptus, ad limam revocare potuisset:

Utque metum, numenque loco, sacramque quietem
Addidit.

Claudian. lib. 3. de Raptu Proserpinæ, de luco à Cerere profanato:

Inde timor, numenque loci.

Ut verissimum sit, quod Petronius Arbiter apud Luctatium Placidium, seu Lutatium ad lib. 3. Theb. v. 661. dixerit,

——— *Quid inertia pectora terres?*
Primus in orbe deos fecit Timor.

Et M. Lucan. lib. 1. & lib. 7.

Nulloque authore malorum
Quæ finxere timent.

Ut templa violare piaculum credebatur, nec quicquam in ea citra sacrilegium committi posset; ita nec luci exscindi contaminarive, illud factum inter illaudata reponitur Caroli Gallorum regis, qui *navali exercitu regnum Frisonum ingressus, interfectis plurimis, Popionem eorum ducem interemit, lucosque ac fana subvertit, anno salutis 729.* ut refert author incerti nominis in Annalibus Francicis. Nota sunt, quæ criticis observata in illum ritum ex Cæsare, Servio, & Lucano. Ovid. l. 3. de Arte:

——— *Multos incædua sylva per annos.*

DE ARIS EARUMQUE IMMUNITATIBUS ET JURE.

De nomine, proprietate, usu & dedicatione earum vide infra l. 2. cap. 2. Hoc loco tantum de earum immunitate & jure dicendum est, quas inviolabiles voluere antiqui esse. Hinc dixit M. Tullius *in aram Tribunatus confugere*, post reditum in Senatu. L. Flor. lib. 2. cap. 12. *Absens victus fugit in maria, insulamque Samothracem, fretus celebri religione: quasi templa & aræ possent defendere, quem nec montes sui, nec arma potuissent.* Confugientes itaque in fana immunitatem impunitatemque consequebantur, si aras fuissent amplexi. Lutat. Placid. Grammaticus ad Papinii lib. 12. Thebaid. vers. 481.

P. Terent. Heautontimorum. act. 5. sc. 2.

Ne te admisce, nemo accusat Syre te, nec tu aram tibi,
Nec precatorem pararis.

Quare *ara confugii* vocatur. Stat. l. 12. Thebaid.

Sic sacrasse loco commune animantibus agris
Perfugium.

 Ovid. l.

Ovid. l. 4. Trist. eleg. 5.

Unica fortunis ara reperta meis.

Et l. 2. de Ponto eleg. 8.

Vos eritis nostræ portus & ara fugæ.
Vos ego complectar, Geticis si cingar ab armis,
Utque meas aquilas, vestra ego signa sequar.

Ad hunc morem allusit P. Maro lib. 2. Æneid. de ara Hercæi Jovis, ad quam Priamus, aliique Troiani confugerant, dum urbem Græci diriperent, ut ab injuria hostium tuti forent.

Hic Hecuba, & natæ nequicquam altaria circum
Præcipites atra ceu tempestate columbæ
Condensæ, & divum amplexæ simulachra tenebant.

Prima immunitatis hujus institutio, fovendæ Reipublicæ utilissima, & à civitatum conditoribus ideo introducta, *ne humilioris sortis homines, à potentioribus injuriam paterentur*, ut definitur à Martiano August. l. 6. C. de his qui ad Eccles. confug. illud est quod in constitutionibus habetur: ὁ ἢ διὰ δυνατὸν πρόσωπον τῇ ἐκκλησίᾳ προσφεύγων, *qui propter potentem personam ad Ecclesiam confugerit*: quod & jure canonico pari ratione est cautum *c. inter alia. de immunitat. Ecclesiar.* quæ omnia sunt intelligenda, modo ad aram vel templum fugiens, injuriam alteri non intulerit, nam *illata injuria poterat ab ara ipsa avelli*. Callistratus I.C. *l. 28. ff. de pœn.* pulcherrima est Cæsii dissertatio apud C. Tacitum Annal. l. 3. *Fassus quidem est principes instar deorum esse, sed addidit neque à diis injustas supplicum preces audiri, neque quemquam in Capitolium, aliudque urbis templum perfugere, ut ea occasione arrepta flagitiis magis ac magis inquinetur.* De quo ritu multa egregia Justus Lipsius ad eundem librum: id autem non in Latio tantum aut more Romano, sed etiam Græco receptissimum reperio. Æmilius Probus seu Cornelius Nepos in vita Pausaniæ: *Itaque huic indici, quid fieri vellent, præceperunt; fanum Neptuni est Tænari, quod violari nefas putant Græci, eò ille index confugit, in ara consedit.* Hæc est illa ara quam idem author in Timothei vita *publicæ pacis* appellat; & meminit Plutarchus in Cimonis vita. Euripid. in Hecuba:

Ἀλλ' ἴθι ναοὺς, ἴθι πρὸς βωμοὺς.
Sed vade ad templa, vade ad aras.

Confugium illud non nisi deplorato statu, & salute desperata. Virgil. l. 2. Æneid. v. 574. de Helena:

——— *Atque aris invisa sedebat.*

Ab aris autem sine piaculo nemo avelli poterat, ut jure Pyrrhus ille Neoptolemus vituperetur, qui Priamum regem supplicem, ut habetur eodem libro v. 550.

——— *Altaria ad ipsa sedentem*
Traxit, & in multo lapsantem sanguine nati.

Quæ ita accipienda sunt, ut magni alicujus sceleris reus eò fugiens, igne admoto cogeretur sponte inde discedere, observavit eruditissimus Hadrian. Turneb. l. 9. cap. 12. Et est locus insignis M. Plauti in Rudente act. 3. sc. 4. ubi sic Labrax:

Mihi non liceat ancillas meas Veneris de ara abducere.

Postea deinde Dæmones respondet:

Ego dabo ignem.

L. Sen. Herc. fur. v. 505.

Congerite sylvas, templa supplicibus suis injecta flagrent.

At obstructis valvis fame enecabant. Ælian. l. 9. c. 41. Idemque juris principum Romanorum statuis concessum erat, sive illæ in fano aut loco augurato, sive in triviis, ut testatur IC. *l. 17. ff. de ædilit. edicto.* L. Seneca lib. 1. de Clement. cap. 18. C. Sueton. Tiber. cap. 53. & dicam abundantissime alibi: nec minus templis datum, differam l. 2. cap. 2.

Aras juraturi tenebant, sive, ut loquitur M. Tullius pro L. Cornelio Balbo, *ut mos Græcorum est, jurandi causa ad aras accedebant.* Justin. l. 24. principio; *Ptolemæus sumptis in manus altaribus contingens ipsa simulachra & pulvinaria deorum, inauditis ultimisque execrationibus adjurat.* Juvenal. sat. 13. v. 89.

Atque ideo intrepidi quæcunque altaria tangunt.

Vet. scholiast. *sine ullo timore pejerant.* Et sat. 14. v. 219.

Falsus erit testis, vendet perjuria summa
Exigua, & Cereris tangens aramque pedemque.

Idem vetus interpres, *ut perjurus erit.* Sed hæc præoccupavit incomparabilis B. Brissonius in libris lectionis multiplicis & judicii limatissimi de Formulis. Quod non tantum inter litandum aut sacrificandum fiebat, ut observat Aurel. Theodos. Macrobius l. 3. Saturn. cap. 2. sed etiam inter jurandum. Æmil. Prob. in Hannib. *ad aram adduxit, apud quam sacrificare instituerat, eamque cæteris remotis, tenentem jurare jussit.* Sil. Italic. lib. 1.

Stant aræ cæliquè Deis.

Subjungit deinde:

Hanc mentem juro nostri per Numina Martis,
Per manes regina tuos.

Unde Latinus ille Virgilianus l. 12. Æneid.

Tango aras, mediosque ignes, & numina testor.

Denique & morituri aras deorum amplecti jubebantur, quod nescio an ulli hactenus observatum. L. Seneca in Herc. fur. act. 2. sc. 3. ubi Lycus ad Megaram quam interficere volebat:

Conjugia quoniam pervicax nostra abnuis,
Regemque terres, sceptra quid possint, scies.
Complectere aras, nullus eripiet deus
Te mihi.

Quo sensu accipio illud C. Plinii. l. 35. cap. 10. *Timanthi est Iphigenia, oratorum laudibus celebrata, quæ stante ad aras peritura, cum mœstos pinxisset omnes, patris vultum velavit.* Q. Horat. l. 2. sat. 3.

Tu cum pro vitula statuis dulcem, Aulide, natam
Ante aras, spargisque mola caput improbe salsa.

Virgil. l. 2. Æneid. v. 255.

——— *Vos aræ, ensesque nefandi*
Quos fugi, vittæque Deûm, quas hostia gessi.

T. Lucret. Carus de rerum Natura l. 1.

Aulide quo pacto Triviai virginis aram
Iphianassai turparunt sanguine fœdo
Ductores Danaum delecti.

Vel ut alii ex Prisciano Cæsariensi legunt:

Iphianassæo turparunt sanguine.

Legendi formularii, nam in sacris receptissimum vocabulum *stare ad aras*, de hostia ferienda, aut immolanda.

DE AREA.

Area quid sit expendendum hîc, quòd tam frequens area-rum mentio in hac regione, & in aliis. Igitur præter significata Grammaticorum *Crates pectoris humani* denotat, ut notat Joan. Savaro doctissimè ad Sidonium suum l. cap. 13. deinde *spatium illud ante deorum ædes, quod in privatorum ædificiis vestibulum vocatur, in templis area solet nuncupari.* Inde *Vulcani area.* A. Gell. l. 4. cap. 5. Spei, Minervæ, Fidei, & Capitolini Jovis aream, apud Suetonium, Plinium, & Vitruvium, aliosque authores reperio, & Critici annotarunt: & *Circi area*; Ovid. l. 6. Fastor.

Prospicit à tergo summum brevis area circum.

Livius 3. Dec. l. 5.

Ut multitudinem area Capitolii non caperet.

Sed quod nemo in hunc diem notavit, *Area* in campo Martio tyronibus exercendis, atque ut inambulationis gratia basilicis, templis, fanisque deorum addita loca vacua, quæ Festus l. 1. *areas* appellat, quæ nempe sint *æqualitate tabularum strata*, ut loquitur Isidorus Hispalensis Etymolog. l. 15. cap. 13. ita quod inter Tibridem fluvium, & septa, interjacebat spacium, tyrocinio militum devotum erat, & area dicebatur. Locus est egregius Horatii l. 1. od. 9.

Nunc & campus & area
Lenesque sub noctem susurri
Composita repetantur hora.

Quem locum male exponit Floridus Sabinus l. 1. subsecivor. cap. 9. quem locum male etiam eruditi de Circo Romano putant intelligendum. Claudian. de 6. Honor. Consul.

Hic & belligeros exercuit area lusus,
Armatos hic sæpè choros, pulchrasque vagandi
Textas lege fugas, inconfusosque recursus.

Quæ

Quæ sane de Circo perperam, ut puto, Josephus Scaliger interpretatur Isag. 2. in M. Manilium. Nam Claudianus antea de Circensibus, isto vero loco de campestribus agit, sive militaribus exercitiis, quæ in campo Martio, aut verius ejus area. Nec citatus illi Martialis l. 10. epigr. 24. quicquam facit:

Sed vitæ tribus areis peractis
Lucos Elysiæ petam puellæ.

Nam in vetusto codice MS. est diserte:

Sed vitæ tribus aureis peractis.

Ut fila intelligat fatalia, poëtarumque omnibus paginis celebrata, quæ *ferrea*, habebantur *mala*, *inauspicata*; *aurea* vero *bona*. Res notissima passim. L. Sen. Apocoloc. de Neronis genethliaco:

Aurea formoso descendunt sæcula filo.

Denique de *area* in hoc significatu M. Lucan. l. 6. videtur capiendus:

——— *Coit area belli.*

Et quia *areæ templorum* mentio facta est, adscribam inscriptionis antiquæ verba, eruta è marmore Neapolitano, quibus appareat, non modo in urbe, sed & in coloniis municipiisque areas sacrarum ædium vestibulis adjectas.

Ab. colonia. deducta. anno XC. Neufido. M.F.M.Pollio. duovir. P. Rutilio. Cn. Mallio. cos. operum. lex. II. *lex parieti. faciendo. in. area. quæ. est. ante. ædem. Serapis. trans. viam. qui. redemerit. prædes dato. prædiaque. subsignato. duumvirum. arbitratu. hoc. opus. omne. tacito. arbitratu. duovir. &. duoviratium. qui. in. consiliis. esse. solent. Puteolis. dum. ne. minus. viginti. adsient. cum. ea. res. consuletur. quod. eorum. viginti. jurati. probaverint. probum. esto. quod. ei. improbaverint. improbatum. esto.*

Extat apud Wolfgangum Lazium l. 3. Commentar. Reipublicæ Romanæ cap. 2.

DE ARCUBUS TRIUMPHALIBUS, QUORUM FREQUENS IN HAC REGIONE MENTIO.

Inter pompæ triumphalis ornamenta numerabantur *arcus*, qui veluti victoriæ perpetuum monimentum erectum in urbe, hostes fusos loquebantur. Vet. scholiast. Juvenal. ad vers. 136. sat. 10.

——— *Et summo tristis captivus in arcu.*

Erecti illi aliquando sola libidine Imperatorum, adeò ut in urbe quatuordecim arcus ex historicis & P. Victore diligentissimo urbis Romæ descriptore enumeret Onufrius Panvinius, sed ante Titum nemo Imperatorum *arcum triumphalem*. Barthol. Marlian. Topographiæ l. 4. c. 17. Et est locus insignis C. Suetonii in Domitiano cap. 13. *Janos arcusque cum quadrigis, & insignibus triumphorum per regiones urbis tantos, ac tot extruxit, ut cuidam Græce inscriptum arcui sit, Aream & calvitium:* Scio Turnebum legere Ἀρκεῖ, sed cur non calvitium retineamus? maxime cum calvities probrosa cuilibet illo sæculo, sed præ omnibus Domitiano, cum idem Suetonius dicat, illum *calvitio fuisse deformem*; cap. 18. D. Auson. in luculento de Cæsaribus suis opere:

Et Titus imperii felix brevitate, secutus
Frater, quem calvum dixit sua Roma Neronem.

J. Juvenal. Sat. 4. v. 38.

——— *Semianimem laceraret Flavius urbem*
Ultimus, & calvo serviret Roma Neroni.

Ubi vetus scholiastes eadem illa explicat, sed memoria lapsus, epigramma Ausonianum Martiali attribuit.

Flavia gens, &c.

A nominibus triumphantium dicti, vel Septimii Severi, Gallieni, Titi, Fabianus. L. Seneca de Sapientis Constantia cap. 1. Cornutus seu quilibet alius ad Persii Sat. 4. v. 49. ante diem Triumpho præstitutum à senatu extrui solebant. Claudian. de 6. Hon. consul. ubi ad Honorium principem hæc Roma:

Ast ego frenabam geminos, quibus altior ires
Electi candoris equos, & nominis arcum
Jam molita tui, per quem radiante decorus
Ingrediere toga.

M. Tull. Act. 2. in Verrem *fornicem Fabianum* appellat, ad quæ verba Asconius Pædianus; *Arcus est juxta regiam, in sacra via à Fabio censore extructus, qui à devictis Allobrogibus,* Allobrox *cognominatus est.*

M. Martial. lib. 8. epigr. 64.

Grande loci meritum testantur & altera dona,
Stat sacer edomitis hostibus arcus ovans.

Secundus versus mira varietate, sed puto non male sic posse lectionem priorem retineri, *edomitus* enim, *egelidus*, aliaque similia, idem ac *domitus*, *gelidus*: si nihilominus arridet altera lectio, sic interpungatur:

Stat sacer, & domitis hostibus arcus ovat.

Et est inscriptio Arcus elegans inter epigrammata veterum:

Ad divortia Rheni pervasi hostiles depopulatus agros:
Dum tibi Roma decus, æternaque sudo tropæa,
Ister pacatis lenior ibat aquis.

Non tantum nomina ducum seu imperatorum triumphantium his arcubus inscripta, sed & hostium devictorum gens, gesta, habitus, & spolia insculpebantur, veluti mansurum tropæum. Claudian. eodem opere:

Æraque vestitis numerosa puppe columnis
Consita, subnixasque jugis immanibus ædes.
Naturam cumulante manu, spoliisque micantes
Innumeros arcus, acies stupet igne metalli,
Et circumfuso trepidans obtunditur auro.

Idem lib. 3. de laud. Stilic.

——— *Septem circumspice montes,*
Qui solis radios auri fulgore lacessunt,
Indutosque arcus spoliis.

Sed cum multi de horum arcuum forma prodiderint, nemo expressius elegantiusve Aurelio Prudentio lib. 2. in Symmachum præfectum urbis:

Frustra igitur currus summo miramur in arcu
Quadrijuges, stantesque duces in curribus altis
Fabritios, Curios, hinc Drusos, inde Camillos,
Sub pedibusque ducum captivos poplite flexo
Sub juga depressos, manibusque in terga retortis.

Nec veteris solum Romæ ea consuetudo, sed & novæ sive Byzantii, Corrippus Africanus poëta elegans qui inaugurationem Justini Minoris Augusti carmine prosequens, arcuum sæpe meminit: sed nescio an triumphales illi; puto subita lignorum congestione in publica lætitia tantum erigi solitos; ea absoluta tolli subvertique; cum illi qui in Italia, perpetuum manerent, ut dixi, monimentum. Ita igitur ille lib. 3. num. 6.

Quatuor in sese nexos curvaverat arcus.

Et lib. 4. num. 1.

Roboribus flexis teretes curvaverat arcus
Artificum prædocta manus, trabibusque cavatis
Affigens tabulas pendentes struxerat ædes.

Et eodem libro num. 3.

Perque arcus vicosque omnes adstabat utraque
Parte favens vulgus.

REGIO URBIS SECUNDA,

Cœlimontium.

Mons Cœlius, aliàs Querquetulanus, aliàs Augustus.
Cœliolus.
Subura.
Ceroliensis.

Vici XII.

Vicomagistri XXXII.

Cura-

Curatores II.
Denunciatores II.
Cohortes vigilum V.
Lupariæ in Subura.
Antrum Cyclopis.
Caput Africæ.
Arbor ſancta.
Mica aurea.
Spolium Samarium.
Luci duo.
Templum Tulli Hoſtilii.
Templum Bacchi.
Templum Fauni.
Templum divi Claudii.
Templum Deæ Carneæ.
Ædiculæ VIII.
Dianæ in Cœliolo.
Fortunæ Barbatæ.
Minervæ captæ.
Iſæum Metellianum.
Minervium.
Statua Equeſtris M. Antonini Imperatoris.
Ludus Matutinus.
Ludus Gallicus.
Regia Tullii Hoſtilii.
Armamentarium.
Caſtra peregrina.
Manſiones Albanæ.
Campus Martialis.
Campus Fontinarum, aliàs, Forinarum.
Campus Cœlimontanus.
Thermæ publicæ.
Balineæ privatæ XXC.
Lacus fund. ſine nomine LXV.
Macellum magnum.
Horrea XXIII.
Piſtrina XXIII.
Domus CXXXIII.

In his:

Domus Vectiliana, aliàs, Vitelliana.
Domus Philippi.
Domus Septem Parthorum.
Domus Laterani.
Cæſaris Dictatoris.
Mamurræ Formiani.
Tiberii Claudii Centumali.
Junii Senatoris.
Stellæ Poëtæ.
Tib. Claudii Clypti Hymnologi.
Tetricorum.
Turris Mamilia.
Inſulæ CIↃ CIↃ CIↃ CVI.
Regio in ambitu continet pedes CCIↃↃ ∞ ∞ ∞ CC. id eſt, 13200.

PARALIPOMENA.

Ad Regionem ſecundam.

DE SUBURA.

Non viam aut vicum, ut alii omnes ſcriptores, ſed *regionem urbis frequentiſſimam* appellat vetus ſcholiaſtes Juvenalis ad Sat. II. v. 50. Sed conſtat viam, non autem regionem fuiſſe, celebrem habitatione Cæſaris apud Suetonium cap. 46. niſi forte ante urbem ab Auguſto in regiones has quatuordecim diſtributam, quælibet via nomen regionis obtinuerit, quod forte verum eſt. Ideo Feſtus lib. 17. *Suburam ajunt appellatam & regionem urbis:* at urbe jam deſcripta, *Subura ſub terreo muro Carinarum ſecundæ regioni attributa*, inquit M. Varro lib. 4. de ling. lat. Si regioni attributa, ergo non fuit ipſa regio. Juvenal. ſat. 10. v. 155. videtur in ipſa urbe non ſub muro Carinarum, ut Varro, collocare.

- - - Niſi Pœno milite portas
Frangimus, & media vexillum pono Subura.

Hic tonſores tabernas ſuas meritorias habebant. M. Martial. l. 2. epigr. 17.

Tonſtrix Suburæ faucibus ſedet primis,
Cruenta pendant quâ flagella tortorum.

Quod ſi verum, procul dubio *Subura* non in urbe, ſed extra pomœrium. Nam ſervus publicus, ſeu tortor in urbe habitare non poterat, ut dicam infra hoc opere. Hic etiam venales rure merces exponebantur, puta ficus, olivæ, poma, aliaque edulia. Martial. lib. 7. epigr. 30.

Quicquid villicus Umber, aut colonus,
Aut Thuſci tibi, Tuſculique mittunt,
Aut rus marmore tertio notatum,
Id tota mihi naſcitur Subura.

Idem lib. 10. epigr. 94.

Hæc igitur media quæ ſunt mihi nata Subura,
Mittimus, autumni cerea poma mei.

In primo verſu melius MS. *Quæ ſunt modo nata Subura*, jam empta in Subura, eo rure illata, & ob id veluti *modo nata*. In hac via erant & proſtibula impudicarum ſive fornices, infra hac regione, *lupariæ in Subura.*

Idem l. 9. epigr. 38. de meretrice:

Cum ſis ipſa domi, mediaque ornere Subura,
Fiant abſentes & tibi, Galla, comæ.

Scio locum de galericulo ſeu falſo capillamento poſſe ſumi, ſed diſertius l. 11. epigr. 62.

Summænianis inquinatior buccis.
Quem cum feneſtra vidit è Suburana
Obſcœna nudum lena fornicem clauſit.

In tertio verſu non lena, ſed *Leda*, legunt docti, ut lenis formoſarum mulierem nomina fuiſſe impoſita judicari poſſit: Nam notiſſimi nominis productrix eſt *Leda* apud eundem lib. 4. epigr. 4.

Quod ſpurcæ moriens lucerna Ledæ.

Adi ad Q. Horatii interpretes Epod. od. 5.

Senem quod omnes rideant adulterum,
Latrent Suburanæ canes.

Ubi *canis* notiſſimo ſignificatu pro ſcorto uſurpatur, quod ut illud animal impudentiſſimum eſt, ita hæc projecti pudoris. Denique exprobratio illa Propertiana huc referenda l. 4. eleg. 7.

Jamne tibi exciderant vigilantis furta Suburæ,
Et mea nocturnis trita feneſtra dolis?

DE SCHOLIS.

Mentio in hac regione *ſcholæ capulatorum*. Diſcutiendum idcirco hoc loco, quid proprie *Schola?* Auſon. Eidyll. 32. ad nepotem, & eruditiſſimus Vinetus:

——— *Graio ſchola nomine dicta eſt,*
Juſta laboriferis tribuantur ut otia curis.

Ob id locus in quo tyrocinia litterarum exhibita, ſic dictus. M. Martial. l. 1. epigr. 36. l. 2. epigr. 64. præceptis ſcholæ, exercitiis forum convenit:

Si ſchola damnatur, fora litibus omnia fervent.

Et

Et lib. 3. epigr. 20.

An otiosus in schola poëtarum.

Inde tractum nomen scholastici, pro *tyrone*, qui primis veluti literarum institutis informatur. Salvian. Massiliens. lib. 1. de provident. Dei: *Id facere annisi, non ut salubres & salutiferi, sed ut scholastici & diserti haberentur.* C. Suet. lib. de clar. Rhetorib. cap. 6. *Declamabat autem genere vario; modò splendide atque adornate; tum ne usquequaque scholasticus existimaretur, circumcisè ac sordidè.* Petron. Arbiter pag. 7. *tanquam scholastici ad cœnam promisimus*; ut desinat nugari Antonius Delrio in L. Senecæ Thyesten, qui poëtam venustissimum eruditissimumque ineptiis suis ac frivolis commentis dehonestavit: certè in jure *scholastici* etiam advocati, officiales & scholastici lib. 2. apud Constantinum Aug. C. Theod. lib. 8. tit. 10.

Scholæ istæ in balneis teste M. Pollione Vitruvio Architect. l. 5. c. 10. aut in porticibus. C. Plin. lib. 35. c. 10. & erat separata scholarum distinctaque consecratio à balneis porticibusque in quibus erat. vetus Marmor:

Bebryx. AV. F. L. Drusianus. A. Fabius. Xanthus. Cur. imagines. argenteas. deorum. septem. ad. dedicationem. scholæ.

Traducta tamen verbi significatio, & ad rem militarem conversa. Ammian. libr. histor. 26. *memorat scholas capitum*, sive præfectorum tyronibus exercendis. Sic intelligendus Claudianus de 6. Hon. consul.

——— *Intonuit cum verbere signa magister,*
Armatos edunt pariter tunc pectora motus,
In latus illisis clypeis.

Invaluit tamen ut ad res ludicras transferretur, & esset *locus exercendis gladiatoribus.* Res nota omnibus. L. Flor. lib. 3. Histor. cap. 20. *Spartacus, Cryxus, Oenomaus, effracto Lentuli ludo, cum triginta aut amplius ejusdem sortis viris eruperunt.* Aut in sacris Græcorum certaminibus usurpatur. Aurel. Propert. libr. 3. eleg. 13.

——— *Virginei munera gymnasii.*

Denique ubi tyrones futuræ militiæ præparabantur, *schola* appellata. Magnus Cassiodor. l. 5. epist. 23. *Ostentent juvenes nostri bellis, quod in gymnasio didicere virtutis. Schola Martia mittat examina, pugnaturus ludo, qui se exercere consuevit in otio.* Editio G. Fornerii, non *ostentent*, habet, sed *ostendant juvenes*, & post, non, *quod virtutis didicere*, sed *quid virtutis.* Melius Flav. Renat. Veget. l. 2. de re militari cap. 19. *In legionibus plures sunt scholæ.* Et cap. 21. *In orbem quendam per diversas cohortes, & diversas scholas promoventur.* Neque modo militum, sed & speculatorum fuisse scholas disco ex fragmento vetusti marmoris.

Schola. speculatorum. leg. I. & II. adju. piarum. fidelium. Severinarum. refecta. per. eosdem. quorum. nomina. infra. scripta. sunt. dedicante. Fl. Æliano. leg. Aug. PR. PR. Kalend. Octob. Modesto. &. Probo. coss.

Wolfgangus Lazius Reip. Rom. Commentar. l. 4. c. 13. scholam Martiam, scutariorum, sagittariorum, gentilium, tyronum, speculatorum, domesticorum; Palatinam, notariorum, & denique agentium in rebus, allatis auctorum testimoniis, probat. At clarior à Justiniano lux, qui *undecim militum scholas enumerat l. 33. C. de locato.* Erat præterea & *schola Palatinorum*, hoc est, protectorum, domesticorum, aut in Palatio agentium. Justinus Aug. l. 13. C. de Judiciis *duarum librarum auri pœna afficere, per scholam Palatinam exigenda*, quam ille Palatinam appellat scholam, alii *domesticorum* solent nuncupare, Suida authore, & aliis, & est formula apud Aurelium Cassiodorum lib. 8. epist. 12. & est pulchra comitum hujus scholæ descriptio apud Corippum Africanum de laudib. Justini minoris August. lib. 3. num. 6.

Illis summa fides, & plena licentia sacris
Deservire locis, atque aurea fulcra parare,
Regales mensas epulis onerare superbis,
Conservare domum, sanctumque intrare cubile,
Internas munire fores.

Apud eundem vox ea sæpe corrupta; sive linguæ Græcæ inscitia, seu licentia poëtis usurpata; seu denique librarii incuria. legitur enim libro 3. num. 5.

Ornata est Augusta domus, jussuque regentis
Acciti proceres omnes, scholaque palati est
Jussa suis adstare locis.

Posset sic versus in legitimos cogi numeros:

Acciti proceres omnes, scholaque alta palati.

Simile mendum irrepsit lib. 4. num. 2.

Protinus officiis summam tutantibus aulam
Ordinibus propriis, & prisco more notatis
Per scholas, turmasque vocans.

Levi adjectione locus sanabilis, hoc pacto:

Perque scholas, turmasque vocans.

Parrhasius ad Orat. Milonianam.

DOMUS STELLÆ POETÆ.

Solus Onuphrius in notitia urbis, Stellæ ponit domum, in secunda urbis regione; tacent P. Victor, & Sext. Ruffus, qui iidem tamen diligentissimè Romæ Topographiam expresserunt. Fuit ergo hic summi ingenii, nec minoris famæ poëta, temporibus Domitiani, ut puto, principis; quippe ejus cum Violantilla nuptias, cultissimo & tersissimo carmine exequitur P. Papinius lib. 1. sylv. 2. insigni ortum familia: ibidem eum celebrat Venus, eumque xv. virum Sibyllinis libris consulendis vult fuisse v. 176.

Hunc & bissenos (sic indulgentia pergat
Præsidis Ausonii) cernes attollere fasces,
Ante diem, certe jam nunc Cybeleia novit
Limina, & Euboicæ carmen legit ille Sibyllæ.

Multus est in ejus encomio M. Valerius Martialis, *disertum* appellat lib. 5. epigr. 60. *facundum* lib. 12. epigr. 3. celebraverat Columbam l. 7. epigr. 13. elegiaco carmine scripsit & Amatoria. Stat. libro sylvaque citatis v. 98.

——— *Armiferos poterat memorare labores*
Claraque facta virûm, & torrentes sanguine campos:
Hinc tibi plectra dedit, mitisque incedere vates
Maluit, & nostra laurum subtexere myrto.

Tam felix in eo calor, ut, sive re vera ita se res habuerit, sive adulatus tantum sit Martialis, eum Catullo prætulerit libr. 1. epigr. 8.

Tanto Stella meus tuo Catullo,
Quanto passere major est columba.

Vetus marmor, ut puto, ejus meminit:

C. Ælio. Stellæ. fidei. monumentum.
Bithynia. erexit. SENECIONE. &. SURA coss.
PATRONO optimo.

Vixit ergo usque ad tempora Trajani Imperatoris cum fama & nomine. Nam sub eo Senecio tertium, & Licinius Sura secundum coss. fuerunt, ut ex Fastis Capitolinis liquet, & fusissimè ostendit Joann. Cuspinianus in Commentariis ad Magni Cassiodori Chronicon, qui consulendus. meminit & ejus forte alia inscriptio apud Lazium lib. 6. cap. 1. Commentar. Reip. Rom.

C. Cestio. C. F. Stellæ. Sabino. coh. xiij.
URB. PP. Legi. Adjutricis. P. F. Leg. viij. PR.
Coh. VIII. URB.

REGIO TERTIA, ISIS ET SERAPIS MONETA.

Carinæ.

Vici VIII.

Vicus Albus.
Vicus Fortunæ vicinæ.
Vicus Anciportus.
Vicus Bassianus.
Vicus Structorum.
Vicus Asellus.

Vicus Lanarius.
Vicus Primigenius.
Vicomagistri XXXII.
Curatores II.
Denunciatores II.
Caput Suburæ.
Tribus Gratiæ aureæ, aliàs, areæ.
Summum Choragium.
Caput Sacræ viæ.
Prætura præsentissima.
Lucus Cuperius Scholæ capulatorum.
Templum Isidis & Serapidis Monetæ.
Templum Concordiæ virilis cum delubro.

Ædiculæ octo.

Ædicula bonæ Spei.
Ædicula Serapidis.
Ædicula Sangi Fidoni.
Ædicula Minervæ.
Ædicula Isidis.
Ædicula Veneris.
Ædicula Æsculapii.
Ædicula Vulcani.
Porticus Liviæ, juxta templum Concordiæ virilis.
Porticus Claudii Martialis.
Amphitheatrum Vespasiani, quod capit loca CIↃↃ. CCIↃↃ CCIↃↃ IↃↃ ∞ ∞ id est, 77000.
Ludus magnus.

Item:

Ludus Dacicus.
Ludus Mamertinus.
Castra Misenatium.
Castra Misenatium vetera.
Schola Quæstorum.
Schola Capulatorum
Schola Galli.
Thermæ Titi Cæsaris Augusti.
Thermæ Trajani Cæsaris Augusti.
Thermæ Philippi Cæsaris Augusti.
Balineæ privatæ LXX.
Lympheum Tiber. Claudii Cæsaris Augusti.
Lacus Pastoris.
Lacus sine nomine LXV.
Horrea XXIX. aliàs, XIX.
Pistrina XXIII.
Domus CLX.

In his:

Aurea Neronis cum porticu.
Domus Bruttiani.
Domus Pompeiani.
Titi Cæsaris cum atrio, in quo fuit Laocoontis statua.
Insulæ ∞ ∞ DCCCVII.
Regio continet in ambitu pedes CCIↃↃ ∞ ∞ CDL. id est, 12450.

PARALIPOMENA.

De Regione Tertia.

DE SERAPIDE.

In hac regione ponunt Isidis & Serapidis templum auctores qui urbem descripserunt. Itaque hic de Serapide nonnulla obiter dicam, plura in lib. 2. infra rejecturus. Ægyptii per Isidem & Serapidem *cœlum* & *terram* significabant. Lactant. Firmian. lib. 1. cap. 13. Artemid. lib. 5. cap. 26. χθόνιος ὁ θεὸς ἐνενόμισται. *Terrestris Deus esse putatus est.* At revera primus pretio medicinæ artem exercuit, quæ primitus gratuita erat. M. Varro in Eumenidibus:

Ego medicina Serapi utor.

Sic legitur apud Nonium Marcellum cap. 7. num. 104. At doctissimus Turnebus lib. 4. cap. 8. Adversarior. legit:

Ego medicina à Serapi utor.

Idem M. Varro:

Hospes quid miras nummo curare Serapim?
Quid? quasi non curet tantidem Aristoteles.

Huc refert illud M. Tullii lib. 2. de Divinat. *Quid convenit ægros à conjectore somniorum potius, quàm à medico petere medicinam? an Æsculapius, an Serapis potest præscribere per somnium curationem valetudinis?*

Neapolitani marmoris vetus fragmentum meminit apud Wolfgang. Lazium lib. 3. comment. Reip. Rom. cap. 2. Unde liquet non tantum Romæ, sed & in coloniis municipiisque erecta Serapidi fana, verba adscribam:

A. Colonia. deducta. Anno. XC. Neufido. N. F. M. Pollio. duovir. P. Rutilio. Cn. Mallio. coss.
Operum. lex. parieti. faciendo. in. area. quæ.
Est. ante. ædem. Serapidis, trans. viam.

Sed de solemni religiosoque ejus apud Ægyptios cultu statuaque mirando artificio pensili, Michael Glyc. Annal. parte 4. pag. 358. *adeo ut Capitolio Romano conferri possit*, Ammian. Marcell. lib. 22. in fine. Locus est Strabonis l. 17. Geograph. Κάνωβος ἔχουσα τὸ τοῦ Σεράπιδος ἱερὸν, πολλῇ ἁγιστείᾳ τιμώμενον; καὶ θεραπείας ἐκφέρον, ὥστε καὶ τοὺς ἐλλογιμωτάτους ἄνδρας πιστεύειν, καὶ ἐγκοιμᾶσθαι αὐτοὺς ὑπὲρ ἑαυτῶν ἢ ἑτέρων. Vertit Xylander: *Canopus habet Serapidis templum, religiose cultum, ut etiam nobilissimi viri ei credant, & pro se, vel pro aliis insomnia ibi captent.* Subdit deinde & oraculorum virtutes, & curationes infirmorum ibidem celebrari: eundem cum Osiride esse vult Martianus Capella lib. 2. de Nupt. Merc. & Philologiæ:

Te Serapim Nilus, Memphis veneratur Osirim,
Dissona sacra Mithram.

Sed ejus sacra Romam translata, fanumque ei in Italia erectum docet M. Tullius lib. 3. de Natura deor. imo & indignatur: & dicam, ubi de peregrinis sacris agam. Eidem & in Græcia fanum, Thebis videlicet dedicatum reperio apud C. Plinium lib. 36. cap. 7. quod commune cum Libero patre erat, Pausan. Bœotic. & apud Romanos devoti templi meminit Michaelius Glycas, Annalium parte 4. pag. 349. Hunc consulebant ergo per somnia de valetudine sua solliciti. Artemidor. lib. 5. Oneirocrit. cap. 92. Νοσῶν τις εὔξατο τῷ Σεράπιδι, εἰ μέλλει σωθήσεσθαι, τὴν δεξιὰν αὐτῷ χεῖρα ὄναρ ἐπισείεσθαι, εἰ δὲ μὴ, τὴν ἀριστεράν. *Quidam ægrotans precatus est Serapidem, ut si convaliturus esset, dextram manum ipsi in somnis concuteret, sin minus, sinistram.* De insigni ipsius in somniorum conjectionibus fide, adeundus C. Suetonius in Vespasiano cap. 7. *E plebe quidam debili crure, item alius luminibus orbatus, sedentem pro tribunali pariter adierant, orantes opem valetudinis, demonstratam à Serapide per quietem, restituturum oculos, si inspuisset.* Hæc quidem gentiles vario errore delusi finxere, cum constet Ægyptiorum regem fuisse, si fides Adoni Viennensi chron. ætate 3. pag. 23. Neque desunt, qui Josepho liberatori suo, populum Ægyptium, honorem divinum nomine Serapidis detu-

detulisse. Otto Frising. lib. 1. cap. 15. Effigies ei erecta cum modio capiti imposito, Suida auctore, vel calatho, ut liquet ex Artemidoro l. 5. oneir. cap. 93. triplex forma, *leonis*, *canis*, *lupi*, quos suo volumine *serpens* includebat. Britannic. ad sat. 6. v. 536. Juvenal.

Et movisse caput visa est argentea serpens.

Vetus tamen Scholiastes diversum sentit, *argentea*, inquit, *serpens quæ est in templo Isidis:* nisi forte dicamus in eodem templo Isidem & Serapidem consecratos, quod facile admiserim. Dio in actis anni 711. in fine: *καὶ νεὼν τῷ τε Σεράπιδι καὶ τῇ Ἴσιδι ἐψηφίσαντο. Et templum Serapidi Isidique consecrarunt*, l. 47. Plutarch. lib. de Iside & Osiride. Valer. Flacc. Argonaut. l. 4. forte huc facit:

Aspide cincta comas, & ovanti persona sistro.

Ovid. l. 2. Amor. eleg. 13.

Pigraque labatur circum donaria serpens.

Idolum istud non modo erroribus oppresso orbe consecratum lego, sed etiam ab ipsis ethnicis destructum, Dio Coccejan. l. 42. *Ἔδοξε γνώμῃ τῶν μάντεων πάντα αὖθις τά τε ἐκείνης, καὶ τὰ τοῦ Σεράπιδος τεμενίσματα κατασκάψαι. Itaque aruspices iterum omnia templa ejus & Serapidis demoliri jusserunt.* ad hanc ædem solitos mendicos stipem exigere, licet conjicere ex M. Martiali lib. 9. epigr. 30.

Heu quæ lingua silet? non illam mille catastæ
Vincebant, non quæ turba Serapin amat.

Ac si dicat adeo loquacem fuisse Philenem, ut dicacitate nec venales servi, (quos à loquacitate commendabat Augustus apud Suetonium) nec mendicabula, illi possint certare.

REGIO QUARTA, VIA SACRA, aliàs TEMPLUM PACIS.

Via sacra.
Ad Corneta.

Vici VIII.

Vicus Cyprius, post Sceleratus.
Vicus Eros.
Vicus Veneris.
Vicus Apollinis.
Vicus trium viarum.
Vicus Anciportus minoris.
Vicus Fortunatus minoris.
Vicus Sandaliarius.
Vicomagistri XXXII.
Curatores II.
Denunciatores II.
Carinæ caput.
Æquimælium.
Bucena aurea.
Sororium tigillum.
Meta sudans.
Caput Lynco.
Busta Gallica.

Templa X.

Templum Pacis, in quo inter cætera ornamenta erant Templi Hierosolymorum.
Templum Remi.
Templum urbis Romæ & Augusti.
Templum Veneris Cloacinæ.
Templum Divæ Faustinæ, cum porticu.
Templum Telluris in Carinis cum armamentario.
Templum Solis.
Templum Lunæ.
Templum Concordiæ in porticu Liviæ.
Templum divi Nervæ in foro transitorio.
Ædes Jani Curiatii.
Ædes Junonis sororiæ in Carinis.
Ædes Salutis.

Ædiculæ VIII.

Ædicula Musarum.
Ædicula Spei.
Ædicula Mercurii.
Ædicula Lucinæ Valerianæ.
Ædicula Junonis Lucinæ.
Ædicula Mavortii.
Ædicula Juventutis.
Ædicula Isidis.
Volcanale, ubi lotos à Romulo sata.
Sacriporticus, aliàs, Sacriportus.
Porticus absidata.
Area Victoriæ.
Area Volcani, in qua sanguine per biduum pluit.
Sacellum Deæ Strenuæ.
Colossus Solis altus pedum CII s. aliàs, CXX. habens in capite radios VII. singulos pedum XXII s.
Apollo Sandaliarius.
Odæum.
Forum Transitorium, aliàs, Palladium, aliàs divi Nervæ, cum porticibus.
Forum Cupedinis.
Basilica vetus L. Æmilii Paulli.
Basilica Constantiniana.
Secretarium populi Romani.
Balineum Daphnidis.
Balineæ privatæ LXXV.
Lacus sine nomine LXXIX.
Arcus Titi Cæsaris Vespasiani Augusti.
Arcus L. Septimii Severi.
Arcus Constantini Augusti.
Horrea XIIX.

In his:

Cantharia, aliàs, Testaria.
Pistrina XXIV.
Domus CXXXVIII.
Regis Anci Marci in via Sacra.
Sp. Cassii Viscellini in Carinis, ubi postea templum Telluris fuit.
Domus Cn. Pompeii, post M. Antonii in Carinis.
Domus avita Ciceronum.
Domus alia C. Cæsaris in Sacra via.
Domus M. Manilii.
Domus Philippi in Carinis.
Domus D. Cœlii Balbini Imper.
Insulæ ∞ ∞ DCCLVIII. id est, 2758.
Regio continet in ambitu pedes CCIↃↃ. ∞ IↃↃ. id est, 14000. aliàs, ∞ ∞ CCIↃↃ. I. 8000.

PARALIPOMENA.

Ad Regionem quartam.

DE VIA SACRA.

Nulla via historicorum scriptis celebrâtior legitur. Nomen traxit à fœdere inter Romulum & Tatium Reges icto, quod nunquam sine prævio sacrificiorum apparatu, patet liquido ex Dionysii Halicarnassei narratione lib. 2. meminit L. Seneca, qui *viam sacram celeberrimum locum* appellat lib. de consolat. ad Marciam cap. 16. & ante illum Asconius Pædianus Comment. in orat. 2. in C. Verrem. Totam autem velis intexit C. Cæsar, ut & forum Romanum, cui vicina fuerat. C. Plin. l. 19. c. 1. fine: Ibique ipse Julius Dictator habitavit, ut liquet ex C. Suetonio in ejus vita cap. 46. & quod miror omnes urbis topographos omisisse, *signa fœderis initi in ea extabant, tempore Servii Honorati, regibus diverso itinere venientibus, Romulo à Palatio, Tatio à Rostris*, ad v. 641. lib. 8. Æneid. Sed illud omittendum non duxi, Plinium ab Ovidio dissentire; ille enim foro Romano: hic foro Cæsaris, viam sacram facit contiguam, lib. 3. Trist. eleg. 1.

Paruit, & ducens, hæc sunt fora Cæsaris, inquit,
Hæc est à sacris quæ via nomen habet.

Suspicor Xystos inambulationi idoneos aut in ipsa hac via, aut non longe ab ea fuisse. Nam Horat. l. 1. Serm. sat. 9. principio:

Ibam forte via sacra.

Et lib. Epod. od. 4.

Videsne sacram metiente te viam
Cum bis ter ulnarum toga.

Sext. Propert. lib. 2. eleg. 23.

Cui sæpe immundo sacra conteritur via socco,
Nec sinit esse moram, si quis adire velit.

Celebre hic & à multis rerum venalium emporium, rusticis in urbem commeantibus, & fructus villicos conferentibus. M. Terentius Varro de re rustica l. 1. cap. 2. *Hujusce, inquam, (Cn. Tremellii) pomaria summa sacra via, ubi poma veneunt, contra auream imaginem:* & ob id *frequentissimum ementium vendentiumque consessum* retulit M. Tullius orat. pro Cn. Plancio. Ovid. lib. 1. Amor. eleg. 8.

Munera præcipue videat, quæ miserit alter,
Si tibi nil dederit, sacra roganda via est.

Et lib. 2. de Arte amandi:

Dum bene dives ager, dum rami pondere nutant,
Adferat in calatho rustica dona puer.
Rure suburbano poteris tibi dicere missa,
Illa tibi in sacra sint licet empta via.

Petronius in catalectis, seu quicunque alius auctor est Priapeiorum versuum:

Hæc quæcunque tibi posui vernacula poma,
De sacra nulli dixeris esse via.

Sext. Propert. lib. 2. eleg. 44.

Et cupit iratum talos me poscere eburnos,
Quæque nitent sacra vilia dona via.

Et licet certum sit, primam nominis imponendi occasionem à sacro fœdere defluxisse, inter reges icto, tamen non displicet sententia Verrii Flacci apud Festum Pompeium lib. 17. *Quod eo itinere utantur Sacerdotes idulium sacrorum causa conficiendorum*; vel ut loquitur M. Varro l. 4. de lingua Latina, *quod per eam sacra, quotquot mensibus feruntur in arcem, & per quam augures ex arce profecti solent inaugurare.* Denique quod nullus hactenus observavit, Theodosius Hispanus Aug. & filius Honorius in ea habitarunt, diserte Claudianus meus Paneg. de 6. Honorii consul.

Hinc te jam patriis laribus via nomine vero
Sacra refert.

Nisi forte indicari quis contendat, sacrificium diis Laribus à reduce Imperatore solutum intelligi, quorum ædem in Sacra via fuisse, præter alios loquitur C. Jul. Solinus Polyhist. cap. 2. sed nullum hujusmodi sacrum ab eo idolis falsisque figmentis portentorum oblatum dici potest, quum constet Christianæ addictissimum se exhibuisse pietati, omnibusque, quibus poterat, edictis, monstrosos Ethnicorum ritus sustulisse.

PARALIPOMENA.

De Dea Strenia. Et de strenarum ritu.

Vitiosum hujus deæ nomen; nam pro *strenia*, *strenuam* sciolus aliquis antiquitatis ignarus reposuerat; & sic concipitur in Romæ descriptione apud Onuphrium Panvinium pag. 175. & apud P. Victorem pag. 243. in quarta regione, & in eadem regione apud Sextum Ruffum pag. 229. qui sacellum *Strenuæ* tantum nominat, cum alii ædiculam deæ *Strenuæ*. Sed melius M. Terentius Varro lib. 4. de ling. Lat. *Ceroliensis à Carinarum junctu dictus Carinæ, postea Cerionia, quod hinc oritur caput sacræ viæ à Streniæ sacello.* Fest. Pomp. lib. 17. *Itaque neque eatenus quidem, ut vulgus opinatur, sacra appellanda est à regia, ad domum regis sacrificuli, sed à regis domo ad sacellum Streniæ.* Quo loco imperite nonnulli *Strenia* legere. Nam *Streniam* deam dictam, quæ *Xeniis seu muneribus Calend. Jan. dandis accipiendisque præesset*, auctor est D. August. l. 4. de civit. Dei. cap. 16. *Cui à strenuitate aut bellica fortitudine nomen deductum.* Non. Marcell. c. 1. num. 56. ex Pomponio in Pistoribus, vel ut alii verius, in Pictoribus.

——— *Asside,*
Si qua est alia ventura strena strenuè.

Sed paulo altius res repetenda est, quanquam satis sciam aliis animadversam. Q. Florens Tertull. lib. de Idololatria: *Quid minus est inquinamenti eo quem præstat quæstus & nominibus & honoribus idolo nuncupatis, quàm Minervalia Minervæ, quàm Saturnalia Saturni, quàm etiam serviculis sub tempore Saturnalium celebrari necesse est, etiam strenæ captandæ, & septimontium, & brumæ, & caræ cognationis honoraria exigenda omnia.* Ex quibus liquet inter præcipua Romanarum solemnitatum festa, *strenarum diem* fuisse. Usus & origo à Romuli tempestate. Q. Symmach. l. 10. epist. 28. *Strenarum usus adolevit authoritate Tatii regis, qui verbenas felicis arboris ex luco Streniæ, anni novi auspices, primus accepit:* receptam eandem Calendis Januariis solemnitatem idem non obscure indicat eodem libro epist. 20. *Calendas anni auspices, quibus mensium recursus aperitur, impertiendis strenis dicavit antiquitas:* nomen hoc bonum tantum omen significabat. Fest. Pomp. lib. 17. Plaut. Sticho. sc. Salvete.

Bona, scæva, strenaque obviam accessit mihi.

Legendum:

Bona scæva, strenaque hoc bolo accessit mihi.

Obscævare enim idem ac vesci. eadem Comœdia, sc. Libros:

Mustela murem mihi abstulit præter pedes eam strenua obsonavit.

Corrigit Palmerius in Spicilegio: *Eam strenam obscævavit.*

Ut *mus* fuerit *strena* aut *præda*, seu *bolus*, ut antea explicui *mustelæ*.

Ovid. ad Janum lib. 1. Fastor.

At cur læta tuis dicuntur verba Calendis,
Et damus alternas accipimusque preces?

Eo igitur die quo strenas missitabant, prodigii instar habebant verba inomina, sive ominosa, abundantissime docuit I. Lipsius ad Taciti Annales. Idem Ovid. lib. 3. trist. eleg. 13.

Concipiamque bonas ore favente preces.

Et eam ob causam *novus consul omina fausta captaturus annum novum aperiebat.* Aurel. Cassiod. lib. 2. epist. 1. l. 1. C. Theod. ne publ. læt. Stat. lib. 4. sylv. 1.

——— *Insignemque aperit Germanicus annum.*

Neque vero munera hæc lætitiæ insignia alio nomine, quam *strenarum* appellari fas erat, & quia Ulpianus ἐπινομίδα *distributionem, largitionemque* appellat, τὴν ὑπὸ Ῥωμαίων καλουμένην σρήναν κατά τινα πατρίαν παράδοσιν λεγομένην, καὶ διδομένην τοῖς φίλοις, *vocatam à Romanis strenam, patria consuetudine sic dictam, amicisque dari solitam*, à Cynulco graviter increpatur apud Athenæum lib. 3. Dipnosophist. cap. 10.

Dona hæc, seu strenam, *auro ducta munuscula*, interpretatur Symmachus lib. 10. epist. 28. offerri solebant patronis à clientibus. Docte nec minus pulchre M. Martialis lib. 8. epigr. 33.

Hos

Hòc linitur sputo Jani Cariota Calendis,
Quam fert cum parvo sordidus asse cliens.

Et æque diserte lib. 13. epigr. 27.

Aurea porrigitur Jani Cariota Calendis,
Sed tamen hoc munus pauperis esse solet.

Aut Senatus totaque civitas, veluti publico suo parenti, imperatori strenas largiebatur. Magnus Cassiod. lib. 6. epist. 7. *supplicum per te fortunas erigimus, Calendis Januariis affatim dona largimur, & lætitia publica militia tua est.* Idem Byzantii invaluisse liquet ex Corrippo Africano de rebus Justini minoris lib. 4. num. 2.

Dona Calendarum, quorum est ea cura, parabant
Officia.

Introducta, quantum suspicari licet, hæc consuetudo ab Augusti sæculo. C. Sueton. in eo cap. 57. *Omnes ordines in lacum Curtii quotannis ex voto pro salute ejus stipem jaciebant; item Calendis Januariis, strenam in Capitolio, etiam absenti, ex qua summa pretiosissima deorum simulachra mercatus, vicatim dedicabat, ut Apollinem Sandaliarium, & Jovem Tragœdum.* Post eum mos idem sub Tiberio principe retentus, idem Sueton. in eo cap. 34. *Quotidiana oscula prohibuit edicto, item strenarum commercium, ne ultra Calendas Januarias exerceretur.* Impudentius multò scurriliusque C. Cæsar Caligula apud Sueton. in eo c. 42. *edixit, & strenas ineunte anno se recepturum, stetitque in vestibulo ædium Calendis Januariis ad captandas stipes, quas, plenis ante eum manibus & sinu, omnis generis turba fundebat.* Neque modo accipiebant imperatores strenas, sed stipem emendicabant, ut patet ex loco Tranquilli jam citato, cui addendus alter ex Augusti vita c. 91. *Ex nocturno visu etiam stipem quotannis certo die emendicabat à populo, cavam manum asses porrigentibus præbens.* Quem ritum observabat vir eruditus Jac. Casellius Durantius variar. lect. l. 1. c. 20. quem miror alios suppresso nomine transcripsisse. Ammian. lib. 16. *Inductis quadam solemnitate, agentibus in rebus, in consistorium ut aurum acciperent, inter alios, quidam ex eorum consortio, non ut moris est, expansa chlamyde, sed utraque manu cavata suscepit, & Imperator, rapere, inquit, non accipere sciunt agentes in rebus.* Rapina ergo per manum cavam expressa, ingenua & liberalis usurpatio, reive acceptio per sinum togæ expansum significabatur: quo sensu Æl. Lampr. in Commodo Aug. *Agebanturque omnia per alios, qui etiam condemnationes in sinum vertisse dicuntur.* Plin. lib. 36. c. 15. *Scaurus toties princeps civitatis, & Marianis sodalitiis rapinarum provincialium sinus.* Inde formulæ istæ locutionum manarunt, *ferre sinu.* Q. Horat. lib. 2. sat. 3.

——— *Talos Aule, nucesque*
Ferre sinu laxo.

Vacuo sinu remittere. M. Martial. l. 10. epigr. 78.

Rectorem vacuo sinu remittes.

Et sane is mendicantium ritus non manum protendere, sed laxum togæ gremium. L. Apul. libr. 8. Metamorph. *Stipes æreas, imo vero & argenteas, multis certatim offerentibus, sinu recepere patulo, nec non & vini cadum, & lactem, & caseos, & farris, & siliginis aliquid.* Rutil. Numatian. Gallus Itinerarii sui lib. 1.

Ditia pacatæ dent vectigalia terræ:
Impleat Augustos barbara præda sinus.

Qui secus fecisset, non carebat avaritiæ rapacitatisque argumento, unde pastor ille Virgilianus Eclog. 1. graviter conquerens ait:

Non unquam gravis ære domum mihi dextra redibat.

Et amica avara apud Albium Tibullum l. 2. eleg. 4.

Nec prosunt elegi, nec carminis auctor Apollo,
Illa cava pretium flagitat usque manu.

Corrippus Africanus de laudib. Justini l. 4. n. 1. idem in solemnitatibus Circensium ludicrorum observatum ostendit, in quibus missilia seu sparsiones, aut principum donativa; non manu, sed toga protensa accipere solitum insinuat:

Liberius spectare oculis, manibusque favere,
Et donis aptare sinus, quæ plurima consul
In plebes missurus erat.

Ultimæ deinde & plebejæ multitudinis rapacitatem adumbraturus subdit:

——— *Palmasque capaces*
Tendere, quo veniens late pluat aureus imber.

Et dixerat antea:

——— *Exertas ad munera tendere dextras.*

Eodem libro Num. 2.

——— *Prætendunt dextras, & præmia sumunt.*

Et libro eodem Num. 3.

——— *Palmasque sinusque parabat.*

Dixi multis ad illud Claudiani l. 2. in Ruffinum, quem constat avaritia omnes mortales superasse.

Dextera quin etiam ludo concessa vagatur
Æra petens, pœnasque animi persolvit avari
Terribili lucro, vivosque imitata retentus
Cogitur adductis digitos inflectere nervis.

Denique *fur manuarius* dicitur A. Gellio l. 16. c. 7. Et sic intelligendus Laberii antiqui poëtæ versus in Fullone.

Manuari pudorem perdidisti.

Sed ut ad strenas, unde digressus sum, revertar, Imperatores dantib. sibi & offerentib. strenas, pares aut majores reddebant. C. Sueton. Tiber. c. 34. *Consueverat quadruplam & de manu reddere, sed offensus interpellari se toto mense ab iis, qui potestatem sui die festo non habuissent, ultra non reddidit.* D. Auson. epist. 2. cujus epigraphe sic concepta *ad Ursulum Grammaticum Trevirorum, cui strenas Calendis Januariis ab imperatore non datas, reddi fecit.* Sequitur deinde in epistola:

Trimus jucundi fuit hic tibi fructus honoris,
Augustæ faustum munus habere manus.
Proximus ex longo gradus est, Quæstoris amici
Curam pro strenis excubuisse tuis.

Ad quem locum doctissimus Vinetus videatur, quem suspicor in corruptum codicem incidisse. Nam locum Nonii supra à me citatum, aliter quam legi debeat profert.

——— *Asside pistoribus*
Si qua alia ventura est strena strenue.

T. Pomponius Comœdiam scripserat, cui epigraphe indita, *pistores*; itaque Nonius citarat primum opus, deinde verba expressit. Sed quum nimiam licentiam vellet reprimere Tiberius, ne strenæ amplius darentur, edicto perpetuo cavit. præter Sueton. loco citato. Dio Coccejan. l. 57. *ὁ δὲ δὴ Τιβέριος ἐπειδὰν καὶ μετὰ τὴν νεμηνίαν τινὲς ἀργύριον αὐτῷ προσένεγκαν, οὔτε ἐδέξατο, καὶ τι καὶ γράμμα περὶ αὐτοῦ τούτου ἐξέθετο ῥήματι τινὶ μὴ Λατίνῳ χρησάμενος.* *Tiberius strenam à quibusdam oblatam non accepit, eaque de re edictum proposuit, in ea voce non Latina usus.*

Interdixit quidem Tiberius, & edicto sustulit strenarum commercium, ut & primæ ecclesiæ constitutiones, can. *non observetis* c. 26. quæst. 7. *Non observetis dies, qui dicuntur Ægyptiaci, aut Calendas Januarii, in quibus cantilenæ quædam, & commessationes, & ad invicem dona donantur, quasi in principio anni boni fati auguria.* Quo loco dissuadet quidem ecclesia missionem munerum, at diserte prohibet *can. si quis*, quæst. eadem. *Si quis Calendas Januarii ritu paganorum colere, vel aliquid plus novi facere propter annum novum, aut mensas cum lampadibus, vel eas in domibus præparare, & per vicos & plateas cantores, & choros ducere præsumpserit, anathema sit.* Quo referendum illud Q. Flor. Tertull. lib. de idololat. *Saturnalia, & Calendæ Januariæ, & brumæ, & matronales frequentantur, munera commeant, strenæ commeant, lusus, convivia constrepunt.* Sed hæc de strenarum abusu, non vero legitima consuetudine intelligenda sunt, quandoquidem moderatum usum admisere imperatoria edicta. Anastasius Aug. Eustathio l. 4. C. de advocat. divers. Judicum. *Laudabile vitæque hominum necessarium advocationis officium, maxime principalibus præmiis oportet remunerari, ideoque jubemus viros clarissimos, fisci, pro tempore, patronos, fori tuæ celsitudinis, solemni die festivitatis Calendarum Januariarum ipsius tantummodo anni, quem per tale peragunt officium, inter spectabiles sacri nostri consistorii comites, divina serenitatis nostræ manu puncti, consequi solatia.* Qua in lege, *solatia, strenas* glossa Accursiana reddit, quanquam sciam alios ex Ulpiano IC. *l. 1. ff de Commun. præd.* non male interpretatos, *solatia, laboris præmia, mercedem.*

Porro

Porro sunt qui putent idem esse *strenas* & *Xenia*, sed falsi illi. Hieron. Wolfius vir alioqui doctus interpretatus Suidæ versiculum ex Archilocho poëta transcriptum:

Ξένια δυσμενέσι λυγρὰ χαριζόμενος.

Vertit male:

Strenas hostibus acerbas largiens.

Nam *Xenia* pro *Minervali advocatorum*, seu *supernumerario munere*, C. Plinius Junior l. 5. epist. 14. usurpat: *Quam me juvat, quod in causis agendis, non modo pactione, dono, munere, verum etiam Xeniis semper abstinui.* Morem indicat eorum, qui à clientibus sordide, & cum dedecore dona sibi dari postulabant. Quod respexit Aurel. Macrob. l. 1. Saturnal. c. 7. *Occasione Saturnaliorum per avaritiam, à clientibus ambitiose munera exigebant; sed cum id onus tenuiores gravaret, Publicius Trib. pleb. legem tulit, ut non nisi Cerei ditioribus missitarentur.* Licet aliam causam assignet Cereorum missorum in Saturnalibus, nempe *ut Saturnum antea humana hostia coli solitum, accensis in ara ipsius luminibus, placarent*; ejusdem libri cap. 11. quo ritu M. Martial. l. 10. epigr. 87.

Linguis, omnibus & favete votis,
Natalem colimus, tacete lites,
Absit cereus aridi clientis.

Vel certe dona quæ hospitibus oblata ἀπὸ τῶν ξένων *Xenia* dicebantur; M. Pollio Vitruv. Architect. l. 6. cap. 9. *qualia erant pulli, olera, ova, poma, similesque res agrestes, hospitibus, ad cœnam invitatis, missa.* Tertio Xenia sunt quæcunque munuscula à provincialibus per præsidem præfectumque contra jus fasque; vetueruntque ea aut exigi, aut oblata recipi, Valentinianus & Valens Augg. l. un. C. Theodos. l. 11. tit. 11. Ulpianus IC. egregie, ut solet, ex epistola divorum Severi & Antonini, l. 6. ff. de offic. proconf. *non vero in totum*, inquit, *Xeniis abstinere debebit proconsul, sed modum adjicere, ut neque morose in totum abstineat, neque avare modum Xeniorum excedat; nam valde inhumanum est à nemine accipere, sed passim, vilissimum est; & omnia, avarissimum.* in antiquo Codice legebatur male *euxeniorum*. Pius Antonius Bartolinus cap. 6. P. Ovidius l. 1. Amor. eleg. 10. eo respicit,

Non bene selecti judicis arca patet.
Turpe reos empta miseros defendere lingua,
Quod faciat magnas turpe tribunal opes.

Ob hanc, ut puto, causam, prohibitum lata lege, ne magistratus in provinciam proficiscentes uxores comitarentur, ne videlicet *femina in avaritiam suapte natura propensa, potentia subnixa, provinciales expilarent*, dicam alibi fuse. Juvenal. sat. 8. v. 129.

——— *Si nullum in conjuge crimen,*
Nec per conventus, nec cuncta per oppida curvis
Unguibus ire parat, nummos raptura Celæno.

Vetus scholiastes, *si uxor*, inquit, *tua te administrante nihil rapit.* ultimo denique convivantium solemnis ritus, post epulas munusculum aliquod ad cœnam vocatis, in tesseram hospitii gratioris offerre. Plin. Junior lib. 6. epist. 31. *adhibebamur quotidie cœnæ, erat modica, si principem cogites; interdum ἀκροάματα audiebamus, interdum jucundissimis sermonibus nox ducebatur, summo die abeuntibus nobis (tam diligens in Cæsare humanitas fuit) Xenia sunt missa.* M. Martial. l. 14. epigr. 1.

Divitis alternas & pauperis accipe sortes,
Præmia conviva det sua quisque suo.

Apophoreta appellata à C. Suetonio in Vespasiano cap. 19. & est locus apud L. Senecam qui eget manu medica lib. 1. de Benef. cap. 5. *Non potest beneficium manu tangi, animo cernitur, multum interest inter materiam beneficii, & beneficium: itaque nec argentum, nec quicquam eorum, quæ à proximis accipiuntur, beneficium est.* I. Lipsius putavit legendum, *nec quicquam eorum quæ pro summis accipiuntur.* Janus Gruterus, *quæ aperto sinu.* alii forte non male, *quæ pro maximis*, sed omnium ex MS. commodissime, Franciscus Modius Novantiquar. lect. epist. 28. *eorum, quæ pro xeniis accipiuntur.* Et sic cum Apophoretis, Xeniisque plerumque strenæ confunduntur. Andreas Alciatus IC. Emblemate 45. & Minos ad eum locum:

Rostra novo mihi setigeri suis obtulit anno,
Hacque cliens ventri Xenia, dixit habe.

Plura qui cupis, lege Homiliam D. Augustini *de Calendis Januariis*, quam debet posteritas eruditissimo Savaroni, qui & eandem multiplici doctrina sua illustravit.

DE COLOSSO SOLIS ET RADIATA CORONA.

Colossi in urbe multi fuerunt, *ænei triginta sex, marmorei quinquaginta & unus*, ut testatur P. Victor in 14. urbis regione. Porro hunc colossum in 9. reg. ponit urbis notitia: Sext. Rufus in 13. reg. ædem antiquam Apollinis cum colosso collocat, denique in reg. 10. Apollinis Palatini colossum statuunt, altum quinquaginta pedibus. M. Martial. l. spectaculor. epigr. 2. & Theodorus Marcilius ibidem:

Hic ubi sidereus propior videt astra colossus.

Et lib. 1. epigr. 71.

Nec te detineat miri radiata colossi,
Quæ Rhodium moles vincere gaudet opus.

Et lib. 8. epigr. 44.

Ædemque Martis & colossum Augusti.

Quo loco *Augustus* Martiali est *Vespasianus princeps, qui dempto capite Neronis, imposuit caput Solis, septem radiis insigne*; erectum enim colossum in Solis honorem, satis constat ex iis, qui de septem orbis miraculis post Plinium, Strabonem, Pausaniam, Melam & alios prodiderunt. Commodus deinde *ablato Solis capite, suum imposuit.* Æl. Lamprid. in eo. Herodian. lib. 1. sed de longitudine ejus anceps est controversia. P. Victor *centum duobus*, C. Suetonius in Nerone cap. 31. *centum viginti*, si modo is est, qui in Neronis vestibulo stetit, cui consonat C. Plin. l. 35. cap. 5. dissentit, altitudinemque ponit *pedum centum decem*; Ioan. Xiphilin. in Vespasiano *pedum ducentorum viginti quatuor*; denique Eusebius l. de Temporib. & Aurelius Cassiodorus in Chronico suo consulari, *pedum centum septem*; ut sit mirum tantam de eadem re scriptorum discrepantiam reperiri.

Mutavit hic colossus sæpius locum, nam & in vestibulo domus aureæ Neronis stetit, ex Suetonio proxime citato, & in eo loco, ubi templum urbis erat, hoc in monte Palatino, ut multis ostendo ad Claudiani illud l. 2. de laudib. Stilich.

Conveniunt ad tecta deæ, quæ candida lucent
Monte Palatino.

Translatum autem colossum hunc ab Adriano Aug. prodit Æl. Spartianus in eo. in sacra via stetisse ostendit Dio Coccejan. l. 66. ἐπὶ δὲ τοῦ Οὐεσπασιανοῦ ἕκτον, καὶ ἐπὶ τοῦ Τίτου τέταρτον ἀρχόντων, τὸ τῆς εἰρήνης τέμενος καθιερώθη, ὅ τε κολοσσὸς ὠνομασμένος ἐν τῇ ἱερᾷ ὁδῷ ἱδρύθη, φασὶ δὲ αὐτὸν τό τε ὕψος ἑκατὸν ποδῶν, καὶ τὸ εἶδος οἱ μὲν τὸ τοῦ Νέρωνος, οἱ δὲ τὸ τοῦ Τίτου ἔχειν, *Vespasiano sextum & Tito quartum consulibus, templum Pacis dedicatum est, & colossus sacra via collocatus, quem ferunt fuisse altum pedes centum, imago Neronis erat, vel Titi, ut aliis traditum est.* Alter ejusdem est locus l. 63. ad finem, quem ut solet, ad verbum Xiphilinus exscripsit; καὶ μηδεὶς ἀπιστήσῃ, καὶ γὰρ τοῦ κολοσσοῦ τὴν κεφαλὴν ἀποτεμών, καὶ ἑτέραν ἑαυτοῦ ἀντιθεὶς, καὶ ῥόπαλον δοὺς, λέοντά τε τινὰ χαλκοῦν ὑποθεὶς, ὡς Ἡρακλεῖ ἐοικέναι. *Idque mihi omnes credent facilius, si intelligent eum abscisso colossi capite, sui capitis imaginem reposuisse, data ei clava, leoneque æneo subjecto, ut Herculi similis esset.*

Colossus hic Soli sacer, & ob id corona radiata insignitus, talis enim diis majoribus gentium sed præcipue Soli, Jovi & Baccho. & de Sole quidem Martian. Capella l. 1. nupt. *Solis Augustum caput radiis perfusum circumactumque flammantibus.* Et post: *Septem radiorum coronam solivaga virginitas renudavit.*

P. Ovid. l. 2 Metam. fab. 1.

——— *Circum caput omne micantes*
Deposuit radios.

De Jove, Claudian. de 3. Hon. consul.

Quis non luciferum roseo cum sole videri
Crederet, aut junctum Bromio radiare tonantem.

Et

Et Castores. Latin. Drepan. paneg. Theodosii, *Severi credidere majores, Castores geminos, albentibus equis, & stellatis apicibus insignes: stellatum apicem* interpretor *corona radiata ornatum.* Et Aurora. Claudian. lib. 2. in Eutropium:

Nec radiis redimita comam, nec flammea vultum.

Sed maxime radiatus Sol dicebatur. L. Sen. Herc. furente act. 4. in choro: Ad cujus similitudinem viri principes, qui dii haberi volebant, similem coronam gestabant. Latinus ille Virgilianus lib. 12. Æneid.

Quadrijugo vehitur curru, cui tempora circum
Aurati bis sex radii fulgentia cingunt,
Solis avi specimen.

Si ad Imperatores respicimus, longa est impietatis series, qui statuas sibi erigi & aras, fana dicari, flamines institui, non secus quam dii voluerunt: princeps ejus ritus usurpator Augustus, *cujus species nocturna*, apud C. Suetonium cap. 94. *mortali specie amplior cum fulmine & sceptro exuviisque Jovis opt. max. ac radiata corona:* quod fœdissimus adulator Vell. Paterculus signavit, lib. 2. historiæ suæ, *cum intraret urbem, Solis orbis super caput ejus curvatus æqualiter, rotundatusque in colorem arcus, veluti coronam, tanti mox viri capiti imponens.* Et *coronas, distinctas Solis ac Lunæ specie* usurpat Caligula Aug. Sueton. in eo cap. 45. Allusit C. Plin. in panegyr. Trajani. *Illi jamdudum radiatum caput, & media inter Deos sedes staret auro & ebore.* Sic interpretor C. Taciti verba lib. 1. Annal. qui ait *Augustum primum specie numinis coli voluisse*, hoc est, *additis simulachro statuæ suæ radio, hasta & fulmine*, quod expressum eleganter ab Aurelio Prudentio lib. 1. in Symmachum:

Testantur tituli, produnt consulta senatus
Cæsareum Jovis ad speciem referentia templum.

L. Flor. lib. 4. c. 2. affectatum hunc ante Augustum à Cæsare dictatore, seu delatum honorem ab aliis insinuat. *Itaque non ingratis civibus, omnes unum in principem, circa templa imagines, in theatro distincta radiis corona, suggestus in curia, fastigium in domo, mensis in cælo.*

Sic de Cn. Pompejo suo M. Lucan. lib. 8.

Fulminibus manes radiisque ornabit & astris.

Stat. de Domitiano lib. 1. Thebaid. principio:

Ipse tuis alte radiantem crinibus arcum
Imprimat.

Et de ejus filio Silius Italic. lib. 3. Punicor.

- - - - *Mediumque parens, fraterque locabunt.*
Siderei juxta radiabunt tempora nati.

Imo in privatis principum ædibus, radiatæ etiam coronæ usus, disco ex Claudiano lib. 1. de laudib. Stil.

- - - *Radiis auri Tyriaque superbit*
Majestate thorus.

DE BALNEO DAPHNIDIS.

P. Victor & Sext. Ruffus in quarta hac regione balneum Daphnidis reponunt, sed quale id fuerit, neuter eorum explicat. An à *Daphnide servo* extructum? *cujus ingens pretium Cn. Pisaurensi vendente, & M. Scauro licitante refertur fuisse trium millium septingentorum sestertiûm.* C. Plin. lib. 7. cap. 39. de quo intelligendum puto M. Martialem lib. 3. epigr. 5.

Protinus hunc adeas, primique in limine tecti,
Quos tenuit Daphnis, nunc tenet ille Lares.

An quia Apollini sacrum? in cujus tutela laurus; quæ frequenter circa balnea, aut in ipsis balneis crescebat; quam ex Plinio & aliis *Daphnem* vocari ab etymologia Græca apertum est: quod luculento carmine ejusdem Martialis constat, libr. 12. epigr. 50.

Daphnonas, platanos, ac aërias cyparissos,
Et non unius balnea solus habes.

Qua occasione venit in mentem celebrata Daphnes oppidi prope Antiochiam historia: cujus meminit Philostratus Lemnius in vita Apollonii Thyanæi lib. 1. cap. 12. ubi & lucus ingens, & opacus, fontanis aquis irriguus, in cujus medio est fanum Apollinis, & Dianæ, & asylum, prope urbem Orontes labitur, adi ad Strabonem Geograph. lib. 16. nomen urbi indubie à lauro spectatissima desumitur, quæ magna copia ibi visitur. D. Auson. in urbibus de Antiochia & Alexandria:

Tertia, Phœbææ lauri domus, Antiochia.

Cn. Pompejus Daphnensibus aliquantum agrorum dedit, quo lucus ibi spatiosior fieret, delectatus amœnitate loci, ut loquitur Eutropius lib. 6. Ammianus Marcellin. lib. 19. *amœnum & ambitiosum Antiochiæ suburbanum Daphnem appellat.* Est & constitutio, *ne arbores inde cædantur*, lata à Theodosio C. *de cupressis ex luco Daphnensi, vel pascuis per Ægyptum non excidendis* l. 11. Non ergo in hoc luco tantum lauri, sed & magna aliarum arborum copia. Priscian. Cæsariensis ex Dionysio in Periegesi:

Hic nemorosa virent Daphnes, loca celsa cupressus
Erigitur, ramos innectit laurus odora,
Crine Dionæo myrtus diffunditur, altæ
Consurgunt pinus, & cœlum sibila pulsant
Robora, mollicomis tellus insternitur herbis.

Eadem Claudian. lib. 3. de raptu Proserp.

Tollebant geminæ capita inviolata cupressus
Cespite vicino, quales non rupibus Idæ
Miratur Simois, quales non divite ripa
Lambit Apollinei nemoris nutritor Orontes.

REGIO QUINTA, ESQUILINA CUM TURRI ET COLLE VIMINALI.

Mons Esquilinus, aliàs, Cispius, Oppius & Septimius.
Mons Viminalis, aliàs, Fagutalis.
Aggeres Tarquinii Superbi.
Clivus Urbicus.
Vicus Patricius.

Figlinæ.

Puticuli, aliàs, Puticulæ in Esquiliis.
Spes vetus.

Vici XV.

Vicus Sucusanus.
Vicus Ursi pileati.
Vicus Minervæ.
Vicus Ustrinus.
Vicus Palloris.
Vicus Sejus.
Vicus Silvani.
Vicus Capulatorum.
Vicus Tragœdus.
Vicus Unguentarius.
Vicus Paullinus.
Vicus Pasiores.
Vicus Caticarius.
Vicus Veneris placidæ.
Vicus Junonis.
Vicus Africus in Esquiliis antiquus.
Vicomagistri LX.
Curatores II.
Denunciatores II.
Stationes cohort. vigilum VII.
Tabernola.
Tres tabernæ.
Lucus Pœtilinus.
Lucus Fagius, aliàs, Fagutalis.

Lucus Esquilinus.
Lucus Querquetularius.
Lucus Mephitis.
Lucus Junonis Lucinæ.
Lucus Viminalis, alias, Jovis Viminei.
Lucus Rubiginis.
Templum Jovis Fagutalis, alias Viminei.
Templum Junonis Lucinæ.
Templum Minervæ Medicæ Pantheum.
Templum Silvani sub Viminali cum porticu.
Templum Æsculapii.
Templum Veneris Erycinæ ad portam Collinam cum porticu.
Ædes Veneris Verticordiæ extra portam Collinam, via Salaria.
Ædes Rubiginis via Nomentana, extra portam Catulariam.
Ædes Quietis extra portam Collinam.
Ædes Felicitatis.
Ædes Malæ Fortunæ.

Ædicula XVI.

Ædicula Fortunæ Seiæ.
Ædicula Veneris placidæ.
Ædicula Castoris.
Ædicula Pollucis.
Ædicula Silvani.
Ædicula Apollinis.
Ædicula Cloacinæ.
Ædicula Herculis.
Ædicula Mercurii.
Ædicula Martis.
Ædicula Lunæ.
Ædicula Serapidis.
Ædicula Vestæ.
Ædicula Cereris.
Ædicula Proserpinæ.
Ædicula Fortunæ parvæ.
Sacellum deæ Næniæ extra portam Viminalem.
Sacellum Querquetularium.
Sacellum Jovis Fagutalis.
Ara Jovis Viminei.
Ara Malæ Fortunæ.
Hercules Silvanus.
Isis Patricia.
Amphitheatrum Castrense.
Circus Aureliani cum obelisco.
Forum Esquilinum.
Basilica Sicini.
Regia Servii Tullii.
Campus Esquilinus.
Campus Viminalis sub aggere, in quo erat ædicula Fortunæ parvæ.
Horti Mecœnatis cum turri.
Horti Plautiani, alias, Planciani, alias Pallantiani.
Horti Torquatiani.
Castra Prætoria.
Vivarium.
Thermæ Olympiadis.
Thermæ Novati.
Balineum Pauli.
Balinea privata LXXV.
Nympheum Alexandri Imp.
Lavacrum Agrippinæ.
Lacus Promethei II.
Lacus sine nomine CLXXIX.
Castellum aquarum Marciæ, Juliæ, & Tepulæ.
Arcus Gallieni.
Macellum Livianum.
Horrea XXIII.
Pistrina XXII.

Domus CXXC. In his;

Domus Regis Ser. Tullii.
Q. Lutatii Catuli.
M. Licinii Crassi divitis.
Aquilii Jureconsulti.
P. Virgilii Maronis.
Propertii.
Aul. Persii.
C. Plinii Junioris.
Licinii Imperatoris.
Insulæ ∞ ∞ DCCCL.
Regio habet in ambitu pedes CCIƆƆ IƆƆ DCCCCL. id est, 15950.

PARALIPOMENA.

Ad Regionem quintam.

DE PALLORE.

Palloris vicum in quinta regione ponunt notitia urbis, & Sext. Ruffus, qui & ædiculam eidem erectam in eadem hac regione scribit, vere, an secus ambigo. Cultum quidem, ut *omnes alios affectus humanæ mentis* prodidit D. Augustin. de civit. Dei l. 4. cap. 23. & amplius Lactant. Firmian. l. 1. Divinar. Institut. cap. 20. *Pavorem Palloremque Tullus Hostilius figuravit, & coluit, quid de hoc dicam, nisi dignum fuisse, qui semper deos (sicut optari solet) præsentes haberet:* ut sit mirum non describi à Topographis urbis, cum luculenta extet T. Livii narratio 1. Dec. l. 1. *Tullus Hostilius in re trepida duodecim vovit Salios, fanaque Pallori ac Pavori, equitem clara increpans voce, ut hostes exaudirent, redire in prælium jubet.* Sed non in urbe, verum extra urbis pomœrium *Pallori* structam ædem loquitur Plutarchus in Cleomene. Isti autem auctores tantum ea quæ in ipsis mœnibus continentur descripserunt.

Et recte *Pallorem* communi cum *Pavore* fano coluerunt, quia *ex timore* seu pavore nascitur *pallor, antequam pallescamus exangues simus*, inquit Servius l. 2. Æneid. v. 214.

Diffugimus visu exsangues.

Sive, ut idem loquitur ad v. 30. l. 3. Æneid. *pallor nascitur, cum se ad præcordia fugiens contrahit sanguis.* M. Tull. l. 5. de finib. bon. & malor. *Quis est enim, aut quotusquisque, cui, mors cum appropinquet, non refugiat timido sanguine, atque exalbescat metu.* Atque ita semper poëtæ: alios citari nihil expedit. unicus satis erit Claudian. l. 2. in Ruffin.

At procul exsanguis Ruffinum perculit horror,
Infectæ pallore genæ.

MS. meus diserte, & melius:

——— *Exsanguem Ruffinus perculit horror.*

Idem lib. de bello Gildon.

——— *Semper pallebit regia Bacchi.*

Et eodem opere;

Pallida

Pallida translatum jam sentiat Africa Rhenum.

Nempe calamitatis metu venturæ: idem paneg. de 3. Honorii consul.

——— *Famulis Gangem pallescere ripis.*

DE RUBIGINE AUT RUBIGO DEO.

Ut Furias & Tempestatem, aliaque pejoris mundi numina veteres coluerunt, ita & *Rubigum, ne obesset.* T. Livius 1. dec. libr. 1. in Numæ regno. Lactant. Firmian. libr. 1. cap. 20. *Hæc enim semper est excusatio eorum, qui mala sua pro diis habent, ut Romani Rubiginem ac Febrim.* M. Terent. Varro Rei Rust. libr. 1. cap. 1. *Quarto Robigum & Floram, quibus propitiis neque rubigo frumenta atque arbores corrumpit, neque non tempestive florent: itaque publica Robigo feriæ Robigalia, Floræ ludi Floralia instituti.* Quæ ille *Robigalia*, Servius infra citandus *Rubiginalia* appellat. Jun. Columella libr. 10. de Re Rustica:

Hinc mala Rubigo virides ne torreat herbas,
Sanguine lactentis vituli placatur & extis.

P. Virgil. lib. 1. Georg.

Mox & frumentis labor additus, ut mala fruges
Esset Rubigo, segnisque horreret in arvis
Carduus.

Varro de ling. Lat. l. 5. *Robigalia ab Robigo dicta. secundum segetes huic Deo sacrificatur, ne rubigo occupet segetes.* Sed quale illud sacrificium? controversum. Moderatus Columella supra citatus, *sanguine lactentis vituli.* P. Ovid. lib. 4. Fastor.

Flamen in antiquæ lucum Rubiginis ibat,
Exta canis flammis, exta daturus ovis.

Sequitur deinde votorum conceptio:

Aspera Rubigo parcas Cerealibus herbis,
Et tremat in summa lene cacumen humo.

Sacrificium hoc *medio vere* offerri solitum, ut est in fastis Capitolinis, hoc est, *septimo Calendas Majas.* Fest. Pomp. l. 16. *Robigalia dies festus 7. Calendas Majas, quo Robigo Deo, quem putabant rubiginem avertere, sacrificabant.* Concors ei C. Plin. lib. 18. cap. 29. *Tria tempora fructibus metuebant, propter quod instituerunt ferias, diesque festos, Rubigalia, Floralia, Vinalia. Rubigalia Numa constituit, anno regni sui undecimo, quæ nunc aguntur ad septimum Calendas Maji, quoniam tunc fere segetes rubigo occupat.* Alii uno die prius, hoc est, *sexto Calend. Majas* volunt celebratum istud sacrum. Alexand. Neapolitan. lib. 6. cap. 8. At dissentit Servius Honoratus ad l. 1. Georgic. v. 151. *Rubigo genus est vitii quo culmi pereunt, quod à rusticanis calamitas dicitur. hoc autem genus vitii ex nebula nasci solet, cum nigrescunt, & consumunt frumenta, inde & Rubigus Deus, & sacra ejus decimo Calend. Majas Rubiginalia appellantur, sed hæc res abusive rubigo dicitur: nam proprie rubigo est (ut Varro dicit) vitium obscœnæ libidinis, quod hulcus vocatur, id autem abundantia & superfluitate humoris solet nasci, quæ græce σατυϱίασις dicitur.* Legantur D. August. l. 4. de civit. Dei. Valer. Maxim. lib. 2. cap. 1. aliis notati. Hinc metaphorice *loquendi rubigo* apud Sidonium Apollinar. lib. 8. epist. 6. & *rubiginem linguæ abstergere* dixit D. Hieronym. in epistolis, de Malcho monacho; & *stylum rubigine, & situ obduci*, idem in Epistolis in Epitaphio Nepotiani. Denique M. Accius Plaut. Rudente act. 5. sc. 2.

——— *Hoc volo hic ante ostium extergere:*
Nam hoc pol quidem è rubigine, non è ferro factum est.

Ex quo loco alia significatio hujus nominis, quam ab aliis supra discere possumus.

REGIO SEXTA, ALTA SEMITA.

Mons Quirinalis, alias, Agonius, Salutaris, Latiaris, & Mutialis,
Campus Sceleratus ad portam Collinam.
Clivus Publicus.

Vici XIII. alias, XII. non enim connumerant vicum Bellonæ.

Vicus Bellonæ, extra numerum.
Vicus Mamuri.
Vicus Albus.
Vicus Publicus.
Vicus Floræ.
Vicus Quirini.
Vicus Flavius.
Vicus Fortunarum.
Vicus Paccius.
Vicus Tiburtinus.
Vicus Salutis.
Vicus Calidianus.
Vicus Maximus.
Vicus Mustellarius antiquus, extra numerum.
Vicomagistri XLVIII, alias, LII.
Curatores II.
Denunciatores II.
Cohortes vigilum III.
Capitolium vetus.
Malum Punicum,
Decem tabernæ.
Ad Gallinas albas.
Pila Honoris.

Templa XV.

Templum Salutis in colle Quirinali.
Templum Serapium, alias Serapidis.
Templum Apollinis & Clatræ.
Templum Floræ.
Templum Veneris hortorum Sallustianorum.
Templum Quirini cum porticu.
Templum Minervæ Flavianæ.
Templum Fortunæ Sejæ.
Templum aliud Salutis.
Templum Fidei.
Templum Fortunæ liberæ.
Templum Fortunæ statæ.
Templum Fortunæ reducis.
Templum Fortunæ publicæ.
Templum Fortunæ primigeniæ.
Ædes divi Fidii in colle, alias, Sancti Fidi Semipatris.

Ædiculæ XVI.

Ædicula Fortunæ parvæ.
Ædicula Genii Liberorum.
Ædicula Genii Larum.
Ædicula Dianæ Valerianæ.
Ædicula Junonis Juliæ.
Ædicula Spei.
Ædicula Sangi, in qua lana, colus, & fusus Tanaquildis.
Ædicula Silvani.
Ædicula Veneris.
Ædicula Herculis.
Ædicula Victoriæ.

Ædicula Matutæ.
Ædicula Liberi patris.
Ædicula Saturni.
Ædicula Jovis.
Ædicula Minervæ.
Sacellum Quirini.
Porticus Quirini.
Porticus Milliaria.
Area Callidii.
Statua Quirini alta pedes XX.
Statua Mamuri plumbea.
Statua Fortunæ publicæ in colle.
Statuæ duæ marmoreæ Alexandri Magni Bucephalum domantis, Fidiæ & Praxitelis.
Circus prope portam Collinam, juxta Ædem Veneris Erycinæ, cum obelisco, forte Sallustii.
Circus Floræ.
Forum Sallustii.
Forum Diocletiani.
Senaculum Matronarum in colle Quirinali, quod Antonius Alagabalus fecit.
Horti Sallustiani.
Thermæ Diocletiani & Maximiani.
Thermæ Constantini in colle.
Balinea Paulli.
Balinea privata LXXV.
Lacus LXXV.
Bibliotheca Ulpia in Thermis Diocletiani.
Horrea XIX.
Pistrina XXIII.
Domus CLV. *In his:*
Domus Corneliorum.
Domus Attici.
Domus C. Sallustii.
Domus Titi Flavii Sabini.
Insulæ CIↃ CIↃ CIↃ IↃV. id est; 3505.
Regio in ambitu continet pedes CCIↃↃ IↃↃ IↃC. id est, 15600.

PARALIPOMENA.

Ad Regionem sextam.

DE SALUTE.

Salutem divino honore cultam, fanumque juxta portam Salutarem habuisse, in monte Quirinali testantur Festus l. 17. Sext. Ruffus in *alta semita*; P. Victor in 6. reg. Templum ejus frequenter memoratur. Bartholom. Marlian. Topogr. lib. 5. cap. 24. lib. 2. cap. 5. diesque dedicationis aut inaugurationis, *natalis Salutis* appellabatur; M. Tull. l. 4. ad Atticum. epist. 1. & observat eruditissimus Adrian. Turneb. lib. 2. Adversarior. cap. 11. T. Liv. 4. Dec. l. 10. *Decemviri libros inspicere, consul Apollini, Æsculapio, Saluti dona vovere, & dare signa inaurata, quæ vovit, deditque.* Idem 5. Dec. l. 1. *Senatus majoribus hostiis usque ad litationem sacrificari jussit. Cæteris diis perlitatum ferunt, Saluti Petilium perlitasse negant.* Sunt & nummi apud Lazium lib. 3. Comment. Reip. Rom. cap. 12. quorum inscriptio SALUS PUBLICA. Neque vero placet eorum opinio, qui censent *Salutem* ab Augusto principe consecratam, cum Cicero votum ei fanum ante Augusti imperium testetur lib. 2 de Natura deor. *Vides Virtutis templum, vides Honoris à Marco Marcello renovatum, quod multis ante annis erat bello Ligustico à L. Maximo dedicatum, quid Opis, quid Salutis, quid Concordiæ, Libertatis, Victoriæ? quarum omnium rerum, quia vis erat tanta, ut sine deo regi non posset, ipsa res deorum nomen obtinuit.* Eique ædem dedicavit primus Q. Jun. Bubulcus. Liv. 1. dec. lib. 10. & fuit à Fabio depicta anno urbis 450. C. Plin. lib 35. cap. 4. duravitque ea pictura usque ad Plinii ætatem. Renovavit *itaque* Augustus abolitum jam & intermissum *Salutis Augurium*, non consecravit. C. Sueton. in eo cap. 31. Atque *Salus* ista *Publica* dicebatur. Joan. Saresber. Policratic. l. 3. cap. 1. seu, ut alii loquuntur, *popularis*. Testis mihi Dio Cocceian. ὑγιείας δὲ δημοσίας καὶ προσέτι ὁμονοίας, εἰρήνης τε ἔστησεν εἰκόνας. *Salutis autem popularis, concordiæque, ac pacis posuit imagines.* Vide locum versus finem libri 54.

Dedicatio incidit in diem tertium Calendas Apriles, fasti, & Ovid. l. 3. Fastor. in fine:

Janus adorandus, cumque hoc Concordia mitis,
Et Romana salus, araque Pacis erit.

Diu vero post hæc tempora, Nerone videlicet imperante ædes Saluti structa, quod video observatum à Joanne Cuspiniano in Fastos Aurelii Cassiodori ex C. Tacito l. 15. Annal.

Quod Romanis erat Salus, id Græcis θεοὶ Σωτῆρες, *dii salvatores.* Ælian. lib. 1. var. Histor. cap. 30. Συντονώτερον ἐπιδιώξαντες διόσκουροι, τοῖς δειλαίοις γενώμεθα σωτῆρες, ἔνθα καὶ ἀγαθοὶ παραστάται, τοῦτο δὴ τὸ λεγόμενον ἐπὶ τῶν θεῶν τούτων. *Velocius persequentes appareamus miseris quasi Dioscuri salvatores, & opiferi salutem ferentes, quod communi proverbio de his diis vulgatum est.* Heliodor. Æthiopic. l. 9. *Nilum* vocat σωτῆρα Αἰγύπτου, *servatorem Ægypti*, & post eodem libro θεοὶ σωτῆρες ἀνεβόησαν, *dii salvatores exclamarunt.* Penes hos tutela & salus hominum esse credebatur, quique præsto aderant gravi aliquo periculo afflictis, & in angustia constitutis. Jul. Pollux Onomast. lib. 6. cap. 16. ὥσπερ καὶ διὸς σωτῆρος κρατὴρ ἱερὸς ἦν. *Sicuti & Jovis salvatoris poculum sacrum est.* Ex quo loco liquet *salvatorem* hunc Deum *Jovem* fuisse. Et Athenæus meminit lib. 15. cap. 20. ἀγαθοῦ δαίμονος καὶ διὸς σωτῆρος, *Boni Genii, & Jovis salvatoris*, quem Græci æde structa venerabantur. Pausan. Corinthiac. Neque tantum ibi sed & in Epidauriorum finibus aliud fuit templum erectum. idem Pausan. in Laconic. Neque omittendum in omni convivio *primum calicem Jovi Olympio, secundum heroibus, tertium Jovi salvatori* offerri solitum, scholiastes Pindari ex Æschyli & Sophoclis Tragœdiis ad odem 6. Isthmior. & ex illo eadem prodidit Gerardus ad Aristophaneum illud in Pluto act. 4. sc. 3.

Νὴ τὸν δία τὸν σωτῆρα πολλοῦ γ' ἄξιος
Ἅπασι τοῖς Ἕλλησιν ὁ θεὸς ἔσθ.

Vertit Nicodem. Frischlinus:

Næ, per Jovem servatorem, magni hic deus
A Græcis fieri posthac debet omnibus.

Et in eadem Comœdia:

Τὸν οὖν δία τὸν σωτῆρα κἀυλός μοι δοκῶ
Χαίρειν ἐάσας.

Interpretatur idem:

Mihi itaque visum sospitatorem ut Jovem
Valere sinam.

Nec tantum Jupiter sic cognominabatur, sed quicunque in difficili & ancipiti angustia constitutis liberaturi subvenissent. Heliodor. Æthiopic. l. 2. σωτῆρα σὲ καὶ θεοῖς ἰσοστάσιον ἡγήσομαι, *servatorem te meum ac diis æqualem ducam.* Idem hic servator: seu salutem adferens deus, *Dioscorus*, ut ex Æliano liquet, appellabatur; quo nomine geminos Castorem & Pollucem, doctiores intelligi voluerunt. Tzetzes, & Joan. Meursius ad Lycophronem multa erudite, meo judicio, ubi Jovem servatorem ipse poëta à Lapersis seu Geminis distinguit pag. 36. & Λαπέρσαι quidem ab oppido Laconiæ, Strabo lib. 8. & Steph. in λᾶς, Eriphtus apud Athenæum lib. 4. cap. 3. Jul. Pollux Onomast. l. 7. cap. 2. Hi autem non à quibuslibet periculis,

lis, sed tempestatibus, liberare credebantur, passim omnes poëtæ, adi Homerum in hymno iis dicato, Plinium lib. 2. cap. 37. & Claudian. de bello Gildon.

——— *Cæca sub nocte vocati*
Naufraga Ledæi sustentant vela Lacones.

Dicam infra lib. 2. cap. 18. Interim hic corrigatur locus è codice Fulgentii, sive, ut aliæ præferunt membranæ, Fabii Planciadis lib. 2. Mytholog. cap. 16. *Ex hoc ovo generantur tres, Castor, Pollux, & Helena, nihilominus seminarium scandali & discordiæ sicut antea diximus, & geminum luctu concussit adultera mundum.* Mutila & manca indubie sententia, quam eleganter supplet manuscriptus codex, in quo sic legitur. *Castor, Pollux & Helena; Helena quidem ponitur quasi seminarium scandali & discordiæ, sicut antea diximus:*

Quæ geminum luctu concussit adultera mundum.

Denique salutares hi dii παραστάται, *opitulantes, opem adferentes* vocantur, apud Ælianum supra citatum, quam dictionem latinam fecit Cælius Rhodigin. Antiquar. lect. lib. 13. cap. 15. Significationem ad rem in judicio disceptatam traducit Julius Pollux lib. 1. Onomast. cap. 10. παραστάτης, *qui alicui adsistit*, & παραστῆναι, est, *in judicio alicui adesse*; Plato apud eundem lib. 8. cap. 6. allusere, ut solent, Poëtæ, P. Ovid. lib. Metamorph. fab. 9. Apollo de se:

——— *Opiferque per orbem*
Dicor.

Ex quo Q. Sammonicus Serenus lib. de Medicina:

Phœbe salutiferum quod pangimus, assere carmen,
Inventumque tuum prompto comitare favore.

Albius Tibull. lib. 1. eleg. 3.

Nunc dea, nunc succurre mihi.

Coripp. lib. 1. Num. 1.

Et fer opem quæso.

PARALIPOMENA.

De Sango deo & lanificio Tanaquillis.

Sangi ædiculam, vicum, sacellumque in urbis Romæ regionibus celebrant Sext. Rufus, P. Victor, Onuphrius, aliique, sed quis ille sit deus non est adeo exploratum, ut prætermitti debeat. Herculem esse contendit Festus lib. 14. *Propter viam fit sacrificium, quod est proficiscendi gratia Herculi aut Sanco, qui scilicet idem est deus.* Et Paulus ex Festo in schedis; *Profecturi viam Herculi, aut Sanco sacrificabant.* Quem illi Sancum vocant, Dionysius Halicarnasseus lib. 2. *Sangum, Sabinorum deum cujus filius Sabus nomen genti imposuit.* Sed malo, *Sancus*, præsertim in tanto veterum codicum consensu. Martian. Capella de Nuptiis Mercurii, Philologiæque lib. 1. *Venit ex altera Fortuna, & Valetudo, Favore, & Manibus refutatis, quippe hi conspectum Jovis non poterant advenire, ex duodecima Sancus tantummodo advocatur.* Lactant. Firmian. lib. 1. divinar. Instit. cap. 15. *Summa veneratione coluerunt, Ægyptii Isidem, Mauri Jubam, Macedones Cabyrum, Pœni Uranum, Latini Faunum, Sabini Sancum, Romani Quirinum.* Unde corrigendus M. Cato in originibus pag. 19. *Equicolos tenent Sabini, à Sabo conditi, Sabatio Sangi gentili edito, inde ad fontes Arni amnis Sabelli Sabinorum proles incolunt, Sangui gentili Sabi pronunciant Sabini, Sanctum Romani, Sagam Barbari, à quo & Sagi primi Thusci, id est, pontifices & sacri expiatores*; legendum, ut puto, *Sabatio sangi aut sanci*, quod verius est; *gentili* hunc eundem volunt esse *Sanctum*; & quidam in citato Festi loco non *Sanco*, sed *Sancto*, reponunt. Lilius Gyraldus Ferrariensis hist. deor. gentil. syntag. 1. de quo Sext. Propert. lib. 4. eleg. 10. in fine:

Sancte pater salve, cui jam favet aspera Juno.
Sancte, velis libro dexter inesse meo.
Nunc quoniam manibus purgatum sanxerat orbem,
Sic Sanctum Tatii composuere Cures.

Posterior versus dupliciter corruptus fuerat, primum *sanctum* scribebatur, quasi non esset nomen proprium: deinde *Tatia Cures*. Jos. Scaliger legendum censuit *Tatii*. Et sic legendus Silius Italic. Punic. lib. 8. 421.

Ibant, & læti pars Sanctum voce canebant
Auctorem gentis, pars laudes ore ferebant,
Sabe, tuas, qui de proprio cognomine primus
Dixisti populos magna ditione Sabinos.

In primo versu, antea male, *pars sanctum voce*, in tertio, *patrio de nomine*; pessime; neque enim *à patrio nomine*, id est, *Sancti*, seu *Sangi*, seu *Sanci*, dicti *Sabini*, sed à *Sabo Sancti filio.* Francisc. Mod. Novantiquar. lect. Epist. 48. Translatus Romam hujus cultus sub Tatio rege, una cum Fidio. Marlian. lib. 5. cap. 24. Top. Cultus Nonis Juniis. P. Ovid. lib. 5. Fastor.

Quærebam Nonas Sancto, Fidione referrem.
An tibi Semo pater? cum mihi Sanctus ait:
Cuicunque ex istis dederis; ego nomen habebo,
Nomina terna fero, sic voluere Cures.

In æde Quirinali monte Dei Sangi seu Sanci, asservatam Tanaquillis colum scribit Onuphrius in Roma sua pag. 180. C. Plin. lib. 8. cap. 48. *Lanam cum colo & fuso Tanaquillis, quæ eadem Caja Cæcilia vocata est in templo Sangi, durasse prodente se auctor est M. Varro, factamque ab ea togam regiam undulatam in æde Fortunæ, qua Ser. Tullius fuerat usus. Inde factum ut nubentes virgines comitaretur colus compta, & fusus cum stamine.* Ex quibus laudatissimum in matronis lanificii opus conjicere non est obscurum fuisse. Moderat. Colum. lib. 12. rei rust. cap. 3. *Pluviis diebus vel cum frigoribus aut pruinis mulier sub dio rusticum opus obire non poterit, ut ad lanificium reducatur, præparatæ sint & pectita lana.* Ac primum ignobiles servæ diurna pensa à dominis suis præscripta trahebant. Ovid. Epist. Briseidis:

Nos humiles famulæque tuæ data pensa trahemus,
Et minuent plenas stamina nostra colus.

Iisque quædam præposita. Claudian. l. 1. in Eutrop.

Tu potes alterius studiis hærere Minervæ,
Tu telas non tela pati, tu stamina nosse,
Tu segnes operum solers urgere puellas.

Et virgines in sacerdotii munera castitate mira educatæ lanificio erudiebantur. Fest. l. 16. *Rica est vestimentum quadratum, fimbriatum, purpureum, quo Flaminicæ pro palliolo utebantur. Alii dicunt, quod ex lana fiat succida alba, quod conficiunt virgines ingenuæ patrimæ matrimæ cives.* Augustus apud Suetonium in eo cap. 73. *veste non temere alia quam domestica usus est, ab uxore, & sorore, & filia neptibusque confecta.* Xenoph. libro tertio memorabilium: Ἐν δὲ ταλασίᾳ καὶ τὰς γυναῖκας ἐπεδείκνυεν ἀρχούσας τῶν ἀνδρῶν, διὰ τὸ τὰς μὲν εἰδέναι, ὅπως χρὴ ταλασιουργεῖν, τοὺς δὲ μὴ εἰδέναι. *In lanificio etiam mulieres viris praesse monstrabat, quod illæ sciant, quo pacto lanificium sit exercendum, viri contra ignorent.* Idem lib. 5. Memorab. Ἄλλαι δέ τοι, ἔφην ἐγώ, ἴδιαι ἐπιμέλειαι, ὦ γύναι, ἡδεῖαί σοι γίγνονται, ὁπόταν ἀνεπιστήμονα ταλασίας λαβοῦσα, ἐπιστήμονα ποιήσῃς, καὶ διπλασίου σοι ἀξία γένηται. *Sunt & aliæ, inquam ego, curationes propriæ tuæ, mea uxor, futuræ non injucundæ, ut cum imperitam lanificii nacta, peritam efficies, atque ea tibi deinde duplo pluris erit.* Pensum istud ancillis non semper ab eunucho aliquo & ancilla præscribebatur, ut ex Claudiano supra lib. Ovid. 2. Fast.

——— *Famulæ data pensa trahebant.*

Sed etiam ab ipsa matrefamilias. Xenophon eodem lib. Οὐ γὰρ ἀγαπητόν σοι δοκεῖ εἶναι εἰ μόνον ἦλθεν ἐπισταμένη, ἔρια παραλαβοῦσα, ἱμάτιον ἀποδεῖξαι. καὶ ἑωρακυῖα ὡς ἔργα ταλάσια θεραπαίναις δίδοται. *An non autem boni consulendum tibi videtur, quod saltem venerit perita conficiendi accepta lana vestem, ac animadversa ratione pensi ancillis dandi? Convocat omnes quasillarias, familiæque sordidissimam partem.* Petron. Satyr. pag. 103. distribuebatur victus diurnus his ancillis pro operis ratione. Claudian. lib. de bello Gildon. allusit:

——— *Gaudetque diurnos*
Ut famulæ præbere cibos.

Et erat gynæceum seu conclave in penitiori ædium parte. θάλαμος ἱστῶν ταλασιουργὸς οἶκος. *Thalamus telarum, domus operosi*

operosi lanificii. Jul. Poll. lib. 1. cap. 8. adi eundem l. 7. c. 10. Hesychius Grammatic. γυναικωνίτης, οἶκος γυναικῶν, *domus mulierum.* Eustath. ad l. 2. Iliad. v. 515. *thalamum vocat hujusmodi gynaceum, lanificiis aptum.* Egregie in Lucretiæ historia Ovid. lib. 2. Fastor.

Et venit in thalamos nupta pudica tuos.

Cum ante dixisset:

Inde cito passu petitur Lucretia, cujus
Ante thorum calathi, lanaque mollis erat.

Lucil. lib. 6. Satyr.

——— *Thaunomena, inquit, valva sororem*
Lanificam dici siccam, atque abstemiam ubi audit.

D. Hieronym. in Epist. ad Demetriadem virginem. *Habeto semper lanam in manibus.* Serv. ad v. 646. l. 8. Æneid. *Ingressi itaque civitatem Collatinam ubi Lucretia domus, invenerunt eam lanificio operam dantem, & tristem propter mariti absentiam.* Morem hunc non Romanum tantum, sed & peregrinum certum est fuisse. Alexander apud Q. Curtium lib. 5. *Hanc vestem, qua indutus sum, sororum non solum donum, sed etiam opus vides.* Et Xerxes donatus est ab Amestri uxore sua *amiculo, quod ipsa neverat.* Herodot. lib. 9. Unde senarius ille comicus:

Ἱστοὶ γυναικῶν ἔργα κ' οὐκ ἐκκλησίαι.
Telæ fœminarum opera, non conciones.

Apud Homerum infinita pene exempla. Nam Calypso nympha Atlantis filia à Mercurio lanificiis occupata deprehenditur, l. 5. Odyss. & Nausica matrem Areten nentem offendit, l. 6. Odyss. & Penelope noctu telam retexit, quam die texuerat, l. 18. & Pallas pavimentum Jovis integit peplo, quod ipsa paraverat suis manibus l. 8. Iliad. adi ad l. 12. Iliad. in fine. Celebre refertur de Theano Brontini Crotoniatæ uxore, ut vult Plotinus, aut Pythagoræ, quod placuit Theocrito, quæ rogata, quam uxorem commendaret, ut retulit Joan. Stobæus serm. 72. respondit versu Homerico è l. 1. Iliad. de Agamemnone:

Ἱστὸν ἐποιχομένην, καὶ ἐμὸν λέχος ἀντιόωσαν.
Telam texentem, & meum lectum sternentem.

Sappho apud Hephæstionem:

Γλυκεῖα μᾶτερ οὔτοι δύναμαι κρέκειν τὸν ἱστὸν
Πόθῳ δαμεῖσα παιδὸς, βραδινὰν δι' ἀφροδίταν.
Dulcis mater non possum texere telam,
Amore victa pueri per acrem Venerem.

Pindar. Pythior. od. 9. de Cyrena:

ἃ μὲν οὔθ' ἱστῶν παλιμβά-
μους ἐφίλασεν ὁδοὺς,
οὔτε δείπνων οἰκουριᾶν
μέθ' ἑταιρᾶν τέρψιας.

Hæc neque telarum retrogradas amavit vias, neque cœnarum oblectationes inter domesticas socias. Ovid. libr. 1. Amor. eleg. 13.

Tu ne fœminei possint cessare lacerti,
Lanificam revocas ad sua pensa manum.

Idem libr. 12. Metamorph. fab. 5.

Quid sis nata, vide, vel quid sis passa, columque
I, cape cum calathis, & stamina pollice torque.

Inde gloria nobilibus matronis, aut heroinis priscis, vestes filiis, maritis, amicisque discedentibus manibus propriis confectas dedisse, de Alexandro & Xerxe antea. Claudian. libr. 1. de raptu.

Ipsa domum tenui mulcens Proserpina cantu
Irrita texebat rediture munera matri.

Et de consul. Olyb. & Probini:

Lætatur veneranda parens, & pollice docto
Jam parat auratas trabeas, currusque micantes
Stamine.

Et in epigr. de Equo Honorii:

Et medium te zona liget variata colorum
Floribus, & castæ manibus sudata Serenæ,
Persarum gentile decus.

Silius Italic. libr. 7.

Quod nostræ nevere manus venerabile donum.

Virgilius multis in locis aliis observatus, libr. 3. Æneid. Andromache ad Ascanium;

——— *Vestes manuum monimenta mearum.*

Libr. 4. Æneid.

——— *Dives quæ munera Dido*
Fecerat, & tenui telas discreverat auro.

D. Auson. Parental. carm. 3.

Morigeræ uxoris virtus cui contigit omnis:
Fama pudicitiæ, lanificæque manus.

Et ejusdem operis carm. 13.

Docta satis vitamque colo, famamque tueri,
Docta bonos mores.

D. Juvenal. Sat. 6. vers. 286. de frugalitate antiquarum matronarum:

——— *Somnique breves, & vellere Thusco*
Vexatæ, duraque manus.

C. Flac. Setinus libr. 4. Argonautic.

Accipe Tanarei chlamydem de sanguine ahani,
Frenaque, & accinctum gemmis fulgentibus ensem,
Hoc patrium decus, hac materni, texta, labores.

Extat veteris marmoris pulcherrimum fragmentum, quod non gravabor adscribere, quoniam illo præcipua matronalis encomii contineantur, licet incerto authore:

Hospes quod dico, paullum est, asta, ac pellege,
Hic est sepulchrum haud pulchrum, pulchrai fœminæ.
Nomen parentes nominarunt Claudiam,
Suom maritom corde dilexit suo.
Gnatos duos creavit, horum alterum
In terra liquit, alium sub terra locat.
Sermone lepido, tum autem incessu commodo:
Domum servavit, lanam fecit, dixi, abei.

REGIO SEPTIMA, VIA LATA.

Vici XL.

Vicus Ganymedis.
Vicus Gordiani minoris.
Vicus Novus.
Vicus Caprarius.
Vicus Solis.
Vicus Gentianus.
Vicus Sanci.
Vicus Herbarius.
Vicus Mansuetus.
Vicus Sigillarius minor.
Vicus Solatarius.
Vicus Fortunæ.
Vicus Spei majoris.
Vicus Novus ulterior.
Vicus Libertorum.
Vicus Publii.
Vicus Novus citerior.
Vicus Statuæ Veneris.
Vicus Archemorium, aliàs, Archemonium.
Vicus Æmilianus.
Vicus Piscarius.
Vicus Cælatus.
Vicus Victoris.
Vicus Vicinus.
Vicus Græcus.
Vicus Lanarius ulterior.
Vicus Pomonæ.

Vicus

Vicus Caput Minervæ.
Vicus Trojanus.
Vicus Peregrinus.
Vicus Castus.
Vicus minor.
Vicus Putealium.
Vicus Scipionis.
Vicus Junonis.
Vicus Sellarius.
Vicus Isidis.
Vicus Tabellarius.
Vicus Mancinus.
Vicus Lotarius.
Vicomagistri CLX.
Curatores II.
Denunciatores II.
Cohortes VII. primorum vigilum.
Pila Tiburtina.
Ad Mansuetos.
Lapis Pertusus.
Templum Solis.
Templum novum Spei.
Templum novum Fortunæ cum porticu, à Lucullo conditum, in quo erat statua Minervæ facta à Fidia, posita à Paulo Æmilio.
Templum novum Quirini.
Ædicula Capraria.
Porticus Constantini.
Sacellum Genii Sangi.
Equi ænei Tyridatis.
Forum Syarium, alias, Suarium.
Forum Archemorium.
Castra Gentiana, alias, Gypsiana.
Campus Agrippæ.
Horti Argiani.
Balinea privata LXXV.
Nympheum Jovis.
Lacus Ganymedis.
Lacus sine nomine LXXVI.
Arcus DD. Marci & Veri.
Arcus Gordiani Junioris Aug.
Arcus Novus.
Pistrina XVII.
Horrea XXV.
Domus CXX.

In his:

Domus Martialis.
Insulæ ∞ ∞ ∞ DCC. id est, 3700.
Regio in circuitu continet pedes CCIↃↃ CCIↃↃ ∞ ∞ ∞ DCC, id est, 23700.

REGIO OCTAVA, FORUM ROMANUM.

Mons Saturnius, post Tarpejus, demum Capitolinus; alias, Capitolium, ubi omnium Deorum simulachra celebrabantur.
Arx Capitolii.
Rupes Tarpeja, alias, Saxum Carmentale.
Clivus Capitolinus.
Porta Stercoraria.
Via Nova.

Vici XII.

Vicus Ligurum.
Vicus Jugarius.
Vicus Thurarius.
Vicus Thuscus.
Vicus Unguentarius major.
Vicus Unguentarius minor.
Vicus novus.

Reliqui desunt.

Vicomagistri XLIIX.
Curatores II.
Denunciatores II.
Cohortes vigilum VI.
Umbilicus urbis Romæ.
Milliarium aureum.
Porta Carmentalis.
Puteal Libonis.
Lacus Curtius.
Pila Horatia, ubi tropæa locata.
Scalæ annulariæ.
Sub Novis.
Ad Junium secundum Tiberim.
Luteolæ ad Jani templum.
Marsyas.
Favissæ Capitolinæ.
Lucus Vestæ Cuperius.

Templa XXI.

Templum Jovis Capitolini, alias, Optimi Maximi; in quo erant tria delubra: Medium Jovis; Dextrum Minervæ; Lævum Junonis, ibique in arca lapidea servabantur libri Sibyllini.
Templum Jovis Feretrii.
Templum divi Julii in foro, in quo simulachrum erat Veneris è mari exeuntis DD. ab Augusto.
Templum Castorum ad lacum Juturnæ, alias, Castoris & Pollucis, in quo erat signum Floræ.
Templum Concordiæ cum cella, inter Forum & Capitolium, à Camillo DD. In quo erat Senaculum, ubi Magistratus, cum Senioribus deliberabant: erantque in eo hæc simulachra: Battonis adorantis Apollinem, opus Bedæ; Latonæ puerperæ, Apollinem & Dianam sustinentis, opus Euphranoris; Æsculapii & Hygiæ, opus Nicerati; Martis & Mercurii, opera Pisicratis; Cereris & Jovis, opera Sthenis & Victoriæ.
Templum Vestæ, cum atrio: ubi erant Palladium, Ignis, & Virgines Vestales.
Templum Deûm penatium.
Templum Romuli, alias, Quirini in Foro.
Templum Jani Gemini æreum, quatuor portarum, cum signo Jani, opus Scopæ & Praxitelis, ab Augusto DD.
Templum divi Trajani.

Templum divi T. Cæſaris Veſpaſiani.
Templum Carmentæ.
Templum Veneris Calvæ novum.
Templum Veneris Calvæ vetus.
Templum vetus Minervæ.
Templum Nemeſis cum ſimulachro.
Templum Saturni cum ara, ubi erat ærarium, ante quod erat æneum Silvani ſignum.
Templum divi Auguſti.
Templum Junonis Martialis.
Templum Larum.
Templum Veneris Genitricis, alias, Veneris & Anchiſæ, cum atrio.

Ædes X.

Ædes Victoriæ.
Ædes Opis & Saturni in vico Jugario.
Ædes Martis ultoris in foro D. Auguſti.
Ædes Vejovis, inter arcem & Capitolium, prope Aſylum, cum ejus ſimulachro cupreſſino.
Ædes Jovis Tonantis in clivo Capitolii, in qua erant ſigna Jovis Tonantis, opus Locræ. Jovis ex ære Deliaco, Caſtoris & Pollucis, opus Hygiæ.
Ædes Herculis Victoris parva & rotunda in foro Boario.
Ædes matris Matutæ.
Ædes Vortumni in vico Thuſco.
Ædes Junonis Monetæ cum officina.
Ædes Jovis cuſtodis DD. à Domitiano.
Ædes Veneris Cloacinæ.
Ædes Veneris Erycinæ.
Ædes Salutis.
Ædes Libertatis.
Ædes Jovis Sponſoris.
Ædes Mentis.
Ædes Fidei in Capitolio.
Ædes Fortunæ primigeniæ.
Ædes Aii Locutii.
Ædes Fortunæ proſperæ.
Ædes Fortis Fortunæ in foro Boario.

Ædiculæ XII.

Ædicula Victoriæ, DD. à M. Porcio Catone.
Ædicula Juventutis.
Ædicula Termini.
Ædicula Concordiæ ærea ſupra Græcoſtaſim.
Ædicula Fortunæ obſequentis.
Ædicula Matris Rumæ.

* *
* *
* *
* *
* *
* *

Porticus Julia.
Porticus Margaritariorum.
Porticus Liviæ.
Porticus Auguſti.
Porticus Minucia: aliàs, Numicia.
Porticus Naſicæ.
Porticus Porphyretica.
Porticus Capitolina.
Porticus Conſtantini.
Jani duo, celebris mercatorum locus ad arcum Fabianum, ſuperior, inferiorque.
Atrium publicum in Capitolio.
Atrium Minervæ.
Atrium Veſtæ.
Area Opis, &c.
Area Cereris in vico Jugario.
Area Saturni ante ærarium.
Sacellum Sumani.
Sacellum Larum.
Sacellum pudicitiæ patriciæ.
Sacellum Herculis in foro Boario.
Delubrum Minervæ in foro.
Delubrum Larum.
Aſylum inter duos Lucos, Arcemque & Capitolium.
Domus Divi Tatii.
Doliola.
Sepulchrum Romuli.
Sepulchrum Accæ Laurentiæ in via nova.
Ficus Ruminalis.
Lupercal Virginis.
Germalus.
Ara Saturni vetus.
Ara Saturni nova ad lacum Curtii.
Ara Junonis Jugæ in vico Jugario.
Ara Jovis Piſtoris in Capitolio.

Signa & ſtatuæ Deorum.

Signum Jovis Imperatoris Præneſte devectum.
Signum æreum Jovis à Sp. Carvilio ex Samnitica præda factum.
Signum Junonis, DD. à Pompejo Bithynico.
Signum Apollinis tranſlatum ex Apollonia à Lucullo, altum cubitos XXX. alias XXXII.
Signum Minervæ Catulianæ, opus Euphranoris.
Signa duo Herculis; alterum à P. Sempronio Saverrione dedicatum: alterum æreum, opus Lyſippi, à Q. Fabio Maximo Tarento devectum.
Signum Herculis tunicati juxta roſtra.
Victoria aurea in templo Jovis Opt. Max.
Fides candida.
Signum Vortumni in vico Jugario.
Signum Matris Statæ.
Tria ſigna Deorum Nixiorum, ante cellam Minervæ, in templo Jovis Capitolini.
Signum Boni Eventus, opus Praxitelis.
Signum Bonæ Fortunæ, opus Praxitelis.

Simulachra hominum.

Statua Divi Julii equeſtris in ejus foro.
Divi Auguſti.
Divi Claudii II. aurea, X. pedum, in templo Jovis Opt. Max.
Divi Conſtantini equeſtris.
Romuli & Remi infantium ſub lupa.
Septem Regum in Capitolio.
Attii Navi Auguris ante Curiam.

L. Junii

L. Junii Bruti primi Cos. in Capitolio.
P. Valerii Poplicolæ.
Horatii Coclitis in comitio.
Mucii Scævolæ.
Annii Fecialis equestris in atrio domus regis Superbi.
M. Furii Camilli pro rostris.
Tullii Cœlii, L. Roscii, Sp. Nautii, & C. Fulcinii Legatorum populi Romani, à Fidenatibus cæsorum, pro rostris.
P. Junii, & Ti. Coruncani Legatorum populi Romani ab Illyriis cæsorum, pro rostris.
Cn. Octavii in legatione occisi, pro rostris.
Equestris togata Q. Martii Tremuli ante templum Castorum.
L. Cæcilii Metelli Pont. Max. in Capitolio.
Q. Fabii Maximi ærea equestris in Capitolio.
P. Scipionis Africani.
L. Scipionis Asiatici chlamydata & crepidata.
M. Lepidi bullata & prætextata.
Trebii Ædilis in Capitolio.
Sullæ Dictatoris aurea equestris.
Sullæ Felicis Dictatoris ænea.
Trium Sibyllarum pro rostris.
Clœliæ virginis Vestalis equestris.
Cajæ Suffetiæ virginis Vestalis.
Corneliæ Gracchorum matris.
Hermodori Ephesii XII. Tabularum interpretis in comitio.
Alcibiadis, Pythagoræ in comitio.
Tropæa C. Marii aurea in Capitolio.
Currus sejuges à Cn. Cornelio positi.
Simulachrum Leonis pro rostris.
Equus C. Cæsaris in ejus foro.
Equus æneus Domitiani Augusti.
Equus æneus Trajani Augusti.
Equa cernens quatuor satyros.
Elephas herbarius.
Æreum tauri simulachrum in foro Boario.
Signum anseris argenteum in Capitolio.
Clypei XII. inaurati.
Clypeus Martis cum imagine Hasdrubalis.
Ænearum tabularum publicarum tria millia.
Ludus Æmilius, alias, Lepidi.

Fora.

Forum Romanum, quod dicebatur Magnum, alias, Vetus.
Forum Cæsaris, in quo erant Veneris signa duo, alterum loricatum, alterum factum ab Arcesilao.
Forum Augusti, in quo erant statuæ M. Valerii Corvini, & eburnea Apollinis.
Forum Trajani cum porticu.
Forum Boarium.
Forum Piscarium.
Forum Argentarium.
Curia.
Curia Hostilia sub veteribus.
Curia Calabra in Capitolio, ubi Pontifex minor pronunciabat dies.
Regia Numæ, alias, Curia Pompiliana, in qua sacrarium erat Opeconsivæ.
Senaculum aureum.
Basilica Pauli Æmilii cum Phrygiis columnis in foro.
Basilica Julia.
Basilica Ulpia, alias, Trajani.
Basilica Porcia, ubi fuerat domus Q. Mænii.
Basilica Sempronia.
Basilica Argentaria.
Basilica Opimii.
Comitium, in quo erat ficus Ruminalis.
Rostra populi Romani vetera.
Rostra populi Romani nova.
Græcostasis.
Carcer imminens foro, à Ser. Tullio ædificatus, media Urbe.
Stationes municipiorum.
Ludi Literarii.
Schola Xantha.
Horti Asiniani.
Septem, alias, quinque tabernæ argentariæ novæ.
Balineum Polycleti.
Balineæ privatæ LXVI.
Lacus Juturnæ.
Lacus sine nomine CXX.
Bibliotheca Capitolina.
Bibliotheca templi divi Trajani.
Arcus Fabianus.
Arcus Titi Cæsaris prope ædem Saturni.
Arcus Trajani Cæsaris Augusti.
Arcus Severi & Marci Antonini in foro Boario.
Fornix Sertinii in foro Boario cum signis auratis.
Columna C. Duilii.
Columna Mœnia.
Columna Magn. Lud. sæcul.
Columna rostrata in Capitolio.
Columna divi Julii rostrata pedum XX.
Columna coclidis Trajani Imperatoris, alta pedes CXXIIX. habet gradus CXXCV. fenestellas XLV.
Sepulchrum C. Poblicii Bibuli Ædilis plebis.
Macellum.....
Horrea XXIIX.

In his:

Germanica, &
Agrippiana.
Pistrina XXX.
Domus CL.

In his:

L. Tarquinii Superbi Regis cum atrio.
M. Manlii Capitolini.
P. Scipionis Africani.
T. Annii Milonis.
P. Ovidii Nasonis.
M. Valerii Amerini Equitis Romani.
Insulæ CIↃ CIↃ CIↃ DCCCLXXX. i. 3880.
Regio in ambitu continet pedes CCIↃↃ ∞ IↃↃ DCCCLXVII. id est, 14867.

Para-

PARALIPOMENA.

De Regione Octava.

DE UMBILICO.

Umbilicum seu meditullium urbis Romæ ponunt in octava regione Onuphrius & P. Victor. quid autem id loci fuerit, nemo quod sciam descripsit. Certe ad hanc formam *media libri pars umbilicus* appellatur, quæ in tegmine libri, quod non impingebatur, nisi toto absoluto opere, & ad finem perducto. Q. Horat. Epod. od. 14.

Inceptos olim promissum carmen Jambos
Ad umbilicum adducere.

Helenius Acron, *id est, perficere*, inquit, *quia in fine operum, umbilici lignei aut ossei aut cornei addebantur. Cornua* vocavit Ovidius lib. 1. Trist. eleg. 1.

Nec titulus minio, nec cedro charta notetur,
Candida nec nigra cornua fronte geras.

Tegmen ergo nigrum, litterarum majuscularum apices minio notati, aut cedrino succo, Pers. sat. 1. v. 56. umbilicus diversi alterius coloris. Cornutus seu verius Pseudocornutus in sat. 3. Persii. *Membrana bicolor, quod pars crocea, pars glutinata apud antiquos erat.* Et ipse Persius:

Jam liber, & positis bicolor membrana capillis.

M. Martial. lib. 4. epigr. ult.

Jam pervenimus usque ad umbilicum.

Et lib. 5. epigr. 6.

Quæ cedro decorata purpuraque
Nigris pagina crevit umbilicis.

Scio Theodorum Marcilium eruditissimum hæc observasse, & ante illum Turnebum, & utroque priorem Cœlium Rhodiginum lib. 1. cap. 20. Addantur Papinius lib. 4. sylv. ult. ex quo liquet utramque paginam impositis umbilicis decorari solitam.

Noster purpureus novusque charta,
Et binis decoratus umbilicis,
Præter me mihi constitit decussis.

Q. Valer. Catull. epigr. 19.

- - - Chartæ regiæ, novi libri,
Novi umbilici, lora rubra, membrana
Dissecta plumbo & pumice æquata omnia.

Sic enim ultimum versum legit Achilles Statius, at Jos. Scaliger *directa.* alii *derecta*, & forte non male *discreta*, hoc est, lineis divisa, notataque plumbeis, pumicis usus poliendo tegmini. Ovid. lib. 1. Trist. eleg. 1.

Geminæ poliantur pumice frontes.

Mart. lib. 4. epigr. 10.

Comitetur pumice librum
Spongia.

Legendum puto:

- - - Comitetur Punica librum
Spongia.

Sic enim legit Modius Epist. 109. & Joan. Brod. ad lib. 6. Antholog. cap. 26. & spongiæ usus in scribendo, *ad scripta delenda.* Sueton. August. cap. 84. Denique umbilicus hic, coronis est. Martial. lib. 1. epigr. 8.

Si nimius videor, seraque coronide longus
Esse liber.

Est etiam *umbilicus terræ medietas*, seu meditullium, translatione desumpta ab clypeo, cujus media pars ὀμφαλὸς vocatur, hoc est, *umbilicus.* Jul. Pol. lib. 1. cap. 10. *ἀσπὶς, καὶ τὰ μέρεα τῆς ἀσπίδος, ὀμφαλὸς, καὶ μεσομφάλιον. Clypeus, & partes clypei, umbilicus & medium clypei.* nonnulli bullas quasdam interpretantur: Suid. γῆς ὀμφαλὸς, *terræ umbilicum* ait esse templum Apollinis. Strabo lib. 9. *τῆς ἑλλάδος ἐν μέσῳ πως ἐστὶ τῆς συμπάσης τῆς τε ἐντὸς ἰσθμοῦ, καὶ τῆς ἐκτὸς. ἐνομίσθη δὲ καὶ τῆς οἰκουμένης, καὶ ἐκάλεσαν τῆς γῆς ὀμφαλὸν, sunt Delphi fere in medio siti totius Græciæ, quæ & intra Isthmum est & extra, quinetiam in medio totius terrarum orbis jacere quidam senserunt, terræque umbilicum appellarunt.*

Stat. lib. 1. Thebaid.

Audiit & medius cœli Parnassus.

Ovid. lib. 10. Fab. 5.

Te meus ante genitor dilexit, & orbe
In medio positi caruerunt præside Delphi.

Et lib. 15. Fab. 1.

Auxilium cæleste petunt, mediamque tenentes
Orbis humum Delphos, adeunt oracula Phœbi.

Pet. Apollon. Collatius, non malus, ut illa ferebant tempora, poëta lib. 3. de excidio Hierosolymitano:

- - - Medium telluris apertæ
Credita habere locum, titulo quoque Delphica quo se
Insula jactavit magnis auctoribus olim.

Ille Solymam urbem, non Delphos, umbilicum terræ statuit, sed contra stant alii jam laudati, & præter eos Pindar. Pythior. od. 6.

- - - ἀναπολίζομεν
Ὀμφαλὸν ἐριβρέμου χθονός.
- - - - - Versamus
Umbilicum horrisonæ terræ.

Et od. 8.

- - - ἰόντι γαίας
Ὀμφαλὸν παρ' ἀοίδιμον.
Eunti terræ
Ad umbilicum decantatissimum.

Idem od. 11.

Ὄφρα Θέμιν ἱερὰν, Πυθῶνά τε, καὶ ὀρθοδίκαν
Γᾶς ὀμφαλὸν κελαδῆτε.

Ut Themin sacram, Pythonemque, & recta judicia dantem umbilicum terræ resonetis. Quo è fonte fabula defluxit, cum Jupiter mundi medium locum vellet cognoscere, ex ortu atque occasu duas aquilas dimisisse fertur, quæ volatu lassæ in Parnassi vertice consederunt. Luctatius Placidius ad v. 117. lib. 1. Thebaidos Statianæ. Alii non aquilas demissas à Jove, sed corvos prodiderunt, nonnulli etiam cygnos. scholiastes Pindari, & Plutarchus, sed communior sententia de aquilis. Claudian. præfat. ad consulatum Manlii Theodori:

Jupiter ut perhibent, spatium cum discere vellet
Naturæ, regni nescius ipse sui,
Armigeros utrimque duos æqualibus alis
Misit ab Eois occiduisque plagis.

Denique *quicquid medium est, umbilicus* appellatur; *Italiæ umbilicus* in agro Rheatino. C. Solin. cap. 8. & *Ætoli Græciæ umbilicum incolunt.* T. Liv. 4. Dec. lib. 5. & *Enna civitas Siciliæ umbilicus.* M. Tull. Actione 6. in C. Verrem; & in homine ὀμφαλοτομία, centrum Suidas & Jul. Pollux lib. 4. onomast. c. 25. Isid. Hispal. Etymolog. lib. 11. cap. 1. Sed M. Varro contradicit lib. 8. de ling. Lat. est & *umbilicus diei* apud Plautum Menæchm. act. 1. sc. 3. puto pro meridie:

Dies quidem jam ad umbilicum est dimidiatus mortuus.

PARALIPOMENA.

De Marsyæ statua.

De Marsya altum omnium silentium, qui topographiam urbis descripserunt. At ego existimo statuam esse, vel in foro ipso Romano, vel prope forum, ad quam causarum patroni conflueverint convenire. Q. Horat. lib. 1. sat. 6.

Deinde eo dormitum, non sollicitus, mihi quod cras
Surgendum sit mane, obeundus Marsya, qui se
Vultum ferre negat Noviorum posse minoris.

Martial. lib. 2. epigr. 64.

Si schola damnatur, si litibus omnia fervent,
Ipse potest fieri Marsya causidicus.

Atque hæc quidem ratio probatur Adriano Turnebo l. 22. c. 12. De hujus statuis erigendis pulcher est locus apud Servium Honoratum ad lib. 3. Æneid. v. 20.

Auspicibus captorum operum.

Quod de Libero diximus, hæc causa est; *ut signum sit liberæ civitatis. Nam apud majores aut stipendiariæ erant, aut fœderatæ,*

aut liberæ, sed in liberis civitatibus simulachrum Marsyæ erat, qui in tutela Liberi patris est. Idem Lyæus apte urbibus libertatis est Deus, unde etiam Marsyas minister ejus per civitates in foro positus libertatis indicium est, qui erecta manu testatur nihil urbi deesse. Ad v. 57. libr. 4. Æneid.

Legiferæ Cereri, Phœboque, patrique Lyæo.

Et notavit Cœl. Rhodiginus lect. Antiquar. l. 28. cap. 12. Lil. Gyraldus syntagm. 8. de Diis gentilib. pag. 234. Just. Lipsius & alii ad illud L. Senecæ lib. 6. de Beneficiis cap. 32. *Forum ipsum ac Rostra, ex quibus pater legem de adulteriis tulerat, filiæ in stupra placuisse, quotidianum ad Marsyam concursum.* De statua Marsyæ erecta omnes hactenus sunt interpretati, at vetus scholiastes Juvenal. ad principium sat. 9.

Occurras fronte obducta, ceu Marsya victus.

Aut proprie ab eo, inquit, *quem Apollo vicit, aut advocatus temporis illius.* Vult ille non statuam modo in foro positam, sed quendam celebratæ in actitandis causis Famæ. Porro fabula de Marsya decantatissima est, quippe Pallas excogitavit prima tibiarum usum, sed cum oris deformitatem, inflatasque in palude vidisset buccas, offensa tibias abjecit. quæ buccarum inflatarum fœditas expressa est ab Aristæneto lib. 1. epist. 14. τὶ ἂν μάτην ὦ νέοι διαῤῥήγνυσθε τὰς γνάθους ἐμφυσῶντες τῇ σύριγγι, οὐδὲν ὑμᾶς ὀνήσει τὰ κιθαρίσματα. *Quid vos ergo Juvenes frustra disrumpitis buccas inflanda fistula? nihil vos juvabunt citharæ modulamina.* Idem lib. 2. epist. 6. ὡς αὐλητρίδος υἱὸς, ἐξαίρεις τὰς γνάθους. *Veluti tibicinæ filius inflas buccas.* Heliodor. libr. 2. Æthiop. ἐπειδὴ κυρτουμένην αὐλῇ τὴν παρειὰν ἐν τοῖς αὐλήμασιν εἶδε, καὶ πρὸς τὸ βίαιον τῶν φυσημάτων ἀπρεπέστερον ἐπὶ τὰς ῥῖνας ἀνισαμένην, τότε ὄμμα πιμπράμενον, καὶ τῆς οἰκείας ἕδρας ἐξωθούμενον. *Ea de causa quod illi intumescere genas inter canendum videbat, & vehementer inflando præter decorum ad nares exurgere, oculis incensis, ac sua sede excedentibus.* Locus est mirifice corruptus Fulgentii lib. 3. Mytholog. *Minerva tibias ex osse invenit, quibus cum in convivio deorum cecinisset, cumque ejus tumentes buccas dii omnes irrisissent, illa ad Tritonem paludem pergens, in aqua faciem suam speculatur, dum turpia adjudicasset buccarum, in flumina tibias ejecit, quibus Marsya repertis, doctior factus provocavit Apollinem.* Postremorum verborum sensus mancus, quem sic ex MS. supplendum censeo, *dum turpia adjudicasset hiamenta buccarum, in flumen tibias abjecit, quibus Marsya repertis.* Plutarchum lege in vita Alcibiadis. A. Gell. lib. 15. cap. 17. *Cum accersi Pericles Antigonidam tibicinem jussisset, ut eum canere tibiis (quod honestissimum tum videbatur) doceret: traditas sibi tibias cum ad os adhibuisset, inflassetque, pudefactus oris deformitate, abjecit infregitque.* Claudian. lib. 2. in Eutrop.

Hic cecinit Libycis jactata paludibus olim
Fistula, fœdatam cum reddidit umbra Minervam.

Aurel. Propert. lib. 2. eleg. 30.

Quæ non jure vado Mæandri jacta natasti,
Turpia cum faceret Palladis ora tumor.

Prosequitur deinde eandem narrationem; *Provocavit Apollinem concertaturum de cantibus, sibique Midam regem judicem deligunt* (lege, *utrique Midam regem judicem deligunt*) *quem, Apollo, cum non recte judicasset, asininis auribus depravavit.* Tacet pœnam Marsyæ, quem constat ab Apolline excoriatum, pellemque Celænis fuisse suspensam. Apollodor. libr. 1. Bibliothec. & alludit Martianus Capella libr. 9. *Nam fides apud Delphos per Deliacam citharam demonstravi, tibiæ per Tritonidam nostri comitem, Marsyamque Lydium sonuerunt.* Luctat. Placid. *Marsyam dicit, qui victus, submissus est pœnæ*, ad v. 699. lib. 1. Thebaid.

Tu Phryga submittis citharæ.

Et paria scripsit idem de inventione tibiarum ad v. 667. lib. 2. Thebaid.

Fœda Celenæa committere prælia buxo.

Et in antro ab Apolline superatum idem docet ad v. 186. lib. 4. Thebaid. quod puto nullus alius dixit:

——— *Quis non certamina Phœbi*
Nosset, & illustres Satyro pendente Celænas?

Et Papinius idem lib. 5. sylv. 3.

Et Phrygium silicem, atque ausum contraria Phœbo
Carmina, nec fissa gavisam Pallada buxo.

In hoc oppido pellis Marsyæ detracta, in victoriæ suæ monimentum, ab Apolline affixa est. M. Lucan. lib. 3. v. 206.

——— *Quæ tua munera Pallas*
Lugent damnatæ Phœbo victore, Celænæ.

P. Ovid. lib. 6. Metamorph. fab. 5.

Clamanti cutis est summos direpta per artus,
Nec quicquam nisi vulnus erat.

Quid attinet dicere cruorem excoriati in fluvium sui nominis mutatum? cum res sit notissima ex Tito Livio 4. decad. lib. 8. Strabone lib. 12. Q. Curtio lib. 3. Et Ovidio lib. 6. Fastor.

Provocat & Phœbum, Phœbo superante pependit,
Cæsa recesserunt à cute membra sua.

Idem paria habet in Ibim:

Nudaque direpta pateant tua viscera pelle,
Ut Phrygii, cujus nomina flumen habet.

PARALIPOMENA.

De Templo D. Julii & Venere Anadyomene.

Julio Dictatori structam *ædem* loquuntur historici. Appian. Alexandrinus lib. 4. bell. civil. in foro Romano concors reponit consensus Sexti Ruffi, P. Victoris, & Onuphrii. *Templum hoc Cæsaris patris* appellat C. Plinius lib. 35. cap. 4. in fine, sed planius ad institutum nostrum idem differit ejusdem libri c. 10. *Venerem exeuntem mari Divus Augustus dicavit in delubro patris Cæsaris, quæ Anadyomene vocatur, versibus Græcis, tali opere, dum laudatur, victo, sed illustrato.* Causæ centumvirales in eo pertractabantur. Plin. Junior l. 5. epist. ult. Quintil. apud Parrhasium epist. 57. M. Valer. Martial. lib. 6. ep. 38.

——— *Centumque viri, densumque corona*
Vulgus, & infantis Julia tecta placent.

Et lib. 5. epigr. 10. *& laudant Catuli Julia templa senes.* Antea male legebatur, *Vilia templa.* Nec tantum Romæ, sed etiam Alexandriæ C. Cæsari templum structum, quod existimo tunc primum factum, cum Ægyptus ab Octavio Augusto in formam provinciæ redacta est. Meminit hujus Alexandrini templi idem Plinius, l. 36. cap. 9. *& alii duo sunt Alexandriæ in portu ad Cæsaris templum, quos excidit Mesphees rex quadragenum binum cubitorum.* Templi Romani, quod in foro erat, meminere P. Ovid. l. ult. Metamorph. fab. ult. ubi Cæsare interempto in Curia, sic ad Venerem Jupiter:

Hanc animam interea cæso de corpore raptam
Fac jubar, ut semper Capitolia nostra, forumque
Divus ab excelsa prospectet Julius æde.

Et lib. 3. Amor. eleg. 9.

Qua licet affectes coelum quoque, templa Quirinus,
Liber, & Alcides, & modo Cæsar, habent.

C. Sueton. obiter in Augusto cap. 100. *Adhibito honoribus modo, bifariam laudatus est, pro æde D. Julii à Tiberio, & pro Rostris sub veteribus, à Druso Tiberii filio.* Adulatorie, ut solet, Valer. Maxim. lib. 1. cap. 6. tit. 12. *Tuas aras, tuaque sanctissima templa, dive Juli, veneratus oro, ut propitio ac faventi numine, tantorum casus virorum sub tui exempli præsidio ac tutelâ delitescere patiaris.* P. Virgil. l. 1. Æneid. 296.

Hunc (Cæsarem) *tu olim cœlo, spoliis orientis onustum*
Accipies secura, vocabitur hic quoque votis.

Vocari votis, ut à formularum scriptoribus notum, idem atque *aris fanisque structis ac sacrificiis coli flaminesque habere.* Papin. lib. 1. sil. 1.

At laterum passus hinc Julia templa tuentur.

Venus hæc è mari exiens seu emergens celebratissima est poëtarum scriptis. Græci ἀναδυομένην, *iterum emergentem*, seu θαλατίαν, *marinam* appellant: sed Plinius supra citatus dictionem Græcam tanquam Latinam usurpavit, ut & ejusdem libri cap. 11. *Apellis Venerem, hoc est, depictam elaboratissimo Apellis penicillo.* Aristænet. lib. 1. epist. 7. ὡς δ' ἱκανῶς εἶχε τῶν θαλαττίων λουτρῶν, εἴπες αὐτὴν κόρην ἀνίσχουσαν τῶν κυμάτων ἰδὼν, οὕτω τῆς θαλάττης τὴν Ἀφροδίτην εὐπρεπῶς προνεύσαν γράφουσιν οἱ ζωγράφοι. *Sed ubi satietas eam cœpit mari-*

marinæ lotionis, dixißes visa exeuntibus è fluctibus virgine; ad hunc modum decore pingunt Venerem exerentem se è mari.

Extat elegans Epigramma Antipatri Sidonii in Anthologia libr. 4. cap. 12. num. 26.

> Τὰν ἀναδυομέναν ἀπὸ ματέρος ἄρτι θαλάττης
> Κύπριν, Ἀπελλείου μόχθον ὅρα γραφίδος,
> Ὡς χερὶ συμμάρψασα διάβροχον ὕδατι χαίταν,
> Ἐκθλίβει νοτερῶν ἀφρὸν ἀπὸ πλοκάμων.

Emergentem ex matre jam mari Venerem, Apelleæ laborem intuere picturæ, quomodo manu corripiens irrigatam aqua comam, exprimit humidis spumam è crinibus. Hæc quidem interpretatio ad verbum reddita. At D. Ausonius Epigr. 104. metricis legibus inclusit:

> *Emersam pelagi nuper genitalibus undis*
> *Cyprin Apellæi cerne laboris opus.*
> *Ut complexa manu madidos salis æquore crines*
> *Humidulis spumas stringit utraque comis.*

Eadem & *marina Venus* dicta. Fest. Avien. de ora marit.

> *Veneri marinæ consecrata est insula,*
> *Templumque in illa Veneris.*

Hanc perfectissimam humani ingenii operam respexit P. Ovid. lib. 1. Amor. eleg. 14. de coma amicæ suæ:

> *Illis contulerim, quas quondam nuda Dione*
> *Pingitur humenti sustinuisse manu.*

Idem lib. 3. de Arte amandi:

> *Cum fieret, lapis asper erat, nunc nobile signum*
> *Nuda Venus madidas exprimit imbre comas.*

Quod ideo factum in pictura Veneris, quia jam antea poëtæ eam è spuma maris ortam prodiderant. L. Apul. Apolog. l. 1. *Nisi forte hoc vos ad mendacium induxerit, quod Venus dicitur pelago exorta.* Arnob. lib. 4. contra gentes: *Nunquid vos delectat ex pelagi spuma, & Cœli genitalibus amputatis Cythereæ Veneris concretum coaluiße candorem?* Sed apud L. Apuleium pulchra est descriptio ejus; *Venus est dea, quam cærulum profundum pelagi peperit, & ros spumantium fluctuum educavit.* Hesiod. in Theogonia v. 190.

> - - - - - ἀμφὶ δὲ λευκὸς
> Ἀφρὸς ἀπ' ἀθανάτου χροὸς ὤρνυτο, τῷ δ' ἐνὶ κούρη
> Ἐθρέφθη.

Circum vero alba spuma ab immortali corpore ferebatur, in quo puella innutrita est.

Nonnus Panopolitanus Dionys. lib. 41. v. 98.

> πρώτη Κύπριν ἔδεκτο φιλοξείνῳ πολεῶνι
> ἐξ ἁλὸς ἀρτιλόχευτον, ὅτε βρυχίην Ἀφροδίτην
> οὐρανίης ὤδινεν ἀπ' αὔλακος ἔγκυον ὕδωρ.

Prima Venerem excipit hospitali janua, ex mari nuper partu editam, quando submersam Venerem cœlestis genuit sulci aqua gravida.

Cointus Calaber paraleipom. Homer. l. 5. v. 71. in clypeo Achillis:

> Ἀφρὸν ἔτ' ἀμφὶ κόμῃσιν ἔχουσ' ἀνεδύετο πόντου,
> Κύπρις ἐϋστέφανος.

Spumam adhuc capillis aspersam habens, emergit salo Venus pulchre coronata.

Meleagri cultum illud Anthologiæ lib. 7. epigr. 105.

> Θαῦμα δέ μοι πῶς ἆρα διὰ γλαυκοῖο φανεῖσα
> Κύματος, ἐξ ὑγροῦ Κύπρι σὺ πῦρ τέτοκας.

Mirum est mihi quomodo sane per cæruleum apparens fluctum, ex humido Venus tu ignem pepereris. Ratio hujus fabulæ, quod *in fœmina multo majus humidum, quam in viro.* Plutarch. Symp. lib. 3. cap. 3. & ideo *ob abundantiam humidi viris longe salaciores.* Albert. Magn. lib. 12. Animal. cap. 3. ut recte Græci *lascivos ac petulantes*, & in Venerem propensos ὑγροὺς vocent. Epigramma Delphicum testatur:

> ὑγρὰς καὶ τρυφερᾶς βασιλεὺς Ἆγίς μ' ἀνέθηκεν.
> *Lascivæ & delicatæ rex Agis me dedicavit.*

At Aristoteles lib. 2. de generat. animal. cap. 2. quod *salsa sit spermatis natura, & spumosa, quale est mare.* Quod Phornuto placuit lib. de Nat. deor. Alii quod *sal ad genituram multum habeat momenti.* Plut. Symposiac. lib. 5. cap. 10. Nonnullis placet *semen cito surgere, cito cadere.* Fulgent. l. 2. Mytholog. Denique quod *sudor sit salsus, quem semper coitus elicit.* Servius Danielis ad lib. 5. Æneid. v. 801.

> *Fas omne est Cytherea meis te fidere regnis,*
> *Unde genus ducis.*

T. Lucretius de Natura lib. 4. eleganter rationem Servii confirmat:

> ——— *Teriturque Thalassina vestis*
> *Assidue, & Veneris sudorem exercita potat.*

Non transcribo poëtas Latinos aliis observatos. In hanc rem Oppianus Cyneget. libr. 1. v. 33. ἀθύρματα ποντογενείης *ludicra Veneris mari generatæ.*

PARALIPOMENA.

De Templo D. Augusti, & Divinis Impp. Roman. honoribus.

Ambitio nimia & humanum fastigium excedens in Augusto notatur à C. Tacito l. 1. Annal. *Qui se templis & effigie numinum per flamines & sacerdotes coli voluit.* Apertius eodem libro in sequentibus: *Templum ut in colonia Tarraconensi strueretur Augusto petentibus Hispanis permissum, datumque in omnes provincias exemplum.* Servius ad illud Eclogæ 1.

> *Namque erit ille mihi semper Deus.*

Semper, inquit, *id est, post mortem, & dum vivit, alii imperatores post mortem in numerum referuntur deorum, Augustus templa vivus emeruit.* Aram certe ei erexisse Ubios in Germaniis, Lugdunenses & Narbonenses in Galliis probat disquisitio erudita Jacobi Campii IC. apud Fr. Modium novantiquar. lect. ep. 3. templum Pergamenos C. Tacit. libr. 4. Annal. liquet. Modum præscriptum ab ipso Augusto innuit C. Suetonius in eo, cap. 52. *Templa quamvis sciret etiam proconsulibus decerni solere, in nulla tamen provincia, nisi communi suo Romaque nomine recepit, nam in urbe quidem pertinacissime abstinuit.* Recte quidem, & ut decebat virum humanæ fragilitatis conscium, & deridetur sive furor Augusti tam immodica, & mortalitate altiora poscentis, sive abjectus humilisque animus, in servitium prono impetu ruentis senatus, talia & offerentis, aut stultitia provinciarum tantam impietatem recipientium ab Arriano in dissertationibus Epicteti lib. 1. c. 19. in fin. σήμερόν τις ὑπὲρ ἱερωσύνης ἐλάλει μοι τοῦ Αὐγούστου. & quæ sequuntur; *quidam hodie mecum locutus est de sacrificio, quod Augusto exhiberi solet.* Et invehitur amare Q. Tertullianus. Vide multa apud Justum Lipsium ad C. Tacitum. Hæc quidem laudata fuerat principis modestia, si sic semper se continuisset: nam ut egregie Callisthenes apud Curtium, *mortalitatem interdum sequitur divinitas, nunquam comitatur.* At Augustus, sub finem, ut apparet, principatus sui, Deus coli à suis haberique voluit. Prudent. l. 1. contra Symmachum:

> ——— *Flamine & aris*
> *Augustum coluit, vitulo placavit & agno,*
> *Testantur tituli, produnt consulta senatus,*
> *Cæsareum Jovis ad speciem statuentia templum.*

Vide quæ supra de radiata corona à me sunt dicta, & de Apotheosi dicam infra suo loco.

Q. Horat. libr. 3. od. 3.

> *Hac arte Pollux & vagus Hercules*
> *Innixus, arces attigit igneas,*
> *Quos inter Augustus recumbens*
> *Purpureo bibit ore nectar.*

Et ejusdem libri od. 5.

> *Cœlo tonantem credidimus Jovem*
> *Regnare, præsens divus habebitur*
> *Augustus, adjectis Britannis*
> *Imperio, gravibusque Persis.*

Et adulatione fœdissima lib. 2. epist. 1.

> *Præsenti tibi maturos largimur honores,*
> *Jurandasque tuum per nomen ponimus aras.*

Ab hoc ritu derivatum, ut Cæsares pro diis vivos colerent, deosque appellarent. De Caligula L. Seneca de Tranquillit. animi cap. 14. *Nec jam procul erat tumulus, in quo Cæsari Deo nostro fiebat quotidianum sacrum.* De Nerone M. Lucan. lib. 1.

> *Sed mihi jam numen, nec si te pectore vates*

Acci-

Accipiam, Cyrrhæa velim secreta moventem
Sollicitare Deum.

De immani monstro Domitiano, quid attinet referre? quod retulit C. Suetonius in ejus vita cap. 13. *Pari arrogantia cum procuratorum suorum nomine formalem dictaret epistolam, sic cœpit, Deus & Dominus noster sic fieri jubet.* Unde institutum posthac, ut ne scripto quidem ac sermone cujuspiam appellaretur aliter; & passim adulantes ejus ævi scriptores, sed ante omnes Martialis passim, *Deum* vocat, in libro spectacul. Epigr. 17.

Crede mihi numen sentit & ille tuum.

Lib. 5. epigr. 5.

Ingenio frueris qui propiore Dei.

Epigr. 6.

Nosti tempora tu Jovis sereni.

Magis ad mentem Suetonii epigr. 8.

Edictum domini deique nostri.

Lib. 7. epigr. 1.

Sacrum cui tangere pectus
Fas erit, & nostri mente calere Dei.

Et pene omnibus paginis Papin. l. 1. Thebaid. in principio, de Capitolio ab eo & patruo Sabino, bello Vitelliano, occupato:

Aut defensa prius vix pubescentibus annis
Bella Jovis.

Jupiter de eodem Domitiano apud Silium Italicum Punicor. lib. 3.

Tunc ô nate Deûm, divosque dature, beatas
Imperio terras patrio rege.

Valer. Flacc. Argonautic. lib. 1.

Ille tibi cultusque Deûm, delubraque genti
Instituet, cum tu genitor lucebis ab omni
Parte poli.

Salse, ut par erat, D. Juvenal. sat. 4.

——— *Nihil est quod credere de se*
Non possit, cum laudatur diis æqua potestas.

Diu post illa tempora mansit saltem nomen, etiam sub Christianis principibus, licet cultum immortali unique Deo concedendum censerent. Latin. Pacat. panegyrico quem Theodosio dixit, *Deum dedit Hispania, quem videmus*: Edictum Theodosii & Valentiniani Augg. extat in hæc verba conceptum, *ludis quoque simulachra proposita, tantum in animis concurrentum, mentisque secretis nostrum numen & laudes vigere demonstrent.* C. Theodos. l. 15. titul. 4. l. 1. ubi tamen putaverim non *numen* legendum, sed *nomen*, sequitur enim, *excedens cultura hominum dignitatem superno numini reservetur.* Claudian. præfat. de 3. Honorii consulatu:

Me quoque Pieriis tentatum sæpius antris
Audet magna suo mittere Roma deo.

Eleganter Corrippus Africanus potentiam regum in Justino minore inaugurato, expressit lib. 2. num. ult. in fine:

Terrarum dominis Christus dedit omnia posse,
Ille est omnipotens, hic omnipotentis imago.

Nec modo aras, flamines, templa, statuas, imagines, & sacrificia ad modum cœlestium deorum principibus suis decernebat vetustas, sed etiam rescripta eorum vocabat *Oracula.* Jornand. l. de reb. Getic. *Donatione sacro oraculo confirmata, proprios lares vindicaret.* C. Sueton. Nerone cap. 21. *Flagitantibus cunctis cœlestem vocem, respondit, in hortis se copiam sui volentibus facturum.* Capito Cossutianus objectat Thraseæ Pæto apud C. Tacitum l. 16. Annal. *nunquam pro salute principis, aut cœlesti voce immolavisse.* Theodoricus rex apud Cassiodorum l. 1. epist. 11. *Quapropter Maniarii supplicatione commoti, præsentibus te affamur oraculis, ut si revera mancipia ejus Breones irrationabiliter cognoveris abstulisse.* &c. Q. Symmachus lib. 10. epist. 21. *Hæc æternitas vestra venerabilis, cum senatui statuenda mandaret, referri ad se protinus imperavit, ut placita cunctis immortali lege solidentur, jussis paruimus, expectamus oraculum, quo salutariter, ut vestro numini familiare est, patrum decreta firmetis.* Idem supplendus l. 4 ep. 8. *Intelligo ex mora & cunctatione rescripti, atque divini aliquid in his quæ prætoria filii mei supplicatio comprehendit, incongruum vel dubium judicari.* Legendum forte, *ex mora & cunctatione rescripti, atque divini oraculi aliquid*, &c. vel expuncto, *atque rescripti divini.*

Tollendum & aliud mendum ex vitiosa interpunctione ortum lib. 2. epist. 8. *Neque te exhauserit. quod adeuntium preces indefesso absolvis affatu, quod venerandi principis mentem loqueris? oraculis sunt ista prima, nec tamen sola.* Legit Janus Gruterus, *quod venerandi principis mentem loqueris oraculis, sunt ista prima*, &c. Cl. Claudian. paneg. de consul. Manlii Theodori:

——— *Terris edicta daturus*
Supplicibus responsa venis, oracula regis
Eloquio crevere tuo, nec dignius unquam
Majestas meminit sese Romana locutam.

D. idem lib. 2. de laudib. Stilichon.

——— *Quod nostros qui consulis omnia patres*
De monstris taceas pellendis; denique nulla
Dedecoris sanctum violant oracula cœtum.

Sic etiam loquitur ipse Justinianus §. *illud proprium.* 11. *Instit. de adoptionib. Illud proprium est adoptionis illius, quæ per sacrum oraculum fit: quod is, qui liberos in potestate habet, si se adrogandum dederit*, &c. Sacrum hoc oraculum interpretatur Cajus IC. principem, *l. 2. ff. de adoptionib.* Zeno Aug. libr. 9. C. de Aquæductu. *Quod publicum fuit aliquando, minime sit privatum, sed ad omnes usus recurrat sacris oraculis, vel pragmaticis sanctionibus adversus commoditatem urbis quibusdam impertitis.* Theodosius & Valentinianus Impp. libr. 10. C. de sacrosanct. eccles. *Nec si cœleste contra proferatur oraculum, sive annotatio sit, sive divina pragmatica sanctio, providentissima legis regulas excusare debebit.*

PARALIPOMENA.

De Atriis Libertatis, Vestæ, & privatarum domuum.

Atrium templis adjici solitum nemo ignorat. Coripp. lib. 3. num. 1.

——— *Apostolici subeuntes atria templi.*

Atrium Minervæ P. Victor in hac regione, & ne multis in re obvia & facili morer, *atrium Libertatis* in 13. reg. ab eodem Victore ponitur. Marlian. Topogr. l. 4. c. 3. Gracchus *ex multatitia pecunia* erexit. T. Livius 3. dec. l. 4. in principio: *Publica acta hic signabantur.* Idem Liv. 5. Decad. lib. 3. *Censores ex templo in atrium Libertatis ascenderunt, & ibi signatis tabellis publicis, clausoque tabulario, & dimissis publicis servis.* Dedicatio illius Eidib. April. Fasti Capitolini. & P. Ovid. lib. 4. Fastor.

Hac quoque ni fallor, paulo dignissima nostro
Atria Libertas cœpit habere sua.

Videtur in hoc atrio & bibliotheca fuisse; ita enim idem Ovidius lib. 3. Trist. eleg. 1.

Nec me, quæ doctis patuerunt prima libellis,
Atria Libertas tangere passa sua est.

In monte Aventino extructum loquitur Festus Pomp. l. 10. Auctorem ejus facit Asinium Pollionem C. Suetonius in Augusto, cap. 29. *Vestæ* etiam *atrium* celebratur in hac 8. regione. de quo Servius Honoratus ad v. 153. lib. 7. Æneid.

Centum oratores Augusta ad mœnia regis
Ire jubet.

Augusta ad mœnia, inquit, *augurio consecrata.* Hinc paulo post illud est, *tectum augustum, ingens*: & nisi in augusto loco consilium senatus habere non poterat, unde templum Vestæ non fuit augurio consecratum, ne illuc conveniret senatus, ubi erant virgines, nam hæc fuerat regia Numæ Pompilii. Ad atrium sane Vestæ conveniebatur, quod fuerat à templo remotum. Insolens ergo hoc in templo Vestæ, quod cum omnium aliarum ædium sacrarum contigua essent ipsis atria templis, Vestæ sejunctum remotumque foret.

Ædes privatorum profanæ etiam atria habebant, de quorum longitudine, latitudine, struendique ratione, M. Vitr. Pollio l. 6. cap. 3. quibusdam atrium Græce est αὐλὴ, Homerus αἴθουσαν vocat. Jul. Pollux l. 1. cap. 8. M. Tull. ad Quintum fratrem lib. 3. epist. 1. *quo loco in porticu te scribere ajunt, ut atriolum fiat, mihi, ut est, magis placebat, neque enim satis loci esse videbatur atriolo, neque fere solet, nisi in his ædificiis fieri, in quibus est atrium ma-*

majus, nec habere poterat adjuncta cubicula & ejusmodi membra. Ubi duo observanda, primum in una domo, plura atria fieri potuisse, quod à nullo, ut puto, notatum: alterum, atrio vicina aut juncta cubicula, quod alias non legi. Intercolumniis sive peristyliis distinguebantur ejus spatia. Claudian. lib. 2. in Ruffin.

——— Purpureis effulta columnis
Atria.

T. Lucret. Carus de Nat. rer. lib. 4.

Atria versari, & circumcursare columnæ,
Usque adeo fit uti pueris videantur, ubi ipsi
Desierint verti.

Cereis æreisve, aut marmoreis majorum imaginibus decorabantur. L. Sen. lib. 3. de Benef. cap. 28. *Qui imagines in atrio exponunt, & nomina familiæ suæ longo ordine, ac multis stemmatum illigata flexuris, in parte prima ædium collocant, noti magis, quam nobiles sunt.* C. Plin. lib. 35. cap. 2. *Aliter apud majores in atriis hæc erant, quæ spectarentur, non signa externorum artificum, nec æra aut marmora: expressi cera vultus singulis disponebantur armariis, ut essent imagines, quæ comitarentur gentilitia funera, semperque defuncto aliquo totus aderat familiæ ejus, qui unquam fuerat, populus.*

Ovidius Trist. l. 5. eleg. 6.

Creditur & vacis, & quos prætexta verendos
Virgaque cum verbis imperiosa facit.

Idem lib. 1. Amor. eleg. 8.

Nec te decipiant veteris quinquatria ceræ,
Tolle tuos tecum pauper amator avos.

Corruptus locus indubie, alii corrigunt, *veteris quinque atria ceræ*, sed tot in una domo fuisse atria, non est probabile; nonnulli restituunt, *veteri cincta atria cera*, quod admitti potest. M. Martial. lib. 2. epigr. 90.

Atriaque immodicis arctat imaginibus.

Lib. 4. epigr. 40.

Atria Pisonum stabant cum stemmate toto.

Author carminis ad Pisonem, quem ego certo scio nec Ovidium fuisse, propter temporis rationem; nec Lucanum, quod paupertatem suam defleat v. 241. & Lucanum marmoreis in hortis jacere dixerit Juvenal. sat. 7. v. 79.

Nam quid imaginibus, quid avitis fulta triumphis
Atria, quid pleni numeroso consule fasti
Profuerint?

Juvenal. sat. 8.

Tota licet veteres exornent undique ceræ
Atria.

Plin. supra citatus exclusit imagines omnes ab atriis nisi cereas, at contra Papinius lib. 2. syl. 2.

Quid referam veteres ceraque ærisque figuras?

Nec modo majorum suorum vultus in hujusmodi atriis in tablinis habebant, sed & pretiosa quæque clarorum virorum monimenta. Petron. Satyr. pag. 22. in descriptione domus Trimalcionis. *Interrogare ego atriensem cœpi, quas in media picturas haberent: Iliada, & Odysseam, inquit.* Sic enim Jos. Scaliger legit, ut sit *Medica porticus instar Pœciles Athenienfis, in qua Medi superati depingebantur.* Ælian. lib. 13. var. hist. cap. 32. Æmil. Prob. in Miltiade. Strab. lib. 9. L. Apul. lib. 1. Asin. sed glossarium vet. confirmat nostram sententiam, ubi *Tullia, media, vel regia.* ideoque censuerim legendum, *quas in media picturas haberent*, ut sit atrium media dicta, quod inter vestibulum & domum ipsam ascendebatur in atrium, quibusdam gradibus, ut apparet ex Martiali lib. 12. epigr. 3.

Atria sunt illic consulis alta mei.

Auro sive laminis aureis & bracteis incrustatum probabo infra. velis fuisse tectum seu suspensis tapetibus decoratum liquet ex Corrippo, qui frequenter eadem Byzantinis assignat atriis, quæ antiqui scriptores Romani. Sic ille ergo de Laudib. Justini Minoris lib. 3. num. 7.

Clara superpositis ornabant atria velis.

Et eodem loco:

Verum ut contracto patuerunt intima velo
Ostia, & aurati micuerunt atria tecti.

Et forte huc referendum percommode epigramma cultissimum Sulpicii Luperci Servasti Junioris, quod propter elegantiam integrum adscribam:

Quod tua mille domus solidas habet alta columnas,
Quod tua marmoreo janua poste nitet;
Aurea quod summo splendent laquearia tecto,
Imum crusta tegit quod pretiosa locum;
Atria quid circum dives tegit omnia cultus,
Hoc animos tollit nempe beate tuos;
Ædibus in totis gemmæ licet omnia claudant,
Turpe est, nil domino turpius esse suo.

Solis nobilibus competebat jus istud imaginum in atriis suis exponendarum. Causa pulchra apud Valerium Maximum l. 5. cap. 8. tit. 3. *Videbat se in eo atrio consedisse, in quo illius Imperiosi Torquati severitate conspicua imago posita erat, prudentissimoque viro succurrebat, effigies majorum suorum cum titulis suis idcirco in prima ædium parte poni solere, ut eorum virtutes non solum posteri legerent, sed etiam imitarentur.*

Sext. Prop. l. 1. eleg. 4.

Nescit amor priscis cedere imaginibus.

Præcedenti enim versu dixerat:

Nec tibi nobilitas poterit succurrere amanti.

P. Ovid. lib. 1. Fastor.

Perlege dispositas generosa per atria ceras.

Pinacothecis hisce aut tablinis claudendis, conservandis, in funebrem comitatū efferendis præerant servi, quos ab atrii cura, *atrienses* vocabant. M. Tull. paradox. 5. *Atque ut in magna familia, sunt alii lautiores, ut sibi videntur, servi, sed tamen servi atrienses, atque tu pari stultitia, quos signa, quos tabulæ, quos cælatum argentum, quos Corinthia vasa, quos ædificia magnifica nimio opere delectant.* Quem locum insigniter posse ex MS. sic suppleri existimo: *Lautiores, ut sibi videntur, servi, sed tamen servi, ut atrienses, alii inferiori loco, ut mediastini, sic stulti quidem omnes, ut tu, pari stultitia, sunt, quos signa*, &c. Petronius supra laudatus obiter officium indicavit, sed apertius Junius Moderat. Columella l. 12. rei rust. cap. 3. ait, *uxorem debere insistere atriensibus, ut supellectilem, & ferramenta detersa nitidentur, atque rubigine liberentur, cæteraque si refectionem desiderent fabris concinnanda tradantur.* Meminit Phædrus Tiberii Cæsaris libertus l. 2. fab. 36.

Ex alticinctis unus atriensibus,
Cui tunica ab humeris linteo Pelusio
Erat districta, cirris dependentibus.

M. Accius Plaut. Pseudolo act. 2. sc. 2.

PS. *Condus, promus sum, procurator peni.*
HA. *Quasi te dicas atriensem.* PS. *imo atriensi ego impero.*
HA. *Quid tu, servusne es, an liber?* PS. *nunc quidem etiam servio.*
HA. *Ita videre, & non videre dignus qui liber sies.*

Superest jam ut ostendatur, quæ qualisque ædium pars, fuerit *atrium*. Sunt inter doctos nonnulli, qui *locum subdivalem intectumque* volunt fuisse, quod Tertullianus *subdival* dixerit. Itaque cum *Impluvio* confundunt, aut cum *loco in mediis ædibus patenti*, utrumque male. Nam M. Varro l. 4. de ling. lat. *quod relictum erat in medio, ut lucem caperet, deorsum, quo impluebat, Impluvium dictum, & sursum qua compluebat, Compluvium, & deinde Atrium ab Atriatibus Thusceis*, ejus primis authoribus derivatum contendit, quicquid scioli togatorum doctissimo oblatrent.

Adde locum hunc subdivalem in medio ædificio, *Impluviumque* dictum, cum *atrium prima domus pars*, testante A. Gellio l. 16. cap. 5. Festus Pomp. *genus ædificii ante ædem continens mediam aream, in quam collecta ex omni tecto pluvia descendit.* Contra Maro diserte l. 2. Æneid.

Ædibus in mediis, nudoque sub ætheris axe
Ingens ara fuit.

Et utrumque memorat, sed tanquam quippiam discretum distinctumque, Corrippus African. l. 1. num. 7.

Est domus interior tectorum in parte superna,
Luce sua radians, & aperto libera cœlo,
Conspicuo vitrei splendens fulgore metalli.

En subdival, quod ab atrio aliud, ut liquet ex eodem lib. 2. num. 4.

Jam latus princeps divalia tecta subibat,
Amplaque gaudentes implebant atria turbæ.

Corrigatur idem l. 3. num. 7.

——— *miratur barbara pubes;*
Ingressus primos immensaque atria lustrans.

Legendum omnino est:

——— *atque immensa atria lustrans.*

Itaque *atrio porticus extrinsecus adjacebant, inter quas & impluvium.* Isidor. l. 15. cap. 3. ut non possit concipi qua ratione idem cum atrio fuerit impluvium. Deinde in atrio ignis extrui solebat, ut recte Joan. Britannicus ad Sat. 8. Juvenalis v. 8. *fumosas imagines* exponat *fumo sordidas*, igne in atrio videlicet extincto, at sub dio quis sanæ mentis putaverit ignem veteres quotidie excitasse, nisi forte ut leones terrerent? quid quod in atrio, ut jam antea dixi, majorum vultus cera expressi, nobilitatis suæ & generis claritudo, asservarentur, quos aperti cœli injuriæ exponere quam ridiculum, quam à re alienum? Denique non tantum *prominentes pinnas* habebant atria, sive ut Vitruvius supra citatus appellat, *alas*, sed etiam laquearia, quod qui pertinaciter verius, quam docte, ad apertum & subdivalem atrii situm trahunt, delirant. M. Tull. orat. de præt. urbana: *Considerat templum, videt undique tectum laqueatum pulcherrime.* Et Cicero *undique tectum* interpretatur *laqueatum*: laqueare autem, non tantum alas habuisse atria, indicio est D. Auson. in Mosella:

——— *Nunc Phrygiis sola consere lævia crustis,*
Tendens marmoreum laqueata per atria campum.

Et L. Apul. l. 5. Asini sui. *Summa laquearia citro & ebore curiose cavata subeunt aureæ columnæ.* Vide locum & perpende.

REGIO NONA, CIRCUS FLAMINIUS.

Collis Hortulorum, alias, Hortorum.
Campus Martius.
Via fornicata.
Via recta.

Vici XXX.

Vicomagistri CXX.
Curatores II.
Denunciatores II.
Palus Caprea.
Mimitia vetus.
Mimitia frumentaria.
Crypta Balbi.
Ciconiæ nixæ.
Meleagricum.
Fregellæ.
Lucus Mavortianus.
Lucus Minervæ vetus.
Lucus Petilinus major extra portam Flumentanam.
Lucus Victoriæ.
Lucus Lucinæ ubi erat Terentum.

Templa VIII.

Pantheum Jovis Ultoris, in quo erant signa Herculis humi sedentis; Minervæ ex ebore, opus Phidiæ; Veneris cum unione Cleopatræ.
Templum Jani prope theatrum Marcelli, cum signo Jani bifrontis.
Templum Bruti Callaici, in quo erat colossus Martis, & statua Veneris Gnidiæ nudæ.
Templum Apollinis.
Templum Neptuni juxta septa.
Templum divi Antonini, cum columna cochlide.
Templum Minervæ Chalcidicæ.
Templum Isidis & Serapidis prope ovile.

Ædes XX.

Ædes antiqua Apollinis cum lavacro & colosso.
Ædes Herculis Magni custodis circi Flaminii.
Ædes Metelli, ubi erat statua eburnea Jovis à Praxitele facta.
Ædes Martis in circo Flaminio.
Ædes Vulcani in circo Flaminio.
Ædes Juturnæ ad aquam virginem.
Ædes Bellonæ versus portam Carmentalem, in circo Flaminio, intra quam dabatur senatus legatis exterarum nationum, quos in Urbem admittere nolebant.
Ædes Minervæ.
Ædes Fortunæ equestris vetus.
Ædes Apollinis.
Ædes Neptuni in circo Flaminio.
Ædes Larium permarinum in campo Martio.
Ædes boni eventus.
Ædes Veneris Victricis.
Ædes Castoris in circo Flaminio.
Ædes Floræ.
Ædes Junonis Reginæ.
Ædes Dianæ.
Ædes Herculis Musarum.
Ædes Junonis in porticu Octaviæ, ubi erant statuæ Æsculapii & Dianæ, opera Scopæ; Junonis, Veneris & Jovis, opera Philisci Rhodii; simulachrum Junonis opus Dionysii & Polyclis; Dianæ, Latonæ, IX. Musarum, Apollinis nudi, Apollinis citharam tenentis, opera Timantidis; Æsculapii & Dianæ, opera Cephisidori.

Ædiculæ XXX.

Porticus Q. Catuli.
Porticus Philippi.
Porticus Corinthia duplex Cn. Octavii.
Porticus Argonautarum.
Porticus Pompeii Magni, cum curia & atrio.
Porticus Metelli.
Porticus Agrippæ ante Pantheum.
Porticus Octaviæ sororis Augusti, in qua erant schola, curia, & bibliotheca; Delubrum cum signo Apollinis, opus Philisci Rhodii; Item statuæ Saturni, Batrachi, & Veneris, opus Phidiæ & Corneliæ Gracchorum matris.
Porticus Trajani Augusti in campo Martio.
Porticus Gordiani Imp.
Porticus Gallieni Imp.
Porticus Europæ.
Atrium Pompeii.
Sacrarium Numæ.
Delubrum Jovis Statoris.
Delubrum Cn. Domitii cum signis Neptuni, Thetidos, Achillis, Nereidum & Tritonum, opera Scopæ.

Delubrum Apollinis in porticu Octaviæ.
Ara Neptuni.
Isæum.
Serapium.
Minervium.
Odæum.
Minerva vetus cum luco.
Jupiter Pompeianus pedum XXX.
Colossus Apollinis.
Equiria.
Circus Flaminius.
Circus Alexandri Imp.
Stadium.
Obeliscus pro gnomone in Campo Martio.
Stabula quatuor factionum.
Theatrum Pompeii.
Theatrum lapideum.
Theatrum Balbi, capit loca CCIↃↃ CCIↃↃ CCIↃↃ ∞ XCV. id est, 31095.
Theatrum Marcelli, capit loca CCIↃↃ CCIↃↃ CCIↃↃ id est, 30000.
Amphitheatrum T. Statilii Tauri.
Naumachia Domitiani.
Forum Ahenobarbi.
Basilica Mattidii, alias, Macidii, alias Matidiæ.
Basilica Marciana.
Basilica Antoniniana, ubi erat provinciarum memoria.
Curia Pompeii cum atrio & porticu.
Curia Octaviæ cum porticu, in qua erat signum Apollinis fulmen tenentis.
Septa Agrippiana.
Septa Trigaria.
Ovile.
Diribitorium.
Villa publica, ubi primum census populi actus est.
Carcer centum virorum.
Horti Lucullani.
Horti Agrippæ.
Schola, porticus Octaviæ, in qua erat statua Cupidinis, opus Praxitelis: Quatuor Satyri, & duæ Nymphæ.
Thermæ Agrippæ.
Thermæ Neronianæ.
Thermæ Alexandrinæ.
Thermæ Hadriani Imperatoris.
Thermæ Decianæ.
Balinea privata LXIV.
Lavacrum Apollinis.
Lacus Thermarum Neronis.
Lacus sine nomine.
Fons Scipionum.
Bibliotheca porticus Octaviæ.
Arcus Ti. Cæsaris.
Arcus divi Claudii.
Columna coclidis Antoniniana, alta pedes CLXXV, habens gradus CCVI. & fenestras LVI.
Columna index belli inferendi, ante ædem Bellonæ.
Sepulchrum, sive Mausoleum Augusti, in quo erant duo pares obelisci magni, singuli pedum XLIIS.
Sepulchrum Domitiorum in colle hortulorum.
Sepulchra in Campo Martio Sullæ Felicis dictatoris, Juliarum, Cæsaris amitæ & filiæ, Hirtii & Pansæ Consulum.
Pistrina XXXII.
Horrea XXXII.
Domus CXL.

In his:

Domus Alexandri Imperatoris.
Domus Pinciorum, in colle hortulorum.
Insulæ ∞ ∞ ∞ IↃCCXXCIIX. id est, 3788.
Insula Philidis.
Regio continet in ambitu pedes CCIↃↃ CCIↃↃ CCIↃↃ DLX. id est, 30560.

PARALIPOMENA.

Ad Regionem nonam.

DE UNIONE CLEOPATRÆ.

Unio seu margarita Cleopatræ dedicata fuit, tanquam donarium Veneri, postquam Antonius ab Augusto fusus, & illa Romam capta est traducta. C. Plin. l. 9. cap. 35. *Duo fuere maximi uniones per omne avum, utrumque possedit Cleopatra, Ægypti reginarum novissima, per manum orientis regum sibi traditos.* Vide quæ in celebratissima historia comprehensa sequuntur, & ex eo Aurel. Macrob. l. 2. cap. 13. qui nonnihil à Plinio variat, qui *Veneri* tantum *donatum unionem* prodit, hic *templo ejus, quod pantheon* vocatur, consecratum & quem ille L. Plancum, hic *Munacium Plancum*, sive ut alii præferunt codices, *Numatium* vocat, cujus narrationem ad verbum sequitur Joannes Saresberiensis Policratici l. 8. cap. 7. postrema tamen ponam, ab utroque prætermissa puto, quia parum sana, *victumque Antonium pronunciavit homine irato.* lege, *omine ei rato.* quod nempe postea ab Augusto victus fuerit, *omen* enim *pugnæ*, pro augurio passim. De pretio horum unionum controversum, quidam HS. centies, id est, ducenta quinquaginta millia aureorum, pretium statuunt, alii longe supra, nempe HS. sexcenties, hoc est, quindecies centena millia aureorum. Q. Catull. epigr. 27.

Ducenties comesset, aut trecenties.

Et hic est ille ornatus, quem tam magnificum extulit M. Lucan. l. 10. v. 137.

Nec sceptris contenta suis, nec fratre marito,
Plena maris rubri spoliis, colloque comisque
Divitias Cleopatra gerit, cultuque laborat.

Certe eo lubentius hanc Cleopatræ cum Antonio sponsionem exposui, quo memini me animadvertere, eam non tantum luxuriæ, sed etiam ebrietatis Antonio fuisse comitem, nam à diluculo statim mensæ accumbens, usque ad ebrietatem potabat. Socrates Rhodius lib. 3. belli civilis apud Athenæum lib. 4. cap. 7. dipnosophist. Cic. 6. Philip. in fine. Lucan. lib. 4.

Profugisque bibax Antonius armis.

Mart. l. 2. epigr. 89.

Quod vomis, Antoni.

Immoderatio, inquam ista, non tantum in Antonio, sed & in Cleopatra, quæ & vino Mareotico maxime oblectabatur. Suidas in voce ἐξώκειλεν. L. Seneca epist. 83. *Marcum Antonium magnum virum, & ingenii nobilis quæ alia res perdidit, & in externos mores, ac non Romana vitia trajecit quam ebrietas? nec minor vino Cleopatræ amor.* Legendum putat Lipsius, *nec minor* vini,

vini, hæc illum res hostem reipublicæ, hæc hostibus suis imparem reddidit, hæc crudelem fecit.

Unio eadem gemma, quæ aliis *margarita*, quæ in conchis generatur, timensque piscantium insidias inter saxa se occultat, ne capiatur, aut inter canes marinos delitescit, *certus est natantibus dux conchis, qua capta, quæ evaserint, redeunt, ut capiantur.* Jul. Solin. polyhist. cap. 56. *Matutinus ros candidas facit, hoc est meliores, vespertinus aër obscuras, deterioresque.* Isidor. l. 16. cap. 10. *Est enim illa nascendi lex, ut concha densius oscitando, ex lunari aspergine, coitum humoris cupiant, exindeque gravidæ edant margaritas, quas uniones appellant, quia nunquam nisi una est in una concha.* Ammian. l. 23. in fine. Servius Honoratus ad l. 1. Æneid. v. 657. *Multi separant gemmam, & margaritam, ut Cicero, nullam gemmam aut margaritam, & gemmas volunt dici diversi coloris, margaritas vero albas, vel gemmas integras, margaritas pertusas.* Recte ergo Ulpian. I.C. *margaritas nec lapillorum nomine, nec gemmarum contineri constat. l. 19. ff. de auro & argento leg.* hoc unioni proprium esse volunt, ut quo magis à sole occultatur, & radiis ardentibus, eo pulchrior evadat. Athen. l. 3. dipnosophist. cap. 8.

Varius usus: nam aut *templa statuæque deûm ornabantur eo*, M. Tull. Actione 1. in C. Verrem, aut porticus publicæ. Unde P. Victor in 8. reg. ponit *porticum margaritariam*, hoc est, margaritis affixis splendidam, decoratamque: aut mulierum colla, brachia, aures vestesque insignibant, comprehenduntur que nomine *mundi muliebris*. Artemidor. Oneirocrit. l. 2. c. 5. Denique principum virorum equos, arma, ephippiaque, quod alibi fuse dicam. nunc addatur locus M. Varronis apud Nonium. *principum ephippia & phaleræ margaritis radiabant.* Atque hic legitimus usus: at vero *Heliogabalus habuit in calceamentis margaritas, & quidem sculptas, quod omnibus risum movit quasi possent nobilium artificum opera in pedibus cerni.* Æl. Lamprid. in eo. at *C. Caligula exemplo Cleopatræ, pretiosissimas margaritas aceto liquefactas absorpsit.* C. Sueton. in eo cap. 37. qui ritus frequens nepotibus. Q. Horat. l. 2. sat. 3.

Filius Æsopi detractam ex aure Metellæ,
Scilicet ut decies solidum exsorberet, aceto
Diluit insignem bacam.

Usus Romæ ignotus ante Syllam, qui primus in urbem invexit, tanto omnium ordinum studio receptus, ut *Cæsar dictator ritum sustulerit margaritas gestandi, & lata lege coërcuerit.* Sueton. cap. 43. Nascuntur non in Æthiopia modo, India, rubroque mari, sed etiam in Britannico æstuario. D. Auson. in Mosella:

Tota Caledoniis talis pictura Britannis,
Cum virides algas, & rubra corallia nudat
Æstus, & albentes concharum germina bacas.

Sic enim recte legendum puto, non ut antea *concharum germina baccas*, *bacca* enim arboribus proprie congruunt, bacæ de gemmis dicuntur. corrupti in hac voce, & alii scriptores, quod eruditissimus Levinus Torrentius indicavit. vide ab illo citatos. & adde apud Hadrianum Junium lib. 6. Animadvers. cap. 15. C. Petronium. *quo Margarita cara, tribaca, Indica.* Claudiani locum unum in paneg. de 4. Honorii consul.

Et variis spirat Nereia baca figuris.

Et alterum in paneg. de 6. Hon. consul.

Substringitque comam gemmis, & colla monili
Circuit & bacis onerat candentibus aures.

PARALIPOMENA.

De Minervæ Chalcidicæ Æde.

Cum diis devictarum gentium, nomina etiam, non solum cultus recipere solebant Romani, unde & Minervæ Chalcidicæ templum in hac 9. reg. collocat Onuphrius, & ante illum P. Victor, ad similitudinem ejus quod Spartæ erat, quod *Chalciœcum* vocant. Meminere scriptores Latini Græcique. T. Liv. 5. Decad. lib. 5. *Ætoli circa Chalciœcon (Minervæ est templum æreum) congregati cæduntur.* Pausan. Lacon. ἐνταῦθα Ἀθηνᾶς ἱερὸν πεποίηται, πολιούχου καλουμένης, καὶ χαλκιοίκου τῆς αὐτῆς. *Hic Minervæ templum factum est, quæ Poliuchus, & Chalciœcus eadem appellatur.* Non ergo hoc nominis ipsi deæ Minervæ, sed templo competebat: licet certum sit frequentius deæ solere attribui. Suidas locuples est testis: χαλκίοικος ἡ Ἀθηνᾶ ἐν Σπάρτῃ, ἢ, ὅτι χαλκοῦν οἶκον εἶχεν, ἢ διὰ τὸ τοὺς χαλκιδεῖς τοὺς ἐξ Εὐβοίας φυγάδας αὐτὸν κτίσαι. *Chalciœcus Minerva Spartæ, vel quod domum æream habebat, vel quod Chalcidenses, qui sunt ex Eubœa, exules, id templum condiderunt.* Et ex eodem multisque aliis auctoribus Cælius Rhodiginus Antiquar. lect. l. 19. cap. 8. ergo à structura ærea, vel simulachro Jovis æreo, omnium, quorum in vetustate mentio, antiquissimo, sic fanum appellatum, vel à Chalcidensibus conditoribus, imposito Chalcidicæ nomine. Virgil. l. 6. Æneid.

Chalcidicaque levis tandem superastitit arce.

Vel forte Minervæ id cognomenti impositum, quod bellorum illa haberetur præses, in quibus armorum æreorum frequens usus; ferreorum, nullus, quod viri docti observarunt, ex Homero & C. Plinio, certe apud Homerum ducum clypei, aut aurei, aut ærei, ferrei nusquam, Iliad. l. 6. v. 235.

Ὃς πρὸς Τυδείδην Διομήδεα τεύχε' ἄμειβε
Χρύσεα χαλκείων ἑκατόμβοι ἐννεαβοίων.

Qui cum Tydide Diomede arma permutavit, aurea æreis, centum bobus valentia, cum iis quæ novem bobus æstimabantur. Hastæ etiam, non modo clypei ex ære eidem describuntur pene ubique l. 3. Iliad. in principio in apparatu monomachiæ Paridis;

Παρδαλέην ὤμοισιν ἔχων, καὶ καμπύλα τόξα,
Καὶ ξίφος, αὐτὰρ ὁ δοῦρε δύω κεκορυθμένα χαλκῷ
Πάλλων.

Pellem pardi humeris habens, & curvos arcus, & ensem, sed hic hastilia duo acuminata ære vibrans. Plutarch. in parallel. Rom. & Græc. cap. 11. φωραθέντος δὲ τούτου Ἀγησίλαος ὁ πατὴρ μέχρι τοῦ ναοῦ τῆς χαλκιοίκου συνεδίωξεν Ἀθηνᾶς, καὶ τὰς θύρας τοῦ τεμένους πλίνθῳ φράξας, λιμῷ ἀπέκλεισεν. ἡ δὲ μήτηρ καὶ ἄταφον ἔρριψεν. *Deprehensum autem Agesilaus pater usque ad templum Minervæ Chalciœci cum aliis persecutus est, obthuratisque fani foribus latere coacto, fame necavit, ejus autem mater etiam sepulturæ honore seu intumulatum projecit.* Æmil. Prob. sive Cornel. Nepos in Pausaniæ vita. *Itaque paucis ante gradibus, quam qui sequebantur, in ædem Minervæ, quæ Chalciœcus dicitur, confugit: hinc ne exire posset, statim Ephori valvas ejus ædis obstruxerunt, tectumque sunt demoliti, quo facilius sub dio interiret.* Ut mirum mihi videatur, cur nonnulli eruditionis & famæ nomine subvecti, insignesque viri, non *Minervam*, sed *Junonem* hoc epitheti habuisse contendant. Adeoque interpres Gallicus Plutarchi lapsus turpiter, dum in vita Lycurgi χαλκίοικον, *templum Junonis Chalciœci* exponit; deceptus, ut puto, ambiguitate scriptorum, qui deam non nominanr, sed cognomentum tantum exprimunt. Idem Plutarchus in Ægide & Cleomene. Polyænus stratag. lib. 4. δι' ἃ δὴ συλλαλήσαντες τισὶ τῶν νέων ἐκήρυττον εἰς τὸ τῆς χαλκιοίκου τέμενος μετὰ τῶν ὅπλων εἶναι τοὺς ἐν ἡλικίᾳ. *Propter quas causas, cum quibusdam juvenibus collocuti, proclamari per præconem jusserunt, ut omnes ætate corroborata in templum Chalciœci concurrerent.* Thucydides belli Peloponnes. l. 1. pag. 89. πρὸς τὸ ἱερὸν τῆς χαλκιοίκου χωρῆσαι δρόμῳ, καὶ προκαταφυγεῖν. *In templum Chalciœci se proripuisse, cursuque cæteros prævenisse.* Ælian. var. histor. l. 9. cap. 41. ἐπεὶ δὲ ἦν πρὸς τῇ χαλκιοίκῳ, καὶ διεπάλαιε τῷ λιμῷ, καὶ ἔμελλεν ἀποθνήσκειν ἀνθρώπων ἀλγεινότατα. *Cum vero jam esset in Chalciœco, & cum fame luctaretur, jamque calamitosissimam omnium mortem cerneret.*

Eadem hæc Minerva quæ *Chalciœcus* dicta, & *Chalciotis* vocari solebat, notat Philip. Beroald. in l. 10. L. Apuleii de Asino. Pausaniæ prius citato *poliuchos* audit, quod nempe in arce edita fanum istud conspiceretur, veluti urbis præses aut tutela; talis enim erat Pallas. Q. Catullus ep. 1.

Qualecunque quod est, patrona virgo,
Uno plus maneat perenne sæclo.

In quo versu mira diversitas. Nam vetus editio præfert:

Qualecunque quidem, ora per virorum.

Josephus Scaliger censuit legendum:

Qualecunque, quod ô patrima virgo.

Sed nostram lectionem ex MS. codice asseruit Achilles Statius

Nea-

Neapolitanus, & habet ipsum Catullum fautorem, qui *Palladem arcium* sive *urbium præsidem* describit Epigr. 64. in nuptiis Pelei & Thetidos:

Diva quibus retinens in summis urbibus arces
Ipsa levi fecit volitantem flamine currum.

Ex illa consuetudine dii locorum & maxime urbium præsules πολιοῦχοι θεοὶ vocabantur, ac si *tutelares* dicas. Jul. Poll. l. 1. cap. 1. num. 23. Quo respicit C. Suetonius in Vitellio cap. 13. *Hanc quoque* (cœnam) *exuperavit ipse dedicatione patinæ, quam ob immensam magnitudinem, clypeum Minervæ, Αἰγίδα πολιοῦχου, dictitabat.* Vide Suidam in voce πολιοῦχοι. Quod epitheti tributum Minervæ. Aristophan. in Equitibus:

ὦ πολιοῦχε Παλλάς, ὦ
τῆς ἱερωτάτης ἁπα-
σῶν, πολέμῳ τε καὶ ποιη-
ταῖς, δυνάμει θ' ὑπερφερού-
σης μεδέουσα χώρας.

Vertit Nicodemus Frischlinus:

Casta Minerva, quæ omnium [melius, *custos Minerva*]
Hanc celeberrimam urbium
Marte poëticaque habes,
Et valida potentia
Huic dominaris oræ.

Apollon. Rhodius Argonautic. l. 1. apud Gyraldum Ferrariensem de diis gentilibus Syntagm. 11. pagin. 294.

At Chalcidicæ Minervæ fanum non in monte aliquo, sed in plano, constat ex situ nonæ hujus regionis, & meminit Dio Cocceian. l. 51. in narratione de Augusto. ἐπεὶ δὲ ταῦτα διετέλεσε, τό τε Ἀθήναιον, καὶ τὸ Χαλκιδικὸν ὠνομασμένον, καὶ τὸ βουλευτήριον, τὸ Ἰουλίειον, τὸ ἐπὶ τῇ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ τιμῇ γενόμενον, καθιέρωσεν. *Deinde Minervæ templum, quod Chalcidicum vocatur, tum curiam Juliam in honorem patris sui factam dedicavit.*

PARALIPOMENA.

De Syllæ Felicis sepulchro.

Syllam phthiriasi obiisse notum, & ob id *in gente Cornelia primum crematum liquido patet*, ex Plinio, Appiano, & aliis. De loco sepulchri altum inter scriptores silentium, nisi quod Onuphrius in nona regione collocat. Sepulchro, ut apparet, secundum illius ævi ritum, insculptum eloquium *Felicis*, quod vivus adeo cupide fuerat amplexus. Q. Flor. Tertull. Apolog. contra gentes cap. 11. *Quis ex illis diis vestris gravior & sapientior Catone, justior & militarior Scipione, quis sublimior Pompeio, felicior Sylla, copiosior Crasso, eloquentior Tullio?* Valer. Maximus l. 6. cap. 9. tit. ult. *Turpem adolescentulum, & virum dicerem fortem* (L. Syllam) *nisi ipse se felicem appellari maluisset.* Jul. Sol. polyhist. cap. 7. *Qui attingat ad titulum felicitatis, necdum repertus est, & qui felix censeri jure debuerit, namque Cornelius Sylla dictus potius est, quam fuerit felix.* C. Plin. l. 7. cap. 43. *Unus hominum ad hoc ævi, felicis sibi cognomen asseruit L. Sylla, civili namque sanguine, ac patriæ oppugnatione adoptatus.* Jul. Firmic. Maternus l. 1. Matheseos cap. 3. *Decreto amplissimi senatus, & populi nomine prospera & perpetuæ felicitatis ornatur.* C. Sueton. in Tiberio cap. 59.

Aspice felicem sibi, non tibi, Romule Syllam,
Et Marium, si vis, aspice, sed reducem.

Istud vero cognominis sibi ab aliis delatum, cum ipse fortunæ filius dici voluerit. Plutarch. l. de fort. Romanor.

REGIO DECIMA, PALATIUM.

Mons Palatinus, alias, Romulius.
Via nova.
Prata Bacchi, ubi fuerunt ædes Vitruvii Fundani.
Clivus Victoriæ.

Vici VII.

Vicus Padi.
Vicus Curiarum.
Vicus Fortunæ respicientis.
Vicus Salutaris.
Vicus Apollinis.
Vicus Hujusque Diei.
Vicus Fortunæ reducis.
Vicomagistri XXIIX.
Curatores II.
Denunciatores II.
Roma Quadrata.
Sedes Imperii Romani.
Velia.
Summa Velia.
Ad capita Bubula.
Sicilia in Palatio.
Ad Mammam, hoc est, diætæ Mammeæ.
Lucus Larum.

Templa X.

Templum Jovis Statoris.
Templum Fidei.
Templum Apollinis Palatini, dedicatum ab Augusto, ubi lychnuchi pendebant, instar arboris mala ferentis: cum porticu & area, in quo erant simulachra Dei Apollinis, opus Scopæ; Dianæ, opus Timothei, & Signa quatuor boum æneorum à Myrione facta.
Templum Lunæ in Palatio.
Templum Jovis, alias, Solis Alagabali.
Templum Augusti.
Templum Quirini prope Lupercal, ubi erat signum lupæ, præbentis duobus pueris, Romulo & Remo, mammas.
Templum Jovis propugnatoris.
Templum Matris Deûm, & alias, Magnæ matris Ideæ, cum simulachro ejus ex Pessinunte devecto.
Templum Febris in Palatio cum ara.

Ædes IX.

Ædes Consi.
Ædes Deæ Viriplacæ in Palatio.
Ædes Fortunæ Vicinæ.
Ædes Rhamnusiæ.
Ædes Jovis Victoris.
Ædes Dijovis.
Ædes Orci.
Ædes Vestæ.
Ædes Victoriæ.

Ædiculæ VII.

Porticus Templi Apollinis cum statua M. Varronis.
Area Templi Apollinis Palatini.
Sacellum Larum in Velia.
Sacellum Volupiæ.
Delubrum Junonis Sospitæ.
Delubrum Palatii.
Delubrum Minervæ.

Delu-

Delubrum Latonæ.
Pentapylon Jovis Arbitratoris.
Auguratorium.
Jovis Cœnatio.
Curia Saliorum.
Sacrarium Saliorum Palatinorum.
Lupercal in Theatro.
Casa Romuli.
Tugurium Faustuli.
Ara Febris.
Ara Palatina.
Colossus Jovis Opt. Max. altus pedes CCL.
Fortuna respiciens.
Victoria Germaniciana.
Colossus Apollinis Tuscanici L. pedum in Bibliotheca Palatina.
Statua aurea Britannici Cæsaris.
Theatrum Statilii Tauri in Palatio.
Curiæ veteres IV. id est,
Foriensis.
Rapta.
Vellensis, &
Velitia.
Balineæ Palatinæ.
Balineæ privatæ XV.
Arcus Octavii patris Augusti, cum signis Apollinis & Dianæ, ex uno lapide, opus Fidiæ, quadriga & curru.
Bibliothecæ Palatinæ duæ, videlicet Latina Apollinis, in qua erat statua Numeriani Imp.
Bibliotheca domus Tiberianæ.
Septizonium Severi Imperatoris.
Sepulchrum Cinciorum.
Pistrina XII.
Horrea XVI.
Domus CXXIX.

In his:

Domus Tullii Hostilii Regis.
Anci Marcii Regis.
Servii Tullii Regis.
Poplicolæ in Velia.
L. Crassi Oratoris.
L. Hortensii Oratoris.
L. Sergii Catilinæ.
M. Æmilii Scauri.
C. Cæsaris Dictatoris.
L. Annæi Senecæ.
M. Valerii Flacci.
D. Catuli.
M. Ciceronis.
Domus Augustana.
Domus Tiberiana cum Bibliotheca.
Domus Dionysii.
Domus Cejoniorum.
Insulæ CIƆIƆC. id est, 1600.
Regio continet in ambitu pedes CCIƆƆ ∞ IƆC. id est, 11600.

PARALIPOMENA.

Ad Regionem decimam.

DE LYCHNUCHIS APOLLINIS PALATINI.

De Apollinis Palatini templo, ac Bibliotheca dicam lib. 2. cap. 7. hic tantum de lychnis seu lychnuchis paulo altius repetendum. lumina ergo veterum, non faces, funalia, candelæ, sed *lychni*, quos generali nomine *lumen* interpretatur Isidor. l. 17. cap. 8. describit D. Ausonius Eidyll. 2. in Cupidine cruci *affixo*, & testam vult fuisse, quod idem valet, ac si lucernam dicas.

Fert fumida testæ
Lumina Sestiaca præceps de turre puella.

Jul. Pollux lib. 7. Onomast. cap. 33. num. 7. λυχνοποιὸς, λυχνοπώλης, λυχνοῦχος. *Lychnorum confector, lychnorum venditor, lychnuchus.* Heliodor. Æthiopic. lib. 7. μόνον δὲ τὸν θάλαμον λύχνου καταυγάζοντος. *Solum autem thalamum lychno illustrante.* Arrian. dissertat. Epicteti libr. 1. cap. 19. ἔρχεται εἰς οἶκον, εὑρίσκει λύχνους ἁπτομένους, ἀναβαίνει εἰς τὸ καπιτώλιον, ἐπιθύει. *Domum venit, collucent omnia lychnis, ascenditur in Capitolium, sacrificatur.* Videtur respexisse ad locum C. Suetonii in Julio cap. 37. *ascenditque Capitolium ad lumina quadraginta elephantis dextra atque sinistra lychnuchos gestantibus.* non Romanum hunc tantum fuisse morem, sed & Græcum indicio est authoritas Euripidis in Ino.

Κοίλοις ἐν ἄντροις ἄλυχνος ὥσπερ θὴρ μόνος.
Cavis in antris sine lychno tanquam fera solitaris.

Luctatius Placidius Grammaticus: *privatorum usibus* videtur *lucernas* attribuere, *principum lychnos*, ad v. 521. l. 1. Thebaidos Statianæ:

Ast alii tenebras, & opacam vincere noctem
Aggressi, tendunt auratis vincula lychnis.

Aristophanes in Acharnensibus meminit act. 4. scen. 2.

Κρατὴρ κακῶν, τρίπτὴρ δικῶν,
Φαίνειν ὑπευθύνους λυχνοῦχος, καὶ κύλιξ
Τὰ πράγματ' ἐγκυκᾶσθαι.

Vertit Nicodem. Frischlinus:

Erit malorum plurium
Crater, trapetum litium,
Fax (lucerna) in reis quadruplandis, & calix in hac
Republica obruenda.

Priscianus Cæsariensis in versione periegeseos Dionysii Afri;

Et flammæ similis splendenti lumine lychnis.

Idem in eodem carmine ad finem:

Hic lychnis lucem simulat splendore lucernæ.

D. Paulin. Episcopus Nolæ D. Felicis Natali 6.

Ast alii pictis accendunt lumina ceris,
Multiforesque cavis lychnos laquearibus aptant,
Ut vibrent tremulas funalia pendula flammas.

Recte *pendula funalia*, Statius paulo ante, *tendere vincula* dixit. Virgil. l. 1. Æneid. v. 729. in convivio illo Didûs:

Fit strepitus tectis, vocemque per ampla volutant
Atria, dependent lychni laquearibus aureis.

T. Lucret. de Rer. Nat. lib. 5.

Quinetiam nocturna tibi terrestria quæ sunt
Lumina, pendentes lychni, claræque coruscis
Fulguribus, pingues multa caligine tædæ.

En clare, *tædæ* apud Lucretium, *cereæ candelæ* apud Divum Paulinum, discretæ à *lychnis* seu *lucernis*, in quibus nec cera, nec pix, nec sebum, sed oleum. C. Plinii extat apud Servium locus ad lib. 1. Georgic v. 390. & ipse Virgilius:

Nec nocturna quidem carpentes pensa puellæ
Nescivere hyemem, testa cum ardente viderent
Scintillare oleum.

M. Martial. lib. 4. epigr. 90.

Dum parvus lychnus modicum consumat olivi.

E testa illa, aut *are*. Artemidor. Oneiroc. libr. 2. cap. 9. Et est æreus lychnus visendus apud Clariss. virum nostrique sæculi lumen, P. Petanium, in supremo senatu Consiliarium. Porro lychnos non extinguebant, sed eos sinebant languescere. Petronius Arbiter in Satyrico pag. 16. *Lucernæ quoque humore defectæ, tenue & extremum lumen spargebant*. Elegans est Gallieni Aug. Epithalamium, quod adscribam propter venustatem:

Ite, agite, ô juvenes pariter sudate medullis
Omnibus inter vos, non murmura vestra columbæ,
Brachia non hederæ, non vincant oscula conchæ,
Ludite, sed vigiles nolite extinguere lychnos,
Omnia nocte vident, nil cras meminere lucernæ.

Allusit, ut puto ad posteriorem versum Philodemus vetus poëta, in Anthologia lib. 7. epigr. 89.

Νὺξ ἱερὴ, καὶ λύχνε, συνίστορας οὔ τινας ἄλλους
Ὅρκοις, ἀλλ' ὑμέας εἱλόμεθ' ἀμφότεροι.
Χὼ μὲν ἐμὲ στέρξειν, κεῖνον δ' ἐγὼ οὔποτε λείψειν,
Ὠμόσαμεν· κοινὴν δ' εἴχετε μαρτυρίην.
Νῦν δ' ὁ μὲν ὅρκια φησὶν ἐν ὕδατι κεῖνα φέρεσθαι.
Λύχνε σὺ δ' ἐν κόλποις αὐτὸν ὁρᾷς ἑτέρων.

Nox sacra, & lychne, conscios nullos alios juramentis, sed vos appetimus ambo. Et hic quidem se me amaturum, illum vero me nunquam relicturum juravimus: commune habete testimonium. jam vero ille quidem juramenta dicit in aquam illa ferenda, lychne tu vero in sinibus ipsum vides aliorum. Indicavit & M. Martialis l. 11. epigr. 105. ad uxorem:

Tu tenebris gaudes, me ludere teste lucerna,
Et juvat admissa rumpere luce latus.

Horat. lib. 3. od. 21. lucernas tota nocte arsisse vult, amoribusque adhibitas:

Te Liber, &, si læta aderit, Venus,
Segnesque nodum solvere Gratiæ;
Vivæque producent lucernæ,
Dum rediens fugat astra Phœbus.

Sext. Propert. lib. 2. eleg. 15.

Quam multa apposita narramus verba lucerna;
Quantaque sublato lumine rixa fuit.

Et lib. 3. eleg. 7.

Dulcis ad extremas fuerat mihi rixa lucernas.

De vario ritu lucernas accendendi festis diebus, coronandi, ante ostia sua statuendi, observatum abunde à Criticis, & dicam alibi. Istud certe à nullo animadversum, quod sciam, *Ignem Imperatoribus prælatum in lucernis.* Et quidem de ignis usu apud Romanos ex Herodiano, apud Persas ex Xenophonte, docuit Just. Lipsius ad Tacitum suum lib. 1. Annal. At de lucerna locus est insignis apud Corrippum Africanum, de Justino principe in ludos Circenses prodeunte, lib. 2. Num. 8.

——— *Prænuntius ante*
Signa dedit Cursor posita de more lucerna.

Signum ergo illud erat Cæsarem adventare, quoties Cursores lucernas prætulissent, quas in Circo ponebant, veluti sacræ & non violandæ majestatis indicium, sequitur enim apud eundem Poëtam.

Exoritur lætum jucunda per agmina murmur;
Intentos oculos ad sedem vulgus herilem
Extulit assurgens, quoniam plebs læta videre
Felicem dominum summo cupiebat amore.

REGIO XI. CIRCUS MAXIMUS.

Vici VIII.

Vicus Consivius, aliàs Consinius.
Vicus Proserpinæ.
Vicus Cereris.
Vicus Argæi.
Vicus Piscarius.
Vicus Parcarum.
Vicus Veneris.
Vicus Sanctus.
Vicus Antiquus Publicii ad portam Trigeminam.
Vicomagistri XXXII.
Curatores II.
Denunciatores II.
Porta Trigemina.
Salinæ ad portam Trigeminam.
Velabrum majus in foro Olitorio.
Velabrum minus.
Argiletum.
Lucus Semelis minor.
Lucus Saturni.
Templum Mercurii.
Templum Castoris.
Templum Herculis Victoris in foro Boario.
Templum Jani ad forum Olitorium.

Ædes XXII.

Ædes Summani, aliàs, Ditis patris.
Ædes Cereris vetus.
Ædes Proserpinæ.
Ædes Veneris, opus Fabii Gurgitis.
Ædes Portumni ad pontem Sublicium, alias Aimilium.
Ædes Herculis Olivarii ad portam Trigeminam.
Ædes Cereris.
Ædes Pompeii, in qua erat Herculis signum, à Myrone factum.
Ædes Portumni vetus.
Ædes Murciæ, aliàs Veneris Myrteæ.
Ædes Consi subterranea, alias, Neptuni equestris.
Ædes Pietatis in foro Olitorio.
Ædes Junonis Matutæ in foro Olitorio.
Ædes Junonis.
Ædes Pudicitiæ patriciæ.
Ædes Pudicitiæ plebejæ in vico longo.
Ædes Fortunæ virilis ad Tiberim, in qua erat statua lignea Ser. Tullii Regis.
Ædes Spei in foro Olitorio.
Ædes Apollinis Medici.
Ædes Liberi Liberæque.
Ædes Solis.
Ædes Floræ.

Ædiculæ VIII.

Ædicula Veneris.
Ædicula Junonis.
Ædicula....
Ædicula Juventutis in circo.
Ædicula Solis in circo.
Ædicula Proserpinæ.
Ædicula Cereris.
Ædicula Parcarum.
Area Sancta.
Area Apollinis.
Sacrarium Saturni cum luco.

Sacellum Jovis Conservatoris.
Sacrarium Numæ.
Ara maxima, alias, magna Herculis.
Ara Consi.
Ara Jovis Inventoris.
Ara Accæ Laurentiæ in Velabro.
Apollo Cœlispex.
Hercules Triumphalis.
Signa Dearum Setiæ, aliàs, Segestæ.
Metiæ ac Tutilinæ in circo maximo.
Circus Maximus, qui capit loca CCIↃↃ IↃↃCCCC I ↃↃↃↃ. id est, 485000. in quo erant obelisci duo magni, quorum major est pedum CXXXII. minor pedum LXXXIIXS.
Circus Intimus.
Forum Olitorium.
Basilica Caji & Lucii Cæsarum.
Campus Trigeminorum.
Tabernæ bibliopolarum Argiletanæ.
Emissarium cloacæ maximæ in Tiberim.
Balineæ privatæ XV.
Lacus sine nomine XV.
Fornix Sertinii in circo maximo cum signis auratis.
Columna Lactaria in foro Olitorio, ad quam infantes lacte alendos deferebant.
Lupanaria.
Horrea XVI.
Pistrina XII.
Domus CXXCIX. id est, 189.
Insulæ ∞ IↃC. id est, 1600.
Regio in ambitu continet pedes CCIↃↃ ∞ IↃC. id est, 11600.

PARALIPOMENA.

Ad Regionem undecimam.

DE ARGILETO.

Euander Argum quendam suscepit hospitio, qui cum de ejus cogitaret interitu, ipse ut regnaret, Euandro hoc non sciente, socii intellexerunt, & Argum necarunt, cui Euander & sepulchrum fecit, & locum sacravit, non quod ille merebatur, sed hospitalitatis causa, ergo *Argiletum ab Argo illic sacrato, & sepulto. Alii Argum occisum dicunt ab ipso Euandro, auxiliante sibi Hercule, quod is ex hospite factus esset inimicus. Alii Danaën cum duobus filiis Argo & Argeo, quos de Fineo habuit, venisse in Italiam, & locum ubi nunc Roma est tenuisse, ibique Argum Aboriginum insidiis interfectum loco nomen dedisse. Alii Argiletanam portam appellari, quod eam Cassius Argilus sive fecerit, sive refecerit, quod ibi Cassius, post Argilus bello Punico primo sit interfectus ob turbulentam & seditiosam naturam. Alii quod Argilus senator post Cannense prælium suaserit à Pœnis pacem postulari, ideo in senatu carptum, domumque ejus dirutam, & locum Argiletum appellatum.* Hæc ad verbum Servius Danielis, apud quem & plures vide rationes ad illud. lib. 8. Æneid.

Nec non & sacri monstrat nemus Argileti,
Testaturque locum, & letum docet hospitis Argi.

M. Terent. Varro l. 4. de Ling. Lat. *Argiletum sunt qui scripserunt ab Argo, seu quod is huc venit, ibique sepultus sit: alii ab argilla, quod ibi id genus terræ.* Est autem in principio vici Thusci sub Cæliolo inter Circum Maximum & Aventinum, ubi letum Argi simul & sepulchrum est, atque hic superior Argiletus vocatur. Imus autem est, ubi Janus quadrifrons, qui & Vertumnus, in fine vici Thusci ad radices Capitolii, in foro boario. Q. Fabius Pictor l. 1. in fine de Aureo sæculo & orig. urb. Rom. *Terminumque ab altero latere habet Marcelli theatrum.* Bartholom. Marlian. Topograph. l. 4. cap. 9. Tabernæ hic meritoriæ. M. Martial. l. 1. epigr. 119.

Argi nempe soles subire letum:
Contra Cæsaris est forum taberna,
Scriptis postibus hinc & inde totis.

Et præsertim bibliopolarum. Onuphrius in fine pene hujus regionis, *Tabernæ bibliopolarum Argiletanæ.* Martial. l. 1. epigr. 4.

Argiletanas mavis habitare tabernas,
Cum tibi parve liber scrinia nostra vacet.

Aut sutorum; Idem lib. 2. epigr. 17.

Argique letum multus obsidet sutor.

REGIO XII. PISCINA PUBLICA.

Vici XII.

Vicus Veneris almæ.
Vicus Piscinæ publicæ.
Vicus Dianæ.
Vicus Cejos.
Vicus Triari.
Vicus Signi salientis.
Vicus Laci tecti.
Vicus Fortunæ Mammosæ.
Vicus Colafiti pastoris.
Vicus portæ Rudusculanæ.
Vicus portæ Næviæ.
Vicus Victoris.
Vicomagistri XLIIX.
Curatores II.
Denunciatores II.
Cohortes vigilum III.
Caput viæ novæ.
Fons Lollianus.
Ædes Bonæ deæ Subsaxanæ.
Ædes Isidis.

Ædiculæ XII.

Ædicula Veneris almæ.
Ædicula Dianæ.
Ædicula Fortunæ Mammosæ.

Area Radicaria.
Ara Lavernæ.
Fortuna Mammosa.
Isis Athenodora.
Signum Delphini.
Campus Lanatarius.
Horti Asiniani.
Thermæ Antoninianæ.
Balineæ privatæ LXIIX.
Lacus LXXX.
Septizonium vetus.
Horrea XXIIX.
Pistrina XXV.
Domus CXXIIX.

In his:

Domus VII. Parthorum.
L. Fabii Cilonis.
L. Cornificii.
Privata Hadriani Imperatoris.
Insulæ ∞ ∞ CDXXCVI. id est, 2486.
Regio in ambitu continet pedes CCIƆƆ ∞ ∞, id est, 12000.

REGIO DECIMATERTIA, AVENTINUS.

Mons Aventinus.
Clivus Publicii.

Vici XVII.

Vicus Fidii.
Vicus Frumentarius.
Vicus Trium viarum.
Vicus Cæseti.
Vicus Valerii.
Vicus Laci Miliari.
Vicus Fortunæ.
Vicus Capitis Canteri.
Vicus Trium alitum.
Vicus Novus.
Vicus Loreti minoris.
Vicus Armilustri.
Vicus Columnæ ligneæ.
Vicus Materiarius.
Vicus Mundiciei.
Vicus Loreti majoris, ubi erat Vortumnus.
Vicus Fortunæ dubiæ.
Vicomagistri LXIIX.
Curatores II.
Denunciatores II.
Clivus Publicus.
Caput Armilustri.
Doliolum.
Remuria.
Scalæ Gemoniæ.
Lauretum.
Mappa aurea.
Spelunca Caci.
Platanon.
Lucus Lunæ in Aventino.
Lucus Laurentinus.
Lucus Platanorum.
Lucus Loreti majoris.
Lucus Loreti minoris.
Lucus Hylernæ.

Templa VI.

Templum Lunæ in Aventino magnum.
Templum commune Dianæ.
Templum Bonæ deæ in Aventino.
Templum Libertatis.
Templum Junonis Reginæ, DD. à Camillo captis Vejis.
Templum Isidis.

Ædes VIII.

Ædes Consi.
Ædes divi Tati.
Ædes Minervæ, aliàs, Palladis in Aventino.
Ædes Silvani.
Ædes Mercurii.
Ædes Herculis & Silvani.
Ædes Matutæ cum æreis columnis & atrio.
Ædes Victoriæ in Aventino.

Ædiculæ XVII.

Ædicula Fidii, aliàs, Fidei.
Ædicula Fortunæ dubiæ.
Ædicula Hylernæ.
Ædicula deæ Tutilinæ.
Porticus Aimilia.
Porticus Fabaria, aliàs, Faberii.
Atrium Libertatis in Aventino.
Atrium Matutæ.
Sepulchrum divi Tatii.
Area Publica.
Area Pinaria.
Ara Jovis Elicii.
Vortumnus, aliàs, ædes Vortumni.
Fortuna Horreorum Galbianorum.
Statua Minuci Augurini præfecti Annonæ.
Odeum.
Naumachia.
Forum pistorium.
Campus Pecuarius, aliàs, Pascuarius.
Schola Cassii.
Thermæ Varianæ.
Thermæ privatæ Trajani.
Balineæ privatæ LXXIV.
Lacus LXXIIX.
Fons Silvani.
Emporium extra portam Trigeminam.
Sepulchrum C. Sestii VII. viri Epulonum.
Columna P. Mancini præfecti annonæ.
Horrea XXXVI.

In his:

Aniceti.
Varguntei.
Galbiana.
Horrea Domitiani Augusti.
Pistrina XXX.
Domus CIV.

In his:

Domus Ulpiorum, aliàs, privata Trajani.
Domus Vitellii Imperatoris.
Ennii Poëtæ.
Faberii scribæ.
L. Licinii Suræ III. Cos.
Insulæ ∞ ∞ CDXXCIIX. id est, 2488.
Regio continet in ambitu pedes CCIƆƆ IƆC ∞ CCC. id est, 16300.

PARA-

PARALIPOMENA.

Ad Regionem decimamtertiam.

DE MAPPA AUREA.

Vicum *mappæ aureæ* ponunt in hac regione topographi, Onuphrius Panvinius & P. Victor; sed neuter nominis impositi rationem explicat, fortean à commissionibus Circensibus tractum nomen, quæ *mappa extensa* indicebantur, voce Punica ad id significandum in civitatem Latinam transmissa. M. Quintilian. lib. 1. cap. 5. Sed omnia ab eruditis hactenus discussa observataque sunt, ideo & obvia. Adrian. Turneb. lib. 18. cap. 33. Sed nemo melius expresserit Justiniano Aug. de Consulibus Constitut. 105. *Ac primus quidem illi* (Consuli) *in publicum processus erit Calend. Januariis, qua die consulatum suscipiet, & hujus adquiret codicillos: ab illo secundum producet spectaculum equorum cursu certantium, quod sane mappam appellant, & tertium, venationem (ut nuncupant) theatricam, non bis, sed semel tantummodo exhibendam.* Originem ritus discere non est obscurum ex Georgio Cedreno histor. Compendio pag. 139. μαππάλιον τοῖς Ῥωμαίοις ἔδοξε καλεῖν ἐξ αἰτίας τοιαύτης. ἔθος ἦν τοῖς ὑπάτοις ἐπὶ τῶν θεάτρων εὐωχεῖσθαι, μετὰ δὲ τὸ παύσασθαι τῆς εὐωχίας τὸ ἐν χερσὶν ἐκμαγεῖον, ὃ καὶ μάππαν πατρίως καλοῦσιν, ἐξ οὗ καὶ μανδύλια ἔρριπτον, ὅπερ ὑποδεχόμενος ὁ λεγόμενος μαππάριος, τὸν ἀγῶνα παρεσκεύαζεν. *Mappulæ nomen Romanis tali de causa usurpatur. mos erat ut consules in theatro epularentur, ac postquam saturati convivio erant, mantile quod manibus tenebant, quod & mappa dicitur, projicerent, idque is, qui ab ea re mapparius dicitur, arripiens, certamen adornabat.* Hæc ille de inventione prima. auctorem fuisse Neronem principem liquet ex Aurelio Cassiodoro lib. 3. Epist. 51. *Mappa vero quæ signum dare videtur Circensibus, tali casu fluxit in morem, cum Nero prandium protenderet, & celeritatem, ut assolet, avidus spectandi populus flagitaret, ille mappam, qua tergendis manibus utebatur, jussit abjici per fenestram, ut libertatem daret certaminis postulandi, hinc tractum est, ut ostensa mappa, certa videatur esse promissio circensium futurorum.* Q. Flor. Tertullian. lib. adversus Valentinianos ad finem, allusit, *sed mappa, quod ajunt, missa est.* Idem lib. de spectaculis cap. 16. *dehinc ad signum anxii pendent, unius dementiæ una vox est, cognosce dementiam de vanitate. misit dicunt, & nunciant invicem quod simul ab omnibus visum est. Teneo testimonium cæcitatis, non vident missum quid sit, mappam putant, sed est diaboli ab alto præcipitati figura.* D. Jun. Juvenal. sat. 11. n. 191.

Interea Megalesiacæ spectacula mappæ,
Idæum solemne canunt.

Mittebatur hæc mappa, id est, ludi circenses, aut scenici indicebantur à Prætore. M. Martial. lib. 12. epigr. 29.

Prætor cretatam cum vellet mittere mappam,
Prætori mappam surripit Hermogenes.

Aut interdum à dictatore. T. Liv. 1. Decad. lib. 8. *prætore gravi morbo detento, dictator in Megalesiacis ludis mappam misit.* aut è libertis aliquis id muneris habebat. C. Sueton. in Nerone c. 22. *Universorum se oculis in circo maximo præbuit aliquo liberto mittente mappam unde magistratus solent.* & recte magistratus dixit, nam & Consuli quandoque ea provincia committebatur. Juvenal. sat. 10. n. 36.

Quid, si vidisset prætorem in curribus altis
Extantem, & medio sublimem in pulvere circi
In tunica Jovis.

Vetus Scholiastes, *mappam*, inquit, *mittentem in circo consulem describit poëta.* usus ejus non modo ad signandas circensium commissiones, populumque convocandum, verum etiam *ad feras irritandas*, & ad iram provocandas, quo ferocius congrederentur. L. Sen. lib. 3. de Ira cap. 30. *taurum color rubicundus excitat, ad umbram aspis exurgit, ursos leonesque mappa proritat.* quem locum sunt qui ad strepitum curulium agitationum trahant, sed magis apposite I. Lipsius de colore ipsius mappæ candicantis intelligit.

Reliqua quæ decimatertia hac, & decimaquarta regionibus describuntur, alibi exponentur suo loco commodius.

Interim quot fora Romæ fuerint, quæ nominum ratio, pete ex eruditissimo, & veræ senatoriæ dignitatis viro Andrea Tiraquello in Alexandr. Neapolit. lib. 2. cap. 12. genialium dierum.

De portarum numero, nominisque rationibus consule eundem ad lib. 4. c. 16.

De viis extra urbem stratis celebrioribus, earumque curatoribus. Idem lib. 3. c. 13.

REGIO DECIMAQUARTA, TRANS TIBERIM.

Janiculus Mons.
Vaticanus Mons.
Insula.
Navalia.

Vici XXIII.

Vicus Censori.
Vicus Gemini.
Vicus Rostratæ.
Vicus Longi Aquilæ.
Vicus Statuæ Siccianæ.
Vicus Quadrati.
Vicus Raciliani majoris.
Vicus Raciliani minoris.
Vicus Janiculensis.
Vicus Bruttianus.
Vicus Larum ruralium.
Vicus Statuæ Valerianæ.
Vicus Salutaris.
Vicus Paulli.
Vicus Sex. Lucei.
Vicus Simi Publici.
Vicus Patratilli.
Vicus Laci restituti.
Vicus Saufei.
Vicus Sergi.
Vicus Ploti.
Vicus Viberini.
Vicus Grajanarum.
Vicomagistri XCII.
Curatores II.
Denunciatores II.
Cohortes vigilum VII.
Caput Gorgonis.
Lucus Forinarum.
Lucus Publicus.
Lucus Vaticanus.
Templum Fortis Fortunæ.
Templum Apollinis in Vaticano.
Templum Fortunæ Liberæ.

Ædes sex.

Ædes Forinarum.
Ædes Isidis Naumachinæ.
Ædes Jovis.
Ædes Fauni.
Ædes Æsculapii.
Ædes Dianæ Suburbanæ.

Ædicula XXII.

Janus Septimianus.
Area Vaticana.
Area Septimiana.
Sacellum Deæ Maniæ.
Aræ XII. Jano dicatæ.
Ara Martis.
Statua Valeriana.
Statua Sicciana.
Statua Divi Julii in Insula.
Divæ Corniscæ.
Hercules cubans.
Hippodromus.
Circus Vaticanus, alias, Caji & Neronis, in quo obeliscus pedum LXXII. erat.
Circus Domitiæ in pratis.
Stadius publicus.
Obeliscus magnus in Insula.
Naumachiæ duæ.
Tribunal Aurelium.
Castra lecticariorum.
Castra vetera.
Campus Bruttianus.
Campus Codetanus.
Campus Vaticanus.
Horti Cæsaris.
Horti Domitiæ.
Horti Galbæ Imperatoris.
Horti Martialis.
Horti Getæ.
Albiona.
Prata Mucia.
Prata Quinctia.
Nosocomion, ubi ægroti curabantur in Insula.
Thermæ Septimianæ.
Thermæ hyemales Aureliani Imperatoris.
Balineum Ampelidis.
Balineum Priscilliani.
Balinea privata CXXXVI.
Lacus CXXC.
Sepulchrum Numæ Regis in Janiculo.
Sepulchrum St. Cæcilii Poëtæ.
Sepulchrum Hadriani Imperatoris.
Horrea XXII.
Pistrina XXXII.
Domus CL.

In his:

Domus Martialis.
Insulæ ∞ ∞ ∞ CDIX. id est, 3409.
Regio in ambitu continet pedes CCIↃↃ CCIↃↃ CCIↃↃ ∞ ∞ ∞ CDXXCIX. 33489.

AQUÆ VIGINTI IN URBE ERANT.

Aqua Appia.
Aqua Anio vetus.
Aqua Martia, alias Aufeia.
Aqua Tepula.
Aqua Julia.
Aqua Virgo.
Aqua Halsia, aliàs Halsietina, quæ & Augusta.
Aqua Claudia Albudina, Cærulea, Curtia, Augusta.
Anio novus.
Rivus Herculaneus.
Aqua Crabra.
Aqua Sabatina, vel Cimina, Aurelia, Septimiana trans Tiberim.
Aqua Trajana.
Aqua Alexandrina.
Aqua Damnata.
Aqua Annia.
Aqua Algentiana.
Aqua Severiana.
Aqua Antoniana.
Aqua Setina.
Procopius scribit, suo tempore fuisse in urbe aquæductus XIV.

QUONIAM QUO LOCO, VEL QUA URBIS REGIONE REPONERENTUR, NON LIQUEBAT, HUC REFERRE PLACUIT.

Petuscum Palati regio Urbis.
Fregellæ, locus in urbe.
Argæa, loca in urbe.
Esculetum, locus in urbe.
Clivus foro proximus.
Vicus Publilius.
Vicus Cosconius.
Compitum Fabricii.
Lucus Veneris Lubentinæ.

Templa.

Templa Fortunæ Virginis.
  Muliebris via Latina.
  Masculæ.
  Barbatæ.
  Equestris novæ.
  Plebeiæ.
  Privatæ.
  Viscatæ.
  Blandæ.
  Convertentis.
  Bene sperantis.
  Avertentis.

Templa Jovis Victoris.
  Invicti.
  Pugnacis.
  Prædatoris.
  Mariani.

Templum Junonis Caprotinæ.
Templum Apollinis Sosiani.
Templum Apollinis Tortoris.

Tem-

Templum Veneris Lubentinæ.
Templum Veneris Victricis.
Templum Herculis Defensoris.
Templum Herculis via Latina.
Templum Adonidis.
Templum Annonæ sanctæ.
Templum Vacunæ.
Templum Justitiæ.
Templum Themidis.
Templum Erynnarum.
Templum Clementiæ Cæsaris.
Templum divi Augusti ad Minervam.
Templum Justitiæ Augusti.
Templum Fœcunditatis Poppeæ.
Templum divi Hadriani.

Ædes.

Ædes Honoris & Virtutis Mariana.
Ædes Deum Consentum.
Porticus Vipsani.
Porticus Reguli.
Porticus Stadiata.
Porticus C. columnarum.
Porticus curva in hortis Commodianis.
Atrium Sutorium.
Sacrarium gentis Juliæ.
Sacellum Minucii.
Sacellum Mutini.
Ara Pacis.
Ara Larum.
Curiæ novæ proximæ compitum Fabricii.
Curia Tifata.
Curia Titia.
Curia Faucia, aliàs Saucia.

Fora.

Forum Gallorum.
Rusticorum.
Aurelii.
Cædicii.

Basilicæ.

Basilica Vestini.
Neptunii.
Vascellaria.
Flosselli.
Sicini.
Fulvia.
Mammææ.

Campi.

Volcani.
Jovis.
Licinii.
Horti Mariani.
Horti Serviliani.
Horti Commodiani.

Balinea.

Ti. Claudii Etrusci.
Statili.
Martialis.
Annæi Senecæ.
Tuccæ.
Fausti. Fortunati.
Grylli. Lupi.
Pontici. Severi.
Pæti. Titii.
Offonii Tigillini.
Alexandri Imperatoris.
Varii.
Nymphæum Marci Imp. prope Septizonium.
Gordiani Imperatoris.
Lacus Servilius.

Castra.

Tabellariorum.
Victimariorum.
Salgamariorum.
Salicariorum.
Equitum singulorum.
Horrea Sejana.

IN URBE ROMA ERANT MONTES SEPTEM.

Palatinus.
Capitolinus.
Cœlius.
Esquilinus.
Quirinalis.
Viminalis.
Aventinus.

Trans Tiberim.

Janiculum.
Vaticanus.

Extra vetus Pomœrium.

Collis hortulorum.
Regiones XIV.
Vici CCX.
Ædiculæ totidem.
Vicomagistri IↃCCCXL.
Curatores XXIIX.
Denunciatores XXIIX.
Cohortes Prætoriæ XVII.
Cohortes vigilum VI.
Cohortes urbanæ VI.
Excubitoria XIV.
Vexilla II. communia.
Castra Peregrina.
Castra Prætoria.
Castra Misenatium II.
Castra Tabellariorum.
Castra Lecticariorum.
Castra Victimariorum.
Castra Salgamariorum.
Castra Salicariorum.
Castra Equitum singulorum.
Castra Gyptiana.
Castra vetera.
Horrea CCCXXVII.
Pistrina CCCXXIX.
Balinea C ∞ IX. id est, 909.
Lacus ∞ XCIIX. id est, 1098.

Domus

Domus ∞ ∞ CXVII. id eſt, 2117.
Inſulæ XLI. ∞ C ∞ XII.

Lucus XXXII.

Veſtæ Cuperius.
Jovis Viminei.
Loreti minoris.
Loreti majoris.
Platanorum.
Querquetularius.
Cuperius Hoſtiliani.
Cuperius ſcholæ capulatorum.
Mavortianus.
Vaticanus.
Furinarum.
Poëtilinus.
Lunæ in Aventino.
Lucinæ, ubi erat Terentum.
Saturni.
Semelis minor.
Larum.
Minervæ vetus.
Victoriæ.
Petilinus major extra portam Flumentanam.
Fagutalis.
Eſquilinus.
Mephitis.
Junonis Lucinæ.
Rubiginis.
Veneris Lubentinæ.
Laurentinus.
Hylernæ.
Publicus.
Egeriæ.
Camœnarum.
Vaticanus.

Fora XIX.

Romanum, quod dicebatur Magnum.
Cæſaris Dictatoris.
Auguſti Cæſaris.
Boarium.
Tranſitorium, quod & divi Nervæ.
Olitorium.
Piſtorium.
Imperatoris Nervæ Trajani, Cæſaris Auguſti.
Domitii Ahenobarbi.
Suarium, alias Syarium.
Archemorium.
Diocletiani Imperatoris.
Gallorum.
Ruſticorum.
Cupedinis ad Corneta.
Piſcarium.
C. Criſpi Salluſtii.
Aurelium. Cædicii.

Baſilicæ XIX.

Ulpia.
L. Paulli in foro.
Veſtini.
Neptunni, aliàs Neptunii, aliàs Neptuni.
Macidii, aliàs Matidii, aliàs Matidiæ.
Julia.
Marciana.
Vaſcellaria, aliàs Vaſtellaria.
Filicelli, aliàs Floſelli.
Sicini, aliàs Sicimini.
Conſtantiniana.
Porcia, à Porcio Catone facta.
L. Paulli vetus.
Argentaria.
Opimiana.
Æmilia.
Fulvia.
Mammæa.
Antoniniana.

Campi XVII.

Viminalis.
Eſquilinus.
Agrippæ.
Martius.
Codetanus.
Bruttianus.
Lanatarius.
Pecuarius.
Vaticanus trans Tiberim.
Ridiculi.
Martialis.
Cœlimontanus.
Furinarum.
Trigeminorum.
Volcani.
Jovis.
Licinii.

Thermæ XX.

Trajani.
Titi Cæſaris.
Agrippæ.
Syriacæ.
Commodianæ.
Severianæ, aliàs Varianæ.
Antoninianæ.
Alexandrinæ.
Diocletianæ.
Decianæ.
Conſtantinianæ.
Septimianæ.
Olympiadis.
Philippianæ.
Trajanæ privatæ, & publicæ.
Neronianæ.
Novati.
Hadriani Imperatoris.
Varianæ in Aventino.
Jani Quadrifrontes XXXVI. per omnes regiones marmoribus incruſtati, & adornati inſigniis militaribus, & ſignis.
Duo præcipui ad arcum Fabianum, ſuperior, inferiorque.

Viæ.

Viæ XXXI.

Appia.
Latina.
Lavicana, aliàs, Labicana.
Campana.
Prænestina.
Tiburtina, vel Gabina.
Collatina.
Nomentana, vel Figulensis, aliàs, Ficulnensis.
Salaria.
Flaminia.
Æmilia.
Claudia, aliàs, Clodia.
Valeria nova & vetus.
Ostiensis.
Laurentina.
Ardeatina.
Setina.
Quinctia.
Gallicana.
Triumphalis.
Patinaria.
Cimina.
Cornelia.
Tiberina.
Aurelia.
Cassia.
Portuensis.
Gallica.
Laticulensis, aliàs, Janiculensis.
Flavia & Trajana.
Capitolia II. vetus & novum.
Amphitheatra II.
Colossæ II.
Columnæ coclides II.
Theatra III. aliàs IV.
Circi VIII. aliàs IX.
Ludi VI. aliàs VII. aliàs V.
Naumachiæ V. aliàs VI.
Stadia II.
Nymphea XII. aliàs XI. aliàs XV.
Macella II.
Equi ænei inaurati XXCIV.
Equi eburnei CXXIV. aliàs XCIV.
Equi magni XXIII.
Tabulæ & signa sine numero.
Arcus marmorei XXXVI.
Lupanaria XLVI.
Latrinæ publicæ CXLIV.
Colossi ænei XXXVII.
Marmorei LI.
Obelisci magni VI.
Duo in circo maximo.
Major est pedum CXXXII.
Minor est pedum XXCIIXS.
Unus in Vaticano, pedum LXXII.
Unus in Campo Martio pedum LXXII.
Duo in Mausoleo Augusti pares, singuli pedum XLIIS.
In insula Tiberis I.
Obelisci parvi XLII. in plerisque sunt notæ Ægyptiorum.
Bibliothecæ undetriginta publicæ, ex iis præcipuæ duæ:
Palatina & Ulpia.
Pontes VIII.
Milvius.
Ælius.
Aurelius, aliàs, Vaticanus.
Janiculensis.
Fabricius.
Cestius.
Palatinus.
Aimilius, qui ante Sublicius.
Mensæ oleariæ ꟾↄↄↄ CCIↄↄ CCIↄↄ ∞ Iↄↄ. id est, 74000. aliàs, CCIↄↄ CCIↄↄ ∞ id est, 24000.
Portæ XXXVII.

Hæ sunt quatuordecim regiones, in quas Urbem Romam D. Augustus distribuit, ab Onuphrio Panvinio summa diligentia ex optimis Authoribus conscriptæ: quas idem Author etiam Commentario sese explicaturum promisit: eum tamen, sive editus sit, sive adhuc alicubi lateat, mihi videre non contigit. Plurima tamen loca in reliquis libris perspicuè explicabuntur. Quorundam autem vocabulorum, de quibus in aliis non erit commodus dicendi locus, quæque aliquo modo obscura sunt, significationes breviter subjungere libet, ne & hoc in loco studiosæ juventuti defuisse videar.

Cap. XIV.

Explicatio quorundam vocabulorum, quæ in hac XIV. regionum descriptione usurpantur.

Quid *Regio* & *Vicus*, superius dictum est: de *Curatoribus*, *Denunciatoribus*, & *Vicomagistris*, alibi dicetur, sicut etiam de *Lucis*, *Templis*, *Ædibus*, *Ædiculis*, *Aris*, & multis aliis. Item de *Circis*, *Theatris*, *Amphitheatro*, *Foris*, *&* *Basilicis*, &c. De quibusdam tamen in posterum erit silendum. itaque hoc loco sunt explicanda. Primum autem de *Aquæductibus* agemus.

DE AQUÆDUCTIBUS.

Ab Urbe condita per annos CDXLI. contenti fuerunt Romani usu aquarum, quas aut ex *Tiberi*, aut ex *puteis*, aut *fontibus* hauriebant. Verum urbe quotidie crescente, & penuria aquæ laborante, aliæ aquæ in urbem derivatæ sunt: quo factum est, ut tanta in urbe undique aquæ fuerit copia, ut singulæ fere domus suos habuerint fontes. Earum nomina paulo ante sunt recitata: deducebantur aquæ ex diversis locis, & alius aquæductus, præsertim qui per arcus fiebat, alio altior erat, sive depressior. Hæ in *castella* primum: ex illis à *Castellario* certa mensura distributæ in loca destinata effluebant. *Castellum* autem erat locus, qui aquam publicam recipiebat, & in varia alia loca transmittebat: *Castellarius* vero, castellorum custos. Apud antiquos omnis aqua in publicos usus erogabatur; legeque ita cautum erat, ne quis privatus aliam duceret, quam quæ ex lacu abundaret; quam posteri *caducam* vocarunt: & hæc ipsa non in alium usum, quam in balnearum aut fullonicorum dabatur: eratque vectigali statuta merces, quæ in publicum penderetur: aliquid & in domos Principum dabatur, concedentibus reliquis. Jus dandæ vendendæve aquæ *Censorum* fuit, quoties in Republica erant: quum non erant, *Ædilium Curulium*. Tutela singularum aquarum locabatur, eorumque operum probandorum cura fuit penes *Consules* aliquando, & *Ædiles*, interdum etiam penes *Censores*. Posteà tota res ad *Curatores* transiit: primusque *Curator* ab Augusto nominatus *Messala Corvinus*. Jus impetratæ aquæ neque hæredem, neque emptorem, neque ullum novum dominum apud veteres sequebatur. Balneis, quæ publice lavarent, privilegium antiquitus concedebatur, ut semel data aqua perpetuo maneret. Postea omnis aquæ cum possessore instauratum est beneficium. *Familiæ* duæ erant, quæ aquis operam præberent: una *publica*, *Cæsaris* altera. *Publica* antiquior fuit, quam *Augustus*, ab Agrippa sibi relictam publicavit, homines circiter CCXL. Cæsaris familiæ numerus CDLX. quam *Claudius*, quum aquas in Urbem perduceret, constituit. Utraque familia in aliquot ministeriorum species diducebatur: *Villicos* videlicet, *Castellarios*, *Curatores Silicarios*, *Tectores*, aliosque opifices. Commoda publicæ familiæ ex ærario dabantur, quod impendium exonerabatur vectigalium reditu, ad jus aquarum pertinentium. Cæsaris familia ex fisco accipiebat commoda: unde & plumbum, & omnes impensæ ad ductus, & castella, & lacus pertinentes erogabantur.

Denique magna pœna erat constituta iis, qui *Aquæductus* violassent, vel aquam alio quàm leges, statuta publica, *Censores*, vel ipsi *Ædiles* permisissent, derivassent: vel plus aquæ, quàm ipsis ab initio concessum esset, sumpsissent. *App. Claudius* primus omnium arcuato opere aquam in urbem perduxisse dicitur, &c. Sed de *aquis ipsis*, *aquæductibus* aliisque rebus ad hæc constitutis: ut de ratione ducendi, *instrumentis*, *mensuris*, *ponderibusque*, duos libros scripsit *Sext. Julius Frontinus*: item *Plin.* libr. 31. cap. VI. & alibi, qui legi possunt. Quædam etiam de iisdem eruditè collegerunt *Georgius Fabricius* in sua Roma, & *Aldus Manutius Paulli* F. *Aldi* N. libr. 1. de quæsitis per Epistolam: quo lectorem, plura scire cupientem, remitto.

DE BALNEIS.

Balneæ [*Veteres utrumque dixerunt, Balneum vel Balnea, in genere fœminino: & Balineum, vel Balinea, sicut suprà in Urbis regionibus scriptum est. Vide Orthographiam Aldi Manutii, & Charisium Sosipatrum in Inst. Gram. l.* 1. *Lib.* 13. *cap.* 3. *Lib.* 9. *cap.* 1. *Lib.* 3. *Saturn. cap.* 15. *Lib.* 36. *cap.* 15.] in Urbe plurimæ fuerunt, cum privatæ in locis diversis, tum publicæ in singulis regionibus. Si quibus autem locis deessent, aut corruptæ essent, eas antiquitus *Ædiles*, suis temporibus vel addiderunt, vel restituerunt *Severus* & *Gordianus Impp.* in primis populares & lavationum studiosi. Cum enim apud Romanos lini usus esset rarior, sudorem, sordesque corporis sæpius abluere necesse habebant. Usitato more ante cœnam balneis utebantur: item post ambulationes, exercitationes, operas, sæpe necessitatis causa, non raro voluptatis. Siquidem *Commodum* in die octies, *Gordianum* juniorem & *Rhemmium Grammaticum* septies lavisse legimus. Balneas mixtas haberi *Severus* prohibuit, quod *Commodus* non vetuerat, *Varius* permiserat. Sola & parietes unguentis illinebantur, idque non solum potentiores factitarunt, sed in privato quoque homine, ac demum in servo, *Plinius* notavit: & *Seneca* aquam argenteis epistomiis fundi in plebeiis fistulis, & in libertinorum balneis gemmas calcari indignatur. *Valerius* & *Macrobius Sergium Oratam*, hominem voluptuarium, etiam pensiles instituisse balneas, testantur: *Fabricius*, ex quo hæc desumpsi, testatur, se prope balneas Paulli in projecto lapide, formam strigilis & ampullæ vidisse exsculptam. *Strigile* autem usos fuisse antiquos ad fricandum purgandumque corpus: *ampulla* vase ad abluendas infusione sordes. Numerum balnearum, quæ Romæ fuerunt, habes suprà. *P. Victor* ultra octingentas computavit. *Agrippa* CLXX. gratuita balnea præbuit, quæ postea in infinitum, ut *Plinius* tradidit, sunt aucta.

DE

DE THERMIS.

In nullis antiquorum operibus plus luxus & insaniæ cernitur, inquit *Georgius Fabricius* in sua Roma, quàm in *Thermis Imperatorum*, quas in provinciarum modum fuisse extructas *Ammianus* conqueritur, & reliquiæ aliquarum adhuc testantur. Eæ aut *æstivæ*, aut *hyemales* fuerunt, quales, uno eodemque in loco extruere instituerat *Gordianus*: sed morte præventus non absolvit. *Hyemales* trans Tiberim *Aurelianus* fecit. Primùm servierunt Imperatoribus privatim, posteà vulgatæ sunt & populo: & aliquando patebant interdiu: corruptioribus temporibus etiam noctu. Consueto more mixtæ, & communes non fuerunt: quod tamen malorum Principum culpa aliquoties factum est. Hodie in Urbe majora omnia ædificia ab imperitis *Thermæ* vocantur, propter *Diocletianas* & *Antoninianas*: quod suo quoque factum tempore non dissimulavit *Blondus*. Thermis, ut & aquæductibus, adjuncta erant castella, in quibus aqua conservabatur: & subjuncti canales, per quos caduca aut inutilis effluebat. *Castellorum* parietes malthati erant tam tenaci & dura materia, ut vix ferro frangerentur. *Thermarum* sola, ut & balnearum, interdum sternebantur vitro, ut *Agrippinarum*: frequentius lapide, aut crustis marmoreis latis, aut tessellis quadratis varii coloris: nigri, ut *balneæ Palatinæ*: nigri, albique, ut *Thermæ Commodi & Antonini*. Extat etiam descriptio Thermarum apud *Nicolaum Sipontinum*, ex qua aliquo modo luxus Imperatorum in ædificandis Thermis cognosci potest. Omnium autem diligentissimè nostra ætate de Romanorum Thermis scripsit *Andreas Baccius Elxidianus*, Medicus, libro 7. eorum quos de Thermis edidit: ex quo hanc *Thermarum Diocletianarum* icona, & brevem singularum partium explicationem desumpsi, prolixior & plenior enarratio petatur ex ipsius Commentariis. Sic autem is scribit: *In Thermis ædificationis erat varia forma, ac varia dispositio partium: sed area amplissima, quæ in quadrum clausa, tribus veluti perpetuis circuitionibus divisa esset. In primo undique ambitu, quæ mœniorum instar totum ædificium claudebat, erant* Gymnasia *exercitationum, vario ordine. In secundo longè lateque spatia platearum,* Xysta, *ac* Platanones, *ad exercitia sub dio. In medio, tota ipsa moles* Thermarum, *quæ sunt membra balnearum,* Atria *simul, atque* Xysti, *&* Palæstrarum *amplissimæ porticus, ubi (auctore* Victruvio) *Athletæ per hyberna tempora in tectis stadiis exercerentur, ac transirent statim ad balneas. In prima facie, quæ est ad* Meridiem, *tertiam ferè partem mediam occupabat* Theatridium. *Quæ pars erat principalis, & tanquam caput totius hujus ædificii: unde duplicem (ut quibusdam videtur) habebat usum: alterum extrinsecus, alterum intrinsecus.* Ambitum *enim exteriorem ponunt fuisse arcuato opere distinctum & apertum; unde scilicet ingrederentur quasi per posticum, sive dextra verterentur, sive sinistra per porticus, apertè venirent in amplissimam plateam, ac exinde quo vellent, sive in* palæstras, *sive in* balneas. *In conspectu vero interiori erga plateas, erat Theatri specie distinctum cum sedibus: ubi scilicet* populus, *& maximè* Nobiles, *sub umbra meridiei sederent ad ludorum spectacula, quæ in plateis exercitii causa fierent. Partes verò quæ utrinque à* Theatridio *plures sunt, partim fuerunt ipsius* Theatridii *membra, & partim loca ad usum Athletarum: id est, eorum, qui exercendi essent coram* Theatridio, *utpote* Conisteria, Elæothesia, *& quædam aperte in plateam, forsan equorum carceres. Duo post hæc* Peristylia *quadrata oblonga, hinc atque hinc unum à* Theatridio, *quasi palæstræ breves, vel deambulationes. Ac in versuris utrinque, unum* Sphæristerium, *rotunda forma, cum pluribus (ut scribit* Plinius Junior *de Villa sua) exercitationum generibus. Vel* sacella, *ut notatur per ædiculas, æquis undique spatiis statuarum. hæc erat primæ faciei partitio. Porrò in altera facie, quæ ab Aquilone eodem commensu huic respondet, videntur fuisse majori ex parte* Gymnasia *Philosophis dicata, ac Rhetoribus, reliquisque qui studiis literarum dedissent operam. Utpote pars magis remota à strepitu Athletarum, & situ commodissimo, tum propter amœnitatem umbrarum (erant enim in hac platea* Platanones) *tum propter grata fontium murmura, in* Natationem *ipsam cadentium. Quapropter est visum pluribus antiquariis, in medio hoc spatio à* Septentrione *fuisse principale vestibulum totius hujus ædificii. Ex quo per medios* Platanones *patebat aditus ad* Natationem, *& hinc, & hinc in porticus, in* Basilicas, Diætas *&* Atria. *Primum verò à dextra vestibuli, & à sinistra, erant* Exhedræ *plures clausæ ante plateam, & cum sedibus* Hemicycli *forma, ut disputantes, & tam loquentes, quàm audientes sese omnes aspicerent: & aliquæ patentes, ceu scholæ nostræ ad leviora studia. Majorem verò partem exercitationum* Gymnasticarum *continebant duæ utrinque facies laterales, quæ conformes hinc, atque hinc, habebant partitiones. Ac fuisse ad exercitia dicatas videtur: tum quia plateæ hæ laterales erant liberæ, & amplæ mille circiter pedum spatio, tum quia membra ipsa partim erant* Hemicycli *aperti cum sedibus, ac vario ornamento, quod apparet signorum, ac picturarum: & partim* Conisteria, Elæothesia, *aliaque membra ad usum Athletarum opportuna. Totam hanc autem primam circumferentiam circumdabant continuæ porticus, ducentis columnis uno stylo. Subinde erant plateæ amplæ, & liberæ, ut dixi, tam quæ ante* Theatridium, *quam utraque laterales. In ea autem, quæ erat ante* Natationem, *erant* Xystum, Platanones *&* Stadium, *ad exercitationes, maximè æstivas, idonea. Fiebant enim* Xysta *(auctore* Victruvio) *inter duas porticus* Sylvæ, *quæ erant* Platani, *virentesque id genus arbores consitæ, aptissimo situ ante* Natationem, *unde aquarum caperent refrigeria. Post* Xystum *autem* Stadium *ita figuratum, inquit* Victruvius, *ut possent hominum copiæ sine impedimento Athletarum cursus, variaque alia spectare certamina. Atque hæ omnes erant partitiones quoquo latere, &* Gymnasiorum, *&* Platearum.

Summa vero operis majestas, erat tota moles in medio, quæ communes habebat palæstras cum balneis, ac multimodis earum membris, ac miri artificii. Nam si ædificiorum perfectio proportionibus humani corporis respondere debet, ut Victruvius *tradit, perfectissimè respondet in* Thermis Diocletianis, *ac melius quàm constituat ex Græcis* Victruvius. *Est enim in his* Theatridium, *ubi erat vestibulum, tanquam caput*: Apodyterium, *pectus*: Hypocaustum, *stomachus: umbilicus, maxima, ac* regalis Basilica *in medio: venter,* Natatio. *Membrorum verò utrinque, quæ sunt* Balnea, Atria, Palæstræ, Porticus, Diætæ, Basilicæ, *æqua ratio, ac mensura est, ut brachiorum, ac femorum, ita ut quæ ex una tradetur parte, eadem ex altera pariter intelligenda sit. Incipimus autem à* Natatione, *quæ patentissima pars aspiciebat* aquilonem: *& ex ea à latere per basilicas ac diætas veniemus in atria, exinde in palæstras interiores, ac maximam basilicam, & demum ad balnearum membra.* Natatio *erat in recessu medio ab* aquilone, *longitudine ducentorum pedum, latitudine dimidio minus, ponte, ac arcubus bipartita ad interiores aditus, ubi nunc facta est majoris altaris basilica. Habebat autem à castello proximo* Aquæ Martiæ *emissarium, quod per occultos rivos ferebat ad* Natationem *ipsam aquas. Habebat & superne ad longitudinem fontes varia specie, ac* Musæa, *quæ, teste* Plinio, *ex pumicibus, ac erosis vetustate saxis, extructa (ut hodie quoque Romæ sunt in usu) specus imaginem referebant, ac fistulis modo apertis, modo clausis, vario blandissimoque salientium aquarum lusu, recentes semper aquas in* Natationem *ipsam fundebant, miris circum adhibitis ornamentis, quorum etiamnum apparent ædiculæ signorum & statuarum, fontiumque vestigia, & columnarum bases. A* Natatione *plura, ac nobilissima membra: primum ab utroque capite erant amplissimæ porticus conformes, nimirum ad spectacula* Natationum *& ad refrigeria constitutæ. Et alia ad altiorem prospectum porticus pensilis, minori stylo. Exeuntibus verò à porticu, tam dextra, quàm sinistra, erat primum basilica amænissima, ubi convenirent omnes, qui vel in palæstras venturi essent, vel in balneas. Idcirco satis ampla, ornatu plastices, ac picturis adhuc nitet antiquissimis. Hinc recta in* Diætam, *quæ erat eadem capacitate: sed latior tamen basilica, duplici columnarum stylo tripartita, nam media parte ceu atriolum, erat aditus in atrium maximum, & in palæstras: capita vero hinc, atque hinc desinebant in hemicyclis, ubi fortasse Athletarum ferebantur judicia. In atriis erant* Peristylia, *hoc est, circumcolumnia, quæ faciebant atrium oblongum trecentis pedibus, latitudine dimidio minus: ubi in porticus* Orientali *parte, erant hæc membra situ aliquamtisper diverso ab eo, quem assignat* Victruvius. *Primo* Ephebeum *in medio. Hoc autem erat* Hexedra *amplissima cum sedibus, quæ tertia item parte longior, quam lata erat ad exercitia juvenum dicata. Sub dextra Ephebei erat* Corticeum, *seu* Coryceum, *à* Coryco, *quod videtur pilæ genus in* Galeno *l.* XI. *de Sanitate tuenda: seu* Choriceum *dictum, choreis nimirum ac saltationibus locus proprius. Proxime* Frigidarium, *locus ventis perflatus, fenestris amplis, ab eoque iter in* Sphæristerium *oblongum, & simplex, ad pilæ ludum aptissimum. Ad sinistram* Elæothesium *quæ erat ad unctiones faciendas cella olearia. Sub hoc* Conisterium, *ubi sicco pulvere, vel arena luctaturi sese conspergerent. Ab eoque iter in* Propnigium, *ubi erat in versura porticus* Laconicum, *quod referemus suo loco posteà. A* Peristylio *autem atrioque intrantibus ad interiores* Palæstras, *erant porticus tres stadiatæ, quas hodie occupat longitudo Ecclesiæ. Ex quibus media pars amplissima centum pedum latitudine, super ingentes columnas, altissima prominet testudine, cæterùm ita facta secundum* Victruvium, *uti latera, quæ sunt utrinque ad columnas margines haberent, quales habet hodie via ab* Hadriani *mole ad* Vaticanum *semitas, non minus pedum denum, reliquaque planicies octoginta pedum. Ita qui vestiti ambularent circum in marginibus, non impediebantur à cunctis se exercentibus. Hæc autem porticus* Ξυςὸς *apud Græcos vocitatur, in quo Athletæ in tectis stadiis exercerentur. Quæ quoniam exactè erat in medio, & veluti in corde totius ædificii ubi maximè convenire solebat nobilitas ad exercitia hyberna, ad ambulationes, & ad spectacula: cæteras merito excedit partes, tum magnitudine, tum regali majestate operis, altissimis superbissimisque prominens columnis, & patentissima undique in peristylia, in balneas, in* Hypocaustum, *in* Natationem, *ac superne fenestris illustratur latissimis.* Hactenus ille. Quædam etiam de partibus Thermarum, sive exercitationum locis in Thermis habet *Hieronymus Mercurialis*, Medicus Patavinus, lib. I. artis Gymnasticæ. Cæterum & illud notandum est, quod campanæ sonitu populus in thermis statis horis vel advocari, vel dimitti solitus fuerit, uti ex *Martiali* constat, dicente: *Redde pilam, sonat æs Thermarum*, &c. Descriptionem vel picturam *Thermarum Diocletiani*, quam habet in sua antiqua Roma *Bernhardus Gamucci*, depingi, & huic tractatui addi, ut melius intelligi posset curavi.

DE NYMPHEIS.

Quid sint *Nymphea*, duplex est opinio. *Zonaras Monachus*, qui de Græcorum Imperatoribus scripsit, in Leone primo, *Nymphea* esse vult palatia publica, in quibus nuptias celebrarent illi, qui habitarent angustius: eaque ædificiis maximis, in quibus Senatus cogeretur plerumque adjuncta fuisse, qualia ædificia Romæ erant, *Curiæ*, *Senacula*, *Basilicæ*. Alii *Nymphea* putant esse loca publica, delectationis gratia facta, in quæ non ut in balneas, aut Thermas propter usum aqua deduceretur, sed gratiæ potissimum, atque amœnitatis causa: & à *Nympharum* statuis, quibus ornata fuerunt, nomen traxisse. Verum & de forma, aut usu illorum operum non satis constat: ita maxime insignia fuisse, vel illud declarat, quòd aut

ab

ab ipsis Imperatoribus construerentur, ut de *Nympheo Marci* ambitiosi operis, scribit *Ammianus* lib. 15. de Alexandri, *Victor*: de Gordiani, *Capitolinus*: aut ab Urbis Præfectis, quale *Clearchus* Valentiniano & Valente Imperatoribus extruxit Constantinopoli, & Flavius Philippus reparavit Romæ. De *Nympheis* veteribus nullum ad nostra, aut Patrum usque tempora duravit. Recens nunc est intra Neapolim & montem Vesuvium in villa Leucopetrea, cujus forma est talis: Ædificium ex marmore quadrangulare, ad quod una solummodo porta est aditus, & aliquot gradibus descensus. Ad dextram introëunti ad caput, fons est aquæ limpidissimæ, ad cujus quasi custodiam accubat Arethusa nuda, ex candidissimo marmore: solum varium & marmoratum, & canali circundatum: in quod aqua ex fonte effluit. Parietes ex conchis, lapillisque, albi, nigri, flavi, purpurei coloris, quasi maltha illiti: in quibus ex concharum compositione, tanquam ductibus in pictura, anni menses duodecim, & quatuor virtutes Politicæ expressæ. Item raptus Proserpinæ: Pan canens fistula, & mulcens gregem. Præterea imagines Nympharum nantium, navigantium, in *piscinis* ludentium: inter quas Helle insidens Arieti, Siren Delphino, Europa Tauro. In eodem ad singula latera quatuor statuæ marmoreæ: Herculis leoninam gestantis; Panos agnum bajulantis: Genii cani blandientis: Najades nudæ, &c. Hæc *Fabricius*.

DE SENACULIS.

Senaculum, inquit, *Varro*, vocatum, ubi *Senatus*, aut ubi *Seniores* consisterent: dictum ut Γερουσία apud Græcos. Idem *Festus* confirmat, indicans, *Senaculum esse locum Senatorum*: & paulo ante: Senacula, inquit, Romæ tria fuisse, in quibus *Senatus* haberi solitus sit, memoriæ reddidit Nicostrat. in libro qui inscribitur, de Senatu habendo: unum, ubi nunc est *ædes Concordiæ*, inter *Capitolium* & *Forum*: in quo solebant *Magistratus*, ut dicit *Titinnius*, cum Senioribus deliberare: alterum ad portam *Capenam*: tertium intra *ædem Bellonæ*, in quo exterarum nationum legatis, quos in Urbem admittere nolebant, Senatus dabatur. *Lampridius* in Heliogabalo *Senatulum* appellat. Eadem etiam *P. Victor* tradit.

DE PISTRINIS.

Pistrinum dicebatur locus, in quo farina molebatur: nomen habens à *pinsendo*, hoc est, contundendo: quòd ante inventum molarum usum frumenta in pila comminuerentur. *Pilæ* autem erant vasa concava, in quæ antiqui siccata frumenta immissa, pinsebant. Deinde mutata re, mansit *Pistrini* nomen etiam illi loco, in quo molis servorum jumentorumque opera circumactis fruges comminuebantur. Inde servi, qui aliquod flagitium commiserant, pœnæ loco in Pistrina tradebantur, & in servitutem eorum perpetuam, circumagendi scilicet molas, adjudicabantur.

Tabernæ dicuntur ædificia qualiacunque popularis usus: præsertim è tabulis constructa: *Kramer oder Kauffladen, Werckstädte.*

Milliarium aureum fuit columna in capite fori Romani, sub Saturni æde, prope arcum Septimii, in qua omnes Italiæ viæ incisæ finirent, & à qua ad singulas portas mensuræ regionum currerent. *Marlianus.* Meminit ejus & *Plin. l. 3. c. 5.*

Insulæ propriè dictæ, quæ non junguntur communibus parietibus cum vicinis, circuituque publico, aut privato cinguntur: à similitudine videlicet earum terrarum, quæ fluminibus, ac mari eminent, suntque in salo positæ. *Festus.*

Area locus dicitur, ubi frumenta secta teruntur, & arescunt. Propter horum similitudinem loca in urbe pura; id est, non ædificata, non constructa, etiam areæ appellantur. *Varro.*

AD CAP. XIV. PARALIPOMENA.

De Aquæductuum forma mirabili & jure concesso.

Primus Aquæductuum usus, non est dubium quin Romæ inoleverit, Marlian. lib. 4. c 21. Topographiæ, non anno urbis 441. ut voluit Lipsius lib. 3. Magnitud. Rom. cap. 11. sed sub Anco Martio, Plin. lib. 31. cap. 3. dicam paulo infra hic. Postea etiam & coloniis, & municipiis, & provinciis concessus. C. Plin. Junior lib. 10. epist. 46. *In aquæductum, domine, Nicomedenses impenderunt HS. XXX. CCC. XXIX. qui imperfectus adhuc relictus, ac etiam destructus est.* Trajanus Aug. epistola sequenti, *curandum est ut aqua in Nicomedensem civitatem perducatur.* & extant Nemausi & Narbone etiamnum hodie rudera, ut alias Europæ provincias omittam, quæ aquæductus insignes ibi fuisse loquantur.

Tubuli vel *testacei*, vel *lignei* (C. Plin. lib. 16. cap. 42.) vel *plumbei*, ut docui supra in tractatu de hortis. adde & *Tubis fictilibus utilissimum aquam duci.* Plin. nat. histor. lib. 31. cap. 6. *lapideos.* Plinius nepos laudato; *Manent adhuc paucissimi arcus, possunt & erigi quidam lapide quadrato, qui ex superiori opere detractus est; aliqua pars, ut mihi videtur, testaceo opere agenda erit, id enim & facilius & vilius.* Ubi notandum Aquilegem esse eum, qui aquam explorat, an facile ex illo fonte derivari alio possit, *quærere ac investigare* reddidit Palladius Rutilius rei rust. lib. 9. cap. 8. Aurel. Cassiodor. lib. 3. epist. 53. *comperimus aquilegium Romam venisse*, & in margine, *aquilegum*, habetur, corrige, *aquilegem*, & vide ibidem rationem aquæ inveniendæ, & confer cum Palladio. Plin. lib. 26. cap. 6. *habent & hoc signum aquileges.* iidem & *aquilices* ab elicienda aqua dicti. Callistrat. IC. apud Budæum annotat. posterior. in Pandectas. Tarruntenus IC. *l. 6. ff. de Jur. Immunitatis.* Tertull. lib. 3. adversus Marcionem, *quia neo statim aquilicem sedens repromisit.* Nonius Marcellus c. 2. num. 8. *aquam colligentem* interpretatur. M. Terentius Varro in Quinquatribus:

An hoc præstat hero filius Diogenis
Quod ille è ventre aquam mittit? an hoc te
Jactas? at hoc pacto utilior te Thuscus Aquilex.

Qui versus indigent opera & manu critica. Videntur enim corrupti, & sic melius posse legi:

An hoc præstas hero, fili Diogenis,
Quod illi ex utre aquam mittis? an hoc te
Jactas?

Sunt quibus placet legi, sed non video cur mutandum:

An hoc præstat Herophilus διογενής.

Inventa ergo probataque ab aquilege aqua, ducebatur aut forma structili, aut plumbeis fistulis, aut canalibus ligneis, aut *fictilibus tubis*, ut loquitur Palladius Æmilianus Taurus lib. 9. rei rust. cap. 11. tubi isti seu canales appellantur, *formæ*, diserte Aur. Cassiodor. lib. 7. epist. 6. *In formis autem Romanis utrumque præcipuum est, ut fabrica sit mirabilis, & aquarum salubritas singularis: quod enim illic flumina quasi constructis montibus perducuntur, naturales credas alveos soliditates saxorum.* Idem lib. 4. epist. 31. videatur.

Non ergo subterraneis meatibus, sed altis molibus substructis aquæ istæ in urbem invectæ. Sext. Julius Frontinus consularis & *aquarum curator* lib. 1. in limine de Aquæductibus urb. Roman. *Ponam ex quibus locis, & à quoto miliario, quantum subterraneo rivo, quantum substructione, quantum opere arcuato, post altitudinem cujusque modulorumque rationem.* Strabo Amasenus lib. 5. οἱ ὑπόνομοι σὺν νόμῳ λίθῳ κατακαμφθέντες ὁδοὺς ἁμάξαις χόρτου πορθυτάς. *Isti cuniculi lapideis fornicibus suffulti, nonnulli spatium currui fœni onusto transeunti præbent.* Procopius altitudinem definit tantam, *ut eques per eos fornices opportunè posset transire.* Idem ille Julius Frontinus *sublevatos ad centum & novem pedes.* Cameratos hujusmodi arcus *urbis montes altitudine exæquasse* loquitur Plinius lib. 36. cap. 15. Obiter Cl. Claudianus panegyr. de 6. Honorii consul. 26.

Inde salutato libatis Tibride lymphis
Excipiunt arcus, operosaque semita ductis
Molibus, & quicquid tantæ promittitur urbi.

Sidon. Apollinaris apertiùs Carm. 22. v. 184.

Arctus at in thermas longe venit altior amnis,
Et cadit in montem, patulisque canalibus actus,
Circumfert clausum cava per divortia flumen.

Sed propius ad rem Claudius Numatianus Rutilius lib. 1. sui Itinerarii ad Romam:

Quid loquar aërio pendentes fornice rivos,
Qua vix imbriferas tolleret Iris aquas?
Hos potius dicam crevisse in sidera montes,
Tale Gigantæum Græcia laudat opus.
Intercepta tuis conduntur flumina muris,
Consumunt totos celsa lavacra lacus.

Papin. Stat. lib. 1. silv. 5.

Tracelsis quarum vaga molibus unda
Crescit, & innumero pendens transmittitur arcu.

Quod autem prima aquarum in urbem derivatio facta non fuerit anno urbis conditæ quadringentesimo quadragesimo primo, ut ex Frontino voluit Lipsius, docet supra à me citatus C Plinius, & accedit Paulus IC. *l. 5. ff. ne quid in loco publ. si per publicum locum rivus aquaductus privato nocebit, erit privato actio ex lege duodecim tabularum, uti noxæ domino caveatur.* Quod si verum est, diu datæ à decemviris leges ante annum 441. nisi forte dicamus decemvirales tabulas de *aquagio*, non de *Aquaductu* intelligi debere, quod in Glossario veteri ὑδραγωγεῖον, ac si dicas *aquiductium*, vocatur. Cœlius Rhodigin. lib. 26. cap. 3. Antiquar. lection. Fest. lib. 1. *aquagium, quasi aqua agium, id est, aquaductus, appellatur.* Javolenus IC. *l. 3. ff. quemadmodum servitut. amittant. aqua si in partem aquagii influxit*, in margine repositum, *in partem agri.* Male. Pompon. IC. *l. 3. ff. de aqua quotid. & æstiva: is aquæ quotidianæ jus habet, vel fistulam in rivo ponere, vel aliud quodlibet facere potest.* Ut existimem aquæductum esse arte quadam, & manu hominum absolutum perfectumque opus; aquagium naturalem veluti alveum aut canalem fontis. fistulis hisce extima adhibebantur ornamenta, quæ capitis leonini speciem præferebant. Plutarch. Symposiac. lib. 4. c. 5. ratio elegans apud Horapollinem Hieroglyph. lib. 1. cap. 20. ὁ ἥλιος εἰς λέοντα γινόμενος, πλείονα τὴν ἀνάβασιν τοῦ Νείλου ποιεῖται ὥστε ἐμμένοντος τοῦ ἡλίου τῷ ζῳδίῳ τούτῳ τὸ διμοιρον τοῦ νέου ὕδατος πλημμυρεῖ πολλάκις, ὅθεν καὶ τὰς χολέδρας, καὶ τοὺς εἰσαγωγεῖς τῶν ἱερῶν κρηνῶν λεοντομόρφους κατεσκεύασαν οἱ ἀρχαῖοι τῶν ἱερατικῶν ἔργων ἐπιστάται. Ritum observat David Hœschelius, & locum vertit: *cum sol leonem subit, ampliorem Nili facit inundationem. quamdiu enim sol in hoc signo persistit, sæpenumero in duplum ipsius Nili aqua excrescit, unde & tubos canalesque sacrorum fontium soliti sunt antiqui, qui sacris præerant operibus, leonis effigie fabricari.* ubi recte pro χολέδρας, χολύδρας reponemus, ut canales significentur, παρὰ τὸ ἐν αὐτοῖς ὡς ἀνεὶ χολᾶν τὸ ὕδωρ, quod *in illis videatur aqua germinare ac veluti pullulare.* Est & Ennodii Ticinensis versus epigr. 19.

Aspice deposita blandum feritate leonem,
Ore vomit lymphas pectoris obsequio.
Effera dum vitreos effundunt guttura fontes,
Naturam perdens bellua nos satiat.

Nunc ad jura pergo, pauca dicturus, quod clarissimis hæc non ignorem prodita ingeniis. Itaque jus aquæductus ad hæredem sine principis confirmatione non transmittebatur, neque olim ex quocunque loco, sed tantum ex castello aquam derivare per fundum suum poterant, ut patet ex vetusti SC. verbis apud Julium Frontinum lib. 1. de Aquæduct. quod intelligendum de aqua publicis usibus adhibenda. Nam è flumine non navigabili quilibet inconsulto principe jus aquæ ducendæ habebat. Ulpianus IC. *l. 1. ff. de fluminib.* lege doctissimum Franciscum Duarenum Commentariis in titulum de Aquæductu cap. 3. variasque antinomias discutit idem Anniversariarum disputat. lib. 1. cap. 52.

De usu privato aut publico aquæ in urbem deductæ, hæc sunt intelligenda, quæ discussimus, at de castris & exercitu Romano quid dicemus? Certe apud Historicos passim *aquationis castrensis* fit mentio, ut & pabulationis, quum nempe ad aquam convehendam calones quidam & lixæ, non milites deputabantur, si fortè in locis aridioribus & siccis castrametatum fuisset, quod raro eveniebat. ex Vegetio & Polybio alii annotarunt. vide Wolfgangum Lazium lib. 4. Commentarior. Reip. Rom. lib. 4. cap. 6. & ideo frequenter contingebat, ut *fluvii alio ab hostibus derivarentur, quo exercitus siti domitus facile superari posset.* Herodian. l. 7. apud Onuphrium in urbe Roma pag. 39. Jul. Capitolinus in Maximo & Balbino Augg. *Inter hæc Romæ iterum seditiones inter populum & milites exortæ sunt, & quum mille edicta Balbinus proponeret, nec audiretur, veterani se in castra prætoria contulerunt cum ipsis prætorianis, quos cœpit populus obsidere, nec unquam ad amicitiam essent traducti, visi fistulas aquarias populus incidisset.* Cl. Claudian. de 6. Hon. consul. de Gothis ad deditionem siti compulsis:

Uno colle latens, sitiens inclusaque vallo
Ereptas quæsivit aquas, quas hostibus ante
Contiguas, alio Stilicho deflexerat arcu,
Mirantemque novas ignota per oppida valles
Jusserat averso fluvium migrare meatu.

PARALIPOMENA.

De inventione, usu, ornatu Thermarum, & lavandi ritu.

Ducantur inde exordia tractatus difficillimi de balneis & thermis, seu lavacris, ut *balineæ sint publicæ, balinea privatorum.* M. Terent. Varro lib. 8. de ling. Lat. Quædam igitur Thermæ publicis impensis populo universo extructæ. Theod. & Valent. Augg. lib. 5. C. de Aquæductu. Arcadius Charisius *l. ult. ff. de Muner. & hon. aliæ in privatorum usus.* vet. Scholiast. Juvenal. sat. 7. ad v. 233. *Meritorias* vocat Plinius lib. 2. epist. 17. illas quas publicas alii. quædam *æstivales*, aliæ *hyemales* pro ratione caloris frigorisve. Sidon. Apollinar. Carm. 22. v. 179.

Porticus ad gelidos patet hinc æstiva triones,
Hinc calor innocuus thermis hyemalibus exit,
Atque locum tempus mollit.

Vide notas Joan. Savaronis eruditissimi ad lib. 2. epist. 2. Aliæ *plana*

planæ & solo æquatæ, nonnullæ *pensiles*. M. Tull. Hortensio apud Nonium Marcellum cap. 3. n. 24. *primus balneola suspendit, inclusit pisces.* Rutilius Numatian. Itiner. lib. 1.

Intercepta tuis conduntur flumina muris,
Consumunt totos celsa lavacra lacus.

Quod mirum mihi cum L. Seneca *suspensuras balneorum* suo ævo inventas tradat Epist. 90. Nec Senecæ credo, quum Sergius Orata primus fuerit author. C. Plin. lib. 9. c. 54. qui diu ante Senecam, ævo Mithridatis regis & Cn. Pompeii. Græcis eadem consuetudo, qui se vel voluptatis, vel naturalis necessitatis gratia postulante, lavabant, & deinde ungebant, ut *Vnctuarium* pars balnei apud illos foret. Alexis Comicus in Canniis.

Εν τῷ βαλανείῳ μήτε τὸ πῦρ ἐσχάρας
Ενὸν, κεκλεισμένον τε τὸ λειπτήριον.

In balneo nec ignis foco aderat, & clausum erat unctuarium. Sed principium ritus ab exercitiis traductum, quod sudorem aqua abluere judicaretur. ideo milites in campo decurrebant exercebanturque. In Tiberi vicino natabant, ut notissimum: cives vero delicatiores aqua calida in balneis se abluebant. Petron. Satyrico pag. 21. *Intravimus balneum, & sudore calefacti momento temporis ad frigidam eximus.* Viri docti annotarunt. Artemidor. Daldian. lib. 1. Oneirocrit. cap. 66. ἀλλὰ ἢ πόλεμον καταστρεψάμενοι, ἢ μεγάλου παυσάμενοι πόνου ἐλούοντο. ἦν οὖν αὐτοῖς ὑπόμνημα πόνου ἢ πολέμου τὸ βαλανεῖον, καὶ αὐτὸ τὸ λούεσθαι. νῦν δὲ οἱ μὲν, οὐ πρότερον ἐσθίουσιν, εἰ μὴ λούσοιντο, οἱ δὲ καὶ ἐμφαγόντες, εἶτα δὴ λούονται μέλλοντες δειπνήσειν, καὶ ἐστὶ νῦν τὸ βαλανεῖον οὐδὲν ἄλλο, ἢ ὁδὸς ἐπὶ τροφήν. *Sed aut à bello reversi, aut magno labore transacto digressi lavarentur. erat igitur iis balneum laboris aut belli monumentum, sicut & ipsum lavari. nunc vero alii non prius edunt, quam laverint; alii vero etiam accepto cibo lavantur, inde videlicet sumpturi cœnam, & est nunc balneum nihil aliud, quàm via ad cibum.* Plaut. Sticho. 4. 1. 62.

Postea ibo lavatum à pila.

In balneis autem tres cellæ, prima est *caldaria*, ubi nempe sudabatur. Stat. lib. 1. sylv. 5. v. 62. *Hoc iterum sudare neget.* Locus hic erat supra *labrum* suspensus, ne uligo refrigeraret, quem *suspensuram balneorum* vocat Rutil. Palladius rei rust. l. 1. c. 40. M. Victruvius lib. 8. cap. 2. λοετρά τε θερμά. *Calida balnea.* Homer. Odyss. l. 8. Leont. scholiast. lib. 4. Anthol. cap. 18. epigr. 25. Dio Cocceian. lib. 53. πυριατήριον *ab igne ibi succenso* appellat; secunda est *media*, quæ & *tepidaria*, tertia *frigidaria*. C. Plin. nepos de Tusculano suo lib. 5. epist. 6. *Frigidaria cella connectitur media, cui sol benignissimè præsto est, caldariæ magis. in hac tres discessiones, duæ in sole, tertia à sole longius, à luce non longius. apodyterio suppositum est sphæristerium, quod plura genera exercitationis, pluresque circulos capit.* Qui locus egregius, quod doceat in confinio balnei sphæristerium fuisse, quo exercitati deinde abluerentur ante cœnam. Tertull. Apolog. c. 40. *Quotidie pasti, statimque pransuri, balneis, & cauponis, & lupanaribus operati, aquilicia Jovi immolatis.* Post cœnam autem non nisi nepotes. Plaut. Rudente act. 1. sc. 2.

Propter viam illi sunt vocati ad prandium.
DA. *qui?* SC. *quia post cœnam credo laverunt heri.*

At frugi & honesti cives semper epulas adituri, balnea prius petebant, quo ritu L. Apul. lib. 5. Metamorph. in principio. *Prohinc cubiculo te refer, & lectulo lassitudinem refove, & ex arbitrio lavacrum pete. nos quarum voces accipis, tuæ famulæ, sedulo tibi præministrabimus, nec corporis curatæ tibi regales epulæ morabuntur.* Aul. Persius:

——— *Jam nunc in balnea salva*
Fronte licet vadas, quanquam solida hora supersit
Ad sextam.

Et antequam ad tonsorem irent, in thermas prius se conferebant, quo Pet. Colvius ducit illud L. Apuleii l. 3. Asini. *Hunc Juvenem, cum è balneis rediret ipsa, tonstrina residentem, hesterna die forte conspexit.* M. Plaut. Asinaria. servus in tonstrina residens:

Ille in balneas iturus est, inde huc veniet postea.

Sed cum *horam consuetam balneas petendi* idem Apulejus dixerit l. 10. Metamorphoseωn, & A. Gellius l. 18. cap. 13. *lavandi tempus*, videndum quodnam id tempus, quænam hora? dixi jam ante cœnam receptam ablutionem, & testatur Persius sat. 1. in fine:

His mane edictum, post prandia Callirhoen do.

Pollio Victruvius Architect. l. 5. cap. 10. *Tempus lavandi à meridiano ad vesperum est constitutum.* Q. Florens Tertull. lib. adversus Psychicos definit; *Apud quasdam verò colonias præterea; annuo ritu, saxis veluti & cinere conspersi, idolis suis invidiam supplices objiciunt, balnea & tabernacula in nonam usque eluduntur.* Quod præter leges censorias, quibus octava thermis dedicata. M. Martial. l. 10. epigr. 48.

Nuntiat octavam Phariæ sua turba juvencæ,
Et pilata redit jamque subitque cohors.
Temperat hæc thermas, nimios prior hora vapores
Halat, & immodico sexta Nerone calet.

At cum discrimine temporis C. Plin. Junior libr. 3. epist. 1. *Vbi hora balnei nuntiata est, (est autem hyeme nona, æstate octava) in sole, si caret vento, ambulat nudus, deinde movetur pila vehementer & diu, nam hoc quoque exercitationis genere pugnat cum senectute, lotus accubat, & paulisper cibum differt.* Quo sensu capio illud M. Martialis l. 4. epigr. 8.

Sufficit in nonam nitidis octava palæstris.

Ut ab hora octava hyeme pila luserint, deinde balnea accesserint abluendi, inungendi, fricandique. βαλανεὺς, & βαλανεύτρια, *balneator & balneatrix.* Jul. Poll. l. 7. Onomast. cap. 33. ut hi virilibus, istæ muliebribus inserviant thermis. licet sciam displicere D. Hieronymo, *adultas virgines lavacra adire*, lib. 2. epist. 15. ad Lætam de Institut. filiæ, cum luxuriæ minister Martialis *fœmineis dilecta catervis balnea* dixerit l. 11. epigr. 48. ungebantur deinde vestibus depositis loti. Petron. Arbiter in Satyrico pag. 21. *Jam Trimalcio unguento perfusus tergebatur, non linteis, sed palliis ex mollissima lana factis.* Hinc præceptum Cornelii Celsi de re medica l. 1. cap. 2. *Exercitationem recti sequitur, modo unctio vel in sole, vel ad ignem, modo balneum, sed in conclavi, quam maxime & alto, & lucido, & spatioso.* C. Sueton. in Cal. cap. 37. *Commentus novum balnearum usum, portentosissima genera ciborum atque cœnarum, ut calidis frigidisque unguentis lavaretur.* L. Apul. l. 4. Asini. *Ex more, calida tumultuario lavacro vestro præparata, in fine sermonis hujus statim se devestiunt, nudatique, & flammæ largissimæ vapore recreati, calidaque perfusi, & oleo peruncti, mensas dapibus largiter instructas accumbunt.* A. Pers. sat. 6. v. 15. Martial. lib. 3. epigr. 12.

Qui non cœnat, & ungitur Fabulle,
Is verò mihi mortuus videtur.

M. Plaut. in Pœnulo, act. 3. sc. 3.

Ibi te replebo usque unguentum echeumatis,
Quid multa verba faciam? ubi tu laveris,
Ibi ut balneator faciat unguentariam.

Unde & locus ille *unctuarium* vocabatur. Plinius nepos lib. 2. epist. 17. *unguentaria cella.* Sidon. Apollinar. l. 2. epist. 2. vide carmen Alexis ante à me citatum. deinde fricabantur. D. Auson. epigr. 105.

Thermarum in solio si quis Polygitona vidit
Vlcera membrorum scabie putrefacta foventem.

M. Plaut. in Pseudolo:

Uncti hi sunt senes, fricari sese ex antiquo volunt.

Aspernati has voluptatum illecebras Spartani, qui nudi aqua ex Eurotæ fluento frigidissima abluebantur. Elegans est epigramma 42. Martialis l. 6.

Ritus si placeant tibi Laconum,
Contentus potes arido vapore,
Cruda virgine, Martiaque mergi.

Qui locus corrigendus ex MS. Francisc. Mod. epist. 23.

Concepto potes arido vapore
Cruda virgine, Martiaque mergi.

De ritu vide, quæ Cornel. Celsus scripsit lib. 3. cap. 37. de Re Medica.

Tenebrosæ in principio thermæ, quod critici observavérunt

runt, ſed deinde ſpecularia addita, ut clariſſimum undecunque admitterent lumen, epiſt. 90. L. Seneca epiſt. 86. & l. 5. controv. 5. & lib. de provid. cap. 4. *Quod non in caldarium ſuum latis ſpecularibus diem admiſerit.* Domitius Ulpian. IC. *l.* 12. *ff. de In?r. & inſtru. leg.* Idem ad edictum *l.* 9. *ff. quod vi aut clam.* Mattial. l. 8. epigr. 14.

Hibernis objecta notis ſpecularia, puros
Admittunt ſoles, & ſine luce diem.

Et de obſcuris thermis idem Martialis lib. 2. epigr. 14.

Nec Fortunati ſpernit, nec balnea Fauſti,
Nec Grylli tenebras, Æoliamque Lupi.

De apertis & patulis Stat. l. 1. ſyl. 5. v. 46.

Multus ubique dies, radiis ubi culmina totis
Perforat, atque alio ſol improbus uritur æſtu.

Nec modo ſpecularia ſeu feneſtræ è vitro illis erant, ſed pavimentum eo inſternebatur, ut notatum à Lipſio, ex Fl. Vopiſco in Firmo, & laquearia incruſtabantur, quod *pulchritudinem balneorum* vocat Aurelius Caſſiodorus l. 3. epiſt. 51. idem Papinius eodem loci:

Effulgent cameræ, vario faſtigia vitro
In ſpecies animoſque nitent.

Poliebantur quotidie tergebanturque hæc ſeu ſpecularia, ſeu pavimenta à ſervis balneariis, idque non Romana tantum conſuetudine, ſed etiam Græca. teſtem cito Æſchylum:

Λῦται γε μὴν λυτήριον αὐτὸ δεύτερον,
Ἀλλ᾽ ἐκ μεγίστων εὐμαρῶς λυτηρίων.
Lotum eſt quidem lavacrum hoc ſecundo,
Sed ex maximis facile lavacris.

Jam vero promiſcua non fuiſſe balnea, ſed viros ſua à mulieribus diſcreta ſeparataque habuiſſe notiſſimum. M. Pollio Victruvius l. 5. cap. 10. *Item eſt animadvertendum, uti caldaria muliebria viriliaque conjuncta, & in iiſdem regionibus ſint collocata: ſic enim efficietur ut in vaſaria ex hypocauſto communis ſit uſus eorum utriſque.* Author ſeparationis D. Hadrianus Aug. Æl. Spartian. in eo. Et nimia invaleſcente luxuria ſuſtulit Antoninus Philoſophus. Jul. Capitol. in ejus vita. adi ad doctiſſimum Savaronem l. 2. epiſt. 2. Sidonii Apollinaris. quod apparet conſuetum & Græcis. Eſt & locus Lucilii Satyrar. l. 7. fœde corruptus, citante Nonio cap. 2. num. 202.

Sador, ſubellor, deſquamor, punicor, ornor,
Expilor, pingor.

Multis mendis, ut cuivis apertum, ſcatet primus verſus. Itaque Hadrian. Junius putavit, pro *ſador ſudor*, poſſe commode legi, ut ſit *à balneo abſtergi. Unde & ſudum.* alii *Sabor*, nonnulli *rador*, inter quos Adrian. Turneb. l. 29. Adverſ. cap. 22. ſed meliùs indubiè Carrio, *ſcabor.* deinde *ſubellor*, rectè ab eodem in *ſuppellor*, mutatum. M. Tullio l. 9. epiſt. ad Pætum. 22. *Quid? ipſa res non modo honeſta, modo turpis, ſuppellere, flagitium eſt, jam erit nudus in balneo, non reprehendes: habes ſtolam Stoicam.* Dionyſius Lambinus monet in MS. fuiſſe, *ſuppetit flagitium.* Sequitur inde *punicor*, vitioſè pro, *pumicor.* Nam *pumicari* eſt *pumice lævigari*; cujus uſum enervatis effæminatiſque nemo neſcit ſolemnem gratumque & frequentem fuiſſe. Ovid. l. 2. de Arte Amandi:

Nec tua mordaci pumice crura teras.

Sext. Propert. l. 4. eleg. 8.

Serica nam taceo volſi carpenta nepotis.

Volſos autem ſive depilatos & pumicatos infamia notatos alii docuerunt. C. Plin. l. 36. cap. 21. *Pumices lævigandis corporibus olim mulieribus in uſu, nunc & viris.* Vet. Scholiaſt. Juvenal. ad v. 15. ſat. 8. *Catina oppidum Siciliæ, uſque ad probra diſſolutum notatur, ut & Bibaculus.*

Oſte ſenex, Catinæque puer, Cumana meretrix.

Fortè legendum:

Oſce ſenex, Catinæque puer, Cumana meretrix.

Ob pumicis nempe primos uſus. Juvenal. loco citato:

Si tenerum attritus Catinenſi pumice lumbum.

Revertor ad Lucilium, cujus verſum elegantem & omnes voluptatis balneariæ gradus exprimentem, effæminatorumque mores exhibentem, ſic corrigendum cenſeo & legendum:

Scabor, ſuppellor, deſquamor, pumicor, ornor,
Expilor, pingor.

Cum tantum dedecoris in expilando pumicandoque corpore fuerit in calentibus illis thermis, miror, cur Herculi deorum fortiſſimo *calida balnea* adſcripſerit antiquitas? quæ inſtar muneris Vulcanus Herculi dono dederit. Ibicus poëta Lyricus apud Scholiaſtem Ariſtophanis Nebulis act. 3. ſc. 3. in choro.

Ποῦ ψυχρὰ δῆτα πώποτ᾽ εἶδες Ἡράκλεια λουτρά.
Καί τοι τὶς ἀνδρειότερος ἦν.

Vertit Friſchlinus:

Et ubi tu unquam frigida vidiſti balnea Herculana:
Et quis erat Hercule fortior.

Et Herculaneas thermas inſinuat Athenæus l. 12. dipnoſophiſt. cap. 2. & Pindar. Nem. od. 4.

Οὐδὲ θερμὸν ὕδωρ τόσσον
Γὲ μαλθακὰ τεύχει
Γυῖα, τόσσον εὐλογία φόρ-
μιγγι σύναορος.

Neque calida aqua tantum mollia efficit membra, quantum laus citharæ comes. In balneis & carmina recitabant, & ea quæ inaudiverant, referebant, quare nomine garrulitatis balneatores notati. Eraſmus Roterod. Chiliad. 1. cent. 6. Adagio 70. & aliquot locis Petronius, ut ab aliis obſervatum. Q. Horat. lib. de Arte poët.

——— *Bona pars non ungues ponere curat,*
Non barbam, ſecreta petit loca, balnea vitat.

Frequentia in thermis furta. Q. Flor. Tertull. lib. de fuga in perſecutione; *Inter tabernarios, & lanios, & fures balnearum, & aleones, & lenones Chriſtiani quoque vectigales continentur.* Idem lib. de Idololatria; *Credo & fures balnearios ſuis quoque manibus vivere.* Paulus IC. *l.* 3. *ff. de offic. præfecti vig. Adverſus capſarios quoque qui mercede ſervanda in balineis veſtimenta ſuſcipiunt, judex eſt conſtitutus, ut, ſi quid in ſervandis veſtimentis fraudulenter admiſerint, ipſe cognoſcat.* Erant ergo hi fures ſeu capſarii inter ſervos, eorumque furtum par ſacrilegio, erant enim ἱερὰ θερμὰ λουτρὰ, *ſacra calida balnea*, ut loquitur Ariſtoteles Problemat. ſect. 24. num. 19. Romæ pœna duplionis hujuſmodi furibus ſtatuta, Athenis mors. Demoſthenes orat. contra Timocratem, cujus verba vide apud Petrum Victorium variar. lection. l. 7. c. 18. Q. Catull. epigr. 31.

O furum optime balneariorum
Vibenni pater, & cinæde fili:
Nam dextra pater inquinatiore.

Pergo ad miniſtros reliquos: erant in balneis, quibus aqua commiſſa; cave tamen confundas eos cum *aquaria provincia*, ut eſt apud Tullium in Vatinium. Nam *aquaria provincia ingenuis concedebatur*, quos Zeno Aug. *Hydrophylacas* vocat *l.* 10. *C. de Aquaductu.* Hoc eſt, *aquarum*, ut puto, publicarum, *cuſtodes*, iſti inter ſervitia, Rhodigin. l. 18. cap. 40. & Juriſconſulti definiunt, Jul. Pollux l. 3. cap. 4. σκαφηφόρους, οὕτω γὰρ τοὺς μετοίκους ὠνόμαζον, καὶ τὰς γυναῖκας αὐτῶν ὑδριαφόρους, ἀπὸ τοῦ ἔργου ἑκατέρους. *Inquilinos ſcaphigerulos, & mulieres eorum aquigerulas vocabant, utroſque ſcilicet ab officio nominantes.* Quæ non de balneorum modo uſu, ſed & de qualibet aquæ geſtatione. Nam Xenophon expedit. Cyri Minoris l. 4. ὑδροφορούσας γυναῖκας, & ὑδροφόρους, *mulieres aquam gerentes, & aquigerulos*, dixit, forte ad eum morem Romani venalem aquam per aquarios inferri definiebant. Juven. ſat. 6. verſ. 333.

——— *Veniet conductus aquarius.*

Primus uſus honeſtus legitimuſque, nam lavantibus aquæ aſperſio neceſſaria, quam eunuchi, aliique ſervi in conchis adferebant, at poſtea, quia tunc maxime temporis dominas alloqui licebat remotis teſtibus, lenones & ſtupri conciliatores, *Aquarioli* dicti, Feſt. l. 1. *Aquarioli mulierum impudicarum ſordidi aſſeclæ.* Gloſſæ veteres, *Aquarioli* βαλλάδες, *Bacariones*, & in iiſdem *Bacario* πορνοδιάκονος, Gallice, *maquereau.* Adrian. Turneb. l. 14. cap. 12. Accius Plaut. Pœnulo act. 1. ſc. 2.

Servulorum ſordidorum ſcorta diobolaria.

Ælius Lamprid. in Commodo; *Aurigæ habitu currus rexit, gladiat-*

diatoribus convixit, aquam gessit, ut lenonum minister, ut probris natum magis, quam ei loco eum crederet, ad quem fortuna provexit. Q. Tertullian. Apolog. cap. 43. *Si qui forte verè de sterilitate Christianorum conqueri possunt, primi erunt lenones, productores, aquarioli, tum sicarii, venenarii, magi, item aruspices, arioli, mathematici.* Ubi male reposuerunt pro *aquarioli, vinarioli.* Renatus Laurentius observat. L. Apul. lib. 2. Apologiæ; *Hisce auditis exacerbatus aquariolus iste uxoris suæ, ita ira extumuit, ita exarsit furore, ut in fœminam sanctissimam & pudicissimam, præsente filio ejus, digna cubiculo suo diceret.* Cl. Claudian. lib. 1. in Eutrop.

Pectebat dominæ crines, & sæpe lavanti
Nudus in argento lymphas portabat alumnæ.

Quæ non tantum de balneis intelligenda, sed de quolibet expiamine post coitum, fœminæ enim à coitu se expurgabant. Sueton. Augusto cap. 94. *Quasi à concubitu mariti se purificasset.* Ælian. lib. 4. var. histor. cap. 1. ait: *Dardanenses Illyricos ter in tota vita ablui solitos,* ἐξ ὠδίνων, καὶ γαμοῦντας, καὶ ἀποθανόντας, *post partum, cum nuptias ineunt, cum mortem oppetunt.* Et est quædam imago ejus rei apud Plinium de leæna l. 8. c. 16. in principio. & allusit Alcæus.

Πόρνη καὶ βαλανεὺς ταυτὸν ἔχουσ' ἐμπεδέως ἦθος,
Ἐν ταὐτῇ πυέλῳ τόν τ' ἀγαθὸν τόν τε κακὸν λόει?

Meretrix & balneator eundem habent perpetuo morem, in eodem solio & probum, & improbum lavat. Petronius seu Ovidius, seu incertus author in catalectis Priapeiis:

Vade per has vites, quarum si carpseris uvas,
Quas aliter sumas, hospes habebis aquas.

P. Ovid. lib. 3. Amor. eleg. 6.

Neve suæ possent intactam scire ministræ,
Dedecus hoc sumpta dissimulavit aqua.

Et lib. 3. de Arte:

Et tamen ulla viro mulier, non expedit, inquit,
Quid nisi quàm sumis dic mihi perdis aquam?

M. Tull. orat. pro M. Cælio: *Ideo aquam adduxi, ut ea tu inceste uterere.* Idem Ovid. eodem libro:

Scilicet obstabit custos, ne scribere possis,
Sumendæ detur cum tibi tempus aquæ.

M. Valer. Martial. lib. 2. epigr. 50.

Qua tibi parte opus est, Lesbia, sumis aquam.

Asservabatur hæc aqua curtis calicibus. Idem lib. 1. epigr. 93.

Nec curtus Chiones Antiopesque calix.

Et lib. 3. epigr. 80.

Curtaque Læda sobrius bibat testa.

At in balneis subministrabatur vasis argenteis quæ *lavationem* appellant ICti. Claudian. proxime supra citatus. Ulpian. l. 25. *Ornamenta muliebria sunt, quibus mulier ornatur, veluti inaures, armillæ, viriolæ, annuli præter signatorios, mundus muliebris est, quo mulier mundior fit, continentur eo specula, matulæ, unguenta, vasa unguentaria, & si qua similia dici possunt, veluti lavatio, riscus.* In Antverpiana editione legitur *labatio*, antiquo ritu, nam B. in V. sæpe permutabant. Antonius Contius censuit legendum, *alabastrites.* Male. Phædrus Tiberii libertus libr. 4. Fab. 63.

Seponit mœcha vestem, mundum muliebrem,
Lavationem argenteam, eunuchos glabros,
Lanificæ agellos.

Lavatio hæc argentea, vel ea est, quam aquariolus adferebat, vel labrum ipsum, seu lebetes, quos constat argenteos fuisse invalescente luxu. Stat. l. 1. syl. 5. v. 47.

Nil ibi plebeium, nusquam Temesæa notabis
Æra, sed argento felix propellitur unda,
Argentoque cadit, labrisque nitentibus instat
Delitias mirata suas.

Concha fuit privata hæc lavatio. Vet. Glossarium: ἔνεγκε ὕδωρ πρὸς χεῖρας κόγχῃ, *adfer aquam manibus concha.* Paulus IC. lib. 3. sententiar. tit. 17. *Mundo muliebri legato ea cedunt, per quæ mundior mulier lautiorque efficitur, veluti speculum, conchæ.* In principio fictiles hæ conchæ. vetus Scholiast. Juvenal. ad sat. 3. v. 277. *Pelves, inquit, conchæ, in quibus pedes lavant ut vasa fictilia,* ποδόνιπτρα. At postea è *margaritis.* Horat. l. 4. od. 12. sive *onyche.* Catull. epigr. 66. quæ primitus loco tubarum, Meursius multis observat ad Lycophronem. aut ex ære. Gloss. Isidor. *Barcanda, concha ærea.* Lucan. l. 9. v. 349.

——— *Ventosa perflantem murmura concha.*

Claudian. de Nupt. Honorii & Mariæ:

——— *Seu concha Libycum circumsonat æquor.*

Argentea fuisse hæc ornamenta notum. Claudian. epigrammate de concha:

Transferat huc liquidos fontes Heliconia Nais,
Et patulo conchæ divitis orbe fluat.
Namque latex doctæ quæ laverit ora Serenæ,
Ultra Pegasæas numen habebit aquas.

Sidon. Apollinar. l. 4. epist. 8. & ibi eruditissimus Savaro:

Nam cum dignatur regina hic tangere vultus,
Candor in argentum mittitur è facie.

Felix Ennodius Ticinensis epigr. 93.

Parturit unda sitim, quam splendens concha ministrat.

Non aquam modo, sed & unguentum his conchis asservatum. Q. Horat. l. 2. od. 7.

——— *Funde capacibus*
Unguenta de conchis.

Inde data fabulæ occasio, *Venerem in concha natam*; sive, ut alii contendunt, *concha in Cyprum delatam.* Dionysius Lambin. ad M. Plauti Rudentem act. 3. sc. 3.

Te ex concha natam esse autumant, cave
Tu harum conchas spernas.

Supererat dicendum de linteis, oleo, unguentis, & strigilibus, quibus ad corpus fricandum utebantur, sed omnia jam ab aliis præoccupata sunt, explicataque: unoque nomine *balnearia* appellabantur, quæ peregrinaturi secum veluti viaticum necessarium convehebant, ut ex Plauto in Mercatore apertum:

Tollo ampullam atque hinc eo.

Et de strigilibus Suid. in voce στλεγγίς. vet. Scholiast. Juven. sat. 3. v. 263. *strigulam* vel *xistram* vult dici, Jul. Pollux. l. 7. cap. 33. tit. 7. docta invenire est apud Petrum Colvium ad l. 2. Florid. L. Apuleii.

PARALIPOMENA.

De pistrinis & de primo molarum usu.

Molarum usus antiquissimus fuit, & à Cerere profectus, *quæ homines molere docuit prima.* Plin. l. 7. cap. 50. licet Stephan. libr. de urbib. inventionem *Milanti* cuidam assignet in voce Μυλαντία, adeoque etiam temporibus heroicis cognitus. Nam in horto Alcinoi Phæacum principis mola reponitur l. 7. Odyss. v. 104. apud Homerum

Αἱ μὲν ἀλετρεύουσι μύλης ἔπι μήλοπα καρπόν.
Aliæ quidem molunt sub mola pomacei coloris frugem.

Græci à τρέπω, *verto*, *trapetum*, vocarunt, quod nempe circumacto lapide, ut jam dicam, frumenta tererentur. Martialis l. 7. epigr. 27. ea voce utitur. Et l. 13. epigr. 36.

Hæc quæ Picenis venit subducta trapetis,
Inchoat, atque eadem fudit oliva dapes.

Statius lib. 2. syl. 7.

Unctis Bœtica provocas trapetis.

Paulus IC. lib. 3. sententiar. tit. 7. *Cogendorum fructuum causa comparata, instrumento cedunt, velut corbes, alvei, falces messoriæ, & fœnariæ, item molæ olivariæ.* Eadem vox usurpata *l. 21. ff. de instructo.* adi ad *legem 19. ff. locati.* At Varro, non à *vertendo*, sed à *terendo* vult *trapetum* dici l. 4. de ling. Lat. ut & *molam à molendo, quod injecta molentur, sive terantur, aut comminuantur,* licet à *rotunditate sui* vocatam, ut *mala pomorum* contendat Isidor. l. 20. cap. 8. Columella Rei Rusticæ lib. 12. cap. 50. legatur. Dicitur & *Moletrina pistrinum.* Cato apud Nonium cap. 1. num. 320. *Nervo, carcere, moletrina.* Notavit Guil. Budæus *in legem si servus §. si fornicarius ff. Commun. prædior. in prioribus annotat. ad pandect.* Certum est primitus *trusatiles* fuisse molas, quæ circumactæ manuum agilitate & robore fruges tererent. A. Gell. l. 3. cap. 3. *Ob quærendum victum*

ad circumagendas molas, quæ trusatiles appellantur, operam pistori locasset. Ideo *manuales* dicuntur Servio Honorato ad v. 274. lib. 1. Georg. ubi de rusticorum laboribus:

Sæpe oleo tardi costas agitator aselli,
Vilibus aut onerat pomis, lapidemque revertens
Incussum, aut atræ massam picis urbe reportat.

Lapidem incussum rectè dixit (Suidas ὄνον, vocat, *asinum*) nam *circumacto lapide frumentum terebatur.* Eodem lib. vers. 267.

Nunc torrete igni fruges, nunc frangite saxo.

Ut & lib. 1. Æneid. v. 184.

Et torrere parant flammis, & frangere saxo.

Ubi Servius, *torrebantur fruges in pilis, & pinsebantur; neque molebantur.* Lucret. Carus lib. 1. de nat. rer. n. 881.

——— *Fruges quoque sæpe minutas,*
Robore cum saxi franguntur....

In MS. codice erat exaratum:

——— *Minacis*
Robore cum saxi.

Stat. lib. 1. Thebaid. v. 524.

His labor inserto torrere exanguia ferro
Viscera cæsarum pecudum, his cumulare canistris
Perdomitam saxo Cererem.

Posterioribus deinde sæculis etiamsi ritus mutatus fuerit, mansit tamen loquendi eadem consuetudo. D. Ausonius in Mosella:

Nobilibus Gelbis celebratur piscibus, ille
Præcipiti torquens cerealia saxa rotatu,
Stridentesque trahens per lævia marmora serras.

Sed tamen ævo Ausonii nullæ trusatiles manibus molæ, sed asinariæ, quas nempe asini versarent, tectis capitibus velataque facie. L. Apul. Milesiar. lib. 9. *Molæ, quæ proxima videbatur, matutinis adstituor, & illico velata facie, propellor ad incurva spatia flexuosi canalis, ut in orbe termini circumfluentis reciproco gressu, mea recalcans vestigia, vagarer errore certo.* Achmes oneir. c. 195. μύλωνα ἀλήθοντα ὄνῳ δυνατῷ, *pistrinum in quo asinus robustus moleret.* Et mali servi pro pœna molis applicabantur. P. Terent. Andria act. 1. sc. 2.

Verberibus cæsum te Dave in pistrinum
Dedam usque ad necem.

Vet. Scholiast. Juvenal. ad v. 67. sat. 8.

Segnipedes dignique molam versare Nepotis.

Atque hi servi in pistrinum detrusi, solebant nomine *asinorum* appellari, & molæ ipsæ *præsepia.* Unde in MS. codice Plautino titulus concipiebatur, *Plauti Asinii Amphytrio*, qui mutandus in istum *Plauti Asini Amphytrio.* Nam servi ergastulo hujusmodi inclusi tanquam laboris omnigeni patientes, quales sunt asini, molis appliciti sic vocabantur, notatum scio à Joan. Meursio insigni eruditione viro Criticar. Exercitat. parte 1. cap. 9. Et certum est ex Aulo Gellio supra laudato, Plautum *in pistrino quasdam è comœdiis suis scripsisse*; & servilibus addictum fuisse operibus. locus est apud ipsum in Curculione act. 2. sc. 1. n. 10.

Paves, parasitus quia non rediit Caria,
Afferre argentum credo, nam si non ferat,
Tormento non retineri potuit ferreo.
Quin reciperet se huc esum ad præsepim suam.

Quem locum longe aliter concipiunt alii, inter quos Nonius cap. 3. num. 160.

Quin reciperet se huc cessum ad præsepiam suam.

Sed melior prior lectio, vel ipso Plauto judice in prologo Casinæ.

Qui sibi uxorem poscat, scit, si id impetret,
Futurum quod amat, intra præsepes suas.

Et videntur mihi non molarii tantum servi, sed quilibet alii *stationem* in domibus privatis dominorum habuisse, quæ *præsepe* diceretur, quod quasi par jumentorum & servorum esset conditio. Testis M Terentius Varro libr. 1. de Republica: *Contra hic laudabatur ab illis, is habebat culinam rusticam, unam præsepiam latam, cellam vinariam.* Huc pertinet locus Claudian. libr. 1. in Eutrop. à nullo hactenus explicatus.

Hæcne erat, hæc Ptolemae fides, hæc profuit ætas
In gremio consumpta tuo, lectusque jugalis,
Et ducti toties inter præsepia somni?

Postea & *aquariæ molæ* in asinariarum locum substitutæ. Pallad. Rutil. rei rust. libr. 1. cap. 42. *Si aquæ copia est, fusura balneorum debent pistrina suscipere, ut ibi formatis aquariis molis, sine animalium vel hominum labore frumenta frangantur.* Qua ratione confici hujusmodi aquariæ molæ debeant, docet M. Pollio Victruvius Architect. libr. 10. cap. 10. & meminit Zeno Imp. l. 10. C. de Aquæductu. *Suburbanum vel prædium, vel balneum, vel aquæ mola, vel hortus, ad cujus visum aqua publica fuerit derivata.* Licet alii perperam legant pro *aquæ mola, aquariola.* Et Valentinianus & Valens Augg. C. Theodos. *de Canone frumentario urbis Romæ* libr. 4. *Improborum petitiones, qui impudentius ausi sunt postulare pensiones, aquæ molarum, quæ urbi venerabili annonas abundantius præstitissent, quinque librarum auri mulcta infligat.* Notat Jacob. Cujacius, aquariæ molæ rotis sublevatis inversisque suppeditabatur aqua, eique muneri juncti asini, equi, & equæ. Secundus vetus poëta lib. 1. Antholog. cap. 33. epigr. 20.

Τίπλε τὸν ὀγκηςὴν βραδύπουν ὄνον ἄμμιγ' ἐν ἵπποις
Γυρὸν ἀλωεινᾶις ἐξελάατε δρόμον;
Οὐχ ἅλις ὅτλι μύλοιο περίδρομον ἄχθος ἀνάγκης
Σπειρηδὸν σκοτόεις κυκλοδίωκτος ἔχω;
Αλλ' ἔτι καὶ πώλοισιν ἐρίζομεν.

Cur rudentem tardum asinum simul cum equabus in rotundum in areis triturantibus agitatis cursum? nonne satis est, quod molæ circularium onus necessitatis convolutim oculis clausis in gyrum actus, habeo? quin adhuc cum equis cursu contendamus? Neque illud prætereundum, quod ab Artemidoro Oneirocrit. libr. 2. cap. 47. traditum: μύλος δεῖ τῶν σκληρῶν καὶ πονηρῶν πραγμάτων λύσιν, καὶ πιςὸν θεράποντα σημαίνει. *Mola semper durorum & difficilium negotiorum solutionem portendit, & fidelem servum significat.* Denique sciendum & pistrino seu molæ suum fuisse numen, suumque Deum tutelarem. Jul. Pollux Onomast. lib. 7. cap. 33. tit. 8. μυλωθρός, μύλων, μύλη, προμυλαία θεός, καὶ εὔνοος. *molitor, mola, pistrinum, dea molaris, & benevola.* Sed & *Promylius* Deus semper ante molas collocabatur, *ob suavem alimoniam.* Suid. in voce προμύλιος θεός. Adi ad Tiraquellum Commentario ad Alexandrum Neapolitanum libr. 3. Genialium dierum cap. 11.

Cap. XV.

De populo Romano, & ejus prima divisione.

Hactenus de Urbe dixi, quomodo ea à Romulo primum condita, & à sequentibus Regibus, ac demum ab Imperatoribus, subinde aliis atque aliis montibus ac collibus Pomœrio inclusis ampliata, & ab *Octavio Augusto* in XIV. regiones descripta sit: nunc institutus ordo requirere videtur, ut de incolis etiam nonnihil dicatur. Fuerunt igitur incolæ hujus Urbis appellati *cives Romani*, quos [*Lib. 4. cap. 1. de Antiquo jure civium Romanorum.*] *Carolus Sigonius*, vir clarissimus, ita definit, quod sint homines liberi, qui Urbem agrumve Romanum inhabitarent. Quæ definitio cum sit generalior, & potissimum de iis, qui sub Regibus fuerunt, intelligenda; addit deinde aliam specialiorem, & quidem de iis, qui libera Republica opti-

optima lege id nomen habuerunt. *Optima*, inquit, *lege, is mihi civis Romanus videtur, qui domicilium, qui tribum, qui honorum potestatem est adeptus.* Atque hæc prolixè & eruditè explicat: quæ, qui vult, legere poterit. Nos verò iis omissis, de ejus civis, cujus definitionem modo recitavimus, præcipuis divisionibus, quarum cognitio ad multa veterum & classicorum Scriptorum loca intelligenda proderit, agemus. Invenimus autem in veteribus Scriptoribus populum Romanum variè, aliis tamen atque aliis temporibus divisum esse. Primum quidem in *Patricios* & *plebejos*: inde in *Tribus*: tum in *Curias* distributum: iterum in *Classes* & *Centurias*: rursum in *Senatores*, *Equites*, & *Populum*. post, in *Optimates* & *Populares*: in *Nobiles* prætereà, *Novos* & *Ignobiles*: mentionem etiam fieri video *Ingenuorum*, *Libertorum* & *Libertinorum*. De his singulis operæ precium erit, quid veteres Scriptores tradiderint, indicare. De *Tribubus*, *Curiis*, *Centuriis*, & *Classibus*, cum ea ad tractationem de *Comitiis* commodius referri possint, hic dicere supersedebo. *Patriciorum* igitur & *Plebejorum* discrimen, & jura primum recitabo: [*Patricius secundum Plutarchum & Vellejum Paterculum dicti Senatores liberi quod patres ciere possent, ideoque scribendum Patricius per c. non Patritius per t. Aldus Manutius in orthographiæ ratione. Hadr. Junius in nomenclatore*] inde de *Patronis* & *Clientibus*, cum ex hac prima divisione originem suam trahant, dicam: tertio loco de tribus discretis ordinibus, *Senatorio*, *Equestri* & *Populari*, vel *Plebejo*, verba faciam: tum quid de *Optimatibus* & *Popularibus* scriptum repererim, referam: post etiam de *Nobilibus*, *Novis* & *Ignobilibus*, quinam ii fuerint, disputaturus: ad extremum, qui *Ingenui*, qui *Liberti*, quique *Libertini* dicti fuerint, explicabo.

Prima igitur divisio post *Tribus* & *Curias*, facta est in *Patricios* & *Plebejos*, instituta ab ipso Romulo primo Romanorum Rege. de qua *Dionysius* lib. 2. sic scribit: *Illustres*, inquit, *genere, & virtute celebres, opibusque, ut tum ferebant tempora, abundantes, quibus essent liberi, secrevit ab obscuris, egenis, & humilibus. Inferioris fortunæ homines Plebejos vocavit. Hi Græcis sunt δημοτικοί: Potiores verò Patres, sive quod ætate anteirent alios, sive quod haberent liberos, sive propter nobilitatem generis, sive propter hæc omnia.* Hæc *Dionysius*. Et addit, hunc morem sumptum esse ab Atheniensium Republica, qui etiam bifariam distributa multitudine, *Patricios* appellarint ex illustribus familiis, & pollentes opibus, penes quos fuerit civitatis regimen: cæteros cives *rusticos*, quibus nullum in Republ. fuerit suffragium. Quod verò officium fuerit, tum *Patriciorum*, tum *Plebejorum*, idem subjicit, inquiens: *Romulus postquam discrevit potiores ab inferioribus, mox legibus latis præscripsit, quid utrisque faciendum: ut Patricii sacra curarent, Magistratus gererent, jus redderent, secum Rempublicam administrarent, res urbanas obirent: Plebeji verò ab his negotiis immunes (quippe qui talium imperiti essent, nec vacaret eis propter inopiam) agros colerent, pecora alerent, exercerent quæstuosa opificia; ne seditiones orirentur, sicut in aliis civitatibus, dum humiliores protruduntur cubito à potentioribus, aut egeni, ac viles excellentioribus invident*, &c. Hæc ille. Qui tamen paulo post scribit etiam hoc interfuisse inter *Patricios* & *Plebejos*, ut quoties Patricii convocarentur à Regibus, præco quemque suo ac paterno appellarit nomine: *Plebejos* verò ministri quidam cornibus bubulis concinentes in concionem contraxerint. Et hæc quidem primis temporibus differentia inter *Patricios* & *Plebejos* fuit. Procedente autem tempore, & impetratis à Patriciis Tribunis plebis, plurima dignitatum & honorum ornamenta: ut, Sacrorum quorundam curationem, *Magistratus Curules*, *Consulatum*, *Dictaturam*, *Censuram*, &c. quæ anteà solis Patriciis concessa erant, per Tribunos suos Plebs Patribus extorsit: sicuti etiam connubiorum inter Patricios & Plebejos communionem, ut suo loco dicetur.

AD CAP. XV. PARALIPOMENA.

Antiquissima civitatis discretio ab ipso Romulo facta.

Romulus urbis fundamentis jactis, curam de ordinando civitatis statu gnaviter adhibuit, & quosdam juniores mille numero armatos pro salute novi regni excubare præcepit, unde & *militis* nomen. Isidor. lib. 9. Etymolog. capite 3. centum deinde ex senioribus elegit, quorum consilio omnia ageret, quos *Senatores* appellavit, *propter senectutem*, ut loquitur Eutropius statim in limine suæ historiæ. Unde & lunam in calceis ferebant dimidiatam, quæ centenarii numeri erat nota, quod nempe in prima divisione civium *centum tantum patres* fuerint. Alexander Neapolitanus lib. 5. cap. 18. qui autem *seniores* dicantur, qui *juniores*, Serv. ad v. 304. lib. 6. Æneid.

——— *Sed cruda Deo viridisque senectus.*

Et secundum hanc divisionem, leges etiam ab eodem Romulo latæ, quarum nonnullæ civicam disciplinam, aliæ castrensem spectabant. fragmenta collegerunt viri docti nostro ævo, & ego digeram lib. 8. cap. 5.

Etiam derivata consuetudo, ut alius in matrimoniis contrahendis esset modus cum senatu, & cum plebe, nempe olim promiscua inter utrumque ordinem celebrabantur, at id posteà lege lata sublatum, secutaque ob id ipsum seditio tertia exarsit, populari multitudine in montem Janiculum duce Canulejo secedente. L. Flor. lib. 1. Hist. Rom. cap. 25. de qua re dicam infra. Et Joan. Borcholten IC. *ad tit.* 10. *lib.* 1. *Institut.*

Quæ discretiones ita stabilitæ, ut in publicis scenicisque spectaculis diu nulla distinctio fuerit. Valer. Maximus definit l. 2. cap. 1. tit. 16. *Per quingentos & quinquaginta octo annos Senatus populo mistus spectaculo ludorum interfuit, sed hunc morem Attilius Soranus & L. Scribonius ædiles, ludos matri Deûm facientes, superioris Africani sententiam secuti, discretis Senatus & populi locis, solverunt, eaque res evertit animum vulgi, & favorem Scipionis magnopere quassavit.* Eleganter eandem rem expressit M. Tull. Orat. de Aruspic. Responsis. *Quid ego de illis ludis loquar, quos in Palatio nostri majores ante templum, in ipso matris magnæ conspectu Megalensibus fieri concelebrarique voluerunt? qui sunt more institutisque maxime casti, solemnes, religiosi, quibus ludis primum ante populi concessum senatui locum, P. Africanus iterum cos. ille major dedit.* Ubi puto *Megalensibus*, esse glossema, delendumque è textu, in quem inscitia librarii, aut scioli alicujus, irrepsit. Idem in Orat. pro Cornelio perduelli: *P. Africanus ille superior, ut dicitur, non solus à sapientibus hominibus, qui tum erant, verum etiam à se ipso accupientibus hominibus, qui tum erant, verum etiam à se ipso accusatus sæpe est, quod cum cos. esset cum T. Longo passus esset, tum primum à populari consessu senatoria subsellia separari?* Quod anno septimo post secundam cum Carthaginiensibus pacem facta

ctam contigisse viri eruditi observant ex Appiano Alexandrino in Libycis.

Exinde orta sunt nomina, variaque sedilia in ludis spectaculisque concedi cœpere secundum uniuscujusque dignitatem; *Senatoribus orchestra*, *Buleuticum*, *optimatibus proscenium*, *pulpitum*, *Imperatori podium*, *equestri ordini quatuordecim gradus*, *fœminis cathedræ*, *denique & plebi popularia*, ut fuse dissero infra libr. 5. cap. 4.

Divisionem istam excepit altera, qua tota civitas in *plebem* & *optimates* discreta, plebs denuo in *classes*, *tribus*, aut *centurias* distributa, adeo ut Dominus servum suum manumittens tribum ei mercaretur, qui veluti primus civicæ dignitatis gradus, ut in tractatu de servis expediam, optimates vel patres erant vel patricii, qui nempe à patribus, quos Romulus instituit, genus ducebant.

CAP. XVI.

De Patronis & Clientibus.

Diviso universo populo ad hunc modum in *Patricios* & *Plebejos*, artissimo eós Romulus vinculo colligavit. Commendavit, inquit, *Dionysius*, *Patriciis Plebejos*, optione cuique è vulgo data, ut quem vellet, Patronum sibi legeret. Et inter alia, conferens hunc morem cum Thessalorum & Atheniensium Priscorum instituto, ait: Romulum hoc negotium appellatione decora cohonestasse: nominando *Patronatum*, *tutelam pauperum*, *& humilium*: addidisse etiam utrisque commoda officia, excogitata civili & perhumana copula. Constabat autem jus *Patronatus*, ut idem refert, officiis ejusmodi, jam inde apud Romanos durantibus. *Patronos* oportebat *Clientibus* respondere de jure, cujus illi rudes essent, & absentium æquè, ac præsentium curam gerere: facientes quicquid pro filiis parentes solent facere: quod ad pecunias & contractus attinet, & sustinere accusatoris impetum: &, ut compendio dicam, quietem eis, qua maximè opus haberent, parare à privatis publicisve negotiis. Vicissim *Clientum* erat, *Patronos* juvare elocantes filias si his parum esset pecuniæ: & ab hoste captivos redimere, vel ipsos, vel eorum filios: privatarum quoque litium perditarum æstimationes, & mulctas publicas pecuniarias pro eis solvere, idque sumptu proprio, non quasi fœneris loco, sed ob referendam gratiam. Publicorum quoque impendiorum, quæ Magistratuum honorumve causa fiunt, esse participes non secus, quàm conjunctos genere. Commune autem utrisque erat, [*Idem Agellius docet libro* 5. *cap.* 13. *& libro* 20. *cap.* 1.] nefas esse alteris accusare alteros, aut adversum dicere testimonium, ferreve suffragium, aut censeri inter inimicos: quod si quis deprehensus esset aliquid horum facere, tenebatur *lege de Proditoribus*, quam sanxit *Romulus*: convictumque ejus criminis, cuivis licebat, ut *Diti* sacrum, interficere: (mos enim erat Romanis, quos vellent impunè occidi, eorum corpora devovere Deo cuipiam, præcipuè Diis inferis, quos fecit *Romulus*.) Quapropter per multas ætates permanserunt mutua *Patronorum* ac *Clientum* officia, haud secus, quàm cognatæ necessitudines, posteris per manus tradita. Et maxima laus erat *Nobilium* habere *Clientes* quam plurimos, tam hæreditariarum clientelarum, quàm partarum virtute propria. Ingensque certamen erat utrisque, ne vincerentur mutua gratia, & benevolentia: dum *Clientes* nullum Patronis negarent ministerium: vicissim *Patroni* nullo corrumpi possent pretio, ut *Clientes* molestari sinerent. Tanta illis erat in omni vita temperantia, & felicitatem virtute, non fortuna metiebantur. Nec tantùm in ipsa Urbe plebs tuta erat *Patriciorum* patrocinio: sed & coloniarum & sociarum, ac amicarum civitatum, & bello subactarum, quæque suos habebat *Patronos*, quoscunque vellet è Romanis civibus. Et sæpenumero *Senatus* controversias civitatum, ac gentium ad earum *Patronos* remisit, eorumque judicia rata habuit: adeoque ab his initiis ex auctoritate Romuli, firma Romanis coaluit concordia, ut per DCXXX. annos nunquam ventum sit ad cædem & sanguinem: multis licet ac magnis inter plebem & honoratos exortis controversiis de Republica, ut solet fieri in omnibus tam parvis, quàm magnis civitatibus: sed parentes, & monentes mutuum, & partim concedentes, partim impetrantes à volentibus, per expostulationes civiles componebant negotia, &c. Hæc *Halicarnasseus.* Eadem tradunt *Livius* lib. 1. & *Plutarchus* in Romulo, sed brevius.

AD CAP. XVI. PARALIPOMENA.

Qui nomine populi contineantur, quotuplex clientela, quod jus patronatus?

Nomine populi tota civitas comprehensa: Donat. in Adelph. prologo. Lucil. lib. 1. Satyrar.

Quo pacto populum, atque urbem servare potis sit
Amplius Romanam. L. Flor. lib. 4. cap. 2. *Invidens Fortuna principi gentium populo.* C. Plin. nat. hist. lib. 22. cap. 3. *Corona quidem nulla fuit graminea nobilior in majestate populi terrarum principis.* L. Sen. lib. 2. controvers. 1. *Colit etiamnum in Capitolio casam victor omnium gentium populus*, & *lib.* 4. *controv.* 7. *Romanus populus hostem veneno vinci noluit.* Justinian. Aug. §. *plebs. Institut. de jure nat. gent. civili. Plebs à populo eo differt, quo species à genere, nam appellatione populi universi cives significantur connumeratis etiam patriciis, & senatoribus.* Sic & Homerus Agamemnonem ubique ποιμένα λαῶν, *pastorem populorum* appellat, sub quo nomine & alii reges etiam comprehensi. Q. Horat. lib. 1. od. 2.

Lætus intersis populo Quirini.

Ovid. lib. 7. Met.

Dicta refert rector populorum talia centum.

P. Maro l. 1. Æneid.

Hinc populum late regem.

Non tamen sub populi nomine plebs comprehensa, clare T. Livius 1. Decad. libr. 2. *Consul Appius negare jus esse Tribuno in quemquam nisi in plebejum, non etiam populi sed plebis esse magistratum.* Valer. Max. lib. 2. cap. 2. num. 6. *Penes quos Senatus & equestris ordinis, & universæ plebis summum decus erat.* Adi

ad

ad Suidam in voce πυγμός. Et Ulpianus IC. *stationarios habere ad tuendam popularium quietem*, *l. 1. ff. de offic. praef. urbi.* ubi *populares* puto esse omnes *urbis incolas*. Claudian. lib. de bello Gildonico:

Ut dominam plebem, bellatoremque senatum
Classibus aestivis alerent.

Plebs opposita ibi populo, qui & senatus, licet non ignorem distingui à senatu populum, ut & principem, qui in locum populi successit, ut doctissimus Budaeus notat in annotationibus prioribus ad pandectas. Virgil. lib. 4. Æneid. v. 682.

Extinxi te meque soror, populumque patresque
Sidonios.

Papinius lib. 1. syl. 1.

Utere perpetuum populi magnique senatus
Munere.

Interdum etiam pro vili abjectissimaeque sortis homine *popularis* usurpatur, sive pro eo qui inferioris erat ordinis. C. Tacit. hist. l. 4. *Cohortes quas ex veteri instituto nobilissimi popularium regebant.* M. Tull. orat. de Arusp. respons. *P. Clodius repente factus est popularis.* Et apertius Actione 7. in C. Verrem. *Homines populares aut nobiles supplicio aut exilio levarentur.* Et Ulpianus *voces popularium*, dixit, id est, plebejorum, *l. 12. ff. de appell. & relat.* Et Callistratus IC. *Solent quidam, qui vulgo se juvenes appellant, in quibusdam civitatibus turbulentis se acclamationibus popularium accommodare. l. 28. ff. de poenis*; licet δημόται seu *populares* sint *ejusdem civitatis cives, incolae, accolae*, ut loquitur Plautus Aulul. sc. Optati. P. Terent. Phorm. act. 1. sc. 1.

Amicus summus meus & popularis Geta.

Donatus Grammat. *popularis, ejusdem conditionis gentisque*, Salust. *popularis sui sceleris, & popularis, populo amatus, & popularis civis, & popularis humilis, & popularis vilis, è populoque factus, ut si quis dicat sordidum, popularem civem.* Eugraphius vetus scriptor ad eundem locum, ex Salustio *socium*, exponit, *sive ejusdem conditionis*. Ex hoc ritu L. Seneca intelligendus, qui *populum* pro *qualibet multitudine* sumit.

Cum tot populis stipatus eas,
In tot populis vix una fides.

Xenophon Cyropaed. l. 6. post principium στρατιωτῶν δῆμος, *militaris populus, vulgus militum*, ut loquitur Tacitus libr. 5. Annal. Derivatum hinc nomen *popularis*, ut sit is qui populo charus acceptusque, & *popularitas*, gratia apud principes populi, seu plebeiam multitudinem inita. Euripid. Hecuba v. 254. ὅσοι δημηγόρους ζηλοῦτε τιμάς, *quicunque populares sectamini honores.* Sidonius Apollin. Carm. 23. v. 142.

Vir semper popularitate crescens,
Et juste residens in arce fandi.

Et eodem carmine v. 400.

Alter dum popularitate gaudet.

Papin. Stat. lib. 2. syl. ult.

Et gratum popularitate Magnum.

M. Lucan. lib. 1.

——— *totus popularibus auris*
Impelli.

Quia Seneca *populum amicorum pro frequentia* usurpavit, aut multitudine, seu quod idem est, pro *clientela*, de ea hic agamus. Quae vel in foro, quoties advocatione potentiorum egebant tenuioris sortis homines. Vet. Scholiast. Juven. sat. 7. v. 142. *Togati sint tibi ante pedes qui litigent, qui te consulant. Et patronus causarum actor.* Diocletian. Imp. *l. 4. C. de postul. & advocatos patrocinia praestare dixit* Valentinianus Aug. *l. 6. C. eod. tit.* M. Martialis *querulos* ob id appellat clientes lib. 1. epigr. 50. & lib. 4. epigr. 89. Isti cum dignam facundiae patroni sui mercedem exhibere non possent, januas tamen corona imposita honestabant. L. Seneca lib. 2. de ira cap. 7. *Judex damnaturus quae fecit eligitur, & corona pro mala causa, bona patroni voce corrupta.* Justus Lipsius, *coronam, audientiam*, interpretatur, *sive consessum aut multitudinem spectantis populi.* Sed indubiè de corona, quae victoriae judicium offerebatur advocato, loquitur Seneca. D. Auson. in professoribus. Carm. 2.

Talmae forensis, & Camanarum decus,
Exemplar unicum in literis.

Elias Vinetus *bonum oratorem & poëtam* exponit; sed non sufficit. Quippe palma haec forensis seu corona foribus, ut dictum est, suffigebatur. Author carminis incertus ad Pisonem:

——— *Licet exercere togatae*
Munera militiae, licet & sine sanguinis haustu
Mitia legitimo sub judice bella mereri,
Hinc quoque servati continget gloria civis,
Altaque victrices intexent limina palmae.

M. Martialis lib. 7. epigr. 27.

Sic fora mirentur, sic te palatia laudent,
Excolat & geminas plurima palma fores.

D. Juvenal. sat. 7. v. 118.

——— *rumpe miser tensum jecur, ut tibi lasso*
Figantur virides scalarum gloria palmae.

Vet. Scholiast. *Scalae stationum scilicet, ad instar gladiatoriae victoriae, scalas, armariola gladiatorum, vel ut quidam caseae* (legendum est omnino *casae*) *& stationes. Cicero in Corneliana, conrepsit, inquit, in scalas. Armaria enim advocatorum apud veteres scalas habebant.* Quare miror quendam in re obvia & expedita tricas agere, & de alieno labore triumphare, aut verius malignè ab aliis tentatum dissimulare, ad C. Suetonii Domitianum cap. ult. cum lippis & tonsoribus, quod dicitur, res sit decantatissima, & Martialis interpretibus notata, lib. 1. epigr. 118.

Et scalis habito tribus, sed altis.

Denique coronae hujus forensis mentio apud Maximianum poëtam recentem, & styli satis infelicis, lascivi nimis, quod opusculum qui Cornelio Gallo adscribunt, nae illi vehementer errant, cum se Maximianum vocet. Is igitur eleg. 1.

Saepe perorata percepi lite coronam,
Et data sunt linguae praemia digna meae.

Hi Calendis Januariis munuscula quaedam tenuia, grati animi indicium, patronis offerebant, dixi in tractatu de strenis supra. Quo sensu Calphurnius Flaccus Declam. 4. *Beneficium haereditatis filio datur, patrono redditur.* Addendus locus D. Augustini in Homilia de Calendis Januariis, quam eruditissimo Savaroni debent literati: *Diabolicas etiam strenas & ab aliis accipiunt, & ipsi aliis tradunt.* Alcuinus; *Diabolicas etiam strenas & ab aliis accipiebant & ipsi aliis tradebant.*

Patronis suis isti omne observantiae genus exhibere debebant, & patroni illis fidem, celebre apud C. Suetonium exemplum in Julio cap. 71. *Studium & fides erga clientes ne juveni quidem defuerunt, Masintham nobilem juvenem cum adversus Hiempsalem regem tam enixe defendisset, ut Jubae regis filio in altercatione barbam invaserit, stipendiarium quoque pronunciatum & abstrahentibus statim eripuit occultavitque apud se diu, & mox ex praetura proficiscens in Hispaniam, inter officia statim persequentium, fascesque lictorum lectica sua avexit.* Et par conditio clientis & liberti, ut ex Ulpiano ostendit Petrus Gregorius Syntagmat. Jur. Universi l. 14. cap. ult dictique dictione Longobardica, ut puto, *vassali*, quod patronorum suorum tanquam *vasa* censeantur, quasi *vasarii*, quo nomine omne instrumentum magistratus in provincia proficiscentis intelligitur. Adrian. Turneb. l. 21. c. 15. dicebanturque, qui rem clientis prodidissent *praevaricatores*. Antonius Augustinus *lib. 1. C. de advocat. divers. judicior. Et sunt clientes propinquis chariores.* A. Gell. lib. 5. cap. 13. Massurius Sabinus juris civilis lib. 3. *Officium primum tutelae, deinde hospiti, deinde clienti, tum cognato, postea affini.* Claudian. lib. 1. in Ruffin. *Profert arcana, clientes fallit.* Et suscepti; estque lex Decemviralis: *Patronus, si clienti fraudem fecerit, sacer esto.* Quam vir multisciae lectionis Theodorus Marcilius pleniorem uberioremque tulit ex Dionysio Halicarnasseo Hist. Rom. lib. 2. *Patronus si clienti, cliensve patrono fraudem faxit, sacer esto.* Virgilius adumbravit lib. 6. Æneid. v. 605.

Pulsatusque parens, aut fraus innexa clienti.

Servius; *Si clientes quasi colentes sunt, patroni quasi patres, tantumdem est clientem, quantum filium fallere, & hoc posse fieri ex Horatii dictis intelligitur, qui cum loqueretur de avaris potentibus, ait de vicino cliente (lib. 2. od. 18.)*

——— *pel-*

——— *pellitur paternos*
In sinu ferens deos.

Urbano tamen hoc displicet, & dicit rarum esse hoc, magisque contrarium, cum magis patronos decipiant frequenter clientes; vult autem intelligi prævaricatores, qui patroni sunt clientium, quos nunc susceptos vocamus.

Salvian. Massilien. lib. 5. provident. *Nihil susceptis tribuunt, sed sibi.* Tull. lib. 5. epist. 9. *Suscipe me totum.* Est & titulus 53. Codicis Justinianei lib. 11. *Ut nemo ad suum patrocinium suscipiat rusticanos, vel vicos eorum.*

Erat & aliud clientium genus, humiliores scilicet, tenuiorisque sortis homines, qui se tuendos protegendosque potentioribus committebant, idque à Romulo introductum magna ambitione omnibus reip. statibus retentum. Dionys. Halic. lib. 2. histor. unde in Philipp. 8. M. Tullius. *Verebatur Nucula ne tantas amitteret clientelas.* Horat. lib. 2. od. 18. citata.

Trahunt honestæ purpuras clientes.

Viri docti legunt, *clientæ*, id est, ancillæ, quæ pensa diurna reddebent dominis, ut dixi supra de lanificiis. Idem Horat. lib. 2. epist. 1. n. 104.

Mane domo vigilare, clienti promere jura.

Dominos comitabantur in forum euntes. Corripp. l. 2. num. 6.

Intonuit patrum subitus fragor, inde clientum
Clamores crescunt.

Ut hi à patronis ingentia expectabant beneficia, & consequebantur interdum, ita mutuum iisdem rependebant, aderantque in omnibus periculis negotiisque, non pace tantum & domi, sed bello etiam & militiæ, licèt *clientibus onus militiæ annexum non sit.* Gerardus Niger lib. 1. de Feudis. Claudian. lib. 2. in Ruffin.

——— *Circumque armata clientum*
Agmina privatis ibant famulantia signis.

Et cœnam popularem dominis suis in æde sacra instituebant. M. Plaut. Trinummo act. 2. sc. 4.

Apposita sit cœna, popularem quam vocant,
Si illi congestæ sint epulæ à clientibus.

Obiter notandum id interesse inter patronum & dominum, quod inter servum & libertum, seu manumissum. Ascon. Pædian. in Divinationem Tullianam. Justinian. August. *libr. 5. C. de testament. Manumiss. quem patronum habere noluerint, dominum suum & forsitan acerbum sentiant.* Scio tamen & clientes, nomine servorum olim vocari solitos. Corripp. African. l. 4. num. 5.

Ante pedes domini, faciunt qui jussa, clientes
Adstabant læti.

Ante pedes, recte, quod *clientes*, *adseclas* vocet Glossarium vetus, ut notat Jacob. Cujacius, & proprie *servi à pedibus, ad pedes, ante pedes.* Juvenal. Sat. 7. v. 142. *togati ante pedes.* L. Sen. Epist. 27. *Habebat ad pedes hos.* Et lib. 3. de Benef. cap. 27. *Servus qui cœnanti ad pedes steterat.* C. Sueton. Calig. cap. 26. At *circum pedes* dixit Tullius 3. Verrina. M. Martial. l. 12. epigram. 89.

Bis Cotta soleas perdidisse se questus,
Dum negligentem ducit ad pedes vernam.

Et quia potiorque meliorque humani corporis pars dextera, *clientes* patronorum suorum *dextræ* appellabantur, si fidi. Stat. lib. 5. syl. 1. n. 183.

——— *Vidi omni te pridem in flore nitentem,*
Vidi alte propius, propiusque accedere dextra.

Martialis allusit l. 11. epigr. 70.

Lydia dicebar domino fidissima dextra.

Inde Assagrius Ruizius existimavit legendum apud Corrippum lib. 1. num. 1.

Et Thomas Libycæ nutantis dextera terræ.

Sed male, retinendam enim priscam lectionem ad eum locum docui.

——— *Libycæ nutantis destina terræ.*

Et è contra servi fures, rapaces, aut parum dominis suis fidi, seu census direptores, nepotes aut prodigi, *sinistræ* dicebantur. Q. Catull. Epigr. 45.

Porci & Socration duæ sinistræ
Pisonis.

Læva quippe furtis apta. M. Plaut. Persa act. 2. sc. 2.

Ubi est illa tua furtifica læva?

P. Ovid. lib. 13. Metamorph. fab. 1.

Conveni & timidæ, nataque ad furta sinistræ.

Catull. Epigr. 12. n. 1.

Marrucine Asini, manu sinistra
Non belle uteris, in joco atque vino,
Tollis lintea negligentiorum.

Andreas Alciatus IC. sui ævi inter eruditissimos nominandus parerg. lib. 11. cap. 7. legit:

Inter cœnam, Asini, manu sinistra.

Idem Catullus Epigr. 27. ubi *sinistram liberalitatem* usurpat pro *concussionibus sinistra factis.*

Quid est? an hæc sinistra liberalitas?

Sic Basiliensis Horatii Tuscanellæ editio conceptum habet, Lugdunensis item & Parisiensis. Achilles Statius legit, *quid est? abit.* Josephus Scaliger, *quid est? alid*, i. e. *alius*; sed castigatissime idem Alciatus loco laudato:

Quid est alid sinistra liberaltias?

Alid enim idem quod *aliud.* Lambin. ad Libr. 1. Lucretii.

Sed revertor ad clientes. Non fuit hoc primum à Romanis excogitatum institutumque, sed à Thessalis, qui *Tenestas* nuncupabant, & Atheniensibus, quibus *Theta* dicebantur; At apud illos superbè imo & indigne habiti, mitius clementiusque à Romanis tractati. Wolfgang. Lazius Commentarior. Reip. Rom. l. 12. cap. 3.

Nec in urbe modo clientelæ celebres, sed & in agris villisque, urbibus, regnis, & provinciis, quæ ultro in potestatem potentis alicujus cedebant, cujus præsidio protegerentur. Valentinianus & Valens Augg. C. Theodos. *Ne colonus inscio domino. Non dubium est colonis, arma qua subigunt, usque adeo alienandi jus non esse, ut si qua propria habeant, inconsultis atque ignorantibus patronis in alteros transferre non liceat.* Nec minus collegia artificum suos habebant patronos, quibus statuas in foro aut loco maxime conspicuo erigebant. Cujus rei amplum satis testimonium ex vetustis inscriptionibus, quarum quasdam subjiciam. una est Tergesti in Istria.

L. Vario. Papirio. Papiriano IIVIR. I. D. IIVIR.
ID. Q. Q. Prætor. Fabr. Romæ. & Tergeste.
Flam. HADRI. Pont. Augur. collegium.
Fabrum. patrono. merenti.

Altera Reatæ in Italia.

T. Fundilio. Gemino. VIVIR. Aug. mag. inv. Augustales. patrono. &. quinq. perpetuo. optime. merito. hic. arce. Augustalium. se. vivo. HS. XX. dedit. ut. ex. reditu. ejus. summæ. die. natali. Sec. IIII. Kalend. Febru. præsentes. vescerentur. &. ob. dedicationem. statuæ. decurionibus. &. seviris. &. juvenibus. sportulas. &. populo. epulum. &. oleum. eadem. die. dedit.

Tertia Bergomi in Italia.

C. Cornelio. C. F. Vot. Municiano. Praf. coh. Prim. Damasc. Trib. mil. mil. leg. III. Aug. præf. Fabr. Curatori. reip. Othesimorum. IV. viro. I. D. pontifici. Flamini. in. divi. Claudii. Bergomi. Patrono. plebs. Urbana.

Est & alia Urbini in Italia.

C. Vesnio. C. F. Stell. Vindici. populi. Urvini. patrono. suo. &. municipii. Ædil. IIIIvir. viar. Curandar. Trib. mil. leg. VIII. Aug. & quæ sequuntur.

Privato etiam clientes nomine statuas patronis suis sumptibus privatis erigi curabant, collocarique. unica vetus inscriptio sufficiet, quæ in Hispaniis.

L. Domitio. Gallicano. Papiniano. C. V. leg. III. Aug. pr. pr. provinciæ. Germaniæ. inferioris. leg. Aug. pr. pr. Dalmatiæ. cos. devotissimo. &. innocentissimo. Aurelius. Julienus. patrono. incomparabili.

Historicos citare supervacanei foret operis, cum obvii sint passim loci ab aliis in hoc notati. Claudianus tamen & illustrandus, & corrigendus, cujus elegantissimo carmini tot sæculis retroactis turpis macula inhæsit paneg. de consul. Manlii Theodori. n. 24.

Hic

Hinc te pars Libyæ moderantem jura probavit,
Quæ nunc tota probat, longi sed pignus amoris
Exiguæ peperere moræ, populumque clientem
Publica mansuris testantur vocibus æra.
Inde tibi Macetum tellus, & condita Pellæ
Mœnia, quæ famulus quondam ditavit Hydaspes.

Quatuor primi versus ritum prænotatum significant, quintus corruptissimus est, quid enim *condita Pellæ mœnia*, habent significationis? Torsit me diu hic locus, fateor, & tandem divinavi oportere legi:

Inde tibi Macetum tellus, & credita Pellæ
Mœnia.

Vult enim poëta Manlium Macedoniæ fuisse præpositum, quam conjecturam Claudius Beleurgens, vir literarum Græcarum bono natus, jam ante biennium, sibi à me communicatam, laudavit, nec multo post in MS. codice Bongarsiano ita diserte exaratum reperi. Et sane recte pro Macedonia, *Pella* usurpatur. Est enim celeberrima urbs illius provinciæ. Marcianus Heracleota de situ orbis v. 624.

Ἐν τῇ μεσογείῳ δ' εἰσὶ μὲν πολλαὶ πόλεις,
Ἡ Πέλλα καὶ Βέῤῥοια δ' ἐπιφανέσταται.

Vertit Federicus Morellus Professor Regius:

Vrbesque in mediterraneo sunt plurimæ,
Berrhœa nempe Pellaque illustrissimæ.

Est & auxilium M. Manilio adferendum, cujus versus lacer habetur lib. 1. Astronomic.

——— *nec te Mavortia virgo*
Prætеream, regesque alios, quos Græcia misit,
Atque Asiæ gentes, & magno maxima bella.

Josephus Scaliger censet legendum:

——— *Asiæ gentes, & Magni maxima bella.*

Ut de triumphata à Cn. Pompejo Asia intelligatur. Sunt qui ad Scipionem majorem referant. Sed potior mihi videtur sententia Lud. Carrionis Antiquar. lection. lib. 3. c. 9.

——— *Asiæ gentes, & Magno maxima Pella.*

Ut velit Manilius illustratam & in summam claritudinem evectam Pellam, Macedoniæ alioquin ignobile oppidum, factis Alexandri Magni. Quod eo probabilius duco, quo *Pellæ natum constat Alexandrum.* Præter historicos, vetus Scholiastes D. Juvenalis ad v. 168. sat. 10. & apud eundem Claudianum lib. de Bello Gildon. n. 269.

——— *Pelleo libertas concidit auro.*

Id est, Macedonico.

Hinc descendit jus illud patronatus celebratissimum, de quo quid opus post tot eruditos, & insignes viros quicquam dicere? Gregor. Tholosan. Syntagm. lib. 17. cap. 4. & alii.

Cap. XVII.

De tribus ordinibus populi Romani, Senatorio, Equestri, & Populari seu Plebejo.

Et ea quidem, quæ de *Patriciis* & *Plebe*, *Patronis* & *Clientibus*, dixi à Romulo instituta esse, Dionysii & Livii testimonio confirmavi. Exactis autem Roma Regibus, populus Romanus in tres ordines distributus est: in *Senatorium*, *Equestrem* & *Popularem*. Id quod multis veterum Authorum locis probari potest: ex quibus hæc pauca sufficient: quod Livius lib. 26. Belli Punici dicit: *Consensum Senatus, Equester ordo est secutus, Equestris ordinis plebs.* Et Ausonius canit:

Martia Roma triplex, Equitatu, Plebe, Senatu.

Quod idem confirmat etiam notissimum illud elogium: *Consensum Senatus, & Equestris ordinis, populique Romani.* Differt autem hæc divisio à priore: quod illa cives Romani in certa genera vel gentes, hac in certos ordines distributi sunt. Non enim omnes *Patricii*, *Senatores*, neque contrà omnes *Senatores* posterioribus temporibus *Patricii* fuerunt. *Patricii* enim dicti fuerunt, ut alibi est demonstratum, ii, qui à patribus orti fuerunt: vel *Patrum progenies*, ut *Livius* loquitur, quorum magna multitudo fuit: *Senatorum* autem certus fuit numerus. Et cum posterioribus temporibus ex Equestri ordine & Plebe multi in Senatum lecti sint, manifestum est, non omnes *Senatores Patricios* fuisse. Sed de *Senatoribus* plurima dixi in lib. de *Magistratibus Rom* illud tantum hic repeto: *Senatores* dictos fuisse eos, qui à *Regibus* primum, deinde à *Consulibus*, post à *Censoribus* in Senatum lecti essent, sive *Patricii*, sive *Equites*, sive *Plebeji*, iidem essent. *Senatorum* autem filii, nondum in Senatum lecti *Equites*, sive ex Equestri ordine fuêre, quod jam planius fiet. Secundus ordo fuit *Equester*, de quo primum notetur, in hac divisione non intelligi eos, qui à Romulo ex omni multitudine trecenti numero lecti, quos *Celeres* dixit, quique à Tarquinio Prisco ad sexcentorum numerum aucti fuerunt: neque etiam eos, qui equis stipendia meruerunt (ii tamen quasi fundamentum & semina *Equestris ordinis* erant) sed eos, quibus publicus equus, & annulus à *Censoribus* datus: quique ab iis in equestrem ordinem lecti fuerunt. Duplices enim fuerunt *Equites:* alii oppositi peditatui in exercitu: quales fuerunt omnes, qui equo privato meruerunt, & illi nihil ad hunc ordinem pertinuerunt: alii vero *oppositi Senatoribus*, qui neque *Senatores*, neque *de plebe* fuerunt; ii hunc ordinem constituerunt. Hos necesse erat à Censoribus in Equestrem ordinem legi [*Eadem de Equestri ordine habet Alexander ab Alexandro Genial. dier. l. 2. cap. 29. Plin. l. 33. c. 1. & 2.*] Legebantur autem ii, quibus census equestris esset: qui erat *Sestertium quadringentorum millium*, teste *Suetonio* in Julio Cæsare. Assignabatur iis equus publicus à Censore (*Varro lib. 7.* de ling. Lat. vocat cum *mille assarium*) item *annulus aureus*, qui eos à *Plebe* distingueret. Utebantur etiam *angusto clavo*, quo à Senatoribus, quorum insigne *latus clavus* erat, discernerentur. Sed & hoc observandum: eos qui ex *Equestri ordine* in *Senatorium* lecti fuissent, vel *Magistratus* gessissent, *Equites* esse desiisse: sicut contra, qui patrimonio consumpto, censum Equestrem non haberent: vel quibus propter flagitia equum publicum & annulum aureum *Censores* ademissent, de populo, vel plebe esse cœperunt. Tertius ordo fuit *Popularis:* sive de populo, vel Plebe. Fuerunt autem de *Plebe* vel *Populo* omnes ii, qui neque *Senatores*, neque *Equites* erant, *Patricii* quidem, qui in *Senatum* nondum lecti essent, neque *Equestrem* censum haberent. *Equites* autem, qui patrimonium consumpsissent, vel quibus propter flagitia

gitia equi publici, & annuli aurei adempti essent. *Plebejus* vero, id est, ex plebejis, vel inferioris fortunæ hominibus natus, qui *Patriciis* opponebatur: si minus haberet CD ∞ de populo erat: si CD ∞ haberet, equumque publicum obtinuisset, annuloque uteretur: quamvis plebejus, id est, plebeji generis, erat tamen *eques*: & si ex equite in Senatum à Censoribus lectus esset, *Senator*. Sic igitur *Patriciorum* tres ordines fuerunt, sicut & *Plebejorum*: *Cives Romani Patricii & Plebeji Senatores*: *Cives Romani Patricii & Plebeji Equites*: *Cives Romani Patricii & Plebeji de populo vel de plebe.* Qui de populo vel plebe erant, si propter flagitia aliqua à Censoribus notarentur, *ærarii* fiebant, & in *Cæritum* tabulas referebantur, quod quid sit, alibi explicabitur. Quod etiam in spectandis ludis *Senatores* separatas sedes ab *Equitum* & *Plebejorum*: *Equites* item separatas suas sedes à *Senatorum* & *Plebejorum*: *Plebeji*, vel qui de populo erant, etiam suas proprias & separatas à reliquis habuerint: quodque ex ordine Equestri Judices lecti fuerint, ex sequentibus libris intelligetur.

AD CAP. XVII. PARALIPOMENA.

De Equitibus & præsertim de Judiciis, censu, albo, Transvectione.

Notum omnibus primitus tantum *duos* Romæ fuisse ordines, *Senatorium & Plebejum*, ut ante in divisione urbis dixi. Hinc L. Seneca epist. 31. *Senatorum aut equitum nomina ex ambitione tantum nata ostendit.* Et notius est quam ut dici debeat. P. Virgil. l. 2. Georgic. v. 507.

Hic stupet attonitus Rostris, hunc plausus hiantem
Per cuneos, geminatur enim, plebisque patrumque
Corripuit.

Constat tamen postea Ascon. Pædian. in Divinat. victore Sylla *civilibus bellis spoliatus est pop. Rom. potestate tribunitia, judicandi jure, quod habuit, per equites Romanos, quos secundum post clarissimatum locum obtinere voluerunt.* Valentin. & Valens Act. *tit.* 32. *lib.* 12. *Cod. Justinianei.* & Cujacius ibi. SCtis addi solitum: *Senatus populusque & equester ordo*: L. Apul. Milesiar. l. 7. eratque is velut medius quidam inter Senatum plebemque, adeo ut communicata cum iis sint judicia publica. C. Plin. nat. hist. l. 33. cap. 2. principio.

Dictique illi *judices selecti*. L. Seneca l. 3. de Benefic. cap. 7. *Non potest ad hæc sumi judex ex turba selectorum, quem census in album & equestris hæreditas misit.* P. Ovid. l. 2. Trist.

Nec mea decreto damnasti facta Senatus,
Nec mea selecto judice jussa fuga est.

Idem l. 1. Amor. eleg. 10.

Non bene conducti vendunt perjuria testes,
Non bene selecti judicis arca patet.

C. Petron. Satyr.

Ergo judicium nihil est nisi publica merces,
Atque eques in causa qui sedet, empta probat.

Viri docti *recuperatores* interpretantur ex Ulpiano IC. in fragmentis tit. 1. Et multa à doctis observata Ræwardo, Turnebo, Budæo, Cujacio. Tres ordines certum est censu, jure, nominibusque fuisse distinctos, omitto alios authores. Unicus è Claudiano locus abunde erit, is l. 3. de laudib. Stilichonis:

Præterea diversus erat favor, æquior ille
Patribus, invisus plebi, popularibus illi
Munito studiis languebat gratia patrum:
Omnis in hoc uno variis discordia cessit
Ordinibus, lætatur eques, plauditque senator,
Votaque patricio certant plebeja favori.

Primum igitur omnium census præfinitus erat equiti Romano, ut clarum ex Seneca proxime laudato; & conqueritur C. Plinius l. 14. præfatione, *Senatorem censu legi, judicem censu fieri.* Erat hic census *HS. quadringenta*, ut Hottomanno doctissimo probatum l. 4. Antiqu. Roman. Adi ad C. Plinium l. 33. cap. 2. Suetonium in Cæsare cap. 33. *patrimonium vocat equitum* Juvenalis vetus scholiastes ad v. 323. sat. 14. & diserte M. Martialis l. 5. epigr. 26.

Quadringenta tibi non sunt, Chærestrate surge.

Et ejusdem libri epigr. 39.

Calliodorus habet censum, quis nescit? equestrem,
Sexte; sed & fratrem Calliodorus habet.

Q. Horat. l. 1. epist. 1.

Si quadringentis sex septem millia desunt,
Est animus tibi, sunt mores, est lingua, fidesque;
Plebs eris.

D. Juvenal. Sat. 14.

Sume duos equites, fac tertia quadringenta.
Si nondum implevi gremium.

Secundum censum hunc vel Senatores, vel equites in album referebantur. L. Sen. supra. Suet. Claudio c. 16. *Latini sermonis ignarum non modo albo judicum erasit; sed etiam in peregrinitatem redegit.* Et in Domitiano c. 8. *Equitem Rom. erasit judicum albo.* Dio Coccejan. l. 55. λεύκωμα τῶν βουλευόντων dixit. Et interpretatus est C. Tacitus l. 4. Annal. *album senatorum.* *Album* autem dicebatur *à colore*, quod *tabula* foret *albis literis notata.* & alluserunt ad eum ritum varii scriptores. Fulgent. seu Planciades, ut aliis visum, l. 1. Mytholog. *Una è virginali sum Heliconiadum curia, Jovis albo conscripta.* Ulpian. IC. *l.* 1. *ff. de edendo. eum quoque edere Labeo ait qui producat adversarium suum ad album, & demonstret quid dictaturus est*, sic restituisse se gloriatur Angelus Politianus Miscellaneor. capit. 82. cum antea esset *ad alium.* Corrippus Africanus de laudibus seu inauguratione Justini, libro 4. num. 2.

Inde Senatorum sacro recitantur ab albo
Nomina, conscripti patres.

Sedulius Scotus sacri operis l. 1. in fine:

Exiguam concede domum, tuus incola sanctis
Ut merear habitare locis, alboque beati
Ordinis, æternus conscribi in sæcula civis.

Tabulæ hujus non in censu equestri tantum usus, sed in decurionum nominibus excipiendis secundum ordinem. Arcadius Charisius IC. *libro singulari de muneribus civilibus.* Et prætores, quo facilius edicta sua innotescerent, in albo ea proponebant. Theophilus IC. §. *pœnales. instit. de Action.* Quintilian. l. 12. c. 3. *Alii se ad album ac rubricas transtulerunt.* L. Seneca epist. 49. *Turpes infamesque etiam sedentibus ad album exceptiones.* Auctor declamationum, quas cum Pithœo vulgus Quintiliano tribuit, declamat. 374. *Potentius est quod in albo, quam quod in testamento legitur.* M. Plaut. act. 1. sc. 2. Persa.

Si id fiat, næ isti faxim nusquam appareant,
Qui hic albo pariete aliena oppugnant bona.

Sic optimo sensu legi potest ex MS. Nam edicta prætorum, ut & leges & SCta parietibus fori affigebantur, ut omnes è plano legere possent. Vult ergo Plautus bona aliena albo seu tabula edicti prætorii parieti suffixa oppugnari, lite contestata adiri. alii legunt:

Qui hic albo rete aliena oppugnant bona.

Lambinus, *Albo rete, id est occulte, & insidiose, & dolose, vel specie Reip. consulendi, & persona boni civis induta.* Nec desunt, qui *album parietem* interpretantur, *dolum sub aliqua honesti specie latentem*, & sibi authorem faciunt D. Paulum Act. Apost. cap. 23.

Denique *Cn. Flavius fastos circa forum in albo proposuit, non sine magna nobilitatis invidia.* T. Liv. 1. Decad. lib. 9. ad finem.

In Album adscripti equites Romani tantum erant; nam & in municipiis provinciisque etiam equester ordo. Juvenal. sat. 8.

Hic

Hic novus Arpinas, ignobilis, & modo Romæ
Municipalis eques, galeatum ponit ubique
Præsidium attonitis, & in omni gente laborat.

Diversa est apud veterem Scholiasten lectio:

——— *& in omni monte laborat.*

Quia in montibus, inquit, *condita est Roma. legitur & pontibus, propter Molvium, ubi Catilinæ conjurati, & Allobroges deprehensi sunt.* Idem Juvenal. sat. 7. v. 16.

——— *Cappadoces faciunt, equitesque Bithyni.*

Vet. Scholiast. *equites Romani ex Græcis facti.*

Sed hi longe inferioris dignitatis, quam illi qui Romani vocabantur, quibus *promiscuus* erat *cum ipsis Senatoribus habitus, communisque vestis:* ut notat clariss. Pet. Faber Sanjorian. libr. 1. semestr. cap. 2. tantoque minores, quanto decuriones Senatoribus; isti quippe equo publico donabantur, de quo inscriptionum antiquarum fragmenta ista meminerunt.

M. Boebio. M. F. Q. N. Arn. Suetrio. Marcello. equo. publico. Æd. QIV. vir I. D. IV. quin. 11. patrono. munic. Flamini. Divi. Vespasiani. M. Boebius. Suetrius. Marcellus. &. Suetria. Ruf. optimo. huic. decuriones. funus. publicum. statuam. equestrem. clypeum. argenteum. locum. sepulturæ. decreverunt. urbani. statuam. pedestrem.

Romæ in horto Baptistæ Jacobi. Laz. lib. 5. cap. 17.

D. M.

M. ATinio. AE. F. Pal. Paterno. scribæ. adil. Curul. hon. usus. ab. Imp. equo. public. Honor. Præfect. coh. 11. Bracar. Augustan. Trib. mil. leg. X. fretensis. a. Divo. Trajano. in. expeditione. Parthica. donis. donat.

Ut liquido appareat non tantum equites donari consuevisse equo publico, sed & sacerdotes. Valer. l. 4. cap. 1. tit. 11. *Traduc equum, inquit, sacerdos, ac lucrifac censoriam notam.* Certumque est eodem donatos flamines, & eos, quorum virtus præclara in bellicis expeditionibus, aut fides in pacis probata actionibus. Inscripta vetusta marmora apud Onuphrium Panvinium de Civitate Romana pag. 165.

D. M.

Cn. Juli. Cn. Fil. Donati. Prisci.
Ex. equo. public. adjutoris. haruspicum.
Imperatoris. Pontificis. Albani.

Prima tamen origo indubie à censoribus tracta, qui equites equo publico donabant. M. Cicero orat. 6. Antoniana: *Sed hæc una statua altera ab equitibus R. equo publico, qui item adscribunt, PATRONO, quem unquam iste ordo patronum adoptavit? si quem unquam, debuit me.* Ovid. lib. 2. Trist.

At memini vitamque meam moresque notabas,
Illo quem dederas, prætereuntis, equo.

Privato hic sumptu nutriri, licet publice datus, debebat adeo ut, *qui strigosum aut male habitum equum in censu agendo duceret, multaretur, & equo illo privaretur.* Sabinus Masurius apud A. Gellium libr. 4. cap. ult. *Census* hic *transvectio* vocabatur, quam desuetam, post longam intercapedinem reducto more revocavit Augustus Princeps. C. Sueton. in eo cap. 38. *Severe, curiose, nec sine moderatione equites C. Caligula recognovit, palam adempto equo, quibus aut probri aliquid aut ignominiæ inesset: eorum, qui minore culpa tenerentur, nominibus modo in recitatione præteritis.* Idem cap. 16. in eo. Locus est insignis Valerii Maximi lib. 4. c. 1. tit. 12. de P. Scipione posteriore: *Centurias recognoscens equitum postquam C. Licinium sacerdotem citatum processisse animadvertit, dixit illum se scire verbis conceptis pejerasse, proinde si quis eum accusare vellet, usurum testimonio suo, sed nullo ad id negotium accedente, traduc equum inquit sacerdos, ac lucrifac censoriam notam, ne ego in tua persona, & accusatoris, & testis, & censoris, & judicis partes egisse videar.* Ex quo loco multa discimus, primum per centurias distinctos equites, dum transveherentur, quas numero ternario comprehensas docet D. Auson. in Gripho Ternarii.

Tres equitum turmæ.

Virgil. lib. 5. Æneid. v. 565.

Tres equitum numero turmæ, ternique vagantur
Ductores.

Deinde & *duas iis superadditas* facile est perspicere ex Suetonii Cajo cap. 16. deinde *citatos*, hoc est, nomine suo compellatos vult Valerius, mox & *notam*, si deliquissent inuri solitam. Nota illa interdum ignominia, interdum equi tantum publici ademptio, quod aliis observatum non repeto. Tempus transvectioni statutum *Eidus Juliæ*. Dionysius Halicar. lib. 6. Martial. lib. 5. epigr. 42.

Theatra loqueris, & gradus, & edicta,
Trabeasque, & Idus, fibulasque, censusque:
Et pumicata pauperes manu monstras,
Sedere in equitum liceat an tibi scamnis,
Videbo, Didyme.

Equi hi publici traducebantur nudi, id est, sine strato aut dorsuali. Nonii authoritate probant cap. 2. num. 312. Varro Cato, vel de liberis educandis; *Mihi puero modica una fuit tunica, & toga sine fasceis calceamenti, equus sine ephippio, balneum non quotidianum, alveus rarus.* Sed non video qui possit locus ille de transvectione equestri accipi, quum de puero, non vero equite loquatur M. Varro, & certum sit pueris nobilioribus equos donari solitos. Exemplum de *Asturcone Macedonico donato Gytoni* apud Petronium satyr. pag. 38. Denique *oleaginea omnibus corona erat, dum transvectio fieret.* C. Plinio teste nat. hist. lib. 15. cap. 4.

Nota etiam *equestris dignitatis* erat *annulus aureus.* interpretes ad Julium Suetonii c. 33. vetus scholiast. Juvenal. sat. 7. v. 89. *equitum de numero, id est, annulo.* Et ipse Satyricus:

Ille & militiæ multis largitur honorem,
Semestri vatum digitos circumligat auro.

Et sat. 11. v. 43.

Talibus à dominis post cuncta novissimus exit
Annulus, & digito mendicat Pollio nudo.

CAP. XVIII.

De Optimatibus, & Popularibus.

Duas divisiones civium Romanorum, hactenus habuimus: quarum prima *Naturæ* fuit, altera *Juris.* Sequitur nunc tertia quæ est *factionum*; qua alii *Optimates*, alii *Populares* sunt dicti. Primum hoc loco monendum videtur, vocabulum *populi* non uno & eodem modo semper accipi. In præcedenti enim capite *populi* vox certum aliquem ordinem civium Romanorum designavit, eorum videlicet, qui, sive *Senatorio*, sive *Equestri*, sive *Plebejo* loco nati essent, à *Censoribus* tamen neque in *Senatorium*, neque in *Equestrem* ordinem relati erant. In hoc capite *popularis* notat eum, qui seditiosis civibus res novas molientibus adhæret, aut Reipublicæ incommodus est. Etsi autem fere semper duo factionum genera in Republica fuerunt, ut ex historiarum Scriptoribus liquet: tamen maxime post Appii Cæci censuram, ea exarsisse videntur; teste *Livio* lib. 9. extremo Decadis 1. Cum enim scripsisset de Appio Censore, quomodo is primus *Senatum* libertinorum filiis inquinasset, & quomodo *Nobiles* id ægre tulissent, hæc verba subjungit: *Ex eo tempore, inquit, in duas partes discessit civitas: aliud integer populus, fautor & cultor bonorum, aliud Forensis factio tenebat: donec Q. Fabius Censor, simul concordiæ causa, simul, ne humillimorum in manu comitia essent, omnem Forensem turbam excretam in quatuor tribus*

bus conjecit, urbanasque eas appellavit. Hæc Livius. Quibus ex verbis, licet aliquo modo, quinam *Optimates*, quique *Populares* dicti fuerint, intelligi possit: tamen clarius idem fiet ex Cicerone, cujus insignem locum de hac re ex Oratione ejus pro Sextio, huc transcribam. Sic autem, inquit: *Duo genera in hac civitate semper fuerunt eorum, qui versari in Republica, atque in ea se excellentius gerere studuerunt; quibus ex generibus alteri se* Populares, *alteri* Optimates, *& haberi, & esse voluerunt. Qui ea, quæ faciebant, quæque dicebant, multitudini jucunda esse volebant,* Populares; *qui autem ita se gerebant, ut sua consilia optimo cuique probarentur,* Optimates *habebantur.* Et paulo post; *Omnes Optimates sunt, qui neque nocentes sunt, nec natura improbi, nec furiosi, nec malis domesticis impediti, &c. Horum qui voluntati, commodis, opinioni in gubernanda Republica serviunt, defensores Optimatium, ipsique* Optimates *gravissimi, & clarissimi cives nominantur, & Principes civitatis. Quid est igitur propositum his Reipublicæ gubernatoribus, quod intueri, & quo cursum suum dirigere debeant? Id quod est præstantissimum, maximeque optabile omnibus sanis, & bonis, & beatis, cum dignitate otium. Hoc qui volunt, omnes* Optimates: *qui efficiunt, summi viri, & conservatores civitatis putantur.* Hæc Cicero. Fuerunt ergo *Optimates*, qui Reipublicæ commodis, & majestati studuerunt, sive illi Patricii, sive Plebeji generis, sive Senatorii, sive Equestris, sive Plebeji, vel Popularis ordinis essent. *Populares* autem, ut idem auctor dicit, appellantur ii, qui aut propter metum, peccatorum suorum conscii, novos motus conversionesque Reipublicæ quærunt; aut qui propter insitum quendam animi furorem, discordiis civium, ac seditione pascuntur: aut qui propter implicationem rei familiaris, communi incendio malunt, quam suo deflagrare, sive illi *Patricii* sint, sive *Plebeji*, sive *Senatores*, sive *Equites*, sive de *populo*. Seditiones porro Romæ plurimas inter has factiones ortas, testantur Historiæ. De Imaginibus multa observatione dignissima collegit vir clarissimus *Justus Lipsius* libro Electorum lib. 1. cap. 29. quem consule.

AD CAP. XVIII. PARALIPOMENA.

Qui Optimates?

Senatus cum Equestri ordine judicia, ut monui, communicavit, ideo & uno communi nomine utrumque corpus Senatorum & Equitum comprehensum, dictique *Optimates* Romanis, ὀλίγοι Græcis, nisi forte oligarchiam aliud esse imperandi genus dicamus ab optimatum regimine. M. Jun. Justin. libr. 1. cap. 9. *Optimatibus Persarum rem indicat.* Theodosius *proceres* appellat lib. 2. *C. de legib. & solent optimates à plebe distingui, ut à vulgo proceres.* Serv. ad libr. 1. Æneid. v. 744. *Proceres ideo secundum Varronem, principes civitatis dicuntur, quia eminent in ea, sicut in ædificiis mutuli quidam, hoc est, capita trabium quæ proceres nominantur.* Idem ad v. 403. l. 11. Æneid. *Myrmidonum proceres, Græcorum principes,* exponit. ipse Virgil. lib. 3. Æneid.

Delectos populi ad proceres.

Et lib. 10. Æneid.

Tot lecti proceres ter denis navibus ibant.

Juvenal. sat. 7.

Quod non dant proceres, dabit histrio.

Sil. Ital. lib. 11. Punicor.

——— *Proceres rerum dimiserit umbris.*

M. Martial. lib. 12. epigr. 6.

Contigit Ausoniæ procerum mitissimus aulæ.

Et epigr. 8.

Parthorum proceres ducesque Serum.

M. Lucan. lib. 7. Cicero ad Pompejum:

——— *Proceresque tuorum*
Castrorum, regesque tui, cum supplice mundo
Affusi.

Locus est C. Suetonii in Julio cap. 19. quem vide: & alter apud eundem August. cap. 12. ut existimo, corruptus. *Sed ut cognovit Antonium post fugam à M. Lepido receptum, cæterosque duces & exercitus consentire pro patribus, causam optimatium sine cunctatione deseruit.* Existimant viri docti mendose scriptum, reponuntque, *cæterosque duces & exercitus consentire pro partibus.* Causa hujus correctionis L. Florus lib. 4. cap. 2. *Si duces ejus* (belli civilis Pompejani) *inspicias, totus senatus in partibus.* Alter Florus Epitome Liviana ad lib. 116. *Et ex Cæsaris partibus D. Brutus.* & libr. 119. *Fortunam utriusque partis æquavit.* & libr. 126. *Labieno, qui Pompejanarum partium fuerat, duce.* Vell. Paterc. lib. 2. *Effusumque alterum Romani Imperii lumen, tot talesque Pompejanarum partium cæsos viros, non recipit enarranda hic scripturæ modus.* Corrigendum censeo, *effossumque alterum R. Imp. lumen.* Et eodem libro postea, *Ingens partium ejus favor bellum excitavit Africanum.* Et post; *Longe antequam dimicaretur, exploratissima fuit Julianarum partium victoria.* Et deinde, *Cn. Domitius, qui solus Antonianarum partium, nunquam reginam, nisi nomine, salutavit.* Nec temere aliter ille loquitur; inhæsit & mendum codici A. Gellii lib. 3. c. 9. *Quem Cassium satis notum est, victis Parthis, fusoque exercitu suo miseram mortem oppetisse.* Quid cum Parthis in historia bellorum civilium? aut quæ de Parthis illo sæculo victoria? Legendum ergo, *victis partibus, fusoque exercitu.* Q. Curtius Rufus, Africæ cum imperio præpositus, triumphalia consecutus ornamenta, ibidem diem obiit supremum sub Claudio principe. C. Plin. Junior lib. 7. epist. 27. is ergo lib. 4. cap. 8. n. 13. *Mitylenæis, ob egregiam in partes suas fidem, & pecuniam obsides reddidit.* Poëtæ. C. Claudian. de laud. Stilich. lib. 2.

Mittitur & miles, quamvis certamine partes
Jam tumeant.

Eleganter factionem optimatium seu partes à vulgo aut plebe distinxit Petrus Apollonius Collatius Excidii Hierosolymitani lib. 4.

Sic alterna movent insanæ prælia partes,
Nec minus inter se vulgus quoque dissidet ipsum.

Pentadius vetus poëta cultissimo epigrammate, quod in id adscribam:

Occidere simul Cascæ, simul occubuere
Dextra quisque sua, qua scelus ausus erat.
Castra eadem fovere, locus quoque vulneris idem,
Partibus afflictis victus uterque jacet.
Quanta fuit mentis, tanta est concordia fati,
Et tumulus cinerem parvus utrumque tegit.
Par fratrum multo celebrandum carmine vatum,
Una si fierent parte minus gemini.

Et est pari venustate carmen, parique materia de Mævio quodam, qui bello civili fratrem ignarus interfecerat, Portii Licinii.

Viximus adversis, jaceamus partibus iisdem.

M. Lucan. lib. 1. Pharsaliæ, v. 311.

——— *Veniat longa dux pace solutus*
Milite cum subito, partesque in bella togatæ.

Et ejusdem libri v. 692.

Consurgunt partes iterum.

Et

Et libro 5. n. 350.

Nec Pompejanis tradit sua partibus arma.

Denique Æmilius Probus in Alcibiade: *Erat eodem, quo Alcibiades sensu, populi potentiæ non amicus, & optimatum fautor.* Idem in Phocione expressius: *Erant eo tempore Athenis duæ factiones, quarum una populi causam agebat, altera optimatium.*

Cap. XIX.

Qui Nobiles, Novi, & Ignobiles fuerint.

Hæc civium Romanorum, quæ nunc sequitur, divisio, à jure imaginum est sumpta. Fuerunt autem, ut rem brevissime complectar, *Nobiles* dicti, qui majorum suorum imagines habuerunt; qui suas tantum, non autem majorum etiam suorum imagines habuerunt, *Novi:* qui vero nec majorum, nec suas habuerunt, *Ignobiles* appellati. Ut ita *jus imaginum* nihil aliud sit, quam jus nobilitatis. Sed ut planius intelligatur quid sit habere imagines, prius quid *imagines* fuerint, explicandum erit. *Imago*, ut *Polybius* libro 6. docet, *est insignis alicujus viri simulacrum, oris similitudinem artificiose effictam, coloribus pigmentisque adumbratam, referens, quod in insigniori & celebriori domus parte ligneo armario includebant.* Hæc ille. Non autem omnibus imaginem sui ponere licebat: sed iis tantum, qui Magistratus Curules gessissent: quales fuerunt primum Æediles Curules, Prætores, Censores, & Consules. Cumque hi Magistratus primum solis Patriciis patuerint, sequitur etiam *Patricios* primum solos *jus imaginis* habuisse. Postquam autem hi honores plebi communicati sunt, eos jus ponendi imaginem simul accepisse, dubium non est. Cæterum & hoc observandum de imaginibus, Romanos festis diebus, apertis armariis illas exornasse: cumque ex domesticis quispiam esset mortuus, eas in funere extulisse: addito, ut magnitudine quam simillimæ apparerent, reliquo corporis trunco: vestibus autem exornatas: si *Consulares*, aut cum imperio fuissent, prætextis: si *Censorii*, purpureis: si *triumphales*, auro intertextis, atque curru, fascibus & securibus, aliisque Magistratuum insignibus prælatis, in Rostra esse perlatas, ut *Polybius* loco supra citato annotat: cum quo consentit *Plinius*, cujus insignem locum ex libro 35. capite 2. quia hunc Polybii eleganter explicat, etiam adscribam. Sic autem, inquit: *Aliter apud majores in atriis hæ (imagines) erant, quæ spectarentur, non signa externorum artificum, nec ærea, aut marmorea. Expressi cera vultus, singulis disponebantur armariis, ut essent imagines, quæ comitarentur gentilitia funera. Semperque defuncto aliquo, totus aderat familiæ ejus, qui unquam fuerat, populus. Stemmata vero lineis discurrebant ad imagines pictas: Tablina codicibus implebantur, & monumentis rerum in Magistratu gestarum. Aliæ in foribus, & circa limina animorum ingentium imagines erant, affixis hostium spoliis, quæ nec emptori refringere liceret: quæ etiam dominis mutatis, domus ornamenta erant. Eratque hæc stimulatio summa & ingens, exprobrantibus tectis, quotidie imbellem dominum intrare in alienum triumphum. Extat Messallæ Oratoris indignatio, quæ prohibuit inseri genti suæ Levinorum alienam imaginem. Similis causa Messallæ seni expressit volumina illa quæ de familiis condidit: cum Scipionis Africani transisset atrium, vidissetque adoptione testamentaria* Salutionis (*hoc enim ei fuerat cognomen*) *Africanorum dedecore notam irrepentem Scipionum familiæ. Sed pace Messallarum dixisse liceat, etiam mentiri clarorum imagines, erat aliquis virtutum amor: multoque honestius, quam mereri, ne quis suas expeteret.* Hæc Plinius. Porro poni solitas ejusmodi majorum imagines cum titulis suis in prima ædium parte, ut eorum virtutes posteri non solum legerent, sed etiam imitarentur, docet *Valerius*. Ex his intelligi datur, *Nobiles* eos dictos qui majorum suorum imagines haberent: id est, quorum majores Magistratus Curules gessissent: *Novos* autem, qui suas tantum imagines haberent, hoc est, quorum majores nullos Magistratus Curules, ipsi autem gessissent: quorum autem neque majores, neque ipsi, Magistratus Curules gesserant, ii *Ignobiles* erant, & dicebantur.

Ad Cap. XIX. Paralipomena.

Qui nobiles?

Nobilis idem ac *notus*, ut interpretantur Grammatici. Servius Maurus ad v. 564. lib. 7. Æneid. Fest. Pomp. l. 15. & ex eo Paulus ex Accii Plauti auctoritate. M. Cicero 2. Verrina. *Oppidum est in Hellesponto Lampsacum, id in primis Asiæ provinciæ clarum atque nobile.* Papin. lib. 1. syl. ult.

Quicquid nobile Ponticis nucetis.

Gladiator nobilis, & meretrix nobilis dici solet, inquit Donatus ad Hecyram act. 5. sc. 2. fin. & *scelere nobilis*, id est, *notus.* L. Sen. Agamem. act. 3. sc. 1. fin. & in Hippolyto act. 4. sc. 1. princ. adi ad Janum Palmerium in spicilegio. Diomede Accius Tragœdus:

Argos me referam, nam hic sum nobilis,
Ne cui cognoscar noto.

C. Lucilius lib. 7. satyr.

Phryne nobilis illa ubi amatorem improbius quem.

Postea tamen usu effectum est, *ut vel ex re nobilem, vel ex generatione generosum dicerent*, ut loquitur Cornelius Fronto; indeque *nobiles familias constat antiquissimas habitas, quæque ex Trojanis originem deduxerant.* Serv. ad lib. 5. Æneid. v. 117. ut in æstimanda nobilitate sola sanguinis aut generis ratio haberetur, neque enim ulla nobilitas vera, quæ pecuniis opibusve pararetur, unde vulgatum illud apud Suidam, γεννάδας εἶ ἐκ βαλαντίου. *Nobilis es à crumena.* Scio γεννάδας, verti *generosus*, ab interprete Julii Pollucis lib. 3. cap. 25. D. Auson. epigr. 22. in Epitaphiis heroum. Solonis tamen alia sententia apud eundem in septem sapientibus:

Pulchrius multo parari, quam creari nobilem.

Sed quam inique existimatum nobilitatem non à factis aut virtute cujusque petendam, sed à majoribus, & priscarum Imaginum varietate. legendus Tullius Orat. pro Plancio. Euripid. apud Stobæum serm. 84.

Εἰς δ᾽ εὐγένειαν, ὀλίγ᾽ ἔχω φράσαι καλά,
Ὁ μὲν γὰρ ἐσθλὸς, εὐγενὴς ἐμοίγ᾽ ἀνήρ.
De nobilitate parum laudis prædicare possum,
Bonus enim vir mihi nobilis videtur.

D. Juvenal. sat. 8. principio:

Tota licet veteres exornent undique ceræ
Atria, nobilitas sola est, atque unica virtus.

Et Lycus ille eadem pene apud L. Senecam in Hercule Furente act. 2. sc. 3.

——— *Nobiles non sunt mihi*
Avi, nec altis inclytum titulis genus,
Sed clara virtus.

Apud Romanos magni habitum multas in atrio imagines majorum numerare. At contra Græci parentes claros ultimo loco rejiciebant aliquem laudaturi. exemplum est apud Attium veterem Tragicum in Philocteta:

Inclute, parva prædite forma,
Nomine celebri, claroque potens,
Pectore Achivis classibus auctor,
Gravis Dardaniis gentibus ultor,
Laërtiade.

Notavit disertissimus Antonius Muretus var. lect. lib. 11. c. 10. C. Plin. Junior. lib. 10. epist. 3. *Laudibus Voconii Romani numeratis, subdit, auget hæc & natalium, & paternarum facultatum splendor.* A. Gell. lib. 19. cap. 10. *Sedentibus multis doctrina, aut genere, aut fortuna nobilibus viris.* De nobilitate per doctrinam parta, videtur intelligendus locus D. Juvenal. sat. 7. de Quintiliano:

Et nobilis & generosus
Appositam nigræ lunam subtexit alutæ.

Et quia in civitate & republica eminentiores sunt nobiles, fit ut *altum* pro *nobili* usurpent poëtæ. Serv. ad v. 697. lib. 9. Æneid. Jul. Firmicus Maternus non minus doctus astrologus, quam disertus rerum forensium causarumque patronus lib. 6. c. 31. *Erit publicis meritoriis prostituta, etiam si ex alto genere videatur esse progenita.* Et contra *humilem* pro *ignobili* dicunt IC. *l. 3. §. legis ff. ad leg. Cornel. de Sicariis; Solent humiliores bestiis subjici, altiores vero deportantur in Insulam.* Q. Horat. lib. 2. sat. 5.

Tempore quo juvenis Parthis metuendus, ab alto
Dimissum genus Æneæ.

Virgil. lib. 5. Æneid.

——— *Genus alto à sanguine divûm.*

D. Juvenal. sat. 6.

Quædam de numero lamiarum, ac nominis alti.

Claudian. lib. 2. in Eutrop.

Pars humili de plebe duces.

M. Martial. lib. 10. epigr. 72.

Et turpes, humilesque, supplicesque
Pictorum sola basiate regum.

Sed quid tam multa in re obvia? quamque doctissimo volumine illustravit multiscius Tiraquellus, quem, suadeo, tyrones legant.

CAP. XX.

De Libertis, Libertinis, & Ingenuis.

Sæpe mentio fit in veterum scriptis *Libertorum*, *Libertinorum*, & *Ingenuorum*: quorum tamen vocabulorum propriæ significationes non omnibus obviæ sunt. De iis igitur etiam aliquid est dicendum. Non eodem semper modo hæc vocabula accepta sunt. Primis enim temporibus ita fuerunt distincta, ut *Ingenuus* diceretur is, qui ex duobus Ingenuis, vel Libertinis natus esset: *Libertinus*, qui ex duobus Libertis. *Libertus*, qui aliquando servitutem serviisset, & ex illa manumissus esset. Aliquanto autem post Appii Cæci Censuram, *Liberti* & *Libertini* pro iisdem accepti fuerunt: & tum *Ingenui* dicti, qui ex Libertis, vel Libertinis, id est, iis, qui aliquando servierant, & manumissi erant, fuerunt nati. Ubi tamen hoc discrimen inter duo ista, *Liberti* & *Libertini* vocabula, observatum fuit, ut *Liberti* dicerentur respectu *Patronorum*: *Libertini* vero, respectu *Ingenuorum*: & ita vocabulo *Liberti* privatus quidam respectus: *Libertini* autem vocabulo publicus respectus, videlicet hominis conditio significaretur: quam differentiam prolixe tradit, & explicat *Laurentius Valla* Elegantiarum lib. 4. cap. 1. Et hanc postremam horum vocabulorum significationem Jurisconsulti etiam retinuerunt: ut de aliis non dicam, quæ mihi parum sunt cognita. In Institutionibus *Justiniani* lib. 1. tit. 4. *ingenuus* sic definitur. *Ingenuus is dicitur, qui statim ut natus est, liber est: sive ex duobus ingenuis matrimonio editus sit, sive ex libertinis duobus: sive ex altero Libertino & altero Ingenuo.* Sed & si quis ex matre nascatur libera, patre vero servo, *ingenuus* nihilominus nascitur; quemadmodum qui ex matre liberta & incerto patre natus est, quoniam qui vulgo conceptus est, &c. *Libertini* autem tit. ejusdem lib. 5. definiuntur ii, qui ex justa servitute manumissi sunt: & recte, quia usus hoc jam obtinuerat, ut *Libertini* dicerentur, qui manumissi essent. Fuisse autem primum aliam *Libertorum*, aliam *Libertinorum* rationem, ex verbis Suetonii apparet, quæ in vita Claudii sunt ejusmodi: *Latum clavum* (scilicet Imperator Claudius: de eo enim loquitur) *quamvis initio affirmasset, non lecturum Senatorem, nisi civis Romani abnepotem. etiam Libertini filio tribuit: sed sub conditione, si prius ab Equite Romano adoptatus esset. Ac sic quoque reprehensionem verens etiam Appium Cæcum Censorem, generis sui proauctorem, Libertinorum filios in Senatum allegisse docuit: ignarus, temporibus Appii, & deinceps aliquandiu, Libertinos dictos, non ipsos, qui manumitterentur, sed ingenuos ex his procreatos.* Hæc Suetonius, cujus postrema verba cum sensum habere Claudium Imperatorem ignarum fuisse, *Libertinos* temporibus Appii Cæci Censoris dictos esse, qui suo tempore erant Ingenui, ex manumissis procreati, nemo non videt. Hinc igitur intelligi potest, quod discrimen inter *Ingenuos*, *Libertinos*, & *Libertos* fuerit. *Carolus Sigonius* libro 1. de antiquo jure civium Romanorum, cap. 6. paulo aliter Suetonii verba enarrat, & eum reprehendens, ac erroris insimulans, ut qui *Libertinos* & *Ingenuos* pro iisdem

acceperit, putat *Libertinos* eos appellatos, qui ex servitute manumissi fuerint: qui autem ab iis generati sint, quod proprium nomen non habuerint, *Libertinorum* filios nuncupatos, non *Libertinos*. Sed cum verba Suetonii clara sint, mihi prior sententia, quam pluribus probat argumentis *Aldus Manutius* junior lib. de quæsitis per epistolam, magis placet. Antonius etiam Vacca Jurisconsultus Imolensis alicubi scribit, antiquioribus temporibus *Libertinorum* appellationem sic acceptam fuisse, ut *Libertini* dicerentur, quicunque in infinitum descendissent ex iis, qui olim manumissi essent: *Ingenui* autem quorum majorum nemo servitutem serviisset. Sed nec hoc convenit cum ullo vetere scriptore. *Libertinorum* enim, qui *Libertorum*, seu manumissorum filii erant, natos, ingenuos fuisse, ex superioribus liquet. Sed satis apertam illorum vocabulorum significationem jam esse puto, de jure quoque eorum pauca addam. *Libertus* antiquis temporibus (de prima enim significatione hic loquor) civis erat, sed publico nullo, nisi Apparitoris, aut coactoris fungebatur munere. *Apparitores* autem erant, ut post ostendetur, *Scribæ*, *Præcones*, *Interpretes*, *Accensi*, *Lictores*, *Viatores*, *Statores*. Hæc enim veteres munera, ut Ciceronis ad Q. Fratrem epistola declarat, *Libertis* deferebant, excepto tamen scriptu. Postea vero *Scribæ* quoque *Liberti* fuerunt: tuleruntque hi suffragium in quatuor urbanis Tribubus, quæ rusticis ignobiliores erant.

Libertinus, Liberti filius, fuit eodem jure.

Ingenuus, Libertini filius, Liberti nepos, fuit jure meliore: fert enim suffragium in tribu rustica: Magistratus tamen non capit, neque Senatorii, neque Equestris est ordinis, sed tertii, id est, de Plebe.

Ingenuus, Ingenui filius, Libertini nepos, Liberti pronepos, meliore quam pater jure est. Eques enim Romanus esse potest: sed aditum in Curiam non habet, quod è Suetonii verbis elicitur, qui Senatorium ordinem tribui solitum à veteribus ostendit, non civium Romanorum pronepotibus, verum abnepotibus.

Ingenuus, Ingenui filius & nepos, Libertini pronepos, Liberti abnepos, meliore quam pater & avus est jure. In Senatum enim legi potest, & honores, magistratusque, &c. Et hæc quidem de eorum jure. Nunc, quia *manumissionis* etiam facta mentio in hoc capite est, de ea pauca erunt dicenda. Tribus modis servos manumitti consuevisse, *Severinus* interpres Topicorum Ciceronis, affirmat: aut si quis servus consentiente, vel jubente domino nomen suum in censum detulisset, aut virga in caput suum à Prætore imposita, quæ *vindicta* dicebatur, in libertatem vindicatus esset, aut à Domino testamento liber relictus esset. De *manumissione*, quæ per censum fit, atque à Servio Tullio, VI. Romanorum Rege originem traxisse creditur, *Ulpianus* loquitur inquiens: *Servi, qui in peculio centum haberent, aut quibus eas facultates domini impartirent, si eos domini in censum civium à Censoribus adscribi juberent, libertatem consequebantur.* *Vindictæ* rationem intulisse fertur P. Valerius Poplicola, anno primo post exactos Reges, cum de præmiis Vindicis servi, qui conjurationem indicaverat, ad populum tulisset: à quo etiam vindictæ nomen ductum fuisse existimant tum alii, tum *Livius* libro 1. decad. 1. scribens: Præmium indici, pecunia ex ærario, libertas & civitas data. Ille dicitur vindicta liberatus. Quidam *vindictæ* quoque nomen tractum ab illo putant, *Vindici* ipsi nomen fuisse. Post illum observatum, ut qui ita liberati essent, in civitatem accepti viderentur, &c. Hæc autem potestas primum penes Consulem fuit, post ab eo ad Prætorem urbanum translata est, ut *vindicta*, id est, virga in caput imposita (eam enim *vindictam* dicebant) manumitteret. Morem veterem circa hanc manumissionem observatum, eleganter descripsit *Carolus Sigonius* ex Boëtio, Festo, Valerio Probo, & Donato, his verbis: *Qui manumittere, inquit, servum apud Prætorem volebat, ejus, quem manumittere volebat, caput, aut aliud membrum tenens, ad Prætorem ita dicebat*: Hunc hominem liberum esse volo: & emittebat eum è manu. Idem tamen Sigonius alio loco ex Isidoro libro 9. refert, Romanos eos, quos manumittebant, alapa percussos, circumegisse, atque ita de manu misisse. Prætor autem *vindicta*, id est, virga ejusdem servi capiti imposita, ita dicebat: *Dico eum liberum esse more Quiritum.* Inde conversus ad Lictorem addebat: *Secundum tuam causam, sicuti dixi, Ecce tibi vindicta.* Tum Lictor, accepta à Prætore vindicta, caput servi percutiebat, faciem palma: tergumque verberabat. Quibus actis, nomen manumissi in Acta à Scriba referebatur, adjecta causa manumissionis. Addit autem *Sigonius* ex Cajo, D. de manumissis vindicta, non fuisse omnino necesse pro tribunali manumittere. Itaque plerosque in transitu servos manumitti solere, cum aut lavandi, aut gestandi, aut ludorum causa prodiisset Prætor. Hactenus ille. Hinc deductum esse opinor eum morem, quem hodie observant Nobiles, atque alii potentes domini, donantes servos jure gestandi arma, quod nostra lingua dicitur, *wehrhafftig machen.*

Sed ut ad priora redeam, qui manumissi & libertate donati erant, raso capite pileum gestabant, libertatis insigne. Unde proverbium natum: *Ad pileum vocare*, id est, ad libertatem vocare. In cujus proverbii explicatione *Erasmus* in Chiliadibus scribit, videri, *pileum* priscis insigne fuisse spectatæ virtutis, ut inde fluxerit mos, ut qui Magistri Doctorisque titulo decorantur, *pileum* accipiant. Hic secundus manumittendi modus fuit. Tertius, qui testamento fit, in Institutionibus satis diligenter explicatur, quare eo Lectorem remitto.

Addunt Juriſconſulti & alios tres modos, quos *naturales* vocant, videlicet, *inter amicos*, *per menſam*, & *per epiſtolam*. Manumiſſionem *inter amicos* appellant, cum præſentibus amicis quiſpiam à domino manumittitur. *Per menſam*, cum libertatis dandæ gratia, ſervus convivio adhibetur. *Per epiſtolam*, quando ſervo aliis in locis agenti, miſſis literis à domino permittitur, ut liber vivat. Ii tamen qui his tribus modis manumitterentur, minorem libertatem conſequebantur, *Latini Juniani* fiebant, ac dicebantur ex lege *Junia Norbana*. Sicut contra ii, qui prioribus tribus modis manumittebantur, majorem & juſtam conſequebantur libertatem, & fiebant, ac dicebantur *Cives Romani*. Quod ſi quis tempore ſervitutis commiſiſſet aliquod crimen, propter quod notis in fronte & ſtigmatis compunctus, vel in publicos carceres conjectus fuiſſet: aut propter delictum aliquod, verberibus affectus illud confeſſus eſſet, ac deinde gratia cum domino inita, manumiſſus ab eo fuiſſet, ex lege *Ælia Sentia*, *libertus dedititius* fiebat, ac infimam libertatem accipiebat. De *manumiſſione* multa habet *Jacobus Ravardus* lib. 4. Variorum, capite 9. & libro ſingulari de auctoritate Prudentum, capite 7. ubi omnes modos diligenter explicat. Quædam etiam apud *Antonium Cujacium* IC. libro 2. Lectionum ſubſecivarum Juris civilis, cap. 9. Apud *Jacobum Cujacium* Obſervationum libro 5. capite 13. & libro 7. cap. 20. ut de aliis interim taceam. Notat præterea *Adrianus Turnebus* Adverſariorum libro 18. cap. 3. ex Martiale, ordinem quendam inter *Patronorum libertos* fuiſſe, ut qui majori auctoritate apud Patronos eſſent *liberti* primi: qui ſecundo ab his loco eſſent, *ſecundi*: qui tertio, *tertii* dicerentur. Quod etiam in libertabus obſervatum fuiſſe ex veteribus aliquot inſcriptionibus idem probat.

Addam Coronidis vice antiquam manumiſſionis formulam, quam recitat *Jacobus Cujacius* Juriſconſultorum noſtra ætate facile princeps, ex antiquo exemplo, unde colligi poteſt, moris fuiſſe, ut domini ſervis ſuis, quos manumitterent, ſcripto etiam illam manumiſſionem confirmarent. Formula autem hæc eſt: *Ille civis Romanus eſto, ita ut ab hodierna die ingenuus, atque ab omni ſervitutis vinculo ſecurus permaneat, tanquam ſi ab ingenuis fuiſſet parentibus procreatus. Eam denique peragat partem, quamcunque elegerit, ut deinceps nec nobis, nec ſucceſſoribus noſtris ullum debeat noxiæ conditionis ſervitium; ſed omnibus diebus vitæ ſuæ ſub certa pleniſſimaque ingenuitate, ſicut alii cives Romani, per hunc manumiſſionis, atque ingenuitatis titulum, ſemper ingenuus & ſecurus exiſtat*, &c. Tantum habui, quæ de præcipuis populi Romani diviſionibus dicerem. Nunc cum inſtitutus ordo requirat, ut de religione illius populi dicam, hujus libri finem faciam, ac in ſequenti, Deo propitio, de Diis agam.

AD CAP. XX. PARALIPOMENA.

De jure Libertorum & Libertinorum.

Libertos & libertinos manumiſſione fieri dicam lib. 9. c. 10. licet ſciam diſcrimen allatum eſſe ab Ulpiano IC. *l. ult. ff. ſi lib. ingen. eſſe dicat. l. 4. ff. de his qui ſunt ſui vel alieni juris.* Et notavit doctiſſimus vir Joannes Borcholten in eruditis ad Juſtinianum Commentariis: eſtque *libertus*, quaſi *liberatus*. Iſidor. Etymolog. lib. 9. cap. 4. & res expoſita omnibus interpretibus Inſtitutionum Imperialium lib. 1. tit. 5. quos non exſcribo. unica Theophili definitio ſufficiet lib. 1. Inſt. tit. 5. ἀπελεύθερός ἐστιν ἐκ δικαίας δουλείας ἐλευθερωθεὶς, προσθὲς ἢ καὶ ἐννόμου. *Libertinus eſt qui ex juſta ſervitute manumiſſus eſt*, ſeu libertate donatus, verbum adde, *& legitima*. In triplici eos fuiſſe ordine ſciunt omnes, *Cives Romanos*, *Junianos*, *& Dedititios*. Ulp IC. in fragmentis titul. 1. ſingulorum definitiones exequitur Pſeudocornutus in v. 106. ſat. 3. Perſii, *heſterni*, *à defuncto pridie manumiſſi*, *id eſt*, *liberti*, *& cives Romani facti.* Atque hos quidem diſpari fuiſſe dignitate diſces ex Hadriano Turnebo lib. 11. cap. 9. ut *quidam primi liberti, quidam ſecundi, quidam denique tertii forent*; quod ego vel de tempore, quo quiſque manumiſſus fuerit, accipiendum exiſtimo, vel ratione officii, nam ut inter ſervos alii viliores, alii honoratiores, ita manumiſſis cur non eadem conditio permittenda? Atque ut ingenuorum variis legibus fortuna coërcita adminiſtrataque, ita variæ leges libertis indulſerunt, ut de jure teſtamenti faciendi, legata ſcribendi, colligit idem Turnebus l. 30. Adverſar. cap. 25. ex Tito Livio 4. Decad. lib. 9. & licet ſcribendi teſtamenta jus iis non erat, poterant tamen adire hæreditates. Q. Symmachus lib. 10. epiſt. 54. *Capiunt legata liberti, ſervis teſtamentorum juſta commoda non negantur.* Locus eſt notatu digniſſimus apud Salvianum Maſſilienſem lib. 3. ad eccleſ. Catholic. *Si ejus opus, ac non alterius; meliori conditione quidam relinquunt libertos ſuos, quam tu relinquis filios tuos, in uſu ſiquidem quotidiano eſt, ut ſervi & ſi non optimæ, certe non improbæ ſervitutis Romana à dominis libertate donentur, in qua ſcilicet & proprietatem peculii capiunt, & jus teſtamentarium conſequuntur, ita ut & viventes, cui volunt, res ſuas tradant, & morientes donatione tranſcribant, nec ſolum hoc, ſed & illa quæ in ſervitute poſiti conquiſierant, ex dominorum domo tollere non vetantur, tantum eis interdum gratiæ patronæ liberalitas impartit, ut etiam juri ſuo detrahat, quod libertorum dominio largiatur. quanto, ô quiſquis ille es infideliſſime pater, quanto domini illius melius cum libertis agunt, quam tu cum liberis? illi quæ donant perpetuo jure donant, tu temporario, illi teſtamenti faciendi arbitrium dant libertis, tu tollis liberis, illi poſtremo ſuos dant libertati, tu quaſi addicis filios ſervituti. nam quid eſt aliud, quam ſervituti addicere, quos tu non vis aliquid quaſi ingenuos poſſidere. more ergo illorum uteris, qui ſervos ſuos non bene de ſe meritos, quia civitate Romana indignos judicant jugo Latinæ libertatis addicunt, quos ſcilicet jubent quidem ſub libertorum titulo agere viventes, ſed nolunt quicquam habere morientes, negato enim his ultimæ voluntatis arbitrio, etiam quæ ſuperſtites habent, morientes donare non poſſunt*: Quibus verbis elegantem adfert differentiam inter Latinos Junianos, & cives Romanos, quæ trita eſt vulgatiſſimaque.

Liberti iſti cujuſcunque conditionis etiamſi civitatem haberent, civicíſque fruerentur privilegiis, tamen multa ingenuis licebat agere, quæ nequaquam libertis conceſſa, nam nec ipſi, nec eorum liberi unquam jus tribuum habebant, quod *ingenuorum* tantum erat, ut jam docuit Lælius Taurellus IC. neque tutores ingenui libertinis pupillis dari poterant, ut ex Marci Aug. oratione habetur apud Modeſtinum *libro ſingulari de excuſationibus*. adi *ad l. 2. de vet. jure enucl.* nec in ſenatum admiſſi. C. Suet. in Nerone cap. 15. *Neque ſacramento militari ſe obſtringere, aut ut milites in caſtris eſſe, unde Auguſtus princeps libertino milite, præterquam Romæ, incendiorum cauſa, & ſi tumultus in graviore annona metueretur, bis uſus eſt, ſemel ad præſidium coloniarum Illyricum contingentium, iterum ad tutelam ripæ Rheni fluminis, eoſque ſervos adhuc viris fœminiſque pecunioſioribus indictos, ac ſine mora manumiſſos, ſub priore vexillo habuit, neque aut commiſtos cum ingenuis, aut eodem modo armatos*, ut verba uſurpem ejuſdem Suetonii in Auguſto cap. 25. Quare tanquam novum,

novum, insolens, inusitatumque notat Appianus Alexandrinus de bellis civilib. lib. 1. pag. 379. ἀπελευθέρων τότε πρῶτον ἐς στρατείαν δι' ἀπορίαν ἀνδρῶν καταλεγέντων. *Tum primum libertis, ob virorum inopiam, in militiam missis.* Eadem Hirtius seu Oppius, seu quilibet alius author libro de bello Africano c. 19. *Quos postea ex Hybridis libertinis servisque conscripserat, armaverat, equoque frænato uti condocuerat.*

Quod autem Suetonius in curiam libertinos nunquam admissos prodat, caute est intelligendum. Nam Dio Coccejanus l. 40. pag. 150. diversum sentit: qui *sub progressum bellorum civilium Ti onis consulatu libertinos omnes senatu ejectos docet*, argumento liquido in senatum adscitos antea, alioquin eiici non potuissent.

Vestitu etiam, non tantum jure distincti libertini à patriciis seu ingenuis. Aurel. Macrob. lib. 1. Saturnal. cap. 6. *Cultum ingenuorum puerorum inter præcipua duxisse, instituisseque ut patricii bulla aurea, cum toga, cui purpura prætexitur, uterentur duntaxat illi quorum patres curulem gesserant magistratum, ceteris autem, ut prætexti, tantum uterentur, indultum.* Et postea aliquot lineis interjectis: *Concessum est, ut libertinorum quoque filii, qui ex justa duntaxat matrefamilias nati fuissent, togam prætextam & lorum in collo, pro decore bulla gestarent.* Eadem discriminis nota apud C. Plinium l. 33. c. 1. aliis idem scio observatum. vetus Scholiastes Juvenalis ad v. 164. sat. 5. *Antiquitus pueri nobilium bullas aureas habebant, pauperum de loris, signum libertatis.* Et ipse Juvenalis ibidem loci.

——— *Hetruscum puero si contigit aurum,*
Vel nodus tantum, & signum de paupere loro.

Nec vestitu tantum discreti illi ab ingenuis, sed & nota corpori impressa. idem vetus Scholiastes ad satyr. 1. v. 104. *Arguit hominis, qui cum propter libidinem libertatem meruissent, & in libertinorum corpus & tribus relati essent, pertusis auribus signa libertinorum celare non poterant.* Ergo *pertusas*, seu *perfossas* libertinis *aures* ex hoc loco apparet, quod an aliunde probari possit, non video, nec memini legere, nisi forte notam illam servilis conditionis præteritæ intelligamus, nam servis perforari aures solitas notissimum est. Sulpitius Severus sacræ historiæ l. 1. *Hebræus puer pecunia emptus, sex annis serviet, post hæc liber erit, sponte autem permanenti in servitute, auris forabitur.* Servorum ergo aures, tanquam argumentum suæ sortis, perforabantur, unde lux Petronio Arbitro Satyric. pag. 59. *Quid tu, inquit Gyton, & circumcide nos, ut Judæi videamur, & pertunde aures, ut imitemur Arabes, & increta facies, ut suos Gallia cives putet.* Quem locum transcripsit Isidorus Hispalensis: *Nonnullæ etiam gentes non solum moribus, sed & in vestibus aliqua sibi propria vindicant, circumcidunt Judæi præputia, pertundunt aures Arabes, Mauros habet tetra nox corporum, Gallos candida cutis.* Venalium itaque servorum, quantum coniicio, Romæ nota erat, *sub corona stare, cretatos habere calceos, aures perforatas.* Nec id modo Arabes servi patiebantur, sed & Pœni. M. Accius Plaut. Pœnulo act. 5. sc. 2. ubi Milphio servus Pœnos conspiciens:

Viden' homines sarcinatos consequi?
Atque ut opinor, digitos in manibus non habent.
AG. *Qui jam?* MIL. *quia incedunt cum annulatis auribus.*
Adibo ad hosce, atque appellabo Punice,
Si respondebunt Punice, pergam loqui.

Lybes & Arabes Romæ inter servitia habitos nemo ignorat. Est locus corruptus in codice Q. Florentis Tertulliani lib. de velandis virginibus: *Debebunt & ipsi aliqua sibi defendere insignia, aut pennas Garamantum, aut crobylos barbarorum, aut cicadas Atheniensium, aut cirros Germanorum, aut stigmata Britonum.* Beatus Rhenanus bene de illo authore meritus, putavit in prima sua editione legi debere, *scrobulos barbarorum*, ut *scrobuli*, diminutiva vox à *scrobe*, *aurium sint foramina, per quæ barbari trajiciant gemmas & annulos.* At idem Rhenanus in altera editione, reponit *strobulos*, nisi forte retineamus antiquam lectionem. Nam *corymbion mulierum, crobylus virorum, scorpius puerorum*, ut ad Petronii Satyricon notarunt viri docti pag. 69. *Corymbioque dominæ pueri adornat caput.* Quod Græcis pineam nucem *strobulus* significet, gestamen ex auro barbarorum quorundam. At certe στρόβυλος Julio Polluci l. 1. c. 9. n. 17. & l. 4. c. 20. latine *turbo* redditur à Rudolpho Gualtero. At σφονδύλια in mundo muliebri reponuntur, *rotulas* interpretantur, puto *inaures* esse formâ rotunda, idem Pollux l. 5. cap. 16.

Hæc quanquam de libertis servisque posse accipi, qui Romam venales commeabant, scio solo luxu poscente aures consuevisse perforari, hoc est ad venustatem decoremque conciliandum. unde D. Juvenal. sat. 1.

——— *Molles quod in aure fenestra.*

Quod etiam in sacris literis factum Genes. cap. 24. Exod. 32. Judicum c. 8. Esaiæ cap. 3. & apud Ethnicos ab heroicis petitum temporibus certissimum vel ex unico Homero, qui Jovi placituram Junonem inducit lib. 14. Iliad. v. 182.

Ἐν δ' ἄρα ἕρματα ἧκεν ἐϋτρήτοισι λοβοῖσι
Τρίγληνα μορόεντα.
Et sane inaures apposuit bene perforatis auriculis
Instar trium pupillarum factas

Et proci Penelopen donis affecturi inaures adferunt lib. 18. Odyss. v. 298.

Ἕρματα δ' Εὐρυδάμαντι δύω θεράποντες ἔνεγκαν.
Inaures autem Euridamanti duo servi portaverunt.

Isidorus Hispalensis in glossis. *Baen est lamina auri ab aure ad aurem, quo familiares regum utebantur, ornamentum colli ex auro & gemmis, quod alio nomine torques potest dici.* L. Sen. lib. de Constantia sapientis cap. 14. *Quod refert quantum habeat, quot lecticarios, quam oneratas aures, quam laxam sellam?* I. Lipsius ibi. idem l. 7. de Benefic. cap. 9. *Video uniones non singulos singulis auribus comparatos, jam enim exercitatæ aures oneri ferendo sunt.* Et lib. de vita beata cap. 17. *Quare uxor tua locupletis domus censum auribus gerit?* Et idem, seu quod verius duco, obscurus ille scriptor libelli de Remediis fortuitorum: *Duc bene institutam, nec maternis inquinatam vitiis, non cujus auriculis utrinque bina patrimonia dependeant.* Aurium vulnera in gravi illa de corrupta moribus querela apud C. Plinium in præfatione ad lib. 12. nat. hist. *& quod ultimæ mollitiei id fuerit argumentum*, nulli dubium esse potest. Aurel. Macrob. Satur. lib. 7. c. 3. *Octavius, qui natu nobilis videbatur, Ciceroni recitanti ait, non audio quæ dicis. ille respondit, certe solebas bene foratas habere aures. hoc eo dictum est, quia Octavius Libys oriundus dicebatur, quibus mos est aurem forare.* ergo & generis obscuritatem seu peregrinitatem, effæminatosque mores uno eodemque cavillatus est scommate Florens Tertullianus lib. de cultu fœminarum, *scrupulosa deus auribus vulnera intulit.* Beatus Rhenanus *scrobulosa* legi voluit. quod quam male tentatum ab eo, adeundum ad Hadrianum Junium lib. 2. Animadversor. cap. 1. Meretricum id signum. P. Ovid. lib. 1. de Arte:

Quid cum mendaci damno mœstissima plorat?
Elapsusque cava fingitur aure lapis.

Q. Horat. lib. 2. sat. 3.

Filius Æsopi detractam ex aure Metellæ
Diluit insignem bacam.

Quem locum discussi supra in reg. 9. M. Martialis lautitiam meretriciam describens l. 11. epigr. 50.

Nunc plorat speculo fallax ancilla relicto:
Gemma vel à digitis, vel cadit aure lapis.

Pretiosissimæ gemmæ perforatis auribus impositæ. Sueton. in Vitellio cap. 7. *Ex aure matris detractum unionem pigneraverit ad itineris impensas.* elenchos vocat Plinius lib. 9. cap. 35. Juvenal. sat. 6.

Auribus extensis magnos commisit elenchos.

Claudian. de 6. Honorii consul.

——— *Bacis onerat candentibus aures.*

Sed magnum inter Græcos Latinosque discrimen, apud hos enim indicium nobilitatis, apud istos dedecoris luxuriæque nota. Isidor. l. 19. cap. 31. *Inaures ab aurium foraminibus nuncupatæ, quibus pretiosa genera lapidum dependuntur, harum usus in Græcia, puellæ utraque aure, pueri tantum dextra gerebant.* Ad quem ritum respexit L. Apulejus lib. de dogmate Platonis: *Reliquit auri tantum, quantum puer nobilitatis insigne in auricula gestavit.* Hic nobilitas per inaurem significata, at per eandem mollities objecta viris gestantibus apud Romanos. C. Plin.

l. 11.

l. 11. cap. 37. & mulieribus, Ælian. var. histor. l. 1. cap. 18. πῶς δὲ οὐ διέῤῥεον ὑπὸ τρυφῆς αἱ πολλαὶ τῶν γυναικῶν, ἐπὶ μὲν γὰρ τῆς κεφαλῆς στεφάνην ἐπετίθεντο ὑψηλήν, τοὺς δὲ πόδας σανδαλίοις ὑπεδοῦντο, ἐκ δὲ τῶν ὤτων αὐταῖς ἐνώτια μακρὰ ἀπεκρέματο. Vertit Justus Vultejus: *Nunquid vero pleraque mulierum luxu diffluxere? quæ corollam sublimem capiti imponebant, pedes vero sandaliis induebant, ex auribus longas inaures dependentes habebant.* Ex quibus lux L. Senecæ in Hippolyto act. 2. sc. 1.

Cervix monili vacua, nec niveus lapis
Diducat aures; Indici donum maris,
Odore crinis sparsus Assyrio vacet.

In codice MS. legebatur melius:

Deducat aures, ist est, *gravet suo pondere.*

Interpretationem hanc meam & correctionem adjuvat Horatius lib. Epodôn od. 8.

Nec sit marita quæ rotundioribus
Onusta bacis ambulet.

M. Plaut. Epidico sc. *male.*

——— *Inaurem auream ad te afferre natali die.*

At cum non potuit tolli inaurium luxus, Alexander Severus Imperator modum adhibuit, sanxitque, *ut viri in universum inaures non haberent, & matronæ contentæ deberent esse uno reticulo, atque inauribus, & bacato monili.* Æl. Lamprid. in ejus vita, & non omnino earum usum fœminis interdictum videri potest exeo quod Ulpianus IC. licita ornamenta muliebria enumeret *armillas, inaures, viriolas, annulos, præter signatorios, l. 25. ff. de auro arg. mundo mulier. &c. legatis*, & Paulus IC. *Quæreretur an nihilominus detractis elenchis inaures deberentur, in quibus duæ margaritæ, & duo smaragdi, respondit deberi, si maneant inaures. l. 32. ff. eo. tit.* Videatur Aristænetus l. 1. epist. 15. Inaures has *stalagmium* vocat Cæcilius antiquus poëta in Cratino apud Festum Pompejum lib. 17.

Ex aure ejus stalagmium domi habeo.

Denique ut unico verbo semel dicam, nobiles Græci adolescentes, ut ex Isidoro antea dixi, & regum familiares, ut in glossario, in verbo *Baen* habetur, laudi ducebant auriculas perforatas habere; adde & ipsos reges hoc ornamento insigniri consuevisse. Q. Curtius lib. 9. de Indiæ regulo: *Pendebant ex auribus insignes colore & magnitudine gemmæ.*

Sed ad libertinos revertamur, quid refert omnia eorum arbitrio sub malis Principibus permissa hoc loco referre? quod conqueritur non sine indignatione C. Tacitus lib. 1. historiar. Notum enim omnibus puto sub Claudio Licinium & Pallantem præcipua fuisse authoritate & opulentia ex Sueton. cap. 28. C. Plinio Juniore lib. 7. ep. 29. & lib. 8. epist. 6. Carum & Massam Neronis libertos celebrant Juvenalis sat. 1. & vetus ejusdem interpres Parthenium libertum Domitiani plurimum valuisse. Suet. in eo cap. 16. *scurrilibus perditisque fuisse moribus.* Tertullianus in Apologetico loquitur, ut & Asiaticum à patrono suo Vitellio Aug. *ad equestrem dignitatem promotum* ex Tacito l. 2. histor. constat.

Atque ut hi libidini dominorum obsequendo flagitiosaque perpetrando sibi conciliabant opes, honores, dignitates, ita libertinæ vulgato corpore male sæpe audiebant. T. Livius 4. decad. lib. 9. *Scortum nobile libertina Hispala Fesenia.* Et videri posset meretrices seu publica prostibula libertinas fuisse. adducor authore Horatio, ut id credam, qui in libertina peccanti videtur impunitatem promittere lib. 1. sat. 2.

Tutior at quanto merx est, in classe secunda,
Libertinarum dico, Salustius in quas
Non minus insanit, quam qui mœchatur.

ROMA-

ROMANARUM ANTIQUITATUM LIBER SECUNDUS,

DE DIIS, ET EORUM TEMPLIS, SIVE ÆDIBUS SACRIS.

DIxi quæ origo fuerit Urbis Romæ, à quibus condita & amplificata fuerit, quæ præcipua in Urbe ædificia, secundum quatuordecim regiones: addidi deinde quædam de Civibus *& præcipuis eorum differentiis; jam instituta illius Populi consideranda veniunt. Illa vero circa religionem & Reipublicæ gubernationem versantur. Quia autem in omnibus recte & bene constitutis Rebuspublicis primum locum obtinet, & obtinere jure debet* Religio, *ideo nos etiam de ea primum dicendum esse arbitrati sumus. Ciceronis sententia celebris est, à Diis immortalibus agendi nobis capienda esse primordia, qua de causa ipse leges aliquot conscripturus, primum eas recenset, quæ ad religionem & cultum Deorum pertinent: deinde politicas subjicit: quem ordinem & nos sequi volumus. Cæterum antequam de Diis agere incipiamus, non alienum ab instituto & officio etiam nostro esse existimamus, si quorum Scriptorum auxiliis præcipue usi simus, indicemus, ut candidus Lector id nobiscum sciat, & si quæ videbuntur hic brevius tradita esse, ex illis, quorum nos auxilio usi sumus, authoribus, prolixiorem de singulis disputationem petere possit. Ea igitur omnia, quæ hic cum studiosis Lectoribus communicamus, hausimus atque desumpsimus ex rerum Romanarum Scriptoribus*, Livio, Plutarcho, Dionysio Halicarnasseo, Dione *& aliis, quorum nomina supra recensuimus. Post illos non parum nobis adjumenti attulit lectio* Agellii, Macrobii, Varronis de lingua Latina, Festi, Nonii Marcelli, Plinii, Augustini de Civitate Dei, & Commentariorum in eosdem libros Ludovici Vivis, Bartholomæi Marliani, Georgii Fabricii, Lilii Georgii Gyraldi, *& aliorum, quorum nomina sicubi occurrent, quæ ex iis descripta sunt, nequaquam silentio præteribimus. Scripserunt etiam ante nos de* Diis, *&* genealogia Deorum gentilium *plurimi: videlicet ut ex multis paucos adducam*, Apollodorus *in suæ Bibliotheces libris, qui à Benedicto Ægio ex Græco in Latinum sermonem translati sunt:* Hesiodus, Phurnutus, Palæphatus, Fabius, Fulgentius, Albricus Philosophus: *item apud Romanos* Euemerus, *cujus libri non amplius extant. Inter recentiores* Joannes Boccatius *de genealogia Deorum gentilium libros* 15. *edidit*, Georgius Pictorius *Apotheosin tam exterarum gentium, quam Romanorum Deorum libris tribus complexus est*, Julianus Amelius *de cognominibus Deorum gentilium libros tres collegit. Omnium autem diligentissime de iis commentatus est* Lilius Georgius Gyraldus, *quem ego non semel consului. Porro hac mea scriptione nihil opus fuisset, si adhuc extarent* M. Terentii Varronis *tres de Diis libri, quorum* Augustinus *aliquoties meminit. Sed perierunt illi. Itaque si quæ de iis scire volumus, ea oportet nos cum maximis laboribus ex variis & infinitis pene Scriptoribus conquirere. Verum de Scriptoribus quos ego sequor satis. Tu benevole Lector, ista legens, mecum deplora ingentem humanæ naturæ cæcitatem, qualis ea sit, nisi à Spiritu sancto & Dei verbo illuminetur: atque Deo gratias age, quod de tantis ac plus quam Cymmeriis tenebris clementer nos eripuerit, nobisque in sacrosancto verbo sui veram cognitionem revelaverit. Videbimus igitur quales Romani Deos, & Deas coluerint.*

CAPUT I.

Unde Deus dicatur, quid sit, & quot differentiæ Deorum apud Romanos fuerint.

De Diis dicturi, primum unde vocabulum ortum sit, inquiremus. Hic autem variæ sese offerunt eruditorum sententiæ. Alii Latinum vocabulum *Deus*, à dando deducunt, quod Deus det omnia; alii sic dictum putant, quod ei nihil desit. Contra alii à Græco δέος, quod *timorem* sive *metum* significat: primus enim, ut Statius & Petronius Arbiter canunt, *In orbe Deos fecit timor.* Plerique à Græco θεὸς deducunt, cujus derivatio itidem varia & multiplex est. Sunt enim qui à verbo θέειν, quod *currere* significat, formatum volunt, quia homines *Cœlum, Lunam, Solem*, & alia astra propter motus & cursus velocitatem Deos esse putarint, & coluerint. Plures tamen à θεάομαι, quod est *video*, vel *speculor*, quia Deus omnia videat, & quia in ipso etiam Deo, tanquam speculo omnia cernantur, derivant, quæ etymologia videtur reliquis verisimilior.

Quid *Deus* sit, nobis ex sacris Literis ignotum non est. Cum autem de gentium Diis hic nobis sermo sit, ideo etiam quid illi de Deo senserint, & quomodo eum definierint, considerandum est. Sed quis potest omnia commenta Ethnicorum recensere? Videantur variæ Philosophorum sententiæ apud Ciceronem de Natura Deorum, & apud Lilium Gyraldum. M. Terentius Varro, ut est apud Aurelium Augustinum, in ea est opinione, *Deum esse animum mundi, ipsumque mundum Deum.* Ridicula profecto definitio, quam pluribus exagitat & refutat *Augustinus.* Plinius de Deo verba faciens, scribit: *Quisquis est Deus, si modo est alius quam scilicet Sol, & quacunque in parte, totus sensus est, totus visus, totus auditus, totus animæ, totus animi, totus sui.* Ridiculus & hic est, & quid dicat, ipse ignorat. Melius Plato [*Lib. 2. c. 7.*] definit *Deum mentem æternam causam boni in natura.*

Cæterum uti de Deo quis esset, Ethnici nihil certi habuerunt, ita etiam de numero Deorum mirum in modum hæsitaverunt. Plurimi quidem, & ii sapientiores, unum tantum Deum esse voluerunt, cui à varietate & diversitate officiorum varia & diversa nomina sint indita, sicut etiam *Macrobius* [*lib. 1. Saturn. capite 17. & sequentib. lib. 2. capite 7.*] multis capitibus conatur omnes *Deos* alios ad Apollinem sive Solem referre: & *Plinius* eos qui pluralitatem Deorum induxerunt, salse ridet: verumtamen invaluit etiam ea opinio, ut plures esse Dii crederentur, nec unus tot muneribus obeundis par esse existimaretur. Atque ut propius ad propositum accedamus, Romanos ingentem Deorum multitudinem coluisse, quis nescit? sed non fuerunt omnes in pari honore & authoritate: verum in certos ordines, & certas quasdam classes distributi. Alios enim *majorum gentium*, quod præcipuas partes in rerum administratione haberent; alios *minorum gentium*, ob meriti paupertatem appellarunt. *Varro* Deos Romanorum in duas classes distribuit, in *certos & incertos. Certos* appellat *publicos:* quibus Romani publice ædes ædificarint, quosque pluribus signis ornatos notaverint. *Incertos* autem, quorum certa ratio reddi non possit, qui sint. Cicero tres ordines Deorum recenset, unum eorum qui cœlestes semper habiti sint, qui etiam majorum gentium Dii vocantur: alterum eorum, quos in cœlum merita vocarint, qui & *Semidei* & *Dii indigetes* appellantur: tertium eorum, propter quos detur hominibus ascensus in cœlum. Cujus partitionem nos etiam in hoc libro sequi instituimus, ita ut primum de *majoribus*, deinde *de Semideis*, tum de *virtutibus Deorum Dearumve* nominibus insignitis dicamus: quibus addemus etiam alios Deos, quibus singulis sua munia in rerum administratione sunt attributa, quique minores, sive minorum gentium Dii & *Semones* appellantur, ut suo loco docebimus. Jam vero antequam de Diis dicere pergamus: de sacris ædibus, & aliis locis, ubi cultum divinum numinibus suis Romani exhibuerunt, pauca monebimus.

CAP. II.

Quid Templum sit, quid Fanum, Delubrum, Ædes, Ædicula, Ara, Lucus, &c.

Religiose Romani suos Divos colebant; constituebant enim iis maximis sumptibus templa, fana, delubra, de quibus quomodo inter sese differant, pauca dicemus. *Templum* dici vult Varro [*lib. 6. de Lingua Latina*] à *templando*, vel *tuendo*, & triplicem habere significationem: primum significare *cœlum:* deinde certa loca in aëre, vel in terra, quæ Augures captandorum Auguriorum causa definire solebant, quæ *templa* dicebantur, quod ex omni parte, vel quod ex iis omnis pars conspici posset: tertio vero significare loca sub terra. De prima & tertia significatione nobis nihil dicendum est: de secunda significatione agetur libro sequenti, ubi de auguriis disputandum erit. Ab eo vero templo, quod ab Auguribus definiebatur, quia id oporteret septum esse circumquaque, nec plus quam unum introitum habere, sicuti alibi ostendetur, factum est, ut etiam alia loca *septa*, & unum tantum introitum habentia *templa* appellarentur, etiamsi sacra non essent. Ita Festus: *Templum* significat & ædificium Deo sacratum, & tignum, quod in ædificio transversum ponitur.

Ædes autem sacræ *templa* dicta fuerunt, quod essent quasi ædes Deorum, sicuti cœlum etiam, quod domicilium Deorum esset: *templum* dictum fuisse, paulo ante est indicatum. Solebant porro templa illa ab hominibus propter certas causas voveri, cujus rei multa exempla in historiis reperiuntur: & paulo post quædam recitabuntur. Quando vota erant, & id propter quod vota erant prospere successerat, tum definiebantur, vel certi illius templi fines constituebantur, id quod dicebatur *effari templa*, teste Varrone, vel *sistere fana.* Sic enim Pompejus Festus: [*lib. 14. c. 7. lib. 4. Hist.*] *Sistere fana* cum in Urbe condenda dicitur, significat loca in oppido futurorum fanorum constituere. Id vero ab Auguribus fieri solitum docet

cet *Varro.* Ubi ita definita essent, tunc condebantur, condita dedicabantur ab iis, qui ea vovissent: tandem ab Auguribus inaugurabantur: id est, suis auguriis sanctiora reddebantur. Hoc enim nisi fieret, *templa* esse non poterant, teste apud *Agellium Varrone*: sed *ædes* tantum dicebantur, unde discrimen inter *templa* & *ædes* sacras facile intelligitur. Extat apud Cornelium Tacitum narratio de lustratione areæ templi Jovis Capitolini, quod à Vespasiano tum restitutum fuit, ex qua cognoscere aliquo modo possumus, quanta religione vel superstitione potius veteres *templa* Diis construxerint. Sic autem *Tacitus* lib. 4. Histor. Vespasianus curam restituendi Capitolii in L. Vestinum confert, equestris ordinis virum, sed authoritate famâque inter proceres. Ab eo contracti Haruspices, monuêre, ut reliquiæ prioris delubri in paludes aveherentur, templum iisdem vestigiis sisteretur: nolle Deos mutari veterem formam. Undecimo Calendas Julias, serena luce, spacium omne, quod templo dicabatur, evinctum vittis, coronisque. Ingressi milites, quibus fausta nomina, felicibus ramis. dein *virgines Vestales* cum pueris puellisque patrimis, matrimisque, aqua rivis & fontibus amnibusque hausta, perluere. Tum *Helvidius* Priscus Prætor, præeunte *Plauto Eliano* Pontifice, lustrata Suovetaurilibus area; & super cespitem redditis extis, *Jovem, Junonem, Minervam,* Præsidesque Imperii Deos precatus, uti cœpta prosperarent, sedesque suas pietate hominum inchoatas, divina ope attollerent, vittas quibus ligatus lapis innexique funes erant, contigit. Simul cæteri Magistratus, & *Sacerdotes*, & *Senatus*, & *Equites*, & magna pars populi, studio, lætitiaque connixi saxum ingens traxêre: passimque injectæ fundamentis argenti, aurique stipes, & metallorum primitiæ, nullis fornacibus victæ, sed ut gignuntur. Prædixere *Haruspices*, ne temeraretur opus saxo, aurove in aliud destinato, &c. Hactenus Tacitus.

Fanum à fando dicitur, quod dum Pontifex dedicat, certa verba fatur. *Varro* [*lib. 5. de lingua Latina*] ait, *Fana* nominata, quod Pontifices in sacrando fati sint finem. Quidam tamen à *Fauno*, quod is primus fana condiderit, *fanum* dictum esse malunt. [*In 2. Æneid.*]

Delubrum scribit Servius appellari, quod sub uno tecto plura complectatur numina, quia uno tecto diluatur. Alios vero scribit affirmare, *delubrum esse locum ante templum ubi aqua currat*, à diluendo dictum. *Macrobius* in Saturnalibus *lib. 3. cap. 4.* citat *Varronem* ex lib. 8. Rerum divinarum de duplici significatione vocabuli *Delubri* differentem hoc modo: *Delubrum*, ait Varro, alii existimant esse, in quo præter ædem sit area assumpta Deûm causa, ut est in circo Flaminio Jovis Statoris. Alii esse locum, in quo Dei simulachrum dedicatum sit, ut ita ab Dei dedicato simulachro delubrum cœperit dici: quod etiam ipse probat. Ita enim pergit: *Sicut locum, in quo figerent candelam, candelabrum appellatum, ita in quo Deum ponerent, nominatum Delubrum.* Paulus autem Festi Pompeji abbreviator scribit, *delubrum* dictum fuisse fustem delibratum, vel decorticatum, quem venerati sint antiqui pro Deo, id quod & Servius alicubi tradit, cum sic scribit: *Delubrum* dictum propter lacum, in quo manus abluuntur: vel propter tectum conjunctum: aut certe ligneum simulachrum *delubrum*, dicimus, à libro, hoc est, à raso ligno factum, quod Græci ξόανον dicunt.

Ædicula diminutivum est, quasi parva ædes sacra, sicut & sacellum. Festus: *Sacella dicuntur loca Diis sacrata sine tecto.*

Cæterum, ut hoc obiter moneam, non omnibus Diis promiscue omni loco ædificari templa solebant. Aliis enim intra Urbem, aliis extra eam, aliis in montibus, aliis in foro, aliis alibi, templa construebantur. Nec etiam forma omnium erat eadem: aliis enim rotunda, aliis tecto perforato templa ponebantur. Cœlitibus & superis aliis à terra extare templa volebant, inferis Diis sub terra, terrestribus media ponebant sæpius. Qua de re, qui plura cupit, legat *Victruvium* & alios.

Jam & hoc non est silentio prætereundum, quod *Franciscus Polletus* lib. 1. Historiæ fori Romani, cap. 3. annotat templa veterum nostris non fuisse absimilia. Constabant enim, ait, cella sanctiore, nos *Chorum* vocamus, quæ cella sanctior à Basilica & porticibus distinguebatur Pluteo & quasi altero pronao, nos non male *Pulpitum* vocamus, quod in morem pulpiti, aut tabulati erectum sit; quidam ex vulgo *Thronum* vocant, fortassis quod illic threni Jeremiæ Prophetæ recitentur, & aliæ Homiliæ sacræ: *Basilica* vero, quam nos *Navem*, aut *Carinam* vocamus, deambulationes, quæ utrinque sunt, omnino porticus sunt veterum, quæ sunt veluti fori in Carina. *Cella* sanctior solis rebus sacris destinabatur: *Basilica* vero & porticus & pronaôn fere usibus profanis exponebantur. Illic enim & nundinæ mercium, & proxenetica contractuum, prologi nuptiarum, colloquia transactionum, ut hodie apud nos, nimis impie exercebantur. Hactenus Polletus. *Publius* etiam *Victor*, cum ait in libello de XIV. Urbis regionibus, ante cellam est prodromon, post templum opistodomon. templum in tres partes dividit, mediamque, ubi est Dei cella, quam hodie *Chorum* dicimus, vocat: quæ antecedit πρόδομον, quæ sequitur, ὀπισθόδομον. *Turnebus Adversariorum* lib. 22. cap. 17.

Ara nomen habet vel ab ardendo, quod in ea victimæ incensæ ardeant, vel à similitudine arearum quod sicut illæ in urbe puræ sunt, ita & aras Deûm puras esse oportet: vel ab imprecationibus quas Græci ἀρὰς vocant. *Varro* apud Macrobium [*lib. 3. Saturn. cap. 2.*] ait, *Aras* primum *Ansas* dictas quod esset necessarium eas à sacrificantibus teneri. Recitatur à Georgio Fabricio [*lib. 1. Antiquitatum.*] lex dedicatæ aræ, unde cognosci potest, qua fere verborum forma in dedicandis templis, sacris ædibus, aris, &c. veteres usi fuerint, quam idcirco huic capiti inserere volui. Est autem talis.

C. DOMITIUS VALENS II.

Vir præeunte C. Julio Severo Pontifice legem dixit in ea verba, quæ infra scripta sunt.

JUPITER OPTIME MAXIME, QUANDOQUE HODIE TIBI HANC ARAM DABO, DEDICABOQUE OLLIS LEGIBUS, OLLISQUE REGIONIBUS DABO, DEDICABO, QUAS HIC HODIE PALAM DIXERO UTI INFIMUM SOLUM HUJUS ARÆ EST, SI QUIS HIC HOSTIA SACRUM FAXIT, QUOD IN AUGMENTUM NE PROTOLLAT, IDCIRCO TAMEN PROBE FACTUM ESTO. CÆTERÆ LEGES HUJUS ARÆ EÆDEM SUNTO, QUÆ ARÆ DIANÆ SUNTO, IN MONTE AVENTINO DEDICATÆ HISCE LEGIBUS, HISCE REGIONIBUS, SICUTI DIXI, HANC TIBI ARAM JUPITER OPTIME, MAXIME DICO, DEDICOQUE, UTI SIS VOLENS, PROPITIUS, MIHI COLLEGISQUE MEIS, DECURIONIBUS, COLONIS, INCOLIS, COLONIÆ MARTIÆ, JULIÆ SALONIÆ, CONJUGIBUS, LIBERISQUE NOSTRIS.

Similis fere inscriptio & dedicatio Aræ Augusti apud Narbonenses, quam quomodo ab aliis in lucem data est, huc adscribam. Vide Adolphi Occonis Medici Augustani numismata, pag. 46.

NARBONENSIS NUMINI AUGUSTI DICAVIT.

LEGIBUS IISQUIS.

NUMEN CÆSARIS AUG. PP. QUANDO TIBI HODIE HANC ARAM DABO, DEDICABOQUE, QUAS HIS LEGIBUS, HISQUE REGIONIBUS DABO DEDICABOQUE, QUAS HIC HODIE PALAM DIXERO: UTI INFIMUM SOLUM HUJUSQUE ARÆ TITULORUMQUE EST, SI QUIS TERGERE, ORNARE, REFICERE VOLET, QUOD BENEFICII CAUSA FIAT, JUS, FASQUE ESTO: SIVE QUIS HOSTIA SACRUM FAXIT, QUI MAGMENTUM NEC PROTOLLAT. IDCIRCO TAMEN PROBE FACTUM ESTO. SI QUIS HUIC ARÆ DONUM DARE, AUGEREQUE VOLET, LICETO, EADEMQUE LEX EI DONO ESTO, QUÆ ARÆ EST. CÆTERÆ LEGES HUIC ARÆ TITULISQUE EÆDEM SUNTO, QUÆ SUNT ARÆ DIANÆ IN AVENTINO. HISCE LEGIBUS, HISQUE REGIONIBUS, SICUTI DIXI, HANC TIBI ARAM PRO IMP. CÆSARE AUG. PP. PONTIFICE MAXIMO TRIBUNITIA POTESTATE XXXV. CONJUGE, LIBERIS, GENTEQUE EJUS SENATU, POPULOQUE ROM. COLONIS, INCOLISQUE COL. JUL. PATERN. NARB. MART. QUI SE NUMINI EJUS IN PERPETUUM COLENDO OBLIGAVERUNT. DOQUE DEDICOQUE UTI SIES VOLENS PROPICIUM.

Est & alia Narbone Ara, Augusto posita hac inscriptione:

T. STATILIO TAURO
L. CASSIO LONGINO
COSS. X. KALEND. OCTOBR.

NUMINI AUGUSTI VOTUM SUSCEPTUM à PLEBE NARB. IN PERPETUUM.

QUOD BONUM, FAUSTUM, FELIXQUE SIT IMP. CÆSARI DIVI F. AUGUSTO PP. PONTIFICI MAXIMO TRIB. POTESTATE XXXIV. CONJUGI, LIBERIS, GENTIQUE EJUS, SENATUI, POPULOQUE ROMANO, ET COLONIS INCOLISQUE C. I. P. N. M. QUI SE NUMINI EJUS IN PERPETUUM COLENDO OBLIGAVERUNT, PLEBS NARBON. ARAM NARBONE IN FORO POSUIT, AD QUAM QUOTANNIS IX. KAL. OCTOB. QUA DIE EUM SECULI FELICITAS ORBI TERRARUM RECTOREM EDIDIT, TRES EQUITES ROMANI, A PLEBE, ET TRES LIBERTINI HOSTIAS SINGULAS IMMOLENT, ET COLONIS ET INCOLIS AD SUPPLICANDUM NUMINI EJUS THUS ET VINUM DE SUO EA DIE PRÆSTENT. ET VIII. KAL. OCTOB. THUS, VINUM, COLONIS ET INCOLIS ITEM PRÆSTENT. KAL. QUOQUE JANUAR. THUS ET VINUM, COLONIS ET INCOLIS PRÆSTENT. VII. QUOQUE IDUS JANUAR. QUA DIE PRIMUM IMPERIUM ORBIS TERRARUM AUSPICATUS EST, THURE, VINO SUPPLICENT. ET HOSTIAS SINGUL. IMMOLENT, ET COLONIS INCOLISQUE THUS, VINUM EA DIE PRÆSTENT.

ET PRIDIE KAL. JUNIAS, QUOD EA DIE T. STATILIO TAURO, M. ÆMILIO LEPIDO COSS. JUCICIA PLEBIS DECURIONIBUS CONJUNXIT, HOSTIAS SINGULAS IMMOLENT, ET THUS ET VINUM AD SUPPLICANDUM NUMINI EJUS COLONIS ET INCOLIS PRÆSTENT.

EXQUE IIS TRIBUS EQUITIBUS ROMA. LIBERTINIS UNUS. *Reliqua deficiunt.*

Has

Has inscriptiones eam ob causam huc referri volui, ut inde judicium fieri posset, qua verborum forma etiam in templis, & sacris ædibus dedicandis veteres fuerint usi. Cæterum *Aræ* Diis superis & inferis consecratæ erant, *altaria* superorum tantum Deorum erant, ut Servius ait, ab altitudine dicta. Lactantius Grammaticus: Tria fuerunt in sacrificiis loca, per quæ expiationem faciebant, scrobiculo facto Inferis, Aris terrestribus, Cœlestibus extructis focis. Unde denominata etiam sunt *Altaria*, ad quæ cum sacrificabant, manus in altum porrigebant. Hæc ille. Prope Deorum templa & *luci* consecrabantur, qui nomen habent à *lucendo*, vel quod minime luceant, propter arborum umbras opacas: vel potius quod sacrificiorum luminibus, quæ ibi per noctem haberi solebant, quoquo versus lucerent. Hos licebat interdum *conlucare*, hoc est, succidere, & succisis arboribus luce implere, sacrificio prius facto, cujus formulam Cato de re Rustica hanc recitat. Porco piaculo facto, sic verba concipito: *Si Deus, si Dea es, cujus sacrum est, ut tibi jus siet porco piaculo facere, illiusce sacri coërcendi ergo. Harumque rerum ergo, sive ego, sive quis jussu meo fecerit, uti id recte factum siet. Ejus rei ergo te hoc porco piaculo immolando bonas preces precor, uti sies volens, propitius mihi, domo, familiaque meæ, liberisque meis. Harumce rerum ergo macte hoc porco piaculo immolando esto, &c.* Hactenus Cato. Meminit ejus rei etiam *Plinius* lib. 17. c. 28. Atque tantum de locis, ubi Diis cultus exhibitus fuit. Sequuntur jam Dii ipsi.

THOMÆ DEMPSTERI IC.

AD CAP. II. PARALIPOMENA.

De templis, eorum partibus, donariis, jure belli, somniis, ædibus sacris.

In augurali disciplina *templum est cœli regio*, præter ea quæ alii observarunt, Jacobus à Cruce Bononiensis annotation. in Ovidium, *discedite templo*, lib. 1. fab. 7. Septimius poëta in hymno Jani, ut scripsit Victorinus Rhetor:

Cui reserata mugiunt aurea cœli templa.

Licet Terentianus Maurus lib. de Metris, non *templa*, sed *claustra* legat. Multus est in hac significatione T. Lucretius Carus lib. 1.

——— *nec cœli lucida templa.*

Et lib. 2. Idem:

Id rursum cœli rellatum templa receptant.

Et lib. 5.

Per cœli volvunt passim se immania templa.

Festus Pompejus l. 11. *Minora templa fiunt ab auguribus, cum loca aliqua tabulis aut linteis sepiuntur, ne uno amplius ostio pateant.* Q. Ennius in Annalib.

Quanquam multa manus ad cœli cærula templa
Tendebam lachrymans.

Secundo, *templum est quilibet locus clausus, etiamsi profanus, & non augurio consecratus.* Notavit Janus Parrhasius in quæsitis suis epist. 57. Festus l. 3. in *contemplari.* M. Varro l. 6. de ling. Lat. *Curia Hostilia templum est, & tamen sanctum non est.* hoc est, *quicquid palis, hastis, aut aliqua re simili claudi potest.* Serv. ad l. 4. Æneid. v. 199.

Templa Jovi centum latis immania regnis,
Centum aras posuit.

Tertio *templi* nomine significatur *sepulchrum*, nata inde superstitione, quod veteribus cippi seu tumuli amicorum morte obitorum, pro templis religiose colerentur, ut ex Clemente Alexandrino in Protreptico, ostendit Lilius Gyraldus Ferrariensis de diis gentilibus syntagmate 17. & Nonius Marcellus cap. 6. num. 92. ut intelligi hoc sensu possit P. Virgilius lib. 4. Æneid. vers. 457.

Præterea fuit antiquo de marmore templum
Conjugis antiqui.

Denique est *ædificium Deo consecratum*, (de qua re est volumen ingens Rudolphi Hospiniani Tubingensis, de quo quid aliud dicam, nisi librum esse?) nam *penates hominum sunt, deorum templa*, ut loquitur Luctatius Placidius ad l. 1. Thebaidos Statianæ v. 643. Artemidor. Daldian. l. 3. oneirocrit. cap. 63. l. 4. cap. 39. l. 5. cap. 1. Jul. Pollux l. 1. cap. 1. num. 22. & de prima institutione, sequenti superstitione, causis cur templa diis mortales erexerint, & quam multiplici numero? disserit Blondus Flavius Romæ triumphantis l. 1. Interim corrigendi aliquot authorum loci. D. Agobardus Lugdunensium Archiepiscopus (qui coætaneus fuit Carolo Magno) in carmine de obitu Caroli & Ledradi Episcopi:

Hic dum basilicas Deo dicatas,
Et Christo subeunt veneranda templa.

Ultimum versum corrige:

Et Christi subeunt verenda templa.

Simili mendo corruptus Ovidius lib. 2. Fastor. quæ correctio Isaaco Casaubono debetur:

Cætera ne simili caderent labefacta ruina,
Cavit sacrati provida cura ducis.
Sub quo delubris sentitur nulla senectus,
Nec satis est homines, obligat ille deos.
Templorum positor, templorum sancte repertor,
Sit superis, oro, mutua cura tui.

Quis credat templorum Augustum repertorem? quum *vel Pelasgo, vel Thessalo, vel Eleuthero, vel Phoroneo, vel Otritæ Amazoni, vel Lycaoni* id attribuat Julius Hyginus Fab. cap. 225. *vel Jano*, Xenon apud Macrobium Saturnal. 1. cap. 9. & Q. Fabius Pictor de Aureo sæculo l. 1. legendum est indubie:

Templorum positor, templorum sancte refector.

C. Sueton. in Augusto cap. 40. *Ædes sacras vetustate collapsas, aut incendiis absumptas, refecit.* Quem locum Eginhartus in vita Caroli Magni expressit: *Ædes sacras tamen ubicumque in regno suo vetustate collapsas comperit, pontificibus & patribus, ad quorum curam pertinebant, ut restaurarentur, imperavit.*

Nec vero omnibus gentibus templa diis dicare placuit, ac primum Sicyonii, nullum fanum, nullamque statuam *Coronidi* deæ suæ erigebant. Pausan. Corinthiac. ut jure exclamat Arnobius l. 5. contra gentes, *non omnibus diis templa devota.* Exemplum hoc sequuti Athenienses, qui *Clementiæ*, cui lucus in media urbe, nullum simulachrum fieri volebant. Statius lib. 12. Thebaid. v. 493.

Nulla autem effigies, nulli commissa metallo
Forma deæ, mentes habitare ac pectora gaudet.

Persæ nulla fana admittebant, quod *majestatem Solis*, quem venerabantur, *putarent nullis tectorum angustiis coërcendam.* Strabo l. 15. sive ut loquitur Cicero l. 2. de leg. *non esse parietibus includendos deos, quibus omnia deberent esse patentia ac libera, quorumque hic mundus omnis templum esset ac domus.* Quod institutum ex doctrina Magorum profectum. Laërt. l. 1. extat Herodoti in id ipsum locus apud B. Brissonium l. 2. de regio Persarum principatu pag. 216. Quare in Græciam cum ingenti & numeroso exercitu irrumpentes *omnia deorum templa vastarunt.* Maximus Tyrius serm. 38. ut ob id diis hominibusque invisos dicat Asconius Pædianus in 2. Verrinam, *quod diis dedita templa ruinis & ignibus delevissent*, ut loquitur Alexander apud Curtium Rufum l. 3. solique Deliaco templo ac Ephesino pepercerunt, quod intelligerent in hoc Apollinem Solem suum coli, in isto Dianam, quam illi Lunæ nomine venerabantur. Scholiast. Aristoph. in Pacem; neque deinde Græci vastata à Persis templa restaurare voluerunt, ut *hostilis impietatis & barbariei maneret monimentum.* Pausan.

in Phocic. eoque præcipue nomine laudantur Jones ab Isocrate in panegyrico.

Ad Romanos venio, qui *centum septuaginta primis annis, ritu Persico, templis, simulachris, deorumque statuis caruerunt*, si fides diligentissimo M. Varroni sit adhibenda ex divo Augustino l. 4. de civit. Dei. cap. 36. Et certe aut in sylvis seu *lucis* culta ab antiquis numina, ut supra dixi in Reg. 1. aut in *editis montibus*. Strabo Amasianus l. 7. Geogr. παρὰ δὲ τοῖς Γέταις ὁ ἱερεὺς ὠνομάζετο θεὸς, καὶ τὸ ὄρος ὑπελήφθη ἱερὸν, καὶ προσαγορεύουσιν οὕτως. *Apud Getas sacerdos Deus dicitur, & mons sacer existimatur, & ita appellatur.* Idem l. 15. in fine. *Indi*, inquit, *sacrificant* ἐν ὑψηλῷ τόπῳ. *in sublimi editove loco*, ut merito *orgia*, Bacchi sacra, seu Liberalia, vocentur ἀπὸ τῶν ὀρῶν, *à montibus*. Serv. ad v. 303. l. 4. Æneid.

Non modo Indorum, Græcorum, Getarum hic ritus, sed & Dacorum. Sic enim interpretor Papinium l. 1. syl. 1. v. 80.

——— Tu tardum in fœdera montem
Longo Marte domas.

Et lib. 3. syl. 3. v. 169.

Hæc est, quæ victis parcentia fœdera Cattis,
Quæque suum Dacis donat clementia montem.

Jam de inauguratione ago: itaque profana loca à templis discreta consecratione. M. Varro in lib. Isagogico de officio Senatus habendi, referente A. Gellio l. 14. cap. 7. *In Curia Hostilia, & in Pompeja, & in Julia, cum profana ea loca fuissent, templa esse per Augustum constituta; inde derivatum ut templa sancta, Augustaque, id est, augurio consecrata dicerentur.* Notat Joan. Coras. Miscellaneor. jur. civil. l. 3. cap. 29. Servius Honoratus ad v. 200. l. 4. Æneid.

Centum aras posuit, vigilemque sacraverat ignem.

Et expressius P. Ovid. l. 4. Fastor.

Sancta vocant Augusta patres, Augusta vocantur
Templa sacerdotum rite dicata manu.

Ergo ut *templa Augusta*, ita *qualibet res augurio sacrata*, sic appellabatur, præsertim ubi Senatus haberi poterat, aut SC. fieri, abunde enarrat idem Servius ad illud l. 8. Æneid.

——— Augusta ad mœnia regis
Ire jubet.

Imitatus est Corrippus Africanus l. 1. num. 11.

——— Augustæ sacro pede contigit aulæ.

Et lib. 3. num. 1.

——— Augusti limina tecti.

Silius Italic. l. 1.

Concilium vocat Augustum, castaque beatos
Paupertate patres.

Et vetus poëta, ut puto, apud C. Tacitum lib. de morib. Germanor.

Auguriis patrum, & prisca formidine sacrum.

Quare magna quæque, pretiosa, & insignia Augusta vocata. Suid. in voce Αὔγουστος, *Augustus*, & principes Romani *Augusti*, ut *Augustissimus princeps*. Q. Symmach. l. 4. epist. 7. locus est elegans D. Ausonii in Actione gratiarum. *Gratianus potestate imperator, virtute victor, Augustus sanctitate, pontifex religione, indulgentia pater, ætate filius, pietate utrumque.* Lege Munacii Planci sententiam apud Sueton. Augusto, cap. 7. & notissimi sunt Q. Ennii versus apud M. Varronem lib. 3. de R. R. cap. 1.

Et quia; ut principes, templaque eodem nomine, *Augusti*, vocabantur, ita utriusque violati par pœna, nempe legis Juliæ majestatis. Aurel. Prudent. in Romano martyre:

Sprevisse templa, respuisse est principem.

Belli tamen jure non minus templa, quam res profanæ occupabantur, & victori cedebant, licet plerosque sciam reverentia religionis ductos iis pepercisse. Nam *Alexander Thebis captis, sacris pepercit, reliquos agros, seu prædam divisit*. Arrian. lib. 1. de gest. Alexand. neque modo spoliata templa profanari credita, sed & *si quis minus reverenter se erga ea gessisset*. Salvian. Massiliens. l. 3. de provid. & jud. Dei. Memorabile Agesilai regis factum refert Xenophon historiar. Græcar. l. 4. *Qui hostes fusos prosequens, non ultra progressus est, quam illi in templa se recepissent.* ὁ δὲ καίπερ πολλὰ τραύματα ἔχων, οὐκ ἐπελάθετο τοῦ θείου. *Qui quanquam multa vulnera habens, tamen non est oblitus numinis.* Templum autem illud, in quod profligati se receperunt hostes, fuit *Minervæ Itoniæ*, ut est in Agesilai vita apud Plutarchum. quod usque adeo verum est, ut *rem in jure controversam non liceat in sacrum dedicari*, idque Xviros cavisse proditum *l. ult. ff. de litigios.* quia scilicet; *cum sacrorum inviolabiles essent leges, reus potentiori tradebatur adversario*, ut è contra non licet rem sacram alienare, sive profanam facere. alii notarunt.

Jus istud est belli, quo ut homines, ita templa, sepulchraque in servitutem rediguntur, de quo liber extat non contemnendæ eruditionis Balthazaris Ayalæ Juridici Belgicorum exercituum quæstoris. quem adi. Paul. IC. *l. 4. ff. de sepulch. viol.* & Pompon. IC. *l. 36. ff. de relig. & sumptib. fun.* cum loca capta sunt ab hostibus, omnia desinunt religiosa vel sacra esse. Sed quia quale id jus est, nulli exposuerunt, ponam celebria aliquot scriptorum loca. M. Tull. l. 2. in Rullum: *Quid Mytilenæ, quæ certe, vestra, Quirites, belli lege, ac victoriæ jure factæ sunt.* Ex Trogo Pompejo M. Junianus Justinus (sic enim in codice MS. Vaticanæ bibliothecæ habetur) lib. 31. *Civitates belli jure populi Romani factas in integrum restitui jubet.* C. Tac. lib. 4. hist. *Est armorum aliquod fas & jus hostium.* Et eleganter hist. l. 3. 51. 2. de fratre, qui in bello inter Flavianos & Vitellianos civili, fratrem interfecerat, præmiumque petierat, addit, *nec honorare illis eam cadem jus hostium, aut ulcisci ratio belli permittebat.* T. Liv. 1. decad. l. 2. Porsena ad Mutium: *nunc jure belli liberum te intactum inviolatumque dimitto.* Q. Symmach. lib. 1. epist. 64. *Evenit ea tempestate, ut etiam fidei depositum belli jure raperetur, quod à summatibus civitatis quos reliquos fuga fecerat, jus ærarii reposcebat.* In MS. codice erat, *fisci depositum, non fidei*, & necessaria videtur mihi correctio. Idem Græco ritu receptum. Heliodor. Emesenus Phœnix lib. 8. τούτων ὁποίοις πολέμου νόμῳ, πρὸς αὐτὸν ἀπεκρίνατο, δούλους τοὺς αἰχμαλώτους ἀναδεικνύντος. *quomodo? jure belli, ipsi respondit, quod captivos servos efficit.* Et l. 9. Æthiop. σῶμα τοῦ ἁλόντος τῷ κρατήσαντι σκυλεύειν ὁ πολέμου δίδωσι νόμος. *Corpus captivi spoliari, victori jus belli concedit.* Q. Curt. l. 4. c. 1. n. 13. *Utpote qui ne belli quidem jura in me servaveris.* Et l. 7. c. 8. n. 28. *Etiam in pace belli jura servantur.* Et l. 5. c. 12. n. 17. *Pecunia & supellex regia quasi jure belli diripitur.* Et l. 8. c. 7. n. 12. *Et te transfugam belli jure prosequimur.*

Papin. Stat. l. 12. Theb. v. 561.

Non querimur cæsos, hæc belli jura, vicesque
Armorum.

Isto, ut jam admonui, jure, ne templa quidem, superatis bello incolis, tuta erant. D. Augustin. de Civit. Dei l. 18. cap. 44. *Civitatem capit*, (Pompejus) *templum reserat, non devotione supplicis, sed jure victoris.* Sed eadem ante illum C. Tacitus l. 5. Historiar. *Romanorum primus Cn. Pompejus Judæos domuit, templumque jure victoriæ ingressus est.* Otto Frisingensis lib. 2. cap. 46. *Inter alia Orientis regna, Hierusalem veniens, capta civitate, templum quo soli populo Dei immolare licuit, oblatis hostiis polluit.* Idem de legatione Philonis Judæi sub Tiberio principe, l. 3. Chronic. cap. 13. *Non solum spernitur ab eo ob illius populi odium, sed & ut templum profanetur, ipseque ibi ut Deus colatur, ab Augusto præcipitur.* Mitius tamen Hegesippus de Excidio Hierosolymitano l. 5. cap. 46. *Pompejus templum cepit, sed non diruit.* Sic intellige poëtas. Q. Horatium l. 4. od. 4.

Vastata Pœnorum tumultu
Fana a[illegible] habuere rectos.

Valer. Flacc. Argonaut. l. 5. n. 641.

——— an Martia templa
Intemeranda minus, tacitus mihi lucus, & agger,
Quod rudis; & sola colimur frigentibus umbra.

Petr. Apollon. Collatius Excid. Hierosol. l. 1.

Nil superest tandem, veteri nisi lege relicta.
Crudeles iterum templum spoliare Quirites.

Idem eodem lib. post:

Magnus & hanc domuit, templique in limina victor
Irruit, hicque suos jussit stabulare jugales.

Et

Et l. 4. de Tito urbe potito:

——— *Nam parcere sacro*
Ille loco, saltemque urbis monimenta manere
Una cupit.

Aurel. Prudent. l. 2. in Symmachum:

Aut quoties ductor Macetum fortissimus altos
Templorum cineres victis cumulavit Amyclis.

Corruptus indubie posterior est versus, neque enim quicquam Alexandro Macedoni cum *Amyclis* seu Spartanis, quorum templa victor dirueret. Optime igitur in MS. meo judicio:

Templorum cineres victis cumulavit ab Indis.

Nec mendo vacat Silius Italic. l. 13. Punic.

Ne flammam tædasque velint, ne templa sub uno
In cinerem transisse rogo.

Erratum alii viderunt; solus, quod sciam, opem ex MS. codice attulit Fr. Modius Novantiquar. lect. ep. 62. legitque:

In cinerem traxisse rogo.

Sed redeo ad templum Hierosolymitanum, quod à Tito deletum narrat Dio Coccejan. l. 66. ὁ δὲ Τίτος τῷ πρὸς Ἰουδαίους πολέμῳ ἐπιταχθεὶς τὰ Ἱεροσόλυμα εἷλε, καὶ τὸν ναὸν ἐνέπρησε, τοῖς δὲ Ἰουδαίοις οὐχ ὅτι ὄλεθρος, ἀλλὰ καὶ νίκη, καὶ σωτηρία, εὐδαιμονία τε εἶναι ἐδόκει, ὅτι τῷ ναῷ συναπώλοντο. *Titus præfectus bello Judaico cepit Hierosolymam, incenditque templum, existimantibus Judæis, non suum interitum, sed victoriam & salutem, & felicitatem, quod una cum templo caderent.* Incensum ergo à Tito id templum, cui Pompejus antea pepercerat. id contigit anno postquam conditum fuerat millesimo octuagesimo nono. Ado Viennensis Ætate 6. Chronic. pag. 115. aut millesimo centesimo secundo. Paul. Oros. l. 7. cap. 9. sed tamen *id deleturus flevit Titus.* Constantin. Manass. Chron. pag. 55. *quod videret se unicum à Deo puniendis Judæis designatum.* Michaëlius Glycas Annalium parte 3. pag. 334. & sane subversio incendiumque templorum semper inter flagitiosa habitum; miles ille Cæsarianus apud M. Annæum Lucanum l. 1. Pharsaliæ v. 379.

——— *Jubeas*
Si spoliare deos, ignemque immittere templis,
Numina miscebit castrensis flamma monetæ.

Et iratus Cæsar apud eund. l. 5. v. 305.

Non illis urbes, spoliandaque templa negasset,
Tarpejamque Jovis sedem.

Quod ut in templis observatum, ita in statuis deorum, quæ nunquam sine piaculo pollui, contrectarique, aut profanari poterant. locum adscribam ex Marciano Heracleota in carmine Geographico v. 694.

ὧν τὸν μὲν Ἰασίωνα δυσσεβήματι
Πρᾶξαι περὶ Δήμητρος λέγουσ᾽ ἄγαλμα, καὶ
Πληγῇ κεραυνωθέντα δαιμονίᾳ θανεῖν.

Latine vertit eleganter Fed. Morellus Regius Græcarum literarum professor, bene de illo authore, ut de aliis omnibus meritus:

Ex his Jasiona facinus impium
Signum in sacrum patrasse Cereris asserunt,
Et cælitus misso interemptum fulmine.

Ad partes jam propero, quas non omnes enumerabimus, sed necessarias magis. Itaque & *areas*, & *vestibula* templis adhæsisse Reg. 1. supra docui. Nunc in vestibulo *tetrastylum* fuisse, id est, locum seu spatium quatuor columnis distinctum, est manifestum. M. Pollio Victruv. l. 4. Architect. cap. 1. atque hic locus omnibus deambulaturis patebat.

At altera pars, quam *adytum* appellabant, solis sacerdotibus reserabatur. Jul. Pollux l. 1. cap. 1. num. 8. Εἰ μέν τοι καὶ τὶ χωρίον ἄβατον εἴη τοῦ ἱεροῦ, τοῦτο καὶ ἄδυτον εἴποις ἄν, καὶ ἄψαυστον, καὶ ἀψαυστούμενον, καὶ ἀθέατον, καὶ ἀνάκτορον. *Templi locum, quem adire non licet, adytum nominaveris, intactum, sacrosanctum, tectum, & oracularem.* Cæsar l. 3. belli civilis: *Pergami in occultis & remotis templi, quo præter sacerdotes adire fas non est, quæ Græci ἄδυτα appellant.* Ubi Rhellicanus interpres, *Græca vox ἄδυτον, secretum & penetrale sacrum dicitur.* Agrætius vetus Grammaticus; *adytum quod adiri non potest.* Jul. Firmic. lib. de errore profanar. Relig. *in adytis habent idolum Osiridis sepultum.* Hinc oracula reddebantur. L. Sen. Thyeste act. 4. sc. 1.

Responsa dantur certa, dum ingenti sono
Laxantur adyto fata.

Et Jupiter apud Martianum Capellam in Fescenino ad nuptias Mercurii & Philologiæ l. 2.

Quæ occultant adytis sacra latentibus.

Claudian. l. 1. de Raptu:

——— *adytis gavisa Cybelle*
Prosilit.

Penetrale pars etiam *templi.* Servius Maurus ad lib. 2. & lib. 6. Æneid. *penetralia* exponit *secreta templorum.* Hic honoratiorum seu principum cadavera recondebantur. Sueton. Augusto cap. 18. *Per idem tempus conditorium, & corpus Magni Alexandri, cum prolatum è penetrali subjecisset oculis.* Hic & victimæ immolabantur. M. Lucan. lib. 2. v. 125.

Ante ipsum penetrale Deæ, semperque calentes
Mactavere focos.

Hic etiam pretiosissima quæque abdebantur, ut metus præsentis numinis sacrilegos deterreret. Idem Lucan. lib. 5.

——— *Illa pavens adyti penetrale remoti*
Fatidicum, prima templorum in parte resistit.

Quippe hic simulachrum ipsorum deorum erat collocatum. Claudian. lib. 3. de Raptu:

——— *penetralibus amens*
Exilit.

Idem de 4. Honorii consulatu:

——— *sic numina Memphis*
In vulgus proferre solet, penetralibus exit
Effigies, brevis illa quidem, sed plurimus infra
Liniger.

Festus Avienus in oræ maritimæ descriptione *penetral* vocat:

Templum in illa Veneris & penetral cavum.

Inter partes templi & *delubrum* recensent, quod ibi *sacrificaturi se abluerent.* Isidor. lib. 15. cap. 4. licet Festus Pompejus lib. 4. interpretetur *fustem delibratum, hoc est, decorticatum, quem venerabantur pro Deo.* Quam definitionem Asconius Pædianus reprehendit in Divinat. Tullian. glossæ antiquæ *delubrum*, καθίδρυμα ξοάνου, ἀνάθημα. In solemni victoria & triumpho delubra coronabantur. Sil. Italic. l. 12. Punicor. v. 743.

Inque vicem amplexi permixta voce triumphum
Tarpeji clamant Jovis, & delubra decorant.

Fœde à librario erratum; legendum est, ut multis ostendetur in tractatu de triumpho:

——— *Et delubra coronant.*

Hic captabantur somnia; nam manifestius est, quam ut dici debeat, rerum futurarum eventum consuevisse in templis pernoctantes sciscitari. Baptista Pius Annotationibus poster. c. 10. locus est in fragmentis Petronii Arbitri, cujus opus non tam mirum interiisse, quam nomen ignorari certum. Tacitus enim l. 16. Annalium *Cajum* vocat, vetus Scholiastes Juvenalis ad v. 635. sat. 6. *Publium.* Is itaque:

Somnia quæ humanas ludunt evanida mentes,
Non delubra Deum, nec ab æthere numina mittunt,
Sed sibi quisque facit.

Hunc in templis dormiendi morem ad somnia captanda expressit P. Virgilius lib. 8. Æneid.

——— *Huc dona sacerdos*
Contulit & cæsarum ovium sub nocte silenti
Pellibus incubuit stratis, somnosque petivit.

Videtur ergo prævium fuisse sacrificium, quo oblato incubare pellibus hostiarum solerent. victima illa aries esse debebat. Cæl. Rhodig. Antiquar. lect. lib. 27. cap. 14. multa interpretes A. Persii ad sat. 2. v. 56. Pseudocornutus: *Acron tradit, quod in porticu Apollinis Palatini fuerunt Danaidum effigies, & contra eas sub divo totidem equestres filiorum Ægisthi, ex iis autem statuis quædam dicebantur postulantibus per somnum dare oracula.* Ipse Persius:

——— *nam fratres inter ahenos*
Somnia pituita qui purgatissima mittunt,
Præcipui sunto.

Vide

Vide quæ de Serapi alibi ſcribuntur in hoc opere. Et quia eo progreſſus ſum, paulo altius de ſomniis repetam. De iis eorumque interpretamentis plerique eruditiſſimi olim ſcripſere, quorum opera temporis injuria interciderunt, citantur tamen apud Julium Pollucem, Suidam, Euſtathium, & alios, nominatimque ab Hadriano Junio recenſentur lib. 1. Animadverſor. cap. 18. *Geminus Pyrius* 3. lib. ea de re conſcripſit. *Artemon Mileſius* 22. libros. Idem ſtudium illuſtravere *Panyaſis Halicarnaſſeus*, *Alexander Myndius*, *Phœbus Antiochenus*, *Demetrius Phaleræus*, *Nicoſtratus Epheſius*, *Antipho Athenienſis*. Sunt & alii quorum nunc opera extant: *Artemidorus Daldianus*, *Aſtrampſychus*, *Philo Judæus*, *Achmes Seyrimi filius*, *Nicephorus*. Quod magis miror incertum eſſe adhuc inter ſcriptores, quis primus divinandi ex ſomniis ſcientiam condiderit. id C. Plinius lib. 7. cap. 57. *Deucalionis filio Amphyctioni* aſſignat, Pauſanias in Attic. *Amphiarao vati*, qui bello interfuit Trojano, & ex eo Rhodig. lib. 27. cap. 14. Antiq. lection. Philo Judæus, aut quilibet alius author libelli de Biblicis antiquitatibus, *Abrahamo Patriarchæ:* ſed certior concordia *Joſepho* id attribuit, quem venditum Ægyptiis primum mortalium volunt ſomnia interpretatum. Trogus Pompejus apud M. Junianum Juſtinum l. 36. *Minimuſque inter fratres ætate Joſeph fuit, cujus excellens ingenium veriti fratres, clam interceptum peregrinis mercatoribus vendiderunt, à quibus deportatus in Ægyptum, cum magicas ibi artes ſolerti ingenio percepiſſet, brevi ipſi regi percharus fuit, nam & prodigiorum ſagaciſſimus erat, & ſomniorum primus intelligentiam condidit.* Corruptus locus ſeu librarii inſcitia, ſeu ethnica malignitate: melius in MS. codice, *cum magnificas ibi artes ſolerti ingenio percepiſſet.* atque ita legit Freculphus Lexovienſis Chronic. tom. 1. lib. 2. cap. 1. licet antiquam lectionem retineat Otto Friſingenſis lib. 1. cap. 14. Eratque interpretatio ſomniorum *pars aruſpicinæ*, magni olim habita, licet Heliodor. l. 2. Æthiopic. dicat: ὄνειροι πολλὰ τοῖς τέλεσι κρίνονται. *Somnia ut plurimum ex eventibus judicantur.* Tamen Euripid. Hecuba v. 90.

> ὡς μοι κρίνωσ' ὀνείρους.
>
> *Ut mihi interpretentur ſomnia.*

Denique non deſunt qui ad *Telmiſſenſes* primum interpretationis ſomniorum ritum trahant, inter quos eſt Tatianus Martyr, quod ego non de inventione, ſed frequenti exercitio ſumendum exiſtimo. M. Tull. l. 1. de Divinat. *Telmeſſus in Caria eſt, qua in urbe excellit aruſpicum diſciplina.* Sed fallitur ille, ſeu memoria lapſus, ſeu errore poëtarum inductus, qui vicinitate locorum plerumque decepti, regiones confundunt. Nam *Telmiſſus* non eſt *Cariæ*, ſed *Lyciæ* oppidum, prope promontorium, quod *Dædala* appellatur. Strabo Amaſian. Geogr. lib. 14. pag. 763. quæ urbs uſque ad Alexandri Macedonis tempora aruſpicinæ gloria clarebat; celeberrimus quippe in ea arte Ariſtander Telmiſſenſis fuit. Q. Curt. Rufus lib. 4. Arrian. de geſt. Alex. lib. 1. Rigaltius obſervat. ad Artemidorum lib. 1. cap. 33. ejuſque authoritatem uſurpat C. Plinius lib. nat. hiſt. 17. c. 25. Q. Florens Tertullian. lib. de Anima. cap. 46. *Telmiſſenſes enim nulla ſomnia evacuant, imbecillitatem conjectationis incuſant.* Et eſt egregia concertatio de cadavere Alexandri inter Ptolemæum & Perdiccam, finita ab Ariſtandro. Ælian. var. hiſtor. lib. 12. cap. 64. hæc de inventoribus.

Nunc ad cauſas. Credidit antiquitas quippiam divinitatis ineſſe ſomniis. Xenophon libro de magiſterio equitum in fine: οὗτοι γὰρ πάντα ἴσασι, καὶ προσημαίνουσιν ᾧ ἂν ἐθέλωσι, καὶ ἐν ἱεροῖς, καὶ ἐν οἰωνοῖς, καὶ ἐν φήμαις, καὶ ἐν ὀνείρασιν. *Hi vero norunt omnia, futuraque denuntiant, cui volunt, in extis, auguriis, ominibus, viſis ſomniorum.* Ubi ὀνείρασι dativus eſt poëticus, quod Xylander peritiſſimus interpres admonuit. Sed falſa illa veterum fuit credulitas, cauſarumque naturalium inſcia. Nam graviter affecto corpore, animus ſpeciebus violentis agitatur. Q. Curt. lib. 3. c. 3. n. 2. *Anxium de inſtantibus curis agebant etiam per ſomnium ſpecies rerum imminentium, ſive illas ægritudo, ſive animi præſagientis divinatio arceſſit.* *Vanas* appellat *ſpecies* L. Seneca lib. de Conſtant. Sapient. cap. 11. Adſcribam locum Ciceronis lib. 2. de Divinat. *Cum animus languore corporis nec membris uti, nec ſenſibus poteſt, incidit in viſa varia, & incerta ex reliquiis inhærentibus earum rerum, quas vigilans geſſerit, aut cogitarit, quarum perturbatione mirabiles interdum exiſtunt ſomniorum ſpecies.* Vetus poëta; ut quibuſdam placet, Accius:

> *Quæ in vita uſurpant homines, cogitant, curant, vident,*
> *Quæque agunt vigilantes, agitantque, ea ſi cui in ſomno accidant,*
> *Minus mirum eſt.*

Luctatius Placidius, ſeu Lactantius Grammaticus ad v. 134. l. 5. Thebaidos Statianæ:

> —— *Deus has, Deus ultor in iras*
> *Apportat, cœptiſque favet, nec imago quietis*
> *Vana mea.*

Helenius Acron, & alii interpretes ad Q. Horatium, ipſe in Arte poëtica in principio:

> —— *Velut ægri ſomnia, vana*
> *Fingantur ſpecies.*

Petronius ſeu incertus poëta in fragmentis Petronianis:

> —— *Nam cum proſtrata ſopore*
> *Urget membra quies, & mens ſine pondere ludit,*
> *Quicquid luce fuit, tenebris agit. Oppida bello*
> *Qui quatit, & flammis miſerandas ſævit in urbes,*
> *Tela videt, verſaſque acies, & funera regum,*
> *Atque exundantes perfuſo ſanguine campos,*
> *Qui cauſas orare ſolent, legeſque, forumque,*
> *Et pavidi cernunt incluſum corde tribunal:*
> *Condit avarus opes, defoſſumque invenit aurum;*
> *Venator ſaltus canibus quatit; eripit undis,*
> *Aut premit everſam periturus navita puppim:*
> *Scribit amatori meretrix, dat adultera munus.*
> *Et canis in ſomnis leporis veſtigia latrat;*
> *In noctis ſpatium miſerorum vulnera durant.*

Quæ ideo integra, præter conſuetudinem meam, adſcripſi, quod nullus elegantius ſignificantiuſque ſomniorum expreſſiſſet naturam, quibus conſona ſunt, quæ ex Cl. Claudiano peti poſſunt in præfat. ad 6. Honor. conſul.

> *Omnia quæ ſenſu volvuntur vota diurno*
> *Pectore ſopito reddit amica quies.*
> *Venator molli declinat corpora lecto,*
> *Mens tamen ad ſylvas, & ſua luſtra redit.*
> *Judicibus lites: aurigæ ſomnia, currus.*

Atque hæc quidem naturalis ratio perſuaſit, ut *infirmorum*, aut *inquietorum furioſa ſint ſomnia*, ita & *digeſtione ciborum facta, tranquilla, placida, & vero proxima.* Vulgatum illud eſt Ovidii:

> —— *Mediæ ſub tempora noctis,*
> *Tempore quo cerni ſomnia vera ſolent.*

Q. Horat. lib. 1. ſat. 10.

> —— *Vetuit me tali voce Quirinus,*
> *Poſt mediam noctem viſus, cum ſomnia vera.*

Iis fidem eſſe adhibendam perſuadet Sext. Propert. lib. 4. eleg. 7. ad finem:

> *Nec tu ſperne piis venientia ſomnia portis,*
> *Si pia venerunt ſomnia: pondus habent.*

Somniorum certe diverſitatem *portarum* involucris tegebant, quas vel *eburneas*, vel *corneas* fingebant, *& eburnea porta falſas inutilium rerum ſpecies deſignat, ebur enim ſolidum eſt, & non pervium; cornea vera viſorum exprimit ſimulachra, tranſlucida enim eſt viſumque facile admittens cornuum natura.* Author eſt Porphyrius apud Aurelium Macrobium in Somn. Scipion. lib. 1. cap. 3. in fine. Servius Honorat. ad lib. 6. Æneid. v. 894. *Per portam eburneam oculi ſignificantur, quia & cornei ſunt coloris, & duriores cæteris membris, cum frigus non ſentiant: per eburneam vero portam os ſignificatur, à dentibus, & ſcimus quia quæ loquimur falſa eſſe poſſunt, quæ videmus, ſine dubio vera ſunt.* Eadem & Didymus antiquus Homeri Scholiaſtes ſcripta reliquit, cujus verba repete Florido Sabino l. 2. ſubciſivar. lection. cap. 24. Joan. Saresber. Policrat. lib. 2. cap. 14. utramque rationem complexus eſt Plato in Charmide, ὄναρ διὰ κεράτων, διὰ ἐλεφαντίδος. *Somnium ex cornibus, ex ebore.* Hinc intelligendi poëtæ Latini. P. Virgil. lib. 6. Æneid. in fine.

> *Sunt geminæ Somni portæ, quarum altera fertur*
> *Cornea, qua veris facilis datur exitus umbris,*

Altera

Altera candenti perfecta nitens elephanto,
Hac falsa ad superos mittunt insomnia Manes.

Claudian. præfat. ad 6. Hon. consul.

Additur ecce fides, nec me mea ludit imago,
Irrita nec vanum somnia misit ebur.

Horat. lib. 3. od. 37.

- - - an vitiis carentem
Ludit imago
Vana? quæ porta fugiens eburna
Somnium ducit.

D. Auson. in Ephemeride:

Vana ignavorum simulachra locasse soporum,
Et geminas numero portas, quæ fornice eburno,
Semper fallaces glomerat super aëra formas,
Altera quæ veros emittit cornea visus.

Idem in Cupidine cruci affixo:

- - - Tulsa tandem caligine somni
Evolat ad superos, portaque evadit eburna.

Nec defuerunt poëtæ Græci. Incertus in Anthologia libr. 3. cap. 26.

Ω μέγα Βαττιάδαο σοφοῦ ἀτρέκεστον ὄνειαρ
Ἦ ῥ' ἐτεὸν κεράων, οὐδ' ἐλέφαντος ἔφυς.
O magnum Battiadæ sapientis certum insomnium,
Certe verum licet non è cornu, neque ebore fuisti.

Coluthus Thebanus Lycopolita de Raptu Helenæ v. 310.

- - - Δοιὰς δὲ πύλας ὤϊξεν ὀνείρων
Τὴν μὲν ἀληθείης κεράων.
Duas vero portas aperuit somniorum,
Alteram veritatis & cornuum.

Nonnus Panopolitanus, author, meo judicio sublimis, gravis, rerum verborumque dives, Dionysiac: lib. 34. v. 87.

Μορρέα δ' ὑπνώοντα παρήπαφεν ὄψις ὀνείρου
Κλεψινόων ἐλέφαντος ἀναΐξασα πυλάων.
Morrhea vero dormientem decepit imago somnii
Mentem seducentibus eboris resiliens è portis.

Et lib. 44. v. 52.

Φάσματα μιμηλοῖο διεπτοίησεν ὀνείρου
Ἀπλανέος θρώσκοντα δι' εὐκεράου πυλεῶνος.
Simulachra æmulantis perterrefecerunt somnii
Inerrantis currentia per corneam portam.

Et iis omnibus prior, *musarum lux, immortale os mundi*, ut loquitur Antipater Anthologiæ lib. 3. c. 25. Homerus Odyss. lib. 19. v. 564. & Eustathius Archiepiscopus ibidem.

Δοιαὶ γάρ τε πύλαι ἀμενηνῶν εἰσὶν ὀνείρων,
Αἱ μὲν γὰρ κεράεσσι τετεύχαται, αἱ δ' ἐλέφαντι.
Duæ enim portæ debilium sunt somniorum:
Una enim cornibus fabricatæ, aliæ ebore.

Efficacia credebantur de republica esse somnia, ideoque qui somniassent, per præconem sequenti die publice visorum certos cives faciebant. notarunt alii ad A. Persium: sed illud non sine solemni expiatione. vulgatum est illud A. Persii sat. 1.

Hac sancte ut poscas Tiberino in gurgite mergis
Mane caput bis, terque, & noctem flumine purgas.

D. Juvenal. sat. 6.

Ter matutino Tiberi mergetur.

Alb. Tibull. lib. 1. eleg. 5.

Ipse procuravi ne possent sæva nocere
Somnia, ter salsa deveneranda mola.

Idem lib. 3. eleg. 4.

At natum in curas hominum genus, omnia noctis
Farre pio placeant, & saliente sale.

Aliter in MS. Achillis Statii Neapolitani, & forte rectius:

Et vanum ventura hominum genus omnia noctis
Farre pio placant.

Sane in eadem dictione corrupti infiniti poëtæ, & Cicero ipse, ut disquirit Guil. Canterus Novar. lection. lib. 1. cap. 8. Addendi & alii. Sil. Ital. lib. 2. Punicor. n. 54.

Effundunt gemitus, atque omnia tristia vertunt
In stirpem Æneadum.

Lege *omina*. Idem lib. 4. n. 131.

Contra lata Bogus Tyrio canit omnia regi.

Lege *omina*. Idem lib. 9. n. 3.

- - - prospera pugnæ
Omnia ventura.

Rescribe *omina*. P. Ovid. epistol. 19. Acontii Cydippæ:

Omnia re careant, nihil est violentius illis.

Indubie legendum *omina*, dico ad illud Claudiani l. 2. de raptu in fine.

Omnia perpetuo genitalia fœdere sanxit.

Ubi reponendum *omina*. Quis enim nescit solemnia in nuptiis omina adhibita? ut idem Claudianus licet corruptus lib. de laudibus Serenæ, quem MS. meus attribuit cuidam Magistro Gyraldo:

Omina non audet genitrix tam magna fateri.

Et lib. 2. in Ruffinum:

Hoc proprium thalamis genialibus omen.

Papin. lib. 1. syl. 2. n. 229. male antea legebatur:

- - - Et jam socialia præsto
Omina.

Valer. Flacc. Argonaut. lib. 7. n. 249. item depravatus:

Sola fui, tristes thalamos, infestaque cerno
Omina.

Simili mendo laboraverat etiam Corrippus Africanus l. 1. n. 1. ante meam editionem:

Hæc ne vana putes, aut credas omina fingi.

Sed regredior ad somnia, quæ loto corpore oblatisque victimis expiabant. Sil. Italic. lib. 8. Punicor. n. 124.

Quæ dum abigo menti & sub lucem, ut visa secundent,
Oro Cœlicolas, ac vivo purgor in antro.

Quis hic purgandi ritus *in antro?* mendosus est indubie versus, certe vivam aquam lustrationibus adhibitam, seu fluviatilem Persius & Juvenalis supra docuerunt, & Virg. lib. 2. Æneid. v. 635. at nulli scriptori in expiationibus *antri* mentio, quod memini legisse, legendum est igitur:

Oro Cœlicolas, ac vivo purgor in amne.

Secundum hanc expiationem, oneirocritæ seu conjectori sua somnia narrabant, atque huic officio plerumque vetulæ addictæ, quæ in superstitionem proclives. Sext. Propert. libr. 2. eleg. 4.

Quæ mea non decies somnia versat anus?

Aut diis penatibus domesticisque narrabant. Idem libr. eod. eleg. 29. aut ut alii numerant 30.

Vadit & hinc castæ narratum somnia Vestæ,
Quæ sibi, quæque mihi non nocitura forent.

Sic enim hunc locum legit exponitque Hadrian. Turneb. l. 7. Adversarior. cap. ult. At in editione Horatii Tuscanellæ Basiliensi, & in MS. Codice Achillis Statii aliter, & fortasse non male, concipiebatur:

Vadit & in casta narratum somnia veste.

Nunc ad templorum ornamenta, somniis expositis, descendo, C. Sueton. Vitell. cap. 5. quæ præcipue in *donariis* spectabantur, *aris*, aut *statuis*, aut *vasis sacris*. Aurel. Cassiodor. l. 9. epigr. 15. τοὺς ἱερῶν κόσμους, *ornamenta templorum* vocat Appian. lib. de bello Mithridat. pag. 201. *ornatus templi Apollinis*. Hegesipp. Excid. Hierosolym. lib. 2. cap. 1. Flor. Tertull. Apologetici cap. 26. *Deum victimis, templum donis, gentem fœderibus honorastis*. Servii opinio displicet, qui ad libr. 3. Georg. v. 534. vult *donaria esse loca, in quibus deorum dona reponuntur:* eademque repetit ad illud lib. 12. Æneid. *sacraria Ditis*. non placet inquam, quum Justinianus Aug. definiat *donaria, ea quæ ad ministeria Dei dedicata sunt*. §. 8. Institut. *de rer. divis.* & Theophilus vertit δῶρα. Græcis ἀναθήματα dicuntur generali nomine. Cebes Thebanus in Tabula, quod vocabulum, *donarium* reddidit Latine Hieron. Wolfius apud Suidam in voce ἀνάθημα. Ælian. var. histor. lib. 2. cap 20. anathemata autem hæc diis vota interpretatur Phalaris Agrigentinorum tyrannus, τρίποδας δελφικοὺς καὶ στεφάνους χρυσοῦς καὶ ἄλλα πολλὰ πολυτελῆ χαριστήρια τῆς σωτηρίας. *Tripodas Delphicos, & coronas aureas, & alia multa ac pretiosa munera, pro actione gratiarum ob recuperatam salutem.* epist. 84. Appianus Alexandrinus civil. bellor. lib. 4. pag. 626. Julius Pollux libr. 1. cap. 1. onomast. num. 24. ἀνάθημα ποιήσασθαι,

σαδῃ, ἀναθεῖναι εἰς τὸ νεών. *Anathema facere, templo dedicare.* Lucan. lib. 9. versic. 517.

Non illic Libycæ posuerunt ditia gentes
Templa, nec Eois splendent donaria gemmis.

Corripp. lib. 4. n. 2.

——— *postesque & limina comunt,*
Et sua placandis nectunt donaria templis.

Martian. Capella de Nuptiis Mercurii lib. 1. *Prænitens speculum, quod inter donaria ejus adyti, Sophia defixerat, quo se renoscens etiam vellet originem inquirere.* Justino lib. 24. c. 6. n. 8. dicuntur *munera* de Delphico templo: *Multa igitur ibi & opulenta regum populorumque visuntur munera, quæque magnificentia sui, reddentium vota gratam voluntatem, & deorum responsa manifestant.* M. Manilius Astronomic. lib. 5.

Hinc Augusta nitent sacratis munera templis
Aurea, Phœbeis certantia lumina templis.

Eadem & *dona* appellari solent. C. Plin. lib. 37. cap. 1. Sueton. Aug. c. 30. Stat. l. 1. Achilleid. v. 426. *flammisque liquescunt dona Deûm.* Martial. l. 10. epigr. 28. *cinguntur limina donis.* Corrippus Africanus lib. 4. n. 4.

Instituit pulchrum, solidavit robore templum,
Cepit, perfecit, donisque ornavit, & auxit.

Et ibidem loci post:

Plurima votorum sacravit dona suorum,
Immensoque pium ditavit munere templum.

Erant hæc donaria velut argumenta casuum præteritorum, nam emeriti milites arma sua, qui naufragium evasissent, vestes in tabella depictas diis dedicare solebant. Horat. libr. 1. od. 5. Virg. libro 6. Æneid.

——— *casus effinxit in auro.*

Alb. Tibull. lib. 1. eleg 3.

Nunc dea, nunc succurre mihi, nam posse mederi
Fixa docet templis multa tabella tuis.

Duces etiam defuncti arma diis, quos coluissent suffigenda relinquebant. Parthenius ille moriturus apud Papinium lib. 9. Thebaid. in fine.

Hæc autem primis tela infelicia castris
Ure, vel ingratæ munus suspende Dianæ.

Et reduces ab expeditione. Ovid. epist. 13. Laodamiæ.

Et sua det reduci vir meus arma Jovi.

Tituli & elogia inscribebantur donariis istis. Idem lib. 5. syl. 2. v. 146.

Belligeris hæc dona diis, hæc tela dicavit,
Cernis adhuc titulos.

Unde votum Hectoris Ajacem interficere cupientis apud Homerum lib. 7. Iliad.

Τεύχεα συλήσας, οἴσω ποτὶ Ἴλιον ἱρὴν,
Καὶ κρεμόω ποτὶ νηὸν Ἀπόλλωνος.

Arma adimens feram ad Ilium sacrum, & suspendam ad templum Apollinis. Unde Κρεμάσαι τ̀ ἀσπίδα, *suspendere clypeum,* bello jam confecto, proverbialiter effertur apud Suidam, pro eo quod est *pacem agere.* Suffigebantur autem non columnis modo & parietibus votivæ hæ tabulæ, sed & *tholis* ipsis, seu *fastigiis* ædium sacrarum. Arnob. lib 6. *Multa templa quæ tholis sunt aureis, & sublimibus clara fastigiis.* Luctat. Placid. ad lib. 2. Thebaid. v. 734. *Tholum est in media templi camera locus in quo voventium primitiæ aut exuviæ figebantur.* Mart. lib. 1. epigr. 71.

Et Cybeles picto stat Corybante tholus.

Virgil. lib. 9. Æneid. v. 407. frequenter Statius l. 1. syl. 4. v. 33.

——— *Tamen accipit omni*
Exuvias Diana tholo captivaque tela
Bellipotens.

Et lib. 2. Thebaid. in fine:

Has ego majorum pugnas, vultusque tremendos
Magnanimum effingam regum, figamque superbis
Arma tholis.

Et lib. 7. Thebaid. v. 55.

Terrarum exuviæ circum, & fastigia templi
Captæ insignibant gentes.

Ædem de templo, *ædes* de profana habitatione curiosius, quam par erat, docuerant Grammatici, sed utrumque esse falsum ostendit multifaria authoritate eruditissimus Tiraquell. in Alexandrum Neapolitanum Genial. Dieb. quem non exscribo.

De *aris* pauca hic dicenda. Reliqua repete ex Reg. 1. supra. In sepulchris, aut certe prope sepulchra, erigebantur, doctissimus Hieronymus Magius in Miscellaneis probavit: unde in Apotheosi illa mystica Cæsaris sub persona Daphnidis Ecloga 6. apud Virgilium:

——— *en quattuor aras,*
Ecce duo tibi Daphni, duoque altaria Phœbo.

Et expressius lib. 3. Æneid.

——— *Stant manibus aræ.*

Et lib. 5.

——— *Mæstasque sacravimus aras.*

Andromache marito occiso lib. 3. eodem:

——— *manesque vocabat*
Hectoreum ad tumulum, viridi quem cespite inanem,
Et geminas, causam luctus, sacraverat aras.

In comœdiis item actitandis aræ in scenis erigebantur duæ, sed eo discrimine, ut in *comœdia Apollini dextra ara* esset vota, *sinistra ei heroi deove, aut deæ,* cujus in honorem ludi celebrarentur, seu *parentalia,* aut *funebria sacra:* at in *tragœdia dextra ara* erat *Bacchi.* Licet sciam Olympiodorum comœdiæ etiam præsidem facere, cujus verba Fr. Lindenbruchius adfert. At contra stat Donatus in Andriam Terentii act. 4. sc. 3. *Ex ara scilicet Apollinis, quem δήλιον Menander vocat, aut quod Apollini comœdia dicata est, in cujus honorem aram constituebant comœdiam celebrantes. Apollini ergo comœdia, Libero patri tragœdia.* Et ipse Terentius:

Ex ara hinc sume verbenas tibi.

Quia nempe aræ Apollinis verbenæ imponebantur, aræ Liberi patris hederæ. Jul. Scaliger lib. 1. Poëtices cap. 21.

Aras præterea *privatas Laribus* consecrabant, ut infra dicetur, sed & *mari fluminibusque,* quæ & humana colebant effigie, ut notum ex C. Plinio Juniori libr. 8. epist. 8. & aliis. Itaque aræ non minus iis quam aliis diis votæ. Virgil. lib. 1. Æneid. n. 112.

Tres notus abreptas in saxa latentia torquet,
Saxa vocant Itali, mediis quæ in fluctibus aras
Dorsum immane mari summo.

Et de fluminum aris locus est egregius D. Ausonii epist. 9. ad Paulinum:

Culpabam properos adverso flumine cursus,
Quis fuit ille dies? non annus longior ille est,
Attica quem docti collegit cura Metonis,
Desertus, vacuis solisque exerceor aris.

Ac si dicat discedente amico sibi nihil esse solatii, nisi ut deorum aris advolvatur, quas forte licet gramineas existimare, de quibus Turnebus lib. 11. c. 1.

Denique & aras summa cum veneratione dedicare consuevisse Romanos quis nescit? Adscribam aliquot veterum marmorum fragmenta: unum est Pætonione.

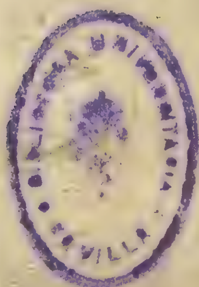
Præposito. Jovi. S. Trib. coh. X. præt. cultor. numinis. ipsius. proficiscens. ad. opprimendam. factionem. Gallicanam. jussu. Principis. Sui. Aram. istam. posuit.

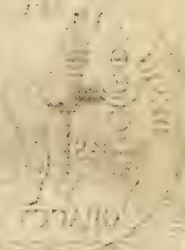
Alterum est in Bavaria, ut refert Wolfgangus Lazius Commentarior. Reip. Rom. lib. 6. cap. 1.

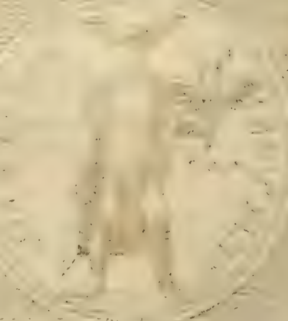
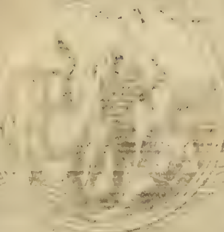
Nunc. R & Minerv. Sac. ceno. coh. III. Brit. aram. & Fl. Felix. Præf. ex. voto. posuit. L. M. dedicavit. Kalend. Dec. Gentiano. & Basso. coss.

Tertium Pisis visitur:

C. Urbius. jucundus. Vexil. coh. II. vigil. Viserti. Latini. Mil. Anno. VI. Me. VIII. Dies. XVIII. in. ejus. tesserar. optio. Vexillar. Vixit. Ann. XXVII. aram. cum. basi. sua. P. T.

E
A
B
LIB.
II.
p. 113.
IMP. XI.
ACT
S C
p. 91.
COS III
S C
p. 93.
H
S C
p. 129.
C
S C
p. 106.
D
IOVI CONSERVATORI
p. 107
I
TI. SEMPRONIVS
DESIG
S C
p. 129
GRACCVS
F
MERCVRIO PACIFERO.
p. 126.
G
TR. P. XVIII IMP. II. COS. III
p. 126.
K
p. 131.
pag. 91.

Cap. III.

Qui Dii selecti sint, & de Jano.

Duodecim erant Dii Consentes, sive præcipui, quibus velut consiliariis Jupiter in maximis rebus agendis utebatur, & quorum imagines auratæ apud forum stabant, sex mares, & sex fœminæ. Quorum nomina *Ennius* hoc disticho complexus est:

Juno, Vesta, Minerva, Ceres, Diana, Venus, Mars,
Mercurius, Jovis, Neptunus, Vulcanus, Apollo.

Præter hos alii octo adducuntur, qui cum Consentibus *Selecti* appellabantur, propter majores in mundo administrationes; vel quod populis magnis innotuissent, majorque illis cultus exhiberetur. Sunt autem *Selecti* Dii hi: *Janus, Jupiter, Saturnus, Genius, Mercurius, Apollo, Mars, Vulcanus, Neptunus, Sol, Orcus, Liber pater, Tellus, Ceres, Juno, Luna, Diana, Minerva, Venus, Vesta*, in quibus duodecim mares, octo fœminæ. De his ordine dicemus, initium capientes à *Jano*, qui & antiquissimus, & in omnibus sacrificiis primo loco nominatus fuit.

Janus ab eundo, quasi *Eanus* dictus, quod januis præsideret, vel quod cœlum & tempus semper iret, vel à χαίνειν detracta aspiratione, quod fuerit omnium primus. Ab aliis *mundus*, ab aliis *annus*, ab aliis *Sol* esse putatur. Antiquissimus Latii Rex fuit, Cœli & Hecates filius. *Berosus, Q. Fabius Pictor*, & *Cato*: de quibus tamen authoribus eruditi non sine causa dubitant, fere in eo consentiunt, *Ogygen*, qui & *Noha*, *Janum* fuisse appellatum, qui in Italiam venerit, & propter merita à posteris divinis honoribus cultus fuerit. *Joannes Goropius Becanus* in 4. libro Originum Antverpianarum, quem *Cronia* inscripsit, *Janum* eundem esse, qui in sacris Literis *Japhet* dicitur, filius Nohæ, contendit. Hic ergo, uti *Quintus Fabius Pictor* tradit, primus docuit Italos vinum & far ad sacrificia, & religionem magis, quam ad esum & potum. Primus aras, & pomœria, & sacra docuit: & ob id illi in omni sacrificio perpetua præfatio præmittitur, farque illi ac vinum primo prælibatur. Ad pudorem & sanctimoniam domorum primus valvas, seras & claves excogitavit, & invenit, & ab eo dictæ *januæ*. Olympo regio Hetruriæ, fanoque sacrato duodenis coloniis totidem pomœria, arasque sacravit, & ad continendum recentes tum colonias in officio, virgas, fascesque singulis singulas dedit. Unde ipse in manu virgam & clavem, subque pedibus bis senas aras habebat. Hæc Quintus Fabius Pictor, nisi titulus libri mentitur. Idem etiam *Macrobius* lib. 1. Saturnal. cap. 9. ex Xenone & aliis habet: unde, quod simulachrum *Jani* fuerit, intelligi potest. Hoc tamen addam, quod *Macrobius* & *Plinius* memoriæ produnt, simulachrum ejus quod in Capitolio fuit, ita formatum fuisse, ut in manu dextra trecentorum, & sinistra sexaginta quinque, sive, ut in Plinii exemplaribus legitur, quinquaginta quinque numerum tenuerit, ad demonstrandam anni dimensionem. Qua de re plura *Lilius Gyraldus*. Invenit etiam *coronas, navigia, tumultuarios pontes*: ac primus in Italia *æreum nummum* signavit; ut apud *Athenæum* lib. 15. Dipnos. Dracon. Corcyreus docet: Unde etiam in veteribus quibusdam nummis ab una parte *Janus bifrons*, ab altera *navis*, aut *prora*, aut *puppis* conspicitur: quanquam *Plutarchus* [*qu. Rom. 22. vide etiam August. lib. 7. de Civitate Dei cap.* 8.] Quæstionibus Romanis, quæstione quadragesima prima, aliam hujus rei causam afferat.

Cognomina *Jani* varia fuerunt: dictus enim fuit *Janus Bifrons, Janus Geminus*, vel *Quadrifrons, Janus Pater, Janus Junonius, Consivius & Quirinus, Patulcius, Clausius*. Item in carminibus Saliorum Deus Deorum appellatur.

Bifrontis nomen unde acceperit, causæ afferuntur hæ: Quod genere Græcus ex Perrhæbia fuerit, ac profectus in Italiam, sedibus apud Barbaros positis, linguam vitæque rationem ibi mutarit; vel quod Italos feris utentes, injustisque moribus, suadendo ad aliud vitæ genus traduxerit, atque agricultura & civili institutione composuerit. Alii hanc causam afferunt, quod fuerit prudentissimus, viderit que procul ventura, & respexerit præterita. Alii, ut *Ovidius* & *Augustinus* ex *Varrone*, quod *Janus* sit mundus gemina facie, hac *Ortum* spectante, illac *Occasum*. *C. Bassus* apud *Macrobium* lib. 1. Saturnal. capite nono, dicit, *Janum Bifrontem* fingi quasi superum atque inferum Janitorem.

Janus Geminus, sive *Quadrifrons* fictus & appellatus fuit, quod universa climata majestate sua complecteretur. Idem *Bassus* apud Macrobium. Hujus sicut & Bifrontis simulachrum in nummis veteribus adhuc conspicitur tale: Ut in fronte lib. 2. videre est, notatum litera A. B.

Pater dicitur, quasi qui Deorum Deus sit.

Junonius, quasi non solum mensis Januarii, sed mensium omnium ingressus teneat, quia in ditione *Junonis* sunt omnes *Calendæ*. Unde & *Varro* lib. 5. Rerum humanarum scribit, *Jano* duodecim aras pro totidem mensibus dedicatas.

Consivius dicitur à *conserendo*, id est, à propagine generis humani, quæ Jano auctore conseritur.

Quirinus quasi bellorum potens, ab *hasta*, quam Sabini *Curim* vocant.

 Patul-

PATULCIUS, & CLAUSIUS, vel CLUSIUS, quia bello valvæ ejus patent, pace clauduntur; vel ab aperiendi & claudendi viciſſitudine, ſicut *Ovid.* lib. 1. Faſtorum ſcribit:

Inde vocor Janus, cui cum Cereale Sacerdos
Imponit libum farraque miſta ſale:
Nomina ridebis, modo namque Patulcius idem,
Et modo ſacrifico Cluſius ore vocor.
Scilicet alterno voluit rudis illa vetuſtas
Nomine diverſas ſignificare vices.

CURIATII & SEPTIMIANI nomen unde habuerit, paulo poſt videbimus.

Templa Jani tria fuerunt, ædes una.

Primum *Jani* templum à Romulo conditum fuit, pace inter ipſum & *T. Tatium* facta, quemadmodum teſtatur ex Varrone *Auguſtinus*: in quo ſignum fuit *Jani Biſrontis*, ut ſignificaretur duos populos coiiſſe in unum. Hoc templum *Numa* inſtituit pacis tempore claudi, bello vero ingruente aperiri; unde à nonnullis ab ipſo Numa templum conditum ſcribitur. Cauſæ autem hujus inſtituti à diverſis variæ referuntur. Alii dicunt, Romulo contra Sabinos pugnante, cum in eo eſſet, ut vinceretur, calidam aquam ex eodem loco erupiſſe, quæ fugarit exercitum Sabinorum. Hinc tractum morem, ut pugnaturi aperirent templum, quod in eo loco fuerat conſtitutum, quaſi ad ſpem auxilii priſtini. Quam rationem etiam *Macrobius* explicat, aliquanto pluribus verbis. Alii dicunt *Tatium* & *Romulum* facto jam fœdere hoc templum ædificaſſe: unde & *Janus* ipſe duas facies habet, quaſi ut oſtendat duorum Regum coitionem; vel quod ad bellum ituri debeant de pace cogitare. Eſt & alia melior ratio, quod ad prælium ituri optent reverſionem. De hoc templo *Virgil.* loquitur his verſibus:

Sunt geminæ belli portæ (ſic nomine dicunt)
Religione ſacræ, & ſævi formidine Martis:
Centum ærei claudunt vectes, æternaque ferri
Robora, nec cuſtos abſiſtit limine Janus.
Has, ubi certa ſedet patribus ſententia pugnæ,
Ipſe, Quirinali trabea, cinctuque Gabino
Inſignis, reſerat ſtridentia limina Conſul, &c.

Ex quibus intelligitur, ſolemni more templum illud clauſum & apertum fuiſſe. Cæterum & hoc non eſt prætereundum, à *Numæ* regno ad *Auguſtum* ter tantum clauſum fuiſſe, ab ipſo ſcilicet *Numa*, deinde à *T. Manlio Torquato* Conſule, poſt primum bellum Punicum, anno ante urbem conditam IↃXIIX. tertio poſt confectum bellum *Actiacum* ab ipſo *Auguſto*, teſte *Livio*, & aliis rerum Romanarum Scriptoribus fere omnibus.

Alterum templum *Jani Quadrifrontis*, ampliſſimum quatuor portarum in foro Romano fuit, ab *Auguſto* dedicatum. *Janus* ipſe, qui in eo colebatur, *Quadrifrons*, ex Faliſcis Thuſciæ civitate captis in forum tranſitorium Romam tranſlatus erat. Auctor *Servius.* Hujus templi icon in veteri lapide adhuc videtur talis. *AB.* vide Fig.

Tertium templum *Jani* ad forum olitorium, à *Duillio*, poſt primum bellum Punicum conditum, longo tempore poſt à Tiberio reſtauratum eſt. *Tacit.* lib. 2. Annal.

Ædes JANI CURIATII ab *Horatio* extructa fuit, in memoriam *Curiatii*, quem ipſe in nobili illa trigeminorum pugna interfecerat, de qua multi ſcribunt. *Feſtus* hujus ædis meminit in voce *Sororium tigillum.*

JANUS SEPTIMIANUS, ut ego arbitror, ædificium fuit pervium, à *Septimio Severo* fortaſſe extructum, unde nomen habet.

Jani in plurali numero dicuntur ædificia quadriformia, & pervia, ſive ſtata illa, & lapidea, ſive ex materia pro tempore excitata, cujuſmodi multi in Urbe fuerunt, teſte *P. Victore*, cujus hæc ſunt verba: *Jani Quadrifrontes* per omnes regiones marmoribus incruſtati, & adornati inſigniis militaribus, & ſignis. Duo præcipui ad arcum Fabianum, ſuperior inferiorque, ubi argentarii ac numularii artem ſuam exercebant, quo ſæpe alludit *Horat.* Vide Acronem & Porphyrionem in Horatium, & *Joannem Brodæum* l. 2. Miſcellaneorum, c. 19.

AD CAP. III. PARALIPOMENA.

De duodecim diis, & Jano.

M. Terentius Varro lib. 1. Rei Ruſt. cap. 1. *Et quoniam, ut ajunt, dii facientes adjuvant, prius invocabo eos: nec, ut Homerus & Ennius Muſas, ſed duodecim deos Conſentes. neque tamen eos urbanos, quorum imagines ad forum auratæ ſtant ſex mares & totidem fœminæ, ſed illos duodecim deos qui maxime agricolarum duces ſunt.* Eadem pene D. Auguſtinus l. 4. de civit. Dei c. 23. Martianus Capella lib. 1. de Nupt. Merc. & Philolog. *Tunc etiam ut inter alios potiſſimi rogarentur ipſius collegæ Jovis qui biſſeni cum eodem tonante numerantur, quoſque diſticho complectitur Ennianum.*

Juno, Veſta, Minerva, Ceres, Diana, Venus, Mars,
Mercurius, Jupiter, Neptunus, Vulcanus, Apollo.

Item ex his ſeptem reſidui, qui inter duodecim non vocantur. Ubi obſervo ſine adjectione, hos deos ab illo, *duodecim*, ſimpliciter dici: & quod cum alii omnes habeant *Mercurius, Jovis, Neptunus*, ille non, *Jovis*, ſed *Jupiter* legit; male, meo judicio: antiquitus quippe non *Jupiter*, in nominativo, ſed Jovis dicebatur. T. Liv. 1. Dec. l. 1. *Jovis Feretri, inquit, hæc tibi victor Romulus rex regia arma fero.* Pro quo nonnulli imperiti ſubſtituerunt ineptiſſime, *Jupiter Feretri.* neque temere alias loquitur C. Julius

lius Hyginus Fab. c. 31. *Jovis inter eos fulmen misit.* Cap. 152. *Jovis fulmine ardenti pectus ejus percussit.* Cap. 176. *Ad Lycaonem Pelagi filium Jovis in hospitium venisse dicitur.* Cap. 179. *Iovis cum Semele voluit concumbere.* Cap. 195. *Iovis, Neptunus, Mercurius in Thraciam ad Byrseum regem in hospitium venerunt.* Cap. 271. *Ganymedes Erychthonii filius, quem Iovis amavit.* In quibus omnibus libris in antiqua editione, in ora libri, *Iupiter*, cum asterisco scriptum erat, tanquam indicina parum sanæ sententiæ, sed vel ab imperito librario, vel à sciolo aliquo: quod & posterior editio Lugdunensis recepit. Est & locus Claudiani apud D. August. de Civit. Dei lib. 5. cap. 26. sed indubie neque Claudiani, neque à D. Aug. sic scriptus:

O nimium dilecte Deo, cui fundit ab astris
Se Iovis armatus, vehemens cui militat æther,
Et conjurati veniunt ad classica venti.

Ita tamen legit Joann. Cuspinian. Commentario in Fastos Consulares Cassiodori pag. 521. atque ita habebatur in editione Basiliensi 1490. *Ioannis Amerbacensis*, quod & agnoscunt *Thomas Valois & Nicolaus Trineth scholiastæ.* Cum tamen & Paulus Orosius lib. 7. histor. c. 35. & Abbas Urspergens. in Chronico pag. 122. & Paulus Diaconus lib. 13. histor. Miscellæ, unanimi cum D. August. consensu, ut est in vulgata Ludovici Vivis editione, legant:

O nimium dilecte Deo, cui militat æther,
Et conjurati veniunt ad classica venti.

Et puto patres illos noluisse *Æolum* nominare, ne Christianæ pietati officerent, quum nihilominus in omnibus editionibus constanter legatur, etiam in editione Venetiana 1494. *Thadæi Ugolini:*

O nimium dilecte Deo, cui fundit ab astris
Æolus armatas hyemes, cui militat æther,
Et conjurati veniunt ad classica venti.

De his duodecim diis puto etiam posse C. Suetonium intelligi in Augusto c. 70. *Cœna quoque ejus secretior in fabulis fuit, quæ vulgo δωδεκάθεος vocabatur, in qua deorum dearumque habitu discubuisse convivas, & ipsum pro Apolline ornatum, non Antonii modo epistolæ, singulorum nomina amarissime enumerantis exprobrant, sed & sine authore notissimi versus:*

Cum primum istorum conduxit mensa choragum,
Sexque deos vidit Mallia, sexque deas,
Impia dum Cæsar Phœbi mendacia ludit,
Dum nova divorum cœnat adulteria.

M. Plaut. in Epidico Sc. male. n. 5.

Si undecim deos præter sese secum adducat Iupiter,
Ita non omnes ex cruciatu poterunt eximere Epidicum.

Dionysius Lambin. ad ejusdem Plauti Casinam sc. *una*, ex Cicerone ostendit eosdem hos deos, *Consentes* Varroni dictos, aliis *selectos*, *majorum gentium* etiam vocari. P. Ovid. lib. 6. Metamorphos. Fab. 1. in tela Palladis:

Bis sex cœlestes medio Iove sedibus altis
Augusta gravitate sedent, sua quemque deorum
Inscribit facies.

PARALIPOMENA.

De Jano, statua, & templo ejus.

De *Jano* merito ante alios deos agetur, quod *in omnium deorum sacrificiis precationis principium à Iano duceretur.* Arnob. lib. 3. contra gentes: *Atque ita per vos Dei nomen eraditur, quem in cunctis anteponitis precibus & viam vobis pandere deorum ad audientiam creditis.* Xenon l. 1. *Rer. Italic.* tradit *Ianum in Italia primum diis templa fecisse, & ritus instituisse sacrorum, ideo eum in sacrificiis præfationem meruisse perpetuam.* Refert Aurel. Macrob. lib. 1. Saturnal. cap. 9. & pene paria prodit Q. Fabius Pictor. lib. 1. de Aureo sæculo. *Vinum & far primus illos docuit Ianus, ad sacrificia & religionem verius quam ad esum, primus enim aras, & pomœria, & sacra docuit, & ob id ei in omni sacrificio perpetua præfatio præmittitur, farque illi ac vinum primo prælibatur.* M. Tull. lib. 2. de Nat. Deor. *Cumque in omnibus rebus vim haberent maximam prima & extrema, principem in sacrificando Ianum esse voluerunt, quòd ab eundo nomen est ductum, ex quo transitiones perviæ, Iani, foresque in liminibus profanarum ædium, januæ nominantur.* Fest. Pomp. lib. 3. in voce *chaos: unde Ianus detracta aspiratione nominatur, ideo, quod fuerit omnium primus, cui primo supplicabant, velut Parenti, & à quo rerum omnium factum putabant initium.* A quibus omnibus scriptoribus diversa traditur ratio cur Jano primitiæ veluti omnium sacrorum offerrentur, quum constet, saltem Romana consuetudine, id semper observatum, quod non modo citati authores confirmant, sed & poëtæ. M. Martial. l. 8. epigr. 8.

Principium des, Iane, licet velocibus annis,
Et revoces vultu sæcula longa tuo,
Te primum pia thura rogent, te voce salutent,
Purpura te felix, te colat omnis honor.

In tertio versu MS. codex præferebat, *te vota salutent*, ut & in secundo versu legitur:

Et renoves vultu sæcula longa tuo.

Recte, meo judicio, quia antea dixerat, *principium des licet.* Idem lib. 10. epigr. 28. ad Janum:

Annorum nitidique sator pulcherrime mundi,
Publica quem primum vota precesque canunt.

Arnobio nuper superius laudato consonat Ovidius l. 1. Fastor.

——— *cur, quamvis aliorum numina placem,*
Iane tibi primum thura merumque fero?
Ut possis aditum per me, qui limina servo,
Ad quoscunque voles, inquit, habere deos.

Ubi suadeo, tyro, notes Fabium Pictorem, *far & vinum* tantum nominasse, quum poëtæ etiam *thuris* faciant mentionem Jano oblati, quod vel de suo sæculo dictum existimes, vel licentia poëtica confictum. Certum enim est *Iliacis temporibus thure non supplicatum*, ut loquitur C. Plin. lib. 13. c. 1. Homerus ob id nusquam thuris in operibus suis mentionem ullam habet, quum tamen religiones antiquas & cæremonias diligentissime frequenter & ritus sacrorum describat, argumento liquido ne proprium quidem thuri esse apud vetustos Græcos nomen. θυὸν enim non tam *thus* est, quam *quilibet suffitus*: neque λιβανωτὸς, ut ab aliis vocatur à *Libano puero in id mutato antiquitatem loquitur*, Isidor. lib. 17. cap. 8. licet sciam B. Brissonium libro eleganti, *de nuptiarum ritu* multa in hanc rem observasse, apponam tamen locum Arnobii è lib. 7. contra gentes: *Percunctamur de thure, unde aut quo tempore nosse illud, aut scire poteritis, ut merito existimetis aut esse diis dandum, aut eorum acceptissimum voluntati: novella enim propemodum res est, neque annorum inexplicabilis series, ex quo ejus notitia profluxit in has partes, & delubris meruit interesse divinis: neque enim temporibus quemadmodum creditur & perhibetur heroicis, quidnam esset thus scitum est, scriptoribus ut comprobatur à priscis, quorum in libris posita nulla ejus mentio reperitur, neque genitrix & mater superstitionis Hetruria opinionem ejus novit aut famam, sacellorum ut indicant ritus, neque quadringentis annis quibus Albana res viguit, in usum cuiquam venit, sacra res cum fieret, neque ipse Romulus, aut religionibus artifex in comminiscendis Numa, aut esse scivit, aut nasci.* Sed ad Janum revertor.

Fuit primus omnium deorum, ideoque peculiari cognomento *pater* dictus est Janus, quod *venerationem cultumque* notat, & est *omnibus omnino diis conveniens appellatio.* Serv. Honorat. ad lib. 2. Georg. in principio, & *uniuscujusque proprium.* idem Serv. ad lib. 3. Æneid. ibi:

Da pater augurium.

Sed & *Ianus* privato, ut dixi, nomine *patris* honoratur. Lactantius Firmianus l. 4. divinar. Instit. cap. 3. *Itaque & Iupiter à precantibus pater vocatur, & Saturnus, & Ianus, & Liber, & cæteri deinceps, quod Lucilius in deorum consilio irridet.*

Ut nemo sit nostrum, quin aut pater optumus divum
Ut Neptunus pater, Liber, Saturnus pater, Mars,
Ianus, Quirinus, pater nomen dicatur ad unum.

L. Seneca in Apocolocynthosi, seu Apotheosi Claudiana: *Illo dimisso primus interrogatur sententiam Ianus pater, is multa diserte, quod in foro vivat, dixit:* Septimius antiquus poëta apud

Terentianum Maurum lib. de Metris, quod fragmentum propter elegantiam adſcribam:

Jane pater, Jane tuens, dive, biceps, biformis,
O cate rerum ſator, ô principium deorum,
Stridula cui limina, cui cardinei tumultus,
Cui reſerata mugiunt aurea clauſtra mundi.

Jun. Juvenal. ſat. 6. v. 393.

Reſpondes his Jane pater.

Virgil. lib. 8. Æneid.

Hanc Janus pater, hanc Saturnus condidit arcem.

T. Liv. 1. decad. lib. 8. *Jane pater, Jupiter, Mars, audite vota.* C. Plin. lib. 36. nat. hiſt. c. 5. *Item Janus pater in ſuo templo dicatus.* Martial. lib. 8. epigr. 2.

Promiſit Pyliam quater ſenectam,
Addas Jane tuam pater rogamus.

Aut melius in MS.

Addas Jane pater tuam rogamus,

Et lib. 10. epigr. 28. ad Janum:

At tu, ſancte pater, tanto pro munere gratus,
Ferrea perpetua clauſtra tuere ſera.

Q. Horat. lib. 1. epiſt. 16.

Jane pater, clare, clare cum dixit Apollo,
Labra movet.

In foro habitare dixit Janum ſuperius Seneca, quod ad ſtatuas ei in foro Romano erectas refert P. Victor in 8. Reg. urbis. *Jani duo, celebris, inquit, Mercatorum locus.* At quippiam diverſum T. Livius l. 1. in fine 5. decad. *Forum porticibus taberniſque claudendum, tres Janos faciendos.* Horat. lib. 2. ſat. 3.

——— *poſtquam omnis res mea Janum*
Ad medium fracta eſt.

Helenius Acron interpres vetus. *Jani ſtatuæ tres erant, ad unam illarum ſolebant convenire creditores, & fœneratores, alii ad reddendum, alii ad locandum fœnus.* Porphyrion ejuſdem etiam poëtæ Scholiaſtes, *omnes ad Janum ſtabant in baſilica fœneratores.* unde diſcimus non ſub dio has Jani ſtatuas omnes in foro ſtetiſſe, ſed aliquam earum ſub tectis, ſive in baſilica, quum tamen ille in *baſilica Jani ſtatuam fuiſſe dicat, duos Janos ante baſilicam Pauli ſtetiſſe, ibique locum fuiſſe fœneratorum ſcribit.* Acron ad illud Horatii lib. 1. epiſt. 1.

——— *hæc Janus ſummus ab imo*
Perdocet.

Et de his ſtatuis intelligendum cenſeo M. Ciceronem Orat. Antoniana 6. *Janus medius in Antonii clientela ſit?* & lib. 2. de offic. in fin. *à quibuſdam viris optimis ad medium Janum ſedentibus.* Hæc forte eſt illa Jani ſtatua, quæ *medius Janus* Ciceroni, *ſummus* aut *imus* Horatio dicitur, cujus mentio C. Plinio l. 34. nat. hiſtor. c. 7. in hæc verba: *præterea Janus Geminus à Numa rege dicatus, qui pacis bellique argumento colitur, digitis ita figuratis, ut trecentorum quinquaginta quinque dierum nota, per ſignificationem anni, temporis, & ævi ſe Deum indicaret.* Sed quænam hæc per digitos numerandi ratio? multis quidem ea prodita, ſed à nullo doctius aut curioſius, quam à Petro Colvio, & Joanne Savarone & Andrea Tiraquello. Lilius Gyrald. Ferrarienſ. Dialogo 2. Fab. Quintil. lib. 11. c. 3. *alii ergo digitis complicatis numeri, alii conſtrictis ſignificabantur.* Martian. Capella lib. 2. in principio. *In digitos calculumque diſtribuit.* & lib. 7. *digiti vero virginis recuſantes, & quadam incomprehenſæ ſcaturiginis mobilitate vermiculati, quæ mox ingreſſa, ſeptingentos ac decem & ſeptem numeros, complicatis in eos digitis, Iovem ſalutabunda ſurrexit.* Ille de complicatis inter numerandum digitis hæc eleganter, de conſtrictis Sidon. Apollinar. lib. 9. epiſt. 9. *Chryſippus digitis propter numerorum indicia conſtrictis, Euclydes propter menſurarum ſpatia laxatis,* Q. Florens Tertull. Apol. cap. 19. *cum digitorum ſupputatoriis geſticulis aſſidendum eſt.* C. Plin. Jun. lib. 2. epiſt. 20. n. 3. *componit vultum, intendit oculos, movet labra, agitat digitos, nihil computat.* D. Auguſt. de Civit. Dei lib. 18. cap. 53. *omnium vero de hac re calculantium digitos reſolvit, & quieſcere jubet.* L. Seneca epiſt. 88. *numerare docet me Arithmetica, avaritiæ accommodare digitos.* Quo ſenſu interpretandi poëtæ; Ovid. lib. 1. Faſt.

Seu quia tot digitos per quos numerare ſolemus.

M. Plaut. Milite act. 2. ſc. 2.

Ecce autem avortit nixus læva, in femore
habet manum.
Dextera digitis rationem computat,
feriens femur.

Sed quo res clarior fiat audiendus L. Apulejus lib. 2. Apologiæ: *ſi triginta annos pro decem dixiſſes, poſſes videri pro computationis geſtu erraſſe, quos circulare debueris, digitos aperuiſſe, quum vero quadraginta, quæ facilius cæteris porrecta palma ſignificantur, ea quadraginta tu dimidio auges, non potes digitorum geſtu erraſſe, niſi forte triginta annorum Pudentillam ratus, binos cujuſque anni conſules numeraſti.* Nec minus lucis adferet huic difficultati tenebroſæ locus D. Hieron. lib. 1. in Jovinian. in principio. *triginta referuntur ad nuptias, nam & ipſa digitorum conjunctio, quaſi molli oſculo ſe complexus ac fœderans, maritum pingit & conjugem, ſexaginta vero ad viduas, eo quod in anguſtia & tribulatione ſunt poſitæ, unde & ſuperiori digito comprimuntur, quantoque major eſt difficultas expertæ quondam voluptatis illecebris abſtinere, tanto majus eſt præmium. Porro centeſimus numerus de ſiniſtra transfertur ad dextram, & iiſdem quibus digitis, ſed non eadem manu, quibus in læva nuptæ & viduæ, circulum faciens virginitatis exprimit coronam.* Expreſſius tamen de his proditum eſt à venerabili Beda, quem tam multi tranſcripſerunt, *cum decem millia ſignificare volebant, medio pectori lævam ſupinam admovebant, digitis ad collum erectis, cum viginti millia, eandem expanſam pectori apponebant, cum triginta millia, eandem manu prona, & tamen erecta, pollicem ac cartilaginem medii pectoris affigebant, cum quadraginta millia, eandem in umbilico erectam ſupinabant, cum quinquaginta millia, ejuſdem pronæ & erectæ pollicem umbilico applicabant, cum ſexaginta millia, eadem prona femur lævum comprehendebant, cum ſeptuaginta millia, eandem ſupinam femori item lævo imponebant, cum octuaginta millia, eandem pronam femori admovebant.* atque hæc quidem ratio magnos numeros exprimendi. minores ſic denotantur, eodem Beda authore, *cum dicis unum, minimum in læva digitum inflectens in medium palmæ figes, cum duo, ſecundum à minimo flexum ibidem impones, cum tria, tertium ſimiliter inflectes, cum quatuor, eundem minimum levabis, cum quinque, ſecundum à minimo ſimiliter eriges, cum ſex, tertium elevabis, medio in medium palmæ defixo, cum ſeptem, minimum ſuper palmæ radicem, cæteris levatis impones, cum octo, medium, cum novem, impudicum è regione compones, cum decem, unguem indicis in medio pollicis ortu figes, cum viginti, ſummitatem impudici inter nodos indicis & pollicis arcte figes, cum triginta, ungues indicis & pollicis blande conjunges, cum quadraginta, interiora pollicis lateri applicabis, cum quinquaginta, pollicem ad palmum inclinabis.*

Celebre refertur Orontis Artaxerxis regis generi dejecti, & honore ſpoliati dictum, *principum amicos videri ſimiles computantium digitis*, nam ἀριθμητικῶν δάκτυλοι νῦν μὲν μυριάδας, νῦν δὲ μονάδα τιθέναι δύνανται, *Arithmeticorum digiti, qui modo decem millia, modo unitatem repræſentant*, ita regum amicos aliquando ſummo, mox infimo haberi loco. Plutarch. in Apophthegmat. ex eo Cæl. Rhodigin. Antiquar. lect. lib. 23. cap. 11. & Valerian. Pier. Hieroglyphic. lib. 37. huc facit & illud neſcio cujus poëtæ:

Utile ſollicitis computat articulis.

In re tam obſcura involutaque, illud tamen certum indubitatumque reperitur, uſque ad centum dextra ſolitos numerare, exinde ſiniſtra. Licet Suidas dicat *in Jani ſtatua memoratam in manu dextra notam CCC. in ſiniſtra LXV. fuiſſe.* Unde recte Nicarchus vetus poëta in Antholog. lib. 2. cap. 9. epigr. 5. & Brodæus:

Ἡ φάος ἀθρήσασ᾽ ἐλάφου πλέον, ἣ χερὶ λαιῇ
Γῆρας ἀριθμεῖσθαι δεύτερον ἀρξαμένη.

Quæ ſæcla vidit cervo plura, quæ manu ſiniſtra ſenium numerare iterum incœpit. D. Juvenal. ſat. 10. v. 246.

Rex Pylius, magno ſi quicquam credis Homero,
Exemplum vitæ fuit à cornice ſecundæ.
Felix nimirum, qui tot per ſæcula mortem
Diſtulit, atque ſuos jam dextra computat annos.

Quid attinet dicere, quod eſt vulgatiſſimum, Jani templum pace

ce per universum orbem parta claudi solere, indicto bello rursus aperiri, quod is *Deus, belli pacisque arbiter* haberetur. L. Florus Epitomastes ex lib. 4. Livii. Servius Honoratus ad illud lib. 1. Æneid.

Aspera tum positis mitescent secula bellis.

Claudian. de 6. Honorii consul.

——— Perpetuisque immoto cardine claustris
Janus bella premens, læta sub imagine pugnæ
Armorum innocuos paci largitur honores.

Idem de summa sub Stilichone felicitate lib. 2. de ejus laudibus:

——— Nullus Boreæ metus, omnis & Austri
Ora silet, cecidit Maurus, Germania cessit,
Et Ianum pax alta ligat.

Semel ergo *Numa clausit*, item *Lutatius Catulus* icto fœdere cum Pœnis coss. M. Attilio, T. Manlio. Paulus Orosius l. 4. c. 10. L. Flor. histor. Rom. lib. 2. cap. 3. tertio *ab Augusto*, confectis bellis civilibus, narrat Dio Coccejan. lib. 51. in actis anni 725. Freculph. Tom. 1. Chron. lib. 7. cap. 16. *Ab Oriente in Occidentem, à Septentrione in Meridiem, ac per totum Oceani circulum, cunctis gentibus una pace compositis, Iani portas tertio Augustus tunc clausit, quas ex eo per duodecim ferme annos, quietissimo semper obseratas otio, ipsa etiam rubigo consignavit: nec prius unquam nisi sub extrema senectute Augusti pulsatæ Atheniensium seditione, & Draconum commotione patuerunt.* Lege *Dacorum commotione*, quorum illo seculo mota arma præter historicos Maro lib. 2. Georg.

Aut conjurato descendens Dacus ab Istro.

Otto Frisingensis lib. 3. cap. 3. Chronic. Vell. Patercul. lib. 2. histor. cap. 38. *Tertio Augusto principe certæ pacis argumentum Ianus Geminus clausus dedit.* C. Sueton. in Augusto cap. 22. Benenutius de Rambaldis libro Augustali: *Reliquum solus cum magna pace & tranquillitate orbis, clauso templo Iani egit.* Horat. lib. 4. od. ult.

Ianum Quirini clausit.

Et lib. 2. epist. 1.

——— totum confecta duella per orbem,
Claustraque custodem pacis cohibentia Ianum.

Templum istud duas fores habebat, uti & ipsa *Iani statua biformis*, seu duas habens facies. Blondus lib. 1. de Roma triumphante, seu quod per Janum *mundum* significarent, cujus *duæ præcipuæ partes, Oriens & Occidens*, sive *quod in bellum proficiscens de reditu, aut reducendo exercitu salvo cogitare debet.* Allusit Valer. Flacc. lib. 5. Argonaut.

——— Aut sanguinei magna ostia belli.

P. Virgil. lib. 7. Æneid.

Sunt geminæ belli portæ.

Statius Papinius lib. 5. Thebaid. v. 145.

Lunatumque putes agmen descendere, ubi arma
Indulget pater, & sævi movet ostia belli.

Hic consules Romani inaugurabantur, qui ob id dicuntur *annum aperire.* Ulpian. IC. *l. 20. ff. de petition. hæred.* Sidon. Apollin. carm. 2.

Annum pande novum consul vetus.

Claudian. lib. 2. in Eutrop.

- - - & insanum gemino proclamat ab axe,
Eunuchumque vetat fastis accedere Ianus. —

Ob id laurea nova singulis Calendis Januariis pro veteri statuæ ipsius imponebatur. Licet olim id *non in Ianuario*, sed *Calendis Martiis*, solitum, ut liquet ex narratione Aurelii Macrobii lib. 1. Saturnal. cap. 12. quod *mutare veteribus virides laureas* dixit Julius Solinus Polyhist. cap. 3. Ovidius lib. 3. Fastor.

Laurea flaminibus, quæ toto perstitit anno,
Tollitur, & frondes sunt in honore novæ.

D. Auson. in Cæsarib.

Ter dominante Tito cingit nova laurea Ianum.

Sidon. Apollinar. Carm. 2. in principio:

- - - Tuque ô cui laurea Iane
Annua debetur, religa torpore soluto
Quavis fronde comas, subita nec luce pavescas
Principis.

Idem Carm. 7. in principio:

- - - jam necte bifrontes,
Anceps Iane, comas, duplicique accingere lauru.

Cap. IV.

De Saturno & Rhea, Ope matre Deûm, Dea Cybele.

Saturnus dicitur, quod *saturetur* annis; vel à *saturando* propter annonæ erogationem; vel à *satu*, quod stercorationi & agriculturæ præsit; vel παρὰ τὴν σάθην, quod membrum virile significat; propter generationem scil. *Joseph. Scaliger* [*in Varronem de ling. Lat.*] scribit, *Saturnum* Thuscum esse nomen, & Syriaca lingua significare *latentem*: unde Latini, vocabulum quasi interpretantes, eum vocarint *Latium.* Hic Cœli & Hecates filius fuisse, ac cursum conversionemque spatiorum ac temporum continere fingitur: unde etiam ex se natos comedit, quia consumit ætas temporum spatia, annisque præteritis insaturabiliter expletur. In lib. de Æquivocis, qui *Xenophontem* authorem præ se fert, scriptum est, *Saturnos* dici familiarum Nobilium & Regum, qui urbes condiderunt senissimos. Igitur non unicus *Saturnus* fuit, sed plures. Quod vero ad *Saturnum* attinet, quem Itali, & post Romani coluerunt; fuit is, unus ex filiis, aut posteritate *Nohæ*, quem *Berosus* passim *Sabatium* & *Sagam* appellat. Is Jovis Beli insidiis petitus in Italiam ad *Janum* patrem fugit, à quo humaniter acceptus, & portione aliqua agri donatus est, ut etiam in fragmentis *Q. Fab. Pictoris*, *M. Porcii Catonis*, & *Dionys. Halicar.* dicitur. Cum igitur justus esset, & religionibus deditus, agriculturam etiam *Aborigines* doceret, ab iis in Deorum numerum est relatus, & religiosissime cultus. *Macrob.* id ab ipso Jano factum fuisse dicit, *lib. 1. Satur. c. 7.*

Justinus lib. 43. ex Trogo Pomp. scribit eum Aboriginum Regem fuisse tantæ justitiæ, ut neque servierit sub illo quisquam, neque quicquam privatæ rei habuerit, sed omnia communia & indivisa omnibus fuerint, veluti unum cunctis patrimonium esset. *Joan. Gorop. Becanus* eundem *Noham* esse multis verbis demonstrat, quem legere potes. Simulachrum *Saturni* tale fuit: Pingebatur homo senex, canus, prolixa barba, curvus, tristis & pallidus, tecto capite, colore glauco, qui manu dextra falcem tenebat, & in eadem serpentis portabat imaginem, qui caudam propriam dentibus commordebat. Manu sinistra filium parvulum ad os applicabat, & eum devorare videbatur. Cujus simulachri mythologia, tum ab aliis, tum à *Macrobio* prolixe explicatur. Appellatus etiam *Sterculius*, sive *Sterculinus* fuit, de

quo

quo post dicemus. In descriptione XIV. reg. Urbis quam l. I. inseruimus, trium ædium sacrarum *Saturni* mentio fit, duarum ararum, unius areæ, luci & sacrarii. Primus ædem ei Romæ vovit & extruxit *T. Tatius* Sabinorum Rex in Capitolino monte, *Dionysio*, *Varrone* & *Augustino* testibus.

Saturni & *Opis* templum *Tull. Hostilium* eo tempore, quo cum Sabinis bellum gerebat, vovisse, *Dionys.* l. 3. testatur. Et *Macrob.* [*lib.* I. *Satur. cap.* 8.] scribit invenire se *Tull. Hostilium* cum bis de Albanis triumphasset, de Sabinis tertio, fanum Saturno ex voto consecrasse, & tunc primum *Saturnalia* Romæ esse instituta. Alia ædes *Saturni* fuit in Clivo Capitolino, incertum à quo condita. *Livius* scribit, anno CCLVI. A *Sempr. Atratino*, *M. Minutio* Coss. templum *Saturni* dedicatum. Id quod & *Dionys. Halicar.* testatur his verbis: *His Coss. ferunt templum Saturno dedicatum in Clivo Capitolino, qua è foro ascenditur, & ferias publicas decretas in sacrificio anniversario. Aram vero, quæ ibi antea fuerat, sacratam ab Hercule, ubi Græco ritu ab illo tradito adolebantur victimæ.* Id templum quidam scribunt locatum à T. Largio superioris anni Cos. quidam à *Tarquin. Superbo*, dedicatum vero ex S. C. à *Post. Cominio. Macrob. lib.* I. *Saturnal. cap.* 8. ex *Varrone* notat *L. Tarq.* Regem eam ædem faciendam locasse, *T.* vero *Largium* Dictatorem *Saturnalibus* dedicasse. Hanc ædem ærarium fecit *P. Valer. Poplicola*, si Plutarcho in Poplicola credimus. Cujus rei causæ referuntur hæ: quod *Saturno* regnante nullum fuerit commissum furtum, aut quod sub illo nihil fuerit cujusquam privatum. Ideo institutum ut apud eum locaretur populi pecunia communis, sub quo cunctis fuissent universa communia. *Macrob. Plutarch. in quæst. Rom. q.* 42. addit alias duas rationes, quarum prior est, quod *Saturnus* fructibus & agriculturæ præesse creditus est. Cum autem ex frugum ubertate & venditione, pecuniæ nascatur copia, fecisse ipsum *Saturnum* pecuniæ authorem, custodemque. Altera est, quod locus ille munitus, conspicuus & ab insidiis tutus fuerit. Ad hanc ædem legati undecunque Romam missi accedebant, ibique nomina sua Præfectis ærarii dabant; quod eo fiebat, quia *Saturnus* cum peregrinus fuerit, etiam hospitibus gauderet: vel quod hospites, antiquitus munera à Quæstoribus ærarii acceperint: unde etiam postea sublato sumptu, tamen ærarii præfectos adierint. In hac æde contractuum monumenta, acta quæ susceptis liberis parentes faciebant, & omnium civium Roman. nomina in Elephantinis libris descripta adservabantur & custodiebantur. Illud etiam *Macrob. lib.* I. *Saturnal. c.* 8. annotat, fastigio hujus ædis *Tritonas* cum buccinis superpositos, quo significetur, à *Saturni* commemoratione ad nostram ætatem historiam elatam, & vocalem esse, cum ante eum muta & obscura, & incognita fuerit: id quod testantur caudæ Tritonum humi mersæ & absconditæ. Meminit etiam ædis *Saturni*, à *Munacio Planco* extructæ, *Suetonius*: quæ tamen ex veteribus aliqua fuerit ab ipso refecta, vel prorsus nova, alia à prioribus haud certum est. *Saturni* uxor *Rhea* fuit, de qua etiam nonnulla dicemus; reliqua quæ ad *Saturni* cultum, & ferias in honorem ejus institutas pertinent, alibi explicabuntur.

RHEA, OPS, TELLUS.

Saturno additur *Tellus*, de qua ita scribit *Augustin.* [*lib.* 7. *de Civitate Dei*, *cap.* 23.] *Varro* in lib. de Diis Select. tres esse affirmat animæ gradus in omni universaque natura. *Unum*, qui omnes partes corporis quæ vivunt transit, & non habent sensum, sed tantum ad vivendum, valetudinem. Hanc vim in nostro corpore permanare dicit in ossa, ungues, capillos: sicut in mundo arbores sine sensu aluntur, & crescunt, & modo quodam suo vivunt. *Secundum* gradum animæ dicit, in quo sensus est. Hanc vim pervenire in oculos, aures, nares, os, tactum. *Tertium* gradum animæ esse summum, qui vocatur animus, in quo intelligentia præeminet; hoc, præter hominem, omnes carere mortales: in qua quoniam homines videntur Deo similes, hanc partem animæ mundi dicit *Deum*, in nobis autem *Genium* vocari. Sic ergo in anima mundi tres gradus instituens, unam partem ejus lapides esse dicit, ac ligna, & hanc terram, quam videmus, quo non permanat sensus. Aliam vero, quam *sensum* vocat ejus, ut *æthera*. Tertiam porro, quam & animam ejus nuncupat, quæ scilicet pervenit in astra: eam quoque asserit facere Deos, & per eam quando in terram permanat, *Deam Tellurem*: quod autem inde permanat in mare, atque Oceanum, *Deum* esse Neptunum. Hæc ille.

Est igitur *Tellus* nihil aliud, quam vis, & quidem ut ibidem à *Varrone* dicitur, *fœmina*, quæ semina recipit, aut nutrit. Vim autem masculinam, quæ semina producit, *Tellumonem* dixerunt. *Telluris* cultum primum instituisse *Melisseum* Lactant. ex Didymo docet. Hujus ædes extructa fuit in area ædium *SP. Cassii*, qui de regni affectatione suspectus, capite punitus est, testibus *Cicerone*, *Livio*, *Dion. Plin. Valer. Maxim.* & aliis. Collocatur à *P. Victore* in V. reg. Urbis. Quis eam voverit, atque extruxerit, non additur. De P. quidem Sempronio Sopho sic scribit *L. Flor. Domiti hinc Picentes, & caput gentis Asculum Sempronio duce, qui tremente inter prælia campo, Tellurem Deam, promissa æde placavit.* Terræmotus hujus etiam *Orosius* meminit, & *Frontinus.* [*lib.* I. *Epitome*, *cap.* 19.] Porro hæc Dea, quæ pro Saturni uxore, & sorore habita est, *Rhea*, *Ops*, *Mater Deûm*, atque *Mater magna* fuit cognominata, & sub iisdem nominibus culta. *Rheæ* quidem templum, vel ædes extructa fuit nulla. De reliquis vero juvat adscribere, quæ ex *Varrone* profert *Augustinus*, [*lib.* 7. *de Civitate Dei*, *cap.* 14.] sic autem is scribit: *Deinde adjungit Varro, & dicit Tellurem matrem & nominibus pluribus, & cognominibus, quod nomi-*

nominarunt Deos esse existimatos complures. Tellurem, inquit, putant esse Opem, quod opera fiat melior: Matrem, quod plurima pariat: Magnam quod cibum pariat: Proserpinam, quod ex ea proserpant fruges: Vestam, quod vestiatur herbis, sic alias Deas, inquit, non absurde ad hanc revocant. Hæc ille. Nos de prioribus pauca quædam, quæ legimus exponemus, de *Proserpina* & *Vesta* alibi dicturi. *Ops*, uti jam ex *Varrone*, [*lib. 4. de lingua Latina*,] audivimus, dicta quod opera fiat melior. Idem sic scribit, *Terra Ops*, quod hic omne opus ad vivendum, & ideo dicitur *Ops mater* quod terra nutriat. Hæc enim terris gentes omnes peperit, & resumit denuo. Sic etiam *Macrobius* terram dicit appellatam *Opem*, quod ejus ope vitæ humanæ alimenta quærantur: vel ab opere, per quod fructus frugesque nascantur. Et *Festus*: *Opis*, inquit, dicta est conjunx Saturni, per quam volunt *terram* significare, quia omnes opes humano generi terra tribuit: Ejus imago fuit, ut *Albricus* notat, in cujusdam matronæ similitudinem depicta, quæ aperta manu dextra opem omnibus dare velle prætendebat: panem vero manu sinistra pauperibus porrigebat: *Ædem Opi* Romæ primus vovit & extruxit *T. Tatius* Sabinorum Rex, in regni societatem à Romulo receptus: *Varrone*, *Dionysio & Augustino* testibus. Vovit eidem cum Saturno *ædem Tul. Hostilius*, ut paulo ante in Saturno diximus. Festum ejus *Opalia*, ut infra explicabimus.

Opis Consivæ etiam Deæ mentio fit apud *Varronem*, [*lib. 5. de lingua Latina.*] quæ nomen habuit à *conserendo*. Sacrarium ejus in regia fuit, ita scribente *Varrone*: *Ope consiva* dies ab Dea *Ope consiva*, cujus in regia sacrarium: quod ideo actum, ut eo, præter virgines Vestales, & Sacerdotem publicum, introëat nemo. Is cum eat, suffibulum haud habeat. Hanc enim legem ejus ædis fuisse, cum quælibet sacræ ædes suas certas leges haberent, *Joseph. Scaliger* arbitratur. *Mater Deûm* unde dicta sit varie traditur. *Diod. Siculus* scribit, cœlum ex Titæa conjuge suscepisse liberos V. & XL. muliebris sexus duos *Reginam & Opem*. *Reginam* ætate & prudentia præstantiorem, in gratiam Matris fratres omnes educasse, ideo dictam *Matrem Deûm*, nupsisseque Hyperioni fratri, ex quo Solem & Lunam genuerit: qui cum scelere avunculorum interiissent, ipsam in furorem versam cum tympanis, cymbalisque terram suæ ditionis peragrasse, moremque ejusmodi mansisse post ejus fatum. Idem tum addit etiam aliam fabulam. *Menoëm* vetustissimum Phrygiæ Regem ex uxore *Dindymene* filiam procreasse, quam exponi jusserit in monte Cybello: infantem à feris enutritam evasisse in admirabilem pulchritudinem, inventamque à muliere pastoria, educatam pro sua, dictamque à monte in quo esset exposita, *Cybelem*, multas artes ingenii acumine & invenisse, & docuisse mortales; videlicet *cantum tibiæ, lusus, choreas, cymbalorum, tympanorumque sonitus, artem præterea veterinariam, & infantium morbis lenimenta*: quibus quod multi curarentur pueri, idcirco eam *Magnam Matrem* nominatam esse. Cum vero adolevisset; amasse eam juvenem terræ illius nomine *Atym*, ex eoque gravidam factam, à *Menoë* patre, quod famam de virtute factisque ejus acceperat, revocatam esse pro virgine, cognitoque flagitio ejus, *Atym* & nutrices jussu Regis affectos esse supplicio: *Cybelem*, amore incensam ex desiderio *Atys* insaniisse, domoque paterna egressam, solam cum fistula & tympano, sparsis crinibus totam regionem peragrasse dementatam, venisseque in *Nysam* ad *Dionysium*, aliquot annos post ejus mortem, cum & difficultate annonæ, & morbo in Phrygia laboraretur, oraculo jussos Phryges *Atym* & *Cybelem* venerari: hinc sacra, cæremoniasque *Magnæ matris Deûm* ortas esse. Hæc *Diodor.* Nos *Varronem* sequemur, qui hanc eandem cum Tellure facit: sic enim *August.* Eandem, inquit *Varro*, dicunt *Matrem Magnam*, quod tympanum habeat, significari esse orbem terræ: quod turres in capite, oppida: quod sedes fingantur circa eam, cum omnia moveantur, ipsum non moveri; quod gallos huic Deæ, ut servirent, fecerunt; significat eos, qui semine indigeant, terram sequi oportere, in ea quippe omnia reperiri: quod se apud eum jactant, præcipitur, inquit, quod terram colunt, ne sedeant, semper enim esse quod agant. *Cymbalorum sonitus*, ferramentorum jactandorum ac manuum & cujus rei crepitus in colendo agro quid sit, significat quod ferramenta illa erant ideo ex ære, quod eam antiqui colebant ære, antequam ferrum esset inventum.

Leonem, inquit, adjungunt, solutum ac mansuetum, ut ostendant, esse nullum genus terræ tam remotum, ac vehementer ferum, quod non subigi, colique conveniat. Hæc ex *Varrone Augustin.* Aliam tamen rationem, *Ovid.* ponit de qua alibi. Hujusmodi simulachrum in veteri monumento adhuc conspicitur. Porro hæc Dea etiam *Mater Idæa* appellatur ab *Ida* monte Phrygiæ, in quo eam *Phrygii* plurimum coluerunt. *Berecynthia* quoque à Berecyntho Phrygiæ monte est dicta.

Dea Pessinuntia, à Pessinunte Phrygiæ oppido, unde Romam transvecta & culta est, quod factum est anno V. C. DLIIX. *P. Cor. Scipione*, qui postea Africanus dictus est, & *P. Licinio Crasso* Coss. tali de causa. Cum eo anno, ut *Livius* scribit, durante bello Punico sæpius lapidibus pluisset, & inspectis libris Sibyllinis carmen inventum esset: *Quandoque hostis alienigena terræ Italiæ bellum intulisset, eum pelli Italia, vincique posse, si mater Idæa Pessinunte Romam advecta esset*: moti eo carmine Patres, legatos miserunt ad Attalum Asiæ regem qui *matrem Deûm* petierunt, ab eoque benigne accepti, ac Pessinuntem in Phrygiam deducti, sacrum lapidem, quem *matrem Deûm* incolæ nuncupabant, acceperunt. & Romam transtulerunt. Addit *Livius*, Senatum oraculo Delphico, ut eam qui vir optimus Romæ esset, hospitio exciperet, monitum, *P. Scipionem* juvenem adhuc, necdum Quæstorium, virum optimum judicasse, eique munus excipiendæ *Deæ* delegasse. Is igitur cum omnibus matronis Ostiam obviam ire *Deæ* jussus, *Deam* de nave accepit, & matronis in urbem ferendam tradidit. Perlata autem est in ædem *Victoriæ*, quæ est in Palatio, pridie Idus Aprileis. Isque dies festus fuit. Populus frequens

quens dona *Deæ* in Palatium tulit, lectisterniumque & ludi fuere, *Megalesia* appellata. Sequenti anno ædem ei propriam in Palatio locarunt *M. Livius*, & *C. Claudius Censores*, quam post anno DLXII. *Cornelio Nasica*, *M. Acilio Glabrione* Coss. dedicavit *M. Junius Brutus*. Sic enim scribit *Livius* in illius anni historia. Per idem fere tempus ædes *Matris magnæ Idææ* dedicata est. Quam *Deam* is P. Corn. advectam ex Asia *P. Corn. Scipione*, cui postea Africano fuit cognomen, *Licinio Coss.* in Palatium à mari detulerat. Locaverant ædem faciendam *M. Livius, C. Claudius* Censores, *M. Cornelio*, *T. Sempronio* Coss. XIII. anno postquam locata erat, dedicavit eam *M. Junius Brutus*, ludique ob dedicationem ejus facti, quos primos *Scenicos* fuisse *Antias Valerius* est author, *Megalesia* appellatos. Hæc *Livius*. Ædes illa collocatur à *P. Victore* in decima regione Urbis. *Cybele* dicta est eadem, vel à monte Phrygiæ *Cybelo*, in quo fuit exposita, ut *Diodorus* scribit; vel, ut alii, à *Cybelo* qui primus ejus Deæ Sacerdos fuit. *Festus*; *Cybele Mater* quam dicebant *Magnam*, ita appellabatur, quod ageret homines in furorem, quod Græci κύϐιϐον, sive (ut alii malunt) κυϐυϐὸν, dicunt. *Cybele* vero eadem dicta à loco, qui est in Phrygia. *Servius* ait, ἀπὸ τοῦ κύϐεσθαι τὴν κεφαλὴν, id est, à *capitis rotatione* dictam esse, quod proprium fuerit ejus Deæ Sacerdotum, qui per furorem motu capitis comam rotantes ululatu futura prænunciabant. *Sosicles Atticus* apud *Fulgentium* Placiadem *Cybelem* dici ait, quasi κύδος βαλεὸν, id est, *gloriæ firmitatem*. Quæ præterea ad *Cybeles* historiam pertinent, ea paulo ante in *Matre Deûm* sunt explicata.

AD CAP. IV. PARALIPOMENA.

De Saturno & Cybele, ejusque sacris & cognominibus.

De primo & antiquissimo deorum Saturno omnia vulgata, & Cœli fuisse filium, & sub eo sæcula aurea, & cum Titanibus pactum iniisse, victumque & in Tartarum conjectum, Nonnus Dionysiac. lib. 24. v. 237. & falcem invenisse, & patri virilia secuisse, & filios ex Rhea uxore susceptos dira voracitate deglubere solitum & à filio regno dejectum, idem Nonnus lib. 21. v. 249. Dionysiac. Luctat. Placid. ad v. 44. lib. 8. Thebaid. & ejusdem vim metuentem in Italiam fugisse, totique genti nomen imposuisse, nulli ignotum est, quum passim tradiderint Mythologi, Fulgentius, Phornutus, Albricus, Palæfatus & alii, qui non describendi, & præ aliis Apollodorus Atheniensis Bibliothec. l. 1. sub initium: quem & Antipater vetus poëta celebrat lib. 3. Anthologiæ cap. 6. epigr. ult. & citat Apollonii scholiastes libr. 3. Argonautic. dum Apollodori authoritate usus ostendit *Veneri sacram esse columbam, quod libidinosa sit avis*, apud P. Victorium var. lect. lib. 3. cap. 14. qui locus in Apollodoro, quem manibus terimus, hodie non extat, ut suspicer non eundem esse authorem. adde tres tantummodo libros hujus Apollodori superesse, quum eum libro decimoquarto περὶ θεῶν citet Macrobius lib. 1. Saturnal. cap. 17. Sed satis de Apollodoro, ad Saturnum redeo.

Hunc deum præ aliis vinculis oneratum finxerunt, & à filio per vim interceptum, catenatum, pœnisque addictum. rationem pete ex Luciano lib. de Astrologia apud Christophorum Rufum in Antexegematis. Sylla apud Plutarchum ait, Insulam quandam esse in *Cronio mari*, ubi barbari vinctum à Jove Saturnum fabulantur. Sic poëtæ intelligendi. Palladas lib. 1. Antholog. cap. 69.

> Εἰ τοὺς ἀνδροφόνους ὀλβίους ὄντας ὁρῶμεν,
> Οὐ πάνυ θαυμάζω, τοῦ Διός ἐστι γέρας.
> Τὸν γὰρ γεννήσαντα μεμισηκὼς καὶ ἐκεῖνος
> Κτεῖνεν ἄν, εἰ ὁ Κρόνος θνητὸς ἐτύγχανεν ὤν.
> Ἀντὶ δὲ τοῦ κτεῖναι, σὺν τοῖς Τιτῆσι κολάζει,
> Δέσμιον ὡς λῃστὴν εἰς τὸ βάραθρον ἀνείς.

Quod homicidas beatos esse videmus, non adeo miror: munus enim hoc Jovis est. Nam parentem odio habens & ipse occidisset, si Saturnus mortalis fuisset, sed pro homicidio ipsum cum Titanibus punit, dum ipsum vinctum tanquam latronem in tartarum mittit. Hercules furens ille à L. Seneca introducitur in tragœdia ejusdem nominis act. 4. sc. 1.

> *Dubitatur etiam? vincla Saturno exuam,*
> *Contraque patris impii regnum impotens*
> *Avum resolvam.*

Papin. Stat. lib. 8. Thebaid. v. 44.

> ——— *Habeo jam quassa Gigantum*
> *Vincula, & æthereum cupidos exire sub axem*
> *Titanas, miserumque patrem.*

Quem locum sic exposuit Ægidius Maserius in doctis commentariis ad Valerium Flaccum, lib. 3. Argonaut.

> ——— *Fundo veluti cum Cæus in imo*
> *Vincla Iovis, fractoque trahens adamante catenas*
> *Saturnum Tityumque vocat.*

Claudian. l. 1. de raptu:

> *Si dictis parere negas, patefacta ciebo*
> *Tartara, Saturni veteres laxabo catenas.*

Inde in omnibus fanis Romanorum vincula statuis Saturni injecta erant, quæ festo ipsius solvebantur, in memoriam securitatis & felicitatis, quam sub illo egerunt homines. Lucian. in Saturnal. Arnob. contra gentes l. 4. *Nunquid parricidii causa vinctum Saturnum, & suis diebus tantum vinculorum ponderibus relevari.* Eoque puto Martialem allusisse l. 3. epigr. 29.

> *Has cum gemina compede dedicat catenas*
> *Saturne, tibi Zoile, annulos priores.*

Stat. lib. 1. syl. ult.

> *Saturnus mihi compede exolutus,*
> *Et multo madidus mero December,*
> *Et ridens jocus, & sales protervi*
> *Adsint.*

Nec Saturnus modo vinctus, sed & alii, dicam infra ubi *de tutela urbis* agam. Sed quia Saturnaliorum facta est mentio, paucula mihi obiter de iis dicenda, licet sciam Justum Lipsium elegantissimos duos, & exquisitæ lectionis libros eo titulo scripsisse, & ante illum diligentissimum antiquitatis investigatorem Macrobium. Sed illi uberem ex omnibus pene probatis scriptoribus messem, ego racemationes & spicilegia tantum colligo.

Ac primum *cessabat Senatus*, neque convocari poterant patres, neque judicia ulla peragi. Sueton. Augusto cap. 32. & ob id nec causidici in forum ventitabant. Martial. l. 7. epigr. 27.

> *Sic fora mirentur, sic te pallatia laudent,*
> *Excolat & geminas plurima palma fores.*
> *Otia dum medius præstat tibi parva December,*
> *Excipe, sed certa quos legis aure, jocos.*

Et recte *medius December*, quia 14. Calend. *Ianuarias celebrata Saturnalia.* Aurel. Macrob. lib. Saturnal. cap. 10. in principio. L. Sen. epist. 18. C. Sueton. Calig. cap. 6. in MS. autem ultimus versus aliter habetur, sed parvo discrimine.

> *Exigis & certa quos legis aure jocos.*

Feriæ etiam studiorum, clausæque scholæ. C. Plin. Junior l. 8. epist. 7. *Neque ut magistro magister, neque ut discipulo discipulus, sic enim scribis, sed ut discipulo magister, nam tu magister, ego contra, atque ideo tu in scholam revocas, ego Saturnalia extendo, librum misisti.*

Martial. l. 5. epigr. ult.

> *Iam tristis nucibus puer relictis,*
> *Clamoso revocatur à magistro,*
> *Et blando male proditus fritillo,*
> *Arcana modo raptus à popina,*

Ædi-

Ædilem rogat udus aleator,
Saturnalia transiere tota.

Dona passim per urbem conferebantur, ut sexcentis locis è Martiali & aliis, observarunt critici. Et *Saturnalitia, dona Saturnalibus missa,* interpretatur Laurentius de la Barre ad Q. Tertulliani librum, *de fuga in persecutione. Togas* exuebant, *synthe-ses* induebant. Vide præter alios, interpretes Martialis ad l. 5. epigr. 80. Plena tunc ludendi comedendique cum dominis servis libertas, ut recoleretur memoria aurei & prisci sæculi, quo *summa inter dominos & servos æqualitas paritasque* erat. Ut poëtæ passim, & præ aliis Albius Tibull. l. 1. eleg. 3. Freculph. Chronic. Tom. 1. lib. 2. cap. 15. C. Jul. Solin. polyhist. cap. 3. *In Martio matronæ servis suis cœnas ponebant, sicut Saturnalibus domini, illæ ut honore promptius in obsequium provocarent, hi quasi gratiam rependerent perfecti laboris.* Et *Verus Augustus vernas in triclinium Saturnalibus & diebus festis semper admittebat.* Jul. Capitolin. in vita ejus. adscribam propter elegantiam fragmentum Accii veteris Tragici ex lib. 1. Annalium, citante Prisciano Cæsariensi lib. 5.

Maxima pars Graiûm Saturno, & maximæ Athenæ
Conficiunt sacra, quæ Cronia esse iterantur ab illis,
Quumque diem celebrant, per agros, urbesque fere omnes,
Exercent epulas læti, famulosque procurant
Quisque suos, nostrique itidem, & mos traditus illinc
Iste, ut cum dominis famuli tum epulentur ibidem.

Primus versus aliter legitur in Macrobii editione Lugdunensi, l. 1. Saturnal. cap. 7. quod Henric. Stephanus notat:

Maxima pars Graium Saturno, & maxime Athenæ
Conficiunt sacra.

D. Auson. eclogario de mensibus:

Aurea nunc revocet Saturni festa December,
Nunc tibi cum domino ludere verna licet.

Plura infra l. 4. cap. 36. ærarium in ejus templo publicaque pecunia & tabularia populi Romani, ut docebo infra l. 7. c. 31. Illi sacrum aperto fiebat capite, cum aliis diis tecto. Fulgent. l. 1. Mytholog. *Velato vero capite ideo fingitur,* (Saturnus) *quod omnes fructus foliorum obnupti tegantur umbraculo.* Fest. Pompejus l. 17. *Saturnia, Italia, & mons qui nunc est Capitolinus, Saturnius appellabatur, quod in tutela Saturni esse existimantur. Saturnii quoque dicebantur, qui castrum in imo clivo Capitolino incolebant, ubi ara dicata ei deo ante bellum Trojanum videtur, quia apud eam supplicant apertis capitibus. Nam Italici authore Ænea velant capita, quod is cum rem divinam faceret, in littore Laurentis agri Veneri matri, ne ab Ulysse cognitus interrumperet sacrificium, caput adoperuit, atque ita conspectum hostis evitavit.* Et post: *Saturno sacrificium fit aperto capite.* Idem lib. 10. *lucem facere dicuntur Saturno sacrificantes, id est, capita detegere.* Scio, illud & in Herculis sacrificio factitatum, ut notatum aliis ex Aurelio Macrob. lib. 3. Saturnal. cap. 6. sed illud de hujus dei cæremoniis debere intelligi, facile est & obvium ex Servio Honorato argumentum, qui ad lib. 3. Æneid. *Sane sciendum,* inquit, *sacrificantes diis omnibus caput velare consuetos, ob hoc ne se inter religionem vagis aliquid offerret obtutibus, excepto tantum Saturno, ne numinis imitatio esse videretur, quia Saturno capite velato inceditur.* Emendavit doctissimus Meursius Exercit. part. 2. c. 21. *quia Saturno capite velato ibi cernitur.* & ipse Virgilius loco laudato:

Et positis aris jam vota in littore solves,
Purpureo velare comas adopertus amictu,
Ne qua inter sanctos ignes in honore deorum
Hostilis facies occurrat & omnia turbet.

Paralipomena.

De Cybeles sacris, Archigallis, tympanis, buxo, cymbalis.

De *Cybele, Rhea,* aut *Berecynthia,* seu *magna deorum matre,* omnia vulgata; & quod ejus nomine intelligatur *terra,* communis omnium mater, docuerunt abunde naturalis historiæ scriptores.

Hinc & T. Lucret. lib. 2. de Nat. rer.

Muralique caput summum cinxere corona,
Eximiis munita locis quod sustinet urbes.

Multa Dionys. Lambinus ibi. Serv. ad vers. 113. lib. 3. Æneid. *Quod autem turritam gestat coronam, ostendit superpositas terræ esse civitates, quas insignitas turribus constat.* Idem ad l. 10. Æneid. vers. 254. *Civitates turritæ, quas terra gerit, unde cum turrita corona mater Deûm pingitur.* Et ipse Virgilius:

Alma parens Idæa Deûm, cui Dindyma cordi,
Turrigeræque urbes.

Nec plures in re obvia citabo: unus Claudianus satis erit. In lib. 1. de Raptu:

Non buxus, non æra sonant, blandique leones
Submisere jubas, adytis gavisa Cybelle
Exilit, & pronas intendit ad oscula turres.

Et lib. 1. in Eutropium:

Aurea sanctarum decus immortale comarum
Defluxit capiti turris, summoque volutus
Vertice, crinalis violatur pulvere murus.
Obstupuere truces omen Corybantes.

Et lib. 3. de laud. Stilich.

——— *Huc orgia secum*
Transtulit, & Phrygios genitrix turrita leones.

Interim supplendus Fulgentius Mythologicon lib. 3. cujus codici inhæsit hactenus mendum: *Ideo turrita pingitur, quod omnis potentiæ elatio sit in capite, ideo leonum currui præsidens, quia omnis potentia regno ornata sit.* Qui locus mancus est procul dubio, nec sensus completi; itaque supplendus ex MS. hoc pacto: *Ideo leonum currui præsidens, quia omnis potentia etiam virtuti dominatur, ideo multiplici veste, quod omnis potentia ornata sit.*

Cybelem eandem etiam esse cum *dea Syria* docuit Philippus Beroaldus in Annotation. in var. author. nominis etymologia Festo l. 3. traditur sic: *Cybele mater quam dicebant magnam, ita appellabatur, quod ageret homines in furorem, quod Græci κιβιβον dicunt. Cybele vero eadem dicta à loco, qui est in Phrygia.* Malim à luco; nam lucum pineum ei sacrum fuisse, docebo paulo infra. Et pro κιβιβον, malim κύβηλον. At Fulgentius supra, *Cybele, quasi κύβος βαλειόν, firmitas gloriæ.* Serv. proxime citatus, ἀπὸ τοῦ κυβιστᾶν τὴν κεφαλήν. *à capitis rotatione, quod proprium est ejus sacerdotum.* L. Apul. lib. 8. Milesiar. *Diuque capite demisso, cervices lubricis intorquentes motibus, crinesque pendulos rotantes, in circulum, & nonnunquam suos incursantes musculos, ad postremum ancipiti ferro, quod gerebant, sua quisque brachia dissecant.* Aut ut in MS. melius, *dissicant.* Sidon. Apollinar. Carm. 5.

——— *Fortique lacerto*
Dissicit ancipiti miserabile sinciput ense.

Martian. Capell. lib. 2.

Aurora primo convenustans habitu,
Surgens fenestras dissicarit lumine.

Sil. Italic. lib. 3. Punicor.

Impactum pelagus lacerata viscera terræ
Dissicit.

Paul. Silentiar. lib. 7. Anthol. epigr. 46.

Certe igitur *caput torquere, crinem rotare, totumque corpus circumagere* solebant *Corybantes,* aut ut loquitur Nonius Marcellus, cap. 4. jactare, id est, excutere, movere. Varro Terentius apud Nonium in Castum:

Nam quæ venustas hic adest Gallantibus,
Quæ casta vestis?

Gallantes sunt insani, furiosi, à Gallis matris deûm. Turneb. lib. 29. cap. 20. Eudæmonib. vel ut in aliis, in Eumenidib.

——— *Tibi nunc semiviri teretem comam*
Volantes jactant Galli.

C. Tacit. lib. 11. Annal. *Ipsa crine fluxo, thyrsum quatiens, juxtaque Silius hedera vinctus, gerere cothurnos, jacere caput.* Ulpian. IC. lib. 1. *ad Edictum curulium: Apud Vivianum quæritur, si servus inter fanaticos non semper caput jactaret, & aliqua præfatus esset, an nihilominus sanus videretur.* Plutarch. l. 1. Symposiac. cap. 6. & Guillel. Budæus ad legem dictam in annotatio-

notationibus doctissimis ad Pandectas. Æl. Lamprid. in Heliog. *jactavit autem caput inter præcisos fanaticos*. Claudian. l. 1. in Ruffinum:

Jam regale tumens, & principe celsior ibat,
Collaque fœmineo jactabat mollia gestu.

Idem lib. 2. in Eutrop.

Quis melius vibrata puer vertigine molli
Membra rotet.

M. Lucan. lib. 1. v. 565. Pharsaliæ:

——— *Cecinere deos, crinemque rotantes*
Sanguineum, populis cecinerunt tristia Galli.

Ærea tympana & *buxus* in hujus sacris locum habebant. Virg. lib. 3. Æneid.

——— *Corybantiaque æra.*

Et Claudianus lib. 1. de raptu supra citatus:

Non buxus, non æra sonant.

Sic Sil. Ital. lib. 17.

Circum arguta cavis tinnitibus æra simulque
Certabant rauco resonantia tympana pulsu,
Semivirique chori.

Ovid. lib. 3. Fastor.

——— *Ida sonat tinnitibus æris acuti,*
Tutus ut infanti vagiat ore puer.

Et lib. 5. Fastor.

——— *Tinnitus æra repulsa dabant.*

Ubi *æra* putem non tympana tantum significari, *area*, aut *ferrea*, licet sciam Dactylos Idæos ferrum invenisse, quod multi prodiderunt. Freculph. Chron. tom. 1. libro 2. capite 16. sed etiam & nolas. Stat. libro 1. Achill.

——— *Paulumque exercita pulsu*
Æra tacent.

Auson. epist. 25, qui locus elegans:

Cymbala dant flictu sonitum, dant pulpita saltu
Icta pedum, tentis reboant cava tympana tergis,
Isiacos agitant Mareotica sistra tumultus,
Nec Dodonæi cessat tinnitus aheni,
In numerum quoties radiis ferientibus icta,
Respondent dociles moderato verbere pelves.

Campanarum igitur seu nolarum usus in sacris Cybeles, aut matris deûm receptus, ut ex variis authoribus probat Hadrianus Junius libr. 3. Animadversor. cap. 11. erant & in ostiis, ad pulsum ciendum, quo janitores evocarentur. Viri docti ad C. Sueton. in Augusto cap. 91. *Cum dedicatam in Capitolio ædem Tonanti Jovi assiduè frequentaret, somniavit queri Capitolinum Jovem sibi cultores abduci, seseque respondisse, Tonantem pro janitore ei appositum, ideoque mox tintinabulis fastigium ædis redimivit, quod ea fere januis dependebant.* Præterea apud Græcos vigiles in custodiendis civitatum muris, tintinabulis mutabantur. Thucydid. libr. 4. ad finem. Illud quoque à doctis animadversum est, ante triumphantis currum nolam geri solitam: Zonaras Monachus Drungarius Tom. 2. Annal. in Camilli triumpho. pag. 32. Cujus rei ea ratio, *ne triumphator superbiret supra quam par esset; sed ut sciret se legibus subditum, & posse vel extremo offici supplicio, aut nolam sontibus appendi solitam gestare*; quod ob id factum, *ne civis, aut carnifici aut damnato occurrens pollueretur.* M. Accius Plautus Pseudolo act. 1. sc. 3.

——— *Lanios inde arcessam duos cum tintinabulis,*
Eadem duo greges virgarum inde ulmearum adegero
Ut hodie ad litationem huic suppetat satias Jovi.
In malam crucem istic ibit Jupiter lenonius.

Sed ad *Curetas* aut *Corybantes* magnæ matris Sacerdotes redeo, qui & *Idæi Dactyli* dicti. Solin. Polyhist. cap. 17. & *lares*. Jul. Hygin. Fabular. cap. 139. his qui præerat, *Archigallus* nominabatur. Flor. Tertullian. lib. de Resurrect. carn. *Et tamen calicem non dico Venerium, in quem mors aliqua ructaret, sed fictricis, vel Archigalli, vel gladiatoris, aut carnificis, spiritu infectum, quæro an minus damnes quam oscula ipsorum?* Ubi quid per *fictricem* intelligat, ego ingenue fateor me hactenus ignorasse, itaque puto legendum, *Frictricis*. Nam impudicæ, lamiæ, balneatrices, aut quadrantariæ fœminæ, ut est apud Quintilianum, frictu pruriginem concitabant. Sed nimium in re tam obscæna velitatum. Ita Laurentius de la Barre legit. alii *Architrecis*, ut sit gladiatoris nomen, Guiliel. Canter. Novar. lection. l. 4. c. 12. Sed cum gladiatoris mentio à Tertulliano deinceps habeatur, puto priorem lectionem meliorem. Huic in omnes Gallos seu Cybeles Sacerdotes erat summum imperium. Idem Tertullian. Apologet. cont. gent. cap. 24. *Archigallus ille sanctissimus, die 19. Calend. Apriles, quo sanguinem impurum lacertos quoque castrando libabat, pro salute Imperatoris Marci jam interempti, solita æque imperia mandavit.* Hic primus cymbala prælata in illis sacris pulsabat. D. Juvenal. sat. 9. v. 62.

Cymbala pulsantis legatum fiet amici.

Vetus Scholiastes: *Archigalli cymbala percutientes, ac per hoc Gallo, inquit, legetur, id est, legatario donabitur.* Ita intelligo Claudianum lib. 1. in Eutrop.

Vel, si sacra placent, habeas pro Marte Cybellen.
Rauca Celæneos ad tympana disce furores:
Cymbala ferre licet, pectusque illidere pinu,
Inguinis & reliquum Phrygiis abscindere cultris.

Cymbala ferre, recte dictum, ad officium Archigalli designandum. M. Varro ὄνος λύρας. *Non vidisti simulachrum leonis ad Idam è loco, ubi quondam eum quum vidissent quadrupedem Galli tympanis adeo ferunt mansuetum, ut tractarent manibus.* T. Lucret. lib. 2.

Tympana tenta tonant palmis, & cymbala circum
Concava.

Atque inde quoscumque effæminatos, tympana vel cymbala gestare dicebant. M. Plaut. Trucul. sc. Ite.

Mœchum malacum, cincinnatum, umbraticolam, tympanotribam
Amas? hominem non nauci?

Quod scilicet enervatissimi mollissimique & essent, & haberentur hi Galli, qui Matri magnæ, cum tympanis, operabantur. Virgilius l. 4. Georg. v. 64.

Matris quate cymbala circum.

Aristænet. libr. 1. epistol. 10. & τυμπανισμὸς Florenti Christiano vertitur, *sonus tympani*. in Lysistrata Aristophanis, pagin. 860. P. Ovid. Epist. Phædræ Hippolyto:

Quæque sub Idæo tympana colle sonant.

Nec tantum in Cybeles sacris usus cymbalorum & tympanorum, sed etiam in Bacchi orgiis. Sidon. Apollinar. Carm. 5. vers. 496.

——— *Rotat enthea thyrsum*
Bassaris, & maculis Erythreæ Nebridos horrens,
Excitat Odrysios ad marcida tympana mystas.

Valer. Flac. Argonautic. l. 7. de Penthei cæde:

Tympanaque & mollem subito prior accipit hastam.

Et lib. 8. in fine:

——— *Qualem Ogygias eum tollit in arces*
Bacchus, & Aoniis illidit tympana truncis.

Secundus vetus poëta in Anthologia lib. 4. cap. 12. epigr. 63.

Τύμπανα καὶ θύρσον Βρομίου Ζηνὸς δὲ κεραυνόν.
Tympana & thyrsum Bacchi, & Jovis fulmen.

Pinus ei dicata, propter *Atym* puerum formosum, sibique dilectum, sub illa arbore jacentem. Servii narratio est fusa lib. 9. Æneid. vers. 116. *vel in eam Atys fuit mutatus*, ut est in Ovid. lib. 10. Metamorphos. ut alios omittam, eleganter descripsit Q. Catullus epigr. 63. ubi formæ elegantiæ præclarum encomium, solemnisque ritus sacrificiorum describitur. Omnia sunt pulcherrima, sed tollendum tamen inde mendum, sic ergo ipse Atys;

Ego mulier, ego adulescens, ego ephebus,
Ego puer,
Ego gymnasii fui flos, ego eram decus olei.

Quid? Atys mulier? fortean effæminatorum usibus applicandus, at non ille in eum deæ amor. Lege igitur:

Ego inuber, ego adulescens.

Inuberes enim ostreas A. Gellius, libr. 20. cap. 7. *inuberes macraque essent. Inuberes infantes* Festus Pompeius dixit. Luctat. Placid. ad libr. 10. Thebaid. v. 146. *Pinus quæ colitur in sacris Matris deûm, sub qua jacuit Atys Matri deûm dilectus.* Et ipse Statius:

Sic

Sic Phryga terrificis genitrix Idæa cruentum
Elicit ex adytis, consumptaque brachia ferro
Scire vetat, quatit ille sacras in pectora pinus,
Sanguineosque rotat crines.

Accius in Bacchis apud Nonium cap. 10. n. 12.

Lætum in Parnasso inter pinos tripudiantem,
In circulis, ludo, atque tædis fulgere.

Virgilius inducit Cybelen Jovem alloquentem l. 9. Æneid.

Pinea sylva mihi multos dilecta per annos,
Lucus in arce fuit summa.

Serv. Maurus ibi. *Pinus in tutela Matris deûm est.* & ad v. 116. ejusdem libri. *Mater magna instituit, ut quotannis in sacris suis plangeretur, pinumque arborem sub qua jacuerat, tutelæ suæ adscripsit, & effecit ut cultores sui viriles partes sibi amputarent, qui Archigalli appellantur.* Arnob. l. 5. cont. Gen. *Quid sibi vult illa pinus, quam semper statis diebus in deûm matris intermittitis sanctuario? nonne illius similitudo est arboris, sub qua sibi furens manus & infelix adolescentulus intulit, & genitrix divûm in solatium sui vulneris consecravit?* Et eodem libro ad finem: *Pinus illa solenniter quæ in matris infertur sanctum deæ, nonne illius imago est arboris, sub qua sibi Atys virum demessis genitalibus abstulit? & quam memorant divam in solatium sui consecravisse mæroris?* Claud. l. 1. in Eutrop. supra laudatus, & lib. 1. de Raptu:

Hic sedes augusta deæ, templique colendi
Religiosa silex, quam pinus obumbrat
Frondibus.

Sed novam rationem allatam audiamus ex Aurelio Prudentio in Romano Martyre:

An ad Cybelles ibo lucum pineum?
Puer sed obstat Gallus ob, libidinem
Per triste vulnus, perque sectum dedecus,
Ab impudicæ tutus amplexu deæ.
Per multa matri sacra plorandus spado.

Audiendus & Jul. Firmicus de errore profanar. Relig. *In sacris Phrygiis, quæ matris deûm dicunt, per annos singulos arbor pinea cæditur, & in media arbore simulachrum juvenis subligatur.* Denique & in ejus tutela buxum reponunt, quod ex illa arbore fistulæ fierent. Luctat. Placid. libr. 8. Thebaid. Stat. vers. 222. Virg. libr. 9. Æneid. *biforem dat tibia cantum.* Et de modo Phrygio seu lugubri, alibi dicendi est locus. poëtas tantum advocabo. Claudian. l. 1. de raptu:

Non buxus, non æra sonant.

P. Virgil. in Ceiri, v. 166.

Sæpe velut gelidis Ciconum Bistonis in oris,
Ictave barbarico Cybeles antistita buxo,
Infelix virgo tota bacchatur in urbe.

Valer. Flacc. Argonautic. l. 2.

——— *Sacris hinc ignibus Ida*
Vibrat, & horrisonæ respondent Gargara buxo.

Sidon. Apollinar. Carm. 9. v. 202.

Non hic Dyndyma, nec crepante buxo
Curetas Berecynthiam sonantes.

Papin. Surcul. Stat. lib. 2. Thebaid. v. 663.

——— *Celenæa committere prælia buxo.*

Et lib. 5. v. 94.

——— *Cum sacra vocant, Idæaque suadet*
Buxus.

Et lib. 8. v. 221.

——— *Gemina æra sonant, Idæaque terga,*
Et moderata sonum vario spiramine buxus.

Nec tantum in sacris Berecynthiæ, sed etiam & Bacchi usus erat *buxeæ fistulæ*; forte quod *immortalitas deorum majestati conveniret, & hæc arbor cariem nunquam patiatur*; ut ex rerum naturalium scriptoribus proditum est, & in sacris Liberi patris buxum receptam loquitur Statius idem, & Luctatius exponit tibiam ad v. 480. l. 9. Thebaid.

Fœmineis experte choris, cum Bacchica mugit
Buxus, & insanæ maculant trieterida matres.

Nisi forte placet ratio ab Andrea Alciato eruditissimo IC. Emblem. 207. quæ mire amoribus Cybeles quadrat:

Delitiis apta est, teneris & amantibus arbor:
Pallor inest illi, pallet & omnis amans.

Illud autem oblivíscendum non duxi, hujus tibiæ inventores esse Phryges in honorem hujus deæ. Jul. Pollux Onomast. l. 4. cap. 10. num. 1. & tibiæ quidem materia ponitur ab eodem, κάλαμος, ἢ χαλκὸς, ἢ λωτὸς, ἢ πύξος, ἢ κέρας, *arundo, æs, lotus, buxus, cornu.* eodem libro cap. 9. num. 6.

Porro quum tam multa de his sacris, & tam varia plerique tradiderint, mirum venationem non commemoratam ipsius deæ, & Atyos, quum multis Catullus epigr. 63. eam prosequatur. Ego locum ex Julio Firmico, eleganti mehercule de errore profanarum religionum libro, producam. *Tauribolium vel Criobolium scelerata te sanguinis labe perfundit.* Antea male legebatur: *Tauribolium, vel Oriobolium.* Scio in Suida legi ταυροπόλαν Dianam dici, quod *omnia, ut taurus, circuit.* Et eadem *quod prosternat feras*, ταυροβόλος appellata est eodem authore. Hesychius Grammaticus ταυροπόλη, ἡ ἄρτεμις. *Tauripola, Diana.* At non Dianæ hæc cognomina soli convenire, sed etiam Magnæ matri, loquuntur duæ inscriptiones vetustæ, quas à Joanne à Wouver subministratas hic apponam.

M. D. M. I. ET. ATTINIS.
L. CORNELIUS. SCIPIO. OREITUS.
V. C. AUGUR. TAUROBOLIUM.
SIVE. CRIOBOLIUM. FECIT.
TUSCO. ET. AMULLINO. COSS.

Alterius Inscriptionis hæc sunt verba:

DIs. MAGNIS.
MATRI. DEUM. ET ATTIDI. SEXTILIUS. AGESILAUS.
ÆDISIUS. V. C. CAUSARUM. NON. IGNOBILIS.
AFRICANI. TRIBUNALIS. ORATOR. TAURIBOLIO.
CRIOBOLIOQUE. IN. ÆTERNUM. RENATUS.
ARAM. SACRAVIT. DD. NN. VALENTE. V.
ET. VALENTINIANO. JUNIOR. AUGG. COSS.

Quando illa in urbem recepta fuerint sacra, Pessinuntemque missi, qui deam arcesserent, quid attinet dicere? cum ex Strabone Amaseno lib. Geograph. 10. peti possint, & historicis, T. Livio 3. Decad. l. 9. C. Sueton. in Tiber. c. 2. Sil. Italic. 17. Punicor. in principio, & aliis.

CAP. V.

De Jove.

HISTORIAM Deorum incipi à *Jove*, æquum erat, si communem veterum opinionem, qui eum pro summo & principe Deorum habuerunt, sequi voluissem: sed plus apud me valuit ordinis ratio, quæ parentes filio præponi suadebat. Cum igitur de *Jano*, qui *Deus Deorum* in Carminibus Saliaribus dictus fuit, tum de *Saturno* & *Rhea*, sive *Ope* hactenus dixerim, sequitur jam *Jupiter* de quo hoc cap. agemus.

JUPITER secundum *Agellium*, *Macrobium*, & alios, dicitur quasi *juvans pater*. Cicero ipse, *Jupiter,*

Jupiter, id est, *juvans pater*, quem conversis casibus appellamus à juvando *Jovem*, à Poëtis *Pater divumque hominumque* dicitur. Sunt qui *Jovis* nomen ab Hebraico יהוה *Jehova* ortum esse velint, quod à veritate non videtur usque adeò esse alienum. *Joves*, inquit Cic. tres numerant illi, qui Theologi nominantur: ex quibus primum & secundum natos in Arcadia, alterum patre *Æthere*, ex quo etiam *Proserpinam* natam ferunt & *Liberum*: alterum patre *Cœlo*, qui genuisse *Minervam* dicitur, quam principem & inventricem belli ferunt. Tertium Cretensem Saturni filium: cujus in illa insula sepulchrum ostenditur. *Varro* alicubi scribit, se ex varia lectione *Joves* ccc. invenisse, qui hinc inde in terrarum orbe fuerint culti. Sed nos de *Cretensi Jove* dicemus, qui *Saturni & Rheæ* sive *Opis* filius fuit. de quo, quis fuerit, & quibus de causis divini honores ipsi sint exhibiti, hæc tradit *Diodorus Siculus*: De *Jovis* genere, atque imperio dubitatur: nam quibusdam placet, postquam *Saturnus* ad Deos transiit, suscepisse regnum, non vi patrem expulisse, justeque & legitimè regno potitum. Alii *Saturno* volunt in ortu filii responsum, fore ut ab *Jove* vi regno pelleretur. Quæ res *Saturnum* impulerit, ut filios sæpius perimeret. Id ægrè ferens *Opis*, cum viri animus placari non posset, *Jovem* in Ida ab se editum, clam nutriendum *Curetibus*, juxta Idæ montem habitantibus dedit. Hi in antrum ad Nymphas, commendata illis infantis cura, detulerunt. Lacte capræ, quæ *Amalthea* dicta est, melleque educatus est. In Ida antrum, ubi nutritus dicitur, sacrum est, & circa illud, prata manent intacta. *Capræ*, quæ eum nutriit, & alii sunt honores impensi; & locus ejus est *Ægiochus* vocatus. Adolescentiam egressus, in Ida ubi genitus est, civitatem condidit, cujus postmodum destructæ etiamnum extant reliquiæ Excessit hic Deus fortitudine, & cæteris virtutibus omnes: accepto enim post *Saturnum* regno maxima, plurimaque contulit ad hominum vitam. Primus omnium justitiam docuit mutuo servari inter mortales, omni vi atque injuria remotis. Lites ac contentiones judicio auferens, singula, quæ ad bene vivendum ac pacem pertinerent, summa ope procuravit. Bonos ad virtutem exhortatus est: improbos timore coërcuit ac pœna: omnem penè orbem circumiens, bello impiis ac prædonibus indicto, æquitatem ac leges introduxit. Per id tempus & *Gigantes* ab eo sublatos ajunt: in Creta quidem *Milinum*, in Phrygia *Typhonem*. Ante pugnam quæ cum Gigantibus in Creta habita est, *Iovem* sacrificasse dicunt, *Soli*, cœlo, ac terræ bovem. Quæ sacra *Iovem* fore superiorem portendentia, primum vires & ab hostibus defectionem, tum finem belli futurum monstrârunt. *Musæus* quippe ab eis descivit, obque id ei honores tributi: à Diis autem omnes hostes cæsi sunt. Sed & alios quoque Diis præsidium belli tulisse adversus *Gigantes* constat. Macedones quidam circa Pallenam, in campo quem olim à loci conflagratione *Phlegræum*, postmodum *Cymæum* cognominarunt; animadversum esse ab Jove in Gigantes ob eam causam dicunt, quod magnitudine ac robore corporis confisi, adversique legibus & multa egerint in homines injusta, & propinquas gentes in servitutem redegerint, bellumque his intulerint, qui ob singularia in omnes nationes beneficia *Dii* sint existimati. Feruntur ab *Iove* non solum impii, nefariique deleti, sed etiam Diis, heroibusque ac hominibus bene meritis honores impensi. Propter ejus beneficentiam, imperiique magnitudinem, omnium consensu & regnum perpetuum tributum est, & habitatio in Olympo. *Sacrificia* insuper illi super cæteros statuta. Posteà verò quam in cœlum delatus est, memoria nominis ejus animis hominum, in quos beneficia contulit, adeò infixa permansit, ut omnium, quæ in cœlo fierent, velut imbrium, tonitruum ac fulminum, cæterorumque ejusmodi potens existimaretur. Itaque quod vitæ causa hominibus esse videretur, cum fructus terræ ad maturitatem perduceret, *Iovem* dixêre. Patrem verò, tum quia singulorum susceperit summa cum benevolentia curam; tum quia tanquam Dux hominibus extiterit rectè vivendi imperator ac Rex, ob imperii amplitudinem: consultor ac providus, propter consulendi prudentiam appellatus est. Hactenus *Diodorus*: unde discimus, quæ prima origo colendi Jovis fuerit. Simulachrum ejus pro diversa illi potestate attributa, variè fuit effictum. Pingebatur, ut ait *Albricus*, in throno eburneo in sua majestatis sede sedens: *sceptrum regium* in manu sinistra tenens: altera verò *fulmina* ad inferos mittens, & *Gigantes* repressos fulmine, tenens sub pedibus, & conculcans. Juxta eum verò quædam *aquila*, quæ volans inter pedes suos quendam pulcherrimum juvenem, scilicet *Ganymedem*, raptum portabat, habentem in manu *craterem*, ut Jovi poculum propinaret. Hæc in genere de Jove ex traditione *Diod. Siculi*, cum quo etiam sentiunt *Apollodorus*, *Servius* Grammaticus & alii. Jam verò etiam de cognominibus, quæ Jovi à Romanis indita, & de templis, quæ in honorem ejus constructa fuerunt, agamus. Prima appellatio, quæ in Romana historia occurrit, est *Jovis indigetis*, qua consecratus fuit *Æneas*. Cùm enim post prælium cum Rutulis & Mezentio gestum, non amplius appareret, & alii eum ad Deos discessisse, alii necatum in flumine apud quod pugnaverant, conjectarent, Latini sacellum ipsi dicaverunt cum inscriptione hac: PATRI DEO INDIGETI, QUI NUMICI AMNIS UNDAS TEMPERAT. *Dionysius*: qui tamen addit, esse, qui id sacellum *Æneam* dicasse *Anchisæ* defuncto ante hoc bellum anno proximo scribant: & esse tumulum non magnum, & circùm dignas spectatu in ordinem digestas arbores. *Livius* apertè testatur, Æneam *Jovem Indigetem* nuncupatum fuisse; cum quo *Festus* & alii. Aliàs *indigetes Dii* dicti fuerunt ii, qui ex hominibus inter Deos sunt relati, quòd scilicet nullius rei egeant, vel quòd in Diis agerent, qui ex hominibus ad divinitatem pervenissent. Aliorum derivationes prudens omitto. *Æneæ indigetis* etiam *Ovidius* lib. 14. Metam. & *Tibullus* lib. 2. meminerunt.

JOVIS

Jovis Inventoris appellatio ab Hercule originem traxit: cum enim *Hercules* cum bobus Geryonis in agrum Palatinum pervenisset, & ibi boni pabuli nactus copiam; armenta per pascua dimisisset; ipse autem labore fessus procubuisset, somnoque se dedisset, latro quidam ejus loci, *Cacus* nomine, paucas aliquot, Hercule dormiente, abegit, & in propinquam speluncam, ubi degebat, abdidit; quas aversas unam post aliam, caudis eò traxerat, ut quærentem indicium falleret, vestigiis in contrariam partem ducentibus. *Hercules* somno excitus: cum recensuisset numerum, & aliquot boves sensisset deesse, ad speluncam *Caci* contendit, & *Caco* devicto atque ad terram prostrato, boves suas recepit, & eduxit, speluncam etiam diruit: cumque cædem expiasset aqua fluminis: in proximo aram *Jovi inventori* posuit, quæ est Romæ prope portam geminam, & ob inventas boves Deo juvencum unum sacrificavit. Hæc sacra, inquit *Dionysius*, etiam ætate mea Romani Græco ritu faciunt, quemadmodum ab illo instituta sunt. Meminit hujus historiæ *Ovid.* lib. Fast. *Virg.* lib. 8. Æneid. *Livius* lib. 1. *Aræ Jovis inventoris* mentio fit à *P. Victore* & *Onuphrio Panvinio* in regione Urbis XI. quæ dicitur *Circus maximus.*

Jupiter Feretrius à *ferendo* vel *feriendo* hostem dictus, à Romulo consecratus est, testibus *Livio*, *Dionysio*, *Plutarcho* & aliis. *Sext. Pompon. Festus*: *Feretrius Jupiter* dictus à *ferendo*, quod pacem ferre putaretur. De templo *Jovis Feretrii*, quod Romulus condidit in monte Capitolino, quodque in VIII. Urbis Regione à *P. Victore* collocatur, sic scribit *Livius*: Romulus duce hostium occiso, Urbem primo impetu capit, inde exercitu victore reducto, ipse cum factis vir magnificus, tum factorum ostentator haud minor, spolia ducis hostium cæsi suspensa, fabricato ad id aptè ferculo, gerens in Capitolium ascendit: ibique ea cum ad quercum pastoribus sacram deposuisset, simul cum dono designavit templo Jovis, fines, cognomenque addidit Deo. *Jupiter Feretri*, inquit, *hæc tibi victor Romulus Rex regia arma fero, templumque iis regionibus, quas modo animo metatus sum, dedico sedem opimis spoliis, quæ Regibus, ducibusque hostium cæsis me auctorem sequentes posteri ferent.* Hæc templi est origo, quod primum omnium Romæ sacratum est. Hactenus *Livius*. Cum quo *Dionysius*. *Romulus*, inquit, in Capitolino vertice *Jovi Feretrio* templi spatium designavit, non magnum. Adhuc enim servatur vetus ejus vestigium vix XV. pedum longitudine, quo infert opima de Cæninensium Rege spolia. Tecta hujus templi ob vetustatem, & Romanorum negligentiam collapsa, restituit Aug. *Cornel. Nepos* in vita Attici. Ex hoc templo sumebant Romani *sceptrum*, per quod jurarent, & *lapidem silicem*, quo fœdus ferirent. De *Iove Feretrio* extat elegia *Propertii* lectu dignissima, quam sic concludit:

—— Causa Feretri,
Omine quod certo dux ferit ante ducem.
Seu quia victa suis humeris hæc arma ferebant,
Hinc Feretri dicta est arca superba Iovis.

Jupiter Stator, à *sistendo* dictus est, eique Romæ templum dicatum hac de causa. Cum Sabini ad ulciscendam injuriam sibi in raptu filiarum à Romanis illatam, arma adversum eos movissent, & quidem arcem Tarpejam jam cepissent, Romanos etiam in fugam vertissent, *Romulus*, qui & ipse fugientium turba agebatur, manus ad cœlum attollens, fere his verbis *Dei* opem imploravit, & votum de ædificando ei templo fecit: *Iupiter* tuis jussus avibus hic in Palatino prima Urbi fundamenta jeci, arcem jam scelere emptam Sabini habent, inde huc armati superata media valle tendunt. *At tu pater Deûm hominumque, hinc saltem arce hostes, deme terrorem Romanis, fugamque fœdam siste. Hic ego tibi templum Statori Iovi, quod monimentum sit posteris tua præsenti ope servatam esse Urbem, voveo, &c.* Hæc ferè *Livius*, cui consentit *Plutarchus*. Et *Dionysius* scribit, *Iovem Statorem* dictum, quod exercitum Romuli fugientem post preces stare fecisset, & uti viribus. Alii à *stando* nomen eum habere volunt. *Seneca* contra historiæ fidem, sed tamen non male, *Statorem* dictum ait, quòd ejus beneficio stent omnia. In antiquis nummis conspicitur ejus simulachrum, forma nuda, dextra hasta nitens, sinistra fulmen habens. Templum quod ei à Romulo extructum est, situm fuit in Palatii radice, uti *Cicero* testatur, quanquam sint qui non templum, sed delubrum à Romulo ædificatum esse velint in circo Flaminio. Templum autem hoc à *M. Attilio Regulo* consule in bello Samnitico votum, & posteà extructum: qua de re *Livii* verba adscribere libet. *Inter hæc*, inquit, (*de prælio cum Samnitibus loquens*) *Consul manus ad prælium attollens, voce clara, ita ut exaudiretur, templum Jovi Statori vovet, si constitisset à fuga Romana acies, redintegratoque prælio cecidisset, vicissetque legiones Samnitium.* Et paulò post: Fabium ait scribere bellum à Samnitibus in Etruriam translatum, & ad Luceriam pugnatum: in qua pugna *Iovis Statoris* ædes vota sit, ut Romulus antè voverat: sed fanum tantum, id est, locum templo effatum, jam sacratum fuisse. Cæterum hoc demum anno, ut ædem etiam fieri Senatus juberet, bis ejusdem voti damnatam Rempubl. in religionem venisse. Hæc ille. *A P. Victore* delubrum collocatur in regione IX. quæ dicitur *Circus Flaminius*. Templum in regione X. cui nomen *Palatium*. Marlianus scribit, quod tempore Neronis hoc templum exustum, nunquam fuerit restitutum. Delubrum *Iovis Statoris* etiam *Terentius Varro*, citante *Macrobio*, in circo Flaminio fuisse scribit, quod *Victruvius* prope Porticum Metelli fuisse dicit. Et hoc fortasse à *M. Attilio Regulo* Cos. votum est. In templo *Jovis Statoris* Senatus nonnunquam habebatur, & Senatusconsulta fiebant, uti ex *Cicerone* discimus.

JUPI-

JUPITER ELICIUS ab eliciendo dictus, teste *Varrone*, & *Ovid.* qui in 3. Fastor.

Eliciunt cœlo te Jupiter, unde minores
Nunc quoque te celebrant, Eliciumque vocant.

Aram ei in Aventino extruxit, & dicavit *Numa Pompilius* Rex II. de quo sic *Livius: Pontificem deinde Numam Martium M. F. ex patribus legit, eique sacra omnia exscripta, exsignataque attribuit.* Et post pauca: *Quæque prodigia fulminibus, aliove quo viso missa susciperentur, atque curarentur docuit, ad ea elicienda ex mentibus divinis, Jovi Elicio aram in Aventino dicavit, Deumque consuluit auguriis, quæ suscipienda essent.* Juvat hîc adscribere fabulam de Numa, quo pacto artem Jovis eliciendi edoctus fuerit, quam *Arnobius* sic recitat: Numam, inquit, Regem, cum procurandi fulminis scientiam non haberet, essetque illi cupido noscendi, *Ægeriæ* monitu castos XII. juvenes apud aquam celasse cum vinculis, ut cum *Faunus* & *Martius Picus* ad id locorum venissent haustum, (nam illis aquandi solenne iter huc fuit) invaderent, constringerent, colligarent. Sed quo res fieri expeditius posset; Regem pocula non parvi numeri vino, mulsoque complesse, circaque accessus fontis insidiosam venturis opposuisse fallaciam: illos de more solito bibendi appetitione correptos ad hospitia nota venisse: sed cum liquoribus odoratis offendissent fragrantia pocula, vetustioribus antepósuisse res novas, invasisse aviditer dulcedine potionis captos, hausisse plus nimio, obdormivisse factos graves: tum bis senos incubuisse sopitis, injecisse madidatis vincula, expergitosque illos statim perdocuisse Regem, quibus ad terras modis Jupiter posset sacrificiis elici, & accepta Regem scientia rem in Aventino fecisse divinam, elexisse ad terras Jovem, ab eoque quæsisse ritum procurationis, Jovem diu cunctatum: *Expiabis*, dixisse, *capite fulgurita.* Regem respondisse: *Cæpitio?* Jovem rursus: *Humano.* Retulisse *Regem*, sed *capillo.* Deum contra; *animali.* subjecisse Pompilium, *piscis.* Tunc ambiguis Jovem propositionibus captum, extulisse hanc vocem: *Decepisti me Numa:* nam ego humanis capitibus procurari constitueram fulgurita, Numa capillo cæpitio. quoniam me tamen tua circumvenit astutia, quem voluisti, habeto morem, & his rebus quas pactus es, procurationem semper suscipies fulguritorum. Hactenus *Arnobius.* Eadem habet *Plutarchus* in Numa. Huic Deo cum non rite sacrum fecisset *Tul. Hostilius*, fulmine ictus cum tota domo conflagravit. *Livius* lib. I.

JUPITER CAPITOLINUS, qui & OPT. MAX. dictus est, quod velit & possit omnibus prodesse & optimus quidem ante quam maximus: quia majus sit, gratiusque prodesse; quam magnas opes habere, teste *Cicerone*, qui etiam alibi scribit, Jovem à pop. Rom. propter beneficia, *Opt.* propter vim *Maximum* appellatum fuisse. *Capitolini* nomen habuit à monte *Capitolino*, in quo templum ei conditum, & cultus divinus institutus fuit: de quo templo à quo primum extructum sit, quomodo conflagraverit, & à quibus restauratum sit, audiemus *Tacitum.* Is vero sic scribit: Voverat hoc templum *Tarq. Priscus* Rex bello Sabino, jeceratque fundamenta spe magis futuræ magnitudinis; quam quo modicæ adhuc populi Rom. res sufficerent. Mox *Ser. Tull.* sociorum studio, deinde *Tarq. Superb.* capta Suessa Pometia, hostium spoliis extruxere. Sed gloria operis libertati reservata. Pulsis Regibus *Horatius Pulvillus* iterum Cos. dedicavit ea magnificentia, quam immensæ postea pop. Rom. opes ornarent potius, quam augerent. Iisdem rursus vestigiis situm est, postquam interjecto CDXV. annorum spatio, *L. Scipione*, *C. Norbano* Coss. conflagraverat. Curam *victor Sylla* suscepit, neque tamen dedicavit: hoc solum felicitati ejus negatum, *Lutatii Catuli* nomen inter tanta Cæsarum opera, usque ad *Vitellium* mansit. Hactenus *Tacitus*, cum quo facit etiam *Plutarchus.* Sed & hoc templum ut idem cum Tacito prodit, in Vitellii seditionibus eversum ac dirutum est. Quod iterum à *Vespasiano* de integro refectum, una cum ipsius interitu inflammatum, atque incensum est. Tandem à *Domitiano* quartum restauratum est, columnis ejus ex Pentelesio lapide excisis, & ad deaurationem ipsius XII. millibus talentorum impensis. Idem scribit, *Tarquinium* in fundamenta ejus templi, quod primum conditum fuit, XL. millia argenti librarum impendisse. Memorabile est, quod de hoc templo *Dionysius*, *Livius*, *Servius*, & alii scribunt cum id à *Tarq. Prisco* jam votum *Superbus* ædificare vellet, & auguriis Deûm voluntatem exploraret, qui mons huic templo esset aptissimus, in omnibus autem *Tarpejus* esset inventus, in quo erant multa diversorum numinum sacella; factum esse, ut exinde ad alia templa numina evocarentur sacrificiis, quo posset libere, & sine piaculo templum Jovis ædificare. Cum omnes Dii libenter migrassent, *Terminum* solum abscedere noluisse, sed illic remansisse; tunc de hoc ipso sacrificatum & deprehensum, quod *Terminus* cum *Jove* remanens æternum ibi imperium cum religione significaret. Unde in Capitolio primam partem tecti patere, quæ lapidem ipsum *Deûm* spectet. Sed & *Juventutem* abscedere noluisse, aliqui notant. De magnificentiis ejus *Dionysius* hæc tradit, situm fuisse, & fundatum in alta crepidine, VIII. jugerum ambitu, CC. ferme pedibus patens, per latera singula pari propemodum longitudine, atque latitudine, vix XV. pedum differentia frontem ejus *Meridiem* spectantem, habuisse porticum cum triplici columnarum ordine; in lateribus autem duplici ordine: tresque ædes pares communibus contentas fuisse lateribus, mediam fuisse *Jovis*, à dextra *Minervæ*, à sinistra *Junonis.* Et quia *Minervæ* numerorum inventio à veteribus tribuebatur; lex erat scripta, ut qui Maximus Prætor esset, clavum juxta ejusdem simulachrum pangeret, unde annorum numerus cognosceretur. *Livius:* In vestigio hujus templi erat fictilis *Summanus Deus*, cujus caput de cœlo tactum decidit in Tiberim.

Habe-

Habebat hoc templum cellam, quam ingredi prophano non concedebatur. In qua cella coronæ aureæ erant duæ: alteram Galli *Jovi Optimo Maximo* consecrarunt: alteram Carthaginenses, ob partæ victoriæ in Samnites congratulationem Romam miserunt. In sacello vel delubro Junonis, quod in hoc templo erat, *anseres sacri* alebantur, & in arca lapidea servabantur *libri Sibyllini*. In hoc etiam templo erat *aurea Victoria* vel statua aureæ Victoriæ. *P. Victor*. Ante cellam Minervæ erant tria signa *Deorum Nixiorum*, de quibus alibi.

Anno CXLVI. *L. Volumnio*, *App. Claudio* Coss. ex bonis fœneratorum in publicum redactis, *Cn.* & *Q. Ogulnii*, Ædiles Curules, ænea in Capitolio limina, & trium mensarum argentea vasa in cella Jovis, *Jovemque* ipsum in culmine cum quadrigis posuerunt. *Livius* anno IↃLXXI. *M. Tuccius* & *P. Junius Brutus*, Ædiles Curules de mulcta damnatorum fœneratorum quadrigas inauratas in Capitolio posuerunt in cella Jovis, supra fastigium ædiculæ, & XII. clypea inaurata, qualia etiam paulo ante ex multatitia pecuariorum pecunia in fastigio ædis Jovis posita fuerunt. *Livius*: Jovis simulachri facies diebus festis minio illini solebat. *Servius* in 10. Eclogam. & *Plinius*: qui etiam scribit Turianum à Fregellis Romam fuisse accitum, cui locarit Tarquinius Priscus effigiem Jovis in Capitolio dicandam. Fictilem eam fuisse, & ideo mirari solere. Fictiles etiam in fastigio templi ejus quadrigas. Fuit in hoc templo etiam signum *Jovis Imperatoris*. Ad hoc templum victimas gratulationis causa mactabant. In hoc templo Consules eo die, quo Magistratum inibant, singuli singulos boves immolabant, & ex eo togam sumebant. In hoc templo Imperatores ad bellum ituri vota nuncupabant, & postea reversi, triumphali pompa, in id deducebantur, *Jovi* in eo sacrum faciebant, & convivium celebrabant. In hoc etiam templo Senatus nonnunquam habebatur. In hoc homines religionis causa incubabant. *Plautus* in Curculione. Sed quis omnia enumeret?

Præter hoc templum etiam aliæ duæ ædes *Jovis* in Capitolio fuerunt, votæ à *L. Furio Purpureone*, una ab ipso Prætore bello Gallico, altera ab ipso Consule, dedicatæ à *Q. Marcio Ralla* Duumviro, anno ab Urbe condita IↃLXI. *Livius*.

Latialis Jupiter à *Latio* dictus fuit, quod eum Latini populi communiter cum Romanis colerent, consecratus à Tarquinio Superbo Rege. Cum enim *Turnus Herdonius* insidiis Tarquinii neci datus esset, ipse verò Princeps populorum Latinorum declaratus, Volsci etiam atque Hernici in societatem recepti essent, *Tarquinius*, quemadmodum *Dionysius* scribit, ut id fœdus sempiternum maneret, proposuit designare commune sanum *Romanorum*, *Latinorum*, *Hernicorum*, *Volscorum* eorum duntaxat, qui in societatem recepti erant, quo ad mercatum convenientes quotannis una epularentur fruerenturque sacris communibus. Gratum id fuit omnibus: locus conventui præstitutus est in meditullio fermè harum gentium, mons altus Albanis imminens, ubi singulis annis feriæ celebrarentur, & eo temporis spatio, propter loci religionem, legemque de hoc latam, ab omni vi temperarent omnes, sacraque communiter *Jovi Latiali* facerent, & vacarent epulis, constituto prius quantum quisque populus in ea sacra præbere, quantamve portionem recipere debeat, &c. Hæc *Dionysius*. De feriis Latinis post dicemus.

Jupiter Sponsor etiam à *Tarquinio Superbo* consecratus, templumque ei conditum est, quod postea *Sp. Posthumius Consul* anno CCXXCVIII. dedicavit. Sic enim *Dionysius* libro 9. in Urbe ædem *Jovis Fidei Sponsoris* (sic *Lapus* vertit, Gelenius, *Dii filii*, puto non rectè) *Sp. Posthumius Consul* alter Nonis Juniis, dedicavit, in luco *Bellonæ*, locatam ab ultimo Regum *Tarquinio*, non tamen ab illo consecratam, sed tum demum ex S. C. id fecit *Posthumius* ut testatur ejus ædis inscriptio. Hæc ille. *Lilius Gyraldus* putat eumdem hunc esse cum *Dio Fidio*, de quo alibi. Collocatur hæc ædes à *P. Victore* in VIII. Urbis regione.

Jupiter Imperator ab *imperando*, quod omnibus imperet, dictus: à Prænestinis cultus est, cujus simulachrum *T. Quintius* Præneste in deditionem accepto, Romam devectum in Capitolium tulit, dedicavitque inter cellam *Jovis*, & *Minervæ* tabula sub eo fixa, quæ esset monumentum rerum gestarum. Tabulæ inscriptio hæc fere erat: *Jupiter atque Divi omnes hoc dederunt, ut Titus Quinctius Dictator oppida novem caperet, &c.* *Livius* in Historia Anni CCCLXXVI. *Onuphrius* ædem quoque ei in Capitolio extructam fuisse putat cum fragmenta illa in tabulis Capitolinis Actus est et T. Dedicavit, sic legenda arbitratur: Ædem *Jovi Imperatori*, qui Præneste Romam actus est in Capitolio: T. Quinctius T. Fil. N. *Cincinnatus* Imp. dedicavit. Fuit & alibi Jupiter hoc nomine cultus, verùm id huc non pertinet, de quo *Cicero* in 6. Verrina.

Jupiter Pistor à *pinsendo* dictus, cujus ara in Capitolio fuit, de quo sic *Lactantius*: Quo tempore Galli Capitolium obsidebant, *Jovi Pistori* ara posita fuit, quod Romanos Deus in quiete monuisset, ut ex omni frumento, quod haberent, panem facerent, & in hostium castra jactarent, eoque facto, soluta est obsidio, desperantibus Gallis, inopia subigi posse Romanos. Meminerunt hujus historiæ *Livius*, *Frontinus*, & alii. Vide etiam *Plutarchum*.

Jupiter Victor cognominatus quod omnia *vincere* putaretur. Huic ædem vovit *L. Papyrius Cursor* bello Samnitico, ut *Livius* eodem libro docet. *Quintus Fabius* bello cum Samnitibus & Gallis, & construxit postea in monte Palatino, teste *Livio*, & *P. Victore*. Huic Deo vovit, si legiones hostium

hostium fudisset, pauxillum mulsi priusquam temetum biberet sese facturum, idque votum Deis cordi fuisse.

JUPITER LUCETIUS, ut scribit *Servius*, lingua Osca dictus à *luce*, quam præstare hominibus dicitur: ipse est enim nostra lingua *Diespiter*. Agellius: Lucetius, inquit dictus *Jupiter*, quòd nos die & luce quasi vita ipsa afficeret, & juvaret. *Festus*. *Lucetium Jovem* appellabant, quòd eum lucis esse causam credebant.

Idem est DIESPITER, id est, *diei & lucis pater*, & DIJOVIS ut *Servius* & *Agellius* tradunt. Ædes *Dijovis* à *P. Victore* in x. collocatur Urbis regione, à quo sit extructa, ignoratur.

VEJOVIS, qui & *Vejupiter*, & *Vedius* à Martiano appellatur, unde dictus sit, *Agellius* his verbis docet: Eum Deum, qui non juvandi potestatem, sed vim nocendi haberet (nam Deos quosdam ut prodessent, celebrabant, quosdam ne obessent, placabant) *Vejovem* appellarunt, dempta, atque detracta juvandi facultate. Particula enim *ve*, privandi habet hoc loco significationem. Ædes *Vejovis* inter arcem & Capitolium fuit, in qua etiam simulachrum Dei, sagittas tenens, quæ paratæ sint ad nocendum; huic simulachro astitit figmentum capræ. Ea enim solet ipsi immolari. Addit *Agellius*, putare quosdam hunc Deum esse *Apollinem*. Martianus *Plutonem* putat. Caput ei cornutum fuisse scribit *Alexander*.

JUPITER LAPIS, secundum *Festum*, dicebatur à lapide silice, quem in sanciendis fœderibus juraturi tenebant, ea verba dicentes: *Si sciens fallam ita me Diespiter, salva Urbe, arceque, bonis ejiciat, ut ego hunc lapidem.* Sunt qui *Jovem Lapidem* dictum esse velint, ab ipso lapide *Jove* vocato, qui Saturno oblatus fuisse ab Ope, & ab eo devoratus fingitur.

JUPITER TONANS, à *tonando* dictus. Hunc *Octavius Augustus* consecravit, ædemque ei in Capitolio extruxit, liberatus periculo, cum in expeditione Cantabrica per nocturnum iter lecticam ejus fulgor præstrinxisset, servumque prælucentem exanimasset. *Suetonius*. De hac æde sic *Dionysius* scribit: *Jovis* etiam *Tonantis* templum dedicavit: de qua re duo hæc commemorantur, & in ipso tunc sacrificio tonitrua accidisse, & somnium deinde Augusto tale oblatum. Cum propter nominis ac formæ ejus Jovis novitatem, & quod ab Augusto is consecratus esset, maximè autem quòd ascendentes in Capitolium, ad eum primo perveniebant, *Jupiter Tonans* ab omnibus frequentaretur, & coleretur, imaginatus est in somnis Augustus, *Jovem Capitolinum* secum expostulare, quòd secundo jam ipse loco haberetur: seque respondisse, excubitorem hunc *Tonantem* ei Capitolino à se esse positum: ideoque orta die tintinnabulum *Jovi Tonanti* appendit somnii confirmandi causa. His enim tintinnabulis janitores nocturni utuntur, ut si quid usus sit significari possit. Hactenus ille. ab Auguribus etiam ante hanc consecrationem *Jupiter Tonans* & *fulgens* appellabatur, ut testis est *Cicero*, quia tonitrua & fulgura ipsi tribuebantur. Hinc in veteribus nummis simulachrum semper fingitur, *fulmen trisulcum* manibus tenens. Fulminum figuræ in antiquis nummis tales reperiuntur.

JUPITER ULTOR dictus, quòd sceleratorum impia facta ulcisceretur. Huic *Agrippa* ædem, quam *Pantheon* appellavit, consecravit quæ etiam *Panthoon* dictum, quasi τῶ πάντων θεῶν, hodie *Mariæ rotundæ*, & *omnium Sanctorum* dicitur. Aliquando *Cybeli* sacrum fuit, cujus Deæ caput antiqui operis & saxi, cum duobus piscibus muro templi inclusum adhuc cernitur. De eo sic *Dionysius* & *Plinius*. Juvat etiam addere ea, quæ *Fabricius* in sua Roma de hoc templo retulit. Altum, inquit, est hoc templum pedes CXLIV. totidem latum. Contignationes æneis trabibus canalium modo compactæ, pedum XL. ut testatur *Baptista Leo*. Valvæ ingentes, item trabes ex ære Corinthio, & inauratæ, lithostrotum varii marmoris, aræ duæ marmoreæ, sex marmoratæ. Interstitia sex columnarum spatio distantia. Testudo templi laqueata vacuis circumquaque spatiis relictis, ne nimio pondere ædificium premeretur. Nulla fenestra penitus inest, nisi in medio foramen sphæricum, æneis inauratisque trabibus fultum, quod lumen præbet, eique in pavimento subjectum ad imbres excipiendos impluvium. Ad foramen illud in tecto quadraginta gradibus plumbeis ascenditur: ad quod tectum antequam perveniatur, bini ambitus sunt, ad quorum primum ex imo templi per centum quinquaginta gradus est eundum. *Marcellinus* libro decimosexto, *Pantheum*, regionem teretem spatiosa celsitudine *fornicatam* nominat. In tecto nunc sunt plumbeæ laminæ, quæ olim argenteæ fuerunt, quas *Constans* Imperator, Constantini junioris filius, detraxit. Gradus ænei ante templum sublati, & saxeis permutati sunt. Ascensum ad templum fuit per gradus duodecim, nunc per totidem descenditur: ex quo intelligitur, quàm altè sit ex ruinis solum exaggeratum. Parietes nunc latericii sunt, olim marmoribus incrustati fuerunt. Inter omnia igitur Urbis-opera, nullum admirabilius, sive molem, sive artem, sive impensam consideres, nullum etiam ex antiquissimis integrius: nam nec injectis ignibus Gothi corrumpere, aut frangere potuerunt. Hæc ille. Paulò antè dicit. Hoc templum *Bonifacium* III. Pontificem à *Phoca* Imperatore, qui rem Pontificiam auxit, atque extulit, acceptum beatæ Virgini, & omnibus Sanctis dicasse: fuisseque primum dictum *Virginem ad Martyres*: sicuti nunc à circulari forma, *Sancta Maria rotunda*. Dionysius. *Pantheum* quoque perfecit Agrippa: id sic dicitur fortassis, quòd in simulachris *Martis* & *Veneris* multas Deûm imagines acciperet: ut verò mihi videtur, inde id nominis habet, quòd forma convexa fastigiatum, cœli similitudinem ostenderet. Voluit *Agrippa* in eo Augusti quoque statuam collocare, nomenque

que operis ei aſcribere: neutrum autem eo accipiente, in *Pantheo* ipſo Cæſaris ſuperioris ſtatuam ſuam & Auguſti in veſtibulo poſuit. Et *Plinius*, Agrippæ Pantheum decoravit *Diogenes* Athenienſis: & *Caryatides* in columnis templi ejus probantur inter pauca operum: ſicut in faſtigio poſita ſigna, ſed propter altitudinem loci minus celebrata. In honore eſt & in templo illo *Hercules*, ad quem Pœni omnibus annis humana ſacrificaverunt victima, humi ſtans, ante aditum porticus agnationes ſitæ.

Jupiter Conservator à *conſervando* dictus, à *Domitiano* conſecratus eſt, quod ipſum in ſeditione Vitelliana à furore hoſtium conſervaſſet: de quo ſic *Tacitus* lib. 3. Hiſtor. 74. *Domitianus* prima irruptione apud ædituum occultatus, ſolertia liberti, lineo amictu turbæ ſacricolarum immixtus, ignaruſque, apud Cornelium Primum paternum clientem, juxta Velabrum delituit. Ac potiente rerum patre, disjecto æditui contubernio, modicum ſacellum Jovi Conservatori, aramque poſuit, caſuſque ſuos in marmore expreſſit. Mox imperium adeptus, Jovi Custodi templum ingens, ſeque in ſinu Dei ſacravit, &c. Hujus templi, quod in Capitolio extructum fuit, meminit etiam *Suetonius* in Domitiano, cap. 5. Extant etiam nummi veteres *Iovis Conſervatoris* ſimulachrum & nomen continentes, qualis etiam hic eſt *Maximiani*, notat. C. D. Ut videre eſt in fronte libri 2.

Jupiter Sol, vel Sol Heliagabalus, unde dictus alibi explicabitur.

Fagutalis Jupiter à *fagu* dictus, quæ Jovi ſacra habebatur: inde ejus ſacellum *Fagutal*. Feſtus. *Fagutal* ſacellum Jovis, in quo fuit *fagus* arbor, quæ Jovi ſacra habebatur. Meminit ejus & *Varro*, & *Plinius* lib. 16. cap. 6. qui etiam addit, non procul ab eo ſacello & lucum *fageum* eſſe. Collocatur in regione decima, à quo extructum fuerit, incertum.

Vimineus Jupiter à *viminibus* dictus: unde etiam *Collis Viminalis*. Varro. *Viminalis* à Jove *Vimineo*, quod ibi aræ ſunt ejus, aut quod ibi vimineta fuerunt. *Feſtus*: Viminalis porta & collis appellabantur, quod ibi viminum ſylva fuiſſe videtur, ubi eſt & ara *Iovi Vimineo* conſecrata.

Arbitratoris Jovis templum in decima Urbis regione ponitur à *Victore*: & appellatur *Pentapylon*, quaſi quinque portarum.

Prædator Jupiter à *præda* appellatus; quod ei è præda aliquid deberetur. *Servius* 3. Æneid. Romanis, inquit, moris fuit, ut bella geſturi, de parte prædæ aliquid numinibus pollicerentur, adeo ut Romæ fuerit unum templum *Jovis Prædatoris*, non quod prædæ præeſt, ſed quod ei aliquid ex præda debeatur. Locus hujus templi, & à quo fuerit conſecratum, ignoratur.

Marianus Jupiter à *Mario* dictus eſt, qui cum cæteris monumentis templum ei condidit. In hoc Senatuſconſultum factum eſt de revocando *Cicerone* ab exilio, quod ipſi erat per ſomnium ſignificatum, ut ſcribit *Valerius*.

Pompejanus Jupiter, Coloſſus fuit Jovis, eximiæ magnitudinis, ſic dictus à *theatro Pompeji*, cujus vicinus fuit. *Plin.* lib. 34. cap. 7. Moles, inquit, excogitatas videmus ſtatuarum, quas *Coloſſos* vocant, turribus ſimiles. Talis in Campo Martio, Jupiter à *Claudio Cæſare* dicatus, qui ideò vocatur *Pompejanus*, à vicinitate theatri.

Jovis Propugnatoris ædes in Palatio fuit, cujus mentio fit in antiquo Epigrammate:

P. MARCIUS. VERUS.
IMP. COMMODO. VI. ET PETRO-
NIO SEPTIMIANO. COS.
AN. P. R. C. DCCCCXLI. K. DEC.
IN. PALATIO. IN. ÆDE. JOVIS.
PROPUGNATORIS.
IN LOCUM P. VERI.
L. ATILIUS. CORNELIANUS.
COOPTATUS.

Pugnantis Jovis templum ubi fuerit, & à quo extructum cognitum eſt. Fuerunt & alia cognomina quibus *Jupiter* fuit à veteribus inſignitus, & cultus: quorum quædam ex *Varrone* recitantur ab *Aurelio Auguſtino* lib. 7. de Civitate Dei. cap. 12. Dixerunt, inquit, eum *victorem*, *invictum*, *opitulum*, *impulſorem*, *ſtatorem*, *centumpedam*, *ſupinalem*, *tigillum*, *almum*, *ruminum*, & alia, quæ perſequi longum eſt. Hæc omnia cognomina impoſuerunt uni Deo propter cauſas, poteſtateſque diverſas: non tamen propter tot res, etiam tot Deos eum eſſe coëgerunt: quod omnia *vinceret*, quod à nemine vinceretur, quod opem indigentibus ferret, quod habeat *impellendi*, *ſtatuendi*, *ſtabiliendi*, *reſupinandi* poteſtatem, quod tanquam *tigillus* mundum contineret, ac ſuſtineret, quod aleret omnia, quod *ruma*, id eſt, mamma aleret animalia, &c. ad quem locum videndus etiam *Joan. Ludovicus Vives*. Jovis Opitulatoris etiam *Feſtus* meminit his verbis. *Opitulus Jupiter*, *& Opitulator* dictus eſt, quaſi *Opis lator*. Adulto Jovi in nuptiis ſacrificabatur, de quo poſt. *Dapalis Jovis* Cato libro de Re ruſtica meminit: fortaſſe ſic dictus fuit, quod ei ſacra dapali epulo fierent. Sed ſatis hæc ſint de *Jove*, in cujus hiſtoria prolixior fui, cum ipſe etiam pro Principe, & patre Deûm hominumque ſit habitus. Progrediamur nunc ad alias.

AD CAP. V. PARALIPOMENA.

De Iove, & variis ejus cognominibus.

De Jove post tot Mythologos differere superfluum: pauca tamen remota ut puto subtexenda, ac primum à cognominibus, in quorum multiplicia vocabula invehitur Arnob. l. 7. *Tot monstra quot Iovis nomina. Herceus Jupiter dicebatur, cui aræ intra curiam seu aulam domus alicujus privatæ structæ erant, & quicunque Herceum Iovem habebant, jus civitatis etiam habebant*, Suidas in voce ἑρκεῖ☉ ζεύς. *Hercæus Iupiter.* Hanc aram religiose admodum coluit Priamus, & ante eam à Pyrrho tandem Troja capta fuit interfectus. Ovid. in Ibim:

Cui nihil Hercæi profuit ara Iovis.

Eurip. in Troadib. Bassus Lollius vetus poëta, Antholog. l. 1. cap. 70. τῷ φρυγὶ πὰρ βωμῷ τ̃ Πελάμε θυσίω.

Phrygiam ad aram Priami victimam.

Trium oculorum erat hic Jupiter, ut *terna regnandi potestas* significaretur, in *cœlo, aquis, terra*. Cæl. Rhodigin. lib. 21. Antiq. lection. cap. 1. L. Scoppa lib. Collectaneor. cap. 9. Meminit & L. Seneca in Agamem. act. 3. sc. 1.

Sparsum cruore regis Hercæum Iovem.

Incertus poëta, sed elegans, apud Tullium l. 3. Tusc. quæstion. *Hæc omnia vidi inflammari, Priamo vi vitam evitari, Iovis aram sanguine turpari.* Hic est ille, quem *Durateum* vocant, & quem Sthenelus Capanei filius abstulit à Neoptolemo. Pausan. Corinthiac.

Dictus & *Genetæus Jupiter*, à templo ei in monte *Genete* structo. Est enim & montis & fluvii montem alluentis nomen, & portus expeditione Argonautarum celeberrimi. Scholiast. Apollonii Rhodii. Strabo l. 16. ut appareat portubus etiam Jovem præfectum. Locus est apud Valerium Flaccum varie legendus, lib. 5. n. 147.

Indigena æterni rupem Iovis, hic tibi Mavors
Dant virides post terga manus.

Primus, ut puto, Angelus Politianus restituerat:

Inde Genetæi rupem Iovis, hinc Tibarenum,
Dant virides post terga manus.

Rectissimè procul dubio. Nam Tibareni Chalybes populos attingunt. Pompon. Mela l. 1. c. 21. Sigismundus Gelenius, & Hermolaus Barbarus in C. Plinium l. 6. c. 1. Et Lud. Carrionis MS. præferebat aliam lectionem:

Inde Genetæi rupem Iovis, inde Timanos.

Eundem *Hospitalem* dici vult Scholiastes Apollonii, quod cognomentum Romanis usitatissimum. Serv. Honorat. ad lib. 1. Æneidos v. 735. *Lycaon cum hospites susceptos necaret, à suscepto Iove, postquam ei epulas humanas apposuit, versus in lupum, ostendit hospitii jura esse non violanda. Græci τ̃ ξένιον δία appellant, id est, Iovem Hospitalem.* Et penè paria Suidas in voce ξένι☉ ζεύς, *hospitalis Jupiter*, quod nempe *hospitum curam habeat*, provideatque ne iis injuria inferatur. Et ξένιοι θεοὶ, *hospitales dii.* Jul. Pollux l. 1. Onomast. cap. 1. num. 23. Plutarch. lib. *de Exilio*, ξενίε διὸς πολλαὶ τιμαὶ κα̣ὶ μεγάλαι. *Iovis hospitalis multi honores & magni.* Et in Erotico: ξένων κα̣ὶ ἱκετῶν ἀδικίας ὁ ξένι☉ ὑπακὴ Κολαςὴς ζεύς. *Hospitum & supplicum injurias hospitalis Jupiter audit Vindex.* M. Cicero l. 4. de finib. bonor. & malor. *Iovem cum optimum & maximum dicimus, cumque eundem salutarem, hospitalem, statorem, hoc intelligi volumus, salutem hominum in ejus esse tutela.* In MS. tamen est, *Salutarem, Hospitalem, Sospitatorem.* Eustat. in Homerum l. 9. Odyss. v. 270.

Ζεὺς δ' ἐπιτιμήτωρ ἱκετάων τε ξένων τε
Ξείνι☉ ὃς ξείνοισιν ἅμ' αἰδοίοισιν ὀπηδεῖ.

Jupiter ultor est supplicumque hospitumque hospitalis, qui hospitibus simul verecundis opitulatur. Notissimus est ille Virgilii l. 1. Æneid. ad finem versus:

Jupiter, hospitibus nam te dare jura loquuntur,
Hunc lætum Tyriisque diem, Trojaque profectis
Esse velis.

Valer Flacc. l. 3. Argonautic. in principio:

——— *cur talia passus*
Arma, quid hospitiis cunctas concurrere dextras
Jupiter? unde tubæ nocturnaque movit Erynnis?

SABADIUS Jupiter, vel ut alii SEBADIUS, aut ut nonnullis visum SEBASIUS. Ludov. Carrio l. 2. Emendation. cap. ult. vide de Bacchi sacris *Sebasiis* infra c. 11. Jul. Firmic. Matern. lib. de errore profan. Religion. *Sebazium colentes Iovem, anguem cum imitantur per sinus ducunt.* Aurel. Macrob. l. 1. Saturnal. cap. 18. *Item eundem in Thracia haberi Solem atque Liberum accipimus, quem illi Sebadium nuncupantes magnifica religione celebrant.* Meminere vetustæ inscriptiones:

JOVI SEBASIO. Q. NUNNIUS. ALEXANDER. V. S. L. M.

Et altera:

Q. NUNNIUS. ALEXANDER. DONUM. DEDIT. JOVI. SABAZIO.

Isti quidem Jovis cognomen volunt fuisse, at alii contra Bacchi proprium, cui loca consecrata *Sabi* appellabantur, ut & sacerdotes ejusdem. Suid. in voce Σαβάσι☉ & Mnaseas Patarensis non Liberum ipsum, sed filium ejus sic vocatum contendit, apud eundem Suidam, consentiente Scholiaste Aristophanis in Lysistratam p. 861. & eodem Avibus, pag. 583. & in Vespis, pag. 432. M. Tull. l. 2. de legib. *Novos vero deos, & in his colendis nocturnas pervigilationes sic Aristophanes, facetissimus poëta veteris comœdiæ, vexat, ut apud eum Sabazius, & quidam alii dii peregrini judicati è civitate ejiciantur.* Quod autem Aristophanem citat, petendum ex iis, quas jam memoravi comœdiis. in Vespis in principio:

——— ἀλλ' ὕπν☉ μ' ἔχ[illegible] τις ἐκ Σαβασίε.

Vertit Christianus Florens.

Sopor me incessit ex Sabazio.

Et in avibus:

Καὶ φρυγίλῳ Σαβασίῳ,
Καὶ ςρεθῷ μεγάλῃ
Μητρὶ θεῶν κα̣ὶ ἀνθρώπων.

Vertit Andreas Dinus:

Et Phrygilo Sabazio,
Et passeri magnæ
Matri deorum & hominum.

Idem in Lysistrata:

Χ' ὁ τυμπανισμὸς, χ' οἱ πυκνοὶ Σαβάσιοι.
Sonusque tympani, & frequens bacchatio.

Adeundi Diodor. Sicul. l. 4. Harpocration, Hesychius in Σαβάσι☉ & alii. Quod autem supra de angue dixerat Firmicus, intelligi potest ex Arnobio l. 5. in hæc verba; *Ipsa sacra, & ritus imitationis ipsius, quibus Sebadiis nomen est, testimonio esse poterunt veritati, in quibus aureus coluber in sinum demittitur consecratis, & eximitur rursus ab inferioribus partibus.* Certè mihi persuasum hac sola ratione Jovis esse cognomentum, non autem Bacchi, quod consecrandis serpentes immitterentur. Nam Jovem in anguem mutatum reperio, ut posset Proserpinæ commisceri, quæ à serpentibus custodiebatur. Quod eo lubentius notandum duxi, quod à nullo animadversum intelligerem. Nonnus Panopolitan. Dionysiacῶn l. 6. v. 158.

Νυμφί☉ ἱμερόεντι δράκων κυκλέμεν☉ ὁλκῷ.
Εἰς μυχὸν ὀρφναίοιο διέσιχε παρθενεῶν☉.

Sponsus desiderabili draco circumactus tractu, impenetrabile caliginosi pertransiit virginalis loci. Dixerat enim paucis ante interjectis:

Ἀλλὰ δρακοντείοισιν ἐνυμφεύθης ὑμεναίοις.
Sed draconteis sponsa es nuptiis.

Et lib. 9. v. 325. ut Semelæ concumbat, eandem Jupiter formam capit. quod non sum ignarus de aliis quoque diis dici, ut antea annotabam in *Serapide.* & de *Apolline* C. Sueton. in Augusto cap. 94. ex Asclepiade Mendete: *Acciam, cum ad solenne Apollinis sacrum media nocte venisset, posita in templo lectica, dum cæteræ matronæ obdormirent, obdormisse, Draconemque repente irrepsisse ad eam, pauloque post egressum, illamque expergefactam, quasi à concubitu mariti purificasse se, & statim in corpore ejus extitisse maculam, velut depicti draconis, nec potuisse unquam eximi, adeo ut mox publicis balneis perpetuo abstinuerit, Augustum*

natum mense decimo, *& ob hoc Apollinis filium existimatum.* Ut Accia, ab Apolline serpentis formam gerente, gravida facta est; ita Olympias à Jove eandem figuram gerente, Alexandrum Magnum concepit. de utroque Sidon. Apollinar. carm. 2. v. 121.

Magnus Alexander necnon Augustus, habentur
Concepti serpente Deo, Phœbumque Jovemque
Divisere sibi, namque horum quæsiit unus
Cynifia sub Syrte patrem, maculis genitricis,
Alter Phœbigenam sese gaudebat haberi.

De Augusto solus Suetonius, quod sciam inter historicos prodidit, quod & de P. Scipione traditum apud A. Gellium lib. 7. noct. Atticar. cap. 1. at de Alexandro idem A. Gellius l. 13. c. 4. *Opinionem quam ille ingentibus victoriis, & adulantium blandimentis, & rebus supra fidem prosperis imbiberat, genitum esse sese de Jove.* Ob id puto Corinthii statuam ei Jovis habitu erexerunt. Pausan. Corinthiac. & apertius narrat M. Junianus Justinus lib. 11. *Namque mater ejus* (Alexandri) *Olympias confessa viro suo Philippo fuerat, Alexandrum non ex eo, sed ex serpente ingentis magnitudinis concepisse.* P. Victor. in Galerio Armentario: *Insolenter affirmare ausus est, matrem more Olympiadis Alexandri Magni creatricis, compressam dracone semet concepisse.* Serv. ad v. 321. l. 7. Æneid. *Multi ad gloriam nominis simulant se numinum filios, ut Romulus ex Marte, Alexander ex Iove Ammone.* Ælian. l. 1. var. hist. cap. 25. Ἀλέξανδρος, ὁ τοῦ φιλίππου, εἰ δὲ τῷ δοκεῖ ὁ τοῦ διός. *Alexander Philippi filius, sive si quis mavult, Iovis.* Idem Sidon. Apollinar. eodem carm. v. 80.

Quaque Draconigenæ portas non clauserat hosti,
Tum demum Babylon nimis est sibi visa patere.

Notat eruditus Joan. Savaro. & carm. 9. v. 46. idem Sidonius:

Non prolem Garamantici tonantis,
Regnis principibusque principantem.

Unde *Ammon* sive *Hammon* Jupiter vocatus, *ab arena*, nam Græci ἄμμον arenam dicunt. Historicos, quorum nullus penè est, qui non meminerit, silebo. Justin. l. 1. *Ad Hammonis nobilissimum templum expugnandum exercitum mittit.* Æmil. Prob. Lysandro: *Vota suscepisse, quæ Iovi Ammoni solveret.* Poëtas tantum laudaturus. A. Gell. l. 3. c. 3. *Ex qua duos hos versus exscripsimus, ut historiam quæreremus Oraculi Arietini. nunc illud est, quod Arietini responsum magnis ludis dicitur.*

Peribo si non fecero,
Si faxo, vapulabo.

Ubi *Arietinum*, vocabulo à forma Jovis desumpto, *oraculum* est *Hammonis*, quod exploratæ indubitatæque fidei habebatur. Is autem specie arietis colebatur. Hadrian. Turneb. lib. Advers. 3. cap. 3. P. Ovid. l. 3. de Arte in fine. Lucan. l. 9. v. 514.

Ventum erat ad templum, Libycis quod gentibus unum
Inculti Garamantes habent, stat corniger illic
Jupiter, ut perhibent, sed non aut fulmina vibrans,
Aut nostro similis, sed tortis cornibus Ammon.

Sil. Italic. lib. 9. Punicor.

Ac patrius flexis per tempora cornibus Ammon.

Idem forte corrigendus l. 3. in principio:

Inter anhelantes Garamantas corniger Ammon
Fatidico pandit venientia secula luce;
Hinc omen cœptis, & casus scire futuros,
Ante diem, bellique vices novisse petebat.
Exin clavigeri veneratus numinis aras
Captivis onerat donis.

Critici vexarunt hunc locum, ego puto tamen retinendam priorem hanc lectionem, vult enim Hannibalem, antequam ad Ammonis oraculum Bostar mitteretur, *Herculem*, quem *clavigerum* Deum appellat, donis seu prædæ parte oblata honorasse, si tamen de Bostare in Libyam jam profecto, ac non de Hannibale in Hispaniis agente sumendus esset locus, censerem legendum cum Fr. Modio Novantiquar. lection. epist. 34. ex MS.

Exin cornigeri veneratus numinis aram,
Captivis onerat donis.

Decimas Apollini in pace, Herculi in bello, dicam infra hoc opere votas.

Sed eodem libro ad finem, indubie vitiosa lectio habetur; ita enim scribitur:

Lanigeri capitis media inter cornua perstans,
Marmaricis ales populis responsa canebat.

Ubi *ales* monstri instar est, nam si de columbis Dodonæum oraculum dantibus loqueretur poëta, eleganter diceretur *alitem responsa canere*, quod non sum ignarus à Lactantio Placidio traditum ad v. 105. l. 3. Thebaid. & aliis passim, nunc quum de Arietino oraculo fiat narratio, censeo rescribas:

Marmaricis aries populis responsa canebat.

Ad cujus imitationem Claudian. l. in Eutrop.

Marmaricus clavis violatur cædibus Ammon.

Et de 4. Honor. consul.

- - - *tibi corniger Ammon,*
Et dudum taciti rupere silentia Delphi.

Et l. 1. de *laudib. Stilich.* Nasamonibus conterminum id templum facit.

Et velox Garamas, nec quamvis tristibus Ammon
Responsis, alacrem potuit Nasamona morari.

Scholiast. Pindari ad odem 4. Pythior. & vet. Scholiast. Juvenalis ad sat. 6. v. 552. Lactant. seu Luctat. Placid. ad lib. 3. Thebaid. v. 475. ad lib. 8. Thebaid. v. 201.

Quin & cornigeri vatis nemus.

Sidon. Apollinar. carm. 5. v. 264.

- - - *doctis balatibus Ammon*
Si sanctum sub Syrte gemit.

Erant & histriones in hujus tutela; M. Accius Plaut. Amphitr. in prologo:

Nunc profiteatur Iovem facere histrionem,
Etiam in histriones cum anno in proscœnio hic Iovem invocarunt.

Sunt & infinita alia, quæ dici possent de Jove, ut, quod *Hecalus* vocetur, sed docte disseruit Angelus Politianus Miscellaneor. cap. 24. & *Supremus*, quod præoccupatum à Baptista Pio Annotation. posterior. cap. 3. & *Munichius*, quod diligenter ab eodem discussum ejusdem operis cap. 74. *Olympius* Josephus Castalio, Var. cap. 9.

Caput VI.

De Junone.

Cum præcedens caput de Jove præter opinionem nimium excreverit, ideo de *Junone* seorsum dicam, quam quidem cum *Jove* conjuncturus erat, ut puto, cujus & soror & uxor fuisse fertur. Fuit hæc Saturni & Opis filia sic dicta, quemadmodum *Varro* scribit, quod una cum Jove juvat. *Cic.* lib. 2. de Nat. deor. *Aër*, ut Stoici disputant, interjectus inter Mare & Cœlum, *Junonis* nomine consecratur: quæ est soror & conjunx Jovis, quod ei similitudo est ætheris, & cum eo summa conjunctio. Effœminarunt autem eum, *Junonique* tribuerunt, quod nihil est eo mollius. Sed *Junonem* à juvando credo nominatam. *Macrobius* etiam in Somnium Scipionis: *Juno*, inquit, & soror Jovis & conjux vocatur. Est autem *Juno* aër: & dicitur soror, quia iisdem seminibus, quibus cœlum, etiam aër est procreatus: *conjunx*, quia aër subjectus est cœlo. Libet hîc referre fabulam de *Junone*, qua ratione *Jovi* matrimonio juncta sit, quam

quam *Lilius Gyraldus* ex Commentariis in Theocritum affert, est autem hæc: Jupiter cum insidiaretur Junoni, ut cum ea jaceret, eam conspexit procul à cæteris Diis, mutatus in *Cuculum* in monte consedit, qui prius *Thronax* dicebatur. Postea ex re *Coccyx* dictus est. *Cuculus* ergo Jupiter tempestatem simul commovit: ubi cum sola in monte *Juno* esset ea parte qua postea constructa est *Teliæ Junonis* ædes, *Cuculus* Jupiter ob tempestatis horrorem in virginis Junonis gremium devolavit, quem *Juno* miserata veste contexit. Tum vero *Jupiter* suam indutus formam, *Junonem* est amplexatus. Illa matris metu abnuebat, donec pollicitus connubium obtinuit. Hactenus ille. *Junonis* passim apud Scriptores Ethnicos fit mentio, cujus historiam vel fabulam potius integram, ut recitemus, non est necesse.

Tantum de simulachro ejus & cognominibus quibus Romæ culta fuit, quædam dicemus. Simulachrum ejus ita figurabatur: Erat fœmina, inquit *Albricus*, in throno sedens, sceptrum regium tenens in dextra, ejus caput nubes tenebant opertum super diadema, quod capite gestabat, cui & *Iris* sociata erat, quæ ipsam per circuitum cingebat: nunciamque *Junonis Iridem* populi appellabant. Ideo juxta illam *Iridem* ancillam paratam ad obsequium Dominæ figurabant. *Pavones* autem ante pedes ejus à dextris & sinistris stabant, *avesque Junonis* specialiter vocabantur, &c. Hujus varia apud Romanos fuerunt, pro diversis ejus officiis, & muneribus, nomina. Prima quæ occurrit appellatio est, quod dicitur *Juno Curis* ab hasta. Nam hastam *Curim* Sabini appellabant. *Cato* in Originibus (si quæ leguntur fragmenta, legitima sunt.) *Quirinalis* collis, à Junone Sabinorum dea, quam illi *Curitim*, id est, *hastatam Junonem* vocant. Idem tradit *Festus*. Huic deæ Romæ in omnibus Curiis mensas posuit *Titus Tatius* Sabinorum Rex; quas suo etiam tempore Romæ fuisse, *Dionysius* testatur.

SORORIA JUNO dicta est à sorore Horatii. Huic in expiationem cædis sororis suæ aram Horatius consecravit. *Festus*.

REGINA JUNO à Latinis cognominata, quod & conjux Jovis, deorum atque hominum Regis esset. Hæc à *Camillo Dictatore* Vejis transvecta, in Aventinum, & celebri die, summo matronarum studio dedicata est. Collocatur à *P. Victore* in XIII. Urbis regione. *Livii* verba de ea Romam transducta adscribam: Cum jam humanæ opes egestæ à Vejis essent, amoliri tum Deûm dona, ipsosque Deos, sed colentium magis, quam rapientium modo cepere. Namque delecti ex omni exercitu juvenes, pure lautis corporibus, candida veste, quibus deportanda Romam *Regina Juno* assignata erat, venerabundi templum iniere, primo religiose admoventes manus, quod id signum more vetusto, nisi certæ gentis Sacerdos attrectare non esset solitus: deinde cum quidam seu spiritu divino tactus, seu juvenili joco *visne Romam ire Juno*, dixisset? *annuisse*: cæteri *Romam conclamarunt*: inde fabulæ adjectum est, vocem quoque dicentis, VELLE, auditam: motum certe sede sua, parvi molimenti adminiculis, sequentis modo accepimus, levem ac facilem translatu fuisse, integramque in Aventinum, æternam sedem suam, quo vota Romani Dictatoris vocaverant perlatam, ubi templum ei postea idem, qui voverat *Camillus*, dedicavit. Hæc *Livius*. Eadem *Plutarchus* habet, & prolixius quidem. Fuit aliud *Reginæ Junonis* templum in Capitolio, quod, *Livio* teste, à Cn. Flaminio bello adversus Ligures votum est. Meminit ejus & *Cicero* in oratione ad Equites, antequam in exilium iret.

CAPROTINA JUNO unde nomen acceperit, *Plutarchus* docet in Romulo de Camillo, & *Macrobius*, cujus hæc sunt verba: Post Urbem captam, cùm sedatus esset Gallicus motus, res verò publica esset ad tenue deducta, finitimi opportunitatem invadendi Romani nominis aucupati, præfecerunt sibi *Posthumium Livium* Fidenatium Dictatorem. Qui mandatis ad Senatum missis, postulavit, ut si vellent reliquias suæ civitatis manere, matresfamiliæ sibi, & virgines dederentur. Cumque Patres essent in ancipiti deliberatione suspensi, ancilla nomine *Tutela* seu *Philotis* pollicita est, se cum cæteris ancillis sub nomine dominarum ad hostes ituram, habituque matrumfamilias & virginum sumpto, hostibus cum prosequentium lachrymis ad fidem doloris ingestæ sunt. Quæ cum à *Livio* in castris distributæ fuissent, viros plurimo vino provocaverunt, diem festum apud se esse simulantes. Quibus soporatis, ex arbore caprifico, quæ castris erat proxima, signum Romanis dederunt: qui cùm repentina incursione superassent, memor beneficii Senatus, omnes ancillas manu jussit emitti, dotemque eis ex publico fecit, & ornatum, quo tunc erant usæ, gestare concessit, diemque ipsum *Nonas Caprotinas* nuncupavit, ab illa *caprifico*, ex qua signum victoriæ ceperunt, sacrificiumque statuit annua solennitate celebrandum, cui lac, quod ex caprifico manat, propter memoriam facti præcedentis adhibetur. Hactenus ille.

JUNO MONETA à *monendo* dicta: cùm enim non multò ante Urbem captam à Gallis terræ motus factus esset, ferunt vocem extitisse è Junonis templo, quod erat in arce, ut de sue plena fieret procuratio. *T. Livius* scribit, *L. Furium* creatum dictatorem contra Auruncos, quod bellum ab repentina populatione cœptum erat, inter ipsam dimicationem ædem *Junoni Monetæ* vovisse, cujus voti, cùm damnatus victor fuisset, Senatum ædem faciendam jussisse, locumque in arce destinatum, quæ area ædium *M. Manlii Capitolini* fuerat, anno postquam ædes vota erat, *Monetæ* dedicatam fuisse. *Macrobius* Calendis Junii hoc factum fuisse scribit. Servabantur in *æde Monetæ Junonis* libri lintei, qui dicebantur, in quibus Imperii Romani fata continebantur. Non est verosimile, quod de *Junone Moneta* Suidas scribit, cùm Romani pecunia indigerent in bello contra Pyrrhum & Tarentinos, eos Junonem invocasse: quæ ipsos monuerit, si justitiæ armis uterentur, pecuniam eis non defuturam; cumque id Romanis rectè conti-

contigisset, *Monetam Junonem* veneratos esse, ejusque rei signum fuisse, quod numisma, id est, *moneta* inscripta in ejus templo asservaretur.

Juno Sospita, à Græco σώζω, quod *servare* significat, antiquis etiam *Sospes* appellata est, teste *Festo*. Hæc in primis Lanuvii colebatur magno cultu, ut docet *Livius*. Simulachrum ejus fingebatur cum pelle caprina & hasta, & scutulo, & cum calceolis repandis. *Cicero*. Hanc Junonem cujus Lanuvii ædes erat, Romani etiam colebant: sic enim *Livius*: Lanuvinis, inquit, civitas data, sacraque sua reddita, cum eo, ut ædes, lucusque *Sospitæ Junonis* communis Lanuvinis municipibus cum populo Romano esset. Quare sæpe apud Livium & alios legimus, misisse Romanos Lanuvium, qui sacrificio facto *Junonem Sospitam* placarent. Posteà verò & Romæ in foro Olitorio eidem ædes fuit extructa à *C. Cornelio*. Sic enim *Livius* lib. 32. Consul principio pugnæ ædem vovit *Sospitæ Junoni*, si eo die hostes fusi fugatique essent. Item lib. 34. Ædes eo anno aliquot dedicatæ sunt: una *Junonis Sospitæ* in foro Olitorio, vota, locataque quadriennio ante à *C. Cornelio Consule* Gallico bello, Censor idem dedicavit. Huic Consules magistratum ineuntes sacrificare solebant. *Cicero* pro Muræna.

Juno Lucina inde nomen habet, quod *lucem* nascentibus dare crederetur: unde etiam *Lucetia*. Varr. de lingua Latina lib. 4. Ideò videtur à Latinis *Juno Lucina* dicta, vel quòd terra, ut Physici dicunt, juvat, & lucet: vel quòd ab luce ejus, qua quis conceptus est, una vivat, donec mensibus actis produxit in lucem. Facta igitur à *juvando* & *luce*, *Juno Lucina*: à quo parientes eam invocant. Unde illud Glycerii apud *Terentium*:

Juno Lucina fer opem, serva me obsecro.

Plinius verò eam sic dictam ait, à *luco*, ubi ejus ædes condita fuerit, ubi lotos fuerit miræ vetustatis, quam opinionem etiam *Ovidius* in Fastis recitat. Hujus templum in v. regione Urbis à *P. Victore* recensetur, ubi & lucus ei dicatus fuit. Ædicula ipsi in v. regione extructa & dedicata fuit, teste eodem. Scribit *Dionys.* Servium Tullium Regem ærarium *Junoni Lucinæ* instituisse, in quod pro singulis nascentibus parentes, sive cognati certi pretii nummum inferrent.

Juga Juno appellata, vel quòd *Juges*, ut ait Pompejus, sunt ejusdem jugi, pares, unde & *conjuges*: vel, uti scribit *Servius*, propter jugum quod imponebant matrimonio conjungendis. *Jugæ Junonis* ara fuit Romæ in vico, qui ideò *Jugarius* dictus erat, ut *Festus* ait. Scribunt alii quod ad hanc aram veteri ritu nubentes vinculis juncti fuerint, in omen futuræ concordiæ.

Fuit & Junonis Juliæ ædicula in regione v. & templum *Junonis Martialis* in regione viii. Horum verò cognominum mentio extat in nummis C. Vibii Trebonii Galli Imperatoris.

Præter hæc, quæ hactenus recitavimus, etiam *Junonialia* fuerunt indita cognomina: *Interduca*, *Domiduca*, *Unxia*, *Cinxia*, in nuptiis invocabatur, de quibus infra.

Calendaris Juno vocabatur ab antiquis, quoniam omnes *Calendas* ipsi attributas existimabant: in primis *Laurentes* patriis religionibus suis servabant, qui & hoc cognomen *Calendaris Junonis* cæremoniis addiderunt, & omnibus Calendis huic Deæ supplicabant. Sed & Romæ Pontifex minor in Curia Calabra *Junoni* rem sacram faciebat, & *Regis uxor*, id est, Regina sacrorum, porcam, vel agnam in regia Junoni immolabat.

Novella Juno calabatur à Pontificibus: id est, vocabatur in mensium Calendis. *Varro*.

Februata, vel Februalis dicebatur à *Februario*, quod ipsi eo mense sacra fiebant. *Festus*.

Fluoniam Junonem mulieres colebant, quòd eam sanguinis fluorem in conceptu retinere putabant. *Festus*.

Opigenam etiam Junonem matronæ colebant, quòd ferre eam opem in partu laborantibus credebant. *Idem*.

Populona, seu Populonea Juno etiam cognominata, quam populus seu plebs precabatur, ut innuit *Martianus*. Sed de Junone hactenus.

Ad Cap. VI. Paralipomena.

De Junone.

Ut viris singulis sui *Genii* vitæ præsides, actuumque arbitri adesse credebantur, ita fœminis *Junones* semper præsto erant. quomodo Junius Philargyrius interpretatur illud Virgilii Eclog. 4. in fine:

Nec Deus hunc mensa, dea nec dignata cubili est.

Deus, id est, Genius, seu vitæ præses, cui mensam antiquitas sacravit, Dea, id est, Juno, in cujus tutela lecti geniales; puerperia muliebria, & partus jam nati. Quod Angelo Politiano acceptum referre debemus, qui primus, ut existimo, hunc ritum annotavit Miscellaneor. cap. 89. C. Plin. l. 2. nat hist. c. 7. *Major cœlitum populus etiam quam hominum intelligi potest, cum singuli quoque ex semetipsis totidem deos faciant, Junones Geniosque adoptando sibi.* in MS. codice Jacobi Dalecampii, qui optime non de Plinio modo, sed & de aliis multis authoribus meritus est, legebatur, *adaptando sibi*. In Fuxiensi *adoptantes sibi*. Plaut. in Mercatore:

I hac mecum, ut videas simul
Tuam Alcmenam pellicem, Juno mea.

L. Sen. epist. 110. *Ita tamen hoc seponas, volo, ut memineris majores nostros, qui crediderunt hoc, Stoicos fuisse, singulis enim & Genium & Junonem dederunt.* Sed quum virorum sint Genii, fœminarum *Junones*, malim legere cum disjunctione, *singulis enim aut Genium aut Junonem dederunt.* Licet & virorum Junonem fuisse præsidem videri possit ex Juvenale sat. 2. v. 98.

Et per Junonem domini jurante ministro.

At Satyricus de molli effœminatoque loquitur, ideo rectè quod mulieri conveniebat, ei attribuit. Vet. Scholiast. *non per Iovem,*

Jovem, sed per Junonem, ita inquit servi jurant, quomodo solebant ancillæ Neronis, adulantes per Junonem tuam. Albius Tibull. lib. 4.

Natalis Juno sanctos cape thuris acervos,
Quos tibi dat tenera docta tenere manu.
Tota tibi est hodie, tibi se lætissima compsit,
Staret ut ante tuos conspicienda focos.

Tertius versus, nisi fallor non caret mendo, itaque censebam legendum:

Tota tua est hodie.

At disertè in MS.

Lota tibi est hodie.

Et rectè quidem meo judicio, nam ornatrices seu psecades dicebantur *Speculum Junoni tenere,* quod illa munditiei & ornatus curam habeat: quare & ejus statuæ crines addebant, eosque curiosa superstitione disponebant. D. August. de Civit. Dei l. 6. ex L. Senecæ libro *de superstitione,* qui intercidit: *Sunt quæ Junoni & Minervæ capillos disponant, longe à templo, non tantum simulachro, stantes, digitos movent, ornantium modo, sunt quæ speculum teneant.* Idem Epist. 95. *Vetemus lintea & strigiles Jovi ferre, Junoni speculum tenere.* Prudent. lib. 2. in Symmach. de Victoria:

- - - *non pexo crine virago,*
Aut nudo suspensa pede.

Huc refert J. Lipsius illud Tertulliani lib. 1. de Jejuniis. *Qui in idolis comendis & ornandis, & ad singulas horas salutandis adulantur, curationem facere dicuntur.* Unde defluxit consuetudo loquendi vulgata, ut mulieres *Junonem suam* appellarent. C. Petronius Satyrico pag. 19. *Minor est ista, quam ego fui, cum primum virum passa sum, Junonem meam iratam habeam, si unquam me meminerim virginem fuisse.* Alb. Tibull. l. 3. eleg. ult.

Et si perque suos fallax juravit ocellos,
Junonemque suam, perque suam Venerem.

Idem lib. 4. ad finem:

Hæc per sancta tuæ Junonis numina juro,
Quæ sola ante alias est tibi magna deas.

Hæc Vestæ & Cereris soror habita. D. Auson. Eidyllio 4. in Grypho Ternarii:

Vesta, Ceres, Juno, sexus muliebre, sorores.

Ita Vineti editio habet, ita & Silvius in Veneta repererat, & habet hæc lectio patronos suos, nam *sexus* in neutro genere dicitur: notat Priscianus Cæsariensis l. 5. Sisenna hist. lib. 4. *Tum in muro virile, ac muliebre sexus populi multitudine omni collocata.* Salust. l. 2. hist. *At Metellus in ulteriorem Hispaniam post annum regressus, magna gloria concurrentium undique virile ac muliebre sexus, per vias & tecta omnium visebantur.* At Mariangelus in Julium Solinum legit:

Vesta, Ceres, & Juno, decus muliebre, sorores.

Vulgata enim dicendi forma Virgil. Eclog. 4. & alii passim:

Tuque adeo decus hoc ævi.

Et Ecloga 5.

Tu decus omne tuis.

Invaluit tamen Criticorum opinio, ut legeretur:

Vesta, Ceres, & Juno, secus muliebre, sororum.

Quod Sosipatri Charisii authoritate idem sit *secus* neutri generis ac *sexus.* Josephus Scaliger lib. 1. Auson. lect. cap. 16. citat locum ex Eidyllio 5. seu Technopægnio, sed Elia Vineto indicante:

Nota Caledoniis nuribus muliebre secus stryx.

Licet editiones vulgatæ habeant:

Nota & parvorum cunis muliebre secus strix.

Quæ lectio nihil habet cur placeat, meo judicio. Et ut *Jupiter Stygius* de Plutone apud poëtas, ita & *Juno infera,* seu *inferna* pro Proserpina, usurpatur. *Quia inferius terræ hemisphærium per illam ab antiquis Physicis significatum.* Macrob. lib. 1. Saturnal. cap. 21. Inde poëtæ, Claudian. lib. 1. de Raptu in principio:

- - - *caligantesque profundæ*
Junonis thalamos.

Sil. Italic. lib. 13. Punicor.

- - - *conjux Junonis Avernæ.*

Stat. lib. 5. silv. 3.

- - - *umbrarum reges Ætnæaque Juno.*

Et lib. 4. Thebaid. v. 524.

Funestorum operum Eumenides, Stygiæque severos
Junonis thalamos, ac mœsta cubilia cerno.

Luctat. Placid. *Pythagoras dicit duo esse hemisphæria, quibus proprios deos assignat, & facit superioris regem Jovem, & reginam Junonem, inferioris Ditem Jovem esse infernum, Proserpinam Junonem infernam, & duas Veneres, unam supernam, & alteram Libitinam, & alios deos binos constituit, Hecaten, sicut & Ditem Jovem, ita & hanc Stygiam Junonem & Junonem infernam* interpretatur Proserpinam. Servius ad illud lib. 6. Æneid.

Aureus & foliis, & lento vimine ramus,
Junoni infernæ dictus sacer.

Præposita erat & sacris nuptialibus, neque legitimæ celebrari poterant nuptiæ sine illius interventu, quæ & matronalis reverentiæ seu majestatis, & ornatus seu munditiei muliebris præses credebatur. Dicam lib. 5. cap. 37. Eam autem nomine illo pro aëre cultam ab Assyriis & Afris docet Jul. Firm. lib. de errore prof. Rel. & ante illum Pausan. Attic. Plutarch. Crasso, & omnibus prior Herod. l. 1. Probus in Eclog. 6. Virgilii. Cic. lib. 2. Nat. deor. *aër interjectus inter mare & cœlum Junonis nomine consecratur.*

CAP. VII.

De Apolline & Diana.

Sequuntur inter Selectos Deos, Apollo, & Diana.

APOLLO à plerisque putatur idem esse qui *Sol,* quidam diversum ab eo faciunt. *Cotta* apud *Ciceronem* varios esse *Apollines* dicit, & ex iis quatuor recenset. *Apollinum,* inquit, antiquissimus is, quem paulo antè ex Vulcano natum esse dixit, custodem Athenarum. *Alter Corybantis* filius, natus in Creta: cujus de illa insula cum Jove ipso certamen fuisse traditur. *Tertius Jove* tertio natus, & Latona, quem ex Hyperboreis Delphos ferunt advenisse. *Quartus* in Arcadia, quem Arcades *Nomionem* appellant, quod ab eo se leges ferunt accepisse. Ex his quatuor tertium potissimum à Romanis cultum fuisse suspicari licet. Is enim celebratissimus apud eos fuit. *Dianæ* frater, de quo sic *Manilius* vel *Manlius* apud Varronem: *Latona* parit casto complexu Jovi Deli deos geminos, id est, Apollinem & Dianam: ut interpretatur *Varro* idem: *O sancte Apollo, qui umbilicum certum terrarum obtines.* Unde nomen *Apollo* habeat, variant Scriptores. *Macrobius* aliquot diversas sententias & cognomina recenset lib. 1. Saturn. cap. 17. Hunc quatuor artibus antiqui præfecerunt. Nam primum *Citharœdum,* ac *Citharœdorum Deum:* deinde *Medicinæ inventorem,* post *Jaculatorem* & *Sagittarium,* tum *Vatem* & *vaticinii Deum* constituerunt. Fabulam ejus prolixè recitare nolo. Pingebatur in specie impuberis juvenis, modò facie puerili, modò

modò juvenili, semper imberbis: interdum autem cana diversitate apparentis: licèt verò tali facie esset formatus. Is super caput portabat tripodem aureum. In dextra verò manu habebat sagittas, arcum & pharetram: in sinistra autem citharam tenebat. *Albricus*, item *Macrobius* & alii. Nonnunquam etiam ita figurabatur, ut manu dextra Gratias gestaret: arcum cum sagittis sinistra: qua de re multa habet *Macrob.* lib. 1. Saturn. cap. 17. Religiose hic fuit à Romanis cultus, ac multa est consecutus templa, ædes, aras, multaque cognomina. Dictus est enim *Cœlispex*, *Medicus*, *Palatinus*, *Sandaliarius*, *Sosianus*, *Thuscanicus*, *Tortor*.

COELISPEX fortasse dictus, quòd ita figuratum sit ejus simulachrum, ut cœlum aspexerit. Ut videre est in fronte lib. 2. nota E.

MEDICUS dictus, quòd medicinæ fuerit inventor. Huic ædem extruxit *M. Fulvius Nobilior* Censor anno IↃLXXIV. Coss. *L. Manlio Acidino*; *Q. Fulvio Flacco*. Liv. lib. 40.

PALATINUS, qui & ACTIACUS & NAVALIS, & PARÆTONIUS, dictus fuit Apollo à templo, quod ipsi in monte Palatino Augustus, Antonio & Cleopatra devictis, ex marmore (ut *Servius* testatur) Lunensi fecit. Templum hoc fuit donis opulentissimum, siquidem *Augustus* aureas argenteasque statuas sibi positas ei donavit, fuit etiam opere magnificentissimum. Valvæ erant eburneæ, auro picturisque ornatæ, de quibus detracta hostibus spolia suspensa erant. Describit hoc templum elegantissimè *Propertius*, cujus versus aliquot ex castigatione *Iosephi Scaligeri* adscribam: sunt autem hi:

Tum medium claris surgebat marmore templum,
Et patria Phœbo charius Ortygia.
Auro Solis erat supra fastigia currus,
Et valvæ Libyci nobile dentis opus.
Altera dejectos Parnassi vertice Gallos,
Altera mærebat funera Tantalidos.
Deinde inter matrem Deus ipse, interque sororem
Pythius in longa carmina veste sonat.
Illic aspicias scopulis hærere sorores,
Et canere antiqui dulcia furta Iovis.
Ut Semele est combustus, ut est deperditus Io:
Denique ut à Trojæ tecta volarit avis, &c.

Fuit hoc templum etiam porticu circumdatum, quæ templi *Apollinis Palatini* appellata, uti ex eodem Propertio liquet, dicente:

Quæris cur veniam tibi tardior? aurea Phœbi
Porticus à magno Cæsare aperta fuit.
Tota erat in species Pœnis digesta columnis:
Inter quas Danai fœmina turba senis.
Hic equidem Phœbo visus mihi pulchrior ipso
Marmoreus tacita carmen hiare lyra.
Atque aram circum steterant armenta Myronis,
Quattuor artificis vivida signa boves, &c.

Fuit & ibidem *Area Apollini Palatino* consecrata. Hodie ne vestigia quidem illius templi relicta sunt: diruto etiam *S. Luciæ* sacello, in quod Apollinis illud conversum fuerat.

SANDALIARIUS APOLLO, simulachrum fuit Apollinis, quod Augustus Cæsar ex strena, quam ipsi Equites Kalendis Januariis in Capitolio præbebant, mercatus est, & in vico quodam regionis quartæ dedicavit, unde vicus ipse *Sandaliarii* nomen accepit. *Onuphrius Panvinius* & *Sext. Rufus*. Dictus autem est *Sandaliarius*, ut quidam volunt, à *Sandalio*, quod simulachrum istud *Sandaliis* fuerit ornatum. Quod ferè probat *Theodorus Pulmannus*, qui annotat, in antiquis duobus Suetonii exemplaribus, pro eo, quod in excusis est, *Apollinem Sandaliarium*, fuisse *Apollinem Sandaliatum*. Est autem *Sandalium* genus calceamenti, quod Germanicè *pantoffelen* dicimus. *Antonius* tamen *Sabellicus* non vicum ab Apolline, sed Apollinem à vico *Sandaliarium* appellatum fuisse vult, quod in eo vico, in quo hæc Apollinis effigies dedicata fuerit, plurimi *Sandaliarii* opifices habitârint, cum quo etiam facit *Lævinus Torrentius*.

SOSIANUS etiam APOLLO; simulachrum fuit Apollinis cedrinum è Seleucia Romam advectum, & in æde ejus collocatum. Meminit hujus *Plinius* lib. 13. cap. 5.

TORTORIS quoque APOLLINIS simulachrum fuit Romæ, de quo *Suetonius* scribit, Apollinem hoc nomine in quadam parte Urbis cultum fuisse. *Antonius Sabellicus* putat, eum *Tortorem* dictum fuisse à vico in quo venalia tortorum flagella pependerint, vel quem *tortores* incoluerint. Idem probat *Lævinus Torrentius*.

THUSCANICUS APOLLO Romæ fuit in Bibliotheca templi Augusti, quinquaginta pedum à pollice, de quo *Plin.* lib. 34. cap. 7. dubium esse dicit ære mirabilior sit an pulchritudine.

APOLLINEM DIADEMATUM, ejus denique colossum, cubitorum triginta centum & quadraginta talentis in eo sumptis, *Lucullus* ex Apollonia Ponti in Capitolium transtulit. *Plinius*. Reperiuntur & alia Apollinis cognomina in vetustis monumentis & nummis, quæ libens prætereo.

DIANA.

Apollinis soror DIANA fuit, sic dicta, ab *Jana*, si *Macrobio* credimus, *d* litera addita: *Jana* enim *Luna* est. Alii à *Διὸς* appellatam eam volunt: hoc est, à *Jove*, quasi *Joviana*, Jovis enim est filia. Quidam quasi *Devianam*, quoniam venantes per devia, & sylvas deviare solent captantes feras. Alii *Devianam*. Dianas tres *Cicero* connumerat lib. 3. de Natura Deorum: *Primam* Jovis & Proserpinæ filiam, quæ pennatum Cupidinem

pidinem genuisse dicitur: *secundam* notiorem ait, quæ Jove tertio & Latona nata sit: *tertiæ* patrem *Upin* fuisse dicit, matrem Glaucem, quam sæpe Græci *Upin* paterno nomine appellant. Ex iis secunda celebratissima fuit, à Græcis, & posteà à Romanis culta. Simulachrum ejus tale erat: Pingebatur specie fœminæ coma dissoluta, quæ arcum tenebat & sagittam, cervos quoque cornutos in venatione insequi videbatur, sicuti adhuc in nummis antiquis cernitur.

Primum DIANÆ templum Romæ in Aventino monte extructum fuit à populis Latinis, *Servio Tullio* regnante. Cùm enim, ut *Dionysius* scribit, cupido Servium Regem invasisset ex populis Latinis, quasi unum corpus constituere, ne à se invicem dissentientes, mutuis cædibus ruerent, convocatis Latinorum optimatibus, suasit eis ut templum cum inviolabili refugio communi sumptu Romæ construerent, quo convenientes civitates, quotannis privatim simul & publicè sacra facerent, exercerentque forum rerum venalium certis temporibus: & si qua offensa populis incideret, inter sacra Deorum conciliarentur ex aliorum populorum arbitrio. Hæc & alia multa commoda proponens, quæ consequerentur, & communi concilio, omnibus persuasit, qui tum aderant. Collatis deinde oppidatim pecuniis, *Dianæ* templum ædificavit in Aventino eminentissimo urbis tumulo, & fœderis leges conscripsit civitatibus, ritusque celebrandi festi, atque fori constituit. Et ne ulla injuria temporum aboleretur, in ærea columna incidit decreta concilii & civitates ejus conventus participes. Ea columna permansit usque ad nostram ætatem in *Dianæ* templo dedicata, inscripta literarum characteribus Græcanicis. Hactenus *Dionysius*. Huic templo boum cornua erant affixa, cùm reliquis *Dianæ* fanis cervorum cornua affigerentur, cujus rei causam hanc recitat *Plutarch.* esse id monimento antiqui casus. Fuisse quendam in Sabinis, *Autronem Coratium*, qui vaccam habuerit & magnitudine & forma reliquis præstantem, monitumque à vate quodam ei, qui in Aventino bovem hanc *Dianæ* immolasset, fata summam potestatem deferre, Urbemque ipsius Italiæ totius regno potituram, Romam se contulisse bovis ibi mactandæ gratia. Servum autem Regi Servio clam id vaticinium, Regemque Cornelio Pontifici indicasse. Tum *Cornelium Autroni* mandasse, ut ante sacrificium aqua Tiberis profluente sese ablueret: sic enim legibus præscriptum esse litaturo: ita hunc lotum abiisse. Interim *Servium* occasionem immolandæ vaccæ in honorem Dianæ præcepisse, mactatæque cornua templo affixisse. Hactenus *Plutarchus*. Eandem fabulam & *Livius* recitat.

Fuit ædes DIANÆ in Cœliolo, quæ hodie est templum *S. Joannis* Euangelistæ, ante portam Latinam, minimam & nullorum plane ornamentorum. Idem in Subura, unde nomen DIANÆ *Suburanæ*.

Ædicula quoque DIANÆ VALERIANÆ in regione Urbis VI. fuit. Item in vico Patricio ædes *Dianæ* fuit, quam non intrârunt viri, cùm ab aliis non arcerentur. ejus rei hanc causam *Plutarchus* quæst. 3. affert, fieri id ob sermonem vulgatum. Mulierem enim quandam Deæ ibi cultum exhibentem à quodam vi fuisse compressam, eumque à canibus discerptum: unde superstitio nata sit, ne viri eo intrarent.

AD CAP. VII. PARALIPOMENA.

Apollinis cognomina & Oracula celebria.

Locus Fulgentii lib. 3. Mythol. cap. 9. ubi agit de Apolline & Marsya, mire corruptus, quem fide MS. codicis restituit Fr. Modius. *Quem Apollo cum non recte judicasset asininis auribus depravavit, ille criminis sui notam tonsori tamen ostendit, præcipiens ei, ut si crimen ejus cælaret, eum participem regni efficere, ille secretum domini sui in terram fodit, & in defosso terræ duxit & operuit, in eodem loco calamus natus est.* Legendum, *tonsori tantum ostendit, promittens ei, ut si crimen ejus celaret, participem regni efficere, ille in terra fodit, & secretum domini sui in terra dixit, & terra operuit.* Sequitur deinde, *qua cum percutiebatur, dicebat, Mida Rex aures asinales habet*, lege *asininas*.

Variis hic cognominibus compellatus, pro diversis seu regionibus, seu cultibus, aut populorum ritu. Primum igitur, ut inde ordiar *Deliacus*, à Delo Insula, ubi est natus, dictus est. θεὸν ἤνεσε πρώτη, *Deum celebravit prima.* Callimach. Hymno in Delum. v. 5. non ergo tantum quod ibi natus sit, ut ex Pindari Scholiaste putant, & sexcentis aliis, sed quod primus à Deliacis Apollini sit exhibitus cultus, primaque sacrificia. Unde *sex mensibus æstivis Deli dabat responsa.* Serv. ad v. 144. lib. 4. Æneid. ut abunde narrat Plutarchus in Pelopida. Idem etiam & *Genitor*. Diogen. Laërt. l. 8. c. 13. Βωμὸν προσκυνῆσαι μόνον ἐν Δήλῳ τὸν Ἀπόλλωνος τοῦ γενέτορος, ὅς ἐστιν ὄπισθεν τοῦ Κερατίνου. *Adorasse modo Apollinis Genitoris aram in Delo, quæ retro corneam est posita.* De Pythagora Macrob. l. 3 Saturnal. cap. 6. *Multa de hoc cognomento disquirit Cloatius Verus Ordinatorum lib. 2. Deli ara est Apollinis* γενέτορος, *in qua nullum animal sacrificatur, quam Pythagoram, velut inviolatam adorasse produnt.* Meminit & M. Cato libr. *de liberis educandis*, in Fragmentis historicor. pag. 14. *Nutrix hæc omnia faciebat in verbenis, ac tubis, sine hostia, ut Deli ad Apollinis Genitivi aram.* & allusit Valer. Flacc. Setinus lib. 5. Argonautic. n. 403.

Cum comes orsa loqui, Phœbi Genitoris ad aram
Ventum, ait.

Ara hæc *cornea*, seu, ut aliis placet, *cornuta* erat, id est, è cornibus compacta. Angelus Politian. Miscellaneor. cap. 52. Theodorus Marcilius Regius eloquentiæ professor ad epigr. 1. Amphitheatri Martialis. P. Ovid. epist. 20. Cydippes Acontio.

Miror & innumeris structam de cornibus aram,
Et de qua pariens arbore nixa dea est.

Callimachus Cyrenæus in Hymno Apollinis vers. 62. eam depingit:

——— ὁ δ' ἔπλεκε βωμὸν Ἀπόλλων.
Δείματο μὲν κεράεσσιν ἐδέθλια, πῆξε δὲ βωμὸν
Ἐκ κεράων, κεραοὺς δὲ πέριξ ὑπεβάλλετο τοίχους.

Id est ad verbum. *ipse vero compingebat aram Apollo, construxit quidem cornibus fundamenta, compegit vero altare ex cornibus, cornua item circum parietes posuit.* Metricis legibus elegantissime inclusit Bonaventura Vulcanius:

——— *aram texebat Apollo,*
Cornea sternebat fundamina, cornibus ara
Surgebat, cornu murum quoque duxit in orbem.

Atque ista quidem inter mundi miracula habebatur. Martial. loco citato:

Dissimuletque Deum cornibus ara frequens.

Abunde, ut solet, nec minus curiose, Plutarch. lib. de Solertia Animal. ex veteri poëta quodam:

Δήλῳ

Δήλῳ δή ποτε τοῖον Ἀπόλλωνος παρὰ ναῷ

Τὸν κεράτινον βωμὸν εἶδον ἐν τοῖς ἑπτὰ καλουμένοις θεάμασιν ὑμνούμενον, ὅτι μήτε κόλλης δεόμενος, μήτε τινὸς ἄλλου δεσμοῦ, διὰ μόνων τῶν δεξιῶν συμπέπηγε καὶ συνήρμοσται κεράτων. Vertit Guil. Xylander.

Tale quid in Delo, & Phœbi me cernere templo

memini: nempe aram ceratinam sive cornutam (melius reddidisset, *corneam) quæ inter septem mundi miracula celebratur, quod neque glutine ullo, neque aliis vinculis cohærens, è solis dextris cornibus compacta est.*

Isto quidem apud Græcos cognomento colebatur. At apud Romanos, *Palatinus*, seu *Actiacus*, sive quia Augustus videri volebat se Apollinis esse filium, ut Suetonius refert cap. 94. sive quod navali prælio victor, Antonio profligato, ad Actium promontorium fanum ei erexerit, ut narrat Dio Coccejanus in actis Anni 724. lib. 51. in principio. à similitudine autem ludorum ibi exhibitorum, alios Romæ post triumphum dedit, & Apollinem, cujus ut credebatur, beneficio, victoriam fuerat adeptus, templo structo deveneratus est: quod quia in Palatio structum fuit, Apollo Palatinus inde cognominatus. Suetonius in Aug. cap. 29. *Extruxit forum cum æde Martis Ultoris, templum Apollinis in Palatio, ædem Tonantis Jovis in Capitolio.* Et cap. 52. *ex quibus aureas cortinas Apollini Palatino dedicavit.* In hoc templo Bibliotheca Latina & Græca erat, ut ex Suetonio cap. 29. laudato constat. meminere vetusti marmoris fragmenta.

OSSA.

VIBIÆ. SUCCESSÆ. LIVIÆ. AUG. SER. AB. ARGENTO.

POTORIO. ITEM. A. VESTE. L. VIRIUS AUG. SER.

PAMPHILUS. SCRIBA. LIB. ET. A. BIBLIOTHECA.

LATINA. APOLLINIS. CONJUGI. FIDELISSIMÆ. ET. PIISSIMÆ.

B. D. S. M.

Est & alia inscriptio, cujus hæc sunt verba.

SULPICIÆ THALLUSSÆ.

ANTIOCHUS. TI. CLAUDI. CÆSARIS. A. BIBLIOTHECA. LATINA. APOLLINIS. CONJUGI. SUÆ. BENE. MERITÆ.

Istæ quidem inscriptiones meminerunt bibliothecæ Latinæ. Est quoque Græcæ mentio in ista.

DIS. MANIBUS.

C. JULIUS. FELIX. A. BIBLIOTHECA. GRÆCA. PALAT.

Frequenter eam laudant poëtæ ejus ævi. Plin. l. 34. Nat. histor. cap. 3. in fine. Et l. 36. cap. 5. Virgil. l. 6. Æneid. post principium:

Tum Phœbo & Triviæ solido de marmore templa
Instituam, festosque dies de nomine Phœbi.

Servius Maurus, *ut solet, miscet historiam; nam hoc templum in Palatio ab Augusto factum est.* D. Juvenal. Satyr. 7. v. 38.

Musarum & Apollinis æde relicta.

Martial. lib. 12. epigr. 3.

Jure tuo veneranda novi pote limina templi;
Reddita Pierio sunt ubi templa choro.

Sext. Propert. lib. 2. eleg. 31. Et lib. 4. eleg. 6.

Musa Palatini referamus Apollinis ædem.

Helenius Acron, Porphyrion, aliique Horatii interpretes ad illud lib. 1. Satyr. 9.

——— *sic me servavit Apollo.*

Et lib. 1. epist. 3.

Privatas ut quærat opes, & tangere vitet
Scripta Palatinus quæcunque recepit Apollo.

Ut de bibliotheca Græca, Latinaque nulli dubium esse possit; adde & Ovidium l. 3. Trist. eleg. 1.

Quæque viri docto veteres fecêre novique
Pectore, lecturis inspicienda patent.

Illud certe non æque obvium, aut cuiquam hactenus animadversum, juxta illud templum convenire solitos Jurisconsultos, de litibus ambiguis disceptaturos. Vetus Scholiastes Juvenalis ad v. 128. Sat. 1. *Aut quia juxta Apollinis templum Jurisperiti sedebant, & tractabant, aut quia bibliothecam juris civilis, & liberalium studiorum in templo Apollinis Palatini dedicavit Augustus: nam hic est Apollo, cujus meminit Horatius.* Pseudocornutus ad Sat. 2. A. Persii v. 56. *In porticu Apollinis Palatini fuerunt Danaidum effigies, & contra eas sub dio totidem equestres filiorum Ægysthi.* Ob eam certe causam totum *Palatium*, & totus *mons Palatinus* in tutela erat Apollinis. P. Ovid. lib. 3. de Arte:

Quæ nunc sub Phœbo ducibusque palatia fulgent,
Quid nisi araturis pascua bobus erant?

Et eodem libro deinde:

Visite laurifero sacrata palatia Phœbo,
Ille Paratonias mersit in alta rates.

Habuere etiam & barbari suum Apollinem, quem quod ab Hyperboreis, Scythiæ ultra Aquilonem populis, ut exponit Luctatius Placidius ad lib. 5. Thebaidos Statianæ v. 390. religiose coleretur, *Hyperboreum* appellaverunt. Serv. Honorat. ad v. 114. lib. 4. Æneid. *Agathyrsi populi sunt Scythiæ, colentes Apollinem Hyperboreum, cujus elogia, id est, responsa feruntur.* At historici Geographicarumque rerum scriptores fabulosa omnia de hac gente existimant. Eratosthenes apud Strabonem libro Geograph. 1. qui idem Strabo nusquam illum populum existere docet contra commenta Patheæ Massiliensis lib. 7. pag. 335. Fest. lib. 8. *Ultra Aquilonis flatum habitantes*, Herodotus *nullos* omnino esse asserit, Possidonius *Alpibus contermimos* locat. Raphaël Volaterran. Geographiæ lib. 7. pag. 221. Sunt qui *ultra Scythas Isedonas* esse tradant, quibus conterminos *Arimaspos*, atque his adjacere *Riphæos* montes, quorum juga incolant *Hyperborei*. Sed omnia esse ficta, qui regiones illas lustravit, prodidit Adamus Matthæus à Michanu. tamen usque adeo antiqui fidem adhibuerunt, ut *Abaris Scytha, Sentha filius, oracula scripserit, quæ Scythica vocabantur, nuptias Hebri fluvii, lustrationes, deorum origines soluta oratione, Apollinis adventum ad Hyperboreos, versu.* Fertur & oraculum hujus celebre, laborantibus peste Græcis, oportere à populo Atheniensi vota fieri pro omnibus. Suidas in voce Ἄβαρις authoritate magni Basilii. Jamblic. lib. de vita Pythagoræ cap. 19. ἦλθε μὲν Ἄβαρις ἀπὸ Ὑπερβορέων ἱερεὺς τοῦ Ἀπόλλωνος. *Venit Abaris ab Hyperboreis sacerdos Apollinis.* Scholiast. Pindari Olymp. ode 3. in principio:

Δᾶμον Ὑπερβορέων πείσαις, Ἀπόλλωνος θεράποντα.

Populo Hyperboreorum quum persuasisset, Apollinis cultori. Meminit & Pythior. ode 10. Ælian. Var. hist. l. 2. cap. 26. Ἀριστοτέλης λέγει ὑπὸ τῶν Κροτωνιατῶν τὸν Πυθαγόραν Ἀπόλλωνα Ὑπερβόρειον προσαγορεύεσθαι. *Aristoteles dicit Crotoniatis Pythagoram Apollinem Hyperboreum cognominari.* Qui locus in scriptis Aristotelis non habetur. Claudian. de 6. Hon. consul.

Auget spes Italas, & certius omnia surgunt
Victrici concepta solo, quum pulcher Apollo
Lustrat Hyperboreas Delphis cessantibus aras.

Primus versus corruptus: lege:

- - - *& certius omina surgunt.*

Idem lib. 3. de laud. Stilichon.

- - - *Hyperboreis Delos prælata pruinis.*

Multa dona à Græcis ad hos Apollinis cultores mittebantur. Diodor. Sicul. lib. biblioth. 2. apud Desiderium Heraldum lib. ad Jamblichum cap. 7. Animadversor. Callimach. Hymno in Delum v. 281. *Decimas inquit tibi obtulerunt, qui ad Auroram, Vesperam & meridiem.*

- - - *καὶ οἱ καθύπερθε Βορείης*
οἰκία θινὸς ἔχουσι, πολυχρονιώτατον αἷμα.

Et quia supra Boreæ domicilia littus habent, valde longævum genus. Sed & illi *per virgines probatissimas primitias frugum Apollini Delio missitabant.* C. Jul. Solin. Polyhist. cap. 21. Sequitur autem in Claudiano:

At si Phœbus adest, & frænis grypha jugalem
Ryphæo tripodas repetens detorsit ab axe.

Gryphes ergo *Hyperboreo Apollini* dicatos insinuat, ut puto, *propter sagacitatem,* miramque in prospiciendis futuris providentiam, quos collocat L. Apul. l. 11. Milesiar. in mysteriis Isidis. *Hinc Dracones Indici, inde Gryphes Hyperborei, quos in speciem pinnatæ alitis generat mundus alter.* Serv. ad Eclog. 8. *Gryphes genus ferarum in Hyperboreis nascitur montibus, omni parte leones sunt, equis vehementer infesti, Apollini consecrati.* Mira certe earum ferarum natura; quæ auri aspectu adeo delectentur, ut *homines ne tangere illud quidem excubantes permittant.* Pompon. Mela l. 3. de situ orbis cap. 1. *Gryphi sævum, & pertinax ferarum genus, aurum terra penitus egestum mire amant, mireque custodiunt, & sunt infesti attingentibus.* Et lib. 3. cap. 7. paria Jul. Solin. Polyhist. cap. 20. *Cum auro & gemmis affluant, gryphes tenent universa alites ferocissimæ, & ultra omnem rabiem sævientes, quarum immanitate obsistente, aditus advenis difficilis est, ac rarus, quippe visos discerpunt, veluti genitæ ad plectendam avaritiæ temeritatem.* Aurel. Cassiod. l. 9. epist. 3. *Gryphes aurum jugiter leguntur effodere, atque hujus metalli inspectione gaudere.* Claudian. epist. ad Serenam:

Caucaseo crystalla ferunt de vertice lynces,
Gryphes Hyperborei pondera fulva soli.

Fatidicus vates, augur, sortilegus, & cortinipotens idem hic Apollo nominabatur, *quod oraculis præesset:* quæ quo magis ambigua, & perplexa, eo laudatiora. Non. cap. 1. num. 45. *Crepera res proprie dicitur dubia, M. Varro in Mysteriis, primum horrida silent oracula, prisca, crepera in nemoribus.* Martian. Capella l. 1. de Nuptiis: *Ipse pedibus talaria vertit aurea, & nunc in fanis, quibus aut vaticinia obliquis fundebantur ambagibus, aut denuntiata pecudum cæde, fissulatis extorum prosiciis viscera loquebantur.* Unde & veteribus quibusdam poëtis affectata ex industria obscuritas, & sub imagine ænigmatum proposita veritas. Scholiast. Æschyli in Prometheo vincto, οἱ παλαιοὶ τὰ ποιήματα αὐτῶν πρῶτον μὲν αἰνίγμασι γεγράφασι. *Antiqui poëmata sua primum ænigmatis scribebant.* Et Scholiast. Juvenal. ad sat. 1. v. 128. *Sive quod Cicero domum Scævolæ oraculum dixit, sive quod tam devia Iurisconsultorum responsa sint, quam Apollinis.* Luctat. Placid. ad v. 509. lib. 1. Thebaid. *oraculi fidem latentem* vocat Statius ipse:

Salve prisca fides tripodum, obscurique recessus.

Idem l. 3. Thebaid. v. 614.

Exspectare queam, dum pallida virgo tremendas
Nuntiet ambages.

Adscribam celebrium aliquot poëtarum loca, qui oraculorum ambiguitatem egregie expresserunt. Si prius oraculorum præsidem Apollinem ab ista obscuritate nomen deduxisse id ipsum significans, dixero. λόξιας enim à λόξοις, *ab incurvis & obliquis existentibus oraculis,* ut Jodocus Velareus interpres Phornuti, Latine reddidit. Scholiast. Sophoclis. Synæs. lib. de somniis. Tacit. l. 2. Annal. *Ferebatur Germanico, ut mos est, per ambages oraculum, maturum exitium cecinisse.* Chrysippus apud Tullium l. 2. de Divinat. *Flexiloqua & obscura vocat oracula.* Lucan. libro 1. v. 639.

- - - *Flexa sic omnia Thuscus*
Involvens, multaque tegens ambage canebat.

Et lib. 5. v. 225.

Terreat ambiguis frustratum sortibus.

Lib. 6. v. 772.

- - - *tripodes vatesque deorum*
Sors obscura tenet.

Valer. Flacc. lib. 1. Argonautic.

Iam dudum longa Minyas ambage, ducemque
Terrificat.

Et lib. 4.

- - - *Dedit tacitis iterum responsa tenebris.*

Sil. Italic. lib. 9. Punicor.

Iamque alter tibi, nec perplexo carmine, coram
Fata cano vates.

L. Seneca in Oedipo act. 2. sc. 1.

Responsa dubia sorte perplexa latent.

Sequitur deinde ibidem:

Ambage nexa Delphico mos est Deo
Arcana legere.

Legendum ex MS.

Ambage flexa Delphico mos est Deo.

Claudian. lib. 2. in Ruffin.

Has canit ambages, occulto fallitur ille
Omine.

Et lib. de bello Getico:

O semper tacitas sortes ambage maligna,
Eventuque potens, & noxia vatibus ipsis
Vere sacra fides.

Unde quia ICti res maxime controversas sorti committebant, ideo & *oracula sortis* nomine audiunt. Cicer. lib. 1. de divinat. post principium; *Quæ est autem gens, quæ civitas, quæ non aut extis pecudum, aut monstra, aut fulgura interpretantium, aut augurum, aut astrologorum, aut sortium, ea enim fere artis sunt, prædictione non moneatur?* Et post eodem libro: *Cujus generis oracula etiam habenda sunt, non ea quæ æquatis sortibus ducuntur.* Et ibidem post; *Si sors contemnenda non est, si authoritatem habet vetustatis.* Horatius de Arte poëtica, *dictæ per carmina sortes.* Helenius Acron *responsa Apollinis* interpretatur; & *Oraculi Geryonis sortes.* C. Sueton. in Tiber. c. 14. T. Livius 1. Decad. l. 1. *Delphos ad maxime inclytum in terris oraculum mittere statuit, neque responsa sortium ulli alteri committere ausus.* L. Apul. 5. Milesiar. *Ducite me, & cui scopulo sors addixit, sistite.* de Apolline Milesio C. Jul. Hygin. Fab. cap. 69. *Adrastus memor sortium suarum,* id est, *oraculi.* Et cap. 101. *Petit sortem ab Apolline, quod esset remedium.* Ammian. Marcell. l. 14. in fine. *Urnam sortium temperat, accidentium vices alternans.* Virgilius passim, l. 7. Æneid. *non patrio ex adyto sortes.* Serv. *sortes abusive pro oraculis.* Alb. Tibullus l. 1. eleg. 3. eleg. 8. l. 2. eleg. 5. Sidon. Apoll. Carm. 5. v. 263.

Si Lyciæ sapiunt sortes.

Et Carm. 9. v. 187. & eruditissimus Savaro:

Non sortes Lyciasque Caritumque.

Terentian. Maurus lib. 1. de Metris:

Fatidicas sortes docuit deponere Pæan.

Q. Ennius in Annalib.

Ut se edoceret, obsecrans Apollinem,
Quo sese vertant tantæ sortes.

Corrigendus interea ex Ovidio locus l. 15. Metamorph. Fab. 2.

Palantesque homines passim, ac rationis egentes
Despectare procul trepidosque, obitusque timentes.
Sic exhortari, sortemque evolvere fati.

Hercules Ciofanius Sulmonensis, qui optime de hoc poëta est meritus, conferens cum viginti tribus codicibus MSS. putavit ex illis esse legendum, forte non male:

Sic exhortari, seriemque evolvere fati.

Ita tamen ut non quælibet *sortes, oracula* essent; nam quædam vaticinia per sortes agebantur, id est, talis conjectis in mensam, cujus rei forma hujusmodi præscripta est apud Pindari Scholiasten ad oden 4. Pythior. ἐὰν βάλλοντος μὲ τόδε ἀναβῇ, ἀποτελεσθήσεται. τόδε εἰ δὲ μὴ, οὐκ ἀποτελεσθήσεται. *Si me jaciente, hoc ceciderit, eveniet, sin minus, non eveniet.* Notavit Joan. Hartungus Decuriæ ex optimis authoribus 3. cap. 8. num. 4. Deinde certum est quasdam *sortes esse Apollineas;* ut loquitur Servius ad vers. 376. lib. 4. Æneid. aleas ab antiquitate *Mercurio dicatas:* erudite, ut solet, probat Adrianus Junius libr. 2. Animadvers. cap. 4. Denique quum omne oraculum aut in templis, aut in antris edi soleret, sortes etiam in profundum aliquem fontem jactari, divinandi gratia, notum est. C. Sueton. Tiber. cap. 14. *Cum juxta Patavium adisset Geryonis oraculum, sorte tracta, qua monebatur, ut de consultationibus in Aponi fontem talos aureos jaceret, evenit ut summum numerum jacti ab eo ostenderent, hodieque sub aqua visuntur hi tali.* Quod Isaacus Casaubonus, vir doctissimus, in Græcorum consuetudine moribusque fuisse ostendit ex Sozomeno libr. 5. histor. Ecclesiast. cap. 19. allato etiam exemplo *Inus fontis,* ex Pausania in Laconic. & allusit Claudianus de 6. Honor. Consul.

- - - Cumque omnibus una
Sit natura vadis, similes ut corporis umbras
Ostendant, hæc sola novam jactantia sortem,
Humanos properant imitari flumina mores.

Et ob id in fontes, dona quædam, ceu accepti beneficii præmia conjiciebant, percepta sorte discessuri, non minus quam illi qui oracula consulebant, donaria votiva templorum seu tholis, seu parietibus affigebant. C. Plin. l. 8. epist. 8. *Hunc subter fons exit & exprimitur pluribus venis, sed imparibus, eluctatusque facit gurgitem, qui lato gremio patescit, purus & vitreus, ut numerare jactas stipes, & relucentes calculos possis.* Stipes quidem apparet in fundum jactas, sed & alia donaria juxta affigebantur. Claudian. in celebratissimo illo de Apono fonte elegidio:

Tunc omnem liquidi vallem mirabere fundi,
Tunc veteres hasta, regia dona, micant.

Sed quia oraculorum incidit memoratio, dicam obiter quædam de consensu veterum scriptorum etiam ethnicorum, quia, Salvatore humani generis nato, perpetuo illa silentio damnata obricuisse prodiderunt, super qua re & Plutarchus elegantem conscripsit libellum, *sive quod dæmones oraculis præpositi moriantur aut senescant, seu quod ætas illa sapientibus abundabat, quorum responsa instar oraculi esse poterant.* Hæc fere Plutarchus. sed vera causa, *assertoris nostri nativitas.* Suid. in Augusto. Et *diu ante sua tempora Iovem Ammonem siluisse.* Strabo dixit l. 17. qui sub Tiberio principe vixit. nec impietatis assertor negare id ausus Q. Symmachus l. 4. cap. 33. *Non vides oracula olim locuta desiisse, nec ullas in antro Cumano literas legi, nec Dodonam loqui frondibus, nec de spiraculis Delphicis ullum carmen audiri?* Et Appius, ut est apud M. Lucanum l. 5. Pharsaliæ v. 67.

Sollicitat superos, multosque obducta per annos
Delphica fatidici reserat penetralia Phœbi.

Cicer. l. 2. de Divinat. & ex eo Arnob. lib. cont. gent. 8. *De Pyrrho Ennius Apollinis Pythii responsa confinxit, cum jam Apollo versus facere desiisset, cujus tunc cautum illud & ambiguum defecit oraculum, cum & politiores homines, & minus creduli esse cœperunt: & Demosthenes, quod sciret responsa simulata, φιλιππίζειν Pythiam querebatur.* Joannes Britannicus ad v. 554. sat. 6. Juvenalis: & vetus Scholiast. ibidem: *Tanquam sit à Iove ipso Ammone dictum: Apollo nam indignos homines putat, quibus futura respondeat, nam magis sic intelligitur, quod Alexander damnavit templum Apollinis in Delphis ne sint homines futurorum præscii.* Quod nescio an ab ullo sit scriptum, certe & post Alexandrum Macedonem præcipuus honor Delphico oraculo habitus, ut appareat illud ab eo non fuisse damnatum, neque puto id verum esse. De defectu ipse Juvenalis loco proxime laudato:

Dixerit astrologus, credent à fonte relatum
Ammonis, quoniam Delphis oracula cessant.

Ambitiose, ut pene solet, Papin. Stat. l. 8. Thebaid. v. 196.

- - - Mutisque diu plorabere Delphis.
Hic Tenedon, Cyrrhamque dies partuque ligatam
Delon, & intonsi claudet penetralia Branchi.
Nec Clarias hac luce fores, Didymæaque quisquam
Limina, nec Lyciam supplex consultor adibit.
Quin & cornigeri vatis nemus, atque Molossi
Quercus anhela Iovis, Trojanaque Thymbra tacebit.

Quæ eo lubentius apposui, quo scirem apud nullum authorem tot oraculis celebria loca simul recenseri. Aurel. Prudent. in Apotheosi:

- - - Ex quo hominis Deus induit artus,
Delphica damnatis tacuerunt sortibus antra,
Non tripodes cortina tegit, non spumat anhelus
Fata Sibyllinis fanaticus edita libris,
Perdidit insanos mendax Dodona vapores,
Nec responsa refert Libycis in Syrtibus Ammon.

Diana ad Proserpinam à Dite raptam apud Claudianum l. 2. de Raptu:

- - - Mœstoque diu lugebere Cyntho,
Delphica quinetiam fratris delubra tacebunt.

Idem poëtica, ut puto, levitate, aut adulandi studio, reserata vult fuisse nascente Honorio principe oracula, de 4. ejusdem consulatu:

Quis vatum discursus erat, tibi corniger Ammon,
Et dudum taciti rupere silentia Delphi.

Sandaliarium Apollinem notarunt alii cognominatum, sed aptam, quantum intelligere ex scriptis eorum potui, nemo causam edocuit: nam quod *à vico Sandaliario* denominatum contendant, falso id creditum, cum *vicus* potius à *deo* nomen acceperit. ejus mentio in lapide antiquo.

GERMANICO. CÆSARE.
C. FONTEIO. CAPITONE. COS. KAL. JUN. SEIÆ. FORTUNÆ. AUG. SACR. SEX. FONTEIUS. L. TROPHIMUS. CN. POMPEIUS. CN. L. NICEPHORUS. MAG. VICI. SANDALIARI. REG. IV. ANNI. XVIII. D. D.

Existimo ab effæminato cultu sic dictum Apollinem, quod scilicet *sandaliis calceis muliebribus indutus esset.* Id autem vituperio fœminis cessisse, & mollitiei argumentum testatur Ælianus l. 1. var. hist. c. 18. πῶς δ' οὐ δεῤῥέον ὑπὸ τρυφῆς αἱ πολλαὶ τῶν γυναικῶν; ὅτι μὲν γὰρ τῆς κεφαλῆς στεφάνην ἐπετίθεντο ὑψηλὴν, τοὺς δὲ πόδας σανδάλοις ὑπεδοῦντο. *Nunquid vero pleræque mulierum luxu defluxere? sublimem capiti imponebant coronam, pedes vero sandaliis induebant.* Lucianus Samosatensis lib. de scribenda historia, de Hercule jam mancipato, καὶ παιόμενον ὑπὸ τῆς Ὀμφάλης σανδάλῳ, *& vapulantem ab Omphale sandalio.* Turneb. l. 29. adversarior. cap. 1. Mira festivitate Gnatho ille Terentianus Eunucho act. 5. sc. 7.

TH. Qui minus quam Hercules servivit Omphalæ?
GN. exemplum placet.
Utinam tibi commitigari videam sandalio caput.

Ælius Donatus, si modo is est, *sandalio, mire calceamento caput verberari.* Eugraphius item vetus Grammaticus; *Omphalem dicitur Hercules amasse vehementer, ita ut indutus muliebri habitu, opera quoque fœminea faceret, & habitum suum amicæ eidem daret.* Et deinde, *Sandalium genus calceamenti est.* Vet. gloss. σανδάλιον, *gallicula.* Sic Rufinus exposuit locum è Josepho l. 4. Antiquitat. Judaicar. c. 8. ὑπολύσασα ἡ γυνὴ μὲν ἀδελφοῦ τὰ σάνδαλα, καὶ πτύσασα αὐτοῦ εἰς τὸ πρόσωπον, *solvens mulier fratris gallicūlas, & expuens in faciem.* Aliumque ejusdem scriptoris textum restituit è l. 5. cap. 11. Fr. Lindenbruchius in observationibus suis ad Terentium. quod in aruspicina usque adeo observatum, ut *de sandaliis somnianti, uxor portendatur.* Achmes Seirem cap. oneiroc. 229. Turpilius Comicus in Lindia apud Nonium cap. 4. num. 293. & recitavit vir acerrimi judicii Petr. Victorius l. 14. variar. lection. cap. 15.

Misero mihi mitigabat sandalio caput.

Quod autem usus ejus non tantum Romanis, sed etiam Græcis fuerit, testantur Menander, Cratinus in legibus, & Eupolis in aurea ætate; referente Julio Polluce l. 7. Onomast. cap. 22. quibus addendus Cephisodorus in Trophonio:

Σανδάλια τε τῶν λεπτοσχιδῶν,
Ἐφ' οἷς τὰ χρυσᾶ ταυτ' ἔπεστιν ἄνθεα.
Sandalia vero tenuiter divisorum,
Quibus aurei insunt flores.

Neque prætererim Nabathæos alio calceamenti genere non usos. Strabo Amasenus Geograph l. 16.

Paralipomena.

De Diana & venationibus.

De *Diana* post Apollinem dicendum, sive quod iisdem orti parentibus, quod fabularum præferunt deliramenta. C. Jul. Hygin. Fab. 53. Serv. ad v. 6. l. 3. Georg. & sexcenti alii, *& prior nata Diana, posterior Apollo,* idem Serv. ad v. 73. lib. 3. Æneid. sive quod una eadem fierent utrique Deo sacra, & juncti colerentur. unde apud Topographos urbis Romæ in Reg. 10. *Ponitur arcus Octavii patris Augusti, cum signis Apollinis & Dianæ, ex uno lapide, opus Phidiæ, quadriga & curru.* sive denique quod

quod una educatos celebret vetustas. Ambitiose, ut alios omittam, describit Claudian. l. 2. de Latona:

In validum dextro portat Titana lacerto,
Nondum luce gravem, nec pubescentibus alte
Cristatum radiis, primo clementior ævo
Pingitur, & tenerum vagitu despuit ignem,
Læva parte soror vitrei libamina potat
Uberis, & parvo signantur tempora cornu.

Ejus quam varia nomina, quam multiplex potestas, pete ex Mythologis, Phornuto, Albrico, Palæphato, Fulgentio, & aliis. Ego quædam interim apponam, & vide infra in tractatibus de *Luna, Hecate, Proserpina, Trivia,* & *Lucina.* Nam idem est cum omnibus illis numen.

Primum *parturientibus erat præposita.* Abdias Babyloniæ primus Episcopus l. 3. histor. Apostolicæ, si modo is author est libri, qui a Julio Africano Latinitate donatus ejus nomine circumfertur. Ibi ergo in hæc verba scribitur: *Contigit ut mulier Caliopa nomine quæ homicida conjuncta, conceptum susceperat illicitum, magnis in partu doloribus arctaretur, nec partum proferre posset: hæc ad sororem suam inquit, vade quæso, & invoca Dianam, deam nostram, ut misereatur mei, ipsa enim habet patrocinium obstetricandi.* Nonnus Panopolita. Dionysiac. lib. 36. v. 59. ubi Junio Dianam vulneratam alloquitur:

Παρθενικὴ φυγόδεμνε, μογοστόκε, πορθμὸν ἐρώτων
Κεστὸν ἔχειν ὤφελλες ἀοσσητῆρα λοχείης.

Virgo lectos fugiens, labores suscipiens, trajectum amorum Cestum habere debuisses adjutorem partus. Idem lib. Dionysiac. 42. vers. 412.

Ἀχνυμένην κούρην δὲ μογοστόκον ἔλλαχε Λητώ,
Ἄρτεμιν Εἰλείθυιαν, ἀρηγόνα θηλυτεράων.

Dolentem puellam ægre partu editam sortita est Latona, Dianam Ilithyiam, auxiliatricem fœminarum. Quare puerperæ statim doloribus defunctæ, Junoni quidem sacrificium instruebant, vestimenta Dianæ consecrabant. quæ & λοχία, *lochia, à levando seu curando partu.* Plut. l. 3. Symposiac. cap. ult. Scholiast. Callimachi in Hymnum Jovis, quare & χιτώνη dicebatur, ac si tunicatam appelles. Vetus marmor meminit:

CHITONI. VIRGINI. SACRVM.

Et ipse Callimachus loco laudato, v. 78.

Τευχηστὰς δ᾽ Ἄρηος, ἐπακτῆρας δὲ Χιτώνης
Ἀρτέμιδος.

Milites Martis, venatores vero Chitones Dianæ. Et de sacrificandi ritu post partum, M. Plaut. in Truculento, sc. Puero isti. Ubi sic Phronesium meretrix:

Eumque gero ornatum, ut ægra quasi puerperio cubem.
Date mihi huc stactam, atque ignem in aram, ut venerem
Lucinam meam,
Hic apponite atque abite ab oculis, ô Pithacium,
Face ut accumbam, adjutare sic decet puerperam,
Ubi est Astaphium! fer huc verbenam mihi, thus, & bellaria,
Soleas mihi date, pallium in me huc injice Archilis,
Date aquam manibus.

Venatoribus præposita: Q. Symmach. l. 9. Epist. 28. C. Plin. Junior l. 1. Epist. 6. unde *Venatricis* cognomentum illi impositum, ut pulcherrime descripsit Nonnus Dionysiac. lib. 22. v. 50. Unde quod *venatorum continuus sit motus, neque unquam uno in loco consistant, circulatores, & errones in ejus sunt tutela.* Suidas in voce ἡ περγαία ἄρτεμις, *Pergæa Diana.* Artemidor. l. 2. Oneirocrit. cap. 35. Ἄρτεμις ἀγροτέρα καὶ ἐλαφηβόλος, *Diana Agrotera aut agrestis & cervos persequens.* Minutius Felix in Octavio, *Diana interim est alte succincta venatrix.* Arnob. lib. adversus gentes 4. *Sunt in sidereis montibus lustra, sylvæ sunt nemora, ut venationum præpotens habeatur in expeditionibus Diana.* Ab Orpheo poëtarum antiquissimo κυνηγέτις, *canum actrix,* & à Callimacho θηρήτειρα, *ferarum vastatrix aut interfectrix* appellatur. Oppian. Cilix, qui Severi principis tempore vixit, l. 2. in limine ejus operis, quod cultissimum de venatione scripsit:

Νῦν δ᾽ ἄγε μοι ζηνὸς θυγάτερ καλλίσφυρε φοίβη
Σῆς ἀπὸ χειρὸς ἄειρε μεγακλέα δήνεα θήρης.

Nunc age mihi ô Jovis filia pulchris pedibus Diana, quis tua de manu acceperit illustres artes venationis? Ideo omnem lucum dedicarunt ei. Luctat. Placid. lib. 4. Thebaid. vers. 425. *Omnis lucus Dianæ est consecratus, sicut quercus Jovi.* Et ipse Statius loco citato:

Nec caret umbra deo, nemori Latonia cultrix
Additur.

Horat. de Arte poët. in principio:

——— *Cum lucus & ara Dianæ.*

Serv. ad v. 117. l. 6. Æneid. *Solam Proserpinam dicere non potuit propter lucos qui Dianæ sunt.* Q. Catull. in carmine sæculari:

Montium domina ut fores,
Sylvarumque virentium,
Saltuumque reconditorum,
Amniumque sonantium.

Paulus Silentiarius insignis poëta in Anthologia lib. 1. cap. 60. Epigr. 5.

Ἡ τάχα που τριμάκαιρα φιλαγρέτις ὄρνιν ἀοιδὸν
Ἄρτεμις εὐμόλπου λῦσεν ἄνακτι λύρης.

Forte ter beata venatrix avem cantatorem Diana bene sonantis solvit regi lyræ. Unicum tantum poëtam Claudianum producam l. 2. de raptu:

Nec quæ Parthenium canibus scrutatur odoris
Aspernata choros.

Et de 4. Honorii consul.

——— *Tibi sæpe Diana*
Mænalios arcus venatricesque pharetras
Suspendit puerile decus.

Et de consul. Olyb. & Prob.

Illa feros saltus, & desolata relinquens
Mænala, lassato Cretam venatibus arcu.

Est & egregius ritus indicatus ab eruditissimo Joanne Brodæo in Anthologiam, ex Scholiaste Pindari; *Creditum ab antiquis Dianam Idibus Augusti venatu abstinere, ideoque nec venari tunc, cessante dea licuisse, sed coronari consuetos canes, facesque accendi spicatas, juxtaque suspendi quicquid erat venatoriorum instrumentorum.* Notavit etiam Adrianus Turnebus l. 7. Adversar. cap. ult. Gratianus in Cynegetico suo:

Spicatasque faces sacrum ad nemorale Dianæ
Sistimus, & solito catuli velantur honore,
Ipsaque per flores, medio in discrimine luci,
Stravere arma sacris.

Papin. Surculus l. 3. syl. 1. v. 54.

Iamque dies aderat, profugis cum regibus aptum
Fumat Aricinum Triviæ nemus, & face multa
Conscius Hippolyti splendet lacus, ipsa coronat
Emeritos Diana canes, & spicula tergit,
Et tutas sinit ire feras, omnisque pudicis
Itala terra focis, Hecatejas excolit Idus.

Vocabatur etiam *propter venandi studium Dictynna.* Plutarch. l. 3. Symposiac. cap. ult. & lib. *de solertia animal.* in fine. *a retibus scilicet venatoriis quæ græce δίκτυα nominantur,* inquit Luctatius Placidius ad v. 632. l. 9. Thebaid. Statianæ & pars prædæ captæ ei suspendebatur, ut facete admodum Lucillius poëta, Marcum dicat non prædam, sed canes ipsos suspendisse in Antholog. l. 2. cap. 28. τοὺς κύνας ἐκρέμασεν, *canes suspendit ipsos.* Q. Symmach. l. 5. epist. 66. *Honori numinum datur cornua sacrare cervorum, & aprinos dentes liminibus affigere.* Ergo & Dianæ statuis addita retia, tanquam necessaria venatus instrumenta, ut & *venabula, lineæ versicolores, canes catenati,* de quibus suo loco dicam ordine sigillatim.

Ac primum de cassibus seu retibus, quid operæ pretium quicquam dicere? Jul. Pollux lib. Onomast. 5. cap. 4. ἄρκυες καὶ δίκτυα, καὶ ἐνόδια, τὸ μὲν λίνον αὐτῶν αἰγύπτιον, ἢ φασιανικὸν, ἢ καρχηδόνιον, ἢ σαρδιανὸν εἶναι δεῖ. *Retia, laquei, & casses horum quidem linum Ægyptium, Phasianicum seu Colchicum, Carthaginense, aut Sardium esse oportet.* Subdit deinde omnia quæ plicari possunt, retia seu δίκτυα dici, vel ἕρκη, *septa,* ex authoritate Pherecratis. Virgil. l. 4. Æneid.

Retia rara, plagæ, lato venabula ferro.

L. Seneca in Hippolyto act. 1. sc. 1.

——— *Alius raras*
Cervice gravi portare plagas.

Et de lino, quod Pollux dixit, transtulit, ut puto, ex Gratio, qui in Cyneg. & magnitudinem retis, & linum, ex quo confici debeant, præscribit:

Et bis vicenos spatium prætendere passus
Rete velim, plenisque decem consurgere nodis,
Optima Cyniphia, ne quid cunctere, paludes
Lina dabunt.

Erat & aliquis, qui inter venandum retibus præpositus sedebat, seu verius stabat. C. Plin. l. 1. epist. 6. *Apros tres, & quidem pulcherrimos cepi. ipse? inquis; ipse, non tamen ut omnino ab inertia mea & quiete discederem, ad retia sedebam, erant in proximo non venabulum aut lancea, sed stylus, & pugillaris, & Clusor statarius qui ad retia sedet.* Sidon. Apollinar. l. 2. epist. 2. *subsessorem* Seneca vocat in Hippolyto in initio ἀρκύωρον, *retium custodem* Xenophon lib. de venatione pag. 983. 984. 986. Auson. epist. 5. *subsidiisque fero?* Servius ad v. 268. l. 11. Æneid. Paulus IC. l. 3. sententiar. *Retia apraria, & cætera venationis instrumenta continebuntur.* Et de eorundem confectione est Nemesiani Carthaginensis poëtæ luculentissimi præceptum in Cyneg.

Nec non & casses iidem venatibus aptos,
Atque plagas, longoque meantia retia tractu,
Addiscant raris semper contexere nodis.

Aprina retia IC. posuit, & *cervina.* Ovid. epist. 4. Phædræ Hippolyto:

Jam mihi prima dea est, tornu præsignis obunco
Delia, judicium subsequor ipsa tuum.
In nemus ire lubet, pressisque in retia cervis
Hortari celeres per juga summa canes.

Erycius poëta in Antholog. l. 4. cap. 12. epigr. 83.

Οἵ τε λινοῖς βαίνοντε πεποιθότες, οἵ τε σιδήρῳ,
Οἵ τε καὶ ἰξευτᾷ λαθροβόλῳ δόνακι.

Quique linis confidentes inceditis, quique ferro, & qui viscatorio aucupatorio calamo.

Venabulum hasta erat oblongior, qua feræ incurrentes excipiebantur. Plinius proxime supra citatus. Græci ob id προβόλιον *quod feris objiciatur*, appellant, notavit Æmilius Portus. Xenoph. lib. de venat. passim pag. 991. πρὸς δὲ τὸν ὗν τὸν ἄγριον κεκτῆσθαι κύνας Ινδικὰς, Κρητικὰς, Λοκρίδας, Λακαίνας, ἄρκυς, ἀκόντια, προβόλια, ποδοστράβας. Vertit Gulielm. Xylander; *At in aprum sylvestrem canes comparet Indicas, Creticas, Locrenses, Lacænas, casses, jacula, venabula, tendiculas.* Serv. ad v. 131. l. 4. Æneid. *Venabula ob hoc dicta, quod sint apta venatui, quasi excipiabula.* Isidor. lib. 18. Etymolog. cap. 7. *Venabula, quasi venatui habilia.* Nonius Marcell. cap. 18. num. 23. *Venantium telum latissimum à cæteris aciei longissimæ.* M. Varro ὄνος λύρας:

- - - *Nempe sues sylvaticos*
In montibus sectaris venabulo aut cervos.

Interpretatus est L. Seneca in Hippolyto act. 1. sc. 1.

Tu grave dextra lævaque simul
Robur lato dirige ferro.

Sidon. Apollinar. carm. 7. v. 199.

- - - *Colluctantique lacerto*
Vasta per adversas venabula cogere prædas.

M. Lucan. l. 1. v. 212.

- - - *Torta levis si lancea Mauri*
Hæreat, aut latum subeant venabula pectus.

Stat. l. 2. syl. 5. de Leone:

Non formidato supra venabula saltu
Incitus.

Gratius Cyneget. formam describit:

Ille etiam valido primus venabula dente
Induit, & proni moderatus vulneris iram.

Linea versicolor ad concludendas saltubus feras, vel ad terrendos apros, vulpes, lupos, ursos, & præcipue cervos. In ea alternus plumarum contextus, sed vulturis & cygni præcipue laudatur, sed & interdum sandyce fucabatur. Adrian. Turnebus l. 5. Adversarior. cap. 5. Cæl. Rhodigin. l. 16. Antiquar. lect. cap. 11. M. Aurel. Olympius Nemesian. Cynegetico:

Linea quinetiam magnos circundare saltus
Quæ possit, volucresque metu concludere prædas,
Duxerit innexas non una ex alite pinnas.

Est post eodem opere:

Linique vetat conscendere septum.

Colorum diversitas ex avium diversarum plumis. Oppian. Cilix l. 1. Cyneg. v. 154.

Φάσγανα, βουπλῆγάς τε, λαγωοφόνον τε τρίαιναν,
Αγκυλίδας σκολιὰς, μολιβοσφιγγέας τε κορώνας,
Σπαρτόδετον μήρινθον.

Vertit Conradus Ritershusius Brunsvicensis, vir meo judicio, variæ doctrinæ, & multiplicis lectionis: *Gladios, securesque & leporicidam tridentem, uncinos incurvos, plumboque præfixas clavas, è sparto tortam formidinem.* Communior tamen color his lineis purpureus erat. Valer. Pierius l. 7. Hieroglyph. *Cervas prætenta penna purpurea pavorem significat.* D. Hieronym. in dialogo Luciferiani & Orthodoxi. *Pavidorum more cervorum, dum vanos evitatis pinnarum volatus, fortissimis retibus implicamini.* Q. Symmach. l. 1. epist. 53. *Unde est hæc in epistolis tuis sensuum novitas, verborum vetustas,* (malim legere, *verborum venustas*, licet non male *novitati* opponi possit *vetustas*) *si tantum nodosa retia, vel pinnarum formidines, & sagaces canes, omnemque rem venaticam meliorum oblitus affectas?* Parum apposite Servius Honoratus ad v. 750. l. 12. Æneid. *Insidiis, pinnarum scilicet, instrumentum quoddam in fune ad terrendas bestias factum.* Ipse Virgilius loco eodem:

Inclusum veluti si quando in flumine nactus
Cervum, aut puniceæ septum formidine pinnæ
Venator cursu canis, & latratibus instat.

Et lib. 3. Georgic. v. 374.

Hos non immissis canibus, non cassibus ullis,
Puniceæve agitant pavidos formidine pennæ.

Et quod terriculamentum inferret, Latinis formido dicitur. P. Ovid. l. 5. Fastor.

- - - *Pavidos formidine cervos.*

Et l. 15. Metamorphos. fab. 43. in fine:

Retia cum pedicis, laqueosque, artesque dolosas
Tollite, nec volucres viscata tollite virga,
Nec formidatis cervos includite pinnis.

Et lib. 1. de Remedio amoris:

At pavidos terre varia formidine cervos,
Aut cadat adversa cuspide fossus aper.

L. Sen. in Hippolyto in limine:

Picta rubenti linea pinna,
Vano claudat terrore feras.

Et licet hi vel purpureum, vel puniceum, vel rubentem colorem fuisse contendant huic formidini, ego multicolorem ostendam ex Oppiano l. 4. Cyneg. v. 387.

- - - Πολύχροα δείματα θηρῶν.
Versicoloria terriculamenta ferarum.

Et v. 403. ejusdem libri:

Σοβεῦμενοι καὶ δεῖμα πολύχροον.

Agitantes & formidinem varii coloris. L. Apulejus l. 1. Apolog. ad finem. *Ego ista propterea commemoravi, non quod pinnarum formidines, & fuliginis maculam, te præsertim judice, timerem.* D. Augustin. l. 1. de Nupt. & Concupisc. *Et cum verentur infamiam falsam, veram incurrunt, instar ferarum, quæ circundantur pinnis, ut cogantur in retia.* L. Sen. l. 1. de Clementia c. 12. *Sic feras lineis & pinnis conclusas contine, easdem à tergo eques telis incessat, tentabunt fugam per ipsa quæ fugerant, proculcabuntque formidinem.* lib. 2. de ira cap. 12. *Nec mirum est, quum maximos ferarum greges linea pennis distincta contineat, & in insidias agat, ab ipso effectu dicta formido, vanis enim vana terrori sunt.* Gratius in his cygni plumas probat, vulturis improbat in Cynegetico:

Tantum inter nivei jungantur vellera cygni,
Et satis armorum hoc, hæ clara luce coruscant,
Terribilis species, à vulture dirus avaro
Turbat odor sylvas, meliusque alterna valet res.

Ferdi-

Ferdinandus Pincianus in loco Senecæ proxime laudato, legit, *linea pennis distincta conterreat*, quod melius formidinis nomen exprimit, quam *contineat*, quod in priore erat & vulgata editione, & puto commodius sic posse legi. Ut & in priori loco legendum, *sic feras lineæ & pinnæ clausas continent*, ex MS. codice, non ut antea, vel nullo, vel vacillante sensu legebatur, *feras lineis & pinnis conclusas contine.* Arrian. Dissertationib. Epicteti l. 2. cap. 1. in principio, λοιπὸν ἡμεῖς τὸ τῶν ἐλάφων πάσχομεν, ὅτε φοβοῦνται φεύγουσαι αἱ ἔλαφοι τὰ πτηνὰ, ποῦ τρέπονται, καὶ πρὸς τινὰ ἀναχωροῦσιν ὡς ἀσφαλῆ, πρὸς τὰ δίκτυα ἐναλλάξασαι. Vertit Jacobus Schegkius Tubingensis: *De cætero autem nobis idem accidit, quod cervis solet, quæ dum exterritæ fugiunt volucrum insectationem, aliquo se vertunt, & in loca quadam irretita laqueis concedunt.* Denique Oppianus non in venatu tantum, sed etiam in piscatu usum formidinis ostendit lib. 4. Halieutic. v. 575. quem locum vide, ὁρόωσαι, *videntes* inquit:

> Σχοίνους κινυμένας, ἀνεμώλια δείματ' ἔχουσαι.
> *Funes agitatos, varios metus habentes.*

At frequentior receptiorque in re venatoria usus, præter citatos, adde M. Lucanum l. 4. v. 437.

> ——— *Sic dum pavidos formidine cervos*
> *Claudat, odoratæ metuentes aëra pennæ.*

Et ambitiosius multo D. Auson. epist. 5. ad Theonem adscribam quædam, quod nusquam melius ritus venantium expresserit, sic ergo:

> *An cum fratre vagos dumeta per avia cervos*
> *Circundas maculis, & multa indagine pinnæ?*
> *Aut spumantis apri cursum clamoribus urges,*
> *Subsidisque fero? moneo tamen, usque recuses*
> *Stringere fulmineo venabula cominus hosti.*

Sed jam ad canes pergo, quos à gentibus nobiles, venatuique inidoneos existimabant. Marcellus Donatus Ponzanus Comes in dilucidationibus suis in Ammianum Marcellinum pag. 863. Adrian. Turneb. l. 18. cap. 1. Adversarior. de quibus quid opus post Gratium, Nemesianum, Ovidium lib. 2. Metamorph. Oppianum, Senecam in Hippolyto, & alios dicere? Ego tantum unicum è Claudiano ponam locum è lib. 3. de Laud. Stilich.

> ——— *Variæ formis & gente sequuntur,*
> *Ingenioque canes, illæ gravioribus aptæ*
> *Morsibus, hæ pedibus celeres, hæ nare sagaces.*
> *Hirsutaque fremunt Cressæ, tenuesque Lacænæ,*
> *Magnaque taurorum fracturæ colla Britannæ.*

De cæteris canum generibus passim scriptores, de Britannis non adeo vulgatum, cujus tamen nobilitatis indicia etiamnum hodie in Anglicis canibus prodigiosæ magnitudinis, mirantur exteri, & laudarunt veteres. Gratius in Cynegetico:

> *O quanta est merces, & quanta impendia supra!*
> *Si non ad speciem, mentiturosque decores,*
> *Protinus hæc una est catulis jactura Britannis.*

Sed expressius Aurelius Nemesianus in Cyneg.

> *Sed non Spartanos tantum, tantumve Molossos*
> *Pascendum catulos, divisa Britannia mittit*
> *Veloces, nostrique orbis venatibus aptos.*

At Anglorum canum nupera hæc gloria, Scotorum antiquissima, quibus solis, ut puto, id proprium, fures indefessa indagine, donec comprehenderint, insequi, tanta pertinacia, ut nec clausæ portæ, nec objecta flumina remorari possint, quod relatum est à Simone Majolo in laborioso de diebus canicularibus opere. Et *canum Scoticorum pulchritudinem, velocitatem, laboris patientiam, & audaciam* laudat Hector Boethius ejusdem gentis luculenti styli historicus l. 6. pag. 97. Cui ego nolim credi, nisi idem antiquissimi disertissimique Scriptoris Q. Symmachi probari posset l. 2. epist. 77. *Ut nunc septem Scoticorum canum probavit oblatio, quos prælusionis die ita Roma mirata est, ut ferreis caveis putaret advectos.* Et sane ante natum assertorem humani generis anno ducentesimo septuagesimo *Dornadilla Magini filius Scotorum rex*, præcepta venandi scriptis commisit, & subditis suis servanda proposuit, author est Balæus Sudovolca lib. de Scriptorib. Britannicis, & ex eo Andreas Tiraquellus in luculento de Nobilitate commentario; & nostro adhuc ævo leges illæ ceu sacræ observantur. Georg. Buchananus rer. Scotic. lib. 4. Et fuit semper nostratibus venandi summum studium. Idem Buchan. in Epithalamio Francisci Valesii & Mariæ Stuartæ regum Franciæ & Scotiæ.

> *Illa pharetratæ est propria gloria Scotis,*
> *Cingere venatu saltus, superare natando*
> *Flumina, ferre famem.*

Sed quod Claudianus paulo ante, *canes Cressas, Lacænas, Britannas* dixit, respexit morem antiquum. Nam *ut in curulibus Græcorum stadiis equæ majori in pretio*, quod, ut inquit Probus Grammaticus ad l. 3. Georg. *urinam inter currendum emitterent*, ita canes fœminæ maribus præstantiores ad venatum æstimatæ. L. Apul. lib. 8. Milesiar. *Canes venationis indagini generosæ, mandato cubili residentes, invadere bestias immittuntur, statimque solertis disciplinæ memores, partitæ totos præcingunt aditus.* Varius de morte apud Aurelium Macrobium l. 6. cap. 2.

> *Ceu canis umbrosam lustrans Gortynia vallem,*
> *Si veteris potuit cervæ comprendere lustra,*
> *Sævit in absentem, & circum vestigia lustrans,*
> *Æthera per nitidum tenues sectatur odores.*

Q. Ennius lib. 10. Annal.

> ——— *Animusque in pectore latrat,*
> *Sicuti si quando vinclo venatica aheno*
> *Apta solet canis, forte feram si ex nare sagaci*
> *Sensit, voce sua nictatque ululatque, ibi acutè.*

Vel ut Georg. Merula legit, & vide Festum lib. 12. in Nictare;

> *Veluti si quando vinclis venatica velox*
> *Apta solet, si forte feram ex nare sagaci.*

L. Sen. Hippolyto act. 5. sc. ult.

> *Mœstaque domini membra vestigant canes.*

T. Lucret. Carus l. 1. de Rer. Nat.

> *Namque canes ut montivagæ persæpe ferai*
> *Naribus inveniunt intactas fronde quietes,*
> *Si semel institerunt vestigia nota viai.*

Sic enim recte legendum. Virgil. l. 2. Æneid. *obstupui steteruntque comæ.* male in vulgatis editionibus. *Si semel institerint.* Idem in venatu Græcorum observatum. Adæus Smyrnæus vetus poëta in Anthologia l. 1. cap. 33. epigr. 32.

> Μούναις ὅτι γυναιξὶν ἐπήκοος, ἀλλὰ καὶ αὐτὰς
> Συνθήρους σώζειν Ἄρτεμις οἶδε κύνας.

Non solis mulieribus benigna, sed & ipsas una secum venantes servare Diana novit canes. In catenis istæ canes semper, nisi in venatu ipso, sic & omnibus Dianæ statuis, quæ in compitis, vel templis erigebantur, appositi in catenis canes. ahæna vincula Ennius supra laudatus appellavit. glossæ Græcolatinæ κλοιός, *boia, eculeum*, item κλοιὸν περιτίθημι: *in boiam do.* Sic enim Theodorus Marcilius emendavit, cum antea esset, *in boia.* vide eum ad legg. XVirales cap. 63. Sed ibi de cane ostiario, sive domestico, quem ostio alligatum alibi dico, at hic de venatorio cane tantum agendum. Sidon. Apollinar. Carm. 7. v. 198.

> *Tensa catenati submittere colla Molossi.*

P. Ovid. l. 8. Metamorph.

> *Vincula pars adimunt canibus.*

Aurel. Nemesian. Cyneg. de catulis venaticis:

> *Sed neque conclusos teneas, neque vincula collo*
> *Impatiens circumdederis.*

Claudian. lib. 1. in Eutrop.

> *Dum validus servare gregem, vigilique rapaces*
> *Latratu terrere lupos; cum tardior idem*
> *Jam scabie laceras dimisit sordidus aures,*
> *Solvit, & exuto lucratur vincula collo.*

Illi *vincula* appellant, ego *copulam* nominari memini me legere, quod bini una copula venaturi conjungerentur canes: qui ritus etiamnum hodie observatur; Æmil. Probus in vita Datamis. *Ornavit etiam torque, atque armillis aureis, cæteroque regio cultu, ipse agresti duplicique amiculo circundatus, hirtaque tunica, gerens in capite galeam venatoriam, dextra manu clavam, sinistra copulam, qua vinctum ante se Thyum agebat, ut si feram bestiam captam duceret.* Ovid. l. 5. Trist. eleg. 9.

> *Utque canem pavidæ nactum vestigia cervæ*
> *Luctantem frustra copula dura tenet.*

Sic

Sic enim optime legitur, *luctantem*, quasi vi summa à socio cane divelli separarique nitentem. At Hercules Ciofanius aliter, sed minus recte legit:

Latrantem frustra copula dura tenet.

Idem Ovid. lib. 7. Metamorph. fab. 27.

Illa levi velox superabat retia saltu,
Summaque transibat positarum lina plagarum,
Copula detrahitur canibus, quos illa frequentes
Effugit.

Sed quum eo deventum sit, de venatione non gravabor quædam adferre, non ignarus multa docte ex variis authoribus utriusque linguæ, Andream Tiraquellum super re ista digessisse in Commentario de Nobilitate, quem non exscribo. Jul. Poll. in præfat. ad lib. Onomast. 5. venatum heroicum & regium appellat studium, καὶ πρὸς εὐσωματίαν ἅμα καὶ εὐψυχίαν ἀσκεῖ, καὶ ἔστιν εἰρηνικῆς τε καρτερίας ἅμα καὶ πολεμικῆς τόλμης μελέτημα, πρὸς ἀνδρείαν φέρον, ῥωμαλέον τε εἶναι γυμνάζει, καὶ ποδώκην, καὶ ἱππικὸν, καὶ ἀγχίνουν, καὶ φιλεργόν. *Et ad corporis animique bonam constitutionem confert, estque tam placidæ fortitudinis, quam militaris audaciæ specimen, ad virilitatem utile, & exercitatione reddit robustum, celerem, equestrem, solertem, & laboriosum.* Consule Joachimum Zehnerum in sacris adagiis. M. Tull. libr. 2. de nat. Deor. *Venatione ferarum nos exerceri ad similitudinem bellicæ disciplinæ. Et Pelopidas rudimenta militiæ à venatu auspicatus est.* Plut. in eo. Et Alexander *dies totos à prandio in eo absumebat.* Et Philopæmenes *à militia cessans, ei incumbebat.* Eodem Plutarcho authore, neque minus Aristoteles *justam gerendi belli occasionem cum venatoriis exercitiis* conjungit, lib. 1. Politicor. cap. 4. in fine. Et in Republica Platonis lib. 7. in fine, adolescentibus istiusmodi studium commendatur, nec minus heroicis temporibus à venatu laudabantur, Scamander lib. 5. Iliad. in principio. & Telemachus centum viginti canibus comitatus in concionem procedit lib. 4. Odyss. principio: ut de ejus usu illo sæculo dubitari non possit. id cur fieret habes apud Horatium lib. 1. epist. 18.

- - - *Opus utile famæ,*
Vitæque & membris.

Pari studio Romani, Græci, & Persæ id operis affectarunt. De Romanis certum, nam *magna cogitationis erudita inde sunt incitamenta.* C. Plin. Jun. l. 9. ep. 10. Et inter rei rusticæ commoda, & laudes id recenset Hor. Epodῶn od. 2. l. 2. sat. 6. ut non alius fuerit priscis victus, quam qui quæreretur inde. Virg. lib. 8. Æneid. v. 316.

- - - *Asper victu venatus alebat.*

Virgil. lib. 1. G. v. 139.

Tunc laqueis captare feras, & fallere visco
Inventum, & magnos canibus circundare saltus.

Et de Anthemio Aug. Sidon. Apollinar. Carm. 2. v. 145.

Inventas agitare feras, & fronte latentes
Quærere, deprensas modo claudere cassibus arctis.

De Persis non minus indubitatum, quum extet apud M. Junianum Justinum lib. 1. in historia Astyagis & Cyri, & Xenophontem lib. 1. Pædiæ in limine. C. Tacit. lib. 2. Annal. eadem de Parthis; *Accendebat dedignantes & ipse diversus à majorum institutis, raro venatu, segni equorum cura, quoties per urbes incederet, lecticæ gestamine.* Qui multa cupis, adi ad Brissonium de Regno Persar. princ. lib. 2. unicum addam è Claudiano locum, quem correxi ex fide MS. mei optimi lib. 1. de Laud. Stilichonis. n. 63. qui ad Persas legatus missus venandi curam prætulerat:

Si quando sociis tecum venatibus ibant,
Quis Stilichone prior ferro penetrare leones
Cominus, aut longe virga transfigere tigres.

Lege mecum:

- - - *Longe virgatas figere tigres.*

Nam *tigres virgatæ* sunt maculis, instar virgarum transversis, distinctæ, quod emendatum ab eruditissimo Justo Lipsio animadverti, l. 4. Poliorceticῶn c. 6. Favet huic lectioni ipse poëta lib. 3. de Raptu:

- - - *Fremit illa marito*
Mobilior zephyro, totamque virentibus iram
Dispersit maculis.

Idem in præfat. ad lib. 2. de Raptu:

Concordes varia ludunt cum tigride damæ.

Sil. Italic. Punicor. lib. 5.

Caucaseam instructus virgato corpore tigrim.

L. Seneca Hippolyto. act. 1. in choro:

Tum virgatas India tigres
Decolor horret.

Est & alius locus apud eundem depravatus de 6. Honor. consul. n. 618. cui medela adferenda:

Nec solis hic cursus equis, assueta quadrigis
Cingunt arva tigres, subitaque aspectus arenæ
Diffundit Libycos aliena valle cruores.

Cum sensum videret non constare, conjecit Josephus Scaliger Isag. 2. in M. Manilium, debere legi:

- - - *Assueta quadrigas*
Cingit rava tigris.

Ut color tigridis designetur, qui ravus est, unde Horatio dictum lib. 3. od. 27.

Rava decurrens lupa.

Sed ad Dianam redeo, quæ summa in veneratione & dignatione olim erat, ut solemne jusjurandum per illam conciperetur. Plautus apud Joannem Meursium correctus in hanc rem Critic. Exercitationum parte 1. cap. 5.

Insuper OPS nominabatur, non quidem illa quæ *Saturni uxor*, seu *Rhea* aut *Cybele* audit, sed quæ parturientibus pariter ac venatoribus præerat, dicta fuit ἐλαφηβόλος *cervipeta.* Plutarchus libr. de solertia animalium. D. Augustin. de civit. Dei lib. 4. cap. 11. *Ipse, Lucina quæ à parturientibus invocetur, ipse, opem ferat nascentibus, excipiens eos sinu terræ, ut vocetur Opis.* Non ergo à perspicacitate visus, qui venatori necessarius, sed ab auxilio, quod hominibus præstat sublatis noxiis bestiis, vel ope puerperis exhibita, id nominis est consequuta. Serv. ad vers. 325. libr. 6. Æneid. Scholiast. Callimachi ad hymnum 3. Aurel. Macrob. lib. 5. Saturnal. cap. 22. *Alexander Ætolus poëta egregius, in eo libro qui scribitur Musæ, refert quanto studio populus Ephesius dedicato Dianæ templo, curaverit præmiis propositis, ut qui tunc erant poëtæ ingeniosissimi in deam carmina diversa componerent. In his versibus, non comes* Dianæ sed ipsa *Diana Opis vocata est.* Subjungit deinde Alexandri carmina quædam. Eadem Servius ad lib. 11. Æneid. *Ops terra est uxor Saturni, quam Græci Rheam vocant, sane & hoc nomen ipsius Dianæ fuit.* Sed Virgilius comitem tantum, non vero ipsam Dianam facit lib. 11. Æneid. citato:

Velocem interea superis in sedibus Opim
Unam ex virginibus sociis, sacraque caterva
Compellat - - - Latonia.

Denique *Bubastis* dicta Diana, ab oppido Ægypti nobili, ubi colebatur. Steph. libr. de urbib. Nicomachus Gerasinus in Theocriticis. ut sit mirum Juvenalem sat. 15. v. 8. dixisse:

Illic cæruleos, hic piscem fluminis, illic
Oppida tota canem venerantur, nemo Dianam.

Ubi reponunt, meo judicio recte:

Illic æluros, hic piscem fluminis.

Mirum, inquam, cum constet Dianam ab Ægyptiis *nomine Bubastidis cultam.* Vet. scholiast. Antholog. lib. 1. cap. 70. ep. 3. & ibidem Nicarchus poëta:

Οὕτω Βούβαστις καταλύεται, εἰ γὰρ ἑκάστη
Τέξεται ὡς αὐτὴ, τίς θεοῦ ἐστὶ λόγος;

Vertit Eilhardus Lubinus: *Sic autem Diana evertitur, si enim unaquaque pariet ut hæc, quænam deæ est ratio?* Herodot. lib. 2. μάλιστα ἡ ἐν Βουβάστι πόλις ἐξεχώσθη, ἐν τῇ καὶ ἱερὸν ἐστὶ Βουβάστιος ἀξιαπηγητότατον. *Præcipue in urbe Bubasti, ubi terra exaggerata, in qua urbe templum est Bubastis* (sequitur glossema in interpretatione Laurentii Vallæ, *quæ nostra lingua Diana dicitur*, glossema, inquam, quia verba illa à codice Græco absunt) *omnium maxime memorabile.* Sed clare idem Herodot. in sequentibus pag. 171. Αἰγυπτιστὶ δὲ Ἀπόλλων μὲν Ὧρος, Δημήτηρ δὲ Ἶσις, Ἄρτεμις δὲ Βούβαστις. *Ægyptiace quidem Apollo Horus dicitur, Ceres Isis, Diana Bubastis.* Ovidius tamen libr. 9. Meta-

Metamorph. fab. ult. non ipſam *Dianam Bubaſtim* facit, aut Iſidem, ſed unam ex Iſidis comitibus:

- - - Cum qua latrator Anubis;
Sanctaque Bubaſtis, variiſque coloribus Apis:
Quique premit vocem, digitoque ſilentia ſuadet:
Siſtraque erant, nunquamque ſatis quaſitus Oſiris,
Plenaque ſomniferis ſerpens peregrina venenis.

Et *Bubaſtia* apud Gratium in limine Cynegeticῶn interpretor ſacrificia Ægyptiaca ſeu Iſidi, ſeu Dianæ offerri ſolita. Sic enim ille:

Vix operata ſuo ſacra ad Bubaſtia lino
Velatur ſonipes æſtivi turba Canopi.

CAP. VIII.

De Sole & Luna.

Apollini & Dianæ ſubjecimus *Solem* & *Lunam*, qui quamvis iidem ſint, quia tamen ſuperſtitio Ethnica nonnunquam eos diſtinxit, ideo etiam nobis ſeorſim de illis dicendum. Fuerunt *Sol* & *Luna* filii Titææ, ſive Matris magnæ & Hyperionis, ſi *Diodoro* credimus, qui lib. 4. Antiquitatum, cap. 5. hæc ſcribit: Regina filia Titææ prior annis, prudentiaque & virtute reliquis præſtantior, in gratiam matris fratres omnes educavit, eoque *magnam* ajunt *Matrem* appellatam. Poſtea vero quam pater poſt obitum ad Deos tranſiit, communi populorum fratrumque conſenſu regnum cepit, adhuc virgo, cum nulli antea nupſiſſet. Poſtmodum cupiens filios relinquere ſucceſſores regni, unum ex fratribus *Hyperionem* virum ſumpſit: ex quo duos peperit liberos, *Solem* & *Lunam*. Quorum formam prudentiamque admirantibus ſingulis, tradunt fratres prolis invidia motos, veritoſque, ne quando imperium ad Hyperiona perveniret, ſceleſto facinore excogitato, fratrem communi conſilio obtruncaſſe. *Solem* adhuc puerum in flumen Eridanum projectum, ſuffocatum eſſe. Qua re vulgata *Luna* præter modum fratrem diligens, ex tecto ſe præcipitavit. Matri quærenti juxta flumen corpus, cum in ſomnium incidiſſet, viſum per ſomnium eſt, à *Sole* ſe conſolari, rogarique ne lugeret natorum mortem. Nam homicidas meritum eſſe ſupplicium paſſuros: ſe vero ac ſororem quadam Dei providentia futuros immortales. Nam ignem cœli ſacrum antea vocatum *Solem* ab hominibus appellandum fore: quæ vero *Mena* prius dicebatur, *Lunam*. A ſomno experrecta, cum omnibus tum ſomnium, tum infortunium ſuum narraſſet, filios ut Deos coluit, ipſa innupta vivens. Poſtmodum in inſaniam verſa, cymbala, tympanaque quatiens, edito ſonitu, ſparſis crinibus per patriam errabat. Quo aſpectu miſero obſtupebant homines. Cum vero ſinguli ejus dolori miſererentur, quidam corpus ſuſtinerent, maximo imbre coorto, continuoque fluminum caſu *Reginam* ajunt diſparuiſſe. Quare admiratus populus, *Solis Lunæque* nomen ad aſtra tranſtulit, matrem etiam *Deam* exiſtimavit. Et erecta ara cymbalis ac tympanis, cæteriſque rebus illius geſta imitatus, ſacra illi, & Deorum honores inſtituit. Hactenus Diodorus. Dictus autem eſt *Sol*, vel quia ſolus ex omnibus ſideribus ſit tantus: vel quia cum eſt exortus, obſcuratis omnibus ſolus appareat. *Luna* à lucendo nominata eſt, eadem eſt *Lucina*. Cic. lib. 2. de nat. Deor. Primus *Soli* & *Lunæ* ædes Romæ conſecravit *T. Tatius* Sabinorum Rex, *Ter. Varrone*, & *Dion. Halicarnaſſeo* authoribus. Poſtea etiam aliæ iis ædificatæ commemorantur in deſcriptione XIV. regionum Urbis, tria *Solis* templa, ex quibus unum eſt templum *Solis Heliogabali*, quod condidit Imp. *Antonius Varius Heliogabalus* in monte Palatino, eo loco ubi prius fuerat ædes Orci. Colebatur is *Heliogabalus* in Syria, cujus ſacerdos cum aliquando fuiſſet *Antonius*, poſtea Imperator factus, Romæ etiam ipſius inſtituit cultum, ita ut omnia omnium aliorum Deorum myſteria, & ſacra etiam ad hunc unum vellet transferri: qua de re *Lampridium* loquentem audiamus: Ubi primum, inquit, *Antonius* ingreſſus eſt Urbem, *Heliogabalum* in Palatino monte juxta ædes Imperatoris conſecravit, eique templum fecit, ſtudens & *Matris* typum, & *Veſtæ* ignem, & *Palladium* & *Ancilia*, & omnia Romanis veneranda in illud transferre templum: id agens, ne quis Romæ Deus, niſi *Heliogabalus* coleretur. Dicebat præterea judæorum & Samaritanorum religiones, & Chriſtianam devotionem illuc transferendam, ut omnium culturarum ſecretum Heliogabali ſacerdotium teneret. Hæc ille. Collocatur hoc templum à *P. Victore* in regione Urbis x.

Lunæ etiam templa tria, ædicula una, referuntur. In monte Aventino magnum templum *Lunæ* fuit. Fuit item templum in Capitolio, & in monte Palatino templum *Lunæ noctilucæ* fuit, in quo noctu lumina ſolebant accendi. Unde etiam *noctiluca* dicitur, teſte *Varrone*. Tantum de his.

AD CAP. VIII. PARALIPOMENA.

De Sole & Luna; poteſtate & cognominibus.

Omnes deos ad *Solem* referri, ſeu *Apollinem*, omnes deas ad *Lunam* notum ex Mythologis, & docuit Aurelius Macrobius lib. 1. Satur. cap. 17. Ego tantum hic docebo *Solem in Oriente ſpecie leonis, nomine Mithræ cultum*; ſi prius dixero Anaxagoram cenſuiſſe *ſolem ignitum eſſe lapidem Peloponneſo majorem.* Suidas in voce Μύδρος. Luctatius Placidius ad verſum ultimum lib. 1. Thebaidos Statianæ: *Perſæ in ſpelæis ſolem colunt, & hic ſol proprio nomine vocatur Mithra: eſt autem ipſe ſol leonis vultu, cum tiara Perſico habitu, & utriſque manibus bovis cornua comprimens. quæ interpretatio ad Lunam dicitur, quæ indignata ſequi fratrem, occurrit illi, & lucem ei obſcurat. Nudavit autem myſteriorum partem. ſol ergo quaſi lunam minorem docens,* (malim, *ducens*) *ideo taurum torquet. Mire autem cornua poſuit, ut lunam manifeſtius poſſet exprimere, non animal, quo illa vehi figuratur. ſed quia locus non eſt deorum iſtorum ſecreta, juxta tenorem internæ Philoſophiæ diſſerere, de figuris tamen, quibus creditur,*

tur, paucis dicamus. Sol est ineffabilis, quia principale signum inculcat, & frenat, leonem scilicet, idcirco & ipse hoc vultu fingitur, vel quod hic deus cæteros sui numinis & potentia impetu excellat, ut inter reliquas feras leo, vel quia sit rapidum animal: luna vero quia propius tauro adhæret, adducitque, ideo vacca figurata est. Cæterum divini & regii isti dii, ut comparentur in orbe, sic sunt expertes mortalis figuræ, tam hominis, quam belluæ, non habentes initium, terminum, vel quod interpoletur medium, ut dii minores, & reliqui, ut supra ipse ait, mox turba vagorum semideûm. *id enim ratio æternitatis expostulat.* Hæc ille, docte, & pie, sed propius ad communem usum sensumque antea scripserat. *Simulachrum ejus fingitur reluctantis tauri cornua retentare, quo significatur lunam ab eo lumen accipere, cum cœperit ab ejus radiis segregari.* Ipsum audiamus Papinium:

——— Seu te roseum Titana vocari
Gentis Achemeniæ ritu, seu præstat Osirim
Frugiferum, seu Persai sub rupibus antri
Indignata sequi torquentem cornua Mithram.

Jul. Firmic. de Errore profan. Rellig. *Hunc Mithram dicunt, sacra vero ejus in speluncis abditis tradunt, ut semper obscuro tenebrarum squallore demersi, gratiam splendidi ac sereni luminis videant.* D. Hieron. epist. ad Lætam: *Gracchus speluncam Mithræ subvertit.* Porphyrius Commentario de Nympharum antro. *Primus Zoroastres apud Persas, ut narrat Eubulus speluncam natura factam in Persiæ montibus consecravit, in honorem rerum omnium authoris, & parentis Mithræ, ut per speluncam significaret mundum à Mithra conditum.* Hesychius Grammatic. Μίθρας ὁ ἥλιος παρὰ Πέρσαις. *Mithra sol apud Persas.* Strabo Amasen. lib. Geograph. 15. pag. 847. Τιμῶσι τὸν ἥλιον ὃν καλοῦσι Μίθραν. *Venerantur* (Persæ) *solem, quem appellant Mithram.* Q. Flor. Tertullian. lib. de Baptismo: *Nam & sacris quibusdam per lavacrum initiantur, Isidis alicujus aut Mithræ, ipsos etiam deos lavationibus efferunt, hujus sacerdotes milites vocabantur.* Idem lib. de præscript. advers. hæret. *Tingit & ipse quosdam utique credentes & fideles suos, expiationem delictorum de lavacro repromittit, & sic initiat Mithræ, signat illic in frontibus milites suos.* Idem lib. de Corona militis in fine. *Quum Mithræ miles in castris, in spelæis tenebrarum initiatur, coronam interposito gladio sibi oblatam quasi mimum martyrii, dehinc capiti suo accommodatam, monetur obvia manu capite depellere, & in humerum transferre, dicens Mithram esse coronam suam, atque exinde nunquam coronatur, id quod in signum habet ad probationem sui, sicubi tentatus fuerit de sacramento, statimque creditur Mithræ miles, si dejecerit coronam, si eam in deo suo esse dixerit. Et quia statua leonina effigie erat, iidem mystæ leones etiam vocitabantur.* Idem Tert. l. 1. adversus Marcionem. *Sicut aridæ & ardentis naturæ sacramenta leones Mithræ philosophantur.* Qui plura cupis, consule Lilium Gyraldum Ferrariensem de diis gentilibus Syntagm. 7. Æl. Lampr. in Commodo. *Sacra Mithrica homicidio vero polluit, cum illic aliquid ad speciem timoris vel dici vel fingi soleat.* Q. Curtius de Gest. Alex. l. 4. *Mithram sacrumque & æternum invocans ignem.* Sic enim optime legitur ex fide MSS. codicum, observante Joanne Bernartio: alii male, *Solem & Martem.* Principium denominationis forte defluxit à *Mithre* quodam qui *Heliopoli* vel in *Solis urbe* regnavit. C. Plin. lib. nat. hist. 36. c. 8. cujus tantus deinceps cultus, ut per eum Persarum reges jurarent. Æl. var. hist. l. 1. c. 33. Artaxerxes obtestatur νὴ τὸν Μίθραν. *per Mithram.* Justus Vultejus, *per Solem*, vertit. Locus est insignis Martiani Capellæ de Nupt. Merc. & Philologiæ, varia solis cognomina complectens, quem idcirco apponam:

Hunc Phœbum perhibent prodentem occulta futuri,
Vel quia dissolvis nocturna admissa, & Isaum,
Te Serapin Nilus, Memphis veneratur Osirim,
Dissona sacra Mithram, Ditemque feruntque Typhonem,
Atys pulcher item, curvi & puer almus aratri,
Ammon & arentis Libyes, ac Biblius Adon,
Sic vario cunctus te nomine convocat orbis.

Denique & marmor vetus:

PERSIDICIQUE. MITRÆ. ANTISTES. BABILONIE. TEMPLI. & aliud:

DEO. SOLI. INVICTO. MITRÆ. FL. SEPTIMIUS.
ZOSINUS. V. P. SACERDOS. DEI. BRONTONTIS.
ET. ÆCATÆ. HOC. SPELÆUM. CONSTITUIT.

PARALIPOMENA DE LUNA.

Veneficiis, nocturna gesta ei adscripta, expiatio fluxus, & deliquium.

Necquicquam de *Luna*, nisi Romæ fuisse cultam & *Noctilucæ* nomine templum in Palatino monte habuisse. Interpretes Q. Horatii ad od 6. lib. 4. atque aliud in Aventino. P. Victor. in reg. 13. T. Liv. 4. Dec. lib. 10. in princip. P. Ovid. lib. 3. Fastor. in fine:

——— Aventino luna colenda jugo.

Neque minus apud Græcos solemni religione observata, fana ei erigebantur: Et quoties naturali defectu laborabat, toties veneficiis deduci credebant, ideoque & cymbala omnis generis, ne illa veneficarum magicas incantationes audiret, pulsabant. Quanquam scio alios id amoribus, non magicis artibus adscribere. Q. Catull. epigr. 66.

Ut Triviam quondam per Latmia saxa relegans
Dulcis amor gyro detinet aëreo.

At revera ne incantatrices exaudiret magas, cymbala pulsabant. longa est Plutarchi narratio in vita Pauli Æmilii, & in præcept. Connubia lib. ad finem pag. 145. vet. Scholiast. Juvenalis ad sat. 6. v. 441. *Sonitum fieri adsolet quando luna deficit.* Petron. Satyrico pag. 106. *Solent, inquit, hæc fieri, & præcipue in hac civitate, in qua mulieres etiam lunam deducunt.* Luctat. Placid. ad v. 106. l. 1. Thebaidos Statianæ: *Pagani magicis artibus credebant lunam posse mutari.* Idem ad v. 687. l. 6. Thebaid. *Sic sibi insania hominum & stulta persuasio vindicat, quod carminibus lunam cœlo eripiant.* Et deinde, *ad opinionem hominum retulit, quod arbitrentur deficienti lunæ auxiliari, si æra percutiant.*

Atque ita perpetuo poëtæ audiendi. Sext. Propert. libr. 1. eleg. 1.

At vos deductæ quibus est fallacia lunæ,
Et labor in magicis sacra piare focis.

Alb. Tibull. lib. 1. eleg. 8.

Cantus & è curru lunam deducere tentat,
Et faceret, si non æra repulsa forent.

Melius sic, quam in antiqua editione Vicentina:

Cantus & è curru deducere lumina tentat.

M. Martial. lib. 9. epigr. 30.

Quæ nunc Thessalico lunam deducere rhombo,
Quæ sciet hos, illos vendere lena thoros.

Et lib. 12. epigr. 57.

Dicet quot æra verberent manus urbis,
Cum secta Colcho luna vapulat rhombo.

In M. S. Pulmanni aliter, & forte rectius concipiebatur:

Cum secta Colcho luna vapulat bombo.

Pet. Apollon. Collatius de Excidio Hierosolymitano l. 1.

Candida nec magicas artes, inimicaque verba
Passa, nec à radiis, terræ molimine, fratris
Intercepta sui, bissenas Delia noctes
Horruit, & fusca texit caligine vultum.

Et eodem libro post:

——— Quantum pavidæ succurrere lunæ
Certantes populi tinnitibus æris acuti
Ingeminant, surdasque deæ nituntur ad aures,
Thessalicum ne carmen eat, detractaque cœlo
Suppositas lato terras simul obruat orbe.

M. Manil. Astron. l. 1. in principio:

Sed prius Eoæ quærunt tua lumina gentes,
Seraque in extremis quatiuntur gentibus æra.

Claudian. lib. 1. in Ruff. de bello Getico:

——— Quo Thessala cantu eripiat lunare jubar. Unde

Unde constet Thessalas veneficas ab antiquitate celebrari, ut est apud eundem:

Nec credunt vetito fraudatam sole sororem
Telluris subeunte globo, sed castra sequutas
Barbara, Thessalidas propriis lunare venenis
Incastare jubar.

L. Sen. in Medea act. 4. sc. 2.

Inque auxilium Dictynna tuum
Pretiosa sonent æra Corinthi.

Idem in Hippolyto act. 2. in Choro:

At nos solliciti lumine turbido,
Tractam Thessalicis carminibus rati
Tinnitus dedimus.

P. Ovid. lib. 7. Metamorphos. fab. 2.

Te quoque luna traho, quamvis Temesæa labores
Æra tuos minuant.

Et lib. 12. fab. 4.

Mater erat Mycale, quam deduxisse canendo
Sæpe reluctantis constabat cornua lunæ.

D. Juvenal. sat. 6. v. 441.

Una laboranti poterit succurrere lunæ.

Papin. lib. 6. Thebaid. v. 686.

Sic cadit attonitis quoties avellitur astris
Solis opaca soror, procul auxiliantia gentes
Æra crepant, frustraque timent; at Thessala victrix
Ridet anhelantes audito carmine bigas.

Idem corrigendus lib. 1. Thebaid.

——— *Qualis per nubila Phœbus*
Atracia rubet arte color.

Legendum omnino ex fide MS. codicis.

Atracia rubet arte labor.

Nam per artem *Atraciam* Thessalica incantamenta intelligit. Notissimum quippe infamem maxime fuisse veneficiis Thessaliam, vel ex L. Apulejo libr. 1. Milesiar. Itaque defectum lunæ per *colorem* rubescentem explicare non potest commode, quum deliquium illud non *ruborem*, sed verius *pallorem* inducat. Optime ergo per laborem expressit Virgil. lib. 2. Georg.

Defectus solis varios, lunæque labores.

Quod ex Stesichori & Pindari sententia diligentissime, ut omnia alia, traditum est à C. Plinio libr. 2. nat. hist. c. 9. 12. Sidon. Apollinar. Carm. 15. v. 80.

Defectum ut Phœbi, necnon lunæque laborem.

Denique C. Petron. in Satyrico pag. 108.

Quid leviora loquar? lunæ descendit imago
Carminibus deducta meis.

Hæc variis impositis nominibus, secundum naturæ suæ conditionem; modo *cornuta*, modo *plena*, modo *minuens* appellabatur: & quod cornuta vocaretur, omnes poëtæ passim. Ovidius ep. 2. Phyll. Demop.

Cornua cum luna pleno semel orbe coissent.

Valer. Flacc. lib. 4.

——— *Plenæ referentem cornua Phœbes.*

M. Lucan. lib. 5. v. 595.

——— *Seu Phœbum videat, seu cornua lunæ.*

Sedul. Scotus lib. 1.

Qui solem radiis, ac lunam cornibus imples.

Plenam autem *lunam* pulchritudinis typum esse volebant, & quemadmodum illa nubibus interjectis nonnihil tegi obumbrarique solet, ita nimbis seu limbis formosarum frontes vinctas legimus. Petron. Satyr. pag. 97. *Delectata illa risit tam blandum, ut videretur mihi plenum os extra nubem luna proferre.* Arnobius libr. 2. contra gentes; *Laminas pertunderent aurium, imminuerent frontes nimbis, fuligine oculos obumbrarent.* In vulgatis editionibus habetur, *frontes imminuerent limbis*, sed ita Joannes Meursius legit parte 1. Criticar. exercitationum. Et est par locus apud Servium ad illud libr. 2. Æneid.

Jam summas arces Tritonia, respice, Pallas
Insedit, limbo effulgens, & Gorgone sæva.

Legi potest, *nimbo effulgens*. Licet antiqua lectio non sit rejicienda. *Limbus* enim *tenia* est, seu vinculum fronti tegendæ. Claudian. de consulatu Manlii Theodori:

Continuo frontem limbo velata pudicam.

Scio & vestis extremam oram *limbum* vocari, seu virilis, seu muliebris. de virili Stat. lib. 6. Thebaid. 540.

- - - *Mæonio circumflua limbo*
Pro meritis Admete chlamys.

De muliebri, idem de Achille fœminæ vestem induente lib. 1. Achilleid.

Et picturato cohibet vestigia limbo.

Unde & *limbolarii* artifices, qui limbos conficiebant, ut jam observatum ex Aulularia Plautina. Trebell. Pollio in Zenobia: *Galeata ad concionem processit cum limbo purpureo.* Et de qualibet veste Ovid. lib. 6. Metamorph. fab. 3.

Ultima pars telæ tenui circumdata limbo.

Sed redeo in orbitam, *limbata* ergo *frons*, id est, pulchra, limbo obducta, nimbata, quæ lunam imitatur se exerentem extra nubem. Plaut. in Pœnulo.

Quam magis aspecto, tam magis est nimbata.

Q. Horat. lib. 1. sat. 8.

Nec prohibere modo, simulac vaga luna decorum
Protulit os.

Claudian. de Serena & Maria filia jam despondenda Honorio principi in Epithalamio ejus:

Hæc modo crescenti, plenæ par altera lunæ.

Corrip. African. lib. 2. num. 3.

It sacrum comitata latus pulcherrima proles,
Luce sua plenam quæ possit vincere lunam.

Minuens luna, id est, decrescens, nota est fabula, quam prodidit Plutarchus in Symposio sapientum, lunam à matre petiisse *tunicam sibi congruentem*, sive χιτώνιον σύμμετρον, & illam respondisse, καὶ πῶς σύμμετρον ὑφήνω, νῦν μὲν γὰρ ὁρῶ σε πανσέληνον, αὖθις δὲ μηνοειδῆ, ποτὲ δὲ ἀμφίκυρτον. *Quomodo congruum possim, cum te jam plenam, mox in cornua attenuatam, rursus dimidio orbe videam?* Fulgent. l. 1. Mythol. de Sole; *Quia occidendo & renascendo semper est junior, sicut quod nunquam in sua virtute deficiat, ut luna quæ crescit & minuitur.* Sedul. lib. 1. sacri operis de Idolorum cultoribus:

Sed lunæ quoque vota ferunt, quam crescere cernunt
Et minui, stellisque litant.

Corrip. in præfatione sua:

Ardua suspiciens minuentis cornua lunæ.

Sic enim correxi ex Virgilio & Ovidio, quum antea legeretur, *suscipiens*, hic lib. 9. Æneid.

Suspiciens altam lunam.

Ille lib. 1. Trist. eleg. 3.

Hanc ego suspiciens, & ab hac Capitolia cernens.

Certe in concipiendis votis oculos manusque in cœlum tendere ac erigere solebant, tanquam deos voti testes facturi, ac præsertim solem & lunam. notavit Alexander Brassicanus in lib. 2. Salviani de Jud. & provid. ex Aristotele lib. de Mundo. Claudian. l. 2. in Ruffin.

- - - *Tandem indignatus ad astra*
Extollit palmas.

Et proprie *luna decrescens*, dicebatur *minui*. Corrip. African. lib. 2. num. 2.

- - - *Cornua lunæ*
Paulatim minui, paulatim crescere jussit.

Hoc illud est, quod *damnum* vocant. Scholiast. Theocriti. Janus Mellerus in spicilegio. A. Gell. lib. 20. cap. 7. *Eam ob caussam esse dicunt sacerdotes Ægyptii, cur Pelusiotæ cæpe non edant, quia solum olerum omnium contra lunæ acta (lege aucta) atque damna, vices minuendi atque augendi habet contrarias.* Jul. Firmic. Matern. Junior, caussarum olim patronus (ut est in præfatione ad lib. 4.) præfat. ad l. 1. Mathes. *Quid luna velox motus, assiduaque luminis vel augmenta, vel damna.* M. Manil. lib. 2. Astron.

Et cum damna tuas imitantur Delia vires.

Sidon. Apollinar. Carm. 15. v. 41.

Quid noctis lucisque vices, quid menstrua lunæ
Incrementa parent, totidem cur damna sequantur?

Cl.

Cl. Claudian. de 6. Honor. consul.

——— *Nudataque littora fluctu*
Deserit, Oceani lunaribus æmula damnis.

Damna hæc sive decrementa regere cursus maris fluentis, vel refluentis creditum. C. Jul. Solin. Polyhist. c. 26. *At ii qui siderum sequuntur disciplinam, contendunt meatus istos commoveri lunæ cursibus, adeo ut sic vicissitudines inter maciem aquarum & plenitudinem respiciant ad auctus ejus vel defectiones.* Phavorinus Philosophus apud A. Gellium l. 14. c. 1. *Æstus Oceani cum lunæ curriculo congruit.* Philosophantium citare placita nihil jam opus, poëtæ passim. Lucan. l. 10. Pharsaliæ v. 216.

- - - *Ut Oceanus lunaribus incrementis*
Jussus adest.

Sil. Italic. l. 3. Punicor.

Cymotheos ea regna vaga pelagique labores
Luna movet, luna immissis per cærula bigis
Fertque refertque fretum, sequiturque reciproca Thetis.

Joan. Jovian. Pontan. l. 1. Uranies:

Quod varii maris accessus, variique recessus
Ostendunt.

Sidon. Apollinar. carm. 22. v. 107.

At cum summotus lunaribus incrementis
Ipse Garumna suos in terga recolligit æstus.

Claudian. paneg. de consul. Theodori:

- - - *Tumidos qua luna recursus*
Nutriat Oceani.

Erat & *luna bellorum præses*, quod inanimadversum hactenus fuit, adeo ut victores arma captivorum hostium ei cremarent. T. Liv. 5. Decad. l. 5. *Cætera omnis generis arma cumulata in ingentem acervum, precatus Martem, Minervam, Lunamque matrem & cæteros deos, quibus spolia hostium dicare jus fasque est, ipse imperator face subdita succendit, deinde circumstantes tribuni militum pro se quisque ignes conjecerunt.* Sic enim legendum est, non ut Adriano Turnebo l. Adversar. 16. cap. 20. visum est legere, *Luamque matrem*, quam ille à *luendo*, hoc est; *expiando*, vult dici. Sed retinenda vulgata lectio, quippe multa noctis & lunæ præsidio aggrediebantur exercituum duces. Titus ille Quintus apud Livium 4. Dec. l. 2. *Nocte itinera fieri jubet, & pernox erat luna.* Quia ut manifestæ victoriæ sol, ita furtivæ erat dux luna. Neque omittendum, quod eodem authore T. Livio proditum 5. Decad. l. 4. *Sulpitius Gallus tribunus militum secundæ legionis, qui prætor superiori anno fuerat, consulis permissu ad concionem militibus vocatis, pronuntiavit nocte proxima, ne quis id pro portento acciperet, ab hora secunda usque ad quartam horam noctis lunam defecturam esse, id quia naturali ordine statis temporibus fiat, & sciri ante, & prædici posse: itaque quemadmodum solis lunæque certi & ortus & occasus sint, nunc pleno orbe, nunc senescente & exiguo cornu fulgere lunam, non mirarentur: ita ne obscuram quidem, quum condatur umbra terræ, trahere id in prodigium non debere. nocte quam pridie nonas Septembres insequuta est dies, edita luna cum defecisset, Rom. militibus Galli prope sapientia divina videri Macedonas, ut triste prodigium, occasum regni, perniciemque regni portendens monuit: nec aliter vates, clamor, ululatusque in castris Macedonum fuit, donec luna in suam lucem emersit.* Neque unquam sine castrorum tumultu lunæ deliquium contigisse est animadversum. Celebre exemplum apud C. Tacitum lib. 1. Annal. *Noctem minacem & in scelus erupturam fors lenivit, nam luna clariore pœne cœlo visa languescere, id miles rationis ignarus, omen præsentium accepit, ac suis laboribus defectionem sideris adsimilans, prospereque cessura qua peragerent, si fulgor & claritudo deæ redderetur: igitur tubarum sono, æris cornuumque concentu strepere, ut splendidior, obscuriorve, lætari, mœrere. At postquam obortæ nubes officere visui, conditamque creditum tenebris, ut sunt mobiles ad superstitionem perculsæ semel mentes, sibi æternum laborem portendi, sua facinora lamentantur deos aversari.* Ergo & victoriarum futurarum certa à lunæ aspectu ducebantur præsagia, ut defectus ejus exitium, clarus fulgor prosperos eventus denotaret.

Quare & noctis lunæque præsidio Troja à Græcis capta, ubi non parva difficultas, meo judicio oritur. Nam Servius Maurus ad v. 255. lib. 2. Æneid. *Et sciendum septima luna captam esse Trojam, cujus simulachrum apud Argos est, quod relata victoria constitutum est, ab imagine ejus, quæ tunc erat dividua orbis re....* & P. Maro ipse loco prius laudato:

Jamque Argiva phalanx instructis navibus ibat
A Tenedo, tacitæ per amica silentia lunæ
Littora nota petens.

Vult Virgilius Trojam captam luna silente, hoc est nova luna, aut quum exiguus ejus esset fulgor. id ipsum est quod septimam lunam appellat Servius: at C. Petronius in Satyrico pag. 45. plena luna Trojæ halosin contigisse cecinit his verbis:

Jam plena Phœbe candidum extulerat jubar,
Minora ducens astra radianti face,
Cum inter sepultos Priamidas nocte & mero
Danai relaxant claustra, & effundunt viros,
Tentant in armis se duces.

Denique inter prodigia habitum eam deliquium luminis sui passam. C. Petron. & alii de bellis civilibus Pompejanis:

- - - *Plenos extinxit Cynthia vultus.*

Jul. Obsequens de Prodig. capp. 30. 31. 92.

Cap. IX.

De Mercurio & Minerva.

Mercurium & *Minervam* etiam veteres conjunxerunt: non quidem conjugio, sed communitate studiorum, de quibus hoc capite dicemus.

Mercurius à Latinis quasi *medicurius*, vel *medius currens*, quod sermo medius inter homines fit, cujus ipse Deus ab antiquis credebatur. *Arnob. Festus* ait *Mercurium* à mercibus dictum esse: hunc enim negotiorum omnium Deum veteres existimarunt; *Fulgentius*, *Mercurium* dici, quasi *Mercium curam.* Cicero lib. 3. de Natura Deorum, quinque *Mercurios* numerat. *Unum* qui cœlo patre, & Die matre natus sit, cujus obscœnis excitata natura traditur, quod aspectu Proserpinæ commotus sit. *Alterum* Valentis & Phoronidis filium, eum qui sub terris habitet, & *Trophonius* appelletur. *Tertium* Jove tertio natum, & Maja: ex quo & Penelopa Pana natum ferunt. *Quartum* Nilo patre: quem Ægyptii nefas habeant nominare. *Quintum* quem colunt Pheneatæ, qui Argum dicatur interemisse, ob eamque causam Ægypto præfuisse, atque Ægyptiis leges & litteras tradidisse: quem Ægyptii *Thetin* appellent. *Lactantius* Grammaticus tantum quatuor numerat. Inter hos celebratissimus fuit ille, qui *Jovis* & *Majæ* filius, de quo extat lepidissimus Dialogus *Luciani*, quomodo à prima pueritia, imo infans adhuc in cunis jacens furacissimus fuerit. Multa munia *Mercurio* tribuerunt, crediderunt eum Deum sermonis, unde & internuncius Deorum est existimatus. *Mercatorum* etiam *Deus* fuit, ut puta, qui pondera, & mensuras, & quæstum ex mercatura facere, Diodoro teste, instituerit. *Literas*, *Musicam*, *Palæstram* & *Geometriam* invenisse dici-

dicitur, de quo eleganter *Galenus* Pergamenus in Suasoria (si libellus est legitimus) *Mercurium*, inquit, ut orationis parentem & artium omnium auctorem, in aliam effigiem, quam Fortunæ effinxerunt, tum pictores, tum plastæ. Effingunt enim juvenem formosum, non tamen fucatum, aut comptum. sed nativa quadam virtutis specie, vultu hilari, acribus oculis, in basi quadrata, quæ stabilitatis & firmitatis figura est. Assignavêre ei in capite & in pedibus *alas*, significare volentes volucrem per aëra ferri sermonem: item *caduceum*, cui duo dracones sint implicati, eo quod præconis munere fungatur, & pacis auctor habeatur. *Statuas Mercuriales* appellarunt, quæ in viis extructæ iter facientibus. Vide Fig. ejus in fronte lib. 2. in F.

CYLLENIUS dictus MERCURIUS, vel à *Cyllene* monte Arcadiæ, in quo & nutritus & diversatus sit: vel quod somnum animantibus conciliet, ut qui potestatem κυλλίδαν habeat. *Festus* ait ideo *Cyllenium* dictum, quod omnem rem sermo sine manibus conficiat, quibus partibus corporis, qui careant, κύλλες vocari. Hujus duæ ædes, totidem ædiculæ, aræ, & templum Romæ fuerunt, uti ex XIV. regionum descriptione apparet.

MALEVOLI MERCURII signum, ait *Festus*, appellabant ideo, quod, in nullius tabernam spectabat.

CAMILLUS dictus fuit ab Hetruscis, quod esset minister Deorum: *Camillos* enim ministros sacrorum veteres appellabant, ut infra docebimus: Verum de *Mercurio* non addam plura, de quo vel solo integrum volumen confici posset. Ad *Minervam* progrediamur.

DE MINERVA.

DE MINERVA, unde nomen habeat, plurimæ, eæque diversæ veterum scriptorum extant sententiæ, quas hoc loco commemorare volo. *Cicero* ait *Minervam* dictam esse à *minuendo*, vel *minando*, quia prudentiæ Dea sit, & belli. *Festus* etiam, quod *bene moneat*, *Minervam* esse dictam vult. *Arnobius* quasi *Meminervam* appellatam esse dicit, quod à quibusdam eadem memoria esse affirmetur. *Cicero* quinque *Minervas* recenset. *Minerva* prima, inquit, quam Apollinis matrem supra diximus. *Secunda* orta Nilo, quam Ægyptii Saitæ colunt. *Tertia* illa, quam Jove generatam supra diximus. *Quarta* Jove nata, & Coryphe, Oceani filia, quam Arcades *Coryphasiam* nominant & quadrigarum inventricem ferunt. *Quinta* Pallantis, quæ patrem dicitur interemisse, virginitatem suam violare conantem: cui pinnarum talaria affigunt. *Tertia* ex his ex cerebro Jovis prognata dicitur, qua de re extat elegantissimus *Luciani* Dialogus. De *Minerva* in hunc fere modum scribit *Isidorus*: *Minervam* gentiles multis ingeniis prædicant: hanc enim primam lanificii usum monstrasse, hanc etiam telam ordisse, & colorasse lanas perhibent: olivæ quoque dicunt inventricem, & fabricæ, & multarum artium repertricem, ideoque illi vulgo *Opifices* supplicant. Sed & hoc poëtice fingitur. Non enim *Minerva* istarum artium princeps est: sed quia sapientia in capite dicitur esse hominis, & *Minerva* de capite Jovis nata fingitur, hoc est, ingenium: ideoque sensus sapientis, qui invenit omnia in capite est. Ideo & Dea artium *Minerva* dicitur, quia nihil excellentius est ingenio quo reguntur universa. Effingebatur *Minerva* vultu virili & truculento, galeam in capite gerens, armis insignibus, oculis torvis & glaucis, cum hasta prælonga & crystallino clypeo, caput Gorgonis inscriptum habente, quomodo ex capite Jovis prosiliisse fingitur. Ut videre est litera G. in fronte lib. 2.

PALLAS eadem dicta est, vel à *Pallante* Gigante occiso, ut scribit *Servius*, vel quod in *Pallante palude* orta esset, ut *Festus*, vel ἀπὸ τοῦ πάλλειν τὸ δόρυ, i. à vibranda & concutienda hasta: vel à *saliendo*, & *saltando* in bello, ut *Plato* ait. Hujus simulachrum *Palladium* dicebatur, de quo in *Vesta* dicam.

MINERVÆ templa & ædes plures Romæ fuerunt: in reg. I. ædes ejus fuit: in II. reg. ædicula *Minervæ Captæ*, cujus appellationis causas aliquot recitat *Ovid.* vel quod ingeniosa Dea sit, cum *capitale ingenium* solers dicamus; vel quod feratur prosiliisse ex capite Jovis; vel quod domitis Faliscis captiva Romam fuerit deducta; vel quod capite puniatur, si quis ex ejus templo furto quicquam subtrahat. Addit *Paulus Marsus* aliam, *Minervam* captam fortasse dici posse, quod captus locus ex *Festi* sententia ad sacrificandum legitime constitutus videretur.

Templi MINERVÆ MEDICÆ *P. Victor* meminit, quod fuit in regione V.

Templum MINERVÆ FLAVIANÆ in VI. regione collocatur.

Fuit & à *Pompejo Magno* delubrum *Minervæ* consecratum, confecto bello annorum 30. de quo *Plinius* l. 7. cap. 26. quod fuit magnifice ornatum, in quo etiam fuit breviarium rerum in Oriente gestarum à Pompejo Magno.

MINERVÆ, sive PALLADIS AVENTINÆ templum in *Aventino* monte antiquissimum fuit, *Livii Andronici* Poëtæ donariis celebre, quibus ipse ab aliis Poëtis & ab Historicis, quibus fabulas scripserat, honoratus, eadem ad *Minervam* ingeniorum præsidem, grata pietate detulerat. De hoc templo *Ovid.* l. 6. Fast. De delubro *Minervæ* in Capitolio antea diximus. *Minervam* custodem *Cicero* domi suæ privatim coluit, quam postea abiturus in exilium, in Capitolium detulit, & consecravit. *Dion.* lib. 38.

CHAL-

CHALCIDICÆ MINERVÆ templum in nona Urbis regione *C. Octavius Augustus* dedicavit. *Dion.* lib. 38.

Signum MINERVÆ CATULIANÆ à Q. Lutatio Catulo dedicatum est: unde & nomen habet. *Plinius.*

MINERVIUM MINERVÆ templum dicebatur. Tantum de *Minerva.*

MERCURIO & MINERVÆ, quos artium bonarum inventores & præsides fuisse diximus, *Musas* adjungamus, quamvis ad Apollinis historiam referri potuissent & debuissent etiam.

AD CAP. IX. PARALIPOMENA.

De Mercurio, & ejus zona, & statuis in triviis, cognominibus.

Vetus glossographus, sive is Cornutus, seu quilibet alius in Aulum Persium commentator ad Satyr. 5. v. 112. *Ipsum deum lucri dicunt, unde & cum sacello pingitur, & à negotiatoribus plurimum colitur.* Fest. Pomp. lib. 11. *Mercurius à mercibus est dictus, hunc etenim negotiorum omnium existimabant esse deum.* Adde *& capite canino effingi solitum, quod canis sagacissimum sit animalium.* Isidor. lib. 8. Etymolog. cap. ult. Fulgent. lib. 1. Mytholog. *Mercurium dici voluerunt, quasi mercium curam, pennata talaria, quod negotiantium pedes ubique pergendo quasi pennati sint: virgam serpentibus nexam, quod mercatoribus det aliquando regnum, ut sceptrum, & vulnus, ut serpentium: galero cooperto capite pingitur, quod omne negotium sit semper absconsum.* Vide reliqua. Quæ ille ad mercatores refert, de Natura Mercurii planetæ exponit Lutatius Placidus ad lib. 1. Thebaid. v. 304.

Tanto cultu à mercatoribus observabatur, ut Idus Majas ei dedicarent, quod illis natus haberetur, vel quod tunc ædes illi vota. Posterius extat apud Festum Pompejum l. 11. Majis Idibus mercatorum dies festus erat, quod eo die Mercurii ædes esset dedicata. Prius placuit M. Martiali l. 12. epigr. 68.

Majæ Mercurium creastis Idus.

D. Auson. Idyllio 25.

Et medias Idus Maji Augustique recursu,
Quas sibi Mercurius quasque Diana dicat.

Et quod apud Romanos *Saturnalia*, id apud Cretenses *Mercurialia*. Vigebat enim illa insula plurimum mercatorum frequentia, ut ex Diogene Laertio notavit Joan. Brodæus: Estque epigramma Nicarchi l. 2. Antholog. c. 47. epigr. 35.

Quod autem cum *sacello* aut *sacco* eum depinxerant, interpretor *marsupium è zona pendulum*, recondendæ pecuniæ. Scholiast. Anthol. l. 7. epigr. 12. *σακκίον, ἀργυροθήκην, μαρσύππιον, sacellum, pecuniæ repositorium, marsupium* exponit. Ex Aristophane, Antiphane, Apollodoro *sacculum* reddidit Rudolphus Gualterus apud Jul. Pollucem l. 7. Onomast. c. 33. num. 9. Neque enim in manu bursa illa, ut imperitissimus quidam affirmavit, sed è cingulo propendens, in qua antiqui pecunias suas circumferebant. C. Suet. in Vitellio cap. 16. *Simul dilabentibus cunctis, zona se aureorum plena circundedit, confugitque in cellulam janitoris.* L. Apul. l. Milesiar. 7. *Fugientis comes, & infortunii socia, tonso capillo, in masculinam faciem reformato habitu, pretiosissimis monilium & auro monetali zonis refertis incincta.* A. Gell. l. 15. c. 12. *Cum Roma profectus sum, zonas, quas plenas argenti extuli, eas ex provincia inanes retuli.* Unde liquet, non tantum mercatores hujusmodi zonis usos, sed & magistratus. Nam Gellius verba C. Gracchi posuit, qui Sardiniam administraverat. Ulpian. IC. *l. 6. ff. de bon. damnator. Nec si zonam circa se habuerit, protinus aliquis sibi vindicare debebit, sed vestem qua is fuerit indutus, aut nummulos in ventrali.* Sic enim lego ex Andrea Alciato l. 1. Parerg. cap. 40. nisi si cui placet, *laterali*, ut legitur *in l. pen. ff. de legat. 3.* Certe corruptissime antea conceptum, in *vetralem*, quod nullum admittit sensum. Plaut. in Mercatore, sc. Divum. *Zonam sustuli.* D. Juvenalis Satyr. 14. v. 295.

Nocte cadit fractis trabibus, fluctuque premetur
Obrutus, & zonam, læva morsuque tenebit.

Vet. Scholiast. *zonam, quæ fert solidos.* Non minus Græcam quam Romanam fuisse consuetudinem, discere est facile ex carmine Simonidæ in Anthol. l. 7. epigr. 12.

Ἔμπορε καὶ φορτηγὲ τὸ σὸν βαλλάντιον οἶδεν
Καὶ πόθεν αἱ ζῶναι, καὶ πόθεν οἱ πίνακες.

Mercator & nauta, tua crumena novit, & unde hæ zonæ, & unde hæ tabellæ? Aristophanes in Thesmophoriazusis apud Julium Pollucem lib. 10. cap. 32. Onomast.

Σακκίον, ἐν ᾧπερ τ' ἀργύριον ταμιεύεται.
Sacculum in quo argentum reponit.

Ego vel *saccion*, vel *sacculum*, vel *marsupium*, vel *sacellum* ad zonam refero; occurrit quod Chrysippus scripsit: *Megaris quendam auro zonam refertam efferentem, apud cauponem divertisse vesperi, ab eoque oculis in aurum conjectis, occisum, quem, cadavere in currum, quo fimum veheret, conjecto, efferre voluerit.* Ælianus referente Suida in voce τιμωρητὸς. At sciendum non circa lumbos, ut nunc fit, has zonas gestari solitas, sed è collo pendulas, quod licet sciam aliis præoccupatum, docebo tamen ex M. Plauto in Truculento sc. ult.

Pecua ad hanc collo in crumena obligata defero.

Et in eadem fabula:

——— *Homo crumenam sibi de collo detrahit,*
Minas viginti mihi dat, accipio lubens.

Idem in Epidico, sc. *Fecisti*:

Ipse in meo collo tuus pater crumenam collocavit.

Et in Asinar. sc. *Cur me.*

Hic istam colloca crumenam in collo plane.

Communis Deus vocatus Mercurius, & cum quis in itinere quippiam invenisset, solebat præfari, *Communi Mercurio, qui rei inventæ conscius est, ut qui in viis versetur*, ut ait Jodocus Velareus interpres Phornuti lib. de nat. deor. Nam cum deorum alii *αἰθέριοι, aërii*, alii *οὐράνιοι, cœlestes*, alii *θαλάσσιοι, marini*, alii denique *χθόνιοι, terrei.* Solus Mercurius utramque veluti naturam cœlestium, terrestrium, & aëriorum, habere judicatus est. Q. Horat. lib. 1. od. 10.

Tu pias lætis animas reponis
Sedibus, virgaque levem coërces
Aurea turbam, superis deorum
Gratus & imis.

Et cultissime Claudian. lib. 1. de Raptu:

Atlantis Tegeæ nepos, commune profundis
Et superis numen, qui fas per limen utrumque
Solus habes, geminoque facis commercia mundo.

Leonidas tamen vetus poëta eum inter terrestres collocat deos. Anthol. lib. 3. cap. 6. epigr. 55.

Ἀλλὰ πρὸς ἐγγαίων Ἀϊδωνέος, Ἑρμεία τε
Καὶ νυκτὸς, ταύτης ἐκτὸς ἴτ' ἀτραπιτοῦ.

Sed per Plutonem & Mercurium terrestres,
Et noctem, hanc extraite semitam.

Cultus præcipua veneratione à Germanis antiquis. C. Tacit. l. 13. Annal. *Victores Hermunduri diversam aciem Marti ac Mercurio sacravere.* Idem in lib. de Morib. Germanor. *Deorum maxime Mercurium colunt, cui certis diebus, humanis quoque hostiis litare fas habent.* Annius Viterbiensis in lib. 5. Berosi Babylonii, si modo ejus est libellus qui circumfertur, indignus quidem, meo judicio, tanto authore. *Porro Tentanes Germanis Mercurius exstitit, cui cognomentum sacrificus ritus indidit: reddebat enim pallentes eos, qui sibi gratis immolabantur.* Quæ ego non assequor, nisi subsit aliqua idiomatis à me non intellecti proprietas, aut argutia. Quid enim commune habent Falleus & Tentanes? Certe hactenus viri docti Teutatem vocarunt, inducti testimonio M. Lucani lib. 1. v. 443.

Et

Et quibus immitis placatur sanguine diro
Teutates, horrensque feris altaribus Hesus.

Quæ licet de Gallis dicta ab eo sint, ad Germanos trahit Andreas Althamerus in Comment. ad Taciti libellum *de Morib. Germanor.* Hulderichus Huttenus in Panegyrico Alberti Moguntinensis Archiepisc.

Cernis & Alcidem, junctoque Tuiscona Manno
Et Maja genitum?

Ad Græcos & Romanos redeo, qui in compitis civitatum statuas ei erigebant. Herodot. l. 2. pag. 123. τοῦ δ' Ἑρμέω τὰ ἀγάλματα ὀρθὰ ἔχειν τὰ αἰδοῖα ποιεῦντες. *Ut Mercurii statuam facerent porrecto cum veretro.* Xenoph. lib. de Magist. equit. ἀρξάμενοι ἀπὸ τῶν Ἑρμῶν, κύκλῳ περὶ τὴν ἀγορὰν, καὶ τὰ ἱερὰ, περιελαύνοιεν τιμῶντες τοὺς θεούς. *Incipientes à Mercurialibus statuis, undique in honorem deorum cum ipso foro, ac fanis, circumequitent.* Qualis ea fuerit statua ex Herodoto supra citato percipi potest, & ex Plutarcho in præceptis Reip. gerendæ in fine: διὸ καὶ τῶν Ἑρμῶν τοὺς πρεσβυτέρους, ἄχειρας καὶ ἄποδας, ἐντεταμένους τοῖς μορίοις δημιουργοῦσιν. *Eam ob causam etiam Mercurios seniores sine manibus & pedibus, rigente fascino fingunt.* Servius Honorat. ad l. 8. Æneid. v. 137. *Mercurium cum in monte dormientem invenissent, manus ei amputaverunt, unde & ipse Cyllenius, & mons dicuntur, namque Græce κυλλὸς, aliqua mutilatos parte corporis dicunt; unde etiam Hermos vocamus quosdam stimulos in modum signorum sine manibus.* Vide quæ apud eundem notatu dignissima deinde scribuntur. Aurel. Macrob. l. 1. Saturnal. cap. 19. quum alii fabulosam attulissent rationem, veram, ex natura Solis desumptam, adducit, quem eundem cum Sole esse contendit, ait ergo: *Pleraque etiam simulachra Mercurii statu quadrato figurantur; solo capite insignita, virilibus erectis, quæ figura significat Solem mundi esse caput, & rerum satorem, omnemque vim ejus non in quodam diversorum ministerio membrorum, sed in sola mente consistere, cujus sedes in capite est. quatuor latera eadem ratione finguntur, quia & tetrachordum Mercurio attributum creditur, quippe significat hic numerus vel totidem plagas mundi, vel quatuor vices temporum, quibus annus includitur, vel quod duobus æquinoctiis, duobusque solstitiis zodiaci ratio distincta est.* Heliodor. Emesenus Phœnix hist. Æthiop. lib. 5. pag. 211. ναοῖς ἢ ἀγάλμασιν ἐπισήμοις, Ἑρμαῖς τε καὶ λίθοις ἐπὶ τριόδων. *Templis aut statuis insignibus, Hermisque aut lapidibus in triviis.*

Vocatæ hæ statuæ *Hermæ*, ut patet ex citatis scriptoribus, quod quem Latini *Mercurium*, sermonis & nuntiorum deum, quasi *Medicurrium*, vocarint, Græci ab interpretamento seu expositione Ἑρμῆν dixerunt. Et vere Athenienses illum ritum Hermas quadrangulari figura facere, aliis Græciæ populis communicarunt. Pausan. Messeniacis. Et apud eosdem Athenienses receptum, ut pro Hermis illis seu Mercurii statuis facies Alcibiadis collocaretur. Arnob. l. 6. cont. gent. *Quis est enim qui ignoret Athenienses illos Hermas Alcibiadis ad corporis similitudinem fabricatos?* Mulier illa adolescentulum amans ab puella de ejus pulchritudine sciscitatur, cui ancilla respondet apud Aristænetum l. 1. epist. 11. τοιούτους ἔδει πλάττεσθαι τοὺς ἑρμᾶς μᾶλλον, ἢ κατὰ Ἀλκιβιάδου μορφήν. *Ad hanc faciem debuere fingi Hermæ, non ad Alcibiadis vultum.* Andreas Alciatus emblem. 98.

Ut sphæra Fortuna, cubo sic insidet Hermes,
Artibus hic variis, casibus illa præest.
Adversus vim Fortunæ est ars facta, sed artis
Cum Fortuna mala est, sæpe requirit opem.

D. Juvenal. sat. 8.

Nil nisi Cecropides, truncoque simillimus Hermæ,
Nullo quippe alio vincis discrimine, quam quod
Illi marmoreum caput est, tua vivit imago.

Romani in triviis Hermas illos habebant erectos, Athenienses pro foribus domuum suarum. Ælian. var. histor. lib. 2. cap. 41. καὶ τὸν στέφανον λαβὼν, ὅτε ἐπανήει μετὰ τὸ δεῖπνον τῷ Ἑρμῇ, τῷ πρὸ τῶν θυρῶν ἑστῶτι ἐπέθηκεν αὐτὸν, κατὰ τὸ ἔθος. *Et coronam sumens cum reverteretur à cœna, Mercurio imposuit, qui stabat ante fores secundum consuetudinem.* Æmil. Prob. in Alcibiade: *Accidit ut una nocte omnes Hermæ, qui in oppido erant Athenis, dejicerentur, præter unum, qui ante januam Andocidis erat, Andocidisque Hermes vocatus est.* Videndi Suidas & Thucydidis scholiastes apud Dionysium Lambinum. Et Suidas quidem in dictionibus γλωχίνας, & ἑρμαῖ. Menecles sive Callistrates in opere de Atheniensibus, sic scribit: *A varia porticu,* (sive præcile) *usque ad regiam, sunt statuæ quæ Hermæ dicuntur, unde locus id nomen accepit, quod multæ ibi & à privatis, & à magistratibus dedicatæ essent, quarum quidam Hipparchei Hermæ dicebantur, ab Hipparcho Pisistrati filio; fuerunt item Hermæ saxei & in adium vestibulis, & in fanis.* Idem in ἑρμαῖον. *Primitiæ ad statuas Mercuriales in viis collocabantur, quas viatores ederent, itemque acervi lapidum Mercurio sacri in viis obscuris.* Fest. Pompejus l. 3. de hujusmodi statua, ut puto, intellexit. Cyllenius Mercurius dictus est, quod omnem rem sermone sine manibus conficiat, quibus partibus corporis qui carent κυλλοὶ vocantur. Ideoque quadratum eum fingunt. Leonidas Tarentinus l. 1. Anthol. c. 3. epigr. ult.

Καὶ σὺ τετράγλωχιν μηλοσσόε, Μαιάδος, Ἑρμᾶ.
Et tu quadrate ovium custos, Majugena, Mercuri.

Materia harum statuarum, vel *lignum*, vel *marmor*, ut ex Juvenale supra, vel *lapis*, ut ex Heliodoro: addendus vetus scholiastes ejusdem Juvenalis ad v. 50. Satyr. 8. *Hermæ, effigies æneæ aut marmoreæ, sine manibus, quales videmus in circo, Hermas Athenienses ante januas pro religione positos habuere.* Et Plutarch. in Cimone Ἑρμᾶς λιθίνους, *Mercurios lapideos*, appellat. Ex quo disces & bases elogiis clarorum virorum inscriptas; ibi enim duo epigr. iisdem Hermis inscripta leguntur.

Huic deo & Minervæ erigebatur ara communis, immo & utrumque numen in eadem statua, quæ ob id *Hermathena* dicta est, ac si dicas *Mercurio Minervam*: hanc in Academia suæ villæ Tusculanæ posuit Cicero, ut quum illa omnibus omnino gymnasiis præesset, hic eloquentiæ parens ac moderator doctrinæ esset, qui primus literas mortales docuisset. Notat Turnebus l. 8. c. 14. Adversar. Bellis præerat. vide in reg. 9. sup. Ovid. l. 5. Fastor.

Ensibus exertis bellica læta dea est.

Stat. Papin. l. 4. syl. 5.

Regina bellorum virago.

Erat & lanificiis præposita. adi ad regionem 5. superius. Ovidium l. 6. Metamorphoseon fabul. 1. Adde locum insignem Claudiani è libro 1. in Eutropium:

Tu potes alterius studiis hærere Minervæ,
Tu telas, non tela pati, tu stamina nosse
Et solers, operum segnes urgere puellas,
Et niveam dominæ pensis involvere lanam.

Ovid. l. 1. de Arte Amandi.

Quid facis Æacide? non sunt tua munera lanæ,
Tu titulos alia Palladis arte pete.

Ubi *tela* instrumenta sunt textorum, notat Josephus Scaliger ad Albium Tibullum l. 2. eleg. 1.

Atque aliqua assidue textrix operata Minervam
Cantat, & applosa tela sonant latere.

Valer. Flacc. Argonaut. l. 3.

Dat pictas auro, atque ardentes murice vestes,
Quas rapuit telis formosa, vocantibus Austris
Hypsipile.

Hæc quidem in plurali, at in singulari alia telæ significatio, nempe lanificium ipsum. M. Manil. l. 4.

Nunc tenuare leni filo, nunc ducere telas.

Cælius Symposius ænigmate 17. Aranea:

Pallas me docuit extendi nosse laborem,
Nec pepli radios poscunt, nec licia telæ,
Nulla mihi manus est, pedibus tamen omnia fiunt.

P. Ovid. l. 4. Metamorph. fab. 1.

Telasque & calathos, infectaque pensa reponunt.

Melius codex MS. Maffejanus:

Telasque calathosque.

Cap. X.

De Marte & Venere.

Conjunxerunt etiam hos Deos, non quidem quod conjuges essent, sed quod amasii.

Mars dictus, ut *Varro* scribit, ab eo, quod maribus in bello præest: aut quod à Sabinis acceptus fuerit, ibi *Mavors* dictus. *Mavors* vero, ut ait *Cicero*, quod magna vertat: vel, ut *Servius* notat, figurate dicitur, ut *induperator*, pro imperator, ita *Mavors* pro eo qui est *Mars*. De patria ejus varia à scriptoribus traduntur, quæ ab *Arnobio* lib. 4. contra Gentes recitantur. Volunt aliqui ipsum solius *Junonis* filium esse, quæ eum, cum per vireta vagaretur, ex contactu & olfactu florum conceperit. Alii ex Jove & Enyo natum tradiderunt. *Jupiter* apud Homerum dicit, *Martem* ex se & Junone procreatum esse. Hunc Romani summo cultu venerati sunt, quod existimarent parentem ipsum fuisse Romuli: unde etiam in nummis quibusdam expressus videtur *Mars* accedens ad *Rheam Sylviam* Romuli matrem concubiturus cum ea, quorum unum hîc adjecimus. Effingebant eum ardentem, nunc in curru, nunc in equo armatum cum hasta & flagello, interdum gallum ei appingebant ob militum vigilantiam. De cognominibus & templis ejus hæc traduntur. Vide in fronte lib. 2. in nota H.

Dictus fuit Gradivus à *gradiendo*, vel progrediendo. *Festus* sic scribit: *Gradivus Mars* appellatus est à *gradiendo* in bella ultro citroque: sive à vibratione hastæ, quod Græci dicunt κραδαίνειν: vel, ut alii dicunt, quia gramine sit ortus, quod interpretatur, quia corona graminea in re militari maximæ est honorationis. Hujus templum elegans & magnum extra Urbem, prope portam, in via Appia fuit, quod etiam templum *Martis extramuranei* à *P. Victore* appellatur. Hoc templum à *L. Corn. Sulla Felice* restitutum ampliatumque, ac supra c. columnas positum ferunt. Juxta hoc templum extra portam Capenam erat manalis lapis, quem cum propter nimiam siccitatem in Urbem deferrent, sequebatur statim pluvia, hinc eum, quod aquas manaret, *manalem lapidem* dixêre. *Festus.*

Mars Quirinus à Sabinis nuncupatus, à *Quiri* hasta, qua hic Deus uti existimabatur. Etiam hujus templum in I. regione collocatur. Fuit prope portam *Capenam*, intra Urbem.

Antiquissimum *Martis* templum in campo *Martio* fuit: unde etiam campus ille nomen habet, de quo alibi.

In circo Flaminio *ædes Martis* fuit, cujus meminit *Corn. Nepos*, citante *Prisciano*: In circo Flaminio, inquit, fuit ædes *Martis*, architectata ab *Hermodoro Salaminio*. In Capitolio etiam *ædes Martis* fuit, à *T. Tatio* vota & extructa, cujus simulachrum Jovi Capitolino cedere noluisse ab aliquibus proditur.

Mars Ultor, ab *ulciscendo* dictus. Huic templum in foro suo maximum & sumptuosissimum cum opere, tum artificio Augustus extruxit, bello Philippico, quod patris sui ulciscendi causâ susceperat. *Suetonius.* Magnificentiam ejus multis versibus celebrat *Ovidius* lib. 5. Fastor. In aditu templi ante fores ab utroque latere *Martis* & *Veneris* statuæ erant, *Ovidio* lib. 2. Trist. teste. Ad idem templum Apellis tabulam posuit *Augustus*, in qua Alexander triumphans. Belli imaginem vinctis ad tergum manibus, quasi captivam ducit. Nunc in eo templo picta cohors Romana, cujus vexillifer pro signo labrum habet. Idem *Augustus* non multo post templum *Marti secundum Ultori*, sive (ut ipse dici voluit) *bis Ultori*, in Capitolio erexit, in quo suspensa signa sunt, à Parthis reddita. *Suetonius* in Augusto, *Dio*. lib. 53. ubi scribit, factum id fuisse ad similitudinem *Jovis Feretrii*. Icones horum templorum in nummis conspiciuntur, sicuti in præcedenti figura demonstratur. Vide in fronte lib. 2. nota I.

Fuit in Vaticano *Martis ædes*, & *Mavortis* ædicula, regione IV. Sed de *Marte* hactenus: cui adjecimus etiam, quia huc pertinent, *Bellonam* & *Victoriam*.

BELLONA.

Bellonam à bello, ante *Duellonam*, à duello dictam *Varro* scribit. Ea bellorum Dea fuit, quæ, ut *Statius* in Theb. canit, *Marti* in bella eunti, currum & equos pararet, quæque, ut *Hyginus* refert, acum invenit: unde etiam vult, eam ab acu, quæ Græce ἡ βελόνη dicitur, *Bellonæ* nomen accepisse. Quidam eam *Martis* uxorem, quidam sororem fuisse scribunt, quidam & sororem & uxorem faciunt. Ædem habuit in IX. Urbis regione, extat versus portam Carmentalem, in circo Flaminio, intra quam dabatur Senatus legatis exterarum nationum, quos in Urbem admittere nolebant: Item Ducibus è bello redeuntibus. Ante ædem columella erat, quæ *bellica* vocabatur, supra quam hastam jaciebant, cum bellum indicebatur, *Ovidio*, *P. Victore*, & *Festo* auctoribus. Condidisse ædem hanc dicitur *App. Claudius Cæcus*, bello Thusco confecto. *Ovidius* lib. 6. Fastor. Sacerdotes hujus Deæ dicuntur ab Acrone *Bellonarii*, qui seipsos cultris feriebant, & proprio sanguine numen placabant, furentesque vaticinabantur. *Tertul.* in Apol. *Lactant.* l. I. Divin. instit. Alia, ait sacra *Virtutis*, quam eandem *Bellonam* vocant, in quibus ipsi Sacerdotes non alieno, sed suo cruore sacrificabant: sectis namque humeris, & utraque manu districtos tenentes gladios currunt,

runt, & efferuntur, & insaniunt. Meminit eorum *Tibullus*, *Juvenalis*, *Lucanus*, *Horatius* & alii. Fingebatur hæc Dea furens flagello pugnam concire, *Lucano* in 7. ita canente:

Sanguineum quatiens veluti Bellona flagellum.

VICTORIA.

VICTORIAM à *vincendo* dictam, nemini obscurum est, quam *Phurnutus* Pallantis filiam, Lycaonis neptem fuisse, cum *Minerva* enutritam, & in numerum Deorum relatam ab ipsa, & *Victoriam* appellatam, docet. A Romanis religiose culta est. Simulachrum ejus fuit, ut in antiquis nummis & marmoribus cernere est, virgo alata, volans, coronam vel palmam proferens. Ædes Romæ habuit tres, ædiculas duas, lucum etiam & aream, ut de reliquis taceam.

Antiquissimum VICTORIÆ templum in Aventino fuit, conditum ab Arcadibus, ut *Halicarnassæus* meminit. Alterum in Palatino fuit, eo loco ubi antea *P. Valerii Poplicolæ* domus fuit: quod *L. Posthumius* Ædilis curulis ex mulctatitia pecunia extruendum curavit; in quo matronæ Romanæ simulachrum *Matris Deum* Pessinunte advectum, antequam propria ædes consecraretur, intulerunt. *Livius* lib. 9.

Ædiculam VICTORIÆ virginis *Mar. Porcius Cato* Consul anno IↃLV. bello Hispaniensi vovit, & biennio post dedicavit. *Livius* lib. 34.

VICTORIÆ simulachrum aureum CCCXX. pondo ab *Hierone* Siciliæ rege gratulationis causa Romam missum, & in Capitolini Jovis templum illatum est. *Livius* lib. 22.

NEMESIS.

Ad Deos militiæ præsides etiam *Nemesis* pertinet, quæ alio nomine *Rhamnusia* & *Adrastia* est appellata. *Nemesis* dicitur ἀπὸ τῆς ἑκάστῳ διανεμέσεως: id est, à *distributione*, quæ unicuique fit. Quænam hæc Dea fuerit, & quomodo à Romanis fuerit culta, tum alii, tum *Ammianus* & *Pomponius Lætus* docent. Ammiani verba sunt: *Nemesis* Dea est, ultrix facinorum impiorum, bonorumque præmiatrix: arbitra rerum, regina causarum, quam Theologi veteres fingentes *Justitiæ* filiam, ex abdita quadam æternitate tradebant, omnia despectare terrena. *Pomponius* autem *Lætus*, Romani, inquit, profecturi ad bellum, *Nemesi* sacrificabant, & munus gladiatorium edebant: quod non sine ratione factum arbitramur. Virgo & Victrix *Nemesis* numen fuit, quo qui ex malefactis delinquebant, puniebantur. Unde Victores *Nemesin* non frustra invocabant. Romani enim semper justa movêre arma. Cæteræ nationes odio & malevolentia, livoreque, quod imperium tantæ Urbis justitia augeretur, tela in populum Romanum capiebant. *Nemesis*, quam plerique existimavêre esse vim Fortunæ, alii filiam justitiæ, alii vim quandam inter cœlestes discurrentem, prima rerum semina, quæ fatorum & sortium vires temperat, atque emendat, rebus humanis trutinam adhibens, equè cœlo terrena despectans, nocentes punit, bonis præmia largitur: & cum sit velocissima, quia diu non permittit impios præesse, atque grassari, alata fingitur à veteribus: & ejus pedibus supponitur rota, cum citissime discurrat. Sed tandem multitudine scelerum indignata, oculos jamdiu à rebus humanis avertit & cum genitrice in remotiore parte cœli, ultra terrarum regiones non reditura, renascentem orbem exspectat. Hactenus ille. Effingitur etiam nonnunquam cum freno & mensura cubiti, quo significatur, nihil sine mensura & freno agi oportere. Culta hæc Dea Romæ fuit in Capitolio, teste *Plin.* lib. 11. & 28. ubi etiam templum habuit, si *P. Victori* credimus.

VENUS.

VENUS, generationis, voluptatisque, & formæ Dea à gentibus credita est: ideoque dicta *Venus*, quod ad omnes res veniat, vel quod per eam omnia proveniant. *Cicero*. *Varro* autem, Poëtæ, inquit, de cœlo semen igneum cecidisse dicunt in mare, ac natam è spumis *Venerem* conjunctione ignis & humoris, quam haberet vim significantes. à qua vi nateis dicta vita, & illud à *Lucilio*:

Vis est vita vides, quæ nos facere omnia cogit.

Veneris antiquum fuisse nomen *Cincius* & *Varro* testes sunt, qui nec Græcum ejus, nec Latinum sub Regibus fuisse, apud *Macrobium* testantur. *Cicero* quatuor *Veneres* commemorat in 3. de Natura Deorum: *Venus*, inquit, prima Cœlo & Die nata, cujus in Elide delubrum vidimus. *Altera* spuma procreata, ex qua & Mercurio *Cupidinem* secundum natum accepimus. *Tertia* Jove nata & Dione, quæ nupsit Vulcano: sed ex ea & Marte natus *Anteros* dicitur. *Quarta* Syria, Syroque concepta, quæ *Astarte* vocatur, quam *Adonidi* nupsisse traditum est. Hactenus *Cicero*, causa cur *Venus* è spuma procreata esse fingitur, Plutarchus in Sympos. lib. 5. cap. 10. scribit putare se Venerem à Poëtis è mari ortam fingi, fabulamque de ipsa editam fuisse, tanquam è salo nata, ut sub hoc involucro salis vim genitalem proponerent. Simulachrum ejus varium fuit. Interdum effinxerunt eam puellam in concha è mari exeuntem: interdum mulierem manu concham tenentem, rosis floribusque coronatam, pone quam Charites, & utrinque *Cupido*, & *Anteros*. Curru etiam nonnumquam vehebatur, columbis tracto, quod fiebat propter columbæ puritatem

tem & castitatem: alii cygnis vehi currum istum tradunt. *Plutarchus* in Præceptis connubialibus, *Venerem* scribit testudinem pede calcantem, Eleis Phidiam effecisse, ut domesticæ custodiæ & silentii mulieribus symbolum esset. Idem in libro de Iside & Osiride, de hac *Venere* agens ita interpretatur, quod *virgines* custodia indigeant: *nuptas* vero deceat domus gubernatio & silentium. *Eusebius* libro tertio Præpar. Euangel. fabulam ejus ita exponit: *Venerem*, inquit, dicunt generandi vim possidere, seminis & cupiditatis causam, mulierisque ei formam accommodant, propter generationem: pulchram effingunt, quia *Phosphorus* est, quæ pulcherrima est in cœlo stella. Illi & *Cupido* assistit, propter cupiditatem. Ubera, & partes genitales obteguntur, quia seminis & nutritionis hæc membra causa sunt. Nata vero è mari perhibetur, quod elementum humidum calidumque est, & motu crebro spumas ejicit, quæ res est spermatis symbolum. Hanc deam, quemadmodum *Martem*, religiose coluerunt Romani, à qua originem ducere videri voluerunt, cum finxerunt ex ea & Anchise natum Æneam: qua de causa in nummis quibusdam expresserunt *Mercurium* deducentem *Venerem* ab Anchise in Ida monte decumbentem, ut cum eo congrediatur. Hinc plurimis cognominibus & templis eam honorârunt. Vide ejus Fig. in fronte libr.2. nota K.

CLUACINA VENUS, dicta à *cluere*, quod antiqua lingua *pugnare* significat. *Plin.* lib. 15. Ei templum vovit & construxit *Titus Tatius* Rex, in ea fori parte, qua Romani & Sabini armis depositis pacem inierunt, & facto sacrificio sese purgaverunt. Alii confundunt hanc cum *Cloacinâ* quæ tamen diversa est, ut infra post docebimus. Quidam hanc *Venerem* armatam interpretantur. *Veneris Cluacinæ* templum, ædes, & ædicula recensentur ab *Onuphrio.*

MURTIA VENUS, prius *Myrtia*, à *myrto* Veneri dicata nomen habet. *Plin.* lib. 15. Quin & ara vetus fuit *Veneri Myrteæ*, quam nunc *Murtiam* vocant. Idem habet *Plutarchus* in Quæstionibus Romanis, quæst. 20. Hujus ædes fuit in regione XI. teste *P. Victore.*

LIBITINÆ VENERIS ærarium *Servius Tullius* instituit, in quod pro defunctis certi pretii nummi inferrentur. *Dionysius* lib. 4. In hujus templo vendebantur ea, quæ ad funera pertinebant. Cujus rei causas requirens *Plutarchus* dicit, aut esse hoc unum de Numæ Regis sapienter institutis, quo discerent homines, ab his rebus non abhorrere, neque pro piaculis eas ducere: aut voluisse veteres hac ipsa re monere caducum esse, quod esset natum, una eademque Dea & ortibus, & interitibus præsidente.

Alia ab hac est VENUS LIBENTINA, à *libendo* dicta, cujus meminit *Varro*, *Cicero*, & *Nonius Marcellus*, cui puellæ, quæ excesserant annos pueritiæ, pupas ætatis suæ insignia dicare solebant, uti ex *Persio* discimus. Locus ubi hujus templum fuerit, ignoratur.

ALMA etiam VENUS dicta est, id est, *sancta*, sive *pulchra*. Festus. Hujus ædicula fuit in regione XII.

CALVA VENUS ab eventu nomen habet. Sic enim *Lactantius* lib. 1. capite 20. Urbe à Gallis occupata, obsessi in Capitolio Romani, cum ex mulierum capillis tormenta fecissent, ædem *Veneri Calvæ* consecrarunt. Meminit hujus historiæ & *Vegetius* libro 4. In obsidione Capitolii corruptis jugis, ac longa fatigatione tormentis cum nervorum copia defecisset, matronæ abscissos crines viris obtulere pugnantibus: reparatisque machinis, adversariorum impetum repulerunt. Maluerunt autem pudicissimæ fœminæ deformato ad tempus capite libere vivere cum maritis, quam hostibus integro.

ERYCINA VENUS cognominata est ab *Eryce* monte Siciliæ, in quo Æneas matri templum construxerat, de quo multi scribunt. Postea & Romæ *Q. Fabius Maximus* Dictator ædem ei vovit, cum ex fatalibus, vel Sibyllinis libris edictum esset, ut is voveret, cujus maximum imperium in urbe esset. *Livius* libro 22. Eam idem creatus Duumvir in Capitolio dedicavit. *Livius* lib. 23. Fuit & alia ædes *Veneris Erycinæ* ad portam Collinam, vota à *L. Porcio Lucinio* Consule, bello Ligustino, & ab eodem Duumviro dedicata eo anno, quo Aquileia Colonia Latina in agro Gallorum est deducta. *Livius* lib. 40. Meminit ejus *Ovid.* lib. 2. de remedio amoris:

Est prope Collinam templum venerabile portam,
Imposuit templo nomina celsus Eryx.

Hoc templum fuisse ex nominatissimis constat ex *Appiano* lib. 1. bellorum civilium.

VERTICORDIÆ VENERIS ædes extra portam Collinam via Salaria fuit. Hæc ædes facta est, cum tres Vestales uno tempore incestum commisissent (quemadmodum *Julius Obsequens* ait) ut puellarum animos lascivos ad castitatem verteret. De eodem *Valerius Maximus* lib. 8. cap. 15. *Ovidius* libro 4. Fastorum:

Roma pudicitia proavorum tempore lapsa
Cumæam veteres consuluistis anum.
Templa jubet Veneri fieri, quibus ordine factis,
Inde Venus verso nomine corda tenet.

VENERIS ROMANÆ, vel *Veneris* & Romæ consors delubrum fuit in via sacra, testante id contra Symmachum *Prudentio*:

Ad sacram resonare viam mugitibus, ante
Delubrum Romæ: colitur nam sanguine & ipsa

More Deæ, nomenque loci, ceu numen habetur,
Atque Urbis, Venerisque pari se culmine tollunt
Templa, simul geminis adolentur thura Deabus.

Hoc templum inter singularia & admiratione digna loca numerat *Marcellinus*. De *Venere* custode hortorum Sallustianorum, nihil opus est dicere.

VICTRIX VENUS à *vincendo* dicta est, cui ædem dedicavit *Pompejus* altero consulatu, editis celeberrimis & sumptuosissimis ludis. *Plutarchus* in ejus vita. *Plinius* lib. 8. *Victricis Veneris* imago talis in nummis antiquis cernitur. Ut videre est in fronte lib. 2. nota L.

VENERIS GENITRICIS templum ante pugnam Pharsalicam vovit, & potitus victoria, in foro suo posuit *Cajus Julius* Cæsar, quia ab *Julo*, Æneæ filio, Veneris nepote, genus ducere videri volebat, eique spolia de hostibus dedicavit, ut thoracem de margaritis Britannicis. Et in eo statuam posuit nondum plene ab artifice absolutam, quia dedicari ædem festinabant. In hoc collocavit *Octavius Augustus* statuam æneam Cæsari Divo cum stella crinita supra caput ipsius fulgente, quia ejusmodi post mortem ejus stella visa est. Templi hujus meminit *Dio* lib. 43. *Appianus* lib. 2. de Bell. civil.

JOVIS etiam Ultoris templum prius *Veneris* & *Martis* dictum fuisse *Dio* scribit.

VENERIS CAPITOLINÆ in Caligula & Galba meminit *Suetonius*.

PLACIDÆ etiam VENERIS ædicula fuit in regione V.

VENERI adduntur CUPIDO, & ADONIS & GRATIÆ, de quibus paucis verbis aliquid monebo.

CUPIDO.

CUPIDINEM, inquit *Servius*, Latini vocant, eo quod faciat amorem: interdum etiam, more Græco, *Amorem* ipsum appellant. *Cicero* lib. 3. de Natura Deorum, tres *Cupidines* enumerat, quorum *primus*, inquit, Mercurio & Diana prima natus dicitur: *secundus*, Mercurio & Venere secunda: *tertius* quidem est *Anteros*, Marte & Venere tertia genitus. *Servius* Æneid. 1. scribit, Simonidem dicere, *Cupidinem* ex Venere tantum esse progenitum: alios tradere ex Venere & Marte: alios ex Venere & Vulcano: alios Chai, & primæ rerum naturæ filium eum facere. Hic effingebatur puer nudus, alatus, arcum & sagittas gestans: qua de re sic *Servius:* Quia turpitudinis est stulta cupiditas, puer pingitur: item, quia imperfectus est in amantibus sermo, sicut in puero. *Alatus* autem ideo, quia nihil amantibus levius, nihil mutabilius invenitur. *Sagittas* vero idcirco gestare dicitur, vel quia amorem & libidinem sequitur punctura pœnitentiæ & dolor, vel quia & ipsæ incertæ, velocesque sunt. Hactenus ille. De imagine *Cupidinis* eleganter luserunt *Propertius* libro primo Elegiarum, *Marullus*, *Angerianus*, *Andreas Alciatus* Emblemate centesimo decimo tertio, & alii, de quibus vide *Claudium Minoëm* Divionensem, Commentariis in Alciati Emblemata.

ADONIS.

ADONIS VENERIS minister esse fingitur, teste *Servio*, qui ait veteres singulis Diis inferiores potestates ministros addidisse, ut *Veneri* Adonin, *Dianæ* Virbium, &c. Hic *Adonis* Cynaræ Regis Cypriorum, ejus natæ Myrrhæ filius fuit. Nomen habet ἀπὸ τῦ ἅδειν τοῖς ἀνθρώποις, id est, ab eo quod hominibus canat, secundum Phurnutum. *Hyginus* scribit in Astronomico Poëtico, Venerem cum Proserpina ad judicium Jovis venisse, cui earum *Adonin* concederet, eisque *Calliopen* à Jove datam judicem, quæ Musa Orphei mater fuit. Itaque *Calliopen* judicasse, uti dimidiam partem anni earum unaquæque possideret. *Venerem* autem indignatam, quod non sibi proprium concessisset, objecisse omnibus, quæ in Thracia essent mulieribus Orpheum, ut sibi quæque appeteret, membraque ejus discerperet. Hæc ille. Plura de *Adonide* non addam. Legantur *Ovidius* Metam. *Hyginus*, *Fulgentius*, & alii.

GRATIÆ.

VENERI GRATIAS etiam addunt, quas Græci *Charites* appellant. Has quidam *Jovis* & *Eurynomes*, vel *Eurymedusæ*, alii Junonis, alii Liberi patris & Veneris filias esse tradiderunt, de quibus tantum ea, quæ apud *Servium* leguntur, adscribam. *Acidalia*, inquit, *Venus* dicitur, vel quia curas injicit, vel à fonte *Acidalio*, qui est in Orchomeno Bœotiæ civitate, in quo se Gratiæ lavant, quas Veneri constat esse sacratas. Ipsius enim & Liberi filiæ sunt, nec immerito: *Gratiæ* enim per horum fere numinum munera conciliantur. Ideo autem nudæ sunt quod *Gratiæ* sine fuco esse debent: ideo connexæ, quia indissolubiles Gratias esse decet. Quod vero una aversa pingitur, duæ nos respicientes, hæc ratio est: quia profecta à nobis *Gratia*, duplex solet reverti. Hactenus *Servius* Æneid. 1. Huc refer Emblema *Andreæ Alciati* 162. de Gratiis, & quæ ad id commentatus est *Claudius Minos* Divionensis. Tantum de Venere, & ejus comitibus.

L
P SEPVLLIVS
MACER
p.132.

M
VESTA
S C
p.146.

N
VE STA
p.147.

O
p.147.

Q
p.161.

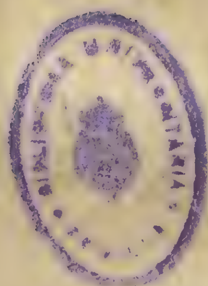

R
ET
HONOS
VIRTVS
S C
p.168

P
IMP.T.VESP
AVG.REST.
S C
p.149.

S
p.168.
FIDES PVBLICA
S C

T
SPES P R
S C
p.168.

pag.132.

Ad Cap. X. Paralipomena.

De Venere & Marte, communibus sacris, adulterio.

VENUS Marti concubuit, Sol Vulcano prodidit, ille catenas adamantinas excogitavit, quibus adulteros vinciret, illa in dolorum vindictam, ut videbatur, legitimam, quinque Solis filias amoribus succendit, Pasiphaën, Medeam, Phædram, Circen, & Dircen: nota res est omnibus: sed tamen supplendus insigniter ope MS. codicis, Furius Publius Fulgentius Episcopus l. 2. Mythol. *Hæc itaque quinque solis filias, id est, quinque humanos sensus luci ac veritati deditos, quasi solis fœtus hac corruptela fuscat: ob hanc rem etiam hujuscemodi nomina quinque ipsis solis filiabus voluere. Primam Pasiphaën, ut visum, quasi πασιφάην, quod nos Latine omnibus apparentem dicimus: visus enim reliquos quatuor sensus inspicit, quia & eum qui clamat, videt, & palpando notat, & degustando aspicit, & odorando intendit. secundam Medeam, quasi auditum, hoc est, μηδὲν ἰδέαν, quod nos Latine nullam visionem dicimus.............. quarta Phædra, quasi odoratus, velut si dicatur φέρων ἡδὺν, quasi afferens suavitatem. Quinta Dirce, saporis judex, quasi δεινοκρίνη, quod nos Latine acre judicans dicimus.* Aliquid interisse, & abesse liquido patet, quod nulla tertiæ solis filiæ fiat mentio, quam prætermitti, aliis enumeratis explicatisque, non decuit. Itaque post illa verba, *visionem dicimus*, subjunge *tertiam Circem, id est, tactum, quasi diceret Græce χειρῶν κριτὴν, quod nos Latine manuum judicium dicimus.* Addendum insuper quinque has filias exitiali morbo detentas interiisse, Lutatius Placid. ad v. 274. l. 3. Thebaidos Papinianæ. & de hoc adulterio Poëtæ, P. Ovid. l. 2. de Arte Amandi, & l. 4. Metamorphos. fab. 5. l. 1. Amor. eleg. 9.

Mars quoque deprensus fabrilia vincula sensit,
Notior in cœlo fabula nulla fuit.

Sidon. Apollinar. Carm. 11. v. 34.

Quæ pro Lemniacis damnavit furta catenis.

Et carm. 23. v. 287.

Sic Martem simulat, modo in catenas
Mißum Lemniacas.

M. Martial. l. 5. epigr. 7. ad Volcanum:

Parce pater, sic Lemniacis lasciva catenis
Ignoscat conjux, & patienter ames.

Non ut antea legebatur, *& patienter amet.* Cl. Claudian. lib. 3. de Raptu:

- - - en audiet noti Cytheræa pudoris
Ostentare suos post Lemnia vincula vultus?

Aurel. Prudent. in Romano martyre:

Deos catenæ colligant adulteros.

Stat. lib. 1. sil. 2.

Lemnia deprenso repserunt vincula lecto.

Et lib. 3. Thebaid. Venus ad Martem:

Hoc mihi Lemniacæ de te meruere catenæ.

Et lib. 7. Thebaid.

- - - talem divina Mulciber arte
Ediderat, nondum radiis monstratus adulter
Fœda catenato luerat connubia lecto.

Valer. Flacc. lib. 2. Argonaut.

- - - meritas postquam Dea conjugis iras
Horruit, & tacitæ Martem tenuere catenæ.

Denique & Auson. Idyllio 2. in Cupidine Cruci affixo:

- - - natique in crimina confert
Dedecus ipsa suum, quod vincula cæca mariti
Deprenso Mavorte tulit.

Et allusit Juvenalis sat. 16.

Quam si nos Veneris commendet epistola Marti.

Sed ad solis filias, quas antea ex Fulgentio nominavi, regredior, quas fœdis pudendisque amoribus correptas, aut miserabili exitu defunctas poëtæ passim narrant. & quidem de Medea & Circe, constat eas veneficiis fuisse infames, ut omnia magicorum rituum incantamenta iis assignarint. Furia illa apud Claudian. l. 1. in Ruffinum:

- - - Nec me latuere fluentes
Arboribus succi, funestarumque potestas
Herbarum, quicquid lethali gramine pollens
Caucasus, aut Scythiæ vernant in carmina rupes,
Quas legit Medea ferox, & callida Circe.

M. Lucan. l. 6. Pharsaliæ v. 441.

- - - & terris hospita Colchis
Legit in Æmoniis, quas non advexerat herbas.

P. Ovid. Amor. l. 1. eleg. 14.

Nec te cantatæ læserunt pellicis herbæ.

Et lib. 2. de Arte:

Non facient, ut vivat amor, Medeides herbæ,
Mixtaque cum magicis Colcha venena sonis.

Et l. 1. de Rem. Amor.

Quid te Phasiacæ juverunt gramina terræ,
Cum cuperes patria Colchi manere domo?

Stat. l. 9. Thebaid. v. 735.

Secretis quæ Colchidas ipsa sub antris
Nocte docet, monstratque feras quærentibus herbas.

Sil. Italic. l. 8. Punicor.

Æetæ prolem Angitiam mala gramina primam
Præmonstrasse ferunt.

Alb. Tibull. l. 1. eleg. 2.

Sola tenere malas Medea dicitur herbas,
Sola feras Hecate perdomuisse canes.

Sic enim recte, non ut in MS. Achillis Statii, *malas Medea dicitur artes.* Sext. Propert. l. 4. eleg. 7.

Sed tibi nunc mandata damus, si forte moneris,
Si te non totum Chloridos herba tenet.

Ita in editione Josephi Scaligeri, & vulgatis omnibus. Editio Horatii Tuscanellæ Basiliensis:

Si te non totum Chloridos herba tenet.

Recepta lectio posset defendi ex incerti scriptoris authoritate, quem Censorinum esse putant, certe ante L. Carrionis curas, continuato cum die natali titulo legebatur. Is ergo cap. 10. *Chloridem filiam facit Tiresiæ.* suspicor itaque ut hunc augurandi scientia & divinationibus clarum, ita istam magicarum scientiarum notitia præstantem: & forte illa eadem est *Chloris*, quæ aliis *Manto* appellatur, quamque L. Seneca in Oedipo patris in sacrificando comitem facit. puto tamen commodius posse legi:

Si te non totum Colchidos herba tenet.

Adducor exemplo C. Pedonis Albinovani in elegia de obitu Mæcenatis, quam qui Ovidio assignant, falluntur.

His te Mæcenas juvenescere posse dicebat,
Hac utinam nobis Colchidos herba foret.

Fabulæ data occasio, ut ad Martem & Venerem revertar, sive *quod indomita quæque ab amore superentur*, sive *quod Martis planetæ cum Venere conjuncti benignissimus sit influxus*, ut Mathematici docent. Unde communi templo utrique Deo data altaria. Claudian. Carmine de Magnete:

Mavors sanguinea qui cuspide verberat urbes,
Et Venus humanas quæ laxat in otia curas,
Aurati delubra tenent communia templi.

Superest tantum ut currum seu comitatum Martis describamus. Homerus Iliad. l. 14. δεῖμον, *Terrorem*, φόβον, *Pavorem*, ἔριδα, *contentionem*, ponit Martis comites, talis enim est belli natura. Paulo aliter Virgilius l. 8. Æneid.

- - - tristesque ex æthere diræ,
Et scissa gaudens vadit Discordia palla,
Quam cum sanguineo sequitur Bellona flagello.

Idem lib. 12. Æneid.

- - - circumque atræ Formidinis ora,
Iræque, insidiæque, Dei comitatus, aguntur.

At ambitiosius Papinius l. 3. Thebaid. v. 425.

- - - comunt Furor, Iraque cristas,
Frena ministrat equis Pavor aliger, ac vigil omni
Fama sono, varios rerum succincta tumultus,
Antevolat currum.

Lutat. Placid. *Ac si dicat Famam esse Martis aurigam.* Valer. Flacc. l. 3. Argonaut.

- - - Terrorque Pavorque

Martis equi, sic contextis umbonibus hærent.

Denique Claudian. l. 1. in Ruffin.

Fer galeam Bellona mihi, nexusque rotarum
Tende Pavor, frenet celeres Formido jugales.

Et l. 2. de Laudib. Stilichonis:

- - - currum patris Bellona cruentum
Ditibus exuviis tendentem ad sidera quercum,
Præcedit, lictorque Metus, cum fratre Pavore
Barbara ferratis innectunt colla catenis,
Formido ingentem vibrat succincta securim.

De *Bellona* hic dicendum fuerat, illa enim etiam *belli dea, Martis soror*, sed commodius infra de ea sermo instituetur l. 4. c. 10.

PARALIPOMENA.

De Victoria dea ejusque statua.

Victoria non à *vincendo* dicta est, sed *quod victi hostes vincirentur.* M. Varro l. 4. de ling. Latin. olimque quam nos *Victoriam* vocamus, *Vicinam* dicebant. Isidor. Hispalens. libr. 10. in dictione *pervicax.* L. Flor. hist. l. 3. cap. 1. *Ille quoque* (Jugurtha) *quamvis victus & vinctus vidit urbem, quam venalem & quandoque perituram, si habuisset emptorem, frustra cecinerat.* Paul. Oros. hist. l. 7. cap. 37. *Sine prælio victum ac vinctum* (Radagaisum Gothorum regem) *sub jugo catenisque despiciant.* C. Jul. Solin. cap. 44. Polyhist. *Veneni mali poculo animam expulit, & a Romanis se vinculis morte defendit.* Notissimus in triumphis ritus, duces hostium *in vinculis* urbe circumlatos. Josephus belli Judaici l. 7. cap. 24. Dicam in tractatu de triumphis. Alb. Tibull. l. 1. eleg. 7.

- - - novos pubes Romana triumphos
Vidit, & evinctos brachia capta duces.

Stat. lib. 3. syl. 2.

Actias Ausonias fugit Cleopatra catenas.

Et recte post *Martem & Bellonam* de *Victoria* agimus. Nam *Mars, Bellona, Victoria*, dii communes: ἄζωνοι. *Nulli certæ sphæræ alligati.* Servius Maurus ad v. 118. l. 12. Æneid.

In medioque focos, & diis communibus aras
Gramineas.

Depingebatur *virginis alatæ habitu, vultu liberali & blando, capite lauro coronato, manu dextera protensa ramulum lauri ostentante, humeris alatis*, ut ex antiquis numismatis apud Goltzium, & alios patet. unde apud Claudianum de 3. Honorii consulatu, & Horatium lib. 1. epist. 18. *Velox* appellatur, propter alas, cum quibus pingi solebat. Ennodius Felix Ticinensis Episcopus epigr. 18.

Ecce tenet victrix pennatum dextera numen,
Venit, & ad reditum non habet arma via.

Quod de Victoria dici, explicat epigraphe epigrammati ab ipso authore præfixa, *in missorio, quod habet loricatum juvenem super equum, tenentem victoriam in manu.* Trimatius vetus poëta, ut citat A. Gellius lib. 6. cap. 6. reprehendebatur ab Hygino, quod l. 2. Iliados cecinisset:

Dum dat vincenti præpes Victoria palmam.

Cum tamen celeritatem eventuum in bellis gerendis, levitatemque & inconstantiam sortis, modo in hanc, modo in illam partem propendentis, nihil melius explicet, quam τὸ *præpes* ut ex augurali clarum est disciplina, ut ex eo usurpavit D. Ausonius Eidyllio 8.

Hoc mihi præpetibus Victoria nuntiet alis.

Dubia ergo armorum sors, incertaque belli alea per alas Victoriæ significabantur. Ovid. l. 8. Metamorph. Fab. 1. *diuque*

Inter utrumque volat dubiis Victoria pennis.

Pet. Apollon. Collat. l. 3. de Excid. Hierosol.

Romanæ plausit volitans Victoria classi.

Porphyrius pennatos deos enumerat apud Adrianum Turnebum, *μούσας, σειρῆνας, νίκην, ἶριν, ἔρωτα, καὶ ἑρμῆν, Musas, Seirenas, Victoriam, Iridem, Amorem, & Mercurium.* lib. 27. Adversar. cap. 5. Latinus Drepanius Pacatus in Panegyrico; *Recte profecto germana illa pictorum poëtarumque commenta, Victoriam finxere pennatam, quod hominum cum fortuna euntium, non cursus est, sed volatus.* Aurel. Prudent. libr. 2. contra Symm.

Marmoreo in templo rutilas Victoria pennas
Explicet, & multis surgat formata talentis.

Auson. epigr. 1. aut verius in præfatione ad epigrammata:

Tu quoque ab aërio præpes Victoria lapsu.

Statuebatur illa in *templis*, in *domibus privatis*, in *circo*, in *Senatu*, seu *curia*, ubi habebatur Senatus: denique & in *castris*, in templis quidem, simulachris quibusdam suppositis, eorumque exporrectis manibus sustentabatur. M. Tull. lib. 3. de nat. deor. *Idem victoriolas aureas, & pateras, coronasque, quæ simulachrorum porrectis manibus sustinebatur, sine dubitatione tollebat.* In privatis civium porticibus aut xystis etiam collocabatur. L. Apul. l. 2. Milesiar. de magnificis Byrrhenæ ædibus: *Atria longe pulcherrima, columnis quadrifariam per singulos angulos stantibus, attollebant statuas Palmaris deæ, facies quaqua pinnis explicitis sine gressu pilæ volubilis, instabile vestigium plantis roscidis decitantes, nec ut maneant inhærent, & jam volare creduntur.* In circo etiam Victoriæ simulachrum pompæ præferebatur. P. Ovid. l. 3. Amor. eleg. 2.

Prima loco fertur sparsis Victoria pennis,
Huc ades, atque meus fac, dea, vincat amor.

In Senatu semper ara Victoriæ posita erat, ut transferretur ea ara in quamcumque ædem pro ratione loci in quo habitus senatus. Ælius Lamprid. in Severo; *Pater eadem nocte in somnis vidit, alis se Romanæ Victoriæ, quæ est in senatu, ad cœlum vehi.* Hæc est illa, quam ne tolleret Imperator, Q. Symmachus urbis præfectus gravi & diserta oratione contendit, nec tamen obtinuit. Sigebertus Gemblacensis in Chron. Ann. Dom. 407. *Radaisus Scytha cum ducentis millibus Gothorum ex Scythia veniens, Italiam invadit, ex hoc murmur multorum blasphemantium infremit in Christum, Christianitatis tempora culpantes, felicitatem gentium attollunt, inter quos præcipue Symmachus orator furebat, qui etiam scriptis & epistolis suis agebat de Idololatria, & repetenda ara Victoriæ: quorum latrantium ora injecto eis veritatis osse obstruxerunt, Augustinus libro de Civitate Dei, & Orosius historia sua.* D. Prosper Aquitanicus de Promissionibus Dei parte 3. *Symmachus ille mirabili eloquio & scientia præditus, tamen paganus, præconio laudum in consistorio recitato, subtili arte qua valuit, aram Victoriæ in senatum restitui, Christiano, ut noverat principi, intimavit.* Magnus Felix Ennodius Ticinensis:

Dicendi palmam Victoria tollit amico,
Transit ad Ambrosium, plus valet ira deæ.

Ipse Symmachus in relatione sua: *Quis ita familiaris est barbaris, ut aram Victoriæ non requirat?* Pompejus vetus Epigrammatographus Anthol. l. 4. cap. 20. epigr. 2.

Ῥώμη παμβασίλεια τεὸν κλέος ἔποτ' ὀλεῖται,
Νίκη γὰρ σὲ φυγεῖν ἄπτερος οὐ δύναται.

Roma omnium dominatrix, tua gloria nunquam interibit, Victoria enim sine alis te fugere non potest. Erat eadem & in castris observata. Claudian. de 6. Hon. consul.

Adfuit ipsa suis talis Victoria templis
Romanæ tutela togæ quæ divite penna
Patricii verenda fovet sacraria cœtus,
Castrorumque eadem comes indefessa tuorum.

Et l. 3. de laudib. Stilich.

- - - quam certa fuere
Gaudia, cum totis exurgens ardua pennis
Ipsa duci sacras Victoria panderet ædes,
Et palma viridi gaudens, & amicta trophæis,
Custos imperii virgo.

P. Ovid. lib. 2. Trist.

Sic assueta tuis semper Victoria castris,
Nunc quoque se præstet, notaque signa petat,
Ausoniumque ducem solitis circumvolet alis,
Ponat & in nitida laurea serta coma.

Color illi aut simulachro videtur fuisse purpureus, nam Q. Symmachus proxime supra, *rutilas pennas* dixit, aut candidus, quod ut ille majestatem, ita & hic pacem, lætitiam denotat. Sil. Italic. lib. 15.

- - - ni-

—— *niveis Victoria concolor alis.*

Neque Romana tantum hæc dea, sed & Græca. Nonnus Panopolitanus Dionysiac. l. 5. v. 115. de Victoria in nuptiis saltante Cadmi:

> Αἰδομένη πτερὰ πάλλε παρὰ πτερύγεσσιν ἐρώτων.
> *Verecunda pennas vibravit circa alas Amorum.*

Pindar. Pythior. od. 9.

> Πολλὰ δ' πρόσθεν πτερὰ δέξατο νίκας.
> *Multas antea alas accepit Victoriæ.*

Byzantini principes eam in atriis etiam suis habebant. Corrippus de palatio Justini Minoris libr. 3. num. 6.

> *Quatuor in sese nexus curvaverat arcus,*
> *Per dextram lævamque tenens Victoria partem,*
> *Altius erectis pendebat in aëre pennis.*

Depingebatur tamen olim globo insidens sine alis, quas primus addidit pater Bubali & Athenidis. Scio esse inter antiquos scriptores, qui ad Pergamenum Carystium hoc referant, aliosque qui ad Aglaophontem pictorem, ut differit Aristophanis Scholiastes in Avibus ad hæc:

> Ἀυτίκα νίκη πέταται πτερύγοιν χρυσαῖν.
> *Statim Victoria volavit aureis alis.*

Jam vero alas istas Apuleius supra laudatus, *explicitas pinnas*, vocavit; Ovidius, *sparsas pennas*, ut credibile sit habitu volaturæ depictam. Antipater Sidonius poëta Anthologia l. 1. c. 54. epigr. 2.

Cultam illam non tantum iis, quæ dixi, locis, sed etiam fana habuisse probat narratio Dionis l. 51. pag. 459. Q. Tertullian. Apologet. contra gent. *sed & Victorias adoratis.* Eam pinxit Iphis. C. Plin. l. 35. cap. 11. C. Jul. Cæsar bellor. civil. l. 3. cap. 20. *Trallibus in templo Victoriæ, ubi Cæsari statuam consecraverant, palma per eos dies in tecto inter coagmenta lapidum ex pavimento extitisse ostendebatur.* Eadem narrat Valerius Maximus l. 1. cap. 6. tit. 12. Adde & templorum fastigia Victoriæ suffixo simulachro solere insigniri. Jul. Obsequens prodig. c. 73. Denique nudo pede, veste laxa suspendebatur. Aurel. Prudent. l. 2. in Symmach.

> *Vincendi quæris dominam? sua dextera cuique est,*
> *Et Deus omnipotens, non pexo crine virago,*
> *Nec nudo suspensa pede, strophioque revincta,*
> *Nec tumidas fluitante sinu vestita papillas.*

PARALIPOMENA.

De Gratiis, earum numero & pictura.

Placid. Lactant. l. 2. Thebaid. v. 284. *Nomina Gratiarum sunt tria, Pasithea, Aglaia, Euphrosyne Jovis & Hermiones filiæ, Veneris famulæ.* L. Seneca l. 1. de Benef. cap. 3. *Nunc dicam quare tres Gratiæ, & quare sorores sint, & quare manibus implexis, quare ridentes, juvenes & virgines, solutaque ac pellucida veste? alii quidem videri volunt unam esse quæ det beneficium, alteram quæ accipiat, tertiam, quæ reddat, alii tria beneficiorum, promerentium, reddentium, simul & accipientium reddentiumque.* Plut. lib. philosopho cum principibus viris esse disputandum; ἀλλὰ σοφὸς ἦν ὁ ταῖς χάρισι τὰ ὀνόματα θέμενος, Ἀγλαΐην καὶ Εὐφροσύνην, καὶ Θάλειαν, τὸ γὰρ ἀγαλλόμενον καὶ τὸ χαῖρον ἐν τῷ διδόντι. *Et sapuit, qui Gratiis nomina imposuit, Aglaiæ, Euphrosynes & Thaliæ, major enim & purior est lætitia in eo qui dat.* Theocrit. Eidyll. 16. Meleager Anthol. l. 1. cap. 27. epigr. 1.

> Τρισσαὶ μὲν χάριτες, τρεῖς δὲ γλυκυπάρθενοι ὧραι.
> *Tres quidem Charites, tres virginitatis studiosæ horæ.*

Paul. Silentiar. in eadem Anthol. l. 7. epigr. 46.

> Μορφὴν τριχθαδίην χαρίτων τριὰς ἀμφιπολεύει.
> *Formam triplicem Gratiarum trias comitatur.*

Martian. Capella l. 1. de Nuptiis Merc. & Philol. in limine:

> *Comere verniferis florentia limina sertis,*
> *Seu consanguineo Gratia trina dedit.*

Idem l. 9. in principio:

> *Ipsa etiam fulcris redimicula nectere sueta*
> *Flora decens trina anxia cum Charite.*

De numero earum nemo dubitat, quin tres fuerint. D. Ausonius epigr. 114.

> *Tres fuerant Charites.*

De nominibus tamen aliqua est contentio. Nam Homer. l. 14. Iliad. v. 269. *Pasithean* in Gratiarum numero reponit, ut & Papinius l. 2. Thebaid.

> *Non hoc Pasithea blandarum prima sororum.*

At Orpheus pro communi stat sententia in Hymno Gratiarum:

> Ἀγλαΐη τε Θάλεια, καὶ Εὐφροσύνη πολύολβε,
> Χαρμοσύνης γενέτειραι, ἐράσμιαι.

Aglaiaque Thaliaque, & Euphrosyne dives, gaudii genitrices, amabiles. In comitatu Veneris, ut dixi, eas ponunt. Furius Publius Fulgent. l. 2. Mytholog. *Huic etiam tres Charites adjiciunt* (Veneri) *duas ad nos conversas, unam à nobis aversam, quod omnis gratia simplex eat, duplex redeat. Ideo nudæ sunt Charites, quia omnis gratia nescit subtilem ornatum.* Martian. Capell. lib. 2. *Præterea tres puellæ vultuque decoreque parili, ac venustate luculentæ, sertis religatæ invicem manus, rosarumque speculis redimitæ, ad virginem convenere, quarum una deosculata Philologiæ frontem, illic ubi pubem ciliorum discriminat glabellæ medietas, alia ejus os, tertia pectus apprehendit, videlicet prima, ut lætos oculis afflaret honores, secunda gratiam ejus linguæ inspirabat, animo tertia comitatem: quippe illæ Charites dicebantur, & quicquid apprehenderant, venustabant, quæ quidem virginem postquam lumine replevere, Musis admixtæ.* Ob id ergo Veneris comites Gratiæ, quod animos inspirarent, corporisque pulchritudini prodessent augendæ. Aristænet. ep. 10. l. 1. καὶ τοῖς ὄμμασι χάριτες οὐ τρεῖς, καθ' Ἡσίοδον, ἀλλὰ δεκάδων περιχορεύει δεκάς. *Tum oculos ejus non trinæ, secundum Hesiodum, sed decies denæ pererrant Gratiæ.* Et ejusdem libri epist. 11. εὐμενέσιν ὄμμασιν ἐκείνην αἱ χάριτες εἶδον. *Propitiis illam oculis viderunt Gratiæ.* Sidon. Apollinar. carm. 11. v. 113.

> *Hic triplex uno comitatur Gratia nexu.*

Claudian. in Epithalamio *Palladii & Celerinæ*, non ut vulgo *Serenæ.* nam Celerina Palladii Cos. fuit uxor. Et sic legitur in MS. meo, & ipse Claudianus gentilitium nomen insinuat:

> *Immensamque trahit Celerini robore lucem.*

Is in eo poëmate:

> *Idaliæ juxta famulæ, triplexque vicissim*
> *Nexa sub ingenti requiescit Gratia quercu.*

Alias pete rationes ex Plutarcho lib. de *præceptis connubialibus* in limine. Et Scholiasten consule Aristophanis in *Nubes*, Tzetzen in Pindarum, & ipsum poëtam Olympicor. od. 2. od. 14. Pythior. od. 5. od. 11. Helenium Acronem ad Horat. l. 1. od. 4.

> *Junctæque nymphis Gratiæ decentes.*

Et od. 30. ad Venerem:

> *Fervidus tecum puer, & solutis*
> *Gratiæ zonis.*

Et lib. 3. od. 21.

> *Te Liber, & si læta aderit Venus,*
> *Segnesque nodum solvere Gratiæ,*
> *Te vivæ producent lucernæ.*

Denique lib. 4. od. 7.

> *Gratia cum Nymphis, geminisque sororibus audet*
> *Ducere nuda choros.*

Gratiæ ergo & Nympharum, & Musarum, & Veneris, & omnis venustatis erant comites. Adde & una cum Suada & Mercurio, ut ex Plutarcho alii notarunt, collocari solitas, sed ad alia properandum.

CAP.

CAP. XI.

De Libero patre, sive Baccho, & Cerere.

Sicut *Joves*, *Martes*, *Apollines*, *Mercurii*, *&c.* etiam *Bacchi* plures fuerunt. *Philostratus* & *Diodorus* Siculus tres diverso tempore fuisse affimant. *Cicero* quinque numerat, cujus hæc sunt verba: *Dionysios*, inquit, multos habemus: primum à Jove & Proserpina natum: *secundum* Nilo, qui Nysam dicitur interemisse: *tertium* Caprio patre, eumque regem Asiæ præfuisse dicunt, cui Sabazea sunt instituta: *quartum* Jove & Luna, cui sacra Orphica putantur confici: *quintum* Niso natum & Thione: à quo *Trieterides* constitutæ putantur. Hæc ille. Communis tamen Poëtarum opinio est, *Bacchum* Jovis & Semeles filium fuisse, cum quibus faciunt & *Diodorus Siculus*, & *Eusebius*. Diodori verba lib. 4. rerum antiquarum, cap. 2. hæc sunt: Cadmum Agenoris tradunt ex Phœnicia ad pervestigandam Europam à Rege ea lege missum, ut aut virginem secum reduceret, aut in Phœniciam non rediret. Cum diutius quæsitam ab se virginem non inveniret, postposita patria in Bœotiam pervenisse. Ubi cum responso oraculi Thebas condidisset, *Hermionem* postmodum Veneris filiam in uxorem sumpsisse: ex qua *Semelem*, *Ino*, *Autonoem*, *Agavem*, ac *Polydorem* genuerit. *Semelem* Jupiter ob pulchritudinem in forma hominis cognovit. Quod illa existimans ab Jove in sui contemptum agi, rogavit, ut secum, prout cum Junone assueverat, coiret. *Jupiter* Dei majestate assumpta cum tonitribus ac fulgure ad eam descendit. At illa prægnans, cum neque fulguris, neque tonitru vim ferre posset, abortum fecit, & incendio absumpta periit. Infantem *Jupiter* Mercurio dedit, ad antrum Nysæ, quod inter Phœniciam Nilumque est, deferendum, à Nymphisque omni studio curaque educandum. Unde ab Jove Nysaque *Dionysium* dixerunt: quod etiam *Homerus* in Hymnis testatur, inquiens: Est Nysa supra montem floridum sylva procul à Phœnicia ferme Ægypto fluente. Nutritum à Nymphis ajunt, vini, vineæque extitisse auctorem. Orbem quoque ferme obambulantem, multas regiones reddidisse domesticas: ac propterea maximis apud omnes honoribus celebratum. Docuisse eos insuper, quorum regio vites ferre non posset, potum ex hordeo conficere, quem nonnulli *Zithum* dicunt, paulum à vini sapore differentem. Exercitum quoque secum non tantum virorum, sed etiam mulierum circumducens, nefarios homines, atque iniquos merita mulctavit pœna. Hæc & plura alia de Baccho *Diodorus*.

Dicitur BACCHUS, DIONYSIUS, & LIBER PATER: nam de aliis appellationibus non agam. Unde DIONYSIUS dicatur hic Deus, ex verbis *Diodori* intelligimus: nimirum à Jove Patre, ἀπὸ τοῦ διὸς, & Nymphis Nysæis, à quibus fuit educatus.

BACCHUS appellatur ἀπὸ τοῦ βαχχεῖν: hoc est, ab incomposite vociferando: quidam à coronæ genere, quæ *Baccha* dicebatur, derivant. *Eustathius* dici voluit ἀπὸ τοῦ βαχεῖν, quod significat *ululare*, & incondite clamare, ut *Bacchæ* facere solebant.

LIBER PATER vocatus est, vel à linguæ licentia, ut plerique putant. Nam vini potu magis liberi mortales fiunt; vel potius quod animum curis liberet, & pellat tristitiam. Unde *Ovid.*

Cura fugit, multo diluiturque mero:
Tunc veniunt risus, tunc pauper cornua sumit,
Tunc dolor & curæ, rugaque frontis abit.

Seneca, *Liber*, inquit, non ob licentiam linguæ dictus est inventor vini: sed quia liberum servitio curarum animum asserit, vegetumque, & audaciorem in omnes conatus facit. Sunt qui dicant, quod in liberis civitatibus coleretur, eum *Liberum* esse appellatum.

Simulachrum ejus varium fuit: effingebatur nudus, ut vini naturam ostenderet, quæ secreta revelat: item puer imberbis & lætus, cum corniculis in fronte: nonnunquam senex & calvus. *Macrob.* lib. 1. Saturnal. *Liberi*, inquit, *Patris* simulachra partim puerili ætate, partim juvenili fingebantur: præterea barbata specie, senili quoque. Coronabatur pampineis, hedera, & ficulneis frondibus. *Pampino* quidem, & ficu, ex memoria Nympharum Staphilæ & Sycæ; *hedera* vero ex memoria Cissi pueri, qui fuerat in hanc plantam conversus. Effictus est aliquando in curru pampineo, & triumphans, qui pantheris modo, modo tigribus, ac lyncibus trahebatur. *Silenus* pando asello propter astans Bacchis & Satyris thyrsos & ferulas vibrantibus, cæteroque Bacchantium comitatu, tum præeunte, tum subsequente. De *Bacchi* simulachro elegans extat Dialogismus *Andreæ Alciati* in Emblematis, quem vide, & qui in eum commentatus est, Claudium Minoëm Divionensem.

BACCHI templum collocatur à *P. Victore* regione II. de quo ita *Georgius Fabricius*: *Bacchi* templum nunc S. Constantiæ, extra portam Viminalem, in via Numentana, circulari & vermiculato opere.

Liberi patris ædicula fuit in regione VI. De *Liberi Liberæque* æde postea dicam.

CERES, quæ Saturni & Opis filia, à Poëtis, non à Romanis solum, sed & à Græcis culta est. Credita fuit Dea frugum, à *creando* dicta, vel quasi *geres*, à gerendis frugibus, teste *Cicerone* lib. 3. de Nat. Deorum. Epitheton ei tribuitur, *Alma*, quia nos alat. Græci δημήτηρ, quasi γημήτηρ appellant, id

id est, *Terræ matrem*, quod cunctarum frugum creatrix sit, & altrix: item *Thesmophoron*, id est, legum latricem. De ea in hunc modum *Diodorus*: Ceres, inquit, frumenti, quod forte inter alias herbas nascebatur ignotum cæteris, prima usum invenit, docuitque homines nascendi, servandique & serendi modum. Est autem ab ipsa frumentum ante genitam Proserpinam repertum. Nam post ejus à Plutone raptum, frumenta omnia tum in Jovis odium, tum propter dolorem filiæ incendisse ferunt. Sed ea inventa reconciliatam esse Jovi, & Triptolemo frumenti dedisse semen, mandasseque, ut cum omnibus id donum participans, modum seminandi monstraret. Traditur à nonnullis illam leges quoque dedisse, quibus homines juste vivere assuescerent: unde & *Legifera* dicta est. Et quoniam maximorum bonorum causa humano generi extitisset, ab omnibus, non solum Græcis, sed Barbaris quoque, ad quos frumenti pervenit usus, honoribus, sacrisque solemnibus, ac celebritate præcipua colitur. Hactenus *Diodorus*. Cereris igitur filia *Proserpina* fuit, quæ à *proserpendo* dicta, nihil aliud est, nisi ipsa terræ fœcunditas, quæ cum aliquando defuisset, posteaque reperta esset, fabulæ de raptu *Proserpinæ* occasionem dedit, uti *August.* ex Var. docet. De raptu Proserpinæ extant lib. tres elegantissimi *Poëtæ Claudiani*.

CERES.

Ceres etiam Libera dicta fuit, quanquam nonnulli *Venerem* hoc nomine appellatam velint. *Ludovicus Carrio* IC. Commentar. 1. Antiquarum lectionum, cap. 3. scribit videri sibi, candem Deam in sacris *Pandam* nuncupatam fuisse: idque ex *Nonio Marcello* probare conatur: apud quem sic legendum existimat: *Pandere*, inquit *Nonius*, *Varro* existimat ea causa dici, quod qui ope indigerent, & ad asylum Cereris confugissent, panis daretur. *Pandere* ergo, quasi *panem dare*: & quod nunquam fanum talibus clauderetur. De vita populi Romani, lib. 1. Hanc Deam *Ælius* putat esse *Cererem*: sed quod in asylum qui confugissent, panis daretur, esse nomen fictum à pane dando, *pandere* quod est *aperire*. Hactenus *Nonius*: apud quem *Varronis* locum manifeste de *Panda* accipiendum esse *Carrio* arbitratur. Idem tamen addit alias etiam rationes hujus appellationis afferri posse. *Arnobium* enim libr. 4. adversus Gentes auctorem esse quod *Tito Tatio* Capitolinum ut caperet collem, viam pandere atque aperire permissum fuerit, *Deam Pandam* esse appellatam, vel *Panticam*. Alios item esse, qui *Deam pacis* esse, *Pandam* velint, eo quod pacis tempore urbium portæ aperiantur: ex quo Glossarium Latinum, *Panda* εἰρήνης θεός. Hæc *Ludovicus Carrio*. Idem nomen *Pandæ Deæ* restituit in versibus Varronis, Satyra Menippæa, qui apud *Agellium* lib. 13. cap. 21. sed corrupti extant: sic enim legendos eos esse censet:

Sed Anna, Perenna, Pandate Lato, Pales,
Nerienes & Minerva, Fortuna, ac Ceres.

In quibus versibus etiam Josephus Scaliger vocem *Panda* retinet: quamvis reliqua paulo aliter legat. Effingebatur hæc habitu matronali, ornata spicea corona, nonnunquam mœsta cum lampade seu face describitur, interdum manipulum spicarum & papaverum gerens, quemadmodum cernitur in nummis antiquis.

Hæc coli cœpta fuit in Urbe Palantio, quam Arcades in monte Palantio condiderunt, & in ea *Cereris* templum, teste *Dionysio* lib. 1. addiderunt ei etiam Græcam sacerdotem. Postea vero anno Urbis conditæ CCLVII. Coss. *A. Posthumio*, *T. Virginio*, ut idem refert lib. 9. ab *A. Posthumio* Dictatore post victoriam à Volscis hostibus reportatam, de spoliis ædes Cereris locata est. Cum enim, ut *Dionysius* scribit, initio belli laboraretur victus inopia, & magnus metus esset, ne in totum deficeret, terra fructus negante, & bello, ne commeatus subveherentur, vetante, libri Sibyllini jussu Dictatoris inspecti sunt à suis custodibus, & monentibus oraculis, placanda esse hæc numina, votum fecit *Posthumius*, priusquam exercitum educeret, si imperii sui tempore felix proventus fieret, qualis antea, templa se illis constructurum, & instituturum in singulos annos sacrificia. Exaudierunt Dii, dederuntque magnum proventum frugum, tum arborearum, tum terrestrium, & Posthumius voti damnatus templum eis promissum reddidit. Hanc ædem triennio post alter Consulum Sp. Cassius in Urbe relictus dedicavit. Sita est in fine circi maximi super ipsos carceres. Fuerunt & aliæ *Cereris* ædes, quarum meminit *P. Victor*.

Ad Cap. XI. Paralipomena.

De Baccho seu Libero patre, cognominibus, statua, & sacris.

Liberi cognomentum *Baccho* impositum, *quod vindex & assertor libertatis à civitatibus, erecta in foro statua coleretur, is enim liberas fecit Bœotiæ civitates, & primus triumphavit.* Vet. *Scholiast. Juvenal.* ad sat. 14. v. 193. Et cum cordatos libertas faciat, *Bacchum cordis præsidem faciebant.* Suidas in voce Κωνοφόροι. Unde cognomen ei *Eleutherii* impositum. Diodor. Sic. libr. 4. cap. 2. Biblioth. Vide quæ de Marsya, in Reg. 8. superius dixi. Colebatur una cum Proserpina communi ara. in Hypercritico suo Jul. Cæsar Scaliger annotavit. Et dii Inferi ponuntur, Pluto, Proserpina, Ceres, Core, Jacchus, Serapis, Isis, Anubis, Harpocrates, Hecate subterranea, Erynnies, & dæmones qui juxta hos sunt. Artemidor. lib. 2. cap. 35. Oneirocrit. Et quoddam genus sacrorum utique erat commune, quod σαβάζια dici placuit. Oppian. Cilix lib. 1. Cynegetico:

Οὐκ ἐθέλω τριέτη σε τὰ νῦν ὀρσίβακχον ἀείδειν,
Οὐ χορὸν Ἀονίῃ παρὰ θίνεσιν Ἀσωποῖο
Δείξομαι, ὡς κέλεαι, τὰ σαβάζια νυκτερὰ θύσθλα.

Nolo trietericum te nunc montanum Bacchum canere, nolo choreas Bœotici ad fluenta Asopi, missa faciam, ut jubes Sabasia nocturna sacra. Sic ergo optime legitur, non ut Joannes Bodinus τὰ σαβάζειν, *venerari*, sic etiam puto communia ista sacra in veteri marmore denotari, ubi Hecate Deo Brontonti conjungitur, quem ego Bacchum puto, ob turbas, quas fulminum instar ebrietas commovet. Blond. Flavius Romæ triumphantis lib. 1. *Bacchus & Liber pater & Brontinus quandoque dictus est.* pag. 13. Verba inscriptionis sunt:

JOVI. SANCTO. BRONTONTI. ECATÆQ. AUR. POPLIUS.

Et alterius expressiora:

DEO. SOLI. INVICTO. MITHRÆ. FL. SEPTIMIUS. ZOZIMUS. V. P.
SACERDOS. DEI. BRONTONTIS. ET. ÆCATE. HOC. SPELEUM. CONSTITUIT.

Claudian. lib. 1. de Raptu totum apparatum mysteriorum, id est, sacrificiorum Bacchi, ut exponit Placid. Lactant. ad v. 11. lib. 1. Thebaid. eumque Hecatæ conjungit:

Ecce procul ternis Hecate variata figuris
Exoritur, lætusque simul procedit Jacchus,
Crinali florens hedera, quem Parthica velat
Tigris, & auratos in nodum colligit ungues,
Ebria Mæoniis fulcit vestigia thyrsis.

Ultimus versus varie legitur; antiqua lectio, *fulsit*, pessime; Jani Parrhasii codex, *figit*. MS. Delrii & Stephan. Clamerii, *firmat*. Virgil. l. 3. Æneid.

Trunca manum pinus regit, & vestigia firmat.

Stat. lib. 2. Thebaid. v. 12.

It tamen, & medica firmat vestigia virga.

M. Lucan. lib. 4. v. 42.

Dum labat, & fixo firmat vestigia pilo.

Sidon. Apollinar. Carm. 5. v. 520.

Lubrica præmisso firmas vestigia conto.

Et Carm. 11. v. 46.

Labuntur firmantque pedum vestigia pinnis.

Illi *firmare vestigia*, & alii non minus eleganter *figere vestigia*, usurparunt, & parum interest, nisi quod magis genuina videatur ipsi Claudiano loquendi formula, in consulatu Manlii Theodori ad finem:

Pendula librato figat vestigia saltu.

Et confirmatur aliorum locis, Stat. l. 10. Thebaid. v. 856.

Plana velut terra certus vestigia figat.

Fest. Avien. in descript. orb. ter.

Nunc directa solo tentus vestigia figit.

Sed ad Bacchum redeo, quem licet certum sit esse inter deos Consentes, & ab omnibus populis ejus cultum receptum, tamen Scythæ non admiserunt Dionysiaca sacra, *quod nefas ducerent Deum colere, qui ad insaniam adigeret.* Herodot. lib. 4. pag. 283. & principium ejus cultus ab Indis, quibus imperavit primus. Fr. Laziardus hist. universal. Epitoma cap. 16. Albert. Stadensis Chron. pag. 6. Roma ejectus testimonio Q. Florentis Tertulliani probatur, Apolog. cap. 6. *Etiam circa ipsos Deos vestros, quæ perspecte decreverant patres vestri, iidem eos obsequentissimi rescidistis. Liberum patrem cum mysteriis, consules, senatus authoritate non modo urbe, sed universa Italia eliminaverunt.* Quæ ille hausit à Cicerone libr. 2. de legibus: *Quid ergo aget Jacchus, Eumolpidæque nostri, & augusta illa mysteria, siquidem sacra nocturna tollimus? non enim populo Romano, sed omnibus bonis firmisque populis leges damus.* Jul. Firmic. lib. de Errore profanar. relig. *Nec à salutaribus tuis legibus exorbitat Posthumius consul noster. Nam sicut in libris Annalibus invenimus, Bacchanaliorum sacra, Ebutio quodam adolescente deferente detecta sunt.* Vide paulo infra. Neque vero admodum antiquus ejus cultus. Nam *Eleuther primus simulachrum Liberi patris constituit, & quemadmodum coli deberet, ostendit*, ut loquitur Julius Hygin. Fabul. cap. 225. Depingebatur *pectore nudo, muliebri, capite cornuto, vitibusque coronato, tigridi insequitans, manu dextera racemum prætendebat, sinistra poculum.* Albric. libr. de Imaginibus Deor. Phornut. libr. de Natura deor. poculum istud è cornu bovis. Nonn. Dionys. libr. 12. vers. 201.

Καὶ δέπας ἀγκύλον εἶχε βοὸς κέρας.
Et poculum curvum habuit bovis cornu.

Arnob. l. 6. ad finem: *Mercurius pinnatus Argiphontes, Æsculapius baculo, Ceres mammis cum grandibus, aut in Liberi dextera pendens potorius cantharus:* Ille dextræ poculum, Albricus sinistræ attribuit. Et de insignibus sigillatim agamus.

Tigridem ei sacrarunt, quod ferocissima quæque pectora vino domentur. Martial. lib. 8. epigr. 26. Ovid. l. 1. Amor. eleg. 2. Horat. lib. 3. od. 3. Polyæn. lib. 1. Stratagemat. Claudian. de 4. Hon. consul.

- - - *irent blanda sub vincula tigres.*

Sil. Italic. lib. 17. Punicor.

Qualis odoratis descendens Liber ab Indis
Egit pampineos frenata tigride currus.

Thyrsum autem in ejus sacrificiis receptum quis nescit? id est, hastam hedera (unde *Hedereus* dicitur Pausan. Attic.) involutam? quam exercitus ejus in India ad decipiendos rudes Indorum animos, belloque inidoneos gestavit. Et de cymbalis & tympanis Bacchicis diximus antea, ubi de Cybele agebamus. Nunc de thyrso, qui & Veneri dicatus, Sidon. Apol. carm. 9.

Occultos Veneri rotasse thyrsos.

Et Baccho Virgil. lib. 6. Æneid. v. 660. Horat. l. 2. od. 19. C. Tacit. lib. 11. Annal. *Ipsa crine fluxo thyrsum quatiens.* Sidon. Apollinar. ut alios omittam, carm. 5. v. 501.

- - - *rotat enthea thyrsum*
Bassaris, & maculis Erythrææ Nebridos horrens,
Excitat Odrysios ad marcida tympana mystas.

Et apposite idem carm. 22. v. 31.

- - - *sagittiferas Euan populatus Erythras,*
Vite capistratas cogebat ad esseda tigres.
Cantharus, & thyrsus, dextra lævaque feruntur.

Sacra ejus seu mysteria nocturna erant, & facibus accensis per urbem discurrebant, crateres vini plenos statuentes, neque quicquid turpitudinis scelerumque vino & nocte suadentibus omittebant. D. Augúst. de Civit. Dei libr. 18. cap. 13. Clemens Alexandrinus in protreptico. Aurel. Prudent. lib. 1. in Symmachum:

- - - *Quod & ebria jam tunc*
Ante oculos regis Satyrorum insania fecit,
Et fecisse reor stimulis furialibus actas
Mænadas, inflammante mero, in scelus omne rotatas.

In cistis sacra hæc condita erant, & singulis tribus annis exhibebantur magno totius Græciæ concursu. Antonius Delrio multa congessit in illud L. Senec. in Herc. Oetæo act. 2. in choro:

Nos Cadmeis orgia ferre
Tecum solita condita cistis,
Cum jam pulso sidere brumæ
Tertia solis evocat æstas.

Ineunte vere igitur orgia celebrata noctu, unde & Bacchus *Nyctelius dictus* Pausan. Attic. vel *Nyctelius*, ut aliis visum. Serv. ad vers. 302. libr. 4. Æneid. *Liberi sacra tertio quoque anno innovabantur. Sane sciendum, orgia apud Græcos dici sacra omnia, sicut apud Latinos cerimoniæ dicuntur, sed jam abusive sacra Liberi orgia vocantur, vel ἀπὸ τῆς ὀργῆς, à furore, vel ἀπὸ τῶν ὀρῶν, à montibus. Nocturnus: quod nocte celebrarentur, unde ipsa sacra Nyctelia dicebantur, quæ populus Romanus exclusit causa turpitudinis.* Ipse Virgilius loco laudato:

- - - *qualis commotis excita sacris*
Thyas, ubi audito stimulant trieterica Baccho
Orgia, nocturnusque vocat clamore Cythæron.

Valer. Flacc. Argonaut. lib. 6. ad finem:

Ut fera Nyctilei paulum per sacra resistunt,
Mox rapuere Deum, jamjam quodcunque parata
Thyades.

P. Ovid. lib. 1. de Arte Amandi:

Nyctileumque patrem, nocturnaque sacra precare,
Ne jubeant capiti vina nocere tuo.

Ne-

Nescio, quid Josepho Scaligero in mentem venerit, qui sensu optimo perturbato, legendum censuit:

Ne subeant capiti vina nociva tuo.

Inter deos vero antiquorum, nullus est, quem tam diversis nominibus insignierint. Lege cultissimum Archii poëtæ carmen lib. 1. Antholog. cap. 38. epigr. 11. Auson. epigr. 28.

Αἰγύπτιοι μὲν Ὄσιρις ἐγὼ, μυστῶν δὲ Φανάκης,
Βάκχος ἐνὶ ζώοισιν, ἐνὶ φθιμένοις Ἀϊδωνεύς,
Πυρογενὴς, δίκερως, τιτανολέτης, Διόνυσος.

Id est; *Ægypti quidem Osiris ego, Mystarum vero Phanaces, Bacchus inter vivos, inter mortuos Ædoneus, Ignigena, Bicornis, Titanicida, Dionysius.* Idem Ausonius epigr. 29. sequenti, & doctissimus Elias Vinetus ibid.

Ogygia me Bacchum vocat.
Osirim Ægyptus putat.
Mystæ Phanacen nominant.
Dionyson Indi existimant.
Romana sacra Liberum.
Arabica gens Adoneum.
Lucaniacus Pantheum.

Ælian. Var. Histor. lib. 3. cap. 41. *Phleonem, Protrygam, Staphylitam, Omphacitam*, Bacchum cognominatum, variisque aliis vocabulis scribit. Q. Ennius in Athamante multa ejus cognomina complectitur, citante Fl. Sosipatro Charisio:

His erat in ore Bromius, his Bacchus pater,
Ille Lyæus vitis inventor sacræ,
Tum pariter Evan, Evoe, Evoe, Evius,
Ignotus juvenum cœtus, alterna vice
Inibat alacris, Bacchico insultans modo.

Adde P. Ovid. lib. 4. Metamorph. fab. 1.

- - - Bacchum vocant, Bromiumque, Lyæumque,
Ignigenamque, satumque iterum, solumque bimatrem,
Additur his Nyseusque, indetonsusque Thyoneus,
Et cum Lenæo, genialis consitor uvæ,
Nyctileusque, Eleusque parens, & Jacchus, & Evan,
Et quæ præterea per Grajas plurima gentes
Nomina Liber habes.

Quibus omnibus cognominibus quantumvis eum compellaverint varii populi, tamen receptius in sacris nomen erat *Evius*. Ennius paulo supra citatus: seu quod *ea vox fuerit Jovis patris in Gigantomachia eum discerptum putantis*, ut Albricus in imaginibus deorum, & Phornutus de Nat. deor. prodiderunt; vel quod *in leonem mutatus, periclitantibus diis, Gigantem laniaverit, & ob id à Jove collaudatus sit ea voce.* Helenius Acron & Porphyrion antiqui interpretes ad Horat. libr. 1. od. 18. & libr. 2. od. 19. Lil. Gyrald. Ferrariensis de diis gentilib. Syntagm. 8. Papin. lib. 1. syl. 2. nuptiarum præsidem facit:

- - - tibi Phœbus, & Evan
Et de Mænalia volucer Tegeaticus umbra,
Serta ferunt.

Et libr. 5. Thebaid. vers. 497. & Lutat. Placid. ibid. & libr. 2. Thebaid.

Et jam forte dies noto signata tonantis
Fulmine, præcepti quum te tener Euhye partus
Transmisere patri.

Virgil. lib. 7. Æneid. v. 389.

Evoe Bacche fremens.

Sidon. Apollinar. carm. 5. v. 232.

Atque Pelethronios Lapythas Semeleius Evan
Miscuit, Æmonias dum flammant orgia matres.

Et carm. 22. in principio:

Forte sagittiferas Evan populatus Amyclas.

Vitifer, seu vini inventor: describit fuse Nonnus Dionysiacōn l. 7. v. 87. & Abbas Urspergensis in Chronico quippiam diversum tradit: *Hoc tempore Dionysius, qui & Liber pater, vitem dicitur ostendisse hospiti suo in Attica terra.* Eadem Freculph. Chron. Tom. 1. l. 2. c. 11. Fur. Publ. Fulgent. l. 2. Mytholog. *Liber vero pater dictus est, quia vini passio liberas mentes faciat, Indos vero fecisse, quod hac gens sit valde vino dedita, duobus scilicet modis, sive quia fervor solis eos faciat potare, sive quia ibi sit Seraptenum vinum, vel Meroitanum, cujus vini tanta virtus est, quo vix quilibet ebriosus sextarium toto mense bibat.* Ille vult ante Bacchum Indos vini usum habuisse, ideoque nec vini eum inventorem, at ejus inventum esse vites, omnes contendunt. Alb. Tibull. l. 2. eleg. 3.

Et tu Bacche tener jucundæ consitor uvæ,
Tu quoque devotos Bacche relinque lacus.

Et vini quidem genera sigillatim alibi in hoc opere recensebo: nam & *Pramnium, Chium, Thasium, Lesbium, Creticum, Polium, Coum, Rhodium.* Cæl. Rhodig. libr. 13. Lect. Antiq. cap. 11. Aurel. Macrob. lib. 3. cap. ult. Virgil. libr. 2. Georg. Athen. libr. 1. capitibus multis. M. Plaut. Pœnulo, sc. *jam istuc.* in fine.

Leucadio, Lesbio, Thasio, Coo, non *Thassio*, ut antea, *vetustate vino edentulo.* Nunc unicus è Corrippo meo locus, quia pene omnia vina Græca complectitur: quem, quia eget correctione, in medium adducam è lib. 3. num. 3.

- - - dulcia Bacchi
Munera, quæ Serapta ferax, quæ Gaza crearat
Ascalon, & lætis dederat quæ Græca colonis,
Quave antiqua Tyros, quæ fertilis Africa mittit,
Quæ Meroë, quæ Memphis habet, quæ candida Cypros,
Quæque ferunt veteres maturo robore vites,
Quas manibus propriis Ithacus plantavit Ulysses.
Arce sub Ibalia Laërtia lumina servans,
Nondum Trojani vitans discrimina belli,
Quæque Methymnæis expressit cultor ab uvis,
Pocula.

In primo versu, non *Serapta*, sed Serapte legendum est ex Fulgentio supra. C. Plin. lib. 5. cap. 19.
Sidon. Apollinar. carm. 17.

Quæque Serapteno palmite missa bibas.

In versu quarto *Meroë* vinum est Ægyptium regum epulis adhibitum. M. Lucan. lib. 10. v. 162.

Nobile sed paucis senium cui contulit annis
Indomitum Meroë cogens spumare Falernum.

In sexto versu vites ab Ulysse plantatas exprimit, qua de re, & ipse Ulysses, ὁμολογεῖ αὐτὸς πολλὰ εἰδέναι καὶ τεχνίτης αὐτὸν εἶναι. *Fatetur multa se scire, & quæ sciat manibus exequi.* Ælian. Var. histor. l. 7. cap. 5. In septimo versu mendum manifestum, censueram legendum, *arce sub Oebalia*, sed melius apertiusque sic legi posset:

Arce sub Inachia Laërtia limina servans.

In nono denique versu, *quæque Methymnæis*, pessime hactenus. expunge τὸ *que*, & lege, *quæ Methymnæis.* Græcis enim Μήθυμνα est. Callimach. epigr. 16. Q. Horat. l. 2. sat. 8. P. Virg. Georg.

Quæ Methymnæo carpit de palmite Lesbos.

M. Martial. lib. 8. epigr. 51.

Sic Methymnæo gavisus Arione Delphin.

Sic Italic. lib. 7. Punicor.

Methymna ferax Latiis cessura falernis.

Ex MS. codice legit Fr. Modius Novantiquar. Lect. epist. 31. & meo judicio rectius:

Methymna ferox lacubus cessura falernis.

Ad Liberum patrem regredior, cujus comites seu ministri *Sileni, Satyri, Bacchæ, Lenæ, Thyiæ, Mimallones, Naides, Tytiri, & Nymphæ.* Jan. Parrhas. ad illud Claudiani l. 2. de Raptu:

- - - - Quæ referunt Baccho solemnia nymphæ.

Licet *Mæoniæ* Suidas tantum *Bacchas, Satyros, Panes, & Silenos* in comitatu Liberi ponat, in voce Βάκχαι, *Bacchæ.* Adde & *Bassaridas* dictas fuisse Bacchi ministras. Pseudo-Cornutus ad v. 101. sat. 1. A. Persii. *Bassarides, Bacchæ: quibusdam videtur à genere vestis, qua Liber pater utitur, demissa ad talos, quam Thraces Bassarin. quidam à vulpibus, quarum pellibus Bacchæ succingebantur, vulpes Thraces Bassares dicunt.* Interpretes ad Horat. libr. 1. od. 18. *candide Bassareu.* Nonnus Panopolitan. lib. 14. Dionysiac. v. 39. Βασσαρίδων φάλαγγες. *Bassaridum phalanges.* Stat. l. 2. sylv. ult.

Et tu Bassaridum rotator Evan.

L. Sen. Oedipo act. 2. in choro:

Te Bassaridum comitata cohors,
Nunc Edoni pede pulsanti

Sola Pangai, nunc Threicio
Vertice Pindi, nunc Cadmeas
Inter matres, impia Mœnas
Comes Ogygio venit Jaccho.

Secundus versus an sanus sit, ambigo. Causa dubitandi, quod in nonnullis editionibus exaratum sit: *Nunc Edonii pede pulsanti Pangæa soli.* Sed male. Serv. ad v. 365. Æneid. lib. 12. *Edoni, Thracii; nam Edon mons est Thraciæ. Sane sciendum est hoc loco errasse Donatum, qui dicit Edonii legendum, ut Do brevis sit, secundum Lucanum, qui dicit.* (lib. 1. v. 675.)

Edonis Ogygio decurrit plena Lyæo.

Namque certum est systolem fecisse Lucanum, unde Edoni legendum est, ut sit hic Edonus, hujus Edoni. Statius & Virgilium & artem sequutus ait (lib. 10. Thebaid.)

Tristius Edonas hiemes, Hebrumque nivalem.

Idem lib. 5. Thebaid. v. 78.

Dulcius Edonias hiemes, Arctonque frementem
Excipere.

Corrigendum est:

Dulcius Edonas hiemes.

Simile mendum in vulgatis Claudiani codicibus, licet rectius in MS. meo & Veneta editione antiquissima legatur libr. 1. de Laudib. Stilich.

——— *Quoties sub pellibus egit*
Edonias hiemes, & tardi flabra Bootæ?

Lege, *Edonas hiemes.*

Mimallones autem in Liberi patris comitatu, ut antea dixi. Plutarch. in Alexandro in principio: Cornutus in A. Persii sat. 1. v. 99. *Mimallones dicuntur ministri Liberi patris,* ἀπὸ τῆς μιμήσεως (ab imitatione). *Calandrus Illyriorum rex in Macedoniam cum exercitu venit. Macedones cum parvum exercitum haberent, plurimas mulieres cothurnis & thyrsis in modum Baccharum ornaverunt. Illi credentes exercitum adventare, discesserunt.* Ipse Persius omnem illorum sacrorum apparatum describit loco citato:

Torva Mimalloneis implerunt cornua bombis,
Et raptum vitulo caput ablatura superbo
Bassaris, & Manas lyncem flexura corymbis
Evion ingeminat.

Stat. lib. 4. Thebaid. v. 659.

——— *Spolia armentalia portant,*
Seminecesque lupos, scissasque Mimallones ursas.

P. Ovid. lib. 1. de Arte:

Ecce Mimallonides sparsis per terga capillis,
Ecce leves Satyri pravia turba Dei.

Et vir multisciæ eruditionis, latissimique judicii Petr. Petavius supremæ Galliarum Curiæ senator, censet legendum *Mamillones*, non *Mimallones*, apud quem asservatur insigne antiquitatis monumentum æneum, *Mimallo*, sive ut illi placet, *Mamillo*, unde & antiqua gallica dictio forte derivata *Mamelve.*

Bacchis his tegmen capitis erat *Mitra.* Sext. Propert. libr. 3. eleg. 16.

Candida laxatis onerato colla corymbis,
Cinget Bassaricas Lydia mitra comas.

Et eodem habitu, quo ipse Bacchus, induebantur, pellibus scilicet pantherarum, hinnulorum, aliorumque quorundam animalium. Nonnus Panopolitan. lib. 14. Dionysiac. v. 356.

Ἄλλη ποικιλόνωτον ἐπὶ στέρνοις καλύπτρην
Παρδαλίων, ἑτέρη ἢ κατὰ χροὸς, οἷα χιτῶνα
Στικτὰ φιλοσκοπέλων ἐνεδύσατο δέρματα νεβρῶν.

Alia vero varium humerum habens in pectore tegumentum pantherarum, alia vero supra corpus, tanquam tunicam, varias scopulos animantium induit pelles hinnulorum. C. Tacit. lib. 15. Annal. *Fœminæ pellibus accinctæ assultabant, velut sacrificantes, vel insanientes Bacchæ.* Fest. Avien. in descript. orb. ter.

Orgia ludentes, & nebride pectora cinctæ
Deduxere choros.

Sidon. Apollinar. Carm. 5.

——— *maculis Erythraæ nebridos horrens.*

Et Carm. 11. idem:

Hinc distincta latus maculosa nebride Thyas.

Unicum superest de Sileno dicendum, quem concors poëtarum consensus Bacchi educatorem facit: ut disquisivit Ant. Delrius. Julianus Cæsar in Cæsaribus suis. Martian. Capella lib. 2. *Silenus alumnus & nutricius Bacchi, senex calvus.* Scholiastes Nicandri in Alexipharmacis Silenos vult ἀπὸ τοῦ σιλλαίνειν, à conviciari, eosque esse & *Satyros.* Interpretes P. Virgil. ad illud Eclogæ 6.

Silenum pueri somno videre jacentem,
Inflatum hesterno venas, ut semper, Jaccho.

Sidon. Apollinar. Carm. 22.

Bassaridas, Satyros, Panas, Faunosque docebat
Ludere Silenus, jam numine plenus alumno.

Q. Horat. in Arte poëtica, & interpretes:

An custos famulusque Dei Silenus alumni.

L. Seneca act. 2. in Choro, Oedipo:

Te senior turpi sequitur Silenus asello,
Turgida pampineis redimitus tempora sertis,
Condita lascivi deducunt orgia mystæ.

Certe enim asello vectabatur Silenus, ut significaretur in turpissimum velut transmigrari animal per ebrietatem. Poëtæ passim, & præsertim Ovid. lib. 1. de Arte:

In caput aurito cecidit delapsus asello.

Et lib. 3. Metamorph. Fab. 1.

——— *Bacchæ Satyrique sequuntur,*
Quique senex ferula titubantes ebrius artus
Sustinet, & pando non fortiter hæret asello.

Aurel. Olymp. Nemesianus:

Tum primus roseo Silenus cymbia musto
Plena senex avide non æquis viribus hausit,
Ex illo venas inflatus nectare dulci,
Hesternoque gravis semper ridetur Jaccho.

Nicander Alexipharmac.

Ὡς δ' ὁπότ' ἀγρελόεσσαν ὑποθλίψαντες ὀπώρην
Σιληνοὶ Κεραοῖο Διωνύσοιο τιθηνοί.

Vertit Joannes Gorræus:

Ac veluti expressis Sileni agrestibus uvis,
Cornibus insignem qui nutrivere Lyæum.

Hic quidem poëtarum omnium est unanimus consensus. Atquippiam diversum traditum est à Joanne Sarisberiensi, scriptore gravi, erudito, & ut illa ferebant tempora, eloquente, *qui ad Hadrianum Pontificem maximum, pacis inter Henricum Regem Angliæ & Hibernos futurus author missus fuit, nec multo post pontificatum Carnotensem obtinuit.* Richardus Stanihurstius Dubliensis de Reb. Hibernic. libr. 3. pag. 154. quem certum est Epigraphe fidem promissam non implesse, nec exolvisse, ut omittam mendacissimam impudentiam adeo præ se tulisse, ut tam illi historia scribenda, quam bovi clitellæ conveniant. Is ergo Sarisberiensis Policratici lib. 1. cap. 4. *in semiviri Chironis antro (si Græcis per omnia creditur) est institutus Achilles lyræ modis & cithara, & inde in sylvas in strage ferarum cadibus & fœdo victui assuescens, reverentiam naturæ, timoremque mortis abjecit, quid quod Bacchus eundem habuit nutritorem? nempe qui his studiis aut desidiis insistunt, semiferi sunt, & abjecta potiore humanitatis parte, ratione morum prodigiis conformantur.* De Baccho, non memini me id legere, edoctum eum à Chirone, & non à Sileno. de Achille certum, dum puer esset Chironem audivisse, grandiorem natu Phœnicem. Q. Aurel. Symmach. libr. 3. epist. 13. Ælian. lib. 12. var. hist. c. 5. Aristænetus l. 2. epist. 5. Claudian. de 3. Hon. consul.

——— *Non ocyus hausit Achilles*
Semiferi præcepta senis, seu cuspidis artem,
Sive lyra cantus, medicas seu disceret herbas.

Livius Andronicus apud Festum in Ocri:

Haud ut quem Chiro in Pelio docuit Ocri.

Papin. Stat. lib. 2. syl. 1. v. 88.

——— *Tenero sic blandus Achilli*
Semifer Æmonium vincebat Pelea Chiron,
Nec senior Peleus natum comitatus in arma
Troica, sed charo Phœnix hærebat alumno.

Et de eod. l. 1. Achilleid. v. 117. idem Statius:

——— *Nam tunc labor unus, inermi*

Nosse

Nosse salutiferas dubiis animantibus herbas,
Aut monstrare lyra veteres heroas alumno.

Pindar. Nemeor. od. 3. & Scholiastes:

Ξανθὸς δ᾽ Ἀχιλεὺς τὰ μὲν μέ-
νων Φιλύρας ἐν δόμοις,
παῖς ἐὼν, ἄθυρεν
μεγάλα ἔργα χερσὶ θαμινά.

Flavus autem Achilles commorans in Philyræ ædibus, puer existens lusitabat magna opera manibus crebro. P. Ovid. l. 2. Metamorph. fab. 10.

Semifer interea divinæ stirpis alumno
Lætus erat.

Et lib. 3. de Ponto eleg 3.

Præmia nec Chiron ab Achilli talia cepit.

Et lib. 1. de Arte:

Phillyrides puerum cithara perfecit Achillem,
Atque animos molli contudit arte feros.

Sidon. Apollinar. Carm. 9. v. 132.

Quorum hic Peliaco putatur antro
Venatu, fidibus, palæstra, & herbis,
Sub Saturnigena sene institutus.

Cæsar Germanicus in Phænomenis Arati:

Hic erit ille pius Chiron, tutissimus omnes
Inter nubigenas, & magni doctor Achillis.

Denique, (ut ad Bacchum redeam) ei tempore tantum pluvio hostiæ immolabantur, Clidemo authore apud Suidam in voce ὕης. Meminit vetus lapis:

LIBERO. PATRI. SANCTO. SACRUM.
S. CELIUS. PRIMITIVUS. ET. PUBLICIA.
ANTILLA. VOTO. SUSCEPTO. D. D.

Cur plures illi appositæ nutrices disquirit Plutarchus Sympos. lib. 3. cap. 9. nam Orpheus in hymno ejus, Hippam nutricem memorat, Eustath. Coronidem, Ino Pausan. in Lacon. adi ad Antholog. lib. 2. cap. 20.

Paralipomena.

De Cerere, ejus sacris, raptu filiæ, facibus, taciturnitate, frugum inventione.

Jul. Firmic. Matern. lib. de Errore profanar. religion. *Sequitur hanc sacri* (Liberi patris) *contagionem, & imitatur ordinem funeris, à Cerere Hennensi muliere, mors filiæ consecrata, nam quicquid in Creta pater ob filium fecerat, hoc totum Ceres apud Hennam, amissa filia, impatientia materni doloris instituit.* Narrat dein luculentis verbis historicam rei seriem, quam vide, & lege ubique *Enna*, non *Henna* & *Hennensis*, ut infra dicam. Lacus prope quem illa à Dite rapta fingitur, illi est *Percus*, Claudiano lib. 2. de Raptu *Pergus* vocatur, & mira utriusque quadrat descriptio:

Nec procul inde lacus, Pergum dixere Sicani,
Panditur, & nemorum frondoso margine cinctus
Vicinis pallescit aquis.

Et quia omnium instar unus mihi Claudianus, celebriora in illo opere sigillatim illustrabo; ac primum affectum Cereris in Proserpinam filiam immodicum exprimens, vaccæ illam comparavit lib. 1. de Raptu:

Hanc fovet, hanc sequitur, vitulam non blandius ambit
Torva parens.

Expressum indubie ex Euripide in Hecuba, v. 204. ubi sic Polyxena matrem alloquitur:

Σκύμνον γὰρ μ᾽ ὥς τ᾽ οὐρεσιθρέπταν
Μόσχον δειλαία δειλαίαν
ἐσόψει χειρὸς ἀναρπασθεῖσαν,
σᾶς, ἀπολαιμότομόν τ᾽ Ἀΐδα
γᾶς ὑποπεμπομέναν σκότον.

Vertit Guil. Canterus: *Catulam enim me veluti aut monti pastam vitulam misera miseram videbis manu abreptam tua, decollatamque Plutoni terra missam sub tenebras.* Eundem materni doloris amorem in orbata matre filiam raptam quærente illustrat comparatione à tigride desumpta, lib. 3. de Raptu:

Arduus Hircana quatitur sic matre Niphates,
Cujus Achæmenio regi ludibria natos
Avexit tremebundus eques. furit illa marito
Mobilior zephyro, totamque virentibus iram
Dispersis maculis, nimiumque haustura profundo
Ore virum, vitreæ tardatur imagine formæ.

Quo loco pulcherrime summi amoris stimulos, furori & truculentiæ tigridis, abreptos fœtus persequentis conjunxit, talis enim est ejus animalis natura. D. Ambros. Hexam. lib. 6. cap. 4. C. Jul. Solin. Polyhist. cap. 21. *Pedum motum nescio velocitas, an pervicacia magis adjuvet, nihil tam longum est, quod non brevi penetrent, nihil adeo antecedit, quod non illico assequantur: at maxime potentia earum probatur, cum maternis curis incitantur, cum catulorum insistunt raptoribus: succedant sibi equites licet, & astu quantolibet amoliri prædam velint, nisi in præsidio maria fuerint, frustra est ausum omne.* Quæ ille ex C. Plinio transcripsit, qui lib. 8. nat. hist. cap. 18. *Totus ejus fœtus ab insidiante rapitur equo, quam maxime pernici, atque in recentem subinde transfertur, at ubi vacuum cubile reperit fœta (maribus enim sobolis non est cura) fertur præceps odore vestigans.* Allusere & poëtæ. Ipse Claudian. lib. 1. in Ruffinum:

Aut Hircana premens raptorem bellua partus.

M. Martial. lib. 3. epigr. 44.

Non tigris catulis citata raptis.

Et lib. 8. epigr. 26.

Non tot in Eois timuit Gangeticus arvis
Raptor in Hircano qui fugit albus equo.

Magnus Felix Ennodius Ticinensis lib. 1. carm. 9.

Caspia non aliter cum tigris fœta Niphatem
Circuit, aut catulos rapiendi format ad usus,
Ardet in absentes, sævis mortalia mandit
Membra animis, hominumque necem petitore cruento.

Sil. Italic. lib. 12. Punicor.

Haud secus amisso tigris si concita fœtu
Emicet, attonitæ paucis lustratur in horis
Caucasus, & saltu transmittitur alite Ganges,
Donec fulmineo partus vestigia cursu
Colligit, & rabiem prenso consumit in hoste.

Petrus Apollon. Collat. de Excid. Hierosolymitan. lib. 3.

Incaluit, quantum lustris Hircana peractis
Dum regit, & raptos tigris circumspicit antro
Audaci furto catulos, furibundaque cautum
Insequitur raptorem, & pervolat ocyus Euro.

Valer. Flacc. Argonautic. lib. 1.

- - - Haud aliter saltus vastataque pernix
Venator cum lustra fugit, dominoque timentem
Urget equum, teneras complexus pectore tigres,
Quas astu rapuit pavido dum sæva relictis
Mater in adverso catulis venatur Amano.

Amorem & affectum in prolem habes apud Oppianum Cilicem lib. 3. Cyneget. v. 96.

- - - φίλως ἀγάσαντο γενέθλως
Εὔγληνοι λύγκες τε, πυρίγληνοί τε λέοντες
Παρδάλιες τ᾽ ὀλοαὶ, καὶ τίγριες ἠνεμόεσσαι.

Caram amant sobolem, & perspicaces lynces, & oculis flammantes leones, pantheræque exitiosæ, & tigrides rapidæ. Tanta hæc tigridis velocitas etiam in Cerere expressa est apud Poëtam, & invaluit opinio concipere ex vento tigrides. Historicos citare nihil necesse est. Idem Oppian. Cyneg. lib. 1. v. 322.

Τίγριες οἷα θοαὶ, κραιπνοῦ ζεφύροιο γενέθλη.
Tigrides ut veloces, pernicis zephyri soboles.

Et lib. 3. Cyneg. v. 354.

Αὐτῷ γάρ τε θέειν ἰκέλη ζεφύρῳ γενετῆρι.
Ipsi enim cursu similis zephyro genitori.

Ut bene Claudianus antea dixerit, *marito mobilior zephyro.* Cæl. Symposius Ænigmate 38.

A fluvio dicor, fluvius vel dicitur ex me,
Junctaque sum vento, vento velocior ipso,
Et mihi dat ventus natos, nec quæro maritum.

Ad Cererem redeo, quæ cum abesset, per dolum educta extra limen domus filia rapta est à Plutone. At à Julio Scaligero poëti-

poëtices lib. 6. cap. 5. reprehenditur. *Ad sollicitandum Proserpinæ fatum in futuras nuptias, jussu Jovis agit in Siciliam Venerem, sane recte, Palladem addit, sane non recte, Dianam vero etiam ridicule. Utramque virginem, hanc etiam virginitatis vindicem.* Ego contrà puto summo id ingenio ab eo factitatum, ut rudes & puellares animi, aliarum virginum comitatu facilius deciperentur, neve dolos Veneris malignæ rapienda persentisceret. clarè Cyane ad Cererem lib. 3. de Raptu:

——— Suspectaque nobis
Ne foret, hinc Phœben comites, hinc Pallada junxit.

Et habet ab aliis patrocinium. Nam *ululatum & strepitum aliarum puellarum, dum Proserpina raperetur*, commemorat Firmicus locò citato; & D. Ausonius coætaneus Claudiano, epist. 5.

Qualis floricoma quondam populator in Ætna
Virgineas inter choreas Deoïda raptam
Sustulit, emersus Stygiis fornacibus, Orcus.

Valer. Flacc. lib. 5. Argonaut.

Aut Sicula sub rupe choros, hinc gressibus hærens
Palladis, hinc claræ Proserpina juncta Dianæ,
Altior, & nulli comitum cessura, priusquam
Palluit.

Stat. lib. 2. Achilleid. v. 150.

——— Qualis Siculæ sub rupibus Ætnæ
Naiades Ætnæas inter Diana, feroxque
Pallas, & Elysii lucebat sponsa tyranni.

Et de hoc comitatu existimo intelligendum Nævium lib. 2. belli Punici:

Prima incedit Cereris Proserpina puer.

Quippe lib. 2. de Raptu dixit Claudianus:

Quas inter Cereris proles, nunc gloria matris,
Mox dolor, æquali tendit per gramina passu.

Ceres ergo redux Ennam Siciliæ civitatem venit ubi filiæ raptus admonita est. Unde & *Ennæa* dicitur. Lactant. Firmian. lib. 2. Divin. Instit. cap. 4. sive Ætnæa, quod cognominis ab *Ætna*, sub qua rapta filia, ut est apud Valerium Flaccum, Statium, & Ausonium nuperrime citatos. Claudian. lib. 1. de Raptu:

Ætnææ Cereri proles optata virebat
Unica.

Hadrianus Turnebus lib. 8. Adversarior. cap. 12. censuit legendum, & tota pene criticorum caterva post illum:

Ennææ Cereri proles optata virebat
Unica.

M. Tull. Orat. 4. in C. Verrem: *Cereris numen, sacrorum vetustatem, sacrorum religionem, istius sceleratissimi, atque audacissimi supplicio expiari volebant, omnia se cætera pati, ac negligere dicebant, hic dolor erat tantus, ut Verres, alter Orcus, venisse Ennam, & non Proserpinam asportasse, sed ipsam abripuisse Cererem videretur: Etenim urbs illa, non urbs videtur, sed fanum Cereris esse, habitare apud sese Cererem Ennenses arbitrantur, ut mihi non cives illius civitatis, sed omnes sacerdotes, omnes accolæ, atque antistites Cereris esse videantur. Ennæ tu simulachrum Cereris tollere audebas?* Arnob. cont. gent. lib. 5. Consimiliter & in altera fabula: *Ennæa, nemus, & flores quid sunt? quid sumptus ignis ex Ætna, comprehensæque istæ faces, quid per agratio cum his orbis, quid Attica regio, quid Eleusinus pagus, quid Baubonis tugurium atque hospitium rusticanum?* Hinc ergo & Ceres, & Proserpina *Ennææ* nomine passim appellatæ. L. Sen. Herc. Furente act. 3. sc. 2.

——— Teque quam tota irrita quæsivit Ætna mater.

In melioribus editionibus habetur:

Quæsivit Enna mater.

Sil. Ital. lib. 1. Punicor.

Hic crine effuso, atque Ennææ numina divæ,
Acheronta vocat, Stygia cum veste sacerdos.

Et lib. 13. Punicor.

Caditur Ennææ casta cervice juvenca.

P. Ovid. lib. 4. Fastor.

Sic dea nec retinet gemitus, & concita cursu
Fertur, & à campis incipit Enna tuis.

Et eodem libro:

Grata domus Cereri, multas ea possidet urbes;
In quibus est culto fertilis Enna solo.

Et lib. 5. Metamorphoseos:

Haud procul Ætnæis locus est à mœnibus altus
Nomine Pergusæ.

In MS. codice Herculis Ciofani:

Haud procul Ennæis locus est à mœnibus.

M. Lucan. l. 6. v. 742.

Eloquar immenso terræ sub pondere, quæ te
Contineant, Ennæa, dapes.

Conjecturam quidem Turnebi & emendationem hæc promovent. At ego priorem lectionem posse defendi puto: præter authores citatos proximè supra. Stat. lib. 4. Thebaid. v. 124.

Et qui rura domant Epidauria, dexter Jaccho
Collis, at Ætnææ Cereri negat avia Dyme.

Servius ad v. 39. lib. 1. Georgic. illud Lucani laudatum legit:

Detineant Ætnæa dapes.

Hinc ergo errores suos Ceres exorsa est, & frustra diu filiam quæsivit, ut inde natum sit proverbium: *Ceres Proserpinam quærit*, de his, qui incassum laborant. Suid. in voce ἀζησία. Et in voce ἀμαῖα ϗ ἀζησίαν μετῆλθεν. *Ceres Proserpinam quærit.* Claudian. lib. 1. de Raptu:

Sollicito genitrix erraverit anxia cursu.

Et lib. 3. de Raptu, sic Ceres de se:

Impius errantem videat per rura, per urbes
Jupiter.

Q. Aurel. Prudent. in Romano Martyre:

Cur si deorum nemo rapuit virginem,
Quam nocte quærens mater errat pervigil.

Investigata tandem diligenter filia Proserpina, deprehendit Ceres apud inferos eam agere. Servius ad v. 39. lib. 1. Georg. *Cum raptam à Plutone Proserpinam filiam diu Ceres quæsisset, tandem aliquando eam esse apud inferos comperit, pro qua re, cùm Jovis implorasset auxilium, ille respondit posse eam reverti, si nil apud inferos gustavisset, illa autem jam Punici mali grana in Elysio gustaverat, quam rem Ascalaphus Stygis filius prodidit, unde Proserpina ad superos remeare non potuit. Sane Ceres à Jove meruisse postea dicitur, ut Proserpina sex esset cum matre mensibus, sex cum marito.* Ex hoc raptu sequutum est beneficium frugum inventarum: nam antea homines solis vescebantur glandibus. Claud. lib. 1. de Raptu:

——— Et glande relicta
Cesserit inventis Dodonia quercus aristis.

Et lib. 3. de Raptu:

- - - Si frangunt communia pabula glandes.

Scio multis hoc proditum; sed tamen celebriores authores advocabo. Macrob. l. 2. in som. Scipion. c. 10. A. Gell. l. 5. cap. 6. L. Apul. lib. 11. Milesiar. in principio: *Sive tu Ceres alma frugum parens originalis, quæ repertu lætata filiæ, vetustæ glandis ferino remoto pabulo, miti commonstrato cibo, Eleusinam glebam percolis.* Fur. Pub. Fulgent. lib. 1. Mytholog. in præfatione. *Quidam sunt, qui spreta capitis generositate, Atricinis atque Arcadicis sensibus, glandium quippiam sapiunt.* Vet. scholiast. Juvenal. ad v. 57. sat. 13. *Divitiæ autem in fragis & in glande taxabantur.* & ad v. 184. sat. 14. *Quia ante homines fraga & glandes comedebant.* Arnob. lib. 2. cont. gent. *Sit panis ex farre, aut ut sæcula imitemur antiqua, ex calido cinere glandes.* C. Plin. lib. 7. Nat. histor. cap. 56. *Invenit Ceres frumenta cum antea glande vescerentur.* Et in præfat. ad lib. 12. *Primumque munus homini datum, arbores, sylvæque intelligebantur, hinc primum alimentum.* Jul. Pollux lib. 6. cap. 7. βαλανηφάγοι, βαλανηφαγεῖν, *glandium comestores, glandes comedere.* Hinc poëtæ, Ovid. l. 3. Amor. eleg. 9. Virgil. lib. 1. Georg. in principio. & Serv. ibid. Tibull. l. 2. eleg. 3. Hor. l. 1. sat. 3. Juvenal. sat. 6. in princ.

Et sæpe horridior glandem ructante marito.

T. Lucret. lib. 5.

Glandiferas inter curabant corpora quercus.

Sulpitia poëtria in Satyra sua:

Non aliter quàm cum primo surreximus ævo,
Glandibus, & puræ rursus procumbere lymphæ.

Valer. Flacc. lib. 1. Argonaut.

- - - *Flava quercum damnavit arista.*

Fest. Avien. descript. orb. terræ n. 285.

Conjugibus natisque simul cibus aspera glando.

D. Auson. in Monosyll.

Olim communis hominis cibus & pecori glans.

Aurel. Prudent. lib. 2. in Symmach.

Ilignis melius saturatur glandibus alvus.

Quod non Romanæ tantum consuetudinis, sed & Græcæ fuit. Nam apud Athenienses in nuptiis puer canistrum præferebat pane plenum, clamabatque ἔφυγον κακὸν, εὗρον ἄμεινον. *Fugi malum, inveni melius.* Sed & antiquiores Atheniensibus Arcades non alios, quam glandes, cibos habebant; unde & in notam antiquitatis suæ appellantur *βαλανηφάγοι*, *glandivori.* Cæl. Rhodigin. lib. 16. Antiquar. lect. c. 3. Jul. Pollux lib. 1. cap. 12. num. 9. δρῦς, τάχα δ' ἂν εἴη ἀμφίβολος περὶ τὰ ἔγκαρπα διὰ τοὺς βαλανηφάγους Ἀρκάδας, καὶ μάλιστα, εἰ πρὸ πυρῶν τοὺς ἀνθρώπους ἔθρεψεν ἡ βάλανος. *Quercus, dubium autem mox erit, an frugifera habetur propter glandivoros Arcades, & maximè quod homines ante frumenti usum glande pascebantur.* Ælian. var. hist. l. 3. c. 39. ὅτι βαλάνους Ἀρκάδες, Ἀργεῖοι δ' ἀπίους, Ἀθηναῖοι δὲ σῦκα, Τιρύνθιοι δὲ ἀχράδας δεῖπνον εἶχον. *Arcades glandes, Argivi pyra, Athenienses ficus, Tirynthii vero sylvestria pyra comedebant.* Artemidor. Daldian. l. 2. Oneirocrit. c. 25. δρῦς ἄνδρας σημαίνει πλουσίους, διὰ τὸ τρόφιμον, ταύτης γὰρ τὸν καρπὸν ἤσθιον οἱ Ἀρκάδες; καὶ ὁ Ἀρχαῖος φησίν.

Ἀρκάδες ἔσσαν βαλανηφάγοι.

Quercus viros significat opulentos, ob alimentum, hujus enim fructum comedebant Arcades, & Archæus inquit: Arcades sunt glandivori. Huc pertinet oraculum illud vetustissimum, quod extat apud Herodotum lib. 1. pag 28.

Ἀρκαδίην μ' αἰτεῖς; μέγα μ' αἰτεῖς, οὔτοι δώσω,
Πολλοὶ ἐν Ἀρκαδίῃ βαλανηφάγοι ἄνδρες ἔασιν.

Vertit Valla:

Me petis Arcadiam? multum petis, haud tibi tradam,
Multi apud Arcadiam vescentes glandivori sunt.

Unde in Xviralibus tabulis cautum, ut *glandem in alienum fundum procidentem colligere liceret,* inquit Plinius lib. 16. c. 5. Rævardus ex illo in legg. 12. Tabular. cap. 26. Ludov. Charondas ad easdem leges cap. 73. Theodor. Marcilius in easdem cap. 51. Hinc puto derivatum, ut *glans* pro *quolibet fructu* usurpetur. Nam *glandes palmarum* apud Suidam in voce *βάλανοι.* ubi ait, *selectas quasdam glandes dominorum fuisse, alias in servorum usus expositas, ex iisque & vinum factum.* Et cerrus glandifera arbor apud Moderatum Columellam lib. 8. c. 17. Et disertè Ulpianus IC. definit glandis nomine omnes fructus intelligi, *l. un. ff. de verbor. significat.* ut mihi fit mirum in tanto antiquitatis consensu Homerum siluisse, qui glandibus pinguiores fieri sues l. 13. Odyss. scripsit, de hominibus toto opere silet, quod non fecisset puto, si suo sæculo ullus glandium usus mortalibus fuisset cognitus.

Cereris quidem id beneficium, sed Triptolemi opera frugum satio gentibus cognita, is & *Celeus pater* Græcis dictus. Aristoph. Acharnensibus, act. 1. sc. 2. Martian. Capella l. 1. de Nupt. Merc. & Philolog. *Qui primi mortalibus usum rerum, majoraque commoda præstiterunt, ut vitem Dionysius apud Thebas, Osiris apud Ægyptios haustum vini, usumque comperiens, frumentum Isis in Ægypto, Triptolemus apud Atticos docuere, eademque Isis lini usum, sementemque monstravit.* Narrat fuse C. Julius Hyginus Fabular. cap. 147. Et obiter eodem opere cap. 259. *Lyncus rex Siciliæ fuit, qui missum à Cerere Triptolemum, ut hominibus frumentum monstraret, susceptum hospitio, interimere cogitavit.* Et cap. 277. *Ceres fruges serere, boves domare, & alumno suo Triptolemo fruges serere commonstravit.* Eleganter Freculphus Lexoviensis Chron. Tom. 1. lib. 2. cap. 12. *His temporibus* (Pelopis regis) *Triptolemeus, quem Philochorus ait, longa navi ad urbes accedentem, distribuisse frumenta, & ob id dedisse suspiciones, quod navis ejus serpens pennatus fuerit, sive ut alii fingunt, quod jubente Cerere, anguibus portatus alitibus, indigentibus terris frumenta volando contulerit.* Lege, *Triptolemus*, & est auctor optimus fœde in nominibus propriis sæpe corruptus. Quod in annum mundi 3797. rejicit Ado Viennensis Chron. pag. 27. *His temporibus fabulæ fictæ sunt de Triptolemo, quod jubente Cerere serpentium pennis gestatus, indigentibus frumenta volando distribuit.* Dionys. Halicar. l. 1. hist. Rom. pene in limine. Et curiose Hubertus Vellejus, & Fr. Laziardus in histor. univers. Epitoma c. 21. *Triptolemus agriculturam ampliasse, & quadrigas junxisse dicitur. Ceres etiam, præter instrumenta arandi, mensuras invenit, cum prius per acervos triticum numeraretur.* Lutat. Placid. ad v. 658. lib. 4. Thebaid. *Cum Triptolemus beneficio Cereris, fruges per omnes spargeret gentes.* Et ad l. 12. v. 629. *Ceres à Dite filiam raptam dum quærit, hospitio regis Eleusi fertur fuisse suscepta, cujus filium Triptolemum pro beneficii gratia sustulit nutriendum, cui agriculturam, & inveniendi frumenti artificium Ceres ostendit.* Ipse Stat. præter loca citata lib. 4. syl. 2.

- - - *Ætherei felix sic orbita fluxit*
Triptolemi.

Sidon. Apollinar. carm. 9. v. 180.

Non cum Triptolemo verendam Eleusin,
Qui primas populis dedere aristas,
Pastis Chaonium per ilicetum.

D. Auson. epist. 22.

Triptolemon olim, sive Meden, quem vocant,
Aut Tullianum Buzigen.

Nonnus Panopolit. lib. 19. v. 84.

Τριπτόλεμος σπόρον εὗρε φερεσταχύων ἐπὶ δίφρων.
Triptolemus segetem invenit spiciferis in curribus.

Claudian. lib. 1. de Raptu in limine:

Angues Triptolemi strident, & squammea curvis
Colla levant attrita jugis.

Quem versum, nescio, cur insana critices prurigine, in deteriorem, & minus numerosum mutare voluerit Scaliger senior hoc modo:

Triptolemi strident angues.

L. Sen. in Hippolyto act. 3. sc. 1.

Jam quarta Eleusis dona Triptolemi secat.

Valer. Flacc. lib. 1. Argonaut.

- - - *Aut cursu sævos frenasse dracones*
Triptolemi, ignaras Cereris qui vomere terras
Imbuit.

Martian. Capella lib. 2.

Atys pulcher item, curvi & puer almus aratri.

In memoriam accepti hujus beneficii decreto totius populi Atheniensis, in honorem Cereris instituta sunt sacra, quæ *Thesmophoria* dicebantur ut infra probabo, & à patre Triptolemi *Eleuso Eleusina*, præter laudatos scriptores, narrat Lactant. Placid. ad v. 383. lib. 2. Thebaid. Statianæ, Strabo l. 15. Geographiæ. noctu celebrabantur.

Crinagoras lib. 1. Antholog. cap. 28. epigr. 3.

Δήμητρος μεγάλας νύκτας ἴδῃς ἱερῶν.
Cereris magnas noctes videas sacrorum.

Stat. lib. 7. Thebaid. v. 412.

Et non assuetis pernox ululavit Eleusis
Mensibus.

Et lib. 12. Thebaid. v. 132.

Noctivagumque gregem, quamvis sibi luget, Eleusin
Flevit, & arcanos errantibus extulit ignes.

Arcani ignes sunt faces, quæ in Thesmophoriis accensæ gestabantur; exemplo Cereris, quæ sub noctem quærendæ filiæ laborem exorsa est. Claudian. l. 3. de Raptu:

Noctivago tædas inflammatura labori.

Apollodor. Athenienf. Bibliothec. l. 1. Δήμητρα δὲ μετὰ λαμπάδων νυκτός τε, καὶ ἡμέρας, κατὰ πᾶσαν τὴν γῆν ζητοῦσα περιῄει. *Ceres accensis facibus, noctesque & dies universum terrarum orbem lustravit vestigando.* L. Sen. Herc. Fur. act. 3. in Choro:

Libra Phœbeos tenet æqua currus,
Turba secretam Cererem frequentat,
Et citi tectis properant relictis
Attici noctem celebrare mystæ.

Ideo & faces adhibitæ. Claudian. l. 1. de Raptu in principio:

- - - Tem-

- - - Templumque remugit
Cecropidum, sanctasque faces attollit Eleusis.

Quod usque adeo verum est, ut Ceres semper cum face accensa videatur, seu locata, seu picta. Martian. lib. 2. de Nupt. *In eo sistra Nilotica, Eleusineque lampas, arcusque Dictynnæ, tympanaque Cybeleia videbantur.* Et Dianæ Segestanæ simulachrum dextra manu facem præferebat, tanquam materni laboris & sollicitudinis argumentum. M. Tull. 6. Verrina. Aur. Prudent. in Romano martyre:

Facem recincta veste prætendit Ceres.

Lactant. Firmian. lib. 1. c. 21. *Quia facibus ex Ætnæ vertice accensis Proserpinam Ceres quæsisse in Sicilia dicitur, idcirco sacra ejus ardentium tædarum jactatione celebrantur.* Cum istis faculis luto & furfure oblitis currebant, observat Brodæus. Vet. Schol. Juvenal. sat. 15. v. 141. egregium ritum tradit; nam unaquæque non gestabat facem, sed currentes sibi mutuo tradebant. *Face arcana dignus sacerdotii, ac per hoc justus. Arcana, imbutum sacris dicit pontificem, aut arcana dicit mystica, cum in templo Cereris sibi invicem facem cursores tradunt.* Quod fiebat hac potissimum ratione, unus ab ara facem accensam manu comprehendebat, & ad certum in templo locum currebat, qui cum pervenisset, alteri successuro & cursuro eandem tradebat. Georgius Alexandrinus ex M. Varrone in Re Rustica notavit antique dictum *Tibe trado*, id est, *tibi*. Quod nolim de Cereris sacris tantum intelligi, nam Athenienses *tria festa agebant lampadis, Panathenæis, Vulcanalibus, Prometheis*: & primus quidem lampadis in sacrificiis usus Vulcano tribuitur, quod *is ignis usum primus reperisset*, & mortalibus ostendisset, ut scribit Ister apud Suidam in voce λαμπάδ☉. Communior tamen est & receptior consuetudo, in Cereris mysteriis faces gestari solere; unde poëtæ. P. Ovid. epist. 2. Phyllid. ad Demoph.

- - Et per tædiferæ mystica sacra deæ.

Et lib. 3. Fastor.

Quos cum tædifera nunc habet illa dea.

D. Juvenal. sat. 2. v. 91.

Talia secreta coluerunt orgia tæda
Cecropiam soliti Baptæ lassare Cotyton.

L. Sen. Agamem. act. 2. in Choro:

Tibi votivam matres Grajæ
Lampada jactant.

Et in Herc. Furente.

Longas Eleusi tacita jactabo faces.

Et in Hippol. act. 1. sc. 2.

Jactare tacitis conscias sacris faces.

Scholiast. Apollonii Rhodii citat Bachylidis lyrici versum hunc:

Ἑκάτα δαδοφόρε Νυκτὸς μεγαλοκόλπε θύγατερ.
Hecate tædiferæ noctis magnum habentis sinum filia.

Inde δαδουχία, *facis gestatio* solemnis in Thesmophoriis & ἱεροφάνται δᾳδοῦχοι, *doctores sacrorum, faciferi*, in sacris recepta sunt vocabula. Jul. Poll. l. 1. cap. 1. Onomast. num. 31. & Callias Cereris sacerdos δᾳδοῦχ☉, *tædæ gestator*, appellatur à Plutarcho in Aristide in principio. Et facis istius non in sacrorum annua celebratione tantum, sed & in omnium sacerdotum initiationibus. testis Heliodor. l. 9. pag. 424. Juvenal. sat. 15. pulchrè, ut semper:

- - - Quis enim bonus, & face dignus
Arcana, qualem Cereris vult esse sacerdos.

Stat. lib. 4. syl. 8.

Tuque Actæa Ceres, cursu cui semper anhelo,
Votivam taciti quassamus lampada mystæ.

Et lib. 2. Thebaid. in fine:

Actæas tibi rite faces, & ab arbore casta,
Nectent purpureas niveo discrimine vittas.

Vitium autem in editionem Georgii Cedreni irrepsit. Nam in historiar. Compendio pag. 139. à Xylandro, *Daduchus*, pro *Claduchus*, versum est.

In his sacris perpetua taciturnitas observabatur; ideo Papinius paulo antea laudatus, *tacitos mystas* dixit. Ad quorum ritum & Cereales ludi instituti, ut expediam infra l. 5. cap. 14. C. Sueton. in Augusto cap. 93. *Athenis initiatus, cum postea Romæ pro tribunali de privilegio sacerdotum Atticæ Cereris cognosceret, & quædam secretiora proponerentur, dimisso concilio, & corona circumstantium, solus audiit disceptantes.* L. Sen. libr. 7. Nat. quæst. cap. 31. *Non semel quædam sacra traduntur, Eleusis servat, quod ostendat revisentibus. Rerum natura sacra sua non simul tradit. Initiatos nos credimus, in vestibulo ejus hæremus, illa arcana non promiscue nec omnibus patent, reducta & in interiore sacrario clausa sunt.* Mysteria ob id dicta ἀπὸ τοῦ μύειν, quod est *os claudere*, erantque duplicia: *parva*, quæ Proserpinæ filiæ. Plut. in Demetrio. Tatian. Orat. cont. gent. *magna*, quæ in honorem ipsius Cereris instituta. Scholiast. Aristophanis in Pluto act. 4. sc. 2. addit Gerardus, *parva sacra fuisse veluti* προκάθαρσιν, καὶ κατήχησιν, *lustrationem primam & instructionem.* At in magnis sacris qui initiari volebat, moris fuit, ut, quam vestem quis eo tempore gestaret, quo initiaretur, non prius eam exueret, quam longo usu detrita, gestari amplius non posset: nam tum ferebatur in templum dicanda illi deo, cujus religionis candidatus esset, qui sacrandam offerebat. Ipse Aristophanes loco laudato:

Μῶν οὖν ἐμυήθης δῆτ' ἐν αὐτῷ τὰ μεγάλα;

Vertit Nicodemus Frischlinus:

Numnam hac ea vestis est, qua tu magnis sacris
Initiatus es?

Helenius Acron Interpres Horatii ad lib. 3. od. 2. *Sacra Cereris mystica erant, nec vulgari licebat, propter hoc quod consiliis occulte dea usa est, donec filiam reperiret.* Ipse Horatius:

- - - Qui Cereris sacrum
Vulgarit arcanum.

Lactant. Firmian. l. 2. divinar. Instit. cap. 4. *Unum libet commemorare de Cerere Catanensi vel Ennensi, quarum alterius tanta fuit religio, ut adire templi ejus secreta penetralia viris nefas esset, alterius antiquitas tanta, ut omnes historiæ loquantur.* Idem alibi l. 5. rationem reddit. *Ea scilicet à callidis hominibus instituta, ut populus, quid coleret, ignoraret.* D. Auson. epist. 24.

At tu juratis velut alta silentia sacris
Devotus teneas, perstas in lege tacendi.

P. Ovid. l. 1. de Arte:

Tectaque sint solita mystica sacra fide.

Et l. 2. de Arte:

Quis Cereris ritus audet vulgare profanis,
Magnaque Threicia sacra reperta Samo?

Moschus Eidyllio 3. v. 75. εὔλαν☉ δημήτης, *bene velata Ceres.*

Licmæa Ceres etiam dicta, *à ventilabro*, cum quo depingebatur. Suid. in voce λικμαία.

Eleusina, & *Attica*, & *Actæa*, à locorum nominibus, ut supra dictum est.

Profunda, Jan. Parrhas. epist. 55.

Flava, à colore frugum jam maturescentium.

Panda, & *Pantica*, Lud. Carrio in Antiquis lectionibus docuit, quem adi.

Mammosa, quod grandibus & protensis mammis depingeretur. Arnob. l. 5. cont. gent. & l. 3. *Avet animus, atque ardet in Chalcidicis illis magnis, atque in palatiis cœli, deos deasque conspicere intectis corporibus, atque nudis, ab Jaccho Cererem (Musa ut prædicat Lucretii) mammosam.* Locus autem, quem ex Lucretio laudat, l. 4. Rer. Nat. extat:

At gemina, & Mammosa Ceres, est ipsa ab Jaccho.

Sic enim emendat Dionys. Lambinus, cum antea legeretur in aliis editionibus, nec sensu, nec lege metri constante:

At lamina & mammo sacer est ipsa ab Jaccho.

Alumna, quod frugum beneficio alantur homines. Ceres autem nihil aliud quam frumentum. Martian. Capella l. 1. sive, ut alii volunt, quod terra omnes nutriat. Orpheus in hymnis:

Γῆ μήτερ πάντων, Δημήτερ πλουτοδότειρα.
Terra mater omnium, Ceres cuncta subministrans.

Author carminis ad Messalam:

- - - Communis alumna
Omnibus injecta tellus cumulavit arena
Sancta Ceres.

Claudian. l. 2. de Raptu:

Si tu sancta Ceres, & te non Caspia tigris

Edidit,

Edidit, heu fulvas animo transgressa leones.

Legendum est, nam Proserpina loquitur:

- - - Et me non Caspia tigris
Edidit.

Quam correctionem debeo Flavio conjectaneor. cap. 9. & ille MSS. At ego priorem versum sic legi posse censeo ex MS.

Si tu nota Ceres.

Hoc est, si levitas indulgentiaque materna mihi hactenus probata fuit, & innotuit. Vel sic melius:

Si tu salva Ceres.

Id est, si mecum non ipsa periisti.

Legifera denique Serv. Honorat. ad libr. 4. Æneid. vers. 57. *Leges Ceres dicitur invenisse, nam & sacra ipsius Thesmophoria, id est, legum latio vocatur, sed hoc ideo fingitur, quia ante inventum frumentum à Cerere passim homines sine lege vagabantur, quæ feritas interrupta est, postquam ex agrorum discretione nata sunt jura: Thesmophoria autem vocantur legum latio, an quia in æde Cereris in ære incisæ fuerunt leges.* Clemens Alexandrin. in Protrept. Arnob. libr. 5. cont. gent. *Vultis consideremus mysteria & illa divina, quæ Thesmophoria nominantur à Græcis, quibus gente ab Attica, sancta illa pervigilia consecrata sunt, & pannychismi graves?* Herodot. lib. 2. καὶ τῆς Δήμητρος τελετῆς πέρι, τὴν οἱ Ἕλληνες Θεσμοφόρια καλέουσι, καὶ ταύτης μοι πέρι εὔστομα κείσθω, πλὴν ὅσον αὐτῆς ὁσίη ἐστὶ λέγειν. *De Cereris quoque initiatione, quam Græci Thesmophoria vocant, absit ut eloquar nisi quatenus sanctum est, de illa dicere.* Plutarchus lib. adversus Colotem Δήμητραν θεσμοφόρον, *Cererem legiferam* appellat. Et inter recentiores adi ad Lilium Gyraldum syntag. deor. gentil. 14. Wolfgang. Lazium libr. 11. Commentarior. Reip. Rom. cap. 7. Baptist. Pium Annotat. posterior. cap. 9. Callimach. in hymno ejus:

ὡς πολίεσσιν ἑαδότα τέθμια δῶκε.
Ut urbibus placidas leges daret.

Virgil. lib. 4. Æneid.

Legiferæ Cereri.

Calvus, antiquus poëta, de Cerere:

Et leges sanctas docuit, & chara jugavit
Corpora conjugiis, & magnas condidit urbes.

CAP. XII.

De Vulcano & Vesta.

VULCANUM etiam & VESTAM, utpote duos ignes, veteres conjunxerunt, de quibus hoc capite nonnihil dicemus. VULCANUS, ut *Servius* docet, quasi *Volicanus* dictus est, quod per aërem volet. *Varro* autem cum à majore ignis vi & violentia nomen hoc accepisse tradit. Quis hic Deus fuerit, non liquido constat: variant enim inter se scriptores veteres. *Cicero* libro 3. de Natura Deorum, plures à veteribus *Vulcanos* proditos fuisse affirmat, ex quibus quatuor ipse recenset. *Primus*, inquit, Cœlo natus, ex quo & Minerva Apollinem eum, cujus in tutela Athenas antiqui historici esse voluerunt. *Secundus* Nilo natus, *Opas*, ut Ægyptii appellant, quem custodem esse Ægypti volunt. *Tertius* ex tertio Jove & Junone, qui Lemni fabricæ traditur præfuisse. *Quartus* Mænalio natus, qui tenuit insulas prope Siciliam, quæ *Vulcaniæ* appellantur. Horum ille, qui Jovis & Junonis filius fuisse à *Cicerone* traditur, is fortasse est, qui usque adeo cultus ab antiquis est. *Hesiodus* & *Lucianus* scribunt, cum à sola Junone citra virilem congressum editum, admodum fortunatum: claudum etiam ex ruina cum præceps à Jove datus esset è cœlo, ubi periturus fuisset, nisi à Lemniis pro sua bonitate, dum adhuc in aëre ferretur, fuisset susceptus. Hic ignis inventor fuisse ab Ægyptiis proditur, *Diodoro* teste, fabrorumque fornacis auctor, quia sine igne nullum metalli genus fundi extendique posset. *Isidorus*. *Eusebius* libro de Præparatione Euangelica scribit: Ignis virtutem *Volcanum* appellatam, & in forma hominis ei simulachrum constitutum, in cujus capite pileus esset cæruleus, cœlestis symbolum volutionis, ubi integer synceru sque ignis invenitur, nam qui è cœlo in terram delapsus est, cum imbecillior sit, materiaque indigeat, claudicans fingitur. *Venus* ei uxor fuit quam tamen Cincius *Majam*, Piso *Majestam* appellatam dicit. Templum *Vulcano* Romæ vovisse Titum Tatium *Varro* & *Dionysius Halicarnasseus* lib. 2. scribunt. *Plutarchus* in Quæstionibus, sive causis Romanis, quæstione 47. prodit, ipsum Romulum Vulcani fanum ædificasse extra Urbem; & causas ejus rei inquirens, dicit fecisse id Romulum, vel quod cum Martis filius existimaretur, propter fabulosam illam Vulcani adversus Martem, Veneris causa simultatem, *Vulcanum* in eadem urbe, eodemque cum Marte domicilio esse noluerit: vel quod in hoc templum illud à Romulo conditum sit, ut ibi una cum Tatio collega curiam haberet, in qua de rebus arcanis cum Senatu absque interventoribus quietè possent consultare: vel denique cum Romæ ab incendiis statim à primis temporibus multum periculi esset, colendum quidem Deum igni præfectum: sed extra urbem locum ei assignandum Romulus statuerit. In hoc templum Romulus cum reliquis spoliis ex Cameria quadrijugum æreum currum deportavit, & statuit, suique statuam ex victoria coronatam locavit. Auctor in vita ejus *Plutarchus*. *Augustinus* passim *Vulcani* meminit, de civitate Dei, quod ei templum à *Tatio* votum sit, & libro 7. cap. 16. ignem mundi leviorem *Vestæ* esse, violentiorem *Vulcani*, ubi *Vives* ex Thurnuto addit, *Vulcanum* esse ignem hunc crassum, quo passim utimur. Ille enim subtilior *Jupiter* est, & idem *Prudentius*:

-------- Ipse ignis nostrum qui servit ad usum,
Vulcanus perhibetur, & in virtute suprema
Finditur, ac delubra Deus, & nomine & ore
Assimilatus habet: necnon regnare caminis
Fertur, & Æoliæ summus faber esse, vel Ætnæ.

VESTA.

Unde *Vesta* nomen acceperit, inter scriptores non convenit: Ovidius enim à *vi stando* derivat, cum scribit:

Stat vi terra sua, vi stando Vesta *vocatur.*

Alii à *vestiendo*, quod terra variis tum herbis, tum plantis, cæterisque vestiatur. *Cicero Vestæ* nomen à Græcis esse vult: Ea enim, inquit, est, quæ ab illis ἑςία dicitur: vis autem ejus omnis ad aras & focos pertinet. Libro de Divinationum generibus ait, *Vestæ* & ἑςίας nomen nihil significare, neque Latinorum neque Græcorum lingua, sed utramque vocem Latinam, & Græcam Hebrææ originis esse, & quidem compositam ex *Eschia*, quod *ignem Dei* significat: unde etiam probat hanc colendi ignis consuetudinem defluxisse à Patribus, & remansisse inter Ethnicos cum tenui umbra depravatorum rituum. Fuit *Vesta*, ut *Diod. Siculus* & *Apollodorus* volunt, Saturni filia: ut verò *Q. Fabius Pictor*, Jani uxor, cui etiam adstipulatur *Berosus* ille, de quo tamen eruditi non sine causa dubitant, qui eam Noæ, qui *Janus* dictus est, fuisse uxorem scribunt, cujus proprium nomen cum fuerit *Tidea*, *Aretiam*, id est, *terram*, & *Esiam*, id est, *ignem*, post mortem eam cognominatam esse, quia fuisset Regina sacrorum & puellas docuisset sempiternum ignem sacrorum inextinctum servare.

Simulachrum ejus varium fuit. Pingebatur nonnunquam forma mulieris sedentis, & gestantis tympanum, quod terra ventos in se contineat: interdum aliter, ut ostendit hic, quem adjeci, nummus, notatus littera M. Fuit *Vesta* diu ante Romam conditam culta in Italia, maximè à Tyrrhenis, teste *Myrsilo Lesbio*, qui eam Tyrrhenorum lingua *Labith Horchiam* appellatam esse, dicit, quam appellationem etiam auctore *Herodoto* apud Scythas habuit.

Macrobius eam unam ex Diis Samothracibus, sive *Penatibus*, vel saltem eorum comitem esse vult. Huic ignis sacer est, & à virginibus, quæ ob hoc *Vestales* dicuntur, custoditur, de quibus alibi, tandem etiam à Romanis culta fuit. Alii ab Romulo putant ei templum primum conditum fuisse: alii ab Numa, quod libr. 2. vehementer *Dionys.* probare nititur: qui tamen paulo ante scribit, & cum eo *Terentius Varro*, Titum Tatium receptum à Romulo in regni societatem tum aliis Diis, tum Vestæ etiam templum condidisse. *Onuphrius Panvinius* in descriptione XIV. regionum Urbis meminit templi *Vestæ*, ædis, & ædiculæ, cujus sicut etiam templi meminit *Sextus Ruffus*, & *P. Victor*.

Templum VESTÆ extruxit *Numa Pompilius*, de quo sic *Plutarchus*: Traditur Numam custodiæ causa perenni igne Vestæ templum circumdedisse: quod rotundum ab eo extructum est, non ut terræ (quasi ea Vestæ esset) sed ut universi figuram exprimeret, in cujus medio ignem collocatum Pythagoræi censent, eumque *Vestam* & *Unitatem* appellant. *Festus.* Rotundam ædem Vestæ *Numa Pompilius* Rex Romanorum consecrasse videtur, quod eandem esse terram, qua vita hominum sustentaretur, crediderit, eamque pilæ forma esse, ut sui simili templo Dea coleretur. In hac æde præter ignem Vestæ alia quoque sacra asservata fuisse à quibusdam traditur, qua de re *Dionysii* & *Plutarchi* verba adscribam: *Dionysius* libro 2. ita scribit. Alii tradunt præter ignem occulta quædam sacra in Deæ fano esse deposita, solis ædituis cognita, & virginibus: adduntque argumentum non leve ex ejus incendio, quod accidit, quando primum Romani cum Pœnis bello conflictabantur, propter Siciliam: tunc enim Virginibus metu diffugientibus, ædituorum unus *L. Cæcilius Metellus* vir Consularis, is qui devictis in Sicilia Carthaginensibus in celebri illo triumpho CXXX. elephantos traduxerat, posthabito publicæ utilitati privato periculo, irrupit in ardens penetrale, sacraque à virginibus deserta è flammis eripuit: quamobrem honores maximos à civitate grata est promeritus, sicut ex elogio patet, quod adscriptum est ejus statuæ in Capitolio. Ex hac confessa re nectunt conjecturas proprias: quidam dicunt hîc servari partem sacrorum Samothraciæ, quæ quondam ex hac insula *Dardanus* in Urbem à se conditam deportaverat, eaque capta Æneas Troja profugus secum attulit in Italiam. Alii *Minervæ Iliensis* effigiem esse veram, & notam Æneæ, perito rerum talium, cum alteram ad hujus similitudinem formatam Achivi furto sustulerint: cujus facti crebra mentio reperitur apud poëtas, æque ac historicos. Ego sane à multis accepi, custodiri à virginibus: non solum ignem, sed & sacra quædam vulgo incognita: ea tamen nec ipse scrutari ausim curiosius, nec aliis fas puto. *Plutarchus* in Camillo: Alii ignem, ut & apud Græcos, in vestibulo templi ardere lustrationis causa censent, reliqua sacra intus abscondi, neque à quoquam, præter *Vestales virgines*, conspici ea fas esse. In iis autem arcanis esse Trojanum illud *Palladium*, ab Ænea in Italiam allatum, multorum sermonibus est traditum. Alii fabulam addunt, Dardanum è Samothracia asportatum *Palladium*, cum Trojam condidisset, in ea urbe consecrasse: Æneam id, quo tempore Troja capta est, clam sustulisse, ac usque ad migrationem in Italiam adservasse. Qui sibi majorem harum rerum notitiam arrogant, duo dicunt dolia haud ita magna ibi esse reposita: alterum apertum & inane, alterum plenum, & obsignatum: solis autem sacris istis Virginibus licitum ea videre. Alii hos errare putant, eos deceptos quod tum (scilicet bello Gallico) *Vestales* pleraque sacra in duo dolia conjecta, terra obruerint sub templum Quirini: cui loco etiam nunc à doliis nomen sit. Hactenus *Plutarchus*. De *Palladio*, quia ejus mentio facta est, adhuc dicendum videtur, de quo *Joannes Ludovicus Vives* ad caput 2. libri 1. *Augustini* de Civita-

Civitate Dei, hæc collegit: *Palladium* simulachrum est Palladis, de quo tam varia tradunt rerum scriptores, ut ineptum ducam persequi longius eorum opiniones. Excerpam tamen ex *Varrone*, *Dionysio Halicarnasseo*, *Ovidio*, *Plutarcho*, & *Servio*, quæ mihi verisimiliora videbuntur. Chrysas Pallantis filia, cum Dardano nuberet, pro dote secum attulit *Palladium*, & magnorum Deorum simulachra, quibus templa Dardanus in Samothracia construxit. quæ postea sacra in Ilium sunt, nepotum tempore, transvecta, accepto oraculo mansuram Urbem, quamdiu & in ea *Palladium* illud. Quocirca in intimam arcis partem est reconditum, efficto altero quodam Palladio illi simillimo, quod in publico negligentius asservabatur. Cumque Pyrrhus ex Heleno vate Priami filio inexpugnabilem esse Trojanam urbem, salvo in ea *Palladio*, cognovisset, idque Principibus Græcorum renunciasset, Ulysses & Diomedes per fraudem primum ingressi, deinde facta in custodes vi, *Palladium* illud imaginarium surripuerunt. Alterum capta jam urbe Sycas Æneæ tradidit cum magnis Diis, quos *Penates* Trojanos vocant. Æneas in Italiam illa omnia secum advexit. Hinc ex Alba longa, sive, ut *Varro* putat, ex Lavinio Romam *Palladium* translatum est, statutumque in æde Vestæ, quæ cum deflagraret, *L. Metellus Pontifex* Maximus, *Palladium* medio ex incendio sustulit, amissis luminibus. *Palladium* vulgo conspectum est. Heliogabalo Imperatore incensa æde Vestæ. *Herodianus*. Fuit alterum *Palladium*, quod Athenis in arce dicavit *Nicias*. Hæc *Vives*. In veteribus nummis & Vestæ templum rotundum, & Æneas patrem Anchisem in humeris portans, atque una manu *Palladium* ferens, altera filium *Julum*, alia sacra gestantem, ducens, cernuntur, quorum duo notati litteris N. O.

Ad Cap. XII. Paralipomena.

Vestæ cultus, statuæ, templa, ignis, virgines, earum jura & privilegia.

Peculiare hoc Trojanorum numen. Sidon. Apollinar. carm. 9. vers. 172.

Thebis Euhion, Ilioque Vestam.

Et in senatu Atheniensium aram habebat, notat Joan. Brodæus. eamque pene omnes scriptores, quantum reminiscor, *ignem* interpretantur. Servius Honoratus, pro *terra* sumit, *quam ignem*, inquit, *habere non est dubium*, ad illud lib. 1. Æneid.

Cana fides & Vesta.

Idem ad v. 283. lib. 3. Æneid. *Nam & Vestam ideo Trojani colunt, quia eadem terra, terrigenas autem Athenienses nemo dubitat.* Et hanc depingebant muliebri forma, tympanum gestantem, quod *terra ventos in se contineat*. Suidas in voce γῆς ἄγαλμα, *terræ simulachrum*. Cæl. Rhodigin. lib. 15. cap. 14. scio ab Ovidio dictum l. 6. Fastor.

Effigiem nullam Vesta nec ignis habet.

Sed & Plutarchus lib. de primo frigido ad finem, Vestam eandem cum terra esse in veteri Theologia docet; nec dissentit Isidorus Hispalensis l. 8. Etymolog. cap. 12.

Inter Penates colebatur, & deos domesticos Romanorum, ideoque & *mater* peculiari nomine dicebatur. M. Cic. Orat. pro domo sua. *Teque Vesta mater, cujus castissimas sacerdotes ab hominum amentia, furore & scelere defendi.* P. Virgil. lib. 1. Georg. in fine:

Dii patrii, indigetes, & Romule, Vestaque mater,
Quæ Thuscum Tiberim, & Romana palatia servas.

Et rectè, *palatia servas*, quod in omnibus ædium privatarum vestibulis apud Romanos Vestæ simulachrum staret, ut Mercurii apud Athenienses, quemadmodum supra explicui. Eugraphius vetus grammaticus in Andriam Terentii act. 4. sc. 3. *Romanis omnibus mos est in atrio, hoc est, in vestibulo, habere Vestam (quippe cum inde vestibulum nominarint) cui sacrificium quotidie facerent, illic ei fuerat collocata ara, idcirco dictum est:*

Ex ara sume hinc verbenas tibi.

Neque vero hujus sacrificii idem ritus, qui in aliorum deorum sacris, (licet sciam molam etiam in illis receptam, Fest. lib. 3. in *casta*) nam *sal rufum tantum* offerebatur, Lil. Gyrald. syntag. deor. gent. 17. quod *in calicibus fictilibus* asservabatur, Helenius Acron & Porphyrion veteres Interpretes ad Q. Horat. libr. 1. od. 31. non adhibita qualibet aqua, sed tantum ex Numico flumine. Servius ad illud lib. 7. Æneid.

- - - Hæc fontis stagna Numici.

Aut libo, aut farre. Juvenal. sat. 6. v. 384.

Cum farre, & vino, Vestam, Janumque rogabat.

Perpetuus æternusque ignis in templo ejus, tanquam imperii certissimum pignus asservabatur. Valer. Maxim. libr. 5. cap. 4. tit. 6. *Ignoscite vetustissimi foci, veniamque æterni date ignes, si à vestro sacratissimo templo, ad necessarium, magisque speciosum urbis locum contextus operis nostri progressus fuerit.* T. Liv. 1. Decad. libr. 5. *Quid de æternis Vestæ ignibus, signoque, quod, imperii pignus, custodia ejus templi tenetur?* Idem 3. Decad. lib. 6. *Vestæ ædem petitam, & æternos ignes.* Poëtæ passim. P. Virgil. libr. 2. Æneid.

- - - Manibus vittas, Vestamque potentem
Æternumque adytis effert penetralibus ignem.

Et Servius ad illud l. 4. Æneid.

- - - Vigilemque sacraverat ignem.

Illud notatu dignissimum, ignem hunc non in focis aut altaribus, sed suspensum in vasculis quibusdam fictilibus, ut jam supra admonui proximè. Valer. Maxim. libr. 4. cap. 4. in fine: *Namque per Romuli casam, perque veteris Capitolii humilia tecta, & æternos Vestæ focos, fictilibus etiamnum vasis contentos, juro.* Serv. ad illud lib. 7. Æneid.

- - - Consiliis habitus non futilis author.

Tantum fiduciæ in hoc igne erat, ut oportuerit eum nunquam extingui, quod si contigisset, non carebat res infaustitatis præsagio, quare inextinctum vocant. P. Ovid. libr. 6. Fastor.

Ignis inextinctus templo celatur in illo.

Vetus marmor.

ANTIQUA. GENEROSE. DOMO.
CUI. REGIA. VESTÆ.
PONTIFICI. FOELIX. SACRATO.
MILITAT. IGNE.

Vide quæ sequuntur in cultissimo Epigrammate apud Onuphrium de Civitate Rom. pag. 149. Orpheus in hymnis:

Ἣ μέσον οἶκον ἔχεις πυρὸς ἀενάοιο μεγίστου.
Quæ mediam domum habes ignis æterni maximi.

Sil. Italic. lib. 1. Punicor.

Et vos virgineæ lucentes semper in ara
Laomedonteæ Trojana altaria flammæ.

Et libr. 3.

Et Vestæ secreta feramus.

Et libr. 7.

- - - Primum Vesta detersit honorem.

M. Lucan. lib. 9. v. 995.

Dii cinerum, Phrygias colitis quicunque ruinas,

Æneæque mei, quos nunc Lavinia sedes
Servat, & Alba lares, & quorum lucet in aris
Ignis adhuc Phrygius, nullique aspecta virorum
Pallas, in abstruso pignus memorabile templo.

Et nunquam sine portento aut prodigio credebatur extingui, & anxia sollicitudine expiabant, notavit Gaspar Peucerus in Divinat. extispic. quod contigit ante initia bellorum civilium, motaque inter Cæsarem & Pompejum arma. Præter historicos idem Lucanus libr. 1. v. 549. certissimum futurorum argumentum ab eo igne desumptum insinuat:

——— Vestali raptus ab ara
Ignis, & ostendens confectas flamma Latinas,
Scinditur in partes, geminoque cacumine surgit
Thebanos imitata rogos.

Ovid. lib. 15. Metam. fab. ult.

- - - Facinusque repellite, neve
Cæde sacerdotis flammas extinguite Vestæ.

Quod ubi contigerat, omnia publica privataque intermittebantur negotia, eratque justitium indictum, donec procuratio solemnis institueretur, & tamdiu durare imperium quamdiu ignis fuisset inextinctus. Papin. l. 4. syl. 3.

Donec Troicus ignis, & renatæ
Tarpejus pater intonabit aula.

Et virgo cujus incuria id evenisset, à pontifice severè plectebatur, nam puto virgines igni fovendo excubuisse alternatim, seu sorte, seu præcepto pontificis ad id officii ductas. Valer. Maxim. l. 1. cap. 1. tit. 7. *Licinio pontifici maximo, virgo Vestalis, quia quadam nocte parum diligens æterni ignis custos fuisset, digna visa est, quæ flagro admoveretur.* malim legere: *admoneretur.* Jul. Obsequens de Prodigiis cap. 62. *Vestæ penetralis ignis extinctus, virgo jussu Æmilii pontificis maximi flagro cæsa.* Fest. Pomp. libr. 9. *Ignis Vestæ si quando interstinctus fuisset virgines verberibus afficiebantur à pontifice, quibus mos erat tabulam felicis materiæ tamdiu terebrare, quousque exceptum ignem cribro æneo virgo in ædem ferret.* Ubi scio viros doctos legisse, non *tabulam felicis materiæ*, sed *clabulam*. Diminutivum enim id à clava esse volunt. B. quippe & V. olim sæpe in se invicem transibant, & in nonnullis editionibus non *terebrare*, sed *verberare* scriptum extat. Q. Flor. Tertullian. lib. de Pœnitentia: *Quid illum thesaurum ignis æterni æstimamus, cum fumariola quadam ejus tales ictus flammarum suscitent?* Atque etiamsi non fuisset extinctus, accendebatur tamen quotannis Calendis Martiis, & renovabatur ignis, quem asservabant in operto, non autem sub tecto. ostendit Jan. Parrhas. epist. 57. P. Ovid. l. 3. Fastor.

Adde quod arcana fieri novus ignis in æde
Dicitur, & vires flamma refecta capit.

Interim corrigendus è M. Manilio l. 4. Astronomic. locus insigniter corruptus:

Festinos, Capricorne, foves penetralibus ignes,
Hinc artes, studiumque trahis.

Sic legit Josephus Scaliger, & exponit ignes festinos à natura elementi; velocissimi motus, ταχυδαπάνυς. Sunt qui censuerint legendum:

Feste tuos Capricorne foves.

Aliis placuit potior hæc lectio:

Vestinos Capricorne foves.

Neque desunt, quibus placuerit:

Festivos Capricorne foves.

Ut ignes festivi sint festi, seu sacri, sed nulla harum lectionum placet, ideoque suadeo legas:

Vesta tuos, Capricorne, foves penetralibus ignes.

Quam lectionem optimam esse, vel ex iis quæ subjungit ipse Manilius eodem loci liquet:

Hinc artes studiumque trahit, nam quicquid in usus
Ignis alit, poscitque novas ad munera flammas,
Sub te censendum est.

Et eodem libro:

Ast Augusta fovet Capricorni sidera Vesta.

Claudian. lib. de bello Gildonico:

- - - Sanctaque memor Tritonia Vesta.

Ad virgines ejus descendo, de quibus multa sunt à viris doctis observata, istud tamen, quod à C. Plinio l. 7. epist. 19. à nullo, quod sciam, est animadversum, nec memini me alibi legisse, post illum notat Cæl. Rhodigin. Antiquar. lect. l. 15. cap. 14. ita igitur ille: *Angit me Fanniæ valetudo, contraxit hanc, dum assidet Juniæ virgini Vestali, sponte primum, (est enim affinis) deinde etiam ex authoritate pontificum, nam virgines, cum vi morbi atrio Vestæ coguntur excedere, matronarum curæ custodiæque mandantur, quo munere Fannia dum sedulo fungitur, hoc discrimine implicata est, insident febres, tussis increscit.* in aliis libris legitur, *insidens febris tussim injecit.* quod probabilius duco. Mamertinus in panegyrico Juliani: *Nulli gratificemini, in neminem sæviatis, toto in orbe terrarum nullius virginis fama violetur, sit lectulus etiam sine inconcessis, sed legitimis voluptatibus Vestalium thoris purior:* corrigendum est, *sit lectulus etiam sine concessis, & legitimis voluptatibus, Vestalium thoris purior.* Fr. Modius Novantiquar. lection. epist. 25. Jam vero quantus iis exhibitus honor, quanta dignatio nemo ignorat. Nam & *servitia fugitiva, nondum urbem egressa, retineri in loco earum precatione credebantur ab iis*, ut loquitur C. Plinius l. 28. nat. histor. cap. 2. *Et Claudia Vestalis, cum patrem suum è curru triumphantem, violenta Tribuni plebis manu detrahi animadvertisset, mira celeritate utrisque se interponendo, amplissimam potestatem inimicitiis accensam depulit, igitur alterum triumphum pater in Capitolium, alterum filia in ædem Vestæ duxit.* Ut verba usurpem Valerii Maximi l. 5. cap. 4. tit. 7. Scio Suetonium in Tiber. cap. 2. non patrem hunc, sed fratrem Claudiæ facere. Et Julius Cæsar *per virgines Vestales, Mamercum Æmilium, & Aurelium Cottam, propinquos & affines suos, veniam impetravit.* Sueton. in eo cap. 1. & Aulus Vitellius Aug. *Suasit senatui ut legatos cum virginibus Vestalibus mitterent, pacem, aut certe tempus ad consultandum petituros*, inquit idem Suetonius in vita ejus cap. 16. Ergo inde liquet gravissima dissidia earum interventu componi consuevisse. Adde & Vibidiæ Vestalis precibus Messalinam tentasse veniam à Claudio principe marito obtinere, narrante C. Tacito l. 11. Annal. Huc spectant & illa M. Ciceronis Orat. 2. Agraria. *Si quicquam deliquero, nulla sunt virgines, quæ me à vobis deprecentur.* Testamenta penes eas erant asservata. de testamento M. Antonii Plutarchus in eo. de testamento Augusti C. Sueton. cap. ult. Ubi notandum inter eas unam fuisse authoritate præcipuam, quæ Maxima dicebatur. Idem Sueton. in Cæsare cap. 83. *Testamentum ejus aperitur, recitaturque in Antonis domo, quod Idibus Septembribus proximis in Lavicano suo fecerat, demandaveratque virgini Vestali Maximæ.* Et in Domitiano cap. 8. *Corneliam virginem Maximam* vocat. Sed nemo melius earum prærogativas expresserit L. Seneca l. 6. Controv. 8. *Tibi* (Vestali virgini) *magistratus fasces suos submittunt, tibi consules, prætoresque via cedunt, nunquid exigua mercede virgo es? sacerdos raro juret, nec unquam nisi per Vestam suam. moriar. nunquid de nuptiis appellata es?*

Sed ut magnus eis honor habitus, ita & delinquentes gravissimis afficiebantur suppliciis; nam *adultera verberibus necabatur*, ex lege quam in Libertatis atrio fixam M. Cato loquitur apud Festum Pompejum l. 14. in voce *probrum Virginis Vestalis.* De virginis pœna, vet. scholiast. Juvenal. ad sat. 4. v. 10. *Hæc virginibus Vestæ pœna fuit decreta, si vitiatæ fuissent, vivæ in parietibus statuebantur, aut sub terra obruebantur.* C. Plin. l. 4. epist. 11. *Fremebat Domitianus, æstuabatque ingenti invidia, destitutus, nam cum Corneliam Maximillam Vestalem defodere vivam concupisset, ut qui illustrari sæculum suum ejusmodi exemplo arbitraretur, pontificis Maximi jure, seu potius immanitate tyranni, licentia domini, reliquos pontifices non in regiam, sed in Albanam villam convocavit*: legendum est omnino: *Nam cum Corneliam Vestalium Maximam defodere vivam concupiss.* Author correct. Suet. laudato loco in Domit. cap. 8. supra. tota lugebat civitas, ut in clade publica, eratque is dies lugubris, ut ostendit multis Andr. Tiraquellus in Alexandrum Neapolitanum lib. 5. c. 12. quod usque adeo observatum, ut in annalibus, pro prodigio Vestalis damnatio notetur. Euseb. Chronic. Olymp. 73. Locus in

in quem defodiebantur erat prope portam Collinam. T. Liv. 1. Decad. l. 8. de Minutia Vestali. Festus l. 17. in *sceleratus campus*. Ovid. lib. 6. Fast.

——— *Nec viva defodietur humo.*

Sil. Ital. lib. 13.

Nec par pœna tamen sceleri, sacraria Vestæ
Polluit exuta sibi virginitate sacerdos.

Cum defossa in terram Vestali virgine *panem* & *lac* ponebant, *ne videretur fame interiisse*. Guilielm. Canterus Novar. Lection. l. 7. cap. 6. ex scholiaste Sophoclis ostendit. Rationem habes apud Jacobum Durantium Caselium l. 2. variar. lect. cap. 2. ex Clemente Alexandrino Pæd. 3. quod terra, impura hujusmodi, & libidinosa, corpora purgari crederentur, ideoque in terra occultabantur expianda. Juvenal. loco proxime citato:

Nemo malus felix, minime corruptor, & idem
Incestus, cum quo nuper vittata jacebat,
Sanguine adhuc vivo terram subitura sacerdos.

MS. meus, *cum quo vitiata jacebat*. Sed male, ut infra ostendam. Ut ignis nihil patitur impuri, ita virgines istæ omni corporei contagii labe carere debebant, usque ad annum ab electione trigesimum, quo tempore licebat nubere; præter scriptores ab aliis observatos. Sext. Propert. l. 4. eleg. 4.

Et satis una mala potuit mors esse puellæ,
Quæ voluit flammas fallere Vesta tuas.

Fallere flammas Vestæ, interpretor *impudicam esse*, aut adulterium admittere, aut ad nuptias convolare, quod ante trigesimum annum, ut monui, non licebat. Aurel. Prudent. l. 2. in Q. Symmachum: *Tandem virgineam fastidit virgo senectam.* Et post in eodem opere:

Transfert emeritas ad fulcra jugalia rugas,
Discit & in gelido nova nupta tepescere lecto.

D. Auson. epist. 7. de triginta ostreis:

Quot numero annorum Vestalis virgo ministrat.

Qui anni sic dividebantur, ut primis decem sacros ritus diligenter discerent, aliis insequentibus decem ministrarent, denique ultimis decem, quæ percepissent, alias docerent. Dionys. Halicarnass. l. 2. hist. Rom.

Locum in Amphitheatralibus, & scenicis, Circensibusque habuisse ludis ostendam infra l. 5. c. 4. Carpentis seu pilentis, ut alias matronas, vectas, certum ex C. Suetonio in Tib. cap. 2. & dicam alibi. Ad ornatum descendo. Vestitus *suffibulum* appellabatur. Fest. Pomp. lib. 17. *Suffibulum vestimentum album prætextum, quadrangulum, oblongum, quod in capite Vestales virgines sacrificantes habebant, idque fibula comprehendebatur.*

Vittas capitis ornamenta, ut aliæ matronæ, gestabant. vide l. 5. cap. 35. infra. D. Ambros. epist. ad *Valentinianum*. *Vix septem Vestales capiuntur puellæ, en totus numerus quem insula vittati capitis.*

M. Lucan. l. 1. Pharsaliæ v. 596.

Vestalemque chorum ducit vittata sacerdos,
Trojanam soli cui fas vidisse Minervam.

P. Ovid. l. 3. Fastor.

Decidit ante sacros lanea vitta focos.

Idem l. 6. Fastor.

Nullaque dicetur vittas temerasse sacerdos.

Allusere poëtæ. Virgil. l. 2. Æneid.

Virgineas ausi divæ contingere vittas.

Valer. Flacc. Argonautic. l. 8.

Ultima virgineis tum flens dedit oscula vittis.

Nec Vestales modo vittatæ, sed & alii sacerdotes. C. Tacit. l. 1. Annal. *Sacerdos apud aram Ubiorum creatus, ruperat vittas.* Virgil. l. 3. Æneid.

Rex Anius, rex idem hominum Phœbique sacerdos,
Vittis, & sacra redimitus tempora lauro.

Aurel. Prudent. in Romano Martyre:

Summus sacerdos nempe sub terram scrobe
Acta in profundum consecrandus mergitur,
Mire infulatus, festa vittis nectens tempora.

Denique est hæc vetus Inscriptio:

MANSIONES. PALATINORUM. SALIORUM. A. VETERIBUS. OB. ARMORUM. MAGNATIUM. CUSTODIAM. CONSTITUTAS. LONGANIMITATE. NEGLECTAS. PECUNIA. SUA. REPARAVERUNT. PONTIFICES. VESTÆ. VV. CC. PROMAGISTRO. PROTI. JACILII. LUCILII. PRÆTEXTATI.

Caput XIII.

De Neptuno.

Neptunum à *nubendo* dictum putavit *Varro*, quod nubat, id est, operiat terras, quod idem scribit *Arnobius*. At *M. Cicero* à *nando* vocatum existimat. A Græcis dictus Ποσειδῶν, quod pedibus terram quatiat, quamquam alii alias hujus appellationis rationes afferant, quas hic prætereo.

Fuit Neptunus Saturni & Rheæ filius: qui cum navigandi artem invenisset, classem instituisse, ejusque præfectus à *Saturno* factus esse dicitur. Quapropter traditum est posteris *Neptunum* imperasse mari, sacraque ei à navigantibus facta. Addunt etiam *Neptunum* equos primum domuisse, artemque equitandi ab illo traditam: ex quo *Hippius* sit appellatus. *Diodorus* lib. 6. cap. 15. Hic à primo Urbis exordio à Romanis cultus fuit, *Dionysio*, *Livio*, *Plutarcho*, aliis minorum gentium authoribus, cognomine *Consi*, quod ei fuit inditum à *consiliis dandis*. Sunt tamen qui *Consum* diversum à *Neptuno* faciant, videlicet *Deum consilii*, à quo Romulus consilium de rapiendis Sabinis acceperit. *Aurelius* Augustinus *Consum* à consilio dando denominatum ait. *Cyprianus* Romulum dicit *Consum* Deum fraudis, velut consiliorum Deum coluisse. *Arnobius* in 3. adversus Gentes lib. *Consum* dictum putat, quod salutaria & fida consilia nostris suggerat cogitationibus. Cum etiam *Dionys.* lib. 2. docet, quosdam *Neptunum* & *Consum* eundem Deum, quosdam diversos eos fecisse. Verum utut hæc sint, non anxie laborandum nobis est. *Conso*, teste *Dionysio*, ara subterranea fuit constructa juxta circum maximum: in qua sacra ipsi fiebant *Consualibus*, de quibus agemus suo loco. Ideo autem hujus Dei ara subterranea erat, ut significaretur consilia occulta esse oportere. *Plutarchus.*

Equester Neptunus dictus est Græce *Hippius*, quia primus equos domuisse, artemque equitandi tradidisse fertur, quemadmodum ex *Diodoro* audivimus.

Reducis Neptuni mentio extat in antiquis nummis quorum unum hic subjecimus, litera P not.

Templum Neptuni Romæ fuit in regione Urbis IX. item ædes, cujus meminit *P. Victor.*

NEPTUNO addunt SALACIAM & VENILIAM. *Salaciam* quidam putant *Neptuni* uxorem fuisse, sic dictam à *salo*, quod salum moveret, teste *Varrone*. *Festus*. *Salaciam* dicebant Deam aquæ, quam putabant *salum* ciere, hoc est mare movere. *Augustinus* ex Varrone lib. 7. cap. 22. scribit, *Veniliam* undam esse, quæ ad litus venit, *Salaciam* undam, quæ ad salum redit. *Joseph. Scaliger* in appendice ad conjectanea in Varronem: *Venilia*, inquit, est accessus seu exæstuatio maris: *Salacia* recessus. *Varro*, ut citatum reperi, *Venilia* unda, quæ ad litus venit: *Salacia*, quæ ad salum redit. Atque ita quidem Romani vocabant maris reciproca incrementa, aut decrementa. Sed postquam in Oceanum Germanicum penetrarunt (quod primus *Drusus Germanicus* fecit) Germanicis nominibus veterum Saxonum ea vocarunt, pro *Venilia Malinam*, pro *Salacia Lidunam* dicentes. Atque ita quidem scriptum reperi in veteri libro Bedæ Anglosaxonis. Hæc ipse. Paulo post addit, *Veniliam* & *Salaciam* significare accessus & recessus maris quotidianos: *Malinam* & *Lidunam* etiam lunaria Oceani incrementa, & decrementa, &c. Atque tantum de his. Dicendum etiam de aliis marinis Diis, & Nymphis, &c. sed cum ad Græcam potius historiam pertineant, nos hic ea prætermittemus: *Ægeriæ* tantum & *Juturnæ*, quæ à Romanis cultæ fuerunt, mentionem facientes.

ÆGERIAM nympham Numæ Pompilii Regis uxorem ajunt fuisse. Sic enim de ea *Dionys.* libr. 2. Fabulantur congressum Numam sæpius cum *Ægeria* nympha, cujus è præceptis hauserit regiam prudentiam. Alii non *Nympham*, sed unam Musarum palam ad eum ventitasse perhibent. Addit deinde *Dionysius* narrationem, quo facto Numa Romanis parum credulis suum cum *Ægeria* congressum probarit. Cum, inquit, prisci illi Quirites parum creduli, pro figmentis haberent, quæ audirent de Diis, ajunt noluisse Numam eis manifesto signo facere fidem suæ cum numinibus consuetudinis, *Ægeriaque* jubente vocasse domum præcipuos civium, ostensaque vili supellectile, atque apparatu, qui non caperet frequens convivium, tunc dimissos, invitasse ad cœnam sub vesperam, quibus ad condictam horam reversis, ostendisse lectisternia splendida, mensasque refertas multis egregiis poculis, ac mox discumbere jussis, epulum præbuisse instructum omnigenis ferculis, qualia nemo facile pararet quantumvis longo tempore. Romanos vero attonitos, tam vario spectaculo constanter posthac opinatos, Deam quampiam cum illo familiariter degere. Hactenus ille. Plura de *Ægeria Plutarchus* & alii habent.

Huic ædem Romani extruxere, cujus meminit *P. Victor*. Dicatus ei & lucus fuit, quem, ut ait *Livius*, medium ex opaco specu fons perenni rigabat aqua, qui lucus Camœnis sacer erat. *Pompejus Festus Ægeriæ* lucum juxta portam Capenam constituit. *Ovidius* libro Metamorphoseon 15. *Ægeriam* inducit in fontem mutari à Diana. De *Ægeria* sive *Egeria* cui sacrificabant prægnantes, suo dicemus loco.

JUTURNAM Nympham *Varro* scribit dictam fuisse, quæ juvaret. Itaque multos ægrotos propter id nomen aquam petere è fonte *Juturna* solitos. *Servius* in Virgilium: *Juturna*, inquit, fons est in Italia saluberrimus, juxta Numicum fluvium, cui nomen à *juvando* inditum est. De hoc autem fonte Romam ad omnia sacrificia aqua afferri consueverat. Tradunt alii, *Juturnam* in lacu submersam ei nomen indidisse.

Ædes ejus Romæ fuit ad aquam Virginem, ut ait *P. Victor*, in regione Circi Flaminii. *Ovidius* in Fastis innuit, fuisse illam ædem in campo Martio prope aquam Virginem. Verba ejus sunt:

Te quoque lux eadem Turni soror æde recepit,
Hic ubi Virginea campus obitur aqua.

PORTUMNUS etiam ab his Diis non est segregandus: de quo tamen uno tantum atque altero verbo dicam. *Portumnus*, sive, ut aliis magis placet, *Portunus*, aut geminato, *n*, *Portunnus*, Deus marinus erat, portubus præfectus. *Festus*: *Portumnus*, qui & *Palæmon*, à Romanis inter Deos colebatur. Hic alio nomine *Melicerta* dictus, de quo fabula hæc refertur. Athamas post furorem à Junone immissum, cum occiso Learcho qui etiam *Clearchus* dictus, *Melicertam* alterum filium cum Ino uxore sua persequeretur, & illi se in mare præcipitassent, voluntate numinum in Deos versi sunt. *Melicerta* in *Portumnum*, qui Græce *Palæmon* dicitur, *Ino* in *matrem Matutam*, quæ Græce dicitur *Leucothea*. Historiam prolixe recitat *Ovidius* in 4. Metamorph. Ædes Portumni Romæ duæ fuerunt, utraque in XI. Urbis regione, altera rotunda ad pontem Æmilium, olim sublicium appellatum; altera in Apollinem Cœlispicem, & Herculem Olivarium. Atque hæc tantum de his.

AD CAP. XIII. PARALIPOMENA.

De Neptuni sortitione.

Sortitum *Plutonem* cum fratribus sorti hæreditatem submittere placuisset, nemo ignorat. Et prodidere Diodorus Siculus lib. 4. Bibliothec. & Homerus v. 190. lib. 15. Iliad. Serv. ad v. 143. l. 1. Æneid. *Jupiter & Neptunus, & Dis pater, Saturni & Opis filii, cum de mundi positione certamen iniissent, placuit ut imperium sorte dividerent, ita effectum est, ut cælum Jupiter, maria Neptunus, Dis pater inferos sortirentur.* Id ego corrigendum ducerem, legendumque *de mundi possessione certamen iniissent*. Idem l. 10. Æneid. v. 39. *sors rerum, id est, regnum: nam per sortem inter se fratres Jupiter, Neptunus, & Pluton mundi regna diviserunt.* Vet. Scholiast. Juvenal. ad v. 50. sat. 13. *Cum adhuc nec Jupiter regnum cæleste teneret, nec Neptunus mare, nec Pluton infera cum Proserpina.* Luctat. Placid. ad l. 3. Thebaid. v. 169. *Claria civitas est in qua tres dii, id est, Jupiter, Neptunus, & Pluto, mundum dicuntur fuisse sortiti.* Euhemerus antiquus historicus, qui ex sacris Inscriptionibus & titulis templorum gesta

gesta deorum collegit, apud Lactantium lib. 1. Divinar. Instit. cap 11. *Ajunt Jovi cælum obtigisse, Neptuno mare, inferna Plutoni. Cur non terra potius in sortem tertiam venit?* Sic intellige poëtas. Cl. Claudianum l. 1. de Raptu:

Tertia suprema patior dispendia sortis.

Valer. Flacc. l. 1. Argonaut.

Tuque fretum, divosque pater sortite biformes.

Sil. Italic. l. 17. Punicor.

——— *Cujus proles terramque fretumque*
Sideraque & manes, regnorum sorte gubernat.

P. Virgil. in Ætna:

- - - *Sors data cælo*
Prima, sequuta maris, subseditque infima tellus.

Alb. Tibull. l. 3. eleg. 5.

Parcite pallentes umbras quicumque tenetis,
Duraque sortiti tertia regna Dei.

D. Auson. in Mosella:

- - - *Haud ille sinit, cui cura secunda*
Sortis, & æquorei cessit tutela tridentis.

Tellus ad Jovem apud Ovidium l. 2. Metamorph.

- - - *Cur illi tradita sorte*
Æquora decrescunt?

L. Sen. Hercule Oetæo:

Et si placerent tertiæ sortis loca
Regnare poteram.

Quod tamen factum negat Callimachus in hymno Jovis. Quod licet fabulosis poëtarum involucris traditum sit, non caret tamen antiquitatis insigni ratione. Nam *regna olim sorte inter hæredes dividebantur.* Id Alexandri successores, mortuo eo fecerunt. Plutarch. in Eumene. Et Augustus, Antonius, & Lepidus, *orbis terrarum imperium sorte inter se sunt partiti.* Appian. bellor. civil. lib. 1. quin imo & Apostoli in omnes mundi partes cum Euangelii luce missi, *provincias sorte elegerunt.* Ruffin. histor. Ecclesiast. lib. 10. Id consuetudinis Persicæ fuisse docemur ex Paulo Orosio l. 2. cap. 8. *Anno ab urbe condita 245. Darius, Cyro apud Scythas interfecto, post aliquantum intervallum, sorte regnum adeptus est.* Quod idem inter Græcos prodidere Herodot. lib. 3. & ex illo Polyænus stratagemat. l. 7. iisque posterior Ammian. Marcellin. libr. 23. Gothos idem factitasse videri posset ex Sidonio Apollinare lib. 6. epist. 6. *Limes Gothicæ sortis.* Et libr. 8. epist. 3. *Promota limitem sortis.* lib. 9. epist. 5. *Diversarum sortium jure revocaremur.* In Italia idem juris observatum. Vell. Patercul. l. 1. cap. 1. *Per hæc tempora Lydus & Tyrrhenus fratres cum regnarent in Lydia, sterilitate frugum compulsi, sortiti sunt, uter cum parte multitudinis decederet patria, sors Tyrrhenum contigit.* Eadem Servius ad l. 2. Æneid. v. 161.

- - - *Ubi Lydius arva*
Inter opima virum leni fluit agmine Tibris.

Et ad illud l. 8. Æneid.

- - - *Lydia quondam*
Gens bello præclara.

Denique & in Græcia invaluisse testes sunt Etheocles & Polynices, qui regnum Thebarum sortis arbitrio inter se diviserunt, ut est apud Diodorum Siculum l. 5. c. 6. & Euripidem in Phœnissis. Quod voluntate patris factum narrat Julius Hyginus Fabular. cap. 67. L. Sen. Thebaid. act. 2.

Jam regna repetens frater ex pacto venit.

Stat. Papin. l. 1. Thebaid.

- - - *Jam sorte cadebat*
Dilatus Polynicis honos.

Et lib. 2. Thebaid.

Quippe animum subit illa dies, qua sorte secunda
Fratris, Echionia steterat privatus in aula.

Et eodem libro postea:

Quæ sors justa mihi, qua non indebitus annis
Sceptra dicavit honos, teneo.

Idem in dividendo Mycenarum regno Atreus & Thyestes admiserunt, L. Sen. Thyeste act. 1. in choro:

Alternæ scelerum ne redeant vices.

Plura dicam infra l. 4. cap. 11. ubi de Neptunalibus, sive Neptuni feriis agetur.

Caput XIV.

De Genio.

Sequitur inter Deos selectos Genius, de quo non omnes idem sentiunt. *Sextus Pompejus Festus*: *Genium* appellabant Deum, qui vim obtineret rerum omnium gerendarum. Aufustius, *Genius*, inquit, *est Deorum filius, & parens hominum, ex quo homines gignuntur, propter ea Genius meus nominatur, quia me genuit.* Sunt qui dicant, duodecim signa cœlestia esse *Genios*, universaliores scilicet. Nam alioqui suus est cuique loco *Genius* quem ei faciunt præsidere. quin & unicuique hominum *Genius* est. *Aurelius Augustinus*: *Genius* est Deus, qui præpositus est, ac vim habet omnium rerum gignendarum. Et paulo post Varronem affirmare dicit, *Genium esse uniuscujusque animum rationalem, & ideo esse singulos singulorum.* Geniorum etiam meminit præter alios multos *Ammianus Marcellinus*, plurimis verbis. *Servius* Grammaticus triplices *Genios* facit, in 1. Georgicorum Virgilii: *Genium*, inquit, dicebant antiqui, naturalem Deum, uniuscujusque loci, vel rei, aut hominis. De *Genio* hominis sic *Censorinus*. *Genius* ita nobis assiduus observator appositus est, ut ne puncto quidem temporis longius abscedat, sed ab utero matris acceptos, ad extremum vitæ diem comitetur. Appellatum autem hoc numen *Genium* ait, sive quod in ejus tutela ut quisque natus est vivit: sive quod ut generemur curet: sive quod una gignatur nobiscum: sive etiam quod nos genitos suscipiat, ac tueatur. Cæterum veteres unicuique hominum duos *Genios* attribuebant, alterum bonum, alterum malum; non aliter atque nos ex sacris literis edocti scimus, unumquemque suum *Angelum* custodem habere, & contra malum Angelum, insidiatorem. Docet id præter alios *Servius* Grammaticus in hoc Virgilii, *Quisque suos patimur Manes*: Cum nascimur, inquit, duos *Genios* sortimur, unus est, qui hortatur ad bona; alter, qui depravat ad mala, nec incongrue dicuntur *Genii*, quia cum unusquisque genitus fuerit, ei statim observatores deputantur: quibus assistentibus post mortem aut asserimur in meliorem vitam, aut condemnamur in deteriorem: per quos aut vacationem meremur, aut reditum in corpora. Ergo *Virgilius* Manes, *Genios* dixit, quos cum vita sortimur. *Censorinus* scribit à nonnullis binos *Genios* in his duntaxat domibus quæ maritæ essent, colendos creditum esse. Alii *Genios* proprie masculis, Junones fœminis affirmarunt, qua de re alibi erit dicendi locus.

Simu-

Simulachrum *Genii* fuit varium, interdum effingebatur imagine ſerpentis: interdum puerili, vel juvenili forma. interdum etiam ſenis, ut apud Cebetem. Coronabatur verò *platani* foliis, utpote arboris genialis. *Albius Tibullus* poëta ita eum ſuis verſibus exornat:

Ipſe ſuos adſit Genius viſurus honores,
Cui decorent ſanctas florea ſerta comas.
Illius è puro deſtillent tempora nardo,
Atque ſatur libo ſit, madeatque mero.

In vetuſtis nonnullis monetis Trajani & Adriani, aliorumque Principum, *Genius* pateram dextrâ ſupra aram porrigere, quæ ara eſſet ſertis ornata: læva verò manu propendulum flagellum, vel ſimile quiddam tenere videbatur.

GENIO res ſacra fiebat mero, ac floribus, cujus rei cauſam explicant *Varro* & *Cenſorinus*, his ferè verbis: id moris inquiunt, inſtitutique majores noſtri tenuerunt, ut cum die natali munus annale *Genio* ſolverent, manum à cæde & ſanguine abſtinerent, ne die, qua ipſi lucem accepiſſent, aliis demerent. Et addit *Cenſorinus*, quod ſacro Genio facto, neminem oportuerit ante guſtare, quam eum, qui ſacrum feciſſet.

De geniis plurima habet *Plutarchus* in eo Commentario, in quo diſputat, cur oracula edi deſierint, ubi etiam docet alium *Genium* alio & virtute, & ſapientia, & viribus præſtitiſſe.

In deſcriptione XIV. regionum Urbis mentio fit ædiculæ *Genii Liberorum*, & ædiculæ *Genii Larium*, regione VI. Sacelli *Genii* Sangi regione VII. A quibus autem condita fuerint, mihi non liquet. Hactenus de *Genio* diximus, quibus antequam ad alia accedamus, adjiciemus quædam de *Penatibus* & *Laribus*, quia vicina numina fuerunt. Ac de *Penatibus* primum.

PENATES.

PENATES, quaſi *penites*, quod penitiſſimi Dii ſint & proprii. *Macrobio* illorum ſententia placet, qui *Deos Penates* dixerunt, per quos penitus ſpiramus, per quos habemus corpus, per quos rationem animi poſſidemus. Itaque *Penates* ſunt præſides & cuſtodes Dii. *Cicero* exiſtimat *Penatium* nomen à penu dictum eſſe, quod vocabulum ſignificet omne id, quo homines veſcuntur, vel ab eo, quo penitus inſideant: ex quo etiam *Penetrales* à Poëtis dicantur. Varia *Penatium* genera fuerunt. Alii *Penates* totius generis humani, quales putarunt eſſe *Pallada* ſummum æthera, *Jovem* medium æthera, & *Junonem* infimum: alii *Penates cœli*, ut *Martianus Capella* in nuptiis ludit: alii terræ, alii cujuſque civitatis: alii cujuſque domus. Sed ut de *Penatibus* dicam, quos Æneas in Italiam portavit, quorumque templum in octava Urbis regione collocatur, quinam illi fuerint, inter auctores non convenit: alii enim volunt *Neptunum* & *Apollinem* eos eſſe, de quibus legitur, quòd muros Trojanos extruxerint: alii *Veſtam* dicunt: alii alios. *Dionyſius Halicarnaſſeus* refert, ſe vidiſſe Romæ in templo obſcuro & humili, quod non procul à foro abſit, ſimulachra Deorum Trojanorum, cum hac inſcriptione, *Denates*, per quod vocabulum *Penates* intelligat, quia veriſimile ſit, veteres ante inventum P. pro eo literam D. uſurpaſſe. Fuiſſe autem duos haſtatos juvenes, habitu ſedentium, admodum antiqui operis, & addit ſimilia horum Deorum ſimulachra, militari habitu, etiam in multis aliis templis conſpici. *Ludovicus Vives* dicit, putare ſe *Veſtam* non tam fuiſſe ex *Penatibus*, quàm *Penatibus* additum focum, & duos illos juvenes, de quibus *Dionyſius* loquitur, putat eſſe Caſtorem & Pollucem, quos tamen negat *Penates* Trojanorum fuiſſe, cùm ſub ipſum bellum Trojanum, rapta jam Helena, primùm vitæ conceſſerint. *Penatibus* & *Veſtæ* Dictator, cæterique Magiſtratus Romani, quo die dignitatem inibant, ſacra faciebant.

LARES.

LARES ſunt Dii domeſtici: unde & pro ædibus ipſis accipiuntur, atque hinc *Lar familiaris*, qui ab antiquis, teſte *Plauto*, in canis figura efformabatur. Fuerunt *Lares* Maniæ filii quemadmodum *Varro* & *Macrobius* docent. *Ovidius* in Faſtis, Mercurii & Laræ Nymphæ, quæ & *Muta* dicta eſt, filios eos facit. *Lactantius* & *Auſonius* Larundæ. De *Lara* verò, ſive *Larunda*, hæc fabula narratur, quòd Nympha hæc Tiberiona fuerit, cui ab Jove lingua ſit abſciſſa, quòd *Juturnæ* cum Jove concubitum Junoni indicaſſet. Quæ cùm poſtea à Jove Mercurio tradita eſſet, ut ad inferos eam deferret, Mercurius inter eundum forma puellæ illectus, rem cum ea habuit, unde nati ſunt gemini *Lares*. *Arnobius* ſcribit *Lares* vicorum atque itinerum Deos eſſe, ex eo, quòd Græci vicos cognominant *Lauras*. *Nigidius* modò tectorum, domuumque cuſtodes, modò *Curetas* illos, qui occultaſſe perhibentur æribus Jovis vagitum, *indigetes Samothracios*. De ſimulachris ipſorum *Plutarchus* ſcribit, *Laribus*, quos propriè *Præſtites* vocant, canem aſſiſtere: ipſoſque *Lares* canina pelle veſtiri, ejuſque rei hanc ponit cauſam: cum ſcilicet cuſtodiæ & curæ domus committantur, convenire eos alienis terrori, domeſticis autem manſuetos, qualis ſit natura canum. Addit & alteram cauſam, quòd *Lares* à quibuſdam putentur eſſe *Genii* quidam dici, ac furiarum naturæ affines ad puniendum facti, qui in vitas & familias hominum inſpiciant: itaque canum

canum exuviis eos vestiri, & canem eis assidere, ut puta qui sint callidi ad scrutandum & ulciscendum malorum facinus. Solebant & coronari *Lares*. De cultu eorum suo dicemus loco.

In VIII. Urbis regione templum, sacellum, & delubrum *Larium* fuerunt: fuit item lucus *Larium*, & sacellum eorundem in Velia regione X. Primus *Laribus* ædem vovit & extruxit *T. Tatius* Sabinorum Rex, teste *Varrone*.

Laribus Permarinis in campo Martio ædem vovit bello contra Antiochum Regem *L. Æmilius Regillus*, quæ annis undecim pòst dedicata fuit, supra cujus ædis valvas tabula cum hoc titulo fixa est: *Duello magno Regibus dirimendo * caput * subigendis * patrandæ pacis * hæc pugna exeunti L. Æmilio M. F. Regillo Prætori auspicio, imperio, felicitate, ductuque ejus inter Ephesum, Samum, Chiumque classis Regis Antiochi ante diem* XI. *Kalend. Jan. victa, fusa, contusa, fugataque est, ibique eo die naves longæ cum omnibus sociis captæ* XLII. *ea pugnata Rex Antiochus, regnumque ejus * ejus rei ergo ædem Laribus permarinis vovit.* Eodem exemplo tabula in æde Jovis in Capitolio supra valvas fixa est. Hæc *Livius* l. 40. quæ quidem misere depravata sunt: quæ *Carolus Sigonius* ad hunc modum ex parte restituit. *Permarinos* autem *Lares* vocavit L. Æmilius, quia in mari sibi adfuerant.

Aram Laribus Præstitibus dicavit *Curius*, quod præfuissent mœnibus Urbis, auctore *Ovid.* lib. 5. Fastor. Sed de his hactenus.

Ad Cap. XIV. Paralipomena.

De Genio, ejus cultu, sacrificiis, statua.

Genium virorum esse tutelam, & veluti præsidem supra exposui, ut & mulierum Junonem, cap. 6. hoc libro. Nunc dicendum non modo hominum, sed & regionum, regnorum, urbiumque suos esse Genios. Plutarch. lib. de Oracul. def. τὸ τῶν δαιμόνων γένος ἐν μέσῳ θεῶν καὶ ἀνθρώπων. *Dæmonum genus in medio inter Deos & homines.* Genios exponit, & nuncios inter Deos & homines Plato apud eundem lib. de Iside & Osiride, Jan. Parrhas. in Milonianam. Servius Maurus ad v. 742. lib. 6. Æneid. *Manes* esse vult. Et *Genius* Larum in 6. reg. ponitur à Sexto Rufo. Q. Symmachus in Relatione sua ad AAA. pro restaurando deorum gentilium cultu: *Suus cuique mos, suus cuique ritus est, varios custodes urbibus cunctis mens divina distribuit, ut animæ nascentibus, ita populis fatales Genii dividuntur. Et obsessis Hierosolymis audita vox est, numen urbis alio migrare, id est, Genium.* Nicephor. Histor. Ecclesiast. lib. 3. c. 4. Et inter Ethnicos C. Tacit. lib. 5. Historiar. Tertull. lib. de Idololat. Anton. Delr. in Troadas L. Sen. observat. Et huc trahit illud ejusdem poëtæ act. 1. sc. 1. Troad.

Superique testes sceleris, & quondam sacrum
Regni jacentis.

C. Petron. in Satyr.

Peritura Troja perdidit primum deos.

Sil. Italic. carm. 7. v. 475.

——— *Fortuna priorem*
Arripuit Genium.

Cl. Claudian. Epist. ad Serenam:

Quid non proficient scribentis voce Serenæ,
Vel Genius regni, vel pietatis amor.

Aurel. Prudent. lib. 2. in Symmachum:

Aut fatum aut Genium cujus moderamine regnant.

Aufustius vetus scriptor apud Festum Pompejum libr. 7. *Alii Genium esse putarunt uniuscujusque loci Deum.* Arnob. l. 1. cont. gent. *Qui Faunos, qui statuas civitatumque Genios, qui Pausas venerentur, atque Bellonas.* Vetus lapis Viennæ cujus hæc sunt verba:

I. O. M. JUNONI. GENIO. LOCI. HUJUS.
Q. CECILIUS. SECUNDUS. LEG. C. SERENI. PROCOS. GALLIÆ. TRANSALPINÆ.
V. S. L. M.

Et alter lapis:

FORTUNÆ. CONSECRATUM. GENIO.
QUE. HUJUS. LOCI. HONORATEI. JUN.
TIBERINIACI. TRIB. MIL. LEG. X. C. PP.
T. CLAUD. VALENTINUS. CORNICULARIUS. EX. VOTO. AQUIL. ET. ÆMIL. COSS.

At si quis hic Deus sit? disquiramus, rem totam, Theologiamque Ethnicam aperiet Isidorus Hispalensis lib. 8. Etymologiar. cap. ultim. *Genium dicunt, quod quasi vim habeat omnium rerum gignendarum, seu à gignendis liberis, unde & geniales lecti dicebantur à gentibus, qui novo marito sternebantur.* Censorin. libello elegantissimo de die Natali c. 3. *Genius est Deus, cujus in tutela, ut quisque natus est, vivit, sive quod, ut generemur, curat, sive quod una gignitur nobiscum, sive etiam, quod nos genitos suscipit ac tuetur, certè à genendo Genius appellatur, eundem esse Genium & Larem multi veteres memoriæ prodiderunt, in queis etiam Granius Flaccus, in libro, quem ad Cæsarem de Indigetamentis scriptum reliquit. Hunc in nos maximam imo omnem habere potestatem, creditum est. Nonnulli binos Genios in iis duntaxat domibus, quæ essent maritæ, colendos putaverunt. Euclides Socraticus duplicem omnibus omnino nobis Genium dicit appositum, quam rem apud Lucilium in libro Satyrarum nono licet cognoscere.* Et deinde paucis interjectis: *Genius autem ita nobis assiduus observator appositus est, ut ne puncto quidem temporis longius abscedat, sed ab utero matris exceptos ad extremum vitæ diem comitetur.* Fest. lib. 7. *Genium appellabant Deum, qui vim obtineret omnium rerum gerendarum.* Malim legere, ex Censorino supra, *rerum genendarum, vel rerum gignendarum.* Sequitur enim infra apud eundem Festum; *Genius est deorum filius, & parens hominum, ex quo homines gignuntur, & propterea Genius meus appellatur, quia me genuit.* Et rectissime Nonius Marcel. c. 2. n. 392. *Genius generis Deus.* Certe enim veteres *Geno* pro *gigno* efferebant. M. Cic. l. 2. de Orat. *Si mihi filius genitur, isque prius moritur,* in margine erat *gignitur.* Et l. 2. de Inventione: *Si mihi filius genitur, pluresve, is mihi hæres esto.* M. Varro Rei Rust. l. 1. cap. 31. *Id ex pabuli segete viridi sectum, antequam genat siliquas.* T. Lucret. Carus l. 3. apud Priscianum l. 10.

Totum posse extra corpus durare, genique.

Corrigendus idem lib. 1. in eadem dictione:

Nobis est ratio, solis, lunæque meatus
Quâ fiant ratione, & quâ vi quæque genantur.

Ante malè legèbatur, *quæque gerantur.* Laberius poëta in Imagine:

Genius generis nostri parens.

Sed elegantissima extat apud Ammianum Marcellinum l. 21. in hæc verba dissertatio: *Posthac confessus est convictoribus proximis, quod tanquam secretum desolatus aliquid videre desierit, quod interdum adfuisse sibi squallidius æstimabat, & putabatur Genius quidam tutelæ salutis appositus, eum reliquisse mundo citius digressurum. Ferunt enim Theologi in lucem editis hominibus cunctis, salva firmitate fatali, hujusmodi quædam velut actus rectura numina sociari, admodum tamen paucissimis visa, quos multiplices auxere virtutes. Idque & oracula & authores docuerunt præclari, inter quos est etiam Menander Comicus, apud quem hi senarii duo leguntur:*

Ἅπαντι δαίμων ἀνδρὶ τῷ γενομένῳ
Ἅπαντος ἐστὶ μυσταγωγὸς τοῦ βίου.

(Omni homini nascenti Genius totius vitæ mysticus ductor est) itidem ex sempiternis Homeri carminibus intelligi datur non Deos cælestes cum viris fortibus colloquutos, nec adfuisse pugnantibus,

vel juvisse, sed familiares Genios cum iisdem versatos, quorum adminiculis præcipuis Pythagoras enituisse dicitur, & Socrates. Et de Socratis Genio, seu Dæmone liber est Plutarchi. Q. Hor. l. 2. epist. 2. v. 187.

Scit Genius, natale comes qui temperat astrum,
Naturæ Deus humanæ, mortalis in unumquodque caput, vultu mutabilis.

Sacrificia illi non minus quàm aliis diis oblata, & præcipuè die natali; libatumque illi interdum mola salsa. Calphurn. Sicul. Eclog. 5.

- - - tu cespite vivo
Pone focum, Geniumque loci, Faunumque, Laremque
Salso farre voca.

Animali hostia; idem Horat. l. 3. od. 17.

- - - Cras genium mero
Placabis & porco bimestri.

Aut floribus; idem lib. 2. epist. 1. v. 144.

Tellurem porco, Sylvanum lacte piabant,
Floribus & vino Genium, memorem brevis ævi.

Aut vino solo. A. Persius sat. 6. in limine:

Funde merum Genio.

Aut thure. Alb. Tibull. lib. 4. de Natali Cherinthi:

Magne Geni, cape thura libens, votisque faveto,
Si modo cum de me cogitat, ille cadet.

In quo versu multiplex est lectio. alii enim legunt, *Mane veni*, alii *mane Geni*. Ut matutinum tempus potior diei pars ei nuncupetur, qui nascentibus lucis exordium præbuit. In secundo versu legunt, *ille valet*, alii, *ille volet*. tu lector elige. Plaut. in Persa, sc. Jovi.

Nunc & amico meo prosperabo, & Genio
Meo multa bona faciam.

Idem corrigendus in Bacchidib. sc. Petulans; ut Dionysius Lambinus admonuit:

Petulans, protervo, iracundo animo, indomito, incogitato,
Sine modo & modestia sum, sine bono jure, atque honore.
Incredibilis, imposque animi, inamabilis, illepidus vivo,
Malevolente ingenio natus.

Legendum est, *Malevolente Genio natus*: quia natis infantibus custos apponebatur, ut dixi, Genius. Simili mendo laborat P. Terentius Afer Heautontim. act. 3. sc. 1.

Aut ego profecto ingenio egregie ad miseriam
Natus sum, aut illud falsum est, quod vulgo audio.

Rescribendum censuerat Janus Mellerus Palmerius in Spicilegio suo, non male, meo judicio, imò necessaria correctione:

Aut ego profecto Genio egregio ad miseriam
Natus sum.

Invenio & mentionem *Genii centuriæ* in antiqua inscriptione, cujus verba apponam ex Wolfgango Lazio lib. 4. Commentar. Reip. Rom. cap. 8.

C. MARCIUS. C. F. SERE. SALVIANUS. HORBA. GENIO. CENTURIÆ. COH. X. PR. ET. MARI. BASSI. IN. QUA. MILITAVIT. ANNIS. XIX. VOTO. SUSCEPTO. MISSUS. HONESTA. MISSIONE. PR. NON. JANUAR. Q. FABIO. CAPULLINO. M. PLAUTO. APRO. COSS. ANIMO. LIBENS. ARAM. SUA. PECUNIA. POSUIT.

Huic Deo & in urbe votum extructumque templum, ut habetur, in Dionis Coccejani narratione libro 50. pag. 423. ἐπὶ τῷ ναῷ τῷ Γενίε τῷ δήμε ἱδρύθη. *In templo Genii populi consedit.* Idem libro 47. in limine inter prodigia recenset, *vultures templum Genii P. R. insedisse.* Nec minus in provinciis Geniis erecta fana. Nam & Alexandriæ templum commemorat Ammianus Marcellinus lib. 22.

Inde derivata est consuetudo *Genium principis obtestandi.* L. Apulejus lib. 9. Milesiar. *Contra commilitantes, ibi nec uspiam eum delitescere, adjurantes Genium principis, contendebant.* Quod interpretatur C. Suetonius in Julio cap. 85. *Interposito per Cæsarem jurejurando.* Eleganter C. Tacit. libr. 1. Annal. ad finem: *Rubrio crimini dabatur violatum perjurio nomen Augusti.* Minutius Felix in Octavio: *Est eis tutius per Genium Jovis pejerare, quàm regis.* Et Claudius neque crebrius, neque sanctius sibi jusjurandum instituit, *quàm per Augustum.* Sueton. in eo c. 11. Q. Flor. Tertullian. Apolog. cap. 28. *Citius denique apud vos per omnes deos, quam per unum genium Cæsaris pejeratur.* Et in eodem opere cap. 32. *Sed & juramus sicut non per Genios Cæsarum, ita per salutem eorum quæ est augustior omnibus Geniis, nescitis Genios dæmonas dici, & inde diminutiva voce dæmonia?* Et pauculis interjectis: *Cæterum dæmonas, id est, Genios adjurare consuevimus, ut illos de hominibus exigamus, non dejerare, ut illis honorem divinitatis conferamus.* Ita intelligendus Ulpian. *l.* 12. *ff. de Jurejurando, si quis juraverit in re pecuniaria per Genium principis, dare se non oportere, & pejeraverit, fustibus eum esse castigandum.* Alexander Aug. *l.* 2. *C. de reb. cred. Etsi per principis venerationem quodam calore fuerit pejeratum, inferri non placet.* Itaque principis nomen venerationemque violare censebantur, qui per Genium ejus pejerarent. Sic accipe M. Lucanum de Pompejo suo lib. 7.

Inque Deum templis jurabit Roma per umbras.

Claud. de bello Gildon.

- - - venerabilis illi,
Ceu præsens numenque vocor.

Et de 6. Hon. consul.

- - - juratur Honorius absens.

Sed de jurejurandi formulis, authoritate, & ritu dicam infra hoc opere abundantissimè, Deo duce. Genio huic loci sacra reduces instituebant, eumque tanquam custodem soli, ut propitius foret, venerabantur. rem multi inter criticos notarunt. Q. Symmach. l. 5. epist. 72. *Octava demum die, multa eluctatus itineris difficultate, Larem patrium salutavi.* Scholiast. Apollonii in fine l. 2. Argonautic. Stephan. de urbib. in βυθρωτός. Sic Æneas Italiam salutaturus lib. 7. Æneid.

- - - frondenti tempora myrto
Implicat, & Geniumque loci, primamque deorum
Tellurem, Nymphas, & adhuc ignota precatur
Flumina.

Sil. Italic. lib. 6.

- - - Nymphas, numenque precamur
Gurgitis ignoti.

Ovid. lib. 3. Metamorph. Fab. 1.

Cadmus agit grates, peregrinæque oscula terræ
Figit, & ignotos montesque agrosque salutat.

M. Acc. Plaut. Bacchidib. sc. Herilis:

Herilis patria salve, quam ego biennio
Postquam hinc in Ephesum abii conspicio libens.

Et Cydippe ad Acontium apud Ovid. in epist.

Protinus egressæ, superis quibus insula curæ,
Flava salutatis thura merumque damus.

Hanc sive tutelam, seu regionis numen, seu denique gentium, anguis specie depingebant. Isidor. l. 12. Origin. cap. 4. angues autem apud veteres pro Geniis locorum erant habiti semper. Et sic describunt poëtæ. Virgil. l. 5. Æneid. post ambitiosam serpentis descriptionem, subdit deinde:

Incertus Geniumne loci, famulumne parentis
Esse putet.

Et non minori pompa idem non tentat modo, sed assequitur etiam Statius lib. 5. Thebaid.

Interea campis, nemoris sacer horror Achæi,
Terrigena erigitur serpens, tractuque soluto
Immanem sese vehit, ac post terga relinquit.

Et paucis interjectis:

Inachio sanctum dixere Tonanti
Agricolæ, cui cura loci, & sylvestribus aris
Pauper honos.

Sext. Propert. lib. 4. eleg. 8.

Lanuvium annosi vetus est tutela Draconis.

Persius sat. 1. & interpretes:

Pinge duos angues, pueri, sacer est locus, extra
Mejite.

CAP.

Cap. XV.

De Orco; sive Plutone, & reliquis Diis inferorum, Parcis, & Furiis.

Inter Deos selectos, sive præcipuos, & *Orcus* fuit, quem ab *urgendo* dictum volunt: tametsi quidam Græcum potiùs nomen putavêre, à juramento deductum, & cum aspiratione scribunt *Horcum*. Festus. *Orcum*, quem dicimus, ait *Verrius*, ab antiquis dictum *Vragum*, quòd & V, literæ sonum pro O, efferebant, & per C, literæ formam nihilominus G, usurpabant; sed nihil affert exemplorum, ut ita esse credamus, nisi quòd is Deus nos maximè urgeat. Hactenus ille. *Orcum*, ait *Varro* apud Augustinum; terrenam & infimam partem mundi esse putabant. Hic fuit Saturni filius, Jovis & Neptuni frater, alio nomine *Pluto* nuncupatus à divitiis.

Pluto nuncupatur à divitiis, πλȢτ☉ enim *divitias* significat, quas veteres solis terris deputari credebant. Extat elegans distichon, quo comprehenduntur nomina trium illorum fratrum Deorum, *Jovis*, *Neptuni* & *Orci*, sive *Plutonis*, & quomodo imperium paternum inter se diviserint:

Jupiter astra, fretum Neptunus, tartara Pluto,
Regna paterna tenent tres tria, quisque suum.

Orcus sive potius Orcum, genere neutro, dicebatur etiam locus inferorum. Cur autem veteres *Plutoni* imperium inferorum, & hominum mortuorum tribuerint, docet *Diodorus Siculus* lib. 6 cùm scribit: *Plutonem sepulchrorum, funerum, atque honorum, qui mortuis impenduntur, usum introduxisse, cùm anteà nulla eorum apud homines esset consuetudo. Quæ causa extiterit, ut vitâ functis dominari sit existimatus, antiquitate illi hujus curæ principium tribuente.* Cæterum & aliæ hujus Dei appellationes erant: dicebatur enim *Dis pater*, *Summanus*, *Altor*, *Rusor*, & *Februus*.

Dis appellatus est, ut ait *Cicero*, quòd terrena vis omnis ac natura ipsi dicata putaretur: nam & omnia in terras recidunt, & ex iis oriuntur. Alii tamen, ut est apud *Fabium Quintilianum*, inde *Ditem* vocatum volunt, quod minime dives sit. Mortui enim omnibus exuti bonis credebantur.

Idem etiam Summanus erat, quasi *summus Manium*, cui (ut *Plinius* scribit) attribuebantur nocturna flumina. Hujus simulachrum fictile in fastigio templi Jovis Opt. Max. fuit, quòd cùm cœlo ictum esset, nec usquam ejus caput inveniretur, haruspices in Tiberim id depulsum esse dixerunt: idque inventum est eo loco, qui est ab haruspicibus demonstratus. Cic. de Divinat.

Altor dictus, quòd ex terra alantur omnia, quæ nata sunt.

Rusor, quòd rursus cuncta eòdem revolvantur.

Februus appellatus est à purgationibus & lustrationibus funerum, de quibus alibi. Ædes Orci in x. Urbis regione fuit.

Summani sacellum fuit in regione viii.

Ædes autem in regione xi. quam vovit Titus Tatius Rex, *Varrone* teste.

Orci, sive Plutonis uxor *Proserpina* fuit, Cereris filia, cujus paulo ante in Cereris historia meminimus.

Plutoni adduntur *Parcæ* & *Furiæ*, de quibus uno atque altero verbo.

Parcas nomen habere volunt κτ̓ τλὼ ἀντίφρασιν, quòd nemini parcant: & tres numerant, *Clothon*, *Lachesin*, *Atropon*; quarum *Clotho* colum teneat, *Lachesis* fusum, *Atropos* filum rumpat: vitæ cursum statumque designantes. Unde versus ille;

Clotho colum retinet, Lachesis net, & Atropos occat.

Fulgentius; Tria, inquit, ipsi *Plutoni* destinant fata, quarum prima *Clotho*, secunda *Lachesis*, tertia *Atropos*. *Clotho* enim Græcè *Evocatio* Latinè dicitur: *Lachesis* verò sors nuncupatur: *Atropos* quoque sine ordine dicitur: hoc sentire volentes, quod *prima*, sit nativitatis evocatio: *secunda*, vitæ sors, quemadmodum quis vivere possit: *tertia*, mortis conditio, quæ sine lege vivit. Hæc ille Græci aliter de *Parcis* scribunt, quæ apud *Lilium Gyraldum* videri possunt. *Hesiodus* auctor est, Noctis & Erebi filias esse, propter occultam & abdicatam fatorum vim. *Varro* apud *Agellium* lib. 3. c. 17. scribit antiquos *Parcis* nomina fecisse à *pariendo*, & à nono atque decimo mense. Nam *Parca*, inquit, immutata litera una, à partu nominata: item *Nona* & *Decima*, à partus tempestivi tempore. *Cesellius* autem Vindex in lectionibus suis antiquis: Tria, inquit, nomina Parcarum sunt, *Nona*, *Decima*, *Morta*. Et versum hunc Livii antiquissimi Poëtæ ponit ex Odyssea:

Quando dies adveniet, quem profata Morta est.

Sed homo minimè malus *Cesellius*, *Mortam* quasi nomen accepit, cùm accipere quasi μοῖραν deberet. Atque hæc quidem ille.

Furiæ, etiam Græcè *Erynnies*, Plutoni deserviebant, quibus veteres commotæ mentis affectus adumbrabant, proptereaque furoris Deas existimabant. Semper verò virgines etiam proverbio dictæ, quòd cùm malefactorum ultrices sint facilè corrumpi non possint, quinetiam pœnas de delinquentibus sumunt. *Suidas*. Erant autem tres Furiæ sorores, *Alecto*, *Tisiphone*, & *Megæra*, quidam & quartam addunt *Lyssam*, id est,

est, *Rabiem.* *Isidorus* de Furiis sic scribit. Ajunt & tres *Furias* antiqui, fœminas crinitas serpentibus, propter tres effectus, qui in animis hominum multas perturbationes gignunt, & interdum cogunt ita delinquere, ut nec ad famam, nec ad periculum sui respectum habere permittant. IRA, quæ vindictam cupit. CUPIDITAS, quæ desiderat opes. LIBIDO, quæ appetit voluptates, quæ ideò *Furiæ* appellantur, quòd stimulis suis mentem feriant, & quietam esse non sinant. Rectè de Furiis *Cicero* in 1. de Legibus: *Agitant & insectantur impios* Furiæ, *non ardentibus tædis, sicut in fabulis, sed angore conscientiæ.* Atque hæc quidem de Diis inferorum repetere hoc loco voluimus. Plura qui cupit, legat *Lilium Gyraldum* Syntagmate 6. historiæ Deorum Gentilium, & alios.

CAPUT XVI.

De Fortuna.

Explicatis Diis Majorum gentium, quos & *Selectos* dicebant, eorum historia nunc nobis pertexenda est, qui ex hominibus inter Deos relati sunt, quique communi nomine *Indigetes* dicuntur. De quibus tamen antequam dicere aggrediar, videor mihi non absurde facturus, si de *Fortunæ* cultu, & templis nonnihil in medium afferam, quæ licet inter *Selectos* Deos à veteribus non sit numerata, credita tamen ab iisdem vel potentissima fuit, & pluribus nominibus ornata, id quod *Juvenalis* graviter reprehendit, inquiens:

Nullum numen abest, si sit prudentia: sed te
Nos facimus, Fortuna, Deam, cœloque locamus.

Et *Plinius* lib. 2. cap. 7. *Toto*, inquit, *mundo & locis omnibus, omnibusque horis, omniumque vocibus* Fortuna *sola invocatur, & una nominatur, una accusatur, una agitur rea, una cogitatur, sola laudatur, sola arguitur, & conviciis colitur, volubilis vero à plerisque & cæca existimata, vaga, inconstans, incerta, varia, indignorumque fautrix: huic omnia expensa, huic omnia feruntur accepta, & in tota ratione mortalium sola utramque paginam facit: adeoque obnoxiæ sumus sortis, ut* Sors *ipsa pro Deo sit, qua Deus probatur incertus.* Hactenus Plinius. *Fortunam* definiere quidam accidentium rerum subitum, ac inopinatum eventum. Verum plurimorum & Oratorum, & Poëtarum, & aliorum Scriptorum dicta & testimonia de *Fortuna* coacervare, nobis propositum non est, reperiuntur illa alibi. Satis est scire, potentissimum id numen creditum fuisse, quemadmodum etiam servus ille Pseudolus apud *Plautum* testatur:

Centum doctûm hominum consilia hæc devincit Dea
Fortuna, atque hoc verum est, perinde ut quisque Fortuna utitur,
Ita præcellet, atque exinde sapere eum omnes dicimus.

Jam vero, quod instituimus, cognomina *Fortunæ* recitabimus, & quæ illi templa consecrata fuerint, quantum ex veterum monumentis cognoscere poterimus, ostendemus. Etenim permulta ei, quemadmodum *Plutarchus* ait, antiqua & splendida omnis generis fere honoribus posita sunt templa, & permixta partibus, ac locis Romæ potissimis.

Primus Romæ *Fortunæ* templum dedicavit *Ancus Martius* sorore Numæ natus, quartus à Romulo Rex. Videturque *Fortunam* cognomen fecisse *Fortitudini*, cui ad obtinendam victoriam *Fortuna* plurimum confert. *Plutarchus* Commentario *de Fortuna Romanorum.* Consecravit autem *Fortunam virilem*, id quod idem auctor lib. eodem docet his verbis: *Virilis Fortunæ templum ab Anco Marcio quarto Rege est ædificatum, nomenque inde petitum, quod ad Victoriam parandam* Fortitudini *Fortuna plurimum adfert adjumenti.* Meminit hujus templi præter alios *P. Victor* in descriptione XVI. Urbis regionum regione.

Post Ancum religiose *Fortunam* coluit, & plurima templa ei posuit *Servius Tullius*, qui omnium regum maxime & potentiam auxit populi, & Rempublicam ornavit, ordinemque census, ordinem militiæ instituit, primusque censor & inspector vitæ ac modestiæ civium fuit; creditusque est vir fuisse fortissimus ac prudentissimus: is se ipsum ad *Fortunam* rejecit, eique regnum suum acceptum tulit: ita ut etiam cum eo consuescere *Fortuna* putaretur per fenestellam in domum ejus descendens. Is ergo *Fortunæ* templa posuit *Primigeniæ*, *Obsequentis*, *Privatæ*, & *Viscosæ*, quarum appellationum rationes paucis annotabimus.

PRIMIGENIÆ FORTUNÆ templum in Capitolio fuit, *Plutarcho* teste, qui in Quæstionibus Romanis causam, cur hoc nomine à Romanis colatur, inquirens; ait ideo id fieri, vel quod ejus beneficio, Servio Tullio ex ancilla nato Romæ regnum obtigerit: vel potius, quod ipsi Romæ sui ortus initia suggesserit, vel quod omnium rerum principium sit *Fortuna*, & quod natura ex eventis fortuitis constituatur, quando fortuita eventa ordinem inter se sortiuntur. *Dion.* lib. 42. scribit *Primigeniam dictam*, quod omnia quæ ante oculos, ac post se posita sint, cernat, atque expendat, moneatque debere unumquemque meminisse, à quibus majoribus ortus, qualisque ipse sit.

Fuit & alia *Fortunæ primigeniæ* ædes, vota à *P. Sempronio Consule* cum *M. Cornelio Cethego*, anno IƆXLIX. bello secundo Punico, quem ipse Censor postea locavit in colle Quirinali. *Q. Marcius Ralla*, Duumvir ad id ipsum creatus, dedicavit, anno IƆLV. decem annis postquam vota erat. *Livius* lib. 26. & 34.

OBSE-

Obsequens Fortuna dicta est, quasi indulgens, vel clemens. Hujus ædes fuit in regione octava.

Privatæ Fortunæ, sive propriæ, delubrum in Palatio à Servio fuit excitatum. *Plutarchus.*

Publica Fortuna in valle Quirini, quæ inter Esquilias fuit, & Quirinalem collem culta est. *Ovidius* meminit 4. Fastor.

Viscosa dicta, quod nos eminus captet, & rebus adhibeat. *Plutarch.* in Quæstionibus Romanis, & Commentariolo de *Fortuna* Romanorum. Ædes hæc collocatur à P. Victore in regione Urbis.

Parva dicta ab eodem *Servio*, vel quod initio humilis & obscurus, matre natus captiva, *Fortunæ* beneficio ad regnum Romæ evectus fuerit: vel quod significare voluerit *Servius*, animum rebus esse advertendum, nihilque eorum, quæ offeruntur, ob parvitatem esse negligendum. *Plutarch.* in Quæstionibus Rom. quæst. 74.

Masculæ Fortunæ ædes, quæ prope templum Veneris fuit, meminit *Plutarchus* Commentariolo de *Fortuna Romanorum*, dedicata est à Servio.

Barbatæ Fortunæ ædem in Regia sua Tullius habuit.

Fuerunt & *Fortunæ*, *Bonæ spei*, *averruncæ*, *blandæ*, *convertentis*, *bene sperantis*, *&* *virginis* à Servio Tullio ædes extructæ, & consecratæ. *Plutarchus* in Quæstionibus Rom. quæst. 74.

Dubiæ Fortunæ vicus in Aventino fuit, in regione Urbis XIII. ut *P. Victor* tradit.

Plebejæ Fortunæ templum etiam à Servio conditum est, quod is ex plebe ad Imperii gubernationem venerit. *Ovid.* 6. Fastor.

Plebs colit hanc: quia qui posuit, de plebe fuisse
Fertur, & ex humili sceptra tulisse loco.

Fortuna Muliebris, culta, eique templum constitutum est, in memoriam liberatæ Urbis ab obsidione *C. Marcii Coriolani*, intercessione *Veturiæ*, & *Volumniæ*, quam historiam prolixe describunt *Dionysius Halicarnassæus* lib. 8. *Plutarchus* in Coriolano, & alii, qui etiam annotant, *Fortunæ* hujus simulachrum, cum dedicatum esset matronis præsentibus, bis Latinè locutum esse, his verbis: Rite me Matronæ dedicastis. *Valerius Maximus* lib. 1. cap. 8. *Fortunæ* etiam *Muliebris* simulachrum, quod est via Latina, ad quartum miliarium, eo tempore cum æde sua consecratum, quo Coriolanum ab excidio Urbis maternæ preces repulerunt, non semel, sed bis locutum constitit, his pene verbis: Rite me Matronæ vidistis, riteque dedicastis. Addit *Dionysius*, mulieres monitu primæ sacerdotis hunc morem instituisse, ne simulachrum hoc à nuptis coronaretur, neque à viduis: sed ut solis recens nuptis, hoc honoris & ministerii tribueretur. Plura apud *Dionysium* vide.

Equestri Fortunæ ædem *Q. Fulvius Flaccus* Prætor in Hispania eo die, quo postremum cum Celtiberis pugnavit, vovit: eandem Censor locavit, eoque studio fecit, ne ullum Romæ amplius aut magnificentius templum esset, qua de causa *Junonis Laciniæ* ædem in Brutiis ad partem dimidiam detexit, ut ædem suam ornaret tegulis illis, quæ erant marmoreæ. *Livius* lib. 41. & 42. Collocatur hæc ædes à *P. Victore* in regione Urbis IX. *Corn. Tacitus* autem lib. 3. Annal. scribit, Tiberio Romæ imperante, nullum ibi *Fortunæ Equestris* templum fuisse: quod certe mirum est.

Fors Fortuna quæ à plerisque *Fortis Fortuna* appellatur, non recte, à *Servio Tullio* consecrata est, qui ei primus ædem fecit, extra Urbem in ripa Tiberis, quam bello Hetrusco, vel auxit, vel restituit *Carvilius*, multòque post *Claudius Tiberius* Imperator. Hanc Deam colebant qui sine arte aliqua vivebant. Vide *Donatum* in Terentii Phormionem, & in eundem *Georgium Fabricium*, itidem hujus Romam cap. 9.

Fortuna hujusce diei consecrata à *Q. Catulo* est, docet *Plutarchus* in Mario, de bello Cimbrico agens: Vovit *Catulus* etiam sublatis manibus, se consecraturum *Fortunam* illius diei. Ad hujus Deæ ædem signa seminuda fuisse à Pythagora Samio pictore facta, *Plinius* lib. 34. cap. 8. scribit: ubi tamen pro *Fortuna* hujusce diei, perperam legitur, *Fortuna* hujus Deæ, quem errorem observarunt, ac notarunt *Adrianus Turnebus* Adversariorum lib. 16. c. 12. & *Paulus Leopardus* Emendationum lib. 1. cap. 14. fortunæ hujusce diei etiam meminit Cicero lib. 2. de legibus.

Fortunæ Malæ templum, seu (ut *Cicero* ait) ara consecrata in Esquiliis fuit, de quo apud suspectum sibi scriptorem se legisse, scribit *Livius*.

Fortunæ Seiæ ædem extruxit *Nero* Imperator, de quo *Plinius* l. 37. cap. 22. A Nerone principe in Cappadocia repertus est lapis duritia marmoris, candidus atque translucens, etiam qua parte fulvæ inciderant venæ, ex argumento *Phengites* appellatus: hic construxerat ædem *Fortunæ*, quam *Seiam* appellatione dicebat, à Servio Rege sacratam, aurea domo complexus: quare etiam foribus opertis interdiu claritas ibi divina erat, haud alio, quam specularium modo, tanquam inclusa luce, non transmissa. Unde cognomen hoc habuerit incertum.

MAMMOSÆ FORTUNÆ ædes fuit in capite viæ Novæ, à qua etiam vicus nomen accepit: dicta vel ab ubertate, vel à forma statuæ.

FORTUNÆ REDUCIS templum à Domitiano factum est. *Martialis* lib. 8. Ara etiam Fortunæ reduci consecrata Romæ est, ob reditum Augusti. *Dion.* lib. 54. Atque de *Fortuna* hæc jam sufficiant.

AD CAP. XVI. PARALIPOMENA.

De Fortuna Dea, ejus cultu, cognominibus, simulachro.

Ab Anco Martio à Romanis cultam Fortunam ex historica constat relatione, quam varie, docet ex infinitis scriptorum locis diligentissime collatis Andreas Tiraquellus in Alexandrum Neapolitanum lib. 1. c. 13. Lactant. Firmian. l. 3. divinar. Inst. cap. 28. *Simulachrum Fortunæ cum copia & gubernaculo fingitur, tanquam hæc & opes tribuat, & humanarum rerum regimen obtineat.* Suid. in voce ἀγάθμητ©. Francisc. Luisin. Parer. l. 1. cap. 22. alas ad inconstantiam notandam appositas habebat. Q. Horat. lib. 3. od. 29.

——— si celeres quatit
Pennas, resigno, quæ dedit.

Etiam ejus inconstantia, levitas cæcitasque tempore antiquissimo memorata. Aristot. Problemat. 8. sect. 29. Pacuvius poëta, ut retulit lib. 2. Rhetoricor. ad Herennium seu Cornificius, seu quilibet alius, certe Ciceronis non illud est opus, certe varia ejus cognomina complectitur:

Fortunam insanam esse, & cæcam, & brutam perhibent
philosophi.
Saxoque illam globoso instare prædicant volubili,

Malim legi, *volubilem.*

Ideo, quo saxum impulerit Fors, cadere eo Fortunam autumant.
Cæcam ob eam rem esse iterant, quia nihil cernat, quo applicet.
Insanam autem ajunt, quia atrox, incerta, instabilisque sit.
Brutam, quia dignum, atque indignum nequeat internoscere.
Sunt alii autem Philosophi, qui contra Fortunam negent
Esse ullam, sed temeritate omnia autument regi, id magis
Verisimile esse ajunt, quod usus reapse experiundo edocet:
Velut Orestes modo fuit rex, modo mendicus factus est:
Naufragio res contigit; nempe ergo haud Fortuna obtigit.

M. Manil. Astronom. lib. 4. in limine:

Fortunamve suis invitam prendere votis,
Aut fugere instantem.

C. Petron. in Satyrico:

Rerum humanarum divinarumque potestas
Fors.

Auson. Epigr. 133. in Professorib. Carm. 19. Eidyllio 7. & alii sæpe. Mirum mihi, veteres quosdam tantum potentiæ & authoritatis illi attribuisse, ut unicam rerum humanarum, adeoque etiam actuum nostrorum dominam, non modo arbitram eam fingerent. Res notissima, & mihi dicta ad principium libri 1. in Ruffinum, apud Claudianum, cujus versus correctione egentes apponam:

——— vacuo qui currere semina motu
Affirmat, magnumque novas per inane figuras
Fortuna, non arte regi, qui numina censet
Ambigua, vel nulla putat, vel nescia veri.

Optime MS. meus codex:

——— qui numina sensu
Ambiguo, vel nulla putat, vel nescia nostri.

Mirum inquam, illud mihi videtur, quum in perfectissimo illo humani ingenii opere Homerus nusquam ejus meminerit, quod à Joanne Spondano observatum video, licet futilibus in divinum poëtam curis. Sed ante illum jam prodiderat Salisburiensis lib. 3. Policrat. cap. 9. *Siquidem hæc* (malim legere huic, id est, Deo) *adscribenda sunt omnia, potius quam Fortunæ, quæ aut ab ipso, aut quod magis reor, omnino non est. Ait enim Ethicus* (Valerius Cato:)

Noli Fortunam, quæ non est, dicere cæcam.

Homerus quoque in illo celeberrimæ perfectionis opere, dedignatus est nosse Fortunam, adeo quidem ut in nulla parte tanti carminis nominetur; maluit enim soli Deo, quem Morphan nominavit, universa regenda committere, quam ut aliquid adscriberet temeritati Fortunæ, quam utique sic constat minime esse Deam, sicut certum est dici & pingi cæcam. Frustra ergo cæcitas ejus arguitur, quæ in rerum natura inveniri non potest. Locus corruptus est; rescribendum est enim hoc pacto, *maluit enim soli Deo, quem* Μοῖραν (id est, fatum) *nominavit universa regenda committere.* Author mihi seu conjecturæ, seu emendationis certissimæ Aurel. Macrobius lib. 5. Saturn. cap. 16. *Fortunam Homerus nescire maluit, & soli Deo, quem* μοῖραν *vocat, omnia regenda committit, adeo ut hoc vocabulum* τύχη *in nulla parte Homerici voluminis nominetur. Contra Virgilius non solum novit, & meminit, sed omnipotentiam quoque eidem attribuit, quam & philosophi, qui eam nominant, nihil sua vi posse, sed decreti, sive providentiæ ministram esse voluerunt.* Locus, quem ex Virgilio innuit, lib. 8. Æneid.

Fortuna omnipotens, & ineluctabile fatum.

Quod apud Homerum nomen Fortunæ non reperiri asserant illi, dissentiunt à Pausania, qui in Arcad. in hymno Cereris se ait reperisse id nominis, certe hodie non extat, ut prætercam plerosque non Homero, sed alteri cuidam hymnos adscribere. Sit penes Grammaticos disceptatio.

Usque adeo tamen potentia adscripta, ut quicquid ductu alicujus Imperatoris gestum esset, id *Fortunæ* daretur. Serv. ad v. 41. lib. 9. Æneid. *Fortunam, bellicum casum*, exponit. Mamertinus Panegyrico Maximiani Aug. *Vestræ Fortunæ, vestræ felicitatis est, Imperator, quod jam milites vestri ad Oceanum pervenere victoria.* Malim legere, *victores.* L. Flor. l. 4. histor. cap. 7. *Stabat pro partibus invicta Fortuna & ultoris, & qui vindicabatur.* Q. Horat. lib. 4. od. 14.

Fortuna lustro prospera tertio
Belli secundos reddidit exitus.

Claudian. lib. de bello Gildon.

Si mihi tempestas Libyam ventique negabunt,
Augusti Fortuna dabit.

Corripp. Præfat. operis sui:

——— cum milite tuto
Alternas gentes domini Fortuna necaret.

Hoc ipsum alii *fatum*, nonnulli *auspicia* appellant, utriusque producam exempla. Q. Curt. Rufus lib. 5. *Novis initiis & ominibus opus est, auspicium & imperium alii trade.* Ammian. Marc. lib. 16. *Quicquid per omnem terræ ambitum agebatur, felicibus auspiciis ejus assignantes.* P. Ovid. l. 1. de Arte amandi:

Auspiciis animisque patris puer arma movebis,
Et vinces animis, auspiciisque patris.

Claudian. de 4. Hon. consul.

——— civile secundis
Conficis auspiciis bellum.

Et lib. de bello Gildon.

Illius auspiciis immensa per æquora miles,
Non plaustris Arctove regor.

Fata, inquam, dicuntur pro Fortuna hujusmodi bella administrandi. Idem Claudian. de 3. Honor. consul.

- - - pugnastis uterque
Tu fatis, genitorque manu.

Sidon. Apollinar. carm. 5.

- - - certatum est jure magistri,
Augusti fato.

Atque etiam absente duce prospere gesta, ejus fortunæ imputabantur. C. Sueton. in Augusto cap. 21. *Domuit autem partim auspiciis suis, Cantabriam, Aquitaniam, Pannoniam.* Ita est, ut puto, *Fortuna*, quæ in vetustis marmoribus, SALUTARIS vocatur, ut ex fragmento isto apparet; quod reperitur apud Fr. Modium Novantiquar. lection. epist. 3.

FOR-

FORTUNIS. SALUTARIBUS....... ÆSCULAPIO. HYGIÆ...... Q. VENIDIUS. RUF...... MARIUS. MAXIM...... CALVINIANU...... LEG. LEG. I. M. P...... LEG. AUG...... PR...... PROVINC. CL...... C...... D....

Sed jam celebriora ejus cognomenta exequar: ac primum à loco, in quo colebatur, *PrÆnestina*, vocata. Vet. Scholiast. Juvenal. sat. 14. v. 90. *Apud Praneste & Fortuna & Herculis habent ædes: aut certe quod in Capitolio, post ædem Dianæ & Jovis, secundam de miraculo operis habent gloriam Fortuna atque Herculis ædes. Fortunæ apud Præneste ædem pulcherrimam ferunt fuisse.* Suet. Domitian. c. 15. *Prænestina Fortuna sortem latam dare assueta.* T. Livius 5. Decad. l. 2. in principio. Itaque censeo Herculem cum Fortuna simul cultum, ut fortitudo casibus fortuitis conjuncta cernatur. Juvenal. ibidem 90.

- - - *Vincens Fortunæ aut Herculis ædem.*

Papin. lib. 1. sylv. 3.

Quod ni templa darent alias Tyrinthia sortes,
Et Prænestinæ poterant migrare sorores.

Sil. Italic. l. 8.

- - - *sacrisque dicatum*
Fortunæ Præneste jugis.

M. Lucan. lib. 2.

- - - *vidit Fortuna colonos*
Prænestina suos cunctos simul ense recisos.

Regia Fortuna, quæ in interiori principum cubiculo colebatur. C. Tacit. l. 15. Annal. *Nero præcepit, ut effigies Fortunarum aureæ in solio Jovis Capitolini collocarentur.* Jul. Capitolin. in Antonino Pio. *Fortunamque auream, quæ in cubiculis principum poni solebat, transferri ad eum jussit.* Idem in Antonino Philosopho: *Signo Æquanimitatis Tribuno dato, Fortunam auream, quæ in cubiculo solebat esse, ad Marci cubiculum transire jussit.* Forte eadem est cum illa quam *Publicam* lego apud L. Senecam lib. 1. de Ira c. 11. *Habuit in consilio Fortunam publicam.*

Obsequens. P. Victor. in 1. Reg. L. Sen. in Octavia act. 2. sc. 2.

Crede obsequenti parcius, levis est dea.

Hera, seu *domina*. Q. Ennius apud Ciceronem lib. 2. de Officiis:

Nec cauponantes bellum, sed belligerantes.
Vosne velit an me regnare hera, quidve ferat sors,
Quorum virtuti belli Fortuna pepercit.

In MS. erat, *quidne ferat Fors.* Plaut. in Mercatore act. 5. sc. 2. in limine:

Divum atque hominum quæ spectatrix, atque hera
Eadem es hominibus.
Spem speratam quum hanc obtulisti mihi, grates ago.

Equestris. De qua I. Lipsius in Commentar. ad lib. 3. Annal. C. Taciti.

Redux: quam celebratam reditu ducum exercituumque victorum constat ex Claudiano de 6. Hon. consul.

Aurea Fortunæ reduci si templa priores
Ob reditum vovere ducum, non dignius unquam
Hæc dea, pro meritis, amplas sibi posceret ædes.

Fortis. Jul. Obsequens lib. de Prodig. c. 38. *Romæ intra cellam fortis Fortunæ, de capite signum, quod in corona erat, in manus sponte sua prolapsum.* P. Ovid. lib. 6. Fastor.

Quam cito venerunt Fortunæ fortis honores.

Muliebris. D. August. de Civit. Dei lib. 4. c. 19. ejus imago sæpius loquuta. Plutarch. l. de Fort. Romanor. Valer. Maxim. lib. 5. cap. 2. tit. 2. *Super hoc ædem & aram Fortunæ muliebri in eo loco, quo Coriolanus exoratus fuerat, faciendam curavit.* Fuit ergo hujus ædes extra urbem, non intra urbis pomœrium. Addendum est istud; *Fortunam hanc muliebrem à bis nuptis non potuisse coronari*, ut loquitur Servius ad illud lib. 4. Æneid.

Huic uni forsan potui succumbere culpæ.

Prospera, seu secunda. Ælian. var. Hist. lib. 13. cap. 43. aliique passim. Stobæus serm. 105. Cebeti Thebano in Tabula est ἀγαθὴ τύχη, id est, *bona Fortuna.*

Comitem hanc *Fortunam Fidei* faciebant. Horat. l. 1. od. 35.

Te spes & albo rara Fides colit
Velata panno.

Quod, ut Ovid. loquitur, *cum Fortuna statque cadatque fides.* Sive quod dubii amici Fortunæ faventioris sequantur nutum. Suid. in voce ἀγχίστροφοι. Nam *Fides consilia, Fortuna opes signat, Fides, ut velit, Fortuna, ut possit, promissa implere, vel Fortuna, de nostris possessionibus, Fides, quantum nobis creditur ab inimicis.* Serv. ad l. 9. Æneid. v. 260. C. Petron. Satyr.

Cum Fortuna manet, vultum servatis amici,
Cum cecidit, turpi vertitis ora fuga.

Corrige mecum; *Cum cedit.* Cedere enim, id est abire, & redire dicitur Fortuna. Viri docti authoritatibus confirmarunt.

Caput XVII.

De Diis Indigetibus.

Cicero secundo *Nomothesia* suæ lib. leges de religione ferens, tres Deorum classes, quibus divini honores & cultus tribuendi essent, facit: *primam* eorum, qui cœlestes semper sint habiti, *alteram* eorum, quos merita in cœlum vocarint: *tertiam* Divarum, propter quas detur ascensus in cœlum. Hæc enim sunt ipsius verba: *Divos & eos, qui cœlestes semper habiti sunt, colunto: & illos, quos in cœlum merita vocarint: Herculem, Liberum, Æsculapium, Castorem, Pollucem, Quirinum. Ast illa, propter quæ datur homini ascensus in cœlum, mentem, virtutem, pietatem, fidem, earumque laudum delubra junto.* Cum igitur de prima Deorum classe hactenus satis multa attulerimus, consequens est, ut de altera etiam & tertia classe quædam proferamus. Et quidem de alterius classis Diis hoc capite agere propositum nobis est, qui dicti sunt *Indigetes*, vel quod nullius rei egerent, secundum *Lucretium*, vel quod in Diis agerent, qui ex hominibus ad divinitatem pervenissent. Sic *Glossarium* vetus, testante *Scaligero: Indigetes* ἡμίθεοι ἥρωτες. Alii alias appellationis rationes afferunt, quas hic omitto. Festus *Indigetes* Deos putat esse eos quos *indigetari*, hoc est, *vocari*, & nuncupari nefas sit. Sed nos de iis tantum dicemus, qui ex hominibus Dii facti sunt, quales apud Romanos fuerunt, *Hercules, Faunus, Carmenta, Evander, Castor, Pollux, Æsculapius, Acca Laurentia, Quirinus.*

De Hercule.

Herculem dictum volunt **Macrobius* lib. 1. Saturnalium, cap. 2.

Plures autem hoc nomine fuerunt. *Diodorus Siculus* tres numerat, *Cicero* sex, *Terentius Varro* quadraginta quatuor fuisse scribit. *Ciceronis* verba ex 3. libro de Natura Deorum hæc sunt: Plures, inquit, *Hercules* tradunt nobis ii, qui interiores scrutantur, & reconditas literas. Antiquissimum Jove natum, sed.

ſed antiquiſſimo item Jove. Nam *Joves* quoque plures in priſcis Græcorum literis invenimus. Ex eo igitur & Lyſito eſt is *Hercules*, quem concertaviſſe cum Apolline de tripode accepimus. *Alter* traditur Nilo natus Ægyptius, quem ajunt Phrygias literas conſcripſiſſe. *Tertius* eſt ex Idæis Dactylis, cui inferias afferunt. *Quartus* Jovis eſt & Aſteriæ Latonæ ſororis, quem Tyrii maxime colunt, cujus Carthaginem filiam ferunt. *Quintus* in India, qui *Belus* dicitur. *Sextus* ex Alcmena, quem Jupiter genuit, ſed tertius. Hactenus Cicero. De hoc *Hercule*, quem ille ſexto loco commemorat, ejuſque natalibus, videatur *Plauti Amphitryo*, & *Hyginus*. Meminit ejus & *Diodorus Siculus* libro 4. cap. 2. cujus hæc ſunt verba: Jovem, inquit, ferunt tribus noctibus in unam redactis, (alii duas tantum ponunt) Alcmenæ operam dediſſe, maximumque futuri roboris indicium, tantum temporis in eo puero creando impenſum. Quod non amoris cupiditate, prout in aliis mulieribus contigit factum eſt, ſed pueri gignendi gratia. Itaque nolens vi Alcmenam aggredi, neque fidens poſſe illi coitum, ob ejus prudentiam, perſuadere, dolo mulierem aggreſſus eſt, Amphitryonis forma aſſumpta. Adveniente partus tempore Jovem Diis aſtantibus, prædixiſſe ferunt, ea die puerum, qui naſceretur, ſe Perſidarum regem facturum. Quibus verbis mota Juno, Lucinam filiam juſſit comprimere Alcmenæ partum, Euryſtheum ante tempus in lucem educere. *Jupiter* licet conſilio fruſtratus, quod prædixerat ratum, & *Herculis* famam claram eſſe volens, dixiſſe Junoni fertur permittere ſe, *Euryſtheum*, ut prædixerat, Regem eſſe, *Herculemque* ei ſubjici velle: duodecim quoque certamina ab eo perfici quæ *Euryſtheus* mandaſſet: quibus conſummatis fieret immortalis. *Alcmena* poſt partum Junonem verita, puerum in loco expoſuit, quem nunc ab eo *Herculeum campum* dicunt. Quo tempore Minerva una cum Junone profecta, cum infantis naturam admiraretur, Junoni ſuaſit, ut illi mammam præberet. Qua, præter ætatem, violentius ſumpta, Juno dolore mota puerum abjecit. Minerva illum matri detulit nutriendum. Hactenus *Diodorus*. Ex quibus verbis intelligitur, quomodo à Jove procreatus ſit. Cum autem tantæ virtutis hic *Hercules* fuerit, ideoque factum, ut omnes viri fortes *Hercules* dicerentur, & omnia præclara fortiſſimorum Heroum facinora uni *Herculi* adſcriberentur. De duodecim laboribus *Herculis* multa habet *Diodorus Siculus* lib. 5. cap. 2. *Hyginus*, *Servius*, & alii; & noti ſunt verſus *Auſonii*, falſo hactenus Virgilio adſcripti:

Prima Cleonæi tolerata ærumna leonis.
Proxima Lernæam ferro face contudit hydram.
Mox Erymanthæum vis tertia perculit aprum.
Æripedis quarto tulit aurea cornua cervi.
Stymphalidas pepulit volucres diſcrimine quinto
Threiciam ſexto ſpoliavit Amazona balteo.
Septima in Augiæ ſtabulis impenſa laboris.
Octava expulſo numeratur adorea tauro.
In Diomedæis victoria nona quadrigis.
Geryone extincto decimam dat Iberia palmam.
Undecimum mala Heſperidum diſtracta triumphum.
Cerberus extremi ſupremæ eſt meta laboris.

Quorum laborum mythologiam eruditiſſimo hoc carmine complexus eſt *Andreas Alciatus* Emblemate 137.

Roboris invicti ſuperat facundia laudes,
Dicta ſophiſtarum, laqueoſque reſolvit inanes:
Non furor aut rabies virtute potentior ulla eſt.
Continuum ob curſum ſapienti opulentia cedit:
Spernit avaritiam, nec rapto aut fœnore gaudet:
Vincit fœmineos, ſpoliatque inſignibus aſtus:
Expurgat ſordes, & cultum mentibus addit.
Illicitos odit coitus, abigitque nocentes:
Barbaries, feritaſque dat impia denique pœnam:
Unius virtus collectos diſſipat hoſtes.
Invehit in patriam externis bona plurima ab oris:
Docta per ora virûm volat, & non interit unquam.

Quos verſus eleganter & multis verbis explicat *Claudius Minos*, in ſuo ad Alciati Emblemata Commentario. Verum nos iis omiſſis, hoc loco dicemus qua occaſione à Romanis cultus fuerit. Id vero *Dionyſius*, *Livius*, *Plutarchus*, *Diodorus Siculus*, & *Aurelius Victor*, in fragmento illo de Origine gentis Romanæ, quod primus nuper in lucem protulit *Andreas Schottus*, docent: videlicet eum (fragmentum Aurelii Victoris refert, alio nomine *Recaranum* dictum, quod ſane apud nullum alium ſcriptorem hodie legitur) Geryone devicto, armenta agentem in Italiam veniſſe, quanquam Dionyſius & *Diodorus Siculus* ipſum non armenta egiſſe, ſed cum exercitu in Italiam deveniſſe ſcribant, quod etiam eſt veriſimilius: quem ubi Euander adeſſe didiciſſet, admonitum à matre Carmenta eſſe in fatis, ut natus Jove & Alcmena *Hercules* immortalis ex mortali, virtutis ergo fieret, divinis eum dignatum eſſe honoribus, extructaque ara ei juvencum mactaſſe, oraculo prius cum hoſpite communicato, precatumque eum eſſe ut libaret. De hac ara maxima *Dionyſius* lib. 1. Ara in qua *Hercules* obtulit, à Romanis vocatur *maxima* prope forum boarium, nulla inferior, quod ad civium venerationem attinet: nam & jusjurandum apud eam, ac conventa, quæ volunt eſſe firma peragunt, & decimas facultatum ex voto ſæpe illuc offerunt. Apparatus tamen ejus parum reſpondet opinioni hominum. De decimis, quæ *Herculi* offerebantur, ſcribit *Diodorus Siculus*, dixiſſe *Herculem*, eos qui ſibi, poſtquam ad Deos tranſlatus eſſet, decimam bonorum dicarent, vitam felicem victuros. Et addit, eveniſſe hoc uſque ad ſua tempora. Multos enim Romanorum non ſolum mediocri cenſu, ſed & qui ditiſſimi ſint habiti, decimas *Herculi* voviſſe, poſteaque fortunatiores factos bona ſua ad quatuor talentorum millia *Herculi* ſacraſſe. De qua re vide etiam *Plutarchum* in Quæſtion. Rom. quæſt. 18. *Aurelium Victorem*, *Macrobium*, *Servium*, & alios. Multa hujus

hujus Divi cognomina fuerunt. Dictus est enim *Cubans*, *Defensor*, *Magnus*, *Triumphalis*, *Sylvanus*, *Victor*, *Musarum*, quorum pleraque per se sunt aperta. *Herculis Cubantis* simulachrum fuit in regione Urbis XIV.

Herculis Defensoris templum in regione eadem fuit, in quo, ut in Jovis propugnatoris milites honesta missione missi, & gladiatores emeriti, arma, clypeosque suspendebant.

Herculis Magni ædes fuit in regione IX. quam *L. Cornelius Sulla* ex carmine Sibyllino ædificasse dicitur. *P. Victor.* Ædes *Herculis Magni* custodis Circi Flaminii.

Herculis Triumphalis simulachrum fuit in foro boario positum, quod iis diebus, quibus Romæ triumphus agebatur, triumphali habitu induebatur.

Hercules Victor dictus, quod omne genus animalium vicerit. *Varro* lib. 4. Rerum divinarum. Ejus Romæ ædes duæ fuerunt, una ad portam Trigeminam, altera in foro boario. Hæc ad aram maximam extructa fuit rotunda, in quam nec servi, nec mulieres admittebantur. *Plutar. Aurel. Victor*, qui scribit ex Cassio propterea ab *Hercule* sancitum, ne cui fœminæ fas esset, vesci ex eo, quod aræ maximæ sacratum esset; sed ut ab ea re divina fœminæ in totum removerentur, quod Carmentis ab *Hercule* invitata ad id sacrum non venisset. Hanc ædem nec muscæ nec canes intrabant. *Plin.* lib. 10. cap. 29. In hac etiam æde nullum fieri lectisternium *Macrobius* in Cornelio Balbo, & *Servius* docent.

Alteram autem *Herculis Victoris* ædem, quæ ad portam Trigeminam fuit, fortasse extruxit *Marcus Octavius Herennius*, de quo *Massurius Albinus* lib. 1. Memorabilium apud *Macrobium:* Marcus, inquit, Octavius Herennius prima adolescentia tibicen, postquam arti suæ diffisus est, instituit mercaturam: & bene re gesta, decimam *Herculi* profanavit. Postea cum navigans hoc idem ageret, à prædonibus circumventus fortissime pugnavit, & victor recessit. Hunc in somniis *Hercules* docuit sua opera servatum, cui *Octavius* impetrato à Magistratibus loco, ædem sacravit, & signum: *Victoremque* incisis literis appellavit. Dedit ergo epitheton Deo, quo & argumentum veterum victoriarum *Herculis*, & commemoratio novæ historiæ, quæ recenti Romano sacro causam dedit, contineretur.

Herculi Musarum ædem extruxit *M. Fulvius Nobilior*, Censor anno IↃLXVI. triennio post quam de Ætolis triumphavit, in qua *Musarum* signa, quæ capta Ambracia Romam transtulerat, posuit *Livius* lib. 38. *Plin.* lib. 35. cap. 10. Hanc ædem vetustate collapsam restituit *Marcius Philippus* vitricus Augusti. *Sueton.* in Augusto. Cur sic dictus fuerit, *Plutarch.* docet quæstione 59. videlicet, quod Euandrum literas docuerit. Melius *Eumenius* Rhetor oratione de Scholis instaurandis ad præsidem Galliæ, cujus hæc sunt verba: *Ædem Herculis* in Circo Flaminio Fulvius ille Nobilior ex pecunia Censoria fecit, non id modo secutus, quod ipse literis, & summa Poëtæ amicitia duceretur: sed quod in Græcia cum esset Imperator, acceperat *Herculem Musagetem* esse, id est, comitem ducemque Musarum: Idemque primus signa novem, hoc est, omnium Camœnarum, ex Ambraciensi oppido translata, sub tutela fortissimi numinis consecravit: quia mutuis operis & præmiis juvari ornarique deberent, Musarum quies defensione *Herculis:* virtus *Herculis* voce Musarum. Hæc ille. De Musis, quia notissima sunt, quæ de ipsis traduntur, hic dicere supersedebo.

Herculem Musagetem & novem Musas diverso habitu repræsentat nummus *Q. Pomponii Musæ*, quem habet in suis Emblematis v. c. *Joannes Sambucus*. Reperiuntur & alia *Herculis* cognomina in veteribus lapidum inscriptionibus, ut *Paciferi*, *Invicti*, *Olivarii*, & alia, quæ petantur ex Thesauro *Huberti Goltzii*.

FAUNUS.

Duo fuerint Fauni Reges Aboriginum, testibus *Manethone Ægyptio*, *Dionysio Halicarnasseo*, & aliis, priscus & junior: *Priscus* vixit circa annum mundi 2520. secundum Funccium, regnante apud Assyrios Amynta. *Faunus junior*, anno 2724. regnare cœpit. Hic Pici filius fuit, & cives suos ritu ferarum viventes, mitiorem vitam docuit, & primus loca certis numinibus, & ædificia quædam ac lucos sacravit, à quo & *fana* sunt dicta, teste *Probo*, ideoque cum inter homines esse desiisset, antiquitas eum tanquam Deum coluit. Sic enim *Dionysius:* Forte tum apud Aborigenes regnum à majoribus acceptum tenebat *Faunus*, à Marte, ut ferunt, oriundus, vir fortis ac prudens, à Romanis post, tanquam unus Indigetum sacris honoratus & carminibus. *Plutarchus* eum Mercurii filium fuisse dicit, alii vero *Picum* patrem habuisse volunt, quorum verior est sententia. *Virg.* eum Faunorum, Satyrorum, & reliquorum agrestium numinum patrem facit. Hic Terentius Varro *Faunos Deos* Latinorum à *fando* dictos esse scribit, propterea quod in sylvestribus locis soliti fuerunt fari, cujus rei exemplum *Dionysius*, quod in prælio inter Hetruscos & Romanos de restitutione Tarquiniorum, vox è sylva propinqua castris audita fuerit, esse eos victores, & uno plus Hetruscorum in acie cecidisse. Ibidem addit, ad hunc Deum *Faunum* Romanos solere referre Panicos terrores, spectraque variis formis formidinem mortalibus incutientia, & ab eo dicere edi horrendas voces Dæmoniacas. *Porphyrius* scribit, *Faunum* existimatum Deum inferum ac pestilentem. Apud *Ciceronem* Cotta omnino negat *Faunos* esse, aut eorum voces unquam auditas fuisse. Habuit hic Deus Romæ post Romulum templum in monte Cœlio, circulari forma multis in ambitu columnis adornatum: & ædem in insula Tiberina, quæ *Domitius Ahenobarbus* & cui *Scribonius* Ædiles, cum multos plurimos ad populi judicium adduxissent ex eorum qui condemnati fuerunt, mulctaticia pecunia.

CARMENTA.

CARMENTA, quæ alio nomine *Themis*, item *Nicostrata* dicta est, mater fuit Euandri, mulier fatidica. Sic enim de ea *Dionysius* scribit: Euander Mercurii filius, & Nymphæ cujusdam Arcadiæ, quam Græci *Themin* dicunt, plenam numine. Romanarum antiquitatum scriptores *Carmentam* patria lingua nominant, quod Nymphæ nomen fatidicam significet, deductum à carmine, juxta Romanam etymologiam. Hanc mulierem affirmant Dæmonis spiritu correptam futura populo præcinere solitam. Hæc ille. *Plutarchus*, qui etiam scribit, quosdam putare *Carmentam* esse *Parcam*, aliam hujus appellationis rationem indicat, quod scilicet dicta sit *Carmenta*, quasi *carens mente*, ob instinctus divinos, quibus ad fatiloqua fundenda carmina fuerit impulsa. Romani religiose eam coluerunt: aram enim ei, ut *Dionysius* scribit, dedicarunt apud Carmentalem portam sub Capitolio. Eadem templum Romæ habuit in regione IIX. quæ dicitur forum Romanum, quod templum ei matronas dedicasse *Plutarchus* scribit, tali de causa: Cum usu vehiculorum, quibus trahendis jumenta jungerentur, Senatus matronis interdixisset, conspirasse eas inter se, neque uterum gerere se, neque parere velle, ac viros hac ratione ulcisci, idque fecisse, donec mutata sententia, usus vehiculorum iis rursus concessus fuerit. Exinde cum parerent, fœcundas, & liberorum copia claras, templum Carmentæ posuisse.

EUANDER.

EUANDER Mercurii & Carmentæ filius, eo tempore quo Hercules in Italiam venit, Aboriginum Rex fuit. *Livius* tamen eum non Regem fuisse, neque imperio, sed auctoritate magis Aborigines rexisse, auctor est. hunc *Aborigines* primum propter excellentem ejus eruditionem, & summam sapientiam, ut *Deum* coluerunt: deinde Romani etiam divinos ei honores tribuentes, aram condiderunt, & quotannis sacrificia obtulerunt, sicut & aliis heroibus iidem fecerunt, ut testatur *Dionysius* libro primo. Ara autem ei dicata fuit apud Aventinum collem, prope portam Trigeminam.

CASTOR ET POLLUX.

Hi duo fratres fuêre, Græcis dicti *Dioscuri*, id est, Jovis filii, sive pueri. *Cicero* libro 3. de Natura Deorum: *Dioscuri* etiam apud Grajos multis modis nominantur: *primi* tres, qui appellantur *Anactes* Athenis, ex Jove Rege antiquissimo, & Proserpina nati, *Tricopatreus*, *Eubuleus*, *Dionysius*. *Secundi* Jove tertio nati ex Leda, *Castor* & *Pollux*. *Tertii* dicuntur nonnullis *Alco* & *Melampus*, *Emolus*, Atrei filii, qui Pelope natus fuit. Hæc *Cicer.* de *Castore* & *Polluce* Jovis & Ledæ filiis, Helenæ fratribus varia fabula est: alii enim tradunt Jovem in formam stellæ mutatum Ledam vitiasse, & *Castorem* atque *Pollucem* genuisse: deinde *Helenam.* Alii scribunt, Jovem in cygnum conversum Ledæ congressum, & nocte eadem Tyndarum. ex Jove *Pollucem* & *Helenam* natos, ex *Tyndaro Castorem:* mortalem hunc, immortales illos. Juvat adscribere *Hygini* hac de re verba, quæ habet in Astronomico poëtico, in olore: Jupiter, ait, cum Nemesim flectere non posset, ut secum cubaret, jussit Venerem, aquilam simularet, se in olorem versum insecuturum eam: quo facto ipse fugiens aquilam Venerem, in Nemeseos gremium confugit: quem non aversata, & consopita, ab Jove compressa est: statutoque tempore ovum peperit, quod Mercurius in gremium Ledæ projecit, ex quo nata *Helena*. *Servius* auctor est, *Helenam*, & *Pollucem* de Jove natos, immortales fuisse. Nam *Castorem* Tyndari filium fuisse, cujus mortem suo interitu fraterna pietas redemerit: & addit, hoc ideo fingi, quia horum stellæ ita se habeant, ut occidente una, oriatur altera. Plura de iis passim leguntur.

Ædem sive templum CASTORI & POLLUCI vovit, extruxitque bello Latino *A. Posthumius* Dictator, anno Urbis CCLVII. tali de causa, cum in bello Latino cum *Octavio Mamilio Tusculano*, & *Tarquiniis* Equitibus Romanis, apparuissent duo primæ lanuginis juvenes, præstantiore statura & forma, quam quæ videri posset mortalium, præcedentes Romanum equitatum, hostemque hastis ferientes cominus, & in fugam cogentes, ac rursum post fusos fugatosque *Latinos* & castra eorum capta, fere jam finito prælio in *Romano foro* visi essent adolescentes duo militari cultu procerissimi, & pulcherrimi vultu adhuc retinente quam in pugna habuerant speciem, & equis sudore madentibus, cumque de equis descendissent ambo lavissentque fontana, quæ ad ædem Vestæ profluens, parvam sed profundam facit lacunam, multis eos circumsistentibus, rogantibusque ecquid ab exercitu novi afferant, pugnam indicassent, atque victoriam: degressique foro, nusquam comparuissent postea, quamvis valde quæsiti à Præfecto urbis essent. Senatus certior factus à *Posthumio* eos in prælio etiam visos esse, verisimili conjectura, credidit *Castorum* eas imagines fuisse. Ideoque templum eis constructum in foro Romano, ubi visæ sunt eorum imagines, vicinusque fons hic sacer dictus. *Dionysius* lib. 6. *Livius* lib. 2.

Hanc ædem vetustate collapsam refecit de manubiis hostium *L. Metellus*, qui subactis Dalmatis, Dalmaticus est appellatus. *Cicero* 3. Verrina, & in eandem *Asconius*, item pro M. Scauro. Quanquam autem hoc templum utrisque & *Castori & Polluci* consecratum esset, tamen vulgo plerumque *Castoris* tantum, aut

aut *Castorum* templum appellatum fuit. Unde jocus ille *M. Bibuli* apud *Suetonium*, qui cum *C. Cæsaris* in consulatu collega esset, & cum eo communi impensa venationes ac ludos ederet, omnium autem illarum impensarum & munificentiæ *C. Cæsar* solus gratiam caperet, dixisse fertur, idem sibi evenisse quod *Polluci*. Ut enim geminis fratribus ædes in foro constituta, tantum *Castoris* vocaretur: ita suam Cæsarisque munificentiam unius Cæsaris dici. *Suetonius* in Cæsare.

ÆSCULAPIUS.

Æsculapios tres fuisse *Cicero* lib. 3. de Natura Deorum docet. *Primum*, Apollinis filium, quem Arcades colunt, quique specillum invenisse, primusque vulnus obligavisse dicatur. *Secundum*, secundi Mercurii fratrem, qui fulmine percussus, Cynosuris humatus sit. *Tertium*, Arsippi & Arsinoæ filium, qui primus purgationem alvi, dentisque evulsionem invenerit, cujusque in Arcadia, non longe à Lusio flumine sepulchrum & lucus ostendatur. *Æsculapium* autem illum nobilem Medicum, *Tarquitius* de illustribus viris disserens, ut est apud *Lactant.* ait incertis parentibus natum, expositum, & à venatoribus inventum, canino lacte nutritum, Chironique traditum, didicisse medicinam, fuisse autem Messenium, sed Epidauri habitasse. Hunc *Cornel. Celsus* propterea in Deorum numerum receptum esse tradit, quod medicinam adhuc rudem paulo subtilius excoluisset. Qua ratione Romæ coli cœpit, multi tradunt. Cum enim *Q. Fabio, Maximi filio Gurgite, D. Junio Bruto Scæva* Coss. ingens pestilentia Urbem & agros infestaret, lib. Sibyllini aditi, & quæsitum quinam finis, aut quod remedium ejus mali à Diis daretur; inventumque in libris, *Æsculapium* ab Epidauro Romam accersendum, quod paulo post factum. Missi enim Legati in Epidaurum, & ab incolis benignissime accepti, & in templum *Æsculapii* perducti, anguem, quem Epidauri pro *Æsculapio* coluerant, sponte ad Romanorum navem pergentem, Romam vexerunt, ibique templo condito coluerunt. Scribunt hanc historiam *Valerius Maximus* prolixe. *Livius* lib. 10. & *Florus* Epitome libri 11. *Orosius* lib. 3. capite 22. *Aurelius Victor* de viris illustribus: qui liber hactenus falso *Cornelio Nepoti*, item *Plinio* secundo adscriptus fuit. *Ovidius* libro 15. Metamorph. ac alii.

Templum ei Romæ conditum extra Urbem in insula Tiberina, cujus rationem *Plutarchus* in Quæstionibus Romanis, probl. 94. reddit, & *Festus*. In Insula, ait *Festus*, *Æsculapio* facta ædes fuit quod ægroti à Medicis aqua maxime sustententur, ejusdem esse tutelæ draconem, quod vigilantissimum sit animal, quæ res ad tuendam valetudinem ægroti maximè apta est. *Canes* adhibentur ejus templo, quod is uberibus canis sit nutritus. *Bacillum* habet nodosum, quod difficultatem significat artis. *Laurea* coronatur, quod ea arbor plurimorum sit remediorum. Huic *gallinæ* immolabantur.

In hoc templo incubabant ægroti valetudinis causa, unde qui morbo levatus non erat, apud *Plautum*, his verbis incusat Deum:

> *Migrare certum est, jam nunc è fano foras,*
> *Quando Æsculapi ita sentio sententiam.*

Vide *Hieronymum Mercurialem* Variarum lectionum lib. 1. cap. 13.

ACCA LAURENTIA.

Quæ Acca Laurentia, sive, ut alii malunt, Larentia, fuerit, & qua occasione coli cœpta, in tanta veterum scriptorum discrepantia sane obscurum est. Vix enim duos reperias, qui uno & eodem modo de ea scribant. *Plutarchus* auctor est, duas fuisse *Accas*, & utrasque à Romanis cultas: alteram *Accam Laurentiam*, quæ Anco Martio regnante, Tarrutio, sive Taruntio nobili civi nupserit, à quo forte etiam *Tarruntia*, vel *Taruntia* sive *Tarratia* est cognominata. *Plutarcho*, qui tamen etiam non ita distincte de iis scripsit, assentitur *Varro*, si verba ejus ita, quemadmodum *Joseph. Scaliger* emendavit, legamus. *Laurentinæ*, inquit, feriæ, is dies quem diem quidam in scribendo *Laurentalia* appellant, ab *Acca Laurentia* nominatus: cui sacerdotes nostri publice parentant festo die: quia altera dicitur ob ditem *Taruntium Acca Taruntia*. Hos ergo auctores secuti hanc *Accam Laurentiam* Romuli & Remi nutricem esse dicemus, cui aram & ferias annuas Romulus constituerit, quæ mense Decembri sunt habitæ, sicuti alio loco dicetur. De altera vero *Acca Tarrutia*, sive *Tarruntia*, quæ eadem *Flora* à plurimis putatur, infra agemus.

QUIRINUS.

Curis, inquit *Festus*, Sabinis est *hasta*; unde Romulus *Quirinus*, qui eam ferebat, est dictus, & Romani à Quirino *Quirites* dicuntur. Quidam eum dictum putant à *Curibus*, quæ fuit urbs opulentissima Sabinorum, cui postremæ sententiæ etiam adstipulatur *Varro*, nisi quod addit, *Quirinum* Martem esse quemadmodum & *Servius* scribit, *Quirinum* Martem esse, qui præsit paci, & intra civitatem colatur. Sed non inepta est etiam eorum sententia, qui per *Quirinum* Romulum intelligunt, cui divinos honores tributos fuisse, & templum conditum, vel solus *Flamen Quirinalis*, cum alius sit *Martialis* testis esse potest, ne alias rationes & veterum scriptorum testimonia necesse habeam in medium afferre. De apotheosi autem

tem Romuli, sive *Quirini* eleganter *Plutarchus* in Romulo, cum populus tumultuaretur, atque vociferaretur à Patribus sublatum è medio fuisse Romulum, eisque extrema quæque minaretur, *Julius Proculus* vir inter Patres genere, virtute, auctoritate primus, fidus Romulo in primis, & ex Albanis Colonis necessitudine & familiaritate conjunctus, procedens in forum, juratus maximum & sanctissimum jusjurandum, præsentibus ait, *Romulum* sibi, dum iter faceret, è regione obviam se obtulisse, specie ipsa & forma insigni, ut antea nunquam, ornatum fulgentibus armis, ac se priorem illum ita allocutum: *Qua injuria, ô Rex, & qua mente impulsus, nos iniquis & improbis criminibus circumventos, Urbem orphanam in luctu & gemitu, in squalore & sordibus reliquisti?* At contra regem respondisse: *O Procule ita Diis visum, nos è cælo dimissos, condita Urbe imperium permaximum, & gloriam habitura, rursus in cœlum reverti: proinde bono animo sis, ac Romanis nuntia, uti prudentiam & fortitudinem colant: his artibus fore, ut amplissimam inter homines potentiam consequantur. Ego vobis Quirinus facilis, propitiusque ero Deus.* His verbis & viri auctoritate, & jurejurando fide adhibita, veluti divino quodam furore afflatis mentibus, nemo contradicere, nemo adversari, sed rejecta omni suspicione & calumnia, invocare *Romulum* votis, Deumque appellare. Et paulo post: *Quirinum* autem *Romuli* cognomen, martium ac bellicosum quiddam referre existimant: quidam ex eo dictum, quod cives *Quirites* appellarentur. Alii tradunt, veteres lanceam *Quirim* vocare solitos, ac *Curetæ Junonis* signum in pilo sublatum. Ad hæc lanceam in Regia positam, *Martem* vocari: lancea quoque donari consuevisse illos, qui in bellis quam acriter strenueque pugnantes fortitudinis laudem meruissent: proinde effectum esse, ut Romulus, veluti *Martius* quidam *Deus*, ac pugnax, *Quirinus* diceretur. Illius fanum in tumulo *Quirino* ab eo nuncupato, constitutum est, &c. id quod etiam *Varro* testatur lib. 4. de lingua Latina. De Proculo, quæ *Plutarchus* narrat, etiam *Livius* habet, sed brevius.

Pene præteriissem de ANNA PERENNA dicere, quæ & ipsa à Romanis culta: cujusque festum maxima hilaritate celebratum fuit, uti in Kalendario in Mense Martio dicemus. Quæ autem fuerit hæc *Anna Perenna*, varie traditur. Plerique existimant fuisse sororem *Didonis*, hoc nomine appellatam: cujus etiam *Virgilius* meminit, quæ extincta Didone, & Carthagine ab Jarba Getulorum Rege occupata, relicta Africa in Melitam insulam fugerit: inde ob metum fratris Pygmalionis, navi conscensa in agrum Laurentum delata, & ab Ænea hospitio excepta fuerit: ibique in somniis à Didone monita insidias sibi à *Lavinia* Æneæ uxore strui, ideo suspectum hospitium fugerit, per fenestram nocte dilapsa ad amnem Numicium venerit, ac in eum se præcipitaverit. Postridie insanis clamoribus per Laurentum agrum diu quæsita, cum præter vestigia ad fluvium usque nihil appareret, visa fuerit clamantibus ex fluvio respondere:

——— Placidi sum Nympha Numici
Amne perenne latens, Anna Perenna vocor.

Itaque deinde pro Dea coli cœperit: id quod *Ovidius* prolixe explicat, ubi etiam hoc adjicit esse, qui hanc *Annam Perennam Lunam* esse putarint, quæ *Anna* vocaretur, quod annus ex mensibus, quos motu Lunæ metimur, fiat. Alios eam unam ex *Atlantidibus*, quæ Jovi ubera præbuerit, putasse: alios *Io*; quosdam etiam *Themin*: sic enim scribit:

Sunt quibus hæc Luna est, qui mensibus impleat annum,
Pars Themin, Inachiam pars putat esse bovem.
Invenies, qui te Nymphen Atlantida dicant,
Teque Jovi primos Anna dedisse cibos.

Postremo etiam hanc opinionem affert, fuisse *Annam* vetulam quandam Bovillis oriundam, quæ plebi, cum in Aventinum montem secessisset, & jam commeatu destitueretur, placentas quasdam rusticas in montem detulerit. In cujus beneficii memoriam plebs, pace cum Patribus facta, statuerit, ut perenne nomen ejus coleretur, ipsaque *Anna Perenna* nuncuparetur. Quam narrationem sic concludit:

Pace domi facta signum posuere Perennæ,
Quod sibi defectis illa tulisset opem.

Macrobius à perennitate annorum *Annam Perennam* dictam scribit. Hujus & *Varro* in Satyra Menippæa meminit apud *Agellium* lib. 13. cap. 21. his versibus, quemadmodum eos legendos censet *Ludovicus Carrio*, I. C. Comment. 1. Antiq. lect. cap. 1.

Ted Anna Perenna, Panda, te Lato, Pales,
Nerienes & Minerva, Fortuna ac Ceres.

De celebritate, quæ in ejus memoria peragebatur, in Kalendario. Atque hactenus de iis diximus, quos merita in cœlum vocarunt. De *Tiberino*, *Pico*, & aliis Latinorum Regibus, quos Romulus consecrasse fertur, nihil dicam: sicuti nec de Imperatoribus quicquam agam, qui tamen & ipsi post mortem consecrati, & templis, sacris, ac sacerdotibus honorati sunt; quod qua ratione factum sit, libro proxime sequenti exponemus.

Ad Cap. XVII. Paralipomena.

Dii Indigetes, Æsculapius, ejus cultus, fanum, statua. De inventione Medicinæ, Medicorum primo usu.

De diis omnibus, qui isto capite describuntur, eruditissime, & copiose Andr. Tiraquell. ad Alexandrum Neapolitanum libr. 4. Genial. dier. cap. 4. supple locum P. Fulgentii lib. 3. Mytholog. de Berecynthia. *Ideo & apud Romanos Indigetes. Ergo Berecynthiam.* rescribe. *Ideo & apud Romanos Indigetes, quasi nihil indigentes. ergo*, &c. A. Gell. l. 2. cap. 16. ex Apollinari Sulpitio qui hæc dicit ad filium; *Sciebat eum, cum ex hominum vita discessisset, immortalem indigetem futurum, & longo perpetuoque ævo potiturum.* Valer. Maxim. in præfat. *Reliquos deos accepimus, Cæsares dedimus.* Sil. Italic. l. 9. Punicor.

Hinc Vesta, & captæ stimulatus cæde Sagunti
Amphitryoniades, pariter veneranda Cybelle,
Indigetesque dei, Faunusque, Satorque Quirinus:
Alternusque animæ mutato Castore Pollux.

Virgil. l. 1. Georgic. in fine. M. Lucan. l. 1. Pharsal. v. 556.

Indigetes flevisse deos.

Fr. Modius Novantiquar. lect. epist. 80. putavit legendum; *Indigenas flevisse deos.* Ovid. l. 15. Metamorphos. fab. ult.

Dii precor Æneæ comites, quibus ensis & ignes
Cesserunt, diique Indigetes, genitorque Quirine,
Vestaque Cæsareos inter sacrata penates.

Claudian. lib. de Bello Gildon.

Mœrent Indigetes, & si quos Roma recepit,
Aut dedit ipsa deos.

Alb. Tibull. l. 2. eleg. 6.

Illic sanctus eris, cum te veneranda Numici
Unda deum cælo miserit Indigetem.

In istorum deorum numero & Æsculapium ponunt, quem medicæ artis claritudo æternitate donavit. D. Auson. in præfat. Gryphi. *Quem tu, ut Æsculapius, redintegrabis ad vitam.* Socrates infirmus vovit Æsculapio, si convalesceret, gallum. Plato in Phœdone. Cujus cultus origo primum à Scythis, ad alias gentes, ut opinor, dimanavit. Suidas in voce ἅγιον, *sanctum. Locus*, inquit Hieronymus Wolfius interpres, *Scythiæ, in quo Æsculapius colitur, sanctum appellatur.* Sed & celebris ejus Epidauri cultus instituebatur, res nota, sed illud minus obvium, cruenta hostia ibi placatum, quod ab eodem Suida proditum in voce *Epidauri*. T. Liv. 1. Decad. lib. 10. *Inventum in libris, Æsculapium Romam Epidauro accersendum, neque eo anno, quia consules bello occupati erant, quicquam ea de re actum, præterquam quod unum diem Æsculapio supplicatio habita est.* Et 3. Decad. l. 9. *Nullas dum in Asia habebat socias civitates Populus Romanus, tamen memores Æsculapium quoque ex Græcia quondam haud ullo fœdere sociata, valetudinis populi causa, accersitum.* L. Sen. Hippolyto act. 4. sc. 1.

——— *Numen Epidauri dei.*

Unde oraculum apud Ovidium l. 15. Metamorphoseωn fab. 50. ipse Apollo consultus:

Quod petis hinc, propiore loco Romane petisses,
Et pete nunc propiore loco, nec Apolline vobis
Qui minuat luctus, opus est, sed Apolline nato.
Ite bonis avibus, prolemque accersite nostram.

Corrigendus C. Petronius in civilibus:

Quid porro tu Dive, tuis cunctaris in armis,
Non frangis portas, non muris oppida solvis,
Thesaurosque rapis? nescis tu, Magne, tueri
Romanas acies? Epidauria mænia quære.

Ultimus versus affectus est; legendum quippe suadeo:

Romanas arces, Epidamnia mænia quære.

Ratione non tantum probabili, sed & clara; historici omnes. C. Sueton. in Cæsare cap. 34. *Secundum superum mare Brundusium tetendit, quo consules, Pompejusque confugerant, quam primum transfretaturi.* Viris doctis observatum ex Cicerone l. 7. ad Att. ep. 10. & lib. 8. ep. 25. Et apertius ep. 2. *Nihil ulla in gente unquam ab ullo auctore reip. & duce turpius factum est, quam à nostro amico, cujus ego vicem doleo, qui urbem reliquit, id est, patriam, pro qua & in qua mori præclarum fuit.* Romanas arces ergo Pompejus nescivit tueri, quo nomine male audit M. Lucan. lib. 1. Pharsal. v. 513.

——— *Urbem populis victisque frequentem*
Gentibus, & generis, coëat si turba, capacem
Humani, facilem venturo Cæsare prædam
Ignavæ liquere manus.

Et recte arces, ad magnificentiam notandam ædificiorum, quæ illa ætate ad septuaginta cubitorum altitudinem attollebantur, ut jure, *alta Roma*, vocetur passim apud poëtas. Et significantius est, *Carthaginis arces*, quam Carthago, & *Pergameæ arces*, quam Pergamus; ipse Petron. ibidem:

Omnia, quæ tribui Romanis arcibus, odi.

Claudian. lib. de bello Get.

Securas jam Roma levat tranquillior arces.

P. Virgil. l. 2. Georgic.

Imbellem avertis Romanis arcibus Indum.

Et lib. 4. Æneid.

Ascaniove pater Romanas invidet arces.

Lib. 10. Æneid.

Cum fera Carthago Romanis arcibus olim
Exitium magnum, atque Alpes immittet apertas.

Fugiens itaque Roma Pompejus Dyrrachium se contulit, quod melioris vocabuli omine sic dicebatur, quum antea Epidamnus fuisset dictum. pessimo ergo omine, infortunatoque auspicio eo fugit. M. Plaut. Mænechm.

Ne mihi damnum in Epidamno duas.

Palmerius in spicilegio trahit huc illud Albinovani Consolat. ad Liviam Augustam:

——— *Et nomina magna locorum.*

Romam, Epidauro ut regrediar, Æsculapius, pestis levandæ gratia translatus, in Insula Tiberina fanum extra urbem recepit (C. Sueton. in Claudio cap. 25. *Ægra & affecta mancipia, Æsculapii tædio medendi in insulam exponerent*) quod Æsculapium appellabant. M. Pollio Victruvius præfatione ad l. 7. & ex eo aliqui Criticor.

Inventorem hunc facit Medicæ artis M. Capella l. 2. de Nuptiis. *Comminuendæ frugis, farrisque fragmenta Pilumno signat Italia, adscribit Asclepio Græcia medicinam.* Q. Tert. Apol. cap. 23. *Ipse iste Æsculapius, medicinarum demonstrator.* Arnob. lib. 1. cont. gent. *Æsculapium medicaminum repertorem, post pœnas, & supplicia fulminis, custodem nuncupavistis & præsidem sanitatis, valetudinis & salutis?* certe primus vulnus obligavit. Cic. l. 3. de Nat. deor. Et tamen patrem habuit Apollinem. Serv. ad v. 316. l. 10. Æneid. qui Ovidio scribente lib. 1. Metamorphos. fab. 9. Medicinæ inventionem sibi vindicat:

Inventum Medicina meum est, opifexque per orbem
Dicor, & herbarum subjecta potentia nobis.

Et epist. 5. Oenone Paridi:

Ipse repertor opis, vaccas pavisse Phereas
Dicitur.

Idem l. 4. Fastor. ad finem, & l. 3. Trist. eleg. 3. Q. Horat. Carmine sæculari, & Helenius Acron ibi. Aurel. Macrob. l. 1. Satur. cap. 17. Fab. Quint. l. 3. cap. 9. Diod. Sicul. Biblioth. l. 6. Virg. l. 12. Æneid. v. 393. Plato in Symposio unde Apollinis cognomentum, *Acesius*, Pausan. Eliac. Et *Alexicacus* apud Athenienses, idem Arcad. Denique Q. Sammonicus Serenus cap. 1. Rei Medicæ:

Phœbe salutiferum, quod pangimus, assere carmen,
Inventumque tuum prompto comitare favore.

Istis Apollinem authorem Medicinæ facere placuit, non Æsculapium, alii inventam assignant Chironi Centauro, saltem eam partem quæ ex herbis est. Jul. Hygin. Fabular. cap. 274. *Chiron Centaurus Saturni filius, artem Medicinam Chirurgicam ex herbis primus instituit.* vide quæ supra hoc opere de illo dixi. Probus Grammatic. ad l. 3. Georg. atque hic Æsculapii doctor fingitur. Ovid. l. 2. Metamor. fab. 9.

Non tulit in cineres labi sua Phœbus eosdem
Semina, sed natum flammis uteroque parentis
Eripuit, geminique tulit Chironis in antrum.

Apollodor. Bibliothec. l. 3. Ἀπόλλων ἁρπάσας τὸ βρέφος ἐκ τῆς πυρᾶς, πρὸς Χείρωνα τὸν Κένταυρον ἤνεγκε, παρ' ᾧ καὶ τὴν ἰατρικὴν, καὶ τὴν κυνηγετικὴν τρεφόμενος ἐδιδάχθη. Vertit Benedictus Ægius: *Apollo rapiens infantem è pyra, ad Chironem Centaurum alendum tulit, à quo etiam Medicinam, & venandi artem perdidicit.* Pindar. Nemeor. od. 3. in principio.

Potest solvi hic nodus, authorumque dissensus componi ex loco laudato Hygini. Nam *Medicinam Chirurgicam* Chiron excogitavit primus, Apollo ipse *ocularıam*, ejus filius Asclepius *Clinicen*. Quare Plutarchus lib. 8. Symposiac. cap. 14. καὶ τοὺς ἰατροὺς Ἀσκληπιὸν ἔχοντας ἴσμεν ἡγεμόνα. *Et medicos habere Æsculapium præsidem scimus.* Incertus poëta lib. 1. Antholog. cap. 39. epigr. 6.

> Παιήων, Χείρων, Ἀσκληπιὸς, Ἱπποκράτης τε,
> Τοῖς δ' ἔπι Νίκανδρος προφερέστερον ἔλλαχεν εὖχος.

Id est, ad verbum: *Pæon, Chiron, Æsculapius, Hippocratesque, post hos Nicander clarissimam consequutus est laudem.* Unde data levitati poëticæ occasio fingendi Plutonem apud Jovem conquestum peritia Æsculapii Infernos destitui, neque amplius mori homines, aut certe jam mortuos resuscitari ab eo. quo allusit Bassus, vel ut aliis visum, Nicomedes:

> Καὶ νεκρῶν ἦν σπάνις εἰν Ἀΐδῃ.
> *Et mortuorum erat egestas in inferno.*

Pindar. Pythior. od. 3.

> Ἀσκλαπιὸν
> Ἥρωα παντοδαπᾶν ἀλκτῆρα νόσων.

Æsculapium heroëm omnigenorum propulsatorem morborum. Et cum Hippolytum ad vitam revocasset, fulmine percussus ab indignante Jove fatalem rerum seriem ab illo rumpi. Athenagoras in Apologia. Lucian. in concilio deor. D. Augustin. lib. 18. de Civit. Dei cap. 10. Euseb. Præparat. Euangel. l. 3. cap. 14. Arnob. lib. 4. cont. gent. *Nunquid Cupidinis atque avaritiæ causa (sicut canit Bœotius Pindarus) Æsculapium fulminis transfixum esse telo.* Cyprian. lib. de Idolor. vanitate. *Æsculapius, ut in deum surgat, fulminatur: Hercules, ut hominem exuat, Oetæis ignibus concrematur.* Tarquitius de Illustribus viris; *Incertis parentibus natum, expositum, & à venatoribus inventum, canino lacte nutritum, Chironi traditum, didicisse Medicinam, fuisse autem Messenium, sed Epidauri moratum* scribit, ut refert Lactantius Firmianus l. 1. Divinar. Instit. cap. 10. M. Minutius Felix in Octavio, & Geverhardus Elmenhorst in Notis ad eundem auctorem. Varia disquisivi ad illud Claudiani lib. de Bello Getico; licet alia historia ibi:

> *Quem senior vates avium clangore repertum*
> *Gramine restituit.*

Sed quia de Medicina crebra hic mentio, annotabo paucis primam apud Romanos ejus administrationem servorum tantum fuisse, non autem ingenuorum, eamque illo sæculo quæstu exerceri solitam; si prius ostendero Æsculapium ad vitam plerosque revocasse, quod & proditum à Xenophonte lib. de venat. in principio. Bocatius in Geneal. deor. l. 2. cap. 27. & Hyginus; *Ideo*, ait, *anguem in Æsculapii tutela esse, quod ejus beneficio monstrata herba vitam filio regis restituerit.* P. Ovid. l. 6. Fastor.

> *Usus & auxilio est anguis ab angue dato.*

Disertus medicus, & elegans poëta, Q. Sammonicus Serenus de Medicina in limine:

> *Tuque potens artis, reduces qui tradere vitas*
> *Nosti, atque in cælum manes revocare sepultos,*
> *Qui colis Ægæas, qui Pergama, quique Epidaurum,*
> *Huc ades.*

Primi ergo medici servili conditione. L. Seneca l. 3. de Benef. cap. 24. *Imperavit* (Domitius) *medico, eidemque servo sibi venenum daret*, & paucis interpositis, *vixit Domitius, servatus à Cæsare, prior tamen eum servus servaverat, dominum hoc consolatus est, non tanquam mortiferam, sed tanquam somniferam potionem dedisset.* Eadem narrat Suetonius in Ner. cap. 2. *Ut haustum venenum pœnitentia evomuerit, medicumque manumiserit, qui idem sibi prudens ac sciens minus noxium temperasset.* M. Tul. in Orat. pro rege Dejotaro. *Philippum medicum, servum regium, qui cum legatis missus esset, ab ipso adolescente esse corruptum.* Fr. Robortellus corrigit C. Suetonii locum è Julio cap. 4. *Mansitque apud eos, non sine summa indignatione diebus quadraginta, cum uno medico & duobus cubiculariis.* Legit ille, *cum uno amico*, quod φίλον, *amicum*, eum appellet Plutarchus in Cæsare, hanc ipsam historiam describens. Sed lectionem vulgatam posse retineri docuit pridem vir multiscius Isaacus Casaubonus ad eum locum. Itaque ævo Augusti non omnes medici servi, sed quidam etiam in interiori principum cultu. C. Tacit. Annal. lib. 4. *Sumitur in conscientiam Eudemus amicus ac medicus Liviæ.* L. Sen. lib. 6. de Benefic. cap. 16. *Quare medico & præceptori plus quiddam debeo, nec adversus illos mercede defungor, quia ex medico & præceptore, in amicum transeunt, & nos, non arte, quam vendunt obligant, sed benigna & familiari voluntate:* Et vide plura egregiæ disquisitionis apud eundem.

Quæ licet aliquatenus fatear vera esse, tamen usitatius erat, medicos in famulitio esse. C. Suet. Calig. cap. 8. ex Augusti epistola: *Mitto præterea cum eo ex servis meis medicum.* Q. Aur. Sym. l. 2. ep. 18. *Certe Eusebius medicorum potissimus, obsequio tuo à me traditus, & ad leniendas oportunius offensas, jam poterit amara condire, de cujus facetiis duo spondeo, nec affectioni temperamentum, nec tibi defuturum esse solatium.* C. Plin. Junior lib. 10. ep. 4. *Proximo anno, domine, gravissima valetudine, usque ad periculum vitæ vexatus, jatraliptem assumpsi, cujus sollicitudini, & studio, tuæ tantum indulgentiæ beneficio, referre gratiam parem possum, quare rogo des ei civitatem Romanam, est enim peregrinæ conditionis, manumissus à peregrina, vocatur ipse Harpocras, patronam habuit Thermuthin Theonis, quæ jampridem defuncta est.* Et ejusdem libri epist. 22. *Ago gratias quod Romanam civitatem Harpocrati jatraliptæ meo sine mora indulsisti, sed cum annos ejus & censum, sicut præceperas, ederem, admonitus sum à peritioribus, debuisse me ei ante Alexandrinam civitatem impetrare, deinde Romanam, quoniam esset Ægyptius, ego autem, quia inter Ægyptios, cæterosve peregrinos nihil interesse credebam, contentus fueram hoc solum scribere tibi, eum scilicet à peregrina manumissum, patronamque ejus jampridem decessisse.* Claudian. lib. de bello Gildonico:

> *Noxia pollicitum domino miscere venena*
> *Fabricius regi, nudata fraude, remisit,*
> *Injusto quem Marte petit, bellumque negavit*
> *Per famuli patrare nefas.*

At quis hic famulus? Explicant historici. A. Gell. *regis Pyrrhi amicum* l. 3. cap. 8. vocat. Valerio Antiati veteri historico *Timochares Ambraciensis* dicitur; Q. Quadrigarius antiquus item historiæ scriptor, *Nicium* nominat. Antiati concors est Valerius Maximus l. 6. cap. 5. tit. 4. At T. Livius non amicum, aut familiarem vult fuisse, ut illi, sed medicum 5. Decad. lib. 2. *Non per insidias, & nocturna prælia, aut simulatam fugam, improvisosque ad incautum hostem reditus, nec ut astu magis, quam vera gloria viderentur bella majores gessisse, eadem fide indicatum Pyrrho medicum, vitæ ejus insidiantem, eadem Phaliscis vinctum traditum præceptorem.* Huc refero illud L. Apuleii lib. 1. Apol. *Falsi, quod leporem marinum fuisse dixerunt, alius enim piscis fuit, quem mihi Themison servus noster, medicinæ non ignarus, ut ex ipso audisti, ultro attulit ad inspiciundum.* Et alio loco ejusdem operis; *Themison medicus, à quo mulier ad inspiciendum producta est.* Antea legebatur pessime, meo quidem judicio, *Themis conservus.* auctor correctionis I. Lipsius in Elect. & firmatur lectio ista ex L. Seneca epist. 95. *Itaque alia est Hippocratis secta, alia Asclepiadis, alia Themisonis.* Ut conjectura mihi nascatur nobilissimi medici nomen, servo seu medico domestico attributum. Nam reperio Themisonem quendam medicæ peritia scientiæ usque eo elatum, ut cum in comitatu regis Antiochi esset, Macedonia oriundus, quemadmodum *Jupiter* vocari voluerit *Menecrates*, ita ille *Hercules*. Athen. lib. 7. dipnosophist. cap. 13. Fuit & alter medicus ejusdem nominis tempore Vespasianorum, auctore veteri Scholiaste Juvenalis ad v. 221. sat. 10.

> *Quod Themison ægros autumno occiderit uno.*

Nec tantum id ex historicis liquet & poëtis, sed & Jurisconsultis. Scævola *l. 41. ff. de fideicommiss. libertat.* *Lucius Titius ita testa-*

testamento cavit, medicos tibi commendo, illum & illum, in tuo judicio erit, ut habeas bonos libertos, & medicos, quod si ego libertatem eis dedissem, veritus sum, quod sorori meæ charissimæ fecerunt medici servi ejus manumissi ab ea, qui salario expleto reliquerunt eam. Papinianus *l. 10. ff. de annuis leg. Ideo nec sumptum medicamentorum medicus libertus recte petet, quem ut patronam ejusque familiam curaret, acceptabat.* Justin. Aug. l. 3. C. Commun. de legat. Et in sacris literis, *Joseph præcepit servis suis medicis, aromatis patrem condirent.* Geneseos cap. ult.

Narrationem de Æsculapio susceptam prosequor. Depingebatur senili facie, barba propexa, nodoso in manu baculo. Signi ejus meminit C. Suetonius in Augusto c. 59. de barba M. Tull. lib. 3. de Nat. deor. *Dionysius Æsculapii Epidauri barbam auream demi jussit, neque enim convenire barbatum esse filium, cum in omnibus fanis pater imberbis esset.* Legendum censeo, *Æsculapii Epidaurii barbam.* Neque enim res Epidauri acta est, sed in Sicilia. Ælian. var. hist. lib. 1. cap. 20. Simile mendum in Valerio Maximo lib. 1. cap. 2. *Idem Epidauri Æsculapio barbam auream demi jussit, quod affirmaret, non convenire patrem Apollinem imberbem, ipsum vero barbatum conspici.* lege, *Epidaurio Æsculapio.* M. Minutius Felix in Octavio: *Æsculapius bene barbatus, etsi semper adolescentis Apollinis filius.*

Pallium & crepidas Græco more, nempe Græcus deus gerebat. Q. Flor. Tertull. lib. de Pallio: *Ipsum hoc pallium morosius ordinatum, & crepida græcata græcatim Æsculapio adulantur.*

Cum baculo etiam effigies illi posita. Fest. Pompejus lib. 9. *In insula Æsculapio facta ædes fuit, quod ægroti à medicis aqua maxime sustententur, ejusdem esse tutelæ draconem, quod vigilantissimum sit animal, quæ res ad tuendam valetudinem ægroti maxime apta est, canes adhibentur ejus templo, quod is uberibus canis sit nutritus, bacillum habet nodosum, quod difficultatem significat artis, laurea coronatur, quod ea arbor plurimorum sit remediorum, huic gallinæ immolabantur.* Sidon. Apollin. l. 4. ep. 3. *Tenere non abnuit cum Orpheo plectrum, cum Æsculapio baculum, cum Archimede radium, cum Euphrate horoscopium, cum Perdice circinum, cum Vitruvio perpendiculum.* Et sic puto intelligendum L. Apulejum lib. 1. Milesiar. principio. *Diceres dei medici baculo, quod ramulis semiamputatis nodosum gerit, serpentem generosum lubricis amplexibus inhærere.* Baculus iste in læva manu, dextra barbæ admota, qui fere senum mos solet esse. P. Ovid. lib. 15. Metamor. fab. 50.

Cum deus in somnis opifer consistere visus
Ante tuum Romane thorum, sed qualis in æde
Esse solet, baculumque tenens agreste sinistra,
Cæsariem longæ dextra deducere barbæ.

Varia de illo apud Lilium Gyraldum quære egregio de diis Gentilibus volumine. Et Artemidorum Daldianum lib. 2. Oneirocrit. cap. 42. & lib. 5. cap. 9. 61. 66.

Cap. XVIII.

De iis, propter quæ datur ascensus in cœlum.

Ast Olla, inquit *Cicero, propter quæ datur ascensus in cœlum, mentem, virtutem, pietatem, fidem, earumque laudum delubra sunto. Nec ulla vitiorum sacra solennia obeunto.* Et paulo post in hujus legis explicatione: Bene vero, quod mens, pietas, virtus, fides, consecratur manu: quarum omnium Romæ dedicata publice templa sunt: ut illa qui habeant (habent autem omnes boni) Deos ipsos in animis suis collocatos putent. Tertia hæc est Deorum, sive Dearum gentilium classis, de quibus hoc capite ordine dicemus, initium à mente capientes.

De Mente.

Mentem propterea consecrarunt veteres, quemadmodum *Varro, Lactantius, Augustinus,* & alii tradunt, ut bonam mentem concederet. *L. Balbus* apud Ciceronem libro 2. de Natura Deorum: Tum autem res ipsa, in qua vis inest major aliqua, sic appellatur, ut ea ipsa vis nominetur *Deus,* ut *Fides,* ut *Mens,* quas in Capitolio dedicatas videmus proxime à *M. Æmilio Scauro*: ante autem ab *Attilio Calatino* erat fides consecrata. Hactenus apud Ciceronem *L. Balbus. Livius* lib. 22. T. Otacilium Prætorem (sic enim emendavit *Carolus Sigonius,* cum antea legeretur *Attilius*) *Menti* ædem vovisse scribit, quam postea idem Duumvir ad hoc creatus, dedicaverit. *Livius* lib. 23. ubi etiam addit, hanc *Mentis ædem* & Veneris Erycinæ in Capitolio esse, uno tantum canali discretas. *Vives* Ciceronem ita intelligendum esse vult, *Mentem* esse consecratam proxime à *M. Æmilio Scauro,* cum jam ante fuisset ab Attilio consecrata.

De Virtute et Honore.

Virtutem à *viro* dici auctor est *Cicero,* eo quod virum *Virtus* maxime honestet. Quid sit *virtus,* plurimorum insignes disputationes ostendunt, quas hoc loco referre non est necesse. *Lactantius* dicit, *virtutem esse perferendorum malorum fortem, ac invictam patientiam.* Hanc Romani religiose coluerunt, eique divinos honores habuerunt, ut scilicet *virtutem* daret, teste *Aurelio Augustino* ex Varrone lib. 4. cap. 20. & alibi. Simulachra *Virtutis* varia fuerunt, nonnunquam matronali habitu, nonnunquam virili, nonnunquam senili effecta.

Primus *Virtuti* fanum posuit *Scipio Numantius*: deinde *Marcellus Virtutis* & *Honoris. Plutarchus* in libro de Fortuna Romanorum, & in vita Marcelli: Marcellus templum *Honoris* & *Virtutis,* à se ex manubiis Siciliensibus extructum dedicare cupiens à Pontificibus impeditus, quod ii non recte una æde duos Deos includi dicerent, priori alterum adjicere cœpit, ægre ferens id impedimenti, ac quasi in omen trahens. Idem *Valer. Maximus* habet libro 1. cap. 1. *Livius* l. 29. Ædem *Virtutis* eo anno (qui fuit IↃXLIIX. *P. Cornel. Scipione Africano, P. Licinio Crasso Divite* Coss.) ad portam Capenam *M. Marcellus*

cellus dedicavit, XVII. anno postquam à patre ejus primo consulatu vota in Gallia ad Castidium fuerat. *Cicero* l. 2. de Natura Deorum : Vides *Virtutis templum*, vides *Honoris* à M. Marcello renovatum, quod multis ante annis erat bello Ligustico à Q. Maximo dedicatum. Cæterum *Virtutis* & *Honoris* templa ita extructa erant, ut per *Virtutis* templum ingressus esset ad ædem *Honoris*, quo ostendebatur non patere aditum ad verum *honorem* consequendum, nisi per *virtutem* ipsam.

Fuit & alia Romæ *Honoris* & *Virtutis* ædes consecrata à *C. Mario*, devictis Cimbris : diversas tamen cellas habebat, cujus meminit præter alios *Vitruvius* lib. 7. & vetus inscriptio, quæ habetur in libro Epigrammatum, C. MARIUS PR. TR. PL. Q. AUGUR. &c. DE MANUBIIS CIMBRICIS, ET TEUTONICIS ÆDEM HONORI, ET VIRTUTI VICTOR VESTE TRIUMPHALI CALCEIS PUNICEIS. *Festus*, Summissiorem aliis ædem *Honoris* & *Virtutis* C. Marius fecit, ne si forte officeret auspiciis publicis, Augures eam demoliri cogerentur. *Honoris* & *Virtutis* simulachra in nummis antiquis videntur talia litera *R.* notata.

DE PIETATE.

PIETATIS vox late patet : proprie quidem convenit in *Deos*, quibus omnia debemus : deinde in *patriam* atque in *parentes*, quorum charitas proxime accedit ad Deos : tertio loco, erga omnes *propinquos*, postremo, erga *optime meritos*, quos diligere ut propinquos, & colere parentum fere loco, æquum est. *Cicero* lib. 1. de Natura Deorum : *Pietas justitia est adversus Deos, & cultus erga majores, aut sanguine conjunctos.* Hanc ut Deos cæteros colebant Romani. Ædem ei consecravit *M. Acilius Glabrio* Duumvir in foro Olitorio, eo loco, quo quondam mulier habitaverat, quæ matrem suam inclusam carceri mammis suis clam aluerat, ob quod factum impunitas ei concessa fuit. Ita fere *Festus*, nisi quod pro matre patrem ponit, cum tamen reliqui scriptores, qui hujus historiæ meminerunt, omnes matrem carceri inclusam fuisse, non patrem, scribant. *Livius* l. 40. *Valerius Maximus* lib. 5. cap. 4. *Plinius* lib. 7. cap. 36. *Pietatis* exempla infinita quidem toto orbe extitere, sed Romæ unum, cui comparari cuncta non possint. Humilis in plebe, & ideo ignobilis puerpera, supplicii causa carcere inclusam matrem, cum impetrasset aditum à janitore, semper exclusa, ne quid inferret cibi, deprehensa est uberibus suis alens eam : quo miraculo matri salus donata filiæ pietate est, ambæque perpetuis alimentis, & locus ille eidem consecratus est Deæ *C. Quintio*, *M. Attilio* Coss. templo *Pietatis* extructo in illius carceris sede, ubi nunc Marcelli theatrum est. Hactenus *Plinius*.

DE FIDE.

FIDEM etiam divinis honoribus coluerunt Romani. Ædes ejus in Capitolio fuit, ut *Plinius* libro 35. Naturalis historiæ innuit. *Cicero* lib. 3. de Offic. *Fidem* ait vicinam Jovi in Capitolio; & in 2. de Nat. Deor. ab *Attilio Calatino* consecratam ait. *Festus* ex Agathocle auctor est, ante ipsum Romulum ab Ænea in Palatio *fidem* consecratam. *Dionysius Halicarnasseus* lib. 2. & *Plutarchus* tradunt, Numam Pompilium primum publice templum sacrasse *Fidei*, eique assignasse ex ærario victimas, quemadmodum Diis cæteris. Quid in tanta diversitate Scriptorum sequendum sit, difficile est judicare. Me tamen *Plutarchi* & *Dionysii*, quibus etiam accedit *Livius*, auctoritas movet, ut omnino credam à Numa Pompilio primam ipsi ædem consecratam, eandemque vetustate collapsam ab *Attilio Calatino* refectam, aut novam extructam esse. Ejus imaginem vide litera *S.*

DE SPE.

Hujus etiam Deæ ædem à *Calatino* consecratam esse *Cicero* in 2. de Legib. docet. *Livius* lib. 21. ædes *Spei* in foro Olitorio meminit, quam dicit fulmine ictam esse. Et lib. 4. *Q. Fabio filio* & *T. Sempronio Graccho* Coss. eandem scribit incendio esse conflagratam, quæ paulo post creatis ad idipsum Triumviris, refecta fuit. *Livius* lib. 25. *P. Victor Spei* novum templum in VII. Urbis regione statuit, hoc est, in via lata. Fuit & ad Tiberim *Spei ædes* extructa à *M. Fulvio Censore. Livius* lib. 40. *Spei* effigies in antiquis nummis talis cernitur : ut videre est litera T. Fœmina est stans, institæ laciniam sinistra manu nonnihil attollens, dextra in cubitum elata pateram profert, in qua repositum inest velut ciborium : id est, vas in floris similitudine, cum hac inscriptione, *Spes* P. R. Quidam etiam *Spem Deam* viridi indutam palla effinxerunt, & sedentem supra dolium cum cornice, quidam etiam *Spem* cum Nemesi.

SPEI templum demum incensum scribit *Dio* lib. 50. ante bellum Actiacum, cum aliis plerisque ædificiis : quod factum quidam crediderunt libertorum opera.

DE

DE PUDICITIA.

PUDICITIA etiam à Romanis ut Dea culta fuit, eaque duobus nominibus, *Patricia*, & *Plebeja*.

PUDICITIÆ PATRICIÆ ædes in foro Boario fuit ad ædem rotundam Herculis, quam non licebat ingredi, nisi iis qui semel nupsissent. Hanc ædem ab *Æmilio* consecratam ajunt.

PLEBEJÆ PUDICITIÆ ædicula in vico longo extructa est à Virginia, quæ familia *Patricia* orta, post Plebejo nupta, à sorore sacris *Patriciæ Plebejæ* arcebatur, de qua re notatu digna sunt, quæ scribit *Livius*: Insignem, inquit, supplicationem fecit certamen in sacello *Pudicitiæ* Patriciæ, quæ in foro Boario fuit ad ædem rotundam Herculis, inter matronas ortum. *Virginiam* Auli filiam Patriciam Plebejo nuptam L. Volumnio Consule matronæ, quod è Patribus enupsisset, sacris arcuerant. Brevis altercatio, inde ex iracundia muliebri in contentionem animorum exarsit: cum se *Virginia* & *Patriciam* & pudicam in *Patriciæ Pudicitiæ* templum ingressam, & uni nuptam, ad quem virgo deducta sit; nec se viri, honorumve ejus, ac rerum gestarum pœnitere vero gloriaretur. Facto deinde egregio magnifica verba adauxit. In vico longo, ubi habitabat, ex parte ædium, quod satis esset loci, modico sacello exclusit, aramque ibi posuit, & convocatis plebejis matronis, conquesta injuriam *Patriciarum*; *Hanc ego, aram*, inquit, *Pudicitiæ Plebejæ dedico: vosque hortor, ut quod certamen virtutis viros in hac civitate tenet, hoc Pudicitiæ inter matronas sit: detisque operam, ut hæc ara, quam illa, si quid potest, sanctius & à castioribus coli dicatur.* Eodem ferme ritu & hæc ara, quo illa antiquior, culta est, ut nulla nisi spectatæ *Pudicitiæ* matrona, & quæ uni viro nupta fuisset, jus sacrificandi haberet. Hactenus *Livius*. Hinc *Valerius Maximus* l. 2. de Institutis. Quæ uno contentæ matrimonio erant, inquit, corona *Pudicitiæ* honorabantur. *Festus* author est, existimare quosdam *Pudicitiæ* simulachrum, quod in foro Boario fuit, *Fortunam* esse.

DE CONCORDIA.

CONCORDIA DEA dicta, quæ daret *concordiam*. Hujus diversæ ædes Romæ fuerunt, quarum primam *M. Furius Camillus* Dictator v. in Capitolio vovit & extruxit, *Plutarcho* & *Ovidio* testibus. *Plutarchi* verba ex interpretatione Xylandri sunt hæc: Camillus vovit, sedata seditione se templum *Concordiæ*, dedicaturum. Et paulo post: Postridie concione habita scriptum est, ut templum *Concordiæ* in rei memoriam, ad Forum & Comitium spectans ædificaretur, &c. In hoc templo Senaculum erat ubi Magistratus cum Senioribus deliberabant. Erant & multa simulachra, quorum passim meminit *Plinius*.

Alteram Cn. Flavius Appii Cæci Scriba, Annio libertino patre genitus, qui dies *fastos* publicavit, æream fecit in Græcostasi, de qua in hunc modum *Plinius* lib. 33. cap. 1. *P. Sempronio Longo, L. Sulpitio Coss.* Flavius vovit ædem *Concordiæ*, si populo reconciliasset ordines. Et cum ad id pecunia publica non decerneretur, ex mulctatitia fœneratoribus condemnatis ædiculam æream fecit in Græcostasi, quæ tunc supra comitium erat, inciditque in tabula ærea, eam ædem CCCIV. annis post Capitolinam dedicatam. Meminit hujus & *Livius* lib. 9.

Tertiam vovit *L. Manlius* Prætor bello Gallico, propter seditionem militarem. Facienda est locata à Duumviris *Cn. Puppio Cæsone*, *Quintio Flaminio* ad hoc creatis à Prætore Urbis, dicata in arce à M. & Cn. Attiliis. *Livius* lib. 22. & 23.

Quarta est in foro Romano prope Græcostasim, ædificata à *L. Opimio* Cos. deletis Gracchanis partibus, ubi etiam est basilica Opimia. *Varro*. lib. 3. de lingua Latina. Erecta est ea ædes ingenti indignatione populi Romani, ad quam etiam cum construeretur, inscriptum est: Opus *Vecordiæ* templum *Concordiæ* facit, veluti *Xylander* hunc locum vertit: *Vecors* facinus *Concordiæ* fanum facit. *Plutarchus* in C. Graccho. *Appianus* lib. 1. de Bellis civilibus.

Quinta ædes *Concordiæ* posita est à *Livia Augusta*, nisi eadem sit antiquissima, quam fecerat *Camillus*, reparata à Livia, quod vetustate laberetur. *Suetonius* in Tiberio. *Ovidius* in 1. Fastorum. dedicavit Tiberius Augustus. *Dio* lib. 50. De ædibus *Concordiæ* etiam *Augustinus* lib. 3. de Civitate Dei, cap. 25.

His Diis qui consecrati sunt nominibus virtutum, etiam eos adjiciemus, quibus nomina rerum expetendarum sunt indita. Quoniam, ut inquit *Cicero*, expectatione rerum bonarum erigitur animus. Tales fuerunt, *Pax*, *Quies*, *Salus*, *Felicitas*, *Libertas*. De quibus omnibus pauca tantum verba faciemus, ac de *Pace* primum.

DE PACE.

PACIS templum Romæ fuit magnificentissimum, foro proximum, quod *Vespasianus* à Claudio inchoatum, construxit. *Josephus*, *Plinius*, *Suetonius*, & *Dion*. In hoc templo sunt qui tradant, divum *Hieronymum* secuti, vasa, & donaria templi Hierosolymitani à *Tito Vespasiano* reposita fuisse. In hoc templo omnium rationalium artium Professores convenire ad disputandum consuevisse, *Galenus* in Sermone de libris propriis docet. *Lilius Gyraldus* etiam ægrotos hoc templum frequentare solitos fuisse, ex quodam

parum intellecto Galeni loco asserit, quem errorem notavit & reprehendit *Hieronymus Mercurialis* lib. 1. Variarum lectionum, cap. 13. Hoc *Pacis templum*, quod supra cætera maximum ædificium & pulcherrimum ac opulentissimum fuerat, *Commodo* imperante, incendio consumptum esse, *Herodianus* lib. 1. author est. Simulachrum *Pacis* fuit varium: effingebatur nonnunquam cum spicis, interdum cum oliva, & cum lauro coronabatur, quin & cum rosa: nonnunquam solo caduceo significabatur. Fuit & *ara Pacis* Romæ.

DE QUIETE.

QUIETEM, inquit *Aurelius Augustinus* lib. 4. de Civitate Dei, cap. 16. appellarunt, quæ faceret quietem. Hæc ædem habebat extra portam Collinam. Publice enim, inquit *Augustinus* suscipere illam noluerunt. *Livius* quoque lib. 4. scribit, *fanum Quietis* fuisse via Labicana. *Vives* ad Augustini illum locum supra citatum, scribit, se conjectura adductum existimare, *Quietem* hanc ad mortuos pertinuisse, cum & *Orcus* ab Antiquis *Quietalis* dictus sit.

DE SALUTE.

Et hanc Romani sancte & religiose coluerunt, ita ut feriæ etiam antiquis essent, quoties quis *Salutem Deam* nominasset, teste *Macrobio* lib. 1. Saturnal. cap. 16.

Ædes Salutis à *C. Junio Bubulco* Censore locata fuit, anno Urbis CDXLVI. ut *Livius* l. 9. & 10. prodit, quam ipse Consul bello Samnitum voverat, mox idem Dictator eam dedicavit. Hanc ædem à *Fabio Pictore* depictam esse *Plinius* docet. Ab hac æde vicina nomen habet *Porta Salutaris*. Sic enim *Festus*: *Salutaris* porta Romæ appellata, quod prope ædem *Salutis* esset. *P. Victor* in V. regione eam collocat.

Porro & *Salutis* augurium apud Romanos celebrabatur, cujus Scriptores veteres sæpius meminerunt: quale autem id fuerit, solus, quod ego sciam, *Dio* lib. 37. his verbis docet: Annuo, inquit, tunc spatio Romani bellis vacarunt, ita ut longo tempore intermissum augurium *Salutis* repeterent. Est autem quoddam divinationis genus, quo probatur, concedantne ipsi Dii, ut populo *Salutem* postulent, quasi nefas esset eam prius, quam concedatur petere. Ad id dies destinabatur singulis annis, ad quam diem nullus exercitus ad bellum esset profectus, nullus hostis in aciem eduxisset, aut pugnatum esset. Hanc ob causam in continentibus malis, maximeque intestinis non celebrabatur: alioquin etiam difficillimum erat Romanis, ut eam diem exacte ab his omnibus puram servarent: præterea absurdissimum, quod cum ipsi sese mutuo, in seditionibus ultro malis infandis affligerent, ut sive vincerentur, sive adeo vincerent, in miseriis essent, ita *salutem* à Deo velle flagitare vellent. Hactenus ille. Et sic *Salutis* Augurium explicat *Angelus Politianus* in Miscellaneis, cap. 13.

DE FELICITATE.

FELICITAS etiam, ait divus *Augustinus*, Dea est, ædem accepit, aram meruit, sacra ei congrua persoluta sunt. De nomine non opus est, multa verba facere. Simulachrum ejus *Archesilao* plastæ, quemadmodum *Plinius* scribit l. 35. locatum à *L. Lucullo* HS. LX. cui mors utriusque invidit. In antiquis numismatis talis *Felicitatis* cernitur effigies: Fœmina in solio sedens, dextra caduceum, sinistra grande cornu copiæ tenens. Ædem ei anno ab Urbe condita IↃCLXVI. *L. Lucullus* Consul cum *M. Cotta* locavit. *Augustinus*. Sed & *M. Lepidus* Magister equitum templum *Felicitati* Cæsaris ex Senatusconsulto construxit. *Dion.* lib. 44.

DE LIBERTATE.

LIBERTAS imprimis à Romanis Dea habita & culta est, ut qui maxime ei studerent, ab eo videlicet tempore, quo in libertatem sese vindicavere. *Libertatis* templum *P. Victor* in Aventino constituit, & ibidem atrium *Libertatis*, cujus crebra apud Scriptores mentio. Templum *Libertatis Livius* ex mulctatitia pecunia cum æreis columnis, & statuis pulcherrimis à patre *Tib. Gracchi*, & conditum & dedicatum: ejus atrium ab *Ælio Pæto*, & *Cornelio Cethego*, Censoribus instauratum, & auctum, demum & à *Pollione* restitutum, *Suetonius* scribit.

Cicerone in exilium profecto, domum ejus P. *Clodius* Tribunus plebis *Libertati* consecravit. *Cicero* pro Domo ad Pontifices. *Dio* quoque lib. 44. author est, Romanos in gratiam Jul. Cæsaris publico decreto *Libertatis templum* construxisse. Atque de his hactenus. Plurima templa, quæ in Imperatorum Romanorum gratiam extructa & consecrata fuerunt, ut *Clementiæ* Cæsaris, de quo *Plutarchus*: *Justitiæ Augusti*, de quo *Ovidius*: *Fœcunditatis Poppææ*, de quo *Tacitus*, & multa alia, de quibus, præter Poëtas, & alios veteres Scriptores, *Hubertus Goltzius* in Thesauro Antiquitatis, & alibi, *Adolphus Occo* Medicus *Augustanus* in Numismatibus Romanorum Principum, *Æneas Vicus*, & alii nos docent, prætermitto. Nam translata ad unum Imperii potestate, superstitiosa assentatio modum non invenit.

CAPUT

Caput XIX.

De Diis Semonibus, sive minoribus, in quorum tutela homo esset.

De *Diis majoribus*, sive *Selectis* hactenus diximus, tum de *Indigetibus*, sive iis, quos merita vocarunt in cœlum: postremo de iis, propter quos daretur ascensus in cœlum. Sequitur igitur ut de *Semonibus*, sive *minoribus* verba faciamus. *Semones* autem, uti *Fulgentius Placiades* in libello Obscurarum vocum tradit, dici voluerunt *Deos* quos nec cœlo adscriberent, ob meriti paupertatem, sicut sunt *Priapus*, *Hippona*, *Vertumnus*: nec *terrenos* eos disputare vellent pro gratiæ veneratione. Hos *Justus Lipsius* lib. 2. Antiquarum lectionum, c. 18. *Semones* dici ait, quasi *hemihemones*, id est semihomines. Antiqui enim hominem dicebant *hemonem*. Augustinus lib. 6. de Civitate Dei, cap. 9. author est, Varronem commemorasse & enumerasse Deos à conceptione hominis, & exorsum à Jano, eam seriem perduxisse usque ad decrepiti senis mortem, & Deos ad ipsum hominem pertinentes clausisse ad Næniam Deam, quæ in funeribus senum cantetur. Deinde cœpisse ipsum Deos alios ostendere, qui pertinerent non ad ipsum hominem, sed ad ea, quæ sunt hominis, sicuti est *victus*, *vestitus*, & quæcunque alia, quæ huic vitæ sunt necessaria, ostendisseque in omnibus, quod sit cujusque munus, & propter quid cuique debeat supplicari. Sed cum libri isti interierint, impossibile nobis est de iis eo ordine, quo *Varro* dicere, & omnes illos Deos, nemine omisso, recensere: faciamus tamen, ut quantum fieri poterit, eorum, quorum apud Scriptores passim fit mentio, Deorum nomina & officia, vel munera, breviter enumeremus, accuratiorem descriptionem iis commendantes, qui & ingenio valent, & ocio magis abundant.

Dii, qui nascentibus & infantibus praerant.

A Jano incepisse Varronem *Augustinus* docet, de quo nos ante multa diximus.

Opis, inquit *Augustinus*, dicitur, & invocatur ut opem ferat nascentibus, & excipiat eos sinu terræ.

Nascio, sive Natio Dea, quæ nascentibus præesse credebatur. *Cicero* lib. 3. de Natura Deorum: *Nascio* quoque Dea putanda est, cui cum fana circuimus in agro Ardeatino, rem divinam facere solemus.

Vaticanus Deus dictus, qui in *vagitu* os aperit, vel qui infantum *vagitibus* præsidet. *Agellius* lib. 16. cap. 17. duas diversas de hoc sententias recitat, quarum prima est, quod præsit agro *Vaticano*, & nomen habeat à *Vaticiniis*, quæ ipsius vi atque instinctu in agro illo fieri consueverint. Alteram deinde subjungit, ex *Terentii Varronis* libris rerum divinarum, videlicet: *Vaticanum Deum* nominatum esse, penes quem essent vocis humanæ initia: quoniam pueri simulatque nascantur, eam primam vocem edant, quæ prima sit in *Vaticano* syllaba, qua de causa etiam vagire dicantur, exprimente verbo sonum vocis recentis. Apud *Augustinum* lib. 4. cap. 8. de Civitate Dei, legitur *Vagitanus*: pro quo tamen in veteribus codicibus *Vaticanus* invenitur. *Vives* annotat.

Levana, quæ de terra levat infantes.

Cunina, quæ præest *cunis*, infantesque in cunis decumbentes tuetur: vel quæ *cunas* infantium administrat. *Augustinus* lib. 4. de Civitate Dei, cap. 8. 14. & alibi. *Lactantius* lib. 1. Divinarum Institutionum, c. 20. *Cunina* à cunis dicta, eo quod infantes in cunis tueatur, & fascinum submoveat.

Rumina, quæ mammam parvulo immulgeat: quia *rumam* dixerunt veteres *mammam*. *Augustinus* lib. 4. cap. 8. *Varro Cato*, vel de liberis educandis, apud *Nonium*. His *Semonibus* (sic enim emendavit *Justus Lipsius* lib. 2. Antiquarum lectionum, cap. 18. cum antea legeretur, *hisce manibus*) lacte fit, non vino. *Cuninæ*, propter *cunas*: *Ruminæ*, propter *rumam*: id est, prisco vocabulo, *mammam*, à quo *subrumi* etiam nunc dicuntur agni.

Diva Potina, quæ potionem ministrabat.

Diva Educa, sive Edusa, quæ escam infantibus præbebat. *Augustinus* lib. 4. c. 8. & alibi. *Varro Cato*, sive de liberis educandis, apud *Nonium*: Cum primore cibo & potione initiarent pueros, sacrificabantur ab edulibus *Edusæ*, & à potione *Potinæ* nutrices.

Ossilago Dea solidatrix ossium. *Arnobius* lib. 4. Nam quæ durat & solidat infantibus parvis ossa, *Ossilago* ipsa memoratur.

Nundina Dea antiquorum, ut scribit *Macrobius* lib. 1. Saturnal. cap. 16. à nono nascentium die dicta, qui dies *lustricus* nuncupatur quod scilicet infantes lustrabantur, & nomen eis imponebatur. Is maribus erat *nonus*, fœminis *octavus*: cujus moris causas inquirit *Plutarchus* in quæstionibus Rom. quæst. 102. quem hac de re lege.

Statilinus & Statanus, Dei præsides & astantes. *Lactantius*. Alii educationi illos adscribunt eo videlicet tempore, cum *standi* & *consistendi* potestatem habere incipiunt.

FABULINUS Deus dicebatur, qui colebatur cum *fari* pueri auspicarentur. De his duobus Diis ita Nonius: *Statilinum*, & *Statanum*, & *Fabulinum* præsides Deos, *Varro* de liberis educandis puerilitatis affirmat, ab *Statano* & *Statilino*, quorum nomina habent scripta Pontifices. Sic cum primo fari incipiebant, sacrificabant divo *Fabulino*.

PAVENTIAM Deam antiqui constituerunt ut averteret ab infantibus *pavorem*. *Augustinus* lib. 4. de Civitate Dei, cap. 11.

CARNEA vel potius CARNA Dea, vitalibus humanis præesse putabatur, ab eaque petebatur, ut jecinora, & corda, quæque sunt intrinsecus viscera, salva conservaret. Cui templum, pulso Tarquinio, *Junius Brutus* in Cœlio monte construxit, *Calendisque Juniis* sacrum Voti reus fecit. Huic Deæ pulte fabacea, & larido res sacra fieri solebat. Quin & Calendæ ipsæ *Juniæ Fabariæ* dicebantur. *Macrobius* l. 1. Saturnal. c. 2. *D. Augustinus* l. 4. de Civitate Dei, cap. 8. & alibi, *Cardeam* eam appellat, nisi mendosi sint codices.

JUVENTUS, sive JUVENTAS, quod *Ludovico Vivi*, & *Carolo Sigonio* magis placet, inquit *Augustinus* l. 4. c. 11. & alibi, Dea est, quæ *post prætextam* excipit juvenilis ætatis exordia. Hanc Romani à Servio Tullio usque in Capitolio coluerunt: quare cum Tarquinius Priscus templum Jovi Capitolino extruere vellet, & propterea omnium aliorum Deorum, qui in Capitolio colebantur, templa exaugurarct, *Terminus* & *Juventas* cedere noluerunt, quod Romani in omen traxerunt, fore ut nunquam *termini Urbis* moverentur, nec unquam *juvenilis vigor* deesset. *Dionysius Halicarnassæus* l. 3. *Augustinus* de Civitate Dei, l. 6. cap. 1. *Juventas Dea* cum *termino Deo* Jovi noluit concedere in Capitolio condendo. *Livius* l. 5. extremo. Aliam *Juventutis ædem* vovit *M. Livius* Consul, quo die Hasdrubalem exercitumque ejus cecidit, quam idem Censor *M. Cornelio*, *P. Sempronio* Coss. faciendam locavit, *C. Licinius Lucullus* Duumvir dedicavit, XVI. annis post, quam vota erat. *Livius* lib. 36. & qui addit, ludos etiam hujus ædis dedicandæ causa factos, & quidem cum majore religione, quod novum cum Antiocho bellum tum instaret.

ORBONA Dea colebatur, ne *orbos* faceret. *Arnobius* l. 4. ait, in hujus tutela fuisse *orbatos* liberis parentes. Ara ejus *Plin.* l. 2. c. 7. teste ad Larium ædem erat. Quamquam vocabulum *Orbanæ* inde ejectum erat. Restituit autem *Adrianus Junius* l. 3. Animadversorum, cap. 1.

VOLUPIA Dea, à *voluptate* dicta est, quod *voluptatem* hominibus afferret. *Augustinus* l. 4. de Civitate Dei, cap. 8. Nihil de ea apud Scriptores veteres invenitur, nisi quod sacellum habuerit prope portam Romanulam, in via nova. Sic enim *Josephus Scaliger*, ubi vulgati habent, *navalia*. In eo sacello, teste *Macrobio*, in ara *Volupiæ* fuit simulachrum Angeroniæ, de qua Dea alibi. Sacellum *Volupiæ* à P. Victore collocatur regione Urbis x. quæ dicitur Palatium. De simulachro hujus Deæ *Lilius Gyraldus* scribit esse, qui *Volupiam* effingerent in throno, instar reginæ, sed pallidiori aspectu, & quæ virtutes subtus habere videretur: quam tamen opinionem ipse non magni facit. Meminit & *Cicero Volupiæ* lib. 2. de Nat. Deorum.

LUBENTINA, sive LUBENTIA, à *lubendo* dicta, teste *Varrone*, qui & *Venerem* eam esse significat. *Augustinus* à libidine eam nomen habere docet.

ANCULI & ANCULÆ Dei, Deæque erant ancillarum, ab iisque colebantur. Appellati sic sunt ab *ancillis*, quod iis præessent: vel à verbo *anculare*, quo antiqui utebantur, pro *ministrare*. Festus.

Dii Nuptiales.

In nuptiis etiam peculiares Dii multi adhibebantur & colebantur, quos jam enumerabimus. *Plutarch.* in Quæst. Rom. q. 2. author est, matrimonium contrahentes secundum vulgi opinionem, quinque Deorum ope indiguisse: *Jovis perfecti*, sive adulti: *Junonis perfectæ*, sive adultæ: *Veneris*, *Suadæ*, ac *Dianæ* (ea *Lucina* est) quam parturientes invocant. Sed & multi alii adhibebantur, quorum hæc nomina apud *Augustinum* & alios reperiuntur.

JUGATINUS dicebatur, quod *conjuges conjungeret*: hic colebatur cum mas & fœmina jungebantur. *August.* lib. 4. cap. 11. & l. 6. cap. 9.

DOMIDUCUS Deus colebatur, cum *domum ducenda* erat, quæ nubebat. Dicebatur etiam *Juno domiduca* eandem ob causam.

DOMITIUS celebrabatur, ut esset in *domo nova* nupta.

MANTURNA Dea adhibebatur, ut nova nupta cum viro maneret.

VIRGINENSIS Dea adhibebatur, cum *virgini* zona solveretur. De his omnibus *Augustin.* l. 4. de Civitate Dei, & l. 6. cap. 9.

CINXIA etiam Juno colebatur, de qua sic *Festus*. *Cinxiæ Junonis* nomen sanctum habebatur in nuptiis, quod initio conjugii solutio erat *cinguli*, quo nova nupta erat cincta.

MUTINUS, qui & *Priapus*, super cujus immanissimum & turpissimum fascinum sedere nova nupta jubebatur, more honestissimo & religiosissimo matronarum. *Lactant.* l. 1. cap. 20. *Augustinus* l. 6. cap. 9.

Deus Pater Subigus adhibebatur, ut virgo à viro *subigeretur*.

Dea Mater Prema colebatur, ut subacta virgo, ne se commoveret, cum premeretur. *Martianus Capella* l. 2. de Nuptiis Mercurii, & Philologiæ. Meminit etiam *Junonis interducæ*, *Domiducæ*, *Unxiæ*, *Cinxiæ*: quia scilicet nuptarum itinera protegeret, eas in ædes novorum maritorum duceret, unctioni postium adesset: de qua re post dicetur in ritibus nuptiarum. Huc pertinet etiam *Dea Viriplaca*.

Viriplaca Dea, à *placando* nomen habet, quod viros placaret, de qua *Valerius Maximus* l. 2. cap. 1. Quoties, inquit, inter virum & uxorem aliquid jurgii intercesserat, in sacellum *Deæ Viriplacæ*, quod est in Palatio, veniebant: & ibi invicem locuti, quæ voluerant, contentione animorum deposita, concordes revertebantur. Dea nomen hoc à *placandis viris* fertur assecuta; veneranda quidem, & nescio an præcipuis, sed exquisitis sacrificiis colenda: utpote quotidianæ & domesticæ pacis custos, in pari jugo charitatis, ipsa sui appellatione virorum majestati debitum, ac fœminis reddens honorem. Hæc ille. Sacelli ejus meminit *P. Victor*, regione x. Urbis Romæ, & in eadem *Onuphrius Panvinius*.

De Diis, Deabusque quæ parturientibus præerant.

Mena Dea fuit, quæ fluoribus menstruis mulierum præesse putabatur. *August.* l. 7. Jovis filia hæc *Luna* credita, quippe Græcè Μήνη *Luna* dicitur. *Menam* idem *Augustinus* privignam Junonis dixit.

De Junone Fluonia, & Junone Lucina, diximus supra.

Pertunda etiam parientium Dea erat, & ab iis colebatur.

Latona, Apollinis & Dianæ mater fuit. Huic ait *Ælianus* in varia historia, existimatum gallum gallinaceum in amore fuisse, propterea quod ei parienti adfuerit, & quod etiam nunc parientibus adsit, eisque faciles partus efficiat.

Egeriam Deam mulieres colebant, quod eam credebant opitulari partui egerendo. Ita *Festus*. *Egeriæ nymphæ* sacrificabant prægnantes, quod eam putabant facile conceptam alvum egerere.

Nixii Dei dicti fuerunt ab *enitendo*, id est, pariendo. *Festus*. *Nixii Dei* tria signa appellantur in Capitolio ante cellam *Minervæ*, genibus nixa, velut præsidentes parientium nixibus: quæ signa sunt, qui memoriæ prodiderint Antiocho rege Syriæ superato M. Attilium subtracta à populo Romano deportasse, atque ibi posuisse.

Prosa, vel Prorsa & Postverta, Deæ fuêre apud Romanos celebratæ, quibus & aræ, & sacra fuerunt constituta, ob pariendi discrimina. *Prosa* enim præesse illis existimabatur, quæ rectum ac legitimum partum ederent: *Postverta* verò, ab ægris & infirmis, & cum præpostere partus edebatur. *Agellius* libro & cap. decimo sexto, ex Varrone: Quando infantes contra naturam forte conversi in pedes sunt, brachiis plerumque diductis retineri solent, ægriusque tunc mulieres enituntur. Hujus periculi deprecandi gratia aræ statutæ sunt Romæ duabus *Carmentibus*: quarum altera *Postverta* nominata est, *Prosa* altera: à recti, perversique partus & potestate & nomine. A *Macrobio* tamen *Postverta* & *Anteverta*, sive *Postvorta* alia ratione explicantur. Dicit enim veteres eas ideo coluisse, quod ea omnia intelligi oportere existimarent, quæ præterita & futura essent. Qua ex re *Comites divinitatis* eas appellaverint, non secus ac *consilium* & *providentiam*, quibus humana omnia & divina expendantur & prævideantur.

Mulieri fœtæ, post partum tres Deos custodes adhiberi, commemorat apud *Augustinum* l. 6. cap. 9. *Varro*: ne *Sylvanus* Deus per noctem ingrediatur, & vexet, eorumque custodum significandorum causa tres homines circumire limina domus, & *primo* limen securi ferire, *postea* pilo, *tertio* diverrere scopis: ut his datis culturæ signis, *Deus Sylvanus* prohibeatur intrare: quia, inquit, neque arbores cæduntur, atque putantur sine ferro: neque far conficitur sine pilo: neque fruges coacervantur sine scopis. Ab his autem tribus rebus, tres nuncupati Dii, *Intercidona* à securis intercisione: *Pilumnus* à pilo: *Deverra* à scopis, quibus Diis custodibus, contra vim Dei *Sylvani* fœta conservatur.

Ad mulieres etiam proprie pertinet *Mater Matuta*, quam, ut ait *Festus*, antiqui ob bonitatem sic appellarunt. Hæc fuit *Ino*, Cadmi filia, quæ & *Leucothea* Græcis dicebatur. Fabulam ejus habet *Ovid.* in 3. Metamorph. & 6. Fastor. Ædem ei primus posuit *Servius Tullius* rex, quam postea refecit *Camillus*, confecto bello Vejenti. *Livius* lib. 5. *Camillus* Dictator satis jam omnibus ad id bellum (Vejentinum scilicet) paratis ludos magnos ex Senatusconsulto vovit Vejis captis se facturum, ædemque *Matutæ matris* refectam dedicaturum, jam ante ab Rege *Serv. Tullio* dedicatam. Idem *Plutarchus* in Camillo. Ab hujus Deæ templi aditu servæ prohibebantur. Unam duntaxat matronæ introducebant, & colaphos genis ejus infligebant. Cujus rei causam inquirit *Plutarchus* in Quæstionibus Rom. quæst. 16. Ab hac Dea nulla suis, sed sororum liberis bona precabantur. *Plutarchus* quæst. 17. Ideoque in sacris ejus sororum liberos pro suis in ulnas accipiebant. *Plutarchus* in Camillo. *Livius* l. 34. meminit in foro Olitorio dedicatæ ædis *Junonis Matutæ*. Verum *Carolus Sigonius* pro *Matuta Sospitam* legendum, nec *Matutæ* cognomen Junoni tributum fuisse, docet.

Bona etiam Dea muliebris Dea fuit, de qua *Plutarchus* in Cæsare hæc scribit: Colitur Romæ Dea, quam *Bonam* appellant, ut Græci *muliebrem*. Hanc Phryges Midæ Regis matrem fuisse putant. Romani

FABULINUS Deus dicebatur, qui colebatur cum *fari* pueri auſpicarentur. De his duobus Diis ita Nonius: *Statilinum*, & *Statanum*, & *Fabulinum* præſides Deos, *Varro* de liberis educandis puerilitatis affirmat, ab *Statano* & *Statilino*, quorum nomina habent ſcripta Pontifices. Sic cum primo fari incipiebant, ſacrificabant divo *Fabulino*.

PAVENTIAM Deam antiqui conſtituerunt ut averteret ab infantibus *pavorem*. *Auguſtinus* lib. 4. de Civitate Dei, cap. 11.

CARNEA vel potius CARNA Dea, vitalibus humanis præeſſe putabatur, ab eaque petebatur, ut jecinora, & corda, quæque ſunt intrinſecus viſcera, ſalva conſervaret. Cui templum, pulſo Tarquinio, *Junius Brutus* in Cœlio monte conſtruxit, *Calendiſque Juniis* ſacrum Voti reus fecit. Huic Deæ pulte fabacea, & larido res ſacra fieri ſolebat. Quin & Calendæ ipſæ *Juniæ Fabariæ* dicebantur. *Macrobius* l. 1. Saturnal. c. 2. *D. Auguſtinus* l. 4. de Civitate Dei, cap. 8. & alibi, *Cardeam* eam appellat, niſi mendoſi ſint codices.

JUVENTUS, ſive JUVENTAS, quod *Ludovico Vivi*, & *Carolo Sigonio* magis placet, inquit *Auguſtinus* l. 4. c. 11. & alibi, Dea eſt, quæ *poſt prætextam* excipit juvenilis ætatis exordia. Hanc Romani à Servio Tullio uſque in Capitolio coluerunt: quare cum Tarquinius Priſcus templum Jovi Capitolino extruere vellet, & propterea omnium aliorum Deorum, qui in Capitolio colebantur, templa exaugurarет, *Terminus* & *Juventas* cedere noluerunt, quod Romani in omen traxerunt, fore ut nunquam *termini Urbis* moverentur, nec unquam *juvenilis vigor* deeſſet. *Dionyſius Halicarnaſſeus* l. 3. *Auguſtinus* de Civitate Dei, l. 6. cap. 1. *Juventas Dea* cum *termino Deo* Jovi noluit concedere in Capitolio condendo. *Livius* l. 5. extremo. Aliam *Juventutis ædem* vovit *M. Livius* Conſul, quo die Haſdrubalem exercitumque ejus cecidit, quam idem Cenſor *M. Cornelio*, *P. Sempronio* Coſſ. faciendam locavit, *C. Licinius Lucullus* Duumvir dedicavit, XVI. annis poſt, quam vota erat. *Livius* lib. 36. & qui addit, ludos etiam hujus ædis dedicandæ cauſa factos, & quidem cum majore religione, quod novum cum Antiocho bellum tum inſtaret.

ORBONA Dea colebatur, ne *orbos* faceret. *Arnobius* l. 4. ait, in hujus tutela fuiſſe *orbatos* liberis parentes. Ara ejus *Plin.* l. 2. c. 7. teſte ad Larium ædem erat. Quamquam vocabulum *Orbanæ* inde ejectum erat. Reſtituit autem *Adrianus Junius* l. 3. Animadverſorum, cap. 1.

VOLUPIA Dea, à *voluptate* dicta eſt, quod *voluptatem* hominibus afferret. *Auguſtinus* l. 4. de Civitate Dei, cap. 8. Nihil de ea apud Scriptores veteres invenitur, niſi quod ſacellum habuerit prope portam Romanulam, in via nova. Sic enim *Joſephus Scaliger*, ubi vulgati habent, *navalia*. In eo ſacello, teſte *Macrobio*, in ara *Volupiæ* fuit ſimulachrum Angeroniæ, de qua Dea alibi. Sacellum *Volupiæ* à P. Victore collocatur regione Urbis x. quæ dicitur Palatium. De ſimulachro hujus Deæ *Lilius Gyraldus* ſcribit eſſe, qui *Volupiam* effingerent in throno, inſtar reginæ, ſed pallidiori aſpectu, & quæ virtutes ſubtus habere videretur: quam tamen opinionem ipſe non magni facit. Meminit & *Cicero Volupiæ* lib. 2. de Nat. Deorum.

LUBENTINA, ſive LUBENTIA, à *lubendo* dicta, teſte *Varrone*, qui & *Venerem* eam eſſe ſignificat. *Auguſtinus* à libidine eam nomen habere docet.

ANCULI & ANCULÆ Dei, Deæque erant ancillarum, ab iiſque colebantur. Appellati ſic ſunt ab *ancillis*, quod iis præeſſent: vel à verbo *anculare*, quo antiqui utebantur, pro *miniſtrare*. Feſtus.

Dii Nuptiales.

In nuptiis etiam peculiares Dii multi adhibebantur & colebantur, quos jam enumerabimus. *Plutarch.* in Quæſt. Rom. q. 2. author eſt, matrimonium contrahentes ſecundum vulgi opinionem, quinque Deorum ope indiguiſſe: *Jovis perfecti*, ſive adulti: *Junonis perfectæ*, ſive adultæ: *Veneris*, *Suadæ*, ac *Dianæ* (ea *Lucina* eſt) quam parturientes invocant. Sed & multi alii adhibebantur, quorum hæc nomina apud *Auguſtinum* & alios reperiuntur.

JUGATINUS dicebatur, quod *conjuges conjungeret*: hic colebatur cum mas & fœmina jungebantur. *Auguſt.* lib. 4. cap. 11. & l. 6. cap. 9.

DOMIDUCUS Deus colebatur, cum *domum ducenda* erat, quæ nubebat. Dicebatur etiam *Juno domiduca* eandem ob cauſam.

DOMITIUS celebrabatur, ut eſſet in *domo nova* nupta.

MANTURNA Dea adhibebatur, ut nova nupta cum viro maneret.

VIRGINENSIS Dea adhibebatur, cum *virgini* zona ſolveretur. De his omnibus *Auguſtin.* l. 4. de Civitate Dei, & l. 6. cap. 9.

CINXIA etiam Juno colebatur, de qua ſic *Feſtus*. *Cinxiæ Junonis* nomen ſanctum habebatur in nuptiis, quod initio conjugii ſolutio erat *cinguli*, quo nova nupta erat cincta.

MUTINUS, qui & *Priapus*, ſuper cujus immaniſſimum & turpiſſimum faſcinum ſedere nova nupta jubebatur, more honeſtiſſimo & religioſiſſimo matronarum. *Lactant.* l. 1. cap. 20. *Auguſtinus* l. 6. cap. 9.

DEUS

DEUS PATER SUBIGUS adhibebatur, ut virgo à viro *subigeretur*.

DEA MATER PREMA colebatur, ut subacta virgo, ne se commoveret, cum premeretur. *Martianus Capella* l. 2. de Nuptiis Mercurii, & Philologiæ. Meminit etiam *Junonis interducæ*, *Domiducæ*, *Unxiæ*, *Cinxiæ*: quia scilicet nuptarum itinera protegeret, eas in ædes novorum maritorum duceret, unctioni postium adesset: de qua re post dicetur in ritibus nuptiarum. Huc pertinet etiam *Dea Viriplaca*.

VIRIPLACA Dea, à *placando* nomen habet, quod viros placaret, de qua *Valerius Maximus* l. 2. cap. 1. Quoties, inquit, inter virum & uxorem aliquid jurgii intercesserat, in sacellum *Deæ Viriplacæ*, quod est in Palatio, veniebant: & ibi invicem locuti, quæ voluerant, contentione animorum deposita, concordes revertebantur. Dea nomen hoc à *placandis viris* fertur assecuta; veneranda quidem, & nescio an præcipuis, sed exquisitis sacrificiis colenda: utpote quotidianæ & domesticæ pacis custos, in pari jugo charitatis, ipsa sui appellatione virorum majestati debitum, ac fœminis reddens honorem. Hæc ille. Sacelli ejus meminit *P. Victor*, regione x. Urbis Romæ, & in eadem *Onuphrius Panvinius*.

De Diis, Deabusque quæ parturientibus præerant.

MENA Dea fuit, quæ fluoribus menstruis mulierum præesse putabatur. *August.* l. 7. Jovis filia hæc *Luna* credita, quippe Græcè Μηνὴ *Luna* dicitur. *Menam* idem *Augustinus* privignam Junonis dixit.

DE JUNONE FLUONIA, & JUNONE LUCINA, diximus supra.

PERTUNDA etiam parientium Dea erat, & ab iis colebatur.

LATONA, Apollinis & Dianæ mater fuit. Huic ait *Ælianus* in varia historia, existimatum gallum gallinaceum in amore fuisse, propterea quod ei parienti adfuerit, & quod etiam nunc parientibus adsit, eisque faciles partus efficiat.

EGERIAM Deam mulieres colebant, quod eam credebant opitulari partui egerendo. Ita *Festus*. *Egeriæ nymphæ* sacrificabant prægnantes, quod eam putabant facile conceptam alvum egerere.

NIXII Dei dicti fuerunt ab *enitendo*, id est, pariendo. *Festus*. *Nixii Dei* tria signa appellantur in Capitolio ante cellam *Minervæ*, genibus nixa, velut præsidentes parientium nixibus: quæ signa sunt, qui memoriæ prodiderint Antiocho rege Syriæ superato M. Attilium subtracta à populo Romano deportasse, atque ibi posuisse.

PROSA, vel PRORSA & POSTVERTA, Deæ fuêre apud Romanos celebratæ, quibus & aræ, & sacra fuerunt constituta, ob pariendi discrimina. *Prosa* enim præesse illis existimabatur, quæ rectum ac legitimum partum ederent: *Postverta* verò, ab ægris & infirmis, & cum præpostere partus edebatur. *Agellius* libro & cap. decimo sexto, ex Varrone: Quando infantes contra naturam forte conversi in pedes sunt, brachiis plerumque diductis retineri solent, ægriusque tunc mulieres enituntur. Hujus periculi deprecandi gratia aræ statutæ sunt Romæ duabus *Carmentibus*: quarum altera *Postverta* nominata est, *Prosa* altera: à recti, perversique partus & potestate & nomine. A *Macrobio* tamen *Postverta* & *Anteverta*, sive *Postvorta* alia ratione explicantur. Dicit enim veteres eas ideo coluisse, quod ea omnia intelligi oportere existimarent, quæ præterita & futura essent. Qua ex re *Comites divinitatis* eas appellaverint, non secus ac *consilium* & *providentiam*, quibus humana omnia & divina expendantur & prævideantur.

Mulieri fœtæ, post partum tres Deos custodes adhiberi, commemorat apud *Augustinum* l. 6. cap. 9. *Varro*: ne *Sylvanus* Deus per noctem ingrediatur, & vexet, eorumque custodum significandorum causa tres homines circumire limina domus, & *primo* limen securi ferire, *postea* pilo, *tertio* diverrere scopis: ut his datis culturæ signis, *Deus Sylvanus* prohibeatur intrare: quia, inquit, neque arbores cæduntur, atque putantur sine ferro: neque far conficitur sine pilo: neque fruges coacervantur sine scopis. Ab his autem tribus rebus, tres nuncupati Dii, *Intercidona* à securis intercisione: *Pilumnus* à pilo: *Deverra* à scopis, quibus Diis custodibus, contra vim Dei *Sylvani* fœta conservatur.

Ad mulieres etiam proprie pertinet *Mater Matuta*, quam, ut ait *Festus*, antiqui ob bonitatem sic appellarunt. Hæc fuit *Ino*, Cadmi filia, quæ & *Leucothea* Græcis dicebatur. Fabulam ejus habet *Ovid.* in 3. Metamorph. & 6. Fastor. Ædem ei primus posuit *Servius Tullius* rex, quam postea refecit *Camillus*, confecto bello Vejenti. *Livius* lib. 5. *Camillus* Dictator satis jam omnibus ad id bellum (Vejentinum scilicet) paratis ludos magnos ex Senatusconsulto vovit Vejis captis se facturum, ædemque *Matutæ matris* refectam dedicaturum, jam ante ab Rege *Serv. Tullio* dedicatam. Idem *Plutarchus* in Camillo. Ab hujus Deæ templi aditu servæ prohibebantur. Unam duntaxat matronæ introducebant, & colaphos genis ejus infligebant. Cujus rei causam inquirit *Plutarchus* in Quæstionibus Rom. quæst. 16. Ab hac Dea nulla suis, sed sororum liberis bona precabantur. *Plutarchus* quæst. 17. Ideoque in sacris ejus sororum liberos pro suis in ulnas accipiebant. *Plutarchus* in Camillo. *Livius* l. 34. meminit in foro Olitorio dedicatæ ædis *Junonis Matutæ*. Verum *Carolus Sigonius* pro *Matuta Sospitam* legendum, nec *Matutæ* cognomen Junoni tributum fuisse, docet.

BONA etiam Dea muliebris Dea fuit, de qua *Plutarchus* in Cæsare hæc scribit: Colitur Romæ Dea, quam *Bonam* appellant, ut Græci *muliebrem*. Hanc Phryges Midæ Regis matrem fuisse putant.

Romani *Nympham Dryadem* Fauni uxorem: Græci de nutricibus Bacchi unam Deam, ſcilicet, quam nominari nefas eſt: itaque apud hos, cum ſacra ei fiunt, vitium palmitibus ſcenæ tectæ geſtantur, & ſecundum fabulam, Draco ſacer apud Deam collocatur. Cum ea ſacra peraguntur, virum accedere, aut iiſdem in ædibus eſſe nefas ducitur: ipſæ inter ſe mulieres multa cum *Orphicis* convenientia obire feruntur. Eorum *orgiorum* tempus & celebrandi munus cum ad Conſulem vel Prætorem devenit, ipſe & omne quod eſt maſculum, ædibus egrediuntur uxor domum exornat, & pleraque noctu fiunt, jocis ad nocturna ſacra admixtis, muſicaque multa adhibita. Hactenus *Plutarchus*. *Lactant.* ex Sext. Clodio refert, *Faunam* uxorem *Fauni* fuiſſe, quæ quia contra morem decuſque regium clam vini ollam ebibiſſet, & facta ebria eſſet, virgis myrteis à viro uſque ad mortem cæſa fuerit: poſtea cum *Regem* facti ſui pœniteret, & uxoris deſiderium ferre non poſſet, divinum illi numen delatum eſſe: idcircoque in ſacris ejus obvolutam vini amphoram poni ſolitam. Quæ *Plutarchus* in Quæſt. Rom. quæſt. 20. paulo aliter narrat. *Macrob.* lib. 1. Saturn. cap. 12. multa de *Bona Dea* habet, quam eandem dicit eſſe *Terram* vel *Tellurem*, & appellari interdum *Bonam Deam*: interdum *Faunam*: *Opem*, *Fatuam*. *Bonam Deam*, quod omnium nobis ad victum bonorum cauſa ſit: *Faunam*, quod omni uſui animantium faveat: *Opem*, quod ipſius auxilio vita conſtet: *Fatuam*, à fando, quod infantes partu editi non prius vocem edant, quam attigerint terram. Plura de hac apud *Macrobium* lege. Hujus Deæ ſacra violavit *P. Clodius*, is qui poſtea *Ciceronem* in exilium pepulit, de quo *Cicero* ipſe in Oratione de Aruſpicum reſponſis & alibi. *Plutarchus* in Cæſare, Cicerone, & alii.

Fuit & MANA GENETA à Romanis culta, quam *Plutarchus* in Quæſt. Rom. q. 52. à *manando* dictam fuiſſe, & ortui atque partui præeſſe putat, non aliter atque apud Græcos *Hecate*. Huic canem immolari, votoque ab ea peti dicit, ne quis domi natorum bonus fiat.

Dii alii ab hominum actionibus ſumpti.

MURCIA Dea deſidiæ exiſtimata eſt, quæ faceret hominem *murcidum*, id eſt, nimis deſidioſum. *Auguſtinus* lib. 4. cap. 16. & *Arnobius*. *Feſtus*: *Murciæ Deæ* ſacellum erat ſub monte Aventino, qui antea *Murcus* dicebatur. *Tertullianus* libro de Spectaculis: *Murciæ* quoque idolum fecit. *Murciam* enim Deam amoris eſſe volunt, cui in illa parte ædem vovêre. Vide *Joſephum Scaligerum* caſtigationibus in *Feſtum*.

STRENUA quæ impellebat homines, ut ſtrenue quid agerent. Ejus ſacellum fuit in via ſacra. *Varro* lib. 4. de lingua Latina.

STIMULA Dea, quæ ultra modum ad agendum ſtimularet. *Auguſtinus*.

AGENORIAM vocabant, quæ ad agendum excitaret, ab *agendo* dictam. *Auguſtinus*.

AGONIUS etiam Deus dictus, qui præeſſet rebus agendis.

HORTAM, ab *hortando* dictam, quod ad honeſtas actiones exhortaretur, & incitaret. *Plutarchus* in Quæſtionibus Romanis, quæſt. 46. ex Antiſtio Labeone docet: quam tamen ait aliis videri eam eſſe, quæ poſt *Hora* fuerit appellata, Dea agilis, & multis intenta negotiis. Alios etiam dicit exiſtimare, hoc nomen à Græco ὁρᾷν, quod eſt, videre, ei tributum eſſe, quod ſit Dea inſpiciens res. *Ennius* & *Ovidius* memoriæ produnt, eam Quirini, vel Romuli uxorem fuiſſe, quæ alio nomine *Herſilia* dicta ſit. Ejus templum ſemper apertum manſiſſe *Plutarchus* ſcribit, vel quia Dea ſit hortans, & incitans ad honeſtas actiones, ut ſignificetur induſtriam eam ſemperque occupatam nunquam cunctari debere, nunquam incluſam, impeditamve teneri: vel ut ſignificetur nunquam ab ea res humanas negligi debere, cum omnia obſervet, & ſollicita ſit de omnibus, vel etiam ut omnia videre poſſit. In qua Urbis regione templum hoc, ſciri non poteſt. *Nonius Marcellus*, ubi Ennii verſum ex l. 1. Annal. recitat:

Teque Quirine pater veneror, Horamque Quirini.

Juventutis Deam fuiſſe dicit. *Agellius* lib. 13. cap. 21. *Quirini* uxorem vocat. *Vives* ad Auguſtinum l. 4. c. 16. eandem cum Dea *Stimula* fuiſſe putat.

CATIUS Deus dictus, qui homines catos, id eſt, acutos faceret. *Auguſt.* l. 4. cap. 21.

VOLUMNUS Deus, & VOLUMNA Dea, à *volendo* dicti, quod bona vellent: fuerunt etiam Dii nuptiales, ut bene conjungerentur conjuges.

ADEONA & ABEONA Deæ cultæ fuerunt, quæ adeundi & abeundi facultatem præſtarent. *Auguſtin.* lib. 4. cap. 21. & lib. 7. cap. 3.

VACUNAM ait *Varro* l. 1. Rerum divinarum, *Victoriam* dictam eſſe à Sabinis, & ea maxime gaudere eos, qui ſapientia vincunt. Alii alia de ea tradunt. *Porphyrio* Horatii interpres aliquot authorum ſententias recitat, ſic ſcribens: *Vacuna* apud Sabinos plurimum colitur Dea, quæ eſt ſub incerta ſpecie formata; quidam *Minervam*, alii *Dianam* putaverunt: nonnulli *Cererem* eſſe dixerunt: ſed Varro *Victoriam*. Hæc ille. Quidam volunt, *Vacunam Deam* creditam fuiſſe, quæ vacantibus & otioſis præeſſet. Ejus templum Romæ fuit, quemadmodum in 1. Commentario Reipublicæ Romanæ, in deſcriptione XIV. Urbis regionum, *Onuphrius Panvinius* docet: locus tamen ignoratur.

VITULAM Deam *Hyllus* in libro, quem de Diis compoſuit, vocari dicit, quæ lætitiæ præeſſet.

Piſo

Piso ait, *Vitulam Victoriam* nominari: hujus rei argumentum hoc profert, quod postridie Nonas Julias, re bene gesta, cum pridie populus à Thuscis in fugam versus sit (unde *Populifugia* dicuntur) post victoriam certis sacrificiis fiat *vitulatio*. Quidam nomen ejus animadversum putant, quod potens sit vitæ tolerandæ: ideo huic Deæ pro frugibus fieri sacra dicuntur, quia frugibus vita humana toleratur. *Macrob.* lib. 3. Saturn. cap. 2.

Pellonia, pellendorum hostium potens credebatur. *Arnob.* & *August.* l. 4. c. 21.

Numeria Dea, quæ *numerare* docere credebatur, vel ad numeros pertinere. *Augustinus* l. 4. cap. 11.

Fessonia colebatur, ut *fessos* juvaret. *August.* l. 4. cap. 21.

Vibilia, quæ ab erroribus viarum liberabat. *Arnobius* l. 4.

Averruncus Deus erat, qui *avertere* credebatur mala: sic dictus, ab *averruncare*, quod *avertere* veteres dixerunt, quemadmodum *verruncare* pro vertere: sic *Pacuvius*; Dii monerint meliora, atque amentiam averruncassent. Ab hoc igitur Deo precari solebant, ut pericula averteret. *Varro.*

Angerona silentii Dea fuit, sic dicta, ut habet *Festus*, quod *angores* ac animi sollicitudines propitiata depelleret. In hujus Deæ tutela fuisse Romam, à quibusdam proditur. *Macrob.* Simulachrum Deæ fuit ore obligato atque signato, & in ara Volupiæ collocabatur, propterea quod qui suos dolores, anxietatesque dissimularent, pervenirent patientiæ beneficio ad maximam voluptatem. Sacrificari ei ideo dicit *Jul. Modestus*, quod popul. Rom. morbo & angina, qua omne genus animalium consumeretur, præmisso voto, liberatus fuerit. Hæc fere *Macrob. Fest. Plin.* & alii.

Herem Martiam antiqui accepta hereditate colebant, quæ à nomine appellabatur *Heredum*: & esse una ex Martis comitibus putabatur. *Festus.*

Statæ matris simulachrum, inquit *Festus*, in foro colebatur, postquam id collustravit (*Joseph. Scaliger*, *Cælius statuæ* legendum opinatur) ne lapides igne corrumperentur, qui plurimus ibi fiebat nocturno tempore, magna pars populi in suos quisque vicos retulerunt ejus Deæ cultum.

Lavernam Deam Romani fures precabantur, ut instituta sua & consilia furandi ac mentiendi fortunaret. *Plautus* Cornicularia: *Mihi Laverna in furtis celebrassis manus.* Horat. *Pulchra Laverna, da mihi fallere.* Erat autem hæc Dea tantum caput, sine reliquo corpore. Vide *Josephi Scaligeri* castigationes in Festum. Hujus Deæ lucus erat Romæ, de quo *Festus*. *Laverniones* fures antiqui dicebant, quod sub tutela Deæ *Lavernæ* essent, in cujus luco obscuro, abditoque soliti furta, prædamque inter se *luere* (id est, *dividere*.) Hinc & *Lavernalis* porta vocata est.

Nænia Dea funerum erat. Ejus sacellum extra portam Viminalem fuit dedicatum. Alias *Nænia*, ut ait *Nonius*, significat ineptum & inconditum carmen, quod adducta pretio mulier, quæ *præfica* diceretur, iis quibus propinqui non essent, mortuis exhiberet. *Varro* l. 4. de vita populi Rom. Ibi à muliere, quæ optima voce esset (sic legit *Guil. Canterus*) per quam laudari, deinde *Næniam* cantari solitam ad tibias & fides. *Festus*: *Nænia* est carmen, quod in funere laudandi gratia cantatur ad tibiam. Sunt qui eo verbo *finem* significari putant. Quidam volunt *Næniam* ideo dici, quod voci similior querimonia flentium sit.

De *Libitina*, *Orco*, *Plutone*, &c. alias diximus. Illud etiam non est silentio prætereundum, veteres singulis partibus humani corporis singulos Deos præfecisse. *Caput Jovi* deferebant: *Neptuno pectus*: *cinctum Marti*: *Frontem Genio* sacram facit *Servius*: unde inquit, Deum venerantes *frontem* tangimus. *Supercilia* in Junonis tutela fuisse, ait *Sextus Pompejus*, quod iis protegantur oculi, per quos luce fruimur, quam a Junone tribui putabant; *Lucina* inde dicta. *Oculos Cupidini* Veneris filio, in quibus excubet, ceu specula quadam, tribuit *Philostratus*: *Minervæ* eos sacros tradit *Fulgentius*. *Aurem Memoriæ* consecratam refert *Servius*. Locus retro aurem dextram *Nemesi* attributus fuit, quo referimus, ut *Plinii* verbis dicam, tacto ore proximum à minimo digitum veniam sermonis à Diis ibi recordantes. *Dextra Fidei* sacra est: nam in fide porrigitur. *Dorsum & posticæ partes Plutoni* propriæ adscribuntur ab Artemidoro. *Renes & inguina Veneri* adjudicantur. *Pedes Mercurio*. *Genua Misericordiæ* consignavit antiquitas, quod ea supplices attingant, ad hæc manus tendant, hæc ut aras adorent, ut inquit *Plin*. *Tali, plantæve pedum in Thetidis* potestate fuerunt. *Digiti Minervæ* consecrati, *Servio* teste. Vide *Lilium Gregorium Gyraldum* Syntagmate 1. Deorum gentilium, & *Hadrianum Junium* libro 4. Animadversorum, cap. 12.

Ad Cap. XIX. Paralipomena.

De Dea Levana, ritus infantes natos in terram deponendi, & è terra levandi, deque pueris Alexandrinis.

Nati infantes in humum abjiciebantur. C. Plin. præfat. ad lib. 7. Nat. histor. *Hominem tantum nudum, & in nuda humo, natali die abjicit* (Natura) *ad vagitus statim, & ploratum.* C. Sueton. August. cap. 5. *Hoc quoque patribus conscriptis allegaret, se esse possessorem, ac velut adituum soli, quod primum Divus Augustus, nascens attigisset.* Idem in Nerone cap. 6. *Nero natus est, ante novem menses quam Tiberius excessit, octavo Calendas Januarias, jam tum quidem exoriente sole, pene, ut radiis prius quam terra contingeretur.* Locus suspectus mihi; ideo censeo legendum, *jam tantum quod exoriente sole.* Atque ita in codice MS. Henrici Memmii fuisse, testatur Dionys. Lambinus, qui etiam in Augusto apud eundem authorem cap. 98. legit;

De

De Alexandrina navi, quæ tantum quod appulerat. Antea legebatur: *de Alexandrina navi, quæ tunc quidem appulerat.* Et in ejusdem vita c. 63. *Tantumque pueritiam egresso*, lege, *tantum quod pueritiam egresso.* Valetque ea loquendi formula pro *jam tum*, aut *modo primum*. Sic frequenter loquitur M. Tull. l. 7. epist. famil. ep. 23. *tantum quod ex Arpinati veneram, cum mihi à te literæ redditæ sunt.* Et ad Attic. l. 15. epist. 13. *Hæc cum scriberem, tantum quod existimabam orationem ad te esse perlatam.* Idem 3. Orat. Verrina. *Tantum quod aratoribus Metellus obsides non dedit.* Æmil. Prob. Datame. *Qui tantum quod ad hostes pervenerat.* Sed de diverticulo in viam.

De nuper nati partus in terram depositione, intellexit Plin. idem lib. 2. cap. 63. *Sequitur terra, cui uni rerum naturæ partium, eximia propter merita, cognomen indidimus maternæ venerationis. Sic hominum illa, ut cœlum Dei, quæ nos nascentes excipit, natos alit, semelque editos sustinet semper.* Obstetricum hoc munus in terra pueros locare nudos. M. Varro l. 2. de vita populi Romani, apud Marcellum cap. 12. *Natus si erat vitalis ac sublatus ab obstetrice, statuebatur in terra, aut auspicaretur rectus esse, diis conjugalibus Pilumno & Picumno in ædibus lectus sternebatur*; qui genialis dicebatur.

Non igitur tantum *Levana* præses nascentium, sed hi quoque dii, atque ut ab obstetrice deponebantur in terram, ita à patre terra infantes levabantur. allusit L. Seneca Consolat. ad Marciam, c. 17. *Consulti de nobis parentes nostri, qui cum conditionem vitæ noscerent, in hanc nos sustulerunt.* Cestius Pius apud eundem l. 2. Controvers. 9. *Dives sustulit unum filium, non fuit contentus; quid enim erat diviti unus? tres sustulit, poterat unum in adoptionem dare, abdicavit unum, alterum, tertium. Jam nihil diviti superesse putatis? quartum abdicat.* Et de utroque ritu passim poëtæ. Ovid. in Ibim.

Qui simul impuræ matris prolapsus ab alvo,
Cyniphiam fœdo corpore pressit humum.

Locus est Claudian. lib. 1. in Ruff.

Est mihi prodigium cunctis immanius hydris,
Acrius Harpyis, refluis incertius undis
Ruffinus, quem prima meo, de matre cadentem
Suscepi gremio.

In secundo versu reponunt, *flavis incertius undis.* Sed retineatur recepta lectio, authore Corrippo l. 1. num. 7.

Et prohibent refluas angustis faucibus undas.

Estque magis germana ipsi poëtæ de 3. Honor. consul.

Tethyos alternæ refluas calcavit arenas.

Et de tollendi ritu, idem l. 2. de laudib. Stilich.

Susceptum puerum redimitæ tempora nymphæ
Auri fonte lavant.

Sidon. Apollinar. Carm. 23. v. 204.

Jam primo tenero calentem ab ortu
Excepere sinu novem sorores,
Et te de genetrice vagientem
Texere vitrei vado Hippocrenis.

Alludit ad ritum quo pueri nati impositi aquis explorabantur, de quo alibi mihi dicendum. Multus est Papinius in hoc ritu, l. 2. sylv. 1. v. 79.

- - - Raptum sed protinus alvo
Sustulit exultans, ac prima lucida voce
Astra salutantem dominus sibi mente dicavit,
Amplexusque sinu tulit, & genuisse putavit.

Ejusdem libri sylv. ult.

Natum protinus, atque humum per ipsam
Primo murmure dulce vagientem
Blando Calliope sinu recepit.

Et lib. 1. Thebaïd. v. 60. Oedipus ad Tisiphonem:

Si bene quid merui, si me de matre cadentem
Fovisti gremio, & trajectum vulnere plantas
Firmasti.

Et lib. 1. syl. 2. in fine:

At renascentem gremio mea blanda recepit
Parthenope.

Denique lib. 5. syl. ult. quem locum adscribam, quod explicatione pariter & manu critica egeat:

Non ego mercatus Pharia de puppe loquaces
Delitias, doctumve sui convitia Nili
Infantem linguaque simul salibusque protervum
Dilexi, meus ille, meus, tellure cadentem
Excepi, & vinctum genitali carmine fovi,
Poscentemque novas tremulis ululatibus auras
Inserui vitæ.

Primum versum explicat Suetonius in Aug. cap. 98. *Qua re admodum exhilaratus, quadragenos aureos comitibus divisit, jusque jurandum & cautionem exegit à singulis, non alio datam summam, quam in emptionem Alexandrinarum mercium absumpturos.* *Alexandrinæ merces*, historico, & loquaces de Pharia puppe *delitiæ*, sunt Statio, pueri Ægyptii, dicaces, & ob id conviviis gratissimi. C. Petron. in Satyr. pag. 23. *Tandem ergo discubuimus pueris Alexandrinis aquam in manus nivatam infundentibus, aliisque insequentibus ad pedes.* M. Fab. Quintilian. lib. 1. cap. 2. de effœminata puerorum suo sæculo educatione: *In lecticis crescunt, si terram attigerint, è manibus utriusque sustinentium pendent, gaudemus, si quid licentius dixerint, verba ne Alexandrinis quidem permittenda delitiis, risu & osculo excipimus: nec mirum, nos docuimus, ex nobis audiverunt, nostras amicas, nostros concubinos vident, omne convivium obscœnis cantibus strepit, pudenda dictu spectantur.* Jul. Capitol. in Vero Aug. *Adduxerat secum & fidicinas, & tibicines, & histriones, scurrasque mimarios & præstigiatores, & omnia mancipiorum genera, quorum Syria & Alexandria pascitur voluptate.* M. Martial. lib. 4. epigr. 42.

Si quis forte mihi possit præstare locanti,
Audi, quem puerum, Flacce locare velim.
Niliacis primum puer hic nascatur in oris,
Nequitias tellus scit dare nulla magis.

Nequitias in re obscœna Martialis dixit, *delitias* Quintilianus, & Papinius proxime supra laudatus; adde eundem l. 2. syl. 1. vers. 71.

Tu modo delitiæ, dulces modo pectore curæ,
Non te barbaricæ versavit verna catastæ,
Nec mixtus Phariis venalis mercibus infans,
Compositosque sales, meditataque verba locutus,
Quæsisti lascivus herum.

Alludit Claudianus lib. 2. de laudib. Stilichon. & dicam abunde infra, quando de conviviis agetur:

Non pueris lasciva sonant.

Statii versus repeto: quorum tertium repugnante metri ratione, ex MS. imperiti, indubie manu, exarati fide, nonnulli legunt:

Infantem, lingua simium, salibusque protervum.

Sed melius, eruditissimus vir, vereque senatoriæ doctrinæ Petrus Petavius, correxit ex MS. primus: quod sciam:

Infantem, lingua Samium, salibusque protervum.

Firmat ille correctionem suam testimonio Ciceronis, apud quem insigni dicacitate, & convitiandi licentia Samii audiunt! Quod mihi non lectum. In versu quinto in eodem MS. egregie præfertur:

Aspexi, atque unctum genitali carmine fovi.

Castigatissime. Nam infantes nuper nati, & adhuc de matre rubentes, ut verba satyrici usurpem, aqua abluebantur, unguentis perfundebantur, ut suo loco dicetur. Sed ad institutum de *Levana* sermonem redeo.

Infans non habebatur legitimus, nisi pater præsens, vel ab eo absente, procurator pro eo, infantem terra levasset, sinui imposuisset; itaque *tollere* infantem, est, *suum agnoscere*, *alere* in spem familiæ, & hæredem habere, *non tollere*, *familia ejicere*, *abdicare*, aut *exponere*. L. Seneca apud Lactantium Firmianum lib. 1. divinar. Instit. cap. 16. *Quid ergo est, quare apud poëtas salacissimus Jupiter desierit liberos tollere? utrum sexagenarius factus est, & illi lex Papia fibulam imposuit, an impetravit jus trium liberorum?* D. Juvenal. sat. v. vers. 84. aliis in hanc rem citatus:

Tollis enim, & libris actorum spargere gaudes
Argumenta viri, foribus suspende coronam,
Jam pater es, dedimus, quod famæ opponere possis,

Jura

Jura parentis habes, propter me scriberis hæres,
Legatum omne capis, nec non & dulce caducum.

Quem locum, quia à paucis intellectum, explicabo. Filium ex uxore sublatum, tuum fecisti, cujus uxoris beneficio civis Romani frueris privilegiis, ut etiam ad caducarum hæreditatum admittaris successionem. gloss. Isidori. *Bona caduca, quibus nemo succedat hæres.* Et alibi in iisdem glossis; *Caducarius, ad quem pertinent, quæ cadunt defuncto aliquo, cui non est, qui succedat.* Q. Symmachus lib. 2. epist. 13. *Ego certe vereor, ne improborum sitis ad se existimet pertinere quæstum caducum, fiatque innocentium causa deterior, si ad eos tantum falsi redeat occasio, qui neque lege, neque pudore cohibentur.* In MS. non *pertinere* quæstum, legitur, sed *pervenire*, rectius, id est, jure devolvi. M. Manil. libr. 4. Astronomic.

Quæremus lucrum navi, Martemque sequemur
In prædas, pudeat tanto bona velle caduca.

Audiatur vetus scholiastes. *Jura parentis habes: hæc omnia ad jus civile poëta retulit, id est, meo labore habes filios, & scriberis hæres, & non pateris pœnas orbitatis.* J. Lipsius in l. 3. Annalium C. Taciti. & primus de lege Papia Poppæa debere intelligi, docuit Joannes Cuspinianus ad Fastos Aurelii Cassiodori, in consulatu Q. Sulpitii, & C. Pompeji.

Denique de tollendi consuetudine, idem vetus Scholiastes loco citato: *Tollis, nutris, & libris actorum propter professionem scilicet...... quia apud ærarium patres natorum deferebantur filiorum, vel nominum notitiem divulgare contestatione publica.* C. Tacit. vita Agricolæ. *Auctus est ibi filia in subsidium simul & solatium; nam filium ante sublatum brevi amisit.* Q. Curt. Rufus lib. 9. *Genitos liberos non parentum arbitrio tollunt, aluntque, sed eorum quibus spectandi infantium habitum cura mandata est.* P. Terent. Adelph.

Qui sine hac jurabat se unum nunquam victurum diem,
Qui in suo gremio positurum puerum dicebat.

Et in Heautontim.

Meministin' me esse gravidam, & magnopere
Interminatam, si puellam parerem,
Nolle me tolli: CHREM. scio quid feceris.
Sustulisti.

Reliqua quæ vel hoc capite, vel superiori continentur, seu quia ante à me explicata sunt, seu quia deinceps dicentur, prætermittenda impræsentiarum duxi.

PARALIPOMENA.

De Domiduco Deo, & ritu ex patris domo in mariti transeundi.

De diis Nuptialibus, ut & de Nuptiis, plenissime differetur lib. 5. c. 37. infra, interim hic de *Domiduco* solum agam. Erat hic cujus numine putabatur virgo matrona esse, & patriæ potestatis jugo soluto, in mariti jus migrare. Nonius Marcell. c. 2. num. 431. *Innubere positum pro transire, quod hæ, quæ nubunt ad maritorum transeunt domos.* Quod intelligendum jam consummatis nuptiis, nam sponsalia non faciunt domum mutare sponsam. Modest. IC. l. 32. ff. ad Municipal. *Ea quæ desponsa est, ante contractas nuptias non mutat domum.* Papinian. IC. l. 68. ff. de jure dotium: *In domum absentis uxore deducta, nullis in eam interea ex bonis viri sumptibus factis, ad exhibitionem operis promissas usuras reversus vir improbe petit.* Ulp. l. 15. ff. de condit. & demonstrat. *Cui fuerit sub hac conditione legatum, si in familia nupsisset, videtur impleta conditio, statim atque ducta est uxor, quamvis nondum in cubiculum mariti venerit.* Et diserte idem Papinianus l. 68. ff. de jur. dot. *Et si minor annis duodecim, ut major deducta sit, tunc primum petatur, cum major annis apud eundem esse cœperit.* Tull. Orat. 2. Verr. *Hic est decimus, ad quem iste deduxerat tertiam Isidori Mimi filiam.* Alludunt poëtæ: Nicodem. Heracleot. Antholog. lib. 6. cap. 4. παρθένον ἠγαγόμην. *Virginem duximus.* Cl. Claudian. l. 2. de Raptu:

Ducitur in thalamum virgo.

M. Lucan l. 8. v. 89. Cornelia hæc de se queritur:

Infelix conjux, & nulli læta marito,
Bis nocui mundo, me pronuba duxit Erynnis.

Alb. Tibull. lib. 3. eleg. 4.

Ut juveni primum virgo deducta marito,
Inficitur teneras ore rubente genas.

P. Virgil. l. 7. Æneid. v. 358.

Exulibusne datur ducenda Lavinia Teucris.

Ovid. l. 6. Fastor.

Cum primum cupido Venus est deducta marito.

Et epist. 15. Paridis ad Helenam:

Pene suis manibus ad te deduxit amantem.

M. Accius Plautus Aulularia sc. Narravi:

- - - si idem faciant cæteri
Opulentiores, pauperiorum filias
Ut indotatas ducant uxores domum,
Et multo fiat civitas concordior.

Itaque nocturno tempore, flammeo velatæ sponsæ in domum mariti futuri deducebantur carpento, seu pilento vectæ, comitantibus duobus amicis aut consanguineis, quos *chamapos, parochos*, & *paranymphos* vocabant, ut suo loco infra fusissime disquiretur.

PARALIPOMENA.

De Diis puerperarum, Nixiis, Bona dea, & Hecate.

Puerperas voluerunt in certo quorundam numinum præsidio esse (vide quæ infra de Sylvano discutio hoc libro) nam puerperii ipsius Deos, *Nixios* appellabant, à *Nitendo* nempe, quod vel partus in lucem venire niteretur, vel mater dolore defungi. Alludunt poëtæ. D. Auson. Eidyllio 12. in fine:

Sed nono incumbens signo, cunctantia matrum
Vota levat, trigono vires sociante sequenti,
At si difficiles trahit Ilithyia.....
Tetragono absolvet dubiarum vincla morarum.

Tertium versum facillimum erit supplere hoc modo:

At si difficiles trahit Ilithyia labores.

Vel, si hoc displicet, *dolores.*

Ovid. epist. 4. Phædra Hippolyto:

O utinam placitura tibi pulcherrime rerum
In medio nixu viscera rupta forent.

Eidem medela adhibenda libr. 9. Metamorphos. Fab. 5. ubi Alcmenæ Herculem parientis describitur historia:

Dum loquor, horror habet, parsque est meminisse doloris,
Septem ego per noctes, totidem cruciata diebus,
Fessa malis, tendensque ad cœlum brachia, magno
Lucinam ad nexos partus clamore vocabam.

Legendum est, nisi ego fallor, castigatius, apertiusque:

- - - tendensque ad cœlum brachia, magno
Lucinam, nixusque pares clamore vocabam.

Atque hujus necessariæ, ut videtur, correctionis author est Adrianus Turnebus l. 7. Adversarior. c. 8. qui super hac re consulatur.

De *Bona dea* hic quoque obiter aliquid perstringendum: cujus in ædem ventitare viris nefas habitum. M. Tull. Paradoxo 4. *Familiarissimus tuus de te privilegium tulit, ut si in opertum Bonæ deæ accessisses, exulares.* In margine legitur, *familiarissimus tuus Cornificius de te.* Arnob. lib. 1. cont. gent. *Fauna fatua Fauni uxor, Bona dea quæ dicitur, sed in vini meliori & laudabiliori potu.* C. Plin. libr. 16. cap. 2. Aurel. Macrob. ex Cornelio Labeone libr. 1. Satur. cap. 12. *Author est Cornelius Labeo, huic Majæ ædem Kalendis Majis esse dedicatam sub nomine Bonæ deæ, & eandem esse Bonam deam & terram, ex ipso ritu occultiori sacrorum doceri posse confirmat: hanc eandem Bonam deam, Faunamque, & Opem, & Fatuam pontificum libris indigetari: Bonam, quod omnium nobis ad victum bonorum causa est.* Poëtæ. D. Juvenal. Satyr. 6. v. 316.

Nota Bonæ secreta Deæ.

Alb. Tibull. lib. 1. eleg. 6.

Exibit quam sæpe cave, seu visere dicat
Sacra Bonæ maribus non adeunda Deæ.

Sext. Propert. lib. 4. eleg. 10.

Fœmineæ loca clausa Deæ, fontesque piandos,
Impune & nullis sacra retecta viris.

Non ergo viri intrare templum poterant ejus, ut tutum esset confugium puellis, quæ se ornari extra virilem conspectum volebant. Ovid. l. 3. de Arte:

Quæ male crinita est, custodem in limine ponat,
Orneturve Bonæ semper in æde Deæ.

Et post eodem opere:

Cum fuget à templis oculos Bona diva virorum?
Præterquam si quos illa venire jubet.

Ergo & adulteria sæpe in fano illo committebantur, clam adulteris irrumpentibus, quod ab unico P. Clodio factum, ut omnibus notum. Vet. Scholiast. Juvenal. ad v. 335. sat. 6. *de Psaltria, id est, de Clodio dicit, qui templum Bonæ deæ ingressus habitu Psaltriæ adulterium admisit.* Et ad v. 314. *templum ubi intravit Clodius, & cum uxore pontificis concubuit, ibi non saltat matrona cum tibia, & Clodius psaltriæ habitu ingressus est.* Et graviter conqueritur M. Tull. Orat. de Arusp. Resp. *Sacrificium violavit, quod fit incredibili ceremonia, fit ei deæ, cujus ne nomen quidem viros scire fas est, quam iste* (Clodius) *idcirco Bonam dicit, quod in tanto scelere sibi ignoverit.* Et de eodem: *Hominemque eum qui pulvinaribus Bonæ deæ stuprum intulerit, eaque sacra, quæ viri oculis, ne imprudentis quidem, aspici fas est, non solum aspectu virili, sed flagitio stuproque violarit.* Nec modo viri ingressu prohibiti, sed ne deorum quidem picturæ masculæ apertæ in illo templo. Juvenal. sat. 6. v. 340.

——— *velari pictura jubetur,*
Quæcunque alterius sexus imitata figuram est.

Vet. Inscript.

ANNIA. P. L. FLORA. EX. TESTAMENTO.
BONAI. DEAI. SACRUM. SALVIA. SOROR.
LIBERTA. SUA. PECUNIA. FAC. CURARUNT.

Et altera:

ÆLIA. NICE. SACERDOS. BONÆ. DEÆ.
SE. BIBA. COMPARAVIT. SIBI. ET. ALUMNÆ. SUÆ.

Et tertia, ex Aldo Manutio in C. Julii Cæsaris Commentarios, cujus hæc sunt verba:

D. M.
CL. NICE. SACERDOS. BONÆ. DEÆ.
ET. ÆLIÆ. THALUSSÆ. ET. ÆLIÆ. SERAPIÆ. ET. CL. FORTUNÆ. ET. LUCIÆ. FELICITATI. ET. VALERIO. MENANDRO. F.

Ejus sacrificia vino peracta ebibito, quod tamen non suo nomine, sed lactis appellabatur, puto, quod illa vinum bibens à marito suo interfecta fuerit, vinum hoc in amphora illatum, quod Mellariam dixere. Quo refert Joannes Britannicus illud D. Juvenalis satyr. 9. v. 115.

——— *taceant illi, sed prodere malunt*
Arcanum, quam subrepti potare falerni,
Pro populo faciens, quantum Laufella bibebat.

Licet vetus Scholiastes ibidem, de virgine Vestali sacrificante intelligi velit, sed facile est dissidium illud componere. Nam & virgines Vestales Bonæ deæ sacrificabant, teste Cicerone Orat. de Aruspic. Respons. *Id sacrificium nemo vir aspicere non horruit, quod fit per virgines Vestales, fit pro populo Romano.* Hostiam animalem ei oblatam videri potest ex Juvenale eodem sat. 2. v. 84.

Atque Bonam teneræ placant abdomine porcæ,
Et magno cratere deam.

Templum ei in Aventino fuit monte. P. Victor in Reg. 13. & P. Ovid. lib. 5. Fastor.

Templa patres illic oculos exosa viriles
Leniter acclivi constituere jugo.

Sequitur de *Hecate*, quæ & in cœlo *Luna*, in inferis *Proserpina*, in sylvis *Diana* dicitur, venantium præses, uti antea exposui. Adde Euripidem in Hecuba, referente Plutarcho lib. de Iside & Osiride:

Ἑκάτης ἄγαλμα φωσφόρȣ κύων ἔσῃ.
Hecates simulachrum Luciferæ fies canis.

Adde hoc loco, præter ea quæ diximus, canes Hecates appositos statuis, & præsertim hic de *Vertago* agimus: sic enim à venatoribus appellari solebat, ut præfert lemma Epigrammatis 200. lib. 14. apud Mart.

Non sibi sed domino venatur vertagus acer,
Ille sinu leporem qui tibi dente feret.

At in MS. codice rectius:

Intactum leporem qui tibi dente feret.

Turneb. lib. 18. adversarior. cap. 1. censuit legendum, *fertrahus*, quasi *ferarum venatu interceptarum tractorem dicas.* Nam F. in V. mutari solemne erat, nisi à *tragula* (retis id genus) nomen desumptum credamus, sed apud Gratium in Cyneg.

Petronios (sic fama) canes, volucresque Sicambros,
Et pictam macula vertraham delige falsâ.

Canes hi venatorii erant, & ob id latrare eos finxere creduli. Theocrit. Eidyll. 2.

——— Κύνες ἄμμιν ἀνὰ πτόλιν ὠρύονται
ἁ θεὸς ἐν τριόδοισι.
Canes nobis per urbem latrant, dea autem adest in triviis.

Virgil. lib. 6. Æneid.

Visaque canes ululare per urbem
Adventante dea.

L. Sen. act. 4. sc. ult. ad finem Medeæ.

Vota tenentur, ter latratus
Audax Hecate dedit.

Et cum illa præesset magicis incantaminibus, puto, illud mystice de ea dictum in Pharmaceutria, seu Ecloga 8. apud Virgil.

——— *& Hylax in limine latrat.*

Imo & ejus *victima canes.* Sophron in Mimis: *Quod eorum latratus monstrosas visiones, & incantamenta solvit.* Tzetzes in Lycophronem, qui dixit de Hecates sacrificio. Bernardin. Realin. Annot. cap. 13.

Ἄντρον κυνοσφαγȣ̃ς θεᾶς.
Antrum canivoræ deæ.

Theocritus in Pharmaceutria, & Scholiastes ejusdem apud Joannem Brodæum Miscellaneor. lib. 1. cap. 24.

Ejus triplices vultus perstrinxit L. Apulejus lib. 11. Milesiar. in principio: *Seu nocturnis ululatibus horrenda Proserpina, triformi facie larvales impetus comprimens, terræque claustra cohibens, lucos diversos inerrans, vario cultu propitiaris.* Varias ejus rei rationes pete ex Servio Honorato ad illum lib. 4. Æneid. quas non exscribo:

——— *crines effusa sacerdos*
Tercentum tonat ore deos, Herebumque, Chaosque,
Tergeminamque Hecaten, tria virginis ora Dianæ.

L. Sen. in Medea act. 1. sc. 1.

Tacitisque præbens conscium sacris jubar,
Hecate triformis.

Jul. Hygin. Astronomic. lib. 4. ad finem. Et ex eo Prudent. contra Symm. lib. 1.

Denique cum Luna est, sublustri splendet amictu,
Cum succincta jacit calamos, Latonia Virgo est,
Cum subnixa sedet solio, Plutonia conjunx.

Eosdemque versus repetitos invenies apud Isidorum Hispalensem lib. 8. Etymologiar. cap. 11. & refer huc vulgatos illos, sed ingeniosissimos versus.

Terret, lustrat, agit, Proserpina, Luna, Diana,
Ima, suprema, feras, sceptro, fulgore, sagitta.

Claudian. lib. 1. de Raptu, in limine:

Ecce procul ternis Hecate variata figuris
Exoritur.

Valer. Flacc. lib. 1. Argonautic.

Tergeminam tum placat heram, stygiasque supremo
Obsecrat igne domos.

Idem lib. 7. Argonautic.

——— *utque sub altas*
Pervenere trabes, divæque triformis in umbras.

Aurel. Prudent. lib. 1. in Q. Symmachum. Vide locum:

Nunc etiam volucres caprearum in terga sagittas
Spargere, terque suas eadem variare figuras.

D. Auson. in Gripho Ternarii numeri:

Ter-

Tergemina est Hecate, tria virginis ora Dianæ.

Lutatius Grammaticus ad v. 456. lib. 4. Thebaid. & ipse Statius lib. 10. Thebaid. v. 362.

Arcanæ moderatrix Cynthia noctis,
Si te tergeminis perhibent variare figuris
Numen, & in sylvis alio descendere cultu.

Malim legi, *alio descendere vultu.* Denique extat vetustissimum epigramma lib. 2. poëmation & epigrammaton veterum, & apud Onufrium Panvinium in civitate sua pag. 194. quod propter elegantiam integrum adscribam.

M. D. M. ID. ATTIDIS. MINOTAVRANI.
ARAM. IIII. ID. MARTI.
GRATIANO. IV. ET. MEROBAUDE. COSS.
DEDICAVIT.
ANTIQUA. GENEROSE. DOMO. CUI. REGIA. VESTÆ.
PONTIFICI. FELIX. SACRATO. MILITAT. IGNE.
IDEM. AUGUR. TRIPLICIS. CULTOR. VENERANDE. DIANÆ.
PERSIDICI. QUE. MITRÆ. ANTISTES. BABILONIE. SACRI.
TAURIBOLI. QUE. SIMUL. MAGNI. DUX. MYSTICE. SACRI.

Non esse tamen semper idem numen *Dianam, Proserpinam, & Hecaten*, docemur ex Hesiodo in Theogonia, qui diversas facit deas has: eratque Hecate interdum tantummodo animarum præses. Luctat. Placid. ad v. 481. l. 4. Thebaid. *Hecate & Mercurius pias animas ducant, nocentes Tisiphone.* Ipse Poëta:

Ferte simul gressus, nec simplex manibus esto
In lucem remeare modus, tu separe cœtu
Elysios Persæa pios, virgaque potenti
Nubilus Arcas agat: contra per crimina, &c.

Sic enim optime legendum docuit Janus Parrhasius in quæsitis suis epist. 55. cum antea pessime esset:

Elysios Persae pios.

Huic divites olim singulis mensibus epulas magnificas parabant, quibus pauperes vescerentur. Scholiast. Aristophan. in Pluto. apud Joann. Hartungum Locor. Memorabil. Decad. 1. cap. 8. num. 34. Ipse Aristophan. act. 2. sc. 5. ad finem:

Τὰς μὲν ἔχοντας, καὶ πλουτοῦντας δεῖπνον
Κατὰ μῆνα προσάγειν.

Opulentos, & divites, quovis mense sibi apponere cœnam. Ad alia pergo.

MURCIA dea ignavorum, quam frustra confundunt cum *Venere*, quæ sic appellata est à myrto, quam in tutela sua habet. C. Plin. lib. 15. cap. 29. Plutarch. Problem. Rom. cap. 19. Ita tamen censuit Philipp. Beroaldus in Annotationibus, cap. 49. Sabellic. in Annotat. in T. Livium lib. 1. Verba sunt ipsius historici. *Inde ingenti præda potitus, Romam rediit, tum quoque multis millibus Latinorum in civitatem acceptis, quibus ut jungeretur Palatio Aventinum, ad Murciæ datæ sedes.* Nomen illi desumptum à *Murcis*, id est, *ignavis*, quique pollicibus truncati inhabiles bellis gerendis habebantur. Nam hujusmodi homines *Murci, Murcidi, Murcili, Murcicidi*, ut alii notarunt, appellabantur. Ammian. Marcellin. lib. 15. *Ad militandum omnis ætas aptissima, & pari pectoris robore senex ad procinctum ducitur, & adultus, gelu duratis artubus, & labore assiduo, multa contempturus, & formidanda, ne eorum aliquando quispiam, ut in Italia, munus martium pertimescens, pollicem sibi præcidit, quos jiculariter Murcos appellabant.* C. Sueton. Aug. exemplum consuetudinis subministrat, cap. 24. *Equitem Romanum, quod duobus filiis adolescentibus, causa detrectandi sacramenti, pollices amputasset, ipsum bonaque subjecit hastæ.* Isidor. Hispalensis in glossis. *Murcinarius, mutilus.*

Sed ut Venerem esse credamus Murciam hanc deam, seu Murtiam, (Cujus meminit etiam Tertull. lib. de Spectaculis apud Adrianum Turnebum libr. 22. cap. 17. & cap. 4. laudati libri, *Murciam amoris*, inquit Tertull. *deam esse volunt.*) facit L. Apulejus lib. 6. Milesiar. *Si quis à fuga retrahere, vel occultam demonstrare poterit fugitivam regis filiam, Veneris ancillam, nomine Psychen, conveniat retro metas Murtias Mercurium prædicatorem.* Ubi *metas Murtias*, *desidiæ, ignaviæque* interpretor. Tales enim illorum mores, qui Venerem sequuntur, licet sciam, vitiis suis patrocinantem dixisse P. Ovidium libr. 2. de Arte:

Militiæ species amor est, discedite segnes,
Non sunt hæc timidis arma tuenda viris.
Nox, & hyems, longæque viæ, sævique dolores,
Mollibus in castris, & labor omnis adest.

Et lib. 1. Amor. eleg. 9.

Qui non vult fieri desidiosus, amet.

Sed quis ille labor? ipse eodem loci explicat, inconcessos scilicet in alienum thalamum assultus:

Nempe maritorum somnis utuntur amantes,
Et sua sopitis hostibus arma movent.

Redeo ad *Murcos*. Constitutio est in veteri Saxonum lege, in hæc verba cap. 13. *Pollex totus abscissus CCCLX. sol. si dimidius. CLXXX. si minimus, si totus, ut supra, si index, CLXXX. & per singula membra tertia pars mulcta componatur. medius & medicus, uterque sol. CXX. & per membra eorum, ut de cæteris dictum est, pollex pedis medietate pollicis manus componatur, tres articuli medietate compositionis medii & medici, digitorum componantur, minimus articulus, medietate unius de tribus articulis componatur. Itaque apparet solemne fuisse metu militiæ, digitis amputatis mutilos se facere consuevisse, & ob id secundum varium digitorum in bellis obeundis usum, (neque enim is non diversus est) pœnas detruncantibus se statutas etiam varias, majores, minoresve.* Est & altera huic similis constitutio, in antiqua lege Bajuvarior. c. 3. num. 11. cujus hic ferme textus.

1. *Si quis alicujus pollicem absciderit, cum XII. Sol. componat.*
2. *Et si proximum à pollice, vel minimum absciderit, cum IX. Sol. componat, unum sic, & alium sic.*
3. *Illos medianos duos digitos, cum X. solid. componat, unum cum quinque solid. & alium cum V.*
4. *Et si non fuerint abscissi, & est mancus, stat rectus, ut non possit plicare, hoc impedimentum est ad arma bajulare, major est compositio, quam de abscisso, tertiam partem supra addet, ad XII. adde IV. fiunt XVI. ad IX. adde tres, fiunt XII. ad V. adde duos, & tremissim, fiunt VII. sol. & tremisses. sic eum debes judicare, & sic componere.*

Pollices ergo sibi abscindebant militiam detrectaturi, vel abscindebantur in pœnam, ne utilis quispiam esset ferendis armis. Tull. l. 3. de Offic. *Durius Athenienses, qui sciverunt, ut Æginetis, quia classe* (malim, *qui classe*) *pollebant, pollices præciderentur.* Et certe varios animi motus pollicis diverso gestu significabant, nam & laudem favoremque junctus signabat. C. Plin. libr. 28. cap. 2. Interpretes Q. Horatii ad libr. 1. epist. 18.

Consentire suis studiis, qui crediderit te,
Fautor utroque tuum laudabit pollice ludum.

Et laudandos, amatosque, pollice exerto ostendebant, ut & alios indice extenso, ut alibi dicam. Cl. Claudian. de 6. Honor. consul.

——— *gaudet metuens, ac pollice monstrat.*

Contra *pollicem invertere*, denegati favoris certissimum symbolum, odii aversique animi indicium. *Vet. Scholiast. Juvenal. ad Satyr. 3. v. 37. pollice verso, id est, fortuna mutata.* Ipse Juvenalis:

Munera nunc edunt, & verso pollice vulgus
Cum libet, occidunt populariter.

Sic enim melius, quam in editionibus vulgatis:

Quemlibet occidunt populariter.

Q. Aurel. Prudent. lib. 2. in Symmach.

Et quoties victor ferrum jugulo inserit, illa
Delitias ait esse suas, pectusque jacentis
Virgo modesta jubet converso pollice rumpi.

CAPUT XX.

De Diis rusticis.

MARCUS Terentius Varro conscripturus præcepta de re rustica invocat XII. *Deos Consentes*, non eos de quibus supra diximus, qui à Jove adhibebantur in consilium, sed eos qui præerant *agriculturæ.* Verba ejus sunt hæc: Quoniam, inquit, ut ajunt, Dei facientes adjuvant, prius invocabo eos: nec ut *Homerus*, & *Ennius*, Musas: sed XII. *Deos Consentes.* Neque tamen eos *urbanos*, quorum imagines ad forum auratæ stant, sex mares, & fœminæ totidem, sed illos XII. *Deos*, qui maxime agricolarum duces sunt. Primum, qui omnes fructus agriculturæ cœlo & terra continent, *Jovem* & *Tellurem*, itaque duo hi parentes magni dicuntur: *Jupiter* pater appellatur; *Tellus* terra mater. Secundo *Solem* & *Lunam*, quorum tempora observantur, cum quædam seruntur & conduntur. Tertio *Cererem* & *Liberum*, quod horum fructus maxime necessarii ad victum. Ab his enim cibus & potio venit è fundo. Quarto, *Robigum* ac *Floram*, quibus propitiis, neque *rubigo* frumenta, neque arbores corrumpit, neque non tempestive florent. Itaque publicæ *Robigo* feriæ, *Robigalia*, Floræ, ludi *Floralia* instituti. Item adveneror *Minervam* & *Venerem*, quarum unius procuratio *oliveti*, alterius *hortorum*: quo nomine rustica *Vinalia* instituta. Nec non etiam precor *Lympham* ac *Bonum eventum*: quoniam sine aqua omnis arida ac misera *agricultura*: sine *successu* ac bono eventu, frustratio est, non cultura. Hactenus *Varro*: unde qui rustici Dii præcipui fuerint, facile intelligimus. De *Jove*, *Tellure*, *Sole*, *Luna*, *Cerere*, *Libero*, *Minerva*, *Venere*, *&* *Nympha*, sive *Nymphis* diximus ante: itaque de reliquis hoc capite agemus, quibus etiam alios huc pertinentes adjiciemus.

PALES.

DE PALE Dea quæ dicam, pauca habeo: *Servius* ait, eam fuisse *Deam pabuli*, cui sacrificati sunt pro felici proventu *pabuli*, & incolumitate *pecorum.* Idem scribit alios putare eam *Vestam* esse, alios *Matrem Deum*, *Festus*: *Pales dicebatur Dea Pastorum.* An templum ei Romæ constructum fuerit, nondum apud quenquam legi: culta tamen ab iis fuit, in ejusque honorem festum, quod *Patilia*, vel *Palilia* dicebant, celebratum, ut alio libro ostendam, propterea multa ejus mentio est apud *Virgilium*, *Ovidium*, *Tibullum*, *Propertium*, *Varronem*, & alios. Notat etiam *Servius Palen* à Virgilio genere fœminino dici: ab aliis genere masculino.

FLORA.

DIXIMUS supra duas à Romanis *Accas* fuisse cultas, alteram *Larentiam* Romuli & Remi nutricem, alteram vero *Tarrutiam.* De *Larentia* ante verba fecimus; de *Tarrutia* hic agemus. Scribunt *Plutarchus* in Quæstionibus Romanis, *Macrobius* libr. I. Saturnal. cap. 10. *Augustinus* lib. 6. cap. 7. de Civitate Dei, & aii, Anco Martio regnante æedituum Herculis per ferias ociantem Deum tesseris provocasse, utraque manu alternante, in una constituisse Herculem, in altera seipsum, adjecta conditione, ut victus cœna, scortoque mulctaretur. Victore itaque *Hercule*, æedituum *Accam Larentiam*, nobilissimum per id tempus scortorum, intra ædem inclusisse cum cœna, eamque postero die distulisse rumorem, quod post concubitum Dei accepisset munus, ne commodum primæ occasionis, cum se domum reciperet offerendæ aspernaretur. Evenisse itaque ut egressa mox templo à Taruntio, sive Tarrutio capto ejus pulchritudine compellaretur, cujus voluntatem secuta, sumptaque nuptiis, post obitum viri omnium bonorum ejus facta compos, cum decederet, pop. Romanum nuncuparit hæredem. Et ideo ab *Anco* in Velabro, loco Urbis celeberrimo, sculpta sit, ac solemne sacrificium eidem constitutum, quo Diis manibus ejus per Flaminem sacrificaretur. Addunt quidam, quod à vero non est alienum, ipsam hac conditione populum Romanum hæredem reliquisse, ut sibi quotannis suum natalem celebrarent, editis ludis; quod cum Senatui flagitiosum vi um fuisset, ab ipso nomine argumentum sumi placuisse, ut pudendæ rei quædam dignitas adderetur. *Deam* igitur finxisse, quæ floribus præesset, quamque placari oporteret, ut fruges cum arboribus aut vitibus bene prosperequc florescerent. Hæc *Lactantius* lib. I. Divinarum institutionum cap. 20. & addit, eum colorem secutum in Fastis *Ovidium* narrasse, *Floram* fuisse non ignobilem Nympham, quæ sit *Chloris* vocitata, eamque *Zephyro* nuptam, quasi dotis loco id accepisset muneris à marito, ut haberet omnium florum potestatem. De *Floralibus*, quæ in hujus Deæ honorem celebrabantur, post dicemus.

POMONA Dea fuit, quæ ut *Varro* & *Festus* ajunt, levissimo agrorum fructui pomis præerat. Hæc proprium habebat Flaminem, qui dicebatur *Flamen Pomonalis.*

VERTUMNUS, sive, ut alii scribunt VORTUMNUS. Etiam hunc Deum inter rusticos referre placuit. Sic autem appellabant eum *Deum*, qui præerat rebus *contrahendis*, ac *vertendis*, id est, permutandis: vel ab anno verso nomen hoc habebat: vel ab eo, quod anni vertentis poma percipiat: de quo *Propertius* libr. 4.

Quid

Quid mirare meas tot in uno corpore formas?
Accipe Vertumni signa paterna Dei.
Tuscus ego Tuscis orior: nec pœnitet inter
Prælia Volscinos deseruisse focos.
Nec me turba juvat, nec templo lætor eburno,
Romanum satis est posse videre forum, &c.

Plura lege apud *Propertium*. Propterea autem quod hic Deus ad omnes figuras ac formas opportunus erat, credebatur etiam menteis hominum, & cogitationes in rebus emendis ac vendendis, vertere, immutare, ac varie afficere, itaque mobili ingenio & inconstantes homines *iratis Vertumnis* natos dicebant, ut *Horatius* Satyra 7. lib. 2. *Antonius Fanensis* in lib. 6. Fastorum Ovidii multa de Vertumno habet, & inter alia dicit, esse qui *Vertumnum* affirment fuisse vetustissimum Thuscorum Regem, qui vinearum & pomiferarum arborum serendarum tradiderit rationem, cui Thusci illi, qui cum Lucumone in auxilium Romuli venisse dicuntur, Romæ templum ædificarint. *Asconius* in 3. Verrinam ait, *Vertumnum* Deum esse rerum invertendarum, id est, mercaturæ: Hujus signum & templum in vico Thusco ad Opis & Cereris aras constituerunt. Festa ejus, quæ mense Octobri celebrabantur, *Vertumnalia* appellarunt.

SEJA & SEGECIA, sive SEGESTA, harum duarum Divarum ex *Varrone* meminit *Augustinus* lib. 4. de Civitate Dei, cap. 8. cum ait: Sata frumenta quamdiu sub terra essent, præpositam voluerunt habere *Deam Sejam*: cum vero jam super terram essent, & segetem facerent, *Deam Segetiam*. Quam vero hic *Augustinus Segetiam*, eam Plin. *Segestam* appellat, libro 18. capite 2. ubi etiam *Seriæ* meminit. Verba ejus sunt: *Sejam* à serendo, *Segestam* à segetibus appellabant, quarum simulachra in Circo videmus. Ex eodem *Plinio* discimus, à Numa Pompilio eas consecratas esse. Has Deas qui nominasset, cum ferias observare solitum, *Macrob.* lib. 1. Saturn. cap. 16. docet.

TUTILINA, vel Tutelina à *tuendo* dicta frumentis collectis, atque reconditis, ut tuto servarentur præposita fuit, quemadmodum *Aug.* lib. 4. de Civit. Dei, cap. 8. docet. Hanc *Adr. Turnebus* arbitratur esse, cujus nomen sub dio proferri non fas fuerit. *Plin.* lib. 18. cap. 2. authore. *Macrobius* etiam lib. 1. Satur. cap. 16. docet eos, qui eam invocarent, ferias egisse. Ædicula ejus in XIII. Urbis regione, in monte Aventino fuit, teste *P. Victore*. Simulachrum ejus etiam in Circo fuit, *Plinius* lib. 18. cap. 1. Quidam etiam *Titulinam* vocant, cui aram in Aventino dicatam ad populi Romani tutelam, *Josephus Scaliger* in Varronem scribit.

TUTANUS & TUTILINA Dii, qui rebus tuendis præerant. *Nonius Marcellus*. Hunc *Varro* in periculosis subitisque rebus invocari dicit, non aliter atque *Herculem* malorum depulsorem, *Tutilinam* inauspicato nominari nefas est. Fuerunt & alii Dii frumentis præpositi, de quibus *Augustini* verba adscribam: *Proserpinam*, inquit, præfecerunt frumentis germinantibus: geniculis nodisque culmorum *Deum Nodotum*: involumentis folliculorum *Deam Volutinam*; cum folliculi patescunt, ut spica exeat, *Deam Patelenam*: cum segetes novis aristis æquantur, quia veteres æquare *hostire* dixerunt, *Deam Hostilinam*: florentibus frumentis *Deam Floram*: lactescentibus *Deam Lacturciam* (*Servius* in 1. Geor. *Lactantem Deum* esse ait, qui lac infundat segetibus, & eas faciat lactescere) maturescentibus *Deam Matutam*: cum runcantur, id est, à terra auferuntur *Deam Runcinam*. Hactenus *Augustinus* lib. 4. cap. 8. Idem cap. 21. meminit *Deæ Fructeseæ*, quæ fructibus præesset: *Dei Spiniensis*, qui spinas ex agris eradicaret.

ROBIGUS Deus à *robigine*, sive *rubigine* dictus, *rubiginem* à segetibus avertere putabatur: cui etiam festa *Robigalia* celebrabantur. Ejus multa mentio apud *Varronem* lib. 5. de ling. Lat. & lib. 1. de Re rustica, apud *Festum*, *Augustinum* lib. 4. de Civitate Dei, cap. 21. ubi dicitur *Robigo*, genere fœminino. Vives *Robigum* quasi *Rodigum* dici putat, à *rodendo*. Meminit hujus etiam *Plinius* lib. 18. cap. 17, & 29. De *Robigalibus* dicemus alibi.

BONUS quoque *Eventus* ab antiquis cultus est. Hujus simulachrum, ut *Plin.* lib. 35. scribit, ab *Euphranore* ita factum erat, ut dextera pateram, sinistra spicam ac papaver teneret. *Boni eventus* meminit *Varro* in lib. 1. de Re rust. inter Consentes divos agricolarum, ut modo diximus. *Plinius* author est, *Praxitelem* ejus simulachrum in Capitolio fecisse. Templi *Boni Eventus* quædam etiam hodie vestigia Romæ cernuntur, inter *Minervam* & *S. Eustachium*, ut à plerisque creditur. *Lilius Gyraldus*.

POPULONIAM & FULGOREM coluerunt, *Augustinus* lib. 6. de Civit. Dei, cap. 10. & *Seneca* in libro de Superstitione, fortasse ideo ne populationes & fulgura fierent.

PILUMNUS & PICUMNUS; de his duobus *Servius* in 6. Æneid. *Pilumnus* & *Picumnus* fratres fuerunt Dii: horum *Picumnus* stercorandorum agrorum invenit usum: unde & *Sterquilinus* dictus est. *Pilumnus* vero *pilendi*, seu *pinsendi* frumenti: unde à pistoribus colitur, & ab ipso *pilum* dictum est. Hactenus *Servius*. Nonius Marcellus *Pilumnum* & *Picumnum Deos* vocat, præsides auspiciis conjugalibus, citatque *Varronem* lib. 2. de Vita populi Romani, cujus hæc sunt verba: Natus si erat vitalis ac sublatus ab obstetrice statuebatur terra, ut auspicaretur rectus, Diisque conjugalibus, *Pilumno* & *Picumno* in ædibus lectus sternebatur.

STERCULIUS etiam cognomen erat Saturni, qui sic dicebatur, quod ipse primum *stercore* fœcunditatem agris comparavit. *Macrobius* lib. 1. Saturn. cap. 7.

BUBONA Dea, præerat bobus. *Augustinus* lib. 6. de Civitate Dei, cap. 9.

HIPPONA Dea equarum & stabuli fuit. Meminit ejus *Plutarchus* in Parallelis. *Apulejus* lib. 3. de Asino aureo. *Tertullianus* in Apologetico. *Fulgentius* de obscuris vocibus, & alii.

MELLONA mellificationis Dea erat. Idem eodem loco, & *Arnobius*.

JUGATINUS Deus jugis montium præsidebat.

COLLINA collibus: hæc tamen ab *Augustino Collatina* dicitur, mendose, ut puto.

VALLONIA, vallibus. *Augustinus*.

RUSINA Dea à rure nomen habuit, quia ipsi rura commissa fuerunt. *Augustinus* lib. 4. cap. 8. Hanc *Lilius Gyraldus* ab aliis *Rutinam* dici scribit. Huc etiam pertinent *Terminus*, *Pan*, *Sylvanus*, & *Priapus*.

TERMINUS.

TERMINUS Deus, inquit *Festus*, dictus, quod in ejus tutela essent *agrorum fines*. Hic secundum *Varronem* à *T. Tatio* consecratus est, secundum alios à *Numa Pompilio*. Sic enim *Dionys.* lib. 2. Ut Romani contenti propriis, aliena non concupiscerent, Numa lege cavit, de terminandis prædiis. Cum enim unumquemque jussisset agrum suum circumscribere, ac in finibus statuere lapides, hos sacros esse *Jovi Terminali* voluit, jussitque, ut quotannis stato die res divina in eo loco paganorum cœtu fieret, sacrato cum primis nobili festo in honorem Deorum, qui *terminis tutelares* præsident. Id Romani vocant *Terminalia*, sicut lapides ipsos terminos, quos nostri variant una litera, *Termonas*, quos si quis transferre ausus fuisset, aut tollere, *lege terminali* caput ejus his Diis devovit, interfectori ipsius tanquam sacrilegi impunitate promissa, & puritate à scelere. Nec de privatorum tantum agris hoc jus sanxit, verum etiam de publicis. Hos quoque certis complexus finibus, ut Romanum agrum à vicinarum urbium agris *terminales Dii* discernerent, & privatum à publico: qui mos ex illo seculo reliquus, Romanis religiose servatur, etiam nostro tempore. Nam Deos putant terminos, eisque sacra faciunt, non hostias cædentes, quod nefas sit cruentari hos lapides, sed liba Cerealia, frugumque afferentes primitias. Hactenus *Dionysius*. Coluerunt *Terminum* in Capitolio, ubi cum Tarquinius Superbus templum amplissimum Jovi Optimo Maximo extruere vellet & propterea omnium aliorum Deorum ædes exauguraret, *Terminus* & *Juventus* ei cedere noluerunt, qua de re *Livius*, *Dionysius*, *Ovidius*, *Augustinus*, & multi alii. Et de hac re intelligendum ænigma apud *Agel.* lib. 12. cap. 6.

Semel, minusve, an bis minus sit, non sat scio,
An utrumque horum, ut quondam audivi dicier,
Jovi ipsi regi noluit concedere.

Significatur enim *Terminus*: & sic explicat *Angelus Politianus* Miscellaneorum cap. 35.

PAN Deus, Mercurii filius, Latine *Junus* dictus, nomen accepit, quod πᾶν significat *omne*, quia sub ipso universo rerum natura colatur, sive mundus. *Junus* dictus ab eundo passim cum omnibus animalibus. Simulachrum ejus caprina facie effingebatur, rubro colore, hirtis cornibus, pectore sideribus radiante, infima sui parte hispida, & caprino pede: altero pede incurvum, quod ejus simulachrum eleganter interpretatur *Macrob.* lib. 1. Satur. cap. 22. & ad rerum naturam transfert. De *Pane* etiam *Silius Italicus* lib. 13. Bellorum Punicorum. Antiquissimum hoc fuit & honoratissimum Arcadum numen, qui cum in Italiam venissent, sedibus sub colle acceptis, & exædificatis more patrio domiciliis, omnium primum *Pani Lycæo* templum construunt. Themide jubente, in loco, quem Romani *Lupercal* nominant, cujus meminerunt *Livius*, *Justinus*, *Plutarchus*, & multi alii, *P. Dionysius* lib. 1. Erat tum, ut fertur, spelunca sub tumulo magna, denso querceto contecta, & sub petris profundi fonticuli, solumque rupibus contiguum, nemorosum, & frequentibus ac proceris opacum arboribus. Ibi ara dicata Deo more patrio sacra fecerunt, quæ nostro quoque tempore faciunt Romani mense Februario, post brumam nihil mutantes ex ritu pristino. Hæc ille. Plura habemus, ubi de *Lupercis*, & *Lupercalibus* dicendum erit.

SYLVANUS.

Servius scribit, publicam cæremoniarum opinionem hoc habere, *Sylvanum* esse Deum pecorum & agrorum: prudentiores tamen dicere esse ὑλικὸν θεὸν, hoc est, Deum τῆς ὕλης. *Hylen* autem esse *fæcem* omnium elementorum: id est, ignem sordidiorem, & aërem: item aquam & terram sordidiorem, unde cuncta procreentur. quam Græci ὕλην, Latini *materiam* appellarint, unde *Sylvani* nomen factum. Et apud *Ælianum* de Historia animalium, Crathin Sybaritam concubuisse cum capra, & inde natum puerum, qui caprina haberet crura, & humanam faciem, qui fuerit in Deorum numerum relatus, & *Sylvanus* Deus appellatus. Quod *Sylvanus* infestus fuerit puerperis *August.* lib. 6. & 15. de Civitate Dei docet, & nos paulo ante meminimus.

PRIA-

PRIAPUS.

IMPURUS & obscœnus hic Deus fuit, de quo, ut multa dicam, pudor meus non finit, hoc tantum moneo, fuisse ipsum hortorum Deum & custodem, quod ex illô *Virgilii*, Ecloga 7. liquet.

Sinum lactis & hæc te liba Priape quotannis
Expectare sat est, custos es pauperis horti, &c.

Servius: *Priapus* fuit de Lampsaco, civitate Hellesponti, de qua pulsus propter virilis membri magnitudinem, post in numerum Deorum receptus, meruit præsidem esse hortorum. Dionysii & Veneris filius fuit, cujus fabulam describunt *Apollonii* interpretes, *Stephanus*, *Suidas*, & alii. Fuit etiam Deus nuptialis, dictus *Mutinus*, de quo supra. Et de Diis rusticis hactenus.

AD CAP. XX. PARALIPOMENA.

De Diis Rusticis, Flora, Termino, Sylvano, Priapo, nuditate Deorum, eorumque statuis.

Dii rustici agrorum erant præsides, agriculturamque promovere censebantur. Horum in numero Flora est. Aurel. Olymp. Nemesian. Eclog. 1.

——— *dat pictas Flora coronas.*

Sidon. Apollinar. carm. 11. v. 115.

Hic spargit calathos, hic flores Flora perennes.

In urbem recepta ex oraculo Sibyllæ, anno urbis conditæ quingentesimo decimo sexto. C. Plin. lib. 18. Nat. histor. cap. 29. exhibitique illi ludi, quibus, ab ipsa, Floralia nomen fuit. Wolffgang. Laz. Comment. Reip. Rom. l. 10. cap. 10. celebrataque illa 4. Calend. Majas, ut alios omittam, D. August. l. 6. de Civit. Dei cap. 7. Optime, ut solet, descripsit vetus Scholiastes Juvenal. sat. 6. v. 249. *Florali tuba, qua committuntur ludi Florales, in quibus meretrices nudatis corporibus per varias artes ludendi discurrunt, & armis certant gladiatoriis, atque pugnant, hi ludi à Flora meretrice instituti sunt in honorem Floræ deæ, quæ floribus praest, ludi sunt impudici.* Primum itaque est, ostendere etiam in ludicris Romanis & fœminas armatas produci consuevisse. Puto authorem esse incertum, qui primus id factitarit. Statius libr. 1. sylv. ult.

Hos inter fremitus novosque luxus
Spectandi levis effugit voluptas,
Stat sexus rudis insciusque ferri,
Et pugnas capit improbus viriles.
Credas ad Tanaim, ferumque Phasin
Thermodontiacas calere turmas.

M. Martial. Amphith. epigr. 6.

Belliger invictis quod Mars tibi sævit in armis,
Non satis est Cæsar, sævit & ipsa Venus.

Juvenal. sat. 1. v. 23. inter vitia urbis corruptæ, & ista enumerat, mulieres venationi Circensi adhibitas.

Cum tener uxorem ducat spado, Mævia Thuscum
Figat aprum, & nuda teneat venabula mamma.

Et sat. 6. v. 250.

——— *nisi si quid in illo*
Pectore plus agitat, veraque paratur arena,
Quem præstare potest mulier galeata pudorem?
Quæ fugit à sexu, vires amat.

Galeatæ ergo, & armis decretoriis accinctæ, certabant eodem quo gladiatores ritu. L. Sen. lib. 7. Nat. quæst. cap. ult. *Deinde sub persona, cum diu trita frons est, transitur ad galeam.* Juvenal. sat. 6.

Et quanto galeæ curvetur pondere.

Luctabantur, non modo armis gladiatoriis dimicabant. idem Juvenalis sat. 2.

Luctantur paucæ, comedunt colyphia paucæ.

Maximus istius rei usus sub Domitiano principe. C. Sueton. in eo, cap. 4. *Venationes, gladiatoresque, & noctibus ad lychnuchos, nec virorum modo pugnas, sed & fœminarum.* Qui tamen illud ad eum referunt authorem, graviter errant, nam & Titus frater ante illum idem in ludis suis fecerat. Θηρία γυναῖκες μὲν τοι ἐπιφανεῖς συγκατειργάσαντο. *Feras mulieres ignobiles confecerunt.* Dio Coccejan. lib. 66. ad finem. Idem denique sub Nerone factitatum, qui utrumque præcessit in imperio, ut videri possit, frequenter gestum. Sueton. Ner. cap. 11. *Ludis, quos pro æternitate imperii susceptos, appellari Maximos voluit, ex utroque ordine & sexu, ludicras partes sustinuerunt.* Sed insueta, & veluti præter naturam libido, constitutione Severi Aug. penitus sublata. Io. Xiphilin. in eo. Neque vero mihi persuadeo Romanos primos fuisse, qui cum viris luctari exercerique fœminas voluerint. Quippe idem Spartanis in usu positum. Sext. Propert. l. 3. eleg. 13.

Multa tuæ, Sparte, miramur jura palæstræ,
Sed mage virginei munera gymnasii.
Quod non infames exercet corpore laudes,
Inter luctantes nuda puella viros.

At quæ infames laudes? an forte strenue cum viris luctari, quod probrosum mulieri, atque inde laudem quærere? an potius error subest, & rescribendum. Yvo Villiomar. lib. 4. cap. 1. in Rob. Titium:

Quod non infames exercet corpore ludos.

Nisi forte *laudes corpore exerceri*, cum Tibullo l. 4. dici posse fateamur. Achill. Stat. Neapolitan.

Laudis & assiduo vigeat certamine miles.

Et de ritu illo palæstræ Lacedæmoniæ, Papin. lib. 4. syl. 8.

Qualis maternis Helene jam digna palæstris
Inter Amyclæos reptabat candida fratres.

Sidon. Apollinar. carm. 9. v. 184.

Unctas Tyndaridis dicasse luctas.

Martial. lib. 4. epigr. 55.

——— *aut libidinosæ*
Ledæas Lacedæmonis palæstras.

P. Ovid. epist. 15. Paris Helenæ:

More tuæ gentis nitida dum nuda palæstra
Ludis, & es nudis fœmina mixta viris,
Quod rapuit laudo.

Sed redeo ad Floralia: in quibus Ædiles fabas, cicer, aliaque similia in vulgus missilia spargebant. Valer. Maxim. l. 2. cap. 5. Pseudo-Cornut. in A. Persii sat. 5. v. 175. *Ludis Floralibus omnia semina spargebantur in populum, ut Tellus velut muneribus suis placaretur.*

Persius ipse:

- - - *cicer ingere large*
Rixanti populo, nostra ut Floralia possint
Aprici meminisse senes.

Et quia ipsa Flora meretrix fuisset notissima, meretrices apertis nudatisque pudendis producebantur, cursuræ, saltaturæ. Martial. lib. 1. epigr. 3.

Festosque ludos, & licentiam vulgi.

Et ejusdem libri epigr. 36.

Qui Floralia vestit, & stola'um
Permittit meretricibus pudorem?

D. Auson. Eidyll. 25.

Nec non lascivi Floralia læta theatri,
Quæ spectare volunt, qui voluisse negant.

Committebantur, seu choreæ, seu lusus isti, fœminarumque nudarum discursus, sono tubæ. Juvenal. sat. 6. v. 249.

- - - *dignissima certe*
Florali matrona tuba.

Nec

Nec modo in Floralibus scorta producta, sed & in quibuslibet theatralibus ludis, habebis infra lib. 5. cap. 4.

Denique in his non leones, ursi, elephantes, aut tigrides exhibitæ, aliaque ferocitate aut truculentia nota animalia, sed lepores. Ludovicus Ypræus præceptor meus in Maximiliano suo, divino carmine:

Imbelles lepores Floralis præmia campi.

Martial. lib. 8. epigr. 67.

Cum modo distulerint raucæ vadimonia chartæ,
Et Floralitias lasset arena feras.

Vide Cornelium Vitellium Annotat. cap. 22. Cæl. Rhodigin. lib. 25. cap. 30. Antiquar. Lection. Et quod pene omiseram, inter popularia sacra erant Floralia, quæ toti populo exhibebantur. Adrian. Turneb. lib. 30. Adversarior. cap. 30. ex M. Martiali lib. 10. epigr. 41.

Et populare sacrum bis millia dena tulisset.

PARALIPOMENA.

De Termino Deo, statua ejus, ritu ei sacrificandi. Lapides arboresque Terminales. Priapus. Sylvanus.

Inter antiquissimos Romanorum Deos *Terminum* habitum, loquuntur legum Regiarum fragmenta, à viris doctis digesta, & argumento liquido est, nullum Deum prius illo, ex legum præscripto cultum: vide infra lib. 4. cap. 6. nomen à terminando, finiendove desumptum Græca origine. Xenoph. lib. de Laced. Rep. τῷ τέρματι τῷ βίῳ τὴν κρίσιν προσθεὶς, *Judicium retulit ad finem vitæ*, pag. 684. Statua illi erecta erat, quadrato lapide, vel stipite dedolato, uncto, coronato. Arnob. cont. gent. lib. 1. *Venerabar (ô cæcitas) nuper simulachra modo ex fornacibus prompta, incudibus deos, & malleis fabricatos, elephantorum ossa, picturas, veternosis in arboribus tænias, si quando conspexeram lubricatum lapidem, & ex olivi unguine ordinatum, tanquam inesset vis præsens, adulabar, affabar*; rescribe mecum, *irrigatum*, alii legunt *exornatum*, quibusdam placet, *olivi unguine divatum*, hoc est, *divum factum*. Idem Arnob. lib 8. ut aliquæ præferunt editiones, revera liber ille non Arnobii est, sed M. Minucii Felicis. *Ut tam luculento die in lapides eum patiaris impingere, effigiatos sane, & unctos, & coronatos.* Clemens Alexandrin. l. 7. Stromat. & in Protrept. Lucian. in Charonte. L. Apul. l. 1. Florid. *Vel enim colliculus sepimine consecratus, vel truncus dolamine effigiatus, vel cespes libamine humigatus, vel lapis unguine delibutus.* Et lib. 1. Apolog. *Negant se vidisse aut lapidem unctum, aut ramum coronatum in finibus ejus.* Siculus Flacc. lib. de conditionibus agror. *Cum terminos disponerent, ipsos quidem lapides in solidam terram collocabant, proxime ea loca, quibus fossis factis defixuri eas erant, & unguento, velaminibusque, & coronis eos coronabant.* Plura vide apud Pet. Colvium in Apuleji locum laudatum. L. Sen. Hippolyto act. 2. n. 528.

- - - nullus in campo sacer
Divisit agros arbiter populis lapis.

D. Juvenal. sat. 16.

Improbus aut campum mihi si vicinus ademit,
Aut sacrum effodit medio de limite saxum.

Aurel. Prudent. lib. 2. in Q. Symmachum:

- - - & lapis illic
Si stetit antiquus, quem cingere sueverat error
Fasciolis.

T. Lucret. Carus lib. 5.

- - - velatum sæpe videri
Vertier ad lapidem, atque omnes accedere ad aras.

P. Virgil. lib. 12. Æneid. in fine:

- - - saxum circumspicit ingens,
Saxum antiquum ingens, campo qui forte jacebat
Limes agro positus, litem ut discerneret arvis.

Papin. lib. 5. Thebaid. v. 569.

—— rapit ingenti conamine saxum
Quo discretus ager.

Et *terminales lapides* vocavit Ammianus Marcellin. l. 18. & *arbores terminales* pari sensu lego apud Paulum IC. lib. 5. *Receptar. sentent. tit.* 22. & indiscrete *arbores lapidesve terminales* dixere ICti legg. 1. 3. ff. *de Term. moto.* Ovid. l. 2. Fastor.

Termine, sive lapis, sive es defossus in agro
Stipes, ab antiquis tu quoque numen habes.

Tibull. l. 1. eleg. 1. ex Ovidii imitatione:

Nam veneror, seu stipes habet desertus in agris,
Seu vetus in trivio florida serta lapis.

Frequentius tamen lapis Terminus erat. Idem libro eodem eleg. 3.

Non domus ulla fores habuit, non fixus in agris,
Qui regeret certis finibus arva, lapis.

Sext. Propert. lib. 1. eleg. 4.

Nullas illa suis contemnet fletibus aras,
Aut quicunque sacer qualis ubique lapis.

Denique donec plura inferius dicantur, addendus unicus est M. Aurelii Olympii Nemesiani ex Eclog. 1. locus:

Sub te ruris amor, sub te reverentia justi
Floruit, ambiguos signavit terminus agros.

SYLVANUS & ipse inter rusticos deos habitus, & matronalis pudicitiæ insidiator. D. August. de Civit. Dei, lib. 15. c. 22. *Quoniam creberrima fama est, multique se expertos, vel ab iis qui experti sunt, de quorum fide dubitandum non est, audisse confirmant, Sylvanos & Faunos, quos vulgo Incubos vocant, improbos sæpe extitisse mulieribus, & earum appetisse ac peregisse concubitum.* Eundem sane esse Sylvanum & Incubum patet ex Glossario veteri, in quo Πὰν ὁ δαίμων, *Incubus Sylvanus.* Et puerperis statim post partum custos adhibebatur, ne Sylvanus per noctem ingrederetur, & jacentem vexaret, & ut id significaretur, constituebatur quidam, qui pilo limen feriret, ut disseruit D. August. lib. 6. de Civit. Dei cap. 9. & notavit Meursius Criticar. Exercitat. par. 2. cap. 1. Et ante illum Blond. Flav. Rom. Triumph. lib. 1. Et lib. 2. ejusdem operis pag. 44. Hunc inquam inter numina, quæ agrorum præsidebant cultui, censuerunt locum habere. Jul. Obsequens lib. de Prodig. c. 8. *Silentio noctis ex sylva Arsia, ingens vox audita, quæ Sylvani credita est fuisse.* A sylvis itaque nomen sortitus videtur. Hor. l. 3. od. 29. *dumeta Sylvani.* P. Virgil. lib. 1. Georg.

Et teneram ab radice ferens Sylvane cupressum.

Gratius Cynegetic. in limine:

- - - Latii cultor qui Faunus amœni,
Mænaliusque puer, domitrix Idæa leonum
Mater, & inculto Sylvanus termite gaudens.

Itaque suspicor statuam illi positam, manu protensa & cupressu armata, cujus sationem primus invenit. Martian. Capella lib. 5. de Nupt. Merc. & Philolog. in principio:

Tunc primum posita Sylvanus forte cupressu
Percitus, ac trepidans dextram tendebat inermem.

Interim corrigendus è Lucilio locus, corruptissimus apud Nonium Marcellum, cap. 2. num. 324. Nam Lucilii verba ibi loci sunt 26. lib. Satyr.

Luporum exauctorem Malvanum, ac fulguritatam arborum.

Nullo plane sensu, quod ut vidit J. Lipsius, jusserat rescribi, meo judicio rectissime:

Luporum exactorem Sylvanum, ac fulguritarum arborum.

Q. Horat. lib. Epod. od. 2.

Qua muneretur te Priape, & te pater,
Sylvane, tutor finium.

Scio alios eandem correctionem recepisse, seu excogitasse, inter quos & Adrianus Turneb. l. 29. Adversarior. c. 23. sed alio sensu, ut crederent Sylvanum eundem esse cum Marte, in cujus tutela est lupus, animal ferum, & truculentum, & certe M. Cato lib. de Re Rustica favet cap. 38. cui *Mars Sylvanus* dicitur: jam vero lupum Marti sacrum, quis dubitet? Et unico verbo dicam, Grammaticis Sylvanus est, πᾶς θεὸς ὑλαῖος, *omnis Deus sylvicola.* Sed Sylvani mentio in vetustis hisce marmoribus, quorum fragmenta apponam:

SYL-

SYLVANO. SANCTO.
LARUM. PHILEMON.
P. SCANTI. ELEUTHERI.
D. D.

Alterius hæc ſunt verba:

SYLVANO. SANCTO. SACRO. LARUM. CÆSARIS. N. ET. COLLEGI. MAGNI. CN. TURPILIUS. TROPHIMUS. VOTO. SUO. SUSCEPTO. ARAM. DE. SUO. D. D.

Extat & tertii lapidis inſcriptio, etiam hic ponenda, unde judicium quoddam & conjectura eſſe poſſit, non tantum ſylveſtrem Deum fuiſſe Sylvanum, ſed etiam domeſticum, unum nempe è Larium numero. Sic itaque inſcriptio ſe habet:

SYLVANO. SACRUM. SODAL. EJUS. ET. LARUM. DONUM. POSUIT. TI. CLAUDIUS. AUG. LIB. FORTUNATUS. A. CURA. AMICORUM.

Ad ſacrificia ejus venio; cui inter Romanos tantum, quod ſciam, cultus exhibitus fuit, peractaque ſacrificia, à viris tantum ſuſcipiebantur. Vet. Scholiaſt. Juvenal. ad v. 446. Satyr. 6. *Sylvano mulieres non licet ſacrificare.* Hoſtia illi primitus, ut ruſticum decebat Deum, lac oblatum erat. Q. Horat. libr. 2. epiſt. 1.

Tellurem Porco, Sylvanum lacte piabant.

Aut animali hoſtia. Juvenal. loco proxime citato:

Cadere Sylvano porcum.

PRIAPUS obſcænitatis & ſpurcitiei præſes etiam inter deos ruſticorum, divino honore cultus, cujus nomine, nihil aliud quam pudenda ſignificabant: adeo ut laſcivi *ex pene ſeu Priapo biberent, dictique illi drillopotæ.* Vet. Scholiaſt. Juven. ſat. 2. verſ. 95.

- - - vitreo bibit ille Priapo.

Nec ruſticum tantum hic numen, ſed & marinum, navigantibuſque præpoſitus. Leonidas vetus poëta in Antholog. lib. 1. cap. 56. epigr. 4.

Ταῦθ' ὁ Πρίηπος ἐγὼν ἐπιτέλλομαι, ὁ λιμενίτης.
Hæc Priapus ego jmpero, portubus præfectus.

Et Antipater Sidonius:

Λαίφεα δ' εὐϋφέα προτονίζετε, ταῦθ' ὁ Πρίηπος
Ὑμμῖν ἐνορμίταις παῖς ἐνέπω Βρομίου.

Vela bene texta extendite, hæc Priapus vobis in portu conſiſtentibus puer dico Bacchi. Et Marcus Argentarius vetus item Epigrammatographus:

- - - τῷ σὺ Πριήπῳ
Πειθόμενος, πάσης ἅπτεο ναυτιλίης.

Hoc tu Priapo credens, omnem tange navigationem. Et à Satyro Thyillo antiquo poëta appellatur *λιμενορμίτης. portuum præſes.* Et ab eodem *λιμένων δαίμονι, portuum dæmoni.* Archias illum *πόρου φύλακα; loci cuſtodem* vocat: & eidem aræ, ſeu littorali Deo, id eſt, Portumno, aut Neptuno, erigi ſolebant. Agathias Scholaſticus:

- - - ἐνορμίταο παρὰ βωμοῖσι Πριήπου.
Portuum præfecti in aris Priapi.

Paulus Silentiarius. *Πιστὸς νηυσὶ Πρίηπος, fidelis navibus Priapus.* Theætætus Scholaſticus, *ὁρμοδοτῆρι Πριήπῳ, portuum datori Priapo.*

Sed communior poëtarum ſententia, hortorum reique ruſticæ præſidem faciebat. Author Priapejor.

Villicus, ærari quondam, nunc cultor agelli,
Hæc tibi Perſpectus templa Priape dico.

In aliis editionibus:

Ærari quondam cuſtos, nunc cultor agelli.

Sed parum intereſſe exiſtimo. Peritus lib. 4. Antholog. cap. 12. epigr. 88. *λαχάνων φύλακα, olerum cuſtodem* efficit. Lucian. *ξηρῶν κληματίδων φύλακα, aridorum palmitum cuſtodem.* Argentarius: *φυλακὴν σύκων ἔχων, cuſtodiam ficuum habens.* Antiſtius, *φυτὰ ῥυόμενος, frutices ſervans.*

Ejus ſtatua expreſſa eſt ab Apollonida egregie in hæc verba:

Ἄνθετ' Ἀναξαγόρης με τὸν οὐκ ἐπὶ ποσσὶ Πρίηπον,
Ἐν χθονὶ δ' ἀμφοτέρῳ γούνατι κεκλιμένον.

Poſuit Anaxagoras me non erectum pedibus Priapum, in terra utroque genu inclinantem. Super qua re nihil eſt, quod nōtari debeat niſi nudum eum, ut & omnes alios Amoris deos depingi ſolitum. Author Priapejorum:

Talia cumque puer dominus florentis agelli
Impoſuit menſa, nude Priape, tua.

Alb. Tibull. lib. 1. eleg. 4.

Quæ tua formoſos cœpit ſolertia, certe
Non tibi barba nitet, non tibi culta coma eſt.
Nudus & hyberna producis frigora bruma,
Nudus & æſtivi tempora ſicca canis.

Amor etiam ſeu Cupido nudus depingebatur. Philoſtrat. in icone ejus. & ſimulachrum *Cupidinis nudi* eſt apud C. Plinium lib. 36. c. 5. Rationes vide apud Alexandrum problemat. c. 85. Moſchus in Amore fugitivo, Eidyll. 1.

Γυμνὸς τόγε σῶμα, νόος δ' οἱ ἐμπεπύκασται.
Nudum corpus habet, mentem fallacia velat.

Sive ad verbum: *Corpore quidem nudus, at mens illi tecta eſt.* Marullus Tarchaniota in Epigrammatis:

Cur ſine veſte Deus? ſimplex puer odit opertum.

Sext. Propert. lib. 1. eleg. 3.

Crede mihi, non ulla tuæ medicina figuræ eſt,
Nudus Amor formæ non amat artificem.

Venus itidem ſine ulla veſte depicta. Lucian. lib. cui titulum fecit *ἔρωτες, Amores.* Vide quæ ſuperius dixi Reg. 1. de Venere Anadyomene. Arnobius l. 6. *Ad libidinem concitat Venus nuda.* Et paucis interjectis. *Venus nuda, & aperta depingitur, ac ſi dicas illam publicare ac devendere meritorii corporis formam.* L. Apul. libr. 16. Mileſiar. *Qualis Venus, cum virgo fuit, nudo & intecto corpore.*

M. Martial. lib. 8. epigr. 1.

Nuda recede Venus.

P. Ovid. libr. 1. Amor. eleg. 14. *Nuda Dione.* Epiſt. Didûs ad Æneam:

- - - quia mater Amorum
Nuda Cytheriacis edita fertur aquis.

Lib. 3. de arte Amandi:

Nuda Venus madidas exprimit arte comas.

Sidon. Apollinar. Carm. 7.

Nuda Venus, fœcunda Pales, pharetrata Diana,
Juno gravis, prudens Pallas, turrita Cybelle.

Ratio eſt, *quod crimen celari non poſſit.* Furius Fulgent. libr. 2. Mytholog. *Vel quod effrenata voluptas inanes, & nudos dimittat.* Altercatio Hadriani & Epicteti:

Quare nuda Venus? nudi pinguntur Amores?

Baſſianus Aug. novercam nudam videns, in uxorem duxit. Æl. Spartian. in eo. D. Ambroſ. l. 3. de virginib. *An quicquam eſt tam pronum ad libidines, quam inconditis motibus, ea quæ vel Natura abſcondit, vel diſciplina velavit, membrorum operta nudare?* Propert. lib. 2. eleg. 15.

Nam modo nudatis mecum eſt luctata papillis,
Interdum tunica duxit operta moram.

Cæl. Rhodig. l. 4. Antiquar. Lect. c. 7. exponit eodem ſenſu illud ejuſdem poëtæ l. 4. eleg. 9.

Cantabant ſurdo, nudabant pectora cæco.

Martial. lib. 11. epigr. 105.

At mihi nuda ſatis nulla puella placet.

D. Auſon. epigr. 38.

Nec bis cincta Diana placet, nec nuda Cythere,
Illa voluptatis nil habet, hæc nimium.

Et impudica *Mavia, nuda mamma tenet venabula.* Juvenal. ſat. 1. verſ. 24. & Meſſalina Auguſta, *nuda* in fornice *ſtetit* proſtituto corpore intrantibus. Sat. 6. v. 124. & *nudum ſpumanti labello viderit.* Sat. 9. v. 35. Ovid. libr. 1. Metamorph. Fab. 9.

- - - laudat digitoſque manuſque,
Brachiaque, & nudos media plus parte lacertos.

Et eſt apud eundem conciliandi amoris, ſeu verius concitandæ libidinis præceptum l. 3. de Arte:

Pars humeri tamen ima tui, pars ima lacerti
Nuda ſit, à læva conſpicienda manu.

Bene itaque Q. Ennius, & Græcorum & Romanorum mores in

in gymnasiis reprehendens, qui nudas fœminas, nudosque & formosos adolescentes producebant luctaturos, ut retulit M. Tull. lib. 4. Tusculanar. quæstion.

Flagitii principium est, nudare inter cives corpora.

Quæ omnia notissima sunt, & facile tyroni sexcenta similia observare exempla. Et disquisivit vir eruditissimus, & literarum bono natus Andreas Tiraquellus in Commentariis suis de Legibus Connubialibus, & alii.

CAP. XXI.

De aliis Diis Miscellaneis.

Restant pauci aliquot Dii qui in prioribus capitibus locum habere non potuerunt, de quibus hoc capite dicemus.

PAVOR & PALLOR.

Hos Deos *Tullus Hostilius* III. Romanorum Rex vovit in prælio contra Fidenates, tum cum Albani duce Metio Suffetio, sive, ut multis placet, Fufetio, discessu suo ab exercitu Romano, eos non parum turbassent. Ita *Livius* l. 1. Tullus in re trepida XII. vovit *Salios*, fanaque *Pallori* ac *Pavori*. Meminit eorum *Aurel. Augustinus* sæpe, ut lib. 4. cap. 15. & l. 6. cap. 10.

CLOACINA.

ALIA hæc est à *Venere Cluacina*, quemadmodum ex veteribus scriptoribus docet *Joannes Vives*, quem hic libenter sequor. Dicta est *Cloacina* à *cloaca*, quod Romæ in *Cloaca* magna fuerit effigies ejus inventa, cumque ignoraretur cujus ea esset, ex loco nomen ei inditum, *Cloacinaque* appellata fuerit. *Lactantius*. Apud Augustinum *Clacacina* legitur, quod tamen *Ludovicus Vives* in *Cloacinam* mutandum esse contendit. Est igitur hæc à Tarquinio Prisco consecrata. *Tertullianus* adyta *Cloacinæ* ludens, cum dicit, *Cloacam* intelligit, his verbis in libro de Pallio: sed omnino totum Empedoclem in adyta *Cloacinæ* detulisset. Vide & *Turnebi* Commentarios in Varronem de lingua Latina.

AJUS LOCUTIUS.

Hic Deus à *loquendo* nomen habet, quod locutus fuerit, & præmonuerit Romanos de adventu Gallorum, de quo ita *Livius* libro 5. *M. Ceditius* de plebe nunciavit Tribunis, se non in nova via, ubi nunc sacellum est, supra ædem Vestæ vocem noctis silencio, audivisse, clariorem humana, quæ magistratibus dici juberet, *Gallos* adventare, id ut fit, propter authoris humilitatem spretum. *Et paulo post*: Camillo expiandæ etiam vocis nocturnæ, quæ nuncia cladis ante bellum Gallicum, audita, neglectaque esset, mentio illata, jussumque & templum in nova via *Ajo Locutio* fieri. Eandem historiam recitat *Cicer.* l. 1. de Divin. & *Plutarch.* lib. de Fortuna Rom. & in Camillo. Ædes hujus Dei à *P. Victore* ponitur in 8. Urbis regione: à *Cicerone* tamen & *M. Terentio Varrone* apud *Agellium*, non ædes; sed ara tantum ei constructa esse scribitur.

RIDICULUS, *vel* REDICULUS.

REDICULUS etiam Deus à Romanis cultus est, cujus extra portam Capenam fanum constructum accepimus. Nam cum secundo bello Punico Urbem oppugnaturus *Annibal* accessisset, à Diis injecto metu recessit. *Festus.*

TEMPESTAS.

TEMPESTATIS ædes à *M. Marcello* extra portam Capenam constructa fuit, cum is liberatus esset à periculo & tempestate, quam passus erat, cum in Corsicam & Sardiniam navigaret. *Ovid. in Fastis.*

FEBRIS.

Colebant veteres quosdam Deos, ut prodessent: quosdam, ut ne obessent, placabant, uti *Orbonam*, *Robigum*, *Febrim*, &c. De *Febri Dea* ita scribit *Valer. Maxim.* Febrim ad minus nocendum templis colebant, quorum unum adhuc in Palatio, alterum in arce Marianorum, tertium in summa parte vici Longi, in eaque remedia, quæ corporibus ægrotorum innexa fuerant, deferebantur. Meminit ædium hujus Deæ aliquoties *Cicero*.

FUGIA.

Fugiam existimat *Lud. Vives* Deam lætitiæ de fugatis hostibus fuisse, ad *August.* lib. 2. cap. 6.

FORNAX.

FORNAX Dea etiam existimata est, quoniam ante triticum, & ejus usum, far *fornacibus* torrebatur: unde est *Dea Fornax* constituta, cujus meminerunt *Festus*, *Lactant.* & *Ovid. in Fastis.*

CACIA.

CACIA Dea culta Romæ, quæ *Caci* soror fuit, ut scribit *Lactantius*, quæ de furto boum Herculi fecit indicium: unde etiam sacellum meruit, in quo ei per Virgines Vestales fiebat res sacra, ut *Servius* scribit in 8. Æneidos.

VICE-

VICEPOTA.

Quæ hæc Dea fuerit, incertum. Apud *Livium* libro secundo, cum de demolitione ædium Valerii Publicolæ agit, sic legitur in vulgatis: Delata confestim materia infra *Veliam*, & ubi nunc vicus publicus est, domus in infimo clivo ædificata. Ubi pro *vicus publicus*, Beatus Rhenanus annotat, se in uno veteri libro legisse, *ubi nunc Vicæ pocæ est*, quod tamen in *Viriplacæ* mutandum censet. *Carolus Sigonius* legit; *Ubi nunc Vicus publicus est*, quemadmodum & apud *Plutarchum* in Publicola vertit Xylander; *Ubi nunc templum est, & vicus publicus dicitur.* Justus Lipsius lib. 2. Epistolicarum quæstionum, epistola 11. legendum apud *Livium* arbitratur, *Ubi nunc Vicepotæ est templum:* & sic *Plutarchum* etiam emendandum. Quæ autem, & qualis ea Dea fuerit, ignorare se dicit.

Meminit & Minucii Dei *Festus*, sed qualis is fuerit, non exprimit. Hæc enim sunt ipsius verba: *Minucia* porta appellata est, eò quod proxima esset sacello *Minuci*. *Paulus* Festi abbreviator: *Minucia* porta Romæ est dicta, ab *ara Minuci*, quem Deum putabant.

Fuit & Volturnus Deus, cujus *Festus* his verbis meminit. *Volturnalia* Volturno Deo sua sacra faciebant, cujus sacerdotem *Volturnalem* vocabant.

Foribus tres Deos præficiebant, *Forculum*, *Cardeam*, & *Limentinum:* & *Forculus* quidem foribus dabatur, ut ait *August.* l. 4. de Civitate Dei, cap. 8. *Cardea* cardini, *Limentinus*, limini. *Cardeam* quidam libentius *Carnam* vocant, quæ (ut canit *Ovidius* in 6. Fastorum) ab Jano compressa, acceperit cardinum potestatem, prius *Grane* nuncupata, deinde per antistichon, *Carna.*

Cap. XXII.

De Diis peregrinis.

Superest, ut adhuc de *Dio Fidio*, *Iside*, *Osiride*, & *Serapide* dicamus, quos *peregrinos Deos* appellamus, quòd ab aliis gentibus in Urbem recepti & culti sunt. Quanquam eorum plures fuerunt, de quibus tamen antè, occasione sic oblata, egimus.

SANCTUS, *vel* DEUS FIDIUS.

Sabinorum hic Deus fuit, à Reatinis plurimum cultus, ubi etiam editus esse putatur: de quo *Dionysius Halicarnasseus* lib. 2. hæc scribit: In agro Reatino, quo tempore Aborigines eum tenebant, virgo quædam indigena claro genere prognata, choros ducebat in templo Enyalii, quem Sabini, sicut & Romani, *Quirinum* nominant: verum repentè divino furore correpta, choream deseruit, & in sacrarium se cursu proripuit. Deinde à loci genio compressa, ut vulgo visum est, filium edidit, nomine *Medium*, vel potius *Dium Fidium* cognomine. Is virilem ætatem ingressus, & forma supra hominem fuit, & in re militari longè præcellentissimus est habitus. Cumque captus esset condendæ Urbis cupidine, collecta magna manu ex agris finitimis, brevi *Cures* replevit habitatoribus, vocatas, ut quidam putant à *genio*, cujus dicebatur filius: aut ab *hasta*, sicut malunt alii. *Cures* enim Sabini *hastas* nominant. Ita *Terentius Varro* scriptum reliquit. Paulò pòst *Dionysius* refert ex P. Catone, *Dium* illum *Fidium*, *Sabum* alio nomine dictum fuisse, quem Sabini coluerint.

Ædes *Dii Fidii* in Urbe dedicata est à Sp. Posthum. Consule, anno V. cccxcviii. nonis Juniis in loco Bellonæ, locata ab ultimo Regum Tarquinio, non tamen ab illo consecrata. *Dionysius* l. 9. qui etiam addit, eo demum anno ex S. C. ædem hanc à Posthumio Consule dedicatam esse, probari ejus ædis inscriptione.

ISIS.

Hanc *Diodorus Siculus* lib. 1. Rerum antiquarum filiam Saturni & Rheæ Osiridis sororem atque uxorem fuisse, & eandem cum *Cerere* esse scribit. Quæ prima invenerit triticum & hordeum, hominibus prius incognita. Leges quoque statuerit, quibus justitia æquè omnibus servaretur, vi, atque injuria timore pœnæ sublatis: qua de causa à priscis Græcis *Isis Legifera* appellatur, tanquam prima legum inventrix. Paulò pòst scribit, hanc Deam à nonnullis *Isidem*, ab aliis *Cererem*, *Thesmophoram*, *Lunam*, *Junonem*, ab aliis alio nomine appellari. Subjicit etiam inscriptionem columnæ ejus, quæ talis est: *Ego Isis sum Ægypti regina, à Mercurio erudita. Quæ ego legibus statui, nullus solvet. Ego sum prima frugum inventrix. Ego sum Osiridis Regis mater. Ego sum in astro Canis refulgens. Mihi Bubastia urbs condita est. Gaude, gaude Ægypte, quæ me nutristi.* Hæc & plura alia *Diodorus Siculus*, quæ apud ipsum potius leges. Non pauciora, imò plura etiam sunt apud *Plutarchum* in bello de *Iside* & *Osiride.*

Isidis ædes & ædiculæ Romæ multæ fuerunt, ut videre est in descriptione xiv. Urbis regionum, quam ab *Onuphrio Panvinio* mutuati, primo libro inseruimus.

OSIRIS & SERAPIS.

Osiris etiam Saturni atque Rheæ filius fuit, *Isidis* frater & maritus, rex Ægypti. Hunc & *Osiridem* di-

dicunt, & *Serapidem*, *Dionysium*, *Plutonem*, *Ammonem*, *&* *Jovem*. Nolo hîc prolixè commemorare, quæ plurima à *Diodoro Siculo*, *Plutarcho*, & aliis de eo in medium afferuntur, nisi tantum inscriptionem columnæ ejus, quæ apud *Diodorum* extat talis: *Mihi pater Saturnus, Deorum omnium junior. Sum verò Osiris rex, qui universum peragravi orbem, usque ad desertos Indorum fines. Ad eos quoque profectus sum, qui Arcto subjacent, usque ad Istri fontes. Et iterum alias quoque orbis adii, usque ad mare Oceanum, partes. Sum Saturni filius antiquior, germen ex pulchro & generoso ortu: cui non semen genus fuit. Neque ullus est in orbe, ad quem non accesserim, locus, docens omnes ea, quorum inventor fui.* Hæc & alia plura in columna *Osiridis* scripta fuisse, *Diodorus* author est.

De *Osiride* hæc *Suidas*, quemadmodum ea citata & versa sunt à Joanne Ludovico Vive, ad cap. 5. lib. 18. *Augustini* de Civitate Dei. Hunc Deum alii *Jovem* esse dixerunt, alii *Nilum*, propter modium, quod in capite habet, & cubitum, mensuram aquæ scilicet: alii verò *Joseph*. Sunt qui *Apim* quendam fuisse dicunt hominem locupletem: & regem in Memphide Ægypti urbe, qui in difficultate annonæ maxima Alexandrinorum proventibus eos propriis aluerit. Ideò mortuo templum est erectum, in quo bos nutriebatur, indicium ferens agricolæ, & notas in colore certas habens: diciturque & bos ipse *Apis* de nomine regis illius. Sepulchrum autem hujus *Apidis* in quo est ejus corpus conditum, Alexandriam translatum est, & à *Soro* atque *Apide* composito nomine, vocarunt eum *Serapin*, posteà dictus est *Serapis*. Hactenus *Suidas*. Alii alia afferunt, quæ sciens prætereo. Cultus hic Deus postremis temporibus etiam Romæ fuit, plurésque ei ædes & templa extructa sunt, ut ex *P. Victoris*, & *Onuphrii Panvinii* descriptionibus XIV. regionum Urbis, & ex aliis quoque Scriptoribus manifestum est. Verùm de Diis Romanorum, eorumque ædibus, templis, ædiculis, &c. hactenus. De ministris jam eorum dicemus.

AD CAPP. DUO ULT. PARALIPOMENA.

De Isidis Deæ cultu, sacris, fano, sacerdotibus, adulteriis in templis, lineis vestibus.

De plerisque istis diis dixi supra hoc opere. & de *Pavore* & *Tallore*, Regione 5.
De *Rediculo*, fuse disserui Regione 1.
De *Fornace*, cap. 13. lib. 1.
De *Tempestate* Tritici, Turneb. lib. 5. Adversarior. cap. 22.
Q. Horat. Epod. od. 10.

Libidinosus immolabitur caper,
Et agna tempestatibus.

Ex D. Augustino, Tertulliano, Firmico Materno, & aliis, quam poëtæ *Hyemem* vocant. Virgil. lib. 3. Æneid.

Nigram Hyemi pecudem.

Et lib. 5. Æneid.

Noctem hyememque ferens.

Valer. Flacc. Argonaut. lib. 1.

Illicitas tentare vias, hyememque mereri.

Stat. lib. 3. syl. 2. v. 75.

Inque hominem surrexit hyems.

Et lib. 6. Thebaid. v. 21.

Seu Thyrrenam hyemem, seu stagna Ægea lacessant.

Ovid. epist. 7. Didus ad Æneam:

Quo fugis? obstat hyems, hyemis mihi gratia prosit,
Aspice, ut eversas concitet Eurus aquas.

Quanquam non sum ignarus, occultum latère sensum; in iis versibus, ut *hyems* Ovidio sit idem quod *sidus hybernum*. Virgilio lib. 4. Æneid. v. 309. *Nam maria claudebantur à tertio Eiduum Novembris usque ad sextum Eidus Martias.* Flavius Veget. Renatus l. 4. de re militari c. 39. sed idem inter Græcos Hesiodus prodiderat. Quod nempe illo, ut plerumque tempore tempestatibus maria infestantur. Ob id Idib. Martiis solemni ritu, littoralibus diis, sacrificiis peractis, navigia in mare deducebantur, tanquam concessâ jam à natura navigatione. Q. Horat. l. 1. od. 4. & interpretes ad illum locum:

Solvitur acris hyems, grata vice veris & Favoni,
Trahuntque siccas machinæ carinas.

De *Sango*, seu *Sanco*, seu *Sancto*, dictum etiam à me ad Regionem quintam.

De *Iside* pauca subnectam, non ignarus vulgaria esse omnia, quæ de illa tradenda habeam. Extat enim liber Plutarchi, *de Iside & Osiride*. Suidas, & Luctat. Placid. ad l. 1. v. 265. Theb. & libro 6. Theb. v. 279. quam optimè descripsit Papinius idem l. 3. syl. 2. 101.

Ipsa Thoronæis quondam stabulata sub antris,
Nunc regina Phari, numenque orientis anheli,
Excipe multisono puppem Mareotida sistro.

Idem numen fuisse cum Cerere putant Stephan. l. de Urbib. in βύσιεις. Tertullian. *Prima Isis repertas spicas capiti circumtulit.* Tzetzes apud Brodæum, ad Philippi veteris poëtæ epigramma l. 6. Antholog. cap. 7. Et licet Alexandrini præsertim eam coluerint, ut scripsit Aurelius Macrobius l. 1. Saturn. c. 20. tamen à Senatu Romano recepta. Lucan. lib. 8.

Nos in templa tuam Romana recepimus Isin,
Semideosque canes.

Lib. 9. v. 159.

Evolvam busto jam numen gentibus Isin.

Eademque in Italia ei sacrificia instituta, quæ olim in Ægypto, fusissimè L. Apulejus l. ult. Milesiar. Et in ejus mysteriis, novem noctibus integris secubabant. Ovid. l. 1. Amor. eleg. 8.

Sæpe nega noctem, capitis modo finge dolorem,
Et modo quæ causas præbeat, Isis erit.

Et lib. 3. eleg. 8.

- - - Quid in vacuo secubuisse thoro?

Sext. Propert. lib. 2. eleg. 33.

Tristia jam redeunt iterum solennia nobis,
Cynthia jam noctes est operata decem.
Atque utinam Nilo pereat, quæ sacra repente
Misit matronis Inachis Ausoniis!
Quæ dea tam cupidos toties divisit amantes,
Quæcunque illa fuit, semper amara fuit.

Conqueritur deinde eam in urbem receptam:

An tibi non satis est fuscis Ægyptus alumnis,
Cur tibi tam longa Roma petita via est?

Narrat vetus scholiastes Juvenal. sat. 6. v. 524. *Juno indulsit pellici, & reversa in suam figuram recepta est inter deas: & ipsa est dea Isis, inde etiam sacra de Ægypto.* D. Auson. Eidyll. 25.

Natalem Herculeum, vel ratis Isiaca.

Aliquoties tamen postea, receptis reliquis omnibus gentilibus diis urbe exacta ista, Pisone & Gabinio Coss. Q. Tertullian. Apolog. cap. 6. Sed quamdiu Romæ fuit, nulli deorum majori superstitione quam ei, litatum. Nam maximus honor ejus sacerdotibus delatus, summaque dignatio. *M. Volusius ædilis plebis proscriptus assumpto Isiaci habitu, per itinera, viasque publicas stipem petens, in Bruti castra pervenit.* Valer. Max. l. 7. cap. 3. tit. 8. Et *Domitianus Isiaci habitu velatus, inter sacrificulos vanæ superstitionis latuit.* C. Sueton. c. 1. hoc ego attribuo reverentiæ, qua ejus mystas prosequebantur Romani.

Templi ejus Romæ meminere Ælius Spartianus in vita Hadriani. Aug. Dionysius Halicarnass. l. hist. Rom. 5. Ælius Lam-

Lampridius in Severo: *Isium & Serapium decenter ornavit, additis signis, & Deliacis omnibus, & mysticis.* Juvenal. sat. 6.

A Meroë portabit aquas, quas spargat in æde
Isidis, antiquo quæ proxima surgit ovili.

Quod ille templum prope septa, seu ovile collocat, id est, in 9. Regione, ut & in Topographia urbis apud Onuphrium Panvinium in 5. regione ponit P. Victor. mane aperiebatur. Luc. Apul. l. 11. *Templi matutinas apertiones.* Porphyrius Philosophus Colvio ad eum locum laudatur, quem vide. *In templi hujus consepto*, ut ait Apulejus, sive penetrali, *habitabant sacerdotes.* Ruffin. hist. Ecclesiast. l. 2. cap. 23. veloque à populo secernebantur. alibi dicam. M. Varro de hoc templo audiendus, ὄν⊙ λύρας.

Non vidisti simulachrum leonis ad Isidem
Eo loco, ubi quondam cum vidissent quadrupedem
Galli.

Certe non longe ab hortis, ut apparet, publicis; nam prostitutæ sæpe eo condicebant. vet. scholiast. Juvenal. ad v. 487. sat. 6. *Apud templum Isidis lenæ conciliatricis, quia in hortis templorum adulteria committuntur.* Et ego non in hortis, sed in ipsis ædibus sacris adulteria istiusmodi commissa probabo. Q. Tertullianus Apolog. cap. 15. *In templis adulteria componi, inter aras lenocinia tractari. Paulinâ Saturnini uxore in Isidis fano à D. Mundo violata, specie leonis, qui Anubis putabatur, sacerdotes omnes in cruces acti, templum solo æquatum sub Tiberio imperatore.* Joseph. Antiquit. l. 18. c. 4. Nec de sola id Romanorum verum consuetudine, quin & apud Græcos ea invaluit. Nam *Menalippus & Comete quod coissent in templo Dianæ, ut nefas expiaretur, homines immolati.* Pausan. Achaic. & ex illo Cæl. Rhodigin. lib. 13. Antiquar. lection. cap. 34. poëtæ. P. Ovid. lib. 2. Amor. eleg. 2. Et lib. 2. Trist.

Quis locus est templis augustior? hæc quoque vitet,
In culpam si qua est ingeniosa suam.

Paucis interpositis idem exponens:

Isidis æde sedens, &c.

Et lib. 4. Metamorph. fab. ult. in fine:

Hanc pelagi rector templo vitiasse Minervæ
Fertur.

Et lib. 1. de Arte:

Neu fuge linigeræ Memphitica sacra juvencæ,
Multas illa facit, quod fuit illa Jovi.

Et Venus graviter conqueritur ab Hippomene violatum suum adulterio templum lib. 10. Metamorph. fab. 11.

Luminis exigui fuerat prope templa recessus,
Speluncæ similis, nativo pumice tectus,
Religione sacer prisca, quo multa sacerdos
Lignea contulerat veterum simulachra deorum,
Hunc init, & vetito temerat sacraria probro.
Sacra retorserunt oculos.

Joan. Jovian. Pontan. insignis, meo judicio, poëta. lib. 1. de Amore conjug.

Templa pudicitiam violant.

Juvenal. sat. 6. v. 488.

——— *Jamque expectatur in hortis,*
Aut apud Isiacæ potius sacraria lenæ.

Et sat. 9. v. 22. licet vetus scholiastes, non de templo, sed de statuis, exponat:

- - - *Ut repeto, fanum Isidis, aut Ganymedem*
Pacis, & advectæ secreta palatia matris,
Et Cererem, (nam quo non prostat fœmina templo?)
Notior Aufidio mœchus scelerare solebas.

Isiaci, quos supra memoravi, sunt Isidis sacerdotes: de quibus M. Martial. l. 10. epigr. 48.

Nunciat octavam Phariæ sua turba juvencæ.

Ad quorum ritus intelligendos, notandum, *suillis & ovillis carnibus abstinere illos solitos ex religionis rescripto.* Herodot. lib. 2. *Neque salem cibis adhibebant, ne castitatem violarent.* Plutarch. lib. 5. symposiac. cap. 10. *Vinum non bibebant, aut certe bene dilutum, perparcumque.* Cæl. Rhodig. l. 5. cap. 12. *caput radebant.* Æl. Lamprid. in Pescenino Nigro; *Ridemus sacra Isidis ferentem, quibus Commodus adeo deditus fuit, ut & caput raderet, & omnes partes expleret.* Hadrian. Junius Comment. de Coma cap. 2. *Papyraceis tantum calceis utebantur.* Herodot. l. 1.

Ferebant & hi ipsius deæ simulachrum subjectis humeris. Æl. Lamprid. in Commodo. *Sacra Isidis coluit, ut & caput raderet, & Anubim portaret.* L. Apul. l. 11. Metamorph. *Erat & bos omniparentis deæ secundum simulachrum, quod residens humeris suis, præferebat unus è ministerio beato, gressu gestuoso, ferebatur ab alio cista secretorum capax, penitus celans operta magnificæ religionis, gerebat alius felici suo gremio summi sui numinis venerandam effigiem.* Cl. Claudian. de 4. Hon. consul. cultissimè.

- - - *Sic numina Memphis*
In vulgus proferre solet, penetralibus exit
Effigies, brevis illa quidem, sed plurimus infra
Liniger, imposita suspirans veste sacerdos
Testatur sudore deum, Nilotica sistris
Ripa sonat, variosque modos Ægyptia ducit
Tibia, submissis admugit cornibus Apis.

Neque verò semper à sacerdotibus effigies Isidis gestabatur, sed & ab asino interdum. L. Apul. l. 8. Milesiar. *Pedes luteis induti* (Isiaci) *calceis, deam serico contectam amiculo mihi* (Apulejo jam in asinum verso) *gerendam imponunt, brachiisque suis humero tenus renudatis, attollentes immanes gladios, ac secures, ovantes exiliunt, excitant tibiæ cantu lymphaticum tripudium.* Gabrias fab. 6. sive forte Babrias, qui decem libris Æsopi apologos prosequutus est, ut scripsit Suidas.

Ὤμοις ὄν⊙ παρῆγεν ἀργυροῦν βρέτας,
Ὅπερ συναντῶν πᾶς τις αὖ ἐπροσκύνει,
Τύφῳ δ' ἐπαρθεὶς, μὴ θέλων μένειν ὄν⊙,
Ἤκουσεν, οὐ θεὸς σὺ, τὸν θεὸν δ' ἄγεις.

Id est, *humeris asinus gestabat argenteam effigiem, quam unusquisque recurrens adorabat; superbia vero elatus, nolens manere asinus, audivit, non es tu Deus, sed fers Deum.* Versione metrica sic reddidit Gabriel Faernus:

Simulachrum asellus bajulans argenteum,
Cum id transeuntes flexo adorarent genu,
Sui hoc honoris gratia fieri est ratus,
Jamque insolenti elatus arrogantia,
Nolebat ambulare, donec aspero
Probe dolatus fuste clunes, audiit:
O stulte, non es tu Deus, sed fers Deum.

Andreas Alciat. IC. clariss. Emblem. 7.

Isidis effigiem tardus gestabat asellus,
Pando verenda dorso habens mysteria.

Claudian. supra laudatus, *linigeros* vocavit *sacerdotes* Isidis, qui lineis vestibus induebantur. Hadrian. Jun. l. 4. Animadversor. c. 29. Cujus rei rationem puto inde deductam, quod illa lini usum prima mortales docuisset. Martianus Capella l. 2. de nupt. Merc. & Philolog. *Qui primi mortalibus usum rerum, majoraque commoda præstiterunt, ut vitem Dionysius apud Thebas, Osiris apud Ægyptios haustum vini, usumque comperiens, frumentum Isis in Ægypto, Triptolemus apud Atticos docuerunt, eademque Isis lini usum, sementemque monstravit.* C. Suet. Othone: *Sacra etiam Isidis sæpe in lintea religiosaque veste propalam celebrasse.* cap. ult. poëtæ. M. Lucan. l. 9. v. 159. non Isidem, at alios quoque Ægyptiorum Deos lino velatos. eorumque sacerdotes prodidit:

Et tectum lino spargam per vulgus Osirim.

At communius est frequentiusque de Iside id proditum. præter Apulejum, qui nimius est in ejus deæ sacris, pompaque describendis, Alb. Tibull. l. 1. eleg. 3.

Ut mea votivas persolvens Delia noctes,
Ante sacras lino tecta fores sedeat.

Non itaque tantum ipsius Isidis mystæ linea induti veste, sed & quæcunque supplicare ei deæ vellent, dispersis promissisque crinibus, qui ritus clade aliqua afflictarum aut lugentium consuevit. sequitur in eodem Tibullo:

Bisque die resoluta comas, tibi dicere laudes,
Insignis turba debeat in Pharia.

C. Plin. l. 18. c. 1. vestes inde (è lino) sacerdotibus Ægyptiis gratissimæ. Juvenal. sat. 6. v. 532.

Ergo hic præcipuum, summumque meretur honorem,

Qui grege linigero circundatus, & grege calvo,
Plangentis populi currit derisor Anubis.

Ovid. lib. 2. Amor. eleg. 2.

Nec tu linigeram fieri quid possit ad Isin
Quæsieris.

Nonnullæ editiones habent, & hic, & lib. 1. de Arte versu supra citato:

Nec tu Niligenam.

Sed male, neque enim Isis in Ægypto nata, sed in Græcia, Inachi fluvii filia, ut notum, atque in Ægyptum translata, ob id patronymico vocabulo *Inachis* dicta: Philip. Beroaldus notat. Et lib. 1. Fast. *Inachi lauta.* Florid. Sabin. l. 3. subcisivor. cap. 1. abundantissime. Ovid. idem l. 3. de Arte:

Cum sedeat Phariæ sistris operata juvencæ,
Quaque suæ comites ire jubentur, eat.

Melius in Codice MS. Herculis Ciofanii:

Cum sedeat Phariæ sacris operata juvencæ,
Quaque suæ comites ire vetantur, eat?

Hoc est, cum illa sacra factura templi intima & secreta ingreditur penetralia, quo viri non admittuntur. Idem lib. 1. de Ponto eleg. 1.

Vidi ego linigeræ numen violasse fatentem
Isidis, Isiacos ante sedere focos.

Et par mendum irrepsit in l. 1. Metamorph. fab. 14. sic enim ille:

Nunc dea Niligena colitur celeberrima turba.

Rescribe, ut antea:

Nunc dea linigera colitur celeberrima turba.

M. Martial. lib. 12. epigr. 29.

Linigeri fugiunt calvi, sistrataque turba,
Inter adorantes cum stetit Hermogenes.

Sistrum concutiebant sacerdotes ipsius. Præter authores laudatos L. Apul. l. 2. Milesiar. *Miserere per sidera cœlestia, & arcana Memphitica, & sistra Phariaca.* Et l. 11. *Sacerdos appropinquat, dextra sistrum præferens.* Rationem habes apud Luctatium paulo ante laudatum, Servium v. 696. l. 8. Æneid. *Isis est genius Ægypti, qui per sistri motum, quod gerit in dextra Nili accessus significat, & recessus, per situlam, quam sinistra retinet, ostendit fluentiam omnium lacunarum: Isis autem lingua Ægyptiorum est terra.* Baptista Pius Annotation. Poster. c. 40. Virgil. loco laudato:

- - - Patrio vocat agmina sistro.

Valer. Flacc. lib. 4. Argonautic.

Aspide cincta comas, & ovanti persona sistro.

Alb. Tibull. l. 1. eleg. 3.

Quid tua nunc Isis mihi Delia? quid mihi prosunt
Illa tua toties sistra repulsa manu?

Melius sic, quam antea:

Illa tua toties æra repulsa manu?

Persius sat. 5. v. 186.

- - - Cum sistro lusca sacerdos.

Pseudo-Cornutus ibi; *Sistrum sacerdotes Isidis portant. Lusca autem ideo quod nubiles deformes, cum maritos non invenerint, ad ministeria deorum se conferant.* forma ejus ovalis, & manubriata circa oras tintinnabula pendentia habens. Ovid. fab. ult. lib. 9. Metamorph.

- - - Rapuitque sonabile sistrum.

Adrian. Turneb. l. 26. Adversarior. c. 33. materia illi aurum, argentum, æs. Apul. l. 11. *Æreis, & argenteis, imo vero aureis sistris argutum tinnitum constrepentes.* L. Lucan. l. 8. v. 833.

Semideosque canes, & sistra jubentia luctus.

P. Ovid. l. 3. Amor. eleg. 8.

Quid nos sacra juvant, quid nunc Ægyptia prosunt
Sistra?

Adscribam alterum ex eodem scriptore locum l. 9. Metamorph. fab. 12. qui non modo Isidis sacra, sed & pompam totam plene describit:

Inachis ante thorum pompa comitata sacrorum
Aut stetit, aut visa est, inerant lunaria fronti
Cornua, cum spicis nitido flaventibus auro,
Et regale decus, cum qua latrator Anubis,
Sanctaque Bubastis, variisque coloribus Apis,
Quique premit vocem, digitoque silentia suadet,
Sistraque erant, nunquamque satis quæsitus Osiris,
Plenaque somniferis serpens peregrina venenis.

D. Auson. epist. 25. Paulino:

Isiacos agitant Mareotica sistra tumultus.

Sistri hujus usus in bellis, eo quippe Amazones pro tuba in expeditionibus utebantur. Isidor. l. 2. Etymolog. c. 21. Sext. Propert. l. 3. eleg. 10.

Romanamque tubam crepitanti pellere sistro,
Baridos & contis rostra Liburna sequi.

Denique D. Juvenal. sat. 13. v. 94.

Decernat quodcumque volet de corpore nostro,
Isis, & irato feriat mea lumina sistro.

Vet. scholiast. *feriat lumina, etiam cæcum faciat.* Nam & excæcare putabatur noxios Isis. Lucill. Antholog. l. 2, c. 22. epig. 4.

Ἤν τιν' ἔχῃς ἐχθρὸν Διονύσιε, μὴ καταρᾶσῃ
Τὴν Ἶσιν τούτῳ, μηδὲ τὸν Ἁρποκράτην,
Μήδ' εἴτις τυφλοὺς ποιεῖ, θεόν.

Si quem habes hostem Dionysi, non impreceris Isidem huic neque Harpocratem, neque si quis cæcos facit, deum. Sed jam de aliis agamus.

De *Serapide* dixi lib 1. supra in Reg. 3. Et de eodem pulchra apud Ruffinum l. 2. hist. Ecclesiast. c. 23. *De Serapidis origine diversa fertur opinio, alii Jovem putant, cujus capiti modius superpositus, vel quia cum mensura, modoque cuncta indicet moderari, vel vitam mortalibus frugum largitate præberi. Quidam in honorem nostri Joseph formatum perhibent simulachrum, ob dimensionem frumenti, qui tempore famis subvenit Ægyptiis.* Aliud Nymphodorus apud Clementem Alexandrinum l. 1. Stromat. Sed conformia Ruffino sunt, quæ prodit Julius Firmicus Maternus lib. de Errore profanar. relig. qui tamen fœdissime interpolatus est, & corruptus: *Quomodo esurientibus & ementibus frumenta diviserat, cupitis superpositus est.* Legendum indubie: *Quo modio esurientibus & ementibus frumenta diviserat, capiti is superpositus est.* Sequitur deinde in eadem narratione; *hujus simulachrum Neogrorum turba custodit*; lege mecum, *Neocororum turba custodit.*

Vide oraculum de potentia Serapidis, relatum ab Aurelio Macrob. l. 1. Saturn. c. 20. & ex eo à Petro Crinito honest. de discipl. l. 24. c. 16. Est & apud Apollodorum l. 2. Bibliothec. in principio, *Apim tyrannica dominatione regnantem, Telxionis ac Telchinis insidiis proditum, excessisse è vita, & mutato nomine pro Api Serapim vocatum.* De Api vero legendi Justinus l. 1. c. 9. *Cambyses offensus superstitionibus Ægyptiorum, Apis, cæterorumque deorum ædes dirui jubet.* C. Sueton. in Tito cap. 5. Jul. Solin. cap. 36. & alii passim. Ovid. l. 2. eleg. 13. Amor.

Et comes in pompa corniger Apis eat.

M. Lucan. l. 9. v. 160.

Et sacer in Magni cineres mactabitur Apis.

Stat. Papin. lib. 3. sylv. 2. v. 107.

- - - Aut quo se gurgite Nili
Mergat adoratus trepidis pastoribus Apis.

ROMA-

ROMANARUM ANTIQUITATUM LIBER TERTIUS.

DE SACERDOTIIS.

Nulla unquam in terris gens fuit tam fera, quæ absque omni Deorum metu fuerit: sed omnes naturali luce edocti, esse aliquem, qui imperium in universum mundum haberet, & cujus voluntate & nutu omnia gubernarentur, & fierent, elegerunt sibi, quem colerent, ejusque cultus gratia templa, aras, *condiderunt*, sacrificia *instituerunt*, *eisque* sacerdotes *cerimoniarum & sacrorum peritos præfecerunt: id quod in omnibus omnium gentium historiis videre est. Præter omnes autem alios populos, præcipue* Romani *fuerunt in Deorum cultu superstitiosissimi, & religiosissimi, uti hactenus vidimus. Quot enim* Deos Deasque *effinxerunt? quot* templa, delubra, fana, arasque *iis construxerunt? & ut omnia, quæ ad Deorum cultum pertinent, ritè peragerentur, suos plerisque Diis* sacerdotes *instituerunt: his* Pontifices *præfecerunt, qui reliquos sacrorum omnium rationem edocerent, atque ne qua in re peccaretur, viderent: de quibus nobis hoc libro dicendum est, ut etiam ea in re horrendæ* Ethnicorum *tenebræ nobis innotescant. Insistemus autem vestigiis* L. Fenestellæ, *sive, ut jam malunt nonnulli,* Dominici Flocci *Florentini*, Pomponii Læti, Onuphrii Panvinii, *& aliorum, qui ante nos de iis sunt commentati, initiumque à prima* Latinorum religione, *unde Romani suam illam hauserunt, sumemus.*

Cap. I.

De prima Latinorum religione.

Homines priscos, agrestes, asperos, & more ferarum viventes, ad mitiorem cultum vitamque *Saturnum*, & *Janum* qui in Latio regnarunt, redegisse fama est; cum eos agrorum cultum, & politiorem quandam vivendi rationem docuissent. Ipsis vero, qui hactenus sine ulla religione fuerant, primus *Deorum cultum*, metumque injecit Saturni filius, *Faunus*, qui *lucos* sacravit, *templa* constituit, & *sacrificiorum* jus ordinavit. A quo etiam ædes sacræ *fana* appellata sunt. Post *Faunum*, cum *Picus*, *Latinus*, *Euander* & alii, qui in Latio regnaverunt, novas semper cerimonias commenti essent, novissimè Dæmonum cultum maximè in Latio auxit *Æneas*, sacris Phrygiis in Italiam transportatis. Cujus postea exemplum secuti cæteri Reges, *Albani* primum, deinde *Romani*, multa & ipsi sacra addidere, usque ad *Numam*, qui cum omnia in certum ordinem sacra direxisset; divini apud Romanos juris conditor creditus est. Qui verò singulis illis sacris præfecti, & qui *sacerdotum* ordines, munia, & cerimoniæ fuerint, hoc libro, quantum fieri poterit, ex veterum monumentis ostendemus.

Cap. II.

De Lupercis, Panos Lycæi, vel Jani Sacerdotibus.

Luperci, quod *Pani Lycæo* sacra facerent, sic dicti, *sacerdotes* omnium vetustissimi fuerunt ante urbem conditam ab *Euandro Arcade* Arcadum rege, solemni ex Arcadia translato, in monte Palatino instituti, de quibus *Dionysius* lib. 1. in hunc modum scribit: *Arcades*, inquit, *in colle Palatino firmati, cum ædificia alta more patrio exornassent, templa quoque construxere, ac primum quidem Pani*

Lycæo: admonente eos Carmenta (est enim apud Arcades Pan vetustissimus, plurimumque in honore habitus) loco congruo invento, quem Romani Lupercal *vocant, Græci* Lycæum *dicunt.* Erat enim antiquitus antrum magnum sub colle, arbusto denso contectum, & fontes sub petris profundi, adhærensque rupibus saltus, crebris arboribus, & quidem magnis opacus, ubi ara Deo constructa, sacrificia perficiebant, quæ Romani postea mense *Februario* peragebant. Et post scribit quidam author, oportuisse juvenes *Palantium*, qui postea *Palatinus* mons dictus est, incolentes, sacris peractis ex *Lupercali* circuire vicum cursu nudos ipsos succinctos pudenda pellibus immolatorum paulo ante animantium. Hanc enim velut purgationem sive lustrationem quandam incolarum patriam habitam fuisse. Meminerunt horum sacrorum & sacerdotum *Livius* libro 1. *Justinus* lib. 43. *Varro* libro 4. de ling. Lat. *Sext. Pompejus*, *Val. Maximus* lib. 7. cap. 1. & alii. *Plutarchus* in Quæstionibus Romanis, quæst. 68. & in Romulo, inquit: *Luperci sunt, qui Lupercalibus per lasciviam discurrentes, pellibus obvios cædunt.* Idem alibi: Jugulant capras, tum duos ex genere adolescentes eo sistunt, quorum frontes alii cultro sanguine perfuso pingunt, alii statim lanam lacte madentem admoventes abstergunt: oportet etiam abstersos adolescentes ridere. Deinde incisis in corrigias caprarum pellibus, discurrunt in orbem, & si qui obstant, scuticis cædunt. Mulieres adulta ætate, ultro se ad verbera offerunt, ratæ eam rem ad fœcunditatem conducere. Proprium ac suum ejus celebritatis est, ut *Luperci* canem immolent. Meminit hujus rei, & *Ovidius*, ut alibi notamus. Porro duo *Lupercorum ordines* fuerunt, alii *Fabiani*, alii *Quinctiliani*, à præpositis suis *Fabio*, & *Quinctilio* sic appellati, quorum *Fabiani Romuli*, *Quinctiliani Remi* partium fuerunt, *Festo* & *Ovidio* testibus. Quibus deinde tertius ordo, vel sodalitas adjecta est, eorum, qui *Juliani* dicti sunt, quod in Cæsaris honorem sint instituti. *Suetonius* in Julio. *Dio.* lib. 44. initio. *Adrianus Turnebus* Adversariorum lib. 7. cap. 3. Meminit eorum etiam *Cicero* in Philippicis.

AD CAP. II. PARALIPOMENA.

Lupercalium ritus, qui Arcades, quis Panis cultus.

De sacerdotiis Romanorum extat libellus L. Fenestellæ, saltem epigraphe sic præferente, quod non ita se habere, clarum apertumque cuilibet ex eo, quod *L. Fenestellam* citent, Plinius sæpe, Macrobius lib. 1. Saturnal. cap. 10. Fulgentius lib. 3. Mytholog. in principio, & alii innumeri antiqui scriptores. Cum tamen is, quisquis est, indignus certe illo nomine, novitius sit, & nuperus, longeque iis, à quibus citatur, posterior, & ipse libello isto laudet *A. Gellium noctium Atticarum scriptorem* cap. 5. Sed non ita pridem prodiit hoc opusculum, æternis tenebris, meo judicio, damnandum, sub nomine cujusdam Dominici Flocci. Sed ad rem.

Lupercalia explicuerunt, eorumque ritus Interpretes Juvenalis ad Satyram 2. vet. scholiast. ad v. 142. *Steriles mulieres februantibus Lupercis se offerebant, & ferula verberabantur, hoc homine, qui infra tectum ...... multi seminis credit contractus ob fœcunditatem dandam: palmas ideo dicit, quia aut .... catomis cædebantur, aut quia manibus vapulant cunei per civitatem, tunc & in solio, si qui post ipsum descenderit, statim concipit.* Nudi transcurrebant Luperci. Aurel. Prudent. in Romano Martyre:

Quid illa turpis pompa? nempe ignobiles
Vos esse monstrat cum Luperci curritis,
Quem servulorum non rear vilissimum,
Nudus plateas si per omnes cursitans
Pulset puellas verbere ictas ludicro?

In aliis editionibus, parvo legitur discrimine:

Pulset puellas verbere actas ludicro?

Ut & in C. Petronio in Civilibus: *Quo mens icta jubet*, aut, ut aliis visum, *Quo mens acta jubet.* Idem Prudent. lib. 2. in Symmach.

Inde Lupercales ferulæ, nudique petuntur
Discursus juvenum.

Virgil. lib. 8. Æneid.

Hinc exultantes Salios, nudosque Lupercos.

Sed cum *pudori consultum* cuperet Augustus princeps, statuit, *ne imberbes inter Lupercos nudi per urbem cursitarent.* C. Sueton. cap. 31. Et certe non semper nudi, at interdum etiam *pelle caprina accincti.* Ut est apud M. Junianum Justinum lib. 43. aliquando *& oleo peruncti*, Plutarch. in Antonio. & *subligaculo interdum succincti, quo pudendas corporis partes velarent*, & ob id *cincti*, à cinctu appellabantur. Porphyrion Horatii interpres ad Artem poëtic. & Ovid. lib. 5. Fast.

Semicaper coleris cinctutis Faune Lupercis.

Pellibus induebantur itaque, & *pelliceis scuticis* obvias matronas cædebant ut nomine à crepitu deducto *Crepi* fuerint vocati, ut mirum sit, *ferulas* iis à Prudentio supra proxime assignari, nisi forte dicamus, ferulas hasce pellibus etiam & corio tectas: quod & admitti posset. Fest. Pomp. libr. 3. *Crepos Romani Lupercos dicebant, à crepitu pellicularum, quem faciunt verberantes: mos enim Romanis in Lupercalibus nudos discurrere, & pellibus obvias quasque fœminas ferire.* Jun. Moderat. Columella lib. 10. Rei Rust.

Cappadocamque premit ferali mense Lupercus.

Germanos vocat M. Cicero in Orat. pro Cælio. *fera quædam sodalitas, & plane pastoritia, atque agrestis germanorum Lupercorum. Julios* eosdem appellat 2. Philip. eosque plenissime ibi describit. *Fabiani*, à Fabio quodam dicti iidem. quod ab Adriano Turnebo notatum libr. 7. Adversarior. cap. 3. & post illum à Marcello Donato Ponzano, Commentarior. cap. 76. Sext. Propert. lib. 4. eleg. 1.

Vellera pellitus setosa movebat arator,
Unde licens Fabius sacra Lupercus habet.

Denique & à Quintilio, Quintiliani audiunt ab Ovidio lib. 2. Fastor.

Risit, & indoluit Fabios potuisse, Remumque
Vincere Quintilios non potuisse suos.

Fuere hi sacerdotes *Panis* qui Latinis *Faunus* est *ἀγροτέρων θεὸς, rusticorum deus.* Apollonius Smyrnæus, *ὀρειβάτης, per montes ambulans.* Erycius poëta, *τερπόμενος δόναξι, delectatus fistula.* Alcæus, de quo quædam non vulgaria subnectam, ac primum *ex adulterio eum susceptum à Mercurio, matre Penelope.* M. Tull. libr. 3. de Nat. deor. Jul. Hygin. fabular. c. 224. *Pan Mercurii & Penelopes filius ex mortali factus est immortalis.* Id contigisse Mercurio in hircum mutato, ob quam causam & Pan *hircinis pedibus* effingatur. Simonid. epigr. 84. lib. 4. Antholog. cap. 12. Thætetus ibidem loci epigr. 85. Auson. Eidyll. 3. Mosella v. 174. *Capripedes agitat cum læta protervia Panes.* Narrat Herodotus lib. 2. Probus Grammaticus ad illud Eclo. 4. Virgilianæ idem docet: *Pan Deus Arcadiæ.*

Aliis ex Luciano in Dialogis Deorum, & D. Gregorio Nazianzeno Orat. 1. in Julianum Aug. observatum, addendus Nonnus Panopolit. libr. 24. Dionysiac. v. 87.

Υἱέα Πηνελόπης κεραελκέα Πᾶνα κομήτην.
Filium Penelopes cornua trahentem Pana comatum.

Quod eo lubentius retuli, ut vulgarem de castitate Penelopes opinio

opinionem rescinderem, quam ex fide Homeri notissimæ pudicitiæ, poëtæ penè omnes tradiderunt, at contra historicorum veterum nonnulli impudicissimam fuisse, omnibusque sui corporis vulgati copiam fecisse. Duris Samius lib. de Agathocle, & Lysander historiæ vetustissimus scriptor. Tzetzes schol. *domestica turpitudine offensum Ulyssem ad Circen rediisse, & à Telemacho filio necatum* prodit ad Lycophronis Alexand. cui illa dicitur *βασσάρα πορνεύουσα Baccha scortans*; aliis placet *Ulyssem, ob admissos procos, cum illa divortio facto, Lacedæmona concessisse, inde Mantineam, ibique diem extremum clausisse*, quod relatum à Pausania in Arcadic. Et Helen. Acron. *Penelope meretrix fuit, quæ amatores suos pulchritudine sua luxuriosos reddebat.* Ad illud Q. Horatii libr. 1. epist. 2.

Sponsi Penelopes, nebulones.

Probaturque impudicitia ex eo, *quod à procis munera acceperit*, quod meretricii animi certissimum argumentum. Homer. l. 18. Odyss. & *mariti sui Ulyssis interfectori nupsit*, ex quo connubio natus Italus. Jul. Hygin. fab. c. 127. Et ob id ipse Ulysses apud Sabinum poëtam in responsoriis Epistolis:

Tot juvenes inter, tot vina liquentia semper,
Hei mihi! quid credam? pignore casta manes?

P. Ovid. lib. 1. de Arte:

Penelopen ipsam, perstes modo, tempore vinces.

Et procorum habito delectu, ut fortiori, valentiorique posset concumbere, arcu tentabat singulos. Author incertus Priapejorum carminum:

Penelope vires juvenum tentabat in arcu,
Qui latus argueret, corneus arcus erat.
Nemo meo melius nervos tendebat Ulysse.

Et est apud IC. Paulum l. 3. ff. *si pars hæred. petat.* locus diversitate scripturæ controversus: *Alioquin tradidere non leves authores quinquies quaternos enixam Penelopen.* Quæ lectio placuit Fr. Accursio, licet in aliis editionibus, *Peloponensem*, legatur, in aliis, *Peloponesiam*, denique in nonnullis, *Proconnesiam*, ut & apud C. Plinium lib. 7. cap. 3. Sed parum refert.

Ad *Panem* redeo, quem constat rusticum deum habitum, vel ex omnibus poëtis. De quo intelligi posset locus Prudentii in Romano Martyre.

Quid rusticorum monstra detestor deûm?
Faunos, Priapos, fistularum præsides,
Nymphas natantes.

Propterea que *rustica hæc Lupercorum societas*, & *agrestis* à Cicerone vocatur. Addendum & apes, alveariaque in ejus tutela fuisse. Zonas poëta Antholog. libr. 1. cap. 60. epigr. 7.

Ὄφρα μελισσόος Πὰν ἐπικυψέλιος.
Ut apum servator Pan subalvearius.

Inter *semideos* collocat Placidius ad v. 112. libr. 6. Thebaidos Statianæ. *Herculis & Mercurii socium* facit Philodemus Epigrammatographus Antholog. l. 4. cap. 12. epigr. 86. Et *Echus soni inventorem* celebrant. Alcæus ideo amore ejus captum inducit:

Πᾶνά με τὸν δυσέρωτα, καὶ ἐξ ὑδάτων φύγεν ἠχώ.
Pana me amantem infelicem, & ex aquis fugit Echo.

Arabius Scholasticus:

——— ἀμήχανος ἄστατον ἠχώ.
Frustratus instabilem Echo.

Denique *Panis oraculum* apud Pisas fuisse loquitur Luctatius Placidius ad v. 479. lib. 3. Thebaid.

- - - *rusticus accola Pisæ*
Pana Lycaonia nocturnum exaudit in umbra.

Et templi idem meminit lib. 3. ad v. 206.

- - - *Procul usque Lycæos,*
Partheniosque super saltus.

Ut *Luperci* ab arcendis ab ovilibus lupis dicebantur, ita & ipse Pan *Lycæus vocatus*, vel à monte ejus nominis, vel ab urbe Lycæa. Ovid. lib. 2. Fastor.

Quid vetat Arcadiæ doctos de monte Lupercos?

Et quia venatores montibus plerumque gaudent, Panem venatus præsidem fecere, Zozimus Thasius lib. 6. Antholog. c. 15. epigr. 11.

Σοὶ τάδε Πὰν θηρευτὰ ἀνηρτήσαντο σύναιμοι
Δίκτυα, τριχθαδίης δῶρα κυνηγεσίης.

Tibi hæc Pan venator suspenderunt consanguinei retia, trinæ munera venationis. Julian. Diocles:

Δίκτυά σοι τάδε Πὰν ἀνεθήκαμεν οἶκος ἀδελφῶν.
Retia tibi hæc Pan deposuimus domus fratrum.

Satyrius poëta eodem capite:

Θηρευτὴς δολιχὸν τόδε δίκτυον ἄνθετο Δᾶμις,
τῷ Πανί.

Venator longum hoc rete posuit Damis Pani. Sed obvia sunt omnia.

CAP. III.

De Cereris Græca sacerdote.

Sacerdotis *Græcæ Cereris* sæpe fit in *Livio* mentio: sed quænam ea sit, non explicatur: atque haud scio, an ab ullo alio, præterquam à *Dionysio* lib. 1. ejus origo referatur. Is enim de ea in hæc verba scribit: *Arcades* post occupatum montem *Palatinum*, sibi à *Fauno* Aboriginum Rege concessum, tum alia templa ædificarunt, tum vero *Cereri* ædem extruxerunt, & per fœminas *sacerdotes* sacra ei fecerunt abstemia, more Græco: additque deinde suo etiam tempore nihil eorum mutatum esse. Plura de ea reperire non licuit.

CAP. IV.

De Potitiis & Pinariis, Herculis sacerdotibus.

Antiquissimum fuit etiam *Potitiorum* & *Pinariorum* sacerdotium, ab ipso scilicet *Hercule* institutum, de quo *Halicarnasseus* lib. 1. hæc tradit: Postquam condita *Herculi* ara ab *Euandro* fuisset, & sacrificium factum, ferunt incolas regionis (*Aborigenes*) ab *Hercule* rogatos, ut quando se ultro inter Deos recepissent, servarent honores ipsius perpetuos, quotannis juvencum indomitum mactantes, & ritu Græco peragentes id sacrificium. Et ut semper libens adesset suis sacris, præfecit illis edoctas prius rituum duas nobiles familias. Hi fuere *Potitii* atque *Pinarii*, penes quas gentes multis seculis duravit cura sacrorum, ita uti ille juxta Græcorum disciplinam instituerat: *Potitiis* solis extorum dape vescentibus, à quibus arcebantur *Pinarii* in communi officio semper potiorem partem cedentes collegis sacerdotii *Potitiis*, ea fuit tarditatis mulcta & negligentiæ, quod jussi mane præsto esse, adesis demum extis ad cæteram dapem

venerint. Nunc tamen illorum posteritas non habet curam horum sacrorum, sed operantur eis servi empti ære publico. Hæc *Dionysius*. Eadem *Livius* lib. 1. docet, & *Servius* in 8. Æneid. cujus verba cum notatu digna sint, libet adscribere. Is postquam de *ara Maxima Herculi* constituta verba fecisset, hæc subjungit: Cum *Hercules* de suo armento ad sua sacrificia boves dedisset, inventi sunt duo senes, *Pinarius* & *Potitius*: quibus qualiter se coli vellet, ostendit, scilicet, ut mane & vesperi ei sacrificaretur. Perfecto itaque matutino sacrificio, cum circa Solis occasum essent sacra repetenda, *Potitius* prior advenit, *Pinarius* postea extis jam redditis. Unde iratus *Hercules*, statuit, ut *Pinariorum* familia tantum ministra esset, epulantibus *Potitiis* & complentibus sacra. Unde etiam *Pinarii* dicti sunt ἀπὸ τῆς πείνης, id est, à *fame*. Nam senem illum *Pinarium* constat alio nomine esse nuncupatum. Hactenus ille. Porro addit *Livius*, *Potitios*, qui ab *Euandro* edocti antistites sacri ejus per multas ætates fuerant; postquam tradidissent servis publicis solenne familiæ ministerium, ad unum omnes interiisse, id quod factum est, uti ex eodem authore constat, anno ab urbe condita CDLXI. Consulibus *M. Valerio Maximo*, *P. Decio Mure* in Censura *Appii Claudii*, cui postea *Caci* cognomen fuit. Sic enim in illius anni historia scribit: Eodem *Appio* authore *Potitia gens*, cujus ad aram Maximam *Herculis* familiare sacerdotium fuerat, servos publicos ministerii delegandi causa, solennia ejus sacri docuerat. Traditur inde dictum mirabile, & quod dimovendis statu suo sacris religionem facere posset. Cum duodecim familiæ ea tempestate *Potitiorum* essent, puberes, ad triginta, omnes intra annum cum stirpe extinctos: nec nomen tantum *Potitiorum* interiisse, sed Censorem etiam *Appium* memori Deûm ira post aliquot annos luminibus captum. Hæc *Livius*, quæ etiam habet *Valerius Maximus* lib. 1. cap. 1.

CAP. V.

De Regibus.

Reges tam apud Græcos quam apud Romanos *Sacerdotes* fuisse manifestissimum est. *Virgilius* enim de Rege Deli Anio ita scribit:

Rex Anius, Rex idem hominum, Phœbique Sacerdos.

De Romanis autem *Livius* lib. 1. & *Dionysius* lib 2. scribunt; *Numam*, quamvis multa sacerdotia instituisset, ipsum tamen etiam quædam obiisse, ea maxime, quæ postea ad *Dialem Flaminem* fuerint delata. Ejectis vero Urbe *Regibus*, *Rex sacrificulus* creatus est, qui regia sacrificia curaret, de quo post dicemus.

CAP. VI.

De Fratribus Arvalibus.

Fratres *Arvales*, ut scribit *Varro* lib. 4. de ling. Lat. dicti sunt, qui sacra publica faciunt, propterea, ut fruges ferant arva: à *ferendo*, & *arvis* Fratres *Arvales* dicti, quia *Fratria* dixerunt. Eorum institutionem & originem tradit apud *Agell.* lib. 6. cap. 7. *Massurius Sabinus* in 1. Memorab. *Accam Laurentiam* Romuli nutricem fuisse dicit: eamque mulierem ex XII. filiis maribus unum morte amisisse, in cujus locum Romulus *Accæ Laurentiæ* sese filium dederit, seque & cæteros ejus filios Fratres *Arvales* appellarit. Ex eo tempore *Collegium* mansisse *Fratrum Arvalium* numero XII. cujus sacerdotii insigne sit spicea corona, & albæ infulæ. Easdem *Plinius* libro 17. cap. 2. tradit: ubi inter alia dicit, spiceam coronam, quæ vitta alba colligaretur, & sacerdotio huic pro religiosissimo insigni data esset, primam apud Romanos fuisse coronam. Honorem quoque hunc non nisi vita finiri, & exules etiam captosque comitari. De iis etiam *Fabius Fulgentius* in lib. 1. de Vocib. antiq. in hunc modum scribit: *Acca Laurentia*, Romuli nutrix consueverat, pro agris semel in anno sacrificare XII. filiis suis sacrificium præcedentibus; unde cum ex iis unus mortuus esset, propter nutricis gratiam Romulus in vicem defuncti se succedere pollicetur: unde & ritus processit, cum XII. jam deinceps sacrificare, & *Arvales* dici *fratres*, sicut *Rutilius Geminus* in libris Pontificalibus memorat. Hactenus ille. *Fratres Arvales* de finibus & terminis motis cognovisse, *Jac. Cujacius* I. C. lib. 11. Observat. cap. 5. docet, ex veteribus glossis, in quibus sic scriptum reperitur: *Arvales sodales* οἱ περὶ ὅρων διαγινώσκοντες δικασαί. Ideo autem *Arvales* de terminis motis cognovisse arbitratur, quod *termini* sancti & inviolati haberentur, de quibus *Juvenalis*:

Improbus aut campum mihi si vicinus ademit,
Aut sacrum effodit medio de limite saxum,
Quod mea cum vetulo coluit puls annua libo.

Seneca in Hippolyto:

——— *Nullus in campo sacer*
Divisit agros arbiter populus lapis.

Adrianus tamen *Turnebus* libro Adversf. 21. cap. 1. Non Sacerdotes illos *Fratres Arvales* de agris & eorum

eorum terminis judicasse, sed judices, qui de agrorum finibus cognoscerent, mutuatitio nomine, de *Fratrum Arvalium* vocabulo, *Arvales Sodales* appellatos, scribit. Utrius sententia sit verior, judicent eruditi.

Cap. VII.

De LX. publicis Sacerdotibus.

De his LX. *publicis Sacerdotibus* à Romulo institutis *Dionys.* libr. 2. scribit Romulum post conditam Urbem & multitudinem in *Tribus* & *Curias* divisam, multos addixisse divino cultui; ita ut in nulla urbe recens condita ostendi possint tot *Sacerdotes* & *Sacrifici*. Nam præter *Gentilia sacrificia*, inquit, qui publice pro civitate sacra tributim, & curiatim facerent, LX. illo regnante designati sunt, ut *Ter. Varro* in Antiq. author est, vir ætate sua doctissimus. Deinde, quod cum alii temere plerumque ac inconsiderate *Sacerdotes* eligant, quidam licitatoribus proponentes hunc honorem, quidam committentes sortibus: ipse neque venalia voluit esse sacerdotia, neque sorti subdita: sed lege sanxit, ut è singulis *Curiis* legerentur bini, annum ingressi quinquagesimum, qui virtute ac genere præcellerent cæteros, sensumque sufficientem haberent, & integro essent corpore. His non ad certum tempus, sed in omnem vitam cum honorem concessit, immunibus ob ætatem à militia, & propter privilegium exemptis ab urbanis negotiis. Hæc ille. Alibi non memini me quicquam de iis legere.

Cap. VIII.

De Auguribus & eorum Collegio.

Augures nomen habent ab *avibus*, gerendoque, quia per eos avium gestus educuntur, sive ab *avium garritu*, unde & *augurium*. Augurum disciplina vetustissima fuit, à *Chaldæis* & *Græcis* usurpata: maxime autem in *Hetruria* floruit, unde ad *Latinos* & *Romanos* pervenit. Verum nobis non est propositum ejus rei originem hoc loco superstitiose investigare: sed contenti erimus, si quæ apud *Romanos* circa *Augures* observata sunt habere poterimus: Apud eos igitur primi *Augures* à Romulo instituti sunt, quia & ipse excellens *Augur* fuisse constanter asseritur à *Dionysio*, *Livio*, *Plutarcho*, & aliis. Fuit autem ab eo trium *Augurum Collegium* institutum, ita ut singuli ex singulis *Tribubus* legerentur, quorum sacerdotium deinde confirmavit *Numa*. Is enim, ut *Dionysius* libr. 2. scribit, cum octo genera *Sacerdotum* instituisset, & illorum omnium religiones & cerimonias octo libris complexus esset, quartum ordinem fecit de cœlo signa observantium, eaque publica à privatis discernentium, qui ab una suæ artis specie *Romanis* dicti fuerint *Augures*, Græcis hominibus οἰωνοπόλοι, totius divinatoriæ peritissimi; sive quid è cœlestibus signis, sive terrestribus conjiciendum esset. Hactenus *Dionysius*. His tribus *Auguribus* deinde unus additus, IV. *Augurum Collegium* fecit. Putant nonnulli eum à *Serv. Tullio* VI. Rom. Rege, cum in IV. Tribus Urbem divisisset, additum reliquis esse: non enim traditur. Illud constat anno ab urbe condita CDLIV. *Q. Appulejo Pansa. M. Val. Corvo* V. Coss. quatuor *Augures* fuisse, *Patritios* omnes, quibus ut V. ex plebe adderentur, & IX. *Augurum Collegium* fieret, *Q.* & *Cn. Ogulnii* Tribuni plebis ad populum tulerunt, & magnis contentionibus tandem obtinuerunt. *Livius*. Tradit *Alex. Neapolitanus* libr. 5. Genial. dier. cap. 13. cautum fuisse tum Senatusconsulto ut non ultra novem *Collegium* excederet, quod quidem apud *Livium* non invenio. Mansit tamen hic numerus usque ad Dictaturam *Sullæ Felicis*, quo tempore, ut ex *Livio Florus* epit. lib. 89. tradit, Sulla *Augurum Pontificumque Collegium* ampliavit, ut essent XV. *Augures*, totidemque *Pontifices*, qui numerus postea mansit. Nam quod *Alexander Neapolitanus* refert, additis à Sulla XV. *Auguribus*, ad XXIV. numerum *Collegium* auctum fuisse, in eo fallitur, adductus haud dubie depravatis *Epitomæ Livianæ* exemplaribus. Totus igitur *Augurum* cœtus *Collegium* dicebatur, qui inter eos major erat, & reliquos ætate anteibat, iisque præerat, *Magister Collegii* appellabatur. Et hactenus de *Augurum* numero: jam qua ratione creati illi sint videbimus. Primi quidem Augures à Romulo instituti & creati sunt, fortasse *Comitiis Curiatis*. Postea vero in more fuit, ut ab Augurum Collegio si qui decessissent, alii crearentur, ea ratione, ut in defuncti locum unus aliquis à duobus nominaretur, & a toto deinde *Collegio* expeteretur, & cooptaretur; qui postquam ad sacerdotium admissus erat, mox inauguratus, ut mos erat, captatis auguriis in *Collegium* admittebatur. Et hic mos per multos annos à *Romanis* observatus fuit, donec anno ab Urbe condita DCLI. *C. Mario* III. & *L. Aurelio Oreste* Consulibus, primus *Cn. Domitius Ænobarbus*, Trib. unus Plebis, Neronis Imperatoris atavus, *Pontificibus* offensus, quod alium, quam se, sui patris in locum cooptassent, lege lata, jus *Sacerdotum* subrogandorum à *Collegiis* ad populum transtulit, cujus legis meminit *Cicero* 2. *Agraria*: ubi tamen dicit, non ad universum populum, sed ad minorem tantum ejus partem selectam, *Augurum*, sicut & aliorum *Sacerdotum*, creandorum jus translatum esse, ut qui ab ea factus esset, is à Collegio cooptaretur, & *Tributis Comitiis* renunciaretur: permissum etiam ea lege esse dicit, ut absentes possent petere *sacerdotia*, quod antea nemini licuit. Ea tamen *Domitii* lege postea sublata, *Sulla Felix* rerum potitus, sanxit, ut *Sacerdotes* iidem à *Collegiis* crearentur,

rentur, teste *Pædiano* in Divinationis Commentario. Sed quemadmodum legem *Domitiam* abrogavit *Sulla*, sic legem Sullæ aliquot annis post *T. Attius Labienus* Tribunus plebis abrogavit, *Domitiamque* restituit, *M. Tullio Cicerone*, & *C. Antonio Coss.* anno ab Urbe condita DCXC. Fecit autem hoc authore *C. Cæsare*, qui si populus in mandando sacerdotio suffragium ferret, se, qui popularis admodum erat, *Pontificem Maximum* in demortui *Metelli Pii* locum creatum iri, non sine causa petebat, quod & factum est. Rursus, *lege Labieni* abrogata, jus cooptandorum *Sacerdotum* à populo ad *Collegia* retulit, post cædem *Cæsaris*, *M. Antonius Consul*, eo consilio, ut facilius, ac certius *M. Æmilius Lepidus*, cujus filio filiam suam collocaverat, *Pontifex Maximus* in Cæsaris locum subrogaretur. Cæterum cum *Antonii* omnes leges anno sequenti, *C. Vibio Pansa*, *Aul. Hirtio Coss.* ex Senatusconsulto abrogatæ essent, quod ex *M. Tullii* Philippicis, & *Dione* intelligitur: hæc quoque, quam de *sacerdotiis* tulerat, fracta est, lexque *Domitia* restituta. Postea sub *Augusto* abrogata, tertio lege *Domitia*, *Collegiorum* primo, deinde *Romanorum Principum* arbitrio, *pontifices*, *augures* & reliqui *sacerdotes* cooptari cœpti. Viguit autem *augurum Collegium* Romæ usque ad *Theodosii* senioris Imperatoris tempora.

Porro *augurum* dignitatem non parum declarat, quod cum cæteris fere omnibus *sacerdotibus* simul ac in judicium ducti & damnati essent, alium substitui moris fuisset, *augures* hac lege immunes essent. Dum enim viverent, licet maximorum criminum convicti essent, *sacerdotio* tamen potiebantur, neque unquam privari poterant: cujus rei *Plutarchus* in Problematibus Romanis problem. 99. tres rationes affert: vel, quod *Romani* sacrorum eorum arcana neminem, qui *augur* non esset, cognoscere voluerint: vel quod cum qui *augur* esset cooptatus, jurejurando adigeretur, *augurum* res nemini sese dicturum, privatum eum postea factum, eo sacramento liberum esse voluerint: addit deinde tertiam, quod *auguris* vocabulum non honoris, nec magistratus, sed scientiæ atque artis cujusdam nomen sit: eamque ob causam nemini *augurum* vim ac facultatem divinandi, vel augurandi detrahi posse, licet appellatio ei detrahatur. Idem *author Problemate* 73. scribit, *augures* si ulcera haberent, in augurandi causa sedere prohiberi, ejusque rei causam recitat, signum hoc esse, non oportere eos, qui morsum aliquem, ut ulcus, & perturbationem in animo haberent, res divinas tractare: sed tum Deorum mentem hominibus prodere, cum & liquido & integro animo essent: vel etiam hanc causam esse putat, cum neque victimam sanandi ulceris causa quisquam adhibeat, nec avibus ulceratis ad auspicandum utatur, existimasse *Romanos* ea multo magis in ipsis *auguribus* servanda esse, ut ad ea, quæ à *Diis* significarentur, puri & integri accederent: cum ulcus mutilatio quædam & pollutio corporis videatur.

Officium *augurum* fuit, ex avibus vaticinia observare, signaque rerum futurarum, & à Diis monita contemplari: si opportune evolassent, aut sedes idoneas accepissent, obnunciare: de *prodigiis*, *somniis*, *auguriis*, atque *oraculis*, & *portentis* responsa dare; tum observationes *auspiciorum*, procurationes expiationesque, *vatum libros*, portentorum explanationes, & monita *Deorum* edicere: si quid ingruente fato casurum foret, & quod salvis auspiciis fieret. Quodve *augurium* lætum, quodve peculiare esset, quod minas cœlestes, ingruentesque calamitates, aut fatale exitium afferret, præmonere, & vaticinari: quæ omnia comprehenduntur *lege augurali*, quæ apud *Ciceronem* libr. 2. de *Legib.* extat ejusmodi: *Interpretes*, inquit, *Jovis Optimi Maximi, publici augures signis & auspiciis postea vidento: disciplinam tenento: Sacerdotes vineta, virgetaque, & salutem populi auguranto, quique agent rem duelli, quique populare auspicium, præmonento: oblique obtemperanto: divorumque iras providento, iisque parento: cœlique fulgura regionibus ratis temperanto: Urbemque, & agros, & templa liberata, & effata habento: quæque augur injusta, nefasta, vitiosa, dira dixerit, irrita, infectaque sunto: quique non paruerit, capitale esto.* Et infra: Ipsique auguriis auspiciisque captandis interesse debent, eaque notare, ac inspicere & referre: & an egregie esset litatum, declarare: quibusque hostiis, & quibus sacris ac supplicationibus, & quæ ad pulvinaria tetra prodigia procurarentur, aut expiarentur, enunciare, &c. Hactenus *Cicero*, qui etiam plura de *augurum* dignitate & excellentia, ac differentia inter *augures* sui temporis, & priscos illos annotat.

AD CAP. VIII. ET IX. ET XI.

PARALIPOMENA.

Augurii dignitas, inventio, species, vulturis auspicium, omina, sternutatio, aurium pulsus, occursus quorundam fugiendus.

Quis primus futura, ex aruspicina, aut augurio, prædicendi author gentibus extiterit, incertum penitus ex veterum scriptis est, & inexploratum, quantumlibet antiquissimum ejus artis usum reperiam, non modo apud Græcos etiam heroicis temporibus, ut de *Melampode* Apollodorus scribit libr. 2. bibliothec. Homer. libr. 15. Odyss. *Amphiarao* Jul. Hygin. fab. cap. 73. 128. Papin. lib. 1. Thebaid. v. 399.

Non doctæ futuri Amphiarae vides.

Sidon. Apollinar. carm. 9. v. 194.

Nec quos Amphiaraus, aut Melampus.

Sed & apud barbaras quasque nationes, Ælian. l. 2. var. hist. cap. 31. λέγουσι καὶ εἶναι θεοὺς, καὶ προνοεῖν ἡμῶν, καὶ προσημαίνειν τὰ μέλλοντα, καὶ διὰ ὀρνίθων, καὶ διὰ συμβόλων, καὶ διὰ σπλάγχνων, καὶ δι' ἄλλων τινῶν μαθημάτων τε καὶ διδαγμάτων. *Dicunt & esse deos, & nostri curam gerere, præsignificare futura per aves, signa, vel omina, viscera, & alias quasdam observationes atque doctrinas.* Ex quo liquet etiam apud barbaros quosque prædictiones hasce in pretio & dignatione fuisse, hanc ad Græcos scientiam manasse tradente *Telegono*, primo ejusdem inventore, prodidit Suidas in voce Τηλέγονος.

At

At *Hetrusci* se authores prædicabant, & à se Romanis concessum divinandi istiusmodi munus. Claudian. l. 1. in Eutropium:

Fulmineos solers Hetruria consulat ignes,
Immensumque nefas fibris exploret aruspex,
Quæ nova portendunt superi?

Repertorem extitisse *Tagem* quendam, diffuse M. Tull. l. 2. de Divinat. Adscribam elegantem, de certitudine & inventione hujus disciplinæ, locum, licet hominis ethnici, Ammiani Marcellini l. 21. *Auguria & auspicia non volucrum arbitrio futura nescientium colliguntur (neque enim hoc vel insipiens quisquam dicet) sed volatus avium dirigit Deus, ut rostrum sonans, aut prætervolans pinna, turbido meatu vel leni, futura præmonstret: amat enim benignitas numinis, seu quod merentur homines, seu quod tangitur eorum affectione, his quoque artibus prodere quæ impendent: extis item pecudum attenti fatidicis, in species converti suetis innumeras, accidentia sciunt. Cujus disciplinæ Tages nomine quidam monstrator (ut fabulantur) in Hetruriæ partibus emersisse subito visus è terra.* Joan. Saresber. manifeste aruspicinam cum auspicio confundit. l. 1. Policrat. cap. 12. *Aruspicium quoque in extorum inspectione viget, quam artem Tages quidam dicitur invenisse.* Martian. Capella l. 2. de Nupt. Merc. & Philolog. *Tages sulcis emicuit, & ritum statim gentis, Sypnumque monstravit.* Concors in hanc rem Latinorum sententia. M. Lucan. l. 1. v. 635. Pharsal.

Sed venient majora metu, dii visa secundent,
Et fibris sit nulla fides, sed conditor artis
Finxerit ista Tages.

P. Ovid. l. 15. fab. 47.

Indigenæ dixere Tagen, qui primus Hetruscam
Edocuit gentem ca us aperire futuros.

In eadem fabula legitur:

Fatalem glebam motis aspexit in arvis.

Melius, meo judicio, in MS.

——— *Mediis aspexit in arvis.*

Hujus Tagis præcepto asini caput præsepibus affigi solebat ruri, ad arcenda incommoda, ita exponente Joanne Britannico sat. 11. v. 97. D. Juvenal.

——— *Parvis frons ærea lectis*
Vile coronati caput ostendebat aselli.

Jun. Moderat. Columella de re Rustica l. 10. in hortorum cura:

Hinc caput Arcadici nudum cute fertur aselli.
Tyrrhenus fixisse Tages in limite ruris.

Imo, & quod nulli adhuc animadversum, Tages hic scriptis auguralem hanc artem mandavit, nam in voce, *Præsegmina*, Furius Fulgentius libello de vocibus antiquis ad Chalcidium citat Tagetem in Aruspicinis, dicentem, *Præsegminibus amputatis.* Et peculiari nomine, disciplinæ Hetruscæ, divinandi peritia vocantur, quam complexus est Labeo quindecim voluminibus, *quæ Tagetis & Bachetidis* appellabat, eodem Fulgentio inibi authore in voce *Labeo.* Sed ad augures venio.

Erant hi summa veneratione, dignitatem ostendit perpetuus, & non nisi cum vita finiendus magistratus; adeo ut Q. Fabius Maximus sexaginta tribus annis augur fuerit. C. Plin. l. 7. c. 48. quibus & collegium celebre in urbe, & honor amplissimus, eo tamen discrimine, ut quidam *minores*, quidam *majores* dicerentur, nempe ex *plebe*, aut patriciis electi, sive, quod idem est, quidam *privati*, quidam *publici*, ut ex vetusto marmore constat:

M. MARCIO. MEMMIO. FURIO. BALBUTIO. CÆCILIANO. PLACIDO. C. V. PONTIFICI. MAJORI. AUGURI. PUBLICO. P. R. QUIRITIUM. QUINDECIM. VIRO. SACRIS. FACIUNDIS. CORRECTORI. VENETIARUM. ET. HYSTRIÆ. PRÆFECTO. ANNONÆ. URBIS. SACRÆ. CUM. JURE. GLADII. COMITI. ORDINIS. PRIMI. COMITI. ORIENTIS. ÆGYPTI. ET. MESOPOTAMIÆ. JUDICI. SACRARUM. COGNITIONUM. TERTIO. JUDICI. ITERUM. EX. DELEGATIONIBUS. SACRIS. PRÆFECTO. PRÆTORIO. ET. JUDICI. TERTIO. CONSULI. ORDINARIO. PATRONO. PRÆSTANTISSIMO. REGIO. PALATINA. POSUIT.

Atque hi quidem appellabantur *publici augures populi Romani Quiritium*, ad distinctionem *privatorum* seu *Imperatoriorum.* Nam & Augusti domesticos habebant augures, hoc est, qui pro sua salute excubarent, & auspicia captarent, & puto eadem libidine vivos imperatores augures habuisse, qua mortuos flamines. Vetus Inscriptio.

D. M.
CN. JULI. CN. FILI. DONATI. PRISCI. EX. EQUO. PUBLICO. ADIUTORIS. ARUSPICUM. IMPERATORIS. PONTIFICIS. ALBANI.

Habuerunt porrò augures collegium Romæ, cujus mentio frequentissima apud historicos. Cicero Orat. 2. Philipp. *Quod enim ipse me augurem à toto collegio expetitum Cn. Pompejus, & Q. Hortensius, neque enim licebat à pluribus nominari.* Et in veteri lapide, cujus verba apponam:

COLLEGIUM. AUGURUM. AUTHORE. IMPERATORE. CÆSARE. DIVI. TRAJANI. PARTHICI. FILIO. DIVI. NERVÆ. NEPOTE. TRAJANO. HADRIANO. AUG. PONT. MAX. TRIB. POT. V. COS. III. PROCOS. TERMINOS. POMOERII. RESTITUENDOS. CURAVIT.

Ad species jam augurii descendo, quas omnes in quinque signa distribuunt; *ex cœlo, volucribus, bipedibus, quadrupedibus, diris.* Blondus Flav. l. 1. Romæ Triumphantis. Andreas Tiraquellus in Alexandrum Neapolitanum l. 5. cap. 19.

Augurium ex fulminibus, quorum procuratio ad bidental, ritusque notissimi, & dixi ad principium libri 2. in Eutropium Claudiani. M. Lucan. l. 7. in fine:

Inclusum Thusco veneratur cespite fulmen.

Aut ex ventis ipsis, quod nescio an ulli notatum hactenus, testatur tamen ex iis captata auguria. Luctatius Grammatic. ad v. 665. l. 3. Thebaid. *Solent augures ventorum flatibus futura cognoscere.* Ipse Statius ibidem:

- - - *ventisque aut alite visa*
Bellorum proferre diem.

Hinc finxere ventos deorum esse nuncios, & vota hominum precesque ad eos deferre. Venus illa Ovidiana l. 10. Metamorphos. fab. 11.

Detulit aura preces ad me non invida blandas.

Virgil. Eclog. 3.

Partem aliquam venti divûm referatis ad aures.

Quæ autem vota irrita cadebant, neque ex animo eveniebant, ea à ventis ad Deos non fuisse perlata credebant, sed vel dissipata, vel in longinquam regionem avecta & procul exportata. Et quicquid evenire nolebant, aut aversabantur, ventis differri, dissiparique exorabant. Alb. Tibull. l. 1. eleg. 5. & l. 3. eleg. 4. apud Adrianum Turnebum libr. 1. Adversar. cap. 23. Virgil. l. 9. Æneid.

Multa patri portanda dabat mandata, sed euri
Omnia discerpunt, & nubibus irrita donant.

Et l. 10. Æneid.

- - - *Partem succedere voti*
Mente dedit, partem celeres dispersit in auras.

Q. Catull. epigr. 68. & alii passim:

In vento, & rapida scribere oportet aqua.

Ex avibus verò esse desumpta auguria, auspiciaque, de earum differentiis, speciebus, aut nominibus, nihil hic dicendum, nisi eas deorum ministras, ab iisdem jussas hominibus mentem suam & voluntatem præsignificare. Ovid. l. 5. Fast.

- - - *Nam diis ut proxima quæque*
Nunc penna veras, nunc datis ore notas.

Græci hoc divinandi genus ὀρνιθείαν, οἰωνιστικὴν, ὀρνιθοσκοπικὸν, ὀρνιθομαντείαν, vocarunt, ac si dicas ex avibus desumpta præsagia, vaticinia ex avibus, aut divinationem captatam.

 Gaspar

Caspar Peucerus Commentario de præcipuis Divinationum generibus. Suidas ex Aristophane:

Οὐδείς με θεωρεῖ πλὴν ὁ παραπετόμενος ὄρνις.
Nemo me contuetur, nisi prætervolans avis.

Sil. Italic. l. 4. Punicor.

- - - Ni vano cassa volatu
Mentitur supero præpes.

Valer. Flac. l. 1. Argonautic.

Seu plenum certis interroget aëra pennis.

Ennius Annalib. de augurante Romulo, ut refertur à Tullio l. 1. divinat.

Et simul ex alto longe pulcherrima præpes
Læta volavit avis.

In aliis est significantius:

Læva volavit avis.

Lævum enim seu sinistrum, & dextrum in augurali disciplina diligenter observabantur, ut omnibus notum. Sidonius Apollinaris Carm. 7.

Si Lyciæ sapiunt sortes, si nostra volatu
Fata loquuntur aves.

Papin. l. 3. Thebaid. v. 470.

- - - Nam te pernicibus alis
Addere consilium volucresque implere futuri.

ext. Propert. l. 2. eleg. 28.

Et jam Luna negat toties descendere cælo,
Nigraque funestum condidit omen avis.

Nigra avis est inauspicata, augurii infortunatissimi. L. Apul. l. 1. Milesiar. *Fuscis avibus Larissam accessi.* Scio aliter in codice Achillis Statii Neapolitani esse:

Nigraque funestum condidit omen anus.

Quod ferri potest. Nam anus veneficiis & incantationibus infames celebrat antiquitas. Ovid. l. 1. Amor. eleg. 8. & dixi alibi in hoc opere.

Romulum observato vulturum auspicio urbem condidisse liquet, ut inde dignitas augurum par censeatur regum honori, & antiquissimum divinandi ex avibus inspectis auditisque genus intelligatur. M. Varro apud Censorinum de Die Natali cap. 17. colligit ex visis illis vulturibus spatium urbis duraturæ. M. Lucan. l. 7. Pharsaliæ:

Vulturis ut primum lævo fundata volatu
Romulus infami complevit mœnia luco.

Aurel. Prudent. in Romano Martyre:

Antiquitatem Romuli, & Mavortiam
Lupam renarras, primum & omen vulturum.

Sidon. Apollinar. Carm. 7.

Quid rogo bisseno mihi vulture Thuscus aruspex
Portendit?

Et in eodem Carmine:

Jam prope fata tui bissenas vulturis alas
Complebant, scis Roma tuos, scis ipsa labores.

Claudian. lib. de Bello Getico:

Tunc reputant annos, interceptoque volatu
Vulturis, incidunt properatis sæcula metis.

Alii quidem avibus observatis Romam conditam volunt, sed alias illas ab vulturibus fuisse, quas inter inauspicatas aves numerant, quibus amissio regni Tarquinio significata sit. P. Ovid. lib. 5. Fastor. Sic Remus ad Faustulum:

Qui modo si volucres habuissem regna jubentes,
In populo potui maximus esse meo.

Propert. l. 4. eleg. 6.

Quam nisi defendes, murorum Romulus augur
Ire Palatinas non bene vidit aves.

Ennius de disceptatione inter fratres, referente Cicerone l. 1. de Divinat.

Cedunt ter quatuor de cœlo corpora sancta
Avium, præpetibus sese pulchrisque locis dant.

Denique rationem istius significationis elegantem lege apud Papinium l. 3. Thebaid. v. 483.

- - - Cui tu Dictæe secundas
Impuleris manifestus aves, mirum unde, sed olim
Hic honor alitibus? superæ seu conditor aulæ
Sic dedit effusum chaos in nova semina texens?
Seu quia mutatæ, nostraque ab origine versis
Corporibus subiere notos, seu purior axis,
Amotumque nefas, & rarum insistere terris
Vera docent.

Quæ ab animalibus seu occursantibus ab auguribus, seu mactatis ab aruspicibus duci consueverint præsagia, aliis dicta, non repeto. Ad ultimum genus propero, quod in *Diris* quæ vel *omina*, vel *offensiones*, vel *voces incerto authore emissæ & auditæ*, aut denique *occursus hominum, aliorumve animalium minus auspicatorum.*

Omina pro quolibet auspicio augurioque. Propert. supra. Tibull. l. 1. eleg. 3.

Aves dant omina dira.

C. Petron. Satyr.

Fortior ominibus movit Mavortia signa Cæsar.

Id est, *auguriis.* Suet. Ner. cap. 46. *Terrebatur evidentibus portentis somniorum, & auspiciorum & ominum.* Jul. Obsequens cap. 86. *Proditum est, Gracchum, die quo periit, tristia neglexisse omina.* Luctat. ad libr. 6. Thebaid. v. 932. *Omina sunt rerum futurarum signa, sive bonarum, sive malarum.*

Tamen strictius sumendum nomen. Nam, cum Ausonius in Gripho, dixit:

- - - Omina trina.

non quamlibet divinandi formam intellexit, sed eam, quæ *παλμὸς, πταρμὸς, salissatio, sternutatio, & tinnitus auris.* Joseph. Scalig. l. 1. Ausonianar. lection. cap. 16. de auris pulsu, seu tinnitu, vetus poëta incerti nominis in poëmat. & Epigrammat. vet.

Garrula quid totis resonas mihi noctibus auris?
Nescio quem dicis nunc meminisse mei.
His quid sit quæris? resonant tibi noctibus aures,
Et resonant totis. Delia te loquitur.

De *sternutamento* fusius agendum, cujus vetustas etiam ab heroicis temporibus repetenda est. Nam *Penelope mala procis ominante, Telemachus sternutat.* Homer. l. 17. Odyss. in fine. Et *Xenophonti concionanti ad milites felix inde auspicium, ut imperator postea fieret,* lib. 6. Et sternutamenta quippiam divinitatis habere augurabantur, eaque *in Cereris potestate* esse volebant. Suid. in voce *σύμβολον.* Sed longè dispari ratione Græci quam Latini illa observabant, siquidem hi inter *minima* reponebant. C. Plin. l. 2. cap. 7. *Fulgurum monitus, oraculorum præscita, aruspicum prædicta, atque etiam parva dictu in auguriis, sternutamenta & offensiones pedum.* M. Tull. l. 2. de Divinat. *Quæ si suscipiamus, & pedis offensio nobis, & corrigiæ abruptio, & sternutamenta erunt observanda.* At isti summo cultu, imo superstitione prosequebantur adeo, ut *sternutantes genu flexo salutarent.* Athen. l. 2. dipnosoph. cap. 27. *& bene precarentur.* Ammian.

Οὐδὲ λέγει ζεῦ σῶσον, ἐὰν πταρῇ· οὐ γὰρ ἀκούει
Τῆς ῥινός, πολὺ γὰρ τῆς ἀκοῆς ἀπέχει.

Vertit Thomas Morus Angliæ sub Henrico 8. Cancellarius:

Quando Jovem inclamas sternutans, quippe nec audis,
Tam procul ab nasus prominet aure tuus.

Petron. Satyr. *Gyton collectione spiritus plenus, ita continuo sternutavit, ut grabatum concuteret, ad quem motum Encolpius conversus, salvere Gytona jubet.* L. Apul. l. 9. Milesiar. *Crebras ei sternutationes commovebat, & quod cum putaret ab ea profectum, solito sermone salutem ei fuerat imprecatus.* Et Themistocle sternutante in sacrificii solemnitate peragenda, certa victoriæ argumenta capta sunt, captivique immolati. Plutarch. in vita ejus. Theocrit. Eidyll. 18.

- - - Ἀγαθός τις ἐπέπταρεν ἐρχομένῳ τοι
εἰς Σπάρταν.

Bonus tibi quispiam adsternutavit proficiscenti ad Spartam. Ergo itineris eventus denotatus sternutatione, ut de Tiberio legimus, qui *se salutantem graviter & tristi animo tulit, cum sternutasset.* C. Plin. l. 28. cap. 2. Et in genere, *matutinæ sternutationes infanda ominantur, meridianæ firmi sunt augurii.* Aristot. Problemat. sect. 33. cap. 11. Joan. Brodæus doctè ad Antholog. l. 1. cap. 19. epigr. 5. ubi Macedonii Principis habetur versus:

Ἔπτα-

Ἔπταρον ἄγχι τάφοιο.
Sternutabam prope ſepulchrum.

Et deinde ſequitur omen:

Ἔπταρον εἰς ἀνέμους.
Sternutabam in ventos. hoc eſt, *fruſtra.*

Q. Catull. epigr. 43.

Hoc ut dixit, Amor, ſiniſtra, ut ante
Dextra, ſternuit approbatione.

In Veneta editione Achillis Statii:

Hoc ut dixit, Amor, ſiniſtram, ut ante
Dextram, ſternuit approbationem.

Sed ego cenſuerim legendum:

Hoc ut dixit, Amor, ſiniſtram amanti
Dextra ſternuit approbationem.

At quam hoc ineptum, & nullius ponderis, ſed frivolæ plenum ſuperſtitionis; egregiè Joan. Saresber. lib. 2. de Nugis Curial. cap. 1. *Quid enim refert ad conſequentiam rerum, ſi quis ſemel, aut amplius ſternutaverit?* Et tamen efficaciſſimum id in amore. Ariſtenæt. l. 2. epiſt. 5. *ἡδέως μάλα ἔπταρον μεταξὺ γράφουσα, ἆρα ὁ νέος τὸ ἐμὸν μέλημα διεμνημόνευσέ μου. Sed ecce hæc dum ſcribo, jucundiſſime ſternutavi; num forte juvenis, mea cura, meminit mei?* Sext. Aurelian. Propert. l. 2. eleg. 3.

Num tibi naſcenti, primis, mea vita, diebus,
Aridus argutum ſternuit omen Amor?

Nunc de *offenſionibus* dicendum, quæ inde naſcebantur, *ſi exituro limen inſonuiſſet, pes hæſiſſet.* C. Plin. l. 2. cap. 7. Plutarch. in Demetrio, & in Gracchis. Valer. Maxim. libro 1. cap. 4. de eodem Graccho. C. Sueton. Ner. cap. 19. *Ipſo profectionis die deſtitit, turbatus ſimul religione ac periculo. Nam cum circuitis templis in æde Veſtæ reſediſſet, conſurgenti ei primum lacinia adhæſit.* Cic. abunde l. 2. de Divinat. alii notarunt. Et apud maximum poëtam, certiſſimum ducitur Trojæ evertendæ argumentum, quod equus l. 2. Æneid.

——— quater ipſo in limine portæ
Subſtitit.

Et Proſerpina egrediente, præſagium raptus fuit, quod, ut ait Claudian. l. 2. de Raptu:

——— ter cardine verſo
Præſagæ ſonuere fores.

Ovid. epiſt. 13. Laodamiæ:

Hunc, fateor, volui revocare, animuſque ferebat,
Subſtitit auſpicii lingua timore mali:
Cum foribus velles ad Trojam exire paternis,
Pes tuus offenſo limine ſigna dedit.

Alb. Tibull. l. 1. eleg. 3.

O quoties ingreſſus iter, mihi triſtia dixi
Offenſum in porta ſigna dediſſe pedem.

Reſtant *ultima omina, voces incerto authore prolatæ ſub tempus nocturnum, & occurſus.* Et voces quidem perpetuo ſiniſtri augurii: præter Ciceronem l. 2. de Divinat. Halicarnaſſeum l. 7. in fine, & l. 8. in fine, Euſeb. l. 3. præparat. Euangel. cap. 6. Plutarch. in Themiſtocle. Et *anno urbis conditæ ſexcenteſimo decimo ſeptimo, M. Æmylio, C. Mancino Hoſtilio Coſſ. in portu Herculis, cum Mancinus conſul conſcenderet navem, petens Numantiam, vox improviſo audita, mane Mancine.* Jul. Obſequens lib. de Prodig. cap. 83. C. Sueton. in Ner. cap. 46. *De Mauſoleo ſponte foribus patefactis exaudita vox eſt, nomine eum ciens.* P. Ovid. libr. 15. Metamorphoſ. fab. ult.

Mille locis lachrymavit ebur, cantuſque feruntur
Auditi ſanctis, & verba minantia lucis.

Et epiſt. 7. Didûs:

Hinc ego me ſenſi noto quater ore citari,
Ipſe ſono tenui dixit, Eliſa veni.

M. Lucan. l. 1. Pharſaliæ:

——— magnæque per avia voces
Auditæ nemorum.

P. Virgil. l. 1. Georg. in fine:

Vox quoque per lucos vulgo exaudita ſilentes
Ingens, & ſimulachra modis pallentia miris
Viſa ſub obſcurum noctis.

C. Petron. in civilibus:

Nec non horrendi nemoris de parte ſiniſtra
Inſolitæ voces flamma ſonuere ſequenti.

Ultima augurii pars in *occurſu* poſita, cum nempe negotium aggreſſuris, iter incœpturis, inauſpicata offertur perſona. Cujus ritus antiquitatem, ex Luciano demonſtravit apud Græcos invaluiſſe Brodæus. de Romanis Sueton. in Auguſto cap. 83. *Pumilos, atque diſtortos, & omnis generis ejuſdem, ut ludibria Naturæ, malique ominis abhorrebat.* Simile quippiam de bellorum civilium narrat ſucceſſu L. Florus lib. 4. hiſtor. Rom. cap. 7. M. Tull. Orat. in Vatin. *Cum viderint, tanquam auſpicium malum deteſtantur.* Plut. in Bruto. In hoc genere naturali aliquo defectu inſignes continebantur. L. Sen. *Sacerdos non integri corporis, quaſi mali ominis res vitanda eſt.* Aut Æthiopes & Mauri, nam occurſante ſibi Mauro, infauſtitatis argumenta duxit Adrianus Aug. adde & Eunuchos occurſibus infames habitos, docemur authoritate Claudiani l. 1. in Eutropium:

——— hoc dedecus addidit oris
Luxuriæ Fortuna ſuæ, cum pallida nudis
Oſſibus horrorem dominis præberet imago
Diſcolor, & macies occurſu læderet omnes,
Aut pueris latura metus, aut tædia menſis,
Aut famulis crimen, aut procedentibus omen.

Huc facit & illud Juvenalis ſat. 3. v. 177.

——— cum perſonæ pallentis hiatum
In gremio matris formidat ruſticus infans.

Interim de omine, illud eſt Ovidianum libr. 1. Faſtor.

Omina principiis, inquit, ineſſe ſolent.

Et corrigendus Lucanus l. 3. Pharſal. v. 100.

——— fuit hæc menſura timoris:
Velle putant, quodcunque poteſt, non omnia feſta,
Non ficto lætas voces ſimulare tumultu,
Vix odiſſe vocat.

Theodorus Pulmannus exiſtimavit legendum eſſe, neſcio an rectè in ſecundo verſu:

- - - non omnia fauſta,

Sed indubiè melius, ſignificantiuſque:

- - - non omina fauſta.

Alludit ad morem revocandi in urbem Imperatoris, quem cum victore exercitu reducem fauſtis acclamationibus recipiebant, fauſta illi omina apprecantes.

Et ut finem huic de Auguribus, Aruſpicibuſque tractatui imponam, obſervo, cum aliis magiſtratibus poſſe eſſe auguratum connexum. Vetus marmor.

PRÆFECT. JUVENT...... equo Publico. ADJECTO. IN. V. DECUR. ORNATO. MILITIÆ. PRÆF. COH. AFRICÆ. FLAMINI. VIRBIALI. AUGURI. ÆDILI. AUGUSTALI. Q. Q. JUVENUM.

Et altera inſcriptio vetus apud Aldum Manutium Orthographia, pag. 40. cujus hæc ſunt verba.

D. M.
M. ANTONII. ANTII. LUPI. PR. PATRICII.
AUGURIS. QUÆSTORIS. SODALIS. TITII.
TRIB. MIL. LEG. II. Adin. PIÆ. FIDEL. X. NIR.
STL. JUDICAN. PRÆFECT. FER.
Lat. CUJUS. MEMORIÆ. PER. VIM.
OPPRESSI. IN. INTEGRUM. SECUNDUM.
AMPLISSIMI. ORDINIS. CONSULTUM.
RESTITUTA. EST. SEPULCHRUM.
AB. EO. COEPTUM.

Magiſtratus hujus ſummi & honoratiſſimi dignitas vel ex eo elucet, quod oportuerit primis naſcentis Reipublicæ primordiis in Hetruriam mitti duodecim optimatum filios, ut inſtruerentur auguralis hujus diſciplinæ initiis, quæ deinde, totius vitæ tempore exercerent: quod abunde ab aliis animadverſum, hic prætermitto.

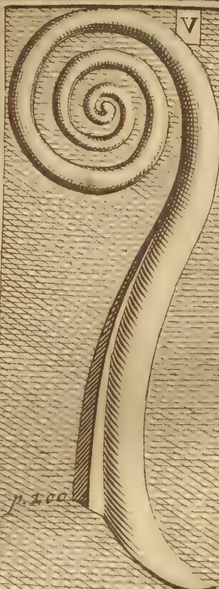
CAPUT IX.

De Auguriis.

Posteaquam de *auguribus* præcedenti capite, quantum potui, non quantum debui, dixi, libet nunc, ipsorum etiam *auguriorum* rationem ostendere, non dubitans, quin hæc tractatio præcedens caput mirum in modum sit illustratura. *Augurium* quasi *avigerium*, quòd aves gerunt, ut *Servius*, vel uti *Festus*, ab avium garritu dictum, generaliter vocarunt *quodvis omen, quod vel subito, & ex improviso, aut in corporibus nostris perciperetur, aut intra ædes, aut extra domos in itineribus objiceretur, cujuscunque esset generis, vel quod ritu aliquo solenni, raroque prænotatum, cæli regionibus circumspectis, ex avibus peteretur, moneretque de ignotis & futuris, quæ ars & disciplina conjectorum atque interpretum signis pensitatis explanabat.* Speciatim autem appellatio usurpata est de eo genere divinationum, quod ex *cantu, volatuque avium, & tripudiis pullorum futura auguraretur, ac præsagiret.* Nos hoc loco de utroque significato agemus, initium facientes ab *auguriorum* divisionibus. *Auguriorum* alia erant *prospera*, quæ ex *augurum* disciplina censebantur *annuere*, ac *suffragari* deliberatis, & spondere successus, rebus motis aut de consilio Senatus incipiendis, vel sancire decreta de magistratibus aut honoribus distribuendis. Alia *adversa, infausta, & piacularia* erant, quæ proposito adversari, vel abrogare aut improbare latas sententias, & facta decreta de rebus quibuscunque, vel detrectare successus putabantur. Utrorumque alia *oblativa* dicebantur, quæ non poscebantur: alia *impetrativa*, quæ optata veniebant. *Oblativa* nihil adferre, & temere emissa esse, aut sine ratione, sua quadam concitatione prorupisse putabantur; nisi commotos, & velut perculsos animos ita afficerent, ut ad se pertinere assentirentur: si hoc negarent, nihil sese percipere aut experiri eorum, quæ illa prænuntiarent, ex augurum disciplina persuasum habebant, & in potestate nostra positum affirmabant, auspicia non petita amplecti, aut recusare. *Impetrativa* vero suscitari divinitus, & raro fallere, ex multorum eventuum notatione & collatione, ac sese ipsa asserere, atque explicare observatione, constantia, & æqualitate sua putabant. Hæc igitur ritu solenni ab avibus petebantur, vel captabantur, hac, uti accepimus, ratione: *Augur* capturus auspicia ex arce cœlo non turbido, nec procelloso, sed silenti, placido, sereno, & puro aëre lituum sine nodo, hoc est, baculum à summo inflexum in parte, qua robustior est, manu tenebat. (Vide lit. *V.*) Erat is *insigne augurale*, quo cœli regiones describebant, & designabant metas, intra quas se observaturos signa constituerant, ut quod dextrum esset, quodve sinistrum oculis animoque metiri possent. Manu enim hæc spatia; quæ templa vocabantur, definire, & notare, salvis auspiciis non licebat. Verba quibus augures templa definiebant, vel effabantur, extant apud *Varronem*, sed miris modis corrupta, quæ uti *Joseph. Scaliger* emendavit, hic adscribam. Concipitur templum, inquit *Varro* [*Lib. 6. de lingua Lat.*] non iisdem verbis usquequaque: in arce autem sic, TEMPLA. TESQUAQ. INCITA. SUNTO. QUO. AD. EGO. CASTE. LINGUA. NUNCUPAVERO. OLLA. VETER. ARBOR. QUISQUIS. EST. QUAM. ME. SENTIO. DIXISSE. TEMPLUM. TECTUMQ. ESTO. IN. SINISTRUM. OLLA. VETER. ARBOR. QUICQUID. EST. QUOD. ME. SENTIO. DIXISSE. TEMPLUM. TECTUMQ. ESTO. IN. DEXTERUM. INTEREA. CONCRETIONE. CONSPITIONE. CORTUMIONE. UT. EIQ. RECTISSUME. SENSI. Hæc Varro ex emendatione *Scaligeri*. Captato igitur prospectum agros, atque Urbem, & conversa facie in *ortum*, regiones ab *Oriente* in *Occasum* terminabat, limite *decumano*, & cardine ex transverso signo metato, quo oculi ferent quam longissime. Ex distinctis regionibus antica in *Ortum* vergebat, postica à tergo *Occasum*, dextera *Meridiem*, *Boream* sinistra respiciebat. His peractis cæsa victima, longum præfatus carmen, preces effundebat, quibus signa illarum rerum, quas S. P. Q. R. meditabatur, poscebat: & ne inter precandum forte titubaret, aut hallucinaretur, vel aliquid omitteret, aliquo præeunte repetebat. Utebantur autem inter precandum his fere verbis: *Jovis pater, si mihi est author, urbi populoque Romano Quiritium hæc sane sarteque esse, uti tu nunc mihi benesponsis, benequevolueris.*

A precibus considebat velato capite, & duplici amictus *toga augurali*, quæ *læna* dicta est, vel *trabea* ex purpura & cocco, defixisque in cœlum oculis, & attente sollicitèque circumspectis, ac perlustratis cardinibus omnibus, expectabat, nunquid alicunde ostenderet sese, & unde nasceretur ac prodiret: & si objiceretur *avis* aliqua, huc ne an illuc volaret, an prono, obliquo, supinove motu corporis ferretur: quo flecteret, contorqueret, porrigeret, contraheret membra: an hac, vel in illa se parte occultaret: à dextrane, vel sinistra parte canerent *oscines*. Visis *auspiciis* surgebat è templo. Non autem satis erat unum *augurium* vidisse, nisi confirmaretur ex simili. Nam si dissimilia essent posteriora, solvebantur priora. Quod si post acceptum *augurium* ad aquam venisset, inclinatus hauriebat exinde manibus, & fusis precibus vota promittebat, ut visum perseveraret *auspicium*, quod aquæ interventu disrumpi credebatur. *Servius.*

Porro *auguriorum genera* erant *quinque*, ex quibus auspicandis rebus, continuandisve, aut abrumpendis

V
p. 200

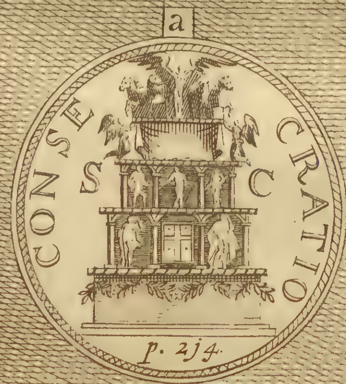

Lib. III.
X
p. 204.

Y
p. 209.

Z
CONSECRATIO.
S C
p. 213.

Z
CONSECRATIO
SC
p. 213.

c
P STOLO
IIIVIR
p. 218

a
CONSECRATIO
S C
p. 214.

b
CONSECRATIO
S C
p. 214.

pag. 200.

pendis accommodata præsensio, prænotioque futurorum eventuum peti putabatur. Eorum primum è *cœlo* nascebatur: alterum præbebant *aves*: tertium *pulli*: quartum *quadrupedes*: quintum *diræ movebant*. Ex cœlo tonitrua & fulmina *auguria* dabant in hunc modum. Si aut lævum aut impari numero intonuisset, aut si ex ortu emissa fulmina cœli circumactu in eandem partem rediissent, quale *Syllæ Dictatori* oblatum memorant: aut si in exortivas recurrissent partes: vel si excussa nubibus à terra resiliissent, & crebris in sublimi ignibus fulsissent: aut si fulgura à sinistra ad dextram emicuissent, prosperos eventus, & summam felicitatem nuntiare hæc à Diis putabantur. Non enim tam adventus spectabatur fulminum, quam reditus, sive ab ictu resiliret ignis, sive opere confecto, aut igne consumpto spiritus remearet. *Serena tempestate* tonuisse, homines que, aut ædes sacras de cœlo tactas esse, infausti auspicii fuisse, sæpe notatum est. Si ab *Occasu* tonitrua increpitassent; aut per *Septentrionem* in *Occasum* transcurrissent: aut multiplicati ictus pari desiissent numero, diros eventus, & calamitates portendebant. Sic *Marco Crasso*, castra, quæ trans *Euphratem* metatus fuerat, bis icta fulmine cladem, quam paulo post perpessus est, designavêre. *Paulo Æmilio* ad Amphipolim sacrificanti, fulmen cœlo elisum cum sacra combussisset, Regni amissionem denuntiavit.

Distinguebantur *fulmina* & auctoribus, & usu, ac finibus. [*Plin. lib.* 2. *cap.* 52.] Romani *diurna* Jovi, *nocturna* Summano (quem *Plutonem* dicebant.) [*Plin. lib.* 28. *cap.* 2.] attribuebant: & ea, quæ solus *Jupiter* ejacularetur, læta promittere, quæ habito Deorum concilio, adversa minitari putabantur. Cumque quando vel solus, vel communicato consilio Jupiter intonaret, in dubio esset: fulgetra adorare, & poppysmatibus obstrepere, consensum gentium fuisse, *Plinius* notavit.

Porro fulminum alia *bruta* erant, vanaque, quæ nulla ratione naturæ: alia *fatidica*, quæ ex alto, statisque de causis, & ex suis venire sideribus censebantur. Horum alia *consiliaria* vocabantur, quæ negotiis cogitatis: alia *authoritatis*, quæ decretis ac susceptis iisdem supervenissent: alia *status*, quæ nec opinantibus coruscassent. Alia item *publica*, alia *privata* notabantur: *publica* non supra tricesimum, nisi in deductione oppidorum: *privata* non ultra decimum annum, nisi in sponsalibus aut natali die, *auspicata* portendebant. [*Plin. lib.* 2. *cap.* 52.] Ex iisdem rursus quædam *postularia*, sacrorum emendationem exigebant: quædam *pestifera*, mortem intentabant: quædam *monitoria*, latentia aperiebant fata: quædam *auxiliaria* erant: quædam *hospitalia* seu *regalia*: quædam *peremptalia*, quæ fata præcedentibus designata fulgetris perimere credebantur. *Familiaria* prima fiebant, familiam suam cuique adepto, & in totam vitam *fatidica* habebantur. [*Plin. lib.* 2. *cap.* 54.] Cumque in lucos pollutos crebriora, & quati ac vibrari & trajici fulmina *haruspices* notassent, ea ut averterent, reliquias fulminis cum sacrificio sepelire, dispersosque ignes in unum cogere, & tacita prece terra condere solebant in loco, quem *bidental* vocabant. Thusci in sedecim cœlum partes divisere, prima erat à *Septentrionibus* ad *æquinoctialem* exortum, secunda ad *Meridiem*, tertia ad *æquinoctialem occasum*, quarta obtinebat quod reliquum est ab *occasu* ad *Septentriones*. Has iterum in quaternas diviserunt partes, ex quibus octo ab exortu *sinistras*, totidem è contrario appellavere *dextras*. Ex his maxime dira, quæ in *Septentrionem* ab *Occasu* porrigebantur, omninoque multum referebat, unde venirent fulmina, & quo ferrentur, atque excurrerent.

Secundo *augurium* præbuisse *aves* diximus. *Avium* aliæ erant *oscines*, aliæ *præpetes*; *oscines*, aves dicebantur, quæ ore canentes faciebant *auspicium*, ut corvus, cornix, noctua: *præpetes*, quæ secundo volatu ante eum, qui auspicabatur, volabant, & *auspicium* faciebant. [*Agell. lib.* 6. *cap.* 6.] Et hæ quidem aut superiora tenebant, & *præpetes* vocabantur: aut inferiora, & *inferæ* dicebantur. *Præpetes* autem ideo, quia omnes aves priora petunt volantes. Erant etiam aliæ avium differentiæ. Quædam enim dicebantur *sinistræ*, quæ sinebant aliquid fieri. Quædam *funebres*, quæ averso omine impediebant aliquid fieri. [*Servius in* 2. *Æneid.*] Et hæ aut *arculæ* dicebantur, ab *arcendo*, quod arcerent, vel vetarent: aut *cliviæ*, quia difficilia vocabant *clivia*: aut *remores*, à *remorando*: aut *inebræ*, & *enebræ*, ab *inhibendo*: quo nomine omne obstaculum intelligebatur: aut alteræ aves, cum alteræ supervenirent, quæ felici auspicio vitium facerent: aut *volsgræ*: quæ se vellendo malum auspicium faciebant. *Supervacaneæ* erant, quæ ex summo acumine vocem emittebant. Ex *præpetibus* erant *aquilæ*, *vultures*, *buteones*, *sanqualis*, *immusculus*, & aliæ. *Picus* autem *Martius*, *Feronius*, *Parra* & in oscinibus, & in *præpetibus* habebantur.

Aquilæ si dextra parte advolarent, sive patulis & porrectis perstreperent alis, omen futuri boni certissimum præbebant, *Homero* teste. *Aristander* augurio aquilæ trajicientis in hostes, Alexandrum victorem portendit ante conflictum. Cum Tarquinio Prisco *aquila* pileum detractum capiti evexisset in sublime, moxque reposuisset, regnum ei ominatum ferunt. [*Dionys. lib.* 3.] Fœtus aquilarum implumes à vulturibus rostro, pedibusque à pastu abacti, & raptati, concerptique cum ipsis nidis, *Tarquinio Superbo* exilia portenderunt, ac regni amissionem. *Jaculum* de satellitum manibus rostro extortum & dejectum in profundum ab aquila, *Dionysio Syracusano* regnum abrogavit, & diras incussit calamitates.

Duodecim vulturum numerus *Romulum* condentem Urbem, de tempore durationis monuit. Sæpe tamen *vulturem* in ædem Jovis, aut Deorum volasse, prodigii loco habitum est. *Vultures*, *corvi*, *& aquilæ* si coiissent, conflictus & cædes indubias denuntiabant. *Ciconiæ* concordiam ferebant. Ex *accipitrum* genere *circi* nuptias, & rem pecuariam fortunabant. *Buteones*, quos τριόρχεις vocant, à numero testium, & *falco*-

 nes

nes futuri maximi boni ſpem certam ſi apparuiſſent, faciebant. Dario conſpectus accipitrum, duo paria *vulturum* vellicantium, ſpem de regno Perſico injecit, quo, conjuratis ſupplicio affectis, eſſet potiturus. *Milvi* diri ſemper, inauſpicatique fuere ominis, ſicut & *incendiaria avis*: Ea quæ ſit nec invenitur, nec traditur: Quidam ita interpretantur, eam *incendiariam* eſſe, quæcumque appareret, carbonem ferens ex aris, vel altaribus, alii *ſpinturnicem* eam vocant: ſed & hæc ipſa quæ ſit, neſcitur. [*Plin. lib.* 10. *cap.* 13.]

Picus Martius & *luſcinia*, atque inter *ardeolas* illa quam λευκὸν πέλλον vocant, [*Plin. lib.* 10. *c.* 15.] ſi ad Auſtrum volatu contenderet, aut Septentrionem, proſpera feliciaque decernere, & omni periculorum metu ſolvere exiſtimatum eſt. *Pici Martii* præcipue *Latio* fuerunt in auguriis, à Rege qui nomen huic avi dedit. Cum in capite Prætoris urbani *L. Tuberonis* in foro jura pro tribunali reddentis, *Picus* ſediſſet ita placide, ut manu prehenderetur: reſponderunt vates, exitium imperio portendi, ſi dimitteretur: ſi exanimaretur, *Prætori*. Ille autem protinus concerpſit, nec multo poſt prodigium implevit.

Hirundinum circumvolitationes decubituſve, aut inſeſſus infauſti habiti. Earum conſpectus *Dario* in Scythas cum exercitu proficiſcenti interitum: conſeſſus vero in *Pyrrhi* tabernaculo & nave *Antonii*, funeſtas utrique clades attuliſſe creditum fuit.

Columbam augurium deſignare felix *Homero* placuit. Præpoſteros aut veſpertinos *gallorum* cantus optimi eventus ſigna aliqui notavere. *Gallinarum* cantus nunquam exaudiri, niſi quando dirum aliquid immineret. *Corvi* inauſpicatæ garrulitatis aves, à dextra, ut *cornices* à ſiniſtra ſpes non ambiguas: ſi ab *Ortu* occinerent clara voce, præſentem felicitatem ſignificabant. Ab *Occaſu* vel læva, ſi proclamarent, aut glutirent vocem, velut ſtrangulati, exitium apportabant.

Corvi diſcerptos devorantes pullos, reliquiaſque deferentes in nidum, ante civile bellum inter *Syllam* & *Marium*, quo plurimo depugnatum eſt ſanguine, viſi, & crudelitatem, qua in ſua illi ſævierunt viſcera portendiſſe judicati ſunt. Eædem aves *Alexandro* Babylonem ingreſſuro, & *Ciceroni* vitaturo inſidias ab *Antonio* ſtructas, garritu, ſtrepituque ingrato impendens periculum, & ærumnas extremas minitatæ ſunt. *Bubo* funebris, & maxime abominatus, publicis præcipue auſpiciis, noctis monſtrum nec cantu aliquo vocalis, ſed gemitu, ſi in urbibus, aut omnino in luce viſeretur, dirum oſtentum præbuit. Cum *Sexto Papellio* Iſtro, & *Lucio Pedonio* Conſulibus cellam Capitolii *bubo* intraſſet: eo anno Nonis Martiis Urbs luſtrata eſt. Idem factum *Luc. Caſſio*, *C. Mario* Conſulibus, *bubone* viſo. Privatorum ſi domibus inſediſſet, aut ſi taceret, non ſemper feralis compertus, utpote qui *Agrippæ* captivo Judæorum Regi regnum promiſiſſe putabatur.

Bubonis vox audita anno urbis DCXIX. & inſequenti exercitus Romani oppreſſionem ad Numantiam portendiſſe credita eſt. Rurſus viſus non auditus *bubo* felix omen attuliſſe, judicatus eſt aliquoties.

Noctua ſi volaſſet, victoriam nuntiare: ſi ſereno cecinisſet, turbare aërem: ſi tempeſtate occineret, ſerenare obſervatum eſt. Hæc cum in haſta *Pyrrhi* Regis, contra Argos euntis conſediſſet, fatum illi, & diſcrimen extremum portendit, & attulit. Ante Pharſalicam pugnam *apes* aræ inſidentes, & in navibus conſpectæ, *Dioni* & *Pompejo Magno*, cladem paulo poſt ſecutam prænotarunt; idcirco cum in Bruti exercitu *examen apum* procubuiſſet, haruſpices caſtra mutare eum juſſerunt, ne in hoc loco damni aliquid, & detrimenti acciperet. Cæterarum etiam avium, & inſectorum volatus multiplici diſcrimine in omina converſa ſunt. *Chalcas* apud *Homerum*, ex *paſſerum* numero, belli Trojani annos auguratur. De *tripudio* pullorum poſt dicam, capite peculiari.

Ex quadrupedibus *lupos*, *vulpes*, *capras*, *juvencas*, *aſinos*, *arietes*, *lepores*, *muſtelas*, *mures*, omina moviſſe & *auſpicia*, quæ *pedeſtria* dicebantur, compertum eſt. *Lupus* ſi ad dextram commearet pleno ore, proſperæ & magnæ rei argumentum putabatur. *Lupos* caſtra introiiſſe, & laceratis obviis intactos abiiſſe, exercitibus cladem portendiſſe: ſi in foro Romano viſi eſſent, & incolumes evaſiſſent, oppreſſionem Urbis, aut alia deſignaſſe pericula animadverſum eſt. *Romanis* coloniam in Lybiam ducturis, *C. Graccho* Tribuno plebis legem rogante, cum *lupus* metas aggeri definitas ſubruiſſet, & diſſipaſſet, fecit ut à propoſito deſiſterent. *Cerva* à lupo fugata, cum inter duas acies illæſa evaſiſſet, Romanis victoriam addixit. Adeo inauſpicatus *luporum* in Urbe conſpectus habitus eſt, ut quotieſcunque viſerentur, ſive oppreſſi inſectantium induſtria interficerentur, ſive evaderent, ſemper Urbis ſolenni luſtratione expiaretur, qua averti atque depelli calamitates quas apportaſſent *lupi*, credebantur. *Examina apum*, quacunque ſe dimiſiſſent, polluere, & infortunare locum credita ſunt: quare quoties in Urbe comparuerunt, luſtratam Urbem ex *Sibyllinis* inſtitutis legimus. *Bovem*, ſi loqueretur (quod ſæpe compertum eſt) *Urbem* læſi numinis ream peragere, & luſtrationem Urbis exigere cenſuerunt Romani. *Agmina* etiam *locuſtarum* anxia ſemper ac ſollicita procuratione eorum, quæ ad placanda facerent numina, depulerunt. *Mulam* gemellos peperiſſe, aut *leonem* conſpectum, aut ab *aſino* laceratum eſſe *leonem*, aut mures deroſiſſe aliquid, triſtis, dirique fuit ominis, & magni terroris. Suburbana *colubris* plena, & equi ab illis depaſti, præſagierunt *Crœſo* Lydorum regi, fore, ut regnum ab exteris ſubigeretur.

Dirarum nomine complector tum ea, quæ in noſtris fiunt corporibus, aut iiſdem alioquin accidunt inſolite; tum quæ in domibus, agris, itineribus, quocunque modo præter rationem & morem eveniunt atque objiciuntur.

Leporem inter ineundum tranſverſo ſaltu velut diremiſſe, aut fœtam *vulpem*, vel prægnantem *canem* obviaſſe,

obviasse, aut *serpentem* commeantium iter interrupisse, aut procidisse, aut offendisse pedibus, aut laciniæ adhæsisse, aut subito constitisse, aut expavisse, vel defecisse viribus absque manifesta causa, aut spectra conspexisse, aut circumfusas, aut scintillantes flammas, aut risus, gemitus, compellationem sui exaudivisse, & quidquid fuit hujusmodi, infortunata præsagire, & infesta itinera creditum est. [*Plin. lib.* 28. *cap.* 2.] Mulieres per itinera ambulantes torquere fusos, aut omnino detectos ferre, spei omnium præcipueque frugum adveriabatur. Introire in ædes *atrum alienum canem*, *anguem* per impluvium decidere de tegulis, infaustum erat utrumque. [*Terentius in Phormione. Plin. lib.* 28. *cap.* 2.]

Mustela conspecta, aut *serpens*, poculum, salinumve eversum, dispersi cineres, oleum effusum, aut mel, si quid à *muribus* esset corrosum, quod de sua Platonis politia *Cicero* annotavit: Si cibus prolaberetur, si incendia nominarentur inter epulas, aut sub mensas aquæ profunderentur, recedente aliquo ab epulis simul verri solum, aut bibente conviva mensam vel repositorium tolli, aut repente conticescere convivium, inauspicatissima erant. Revocari *sternutamento* mensas & fercula, inter diras erat. Ita si *tigna* gemuissent, aut crepassent mensæ, trabeive, dira portendebant.

Vinum effudisse, aut vino vestes inquinasse, bonæ fortunæ signum erat.

Si vibrata *salitione* insuetum alter oculorum, dexter vel sinister palpitaret: si concuterentur, ac veluti exilirent, aut trepidarent *musculi*, humeri aut femora: si prurire pedes inciperent: si inæquali vibratu cohorresceret cutis: si *tinniret* alterutra auris, aut insolitum striderent *dentes*: si sternutationes pari imparive numero crebræ vel raræ fierent: si vagis incertisve motibus huc illuc membra jactarentur: si membra obrigescerent subito, velut stupore affecta, aut titubaret, vel insisteret lingua, mali erant ominis.

Voces etiam vel ex occulto missæ, vel responsi instar redditæ, suspiciones sæpe de variis moverunt eventibus in utramque partem. Sæpe *veridicæ exauditæ voces* in rebus turbidis, & tanquam monita Deorum acceptæ sunt, qualem ex luco *Vestæ* extitisse memorant, non multo ante captam à Gallis *Urbem*, ut muri & portæ reficerentur: futurum enim, nisi præstitum hoc, atque effectum esset, ut *Urbs* caperetur. *Latratus* canum ejulantium gemitus imitantes, & *noctuarum ululatus*, diri semper fuere ominis. *Equos* hinnitu alacriore, & ferociore fremitu victoriam ominari prælia inituris, etiam nunc militibus persuasum est.

Cum maximas *Urbs* clades perpessa esset, & ancipiti contentione agerent patres, an relicto solo patrio, *Vejos* migrarent: vox *Centurionis* audita, *Hic manebimus optime*, retinuisse in Urbe cives, & confirmasse fertur. [*Livius lib.* 2. *Extrem.*] Hostilio Mancino Consuli Romano, anno Urbis DCXVII. conscensuro navem & *Numantiam* petituro, vox objecta de improviso scribitur, *Mane Mancine:* paulo post devictus ipse, & Numantinis deditus est. *Crasso* in Parthos ituro, qui *Cauneas ficus* venales clamabat, omen illud innuit, quo paulo post fortunis exspoliatis omnibus, fama, vita & exercitu amissis, interiit. Neronem paucis diebus ante mortem vox è *Mausoleo* reddita appellavit: *Augustum Cæsarem* supremo digressu ab Urbe vox temere emissa monuit, non amplius eum Romæ futurum. *Cassio & Bruto* prodituris in aciem, *Æthiops* obvius eventum pugnæ præsignificavit. Quin etiam ab *ovibus* & *piscibus* auguria petebant veteres, uti *Plinius* & *Plutarchus* docent. Sed sufficiant ista hoc loco. Plura ex veterum monumentis magna cura & diligentia conquisivit *Alexander Neapolitanus*, & eum secutus, *Gasparus Peucerus* in suis doctissimis Commentariis de Divinationum generibus, quæ videri & consuli possunt.

Cap. X.

De Pullariis & Tripudiis.

Pullarii à pullis dicti sunt, teste *Cicerone*, qui in 2. de Divinat. sic scribit: Attulit in cavea pullos, qui ex ea nominatur *Pullarius*. Hic caveæ pullorum curam agebat, è quorum pastu auguria *augures* captare solebant: quæ quoties offa, quæ pullis dabatur, aliquo modo cadebat in solum, *tripudia solistima* dicebantur. Ita *Festus*. Puls potissimum dabatur pullis in auspiciis, quia ex ea necesse erat aliquid decidere, quod *tripudium* faceret, id est, *terripavium*. *Pavire* enim *ferire* est. Captabantur autem auguria ex pullis hoc modo: Quotiescunque de inchoanda re quapiam, exequendaque, Deorum per pullos sensa, placitaque exploratum ibant (oportebat autem id fieri summo mane, & primo diluculo) imperato de more silentio, pultem illis aut offam cavea reclusa objiciebant. Quod si ad oblatam escam mox pulli è cavea non prosilirent, aut serius egressi, vel non attingerent eam, vel alarum planctu dissiparent, vel relicta esca oberrarent, aut occinerent, aut prorsus non vescerentur, vel avolarent penitus, omen præ se ferebant magni terroris, & sollicitudinis, eventusque tristissimos, & *pullarius* exitum animo præmetiens, ne quid molirentur, sed vel desisterent ab incœpto, vel differrent deliberationes, vel mutarent hoc prorsus, quod præ manibus erat, hortabatur. Quod si *pulli* mox proruerent cum impetu, certatimque in escam involarent, & avide depascerentur, ita ut vescentibus illis aliquid ex ore relaberetur, & terram paviret, quod *tripudium* faceret *solistimum*: inde spe hausta mirifica *pullarius*, ut

ut constanter fortiterque cœpta negotia urgerent, jubebat, & successus optatos, ac prospera à Diis omnia spondebat. *Caveæ* & *pullorum* hæc icon in antiquis monumentis cernitur: ut in Fig. notata litera *X.*

Solebant autem, ut *Cic.* lib. 2. de Divinat. ait, in auspiciis apud veteres adhiberi non passim omnes, sed hi tantum, qui essent periti. *Peritos* enim oportebat esse eos, qui quid silentium foret, intelligerent. *Silentium* id in auspiciis dicebatur, quod omni vitio careret. Rogabat hinc *augur*, an adhuc *silentium* esset; respondebat statim *pullarius*, silentium sibi esse videri. Tum ille, si aves pascerentur, petebat, aut ubi, non, quod ad auspicia pertineret, utrum pascerentur, necne *pulli*, quos *pullarius* attulisset: sed quia, cum pascebantur, necesse erat aliquid ex ore decidere, & terram pavire, ex hoc *terripavium* primo, post *terripudium*, deinde *tripudium* est dictum. Cum igitur offa jam ex ore pulli deciderat, tum auspicanti *tripudium solistimum* nuntiabatur. Extabat decretum Collegii *Augurum* vetus, avem omnem *tripudium* facere posse. Hunc augurandi modum *Claudius* 1. bello Punico & 2. *Flaminius* derisere. De P. Claudio *Valerius Maximus* lib. 1. cap. 4. sic scribit: *P. Claudius* bello Punico primo cum prælium navale committere vellet, auspiciaque more majorum petiisset, & *pullarius* non exire cavea pullos nuntiasset, abjici eos in mare jussit, dicens: *Quia esse nolunt, bibant.* Et *L. Junius* P. Claudii collega, neglectis auspiciis classem tempestate amisit. Quorum ille populi judicio concidit, damnationisque hic ignominiam voluntaria morte prævenit; cujus meminit etiam *Polybius* lib. 1. *Cicero* lib. 1. & secundo de Divinatione, & lib. secundo de *Natura Deorum.* De Flaminio vero *Livius* lib. 22. scribit, quod is, cum *tripudio* auspicaretur *pullarius*, diemque committendi prælii propterea differret, ex eo quæsiverit, si ne postea quidem pulli pascerentur, quid faciendum esset, cum ille quiescendum censeret, dixerit ei: *Præclara esse auspicia, si esurientibus pullis res geri, saturis autem nihil geri posset:* signa itaque convulserit, atque pugnaverit ad Thrasimenum, & cum xv. Romanorum millibus ab Hannibale cæsus fuerit.

Quod si *pullarius*, quæ Dii divulgata voluissent, dissimulasset, aut veteratorie suppressisset, idem contrahi nefas credebatur, ac si quæ occulenda & tacita ferenda erant, palam fecisset. Si vero mentitus fuisset, aut omine confícto, aut eo quod ostensum esset subdole & fraudulenter depravato, & in contrarium detorto, sensum non illi, qui consulebat, fraudi esse, sed in authoris retorqueri caput censebatur, cujus rei exemplum refertur à *Livio* libro decimo, ubi *pullarius* mentiri ausus, & *tripudium solistimum* Consuli *Papirio* nuntians, paulo post patefacta fraude ab altero *pullario*, in initio pugnæ emisso temere pilo ictus cecidit, & sui mendacii pœnas dedit. Porro quia de *tripudiis* dixi, addendum & hoc est, fuisse etiam *tripudium sonivium*, de quo ita apud *Festum* legendum docet *Josephus Scaliger*: *Sonivio* significat in carmine *Saliari*, item in commentario *Augurali*, sonanti. *Sonivium tripudium* dicitur, ut ait *Pulcher*, quod sonet, ut cum pullo excidit puls, quadrupedive aliquid ex ore. *Servius* ad illud Virgilii: *Tremere omnia visa repente.* Hoc *augurium*, inquit, juxta auguralem disciplinam dictum est, quod appellatur *tripudium sonivium:* id est, à *sono.* Ad quod pertinet, si arbor sponte radicibus cadat, si terra tremat, quod hîc Æneæ factum ostendit, antequam voce divina responsa perciperet. *Plinius libro decimoquinto, cap. vigesimo secundo* etiam ejus meminit his verbis: Quæ causa eas (de nucibus juglandibus loquitur) nuptiis fecit religiosas, tot modis fœtu munito, quod est verisimilius, quam quia cadendo *tripudium sonivium* faciant.

Meminit *Festus* & *tripudii oscini*: *oscinum*, inquit, *tripudium est*, quod oris cantu significat quid portendi, cum cecinit *corvus*, *cornix*, *noctua*, *parra*, *picus*. Atque hæc etiam de *pullariis*, de *auguriis*, quæ ex pullis captarentur, & *tripudiis*. Restant de *aruspicibus*, *aruspicina*, & *extispicio* quædam, de quibus capite sequenti.

AD CAP. X. PARALIPOMENA.

De solistimo tripudio, ejus præfectis. Gallorum gallinaceorum pugnacitas.

Et istud genus divinandi maximæ authoritatis habitum, quum pullos cavea inclusos vesci juberent, non quidem pullarii seu custodes pullorum, sed magistratus ipsi, sive urbici, sive militares. De his Sueton. Tiber. cap. 2. *Apud Siciliam non pascentibus in auspicando pullis, ac per contemptum religionis mari demersis, ut biberent, quando esse nollent, prælium navale iniit* (Claudius Pulcher) *superatusque est.* Jul. Obsequens prodig. cap. 83. cum Lanuvii auspicarentur, pulli è cavea in sylvam Laurentinam avolarunt, neque inventi sunt. Et semper exercitus sequebantur hi pullarii, locum prope signa in mediis castris habebant, intrantibus vallum ad manum lævam, quem augurale appellabant, ut observat J. Lipsius ad l. 2. Annal. C. Taciti, sub principium, ubi frustra alii legendum putant, *nocte sæpta egressus Augustali, Augurali* enim placet. Sil. Italic. l. 5. Punicor.

Tunc ales, priscum populis, de more, Latinis
Auspicium, cum bella parant, mentesque deorum
Explorant super eventu, ceu præscia luctus,
Damnavit vesci, planctuque alimenta refugit.

Et eodem libro paucis interjectis:

- - - tunc signa sequentur
Nulla vulsa manu, vescique interritus ales
Gaudebit.

De urbicis magistratibus Aurel. Prudent. in Romano Martyre:

Cum consulatum initis, ut verna solent,
Pudet fateri, farre pullos pascitis.

Utrumque conjunxit C. Plinius l. 10. c. 21. *Ut plane digna aliti tantum honoris præbeat,* (C. in MS. *perhibeat*) *Romana purpura, horum sunt tripudia solistima, hi magistratus* (alii magistros) *nostros quotidie regunt, domosque ipsis suas claudunt, aut reserant, hi fasces Romanos impellunt, aut retinent, jubent acies, aut prohibent, victoriarum omnium toto orbe partarum auspices, hi maximo terrarum imperio imperant.* E pullis itaque gallis desumpta auguria, quod omnium animalium ii sint pugnacissimi: notat Con-

Conradus Rittershusius ex Polybio lib. 6. & Philone Judæo. Achmes Seirim Oneirocrit. c. 295. ὅτι ἐμάχετο μετὰ ἀλεκτρυόνος, *pugnare cum gallo gallinaceo.* Artemidor. lib. 3. cap. 5. ἀλεκτρυόνες δὲ οἱ μάχιμοι, στάσεων, καὶ φιλονεικιῶν μόνον εἰσὶ σημαντικοί. *Galli vero pugnaces, seditionum & contentionum solummodo significativi sunt.* Id vetustissimum; nam gallinacei tonsoris Midæ adversus Calliæ pennis ac rostro, spectante Socrate, pugnant. Diogen. Laërt. lib. 2. Eratque Athenis certamen gallorum, cujus author fuit Themistocles. Ælian. var. hist. l. 2. c. 28. μετὰ τὴν κατὰ τῶν Περσῶν νίκην, Ἀθηναῖοι νόμον ἔθεντο, ἀλεκτρυόνας ἀγωνίζεσθαι δημοσίᾳ ἐν τῷ θεάτρῳ μιᾶς ἡμέρας. *Post relatam de Persis victoriam, Athenienses legem posuerunt, ut galli gallinacei quotannis uno die certamen in theatro inirent.* Id à Themistocle institutum, tum maxime cum Persæ superati fuerunt, ut restaret veluti de devictis trophæum. Nam avis ista è Perside primum in alias regiones transmissa est, ut narrat Athenæus l. 14. Dipnosophist. cap. 25. & à Syris divinum cultum obtinuit. Lucian. lib. 16. de Syria dea. De ejus pugnacitate Oppian. Cilix. Cyneget. l. 2. v. 189.

> Οἷον ἀεὶ θέρεισιν ἀλεκτρυόεσσι μαχηταῖς.
> *Ut semper impetuosis gallinaceis bellatoribus.*

Pindar. Olympicor. od. 12.

> Ἐνδομάχας ἅτ' ἀλέκτωρ.
> *Domi pugnans velut gallinaceus.*

Phile de Animal. propriet. cap. 12.

> Ἀλεκτρυὼν μὲν τοι γυναικῶν τὴν μάχην
> Σφριγᾶτε καθαρῶς, καὶ σοβεῖ, καὶ τέρπεται.
> Νικώμενος δὲ μετριάζει σωφρόνως,
> Καὶ ζῇ σιωπῶν δυσκλεῖθμητον χρόνον.

Vertit Georgius Bersmannus:

> *Victor duello, voce gallinaceus,*
> *Gestuque fastum prodit insolentiæ,*
> *Sed victus idem se gerit remissius,*
> *Latensque paululum tenet silentia.*

Ob id Marti gallum sacravit antiquitas. Præter Mythologos Aristophanes in Avibus:

> Ὄρνις ἀφ' ἡμῶν τοῦ γένους τοῦ Περσικοῦ.
> Ἄρεος νεοττὸς ὦ νεοττὲ δέσποτα.

Vertit Andreas Divus Justinopolitanus:

> *Avis à nobis genere Persico*
> *Martis pullus, ô pulle domine, id est, dominator.*

D. Auson. in Gripho Ternarii:

> ——— *ter clara instantis Eoi*
> *Signa canit serus depenso Marte satelles.*

Revertor ad solistimum tripudium, verba solennia in eo captanda sunt, *damnare*, ut ex superioribus patet, & *addicere*, & damnare quidem in sinistro præsagio, tristique eventu, addicere in fortunatis prosperisque auguriis. T. Liv. Decad. 1. l. 1. *Cum omnium sacellorum inaugurationes admitterent aves, in Termini templo non addixere.* & 3. Decad. lib. 10. *Fabio auspicanti priusquam egrederetur à Tarento, aves semel atque iterum non addixerunt.* Ovid. lib. 15. Metamorph. Fab. 50.

> ——— *certant ita dicere sortes.*

Legendum est omnino:

> - - - *certant addicere sortes.*

CAP. XI.

De Haruspicibus, Haruspicina, & Extispicio.

Haruspices à victimis in ara aspiciendis, dici, quia postquam hostia immolata est, inspectis extis futura prædicant: unde *extispices* appellentur, ignotum non est. Cum igitur distincti ab *auguribus* sint, proprium eis caput attribuimus, quo quid notatu de iis dignum est, trademus. A Romulo primum sunt instituti, teste *Dionysio* libro 2. Primum autem *haruspices* omnes *Hetrusci* fuerunt, in quorum patria hæc disciplina maxime viguit. Hinc est illud apud *Cic. lib. de Legibus*: *Prodigia, portenta ad Hetruscos & haruspices, si Senatus jussit, deferunto.* Et huc spectat, quod *Livius* lib. 5. refert: *Prodigia* interim multa nuntiari, quorum pleraque, & quia singuli authores erant, parum credita, spretaque, & quia Hostibus *Hetruscis*, per quos ea procurarent, *haruspices* non erant, &c. Postea vero Senatus decrevit, ut Principum filii sex singulis Hetruriæ populis in disciplinam traderentur, teste *Cicerone* libro primo de Divinatione: id quod & *Valerius Maximus* lib. 1. capite primo confirmat: qui tamen non sex docet, verum decem Principum filios mitti solitos in Hetruriam. Verba ejus sunt: *Tantum autem studium antiquis, non solum observandæ, sed etiam amplificandæ, religionis fuit, ut è florentissima tum & opulentissima civitate decem Principum filii Senatusconsulto singulis Hetruriæ populis, percipiendæ sacrorum disciplinæ gratia traderentur.* Hæc ille. Quo in loco, quemadmodum & apud Ciceronem, non sex, vel decem, vel duodecim legendum esse censet *Henricus Glareanus*: ut cum duodecim *Hetruriæ* populi fuerint, singulis unus fuerit traditus. Huc lex illa *Ciceronis* pertinet: *Hetruria Principes disciplinam doceto.* Fuit igitur *haruspicum* officium, victimas in ara inspicere, considerare, & ex iis futura, arte Dæmonum divinare, qua de re libet nonnulla hîc annotare. Considerabant *haruspices*, aut hostias ipsas priusquam jugularentur: aut earum postquam dissectæ erant, exta: aut flammam, quæ ex incensis & ardentibus evolabat victimis: aut farinas, vel farinæ materiam: ex quibus liba pinsebantur, & molæ: aut thus quod adolebatur: aut vina & aquas.

Primum in vivis adhuc victimis dum producerentur, aut consisterent ad aras, & tractarentur sacrificantium manibus, observabant indicia, & notas futurorum. *Mali ominis erat*, si victima ductorem non sponte sequeretur, sed vi trahenda esset: vel si ex ducentium manibus sese proripuisset, & profugisset: vel elapsa ictum fefellisset: vel percussa aut exiliisset altius aut horridius exclamasset, aut non statim, & quidem placide concidisset: vel si semianimis provoluta in terram, eandem pedibus calcitrasset importunius: vel difficulter expirasset: vel jugulata non copioso diffluxisset sanguine: vel si inter jugulandum triste aliquid, infaustumve oculis, auribusve occurrisset. Signa hæc offensi & alienati numinis, pœnasque minitantis esse putabantur. Contra *læti ominis* indicia, & faventis Dei testimonia adferebat, cum emissa ad aram sponte acceleraret, & sine tumultu ictum perferret, collapsaque placide, sineque deformi strepitu, aut pedum complosione animam exhalaret, & confossa tandem copiosum spirantemque & cum

cum impetu, ſtridoreque prorumpentem effunderet cruorem. Talem *læti*, & cum gratulatione, acclamationeque excipiebant: ad alterius conſpectum expaveſcebant, & animis conſternebantur, moxque & trepide ſuſpectas aras adibant, ritusque abſolvebant cæteros, & ſollicite, qua ratione offenſum numen reconciliarent, deliberabant. Deinde in diſſectis jam victimis, ex ſignis ſalubribus, noxiiſque, ex habitu, coloreque extorum & fibrarum, defectu aliquarum particularum in præcipuis organis, aut præter naturam adnatis, collectiſve ex humorum adfluxu abſceſſibus, ſumebant conjecturas de eventuum conditione, & in quam partem numen, cui adornabatur ſacrificium, inclinatum eſſet, ac propenderet. *Exta* autem dicebantur, quod ea Diis proſecarentur, quæ maxime extarent eminerentque, qualia erant *jecur*, *pulmo*, *lien*, *cor*, *præcordia*, *renes*, *&* *lingua*, *&c.* in quibus præcipuum erat *jecur*. Ab hoc igitur contemplationem extorum inchoabant. Id ſi grata & nativa purpura ruberet, nullaque eſſet contaminatum labe: vel ſi *caput jecinoris* auctum, duplicatumve, aut *geminum jecur* reperiretur: vel ſi *extremæ fibræ* verſus interiora replicatæ, ac convolutæ viſerentur: hæc eximiæ felicitatis argumenta certiſſima dare, & magnas acceſſiones, potentiæ amplificationem, prolationem finium, triumphos, ſumma dignitatum faſtigia deſignare augurabantur. Conſtitutis etiam in *hepate* geminis capitibus unum hoſti, alterum illi, in cujus gratiam inſtituebatur divinatio; deſtinabant alterutrum eorum ſi vel corrugatum emarcuiſſet, vel colorem habitumque ſuum quovis modo mutaſſet: *ruinam* aut *inclinationem*, adverſaque omnia minitari: ſi velut inflatum, atque diſtentum intumuiſſet, & florido enituiſſet colore, motuque alacri & continuo micaſſet: *victoriam certam* ſpondere, & *ſucceſſus* feliciſſimos illi putabatur, cujus nomine cædebatur. Si vero aut obſitum ulceribus, puſtuliſve, aut livore deforme, aut duritie contractum, corrugatumve abſceſſibus, aut humoribus vitioſis imbutum eſſet, atque obſtructum: vel in ſua non conſpiceretur ſede, ſed aut à præcordiis avulſum ſubſediſſet, aut permutatis ſedibus, lienis locum occupaſſet, illo in dextram regionem tranſlato, aut procidiſſet in interiora: vel ſi contabuiſſet, aut alioquin gracilius juſto, aridiuſque appareret: vel ſi totum defuiſſet, aut ſolo caruiſſet capite. denique ſi inter coquendum purulenta inquinaretur ſanie, aut ad eum exareſceret modum, ut inter exta non emineret, aut colliquatum diſſolveretur in pultem: hæc *piacularia* eſſe, *funeſtaque* adeo perſuaſum erat, ut ſecus accidere, atque de his demonſtratum erat, nihil poſſe affirmaretur. Anno Urbis IↃCXXXVI. *Catoni* conſuli immolanti exta emarcuerunt, & caput jecinoris evanuit. *Cajo principi & M. Marcello* jecur ſubito extabuiſſe annotatum eſt: quare prælio periiſſe exiſtimatus eſt.

A jecinore *cor* inſpiciebant: id ſi palpitaret, aut exiliret, aut flacceſceret, aut minus juſto appareret, aut omni deſtitueretur pinguedine, aut coiviſſet in rugas, aut inter exta omnino non viſeretur, *exitii*, *diræque* atque infeſtæ fortunæ omina præbebat. Nam & *Julio Cæſari*, quo die purpurea veſte proceſſit, & à conjuratis interfectus eſt, *cor* bis in opimis bobus defecit, & *Cajo Mario* Uticæ immolanti. *Pertinaci Cæſari*, utriuſque viſceris, hepatis & cordis defectus in ea, quam ante mortem mactari juſſit victima, interitum portendit. Si vero aut ſolito grandius, aut ſpiſſum, glabrumque & humectum, nec flaccidum, nec ex ariditate in plicas rugaſque contractum, inveniretur, aut ſi in ſumma baſi largiore pinguedine veſtitum foret, aut abriperetur ab aquila: *propitios* hæc *Deos*, & cœptis annuentes, flatuſque ſecundos aſpiraturos confirmabant.

Corde explorato, ad *fellis*, *lienis*, *pulmonum*, & membranarum viſcera ambientium conſiderationem ſe vertebant, ſi κύστιν χοληδόχον geminam, qualem *Auguſto* exhibitam ferunt, eo die, quo *Antonium* profligavit ad Actium: aut copioſa bile turgentem, atque effluentem notaſſent, *acria* & *felicia prælia* expectabant. Si ſuo loco poſitum *lienem* ſine puſtulis, duritie, corrugatione, ſineque alieno colore conſpexiſſent, *felicia* propoſitæ rei ominabantur. Si contra in dextrum *lien* vergeret, aut antrorſum propenderet, aut reperet deorſum, aut notas alienas à natura ſua haberet: Si exta ex ſacrificantium manibus decidiſſent: Si viſcera aut cruore fœdius aſperſa, aut livido fœdata colore, aut maculis variata forent: Si *peritonæum* ruptum alicubi hiaret, aut ſanguine ſuffuſum eſſet: ſi phlyctænis & ampullis pure aut ſalſilagine refertis ſcaterent inteſtina, aut lacerata eſſent intus, vel rupta ac divulſa: Si dracones inter exta ſerperent: Si fœterent viſcera aut putrilagium redolerent: *fatalium* hæc, & jam *imminentium malorum* indicia erant, quæ pro conditione earum rerum, de quibus victimæ conſulebantur, vates interpretabantur. *Pulmones bifidi*, inciſique, moras adferebant rebus, & cunctationes: ſimplicis & ſolidi mora rupta continuabant rerum curricula, & exequutionem maturabant. Hinc ſacrificiorum alia *Muta* erant, in quibus nulla inerant ſigna: alia *Arguta*, quæ conſpicuas, & illuſtres notas exhibebant: alia *Regalia* vocabant, quæ vultum fortunæ & felicitatis pollicebantur. Et tanti faciebant has divinationes Romani, ut & libris deſcribi rationem conſulendi, eoſque inſtar oraculorum cuſtodiri publice, & in ea diſciplina ſuos exerceri à teneris curarint liberos, nihilque moverint, aut cœperint, niſi ſacrificiis diligenter perluſtratis, & examinatis. Affici enim victimas, notiſque monitricibus eventorum ſubito ſeu conſignari ab iis numinibus, quæ adeſſent coram vocata, & ritus ſpectarent, perſuaſiſſimum habebant.

Tertio *flammas in ſacrificiis* conſiderabant, & ex iis futura divinabant hac ratione: Si admota *flamma* victimas ſtatim corriperet, & diffuſa repente totas occuparet, ac conſumeret: Si tranquilla, pura perſpicua & nitida, nullis infecta coloribus alienis, ut nigro, rutilove, aut pallido: nec permixta vel ſordibus,

dibus, vel caligine, fumisve, sineque strepitu, & sine egestione, atque ejaculatione favillarum turbulenta, & crepitante, recto ductu turbinatæ pyramidis instar attolleretur, & insurgeret: Sique non nisi tota victima depasta, atque exusta moreretur: *placide* numen hostiam acceptare, ac complecti, annuereque quæ requirebantur, conjiciebant: Si contra multo vix excitari flatu posset, & cum exarsisset, non coiret, sed finderetur atque in hiatum dehisceret, nec in totam subito spargeretur, ac penetraret victimam, sed viciniora sensim velut serpens, lamberet, atque ustularet, nec recto ductu niteretur sursum, sed in vertigines, gyrosque convolutus, atram secum & densam eveheret caliginem, aut reperet deorsum, aut dilaberetur ad latera aut aliena nasceretur specie: Sique aut ventis disploderetur, aut restingueretur pluviis, aut insolitum crepitaret, & circumquaque multum eructaret ardentium favillarum: aut si palleret plus nimio, vel nigricaret, aut evanesceret sponte, priusquam tota conflagrasset victima: aut si intactæ aliquæ partes remanerent, & integræ: *læsi infestique numinis* & sacrificium respuentis omen esse suspicabantur.

Scrutabantur & *fumos*, quos *vertigines* facerent, quantumque se attollerent, & quo motu, rectove, an obliquo, vel in orbes contorto, aut complicato, agglomeratione quadam in tortiles spiras: & quo redolerent nitore, alienove, an eo, qui ex carnibus ustis effumaret.

Quin & pice, quæ ex *tædis* colligitur, comminuta in pulverem, & hoc in ignem conjecto, futura divinabant, hoc modo: Si exardescens inde flamma coiret, nec dispergeretur, *fausta*: si divideretur, aut dissiliret, *infausta* designare credebatur. Si pugnantem, diductum in diversa, procumbentem in focum, crepitantem, *ægris* malum, evanescentem *iisdem mortem* minitari putabatur.

Ex incenso *thure* divinabant: Si ignis mox illud arreptum, dissolutumque verteret in fumum, & suffitum cieret gratum, *læta*: si fugeret, aut odorem exprimeret inde fœdum & à natura thuris diversum, *abominanda* ostendi putabantur. Meminit loci cujusdam *Dion.* in historia Romana, quem *Nymphæum* appellat, in quo hoc modo ex suffito thure præscita de omnibus rebus petita fuerint, præterquam de *morte* & *conjugio*. Tandem etiam ex vini consecrati ad libationes, & ex sacræ aquæ, qua abluebantur, & decoquebantur victimæ, *coloribus*, *sapore*, *motu*, *strepitu*, subitis mutationibus, argumenta eventuum colligebant, tum *molas*, & *libamenta*, & præcipue materiam eorum, ut *hordeum*, *far*, & inde confectas farinas, quibus victimæ conspergebantur, scrutabantur, & expendebant. Sed quis omnia possit enumerare? Collegit hæc diligenter & erudite tractavit clarissimus vir D. D. *Gasparus Peucerus*, in suis de generibus Divinationum Commentariis, ex quibus ea desumpsimus. Extat apud *Agell.* exemplum perfidiæ *haruspicum Hetruscorum*, & eorundem pœna, unde versus ille scite factus & pueris decantatus sit: *Malum consilium consultori pessimum est.*

Unum adhuc, antequam ad aliorum *sacerdotum* considerationem accedamus, monendum videtur, quis author hujus disciplinæ fuerit. Celebrarunt autem *Hetrusci* universæ hujus disciplinæ authorem, puerum, proscissione terræ exaratum, nomine *Tagem*, qui ut ex Hetruscorum lib. 2. de Divinat. *Cic.* commemorat, cum terra araretur, & sulcus altius impressus esset, repente extitit puerili specie, sed senili prudentia, & eum affatus est, qui arabat. Ad hujus conspectum cum obstupuisset *bubulcus*, clamoremque majorem cum admiratione edidisset, concursus est factus, totaque brevi tempore in eum locum *Hetruria* convenit. Tum plura ille locutus multis audientibus qui omnia ejus verba exceperunt literisque mandarunt: omnis autem oratio fuit ea, qua *haruspicinæ* doctrina continebatur. Atque hæc de *auguribus* & *haruspicibus* hactenus. Progrediemur in instituta *sacerdotum* descriptione.

Cap. XII.
De Tribuno Celerum.

De *Tribuno Celerum* nihil hoc loco dicturus eram, nisi *Dion. Halic.* lib. 2. monuisset, ipsum etiam quædam sacra peregisse. Hæc enim sunt ejus verba: Tertiam sacrorum administrandorum partem Numa *Tribuno Celerum* tribuit, quem Romulus equitum, quos *Celeres* vocabant, Præfectum constituit, quos equites ac pedites Regum stipatores fuisse diximus. Nam & hi solennia quædam habebant sacrificia. Hactenus *Dionysius*: præter quæ de sacris *Tribuni Celerum* nihil invenio.

Cap. XIII.
De Curionibus XXX. & Curione Maximo.

Curiones à *curiis* dicti sunt: cum enim Romulus populum Romanum in tres *tribus* & triginta *curias* distribuisset, singulis *curiis* præposuit unum aliquem virum, quem *Curionem* dixit, qui sacra pro *curia* sua curaret. Hoc sacerdotium *Numa Pompilius* Rex II. confirmavit: sic enim de eo *Dionysius lib.* 2. Numa, inquit, omnia quæ ad religionem ac ceremonias pertinent, octo libris juxta totidem *sacerdotum* genera complexus est. Primus sacra triginta *Curionum* continebat, quorum erat publice

pro

pro suis *curialibus* rem divinam facere. Hæc ille. *Curiæ* autem non tantum erant triginta illæ partes populi, sed sic etiam singularum earum partium ædes dicebantur, in quibus quæque *curia* sua sacra publica faceret, feriasque observaret. Ad hæc rite efficienda singulæ *curiæ* singulos *sacerdotes* habebant, qui *Curiones* dicebantur. Quia igitur triginta *curiæ*, seu partes populi erant, *Curiones* etiam tot fuisse necesse est. Hi singuli à singulis *curiis* eligebantur. Unus autem, qui reliquis omnibus præsidebat, & *Curio maximus* dicebatur, cujusque authoritate cæteri *Curiones* regebantur, omnium *curiarum* suffragiis, *comitiis curiatis* creabatur, uti alio loco pluribus ostendemus. Sacra, quæ in curiis fiebant, *curionia* dicebantur, & *curionium æs*, quod dabatur *Curioni* ob sacerdotium Curionatus. *Festus.*

CAP. XIV.

De Sodalibus Titiis, vel Titiensibus.

Horum sacerdotum *Dionysius* & *Livius* non meminerunt. *M. Terentius Varro* lib. 4. de ling. Lat. eorum meminit scribens, *Sodales Titios* dictos esse à *Titiis avibus*, quas in auguriis certis observare sint soliti. Hi sacerdotes quando, & à quo sint instituti, incertum est: cum quia antiquissimi Scriptores id in suis monumentis non tradiderunt, tum quia *Tacitus*, qui duobus locis eorum meminit, non uno modo de iisdem scribit: jam enim tradit, eos à *Tito Tatio* Sabinorum Rege, & à *Romulo* in Urbem Romam recepto, mox eos non à *Tito Tatio*, sed à *Romulo* post Tatii obitum, in ejus honorem institutos fuisse. Verba *Cornelii Taciti* Historiarum lib. 11. sunt hæc: *Faces Augustales subdidêre: quod sacerdotium, ut Romulus Tatio Regi, ita Cæsar Tiberius Juliæ genti sacravit.* Alibi vero ita scribit: [*Lib.* 1. 54. *Annalium.*] *Idem annus novas ceremonias accepit, addito Sodalium Augustalium sacerdotio, ut quondam T. Tatius retinendis Sabinorum sacris Sodales Titios instituerat.* Hæc Tacitus: quem si sequamur, conjicere possimus, *Titios Sodales* non à Titiis avibus, uti *Varro* vult, sed à *Tito Tatio* ita appellatos esse, quemadmodum etiam *Titiensis tribus.* Libet tamen etiam addere, quæ de his *Adrianus Turnebus* Adverſ. l. 21. cap. 1. tradit. *Titios* inquit, *Varro* dictos esse ait, à *Titiis* avibus: sed illæ aves cui hodie aucupi notæ sunt? Equidem esse neminem puto, qui eas magis cognoscat, quam *spinturnicem*, hominibus ignotam, ut censet *Plinius.* Et post pauca: Vetus Interpres *Persii* in illum locum, *Ingentes trepidare Titos*, à titis *Titos* vocatos dicit. *Servius* dicit palumbes vulgo appellari *tetas.* Isidorus, *Palumbes*, inquit, eo quod sunt fartæ pabulo, quas vulgus *tetos* vocat. An hæ sint *Titiæ* aves, intelligentioribus & doctioribus judicandum relinquo. Hæc ille. Eadem habet Commentario in *Varronem.*

AD CAP. XIV. PARALIPOMENA.

De Sodalibus Titiis, aliisque sacerdotibus.

Sacerdotia omnia ista pene descripsit M. Lucanus l. 1. Pharsaliæ v. 595. cujus versus adscribam:

Pontifices sacri, quibus est permissa potestas.
Turba minor ritu sequitur succincta Gabino,
Vestalemque chorum ducit vittata sacerdos,
Trojanam soli cui fas vidisse Minervam,
Tum qui fata Deûm, secretaque carmina servant,
Et lotam parvo revocant Almone Cybellem,
Et doctus volucres augur servare sinistras,
Septemvirque epulis festus, Titiique sodales,
Et Salius læto portans ancilia collo,
Attollensque apicem generoso vertice Flamen.

Fratres Arvales omisit, nisi forte de iis secundum versum intelligamus, quod non puto. De quibus est cap. 6. huius libri supra, & mentio in vetusto marmore ex Aldo Manutio Orthographiæ pag. 25.

L. CÆSONIUS. C. F. QUIRINA. LUCILIUS. MACER. RUFINIANUS. COS. FRATER. ARVALIS. PRÆFECTUS. URBI. ELECTUS. AD. COGNOSCENDAS. VICE. CÆSARIS. COGNITIONES. PROCOS. PROV. AFRICÆ. XX. VIROS. EX. SENATUS. CONSULTO. R. P. CURANDÆ. CURATOR. AQUARUM. ET. MINICIÆ. CURATOR. ALBEI. TIBERIS. ET. CLOACARUM. URBIS. LEGATUS. PROV. AFRICÆ. EODEM. TEMPORE. VICE. PROCONSULIS. CURATOR. R. P. SUESSANORUM. PRÆTOR. KANDIDATUS. QUÆSTOR. KANDIDATUS. ELECTUS. IN. FAMILIAM. PATRICIAM. X. VIR. STIL. JUDICANDIS.

Quæ ideo plenissime exscripsi, ut intelligeretur, plerosque ex his magistratibus posse cum honoribus urbicis conjungi, & cohærere. Adde & sodales Titios plerumque adolescentes fuisse. fragmentum lapidis antiqui.

Q. CÆCILIO. FEROCI.
KALATORI. SACERDOTII. TITIALIUM. FLAVIALIUM. STUDIOSO. ELOQUENTIÆ. VIXIT. ANNIS. XV. MENSE. I. DIEBUS. XXIV. FILIO. OPTIMO. AC. REVERENDISSIMO. M. GAVIUS. KARINUS.

Et de septemviro Epulonum de quibus est cap. 28. hujus libri infra. Succurrit hæc vetus inscriptio, qua constet non modo eum honorem civibus in urbe concedi consuevisse, sed & in castris, militantes eundem gerere solitos. Verba ipsius marmoris sunt apud Onufrium in Urbe Roma pag. 64.

CN. DOMITIO. SEX. F. AFRO. TITIO. MARCELLO. CURINO. LUCANO. COS. PROCOS. PROVINCIÆ. AFRICÆ. LEGATO. EJUSDEM. PROVINCIÆ. T. VI. FRATRIS. SUI. SEPTEMVIRO. EPULONUM. PRÆTORI. LEGATO. PROVINCIÆ. AFR. IMPERAT. CÆS. AUG. PRÆF. AUXILIORUM. OMNIUM. ADVERSUS. GERMANOS. OMNES. DONATO. AB. IMP. VESPASIANO. CÆS. ET. T. AUG. F. CORONIS. MURALI. VALLARI. AUREIS. HASTIS. PURIS.

Cap. XV.

De Flaminibus in genere.

De *Flaminum* sacerdotio dicturus, primum in genere, quinam *Flamines*, & unde dicti fuerint, explicabo: deinde cum præcipua dignitas *Flaminis Dialis* fuerit, de eo, quæ passim reperiuntur recitabo, ad extremum de aliis *Flaminibus* verba faciam.

Flamines unde dicti fuerint, notum satis est, videlicet à *filo*, quasi *Filamines*. Sic enim *Terentius Varro* libro 4. de ling. Latina: *Flamines*, quod licio in capite velati erant semper, ac caput cinctum habebant filo, *Flamines* dicti. Horum singuli cognomina habent ab eo Deo, cui sacra faciunt: sed partim sunt aperta, partim obscura. Sic *Servius*: Flamines in capite habebant pileum, quod cum per æstus ferre non possent, filo tantum capita religare cœperunt. Nam nudis penitus capitibus incedere nefas erat: unde à filo, quo utebantur, *Flamines* dicti, quasi *Filamines*. cum quo facit etiam *Sex. Pompejus* *Festus*. *Plutarch.* eos à *pileo*, *Pileamines* primo, post *Flamines* dictos putat. Sunt etiam, qui eos à sacris infulis *Flamines* dictos existimant, quas in capite gestabant, quæ ab antiquis *flamæ* dicebantur: sive à *flammeo*, quod genus est tegminis capitis: mulierum tamen potius, quam virorum. At hæc quidem de nomine eorum traduntur, ubi videmus plures inclinare in eam sententiam, quod à filo *Flamines* nomen acceperint. Et cum toties pilei *Flaminum* mentio fiat, non videtur alienum ab hoc loco, si descriptio ejus quoque addatur, quam habet *Joseph. Scaliger* in Conjectaneis in *Varronem*: Totus pileus, inquit, vel potius velamenta, *flammeum* dicebatur: unde *Flamines* dicti. Porro desinebat in conum, unde *apex* dictus. Summum autem fastigium vocabant *tutulum*. Addebatur virgula ex felici arbore, quæ in *Flaminibus* dicebatur *stroppus*, in Flaminicis *inarculum*. Totus apex filo laneo velabatur, dicebatur *apiculum*. Ab hoc putat quasi *Filamines* dictos *Varro*: Infra mentum pertinebant *amenta*, quæ pileum retinebant. eæ dicuntur *offendices* quod se mutuo offenderent, & convenirent. Solius tamen *Flaminis Dialis*, pileum dicebatur *albogalerus*: fiebat enim ex hostia alba, Jovi cæsa, quæ dicebatur *idulis*, de qua alibi. Hactenus *Scaliger*, quæ omnia veterum Scriptorum testimoniis confirmari possunt. *Apex* enim, inquit *Festus*, sacerdotum insigne dictus est ab eo, quod comprehendere antiqui vinculo, *apere* dicebant, unde *aptus* is, qui convenienter alicui junctus est. *Tutulum* vocari ajunt *Flaminicarum* capitis ornamentum, quod fiat vitta purpurea innexa crinibus, & extructum in altitudinem, quidam *pileum lanatum*, forma tali figuratum, quo *Flamines* ac *Pontifices* utantur eodem nomine vocari ajunt. *Stroppus* est, ut *Atejus Philologus* existimat, quod Græce στρόφιον vocatur, & quod *sacerdotes* pro insigni habent in capite: quidam *coronam* esse dicunt, aut quod pro corona insigne in caput imponatur, quale sit *strophium*. *Inarculum* dicit, virgula erat, ex malo Punico incurvata, quam *Regina* sacrificans in capite gestabat. *Servius* etiam, quemadmodum doct. *Scaliger* ex schedis *Petri Danielis* docet, scribit *arculum* esse virgam ex malo Punico incurvatam, quæ fiat quasi corona. Et imam summamque inter se alligari vinculo laneo albo, quam in sacrificiis certis *Regina* in capite haberet: *Flaminica* autem *Dialis* omni sacrificatione uti deberet. *Apiculum*, filum est quo *Flamines* velati, apicem regerunt: sic legendum *Scaliger* docuit, & addit: Pone enim regerebant *apicem*, ne gravis esset summis æstatis caloribus. Amentis enim, quæ *offendices* dicebantur, sub mentum adductis religabant, ut cum vellent regererent, & pone pendêre permitterent. *Offendices* *Titius* ait esse nodos quibus apex retineatur, & remittatur. At *Veranius Choriola* existimat, quæ sint in locis apicis, quibus apex retineatur & remittatur, quæ ab *offendendo* dicuntur. Nam quum ad mentum perventum est, offendit mentum. *Albogalerus*, à galea nominatus, est enim pileum capitis, quo *Diales* *Flamines*, id est, *sacerdotes Jovis* utebantur. Fiebat enim ex hostia alba Jovi cæsa: cui adfigebatur apex virgula oleagina. Hujus icon in antiquis monumentis videtur talis, ut videre est in fig. Y. Cæterum quo tempore creati primum *Flamines* fuerint, de eo inter veteres Scriptores non convenit. *Plutarch.* enim eorum primam creationem & institutionem *Romulo* attribuit: *Dionysius* vero Romanarum rerum investigator acerrimus, & *Livius* eandem *Numæ* adscribunt. *Plutarchi* in Numa verba sunt hæc: *Jovis Martisque sacerdotibus à Romulo constitutis, tertium ipse Romuli constituit, quem* Flaminem *Quirinalem nominavit.* Livius verò l. 1. *Tum sacerdotibus creandis animum adjecit: quamquam ipse plurima sacra obibat, ea maxime, quæ nunc ad Dialem* Flaminem *pertinent.* Sed quia in civitate bellicosa plures Romuli quam Numæ similes Reges putabat fore, ituros que ipsos ad bella: ne sacra regiæ vicis desererentur, *Flaminem Jovi* assiduum sacerdotem creavit, insignique eum veste, & curuli regia sella adornavit. huic duos *Flamines* adjecit, *Marti* unum, alterum *Quirino*. Hæc *Livius*: quæ eadem confirmavit *Dionysius*. Maxime igitur consentaneum vero est, *Numam Pompilium* II. Romanorum Regem, *Flamines* primum instituisse, tres videlicet numero, *Dialem*, *Martialem*, & *Quirinalem*. Non autem semper hic numerus mansit. Sed processu temporis XII. alii aliis additi sunt, & ita ad XV. numerum *Flamines* aucti. Erat tamen inter eos differentia: priores enim tres, quorum originem ad Numam referri diximus, ex Patriciis creabantur, & majoris dignationis erant, ideoque *Flamines majores* dicebantur: reliqui ex ple-

plebejis, & *minores* appellabantur. Docet id *Sext. Pomp. Festus* cum scribit: *Majores Flamines* appellabantur Patricii generis, *minores* Plebeji. Inter omnes autem maximæ dignationis erat *Flamen Dialis*, teste eodem *Pompejo* his verbis: Maximæ dignationis *Flamen Dialis* est, inter quindecim Flamines, & cum cæteri discrimina majestatis suæ habeant, minimi habetur *Pomonalis*, quod Pomona levissimo fructui agrorum præsidet, pomis. Priores item tres *Flamines* ex patriciis creatos esse docet *Cic.* in oratione pro domo sua. Quanquam autem xv. *Flamines* essent, qui nomine convenirent: collegæ tamen non erant, neque eorum quoddam collegium vocabatur. Siquidem *Flamen* unius Dei sacerdos erat, habebatque sua quisque sacra, quæ per se quisque procuraret, quæque ad alios nihil omnino attinerent: quod *Cic.* libr. 2. de Legibus satis indicat, hujusmodi legem recitans: Divisque aliis *Sacerdotes*, omnibus *Pontifices*, singulis *Flamines* sunto. Flamines autem (de *majoribus* potissimum loquor) tametsi non essent *Pontifices*: ita tamen erant adscripti in Collegium *Pontificum*, ut si quando de re aliqua apud *Pontifices* ageretur, ipsi una *Judices* sederent ejus rei, de qua ad *Collegium Pontificum* relatum esset: quod potest ex Oratione *Cic.* pro domo sua intelligi, quæ cum sit habita apud *Pontifices*, ad quorum collegium rejectum erat de domo à Clodio consecrata judicium: in ea tamen Oratione judices sedisse *Regem sacrorum*, & *Flamines* ostendit.

Creabantur *Flamines* à populo comitiis curiatis, uti ex Lælio Felice docet *Agell.* libr. 15. cap. 27. Creati inaugurabantur à *Pontifice Max.* quod cum fieret, capti ducebantur à patribus, velut ab hostibus, ideoque *Flamines capti* dicebantur, eodem *Agellio*, lib. 1. cap. 12. teste. Ejus dicto omnes suberant, id quod ex plurimis veterum scriptorum locis patet: unico *Livii* lib. 37. contentus ero, cum de *Qu. Fabio Pictore* sic scribit: priusquam in provincias Prætores irent, certamen inter *P. Licinium Pont. Max.* fuit, & *Q. Fabium Pictorem Flaminem Quirinalem*, quale Patrum memoria inter *Q. Metellum & Posth. Albinum fuerat.* Consulem illum cum *C. Lutatio* Collega in Siciliam ad classem proficiscentem, ad sacra retinuerat *Metellus Pont. Max.* Prætorem hunc ne in Sardiniam proficisceretur *P. Licinius* tenuit. Et in Senatu, & ad populum magnis contentionibus certatum est, & imperia inhibita ultro citroque, & pignora capta, & mulctæ dictæ, & *Tribuni* appellati, & provocatum ad populum est. Religio ad extremum vicit, & dicto audiens esse *Flamen Pontifici* jussus. Hactenus *Livius*. Qua de causa *Flamini Diali* antiquitus nec magistratum petere, nec capere permissum erat. In cujus rei gratiam ei *lictore* & *regia sella curuli* uti permissum est. Inde Cornelium Merulam *Flaminem Dialem* Coss. in locum Cinnæ Urbe pulsi suffectum, pœnas dedisse violati antiqui juris quidam crediderunt. In magistratu enim paulo post occisus est. *Flaminium* autem *sacerdotium* ita perpetuum erat, ut tamen ob certas quasdam causas *Flamines* etiam sacerdotio privari possent, dicebanturque *Flaminio abire*, aliique subrogabantur. Quod si nullis illarum causis coacti fuissent sacerdotium deponere, id dum vivebant, retinere solebant. Sic enim *Val. Max.* lib. 1. cap. 1. Consimili ratione post *P. Clælius Siculus*, *M. Corn. Cethegus*, *C. Clodius* propter exta parum curiose admota aris Deorum immortalium, variis temporibus, bellisque diversis *Flaminio abire* jussi sunt, coactique etiam. At *Sulpitio* inter sacrificandum apex è capite prolapsus, eidem sacerdotium abstulit. Sed & aliæ erant causæ ejus deponendi sacerdotii, de quibus alibi dicetur. *Flaminum* uxores *Flaminicæ* vocabantur, ut tradit *Festus*, quibus divortium facere non licebat. Ministri eorum *Flaminii* dicebantur, & ministræ *Flaminiæ*, *Flaminia ædes, domus Flaminis Dialis, &c.* His ita in genere de *Flaminibus* præmissis, seorsim nunc de singulis dicemus, incipientes à *Flamine Diali*.

CAP. XVI.

De Flamine Diali.

Flamen Dialis, inquit *Festus*, dictus, quod filo assidue veletur, indeque appellatur *Flamen*: *Dialis* autem appellatur, à *Dio*, à quo vita dari hominibus putabatur. *Terentius Varro* à Jove cum dictum ait, qui sit *Dijovis*. Constitutus igitur à *Numa* erat, ut assidue Jovi præsto esset, eique sacra faceret. Plurimæ hujus erant ceremoniæ, quas observare cogebatur. *Agellius* lib. 10. cap. decimoquinto, ex libris, qui de *sacerdotibus publicis* compositi fuerant, & ex primo *Fabii Pictoris* libro has recenset: I. Equo *Dialem Flaminem* vehi, religio est. II. Item *classem procinctam* extra pomœrium, id est, exercitum armatum videre: idcirco rarenter *Flamen Dialis* creatus *consul* est, cum bella consulibus mandabantur. III. Jurare *Dialem* fas nunquam est. IV. *Annulo* uti, nisi pervio, cassoque fas non est. V. Ignem è *Flaminia*, id est, Flaminis Dialis domo, nisi in sacrum efferri jus non est. VI. *Vinctum*, si ædes ejus introierit, solvi necessum est, & vincula per impluvium in tegulas subduci, atque inde foras in viam dimitti. VII. *Nodum in apice*, neque in cinctu neque in alia parte ullum habet. VIII. *Si quis* ad verberandum ducatur, si ad pedes ejus supplex procubuerit, eo die verberari piaculum est. IX. *Capillum Dialis*, nisi qui liber homo est, non detonset. X. *Capram* & carnem incoctam, & hederam, & fabam, neque tangere *Diali* mos est, neque nominare. XI. *Propaginem* è vitibus altius prætentis non succidet. XII. *Pedes lecti*, in quo cubat, luto tenui circumlitos esse oportet, & de eo lecto trinoctium continuum non decubat: neque in eo lecto cubare alium fas est, neque apud ejus lecti fulcrum capsulam esse cum strue atque ferto oportet. XIII. *Un-*

XIII. *Unguium Dialis*, & capilli segmina subter arborem siliquam (*alii felicem legunt*) terra operiuntor. XIV. *Dialis* quotidie festatus est. XV. *Ac sine apice*, sub dio esse licitum non est, sub tecto, uti libet, & non pridem à *Pontificibus* constitutum. Addit hec loco *Agellius*, Masurium Sabinum scripsisse, & alia quædam ei remissa, gratiamque aliquot ceremoniarum factam esse. XVI. *Farinam fermento* imbutam attingere ei fas non est. XVII. *Tunicam* intimam, nisi in locis tectis, non exuit, ne sub cœlo, tanquam sub oculis Jovis, nudus sit. XVIII. *Super Flaminem Dialem* in convivio, nisi *Rex* sacrificulus, haud quisquam alius accumbit. XIX. *Uxorem* si amisit, Flaminio decedit. XX. *Matrimonium* Flaminis, nisi morte dirimi non est jus. XXI. *Locum* in quo bustum est, nunquam ingreditur. XXII. *Mortuum* nunquam attingit. *Funus* tamen exequi religio non est. Hæc *Agellius*, & paulo post subjicit verba prætoris ex edicto perpetuo de *Flamine Diali, & Sacerdote* Vestæ hæc: SACERDOTEM VESTALEM, ET FLAMINEM DIALEM IN OMNI MEA JURISDICTIONE JURARE NON COGAM. Addit etiam verba ex 2. libr. Rerum divinarum *Varronis*, quod *Flamen Dialis* solus album habeat galerum, vel quia maximus sit, vel quia Jovi immolata hostia albato fieri oporteat. Nec poterat *Flamen Dialis* antiquitus aut magistratum petere, aut capere, ne sacris avocaretur, & multa contra religionem facere cogeretur. *Plutarch.* in Quæst. Rom. q. 113. Hæc fere fuerunt *Flaminis Dialis* ceremoniæ, quarum quidem in Script. antiquis testimonia extant. *Plutarch.* aliquot earum causas inquirit, in Problemat. vel Quæst. Rom. q. 109. ut quod non liceat *Flamini Diali* farinam, aut fermentum tangere: quia videlicet farina alimentum sit imperfectum, & crudum, & neque manserit triticum, id quod fuerat, neque factum sit, quod fieri debebat nimirum panis: sed simul seminis vim amiserit, & usum cibi non sit assecutum. Eandem ob causam eidem interdictum esse dicit contactu carnis crudæ. *Fermentum* autem tangere ei non licere ait, quod & ipsum natum sit ex corruptione, & farinam, cui admiscetur, corrumpat, ut languidior fiat, & inefficax. Cur à tactu & nominatione *capræ* & *canis* abstinere cogatur, causas has affert: de *capra* quidem, vel quia esset lasciva, & fœtida, ideoque abominari; vel quod morbo comitiali animal istud obnoxium esset, ideoque metuerint, contagionem mali ad eos perventuram, qui tum vescerentur *capra*, aut eam tangerent, cum in morbo esset. De *cane* vero hanc causam affert, quod sit animal pugnax, ideoque asylis, & sacrosanctis prohibetur sacrificiis, in quibus omnis periculi exsors perfugium supplicibus concedatur. [*Quæstione* 110. *Quæstione* 111. *Quæstione* 112.] Cum ergo *Jovis* quoque *sacerdotem*, utpote vivum sacrumque perfugii simulachrum deceat ad se libere admittere quosvis supplices & deprecantes, nemine arcente, aut terrente, à *canibus* ipsi abstinendum esse dicit, ne illi petituros hanc veniam terrerent, atque arcerent. Non licere ei *hederam* tangere dicit, vel quod sit sterilis & inutilis hominibus, imbecillaque, & ea de causa aliis, quibus innitatur, opus habeat, umbraque & virore suo multis quasi præstigiando imponat: vel quod ad eam mulieres Bacchicis furoribus deditæ recta ferantur, eamque manibus discerpant, & vorent: ideoque nonnullos existimare, inesse spiritum hederæ, qui de statu rationis deturbet, mentemque abalienet, exagitetque, & prorsus ebrietatem à nullo ortam vino inducat. Debere autem *Jovis sacerdotem* Orgia Bacchi vitare. Quam etiam ob causam scribit eidem vetitum esse transire per viam, ubi vitium propagines in sublimi prætentæ sint: voluerunt videlicet significare, nefas esse eum inebriari, sed vino moderari, nec ab eo vinci, cum, qui ebrii sunt, eorum superius capitibus sit vinum, eaque degravet & premat. *Fabam nec tangere*, nec nominare *Flamini Diali* licebat, quod ea putaretur ad mortuos pertinere, & in flore ejus luctus literæ apparere viderentur, testibus *Sext. Pompejo Festo*, & *Plinio*. Cæterum à *Numa* usque ad Marii & Sullæ tempora; perpetua & continuata serie *Flamines Diales* semper fuerunt, usque ad *L. Cornel. Merulam*, qui in seditione civili *L. Cornel. Cinnæ*, & *Cn. Octavii* anno DCLXVI. in magistratu occisus fuit. Post quem, cum *C. Jul. Cæsar*, qui postea *Dictator* fuit, id sacerdotium consecutus fuisset, non longe post à victore *Sulla*, & *sacerdotio*, & *uxoris dote* mulctatus est. ita ut nullus deinceps *Flamen Dialis* inauguratus fuerit, usque ad finem Imperii *Augusti Cæsaris*. Sub quo anno plus minus C. postquam sacerdotium id vacaverat, *Flamen Dialis* inauguratus est *Sext. Corn. Maluginensis*, post quem perpetuo ordine *Flamines Diales* multi fuerunt, usque ad novissima imperii tempora, quibus cum reliquis sacerdotiis veteris superstitionis ab Imp. *Theodosio* id sacerdotium omnino sublatum est. Hæc de *Flamine Diali*. Ejus uxor dicebatur *Flaminica*, quam & ipsam seorsum easdem fere ceremonias observare solitam, idem *Agell.* lib. 10. cap. 15. docet: videlicet 1. quod venenato operiretur. 2. & quod in rica surculum de arbore siliqua (*sive felici*) haberet: 3. & quod *scalas*, quæ Græce κλίμακες appellantur, ascendere ei plus tribus gradibus religiosum esset. 4. atque etiam cum it ad *Argeos*, quod neque comeret caput, neque capillum depecteret. Hactenus *Agellius*. Accedemus nunc ad reliquos *Flamines*.

CAP. XVII.

De reliquis Flaminibus.

Diximus ante primum à Numa Pompilio tres *Flamines* institutos fuisse, *Dialem*, *Martialem*, & *Quirinalem*, postea temporis progressu pluribus additis ad quindecim numerum eorum excrevisse. Cum igitur de *Flamine Diali* satis multa in medium attulerimus, consequens est, ut reliquorum

rum

rum etiam rationem explicemus: quod quidem paucis expediemus, cum multa ad eos pertinentia ante sint dicta.

MARTIALIS igitur, qui dignitate proximus erat *Diali*, & *major Flamen*, atque ex Patriciis creabatur, *Marti* qui Romuli pater esse putabatur; institutus est, eique sacra fecit, quod clare docet *Varro*. Sed & QUIRINALIS Flamen major; & Patricii generis, à Numa in Romuli honorem institutus est, quod Romulus *Quirinus* appellatus, parens & Urbis conditor fuisset. Frequens hujus *Flaminis* mentio extat apud *Livium*, *Varronem*, *Sext. Pompejum Festum*, & alios. Reliquorum aliquot *Flaminum* cognomina docet nos *Ter. Varro* lib. 4. de lingua Latina, cum scribit: *Flaminum* singuli cognomina habent ab eo Deo, cui sacra faciunt; sed partim sunt *aperta*, partim *obscura*. *Aperta*, ut *Martialis*, *Volcanalis*: *obscura*, ut *Dialis* & *Furinalis*: cum *Dialis* à Jove sit, qui est *Dijovis*: *Furinalis*, à *Furina* cujus etiam in Fasteis *Furinaleis Feriæ* sunt. Sic *Flamen Falacer*, à divo Patre *Falacre*. Idem alibi: Eundem Pompilium Numam *Ennius* ait fecisse *Flamines*, qui cum omnes sint à singulis Deis cognominati, in quibusdam apparent etyma: ut cur sit *Martialis*, *Quirinalis*. Sunt in quibus *Flaminum* cognominibus latent origines: ut qui sunt in versibus plerique: *Volturnalis*, *Palatualis*, *Furinalis*, *Floralis*, *Falacer*, *Pomonalis*, obscura est eorum origo. *Volturnus*, *Palatua*, *Furina*, *Flora*, *Falacer*, *Pomona*, pomorum patrona.

VOLCANALIS igitur Flamen & minor fuit, & plebejus, *Volcano* institutus.

VOLTURNALIS, Volturno, vel Deo, vel Flumini fuit dicatus, ut ei sacra faceret.

PALATUALIS, Flamen fuit constitutus ad sacrificandum ei Deæ, in cujus tutela *Palatium* erat. Sext. *Pompejus Festus*. Eam Deam Varro *Palateam* vocat.

FURINALIS, Deæ Furinæ institutus est.

FLORALIS, Deæ Floræ, de qua, sicut & de reliquis Diis & Deabus, libro præcedenti multa.

FALACER, quemadmodum *Varro* scribit, *Divo Patri* Falacri est institutus. Quis autem iste Deus fuerit, à nemine veterum traditur. *Adr. Turnebus* comment. in *Varronem*, suspicatur, *Falacrem* fortasse fuisse eum Deum, qui præfuerit *falis Circi*, quarum meminit *Juvenalis*:

Consulit ante falas, Delphinorumque columnas.

POMONALIS, Pomonæ, Deæ pomorum, institutus est. & quemadmodum *Sext. Pompejus Festus* docet, minimi habebatur, quod *Pomona* levissimo fructui agrorum præsideret, pomis.

Fuit etiam F*lamen Carmentalis*, qui Carmentæ Euandri Arcadis matris sacra curabat, cujus *Cicero* in Bruto ita mentionem facit: *M. Popilius*, cum Consul esset, eodemque tempore sacrificium publicum cum læna faceret, quod erat F*lamen Carmentalis*, plebis contra Patres concitatione & seditione nuntiata, ut erat læna amictus, ita venit in concionem, seditionemque, tum authoritate, tum oratione sedavit. Et hic quoque F*lamen minor*, & plebejus, quia *Lænas* hic, cujus à *Cicerone* mentio fit, ex plebe Consul electus est.

F*laminis Virbialis*, qui Deo Virbio, id est, *Hippolyto* consecratus fuit.

Laurentialis, qui Accæ Laurentiæ institutus fuit.

Lavinalis quoque, & *Lucularis*, nullus veterum Scriptorum, sed epigrammata tantum quædam, quæ ab *Onuphrio Panvinio* proponuntur, meminerunt. Hæc itaque XV. illorum F*laminum* nomina sunt. officia autem, ut singuli suis Diis sacra facerent.

Præter hos vero aliorum F*laminum* in Scriptoribus & lapidum epigrammatis vetustioribus fit mentio, eorum scilicet, qui imperatoribus *Augustis* vita defunctis, & inter Divos relatis fuerunt instituti, iisque sacra peregerunt, quorum quidem tot fuerunt, quot *Imperatores* à Romanis consecrati sunt, quorum omnium nomen & testimonia summa diligentia collegit *Onuphrius Panvinius*, secundo suo Reipublicæ Romanæ commentario.

Cùm autem hîc mentio inciderit *consecrationis Imperatorum Romanorum* vita defunctorum, operæ pretium me facturum arbitror, si quibus ceremoniis ea peracta sit, paucis hoc loco explicem: id quod capite sequenti faciam, ex traditione *Huberti Goltzii*.

CAP. XVIII.

De consecratione Imperatorum vitâ defunctorum apud Romanos.

Romanis mos erat à *Cæsare Augusto* primum institutus, deinde à *Tiberio* instauratus, eos consecrare Impp. qui superstitibus filiis, vel successoribus moriebantur, quique eo erant honore affecti, inter Divos relati dicebantur. Sic primus omnium *Augustus* Julium Cæsarem, *Tiberius* Augustum mortuos consecraverunt. Cum *Imperator vita defunctus* consecrandus erat tota Urbe primum quasi luctus quidam esse videbatur, festæ celebritati promiscuus: quippe functum vita corpus ritu hominum sumptuoso funere sepeliebant; ceream deinde imaginem defuncto quam simillimam fingebant, eamque in *Palatii* vestibulo propositam supra eburneum lectum maximum, atque sublimem, vestibus instratum aureis, locabant. Et quidem imago illa ad ægroti speciem pallida recumbebat. *Circa lectum* vero utrinque magnam partem diei sedebant, à *lava* quidem *Senatus* omnis vestibus atris amictus, à *dextra* vero *matronæ*, quas viro-

virorum aut parentum dignitas honestabat. Harumque nulla vel aurum gestans, vel ornata monilibus conspiciebatur, sed vestibus albis exilibus indutæ, mœrentium speciem præbebant. Hæc ita per septem dies continuos faciebant, *Medicis* ad lectum quotidie accedentibus, inspectumque veluti ægrum deterius se habere subinde pronuntiantibus. Dein ubi jam visus esset obiisse diem, lectum humeris attollebant *Equestris Senatoriique ordinis* nobilissimi, ac lectissimi juvenes: perque viam sacram in vetus forum deferebant, ubi *Magistratus* Romani deponere *Imperium* consueverant. Extructum autem erat in ipso Romano foro coloris lapidei *tribunal ligneum*, super quod ædificium quoddam fabrefactum erat, quod columnæ undique sustinebant, eratque ebore varie ornatum, & auro: eo allatus fuerat alius lectus consimilis, cui stragulis purpureis, atque auro intextis ornato erant circum capita belluarum terræ, marisque: in eoque statuam ceream *Principis consecrandi*, ut dixi, ex *Palatio* allatam, ornatu triumphali collocabant, à qua puer egregia forma, ita ut *Imperator* dormiret, pennis pavonis muscas agebat. Eo ita jacente superstites *Imperatores*, *& Senatus*, *Senatorumque uxores* vestibus iisdem induti accedebant pone lectum, dum in forum ipsi devenissent, ubi *mulieres* quidem in porticibus, *Senatus* vero sub dio sedebant. Ab utraque autem fori parte, gradus quidam erant ad scalarum similitudinem extructi, in quibus altera ex parte puerorum chorus erat è *Nobilissimis*, atque *Patriciis*, altera fœminarum illustrium, hymnos in defunctum, pæanasque canentium, verendo ac lamentabili carmine emodulatos. Quibus ita dispositis, funebris pompa in foro inchoabatur extra Urbem in *campum Martium* tendens. Primum anteferebantur statuæ omnium veterum *Romanorum* illustrium, qui unquam ab ipso *Romulo*, usque ad ejus consecrationis tempus fuissent. Deinde *Provinciarum* & nationum omnium, quæ Romano imperio subjectæ erant, ænea simulachra, variis distincta ornamentis, ut erat cujusque gentis patria consuetudo. Sequebantur post varia genera *Civium*, *Lictorum*, *Scribarum*, *Præconum*, & qui sunt ejusdem generis. Sequebantur deinceps signa diversorum illustrium virorum, quos præclare fecisse aliquid, aut excogitasse, aut in aliquo studio floruisse constaret. Veniebant postea *equites*, *ac pedites armati*, certatores equi, atque ea quæ ad parentandum pertinebant, quæ ab ipsis *Principibus & sacerdotibus*, eorum uxoribus, & à clarissimis Equitibus, ac populis, & à civium congregatione missa fuerant. Postremo ferebatur *altare inauratum*, ornatumque ebore, & lapillis Indicis. Quæ postquam transierunt, *Imp. vivus Rostra ascendebat*, defunctumque Imp. laudabat. Cumque oraret, crebro à *Senatoribus* adstantibus exclamabatur, partim laudantibus defunctum, partim lugentibus: sed oratione habita multo magis id factitabant, ac tandem cum lectum de loco, in quo erat, moveri oporteret, omnes simul *Senatores* lamentabantur, ac flebant. Quibus peractis, iterum lectum à tribunali tollebant *Pontifices & Magistratus*, non modo qui tum erant, sed etiam hi, qui in sequentem annum designati fuerant, eundemque postea tradebant nonnullis *Equitibus* ferendum. Pars *Senatorum* lectum anteibat, ex quibus multi dolere se simulabant, querulas voces emittendo, multi canebant flebile carmen ad tibias. *Imperatores* postremi sequebantur. Ita extra urbem in *Martium campum* veniebant. Ubi qua latissime campus patet, *rogus* sive *suggestus* quidam specie quadrangula, lateribus æquis assurgebat, nulla præter quam lignorum ingentium materia compactus in tabernaculi formam: id quidem *interius* totum erat aridis fomitibus oppletum: *extra* autem intextis auro stragulis, atque eboreis signis, variisque exornatum: *supra* vero alterum minusculum quidem tabernaculum positum erat, sed forma & ornatu persimile portis, januisque patentibus. *Tertium* item, & *quartum*, semper superiore tabernaculo contractius, ac deinceps alia donec ad extremum, quod est omnium brevissimum, perveniebatur. In summo ejus *currus inauratus*, quo mortuus Imperator olim vehebatur, collocatus erat. Potest ejus ædificii forma comparari turribus his, quæ portubus imminentes, noctu igne prælato naves in tutas stationes dirigunt. *Phari* vulgo appellantur. Ejus quoque tabernaculi formam adhuc in antiquis numismatibus *Sabinæ Augustæ*, *Ant. Pii*, *Faustinæ Augustæ*, *& matris & filiæ*, *M. Aurelii Antonini*, *L. Aur. Veri*, *P. Helvii Pertinacis*, *L. Septimii Severi*, *& Juliæ Piæ Augustæ* consecratorum videntur, quorum duo subjeci: ut videre est in Fig. Z. notata.

Igitur lecto in *secundum tabernaculum*, quod primo contractius est, sublato, aromata & suffimenta omnis generis, fructus, herbasque & succos omnes odoratos conquisitos, acervatim effundebant. Quippe neque gens erat, neque civitas, neque qui honore ullo aut dignitate præcelleret, quin certatim pro se quisque suprema illa munera *Principis* honori deferrent. Ubi vero ingens aromatum, ac eorum, quæ parentandi causa allata fuerant, suffimentorum acervus magnus aggestus est, ac locus omnis oppletus, *Imperator* superstes, cæterique Imperatoris mortui propinqui ejus statuam osculabantur: quo facto *Princeps* tribunal conscendebat: *Senatores* vero, exceptis Magistratibus, in tabula parata assidebant, ut tuto simul, & commode spectarent, quæ gerebantur. *Magistratus* & cæteri ex ordine collocabantur, ut cujusque dignitas postulabat. Tum circa ædificium illud adequitabant *universi Equestris ordinis* certa quadam lege, ac recursu, motuque *Pirrichio*, numeroque in orbem decurrentes: *pedites* quoque circum ipsum rogum cursus urbanos & confictos peragebant. *Currus* item circumagebantur insessi purpuratis *Rectoribus*, qui personas ferebant *Ducum omnium Romanorum*, *Principumque illustrium.* Quæ ubi celebrata erant; *facem* capiebat Imperii successor, eamque tabernaculo admovebat, tum *Consules* primo cæterique omnes *Magistratus*, & alii ordine undique ignem subjiciebant, cunctaque illico fomitibus illis

aridis, odoramentiſque referta, igni valido corripiebantur. Mox ab extremo minimoque tabernaculo, tanquam è faſtigio quodam, ſimul cum ſubjecto igni *aquila* dimittebatur, quæ in cœlum ipſam *Principis* animam deferre credebatur. Ac jam ex illo, una cum cæteris Numinibus *Imperator* defunctus colebatur: unde etiam in nummis quibuſdam videntur *aquilæ*, vel *pavones* expreſſæ defunctos *Imperatores*, vel *Auguſtas* in cœlum ferentes, ut videre licet Figg. notatis a. b.

Hæc autem habentur in *Pertinacis* & *Severi* conſecrationibus à *Dione* & *Herodiano* deſcriptis: quibus quo omnia accuratius percipiantur, *Auguſti* quoque conſecrationem adjiciam à *Dione* ita deſcriptam: Poſtquam ejuſmodi præcepta recitata ſunt, funus *Auguſti* ducitur. Erat *lectus* ex ebore & auro factus, ſtragulis purpureis auroque intextis ornatus, ſubter quem tanquam in feretro corpus ejus jacebat occultum. Ante omnia vero *ſtatua* ejus *cerea* veſtitu triumphali videbatur, eaque ex palatio ferebatur ab iis, qui in ſequentem annum *Magiſtratus* deſignati fuerant: deinde ex *Curia* altera aurea, tertia *curru triumphali* videbantur ferebanturque ſtatuæ majorum ipſius, atque propinquorum: qui è vita diſceſſerant, uno tantum *Cæſare* excepto: propterea quod jam eſſet in Deorum numerum relatus: portabantur deinde ſtatuæ civium *Romanorum* omnium, quicunque in *Magiſtratu* unquam ab ipſo Romulo ad ea uſque tempora fuiſſent. Sed & quædam *Cn. Pompeji Magni* ſtatua ferri viſa eſt. Aderant etiam omnes provinciæ & nationes pictæ, quæ aut in ſocietatem ab ipſo acceptæ, aut devictæ fuerant. Eadem propemodum ratione mulieres *Auguſtas*, quæ conſecrabantur, inter *Divas* referri ſolitas crediderim: neque enim alia mulierum conſecrandi ratio tradita eſt: prima autem omnium *Livia Auguſta* conſecrata eſt. Porro autem tam *Imperatoribus* quam eorum uxoribus, vel filiis, aut ſororibus conſecratis *Flamen* & *Sodales*, qui ab eo nomen acciperent, ex S. C. addebantur, templumque in quo hymnos in ejus honorem compoſitos tenerent, conſtruebatur. Hactenus *Goltzius*.

AD CAP. XVIII. PARALIPOMENA.

De apotheoſi Imperatorum Romanorum, quam antiquus hic mos, mutata nomina, erectæ ſtatuæ.

Non fuit hæc conſuetudo tantum Romanorum, quum prima ea fuerit bene merentibus referendi gratiam ſpecies, divinis cives poſt obitum afficere honoribus, ſed aliorum. ſic conſecrati omnes dii veterum non quidem publice modo, ſed & privatim unicuique id permiſſum. Pet. Nann. lib. 7. Miſcellaneor. cap. 16.

Elias Vinetus ad D. Auſonii epigr. 26.

Nunc ego ſum Cynices primus, & ille deus,

Aur. Macrob. lib. 2. in Somnium Scipionis cap. 17. *Ejus anima in deos relata, quod nunquam deſeruit virtutes, ſemper exercuit.* Et quidem de Hercule, Libero patre, Caſtoribus, aliiſque diis Conſentibus quis poſt tam multos rem vulgatiſſimam notare velit? De Alexandro Macedone clarum magis, ſed minus notum exemplum eſt; fuiſſe vel exinde diſcamus præter Arrianum, Plutarchum & Q. Curtium Ælian. var. hiſt. l. 5. cap. 12. ἐκκλησίας οὔσης Ἀθηναίοις παρελθὼν ὁ Δημάδης, ἐψηφίσατο θεὸν τὸν Ἀλέξανδρον τρεισκαιδέκατον. *Convocata Athenienſium concione, Demades ſurgens, decreto juſſit, ut Alexander ſcriberetur Deus decimus tertius.* Sed cum indignum Græcis id moribus videretur, mulcta centum talentorum ei irrogata eſt. Et Anaxarchus cognomento Eudæmonicus κατεγέλα Ἀλεξάνδρου, ἑαυτὸν ἐκθεοῦντος, *ridebat Alexandrum, quod ſe deum faceret.* Idem Ælianus lib. 9. var. hiſt. cap. 37. Et Olympias mater ipſius: ὦ τέκνον, εἶπεν, ἀλλὰ σὺ μὲν οὐρανοῦ μεταχεῖν βουλόμενος, καὶ τοῦτο σπεύδων, νῦν οὐδὲ τῶν κοινῶν δήπου, καὶ ἴσων πᾶσιν ἀνθρώποις μεταχεῖν ἔχεις, γῆς τε ἅμα, καὶ ταφῆς. *O fili, inquit, tu vero cum inter cœlites locari volueris, & id perficere ſummo ſtudio conatus ſis, nunc neque illorum quidem quorum omnibus mortalibus æquale & par jus eſt, particeps fieri potes, terræque ſimul, & ſepulturæ, aut tumuli.* Idem operis ejuſdem lib. 13. cap. 30. id autem ab eo non niſi ſuperata Perſide, & profligato Dario ipſius Alexandri epiſtolis denuntiatum eſt Græcis. Nam tunc ἐπέστειλε τοῖς Ἕλλησι θεὸν ἑαυτὸν ψηφίσασθαι, γελοίως γε. *ſcripſit Græcis, ut ſe deum facerent, ſatis equidem ſtulte: & cum mandata ad ſingulas Græciæ civitates referrentur, quidam metu, quidam commodi & emolumenti ſpecie invitati, decreverunt quod ille petebat, humanæ fragilitatis oblitus; at Lacedæmonii:* ἐπειδὴ Ἀλέξανδρος βούλεται θεὸς εἶναι, ἔστω θεός. *Quoniam Alexander vult eſſe deus, eſto deus.* Ælian. var. ejuſdem hiſt. lib. 2. cap. 19. ſed tamen decimus tertius inter deos Conſentes factus. Pier. Hieroglyph. lib. 43. ſed ad Romanos.

Longum foret, ſi Antoninos, Trajanum, Claudium, Veſpaſianum, filios ejus, Auguſtum, (D. Auſon. Cæſarib.

Addidit Auguſtum divis matura ſenectus.)

Et Cæſarem Dictatorem, inter deos relatos perſequi vellem, quod diligentiſſime Onuphrius in Faſtis ſuis, & Goltzius in Numiſmatis exequuti ſunt, & ex Vopiſco, Æl. Lampridio, Spartiano collegit Joan. Kirchmannus lib. 4. de Funerib. Rom. cap. 13. 14. Unicum hoc ſufficiat dixiſſe, *omnes Imperatores inter deos poſt mortem referri ſolitos.* Servius Honoratus illud lib. 1. Georg. v. 24.

Tuque adeo, quem mox, quæ ſint habitura deorum
Concilia, incertum eſt.

Juvenal. ſat. 6. v. 115. *rivales divorum.* Vet. ſcholiaſt. *Ridens, quia imperatores inter deos referuntur.*

Facetum illud eſt Veſpaſiani principis, qui *prima morbi acceſſione, ut inquit, puto deus fio.* C. Sueton. in eo cap. 24. in fine. De Auguſto, & Domitiano, vide quæ fuſe dixi ſupra lib. 1. Reg. 8. & quia tam multa de Auguſti divinis honoribus ſcriptores diſſeruerunt, quidam imperite ortum ejus conſuetudinis ad illum retulerunt, ſed falſi illi, nam Dictator ante illum conſecratus fuit. Sueton. in Julio cap. 88. *Stella crinita per ſeptem dies continuos fulſit, exoriens circa undecimam horam, creditumque eſt animam Cæſaris eſſe in cœlum recepti, & hac de cauſa, ſimulachro ejus in vertice additur ſtella.* Aliter aliis proditum: verba Servii Mauri adſcribam: *Apparet ſidus in vertice, hoc eſt, ſuper galeam; nam ex quo tempore per diem ſtella viſa eſt, dum ſacrificaretur Veneri genitrici, & ludi funebres Cæſari exhiberentur, per triduum ſtella apparuit in ſeptentrione, quod ſidus Cæſaris putatum eſt Auguſto perſuadente: nam ideo Auguſtus, omnibus ſtatuis, quas ob divinitatem Cæſari ſtatuit, hanc ſtellam adjecit. Ipſe vero Auguſtus, in honorem patris Auguſti, ſtellam in galea cœpit habere depictam:* Hæc ille ad v. 681. l. 1. Æneid.

- - - Geminas cui tempora flammas
Læta vomunt, patriumque aperitur vertice ſidus.

Sil. Italic. lib. 13. Punicor.

——— ille deûm gens
Stelligerum attollens apicem Trojanus Julo
Cæſar avo, quantas moles, cum ſede recluſa
Hac tandem erumpent, terraque marique movebunt.

Propert. l. 4. eleg. 6.

Tunc pater Idalio miratus Cæſar ab aſtro,
Sum deus, & noſtri ſanguinis iſta fides.

Jupi-

Jupiter Ovidianus l. 15. Metamorph. fab. ult. ad Venerem:

Hanc animam interea cæso de corpore raptam
Fac jubar.

Et postea ambitiose apotheosim describit:

Cæsaris eripuit membris, nec in aëra solvi
Passa recentem animam, cœlestibus intulit astris.
Dumque tulit, numen capere, atque ignescere sensit,
Emisitque simul, simul altius evolat illa,
Flammiferumque trahens spatioso limite crinem
Stella micat.

In tertio versu alii legunt non male, ut mihi videtur:

Dumque tulit, lumen capere, atque ignescere sensit.

Ritum plenissime in deos referendi expressum legere potes apud Herodianum lib. 4. hist. Rom. quem ex illo descripsere multi, Blondus Flavius Romæ Triumphantis lib. 2. Bernardin. Realin. Annotat. in varia scriptorum loca cap. 16. Francisc. Robortell. l. 2. Emendat. cap. 38. *Apotheosin* vocare hanc solemnitatem solemus. Juvenal. sat. 6. v. 622. *Descendere jussit in cælum.* vet. scholiast. *Ridens, pro ad inferos, & apotheosin deridet. nam deum fecit imperatorem.* M. Tull. l. 1. ad Atticum epist. 13. *Videsne consulatum illum nostrum, quem Curio antea ἀποθέωσιν vocabat?* Et l. 12. ad eundem epist. 13. *Insula Arpinas habere potest germanam ἀποθέωσιν.* Et epist. 36. *Fanum fieri volo, neque hoc mihi erui potest* (aut ut in aliis, *neque hoc mihi suaderi potest*, aut, *neque hoc mihi dissuaderi potest*) *sepulchri similitudinem effugere, non tam propter pœnam legis studeo, quam ut maxime assequar ἀποθέωσιν.*

Est autem idem *apotheosis*, ac *consecratio*, quam vocem advocavit idem Cicero lib. 1. ad Quintum fratrem epist. 1. *Quoniam in istis urbibus cum summo imperio & potestate versaris, in quibus tuas virtutes consecratas, & in deorum numero collocatas vides.* vet. scholiast. Juvenal. ad sat. 11. v. 63. *Æneas qui in Numicium fontem lapsus, creditur consecratus, ideo ait, aquis, flammis vero Hercules, qui in Oeta monte se incendit, non tolerans ardorem vestis.* C. Plin. Cæcil. Junior in Panegyrico elegantissimo: *Dedicavit cœlo Tiberius Augustum, sed ut majestatis numen induceret, Claudium Nero, sed ut irrideret, Vespasianum Titus, Titum Domitianus, sed ille, ut dei filius, hic frater ut videretur, tu sideribus patrem intulisti.* Est ergo *apotheosis*, *quasi dei factio, aut divinitatis collatio*; veteres glossæ, ἀποθεῶ, *divino.* Quod proprie *facere* verti potest, aut *deos dare*, ut dixi supra l. 2. cap. 17. M. Manil. l. 4. Astronomic.

Jam facit ipse deos, mittitque ad sidera numen,
Majus & Augusto crescit sub principe cœlum.

L. Sen. Herc. Furente:

——— *Hæc quæ cœlites*
Recepit, & quæ fecit, & (fas sit loqui)
Fortasse faciet.

Et in Octavia, si modo illius est, & non alterius pejoris poëtæ. act. 2. sc. 2.

Stulte verebor, esse cum faciam deos.

Et in eadem scena:

Pietate nati factus eximia deus.

Allusit, ut puto, M. Martial. l. 8. epigr. 24.

Qui fingit sacros, auro vel marmore vultus,
Non facit ille deos, qui rogat ille facit.

Aliquos ritus apotheoseos, nulli in hunc diem, quod sciam, observatos subjiciam; ac primum NOMINA MUTABANTUR inter deos referendis. Sic apud priscos Io dicta est Isis, Melicerta Portumnus, Ino Leucothea apud Græcos, apud Latinos priscos Æneas consecratus legitur, nomenque mutatum. T. Livius 1. Decad. l. 1. non longe à principio: *Situs est, quemcunque eum dici jus fasque est, super Numicum flumen, Jovem indigetem appellant.* Ea propter Heroum templa transituri, ne in deos receptum heroëm alio nomine, quam quod impositum ex apotheosi fuisset; compellantes offenderent, taciti & silentes, indictoque sibi silentio, precabantur. observavit Nannius Miscellaneor. lib. 4. Ad Romanos descendere quid opus? cum omnes historici loquantur, Romulum post consecrationem *Quirinum* vocitatum. Poëtæ. Sil. Italic. l. 15.

Ledæos referam fratres, vestrumque Quirinum.

Claudian. lib. de bello Getico:

——— *Delubra Numæ, sanctumque Quirini.*

Sic in MS. meo. in aliis hactenus lectum fuit:

——— *Delubra Numæ, sedemque Quirini.*

Q. Horat. epod. od. 16.

Quæque carent ventis & solibus, ossa Quirini
Nefas videre, dissipabit insolens.

P. Ovid. l. 3. Amor. eleg. 7. & lib. 2. Fastor.

Proxima lux vacua est, & tertia dicta Quirino,
Qui tenet hoc nomen, Romulus ante fuit.

M. Lucan. lib. 1. Pharsal. v. 196.

——— *Rapti secreta Quirini.*

Et P. Ovid. lib. 14. Metamorph. fab. 15.

Lustratum genitrix divino corpus odore
Unxit, & ambrosia cum dulci nectare mixta
Contigit os, fecitque deum, quem turba Quirini
Nuncupat indigetem, templisque arisque recepit.

Et ejusdem libri fab. ult.

- - - *Priscum pariter cum corpore nomen*
Mutat, Oramque vocat, quæ nunc dea juncta Quirino est.

Ob id, ut puto, Homerus alia apud deos, alia apud homines nomina, quibusdam imponit, nam Paris illi perpetuo Alexander appellatur, ut l. 3. Iliad. in limine, & passim, licet Carolus Sigonius, unam nomen, alteram vero appellationem cognomen esse contendat, libello de Nominibus Rom. c. 3. Ipse Homer. lib. 14. Iliados v. 291.

Χαλκίδα κικλήσκουσι θεοὶ, ἄνδρες δὲ Κύμινδιν.
Chalcidem nominant dii, homines vero Cymindin.

Et lib. 20. Iliad. v. 73.

Ὃν Ξάνθον καλέουσι θεοὶ, ἄνδρες δὲ Σκάμανδρον.
Quem Xanthum vocant dii, homines vero Scamandrum.

P. Ovid. lib. 11. Metamorph. fab. 10.

Hunc Icelon superi, mortale Phebœtora vulgus
Nominat.

Effigies, ei pari splendore, paribusque insignibus, atque dum vivus erat, *erigebatur.* Exemplum nobile apud Ælianum var. hist. lib. 13. cap. ult. quod nuper incredibili Europæ dolore, cruento supra fidem spectaculo, in Henrico Magno efferendo in regia mœsti, attonitique vidimus. Nihil magnificentiæ itaque aberat. sed crebra famulantium turba circunstabat ministratura inter deos referendo, omnia ornamenta, adeoque etiam coronæ imponebantur. M. Cic. pro L. Flacco. notavit Pet. Victorius var. lect. l. 2. c. 7. dicam infra l. 5. cap. 39. abunde, uti de Flaminibus, aris, templis, iis erectis consecratisque. Interim locum adde è Corrippo Africano lib. 1. de laudib. Justini, num 13.

Ipse videbatur cunctis plangentibus unus
Effigie gaudere pia, diademate comptus,
Purpureaque in veste jacens requiescere somno.

Denique ab hac apotheoseos consuetudine emanavit, ut *divos deosque* Imperatores appellarent, *numenque* eis adscriberent. Theodosius & Valentinianus Augg. C. Theod. l. 15. tit. 4. *Ludis quoque simulachra proposita tantum in animis concurrentium mentisque secretis nostrum numen & laudes vigere demonstrat.* Q. Symmach. lib. 3. epist. 18. *Solenne est divo nostro Theodosio.* Gunther. Ligurini l. 6.

Hæc de responsis divi, pater optime regis
Salva pace tua, tibi rescribenda putamus.

Vetus marmor apud Aldum Manutium in Orthographia sua pag. 292.

IMP.... CÆSAR...... L. DOMITIO. AURELIANO. PIO. FELICI. INVICTO.
AUG. PONTIFICI. MAX. GOTHICO. MAX.
GERMANICO. MAX. TRIB. POT. V. COS.
DESIGNA. III. IMP. III. P. P. PRO. COS. RESTITUTORI. ORBIS. INVICTISSIMO. ET.
VICTORIOSISSIMO.
PRINCIPI.
FURIUS. ORFITUS. V. C. PRÆF. URB.
DEVOTUS. NUMINI. MAJESTATIQUE.
EJUS.

Et statuæ huic seu effigiei subjiciebant aquilam, quam credi volebant animam defuncti in cœlos, & ad deorum consessum alis suis efferre. Quare Hectoris raptator Achilles à Lycophrone Aquila appellatur. Joan. Meursius notat. Artemidor. Oneirocrit. l. 2. c. 10. ἔθος γὰρ παλαιὸν ἀποθνήσκοντας τούτους πλάσσειν τε καὶ γράφειν ἐπ' ἀετῶν ὀχουμένους, καὶ διὰ τῶν δημιουργημάτων τιμᾶν. *Mos enim vetus est, hos mortuos tum fingere, tum pingere iis* (antea dixerat, ὀχεῖσθαι ἀετῷ, *vehi aquila*) *insidentes, & per hujusmodi opificia colere.*

CAP. XIX.

De Virginibus Vestalibus.

Vestales dicebantur hæ, quod *Vestæ* sacra curarent, & ignem ejus custodirent. De quarum prima apud Romanos institutione non admodum inter Scriptores convenit. Fuisse quidem eas *Lavinii*, & *Albæ* ante Romam conditam, dubium non est, cum quod Æneas *Vestæ sacra* una cum *Penatibus* & *Palladio* ex Troja in Latium tulerit, & condito Lavinio, *Vestæ* ibi ædem sacraverit, cui deinde Ascanius etiam condita *Alba longa* templum in monte Albano extruxit: tum vero quod *Rhea Silvia*, Romuli mater, à Numitore patruo *virgo Vestalis* creata fuerit. Utrum vero *Romulus*, ut quidam volunt, an qui ei successit, Numa Pompilius, quod pluribus placet, *Vestæ ædem* Romæ construxerit, eique *virgines custodes* ignis æterni assignaverit, de eo valde discrepant. *Dionysius* certe, cujus in historia Romana non minima est authoritas, *Numæ* id institutum tribuit: & contrarium sentientes graviter refutat; cujus verba, quæ quidem huc spectent, libet adscribere: *Romulus*, inquit, *nullas virgines Vestæ sacerdotes instituit, memor fortasse materni dedecoris, quæ inter illius ministeria virginitatem amiserat: haudquaquam idoneus futurus qui, si quam violasse pudorem deprehendisset, eam juxta leges patrias puniret, ne sibimet refricaret probrum domesticum.* Hæc ille, quem sequuti dicemus à Numa Pompilio *virgines Vestales* primum esse creatas, & institutas. Quo vero numero, quod earum officium, quæ dignitas fuerit, de iis porro *Dionysium* loquentem audiamus. Sic autem is scribit: Quinto loco erant *virgines* ignis sacri custodes, quas illi à sua Dea *Vestales* nominant, cui Rex hic primus templum sacravit, & *cultrices virgines*. Et paulo post: *Virgines* autem quæ *Deæ* sacris operabantur, quatuor erant ab initio, & jus optandi eas penes *Reges* esse, *Numa* voluit: postea tamen propter sacrificiorum multitudinem ad senarium numerum auctæ (à L. scilicet Tarquinio Prisco V. Romanorum, ut idem *author* alibi docet) in eo hodieque permanent degentes in *Deæ fano*, à cujus aditu nemo arcetur interdiu, sed pernoctare intus fas est viro nemini. Has necesse est per triginta annos manere puras à nuptiis, sacrario servientes, & legitimis ceremoniis, ac primo decennio rationem sacrorum eis oportebat discere, sequenti exercere, postremo docere alias. Post exactum vero annum trigesimum, nihil vetabat eas positis coronis, reliquisque insigniis sacerdotii, cui vellent nubere: feceruntque id paucæ aliquot, sed parum læto vitæ exitu, & ominoso apud cæteras, ita ut libenter posthac *virgines* ævum exigerent in *Deæ* contubernio ac tum demum in defunctæ locum alia sublegebatur à Pontificibus. Honores autem eis exhibentur à civitate multi & eximii, propter quos nec liberorum, nec nuptiarum tanguntur desiderio. Pœnæ quoque, si qua delinquat, graves sunt propositæ, quas *Pontifices* ab illis exigunt, flagris cædentes deprehensas in leviore crimine, *stupratas* vero miserabili, longeque fœdissimo tradentes supplicio. Vivæ enim funebri pompa efferuntur, amicis ac cognatis cum lacrymis lecticam prosequentibus; delatæque ad *Collinam* portam extra muros, in subterranea cella sepeliuntur, nec monumento dignitatis, nec parentatione, aliisve solennibus defunctorum honoribus. Admissum autem circa sacra *piaculum*, tum aliis prodigiis deprehenditur, tum maxime, si *ignis* extinguatur, quod formidolosissimum Romanis habetur, ut perniciem civitati minitans, quæcunque tandem causa acciderit & post multam procurationem, alium ignem in templum inferunt. Hactenus *Dionysius*. Ubi quæ scribit de pœna *Vestalium* impudicarum, quam quidem à *L. Tarquinio Prisco* institutam esse volunt. Plenius è *Plutarcho* explicantur: cum de iis verba faciens in hunc modum scribit: Si quid deliquerit, inquit, *Vestalis*, verbera ei à summo *Pontifice* infliguntur, aliquando etiam nudæ, linteo prætenso, in obscuro, & umbroso loco. At quæ virginitatem polluit, viva defoditur juxta portam *Collinam*. Est ibi intra urbem tumulus quidam terreus, in longum porrectus, *aggerem* Latini vocant: in eo domus subterranea non magna, in quam ex superiori parte descensus fit, paratur: in eaque lectus constratus, lucerna ardens, paucæque eorum, quæ ad vitam fovendam necessaria sunt, primitiæ reponuntur, ut *panis*, *aqua*, *lac* in vasculo, & *oleum*, tanquam nefas putent fore, si corpus summis consecratum sacrimoniis fame pereat. Tum illam, quæ supplicio est afficienda, lecticæ impositam extra opertæ, lorisque revinctam, ita ut ne vox quidem exaudiri possit, per forum vehunt: ei omnes via decedunt taciti, & ingenti cum mœstitia silentes transmittunt, neque est horribilius ullum spectaculum, aut dies, quam urbs agat tristiorem. Ubi ad locum, quem dixi, lectica pervenit, vincula lictores solvunt: aut *princeps sacrorum* secreto quædam comprecatus manibus ad Deos sublatis, antequam necessitati supplicii satisfaciat, oblevatam educit, & in scalis deorsum in domum deferentibus constituit, ita ipse cum reliquis *sacerdotibus* revertitur. Postquam damnata descendit, sursum gradus attrahunt, multaque superne terra ingesta domus occulitur, complanaturque. Hactenus *Plutarchus*.

Sextus

Sextus Pompejus Festus tradit, *Sceleratum* campum appellari proxime portam *Collinam*, in quo *virgines Vestales*, quæ incestum fecerint, vivæ sunt defossæ. Causas autem, propter quas *Vestales* tali supplicio, non alio, afficiantur, idem author inquirit, & tradit has: vel, quod mortuos tantum cremēnt, injustum autem esse eam cremare, quæ sacrum ignem non pie custodiverit: vel quod corpus summis consecratum ceremoniis interficere, & manus adferre *sacræ mulieri*, nefas censeant, ipsamque ultro mori volentem, infra terram demittant, in extructum ad hoc domicilium. Hæc *Plutarchus*. Morem eum à Græcis desumptum esse *Guilhelmus Canterus* docet. Quod si *ignis* negligentia earum extinctus esset, nequaquam eum accendere ab alio igni licebat, sed renovabant eum, flammamque eliciebant à Solis radiis puram & sinceram. Eam ad rem instrumentis utuntur, quæ σκαφεῖα nominant. Sunt autem excavata in modum turbinis rectanguli: hæc si adverso soli opponantur, fit ut radii Solares in circumferentiam undique incidentes, ad centrum omnes concurrant, itaque & aërem tenuem reddant, & materiam (quæ levissima, siccissimaque instrumentis imponitur) statim inflamment, quia videlicet radii *Solares* à corpore renitente ita coguntur, & stipantur, ut naturam ignis accipiat. Hactenus *Plutarchus*. Cum quo etiam *Festus*: Ignis *Vestæ*, inquit, si quando interstinctus esset, virgines verberibus afficiebantur à *Pontifice*, quibus mos erat tabulam felicis materiæ tamdiu terebrare, quousque exceptum ignem cribro æneo virgo in ædem ferret. Honores illis redditi fuerunt, ut etiam vivo patre testamentum condere, ac cætera gerere sine curatore possent, quemadmodum & trium filiorum matres, ut cum fascibus, si prodirent, deducerentur. Et si casu in quemquam incidissent, qui ad lethum ageretur, necari eum non licebat: verum dejerare *virginem* oportebat, se non ultro, sed forte; non autem dedita opera, & de industria obviam factam. Qui autem occurreret, cum ipso feretro veheretur, moriebatur. *Plutarchus*. Plinius scribit, *Vestales virgines* servos fugitivos, ne urbe exirent, precationibus suis retinere, item crinem suum ad *loton* arborem Romæ vetustissimam, cognomento *capillatam*, consecrandam deferre fuisse solitas. Cæterum cujus ætatis, ex qua familia, & quo ritu *virgo Vestalis* capi solita fuerit, eleganter docet *Agellius*, cujus verba, quemadmodum à *Lud. Carrione* restituta sunt, adscribam. Qui, inquit, de *Vestali virgine* capienda, scripserunt (quorum diligentissime scripsit *Labeo Antistius*) minorem quam annos VI. majorem quam annos X. natam negaverunt capi fas esse. Item, quæ non sit *patrima* & *matrima*. Item, quæ lingua debili sensuve aurium deminuta, aliave quavis corporis labe insignita sit. Item, quæ ipsa, aut cujus pater emancipatus sit, etiamsi vivo patre in avi potestate sit. Item, cujus parentes alter ambove servierint, aut in negotiis sordidis deservierint. Sed eam, cujus soror ad id sacerdotium lecta sit, excusationem mereri ajunt. Item, cujus pater *Flamen*, aut *Augur*, aut *Quindecimvir* sacris faciundis, aut qui *Septemvir Epulonum*, aut *Salius* sit. Sponsæ quoque *Pontificis*, & tibicinis sacrorum filiæ vacatio à sacerdotio isto tribui solet. Præterea *Capito Attejus* scriptum reliquit: Neque ejus legendam filiam, qui domicilium in Italia non haberet, & excusandam ejus, qui libros treis non haberet. *Virgo* autem *Vestalis*, inquit *Agellius*, simulatque capta, atque in atrium Vestæ deducta, & *Pontificibus* tradita est, eo statim tempore sine emancipatione, ac sine capitis minutione è patris potestate exit, & jus testamenti faciundi adipiscitur. De more autem, rituque capiundæ virginis, literæ quidem antiquiores non extant: nisi quod fertur, quæ capta prima est, à *Numa* Rege esse captam. Sed *Papiam legem* invenimus, qua cavetur, ut *Pontificis Maximi* arbitratu *virgines* è populo viginti legantur: sortitioque in concione ex eo numero fiat, & cujus virginis ducta erit, ut eam *Pontifex Maximus* capiat, eaque *Vestæ* fiat. Sed ea sortitio ex *lege Papia* non necessaria nunc videri solet: nam si quis honesto loco natus adeat *Pontificem Maximum*, atque offerat ad sacerdotium filiam suam, cujus duntaxat, salvis religionum observationibus, ratio haberi possit, gratia *Papiæ legis* per Senatum fit. Capi autem virgo propterea dici videtur, quia *Pontificis Maximis* manu prehensa ab eo parente, in cujus potestate est, veluti bello capta abducitur. In lib. I. *Fabii Pictoris*, quæ verba *Pontificem Maximum* dicere oporteat, cum virginem capit, scriptum est. Ea hujusmodi sunt: SACERDOTEM. VESTALEM. QUÆ. SACRA. FACIAT. QUÆ. JOUS. SIET. SACERDOTEM. VESTALEM. FACERE. PRO. POPULO. ROMANO. QUIRITIBUSQUE. UTIQUE. OPTUMA. LEGE. FIAT. ITA. TE. AMATA. CAPIO. Præterea in commentariis *Labeonis*, quæ ad duodecim tabulas composuit, ita scriptum est: *Virgo Vestalis* neque hæres est cuiquam intestato, neque intestatæ quisquam, sed bona ejus in publicum redigi ajunt. Id quo jure fiat, quæritur. Amata inter capiendum à *Pontifice Maximo* appellatur: quoniam quæ prima capta est, hoc fuisse nomine, traditum est. Hactenus *Agellius*, qui etiam alibi recitat verba Prætoris ex edicto perpetuo de *Flamine Diali*, & *de sacerdote Vestæ*, hæc: SACERDOTEM VESTALEM ET FLAMINEM DIALEM IN OMNI MEA JURISDICTIONE JURARE NON COGAM. Alebantur *Vestales* sumptibus publicis. Duravit autem earum sacerdotium usque ad *Theodosii* senioris Imperatoris tempora, quo regnante, una cum aliis sacerdotiis, nequicquam reclamante Senatu, omnino est sublatum, id quod ex Epistolis *Symmachi*, & *Ambrosii* responsionibus manifestum est.

CAP. XX.

De Saliis Palatinis XII.

Sexta pars legum ad religionem pertinentium, inquit *Dionysius*, tractabat jura eorum quos Romani vocabant *Salios*, de quibus nos hoc cap. agemus. Unde nomen acceperint, dubitatur inter veteres scriptores. Plerique enim à *saliendo* vel *saltando* eos dictos fuisse scribunt, quod id facere in comitio in sacris quotannis & solerent, & deberent. Quidam tamen eos à *Salio* quodam, vel *Saone* sic appellatos volunt, id quod *Sextus Pompejus Festus* his verbis docet: *Salios*, inquit, à *saliendo* & *saltando* dictos esse, quamvis dubitari non debeat, tamen *Polemon* ait, Arcada quendam fuisse nomine *Salium*, quem Æneas à Mantinea in Italiam deduxerit, qui juvenes Italicos ἐνόπλιον *saltationem* docuerit. At *Critolaus* Saonem ex Samothrace cum Ænea *Deos Penates*, qui Lavinium transtulerit, *Saliare* genus saltandi instituisse, à quo appellatos *Salios*. Plerique tamen à *saltando* id nomen deducunt, quos & nos sequimur. Instituti primum sunt, *Livio*, *Dionysio* & *Plutarcho* testibus, à Numa Pompilio Rege qui, ut pleraque sacra instituit, & sacerdotes singulis præfecit, ita etiam *Salios* XII. ex Patricio ordine elegit, qui *Marti* sacra in Palatio celebrarent: unde etiam *Palatini* sunt appellati. Hi erant, ut *Dionysius* lib. 2. inquit, saltatores quidam, & laudatores Deorum belli præsidum. Festum autem eorum incidit in *panathenæa* Græcorum, mensemque *Martium*, agiturque publice ad dies aliquot, per quos tota Urbe choreas ducunt usque in forum & *Capitolium* aliaque loca, tam privata, quam publica, æreis balteis succincti super pictas tunicas, & induti astrictas fibulis prætextas, quas vocant *trabeas*, quæ Romanorum vestis est propria, & honorata cum primis. Gestant etiam capitibus, quos vocabant *apices*, fastigiatos in altum pileos. Græci appellant *Cyrbasias*. Accinguntur autem singuli gladio, dextra tenentes lanceam, aut virgam, aut tale quid aliud: sinistra vero *ancyle*, Thraciæ cetræ simile. Et paulo post: Gesticulantur militariter ad tibiæ modulos, nunc simul, nunc per vices, interim canentes pæana quendam patrium. *Saltationem* autem armatam, quæ collisis ad scutum gladiis crebros ciet strepitus, si quid credendum est antiquis Scriptoribus, primi *Curetes* inventam tradiderunt posteris, &c. Hactenus ille. Eadem *Livius* tradit, sed brevius. *Salios*, inquit, duodecim *Marti Gradivo* legit, tunicæque pictæ insigne dedit, & super tunicam æneum pectori tegmen: cœlestiaque arma, quæ *ancylia* appellantur, ferre, ac per urbem ire canentes carmina cum tripudiis, solennique saltatu jussit. Cœtus *Saliorum* dicebatur *collegium*, quibus qui præerat, & eos quasi moderabatur, dicebatur *Magister Saliorum*: item *Præsul*. Unde *Lucilius*:

Præsul ut amptruat, inde & volgu' redamptruat olli.

Redamptruare, ait *Festus*, quemadmodum *Joseph. Scaliger* in lucem edidit, dicitur in *Saliorum* exultationibus, cum præsul *amptruavit*: quod est, motus edidit, & referuntur invicem iidem motus. Cæterum carmina, quæ à *Saliis* fiebant, & canebantur, vel in Deos facta erant, & dicebantur ab eorum nominibus versus *Janualii*, *Junonii*, *Minervii*: vel in universos homines componebantur, & appellabantur *axamenta*, authore *Festo*, ab *axare*, quod est nominare: vel, uti *Scaligero* placet, quod in axibus, seu tabulis describebantur, quemadmodum apud Græcos leges. Primum *Saliare carmen* composuisse fertur *Numa Pompilius*, quod omnium Latinorum carminum antiquissimum fuisse dicitur, & idcirco obscurissimum, id quod & *Cicero* ac alii veteres Scriptores sæpissime testantur, & multa vocabula ex eo à veteribus Grammaticis citata, probant. De *Ancylibus*, quibus usi *Salii* fuerunt, vel potius quorum custodiæ præpositi fuerunt, pauca adhuc adjiciam. *Festus*: Numa Pompilio regnante è cœlo cecidisse fertur *ancyle*, id est, scutum breve, quod ideo sic est appellatum, quia ex utroque latere erat recisum; ut summum infimumque ejus latius medio pateret, unaque edita vox, omnium potentissimam fore civitatem, quamdiu in ea mansisset. Itaque facta sunt ejusdem generis plura, quibus id misceretur, ne internosci cœleste posset, probatum opus est maxime *Mamurii*: qui præmii loco petiit, ut suum nomen inter carmina *Salii* canerent, &c. Unde *Mamurii Veturii* nomen frequenter in cantibus Romani frequentabant. Vide & *Servium*, *Plutarch. Ald. Manutium* lib. 2. de Quæsitis per epistol. & alios.

VIRGINES SALIARES.

Virginum *Saliarium* solus, quod ego sciam, meminit *Sext. Pompejus*, his verbis: *Saliares Virgines* Cincius ait esse conductitias, quæ ad *Salios* adhibebantur, cum apicibus paludatæ, quas *Ælius Stilo* scripsit sacrificium facere in Regia cum Pontifice, paludatas cum apicibus, in modum *Saliorum*. Hæc ille. Vide Fig. c. notat.

CAP. XXI.

De Fetialibus, & Patrepatrato.

Fetiales dicti, quod fidei publicæ inter populos præerant. Nam per hos fiebat, ut justum conciperetur bellum, & inde desitum. & ut fœdere fides pacis constitueretur. Ex his mittebant, antequam conciperetur, qui res repeterent: & per hos etiam nunc fit fœdus. Hactenus *Varro*. Quando *Fetiales* primum

Romæ

Romæ instituti & creati sint, quæque eorum munera fuerint, perspicue docet *Dionysius* lib. 2. cujus hæc sunt verba: Septima legum sacrarum pars dicata erat *collegio Fetialium*, quos Græci εἰρηνοδίκας dicerent: hi sunt selecti è præstantissimis familiis, funguntur que per omnem vitam eo *sacerdotio*, primo *Numa* hujus sacri magistratus authore, &c. Et paulo post: Longum autem esset recensere omnia *Fetialium officia*, sed in summa sunt hæc: Dare operam, ne Romani ulli fœderatæ civitati injustum bellum inferant: quod si qua prior contra fœderis conditiones aliquid commiserit, *legatos agere*, & verbis primo suum jus repetere: quod si dedignetur facere postulata, tum vero bellum indicere. Itidem si qui illatam sibi contra fœdus querantur injuriam, causam eorum cognoscere, & comperto crimine sontes comprehensos læsis dedere: judicare item de *legatorum injuriis*, & dare operam, ut serventur conditiones fœderum: pacem etiam conficere, aut si parum legitime facta videatur, irritam reddere: præterea si quid *Imperatores* contra jusjurandum peccaverint, cognoscere atque expiare. Eadem fere *Plutarchus* scribit in *Numa*, sed brevius: *Fetiales*, inquit, quidam pacis custodes, & (ut mea fert opinio) ab re ipsa nomen capientes, *controversias* sedabant, cum non permitterent prius militare, quam omnis judicii species abscissa esset. Etenim *pacem* Græci vocant, quando verbo, non vi inter se utentes, controversias solvunt. At Romanorum *Fetiales* sæpe ad eos ibant, qui injuriam inferrent, illisque suadebant, ut se benevole & amice gererent: iis autem inimice sese, & pro voluntate gerentibus, *Deos* testati, & multa gravia in eos eorumque patriam imprecati, nisi juste rem aggrediantur, sic eis bellum indicebant: *Fetialibus* vero prohibentibus, aut minus comprobantibus, neque militi fas erat, neque regi Rom. arma movere: sed ab his necesse erat initium belli pro jure *Princeps* accipere, & tum demum communi commodo prospicere. Hactenus *Plutarchus*. Unus *Fetialium* dicebatur *Paterpatratus*. Erat autem is, cui pater & cui filii erant, & maximus habebatur, teste *Plutarcho*, ubi appellationis causas inquirens, has adfert: vel quod & liberos revereantur suos, & timeant genitores: vel quod sint perfecti, ut ipsum nomen sonat. *Patratum* enim esse quasi perfectum & absolutum, *perfectiorem* autem esse, qui vivo patre pater esset factus, vel quod jurejurandi & pacis præsidem oporteat simul prorsum & retrorsum videre: id vero maxime præstare posse eum, qui & filium habeat, de quo consultet, & patrem qui cum deliberet. Addit *Plutarchus*, *Fetiales* etiam suo tempore privilegium, authoritatemque aliquam retinere. *Prætores* enim corpora, quæ ob formam & florem ætatis custodia opus habuerint pudica, eorum fidei commendasse. De *Fetialibus* loquitur lex *Ciceronis*: Fœderum, pacis, belli, induciarum, *Oratores Fetiales* judices duo sunto, bellaque disceptanto. Obsolevisse autem hunc morem per *Fetiales* res repetendi, & bellum indicendi suo tempore, *M. Ter. Varro* docet, cum ait: Per eos factum esse, ut justum conciperetur bellum, & inde desitum. Sic enim illud verbum *Adr. Turnebus* & *Joseph. Scaliger* exponunt, & lib. 2. de vita populi apud Nonium sic scribit *Varro*: Itaque bella & tarde, & nulla licentia suscipiebant, quod bellum nullum nisi pium putabant geri oportere, & priusquam indicerent bellum iis, à quibus injurias factas sciebant: *Fetiales* legatos res repetitum mittebant IV. quos *Oratores* vocabant. Et lib. 3. Si cujus legati violati essent, qui id fecissent, quamvis *Nobiles* essent, ut dederentur civitati, statuerunt, *Fetialesque* XX. qui de his rebus cognoscerent, judicarent, & statuerent, & constituerent. De ritibus indicendi belli & feriendi fœderis, libro *de militia* dictum.

AD CAP. XXI. PARALIPOMENA.

Fetialium origo, hasta Imperii symbolum, hastata Roma ipsa.

De belli indicendi per fetiales ritu, expediam l. 10. cap. 1. infra. Hic solum pauca obiter de iis perstringam. Ac primum, adhibebantur illi in consilium belli indicendi. T. Liv. 4. Decad. l. 1. in principio: *Consulti fetiales à consule Sulpitio, bellum quod indiceretur regi Philippo, utrum ipsi utique nuntiari juberent, an satis esset in finibus regni, quod proximum præsidium esset, eo nuntiari, Fetiales decreverunt, utrum eorum fecisset, recte facturum.* Origo eorum antiquissima, nam tempore regum fetialium in historia Romana mentio apud eundem T. Livium 1. Decad. l. 1. in rebus Romuli, & clarius in Anco Martio. Imo & apud antiquos Aborigenes eorum usus, dictique σπονδοφόροι, *libaminum latores*. Dionys. Halicarnass. l. 1. Meminit frequentissime Servius Maurus ad l. 8. Æneid. Principium ad illud l. 1. Æneid:

Principium pugnæ.

Et ad illud l. 10. Æneid.

——— *Tunc res rapuisse licebit.*

Denique ad illud l. 12. Æneid. verbena coronabantur:

——— *Verbena tempora vincti.*

Et *capite velato* hostibus bellum indicebant. Jac. Schegkius Præmessor. libello epist. 10. Mentio etiam fetialium in antiquo marmore, cujus fragmentum inseram, ex Aldo Manutio in Orthographiæ suæ ratione pag. 352.

P. CORNELIO. LENTULO. SCIPIONI. COS. PRÆF. ÆRARI. LEGATO. TI. CÆSARIS. AUG. LEG. LEG. VIII. HISPANICI. FETIALI.

D. D.

Corrigendus locus è Bucolico carmine Titi Calphurnii Siculi, tersissimi poëtæ, ita ille Ecloga 1. v. 53.

Candida Pax aderat, nec solum candida vultu,
Qualis sæpe fuit, quæ libera Marte profuso,
Quæ domito procul hoste, tamen grassantibus armis
Libera diffudit tacito discordia ferro.

Primus versus desumptus videtur ex Albio Tibullo, apud quem l. 1. eleg. ult.

Interea Pax arva colat, Pax candida primum
Duxit araturos sub juga panda boves.

C. Petron. in Civilibus:

Pax prima ante alias, niveos pulsata lacertos,
Abscondit galea victum caput.

Censuerim tamen legendum, in laudato Calphurnii versu hoc modo.

——— *Nec solum candida cultu.*

Author lectionis mihi Corrippus Africanus l. 2. num. 3.

Æquiparans humeris matrem, sic lucida cultu,
Sit niveis formosa genis.

 M. Mar-

M. Martial. l. 8. epigram. 64. eodem modo corrigendus:

Hic laurus redimita comas, & candida cultu
Roma, salutavit voce manuque ducem.

In secundo versu Calphurnii pessime hactenus, *Marte profuso*, nisi forte dicamus, *Martem diffusum* esse cladem belli in omnes dispersam, sed nugæ: lego ergo:

——— *Libera Marte professo.*

Id est, bello indicto, aperto, aut per fetiales denuntiato. In ultimo versu, *diffundere libera discordia*, fateor mihi non intellectum, nisi fides adhibenda sit Victori Giselino, qui se in quinque codicibus manu exaratis, apud Aurelium Prudentium reperisse se ait *discordium*, pro dissidio, contentione, sed nusquam id mihi lectum, nec auditum. Eodem modo, *discordis*, id est, *discors*, in nova vocis origine reperitur. Pomponius Bononiensis in Satyra citante Prisciano l. 7. in fine:

Blanda, fallax, impotens, superba, discordis.

Et hanc vocem in Claudiano reponendam admonuit me vir literatissimus, & de Græcis Latinisque pariter authoribus optime meritus Franciscus Zizæus Xantho. Ita igitur ille de 4. Honor. consul.

Hanc tamen haud quisquam, qui non agnoverit ante.
Semet, & incertos animi placaverit æstus,
Inveniet, longis illuc ambagibus itur,
Discordis quod quisque sibi.

Antea nullo sensu legebatur:

Disce, orbis quod quisque sibi.

Existimo nihilominus commodo sensu posse in eo carmine legi:

Libera diffudit tacito discrimina ferro.

Ad fetiales regredior, qui bellum indicturi hastam in fines hostium intorquebant, quod non minus in consuetudine Barbaris quam Romanis fuit, & Græcis. *Nam Alexander in Persidem profecturus, à navi in littus hastam ejaculatus est, terramque primus egressus navigio, quasi captivam cepit.* Diodor. Sicul. l. 7. c. 2. in principio. & Romani Carthaginensibus bellum indixerunt *missa hasta*. Fest. Pomp. l. 8. Illi autem bellum illatum propulsarunt, *missis hasta caduceoque*. A. Gell. l. 10. c. 27. Alludit ad ritum Ammianus Marcellinus lib. 19. in limine: *Ubi Grambates hastam infectam sanguine, ritu patrio, nostrique conjecerat more fetialis, armis exercitus concrepans, involat in muros.* Fest. Pompejus l. 2. *Bellona dicebatur dea bellorum, ante cujus templum erat columella, quæ bellica vocabatur, supra quam hastam jaciebant, quum bellum indicebatur.* Meminit P. Victor in 9. Reg. Ovid. l. 6. Fastor.

Prospicit à tergo summum brevis area circum,
Est ubi non parvæ parva columna notæ,
Hinc solet hasta manu belli prænuntia mitti,
In regem, & gentes, cum placet arma capi.

Poëtæ passim. Sidon. Apollinar. Carm. 5. v. 61.

O Latii sopite vigor, tua mœnia ridet
Insidiis cessisse suis, non concutis hastam?

Stat. l. 12. Thebaid. v. 659.

Ite alacres, tantaque, precor, confidite causa
Dixit, & emissa præceps iter inchoat hasta.

Virgil. l. 9. Æneid. in limine, de Turno Ardeam obsidente:

Sic ait, & jaculum emittens intorsit in auras,
Principium pugnæ.

Hasta hæc sanguine erat infecta, quod de Marco Antonino in Marcomannicum bellum proficiscenti notavit ex Dione Coccejano, Adrianus Turnebus l. 25. c. 18. ut non immerito Bellonam belli præsidem hastatam finxerit Papinius lib. 2. Thebaid. v. 721.

Nec minus ardentes Mavors, hastataque pugnæ
Impulerit Bellona tubas.

Et l. 7. Thebaid. v. 72.

——— *Regit atra jugales*
Sanguinea Bellona manu longoque fatigat
Cuspide.

Puto, quod *telum bellis maxime idoneum fuerit hasta*, maximique & pretii, & usus, in qua veluti *vis quædam imperii* tacita continebatur, quare & *deorum statuis hastas addebant*. Servius ad illud Virgilii l. 1. Æneid.

——— *Hic illius arma,*
Hic currus fuit.

Et ipsa *dea Roma hastata* depingebatur, locabatur, in urbe, in Italia, in provinciis, neque modo florente antiquæ Reip. statu, sed etiam posterioribus declivis, & jam lapsi imperii temporibus. Claudian. lib. de bello Gildonico, de Roma mæsta:

- - - *Humeris vix sustinet ægris*
Squallentem clypeum, laxata casside prodit
Canitiem, plenamque trahit rubiginis hastam.

Et l. 2. de Laudib. Stilichon.

- - - *Cuspis trabe surgit eburna.*

Et de consul. Olybrii & Probini, de eadem Roma:

Sive petat Parthos, seu cuspide turbet Hydaspen.

Sidon. Apollinar. Carm. 2. in ejusdem deæ descriptione:

- - - *Micat hasta minax.*

Et Carm. 7. in limine:

- - - *Pendent crines de vertice tecti*
Pulvere, non galea, clypeusque impingitur ægris
Gressibus, & pondus, non terror, fertur in hasta.

CAP. XXII.

De Pontificibus & Pontifice Maximo.

Ultima Numæ institutorum, inquit *Dionys.* lib. 2. continebat sacra maximi apud Rom. sacerdotii, & cujus potestas est amplissima. Hi ab uno suorum operum, videlicet sarciendo ponte sublicio, vocantur *Pontifices*, summa authoritate præditi, &c. Quod hic de etymologia nominis *Dionys.* tradit, dictos eos esse *Pontifices* à ponte & facere, id confirmat *Varro*, cum lib. 4. de ling. Lat. sic scribit: *Pontifices* ego à ponte arbitror dictos. Nam ab iis *sublicius* est factus primum, & restitutus sæpe, quum ideo sacra & uls & cis Tiberim non mediocri ritu fiant. Idem tamen annotat, *Q. Scævolam Pontificem* maximum voluisse, eos à posse & facere hoc nomen habere: quod scilicet *facere*, id est, offerre, vel sacrificare possint. Hi, quemadmodum *Dion.* l. 2. scribit, à Numæ temporibus usque ad annum Urbis circiter IↃCL. à collegio *Pontificum* cooptari soliti fuerunt. Non enim comitiis à populo creabantur, donec *Cn. Domitius*, *Cn. F. Ahenobarbus* Tribunus pleb. *Pontificibus* offensior, quod alium quam se in locum patris sui *Cn. Domitii* cooptassent, lege lata, jus *sacerdotum* subrogandorum à *collegiis* ad populum transtulit, id quod & *Cicer.* in Rullum, & *Tranquil.* in Nerone tradunt. Hanc vero legem à *L. Sulla* dictatore plebi offensiore abrogatam, restituit *M. T. Cicerone*, *M. Antonio Coss.* *T. Labienus* Trib. pleb. teste *Dione* l. 37. Postea sub Augusto iterum abrogata lege Domitia, *collegiorum* primo, deinde Romanorum Principum arbitrio *Pontifices* & reliqui sacerdotes cooptari cœperunt.

Ad numerum *Pontificum* quod attinet, IV. tantum à *Numa* instituti traduntur, qui omnes ex Patriciis semper

ſemper cooptati ſunt, uſque ad annum Urbis cdliv. quo tempore *Q. Apulejo Panſa*, & *M. Val. Corvo* v. Coſſ. Q. & Cn. *Ogulnii* Trib. pleb. legem tulerunt, ut numerus *Augurum* & *Pontificum* augeretur, & pars eorum ex plebe crearentur. Qua de re *Livius* ita ſcribit. Hoc anno, ne undique tranquillæ res eſſent, certamen injectum eſt inter *primores* civitatis, *patricios*, *plebejoſque* à Tribunis pleb. Q. & Cn. Ogulniis. Qui undique criminandorum patrum apud plebem occaſionibus quæſitis, poſtquam alia fruſtra tentata erant, eam actionem ſuſceperunt, qua non infimam modo plebem accenderent, ſed ipſa capita plebis, *Conſulares*, triumphaleſque plebejos, quorum honoribus nihil præter *ſacerdotia*, quæ nondum promiſcua erant, deeſſet. Rogationem ergo promulgarunt, ut cum iv. *Augures*, iv. P*ontifices* ea tempeſtate eſſent, placeretque augeri *ſacerdotum* numerum, iv. P*ontifices*, v. *Augures* de plebe omnes allegerentur. Eam rem juxta ægre paſſi P*atres*, quem cum *Conſulatum* vulgari viderent: ſimulabant ad Deos id magis, quam ad ſe pertinere, ipſos viſuros, ne ſacra ſua polluantur: Id ſe optare tantum, & qua in Rempubl. clades veniat. Minus autem tetendere, aſſueti jam tali genere certaminum vinci, & cernebant adverſarios non id quod olim vix ſperaverint, affectantes magnos honores: ſed omnia jam, in quorum ſpem dubiam erat certatum, tamen adeptos multiplices *Conſulatus*, *Cenſuraſque*, & *Triumphos*, &c. Et paulo poſt: Vocare *Tribus* ex templo populus jubebat, apparebatque accipi legem: ille tamen dies eſt interceſſione ſublatus: poſtera die deterritis *Tribunis* ingenti conſenſu accepta eſt. P*ontifices* creantur, ſuaſor legis *P. Dec. Mus*, P. Sempr. *Sophus*, *C. Marc. Rutilius*, *M. Livius Denter*, &c. Ita iix. P*ontificum* numerus eſt factus, qui uſque ad *L. Sullæ Felicis* Dictaturam manſit. Is enim cum adverſæ partis factionibus cæſis, *Dictator* renuntiatus fuiſſet, inter multa quiæ aut abrogavit, aut addidit, P*ontificum* quoque & *Augurum collegium* ampliavit, ut eſſent xv. P*ontifices*, & xv. *Augures*. F*lorus* Epit. 89. Ex quo Sullæ facto duplex factus eſt P*ontificum* ordo. Primi enim iix. & ii deinceps qui in eorum locum cooptati ſunt, P*ontifices majores* appellati, reliqui vero vii. *minores* P*ontifices* dicti ſunt, quorum paſſim & apud veteres Scriptores, & in vetuſtis Epigram. mentio fit. Univerſus P*ontificum* cœtus *collegium* vocabatur, quemadmodum ex *Cic.* oratione ad Pontifices pro Domo, & de *Haruſpicum reſponſis*, item ex antiquis inſcriptionibus liquet.

De Pontificum muneribus & dignitate hæc tradit *Dionyſ.* lib. 2. P*ontifices*, inquit, de omnibus cauſis ad ſacra pertinentibus judicant, tam inter magiſtratus ſacrificos, quam inter privatos homines: novaſque leges de ſacris arbitratu ſuo condunt, ſicubi deſtituuntur ſcriptis legibus: & *magiſtratus*, penes quos ceremoniæ ſunt, ac ſacrificia, *ſacerdoteſque* omnes examinant: *miniſtros* quoque ſacrorum in officio continent, ne quid præter ſolennes ritus faciant, à profano etiam & imperito vulgo conſuluntur de cultu *Deorum*, ac *geniorum*, aliiſque religionibus, quod ſi quem animadvertant præſcripta ſua contemnere, eum mulctant pro delicti magnitudine. Ipſi nullius poteſtati ſunt obnoxii, nec tenentur ad reddendam rationem vel *ſenatui*, vel *populo*. Id genus *ſacerdotes*, ſive ſacri *doctores*, ſive ſacrarum legum conſulti, ſive *ſacrorum cuſtodes* recte dicendi ſunt: ego *hierophantas* noſtris appellari dixerim. In defuncti locum alius ſolet ſubrogari, non populi ſuffragiis, ſed qui *collegio* maxime videatur idoneus ex omni numero: nec niſi inauguratus ad ſacerdotium admittitur. Hactenus *Dionyſius*. Quæ fere eadem etiam à *Cicerone* referuntur, cum in oratione pro Domo ſua ad Pontifices ſic loquitur. Cum multa divinitus P*ontifices* à majoribus noſtris inventa, atque inſtituta ſunt, tum nihil præclarius, quam quod vos eoſdem & religionibus Deorum immortalium, & ſummæ Reipublicæ præeſſe voluerunt, ut ampliſſimi & clariſſimi cives *Rempublicam* bene gerendo, P*ontifices* religionem ſapienter adminiſtrando, Rempublicam conſervarent. Quod ſi ullo tempore magna cauſa in *ſacerdotum* populi Romani judicio, ac poteſtate verſata eſt: hæc profecto tanta eſt, ut omnis Reipublicæ dignitas, omnium ſalus, vita, libertas, aræ, foci, Dii penates, bona, fortunæ, domicilia, veſtræ ſapientiæ, fidei, poteſtatique commiſſa & credita eſſe videantur. Et paulo poſt ad Lentulum, unum ex P*ontificibus*: Te appello, inquit, *Lentule*, tui ſacerdotii ſunt *tenſæ*, *curricula*, *præcentio*, *ludi*, *libationes*, *epulæque ludorum*. Voſque P*ontifices*, ad quos *Epulones* Jovis Optimi Maximi, ſi quid eſt prætermiſſum, aut commiſſum, afferunt: quorum de ſententia illa eadem renovata, atque inſtaurata celebrantur, &c.

Pontificum *collegium* uſque ad *Theodoſii* ſenioris Imperatoris tempora Romæ fuit. Quibus, religione *Chriſtiana* omnia jam obtinente, Imperatoribuſque antiquæ ſuperſtitioni adverſantibus, uno edicto *ſacerdotum* omnium reditus fiſco applicati ſunt. Quare poſtea plane P*ontifices*, *Augures*, & reliqui *ſacerdotes* fieri deſierunt, cum reditibus omnibus mulctati eſſent. *Zoſimus*. Unus P*ontificum* omnium ſupremus erat, qui *Maximus* dicebatur, à *Numa* inſtitutus, quod ut *Dionyſius* tradit, maximarum rerum, quæ ad ſacra & religionem pertinent, judex eſſet, & vindex contumaciæ privatorum & magiſtratuum. de ejus creatione ſic ſcribit libro primo *Livius*: Minoribus P*ontificibus* creatis, *Numa* P*ontificem* deinde *Maximum* Numam Marcium, M. F. ex Patribus legit, eique ſacra omnia exſcripta, exſignataque attribuit: quibus hoſtiis, quibus diebus, ad quæ templa ſacra fierent, atque unde in eos ſumptus pecunia erogaretur. Cætera quoque omnia publica, privataque ſacra Pontificis ſcitis ſubjecit, ut eſſet, quo conſultum plebs veniret, ne quid divini juris negligendo patrios ritus, peregrinoſque addiſcendo, turbaretur. Nec cœleſtes modo ceremonias, ſed juſta quoque funebria, placandoſque manes, ut idem P*ontifex* edoceret, quæque prodigia fulminibus, aliove quo viſo miſſa ſuſciperentur, atque curarentur.

Hactenus *Livius*. Festus etiam ait, *Pontificem Maximum* judicem atque arbitrum rerum divinarum, atque humanarum esse. Cæterum *Pontifex Maximus* ex collegio Pontificum creabatur, non quidem collegarum cooptatione, ut in cæteris *sacerdotiis* mos erat, sed populi tributis comitiis, ut ex omni *Livii* historia facile intelligi potest. Multo etiam tempore non nisi ex patribus creabatur, donec postremo omnibus honoribus plebi communicatis, *Pontifex* quoque *Maximus* ex plebe primus creatus est *T. Coruncanius*. Post quem multi tam *Patricii*, quam *plebeji Pontifices Maximi* creati fuerunt, usque ad *C. Julium Cæsarem*. Quo mortuo in ejus locum *Pontificatum maximum* per vim invasit *Lepidus*; post cujus mortem id sacerdotium suscepit *Augustus*, quod Lepido vivo nunquam quanquam oblatum, recipere sustinuerat, ut *Tranquillus* tradit. Decens autem visum est, eum qui totius imperii possessionem adeptus esset, ipsam quoque supremam divinarum rerum authoritatem, quæ hoc sacerdotio comprehendebatur, habere. Quare post *Augustum* omnes Romani Principes, qui sub Imperatoris nomine rei Romanæ præfuerunt, *Pontificatum maximum* vel susceperunt, vel se *Pontifices Maximos* appellari passi sunt: ut *Constantinus*, *Constantius*, *Valentinianus*, *Valens*, & *Gratianus Augustus*: qui Christianæ religioni addicti, quanquam à *Pontificis Maximi* munere abhorrerent, id tamen elogiis suis adscriptum non aspernati sunt, vel rejecerunt.

Primus omnium *Gratianus* Imperator edicto proposito (ut *Zosimus* docet) se *Pontificem Maximum* appellari vetuit, atque, ita ea sacerdotii dignitas in Imperatoribus defecit. Seriem *Pontificum Maximorum* à Numa Marcio, usque ad Titum Flavium Vespasianum Imperatorem Augustum collegit *Onuphrius*.

CAP. XXIII.

De Saliis Collinis XII.

SALII Palatini, de quibus ante diximus, à Numa instituti sunt. Hos vero *Tullus Hostilius* Rex ex voto creavit, de quibus *Dionysius* lib. 3. hæc memoriæ prodit: Pugnatum est ad Heretum CVII. ab Urbe stadio, multis utrinque cadentibus. Cumque tum quoque diu æquo Marte certaretur, *Tullus* protensis ad cœlum manibus votum Diis fecit, si eo die *Sabinos* vinceret, *Saturno* & *Opi* se instituturum ferias, quas Romani post comportatas terræ fruges celebrare solent publice: duplicaturumque *Saliorum* numerum. Hi sunt genere *Nobiles*, certis temporibus armati saltantes ad tibiæ modulos, & patrios quosdam hymnos concinentes: Et ante cum de *Saliis Palatinis* loquitur: *Agonales*, inquit, sive, ut quidam appellare malunt, *Collini Salii* habent in Collino tumulo sacrarium, post Numam instituti à Rege Hostilio, sicut bello *Sabino* voverat. Meminit horum & *Varro* l. 5. de ling. Lat. his verbis: in libris *Saliorum*, quorum cognomen *Agonensium*, &c. Ex quibus omnibus manifestum est, *Salios* hos non à Numa, verum à *Tull. Hostilio* rege ex voto institutos fuisse, ideoque à prioribus aliquo modo distinctos: & *Collinos* vel *Agonenses* dictos fuisse à monte, in quo sacrarium habuerunt. Aliter tamen de iis *Servius* Virgilii interpres scribit, qui à *Josepho Scaligero* sic citatur. Duo sunt genera *Saliorum*, ut in Saliaribus carminibus invenitur, *Collini* & *Quirinales* à Numa instituti: ab *Hostilio* vero *Pavorii* & *Pallorii*. Addit *Scaliger*: Quos *Quirinales* hic vocat; sunt, qui aliter *Agonenses*. Nam & mons Quirinalis dicebatur *Agonalis*. Quæ præter hæc ad horum munus pertinent, ex *Saliorum Palatinorum* descriptione repetantur.

CAP. XXIV.

De Duumviris, Decemviris, & Quindecimviris sacris faciundis.

Sacerdotium hoc à *Tarquinio Superbo* Rege institutum est. Qua de re *Dionysius* l. 4. ex Varronis traditione hæc scribit: Venit ad Tyrannum externa quædam mulier IX. libros *Sibyllinorum* oraculorum venales offerens: cumque *Tarquinius* nollet eos tanti emere, quanti illa indicaverat, abiit, & *tres* exussit ex eo numero: nec multo post reliquos relatos tantidem obtulit: derisaque pro delira, quod tantum pro paucioribus peteret, quantum pro pluribus obtinere non potuerat; rursum discedens reliquorum cremavit dimidium: relatisque tribus, auri quantum antea petiit. Tum rex miratus mulieris consilium, accersivit *augures*: reque denarrata, quid faciendum esset, eos consuluit. Illi *auguriis* quibusdam edocti, aspernatum eum rem missam divinitus, & piaculum grave admissum, quod non omnes libros emerit, jusserunt numerari mulieri auri quantum peteret, & reliquum oraculorum redimi. Mulier datis libris diligenter eos servare monuit, nec posthac usquam visa est inter homines. *Tarquinius* Duumviros creavit ex numero *Nobilium*, hisque addidit duos ministros publicos, & per hos custodiri libros voluit. *Duumvirorum* alterum *M. Atilium*, visum non bona fide rem gerere, & ab uno ministrorum delatum patricidii, in culeum insutum projecit in mare. Expulsis postea Regibus *Sibyllinorum* cura devenit ad populum; is nobilissimos viros custodes eorum creavit, qui per totum vitæ tempus fungerentur eo munere, liberi aliqui ab omnibus militaribus atque civilibus muniis, hosque libros publice accipiunt, nec sine his cuiquam licet eos inspicere. Et ut compendio dicam, nullam rem, ne sacra quidem, Romani tam diligenter quam

quam *Sibyllina oracula* custodiunt. Utuntur autem eis ex S. C. si quando seditionibus turbatur status Reipublicæ aut in bello insignis aliqua clades accepta est, aut prodigia quæpiam dubia, magnumque aliquid portendentia nuntiata sunt, ut plerumque fit. Hi libri manserunt incolumes usque ad bellum *Marsicum*, in templi Capitolini cella subterranea, inclusi arcæ lapideæ asservati à *Decemviris:* post exactam vero III. supra c. & L. Olymp. cremato *Capitolio*, sive de industria, ut quidam autumant, sive fortuito incendio, cum aliis donariis Jovis, hi quoque igne absumpti sunt: Nam qui nunc extant è multis locis comportati sunt, partim allati ex Italicis urbibus, partim ex *Erythris* Asiæ, ex S. C. legatis illuc ad transcribendum missis, partim ex aliis urbibus, etiam à privatis hominibus descripti, in quibus inveniuntur quædam supposititia. Hactenus *Dionysius*, quæ etiam habet *Agell.* lib. I. cap. 19. *Solinus* cap. 8. & alii. *Lactantius* tamen cap. 6. lib. I. Divinarum Institutionum, & *Servius* non Tarquinio Superbo, sed *Prisco* id adscribunt: quod temporibus est conformius. Nam (ut *Solinus* author est) fuit hæc *Sibylla* Romæ Olymp. L. qua regnavit *Tarquinius Priscus*. Ad libros etiam illos quod attinet, scribit *Plinius* l. 13. c. 13. non IX. sed III. tantum ad Tarquinium allatos esse, quorum II. fuerunt cremati, non VI. unus à *Tarquinio* emptus. *Duumviri* creati sunt usque ad annum CCCXXCIIX. tum numerus eorum auctus est. Tulerunt enim ad populum Trib. Pleb. *C. Licinius*, & *L. Sextius*, ut pro Duumviris sacris faciundis *Decemviri* crearentur, ita ut pars eorum ex plebe, pars ex patribus fieret. *Livius* l. 6. id quod usque ad L. Sullæ Felicis tempora est observatum, inde *Quindecimvirorum* mentio fit, ita ut verisimile sit *L. Sullam*, qui & reliquorum aliquot sacerdotum numerum auxit, *Decemviris* aliis quinque additis, *Quindecimviros* instituisse. Post Sullam idem *sacerdotium* mansit usque ad Theodosii tempora, quibus cum cæteris veteris superstitionis sacris abrogatum est. Porro autem ex 4. Cælii ad Cic. epistola colligi potest, populi suffragiis *sacerdotes* hujus collegii aliquando creatos, idque per legem *Domitiam*. Nam quod à collegis ante eam legem cooptarentur, passim in *Livii* historia legitur, ubi de suffectis in demortuorum locum *sacerdotibus* loquitur. Munus horum *sacerdotum* quod fuerit, ex iis *Dionysii*, quæ attulimus, verbis satis intelligitur, videlicet libros *Sibyllinos* custodire, cum ex S. C. adeundi essent, adire, & quæ legissent, Senatui renuntiare, & ea S. C. decreta procurare, *ludos Sæculares* celebrare, & postremo omnia peragere, quæ *Sibyllinorum* carminum jussu facienda erant, id quod præter *Dionysium*, & *Livium*, *Suetonius*, *Tacitus*, & alii docent. Libet tamen hoc loco addere *Varronis* locum de libris *Sibyllinis* & *Sibyllis*, qui extat apud *Lactantium Firmianum* libro primo Divinarum Institutionum, capite sexto: *Sibyllini* libri, inquit, non fuerunt unius Sibyllæ: sed appellantur uno nomine *Sibyllini*, quod omnes fœminæ vates *Sibyllæ* sunt à veteribus nuncupatæ, vel ab unius Delphidis nomine, vel à consiliis deorum denuntiandis. Σιὸς enim *Deos*, non Θεὸς, & consilium non βουλὴν, sed βυλλὴν appellabant, Æolico genere sermonis, itaque *Sibylla* dicta est, quasi Θεοβύλλη. Cæterum *Sibyllæ* decem numero fuerunt. Prima fuit de *Persis*, cujus mentionem fecit *Nicanor*, quæ res gestas *Alexandri Maced.* scripsit. Secunda *Libyca*, cujus meminit *Euripides* in Lamiæ prologo. Tertia *Delphica*, de qua *Chrysippus* loquitur in eo libro, quem de Divinatione composuit. Quarta *Cumæa*, in Italia, quam *Nævius* in libris belli Punici, *Piso* in Annalibus nominat. Quinta *Erythræa*, quam *Apollodorus* Erythræus affirmat suam fuisse civem: eamque Grajis Ilium petentibus vaticinatam, & perituram esse Trojam, & *Homerum* mendacia scripturum. Sexta *Samia*, de qua scripsit *Eratosthenes*, in antiquis Annalibus Samiorum reperisse se scriptum. Septima *Cumana*, nomine *Amalthea*, quæ ab aliis *Demophile*, vel *Herophile* nominatur. Ea novem libros attulit ad Regem *Tarquinium Priscum*, ac pro eis trecentos Philippeos postulavit. Rex aspernatus pretii magnitudinem, derisit mulieris insaniam. Illa in conspectu Regis tres combussit: ac pro reliquis idem pretium postulavit. *Tarquinius* multo magis mulierem insanire putavit, quæ denuo tribus aliis exustis, cum in eodem pretio perseveraret, motus est Rex, ac residuos trecentis aureis emit: quorum postea numerus est auctus, *Capitolio* refecto, quod ex omnibus civitatibus & Italicis, & Græcis, & præcipue *Erythræis* coacti, allatique sunt Romam, cujuscumque *Sibyllæ* nomine fuerunt. Octava *Hellespontica*, in agro Trojano nata, vico Marpesso, circà oppidum *Girgithium*: quam scribit *Heraclides Ponticus*, Solonis & Cyri fuisse temporibus. Nona *Phrygia*, quæ vaticinata est Ancyræ. Decima *Tiburs*, nomine *Albunea*, quæ Tiburi colitur ut Dea, juxta ripas amnis *Anienis:* cujus in gurgite simulachrum ejus inventum esse dicitur, tenens in manu librum, cujus sacra Senatus in Capitolium transtulit. Addit *Lactantius:* Harum omnium *Sibyllarum* carmina & feruntur, & habentur, præterquam *Cumeæ*, cujus libri à Romanis occuluntur: nec eos nisi à *Quindecimviris* inspici fas est. Et sunt singularum singuli libri: qui, quia *Sibyllæ* nomine inscribuntur, unius esse creduntur, suntque confusi, nec discerni, ac suum cuique assignari potest, præter *Erythrææ*: quæ & nomen suum carmini verum inseruit: & *Erythræam* se nominatum iri, prælocuta est: cum esset orta Babyloniæ, &c. & paulo post de *Erythræa* plura verba faciens adducit *Fenestellam* de Qindecimviris sic scribentem: Restituto Capitolio retulisse ad Senatum *C. Curionem* Consulem, ut legati *Erythras* mitterentur, qui carmina *Sibyllæ* conquisita Romam deportarent. Itaque missos esse *P. Gabinium*, *M. Otacilium*, *L. Valerium*, qui descriptos à privatis versus circiter mille Romam deportarunt. Hactenus *Lactantius*. De Augusto Imperatore scribit *Tacitus* libro sexto Annal. cum eo tempore multa vana nomine Sibyllarum ferrentur, jussisse, eum conquisita *Samo*, *Erythris*, *Ilio*, *Africa*, & per Italicas colonias carmina intra certum diem ad Præfectum

Urbis

Urbis adferri, & judicium, censuramque *Quindecimvirorum* adhiberi, ne haberi privatim liceret, quod jam à majoribus erat cautum.

Trium *Sibyllarum* statuæ Romæ erant juxta rostra: una, quam *Pacuvius Taurus* Ædilis plebis instituit: duæ, quas *M. Messala*. *Plinius* libro 34. capite 5. *Solinus* eas nominat *Cumanam*, *Delphicam*, & *Erythræam Heriphylem*. Plura de *Sibyllis* videas apud *Ludovicum Vivem* ad cap. 23. lib. 18. Aurelii Augustini de Civitate Dei, & alios.

AD CAP. XXIV. PARALIPOMENA.

Oracula Sibyllina, libri fatidici quomodo scripti, quot Sibyllæ, ut consulerentur à XVviris.

Sacerdotium istud, ut omnia alia sæpissime immutatum est. Nam primitus duo tantum designati erant, quorum curæ, fatalia regni pignora, seu libri Sibyllini committebantur inspiciendi, ut veluti deorum oraculis præmoniti, malo obviam ire possent cives, quo ritu, quo exordio, qua dignatione, dicam paulo hic infra: Si prius in omnibus rebus dubiis Sibyllinos libros consuli consuevisse ex historica fide, ostendero. Deinde quamdiu duraverit hæc consuetudo, & quot fuerint Sibyllæ, à quibus gentibus cultæ, clare ostendam.

At primum in omni relatione prodigiorum seu duumviri, seu decemviri, seu denique quindecimviri libros, ut mederi possent, consulebant. T. Liv. frequentissime, & alii, sed præcipue 1. Decad. lib. 1. in Tarquinio Superbo. In principio videtur prodigia expiata sentire, decreto tantum & præscripto augurum, non duumvirorum; Ita enim: *Anguis ex lignea columna elapsus cum ad publica prodigia Hetrusci tantum vates adhiberentur, ob hoc unum prodigium aruspices in senatum vocati, atque ex responso eorum supplicatio populo in unum diem indicta.* 4. Decad. lib. 2. in limine. *Incertum, mas an fœmina esset, qui natus erat, id aruspices ex Hetruria acciti, fœdum ac turpe prodigium dixere.* 3. Decad. lib. 7. *In prodigium versa ea tempestas, procurarique auspices jusserunt.* 4. Decad. libro decimo principio. eadem M. Lucan. libr. 1. v. 584.

Hæc propter placuit Thuscos, de more vetusto
Acciri vates.

Utrumque Claudianus conjunxit libr. 1. in Eutropium in principio:

Pandite Pontifices Cumanæ carmina vatis,
Immensumque nefas fibris explorat aruspex,
Quæ nova portendant superi.

Tamen frequentius prodigia inspectis Sibyllinis oraculis expiabantur. Idem Livius 4. decad. lib. in limine. *M. Claudio, M. Livio coss. deportatus similis prodigii fœtus, nihilominus decemviros adire libros de portentis jusserunt, decemviri ex libris res divinas easdem, quæ proxime secundum id prodigium factæ essent, imperarunt.* 1. Decad. lib. 3. *Libri per duumviros sacrorum aditi, pericula à conventu alienigenarum prædicta, ne qui in loca summa urbis impetus; cædesque inde fierent, inter cætera monitum, ut à seditionibus abstineretur.* 4. Decad. lib. 6. *Eorum prodigiorum causa libros Sibyllinos ex SC. cum decemviri adiissent, renuntiarunt jejunium instituendum Cereri esse.* Ejusdem Decadis lib. 7. in principio. *Supplicatio fuit, quibus diis, decemviri ex libris ediderunt, ut fieret, & decemviri lactentibus nocte rem divinam fecerunt.* 3. Decad. lib. 2. in limine: *Cum decemviri libros inspexissent, eorum monitu decretum donum diis.* 4. Decad. lib. 8. *Supplicatio in triduum pro collegio decemvirorum imperata fuit in omnibus compitis.* Et lib. 10. *Decreverunt patres, ut coss. quibus vellent diis, hostiis majoribus sacrificarent, & decemviri libros adirent, eorum decreto supplicatio circa omnia pulvinaria Romæ in unum diem indicta.*

Libri isti non in chartaceis voluminibus descripti, sed linteis. Q. Symmach. l. 4. epist. 34. *Itane de me ludos facis, ut quæ apud te incuriosius loquor, in styli caudice, aut ilice pugillares censeas transferenda, ne facile senecta papyri scripta corrumpat;* (in aliis melius, *ne facilis senectus papyri*) *& Marciorum quidem vatum divinatio caducis corticibus inculcata est, monitus Cumanos lintea texta sumpserunt: tu etiam sericis voluminibus, Achæmenio more infundi literas meas præcipis.* Claudian. lib. de bello Getico:

Quid meditentur aves? quid cum mortalibus æther
Fulmineo velit igne loqui? quid carmine poscat
Fatidico, custos Romani carbasus ævi?

Quæ tamen non ita intelligenda velim, ut soli Sibyllini libri in hujusmodi linteis tabulis, seu lintea tela inductis scriberentur, cum alios etiam sic scriptos reperiam, leges nempe; Constantinus August. tit. 27. lib. 11. C. Theodos. *de alimentis quæ inopes parentes de publico petere debent.* Lib. 1. ad Ablavium. *Æneis tabulis, vel cerussatis, aut linteis mappis scripta per omnes civitates Italiæ proponatur lex, quæ parentum manus à parricidio arceat.* Aut privatæ epistolæ principum. Fl. Vopisc. in Aureliano, *Inveni nuper in Vlpia Bibliotheca, inter linteos libros epistolam D. Valeriani.* Fœdera etiam publicaque acta, iisdem in mappis exarabantur. T. Liv. 1. Decad. lib. 4. *Prætermissa nomina consulum horum. Licinius Macer author est, & in fœdere Ardeatino, & in linteis libris ad Monetæ inventos.* Et quæcunque ludicra. Sidon. Apollinar. l. 9. epist. 16.

Præter heroos, joca multa, multis
Texui pannis elegos.

Accurate, ut solet, totam difficultatem expedit C. Plin. lib. 13. cap. 11. *In palmarum foliis primo scriptitatum, deinde quarundam arborum libris, postea publica monimenta plumbeis voluminibus, mox & privata linteis confici cœpta, aut cereis.* Quem locum Critici aliter legendum censuerunt, & inter hos Jacobus Dalecampius, & Guillandinus, scilicet hoc pacto, *in malvarum foliis primo scriptitatum,* quæ restitutio placet impensius, authore Isidoro Hispalensi lib. 6. Etymologiar. cap. 12. *At vero historiæ majore modulo scribebantur, & non solum in charta, vel membranis, sed etiam in momentis elephantis,* (lege, *omentis elephantis*) *textilibusque malvarum foliis, atque palmarum.* C. Helvius Cinna vetus poëta:

Hæc tibi Arataeis multum invigilata lucernis
Carmina, queis ignes movimus æthereos.
Lævis in aridulo malvæ descripta libello
Prusiaca vexi munera navicula.

Et de hoc scribendi ritu intelligendus Plautus Bacchidib. sc. *Hunc hominem.*

Stilum, ceram, & tabellam, & linum.

Alio longe sensu dixit Ovidius lib. 6. Metamorphos. Fab. 7.

Stamina barbarica suspendit candida tela,
Purpureasque notas filis intexuit albis.

D. Auson. epist. 23.

- - - *per licia texta querelas*
Edidit, & tacitis mandavit crimina telis.

Ad Sibyllas revertor, quarum antiquissimum constat esse vaticinium, versusque, adeo ut ex Sibyllæ Delphicæ operibus Homerus multa operi suo inseruisse dicatur. Bocchus, & ex eo C. Jul. Solin. Polyhist. cap. 8. Et de ea Auson. epigr. 18. P. Virgil. lib. 6. Æneid. & Servius ad illud:

- - - *ruunt totidem responsa Sibyllæ.*

D. Juvenal. sat. 8.

- - - *folium recitare Sibyllæ.*

Q. Horat. Carmine sæculari:

Quod Sibyllini monuere versus.

Claudian. lib. 2. in Eutrop. in præfat.

Miror cur, aliis qui pandere fata solebas,
Ad proprios casus, cæca Sibylla, taces?

Et de 4. Hon. consul.

- - - *Cumanaque rursus*
Intonuit rupes, rapidæ delubra Sibyllæ.

Et lib. de bello Gildonico in principio:

Si mea mansuris meruerunt mœnia nasci
Jupiter, auspiciis, sistant immota Sibyllæ
Carmina.

Et lib. 3. de Laudib. Stilichon.

——— *Hæc auguriis firmata Sibyllæ,*
Nec sacris animata Numæ.

Extant etiamnum hodie oracula Sibyllina, sed non illa, ut puto, quæ antiquitas tantopere suspexit, utcunque certe liquet heroicis carminibus illa scripta. Alb. Tibull. l. 2. eleg. 5.

Te duce Romanos nunquam frustrata Sibylla est,
Abdita quæ senis fata canit pedibus.

Eorundem oraculorum authoritatem extulit C. Sueton. in Julio cap. 79. *Quoniam libris fatalibus contineretur Parthos, nisi à rege, vinci non posse.* Duravere hæc oracula in summa religione, multis sæculis, & ab Augusto reddita dignatio. Idem Sueton. in eo cap. 31. *Quicquid fatidicorum librorum Græci Latinique generis nullis, vel parum idoneis authoribus vulgo ferebatur, supra duo millia contracta undique cremavit, ac solos retinuit Sibyllinos, hos quoque delectu habito, condiditque duobus forulis auratis sub Palatini Apollinis basi.* At quadringentis plus minus post illum annis, imperante Theodosio seniore, conversa melior senatus pars ad fidem, cœpit contemnere inania hujusmodi figmenta, & demum sub Honorio principe, Stilicho combussit. Ruril. Numatian. Gall. Itiner. lib. 2. quod scio à multiscio, & immortalitate dignissimo, Cæsare Baronio in excellentissimo Chronicorum Ecclesiasticorum opere observatum. Sic itaque ille:

Nec tantum Geticis grassatus proditor armis,
Ante Sibyllinæ fata cremavit opis.
Odimus Althæam consumpti funere torris,
Nysæum crimen flere putantur aves.
At Stilicho æterni fatalia pignora regni,
Et plenas voluit præcipitare colus.

Dixerat enim paulo antea:

Quo magis est facinus diri Stilichonis acerbum,
Proditor arcani qui fuit imperii.

Jam ad numerum Sibyllarum descendo, quas alii decem enumerant, genere, patria, parentibus, fama, tempore diversas. Chronicon Bergomense lib. 7. ex testimonio Varronis; & alii novem, inter quos Suidas. Quatuor constituit Ælianus Var. histor. lib. 12. cap. 35. nonnulli unam tantum. C. Plin. lib. 2. cap. 33. adstipulante Aulo Gellio lib. 1. cap. 19. Denique nonnulli tres. Auson. Griph. Ternarii:

Et tres fatidicæ, nomen commune, Sibyllæ.

CAP. XXV.

De Rege sacrorum, sive Rege sacrificulo.

Qua causa hoc *sacerdotium* institutum sit, & unde nomen habeat, eleganter docet *Livius* lib. 2. his verbis: Regibus exactis, & parta libertate, rerum deinde divinarum habita cura, & quia quædam publica sacra per ipsos Reges factitata erant, necubi Regum desiderium esset, *Regem sacrificulum* creant. id *sacerdotium* Pontifici subjecere, ne additus nomini honos, aliquid libertati, cujus tunc prima erat cura, officeret. Et *Dionys.* libr. 5. sic scribit: Sed quoniam multa magna beneficia collata videbantur in Rempublic. à Regibus, volentes hoc nomen in urbe servari perpetuo, jusserunt ut *Pontifices* & *Augures* designarent unum aliquem è senioribus ad hoc idoneum, qui sacris tantum præesset, immunis à militia, vocareturque *Rex sacrificulus*, primusque hunc honorem Romæ accepit *Manius Papirius*, vir Patricius, quietis amantissimus. Creabatur *Rex sacrorum* comitiis centuriatis, quemadmodum apud *Agellium* lib. 15. cap. 27. refert *Lælius Felix*, & quidem quamdiu religio mansit, semper ex Patriciis, ut *Cicero* scribit pro Domo. Huic neque magistratum gerere, nec orationem ad populum habere licebat. Cujus rei causam hanc *Plutarch.* in Quæstionibus Romanis, quæst. 63. affert, ut scilicet nunquam nisi in sacris servire, utque in gratiam Deorum *regnum* sustinere videretur. Unde etiam hunc ritum à majoribus traditum esse *Plutarchus* dicit, ut *Rex sacrorum*, ante comitium postquam rem divinam fecisset fuga sese inde & foro proriperet.

Non licebat *Regi sacrorum* feriis opus videre, quemadmodum nec *Flaminibus*, ideo per præconem denuntiabat, ne quid tale ageretur, & præcepti negligens mulctabatur. *Macrob.* lib. 1. Saturnal. cap. 16. ad *Regem sacrorum* virgines Vestales certa die ibant, & dicebant, *Vigilasne Rex? vigila.* Servius in 10. Æneid. Mansit autem hoc sacerdotium usque ad Theodosii senioris tempora, quibus cum reliquis sacris abrogatum est.

Regis sacrorum uxor appellabatur *Regina sacrorum*, quæ & ipsa aliquot sacra facere solebat: cujus meminit Macrob. Satur. lib. 1. cap. 15.

CAP. XXVI.

De Sacerdotibus fœminis Bonæ Deæ.

Sacerdotes *Bonæ Deæ* dictæ fuerunt matronæ illæ, quæ operatæ sunt sacris *Faunæ*, sive *Fatuæ*. Cum enim ea tantæ fuisset pudicitiæ, ut nemo illam, dum vixit, præter virum suum, mas viderit, nec nomen ejus audierit: Propterea illi mulieres sacrificabant, & *Bonam Deam* nominabant. *Varro* de hujus Deæ sacris. *Plutarchus* in Quæstionibus Romanis, quæst. 20. scribit, matronas domi suæ sacellum muliebris Deæ, quam *Bonam* vocent, ornantes myrtum non inferre: cum tamen omnibus aliis germinantibus & florentibus studiose ea re utantur, & causam ejus moris hanc fuisse dicit, quod mulieres cum ab aliis rebus puræ, tum maxime re Venerea, sacra ista peragant, quodque non solum maritos, sed omnes in universum mares domo exterminent, cum *Deæ* sacris operantur ritibus, itaque myrtum ut *Veneri* sacram abominentur. Hæc sacra *P. Clodius* Ciceronis ætate polluit: cum enim C. Cæsaris Pontificis Maximi uxorem

Mutiam adamaret, muliebri habitu in operto *Bonæ Deæ* inventus est, ab *Aurelia* C. Cæsaris matre, quod non nisi mulieribus ingredi fas erat. Unde *Cicero* in P. Clodium acerrime invectus est, quod ausus fuisset ea sacra, quæ in aperto pro salute populi Romani in Pontificis Maximi ædibus fiebant, sua præsentia polluere. Tantum de his. [Dixi abunde supra lib. 2. hujus operis cap. 19. quæ adi.]

CAP. XXVII.

De Gallo & Archigallo sacerdotibus Deæ Cybeles.

De Cybele, quæ eadem est *Mater Deûm* diximus libro superiore. Ejus *sacerdotes* dicti fuerunt *Galli*, quorum præses, vel summus *Archigallus* fuit appellatus. Nomen habent à flumine Phrygiæ *Gallo*; sic enim *Sext. Pompejus Festus*: Galli qui vocantur, *Matris Magnæ* comites dicti sunt, à flumine, cui nomen est *Gallo*, quia qui ex eo bibissent, in hoc furere incipiant, ut se privent virilitatis parte, quod etiam *Ovidius*, *Herodianus*, & alii testantur. Quanquam alii aliam afferant etymologiam, dictos videlicet eos fuisse à *Gallo* quodam, qui primus *Cybeles* sacerdos fuerit. De *Archigallo* Gallorum Antistite testimonium dicunt & veterum aliquot marmorum inscriptiones, quales à *Lilio Gyraldo* Syntagmate 4. historiæ Deorum Gentilium, & ab *Onuphrio Panvinio* recitantur, & *Plinius* atque *Tertullianus*, qui eorum meminerunt, ut de reliquis taceam. Testes sibi præcidebant *Samia* testa: ut *Plin.* lib. 11. cap. 49. & lib. 35. cap. 12. scribit, cujus rei origo hæc fuisse fertur: Cum *Dea Cybele* puerum Phrygem formosissimum *Atyn* nomine, suis sacris ea lege præfecisset, ut perpetuo castitatem servaret, haud longe post *Sangaritidem* Nympham compressit: quare ab irata Dea in furorem actus, cum *Dyndima* venisset, manusque sibi afferre conaretur, miseratione Deæ furore liberatus à se interficiendo abstinuit, virilitatem tamen sibi amputavit, & ideo *Cybele* castratos sacerdotes habere mavult: qua de re extat prolixum carmen *Catulli*. De his sacerdotibus in hunc modum scribit *Dionys.* lib. 2. Romæ nulla peregrina sacra sunt recepta publice, ut fit in multis urbibus: sed etiam si qua oraculorum jussu aliunde introducta sunt, suo more coluntur à civibus, abdicatis fabularum miraculis, sicut in matris *Idææ* sacris fit. Prætores enim quotannis Romano ritu victimas ei cædunt, & ludos faciunt: sacerdotio vero ejus funguntur *Phryges*, vir & mulier, eamque vicatim circumferunt, more suo circulatorio pectora plangentes ad cantum tibiarum, tympanorumque sonitum: ingenuus autem Romanus nemo est *Mitriacus*, nec oberrat ad Phrygios modulos indutus synthesim, neque ex decreto Senatus initiatur *magnæ matris* Orgiis. Hactenus *Dionysius*. His sacerdotibus licebat stipem colligere, cum reliquis id prohibitum esset. Sic enim *Cic.* lib. 2. de Legibus. Præter *Idææ matris* famulos, eosque justis diebus, ne quis stipem cogito. Et paulo post interpretans hanc legem, *Stipem*, inquit, sustulimus, nisi eam quam ad paucos dies propriam *Idææ matris* excepimus. Implet enim superstitione animos & exhaurit domos. Plura de his sacerdotibus habebimus libro sequenti, ubi sacra hujus Deæ explicabimus. [De Cybeles sacris, translatione in urbem, sacerdotibus ipsius, seu Archigallis dictum est à me lib. 2. supra cap. 6. hujus operis, quæ consule.]

CAP. XXVIII.

De Septemviris Epulonum.

Ut fere omnes veterum *sacerdotes*, sic *Epulones* vario numero fuerunt. Quando enim primum instituti sunt, tres creati sunt: quemadmodum ait *Livius* lib. 33. qui ita scribit: Anno Urbis DLIII. *L. Furio Purpureone*, *M. Cl. Marcello* Coss. Romæ eo primum anno III. *Epulones* viri facti, *C. Licinius Lucullus*, *T. Romulejus*, qui legem de creandis his tulerat, & P. *Porcius Lecca*. His Triumviris item, ut Pontifici, lege datum togæ prætextæ habendæ jus. De his Triumviris *Cic.* lib. 3. de Orat. ita scribit. Sed ut *Pontifices* veteres propter sacrificiorum multitudinem tres viros *Epulones* esse voluerunt, quum essent ipsi à Numa, ut etiam illud ludorum epulare sacrificium facerent, instituti. A posterioribus temporibus *Septemviros Epulones* fuisse, ex veteribus cum scriptorum, tum lapidum monumentis intelligi potest. *Antistius* enim *Labeo* apud *Agellium* lib. 1. cap. 12. ita scribit: Item cujus pater *Flamen*, aut *Augur*, aut *Quindecimvir* S. F. aut qui *Septemvir Epulonum*, aut *Salius* est. Quis autem eum numerum auxerit, ut pro Triumviris *Septemviri* crearentur, nemo tradit. *Onuphrius* aliquot conjecturis ductus, putat à *L. Cornelio Sulla* id factum fuisse. Cui interim assentiemur, dum alii certius aliquid in medium proferent. Cæsarem quoque Dictatorem aliis tribus ad collegium *Septemvirorum* additis, *Decemviros Epulonum* constituisse, author est *Dio*, qui lib. 43. extremo, hæc scribit: Cum Cæsar plurimis beneficia deberet, *Magistratibus* & *sacerdotiis* collatis eis satisfecit. Itaque XV. *sacerdotibus* unum collegio *septenario* tres addidit. Notat *Hubertus Goltzius*, Septemviris *Epulonum* à C. Julio Cæsare tres alios additos esse, ita ut *Decemviri* facti sint. De munere horum sacerdotum *Cic.* Oratione de Aruspic. respons. ita loquitur: Ludos minus diligenter factos, pollutosque. Quos ludos? Te appello, *Lentule*, tui sacerdotii sunt tensæ, curricula, præ-

centio,

centio, ludi, libationes, epulæque ludorum publicorum: vosque Pontifices ad quos *Epulones* Jovis Opt. Max. si quod est prætermissum, aut commissum adferunt, quorum de sententia illa eadem renovata atque instaurata celebrantur. Ludi sunt minus diligenter facti? quanto aut quo scelere polluti? respondebis & pro te, & pro collegis tuis, & pro collegio *Pontificum*, nihil cujusquam aut negligentia contemptum, aut scelere esse pollutum. Ex quibus verbis intelligimus, non modo quod esset munus *Epulonum*, sed etiam fuisse eorum quoddam collegium. Et hi, ut cæteri *sacerdotes*, à collegiis subrogabantur ante legem *Domitiam*, quod ex tota *Liviana* historia liquet. Post legem vero *Domitiam* populi suffragiis is quoque honor mandari cœptus. Tantum de his.

Cap. XXIX.

De Duumviris ædis locandæ, faciundæ, dedicandæ, & Triumviris, ædibus sacris incendio consumptis restituendis, & sacris conquirendis, donisque persequendis.

Hi quidem proprie *sacerdotes* non erant, sed tamen verisimile est ex *sacerdotibus* eos potissimum creatos fuisse. *Duumvirorum* frequens mentio apud *Livium:* & præsertim libr. 7. & 22. Nam ubi ædes aliquo casu vota erat, statim qui locarent, facerent, & dedicarent, *Duumviri* populi comitiis tributis lege *Papiria* renunciabantur, quod ex *Agell.* lib. 15. cap. 17. facile intelligi potest.

De *Triumviris Livius* libr. 25. ita scribit: Comitia deinde à Prætore Urbano de Senatus sententia plebisque scito sunt habita, quibus creati sunt *Quinqueviri*, muris, turribusque reficiendis & *Triumviri* bini, uni sacris conquirendis, donisque præsignandis, alteri reficiendis ædibus, *Fortunæ* & matris *Matutæ* intra portam, quæ priore anno incendio consumptæ fuerant. Plura de his addere supervacaneum.

Cap. XXX.

De Pontificibus & Sacerdotibus Deorum singulorum.

Præter eos, de quibus hactenus diximus, inquit *Onuphrius* libr. 2. de Republ. Rom. multi quoque erant in Urbe *sacerdotes* publici, variis nominibus appellati, & recentioribus temporibus instituti, quorum memoria in vetustis tantum superest *epigrammatibus*, ex quibus, quanta potui, diligentia eos collegi atque hac ratione hoc loco in antiquitatis studiosorum gratiam accurate exscripta subjunxi. Hactenus ille. Nos, cum ad propositum nostrum nihil faciant, *epigrammata* illa, quæ ipse adducit, omisimus.

Cap. XXXI.

De ministris sacerdotum populi Romani.

Sacerdotiis populi Romani explicatis, de *ministris* etiam quædam addenda sunt, id quod nos hoc capite faciemus.

CAMILLI, ET CAMILLÆ.

Hi à Romulo sunt instituti, de quibus *Dionys.* lib. 2. scribit: *Romulus* voluit uxores cum suis maritis fungi sacerdotio, & si qua sacra viros obire vetaret mos patrius, ea relinqui fœminis, in ejusque ministerii partem debitam venire illorum etiam liberos, quod si qui prole carerent, eis licere optare ex quacunque tribu puerum, puellamque, elegantissimos: *alterum* ministraturum sacris, donec pubesceret: *alteram* tantisper dum pura esset à nuptiis.

FLAMINII, VEL FLAMINIÆ.

De his in hunc modum scribit *Festus:* Flaminius Camillus puer dicebatur ingenuus, patrimus & matrimus, qui *Flamini Diali* ad sacrificia præministrabat. Antiqui enim ministros *Camillos* dicebant. *Flaminia* dicebatur sacerdotula, quæ *Flaminicæ Diali* præministrabat, eaque patrima & matrima erat, hoc est, patrem & matrem adhuc vivos habebat.

ÆDITUUS, VEL ÆDITUMUS.

Agellius libr. 12. capite 6. *Varro*, inquit, censet *æditumum* dici oportere, non *æditiuum*, quod alterum sit recenti novitate fictum; alterum antiqua origine incorruptum. Quo respexit etiam *Varro* libr. 1. de re Rustic. cap. 2. cum scribit: *Sementinis* feriis in ædem *Telluris* veneram, rogatus ab *æditumo*, ut dicere didicimus à Patribus nostris: ut corrigimur à recentibus urbanis, ab *æditiuo*. At lib. 6. de ling. Lat. notat, alios *æditiuum* dici malle. Hæc enim sunt ipsius verba. Tueri duo significat; unum ab a pectu, ut dixi: unde est illud, *Tueor te senex, proh Jupiter!* Et *Quis pater aut cognatus volet nos contra tueri?* Alterum à *curando*, ac *tutela*: ut cum dicimus, *Bellum tueor*, & tueri villam, à quo etiam quidam dicunt, illum qui curat ædeis sacras, *æditiuum*, non *æditumum*. Quod officium hujus fuerit, manifestum est. Fuerunt præter hos Scribæ Pontificum à Commentariis *Quindecimvirûm* sacris faciundis, *Adjutores Haruspicum*, & *Kalatores*, quorum mentio extat in vetustis epigrammatis. Vide Thesaurum *Huberti Goltzii.*

TIBICINES.

Tibicinum Romanorum frequens apud veteres authores mentio est: hi tibias concinentes sacris populi Romani interesse solebant. De his scribit *M. Varro* libro 4. de lingua Latina. Quinquatrus minusculæ dictæ *Juniæ idus* ab similitudine majorum, quod tibicines tum feriati per Urbem vagantur, & conveniunt ad ædem *Minervæ*. Quomodo hi aliquando, quod prohiberentur in æde Jovis vesci, *Tibur* secesserint, & post Romam inde reducti fuerint, alibi ex *Livio*, *Valerio Maximo*, & *Plutarcho* docemus.

TUBICINES.

De *tubicinibus* sic scribit *Sextus Pompejus*: *Tubicines* ii appellantur, qui *sacerdotes* viri speciosi publicè sacra faciunt, tubarum lustrandarum gratia, &c. Qui enim tubis canebant, *tubicines* dicebantur.

POPÆ.

Popæ ministri sacrorum erant, qui hostias & victimas ligabant, & laureati succinctique, atque ad ilia usque nudi, eas ante aras deductas feriebant. Unde *Suetonius* in Caligula: Admota altaribus victima succinctus poparum habitu cultrarium mactavit. Et *Spartianus* in vita Getæ: Percussit hostiam popa.

VICTIMARII.

Et hi sacerdotum ministri erant, qui victimas ligabant, & cultrum, aquam & molam parabant, & reliqua, quæ sacris erant necessaria. *Valerius* lib. 1. cap. 1. Libros *Petilius* Prætor urbanus ex authoritate Senatus, per *victimarios* facto igne in conspectu populi cremavit. *Livius* libr. 40. Libri in comitio igne à *victimariis* facto in conspectu populi cremati sunt. *P. Victor* Romæ castra *victimariorum* fuisse refert.

PRÆCIÆ.

Præciæ, sive *præclamitatores* dicebantur qui à *Flaminibus* præmittebantur, ut denuntiarent opificibus, ut manus abstinerent ab opere, ne si vidisset sacerdos facientem opus, sacra pollucrentur. Habuerunt etiam *Flamines* & *virgines Vestales* suos lictores, de quibus aliàs dicetur.

PRÆFICA.

Terentius *Varro* libro 6. de lingua Latina: *Præfica*, ut Aurelius scribit, mulier ab luctu, quæ conduceretur, quæ ante domum mortui laudes ejus caneret. Hoc factitatum *Aristoteles* scribit, in libro, qui inscribitur νόμιμα βαρβαρικὰ, quibus testimonium est, quod Fretum est Nævii.

Hæc quidem hercle opinor præfica est:
Nam mortuos collaudat.

Claudius scribit, ea quæ præficeretur ancillis quemadmodum lamentarentur, *præfica* est dicta: utrumque ostendit à præfectione, *præficam* dictam. *Plautus* in Truculento:

Sine virtute argutum civem mihi habeam pro præfica.

Sext. Pompejus: *Præficæ* dicuntur mulieres ad lamentandum mortuum conductæ, quæ dant cæteris modum plangendi, quasi in hoc ipsum præfectæ. *Nonius Marcellus*: Præficæ (inquit) dicebantur apud vete-

veteres, quæ adhiberi solent funeri mercede conductæ, & ut flerent, & fortia facta laudarent. *Lucilius* 22. Mercede quæ conductæ flent alieno in funere *præficæ* multo, & capillos scindunt, & clamant magis.

DESIGNATOR ET VESPA, SEU VESPILLO.

Designatores dicebantur, qui constituendæ funebri pompæ præerant, unicuique incedendi locum ordinemque præscribentes: ita *Sext. Pompejus.*

VESPILLONES autem cadaverum *funeratores* erant: ita dicti, quod vespertino tempore mortuos efferre solerent: unde & funera, à *funalibus* dici autumat *Donatus*, quia noctu efferebantur ob sacrorum celebrationem diurnam. Hi *Vespæ* à Sexto Pompejo appellantur: *Vespæ*, inquit, dicuntur qui funerandis corporibus officium gerunt, non à minutis illis volucribus, sed quia vespertino tempore eos efferunt, qui funebri pompa propter inopiam duci nequeunt. Hi etiam *vespillones* dicuntur. Hactenus de *sacerdotibus*, & *ministris* eorum, ea, quæ à veteribus memoriæ prodita sunt, exposuimus, quibus adjiciemus quædam generalia de sacrificiis, si prius vasa, quorum usus in sacrificiis fuit, explicaverimus, atque ita huic libro finem imponemus.

AD CAP. XXXI. PARALIPOMENA.

Qui æditui, tibicines, & eorum collegium.

Ædium sacrarum custodes æditui, vel æditumi appellantur. Adrian. Turneb. lib. 14. Adversar. cap. 12. Græce *ἱεροφύλακες* nominantur, quam vocem Latinam fecit Scævola IC. l. 20. ff. de annuis legat. *Attia fideicommissum his verbis reliquit, quisquis mihi hæres erit, fidei ejus committo, uti det ex reditu cœnaculi mei, vel horrei, post obitum sacerdoti vel hierophylaco, & libertis, qui in illo templo erunt, denaria decem, die nundinarum, quas ibi posui.* Errat Alexander Neapolitanus lib. 5. Genial. dier. cap. 17. qui pro *hierophylaco*, aut *hierophylace*, legi contendit debere *hierosiarchum*. Quæ dictio neque Latinis usu recepta, neque ab aliquo authore usurpata. *ἱεροφάνται*, *sacrarum ceremoniarum doctores*, leguntur apud Julium Pollucem lib. 1. cap. 1. num. 31. Plutarchum in vita Numæ, & Philostratum Lemnium in vita Apollonii Thyanæi lib. 4. c. 6. Dionys. Halicarnass. lib. 2. D. Hieronym. de Monogamia ad Geruntiam. Atque hos nonnulli confundunt cum *Nomophylacibus*, de quibus Jun. Moderat. Columella lib. 12. cap. 3. in fin. *In bene moratis civitatibus semper est observatum, quarum primoribus, atque optimatibus, non satis visum est bonas leges habere, nisi custodes earum diligentissimos cives creassent quos Græci νομοφύλακας appellant.* M. Tull. lib. 3. de legib. *Legum custodiam nullam habemus, itaque hæ leges sunt quas apparitores nostri volunt, à librariis petimus, publicis literis consignatam memoriam publicam nullam habemus; Græci hoc diligentius, apud quos Nomophylaces creantur.*

Ex quo loco liquet conjicere nullum apud Romanos fuisse custodum legum officium, ac ne nomen quidem. Itaque tantum in usu erant istis, qui ædium sacrarum curam gererent. C. Suet. Augusto cap. 5. *se esse possessorem, ac velut æditum soli, quod Divus Augustus nascens attigisset.* De quo nonnullas apponam inscriptiones. Prima ex Onuphrio Panvinio desumpta est in Civitate sua pag. 551.

SOLI. ÆTERNO.
SACR.
PRO. SAL. P. VALERII. CRISPI. SEPTENTRION. SACERDOT. DEI. INVICTI. M. ANTONIUS. M. F. LIBER. MESOPYLUS.
ÆDITUUS. COLLOCAVIT.

Altera in hæc verba extat:

COSMUS. ÆDITUUS. MATRIS. D..... ANTIOCHO. SACERDOTE. ANNIS. XII. JUS..... AB. IMP. AUGUSTO. GRATIS. MANUMISSUS. OB....... SUPRA. SUNT. HS. N. L. DONATIONIS. CAUSA. MANCIP.

Tertia Romæ visitur, his verbis:

D. M.
ABASCANTO. AUG. LIB. ÆDITUO. ÆDIS. NEPTUNI...... QUÆ. EST. IN. CIRCO. FLAMINIO. FLAVIUS. ABASCANTIUS. ET. PALLANS. CÆS. N. SER. ADIUTOR. A. RATIONIBUS. PATRI. PIISSIMO. FEC.

Quartum marmoris vetusti fragmentum extat Romæ in ædibus Atilii Delphinii.

D. M.
T. FLAVIO. AUG. LIB. LIBERALI. ÆDITUO. MARTIS. ULTORIS. CLAUDIA. EXOCHE. CONJUGI. BENEMERENTI. ET. SIBI. FECIT. VIXIT. ANNIS. LVII.

Denique & quintum apponam ex Aldo Manutio Orthographia pag. 17. ex Vinea Joan. Poggii Episcopi Tropien. cujus hæc sunt verba:

DIIS. MANIBUS. SAL. SER. SULPITIO. AUG. L. ALCIMO. ÆDITUO. AB. ISEM. PELAGIAM. VIX. AN. XXXVII.

Sacerdotum seu verius sacrorum ministri erant & tibicines, de quibus omnia vulgatissima, quasdam tibias *dextras*, quasdam *sinistras*, Joan. Brod. lib. 1. Miscellan. cap. 6. *aduncas, eburneas*, Hieron. Magius l. 1. cap. 13. *Dextra unum foramen, sinistræ duo habebant.* Varro apud Servium ad illud 9. Æneid.

—— Biforem dat tibia cantum.

Lucret. lib. 2.

Et Phrygio stimulat numero cava tibia mentes.

Quosdam modos lugubres, seu Phrygios, quosdam incitatos, quosdam remissos, neque in Italia aut Romæ modo, sed & apud Græcos, ut de Marsyæ & Apollinis certamine dixi ad l. 1. supra in Reg. 8. & apud Ægyptios Claudian. de 4. Hon. consul.

—— variosque modos Ægyptia ducit
Tibia.

Multiplicem tibiarum usum nemo expressit aptius P. Ovidio lib. 4. Fastor.

Temporibus veterum tibicinis usus avorum
Magnus, & in magno semper honore fuit.
Cantabat fanis, cantabat tibia ludis,
Cantabat mœstis tibia funeribus.
Quæritur in cœna cava tibia.

Male antea legebatur meo judicio:

Quæritur in scena cava tibia.

Et de ejus in funeribus usu, dicam infra lib. 5. cap. 39. in conviviis, eodem libro, receptos tibicines ostendam, & disputat ex Aristotele & aliis Dionys. Lambinus in Æmilium Probum, in vita Epaminondæ.

Denique & ludis solennioribus, seu commissionibus adhibitos liquet ex M. Varrone apud Nonium in *Ramices. Priusquam in Orchestra Tithaules inflet tibias, domi suæ ramices rumpit.* Dixi ad illud Claudiani panegyr. de consulatu Manlii Theodori:

Qui nutu, manibusque loquax, cui tibia flatu,
Cui plectro pulsanda chelys.

Sed & illud, ut puto, à Palmerio solo, adnotatum est, amantes ante dominarum suarum fores noctu tibiis canere consuevisse. at in templis nullæ tibiæ, nisi ex buxo, apud Græcos Latinosque. Athen. Dipnosophist. l. 4. cap. 24. & Lilius Gyrald. syntagm. deor. gentil. 17. cum aliæ *ex cervinis ossibus* compactæ forent. Aristophanes citatus à Suida in voce ὀςίνοις. Vide supra lib. 2. c. 4. quæ à me dicta sunt. Addendi hoc loco poëtæ. Claudian. lib. 3. de Raptu, ubi Cybele de se ipsa consternata somniis:

Si buxos inflare velim, ferale gemiscunt;
Tympana si quatiam, planctum mihi tympana reddunt.

L. Sen. Agamem. act. 2. Choro:

Tibi multifora tibia buxo
Solenne canit.

Papin. Stat. l. 8. Thebaid.

Et moderata sonum vario spiramine buxus.

Virgil. l. 9. Æneid.

Tympana vos buxusque juvat Berecynthia.

P. Ovid. loco citato. Minerva tibiarum inventrix loquitur in hæc verba:

Prima terebrata per longa foramina buxo,
Ut daret, effeci, tibia longa sonos.

Et certe in illius tanquam primæ Musices repertricis, tutela erant tibicines & tunc plena iis concessa potestas vagandi, popinas, etiam censore contempto, subintrandi. M. Martial. ob id *ebriam* vocavit *tibicinam*. l. 14. epigr. 64. Fest. Pomp. l. 11. *Minuscula quinquatrus appellantur idus Junii, quod is dies festus est tibicinum, qui colunt Minervam, cujus deæ festus est propriè dies quinquatrus, mense Martio.* Et l. 4. de ling. lat. M. Varro; *Quinquatrus minuscula dicta Juniæ idus, ob similitudinem majorum, quod tibicines tum feriati per urbem vagantur, & conveniunt ad ædem Minervæ.* Martian. Capella de Merc. & Philolog. l. 9. *Nam fides apud Delphos per Deliacam citharam demonstravi, tibiæ per Tritonidem nostri comitem, & Marsyam Lydium sonuerunt, calamos Maryandini, & Aones, in laudes inflavere cœlestium, panduram Ægyptios attentare permisi.* Antonius Delrio legit, *pandorium*, ex Isidoro Hispalensi l. 3. Etymolog. Interim tibicinum, qui sacris adhibebantur, meminit Juvenal. sat. 6. v. 314.

- - - cum tibia lumbos
Incitat.

Suid. in ἀγαθώνιος *Agathonium tibiæ cantum dissolutum enervatumque* appellat. Hæc veteris marmoris fragmenta meminerunt.

IMP. CÆSARI. M. AURELIO.
ANTONINO. PIO. FELICI. AUGUSTO.
TIBICINES. ROMANI.
QUI. SACRIS.
PUBLICIS. PRÆST. SUNT.

Alterum in hæc verba concipitur:

DIANÆ. LUCINÆ. INVICTÆ.
CN. POMPEJUS. CN. LIB.
BARBUS. PROCURAT. TIBICIN.
ROM. VOTO. SUSCEPTO.
L. M.

Collegium eos in urbe habuisse, ex Tito Livio & antiquis inscriptionibus, alii observarunt, & habetur diserte apud Valerium Maximum l. 2. cap. 1. tit. pen. Qui plura cupis, adi ad Julium Solinum Polyhist. cap. 11. Scaligerum patrem Poëticorum l. 1. cap. 20. Cælium Rhodigin. l. 9. cap. 7. Theophrastum l. 4. de caus. Plantar. Jul. Pollucem l. 4. Onomastic. cap. 10. & alios. Demades denique referente Isocrate, τοὺς ἀθηναίους εἴκαζεν αὐλοῖς, ὧν εἴτις ἀφέλοι τὴν γλῶτταν, τὸ λογικὸν οὐδὲν ἐστί. *Athenienses similes dicebat esse tibiis, quod adempta lingua nihil residui rationis haberent.* Joan. Stob. Serm. 2.

CAP. XXXII.

De vasis, quorum usus apud Romanos in sacrificiis fuit.

Vasa, quibus veteres in sacrificiis usi sunt, plurima fuerunt, de quibus *Lilius Gregorius Gyraldus* peculiarem librum conscripsit: qui tamen ad meas manus non pervenit. Nos hoc capite quædam, & quidem præcipua, enumerabimus, eorumque iconas ex *Guilhelmi Brassicani* antiquitatibus, Gallica lingua editis, subjiciemus. Sunt autem præcipua vasa hæc: *acerræ, thuribula, præfericula, sympula, seu sympuvia*, & quas Cicero in Paradoxis *capedines & fictiles urnulas* vocat: item *candelabra, pateræ, disci, secespitæ, sevæ, enclabria, dolabræ, ollæ, aquiminaria, aspersoria.* Quorum icones hic addimus, & literis suis adnotavimus.

Acerra, inquit, *Festus*, ara, quæ ante mortuum poni solebat, in qua odores incendebantur. Alii dicunt *arculam* esse thurariam, scilicet ubi thus reponebant: sic Glossarium vetus, *acerra thuraria*, λιβανωτίς.

Thuribulum, vas, quo thura adolentur.

Præfericulum, vas æneum, sine ansa patens summum, velut pelvis, quo utuntur in sacrario *Opis Consivæ*.

Sympulum, sive *sympuvium*, vas parvum, non dissimile cyatho, quo vinum in sacrificiis libabatur, unde & mulieres rebus divinis deditæ, *simpulatrices* dicuntur, *Varro* l. 4. de lingua Latina, *sympulum* à sumendo dictum vult. *Josephus Scaliger* diminutivum esse dicit, à *sympone*, quod sit à Græco σίφων, ac significet vasculum cum tenui fistula, vel angusto collo ad pitissandum vinum.

CAPEDUNCULA, SECURIS, URNULA, LITUUS, PATELLA.

Capis poculi genus, dictum à capiendo. *Festus. Varro:* Capis & minores *capulæ* à capiendo, quod ansatæ, ut prehendi possint, id est, capi. Harum figuras in vasis sacris ligneas, & fictiles antiquas etiam nunc videmus. Idem l. 1. de Vita pop. Rom. etiamnum pocula, quæ vocant *capulas*, ac *capides*, quod est poculi genus. Has Cic. in Paradoxis *capedines*, & *capedunculas*, & *fictiles urnulas* appellat.

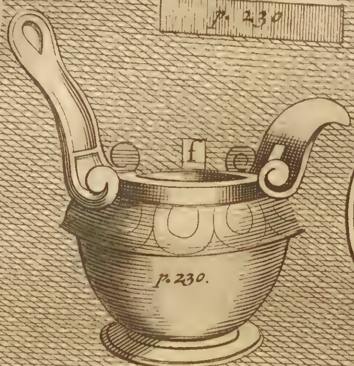
Candelabra, vasa erant, in quibus candelæ figebantur. *Varro* l. 4. de ling. Lat. *Candelabrum* à candela. Ex his enim funiculi ardentes figebantur. *Festus:* Candelabrum dictum, quod in eo candelæ figantur.

Pateræ,

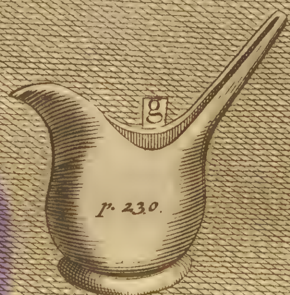
Lib. III.

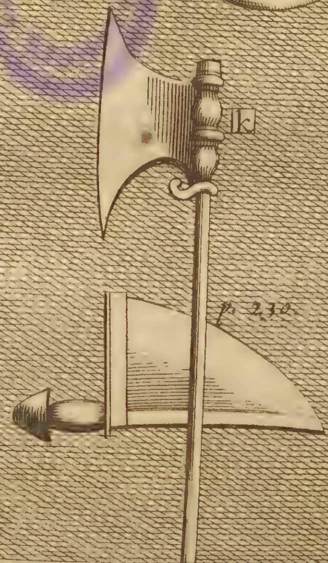

pag. 230.

VILLA

Pateræ, eo quod pateant, Latine ita dictæ. Hisce etiam nunc in publico convivio, antiquitatis retinendæ causa, cum Magistri fiunt, potio circumfertur, & in sacrificando Deis, hoc poculo Magistratus dat Deo vinum. *Varro* lib. 4. de ling. Lat. Hinc diminutivum *patellæ*, vasa picata, parva, sacrificiis faciendis apta.

Secespitam, inquit *Festus*, alii securim, alii dolabram æneam, alii cultellum putant. Et mox: *Secespita* cultrum ferreum oblongum, manubrio eburneo, rotundo, solido, vincto ad capulum auro, argentoque fixo clavis æneis, ære Cyprio, quo *Flamines*, *Flaminicæ*, virgines *Pontificesque* ad sacrificia utebantur, dicta autem *secespita* à secando.

Discus, lanx dicebatur, & magis in quo assæ carnes reponebantur.

Dolabra instrumentum, quo in dolando utebantur.

Enclabria, sive potius *anclabria*, appellabantur vasa ænea quibus sacerdotes utebantur. *Anclabris* mensa ministeriis divinis apta. *Sext. Pomp. Festus.* Dicebantur autem *anclabria* & *anclabris*, ab anculare, quod erat *ministrare*, sive ab *anclare*, quod erat haurire.

Aspersorium, quo aquam lustralem aspergebant: dicebatur etiam *aspergillum*, & *lustrica.*

Aquiminarium, sive *amula*, vas lustrale, deportandæ aquæ religionis expiationisque ergò deputatum. Hæc & alia vasa sacrificiis destinata erant, quibus explicatis, de sacrificiis etiam quædam in genere dicemus: plura sequenti libro explicabuntur.

Cap. XXXIII.

De Veterum sacrificiis.

Sacrificium, inquit *Isidorus*, est victima, & quæcunque in ara cremantur, seu ponuntur. *Victimæ* vero, ut idem ait, sunt *sacrificia*, quæ post victoriam devictis hostibus immolabantur: sic dictæ, quod *vi ictus percussæ* caderent, aut quod vinctæ ad aras ducerentur. Erant autem *victimæ* majora sacrificia, quam hostiæ: plerumque tamen confunduntur hæ voces. Festus: *Hostia*, inquit, *sacrificium* quod Laribus immolabant, quod ab illis hostes arceri putabant. Alibi dicit *hostias* ab antiquo verbo *hostio*, quod *ferio* significat, dictas esse. Ovidius:

Hostibus à victis hostia nomen habet.

Hostiarum multæ erant differentiæ: aliæ enim *præcidaneæ*, quæ ante solennia sacrificia pridie mactabantur. *Festus*: *Præcidaneam porcam dicebant*, quam immolare ante erant soliti, quam novam frugem inciderent. Item *præcidanea agna* vocabatur, quæ ante alias cædebatur.

Succidaneæ dicebantur, si primis hostiis litatum non erat, aliæ post easdem ductæ cædebantur, quæ quasi prioribus jam cæsis, luendi piaculi gratia subdebantur, & succedebant, ob id *succidaneæ* nominatæ.

Eximiæ hostiæ erant, teste apud *Macrobium* l. 1. Saturn. c. 5. *Veranio* in Pontificalib. Quæstionibus, quæ ad sacrificium destinatæ *eximebantur* è grege: vel quod eximia specie quasi offerendæ numinibus eligerentur.

Ambegni bos, aut vervex appellabantur, cum ad eorum utraque latera agni in sacrificium ducebantur. *Festus.*

Ambegnæ, vel *Ambiegnæ*, oves in sacris dicebantur, quas circum aliæ hostiæ constituebantur. *Varro, Fulgentius Placiades.*

Harviga, vel, ut Josephus Scaliger legit, *aringa*, dicebatur hostia, cujus adhærentia inspiciebantur exta.

Caviares hostiæ dicebantur, ait *Festus*, quod *caviar*, id est, pars hostiæ, cauda tenus diceretur, & ponebatur in sacrificio pro *collegio Pontificum* quinto quoque anno.

Prodigiæ hostiæ appellabantur quæ consumebantur.

Bidentes hostiæ quæ fuerint, varie disputatur. Festus, *Ambidens*, sive *bidens* ovis appellatur, quæ superioribus & inferioribus est dentibus, & hoc probat *Joseph. Scaliger*, cum in Varronem scribit: *Bidentes* erant hostiæ, quæ & cornigeræ essent, & duos dentes eminulos haberent.

Amburbales hostiæ, quæ circum terminos urbis Romæ ducebantur.

Ambarvales hostiæ appellantur, quæ pro arvis à XII. fratribus sacrificabantur. *Festus.* Et mox: *Ambarvalis hostia* est, quæ rei divinæ causa, circum arva ducitur, ab iis qui pro frugibus faciunt.

Injuges hostiæ, quæ nunquam domitæ, ac jugo subditæ fuerunt. *Trebatius* apud Macrob. l. 3. Saturn. c. 5. duo inprimis hostiarum genera fuisse dicit: *alterum*, in quo voluntas Dei per exta disquirebatur: *alterum*, quo sola anima Deo sacrabatur: unde & *animales hostiæ* vocabantur.

Cæterum, *sacrificia* hac ratione peragebantur. Cum *sacerdos* victimam ad aram adduxisset, stans manu aram prehendebat, & preces fundebat. Principium precationis à *Jano* & *Vesta* fieri oportebat, quæ in omnibus sacris præcipua numina erant, & in votis nuncupandis compellationem primam meruerant: inde, quod

quod per eos aditus ad cæteros patere opinio erat. Et observabatur in ea precatione, ut *Jupiter pater Optim. Maxim.* omnesque Dii cæteri patres advocarentur. Ne quid vero verborum præteriretur, aut præpostere recitaretur, de scripto præire aliquem rursusque alium custodem dari, qui attenderet sedulo. alium qui favere linguis juberet & tibicinem canere, ne quid infaustum exaudiretur, oportebat: quod cum diræ obstrepentes nocuissent, aut precatio errasset, repente extis capita adimi, vel corda, geminarive, stante adhuc victima compertum esset. His peractis sacrum ab immolatione *sacerdos* inchoabat. *Fruges* aut *molam salsam* in caput victimæ deponebat, addito *thure masculo*. Vocabatur ritus ille *immolatio*, quasi molæ in caput victimæ collocatio. Deinde vinum aspergebat: sed prius quam id affunderet, scipulo, aut *simpuvio ligneo*, vel fictili admodum parvo & ipse leviter delibabat, & astantibus gustandum deferebat, ut pariter libarent. Vocabatur hic ritus *libatio*. Quo facto setas inter cornua victimæ manu evulsas tanquam prima libamina projiciebat in ignem, conversusque ad ortum, obliquum cultrum à fronte victimæ ad caudam ducebat, tandem victimam Diis exhibitam & dedicatam jubebat jugulare ministros: qui quod mactarent eas *cultrarii* & *victimarii*, à nonnullis *popæ* & *agones* vocabantur: reliqui partim admotis vasculis emanantem cruorem excipiebant, partim victimam excoriabant & abluebant, partim ignem accendebant. Ubi perpurgata erat, mox *aruspex*, *flamen*, aut *sacerdos* cultro ferreo viscera rimabatur, attenteque explorabat, an perlitatum foret. Non autem manu licebat contrectare viscera, ne qua offensa pollutis sacris intercideret. Inspectis tandem & exquisitis singulis, ex omni viscere & membro ministri partes certas, decisas, *farina farris* involvebant; & in calathis sacrificanti offerebant, *sacerdos* aris impositas, foculo incenso comburebat, quod reddere erat, & *litare*. Eum ignem ex olea, lauro, aut quercu corticis crassioris, aut cujus caudex cavus fungosusque esset, accendere, vel numinibus adolere nefas erat: suspecta enim erant ligna illa tanquam diri & mali ominis. Ubi quod Diis tributum erat, conflagrasset, ad epulas ipsi, & convivia convertebantur. Inter vescendum *Diis* laudes canebant, pedibusque circum aras complodentes ad numeros psallebant, & pulsatis cymbalis choreas agebant. Cujus rei causam *Servius* in 5. Virg. eclog. hanc annotat, voluisse nimirum majores, nullam corporis partem esse, quæ non sentiret religionem: *cantus* autem ad animum, *saltationem* ad mobilitatem pertinere corporis. Porrò suæ singulis Diis victimæ etiam deputatæ erant, *superis* albæ & impares: *inferis* nigræ & pares mactabantur. *Jovi prodigiali* thure & mola salsa, *Jovi Flamini* bove candido litabatur. *Neptuno*, *Apollini*, & *Marti*, tauro, verre & ariete: *Heroibus* tauro, capro, & ariete: *Cereri* primum lacte, vino, & favis, posteà porca: *Cybeli* itidem porca: *Æsculapio* capris, & gallinis: *Laribus* gallo: *Soli, & Marti* equo: *Lunæ* tauro: *Junoni* agna: *Veneri* columba: *Pani* & *Minervæ* capra: *Dianæ* cerva: *Libero patri* melle, vino, & lacte, interdum capro & hirco: *Sylvano*, porco: *Fauno*, agna vel hœdo, de quibus alibi. Atque hæc de *sacerdotiis*, & in genere *sacrificiis* hactenus. Dicemus jam de diebus festis.

AD CAP. XXXIII. ULT. PARALIPOMENA.

De vocabulis usitatis, & formulis sacrorum, stare, sedere, transferre sacra, circumagere se, manum osculari.

Formulæ supersunt, quæ ex eruditissimo B. Brissonio clarissimo de formulis volumine peti possunt. Ac primum adorantes deos, *stabant* erecto corpore, ampliorem augustioremque cultum exhibituri. M. Martial. l. 12. epigr. 78.

Multis dum precibus Jovem salutat,
Stans summos resupinus usque in ungues,
Æthon in Capitolio.

Hic quidem mos in communioribus sacris observatus aliis animadversus, at in parentali, seu funebri solennitate, operantes sacris sedebant. Q. Curt. l. 8. *Assidebat ei una ex neptibus, nuper amissum Hephæstionem, cui nupserat, lugens.* Servius Honoratus ad principium l. 9. Æneid. *Ad augurandi tantum consuetudinem, & sententiam in senatu dicendi trahit.* Sed certum etiam parentantes, & lugubria peragentes officia, *sedere* solitos, vel ex Hebræorum ritu, ut ex sacris literis clarum, D. Matth. c. 27. Atque ita intelligo poëtas. M. Martialem l. 2. epigr. 41.

Te mœstæ decet assidere matri,
Lugentique virum, piumque fratrem.

Et lib. 8. epigr. 57.

Tres habuit dentes, pariter quos expuit omnes,
Ad tumulum Picens dum sedet ipse suum.

Papin. Stat. l. 5. sil. 3. v. 65.

——— *tepido genitrix super aggere nati*
Mœsta sedet.

Alb. Tibull. l. 2. eleg. 7.

Illius ad tumulum fugiam, supplexque sedebo,
Et mea cum muto fata querar cinere.

P. Virgil. l. 6. Æneid. in limine:

——— *luco tum forte parentis*
Pilumni Turnus sacrata valle sedebat.

Aurel. Propert. l. 3. eleg. 15.

Adferet huc unguenta mihi, sertisque sepulchrum
Ornabit, custos ad mea busta sedens.

Ab hac consuetudine dimanavit, ut sedem pro sepulchro, seu tumulo usurpemus. Ammian. Marcellin. l. 22. *Metuens, ne collectis supremis sedes illi, ut reliquis extruerentur.* Sidon. Apollinar. l. 2. epist. 8. *Perpetuis sedibus dormienti similior illata est.* Ad quem locum doctissimus Savaro idipsum observavit, ex l. ult. C. Theod. *de sepulch. viol.* ubi *sedes Apostolorum*, pro tumulo. & Valentinian. Aug. Novella *de sepulch.* eodem loquendi genere usus est, & Paulus IC. l. 40. ff. *de Religios. & sumptib. funer.* *Si quis eo animo corpus intulerit, quod cogitabat inde alio postea transferre, magisque temporis gratia deponere, quam quod ibi sepeliret mortuum, & quasi æterna sede dare destinaverat, manebit locus profanus.* In Pandectis Florentinis legitur, *æternam sedem dare destinaverat.* Sed parum interest. Vetus marmoris cujusdam fragmentum:

HANC. SEDEM. SIBI. VIVI. POSUERUNT.

Et aliud in epigrammatis & poëmatiis veterum l. 4. cujus hæc sunt verba:

LÆVI.

LÆVITIÆ. CONJUNX. PETRONIA. FORMA. PUDORIS.
HIS. MEA. DISCEDENS. SEDIBUS. OSSA. LOCO.
PARCITE. VOS. LACHRIMIS. DULCES. CUM. CONJUGE. NATÆ.
VIVENTEM. QUE. DEO. CREDITE. FLERE. NEFAS.

Et poëtæ hoc sensu. Claudian. de bello Getico. & alii passim:

——— delubra Numæ, sedemque Quirini.

Et Virgil. lib. 6. Æneid.

Sedibus hunc refer ante suis, & conde sepulchro.

Idem eodem libro:

- - - quam sedibus ossa quierunt.

Porrò *sedem* hanc *perpetuam* appellavit Sidonius supra, è qua scilicet ossa transferri inconsulto sacrorum rege, aut pontifice, nefas erat, ut infra dicam, non *quod corpora non resurgant*, ut quibusdam impiè persuasum: sed ut *discrimen sit inter temporarium sepulchrum, & æternum.* Diocletiani & Maximiani rescriptum id firmat. Paul. IC. l. 1. Receptar. sententiar. l. 1. tit. ultim. *Qui corpus perpetuæ sepulturæ traditum, vel ad tempus alicui loco commendatum nudaverit, & solis radiis ostenderit, piaculum committit.* Et l. 4. C. *de sepulch. viol. qui sepulchra violant, domos, ut ita dixerim, defunctorum.* Epitaphium Crestinæ in antiquo lapide:

NE. QUIS. NOS. INQUIETET. EX. ARCA. MEA. NEQUE. IN. ALIAM. PONAT. AUT. COMMUTET.

D. Auson. in professorib. in fine:

Sedem sepulchri servet immotus cinis.

M. Varro Pseudonea, laudante Prisciano Cæsariensi:

Per æviternum hominum domum
Tellurem propero gradum.

Quare & sacra inconsulto pontifice, uti jam proximè supra exposui, sine tumulo ossa efferre, seu donaria deorum, statuasque in alium locum exportare, non concessum. C. Plin. Junior. l. 10. epist. 73. ad Trajanum Aug. *Petentibus quibusdam, ut sibi reliquias suorum, aut propter injuriam vetustatis, aut propter fluminis incursum, aliaque his similia quæcunque, secundum exemplum proconsulum, transferre permitterem, quia sciebam in urbe nostra ex ejusmodi causis collegium pontificum adiri solere, te, domine, maximum pontificem consulendum putavi, quid observare me velis.* Respondet Trajanus Plinio Epistola sequenti: *Durum est injungere necessitatem provincialibus pontificum adeundorum, si reliquias suorum propter aliquas justas causas transferre ex loco in alium locum velint.* Vet. Scholiast. Juvenal. sat. 4. v. 61. *Romani Tullo Hostilio rege, cum deseruissent Albam, sacra sublata Romam transtulerunt, & deos Penates: quorum penetrale tam venerabile deprehensum est, ut lapidatio de cœlo caderet supra..... memorati ponderis. propter quod prodigium ex libris Sibyllinis jussi pontifices ex SC. Albæ sacra renovare; tanta enim repente, cum ea vellent transferre, grando cecidit, ut intelligerent suis locis sacra non esse movenda.* Alludunt poëtæ ad hanc sacrorum translationem. Ovid. lib. 13. Metamorph.

——— sacra & sacra altera, patrem
Fert humeris, venerabile onus, Cythereïus heros.

Virgil. l. 2. Æneid. & alibi passim:

Sacra suosque tibi commendat Troja Penates,
Hos cape fatorum comites.

Quæ translatio propriè deorum peregrinorum erat, qui evocati ex civitatibus obsessis invitabantur à sacerdote Romano, toto coram exercitu, Romam ne dedignarentur migrare habituri augustiora templa, amplioraque sacrificia, magis solennes cultus, ut dicam libro 10. hoc opere infra cap. 18. eleganter Festus Pompejus lib. 14. *Peregrina sacra appellantur, quæ aut evocatis diis in oppugnandis urbibus, Romam sunt conlata* (in aliis editionibus habetur, *coacta*, in aliis, *conata*,) *aut quæ ob quasdam religiones, aut pacem sunt petita, ut ex Phrygia Matris Magnæ, ex Græcia Cereris, Epidauro Æsculapii, quæ coluntur eorum more, à quibus sunt accepta.* Servius Maurus ad illud l. 8. Æneid.

——— Hanc tanti numinis aram
Vana superstitio, veterumque ignara deorum
Imposuit.

Cautum fuerat apud Athenienses & Romanos, ne quis novas religiones introduceret, & ideo Socrates damnatus est Athenis, & Chaldæi & Judæi, urbe expulsi sunt. Idem ad illud l. 8. Æneid. in fine:

Omnigenumque deûm monstra.

Monstra dixit, quia necdum sub Augusto Ægyptiaca sacra Romani receperant, & Varro Alexandrinos Deos Romæ coli indignatur. Sed vide illi adversantem Lucanum libr. 2. supra hujus operis. Et legendus C. Suetonius in Augusto cap. 93. Denique huc pertinet comminatio illa Caji Caligulæ apud eundem Suetonium in eo cap. 22.

Εἰς γαῖαν Δαναῶν περάσω σε.
Ad terram Græcorum transferam te.

Ad alia pergo. Deos salutantes, sive sacrificantes, sive adorantes totum corpus circumagebant, adeo ut ritum antiquissimum sacrificantium fuisse ex eo conjicere liceat, quod piacularis & expiatorii sacrificii genus *à circumlatione* dictum contendat Servius ad lib. 6. Æneid. v. 229. T. Liv. 1. Decad. l. 5. *Convertentem se inter hanc venerationem traditur memoriæ prolapsum cecidisse.* C. Plin. l. 28. c. 2. *In adorando, dextram ad osculum referimus, totum corpus circumagimus, quod in lævum fecisse Galliæ religiosius credunt.* Sæpissime Plutarchus, in Numa, in Camillo, in Marcello, C. Sueton. in Vespasiano cap. 7. *Cum ædem Serapidis submotis omnibus solus intrasset, ac propitiato multum Deo se convertisset.* Sed expressius cultiusque multo idem in Aulo Vitellio c. 2. *Idem miri in adulando ingenii, primus C. Cæsarem adorari ut Deum instituit, cum reversus ex Syria non aliter adire ausus esset, quàm capite velato, circumvertensque se, deinde procumbens.* Eadem Dio Coccejan. l. 59. ad finem. Non de C. Cæsare Dictatore id intelligendum, sed de Caligula. C. Tacitus lib. 6. Annal. *Exemplar apud posteros adulatorii dedecoris habetur.* Ita audiendus L. Sen. præfat. ad lib. 4. nat. quæst. *Alius adulatione clam utetur, parce, alius, ex aperto, palam rusticitate simulata, quasi simplicitas sit illa, non ars: Plancus artifex ante Villejum maximus.* M. Anton. Muretus putavit legendum; *Plancus artifex ante Vellejum maximus.* ut intelligatur C. Vellejus Paterculus, qui sub Tiberio eleganti stylo scriptam historiam M. Vinicio consuli dedicavit, à quo nemo fidem expectet, quum turpissima & probrosa adulatione Pompejanarum partium studia taceat, ducum virtutes celet, contra Cæsareanos etiam immerentes extollat, & supra humanam virtutem gesta quantumvis exigua elevet. Joan. Opsopæus, ex Justo Lipsio, reponit, *Plancus artifex ante Vitellium maximus,* quæ ex dictis paulo ante clara est conjectura.

Sed ad modum se convertendi in adorationibus regredior, qui poëtis expressus. P. Ovid, l. 3. Fastor.

Atque aliquis modo trux, visa jam vertitur ara,
Vinaque dat tepidis farraque salsa focis.

Idem lib. 5. Fastor.

Cumque manus purè fontana perluit unda,
Vertitur, & nigras accipit ore fabas.

T. Lucret. Carus lib. 5. de Rer. Nat.

Nec pietas ulla est, velatum sæpe videri
Vertier ad lapidem, atque omnes accedere ad aras;
Nec procumbere humi prostratum.

Sext. Aurel. Propert. lib. 1. eleg. 16.

Ante tuos quoties verti me perfida postes,
Debitaque occultis vota tuli manibus?

Et lib. 3. eleg. 7. idem:

Quæ mulier gravida jactat convicia lingua,
Et Veneris magnæ volvitur ante pedes.

Corrige ex MS. castigatiusque mecum lege:

Et Veneris magnæ vortitur ante pedes.

Rationem assignant, quod motus ille exprimat similitudinem universæ hujus, quam infra supraque incolimus, aspicimus, molis, quæ perpetua indefessaque vertigine, nunquam cessatura, raptatur; & morem quidem apud Colchos illum invaluisse testis Valerius Flaccus Setinus libr. 8. Argonautic. in nuptiis Jasonis & Medeæ:

Inde ubi sacrificas cum conjuge venit ad aras
Æsonides, unaque adeunt, unaque precari
Incipiunt, ignem Pollux, undamque jugalem
Prætulit, ut dextrum pariter vertantur in orbem.

Unde oritur dissidium, in quam circumagentes se partem verterent, quibusdam videtur ad sinistram, quod in augurali scientia, cœli pars dextera, id est, oriens, respectu totius universi, ratione nostri habita, læva nominetur. Ennius l. 6. Annal. apud Tullium l. 1. de Divinat.

Cum tonuit lævum bene tempestate serena.

Servius Honoratus Maurus ad illud libr. 2. Æneid. Virgilianæ:

Intonuit lævum.

Sed potius crediderim, ad dextram verti se sacrificantes consuevisse. Nam supra proximè Valerius dixerat:

——— *dextrum vertantur in orbem.*

Et locuples testimonium ex Plauto in Curculione, citante eruditissimo Ægidio Maserio:

——— *quo me vertam, nescio:*
Si Deos adoras, dextroversum censeo.

Postquam se vertissent, corpusque sic circumegissent, manum ad osculum referebant. D. Hieronym. libr. 1. in Ruffinum: *Quia enim qui adorant, solent deosculari manum, & capita submittere, & Hebræi juxta linguæ suæ proprietatem deosculationem pro veneratione ponunt.* L. Apul. l. 4. Milesiar. *Admoventes oribus suis dexteram, priore digito in erectum pollicem residente, ut ipsam prorsus deam Venerem, religiosis adorationibus venerabantur.* Et Apolog. lib. 1. *Si fanum aliquod prætereat, nefas habeat adorandi gratia manum labris admovere.* Minutius Felix in Octavio: *Cæcilius simulachro Serapidis viso, (ut vulgus superstitiosus solet) manum ori admovens, osculum labiis pressit.* Multo plura, & erudita invenies apud Pet. Pithœum lib. 1. subsecivor. c. 7. & alios criticos. *Capita velare* etiam ex locis supra citatis, liquet in more fuisse, sed alibi à me dicetur fusius: ut & *ad orientem spectare, lavare, silentium præstare*; Denique de *expiatorio sacro* latius infra differam.

ROMA-

ROMANARUM ANTIQUITATUM LIBER QUARTUS.

DE ANNO, MENSIBUS, ET DIEBUS.

Posteaquam de Diis, *quos Romani coluerunt*, *tum* Deorum ministris, *sive* sacerdotibus *diximus: requirit propositæ tractationis ordo, ut de* sacris *etiam eorum, &* diebus *in eorum honorem* feriatis, *quædam subjiciamus: qua quidem in re, quantum fieri aut præstari à nobis potest, sequemur potissimum* Kalendarium, *sive* Fastos Romanos, *ex vetustis marmoribus descriptos, & ab aliquot doctissimis viris in publicum editos: à quibus tamen* Ovidius *in iis, qui adhuc extant,* VI. Fastorum libris *non raro discrepat, cui nos illorum authoritatem semper prætulimus, discrepantiam simul illam annotantes. Cum autem hic de* diebus *potissimum* festis, *& eorum ceremoniis agere instituissemus, operæ pretium nos facturos arbitrati sumus, si paulo altius initium repetentes tractationi huic de* festis *quædam de* anni ratione *apud eos observata præmitteremus, ut ita universam doctrinam de* anno, mensibus *&* diebus *conjunctam in conspectu habere studiosi possent. Æquum præterea erat, ut de partibus in hoc libro dicturi, de* diebus *videlicet rationem totius nimirum* anni, *explicaremus. Sed omissa longiore præfatione, rem ipsam aggrediemur, dicturi primum de* anni ratione: *post* Kalendarium Romanum *è marmore descriptum sicuti à* Paulo Manutio, Huberto Goltzio, *&* Benedicto Aria Montano *editum est, in medium proponemus: huic subjiciemus explicationem & divisionem* dierum: *postremum, secundum ordinem* mensium *de* diebus festis, *ut quique occurrent, differemus, non neglectis etiam iis, quorum hoc in* Kalendario *nulla fit mentio. Atque hæc de ordine.*

CAPUT I.

De triplici anno Romanorum.

TRIPLICI anno Romani diversis temporibus usi sunt: primo *Romuli*: altero *Numæ* Pompilii: tertio *C. Jul. Cæsaris.* Primus annus à Romulo ordinatus habuit menses X. dies CCCIV. (quanquam alii velint, *Romuli annum* in XII. menses distributum, CCCLIV. dies habuisse, nos tamen priorem numerum, quem etiam *Varro* Romanorum doctissimus probat, retinebimus) *Numæ* annus in XII. mensibus CCCLIV. dies habuit. *Julius* autem ex diebus CCCLXV. & quadrante annum constituit. De his singulis *Macrobium* disputantem audiemus, qui libro primo Saturnal. c. 12. hæc scribit: Romani authore *Romulo* annum suum X. mensibus ordinatum habuerunt: qui à *Martio* incipiebat, & conficiebatur diebus CCCIV. Ut VI. quidem menses, id est, *Aprilis*, *Junius*, *Sextilis*, *September*, *November*, *December*, tricenum essent dierum, quatuor vero, *Martius*, *Majus*, *Quinctilis*, *October*, tricenis & singulis expedirentur, qui hodieque *septimanas* habent *Nonas*, cæteri *quintanas*. Septimanas autem habentibus, ab Idibus revertebantur *Kalendæ* ad diem septimum decimum: verum habentibus *quintanas*, ad decimum octavum remeabat initium Kalendarum. Hæc *Romuli* constitutio. Sed cum hic numerus, ut idem Scriptor tradit, neque Solis cursui, neque Lunæ rationibus conveniret, nonnunquam usu veniebat, ut frigus anni æstivis mensibus, & contra calor hyemalibus proveniret. Quod ubi contigisset, tantum dierum, sine ullo mensis nomine patiebantur assumi, quantum ad id, anni tempus adduceret, quo cœli habitus instanti mensi aptus inveniretur. Sed secutus *Numa*, quantum sub cœlo rudi & sæculo adhuc impolito, solo ingenio magistro comprehendere potuit, vel quia Græcorum observatione forsan instructus fuit, quinquaginta dies addidit, ut in trecentos quinquaginta quatuor dies, quibus duodecim Lunæ cursus confici credidit, annus extenderetur; atque his quinquaginta diebus à se additis, adjecit alios sex, retractos illis sex mensibus, qui triginta habebant dies, id est, de singulis singulos, factosque quinquaginta, & sex dies,

dies, in duos novos menses pari ratione divisit: ac de duobus priorem *Januarium* nuncupavit, primumque anni esse voluit, secundum dicavit *Februo Deo*, qui lustrationum potens creditur. Paulo vero post in honorem imparis numeri, unum adjecit diem quem *Januario* dedit, ut tam in anno, quam in mensibus singulis præter unum *Februarium*, impar numerus servaretur. Nam quia duodecim menses, si singuli, aut pari aut impari numero putarentur, consummationem parem facerent: unus pari numero institutus, universam putationem imparem facit. *Januarius* igitur, *Aprilis*, *Junius*, *Sextilis*, *September*, *November*, *December*, undetricenis censebantur diebus, & *quintanas Nonas* habebant. Ac post *Idus* in omnibus ad septemdecim *Kalendæ* computabantur. *Martius* vero, *Majus*, *Quintilis*, & *October*, dies tricenos singulos possidebant. *Nonæ* in his septimanæ erant. Similiterque post *Idus* decem & septem dies in singulis usque ad sequentes *Kalendas* computabantur. Sed solus *Februarius* viginti & octo retinuit dies, quasi inferis & diminutio, & par numerus conveniret.

Cum ergo Romani ex hac distributione *Pompilii*, ad lunæ cursum, sicuti *Græci*, annum proprium computarent, necessario & intercalarem mensem instituerunt more Græcorum. Nam & Græci cum animadverterent temere se trecentis quinquaginta quatuor diebus ordinasse annum, quoniam apparet de solis cursu, qui trecentis sexaginta quinque diebus, & quadrante *zodiacum* conficit, deesse anno suo undecim dies, & quadrantem, *intercalares* statuta ratione commenti sunt, ita ut octavo quoque anno nonaginta dies, ex quibus tres menses tricenum dierum composuerunt, intercalarent. Id *Græci* fecerunt, quoniam erat operosum, atque difficile, omnibus annis undecim dies, & quadrantem intercalare. Itaque maluerunt hunc numerum octies multiplicare, & nonaginta dies, qui nascuntur, si quadrans cum diebus undecim octies componatur, inserere, in tres menses (ut diximus) distribuendos. Hunc ergo ordinem *Romanis* quoque imitari placuit, sed frustra: quippe fugit eos, diem unum (sicut supra admonuimus) additum à se ad Græcum numerum, in honorem imparis numeri. Ea re per *octennium* convenire numerus, atque ordo non poterat. Sed nondum hoc errore comperto, per octo annos, nonaginta quasi superfundendos *Græcorum* exemplo computabant dies: alternisque annis & binos & vicenos, alternis ternos, vicenosque *intercalares*, expensabant intercalationibus quatuor. Sed octavo quoque anno *intercalares* octo affluebant dies ex singulis, quibus vertentis anni numerum apud *Romanos*, super *Græcum* abundasse jam diximus. Hoc quoque errore jam cognito, hæc species emendationis inducta est. Tertio quoque octennio ita *intercalandos* dispensabant dies, ut non nonaginta, sed sexaginta sex intercalarent, compensatis viginti quatuor diebus pro illis, qui per totidem annos supra Græcorum numerum creverant. Omni autem *intercalationi* mensis *Februarius* deputatus est, quoniam is ultimus anni erat. Quod etiam ipsum de *Græcorum* imitatione faciebant. Nam & illi ultimo anni sui mensi superfluos interserebant dies. Verum una re à Græcis differebant: nam illi confecto ultimo mense, Romani non confecto *Februario*, sed post vigesimum tertium diem *intercalabant*, Terminalibus scilicet jam peractis. Deinde reliquos *Februarii* mensis dies, qui erant quinque, post intercalationem subjungebant: Credo, veteris religionis suæ more, ut *Februarium* omnino *Martius* sequeretur. Sed quum sæpe eveniret, ut *nundinæ* modo in anni principem diem, modo in *Nonas* caderent (utrunque autem perniciosum Reipubl. putabatur) remedium, quo hoc averteretur excogitatum est. Dies ille quo abundare annum diximus, eorum est permissus arbitrio, qui fastis præerant, ut cum vellent, *intercalarent*: dum modo eum in medio *Terminaliorum*, vel mensis intercalaris ita locarent, ut à suspecto die celebritatem everterent nundinarum. Et hæc anni ordinatio à *Numæ* regis regno, ad *Jul. Cæsaris* Imperium Romæ duravit. Is enim tertius fuit, qui annum ordinavit, quem nos adhuc hodie sequimur. Illam vero constitutionem *Macrobius* l. 1. Saturn. c. 14. sic describit. Verum fuit tempus, inquit, cum propter superstitionem *intercalatio* omnis omissa est, nonnunquam vero per gratiam *sacerdotum*, qui cum Publicanis proferri, vel imminui consulto anni dies volebant: modo auctio, modo retractio dierum proveniebat & sub specie observationis emergebat major confusionis occasio. Sed postea *C. Cæsar* omnem hanc inconstantiam temporum, vagam adhuc & incertam, in ordinem statutæ definitionis coëgit, adnitente sibi *M. Flavio Scriba*, qui scriptos dies singulos ita ad *Dictatorem* retulit, ut & ordo eorum inveniri facillime posset, & invento certus status perseveraret. Ergo *C. Cæsar* exordium novæ ordinationis initurus, dies omnes, qui adhuc confusionem poterant facere, consumpsit: eaque re factum est ut *annus confusionis* ultimus in CDXLIII. dies protenderetur. Post hoc imitatus *Ægyptios*, solos divinarum rerum omnium conscios, ad numerum solis, qui diebus CCCLXV. & quadrante cursum conficit. Nam sicut *lunaris annus* mensis est, quia luna paulo minus quam mensem in zodiaci circuitione consumit, ita *solis annus* hoc dierum numero colligendus est, quem peragit, dum ad id signum se denuo vertit, ex quo digressus est, unde *annus vertens* vocatur, & habetur *magnus*, cum lunæ annus *brevis* putetur. *Julius* ergo *Cæsar* X. dies observationi veteri superadjecit, ut annum CCC. & LXV. dies quibus sol lustrat zodiacum, efficerent: & ne quadrans deesset, statuit, ut quarto quoque anno, *sacerdotes* qui curabant mensibus ac diebus unum *intercalarent* diem: eo scilicet mense ac loco, quo etiam apud veteres menses intercalabatur, id est, ante quinque ultimas *Februarii* mensis dies, idque *bissextum* censuit nominandum. Dies autem decem, quos ab eo additos diximus, hac ordinatione distribuit: In *Januarium*, *Sextilem* & *Decembrem* binos dies inseruit. In *Aprilem* autem, *Junium*, *Septembrem* & *Novembrem* singulos. Sed neque mensi *Februario* addidit diem, ne Deûm inferûm religio immutaretur: & *Martio*, *Majo*, *Quintili*, *Octobri* servavit pristinum statum, quod

quod satis pleno erant numero, id est, dierum singulorum tricenorumque. Ideo & septimanas habent *Nonas*, sicut Numa constituit, quia nihil in his *Julius* mutavit. Sed *Januarius*, *Sextilis*, *December*, quibus Cæsar binos dies addidit, licet tricenos singulos habere post Cæsarem cœperint; *quintanas* tamen habent *Nonas*, & ab Idibus illis sequentes *Kalendæ* in undevicesimum revertuntur: quia *Cæsar*, quos addidit dies, neque ante *Nonas*, neque ante *Idus* inserere voluit, ne *Nonarum* aut *Iduum* religionem, quæ statuto erant die, novella comperendinatione corrumperet. Sed nec post *Idus* voluit inserere, ne feriarum quarunque violaretur indictio. Sed peractis cujusque mensis feriis, locum diebus advenis fecit. Et *Januario* quidem dies, quos dicimus quartum & tertium *Kalendas Februarias*, dedit: *Aprili*, tertium *Kalendas* Majas: *Junio*, tertium Kalendas Julias: *Augusto*, quartum & tertium Kalendas Septembris: *Septembri* tertium Kalendas Octobris: *Novembri*, tertium Kalendas Decembris: *Decembri* vero, quartum & tertium Kalendas Januarias. Ita factum est, ut cum omnes hi menses, quibus dies addidit, ante hanc ordinationem habuissent mensis sequentis *Kalendas* ad septimum decimum revertentes, postea ex augmento additorum dierum, hi qui duos acceperunt ad nonum decimum: qui vero unum, ad octavum decimum haberent reditum Kalendarum. *Feriarum* tamen cujusque mensis ordo servatus est: nam si cui fere tertius ab Idibus dies festus, aut *feriatus* fuit, & tunc ad sextum decimum dicebatur, etiam post augmentum dierum, eadem religio servata est, ut tertio ab Idibus die celebraretur: licet ab incremento non jam ad decimum sextum *Kalendas*, sed ad septimum decimum, si unus, ad decimum octavum si duo essent additi, diceretur. Nam ideo novos dies circa finem cujusque mensis inseruit, ubi finem omnium, quæ in mense erant, reperit feriarum, adjectosque omnes à se dies fastos notavit, ut majorem daret actionibus libertatem, & non solum nullum *nefastum*, sed nec *comitialem* quemquam de adjectis diebus instituit, ne ambitionem *Magistratuum* augeret adjectio. Sic annum civilem *Cæsar* habitis ad lunam dimensionibus constitutum, edicto palam posito publicavit.

Et huc usque error stare potuisset, ni *sacerdotes* sibi errorem novum ex ipsa emendatione fecissent. Nam cum oporteret diem qui ex quadrantibus confit, quarto quoque anno confecto, antequam quintus inciperet, *intercalare:* illi quarto non peracto, sed incipiente, intercalabant. Hic error sex & triginta annis permansit, quibus annis *intercalati* sunt dies duodecim, cum debuerint intercalari novem.

Sed hunc quoque errorem sero deprehensum correxit *Augustus*, qui annos duodecim sine intercalari die transigi jussit, ut illi tres dies, qui per annos triginta & sex, vitio *sacerdotalis* festinationis excreverant, sequentibus annis duodecim, nullo die intercalato devorarentur. Post hoc unum diem, secundum ordinationem *Cæsaris*, quinto quoque incipiente anno, intercalari jussit, & omnem hunc ordinem æreæ tabulæ ad æternam custodiam incisione mandavit. Hactenus *Macrobius*.

Cum quibus eadem tradunt *Censorinus* de die Natali, *Dio*, *Suetonius*, *Plinius*, *Solinus*, *Florus*. Dissentit aliquo modo *Plutarchus*, qua de re vide *Lil. Gyraldum* in libro de Anno, Mensibus, ac Diebus, & *Aldum Manutium* lib. primo de Quæsitis per epistolam epistola tertia. Ut autem lucis aliquid his accedat, illam annorum & mensium differentiam brevi tabella lectori ob oculos ponemus.

ANNUS ROMULI DIERUM CCCIV. *menses habet decem.*		
Martius,	dies habuit	XXXI.
Aprilis,		XXX.
Majus,		XXXI.
Junius,		XXX.
Quintilis,		XXXI.
Sextilis,		XXX.
September,		XXX.
October,		XXXI.
November,		XXX.
December,		XXX.

ANNUS NUMÆ DIERUM CCCLIV. *menses habet duodecim.*		
Januarius,	dies habuit	XXX.
Februarius,		XXVIII.
Martius,		XXXI.
Aprilis,		XXIX.
Majus,		XXXI.
Junius,		XXIX.
Quintilis,		XXXI.
Sextilis,		XXIX.
September,		XXIX.
October,		XXXI.
November,		XXIX.
December,		XXIX.

ANNUS CÆSARIS DIERUM CCCLXV. *MENSES habet duodecim.*

JANUARIUS,	dies habuit	XXXI.
FEBRUARIUS,		XXVIII.
MARTIUS,		XXXI.
APRILIS,		XXX.
MAJUS,		XXXI.
JUNIUS,		XXX.
QUINTILIS,		XXXI.
SEXTILIS,		XXXI.
SEPTEMBER,		XXX.
OCTOBER,		XXXI.
NOVEMBER,		XXX.
DECEMBER,		XXXI.

CAP. II.

De Kalendario Romano.

Cognitis his, quæ de triplici anni ordinatione apud Romanos passim traduntur, de singulis mensibus & diebus in iis festis agemus: quod antequam aggrediamur, operæ pretium nos facturos arbitramur, si præmittamus Kalendarium Romanum antiquum è marmore, quod est Romæ in ædibus Maffejorum ad Agrippinam, descriptum, & à Paulo Manutio, ac filio illius Aldo aliquoties editum, cum quo etiam consentit illud, quod in charta patente, curante Benedicto Aria Montano Antverpiæ excusum est, & illud quod ab Huberto Goltzio in publicum datum est, quod meum studium benevolus Lector boni consulet.

Vetus Kalendarium Romanum è marmore descriptum in ædibus Maffejorum ad Agrippinam, in tabula marmorea superne fracta.

JANUARIUS.	*FEBRUARIUS.*	*MARTIUS.*	*APRILIS.*
A. K. JAN. F.	H. K. FEBR. N.	D. K. MART. NP.	C. K. APR. N.
B. F.	A. N.	E. F.	D. C.
C. C.	B. N.	F. C.	E. C.
D. C.	C. N.	G. C.	F. C. LUDI Matri Magnæ.
E. NON. F.	D. NON.	H. C.	G. NON. LUD.
F. F.	E. N.	A. NP. Hoc die Cæsar Pont. Max. factus est.	H. NP. LUDI.
G. C.	F. N.	B. NON. F.	A. N. LUDI.
H. C.	G. N.	C. F.	B. N. LUDI.
A. AGON.	H. N.	D. C.	C. N. LUDI.
B. EN.	A. N.	E. C.	D. N. LUD. in Circ.
C. CAR. NP.	B. N.	F. C.	E. N.
D. C.	C. N.	G. C.	F. N. LUDI Cereri.
E. EID. NP.	D. EID. N. P.	H. EN.	G. EID. NP. LUDI.
F. EN. dies vitiosf. ex S. C.	E. N.	A. EQ. NP.	H. N. LUDI.
G. CAR.	F. LUPER. NP.	B. EID. NP.	A. FORD. NP. LUDI.
H. C.	G. EN.	C. F.	B. N. LUDI.
A. C.	H. QUIR. NP.	D. LIB. NP.	C. N. LUDI.
B. C.	A. C.	E. C.	D. N. LUDI.
C. C.	B. C.	F. QUIN. N.	E. CER. N. LUD. in Circ.
D. C.	C. C.	G. C.	F. N.
E. C.	D. FERAL. F.	H. C.	G. PAR. NP.
F. C.	E. C.	A. N.	H. N.
G. C.	F. TER. NP.	B. TUBIL. NP.	A. VIN. N. P.
H. C.	G. REGIF. N.	C. Q. REX. C. F.	B. C.
A. C.	H. C.	D. C.	C. ROB. NP.
B. C.			

C. C.
D. C.
E. F.
F. N.
G. C.

XXXI.

A. EN.
B. EQ. N. P.
C. C.

XXVIII.

E. C.
F. NP. Hoc die Cæsar Alexandr. recepit.
G. C.
H. C.
A. C.
B. C.

XXXI.

D. F.
E. C.
F. NP. LUDI Flor.
G. C. LUDI.
H. C. LUDI.

XXX.

MAJUS.

A. K. MAJ. N.
B. F. COMP.
C. C.
D. C.
E. C.
F. C.
G. NON. N.
H. F.
A. LEM. N.
B. C.
C. LEM. N.
D. NP. LUDI Mart. in Circ.
E. LEM. N.
F. C.
G. EID. NP.
H. F.
A. C.
B. C.
C. C.
D. C.
E. AGON. NP.
F. N.
G. TUR. NP.
H. Q. REX. C. F.
A. C.
B. C.
C. C.
D. C.
E. C.
F. C.
G. C.

XXXI.

JUNIUS.

H. K. JUN. N.
A. F. MART. Car. Monet.
B. C.
C. C.
D. NON.
E. N.
F. N.
G. N. MENTI. in Capit.
H. VEST. N. FER. Vestæ.
A. N.
B. MATR. N.
C. N.
D. EID. N.
E. N.
F. Q. ST. D. F.
G. C.
H. C.
A. C.
B. C.
C. C.
D. C.
E. C.
F. C.
G. C.
H. C.
A. C.
B. C.
C. C.
D. F.
E. C.

XXX.

JULIUS.

F. K. JUL. N.
G. N.
H. N.
A. NP.
B. POPLIF. N.
C. N. LUDI APOLLINI.
D. NON. N. LUDI.
E. N. LUDI.
F. N. LUDI.
G. C. LUDI.
H. C. LUDI.
A. NP. LUDI.
B. C. LUDI in Circ.
C. C. MERK.
D. EID. NP. MERK.
E. F. MERK.
F. C. MERK.
G. C. MERK.
H. LUCAR. NP. MERK.
A. C. LUDI VICT. CÆSAR.
B. LUCAR. LUD.
C. C. LUDI.
D. NEPT. LUDI.
E. N. LUDI.
F. FURR. NP. LUDI.
G. C. LUDI.
H. C. in Circ.
A. C. in Circ.
B. C. in Circ.
C. in Circ.
D. C.

XXXI.

AUGUSTUS.

E. K. AUGUST. N.
F. C. FER. hoc die C. Cæſ. Hiſpalin. vic.
G. C.
H. C.
A. NON. F.
B. F.
C. C.
D. C.
E. NP. Hoc die Cæſar Hiſpalin. vic.
F. C.
G. C.
H. C.
A. EID. NP.
B. F.
C. C.
D. C.
E. PORT. NP.
F. C.
G. VIN. F. P.
H. C.
A. CONS. NP.
B. EN.
C. VOLC. NP.
D. C.
E. OPIC. NP.
F. C.
G. VOLT. NP.
H. NP. H. D. ara Victoriæ in Curia dedic. eſt.
A. F.
B. F.
C. C.

XXXI.

SEPTEMBER.

D. K. SEPT. N. Hoc die Fer. Nep.
E. N.
F. NP.
G. C. LUDI. Romani.
H. NON. F. LUD.
A. F. LUDI.
B. C. LUDI.
C. C. LUDI.
D. C. LUDI.

OCTOBER.

B. K. OCT. N.
C. F.
D. C.
E. C.
F. C.
G. C.
H. NON. F.
A. F.
B. C.
C. C.

NOVEMBER.

A. K. NOVEMB. N.
B. F.
C. F.
D. F.
E. NON. F.
F. F. LUDI.
G. C. LUDI.
H. C. LUDI.
A. C. LUDI.
B. C. LUDI.

DECEMBER.

G. K. DEC. N.
H.
A.
B.
C. NON. F.
D. C.
E. C.
F. C.
G. C.
H. C.

E. C

E. C. Ludi.
F. C. Ludi.
G. N. Ludi.
H. Eid. NP.
A. F. Equor. prob.
B. Lud. Rom. in Circ.
C. C. in Circ.
D. C. in Circ.
E. C. in Circ.
F. C. in Circ.
G. C. Merk.
H. C. Merk.
A. C. Merk.
B. NP. Merk. H. D. Augusti natalibus Lud. Circ.
C. C.
D. C.
E. C.
F. C.
G. C.
H. F.
A. C.
XXX.

D. Medi. Tr.
E. August. NP.
F. Font. NP.
G. En.
H. Eid. NP.
A. F.
B. C.
C. C.
D. Arm. NP.
E. C.
F. C.
G. C.
H. C.
A. C.
B. C.
C. C.
D. C. Lud. Vict.
E. C. Ludi.
F. C. Ludi.
G. C. Ludi.
H. C. Ludi.
XXXI.

C. C. Ludi.
D. C. Ludi.
E. Eid. NP. Epul. ind.
F. F. Equor. prob.
G. C. Lud. pleb. in Circ.
H. C. in Circ.
A. C. in Circ.
B. C. Merk.
C. C. Merk.
D. C. Merk.
E. C.
F. C.
G. C.
H. C.
A. C.
B. C.
C. C.
D. C.
E. C.
F. C.
XXX.

A. Agon. NP.
B. En.
C. Eid. NP.
D. F.
E. Cons. NP.
F. C.
G. Feriæ Saturn.
H. C.
A. Opal. NP.
B. C.
C. Div. NP.
D. C.
E. Lar. NP.
F. C.
G. C.
H. C.
A. C.
B. C.
C. F.
D. F.
E. C.
XXXI.

Sequitur hujus Kalendarii explanatio.

Cap. III.

De discrimine dierum apud Romanos.

De anno & mensibus diximus; sequuntur *dies* qui minores anni partes sunt. Non autem propositum nobis est, hoc loco ea adducere, quæ de diebus ab *Astronomis* dicuntur: ut quod alius sit *dies naturalis*, alius *artificialis*. Sed de *civili* tantum agemus, qui est spatium viginti quatuor horarum. Apud *Romanos* autem est spatium à media nocte ad proximam mediam. Illi enim à media nocte diem suum inceperunt, quod *Terentius Varro* testatur quum *Athenienses* ab occidente sole, *Babylonii* ab eodem oriente. *Umbri* à meridie diem inciperent. Diei partes primum duæ apud Romanos erant, *ante meridiem* & *post meridiem*. Author *Censorinus* de Die natali, c. 19. Alii postea eundem in quatuor partes, sicuti & noctem similiter diviserunt, id quod testatur similitudo illa militaris, cum dicitur, *Vigilia prima*, item *secunda*, & *tertia*, & *quarta*. Tandem vero plura noctis & diei tempora notata, & propriis discreta nominibus, quæ apud veteres Poëtas, ut *Censorinus* ait, passim scripta inveniuntur. Primum diei tempus dicebatur *media nox:* alterum *mediæ noctis inclinatio*, vel de media nocte: tertium, *gallicinium*, sive galli cantus: quartum, *conticinium*, quod & galli conticescerent, & homines etiam tum quiescerent: quintum, *diluculum*, cum incipit dignosci dies: sextum, *mane*, cum est dies clarus. Dictum autem *mane* est, aut quod ab inferioribus locis, id est, à manibus exordium lucis emergeret, aut ab omine boni nominis, quod Lanuvini *mane* pro bono dixerint. *Varro* ait, *mane* dictum à *manando*, quod tum manaret dies ab oriente: *septimum*, tempus antemeridianum: *octavum* meridies, quæ ipsa est medii diei pars. Sunt qui *meridiem* dictum putent, quod merus sit dies, id est, purus. Nam *meridies* est purior diei pars, quia sol in medio cœlo rutilat, & omnem orbem pari illustrat claritate: nonum, tempus *pomeridianum:* decimum, *solis occasus*, sive suprema tempestas, hoc est, novissimum diei tempus: undecimum, *vespera*, quæ à stella, quæ Græcis ἕσπερος dicitur, nomen habet, quod tum appareat: duodecimum, *crepusculum*, sic fortasse appellatum, quod res incertæ crepore dicuntur: idque tempus noctis sit, an diei, incertum est: decimum tertium, *prima fax*, quod lumina tum accendebantur. Livius *primas tenebras* appellat. Horatius lib. 2. Epist. *prima lumina*. decimum quartum, *concubia nox*, cum itum est cubitum: decimum quintum, *intempesta nox:* id est, multa nox, quia nihil agi est tempestivum. *Ælius:* Intempestivum est, inquit, cum tempus agendi est nullum, quod alii *concubium* appellarunt, quod fere omnes tunc cubarent. Alii ab eo quod siletur, *silentium noctis* dixerunt; decimum sextum, *inclinatio ad mediam noctem*. Hæ partes breviter hoc typo comprehenduntur.

Dies

- Dies civilis continet
  - Lucem cujus partes sunt
    - Mane.
    - Ad Meridiem.
    - Meridies.
    - De Meridie, sive tempus occiduum.
    - Solis occasus, sive suprema tempestas.
  - Diluculum.
  - Crepusculum.
  - Tenebras, seu noctem, cujus partes sunt
    - Vesper.
    - Prima fax.
    - Concubium.
    - Nox intempesta.
    - Ad mediam noctem.
    - Media nox.
    - De media nocte, vel, mediæ noctis inclinatio.
    - Gallicinium.
    - Conticinium.

Cæterum non omnes dies unius generis erant, sed quædam earum discrimina & diversitates. *Numa* enim cum annum in duodecim menses distribuisset, eundem etiam in certa dierum genera divisit, ita ut quidam *dies* essent *festi*, alii *profesti*, alii *intercisi*. *Festi* dicebantur, qui Diis dicati erant. *Profesti*, qui hominibus ad administrandam rem privatam, publicamque concessi erant: sic dicti, ut *Festus* ait, quod procul sint à religione numinis divini. *Intercisi*, erant Deorum, hominumque communes; quibusdam enim illorum horis fas erat, quibusdam non fas erat jus dicere. Nam cum *hostia* cædebatur, fari nefas erat: *inter cæsa* & *porrecta*, fari licebat: rursus cum adolebatur, non licebat. Ideoque *intercisi* vel quomodo veteres pronuntiabant, & quomodo etiam in Kalendario notantur, *endotercisi* vocabantur, aut quod intercederet fas, aut quod intercisum esset nefas. *Festi* porro dies, inquit *Macrobius* libro primo Saturn. cap. 16. dividuntur in *sacrificia*, *epulas*, *ludos*, *ferias*. Sic & profesti in *fastos*, *comitiales*, *comperendinos*, *statos*, & *præliares*. Sacra celebritas est, vel cum sacrificia Diis offeruntur: vel cum dies divinis epulationibus celebrantur: vel cum ludi in honorem aguntur Deorum: vel cum feriæ aguntur.

Feriarum autem aliæ sunt *publicæ*, aliæ *privatæ*. Publicarum porro genera sunt quatuor: aut enim *stativæ* sunt, aut *conceptivæ*, aut *imperativæ*, aut *nundinæ*. Et *stativæ* quidem feriæ sunt universi populi communes, certis & constitutis diebus, ac mensibus, & in fastis statis observationibus annotatæ, in quibus præcipue servantur *Agonalia*, *Carmentalia*, *Lupercalia*. *Conceptivæ* sunt, quæ quotannis à magistratibus, vel sacerdotibus concipiuntur in dies vel certos, vel etiam incertos: ut sunt *Latinæ*, *Paganalia*, *Sementinæ*, *Compitalia*. *Imperativæ* sunt, quas Consules, vel Prætores pro arbitrio potestatis indicant. *Nundinæ* sunt paganorum, id est, rusticorum, quibus conveniunt negotiis propriis, vel mercibus provisuri.

Privatæ autem feriæ sunt vel propriæ familiarum, ut familiæ *Claudiæ*, aut *Æmiliæ*, aut *Juliæ*, aut *Corneliæ*, & si quas ferias proprias quæque familia ex usu domesticæ celebritatis observat, de quibus loquuntur duodecim tabulæ: *Sacra privata* perpetua manento: vel sunt singulorum, ut natalium, fulgurumque susceptiones, aut funerum, atque expiationum. *Festus: Privatæ feriæ* vocantur sacrorum propriorum, velut *dies natales*, *operationis*, *denecales*. Apud veteres quoque quicunque nominasset, ut ait *Macrobius*, *Salutem*, *Semonam*, *Sejam*, *Segetiam*, *Tutilinam*, ferias observabat: Item *Flaminica*, quoties tonitrua audiisset, *feriata* erat, donec Deos placasset.

Cæterum ad *ferias publicas* quod attinet, indicebantur illæ, & proclamabantur singulis mensibus à *Rege sacrorum*, & à *Prætore*. Ab hoc quidem vacationis à forensibus negotiis: ab illo autem sacrorum rite peragendorum gratia. De *Rege sacrificulo* testis est *Varro* libro quinto de lingua Latina: *Rex* cum ferias menstruas Nonis Februariis edicit, hunc diem *Februatum* appellat. Et paulo post: Harum rerum vestigia apparent in sacris *Nonalibus* in arce: quod tunc ferias primas menstruas, quæ futuræ sint eo mense, *Rex* prædicit. Ex quibus verbis satis perspicuum est, *Regem sacrificulum* singulorum mensium ferias proclamasse. Videlicet (ut *Arnobius* adversus gentes libro septimo scribit) in hunc modum: *Lavatio* Deum matris est hodie: *Jovis epulum* cras est: *Æsculapii* geritur, celebraturque vindemia: *Lectisternium* Cereris erit Idibus proximis: *Telluris* natalis est, &c. Prætorem autem etiam, ferias, quæ *Compitalia* dicebantur, more majorum, verbis olim solennibus concepisse, *Agellius* lib. 10. cap. 24. *Macrobius* lib. 1. Saturn. cap. 4. authores sunt.

Postquam enim modo *die quinti*, modo *die quinto* veteres dixisse docuissent, ad demonstrandam hanc veterum consuetudinem conferre plurimum æstimantes, addiderunt hæc solennia verba, quibus more majorum *Compitalia* Prætor concipere solet: *Die Noni populo Romano Quiritibus Compitalia erunt.* Nec quidem *Compitalitias* duntaxat, sed etiam ferias omnes *conceptivas*, & *imperativas* indicere Prætorem consuevisse, ex eodem Macrobio & Suetonio probari potest. *Macrobii* verba supra sunt recitata. *Suetonius* in Claudio scribit: Observavitque sedulo, ut quoties terra in Urbe movisset, ferias advocata concione Prætor in Urbe indiceret. Vide hac de re plura apud *Jacobum Rævardum* lib. 5. Variorum, cap. 19.

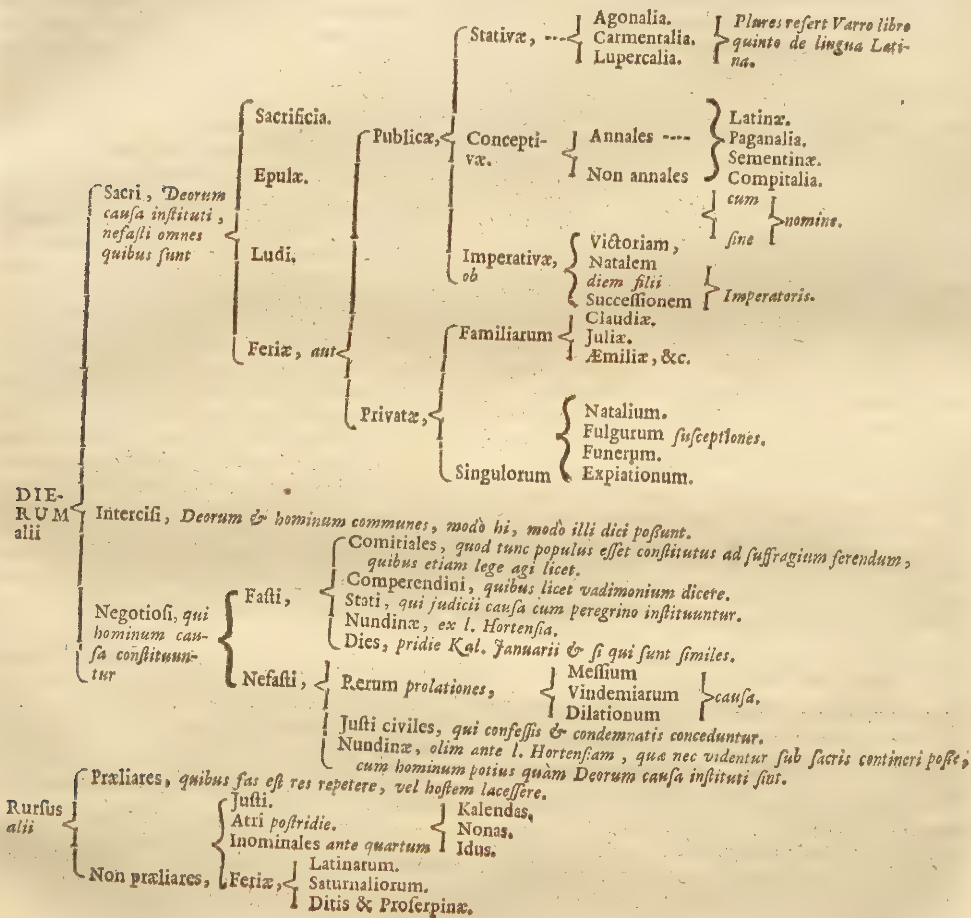
Quid porro feriis fieri deberet, docet *Cicero* libro 2. de Legibus, his verbis: Feriis jurgia amovento: easque in famulis, operibus patratis, habento: itaque, ut ita cadat in annuis anfractibus, descriptum esto: certasque fruges, certasque baccas *sacerdotes* publice libanto: hoc certis sacrificiis ac diebus. Itemque alios ad dies ubertatem lactis, fœtusque servanto: idque ne committi possit, ad eam rem ratione cursus annuos *sacerdotes* finiunto, quæque cuique divo decoræ gratæque sint *hostiæ*, providento. Et paulo post hanc legem explicans, hæc dicit: *Feriarum*, *festorumque* dierum ratio in liberis requietem habet litium, & jurgiorum: in servis operum & laborum, quas compositio anni conferre debet & ad perfectionem operum rusticorum, & ad remissionem animorum: per quod tempus, ut sacrificiorum libamenta serventur fœtusque pecorum, quæ dicta in lege sunt, diligenter habenda ratio intercalandi est, &c. Hæc *Cicero*.

De *feriis* etiam hoc notandum est, quod *Macrobius* libro primo Saturnaliorum, capite decimo sexto habet: *Sacerdotes*, inquit, affirmabant, ferias pollui, quoties iis indictis, conceptisque opus aliquod fieret. Præterea non licebat *sacrorum Regem*, & *flamines* videre feriis opus fieri. Atque ideo per *præconem* denuntiabant, ne quid tale ageretur, & præcepti negligens mulctabatur. Præter mulctam etiam affirmabant eum, qui talibus diebus imprudens aliquid egisset, porco *piaculum* dare debere: prudentem expiare non posse *Scævola Pontifex* asseverabat. Sed *Varro* negat eum pollui, qui opus vel ad eos pertinens, sacrorumve causa fecisset, vel aliquid ad urgentem vitæ utilitatem respiciens actitasset. *Scævola* denique consultus, quid feriis agi liceret, respondit, id quod prætermissum noceret: quapropter si bos in specus decidisset, eumque paterfamilias, adhibitis operis liberasset, non est visus ferias polluisse: nec ille qui trabem tecti fractam fulciendo ab imminenti vindicavit ruina.

Ad *profestos dies* venio, quorum alii fuerunt *Fasti*, alii *Comitiales*, alii *Comperendini*, alii *Stati*. *Fasti* sunt, quibus licet fari Prætori tria verba solennia, Do, Dico, Addico: quibus contrarii sunt *Nefasti*. His enim non licebat Prætori tria illa verba solennia fari. *Comitiales*, quibus cum populo agi licet. Comperendini, quibus vadimonium licet dicere. *Stati*, qui judicii causa cum peregrino instituuntur. Et quidem *Fasti dies* qui proprie sic appellantur in Kalendario notati omnes sunt litera F. ac sunt numero xxxxiix. Non tamen his solum, verum etiam aliis diebus Prætori tria illa solennia verba dicere licebat: *Comitialibus* scilicet, & illis qui dicuntur *Nefasti* primo. Eam ob causam *Paulus Manutius* tria *Fastorum* dierum genera facit. Primum genus eorum, de quibus jam diximus, quibus fari semper & licebat, & solebat: atque hi proprie erant *Fasti*, & toti proprie, quod per eos nisi cum aliquis casus extra ordinem interveniret, nunquam *Prætor* jus non dicebat: *toti*, quod fari omnibus horis licebat. Alterum genus eorum, qui & ipsi proprie *fasti* erant, sed non *toti*: hoc est, quibus quidem fari licebat, sed non omnibus horis: quales sunt, qui in Kalendario notantur literis his, En. NP. F. P. Q. Rex. C. Q. St. D. quæ notæ sic explicantur: En. *Endotercisos*, vel Intercisos denotat, de quibus supra. NP. *Nefastos* primo: id est, quibus quidem horis matutinis jus dicere non licebat, postmeridianis autem licebat. His contrarii erant F. P. id est, *Fasti primo*. Iis enim antemeridianis horis *justitium* erat, post meridiem vero, fari licebat. Q. Rex. C. significat: Quando Rex *Comitiavit*. Q. St. D. Quando stercus defertur, de quibus suo loco plura. Hi autem erant omnes lxv. Tertium genus *Comitiales* fuere, qui casu tantum, non autem proprie *Fasti* erant. Quia, cum comitia non haberentur, tunc fari solum *Prætor* solebat. Hi modo toti erant *Fasti*, cum nulla scilicet comitia haberentur: modò ex parte, cum haberentur illa quidem, sed minime per totum diem. Atque hi numero erant cxxciv. qui reliquis duobus generibus additi, ccxxcvii. numerum efficiunt. Reliqui, præter hos omnes, erant *Nefasti*, hoc est, non licebat iis Prætori tria solennia verba fari: Causas tamen agere, concionem habere, & legem promulgare licebat. Porro quod ad rem militarem attinet, ibi etiam non erant unius generis dies omnes. Alii enim erant *præliares*: alii non *præliares*. Justos enim à præliaribus *Macrobius* segregat. *Præliares* erant, quibus fas erat res repetere, vel hostem lacessere. *Justi* erant continui triginta dies, quibus exercitui imperato, vexillum rufi coloris in arce positum erat. *Non præliares* erant, quibus res repetere, aut hostem lacessere non licebat, quales erant *dies justi*, item *atri*, ut postridie *Kalendas*, *Nonas*, & *Idus*. *Inominales*, ut ante quartum Kalendas, Nonas & Idus, & Feriæ Latinarum, Saturnaliorum, Ditis, ac Proserpinæ.

De diebus atris *Verrius Flaccus* libro quarto, de Verborum significatione, apud *Agellium* lib. quinto, capite decimo septimo, cur ii qui sunt postridie *Kalendas*, *Nonas*, *Idus*, quos vulgus imperite *Nefastos* dicat, ita sint appellati, & habiti, his verbis docet: Urbe, inquit, à Gallis Senonibus recuperata, *Lucius Atilius* in Senatu verba fecit: *Quintum Sulpitium* Tribunum militum ad Alliam adversus Gallos pugnaturum, rem divinam dimicandi gratia postridie *Idus* fecisse. Tum exercitum populi Romani occidione occisum, & post diem tertium ejus diei Urbem, præter Capitolium, captam esse. Compluresque alii *Senato-*

res recordari sese dixerunt, quoties belli gerendi gratia res divina postridie *Kalendas, Nonas, Idus* à Magistratu populi Romani facta esset, ejus belli proximo deinceps prælio Reipublicæ male gestum esse. Tum *Senatus* eam rem ad *Pontifices* rejecit, ut ipsi, quod videretur, statuerent. *Pontifices* decreverunt nullum iis diebus sacrificium recte futurum. Ante diem quoque quartum *Kalendas*, vel *Nonas*, vel *Idus* tanquam *Inominalem diem* plerique vitant. Ejus observationis an religio ulla sit tradita, quæri solet. Nihil super ea re scriptum invenimus, nisi quod *Q. Claudius* Annalium quinto, cladem illam pugnæ Cannensis vastissimam, factam dicit ante diem quartum *Nonas Sextileis*. Hactenus *Agellius*. Idem habet *Macrobius* libro primo Saturnaliorum, capite decimo sexto. De atris diebus etiam multa *Plutarchus* in Quæstionibus Romanis, quæstione vigesima quinta. De feriis Latinarum, Saturnaliorum, Ditis ac Proserpinæ ita *Macrobius*: Nam cum *Latiar*, hoc est, Latinarum solenne concipitur, item diebus Saturnaliorum: Sed & cum mundus patet, nefas est prælium sumere. Quare nec Latinarum tempore, quo publice quondam induciæ inter Romanum populum, Latinosque firmatæ sunt, inchoari bellum decebat: nec *Saturni festo*, qui sine ullo tumultu bellico creditur imperasse: nec patente mundo, quod sacrum *Diti* patri, & *Proserpinæ* dicatum est, meliusque occlusa *Plutonis* fauce, eundem ad prælium putaverunt. Unde & *Varro* ita scribit: Mundus cum patet, Deorum terrestrium atque inferûm quasi janua patet, propterea non modò prælium committi, verùm etiam delectum rei militaris causa habere, ac militem proficisci, navem solvere, uxorem liberûm quærendorum causa ducere religiosum est, &c. Verum tamen hi dies observabantur in inferendo bello, non in excipiendo. Tum enim omnes *præliares* erant. Atque hæc in genere de dierum discrimine dicta sint, quæ omnia hoc typo comprehenduntur.

CAP. IV.

De Kalendis, Nonis, & Idibus.

Singulos menses *Romani* ex ordinatione Romuli distribuerunt in partes tres, in *Kalendas*, *Nonas*, & *Idus*. *Kalendas* dixerunt primum cujuscunque mensis diem, à Græco verbo καλῶ, id est, *voco:* quo etiam prisci Latini frequenter usi sunt. Cur autem primum singulorum mensium diem *Kalendas* vocitarint, causa hæc fuit: Priscis temporibus, antequam Fasti à *Cn. Flavio* Scriba invitis patribus in omnium notitiam proderentur, Pontifici minori hæc provincia delegabatur, ut novæ lunæ primum observaret aspectum, visamque Regi sacrificulo nuntiaret, atque tum sacrificio à Rege & *minore Pontifice* celebrato, idem Pontifex *Kalata*, id est, vocata in Capitolium plebe, juxta *Curiam Kalabram*, quæ casæ Romuli proxima erat, quot numero dies à *Kalendis* ad *Nonas* superessent, pronuntiabat: & *quintanas* quidem, quinquies dicto verbo καλῶ, *septimanas* repetito septies prædicebat. Et hunc diem, quod ex his diebus, qui kalarentur, primus esset, placuit *Kalendas* vocari. Ideò autem minor *Pontifex* numerum dierum, qui ad *Nonas* superessent, kalando prodebat, quod post novam lunam oportebat *Nonarum* die populares, qui in agris essent, confluere in Urbem, accepturos causas feriarum à Rege sacrorum, scituro sque quid esset eo mense faciendum. Hæc *Macrobius*, cum quo facit etiam *Terentius Varro*, qui libro 5. de ling. Lat. sic scribit: Primi dies mensium nominati *Kalendæ*, ab eo, quod his diebus *kalentur* ejus mensis *Nonæ* à Pontificibus, *quintanæ ne*, an *septimanæ* sint futuræ, in Capitolio, in curia Kalabra sic: *Dies te quinque kalo Juno Novella. Septem dies te kalo Juno Novella:* hoc enim modo legendum esse docet *Josephus Scaliger*, & addit, non malè etiam pro Junone, *Janam* legi, quo nomine *luna* sit appellata à veteribus: item pro vocabulo *Novella*, in vetustioribus excusis, quod etiam *Turnebus* indicat, legi *Covella*, quod ipse deducit à *covum*, quomodo veteres cœlum appellarunt, ita ut sit Juno, vel *Jana Covella*: Juno, vel Jana cœlestis. Sed hæc ἐν παρέργῳ. Venio ad *Nonas*, quas quidem sic dictas putant, quasi novæ observationis initium, quòd in eas occurreret principium *lunæ*, vel quòd ab eo die semper ad *Idus* novem dies putarentur. His diebus populus ex agris in Urbem conveniebat in arce, ibique *Rex sacrorum* prædicebat *primas* (vel *privas*, uti *Josepho Scaligero* placet: id est, singulas) *ferias menstruas*, qua de re paulò antè diximus. Porrò quidam menses habebant quatuor *Nonas*, quidam sex, inde usque à Romulo primo Rege. Is enim cùm ita menses distribuisset, ut alii essent dierum triginta unius, alii undetriginta, tum, ut ex die *Nonarum*, *Idus* nono die essent, & inter *Idus* ac sequentes *Kalendas* sedecim dies intercederent, in mensibus illis, qui triginta unum dies habebant inter *Kalendas* & *Nonas* interjecit duos illos, quibus mensis augebatur, dies: inde fiebat, ut alius mensis *quatuor*, alius *sex Nonas* haberet, quod etiam *Cæsar*, cùm annum aliter ordinaret, observavit, ne stata sacra, quæ à priscis instituta fuerant, transferrentur. Restant *Idus*, quæ in quovis mense sunt octo: dictæ *Idus*, vocabulo Thusco, apud quos idem dies *Itis* vocabatur, quod significat *Jovis fiduciam*. Cum enim Jupiter sit author lucis, unde etiam *Lucetius* & *Diespiter* dicitur: hujus autem diei lux non cum solis occasu finiatur, sed splendorem diei & noctis continuet, luna illustrante, quod semper in plenilunio: id est, medio mense fieri soleat, ideò jure Jovis fiduciam vocari eum putant. Alii volunt *Idus* dictas quasi *vidus*, à *videndo*, vel ἀπὸ τοῦ εἴδειν, id est, *videre*, quòd eo die plenam speciem luna demonstret. Alii ab *ove iduli*, quæ Idibus omnibus immolatur. Alii putant Hetruscam vocem esse, apud quos *iduare* erat *dividere:* ideoque hunc diem *idus* dictam, quod mensem dividat, quia plerumque in medium mensem incidunt. Ab Idibus dies reliqui omnes referuntur ad *Kalendas* sequentis mensis: Dies postridie *Kalendarum*, *Nonarum & Iduum* atros vel infaustos religiosos, hoc est, tristi omine *infames*, impeditosque esse, in quibus & res divinas facere, & rem quampiam novam exordiri non liceat, jam antè monuimus. Sed tempus est, ut jam ordine de singulis mensibus, & diebus in iis festis agamus.

AD CAP. IV. PARALIPOMENA.

Quam multiplex anni nomen, annus Platonis, Eudoxi, Metonis, annus Julianus, Hippocratis.

Quam varia & multiplex in numerandis suis annis vetustas fuerit, enarrare hic longum foret, consulantur D. August. lib. 12. de Civit. Dei cap. 10. & l. 15. ejusdem operis cap. 14. C. Plin. l. 7. cap. 48. A. Gell. l. 3. Noct. Atticar. cap. 48. Xenoph. in libello de Æquivocis, si modo ejus ille excellentissimus vir author fuit, quod non puto. Censorin. eleganti de Die Natali opusculo cap. 15. Ludovic. Carrio Emendation. lib. 2. c. 1. & alii Critici, sed copiosissime Cornelius Vitellius c. 28. Philipp. Beroald. Annotat. cap. 47. Florid. Sabin. Subsecivor. lib. 2. c. 2. Jan. Parrhas. Epist. 63. Pet. Nannius Miscellaneor. lib. 5. cap. 7. Carol. Sigon. l. 1. Emendat. cap. 16. Servius Honoratus ad illud l. 1. Æneid.

Triginta magnis volvendis mensibus orbes.

Et primi mortalium Ægyptii ante usum literarum inventum draconem ore caudam retinentem, ad motus reciprocos astrorum, & vicissitudines exprimendas pro anno effinxerunt. Isidor. Hispalens. libro 5. Etymolog. cap. 36. & alii. Idem Servius ad illud libr. 5. Æneid.

——— *adytis cum lubricus anguis ab imis.*

Annum autem Jovi, menses Junoni consecrabant. Plutarch. problemat. Rom. c. 77. constatque initio unius tantum mensis spatium annum habuisse, quem quia ad lunæ cursum metiebantur, *lunarem* appellabant. Joann. Jovian. Pontan. lib. 1. Vraniæ, de luna.

——— *Orbibus orbes*

Mutat,

Mutat, agens circum, & parvum convertitur annum.
Alii bimestris spatio annum terminabant, inter quos & Ægyptii. Idem Pontanus eodem loco:

Ægypti primum veteres fecere bimestrem.

Idem illi Ægyptii interdum in tres menses, aliquando in quatuor annum suum secabant. Plutarch. in Numa. Cares & Acarnanes sex mensium spatio annum claudebant. Censorin. lib. de Die Natali cap. 19. ut & Hebræi ad lunæ motum annum sex mensium effecere: Suid. in voce ἐνιαυτὸς, *annus*. Atque hi quidem pro summo deo lunam venerabantur, ideo ad ejusdem cursum annos suos circumscribebant: alii aliter visum, qui cœlestium siderum ducem solem agnoverunt, ejusque metientes cursus, annos suos, ad motum illius conformabant. Serv. ad illud lib. 3. Æneid.

Interea magnum sol circumvertitur annum.

Annum hunc constat Persarum, Græcorum, & Latinorum fuisse, licet aliqua differentia, ut quidam pauciores in eo menses, alii plures constituerent, nam & decem, & duodecim fuisse in eo menses vulgatissimum est, adde & tredecim, ante Romam conditam, hoc est, trecentos septuaginta dies, C. Jul. Solin. Polyhist. cap. 3. Oritur hinc crebra celebriorum scriptorum authoritas, qui pro scientia rerum cœlestium varia, qua pollebant, ita quoque varium solis, siderumque aliorum cursum observantes, annos diversis durationibus circumscribebant, suoque indito nomine, à se appellitabant. Quare & *annus Hippocratis* legitur in libro de septimestri partu, quem dierum trecentorum & sexaginta fuisse probat Marsilius Cagnatus lib. 4. Observation. variar. cap. 14. Sed & *Julianus annus* à Julio Dictatore, cujus studio & cura impensius fasti correcti, ut suo loco dicetur, & ex Censorino observat Fr. Modius epist. 14. Interim corrigendus Papinius lib. 1. Achilleid.

——— *& expleto teneri jam fine pudoris*
Virginitas matura thoris, animique tumentes.

Censeo rescribendum:

Virginitas matura thoris, annique tumentes.

Allusum est enim ad illud P. Virgilii lib. 7. Æneid.

Jam matura viro, jam plenis nubilis annis.

Claudian. l. 1. de Raptu:

Jam matura viro plenis adoleverit annis
Virginitas.

Et l. 1. de laudib. Stilichon.

Nubilis interea maturæ virginis ætas.

Est & *annus Metonicus*, ab authore nomen sortitus. Nam Meto astronomus celebratissimæ famæ. Ælian. var. hist. l. 13. cap. 12. Plutarch. in Nicia, & in Alcibiade, Diodor. Sicul. libr. 12. Bibliothec. complectebatur autem novemdecim annos vertentes. Suidas in voce ἐνιαυτὸς Μέτωνος, *annus Metonis*. Ammian. Marcellin. l. 26. *Spatium anni vertentis id esse periti mundani motus, & siderum definiunt veteres, inter quos Menon, & Euctæmon, & Hipparchus, & Archimedes excellunt, cum sol perenni rerum sublimium lege, polo percurso signifero, quem Græcus sermo zodiacum appellat, trecentis & sexaginta quinque diebus emensis & noctibus, ad eundem redierit cardinem*, corrigendum necessario est, *inter quos Meton & Eudæmon, & Hipparchu, & Archimedes excellunt*. Cujus restitutionis author & eruditissimus Petrus Pithœus l. 2. Subsecivor. cap. 13. ex M. Victruvio Pollione l. 9. Architectonic. cap. 7. *Quorum inventa secuti, siderum & occasus, & ortus, tempestatumque significatus, Eudoxus, Eudæmon, Calistus, Meto.* Joan. Tzetzes etiam ejus meminit, ut & Theon sophista, & Nicetas Acominatus Choniates in Imperio Alexii Ducæ Marcufii, in annalibus. Et M. Tullius epist. ad Atticum, proverbialiter, *annum Metonis* usurpat pro longissimo temporis tractu; ut & D. Ausonius ad Theonem epist. 9.

Quis fuit ille dies? non annus longior ille est,
Attica quem docti collegit cura Metonis,
Desertus, vacuis solisque exerceor aris.

Antea corruptissime legebatur, in omnibus penè codicibus impressis, ante Eliam Vinetum:

Quis fuit ille dies? non annus longior illo est,
Atticaque indocti collegit cura Medonis,
Desertus vacuis.

Lege etiam & Eudoxi annum, scribente Strabone Amaseno lib. 14. Geogr. Cæsar de fastis à se corrigendis apud M. Lucanum lib. 10.

Nec meus Eudoxi vincetur fastibus annus.

Continebat autem iste, ex nostris, seu solaribus annis, octo. Servius Maurus ad illud l. 5. Æneid.

Jamque dies, ni fallor, adest.

Denique Platonicus nominatus est quidam annus, ab authore Platone Philosopho, qui efficiebatur, omnibus sideribus in suum orbem recurrentibus, ita ut post omnium omnino stellarum conversionem factam, ad eundem, unde regressæ fuerant, locum redeant illæ, hoc est, post spatium duodecim millium ex nostris annorum, adjectis quingentis quinquaginta quatuor, vel, ut aliis nonnullis visum est, post quindecim annorum nostrorum millia, vel denique, ut quibusdam placuit, exactis è nostris triginta sex millibus annis. M. Tull. in Hortensio. Fest. Pomp. libr. 11. in *Magnum annum.* Poëtæ passim. Sil. Italic. libro 13. Punicor.

Hac animæ cœlum repetunt, ac mille peractis,
Oblitæ Ditem, redeunt in corpora lustris.

Claudian. de Raptu. l. 1.

——— *certisque ambagibus ævi*
Rursus corporeos animæ mittuntur in artus.

Et l. 2. in Ruffinum ad finem:

Quos ubi per varios annos, per mille figuras
Egit lethæo purgatos flumine, tandem
Rursus ad humanæ revocat primordia formæ.

Hæ quidem nobiliores annorum sunt denominationes. At Romani *annum novum* vocabant. A. Gell. libr. 18. cap. 1. in limine *æstate anni novi*. L. Seneca Apocolocynthosi, seu Satyra Claudiana in principio, *initio anni novi*. sunt qui existiment annum primum alicujus novi Imperatoris sic dici, quod placuit Adriano Turnebo l. 24. Adversarior. c. 8. Alii malunt annum esse novum principium magistratus initi, sive primum diem. Q. Symmach. lib. 1. epist. 22. *Abunde gaudeo cum te consulem novus annus expectat.* Aurel. Cassiodor. l. 2. epist. 1. *Felix à consule sumat annus auspicium.* l. 1. C. Theodos. *ne publ. lætit.* hoc est, quod dicitur annum à consule aperiri. Sidon. Apollinar. l. 18. epist. 6. *Consul Asterius anni sui fores votivum aperuerat.* & Carm. 2. in principio:

- - - *Et effulgens trabealis mole metalli,*
Annum pande novum, consul vetus.

Stat. lib. 4. syl. 8.

Insignemque aperit Germanicus annum.

Claudian. paneg. de 3. Hon. consul.

Tertia Romulei sumant exordia fasces,
Terque duas ducat bellatrix pompa curules,
Festior annus eat.

Et de 4. Hon. consul.

Auspiciis iterum sese regalibus annus
Induit, & nota fruitur jactantior aula.

Et lib. 2. de Laud. Stilich. ubi sic Roma de Stilichone consule designato:

——— *Quanto me dignius incitat ardor,*
Ut præsente fruar, conscendentemque tribunal
Prosequar, atque anni pandentem claustra salutem.

Nihilominus aliis nuda placet interpretatio, ut annus novus sit veris initium. D. Auson. in præfat. Consulat.

Jane veni, novus anne veni.

Alb. Tibull. l. 1. eleg. 1.

Et quodcunque mihi pomum novus educat annus,
Libatum agricolæ ponitur ante deo.

P. Ovid. l. 1. Fastor.

Dic age frigoribus quare novus incipit annus,
Qui melius per ver incipiendus erat?

De die, nocte, variisque earum partibus, ac differentiis seu in urbe, sive in castris, item deinde de horis, & horologiorum usu, infra dicendi dabitur locus. Interea apponam & Calendarii alterius descriptionem longe istâ luculentiorem.

CALENDARIUM.

MARTIUS, MAJUS, JULIUS, OCTOBER, nonas 7. idus 15. dies habent, Cæteri 5. & 13. Cedren. compendio histor. pag. 139. in quo præter ortum & occasum signorum cœlestium, quæ in sex lib. Fastorum notantur, ludi item & templorum dedicationes Romanorum & Græcorum per seriem integri anni habentur.

JANUARIUS.

A 1 Kal. Jan. Jani & Junonis, Jovi 5. & Æsculap. in ins. Tiberina. Ovid. Gamelia Junoni hoc mense celebrantur, unde & mensi nomen.
b 2 4 Dies ater.
c 3 3 Cancer occidit. Tertia mensis Minervæ sacra cujusque. Paus.
d 4 Pr. Non. Votum pro salute principis. Cajus.
e 5 Nonis. Tacitus.
f 6 8 Lyra oritur, tempestatem significat.
g 7 7 Isidis ἀφιξις, id est, accessus. Plut. Octavus cujusque mensis dies Neptuno sacer est apud Atheniens. Plut.
A 8 6 Sacrificium Jani. Vetus Cal.
b 9 5 Agonalia. Ovid. Delphinus oritur.
c 10 4 Media hyems.
d 11 3 Carmentalia. Juturnæ ædes dicata in campo Martio.
e 12 Pri. Id. Compitalia. Gell. & Macro.
f 13 Idus Jovi. Octavius Augustus dictus, & provinciæ in formam redactæ. Ovid. & tibicines habitu muliebri urbem lustrabant. Plut.
g 14 19 Cal.
A 15 18 Carmentalia relata, & Porrimæ Postvertæ.
b 16 17 Concordiæ templum à Camillo ex voto positum. Sol in Aquario.
c 17 16
d 18 15
e 19 14
f 20 13
g 21 12
A 22 11
b 23 10 Lyra occidit.
c 24 9 Leonis, qui est in pectore, clara stella occidit.
d 25 8 Sementinæ feriæ. Ovid. Varro. Fest. Macrob. non
e 26 7 statæ quidem, sed indictæ Castori & Polluci tem. ad
f 27 6 Juturnæ stagnum dedicatum.
g 28 5
A 29 4 Equiria in campo Mart. Vet. Cal. Paci.
b 30 3
c 31 Prid. Cal. Sacr. Deis penat. Vet. Cal. qui patrii & Urbani dicuntur.

FEBRUARIUS.

d 1 Cal. Feb. Sospitæ templi dic. Lucaria, ab Asyli luco. Ovid. Fest. Item Jovi acr. de bidente Dianæ sacra fiebant, à cervis Elaphebolia nuncupata.
Lyra & medius Leo occidunt, Delphicus occidit.
e 2 4
f 3 3
g 4 Prid. No.
A 5 Nonis. Aug. dictus Pater patriæ. Ovi. Aquarius oritur. Zephyrus flare incipit.
b 6
c 7 7
d 8 6
e 9 5 Veris initium.
f 10 4
g 11 3 Arctophylax oritur.
A 12 Prid. Id.
b 13 Idus. Fauni festum & Jovis. Fabiorum cædes. Corvus, Crater, & Anguis.
c 14 16 C. M. oriuntur.
Lupercalia Plut. Ovid. Varr.
d 15 15 Sol in Piscibus. Venti per sex dies vehementius flant.
e 16 14
f 17 13
g 18 12 Quirinaliorum stultorum feriæ, Festus. Ovid. Varr. Et Fornacalium indictio *dea Fornacali*, quæ & *Fornax* dicta fuit, à quo indicta. Plin. Ovid. & Diis Manib. sacra feralia Deæ Mutæ.
A 19 11 Charistia: Val. Max. Ovid. id est, sacra cognatorum V. Kal.
b 20 10
c 21 9 Terminalia. Ovid. Bedas vero VIII.
d 22 8 Cal. & regis fugium. v. Cal. Mart. cui convenit locus bissexti.
e 23 7
f 24 6 Regis fugium. Ovid. Quidam VI. Cal.
g 25 5 Hirundinum adventus.
A 26 4
b 27 3 Equiria in campo Mart. Varr. Fest. & Ovid. Prid. C. Tarquinii superati. Plut.
c 28

MARTIUS.

d 1 K. Mart. Matronarum dies festus. Porph.
e 2 6 Serv. Ovid. *Matronalia.* Junonis Lucinæ. Martis. Ancyliorum festum, nec nubere bonum quousque condantur. Porph. aliam causam affert. *Munychia sacra* Deæ Munychiæ, id est, Dianæ.
f 3 5 Alter è piscibus occidit.
g 4 4
A 5 3 Arctophylax occidit. Vindemiator oritur.
b 6 Prid. Non. Aug. pont. max. sacro. Vest. Ovid.
c 7 Nonæ. Pegasus oritur. Vejovis templum ad duos lucos Asyli. Ovid.
d 8 3 Corona oritur.
e 9 7
f 10 6
g 11 5
A 12 4
b 13 3 Equiria altera apud Tyberim.
c 14 Prid. Id. aquis increverit in Cœlio monte. Ovid. Fest.
d 15 Idus. Annæ Perennæ. Patricidium, id est, cædes. C. Cæs. Plin. & Suet.
e 16 17 Cal. A Scorpius medius occidit. Lysander Athenis potitus. Plut.
f 17 16 Liberalia, Varro. quo die virilem togam pueri ingenui sumebant. Ovid. Agonia. Varro.
Milvius oritur.
g 18 15 Sol in Ariete.
A 19 14 Quinquatria. Minervæ natalis, & Minerval magistris solvebatur.
b 20 13 Quinquatria.
c 21 12 Quinque Primus dies seculi, quidam VIII. Bedas.
d 22 11 Quinquatr.
e 23 10 Quinquatr. Tubilustrium: sacrorum tubæ lustrantur. Varro.
f 24 9
g 25 8 Æquinoctium vernum. Hilar. Matris.
A 26 7 Deum festa. Lamprid. Macrob.
b 27 6 Matris Deum. Ammian. Marc. Herod.
c 28 5 Megalesia. Varro.
d 29 4
e 30 3 Jani. Concordiæ, Salutis, Pacis.
f 31 2 Prid. Lunæ. i. Dianæ in Aventino. Ovid.

APRILIS.

g 1 C. April. Scorpius occidit. Veneris sacrum cum floribus & myrto. Plut. Ovid. Item Fortunæ virili. Targelia sacra Apollini & Dianæ. Mensis hic Græcis auspicatissimus.
A 2 4 Pleiades occidunt.
b 3 3

c 4 Pr. No.
d 5 Nonæ. Megalesia matri Deum. K. V. Ovid.
e 6 8 Fortunæ publicæ primig. in colle Quir. Ovid. Var. Dianæ nativit.
f 7 7 Apollinis dies natalis, quæ dies quoque Socrat. & Platon. sunt. Laërt.
g 8 6 Ludi ob victoriam Cæs. Libra occidit.
dies pluvius.
Orion occidit.
A 9 5 Cereal. Ludi. Circens. instaurationis dies.
Circensibus additus. Macrob.
b 10 4
c 11 3
d 12 Prid. Id. Magna mater Romam adducta.
T. Livi. XXIX.
e 13 Idus. Jovis victori & libertati. Ovid.
f 14 18 C M.
g 15 17 Fordicidia vel fordicalia, de forda bove. Varro. Ovid.
A 16 16 Aug. Imp. salutatus. Hyades occidunt.
b 17 15
c 18 14 Equiria in circo max. & vulpium combustio. Ovid.
d 19 13 Sol in Tauro.
e 20 12 Palilia. Romæ natalis. Varro. Ovidius. Fest. Plut. alii. Falluntur multi. Agonia altera. Ovid. quæ & agonalia dicuntur.
f 21 11
g 22 10 Vinalia priora Jovi & Veneri. Ovidius. Plut. Varr. Plin. Fest.
A 23 9 Ilii destructio.
b 24 8
c 25 7 Medium Veris. Aries occidit. tempe. signif.
d 26 6 Canis oritur. Robigalia.
Plin. Fest. Ovid. Varro, alii.
e 27 5 Latinæ feriæ in sacro monte. Titus Livius.

Apaturia etiam hoc mense agebantur, à Venere dicta. Tribus diebus celebrabantur: 1. δόρπεια, 2. ἀνάῤῥυσις, 3. κουρεῶτις, vel ἐπίβδα. Simplicius in Physicis. Suidas, alii. Quidam Pyanepsione agi dicunt.

f 28 4 Floralia. Plin. Cal. V. Ovid.
g 29 3
A 30 Pr. Cal. Vestæ Palatinæ. Ovid. hoc mense. ut Plut. in Romulo & probl. Larentalia: & distinguit à Laurentalibus, quæ mense Decembri celebrantur.

MAJUS.

b 1 Cal. Maji. Capella oritur. Laribus præstit. ara posita. Ovid. & Bonæ Deæ sacr. Macrob. Plut. Varr. Lactant. Ovid. alii. & Florales ludi triduo V. Cal. Umbraculorum festum, quæ σκίρα dicuntur, Σκιράς. Pallas.
c 2 6 Argest. flare incipit. Hyad. oriuntur.
d 3 5 Centaurus oritur.
e 4 4
f 5 3 Lyra oritur.
g 6 Pri. Non. Scorpius medius occidit.
A 7 Nonæ.
b 8 8
c 9 7 Lemuria, quæ noctu agebantur, & triduo.
d 10 6 Ovid. Varr. Porph. malum nubere, & Luminaria.
e 11 5 Lemuria. Vet. Cal. Orion occidit.
f 12 4 Martis ultoris, bisultorem ait Ovid. Alii Post. Lem. Vet. Cal.
g 13 3 Pleiades oriuntur. Æstatis initium. Lemuria. Vet. Cal.
A 14 Pr. Id. Taurus oritur.
b 15 Idus. Argeorum simulachra scirpea de Ponte.
c 16 17 Calen. Jun. in Tyberim dejiciebantur. Dion. Euseb. Plut. Ovid. Macr. alii. Et mercatorum dies festus. Fest. Ovid. Mercurium hoc die natum Martialis ait. Ædes dedi T. L. & Fer. Jov. V. Calend.
d 17 16
f 19 14 Sol in Geminis.
g 20 13
A 21 12 Agonia: seu Agonalia Jan. Ovid. Varr. Vejovi. V. Cal. alii, superioribus diebus Canis oritur.
b 22 11 Vulcani feriæ V. Cal. Vulcanalis flamen rem di. Majæ faciebat. Macrob. alii Tubilustrium. Var. Ovid. alii X. Cal. V. Cal. Ovid. alii XIII.
c 23 10
d 24 9 Regis fugium alterum. Vet. Calen. Ovid. alii aliter.
e 25 8 Templum Fortunæ datum. Vet. Calen. Ovid. Aquila oritur.
f 26 7 Arctophylax occidit.
g 27 6 Hyades oriuntur.
A 28 5
b 29 4
c 30 3
d 31 Pr. Cal.

JUNIUS.

e 1 Kalen. Jun. Junonis Monetæ ædis dedicatio. Macrob. Bed. Carnæ deæ in Cælio monte. Marti sacra extra portam Capenam. Tempestati delubrum. Ovid. Fabariæ Cal. Marc. Aquila oritur. Hecatombæ hoc mense plures, unde & illi nomen. Anni initium apud Athenien. vel quod sol Hecatombæus diceretur.
g 3 3
A 4 Prid. Non. Bellonæ sacr. Hercu. ædes in Cir.
b 5 Nonæ. Templum fidei sponsoris Jovis. Dion. alii Sacrum Fidio Semipatri. Vet. Calend. Ovid.
c 6 8 Vestæ templum.
d 7 7 Piscatorii ludi in campo. Mart. Ovid. Fest. Mentis templum dic. Ovid. Vet. Cal. Arctophylax occidit.
e 8 6 Vestæ. Vet. Cal. Ovid. asini coronantur.
f 9 5 Ara Jovis pistoris.
g 10 4 Delphin vesperi oritur. Matralia.
A 11 3 Fortis Fort. Concordiæ ædes.
Martis Matutæ. V. Cal. Ovid.
b 12 Prid. Id.
c 13 Idus. Jovis invicti minusculæ quinqua.
d 14 18 Cal. Jutria Miner. Var. Fest. Censorin.
e 15 17 Stercus ex æde Vest. defertur. Varro. Ovid. Hyades oriuntur.
f 16 16 Zephyrus flat. Orion oritur.
g 17 15 Delphinus totus apparet. Æqui & Volsci à Posthumo fugati.
A 18 14
b 19 13 Sol in Cancro. Minervæ in Aventino. Vet. Cal.
c 20 12 Ophiuchus oritur. Summani sacrum ad Circum max. Vet. Cal. Ovid.
d 21 11
e 22 10
f 23 9 Flaminius victus à Pœnis. Ovid.
g 24 8 Fortis fortunæ. Vet. Calend. Ovid. Varr. Naves coroneas per Tyberim convivia ducebant.
A 25 7
b 26 6 Orionis zona oritur. Solstitium.
c 27 5 Jovis Statoris & Laris. Ovid.
d 28 4 Quirini templum in coll. Quir. Ovid.
e 29 3 Vet. Cal. III. Cal.
f 30 Pr. Cal. Herculis & Musarum. Ovid. Populi fugia in Junio dies. Varro.

JULIUS.

g 1 Cal. Jul. Hoc die apud Rom. fiebant migrationes ex ædibus in alienas ædes, id quod ex Cicer. Suetonio, & Martiale colligunt docti.
A 2 6
b 3 5
c 4 4
d 5 3
e 6 Pr. No. Capitol. incensum tempore Syllæ.

f 7 No-

f 7 Nonæ. Romulus non apparuit. Lamp. in Commodo, Plutarch. Caprotinæ. Juno Caprotina. Ancillarum festum. Macrob. Plut. Ovid. Varro.
g 8 8
A 9 7
b 10 6
c 21 5 Ludi Apollinares. Tit. Liv. V. K. Varr. Livius alio loco tertio Non. ait.
d 11 4 Jul. Cæs. natalis, unde mensis. M. Ant. consule legem ferente. Macrobius Fortunæ Pr.
e 13 3
f 14 Id. Fortunæ muliebr. dedic. Dion. Liv.
g 15 Idus. Castoris & Poll. Equites Rom. ab æde Honoris in equis in Capit. Plin. Vet. Kal. Dion.
A 16 17 K. A.
b 17 16 Kal. Aug. Dion.
c 18 15 Alliensis dies atra. Plin. Tacit. XVII. Cal. Plut. XVI. Cal. in Camillo.
d 19 14
e 20 13
f 21 12 Mundi natalis. Solinus ex Ægyptiorum sacerd. sententia.
g 22 11
A 23 10
b 24 9
c 25 8 Hoc mense rutilæ canes caniculæ sacrificabantur. Vide Festum.
d 26 7
e 27 6
f 28 5 Neptunalia etiam hoc mense. Vet. Kalend. & Varro.
g 29 4
A 30 3
b 31 Pr. K.

AUGUSTUS.

c 1 K. Aug. Spei ad forum olitorium. V. Kl. Consecratio templi Martis. Dion. in historia. Boëdromia celebritas hoc mense agebatur, unde & mensis dictus. Apollo etiam Boëdromius vocatus. Plutar. Paus. Harpocr. alii. Xerxes victus. Plut.
d 2 4 Feriæ quod Cæs. Hisp. citeriorem vicit. Vet. Kal.
e 3 3
f 4 Pr. No.
g 5 Nonæ. Saluti in colle Quir. V. Kl. & Spei.
A 6 8
b 7 7
c 8 6 Solis indigetis in colle Quir. V. K..
d 9 5
e 10 4 Aræ Opis & Cereris in vico Jugatio Vet. K.
f 11 3
g 12 Pr. Id. Herculi magno custodi in Circo Flam. Vet. Cal.
A 13 Idus, Dianæ sacra. Martial. Currebant in nemus Aricinum. Item natalis Augusti. Porphyr. Dies festus servorum & ancillarum. Plut. & Vertumno in Laureto majore. V. K.
b 14 19 Cal. Sept.
c 15 18
d 16 17
e 17 16 Portunalia ad pontem Æmyl. V. C. & Var. Jano ad theatr. Marcelli. V. K.
f 18 15 Consualia. Plut. in Numa. Vel sequenti die. Sabinarum raptus.
g 19 14 Augusti mors. Dion. hist. Suet.
A 20 13 Vinalia secunda. Plin.
b 21 12 Vinalia rustica. Varro. Festus vero XIV. Cal. idem & Vet. Kal.
c 22 11 Mysteria magna. Plut. & Liber pater ex urbe in Eleusinem transferebatur.
d 23 10 Vulcanalia in Circo Flam. Vet. Cal.
e 24 9
f 25 8 Opiconsivæ in Capitolio. Vet. Cal. Varro.
g 26 7
A 27 6 Vulturnalia. Vet. K. Varr. cujus feriæ mense Octob. Vortumnalia.
b 28 5 Harpocratis festum hoc mense fiebat ab Ægyptiis. Plut.
c 29 4 Vulcanalia. Festus.
d 30 3 Mundus Cereris pater.
e 31 Pr. Cal. Nat. D. Cæs. Germanici. Vet. Cal.

SEPTEMBER.

f 1 Cal. Septemb. Vulcani tutela Septemb. Vet. Calen. Mæmactes Jupiter, & inde mensis. Harpocr. & alii.
g 2 4 Augusti victoria navalis ex M. Anton. & Cleo. Dion.
A 3 3
b 4 Pr. Non.
c 5 Nonæ.
d 6 8
e 7 7
f 8 6 Hierosolyma à Tito Vesp. capta. Josephus.
g 9 5
A 10 4
b 11 3
c 12 Pr. Id.
d 13 Idus. Prætor Max. clavum pangit. Tit. Liv. & Capitolii dedic. ab Horatio. Plut. T. L. Jovi. Vet. Cal.
e 14 18 Cal. Oct.
f 15 17 Ludi. V. Calend. qui Romani & magni, Asc. Pæd.
g 16 16 Ludi. V. Calen. Parentatio eorum qui contra Persas pugnando occubuerunt. Plut.
A 17 15 Ludi V. Cal.
b 18 14 Ludi V. Cal.
c 19 13 Thoth. id est, Mercurio Ægyptii sacrificant. Plut.
d 20 12 Romuli natalis. Plut.
e 21 11
f 22 10
g 23 9 Natalis Augusti Dion. Hist. Suet.
A 24 8
b 25 7 Veneri. Vet. Cal.
c 26 6
d 27 5
e 28 4
f 29 3
g 30 Prid. Calend. Epulum Minervæ. V. Calend. Meditrinalia hoc mense celebrabantur, & Metrina Dea, quo die primum mustum bibebant. Fest. Varro.

OCTOBER.

A 1 Oct. Martis tutela Octob. V. Cal.
b 2 6 Pyanepsia hoc mense celebrabantur.
c 3 5
d 4 4 Mundus Cereris pater. Fest.
e 5 3
f 6 Pr. No.
g 7 Nonæ.
A 8 8 Panopsia Apollini, imo Pyanepsia.
b 9 8 Eresione plectitur.
c 10 6 Oschophoria, id est, Ramalia celebrabantur. Plut. Suid. Comment. in Nicand.
d 11 5
e 12 4
f 13 3
g 14 Pr. Id.
A 15 Id. Mercatores Mercurio. Virgilii natalis. Mart. October equus Marti immolatur. Fest. Plut.
b 16 17 K. Non.
c 17 16
d 18 15
e 19 14
f 20 13
g 21 12
A 22 11 Chalceæ Minervæ solennitas, ut Hyperides, vel ut Phanodemus ait. Vulcani. Harpocr.
b 23 10
c 24 9
d 25 8

e 26 7
f 27 6
g 28 5 Mysteria minora hoc mense agebantur. Plut. Galenus.
A 29 4
b 30 3
c 31 Pr. Cal. Sacrum hoc mense Libero fiebat. V. Cal. Et Vertumni feriæ. Varr.

NOVEMBER.

d 1 K. Nov. Hoc mense Jovis epulum celebrabatur. Vet. Cal. Anthesteria hoc mense agebantur, quæ & Bacchanalia. Theoph. Suid. Harp.
e 2 4
f 3 3
g 4 Prid. Non.
A 5 Nonæ.
b 6 8
c 7 7 Mundum patere. Fest.
d 8 6
e 9 5
f 10 4 Limna Baccho. Thucyd.
g 11 3 Maria clauduntur. Veget. alii. usque in VI. Id. Mart.
A 12 Pr. Id. Choes. Suid.
b 13 Idus. Pithœgia.
c 14 18 Cal. D. Chytra. Alii in Lenæone mense constituunt. Commenta. in Hesiod. Harp.
d 15 17
e 16 16 Ludi plebeji per hos dies. Suet.
f 17 15
g 18 14
A 19 13
b 20 12
c 21 11
d 22 10
e 23 9
f 24 8 Bruma, quæ & Brumalia, festum Romanorum. Constant. in re rust.
g 25 7
A 26 6
b 27 5
c 28 4
d 29 3
e 30 Pr. Cal. Hic mensis fuit in tutela Dianæ V. Cal. & inferiæ fiebant Gallis defossis & Græcis in foro boario. Plut.

DECEMBER.

f 1 K. Dec. Fortunæ muliebris festum, quoniam hoc die bellum sublatum. Postea translatum. Prid. Non. Quinti. Dionys. Halicarn. in VIII. Posidonia à certamine Pallad. & Neptuni.
g 2 4
A 3 3
b 4 Pr. No.
c 5 Nonæ. Faunalia. Porphyr.
d 6 8
e 7 7
f 8 6
g 9 5
A 10 4
b 11 3 Alcyonii dies.
c 12 Prid. Id.
d 13 Idus.
e 14 19 Cal. Ja. Brumalia festum hoc mense & Ambrosia. Proclus in Hesiod.
f 15 18
g 16 17
A 17 16 Saturnalia incipiunt, & per tres dies durant. quibus adduntur Sigillaria, quæ septem dies complent. Macrob.
b 18 15
c 19 14 Opalia & Saturnalia. Macr. Var.
d 20 13
e 21 12 Angeronalia Angeronæ deæ. Macrobius. Herculi & Cereri de mulso. Macrob.
f 22 11 Feriæ Laribus dicatæ. Macr. Compitalia. Ludi Laribus. Plin.
g 23 10 Feriæ Jovis. Larentinalia vel Laurentinalia. Plut. Var. Ovid.
A 24 9 Juvenalis dies VIII. Saturn. additus. Suet. unde Juvenales ludi.
b 25 8
c 26 7
d 27 6
e 28 5
f 29 4
g 30 3
A 31 Prid. Cal. December Saturno sacer. Macrob. Tutela vero Vestæ. V. Cal.

CAP. V.

De mense Januario, & diebus in eo festis.

Diximus supra, Romulum annum suum decem tantum fecisse mensium, quorum primus fuerit *Martius*. Iis vero Numa Pompilius duos alios adjecit, ut duodecim menses essent, *Januarium* scilicet & *Februarium*. Primum mensem appellavit *Januarium*, à Jano, de quo alibi diximus: quod sicut *Janus* Deus est bifrons, & præterita, & futura videt: ita etiam is mensis respiciat & finem transacti anni, & principium futuri.

Cur ab hoc mense annum incœperint Romani, *Plutarchus* docet, has causas afferens: vel quod Numa Pompilius, pacis studiosus, & cives à re bellica ad agriculturam transducere cupiens, *Januario* principem locum assignaverit, *Janoque* magnos honores detulerit, ut qui civilis vitæ, & terræ colendæ, quam belli fuisset studiosior, cum *Romulus* homo bellicosus, & *Martis* filius *Martium* cæteris præposuisset: vel quod *Numa* ad naturæ potius ordinem respiciens, cum post brumam sol progrediendi fine facto, convertatur, & ad nos cursum reflectat, ac quasi de novo cursum suum incipiat, optimum judicaverit, idem anni, quod solis, esse principium: cui sententiæ etiam Ovidius accedit, ita canens:

Bruma novi prima est, veterisque novissima solis,
Principium capiunt Phœbus & annus idem.

Porro hic mensis in Junonis tutela erat, quod cum ex aliis, tum ex *Kalendario* veteri rustico manifestum est: atque ex constitutione *Numæ Pompilii* XXIX. dies habuit; ex ordinatione autem *C. Julii Cæsaris* XXXI. Videamus igitur, qui dies in eo fuerint *festi*, idque præeunte nobis Kalendario Romano, & Ovidio in Fastis.

De Mensis Januarii Diebus Festis sic habet Kalendarium.

A. k. JAN. F. Id est, Kalendæ Januarii Fastus. Priores literæ A. B. C. D. E. F. G. H. quarum serie totum conteritur Kalendarium, dies nundinarum demonstrant.

Kalendæ omnes in Junonis tutela erant, teste Ovidio in 1. Fastorum:

Vindicat Ausonias Junonis cura Kalendas, &c.

Januarii autem *Kalendæ* præter cæteras maxime celebres erant, propter anni initium.

Primum his *Kalendis* omne genus operis in sua quique arte inchoabant, instaurabantque, ut scilicet, cum omina principiis inesse soleant, si prima anni die industrii, & solertes essent, de totius anni diligentia & solertia augurarentur. Ita Ovidius Fast. 1. v. 165.

Postea mirabar, cur non sine litibus esset
Prima dies: causam percipe, Janus ait.
Tempora commisi nascentia rebus agendis,
Totus ab auspicio ne foret annus iners.
Quisque suas artes ob idem delibat agendo,
Nec plus quam solitum testificatur opus.

Hoc eodem die, qui designati *Consules* erant *Consulatum* inibant, & comitati frequenti populo ascendebant in Capitolium, & *Jovi Optimo Maximo* injuges juvencos mactabant, multaque odorem facientia in templis, & pro foribus templi cremabantur. Quod observatum fuit ab anno urbis IϽCI. quo *Q. Fulvius Nobilior*, & *T. Annius Luscus* Consules fuerunt. Ab eo enim anno regulariter hic dies solennis Consulatu ineundo fuit. Testatur id præter veterum historicorum innumeros locos Ovid. his versibus Fast. 1. v. 75.

Cernis odoratis ut luceat ignibus æther,
Et sonet accensis spica Cilissa focis.
Flamma nitore suo templorum verberat aurum.
Et tremulum summa spargit in æde jubar, &c.

Kalendas Januarii amici lætis precationibus faustas sibi invicem ominabantur, teste præter *Plinium* & alios, Ovidio:

At cur læta tuis dicuntur verba Kalendis,
Et damus alternis, accipimusque preces?

Item munera sibi invicem mittebant boni ominis causa, videlicet *caricas*, *caryotides*, & *mella*, ut dulces dies anni à dulcibus rebus auspicarentur: & *stipem*, id est, nummum signatum: quæ omnia simul *strenas* appellarunt: cujus rei origo ad ipsum T. Tatium Regem à *Symmacho* refertur, quod is verbenas è luco *Streniæ Deæ* acceperit, significans strenuis viris istas deberi. *Strenam*, inquit *Festus*, vocamus, quæ datur die religioso ominis boni gratia, à numero, quo significatur alterum, tertiumque venturum similis commodi, veluti *trenam*, præposita S. litera, ut in loco, & lite solebant antiqui. Constituta autem per C. Octavium Augustum Monarchia, hic mos inolevit, ut equites ac reliquus populus, ipsis etiam Imperatoribus *strenam* Kalendis Januarii conferrent: qua de re sæpe loquitur *Suetonius.*

Hoc item die erat festum *Jani*, cui sacra fiebant ex libo, quod ab eo *Janual* antiqui dicebant, author est *Festus.* Item ex *mola*, quæ farina horna & sale miscebatur: quin etiam thure & mero. Ovidius:

Jane tibi primum thura, merumque fero.

Erat etiam festum dedicationis templorum *Æsculapii* & *Jovis* in insula Tyberina, quod *Ovidius* ex ipsis Fastis se didicisse scribit his verbis:

Quod tamen ex ipsis licuit mihi discere Fastis,
Sacravêre Patres hac duo templa die.
Accepit Phœbo, nymphaque Coronide natum,
Insula dividua quam premit amnis aqua.
Jupiter in parte est, cepit locus unus utrumque,
Junctaque sunt magno templa nepotis avo.

Plurimum autem celebritatis Kalendis Januariis festo duorum templorum dedicatione accessit. Cum Servius author sit, nihil apud Romanos tam solenne fuisse, quam diem consecrationis, sive dedicationis. Cæterum *Æsculapio* de capra res divina inprimis fiebat: quoniam *capra* nunquam sine febre esse dicitur, sed & *gallus:* quidam etiam *gallinas* scribunt ei oblatas fuisse & has quidem rostro nigro, nigrisque pedibus, & digitis imparibus. Si enim luteo essent rostro, vel pedibus, *impuræ* dicebantur ab aruspicibus. De Jovis sacris dicemus postea.

Sequitur in Kalendario.

B F. Secundus Januarii dies, qui quartus *Nonarum* vel postridie *Kalendas*, Latine dicitur, *festus* erat. Idem etiam erat alter, ut paulo ante docuimus.

C. C. Ter-

C. C. Tertius Januarii dies, Latine tertius Nonarum & erat *comitialis*.
D. C. Quartus Januarii dies, pridie Nonas. Hic etiam *comitialis* erat.
E. non. F. Quintus Januarii dies, *Nonæ* Januarii erant, dies *fastus*. De Nonis diximus ante. Hæ in nullius Dei tutela erant. Ovidius: *Nonarum tutela Deo caret.*
F. F. Sextus, postridie *Nonas* Januarii, vel octavus *Iduum*, & erat *fastus*, item ater.
G. C. Septimus dies, Latine septimus Iduum, *comitialis.*
H. C. Octavus, sextus Iduum, *comitialis.*
A. Agon. Nonus dies Latine dicitur quintus *Iduum.*

Hoc die celebrabantur Agonia, sive Agonalia; de quibus *Varro* lib. 5. de lingua Latina: Dies *Agonales*, per quos Rex in regia arietem immolat, dicti ab *agone*, eo quod interrogatur à principe civitatis, & princeps gregis immolatur: Festus: *Agonium* dies appellabatur, quo Rex hostiam immolabat. Hostiam enim antiqui *agoniam* vocabant. *Agonium* etiam putabant Deum dici præsidentem rebus agendis, cujus festa *Agonalia* dicebantur. Sive, quia *agones* dicebant montes: *Agonia* sacrificia, quæ fiebant in monte. Hinc Romæ mons Quirinalis *Agonus*, & Collina porta *Agonensis*. Ovidius lib. 1. Fastorum quinque rationes hujus vocabuli affert, quarum prima cum *Varronis* sententia convenit, videlicet dicta *Agonalia*, quod minister sacrorum, sive victimarius cultrum manu tenens, atque hostiam feriturus rogare soleret, *agone?* id est, ferione? nec nisi jussus hostiam percuteret: quem morem etiam *Seneca* Controv. lib. 2. explicat. *Altera* est, quod *Agonalia* nomen habeant ab *agendo*, quod pecudes non sponte ad sacrificium veniant, sed *agantur*, unde etiam hostia, *agonia* dicatur. *Tertia*, quod ab agnis, quasi *Agnalia*, nomen habeant: quamvis Rex sacrorum arietem immolaret. *Quarta* quod sic appellentur, à metu hostiarum, quæ viso cultro, quo erant feriendæ in aqua, sive in mola, ubi tingebantur, trepidabant: nam ἀγὼν *trepidationem* significat. *Ultima* quod *Agonalia* nomen habeant à ludis Græcorum, qui *Agones* dicebantur, cui sententiæ ipse accedit. Versus Ovidii sunt:

Quatuor adde dies, ductis ex ordine Nonis,
Janus Agonali luce piandus erit.
1. *Nominis esse potest, succinctus causa minister,*
Hostia cœlitibus quo feriente cadit.
Qui calido strictos tincturus sanguine cultros
Semper agatne, rogat, nec nisi jussus agit.
2. *Pars quia non veniant pecudes, sed agantur, ab actu*
Nomen Agonalem credit habere diem.
3. *Pars putat hoc festum priscis Agnalia dictum,*
Una sit ut propria litera dempta loco.
4. *An quia prævisos in aqua timet hostia cultros,*
A pecoris lux est ista notata metu.
5. *Pars etiam, fieri solitis ætate priorum*
Nomina de ludis Græca tulisse diem.
Et prius antiquus dicebat Agonia sermo,
Veraque judicio est ultima causa meo.

Agonalibus autem Rex sacrorum arietem immolabat, Ovidio teste:

Utque ea nunc certa est, ita rex placare sacrorum
Numina lanigeræ conjuge debet ovis.

B. En. Decimus Januarii dies, quartus Iduum, *endotercisus*, sive *intercisus* erat: de quo nomine supra diximus.

C. Car. NP. Undecimo die, tertio Iduum, *Carmentalia* celebrabantur. Et hic dies erat *nefastus* primo, quod quomodo sit intelligendum, paulo ante docuimus.

Carmentalia, inquit *Varro*, nominantur, quod sacra tùm, & feriæ Carmentis. *Ovidius* hoc die ferias esse *Carmentæ* multis versibus docet, quem vide. Fuit autem *Carmenta* Euandri mater mulier fatidica, quæ post obitum in Divarum numerum relata est, conditaque ei ara sub Capitolio ad portam *Carmentalem*, de qua libro secundo diximus. Ad hanc igitur aram sacra ei hoc die facta sunt. Ovidius:

Proxima prospiciet Tithono aurora relicto,
Arcadiæ sacrum Pontificale Deæ.
At vates felix, ut Diis gratissima vixit:
Possidet hunc Jani sic Dea mense diem.

Eodem etiam die ædes Juturnæ dicata est in campo Martio, de qua nos supra. Ovidius:

Te quoque lux eadem Turni soror æde recepit,
Hic ubi virginea campus obitur aqua.

D. C. Duodecimus dies Januarii, pridie Idus, *comitialis.*
E. Eid. NP. Decimus tertius Eidus, *nefastus*, primo. Idus omnes Jovi sacræ erant, ideoque ipsi ovis mactabatur, quæ ab hoc dicebatur *Idulis.* Ovidius:

Idibus alba Jovi grandior agna cadit.

Festus: *Idulis* ovis dicebatur, quæ omnibus Idibus Jovi mactabatur. *Macrob.* etiam libro primo Saturnaliorum, cap. 15. Sunt qui existiment, *Idus* ab ove *Iduli* dictas, quam hoc nomine vocant Thusci: & omnibus Idibus ovis immolatur à flamine. *Idibus* autem Januarii vervecem Jovi mactatum & immolatum esse Ovid. tradit, inquiens:

Idibus in magni castus Jovis æde sacerdos
Semimaris flammis viscera libat ovis.

Hoc eodem die *Octavius* Imperator *Augustus* dictus, & Provinciæ in formam redactæ. *Ovidius. Plutarchus* author est, hoc die tibicines habitu muliebri urbem lustrasse, quod alii ad Idus Junii referunt, ubi & nos de eo ritu dicemus.

F. EN. Decimus quartus dies, qui est XIX. Kalendarum Februarii, *Endotercisus* in Kalendario additur, quod sit ex Senatusconsulto vitiosus.

G. CAR. Decimus quintus, qui dicitur XIIX. *Kalendar.* Februarii.

CARMENTALIA.

Carmentalia hoc die referebantur, vel iterabantur, de quibus non omnes idem sentiunt. Alii enim à *Carmenta*, quemadmodum priora illa, alii à duabus *Carmentis*, *Porrima* scilicet & *Postverta*, hæc *Carmentalia* dicta esse autumant. Qua causa hæ feriæ institutæ, & à matribus famil. observatæ sint, Plutarch. docet in Quæstionibus Romanis, quæstione 56. Memoria, inquit, proditum, matres, cum usu vehiculorum, quibus jumenta trahendis jungerentur, *Senatus* ipsis interdixisset, inter se conspirasse, neque uterum gerere se, neque parere velle, ac viros hac ratione ulcisci; idque fecerunt, donec mutata sententia, usus vehiculorum concessus fuit. Exinde cum parerent, fœcundæ, & liberorum copia claræ, templum *Carmentæ* posuerunt, eique sacra fecerunt. Eadem etiam Ovid. habet, & addit piaculum fuisse *scortea*, hoc est, sua morte perempta in his sacris attulisse. Versus hi continentur, in Fast. l. 1. v. 617.

Respiciet Titan actas ubi tertius Idus,
Fient Parrhasiæ sacra relata Deæ.
Nam prius Ausonias matres carpenta vehebant,
Hæc quoque ab Euandri dicta parente reor, &c.

Hactenus Ovidius. De *Porrima*, quæ ab aliis *Prosa*, sive potius *Prorsa*, sive potius *Postverta* diximus alibi.

Post *Carmentalia* secunda nullæ amplius Januarii mensis feriæ in *Kalendario* annotatæ sunt; sed dies omnes, usque ad IV. Kalendas Februarii, *comitiales* fuisse dicuntur. Cum autem in Ovidio adhuc aliquot celebritatum mentio fiat, nolumus eas hoc loco silentio præterire.

Die igitur proxime *Carmentalia* sequenti, qui est XVII. Kalend. Februarii, festum erat dedicationis templi *Concordiæ*, quod à Camillo positum est, de quo templo nos supra ex *Plutarcho* quædam in medium attulimus. Ovidius ibid. v. 637.

Candida, te niveo posuit lux proxima templo,
Qua fert sublimes alta Moneta gradus,
Nunc bene prospicies Latiam, Concordia, turbam,
Nunc te sacratæ constituere manus.
Furius antiquus populi superator Hetrusci
Voverat, & voti solverat ante fidem.
Causa quod à Patribus sumptis secesserat armis
Vulgus, & ipsa suas Roma timebat opes.

Subjungit *Ovidius*, & illud Concordiæ templum à *Livia* constructum, dedicatum hoc die esse, de quo nos supra, cum de Diis ageremus. *Concordiæ* sacrificium Seneca in Medea his versibus explicat:

——— *& asperi*
Martis sanguineas quæ cohibet manus,
Quæ dat belligeris fœdera gentibus,
Et cornu retinet divite copiam,
Donetur tenera mitior hostia.

Die XXIV. qui est IX. Kalend. Februarii, *Sementinæ* feriæ celebrabantur. Hæ tamen non statæ, verum conceptivæ erant, uti ante ex *Macrobio* audivimus. Ita etiam Ovidius: Ibid. v. 657.

Ter quater evolvi signantes tempora Fastos,
Nec Sementina est ulla reperta dies.
Cum mihi (sensit enim) lux hæc indicitur, inquit,
Musa, quid à Fastis non stata sacra petis? &c.

Varro lib. 5. de lingua Latina: *Sementinæ* feriæ dies is, qui à Pontificibus dictus: appellatus à *semente*, quod sationis causa susceptæ. Festus: *Sementinæ* feriæ fuerunt institutæ, quasi ex iis fruges grandescere possint. His feriis sacra in æde Telluris, Cereri & Telluri fiebant. *Varro* lib. 1. de re rustica, cap. 2. Orationem ad Terram & Cererem pro felici frugum proventu habet *Ovidius*, quem etiam leges.

Die XXVII. qui est VI. Kalend. Februarii, *festum* dedicationis templi *Castoris* & *Pollucis*, de quo ita Ovidius, ibid. 705.

At quæ venturas præcedit sexta Kalendas,
Hac sunt Ledæis templa dicata Deis.
Fratribus illa Deis fratres de gente Deorum
Circa Juturnæ composuere lacus.

Die

Die xxx. qui est iii. Kalendarum Februarii festum *Pacis* erat, de quo item Ovidius. ibid. 709.

Ipsum nos carmen deduxit Pacis ad aras,
Hæc erit à mensis fine secunda dies, &c. & post,
Thura, sacerdotes, pacalibus addite flammis,
Albaque percussa victima fronte cadat.
Utque domus, quæ præstat eam cum pace perennet,
Ad pia propensos vota rogate Deos.

Hactenus de mense Januario. *Lilius Gregorius Gyraldus* in suo Kalendario Romano xxix. Januarii diem assignat *Equiriis*, idque authoritate veteris Kalendarii, ut ipse ait: de quibus nos postea.

Hoc item mense sacrum *Diis Penatibus* factum, clarum est ex Kalendario veteri rustico, ab *Huberto Goltzio* edito, cum quo etiam istud Kalendarium, quod *Georgius Fabricius* 2. Antiquitatum libro inseruit, convenit.

Cap. VI.

De Februario, & diebus in eo festis.

Et hic mensis à *Numa* additus est, cum à Romulo fuisset præteritus. Nomen habet à *Februo* Deo lustrationum, cui à Numa erat dicatus. *Lustrari* autem eo mense civitatem necesse erat, quo statuit, ut justa Diis manibus solverentur. *Macrobius* lib. 1. Saturnaliorum c. 13. Festus: *Februarius* mensis dictus, quod tum, id est, extremo mense anni populus *februaretur*, id est, lustraretur ac purgaretur: vel à Junone *februata*, quam alii *februalem*, Romani *februlim* vocant: quod ipsi eo mense sacra fiebant, ejusque feriæ erant *Lupercalia*, quo die mulieres *februabantur* à Lupercis amiculo Junonis, id est, pelle caprina; quam ob causam is quoque dies *februatus* appellabatur. Quæcunque denique purgamenti causa in quibusque sacrificiis adhibentur, *februa* appellantur. Id vero quod purgatur, dicitur *februatum*. Hactenus *Festus*: à quo non dissentiunt *Censorinus*, *Plutarchus*, & *Ovidius*, quorum hic etiam docet, apud priscos hunc mensem fuisse anni ultimum, & præcessisse *Januarium*: à Decemviris autem legum scribendarum primum institutum, ut post mensem *Januarium* collocaretur. Versus ejus sunt hi:

Sed tamen (antiqui ne nescius ordinis erres)
Primus ut est, Jani mensis & ante fuit.
Qui sequitur Janum, veteris fuit ultimus anni,
Tu quoque sacrorum, Termine, finis eras.
Primus enim Jani mensis, quia Janua prima est,
Qui sacer est imis manibus, imus erat.
Postmodo creduntur spatio distantia longo,
Tempora bis quini continuasse viri.

Dies habuit hic mensis ab ultima *Numæ* constitutione viginti octo, quod *Numam* eo fecisse *Macrobius* docet, quod cum in honorem imparis numeri, tam in anno, quam in mensibus singulis imparem numerum esse voluerit, huic tamen mensi parem dierum numerum tribuerit, ut universa putatio totius anni impar fieret, quod alioqui factum non fuisset, si etiam huic mensi imparem dierum numerum assignasset. Vel etiam ob hanc causam fecit, quod Deo infero, cui hic mensis sacer erat, diminutio & par numerus conveniret. Quare etiam *Julius Cæsar* cum annum aliter ordinaret, & aliquot diebus adjectis augeret, nullum huic mensi diem addidit, ne *Deo infero* religio mutaretur.

Hic item mensis *intercalationi* destinatus erat, qua de re initio hujus libri satis multa diximus, fuitque in tutela *Neptuni*.

De diebus mensis Februarii festis.

In Kalendario illo Romano, quod supra posuimus, à Kalendis hujus mensis ad Idus usque dies omnes *Nefasti* esse scribuntur, nec ullum notatur festum. In *Ovidio* tamen aliquorum fit mentio, de quibus pauca hic dicemus.

Ita *Kalendarium* habet:

H. k. Feb. N. Hoc est, *Kalendæ Februarii*, Nefastus dies.

Kalendæ Februarii, sicut & *Januarii*, & sequentium mensium omnium in tutela Junonis erant, quod in *Januario* diximus, nec amplius repetemus.

Kalendis *Februarii* festum erat dedicationis templi *Junonis Sospitæ*, de quo ita canit Ovidius:

Principio mensis Phrygiæ contermina matri,
Sospita delubris dicitur aucta novis.

De hoc templo diximus libro secundo. Erat hoc die festum *luci Asyli*. Ovidius:

Tunc quoque vicini lucus celebratur Asyli,
Qua petit æquoreas advena Tybris aquas.

De luco Asyli *Livius*, *Dionysius*, & alii multa habent.

Eodem die etiam rem divinam faciebant in æde *Vestæ*, & æde *Jovis Tonantis*: atque in Capitolio mactabant *Jovi* bidentem. Ovidius:

Ad penetrale Numæ, Capitolinumque Tonantem,
Inque Jovis summi cæditur arce bidens.

Die Februarii V. in quem *Nonæ* incidebant, *C. Octavius Augustus* Pater Patriæ dictus est, qua de re *Suetonius*, *Dio* & alii multi loquuntur. Ovidius:

Dum canimus sacras alterno pectine Nonas,
Maximus his fastis accumulatur honos, &c. & post:
Sancte Pater patriæ, tibi plebs, tibi Curia nomen
Hoc dedit, hoc dedimus nos tibi nomen eques:
Res tamen ante dedit, sero quoque vera tulisti
Nomina, jampridem tu pater orbis eras.

Idibus rursum ovis *Idulis* mactabatur, uti in Januario notavimus, *Februarii* Idibus etiam *Fauni* feriæ erant, de quibus Ovidius:

Idibus agrestis fumant altaria Fauni,
Hic ubi discretas insula rumpit aquas.

Idem dies ater sive religiosus erat, ob cædem *Fabiorum*, de qua omnes prope historiæ Romanæ & *Ovidius* loquuntur.

F. LUPER. N. P. Hoc est, LUPERCALIA, Nefastus primo.

Die XV. Februarii, qui Latine dicitur XV. Kalend. Martii, *Lupercalia* celebrabantur.

LUPERCALIA, inquit *Varro*, dicta, quod in *Lupercali* Luperci sacra faciunt. Rex cum ferias menstruas Noneis Februareis edicit, hunc diem *Februatum* appellat. *Februum* Sabini *purgamentum*, & id in sacreis nostreis verbum. Nam & *Lupercalia* Februario, ut in antiquitatum libreis demonstravi, &c. Hæc ut scribunt *Dionys. Livius*, *Plutarchus*, & multi alii ab *Euandro* ex Arcadia in Italiam translata sunt; alii ab ipso *Romulo* & *Remo* instituta esse volunt. Et hujus posterioris qui sunt sententiæ, non omnes unam eorum institutorum causam afferunt. Quidam enim in memoriam nutritorum à lupa *Romuli* & *Remi*: quidam propter factam sibi à *Numitore* avo potestatem condendæ Urbis in monte Palatino, ubi servati fuerant, instituta & celebrata primum à Romulo & Remo tradunt. Hanc causam *Valerius Maximus* libro secundo explicat: illam *Plutarchus* à Buta quodam afferri dicit. *Valerii Maximi* verba primum adscribam. *Lupercalium*, inquit, mos à Romulo & Remo inchoatus est, tunc, cum lætitia exultantes, quod his avus *Numitor* rex Albanorum, eo loco, ubi educati erant, Urbem condere permiserat sub monte Palatino, hortatu *Faustuli* educatoris sui, quem *Euander* Argivus consecraverat; facto sacrificio, cæsisque capris, epularum hilaritate, ac vino largiore provecti, divisa pastorali turba, cincti pellibus immolatarum hostiarum, jocantes obvios petiverunt: cujus hilaritatis memoria annuo circuitu feriarum repetitur. Hactenus *Valerius*. *Plutarchus* autem de *Lupercalibus*, eorum institutione, & ceremoniis in Romulo ita scribit: *Lupercalia*, si ad tempus respiciatur, lustrationis causa instituta videri possunt. Fiunt enim diebus nefastis mensis *Februarii*, qui ab expiationibus nomen habet, atque illa dies antiquitus *Februata* nuncupabatur. *Lupercalia* Græcis *Lycæa* vocantur, cujus nominis ratione videntur esse pervetusta & ab *Arcadibus*, qui cum *Euandro* fuerant, deducta: possunt tamen etiam à *lupa*, quæ iis *Lycæna* est, dicta videri, cum *Luperci* cursum suum ab eo loco, quo Romulus expositus fertur, ordiantur. Sed quæ aguntur *Lupercalibus*, eorum causa conjectu difficilior est. Mactant enim capras: tum duo nobiles adolescentes adducuntur ad eos, quorum alii frontem gladio cruentato contingunt; alii confestim detergent lana lacte madefacta: adolescentulis istis interim dum deterguntur, ridendum est. Deinde caprarum pellibus in scuticas dissectis, subligaculis præcincti, cætera nudi, discurrunt, ac obvium quemque iis *scuticis* cædunt. Mulieres autem juniores ictus illos nequaquam fugiunt, credentes eos ad pariendi facilitatem & conceptum conducere. Id quoque peculiare festi hujus est, quod canis à *Lupercis* immolatur. Porro *Butas* quidam Elegiacis versibus causas Romanarum rerum fabulosas perscripsit. Is tradit *Romulum* cum suis, victo *Amulio*, lætitia exultantes ad eum locum accurrisse, ubi infanti ipsi lupa ubera præbuisset: itaque & ad imitationem hujus cursus *Lupercalia* agi, & currere nobiles, ac

Percutere oblatos: velut ense cucurrit ab Alba
Armatus quondam Romulus, atque Remus.

Quod autem gladius cruentatus fronti eorum adhibetur, id esse cædis ac periculi signum: sicut detersio, quæ fit lacte, nutritionem indicat. At *C. Acilius* narrat, pecudes Romuli ante Urbem conditam amissas fuisse: cum itaque cum suis Fauno votis factis, ad eas quærendas nudos excurrisse, ne sudore molestarentur: ideoque *Lupercos* etiam nudos currere. Quod ad canem attinet, si quidem id sacrum lustrationis causa peragitur, haud abs re expiationis causa immolari dicemus. Nam in id genus sacrificiis Græci *catulos* adhibent, varieque utuntur iis, quos à catulis *periscylacismos* nominant. Quod si instituta sunt *Lupercalia* ad agendas lupæ gratias, pro nutrito & servato Romulo: haud absurde canis macta-

mactatur, animal lupis inimicum: nisi potius ideo plectitur, quod *Lupercis* circumcurrentibus interturbet. Hæc *Plutarchus*. De *Lupercalibus* præter eos, quos dixi, *Ovidius* multa habet, quæ legere potes, & *Joannes Goropius Becanus* l. 4. Originum, quem inscripsit *Cronia*, ubi omnium rituum in his sacris observatorum causas diligenter inquirit, & explicat.

H. Quir. N. P. Hoc est, Quirinalia, Nefastus primo.

Die Februarii xvii. qui Latine xiii. Kalend. Martii dicitur, *Quirinalia* erant.

Quirinalia, inquit Varro, à *Quirino*, quod ei Deo feriæ, & eorum hominum qui *Fornacalibus* diebus non fuerunt feriati. *Quirinalia* igitur *Quirino*, id est, Romulo celebrabantur, de cujus ἀποθεώσει supra libro secundo, & de ejus flamine, qui *Quirinalis* dicebatur, libro tertio diximus. Ovidius:

Proxima lux vacua est, at tertia dicta Quirino,
Qui tenet hoc nomen Romulus ante fuit.

Eodem die etiam feriæ *stultorum* erant, unde & *Quirinalia feriæ stultorum* dicebantur, ob hanc causam, quod, cum quisque in sua curia *Fornacalibus*, quæ indictitiæ feriæ erant, feriaretur, & sacra faceret, stulta populi pars, quæ sua *curia* esset, ignorans, rem divinam *Fornacalibus* omissam, *Quirinalibus* faciebat. Ita *Festus*, quemadmodum restituit *Josephus Scaliger*, cum antea hæc essent corruptissima: *Quirinalia* mense Februario dies, quo Quirini fiunt sacra. Idem *stultorum feriæ* appellantur, quod quidam, qui suorum Fornacalium sacra Romæ ignoraverant, eo potissimum rem divinam faciunt. Idem vel potius *Paulus Diaconus* paulo inferius: *Stultorum feriæ* appellabantur *Quirinalia*, quod eo die sacrificabant ii, qui solenni die, aut non potuerunt rem divinam facere, aut ignoraverunt.

Fornacalia autem (nam ea hoc die à Curione maximo indicebantur) festa erant, non stata illa quidem, sed indictiva, quæ fiebant *Deæ Fornaci*. Festus: F*ornacalia* feriæ institutæ sunt farris torrendi gratia, quod ad fornacem, quæ in pistrinis erat, sacrificium fieri solebat. Idem: F*ornacalia* sacra erant, cum far in fornaculis torrebant. *Plinius* lib. 18. cap. 2. author est, à Numa F*ornacalia* esse instituta. Sic enim scribit: Numa instituit Deos fruge colere, & mola salsa supplicare, atque (ut author est *Hemina*) far torrere, quoniam tostum cibo salubrius esset. Id uno modo consecutum, statuendo, non esse purum ad rem divinam nisi tostum. Is & F*ornacalia* instituit farris torrendi ferias, & æque religiosas terminis agrorum. Hos enim Deos tunc maxime noverant. De F*ornacalibus*, & *feriis stultorum* Ovidius lib. 2. Fastorum:

Facta Dea est Fornax: *læti fornace coloni*
Orant, ut fruges temperet illa suas.
Curio legitimis tunc Fornacalia *verbis*
Maximus indicit, nec stata sacra facit.
Inque foro, multa circumpendente tabella,
Signatur certa curia quæque nota.
Stultaque pars populi, quæ sit sua curia, nescit:
Sed facit extrema sacra relicta die.

D. Feral. F. Hoc est, Feralia. Fastus.

Die xxi. qui est ix. Kal. Martii erant F*eralia* quæ tamen ab *Ovidio* ad xiii. Kalend. Martii, hoc est, xvii. Februarii diem referuntur.

Feralia, inquit *Varro*, ab inferiis & ferendo, quod ferunt tum epulas ad sepulchrum, quibus jus ibi parentare. Festus: F*eralia* Diis manibus sacrata festa à ferendis epulis, vel à feriendis pecudibus appellata. Hæc *Macrobius* lib. primo Saturnaliorum cap. 13. à Numa Pompilio instituta scribit. *Ovidius* ab Ænea eorum originem deducit, cujus versus, quia notatu digni sunt, & multa de ritibus F*eraliorum* habent, huc referam. Sic autem scribit, lib. Fast. ii. v. 533.

Est honor & tumulis animas placare paternas,
Parvaque in extructas munera ferre pyras.
Parva petunt manes, pietas pro divite grata est
Munere, non avidos Styx habet ima Deos.
Tegula projectis satis est velata coronis,
Et sparsæ fruges, parvaque mica salis, &c.

Hoc eodem die religiosum esse nubere, aut Diis superis sacra facere, docet idem, cum ita pergit: v. 557.

Dum tamen hæc fiunt, viduæ cessate puellæ,
Exspectet puros pinea tæda dies.
Nec tibi, quæ cupidæ matura videbere matri,
Comat virgineas hasta recurva comas, &c.

Ipsis Feralibus etiam Deæ Mutæ sacrificium fieri *Ovidius* docet, quod erat sacrum quoddam magicum ad compescendas detrahentium linguas: cujus rationem *Ovidius* his versibus explicat: ibid. v. 571.

Ecce anus in mediis residens annosa puellis,
Sacra facit Tacitæ, nec tamen ipsa tacet.
Et digitis tria thura tribus sub limite ponit,
Qua brevis occultum mus sibi fecit iter, &c.

Quorum versuum enarrationem petes ab *Antonio Fanensi*, *Paulo Marso*, & aliis, qui hos Ovidii libros suis Commentariis illustrarunt.

Proxi-

Proximo à Feralibus die *Charistia* ab amicis celebrari, *Ovid.* scribit his versibus:

Proxima cognati dixere Charistia chari,
Et venit ad socios turba propinqua deos.

Et qui sequuntur.

Meminit etiam eorum mense Februario Kal. Rusticum. De *Charistiis* Valerius *Maximus* libro secundo capite primo. Convivium etiam, inquit, solenne majores instituerunt, idque *Charistia* appellaverunt, cui præter cognatos & affines nemo interponebatur: ut si qua inter necessarios querela esset orta, apud sacra mensæ, & inter hilaritatem animorum, fautoribus *Concordiæ* adhibitis tolleretur. Hactenus *Valerius:* Sic & Ovid.

Diis generis date thura boni, Concordia fertur
Illo præcipue mitis adesse die.
Et libate dapes, ut grati pignus amoris
Nutriat intinctos missa patella cibos.
Jamque ubi suadebit placidos nox humida somnos,
Larga precaturi sumite vina manu.
Et bene nos, bene tu patriæ Pater optime Cæsar,
Dicite suffuso per sacra verba mero.

Revertamur ad *Kalendarium* nostrum in quo die Februarii XXII. sic scriptum extat:

F. TER. NP. Id est, Terminalia, Nefasti primo.

TERMINALIA, inquit *Varro*, quod is dies anni extremus constitutus. Duodecimus enim mensis fuit *Februarius*, & cum intercalatur, inferiores quinque dies duodecimo demuntur mense. *Festus:* Termino sacrificabant, quod in ejus tutela fines agrorum esse putabant: denique *Numa Pompilius* statuit eum, qui terminum exarasset, & ipsum, & boves sacros esse. *Terminalia* Numa Rex instituit, quemadmodum *Dionysius*, *Plutarchus*, *Plinius*, & alii docent. *Dionysius* lib. 2. cum multa de Terminis Deis verba fecisset, tandem ita concludit: Nam Deos putant *Terminos*, eisque sacra faciunt, non hostias cædentes, quod nefas sit cruentari hos lapides, sed liba Cerealia, frugumque offerentes primitias. *Plutarchus* causam inquirens, cur *Termino*, quem Deum censerent, & sacris *Terminalibus* honorârent, nullum animal immolaretur, ita tandem respondet: An, quia Romulus terminos agro populi nullos posuit, ut liceret progredi, aliisque ademptum adjicere suo, & putare omnem ditionem ad se pertinere, quam (ut *Laco* ille dicebat) hasta assequi possent? *Numa* autem *Pompilius*, homo justus, civilis ac Philosophus, limitibus suum agrum a vicino distinxit, iisque *Terminum* nuncupans, inspectorem, atque custodem amicitiæ & pacis existimavit sanguinis purum, nulla inquinatum cæde debere servari. De sacris etiam *Terminalibus* ad hunc modum Ovidius, 2. Fastor. v. 639.

Nox ubi transierit, solito celebretur honore,
Separat indicio qui Deus arva suo.
Termine, sive lapis, sive es defossus in agro
Stipes, ab antiquis tu quoque nomen habes.
Te duo diversa domini de parte coronant,
Binaque serta tibi, binaque dona ferunt, &c.

Sequitur in Kalendario:

G. REGIF. N. Hoc est, REGIFUGIUM. Nefastus. Die Februarii XXIV. qui est VI. Kalend. Martii erat *Regifugium.*

REGIFUGIUM, inquit *Festus*, sacrum dicebant, quo die Rex *Tarquinius* fugerit è Roma, de quo ita Ovidius:

Nunc mihi dicenda est Regis fuga, traxit ab illa
Sextus ab extremo nomina mense dies.

Meminit etiam *Ausonius* in Ecloga de feriis Romanis:

Nec Regifugium pulsis ex urbe Tyrannis,
Lætum Romanis fas reticere diem.

Historiam illam de fuga vel exilio Romanorum Regum, *Tarquiniorum* scilicet, quia ea vulgo notissima est, & plerisque scriptoribus veteribus decantata, hoc loco repetere nolo.

B. EQU. NP. Hoc est: EQUIRIA, Nefastus primo.

Die Februarii XXVII. qui est III. Kalend. Martii, *Equiria* erant.

EQUIRIA, inquit *Varro*, dicta ab equorum cursu. Eo enim die currunt equi in campo Martio. De iisdem *Festus* ita scribit: *Equiria* ludi, quos Romulus Marti instituit per equorum cursum, qui in campo Martio exercebantur. Meminit eorum & Ovidius:

Jamque duæ restant noctes de mense secundo,
Marsque citos junctis curribus urget equos.
Ex vero positum permansit Equiria nomen,
Quæ Deus in campo perspicit ipse suo.

Pridie Kalendas Martii, qui est XXIIX. idem ultimus Februarii, *Tarquinios* Tyrannos prælio superatos à Romanis esse, nonnulli tradunt. Meminit ejus rei *Plutarchus* in Poplicola. Tantum de mense *Februario.*

Cap. VII.

De Martio, & diebus in eo festis.

Annum, ut supra diximus, decem mensium fecit Romulus, quorum primus fuit *Martius*, sic dictus, vel à *Marte*, quod is Romuli pater crederetur, vel ab illius gentis in re militari alacritate. Varro: *Martius* à Marte dicitur. *Macrobius* lib. 2. Saturnaliorum, cap. 12. *Romulus* primum anni mensem genitori suo dicavit. Ovidius:

A te principium Romano ducimus anno,
Primus de patrio nomine mensis erit.
Vox rata fit, patrioque vocat de nomine mensem,
Dicitur hæc pietas grata fuisse Deo.

Festus, *Martius* mensis initium anni fuit & in Latio, & post Romam conditam, eo quod gens erat bellicosissima. Cujus rei testimonium est, quod posteriores menses, qui annum finiunt, à numero appellati, ultimum habent *Decembrem.* Author est *Ovidius*, *Martium* mensis nomen, etiam ante Romam conditam, Italiæ populos habuisse, licet non omnibus fuerit mensis anni primus. Alii enim tertio, alii quarto, alii quinto, alii sexto, alii decimo loco eum collocarunt. Versus *Ovidii* sunt:

Quod si forte vacas, peregrinos inspice fastos,
Mensis in his etiam nomine Martis erit.
Tertius Albanis, quintus fuit ille Phaliscis,
Sextus apud populos, Hernica terra, tuos.
Inter Aricinos, Albanaque tempora constat,
Factaque Telegoni mœnia celsa manu.
Quintum Laurentes, bis quintum Æquicolus acer,
A tribus hunc primum turba Forensis habet.
Et tibi cum proavis, miles Peligne, Sabinis
Convenit huic genti quartus utrique Deus.
Romulus hos omnes ut vinceret, ordine saltem,
Sanguinis authori tempora prima dedit.

Quod autem hic mensis apud veteres Romanos ex prima *Romuli* constitutione, primus anni fuerit & ex his, quæ jam adduxi, testimoniis constat, & *Macrobius* ac *Solinus* multis rationibus convincunt: quales sunt, quod hoc mense & publicè & privatim ad Annam Perennam sacrificatum iverint, ut annare, perennareque commode licuerit: quod hoc mense mercedes exolverint magistris, quas completus annus deberi fecisset: quod *comitia* auspicati fuerint: *vectigalia* locarint: quod *matronæ* servis cœnas apposuerint, quemadmodum domini *Saturnalibus*: illæ, ut principio anni ad promptum obsequium honore servos invitarent: hi, quia gratiam perfecti operis exolverent. Reliquas in Kalendis Martiis referemus. Habuit *Martius*, qui in Minervæ tutela fuit ex Romuli, Numæ, & C. Julii Cæsaris constitutione, dies XXXI.

De diebus mensis Martii festis.

D. K. Mar. NP. Hoc est, Kalendæ Martiæ, vel Martii Nefastus primo.

Kalendæ Martiæ, quod is mensis olim anni primus esset, valde celebres fuerunt. His enim quemadmodum *Macrob.* lib. 1. Saturnaliorum cap. 12. & *Solinus* in Polyhistor. cap. 3. & alii, scribunt, ignem novum *Vestæ* aris accendebant, ut incipiente anno, cura denuo servandi novati ignis inciperet.

Iisdem *Kalendis* tam in regia, curiisque, atque in *Flaminum* domibus, quam in facibus *Consularibus* laureas veteres novis mutabant: de quibus *Ovidius* libro 3. Fastorum vers. 135.

Neu dubites, primæ fuerint quin ante Kalendæ
Martis, ad hæc animum signa referre potes.
Laurea Flaminibus quæ toto perstitit anno,
Tollitur, & frondes sunt in honore novæ, &c.

Kalendis Martii etiam *Matronalia* erant, quæ à matronis Marti celebrabantur, cujus rei causas *Ovidius* recenset quinque: quarum *prima* est, quod mulieres Sabinæ à Romanis raptæ, sua intercessione atrox bellum, quod inter maritos & patres atque amicos jam motum erat, sedavissent: ideoque constitutum est, ut quotannis eo die *Marti* sacrificarent. *Altera* est, ut favore *Martis* eam felicitatem consequerentur in filiis, quam videbatur iis Deus Iliæ concessisse, quæ à *Marte* compressa, Romulum summæ felicitatis filium peperit. *Tertia* quod mense *Martio* terra fœcunda esset, quales matronæ fieri cuperent: *Quarta* quod Kalendis Martiis Junoni Lucinæ templum datum esset in Esquiliis. *Quinta*, quod Mars Junonis, quæ conjugiis præerat, filius diceretur. Versus Ovidii sunt: 3. Fast. vers. 229.

Inde diem primasque meas celebrare Kalendas
Oebalides matres non leve munus habent.
Aut quia committi strictis mucronibus ausæ,
Finierant lacrymis Martia bella suis.
Vel quod erat de me feliciter Ilia mater,
Rite colunt matres sacra, diemque meum.

Hoc eodem die *Saliorum* festum incipiebat, qui *ancylia* circumferebant, & *Mamurium* canebant. Sic enim Ovidius:

Quis mihi nunc dicet, quare cœlestia Martis
Arma gerant Salii, Mamuriumque canant?

Deinde causam hujus rei subjiciens, quomodo videlicet *Numa* Jovem ad se elicuerit, colloquium cum eo habuerit, signum Imperii Romani petierit, & quid *Jupiter* responderit, ita tandem scribit: 3. Fast. vers. 367.

Dum loquitur, totum jam sol emoverat orbem,
Et gravis ætherea venit ab axe fragor.
Ter tonuit sine nube Deus, tria fulmina misit.
Credite dicenti mira, sed acta loquor, &c.

Idem etiam *Ovidius* docet, his diebus, quibus circumferrentur *ancylia*, priusquam condita rursum esset, ominosum esse nubere, neque etiam licere *flaminicam Dialem* sese pectere, atque ornare. Hæc enim sunt ipsius verba:

Nubere si qua voles, quamvis properabitis ambo,
Differ, habent parvæ commoda magna moræ.
Arma movent pugnam, pugna est aliena maritis,
Condita cum fuerint, aptius omen erit.
His etiam conjunx capitis discincta Dialis
Lucibus impexas debet habere comas.

De hoc *Saliorum* festo, & saltatione, ac circumgestatione ancyliorum, *Plutarchus* in Numa, ubi de *Saliorum* institutione & nomine agens ad hunc modum scribit: *Salii* nominantur, non (ut fabulantur nonnulli) à *Salio* quodam Samothrace, aut Mantinensi, qui saltationem armatam docuerit: sed ab ipsa potius chorea, quæ saltibus constat, quam per Urbem circumeuntes ducunt, cum mense *Martio* peltas gestant, puniceas tunicas induti, mitrisque latis æreis cincti, & galeas æreas ferentes, pugionibusque arma pulsantes. Reliqua tripudii pars pedum officio constabat. Movebantur enim eleganter, celeriter, atque confertim orbes implicantes, evolventesque, multumque in eo roboris & agilitatis ostendentes. Et paulo post: At *Mamurio* mercedis nomine datum ajunt, ut eum *Salii* inter Pyrrhicam saltationem cantarent, alii *Veturium Mamurium* eum, qui caneretur, fuisse tradunt, alii veterem memoriam. Hæc *Plutarchus*, secutus, opinor, *Varronem*, qui libro 5. de lingua Latina ait, *Salios*, cum cantant *Mamurium Veturium*, significare veterem memoriam. *Festus* breviter hujus moris rationem indicat his verbis: *Mamurii Veturii* nomen frequenter in cantibus Romani frequentabant hac de causa. *Numa Pompilio* regnante, cœlo cecidisse fertur *ancyle*, id est, scutum breve, quod ideo sic est appellatum, quia ex utroque latere erat recisum, ut summum, infimumque ejus latius medio pateret, unaque edita vox, omnium potentissimam fore civitatem, quamdiu id in ea mansisset: Itaque facta sunt ejusdem generis plura, quibus id misceretur, ne internosci cœleste posset, probatum opus est maxime *Mamurii*, qui præmii loco petiit, ut suum nomen inter carmina *Salii* canerent. Hactenus *Festus*. Historiam de *ancyli* habent scriptores rerum Romanarum plerique; qui sunt consulendi. De *Saliorum* saltatione *Dionysius* etiam *Halicarnasseus* quædam habet, cujus pauca verba adscribam: Gesticulantur, inquit, *Salii* militariter ad tibiæ modulos, nunc simul, nunc per vices: interim canentes *Pæana* quendam patrium: *Saltationem* autem armatam, quæ collisis ad scuta gladiis crebros ciet strepitus. Si quid credendum est antiquis scriptoribus, primi Curetes inventam tradiderunt posteris, &c. Hactenus ille. Sed de veterum *saltationibus* alibi dicemus prolixius.

VI. Die *Martii*, qui est pridie Non. sacrum Vestæ erat. eodem die *C. Octavius Augustus* Imperator Pontificatum maximum inierat, quod & in veteri Kalendario notatum est his verbis: HOC DIE CÆSAR PONTIF. MAXIM. EST FACT. De utroque Ovidius, 3. Fast. vers. 415.

Sextus ubi è terra clivosum scandet Olympum
Phœbus, & alatis æthera carpet equis:
Quisquis ades, castæque colis penetralia Vestæ,
Gratare, Iliacis thuraque pone focis, &c.

De Vestæ sacris *Alexander ab Alexandro* Neapolitanus libro quinto, capite duodecimo: *Vestæ* si quando *Vestales* virgines sacra libarent, vel rem divinam facerent, eo cultu, ornatuque erant, ut licet vittatæ incederent, album tamen præterea vestimentum quod *suffibulum* vocabatur, oblongum, & prætextum, & quadrangulum in capite sumerent, fibulaque subnecterent: tum casta mola, & sale tuso, ac in ollam fictilem misso, mox in aquam injecto, sacra facerent: calicibusque fictilibus, quos *culullos* dicebant, *Vestæ* & Diis libarent. Hæc ille. In veteribus etiam nummis *sacra Vestæ* expressa videntur, cujusmodi duos ex *Guilhelmi Crassicani* antiquitatibus hic subjeci notatos l. m.

Nonis Martii, qui est dies ejus septimus, *Vejovis* templum consecratum est ad duos lucos *asyli*. de quo ita Ovidius:

Una nota est Marti: Nonis sacrata quod illis
Templa putant lucos Vejovis ante duos.

De *Vejove* supra diximus.

Pridie Id. Martii, qui est dies ejus mensis XIV. *Equiria* altera erant. Sic enim Kalendarium habet, A. EQ. NP. Id est, EQUIRIA. Nefastus primo.

DE EQUIRIIS, paulo ante diximus. Ovid.

Sex ubi sustulerit, totidem quoque deferet orbes,
Purpuream rapido qui vehit axe diem.

Altera

Lib. IV.
l
m
p. 258
S C
p. 258
E
SPQR
SIGNIS
RECEPT
p. 756.
Lib. X.
A
CAESER
OB
CIVIS
SER.
AVGVSTVS
Lib. X.
B
CA
F
LEG
p. 756.
C
OBCIVIS
SERVATOS
D
G
CAESER
DIVI·F
pag. 258

SEVILLA

Altera gramineo spectabis Equiria campo,
Quem Tiberis curvis in latus urget aquis.
Qui tamen ejecta si forte tenebitur unda,
Cælius accipiet pulverulentus equos.

Significat Ovidius, *Equiria* hæc in campo Martio juxta Tiberim non fuisse celebrata, nisi Tiberis inundasset. Tum enim in montem *Cælium* translata, unde in eo monte locus dictus *Campus Martialis*, in quo *Equiria* solebant fieri, si quando aquæ Tiberis Campum Martium occupassent. *Festus*.

Idibus Martii *Annæ Perennæ* festum erat, in quo largioribus poculis indulgebant, & pro cyathorum numero annos mutuo precabantur, de quo festo ita scribit Ovidius 3. Fast. vers. 523.

Idibus est Annæ festum geniale Perennæ,
Non procul à ripis advena Tibri tuis.
Plebs venit ac virides passim disjecta per herbas
Potat, & accumbit cum pare quisque sua.
Sub Jove pars durat, pauci tentoria ponunt,
Sunt quibus è ramis frondea facta casa est, &c.

Causas cur *Annæ* festum tanta lætitia fuerit celebratum, *Ovidius* duas refert; quarum una est, quod ii, qui *Annam Perennam* apud Æneam exulantem, & post uxoris ejus Laviniæ insidias fugientem quæsiverant, responso accepto, esse eam *Nympham Numici* amnis, totum illum diem in agris lætis conviviis celebrarint. Altera, quod *Anna* anus quædam *Bovillis* oriunda, plebi seditiosæ in montem sacrum digressæ, & penuria laboranti, quotidie liba attulerit, & diviserit, in cujus rei memoriam plebeji pace cum Patriciis facta, hoc festum solenne instituerint. De priori causa ita scribit Ovid. 3. Fast. vers. 649.

Sidonis interea magno clamore per agros
Quæritur, apparent signa notæque pedum.
Ventum erat ad ripas, inerant vestigia ripis,
Sustinuit tacitas conscius amnis aquas.
Ipsa loqui visa est: Placidi sum Nympha Numici;
Amne perenne latens Anna Perenna vocor.
Protinus erratis læti vescuntur in agris,
Et celebrant largo seque diemque mero.

Alteram causam his explicat versibus:

Hæc quoque, quam referam, nostras pervenit ad aures
Fama, nec à veri dissidet illa fide.
Plebs vetus, & nullis etiam tunc tuta Tribunis
Fugit, & in sacri vertice montis erat, &c.

Idem etiam subjicit hoc die festo puellas, jocosa quædam & obscæna carmina cantare consuevisse, eam ob causam, quod *Anna* inter divos relata, & à *Marte* precibus sollicitata, ut *Minervæ*, cujus amore tenebatur, nuptias sibi conciliaret, eum deluserit, affirmans se inflexisse *Minervæ* animum, eamque paratam esse ad conjugium: in cujus tamen locum ipsamet flammeo, tanquam nova nupta velata ad *Martem* deducta, & dolus detectus fuit, quam narrationem *Ovid.* his versibus concludit:

Ludis amatorem charæ nova nupta Minervæ,
Nec res hac Veneri gratior ulla fuit.
Inde joci veteres obscœnaque dicta canuntur,
Et juvat hanc magno verba dedisse Deo.

Idem dies dictus est *Parricidium*, quod *C. Julius Cæsar* Dictator à conjuratis in Senatu collecto in curia Pompeji, XXIII. vulneribus confossus est, de qua re *Suetonius* in Cæsare, capite penultimo, *Florus* Epitoma Liviana libro 116. *Plutarchus*, *Ovidius*, *Dio*, & alii multi. Est & hoc non abs re meminisse, P. Cornelium Dolabellam Consulem, ut est apud *Appianum* lib. 2. de bellis civilibus, legem tulisse, ut hic dies, quo *C. Julius Cæsar* interfectus esset, in posterum natalis urbis haberetur, quasi scil. hac *Julii Cæsaris* nece libertas Reipub. restituta esset.

XVI. Kalendarum Aprilis, qui est dies Martii XVII. *Liberalia* erant, sic in Kalendario notata.

D. Lib. NP. Hoc est, *Liberalia*, Nefastus primo.

Liberalia, inquit *Festus*, Liberi festa, quæ apud Græcos dicuntur Διονύσια. *Varro* libr. quinto de lingua Latina: *Liberalia* dicta, quod, per totum oppidum eo die sedent sacerdotes *Liberi*, hedera coronatæ anus cum libeis & foculo pro emptore sacrificantes. In libris *Saliorum*, quorum cognomen *Agonensium*, forsitan hic dies ideo appellatur potius *Agonia*. Quem locum explicans *Adrianus Turnebus*, vir eruditissimus, in iis Commentariis Varronianis, quos post obitum ipsius hæredes in lucem dederunt, ait, *sedere*, hic significare feriari, & per *foculum* ignitabulum intelligi, parvumque focum, quo usi veteres fuerint, cum rem divinam extra templa in locis non sacris, aut in quibus ara non erat, facerent. Unde *Cicero* pro Domo: *C. Attinius* bona Q. Metelli consecravit, foculo posito in rostris, adhibitoque tibicine. Hæc ille. Quod *Varro* dicit, in libris Saliorum hunc diem *Agonia* appellari, idem confirmat etiam *Masurius*, qui libro 2. Fastorum, ut est apud *Macrobium* lib. 1. Saturnaliorum, cap. 4. Liberalium diem à Pontificibus *Agonium* Martiale appellari scribit. Rituum, qui Liberalibus observabantur, causas diligenter explicat *Ovid.* multis versibus, quos legere potes, nos aliquos tantum adducemus. Sic igitur scribit 3. Fast. vers. 725.

Carminis hujus opus, causas exponere; quare
Vilis anus populos ad sua liba vocet.

Ante tuos ortus aræ sine honore fuerunt,
Liber, & in gelidis herba reperta focis, &c.

Et paulo post verſ. 761.

Melle pater fruitur, liboque infuſa calenti
Jure repertori ſplendida mella damus.
Fœmina cur præſit, non eſt rationis opertæ,
Fæmineos thyrſo concitat ille choros, &c.

Eodem etiam *Liberalium* die, toga libera adoleſcentibus pueritiam egreſſis dabatur, cujus rei cauſas *Ovidius* commemorat quatuor, de quibus ipſum audire placet. Sic inquit: ibid. verſ. 771.

Reſtat, ut inveniam, quare toga libera detur
Luciferis pueris, candide Bacche, tuis.
Sive quod ipſe puer, ſemper, juveniſque videris,
Et media eſt ætas inter utrumque tibi, &c.

De toga, & aliis veſtium generibus dicemus ſuo loco.

Hoc etiam die & præcedenti ibatur ad *Argeos* ut *Ovid.* docet. *Argei* loca erant in Urbe, ubi ſacra fiebant, à Numa conſecrata. *Liv.* libr. 1. Locaque ſacris faciendis, quæ *Argeos* Pontifices vocant, dedicavit: qualia viginti ſeptem per quatuor primas Urbis partes diſperſa fuiſſe, ex *Varrone* diſcimus, qui lib. 4. de lingua Latina ſcribit: Reliqua Urbis loca olim diſcreta, ut *Argeorum* ſacra in 7. & 20. partes Urbis ſunt diſpoſita. Horum etiam verborum hunc eſſe ſenſum *Joſephus Scaliger* in Conjectaneis docet, *Argeorum* ſacraria 27. diffuſa eſſe per quatuor illas Urbis parteis, ſive tribus urbanas, in quas Urbs primum diſtributa fuit: quod & ex ſequentibus pagellis *Varronis* manifeſtum fit. *Argeos* autem, inquit *Varro*, putant dictos à principibus, qui cum Hercule Argivo venerunt Romam, & in Saturnia ſubſederunt, &c. Feſtus: *Argei* (quamvis in vulgatis ſit *Argea*) loca Romæ appellantur, quod in his ſepulti eſſent quidam Argivorum illuſtres viri. Apud *Agellium* libro 10. cap. 15. Lex de Flamine Diali extat, ut cum iret ad *Argeos*, neque caput comeret, neque capillum depecteret. De *Argeis*, quæ effigies ſcirpeæ erant, & ſingulis annis per virgines *Veſtales* in Tiberim jaciebantur, paulo poſt dicemus.

XIV. Kalend. Aprilis, qui eſt XIX. dies Martii *Quinquatria* incipiebant & quinque dies continuabantur, quorum ſic meminit Kalendarium.

F. QUIN. N. Hoc eſt, *Quinquatria*, Nefaſtus.

QUINQUATRUS, inquit *Varro*, hic dies unus à nominis errore obſervatur, proinde ut ſint quinque, dictus ab Tuſculaneis. Poſt diem ſextum Eidus ſimiliter vocatur *Sextatrus*: & poſt diem ſeptimum *Septimatrus*: ſic hic, quod erat poſt diem quintum Eidus, *Quinquatrus*. In quam ſententiam *Feſtus* ita ſcribit: *Quinquatrus* appellari quidam putant à numero dierum, qui fere his celebrantur, qui ſcilicet errant, tam Hercule, quam qui triduo Saturnalia, & totidem diebus *Compitalia*. Nam omnibus his ſingulis diebus fiunt ſacra. Forma autem vocabuli ejus, exemplo multorum populorum Italicorum enuntiata eſt, quod poſt diem quintum Iduum eſt is dies feſtus, ut apud Tuſculanos *Triatrus*, & *Sextatrus*, & *Septimatrus*, & Faliſcos *Decimatrus*: Minervæ autem dicatum eum diem exiſtimant, quod eo die ædes ejus in Aventino conſecrata eſt. Hactenus *Feſtus*. De *Quinquatribus & ritibus ac ceremoniis*, quæ illis diebus obſervari ſolebant, ad hunc modum ſcribit Ovid. 3. Faſtor. verſ. 809.

Una dies media eſt, & fiunt ſacra Minervæ,
Nominaque à junctis quinque diebus habent.
Sanguine prima vacat, nec fas concurrere ferro,
Cauſa, quod eſt illa nata Minerva die.
Altera, treſque ſuper ſtrata celebrantur arena,
Enſibus exſertis bellica læta Dea eſt, &c.

Ultimo *Quinquatrium* die, qui eſt dies Martii XXIII. Latine X. Kalend. April. dicitur, *Tubiluſtrium* erat. Sic enim habet Kalendarium:

B. TUBIL. NP. Hoc eſt, *Tubiluſtrium*, Nefaſtus primo.

Tubiluſtrium, inquit *Varro*, appellatur, quod eo die in atrio Sutorio ſacrorum tubæ luſtrantur. *Feſtus*, quemadmodum *Joſephus Scaliger* legendum cenſet, *Tubiluſtria* dies, quibus diebus adſcriptum, in atrio Sutorio agna tubæ ut luſtrentur, ab eis tubis appellant, quod genus luſtrationis ex Arcadia, Pallante eo transferente, veniſſe dicunt: Ovidius:

Summa dies è quinque tubas luſtrare canoras
Admonet, & forti ſacrificare Deæ.

Dies proxime ſequens, qui eſt XXIV. Martii in Kalendario ita notatus eſt:

C. Q. REX. C. F. Hoc eſt, *Quando Rex comitiavit, fas.*

Dies qui ſic vocatur. *Quando Rex comitiavit, fas*, inquit *Varro*, dictus ab eo, quod eo die *Rex ſacrificulus* itat ad comitium (ſic enim *Scaligero* placet, cum vulgati habeant, *dicat*) ad quod tempus eſt nefas, ab eo fas. Itaque poſt id tempus lege actum ſæpe. *Feſtus*, ſive potius *Paulus* mutilator ejus: *Quando*

Rex comitiavit, *fas*, in faſtis notari ſolet, & hoc videtur ſignificare, quando Rex ſacrificulus divinis rebus perfectis in comitium venit: ex quibus tamen verbis nihil certi intelligi poteſt. Ut autem diei hujus celebritas, & ritus cognoſcantur, ſciendum eſt *Regi ſacrorum* neque magiſtratum gerere, neque verba ad populum habere fas fuiſſe. Propterea in *comitium* ire illi non licebat, niſi hoc die, qui notatus eſt in faſtis. Ibat enim in comitium ſacrificii cauſa quo properanter patrato protinus fuga ſe è *comitio* eripiebat. Docet hoc *Plutarchus* in Quæſtion. Romanis, quæſt. 63. his verbis: Cur *Regi ſacrorum* magiſtratum gerere, aut orationem ad populum habere non licet? An quod antiquitus Reges pleraque & potiſſima ſacra peragebant, inque immolandis hoſtiis *ſacerdotibus* aderant, cum vero modum non ſervarent, ſed ſuperbe, iniqueque dominarentur, Græci plerique iis omnem ademerunt potentiam, id tantum relinquentes, ut Diis ſacra facerent. Romani autem Regibus omnino ejectis, ſacrificiis alium præfecerunt, neque magiſtratum gerere eum, neque cum populo agere ſinentes, ut nunquam, niſi in ſacris ſervire, & in gratiam Deorum ſuſtinere regnum viderentur? Sane à majoribus tradito ritu, ante comitium *Rex ſacrorum*, poſtquam rem divinam fecit, fuga ſeſe inde è foro proripuit. Hæc *Plutarchus*.

Die xxv. Martii, qui eſt IIX. Kalend. Aprilis, *Hilaria* erant, cujus tamen feſti neque Kalendarium, neque *Ovidius* meminerunt. *Macrobius* autem libro I. cap. 21. de eo ſic ſcribit: Ad IIX. Kalend. Aprilis celebratur exordium lætitiæ, quem diem *Hilaria* appellant, quo primum tempore ſol diem longiorem nocte protendit. Celebrabantur *Hilaria* in honorem *Matris Deûm*, quod & ex *Macrobio* conſtat, & ex *Lampridio*; qui in Alexandri Severi vita ita ſcribit: *Kalendis Januariis & Hilariis Matris Deûm, & ludis Apollinaribus, & Jovis epulo, & Saturnalibus, & hujuſmodi feſtis diebus Faſianus*, &c. loquitur de temperantia & frugalitate Alexandri. *Flavius Vopiſcus* in Aureliano: *Hilaribus*, quibus omnia feſta & fieri debere ſcimns, & dici. Ad quem locum *Joannes Baptiſta Egnatius* annotat: *Hilaria* Pani Deo, omnium authori, dicata eſſe, male opinor. Contrarium enim docent hæ, quas adduxi authoritates, & *Turnebus* libro 24. Adverſariorum cap. 45. ubi maximum *Dionyſii* interpretem citat in hæc verba de *Hilaribus* ſcribentem: ἦσάν τινες ἡμέραι τοῖς εἰδωλολάτραις, ἃς ἱλαρίας ἐκάλουν, καὶ αἱ μὲν ἦσαν ἰδίαι καὶ ἱλάριοι, ὡς ὅταν τὶς ἔγημεν, ἢ υἱὸν ἐκτᾶτο. αἱ δὲ κοιναὶ καὶ δημόσιαι ἱλάρια ἐκαλοῦντο, ὡς ὅταν βασιλεὺς ἀναγορευόμενος τὰς δημοσίας ἱλαρίας παρεῖχε, καὶ οὔτε πένθιμα ἐν ταύταις φορεῖν ἐξῆν, ἀλλὰ καὶ θέαι καὶ θυσίαι, καθ' ἑκάστην ἡμέραν διετελοῦντο δημόσιαι, καὶ οἱ πενθοῦντες ἐπαύοντο, καὶ ἐθεάρουν καὶ ἐν εὐωχίαις ἀπαύστοις διῆγον τὰς ἀφωρισμένας ἡμέρας ταῖς τοιαύταις ἱλαρίαις. ἦν δὲ ἱλάρια ἑορτὴ ἰδικὴ Ῥωμαίων εἰς τιμὴν τῆς μητρὸς τῶν θεῶν αὐτῶν, μᾶλλον δὲ δαιμόνων, ὥς φησὶ Δημόφιλος ἐν τῷ περὶ τῶν παρ' ἀρχαίοις θυσίων. Quæ verba ita reddi poſſunt: Habebant aliquot dies idololatræ, ſeu idolorum cultores, quos nuncupant *Hilarios*. Horum autem dierum alii erant privati, & *Hilarii* appellabantur, veluti ſi quis celebrarit nuptias, aut ſi filius alicui natus fuerit, alii vero erant vulgares & publici, qui *Hilaria* nominabantur, ut cum *Rex* aliquis publice proclamatus, publicas *Hilarias* ſubditis exhibebat, & his quidem diebus neque lugere licebat, ſed ſpectacula & ſacrificia quotidie perficiebantur publice: quin & judicia haberi ceſſabant, ludos ſpectabant, & conviviis continuis peragebant dies *Hilariis* deputatos. Erant autem *Hilaria* feſtum proprium Romanorum in honorem *matris Deûm*: imo vero dæmonum, quemadmodum inquit *Demophilus* in libro de ſacrificiis antiquorum. Cæterum & *Herodianus* in Commodo, libro I. ſuæ hiſtoriæ, docet hæc feſta principio veris celebrata fuiſſe, maxima populi lætitia, & nobiliſſima pompa, quovis è populo inſignia cujuſque dignitatis mentiente atque ſimulante, libere & impunè, ut internoſci magiſtratus à ſimulatore plerumque non poſſet: ubi tamen *Hilariorum* nomen non habet.

Tres ubi luciferos veniens præmiſerat Eos,
Tempora nocturnis æqua diurna feres.
Inde quater paſtor ſaturos ubi clauſerit hædos,
Canuerint herba rore recente quater:
Janus adorandus, cum quo concordia mitis,
Et Romana ſalus, araque pacis erit.

Ultimo Martii die Lunæ ſacra fiebant in monte Aventino. Ovid.

Luna regit menſes, hujus quoque tempora menſis
Finit Aventino Luna colenda jugo.

Quidam hos verſus de *Diana Aventina* accipiunt, quos reprehendit *Lilius Gyraldus*, Lunæ taurus mactabatur, quod cornua haberet ſimilia cornibus tauri.

Pridie Kalendas Aprileis, *Mater Deûm*, magna pompa à Gallis ad *Almonem* fluvium producebatur, qui non procul ab Urbe Tiberi miſcetur, ibique ad confluentem duorum amnium abluebatur veteri inſtituto. Nam quo primum die ex Aſia illuc eſt advecta, à ſacerdote lota eſt, iſque mos poſtea per ſingulos annos eſt ſervatus, & dies ille dictus, *Lavatio Matris Deûm*. Arnobius: *Lavatio* Matris Deûm eſt hodie. Lucanus in I.

Et lotam parvo revocant Almone Cybelen.

 Ovidius

Ovidius lib. 4. Fastorum.

Est locus, in Tiberim quo lubricus influit Almo,
Et nomen magno perdit in amne minor.
Illic purpurea canus cum veste sacerdos
Almonis Dominam, sacraque lavit aquis.

Prudentius in Romano:

Nudare plantas ante carpentum scio
Proceres togatos matris Idææ sacris.
Lapis nigellus evehendus essedo,
Muliebris oris clausus argento sedet:
Quem dum ad lavacrum praeundo ducitis,
Pedes remotis atterentes calceis,
Almonis usque pervenitis rivulum, &c.

Meminerunt hujus *lavationis* etiam Papinius, Silius Italicus, Martialis, atque alii. Hactenus de Martio, sequitur Aprilis.

AD CAP. V. PARALIPOMENA.

De Crepusculo, Kalendis, Kalendario, Ephemeridibus.

Carptim & sine ullo certo ordine, quædam percurramus. *Crepusculum est tempus illud, quum noctescere incipit.* Errant autem, qui existimant, *crepusculum etiam esse dubiam illam lucem, antequam diescat*, cum apud priscos, & probatos authores, solum illud tempus sub vesperam esse perpetuo reperiatur, *diluculum* vero sub auroram. Inducti illi in errorem versibus Ovid. epist. 14. Hypermnestra Lynceo:

Sed tamen experiar, modo facta crepuscula terris,
Ultima pars noctis, primaque lucis erat.

Sed corruptissime ita legitur, melius enim in MS. codice Achillis Statii Neapolitani, & observavit Hercules Ciofanius, non male de cive suo meritus:

Ultima pars lucis, primaque noctis erat.

Luctat. Placid. ad v. 340. l. 1. Thebaidos Papinianæ. *Crepusculum dicitur, quod inter finem diei est, & exordium noctis, unde & decrepiti senes dicuntur, jam prope occasum salutis, & initium mortis, utrumque enim tempus ostendit, & diei initium, & extremum noctis, sive crepuscula, quia praecedentis solis radii percutiuntur à crepusculo, id est, ab extrema parte noctis.*

Ipse Statius:

Sed nec puniceo rediturum nubila cœlo
Promisere jubar, nec rarescentibus umbris
Longa repercusso nituere crepuscula Phœbo.

P. Ovid. lib. 1. Amor. eleg. 4.

Qualia sublucent fugiente crepuscula Phœbo,
Aut ubi nox abiit, nec tamen orta dies.

Et lib. 11. Metamorph.

- - - *dubiæque crepuscula lucis.*

In MS. codice Stephani Pighii erat:

- - - *dubiæque crepuscula noctis.*

M. Martian. Mineus Capella l. 2. in fine, de Nupt. Mercurii & Philologiæ, aliter videtur sentire:

Quæ tam morosis implicata ductibus
Tenui lucernam palpitare lumine
Coëgit instans innitens crepusculum.

Scio viros doctos crepusculum cum diluculo confudisse, quod Græcis λυκόφως & ἀγχαυγον, Festo exponente *primum tempus lucis*, ἀπὸ τοῦ λευκοῦ φωτός, ab *alba* seu *albescente luce.* Sed potior Josephi Scaligeri in observationibus suis & castigationibus in Festum, opinio, qui ἀπὸ τῆς λύκης, *à luce*, desumit; ea enim vox antiquitus lucem significabat. Aliis hoc displicet, quum tempus illud sic dictum velint, *quod prima nascente luce lupi exeant ad pastum, maxime idoneo ad venatum tempore.* Scholiast. Apollonii Rhodii, & Ælian. l. 5. histor. Animal. & in profectione ad venationem Hippolytus apud L. Senecam in Tragœdia ejusdem act. 1. sc. 1.

Dum lux dubia est, dum signa pedum
Roscida tellus impressa tenet.

Oppian. Cilix lib. 1. Cyneget. v. 135.

- - - κέλομαι δ' ἐπ' ἄεθλον ἱκάνειν
Πρώτῃ ὑπ' ἀμφιλύκῃ.
- - - *Jubeo vero in certamen descendere*
Primum sub crepusculum, id est, *diluculum.*

Malo tamen distingui illa duo diei tempora, ut antea admonui. idem L. Seneca Troade act. 2. sc. ult.

Dum premitur dubius nocte vicina dies.

Idas pastor apud Calfurnium Siculum Bucolico carmine Ecloga 2. in fine:

Carmina poscit Amor, nec fistula cedit Amori,
Sed fugit ecce dies revocatque crepuscula vesper,
Hinc tu Daphni greges, illinc agat Alphesibœus.

Rutil. Numatian. Gallus Itinerarii sui lib. 1.

Roscida puniceo fulsere crepuscula cœlo,
Pandimus obliquo lintea flexa sinu.

Adi ad Julium Pollucem l. 1. Onomast. c. 7. Isidorum Hispalensem lib. 5. Etymologiar. cap. 31. qui dubie; *Crepusculum est dubia lux: nam creperum dubium dicimus, hoc est, inter lucem & tenebras.* Eadem Nonius Marcell. c. 1. num. 45. Pacuvius Duloreste.

Non vetet animum ægritudine in re crepera confici.

Accius Phœniss.

Quæ ego cuncta esse fluxa in mea re crepera
Comperi.

Ambitiose D. Paulinus Nolæ episcopus, licet contra Grammaticos, Natali sexto D. Felicis.

Jamque rubescebant rumpente crepuscula mane,
Noctis & extremæ fuga rarescentibus astris,
Luce subobscura, vel subducentibus umbris,
Cœperat ambiguos rerum reserare colores.

De Kalendis nihil est, ut puto, repetendum, quum vulgata sint omnia, tantum advertendum, receptiorem usum neotericorum Calendas scribere, cum lapides antiqui, & prisci scriptores Victorinus Afer, Diomedes Grammaticus l. 2. c. 1. Terent. Scaurus, & ipse Grammaticus Servius Maurus, quorum quidam *Calendas*, alii *Kalendas*, probant dici. Videatur Servius ad illud l. 8. Æneid.

- - - *Tatioque seni, Curibusque severis.*

Apponam quædam marmoris antiqui fragmenta. Primum est:

A. ATINIO. A. F. PAL. PATERNO. SCRIB. ÆDIL. CUR. HON. USUS. AB. IMP. EQUO. PUBL. HONOR. PRÆF. COH. II. BRACAR. AUGUSTAN. TRIB. MIL. LEG. X. FRETENS. A. DIVO. TRAJANO. IN. EXPEDITION. PARTHICA. DONIS. DONAT. PRÆF. ALÆ. VII. PHRYG. CUR. KAL. FRABATERNOR. NOVOR. ATINIA. A. F. FAUSTINA. PATRI. OPTIMO. FECIT.

Alterum reperi his verbis conceptum, quod adscribam, ex hortis Carpensibus Romæ:

M. AURELIO. AUG. LIB. ONESIMO. CUBICUL. ET.

ET. A. LOCIS. CUBICUL. STATI. M. AURELIUS. DIONYSIUS. PATRONO. PIENTISSIMO.
ET. BENEMERENTI. FEC. OSSUA. POSITA. SUNT. VI. IDUS. NOVEMBR. CRISPINO. ET. ÆLIANO. COS. ARA. XV. KAL. JANUAR.

Tertium ibidem loci visitur, in hæc verba:

SYLVANO. SANCTO. L. VALLIUS. SOLON. PORTICUM. EX. VOTO. FECIT. DEDICAVIT. KAL. APRILIB. PISONE. ET. BOLANO. COS.

Adi ad lib. 2. supra hujus operis cap. 8. ubi de Mithra seu Sole; transcripsi enim ibi veterem lapidem, qui huc facit, adde & istum erutum in hortis Colotianis.

FORTUNÆ. AUG. L. LICINIUS. L. F. PALATINA. SABINUS. VOT. D. D. XIV. KAL. FEBR. M. JUNIO. SILANO. ET. L. NORBANO. COSS.

Denique in domo Episcopi Ferratini:

SIGNUM. GENIUM. CENTURIÆ. CUM. ÆDICULA. ET. MARMORIBUS. EXORNATA. ET. ARAM. SUA. PECUNIA. FECIT. DEDICAVIT.
KALEND. MAJ. IMP. COMMODO. III. ET. BURRO. COSS.

Qui plures inscriptiones super hoc vocabulo cupis, consule Aldum Manutium in Orthographia sua, pag. 452. qui quadraginta quatuor veterum lapidum fragmenta collegit; & aliis id ante illum effectum.

Hinc calendarium librum vocabant, in quo accepti expensique ratio continebatur. Q. Florens Tertullian. lib. de habitu muliebri in fine. *Graciles aurium cutes calendarium expendunt.* L. Seneca lib. 1. de benef. cap. 2. *Nemo beneficia in calendario scribit, nec avarus exactor ad horam & diem debitorem appellat.* Et lib. 7. cap. 10. *Quid fœnus, & calendarium, & usura, nisi humanæ cupiditatis extra naturam quæsita nomina?* Et epist. 88. *Quia magnus calendarii liber evolvitur.* Scævol. IC. l. 27. ff. de *instruct. vel instrum. leg. §. libert. respondit verbis, quæ proponerentur, contineri, nisi manifeste contrariam voluntatem cohæredes approbant, in eo fundo instrumenta calendarii* (in Pandectis Florentinis, *calendaria*) *& nummos reliquit, responsum est, de nummis quoque, ut supra.* Corripp. African. lib. 2. de laudib. Justini Minoris Augusti, num. 10.

Thesauros fidis privatos ferre ministris
Imperat, innumeræ mox advenere catervæ,
Fortia centenis oneratæ brachia libris.

Ratio nominis impositi hæc erat, quod *Calendis singulis collybistæ pecunias fœnori exponendas in foro haberent.* Helen. Acron, & alii interpretes Horatii lib. Epod. od. 2. in fine:

Omnem relegit Idibus pecuniam,
Quærens Calendis ponere

Sed fusius de fœnerandi ritu disseram, & speciebus usuræ, legibusque, quibus seu sublatum, seu permissum fœnus, infra hoc opere l. 8. c. 20. Interim calendaria Ephemerides dici lego apud M. Tullium orat. pro Quintio. Sextum Propertium l. 3. eleg. 22.

Me miserum, hic aliquis rationem scribit avari,
Et ponit duras inter Ephemeridas.

P. Ovid. lib. 1. Amor. eleg. 12.

Inter Ephemeridas melius, tabulasque jacerent,
In quibus amissas fleret avarus opes.

Interim hoc monimenti antiqui fragmentum adscribam, quod Beneventi extat.

C. OCTAVIO. C. F. PAL. MODESTO. AUGUR. II. VIR. I. D. QUÆST. II. PRÆFF. FABR. ROMÆ. PRÆF. COH. II. PANNONIOR. PRÆF. COH. III. ITYREOS. TRIB. MIL. LEG. IV. SCYTHIC. CURAT. REIP. ÆCANOR. ITEM. HONORATO. AD. CURAM. CALENDARI. REIP. CANUSINOR. A. DIVO. TRAJANO. PARTHICO. ET. AB. IMP. HADRIANO. AUG. HIC. OPUS. QUADRIGÆ. CUM. EFFIGIE. IMPERATORIS. HADRIANI. DEDICAVIT.

Nec tantum in privatis ædibus civium, liber ille, calendarium vocabatur; sed in exercitu, & publicis collegiis, quod ad hunc diem observatum est, quod sciam; quum tamen & Iduaria & calendaria publica reperiam nominari in veteri lapide, cujus verba exscribo ex Wolffgango Lazio l. 2. commentarior. Reip. cap. ult.

L. VAL. L. FIL. CAL. FAVENTINO. IIVIRALI. QUI. ANNONA. FRUMENTARIA. EMPTA. PLEBEM. ADJUVIT. ET. OB. ALIA. MERITA. EJUS. COLLEGIA. CALENDARIORUM. ET. IDUARIA. DUO. CIVI. GRATISSIMO. POSUERUNT.

De solennitate Calendarum Januarii mensis, repete quæ à me sunt dicta supra hoc opere lib. 1. Reg. 4. & lib. 2. cap. 3. & res perspicua satis per se ulteriori non eget disquisitione.

AD CAP. VI. PARALIPOMENA.

Fornacalia, Terminalia.

De diebus atris, fastis, nefastisque locus erit dicendi infra cap. 9. Nam in omnibus pene mensibus illi intercurrunt.

Fornacalia, eorumque ritus explicantur à Plutarcho, Problem. Rom. cap. 89. Lactant. Firmiano lib. 1. Divinar. Institut. c. 20. P. Ovid. lib. 2. Fast. & lib. 6. Fastor.

Sola prius furnis torrebant farra coloni,
Et Fornacali sunt stata sacra deæ.

Nomen à *Fornace* dea desumptum, sive, ut aliis placet, ab *igne*, qui Græcis φῶς appellatur. Isidor. lib. 19. Etymologiar. cap. 6. Et diu Romani sola pulte victitabant, incognito panis usu, ut ostendi lib. 1. supra hoc opere, cap. 14. ubi molarum manualium vetustatem, pinsendique panis rationem probavi.

Terminalia à Termino deo (de quo D. Augustin. lib. 7. de Civit. Dei, c. 7. Angelus Politian. Miscellaneor. c. 36.) ut docui l. 2. c. 20. supra hoc mense Februario, magna rusticorum solennitate celebrabantur: sed variato pro seculorum ratione cultu, quippe Numa nihil animatum ei immolari volebat deo, ut est apud Plutarchum in vita ejus & cap. 14. Problemat. Rom. postea tamen mutata ea fuit sacrificandi ratio, & Termino animata, ut cæteris diis, cæsa hostia: M. Cicero Philip. 12. & alii: vel porca. P. Ovid. l. 2. Fastor.

Nec queritur, lactens cum sibi porca datur.

Aut agnus idem eodem loci:

Spargitur & cæso communis Terminus agno.

Q. Horat. lib. Epod. od. 2. & interpretes ibidem:

Vel agna festis cæsa Terminalibus.

Corrigendus interea Servii Honorati codex depravatus ad v. 446. l. 9. Æneid. *Cum omnes dii libenter inde migrassent, Terminus solus, hoc est, limitum deus, descendere noluit, sed illic remansit, tum de hoc ipso sacrificatum est, & deprehensum, quod Terminus cum Jove remanens, æternum urbi imperium cum religione significaret, unde in Capitolio prona pars tecti patet, quæ lapidem ipsum Termini* (malim *Terminum*; nam è lapide Terminus, Hieron. Magius Miscellaneor. l. 4. c. 7.) *spectat, nam Termino non nisi sub clivo sacrificabatur.* apertum & pudendum vitium, legendum est omnino, *non nisi sub divo sacrificabatur.* Notissima quippe res est, ingens & patulum fuisse foramen (*sub dio*, vel *divo* vocat) in templis omnibus Termini.

Denique locus est T. Livii 5. Decad. l. 3. de Terminalibus non adeo obvius: *Hoc anno intercalatum est, tertio die post Terminalia, Kalendæ intercalares fuere.* Sed diligenter, & multiscia lectione discutit Marcellus Donatus Ponzanus in Scholiis suis, quæ consule, ex quibus totam intercalandi methodum, formamque percipere non erit difficile.

Neque attinet legem Numæ Pompilii vulgatissimam huc transferre; *qui Terminum exarassit, ipse & bos sacer esto.* Andreas

dreas Alciatus IC. Emblem. 157. formam Termini seu imaginem expressit eleganter:

Quadratum infoditur firmissima tessera signum,
Stat cirrata super pectore imago tenus.
Et sese nulli profitetur cedere, talis
Terminus est.

Erat etiam hic de Lupercalibus sermo instituendus, sed præoccupavi lib. 3. supra cap. 2.

CAP. VIII.

De mense Aprili, & diebus in eo festis.

Ex ordinatione Romuli Regis, *Aprilis* secundus anni mensis fuit, uti supra ex *Macrobio* audivimus, quod & alii scriptores cum eo multi testantur. Unde nomen habeat, de eo inter vetustissimos etiam authores non convenit. Alii enim dictum eum volunt, quasi *Aphrilem*, à spuma quam Græci vocant ἀφρὸν, unde orta *Venus* creditur. Et hanc Romuli asserunt fuisse rationem, ut primum quidem mensem à patre suo *Marte*, secundum ab Æneæ matre *Venere* nominaret: ut hi potissimum principia servarent, à quibus esset Romani nominis origo, unde in sacris quoque *Martem* Patrem, *Venerem* genitricem vocabant. Alii putant Romulum vel altiore prudentia, vel certi numinis providentia, ita primos ordinasse menses, ut cum præcedens *Marti* esset dicatus, Deo plerumque hominum necatori, secundus *Veneri* dicaretur, quæ vim ejus, quasi benefica, leniret. Sed *Cincius* in eo libro, quem de fastis reliquit, ait, imperite quosdam opinari, *Aprilem* mensem antiquos à Venere dixisse: cum nullus dies festus, nullumque sacrificium insigne, *Veneri* per hunc mensem à majoribus institutum sit: sed nec in carminibus quidem *Saliorum* Veneris ulla, ut cæterorum cœlestium laus celebretur. *Cincio* etiam *Varro* consentit, affirmans, nomen Veneris, ne sub Regibus quidem apud Romanos, vel Latinum, vel Græcum fuisse, & ideo non potuisse mensem à *Venere* nominari: sed cum fere ante æquinoctium vernum, triste sit cœlum, & nubibus obductum, sed & mare navigantibus clausum, terræ etiam ipsæ aut aqua, aut pruina, aut nivibus contegantur, eaque omni verno, id est, hoc mense, aperiantur: arbores quoque, nec minus cætera, quæ continet terra, aperire se in germen incipiant: ab his omnibus mensem *Aprilem* dici merito credendum, quasi *Aperilem*, sicut apud Athenienses ἀνθεστηριὼν idem mensis vocatur, ab eo, quod hoc tempore cuncta florescant. Non tamen negat *Verrius Flaccus* hoc die postea constitutum, ut matronæ Veneri sacrum facerent. Hæc fere *Macrobius*. *Varro* lib. 4. de lingua Latina: Secundus mensis *Aprilis* (ut *Fulvius Flaccus* scribit, & *Junius Gracchus*) à *Venere* dictus, quod ea sit Ἀφροδίτη, cujus nomen ego, antiquis literis, quod nusquam inveni, magis puto dictum, quod ver omnia aperit, *Aprilem*. De utraque vocis hujus etymologia etiam *Plutarch.* in Numa, & *Ovid.* multa, ut de aliis taceam, meminere: posterior tamen sententia pluribus probatur. *Joannes Goropius Becanus* in Croniis opinatur, *Aprilem* hunc mensem dictum fuisse à *Cymbrico Operil.* & per syncopen *Opril.* quod inter eos menses, qui tellurem recludunt, sit excellentissimus. Cæterum hic mensis, qui in Veneris tutela fuit, ex ordinatione Romuli & Julii Cæsaris dies habuit XXX. ex ordinatione autem Numæ XXIX. ex quibus quinam festi fuerint, ordine videbimus.

De diebus mensis Aprilis festis.

C. K. APR. N. Kalendæ Aprilis, Nefastus.

Præter alia generalia, singulis Kalendis observata, de quibus supra diximus, K*alendis Aprilis* Veneri sacrum fiebat, cum floribus & myrto, & mulieres sertis myrteis redimitæ lavabantur, quod etiam *Plutarchus* docet, cum in *Numa* scribit, hoc mense Veneri sacra fieri, & mulieres myrto coronatas, Kalendis Aprilis lavare: & *Ovid.* ita canit, IV. Fast. v. 133.

Rite Deam colitis Latiæ matresque, nurusque,
Et vos queis vittæ longaque vestis abest.
Aurea marmoreo redimicula demite collo,
Nunc alii flores, nunc nova danda rosa est, &c.

Hoc die thure sacrificium fiebat *Fortunæ virili* à virginibus: cujus causam recitat *Ovidius* hanc, quod virgines viro maturæ in ejus templum ducerentur, & ibi depositis vestibus, omnia corporis vitia detegerent, sperantes fore, ut ea Fortunæ beneficio viros laterent. Versus Ovid. sunt, IV. Fast. v. 145.

Discite nunc, quare fortunæ thura virili
Detis eo, gelida qui locus humet aqua.
Accipit ille locus posito velamine cunctas,
Et vitium nudi corporis omne videt.
Ut tegat hoc, celetque viros, Fortuna virilis
Præstat, & hoc parvo thure rogata facit.

Placa-

Placabatur & *Venus Verticordia*, ut animos ab illicito amore averteret. Sic enim Ovid. scribit, v. 151.

Nec pigeat tritum niveo cum lacte papaver
Sumere, & expressis mella liquata favis.
Cum primum cupido Venus est deducta marito,
Hoc bibit, ex illo tempore nupta fuit, &c.

De *Venere Verticordia* supra plura attulimus. Pridie Nonas Aprilis, qui est IV. Aprilis, dies erant ludi *Matris magnæ Deûm*, qui dicebantur *Megalesia*, sive *ludi Megalenses*, de quibus Ovidius canit, IV. Fast. v. 179.

Ter sine perpetuo cœlum versetur in axe,
Ter jungat Titan, terque resolvat equos.
Protinus inflexo Berecynthia tibia cornu
Flabit, & Idææ festa parentis erunt.
Ibunt semimares & inania tympana tundent,
Æraque tinnitus ære repulsa dabunt, &c.

Plura de ludis *Megalensibus* hoc loco non dicemus, sed reservabimus ad proxime sequentem librum; cujus priorem partem ludis proprie consecravimus. De *Matre Deûm*, sive *Dea Cybele* diximus lib. 2.

VIII. Idus, qui est VI. dies Aprilis, dies *consecrationis* templi Fortunæ publicæ in colle Quirinali, de quo Ovidius, IV. Fast. v. 373.

Postera cum cœlo motis Pallantias astris
Fulserit, & niveos luna levarit equos,
Qui dicet, quondam sacrata est colle Quirini
Hac Fortuna die publica, verus erit.

De Fortuna publica diximus alibi.

VI. Id. Aprilis, qui est dies mensis ejus XIX. *ludi* erant ob victoriam *Cæsaris*, quorum item Ovidius sic meminit, v. 377.

Tertia lux (memini) ludis erit. hac mihi quidam
Spectanti senior, contiguusque loco.
Hæc ait, illa dies, Lybicis qua Cæsar in oris
Perfida magnanimi contudit arma Jubæ.

V. Id. Aprilis referuntur ab *Ovidio*, & *Lilio Gyraldo* ludi Cereris. In Kalendario tantum ludorum fit mentio, & die proximo sequenti ludorum in Circo. Pridie autem Idus, *ludorum Cereris*. Et ipsis Idibus rursum ludorum. Sic enim habet:

C. N. LUDI. E. N.
D. N. LUDI. INF. N. CERERI LUDI.
CIRCO. G. EID. NP. LUDI.

De his ludis omnibus dicemus libro sequenti.

Idibus Aprilis *Jovi Victori*, & *Libertati* sacra fieri consuevisse, quod eo die templis honorati essent, *Ovidius* docet his verbis, IV. Fast. v. 621.

Occupat Aprileis Idus cognomine Victor
Jupiter; hac illi sunt data templa die.
Hac quoque, ni fallor, populo dignissima nostro
Atria libertas cœpit habere sua.

XVII. Kalend. Maji, qui est dies Aprilis XV. *Fordicidia* erant, teste Ovidio, & Kalendario, quod sic habet: A. Ford. NP. Ludi. Hoc est *Fordicidia*, Nefastus primo, Ludi.

Fordicidia, inquit *Varro*, à fordeis bobus nomen habet. *Bos forda*, quæ fert in ventre: quod eâ die publice immolentur boves prægnantes in curiis complureis. A *fordeis* cedendeis *Fordicidia* dicta. *Festus Pompejus* fordicidiis boves fordæ, id est, gravidæ immolabantur, dictæ à fœtu. Idem paulo post, eundem diem *Hordicidia* etiam dici ait, quod *Horda* sit prægnans. *Ovidius* triginta gravidas boves hoc die immolari scribit, pro numero curiarum, in singulis scilicet singulas: aliquas etiam in templo Jovis Capitolini. Versus Ovidii sunt: Ibid. 629.

Tertia post Veneris cum lux surrexerit Idus,
Pontifices forda sacra litate bove.
Forda ferens bos est fœcundaque, dicta ferendo,
Hinc etiam fœtus nomen habere putant, &c.

Eodem die virgo *Vestalis* maxima cremabat vitulos, quorum cinis servabatur in templo Vestæ, ut inde suffimen fieret, quo populus *Palilibus* purgaretur. Cujus moris meminit *Ovidius*, cum ita pergit:

Ast ubi visceribus vitulos rapuere ministri,
Sectaque fumosis exta dedere focis:
Igne cremat vitulos quæ natu maxima virgo est,
Luce Palis populos purget ut ille cinis.

Cæterum *Fordicidiorum* facrum Numam Regem monitu Fauni inftituiffe, *Ovidius* multis verfibus docet; quorum hic eft fenfus: Cum *Numa* imperante modo ficcitas, modo nimiæ pluviæ fterilitatem facerent, confultum à Numa *Faunum*, quanam ratione ifta fterilitas averti, & Dii placari poffent: qui refponderit, placandam Deam tellurem effe duabus hoftiis, quas tamen una juvenca daret, quod ænigma *Nympha Ægeria* de bove gravida fit interpretata. Sic enim *Ovidius* Faunum refpondentem inducit, IV. Faft. verf. 665.

Morte boum tibi, Rex, Tellus placanda duarum,
Detque facris animas una juvenca duas.
Excutitur terrore quies, Numa vifa refolvit,
Et fecum ambages, cæfaque juffa refert, &c.

Sequenti die, qui eft XVI. Aprilis, Latine XVI. Kalend. Maji dicitur, *Octavius Auguftus* Imperator falutatus eft, teftante id ipfum his verfibus Ovidio:

Hanc quondam Cytherea diem properantius ire
Juffit, & æthereos præcipitavit equos.
Ut titulum Imperii quamprimum luce fequenti
Augufto juveni profpera figna darent.

XIX. Die Aprilis *Equiria* erant in Circo maximo, de quibus ante diximus & *vulpes* cum ftipulis ardentibus in Circo mittebantur, qui mos originem fuam habuit ab adolefcente quodam filio cujufdam ruftici *Carfeolani*: qui cum maturis frugibus vulpem laqueis implicitam comprehendiffet, eam ftipula involvit, & accenfo igni dimifit. Fugiens illa, maturas fruges aduffit: quare id fingulis annis repetitum eft, ut vulpes *Cereri* ob aduftas fruges pœnas darent. De utroque & *Equiriorum* & *vulpium* adurendarum more Ovidius: verf. 679.

Tertia poft Hyadas cum lux erit orta remotas,
Carcere partitos Circus habebit equos.
Cur igitur miffæ junctis ardentia tædis
Terga ferant vulpes, caufa docenda mihi eft.

Et poft pauca: caufam recenfens, quam audierit ab hofpite quodam *Carfeolano* ipfum fic loquentem inducit: IV. Faft. verf. 691.

Hoc, ait, in campo (campumque oftendit) habebat
Rus breve cum duro parca colona viro.
Ille fuam peragebat humum, five ufus aratri,
Seu curvæ falcis, five bidentis erat, &c.

XIII. Kalend. Maji, qui eft dies Aprilis XIX. CEREALIA erant.

CEREALIA à Cerere dicta funt, in cujus honorem fiebant. Dicebantur hæc etiam Græca facra, quod, ut *Feftus* inquit, ex Græcia tranflata effent, quæ ob inventionem Proferpinæ matronæ colebant. Quæ facra dum non effent matronæ, quæ facerent, propter cladem *Cannenfem*, & frequentiam lugentium, inftitutum eft, ne amplius centum diebus lugeretur. Hæc *Feftus*. Ex quibus conftat, à matronis hæc facra perfecta fuiffe, & quidem ritu Græco, neque à lugentibus. Quare & *Livius* fcribit libro 22. poft Cannenfem cladem luctum adeo totam urbem oppleviffe, ut facrum anniverfarium *Ceteris* intermiffum fit: quia nec lugentibus id facere fas effet, nec ulla in illa tempeftate matrona expers luctus effet. Itaque, ne ob eandem caufam alia quoque facra publica aut privata defererentur, Senatufconfulto dieb. XXX. luctum effe finitum. Et *Feftus* author eft, minui luctum, cum in *cafto Cereris* quis fit, id eft, cum quis operetur Cereri. Sic enim hoc verbum intelligendum effe docet *Jofephus Scaliger* in conjectaneis ad Varronem, & caftigationibus in *Feftum*, quod alioqui multum negotii fecit doctis viris, in primis *Jacobo Ravardo* lib. I. Variorum, cap. 20. & *Theodoro Cantero* lib. 2. Variarum lectionum, cap. 21. Illud quoque non eft omittendum, huic Cereris facrificio duas porcas, unam auream, argenteam alteram fuiffe adhibitam: quod ex Capitone Atejo *Sex. Pompejus Feftus* his verbis docet. Porcam auream, & argenteam dici ait *Capito Atejus*, quæ etfi numero hoftiarum non fint, nomen tamen earum habere, alteram ex auro, alteram ex argento factam adhiberi facrificio Cereali. De ludis, qui Cereri fiebant, dicemus fuo loco.

XI. Kalend. Maji, qui eft dies Aprilis XXI. *Parilia*, five *Palilia* erant, quorum Kalendarium fic meminit: G. PAR. NP. hoc eft: *Parilia*, quæ eadem *Palilia* dicebantur, Nefaftus primo. *Ovidius* XII. Kalend. Maji *Palilia* celebrata fcribit. Verum nos Kalendarium fequimur.

PALILIA, inquit *Varro*, dicta à *Pale*, quod & feriæ ei Deæ fiunt. *Feftus* vero: *Pales* dicebatur Dea paftorum, cujus fefta *Palilia* dicebantur; vel ut alii volunt, dicta *Parilia*, quoniam pro partu pecoris eidem facra fiebant. Cui fententiæ etiam accedit *Dionyfius*, fcribens, quod ineunte vere pro partu quadrupedum agricolæ grati, paftorefque facra faciant, quodque fuo etiam tempore eam diem, fi ullum alium Romana civitas fingulis annis feftum celebrarit: Utrum vero jam ante feftus fuerit, an vero à Romulo primum propter Urbis initia confecratus fit, ipfe dubitare fe ait. Cæterum quibus ceremoniis celebritas hujus diei peracta fuerit, multis verfibus *Ovidius* in Faftis docet. Primum fuffimen erat conficiendum, ex vituli favilla,

favilla, sanguine equi & fabæ culmine: deinde primo diluculo pastor lustrabat oves, & *ovilia*, hac ratione: Inspergebat oves aqua & sulphure, herbaque *Sabina*, & lauro igne succensis, circumcirca ovilia suffibat, quo suffimento pecora piari, morbos depelli, & tabem putabant. Deinde sacrificabatur *Pali Deæ* libo ex milio, lacte, & sapa confecto, tum preces ad eam fiebant, sicuti ab Ovidio est annotatum, quid & quomodo ab hac Dea veteres petere sint soliti. Versus Ovidii, quibus & ceremonias *Paliliorum*, & preces ad Palem Deam exponit, hi sunt: IV. Fast. vers. 731.

I, pete virginea, populus, suffimen ab ara,
Vesta dabit, Vestæ munere purus eris.
Sanguis equi suffimen erit, vitulique favilla.
Tertia res, duræ culmen inane fabæ.
Pastor, oves saturas ad prima crepuscula lustra,
Unda prius spargat, virgaque verrat humum, &c.

Peractis sacris *pastores* aqua spargebantur, cœnæ apparabantur, & vesperi sub noctem *ignes* à rusticis excitabantur ex stipulis, quos ter transiliebant. Sic enim Ovidius:

Dum licet apposita veluti cratere camella
Lac niveum potes, purpureamque sapam.
Moxque per ardentes stipulæ crepitantis acervos
Trajicias celeri strenua membra pede.

Et paulo ante:

Certe ego transilii positas ter in ordine flammas.

Cujus moris causas *Ovidius* inquirens septem recitat: vel quia edax ignis omnia purget, ideoque etiam oves: vel quia duo hæc *ignis* & *humor*, sint causa generationis, & ab his duobus omnia oriantur: vel quia per ea vivamus, unde etiam exulibus *aqua* & *igne* interdicebatur, in nuptiis autem eadem adhibebantur: vel quia referre voluerint his ceremoniis *Phaëtontis* incendium, & *Deucalionis* cataclysmos: vel quia pastoribus saxa saxis percutientibus, ut ignem elicerent, & prima flamma perierit, altera stipulis excepta fuerit: vel quia flamma dederit *Æneæ* innocuum iter: vel quam rationem ipsemet verisimiliorem esse dicit, quia condita Roma, cum pastores juberentur à Romulo mutare domus, & suos lares in nova tecta transferre, illi veteribus suis casis ignem supposuerint, perque illas flammas & pecus & coloni salierint. Versus *Ovidii* hi sunt, IV. Fast. vers. 783.

Expositus mos est, moris mihi restat origo,
Turba facit dubium, cœptaque nostra tenet.
Omnia purgat edax ignis, vitiumque metallis
Excoquit, idcirco cum duce purgat oves, &c.

Erat enim hic dies *natalis Urbis*, cujus meminerunt omnes ii, qui de Urbis primordiis aliquid in literas retulerunt, in primis *Plutarchus*, *Plinius* & *Solinus*: unde observatum, ne hoc die hostia mactaretur: quod videlicet eum diem, qui patriæ natalis erat, & quo ipsi sanguinem, id est, vitam, cujus causa efficiens est sanguis, cepissent, à cæde & sanguine purum esse deceret. Neque illud hoc loco silentio prætereundum est, quod *Dio* lib. 43. scribit, *C. Julio Cæsari* ex bello Hispaniensi Romam revertenti decretum inter alios honores à Senatu etiam hunc esse, ut *Parilibus* (quo festo die equorum certamen celebratum fuisse dicit) Diis immortalibus sacra fierent: non eam ob causam, quod is dies natalis Urbis esset: sed quod nuntius de victoria Cæsaris pridie ejus diei sub vesperam allatus fuisset. De *Palilibus*, & *natali Urbis*, vide etiam *Tibullum* lib. 2. elegia 4. & *Propertium* elegia 1. libri 4.

Præter hæc vero *Palilia*, quæ universi celebrabant, alia etiam erant, quæ à puerperis observabantur, de quibus hæc ex *Festi* fragmentis & ruderibus *Josephus Scaliger*: Parilia sibi observanda judicant privatim ipsæ quoque puerperæ domi in stratis, uti pariendo ab iis quasi stabiliantur *Parilia festa*: quæ postea explicans, dicit, fœtas in lectis, quos in atrio sternebant, & adversos vocabant, dicis causa cubuisse. Ex quibus suspicari quis non incommode posset, *Palilia* à Pale dicta, quæ rure facta sint à Pastoribus: *Parilia* autem à pariendo, quæ à gravidis fuerint celebrata, pro feliciori partu.

IX. Kalend. Maji *Vinalia priora* erant, de quibus in hunc modum Kalendarium: A. VIN. hoc est, *Vinalia*. *Vinalia*, inquit *Varro*, à vino. Hic dies Jovis, non Veneris, &c. *Festus*: *Vinalia* diem festum habebant, quo die vinum novum Jovi libabant. De his varia & diversa scribunt authores: Plerique enim tradunt, hæc *vinalia*, quæ priora dicuntur *Jovi*, altera *Veneri* esse celebrata: *Josephus* tamen *Scaliger* Castigationibus in Festum scribit, *Vinalia* mense Aprili esse Veneris, eique hortos dedicatos: appellarique ea à Plutarcho *Veneralia*. *Vinalia* autem mense Sextili esse Jovis: & addit, utrumque contra apud scriptores reperiri. *Ovidius* certe author est, *Vinalia* festum Veneris dici, & tamen etiam Jovis festum esse. *Plinius* libro 18. c. 29. *Vinalia* priora, quæ ante hos dies sunt IX. Kalend. Maji degustandis vinis instituta, nihil ad fructus attinent. Verum ego hanc controversiam non dirimam. Hoc die meretrices sacrificabant *Veneri Erycinæ*, quod docet *Ovidius* his versibus, IV. Fast. vers. 865.

Numina vulgares Veneris celebrate puellæ,
Multa professarum quæstibus apta Venus.

Poscite thure dato formam, populique favorem,
Poscite blanditias, dignaque verba joco, &c.

Hoc die multum vini effundebatur è templo Veneris: quem morem ejusque causas *Plutarchus* ita explicat in Quæstionibus Romanis, quæstione 45. Cur *Veneralibus* multum vini effunditur è templo Veneris? An verum est, quod plurimi narrant, *Mezentium* Etruscorum Imperatorem Æneæ per internuntios pacem ea conditione obtulisse, ut sibi is annuum vinum daret: & abnuente Ænea, suis id vinum promisisse, si prælio victor discessisset: *Æneam* cognita ejus pollicitatione; Diis vinum id consecrasse, partaque victoria, vinum è congestis uvis factum, ante fanum Veneris effudisse. An hoc signo monebant, festos dies sobrie, non per ebrietatem debere agitari? quod Dii magis delectentur nimium merum effundentibus, quam bibentibus. Hactenus *Plutarchus*. De libatione vini Jovi facta, propter quam *Vinalia* instituta sint, dicam in Augusto.

Die Aprilis XXV. qui Latine VII. Kalend. Maji appellatur, *Robigalia* erant. Sic enim Kalendarium: C. ROB. NP. hoc est, *Robigalia*, Nefastus primo.

Robigalia, inquit *Varro* lib. 5. de lingua Latina, dicta à *Robigo*. Secundum segetes huic Deo sacrificatur, ne rubigo occupet segetes. Idem lib. 1. de re Rust. cap. 1. *Robigalia* ait, ferias esse *Robigo* institutas, & celebrari, ne rubigo frumenta atque arbores corrumpat. Festus: *Robigalia* dies festus septimo Kalendas Majas, quo *Robigo* Deo suo, quem putabant rubiginem avertere, sacrificabant. Hæc *Plinius* lib. 18. cap. 29. à Numa Pompilio instituta esse scribit, cujus verba sunt: *Robigalia* Numa constituit anno regni sui XI. quæ nunc aguntur a. d. VII. Kalend. Maji, quoniam tunc fere segetes rubigo occupat. Hoc tempus *Varro* determinat sole tauri partem decimam obtinente, sicut tunc ferebat ratio. Sed vera causa est, quod post dies undeviginti ab æquinoctio verno, per id quatriduum, varia gentium observatione a. d. IV. Kalend. Maji canis occidit, sidus & per se vehemens, & cui præoccidere caniculam necesse sit, &c. Sacrum autem hoc ove & cane peragebatur, quorum exta cum thure & vino Deo offerebantur, de quo Ovidius ita scribit, IV. Fast. vers. 901.

Sex ubi, quæ restant, luces Aprilis habebit,
In medio cursu tempora veris erunt.
Et frustrà pecudem quæres Athamantidos Helles,
Signaque dant imbres exoriturque Canis.
Hac mihi Nomento Romam cum luce redirem,
Obstitit in media candida turba via, &c.

V. Kalend. Maji. qui est dies Aprilis XXIIX. *Floralia* erant: de quibus Kalendarium: F. NP. LUD. FLOR. hoc est, Nefastus primo, *ludi Floralia*.

FLORALIA, inquit *Plinius* libro 18. cap. 29. IV. Kalend. Maji instituerunt Romani, anno Urbis IↃXVI. ex oraculo Sibyllæ, ut omnia bene deflorescerent. Hunc diem *Varro* determinat, sole tauri partem quartamdecimam obtinente. Ergo si in hoc quatriduum inciderit plenilunium, fruges, & omnia quæ florebunt, lædi necesse erit. Ovid.

Cum Priami conjunx Tithonia, fratre relicto,
Sustulit immenso ter jubar orbe suum:
Mille venit variis florum Dea nexa coronis,
Scena joci morem liberioris habet.
Exit & in Majas festum Florale Kalendas, &c.

De *Floralibus* plura dicemus libro proxime sequenti.

Pridie Kalendas Maji sacrum fiebat *Vestæ Palatinæ*: de quo Ovid. quamvis obscure:

Aufert Vesta diem, cognati Vesta recepta est
Limine, sic justi constituere Patres, &c.

AD CAP. VII. PARALIPOMENA.

Parricidium idus Martiæ dictæ: & Salii.

Historiam omnes sciunt, cur idus Martiæ parricidii nomine vocarentur, quod nempe C. Julius Dictator, postea parens patriæ SCto appellatus interfectus fuerit. Reliquos præterire licet ejus rei scriptores; unicus sufficiet C. Suetonius, qui in Julio cap. 88. *Curiam in qua occisus est, obstrui placuit, idusque Martias parricidium nominari, ac ne unquam eo die Senatus ageretur.* Et in eodem cap. 80. *Cunctati an in sacra via, an in aditu theatri adorirentur, postquam Senatus idibus Martiis in Pompeji curiam edictus est, facile tempus & locum prætulerunt.* Et cap. 81. *Immolantem aruspex Spurinna monuit, ut caveret periculum, quod non ultra idus Martias proferretur. Pridie autem easdem idus avem regaliolum cum laureo ramulo Pompejanæ curiæ se inferentem, volucres varii generis ex proximo nemore persecutæ, ibidem discerpserunt.* Atque in illius rei memoriam, Augustus nominis, familiæque hæres, captivos bello Perusino eodem die trucidari voluit. Idem Sueton. in Augusto cap. 15. *Scribunt quidam, trecentos ex deditītiis electos utriusque ordinis, ad aram Divo Julio extructam, idibus Martiis, hostiarum more mactatos.* Meminerunt & alii: Valer. Maxim. in lib. 8. cap. 11. tit. 2. *Prædixerat C. Cæsari ut proximos triginta dies quasi fatales caveret, quorum ultimus erat idus Martiæ, & cum forte uterque mane in domum Calvini Domitii ad officium convenisset, Cæsar Spurinnæ, ecquid scis idus Martias jam venisse? & is, ecquid scis illas nondum præteriisse?*

Quod illi, & Dio Coccejanus lib. 44. & Joannes Xiphilinus, & Julius Obsequens in libello de Prodigiis, & alii, scientiæ Spurinnæ auguris adscribunt. Ipsi Cæsari solus, quod sciam, C. Plinius assignat lib. 18. cap. 26. *Cæsar & idus Martias ferales sibi*

sibi annotavit, Scorpionis occasu. Ut memoria lapsus sit Stephanus Claverius ad finem lib. 3. Claudiani de laudib. Stilichonis, qui *non idus, sed Kalendas Martias parricidium* hoc facit. Vide P. Ovidium l. 3. Fastor.

Praeteriturus eram gladios in principe fixos,
Cum sic è sanctis Vesta locuta focis.

Quid autem sit parricidium, quibus legibus vetitum? qua poena in illud animadverteretur? dicam abunde infra hoc opere lib. 8. cap. 25.

De *Vestæ sacris*, quæ incidunt in pridie Nonas Martias, dixi supra hoc opere l. 2. cap. 12.

De *Saliis* quis notissima velit dicere? adi ad Helenium Acronem interpretem vetustum Q. Horatii ad l. 1. Carm. od. 36. 37. Erasm. Roterodam. in Adagiis. D. Auson epist. 13. ad Paulum.

Nam mihi non saliare epulum, non cœna dapalis.

Corrigendus Q. Symmachus l. 1. epist. 23. *Brevis in manus meas pagina recens à te profecta pervenit. Erat quidem illa Atticis salibus respersa, & thymo odorata* (alii legunt, *odora*) *sed parcior, quæ magis fastidium detergeret, quam famem frangeret, quasi ego cœnas dapales, & saliare convivium, tum visceratione atque epulum postulavissem, tu mihi mensas secundas, & scitamenta exiguæ lancis apponeres:* legendum omnino est, *quid? si ego cœnas dapales, & saliare convivium postulavissem, tu mihi mensas secundas, & scitamenta exiguæ lancis apponeres?* Cultissime Statius in Epicedio patris l. 5. syl. 3. v. 178.

Sub te Dardanius facis explorator opertæ,
Qui Diomedæi celat penetralia furti,
Crevit, & inde sacrum didicit puer, arma probare
Monstrasti Saliis, præsagumque æthera certis
Auguriis: cui Chalcidicum fas volvere carmen.
Lanea cui Phrygii est coma flaminis, & tua multum
Verbera succincti formidavere Luperci.

M. Annæus Lucan. lib. 1. Pharsaliæ v. 603. & ejusdem operis lib. 9. v. 476. de Saliorum clypeis.

Arma timent gentes, hominumque erepta lacertis.
A superis demissa putant, sic illa profecto
Sacrifico cecidere Numæ, quæ lecta juventus
Patricia cervice movet, spoliaverit auster,
Aut boreas, populos ancylia nostra ferentes.

Patricios eos fuisse liquet ex narratione Lucani ista, & historicis omnibus, & *gestamina Patriciorum* tulisse, nisi quod *trabea* eos Dionysius Halicarnasseus voluit vestiri, Livius *toga picta*, quod observatum à Marcell. Donato pag. 142. Et trabeatos describit Aldus Manutius in quæsit. per epist. 3. quid discriminis autem inter togam pictam sit, & trabeam, expediam infra hoc opere, in tractatu de Triumphis, & de Magistratibus l. 10. c. 29. & lib. 7. c. 9.

AD CAP. VIII. PARALIPOMENA.

Fortuna virilis, & dearum nomina in masculino concepta.

De Fortunæ nominibus variis, ac potestate, lege quæ à me sunt dicta supra lib. 2. c. 16. addendum antiquum hoc fragmentum marmoris Prænestini, unde clarum fiat ei deæ non minus quam aliis, donaria voveri solita; eamque communi veluti ara, cum Apolline, & Jove collocatam. Verba sunt:

TU. QUÆ. TARPEJO. COLERIS. VICINA. TONANTI.
VOTORUM. VINDEX. SEMPER. FORTUNA. MEORUM.
ACCIPE. QUÆ. PIETAS. PONIT. TIBI. DONA. MERENTI.
EFFIGIEM. NOSTRI. CONSERVATURA. PARENTIS.

Et aliquot versibus interjectis.

OMNIBUS. HIC. ANNIS. VOTORUM. MORE. SUORUM.
CENTENAS. ADICIT. NUMERO. CRESCENTE. CORONAS.
FORTUNÆ. SIMULACHRA. COLENS. ET. APOLLINIS. ARAS.
ÆGERIUMQUE. JOVEM. QUORUM. CONSENTIT. IN. ILLO.
MAJESTAS.

Hanc *virilem* nominabant & Kalendis Aprilis colebant: Dionysius Halicarnass. lib. 4. & forte eadem est, quæ *mascula* appellabatur, sive quod viros puellis assignaret, sive quod virili habitu locaretur, & masculino nomine honoraretur. unde paulo antè in vetusta Inscriptione:

——— *Consentit in illo* (nempe) *Fortuna, Majestas.*

C. Petronius in bellor. civil. descriptione, ubi hæc de se ipsa loquitur Fortuna.

Muneribusque meis irascor, destruet istas
Idem qui posuit molem Deus.

Copiose, ut solet, Lactantius Firmianus l. 3. divinar. Institut. cap. 28. *Fortuna est accidentium rerum subitus atque inopinatus eventus: verum Philosophi ne aliquando non errent, in re stulta volunt esse sapientes, qui Fortunæ sexum mutant, eamque non Deam, sicut vulgus, sed Deum esse dicunt. eundem tamen interdum Fortunam, interdum Naturam vocant.* Martialis Coquus lib. 2. epigr. 24.

Si det iniqua tibi tristem Fortuna reatum,
Squallidus hærebo, pallidiorque reo.

Et paucis interjectis sequitur:

Mecum ergo miser es, quod si Deus ore sereno
Annuerit, felix, Candide, solus eris.

Neque id modo de Fortuna verum, sed & de aliis deabus, quas promiscuo cum diis genere efferebant. De Minerva, Diogen. Laërt. lib. 2. in vita Stilponis in principio, quod ex aliis, & præsertim Macrobio, Critici observant. Adde Servii Honorati authoritatem ad v. 632. l. 2. Æneid. & ad initium l. 1. Georg. Et de fama P. Statius libr. 10. Thebaid. v. 675.

Ut vero aversæ gressumque habitumque notavit,
Et subitam à terris in nubila crescere Manto,
Obstupuit, sequimur, divum quicumque vocasti,
Nec tarde, Paremus, ait.

Turnus ad Iridem l. 9. Æneid. in principio:

——— *sequimur te sancte deorum,*
Quisquis es.

De Nemesi L. Seneca in Hercule Furente act. 2. sc. 3.

Dominare tumidus, spiritus altos gere,
Sequitur superbos ultor à tergo Deus.

Alb. Tibull.

Hic juvenis quondam miseros ludebat amantes
Nescius ultorem post caput esse Deum.

De Cerere, seu Proserpina Cl. Claudian. lib. 1. de Raptu in limine:

——— *Claram dispergere culmina lucem*
Adventum testata Dei.

De Venere P. Virgil. l. 2. Æneid. loco jam laudato:

Descendo, ac ducente Deo.

Sic enim Servius legit, licet in MS. Codice Collegii Autunensis Lutetiæ habeatur:

Descendo, ac ducente dea.

Sed priorem lectionem & Helvius Cinna confirmat:

Pollentemque Deum Venerem.

Græci eodem modo; nam Palladæ lib. 2. Antholog. cap. 27. epigr. 1. Καλλιόπη θεὸς dicitur. Dicam fusius ad locum Claudiani citatum.

De Parilibus, seu Palilibus, aut festo urbis Romæ natali, quæ in hoc mense celebrari solebant, repete ex iis, quæ à me discussa sunt supra, hoc opere l. 1. cap. 1.

De Robigo, & Robigalibus, quæ in hunc mensem incidunt, dixi supra l. 1. Reg. 5.

Denique de Flora, Floralibusque, quorum solennitas isto mense celebrata, vide l. 2. cap. 20.

CAP. IX.

De mense Majo, & diebus in eo festis.

APRILEM mensem sequitur *Majus*, de quo ita *Macrobius* lib. 1. Saturnalior. cap. 12. *Majum* Romulus tertium posuit, de cujus nomine inter authores lata dissensio est. Nam *Fulvius* nobilior in Fastis, quos in æde Herculis Musarum posuit, Romulum dicit, postquam populum in majores, junioresque divisit, ut altera pars consilio, altera armis Rempublicam tueretur, in honorem utriusque partis, hunc *Majum*, sequentem *Junium* mensem vocasse. Sunt qui hunc mensem ad nostros Fastos à Tusculanis transiisse commemorent, apud quos nunc quoque vocatur *Deus Majus*, qui est Jupiter, à magnitudine, scilicet, ac majestate dictus. *Cincius* mensem nominatum putat à *Maja*, quam Vulcani dixit uxorem, argumentoque utitur, quod *flamen Vulcanalis* Kalend. Majis huic Deæ rem divinam facit. Sed *Piso* uxorem Vulcani *Majestatem*, non *Majam* dicit vocari. Contendunt alii *Majam* Mercurii matrem mensi nomen dedisse, hinc maxime probantes, quod hoc mense mercatores omnes *Majæ* pariter *Mercurioque* sacrificant. Affirmant quidam, quibus *Cornelius Labeo* consentit, hanc *Majam*, cui mense Majo res divina celebratur, terram esse, hoc adeptum nomen à magnitudine, sicut & *Mater magna* in sacris vocatur: assertionemque existimationis suæ etiam hinc colligunt, quod sus prægnans ei mactatur, quæ hostia est propria terræ: & *Mercurium* ideo illi in sacris adjungi dicunt, quia vox nascenti homini terræ contactu datur. Scimus autem *Mercurium* vocis & sermonis potentem, &c. Hæc & alia *Macrobius*. *Ovidius* lib. 5. Fastorum, tres hujus appellationis causas reddit, quarum prima est, quod dicta sit à *Majestate* Dea Magistratuum: altera, quod à *majoribus*: tertia, quod à *Maja* Mercurii matre nomen habeat. Versus ejus, quia plures sunt, adscribere nolo. Festus: *Majus* mensis in compluribus civitatibus Latinis ante Urbem conditam fuisse videtur, qua ex causa utrum à *majoribus*, ut Junius à *junioribus*, dictus sit; an à *Maja*, quod Mercurio filio ejus res divina Idibus fiat eo mense, an quod ipsi Deæ in multis Latinis civitatibus sacrificia fiebant, &c. Idem alio loco: *Masius* lingua Osca, mensis *Majus*. Osci enim à regione Campaniæ, quæ est *Oscos*, vocati sunt. Cui si credimus, *Maji* mensis appellatio vel ante Romam conditam extitit, id quod argumento foret, à Romulo nullam ei propter majores obtigisse denominationem. *Joannes Goropius Becanus* in Croniis mensis hujus appellationem deducit à veteri Cymbria voce *Mai*, sive *Mei*, quo omnis viror plantarum significetur, quod hoc mense omnia vireant & floreant. Cæterum fuit hic mensis in tutela *Apollinis*, & semper XXXI. dierum ex Romuli, Numæ, & C. Julii Cæs. constitutione.

De diebus mensis Maji festis.

Kalendis Maji *Laribus Præstitibus* aram à Curibus Sabinis consecratam fuisse, & Bonæ Deæ sacra fieri *Ovidius* docet. de *Laribus* quidem his verbis, v. Fast. vers. 129.

Præstitibus Majæ Laribus videre Kalendæ
Aram constitui, parvaque signa Deûm.
Voverat illa quidem Curius, sed longa vetustas
Destruit, & saxo longa senecta nocet; &c.

De causa appellationis, cur dicti *Præstites*, scripsimus alio loco.
De æde Bonæ Deæ idem Ovidius, v. Fast. vers. 149.

Interea Diva canenda Bona est,
Est moles nativa loco, res nomina fecit,
Appellant saxum, pars bona montis ea est.
Huic Remus institerat frustra, quo tempore fratri
Regna Palatinæ prima dedistis aves, &c.

Macrobius libro Saturnaliorum 1. cap. 12. scribit, *Cornelium Labeonem* authorem esse *Majæ*, id est, terræ, ædem *Kalendis Majis* dedicatam sub nomine *Bonæ Deæ*: & postea de sacris ejus verba faciens, ait, virgam myrteam in templo ejus haberi nefas esse, quod & *Plutarchus* in Quæstionibus Romanis, quæstione vigesima docet: cum tamen omnibus germinantibus & florentibus ad ea sacra utantur. Item super caput simulacri *Bonæ Deæ* extendi vitem, qua maxime eam Pater decipere tentaverit: vinum in templum ejus non suo nomine solere inferri, sed vas in quo vinum inditum sit, *mellarium* nominari, & vinum *lac* nuncupari: serpentesque in templo ejus nec terrentes, nec timentes indifferenter apparere. Viros etiam ab ejus sacris arceri. Hæc fere *Macrobius*. Festus hoc sacrum *Damium* appellari scribit his verbis: *Damium sacrificium*, quod fiebat in operto in honorem Bonæ Deæ, dictum à contrarietate, quod minime esset δημόσιον, id est, *publicum*. Dea quoque ipsa *Damia*, & sacerdos ejus *Damiatrix* appellabatur. Ad quem locum *Josephus Scaliger* annotat, falsum esse, quod *Festus* scribat, ἀντιφραστικῶς dictum

dictum *Damium*, quod minime sit publicum: imo ita dictum, quod pro populo fieret, & *Juvenalis* adducit versum:

Pro populo faciens quantum Sauseja bibebat.

Fiebant autem hæc sacra à matronis in æde Pontificis Maximi. Itaque cum in ædibus *C. Julii Cæsaris*, qui tum Pontifex Maximus erat, peragerentur, *P. Clodius*, muliebri vestitu indutus, in iis deprehensus fuit, & ita sacra ea polluit: Qua de re *Cicero*, *Plutarchus*, & alii sæpe.

II. Die Maji, qui Latine VI. Non. dicitur, *Compitalia* erant, quorum sic meminit Kalendarium: B. F. Comp. hoc est, Fastus Compitalia.

Compitalia: inquit *Varro*, dies attributus Laribus, ut alibi: ideo, ubi viæ competunt, tum in compiteis sacrificatur: quotannis is dies concipitur. Festus: *Compitalia festa*, quæ in compitis peragebant. De his sacris apud *Macrobium* libro 1. Saturnaliorum, cap. 7. *Albinus Cæcinna:* Qualem nunc permutationem sacrificii, Prætextate, memorasti, invenio postea *compitalibus* celebratam, cum ludi per Urbem in compitis agitabantur, restituti scilicet à Tarquinio Superbo *Laribus* ac *Maniæ*, ex responso Apollinis, quo præceptum est, ut pro capitibus supplicaretur. Idque aliquandiu observatum, ut pro familiarum sospitate pueri mactarentur *Maniæ Deæ*, matri Larium. Quod sacrificii genus, *Junius Brutus* Consul pulso Tarquinio aliter constituit celebrandum. Nam capitibus allii, & papaveris supplicari jussit, ut responso *Apollinis* satisfieret de nomine capitum, remoto scilicet scelere infaustæ sacrificationis. Factumque est, ut effigies *Maniæ suspensæ* pro singulorum foribus, periculum si quod immineret familiis, expiarent. Ludosque ipsos ex viis compitorum, in quibus agitabantur, *compitalia* appellitaverunt. Hæc *Macrobius*. *Dionysius Halicarnasseus* libro 4. de *compitalibus* scribit, ea paucis post Saturnalia diebus celebrata fuisse, sacrificiumque ministrantibus servis peractum. Verba ejus sunt hæc: Sacrificis *compitalia sacra* facientibus, non ingenuos, sed servos ministrare voluit *Tullius*, quasi hoc gratius esset *Laribus:* quod festum nostra quoque ætate Romani agitant, paucis diebus post *Saturnalia*, cum primis celebre, & sumptuosum, *compitalium* appellatione: duratque mos ille priscus in sacris placandi genios per *servorum ministeria*, qui temporaria libertate fruuntur per eos dies, ut hac humanitate mansuetiores redditi, dominos chariores habeant, & levius ferant suæ fortunæ inclementiam. Hæc ille. Fuerunt tamen hæc sacra non stata, sed conceptiva, ut initio hujus libri docuimus. De *compitalibus* etiam *Suetonius* in Augusto, cap. 31. *Compitales Lares ornare bis anno instituit, vernis floribus, & æstivis, &c.*

VII. Id. Maji, qui est dies mensis ejusdem nonus, *Lemuria* erant. Sic enim Kalendarium: A. Lem. N. hoc est, *Lemuria*, Nefastus.

Lemuria dicebantur à *Lemuribus*, qui re divina facta his diebus placabantur: de quibus *Nonius Marcellus:* Lemures larvæ nocturnæ, & terrificationes imaginum & bestiarum. *Varro* de vita populi Romani, lib. 1. Quibus temporibus in sacris fabam jactant noctu, ac dicunt, se *Lemures* domo extra januam ejicere. *Porphyrio* interpres Horatii, in 2. epistolam, lib. 2. *Lemures*, inquit, dictos esse putant, quasi *remures*, à Remo, cujus occisi umbram frater Romulus cum placare vellet, *Lemuria* instituit, id est, *Parentalia*, quæ mense Majo per triduum celebrari solent, ante additum anno mensem Februarium: ob quam rem Majo mense religio est nubere. Hactenus *Porphyrio*. Et hæc sacra tribus noctibus, non continuis, sed interveniente semper una nocte celebrabantur, uti in Kalendario notatum est. De iisdem Ovidius, v. Fast. vers. 419.

Hinc ubi protulerit formosa ter Hesperus ora,
Ter dederint Phœbo sidera victa locum.
Ritus erit veteris nocturna Lemuria sacri,
Inferias tacitis Manibus illa dabunt.
Annus erat brevior, nec adhuc pia februa norant,
Nec tu dux mensum, Jane, biformis eras, &c.

Et paulo post: vers. 485.

Fana tamen veteres illis clausere diebus,
Ut nunc ferali tempore operta vides.
Nec viduæ tædis eadem, nec virginis apta
Tempora, quæ nupsit, non diuturna fuit, &c.

IV. Id. Maji, qui est dies mensis ejus xii. Ludi Marti fiebant in Circo. Sic enim Kalendarium. D. N. P. Lud. Mart. in circ. id est, Nefastus primo, Ludi Marti in Circo. De iisdem Ovid.

Solennes ludos Circi celebrate Quirites,
Non visa est fortem scena decere Deum.

Plura de his dicemus libro sequenti.

Idibus Maji *Argeorum scirpea simulacra*, & oscilla de ponte sublicio in Tiberim præcipitabantur quotannis. Sic enim Festus: *Argeos vocabant scirpeas effigies, quæ per virgines Vestales annis singulis jaciebantur in Tiberim.* Et Varro libro sexto de lingua Latina: *Arges* fiunt è scirpeis virgulteis, simulacra sunt homi-

hominum triginta: ea quotannis à ponte sublicio à sacerdotibus publice jaci solent in Tiberim. *Plutarchus* in quæstionibus Romanis, quæstione trigesima secunda, cur simulachra hominum, quæ Majo mense de ponte ligneo in flumen abjiciuntur, *Argeos* vocant? An quod antiquitus barbari ista loca incolentes hoc modo interficiebant, si quos Græcorum cepissent. *Hercules* autem, cujus virtutem admirabantur, docuit eos more interficiendi peregrinos dimisso, simulachris eum repræsentare, iisque jaciundis religione se solvere? *Argeos* autem, sive *Argivos* Antiquitas simpliciter quosvis *Græcos* nominavit. Nisi hoc potius sentiendum est:

Cum Arcadibus *Argivi* ob viciniam inimici haberentur, *Euandrum* è Græcia profugum cum in istis consedisset Italiæ locis, istam odii & inimicitiarum memoriam conservasse. De hoc more ita Ovidius, v. Fast. vers. 621.

Tum quoque priscorum virgo simulachra virorum
Mittere roboreo scirpea ponte solet.
Corpora post decies senos qui credidit annos
Missa neci, sceleris crimine damnat avos.
Fama vetus, tunc cum Saturnia terra vocata est,
Talia fatidici dicta fuere senis, &c.

Eodem die *mercatorum* festum erat, quod eo die Mercurii ædes dedicata, ut *Liv.* anno CCLIX. Atque è Mercurii fonte, ad portam Capenam mercatores aspergebant se laureo termite immerso, uberioris quæstus gratia, Ovid. 5. Fast. vers. 669.

Templa tibi posuere Patres spectantia Circum
Idibus, ex illo hæc est tibi festa dies.
Te quicunque suas profitentur vendere merces,
Thure dato, tribuas ut sibi lucra, rogant, &c.

XIII. Kalend. Junii *Agonalia* sive *Agonia* erant de quibus Kalendarium: E. AGON. N. P. id est, AGONIA, sive AGONALIA, Nefastus primo: Ovid.

Ad Janum redeat, qui quærit Agonia quid sint,
Quæ tamen in Fastis hoc quoque tempus habent.

De AGONIIS sive *Agonalibus* diximus supra.

X. Kalend. Junii, *Tubilustria* erant, quorum ita meminit Kalendarium: G. TUB. N. P. hoc est, TUBILUSTRIA, Nefastus primo. De his diximus in Martio. Ovid.

Proxima Vulcani lux est, quam Lustria dicunt,
Lustrantur puræ, quas facit ille, tubæ.

Sequenti die, qui est XXIV. Maji, Latine IX. Kal. Junii dicitur, erat *Regifugium* alterum, de quo ita Kalendarium: Q. REX. C. F. hoc est, QUANDO REX COMITIAVIT. Fas: quæ verba, quomodo sint intelligenda, & qui ritus, quæve ceremoniæ hujus diei fuerint; etiam in *Martio* docuimus. Ovidius:

Quatuor inde notis locus est, quibus ordine lectis
Vel mos sacrorum, vel fuga Regis inest.

IIX. Kalend. Junii, qui est XXV. Maji, dies erat *consecrationis* ædis Fortunæ publicæ, cujus ita meminit Ovidius:

Nec te prætereo populi Fortuna potentis
Publica, cui templum luce sequente datum est.

De *Fortuna Publica* diximus libro harum Antiquitatum secundo, quæ inde repetantur. Atque tantum etiam de mense Majo: sequitur *Junius.*

AD CAP. IX. PARALIPOMENA.

Dierum discrimen, quid atrum, album, compitalitiæ feriæ, Lares domestici, viales, urbani.

De dierum differentia, variisque nominibus, ex Macrobio, Servio, Censorino, & aliis passim, plerisque jam præoccupatum; adscribam tamen non inutile Pauli Manutii patris opusculum, deinde ad disquisitionem penitiorem regrediar.

PAULUS MANUTIUS PATER

De veterum dierum ratione.

Si duo dierum in genera distribui *annum* oporteat, multifariam recte dividetur, aut sic: *Annus* constat ex *diebus* vel *Fastis*, vel *Nefastis*: aut sic ex diebus vel *Fastis*, vel *Profestis*: aut sic, ex diebus vel *Senatoriis*, vel *non Senatoriis*: aut sic: ex diebus vel *comitialibus*, vel *non comitialibus*: harum enim quatuor divisionum, si separatim singulæ considerentur, totum *annum* quælibet complectitur. Nos autem, cum de *diebus* ea, quæ scitu digna censuimus, quæque ad Romanæ historiæ notitiam valde pertinent, breviter ostendere instituerimus; ex his divisionibus utemur ea, in qua quæ major pars est, (duas enim partes habent singulæ) ea, cum ea parte, quæ in aliis divisionibus item major est, comparata, uberior aliquanto esse cognoscitur: incipiemus igitur à nominatis in prima divisione, *Fastis*, & *Nefastis*: quandoquidem *Fasti*, quæ duarum primæ divisionis partium plenior est, plures in *anno* sunt, quam quæcumque pars in tribus reliquis divisionibus latius patet, hoc est, quam vel *Profesti*, vel *non Senatorii*, vel *non comitiales*: quod si quis opponat, in Kalendario plures notatos esse dies litera C, quam litera F, unde plures significantur dies *comitiales*, quam *Fasti*; itaque non recte me à *Fastis*, ut à pleniore parte, exordiri: sciat, non à me *Fastos* modo vocari, quos notatos litera F, vide-

videmus, sed omnes plane, quibus fari tria verba, *Do*, *Dico*, *Addico*, Prætori licebat: quorum è numero *comitiales* erant, & ii, quos in Kalendario hæ literæ demonstrant, EN. NP. Q. REX. C. Q. S. T. D. F. P. quibus omnibus cum fari liceret; etiamsi non id semper fieret; qua de causa notati sunt aliis literis potius, quam F, ut indicetur, præter *Fari*, aliquid etiam fieri licuisse: non absurde mihi facere videor, si ad *Fastos*, litera F. notatos, qui quidem vere *Fasti* dici possunt, quod iis aliud prorsus nihil fiebat, quo Prætor à jure dicendo impediretur, eos quoque dies aggrego, quibus *Fari* quidem semper licebat, non tamen, quod liceret, fieri semper solebat: ut omnino tria essent genera, quibus de singulis agetur suo loco: primum *Fasti* ii quibus fari semper & liceret, & soleret, qui notantur litera F, suntque omnes XXXVIII. hi & proprie erant *Fasti*, & *toti*: proprie, quod per eos nisi cum aliquis casus extra ordinem interveniret, numquam Prætor jus non dicebat; toti, quod *Fari* horis omnibus liceret. Alterum genus fuit; *Fasti* ii qui & ipsi proprie *Fasti* erant, sed non toti; quod iis quidem omnibus *Fari*, non tamen horis omnibus liceret. Erant autem hi, EN. NP. F. P. EN. Q. REX. C. Q. S. T. D. quas literas infra explanabimus: atque hi erant omnes LXV. Tertium genus *comitiales* fuere, casu *Fasti*, non proprie, quia, cum *comitia* non haberentur, tunc fari solum Prætor solebat, hi modo toti erant *Fasti*, cum nulla scilicet *comitia* haberentur: modo ex parte, cum haberentur illa quidem, sed minime per totum diem. Hi CLXXXIV. erant. Nos *Fastos* omnes vocamus, quibuscumque *Fari* liceret, sive *Fasti proprie*, sive *non proprie* essent, itaque ab his profecti, paulatim progrediemur dividendo, ut, qui nobis propositus est hujus narrationis finis, eo perveniamus. Omnes igitur *dies* aut *Fasti* sunt, aut *Nefasti*: & *Fasti*, partim *Festi*, partim *Profesti*. Festos plerosque, partim *Fastos*, partim *Nefastos* fuisse, ut *Quirinalia*, *Lupercalia*, *Terminalia*, ex Kalendario cognoscitur: quibus enim Festis diebus, adscriptum est NP. ii sunt *Nefasti* simul & *Fasti*: *Nefasti*, priore parte; *Fasti*, posteriore. Dies *Feralia* adscriptam habet F. qui *Festus* proprie non fuit, sed gestandæ ad mortuos cœnæ dicatus dies: quod quia non hora stata fiebat, sed ut cuique commodum erat, ideo totus dies potuit esse *Fastus*: propterea ut opinor, litera F. notabatur. *Festis* porro *diebus*, non dubito, quin omnibus haberi Senatum licuerit. Cujus rei exempla sunt in Antiquorum libris admodum multa, quamquam solenne hoc non erat ut semper *diebus Fastis* Senatus haberetur: sed legitimum, ut haberi posset. Solenne autem illud, ac statum, ex more majorum, ut *Kalendis*, *Nonis*, *Idibus* haberetur. Itaque in Kalendario neque *Kalendis*, neque *Nonis*, neque *Idibus* litera C, quæ *comitiales* dies significabat, per quos haberi Senatus non poterat, neque diebus omnino ullis *Festis* adhæret. *Profesti* dies aut *Festi* erant, aut *Nefasti*, & omnibus *Profestis Nefastis* haberi Senatum licebat; *Profestis* autem *Fastis* non plane omnibus, sed iis tantum qui *comitiales* non essent. Quibus autem *Profestis* haberi Senatus poterat, iis omnino agi cum populo non poterat: contra, quibus *Profestis* haberi Senatum non licebat, iis agi quidem cum populo licebat, nec tamen semper agebatur: cum ea res ex eorum voluntate penderet, penes quos populi cogendi potestas esset. Non enim, quod licet, id etiam necesse. Quod autem dixi, *comitialibus* habere Senatum non licuisse; declarant illa verba, in epistola *Ciceronis* ad fratrem, quæ tertia est lib. II. Consecuti sunt dies *comitiales*, per quos Senatus haberi non poterat. Et illa in S. C. quod *Cœlius ad Ciceronem* misit epist. fam. lib. VIII. Utique ejus rei causa per dies *comitiales* Senatum haberent, S. Q. C. facerent. Quibus verbis, quod extra ordinem à Senatu eo S. C. decretum est, id omnino fieri solitum non esse, dilucide constat. Ita Senatus *Fastis* quibusdam haberi poterat, quibusdam non poterat: siquidem *comitiales* inter *Fastos* jam retulimus. *Nefastis* autem haberi omnibus potuisse, jam diximus. Sane, qui me torqueat nodus est, mihi quidem perdifficilis, in epistola ad Atticum lib. I. in qua cum dixisset jam: Nam cum dies venisset *rogationi* ex S. C. ferendæ, paucis post versibus subjunxit, *Senatus* vocatur: quod certe mos majorum minus ferre videbatur. Nam, si *rogationi* ferendæ dies est, certe *comitialis* est: quod si *comitiali* haberi Senatum prorsus non licet. Cujus rei testimonio sunt ea quæ paulo ante recitavimus, & ex epistola ad fratrem verba *Ciceronis*, & è S. C. nisi si factum, id est, extra ordinem dicamus, ut *Pisonis* Consulis iniquissimis conatibus obviam iretur; qui cum esset lator *rogationis* & ejus *rogationis*, quam ex S. C. & de religione ferebat, idem tamen erat dissuasor. *Comitialium* magnus erat numerus: eosque fuisse dies *Fastos*, quod supra dixi, ita existimo, ut mihi videar affirmare posse. Non enim inani quadam conjectura, sed certa inprimis, ut puto, ratione commoveor. Video enim in Orationibus *Ciceronis*, in *Pisonem*, de *Provinciis consularibus*, pro *Sextio* mentionem fieri ea de lege, qua P. *Clodius* Tribunus pl. sanxit ut omnibus diebus *Fastis* agi cum populo liceret quod fit apertum, *Fastis* quibusdam non id licuisse, quod ut omnibus liceret, *lege Clodia* sancitum est, quam tamen legem non fuisse observatam, demonstratum est à nobis in libro de *Legib. Romanis*.

Nec vero mirari satis possum, cum *Fastos* aliquot fuisse *comitiales* pateat, qui venerit in mentem *Macrobio*, *Fastis*, dicere, *Lege agi licuisse*, cum populo non licuisse, *comitialibus* autem utrumque licuisse. Quorum alterum vere dictum constat, *comitialibus*, inquam, & *Lege agi*, & cum populo licuisse: quia scilicet *comitiales* erant de numero *Fastorum*: itaque & illud omnium *Fastorum* commune habebant, ut *Lege agi posset*, & hoc præterea proprium, ut etiam cum populo posset: Alterum autem de *Fastis* diebus quibus ait lege agi licuisse, cum populo non licuisse, in prima parte verum esse video, in secunda qui possit non esse falsum, haud facile reperio. Qui enim *Fastis* agi cum populo non licet, cum *comitiales* omnes fasti sint, & *comitialibus* agi licuisse cum populo, jam ostenderim? dixisset hoc modo, *Fastis* omnibus lege agi licet, cum populo non omnibus licet: nihil erat, quod reprehenderes. Siquidem, quod docuimus, quibusdam *Fastis* agi cum populo poterat, quibusdam non poterat: quib. poterat, eos si quis *Fastos*, aut *Fastos comitiales* diceret, non erraret, cum dies fuerit nullus *comitialis*, quin idem & *Fastus*: sed *comitiales* potius, quam *Fasti*, ut à reliquis *Fastis* proprio nomine distinguerentur; & *comitiales* item potius, quàm *Fasti comitiales* brevitatis causa, vocabantur. Verum, quia libenter, quantum in me est, Antiquitatem soleo tueri, *Macrobium*, à quo multa didici, quasi gratiæ referendæ loco, ita conor excusare: ut, cum *Fastos* nominavit, de iis tantum intellexerit, qui *Fasti* vulgo dicebantur, non etiam de iis, qui etsi *Fasti* ipsi quoque erant, *comitiales* tamen appellabantur. Spectavit igitur non verbi vim, quæ dies omnes, quibus Prætor tria verba fari posset, sive *comitiales* essent, sive non, complectitur: sed consuetudinem loquendi, quod *Fastos* nominabant eos, quibus tantum lege agi posset, cum eos, quibus cum populo posset, *comitiales* præcipuo vocabulo mallent appellare. Quæritur hic fortasse: cum *comitiales* omnes essent *Fasti*; iisque & cum populo, & lege agi posset, cum populo, quia *comitiales*, lege, quia *Fasti*, fieret ne simul utrumque. Negatur. Nam, etsi licebat utrumque eodem die, non tamen utrumque poterat eodem tempore. Cum enim populus in forum convenisset, quid judicibus, aut litigantibus loci relinqueretur, porro, si vacaret locus, qui tamen posset *Prætor*, aut *Judices*, in tanto strepitu, quantus coactæ in unum locum multitudinis solet esse, eorum, qui causas agerent, orationes attentis auribus, animisque ut par est, excipere? sedata mente diligenter aliquid considerantibus opus est. Itaque absurdum est credere, potuisse eodem tempore & cum populo agi, & judiciis operam dari: sicuti *Fastis* iis, qui *comitiales* non erant, eodem quidem die, non tamen eodem tempore, & *Lege actum*, & *Senatum* esse habitum invenio: sic, ut *Lege ageretur* primum, deinde *Senatus* haberetur, quod cum ex aliis locis, tum ex III. & XII. epist. lib. II. ad Quintum fratrem intelligitur. Ergo, cum omnes *comitiales* essent *Fasti*, non quia semper *Lege ageretur*, sed quia semper liceret, si modo cum populo non ageretur, (nec enim utrumque simul fieri, jam diximus) ita concludemus *Fastos*, litera F. in Kalendario notatos jurisdictionem omnes habuisse, *Fastis* litera C. notatis, & jus dici, & agi cum

cum populo eodem die, non eodem tamen tempore potuisse, ideoque *Fastos* eos quoque fuisse dico, non ex eo quod fieret, sed ex eo, quod liceret. Hæc de *Fastis*: supersunt *Nefasti*. His omnino *neque lege agi*, neque *cum populo* licebat. Cum enim opponantur *Fastis*, quorum è numero sunt *comitiales*, eo jure, quod omnes *Fasti*, sive *comitiales*, sive *non comitiales*, habent, prorsus careant necesse est. *Festus* etiam sic: *Die nefasto* apud Prætorem lege agere, religiosum erat. *Causas* tamen agi, & *concionem* haberi; & *legem* promulgari licebat, nam neque *causas* agi; est *lege agi*: neque *concionem* haberi, aut *legem* promulgari, est cum *populo* agi: quæ probare singula, magni negotii non est. *Agitur lege*, cum Prætor tria verba fatur, *Do*, *Dico*, *Addico*: qui est ultimus judicii dies. cum vero causis audiendis Prætor operam dat, *lege* tunc non agitur. Quare *Fastos* esse necesse non est omnes dies, quibus aut pro reo, aut contra reum dicitur: sed, *Fastum* eum quidem esse necesse est, quo *Prætor*, aut qui judicio præest, cum consilio Judicum sententiam ferre debet. itaque in epistol. III. lib. II. ad *Quinctum* fratrem, Ad III. Idus, inquit, dixi pro Bestia, de *Ambitu*, apud Prætorem Cn. Domitium. Quem tamen diem (est autem III. Idus Februarii) *Fastum* non fuisse Kalendarium indicat: notatur enim, ut *Nefastus*, litera N. nec omnino de octo diebus qui ab Idib. appellantur mense Februario *Fastus* ullus fuit, ultimo tantum die, hoc est, Idib. ipsis, excepto, qui *Nefastus* priore, *Fastus* posteriore parte fuit: notatur enim sic, NP. Conciones licet ad populum haberentur, non tamen *comitiali* tantum die, sed & *Fasto*, qui *comitialis* non esset, & *Nefasto* pariter haberi poterant. Nolo enim quemquam in eo falli, quia fortasse *agi ad populum*, & *agi cum populo*, idem esse videatur: quæ diversa sunt. Nam *agebatur ad populum*, cum ad populum concionem aliquis habebat, ut *Gellius* docet lib. XIII. cap. V. *Agebatur* autem *cum populo*, ut ait *Festus*, cum magistratus ad *consilium* aut *comitia* vocabat, quod fieri *comitiali* dumtaxat die licebat. Concionari autem omnibus æque diebus licuisse, exempla demonstrant. Itaque, quoties aliquod S. C. erat factum, dimisso Senatu, & S. C. ad populum recitato, Magistratus aliquis, aut etiam privatus *Senator*, concione ei à Magistratu data, ad *populum* verba faciebat. Nec tamen is erat dies *comitialis*: nam *comitialibus* fieri S. C. aut omnino Senatum haberi non potuisse, demonstratum est. Et *Festus* hæc aperte distinguit, cum ait: Forum est, in quo judicia fieri, *cum populo* agi, *conciones* haberi, soleant. Quo die igitur *agi cum populo*, eodem, *agi apud populum*, licebat: quo autem, *agi apud populum*, eodem, *agi cum populo* non semper licebat. Exempla sibi quisque notet in legendo: quod facillimum est: sunt enim infinita, itaque puto me facere non inepte, quod iis recitandis quæ passim exstant, conterendum mihi tempus esse non existimem. Illud addendum unum videtur: Cum advocabatur *concio*, ut *populus* aliquid suffragiis, rogante Magistratu, sciscerer; tunc actum esse cum populo, non ad populum: cum vero *Magistratus*, aut etiam privatus aliquis, Magistratu ei concionem dante, ad populum verba faciebat, non ut suffragia deinde ferrentur, sed ut aliquid exponeretur, tunc non *cum populo*, sed *ad populum* actum esse. Aliud est igitur, *Habere concionem*: aliud, *Advocare concionem*. Habere *concionem*, est agere ad populum: *Advocare concionem*, si advocatur, ut suffragia ferantur, est, *agere cum populo*. Ideo scripta sunt hæc apud *Macrob*. libr. I. Sat. Jul. Cæsar Auspiciorum lib. XVI. negat, Nundinis *concionem* advocari posse, id est, cum populo agi, ideoque Nundinis Romanorum haberi *comitia* non posse. Addita enim sunt illa verba, id est, *cum populo agi*, quia non semper concione advocata, cum populo agebatur, sed interdum ad populum duntaxat. Nundinis autem, *cum populo* quidem agere non licuit, ex quo sequebatur ut *comitia* haberi non possent, ad populum autem agere, hoc est, concionem habere certe licuit. non enim adversatur illud, quod à *Cicerone* scriptum est, lib. IV. ad Atticum: Ante diem X. Kal. *Nundinæ*: concio biduo nulla. Quibus verbis, id quod factum non est: non id, quod non licuit, ostenditur. Nam cum haberi Nundinis *comitia* non possent, quod non ex *Macrobio* tantum, verum etiam ex *Plin*. lib. XVIII. cap. III. cognoscitur: propterea ne concionandum quidem *P. Clodius*, *Appius*, *Metellus* putaverunt, qui proximis diebus, *comitiorum* causa conciones habuerant. Superest de *lege promulganda*. id enim de tribus, quæ proposuimus, erat tertium. *Ferendæ* legis, & *promulgandæ* non eadem ratio fuit. *Ferebatur* die tantum comitiali: *promulgabatur* etiam non comitiali, sive *Fastus*, sive *Nefastus* esset. itaque *C. Cato* Tribunus pl. rogationem de abrogando Lentulo imperio, die *non comitiali* promulgavit. Cum enim & post IV. Nonas Februarii, & ante VIII. Idus ejusdem mensis promulgaverit: quod ex epistola II. libri II. ad fratrem colligitur: *comitiali* die promulgare non potuit, ac ne *Fasto* quidem. Primi enim duodecim Februarii dies *Nefasti* omnes fuerunt. Haberi autem Senatum per *Nefastos* omnes, licebat: nec per omnes tamen, sed tantum, cum res postularet, habebatur; eorum Magistratuum, quibus id juris erat, arbitratu. Ita *Senatus* in hoc præstare *populo* videbatur: quod agi cum populo per unum modo dierum genus, hoc est, per *comitiales*, quæ *Fastorum* pars erat, haberi autem Senatum per duo genera, hoc est, & per *Fastos* eos, qui *comitiales* non essent, & per *Nefastos* omnes, licebat. Erant præterea *dies* aliquot *promiscui*: quibus totis lege agi, neque omnino licebat, sed partim *Fasti* erant, partim *Nefasti*. Horum tria erant genera; alii, prima & postrema diei parte, *Nefasti*, media *Fasti*, qui dicebantur *intercisi*, & in Kalendario his duabus literis notantur, EN: quod est, *Endotercisi*: pro *Intercisi*. Veteres enim *Endo*, pro *In*, usurpabant. Itaque dixit *Cicero* lib. II. de Legib. *Quos endo cœlum merita vocaverint*. Et Festus notat, *Endoitium*, pro Initium. *Varro* autem libr. III. de re Rust. *Endo suam domum*. Alii priore parte *Nefasti*, posteriore *Fasti*: qui notantur ipsi quoque duabus literis, NP, sed conjunctis, hoc modo NP: quod valet, *Nefastus* primo: cujusmodi fuisse dies fere omnes *Festos*, inspecto Kalendario, cognoscitur. Nonnulli, priori parte *Fasti*, posteriore *Nefasti*: qui notantur sic, F. P. quod *Fastus* primo, significat. Quo ex genere videmus in Kalendario Vinalia fuisse. Dies eos, qui priore parte aut *Fasti* erant, aut *Nefasti*, de Veteribus, quod meminerim nemo nominat. De *Fastis* autem media diei parte, hoc est, de *intercisis*, Varro sic lib. V. de ling. Lat. *Intercisi* dies sunt, per quos mane & vesperi est *nefas*, medio tempore, inter hostiam cæsam, & exta porrecta fas: à quo, quod fas tum intercedit, *Intercisi* dies, aut quod tum *Intercisum*, *nefas*. Patet enim, his literis, quæ sunt in Kalendario, F. N. C. FP. NP. EN; sex dierum genera significari, *Fastos*, *Nefastos*, *Comitiales*, *Fastos primo*, *Nefastos primo*, *Intercisos*. Quod si cui veniat in mentem, hac duarum literarum connexione NP. non significari, quod nos diximus, *Nefastus* primo, sed potius *Nefas Prætori*: hujus opinionis argumentum primò è conjectura, vel ex ipsa potius, ut ego sentio ratione ductum, deinde etiam Historiæ veteris infirmat authoritas. argumentum est hoc. Nemo, cui pauciora sufficiunt, pluribus utitur. Quid opus erat, ut ii dies, quibus adscriptum videmus NP, *Nefasti* esse judicarentur, duas potius literas, quam unam apponere? cur NP, inquam, non N: præsertim cum *Nefasti dies* omnes hac una litera, N, notentur? sicuti & *Fasti*, eorum quasi adversarii, una litera, F, demonstrantur. Age, dicat aliquis, leve hoc esse, planeque nugatorium argumentum. Quod sane mihi videtur contra. Quid *Ciceroni* respondebitur? mendaciine, & falsitatis, quasi testem corruptum, aut inscientem, arguemus? non ita ut opinor, quisquam desipiet. Sunt igitur hæc in Epistola, Risi, *Ciceron*. verba, libr. II. ad fratrem: Cognosce nunc *Idus*. Decimus erat *Cœlio* dies. Domitius ad numerum judices non habuit. Quibus verbis, cum Idus Februarii, de quibus *Cicero* loquitur, *Fastum* ex parte diem fuisse, satis constet: quandoquidem eo die Prætor Domitius: ut de reo cognosceret, sententiamque ferret, in forum descendit: sequitur, NP, quod Idibus omnium mensium, exceptis *Juniis*, in Kalendario adscriptum videmus, *Nefastus* dies omnino significari non possit: Eodem in libro altera est Epistola, quæ sic incipit. *Sextius* noster absolutus est ad II. Idus Mart. qui dies, si eo die *Sextius* absolutus est, certe *Nefastus* plane non

non fuit. Fuit autem, cum ei sit adjunctum NP. priore quidem parte *Nefastus*; posteriore autem *Fastus*: sicuti & *Idus Februarii*, de quibus proxime diximus, & omnes dies, quibus in Kalendario NP. appositum animadvertimus. Aggrediamur nunc quando & de dierum ratione, & de literis, eos significantibus satis multa, atque etiam, ut arbitramur, satis, vera dicta; alias, quæ in Kalendario sunt, literas, aut *concisas*, eoque obscuriores dictiones interpretari.

Dies ergo vel *præliares* erant vel *intercisi*, vel *festi*, *naturales*, vel *civiles*. Cornel. Vitell. cap. 28. & naturales quidem semper diversi, pro ratione solis accessus, vel recessus, civilis duodecim horarum. Hieron. Magius l. 1. Miscell. c. 15. vel *profesti*, vel *fasti*, vel *nefasti*, alii *infausti*, sive *atri*, aut inauspicati. Juven. sat. 1.

- - - *Festis servare diebus.*

Suetonius Augusto cap. 75. Claudio cap. 14. Olim certe æqualiter diei ac nocti horæ duodecim attribuebantur. *Janus Parrhasius* quæst. epist. 63. nomina eorum cur ab Imperatoribus mutata orientis disquirit *Politianus* Miscellaneor. c. 8. cur à planetis desumpta? *Egnatius* Racemat. cap. 20. *Achilles Statius* Neapolitan. libr. 1. Observat. 9. Sunt denique *judiciarii*, quos ex *C. Tacito* notum est *negotiosos* vocari. Jul. Capitolin. in M. Antonino. *Fastis dies judiciarios addidit, ita ut ducentos triginta dies annuos rebus agendis, litibusque disceptandis constitueret; quos ordinarios* vocamus & *statos*, *& constitutos*. Gulielm. Budæus in Annotat. prioribus in Pandect. Græcis κύσιμοι, aliis *judiciales* appellantur. De quibus forte intelligendus est C. Suetonius in Augusto cap. 32. *Ne quod maleficium negotiumve impunitate, vel mora elaberetur, triginta amplius dies, qui honorariis ludis occupabantur, actui rerum accommodavit.* Actus sunt quælibet forenses actiones, quas Græci δίκας appellant.

Sed ad rem redeo. *Dies nefasti* qui sunt repetatur ab *Asconio Pediano* in 3. Actionem in C. Verrem. *Plutarcho* in Camillo, *Prisciano* Cæsariensi, lib. 8. cap. 2. ἀποφράδες ἡμέραι, Græcis dicuntur ut notatum à *Joanne Brodæo* lib. 3. Miscellaneorum cap. 17.

Atros dixi nominari. L. Seneca de vita beata, cap. 25. *Ne quis mihi ater esset, provisum est.*

Virgil. lib. 6. Æneid.

Abstulit atra dies.

P. Ovid. lib. 1. de Arte:

Magna superstitio tibi sit natalis amicæ,
Quaque aliquid dandum est, illa sit atra dies.

Nominis ratio à coloris illius natura desumpta est. *Album* enim pro fausto, bono, fortunatoque; *nigrum*, seu atrum pro inauspicato, infaustoque usurpabant, ut memini viris doctis observatum ad A. Persii sat. 2. in principio: Porphyrion ad Q. Horat. lib. 1. sat. 4. *niger est, id est, malus.* & ad l. 2. epist. 2. *ater & albus, id est, malus & bonus.* Servius *nigrum* exponit *noxium*. ad lib. 4. Æneid. v. 514. lib. 9. Æneid. *atrumque timorem*, id est, *inauspicatum.* Turneb. libro 22. cap. 7. Unde à rerum naturalium scriptoribus cornices, corvi, bubones, fusci coloris aves, inter inauspicatas recensentur. C. Plin. l. 10. c. 10. L. Apul. l. 2. Milesiar. *Fuscis avibus Larissam accessi, peragrata Thessalia.* Ovid.

- - - *Nigraque funestum*
Condidit omen avis.

Contra album Albio Tibullo l. 3. eleg. 6.

- - - *Et sint candida fata tua.*

L. Sen. Apocolocynth. de Nerone:

Candida de niveo subtegmina vellere sumit.

Hinc deorum filios, ipsos deos, aut inter deos relatos, *albos* efficiebant. *Plato* libr. 5. de Republica, *Plutarch.* libr. de discrimine adulatoris & amici. De Deo Q. Horat. lib. 1. od. 2.

Nube candentes humeros amictus
Augur Apollo.

De relato in deorum numerum, Grammaticorum consensus est, nomine *Daphnidis* Virgiliani Cæsarem intelligi, de quo Eclog. 5.

Candidus insuetum miratur lumen olympi,
Sub pedibusque videt nubes, & sidera Daphnis.

Servius, *candidus*, *id est, Deus.* Statuæ ipsæ candidis induebantur vestimentis. Sever. Sulpit. Rhetor de vita D. Martini lib. 1. *Quia esset hæc Gallorum rusticis consuetudo, simulachra dæmonum candido tecta velamine, misera per agros suos circumferre dementia.* Et curia ipsa cœlestium, seu cœlum lumine multo circumfusum, ornatumque ob deorum præsentiam, ut de circulo lacteo fabulosæ præferunt ambages. *Papin.* lib. 1. Thebaid. de deorum concilio:

- - - *Radiant majore sereno*
Culmina, & arcano florentes lumine postes.

Claudian. lib. 1. de Raptu:

- - - *claram dispergere culmina lucem*
Adventum testata Dei.

Contrario sensu mortem *nigram*, inferos *atros* faciebant. Apud *Ælium* Lampridium, in Commodo Augusto, certissimum mortis ipsius omen inde deductum, *quod in vestimentis nigris* (quæ luctui funeribusque & lugubribus solebant dedicari officiis, ut infra probabo, ubi de funere) seu *pullis in ludis præsedisset.* Hesiodo in operibus & diebus, θάνατος μέλας, mors atra dicitur. Juvenal. sat. 1. *nigros* pro *mortuis* ponit.

Per famam & populos, nigros efferre maritos.

Statius lib. 9. Thebaid.

- - - *nigræ præcedunt nubila mortis.*

Et lib. 4. Thebaid. v. 527.

In scopulos mors atra sedet.

Inferi manesque nigri, Tibull. l. 3. eleg. 3. *nigramque paludem.* Idem Stat. lib. eod. v. 634.

- - - *Ille deos, furiarumque atra fatigat*
Concilia.

Et lib. 6. Thebaid. v. 498.

- - - *non illud janitor atræ*
Impavidus Lethes.

Et quæcunque adversa illo colore exprimebantur. Sil. Italic. Punicor. lib. 1.

Perfusæque atra fumabant cæde ruinæ.

Quo persuasa antiquitas, in capitalibus sententiis ferendis calculos diversicolores habebat. *albis* quidem absolutio continebatur, *nigris* lethale supplicium, quod notissimum ex historia *Alcibiadis*, scribente *Plutarcho* in Apophthegmatis ipsius. *Æliano* var. hist. l. 13. cap. 38. adstipulante *P. Ovid.* l. 15. Metamorph. fab. 1.

Mos erat antiquis niveis atrisque lapillis
His damnare reos, illis absolvere culpa:
Tunc quoque sic lata est sententia tristis, & omnis
Calculus immitem dimittitur ater in urnam:
Quæ simul effudit numerandos versa lapillos,
Omnibus à nigro color est mutatus in album.

Quod à Thracibus videtur exordium sumpsisse. C. Plin. l. 7. c. 40. *Calculos pro experimento cujusque diei in urnam conjicit, ac supremo die separatos dinumerat, atque ita de quoque pronunciat.* Alludunt M. Martial. l. 12. epigr. 3.

Et si calculus omnis huc & illuc
Diversus, bicolorque digeratur,
Vincet candida turba nigriorem.

Q. Horat. lib. 1. od. 36.

Thressa ne careat pulchra dies nota.

Scio alios legisse aliter, de Cretensibus intelligentes versum istum, non de *Thracibus*, sed parum interest; nam utriusque populi eadem consuetudo, ut ferri possit altera lectio: ut placuit *Helenio* Acroni, & *Cornuto* ad sat. 2. Persii:

Cressa ne careat pulchra dies nota.

Albedo victoriam significabat, lætitiamque; quare & currus triumphantis, & vestis, & equi, & pueri ad habenas, & victima ipsa, ut infra dicam, hoc colore sortem suam exhibebant. obiter *Servius* ad illud lib. 3. Æneid.

Tondentes campum late candore nivali.

Quod non tantum moris Romani, sed & Atheniensium, apud quos pro victoria sacra faciens, candida veste amiciebatur. *Plutarch.*

tarch. in vita Demosthenis. Contra, clade aliqua afflicti, lugubria seu nigra vestimenta induebant. Nam *Cornelius Lentulus* prætor, à Cicerone accusatus, *vestem purpuream magistratus sui indicem deposuit, funestamque induit*, quod omnibus reis pene necessarium credebatur, quod qui non fecisset, multum ei oberat, ut patet exemplo *Milonis* relegati, ut narrat *Plutarchus* in Cicerone.

Quid attinet dicere, *dis superis victimas albas* offerri, *inferis nigras* consuevisse immolari? De inferorum sacris Plutarch. in Lucullo. *Valer. Maxim.* libr. 2. cap. 1. de Valerio Publicola. Donatus Grammaticus: *Omnia nigra inferis mactat*, ad illud lib. 6. Æneid.

——— Ipse atri velleris agnam
Æneas matri Eumenidum.

Et lib. 5. Æneid.

Nigrarum multo pecudum te sanguine ducet.

Alb. Tibull. lib. 3. eleg. 5.

Interea nigras pecudes promittite Diti.

Papin. Stat. lib. 4. Thebaid. v. 442.

Hic senior vates (Stygiis accommoda quippe
Terra sacris, multoque placent sola pinguia tabo)
Velleris obscuri pecudes, armentaque sisti
Atra monet.

Quod in sacrificio funebri observatum, in quo quippe diis Manibus parentabant. Idem Statius in exequiis Archemori lib. 6. Thebaid. v. 265.

Centum ibi nigrantes, armenti robora, tauros
Lenta mole trahunt, idem numerusque colorque
Matribus.

Et in magicis ritibus idem mos invaluit, ut hostia nigra esset. Virgil. lib. 6. Æneid.

Quatuor hic primum nigrantes terga juvencos
Constituit.

De deorum cœlestium sacris, etiam vulgatissimum est albas tantummodo hostias iis placandis adhibitas. Nam *victima pro qualitate numinis dari solebat*, ut loquitur Servius Maurus ad illud lib. 3. Æneid.

Nigram hyemi pecudem; zephyris felicibus albam.

Adi ad eundem ad illud lib. 9. Æneid.

——— Ante aras aurata fronte juvencum
Candentem.

D. Juvenal. sat. 10.

——— Duc in Capitolia magnum,
Cretatumque bovem.

Forte quod jucundissimus visui sit candor, unde & albus asinus dictus Junius Bassus, homo dicax. Quintilian. l. 6. cap. 3. *Album* autem pro *jucundo* interpretatur Turnebus libro 28. Adversarior. cap. 35.

Denique pauperes, & rei pullati erant. C. Sueton. in Augusto cap. 40. *Habitum vestitumque pristinum reducere studuit, ac visa quondam pro concione pullatorum turba, indignabundus, & clamitans, ait.* C. Plin. Junior. libro 7. epist. 17. *Nam illos quoque sordidos pullatosque reveremur.* Corrigendus M. Lucan. l. 2. Pharsaliæ v. 478.

At te Corfini validis circundata muris
Tecta tenent pugnax Domiti, tua classica servat
Oppositus quondam polluto tyro Miloni.

Cur enim Milo pollutus? accusatum sciunt omnes, & forum cohortibus militaribus circumseptum. Legendum est igitur, nisi ego fallor:

Oppositus quondam pullato tyro Miloni.

Tit. Calphurnius Siculus Ecloga 7.

——— ——— Sed mihi sordes,
Pullaque paupertas, & adunco fibula morsu
Obfuerant.

Et eodem loco postea:

Venimus ad sedes, ubi pulla sordida veste
Inter fœmineas spectabat turba cathedras.

Contra divites, sed præsertim senatores, equites, & magistratus, candidis togis utebantur. Legendus Martialis l. 8. epigr. 28. lib. 9. epigr. 50. Idem Calphurnius ecloga citata:

Aut eques, aut nivei loca densavere Tribuni.

D. Juvenal. sat. 10.

——— Niveosque ad frena Quirites.

Non me latet totam civitatem candidis vestibus incessisse quoties solennitatem privatam, aut festum publicitus indictum peragerent. Porphyrionem lege ad illud Q. Horatii libr. 2. sat. 2.

Ille repotia, natales, aliosque dierum
Festos, albatus celebret.

Imo in ludis amphitheatralibus, aut scenicis, nullo discrimine habito, plebeji juxta ac patricii candidati spectabant. M. Martial. lib. 4. epigr. 2.

Spectabat modo solus inter omnes
Nigris munus Horatius lacernis,
Cum plebs, & minor ordo, maximusque
Sancto cum duce candidus sederet.

Compitalia in hoc mense peragebantur; quorum origo à Tarquinio Prisco rege. *C. Plin.* lib. 36. cap. 27. cum in foco repente membrum genitale apparuisset, Ocrisia reginæ Tanaquilis serva, & ancilla, ibi sedens, ex eo gravida facta est, sicque *Servium Tullium* natum ajunt, qui Tarquinio successit, cui postea infanti in regis ædibus dormienti, cum caput ardere videretur, ex hoc creditur Dei Laris filium fuisse, quamobrem primus diis Laribus *compitalia* instituit. Licet T. Livius 1. decad. lib. 1. Servium Tullium ex uxore Servii Tullii Corniculi principis, in expugnatione loci illius occisi, captiva facta natum; & lib. 2. captiva *Corniculana* natum, patre nullo, matre serva, ingenio & virtute regnum obtinuisse asserat. Huic consentit *Valerius Maximus* libr. 1. cap. 6. Eutropius hist. Rom. libr. 1. L. Sen. lib. 3. Controvers. 9. Sed ipsa Plinii verba adscribamus: *Non præteribo & unum foci exemplum, Romanis literis clarum. Tarquinio Prisco regnante tradunt repente in foco ejus apparuisse genitale è cinere masculini sexus, eamque, quæ insederat ibi, Tanaquilis reginæ ancillam Ocrisiam captivam consurrexisse gravidam. Ita Servium Tullium natum, qui regno successit; inde & in regia cubanti puero caput arsisse visum, creditumque Laris familiaris filium, ob id compitalia, & ludos primum Laribus instituisse.* Anno igitur Urbis conditæ centesimo quinquagesimo exordium habuere compitalia, quæ *longo temporum tractu per vicorum magistros curata, & tandem etiam pene abolita, renovavit L. Piso*, ut scripsit Asconius Pædianus in Orationem Ciceronis contra Pisonem: & post illum Augustus, teste Suetonio in eo cap. 31. *Nonnulla etiam ex antiquis ceremoniis paulatim abolita restituit, ut salutis augurium, Diale flaminium, sacrum lupercale, ludos sæculares, & compitalitios.* Sed sacri ipsius ritum prosequamur.

Meminere scriptores varii, præter eos quos alii nominarunt, adde M. Tullium lib. 7. ad Atticum epist. 7. *Ego, quoniam 4. Non. Januarias compitalitius dies est, nolo eo die in Albanum venire molestus familiæ, veniam 3. Non. Jan.* in margine adscriptum, *in Albanum venire, ne molestus sim familiæ.* Sed parum interest. Junius Philargyrius ad v. 381. lib. 2. Georgicôn Virgilianorum. *Compita, ut relatio ..... placet, locus ex pluribus partibus in se, vel in easdem partes ex se, via atque itinere dirigens, sive is cum ara, sive sine ara, sive sub tecto, sive sub divo sit, ubi pagani agrestes buccina convocati, solent certa inire concilia. Hinc & Lares compitalitii & feriæ compitalitiæ.* M. Cato Rei rusticæ c. 5. *Rem divinam nisi compitalibus in compito, aut in foco ne faciat.* Per servos, non vero ingenuos, hæc sacrificia peracta, alii ne explicaremus, effecerunt, erudite singula discutientes. Horum originem ad Athenienses vocat Servius Honoratus, *Thesidæ, inquit, Athenienses, qui primi ludos instituere liberales, compita autem, unde ludi compitalitii vocantur.* Ipse Virgilius loco laudato.

Præmiaque ingentes pagos, & compita circum
Thesidæ posuere, atque inter pocula læti
Mollibus in pratis unctos saliere per utres.

Huc etiam viri docti trahunt illud ejusdem Virgilii Ecloga 5.

Pocula bina novo spumantia lacte quotannis,
Craterasque duos statuam tibi pinguis olivi,
Et multo in primis hilarans convivia Baccho,
Ante focum, si frigus erit; si messis, in umbra.

M. Mar-

M. Martial. lib. 3. epigr. 59.

Cingunt serenum lactei focum vernæ,
Et larga festos lucet ad Lares sylva.

Neque vero stato aliquo, aut præscripto die recurrebant compitalia, ut cæteri dies festi, sed interdum bis terve singulis, ut liquet ex loco C. Suetonii proxime supra laudato. addendus D. Ausonius Eidyllio 25.

Et nunquam certis redeuntia festa diebus,
Cum sua per vicos compita quisque colit.

Cato proxime supra, aram Larium, cui imponebatur sacrificium, appellat focum, ut & ejusdem operis cap. 143. *Coronam in focum indat, per eosque dies Lari familiari pro copia supplicet.* Helenius Acron ad oden. 2. Epodôn Horatii; *Ara deorum Penatium est focus.* Porphyrion. *Diis Penatibus sacer est focus.* Quo in sensu passim poëtæ. P. Ovid. lib. 3. Fastor.

Decidit ante sacros lanea vitta focos.

Alb. Tibull. lib. 1. eleg. 2.

Num feror incastus sedes adiisse deorum,
Sertaque de sanctis diripuisse focis?

Accius Plautus Aulularia act. 2. sc. 5.

Hæc imponentur in focum nostro Lari,
Ut fortunatas faciat gnatæ nuptias.

Serv. ad illud 12. Æneid.

In mediisque focis.

Sext. Aurel. Propert. lib. 4. eleg. 6. qui versus Josepho Scaligero frustra ænigma videtur.

Costum molle date, & blandi mihi thuris honores,
Terque focum circa laneus orbis eat.

Quis enim nescit Ovidium *laneam vittam*, Propertium *laneum orbem* dixisse, quod lana, ut ex Plinio notissimum est, familiare maxime indumentum subministraret, & ob id diis familiaribus, Laribus, eam maxime convenire. C. Plin. lib 21. cap. 3. *Coronæ deorum honos erat, & Larium privatorum publicorumque, ac sepulchrorum, ac manium.* Addo supernumerarios testes ipsum Propertium lib. 3. eleg. 5. ex quo liquet coronam hanc laneam in expiatoriis, & magicis sacris receptissimam.

Et strigis inventæ per busta jacentia pluma,
Cinctaque funesto lanea vitta viro.

Scio & in pharmaceutria Virgiliana idem positum. Sic enim ille:

Affer aquam, & molli cinge hac altaria vitta.

Nisi forte ex fide MS. codicis corrigere placet locum illum, hoc pacto, (ut non sit difficile intelligere nihil aliud à poëta designari, quam aram deorum Larium corona ornatam.)

Terque focum circum laneus orbis eat.

Ut sit tmesis. circumeat, id est, coronet, cingat. vel ipso Propertio authore lib. 3. eleg. 5.

Rusticus hæc aliquis tam turpia prælia quærat,
Cujus non hederæ circumiere caput.

Porro compitalia dicebantur Laribus devota solennia, quod in compitis, seu itineribus publicis Lares colerentur, viarum, non tantum familiarum præsides, seu domuum privatarum. Arnob. libro 3. contra gentes: *Possumus, si videtur, & summatim aliquid de Laribus dicere, quos arbitratur vulgus vicorum atque itinerum Deos esse, ex eo quod Græci nominant λαύρας.* Ovid. lib. 2. Fastor.

——— *Geminosque parit, qui compita servant,*
Et vigilant nostra semper in æde Lares.

Plaut. in Mercatore act. 5. sc. 2.

Vos Lares viales ut me bene juvetis.

Et forte iidem sunt, quos *viales Deos, & penates*, appellat Servius, ad illud l. 3. Æneid.

Jasiusque pater, genus à quo principe nostrum.

Erant namque alii Lares domestici, ut monui, qui suorum curam sortiti, pacato & quieto numine domum possidebant, ut loquitur Apulejus libro de Deo Socratis. & meminit Suetonius in Caligula cap. 5. Et *familiarem Larem*, ideo vocat Catilina apud Salustium, Tertullian. Apologet. cap. 13. Plutarchus problemat. Rom. cap. 51. Alii vero urbani, sive ipsius urbis custodes. P. Ovid. l. 5. Fastor.

Stant quoque pro nobis, & præsunt mœnibus urbis,
Et sunt præsentes, auxiliumque ferunt.

M. Lucan. l. 1. Pharsaliæ, in recensione prodigiorum, quæ bella civilia præcesserunt:

——— *urbisque laborem*
Testatos sudore Lares.

M. Martial. l. 3. epigr. 31.

Urbanique tenent prædia culta Lares.

Hos putavit Turnebus l. 29. Adversf. cap. 13. *Hostilios* dici, quod ab urbe, quam protegebant, hostes submoverent. Festus Pompejus l. 8. *Hostiliis Laribus immolabant, quod ab his hostes arceri putabant.* Sext. Propert. l. 3. eleg. 2.

Hannibalemque Lares Romana sede fugantes,
Anseris & tutum voce fuisse Jovem.

Sed opportunius erit alibi de Larium sacrificiis, origine, superstitione varia differere. Interim adi ad doctissimum Pithœum, l. 1. Subsecivor. c. 9. Andream Tiraquell. ad Alexandrum Neapolitanum l. 6. Genial. dier. c. 4. & c. 19. ad alia jam pergo.

Cap. X.

De mense Junio, & diebus in eo festis.

De hoc mense ita scribit *Macrobius* libro Saturnaliorum 1. cap. 12. *Junius* Majum sequitur, aut ex parte populi (ut supra diximus) nominatus, aut (ut *Cingius* arbitratur) quòd *Junonius* apud Latinos antè vocitatus, diuque apud Aricinos, Prænestinosque hac appellatione in *Fastos* relatus sit: adeò ut (sicut *Nisus* in Commentariis Fastorum dicit) apud majores quoque nostros hæc appellatio mensis diu manserit: sed pòst, detritis quibusdam literis, ex Junonio *Junius* dictus sit. Nam & ædes *Junoni Monetæ* Kalend. Juniis dedicata est. Nonnulli putaverunt *Junium* mensem à *Junio Bruto*, qui primus Romæ Consul factus est, nominatum: quòd hoc mense, id est, *Kalendis Junii*, pulso Tarquinio sacrum *Carnæ Deæ* in Cœlio monte voti reus fecerit, &c. Hæc *Macrob.* quibus verbis triplicem hujus appellationis rationem indicat, vel, quod dictus sit *Junius* à junioribus, sicut *Majus* à majoribus: vel à *Junone*, vel à *Junio Bruto*, primo Romanorum Consule. Priores duas causas etiam *Ovidius* agnoscit. Quòd enim à *Junone* dicatur, ipsamet Juno multis versibus *Ovidium* docet ita exorsa, VI. Fastor. v. 25.

Ne tamen ignores, vulgique errore traharis,
Junius à nostro nomine nomen habet. Et pòst:
Nec tamen hunc nobis tantummodò præstat honorem
Roma, suburbani dant mihi munus idem.
Inspice quos habeat nemoralis Aricia Fastos,
Et populus Laurens Laviniumque meum.

Est illic mensis Junonius, aspice Tybur,
Et Prænestinæ mœnia sacra Deæ.
Junonale leges tempus, nec Romulus illas
Condidit, at nostri Roma nepotis erat.

Sic etiam *Festus*: Junium mensem dictum putant à *Junone*, iidem ipsum dicebant *Junonium*, & *Junonialem*. De altera causa, quam *Macrobius* priori loco recitat, *Ovidius* paulò aliter scribit. Inducit enim *Heben*, Herculis uxorem, quæ eadem *Juventas* est, contendentem, à suo nomine hunc mensem appellationem accepisse, idque duplici ratione: vel propter maritum *Herculem*, qui bene meritus de ea regione sit, ubi posteà condita est Roma, quod eam Caci latrociniis expurgârit: vel propter *juvenes*, alteram populi partem, quibus ea præsit. Verba *Hebes* apud Ovidium sunt, VI. Fast. v. 77.

Quid grave, si titulum mensis, Romane, dedisti
Herculis uxori, posteritasque memor?
Hæc quoque terra aliquid debet mihi nomine magni
Conjugis, huc captas appulit ille boves, &c.

His etiam aliam addit rationem, qua dictum *Junium* putat, quasi *Unium* sive *Jungium*, à junctis Romulo & Tatio Sabinorum Rege. Sic enim apud ipsum.

Hæc ubi narravit (Concordia) *Tatium fortemque*
Quirinum,
Binaque cum populis regna coisse suis.
Et lare communi soceros, generosque receptos,
His nomen junctis Junius, inquit, habet.

Joannes Goropius *Becanus* in Croniis author est, *Junium* mensem à favore nominatum, quòd in eo favorem terræ sentire incipiamus, fructibus jam se ad edendum offerentibus: dici autem *Junium* quasi *Gunium*, à Germanica voce *Zungen*, vel *Gunnen*, quod Latinis *favere* significat. Hic mensis, qui in Mercurii tutela erat, ex Romuli & C. Julii Cæsaris XXX. ex Numæ autem Pompilii constitutione XXIX. dierum fuit.

De diebus mensis Junii festis.

H. K. *Jun.* N. Hoc est, Kalendæ Junii, *Nefastus.* Hic nullius diei festi, aut sacri hoc die peracti, fit mentio in Kalendario.

VI. *Nonas Junias*, qui est dies ejus mensis secundus, feriæ erant *Martis*, *Carnæ*, *Monetæ*: quarum ita meminit Kalendarium, quod à *Paulo Manutio*, & *Huberto Goltzio* in lucem datum est. Illud enim, quod *Benedicto Aria* curante editum est, de iis nihil habet.

A. F. *Mar. Car. Monet.* hoc est, Feriæ *Marti*, *Carnæ*, *Monetæ*. Ab Ovidio & *Macrobio* hæc sacra ad Kalendas Junii referuntur.

De *Martis sacro*, quod Kalendis Junii in templo extra portam Capenam peractum fuerit, ita Ovidius:

Lux eadem Marti festa est, quem prospicit extrà
Appositum tectæ porta Capena viæ.

De sacrificio Carnæ Deæ *Macrobius* lib. I. Saturn. cap. 12. cùm monuisset, alios scripsisse, *Junium* mensem à *Junio* Bruto, primo post exactos Reges Consule, dictum, causam hanc subjicit: quòd scilicet in hoc mense, id est, *Kalendis Juniis*, pulso Tarquinio, sacrum *Carnæ Deæ* in Cœlio monte voti reus fecerit. Hanc, inquit, *Deam* vitalibus humanis præesse credunt. Ab ea denique petitur, ut jecinora, & corda, quæque sunt intrinsecus viscera, salva conservet. Et quia cordis beneficio, cujus dissimulatione *Brutus* habebatur idoneus emendationi publici status, extitit, hanc Deam, quæ vitalibus præest, templo sacravit. Cui *pulte fabaria*, & *larido* sacrificatur, quod vires maxime his rebus corporis roborentur. Nam & *Kalendæ Juniæ Fabariæ* vulgo vocantur: quia hoc mense adultæ fabæ divinis rebus adhibentur. Hactenus *Macrob. Ovid.* l. VI. Fast. cum multa de hac Dea dixisset, quænam illa fuerit, & quod ejus munus sit, quæ apud *Ovidium* VI. Fast. v. 169. ipse leges, paulo aliam ejus cultus rationem, atque *Macrobius* annotat, cujus versus hi sunt:

Pinguia cur illis gustentur larda Kalendis,
Mixtaque cum calido sit faba farre, rogas?
Prisca Dea est, aliturque cibis, quibus ante solebat,
Nec petit adscitas luxuriosa dapes, &c.

De consecratione templi *Junonis Monetæ* idem Ovidius:

Arce quoque in summa Junoni templa Monetæ
Ex voto memorant facta, Camille, tuo.

Et *Macrobius* in verbis, quæ paulo ante à nobis citata sunt: nam & ædes *Junoni Monetæ* Kalendis Juniis dedicata est.

Hoc

Hoc eodem die & *Tempestatis delubrum* consecratum de quo Ovid.

Te quoque Tempestas meritam delubra fatemur,
Cum pene est Corsis obruta classis aquis.

Pridie Nonas Junias sacrum fiebat *Bellonæ*, cui eo die templum consecratum erat, *Ovidio* teste, cujus hæc sunt verba, VI. Fastor. v. 199.

Mane ubi bis fuerit, Phœbusque iteraverit ortus,
Factaque erit posito rore bis uda seges:
Hac sacrata die Thusco Bellona duello
Dicitur, & Latio prospera semper adest, &c.

Quibus vero ceremoniis *sacerdotes* ejus sacrum ipsi fecerint, pluribus exposui lib. 2. cum de *Bellona* agerem, quæ hinc repete.

Eodem die etiam *Herculi* ædes in Circo posita est: de qua Ovidius:

Altera pars Circi custode sub Hercule tuta est:
Quod Deus Euboico carmine munus habet.

Nonis Junii sacrum fiebat *Deo Fidio*, de quo Ovidius, v. 213.

Quærebam Nonas Sancto Fidione referrem,
An tibi Semo pater: tunc mihi Sanctus ait:
Cuicunque ex istis dederis, ego munus habebo,
Nomina terna fero, sic voluere Cures.
Hunc igitur veteres donarunt æde Sabini,
Inque Quirinali constituere jugo.

VII. Id. Junii piscatorii ludi peragebantur, quorum sic meminit Ovidius, ibid. v. 235.

Tertia post Nonas removere Lycaona Phœbe
Fertur, & à tergo non habet Ursa metum.
Tunc ego me memini ludos in gramine campi
Aspicere, & dici lubrice Tibri tuos.
Festa dies illis, qui lina madentia ducunt,
Quique tegunt parvis æra recurva cibis, &c.

Festus: *Piscatorii ludi* vocantur, qui quotannis mense Junio trans Tiberim fieri solent à Prætore urbano pro *piscatoribus Tiberinis*, quorum quæstus non in macellum pervenit, sed fere in aream Volcani, quod id genus pisciculorum vivorum datur ei Deo, pro animis humanis.

VI. Idus Junii sacrum fiebat *Menti* in Capitolio, cui eo die ædes consecrata. Sic enim Kalendarium:

G. N. MENTI IN CAPITOLIO.

De æde Mentis, quo tempore, qua causa, & à quibus vota & consecrata sit, lib. secundo ex *Livio* docuimus. Ovidius, VI. Fast. v. 241.

Mens quoque numen habet, Mentis delubra videmus
Vota metu belli, perfide Pœne, tui.
Pœne rebellabas, & letho Consulis omnes
Attoniti Mauras pertimuere manus, &c.

V. Idus Junii feriæ erant *Vestæ*, quarum sic meminit Kalendarium: H. VEST. N. FER. VESTÆ, quod sic interpretantur, *Vestalia*, Nefastus. *Feriæ Vestæ*.

Vestales dies, inquit *Varro*, ut virgines *Vestales Vestæ* sacrificent. Sext. Pompejus Festus. *Penus* vocatur locus intimus in æde Vestæ, tegetibus septus qui certis diebus circa *Vestalia* aperitur. Ii dies religiosi habentur, &c. De sacrificio *Vestæ* diximus supra. Hoc autem die, cum convivia passim ante focos agitarentur, cibi etiam *virginibus Vestalibus* à civibus mittebantur *Deæ Vestæ* libandi; & asini floribus coronati, atque è pane veluti monilia quædam gerentes circumducebantur per urbem: molæ item sertis & floribus ornabantur, & quiescebant: quarum ceremoniarum & rituum causas *Ovidius* diligenter inquirit & explicat, videlicet, quod olim nullus molarum usus fuerit, sed farra solummodo in furnis Vestæ, hoc est ignis beneficio torreri consueverit, indeque mos servatus fuerit, ut hoc die, & *foci* & *Domina focorum*, quæ *Vesta* est, à pistoribus colerentur: & asini, qui scilicet primis temporibus *Vestæ* beneficio immunes à circumagendis molis essent, cum nullus earum Romæ usus esset, vacarent, & feriarentur. Cur autem iidem asini floribus coronati panes ex collo dependentes gestare solerent, hanc rationem affert, quia scilicet asini Sileni clamore, *Vesta* è somnis excitata, insidias & *libidinem Priapi* effugisset. Sed præstat *Ovidii* versus recitare. Sic ergo scribit, VI. Fast. v. 305.

Ante focos olim scamnis considere longis
Mos erat, & mensæ credere adesse Deos:
Nunc quoque, cum fiunt antiquæ sacra Vacunæ,
Ante Vacunales stantque sedentque focos.

Venit

Venit in hos annos aliquid de more vetusto,
Fert missos Vestæ pura patella cibos, &c.

Vestales matronæ nudis pedibus ad *Vestæ* templum ibant, cujus moris causam hanc affert *Ovidius*, quam se à matrona quadam accepisse dicit, quod olim ea parte lacunæ fuissent, ita ut sicco pede templum *Vestæ* adiri non potuerit: nudis igitur pedibus matronas accessisse, id quod & postea, siccatis jam lacunis in memoriam vetustatis observarint. *Ovidii* versus, quia multi sunt, non libet adscribere.

Hoc etiam die, sive, ut aliis placet, præcedenti, *Jovi Pistori* ara in Capitolio posita est: de qua *Ovidius* pluribus versibus, quos ab ipso petes. *Lactantius*: Quo tempore Galli Capitolium obsidebant: *Jovi Pistori* ara posita fuit, quod Romanos Duces in quiete monuisset, ut ex omni frumento, quod haberent, panem facerent, & in hostium castra jactarent, eoque facto soluta est obsidio, desperantibus Gallis, inopia subigi posse Romanos. Vide etiam *Plutarchum*, & alios.

Hoc die *D. Junius Brutus* ulteriorem Hispaniam subegit, & *M. Crassus* cum exercitu à Parthis cæsus est, de quibus præter *Ovidium*, epitome *Livii* l. 56. & 106. *Appianus* in Parthico, *Plutarchus* in *M. Crasso*, & *Justinus* lib. 41. & 42. In primis *Carolus Sigonius* in Fastorum Commentariis.

III. Idus Junii *Matralia* erant, quorum sic meminit Kalendarium:

B. Matr. N. Hoc est, *Matralia*, Nefastus.

Matralia matris Matutæ festa, inquit *Festus*. Quæ fuerit *Mater Matuta*, lib. 2. harum Antiquitatum exposuimus. Ritus sacrorum hujus Deæ hic erat: aditu templi ejus servæ prohibebantur, unam duntaxat matronæ introducebant & colaphos genis ejus infligebant: quod fieri ex æmulatione hujus *Deæ* adversus maritum *Plutarch.* arbitratur. Cum enim suspicata ea esset, maritum amare ancillam, in insaniam prolapsa filium perdidit, unde hic ritus servatus, ut *ancillæ* prorsus ab ejus sacro arcerentur. In hujus etiam *Deæ* sacrificio, *matronæ* sororum liberos pro suis in ulnas accipiebant, eisque bona precabantur. Denique ea agebant, quæ *Bacchi* nutricibus, & casui, in quem *Ino* propter pellicem venit, convenirent. *Plutarch.* in Camillo, item in Quæstionibus Romanis, quæst. 16. & 17. Libum quo ei sacrum fiebat, *testuatium* dicebatur, attestante *Varrone*, qui libro 4. de lingua Latina sic scribit: *Testuatium*, quod in testu caldo (vel, ut alii legunt, *testa calda*) coquebatur: ut etiam nunc *Matralibus* id faciunt matronæ. De hujus Deæ sacris ita Ovidius, VI. Fastor. v. 475.

Ite bonæ matres, vestrum Matralia festum,
Flavaque Thebanæ reddite liba Deæ.
Pontibus & magno juncta est celeberrima Circo
Area, quæ posito de bove nomen habet, &c.

Et paulo post v. 529.

Hospita Carmentis fidos intrasse Penates
Diceris & longam deposuisse famem.
Liba sua properata manu Tegeæa sacerdos
Traditur, & subito cocta dedisse foco.
Nunc quoque liba juvant festis Matralibus illam:
Rustica sedulitas gratior arte fuit.

Et rursum v. 551.

Cur vetet ancillas accedere, quæritis? odit,
Principiumque odii, si sinat ipsa, canam.
Una ministrarum solita est, Cadmea, tuarum
Sæpe sub amplexus conjugis ire tui, &c.

Eodem die *P. Rutilius Consul* cum *L. Julio Cæsare*, anno U. C. IↃCLXIV. in bello Marsico, sive sociali periit, epitoma *Livii* LXXIII. *Appianus* l. 1. Bellorum civilium. Erat hoc die etiam festum *Fortunæ* (*Sejæ* scilicet, uti *Antonius Fanensis* arbitratur, de qua nos supra diximus) in cujus templo signum erat *Servii Tullii* Regis toga contectum, cujus rei causas *Ovidius* inquirens, tres recitat; vel quod *Servius* à Fortuna amatus sit, ac deinde *Deam* puduerit homini succubuisse, ideoque velatum voluerit ejus simulacrum: vel, quod *Servii* morte confusa plebs mœrore, & desiderio amissi Regis; cum imaginem ejus intuens, à lacrymis temperare non posset, eam velaverint, ut lacrymis modum adhiberent: vel, quod ipsi *manes Servii* voluerint simulacrum istud tegi, ne aspicere cogeretur sceleratam filiam *Tulliam*. Idem simulacrum, orto aliquando incendio, & crematis, consumptisque reliquis omnibus, quæ in eo templo asservabantur, solum nulla accepta labe permansisse, *Ovidius* & *Dionysius* scribunt. De hoc *Fortunæ festo*, & Servii in ejus Deæ templo simulacro, ita Ovidius, VI. Fast. v. 569.

Lux eadem, Fortuna, tua est, authorque, locusque.
Sed superinjectis quis latet æde togis?
Servius est: hoc constat enim, sed causa latendi
Discrepat, & dubium me quoque mentis habet, &c.

Et infra de Tullia ingressa templum Fortunæ à parente constructum loquutus, hæc subjicit, v. 613.

Signum erat in solio residens sub imagine Tulli,
Dicitur hoc oculis opposuisse manum.
Et vox audita est, Vultus abscondite nostros,
Ne natæ videant ora nefanda meæ, &c.

Eodem etiam die Concordiæ ædes à Livia constructa, & dedicata est, de qua nos libro secundo diximus. Ovidius, vi. Fast. v. 637.

Te quoque magnifica, Concordia, dedicat æde
Livia, quam charo præstitit illa viro.
Disce tamen, veniens ætas, ubi Livia nunc est
Porticus, immensæ tecta fuêre domus, &c.

Idibus Junii ædes Jovi invicto consecrata & dedicata fuit, de qua sic Ovidius:

Idibus invicto sunt data templa Jovi.

Iisdem erant *Minusculæ Quinquatrus*, de quibus ita scribit *Varro* libro quinto de lingua Latin. *Quinquatrus Minusculæ* dictæ Juniæ Eidus, ab similitudine majorum, quod tibicines tum feriati per Urbem vagantur, & conveniunt ad ædem Minervæ. *Festus: Minusculæ Quinquatrus* appellabantur Idus Juniæ, quod is dies festus erat tibicinum, qui Minervam colebant. De origine rituum, quia *tibicinibus Quinquatribus* hisce minusculis observabantur, ita *Livius* libro nono. Ejusdem (inquit) anni rem dictu parvam præterirem, nisi ad religionem visa esset pertinere. Tibicines prohibiti à proximis *censoribus* erant in æde Jovis vesci, quod traditum antiquitus erat. Ægrè passi Tibur uno agmine abierunt, adeo ut nemo in urbe esset, qui sacrificiis præcineret. Ejus rei religio tenuit Senatum, legatosque Tibur miserunt, ut darent operam, ut hi homines Romanis restituerentur. *Tiburtini* benignè polliciti, primum accitos in *curiam* hortati sunt, ut reverterentur *Romam*: postquam perpelli nequibant, consilio haud abhorrente ab ingeniis hominum, eos aggrediuntur. Die festo alii alios per speciem celebrandarum cantu epularum causa invitant, & vino, cujus avidum ferme genus est, oneratos sopiunt, atque ita in plaustra somno vinctos conjiciunt, ac *Romam* deportant, nec prius sensere, quam plaustris in foro relictis, plenos crapula eos lux oppressit: tunc concursus populi factus, impetratoque ut manerent, datum, ut triduum quotannis ornati (vestibus scilicet floridis, & muliebribus, & capite personis tecto, quod *Valerius* & alii tradunt) cum cantu, atque hac, quæ nunc solennis licentia, per Urbem vagarentur, restitutumque in æde vescendi jus iis, qui sacris præcinerent. Hæc *Livius*. Eadem *Valerius Maximus* libro secundo, capite quinto. *Plutarchus* in Quæstionibus Romanis, quæstione 55. & *Ovidius* libro sexto Fastorum paulò aliter hæc narrant. Quinetiam *Plutarchus* hunc ritum Idibus Januariis observatum fuisse scribit; non recte opinor. Versus Ovidii sunt: vi. Fastor. vers. 651.

Et jam quinquatrus jubeor narrare minores,
Nunc ades, ô cœptis, flava Minerva, meis:
Cur vagus incedit tota tibicen in Urbe?
Quid sibi personæ, quid toga longa volunt, &c.

XVII. Kalend. Julias, sive *Sextiles*, qui est dies mensis Junii xv. in Kalendario notatus est. Q. St. D. F. hoc est, *Quando stercus delatum fas*.

Dies qui vocatur sic: *Quando stercus delatum fas* (inquit *Varro* libr. 5. de lingua Latina) ab eo appellatus, quod eo die ex æde Vestæ *stercus* everritur, & per Capitolinum clivum in locum defertur certum. Festus quemadmodum *Josephus Scaliger* restituit: *Quando stercus delatum fas*, eodem modo in Fastis notatur dies, qui talis est, ut ædes *Vestæ* purgetur, stercusque in clivum Capitolinum deferatur, cum id factum sit, tum est Prætori fas. Idem in voce *Stercus*; Stercus ex æde *Vestæ* xvii. Kalendas Julias defertur in angiportum medium fere clivi Capitolini, qui locus clauditur *porta stercoraria*. Tantæ sanctitatis majores nostri esse judicaverunt. Ovidius, vi. Fastor. vers. 711.

Tertia lux veniet, qua tu Dodona Thyene
Stabis Agenoreæ fronte videnda bovis,
Hæc est illa dies, qua tu purgamina Vestæ
Tibri per Etruscas in mare mittis aquas.

XIV. Kalend. Julias, sive *Sextiles* Palladi in Aventino sacrum fiebat, de quo Ovidius, vers. 725.

Jam sex, & totidem luces de mense supersunt,
Huic unum numero tu tamen adde diem.
Sol abit è Geminis, & Cancri signa rubescunt,
Cœpit Aventina Pallas in arce coli.

Sequenti die, qui est xiii. Kalendas Julias, *Summano* templum positum fuit: de quo idem Ovid. v. 729.

Jam tua, Laomedon, oritur nurus, ortaque noctem
Pellit, & è pratis cana pruina fugit.
Reddita, quisquis is est, Summano templa feruntur,
Tunc cum Romanis, Pyrrhe, timendus eras.

IX. Kal. Julias, *Dies ater* erat, quod Ovidius his versibus notat, VI. Fastor. vers. 763.

Non ego te, quamvis properabis vincere, Cæsar,
Si vetat auspicium, signa movere velim.
Sunt tibi Flaminius, Thrasymenaque littora testes,
Per volucres æquos multa monere Deos.
Tempora si veteris quæris temeraria damni,
Quartus ab extremo mense bis ille dies.

Historiam illam, quam *Ovidius* indicat, lege apud *Livium* lib. 22. *Val. Maximum* lib 1. cap. 6. de Prodigiis, & *Plutarchum* in Fabio.

IIX. Kalend. Julias *Syphax* à Masinissa superatus: item *Hasdrubal* ductu M. Livii Consulis, & opera Claudii Neronis collegæ cæsus est: de quibus vide *Livium*, *Plutarchum*, *Polybium*, & *Caroli Sigonii* Commentarios Fastorum. Ovidius:

Postera lux melior, superat Masinissa Syphacem,
Et cecidit telis Hasdrubal ipse suis.

Eodem die festum erat *Fortis Fortunæ*: de quo sic *Varro* lib. 5. de lingua Latina: *Dies Fortis Fortunæ* appellatus à Servio Tullio Rege, quod is fanum *Fortis Fortunæ*, secundum Tiberim, extra urbem, dedicavit Junio mense. *Donatus* in Phormionem Terentii, hanc ædem trans Tiberim fuisse scribit, quo & pedibus iri per pontes & per fluvium lintribus vehi poterat. Colebant *Fortem Fortunam*, & hunc diem festum agebant ii qui arte aliqua vivebant: unde *Columella* ad olitores:

Et celebres Fortis Fortunæ dicite laudes.

Naves item coronatæ per Tiberim convivia agitabant. Ovidius: VI. Fast. vers. 773.

Quam cito venerunt Fortunæ Fortis honores!
Post septem luces Junius actus erit.
Ite, Deam læti Fortem celebrate Quirites,
In Tiberis ripa munera regis habet, &c.

V. Kal. Julii templum dedicatum *Laribus*, ad quod habitabant puellæ, quæ coronas texere consueverant. Ovidius:

Lucifero subeunte, Lares delubra tulerunt,
Hic ubi fit docta multa corona manu.

Eodem etiam die *Jovis Statoris* templum conditum, de quo Ovidius:

Templum idem Statoris erit, quod Romulus olim
Ante Palatini condidit ora jugi.

IV. Kalend. Julii templum in colle *Quirinali* dedicatum est. Ovidius:

Tot restant de mense dies: quot nomina Parcis,
Cum data sunt trabeæ templa, Quirine, tuæ.

Pridie Kalendas Julias templum *Herculi* & *Musis* est consecratum, de quo idem Ovidius:

Tempus Julæis cras est natale Kalendis,
Pierides cœptis addite summa meis:
Dicite Pierides, quis vos addixerit isti,
Cui dedit invictas victa noverca manus.
Sic ego: sic Clio, clari monumenta Philippi
Aspicis, unde trahit Martia casta genus.

Plura de hoc *Herculis* & *Musarum* templo, sicuti etiam de templo *Quirini*, *Jovis Statoris*, *Larium*, *Fortis Fortunæ*, & aliorum, diximus lib. secundo, quæ hic repetantur. Atque de mense *Junio* hactenus.

AD CAP. X. PARALIPOMENA.

Bellonæ sacra, mos ejus sacerdotes initiandi, & qui Bellonarii.

In Junio Bellona placabatur à sacerdotibus suis, quos Bellonarios vocatos discimus ex Tertulliano, Arnobio, & aliis Criticis observantibus. Hanc autem inter deos communes collocat Servius ad v. 118. libr. 12. Æneid. *Dii communes sunt ut alii dicunt, Mars, Bellona, Victoria, quia hi in bello utrique parti favere possunt, dii communes sunt qui ἄζωνοι dicuntur, id est, qui cœli certas non habent partes, sed generaliter à cunctis coluntur.* Contrarium illi numen erat *Pausus*, observat Turnebus libr. 15. adversar. cap. 21. quod *quies* & otium, cui ille præest, *bello adversetur*. Arnob. libr. 1. *Qui Faunos, qui Fatuas, civitatumque Genios, qui Pausos reverentur atque Bellonas.* Dicam latius de ejus templo in tractatu de Triumphis. Grammatici vel sororem Martis eam faciunt, Luctat. Placid. ad v. 155. libr. 5. Thebaid. Statianæ, *Enyo, Bellona, Martis soror.* vel aurigam, Virgil. libr. 8. Æneid. v. 703. Stat. libr. 7. v. 71.

——— Regit atra jugales
Sanguinea Bellona manu.

Vel denique uxorem, quam suspicor *Nerienem* vocari apud A. Gellium lib. 13. Noct. Atticar. cap. 21. quod nomen indubie à *violentia & fortitudine*, cujus plurimus in bellis usus, desumitur. M. Plaut. in Truculento:

Mars peregre adveniens salutat Nerienem
Uxorem suam.

Q. Ennius libr. 1. Annal.

Neriene Mavortis.

Supple, uxor, phrasi Græca, ut libr. 3. Æneid. simili sensu à Virgilio dictum:

Hectoris Andromache Pyrrhin' connubia servas?

Lici

Licinius Imbrex vetus Comicus, in Neæra.

Nolo ego Nearam te vocent. sed Nerienem,
Cum quidem Marti es in connubium data.

Ejus etiam mentio apud M. Varronem in Satyra Menippæa, cui titulus σκιομαχία.

Theanna, & Peranna, Franda, Celato, Pales,
Nerienes, Minerva, Fortuna, ac Ceres.

Par illi in expeditionibus, atque ipsi Marti, potestas. Papin. l. 2. Thebaid. in fine:

Nec magis ardentes Mavors, hastataque pugna
Impulerit Bellona tubas.

Et lib. 4. ejusdem operis in limine:

Prima manu rutilam de vertice Larissao
Ostendit Bellona facem.

Depingebatur coma sparsa, armata face, ut apparet ex Silio Italico l. 5. Punicor.

Ipsa facem quatiens, ac flavam sanguine multo
Sparsa comam, medias acies Bellona pererrat.

Aut falcem manu prætendebat. Claudian. l. 2. in Eutrop.

——— Quid dudum inflare moraris
Tartaream Bellona tubam? quid stringere falcem
Qua populos à stirpe metis?

Altera manu clypeum gerebat. Idem de 4. Honorii consulatu:

Jam trabeam Bellona gerit, parmamque removit,
Et galeam.

Mira imitandi ratio ejus mystas. Q. Tertullian. Apolog. cap. 9. *Hodie isthic Bellonæ sacratus sanguis de femore proscisso in palmulam exceptus, suis datur signatis.* In impressis sic legitur, teste Jacobo Pamelio, at melior mihi videtur lectio illa ex MS. *in parmulam exceptus*: est enim verisimile, *parmam* adhibitam initiandis bellorum deæ sacerdotibus. Scio & aliter ab aliis hunc locum conceptum, *sacratus sanguis de femore proscisso in palmulam exceptus, & suis datus, signat.* Rectius, meo judicio, & significantius Minutius Felix in Octavio: *Bellona servum suum haustu cruoris humani imbuit.*

Mansit & hic mos in omnibus ejus deæ solennitatibus. Lactantius Firmian. libr. 1. cap. 21. *Eandem Bellonam vocant, in quibus ipsi sacerdotes non alieno, sed suo cruore sacrificant: sectis namque humeris, & utraque manu, districtos gladios exerentes, currunt, efferuntur, insaniunt.* malim legere, *efferantur, insaniunt.* Efferari enim est feræ in modum debacchari. L. Apul. libr. 8. Milesiar. *infandis inguinibus efferantur.* Vetus scholiast. Juvenal. ad sat. 6. v. 105. *Sergiolum nomine ex gladiatore adamavit, qui & ludor dictus est, quia sit diu demoratus in ludo, qui, ut requiem gladiatura haberet, Bellonarium se fecerat, quo mos est in talibus sacris lacertos suos secare.* Immutata postea hæc consuetudo, & simulata tantummodo sectio membrorum, aut detruncatio retenta, vera abolita, colligo ex Ælio Lampridio in Commodo. *Bellona servientes vere exsecare brachium præcepit, studio crudelitatis.* Passim poëtæ. M. Martial. l. 12. epigr. 57.

Nec turba cessat entheata Bellona.

Aurel. Prudent. in Romano martyre:

Votivus & cum membra detruncat dolor.
Cultrum in lacertos operit fanaticus.

Alb. Tibull. libr. 1. eleg. 6. eleganter & ambitiose sacra describit:

Hæc ubi Bellona motu est agitata, nec acrem
Flammam, non amens verbera torta timet,
Ipsa bipenne suos cadit violenta lacertos,
Sanguineque effuso spargit inulta deam.
Statque latus præfixa veru, stat saucia pectus.

In MS. Codice Achillis Statii legitur tertius versus non male:

Ipsa bipenne suos cadit violata lacertos.

M. Annæus Lucan. lib. 1. v. 565.

——— Quos sectis Bellona lacertis
Sæva movet.

Allusit L. Seneca Agamem. act. 1. in choro:

——— Sequitur tristis
Sanguinolenta Bellona manu.

Q. Horat. lib. 2. sat. 3.

Hunc circumtonuit gaudens Bellona cruentis.

Vaticinabantur hi Bellonarii stragem populorum, aut eversiones urbium, & ubi semel concepto furore transcurrere cœpissent, iis maxima fides habebatur. D. Juvenal. sat. 4. v. 124.

Sed, ut fanaticus, œstro
Percussus, Bellona, tuo, divinat.

Quintus Calaber Paralipomenon, lib. 8. v. 285.

λύθρῳ πεπαλαγμένη ὤμοις,
Sanie polluta humeros.

Cap. XI.

De mense Julio, & diebus in eo festis.

In explicatione *Fastorum* hactenus fuimus prolixiores, cum multa nobis eo pertinentia suppeditaverit *Ovidius* in suis Fastorum libris, cujus auxilio jam destituti, erimus multis partibus breviores, cum præter *vetus Kalendarium*, nihil quo juvari possimus, habeamus. Quod igitur ad hunc, qui sequitur, mensem attinet, & qui in ordine septimus est, dictus is à primis temporibus fuit *Quintilis*, eo quod quintus esset à Martio, quem *Romulus* anni principium fecerat: quod nomen etiam tum, cum jam *Numa Pompilius* reliquis decem mensibus à Romulo institutis, duos alios, *Januarium* videlicet, & *Februarium* addidisset, & *Januarius* primus anni mensis esset, retinuit. Postremis temporibus idem mensis *Julius* appellatus fuit à *C. Julio Cæsare*, qui eo mense natus ferebatur. Quæ omnia *Macrob.* lib. 1. Saturn. cap. 12. sic explicat. Sequitur *Julius*, qui cum secundum Romuli ordinationem Martio anni tenente principium, *Quintilis* à numero vocaretur: nihilominus tamen etiam post præpositos à Numa *Januarium*, ac *Februarium*, retinuit nomen, cum non videretur jam quintus esse, sed septimus. Sed postea in honorem *Julii Cæsaris* Dictatoris, legem ferente M. Antonio M. filio Cos. *Julius* appellatus est: quod hoc mense ad IV. Idus *Quintilis*, Julius procreatus sit. Hæc *Macrobius*. *Dio* quoque Historiarum lib. 44. cum honores Cæsari à Senatu decretos commemorat, addit & hoc, quod mensem, in quem Cæsaris natalis competebat, *Julium* cognominaverint. Idem *Suetonius* in ipsius vita, cap. 76. *Plutarchus* in Numa, & *Censorinus* de Die natali, tradunt. Festus: *Julium* mensem appellarunt, quod eo mense dicitur *Julius* natus. Factum hoc esse anno ab Urbe condita IↃCCIX. *C. Cæsare* V. Cos. cum *M. Antonio* Sigonius ex eorum temporum historiis ostendit. Hic mensis, qui in tutela Jovis erat, semper XXXI. dierum fuit, uti ex iis, quæ initio hujus libri diximus, constat.

De diebus mensis Julii festis.

Kalendis Juliis, sive *Quintilibus* nullum festum in Kalendario notatum est. Illud tamen de iis notatu videtur esse dignum, quod eo die *migrationes ex ædibus* apud veteres fieri consueverint, qui dies primus conductionum erat, uti ex *Cic.* libr. 2. epist. 3. ad Q. Fratr. *Suetonio* in Tiberio, & *Martiale* cognoscitur, qua de re multa ex Jurisconsultis quoque congessit, & explicavit *Antonius Augustinus* libr. 4. Emendat. atque opin. cap. 14. quem lege: item *Beroaldi* Comment. in *Suetonii* Tiberium, cap. 35.

III. Nonas *Poplifugia* fuerunt, quorum sic meminit Kalendarium: B. POPLIF. N. hoc est, *Poplifugium*, Nefastus.

Dies *Poplifugia*, inquit *Varro* libr. 5. de lingua Latina, videtur nominatus, quod eo die repente tumultu fugerit populus. Non multo enim post hic dies, quam decessus *Gallorum* ex Urbe: & qui tum sub Urbe populi, ut *Ficulneates*, ac *Fidenates* & finitimi alii, contra nos conjurarunt. Aliquot hujus diei vestigia fugæ in sacris apparent, de quibus rebus Antiquitatum libri plura referunt. *Macrobius* libr. 3. Saturnal. cap. 2. de *Vitula Dea*, quænam ea sit, loquutus, hæc subjicit: *Piso* ait *Vitulam*, Victoriam nominari. Cujus rei hoc argumentum profert, quod postridie Nonas Julias, re bene gesta, cum pridie populus à Thuscis in fugam versus sit (unde *Poplifugia* dicitur) post victoriam certis sacrificiis fiat vitulatio. *Plutarchus* in Romulo scribit, eum diem, quo Romulus fato concesserit, consternatum repentina Regis morte populum, *Fugam plebis* appellari, ac *Nonas Caprotinas*, sive *Capratinas*: eoque die Romanos ex Urbe ad Capræ paludem exeuntes sacrificare. Ad quod sacrum dum exirent, eos multa usitatorum nominum inclamare, veluti *Marci*, ac *Caji*, imitantes eam, quæ tum acciderat, fugam, ac mutuam invocationem cum timore ac tumultu factam. Quod etiam *Dionys.* lib. 2. tradit.

Pridie Nonas Quintiles *ludi Apollinares* celebrabantur, sic enim *Kalendarium*: C. N. LUDI APOLLIN. hoc est, Nefastus, *Ludi Apollinares*. De his sicut & de reliquis, qui sequuntur, dicemus libro sequenti.

Nonis Quintilibus item *ludi* celebrabantur, testante id Kalendario, quod sic habet: D. NON. N. LUDI. hoc est Nonæ, Nefastus, *Ludi*. Hæ *Nonæ* dicebantur *Nonæ Caprotinæ*, de quibus ita scribit *Var.* lib. 5. de ling. Lat. *Nonæ Caprotinæ*, quod eo die in Latio *Junoni Caprotinæ* mulieres sacrificant, & sub caprifico faciunt, & è caprifico adhibent virgam. Ob hoc toga prætexta data eis. *Macrobius* libr. 1. Saturnal. cap. 11. Nonis Juliis diem festum esse ancillarum, tam vulgo notum est, ut nec origo, nec causa celebritatis ignota sit. *Junoni* enim *Caprotinæ* die illo liberæ pariter, ancillæque sacrificant sub arbore caprifico, in memoriam *Benignæ virtutis*, quæ ancillarum animis pro conservatione publicæ dignitatis apparuit, &c. Et postea, cum recitasset historiam de memorabili isto ancillarum Romanarum facto, quam nos libr. 2. cum de *Junone Caprotina* ageremus, ex *Macrobio* citavimus, hæc subjungit: Memor beneficii Senatus, omnes ancillas manu jussit emitti: dotemque eis ex publico fecit, & ornatum, quo tunc erant usæ, gestare concessit diemque ipsum *Nonas Caprotinas* nuncupavit, ab illa caprifico, ex qua signum victoriæ ceperunt: sacrificiumque statuit annua solennitate celebrandum, cui lac, quod ex caprifico manat, propter memoriam facti præcedentis adhibetur. *Plutarchus* in Romulo & Camillo duas diversas opiniones, cur hæ *Nonæ Caprotinæ* appellatæ & institutæ sint, recenset; quarum una est, quod hoc die Romulus apud Capreæ paludem, concione habita repente tempestate orta, disparuerit: altera eadem est cum ista, quam modo ex *Macrobio* recitavimus. Inter alia hæc scribit: Romani facto in hostes inopinantes impetu, victoria potiti diem eum in rei memoriam festum celebrant: & à caprifico *Nonæ Caprotinæ* vocantur. Epulum autem præbent mulieribus extra Urbem, sub umbraculis ex ficuum frondibus contextis: servæque circumeuntes ludunt, deinde invicem se plagis, ac lapidum ictibus impetunt, quasi tum quoque Romanis in prælio adfuerint, pugnantibusque opem tulerint. Idem in *Camillo*: In memoriam facinoris istius, ancillarum solenne illud festum agitur. Primo enim confertim exeuntes, multa communium ac tritorum apud Romanos nominum, ut sunt, *Caji*, *Marci*, *Lucii*, & alia id genus inclamant. imitantes eam, quæ tum mutua inter properandum fuit, invocationem. Deinde ancillæ eleganti habitu circumeunt, locisque obvios impetunt: est & pugna inter ipsas, quo indicatur, tum quoque ipsas contra Latinos suis auxilio fuisse. Cum epulantur, sedent sub umbraculis ex ficulneis frondibus contextis: & diem *Nonas Caprotinas* nuncupant: nimirum à *caprifico*, à qua facem illam ardentem sustulerant. Hæc *Plutarchus*.

Sequentibus diebus quinque *ludi* fuerunt celebrati, de quibus libro sequenti agemus.

IV. Idus Quintileis *C. Jul. Cæsaris* natalis fuit, uti initio hujus capitis meminimus.

III. Idus Quintileis *ludi Circenses* edebantur, de quibus postea.

Pridie Idus *Quintileis* ita notatur in Kalendario: C. C. MERK. hoc est, *Comitialis Merkatus*, sic enim plerique interpretantur. *Hubertus Goltzius* in suo uberrimo Antiquitatis thesauro monet, considerandum esse, an non legendum sit *Merkurialia*, ita ut intelligatur *Mercurii* festum, sicut *Saturnalia Saturni*, *Vulcanalia Vulcani* festum appellantur. Durabant autem hi sive *Merkatus*, sive hæc *Merkurialia* usque ad XIV. Kalend. Sextileis.

Eodem

Eodem die ædes *Fortunæ Muliebris* dedicata est, de qua præter alios Scriptores vide 2. Antiquitatum librum.

Eidibus *Quintilibus* transvectio erat Equitum Rom. ab æde Honoris in Capitolium, de qua *Val. Maximus. Livius* lib. 9. extremo. Ab eodem (*Q. Fabio*) institutum dicitur, ut equites *Idibus Quintilibus* transveherentur. Ad quem locum annotat *Sigonius*, Livium videri id significare, de quo *Plutarchus* in Pompejo: ad sedentes in foro Censores, unumquemque equitem equum suum adduxisse, & de stipendiis legitimis confectis interrogatos, rationem iis reddidisse. Verum videtur errare. Non enim instituit *Q. Fabius* equites trabeatos *Idibus Julii* censeri, sed transvehi, sic nimirum: ut equites Rom. *Idibus Quintilibus* ab æde Honoris, equis insidentes, & olea coronati in Capitolium transirent. Ita enim *Livium* & *Valerium* expresse interpretatus est *Aurelius Victor* (quem libri de Viris illustribus authorem *Andreas Schottus* prodidit) ubi de *Q. Fabio Rulliano* ad hunc modum legitur: Hic primus instituit, ut Equites Rom. *Idibus Quintilibus* ab æde Honoris, equis insidentes in Capitolium transirent. Ex quo loco satis perspicuum est, non censionem Equitum instituisse Fabium, sed Equitum transvectionem quandam, quæ singulis *Idibus Quintilibus* ordinis totius equestris recognoscendi, probandique gratia fieri videtur consuevisse. Meminit hujus ritus etiam *Plinius* libro 15. capit. 4. his verbis: Oleæ honorem Romana majestas magnum præbuit turmas Equitum *Idibus Juliis* ex ea coronando. Atque de hac Equitum transvectione loquitur *Suetonius*, cum ita de Augusto scribit: *Augustus* Equitum turmas frequenter recognovit, post longam intercapedinem reducto more *transvectionis*: sed neque detrahi quemquam in transvehendo ab accusatore passus est, quod fieri solebat, &c. Ad hanc transvectionem etiam *Ulpianus* respexisse videtur, negans eum, qui equo publico in Capitolium (sic enim legendum, non, in causa publica, ut vulgati libri habent) transvehitur, in jus vocari posse, capite 2. de in jus voc. Cujus loci, sicut etiam superiorum *Livii* aliquot, & aliorum explicationem debemus clariss. I. C. *Jac. Ravardo*, quem lib. 2. Variorum, cap. 15. de hac re legere poteris: ex quo etiam hæc fere omnia descripsimus. *Dionys. Halicarn.* libr. 6. paulo aliter de hoc ritu scribit, videlicet, institutum eum esse in honorem *Castoris* & *Pollucis*, & in memoriam victoriæ, quam Romani ex bello cum Latinis populis quod gestum fuit A. V. C. CCLVII. *A. Posthumio*, *T. Virginio* Coss. anno XIV. liberæ Reipublicæ reportarint, quamque *Castor* & *Pollux* equestri habitu, & equis vecti Romæ annuntiarint. Hæc enim sunt ejus verba: Ejus mirificæ apparitionis numinum in Urbe multa extant monumenta: in foro templum *Castorum* publice constructum, ubi visæ sunt eorum imagines, vicinusque fons numinibus his sacer dictus, & usque ad nostra tempora creditus: tum sacrificium splendidum, quod populus Rom. quotannis per primarios equestris ordinis *Idibus Quintilibus* peragit, qua die victoria hæc illi contigit. Præter omnia vero post sacrificium *transvectio eorum*, qui equos habent ex publico: qui per tribus & centurias distincti, ordine in equis vehuntur omnes, quasi è pugna redeant, coronati fronde oleagina, & togis palmatis amicti, quas vocant trabeas, initio pompæ facto ab *æde Martis*, quæ extra Urbem sita est, & pertranseuntes cum cæteras Urbis partes, tum forum, ædemque *Castorum*, nonnunquam quinque virorum millia, gerentes quicquid donorum militarium acceperunt à ducibus: egregium sane spectaculum, dignumque imperii magnitudine. Hactenus *Dionysius*.

XVII. Kalendas Sextileis, *dies atra Alliensis* dicta: qui dies atri sint, & cur sic appellati, supra ostendimus. Hic autem dies peculiariter *Alliensis* vocatus, quod eo die Tribuni militum legiones ad *Alliam* fluvium educentes à Gallis pugna victi sint, & Urbem amiserint. *Plutarchus* in Quæstionibus Romanis, quæstione 25. & in Camillo. *Livius* libro 5. *Macrobius* libro 1. Saturnal. cap. 16. *Cicero* epistola 5. libri 9. ad Atticum: Majores nostri funestiorem diem esse voluerunt *Alliensis* pugnæ, quam Urbis captæ, quod hoc malum ex illo. Eodem die trecenti *Fabii* ad Cremeram in Hetruria cæsi feruntur. Author *Plutarchus*.

XIV. Kal. Sextileis *Lucaria* erant, de quibus ita Kalendarium: H. LUCAR. NP. MERCATUS: hoc est, LUCARIA, Nefastus primo, MERCATUS.

LUCARIA festa, inquit *Sext. Pompejus*, in luco colebant Romani, qui permagnus inter viam *Salariam*, & *Tiberim* fuit: pro eo, quod victi à Gallis fugientes è prælio, ibi se occultaverunt. *Varro* libr. 5. de lingua Latina: *Lucaria* item à luce, quod propter lucem amissam is cultus institutus Sic hunc locum restituit *Josephus Scaliger*, cum antea legeretur: *Lucere* item à luce, &c. *Festus* igitur à luco. *Varro* autem ab luce, hoc est, libertate amissa, *Lucaria* deducit.

XIII. Kalendas Sextileis LUDI VICTORIÆ CÆSARIS, quorum meminit *Suetonius* in Augusto, cap. 10. Dio. lib. 45.

XII. Kalend. Sextileis *Lucaria* repetebantur, teste Kalendario, quod sic habet: B. LUCAR. LUDI. Hunc diem *Solinus* capite 35. ex sententia sacerdotum Ægyptiorum facit mundi natalem. Sed variæ sunt de eo veterum & recentiorum sententiæ, ac disputationes, de quibus videre potes *Lilium Gyraldum* libro de anno, mensibus, ac diebus. *Hadrianum Junium* Animadversorum lib. 3. cap. 8. & alios multos.

X. Kalendas Sextileis *Neptunalia* erant, de quibus ita Kalendarium: D. NEPT. LUDI. hoc est, NEPTUNALIA, LUDI. De ludis dicemus suo loco.

NEPTUNALIA, inquit *Varro* lib. 5. de ling. Lat. à Neptuno: ejus enim Dei feriæ.

VIII. Kalend. Sextileis *Furinalia* erant, quorum ita Kalendarium meminit: F. FUR. NP. LUDI. hoc est, FURINALIA. Nefastus primo LUDI.

FURINALIA, inquit *Varro* lib. 5. de ling. Lat. à *Furina*, quod ei Deæ feriæ publicæ dies is, cujus Deæ honos apud antiquos. Nam ei sacra instituta annua, & flamen attributus: nunc vix nomen notum paucis. Festus: *Furnalia*, sive *Furinalia*, sacra *Furinæ* quam Deam dicebant.

Sequentibus diebus LUDI IN CIRCO fuerunt editi, de quibus suo loco.

Quod *Festus* notat rutilas canes, id est, non procul à rubro colore, immolari, ut ait *Attejus Capito*, canario sacrificio pro frugibus, deprecandæ sævitiæ causa sideris *Caniculæ*, id videtur etiam ad hunc mensem referendum, licet dies ignoretur.

AD CAP. XI. PARALIPOMENA.

De Neptuno obiter pauca, & Neptunales ludi, seu feriæ.

LICET omnia sint obvia, adscribam tamen insignem locum Ammiani Marcellini libr. 17. *Ideoque Neptunum humentis substantiæ potestatem Ennosigaon, & Sisichthona poëtæ veteres & Theologi nuncupaverunt.* Vide Fr. Lindebrogium, ni me fallit memoria, ad illum locum, & Cælium Rhodig. l. 30. cap. 27. ἔνοσις sanè, à σείω, *quatio*, est *concussio*, γαῖα, *terra*, unde ἐννοσίγαιος quasi terræ conquassator, appellatus. Interpretes Juvenalis ad sat. 10. v. 182.

Ipsum compedibus qui vinxerat Ennosigæum.

Allusit P. Virgilius l. 2. Æneid.

Neptunus muros, magnoque emota tridenti
Fundamenta quatit.

Homer. l. 13. Iliad. v. 59.

γαιήοχος ἐννοσίγαιος.
Terram continens, terram quassans.

Quare non immerito commune illi cum Terra templum erat, ut ex Musæo apud Pausaniam notavit Marcellus Donatus in Dilucidationibus suis. Et ob id etiam quoties terra tremuisset, supplicationes decernebantur, feriæ indicebantur, de quibus paulo post dicam, justitium fiebat, dum sacra peragerentur, incerto, neque nominato ulli numini, quia cum certum esset terræ aliam, aliam maris potestatem esse, & tamen in terræ motibus multum virium causarumque aquam habere, nomen dii placandi silebant, ne unum pro alio nominantes, falsa religione populum devincirent. Ælian. var. hist. l. 6. cap. 76. Plato in Philebo. Clemens Alexandrin. libro 5. Stromat. Æschylus in Agamemnone, A. Gell. l. 2. cap. 28. & cum Lycophron eundem faciat *Neptunum & Tritonem*, puto rectè huc trahi posse versus Actii, seu Attii, seu Accii antiqui poëtæ, apud M. Tullium l. 2. de nat. deor.

Aut forte Triton fuscina evertens specus,
Subter radices penitus undanti in freto
Molem ex profundo saxeam ad cœlum vomit.

In MS. codice melius:

Aut forte Triton fuscina everrens specus.

Simile enim est illud Claudiani lib. 1. de Raptu Proserpinæ:

Putrida multivagis populatur flatibus antra.

Falsam autem fabulam de equo ab illo producto, in contentione cum Minerva inita, de nomine Athenis imponendo, contra Servium ad principium lib. 1. Georgicon, ostendit Baptista Egnatius Racemationum cap. 8. & Palladem quidem olivam, Neptunum vero non equum, sed fontem seu scaturiginem produxisse, quod confirmat Ovidius libro 6. fab. 1. Metamorph.

Stare Deum pelagi, longoque ferire tridente
Aspera saxa facit, medioque è vulnere saxi
Exiliisse fretum, quo pignore vindicet urbem.

Scio alios legisse aliter, & de equo intellexisse, *Ferum.*

Gravis est lapsus Placidii Luctatii ad l. 12. Thebaid. v. 633. *Acropolim dicit arcem Thebarum, de qua Neptuno & Minervæ dicitur fuisse certamen, percussa Neptuno terra equum dedit, indicium belli, Minervæ verò olivam, pacis insigne.* Certè quod ille de arce Thebarum scribit, concors antiquitatis consensus tradidit de urbe Athenis. Theætetus libr. 4. Antholog. cap. 12. epigr. 85.

ἄλλοις ἀκρόπολιες,
Aliis summæ arces.

Videatur Joan. Brodæus ibid. Statium ipsum audiamus loco laudato:

Celavit Geticos ripis Ilissos amores,
Ipse quoque in pugnas vacuatur collis, ubi ingens
Lis superum, dubiis donec nova surgeret arbor
Rupibus, & longa refugum mare frangeret umbra.

De Neptunalibus ludis, qui hoc mense celebrari solebant, Q. Flor. Tertullian. lib. de spectacul. capite 6. *Cui superstitionis utriusque generis ludi notarentur, Megalenses, & Apollinares, item Cereales, & Neptunales, & Latiares, & Florales, in commune celebrantur.* Extat mentio in vetusto marmore, cujus fragmentum apponam.

FLAVIÆ. Q. F. SALUTI. CONJUGI. CHARISSIMÆ.
L. PUBLICIUS. ITALICUS. DEC. ORN. SIBI.
POSUIT. QUAM. IPSE. EXTRUXIT. DIE.
NEPTUNALIORUM. PARENTIBUS. SPOR.....
BINI. DIVIDERENTUR. ET. DECUR. XXVIII. SIVE.
.....CENTENI. QUINQUAGENI. V. SOLITI.
ARCAM. PUBLICIORUM. FLAVIANI. ET. ITALICI.
FILIORUM. ET. ARCAM. IN. QUA. POSITA.
EST. FLAVIA. SALUTARIS. UXOR. EJUS. ROSIS.
DIE. XV. SACRIFICENT.

CAP. XII.

De mense Augusto, & festis in eo diebus.

Sicut præcedens mensis *Quintilis*, ita hic *Sextilis* dictus est, quòd sextus à Martio anni principe esset. Posteà *Augusto* imperante, in ipsius honorem *Augustus* est appellatus: qua de re ita scribit *Macrobius* Saturnal. lib. 1. cap. 12. *Augustus* deinde est, qui *Sextilis* anteà vocabatur, donec honori *Augusti* daretur, ex Senatusconsulto, cujus verba subjeci: Cùm Imperator *Cæsar Augustus* mense *Sextili* primum Consulatum inierit, & triumphos tres in Urbem intulerit, & ex Janiculo legiones deductæ, secutæque sint ejus

ejus auspicia, ac fidem, *Ægyptus* hoc mense in potestatem populi Romani redacta sit, finisque hoc mense bellis civilibus impositus sit, atque ob has causas hic mensis huic Imperio felicissimus sit, ac fuerit, placere Senatui, ut hic mensis *Augustus* appelletur. Item Plebiscitum factum ob eandem rem, *Sext. Pacubio* Tribuno plebem rogante. Hactenus *Macrobius*. Idem ferè Dio libro 55. tradit, his verbis: Mensem *Sextilem Augustum* nominavit: quod nomen cùm alii Septembri, quo mense natus esset *Augustus*, indere vellent, ipse *Sextilem* prætulit, quòd eo mense primùm Consul factus, ac eo multis magnis præliis victoria potitus esset. Et *Suetonius* in Augusto, capite 31. Annum, inquit à divo Julio ordinatum, sed posteà negligentia conturbatum atque confusum, rursus ad pristinam rationem redegit: in cujus ordinationem *Sextilem* mensem è suo nomine nuncupavit, magis quàm *Septembrem*, quo erat natus: quia hoc sibi & primus Consulatus, & insignes victoriæ obtigissent. Cæterùm hic mensis, qui in cæteris tutela erat, ex ordinatione Romuli & Julii xxx. ex *Numæ* autem constitutione xxix. dierum fuit, ut initio hujus libri docuimus.

De diebus mensis Augusti festis.

Kalendis *Augusti* nullæ feriæ in illo Kalendario, quod initio hujus libri posuimus, notatæ sunt. Legimus tamen apud *Dionem* lib. 60. Kalendis *Augusti* equestria certamina fuisse exhibita, quòd eo die *Martis* ædes consecrata esset.

IV. Non. *Augusti* erant feriæ, quòd Cæsar *Hispaniam* citeriorem vicisset. Harum ita meminit Kalendarium: Fer. Quod hoc die *C. Cæsar*. Hisp. cit. vicit, quemadmodum etiam in altero illo Kalendario, quod beneficio *Benedicti Ariæ Montani* in lucem datum est: scriptum fuisse, fragmentum ostendit, CII. vicit. Priora enim desiderantur. Hæc verò quæ priùs ex Kalendario integro adscripsi verba, sic legenda sunt: Feriæ quod hoc die *C. Cæsar* Hispaniam citeriorem vicit. De hac verò victoria & feriis in memoriam ejus celebratis *Dio* lib. 43. Id postremum bellum ab eo confectum est, hancque ultimam victoriam reportavit, &c. Nihilominus tamen apertè triplexque pompa Romæ de victoria Hispaniensi habita est, feriæque insuper quinquaginta dierum actæ. De eadem victoria *Suetonius* in Julio Cæsare, capite 36. & alibi. *Plutarchus* in ejus vita. *Hirtius* lib. de Bello Hispaniensi. *Vellejus* lib. 2. Imprimis *Car. Sigonius* in Fastorum Commentariis, ad annum IↃCCIIX.

V. Idus Augusti ita notatus in Kalendario est: Hoc die *Cæsar Hispali. vic.* id est, Hoc die Cæsar *Hispalim* vicit. Meminit & hujus victoriæ *Dio* lib. 43. item *Suetonius* in Cæsare, & *Hirtius* libro de Bello Hispaniensi.

VI. Idus *Aras Opis* & *Cereris* in vico Jugario consecratas esse, *Lilius Gregorius Gyraldus* ex veteri, ut ipse ait, Kalendario notat.

Pridie Idus *Herculi magno Custodi* in circo Flaminio sacra facta esse, idem *Lilius Gyraldus* annotat, ex veteri Kalendario.

Idibus Augusti Dianæ sacra fiebant, quod testatur *Martialis* epigr. 68. libri 12.

Majæ Mercurium creastis Idus,
Augustis redit Idibus Diana.

Et *Ausonius* Eidyllio de feriis Romanis:

Et medias Idus Maji, Augustique recursu,
Quas sibi Mercurius, quasque Diana dicat.

Has ferias intelligit *Propertius* cùm lib. 2. eleg. 33. sic scribit:

——— *Sed tibi me credere turba vetat,*
Cùm videt accensis devotam currere tædis
In nemus, & Triviæ lumina ferre Deæ.

Mulieres enim voti damnatæ, & compotes ab Urbe ardentes faces in Aricinum nemus, ubi religiosissimè colebatur *Diana*, ferebant illius Deæ feriis, ut *Ovidius* in Fastis scribit:

Sæpe potens voti frontem redimita coronis
Fœmina lucentes portat ab urbe faces.

Et venatores (nam venationibus *Diana* præest) sæpenumero faces spicatas, accensas eò ferebant, & canes suos morbo, aut scabie affectos infulis velatos Deæ sistebant, omneque instrumentum venatorium ante eam collocabant. *Gratius* de Venatione:

Spicatasque faces sacrum ad nemorale Dianæ
Sistimus, & solito catuli velantur honore:
Ipsaque per flores medio in discrimine luci
Stravere arma sacris, & pace vacantia festa.

Sed & *Diana*, quæ venari, ferasque agitare, & sagittis conficere antiquorum opinione censebatur, illis ipsis feriis suis, quæ Idibus *Augusti* celebrabantur, emeritos canes, quietosque à venatione, & immunes habere credebatur, ipsaque etiam feriari. *Statius Papinius* 3. Sylvarum:

——— *Ipsa*

——— *Ipsa coronat*
Emeritos Dianæ canes, & spicula tergit,
Et tutas sinit ire feras.

Collegit hæc *Adrianus Turnebus* Adversar. lib. 7. cap. 26. ex quo ea descripsi.

Eodem die festum erat servorum & servarum, de quo ita scribit *Plutarchus* in Quæstionibus Romanis, quæstione 100. Cur *Idibus Sextilis*, qui nunc *Augustus* dicitur, feriæ sunt utriusque sexus servis: mulieres autem tum maximè lavare & purgare capita student? An hoc servis datum, quòd ea die *Servius* Rex natus è captiva fuit ancilla? lotio autem capitis ab ancillis feriarum causa cœpta, etiam ad liberas pervasit? Hactenus ille.

XVI. Kalend. Septembris *Portumnalia* erant, de quibus ita Kalendarium: E. Port. NP. hoc est, *Portumnalia*, Nefastus primò.

Portumnalia, inquit *Varro*, l. 5. de lingua Latina, dicta à *Portumno*, cui eo die ædes in portu Tiberino facta, & feriæ institutæ. *Adrianus Turnebus* addit: Rem divinam fieri consuevisse ad pontem *Æmilium* ubi ejus ædes fuerit. Plura quæ de *Portumnalibus* afferam, non habeo. De *Portumno* vide quæ scripsimus l. 2. cap. 13.

XIV. Kal. Septembris *Vinalia* erant, quorum Kalendarium sic meminit: G. Vin. F. P. hoc est, *Vinalia*, Festus primò.

Vinalia duplicia erant, alia *Veneri*, alia *Jovi* celebrabantur, quæ tamen scriptores veteres mirum in modum confundunt: modò enim ea quæ *Veneri* sacra erant, & ob id *Veneralia* à Plutarcho dicuntur, *mense Aprili*: altera *mense Augusto* celebrata tradunt, modò contrarium scribunt, ut incertus sis, quid potissimùm sequaris. *Joseph. Scaliger* Castigationibus suis ad *Festum* inclinat in hanc sententiam, quòd *Vinalia Veneris*, sive *Vinalia* priora mense Aprili: altera *Vinalia*, quæ *Jovis* erant, & *rustica Vinalia* appellabantur, *Augusto* mense fuerint celebrata: quem & nos secuti antè sumus, & adhuc sequemur: quamvis, ut ipse etiam fatetur, contrarium apud scriptores reperiatur. Sic enim *Varro* l. 5. de lingua Latina: *Vinalia Rustica* dicuntur ante diem duodecimum *Kalendas* Septembris: quòd tum *Veneri* dedicata ædis, & horti ejus tutelæ assignantur, ac tum sunt feriati olitores. *Paulus* Festi mutilator: *Rustica Vinalia* quartodecimo Kalendas Septembris celebrabantur, quo die primum vinum in Urbem deferebant. Festus: *Rustica Vinalia* appellantur mense Augusto, quartodecimo *Kalendas* Septembris, Jovis dies festus, quia Latini bellum gerentes adversus *Mezentium*, omnis vini libationem ei Deo dedicaverunt. Eodem autem die *Veneri* templa sunt consecrata: alterum ad Circum maximum: alterum in luco *Libitinensi*, quia in ipsius Deæ tutela sunt horti. Quod idem ferè in voce *Roscii* scripsit, quæ verba à *Josepho Scaligero* sic sunt restituta: *Rustica Vinalia* mense Augusto *Veneri* dicata sunt quòd eodem die ædis ei consecrata sit: jumenta quoque, olitores & omnes horti in ejus tutela sunt, &c. Contra tamen, & in superioribus quos citavimus, locis scripsit, & in voce *Vinalia*: *Vinalia*, inquit, diem festum habebant, quo die vinum novum *Jovi* libabant. Hujus verò libationis vini, quæ *Jovi* fiebat, ita meminit idem alibi: *Calpar* vinum novum, quod ex dolio demitur sacrificii causa, antè quàm gustetur. *Jovi* enim priùs sua vina libabant, quæ vocabant *Vinalia*. Id autem fiebat, inquit *Josephus Scaliger* in Conjectaneis: ne reliquum, quod in apothecis illis, unde *calpar* promeretur, remaneret, sacrum esse inciperet, & omninò ex usibus eriperetur humanis: sed *calpari libato*, religione solveretur. Itaque cum *calpar* libabant *Inferium* vocabant, quòd solum inferretur, his verbis; *Macte hocce vino inferio esto*. Et hoc præcipuè dicebatur de vino diffuso, & doliari. Nam alioqui de eodem musto libabant, sed id *Sacrima* vocabatur, posteaquam polluxerant eas confectiones, quæ vocabant *Suffimenta*, ex faba milioque molito, mulso sparso: quæ Diis eo tempore dabantur, quo uvæ calcatæ prelo premebantur, &c. Hactenus *Josephus Scaliger*. Ex quibus cognoscere licet causam superstitionis illius, cur vinum novum tangere nefas esset, antequam *Vinalia* kalarentur.

XII. Kalend. Septembris *Consualia* erant: sic Kalendarium: A. Cons. NP. quod interpretantur *Consualia*, Nefastus primò.

Consualia, inquit *Varro* lib. 5. de ling. Latina, dicta à *Conso*, quòd tum feriæ publicæ ei Deo, & in circo ad aram ejus ab sacerdotibus fiunt ludi illi, quibus virgines Sabinæ raptæ. Festus: *Consualia* ludi dicebantur, quos in honorem *Consi* faciebant: quem Deum consilii putabant. *Livius* lib. 1. ab Urbe condita author est, *Consualia* ludos esse Neptuni Equestris. De his ita *Plutarchus* in Romulo: Romulus sparserat rumorem, reperisse se aram cujusdam Dei sub terra occultatam. Dei nomen *Consus* fuit, sive quòd in consultando juvaret, sicut Latinis est *consilium*, & *consul*: sive is Neptunus equestris est: nam ara *Consi* in Circo majori reliquo tempore latens, *Circensibus ludis* apparet: sive, quod alii asserunt, abdito consilio, arcanoque haud inconvenienter subterranea Deo ei ara tribuitur: Ea ergo ara prolata, sacrificium ejus nomine splendidum & ludos, & spectaculum publicum edidit, convocatis ad hoc finitimis, &c. Et paulò pòst: Raptæ autem sunt virgines xv. Kalend. Septemb. quo die *Consualia*. Ubi numero erratum puto, cùm Kalendarium XII. Kal. Septemb. festum illud collocet. *Consualibus* equos, asinosque coronabant & otiari sinebant: vel quia feriæ istæ *Conso*, qui *equester Neptunus* est, agebantur: asinus

asinus autem cum equo consors est, juxtaque fruitur vacatione laboris: vel quia tum commoda navigandi maris tempestas exhibita, jumentis qualemcunque quietem præbebat. *Plutarch.* Quæst. Rom. quæst. 48. *Festus* quoque scriptum reliquit: Mulis celebrari ludos in Circo maximo *Consualibus* consuevisse, quia id genus quadrupedum primum putaretur cœptum currui vehiculoque adjungi.

XI. Kalend. Septembr. dies intercisus erat, quod testatur *Kalendarium* his notis B. En. hoc est, *Endotercisus. Endotercisi*, vel *intercisi dies* qui sint, suprà est à nobis explicatum.

X. Kal. Septemb. *Volcanalia* erant, testante idipsum Kalendario, quod sic habet: C. Volc. NP. hoc est, *Volcanalia*, Nefastus primò.

Volcanalia, inquit, *Varro* lib. 5. de ling. Lat. à *Volcano*, quod ei tum feriæ, & quod eo die populus pro se in ignem animalia mittit. Ad *Vulcanalia* respexit *Plin.* cùm libr. 18. cap. 13. de satione napi scripsit. Serere nudum volunt, precantem sibi & vicinis serere se: satus utrique generi justus, inter duorum numinum dies festos, *Neptuni* atque *Vulcani*. Hujus etiam festi *Columella* lib. 11. cap. 3. de raphani satione docens meminit.

IX. Kal. Septemb. *Feriæ lunæ* erant in Græcostasi, quemadmodum habet fragmentum Kalendarii marmoreum effossum Romæ sub colle hortulorum, & ab *Huberto Goltzio* Thesauro Antiquitatis insertum. Hoc etiam die mundus patére dicebatur, qua de re in *Octobri* agemus.

IIX. Kal. Septemb. *Opiconsiva* erant: sic enim Kalendarium: E. Opic. NP. hoc est, *Opiconsiva*, Nefastus primò.

Opiconsiva dies à Dea *Opiconsiva*, cujus in Regia sacrarium, quod ideò actum, ut eò præter virgines *Vestales*, & sacerdotem publicum, introëat nemo. Is cùm eat, subfibulum habeat, &c. *Varro* lib. 5. de ling. Lat.

VI. Kal. Septemb. *Volturnalia* erant, de quibus ita habet Kalendarium: C. Volt. NP. hoc est, *Volturnalia*, Nefastus primò.

Volturnalia, inquit *Festus*, Volturno Deo sacra erant, cujus sacerdotem *Volturnalem* vocabant. Diximus de *Volturno* lib. 2. ubi de Diis disputavimus.

V. Kalendas *Septembris* ita notatus est: Hoc die ara Victoriæ in curia dedicata est. De Victoria in curia Julia consecrata *Dio* lib. 51. cùm triumphum Augusti de Ægypto exposuisset, sic scribit: Cæsar (*Augustus* scilicet) his omnibus triumphis in Urbem invectus, &c. *Minervæ* templum, & quod *Chalcidicum* vocatur, tum *curiam Juliam* in honorem patris sui factam dedicavit, in eaque imaginem *Victoriæ* posuit, quæ hodiè quoque extat, Tarento olim Romam vecta, ac à Cæsare tum in curia posita, & spoliis Ægyptiis decorata: quo Cæsar nimirum ostendebat imperium se ex victoria esse adeptum. *Aræ Victoriæ* in curia meminit *Herodianus* lib. 7.

In Kalendario Rustico, quod *Hubertus Goltzius* Romæ ad palatium novum *Farnesianum*, in campo Floræ, ex marmore quadrato exscripsit, & in suum Antiquitatis Thesaurum retulit: item in illo Kalendario, quod *Georgius Fabricius* lib. 2. Antiq. habet, descripto, ut ipse ait, ex duobus veteribus lapidibus, quorum alterum in domo Vallarum, quæ in circo Flaminio: alterum in hortulo *Angeli Colotii* in campo Martio, fit mentio sacrorum *Spei*, *Salutis*, & *Dianæ*: quo verò die ea facta sint, non additur. *Lilius* tamen *Gyraldus* Kalendis Augusti *Spei* ad forum olitorium: Nonis, *Saluti* in colle Quirinali, iterum *Spei*: VI. Idus *Soli Indigeti* in colle Quirinali: pridie Idus, *Herculi* magno custodi in circo Flaminio: XVI. Kalend. Septemb. Jano ad theatrum *Marcelli* sacra fuisse tradit, idque ex authoritate, ut ipse scribit, veteris Kalendarii: cujus rei fides sit penes authorem. Et de mense *Augusto* hactenus.

Cap. XIII.

De mense Septembri, & diebus in eo festis.

September sequitur, qui mensis appellationem hanc accepit, quòd *septimus* esset à Martio, quemadmodum *Varro* lib. 5. de lingua Latina, testatur, ubi scribit menses reliquos à *Junio* ad *Decembrem* usque à numero dictos. Quidam volunt *Septembrem* Romanis quasi *septimum imbrem*: non tantùm, quòd à Martio septimus numeretur: verùm etiam ob imbrium frequentiam, & aëris turbationem, quæ sub initium autumni accidere plerumque solet, dictum esse, haud aliter, ac reliqui menses, ad finem usque anni suas appellationes antiquitus nacti sint. Hunc mensem Senatus in Tiberii Augusti honorem *Tiberium* appellari voluit: quòd tamen ne fieret, ipsemet intercessit. *Suetonius* in Tiberio, cap. 26. *Dio* lib. 57. hoc de mense *Novembri* tradit, quia scilicet *Tiberius* XVI. Kalend. Decembris natus fuerit. Eundem mensem Domitianus Imperator, Germanici cognomine assumpto, *Germanicum* à se transnominavit. *Suetonius* in ejus vita, cap. 13. *Macrobius* lib. 1. Saturn. cap. 12. Mensis *September* principalem sibi retinet appellationem ex *Germanici* appellatione. *Julius Capitolinus* in vita Antonini Pii refert, Senatum decrevisse hunc mensem *Antoninum*, sequentem *Faustinum* appellari, verùm id Antoninum respuisse. *Commodus* autem *Imperator*, cùm omnia mensium nomina transmutasset, iisque pro vetustis appellationibus novas de suis cognominibus imposuisset, hunc mensem *Herculem* vocavit. *Ælius Lampridius* in ejus vita. *Herodianus* lib. 1.

lib. 1. ubi tamen novas illas mensium appellationes non addidit. Tandem *Tacitus* Imperator *Septembrem* mensem *Tacitum* appellari jussit: idcirco, quòd eo in mense & natus, & factus esset Imperator, *Flavius Vopiscus* in ejus vita. Cæterùm hic mensis, qui in Volcani tutela fuisse existimatus est, ex Romuli & Cæsaris ordinatione xxx. ex Numæ autem constitutione xxix. dierum fuit.

De diebus mensis Septembris festis.

In hoc mense breviores erimus, cùm ludi, qui potissimam ejus partem occupant, sequenti capite à nobis sint explicandi.

IV. Nonas *Septembris* memorabilis est, propter navalem victoriam Augusti de *M. Antonio* & *Cleopatra* Regina Ægypti, teste *Dione* lib. 42. qui eam victoriam prolixè describit lib. 51. extremo. Atque ut idem author est lib. 51. ab hoc die Cæsaris Monarchia cœpit, anno ab Urbe condita ƆƆCCXXVI. Qua de re vide prolixè differentem *Dionem* loco indicato, *Xiphilinum* in Epitome, *Suetonium*, *Eutropium*, & alios. Imprimis *Sigonium* in Commentariis Fastorum.

Pridie Non. *Septembr.* & octo sequentibus ludi Romani erant, ut habet Kalendarium, de quibus nos libro sequenti agemus.

VI. Idus *Septembris* Hierosolymæ à T. Vespasiano captæ sunt, quod *Josephus* tradit.

Idibus *Septembris* vetustis temporibus Prætor maximus clavum pangebat, de quo more *Livii* verba ex lib. 7. adscribam: Lex, inquit, vetusta est priscis literis, verbisque scripta, ut qui Prætor maximus sit, *Idibus Septembribus* clavum pangat. Fixus fuit dextro lateri ædis Jovis Optimi maximi, ea ex parte, qua Minervæ templum est: eum clavum, quia raræ per ea tempora literæ erant, notam numeri annorum fuisse ferunt, eoque *Minervæ* templo dicatam legem, quia numerus à *Minerva* inventus sit. Vulsiniis quoque clavos, indices numeri annorum, fixos in templo Nortiæ Etruscæ Deæ comparere, diligens talium monumentorum author *Cincius* affirmat, *M. Horatius* Consul ex lege templum Jovis Optimi maximi dedicavit, anno post Reges exactos. A Consulibus posteà ad Dictatores, quia majus imperium, solenne clavi figendi translatum est, &c. Hæc *Livius*.

Eodem die templum Jovis Capitolini dedicatum est, à *M. Horatio* Consule quod docet *Plutarchus* in Poplicola, his verbis: *Idibus Septembribus* (quæ dies incidit in plenilunium mensis ejus, quem *Metageitnionem* Græci vocant) dedicationis causa, cùm frequentes in Capitolium omnes convenissent: *Horatius* facto silentio, peractis pro more omnibus, fores tangens, verba dedicationis solennia dixit, &c. Vide de hac dedicatione etiam *Livium* lib. 2. qui tamen diem non annotat.

Postridie *Idus Septembris*, vel XIIX. Kalend. Octobris dies erat *Equorum probandorum*. Sic enim Kalendarium habet: A. F. *Equor. proband.* hoc est, Fastus, Equorum probandorum. De hac celebritate quid dicam, non habeo, cum ejus nec *Varro*, nec *Festus* ullo verbo meminerint. *Valerius* quidem *Maximus* probationis equorum mentionem facit lib. 2. cap. 1. his verbis: Equestris ordinis juventus omnibus annis bis Urbem spectaculo sui sub magnis authoribus celebrabat, die *Lupercalium*, & *equitum probatione*. Sed ipse sese statim explicat, quòd eam equitum trabeatorum transvectionem in Capitolium intelligat, quæ Idibus Juliis fuerit celebrata, de qua nos in Julio mense ex *Jacobi Ravardi* libris Variorum plura diximus. Qualis igitur hæc equorum probandorum consuetudo fuerit, cujus in hoc & sequenti mense extat mentio, quærendum videtur.

XVII. Kalend. *Octobreis*, & sequentibus aliquot ludi Romani in Circo erant, ut habet Kalendarium: de quibus ludis nos sequenti libro differemus.

XII. Kalend. *Octobris*, & sequentibus tribus diebus *Merkatus*, sive *Merkurialia* erant, de quibus etiam in Julio.

IX. Kal. Octo. natalis Augusti erat. sic enim Kalendarium: NP. Merk. H. D. *Augusti Nata.* hoc est, Nefastus primo, *Merkatus*, sive *Merkurialia*, hoc die Augusti natalis. Kalendario astipulatur *Suetonius* in Augusto, cap. 5. Natus est, inquit, *Augustus*, M. Tul. Cicerone, & Antonio Coss. IX. *Kalend. Octobr.* paulo ante solis exortum, regione Palatii, ad capita bubula. & *Dio* lib. 55. Augustum mense Septembri natum dicit. De celebratione autem natalis ejus idem *Dio*, lib. 54. in Historia anni ƆCXXXIII. Ædiles natalibus Augusti privatim ludos equestres, & venationem ediderunt. Et in Historia anni ƆCXLI. lib. eodem: Natalem Augusti diem Julius Antonii F. Prætor equestri certamine, & venatione celebravit, & ex S. C. epulum Augusto & Senatoribus in Capitolio dedit. *Suetonius* in Augusto, cap. 57. Equites Romani natalem Augusti sponte atque consensu biduo semper celebrarunt.

V. Kal. Octobr. *Veneris Genetricis* feriæ erant, sicut testatur fragmentum aliud Fastorum effossum Romæ sub colle hortulorum, in quo sic legitur: *Veneri Genetrici* in foro Cæsaris. De *Venere Genetrice* diximus lib. 2.

Hoc mense *Epulum Minervæ* fuisse, Kalendarium Rusticum, cujus ante quoque mentionem fecimus, habet: quo autem die, incertum. De *Epulo* dicemus in Novembri.

CAP.

Cap. XIV.

De mense Octobri, & diebus in eo festis.

Hic mensis *October* dictus à numero, quod octavus esset à Martio. Hunc Domitianus è suo nomine *Domitianum* appellavit, quod eo natus esset. Sic enim *Suetonius* in ejus vita, cap. 13. *Septembrem* mensem, & *Octobrem* ex appellationibus suis *Germanicum Domitianumque* transnominavit, quod altero suscepisset Imperium, altero natus esset. *Macrob.* lib. 1. Satur. cap. 12. *Octobrem* vero suo nomine Domitianus invaserat. Sed ubi infaustum vocabulum ex omni ære vel saxo placuit eradi, menses quoque usurpatione tyrannicæ appellationis exuti sunt. Cautio postea Principum cæterorum diri ominis infausta vitantium, mensibus à *Septembri* usque ad *Decembrem* prisca nomina reservavit. *Plutarchus* etiam in Numa: *Septembrem* & *Octobrem* Domitianus suis cognomentis insignivit: sed non diu ita vocati sunt, statimque post cædem ejus pristina nomina recuperarunt. Hunc eundem mensem decreto Senatus F*austinum* dictum, in honorem F*austinæ* uxoris M. Antonin. Imp. & à Commodo Invictum, jam ante ex *Julio Capitolino*, & *Ælio Lampridio* diximus. Cæterum hic mensis, qui in Martis tutela fuit, semper triginta unius dierum fuit.

De diebus mensis Octobris festis.

III. *Non. Octobr.* mundus patere dicebatur, qua de re ita Fest. *Mundus*, ut ait *Capito Atejus* in lib. 6. Pontificali, ter in anno patere solet, diebus his: postridie *Volcanalia*, & ante diem 3. Non. Octob. & ante diem 6. Idus Novembr. Qui cur ita dicatur, sic refert *Cato* in Comment. Jur. civil. *Mundo* nomen impositum est ab eo mundo, qui supra nos est. Forma enim ejus est, ut ex iis, qui intravere, cognoscere potui, assimilis illi. Ejus inferiorem partem, veluti consecratam Diis manibus, clausam omni tempore, nisi iis diebus qui supra scripti sunt, majores censuerunt, quos dies etiam religiosos judicaverunt, ea de causa, quod quo tempore ea, quæ occultæ & abditæ religionis Deorum manium essent, veluti in lucem quandam adducerentur, & patefierent: nihil eo tempore in Repub. geri voluerunt. Itaque per eos dies *non cum hoste* manus conferebant: *non exercitus* scribebatur: *non comitia* habebantur; non aliud quicquam in Rep. nisi quod ultima necessitas admonebat, administrabatur. *Macrob.* Satur. lib. 1. cap. 17. Nec *Latinarum tempore*, quo publice quondam induciæ inter Rom. pop. Latinosque firmatæ sunt, inchoari bellum decebat, nec *Saturni festo*, qui sine ullo tumultu bellico creditur imperasse: nec patente mundo: quod sacrum *Diti Patri* & *Proserpinæ* dicatum est, meliusque occlusa Plutonis fauce, eundem ad prælium putaverunt. Unde & *Varro* ita scribit: *Mundus* cum pater Deorum tristium atque inferum quasi janua patet propterea non modo prælium committi, verum etiam delectum rei militaris causa habere, ac militem proficisci, navem solvere, uxorem liberum quærendorum causa ducere, religiosum est, &c.

V. Id. Octob. *Meditrinalia* erant, quorum sic meminit Kalendarium. D. Meditr. hoc est, *Meditrinalia. Meditrinalia*, ait *Varro* lib. 5. de ling. Lat. dies dictus à *medendo*, quod, ut, F*laccus* flamen Martialis dicebat, hoc die solitum vinum novum & vetus libari & degustari medicamenti causa. Quod facere solent etiam nunc multi, cum dicunt: Novum vetus vinum bibo: novo veteri morbo medeor. Fest. *Meditrinalia* dicta hac de causa. Mos erat Latinis populis, quo die quis primum gustaret mustum, diceret ominis gratia: Vetus novum vinum bibo: veteri novo morbo medeor. A quibus verbis etiam *Meditrinæ Deæ* nomen cœptum, ejusque sacra *Meditrinalia* dicta sunt.

IV. Idus Octobr. *Augustalia* erant, teste Kalendario, quod sic habet: E. Augușt. NP. hoc est, *Augustalia*, Nefastus primo.

Augustalia dicebatur dies reditus Augusti Romam, rebus in Sicilia, Græcia, Asia, Syria & Parthia compositis. De quo sic *Dio* lib. 54. in historia anni Ioccxxxv. Ob reditum Augusti ac propter ea, quæ absens egisset, multa ac varia in honorem ejus decreta sunt, quorum ille nihil accepit, nisi quod F*ortunæ reduci* aram consecrari, diemque sui reditus inter ferias referri, & *Augustalia* dici passus est. His feriis ludi etiam peragebantur, qui dicebantur *ludi Augustales*, quorum *Dio* sæpe meminit, ut libro 56. extremo: Eo, inquit, tempore plebs tumultuata est, cum *Augustalibus* quidam histrio nollet pro constituta mercede in theatrum intrare: nec finis ante turbarum fuit, quam ea ipsa die Tribuni plebis coacto Senatu, precibus impetrarunt, ut liceret sibi majores aliquanto, quam legibus permitteretur, sumptus facere, &c. Et alibi *Cornelius Tacit.* Annalium lib. 1. Tribuni plebei petivere, ut proprio sumptu ederent ludos, qui de nomine Augusti Fastis additi *Augustales* vocarentur: sed decreta pecunia ex ærario, utque per circum triumphali veste uterentur. Curru vehi haud permissum, mox celebratio annua ad Prætorem translata, cui inter cives & peregrinos jurisdictio evenisset. Horum ludorum etiam meminit *Plin.* lib. 7. Historiæ naturalis, cap. 43.

III. Idus Octobris F*ontinalia* erant, de quibus ita Kalendarium: F. Font. hoc est, *Fontinalia*, Nefastus primo.

Fontinalia, inquit *Varro* lib. 5. de ling. Lat. à fonte, quod is dies feriæ ejus: ab eo autem tum, & in fontes coronas jaciunt, & puteos coronant. Festus: *Fontinalia* fontium sacra, unde & Romæ *Fontinalis porta*. Josephus Scaliger Conjectaneis in Varronem de lingua Latina notat, *Fontinalia* esse sacra, & ferias ejus fontis, cujus delubrum fuerit juxta portam Capenam: unde & ipsa *Fontinalis* dicta sit.

Idibus Octobris, *October equus* Marti immolabatur, de quo ritu *Festus* in hunc modum scribit: *October equus* appellatur, qui in campo Martio mense Octobri immolatur quotannis Marti, bigarum victricum dexterior, de cujus capite non levis contentio solebat esse inter *Suburanenses* (vel, Suburanos) & *Sacravienses*, ut hi in regiæ pariete, illi ad turrim Mamiliam id figerent, ejusdemque cauda tanta celeritate perfertur in Regiam, ut ex ea sanguis destillet in focum, participandæ rei divinæ gratia. quem hostiæ loco quidam Marti bellico Deo sacrari dicunt, non ut vulgus putat, quia velut supplicium de eo sumatur, quod Romani Ilio sunt oriundi & Trojani ita effigie in equi sint capti. *Plutarchus* in Quæstionibus Romanis, quæst. 97. ubi tamen *Idibus Decembribus* hoc factum fuisse tradit, cum quæsivisset, cur Idib. Decembris exhibitis equestribus ludis, dexter *equus Victor* Marti sacer immolaretur, & caudam aliquis amputatam ferret ad locum, cui Regia nomen, aramque cruentaret, de capite alii à sacra via, alii à Suburra descendentes depugnarent? ita respondet, id fieri, aut quod equo Trojam captam putantes, equum plectant: utpote qui sint Troum splendida proles, natis mixta Latinûm: aut quia animosa sit bestia & bello apta, atque *Martialis equus*. Diis vero ea potissimum immolari, quæ eis accepta sint & convenientia. *Victorem* autem *equum* mactari, quia *Deo* victoria sit accepta ferenda: aut rectius hoc dici, opus illius Dei statariam esse pugnam, victoriamque stando suos ordines qui servant, de fugientibus reportare: itaque puniri celeritatem, ut fugæ commeatum, monerique isto argumento cives, fugientibus nullam esse salutis fiduciam. Hactenus *Plutarchus*.

XIV. Kal. Novembris *Armilustrium* erat, testante idipsum Kalendario, quod sic habet: D. *Armilustrium*, Nefastus primo.

Armilustrium, inquit *Varro* libro 5. de lingua Latina, ab eo, quod in *armilustrio* armati sacra faciunt: nisi locus potius dictus ab heis. Sed quod de his prius. id ab luendo, aut lustro, id est, quod circumibant ludentes ancylibus armati. *Paulus* Festi abbreviator: *Armilustrium* festum erat apud Romanos, quo res divinas armati faciebant: ac dum sacrificarent, tubis canebant. Ad quem locum *Josephus Scaliger* annotat, existimare se *centuriatis comitiis* exercitum armatum lustrari solitum, sumpto more ex vetustissimo instituto Atheniensium, apud quos *οἱ ταξίαρχοι comitium* lustrarint. Addit etiam, non esse credibile tubis in eo sacro canere solitos, sed classico.

V. Kalendas Novembris, & sequentibus diebus quinque *ludi Victoriæ* fiebant. Sic enim Kalendarium: C. Lud. Vic. hoc est, *Ludi Victoriæ*. Hi ludi à P. *Cornelio Sulla* instituti fuerunt bello civili. *Asconius* in Verrinam 2, *Vellejus* libr. 2. Felicitatem diei, quo Samnitium, Telesinique pulsus est exercitus, Sulla perpetua ludorum *Circensium* honoravit memoria, quibus sine nomine Sullanæ victoriæ celebrantur.

Hoc mense *Libero* etiam sacrum fieri consuevisse, ex Kalendario Rustico, cujus jam aliquoties meminimus, constat.

Initio autem hujus *Vortumnalia* erant, quemadmodum ex Varrone liquet, qui ea ante *Meditrinalia*, & alia hujus mensis festa collocat, diem autem certum non notat. *Vortumnalia*, inquit, à Vortumno, cujus feriæ Octobri mense.

CAP. XV.

De mense Novembri, & festis in eo diebus.

Sicut præcedentes menses, ita etiam *November* nomen habet, quod nonus esset à Martio, quemadmodum ex iis *Varronis*, *Plutarchi*, & *Macrobii* verbis, quæ capite præcedenti recitavimus, manifestum est, nec unquam appellationem suam mutavit, assumpto alio nomine, nisi sub Imp. Commodo, quo tempore *Exuperatorius* mensis dictus est, qui antea *November* fuit. Testatur hoc *Ælius Lamprid.* in vita ejus, his verbis: Menses quoque, inquit, in honorem ejus pro *Augusto* Commodum, pro *Septembri* Herculem, pro *Octobri* Invictum, pro *Novembri* Exuperatorium, pro *Decembri* Amazonium ex signo ipsius adulatores vocabant. *Amazonius* autem vocatus ex amore concubinæ suæ Martiæ quam pictam in Amazone diligebat: propter quam & ipse Amazonico habitu in arenam Romanam procedere voluit. *Suidas* XII. menses à Commodo scribit ita nuncupatos: *Amazonium*, *Commodum*, *Augustum*, *Herculeum*, *Romanum*, *Exuperatorium*, *Invictum*, *Pium*, *Felicem & Fortunatum*, *tum Lucium*, *Ælium*, *& Aurelium*. ex quibus verbis facilius intelligimus verba Lampridii quæ sunt in vita Commodi: Nominatus, inquit *Commodus* inter Cæsares IV. Iduum Octobr. quas *Herculeas* postea nominavit, Pudente & Pollione Coss. Appellatus *Germanicus* Idib. Herculeis, Maximo & Orphito Coss. Assumptus est in omnia collegia sacerdotalia sacerdos XIII. Kalend. *Invictas*, Pisone & Juliano Coss. Profectus in Germaniam XIV. Kalend. *Ælias* (ut postea nominavit) iisdem Coss. Togam virilem accepit, cum patre appellatus Imperator,

tor, v. Kalend. *Exuperatorias*, Pollione iterum & Apro Coss. Triumphavit x. Kalend. Amazonias, iisdem Coss. Iterum profectus III. Non. *Commodias*, Orfito & Ruffo Coss. Datus in perpetuum ab exercitu & Senatu in domo *Palatina Commodiana* conservandus, XI. Kalend. Romanas, Præsente iterum Coss. Tertio meditans de profectione, à Senatu & populo suo retentus est. Vota pro eo facta sunt *Nonis Piis*, Fusciano iterum Coss. Hactenus ille. Cæterum hic mensis qui in tutela Dianæ fuit, ex ordinatione Romuli & Cæsaris XXX. ex Numæ constitutione XXIX. dierum fuit.

De diebus mensis Novembris festis.

VII. Idus Novembr. *Mundum* patere docuimus capite præcedenti, unde hic repetantur, quæ ibi attulimus.

IX. Idus Novembris, & sequentibus diebus sex *ludi* erant, testante id ipsum Kalendario. Sed de iis & aliis ludis dicemus libro sequenti.

III. Idus Novembreis *maria* claudi, habet *Vegetius*, & alii.

Idibus Novembreis *epulum indictum*. Kalendarium: E. Eid. NP. Epul. indict. hoc est, Eidus, Nefastus primo, *Epulum indictum*.

Epulum hoc loco *convivium* significat, quod Jovi, aut aliis Diis apparabatur, alio nomine *lectisternium*, uti opinor, dictum. Moris enim erat apud Rom. ut nonnunquam placandæ alicujus Dei iræ causa, *convivium* in templo illius exhiberetur, Diisque tanquam epulaturis aut cubituris *lecti sternerentur*. Meminit epuli Jovis *Valer. Max.* lib. 2. cap. I. *Jovis epulo*, inquit, ipse in lectulum, Juno & Minerva in sellas ad cœnam invitantur. Huic vero epulo indicendo *Triumviri*, vel *Septemviri Epulonum* præerant, quod testatur, *Sex. Pompejus* his verbis: *Epulonos* dicebant antiqui, quos nunc *Epulones* dicimus. Datum autem est his nomen, quod epulas indicendi Jovi, cæterisque Diis potestatem haberent. Idem *Cicer.* in Orat. de Harusp. respons. testatur. *Epuli Jovis* mentio fit à *Livio* multis locis, ab *Ælio Lampridio*, in Alexandro, & aliis.

Postridie Idus Novembris dies erat *Equorum probandorum*, teste Kalendario, de quo diximus quædam capite proxime præcedenti.

XVII. Kal. Decembreis, & duobus sequentibus *ludi Plebei* erant in circo, uti Kalendarium docet, de quibus *ludis* libro sequenti agemus.

XIV. Kal. Decemb. & sequentibus duobus diebus *Merkatus* sive *Mercurialia* erant teste Kalendario, de quibus alibi diximus. Hoc mense etiam *Brumalia* celebrata fuisse, *Lil. Greg. Gyral.* in suo Kalendario ex Constantino de re rustica annotat. Fuerunt autem *Brumalia* Dionysii, sive Bacchi, qui etiam *Bromius*, sive *Brumus* dictus est: festum à Græcis *Ambrosia* appellatur, quod præter alios explicat *Cæl. Rhodig.* lib. 28. Antiq. lect. c. 25. Idem lib. 27. cap. 24. scribit, veteres Romanos probrosum censuisse alienis vesci cibis: quare attulisse singulos, quod essent, aut biberent, quo non dicerentur ἀλλοτρεμφάγοι. Hinc tollendæ ignominiæ causa Romulum, quod cum fratre ab *Laurentia* fuerit educatus, *Brumalia* instituisse, quibus convivio excipere solitus sit Senatum, cum necessarium diceret à Rege suo ali Senatum hyeme, nullis obstrepentibus bellis. Hactenus *Rhodiginus*. Kalendarium tamen Rusticum dicit mense Octobri sacrum *Libero* factum fuisse, sicut capite præcedenti meminimus. Eodem mense Græcis & Gallis in foro boario defossis sacra arcana fieri consuevisse, *Plutarch.* in Marcello author est. Tantum de *Novembri*.

Cap. XVI.

De mense Decembri, & diebus in eo festis.

Hic mensis *December* dictus, quod decimus esset à Martio. Ab adulatoribus Commodi Imp. *Amazonius* est appellatus, ut modo ex *Ælio Lampridio* audivimus: quam tamen appellationem non diu retinuit. Fuit in tutela *Vestæ*. Ex ordinatione Romuli dies habuit XXX. ex Numæ constitutione XXIX. ex Jul. Cæsaris ordinatione XXXI.

De diebus mensis Decembris festis.

Kalendis Decembris peractum fuit primum sacrum *Fortunæ muliebris*, quod tamen inde translatum est in II. Nonas Quintileis. Docet hoc *Dionys. Halicarnasseus* lib. 8. cujus verba adscribam. *Valeria*, inquit, quæ prima sacerdos ejus Deæ ex Senatusconsulto creata fuerat, quod mulieribus legationis ad Marcum Coriolanum author fuisset, & matri ejus persuasisset, ut profectioni interesse vellet, ea præeunte primum sacrificium mulieres peregerunt pro populo in ara recens in fano facta, priusquam absolveretur templum, aut Deæ simulachrum, *Kalendis Decembribus*, anni sequuti proxime. nam ea die bellum finitum fuit. Anno deinde post primum sacrificium altero, ædes, quæ publice locata fuerat, dedicata est pridie Nonas Quintileis à Consule Proculo Virginio. Hæc *Dionysius*, & alia plura, quæ ipse apud eum leges.

Nonis Decembribus *Fauni festum* erat, quod dicebatur *Faunalia*, Acrone & Porphyrione authoribus, & in sylvis ac pratis celebrabatur. Fiebat autem *Fauno* ea die res sacra hœdo & vino, quod testatur *Horat.* lib. 3. Carm. oda 18. ubi & reliqua ejus diei solennia explicat. Versus ejus sunt hi:

Si tener pleno cadit hœdus anno:
Larga nec desunt Veneris sodali
Vina crateræ: vetus ara multo
Fumat odore.
Ludit herboso pecus omne campo,
Cum tibi Nonæ redeunt Decembres:
Festus in pratis vacat otioso
Cum bove pagus.
Inter audaceis lupus errat agnos:
Spargit agrestis tibi sylva frondes.
Gaudet invisam pepulisse fossor
Ter pede terram.

III. Idus Decembreis *Agonalia* erant, teste Kalendario: quod sic habet: A. *Agonalia* NP. hoc est, *Agonalia*, Nefastus primo. De Agonalibus diximus in Januario.

XVIII. Kalendis Januarii *Consualia* erant, ut Kalendarium habet, de quibus in mense Augusto diximus.

XVI. Kalendis Januarii *Saturnalia* erant, de quibus ita Kalendarium: G. Sat. *Feriæ Saturnal.* hoc est, *Saturnalia*, Feriæ Saturni.

Saturnalia, inquit *Varro* lib. 5. de lingua Latina, dicta à *Saturno*, quod eo die feriæ ejus, ut post tertium diem *Opalia*, Opis. *Sext. Pompejus Festus*: Saturno dies festus celebratur mense Decembri, quod eo ædis est dedicata: & is culturæ agrorum præsidere videtur: quod etiam falx est ei insigne, &c. Fuerunt autem *Saturnalia* multo ante Romam conditam in Italia, quinetiam in Græcia celebrata, de quorum origine *Macrob.* lib. 1. Saturnal. cap. 7. tres diversas veterum Scriptorum sententias recenset: quarum *prima* est, quod *Saturnalia* à Jano, quem Saturnus cum alia, tum agriculturam docuerat, post ejus obitum fuerint instituta. *Altera* quod à comitibus Herculis ab ipso in Italia relictis, quia *Saturni* nomine ac religione tuti à latronum incursionibus fuerant, sacra hæc ipsi instituta sint, ut ad majorem reverentiam ipsa indicti festi observatio agrestes vicinorum animos vocaret. *Tertia* est, quod à Pelasgis in Delum insulam delatis, ex Apollinis oraculo ara *Saturno* erecta, & festum, quo sacra ipsi fierent, *Saturnalia* nominata sint. Addit ibidem Pelasgos primum *Saturnum* victimis humanis placasse, ab Hercule postea monitos, ut faustis sacrificiis infausta mutarent, accensis luminibus eundem coluisse, inde morem per *Saturnalia* missitandis cereis cœpisse. *Saturnalibus* crebra convivia agitabant, & mittebant sibi invicem tum alia munera, quæ *Saturnalitia* dicebantur, tum etiam cereos, vel eam ob causam, quod *Saturnum* luminibus accensis colerent, vel ut significarent, hoc Principe ab incomi & tenebrosa vita, quasi ad lucem, & bonarum artium scientiam editos nos esse. Cum autem multi occasione *Saturnaliorum* per avaritiam à clientibus ambitiose munera exigerent, idque onus tenuiores gravaret, *Publicius* Trib. pleb. tulit, ut non nisi cerei ditioribus missitarentur. *Macrob.* l. 1. *Satur.* c. 7. Ipsi etiam domini servos suos conviviis liberalibus & opiparis accipiebant, iisque ministrabant. *Macrob.* & *Athen.* lib. 14. testib. Quinetiam bellum *Saturnalibus* sumere nefas habebatur. Et pœnas à nocente iisdem diebus exigere, piaculare erat. *Macrob.* Saturno res divina fiebat capite retecto, cum aliis Divis, excepto *Honore*, velato capite sacrificarent, cujus moris *Plutarch.* in Quæst. Rom. quæst. 11. rationes inquirens ait id vel propterea fieri, quod velare caput institutum sit Æneæ: *Saturni* autem sacrificium multo sit vetustius: vel quod capita operiant coram cœlestibus Diis: *Saturnus* autem inter inferos, terrestresque Deos numeretur: vel quia veritati, cujus Patrem Romani *Saturnum* esse censeant, nihil opertum sit, nihil occultum. Cæterum primum *Saturn.* A. D. XIV. Kalend. Januarias celebrabantur, atque uno die absolvebantur. Postquam vero C. Cæsar in anni emendatione huic mensi duos dies addidit, XVI. Kalend. Januarii cœpta sunt celebrari. Ea re factum est, ut cum vulgus ignoret certum *Saturnaliorum diem*, nonnullique à C. Cæsare inserto die, & alii vetere more celebrarent, plures dies *Saturnalia* numerarentur. Quod Augustus Imp. confirmavit, cum in legibus judiciariis triduo ferias eas servari jussit. Quanquam & apud veteres vel VII. dies *Saturnalia* peragi consuevisse, Nonius & Mummius, vel triduum tantum celebrata fuisse Mallius tradant. Alii tamen contrarium prodiderunt, qua de re vide prolixe differentem *Macrob.* l. 1. Satur. c. 10. *Joan. Goropius Becanus* lib. 4. orig. Antverp. quem *Cronia* inscripsit, affirmat, *Saturnalia* primum à Noha tempore diluvii in Arca celebrata fuisse mense diluvii decimo, eo die, quo primum juga montium ex aquis apparere cœperint: ac deinde singulis annis, eum diem festum fuisse; quem de hac re prolixe disputantem, qui volet, legere poterit.

XIV. Kalendas Januarii *Opalia* erant, Kalendario teste, quod sic habet: A. *Opal.* NP. Hoc est *Opalia*, Nefastus primo.

Opalia, inquit *Varro* libro 5. de lingua Latina, die tertio post *Saturnalia*, *feriæ Opis*. Sex. Pompejus: *Opalia* dies festi, quibus supplicatur *Opi*, appellantur. *Macrob.* lib. 1. Saturnaliorum, cap. 10. cum pluribus de *Saturnalibus* disputasset, ita tandem concludit: Ex his ergo omnibus colligi potest, & una die *Saturnalia* fuisse, & non nisi XIV. Kalendas Januarias celebrata, quo solo die apud ædem Saturni convivio soluto, *Saturnalia* clamitabantur, qui dies nunc *Opalibus* inter Saturnalia deputatur, cum primum *Saturno* pariter, & *Opi* fuerit adscriptus. Hanc autem Deam *Opem Saturni* conjugem crediderunt, & ideo

ideo hoc mense *Saturnalia*, itemque *Opalia* celebrari, quod Saturnus, ejusque uxor tam frugum, quam fructuum repertores esse credantur: Itaque omni jam fœtu agrorum coacto, ab hominibus hos Deos coli, quasi vitæ cultioris authores, quos etiam nonnullis cœlum & terram esse persuasum est, *Saturnumque* à satu dictum, cujus causa de cœlo est: & terram *Opem*, cujus ope humanæ vitæ alimenta quæruntur: vel *ab opere*, per quod fructus, frugesque nascuntur. Huic Deæ sedentes vota concipiunt, terramque de industria tangunt, demonstrantes ipsam matrem terram esse mortalibus appetendam. *Philochorus Saturno & Opi* primum in Attica statuisse aram Cecropem dicit, eosque Deos pro Jove terraque coluisse, instituisseque, ut patres familiarum, & frugibus & fructibus jam coactis, passim cum servis vescerentur, cum quibus patientiam laboris in colendo rure toleraverant, delectari enim Deum honore servorum contemplatu laboris. Hinc est, quod ex instituto peregrino huic Deo sacrum aperto capite facimus, &c. Hactenus *Macrobius*, ex quo abunde quid *Opalia* fuerint, cognosci potest.

XIII. Kalendas Januarii *Sigillariorum festum* incipiebat. Cum enim *Saturnalia* primum uno tantum die, videlicet XIV. Kalend. Januarii peragerentur: deinde vero triduum iis tribueretur, à XVI. usque ad XIV. Kalendas ejusdem mensis, adjecta tandem est *Sigillariorum* celebritas, quæ discursum illum publicum, & lætitiam religionis in septem dies extendit: author *Macrobius* lib. 1. Saturnaliorum, capite 10. De origine vero *Sigillariorum* idem libro eodem, capite 11. ex Epicado hæc scribit. *Epicadus*, inquit, refert, Herculem occiso Geryone, cum victor per Italiam armenta duxisset, ponte, qui nunc sublicius dicitur, ad tempus instructo, hominum simulachra pro numero sociorum, quos casu peregrinationis amiserat, in fluvium demisisse: ut aqua secunda in mare devecta, pro corporibus defunctorum veluti patriis sedibus redderentur: & inde usum talia simulachra fingendi inter sacra mansisse. Sed mihi, inquit, hujus rei illa origo verior existimatur, quam paulo ante memini retulisse, quod *Pelasgos* postquam felicior interpretatio capita non viventium, sed fictilia, φωτὸς æstimatione non solum hominem, sed etiam lumen significare docuisset, cœperint *Saturno* cereos potius accendere & in sacellum Ditis *aræ Saturni* cohærens oscilla quædam pro suis capitibus ferre. Ex illo traditum, ut cerei *Saturnalibus* missitarentur, & sigilla arte fictili fingerentur, ac venalia pararentur, quæ homines pro se, atque suis piacula pro *Dite Saturno* facerent. Ideo *Saturnalibus* talis commerciorum celebritas cœpta, septem occupat dies, qui tantum feriati fuerunt, non festi omnes. Hæc *Macrobius*.

XII. Kalend. Januarii *Divalia* erant, quorum sic meminit Kalendarium: C. Div. NP. Hoc est *Divalia*, Nefastus primo.

Divalia feriæ erant *Divæ Angeronæ*, alio nomine dicta *Angeronalia*. Varro lib. 5. de lingua Latina. *Angeronalia* ab Angerona, cui sacrificium fit eo die, ac cujus eæ feriæ publicæ. Sic enim hunc locum restituit *Josephus Scaliger* in Conjectaneis. *Sextus Pompejus:* Angeronæ Deæ sacra à Romanis instituta sunt, cum angina omne genus animalium consumeretur, cujus *festa Angeronalia* dicebantur. *Macrob.* lib. 1. Saturnaliorum cap. 10. Duodecimo Kalendas Januarii feriæ sunt *Divæ Angeroniæ*, cui Pontifices in sacello Volupiæ sacrum faciunt, quam Verrius Flaccus *Angeroniam* dici ait, quod angores ac animorum sollicitudines propitiata depellat. *Julius Modestus* ideo sacrificari huic Deæ dicit, quod populus Romanus morbo, qui *angina* dicitur, præmisso voto sit liberatus.

Eodem die *Herculi* & *Cereri* mulso libari, & sue prægnante sacrificari consuevisse, *Macrobius* libro 3. Saturnaliorum, cap. 11. docet.

XI. Kalendas Januarii ferias esse *Laribus* dedicatas, quibus ædem bello Antiochi *Æmilius Regilius* Prætor in Campo Martio curandam voverit, *Macrobius* libro 1. Saturnaliorum, cap. 10. habet.

X. Kalendas Januarii *Larentinalia* erant, de quibus ita Kalendarium: E. Lar. NP. Hoc est, *Larentinalia*, Nefastus primo. Quidam interpretantur *Laralia*, ut sit festum Larium, sed cum illa die præcedenti fuerint celebrata, uti ex *Macrobio* audivimus, hic cum *Paulo Manutio, Huberto Goltzio*, & Petro Thuisconio *Larentinalia* intelligo, de quibus ita *Varro* libro quinto de lingua Latina, ex emendatione *Josephi Scaligeri:* Laurentinæ, is dies, quem quidam in scribendo *Laurentalia* appellant, ab Acca Laurentia nominatus, cui sacerdotes nostri publice parentant festo die: quia altera dicitur ob ditem Taruntium *Acca Taruntia*. Hoc sacrificium fit in Velabro, qua in novam viam exitur, ut ajunt quidam, ad sepulchrum Accæ: ut quod prope faciunt Diis manibus ejus ibi sacerdotes, vel, ut quod ibi prope faciunt diis Manibus *arvales sacerdotes*. Sic enim legendum esse conjicit *Josephus Scaliger*, & constat ex *Agellio* libro 6. cap. 7. sacerdotes, sive *fratres arvales Accæ*, seu Cajæ Tarratiæ rem divinam facere solitos. Sex. Pompejus: *Larentalia* conjugis Faustuli, inventoris Remi, & Romuli *Larentiæ festa*. Macrobius libro 1. Saturnaliorum, cap. 10. Decimo Kalendas Januarii feriæ sunt Jovis, quæ appellantur *Larentinalia*. Et paulo post: Solenne sacrificium eidem constitutum, quo Diis manibus ejus per flaminem sacrificaretur, Jovique feriæ consecratæ, quia existimarunt antiqui, animas à Jove dari & rursus post mortem eidem reddi, &c. Quæ vero præcedunt in *Macrobio* verba, ea ad alteram Accam, sive Cajam Tarrutiam pertinent, de qua nos libro 2. harum Antiquitatum, in Flora diximus, cujus feriæ mense Aprili fuerunt, *Floralia*, nisi fallor, appellata. Valde autem hæc à veteribus scriptoribus confunduntur, quod & *Josephus Scaliger* in Conjectaneis monuit. Vide & *Plutarchum* in Romulo, & Quæstionibus Romanis.

IX. Kalendas Januarias, *Juvenales ludi* erant, de quibus sequenti libro agemus.

Hoc etiam mense festum illud, quod *Septimontium* dicitur, fuit: quo die, incertum. *Varro* post Laurentalia ejus mentionem facit. Sex. Pompejus *Septimontium* illum diem appellari scribit, qui in Fastis *Agonalia* dicitur. Terentii *Varronis* verba lib. 5. de lingua Latina hæc sunt: *Dies Septimontium* nominatus, ab heis septem montibus, in queis sita Urbs est. Feriæ non populi, sed montanorum modo. Sex. Pompejus: *Septimontium* dies festus appellatur mense Decembri, qui dicitur in Fastis *Agonalia*, quod in septem montibus fiunt sacra, *Palatio*, *Velia*, *Fagutali*, *Subura*, *Cermalo*, *Cælio*, *Oppio*, *&* *Cispio*. Sacrificium, quod fiebat Romæ in monte Palatino *Palatuar* dicebatur, &c. *Varronis* sententiam verisimiliorem facit *Tertullianus*, cum scribit in libro *de Idololatria*. Etiam *Streniæ* captandæ, & *Septimontium*, *&* *brumæ*, *&* *Caræ cognationis honoraria exigenda omnia*. Ex quibus apparet, non solum *Decembri* mense fuisse, quia is est brumæ mensis: sed etiam circa finem ejus mensis fuisse, quia proximum sit strenæ exigendæ, quod fiebat Kalendis Januarii. Vide *Josephum Scaligerum* Castigationibus ad Festum. *Plutarch.* in Quæstionibus Romanis, quæst. 69. has ferias institutas esse ait, propter adjectum septimum Romæ collem, quo facta sit *septicollis*. Eoque die usu vehiculorum, quæ jumentis traherentur, & antiquos abstinuisse, & suo etiamnum tempore antiquitatis studiosos abstinere: cujus moris rationes plures affert, inter quas & hæ sunt: Aut quod Romani, cum Urbe condenda magnum opus peregissent, jamque ulterius incrementum Urbis nullum animo conciperent, quietem cum sibi, tum jumentis, quorum opera fuissent usi per istas ferias paraverint: aut quod iidem, cum vellent omnes festivitates civium præsentia ornari, eam vero imprimis quæ ob contractas in unam multas Urbis partes instituta erat, civibus usu vehiculorum jumentariorum ista die interdixerint, ne Urbe, cui dies agebatur festus, exirent. Hæc *Plutarchus*. Atque de mense *Decembri* hactenus.

CAP. XVII.

De diebus festis, non stato aut certo tempore celebratis.

Diximus hactenus, quantum in tam obscurata antiquitatis memoria fieri à nobis potuit, de *feriis stativis*, idque præeunte nobis Kalend. Romano, ex antiquo marmore descripto: superest, ut de *conceptivis* etiam, *imperativis*, *nundinis*, & aliis quibusdam, quædam in medium afferamus, quod hoc capite faciemus, atque tum finem huic libro imponemus. *Conceptivæ* sunt, ait *Macrob.* lib. 1. Saturnaliorum, cap. 16. quæ quotannis à Magistratibus vel sacerdotibus concipiuntur, in dies vel certos, vel etiam incertos: ut sunt *Latinæ*, *Paganalia*, *Sementinæ*, *Compitalia*. Quanquam *Latinas* ferias non *conceptivas*, sed *stativas* fecisse videtur *Livius* lib. 25. qua de re vide Commentarios Pauli Manutii in epistolam 4. lib. 2. ad Q. Fratrem.

Latinæ feriæ, inquit *Varro* lib. 5. de ling. Lat. dies *conceptivus*, dictus à *Latineis populeis*, quibus ex Albano monte ex sacreis carnem petere fuit jus cum Romaneis: à quibus *Latineis* Latinæ dictæ. De origine feriarum Latinarum *Dionys. Halicarnass.* lib. 4. in historia Tarquinii Superbi, VII. Romanorum Regis, cum devictis Hetruscis, & fœdere inter Latinos populos authore Tarquinio Superbo Rege icto, multa verba fecisset, sic scribit: ut sempiternum maneret id fœdus, Tarquinius proposuit designare commune fanum *Romanorum*, *Latinorum*, *Hernicorum*, *Volscorum*, duntaxat in societatem receptorum, quod ad mercatum convenientes, quotannis una epularentur, fruerenturque sacris communibus. Gratum id fuit omnibus: locus conventui præstitutus est in meditullio fere harum gentium, mons altus Albæ imminens, ubi singulis annis feriæ celebrarentur & eo temporis spatio propter loci religionem, legemque de hoc latam, ab omni vi temperarent omnes: sacraque communiter *Jovi Latiali* facerent, & vacarent epulis, constituto prius, quantum quisque populus in ea sacra præbere, quantamve portionem recipere deberet. Earum feriarum, atque sacrificii participes fuerunt tribus minus 50. populi, quas nostra quoque ætate Romani agitant, *Latinas vocatas*: conferuntque in eas populi sacrorum participes, quidam *agnos*, quidam *caseos*, quidam *lactis* certum modum, quidam *liba lactaria*. Victima est taurus unus communis omnium, de cujus visceribus cuique populo sua certa portio tribuitur. Sacrificatur autem pro omnibus & Romani præsunt sacrificio. Hactenus *Dionys.* Ex quibus ipsius verbis satis superque, quæ ratio *Latinarum feriarum* fuerit, intelligi potest. Pertinet & hoc ad *Latinarum feriarum* rationem, quod Consules non ante exire paludati in Provincias consueverint quam *sacras Latinas* indixissent, atque iis in monte Albano cum Latinarum civitatum Magistratibus operam dedissent. *Liv.* multis locis, & *Dio* l. 46. ubi etiam annotat, male cessisse iis, qui ante *ferias Latinas* Urbe profecti fuissent. Quod si in eo sacro non omnes Latini carnem accepissent, sed aliquid dilatum, præteritumve fuisset, aut neglectæ ceremoniæ, intermissumve solenne esset, tanquam non rite exhibitum foret, denuo instaurari *Latinas* oportebat. cujus moris exempla apud *Livium* l. 32. 37. 41. & alibi multa extant. *Indicto Latiari*, hoc est, solenni festo *Latinarum*, nefas esse prælium sumere, quod eo tempore quendam publice, induciæ inter Rom. populum, Latinosque firmatæ essent. *Macrob.* lib. 1. Saturnal. cap. 16. habet. Cum autem Consules Romani huic sacrificio hisque feriis operam darent, moris erat, ut interim alius aliquis ex Patriciorum numero Urbi præficeretur, qui *Præfectus urbis Latinarum* causa dice-

dicebatur: de quo ait *Agellius* lib. 15. cap. 8. quæsitum fuisse, an jus Senatus convocandi, consulendique haberet. Anno U. C. ıↄcxcvı. Q. Ogulium Dictatorem cum M. Lætorio Planciano Magistro equitum, feriarum Latinarum constituendarum causa creatum fuisse, ex Fastis Capitolinis patet. Atque his feriis unum diem dicavit *Tarquinius Superbus*. Exactis autem regibus alter additus est: post fœdus cum Latinis à Sp. Cassio Consule ictum, tertius: anno demum Urbis trecentesimo nonagesimo sexto, composita, quæ diu civitatem turbaverat, de plebejo Consulatu seditione, quartus. *Dion.* lib. 6. extremo, in historia anni cclx. Supplicationes Senatus decrevit ob plebis in gratiam reditum, & *feriis Latinis* dierum tertium addidit, cum prius duo tantum fuerint, primus consecratus à rege *Tarquinio*, quo tempore devicit Hetruriam: alter à *populo* additus, quando Regibus pulsis libertatem adeptus est: tunc vero tertius accessit post reconciliatam plebem Patribus. Earum *feriarum* & *sacrificiorum*, *certaminumque* curam Senatus commisit Ædilib. ornatis prius prætexta & sella eburnea, regiis insignibus. *Plutarch.* in Camillo: Ad *Latinarum feriarum* triduum eodem edicto quartus adjectus est. Eadem fere *Liv.* lib. 6. extremo. *Alexander ab Alexandro* Genialium dierum lib. 4. cap. 7. ubi multa de Latinis feriis habet, etiam hoc addit, *Latinarum* tempore solenne ludicrum in Capitolio fieri, quadrigasque concito cursu decertare, victoremque certaminis in palmam victoriæ *absinthium* bibere solitum fuisse. Unde vero hoc habeat, mihi non liquet.

Paganalia, sive *Paganicæ feriæ*, agriculturæ causa susceptæ sunt, ut haberet in agreis omnis pagus: unde *Paganicæ* dictæ sunt. *Varro* lib. 5. de ling. Latina. Harum feriarum author est *Servius Tullius* Rex. Is enim, quemadmodum *Dion. Halicarn.* lib. 4. tradit, postquam tribus alias urbanas, alias rusticas instituisset, & has in suos pagos distribuisset, ut rusticanæ multitudinis facilius iniri posset numerus: per singulos pagos aras jussit dedicari *Diis tutelaribus*, quotannisque ibi conventum fieri, & sacrificium, festum, hoc comprimis religiosum constituens, vocatum *Paganalia*, simulque eorum sacrorum ritus, qui nunc quoque servantur, conscripsit. Ad id sacrificium, cumque conventum omnes *paganos* jussit in singula capita conferre certum numismatis genus, sed aliud viros, aliud mulieres, aliud impuberes, quibus connumeratis per sacrorum præsides, apparebat hominum numerus per sexus ac ætates distinctus. Hæc *Halicar. Ovid.* lib. 1. Fast.

Pagus agat festum, pagum lustrate coloni,
Et date paganis annua liba focis,
Placentur matres frugum, Tellusque, Ceresque,
Farre suo gravidæ, visceribusque suis, &c.

Paganalia mense Januario, & quidem post Sementinas peracta fuisse significat. Cum enim de Sementinis dixisset, hæc subjicit:

Villice da requiem terræ semente peracta,
Da requiem terram qui coluere viris.

Josephus Scaliger Conjectaneis in Varronem notat, in *Paganalibus* potionem: quæ Deæ *Cereri*, vel quæ eadem esse videtur, *Pali* in camella proposita sit, *burranicam* dictam esse: & eo refert illos *Ovidii* versus lib. 4. Fast.

Dum licet, apposita velut in cratere camella
Lac niveum potes, purpureamque sapam.

Hæc potio, inquit, *burranica* dicebatur, à colore burro, quem mulsum lacte dilutum facit. *Festus*: *Burranica* potio appellatur lacte commistum sapa, à rufo colore, quem *burrum* vocant. *Camella* autem ea est, quam *Pollux* σκάμιλλαν vocat. Idem *Scaliger* eodem loco addit, Cererem in Paganalibus sacris vocatam fuisse *Empandam*, de qua intelligendus sit *Varro* lib. 1. de vita populi Rom. cujus hæc apud *Nonium* leguntur verba: Hanc Deam Ælius putat esse *Cererem*. Sed quod in asylum qui confugerent, panis daretur, esse nomen fictum à pane dando. *pandere*, hoc est, aperire. Ergo, inquit *Scaliger*, intelligit *Empandam Deam* Paganorum. Porro, *Varro* videtur *Paganicas* à *Paganalibus* distinguere, quod *Paganalia* essent privatæ feriæ alicujus pagi; *Paganicæ* vero omnium. De quo tamen discrimine *Ovidius* atque alii nihil habent.

De feriis *Sementinis*, secuti Ovidium, diximus in Januario: de *Compitalibus* in Majo.

Conceptivarum Varro genera duo facit, alias enim *annales* esse dicit, quæ non quidem in certos dies & menses, sed tamen quotannis: alios *non annales*, quæ neque certis diebus, neque mensibus, neque quotannis conciperentur. Sic enim libro 5. de ling. Latina. Præterea *feriæ conceptivæ*, quæ non sunt *annales*, ut hæ, quæ dicuntur sine proprio vocabulo, aut cum perspicuo, ut *Novendiales*. Et hæ fortasse sunt, quæ à Macrobio *Imperativæ* dicuntur, quales fuerunt feriæ *Novendiales*, de quibus etiam quædam dicenda sunt:

Novendiale sacrum dupliciter à Romanis actum fuit, uno modo, cum defunctis parentabant, seque lustrabant, ut alibi dicemus, id enim huc non pertinet: altero, cum prodigium aliquod accidisset, quod *Novendiali sacro* expiare solebant. Hoc autem sacrum novem continuos dies fieri, unde & nomen habet, & vel à Pontifice Maximo, vel à Prætore urbano, ex Senatus decreto indici solebat. *Paulus* Festi abbreviator: *Novendiales* feriæ à numero dierum sunt dictæ. Festi verba mutila sunt, quæ tamen ex iis, quæ à *Livio* lib. 1. scribuntur, intelligi atque suppleri facile possunt, ideoque Livii locum adscribam. Devictis, inquit,

Sabinis, cum in magna gloria, magnisque opibus regnum Tulli, ac tota res Romana esset, nuntiatum Regi, Patribusque est, in monte Albano *lapidibus pluisse:* quod cum credi vix posset, missis ad visendum prodigium, in conspectu, haud aliter quam cum grandinem venti glomeratam in terras agunt, crebri cecidere cœlo lapides. Visi etiam audire vocem ingentem ex summi cacuminis luco, ut patrio ritu *sacra Albani* facerent, quæ, velut Diis quoque simul cum patria relictis, oblivioni dederant: & aut Romana sacra susceperant, aut fortunæ (ut fit) obirati cultum reliquerant Deûm, Romanis quoque ab eodem prodigio *Novendiale sacrum* publice susceptum est: seu voce cœlesti ex Albano monte missa (nam id quoque traditur) seu haruspicum monitu. Mansit certe solenne, ut quandocunque idem prodigium nuntiaretur, feriæ per novem dies agerentur. Hæc *Livius*, qui & alibi passim hujus sacri, harumque feriarum meminit. Quod autem in Festi fragmentis inter alia, hæc verba leguntur, *quæ missa crate*, &c. arbitratur *Scaliger* significari *Novendiale sacrum* illis factum, quos Tarquinius sub crate necavisset.

Quarti generis feriarum publicarum sunt *Nundinæ*, quas paganorum, id est, rusticorum fuisse, quibus convenerint negotiis propriis, vel mercibus provisuri, *Macrob.* lib. 1. Saturn. cap. 16. scribit. *Sext. Pompejus: Nundinas* feriarum diem esse voluerunt antiqui, ut rustici convenirent mercandi, vendendique causa, cumque nefastum, ne si liceret cum populo agi, interpellarentur *nundinatores.* Utrum tamen hæ feriæ fuerint, an non, disputatum à veteribus scriptoribus esse *Macrob.* docet. Alios enim negare scribit, *Nundinas* ferias esse, ut *Titum*, *Julium*, *Modestum* & *Trebatium*: alios contra ferias eas esse affirmare, ut *Julium Cæsarem*, & *Cornelium Labeonem.* Causam autem hujus varietatis apud Granium Licinianum lib. 2. inveniri scribit. Is ait (verba sunt Liciniani apud Macrobium) *Nundinas* Jovis ferias esse, siquidem *Flaminica* omnibus *Nundinis* in regia Jovi arietem soleat immolare. Sed lege Hortensia effectum, ut fastæ essent, uti rustici, qui nundinandi causa in Urbem veniebant, lites componerent. Nefasto enim die Prætori fari non licebat. Ergo qui ferias dicunt, à mendacio vindicantur patrocinio vetustatis: qui contra sentiunt, æstimatu ætatis, quæ legem secuta est, vera depromunt, &c. De origine etiam *Nundinarum* variæ fuerunt veterum opiniones, quas *Macrobius* eodem loco his verbis recenset. *Nundinarum*, inquit, originem quidam *Romulo* assignant, quem communicato regno cum T. Tatio, sacrificiis & sodalitatibus institutis, *Nundinas* quoque adjecisse commemorant, sicut *Tuditanus* affirmat. Sed *Cassius* Ser. Tullium fecisse *Nundinas* dicit, ut in Urbem ex agris convenirent, urbanas rusticasque res ordinaturi. *Geminius* ait, *diem nundinarum* exactis jam regibus cœpisse celebrari. quia plerique de plebe, repetita Servii Tullii memoria, parentarent ei nundinis. Cui rei etiam *Varro* consentit. Rutilius scribit, Romanos instituisse *Nundinas*, ut octo quidem diebus in agris rustici opus facerent, nono autem die, intermisso rure, ad mercatum, legesque accipiendas Romam venirent, & ut scita, atque consulta frequentiore populo referrentur, quæ trinundino die proposita, à singulis atque universis facile noscebantur: unde etiam mos tractus, ut leges trinundino die promulgarentur. Ea re etiam *candidatis* usus fuit in comitium *Nundinis* venire, & in colle consistere, unde coram possent ab universis videri. Sed hæc omnia negligentius haberi cœpta, & post abolita, postquam in trinundino etiam ob multitudinem plebis frequentes adesse cœperunt. Hactenus *Macrob. Plutarch.* in Quæst. Rom. quæst. 42. *Nundinas* Saturno consecratas fuisse scribit. Sed hæc de Nundinis hoc loco sufficiant.

Non sunt etiam hic silentio prætereunda *Bacchanalia*, *Ambarvalia sacra*, *Solitaurilia*, *&c.* quæ cum explicavero, tum de privatis feriis pauca dicam, atque sic tandem hunc librum concludam.

Bacchanalia dicebantur Bacchi festa, inquit *Sext. Pompejus.* De quorum solennitate & licentia multa tradunt, quæ huc referre non placet, illa tantum adscribam, quæ de iis *Flavius Blondus* Foroliviensis lib. 2. de Roma triumphante, quemadmodum ea citat *Ludovicus Carrio* IC. Scholiis in 2. librum Argonauticon Valerii Flacci habet: *Bacchanalia*, inquit, Libero Patri Baccho dicata, temporis longitudine per autumnum *Saturnalib.* paria, majore luxu celebrata sunt. Nudi enim viri cum nudatis omnia membra mulieribus, matronis, viduis & virginibus ad sacra conveniebant, quæ nonnisi nocturna erant, caput omnes pariter, femoraliaque *pampinis*, & uvarum *racemis* cincti, alii item uvarum *racemos* in manu tenebant, & tumultuario invicem commixti cœtu in sublime saltantes, variaque gesticulatione, brachia, cervicem, caputque moventes, carmen inconditum Baccho cantabant, nec prius erat saltationis modus, quam defatigati, & toto corpore vacillantes partim resupinarentur proximioribus inhærentes, partim in pavimentum fanatici, amentesque procumberent, ut recte sensit *Marcus Varro*, talia nisi ab amentibus fieri non potuisse. Hæc *Blondus.* Quomodo hæc sacra in Italiam quoque & ipsam urbem Romam irrepserint, quæque eorum fuerit turpitudo, videre est apud *Liv.* lib. 39. ubi etiam hoc Senatusconsultum, quomodo abolita *Bacchanalia* Romæ, & per totam Italiam fuerint, recitat. In reliquum, inquit, Senatusconsulto cautum est, ne qua *Bacchanalia* Romæ, neve in Italia essent, si quis tale sacrum solenne, & necessarium duceret, nec sine religione, & piaculo se id omittere posse, apud Prætorem urbanum profiteretur: Prætor Senatum consuleret. Si ei permissum esset, cum in Senatu centum, non minus, essent, ita id sacrum fieret, dum ne plus quinque sacrificio interessent, ne qua pecunia communis, nec quis magister sacrorum, aut sacerdos esset, &c. Illud etiam eodem libro prodit primum quotannis tribus diebus aliquos his sacris initiatos fuisse, postea vero eo rem deductam, ut singulis mensibus quinque dies initiationi tribuerentur. De turpitudine sacrorum, quæ Baccho fierent in Italia, quædam etiam *Augustinus* l. 7. cap. 21. de Civitate Dei ex *Varrone* adducit, quæ legere potes.

Ambar-

Ambarvale sacrificium, ait *Servius*, dicitur, quod arva ambiat victima. Hæc victima sive hostia *Ambarvalis* dicebatur. Sext. Pompejus; *Ambarvales hostiæ* appellabantur, quæ pro arvis à XII. fratribus sacrificabantur. Idem: *Ambarvalis* hostia est, quæ rei divinæ causa circum arva ducitur, ab iis, qui pro frugibus faciunt. Quæ verba etiam à *Macrob.* lib. 3. Saturn. cap. 5. citantur, qui etiam hæc addit: Hujus sacrificii mentionem *Virgil.* in Bucolicis habet, ubi de apotheosi Daphnidis loquitur:

Hæc tibi semper erant, & cum solennia vota
Reddemus Nymphis, & cum lustrabimus agros.

Ubi *lustrare* significat circuire. Hinc enim videlicet & nomen hostiæ acquisitum est ab ambiendis arvis. Hæc ille. Cæterum hoc sacrum ita peragebatur. Victimas, suem scilicet, ovem & taurum, unde *Suovetaurilia* id sacrificium appellabatur, maturis frugibus ter circum arva ducebant, omnesque post clamantes sequebantur: ex quibus unus querna corona ornatus, cum solenni saltatione composito carmine Cereri decantabant laudes: ac postquam vino, & lacte libassent, antequam fruges meterent, porcam Cereri immolabant. Discimus hoc ex *Virgilio* lib. 1. Georgicorum, ubi sic scribit;

Cuncta tibi Cererem pubes agrestis adoret,
Cui tu lacte favos, & miti dilue Baccho;
Terque novas circum felix eat hostia fruges,
Omnis quam chorus & socii comitentur ovantes,
Et Cererem clamore vocent in tecta: neque ante
Falcem maturis quisquam supponat aristis,
Quam Cereri torta redimitus tempora quercu,
Det motus incompositos, & carmina dicat, &c.

Ambarvalia etiam *Tibullus* lib. 2. elegia 1. videtur describere, sic incipiens.

Quisquis adest, faveat: fruges lustramus, & agros,
Ritus ut à prisco traditus extat avo.
Bacche veni, dulcisque tuis è cornibus uva
Pendeat, & spicis tempora cinge Ceres, &c.

Cætera ex ipso *Tibullo* pete. Neque vero hoc sacrificium à rusticis tantum fiebat, sed & à Romanis fines agri Romani lustrantibus, qui inter quintum & sextum lapidem, ut author est *Strabo* l. 5. erant, quod sacrum *Ambarvalia*, ut inquit, vocabant, quod, opinor circum agri Romani terminos sacrum fieret. *Adrianus Turnebus* lib. 18. Adversariorum cap. 17. Atque huic sacro *Fratres arvales* præerant, qui ad hoc creati erant, ut terminos agri Romani *Suovetaurilia* circumferrent. Vide *Josephum Scaligerum* Castigationibus in Festum, ad vocem *Amtermini*.

Sed & Patresfamiliás unusquisque in agro suo, fines fundi *Suovetaurilibus* lustrabat, quam lustrationem ita describit *Cato* cap. 141. de re Rustica: Agrum lustrare sic oportet. Impera *Suovetaurilia* circumagi cum divis volentibus, quodque bene eveniat, mando tibi Mani, ut illa *Suovetaurilia*, fundum, agrum, terramque meam, quota ex parte, sive circumagi sive circumferenda censeas, uti cures lustrare: Janum, Jovemque *vino præfamino* sic: *Mars Pater te precor*, quæsoque, uti sies volens, propitius mihi, domo, familiæque nostræ, quojus rei ergo agrum, terram, fundumque meum *Suovetaurilia* circumagi jussi, uti tu morbos visos, invisosque, viduitatem, vastitudinemque, calamitates, intemperiasque prohibessis, defendas, averruncesque, utique tu fruges, frumenta, vineta, virgultaque grandire, beneque evenire sinas. Pastores, pecuaque salva servassis, duisque bonam salutem, valetudinemque mihi, domo familiæque nostræ. Harumce rerum ergo, fundi, terræ, agrique mei lustrandi, lustrique faciundi ergo, sicuti dixi, macte hisce *Suovetaurilibus* lactentibus immolandis esto. Mars pater ejusdem rei ergo, macte hisce *Suovetaurilibus* lactentibus esto. Item cultro facito struem, & ferctum uti adsiet. Inde obmoveto. ubi porcam immolabis, agnum, vitulumque sic oportet. Ejusque rei ergo macte hisce *Suovetaurilibus* immolandis esto, nominare vetat Martem, neque agnum vitulumque. Si minus in omnes litabit, sic verba concipito: *Mars Pater*, si quid tibi in illisce *Suovetaurilibus* lactentibus, neque satisfactum est, te hisce *Suovetaurilibus* piaculo. Si uno, duobusque dubitaverit, sic verba concipito: *Mars Pater*, quod tibi illoc porco neque satisfactum est, te hoc porco piaculo. Hæc *Cato*.

Porca, quæ *Cereri* ante messem mactari solebat, dicebatur *Præcidanea porca*, quod Sext. Pompejus docet his verbis: *Præcidanea agna* vocabatur, quæ ante alias cædebatur. Item porca, quæ Cereri mactabatur ab eo, qui mortuo justa non fecisset, id est, glebam non objecisset: quod mos erat eis facere, priusquam novas fruges præciderent. Sacrificii hujus *porcæ præcidaneæ* formulam hanc habet *Cato* cap. 134. de re Rustica: Priusquam messem facies, porcam *præcidaneam* hoc modo fieri oportet. Cereri porca præcidanea, porcam *fœminam*, priusquam hasce fruges condantur, far, triticum, hordeum, fabam, semen rapicium, thure, vino, Jano, Jovi, Junoni præfato. Priusquam *porcam fœminam* immolabis, Jano struem commoveto sic: Jane Pater, te hac strue commovenda bonas preces precor, uti sies volens propitius mihi, liberisque meis, domo, familiæque meæ mactus hoc fercto. Ferctum Jovi moveto, & mactato, sic: Jupiter te hoc fercto obmovendo bonas preces precor, uti sies volens propitius mihi, liberisque meis, domo familiæque meæ mactus hoc fercto. Postea Jano vinum dato sic: *Jane Pater*, uti te strue commovenda bonas preces bene precatus sum, ejusdem rei ergo macte vino inferio esto. Postea Jovi sic: *Jupiter macte fercto esto, macte vino inferio esto.* Postea porcam præcidaneam immolato. Ubi exta prosecta erunt: ita Jano struem commoveto, mactatoque item uti prius obmoveras. Jovi item ferctum obmoveto mactatoque ut prius feceras. Item Jano vinum dato, & Jovi vinum dato, ita uti prius datum fuit ob struem obmovendam, & ferctum libandum, postea Cereri exta & vinum dato. Hactenus *Cato*: apud quem tamen *mactus* perpetuo legen-

legendum. Locus ille ex libro *Arnobii* contra Gentes 7. significare videtur, ubi sic scribit: Operæ pretium est verba ipsa depromere, quibus cum vinum datur, uti ac supplicare consuetudo est. *Mactus* hoc vino inferio esto. *Inferio*, inquit *Trebatius*, verbum ea causa est additum, eaque ratione profertur: ne vinum omne omnino, quod in cellis atque apothecis est conditum, ex quibus illud quod effunditur promptum est, esse sacrum incipiat, & ex usibus excipiatur humanis.

Erant & *Amburbia sacra*, quæ fiebant, cum Urbs & pomœrium lustrabatur, ut apud Lucanum lib. 1.

Mox jubet & totam pavidis à civibus urbem
Ambiri, & festo purgantes mœnia lustro
Longa per extremas pomœria cingere fines,
Pontifices sacri quibus est permissa potestas.

Hinc *Amburbiales hostiæ* dicebantur, quæ circum terminos urbis Romæ ducebantur. *Festus*. Hujus sacri meminit *Vopiscus* in Aureliano: Cantata, inquit, carmina, amburbium celebratum, *ambarvalia* promissa, &c. Observavit hæc *Turnebus* Adversariorum lib. 18. cap. 17. *Josephus Scaliger* Castigationibus in Festum ad vocem *Amtermini*, Amburbia ab *Ambarvalibus* non distinguit, sed eadem esse scribit.

Quoniam autem de lustrationibus dixi, non alienum ab hoc loco erit, si etiam de *lustratione quinquennali*, quæ à Censoribus quinto quoque anno perfecto censu, peragebatur, quædam afferam. De hoc itaque more *Dionysius Halicarnasseus* lib. 4. in historia *Servii Tullii* Regis, qui author hujus instituti fuit, ita scribit: Perfecto censu à Tullio Rege, omnes cives jussi sunt armati adesse in campo Martio, ibi instructos in sua quemque centuria equites, pedites, velites, lustravit Rex *Solitaurilibus*. Hostiæ, taurus, aries, & hircus ter circumductæ circum exercitum Marti mactatæ sunt. Hoc modo etiam nostra ætate post censum Romani lustrantur à Magistratu sanctissimo, quod lustrum sua voce nominant. Eadem etiam *Liv.* lib. 1. Censu perfecto, inquit, quem maturaverat metu legis de incensis latæ, cum vinculorum minis, mortisque edixit, ut omnes cives Romani, equites, peditesque in suis quisque *centuriis*, in campo Martio prima luce adessent. Ibi instructum exercitum omnem *Suovetaurilibus* lustravit, idque conditum lustrum appellatum, quia in censendo finis factus est. Dicebatur autem hoc sacrum *Suovetaurilia*, quia sus, ovis, vel aries, & taurus, ornati vittis & tæniis, atque ad aram ducti, quam icona etiam *Gulielmus Brassicanus* in suum de antiqua Romanorum religione librum retulit. Dicuntur etiam *Solitaurilia* de quibus *Sext. Pompejus*. Solitaurilia hostiarum trium diversi generis immolationem significant, *tauri*, *arietis*, *verris*, quod omnes hi solidi, integrique sint corporis. Contrarii verveces, majalesque, quia solum *Osce* totum, & solidum, significat, unde tela quædam *soliferrea* vocantur tota ferrea, & homo bonarum artium *solers*, & quæ nulla parte laxata, cavaque sunt, *solida* nominantur, atque harum hostiarum omnium inviolati sunt tauri, quæ pars scilicet cæditur in castratione. Sunt quidam, qui putent, ex tribus hostiis præcipue nomen inclusum cum *solido tauri*, quod amplissima sit earum, quidam dixerunt omnium trium vocabula confusa, suis, ovis, tauri, adeffecisse id quod uno modo appellarentur universæ, &c. Sed de his satis.

Illud etiam non omiserim, moris fuisse apud Romanos, ut quotannis certo die solenni in pompa gestaretur *canis in crucem actus*, & *anser* splendide admodum in lectica, & veste stragula pretiosa sedens: ob eam causam, quod hi in obsidione Capitolii, Gallis irruptionem in arcem tentantibus, Romanos clangore & strepitu excitassent, *canibus* interim somno indulgentibus. Meminit hujus solennitatis *Plutarchus* in lib. de Fortuna Romanorum.

Et *Sext.* Pompejus meminit *lapidis manalis*, quo nomine appellatam fuisse dicit petram quandam, quæ fuerit extra portam Capenam, juxta ædem Martis, quam, cum propter nimiam siccitatem in urbem protraxissent, insequuta statim pluvia fuerit: unde etiam, quod aquas manaret, *manalis lapis* dictus sit. De eodem *Varro* lib. 2. de vita populi Romani, apud Nonium Marcellum: *Manalis lapis* appellatur in Pontificalibus sacris, qui tunc movetur, cum pluviæ exoptantur. Sic enim Varronis locum restituit *Josephus Scaliger*, Castigationibus in Pompejum Festum.

De *Supplicationibus* lib. 10. cap. penultimo dicemus. De *lectisterniis* paulo ante quædam memoravimus.

Sunt præterea *feriæ propriæ* familiarum, inquit Macrobius, ut *Claudiæ familiæ*, vel *Æmiliæ*, seu *Juliæ*, sive *Corneliæ*: & si quas ferias proprias quæque familia ex usu domesticæ celebritatis observat. Sunt *singulorum*, ut natalium, fulgurumque susceptiones, item funerum, atque expiationum. Apud veteres quoque, qui nominasset *Salutem*, *Semoniam*, *Sejam*, *Segetiam*, *Tutilinam*, ferias observabat. Item *Flaminica*, quoties tonitrua audisset, feriata erat, donec placasset Deos. De feriis familiarum propriis, sive sacris privatis fuit lex in 12. Tabulis, his concepta verbis: *Sacra privata* perpetua manento: ad quam legem quædam de sacris privatis notabimus: plura habet *Francisc. Hotomanus* in tripertita 12. Tabul. commentatione. *Feriis natalitiis* sacrificabant *Genio*, quemadmodum ex Tibullo l. 2. eleg. 2. discimus, ubi etiam alia, quæ iis diebus peragi solerent, commemorantur. *Fœminæ Junoni*, quæ ipsarum natalis Dea erat, sacra faciebant. De *Funeribus*, sacrisque eo pertinentibus dicemus suo loco. Atque hæc habuimus, quæ de *Romanorum sacris* in medium afferremus: quibus coronidis loco, adjiciemus, *Ausonii* Burdigalensis epigrammata quædam de diebus, mensibus, & quatuor anni partibus, quod ea ab hac tractatione non videantur esse aliena.

Ausonii Burdigalensis viri consularis, de nominibus septem dierum.

EDYLLIUM XV.

Nomina, quæ septem vertentibus apta diebus
Annus habet, totidem errantes fecere planetæ,
Quos indefessa volvens vertigine mundus,
Signorum obliqua jubet in statione vagari.
Primum, supremumque diem radiatus habet sol.
Proxima fraternæ succedit luna coronæ.
Tertius assequitur Titania lumina Mavors.
Mercurius quarti sibi vindicat astra diei.
Inlustrant quintam Jovis aurea sydera zonam.
Sexta salutigerum sequitur Venus alma parentem.
Cuncta supergrediens Saturni septima lux est.
Octavum instaurat revolubilis orbita solem.

EDYLLIUM XVI.

De mensibus & quatuor anni temporibus.

Æternos menses, & tempora quattuor anni.
Quattuor ista tibi subjecta monosticha dicent.
Martius, Aprilis, Majus sunt tempora Veris,
Julius, Augustus, necnon & Junius Æstas,
Septembri, Octobri, Autumnus, totoque Novembri,
Brumales, Janus, Februarius, atque December.

EDYLLIUM XVII.

De mensibus monosticha.

Primus Romanas ordiris Jane Kalendas.
Februa vicino mense Numa instituit.
Martius antiqui primordia protulit anni,
Fœtiferum Aprilem vindicat alma Venus.
Majorum dictus patrum de nomine Majus,
Junius ætatis proximus est titulo.
Nomine Cæsareo Quintilem Julius auget,
Augustus nomen Cæsareum sequitur.
Autumnum Pomona tuum September opimat,
Triticeo October fœnore ditat agros.
Sydera præcipitat pelago intempesta November,
Tu genialem Hyemem feste December agis.

EDYLLIUM XVIII.

De mensibus alia monosticha.

Dira patet Jani Romanis janua bellis.
Vota Deo Diti Februa mensis habet.
Incipe Mars anni felicia fata reduci:
Tunc Aries Veneri lutea serta legit.
Dulcia, Maja, tuis lucent examina Nonis:
Arce poli Geminos Junius ecce locat.
Julius ardenti divertit lumina solis
Aëre, flammigero cuncta Leone calent,
Poma legit virgo maturi millia solis,
Fundit & October vina Falerna lacis.
Aret tota soli species visura Nepai:
Inde December amat te genialis hyems.

EDYLLIUM XIX.

De mensibus disticha.

Jane nove, primo qui das tua nomina mensi,
Jane bifrons, spectans tempora bina simul.
Post, superûm cultus, vicino Februa mense,
Dat Numa cognatis Manibus inferias.
Martius & generis Romani præsul, & anni,
Prima dabat Latiis tempora Consulibus.
Æneadum genitrix vicino nomen Aprili
Dat Venus, est Marti namque Aphrodita comes.
Maja Dea, an major, Mai, te fecerit ætas
Ambigo, sed mensi est author uterque bonus.
Junius hunc sequitur duplici celebrandus honore,
Seu nomen Juno, sive Juventa dedit.
Inde Dionæo præfulgens Julius astro,
Ætatis mediæ tempora certa tenet.
Augustus sequitur, cognatum à Cæsare nomen,
Ordine sic anni proximus, ut generis.
Nectuntur post hos, numerumque ex ordine signant,
September Bacchi munere præla rigans:
Et qui sementis per tempora, fœnore lætus
October, cupidi spem fovet agricolæ:
Quique salo mergens solennia signa November
Præcipitat, cælo mox reditura suo.
Concludens numerum genialia festa December
Finit: ut à bruma mox novus annus eat.

EDYLLIUM XX.

De mensibus tetrasticha.

JANUARIUS.

Hic Jani mensis sacer est: en aspice, ut aris
Thura micent: fumant ut pia thura Lares.
Annorum seclique caput, natalis honorum,
Purpureos fastis qui numerat proceres.

FEBRUARIUS.

At quem cæruleus nodo constringit amictus,
Quique paludicolam prendere gaudet avem,
Dædala quem jactu pluvio circumvenit Iris,
Romuleo ritu Februa mensis habet.

MARTIUS.

Cinctum pelle lupæ promptum est cognoscere mensem,
Mars olli nomen, Mars dedit exuvias.
Tempus ver hœdus petulans, & garrula hirundo
Indicat, & sinus lactis, & herba virens.

APRILIS.

Contectam myrto Venerem veneratur Aprilis,
Lumen juris habet, quo nitet alma Ceres.
Cereus è dextra flammas diffundit odoras,
Balsama nec desunt: queis redolet Paphie.

Majus.

Cunctas veris opes, & picta rosaria gemmis
Liniger in calathis, aspice, Majus habet,
Mensis Atlantigenæ dictus cognomine Majæ,
Quem merito multum diligit Vranie.

Junius.

Nudus membra, dehinc solares respicit horas
Junius: ac Phœbum flectere monstrat iter.
Idem maturas Cereris designat aristas
Floralesque fugas, lilia fusa docent.

Julius.

Ecce coloratos ostentat Julius artus,
Crines cui rutilos spicea serta ligant.
Morus sanguineos præbet gravidata racemos:
Quæ medio Cancri sydere læta viret.

Augustus.

Fontanos latices, & lucida pocula vitro,
Cerno, ut demerso torridus ore bibat.
Æterno regni signatus nomine mensis,
Latona genitam quo perhibent Hecaten.

September.

Surgentes acinos varios, & præsecat uvas
September, sub quo mitia poma jacent.
Captivam filo gaudens religasse lacertam,
Quæ suspensa manu nobile ludit opus.

October.

Dat prensum leporem, cumque ipso palmite fœtus
October, pinguis dat tibi ruris aves.
Jam bremios spumare lacus, & musta sonare
Apparet vino vas calet ecce novo.

November.

Carbaseo surgens post hunc indutus amictu
Mensis ab antiquis sacra deamque colit:
A quo vix avidus sistro compescitur anser,
Devotusque satis ubera fert humeris.

December.

Annua sulcatæ conjecta & semina terræ
Pascit hyems, pluvio de Jove cuncta madent.
Aurea nunc revocet Saturni festa December,
Nunc tibi cum Domino ludere verna licet.

EDYLLIUM XXI.

Quoteni dies sint mensium singulorum.

Implent tricenas per singula menstrua luces
Junius, Aprilisque, & cum Septembre, November.
Unum ter denis cumulatius adde diebus
Per septem menses, Jani, Martisque Kalendis,
Et quas Majus agit, quas Julius, Augustusque,
Et quas October, positusque in fine December.
Unus erit tantum duodetriginta dierum:
Quem Numa præposito voluit succedere Jano,
Sic tercentenis decies accedere senos,
Quadrantemque, & quinque dies sibi computat annus.

EDYLLIUM XXII.

De tribus menstruis mensium.

Bis senas anno reparat Lucina Kalendas:
Et totidem medias dat currere Jupiter Idus:
Nonarumque diem faciunt infra octo secundi.
Hæc sunt Romano tantum tria nomina mensi.
Cætera per numeros sunt cognomenta dierum.

Quo mense quotæ Nonæ, vel Idus sint.

At Nonas modo quarta aperit, modo sexta refert lux,
Sexta refert Maji, Octobris, Martisque recursu,
Et qui solstitio sua tempora Julius infert.
Cætera pars mensum quartis est prædita Nonis:
Omnes vero Idus octava luce recurrunt.

Quotæ Kalendæ sint mensium singulorum.

Post Idus, quas quisque suas habet ordine mensis,
Diversæ numero redeunt variante Kalendæ,
Dum rursumque, iterumque... vocantur,
Ut tandem oblati procedant temporis ortu,
Tercenis, unoque die genialia festa
Porrigit, ut Janum arcessat nova bruma morantem.
Hoc numero mensisque Numæ, redit, autumnique
Principium referens Bacchi, September alumnus,
Julius & Majus positusque in fine December,
Octoberque die revocatur tardius uno.
Inde dies redeunt minus uno, quatuor ultra,
Quos numero adjiciam, Sextilis, Junius, atque
Aprilis, post quos penultima meta November.
Ter quinis, unoque die, Junonie Mavors,
Ut redeas, referasque exordia prima, cieris.
Hoc numero, ad plenum, vertens reparabitur annus.

EDYLLIUM XXV.

De feriis Romanis.

Nunc & Apollineos Tiberina per ostia ludos,
Et Megalesiacæ matris operta loquar.
Vulcanique dies autumni exordia primi:
Quinquatrusque Deæ Pallados expediam.
Et medias Idus, Maji, Augustique recursu,
Quas sibi Mercurius, quasque Diana dicat.
Matronæ, quæ sacra colant pro laude virorum,
Mavortis primi quum rediere dies.
Festa Caprotinis memorabo celebria Nonis:
Quum stola matronis dempta teget famulas.
Quattuor illa etiam discretis partibus anni
Solstitia, & luces nocte, dieque pares.
Nec Regifugium pulsis ex urbe tyrannis,
Lætum Romanis fas reticere diem.
Visne Opis ante sacrum vel Saturnalia dicam?
Festaque servorum, quum famulantur heri?

Et

Et nunquam certis redeuntia festa diebus,
Compita per vicos quum sua quisque colit?
Aut duplicem cultum, quem Neptunalia dicunt,
Et quem de Conso consiliisque vocant?
Festa hæc navigiis, aut quæ celebrata quadrigis,
Jungunt Romanos, finitimosque duces,
Adjiciam cultus, peregrinaque sacra Deorum,
Natalem Herculeum, vel bovis Isiacæ,
Nec non lascivi Floralia læta theatri,
Quæ spectare volunt, qui voluisse negant.
Nunc etiam veteres celebrantur Equiria ludi,
Prima hæc Romanus nomina circus habet.
Et Dionysiacos Latio cognomine ludos
Roma colit: Liber quæ sibi vota dicat.
Ædilesque etiam, plebeji Ædilesque curules,
Sacra, Sigillorum nomine dicta colunt.
Et gladiatores funebria prælia notum
Decertasse foro: nunc sibi harena suos
Vindicat: extremo qui jam sub fine Decembris,
Falcigerum placant sanguine cœligenam.

Ad Cap. XII. XIII. XIV. XV. XVI. XVII.

Paralipomena.

Actiaca victoria Augusti, clavus annalis fixus, Saturnaliorum libertas, origo, & diversitas, Lararia, mensium nomina ac officia propria.

Quæ sex hisce capitibus habentur, non habent quicquam difficultatis, tum quia ex Kalendario à me ante apposito, abunde cognosci poterunt, tum etiam quod alibi exponentur. percurram tamen raptim.

Victoriæ feriæ in Augustum incidunt, de qua abunde dixi lib. 2. supra hoc opere cap. 10.

In Septembri Augustus princeps M. Antonium Ægyptiis & orientalibus copiis ferocem ad Actium debellavit navali acie. Præter historicos, quos non exscribo, L. Sen. l. 1. de Clement. cap. 11. *Post mare Actiacum Romano cruore infectum.* Et in adversis ejusdem principis, C. Plin. l. 7. nat. histor. cap. 45. *Jam in navali fuga, urgente hostium manu preces Proculejo mortis admotæ, cura Perusinæ contentionis, sollicitudo Martis Actiaci.* Locus videtur castigatione egere. Nam quorsum *Proculejo preces admovisset mortis?* Certe etsi constet Proculejum inter amicissimos ei fuisse, ex Plutarcho in Antonio, censeo tamen legendum, *preces pro periculo mortis admotæ.* Poëtas tantum adscribam. M. Manilium lib. 1.

Perque patris pater Augustus vestigia vicit,
Necdum finis erat, restabant Actia bella
Dotali commissa acie, repetitaque rerum
Trælia.

Sext. Propertium lib. 2. eleg. 1.

Actiaque in Sacra currere rostra via.

Et lib. 4. eleg. 6.

Vicit Roma fide Phœbi, dat fœmina pœnas,
Sceptra per Jonias fracta vehuntur aquas.

Sidon. Apollinar. Carm. 5. v. 462.

Nec sic Leucadio classis Mareotica portu
Actiacas abscondit aquas, in bella mariti
Dum venit à Phario dotalis turba Canopo.

Et Carm. 7. v. 94.

——— *vidit te frangere Leucas*
Trux Auguste, Pharon, dum classicus Actia miles
Stagna quatit, profugisque bibax Antonius armis
Incastum vacuat patrio Ptolemaida regno.

M. Manil. lib. 5. Astronomic. in initio:

Actiacosque sinus inter suspensus uterque
Orbis, & in ponto cœli fortuna natabit.

P. Virgil. l. 8. Æneid. ad finem:

- - - *classes aratas, Actia bella*
Cernere erat.

M. Lucan. l. 1. v. 42.

- - - *Et quas premit aspera classes Leucas.*

Et lib. 7. in fine:

Et Mutina, & Leucas, puros fecere Philippos.

Fortuna rerum futurarum præsaga, apud C. Petronium in bello civili.

Et Libyæ cerno, & tua Nile gementia claustra,
Actiacosque sinus, & Apollinis arma timentes.

Corrige interim C. Tacitum l. 15. Annal. in limine, *certamen ad exemplum Atticæ religionis decretum,* lege cum J. Lipsio, *ad exemplum Actiacæ regionis.* authorib. Suetonio in Augusto c. 18. *Urbem Nicopolim apud Actium condidit, ludosque illic quinquennales constituit.* Mamertin. in Paneg. *Urbs Nicopolis, quam D. Augustus monimentum Actiacæ victoriæ instar trophæi erexerat.* Dio lib. 51. fuse narrat, & meminit idem Suetonius in Tiber. c. 6.

Clavi figendi solennitas & Septembri mense reperitur celebrata. Sext. Pompejus l. 3. *Clavus annalis appellabatur, qui figebatur in parietibus sacrarum ædium, per annos singulos, ut per eos numerus colligeretur annorum.* Casellius Durantius lib. 1. var. lect. cap. 5. discussit primus hunc ritum, & obscurissimis tenebris facem prætulit Petron. in Satyrico pag. 109.

At paries circa palea satiatus inani,
Fortuitoque luto: clavus numerabat agrestis,
Et viridi junco gracilis pendebat arundo.

Duorum versuum primorum dictiones sedem suam videntur mutasse, itaque indubie sic legendum:

At paries circa palea satiatus agresti,
Fortuitoque luto, clavus numerabat & annos.

Rectissima, nisi ego fallor, loci restitutio, nam pro *inani* legi oportet *& annos*, alioqui nullus sensus. Sed ad alia pergendum.

In Decembri peragebantur magna libertate *Saturnalia*, ut fusissimè discussi l. 2. hujus operis supra cap. 4. Juven. sat. 7. v. 96.

- - - *tunc utile multis*
Pallere, & vinum toto nescire Decembri.
Invitat genialis hyems, curasque resolvit.

Adde hic tantum, de muneribus missis locum Festi Pompeji l. 3. *Cereos Saturnalibus muneri dabant humiliores potentioribus, quia candelis pauperes, locupletes cereis utebantur.* M. Martial. l. 10. epigr. 87.

Absit cereus aridi clientis,
Et vani triplices, brevesque mappæ
Expectent gelidi jocos Decembris.

Et *Saturnalitia dona* ista vocabantur. Tertullian. lib. de fuga in persecut. in fine: *pacem mandavit à militibus per Saturnalitia redimendam.* Quod ex eodem hoc loco, non tamen citato, primus ostendit Angelus Politian. Miscellaneor. cap. 21.

Adi ad viros doctos in Suetonium in Augusto c. 71. in Claudio cap. 5. in Calig. cap. 17. T. Liv. 1. Decad. lib. 2. in principio. Q. Horat. lib. 2. sat. 7. & Helenius Acron ibidem libertatem ostendit.

- - - *age, libertate Decembri,*
Quando ita majores voluerunt, utere.

Quod celebratissimum quidem apud Romanos, non tamen ejus consuetudinis illi authores, sed Athenienses, quibus id in lege ante illos positum ut servi cum dominis, pari honore epularentur, dixi in hoc opere alibi, sed & Cretenses festa agebant, quæ *Hermæa* dicebantur, in quibus domini ministrarent servis mensæ accumbentibus. Caristius in historicis Commentariis apud

apud Athenæum l. 14. cap. 17. Babylonii festum etiam habebant: cui nomen *Saceas*, quod diebus quinque integris protendebatur, in quo servi imperabant dominis suis, & è servitio unus stolam regiam induebat. Ctesias historicus antiquissimus l. 2. Annalium Persicorum, & Berosus lib. 1. rerum Babylonicarum. Simile omnino jus in festo, quod *Peloria* appellabant Thessali. Baro Sinopæus in oratione de Thessalia, & Ammonia, referente Athenæo loco laudato, ut certissime constet non tantum Romanos celebrare Saturnalia consuevisse, sed & alias gentes. Cur autem hoc mense potissimum, rationes disquirit, ex principiis astrologiæ Cælius Rhodiginus lib. 15. cap. 23.

Lararia denique in Decembri peragi solebant: hoc est festum deorum Larium, (nam & Lararium pro loco in quo Lares asservabantur, usurpatur. Æl. Lamprid. in Alexandro Severo) de quibus paulo ante hoc libro dictum est à me, cap. 9. Adde & Ægyptios etiam Lares habuisse. Aurel. Macrob. l. 1. Saturn. c. 19.

Principium certe cultus illorum inde profluxit, quod parentes, vel liberos, vel affines, aut amicos domi defoderent, & sepelirent, quare credula plebs animas defunctorum cultu quodam domestico primum, ac deinde publico, tanquam auxiliaturos deos devenerabatur. Q.Flor.Tertullian.l.de resurrectione carnis: *Scilicet quod apud majores olim homines in domibus suis sepeliebantur.* Isidor. Hispalensis l. 15. Etymologiar. cap. 11. *Sepulchrum à sepulto dictum, prius autem quisque in domo sua sepeliebatur, postea vetitum est legibus, ne fœtore ipso corpora viventium contacta inficerentur.* Servius Honoratus ad illud l. 5. Æneid.

Præterea si nona diem mortalibus almum
Aurora extulerit.

Et expressius ad illud l. 6. Æneid.

Sedibus hunc refer ante suis.

Apud majores, inquit, omnes in domibus sepeliebantur, unde ortum est, ut Lares colerentur in domibus. Hinc quoque derivatum est, ut pro sepulchro domum usurparent scriptores. M. Valer. Probus libello *De Notis. D. M. domus mortuorum* l. 4. C. de sepulc. viol. *Qui sepulchra violant, domos ut ita dixerit, defunctorum.* Antiquum marmoris fragmentum:

PERPETUAS. SINE. FINE. DOMOS. MORS. INCOLIT. ATRA.
ÆTERNOSQUE. LEVIS. POSSIDET. UMBRA. LARES.

Unde & *familiæ pater* Lar Plauto in Prologo Aululariæ dicitur: & dictum abunde supra. & quod domui præsideret, præstitem deum appellarunt. Ovid. l. 5. Fastor.

Præstitibus Majæ Laribus venere Calendæ.

Illis diis pueritiam egressi, sumpta virili toga, bullas quas nobilitatis & infantiæ argumentum gestaverant, suspendendas ponebant. Porphyrion vetus Grammaticus ad illud Q. Horatii lib. 1. sat. 5.

——— donasset jamne catenam
Ex voto Laribus.

A. Persius sat. 5.

Bullaque succinctis Laribus donata pependit.

Milites post exacta legitima stipendia, arma sua iisdem consecrabant. Ovid. l. 4. Trist. eleg 7.

Miles ut emeritis non est satis utilis armis,
Ponit ad antiquos quæ tulit arma Lares.

Denique & quicquid charum videbatur, ornamentum Laribus futurum dicabant. T. Liv. 4. Dec. l. 4. *Penuarius Laribus suspendit molles pilas, reticula, strophia.* Imitatus ille indubie est illud M. Varronis in Sesqui Ulysse apud Nonium:

Suspendit Laribus marinas molles pilas,
Reticula, ac strophia.

Quæ capite 17. sequuntur, in commodiorem locum sunt rejicienda. Et quidem de *Novendiali* in tractatu de Funeribus ubecior erit dicendi occasio. De *Bacchanalibus* in tractatu de Convivio. De *Ambarvali* & *lustratione* alibi.

De compitalibus addendus locus Nævii in Tunicularia apud Festum in *penis*.

Theodotum compellas, qui aras compitalibus
Sedens in cella circumtectas tegetibus
Lares ludentes peni pinxit bubulo.

Denique de mensibus, diebusque Romani anni addendum & epigramma Incerti scriptoris in Anthologia l. 1. cap. 91. & eodem ultimo:

Μὴν ὑπάτων πρῶτος, ὁ δὲ δεύτερος αὔλακα τέμνει.
Ὁ τρίτος Αὐσονίων γενεὴν ἐπὶ μῶλον ἐγείρει,
Τέτρατος ἀγγέλλει ῥοδοδάκτυλον εἴαρος ὥρην
Εἰμὶ ῥόδων γενέτης, καὶ ἐγὼ κρίνα λευκὰ νομίζω,
Οὗτος ἀμαλλοδέτης, τὰ δ' ἐμὰ πτερὰ Νεῖλον ἐγείρει,
Οὗτος ἄριστα φίλῳ πεφιλημένος ἔπλετο Βάκχῳ.
Τεύχω δ' οἶνον ἐγὼ μελιηδέα χάρμα βροτοῖσι.
Δαῖτα φέρω χαρίεσσαν ἐς οὔνομα φωτὸς ἑκάστου
Φορμίζειν δεδάηκα, καὶ ὑπνώοντας ἐγείρειν.

Id est ad verbum: *Mensis consulum primus, secundus sulcum secat, tertius Ausonium genus ad pugnam excitat, quartus annuntiat roseam veris horam. Sum rosarum genitor, & ego lilia candida porto: hic ligat manipulos, & meæ alæ Nilum excitant. Hic generoso amicus est Baccho. Paro vinum ego, dulce gaudium hominibus. Convivium fero gratiosum ad nomen hominis cujusque. Citharà cantare novit, & dormientes excitare.*

Sed qui plura de mensium, dierum, annorumque rationibus, & diversitate cupis, adi ad librum non ineruditum Joannis Lalamantii Hæduorum Medici, in quo Ægyptii, Persici, Arabici, Hebræi, Macedonici, Attici, & Romani anni exquisite, & curiose pervestigatur ratio.

ROMA-

ROMANARUM ANTIQUITATUM LIBER QUINTUS.

DE LUDIS, MENSIS, SIVE CONVIVIIS, VESTIBUS, NUPTIIS, ET FUNERIBUS.

E*xplicatis iis, quæ de* Diis Romanorum, ſacerdotibus, & ſacris, *atque* feſtis diebus *fuerunt obſervatione digna*, de ludis *jam agemus, qui quidem etiam ad celebritates & dies feſtos pertinent. Nos vero proprium iis librum tribuimus, duabus de cauſis: quarum prior hæc eſt, ne liber præcedens nimium excreſceret: altera, quod placuerit nobis* Varronem *Romanorum doctiſſimum hac in re ſequi, qui & ipſe, quemadmodum ex* Aurelio Auguſtino *diſcimus, ſeorſim* de ludis *ſcripſit diverſo tractatu ab eo, qui de feriis fuit, & quidem ita ut primo loco de* ſcenicis, *poſtea de* circenſibus *egerit. Addimus his quædam de* conviviis, veſtimentis, nuptiis, *&* funeribus, *cum quia pleraque ad religionem etiam pertinent, tum quia alium locum convenientiorem de iis dicendi non habebamus: neque etiam placebat ſingulis illis materiis ſingulos libros conſecrare. Hæc enim, ut jam ſæpius monui, tantum introductionem quandam in Antiquitatem, non plenam ejus explicationem eſſe voluimus. Scripſit* de ludis Romanorum *diligentiſſime* Onuphrius Panvinius *Veronenſis, qui & ſingularem de ludis ſæcularibus librum edidit, verum iſti mihi viſi non ſunt. Multa de iis habet* Julius Cæſar *Scaliger in primo Poëtices libro. Et* de gymnicis ludis *plurima tradit in ſuis de arte gymnaſtica libris* Hieronymus Mercurialis *Medicus Patavinus: ex quibus multa in hanc noſtram explicationem tranſtulimus. De menſis & conviviis veterum eleganter* Juſtus Lipſius, *vir clariſſimus, cui me aliquando operam dediſſe, haud pœnitet, in tertio Antiquarum lectionum libro. Quædam etiam eo pertinentia habet* Hieronymus Mercurialis *in arte gymnaſtica, & variis lectionibus:* Franciſcus Robortellus *lib. de vita, & victu populi Romani:* Aldus Manutius *Pauli F. in libris de quæſitis per epiſtolam, & alii. Nam* Franciſci Polleti *Commentarius de menſis veterum, quod ego ſciam, lucem nondum aſpexit. De re veſtiaria ſcripſit* Lazarus Bayſius, *quem librum mihi legere contigit beneficio Clariſſimi Juriſconſultiſ.* Joan. Thomæ Freigii, *Rectoris Gymnaſii Altorfiani, cujus opera & conſilio non ſemel in his antiquitatum libris uſus ſum. Multa etiam de veſtibus habent* Aldus Manutius, Carolus Sigon. & Juſtus Lipſius *in eo, quem jamprimum in lucem dedit, Electorum libro.* De nuptiis *& earum ritibus multa habent* Carolus Sigon. *lib.* 1. *de antiquo jure civium Rom. atque* Andreas Tiraquellus *I. C. in legibus connubialibus: & ſingularem ea de re librum ſcripſit* Barnabas Briſſonius *I. C. clariſſimus.* De ſepulcralibus *extat commentarius* Lilii Georgii Gyraldi. *Scripſit de iiſdem &* Onuphrius Panvinius, *ut audio: & jam in manibus librum* de funeribus, *item alterum* de re veſtiaria *habet Juſt. Lipſius, quos expectamus brevi. Plurima etiam de iis rebus, de quibus hoc libro agimus, extant in* Alexandri *Neapolitani genialibus diebus,* Cælii *Rhodigini antiquis lectionibus,* Wolfgangi Lazii *commentariis Reipublicæ Romanæ, & aliorum etiam ſcriptis: quæ ego propterea hoc loco commemorare volui, ut benevolus Lector ſciret, quorum veſtigia ſecuti eſſemus, & unde etiam ipſe pleniorem harum rerum explicationem petere poſſet. Sed tempus eſt ut ludorum explicationem aggrediamur.*

CAPUT I.

De ludis Romanorum, quinam ii sint, & quis eorum primus apud Romanos Author.

De *ludis* dicturi, ipsum vocabulum primum considerabimus. *Tertull.* libr. singulari *de spectaculis* ex veteribus authoribus scribit, *ludos* à Lydis dictos esse, qui ex Asia transvenæ, duce *Tyrrheno* cum fratri suo regni contentione cederet, in Etruria consederint, ibique inter cæteros ritus superstitionum suarum, spectacula quoque religionis nomine instituerint. Unde Romani arcessitos artifices mutuati fuerint, & tempus, & enuntiationem, ut *ludi* à Lydis vocarentur. *Varro* ludos à *ludo*, vel lusu appellatos scribit. Cæterum vocabuli *ludi* variæ sunt significationes. Alias enim significat factum aliquod jocosum, unde Grammatici distinguunt inter *jocum* & *ludum*, ut illud sit in verbis, hoc in rebus vel factis: alias locum exercitationis significat, unde *ludum gladiatorium*, ludum matutinum, apud veteres legimus. Hoc loco ita *ludos* accipimus, ut sint publicæ celebritates, quæ vel placandæ Deûm iræ, vel pro salute populi, vel gratiæ populi demerendæ causa sunt editæ. Finis eorum erat tum religio quædam, quo antiqui opinabantur, sese Diis rem gratam illis ludis tanquam promissam facturos: tum populi voluptas, cui & Reges, & Resp. & Imperatores maxime studebant, quo homines voluptate demulsi, in officio continerentur. Primus apud Roman. *ludos* instituit *Romulus* Rex, Consualibus celebratis: de quibus omnium veterum scriptorum historiæ loquuntur. Hunc secuti alii sunt, tum *Reges*, tum *Consules* & *Pratores*, postremum *Imperatores*, uti postea videbimus.

THOMÆ DEMPSTERI IC.
AD LIBRI QUINTI
CAPUT I.
PARALIPOMENA.

Ludi privati enumerati, explicati, latrunculi, tali, tesseræ, fritillus, pila, harpastum, halteres, petaurus, par impar, trochus.

Miror eos, qui de *ludis Romanis* scriptis prodiderunt, privatos hosce, quos jam tractabo, omisisse, cum constet eos celebratissimos & apud Græcos, & Latinos, & in celeberrimo usu fuisse. Incipiam à *latrunculis*, ad alios deinde ludos perrecturus. Si prius ut *jocum in verbis*, ita *ludum in facto* positum dixero, ut observat Laurent. Valla lib. 4. elegantiar. cap. 16. sic M. Tull. libr. 1. offic. *Ludo & joco uti licet*, & opponitur ludus serio. Q. Horat. lib. 1. sat. 1.

——— amoto quæramus seria ludo.

Latrunculos seu belli cujusdam simulachrum & imaginem existimabant, unde *Pyrrhus Epirota stratagematum peritissimus, primus, quemadmodum ea disciplina traderetur per calculos ostendit in tabula.* Donatus Grammaticus in P. Terentii Eunuchi act. 4. sc. 7. ad illud:

Idem hoc jam Pyrrhus factitavit.

Suffragatur & Ammianus Marcellinus lib. 24. in limine. licet sciam L. Senecam lib. 2. de Ira cap. 14. id Chiloni sapienti attribuisse. Et Joannem Sarisberiensem Policratici lib. 1. cap. 5. Attalo Asiatico, *ut ea ratione doceret motum exercitus.* Alludunt authores. Sidon. Apollinar. lib. 1. epist. 2. *putes illum & in calculis arma tractare.* Hieronym. Vidas in Scacchia ludo in principio:

Ludimus effigiem belli, simulataque veris
Prælia, buxo acies fictas, & ludicra regna.
Ut gemini inter se reges albusque nigerque
Pro laude oppositi certent bicoloribus armis.

M. Manil. lib. 4. Astronomic.

Sunt quibus & simulachra placent, & ludus in armis.

Claudian. de 6. Hon. consul.

——— num Lemnius author
Addidit hinnitum ferro, simulachraque bellis
Viva dedit?

Et post in eodem loco:

Hic & belligeros exercuit area lusus,
Armatos hic sæpe choros.

Latrunculorum nomen huic ludo impositum, quod latrones olim ἀπὸ τοῦ λατρεύειν, *à serviendo* appellarint, quo nomine comprehendebantur omnes promiscue seu conductitii milites, seu principum stipatores, quanquam M. Varro lib. 6. de ling. lat. *quasi laterones* dictos contendat, *quod principibus ad latera semper essent, vel quod ad insidias laterent*; vel denique, *quod latus ferro armatum haberent.* Ac primum quidem hoc nomen militibus communicari solitum, argumento est M. Plautus in Milite glorioso act. 1. sc. 1.

Nam rex Seleucus me opere oravit maximo,
Ut sibi latrones cogerem & conscriberem.

Et eadem fabula, sc. *voluptas.*

Nam ego hodie ad Seleucum regem misi parasitum meum,
Ut latrones, quos conduxi, hinc ad Seleucum duceret.

Et in Cornicularia, quæ fabula hodie periit:

Qui regi latrocinatus decem annos Demetrio.

Videatur Hesychius in voce λάτρον. & Pet. Victorius var. lection. lib. 16. cap. 17.

De calculis hisce lusoriis, quod latrunculi vocarentur, præterquam quod L. Seneca epist. 117. in fine, *tabulam latrunculariam* appellet, passim scriptores. C. Plin. lib. 9. cap. 54. *Mutianus & latrunculis lusisse cera fictis simios prodidit.* P. Ovid. lib. 2. de Arte, ex quo loco liquet non cereos tantum fuisse calculos, sed & vitreos, ita enim ille:

Sive latrocinii sub imagine calculus ibit,
Fac pereat vitreo miles ab hoste tuus.

Et lib. 3. ejusdem operis.

Cautaque non stulte latronum prælia ludat,
Unus cum gemino calculus hoste perit.
Bellatorque suo prensus sine compare bellet
Æmulus, inceptum sæpe recurrat opus.

M. Martial. lib. 14. epigr. 20.

Insidiosorum si ludis bella latronum,
Gemmeus iste tibi miles, & hostis erit.

Sed redeo ad inventorem hujus exercitationis, quem facit communior consensus, neque Pyrrhum, neque Chilonem, neque Attalum, ut supra laudatis authoribus placuit, sed Palamedem Nauplii filium, qui in obsidione Trojana, ut milites in officio contineret, illud ludicræ dimicationis genus excogitavit. Pausanias locupletissimus est testis in Corinthiac. & rursus in Phocic. adstipulantibus Philostrato Lemnio in Heroicis. Gregorio Nazianzeno Invectiva 1. Suida in voce τάβλα. ut Aurelius Cassiodorus *Palamediacos calculos* jure indigitet, lib. 8. epist. 13. Atque hanc quidem tabulam Palamedis donarii

narii loco deorum fanis dedicatam, summa apud posteros dignatione fuisse reperio apud Servium Maurum lib. 2. Æneid. ad illud,

Belidæ nomen Palamedis.

Sidon. Apollinar. disertissime Carm. 23.

Tanquam Naupliades repertor artis,
Gaudebas hilarem ciere rixam.

Sed locum pulcherrimum ex Sophocle in *Palamede*, adscribam, qui huc maxime quadrat.

οὐ λιμὸν οὗτος τόνδ᾽ ἄπωσε, σὺν θεῷ,
εἰπεῖν, χρόνου τε διατριβὰς σοφωτάτας
εἰ εὗρε φλοίσβου μετὰ κόπον καθαμένοις
πέσσους, κύβους τε τερπνὸν ἀργίας ἄκος.

Metricis legibus constrictos hos versus ita reddidit Hadrian. Jun.

Nam ille (dicam enim) procul famem, deo
Juvante, abegit, ociumque fallere
Docuit sedentes littore in sicco, mare
Ubi murmurat, ludo reperto tesseræ,
Vitæ jucundo desidis solatio.

Frequentissimus ejus usus apud priscos, creberrima apud scriptores mentio, advocabo L. Senecam, qui unus plus lucis afferet, quam omnes alii. itaque Epistola superius proxime laudata. *Nemo qui ad incendium domus suæ currit, tabulam latruncularia perspicit, ut sciat quomodo alligatus exeat calculus.* Egregie *alligatus.* Erat enim quiddam instar dimicationis, & alterius coloris calculi alteros ad ultimam seu extimam tabulæ lineam agebant, deinde victoriæ in eo summa erat posita, si implexum obsessumque calculum lusor eduxisset. pro otioso exercitamento posuit idem lib. de Brevit. vitæ cap. 13. *Persequi singulos longum est, quorum aut latrunculi, aut pila, aut excoquendi in sole corporis cura, consumpsere vitam.* Nihilominus gloriosum viris etiam in republica eminentibus superiores in hoc ludendi genere extitisse, probrosum & ignominiæ proximum superari. Idem de Tranquill. animi cap. 14. *Verisimile non est, quæ vir ille dixerit, quæ fecerit, quam in tranquillo fuerit; ludebat latrunculis, cum centurio agmen periturorum trahens, & illum citari jubet, vocatus numeravit calculos, & sodali suo, vide, inquit, ne post mortem meam mentiaris te vicisse, tum annuens centurioni, testis, inquit, eris, uno me antecedere.* Fl. Vopisc. in Proculo: *Nam cum in quodam convivio ad latrunculos luderetur, atque ipse decies imperator exißet, quidam non ignobilis scurra,* ave, *inquit Auguste, allataque lana purpurea, humeris ejus junxit, eumque adoravit.* Malim legere, *allataque lana purpurea, humeros ejus vinxit.* Videtur enim exprimere formulam creandi Imperatoris Byzantinis observatam. Nam inter alia principatus ornamenta, & inaugurationis symbola, purpurea chlamyde humeros vestiebant. Corrip. de laudib. Justini Aug. lib. 2. num. 4.

Cæsareos humeros ardenti murice texit
Circumfusa chlamys, rutiloque ornata metallo,
Principis exerta vincebat lumina dextra,
Aurea juncturas morsu præstrinxit adunco
Fibula, & à summis gemmæ nituere catenis.

Sed ad latrunculos revertor. Nonnulli existimant, alium & diversum esse ludum ab eo, quem hodie in Europa frequentissime usurpamus, in tabula lusoria sexaginta quatuor areolis distincta, novem lineis ex unaquaque parte se mutuo intersecantibus, in quibus duo scrupi nomen regum præferunt, duo alii reginarum, quatuor equitum, quatuor satellitum, quatuor centurionum, seu elephantorum turrigerorum, sexdecim denique minores peditum, ut elegantissime descripsit Hieronym. Vidas Cremonensis libello cui titulus, *Scacchia ludus.* Sed falsam eorum esse opinionem palam est, cum etiamnum hodie latrones illi colore dispares sedecim, totidem concolores, latronum, militum, regum nomina habeant (Fl. Vopiscus supra, *Imperatoris* appellationem in hoc ludo dixit) & turmis instructi, hostili quadam imagine procedant, & simulata acie congrediantur, & statione unicuique calculo præscripta, hostem appetant, sibi, quantum licet, caveant. Tunc verò victi censentur, cum regi nullus patet effugii locus, unde & ludo nomen, nam Hebræis *Schach* est *vallavit*, & *mat*, vel *mot* mortuus est. ut & periculum regi & mors intentetur. Georg. Syntagm. lib. 39. cap. 4. Sed nemo melius inter priscos expressit incerto authore, poëmatio ad Pisonem, quem falso, ut alibi ostendi, vel Ovidio, vel Lucano hactenus adscripserunt. Ita ille:

Te si forte juvat, studiorum pondere fessum
Non languere tamen, lususque movere per artem,
Callidiore modo tabula variatur aperta
Calculus, & vitreo peraguntur milite bella,
Ut niveus nigros, sic & niger alliget albos,
Sed tibi quis non terga dedit? quis te duce cessit
Calculus, aut quis non periturus perdidit hostem?
Mille modis acies tua dimicat, ille petentem
Dum fugit, ipse rapit, longo venit ille recessu,
Qui stetit in speculis, hic se committere rixa
Audet, & in prædam venientem decipit hostem.
Ancipites subit ille moras, similisque ligato
Obligat ipse duos, hic ad majora movetur,
Ut citus, & fracta prorumpat in agmina mandra,
Clausaque dejecto populetur mœnia vallo.
Interea sectis, quamvis acerrima surgant
Prælia, militibus: plena tamen ipse phalange,
Aut etiam pauco spoliata milite vincis,
Et tibi captiva resonat manus utraque turba.

Recreationem à studiis seriis voluit antiquitas esse latrunculorum ludos, licet contrarium experiantur, quicumque eo se exercent, & Jacobus potentissimus Britannorum Monarcha in REGIO suo MUNERE penitus ejus usum filio interdicit, quod attentius multo implicetur eo animus, quam studiis etiam acrioribus. Denique in tabula hunc, de quo jam loquuti sumus, latrunculorum congressum, præter authores citatos, innuere videtur D. Juvenalis sat. 11. v. 132.

- - - *Adeo nulla uncia nobis*
Est eboris, nec tessellæ, nec calculus, ex hac
Materia.

Sequuntur TALI, & TESSERÆ, ludi non minus in conviviis recepti, quam latrunculi. Jul. Capitolin. in Ælio Vero: *Post convivium lusum est tesseris usque ad lucem.* Inter quæ hoc discriminis est, quod tali sex angulos habeant, tesseræ tantum quatuor. Quamquam Hadrian. Junius libro 2. Animadvers. cap. 4. diversos hos ludos efficere conetur. Varia disquirit Philipp. Beroaldus in Annotat. cap. 22. & cap. 27. Græci ob id eas κύβους, Latini *quaterniones* appellant, has *seniones*, ut infra dicam. Aurel. Macrob. lib. 2. in Somn. Scipion. cap. 2. M. Varro apud A. Gellium lib. 1. cap. 20. Senile hoc, ut plerumque exercitamentum. M. Tull. lib. de Senect. *Nobis senibus ex lusionibus multis talos relinquant & tesseras.* Idem meminit lib. 2. de Divinat. *Quid est enim sors? idem propemodum quod micare, quod talos jacere, quod tesseras, quibus in rebus casus & temeritas, non ratio & consilium valet.* T. Liv. 1. Decad. lib. 4. *Levant autem quidam regis facinus in prospero tesserarum jactu.* Erant autem tali eburnei aut è ligustro. C. Plin. lib. 16. cap. 18. De eburneis vero Ovid. lib. 2. de Arte.

Seu ludet, numerosque manu jactabit eburnos,
Tu male jactato, tu bene jacta dato.
Seu jacies talos, victam ne pœna sequatur.

Apud Martialem lib. 14. epigr. 14. lemma est,

Tali eborei.

Cum steterit nullus vultu tibi talus eodem,
Munera me dices magna dedisse tibi.

Idem lib. 13. epigr. 1.

Senio non nostrum cum cane quassat ebur.

Et quod de quaternione, & senione dixi, est apud eundem libro eodem epigr. 17.

Hic mihi bisseno numeratur tessera puncto,
Calculus hic gemino discolor hoste perit.

Et epigr. 15. ibidem loci, cujus lemma, *Tessera.*

Non sum talorum numero par tessera, dum sit
Major, quam talis alea sæpe mihi.

Ita-

Itaque major jactus, nempe *senio*, nam & senio pro talis etiam
ipsis, non modo pro jactu, prosperrimus. meminit Suetonius
Augusto cap. 71. *Talis enim jactatis, ut quisque canem aut senio-*
nem miserat, in singulos talos singulos denarios in medium confere-
bat, quos tollebat universos, qui Venerem jecerat. Docuerunt viri
docti ad illud A. Persii sat. 1.

- - - *Quid dexter senio ferret.*

Hunc nomine *Midæ* appellatum reperio, ex fragmento vetusti
cujusdam scriptoris, laudante Suida omniscio.

Μίδας ὁ ἐν κύβοισιν εὐβουλώτατος.

Midas in tesseris consultor optimus.

Theodor. Marcil.
Contra *canis* jactus erat infortunatissimus.
ad illud ejusdem Persii sat. 3.

Scire erat in voto damnosa canicula quantum
Raderet.

P. Ovid. loco citato proxime.

Damnosi facito stent tibi sæpe canes.

Sext. Propert. lib. 4. eleg. 9.

Me quoque per talos Venerem quærente secundos,
Semper damnosi subsiliere canes.

Unde liquet & Venerem conviviorum dominam seu *tapullam*
designasse, diserte Q. Horat. lib. 2. od. 7.

- - - *Quem Venus arbitrum*
Dicet bibendi.

Alii duo jactus vocati *vulturius*, *Hercules Basilicus*. de utroque
M. Plaut. Curcul. act. 2. sc. 3.

Tace parumper, jacit vulturios quatuor.

Et post eodem loco.

- - - *Jacto Basilicum,*
Propino magnum poculum, ille ebibit.

In usu hic ludus apud Græcos. Nam Homerus lib. 1. Odyss. in
templo Minervæ procos ludentes talis inducit, & consuetum
in templis ludere observat Fr. Luisin. parerg. lib. 3. cap. 21. ex
authoritate Julii Pollucis, loco proxime à me citando. Anti-
quus Poëta:

ἀεὶ γὰρ εὖ πίπτουσιν οἱ Διὸς κύβοι.

Semper cadunt feliciter Jovis cubi.

Euripides in Myrmidonibus, ex quo & eundem versum tran-
scripsit Aristophanes, & in *Ranas* suas transtulit.

βέβληκ' Ἀχιλλεὺς δύο κύβω, καὶ τέτταρα.

Jacit Achilles duos cubos (uniones) & quatuor.

Dicebatur autem hic ludus ἀστράγαλος aut Jonibus ἀστραγάλη.
Eustathius authoritate Lexici Rhetorici ad libr. 23. Iliad. &
ἀστραγαλίζειν, *talis ludere*, nam ἀστρίας Callimachus, ἀστρίχους
Aristophanes *talos* appellat laudante Julio Polluce lib. 9. Ono-
mast. cap. 7. Sophoclis versus huc quadrat.

καὶ πεσσοὶ πεντέγραμμα, καὶ κύβων βολαί.

Tesseræ quinque lineis notatæ, & talorum jactus.

Artemidor. lib. 3. Oneirocrit. cap. 1. κυβεύειν, pro *talis ludere*
usurpavit, sed generale ille nomen posuit, alii speciale, & La-
tini suum fecerunt. Nam *astragalizontes* lego apud C. Plinium,
id est, *talis ludentes* lib. 34. c. 8. *Polycletus Sicyonius ex ære fecit*
duos pueros, item talis nudos ludentes, qui vocantur astragalizon-
tes. Perturbatus est, & involutus nimium sensus; censeo le-
gendum ex fide codicis MS. *fecit duos pueros nudos, talis luden-*
tes, qui vocantur astragalizontes. Sed hoc discrimine, quod
apud Latinos, senes tantum luderent tesseris, cubis, talis, aut
astragalis, apud Græcos etiam pueri, ut de Cupidine & Gany-
mede proditum Apollonio Rhodio lib. 3. Argonaut. in hæc
verba:

ἀμφ' ἀστραγάλοισι ἤ τώγε
χρυσείοις, ἅτε κοῦροι ὁμήθεες, ἑψιόωντο.
Ut pueri æquales ex auro ludere talis
Sunt deprensi ambo.

Huc pertinet & versus Leonidæ Epigrammatarii in Antholo-
gia lib. 3. cap. 6. epigr. 19.

Τί στοχασόμεθά σου Πεισίστρατε, χῖον ὁρῶντες
Γλυπτὸν ὑπὲρ τύμβου κείμενον ἀστράγαλον;

Id est, ad verbum Interprete Eilhardo Lubino: quid quære-
mus ex te Pisistrate, cum Chium videamus insculptum tumu-
lo jacentem talum? unde datus adagio locus, *pueros astragalis,*
viros jurejurando fallendos. Philip. Beroald. loco proxime ante-
rius laudato. Hesychius Grammaticus, & alii: Et propter fa-
cti novitatem quod talis pueri instar luderet Heraclius Ephe-
sius, *Astragalizon* cognominatus legitur apud Diogenem Laër-
tium in vita ipsius.

Sed ad talos Romanorum regredior, quos qui jaciebant,
scorta sibi auxiliatura invocabant. M. Plautus in Asinaria
act. 5. scen. 2.

AR. Jace pater talos, ut porro nos jaciamus, DE. maxume.
Te Phileni mihi, atque uxori mortem, hoc Venereum est.
Pueri plaudite, & mihi ob jactum cantharo mulsum date.

Et in Captivis act. 1. sc. 1. in principio:

At ego ajo recte, nam in convivio sibi
Amator talos cum jacit, scortum invocat,
Estne invocatum.

Jaciebant porro hosce talos in fritillum, id est, fimum, pyr-
gum, turriculam, orcam, vel pyxidem corneam, sunt enim o-
mnia hæc vocabula ejusdem significationis: significantissime ve-
tus scholiastes Juvenalis sat. 14. vers. 5. *fritillus, pyxis cornea, qui*
fimus dicitur Græce. Fritinnire aves dicuntur, id est, strepere, aut so-
nare. Apud antiquos in cornu mittebant tesseras, moventesque fun-
debant, aut fritillum, pyrgum dixit. Omnia mihi suspecta, & puto
non unius esse operæ, ut nec multa alia quæ in hoc authore, in
quo quamvis egregia reperiam, sunt tamen, & frustra quædam
repetita, & sibi pugnantia nonnulla; & alia frivola, non puto
esse genuina, sed ab alterius, & recentioris calamo. *Pyrgum*,
usurpata Græca dictione, & in civitatem Latinam transmissa
vocarunt. Sidon. Apollinar. lib. 3. epist. 3. *Omitto quod hic pri-*
mum tibi pila, pyrgus, accipiter, canis, equus, arcus, ludo fuere.
Et lib. 5. idem epist. 17. *Mox bipertitis (erat enim ætas acclama-*
tionibus efflagitata) profertur, his pila, his tabula. Sphæræ primus
ego signifer fui, quæ mihi, ut nosti, non minus libro comes habetur:
altera ex parte, frater meus Dominicus, homo gratiæ summæ, sum-
mi leporis, tesseras ceperat, quatiebatque, quo veluti classico, alea-
tores ad pyrgum vocabat. Et cultissime idem lib. 8. ep. 12. *Hic te*
ædificatus culcitris thorus, hic tabula calculis strata bicoloribus, hic
tessera frequens eboratis resultatura pyrgorum gradibus expectat.
Cornea erat hæc pyxis, ut antea probavi, gradus habebat, ut ap-
paret ex isto loco, & D. Ausonio:

Fundunt excelsi per cava buxa gradus.

Esse autem idem fritillum atque pyrgum docet Helenius A-
cron ad illud Horatii lib. 2. sat. 7.

Mitteret in pyrgum talos.

Vocem Romanam posuit M. Martialis l. 14. epigr. cujus lem-
ma est, *turricula*, in quo docet evitandæ fraudis, tollendique
doli ratione hujusmodi turriculam inventam, quod & hodie
fieri etiam in aula videmus:

Quærit compositos manus improba mittere talos,
Si per me misit, nil nisi vota facit.

Orcam vocarunt. A. Persius sat. 3.

- - - *angusta collo non fallier orcæ.*

Pomponius Bononiensis consularis, & poëta:

Ecce dum orcam contemplor, taxillos perdidi.

Effusi itaque ex angusto orcæ collo in tabulam, ingentem
concitabant strepitum. Sidon. Apollinar. lib. 2. epist. 9. *In-*
ter aleatoriarum vocum competitiones, frequens crepantium fritil-
lorum, tesserarumque strepitus audiebatur. L. Sen. Apocolocynt.
Claudiana; *Tum Æacus jubet illum ludere alea, percusso fritillo,*
& jam cœperat fugientes tesseras semper quærere, & nihil profi-
cere.

Nam quoties missurus erat, resonante fritillo,
Utraque subducto fugiebat tessera fundo.

Et in eodem opere:

Qui concusso magna parastis
Lucra fritillo.

Sidon. idem carm. 23.

Hic promens teretes pilas, trochosque,
Hic talos crepitantibus fritillis.

D. Juvenal. sat. 14. in limine:

- - - *Parvoque eadem movet arma fritillo.*

M. Martial. lib. 4. epigr. 14.

Dum blanda vagus alea December
Incertis sonat hinc & hinc fritillis.

Et lib. 5. epigr. ultimo:

Et blando male proditus fritillo.

Et lib. 13. epigr. 1.

Hæc mihi charta nuces, hæc est mihi charta fritillus,
Alea nec damnum, nec facit ista lucrum.

Post fritillum locus dicendi de *alea*, quod genus exercitii adeo crebrum receptumque fuit, ut inter edicta prætoria illud cautum apud Ulpianum sit, *in eum judicium non dari, qui aleæ ludendæ causa vim intulerit*. l. 1. ff. de aleatorib. Et *antiquam rem* alearum usum vocat Justinianus Augustus l. 7. *C. de aleator. & aleæ lusu.*

Antiquitatem hanc optime descripsit Joannes Saresberiensis Policrat. lib. 1. cap. 5. *Alea exciso regno Asiæ, inter manubias eversæ urbis, non sub una tantum specie, migravit ad Græcos: hinc tessera, calculus, tabula, senio, urio,* (malim *unio*) *Dardana pugna* (latrunculos intelligit, excogitatos à Palamede in obsidione Trojæ, ut supra innui) *tricolus, monarcha, orbiculi, taliorchus, vulpes, quorum artem utilius est dediscere, quam docere; quis enim non erubescat, si sortis suæ gratiam non virtuti debeat, sed taxillis? quis fritilli cautelam suæ prudentiæ non doleat anteferri? nonne satis improbata est cujusque artis exercitatio qua quanto quisque doctior, tanto nequior: mendaciorum omnium & perjuriorum mater est alea, & ex aliena concupiscentia sua prodigit.*

Juvenal. sat. 14. in initio:

Si damnosa senem juvat alea.

Aleam pro quolibet ludo, in quo fortuna & casus dominantur, accipiunt, adeoque etiam pro tesseris & talis. L. Sen. in Claudiana apotheosi:

Cumque recollectos auderet mittere talos,
Lusuro similis semper, semperque petenti,
Decepere fidem: refugit, digitosque per ipsos
Fallax assiduo dilabitur alea furto.

Atque ea quidem inventum *dæmonis Theuth*, ut scribit Plato in Phædro. & *furto*, & *latrocinio* comparatur ab Aristotele lib. 4. Ethicor. ad Nicomach. cap. 1. Certe Romanis legibus penitus interdicta, dato ædilibus negotio animadvertendi in aleatores, qui in disciplinam civium publicam peccarent. Martial. lib. 5. epigr. 85.

Arcana modo raptus è popina,
Ædilem rogat udus aleator.

Vetitum aleæ lusum nisi Saturnalibus, indicio est locus Horatii lib. 3. od. 24. fuisse:

- - - - *Nescit equo rudis*
Hærere ingenuus puer,
Venarique timet, ludere doctior,
Seu Græco jubeas trocho,
Seu malis vetita legibus alea.

Lusere tamen ea viri principes, M. Cato, & Artaxerxes. Plutarch. in eorum vita. Augustus. Sueton. cap. 71. Eutrop. & Aur. Victor. Claudius Cæsar. Sueton. cap. 33. Domitianus Aug. Idem cap. 21. & Verus princeps. Jul. Capitol. in eo. denique & Theodoricus Gothorum rex, *qui lucrum inter domesticos partiebatur, ut gratiam promereretur*. Sidon. Apollin. lib. 1. epist. 2. Et quia casus in aleæ certamine multum pollet, quæcunque incertis casibus subjacent, *aleæ* commissa solent dicere. Hinc D. Paulus ad Ephes. 4. *κυβεία τῶν ἀνθρώπων, alea hominum*, pro discrimine, & periculo, quod hominibus imminet. M. Varro Rei Rust. lib. 1. cap. 1. *Ubi salubritas non est, cultura non aliud est atque alea domini, vitæ ac rei familiaris.* Et Socratis illud grave dictum apud Joan. Stobæum, Ser. 121. *πεττεία τινὶ ἔοικεν ὁ βίος, aleæ ludo similis est vita.* Nicephor. Gregoras hist. Rom. lib. 4. *καὶ μετὰ πολλὰς τὰς τοῦ πολέμου στροφὰς, καὶ τοὺς τῆς τύχης κύβους. Et post multas belli vicissitudines, ac varios fortunæ calculos, seu aleam.* Eademque loquendi formula utitur lib. 7. pag. 114. Notissima est vox C. Cæsaris referente C. Suetonio in eo cap. 32. *Eatur, inquit, quo deorum ostenta, & inimicorum iniquitas vocat, jacta est alea.* Allusum à poëtis. M. Lucano lib. 6. Pharsaliæ v. 9.

Funestam mundo votis petit omnibus horam,
In casum quæ cuncta ferat, placet alea fati
Alterutrum mersura caput.

Ejusdem libri v. 602.

Non humilis labor est, dignum est, quod quærere cures,
Vel tibi, quo tanti præponderet alea fati.

Claudiano lib. 1. de laudib. Stilich. in fine:

- - - *Sed non uni certamina pugnæ*
Credidimus, totis nec constitit alea castris
Nutatura semel.

C. Petronio in apparatu bellorum civilium:

Judice fortuna cadat alea, sumite bellum,
Et tentate manus.

Ad alia pergo, ac primum de *pila* sermo instituendus, quæ digna visa est, de qua medici & philosophi differerent, Galenus in libro de ea re conscripto, Cælius Aurelianus Tardar. passion. lib. 1. cap. 4. lib. 3. cap. 6. & lib. 4. cap. 7. Hieron. Mercurialis Medicus Patavinus in lib. artis gymnasticæ, tanquam re exercendo corpori maxime idonea. Ea in duplici differentia, *paganica* una, Martial. lib. 7. epigr. 31.

Non pila, non follis, non te paganica thermis
Præparat, aut nudi stipitis ictus hebes.

Et apud eundem lib. 14. epigr. 45. lemma est, *pila paganica*:

Hæc quæ difficilis turget paganica pluma,
Folle minus laxa est, & minus arcta pila.

Puto illi nomen inditum à pagis, seu villis, in quibus, ut apparet, aut primus, aut certe frequentior ejus usus: altera vero pilæ nominatio à figura desumebatur; nam *trigonalis* propter angulos tres appellatur. Idem Martialis epigr. sequenti:

Si me nobilibus scis expulsare lacertis,
Sum tua, si nescis, rustice, redde pilam.

Hæc non senum, aut ætate provectorum erat, quibus non firmum latus, aut annis exhaustæ vires, sed juvenum esse consuevit. M. Tull. lib. de Senect. antea in hoc tractatu à me laudatus. addendus M. Varro apud Nonium; *Sera parecte purgatum scito, quoniam videbis Romæ in foro ante lanienas, pueros pila expulsim ludere.* Formulariter ergo, ut apparet, dicebatur, *expellere pilam.* Vide Pollucem paulo infra citatum. Sidonius Apollinaris, qui de rebus præposteris à quibusdam actis lib. 1. epist. 8. *Muri cadunt, aquæ stant, turres fluunt, naves sedent, ægri deambulant, medici jacent, sitiunt vivi, natant sepulti, algent balnea, domicilia conflagrant, vigilant fures, dormiunt potestates, fœnerantur clerici, Syri psallunt, negotiatores militant, negotiantur milites, student pilæ senes, aleæ juvenes, armis eunuchi, literis fœderati.* Idem vellicat senem quendam l. 5. epist. 17. sed notat eruditissimus Savaro:

Ausus & ipse manu juvenum tentare laborem.

Sphæristarum turmalibus constanter immiscuit. Huc refero & fragmentum Epistolæ D. Augusti principis apud C. Suetonium cap. 71. *Inter cœnam lusimus, & quidem γεροντικῶς, heri, & hodie:* & deinde, *forumque aleatorium calefecimus.* Q. Aurel. Symmach. l. 5. epist. 64. *Distinguenda est lectio juvenum, non alveolo, aut pila, aut trocho Attico, vel Græcis palæstris, sed alacri fatigatione, & innocentis audaciæ gaudiis.* Et Trimalcio ille Petronianus in Satyrico pag. 20. vellicatur, quod præter consuetudinem pila se exercuerit. *Videmus senem calvum tunica vestitum russea inter pueros capillatos ludentem pila, nec tam pueri nos, quamquam erat operæ pretium, ad spectaculum duxerant, quam ipse paterfamiliæ, qui soleatus pila prasina exercebatur.* Sidon. Apollinar. lib. 2. epist. 9. *Dabat ætas & dignitas primi invitatoris prærogativam, ilicet à delitiis in delitias rapiebamur, vix quodcumque vestibulum intratum, & ecce sphæristarum contra stantium paria inter rotatiles catastropharum gyros duplicabantur.* Sphæristæ enim sunt, qui sphæras vel pilas agunt, nam *sphæra* est *pila. l. 16. ff. mandati.* C. Plin. lib. 2. epist. 17. lib. 5. epist. 6. & *sphæromachia* pro agone aut certamine ipso. L. Sen. epist. 80. *Omnes molestos ad sphæromachiam avocavit.* J. Lips. in limine; *Sphæromachias spectamus,* & ibi. Stat. in præfat. ad lib. 4. Sylvar. *Sphæromachias spectamus, & pilaris lusio admittitur.* Adi ad eundem l. 5. epist. 17. solennem ejus usum collige ex Julio Polluce lib. 9. Onomast. cap. 7. *σφαῖραν παίζειν, σφαῖραν ῥίπτειν, βάλλειν, ἀφιέναι, πέμπειν, προσαποπέμ-*

προσπέμπειν, ἐκπέμπειν, ludere pila, pilam jacere, mittere, emittere, dimittere, contramittere, in adversum jacere, expellere. Pilarum lusores sub geminis nascuntur, tanta velocitate, inquit Julius Firmicus Maternus lib. 8. Matheseon. cap. 8. *ut aves superare videantur.* M. Manil. l. 5. Astronomic.

Septima pars leporem tollit, quo sidere natis
Vix alas natura negat, volucresque meatus,
Tantus erit per membra vigor referentia ventos.
Ille pilam celeri fugientem prendere planta,
Et pedibus prensare manus.

Sext. Propert. l. 3. eleg. 13.

Cum pila veloces fallit per brachia jactus.

Q. Horat. l. 1. sat. 5.

Namque pila lippis inimicum, & ludere crudis.

Et lib. 2. sat. 2.

——— *Vel si Romana fatigat*
Militia assuetum græcari, seu pila velox.

Et in arte poëtica:

Ludere qui nescit, campestribus abstinet armis,
Indoctusque pilæ, discive, trochive quiescit.

C. Lucil. l. 26 Satyrar. apud Nonium.

——— *Cum studio in*
Gymnasio duplici corpus siccassem pila.

M. Martial. l. 7. epigr. 31.

Non pila, non follis,

P. Ovid. l. 3. de Arte:

Hos ignava jocos tribuit natura puellis,
Materia ludunt uberiore viri.
Sunt illis celeresque pilæ, jaculumque, trochique,
Armaque, & in gyros ire coactus equus.

Et l. 3. Trist. eleg. 12.

Lusus equo nunc est, levibus nunc luditur armis,
Nunc pila, nunc celeri vertitur orbe trochus.

M. Martial. iterum l. 12. epigr. 84.

Captabit tepidum dextra lævaque trigonem,
Imputet exceptas ut tibi sæpe pilas.

Et l. 10. epigr. 86.

Sed qui primus erat lusor, dum floruit ætas,
Nunc, postquam desit ludere, prima pila est.

Laudatissimum certe hoc genus exercitamenti semper habitum, viris convenientissimum, utroque etiam jure receptum, Canonico quidem, ut diserte patet ex C. *clerici, de vit. & honest. clericor.* & jure civili passim. Ulpian. l. 11. ff. ad leg. Aquil. *Si cum pila quidam luderent, vehementius quis pila percussa in tonsoris manus eam dejecerit, & sic servi, quem tonsor habebat, gula sit præcisa, adjecto cultello (malim, adacto cultello) in quocunque eorum culpa sit, eum lege Aquilia Mela scribit teneri.* Apparet hinc receptum legibus pilæ usum, sublatum vetitumque abusum, ut est apud Alfenum IC. lib. 2. Digestorum: *Cum pila plures luderent, quidam ex his servulum, cum pilam percipere conaretur, impulit, servus cecidit, & crus fregit. Quærebatur an dominus servuli, lege Aquilia cum eo, cujus impulsu ceciderat, agere potest, respondi non posse, cum casu magis quam culpa videretur factum.* Quidam viri docti & illud Pauli IC. huc referunt l. 2. ff. de aleatoribus. *Senatusconsultum vetuit in pecuniam ludere, præterquam si quis certet hasta, vel pila jacienda, vel currendo, saliendo, luctando, pugnando, quod virtutis causa fiat.* At in Pandectis Florentinis, & editione Plantiniana legitur, *pilo jaciendo*, non *pila*, ut sit militare exercitium; quæ lectio accommodatissima est huic loco, & probabitur infra hoc opere, in tractatu de *Militia Romana*, lib. 10.

Nihil igitur mirum, si communi gentium recepto lusu viri eminentissimi delectati sint. Et Philosophi quidem, Architas Tarentinus, qui pila etiam cum servis suis ludere solebat. Athen. lib. 12. Dipnosophist. cap. 6. & Socrates cum pueris. Valer. Maxim. lib. 8. Ælian. Var. Histor. lib. 12. cap. 15. Lycon Troadensis, qui & ab aliis Glycon dictus. Diogen. Laërt. lib. 5. in vita ipsius. Viri literati, ipse Sidonius Apollinaris de se id fatetur lib. 2. ep. 2. & de Scævola IC. scriptum reliquit Valerius Maximus loco proxime laudato tit. 2. *Scævola autem eorum quietæ remissionis certissimus testis, optime pila lusisse dicitur.* Denique & viri principes, Augustus Cæsar. C. Sueton. cap. 83. M. Antoninus Philosophus. Jul. Capitolin. in eo. Domitianus Aug. indignus qui cum iis conferatur. C. Suet. cap. 21. & inter Græcos, Alexander Macedo. Plutarch. in vita ipsius. & Athenienses Aristonicum Carystium, qui cum Alexandro pila ludere erat solitus, civitate sua donarunt, statuamque ei tanquam optime de republica merito erexerunt. Athen. libr. 1. cap. 13. meminit ejusdem Suidas in voce ὄρχησις.

Pentathlum seu quinquertium, celebre apud Græcos etiam exercitium olim. Jul. Pollux lib. 3. cap. 30. *πένταθλος, ὁ πέντε ἀγωνιζόμενος, pentathlus quinque certaminum generibus decertans, & ludiones pentathli.* C. Plin. lib. 34. cap. 8. quinque autem illa certamina sunt jactus disci, saltus, jaculatio, cursus, lucta. Fest. Pomp. lib. 14. ultima quatuor militibus inter exercitia conveniebant, ideoque commodius in lib. 10. hujus operis exponentur. De disco pauca subnectam. Alludere videtur Q. Horatius ad quinquertium istud lib. 1. od. 8.

——— *Cur olivum*
Sanguine viperino
Cautius vitat, neque jam livida gestat armis
Brachia, sæpe disco,
Sæpe trans finem jaculo nobilis expedito?

Simonides lib. 1. Antholog. cap. 1. epigr. ult.

Ἴσθμια καὶ Πυθοῖ Διοφῶν ὁ Φίλωνος ἐνίκα,
Ἅλμα, ποδωκείην, δίσκον, ἄκοντα, πάλην.
Isthmia & Pythia Diophon Philonis filius vicit,
Saltu, cursu, disco, jaculo, lucta.

Artemidor. lib. 1. Oneirocritic. cap. 59. Philostrat. Icone Arrichionis, Tzetzes, Moschopulus, Scholiast. Sophoclis in Electra, & Scholiastes Pindari in oden 1. Isthmior. viam ostendit, & veluti facem prætulit primus, quod sciam, Hermolaus Barbarus in observationibus suis Plinianis, qui pancratium & pentathlum idem esse existimavit; & ex illo Guiliel. Budæus in Annotationibus prioribus ad Pandectas, *ad l. qua actione ff. ad leg. Aquil.* Plaut. Bacchidib. sc. *nunc experiar.*

Ibi cursu, luctando, hasta, disco, pugillatu, pila,
Saliendo sese exercebant magis, quam scorto aut suaviis
Ibi suam ætatem extendebant.

Discus itaque in glossographo Græco *βαρὺς λίθος, gravis lapis.* Eustathius in lib. 2. Iliad. adeo ut Lycophron in latebroso suo poëmate *δίσκου μεγίστου, disci maximi*, dixerit pro quovis lapide. Homerus apud Joannem Brodæum l. 2. Miscellaneor. cap. 26. Pindar. Olymp. od. 10.

πέτρῳ δ᾽ Ἐνικεὺς ἔδικε μᾶκος,
χέρα κυκλώσας ὑπὲρ ἅπαντας.
Longe Eniceus jaculatus est saxo, id est, *saxeo disco,*
Manum circumrotans supra omnes.

Et Isthmior. od. 1.

οἶδά τε χερσὶν ἀκοντίζοντες, αἰχμαῖς
καὶ λιθίνοις ὁπότε δίσκοις ἵεν.
Qualiter manibus jaculantes, cum jacularentur jaculis, & saxeis discis.

Claudian. lib. 2. de Raptu:

- - - *Te disci perculit error.*

Statius lib. 7. Thebaid. v. 21.

Hic ne tuus Gradive furor, sonat orbe recusso
Discus, & Oebalii coëunt in prælia cæstus.

Optime expressit istud ludendi genus P. Ovid. lib. 10. Metamorphos. Fab. 5.

Corpora veste levant, & succo pinguis olivæ
Splendescunt, latique ineunt certamina disci,
Quem prius aëreas libratum Phœbus in auras
Misit, & oppositas disjecit pondere nubes,
Decidit in solidam longo post tempore terram
Pondus, & exhibuit junctam cum viribus artem.

Nudi ergo, oleoque peruncti, ut omnes alii athletæ in altum orbem hunc saxeum contorquebant. Sext. Propert. lib. 3. Eleg. 13.

Missile nunc disci pondus in orbe rotat.

Q. Horat. lib. 2. sat. 2.

Seu te discus agit, pete cedentem aëra disco.

Et

Et in arte poëtica v. 380.

Indoctusque pilæ, discive, trochive.

Amento è crinibus factus discus hic in altum torquebatur. Cl. Claudian. lib. 2. in Eutrop.

Quis melius vibrata puer vertigine molli
Membra rotet, vertat quis marmora crine supino?

Licet alii non de disco, sed de puerili quodam exercitamento, intelligi versum hunc velint, quo illi pedibus in altum sublatis, caput in terram dimittebant, & legunt ex fide MSS. codicum.

- - - Verrat quis marmora crine supino.

Moris deinde erat, ut locus cadentis disci, fixa signaretur sagitta, ut loquar cum Placidio Luctatio Grammatico ad v. 703. lib. 6. Thebaidos Statianæ.

- - - Fixa signatur terra sagitta.

Ut discus in sublime, ita in terram rotabatur *harpastum* incredibili volubilitate. Martial. lib. 4. epigram. 19.

Sive harpasta manu pulverulenta rapis.

Et lib. 7. epigr. 31.

Vara nec injecto ceromate brachia tendis,
Non harpasta vagus pulverulenta rapis.

Ut alii athletæ, ita harpasto ludentes, subligaria induebant. Idem ejusdem libri epigr. 66.

Harpasto quoque subligata ludit.

Denique & lib. 14. epigr. 48.

Hæc rapit Antæi velox in pulvere draucus,
Grandia qui vano colla labore facit.

Quod de *ceromate* dictum est, intelligi debet, de unguento gymnastico, non in harpasti modo exercitatione usurpato, sed in omnibus aliis. L. Sen. lib. de brevit. vit. cap. 12. *Qui in ceromate, (nam proh facinus, ne Romanis quidem vitiis laboramus) spectator puerorum rixantium sedet.* C. Plin. lib. 35. c. 13. *Plura de hac parte non sum dicturus, non hercules magis, quam de terræ usu in ceromatis, quibus exercendo juventus nostra corpora, vires animorum perdidit.* Poëtæ. D. Juvenal. sat. 6. v. 248.

Endromidas Tyrias, & fœmineum ceroma
Quis nescit?

M. Martial. lib. 4. epigr. 4.

Quod ceromata fæce de Sabina.

Ejusdem libri epigr. 19.

Seu luteum ceroma teris.

Libri 5. epigr. 66.

Et castigatum Libycæ ceroma palæstræ.

Halteres sequuntur, de quibus Adrianus Turnebus. Cæl. Rhodigin. lib. 14. cap. 3. definit eos *esse athletarum libramenta, circulos oblongiore figura, non prorsus in ambitum circumductos, nam qua pars manibus prensatur, ansulas habet, intra quas digiti, ut intra clypeorum lora immittuntur.* Hæc pene ille, ex Pausania Eliac. priorib. ad fin. M. Martial. lib. 7. epigr. 66.

Et flavescit aphe, gravisque draucos
Halteres facili rotat lacerto,
Et putri lutulenta de palæstra
Uncti verbere vapulat magistri.

In secundo versu pessime antea legebatur, in editionibus vulgatis:

Alterno facili rotat lacerto.

Neque melius illi legunt, quibus hæc lectio probatur:

Alternans facili rotat lacerto.

De halteribus indignabunde idem M. Martial. l. 14. epigr. 49.

Quid pereunt stulto fortes haltere lacerti?
Exercet melius vinea fossa viros.

Jam de *petauro*, qui circulus erat, quem intactum certantes transvolabant, & ab eo petauristæ appellabantur vel petauristarii. Jul. Firmic. Matern. l. 8. cap. 15. *Ephelmator, oriscopalarius, petauristarius, aut certe innata cursus agilitate conspicuus.* Nonius Marcellus cap. 1. num. 277. *Petauristæ à veteribus dicebantur, qui saltibus vel scenis levioribus moverentur, & hæc proprietas à Græca nominatione descendit ἀπὸ τοῦ πετάζειν (id est, à volare)* Varro epist. ad Cæsarem: *Convocat Ptolemæum cinædon, Laconicon petauristen, Diona δυλοποιόν.* Idem de vita populi Romani lib. 2. *Nec minus alio in genere sunt ludi velitis Galli, Germani petauristæ.* Prior locus miræ depravationis. Nam quid, *scenis levioribus moveri*, significet, ego non legi. Fortean igitur operæ pretium erit legere, *scævis levioribus*, ut intelligantur, ludiones scævi, de quibus alibi. Adrianus Turnebus lib. 29. cap. 29. Adversar. restituit, in *levioribus schemis*, nam schema schemæ etiam apud probatos authores usurpatur. C. Sueton. in Tiberio cap. 43. *Cubicula plurifariam disposita tabellis ac sigillis lascivissimarum picturarum ac figurarum adornavit, librisque Elephantidis instruxit, ne cui in opera edenda exemplar imperatæ schema deesset.* Antea nullo sensu lectum extabat, *exemplar impetratæ scævæ.* Sequitur deinde, in eodem Varronis apud Nonium loco, *cinædon, Laconicon*, sed rescribendum omnino censeo, *cinædologon Nicona.* Sunt autem cinædologi carmina quædam, ut apparet, lasciva, quæ à Magodis aut Lysiodis cani solent, specie virili, aut muliebri habitu indutis illis, qui hæc carmina canerent, quo poëmatii genere Sotades Maronites floruit, ut constat authoritate Carystii Pergameni, recitante Athenæo l. 14. dipnosophist. cap. 7.

Ad petaurum regredior, quem *tabellam* interpretantur, *cui domesticæ aves indormire solent*, ἐγκαθεύδειν reddidit Jul. Pollux lib. 10. Onomastic. cap. 34. Ælius Stilo causam nominis adfert, *quod in aëre volare videantur petauristæ.* Fest. Pomp. lib. 14. C. Lucil. in Satyris:

Sicuti mechanici cum alto exiliere petauro.

M. Manil. Astronomic. lib. 5.

Ad numeros etiam ille ciet cognata per artem
Corpora, quæ valido saliunt excussa petauro,
Alternosque cient motus, elatus & ille
Nunc jacet, atque hujus casu suspenditur ille.

Josephus Scaliger: *Rota in sublimi posita à duobus versabatur, alter superne, alter inferne nitebatur, ita fiebat, ut alternis dejecti, nunc penderent, nunc erecti sederent, per eandem rotam etiam corpora contento saltu subjecta trajiciebant.* Recte itaque, *elatus & ille*, pessime antea, & nullo sensu:

- - - Delatus & ille.

D. Juvenal. sat. 14. v. 267.

An magis oblectant animum jactata petauro
Corpora, quique solent rectum descendere funem.

M. Martial. l. 11. epigr. 22.

Quam rota transmisso toties impacta petauro.

Et l. 2. epigr. 86.

Quod si per graciles vias petauri
Invitum jubeas subire Ladam.

Fuit hic Ladas, ut obiter illud etiam expediatur, cursor notissimæ celeritatis, *qui ita supra cavum pulverem cursitavit, ut arenis pendentibus nulla indicia relinqueret vestigiorum*, ut loquitur C. Jul. Solinus Polyhist. cap. 6. Author Rhetoricorum ad C. Herennium lib. 4. in principio: *Ipse intra carcerem stet, & narret aliis, quomodo Ladas aut Bojus cum Sicyoniis cursitarit.* Celebre de eodem testimonium est, & elogium apud Pausaniam in Corinthiacis, atque iterum in Laconicis. Meminere præterea poëtæ. ipse Martial. lib. 10. epigr. 100.

Habeas licebit alterum pedem Ladæ,
Inepte, frustra crure ligneo curres.

Q. Catull. epigr. 53.

Non si Ladas, pennipesque Perseus.

D. Juvenal. sat. 13. v. 96.

Ne dubitet Ladas.

Atque hi quidem ludi viriles erant. Reperio & alios pueriles. Nam pueruli nucibus ludebant, & ob id in nuptialium rituum celebritate observatum, ut intrante cubiculum mariti uxore, jactis nucibus pueri strepitum excitarent, ut dicam in tractatu de Nuptiis infra hoc opere. Q. Catull. Epithalamio Juliæ & Manlii:

Neu nuces pueris neget
Desertum domini audiens
Concubinus amorem,
Da nuces pueris iners
Concubine, satis diu
Lusisti nucibus.

In

In aliis editionibus, & præsertim Achillis Statii, alia lectio est, aptior meo judicio:

Defectam dominam audiens
Concubinus amore.

Martial. l. 5. epigr. ult.

Jam tristu nucibus puer relictis
Clamoso revocatur à magistro.

Et libr. 14. epigr. 1.

Lude, inquis, nucibus, perdere nolo nuces.

Ejusdem libri epigr. 18. cui lemma est, *Nuces.*

Alea parva nuces, & non damnosa videntur,
Sæpe tamen pueris abstulit illa nates.

A. Persius sat. 1.

——— *Nucibus facimus quæcunque relictis.*

Q. Horat. sat. lib. 2.

- - - *Postquam te talos, Aule, nucesque*
Ferre sinu laxo, donare, & ludere vidi.

Ludebant nucibus divinantes par esset numerus nucum manibus comprehensarum, an impar? & prout conjecisset, ita victor aut superatus erat. Ita capio in C. Suetonio cap. 71. verba Divi Augusti principis in epistola ad filiam: *Misi tibi denarios ducentos quinquaginta, quos singulis convivis dederam, si vellent inter se inter cœnam, vel talis, vel par impar ludere.* Q. Horat. loco proxime supra laudato:

Ludere par impar, equitare in arundine longa.

P. Ovid. in eleganti de *Nuce* elegia, seu quilibet alius ejus carminis author.

Est etiam, par sit numerus, qui dicat, an impar,
Et divinatas auferat augur opes.

Ultimo loco de *trocho*, puerili item ludicro, seu exercitamento, paucis agam. Helenius Acron ad illud Q. Horatii in Arte.

Indoctusve pilæ, discive, trochive.

Sext. Propert. l. 3. eleg. 13.

Increpat & versi clavis adunca trochi.

Alb. Tibull. l. 1. eleg. 5.

Namque agor, ut per plana citus sola verbere turbo
Quem celer assueta versat ab arte puer.

Martial. l. 14. epigr. 168.

Inducenda rota est, das nobis utile munus,
Iste trochus pueris, at mihi cantus erit.

P. Virgil. l. 7. Æneid.

Seu quondam torto volitans sub verbere turbo.

E buxo præsertim probabatur. Idem eodem libro:

Impubesque manus mirata volubile buxum.

A. Persius sat. 3.

- - - *Buxum torquere flagello.*

Possem & de aliis ludis hic dicere, sed satis de celebrioribus quædam delibasse. Erat & *follis* in pretio. Martial. lib. 14. epigr. 45. 47. l. 4. epigram. 19. l. 7. epigr. 31. l. 12. epigr. 84. Forte hic ille est ludus, qui *phenis* seu globulus in sole abadolescentibus maxime exercebatur. Clemens Alexandrinus lib. 3. pædagog. cap. 10. ubi scholiastes ait, ludum fuisse, quum è ludentibus pueris sphæram tenens, alii ostendebat, ad alium mittebat, forte à φενακίζειν, *decipere*. Est & *comodiaulion* sive cursus incisus, apud Justin. & *catamvon*, ex Festo Alciat. lib. 1. prætermiss. & *ecperusa*, Ælian. libello de ordinanda acie.

CAP. II.

De ludorum divisione.

Quid *ludi* fuerint, diximus, sequitur ut de divisionibus & generibus etiam eorum, quædam annotemus. Et primum quidem in universum duo ferunt *ludorum* apud Romanos genera. Alii enim *circenses* fuerunt, alii vero *scenici*. Docet hoc *Cicero*, qui cum lib. 2. de legibus hanc legem recitasset: *ludis publicis*, quod sine curriculo, & sine certatione corporum fiat, popularem lætitiam in cantu, & fidibus, & tibiis moderanto: eamque cum Divûm honore jungunto: eam deinde sic explicat: Jam *ludi publici*, quoniam sunt cavea, circoque divisi, sint corporum certationes, cursu, pugillatione, luctatione, curriculisque equorum usque ad certam victoriam circo constitutæ: *cavea*, *cantu*, *voce*, ac *fidibus*, & *tibiis*: dummodo ea moderata sint, ut lege præscribitur. *Circenses* dicebantur, quod exhiberentur in circuitu ensibus positis. Olim enim in littore fluminis agebantur, in altero latere, positis gladiis, ut ab utraque parte esset ignaviæ præsens periculum. *Servius* in 3. Georgicorum, & 8. Æneidos Virgilii. Alii à *circumeundo* sic dictos putant, alii à *circo*, in quo exhibebantur, de quo post. *Scenici* vocati sunt alteri, quod in *scena*, hoc est, in umbra agerentur, & hi ingeniorum acumine, atque actionis agilitate, seu arte constabant. Dicemus de utrisque, si prius qui ludos exhibuerint, & ubi exhibiti fuerint, exposuerimus.

CAP. III.

Qui ludos exhibuerint.

Quemadmodum non una, & eadem semper fuit Reipub. forma, sed ea sæpius mutata est, ita non unus & idem Magistratus *ludos* semper exhibuit: quin etiam diversi *ludi* à diversis sunt exhibiti Magistratibus, vel aliis personis. Principio *Reges ludos* edi curaverunt, quod vel ex eo clarum est, quod *Livius*, *Dionysius*, *Plutarchus*, & alii (non enim omnes authores recensere libet) de Romulo scribunt, cum *Consualia*, vel *ludos Neptuno Equestri* sacros exhibuisse. Quamvis autem de reliquis Regibus nihil certi in scriptoribus vetustissimis, præterquam apud *Tertullianum* extet, quo minus tamen de iis dubitetur, faciunt iidem scriptores, qui cum nonnullis aliis memoriæ produnt, Tarquinium Priscum certum locum celebrandis ludis extruxisse, & *ludos* exhibuisse, ut jam dicetur. Post ejectos Roma Reges, Consulum fuit id munus, quemadmodum de sæcularibus scribunt *Valerius Maximus*, *Censorinus*, & alii. Creatis autem Ædilibus, eorum id muneris fuit, ita quidem, ut Ædiles plebeji *ludos plebejos* curarent, & Ædiles curules, qui potissimum ob hoc ipsum creati primum sunt, *magnos* exhiberent, cujus

cujus rei testimonia plurima in historia *Livii* & aliorum extant. Sed & ad *Prætoris Urbani officium* pertinuit, signum dare mittendis quadrigis: Quocirca ipso nonnunquam bellis occupato, atque absente, dictus *Dictator* fuit, qui in Prætoris locum ludorum tempore signum mittendis quadrigis daret. Quod autem ad *ludos funebres* attinet, eos illi curarunt, & exhibuerunt, qui proximi defunctorum, in quorum honorem *ludi* celebrabantur, hæredes fuerunt. Nonnunquam tamen & hi ab *Ædilibus* curati fuerunt, id quod ex omni Romana historia intelligitur. Exceptis igitur *ludis funebribus*, reliquos vel Reges exhibuerunt, ut *circenses*, vel Consules & Prætores, ut eosdem, item *sæculares* & *Apollinares*: vel Ædiles plebeji, ut *plebejos*, vel Ædiles Curules, ut *magnos megalenses*, *&c.* Tandem omni Reipublicæ potestate in unum translata, Imperatores etiam hoc munus sibi sumpserunt, quod ex *Suetonio* & sequentibus historicis cognoscitur.

Cap. IV.

De loco, ubi ludi sint exhibiti. De circo maximo, circis, theatris, & amphitheatro.

Ludi primum in *insula Tiberina* exhibiti sunt, nullo ad id certo constituto loco, sed ab altera parte Tiberis pro meta erat, ab altera enses ponebantur, teste *Servio* Virgilii interprete. Primus omnium *Tarquinius Priscus* V. Romanorum Rex, circum maximum extruxit. Sic enim *Liv.* lib. 1. Tum primum *circo*, qui nunc maximus dicitur, designatus locus est: loca divisa Patribus, Equitibusque, ubi spectacula sibi quisque facerent, *fori* appellati, spectavere, furcis duodenos, ab terra spectacula alta sustinentibus pedes. Hæc *Liv. Dionys.* tamen libro 3. non rude tantum ædificium ipsum extruxisse, sed elegantissime etiam exornasse scribit: cujus hæc sunt ex versione *Sigismundi Gelenii:* Idem Tarquinius Priscus in *circo maximo* inter Palatinum & Aventinum montes sito, primus circumquaque operta tecto fecit sedilia. Nam antea stantes spectare solebant furcis tabulata sustinentibus. *Locos spectaculorum* in triginta curias distribuit, ut *curialium* quisque suo loco spectaturus sederet: quod opus & ipsum procedente tempore annumerandum erat inter spectacula totius urbis pulcherrima. *Longitudo* enim ejus est trium stadiorum cum dimidio, *latitudo* quatuor jugerum; à duobus majoribus lateribus, & uno minore, cingitur *euripo*, qui aquas recipiat, decempedali profunditate simul, & latitudine. Post *euripum* extructæ sunt *triporticus*, imæ habent lapidea paulum scandentia (sicut in theatris) *sedilia*, super duplici contignatione sunt lignea, duas majores porticus *tertia minor* conjungit transversim lunata specie apposita, ut ex tribus una conficiatur, *amphitheatralis* 8. stadiorum amplitudine capax centum quinquaginta millia hominum. Reliquum è minoribus latus, quod *subdiale* est, habet fornicatos carceres, unde equi emittuntur, omnes uno clausos repagulo, externe ambit. *Circum simplex* contecta porticus, habens officinas & superne cellas, per quas spectatores intrant, & ascendunt per officinas singulas, ut nulla confusio exoriatur inter tot hominum millia, tum venientia, tum discedentia. Hactenus *Dionysius*. Dictus igitur est *circus*, quod in circuitu spectaculis ædificatis ludi ibi fierent, & quod illic circum metas ferretur pompa, & equi currerent. Alii à *Circe* venefica, solis filia, nomen habere volunt, quod annotat *Tertullian.* libro singulari de spectaculis, ubi & hæc de ornamentis *circi* affert: Singula, inquit, ornamenta *circi*, singula templa sunt, ova honori Castorum adscribunt, qui illos ovo editos credendo de cygno Jove non erubescunt. *Delphinos* Neptuno vovent, *columnas sessias* à sementationibus, *messias* à messibus, *tutelinas* à tutelis fructuum sustinent. ante has tres aræ, trinis Diis parent, magnis, potentibus, valentibus. Eosdem *Samothracas* existimant. *Obelisci* enormitas, ut *Hermateles* affirmat, soli prostituta: scriptura ejus, unde & census, de Ægypto superstitio est. Frigebat Dæmonum concilium, sine sua Matre magna, ea itaque illic præsidet euripo. *Consus* apud metas sub terra delitescit. *Murtias* quoque idolum fecit. *Murtiam* enim *Deam* amoris volunt, cui in illa parte ædem vovere. Hæc *Tertull.* Idem paulo ante: *Circus* soli principaliter consecratur: cujus ædes medio spatio, & effigies de fastigio ædis emicat, quod non putaverint sub tecto consecrandum, quem in aperto habent. Quæ de *ovis* & *delphinis* Tertullian. dicit, sic sunt intelligenda, quod fuerint opera rotunda, specie ovorum, quædam etiam animantium ut delphinorum formis expressis, quæ conversionem & flexionem cursus ostenderent ab Agrippa posita, cum propter similitudinem metarum, quarum multæ in *circo* erant, aurigantes, sæpe non sine magno periculo errarent. *Obeliscorum*, quorum etiam mentionem facit *Tertull.* descriptio extat apud *Ammianum Marcellinum* lib. 17. cujus pauca quædam huc afferam: *Obeliscus*, inquit, est asperrimus lapis in figuram metæ cujusdam sensim ad proceritatem consurgens excelsam, utque radium imitetur, gracilescens paulisper, specie quadrata in verticem productus angustum, manu levigatus artificis. *Formarum* autem innumeras *notas*, *hieroglyphicas* appellatas, quas ei undique videmus incisas, initialis sapientiæ vetus insignivit authoritas. *Volucrum* enim, *ferarumque* etiam alieni mundi genera multa sculpentes, ad ævi quoque sequentis ætates Imperatorum vulgatius perveniente memoria, promissa vel soluta Regum vota monstrabant. Non enim, ut nunc, *literarum numerus* præstitutus, & facilis exprimit, quicquid humana mens concipere potest, ita prisci quoque scriptitarunt *Ægyptii:* sed singulæ literæ singulis nominibus serviebant & verbis; nonnunquam significabant integros sensus, &c. Paulo post recitat inscriptionem *obelisci*

obelisci in circo maximo ex *Hermapionis* libro, quæ inde peti potest. Hunc *obeliscum*, qui in circo maximo constitutus ab Octavio Augusto est; excisum à Rege *Semneserteo*, quo regnante *Pythagoras* in Ægypto fuit, centum vigintiquinque pedum fuisse, & dodrantis, præter basim: *Plinius* lib. 36. cap. 9. author est, ubi & de *obeliscis* aliis qui Romam translati fuerint, mentionem facit. Cæterum carceres primum ex topho, lignoque fuerunt, quos marmoreis permutavit *Claudius* Imperator. Metas insigniores inaurari voluit *Claudius*: solum minio & chrysocolla sterni *Caligula*, auri atque argenti scobe conspergi mandavit *Heliogabalus*, dolens quod non posset etiam electri: id ex *Suetonio* & *Lampridio* notum est. In *circo*, ne quis non sederet molliter, non solum Magistratibus & honoratioribus tomentum, quod *leuconium* & *gnaphalium*: sed & multitudini substernebatur, quod è concisis arundinibus factum, nomine proprio *circense* dictum est, ut *Suetonius* & *Martialis* indicant. Ne quis porro, importune sedendo alteri molestus foret, *sedilia* cancellis erant separata. In *circo* ornamenti causa cum Deorum imagines gypseæ, tum detracta hostibus spolia suspendebantur. Per *circum* nuces & fractum cicer clamando solebant servi circumferre: item in cortinis aquam portare, quam esurienti sitientique plebi venderent. Quæ omnia ex *Ovidio*, *Horatio*, & *Plauto* discuntur. Sub *circo* in cellis, antrisve subterraneis habitabant, quæ corpore facerent quæstum mulieres, ut ex *Juvenale* colligitur. Ad eundem res furto ablatæ vendebantur, quod in Horatium, cum *circum fallacem* vocat, annotavit *Helenius Acro*.

Præter hunc *circum*, qui *maximus* appellatus est, etiam alii progressu temporis sunt extructi. P. enim *Victor* in libello de regionibus Urbis, octo, vel novem fuisse dicit. Meminit enim *circi Flaminii*, de quo etiam *Plutarchus* in Quæstionibus Romanis, quæst. 66. & *Martialis* Apophoretis, & epigram. lib. 12. In quo *circo* vitri officina fuit, in qua pocula fierent, punctis coloratis, quasi gemmis insignita, & crystallinis similia: quæ ut pretio gemmatis æquanda non erant, ita usu reperiebantur firmiora, quod aquis calidis, ut veræ gemmæ, non vitiarentur aut fluerent. Collocatur hic *circus* regione Urbis IX. In I. regione circus *Antonini Caracallæ* cum obelisco fuit. In V. circus *Aureliani* cum obelisco. In VI. regione duo memorantur, alter prope portam Collinam, alter *circus Floræ*, sive *Floralium*. Regione X. *circus Alexandri* Imperatoris. Regione XI. præter *circum maximum*, *circus intimus*, antiquiore nomine circus ad murum dictus. Erat & *circus Domitiæ*, & *circus Vaticanus*, quorum memoria adhuc apud P. Victorem & alios extat, quorundam etiam vestigia & rudera hodie cernuntur. De *theatris* jam dicemus.

Ut circenses ludi in *circo*, ita scenici in *theatro* peragebantur. Nomen habet *theatrum* à θεᾶσθαι quod est *spectare*. Est autem locus, in quo Deorum immortalium diebus festis ludos spectabant, sedentes cum conjugibus & liberis.

Apud Romanos *theatrum* diu nullum fuit: olim enim, uti *Jul. Cæsar Scaliger* docet, in diem ad locum indictum convenientes, qui specimen firmitatis, aut dexteritatis, aut pernicitatis edituri essent, in medio datis nominibus, profitebantur. Circumfusa turba cum judicibus ad spectandum, mox alia item affluente commode spectare non poterant: quod alii aliis objectu corporum conspectum adimebant: idcirco aggestis cespitibus editiorem locum sibi *pulvillis* actis faciebant. Eam ob causam medius locus depressior fuit, ac propterea *cavea* dictus. Igitur per initia stantes spectabant, postea *subsellia* sibi quisque afferebat. Primi *theatrum* faciendum locarunt *M. Valerius Messala*, atque *C. Cassius Longinus*, Censores, anno IↃXCIX. verum authore *P. Scipione Nasica* omnem apparatum operis eorum subjectum hastæ venire placuit. Atque etiam Senatusconsulto cautum est, ne quis in Urbe propiusve passus mille subsellia posuisse, sedensve ludos spectare vellet, ut scilicet remissioni animorum juncta standi virilitas, propria Romanæ gentis nota esset. *Valerius Maximus* libro secundo, capite quarto. Meminit & *Vellejus* libro secundo, & *Livius* lib. 48. Deleta Corintho *L. Mummius* ludis, quos in triumpho fecit, *theatrum* erexit, sed *temporarium*. In primis autem celebratur *M. Scauri theatrum*, de quo hæc scribit *Plinius* lib. 36. cap. 15. M. Scaurus fecit in Ædilitate sua opus maximum omnium, quæ unquam fuere humana manu facta, non temporaria mora, verum etiam æternitatis destinatione. *Theatrum* hoc fuit. *Scena* ei triplex altitudine trecentarum sexaginta columnarum, in ea civitate, quæ sex *hymettias* non tulerat, sine probro civis amplissimi. Ima pars *scenæ* è marmore fuit, media è vitro: inaudito etiam postea genere luxuriæ. Summæ tabulis inauratis columnæ, ut diximus, imæ duodequadragenum pedum. *Signa ærea* inter columnas fuerunt tria millia numero. *Cavea* ipsa cepit hominum XXC. millia, cum *Pompeji Amphitheatro* totiens multiplicata Urbe, tantoque majore populo sufficiat large XL. millibus. Sed & reliquus apparatus tantus Attalica veste, tabulis pictis, cæteroque choragio fuit, ut in Tusculanam villam reportatis, quæ superfluebant, quotidiani usus deliciis, incensa villa ab iratis servis, concremaretur ad sestertia millies. Hæc *Plinius*. Idem paulo post de *theatris Curionis*: Theatra duo juxta fecit amplissima è ligno, cardinum singulorum versatili suspensa libramento, in quibus utrisque antemeridiano ludorum spectaculo edito inter sese aversis, ne invicem obstreperent scenæ, & repente circumactis, ut contra starent: postremo jam die decendentibus tabulis, & cornibus inter se coëuntibus, faciebat *Amphitheatrum* & *gladiatorium spectaculum* edebat, ipsum magis authoratum populum Romanum circumferens, &c. Primum mansurum *theatrum* Cn. Pompejus Magnus Romæ extruxit lapide quadrato authore *Cornelio Tacito* libro 14. ad exemplum illius, quod Mitylenis viderat bello Mithridatico. De hoc *Pompeji theatro* Tertull. lib. singulari de-

de *Spectaculis*: Pompejus Magnus solo *theatro* suo minor, cum illam arcem omnium turpitudinum extruxisset, veritus quandoque memoriæ suæ Censoriam animadversionem, *Veneris ædem* superposuit. & ad dedicationem edicto populum vocans, non *theatrum*, sed Veneris templum nuncupavit, cui subjecimus, inquit, gradus spectaculorum: ita damnatum & damnandum opus templi titulo prætexuit, & disciplinam superstitione delusit. Hactenus *Tertull*. Erat autem *theatrum* in modum hemicycli, cujus ab utroque cornu scenæ erant cum singulis aris, quarum una *Bacchi*, altera ejus *Dei* erat, in cujus honorem ludi fiebant.

Amphitheatra vero circulari integra forma construebantur, aut ovali, & oblonga, in quibus gladiatorii ludi, & conclusarum ferarum venationes exhibebantur. Ejus area dicebatur *cavea*, & *arena*, quod arena spargeretur, ut certantes sine offensione caderent, quod ex *Suetonio* liquet.

Theatri partes sunt *scena*, *orchestra*, *proscenium*, & *pulpitum*. *Scena* frons est theatri & ea pars, quæ ab uno ejus cornu ad alterum cum coopertura ducebatur: ea aut *versatilis* erat, scilicet, *cum machinis* quibusdam subito vertebatur, & aliam picturæ faciem ostendebat: aut *ductilis*, cum tractis tabulatis hac atque illac, species picturæ interior nudabatur, ut annotavit *Servius* lib. 3. Georg. Proprie vero *scena* vocabatur arborum in se cubantium concamerata condensatio, ut subterpositos ab aëris injuria posset tegere. Nam priscis temporibus ante usum *theatrorum* sub frondibus & umbraculis agebant. Quare *scena* dicta est, inquit *Cassiodorus*, ab umbra luci densissima, ubi à pastoribus inchoante vere diversis sonis carmina cantabantur. Placidus Grammaticus *scenam* dicit esse *cameram* hinc inde compositam, quæ umbræ loco in *theatro* erat, in quo ludi agebantur. Scenæ autem *longitudo* ad orchestræ diametron duplex fieri debet, ut docet *Vitruvius* lib. 5. cap. 7.

Proscenium locus erat ante scenam porrectus, in quo erat *pulpitum*, agentium & loquentium locus. In pulpitum enim actores prodibant, quod quidem ut *Vitruvius* sentit, erat latius Latinis, quam Græcis. Ejus autem altitudo Romanis erat non plus pedum quinque. At *scena* erat altior *pulpito*, pulpitum altius *proscenio* & *orchestra*. Ibi gesticulatione, cantu, & saltatione, artifices personis in scena abditis populum retinebant.

Orchestra apud Romanos locus erat, in quo Senatores considebant spectaturi: apud Græcos saltationes in ea peragebantur. Sedilium ordines *cunei* à figura dicebantur. Cum enim excurrerent ab angusto spatio ad ambitum extimum, strictiores erant necessario, quo propius accederent ad caveam, &c. Atque de *theatris* etiam, eorumque partibus hactenus. Cæterum ut de spectandi ratione adhuc pauca moneam, author est *Valerius Maximus*, & cum eo alii, per quingentos & quinquaginta octo annos Senatum populo mistum spectaculo ludorum interfuisse. Sed eum morem *Attilium Serranum*, & *L. Scribonium* Ædiles, ludos *Matri Deûm* facientes, superioris Africani sententiam secutos, discretis Senatus & populi locis, solvisse: quæ quidem res averterit vulgi animum, & favorem *Scipionis* magnopere quassaverit. Lata deinde *lex Roscia* est, Metello & C. Marcio Coss. anno Urbis conditæ ɪↄcxxcv. quæ *Equitem* quoque à *Plebe* distinxit: sic tamen, ut qui ex *Equite* vel vitio, vel fortuna decoxissent, ab aliis separarentur, ac remotiore loco considerent. Meminere ejus legis *Horatius*, *Juvenalis*, ac sæpe *Cicero*, præsertim Philippica 2. qui natos hinc, se Consule, *L. Roscii Othonis* (nam is legem sanxerat) odio tumultus non solum compescuit, verum etiam effecit, ut errorem suum *Plebs* agnosceret, neque se notari sedis discrimine iniquo animo ferret. Author in ejus vita *Plutarchus*, & *Plin.* l. 7. cap. 30. Verum *lex Roscia* nihil nisi de xiv. ordinibus sanxit. Secutus autem *Augustus*, primum eam sic moderatus est, ut cum plerique *Equites* attrito bellis civilibus patrimonio, metu pœnæ theatralis sedere in xiv. non auderent, ea non teneri statueret, quibus ipsis, parentibusque *Equester census*, unquam fuisset. Neque hoc solum, verum etiam in universum, quoties quid spectandum publice ederetur, primum subselliorum ordinem *Senatoribus* relinqui voluit: *militem* præterea secrevit à populo, ac maritis è plebe proprios ordines: prætextatis quoque suum *cuneum* attribuit. Qua de re plura lege apud *Lævinum Torrentium* Commentariis in Suetonii Neronem. Scribit *Valer. Maxim.* Religionem ludorum crescentibus opibus secutam esse lautitiam. Ejus instinctu *Q. Catulum* Campanam imitatum luxuriam, primum spectantium consessum velorum umbraculis texisse. *Cn. Pompejum* ante omnes, aquæ per semitas decursu, æstivum minuisse fervorem. *C. Pulchrum* scenam varietate colorum adumbravisse, vacuis ante pictura tabulis extentam: quam totam *argento* Cajus Antonius, *auro* Petrejus, *ebore* Quintus Catulus prætexuerit. *Versatilem* fecisse Lucullos. Argentatis choragiis P. Lentulum Spintherem adornavisse. Translatum antea Phœniceis indutum tunicis M. Scaurum exquisito genere vestis cultum induxisse. Hactenus *Val.* Quamvis autem *theatra*, *circi*, & alia ejusmodi loca singulares quæque, ac proprios ludos haberent, & exercitationes cuique loco accommodatas: tamen eadem sæpe omnibus in locis peracta sine discrimine fuerunt. De quo vide *Georgii Fabricii* Romam, cap. 12. Ex quo etiam multa huc transcripsimus. *Theatra* in libello *Onuphrii Panvinii* de xiv. regionibus Urbis memorantur quatuor, *Balbi*, *Marcelli*, *lapideum*, *& Pompeji*. Amphitheatra tria, *amphitheatrum magnum*, *castrense*, *& Tauri Statilii*. Pertinet ad locum etiam *odeum*, *stadium*, & *xystus*. *Odeum* Græco nomine dictum ᾠδεῖον, publicum ædificium erat, in quo citharœdi & tibicines à musico, & reliqui actores scenici ab histrione exercebantur, antequam in *theatrum* prodirent. Talia ædificia in Urbe fuere quinque. *Stadium* locus erat cursoribus destinatus, extructus à *Do-*

à *Domitiano*, Suetonio teste. *Xystus* Græca appellatione locus dictus, in quo sub tecto hyemis tempore versabantur athletæ. Sed de locis *spectaculorum* sive ludorum hactenus.

AD CAP. IV. PARALIPOMENA.

Circi ornamenta varia, & amphitheatri, nec Romæ tantum circus, sed & alibi, cui sacer, forma, ludorum commissio, & sortitio, sive urna, theatri loca distincta.

Non modo prisca Roma circos habuit, sed & nova Roma, sive Constantin. ut ex titulo elegantis opusculi liquet, quod dedit Onuf. Panvin. qui formam, situm, & obeliscos Byzantini circi describit cap. 27. Paul. Diacon. lib. 16. *Venit Constantinopolim, & ingressus est hippodromum.* Ammian. Marcell. lib. 14. histor. *Ingressus* (Gallus Imperator) *Constantinopolim, tanquam de rebus prosperis, & securis, editis equestribus ludis, capiti Coracis aurigæ imposuit coronam, ut victoris.* Idem ejusdem historiæ lib. 22. num. 4. *Mamertino ludos edente circenses, manumittendis ex more inductis, per admissionum proximum* (malim legere, *admissionalium proximum*) *ipse lege agi dixerat.* Est epigramma Crinagoræ poëtæ, *de columna Justiniani regis in hippodromo.* Antholog. lib. 4. cap. 4. quod non de Romano hippodromo, sed tantum de circo Constantinopolitano intelligendum sciunt vel levissime historica lectione tincti. Corripp. lib. 1. num. 18.

——— Tunc munere solis adempto,
Principibus delatus honos nomenque Latinis,
Et jucunda novæ circensia munera Romæ.

Sed & Mediolanensem circum celebratum reperio apud D. Ausonium in Urbibus:

Amplificata loci species, populique voluptas,
Circus, & inclusi moles cuneata theatri.

Nomen illi derivatum nonnulli Grammaticorum à *Circe* venefica contendunt, quæ prima omnium in honorem solis (ut jam proxime infra expediam) patris sui hoc ludicrum excogitavit. Isidor. Hispal. lib. 18. Etymolog. cap. 28. alii à *circuitu*, quod rotundus esset. Aurel. Cassiodor libr. 3. epist. 51. Sunt & qui omnem ambitum seu gyrum velint circi nomine appellari. Non. Marcel. cap. 1. num. 74. Peritiores censent ideo circum vocitatum, *quod circum metas ferretur pompa*, hoc est, deorum imagines; ut est apud P. Ovidium l. 3. Amor. eleg. 2. & dicam infra:

Prima loco fertur sparsis Victoria pennis,
Huc ades, & meus hic fac dea vincat amor.
Plaudite Neptuno, &c.

Denique, *quod circum spectaculis ædificaretur*, dictum vult M. Varro l. 4. de ling. Lat. & alludit Cl. Claudian. de 6. Honor. consulatu 42.

——— Cum regia circi
Connexum gradibus veneratur purpura vulgus.

Et de hac ædium adjectione, sive circi maximi ornamento, capiendum censeo locum T. Livii Decad. 4. lib. 9. *Ludis Romanis eo anno, quos P. Cornelius Cethegus, A. Posthumius Albinus faciebant, malus in circo instabilis in signum Pollentiæ procidit, atque id dejecit.* In cujus loci explicatione caligat Henricus Glareanus, sed frustra, cum in circo positas deorum statuas, uti jam antea probatum, & principum præterea virorum satis constet. Tit. Liv. 4. Decad. lib. 9. laudato: *Signa multa in circo maximo cum columnis, quibus superstabant, posita, tempestatis fœda vi dejecta.* De virorum nobilium statuis, quod circensibus præferrentur, nulli dubium esse potest, cum C. Suetonius diserte habeat hæc verba in Tito cap. 2. *Quorum omnium mox memor, statuam ei auream in palatio posuit, & aliorum ex ebore equestrem, quæ circensi pompa, hodie quoque præfertur, dedicavit, prosecutusque est.* C. Tacit. lib. 2. Annal. *Honores* (*ut quis amore in Germanicum aut ingenio validus*) *reperti, decretique sunt, ut nomen ejus saliari carmine caneretur, sedes curules sacerdotum Augustalium locis, superque eas quercea coronæ statuerentur, ludos circenses eburna effigies præiret.* Atque hæc quidem in circensibus prælatas deorum & magnatium effigies satis superque ostendunt, sed tamen locum Livii laudatum non exponunt. Placet ergo sententia Marcelli Donati, qui & imagines provinciarum urbiumque in circo stetisse conjectat. Erit igitur *signum Pollentiæ*, civitatis Pollentiæ in Picenis statua, circensibus prælata. Urbis autem illius meminit Ptolomæus libr. 3. cap. 1. & C. Plinius vasa testacea, & lanam Pollentinam celebrat lib. 1. cap. 48. & lib. 35. cap. 12. & priori loco, *lanam velleris cani* memorat, contra Sil. Italic. in Catalogo Italiæ lib. 8.

——— Fuscique ferax Pollentia villi.

Nobilitata etiam hæc urbs clade seu Romanorum, proditione Stilichonis utriusque militiæ magistri sub Honorio Aug. accepta, seu Gothorum strage, victo profligatoque Alarico rege. Paul. Oros. l. 7. histor. cap. 37. *Taceo de Alarico rege cum Gothis suis sæpe victo, sæpe concluso, semperque dimisso. Taceo de infelicibus illis apud Pollentiam gestis, cum barbaro & pagano duci, hoc est Sauli, belli summa commissa est.* Et certe proditionem Stilichonis vulgo creditam sic Claudianus sub nomine Alarici de 6. Hon. consul. taxat.

Heu quibus insidiis, qua me circumdedit arte
Fatalis semper Stilicho! dum parcere fingit,
Rettulit hostiles animos, bellumque remenso
Evaluit transferre Pado.

Et paucis interjectis:

Mars gravior sub pace latet, capiorque vicissim
Fraudibus ipse meis.

Et apertius Cl. Rutil. Numantianus Gallus lib. 2. Itinerarii sui:

- - - Geticis grassatus proditor armis.

Et paulo post:

Quo magis est facinus diri Stilichonis acerbum,
Proditor arcani qui fuit imperii.

Sed crimen illud ab eo removent Aurel. Prudent. lib. 1. in Symmachum:

- - - Inhumata cadavera late,
Quæ Pollentinos texerunt ossibus agros.

Et impensius Claudianus, cui unicus scopus imperii principisque conservatorem ac providum tutorem describere, lib. de bello Getico ad finem:

O celebranda mihi cunctis Pollentia sæclis!
O meritum nomen felicibus apta triumphis!
Virtutis fatale solum.

Idem in 6. Honor. consul.

- - - Nec plus Pollentia rebus
Contulit Ausoniis.

Et eodem opere paulo ante:

Jam Pollentini tenuatus funere campi,
Direptis opibus, Latio discedere jussus
Hostis.

Et post Alaricus ipse jam victus, & fugiens:

- - - Nec me Pollentia tantum,
Nec captæ cruciastis opes.

Ad circum regredior; qui soli sacer habebatur. Corrip. African. lib. 1. num. 17.

Solis honore novi grati spectacula circi
Antiqui sanxere patres.

Nihilominus ludi, non soli, ut circus ipse, sed Cereri sacri erant. Corn. Tacit. l. 15. Annal. *Circensium ludorum die, qui Cereri celebratur.* Et deinde eodem lib. *Utque circensium Cerealium ludicrum pluribus equorum cursibus celebraretur.* Qui dies pridie Id. Apriles notatur in Kalendario veteri Romano, his verbis: LUDI CERERI, & biduo ante in eodem Kalendario LUDI IN CIRCO. Quod lib. 42. & lib. 47. notavit Dio Coccejanus; & ex illo Angelus Politianus Miscell. c. 85.

Sic

Sic poëtæ. D. Juvenal. sat. 14. v. 269.

- - - *Ergo omnia Floræ*
Et Cereris licet, & Cybeles aulæa relinquas.

P. Ovid. lib. 4. Fastor.

Circus erit pompa celeber, numeroque deorum,
Primaque ventosis palma petetur equis.
Hic Cereris ludi non est opus indice causa.

Circi forma oblongiorem referebat circulum, ita enim Corrippus loco citato:

Ipse ingens circus, pleni seu circulus anni
Clauditur in teretem longis anfractibus orbem,
Complectens geminas æquo discrimine metas,
Et spatium mediæ, qua se via tendit, arenæ.

Neque omnino dissimilis amphitheatri forma erat, ut quæ ovum appelletur à Tito Calphurnio Siculo ecloga 7. ut annotavit Turneb. lib. 5. cap. 6.

Et medium geminis se molibus alligat ovum.

In hisce ludis sive amphitheatralibus, sive circensib. certaturi dicebantur *committi*, Stat. lib. 6. Theb. v. 374.

- - - *Quisnam iste duos, fidissima Phœbo*
Nomina, commisit deus in discrimina reges?

A. Gell. lib. 5. cap. 9. *Nam cum in sacro certamine sortitio inter ipsos & adversarios non bona fide fieret, & sortem nominis falsam subjici animadvertisset.* Fiebatque hæc commissio, nominibus certantium in urnam injectis, atque inde à prætore eductis. Donat. ad lib. 5. Æneid. *Non idem labor in singulis locis in circo, & inde sors adhibetur, ne sit in ordinatione contentio, aut humanum judicium gratia cujuspiam transducatur.* Q. Symm. lib. 10. epist. 22. *Malo fremitum Martiæ vallis exponere, atque illam quadrigarum distributionem in qua sibi cum fortunatior videtur, cui electionem mox urna tribuebat, par vel potior erat, quem sors fecerat extremum.* Qui locus nescio cur à Fr. Jureto tentetur, qui legit, *sui evectionem mox urna tribuisset.* Nam urna electione primum, secundum, atque ita deinceps, locum tribuebat. Claudian. de 6. Hon. consul.

- - - *Campus solennis, & urna*
Luditur in morem.

Sidon. Apollinar. carm. 23. v. 315.

Et te jam urna petit, cietque rauca
Acclamatio sibilans corona.

Virgil. lib. 5. Æneid.

Tum loca sorte legunt.

In quibus suis exercitamentis *commissionum* nomen usurpabatur, translâta à ludis significatione. C. Sueton. Calig. cap. 53. *Ut Senecam tum maxime placentem, commissiones meras componere, & arenam esse sine calce diceret.* Idem in Augusto c. 89. *Admonebatque prætores, ne paterentur nomen suum commissionibus obsolefieri.* Et idem in libello de Illust. Grammat. *Verrius Flaccus, libertinus, docendi genere maxime inclaruit, namque ad exercitanda discentium ingenia æquales inter se committere solebat.*

D. Juvenal. sat. 1. v. 164.

Securus licet Æneam Rutulumque ferocem
Committas.

Et sat. 6. v. 434.

Committit vates ac comparat.

M. Martial. lib. 7. epigr. 23.

Cum Juvenale meo quæ me committere tentas,
Quid non audebis perfida lingua loqui?

Sext. Aurel. Propert. lib. 2. eleg. 5.

Et sua cum antiquæ committit scripta Corinnæ.

Amphitheatrum Latinis *visorium*, quod commodissime populus ad ludicra convocatus, inde spectare posset. Aurel. Cassiodor. lib. 4. epist. ult. & distinguit à theatro Macer. IC. l. 3. ff. *de oper. public.* & diserte Cassiodorus loco laudato, & lib. 3. epist. 51. *Amphitheatrum rotundum est, theatrum vero ex medio amphitheatro est, semicirculi figuram habens.* Ut verba usurpem Isidori Hispalens. lib. 18. c. 52. eademque antea dixerat lib. 15. c. 2. Non unum in Urbe erat amphitheatrum, sed multiplex, tanta populum spectaculorum libido ceperat, ut tria theatra tribus diversis Urbis partibus erecta forent. L. Seneca lib. 1. de Clementia cap. 6. *Cogitate in hac civitate, in qua turba per latissima itinera sine intermissione deflens eliditur, quoties aliquid obstitit, quod cursum ejus velut torrentis rapidi moraretur, in qua tribus eodem tempore theatris via postulantur.* Locum afflictum sanare cupit J. Lipsius, legitque, *in qua tribus eodem tempore theatris mimi postulantur.* Sed violenta nimis, & longius, quam par esset, petita correctio. Malim interpretari, *vias tribus theatris postulari*, ut sit liber ad spectacula eundi populo aditus, ne turba progredientibus obstet. Nam in publicis lascivientis Urbis deliciis liber ad theatra accessus habetur: Jul. Pollux lib. 9. Onomast. cap. 5. θεαταὶ ἐθμηντέον τοῖς δημοσίοις θέατρον. *Adnumerandum est publicis theatrum.* Sic capiendus locus P. Ovidii lib. 3. de Arte amandi.

Quid faciet custos, cum sint tot in Urbe theatra?
Cum spectet junctos illa libenter equos.

Numerum vero theatrorum expressit libro eodem paulo ante:

Visite thuricremas vaccæ Memphitidis aras,
Visite conspicuis terna theatra locis.

Idem lib. 3. Trist. eleg. 12.

Scena viget, studiisque favor distantibus ardet,
Cumque tribus resonant terna theatra foris.

Fuere autem hæc tria theatra *Julii Cæsaris Dictatoris.* C. Sueton. in eo cap. 44. *Tauri Statilii*, idem in Caligul. cap. 18. & nobilissimum illud opus Pompeji Magni, sic enim C. Tacit. lib. 14. Annal. *Quippe erant, qui Cn. quoque Pompejum incusatum à senioribus ferrent, quod mansuram theatri sedem posuisset, nam antea subitariis gradibus, & scena ad tempus structa, ludos edi solitos, vel si vetustiora repetantur, stantem populum spectavisse.* C. Plin. lib. 36. cap. 15. *Cavea ipsa cepit hominum octoginta millia, cum Pompeji amphitheatri toties multiplicata Urbe, tantoque majore populo, sufficiat large quadraginta millibus.* Plinius amphitheatrum à Pompejo structum contendit, Tacitus theatrum tantum, manifesta pugnantia, sed plures certioresque scriptores pro Tacito stant. Ammianus Marcellinus lib. 16. C. Sueton. in Neron. cap. 46. *A simulachris gentium ad Pompeji theatrum dedicatarum circuiri.* Et in Tiberio cap. 47. *Augusti templum, restitutionemque Pompejani theatri, imperfecta post tot annos reliquit.* Et in Claudio cap. 21. *Ludos dedicationis Pompejani theatri, quod ambustum restituerat, è tribunali posito in orchestra commisit.* Et cap. 11. in eodem Claudio: *Tiberio arcum marmoreum juxta Pompeji theatrum.*

Q. Flor. Tertullian. lib. de spectacul. cap. 10. *Pompejus Magnus solo theatro suo minor, cum illam arcem omnium turpitudinum extruxisset, veritus quandoque memoriæ suæ censoriam animadversionem, Veneris ædem superposuit, & ad dedicationem edicto populum vocans, non theatrum, sed Veneris templum nuncupavit.* Diserte ille theatrum, non amphitheatrum facit, ut Tacitus ante illum, & concors Plutarchus iis in vita Cn. Pompeji, & Dio Coccejanus lib. 39. Et poëtæ pene omnes theatrum cum Tacito, Tertullianoque appellant. M. Lucan. lib. 7. Pharsal. principio.

Nam Pompejani visus sibi sede theatri
Innumeram effigiem Romanæ cernere plebis,
Attollique suum lætis ad sidera nomen
Vocibus, & plausu cuneos certare sonantes.

Et lib. 1. v. 132. de Pompejo.

- - - *totus popularibus auris*
Impelli, plausuque sui gaudere theatri.

Et Martial lib. 6. epigr. 9.

In Pompejano dormis Lavine theatro.

Et lib. 14. epigr. 29.

In Pompejano tectus spectabo theatro,
Nam ventus populo vela negare solet.

Et ejusdem libri epigr. 166.

De Pompejano sæpe est electa theatro,
Quæ duxit sylvas, detinuitque feras.

Cl. Claudian. lib. 2. de Laudib. Stilichonis.

Pompejana dabunt quantos proscenia plausus
Ad cœlum.

Errant viri licet docti, qui cum porticu Pompejana confuderunt theatrum istud, & loca celebrium scriptorum de spatiosa illa

illa porticu, quæ ante curiam ipsius erat, ad theatrum transtulerunt, quos constat ex Sexto Rufo prope circum Flaminium fuisse, hoc est, in 9. Urbis regione, P. Victor meminit. M. Pollio Vitruvius lib. 5. Architect. cap. 9. in limine: *Post scenam porticus sunt constituendæ, uti cum imbres repentini ludos interpellaverint, habeat populus, quo se recipiat ex theatro, choragiaque laxamentum habeant, ad chorum parandum, uti sunt porticus Pompejanæ.* C. Plin. lib. 35. cap. 9. *Hujus tabula est in porticu Pompeji, quæ ante curiam ejus fuerat.* Sext. Propertius de porticu hac sumendus, non vero de theatro lib. 4. eleg. 9.

Tu neque Pompeja spatiabere cultus in umbra,
Nec cum lascivum sternet arena forum.
Colla cave inflectas ad summum obliqua theatrum.

P. Ovidius lib. 1. de Arte, illum, ut solet, imitatus est:

Tu modo Pompeja lentus spatiare sub umbra.

Et lib. 3. de Arte.

At licet, & prodest Pompejas ire per umbras.

Martial. lib. 2. epigr. 14.

Inde petit centum pendentia tecta columnis,
Illinc Pompeji dona, nemusque duplex.

Lib. 5. epigr. 10.

Sic veterem ingrati Pompeji quærimus umbram.

Lib. 11. epigr. 1. de porticib. celebrioribus Urbis:

Turbam non habet otiosiorem
Pompejus, nec Agenoris puella,
Vel primæ dominus levis carinæ.

Et eodem libro epigr. 48.

Cur nec Pompeja lentus spatiatur in umbra?

Umbram Pompejanam Pompeji porticum vocant laudati poëtæ, quia in confinio & vicinia porticuum arbores erant, sive nemora voluptati publicæ dedicata. Q. Horat. lib. 2. od. 15. Martial. Amphitheatro epigr. 2.

——— *diffusas ubi porticus explicat umbras.*

Vel, si de theatro intelligi hæc velimus, verum erit de velis, quibus invalescente luxu spectacula & theatra integebantur. C. Plin. lib. 19. cap. 1. ad finem. *Postea in theatris tantum umbram fecere (vela) quod primus omnium invenit Q. Catulus, cum Capitolium dedicaret, carbasina deinde vela primus in theatrum duxisse traditur Lentulus Spinther Apollinaribus ludis.* Sext. Propert. lib. 4. eleg. 1.

Nec sinuosa cavo pendebant vela theatro.

Ex illo P. Ovid. lib. 1. de Arte.

Tunc neque marmoreo pendebant vela theatro.

Usus & utilitas horum velorum ad arcendas intemperantioris aëris injurias, ut populus salubrius consisteret, neque à pluvia, neque à sole infestatus. Locus idoneus Suetonii in Calig. c. 26. *Gladiatorio munere, reductis interdum flagrantissimo sole velis, emitti quemquam vetabat.*
M. Martial. lib. 9. epigr. 39.

Et rapiant madidi vela negata noti.

Et lib. 11. epigr. 22.

Et Pompejano vela negata noto.

Sed cultissime lib. 12. epigr. 29.

Quamvis non modico caleant spectacula sole,
Vela reducuntur, cum venit Hermogenes.

Vetus Scholiastes Juvenalis ad v. 122. Sat. 4.

——— *pueros inde ad velaria raptos.*

T. Lucret. Carus de Rerum Natura lib. 4. colorem expressit:

Et vulgo faciunt id lutea russaque vela,
Et ferrugina, cum magnis intenta theatris
Per malos volgata, trabeisque trementia flutant.
Namque ibi consessum caveaï subter, & omnem
Scenaï speciem, patrum, matrumque deorumque
Inficiunt, coguntque suo fluitare colore.
Et quanto circum mage sunt inclusa theatri
Mœnia, tam magis hac intus perfusa lepore
Omnia conrident.

Tertius versus mira diversitate concipitur in MSS. Nam in quibusdam, *trementia circum* legitur, in aliis, *trementia fluctus*, nullo sensu: denique aliis placuit legere, *trementia pendent*, sed rectius ex conjectura Turnebi & Lambini *trementia flutant*, pro *fluitant*.

CAP. V.

Quinam fuerint ludi circenses.

Diximus per quos, & ubi *ludi* exhiberentur, jam ad ipsos ludos revertemur, atque cum in duo genera eos distribuerimus, in *circenses* & *scenicos*, de *circensibus* priore loco dicemus.

Unde cognomen hi *ludi* habeant, capite secundo docuimus. Quidam eosdem etiam *gymnicos* appellant, à *gymnicis ludis*, sive exercitationibus, quæ in iis exhibebantur. Hos quidam appellatos dicunt à *nuditate*, quod ludentes corpora nudarent, aut saltem vestes exuerent, quo expeditiores & agiliores ad certamina ludicra essent. Alii ab *exercitatione* corporis. Namque exercitio & habitu corporis constabant: quemadmodum etiam *Galenus* gymnasticam definit artem, sive scientiam potentiæ omnium exercitationum. De primariis horum formis, quæ in *circensibus* exhibebantur, meminit *Virgil.* lib. 5. Æneid. *Homerus* penult. Iliad. Prima erat pugna cum *pugnis*, *cæstibus*, *gladiis*, *fustibus*, *hastis*, *pilis*, similibusque armis certabatur. Huc spectat & *gladiatura*, cum gladiatores variis modis dimicabant, interim pro *gloria*, interim pro *vita*: idque spectante populo: ut juventus cædium, sanguinis, & vulnerum aspectu, assuesceret in bello minus ista timere. Huc quoque refertur pugna & certamen cum bestiis: qualia multa describit *Martialis.* Utrumque horum omnino infame fuit ingenuis & fere per servos agebatur. Item *lucta*, quum alter alterum in terram prosternere, tum vi, tum agilitate corporis nitebatur. Altera species est *cursus*, quam peragebant currendo certa stadia in campo, perveniebantque ad metam destinatam. Tertia erat *saltatio* in æquo campo, aut inferne ad locum superiorem, & contra, aut cum in equos currusve insiliebant, non tantum nudi, sed etiam armati & cataphracti. Quarta *jaculatio disco*rum, *sagittarum*, *pilarum*, *telorum*, omniumque armorum, cujuscunque generis, quæ longe projiciuntur: & hi ludi erant fere pedestrium. Quinta species est *decursio equestris*, qua exhibebatur species pugnæ equestris, qualem describit *Virgil.* in 5. Æneid. Sexta est *aurigatio*, id est, certamen bigarum, aut quadrigarum, cujus formam & schema videas apud *Philandrum* in annotationibus suis in Vitruvium. Septima est *naumachia*, id est, navale certamen, quum in mari, fluvio, stagno, lacu, forma navalis pugnæ repræsentabatur. De plerisque his speciebus multa erudite collegit *Hieron. Mercurialis* medicus Patavin. in 2. & 3. lib. artis gymnasticæ, ex quo ii, qui pleniorem hujus rei explicationem deside-

desiderant, petere ea possunt. Nos hoc loco tantum, de *cæstibus*, *discis*, *& aurigationum factionibus*, quædam adjiciemus, de *pompa ludorum* post dicturi. *Cæstus*, uti Ald. Manutius describit lib. 2. de quæsitis per epistolam, epist. 8. erant lora ex multiplici crudo tergore bovis agrestis, quemadmodum ait *Homerus*, manibus & lacertis inducta, ferreis plumbeisve clavis, aut squamis clavatis, convoluta ad similitudinem arietini cornu, cujusmodi adhuc in antiquis nummis cernuntur, & nuper beneficio *Pyrrhi Ligorii* antiquitatis peritissimi aliquot *cæstuum* iconas in publicum dedit *Hier. Mercurial.* apud quem eas videbis lib. 2. artis gymnasticæ, cap. 9. Multa de cæstibus habet *Ald. Manutius* eo, quem indicavi, loco. *Discus* fuit *lamina* quædam trium vel quatuor digitorum crassitudine, longior paulo plus pede, alias *lapidea*, alias *ferrea*, quin etiam *ænea* nonnunquam, ne, dum ex alto rueret, frangeretur, plana quasi lentis speciem referens, quam in aërem projiciebant, manu ad pectus adducta, atque extrorsum & deorsum reducta, rotationis instar in aërem ejaculabantur: de quo, & ejus forma vide etiam, si libet, *Hieron. Mercurialem* lib. 2. artis gymnasticæ, cap. 12. *Factiones aurigantium*, qui ludis Circensibus palmam quærebant, fuerunt *quatuor*, quæ à coloribus *viridis*, *cærulei*, *coccini*, *albique panni*, quo donabantur, nomina acceperunt, *Prasinæ*, *Venetæ*, *Russatæ*, *Albatæ*, de quibus ita *Tertullianus*: *Ab initio duo soli fuerunt colores, albus & rufeus. Albus hyemi ob nives candidas: rufeus æstati, ob solis ruborem voti erant.* Sed postea tam voluptate, quam superstitione provecta, *rufeum* alii Marti, alii *album* Zephyris consecraverunt: *Prasinum* vero terræ Matri, vel autumno. Hactenus Tertull. *Domitianus* duas aurati, purpureique panni, ad quatuor pristinas addidit, teste *Suetonio*. Harum factionum ad reprehensionem usque studiosi fuerunt Principes nonnulli, ut Caligula *Prasinæ*, Vitellius *Venetæ*: tum agitatores ipsos habuerunt in pretio, ut Caligula *Incitatum*, Nero *Prasinum*, Domitianus *Passerinum*, *& Tigrim*; Nerva *Scorpum*: quorum victorias prædicatione extollit *Martialis*. Meminit *Boculi* cujusdam Asconius. Meminerunt *M. Aurelii Dioclis*, & *C. Apuleii Dioclis*, & *C. Pompeji Eusceni & Fusci* vetera epigrammata. *Martialis* tres factiones conjungit:

Si Veneto, Prasinove faves, qui coccina sumis;
Ne fias ista transfuga veste, vide.

De *Prasina* separatim Juvenal. Satyr. 11.

Totam hodie Romam circus capit, & fragor aurem
Percutit, eventum viridis quo colligo panni.

Justiniani temporibus ex *Prasinæ* & *Venetæ* factionum contentione est tanta Byzantii seditio exorta, ut quadraginta fere hominum millia sint trucidata: quod ex *Zonara* monacho transcripsit *Cuspinianus*. Post illam cladem factionum nomina sunt abolita. Magistratus is qui his ludis præerat, videlicet *Prætor*, aut *Dictator*, ob hoc ipsum creatus, *mappa* aurigis *signum* cursus dabat. Exhibebantur autem olim (uti *Varro* dicit in libris de rebus populi Romani) XXV. missus, sed vigesimus quintus dicebatur ærarius, eo quod de collatione populi exhibebatur, quæ desiit esse, postquam conferendæ pecuniæ est consuetudo sublata. *Servius* in 3. Georgic. *Domitianus* centum missus: sed quinis tantum spatiis exhibuit. Suet. in ejus vita.

AD CAP. V. PARALIPOMENA.

Circenses, circus valli vicinus, pompa ludicra, studia, factiones, quadrigæ, colorum diversitas, equi, clamor, principes salutati, victores præconio honorati.

Circensium venationem diligentissime pertractarunt Julius Bulengerus in libro ea de re edito, & Theodorus Marcilius in Commentario ad Amphitheatrum Martialis, qui adeantur; & eruditissimus, neque iis inferior, Joan. Savaro ad Sidonii sui carmen 23. Ego tamen nonnulla obiter delibabo, vel leviter aliis dicta, vel omissa.

Ac primum circus maximus valli propinquus, unde major ab objecta valle sonus reddebatur, Echo voces acceptas referente. C. Plin. lib. 2. cap. 44. & lib. 36. cap. 15. Horat. lib. 1. od. 12. & od. 20. Cl. Claudian. de 6. Honorii consul.

Consensuque cavæ sublatus in æthera vallis
Plebis adoratæ reboat fragor, unaque totis
Intonat Augustum septenis arcibus Echo.

Cæsar Bulengerus in Theatro suo lib. 1. cap. 51. putavit hunc locum aliter legendum, interpungendumque, hoc scilicet pacto:

Consensu caveæ sublatus in æthera clamor,
Plebis adoratæ reboat fragor.

Sed corrupta & vitiosa, indubie, hæc lectio, omnibus manuscriptis, excusisque codicibus contraria, quippe natura vallis optime per τὸ *cava* exprimitur.
M. Lucan. lib. 4.

——— *Cava regni vires in valle retentat.*

Deinde & mens poëtæ alia, qui circenses describit, in circo autem illo ævo nullæ caveæ, sed tantum in amphitheatro, ut est apud Aurelium Cassiodorum lib. 4. epist. 51. Similis apud eundem Claudianum est locus lib. 2. de laudib. Stilichonis.

——— *quoties vallis tibi Martia ducet*
Nomen, Aventino, Pallantæoque recessu.

Denique vallem fuisse circo huic proximam, de circensibus Q. Symmach. libro 10. epist. 22. *Malo fremitum Martiæ vallis exponere:* docet P. Ovid. libro 2. Fastor.

Quaque jacent valles, maxime circe, tuæ.

Pompa vocabatur totus ille apparatus, ludicro certamini præmissus, & ut pompam triumphalem, & nuptialem dicebant, ita & circensem. Symmach. loco laudato: *Cum expectari munera principum soleant, nunc accita venerunt, prætereo illum diem, quo elephantos regios per conferta agmina equorum nobilium pompa præcessit.* Q. Flor. Tertullian. lib. de spectacul. c. 7. *Videris ambitio, sive frugalitas ejus, quo Deum offendit, qualiscunque pompa circi, & si pauca simulachra circumferat, in uno idololatria est.* In pompa deorum imagines, & nobiles matronæ, carpentis suis vectæ, & clarorum virorum circumferebantur statuæ, ut dixi superiori capite, de imaginibus deorum productis in pompam circensium, Sueton. in Augusto c. 16. *Exclamavit, etiam invito*

Neptuno

Neptuno victoriam se adepturum, ac die circensium proximo, *solenni pompa simulachrum Dei detraxit.* De nobilibus matronis idem Sueton. in Claudio cap. 11. *Aviæ Liviæ divinos honores, & circensi pompa currum elephantorum, Augustino similem decernendum curavit. parentibus inferias publicas, & hoc amplius, patri circenses annuos natali die, matri carpentum, quo per circum duceretur, & cognomen Augustæ ab avia recusatum.* De optimatium statuis idem in Tito cap. 2. *Statuam equestrem ex ebore, quæ circensi pompa hodie quoque præfertur, dedicavit.* Ovid. lib. 3. Amor. eleg. 2.

Sed jam pompa venit, linguis animisque favete,
Tempus adest plausus, aurea pompa venit.

Et lib. 1. de Arte amandi.

At cum pompa frequens certantibus ibit ephebis,
Tu Veneri dominæ plaude favente manu.

Pompa procedente, favor, studia, & sponsiones uniuscujusque ostendebantur, quorum quidam huic, alteri alii favebant factioni: erant autem quatuor factiones, coloribus distinctæ, ut jam infra expediam. vet. scholiast. Juvenal. sat. 11. v. 199. *Juvenibus spectacula concede, qui propter certamina sponsiones ponunt & delectat eos juxta puellas spectare, quia antiquitus solebant mulieres cum viris omnibus interesse spectaculis indifferenter.* Tertullian. libro de spectacul. cap. 16. *Aspice populum ad id spectaculum jam cum furore venientem, jam tumultuosum, jam cæcum, jam sponsionibus concitatum.* Sponsiones autem istæ deposita pecunia de victoria alicujus aurigæ, fiebant. Adrian. Turneb. lib. 8. c. 4. & lib. 18. c. 33. Adversarior.

P. Ovid. lib. 1. de Arte.

- - - *Tangitque manu, poscitque libellum,*
Et quærit, posito pignore, vincat uter.

Martial. lib. 11. epigr. 1.

Sed cum sponsio, fabulæque lassæ,
De Scorpo fuerint, vel Incitato.

Macrob. lib. 3. cap. 17. *Nec moratus sponsione contendit.* Sed & annulis depositis certabant. Ulpian. *l. 17. ff. de præscript. verb. Si inhonesta sponsionis causa erit, annuli duntaxat repetitio erit.* Partes dicebantur factiones. Corripp. lib. 2. num. 8.

Partes utræque reclamant.

Et lib. 1. num. 17.

Studia in contraria partes.

Lib. 4. num. 1.

Tum partes munire suas.

Sidon. Apollinar. car. 23.

Pars adversa micat.

Vitellius *factioni Venetæ ita erat addictus, ut ei semper faveret.* Sueton. in eo c. 14. Caligula Aug. *Ita addictus erat prasinæ factioni & deditus, ut cœnaret in stabulo assidue, & maneret*; ut idem Suetonius in eo cap. 55. Eadem narrat Dio. Nero princeps *equorum studio vel præcipue ab ineunte ætate flagravit, plurimusque illi sermo, quanquam vetaretur, de circensibus erat, & quondam tractum prasinum agitatorem inter condiscipulos querens, objurgante magistro, de Hectore se loqui mentitus est.* Sueton. cap. 22. Caracalla: *Cum populus aurigam, cui ipse favebat, cavillatus esset, exercitum immisit, & pœnas exegit.* Herodian. lib. 4. Verus Cæsar *amavit aurigas, prasino favens.* Jul. Capitol. in eo. Luctatius Placidius Grammaticus ad v. 423. libri 1. Thebaid. Statianæ; *Favor populi dissidentis instigat ephebos, & expressit faventium studia.* C. Plin. Junior lib. 9. epist. 6. *Favent panno, pannum amant, & si in ipso cursu medioque certamine, hic color illuc, ille huc transferatur, studium favorque transibit.* Sic accipiendi sunt poëtæ. Sil. Italic. lib. 16. Punicor.

Hic studio furit acris equi, furit ille magistri.

Virgil. lib. 5. Æneid.

- - - *studiisque faventum*
Consonat omne nemus.

Anticheti aurigæ monimentum ex vetusto quodam marmore.

FAVISTI. VIVO. FORSITAN. IPSE. MIHI.

Et aliud sepulchrum, in veteri inscriptione, Fusci itidem aurigæ.

FACTIONIS. VENETÆ. FUSCO. SACRAVIMUS. ARAM.

DE. NOSTRO. CERTE. STUDIOSI. AC. BENE. AMANTES.

Corrippus Africanus lib. 1. num. 17. de laudib. Justini Augusti.

Et fecere duas studia in contraria partes.

Male ante legebatur.

- - - *duas stadia in contraria partes.*

Idem lib. 2. num. 8.

- - - *studiorum gaudia surgunt.*

Ejusdem libri num. 9.

- - - *studiorum jurgia cessent.*

Ovid. lib. 3. Amor. eleg. 2.

Favimus ignavo.

Et lib. 1. de Arte.

Nec mora, quisquis erit, cui favet illa, fave.

Ad *factiones* pergo, quæ desumebantur à colorum diversitate, quæque in initio tantum quatuor erant, postea tamen & *pannus purpureus* à Domitiano additus. Sueton. in eo c. 7. De quibus nihil amplius addam, præter inscriptionum quarundam fragmenta, non parum necessaria.

Primum est.

M. AURELIO. LIBERO. PATRI. ET. MAGISTRO. ET. SOCIO. DOMINO. ET. AGITATORI. FACTIONIS. PRASINÆ. AURELIUS. CÆCILIUS. PLANETA. PROTOGENES. OB. III. PALMAR. HOC. DONUM. VOVIT. D. D.

Alterum extat apud Onufrium, in hæc verba.

C. APULEJUS. DIOCLES. AGITATOR. FACTIONIS.
RUSSATÆ. NATIONE. HISPANUS. LUSITANUS.
ANNORUM. XXXVII. MENS. VII. D. XXIV.
PRIMUM.
AGITAVIT. IN. FACTIONE. ALB. ACILIO.
AVIOLA. ET. CORELLIO. PANSA. COSS.
PRIMUM.
VICIT. IN. FACTIONE. EADEM. M. ACILIO.
GLABRIONE. C. BELLICIO. TORQUATO.
COS. PRIMUM. AGITAVIT. IN. FACTIONE.
PRASINA. TORQUATO. ASPRENATE. II.
ET. ANNIO. LIBONE. COS.

Tertium sic habet.

C. APULEJO. DIOCLI. AGITATORI. PRIMO. FACTIONIS. RUSSATÆ. NATIONE. HISPANO. FORTUNÆ. PRIMOGENIÆ.
D. D.

Quartum in hæc verba extat.

CL. AURELIO. POLYPHEMO. DOMINO. ET. AGITATORI. FACTIONIS. RUSSATÆ. TOGENI. CÆSAREO. SUI. TEMPORIS. PRIMO. ET. SOLO. FACTIONARIO. OB. GLORIAM.

Liquet ergo ex superioribus hisce marmorum antiquorum inscriptionibus, numerum victoriarum, quas retulissent, consuetum inscribi tumulorum cippis, aut statuarum elogiis, una cum factionis mentione, in qua circissari contigisset, deinde & factionem aurigas mutare potuisse: tertio, & genus, gentemque exprimi, unde quis natus esset. quarto, & dignitatem quandam inter agitatores fuisse: adde & factionis medicum in inscriptione reperiri.

DIIS. MANIBUS. M. ANTONIO. M. F. ANIENSI. MATRINIO. EVOK. AUG. VIXIT. ANN. XXXIIX.
MEDICUS. FACTIONIS. RUSSATÆ. FRATRI. SANCTISSIMO. FEC.

Erant insuper in factionibus singulis, quos procuratores appellabant, patet ex veteri lapide.

Q. RAPIDIO. Q. F. LEMSEPULLIO. PROCURATORI.

DROMI. FACTIONIS. VENETÆ. Q. RAPIDIUS.
XENODOTUS. ET. RAPIDIA. JUVENTINA. PAR. FECERE.

Et de medico factionis altera hæc in marmore vetusto mentio est.

M. VIPSANIO. FULLONI. TENTORI. AURIGATORI. M. VIPSANIO. MIGNIONI. VIATORI. M. VIPSANIO. QUARTIN. SUCCONDATORI. M. VIPSANIUS. MEDICUS. FACT. VENETÆ.
OLL. IV. D. D.

De coloribus M. Aurel. Cassiodor. libro 3. variar. epist. 51. *Colores autem invicem temporum quadrifaria divisione funduntur, prasinus virenti verno, venetus nubila hyemi, roseus æstati flammea, albus pruinoso autumno dicatus est, ut quasi per duodecim signa digrediens, annus integer signaretur, sic factum, ut naturæ ministeria* (legere malim, *mysteria*) *spectaculorum composita imaginatione luderentur.* Tertullian. lib. de Spectacul. c. 9. *Talibus authoribus quadrigæ productæ, merito, & aurigis, coloribus idololatriam vestierunt, & ab initio duo soli fuerunt, albus & russeus. Albus hyemi, ob nives candidas, russeus æstati, ob solis ruborem voti erant: sed postea tam voluptate quam superstitione provecta, russeum alii Marti, alii album zephyris consecraverunt, prasinum vero terræ matri, vel verno, venetum cœlo & mari, vel autumno.* Isidor. Hispalens. lib. 17. Etymologiar. c. 41. *Gentiles colores equorum junxerunt, roseos soli, id est igni, albos aëri, prasinos terræ, venetos mari assimilantes: item roseos æstati currere voluerunt, quod ignei coloris sint, & cuncta tunc flavescant, albos hyemi, quod sit glacialis, & frigoribus universa canescant, veri prasinos, viridi colore, quia tunc pampinus densatur. Item roseos Marti sacraverunt, à quo Romani exoriuntur, & quia vexilla Romanorum cocco decorantur, sive quod Mars gaudeat sanguine, albos zephyris, & serenis tempestatibus, prasinos flori & terræ, venetos aquæ vel aëri, quia cæruleo sunt colore, luteos, id est, croceos igni & soli, purpureos iridi sacraverunt, quem arcum dicimus.* Describunt & poëtæ. Corripp. lib. 1. num. 17.

Aurigas totidem, totidem posuere colores,
Ut sunt æstivis brumalia frigora flammis,
Nam viridis vernis campus seu concolor herbis,
Pinguis oliva comis, luxu nemus omne virescit,
Æstatis roseus rubra sic veste refulget,
Ut nonnulla rubent ardenti poma colore.
Autumni venetus ferrugine dives & ostro,
Maturas uvas, maturas signat olivas,
Æquiparans candore nives, hyemisque pruinas,
Albicolor socia viridi conjungitur uva.

Christodorus Thebanus Copita vetus epigrammatographus in Anthologia:

χρώμασι καὶ πέπλοις συμμετέβαλλε τύχας.
Coloribus & pannis commutavit fortunam.

Martial. lib. 10. epigr. 48.

De prasino conviva meus, venetoque loquatur,
Nec facient quenquam pocula nostra reum.

Et lib. 11. epigr. 34. & lib. 14. epigr. 131.

Si veneto prasinove faves, qui coccina sumis?
Ne fias ista transfuga sorte vide.

Ovid. lib. 3. Amor. eleg. 2.

Ecce patent iterum reserato carcere postes,
Et volat admissis discolor agmen equis.

Sidon. Apollinar. carm. 23. v. 321.

——— *micant colores,*
Albus, vel venetus, virens, rubensque,
Vestra insignia continent ministri.

Meminit D. Chrysostomus in libello de circo, & Procopius libr. 1. de bello Persico, vet. scholiast. Juvenal. ad sat. 11. v. 196. *viridis panni, id est, prasini.* C. Jul. Solin. Polyhistor. cap. 47. *Quidam equi cantibus tibiarum, quidam saltationibus, quidam facibus accensis, quidam colorum varietate ad cursum provocantur.*

Quadrigis certabatur, quia ut lunæ biga, ita soli quadriga consecrabatur. Fulgent. lib. 2. Mytholog. cap. 11. Flor. Tertull. laudato sæpe libro de Spectacul. c. 9. Itaque jure merito in circo, qui soli erat sacer, quadrigis inibant certamen. Serv. Honorat. ad illud lib. 3. Georg.

Centum quadrijugos agitabo ad flumina currus.

Sext. Aurel. Propert. lib. 3. eleg. 8.

Sunt quibus Elea concurrit palma quadriga.

Metellus Tegersensis in Quirinalib.

Circulatores, pugiles, palæstra.
Curruum certamen, agon, palæstra.

Vetus epigrammatarius incerti nominis lib. 3. epigr. & poëmat. veter.

Hoc rudis aurigæ requiescunt membra sepulchro,
Nec tamen ignari flectere lora manu.
Jam qui quadrijugos auderem scandere currus,
Et tamen à bijugis non removerer equis.

Locus insigniter corruptus est in circensium apud Claudianum de 6. Hon. consul. descriptione.

Nec solis hic cursus equis, assueta quadrigis
Cingunt arva tigres, subitaque aspectus arenæ
Diffundit Libycos aliena valle cruores.

Corrige cum Joseph. Scaligero in M. Manilium:

Nec solis hic cursus equis, assueta quadrigas
Cingit rava tigris.

Tigrides quadrigis junctas discimus ex Ælio Lampridio in Heliogabalo, & ravas à colore, optimo sensu dictas quis inficiari possit? similiter Q. Horat. l. 3. od. 27.

Rava decurrens lupa.

Et dixi fusius ad illum locum Claudiani, quæ hic non repeto. Sed de primo quadrigarum authore, non levis est controversia ob scriptorum dissensum: sunt qui eam gloriam Erichthonio dent, qui quartus Atheniensium Rex fuit. Nam Cecropi successit Cranaus, Amphyction Cranaum vi regno dejecit, & habuit successorem Erichthonium, quem Vulcano & Minerva genitum fingunt, vel verius in terram effuso à Vulcano semine. Euripid. Jone. Julianus princeps in Anthologia.

Μήτηρ νόσφι τόκων, νυμφίε νόσφι γάμων.
Mater sine liberis, sponse sine nuptiis.

Educatus clam à Minerva in cista, pedes habuit serpentinos. Jul. Hygin. in poëtic. Astronom. in *Auriga.* deinde *ad pedum deformitatem velandam primus quadrigam invenit.* ut loquitur C. Plinius l. 7. nat. histor. c. 56. & ex eo Isidor. l. 18. c. 34. ut non male possit lacuna suppleri Corrippi libro 1. num. 18.

Cecropidem referam primas junxisse quadrigas,
Et currus armasse novos.

Aut si ad educationem respiciamus, non male sic legi poterit:

Anguipedem referam primas junxisse quadrigas,
Et currus armasse novos.

Tertullianus libro & capite citatis, *Trochilum apud Argivos in honorem Junonis, Romulum in honorem Martis, seu Quirini, quadrigam excogitasse* contendit. sic enim recte legitur, ex Theonis sophistæ verbis, quæ Jacobus Pamelius adducit, ut recte Paulus Leopardus libr. 1. Emendation. capit. 15. non ut antea depravatissime, *Arogilus*; aut quod Gagnæo & Gelenio placuit, *Acropilus*, nam Trochilum usum quadrigarum adinvenisse scribit Eusebius in Chronicis. Freculphus Episcopus Lexoviensis concors Tom. 1. Chronicor. lib. 2. cap. 6. *Trochilus dicitur primus junxisse quadrigam.*

Ado Viennensis Chronici sui ætate 3. pag. 24. *hac ætate* (sub principium regni Atheniensium) primus *Trocidus quadrigam junxit*; nisi forte mendum est.

Fr. Laziardus historiæ universalis epitoma cap. 21. *Triptolemus agriculturam hoc etiam tempore ampliasse, & quadrigas junxisse dicitur.*

Sunt & qui ad Erichthonium non inventionem quadrigæ simpliciter trahant, sed tantum apud Græcos. Freculph. libro citato cap. 9. *Atheniensibus Erichthonius imperabat, qui primus quadrigam junxit in Græcia.* P. Virgilius favet ei sententiæ lib. 3. Georgic.

Primus Erichthonius currus, & quatuor ausus
Jungere equos, rapidisque rotis insistere victor.

Denique qui ad Oenomaum retulerint, sunt scriptores non spernendi. Inter quos Joan. Savaro lacunam Corrippi loco laudato sic supplet.

Oenomaum referam primas junxisse quadrigas,
Et currus armasse novos.

Confirmat è triplici loco Sidonii sui, carm. 2.

- - - reparatis Pisa quadrigis
Suscitat Oenomaum, natæ quem fraude cadentem
Cerea destituit resolutis axibus obex.

Et carm. 23. v. 391.

Quantum auriga suos solebat ille
Reptans Oenomaum tremente Pisa.

Luctatius Placidius consulatur ad v. 275. libr. 1. Thebaidos Statianæ:

- - - illic Mavortius axis
Oenomai.

Et ad v. 243. lib. 4. Thebaid.

- - - & fractis durat ab usque
Axibus Oenomai.

Et ad v. 285. lib. 6. Thebaid.

Parte alia victor curru, Neptunia tendit
Lora Pelops.

Lib. 7. Thebaid. v. 416.

- - - sano decurrere campo
Oenomaum sua Pisa refert.

Idem Stat. lib. 1. sylv. 2.

Hanc propter tutum Pisæa lege trementem
Currere, & Oenomai fremitus audire sequentis.

Claudian. libello elegantissimo de laudibus Serenæ.

- - - nam providus obice regis
Prodidit Oenomai deceptus Myrtilus axem.

Narrat fabulam, ut alios omittam, scholiastes Pindari ad od. 1. Olympicor. πέδατον ἔγχ@ Οἰνομάυ χάλκεον. Impedi hastam Oenomai æream. Et perstrinxit ode 19. ejusdem operis. Sed tamen ut ingenue fatear, non legi ullum authorem, qui Oenomaum quadrigas primum excogitasse scriberet, celebrem fuisse aurigandi peritia omnes loquuntur.

Et quoniam circenses Romani quædam veluti effigies ludorum Græcorum, & præsertim Olympicorum, erant, ideo ut in his, ita in istis equorum celeritas probata. C. Plin. Junior. lib. 9. epist. 6. *Quo magis miror, tot millia virorum tam pueriliter identidem cupere, currentes equos, insistentes curribus homines videre, si tamen aut velocitate equorum, aut hominum arte traherentur, esset ratio nonnulla.* Petiti autem illi è Sicilia, aut Cappadocia. Jul. Capitol. in Gordianis. *Equos Siculos centum, Cappadoces centum permittentibus Imperatoribus factionibus divisit.* De Siculis seu Agrigentinis Plinius lib. 8. cap. 42. & alii, sed expressius Servius Maurus ad illud lib. 3. Æneid.

Arduus inde Acragas ostentat maxima longe
Culmina, magnanimûm quondam generator equorum.

De Cappadocibus C. Jul. Solin. Polyhist. cap. 47. *Terra illa* (Cappadocia) *ante alias altrix equorum & proventui equino accommodatissima est.* Isti equi ex Agrigentinis, cum in Cappadocia omnes interiissent, reparati sunt, ex oraculi Delphici præscripto, ut refert Baptista Pius Annotationibus posterioribus cap. 39. Et videtur alludere L. Apulejus l. 8. Milesiar. licet de asino, non de equo divendendo loquatur: *Is, nimio præstinandi studio præconem rogat, cujatis essem? at ille Cappadocum me, & satis forticulum denuntiat.* Quem locum aptius Petrus Colvius de equo, quam Philippus Beroaldus de servo interpretatur. Et legit aliter J. Lipsius: *At ille Cappadocum me satu*, id est, gente, *& forticulum denuntiat.* Et præsertim nobiles velocitate equi, qui in pascuis ad Argæum fluvium enutriti. Claudian. lib. 2. in Ruffinum, statim in limine:

———— jam pascua fumant
Cappadocum, volucrumque parens Argæus equorum.

Idem de Laudibus Serenæ uxoris Stilichonis:

———— delectus equorum
Quos Phrygiæ matres Argæaque gramina pastæ,
Semine Cappadocum sacris præsepibus edunt.

Idem in epigrammate de phaleris equi regii.

Sive illum Armeniis aluerunt gramina campis,
Turbidus Argæa seu nive lavit Halys.

Et de circensibus equorum cursibus, passim poëtæ. M. Lucan. lib. 1. Pharsal. v. 296.

- - - quantum clamore juvatur
Elæus sonipes, quamvis jam carcere clauso
Immineat foribus, pedibusque repagula laxet.

P. Ovid. lib. 2. Trist.

Acer, & ad palmæ per se cursurus honores,
Si tamen horteris, fortius ibit equus.

Sil. Italic. de Olympicis Græcorum curulibus libr. 15. Punicor.

Sic ubi prosiluit Pisæo carcere præceps
Ante suos it victor equus.

Et de circensi Romano ludicro libr. 16. Punicor. idem scriptor:

- - - cursus proponit equorum,
Fluctuat æquoreo fremitu, rabieque faventum
Carceribus nondum reseratis mobile vulgus,
Atque fores oculis, & limina servat equorum.
Jamque ubi prolato sonuere repagula signo,
Et toto prima emicuit vix ungula cornu,
Tollitur in cœlum furiali turbine clamor,
Pronique ac similes hortantibus ore sequuntur
Quisque suos currus, magnaque volantibus iidem
Voce loquuntur equis.

In quibus eligendis notandum est genus suetum observari. Martial. lib. 3. epigr. 63. Lipsio eo trahente:

Hirpini veteres qui bene novit avos.

Stat. lib. 2. sylv.

- - - Romulei qualis per jugera circi
Cum pulcher visu, titulis generosus avitis,
Expectatur equus, cujus de stemmate longo
Felix emeritos habet admissura parentes.

Vetus lapis.

AQUILO. N. AQUILONIS. HIRPIN. VICIT, CXXX. SECUND.

Vide Lipsium cent. 3. epist. 26.

P. Ovidius lib. 3. Amor. eleg. 2.

Maxima jam vacuo præco spectacula circo
Quadrijuges æquo carcere misit equos.
Cui faveas video, vincet cuicunque favebis,
Quod cupias ipsi scire videntur equi.

Primus versus aliter in nonnullis editionibus concipitur, & forte non male:

Maxima jam vacuo prætor spectacula circo.

Nam prætor præerat circensibus, in eisque committebat cursuros, ut hoc opere supra libr. 1. Reg. 13. dixi. Et firmat D. Juvenalis sat. 10. vers. 36. vetus scholiastes ejusdem ad vers. 193. sat. 11. *Quoniam circensibus illis, quos prætores edunt, unus est missus, qui ordinarius dicitur, ideo præda caballorum, quia hordeum pro illo die aurigæ tollunt equorum, aut ideo præda dixit, quoniam multi equi frangebantur iisdem circensibus.* Ipse Satyricus:

Præda caballorum prætor sedet.

Ita legit vetus scholiastes, licet in aliis pene omnibus editionibus legatur:

Prædo caballorum prætor sedet.

Ad tentatum Ovidii locum redeo, quem si priori lectione firmandum censeamus, intelligenda est tuba, cujus sono committebantur circenses, ut notissimum est, & alii præoccuparunt. P. Virgil. lib. 5. Æneid.

Inde ubi clara dedit sonitum tuba finibus omnes,
Haud mora, prosiluere suis.

Sil. Italic. loco proxime supra laudato:

- - - ubi prolato sonuere repagula signo.

Simili phrasi Corripp. lib. 2. num. 8.

Inde dato populi fecere silentia signo.

Papin. Stat. lib. 6. Thebaid.

Jam placidæ dant signa tubæ.

Et eodem libro vers. 406. & Luctatius Placidius ad eundem locum:

Inse-

Insonuit contra Tyrrhenum murmur, & omnes
Exiliere loco.

Sidon. Apollinar. carm. 23. v. 339.

Tandem murmure buccinæ strepentis,
Suspensas tubicen vocans quadrigas,
Effundit celeres in arva currus.

Retractandus & locus è C. Cæsaris Commentariis de bello civili lib. 2. cap. 7. *Ad eos Curio equitatum, & duas Marrucinorum cohortes mittit, quorum primum impetum equites hostium non tulerunt, sed amissis equis ad suos refugerunt.* Sed quomodo ad suos redire potuerunt, si *equi* fuerant *amissi?* Certe ergo legendum est, *admissis equis ad suos refugerunt.* Sunt autem equi admissi, qui velocissime aguntur, & admotis calcaribus incitantur. Egregie alludit Ovidius lib. 1. de Arte:

Hic modus, hæc nostro signabitur area curru,
Hæc erit admissa meta terenda rota.

Et lib. 2. Amor. eleg. 11.

Hæc mihi quam primum cœlo nitidissimus alto
Lucifer admisso tempora portet equo.

Equos istos è carceribus, sono tubæ, prætoris arbitratu emissos, ut cuique sponsio, aut votum hortamine, sublatisque in altum vocibus prosequebantur. Unde & *circus clamosus* appellari consuevit. D. Auson. in epitaphio equi admirabilis:

Phosphore clamosi spatiosa per æquora circi
Septenas solitus victor obire vias.
Improperanter agens primos à carcere cursus,
Fortis prægressis ut potereris equis.

Potest & lectio recipi Eliæ Vineti, confirmata satis ex iis quæ à me supra dicta sunt:

Phosphore clamosi pannosa per æquora circi.

L. Sen. epist. 83. *Ecce circensium obstrepit clamor, subita aliqua & universa voce feriuntur aures meæ, nec cogitationem meam excutiunt, nec interrumpunt quidem, fremitum patientissime fero, multa voces, & in unum confusæ pro fluctu mihi sunt, aut, vento sylvam verberante, & cæteris sine intellectu sonantibus.* Quæ pene ad verbum ex illo mutuatus est Corrippus loco citato.

Cunctaque clamosi tacuere sedilia circi,
Mollior ut ventis quoties venit aura remotis,
Fluctivagum pelagus quod tempestate movetur,
Mansuetis planatur equis.

Dixerat antea de confusis popularis multitudinis applausibus, aut immodicis clamoribus.

Exaltata putes placidis bene flantibus euris
Ludere coniferæ frondosa cacumina sylvæ,
Et flexis mutare comis lentoque vicissim
Vertice fœcundos, huc, illuc flectere ramos.

M. Martial. lib. 10. epigr. 53.

Ille ego sum Scorpus, clamosi gloria circi,
Plausus Roma, tui, deliciæque breves.

D. Juvenal. sat. 10. v. 144.

Securum jubeant clamoso insistere circo.

Clamores isti à sponsionibus, ut monui, vel à plausu, qui cava manu fiebat, ut ex Corrippo, & aliis Bulengerus lib. 1. Theat. cap. 51. observat. adde Tacitum lib. 16. in limine. *plebs personabat certis modis, plausuque composito.* C. Suetonius in Vitellio cap. 11. & interpretes: ut non immerito de priscis ludis dictum sit ab Ovidio lib. 1. de Arte:

- - - *Plausus tunc arte carebat.*

Denique quod intrantibus principibus bene precarentur, immodicis, & supra quam dici possit, elatis clamoribus. cujus precationis formula à Curopalate, sive Georgio Codino in offic. aulæ Constantinopolit. desumenda est, *πολυχρόνιον ποιήσει ὁ θεὸς τὴν ἁγίαν βασιλείαν σου εἰς πολλὰ ἔτη. Diuturnum faciet deus sanctum imperium tuum in multos annos.* Et post: *πολυχρόνιον ποιήσει ὁ θεὸς τὴν θεοπρόβλητον καὶ θεοφρούρητον κραταίαν, καὶ ἁγίαν βασιλείαν σου εἰς πολλὰ ἔτη. Diuturnum faciet deus acceptum deo, & à deo custoditum, firmum, sanctum imperium tuum in multa sæcula.* In Canone Græci officii principium troparii bene apprecantium legitur: *πολυχρόνιον*, ac si dicas, *multi temporis perpetuitatem.* Et in Constantinopolitana ecclesia finiebatur officium eadem formula. Curopalates eodem libro pag. 95. sed & stante republica acclamationibus delectati principes. C. Sueton. in Domitiano cap. 13. *Acclamari etiam in amphitheatro epulari die libenter audit, domino & dominæ feliciter.* Alludunt alii scriptores ad fausta illa vota. Sinetas ille Persa, referente Æliano lib. 1. var. histor. cap. 32. *βασιλεῦ, φησὶν, Ἀρταξέρξη, δι' αἰῶνος βασιλεύῃς. O rex, inquit, Artaxerxe, regnes in æternum.* Abrocomas Delphidi apud Aristænetum lib. 2. epist. 21. *ἀλλ' ὦ Δελφίδιον ἐμόν τε πρόσκειτον ἀγαθὸν, ζώοις ἐπὶ μήκιστον, εὖ ζώοις. Sed ô Delphidium, meumque præoptatum bonum, vivas longum, bene vivas.* T. Calphurnius Siculus eclog. 4. vers. 242.

Cæsar ades, seu quis superûm sub imagine falsa,
Mortalique lates, etenim hunc deprecor orbem,
Hos precor æternus populos rege, sit tibi cœli
Vilis amor.

Secundus versus mutilus est, & mancus, quem sic posse restitui puto, & legi.

Cæsar ades, seu quis superûm sub imagine falsa
Mortalique lates, æternum hunc te precor orbem,
Hos precor æternus populos rege.

Q. Horat. lib. 1. od. 2.

Serus in cœlum redeas, diuque
Lætus intersis populo Quirini.

Stat. Papin. lib. 1. Thebaid. in ipso limine de Domitiano Augusto:

Quem nova maturi subeuntem exorsa parentis
Æternum sibi Roma cupit.

Corrippus African. de Laudib. Justini Augusti lib. 2. num. 6.

Justino vitam tercentum vocibus optant,
Augustæ totidem Sophiæ plebs tota reclamat,
Mille canunt laudes, vocum discrimina mille,
Justinum, Sophiamque pares duo lumina mundi
Esse pares, regnare pares in sæcula, dicunt.
Felices annos, dominis felicibus orant.
Insonuit vox illa diu, tandemque quievit.

Et ejusdem libri num. 8.

Ingens lætitiæ sonuit fragor, aurea plebes
Tempora principibus centenis vocibus optant.
Justino vitam partes utræque reclamant.
Augustæ Sophiæ votis quam pluribus orant.

Atque ut principes in theatrum aut circum venientes populus læto clamore excipiebat, ita populum Imperatores salutabant, & fœdissimo adulationis genere ei se submittebant. quod nescio an ab ullo ante Neronem factitatum, is certe, ut scriptum à C. Tacito l. 16. Annal. in principio. *Flexus genu, cætum illum manu veneratus, judicum sententias operiebatur ficto pavore.* Quod à Suetonio in Claudio 12. proditum, *spectacula edentes voce ac manu veneratus est*, ad magistratus, qui ludorum commissionibus præerant, non ad plebem spectat, ideoque male eo ab aliquibus trahitur. cultissime Claudian. de 6. Honorii consulatu, venerationem hanc plebi ab Imperatore exhibitam exposuit:

O quantum populo secreti numinis addit
Imperii præsens species, quantamque rependit
Majestas alterna vicem, cum regia circi
Connexum gradibus veneratur purpura vulgus.

Corrippus loco proxime supra nominato:

Utque salutato tetigit subsellia vulgo,
Auratum scandens solium.

Victores coronabantur. Adi ad volumen multisciæ eruditionis Caroli Paschalii regii ad Helvetios legati, *de coronis.* Petr. Fab. Saviorian. lib. 2. Agonistic. cap. 27. inter præconis officia & illud reponitur, *ἀνακηρύξαι ἀγωνιστὴν, pronuntiare, aut proclamare certatorem, seu athletam.* Jul. Pollux libr. 4. Onomast. cap. 12. locus de Nicodoro pugile est non omnino inelegans apud Ælianum var. histor. lib. 2. cap. 23. *μακρῷ τούτου ἄμεινον πολιτευσάμενος τῇ πατρίδι τῶν κηρυγμάτων τῶν ἐν τοῖς σταδίοις. Longe utiliorem in eo patriæ se præstans, quam cum victor in stadiis proclamaretur.* Eumenius Rhetor in orat.

orat. pro ſcholis: *Fortiſſimi viri in ſacris certaminibus, ſummo labore atque etiam vitæ periculo, ſolam vocem præconis, & coronæ teſtimonium petunt.* Idque ſola præconum voce; *nam antiqui tubas non habebant*, inquit vetus ſcholiaſtes Juvenalis ad v. 111. ſat. 13. ſcio & poſterioribus ſæculis adhibitas denuntiandis declarandiſque victoribus tubas. Iſacius Tzetzes in Lycophronem. Et poëtæ Latini, Græcique. Statius libr. 6. Thebaid. v. 556.

—— ſequitur Sicyonius Alcon,
Et bis in Iſthmiaca victor clamatus arena
Phædimus.

P. Virgil. lib. 5. Æneid.

Victorem magna præconis voce Cloanthum
Declarat.

Callimachus in fragmentis, quæ extant, epigr. 8.

Ἄλλων μὲν κήρυκες ἐπὶ βραχὺν ἔνομα καιρὸν,
Φθέγξονται, κείνȣ δ' Ἑλλὰς ἀεὶ σοφίαν.

Vertit Bonaventura Vulcanius:

Namque alios præco exiguos laudabit in annos,
Illius ingenium Græcia perpetuo.

Pindarus ſæpiſſime. Olympicor. od. 5.

- - - τὶν δὲ κῦδος
ἁβρὸν νικήσας ἀνέθηκε, καὶ
ὃν πατέρ' Ἄκρων' ἐκάρυξε.

Tibi vero decus pulchrum victor dicavit, & ſuum patrem Acronem præconis voce pronuntiavit. Qui locus appoſitiſſimus eſt; nam non modo ipſi victores citabantur ſono tubæ, ſed & patria, genus parenteſque publice dicebantur, hoc illud eſt, quod C. Plinio dictum, *victores ſacrorum agonum patriam ſuam coronare.* Idem Pindar. Olymp. od. 8. ἐξένεπε, κρατέων πάλᾳ. *Præconis voce promulgavit, cum vinceret lucta.* Idem ejuſdem operis od. 13. ἁδύγλωσσος βοὰ κάρυκος, *dulcilinguis vox præconis*, victores renuntiavit. Denique Pythior. od. 1.

- - - Πυθιάδος
δ' ἐν δρόμῳ κάρυξ ἀνέειπέ νιν ἀγ-
γέλλων Ἱέρωνος ὑπὲρ
Καλλινίκȣ ἅρμασι.

Pythiadis in curriculo præco proclamavit ipſam, nuntium adferens ſuper egregii victoris Hieronis curribus. Ariſtophanes in Pluto act. 2. ſc. 5.

ἵνα τȣ̀ς Ἕλληνας ἅπαντας ἀεὶ δι' ἔτȣς πέμπτȣ
ξυναγείρῃ,
Ἀνεκήρυττεν τῶν ἀθλητῶν τȣ̀ς νικῶντας,
στεφανώσας
κοτίνȣ στεφάνῳ.

Vertit Latine Nicodemus Friſchlinus non ineleganter:

Omnes illuc Græcos acciret, victores oleaſtro
Præconis voce coronari voluit.

CAP. VI.

Quinam fuerint ludi ſcenici.

Alterum ludorum genus eorum eſt, qui dicuntur *ſcenici*, à Græco σκηνὴ, quod *umbram* ſignificat: nam in umbra fiebant, & ingenii arte exercitabantur. Hos originem à Græcis traxiſſe, ex *Ariſtotelis* Poëtica, *Polydoro Virgilio*, *Lud. Vive*, & aliis intelligitur. Qua autem ratione, & quibus de cauſis Romæ inſtituti fuerint, eleganter docet *Livius* in hiſt. A. V. C. CCCXXCIX. his verbis: Et hoc, inquit, & inſequenti anno, *C. Sulpitio Pætico*, *C. Licinio Stolone* Coſſ. peſtilentia fuit, eo nihil dignum memoria actum, niſi quod pacis Deûm expoſcendæ cauſa tertio tum poſt conditam Urbem *lectiſternium* fuit, & cum vis morbi nec humanis conſiliis, nec ope divina levaretur, victis ſuperſtitione animis, *ludi* quoque *ſcenici*, nova res bellicoſo populo (nam circi modo ſpectaculum fuerat) inter alia cœleſtis iræ placamina inſtituti dicuntur. Cæterum parva quoque, ut ferme principia omnia, & ea ipſa res peregrina fuit. Sine carmine ullo, ſine imitandorum carminum actu, ludiones ex Etruria acciti, ad tibicinis modos ſaltantes, haud indecoros motus *more Tuſco* dabant. Imitari deinde eos juventus ſimul inconditis inter ſe jocularia fundentes verſibus cœpere: nec abſoni à voce motus erant. Accepta itaque res, ſæpiuſque uſurpando excitata. Vernaculis artificibus, quia *hiſter* Tuſco verbo *ludio* vocabatur, nomen *hiſtrionibus* inditum: qui non, ſicut ante, *Feſcennino* ſimilem verſum, compoſitum temere, ac rudem alternis jaciebant, ſed impletas modis ſatyras, deſcripto jam ad tibicinem cantu, motuque congruenti peragebant. *Livius* poſt aliquot annos, qui ab ſatyris auſus eſt primus argumento fabulam ſerere, (idem ſcilicet, id quod omnes tum erant, ſuorum carminum actor) dicitur, cum ſæpius revocatus vocem obtudiſſet, venia petita, puerum ad canendum ante tibicinem cum ſtatuiſſet, canticum egiſſe aliquanto magis vigente motu: quia nihil vocis uſus impediebat, inde ad manum cantari *hiſtrionibus* cœptum, diverbiaque tantum ipſorum voci relicta. Poſtquam lege hac fabularum ab ritu ac ſoluto joco res avocabatur; & ludus in artem paulatim verterat, juventus, *hiſtrionibus* fabellarum actu relicto, ipſa inter ſe more antiquo ridicula intexta verſibus jactitare cœpit: quæ inde *exodia* poſtea appellata, conſertaque fabellis potiſſimum *Atellanis* ſunt. Quod genus ludorum ab *Oſcis* acceptum tenuit juventus: nec ab *hiſtrionibus* pollui paſſa eſt. Eo inſtitutum manet, ut *actores Atellanarum* nec tribu moveantur, & ſtipendia, tanquam expertes artis ludicræ, faciant. Inter aliarum parva principia rerum, *ludorum* quoque prima origo ponenda viſa eſt: ut appareret, quam ab ſano initio res in hanc vix opulentis regnis tolerabilem inſaniam venerit. Hæc *Livius* libro ſeptimo, quæ eadem etiam *Valer. Maximus* libr. 2. cap. 4. habet: ex quibus diſcimus, quam tenue initium *ſcenicorum ludorum* fuerit, quod ſcilicet primum *ludiones* ex Etruria acciti ſine carmine ad tibicinis modos ſaltarint, poſt, verſus, ſed inconditi, & motus à voce non abſoni acceſſerint, tandem arte omnia fuerint perpolita. Quomodo *Aurel. Auguſtinus* ſcenicas fabulas & actiones exagitet, vide libr. ejus 1. de Civit. Dei. cap. 32. libr. 2. cap. 8. & alibi. Recenſentur autem *ludorum ſcenicorum* ſpecies iſtæ, *tragoedia*, *comoedia*, *ſatyra* & *mimus*. De prioribus duabus ſpeciebus in ſequentibus plura dicam: hic de *ſatyra* tantum & *mimo* quædam movebo.

Saty-

Satyra, inquit *Diomedes* lib. 3. Grammat. eſt fabula, in qua tragici Poëtæ non Reges, aut heroas, ſed *ſatyros* induxerunt, ludendi cauſa jocandique, ſimul ut ſpectator inter res tragicas ſeriaſque, *ſatyrorum* quoque jocis & luſibus delectaretur, quod & *Horatius* oſtendit, cum in arte Poëtica ſic ſcribit:

Carmine qui tragico vilem certavit ob hircum,
Mox etiam agreſtes ſatyros nudavit, & aſper
Incolumi gravitate jocum tentavit: eo quod
Illecebris erat, & grata novitate morandus
Spectator, functuſque ſacris, & potus, & exlex.

Ad quem locum hæc notat in ejus poëmatis Commentario *Ald. Manutius* Pauli F. Satyri, quibus à principio locus in *tragoedia* non fuit, admiſceri cœpti ſunt, non ut *tragoediæ* pars eſſent, verum ut intercinentes jocorum illecebris & dictorum acumine ſpectatorem detinerent, ex quo deinde argutum poëma hexametro verſu confectum, *ſatyræ* nomen accepit: quale extat *Horatii*, *Juvenalis*, *Perſii*. Nam *Lucilii* ſatyræ deſiderantur. Nudos autem in tragœdias *ſatyros* induxit *Horatius*, qui ſaltarent, & acuta dicta dicerent. Nam dicacitatem, aut facetias per ſe *tragoedia* non habet, quippe cui ſit riſus inimicus, ut ait *Demetrius Phalereus*: & in qua nihil, niſi miſerabile ac terrificum, oſtendatur, ut *Ariſtoteles* dixit in lib. de Arte Poët. Idem rejectos à *Sophocle* primum *ſatyros*, ut aliquando ſuam gravitatem *tragoedia* reciperet, in eodem libro docet. Receptos autem poſtea *ſatyros* à Latinis in *tragoedias* vix opinor: ſed in *comoedias* primum inductos à *Livio Andronico*, deinde à juventute remotos eſſe, & in Atellanas fabellas aliquanto poſt demigraſſe, videtur *Livius* indicare lib. 7. Hactenus *Manutius*. Dicta eſt *ſatyra* ſive à *ſatyris*, quod ſimiliter in hoc carmine ridiculæ res, pudendæque dicuntur, quæ velut à *ſatyris* proferuntur, & fiunt: ſive à *ſatyra lance*, quæ referta variis multiſque primitiis, ſacris Cereris inferebatur, & à copia & ſaturitate rei ſatyra vocabatur, cujus generis lancium, & *Virgil.* Georg. meminit, cum hoc modo dicit:

Lancibus & pandis fumantia reddimus exta,
Et ——— *Lanceſque & liba feremus.*

Sive à quodam genere farciminis, quod multis rebus refertum, *ſatyram Varro* vocitat. Eſt autem hoc poſitum in 2. lib. Plaut. quæſtion. *Satyra* eſt, ubi paſſa & polenta, & nuclei pinei ex mulſo conſperſi. Ad hæc alii addunt & de malo punico grana: alii autem dictum putant à *lege ſatyra*, quæ uno rogatu multa ſimul comprehendat, quod ſcilicet & ſatura, carmina multa ſimul, & poëmata comprehenduntur. Plura de *ſatyra* vide apud *Lilium Gregorium Gyraldum* Dialogo 6. Hiſtoriæ Poëtarum, & *Julium Cæſarem Scaligerum* l. 1. Poëtices c. 12.

Mimus, teſte eodem *Diomede*, eſt ſermonis cujuſlibet motus ſine reverentia, vel factorum cum laſcivia imitatio. Dictus eſt *mimus*, quaſi ſolus imitetur: & cum alia poëmata idem faciant, ipſe quaſi privilegio quodam, quod fuit commune, poſſedit. Donatus *mimum* dictum ait à diuturna imitatione vilium rerum, & levium perſonarum. Unde etiam *pantomimi*, omnium rerum imitatores, & *archimimi*, præcipui, ſeu mimorum principes appellantur. De *mimo* ita ſcribit *Jul. Cæſ. Scaliger*, lib. 1. Poët. c. 10. *Mimus*, inquit, *eſt poëma quodvis genus actionis imitans, ita ut ridiculum faciat, ab imitatione nomen habet.* Solebant *mimi* introduci inter actus, qui omnia geſticulatione imitarentur. Hi cum inter actus apponi ſoliti eſſent, ex ea tracti, atque aſſerta libertate, juſtum ſe ſibi poëma fecere. Hoc in luſu, cum poſtea quædam impenſius populo placuiſſent, auſi ſunt ſeorſum ſuis auſpiciis, quam commoverant, expectationem ſuſtinere, atque in eo laudem quærere, & artificis prætérea nomen vindicare. Hos Latini *mimos* vocant, ex Publio & Laberio, qui eo in genere excelluere: & *planipedes* ob eam cauſam quod *cothurno* tragici: *ſocco* autem comœdi pedes induebant: ipſi autem nudis pedibus agebant. Erat *mimorum* argumentum apud Lacedæmonios varium, ac ridiculum veluti imitatio furantium poma quædam. In alio *medici* peregrini. *Actores* appellabantur δεικηλισταὶ, quod verbum ſonat figulos & imitatores. Cæterum *mimi* non erant perſonati, ſed fuligine obliti, & agninis amicti pellibus, quæ *peſcia* dicta legimus in carmine *Saliari*. Ibant autem cum caniſtris & herbis, ſerpyllo, acantho, violis, hedera, corollis: ſaltabantque in numerum, atque in honorem *Bacchi*, cujus more victores hedera coronabantur. Inde procurrentes, obvium quemque ſubſannabant. *Manuum* quoque *tegumenta* gerebant ex floribus confecta, & tunicas albo ad medium diſtinctas, à cinctura, quam cogebat velum *Tarentinum*, ad talos demiſſas. Silentio per oſtium ingreſſi, ubi ad *orcheſtræ* medium evaſerant, convertebant ſe ad theatrum, & loquebantur. Hæc *Scaliger*. Quædam etiam de *mimis* habet *Lil. Greg. Gyraldus* Dialogo 6. Hiſtoriæ Poëtarum, quem vide.

AD CAP. VI. PARALIPOMENA.

Mimarii urbani, copreæ, & paraſiti, exodii ratio habita in ſcenicis, pantomimi.

Scurras adhibitos in ſcenam notius eſt, quam ut dici debeat: neque tamen prætериero in duplici genere ſcurras fuiſſe. quidam domeſtici, ſeu menſarum obſeſſores, quos paraſitos vocant, alii urbani, ſeu in ſcenica admiſſi ludicra, & ob verborum laſciviam, geſtuumque turpitudinem populo cariſſimi: & de primis illis C. Plin. Junior. l. 9. epiſt. 17. *Quereris tibi tædio fuiſſe quamvis lautiſſimam cœnam, quia ſcurræ, cinædi, moriones menſis inerrabant.* Et de iiſdem locum inſigniter corruptum è C. Suetonio in Tiberio cap. 61. viri eruditi reſtituerunt. Ait itaque ille: *Annalibus ſuis vir conſularis inſeruit frequenti quondam*

dam convivio, cui & ipse affuerit, interrogatum eum subito, & clare, à quodam nano astante mensæ inter capreas, cur Paconius majestatis reus tamdiu viveret? Quid sibi vult, *stare inter capreas* in Imperatorio convivio? Monstri hoc simile, recte Levinus Torrentius, *à quodam nano astante mensæ inter copreas.* Nam dictionem illam Græci usus ostendit Dio Coccejanus lib. 50. & lib. 73. non multum à principio: καὶ ἕτερον δέ τι τοιοῦδε ἐπὶ τῇ τοῦ Κομμόδου διαβολῇ ὁμοίως ἔπραξε. κοπρίας τινὰς καὶ γελωτοποιοὺς, αἴσχιστα μὲν τὰ εἴδη, αἴσχιω δὲ τὰ ὀνόματα, καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα ἔχοντας ἐδημοσίευσε.

Vertit Guil. Xylander. *Contra autem in contumeliam Commodi id fecit, nam cum aliquot adulatores & scurras, quibus facies quidem deformes, sed nomina & instituta vitæ multo erant turpissima, proscripsit.* κοπρίας *adulatores* vertendum putavit, quod in conviviis maximus eorum usus, ut infra paulo expediam, γελωτοποιοὺς *scurras*, mimos, aut eos qui gesticulatione ridicula risum moverent, accipere oportet. Isidorus Hispalensis in glossis. *scurrula, qui incopriat.* Est & alter non minus depravatus locus in codice ejusdem Suetonii in Claudio cap. 8. *Et quoties post cibum obdormisceret, (quod ei fere accidebat) olearum ac palmularum ossibus incessebatur, interdum ferula, flagrove, velut per ludum excitabatur à tropæis, solebant & manibus stertentis socci induci.* Vidit difficilem, intricatumque locum Adrianus Turnebus lib. 22. Adversar. cap. 32. censuitque legendum *per ludum excitabatur à copreis.* Sed qui essent copreæ non explicavit, at Josephus Scaliger in Fest. lib. 17. in voce *scurræ*; erudite, ut sæpe, nodum expedivit. Invenio tamen in criticis, quibus insolens, & pene incredibile videatur, in convivium virorum principum, fædissimos illos, impudicos, & ut Turnebi utar verbo, *stercorarios* admitti. Itaque vulgatam retinent lectionem, *à tropæis excitabatur.* Quod scurræ qui Claudium percusserant, statim ne deprehenderentur, se verterent, joculari motu, τροπέω enim est *verto.* Alii contendunt lupercos intelligendos, qui *crepi* dicebantur, ut hoc opere à me supra est expositum: horum enim solennis consuetudo obvios ferulis pelle contectis verberare, quidni & ea licentia, in excitando usi sint Claudio principe? ergo & restituendum eum locum censent, *à crepis excitabatur.* Quod miror placuisse Turnebo l. 27. cap. 19. cum ante aliam è MSS. eruisset lectionem, & probasset. Antonius Sabellicus & Philippus Beroaldus de Caprearum insulæ civibus, quorum temporibus Tiberii nota fœditas insolentiaque, existimarunt historicum loquutum, itaque visum est iis legi debere, *à Capreis excitabatur.* Sed quis est, qui Capreas pro Capreensibus usurpare velit, sine certa scriptoris alicujus antiqui authoritate? Denique Marcellus Donatus Ponzanus dilucidat, pag. 639. ultimus, non pœnitendam sententiam attulit, se suspicari ludi genus denotari, quod astragalis exercebatur, nam jactantes aspiciebant scrobem, in quam jactati calculi seu globuli excipiebantur, idque corpore non semel obverso, & in lexico Græco τρόπα redditur, *obversio, ludi genus.* De his scurris vetus glossographus *scurram* exponit σπανιστὴν, *& scurrari,* σπανίζειν. D. Juvenal. sat. 4. v. 31.

Purpureus magni ructaret scurra palati.

Q. Horat. lib. 1. sat. 8.

Pantalabo scurræ, Nomentanoque nepoti.

C. Lucilius Satyricus, antea corruptus, sic forte poterit non incommode legi. Apud Festum corruptus, *in scurra.*

——— Cornelius Publius noster
Scipiades dicto, penitusque intervenit ipsi
Molli, & deliciis luci, effigie, atque cinædo,
Et sectatori assiduo, quo rectius dicas,
Ibat forte domum, sequimur multi, atque frequentes.

Scurræ isti & parasiti dicti. Vetus scholiastes Juvenalis ad v. 4. sat. 5. *Parasiti Cæsaris fuerunt, Apicius Gabba sub Tiberio scurra nobilis fuit.* D. Ausonius epist. 13. Paulo:

Hæc non per vulgum mihi cognita, perque popinas,
Aut parasitorum collegia Plautinorum.

Desiderari vult explicationem istius versus, in operibus Plauti, quæ hodie extant, Elias Vinetus: At ego Plautinos parasitos puto intelligi, quoscunque ille in comœdias suas inducit, neque opus est ullam fabulam denotari specialem, per *collegia parasitorum*: satis est modo frequenter parasiti ab eo nominentur. Nihil autem iis apud eum crebrius eorum commemoratione. Menechm. sc. *sportulam.*

——— Parasitus octo hominum munus facile fungitur.

Et in Persa sc. *veterem:*

Quin parasitando paverint ventres suos,
Quasi mures semper edere alienum cibum.

Denique in Captivis sc. *juventus.* elegantissima est aptissimaque descriptio parasiti:

Quasi cum caletur, cochleæ in occulto latent,
Suo sibi succo vivunt, ros si non cadit,
Item parasiti rebus prolatis latent,
In occulto miseri. victitant succo suo.
Dum ruri rurant homines, quos liguriant.

Sed quando de scurris, copreis, & parasitis dicendum, nolim prætermitti & deorum parasitos esse, qui assiduo in templis epularentur. Meminit D. Augustinus lib. 6. De Civit. Dei cap. 7. *Epulones etiam deos, parasitos Jovis ad ejus mensam qui constituerunt, quid aliud quam mimica sacra esse voluerunt?* M. Martial. lib. 9. epigr. 29.

Vos me laurigeri parasitum dicite Phœbi,
Roma sui famulum dum sciat esse Jovis.

Vetus marmor.

L. ACILIO. L. FILIO. POMCUTICLÆ.
NOBILI. ARCHIMIMO. COMMUNI. MUNERE. ADLECTO. DIURNO. PARASITO.
APOL. TRAGICO. COMICO.

Redeo ad *mimos urbanos.* Satis enim de domesticis dictum. Vetus Scholiastes Juvenal. sat. 13. v. 109. *Audacia creditur innocens, ut mimum urbani scurræ agere, ac inrisione audaciæ videatur. Talis est enim mimus, ubi servus fugitivus dominum suum trahit.* Illis unica erat cura risum populo commovisse, exclamationibus ridiculis, & gestibus indecoris, id est, vultu distorto, dictique ob id *sanniones.* Cornutus, seu verius Pseudocornutus ad sat. 1. Persii, v. 58. *Tria genera sannarum, aut manu significare ciconiam, aut opposito* (malim *apposito*, id est, juxta posito) *temporibus pollice, auriculas asininas, aut linguam sitientis canis. sanna autem dicitur os distortum cum vultu, quod facimus, cum alios deridemus, inde sanniones dicti, qui non rectum vultum habeant.* M. Tull. l. 2. de Oratore. *Quid porro tam ridiculum, quam sannio est? qui ore, vultu, imitandis moribus, voce, denique corpore ridetur ipso.* Nonius Marcell. cap. 1. n. 302. *Sanniones dicuntur à sanniis, qui sunt in dictis fatui, & in motibus, & in scenis, quos* μωροὺς *vocant Græci.* Juvenal. sat. 6. v. 302.

- - - Qua sorbeat aëra sanna.

Et *gelasiani* dicti, ab effectu. Sidon. Apollinar. carm. 23. v. 302.

Quid dicam citharistrias choraules,
Mimos, schænobatas, gelasianos?

Apollon. Collat. Excidii Hierosolymit. lib. 1.

Larvatosque inter gestu contendere mimos.

Jul. Capitol. in Ælio Vero. *Adduxerat secum & tibicines, & fidicines, & histriones, & mimarios scurras, & præstigiatores, & omnia mancipiorum genera, quorum Syria & Alexandria pascitur voluptate, prorsus ut videretur bellum non Parthicum sed histrionicum confecisse.* Addendus Joannes Saresberiensis lib. 1. Policrat. cap. 8. *Desidiam prorogant histriones. Exoccupatis etenim mentibus surrepunt tædia, seseque non sustinerent, si non alicujus voluptatis solatio mulcerentur. Admissa sunt ergo spectacula, & infinita tirocinia vanitatis, quibus qui omnino otiari non possunt, perniciosius occupentur. Hinc mimi, salii, vel saliares, balatrones, Æmiliani, gladiatores, palæstritæ, gignadii, præstigiatores, malefici quoque multi, & tota joculatorum scena procedit.* Qui sint *gignadii* in scena, & mimicis salibus, non memini à me lectum. C. Tacit. lib. 16. Annal. *Et plebs quidem Urbis, histrionum quoque gestus juvare solita.* D. Auson. epigr. 83. ex Lucilio lib. 2. Antholog.

Deceptæ infelix casus se miscuit arti,
Histrio, saltavit qui Capanea, ruit.
Idem qui Nioben saltavit saxeus.

Dicuntur iidem & pantomimi: nam cum ex Histria histriones Romam fuissent advecti, Pylades ex Asia venit, primusque nomen pantomimi usurpavit. Lucianus & ante illum C. Sueton.

in

n Augusto c. 45. Isidor. Hispal. l. 18. Etymol. c. 48. *Histriones sunt qui muliebri indumento gestus fœminarum impudicarum exprimebant, ii autem saltando etiam historias & res gestas demonstrabant, sic dicti, quod ab Histria hoc genus sit adductum.* Eadem Festus lib. 6. in *histriones*. in consulatum T. Sulpitii & C. Licinii Stolonis id rejicit Joannes Cuspinianus in Fastos Cassiodori pag. 159. Suidas in voce Ἀθηνόδωρος notat libera & stante republica nullum pantomimorum nomen nedum officium fuisse, quod mirum, nisi dicamus rem antiquam, vocabulum novum sub Augusto accepisse.

De pantomimis vetus scholiastes Juvenal. ad v. 178. sat. 3. *Orchestra, spatium in quo saltat pantomimus.* Et ad v. 47. sat. 7. *Spatium in theatro dicit, quod pantomimo saltanti vacat.* Æl. Lamprid. in Alexandro *Nanos & nanas, moriones, & vocales exoletos, & omnia acroamata, & pantomimos populo donavit.* Aurel. Cassiodor. lib. 4. epist. ult. *His sunt addita horcistarum loquacissima manus, linguosi digiti, silentium clamosum, expositio tacita.* Et paucis interjectis: *Pantomimo igitur, cui à multifaria imitatione nomen est, cum primum in scenam plausibus invitatus advenerit, assistunt consoni chori diversis organis eruditi, tum illa sensuum manus oculis canorum carmen exponit, & per signa composita, quasi quibusdam literis edocet intuentis aspectum, in illaque leguntur apices rerum, & non scribendo facit, quod scriptura declaravit. Idem corpus Herculem designat, & Venerem, fœminam præsentat, & marem, regem facit, & militem, senem reddit, & juvenem, ut in uno credas esse multos tà varia imitatione discretos.* Salvian. Massiliensis de Gubernat. Dei l. 6. *Longum est nunc dicere de omnibus, amphitheatris, odeis, lusoriis pompis, athletis, petaminariis, pantomimis, cæterisque portentis, quæ piget dicere; de solis circorum ac theatrorum impuritatibus loquor.* Petaminariorum meminit & Julius Firmicus Maternus l. 8. Matheseos c. 15. *Petaminarius, ephelmator, orciscopalarius.* Q. Tertullian. lib. de Spectacul. cap. 17. *Pantomimus à pueritia patitur in corpore, ut artifex esse possit.* Arnob. l. 4. adversus gentes: *Quid pantomimi vestri, quid histriones, quid illa mimorum atque exoleti generis multitudo?* Vetus inscriptio:

M. AUR. AUG. LIB. ACILIO. SEPTENTRIONI. PANTOMIMO. SUI. TEMPORIS. PRIMO. SACERDOTI. SYNHODI. APOLLINIS. PARASITO.

Ex iis, quæ jam dicta sunt à me, non erit operosum poëtas intelligere, qui de hac gesticulatione loquuntur, & vel nutus, vel gestus, vel digitos loquaces de mimica hac omnium personarum effictione, accipere oportet. Cl. Claudian. de consul. Manlii Theodori ad finem:

Nec molles egeant nostri dulcedine ludi.
Qui latus risum salibus movisse facetus,
Qui nutu manibusque loquax.

Sidon. Apollin. carm. 23.

Clausis faucibus, & loquente gestu.

Terentian. Maurus de Metris, seu verius C. Petronius illicitatus:

At Arbiter disertus,
Tinctus colore noctis,
Manu puer loquaci.

Incertus author, sed elegans mehercule l. 4. epigrammatum & poëmation veterum, lemma est PANTOMIMUS.

Mascula fœmineo derivans pectora sexu,
Atque aptans lentum sexum ad utrumque latus,
Ingressus scenam populum saltator adorat,
Solerti pendet prodere verba manu.
Nam cum grata chorus diffundit cantica dulcis,
Quæ resonat cantor, motibus ipse probat.
Pugnat, ludit, amat, bacchatur, vertitur, adstat,
Illustrat verum, cuncta decore replet.
Tot linguæ, quot membra viro, mirabilis est ars,
Quæ facit articulos voce silente loqui.

Recte quidem loqui articulos dixit, quia non modo totius corporis circumacti gestu, nutibusque oblectabant pantomimi, sed præsertim digitis. Aurel. Cassiodor. lib. 1. epist. 10. *Hanc partem Musicæ disciplinæ mutam nominavere majores, scilicet quæ ore clauso manibus loquitur, & quibusdam gesticulationibus facit intelligi, quod vix narrante lingua, aut scripturæ textu posset agnosci.* Isidor. lib. 1. cap. 25. *Sunt quædam & digitorum notæ, sunt & oculorum, quibus secum taciti proculque loquuntur, sic mos est militaris, ut quoties consentiat exercitus, quia voce non potest, manu promittat.* L. Sen. epist. 95. *Non est pantomimi de arte saltandi quærere.* Et l. 7. Nat. quæst. cap. ult. *In pulpito pantomimorum, viri & fœminæ tripudiant.* Ergo & saltibus sicuti histriones, & voce, quemadmodum urbani scurræ, seu mimi, pantomimi scenam occupabant: licet non semper iidem sint scurræ seu histriones & pantomimi; nam histriones in scena, Sueton. in Domit. cap. 7. pantomimi etiam alibi. Plin. paneg. *Populus ille scenici imperatoris spectator & applausor, nunc in pantomimis quoque adversatur, & damnat effæminatas artes.* Ulpian. IC. l. 43. §. ult. *Si ponas agitatorem postea factum pantomimum* ff. de Act. empt. Julian. l. 27. *Si libertus artem pantomimi exerceat, verum est debere eum non solum ipsi patrono sed etiam amicorum ludis gratuitam operam præstare. ff. de oper. libert.* Ergo non omnes pantomimi servilis conditionis, quum etiam libertis eam artem exercere permittant leges. Et certe maximus iis honor deferebatur. idem Seneca epist. 47. *Ostendam nobilissimos juvenes, mancipia pantomimorum.* Et viri senatorii eorum ædes studiose adibant, donec lege cautum, referente C. Tacito l. 1. Annal. *Ne domos pantomimorum senator introiret.* Corrigendus idem ille L. Seneca epist. 121. *Mirari solemus scenæ peritos, quod in omnem significationem rerum & affectuum parata illorum est manus, & verborum velocitatem gestus assequitur.* Turnebus lib. 26. cap. 20. in vetusto codice repererat *satiant*, & quia nullus erat sensus, existimavit rescribendum, *saltationis peritos.* Sed nihil refert, hæc ne, an vulgata lectio retineatur, nam *peritum esse scenæ*, quid aliud est, quam mimicam aut histrioniam exercere? elegans adumbratio est apud M. Manilium lib. 5. Astronomic.

Externis tamen aptus erit nunc voce poëtis,
Nunc saturo gestu, referetque affatibus ora,
Et sua dicendo faciet, solusque per omnes
Ibit personas, & turbam reddet in uno.
Aut magnos heroas aget, scenisque togatas.
Omnes fortunæ vultus per membra reducet,
Æquabitque choros gestu, cogetque videre
Præsentem Trojam, Priamumque ante ora cadentem
Quodque aget, id credes stupefactus imagine veri.

P. Ovid. epist. Helenæ Paridi:

Ah quoties digitis, quoties ego tecta notavi
Signa supercilio pene loquente dari?

Et lib. 1. Amor. eleg. 4.

Me specta, nutusque meos, vultumque loquacem.

Et lib. 2. Amor. eleg. 5.

Sermonem agnovi, quod non videatur, egentem;
Verbaque pro certis visa valere notis.

Rectius multo in antiquo codice:

Sermonem agnovi, quid non videatur amanti?
Verbaque pro certis jussa valere notis.

Dixerat proxime ante, referens gestus scenicos ad convivia privata:

Non oculi tacuere tui, conscriptaque vino
Mensa, nec in digitis litera nulla fuit.

Lib. 3. eleg. 10. Amor.

Quid juvenum tacitos inter convivia nutus,
Verbaque compositis dissimulata notis?

Lib. 1. de Arte amandi:

Multa supercilio, multa loquare notis.

Q. Ennius in Annalibus, ut vult Isidor. l. 1. Etymolog. cap. 25.

Datatim dat sese, & communem facit,
Alium tenet, alii adnutat, alibi manus
Est occupata, alii pervellit pedem,
Alii dat digito literas.

Licet Festus lib. 1. in *adnictat*, Nævio in *Tarentilla* adscribat. Dixi plura ad illud Claudiani lib. 2. in Eutropium, quæ hic nihil opus repetere:

Quis magis enodes laterum detorqueat artus,
Quis voci digitos, oculos quis moribus aptet.

Dictique sales, quod perstringerentur oblique nonnulli cives, dicam ad cap. 9. hujus libri infra.

CAPUT

CAPUT VII.

De tragœdia.

Tragœdia à plerisque putatur antiquior *comœdia*: verum *Jul. Cæs. Scalig.* comœdiam antiquiorem fuisse, & ex hac ortam *tragœdiam* demonstrat: non tamen negat *tragœdiam* prius excultam, quam *comœdiam* esse. Unde nomen *tragœdiæ* sit, inter Grammaticos non convenit. *Diomedes* lib. 3. *Tragœdia*, inquit, ut quidam volunt, dicitur à τράγος, & ᾠδὴ, quoniam olim actoribus *tragicis* τράγος, i. e. hircus, præmium cantus proponebatur, qui Liberalibus, die festo, Libero patri ob hoc ipsum immolabatur, quia (ut ait *Varro*) depascit vitem. Et *Horatius* in arte poëtica:

Carmine qui tragico vilem certavit ob hircum.

Alii putant à *fæce*, quam Græcorum quidam τρύγα appellant, *tragœdiam* nominatam, permutatione literarum in adversum: quoniam olim nondum personis à Thespide repertis, tales fabulas peruncti fæcibus ora agitabant, ut rursum est *Horatius* testis ita scribens:

Ignotum tragicæ genus invenisse Camœnæ
Dicitur, & plaustris vexisse poëmata Thespis,
Quæ canerent, agerentque peruncti fæcibus ora.

Ex quibus versibus intelligimus, hunc *Thespin* primum pensiles scenas in plaustris circumegisse, addidisseque nudis oribus fœcem pro persona. Alii à *vino* arbitrantur, propterea quod olim *vinum* dictitabatur τρὺξ, à quo τρύγητος hodie quoque vindemia est: quia *Liberalibus* apud Atticos, die festo Liberi patris, vinum cantoribus pro corollario dabatur, cujus rei testis est *Lucilius* in 12. Hactenus *Diomedes*. Alii etiam alias quasdam etymologias adferunt, quas hic omitto. Non tamen repudianda videtur *Isaaci* veteris Commentatoris Græci conjectura, quæ etiam *Aldo Manutio* Pauli F. placet. Is enim *tragœdiam* primum τραχῳδίαν dictam putat, quasi τραχὴν ᾠδὴν, quod esset aspera cantilena, quæ res asperas, difficiles complecteretur: postea vero usum hoc nomen, ut multa alia, corrupisse, & pro τραχῳδία, τραγῳδίαν, dixisse.

Est autem *tragœdia* heroicæ fortunæ in adversis comprehensio: vel narratio & actio repræsentans negotia gravia, & res magnas, & eventus atroces, collata in personas ad hæc negotia idoneas, heroum & Regum, imago vitæ honoratæ, & potentiæ, atque principatus in terris. *Jul. Cæsar Scaliger* definit hoc modo: *Tragœdia est imitatio per actiones illustris fortunæ, exitu infelici, oratione gravi metrica.* Hujus species à loco duæ sunt, *Græca* & *Latina*, quæ fuit *prætextata*, qualis erat *Nero Senecæ*. Ab argumentorum vero generibus diversæ sunt: nam *Callias Atheniensis*, qui major natu quam *Stratis* fuit, *tragoediam* fecit, quam *Grammaticam* nominavit: propterea quod è literis & sonum ducebat, & argumentum. Nam *chorus* nihil aliud quam saltatio fuit, ex nominibus, & sonis, & temporibus, & rythmis elementorum. Alia species continet *satyros* mistos heroibus, ita ut etiam severis hilariora misceantur, cujusmodi *Polyphemus* extat in Euripide. *Menedemus* Philosophus hoc in genere poëmatis primas tribuit *Sophocli*, & *Achæo*. De *tragoediæ* utilitate notanda Timoclis comici verba, qui ait, apud *tragoediam* totius vitæ & conditionis esse exempla, atque documenta. Nam si pauper es, inquit, inopiam ferre disces à *Telepho*; si filii ante diem pereunt, à *Niobe*: si furor arripuit, furorem sedare disces ab *Alcmæone*: si oculis captus, à *Phinæo* cæcitatem, ut à *Philoctete* clauditatem: sic ab aliis alia æquo animo ferre disces: omnia enim majora, quam quæ patitur infortunia, qui aliis accidisse contemplatur, suas ipsius calamitates æquius, faciliusque ferre consuevit. Est etiam apud *Athenæum* legere, quæ documenta ex *tragoedia* habere possimus, lib. 7. & nonnihil apud Aristotelem in Poëtica. Verum de *tragoedia* paulo post plura dicemus.

CAP. VIII.

De comœdia, & ejus atque tragœdiæ differentia, de cothurno, item & socco.

Sequitur inter scenicorum ludorum species *comoedia*, quam quidem reliquis antiquiorem fuisse *Jul. Cæs. Scalig.* sentit. Dicta est *comoedia*, quemadmodum scribit *Diomedes* ἀπὸ τῶν κωμῶν. Κῶμαι enim appellantur pag. 1. conventicula rusticorum. Nam juventus (ut ait *Varro*) Attica circum *vicos* ire solita fuit, & quæstus sui causa hoc genus carminis pronuntiabat. aut certe à *vicis*. Nam posteaquam ex agris Athenas commigratum est, & hi ludi constituti sunt, sicut Romæ *compitalitii*, ad canendum prodibant, & ab urbana κώμη & ᾠδὴ *comoedia* dicta est: vel ἀπὸ τῶν κωμωδρίων, i. viculis, quod ea humilium domuum fortuna comprehendatur, non ut in *tragoedia* publicarum, regiarumque, vel ἀπὸ τοῦ κώμου, i. commessatione, quod olim in hujusmodi fabulis amantium juvenum κῶμοι agebantur. Hæc *Diomedes*. Alii eam dictam volunt ἐπεὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς ἐκώμαζον, quod in viis lascivirent, & petulanter luderent. *Jul. Cæs. Scaliger* lib. 1. Poët. ubi multa & rara de *comoedia* & *tragoedia* in medium affert, *comoediam* dictam esse ait

ait παρὰ τὴν ᾠδὴν καὶ τὰς κώμας quod juventus opera sua absoluta, & largiori cibo refecta, vacui temporis otio, atque licentia noctis abusa, secura imperiorum, vel heri, vel patroni, vel parentum per pagos (nondum enim in urbes convenerant) discurreret. Qui mos cum ipso nomine simul ad Romanos deductus est. Inde *lusus*, quos vicatim exercerent, apte *comœdiam* dixere: quoniam non in pascuis, aut in arvis, aut ad tumulos, aut ad aras canerent. Quemadmodum vero in cæteris quoque ita usu venit, ut tempus artium sit, & lima, & lex, politioribus deinde sæculis in artem redacta, certisque limitibus præscripta est, itemque constituta loca & tempora, in quibus ageretur. A Græcis ad Romanos transiit.

Est igitur *comœdia* privatæ civilisque fortunæ, sine periculo vitæ comprehensio. Donatus: *Comœdia est fabula, diversa instituta continens affectuum civilium, ac privatorum, qua discitur, quid sit in vita utile, quid contra evitandum.* Cicero *comœdiam* esse ait *imitationem vitæ, speculum consuetudinis, imaginem veritatis.* Jul. Cæs. Scaliger sic definit *comœdiam, quod sit poëma dramaticum, negotiosum, exitu lætum, stylo populari.* Cæterum *comœdiæ* duplex affertur differentia, altera sumpta à *temporibus*, altera ab *argumentis.* Differentia à temporibus sumpta hæc est, quod alia sit *comœdia vetus*, alia *media*, alia *nova.* Vetus dicitur ea, quæ primum in usu fuit, eo videlicet tempore, quo summum imperium penes populum fuit. Idcirco licuit illius sæculi Poëtis *risum aucupari* ex quocunque genere jocorum, sive ii tale, sive acerbitate aspersi essent. Non enim æquo solum, sed etiam libenti animo audiebat populus, quæ in judicum iniquitates, *Prætorum* mala, vel facinora, vel eventa, pravorum civium corruptos mores dicta jacerentur. Id tum impune fuit *maledicis Poëtis*, quasi malæ famæ metu deterriti, componerent animos avios à virtutibus, atque appellerent ad frugem bonam. Grassabatur ergo ea *licentia* in omnes ordines, ætates, sexus, conditiones impune: idque non in transcursu tantum, sed integro fabularum tractu, ac primario studio. Quod in *Ranis*, & in *Nubibus* constat *Aristophanis.* Vexatio autem illa, tametsi sparsim, atque ut sese res daret, exercebatur: ipsi tamen choro potissimum est attributa. Habuit autem hæc quoque vetus, *ætates duas.* Quippe sub *Sannyrione*, cujus nomen primum inter priscos celebratur, inconditæ partes, ac personarum introductiones, neque lex erat earum numero posita. Primum ferunt *Cratinum* & partes distinxisse, & actus disposuisse, & ad tres tantum personas numerum adstrinxisse, neque tamen ab eo tam exacte hanc operam positam, quam studiose susceperat: perfectam postea ab *Aristophane.* Attritis deinde populi opibus, reductaque illius insana & licentia & inconstantia ad tyrannicam paucorum libidinem, continuit Poëtas metus potentiorum in officio bene dicendi. Quocirca sublatus *chorus* fuit: cujus illæ videbantur esse præcipuæ partes, ut potissimum, quos liberet, læderet. Quare cum cætera nihil mutata essent, mansit species quidem prior, parte tantum desiderata: Unde mediæ nomen ortum est: non tunc quidem, sed posteaquam novæ *comœdiæ* appellatio fuit instituta: inter quam & veterem illam, quæ intercederet, μέση fuit nominata. Intercessit autem & tempore, & forma: quando neque hujus, neque illius faciem repræsentaret: tempore quoque posterior fuit superiore, & postrema prior. Quippe nova sub *Alexandro* florere cœpit, cujus ætas *oligarchiam* subsecuta est. *Chori* autem loco παρεκβάσεις quædam fiebant, in quibus aliorum Poëtarum dicta, scriptaque sine maleficii crimine, aut pœnæ suspicione irridebantur. Differt autem à veteri *nova* multis modis: potissimum vero compositione. Astrictior enim certis legibus tam ad argumenta, quam ad dictionem. Non enim ridicula *dramata* in nova, ut ex qualibet materia risum captet. Quinque partitionibus secta, tibicinem interserit. Vocabula nova non fabricat ad risum, aut ad cavillum. Et populari sermoni de medio sumpto propior nova fuit apud Græcos. Neque excurrit *nova* ad alios versus, solis jambicis, aut trochaicis contenta. In *veteri* multas carminum species videmus. Ortam tamen ex antiqua novam satis apparet ex iis, quæ veteres memoriæ prodidere. Ajunt enim *Aristophanem* scripsisse fabulam *Cocalum*, cujus filum fuerit amussis, & regula *Menandro*, atque *Philomeni* ad novam *comoediam* comminiscendam. Hoc unum genus Latini quanquam amplexi, atque imitati sunt: tamen secundum ætates *comoediæ* modos quoque à temporibus notavere: quæ eis differentias non à specie, sed à stylo constituerent. Itaque veteres fabulas *Livii Andronici* dicimus, *Pacuvii* medias, *Terentii* novas, quia hic postremo sæculo, ille prisco, *Pacuvius* medio natus esset. *Andronicus* enim primus dedit fabulam, quam Græcorum more docuit histriones, ita ut esset in *scena* ipse, atque eos castigaret. Nec abstinuit tamen nova Romanorum à censura, atque animadversione vitiorum, ut sæpe est apud *Plautum.* Romanus ausus est emollire opicam severitatem, ac nomina simul cum moribus inferre in scenam è Latio, & deducere in festos ludos. Unde orta fuere genera fabularum, ab ornatu vestituve, quem gererent, nominata. Nam quemadmodum *Græcas palliatas*, à gentis veste vocabant, ita à Romana toga, *togatæ* dictæ sunt. Latinarum igitur species hæ: *nobiliores*, quæ à personis primariis *prætextatæ* appellabantur. Erat enim *prætexta* Magistratuum toga, cui purpura prætexebatur. *C. Melissus*, qui fuit ab Augusto præfectus bibliothecæ in porticu *Octaviæ*, edidit novum genus togatarum, quas *trabeatas* appellavit: quemadmodum legimus in lib. de Clar. Gramm. Minus nobiles, in quibus *senatores* privati cum togis introducebantur. Ultimum genus capiebat humilem fortunam, popularium negotiorum cum tunicis tantùm, quæ tamen haudquaquam tunicatæ eadem ratione, sed ab habitaculis nomen adeptæ sunt. Igitur *tabernariæ*, quòd cum tabernis scenæ disponebantur. Fuit autem ab his diversum genus *Atellanæ*, ab Atella Oscorum oppido, natura omnium maximè & jocosa & dicaci. Quare cùm facetias suas in theatra mu-

nicipii intulissent, id gratiæ sunt assequuti, uti in Urbem quoque transferrentur. Nihil enim præter risum aucupabantur, etiam in ipsa verborum acerbitate. Cujusmodi fuit in versu illo, quem recitat *Suetonius* in Tiberio, cui olido, hirsutoque seni oris obscœnitas esset exprobrata. versus fuit:

Hircum vetulum capris naturam ligurire.

Quibus verbis fortasse subest stimulus, ut *capras* nominaret: quòd ille in *insula Capreis* agebat. Romani igitur inter serias Reipubl. tractationes ad animorum refectionem, minimè turpe putarunt in vicinorum abire mores. Adeò verò placuerunt, ut tametsi omnia obscœna erant, *persona*, *res*, *oratio*: tamen occœptæ sint sententiæ dicaces à civibus agi per joca versibus inconditis jactata. Quod genus poëmatis, quia ei deerat multum ad justam *Atellanæ* magnitudinem, tanquam pars toti conveniens, insertum fuit posteà in *Atellanas*, atque ex eo facta *exodia*, quæ causa fuit, ut ii, qui agerent *Atellanas*, neque histrionum numero adscriberentur, neque tribu amoverentur. Ab argumentis etiam possumus agnoscere differentias: sunt enim amatoriæ totæ, ut *Andria*: calumniatoriæ, ut *Nubes*, *Ranæ*: civilis fortunæ & morum, ut *Thesaurus*, *Captivi*, *Aulularia*: eventa, ut *Phasma*, *Arcturus*: fallaciosæ, ut *Miles*, *Pseudolus*. Alia quoque ratione distinguuntur. Alias enim turbulentas & negotiosas agnoscimus, qualis *Adelphi*: has motorias dixere. Alias sedatiores, quas *statarias* idcirco vocant, quòd in iis non ita discurritur. Talis est *Hecyra* & *Asinaria*. Aliæ hilares & conviviales sunt: cujusmodi *Bacchides*. Hæc de *comœdiæ* speciebus & differentiis *Julius Cæsar Scaliger*. Jam verò etiam quid inter *comœdiam* & *tragœdiam* intersit, videamus: differunt autem quinque modis potissimum. *Primò*, materia, hoc est, rebus ipsis: nam in *comoedia* amores fere & virginum raptus: in *tragoedia* luctus, exilia, cædes introducuntur. In *comoedia* sunt sales & risus: in *tragoedia* perturbationes. *Secundò*, differunt personis: nam in *tragoedia* sunt Heroës, Reges, Principes, &c. In *comoedia* privati homines, & mediocris tantùm fortunæ. *Tertiò*, dictione, sive stylo: nam in *comoedia* verba sunt non tam atrocia, aut significantia, ut in *tragoedia*, in qua affectus atrociores regnant quos afferunt res grandes: in *comoedia* autem mitiores affectus sunt. *Quartò*, exitu: nam in *comoedia* exitus sunt jucundi & læti: in *tragoedia* tristes & funesti, & fortunarum miserabilis commutatio. Illorum exemplum est in *Odyssea*, horum in *Iliade* Homeri. *Quintò*, differunt propria nota in theatro: nam *comoedia* socco utebatur: *tragoedia* verò cothurno. Erat autem *cothurnus* calceamentum quadrangulum, quod utrivis pedi æque accommodari poterat, adeò crassum, ut ejus accessione Heroum magnitudinem æquatam prodat. Heroas enim omnes mira fuisse proceritate legimus. *Soccus* verò erat calceamentum humile, populo commune, à Thracibus acceptum. Quales porrò ordines & differentiæ personarum in *tragoedia*, quales in *comoedia* fuerint: qui item gestus & vestitus singularum, docet *Julius Cæsar Scaliger* libro 1. Poët. cap. 13. 14. & 15. unde desumi possunt. Quædam etiam habet *Lilius Gregorius Gyraldus* Dialogo 6. Historiæ Poëtarum.

AD CAP. VII. & VIII. PARALIPOMENA.

Tragicorum primus quis? ornatus, sceptrum & cothurnus, comicorum soccus.

Tragœdiæ (quæ Græcè δρᾶμα, Latinè *fabula*, censetur. Donat. in prolog. Adelphor.) primum munus fuit, deorum laudes simplici choro canere. quod quis primus instituerit, incertum omnino est, & inexploratum, quippe Donatus ad Homerum ejus carminis genus trahit, tanquam ad inventorem, *qui omnis poëticæ largissimus fons, tragicis carminibus exempla præbuit, & velut quadam suorum operum lege præscripsit. Iliadem instar tragœdiæ, & Odysseam ad imaginem comœdiæ fecisse monstratur.* Plato vetustissimum Atheniensium inventum esse asseverat in *Minoë*. De cujus progressu hæc à Diogene Laërtio notatu dignissima habentur l. 3. in vita ipsius Platonis. ὥσπερ δὲ τὸ παλαιὸν ἐν τῇ τραγῳδίᾳ πρότερον μὲν μόνος ὁ χορὸς διεδραμάτιζεν, ὕστερον δὲ Θέσπις ἕνα ὑποκριτὴν ἐξεῦρεν ὑπὲρ τοῦ διαναπαύεσθαι τὸν χορὸν, καὶ δεύτερον Αἰσχύλος, τὸν δὲ τρίτον Σοφοκλῆς, καὶ συνεπλήρωσαν τὴν τραγῳδίαν. *Nam ut olim tragœdiam prius quidem chorus solus agebat, postmodum verò Thespis unum invenit histrionem, ut chorus interdum requiesceret, secundum vero postea Æschylus adjecit, & tertium Sophocles, atque in hunc modum tragœdia consummata est.* M. Fab. Quintilian. lib. 10. cap. 1. Æschylum repertorem tragœdiæ esse contendit. Incertus tamen poëta in Anthologia lib. 1. cap. 67. epigram. 22. εὗρεν *invenit*, inquit:

Εὐτέρπη τραγικοῖο χοροῦ πολυηχέα φωνήν.
Euterpe tragici chori multisonam vocem.

Denique Q. Horat. in Arte poëtica, & ejus interpretes, diversum quiddam ab istis sentit:

Ignotum tragicæ genus invenisse Camœnæ
Dicitur, & plaustris vexisse poëmata Thespis,
Quæ canerent, agerentque peruncti fæcibus ora.

Quæ de nitidiori cultiorique ornatu intelligi debere docet Julius Cæs. Scaliger poëtic. lib. 1. cap. 6. Aristoteles, in lib. de poëtica, & ex eo Critici, quos non exscribo. Adi ad Suidam in voce τετραλογία, ac si dicas *quadriloquium*. Nam tragici initio non simplici aliquo carmine, sed quadruplici certabant fabula, singulis annis quatuor, Dionysiis, Lenæis, Panathenaicis, & Chytris.

Ornatus tragicorum actorum fortunæ eorum respondebant, qui in scenam inducebantur, erant quippe illi principes, reges, exercituum duces, clade aliqua insigni affecti, aut pristina dignitate dejecti, ob id tragœdiam ipsam coronatam depingebant, & sceptro manum ornabant; quod miror à nullo animadversum. P. Ovid. lib. 3. Amor. eleg. 1.

Venit & ingenti violenta tragœdia passu,
Fronte comæ torva, palla jacebat humi.
Læva manus sceptrum late regale tenebat,
Lydius apta pedum vincla cothurnus erat.

Et ibidem loci ipse Ovidius ad elegiam & tragœdiam:

Altera me sceptro decoras, altoque cothurno,
Jam nunc contracto magnus in orbe sonor.

Et lib. 2. Amor. eleg. 18.

Sceptra tamen sumpsi, curaque tragœdia nostra
Crevit; & huic operi quamlibet aptus eram.
Risit Amor, pallamque meam, pictosque cothurnos,
Sceptraque privata tam cito sumpta manu.

Cl. Claudian. de consul. Manlii Theodori ad finem:

——— *Alte graditur majore cothurno.*

M. Manil. lib. 5. Astronomic.

Quin-

Quinetiam tragico præstabit verba cothurno.

Atque ut grandiores essent, Regumque similes magis actores, alte sublevatos calceos, id est, *cothurnos* induebantur. C. Plin. lib. 37. cap. 2. de Sophocle: *Quod quidem miror in tanta gravitate cothurni.* Fallitur tamen Isidorus libr. 19. cap. 34. qui putat solis tragœdiis convenire cothurnos, nam & puellarum erant, quas grandiores videri volebant, & viatorum, ut à luto defenderentur, & venatorum, ut infra hoc opere dicetur. Frequentior tamen usus voluit tragicorum esse gestamina. Ennodius Ticinensis præfat. 8. lib. 1. carm.

Nec mea grandisono flammentur corda cothurno.

Terent. Maurus lib. de metris:

Et qui cothurnis regios actus levant.

Q. Horat. lib. 1. sat. 5.

Non illi larva, aut tragicis opus esse cothurnis.

Sidon. Apollinar. lib. 8. epist. 11.

Soccos ferre cave, nec ut solebat,
Laxo pes natet altus in cothurno.

Ut hos alte elevati, & subærati decebant calcei, quo melius exprimerent heroum non gestus modo, sed corporis habitum, ita comicos, pedestris sermo, humiles calcei ornabant. L. Apulejus lib. 3. Floridor. *Joca non infra soccum, seria non usque ad cothurnum.* Lepide de villis suis C. Plin. Junior, libr. 9. epist. 7. *Itaque illam tragœdiam, hanc appellare comœdiam soleo: illam, quod quasi cothurnis, hanc, quod quasi socculis sustinetur.* Et ob hoc comici planipedes dici possunt, quod si cum tragicis conferantur, videantur plano pede agere, & *excalceati* à L. Seneca epist. 8. comœdi vocitantur. Joan. Brodæus libr. 2. Miscellaneor. cap. 18. Claudian. libr. proxime citato:

Cui plectro pulsanda chelys, qui pulpita socco
Personat.

D. Auson. Eidyll. 4.

——— *Percurris pulpita socco.*

Terentian. Maurus loco jam laudato:

Sed qui pedestres fabulas socco premunt.

Utrumque scribendi genus conjungunt, soccum & cothurnum, id est, comœdiam, & tragœdiam, authores antiqui. idem Claudian. lib. 1. in Eutrop.

Quæ socci superent risus, luctusque cothurni.

Auson. etiam Eidyllio citato:

Soccos, aulæaque Regum.

M. Martial. lib. 8. epigram. 3.

An juvat ad tragicos soccum transferre cothurnos.

Horat. de Arte poëtica:

Hunc socci cœpere pedem, grandesque cothurni.

Cap. IX.

De partibus comœdiæ, & tragœdiæ.

His in genere hactenus de *comoedia* & *tragoedia* expositis, partes etiam earum videamus. Partes comœdiæ aliæ *legitimæ*, vel *primariæ* sunt, aliæ *accessoriæ*, aliæ *attinentes*, quas Philosophi *circumstantes* nominant. *Primariæ* partes sunt quatuor, *protasis*, *epitasis*, *catastasis*, *catastrophe*: has enim numerat *Julius Cæs. Scaliger*, cùm cæteri plerique omnes *catastasin* omittant. *Protasis* est, in qua proponitur & narratur summa rei, sine declaratione exitus: ita enim argutior est; animum semper auditoris suspensum habens ad expectationem. *Epitasis*, in qua turbæ aut excitantur, aut intenduntur. *Catastasis* est vigor ac status fabulæ, in qua res miscetur in ea fortunæ tempestate, in quam subducta est. *Catastrophe* est conversio negotii exagitati in tranquillitatem non expectatam. Harum partium communes portiones majores *actus* dicuntur, verum non penitus, neque semper. *Actus* enim quintus interdum non est pars *catastrophes*, sed æqualis ei, simulque cum ea sortitur & initium & finem. Eodem modo & *protasis* non semper in primo: in secundo enim actu est apud *Plautum* in Milite glorioso. Est autem *actus* pars actionis, sive actæ fabulæ, cùm videlicet omnibus personis scena deseritur: & interim chorus aut tibicen populum delectat, quod cùm videmus, finitum esse actum agnoscimus. Debet autem omnis fabula non plures neque minores quinque actibus continere, ut præcipit *Horatius* in Arte Poëtica:

Neve minor quinto, neu sit productior actu
Fabula, quæ posci vult, & spectata reponi.

Actuum minores partes sunt *scenæ*, quæ sunt mutationes rerum & personarum in actibus. Et quia plures uno actu in *scenam* reduci possunt, ideò non habent singuli actus definitas *scenas*. De scenis hoc præcipitur, ne plures personæ in *scenam* recipiantur, quàm tres, juxta *Horatii* versum:

——— *Nec quarta loqui persona laboret.*

Nam etsi tertia persona, paucissima tamen loquitur, & ferè aliorum dicta ex insidiis suscipit, & occultè respondet. Atque eædem partes sunt etiam *tragoediæ*.

Accessoriæ partes sunt, *argumentum*, *prologus*, *chorus*, & *mimus*. *Argumentum*, sive περιοχὴ summam totius fabulæ breviter recitat. Et hæc nova res est, neque necessaria, nisi iis in fabulis quarum *prologus* aliud agit, neque in *protasi* continetur. *Prologus*, prænarratio quædam est, in qua Poëta rem suam agit. Hic autem non est uniusmodi. *Alius* enim argumentum narrat, aut Poëtæ consilia in fabulis, & hic dicitur ὑποθετικός. *Alius* commendat populo fabulam, vel Poëtam, Græcè συστατικός. *Alius* est ἀναφορικός, quo aut refelluntur objectiones adversariorum, ut in *Andria*, aut etiam regeruntur crimina, aut populo gratiæ referuntur. Et hic *prologus* in reliqua *comoedia* nullum locum habebat, nec ad reliquam fabulam pertinebat. Novum & rarum est, quod *Plautus* Mercurium in *Amphitruone* fecit agere prologum: qui tamen magnam deinde fabulæ partem expedit. *Chorus* pars est inter actum & actum: vel, pars est post actum introducta cum concentu. Dicebatur autem *chorus* multitudo canentium & saltantium cum tibicine: primùm quidem circa aras Deûm. *Virgilius* lib. 6. Æneidos:

Illa chorum simulans, euanteis Orgia circum
Ducebat Phrygias.

Quo in loco *Servius* ait, chorum esse multitudinem in sacra collectam. Et in Georg.

Omnis quam chorus, & socii comitantur ovantes.

Chorus, inquit, proprie est coævorum cantus, atque saltatio. Solebant enim *aras Liberi* patris, Deorumque cæterorum gyrare canentes, atque saltantes. Et primum ex *choro* subducta est una persona, quæ respondens alternis ipsi choro, ampliavit *rem Musicam*. Deinde altera, tum tertia, postmodum quarta, tandem plures personæ. Nam in choris numerus personarum non est præfinitus. Omnes enim in voce quasi confusa loquentes, concentum in unam personam formabant. Constabat *chorus* tam viris, quàm mulieribus, ut ex Troade *Senecæ* apparet. Tamen id observari solitum erat, ut si *mas* laudandus esset, viris: si *fœmina*, fœminis chorus constaret. Præterea, quicquid canebatur, ad argumentum fabulæ, maximè ad *actum* ipsum, quem distinguebat, oportebat pertinere, authore Horatio:

Actoris partes (inquit) *chorus officiumque virile*
Defendat, neu quid medios intercinat actus,
Quod non proposito conducat, & hæreat aptè.

Cæterùm distinguebantur Græcis actus *choro* in *orchestram* ascendente. Latinis verò, qui *choro* carebant mimis, personisque de proscenio in *scenam* redeuntibus. Plurima de *choris* habet *Julius Cæsar Scaliger* lib. 1. Poëtices, cap. 11. quæ cum ad Græcos potissimum pertineant, hic prætermisimus. De *mimis* etiam ante diximus.

Attinentes, sive *circumstantes* partes sunt, *titulus, modi, cantus, saltatio, apparatus.* Titulus est inscriptio nominis, non à tutando, ut ait *Varro*, sed παρὰ τὸ τίειν. *Honor* enim & *titulus* idem. Nomen dico tam authoris, quam fabulæ. Quod non pronuntiabatur tantùm ab eo, qui modos faciebat, sed etiam proponebatur in proscenio. Ajunt quidam, si fuisset vetus *Græca fabula* authoris novi opera edita Latinè, fabulæ nomen præponi solitum. Sin esset aliter, authoris nomini fabulæ nomen postponi, quo attentior esset populus ad audientiam ex vetere opinione. *Argumentum* autem ipsum sub titulo etiam proponi solitum, descriptum grandibus literis, arbitratus *Scaliger*, atque inde illud quoque argumenti genus excogitarunt, ex cujus versuum capitibus *fabulæ nomen* legeretur.

Modi sunt, quos *Aristoteles* μελοποιΐαν nominat: hoc est, *modulatio*, *mensura*, aut *harmonia cantus*, cum affectibus *comœdiæ* congruens, quæ authori indicabat, quam vocem in agendo sequi deberet, *humilemne*, an *elatam*: *iratamne*, an *tristem*. Aliàs, ut volunt, Græcè νόμος dicebatur, quòd statam intendendi cantus rationem, seu legem transcendere non liceret, sicuti jam quoque secundum mensuram, aut tactum cantus gubernatur. De *saltatione* & *apparatu* capite sequenti agemus. Et hæ quidem partes *comœdiæ*.

Tragœdia neque hoc *argumentum* habebat, neque *prologum* separatum, sed in persona aliqua ad fabulam pertinente. Habet autem *tragœdia* chorum, quem nunquam amisit, & loco *mimi* satyrum. Cantorum quoque communem cum *comœdia* partem habet, & *titulum*, cum saltatione & apparatu.

AD CAP. IX. PARALIPOMENA.

Quàm varii scenicorum ludorum cantus, isodium, embolum, exodium, sales, dicterium.

De partibus legitimis sive comœdiarum, seu tragœdiarum, supra quam par esset, verbosius Grammatici. Tantum hoc loco revocandum lectori in mentem, à Josepho Scaligero antea observatum, præcipuam in actibus istis cantorum rationem habitam, nam vel in initio canebant. εἴσοδος hoc est, *introitus*, dictus hic cantus Julio Polluci lib. 14. Onomastic. cap. 15. vel in medio, ut chorus requiesceret, & cantiones has ἔμβολα appellabant, quasi *inserta*. Nam embolum axem rotis immissum significat, quo tota currus coagmentatio firmatur, ita intermedio illo cantu spectantium, audientiumque animi reficiuntur, & ad audienda, quæ insequuntur, parantur. Unde *embolaria mulier* apud C. Plinium. Denique in fine dramatis ἐξόδια canebantur. Festus lib. 5. exponit *exitum*. C. Sueton. in Domitiano cap. 10. *Occidit & Helvidium filium, quod quasi scenico exodio, sub persona Paridis & Oenones, divortium suum cum uxore tractasset.* Estque cujuslibet rei quasi finis. Varro, ταφῆ μενίππου.

——— *Quod cœperas modo in via*
Narrare, ut ad exodium adducas.

Apud eundem in Hecatombe, *in exodium vitæ.* Jul. Firmic. Maternus l. 6. Matheseos: *Cum effœminati corporis mollitie cinædos efficient, & qui veterum fabularum in scenis, sæpe saltantes imitentur exitus.* Vetus scholiastes D. Juvenal. ad v. 175. sat. 3. *Exodiarius apud veteres in fine ludorum intrabat, quod ridiculus foret, ut quicquid lachrymarum atque tristitiæ coëgissent ex tragicis affectibus, hujus spectaculi risus detergeret.* Hujus & Lucilius meminit:

Principio exitus dignus, exodiumque sequetur.

Ipse Juvenal. ibid. loci:

- - - *Tandemque redit ad pulpita notum*
Exodium.

Et sat. 6. v. 71.

Urbicus exodio risum movet Atellanæ
Gestibus Autonoes.

In principio conciliandis auribus, revocandis animis & tædio liberandis audiebatur exodium, sed procedente tempore, *in vitium libertas excidit*, ut verba Horatii usurpem. Utriusque exempla passim, prioris quidem apud Cassiodorum libr. 4. epist. ult. *Mimus etiam, qui nunc tantummodo derisui habetur, tanta Philistionis cautela repertus est, ut ejus actus poneretur in literis, quatenus mundum curis edacibus æstuantem, latissimis sententiis temperaret.* In margine erat, *latissimis sententiis repararet.* Efficaciori, ut puto, sensu. Interim hic est ille Philistio, qui imperante Tiberio clarissimus in Urbe fuit. Ex Eusebio in Chronic. meminere alii scriptores. D. Hieronym. Apolog. contra Rufin. *Quasi mimum Philistionis, & Lentuli, ac Marulli stropham eleganti sermone confictam.* Ammian. Marcellin. lib. 30. *Et judices patiuntur interdum doctos ex Philistionis & Æsopi cavillationibus, quam ex Aristidis illius justi, & Catonis disciplina productos.* Martial. lib. 2. epigr. 42.

Mimos ridiculi Philistionis,
Et convivia nequiora vita.

Ad exodium redeo, quod in amaram carpendi consuetudinem ex laudabili & jucundo officio abiit. T. Liv. 1. Decad. l. 7. *Ridicula intexta versibus, quæ juventus inter se more antiquo jactare cœpit, eaque conservata sunt fabulis potissimum Atellanis.* Et de hoc ritu intelligendus Cicero in Paradoxis: *Histrio si paulo se moveat extra numerum, aut versus pronuntiatus est una syllaba longior, aut brevior, exsibilatur.* Versus ille est *dicterium.* Furius Bibaculus apud Macrobium lib. 2. Saturnal. cap. 1. *Jocus in oratione non extat, mihi ex libro Furii Bibaculi notus est, & inter alia ejus dicteria celebratur, jocos hoc genus veteres, nostri dicteria dicebant.* M. Varronis versus, corrupti in codice Nonii cap. 2. sic legantur:

Quam mobile, neque orthopallica attulit psalteria,
Quibus sonant in Græcia dicteria,
Qui fabularum collocant exodia.

Dicteria hæc seu joci, quos petulantes mimi ingerebant, sales exponi possunt. Claudian. libro toties jam laudato:

Qui latis risum salibus movisse facetus.

Martial. l. 10. epigr. 9.

Et multo sale, nec tamen protervo.

Horat. lib. 2. epist. 2.

Carmine tu gaudes, hic delectatur jambis;
Ille Bioneis sermonibus, & sale nigro.

M. Manilius lib. 5. Astronomic.

- - - - - petulantia corda
Et sale mordaci dulces quærentia risus.

L. Seneca in epigrammatis:

Quare tolle jocos, non est jocus, esse malignum;
Nunquam sunt grati, qui nocuere sales.

Cantores isti in duplici usu, vel ut ad psalterium viros præcipuæ authoritatis lacerarent. Jul. Paulus IC. lib. 5. Recept. sententiar. tit. 4. *Psalterium, quod vulgo dicitur canticum, in alterius infamiam compositum, & publicè recitatum, tam in eos, qui cantaverint, quam in eos, qui composuerint, extra ordinem vindicatur:* Vel ut cætum dimitteret. Horat. in Arte poëtica:

Si plausoris eges aulæa moventis, & usque
Sessuri, donec cantor, vos plaudite, dicat.

CAP. X.

De ornatu scenæ, atque saltationibus.

Quid *scena* fuerit, & unde appellata, diximus capite hujus libri 4. *Cassiodorus* scribit, *scenam* appellari eam theatri portionem, quæ inter duo protendatur cornua: quanquam prius non ferè aliud *scena* erat, quam veluti tentorium ab rusticis inumbrationis causa excitari solitum. Hæ cum primum è ramis ac frondibus constituerentur, cum racemis & corymbis: ac postea casæ cum cellis: postremum magnifice ornatæ sunt. Fuerunt autem tria *scenarum* genera, *Tragicum*, *Comicum* & *Satyricum*. *Tragica scena* conformabatur columnis, & fastigiis, signisque, ac regalibus instruebatur rebus. Præterea etiam palatia, regiæ, & turres in ea excitabantur. *Comica* privatorum ædificiorum speciem habebat, & mœnianorum. *Satyrica* ornabatur arboribus, speluncis, montibus, viridariis, & rebus agrestibus aliis in topiarii operis speciem. Varius deinde ornatus accessit, quemadmodum cap. 4. ex *Val. Max.* audivimus. Plura de *scenis*, earumque ornatu videas apud *Vitruvium* & alios. De *saltationibus* jam etiam aliquid dicendum.

Saltationis rationem non fuisse veteribus vulgarem, aut contemptibilem, argumento esse multa possunt: id vero in primis, ceremonias nullas, aut spectacula paulo antiquiora fuisse, quibus non adhiberetur *saltatio*. *Est* autem *saltatio nihil aliud quam facultas quædam motibus ac gestibus corporis, artificio quodam, numero, & ratione factis imitandi hominum mores, affectus & actiones.* Quomodo autem hæc per numerosos motus efficeretur imitatio, unus omnium clarissime post *Aristotelem* expressit *Plutarch.* qui in 9. Convival. quæst. probl. 15. *saltationem* tres partes habuisse scripsit, *lationem*, *figuram*, & *indicationem*: eo, quia tota ipsa ex moribus & habitudinibus, & quietibus constaret, perinde ac harmonia ex tonis, atque intervallis. *Lationem* dicit ipse, nil aliud fuisse, quam motionem affectus alicujus vel actionis, vel potentiæ repræsentativam: *figuram* vero fuisse habitudinem, dispositionemque, in quam motio, sive latio terminabatur: nempe quando saltatores quiescentes secundum *Apollinis*, vel *Panis*, vel alicujus *Bacchæ* figuram dispositi in corporis similibus formis graphice aliquantulum persistebant: *indicationem* autem fuisse non proprie imitationem, sed alicujus rei, nempe *terræ*, *coeli*, vicinorum numerosis, atque ordinariis motibus factam declarationem. Quemadmodum namque Poëtæ dum imitantur, alias nominibus fictis, alias translatis utuntur: dum vero indicant, propria nomina usurpant: similiter *saltatores imitantes*, figuris & habitudinibus, declarantes autem res ipsas, prædictis indicationibus utuntur. Porro vetustissima *saltatio* sine cantu fuit: deinde *cantus* est additus: postremo etiam adjuncta *instrumenta*. Saltationis autem differentiæ summæ sunt duæ, *stataria* & *motoria*, pro argumentis fabularum, non quod non utraque moveatur, sed quod hæc magis. A quibus species illæ deductæ sunt contentæ, *remissæ*, *seriæ*, *molles*, *ridiculæ*. Alia vero nomina vel à regionibus ἰωνικὸν, vel ab inventoribus πυῤῥίχη, vel ab argumento subjecto *Achilles*: vel à corporis partibus τραχηλισμὸς, vel à modo motionis μηδοποδισμὸς, vel ab imitatione γέρανος, vel ab instrumentis πινακίδες, vel ab habitu ἐνόπλιον, γυμνικὴ, cum thyrso, calatho, hasta, aratro, abaco, olla, &c. Summa autem genera ab usu & loco sumpta sunt duo, vulgare, quod conjugiis ac sacrificiis adhibebatur: & *theatrale*. Hujus species tres sunt, pro *modo*, *numero* & *genere* fabularum. *Una* in *tragoedia*, quam vocant ἐμμέλειαν, ea gravis est, & composita, quemadmodum vox ipsa quoque declarat. *Altera* est *comoedia*, solutiore licentia κόρδαξ dicta. *Tertia* lasciva, inconstans, in satyris appellata σίκιννις, cujus etiam meminit *Euripides*. Et hæ species rursus in alias subdividuntur, sicuti etiam extra *theatrum* multæ ac variæ saltationum species fuerunt, quarum nomina apud *Homerum*, *Platonem*, *Xenophontem*, *Aristotelem*, *Strabonem*, *Plutarchum*,

Galenum, *Pollucem*, & *Lucianum* reperies, deſcriptiones non item. *Saltantes* porro impellebant corpus, aut trahebant: idque ſurſum, vel deorſum, vel ſiniſtrorſum: à quibus poſtea moribus componebatur ſimplex ambulatio, flexus, procurſus, ſaltus, divaricatio, claudicatio, ingeniculatio, elatio, jactatio pedum, permutatio: quibus tota *ſaltatio* perficiebatur. Sed plura de *ſaltatione* hic non dicam. Plurima de ea lectu digniſſima & jucundiſſima collegerunt præter *Athenæum* & alios *Cæl. Rhodiginus* lib. 5. Antiq. lect. cap. 3. & 4. *Jul. Cæſ. Scaliger* lib. 1. Poët. c. 18. & *Hieronym. Mercurialis* Medicus Patavinus lib. 2. Artis gymnaſticæ, cap. 3. 4. 6. & 7. & alibi. Reſtat ut de *tibiis* dicamus.

CAP. XI.

De tibiis, & earum differentiis.

Tibia, ut Grammatici volunt, dicta quod antiquitus ex *tibiis gruum* fieri conſueviſſet: quamvis etiam alia earum materia fuerit. *Ovid.* enim libro 6. Faſtor. & *Seneca* in Agamemnone *tibias* è buxo: *Plinius* autem primum ex arundine omnes, deinde ſacrificas è *buxo*, ludicras è *loto*, & *oſſibus aſininis*, *argentoque* factas eſſe, lib. 16. cap. 36. perſpicue demonſtrat. Quem locum *Ald. Manutius* ita intelligit, quod *tibiæ* ſacrificiorum cauſa è *buxo* ſemper fuerint: ad ludicras autem res primum ex *arundine*, deinde è *loto*, & *oſſibus aſininis*, & *argento*. *Tibiarum* multus uſus apud veteres fuit, de quibus multi multa. Nos hoc loco de iis tantum dicemus, quæ ad actiones fabularum adhibebantur. Et hæ quidem non unius ac ejuſdem erant generis. Primum enim alia *vetus*, alia *nova* fuit, quod oſtendit *Horatius* in Arte poëtica, his verſibus:

Tibia non ut nunc, orichalco vincta, tubæque
Æmula, ſed tenuis, ſimplexque foramine pauco
Adſpirare, & adeſſe choris erat utilis, atque
Nondum ſpiſſa nimis complere ſedilia flatu:
Quo ſane populus numerabilis, utpote parvus,
Et frugi, caſtuſque, verecunduſque coibat.

Quibus verbis docet, *veterem tibiam* rebus quatuor ab ea, quæ poſtea inducta eſt, fuiſſe diſtinctam, videlicet quod *orichalco* vincta non fuerit, quod *tenuis*, quod *ſimplex*, quod *paucis foraminibus*. Referuntur deinde aliæ differentiæ: fuerunt enim *pares*, *impares*, *dextræ*, *ſiniſtræ*, *Phrygiæ*, *Sarranæ*. Quæ *pares*, aut *impares* tibiæ fuerint inter eruditos non convenit. Alii enim exiſtimant, ab æquidiſtantibus, aut inæqualibus foraminibus, vel intervallis ita dictas eſſe: alii inter quos etiam eſt doctiſſ. *Scaliger*, pares tibias dictas volunt, cum duæ ejuſdem magnitudinis & toni modularentur: *impares* autem, cum unica tantum caneret, & cantus ille μονῴδιον ſeu μοναύλιον diceretur. Verba *Scaligeri* 1. Poët. lib. cap. 20. hæc ſunt: *Monaulos* eſt ſingularis tibia: ſingulares autem dictæ ſunt impares, geminæ pares, &c. Ad *dextras* & *ſiniſtras* quod attinet, magis adhuc variant ſententiæ. *Julii Cæſ. Scaligeri* lib. & cap. indicato hæc verba ſunt: Internodium radici proximum excidebant ad lævam tibiam, quod ſubeſſet cacumini, ad dextram: quo lævarum ſonum gravem agnoſcas, dextrarum acutum. Sic apud veteres ſcriptum eſt, at Latini ajunt, *ſiniſtras* acutiores, aptaſque rebus ludicris: item *Sarranas*, quibus ajunt foramina fuiſſe æqualia, veluti ſpondiacis. Non igitur conſtant ſibi. *Spondiacæ* enim rerum gravium affines fuere. Hac de cauſa *Phrygiis* foramina erant inæqualia, ſicuti *dactylicis*, quæ ludicris adhibebantur. *Dextras* apud Romanos funeribus dicatas quia eſſent graves, cum tamen in funeribus barbari acutiſſimis uterentur. *Dextras* autem & *ſiniſtras* appellarunt ab lateribus, unde inflarentur, &c. Hæc *Scaliger*. *P.* autem *Victorius Variar. lect.* lib. 38. cap. 22. de iiſdem prolixe agens, inter alia utitur his verbis: Vocabantur tibiæ *dextræ*, quæ dextra parte oris manuque itidem dextra tenebantur, eodemque pacto *ſiniſtræ*, quæ contraria parte oris, & manus: dextris vero ſiniſtriſque dicebatur is uti tibicen, qui ſimul ambas inflaret. Nam hoc etiam fieri ſolitum aliquando intelligitur ex antiquis monumentis, ut veterum Rom. nummis & lapidibus, in quibus inſtitutum hoc inciſum foret, ut *fabula* etiam, niſi fallor, *acta dextris & ſiniſtris*: in qua partim tibiarum dextris, partim autem ſiniſtris uſi forent: quarum contrariarum tibiarum ſonus ſibi in cantu reſponderet. Hæc *Victorius*. Cum *Scaligero* fere conſentit *Ald. Manutius* Pauli F. cujus verba facere non poſſum, quin hic adſcribam. Sic autem is lib. 2. de Quæſitis per epiſtolam, epiſt. 4. *Dextræ tibiæ* erant, quæ dextra hiſtriones ſpectabant, *ſiniſtra* ſcilicet ſpectatores. *Siniſtræ* contra, quæ ſiniſtra hiſtriones, dextra ſpectatores. Opinor autem, *ſiniſtras* gravem ſonum reddidiſſe, *dextras* acutum. *Siniſtræ* enim ex ea arundinis parte fiebant, quæ proxima terræ naſcitur, quæ cum craſſior ſit, & foramen latius habeat, quam quæ longinquior à radice eſt, graviorem ſonum reddat neceſſe eſt: *dextræ* autem ex ſuperiore arundinis parte fiebant. Teſtis *Plin.* lib. 16. in extremo cap. 36. his verbis: Sed tum ex ſua quamque tantum arundine congruere perſuaſum erat, & eam, quæ radicem anteceſſerat, lævæ tibiæ convenire, quæ cacumen, dextræ. Hinc legas: *Acta eſt tibiis dextris & ſiniſtris*, id eſt, ſono acuto & gravi, tibiis *utrimque conſtitutis*. Ubi autem legitur, Paribus dextris & ſiniſtris, *Sarranas* ſignificat dextrorſum ſiniſtrorſumque poſitas, quæ pares voca-

vocabantur, quod foraminis caverna, ut ait *Servius*, par erat: ideoque sonum parem reddebant, ut *Phrygiæ* impares, quod cavernam imparem habebant, ex quo sonum reddebant imparem: acutum scilicet partim, & partim gravem. Ex quo *Servius* interpretans illud Virgilii libro 9.

O vere Phrygiæ (neque enim Phryges) ite per alta
Dindyma, ubi assuetis biforem dat tibia cantum.

Explanat *biforem*, dissonum, imparem & dissimilem, juxta *Phrygiarum* tibiarum naturam, quæ hoc à *Sarranis* distabant, quod ut ait *Servius*, cavernam foraminis imparem habebant, ut *Phrygiæ* distabant, quod dextræ unicum foramen habebant, ut sonitu uniformi sonarent: *sinistræ* vero duo, quorum unum gravem, alterum acutum sonum reddebant. Quod vero *dextræ* tibiæ acutum, *sinistræ* gravem sonum reddiderint, præter *Plinii*, *Varronis* quoque testimonium extat, de Re rust. lib. 1. cap. 2. quo loco ait: *Tibias dextras & sinistras*, cum uno eodemque tempore sonarent, ut histrionum vocem sequerentur, alteram *incentivam*, alteram *succentivam* fuisse: ubi per incentivam, *dextram*, per succentivam *sinistram* intelligit. Idem paulo post: Si *Sarranæ* pares sunt, & *Phrygiæ* impares, ob foraminis æqualitatem, inæqualitatemque, quod ait *Servius*, manifesto patet *Sarranas* tam dextras quam sinistras esse posse: quales in *Andria Terentii* fuisse existimo, ideoque in inscriptione legitur, tibiis paribus, dextris & sinistris, id est, *Sarranis*. Et in Adelphis, ubi legitur, tibiis Sarranis, easdem opinor fuisse cum paribus *dextris* & *sinistris*. Et in Phormione, *tibiis imparibus*, explano, tibiis Phrygiis dextris & sinistris. Hanc opinionem meam id confirmat, quod nunquam reperi *Phrygias* aut *Sarranas* nominatas una cum paribus aut imparibus, quod indicio est, paribus, ad indicandas *Sarranas*, & imparibus, ad *Phrygias* satis fuisse. Illud etiam animadverti, *Sarranas Phrygiasque* in una, eademque comœdia nunquam sonuisse, sed vel has, vel illas: ideoque legitur, *paribus* aut *imparibus*: nec unquam una, paribus & imparibus. Opinor etiam, ubi legitur, *Dextris* & *sinistris*, intelligendum esse non unam tantum, sed plures tibias à dextris sonuisse, sinistrisque scenæ: aliquando sonuisse tantum ex altera parte, quomodo legitur in Eunuchi inscriptione, *tibiis duabus dextris*: itaque est in scriptis libris, & recte. Quo loco dubitavi interdum, deesse *paribus* vel *imparibus*: ut ostenderet *Phrygiæne* an *Sarranæ* essent, quod in aliis dixerat: sed postea, cum neque paribus neque imparibus ibi scriptum sit, intelligi debere existimavi, pares potius quam impares fuisse: Sarranas scil. potius quam *Phrygias*: cum æqualis sonus gravior sit, qui *Sarranarum* erat, ideoque convenientior, & Romanorum auribus jucundior. Quod autem dextræ tibiæ sint pares, id patet ex *Heautontimorumeni* inscriptione, ubi est, *Acta primum tibiis imparibus, deinde duabus dextris.* Nam si dextræ non eædem sunt cum imparibus, sequitur pares esse. Pares autem easdem fuisse cum *Sarranis*, jam diximus. Impares igitur *Phrygiæ* sunt, à sinistraque sonabant. Ex quo patet, *Sarranas* modo utrinque sonuisse, tuncque dicebant, tibiis paribus dextris, & sinistris, ut in *Andriæ inscriptione*: modo à dextra tantum, ut in *Heautontimorumeno*, ubi ait; Deinde duabus dextris; cum dixisset jam, Acta primum tibiis imparibus. *In Eunucho* quoque sonuerunt tantum à dextra: dicit enim, *tibiis duabus dextris*. Ubi vero neque dextræ, neque sinistræ nominantur, ut in *Phormionis Hecyræque* inscriptionibus, credendum est, ab uno tantum latere sonuisse: à sinistro scilicet, in *Phormione*, cum dicat, *tibiis imparibus*, a dextra autem, in *Hecyra*, cum dicat, *tibiis paribus*. Testimonio enim inscriptionis *Heautontimorumeno* jam demonstravimus impares, *Phrygias* scilicet, sonuisse tantum à parte sinistra, *Sarranas* vero sonuisse opinor modo à dextra solum, ut in *Eunucho* & *Heautontimorumeno*: tuncque in comœdiæ inscriptione id aperte significabatur, & dicebatur, *tibiis dextris*: modo à dextra & sinistra, ut in *Andria*, ubi tanquam de re, quæ interdum variaret, *dextris & sinistris* dicitur. Hæc *Aldus Manutius*, ex quibus opinor satis intelligitur, quænam ratio & differentia tibiarum apud veteres in fabulis fuerit. Plura alia de aliis tibiarum generibus præter *Coelium Rhodiginum* collegit *Julius Cæsar Scaliger* Poëtices lib. 1. cap. 20. Sed de scenicis ludis hactenus.

Cap. XII.

Alia ludorum divisio.

Hactenus eam *ludorum* divisionem explicavimus, quæ à forma sumpta est: qua nimirum alii sunt *circenses*, alii *scenici*: jam alteram adjiciemus, quæ sumitur à fine. Alii enim *sacri* erant, alii *funebres*, quomodo ab initio divisos fuisse, *Tertullianus* libro singulari de *spectaculis* scribit. His deinde accesserunt *votivi* & ii, qui exercitationis causa fiebant, ita ut quadrifariam ludos partiri possimus, alios *sacros* appellare, alios *votivos*, alios *funebres*, alios *ludicros*. *Sacri* dicebantur, qui in Deorum honorem fiebant, quales erant *ludi Megalenses*, *Cereales*, *Florales*, *Martiales*, *Apollinares*, *Capitolini*, *Romani*, *Plebeji*, *Consuales*, *Compitalitii*, *Sæculares*. Hi enim singulis suis Diis celebrabantur, de quorum aliquibus, à quibus instituti sint, ita scribit *Tertullianus*: Cum promiscue ludi *Liberalia* vocarentur, honorem *Liberi Patris* manifeste sonabant. Libero enim à rusticis primo fiebant ob beneficium, quod ei adscribunt pro demonstrata gratia vini. Exinde ludi *Consualia* dicti, qui initio Neptunum honorabant. Eundem enim & *Consum* vocabant. Dehinc *Equiria* Marti Romulus dixit, quanquam

quam & *Consualia* Romulo defendunt, quod ea *Conso* dicaverit, Deo, ut volunt, consilii: ejus scilicet, quo tunc Sabinarum virginum rapinam militibus suis in matrimonia excogitavit, &c. & paulo post: Dehinc idem *Romulus* Jovi Feretrio ludos instituit in Tarpejo, quos *Tarpejos* dictos, & *Capitolinos*, Piso tradidit. Post hunc Numa Pompilius *Marti* & *Robigini* fecit. Nam & *Robiginis Deam* finxerunt: dehinc *Tul. Hostilius*: dehinc *Ancus Martius*, & cæteri quoque per ordinem. Hæc *Tertullianus*. Quin etiam singulas ludorum species singulis Diis consecratas fuisse, tum alii docent, tum *Salvianus* Massiliensis Presbyter lib. 6. de Gubernatione Dei, his verbis: Colitur namque, inquit, & honoratur *Minerva* in gymnasiis, *Venus* in theatris, *Neptunus* in circis, *Mars* in arenis, *Mercurius* in palæstris: & ideo pro qualitate authorum, cultus est superstitionum. *Votivi* dicebantur, qui ex voto vel pro victoriis, vel pro bona valetudine edebantur. *Funebres*, qui in honorem defunctorum exhibebantur. Exercitationis causa fiebant *Trojani*, *castrenses*, *&c.* Cæterum, quod ad tres superiores species attinet, illorum alii erant *stati*, alii *non stati*. Et primum quidem ludi omnes *conceptivi*, sive *indictivi* erant, non *annales*, aut annui, hoc est, non in annos singulos: deinde quidam facti sunt annales, tum stati soli *Apollinares*. In Kalendario Romano fere omnes *ludi*, qui in Deorum honorem peragebantur, ut *stati* notantur. tum igitur *non stati* fuerunt funebres & votivi. Sed hæc singula prolixiorem aliquanto requirunt explicationem, quam hic subjiciemus, sumpto initio ab iis, qui in Deorum honorem celebrati fuerunt.

CAP. XIII.

De ludis Megalensibus.

Quinam *Megalenses* ludi fuerint, non inter omnes convenit. Scriptor vitæ *Terentii*, sive is *Ælius Donatus*, sive alius est, *Megalenses* magnis Diis consecratos esse, quos Græci μεγαλησίες appellant, & hunc sequuntur tum alii multi, tum etiam *Antonius Goveanus* IC. qui etiam, ut hanc sententiam defendere possit, *Megalesia*, à Megalensibus distinguit. Sed recte refutatur à *M. Antonio Mureto*. Non enim *Megalenses* ludi illi sunt appellati, qui in honorem magnorum Deorum celebrabantur, sed qui magnæ Deorum Matri fiebant, & primum quidem dicti *Megalensia*; postea, ut fit, detrita litera *n*, *Megalesia*. Sic enim *Terentius Varro*, quemadmodum *Josephus Scaliger* legendum existimat: *Megalesia* dicta à Græcis, quod ex libris Sibyllinis accersita ab Attalo Rege Pergami, Pesinunte, ubi *Megalesion* templum ejus Deæ, unde advecta Romam. Et Festus: *Megalesia ludos Matris magnæ appellabant*. Quin etiam Livius ipse, ut de aliis taceam, idem confirmat. Hæc enim sunt ejus verba lib. vigesimo nono. In ædem Victoriæ, quæ est in Palatio, pertulere Deam pridie Idus Aprilis: isque dies festus fuit. Populus frequens dona Deæ in Palatium tulit: lectisternium, & ludi fuere, *Megalesia* appellata. Item libro trigesimo quarto. *Megalesia*, ludos scenicos. *C. Attilius Serranus*, *L. Scribonius Libo* Ædiles Curules primi fecerunt. Quo ex loco etiam illud constat, Ædiles Curules hos ludos edidisse, quod etiam ex *Cicerone* libro quinto Actionis 2. in Verrem, & libro secundo de Legibus manifestum est, ubi inter alia sic scribit: *Sunto Ædiles curatores Urbis, annonæ, ludorumque solennium*. Idem ex Asconio Pædiano Commentario in Cornelianam Ciceronis, & Dione lib. 39. liquet. Fiebant autem hi ludi in Palatio, quod docet *Cicero* Oratione de Harusp. respons. his verbis: Nam quid ego de illis ludis loquar, quos in Palatio nostri majores ante templum, in ipso conspectu Matris magnæ *Megalensibus* fieri, celebrarique voluerunt. Hos ludos per sex dies, à pridie Nonas April. ad v. Idus fuisse, fasti veteres demonstrant. Nam etsi Deam perlatam esse pridie Idus Aprilis in ædem *Victoriæ Palatinæ*, eumque diem festum fuisse cum lectisternio & ludis, qui *Megalesia* vocati sunt, *Livius* dicat: postea tamen eos ludos in pridie Nonas rejectos esse, non est à vero alienum, cum præsertim etiam Ælii Spartiani testimonium accedat, qui cum IIX. Idus Aprilis ipsis *Megalensibus* interemptum Caracallam narret, satis indicat, *Megalensium* primum diem pridie Idus Aprilis non fuisse, nisi si quis mendosum esse *Livii* locum, & pro pridie Idus, legendum pridie Nonas arbitretur: ne dissidentibus antiquis opinione dubia fluctuemus. Vide *Paulum Manutium* Commentariis in 2. epistolam. lib. 2. ad familiares. De his ludis *Herodianus* lib. 1. Veris initio, solennique die pompam Matri Deum Romani celebrant. In ea, quæ apud quemque sunt divitiarum præcipua supellexque pleraque *Imperatoria*, materiæ aut artis spectandæ, præferri ante Deam solent. Passimque omnibus ludendi licentia permissa, sic ut personas induant, quas cuique libitum, nullamque non Magistratuum quoque imaginem, prout cujusque studium, repræsentent, sic ut non temere à falsis vera dignoscas. De turpitudine sacrorum *Matris magnæ* Aurelius Augustinus lib. 2. de Civitate Dei, cap. 5. & lib. 6. cap. 26. Plurima de *Megalensibus* Ovidius lib. 4. Fastorum, ex quo aliquot versus citavimus in Kalendario, reliquos ab ipso pete. Simul etiam repete ea, quæ lib. 2. de *Dea Cybele*, & lib. 3. de *Gallis sacerdotibus* Deæ Cybeles, & *Archigallo* diximus. *Alexander ab Alexandro* libro 6. Genialium dierum, cap. 19. cum de *Megalensium* institutione dixisset, hæc subjungit: Ante Deæ simulachrum ludere, matronasque spectatæ pudicitiæ in his psallere, memoriæ datum est. Quibus diebus Romanæ consuetudinis erat, convivia, & sodalitates invicem agere, & comessari, victu tamen frugali & modesto: nec die tantum, sed noctu epulari. Namque hi ludi præcipue casti, magno favore spectantium con-

conspicui erant, ad quos servos adire non licebat: illosque *Prætores* & *Magistratus* purpurati in toga & prætexta, atque in ornatu maximo celebrarunt: quare *purpura Megalensis* in vulgi proverbium venit. Quibus diebus stipem cogere, *Idææ Matris* familias proprium fuit, quod edicto cavebatur his verbis: præter Idææ matris familias, easque justis diebus, ne quis stipem cogito, &c. Hactenus *Alexander*. Quorum quædam etiam à *Jul. Cæsare Scaligero* lib. 1. Poëtices, cap. 29. afferuntur. Quod ad convivia attinet, quæ his ludis mutuo agebant, recitatur ab *Agellio* lib. 2. cap. 24. senatusconsultum *C. Fannio*, *M. Val. Messalla* Coss. factum, quo jubentur Principes civitatis, qui ludis *Megalensibus* antiquo ritu mutitarent, id est, mutua inter se convivia agitarent, jurare apud Consules verbis conceptis, non amplius in singulas cœnas sumptus esse facturos, quam centenos, vicenosque æris, præter olus, & far & vinum, neque vino alienigena sed patrio usuros, neque argenti in convivio plus pondo, quam libras centum illaturos. Quidam hos ludos eosdem cum Romanis esse putant, quos tamen turpiter labi *Paulus Manutius* docet, cum *Romani* à Tarquinio Prisco Rege, *Megalenses* in Republica post multos annos instituti sint: & *Romani* mense Septembri, *Megalenses* Aprili darentur: *Romani* in honorem Jovis, Junonis & Minervæ, *Megalenses* Matri Magnæ Deûm. *Romani* primum circenses, deinde etiam scenici fuerint: *Megalenses* scenici tantum.

Cap. XIV.

De ludis Cerealibus.

Cereales ludi dicebantur, qui in honorem *Cereris* celebrabantur, ducto more à Græcis ex *Eleusine*, de quibus sacris multa habet *Arnobius*. In his ludis repræsentabatur à matronis *luctus Cereris*, ob raptam Proserpinam, & ejus peregrinatio cum face quæritantis filiam. Pompa producebatur cum Deorum signis, & ovo. Hi *ludi*, inquit *Alexander ab Alexandro* Genialium dierum lib. 6. cap. 19. à solis matronis fiebant annis singulis. Romanique in *toga candida* spectare ludos, mulieresque in veste alba pariter sacrum facere solebant: in quo id fuit observatum, ut tunc Diis gratum esse censerent, si à lætis, nec funere pollutis celebraretur: utque in *sacris Cereris* ante noctem epuletur nemo, atque à *vino* in primis, & *Venere* abstineant. Utque quinto quoque anno ex Sibyllinis carminibus prodigiorum causa jejunium fiat, inter quæ præcipuum fuit, ut sacris initiatos calda abluerent primum, quod castitati prodesse ducerent. Hæc ille, quorum quædam etiam *Julius Cæsar Scaliger* habet lib. 1. Poëtices, cap. 32. Et inter alia causam refert, cur *Cerealibus* ante noctem epulari nefas esset: quia videlicet, prodente idem *Callimacho*, Cererem extrema affectam fame, ac nihilo secius pertinacius jejunium perpetuantem, solus vesper fecerit, persuaseritque ut cibum caperet. Addit & hoc, cum *thensa* procederet, si auriga equi lorum læva manu apprehendisset, pro pollutis ceremonias istas habitas fuisse. Cum autem hoc *sacrum*, & hi *ludi*, a lugentibus peragi non possent, ideo bello Punico secundo, post cladem *Cannensem*, quia tum lugentibus omnibus matronis intermissum erat, senatus finiri luctum triginta diebus jussit. *Livius* lib. 34. unde *Festus* scribit, minui luctum, cum in casto sit *Cereris*, de quo in Kalendario. Fiebant hi *ludi*, quemadmodum Kalendarium habet, à *pridie Idus Aprilis* per dies octo in circo, proximo post *circenses* die, quod & *Ovidius* testatur lib. 4. Fast. his versibus:

Circus erit pompa celeber, numeroque Deorum,
Primaque ventosis palma petetur equis.
Hinc Cereris ludi: non est opus indice causæ,
Sponte Deæ munus, promeritumque patent, &c.

Id quod causam erroris præbuit *Angelo Politiano*, ut opinatus fuerit, *Cereales* eosdem esse cum *circensibus* capite Miscellaneorum 85. quem errorem notavit *Joan. Ludovicus Vives*, & post eum alii. Exhibebantur *Cerealibus* certamina equestria, ut *Dio* lib. 47. cum scripsisset, Ædiles plebis *Cereri* loco ludorum equestrium, gladiatores exhibuisse, adjicit malum id omen fuisse, quod statum Reipublicæ popularem eversum iri significaverit. Iisdem *Cerealibus* etiam *missilia*, hoc est, nuces, cicer, & alia dabantur, & spargebantur in vulgus ab iis qui ludos exhibebant, ad plausum & populi favorem captandum. *Sinnius Capito* apud Festum, quemadmodum eum locum restituit *Josephus Scaliger*. Præerant his ludis *Ædiles*, quod vel ex nummis aliquot antiquis constat, in quibus sic legitur: *C. Memmius C. F. Quirinus Memmius Æd. Cerealia primus fecit.* Vide *Caroli Sigonii* scholia in 30. librum *Livii*. *Cicero* lib. 5. actionis 2. in C. Verrem. Nunc sum designatus *Ædilis*: habeo rationem, quid à populo Romano acceperim, mihi ludos sanctissimos maxima cum ceremonia *Cereri*, *Libero*, *Liberæque* faciendos, &c. Nonnunquam tamen alii etiam Magistratus eos curabant. Nam *Livius* lib. 30. scribit, *Dictatorem* & Magistrum equitum ludos *Cereales* ex senatusconsulto fecisse. Sed de his ludis vide plura apud *Ovidium*, & in Kalendario.

CAP. XV.

De ludis Floralibus.

Florales ludi in honorem *Floræ*, de qua diximus lib. 2. celebrabantur. Hos Romani instituerunt IV. Kalend. Maji anno Urbis IↃXVI. ex oraculis Sibyllæ, ut omnia bene deflorescerent. *Plinius* libro 18. cap. 29. ubi etiam addit, si in quatriduum illud quod intersit inter *Robigalia* & *Floralia* plenilunium incideret, fruges, & omnia, quæ floreant, lædi necesse esse. *Ovidius* lib. 5. Fastorum L. Posthumio Albino, M. Popilio Lænate Coss. quod fuit anno ab Urbe condita IↃXXC. *Floralia* instituta esse, his verbis docet:

Convenere patres, & si bene floreat annus,
Numinibus nostris annua festa vovent.
Annuimus votis, Consul cum Consule ludos
Posthumio Lænas persoluëre mihi.

Et cum *Floralia* primum mense Aprili celebrarentur, postea in Majum translata sunt, quod *Ovidius* his versibus ostendit:

Mater ades florum ludis celebranda jocosis:
Distuleram partes mense priore tuas.
Incipis Aprili, transis in tempora Maji,
Alter te fugiens, cum venit alter, habet.

His ludis *fœminas*, quæ vulgato corpore quæstum faciebant, denudari, & pudendis obscœnisque invelatis, per luxum & lasciviam currere, & impudicos jocos agere, moris erat: quibus etiam *Ædiles* cicer, fabas, & alia missilia plebi spargere, leporesque & capreas, aliaque mitia animalia ludis admittere consueverunt. Hos in *vico Patricio*, aut proximo celebrabant, noctuque accensis facibus, cum multa obscœnitate verborum per Urbem currebant, & ad tubæ sonitum conveniebant. Hæc *Alexander ab Alexandro* lib. 6. Genialium dierum, cap. 8. *Lactantius* etiam lib. 1. Divinarum institutionum: Celebrantur illi ludi cum omni lascivia, convenientes memoriæ meretricis. Nam præter verborum licentiam, quibus obscœnitas omnis effunditur, exuuntur etiam vestibus populo flagitante *meretrices*, quæ tunc mimorum funguntur officio: & in conspectu populi usque ad satietatem impudicorum luminum cum pudendis motibus detinentur. Quare apud *Valerium Maximum* legimus lib. 2. cap. 10. Cum *ludis Floralibus*, quos Messius Ædilis faciebat, M. Porcio Catone spectante, populus ut mimæ nudarentur, postulare erubuisset, *Catonem*, cognito illo ex amico suo Favonio, è theatro discessisse, ne præsentia sua spectaculi consuetudinem impediret, populumque eum abeuntem ingenti plausu prosecutum, priscum morem jocorum in *scenam* revocasse: confessum se plus majestatis uni tribuere, quam universo sibi vindicare. Introducebantur hisce ludis etiam *funambuli elephantes*, uti ex *Suetonio* in Galba, & ex *Flavii Vopisci* Carino apparet. *Dio* lib. 58. scribit, L. Sejanum Prætorem *Floralibus* ad ridendum Tiberium, qui calvus erat, omnia calvorum ministerio ad noctem usque peregisse, lumen quoque discedentibus à theatro per puerorum rasis capitibus quinque millia præbuisse. De his ludis *Ovid.* lib. 5. Fast. cum de ipsa Dea multa dixisset, tandem ad ludorum illorum explicationem conversus ita scribit: vers. 331.

Quærere conabar, quare lascivia major
His foret in ludis, liberiorque jocus:
Sed mihi succurrit, numen non esse severum,
Aptaque deliciis munera ferre Deam.
Tempora sutilibus cinguntur tota coronis,
Et latet injecta splendida mensa rosa.
Ebrius incinctis philyra conviva capillis
Saltat, & imprudens utitur arte meri, &c.

CAP. XVI.

De ludis Martialibus.

Martiales ludi erant, qui in honorem *Martis* peragebantur, 4. Idus Maji in *circo*, quod testatur Kalendarium. Horum ludorum sic meminit *Dio* libro 56. Hæ tum leges ab Augusto latæ sunt, ludique extraordinarii ab *histrionibus* & *equitibus* acti, *Martisque ludi* in foro Augusti (quia circum Tiberis stagno occupaverat) cum equorum decursu quodam, & venatione celebrati. Hi iterum facti ludi sunt, & in circo iis Germanicus ducentos leones occidit, &c. Celebrabantur etiam *ludi Martis* Kalendis Augusti, teste eodem *Dione* lib. 60. Quæ, inquit, equestria certamina Kalendis Augusti exhibentur, instituta sunt propterea, quod ea die *Martis ædes* consecrata fuit. De *ludis Martis* etiam *Suetonius* in Claudio, cap. 4. Collocutus sum cum Tiberio ut mandasti mea *Livia*, quid nepoti tuo *Tiberio*, faciendum esset *ludis Martialibus*. Et paulo infra: In præsentia tamen quibus de rebus consulis, curare eum *ludis Martialibus* triclinium sacerdotum, non displicet nobis, &c.

Cap. XVII.

De ludis Apollinaribus.

Apollinares ludi in *Apollinis* honorem celebrabantur, de quorum origine & institutione *Livius* libro vigesimo quinto hæc prodit, inventum fuisse carmen *Marcii vatis* perplexo scripturæ genere conceptum: hoc videlicet, Hostem Romani si ex agro pellere vultis, vomicamque quæ gentium venit longe, *Apollini* vovendos censeo ludos: qui quotannis comiter *Apollini* fiant: cum populus dederit ex publico partem: privati uti conferant pro se quisque. Iis ludis faciendis præerit Prætor is, qui jus populo, plebique dabit summum. *Decemviri* Græco ritu hostiis sacra faciant. Hæc si recte faxitis, gaudebitis semper, fietque res vestra melior. Nam is *Divus* extinguit perduelles vestros, qui vestros campos pascunt placide. Ad id carmen expiandum (ita enim *Car. Sigonius* legit, id est, procurandum) diem unum sumpserunt: postero die SC. factum est, ut *Decemviri* libros de ludis *Apollinis*, reque divina facienda inspicerent. Ea cum inspecta, relataque ad senatum essent, censuerunt Patres *Apollini ludos* vovendos faciendosque: & quando ludi facti essent, XII. millia æris *Prætori* ad rem divinam & duas hostias majores dandas. Alterum SC. factum est, ut *Decemviri* sacra Græco ritu facerent, hisce hostiis, *Apollini* bove aurato, & capris duabus albis auratis: *Latonæ* bove fœmina aurata. Ludos *Prætor* in circo maximo cum facturus esset, edixit, ut populus per eos ludos *stipem Apollini*, quantam commodum esset, conferret. Hæc est origo *ludorum Apollinarium*, victoriæ, non valetudinis ergo; ut plerique rentur, votorum, factosque populus coronatus spectavit, matronæ supplicavere, vulgo apertis januis in propatulo epulati sunt, celeberque dies omni ceremoniarum genere fuit. Hactenus *Liv.* Eadem *Macrob.* lib. 1. Satur. cap. 17. ubi & hoc adjicit; Cum ludi primo Romæ *Apollini* celebrarentur, ex vaticinio Marcii vatis carmineque *Sibyllino*, repentino hostis adventu plebem ad arma excitatam, hosti occurrisse, eoque tempore nubem sagittarum in adversarios visam ferri, & hostem fugasse, & victores Romanos ad spectacula *Dei sospitalis* reduxisse. Sex. Pom. Festus. *Apollinares ludos*, hoc est, in laudem *Apollinis*, populus laureatus spectabat, stipe data pro cujusque copia. In his ludis *parasitos Apollinis*, qui ita appellabantur, quod ridiculi essent, quemadmodum *Joseph. Scaliger* lib. 2. Auson. lect. cap. 19. explicat, in scena dicere consuevisse: *Salva res est, cum saltat senex.* Pomp. *Festus* docet ejusque moris hanc causam ex Verrio Flacco affert, his verbis. Quod *P. Sulpitio, Cn. Fulvio*, Coss. *M. Calpurnio Pisone* Prætore Urbis, faciente ludos, cum Romani subito ad arma exiissent, nuntiato adventu hostium, victoresque in theatrum rediissent solliciti, ne intermissi religionem adferrent, instaurandique essent, inventus ibi sit *C. Pomponius* libertinus, mimus magno natu, qui ad tibicinem saltaret. Qua de causa gaudio non interruptæ religionis edita voce, postea quoque celebrata sit. *Servius* in 3. Æneid. paulo aliter de eo more scribit, cujus hæc sunt verba: Cum, inquit, iracundia *Matris Deûm* Romani laborarent, & eam nec sacrificiis, nec ludis placare possent, quidam *senex* statutis ludis circensibus *saltavit*, quæ sola fuit causa placationis, unde & natum proverbium est: *Omnia secunda, saltat senex.* Cum autem hi ludi primum non stati essent, sed in annum à *Prætore* voverentur, dieque fierent incerta, ut ex *Livio* lib. 26. & 27. intelligitur: anno deinde IƆXLV. *M. Marcello V. T. Quinctio Crispino* Coss. lege ad populum lata constitutum est, ut deinceps in perpetuum & in statam diem voverentur: qua de re ita *Livius* lib. 27. *Ludi Apollinares* Q. Fulvio, Ap. Claudio Coss. à P. Corn. Sulla, Prætore Urbis primum facti erant, inde omnes deinceps Prætores urbani fecerant: sed in annum unum vovebant, dieque incerta faciebant. Eo anno pestilentia gravis incidit in Urbem, agrosque, quæ tamen magis in longos morbos, quam in perniciales evasit. Ejus pestilentiæ causa & supplicatum per compita tota Urbe est, & *P. Licinius Varus, Prætor* urbanus, legem ferre ad populum jussus, ut hi ludi in perpetuum in statam diem voverentur. Itaque ipse primus ita vovit fecitque ante diem tertium *Nonas Quinctiles*, is dies deinde solennis servatus. Hactenus ille. In Kalendario tamen Romano referuntur ad pridie Nonas Quinctiles. Atque cum his ludis *Prætores* ex veteri instituto præessent: tamen apud *Dionem* lib. 43. legimus, anno Urbis IƆCIX. alterum ex Ædilibus Curulibus sumptibus C. Cæsaris *ludos Apollinares* fecisse.

Cap. XVIII.

De ludis Capitolinis.

Capitolini ludi dicti fuerunt, quod in honorem *Jovis Capitolini* pro servato *Capitolio* ab hostibus Gallis Senonibus instituti essent, & celebrarentur. Ostendit hoc *Livius* lib. 5. ubi cum de *Camillo* scripsisset, quomodo quæ ad Deos immortales pertinerent, ad senatum retulisset, inter alia cum hæc quoque retulisse, senatusque consultum fecisse dicit, ut *ludi Capitolini* fierent, quod Jupiter Opt. Max. suam sedem atque arcem populi Romani in re trepida tutatus esset: collegiumque ad eam rem *M. Furius Dictator* constitueret, ex iis qui in Capitolio atque arce habitarent. Et paulo post: *Camillus* verba ad populum

lum faciens, eique oratione suadens, ne deserta Roma Vejos commigrarent, inter cætera sic loquitur: *Ajo Locutio* templum propter cœlestem vocem exauditam in nova via jussimus fieri: *Capitolinos ludos* solennes aliis addidimus, collegiumque ad id novum authore senatu condidimus. Hæc *Liv.* His ludis præconis voce *Sardianos venales* proclamari, & senem quendam ludibrii gratia produci solitum, bullam collo appensam gerentem puerilem, *Plutarch.* habet in Quæst. Rom. q. 53. Ejusque moris causam inquirens, ait, id eam fortasse ob causam fieri, quod cum Vejentes Etruscorum populus per longum tempus Romulo bello restitissent, Romulus hanc ultimam urbem ceperit, multosque captivos sub hasta vendiderit una cum ipsorum Rege, futilitatem ejus & stultitiam deridens. Cum enim *Etrusci* à Lydis originem trahant, & Lydorum primaria urbs sit *Sardes*, idcirco, inquit, *Vejentes Sardianorum* nomine proclamant, & in hunc usque diem ludicri gratia morem istum conservant. Quod idem fere etiam *Festus* docet, cujus locum ea de re, quemadmodum à *Josepho Scaligero* restitutus est, huc adscribam: *Sardi venales*, inquit, hoc est, alius alio nequior: ex hoc natum proverbium videtur, quod *ludis Capitolinis*, qui fiunt à vicanis prætextatis, auctio *Vejentum* fieri solet: in qua novissimus is, qui omnium deterrimus, producitur à præcone in medium senex cum toga prætexta, bullaque aurea, quo cultu Reges soliti sunt esse Etruscorum, qui *Sardi* appellantur: quia Etrusca gens orta est *Sardibus* ex Lydia, &c. Vicanos *Festus*, ut idem *Scaliger* docet, magistros vicorum, qui etiamsi Magistratus non erant, ludos tamen faciebant prætextati.

Præter hos vero *Capitolinos ludos* etiam alii erant, qui singulis quinque annis celebrabantur, instituti à Domitiano Imperatore, qui alio nomine *agones Capitolini* appellantur: de quibus ea huc referam, quæ diligenter, ut solet, omnia collegit *Josephus Scaliger* lib. 1. Auson. lect. cap. 10. ubi sic scribit: *Agones Capitolini* primum à Domitiano instituti sunt die XII. ejus, & Sergii Cornelii Dolabellæ Consulatu, exemplo *ludorum Olympicorum*. In iis agonibus omne genus artifices certabant. Nam & *citharoedi*. Juvenalis:

An Capitolinam speraret Pollio quercum?

Item & *Poëtæ*. Martialis:

O cui Tarpejas licuit contingere quercus.

Et *histriones*, ut patet ex hac inscriptione:

L. SURREDI. L. F. CLV.	CÆSAR. DOMITIAN.
FELICIS.	PRINCIPI.
PROCURATORI. AB.	CORONATO. CONTRA.
SCÆN. THEAT. IMP.	OMNES. SCÆNICOS.

Vides eodem principe, qui hos ludos instituerat, *histrionem* coronatum. Illud, *contra omnes scænicos*, manifesto significat certamen & contentionem. In eo agone *Statius* post incredibilem totius Urbis expectationem tandem *Thebaidem* suam recitavit, sed non placuit, & contra eum alii coronati fuerunt. Id quod ipse non uno loco in *Sylvis* conqueritur, sed in primis in epicedio patris. Unde locus *Juvenalis* Grammaticis non bene perpensus explicatur:

——— *Sed cum fregit subsellia versu,*
Esurit, intactam Paridi nisi vendat Agaven.

Nam satyrice dicit, *cum fregisse subsellia versu*, quod, ut comici loquuntur, recitans non stetit, sed excidit, hoc est, non placuit. Cujus rei vel ipsum *Statium* testem producere possumus, qui in *Sylvis* hæc innuit, non uno loco, ut jam dixi. Cave sis confundas *agonem Albanum* cum hoc *Capitolino*. Uterque enim institutus à Domitiano. Sed nobilior *Capitolinus*: adeo, ut Romæ non per lustra, ut antea, magnum annum, ut vocabant, sed per *Capitolinos agonas* supputarent. Quod à Domitiani institutione usque ad tempora sua obtinuisse *Censorinus* scribit. Cæterum semper *agon* ipse mansit Romæ: ut in eo Poëtæ, Rhetores, aliarumque professionum homines coronarentur ab ipso Imperatore. Neque puto aliunde *Poëtarum laureatorum* morem manasse. Nam & ipsi antiquitus ab ipsis Cæsaribus Germanis coronabantur, magnoque in pretio habiti semper apud Italos & Germanos, qui id honoris virtute ingenii consecuti essent. Sed in veteribus *agonibus Capitolinis* qui vicerant, corona & ramo lemniscatis, aut torque involutis donabantur. Nam qui secundi erant, eorum coronæ, & palmæ sine lemniscis erant. Id vel ex ipso *Ausonio* cognoscas licet:

Et quæ jamdudum tibi palma poëtica pollet,
Lemnisco ornata est, quo mea palma caret.

Sed melius *Sidonius*, quanquam non de *agone Capitolino* loquitur:

Hic mox præcipit æquus Imperator
Palmis serica, torquibus coronas
Conjungi, & meritum remunerari.

Nam coronis torques, & palmis serica, hoc est, sericatos lemniscos conjungi vides, quanquam, ut dixi, de aliis ludis, aliaque re loquitur. Vides tamen amplificata præmia pro ratione meritorum. Hactenus *Scaliger*.

CAP.

Cap. XIX.

De ludis Romanis.

Qui *Romani ludi* fuerint, docet *Asconius Pædianus* in actionem 1. in Verrem his verbis: *Romani ludi* sub Regibus instituti sunt, *magnique* appellati, quod magnis impensis dati sunt; tunc enim primum ludis impensa sunt ducenta millia nummum. Alii ideo *magnos ludos* dictos putant, quod *Conso*, consiliorum secretorum Deo, id est, *Neptuno laticum* Regi, & rerum conditarum, & Diis magnis, id est, *Laribus* Urbis Romæ, dati sunt: quibus ajunt raptas Sabinas esse, ut videatur propter hoc dicere Virgilius: *Magnis circensibus actis.* Nam & *magni* & *circenses* iidem sunt, &c. Quod *Asconius* scribit ideo *magnos* hos *ludos* dictos esse, quod *Conso*, id est, consiliorum secretorum Deo, id est, *Neptuno*, &c. dati sint, nescio quam verum sit, cum *Livius* illos ludos *Consualia* appellatos libro 1. scribat: cui etiam *Varro* libro quarto de lingua Latina, *Tertullianus* libro singulari de spectaculis, & *Sextus Aurelius Victor* assentiuntur: quod etiam monuit *Titus* Popma notis in Asconium. De *Romanis* vero *ludis* lib. 1. Livius in historia Tarquinii Prisci V. Romanorum Regis ita scribit: Bellum primum cum Latinis gessit, & oppidum ibi *Appiolas* vi cepit: prædaque inde majore, quam quanta belli fama fuerat, revecta, ludos opulentius, instructiusque quam priores Reges, fecit. Tum primum *circo*, qui nunc *maximus* dicitur, designatus locus est, loca divisa patribus, equitibusque, ubi spectacula sibi quisque facerent, *fori* appellati. Spectavere furcis duodenos ab terra spectacula alta sustinentibus pedes, *Ludicrum* fuit, equi, pugilesque ex Etruria maxime acciti, solennes deinde annui mansere ludi, *Romani magnique* varie appellati. Atque hi ludi primum à *Regibus*, quemadmodum ex *Livii* verbis manifestum est, edebantur, tum à *Consulibus*, uti verisimile est, cum ii in Regum loco successerint, inde ab *Ædilibus plebejis*, tandem à *curulibus*, postquam ii creati fuerunt, in honorem trium magnorum Deorum, *Jovis*, *Junonis*, & *Minervæ*, quod vel ex uno *Cicerone* satis constat, qui libro quinto actionis 2. in Verrem hæc dicit: Nunc sum designatus Ædilis: habeo rationem, quid à populo Romano acceperim: mihi ludos sanctissimos, maxima cum ceremonia *Cereri*, *Libero*, *Liberæque* faciendos; mihi *Floram matrem* populo plebique Romanæ ludorum celebritate placandam: mihi ludos antiquissimos, qui primi *Romani* appellati sunt, maxima cum dignitate ac religione *Jovi*, *Junoni*, *Minervæque* esse faciendos. Hi vero *ludi* primum *circenses* erant, quod ex verbis *Livii* paulo ante à nobis citati manifestum est: deinde vero etiam fuerunt *scenici*, ut idem *Livius* docet, tum alibi, tum libro trigesimo primo, ubi sic scribit: *Ludi Romani scenici* eo anno magnifice, apparateque facti ab Ædilibus curulibus, *L. Valerio Flacco*, & *L Quinctio Flaminio* biduum instaurati sunt. Cæterum cum hi *ludi* primum uno die, postea biduo, & item triduo peragerentur, tandem plures dies iis sunt tributi. Fasti quidem veteres novem continuos dies, à pridie Nonas Septembris, usque ad pridie Idus celebratos eos fuisse docent: post quos biduo interjecto, alios *ludos Romanos* in circo per quinque dies habitos, iidem testantur. Hos tamen *Paulus Manutius* Commentariis in actionem primam Verrinam, institutos esse arbitratur post illud tempus, quo Verres est à *Cicerone* accusatus.

Cap. XX.

De ludis plebejis, compitalitiis, Augustalibus, & Palatinis.

Ludi plebeji, scribit *Asconius Pædianus* in actionem 1. Ciceronis, in Verrem, sunt quos exactis Regibus pro libertate plebis post fecerunt Romani, aut pro reconciliatione plebis post secessionem in montem *Aventinum*. Alii eos post primam plebis in sacrum montem secessionem primum editos scribunt. Hos *Ædiles plebis* edebant, uti ex *Livio* non uno loco intelligitur. Fiebant autem in circo a. d. XVII. Kalendas Novembris per triduum, ut testantur veteres *Fasti*. Atque in his ludis observabatur, ut quoties instaurarentur, ab *Ædilibus* ludorum causa epulum daretur. Errant qui hos eosdem cum *Romanis* fuisse opinantur. Sed de his hoc loco non ero prolixior. Restant de ludis qui in Deorum honorem acti sunt, *Consuales* & *compitalitii*.

De ludis *Consualibus*, cum in Kalendario dixerimus, non necesse est ea hîc repeti.

De ludis *compitalitiis* hæc *Julius Cæsar Scaliger* libro 1. Poëtices, capite 28. scribit: Ante Urbem designatam à vicorum compitis, in quibus agitabant agrestes, *ludi* & facti & dicti *compitalitii*: intermissi deinde ad *Servium* usque Regem, ac per vicorum Magistros instaurati, quemadmodum à *L. Pisone* iterum curatum est, ut per eosdem magistros, qui tum præfecti nominati sunt, restituerentur. Tandem sublatis collegiis ipsi pariter aboliti sunt. Meminit *compitalitiorum* ludorum etiam *Suetonius* in Augusto capite 31. De *compitalibus* in Kalendario quoque diximus.

Ad hos ludos, qui in Deorum honorem celebrarentur, *Augustales* quoque & *Palatinos* referre non incommode possumus, cum etiam *Augustus*, in cujus honorem acti illi sunt, post excessum ex vita pro Deo

Deo fuerit habitus. De iis vero *Dio* libro quinquagesimo sexto extremo, ubi de honoribus *Augusto* decretis loquitur, inter alia hæc habet: Decretum porro est, inquit, ne qua ejus imago ullo in funere ferretur, ut natalitiis ejus ludis *Consules*, quemadmodum Martis fieri solitum, præmia certaminum proponerent, *Augustalia* Tribuni plebis tanquam sacri celebrarent. Iique omnia reliqua eo, quo consueverant fieri more, peregerunt, veste triumphali *ludis circensibus* usi: currum tamen non conscenderunt. Præter hæc in Palatio *Livia* peculiares ludos in honorem Augusti fecit, qui ipsi quoque secundo loco ab Imperatoribus exhibentur. Et paulo post: Eo tempore plebs tumultuata est, cum *Augustalibus* quidam histrio nollet pro constituta mercede in theatrum intrare: nec finis ante turbarum fuit, quam ea ipsa die Tribuni plebis coacto senatu precibus impetrarunt, ut liceret sibi majores aliquanto, quam legibus permitteretur, sumptus facere. *Palatinorum* ludorum etiam *Suetonius* meminit in Caligula, capite 56.

CAP. XXI.

De ludis sæcularibus.

Celeberrimi apud Romanos ludi erant *sæculares*, sic dicti quod post centum annos fierent, quia *sæculum* in centum annos extendi existimabant, de quorum origine *Valerius Maximus* libro 2. cap. 4. multa habet quæ legere potes. *Angelus Politianus* Miscellaneorum cap. 58. ex *Zosimo* & aliis hæc de *ludis sæcularibus* affert: Quum bellum inter se Romani, Albanique gererent, & utraque in procinctu jam staret acies, extitit repente quidam monstrosa specie, pelle amictus furva, vociferans *Jubere Ditem Patrem, Deamque Proserpinam fieri sacrum sibi prius quam prælium committeretur.* Quo perterrefacti viso Romani protinus aram sub terra ædificarunt, & statim sacrificio facto pedum viginti aggere contexerunt, ut esset omnibus, præterquam Romanis ipsis ignorabilis: Sed enim evenit, ut *Valesus Valesius*, unde nomen & origo *Valeriæ* familiæ, clarissimus in gente Sabina, & locuples, homo rusticæ vitæ aram hanc, quam diximus, ita divinitus invenerit. Erat ei nemus ante villam proceris maxime arboribus, quæ statim fulmine ictæ conflagrarunt. Nec multo post, *filii duo* & *filia* correpti pestilentiæ morbo ad desperationem usque Medicorum laborabant. Cum sese igitur *Laribus familiaribus* advolvens pater, pro liberorum salute suum, matrisque puerorum capita devoveret, vox è nemore, quod tactum de cœlo, statim audita, *salvos fore eos spondens, si Tiberi ad Tarentum pervecti, calefactam Ditis & Proserpinæ foco de fluvio ipso biberent aquam.* Quoniam vero longissime abesse *Tarentum*, scilicet in extrema Japygia, nec proxime eam Urbem reperiri *Tiberim* ullum fluvium sciebat, spem sibi deterrimam fingebat, etiam inde territus, quod inferarum potissimum vox illa potestatum meminisset. Sed impositos nihilo secius in lintrem filios *Hostiam* pergens, mox ad *campi Martii* regionem devexit: ibi recreare sitientes, & æstu febrique laborantes, desiderans, qua placidissime amnis labitur, exponit in ripa ægrotos, ac dum tumultuariam sibi tegeticulam concinnat, extincto igniculo, admonetur à gubernatore petendum potius *Tarentum* (nam ita locus in proximo vocabatur) etenim fumum sese illic aspicere. Tum vero lætior audito *Tarenti* nomine *Valesius*, Deos adorans, & salutem sibi liberorum jamjam propemodum bona fide spondens, agi prorsum jubet, & illuc maxime navigium appelli. Quo cum pervenisset, haurit aquam festinato de flumine, fretusque omine tenacius arrepto, fumigans ibidem solum flatu solicitat in *flammam*, calefactamque mox aquam porrigit in calice pueris. Succedit autem potui somnus. Vident in quiete illi *spongia* sibi à nescio quo detergeri morbum, tum præcipi, ut *Diti patri*, & *Proserpinæ*, furvæ ibidem mactarentur hostiæ, trinoctiumque perpetuum choris & carminibus concelebraretur. Surgunt igitur recuperata valetudine, visumque illud patri renuntiant. Is homo locuples defodi jaciundis alte fundamentis humum jubet. Inventa igitur sic ara est ea, quam diximus, cum titulo *Ditis* & *Proserpinæ*. Mactat ille (quod erat jussus) furvas continuo victimas, & *trinoctium* sacris frequentat: tot enim numero filios media de morte receperat: ex eoque *Manius Valerius Tarentinus* appellatus, quod à *Diis Manibus* in *Tarento* liberorum suorum valetudinem impetravisset: Ad hunc igitur modum quidam tradiderunt. At enim *M. Varro* libro de scenicis originibus 1. Cum multa, inquit, portenta fierent, & murus ac turris, quæ sunt inter portam *Collinam* & *Exquilinam* de cœlo tacta essent, & ideo libros Sibyllinos *Quindecimviri* adiissent, renuntiaverunt, uti *Diti patri* & *Proserpinæ ludi Tarentini* in campo Martio fierent, tribus noctibus, & hostiæ furvæ immolarentur. Hactenus de origine. *Sæculares* autem, non quia fierent anno vel centesimo denique, vel etiam centesimo decimoque nuncupati, quod utrumque sicut assertores habet, ita re ipsa penitus coarguitur: sed ob id magis credi potest, quod plerunque semel hominis ætate fierent, ut multa alia, quæ rara sunt: *post sæculum evenire* loquentium consuetudo usurpat. *Tarentini* autem à loco ipso, qui *Tarentus* ob id vocatur, aut quod ara ibi Ditis patris (quemadmodum supra diximus) in terra occultaretur, aut quod ripam Tiberis fluvius eo loco tereret, ex quo etiam *Rumon* dictus à veteribus, & in sacris *Serra* nominatus, quod *rumaret*: hoc est, exederet, & secaret ripas: Unde ait *Maro*,

Stringentem ripas, & pinguia culta secantem.

Cæte-

Cæterum de temporum intervallis, quibus isti ludi referrentur, fides in ambiguo est. Siquidem in carmine sæculari *Horatius*, undenos decies per annos fieri declarat, quod & *Commentarii Quindecimvirorum*, & divi Augusti edicta & ipsius denique Sibyllæ, quod adhuc extat, oraculum confirmaverint. Contra vero centesimum redire post annum, tam *Valerius Antias*, quam *Titus Livius* & item *M. Varro* testari perhibentur. Quod enim legimus apud *Herodianum* trium spatio ætatum solitos instaurari, vereor ut emendata sit ibi lectio, nostramque ob id è Græco interpretationem cum venia legendam censeo. Nec autem (si tempora dinumeres) aut quanta intervalla retro fuerint, aut quanta esse debeant, omnino colligas. Instituti autem primi *sæculares ludi* post exactos Reges à *P. Valerio Poplicola*, qui primus Consul fuit, existimantur. Etenim laborantibus pestilentia civibus, apud hanc ipsam, quam diximus, aram, publice nuncupatis votis, atrum bovem *Diti* pro maribus, concolorem pro fœminis, juvencam *Proserpinæ* mactavit, ludosque & lectisternia trinoctio fecit, & aram terra sicut ante fuerat, exaggerata occuluit, inscriptam titulo isto: *P. Valerius Poplicola* frumentarium campum *Diti* & *Proserpinæ* consecravit, & ludos *Diti* & *Proserpinæ* Romanorum salutis ergo fecit. Secundos autem secundo & quinquagesimo post Romam conditam factos anno admonitu Sibyllinorum carminum, tradit Græce *Zosimus*, missis occupata morbo civitate lectis ad hoc viris, qui libros consulerent: ex quorum responso, denuo regesta humo apud aram hanc ipsam, in extremo campi Martii de more sacra & ludi persoluti, restitutaque Romanis iterum est incolumitas. Consulem vero scriptor hic unum duntaxat, exemplario fortasse mendo, *M. Publium Quintium* nominavit, cum *Censorinus M. Valerium* & *Spurium Virginium* Consules prodat. Idemque tertios, & item quartos Consulum temporibus, quos & nominatim citat authoritatibus *Antiatis Valerii*, *Titi Livii*, *Varronis*, *Pisonis*, *Agellii*, & *Heminæ* comprobat factos, etiamque Commentarios Quindecimvirûm sacris faciundis in testimonium adsciscit. At enim quoniam lubricus in propriis nominibus, & item in numerorum notis librariorum lapsus, vitiata ista (ni fallor) in *Censorini* Commentario reperies. Cæterum *divus Augustus* abolitos eos paulatim (sicuti quidam putant) atque intermissos instauravit, magno (ut *Livius* ait) apparatu, *L. Censorino*, & *M. Manlio Puellio* Consulibus, *Atejo* autem *Capitone* circumitum, spatiumque subjiciente, ritum vero sacrorum libris indicantibus Sibyllinis. Porro sextos, *Claudius* se Consule IV. & L. Vitellio quasi anticipatos ab Augusto, nec legitimo tempori reservatos: quamvis ipse in historiis suis prodidisse memoretur, intermissos eos *Augustum*, multo post diligentissime annorum ratione subducta, in ordinem redegisse. Quare vox etiam irrisa præconis traditur, invitantis more solenni ad ludos, quos nec spectavisset quisquam, nec spectaturus esset, cum superessent adhuc, qui spectaverant, & quidam histrionum producti olim, tum quoque producerentur. Etenim *Stephanionem*, qui primus togatis saltare instituit, utriusque *sæcularibus ludis*, Augusti videlicet & Claudii, saltasse accepimus, qui LXIII. non amplius annos interfuere, quamvis & postea ille diu vixerit. Septimos *Domitianus*, se XIV. & L. Minutio Ruffo Consulibus, computata ratione temporum ad annum, non quo *Claudius* proxime, sed quo olim *Augustus* ediderat. Denique in numismatis variis apud Laurentium nostrum Medicem stelographiam quoque istam vidimus: *Lud. Sæc. Fec. Cos.* XIV. Hæc *Politianus*. Et paulo post: Centesimo decimoque post *Domitiani* ludos anno, instauravit & eos Imperator ille *Septimius Severus*, cujus etiam nunc Romæ pulcherrimus spectatur triumphalis arcus, cum filiis *Antonino* & *Geta*, *Chilone* & *Vibone* Consulibus. Quos ludos & vidisse se memorat *Herodianus*, & *Dion* ætate sua factos memoriæ prodidit. Post Severum negat instauratos *Zosimus*: quoniam hic annorum centum & decem pene receptus authoritate ambitus in Consulatum *Constantini* Christiani Principis tertium, & *Licinii*, quem dein bello ipse vicit, incurrisset. Nos tamen apud *Eusebium* in Chronicis & *Eutropium* in Historiarum lib. 9. legimus Philippo imperante (quanquam primus fuisse Christianus Imperator creditur) millesimum annum Romanæ Urbis ingenti ludorum apparatu, & spectaculorum fuisse celebratum, bestiasque in circo innumerabiles interfectas, & ludos in campo Martio theatrales tribus diebus ac noctibus populo pervigilante concelebratos: quibus *ludis sæcularibus* etiam dicitur *Philippus junior* is qui nunquam risisse creditur, patrem Philippum seniorem petulantius cachinnantem vultu averso notavisse. Restat uti de ritu carptim paucula perstringamus. Instantibus itaque *ludis* tota Italia præcones missitabantur convocatum *ad ludos*, qui nec spectati, nec spectandi iterum forent. Tum æstatis tempore, paucis antequam spectacula edebantur diebus, *Quindecimviri* sacris faciundis in Capitolio, & Palatino templo pro suggestu considentes, piamina dividebant populo, quæ erant *tæda*, *sulphur*, & *bitumen*. Nec tamen ad ea servis quoque accipienda jus ullum. Coibat autem populus, cum in quæ supra retulimus loca, tum præterea in *Dianæ templum*, quod erat in Aventino, & cui *triticum*, *faba*, *hordeumque* dari mos. Tum ad instar Cereris initiorum *pervigilia* fiebant. Ubi vero jam advenit festus dies, triduum, trinoctiumque sacris intenti, in ripa ipsa maxime Tiberis agitabant. *Sacrificia* vero, *Jovi*, *Junoni*, *Apollini*, *Latonæ*, *Dianæ*, prætereaque *Parcis*, & quas vocant *Ilythias*, tum *Cereri*, & *Diti*, & *Proserpinæ* suscipiebantur. Igitur secunda primæ noctis hora Princeps ipse tribus aris ad ripam fluminis extructis, totidem agnos, & una *Quindecimviri* immolabant, & sanguine imbutis aris, cæsa victimarum corpora concremabant. Constructa autem scena in theatri morem, lumina & ignes accendi, & hymni concini, ad hunc usum tunc maxime compositi, & item spectacula edi solenniter solita,

solita, data celebrantibus hac mercede *tritico*, *faba*, *hordeo*, quæ ſupra inter univerſum populum dividi oſtendimus. Mane vero *Capitolium* aſcendere, ſacra ibi de more agitare, tum in theatrum convenire ad ludos in honorem *Apollinis* & *Dianæ* faciundos, conſueverunt. Sequenti die nobiles matronas, qua hora præcipitur ab oraculo, convenire in *Capitolium*, ſupplicare Deo, frequentare *lectiſternia*, canere hymnos ex ritu, mos habebat. Tertio denique die in templo *Apollinis Palatini*, ter noveni pueri prætextati, totidemque virgines, patrimi omnes matrimique *Græca*, *Romanaque* voce carmina, & pæanas concinebant, quibus imperium ſuum, & incolumitatem populi Diis immortalibus commendabant. Quod ſi quis fortaſſe quæſierit, quod genus tunc aut ludorum fieret, aut ſacrificiorum, ſciat & ludos celebrari omnibus theatris, atque omne genus, & ſacrificia templis omnibus conſueviſſe noctu pariter, atque interdiu. Nam de *ſcenicis* & *circenſibus* minime dubitatur, cum *Domitiani* ludis hiſtriones interfuiſſe meminerimus, prætereaque *circenſium die*, quo facilius centum miſſus peragerentur, ſingulos à ſeptenis ſpatiis ad quina legerimus correptos. Illud utique in Auguſto memorabile, qui ludis iſtis juvenes utriuſque ſexus, prohibuit ullum nocturnum ſpectaculum frequentare, niſi cum aliquo majore natu propinquorum. His, prout in mentem deſubito venerunt, expoſitis, jam nec ille vatis *Auſonii* verſiculus ambiguus relinquetur:

Trina Tarentino celebrata trinoctia ludo.

Nec obſcura apud *Horatium* ratio extiterit, cur *Parcas*, *Ilithyan*, *Dianamque* ex Aventino, cur & puerorum vota, & Quindecimviros memoraverit, & item *Sibyllinos verſus*, qui nunc quoque apud eundem *Zoſimum* vetuſtiſſimis quidem codicibus citra ulla faſtigia inveniuntur, quos ſic Latine reddimus:

Aſt ubi jam humanæ longiſſima tempora vitæ
Orbis agens annos referet, centumque, decemque;
Sis Romane memor (licet alta oblivia tentent)
Sis memor, ut quà ſe nimium Tiberina coarctat
Ripa, feras Diis in campo ſolennia ſacra,
Cum nox atra premit terras, tectuſque latet ſol,
Agnæ, caprigenumque pecus genitalibus Parcis
Hoſtia furva utraque cadant, tum numina placa
Læta puerperiis (quod fas fuit) Ilithyias.
Terra ſuem ferat, & ſcropham ſibi fertilis atram,
Sed Jovis ante aram candenti corpore tauros
Luce feri: nam lux ſuperis gratiſſima divis.
Junonis templum nitida cervice juvenca
Imbuat, atque itidem Phœbus placetur Apollo,
Quem vocitant etiam ſolem, Latoa propago.
Pæanas puerique canant, pueræque Latinorum
In templo. Sed enim pueri pueræque ſeorſum
Concelebrando choros, verum hac ſit patrima proles,
Matrimaque, at nuptæ genibus Junonis ad aram
Oranto inviſæ, divamque in vota vocanto.
Februa quinetiam vir quiſque & fœmina: quanquam
Fœmina præcipue, accipito, dehinc ædibus omnes,
Primitias vitæ placidis placamina divis
(Qua fas eſt) & cœlitibus portanto beatis.
Ante domi tamen illa memor tibi habeto repoſta,
Quæ dare mox uſu liceat poſcente viriſque,
Fæmineoque gregi: tum digna ſedilia Divis,
Perque dies juxta & noctes multeſima turba
Complento, & lepidis miſcento ſeria ludis.
Quæ tibi ſi ſtabili ſint omnia condita mente,
Cuncta tuo Italiæ tellus, cunctique Latini
Subdent colla jugo & victoris ſceptra timebunt.

Plura de *ludis ſæcularibus* legas tum apud alios: tum in libro ſingulari, quem de iis ſcripſit *Onuphrius Panvinius*: cujus tamen inſpiciendi copia mihi hactenus fieri non potuit.

Cum *ludis ſæcularibus* multi confundunt *Taurios*, ſed falluntur: ſunt enim omnino diverſi. *Paulus Diaconus* Feſti abbreviator: *Taurii* appellabantur *ludi* in honorem Deorum inferorum facti. Inſtituti autem videntur hac de cauſa: Regnante *Superbo Tarquinio*, cum magna incidiſſet peſtilentia in mulieres gravidas, quæ fuerat facta ex carne divendita populo taurorum, ob hoc *Diis inferis* inſtituti ludi, & *Taurii* vocati ſunt. *Sextus Pompejus*, uti à *Joſepho Scaligero* editus eſt: *Taurii ludi* in circo Flaminio fiebant, qui inſtituti Diis inferis ex hac cauſa ſunt: *Tarquinio* regnante, cum gravis peſtilentia in mulieres gravidas incidiſſet, fœtus infecti ſunt ex carnis putore taurorum immolatorum. Ob id *Taurii ludi* appellati ſunt, & fiunt in circo Flaminio, ne intra muros evocentur Dii manes. Contra eos ludos *Varro* ait vocari, quod diſcipulus pendens à doctore in er *** ſolitus ſit impelli, atque uſque eo cogi docere, quoad conſiſteret, & virtute talorum conſtaret pedum firmitas: Hactenus *Feſtus*. Addidit autem *Scaliger*: Quod *ludi Taurii* in circo Flaminio fierent, qui fuit extra portam *Carmentalem*, teſtis eſt *Varro* l. 4. de Latino ſermone. Reliqua quæ ex opinione Varronis afferuntur, quin ita ſcripſerit *Feſtus*, negari non poteſt. Apud nullum autem veterem ſcriptorem id temere invenias. Apparet tamen Varronem *ludos Taurios* ab eo dictos ſenſiſſe, quod in corio *tauri* etiam id genus ludi fieret à Ludimagiſtris eo die, quo *ludi circenſes*, qui dicti ſunt *Taurii*, in circo Flaminio fierent, aut quod ſcutica taurica diſcipulus impelleretur: idque explendum fuiſſe in ea lacuna, in qua cauſa nominis deſiderari videtur. Hæc *Scaliger*. Atque tantum de præcipuis ludis iis, qui in honorem Deorum agebantur, à quibus non ſunt ſeparandi *votivi*: nam & ipſi cultus divini gratia celebrabantur. Itaque jam de iis dicemus.

C A-

Caput XXII.

De ludis Votivis.

Votivi ludi erant, qui à Magistratibus ad bellum ituris *vovebantur*, post res feliciter gestas, & victoriam partam exhibendi. Atque hi introducebantur, aut *Sibyllinis* versibus, aut *augurum* præceptionibus, aut promissis Imperatorum, vel ante bellum, vel confecto bello, atque hostibus devictis. Tales erant illi, quos *magnos* cognominarunt, quod *in honorem Jovis*, quem principem Deorum putabant, fierent: quorum multa mentio est tum apud alios, tum apud *Livium*, ut l. 22. in historia anni IↃXXXVI. ubi scribit, authore *Q. Fabio Maximo* Dictatore placandæ Deum iræ, & *victoriæ* de Carthaginensibus impetrandæ gratia, ex libris Sibyllinis *votos* fuisse *ludos magnos*, æris CCCXXXIII. millibus triente: præterea bubus Jovi CCC. multis aliis Divis *bubus albis*, atque cæteris hostiis, &c. Quomodo autem hi voverentur, ex eodem *Livio* cognoscitur, apud quem lib. 36. sic legimus: Certa deinde forte Senatusconsultum factum est, quod populus Romanus eo tempore duellum jussisset cum *Rege Antiocho* esse, quique sub imperio ejus essent, ut ejus rei causa supplicationem imperarent Consules: utique *M. Acilius Consul* ludos magnos Jovi voveret, & dona ad omnia pulvinaria. Id votum in hæc verba, præeunte *Publ. Licinio Pontifice Maximo* Consul nuncupavit. Si duellum quod cum *Antiocho* Rege sumi populus jussit, id ex sententia senatus populique Romani confectum erit, tum tibi Jupiter populus Romanus *ludos magnos* dies decem continuos faciet, donaque ad omnia pulvinaria dabuntur de pecunia, quantam *senatus* decreverit. Quisquis Magistratus eos ludos, quando, ubique faxit, hi ludi recte facti, donaque data recte sunto, &c. Vovebantur nonnunquam in quinquennium, cujus exempla sunt apud *Livium* multa. Libro vigesimo septimo scribit: *Senatus*, quo die primum est habitus, ludos magnos facere *Dictatorem* jussit, quos *M. Æmilius* Prætor Urbis *C. Flaminio*, *Cn. Servilio* Consulibus fecerat, & in quinquennium voverat. Tum Dictator & *ludos* fecit, & in sequens lustrum vovit. Idem libro trigesimo: Ut placatis Diis omnia inciperent, agerentque decretum à senatu, ut quos ludos *M. Claudio Marcello*, *T. Quinctio* Consulibus, T. Manlius Dictator, quasque hostias majores voverat, si per quinquennium illud Respublica eodem statu fuisset; eos Consules priusquam ad bellum proficiscerentur, facerent. Ludi in circo per quatriduum facti: hostiæque, quibus votæ erant Diis, cæsæ. Hactenus *Titus Livius*.

Pertinent huc etiam *ludi Victoriæ*, *ludi Quinquennales*, *Decennales*, *Vicennales*, de quibus breviter quædam dicemus.

Ludi Victoriæ à L. Cornelio Sulla instituti fuerunt, bello civili, *Asconio* & *Vellejo Paterculo* testibus, cujus verba in Kalendario citavimus. Celebrabantur mense Octobri per dies quinque.

Fuerunt etiam alii *Victoriæ ludi* in memoriam victoriarum C. Cæsaris, *Augusti*, &c. peracti, de quibus in Kalendario diximus.

Quinquennales ludi instituti sunt ab Augusto post devictum *Antonium*, & partam victoriam apud *Actium promontorium*: unde etiam *Actiaci ludi* nonnunquam appellantur, testis *Suetonius* in Augusto, cap. 18. his verbis: Quoque *Actiacæ victoriæ* memoria celebratior in posterum esset, urbem *Nicopolim* apud Actium condidit: ludosque illic *quinquennales* constituit: & ampliato vetere Apollinis templo, locum castrorum, quibus fuerat usus, exornatum navalibus spoliis, *Neptuno* ac *Marti* consecravit. *Dio* lib. 51. Eadem die Cæsar *Apollini*, qui apud *Actium* colitur, triremem, quadriremem, ac alia navium genera, usque ad deciremem ex captis navibus consecravit, templum majus extruxit, *ludos musicos* & *gymnicos*, & certamen equestre cum sacro *quinquennali* constituit, *Actios* illos *ludos* dicens, urbemque eo loco, ubi castra habuerat, effecit, &c. De quibus ludis etiam *Strabo* lib. 7. loquitur. Neque vero hi ludi *Nicopoli* tantum, sed & *Romæ* fuerunt celebrati: sic enim *Dio* lib. 53. initio: *Ludos* propter Actiacam victoriam decretos cum *Agrippa* exhibuit, & in iis equestre certamen per pueros & *viros patricios* peregit: iique deinceps ad nostram usque ætatem ludi quinto quoque anno facti sunt, eorumque curatio quatuor sacerdotum collegiis per ordinem incumbit, *Pontificibus*: nimirum, *Auguribus*, *Septemviris*, *&* *Quindecimviris*. *Gymnici* quoque *ludi*, stadio in campo Martio extructo ligneo, acti sunt: & munus gladiatorium depugnantibus captivis exhibitum. Idem lib. 54. Tum *quinquennales* etiam *ludi* propter principium Augusti ab Agrippa: nam is quoque a collegio *Quindecimvirorum*, quibus per ordinem horum ludorum curatio incumbebat, cooptatus & inauguratus fuerat, inaugurati sunt, &c. Iidem ludi etiam hinc inde in provinciis, Neapoli, item & in Judæa Cæsareæ *ab Herode* instituti & celebrati sunt, teste *Egesippo* & aliis. Quin etiam reliquis post Octavium Augustum Imperatoribus & vivis & defunctis, *ludi quinquennales* celebrati sunt, quemadmodum ex *Ælio Spartiano*, & cæteris minorum gentium historicis cognoscere licet: unde etiam *Flaminum quinquennalium* origo, de quibus veteres inscriptiones testantur. *Quinquennale* quoque *certamen* Romæ instituit Nero, teste *Suetonio* ipsius vita, cap. 12.

Decennales item *ludi* à Cn. Octavio Augusto sunt instituti, prætextu quodam ad Imperatoris titulum, monarchiæque potestatem retinendam sine invidia. Solebat enim decimo anno, constituto in hoc

ingenti ſpectaculo, ludorumque apparatu, imperium populo reſignare: quod tamen illico, quaſi rogaretur, recepit. Atque hinc ortum eſt, ut poſteriores etiam Imperatores, quoties decimum imperii annum attigiſſent, *feſtum* celebrarent, & *ludos* cum maximo apparatu ederent. *Dio* lib. 53. Auguſto, cum primum decennium exiviſſet, aliud quinquennium, atque eo circumacto rurſum aliud quinquennium poſt decennium, ac eo finito, aliud iterum decretum eſt, ita, ut continuatis decenniis per totam vitam ſummam imperii obtinuerit. Quam ob cauſam poſteriores quoque Imperatores, etſi non ad certum tempus, ſed per omne vitæ ſpatium iis imperium deferatur: tamen *ſingulis decenniis* feſtum pro ejus renovatione agunt, quod hodie etiam fit. Hæc *Dio*. Ita *Euſebius* ſcribit in hiſtoria Eccleſiaſtica, Conſtantinum Magnum *decennalia* celebraſſe. Et *Trebellius Pollio* de Gallieno Imperatore: Interfectis ſane militibus apud Byzantium, *Gallienus* quaſi magnum aliquid geſſiſſet, Romam curſu rapido convolavit: convocatiſque patribus, *decennia* celebravit novo genere ludorum, nova ſpecie pomparum, exquiſito genere voluptatum. Jam primum inter togatos patres, & equeſtrem ordinem, *albatos milites* & omni populo præeunte, ſervis etiam prope omnium, & mulieribus cum cereis facibus, & lampadibus præcedentibus *Capitolium* petiit. Proceſſerunt etiam altrinſecus centeni albi boves, cornibus auro jugatis, & dorſualibus ſericis diſcoloribus præfulgentes. *Agnæ candentes* ab utraque parte cc. præceſſerunt, & x. elephanti, qui tunc erant Romæ, mille cc. gladiatores pompaliter ornati, *cum auratis veſtibus* matronarum, manſuetæ feræ diverſi generis cc. ornatu quam maximo affectæ. *Carpenta* cum mimis, & omni genere hiſtrionum: pugiles ſacculis, non veritate pugilantes. *Cyclopea* etiam luſerunt omnes *apenarii*, ita ut miranda quædam, & ſtupenda monſtraret. Omnes viæ ludis, ſtrepituque & plauſibus perſonabant. Ipſe medius cum picta toga, & tunica palmata inter patres, ut diximus, omnibus *ſacerdotibus prætextatis*, Capitolium petiit. Haſtæ auratæ altrinſecus quingenæ, vexilla centena, & præter ea, quæ collegiorum erant, dracones & ſigna templorum, omniumque legionum ibant. Ibant præterea gentes ſimulatæ, ut *Gothi*, *Sarmatæ*, *Franci*, *Perſæ*: ita ut non minus quam ducenti ſingulis globis ducerentur. Hæc *Trebellius*.

Vicennalia, ſive *vicennales ludi* erant, qui xx. quoque imperii anno exhibebantur, quorum etiam *Euſebius* lib. 3. de vita Conſtantini Magni, & alii meminerunt.

Præter eos, de quibus hactenus diximus, etiam *ludi triumphales* fuerunt, qui poſt inſignes victorias celebrabantur. *Natalitii* qui in natalibus magnorum virorum edebantur, ut a. d. IV. Idus Julias, C. Julii Cæſaris *natalitii ludi* erant. A. d. IX. Kalend. Januarii Titi Cæſaris. IV. Kalendas Decembris Nervæ. A. d. IV. Kalend. Novemb. Hadriani. Kalend. Aprilibus Antonini. A. d. III. Idus Aprilis Ælii Veri. A. d. XVIII. Kalend. Decembris *Septimiani*. A. d. XIII. Kalend. Januarii *Gordiani*. A. d. IV. Kalend. Februarii *Conſtantini Magni*, & Junioris, de quibus *Ælius Spartianus*, *Lampridius*, *Capitolinus* & alii ſæpe ſic loquuntur.

Juvenales ludi fuerunt à Nerone primum inſtituti cum barbam deponeret. Hi cum privati primum eſſent, mox paſſim in eos data nomina à pluribus. Non nobilitas cuiquam, non ætas, haud acti honores impedimento fuere, quin hiſtrionis artem exercerent, uſque ad geſtus, modoſque haud viriles: quibus *Æliam Catulam* fœminam nobiliſſimam, atque ditiſſimam, natam annos XXC. ſaltaſſe, ex *Dione* ſcribit *Xiphilinus*. Dicti igitur *Juvenales*, quod in eis veluti rejuveneſcerent: ut à quibus auſpicatus Nero, tandem etiam in theatro caneret: per domos enim tantum, atque hortos *Juvenales* agebantur. *Tacitus* lib. 15. *Suet.* in Nerone, cap. 11. & 22. Atque hoc eſt, quod eleganter ſcribit *Plinius* lib. 37. cap. 2. peculiari theatro Neronem in hortis primum cantaſſe, & *Pompejano* prælusiſſe. Vide *Lævinum Torrentium* Commentariis in Suetonium.

Fuerunt & alii ludi *juventutis*, quos *Salinator* Senenſi prælio vovit, fortaſſe pro *ſalute juventutis*. De quibus *Cicero* in Bruto. C. Cornelio, Q. Minutio Conſulibus, *ludis juventutis*, quos Salinator Senenſis voverat, *Livius* docuit fabulam.

Miſcelli ludi, quorum apud *Suetonium* mentio extat, qui fuerint, dubium videri ſolet. *Lævinus Torrentius* Commentariis in Suetonii Caligulam, cap. 20. hæc ſcribit: *Varro* lib. 3. de re Ruſtica columbarum quoddam genus *miſcelium* vocat, quæ neque agreſtes, neque domeſticæ ſint. Atque idem lib. 1. cap. 54. quemadmodum & *Cato* de re Ruſtica, capite 6. *miſcellas* appellat vites, quæ omni agro conveniunt. Quare *miſcellos* quoque *ludos* vocari exiſtimo, qui ad nullum certum genus ludorum ſcenicorum, ſive argumentum, ſive ſcenæ inſtrumenta, & apparatum ſpectes, referri poſſint. *Wolfgangus Lazius* lib. 11. Commentariorum Reipublicæ Romanæ, capite 15. ſcribit: *Miſcellaneos ludos* fuiſſe ex variis multiformibuſque ludicris commixtos. Sed hæc de his quoque ſufficiant. Jam, antequam *de funebribus*, & reliquis *ludis*, qui exercitationis gratia fiebant, verba faciamus, *pompa ludorum* videtur nobis eſſe explicanda. Hæc enim potiſſimum ad eos ludos, de quibus hactenus diximus, pertinebat. Faciemus autem hoc capite ſequenti, idque verbis *Dionyſii Halicarnaſſei*.

Cap. XXIII.

De ludorum pompa.

Quæ *pompa ludorum* fuerit apud veteres, eleganter explicat *Dionysius Halicarnasseus* lib. 7. Itaque ipsummet de ea, & quidem Latine beneficio *Sigismundi Gelenii*, loquentem audiamus. Sic autem scribit: *Pompa ludorum*, sacraque habebant se hoc modo. Priusquam spectaculum committeretur, viri potestate ac dignitate præeminentes; *pompam* ducebant Diis à Capitolio per forum in circum maximum, in qua primi erant eorum filii pubertati proximi, qui jam per ætatem interesse possent, equis invecti, quorum patres erant Romani *equites*, cæteri *pedites* in pedestrem accensiti militiam, distincti per alas, & centurias, classiumque ordines, ac si ludum literarium peterent, ut appareret hospitibus futura juventus urbana quam esset egregia forma, & numero: hos sequebantur, *quadrigarii, bigarii*, singulariumque equorum agitatores: post quos athletæ graviorum, leviorumque certaminum, nudi cætera, pudenda tantum tecti subligaribus campestribus: qui mos Romæ manet nostro quoque tempore: sicut olim fuit in Græcia, in qua nunc antiquatus est, orto à Lacedæmoniis initio. *Athletas* sequebantur saltatorum chori divisi trifariam, primo *virorum*, deinceps *imberbium*, postremo *puerorum*: post quos tibicines inflantes antiqui moris breves tibias, quarum & nunc usus est, *citharistæque* plectentes lyras septem fidium eburneas, & quæ vocantur, *barbita*, quibus jam uti Græcia desiit, apud Romanos vero adhibentur omnibus antiquis ceremoniis. *Saltatorum* habitus erant tunicæ puniceæ baltheis æreis astrictæ, gladiis dependentibus, gestabantque breviores mediocribus lanceas: viri vero etiam æreas galeas cristis pinnatis insignes; quemque chorum præcedebat unus vir, qui præibat cæteris *saltationis* formulas, unus item militares ac concitatos præcinens modulos *rhythmis* plerumque *proceleusmaticis*. Id genus exercitii apud Græcos olim cum primis erat celebre, *armata saltatio*, quæ vocatur *Pyrrhica*: sive id *Minervæ* inventum est, quæ post deletos Titanas, in lætitia victoriali fertur prima saltasse armata, choreasque duxisse: sive prius etiam institutum à *Curetibus*, dum infantem Jovem mulcerent armorum sonitu, concinnisque gesticulationibus, ut habent fabulæ. Post armatos saltatores in *pompa* incedebant *satyri*, sicinnen referentes Græcanicam: habitus horum *Silenos* repræsentantium erant hirsutæ tunicæ, quas quidam appellant *scorteas*, amiculaque conserta ex omni florum genere: alius item *satyrorum*, ex hircinis tergoribus campestria, setæque horrentes in vertice, aliaque his similia: hi serias illas saltationes ridicule imitabantur, depravantes per ludibrium, quibus lusibus satyricis, salibusque jam inde à priscis sæculis delectatos *Romanos* apparet è triumphis etiam. Permittitur enim victores deducentibus, jambos & dicteria jacere in *Imperatores* clarissimos, quemadmodum Athenis solebant pompam in plaustris ducentes scommatibus obvios impetere: nunc autem extemporalibus utuntur versiculis, quin & in illustrium virorum *funebribus pompis* inter alios feretrum præcedebant *saltatores satyrici*, maxime in divitum. *Lusus* autem *satyricos*, & saltationes satyricas, nec Ligurum, nec Umbrorum, nec aliorum barbarorum Italiam habitantium fuisse inventum, si docere voluero, vereor ne molestus videar, laborans in evidente re demonstranda. Post hos choros transibat agmen *citharistarum*, ac *tibicinum*: post quos alii gestantes acerras argenteas, aureasque tam sacras, quam publicas, suffitumque facientes. Extremum agmen claudebant *simulacrorum bajuli*, habentium, quales apud Græcos finguntur effigies, eundemque habitum, eadem insignia, muneraque, quorum inventores & donatores traduntur, nec solum *Jovis*, *Junonis*, *Minervæ*, *Neptuni*, aliorumque, quos Græci inter 12. Deos numerant, sed antiquiorum etiam, quorum 12. illi sunt progenies, *Saturni*, *Opis*, *Themidis*, *Latonæ*, *Parcarum*, *Memoriæ*, *adhæc Proserpinæ*; *Lucinæ*, *Nympharum*, *Musarum*, *Horarum*, *Gratiarum*, *Liberi*, *semideorumque*, quorum animæ post mortem inter cœlites relatæ pari cum his honore coluntur, *Herculis*, *Æsculapii*, *Castorum*, *Helenæ*, *Panis*, & aliorum innumerorum. Peracta *pompa* confestim sacrificabant Consules, sacerdotes quibus fas erat, & *victimarii*, idque more nostratium. Lotis enim manibus, & lustratis aqua pura victimis, molaque conspersis earum capitibus, votisque nuncupatis tum ministros eas mactare jubebant, quorum alii stantem etiam tum hostiam vecte feriebant in tempora, alii cadentem cultris excipiebant, ac mox derepto tergore concidebant membratim, delibatasque ex singulis extis, aliisque membris primitias farre obvolutas in canistris offerebant sacrificantibus, qui aris impositas succendebant, & vinum affundebant insuper. Post hæc *certamina* spectabantur. Primus erat *quadrigarum*, *bigarum*, singulariumque equorum cursus, sicut apud Græcos olim in *Olympia*, & nunc quoque. In his equestribus certaminibus duo quædam priscorum instituta servantur à Romanis, hoc quoque sæculo: alterum *trigariorum*, quod defecit in Græcia usitatum heroüm temporibus, ut *Homerus* testatur describens eorum prælia: quo duobus equis bigarum in morem junctis, adjungebatur tertius funalis loramentis adnexus quem inde παρήορον Græci vocabant, alterum, quod apud paucos aliquot Græciæ populos durat ex antiquitate reliquum, *vectorum cursus*. Finito enim equorum certamine, viri, qui prius cum aurigis eodem curru vehebantur, quos Poëtæ *parabatas*, Athenienses apobatas nominant, desilientes in pedes cursu certant in stadio. Post equorum cursum athletæ inducebantur, *cursores*, *luctatores*, *pugiles*. Hæc enim tria genera certaminum apud

apud priscos Græcos erant, ut *Homerus* indicat in Patrocli funere. Cæterum medio inter certamina tempore bene de Republica meriti coronabantur, voceque præconis celebrabantur, ex more Græcorum laudatissimo, sicut Athenis per *Liberalia* factitatum est: & ostendebantur spectatoribus relata ex hoste spolia. Hactenus *Dionysius*.

AD CAP. X. PARALIPOMENA.

Tapetes, Babylonica, aliaque scenæ, & actorum ornamenta, pegmata, pegmates, crocus in pegmatis, & scena, orchestra in qua saltabatur, aliaque loca in spectaculis.

In tragico theatro palatia Regum erigebantur, sed illa tapetibus pensilibus obducta, partim ut scena magnificentius ornaretur, partim ut regiarum ædium species vera exhiberetur, quæ etiam heroicis temporibus tapetibus insterni solebant, cujus rei apud Homerum passim exempla, & ex illo Critici discusserunt. Ausonius Edyllio 4. supra adductus, *aulæaque Regum*, pro tragico ornatu scenæ dixit. Ad hunc ritum alludunt authores. Heliodor. Emesenus lib. 5. hist. Æthiop. ἐξεφόρουν τραπέζας, κρατῆρας, τάπητας, παραπετάσματα, Σιδωνίων ἔργα χειρῶν καὶ Τυρίων, τ' ἄλλα οἷς δεῖπνον ὑπηρετεῖται. *Efferebant mensas, pocula, tapetes, aulæa, Sidoniarum manuum & Tyriarum opera, & alia quorum in instruendo convivio usus est.* Primus usus ut pedibus substernerentur, unde *tapeta*, *quasi tapedia* dicuntur. Isidor. lib. 19. cap. 26. postea & lecticis cubitoriis insternebantur. Jul. Pollux lib. 6. cap. 1. *de symposio*, *amphitapetia*, & *tapetia* in ornatu convivantium reponit; hæc utrinque villosa, ista ab una tantum parte. Q. Curt. lib. 7. *Quum post aulæam, quæ lectos obduceret, staret Rex.* Hyperides in Patroclo apud Julium Pollucem lib. 4. cap. 19. cujus hæc sunt:

> Οἱ δ' ἐννέα ἄρχοντες εἱστιῶντο ἐν τῇ στοᾷ
> Περιφραξάμενοι τὶ μέρος τῆς αὐλαίας.
> *Novem principes convivabantur in Stoa,*
> *Circumsepti alterutram partem aulæis.*

P. Virgil. lib. 1. Æneid.

> - - - *Aulæis jam se Regina superbis*
> *Aurea composuit sponda.*

Virgil. lib. 9. Æneid.

> - - - *Qui forte tapetibus altis*
> *Extructus, toto proflabat pectore somnum.*

M. Varro in Hercule Socratico:

> *In omnibus rebus bonis quotidianis*
> *Cubo in Sardinianis tapetibus.*

Stat. Papin. lib. 5. Thebaid. v. 207.

> *Evinctum ramis, altaque in mole tapetum*
> *Efflantem somno crescentia vina.*

Et in quocunque lautioris convivii apparatu, parietes totos integebant. de Adrasti magnificis epulis, quibus Polynicem & Tydeum accepit, idem Statius lib. 1. Thebaid. v. 518.

> - - - *Pars ostro tenues, auroque sonantes*
> *Emunire thoros, altosque inferre tapetas,*
> *Pars teretes levare manu, ac disponere mensas.*

Ad sensum Bacchylides Lyricus apud Athenæum l. 11. Dipnosoph. cap. 1. οὐ βοῶν πάρεστι σώματ᾽, οὔτε χρυσὸς, οὔτε πορφύρεοι τάπητες, ἀλλὰ θυμὸς εὐμενὴς, μοῦσά τε γλυκεῖα. *Non adsunt boum corpora, neque aurum, neque purpurei tapetes, sed animus benevolus, Musaque dulcis.* Corrip. ad spectacula scenica eos adhibitos insinuat Byzantii; ita enim de circensibus lib. 2. num. 8. Justinus, inquit, Augustus.

> *Auratum scandens solium, sedemque paternam,*
> *Constructam plumis, pulchrisque tapetibus altam,*

Et lib. 4. num. 2. ad domesticos mores reduxit:

> *Hanc prius, in media quam sol procederet aula,*
> *Auratis gradibus sacrisque tapetibus altam*
> *Conscendit.*

Et quia in Assyria præcipuus honor, primaque fere peristromatum hujusmodi inventio, fit idcirco ut Babylonica vocentur. C. Plin. lib. 8. cap. 48. *Colores diversos picturæ intexere Babylon maxime celebravit, & nomen imposuit.* Est post ibidem loci. *Metellus Scipio triclinaria Babylonica sestertium octingentis millibus venisse jam tunc, posuit in Capitonis criminibus, quæ Neroni principi quadragies sestertio nuper stetere.* M. Acc. Plaut. in Sticho sc. quisnam obsecro.

> *Tum Babylonica peristromata, consutaque tapetia*
> *Advexit minimum bonæ rei.*

M. Martial. lib. 8. epigr. 29.

> *Non ego prætulerim Babylonica picta superbe*
> *Texta, Semiramia quæ variantur acu.*

Melius quam in antiquo codice:

> *Non ego prætulerim Babylonis picta superbæ*
> *Texta.*

T. Lucret. Carus lib. 4. de rerum Natura:

> *Somno devincti credunt extollere vestem,*
> *Totius humorem siccatum ut corpore fundant,*
> *Tunc Babylonica magnifico splendore rigantur.*

His intexebantur effigies diversicolores. Glossarium vetus πολύμιτος, id est, *vestis filis versicoloribus contexta*, sive Babylonicum. Plinius loco citato; *Aurum intexere in eadem Asia invenit Attalus Rex.* Idemque in vestibus observatum docebitur infra hoc opere, ubi de *toga picta* agetur. Effigies istæ quæ acu intexebantur, animalia referebant horrendæ cujusdam & prodigiosæ naturæ, interdum & veteres historias adumbrabant, heroës ipsos in iis depictos, docuit Ægidius Maserius ad lib. 1. Valerii Flacci:

> - - - *Acclinisque tapetis*
> *In mediis vacuo condit caput Hippasus auro.*

Male antea, & corrupte:

> - - - *Acclivisque tapetis.*

Quo refero locum illum Claudiani è libro primo in Eutropium, à nemine intellectum hactenus, nedum explicatum. Ita enim ille:

> - - - *Videbo*
> *Jam cochleis homines junctos, & quicquid inane*
> *Nutrit, Judaicis quæ pingitur India velis.*

Sensus est, si usque adeo incredibilia fingere licet, & vilissimum mancipium Eutropium ad fastigium consulatus evectum credimus, facile mihi persuadebo vivere, & in rerum natura esse ea animalia, quæ in peristromatis suis, animi oblectandi gratia intexuerunt, tanquam in India nata, sive in longinquis maxime gentibus, & veluti à cognitione nostra semotis. Ita censuit vir in Græcis Latinisque literatissimus Nicolaus Sevinus, qui in publico docendi munere mihi non ita pridem decessor. Hujusmodi autem ignotas belluas picturæ Babylonicorum intexi solitas, aut vestium aliarum, author est L. Apulejus lib. 11. Milesiar. *Ex humeris dependebat pone tergum, talorum tenus, pretiosa chlamyda, quaqua tamen viseres colore vario circumnotatis insignita animalibus, hinc dracones Indici, inde gryphes Hyperborei.* Docet nomen ipsum, nam ζωωτὰ, quasi *belluata* dicas, appellantur, à belluis intextis. M. Plaut. Pseudolo, sc. *exite*.

> *Ut ne peristromata quidem æque picta sint Campanica,*
> *Neque Alexandrina belluata conchyliata tapetia.*

Et recte *Judaicis velis*, id est, peristromatis, *pingitur*. Nam textura illa vere pictura dici potest. P. Virgil. l. 9. Æneid.

> *Armaque, craterasque simul, pulchrosque tapetas.*

In MS. Nicolai Erythræi IC. legebatur:

> *Armaque, craterasque simul, pictosque tapetas.*

Vela, peritissime, sic enim appellabantur tapetes privatarum domuum. Ulpian. IC. *l. 12. ff. de instit. leg. Voluptatis gratia sunt specularia & vela.* Sidon. Apollinar. lib. 1. epist. 2. Theodorici Regis *limina inclusa velis, exclusa cancellis.* Et dum principes viri aut optimates clientes suos admittere volebant, ad con-

consueta salutandi munia obeunda, velo dimoto ille prodibat, aut hi subibant. Æl. Lamprid. in Severo: *Salutaretur quasi unus de senatoribus patente velo, admissionalibus remotis, aut solis iis, qui ministri ad fores fuerant, cum antea salutare principem non liceret, quod eos videre non poterat.* Corrip. Afric. lib. 3. num. 6.

Mira pavimento stratisque tapetibus ampla
Planities, longoque sedilia compta tenore
Clara superpositis ornabant atria velis.
Vela tegunt postes.

Et ejusdem libri num. 7.

Verum ut contracto patuerunt intima velo
Ostia, & aurati micuerunt atria tecti.

D. Juven. sat. 9. citatus suppresso nomine à Joanne Saresberiensi lib. 3. Policratici cap. 12.

Vela tegunt rimas, junge ostia.

Et de nuptiali solennitate. Idem sat. 6.

——— *Tendentia linquit*
Vela domus, & adhuc virides in limine ramos.

Ad alia scenæ ornamenta jam pergo. Extruebant & *pegma*, (à πήγνυμι, *compingo.*) id est, machinam quandam ludicram, è strue diversorum lignorum compactam, tanta altitudine ut ad tertium quartumque nidum seu contignationem, sive stationem fabrica exurgeret. Interpres Dionis in Adriano, *surgentia spectacula, & pegmata efferre* dixit. conjiciunt nonnulli automata & pegmata idem esse. Philander in M. Vitruvii lib. 9. cap. 7. sed falso, ut infra. eam gladiatores ascendebant, & immissa deinde flamma totam machinam consumebant, ut illi per incendium evadere atque eniti cogerentur. Joseph. de bello Judaico lib. 7. cap. 1. meminit Fl. Vopiscus in Carino: *Exhibuit pegma etiam, cujus flammis scena conflagravit, quam Diocletianus postea magnificentiorem reddidit.* M. Tull. ad Atticum l 4. epist. 8. *Nihil venustius quam illa tua pegmata.* C. Sueton. in Claudio cap. 34. *Si aut αὐτόματον, vel pegma, vel tale quid aliud parum cessisset.* L. Seneca epist. 88. *His annumeres licet machinatores, qui pegmata ex se surgentia excogitant, & tabulata tacita in sublime crescentia, & alias ex inopinato varietates, aut dehiscentibus, quæ cohærebant, aut quæ distabant, sua sponte cohærentibus, aut his quæ eminebant, paulatim in se residentibus.* Auro addito ditabatur hæc moles, sive bracteis. Plin. lib. 33. cap. 3. *L. Murena, & Cajus princeps in circo pegma duxit, in quo fuere argenti pondo centum viginti quatuor.* Mart. lib. 8. epist. 33.

Hæc fuerat nuper nebula tibi pegma perunctum,
Pallida quam rubri diluit unda croci.

Succensa deinde strue, librabant se per medios ignes, populo oblectamentum allaturi petauristæ. De incendio cultissime Cl. Claudian. de Consul. Manlii Theodori;

Mobile ponderibus descendat pegma reductis,
Inque chori speciem surgentes ardua flammas
Scena rotet, varios effingat Mulciber orbes,
Per tabulas impune vagus, pictaque citato
Ludant igne trabes, & non permissa vagari
Fida per innocuas errent incendia turres.

De saltu petauristarum per flammas accenso pegmate, M. Manil. lib. 5. Astronomic.

Membraque per flammas, orbesque emissa flagrantes
Delphinumque suo per inane imitantia motu,
Et viduata volant pennis, & in aëre ludunt.

Totam fabricam non male descripsit Aurel. Prudentius in Romano Martyre:

Tabulis superne strata texunt pulpita,
Rimosa rari pegmatis compagibus,
Scindunt subinde vel terebrant aream,
Crebroque lignum perforant acumine
Pateat minutis ut frequens hiatibus.

D. Juvenal. sat. 4. v. 122.

——— *Pugnas Cilicis laudabit, & ictus,*
Et pegma, & pueros inde ad velaria raptos.

Neque modo in circo aut amphitheatro pegmata ista erecta, sed & in publicis viis. Martial. Spectaculor. epigr. 2.

Et crescunt media pegmata celsa via.

Et in privatis ædibus: non quidem in insanos lascivientium conviviorum luxus; nam in tricliniis illa, aut cœnaculis, cum pegmata hæc in domorum essent atriis, ut puto, sustinendis majorum imaginibus, aut gentilitio stemmate. Turnebus lib. 8. Adversar. cap. 9. *Ornamenta valvarum foribus suffixa* intelligit. Ulpian. IC. l. 12. ff. de Instrum. leg. *Specularia quoque affixa magis domus esse puto, quam partem: nam in emptione domus, & specularia & pegmata cedere, sive in ædificio sunt posita, sive ad tempus detracta.* D. Auson. ep. 25.

Ceris inurens januarum limina,
Et atriorum pegmata.

Pegmates à pegmatum structionibus, seu à ludis, quos edebant, nomen acceperunt, quo vocabulo non minus artifices ipsi quam gladiatores continentur; hi quidem Aristoteli lib. de Mundo μηχανότεχνοι appellantur, vertit Apulejus, *machinarum fabricatores*, & pegma ipsum est *confixilis machina* ei lib. 5. Milesiar. Petr. Colvius ibidem. Isti memorantur à C. Suetonio in Calig. cap. 26. sed corrupto: *Rabidis feris vilissimos senio confectos, gladiatores quoque pegmares, patres familiarum notos, sed insignes debilitate aliqua corporis subjiciebat.* lege *gladiatores quoque pegmates.* Denique & croco, non modo bracteis aureis argenteisque decorabatur pegma. Mart. proxime supra allatus, & inter multa alia crocus in theatralibus admissus. Æl. Spart. Hadr. *In honorem Trajani balsama & crocum per gradus theatri fluere jussit.* Vino admiscebatur ut sic dilutum facilius in spectatores spargi posset. C. Plin. lib. 21. cap. 6. *Sed vino mire congruit, præcipue dulci, tritum ad theatra replenda.* Theophrastus lib. *de odoribus* à Jacobo Dalecampio citatus videatur: *Cum stomacho L. Seneca epist. 90. sapientiorem putas qui invenit, quemadmodum in immensam altitudinem crocum latentibus fistulis exprimat, qui euripos aquarum subito impetu exsiccat, aut replet.* Ibid. lib. 2. Nat. quæstion. cap. 9. *Aqua autem sine spiritu, quemadmodum posset intendi? nunquid dubitas, quin sparsio illa quæ ex fundamentis mediæ arenæ crescens, in summam altitudinem amphitheatri pervenit, cum intentione aquæ fiat?* Alludit & L. Apul. lib. 10. Asini. *De summo montis cacumine, per quandam latentem fistulam, in excelsum prorumpit unda croco diluta, sparsioque defluens, pascentes circa capellas, odoro perluit imbre.* Sed actum ago, dum retexo ea quæ à tot viris doctis observata in hoc ipsum. J. Lipsius lib. de Amphith. cap. 16. Theodor. Marcilius ad Martialis spectacula, epigr. 3. J. Brodæus lib. 5. Miscellaneor. cap. 6. P. Colvius ad laudatum Apuleji locum, & alii consulantur. Poëtæ eadem. P. Ovid. lib. 1. de Arte amandi:

Nec fuerant liquido pulpita rubra croco.

Sext. Aurel. Propert. lib. 4. eleg. 1.

Pulpita solennes non oluere crocos.

M. Martial. libro laudato, & epigrammate:

Et Cilices nimbis hic maduere suis.

Et lib. 5. epigr. 26.

Hoc rogo non melius, quam rubro pulpita nimbo
Spargere, & effuso permaduisse croco.

Et lib. 9. epigr. 39.

Lubrica Corycio quamvis sint pulpita nimbo.

T. Lucret. lib. 2. de Nat. rer. ut & alii prius citati, causam hujus ritus ad odoris fragrantiæque suavitatem refert.

Neu simili penetrare potes primordia forma,
In nares hominum cum tetra cadavera torrent,
Et cum scena croco Cilici perfusa recens est,
Araque Panchæos exhalat propter odores.

Saltabatur in scena, ut supra à me expositum, ubi de *histrionibus* & *mimis* actum: sed discrimen est inter saltationem mimicam, & gladiatoriam, quæ & Pyrrhica appellata, ut aliis jam præoccupatum. Neque minus est diffidium de loco in quo saltabant quidam *in scena*, alii *in orchestra*, nam à gesticulatorio saltu vocitatum volunt, ὀρχέομαι enim est *salio*. Isidor. lib. 18. Origin. cap. 44. *Orchestra pulpitus erat scenæ, ubi saltator agere posset, aut duo inter se disputare, ibi enim poëtæ, comœdi, & tragœdi ad certamen descendebant, iisque canentibus, alii gestus edebant.* Concors huic vetus Scholiastes D. Juvenalis sat. 3. v. 178. *Orchestra spatium in quo saltat pantomimus, vel qui in orchestra proce-*

procedit, aut spectatur. Idem ad v.47. sat.7. *Orchestra, spatium in theatro dicit, ... qui pantomimo saltanti vacat.* Nec ab hac sententia videtur recedere M. Varro citatus à Nonio cap. 2. num.743. in *Triodite*, sive *Trihodite*, sive *Trifodite*, sive *Trifolio*, vel denique *Trifilio*. Sic enim variant scripturæ, sed parum refert.

Priusquam in orchestra pithaules inflet tibias,
Domi sua ramices rumpit.

Contra alii non pantomimorum saltibus orchestram dedicatam, sed senatorum volunt subselliis. M. Pollio Vitruvius lib. 5. Architect. cap. 6. *Ex his trigonis, cujus latus fuerit proximum scenæ, ea regione qua præcidit curvaturam circinationis, ibi finiatur scenæ frons, & ab eo loco per centrum parallelos linea ducatur, quæ disjungat proscenii pulpitum, & orchestræ regionem: ita latius factum fuerit pulpitum quam Græcorum, quod omnes artifices in scenam dant operam. In orchestra autem senatorum sunt sedibus loca designata, & ejus pulpiti altitudo, sitne plus pedum quinque, uti qui in orchestra sederint, spectare possint omnium agentium gestus.* C. Sueton. Cæsare cap. 76. *Prænomen imperatoris, cognomen patris patriæ, statuam inter Reges, suggestum in orchestra.* Et in Augusto cap. 35. *Servavit senatoribus etiam excusantibus insigne vestis, & spectandi in orchestra, publiceque epulandi jus.* Idem Nerone cap. 12. *Deinde in orchestram senatumque descendit.*

Juvenal. sat. 3.

Æquales habitus illic, similemque videbis
Orchestram & populum.

Id est, optimates & plebem. Et sat. 7. vers. 47.

Quæque reportandis posita est orchestra cathedris.

Ut senatoribus, ita & aliis in spectaculis hujusmodi discreta separataque loca: licet in principio promiscue spectarit cum plebe senatus, nullo habito discrimine, juvandæ concordiæ, fovendæque libertatis gratia, quod usque ad annum Urbis conditæ quingentesimum octavum durasse ostendi supra lib. 1. cap. 15. hoc opere: quod repete inde. Nunc de aliorum sedibus agam, si addidero unum è Valerio Maximo locum lib. 4. cap. 5. tit. 1. *A condita Urbe usque ad Africanum & Tiberium Longum coss. promiscuus senatui & populo spectandorum ludorum locus erat.* Suetonius videtur contradicere in Claudio cap. 21. qui locus consulatur.

Ac primum senes in *buleutico* sedebant, juvenes ex *ephebico* spectabant. Cæl. Rhodigin. lib. 8. antiq. lect. cap. 8. Jul. Poll. lib. 4. Onomast. cap. 19. ἐκαλεῖτο ἤ τι καὶ βελδυτικὸν μέρ@ τῶ θεάτρε, καὶ ἐφηβικόν. *Dicebatur etiam pars quædam theatri buleuticum, & ephebicum.* Non est sane dubium, quin Rhodiginus ex eo hæc mutuatus sit, ut multa alia, quæ suppresso nomine in exquisitissimas suas lectiones inseruit.

Virginibus Vestalibus suus è reliquorum spectantium cætu discretus erat locus. Sueton. Augusto cap. 44. *Solis virginibus Vestalibus locum in theatro separatim, & contra prætoris tribunal dedit.* C. Tacit. lib. 4. Annal. *Augusta sedes inter Vestalium consideret.*

Imperatores aut consules e podio. Æl. Spartian. in Severo: *De circensium, cum tres Victoriæ, more solito, essent locatæ gypseæ cum palmis, media quæ ipsius nomine adscriptum orbem palmis tenebat, vento icta de podio stans decidit.* M. Vitruv. lib. 5. cap. 7. *Scenæ longitudo ad orchestræ diametron duplex fieri debet: podii altitudo à libramento pulpiti cum corona & lysi duodecima orchestræ diametri.* Sueton. Nerone cap. 12. *Nam perraro præsidere, cæterum accubans primum parvis foraminibus, deinde toto podio adaperto spectare consueverat.* C. Plin. l. 37. cap. 3. tanta copia invecta, ut retia arcendis feris *podium protegentia succinis notarentur.*

Sidon. Apollinar. carm. 23. v. 368.

Totas ad podium ferent habenas
Curru prætereatur intus acto.

Metellus antiquus poëta, in Quirinalibus:

Terna lux & nox podium tenebat.

Juvenal. 2. ad finem.

Et Catuli, Paulique minoribus, & Fabii, &
Omnibus ad podium spectantibus.

Aurel. Prudent. lib. 2. in Symmach.

At quoniam podii meliori in parte sedentes
Spectant aratam faciem.

Corrippus Africanus sedem hanc Principum intellexit l. 2. n. 8. de circenses celebrante Just. Aug.

Intentos oculos ad sedem vulgus herilem
Extulit adsurgens.

Et post de eodem circum ingresso.

Auratum scandens solium, sedemque paternam.

Ubi *herilis sedes* barbare satis pro *imperatorio podio* usurpatur, ut ab eodem lib. 4. num. ult.

Adstabat Narses, sedemque ornabat herilem.

Denique equites discretis à senatu & plebe ordinibus spectare consueverant, in quatuordecim illis subselliis; idque *lege*, ut videtur, *theatrali*, cujus primus author (secundum nonnullorum opinionem, licet ante illos id ipsum lege fuerat à L. Roscio præcautum) Julius Cæsar, aut Augustus; nam Juliam appellat C. Plin. l. 33. cap. 2. *Hac de causa constitutum, ne cui id jus esset, nisi cui ingenuo ipsi patri avoque paterno sestertia quadringenta census fuisset, ex lege Julia theatrali, in quatuordecim ordinibus jus sedendi.* Sed postea eandem legem renovatam reperio, sive verius retentam sub Nerone; sic enim C. Petronius in Satyrico pag. 95. *Arena aliquas accendit, aut perfusus pulvere multo, aut histrio ostentatione scenæ traductus, ex hac nota domina est mea, usque ab orchestra* (Senatorum subselliis) *quatuordecim* (equitum sedilia) *transilit, & in extrema plebe quærit quod diligat.* Vet. Scholiast. Juven. ad v. 324. sat. 14. *Bis septem ordinibus, id est, gradibus equitum Romanorum.* Primus, inquam, hujus distinctionis author est L. Roscius Otho. L. Flor. Epitomastes in T. Livii lib. 99. *L. Roscius Tribunus plebis legem tulit, ut equitibus Romanis in theatro quatuordecim gradus proximi assignarentur.* Tribunus ille dicitur. Plutarch. in Cicer. Μάρκ@ Ὄθων στρατηγῶν vertitur ab Hermanno Cruserio, *M. Otho prætor* sed male. M. Tull. Orat. pro Murena. *L. Otho vir fortis, meus necessarius equestri ordini restituit non solum dignitatem, sed etiam voluptatem. Itaque hæc lex, quæ ad ludos pertinet, est omnium gratissima, quod honestissimo ordini cum splendore fructus quoque jucunditatis est restitutus.* Sed quorsum *restitutus fructus jucunditatis?* suspicor sane alium ante illum eadem hæc lege sanxisse; nam cur diceret Cicero dignitatem cum voluptate Roscium equitibus restituisse, si antea nulla fuerit dignitas? atque ut id facilius credam, inducor loco C. Velleji Paterculi lib. 2. histor. cap. 32. *Cotta judicandi munus quod Cajus Gracchus, ereptum senatui, ad equites, Sulla ab illis ad senatum transtulerant, æqualiter inter utrumque ordinem partitus est, & Otho Roscius lege sua equitibus in theatro loca restituit.* Sed locum suspectum habet Albert. Burerius, & Ald. Manutius, cui lectionem sinceram debemus ex Puteani codice; antea enim pessime legebatur, *Horoscius lege sua in theatro equitibus loca restituit.* Denique J. Lipsius & Jac. Schegkius reponendum censuerunt, *equitibus in theatro loca instituit.* Atque is consensus scriptorum pene uniformis est, à Roscio hanc legem primitus promulgatam. C. Plin. l. 7. cap. 30. *Te suadente, Roscio, (theatralis author est legis) ignoverunt, notatasque se discrimine sedis, æquo animo tulerunt.* Tulit autem eam L. Otho Anno Urbis conditæ 686. ut observatum est ab Antonio Augustino. Horat. epod. od. 4.

Sedilibusque magnus in primis eques
Othone contempto sedet.

Et lib. 1. epist. 1.

Roscia, dic sodes, melior, lex, an puerorum
Nænia.

Allusit M. Martialis lib. 2. epig. 29.

Rufe, vides illum subsellia prima terentem,
Cujus & hinc lucet sardonychata manus.

Jucundius lib. 5. epigr. 28.

Ingenium, studiumque tibi, moresque, genusque
Sunt equitis, fateor, cætera plebis habes.
Bis septena tibi non sunt subsellia tanti,
Ut sedeas viso pallidus Oceano.

D. Juve-

LIB.V. pag. 351. cap. XXII.
P. Philip. Scul.

D. Juvenal. sat. 14. in fine:

Ergo aliquid nostris de moribus, effice summam
Bis septem ordinibus, quam lex dignatur Othonis.

Itaque equites, quibus præscriptus census lege Roscia deerat, non habebant jus in quatuordecim gradibus sedendi. M. Tull. Philip. 2. *Illud tamen audaciæ tuæ, quod sedisti in quatuordecim ordinibus, cum esset lege Roscia decoctoribus certus locus constitutus quamvis quis fortunæ vitio non suo decoxisset.* Erant autem hi quatuordecim gradus orchestræ continui, ut ordo equester, qui secundum in civitate locum obtinebat, senatoribus proxime succederet. D. Auson. ludo Sapientum. in Cleobulo 16.

Interpretare tu qui orchestræ proximus,
Gradibus propinquis in quatuordecim sedes.

Dicuntur & absolute *quatuordecim* sine ulla adjectione. L. Seneca lib. 3. de Benefic. cap. 9. *Beneficium vocas, dedisse potentis populi civitatem, in quatuordecim gradus deduxisse, & defendisse capitis reum.* Joannes Opsopæus, τὸ *gradus* glossema putat, ideoque expungendum. Idem Seneca epist. 44. *At mehercule multi quatuordecim sunt clausi.* Macrob. lib. 2. cap. 3. *Cum Laberius in fine ludorum annulo aureo honoratus à Cæsare, è vestigio in quatuordecim ad spectandum transiit, violato ordine, & cum detrectatus est eques Romanus, & cum mimus remissus, ait Cicero prætereunti.* C. Sueton. in Augusto cap. 40. *Cum autem plerique equitum attrito bellis civilibus patrimonio, spectare ludos è quatuordecim non auderent, metu pœnæ theatralis, pronuntiavit, non teneri ea quibus ipsis parentibusve equester census unquam fuisset.* Addendus Petronii proxime supra citati locus. Fr. Modius Novantiquar. lection. epist. 29.

Quod ut verum esse concedam, interdum nihilominus addebatur vel gradus, vel ordines, vel subsellia, vel scamna, vel quippiam simile. patet ex authoritatibus antea à me allatis, & præterea ex Suetonio in Augusto cap. 14. *Cum spectaculo ludorum gregarium militem in quatuordecim ordinibus sedentem excitari per apparitorem jussisset, rumore ab obtrectatoribus dilato, quasi eundem mox discruciatum necasset, minimum absuit, quin periret concursu & indignatione turbæ militaris.* Corrigendus est idem scriptor, fœdissima labe aspersus in Julio, cap. 39. *Ludis Decimus Laberius eques Romanus mimum suum egit, donatusque est quingentis sestertiis & annulo aureo, sessum in quatuordecim scena solium per orchestram transiit.* Primum nescio in quem sensum sufficiat *solium*, itaque commodissime legi poterit: *Sessum in quatuordecim scamna per orchestram transiit.* Vetus scholiastes Juvenal. ad v. 3. sat. 5. *Quare per lunos, ... qui ibi primus quatuordecim ordinibus sedit, hac à populo in eum dicta sunt:*

Aliud scriptum habet Sarmentus, aliud populus voluerat.
Digna dignis: sic Sarmentus crassas habeat compedes.

Neque prætermiserim quatuordecim istos gradus, equestria, dictos, Petronius in Satyrico: *Viderint matronæ, quæ flagellorum vestigia osculantur, ego, etiamsi ancilla sum, nunquam tamen nisi in equestribus sedeo.* L. Seneca lib. 7. de Benefic. cap. 12. *Deinde pluribus modis communia sunt, equestria omnium equitum Romanorum sunt, in illis tamen locus meus sit proprius, quem occupavi.*

Denique ne hæc de sedilibus equestris ordinis lex Roscia interiret, effecit Domitianus, qui eam veluti fugitivam retraxit, & novo edicto sanxit, quod miror tacuisse historicos.

M. Martial. lib. 5. epigr. 8.

Edictum domini, deique nostri,
Quo subsellia certiora fiunt,
Et puros eques ordines recepit,
Laudabat modo Phasis in theatro.

De *cavea*, *arena*, *oppido*, *cathedris muliebribus*, partim nota sunt omnia, nec ullis egent operis, partim infra expediam, ubi de matronarum ornatu differetur, & repeti ex Criticis passim non difficulter possunt, quæque inde sumenda non exscribo.

De ludis hisce sequentibus usque ad caput 24. hujus libri, dixi supra lib. 2. ubi de diis sigillatim actum est, quibus isti voti erant ludi & ab aliis nullo negotio peti possunt, ideoque ad alia pergendum.

Cap. XXIV.

De ludis funebribus, & gladiatoriis.

Diximus de iis *ludis*, qui in Deorum honorem fierent, itemque de *votivis*: sequitur jam, ut de *funebribus* etiam quædam afferamus. *Funebrium* origo longe est vetustissima, quippe Æneas ad Pallantis, Achilles ante eum ad Patrocli rogum mactavit inferias cum ludis, unde etiam gladiatorum mos, sine dubio, est ortus. Nam quum primum captos ex hostibus jugularent, vitantes fœdi spectaculi crudelitatem, captivos inter se commiserunt, ut penes eosdem esset, & facinus, & supplicium. Quibusque sors, & virtus dedisset, superessent: alii placarent manes puris manibus parentantium. A Græcis hic mos ad Romanos propagatus est, à quibus hi ludi *munera* dicebantur. Sic *Tertullianus* libro singulari de spectaculis, capite de munere: *Munus*, inquit, dictum est ab officio: quoniam *officium* etiam muneris nomen est. *Officium* autem mortuis hoc spectaculo facere se veteres arbitrabantur, posteaquam illud humaniore atrocitate temperaverunt. Nam olim, quoniam animas defunctorum humano sanguine propitiari creditum erat, captivos, vel malo ingenio servos mercati in exequiis immolabant. Postea placuit impietatem voluptate adumbrare. Itaque quos paraverant armis, quibus tunc, & qualiter poterant eruditos, tantum ut occidi discerent; mox edicto *die inferiarum* apud tumulos erogabant: ita mortem homicidiis consolabantur. Hæc *muneris* origo. Sed paulatim provecti ad tantam gratiam, ad quantam & crudelitatem. Quia ferrum voluptati satis non faciebat, nisi & feris humana corpora dissiparentur. Hactenus *Tertullianus*. Primus Romanorum *Junius Brutus* dicitur in defuncti patris honorem dedisse Romæ gladiatores. Alii *Appium Claudium*, & *M. Fulvium* Consules, an id verum sit dubium est. Tunc enim primum fuere sontes objecti feris in arena, tanta immanitate, ut ab eo horrore matronæ publico edicto summotæ sint. Dabantur & à publicis magistratibus & à privatis personis, & cum certaminibus, & cum fabulis. In patrii funeris apparatu arenam inspersisse tradunt *C. Cæsarem*, cum Ædilis esset: qui postea dictator fuit. *Claudius* princeps ex arbitrariis statos fecit *ludos funebres*, quos *Ædiles* ederent: ex pecunia publica de Quæstoribus, quos *gladiatorios* appellavit. Verum postea illorum pertæsus, immanitatem sustulit. Privatis tamen consuetudinis mansit jus. Cæterum cum ea profusione ad inopiam multi redacti essent: jam antea sub *Tiberio* SC. factum fuerat, ut nemini id liceret qui minus quadringentis millibus in censu haberet. Nam & emptis opus erat, & educatis: productis quoque in arenam alii cade-

cadebant, alii petente populo manu mittebantur. *Gladiatorum* quoque *magiſtri* non ſine magno pretio, qui docerent eos conducebantur, hos *laniſtas* appellabant. Tandem à *Theodorico* Gothorum Rege, univerſus uſus ſublatus eſt. Quid enim immanius, quam vitam dare hominibus, ut eam ipſi mutuis cædibus ab ſeſe auferant? Nefas erat cum gemitu vulnus accipere: juſſos ferrum jugulo non accipere, ſanguinem ſuum eodem quo hoſtilem, animo inſpectare. Propoſita paria *laniſta* indicabat quanti: jugulatorum pretia non accipiebat: Cum haſtis ac rudibus prodibant. Erat *rudis* baculus gladiatorius, quo prima pugnæ rudimenta meditabantur, unde & nomen. Ea manumiſſi propter fortitudinem ſimul cum libertate donabantur: propterea quod ſine cruore deinceps eſſent acturi vitam. Certaminis initio, poſtquam inter ſe *rudibus* batuiſſent, ferro nudi transfigebant. Feſſis aut victis alia manus ſubſtituebatur. Unde *Martialis:* Hermes ſuppoſititius ſibi ipſi. Cum indefeſſus eſſet, atque invictus, ſibi ipſe ſuccedebat. Ludibrium infelicitatis humanæ *Nero*, cccc. ſenatores, Ioc. equites ad eam operam exhibuit. Alterum orbis monſtrum *Domitianus* etiam fœminarum pugnas noctu edidit. Qui *funebres* curarent *ludos*, *deſignatores* dictos autumant. Apud *Horatium* pro eo, qui præeſt funeri, interpretantur: Hæc de *ludis funebribus* Julius Cæſar Scaliger lib. 1. Poëtices, capite trigeſimoquinto. Quædam etiam habet *Alexander ab Alexandro* Neapolitanus, libro tertio Genialium dierum, capite ſeptimo. Horum ludorum ſæpe fit mentio à *Livio*, *Suëtonio*, *Tacito*, *Dione*, & aliis.

AD CAP. XXIV. PARALIPOMENA.

Deſultores in funebribus ludis, gladiatores, laniſtæ, rudiarii, authorati, inſpecti tyrones, aut ſervi antequam emerentur.

Funera in duplici differentia, ut infra hoc loco dicam; nam vel *tranſlatitia*, vel *vera*, hoc eſt quum quis peregre, aut apud hoſtes obierat, cadavere domum relato poſtea ſolennia & exequialia officia peragebantur, quæ quod corpus transferretur, *tranſlatitia* nominabant; & ſi domi aliquis obiiſſet, quod illi ducebatur funus, vel *indictivum* erat, vel *cenſorium*, vel denique *ſimpludiarium*, quod nullis aliis peragebatur ſolennitatibus, niſi ludis. Feſt. Pomp. lib. 17. *Simpludiaria funera ſunt, quibus adhibebantur D. T. ludi corbitoreſque, quidam ea dixerunt eſſe, quibus neutrum genus intereſſet ludorum, nam indictiva ſunt, quibus adhibentur non ludi modo, ſed etiam deſultores, quæ ſunt ampliſſima.* Adſcribam Joſephi Scaligeri verba, etiamſi alios non ſit mei moris exſcribere: *Simpludiaria, dicta quaſi ſimpliludaria, quia ſimpli ludii adhiberentur, hoc eſt, ſaltatores vel cernuatores, de quibus ſupra diximus, quos cernuatores hic Verrius vel Feſtus vocat corbitores, more ſcribendi antiquitus imperitis librariis uſitato, qui B. cum V. & contra commutabant; corvitores enim ſine dubio dicendum erat, qui enim geſtus cernuantium, ut modo ſurſum, modo deorſum ſpectent, is & corvorum eſt, & cornicum, ac monedularum, quæ ubi pedibus aliquem locum inſiſtunt, modo ἀνανεύουσι, modo ἐπινεύουσι. Hinc elegantiſſime de mulieribus cibo ſe ingurgitantibus ad menſam Plautus Caſina dixit.* ſc. *ancilla.*

Ego novi iſtas eſtrices, corvitant, ubi
Comeſſe poſſunt.

Quanquam ſcio Turnebum mutaſſe, ſed fruſtra. Has notas D. T. duntaxat ſignificare, ſupra in Senacula admonuimus: cauſa igitur non eſt, cur doctis viris hic de mendo ſuſpectus locus eſſe debeat. Simpludiariis ergo ſimpli ludii duntaxat adhibebantur, qui & corvitores, ſeu cernui, ut eſt apud Servium (lib. 10. Æneid. v. 894.) *dicuntur. Indictivis, & ludii & deſultores, ac etiam ludorum quædam genera. Cicero de legib. 2. funus ut indicatur ſi quid ludorum, funeriſque dominus utatur accenſo, atque lictoribus.* Hæc ille. Cæterum locus Plauti eleganter poſſet legi cum Turnebo, lib. 16. Adverſar. cap. 3. & Dionyſ. Lambino, nempe hoc pacto.

Novi ego illas eſtrices, corbitam cibi
Comeſſe poſſent.

Nam inſignem edacitatem exprimit per *corbitam cibi*. Eſt quippe corbita A. Gellio lib. 10. cap. 25. *navigii genus, tardum & grave*, ut exponit Nonius. Itaque comeſſe poſſunt corbitam cibi, id eſt, navem onerariam, maximamque comedendo exhaurire poſſunt, tanta iis gula eſt. Sed ad deſultores regredior.

Horum, ut puto, primus uſus à barbaris gentibus, quibus in bellis equorum mutatio probata, ut uno equo feſſo, aut ſudante, in alterum tranſire poſſent, nempe ſiccum & validum; ſcio à Marcello Donato Ponzano hoc obſervatum in Dilucidationibus ſuis pag. 229. tales effingunt Scythas Ammian. Marcellinus lib. 22. & Ælian. lib. *de aciebus inſtruendis*. & Indos Herodotus lib. 7. Numidas Strabo Amaſenus lib. 17. & ante illum T. Liv. 3. Decad. lib. 3. *Nec omnes Numidæ in dextro locati cornu ſed quibus deſultorum in morem binos trahentibus equis, inter acerrimam ſæpe pugnam in recentem equum ex feſſo tranſultare moris erat.* Hoc quidem de inſtitutione prima.

Uſus in curulibus illis & circenſibus ſtadiis. gloſſ. vet. μεταβάτης, *deſultor*. Nam ut quadrigæ quatuor equorum curſum ſignificabant, ita deſultores uno tantummodo equo utebantur. T. Liv. 5. Decad. lib. 4. *Semel quadrigis, ſemel deſultorio miſſo.* Artemidor. lib. 1. Oneiroc. cap. 58. ἵππον κέλητα ἐλαύνειν, *equum deſultorium agitare*; celetem equum pro ſingulari optime reddidit interpres deſultorium. C. Plin. l. 34. cap. 5. *Equeſtres utique ſtatuam Romanam celebratiorem habent, orto ſine dubio à Græcis exemplo; ſed illi celetas tantum dicabant in ſacris victores, poſtea vero & qui bigis vel quadrigis viciſſent, unde & in noſtris currus, in his qui triumphaviſſent.* Idem *celetizontas pueros* dixit ejuſdem libri cap. 8. Pindarus omnibus pæne paginis. Ariſtophanes in Pace. Et vetus ejuſdem ſcholiaſtes.

τρίτη δὲ μετὰ ταῦθ' ἱπποδρομίαν ἄξετε
ἵνα δὴ δὲ κέλης κέλητα παρακελητιεῖ.

Vertit Q. Septimius Chriſtianus:

Dic vacandum tertia circenſibus,
Ubi ſingulator ſingulatorem premet.

Idem in Concionatoribus uſurpat κελητίζεις, Andreas Divus Juſtinopolitanus reddit, *equo veheris*.

Officium deſcripſit elegantiſſime C. Jul. Hyginus lib. de fabulis cap. 80. *Unde etiam Romani ſervant inſtitutum cum deſultorem mittunt, unus duos equos habet, pileum in capite, ex quo in equum tranſilit.* Mentio & apud Ulpianum l. 20. ff. de præſcript. verb. *Si tibi equos venales experiendos dedero, ut ſi in triduo diſplicuiſſent, redderes, tuque deſultor in his cucurreris, & viceris, deinde emere nolueris, an ſit adverſus te ex vendito actio? quærere ſolet Labeo, & putare ſe præſcriptis verbis agendum.* Nec omnino male Iſidorus Hiſpal. l. 18. cap. 39. *Deſultor, cum ad finem curſus veniſſet, deſiliebat, & ex equo in equum tranſiliebat.* C. Sueton. in Cæſare cap. 29. *Quadrigas, bigaſque & equos deſultorios agitaverunt nobiliſſimi juvenes.* M. Varro Rei Ruſt. l. 2. cap. 7. *Peritus belli alios elegit, atque alit, ac docet, aliter quadrigarius ac deſultor.* Cicero orat. pro L. Murena: *Qui neſcio quo pacto, mihi videtur candidatus prætorius in conſularem, quaſi deſultorius in quadrigarium curriculum incurrere.* Sic facile erit poëtas intelligere. M. Manilium lib. 5. Aſtronomic.

Nec non alterno deſultor ſidere dorſo,
Quadrupedum. & ſtabiles poterit defigere plantas,
Per quos vadit equos, ludet per terga volantum,

Aut

Aut solo vectatur equo, nunc arma movebit,
Nunc licet in longo, per cursus, præmia circo,
Quicquid de tali studio formatur, habebit.

Sext. Aurel. Propert. lib. 4. eleg. 2.

Est etiam aurigæ species Vertumnus, & ejus
Trajicit alterno qui leve pondus equo.

P. Ovidius lib. 1. Amor. eleg. 3. corrigendus:

Non mihi mille placent, non sum desertor amoris,
Tu mihi, si qua fides, cura perennis eris.

Legendum est aptius, ut nonnullis videtur:

Non mihi mille placent, non sum desultor amoris;
Tu mihi, si qua fides, cura perennis eris.

Admonuit me ex MS. ita legendum esse, vir omniscius Petrus Petavius senator Parisiensis, & conjecturæ soli innixus idem ante illum docuerat, Ludovic. Carrio lib. 2. emendation. & observation. cap. 10. Sed nihil temere mutari opus; comparat enim amorem Ovidius sæpe militiæ, lib. 1. Amor. eleg. 9. & lib. 2. de Arte:

Militiæ species amor est, discedite segnes,
Non sunt hæc timidis signa tuenda viris.

Et sæpe translationibus à bellica re desumptis utitur. Lib. 2. Amor. eleg. ad Cupidinem:

——— *Miles nunquam tua signa reliqui.*

Et lib. 3. Amor. eleg. ult.

Culte puer, puerique parens mihi tempore longo
Aurea de campo vellite signa meo.

Gladiatores præterea in his ludis dimicabant, quos ob id bustuarios dictos putant. C. Sueton. Tiberio cap. 7. *Munus gladiatorium in memoriam patris, & alterum in avi sui Drusi dedit, diversis temporibus ac locis, primum in foro, secundum in amphitheatro.* M. Varro apud D. Augustinum lib. 8. de Civit. Dei cap. 26. Ælian. Spartian. in Hadriano: *Socrui sua ludos gladiatorios impendit.* Jul. Capitolin. in Antonino Philosopho. *Marcus & Verus imperatores Antonino pio patri munus gladiatorium exhibuerunt.* Quin imo & *C. Curio funebri patris memoria duo theatra struxit*; ut verbis utar Plinii lib. 36. cap. 15. Sed omnium disertissime Q. Florens Tertullianus lib. de Spectacul. cap. 6. *Inter quos etiam privatorum memoriis legatariæ editiones parentant, id quoque secundum institutionis antiquitatem, nam & à primordio ludi bifariam censebantur, sacri & funebres, id est, diis nationum, & mortuis; sed de idololatria nihil differt apud nos, sub quo nomine & titulo dum ad eosdem spiritus perveniat, quibus renuntiamus, licet mortuis, licet diis suis faciant. Communis igitur origo ludorum utriusque generis, communes & tituli, ut de communibus causis, proinde communes habeant apparatus, necesse est.* T. Liv. 3. Decad. libr. 8. *Scipio Carthaginem, ad vota solvenda diis, munusque gladiatorium (quod morti patris patruique paraverat) edendum rediit, gladiatorum spectaculum fuit, non ex eo genere hominum, ex quo lanistis comparare mos est.* Antiquitatem & solennem primitus institutionem hujus consuetudinis habemus apud Valerium Maximum lib. 2. cap. 1. *Gladiatorium munus primum Romæ datum est in foro Boario, Appio Claudio, Quinto Fulvio consulibus, dederant Marcus & Decimus filii Bruti, funebri memoria patris cineres honorando.* Sed de hac re quis non disseruit inter Criticos, aut quis non digladiatus est? Legantur Elias Vinetus & Josephus Scaliger in Ausonium, J. Lipsius in lib. de Amphitheatro. Pet. Faber Semestr. lib. 1. Andr. Alciat. lib. 1. Parerg. cap. 22. Auson. in Gripho Ternarii:

Tres primas Thracum pugnas, tribus ordine bellis,
Juniada patris inferias misere sepulchro.

Qui hosce alerent gladiatores, & qui privatis sumptibus publicam populi lascivientis voluptatem explerent, erant in urbe, quos *lanistas* vocabant. Vet. scholiast. Juvenal. sat. 2. v. 143. *Qui toga, qua utebantur senatores, deposita, tanquam infames tunica utebantur. Hinc lanista, vel dissoluti dicuntur.* C. Sueton. in Julio cap. 26. *Tyrones neque in ludo, neque per lanistas; sed in domibus per equites Romanos, ac etiam per senatores armorum peritos erudiebat.* Æl. Spartian. in Hadriano: *Puerum aut ancillam lanistæ aut lenoni vendi vetuit.* Jul. Capitol. in Antonino Philosopho: *Nullus lanista, nullus scenicus, nullus arenarius,* Ammian. Marcellin. in rebus Constantii & Juliani lib. 19. ad finem: *Exequutor & administer sæpe dicendus ille notarius missus est Paulus, qui peritus artium cruentarum, ut lanista ex commerciis Libitinæ, vel ludi* (optime sic legitur, id est, vel in arenam funebri productus pompa, vel domi tyrones erudiens, male antea, *vel ludii*) *ipse quoque ex equuleo vel carnifice, quæstum fructumque captabat.* L. Sen. lib. 10. Controv. 4. *Crudelem rem facit lanista, nec tamen damnatur reipublica læsæ.* Vetus glossarium Philoxeni Græco-latinum, ἐπιστάτης μονομάχων, *doctor pugnantium*, quasi dicas, *lanista*, iterum idem λυδοτρόφος, μονομαχοτρόφος qui alit gladiatores, qui ludum habet, qui arenæ præparat, atque instruit. D. Juvenal. sat. 11. in principio:

Scripturus leges, & regia verba lanistæ.

Et sat. 3. v. 158.

Hic plaudit nitidi præconis filius, inter
Pinnirapi cultos juvenes, juvenesque lanistæ.

Aurel. Prudent. lib. 2. in Symmachum, de Vestalibus ludos illos spectantibus:

——— *Sed & illa verendis*
Vittarum insignis phaleris, fruiturque lanistis.

M. Martial. lib. 11. epigr. 67.

Et fraudatores, & lanista, miror,
Quare non habeas, Vacerra, nummos.

Vetus marmoris antiqui fragmentum meminit:

P. POETELLIUS. P. L. SYRUS. LANISTA. AD. AR. FORIN. AR. ROM. DD. VIXIT. ANN. XLIIX. H. S. F.

Emebant hi servos è catasta, quos omni crudelitatis genere exercebant, & privatim instituebant, ut possent, iis qui munera gladiatoria exhibebant, edoctos artem gladiatoriam elocare. Q. Flor. Tertullian. lib. de Idololatria cap. 11. *Sic & homicidii interdictio ostendit mihi lanistam quoque ab ecclesia arceri.* In qua licitatione illud non est prætermittendum, summam lanistas curam adhibuisse, ne manca aut mutila haberent corpora adolescentes, quos in ludo suo edocturi essent, ideoque & medicum in emptione adhibebant, qui vitium, si quod lateret, detegeret, quod in omnibus mancipiis etiam observatum liquet, dum emerentur. L. Sen. epist. 80. in fine. *Detrahis vestimenta venalibus, ne qua vitia corporis lateant, hominem involutum æstimas? mangones, quicquid est, quod displiceat, lenocinio aliquo abscondunt, itaque ementibus ornamenta ipsa suspecta sunt, sive crus alligatum, sive brachium adspiceres, nudari juberes, & ipsum tibi corpus ostendi.* Idem lib. 1. Controver. 2. ubi P. Vivetii Rhetoris, seu verius declamatoris antiqui hæc verba habentur. *Nuda in littore stetit ad fastidium emptoris omnes partes corporis & inspecta & contrectata sunt. Vultis actionis exitum audire? vendit pirata, emit leno, excipitur nihil.* Suspectus mihi locus, ideoque suaderem rescribendum: *Vultis auctionis exitum audire?* Certus enim & liquidus est sensus auctionis nomen convenientissimum esse licitationi, actionis non item. Pseudocornutus in sat. 6. Persii v. 77. *Apud antiquos venales gladiatores in catasta ponebantur, ut in eis possent omnia membra inspici.* Ritus ejus vestigia in Caji Suetonii Caligula cap. 36. *Non temere ulla illustriore fœmina abstinuit, quas plerumque cum maritis ad cœnam vocatis, præterque pedes suos transeuntes, diligenter ac lente, mercantium more considerabat, etiam faciem manu allevans, si qua pudore submitterent.* Ex eodem in Augusto cap. 69. id probari potest epistolæ M. Antonii fragmento quodam: *Dimissam Scriboniam, quia liberius doluisset nimiam potentiam pellicis, & conditiones quæsitas per amicos, qui matres familias, & adultas ætate virgines denudarent, atque perspicerent, tanquam Thoranio mangone vendente.* Q. Symmach. l. 2. epist. 78. *Quoniam servorum per limitem facilis inventio, & pretium tolerabile esse solet, quam maxime te deprecor, ut per homines strenuos viginti juvenes prædicto negotio* (curulibus ludis) *congruentes jubeas comparari, in quam rem solidos ad te misi libita æstimatione hominum, quorum non forma, sed ætas & sanitas eligenda est.* Cl. Claudian. in Eutrop. lib. 1.

Si pelagi fluctus, Libyæ si discis arenas,
Eutropii numerabis heros, quot jura, quot ille

Mutavit tabulas, vel quanta vocabula vertit.
Nudatus quoties medicum dum consulit emptor,
Ne qua per occultum lateat jactura dolorem:
Omnes pœnituit pretii, venumque redibat
Dum vendi potuit.

Pessime interpunctus, & ob id depravatus locus, levissima opera suo nitori restitui potest, si sic legamus, & distinguamus, facili sensu, ut ex antea dictis patet:

Mutavit tabulas, vel quanta vocabula vertit
Nudatus, quoties medicum dum consulit emptor,
Ne qua per occultum lateat jactura dolorem.

M. Martial. lib. 6. epigr. 82.

Quidam me modo, Rufe, diligenter
Inspectum, velut emptor, aut lanista,
Cum vultu, digitoque subnotasset.

Grex iste tyronum à lanistis sic emptorum in scenicas voluptates, *familia* dicebatur, & lanistæ ipsi seu gladiatores, *patres familias.* Jul. Cæsar lib. 3. bell. civil. cap. 5. *Ille ignominia & dolore permotus, palam, se proficisci ad Cæsarem simulavit clam nuntiis ad Milonem missis, qui Clodio interfecto ejus nomine fuerat damnatus, atque eo in Italiam evocato, quod magnis muneribus datis gladiatoriæ familiæ reliquias habebat, sibi conjunxit.* L. Sen. lib. 6. de Benef. cap. 12. *Lanista familiam suam summa cum cura administrat.* Sæpissime Suet. in Julio cap. 10. *Adjecit insuper Cæsar etiam gladiatorium munus, sed aliquanto paucioribus, quam destinaverat, paribus; nam cum multiplici undique familia comparata, inimicos exterruisset, cautum fuit de numero gladiatorum, quo ne majorem cuique habere Romæ liceret.* Et in Augusto cap. 42. *Venalitias, & lanistarum familias Urbe expulisset.* Et in Caligula cap. 26. *Vilissimos senio confectos, gladiatores quoque pegmates familiarum notos, sed insignes aliqua debilitate corporis, rabidis feris subjiciebat.* Denique idem in Domitiano cap. 10. pro lanista, *patremfamilias* usurpavit, vide locum. Sed illud minime omittendum duco, unumquemque ex his gladiatoribus in arenam productis, insigni aliqua nota conspicuum esse consuevisse. Vet. Scholiast. D. Juvenal. ad sat. 3. v. 158. *Pinnis pavonum ornari solent gladiatores, si quando ad pompam descendunt: pinnirapos autem dicit lanistas, ex habitu gladiatorum: quia post mortem retiarii, pinnam, id est, manicam rapit, ut ostendat populo se vicisse, aut ideo pinnirapos, quia pinnas in galeis habebant, ut Lucilius* lib. 3.

Cum septem incolumis pinnis redit, ac recipit se.

Qui versus mutilus, apud Donatum, proculdubio, licet amplior auctiorque proferatur in Phormionem Terentianum, act. 1. sc. 3.

Ille alter abundans, cum septem in locum Hispanus.

In MS. Donati codice erat, *cum septem in locum his pinnis,* æque corrupto sensu. Legendum est ergo:

——— *Ille alter abundans*
Cum septem incolumis pinnis redit, ac recipit se.

Gladiatores vero post multas operas arenæ elocatas, rude donabantur, tanquam jam dimittendi à tam operoso & periculoso discrimine, indeque *rudiarii* appellati: C. Sueton. in Tiberio cap. 7. *Rudiariis quoque quibusdam revocatis.* aut *consummati gladiatores.* Plin. lib. 8. cap. 7. *Principibus Claudio & Neroni in consummatione gladiatorum.* Quem locum Jac. Dalecampius, *de consummato gladiatorio munere, sive gladiatorii spectaculi,* exponit. Cæl. Rhodig. lib. 11. cap. 11. gladiatores emeritos, consummatos, & rude jam donatos, longa desuetudine digladiandi arenæ inidoneos. Q. Florens Tertullian. lib. de Spectacul. cap. 21. *Et qui insigniori cuique homicidæ leonem poscit, idem gladiatori atroci petat rudem, & pileum præmium conferat.* Æl. Lamprid. in Commodo. *Rudibus in arena inter cubicularios gladiatores depugnavit.* In aliis editionibus legitur, *inter cubiculares gladiatores.* Sed nihil refert. M. Cicero Philipp. 2. *Tam bonus gladiator rudem tam cito accepisti.* Allusit idem lib. de opt. gen. orat. *Quasi rudibus ejus eludit oratio, à me nobilissimum gladiatorum par inducitur.* Erudite, ut sæpe solet, vetus Scholiastes D. Juvenalis ad v. 105. Satyr. 6. *Ut requiem gladiaturæ haberet, Bellonarium se fecerat.* Et ad versum sequentem idem, *Requiem sperare, rudem, ut solent in amphitheatro accipere gladiatores.* C. Sueton. in Claudio cap. 21. *Cum essedario, pro quo quatuor filii deprecabantur, magno omnium favore indulsisset rudem, tabulam illico misit, admonens populum, quantopere liberos suscipere deberet.* Et in Calig. cap. 32. *Mirmillonem è ludo rudibus secum batuentem, & sponte prostratum confodit ferrea sica, ac more victorum cum palma discurrit.* Ex quibus locis perspicuum est, baculum fuisse rudem, quo velitantes, & veluti præludentes in ludo gladiatores, se exercerent, quo constantius & peritius veras pugnas obirent, erant gravioris multo ponderis rudes, quam ea arma, quibus pugnabatur: adeo ut Xiphilinus in M. Antonino prohibeat ne in arena acutis gladiis, sed tantum obtusis pugnaretur. Lucilius apud Tullium lib. 3. de Orat.

——— *Quamvis bonus ipse*
Samnis in ludo, ac rudibus cuivis satis asper.

Incertus author dialogi de Oratoribus: *Nec adversarii ferro, nec rudibus dimicantes.* L. Sen. lib. 5. Controvers. 24. *Gladiatores gravioribus armis discunt, quam pugnant.* Idem epist. 117. *Quam stultum est, cum signum pugnæ acceperis, ventilare? remove ista lusoria arma, decretoriis opus est.* Male antea legebatur, *luxuriæ arma.* Et puto primus ex MS. codice lectionem veram restituit Ferdinandus Pincianus. Alludit M. Martialis lib. 5. epigr. 32.

Cornibus hic summis pendet, vagus ille per armos
Currit, & in toto ventilat arma bove.

Expressius P. Ovid. lib. 3. de Arte:

Ponite jam gladios hebetes, pugnetur acutis,
Nec dubito telis quin petat ipse meis.

Imperatores rudem hanc, petente populo, gladiatori concedebant, liquet ex Suetonii loco in Claudio proxime supra laudato. Poëtæ. Idem Martial. lib. 3. epigr. 36.

Hoc merui, Fabiane, toga, tritaque, meaque,
Ut nondum credas me meruisse rudem.

D. Juvenal. sat. 7. v. 172.

Ergo sibi dabit ipse rudem.

Q. Horat. lib. 1. epist. 1.

Spectatum satis, & donatum jam rude quæris
Mæcenas, iterum antiquo me includere ludo.

P. Ovid. lib. 2. Amor. eleg. 9. non modo arenariis illis aut amphitheatralibus gladiatoribus, concessam rudem, sed & militibus:

Fessus in acceptos miles deducitur agros:
Tutaque, sed posito poscitur ense rudis.

Et lib. 4. Trist. eleg. 8.

Sic igitur tarda vires minuente senecta,
Me quoque donari jam rude tempus erat.

Contra, qui se vilibus arenæ locabant, seu pecunia accepta seipsos veluti distrahi patiebantur, venalem sanguinem insanæ populi voluptati impensuri, *authorati* dicebantur, & pretium, *authoramentum.* Sueton. in Tiberio cap. 7. *Authoramento centenum millium.* M. Cicero lib. 1. de offic. *Illiberales autem & sordidi quæstus mercenariorum omnium, quorum operæ non quorum artes emuntur: est enim in illis ipsa merces authoramentum servitutis.* C. Vell. Paterculus lib. 2. *In ea jugulati civis reipublicæ constitueretur authoramentum.* Et in eodem libro: *Authoramento funebri ad conservatoris quondam reipublicæ, tantique consulis necem irritandam.* Q. Fab. Quintilian. declamat. 20. *Nec difficilem tamen sub illo authoramento habuisset missionem, sed noluit gladiator vivere.* Vetus scholiastes D. Juvenal. sat. 11. vers. 8. *Regia verba, superba, & delicata, id est, se authoraturus, aut hac scripturus, quæ juris & consuetudinis erant scribi ab iisdem, qui accepto pretio se in ludo distrahebant.* L. Apulejus frequentissime illa loquendi formula utitur, lib. 2. Milesior. *Hic authoratus ad custodiam mariti sui fidenter accessit.* Et ejusdem operis libr. 9. *Execrando metallo pudicitiam corporis sui protinus authorata est.* Et lib. 1. Apolog. *Ob mercedem, & authoramenta impudentiæ, deprehensa haberi.* C. Plin. lib. 14. cap. 1. *Ut vindemiator authoratus rogum ac tumulum accipiat.* libr. 35. cap. 15. *Gladiatorum spectacula (C. Curio) edebat ipsum magis authoratum populum Romanum circumferens.* L. Seneca in Apocolocynthosi: *Eum dedit larvis, & proximo munere* inter

inter novos authoratos ferulis vapulare placet. Idem epist. 37. *Eadem honestissimi illius & turpissimi hujus authoramenti verba sunt, uri virgis ferroque necari.* Observatum ab aliis criticis. Idem Seneca epist. 7. *Quid miraris? si uri, vulnerari, occidi, alligari juvat, aliquando etiam libet.* Ad omnem ergo tormentorum ferendorum patientiam se componebant, qui authoramento proposito in ludum se dabant. Pulchre C. Petronius in Satyrico: *In verba Eumolpi sacramentum juravimus, uri, vinciri, verberari, ferroque necari, & quicquid aliud Eumolpus jussisset, tanquam legitimi gladiatores domino, corpora animosque religiosissime addicimus.* De quo ritu intelligi volunt Horat. lib. 2. sat. 7.

Quid refert uri, virgis, ferroque necari?
Authoratus eas.

Restituendus & Claudiani locus paneg. de consul. Manlii Theodori de ludis consularibus, seu ab eo consule editis.

Quorum compositam puer augmentatus in artem
Emicet, & vinctus plantæ, vel curribus hærens
Pendula librato figat vestigia saltu.

Sed quid, *puer augmentatus* in scenicis spectaculis sit, ego difficillimum inquisitu reor; correxit ergo vir eruditissimus Lævinus Torrentius:

Quorum compositam puer authoratus in artem
Emicet.

Cap. XXV.

De iis ludis, qui exercitationis causa fiebant, Trojanis scilicet, & castrensibus.

Trojani ludi, sive *Trojæ ludus*, ludicrumque (omnibus enim his nominibus appellabatur) *ab Ascanio* Æneæ filio primum omnium in Italiam venerunt, celebrabanturque in *circo* à pueris majoribus & minoribus, turmatim congredientibus: quibus qui præsidebat, *Princeps juventutis* vocabatur, atque ex numero filiorum primi nominis senatorum, Augustorumve eligebatur. *Suetonius* in C. Jul. Cæsare, cap. 39. *Trojam lusit* turma duplex majorum, minorumque puerorum. Idem in *Augusto*, cap. 43. Sed & *Trojæ ludum* edidit frequentissime, magnorum, minorumque puerorum delectu, prisci, decorique moris existimans claræ stirpis indolem sic innotescere. In hoc ludicro *C. Nonium Asprenatem* lapsu debilitatum, aureo torque donavit, passusque est ipsum posterosque *Torquati* ferre cognomen. Idem in Tiberio: Præsedit & *Actiacis ludis*, & *Trojanis circensibus* ductor turmæ puerorum majorum. *Dio* lib. 43. de ludis Cæsaris scribentis: Etiam Trojani antiquo more patriciorum filii luserunt: juvenesque, qui dignitate æquales erant, curribus certaverunt. Eorundem etiam lib. 48. & 51. atque alibi meminit. De horum ludorum origine & ceremoniis *Virgilius* lib. 5. Æneid. vers. 545.

At pater Æneas nondum certamine misso,
Custodem ad sese, comitemque impubis Juli
Epytiden vocat, & fidam sic fatur ad aurem:
Vade, age, & Ascanio, si jam puerile paratum
Agmen habet secum, cursusque instruxit equorum,
Ducat avo turmas, & sese ostendat in armis, &c.

Et paulo post, cum nomina præstantium authorum recensuisset, hæc subjicit. vers. 577.

Postquam omnem læti consessum, oculosque suorum
Lustravere in equis: signum clamore paratis
Epytides longe dedit, insonuitque flagello.
Olli discurrere pares, atque agmina terni
Diductis solvere choris, &c.

Inde autem horum ludorum consuetudinem ad Romanos venisse, idem *Virgilius* his versibus docet:

Hunc morem, hos cursus, atque hæc certamina primus
Ascanius, longam muris cum cingeret Albam,
Rettulit, & priscos docuit celebrare Latinos.
Quo puer ipse modo, secum quo Troïa pubes.
Albani docuere suos, hinc maxima porro
Accepit Roma, & patrium servavit honorem:
Trojaque nunc, pueri, Trojanum dicitur agmen.

Vide de his ludis *Wolffgangum Lazium* Commentariorum Reipubl. Rom. lib. 10. cap. 2.

Erant & *castrenses ludi*, quibus milites in castris & exercebantur, & delectabantur: quorum meminit *Suetonius* in Tiberio, cap. 72. Ac ne quam suspicionem infirmitatis daret, *castrensibus ludis*, non solum interfuit, sed etiam missum in arenam aprum jaculis desuper petiit. Ad quem locum *Lævinus Torrentius* hæc annotat: *Castrenses ludos*, ut puto, eos appellat, qui militibus illic in statione manentibus castrensi more edebantur. Sed de variis Romanorum ludis hæc sufficiant, de quibus, si cui vacat, legendus præter eos, quos passim indicavi, *Wolffgangi Lazii* lib. 10. Comment. Reipub. Roman. qui totus de ludis agit. Nos iis, quæ visa fuerunt scitu jucunda & utilia esse, hic breviter expositis, ad alia nunc accedemus, de quibus initio hujus libri spem Lectori fecimus.

AD CAP. XXV. PARALIPOMENA.

Pyrrhicha decursio, saltatio, campi doctor, monitor, magister, flagellum ad coërcendum tyronem.

Nemo commodius ludos hos castrenses explicare poterit, quam si Claudiani locus è 6. Hon. consul. proferatur, qui sic se habet:

Hic & belligeros exercuit area lusus,
Armatos hic sæpe choros, certaque vagandi
Textas lege fugas, inconfusosque recursus,
Et pulchras errorum artes, jucundaque Martis
Cernimus.

In area igitur decurrebatur, ut dixi supra hoc opere l. 1. Reg. 1. Variis ambagibus areæ huic inerrabant, egregiique, & cum arte mutatis ordinibus, ad eundem locum, è quo digressi fuerant, revertebantur. L. Apul. allusit ad campestria isthæc exercitia lib. 10. Milesiar. *Puelli puellæque virenti florentes ætatula, forma conspicui, veste nitidi, incessu gestuosi, Græcanicam saltantes pyrrhicham, dispositis ordinationibus decoros ambitus inerrabant, nunc in orbe rotarum flexuosi, nunc in obliquam seriem connexi, & in quadratum patorem cuneati, & in catervæ dissidium separati.* Sed audiendus idem Claudianus loco proxime citato:

Una omnis submissa phalanx, tantaque salutant
Te dominum galeæ, partitis inde catervis
In varios docto discurritur ordine gyros,
Quos neque semiferi Gortynia tecta juvenci,
Flumina nec crebro vincant Mæandria flexu,
Discreto revoluta gradu torquentur in orbes
Agmina, perpetuisque immoto cardine claustris
Janus bella premens, læta sub imagine pugnæ,
Armorum innocuos paci largitur honores.

Pyrrhicham solent hanc decursionem vocare (à Pyrrho Neoptolemo sic dictam. Plin. l. 7. cap. 56. licet paulo infra, alii diversum sentiant.) quæ observatis numeris, concentuque musico adhibito à tyronibus sæpius, interdum & ipsis militibus veteranis exerceretur. Verba sunt antiquissimi Grammatici Marii Plotii apud Jacobum Cujacium lib. 13. observationum, cap. 10. *Pyrrhichius pes à pyrrhicha lusus genere nomen accepit, quia hoc sono milites usi sub armis, per ludum cient simulachra pugnæ, ipsa tamen pyrrhicha dicta est à Pyrrho Cydone, quia primus Cretenses sub armis saltare ad hujus pedis sonum instituit. Alii à Pyrrho Achillis filio, quem primum in tumulo patris sui honoris gratia armatum saltavisse dicunt. Aristoteles autem ait Achillem hujus lusus inventorem fuiße. Quibusdam placet ab ardore, id est velocitate sui nomen accepiße hunc pedem; cognatus enim sensus velocitatis & ardoris est: unde instant ardentes Tyrii, id est, festinantes, & ardet abire fuga, id est, festinat.* Quod de Pyrrho Cydonio scribit, est ex Nicolao vetustissimo authore, lib. *de moribus gentium*, referente J. Stobæo serm. 42. οἱ δὲ Κρητῶν παῖδες ἀγελάζονται κοινῇ μετ' ἀλλήλων σκληραγωγούμενοι, καὶ θήρας, καὶ δρόμους τε ἀνάντεις ἀνυπόδυτοι κατανύοντες, καὶ τὴν ἐνόπλιον πυῤῥίχην ἐκτονοῦντες, ἥντινα πρῶτος εὗρε Πύῤῥιχος κυδωνιάτης Κρὴς τὸ γένος. Vertit Conradus Gesnerus: *Cretensium pueri simul congregantur, educanturque duriter, venationes & cursus acclives pedibus nudis conficiunt, & pyrrhicham in armis saltant, quam primus invenit Pyrrhichus quidam Cydoniates, Cretensis genere.* Quare suspicor vel in codice Stobæi mendum subesse, vel in textu Marii Plotii: itaque si hujus posterioris locum legamus, facile erit conciliare utrumque: *Pyrrhicha ipsa dicta est tamen à Pyrrhicho Cydoneo.* Licet Strabo lib. 10. & Jul. Solinus cap. 16. Pyrrhichum eum constanter vocent. Porro Cydones populi in Creta. Luctat. ad v. 595. lib. 6. Thebaid. Statii. Strabo Amasian. l. 10. & Cosmographi pene omnes consentiunt. Sammonic. Serenus lib. de Medicina cap. 25.

Vel quæ poma Cydon Cretæis misit ab oris
Cocta lines.

In alio codice, parvo discrimine:

Cocta teres.

Celebres non modo saltatione pyrrhicha, sed & sagittandi peritia. Poëtæ passim. P. Ovid. l. 8. Metamorphos. fab. 1.

Armaque, equosque, habitusque, Cydoniasque pharetras.

Interpretes Q. Horatii l. 4. od. 9.

Primusque Teucer tela Cydoneo
Direxit arcu.

D. Auson. epist. 21.

Jambe, Parthis & Cydonum spiculis,
Jambe, pennis altum velocior.

Papin. Stat. lib. 4. Thebaid. v. 269.

Terga Cydonea Corythos arundine pulsat.

Et lib. 6. Thebaid. v. 597.

- - - Credas è plebe Cydonum
Parthorumque fuga totidem exiliisse sagittas.

Idem lib. 7. Thebaid. v. 339.

- - - Cydoneas anteibunt gesa sagittas.

Claudian. poëmatio de histrice:

- - - Quicquid procul appetit hostem
Hinc reor inventum, morem hinc traxisse Cydonas
Bellandi, Parthosque retro didicisse ferire.

Et in Panegyrico de 4. Hon. consul.

Scis quo more Cydon, qua spicula dirigat arte
Armenius.

Sed redeo in orbitam. Pyrrhicha hac saltatione exercebantur non modo tyrones, & milites, ut dixi, sed nobilissimi quique adolescentes, & principes interdum ipsi. C. Sueton. in Nerone cap. 12. *Exhibuit pyrrhichas quasdam è numero Epheborum, quibus post editam operam diplomata civitatis Romanæ obtulit.* Ex quo loco liquet & ignobiles, servilisque etiam conditionis homines pyrrhicham lusisse: adde & vilissima bestiariorum capita, ex Ulpiano IC. l. 8. ff. de pœnis: *Quicunque in ludum venatorium fuerint damnati, videndum est an servi pœnæ efficiantur, solent enim juniores hac pœna adfici, utrum ergo servi pœnæ isti efficiantur, an retineant libertatem, videndum est, & magis est, ut hi quoque servi efficiantur, hoc enim distat à cateris, quod instituuntur venatores, aut purrhicharii, aut in aliam quam voluptatem gesticulandi, vel aliter se movendi gratia.* Rescriberem libenter, quod instituuntur *venatores, aut pyrrhicharii*, quamquam antiqua scribendi consuetudine, *purrum* & *burrum* dicebant, pro *byrro* & *pyrro*. Vide scriptores de *Trojæ* ludicro.

Præcipuus in pyrrhicha usus gladii, quare Jul. Polluci lib. 4. cap. 14. ἐνόπλιοι ὀρχήσεις, πυῤῥίχη καὶ τελεσίας, *saltationes armatæ, pyrrhicha & telesias* dicuntur. Latini *bellicrepam* fecere nomen. Fest. Pomp. lib. 2. *Bellicrepam saltationem dicebant, quando cum armis saltabant, quod à Romulo institutum est, ne simile pateretur, quod fecerat ipse, cum à ludis Sabinorum virgines rapuit.* Adhibebant & musicum concentum, sed fistulis. Ammian. Marcellin. lib. 16. in rebus Juliani parabatæ: *Cum exercere præludia disciplinæ castrensis philosophus cogeretur ut Princeps, artemque modulatius incedendi per pyrrhicham concinentibus disceret fistulis.* Idem lib. 18. de Sabiniano: *Militari pyrrhichio sonantibus modulis pro histrionicis gestibus in silentio summo delectabatur.* Claudian. ibidem loci:

Mutatos edunt pariter tunc pectora motus
In latus illisis clypeis, aut rursus in altum
Vibratis, grave parma sonat, mucronis acutum
Murmur, & umbonum pulsu modulante resultans
Ferreus alterno concentus clauditur ense.

Præerat his exercitiis aliquis summæ authoritatis, qui non modo hortari poterat, sed & coërcendo impellere tyrones. Jul. Capitolin. in Maximino, ex oratione Alexandri Aug. *Veteres milites tibi, Maximine mi carissime atque amantissime, idcirco non credidi, quod veritus sum ne vitia eorum sub aliis inolescentia emendare non posses, habes tyrones ad tuos mores, ad tuam virtutem, ad tuum laborem, eos fac militiam addiscere, ut mihi multos Maximinos optabiles reip. efficias.* Hic *campi doctor* dictus, & in veteribus glossis ὁπλοδιδάκτης *campi doctor*, redditur. vet. Scholiast. Juvenalis sat. 6. vers. 260. *monstratos à campi doctore.* Idem ad vers. 155. sat. 5. *à sene magistro, campi doctore, Capella.* Ammian. Marcellin. libr. 15. *Marinus ex campi doctore, eo tempore va-*

vacans, author perniciosi sermonis, & alioquin naturæ ferventis, in taberna relictus. Nisi forte legi placet, ut hactenus excusum fuit, *Marinus ex campiductore:* quod ferri potest, est enim campiductor, idem qui castrorum præfectus, cui scilicet incumberet, loca in castris designare, idoneam castrametationibus stationem eligere. Fl. Renat. Veget. l. 1. de Militia Rom. cap. 13. *Illo exercitii genere, quod armaturam vocant, & à campiductoribus traditur, imbuendus est tyro.* Vide locum.

Magistri etiam appellabantur. vetus scholiastes Juvenalis proxime supra citatus, & ad vers. 87. satyr. 11. *Dux magister exercitus.* C. Plin. in panegyrico Trajani. *Postquam exercitationibus nostris, non veteranorum aliquis, cui decus, muralis aut civica, sed Græculus magister assistit.* Claudianus proxime supra citatus, quem locum pessime J. Lipsius (pace tanti viri liceat dixisse) de venatore circensi, seu bestiario exponendum censet. Nam & locus ipse sequela sua probat, de castrensibus tyronum aut prætorianorum exercitiis intelligi debere, & ego in commentariis meis inserui, quæ abunde genuinum sensum vindicent poëtæ elegantissimo:

- - - Insonuit cum verbere signa magister.

Et P. Virgil. l. 8. Æneid.

- - - Sub te tolerare magistro
Militiam, & grave Martis opus.

Iidem sunt & *custodes*. Isidorus l. 9. cap. 3. *Tyrones dicti, qui antequam sacramento probati sint, milites non sunt: Romanæ autem militiæ mos fuit, puberes primo exerceri armis, nam decimo sexto anno tyrones militabant, quo etiam solo sub custodibus agebant.* Quæ ille ex Servio Honorato, ut solet, transcripsit, ad illud lib. 7. Æneid.

Ante urbem pueri, & primævo flore juventus
Exercentur equis.

Et ipse Virgilius allusit lib. 5. Æneid.

Custodem ad sese, comitemque impubis Jüli,
Epytidem vocat.

Denique & *monitores* eadem omnino significatione. Q. Tertullian. Apolog. cap. 30. *Illuc suspicientes Christiani manibus expansis, quia innocuis, capite nudo, quia non erubescimus, denique sine monitore, quia de pectore oramus.* Quod nomen non tantum in tyrocinio valet, sed in heroibus, aliisque adolescentibus, qui artibus certis imbuendi admonitione rectoris alicujus indigerent. Latin. Pacat. Drepan. in paneg. *Tibris quondam hospitis monitor Æneæ, mox Romuli conservator expositi.* Symmach. l. 3. epist. 13. *Nullam certe Nestor tertiæ ætatis suæ sæculo militiæ vacationem poposcit, nec Achilli excusavit ætatis suæ frigus Phœnix monitor.* Parthenius Erotico, cap. 6. ἕως ὅτε τροφεὺς αὐτῆς πρεσβύτης ἀναπυνθανόμενος, καὶ ἐπιγνοὺς τὸ πάθος, τῇ μὲν θαῤῥεῖν παρεκελεύσατο. *Donec nutritor ejus senex* (sive monitor) *eam percunctatus, & cognito dolore bene sperare jussisset.* Eligebatur autem in hos usus, ut plerumque, qui gravitate, morumque sanctitate, non modo præceptis, serventem, & in vitia præcipitem juventutem regere posset. L. Apul. Milesiar. lib. 10. *Magnam domus cladem ratus indigere consilio pleniore, ad quendam compertæ gravitatis senem educatorem protinus refert.* Valer. Flaccus Setinas Argonautic. libro 1.

- - - Fessum Phylace quem miserat avo,
Non jam operum in partem, monitus sed tradat ut acres.

Statius Papinius lib. 5. in Epicedio patris:

Hinc tibi vota patrum credi, generosaque pubes
Te monitore regi.

Monitor iste tyronum Romanorum, sive magister exercitiorum, in sequius officia obeuntes animadvertebat, eosque pro facti negligentia castigabat, non voce modo, sed & verbere. Claudianus supra; *Insonuit cum verbere signa magister.* Idque tractum à Græca consuetudine, Ælianus videtur insinuare lib. 2. var. histor. cap. 6. Ἱππόμαχος ὁ γυμναστὴς ἐπεὶ παλαίσματι ὁ ἀθλητὴς, ὁ ὑπ' αὐτῷ γυμναζόμενος ἐπάλαισεν, εἶτα ὁ πᾶς ὄχλος ὁ περιεστὼς ἐξεβόησε, καθίκετο αὐτοῦ τῇ ῥάβδῳ. id est, *Hippomachus pugillandi magister, cum athleta quidam ex ejus discipulis specimen exhiberet artis, & circumstans multitudo universa plausum tolleret, percussit eum virga.* Ad quem hoc loco ille pugillatus doctorem facit, immemor, ut puto, sui, eundem canendi magistrum ait fuisse, eandemque rem iisdem verbis narrat, lib. 14. ejusdem operis cap. 8. nisi forte & pugil Hippomachus, & cantor esse potuerit: quod non est multum à vero alienum. Neque refert quod coërcitionem hanc non armorum alicui præfecto adscripserit, sed pugili, nam quippiam simile in utriusque disciplina perdocenda, certe nomen *doctoris* utrique commune. Valer. Max. l. 2. cap. 1. tit. 14. *Nullius ante se imperatoris exemplum sequutus, ex ludo C. Aurelii Scauri doctoribus gladiatorum arcessitis, vitandi atque inferendi ictus subtilitatem legibus ingeneravit, virtutemque arti, & rursus artem virtuti immiscuit.* Ecce P. Rutilius consul voluit tyrones à doctoribus lanistis artis militaris peritiam edoceri. Sed quodnam istud coërcitionis genus? Claudianus *verber*, Ælianus *virgam* vocavit, seu bacillum, *flagellum* Juvenalis sat. 5. ad finem, versu toties, & à tam multis Criticis tentato, agitato, tortoque, sed potior indubie lectio, quam admittit vetus Scholiastes, & Yvo Villiomar. in Rob. Titium l. 7. c. 3. Vidè quæ de amentis dicam infra:

Qui tegitur parma & galea, metuensque flagelli
Discit ab hirsuto jaculum torquere Capella.

Nisi dicamus & verber, & virgam, & flagellum, tesseræ instar fuisse, non vero plectendo tyroni dicatam, quod ferri potest, vel ex P. Virgilio libr. 5. Æneid.

- - - Signum clamore paratis
Epytides longe dedit, insonuitque flagello.

Sed expeditius est, ut ad pœnæ usum flagellum istud pertrahamus. Q. Horat. l. 1. sat. 2. in principio:

Nomina sectatur modo sumpta veste virili
Sub patribus duris tyronum.

Decursio vel pyrrhicha est, vel certe pyrrhichæ admodum affinis, non quidem funebris illa, de qua alibi à me tractabitur, sed castrensis, quæque parando gravioribus conflictibus militi instituta foret, & in campestribus exercitiis militum habetur. Jul. Capitolin. in Maximino: *Accepta igitur legione, statim eam exercere cœpit, quinta quaque die jubebat milites decurrere, in se simulachra bellorum agere, gladios, loricas, scuta, galeas, tunicas, & omnia arma illorum quotidie circumspicere.* Quinta die ergo decurrebatur, crebrum sane hoc, & mira observatum constantia. Sed quantum currebant spatii? diversum, ut puto, illud, pro imperantis voluntate, interdum minus, interdum magis. Minus apud T. Livium 3. Decad. lib. 6. *Primo die legiones in armis quatuor millium spatio decurrerunt.* Magis apud C. Suetonium in Galba cap. 6. *Ipse maxime insignis, quod campestrem decursionem scuto moderatus, etiam ad essedum imperatoris per viginti passuum millia cucurrit.* Utilitas hujus præcepti apud Flavium Vegetium multiplex lib. 1. cap. 9. *Ad cursum assuefaciendi sunt milites, ut majore impetu in hostem procurrant, ut loca opportuna celeriter occupent, ut ad explorandum alacriter pergant, ut fugientium terga facilius comprehendant.* Meminerunt hujus decursionis, & usus, Florens Tertullianus lib. ad Martyres cap. 3. *In pace, labore & incommodis, bellum pati jam discunt, in armis ambulando, campum decurrendo, fossam moliendo, testudinem desudando.* L. Seneca epist. 16. *Miles in media pace decurrit sine ullo hoste, vallum jacit, & supervacuo labore lassatur, ut sufficere necessario possit.* Janus Gruterus observavit, & ante illum J. Lipsius in Militia sua lib. 5. Erat aliquis qui decurrentibus tyronibus seu militibus præiret, nescio an centurio, an vero magister, aut campi doctor. C. Sueton. in Nerone c. 7. *Indicta decursione prætorianis, scutum sua manu prætulit.* Antiquum hoc, & à bello Punico secundo in usu. De P. Scipione Sil. Ital. lib. 8.

- - - Sæpe alite planta
Ilia perfossum, & campi per aperta volantem
Ipse pedes prævertit equum.

Ad eum ritum opinor Homerum allusisse l. 3. Iliad. principio:

- - - μάλα δ' ὦκα διέπρησσον πεδίοιο.
Valde celeriter transcurrerunt campum.

Et retentum etiam declivi Republica. Claudian. de 3. Hon. consulatu:

- - - Ascensu vincere montes,
Planitiem cursu, valles & concava saltu.

Et de 4. Hon. consul. licet alii diversam probent lectionem:

- - - Fluvios tu protere cursu
Horrentes glacie.

Et de 6. Hon. consulatu:

In varios docto discurritur ordine gyros.

Huic & saltus addebatur. C. Salust. in fragmentis historiæ de Pompejo: *Cum alacribus saltu certare.* Fl. Vegetius l. 1. cap. 9. jam laudato. *Ad saltum etiam exercendus est miles, quo vel fossa transiliantur, vel impediens aliqua altitudo superetur, ut cum ejusmodi difficultates venerint, possit sine labore transire.* Silius Italic. loco jam proxime supra citato de P. Scipione:

Ipse inter medios venturæ ingentia laudis
Signa dabat, vibrare sudem, transmittere saltu
Murales fossas.

De lucta, jaculatione, natatione, equitatione, quæ inter tyronum exercitamenta, commodius ut spero, in tractatu de militia expedietur.

CAP. XXVI.

De mensis & conviviis Romanorum. Quoties Romani singulis diebus cibum caperent.

A ludis ad *mensas* & *convivia* veterum accedemus, & videbimus, quem morem in iis Romani observaverint. Nam & hujus moris cognitio non caret maxima utilitate, cum suavitate conjuncta. Veteres in more habuerunt, quater in die cibum sumere. Prima erat *matutina jentatio*, quam *prandiculum* prisci appellaverunt, mox *prandium:* tum *coena:* postremo *comessatio.* Nam *merendam*, quæ à cibo meridiano nomen sumpsit, cum *prandio* eandem apud veteres fuisse, monet *Festus:* quanquam eam post *prandium*, & post *meridiem* collocat *Nonius.* Sed hæc facile habita ratione temporum controversia dirimitur, ut priscis temporibus *merenda* pro *prandio* fuerit, *prandii* nomine & usu nondum inducto: deinde vero, ut luxus & nequitia serpit, cum à *merenda* ad *coenam*, id est, à meridie ad vesperam, unde *vespernam coenam* dixere, jejunitas nimium longa videtur, prandii usus in *merendæ* locum & horam successerit. *Merenda* vero post eam horam, unde nomen sumpserat, id est, *post meridiem*, producta sit, qui hodieque mos retinetur. Inde non quater modo, sed quinquies quotidie cibum capi solitum esse constabit. Quod tamen non ita intelligendum est, quasi omnes sine discrimine toties comederint, verum *de pueris*, qui famem non ferunt, & *opificibus*, servis, viatoribus, quorum vires labore fractas, atque imminutas refici & augeri cibo necesse erat, item *de senibus*, qui valetudinis causa aliquid cibi ante cœnam sumebant, verum est. Reliqui homines liberaliter educati, semel tantum, aut plurimum bis comedebant, id quod ex pluribus veteribus scriptoribus probant *Hieronymus Mercurialis* Variar. lect. lib. 4. cap. 17. in Arte gymnastica, lib. 1. cap. 11. & *Aldus Manutius* Pauli filius, libr. 1. de quæsitis per epistolam, epistola 4. & alii.

AD CAP. XXVI. PARALIPOMENA.

Mensarum quæ materia, quæ forma, quis ornatus?

Non aliunde aptius, quam à mensis incipietur de conviviis sermo. Erant autem illæ ex ulvis palustribus, ut & lecticæ, adeoque etiam lecti ipsi. C. Plin. l. 18. cap. 3. *Quies somnusque in stramentis erat.* Frequentiores sunt poëtæ in priscæ hujus frugalitatis adumbratione. Alb. Tibul. l. 2. eleg. 6.

Ac sibi quisque dapes & festas extruet alte
Cespitibus mensas, cespitibusque thoros.

Valer. Flacc. l. 1. Argonaut.

——— viridique thorus de fronde, dapesque.

L. Sen. Hercule furente act. 1. in choro.

Cespes Tyrio mollior ostro
Solet impavidos ducere somnos.

D. Juvenal. sat. 6. in principio:

Sylvestrem montana thorum cum sterneret uxor
Frondibus, & culmo, vicinarumque ferarum
Pellibus.

P. Ovid. passim, lib. 5. Fastor.

Tunc dabat exiguum fluminis ulva thorum.

Et eodem libro paulo post:

Nec pudor in stipula placidam cepisse quietem.

Et lib. 3. Amor. eleg. 9.

Sed glandem quercus oracula prima ferebant,
Hæc cibus, & teneri cespitis herba thorus.

Idem lib. 2. de Arte:

Sylva domus fuerat, cibus herba, cubilia frondes.

T. Lucret. Carus de Rerum Natura lib. 5.

Sed nemora, atque cavos montes, sylvasque colebant,
Et frutices inter condebant squallida membra.

Sequitur deinde paucis interjectis:

Circum se foliis, & frondibus involventes.

Postea ex acere conficiebantur. C. Plin. l. 33. cap. 11. ex L. Fenestella: *Ait ante se paulo triclinia lignea, rotunda, solida, nec multo majora, quam mensas fuisse, se quidem puero, quadrata, aut compacta, aut acere operta, aut citro fuisse.* M. Martial. l. 14. epigr. 90. cujus lemma est, *mensa acerna.*

Non sum crispa quidem, nec sylvæ filia Mauræ,
Sed norunt lautas & mea ligna dapes.

Et Virgil. libr. 8. Æneid. de frugalitate Latini Regis:

Præcipuumque thoro, & villosi pelle leonis
Accipit Æneam, solioque invitat acerno.

Lapsis deinde moribus, & invalescente luxuria, lecti, abaci, monopodia, mensæ, triclinia, primum ærati, deinde & argentei, mox & laminis aureis obduci cœperunt, quæ morum pernicies, disciplinæque publicæ pestis & jactura, à Cn. Manlio victa Asia in Urbē commigravit. T. Liv. 4. Decad. lib. 9. in limine. Sed & citreæ mensæ usque adeo in pretio fuerunt, ut argenti aurique æstimationem ea arbor æquaverit. C. Plin. lib. 13. c. 15. *Confines ei Mauri, quibus plurima arbor cedri, & mensarum insania, quas fœminæ viris contra margaritas regerunt.* In meliori MS. non *cedri arbor*, sed *citri arbor* est. Aptius indubie, tum quia in MS. epigraphe capitis habet *de Atlantis arboribus, & mensis citreis*; tum quòd locum hunc Tertullianus transcribens, posteriorem lectionem firmet. Sic igitur ille lib. de Pallio c. 5. *Nullis vitiis adulor, nullis veternis parco, adigo cauterem ambitioni, qua M. Tullius quingentis millibus nummûm, orbem citri emit, qua bis tantum Asinius Gallus, pro mensa ejusdem Mauritaniæ numerat. hem, quantis facultatibus æstimavere ligneas maculas.* Depravatum eum locum restituit Calcagninus lib. 12. & post illum Jac. Pamelius, quo etiam & illud ejusdem Tertulliani trahit lib. de Anima: *Quod mensis Ciceronianis infertur.* De eadem re utrumque scriptorem sentire probant verba Plinii sequentia: *Extat hodie M. Ciceronis in illa paupertate, & quod magis mirum est, illo ævo empta HS. undecim, memoratur & Asinii Pollii HS. undecim venundata.* Sic enim locum istum censuit

debere

debere legi Guilielm. Budæus l.3. *de Asse*. addit Jacobus Cujacius lib. 2. observat. cap. 5. citrum esse frugiferam, cedrum vero, δένδρον ἄκαρπον, ut loquitur Suidas, *arborem fructus expertem*. Denique supernumerarius testis est ipse Plinius lib. 5. c. 1. *Et quidem minus miror incomperta quædam esse equestris ordinis viris, jam vero & senatorii, nil demirantibus quam luxuriam, cujus efficacissima vis sentitur atque maxima, cum ebori citroque sylvæ exquirantur.* Vetus Scholiastes Juvenal. ad v. 138. sat. 1. *Mensis citreis, quas antiquitus magno in pretio habebant, aut de ebore.* Cicero ipse 6. Verrina: *Maximam & pulcherrimam mensam citream à Q. Lutadio Diodoro omnibus scientibus abstulisti.* Paulus IC. l. 21. ff. de Action. empt. *Veluti si mensas quasi citreas emat, quæ non sunt.* Hermol. Barbar. Corollarior. in Dioscorid. lib. 1. cap. 7. Q. Horatius lib. 2. od. 18. videtur ad luxum hujusmodi allusisse:

Non ebur, neque aureum
Mea renidet in domo lacunar.
Non trabes Hymettiæ
Premunt columnas ultima recisas
Africa.

C. Petron. Satyrico in descript. bellorum civilium:

——— *ecce Afris eruta terris*
Citrea mensa, greges servorum, ostrumque renidens
Ponitur, ac maculis imitatur vilibus aurum.

Maculas has non ad purpureos tapetes, seu ut ille loquitur, ostrum renidens refero, sed ad citreas mensas, quæ quo majoribus conspiciendæ maculis, eo cariores. Plin. loco proxime supra laudato. *Mensis præcipua dos in vena crispis, vel in vertice variis, illud oblongo evenit discursu, ideoque tigrinæ appellantur; hoc intorto, & ideo tales pantherinæ vocantur: sunt & undatim crispæ, majore gratia, si pavonum caudæ oculos imitentur.* Et aliquot lineis interjectis: *Postea murænæ nigro transcurrens limite variisque corticum punctis apprehensus papaverum modo, & in totum atro propior color, maculæque discolores.* L. Sen. lib. de Tranquill. animi, cap. 1. *Placet minister incultus, ac rudis vernula, argentum grave rustici patris, sine ullo opere & nomine artificis; & mensa non varietate macularum conspicua, nec per multas elegantium dominorum successiones civitati nota: sed in usum posita, quæ nullius convivæ oculos nec voluptate moretur, nec accendat invidia.* Idem lib. 7. de Benefic. cap. 9. *Video isthic mensas, & æstimatum lignum senatoris censu, eo pretiosius, quo illud in plures nodos arboris infelicitas torsit.* Sed quis ille senatorius census, antea à Tertulliano, & Plinio citatis, HS. undecim, hoc est, viginti quinque millia aureorum Philippæorum, ut correctione egat Petronius, ubi supra:

Citrea mensa, greges servorum, ostrumque renidens
Ponitur, ac maculis imitatur vilibus aurum.
Quæ censum turbant, hostile ac mobile lignum
Turba sepulta mero circumvenit.

Relege, & interpunge hoc pacto:

——— *Maculis imitatur vilibus aurum*
Quod censum trahat, hoc sterile, at male mobile lignum
Turba sepulta mero circumvenit.

Martial. lib. 14. epigr. 89.

Accipe felices, Atlantica munera, sylvas,
Aurea qui dederit dona, minora dabit.

Ejusdem libri epigr. 138.

Nobilius villosa tegant tibi lintea citrum,
Orbibus in nostris circulus esse potest.

M. Lucan. lib. 9. v. 425.

——— *tantum Maurusia genti*
Robora divitiæ, quarum non noverat usum,
Sed citri contenta comis vivebat, & umbra.
In nemus ignotum nostræ venere secures,
Extremoque epulas, mensasque petivimus orbe.

A. Persius sat. 1.

——— *Non quicquid denique lectis*
Scribitur in citreis.

M. Varro in gerontodidascalo apud Nonium Marcellum:

In quibus Libyssa citrus fasciis cingit fores.

Fulcra harum eburnea erant, laminis putaminum testudineorum minutim sectis obducta, coopertaque. Idem Plin. lib. 9. cap. 11. *Testudinum putamina secare in laminas, lectosque, & repositoria his vestire, Carvilius Pollio instituit, prodigi, & sagacis ad luxuriæ instrumenta ingenii.* Philo Judæus de Romanorum suo ævo insana luxuria, fuit autem legatus ad Cajum principem à popularibus suis, citante J. Lipsio, τρίκλινα καὶ πρόκλινα χελώνης ἢ ἐλέφαντος κατεσκευασμένα, καὶ τιμαλφεστέρας ὕλης, ὧν τὰ πλεῖστα λιθοκόλλητα, id est, *Triclinares lecti & stibadia, testudine aut ebore adornata, & meliori etiam materia, atque ea pleraque gemmata.* Clemens Alexandrinus: χελώναις πεποικιλμένας κοίτας, *testudine variegatos lectos* dixit; &, puto, ligno inserebatur secta testudo, ut ex utroque veluti unum corpus affabre fieret. Lucian. in Asino. Κλίνη ἦν μεγάλη ἀπὸ χελώνης ἰνδικῆς πεποιημένη, *lectica erat magna ex testudine Indica facta.* gravis est querela L. Senecæ lib. 7. de Benef. cap. 9. *Video elaboratam scrupulosa distinctione testudinem, & fœdissimorum, pigerrimorumque animalium testas, ingentibus pretiis emptas, in quibus ipsa illa quæ placet varietas, subditis medicamentis, in similitudinem veri coloratur.* Sunt quibus locus iste vitii suspectus sit, & censent rescribendum, *sublitis medicamentis.* Sed priore lectione retenta, sensus constat, ideoque nihil temere immutandum. Egregie, ut solet C. Plin. lib. 16. cap. 43. *Excogitata sunt & ligni bractea, nec satis: cœpere tingi animalium cornua, dentes secari, lignumque ebore distingui, mox operiri. Placuit deinde materiam & in mari quæri. Testudo in hoc secta. Nuperque portentosis ingeniis Neronis principatu inventum, ut pigmentis perderet se, plurisque veniret, imitata lignum.*

M. Martial. lib. 12. epigr. 67.

Gemmantes prima fulgent testudine lecti,
Et Maurusiaci pondera rara citri.

Et lib. 9. epigr. 60.

Et testudineum mensus quater hexaclinon
Ingemuit citro non satis esse suo.

Probata in hos usus testudo, longe advecta, & è diversissimis petita regionibus. L. Apul. lib. 10. Milesior. *Lectus Indica testudine perlucidus, plumbea congerie tumidus, veste serica floridus.* Corrige audacter, & mecum lege: *Plumea congerie tumidus.* Plumaciorum enim in delicatorum sedilibus notissimus usus, & alibi ostendam.

Vet. scholiast. Juvenal. ad sat. 11. v. 94. ut *lectum testudineum haberet. Lectos enim antiqui testudine oceani ornabant.* Ipse Juvenal. loco citato:

Qualis in oceani fluctu testudo nataret
Clarum Trojugenis factura ac nobile fulcrum,
Sed nudo latere, & parvis frons ærea lectis
Vile coronati caput ostendebat aselli,
Ad quod lascivi ludebant ruris alumni.

In secundo versu suspicor mendum esse, & fortasse non male legetur:

Clarum Trojugenis factura, ac mobile fulcrum.

M. Lucan. lib. 10. v. 122.

Et suffixa manu foribus testudinis Indæ
Terga sedent.

Nam quot missus epularum inferebantur, tot mensæ mutabantur, & cum cibis, onustæ mensæ illatæ, cum iisdemque denuo sublatæ. Ex Athenæo & Macrobio Critici animadverterunt. Servius ad finem lib. 1. Æneid. *Apud Romanos etiam cœna edita, sublatisque mensis primis, silentium fieri solebat.* Ipse Virgil. & alii passim:

Postquam exempta fames epulis, mensæque remotæ.

Et cœnaturis mensæ apponi dicebantur. Plaut. Asinar. sc. *agedum.*

Pueri mensam apponite.

Homer. Iliad. ult. v. 476.

Ἔτι καὶ παρέκειτο τράπεζα, *tunc enim apposita erat mensa.*

Et post convivium removeri. Plautus idem in Amphitru. sc. *satin?*

Te dormitare ajebas, mensa ablata est, cubitum hinc abiimus.

Petron. Satyr. pag. 47. *Simul oblitus officii, mensam, quam humanitate posueram, contumelia tollerem.* Adi ad Athenæum lib. 1.

Eburneas fuisse mensas, tum ex authorum locis antea à me cita-

citatis intelligi potest, & præterea ex L. Apul. lib. 2. Milesiar. in convivio Byrrhenæ: *Opipares cibi, & ebore nitentes lecti, aureis vestibus intecti, ampli calices, varia quidem gratia, sed pretiositatis unius.* Basil. Magnus oratione ad divites, ἐλεφάντιναι στιβάδες, καὶ ἐλεφάντιναι δίφροι, *eburnea stibadia, vel repositoria, eburneæ mensæ, aut abaci.* l. 12. ff. *de Instruct. & instrum. leg.* citat Petrus Colvius. M. Terentius Varro in Quinquatribus: *Cum eborato lecto, ac purpurei operis thoro cubare video ægrotum.* Plato poëta comicus vetustissimus, citante Athenæo lib. 2. dipnosophist. cap. 6.

Κἆτ' ἐν κλίναις ἐλεφαντόποσι καὶ στρώμασι πορφυροβάπτοις
Κἂν φοινικίσι σαρδιανικαῖσι κοσμησάμενοι κατάκεινται.
In lectis deinde eburneis fultis pedibus, stragulis
Tinctis purpura, ostro Sardiniano, dormituri cubant.

Sext. Propert. lib. 2. eleg. 13.

Nec mihi tunc fulcro sternatur lectus eburno,
Nec sit in Attalico mors mea nixa thoro.

M. Accius Plaut. in Sticho, sc. *quisnam.*

DI. *Lanam, purpuramque multam,* GE. *qui ventrem vestiam.*
DI. *Lectos eburatos, auratos,* GE. *accubabo regie.*

Q. Catullus Epithalamio Juliæ & Malli, epigr. 59.

O cubile, quod ô nimis
Candido pede lectuli
Quæ tibi veniunt bona
Gaudeas.

Non desunt tamen, qui non de eburneo fulcro intelligi versum illum velint, sed de argenteo pede. Auro enim argentoque obduci lecticas, tam tricliniares, quam cubitorias, ostenditur ex iis, quæ ante à me citata sunt. Papinian. IC. l. 9. ff. de supell. leg. *Supellectilis mensas esse cujuscunque materiæ, scilicet vel argenteas, vel argento inclusas, placet: nam & argenteos lectos, & argentea candelabra supellectili cedere, posterior ætas recepit.* Martial. lib. 8. epigr. 33.

An magis astuti derasa est ungue ministri
Brattea, de fulcro quod reor esse tuo.

Et lib. 9. epigr. 23.

Et crepet in nostris aurea lamna thoris.

Satis de materia, superest de forma deinceps dicere. Primum igitur quadratas fuisse mensas certissimum. C. Plinius l. 33. c. 11. Fest. Pomp. lib. 5. *Escariæ mensæ quadratæ vocantur, in quibus homines epulantur.* M. Terentius Varro lib. 4. de ling. Latin. *Mensam escariam cibillam appellabant, ea erat quadrata, ut etiam nunc in castris est. A cibo cibilla dicta: postea rotunda facta.* Nullum itaque dubium est, quin hæc primitus mensarum fuerit forma. Alludunt poëtæ. P. Virgilius lib. 7. Æneid.

——— *Patulis nec parcere quadris.*

D. Juvenal. sat. 5. in principio:

Ut bona summa putes aliena vivere quadra.

Postea rotundæ factæ sunt. Varro proxime supra & ibidem: *Mensam vinariam rotundam nominabant cylibathum; ut etiamnum in castris, id videtur declinatum à Græco,* ἀπὸ τοῦ κύλικος, *altera vinaria mensa, erat lapidea, quadrata, oblonga, una columella, vocabatur cartibulum.* Glossæ antiquæ Hispalensis Isidori. *castipulum, mensa quadrata.* Sed nescio an ad convivia, aut epulas? Varro enim in sequentibus: *Hæc in ædibus ad compluvium apud multos me puero ponebatur, & in ea, & cum ea ænea vasa, & à gerendo, gertibulum, unde cartibulum post dictum.* Apparet certe hinc ornamento verius eam fuisse, quam usui, nisi contradiceret Etymologicum magnum. αἱ τῶν παλαιῶν τράπεζαι τετράγωναι ἦσαν. *Antiquorum mensæ quatuor laterum erant.* Rationem adfert Myrlianus apud Athenæum lib. 11. dipnosophist. cap. 13. *Quod figura circularis absolutissima esset, ac perfectissima maximeque ad perpetuam cœli omnia continentis conversionem accommodatissima.* Ob id non modo circulares mensas faciebant, sed & tripodes diis consecratos, & placentas ipsas eadem circularis formæ similitudine, quas, quia lunas inspersas habebant, aut alia sidera impressa, lunas appellabant. M. Lucan. l. 10. Pharsaliæ v. 142.

Dentibus hic niveis, sectosque Atlantide sylva
Imposuere orbes.

Virgil. libro laudato:

Et violare manu, malisque audacibus orbem
Fatalis crusti.

Martial. lib. 9. epigr. 23.

Ut Mauri Libycis centum stent dentibus orbes.

Papin. Stat. lib. 1. Thebaid. v. 518.

Pars teretes levare manu, ac disponere mensas.

D. Juvenal. sat. 11. v. 122.

——— ——— *putere videntur*
Unguenta, atque rosæ, latos nisi sustinet orbes
Grande ebur, & magno sublimis pardus hiatu,
Dentibus ex illis, quos mittit porta Syenes,
Et Mauri celeres.

Atque hanc quidem formam suspicor Græcis pariter, ac Latinis fuisse communem; Romanæ vero mensæ referebant figuram sigmatis Græci, quod idem cum C. Latino, seu dimidiatæ lunæ effigie. præoccuparunt jam Critici, Muretus, Lipsius, Savaro, Brodæus. Jul. Poll. lib. 6. Onomast. cap. 1. ἀσκάντης, σιγμάδες, ἡμικύκλια, κλιντήρια, χαμεύνια, χαμεύνη. *Scamna, thori, semicirculi, recubitoria, humistrata.* In MS. probatior lectio est, ἀσκάνται, σιγμάδες. Interim corrige Varronem: *Me puero ponebatur, & tina, & cum ea vasa, tina* enim vel *tinea* vasa sunt vinaria. Nonium vide cap. 19. num. 7. & dicam infra. Cæl. Rhodigin. lib. 12. cap. 18. Antiquar. lection. pro *diæta* interpretatur, sed non ut oportuit. Quamquam & in eadem mente viri docti. Petr. Ravennas serm. 29. *Discumbebat Jesus, plus in Matthæi mente, quam sigmate.* Idem serm. 83. *Et soli discipuli alio sigmate, choro uno, toto otio, delitiis securi epulabantur.* Idem serm. 93. *Denique dum Pharisæus veste clarus, primus in sigmate.* Sidon. Apollinar. lib. 2. epist. 2. *Ita ut ministeriorum se non impediente famulatu, tot posset recipere sellas, quot sigma capit personas.*

D. Paulin. lib. 1. de vita S. Martini:

Hos inter medius qua sigma flectitur orbe
Presbyter accubuit.

Martial. lib. 10. epigr 48.

Stella, Nepos, Cani, Cerealis, Flacce, venitis:
Septem sigma capit; sex sumus, adde Lupum.

Et lib. 14. epigr. 87.

Accipe lunata scriptum testudine signum,
Octo capit, veniat quisquis amicus erit.

Jam pridem ab aliis correctum:

Accipe lunatum scriptum testudine sigma.

Sidon. Apollinar. carm. 17.

Non tibi gemmatis ponentur prandia mensis,
Assyrius murex nec tibi sigma dabit.

Idem carm. 22. ad finem.

Mos erat hic dominis hibernum sigma locare.

Ad extrema hujus cornua honoratiores convivæ collocabantur. Gregorius Turonensis, observante Savarone, lib. 1. de Miraculis, cap. 80. *Discumbentibus autem ad convivium, vir ille cum presbytero dextræ partis cornu occupat, Catholicum ad sinistrum statuens.* Sidon. Apollinar. lib. 1. epist. 11. *Primus jacebat cornu sinistro consul ordinarius Severinus.* Juvencus Hispanus lib. 3. sacrorum carminum:

Sic vos quosque vocat, cœnæ convivia ponat,
Cornibus in summis devitet ponere membra,
Quisque sapit, veniat forsan si nobilis alter,
Turpiter eximio cogetur cedere cornu.

Ornabantur autem sigmata hæc seu mensæ eodem tapetum apparatu, quo superius scenas theatrorum instructas ostendi, scilicet initio pellibus ferarum, deinde & byssino & peristromate, quare Latinus ille Virgilianus Æneam hospitem *villosa pelle leonis accepit.* Et uxor rustica apud Juvenal. sat. 6. in limine *thorum sternit frondibus & culmis, vicinarumque ferarum pellibus.* Longe alius tamen ornatus luxuriante republica. Sed pergo.

CAP.

CAP. XXVII.

Quid jentaculum, prandium, merenda, cœna, comessatio fuerint.

Ex his igitur, quæ præcedenti capite dicta sunt, facile intelligitur, quid *jentaculum, prandium, merendam, cœnam, comessationem* veteres appellarint.

Jentaculum cibus erat matutinus, qui sumi solebat antequam homines operas aggrederentur. Quanquam notat *Festus, prandium* & *jentaculum* veteribus idem fuisse. Nomen habet *jentaculum*, à jejunio, quod jejuni eo uterentur, unde etiam jentare, quod jentaculo uti, vel jentaculum sumere significat. *Jentaculum* prius dicebatur *silatum* authore *Festo*, cujus hæc sunt verba: *Silatum* antiqui pro eo, quod nunc *jentaculum* dicimus, appellabant, quia jejuni vinum sili conditum ante meridiem absorbebant. *Plutarch.* in Symposiacis, l. 8. quæst. 6. ait: Priscos, cum & laboribus dediti, & temperantes essent, mane panem edisse, mero intinctum, aliud nihil, unde etiam *jentaculum* vel *prandium* (hæc enim antiquitus pro iisdem accipiebant) ἀκράτισμα dixerint, quod ἄκρατον sit *merum*.

Prandium antiquitus idem erat cum *jentaculo*, postea vero distinctum, ita ut *jentaculum* sumeretur aliquanto ante *prandium*. Dicebatur *prandium*, quemadmodum *Plutarch.* in Symposiacis docet, παρ' ἔνδιον quod meridie sumeretur: ἔνδιον enim significare ait meridianum tempus παρὰ τῦ ἐνδεῖσθαι, quod significat, *deesse, indigere*, ut videantur voluisse notare matutinum cibum, & nutrimentum, quo uterentur, priusquam indigerent. Erant igitur *prandia* ut plurimum brevissima, & parcissima. Sumptuosiora autem, & liberaliora, vel festis diebus usurpari solebant, vel nuptialia erant, vel ambitionis & largitionis, vel luxuriæ causa instituebantur. His causis exceptis & similibus, parce admodum prandebant, cœnabant largius. Ita *Plutarch.* in Symposiacis lib. 8. quæst. 6. scribit, priscos Romanos moderate *prandere* seorsim, cum amicis vero *cœnare* consuevisse, ideoque cœnam, quasi κοινὴν, id est, *communem* ipsis appellatam esse.

Merendam, Festus ait, antiquos dixisse pro *prandio*, quod scilicet medio die caperetur. *Nonius Marcellus* author est, *merendam* dici cibum, qui post meridiem daretur. *Josephus Scaliger* notis in Varronem de re Rustica, docet, *merendam* dictam esse, quæ iis, qui mererent ære, hoc est, mercenariis, data fuerit, adducens fragmentum Calpurnii:

——— *Seræ cum venerit hora merendæ.*

Cœnam, quam nunc dicimus, *vespernam*, veteres appellabant: quam autem *prandium* vocamus, illi *cœnam* appellabant, ait *Festus*. *Isidorus* lib. 20. cap. 2. *cœnam* ait vocari à communione vescentium: κοινὸν quippe Græci *commune* dicunt, unde & communicantes, quod communiter, id est, pariter conveniant. Apud veteres enim solitum erat, in propatulo vesci, & communiter epulari, ne singularitas luxuriam gigneret. Hæc ille. *Hora cœnæ* apud Romanos erat hora diei nona.

Ultima erat *comissatio* (sic enim scribendum esse, non *comessatio*, docent, *Aldus Manutius* junior in Orthographiæ ratione, *Leonardus Malaspina*, & alii) de qua sic Festus: *Comissatio* à vicis quos Græci κώμας dicunt, appellabatur. In his enim habitabant, priusquam oppida conderentur, quibus in locis alii alios convictus causa invitabant. Alii à *comedendo* vel comessando derivant. Contra *Dionysius Lambinus* Commentariis in Horatium, mutuatos esse ait Latinos hoc verbum à Græcis, ut alia pleraque, apud quos κωμάζειν sit ebriorum aut intemperantium more se gerere, lascivire, scortatum ire, &c. Unde etiam *Fulvius Ursinus comassari* dicendum existimat. Priorem tamen sententiam *comessationem*, à comedendo nomen habere, *Lævinus Torrentius* in Suetonii Vitellio defendit. Hoc quidem certissimum est, *comessationes* antiquis probatas non fuisse. Verum nos reliquis omnibus prætermissis, de *cœnis* tantum, ad quas veteres convivas vocabant, pauca quædam in medium afferemus, & primum quomodo Romani cibum ceperint, ostendemus.

AD CAP. XXVII. PARALIPOMENA.

An prandia in usu habuerint Romani, an tantum cœnas? & meridiari.

Ex frugali antiquorum victu, nata dissertatio, semel ne in die cibum sumpserint, an sæpius? hoc est, an prandereint sub meridiem, ut nunc fit, an vero in vesperum distulerint, ut cœnitarent. Ratio difficultatis præcipua ex Servii Honorati verbis in lib. 4. Æneid. *In usu*, inquit, *non erant prandia.* Quod & alii non parvi nominis Grammatici post eum transcripserunt. Isidor. lib. 20. Etymologiar. cap. 2. *Est autem cœna vespertinus cibus, quam vespertinam antiqui dicebant, in usu enim non erant prandia.* Salvian. Massiliens. de Provident. & Judicio Dei. lib. 1. *Nunquid parcam illam tunc agrestemque vitam cum gemitu & dolore tolerabant, cum viles, & rusticos cibos, ante ipsos, quibus coxerant, focos sumerent, eosque ipsos capere nisi ad vesperam liceret.* Horum suffragatur sententiæ Aurelius Cassiodorus in Psalm. 14. *Majores nostri tabernas domos appellaverunt pauperum, & quod ibi habitabant, & cœnabant, sicut antiquis mos erat semel cibum sumere, ex duobus nominibus unum traditur factum esse vocabulum, scilicet tabernaculum.* Manlius Severinus Boëthius lib. 2. consolat. Philosoph. metro 5.

Felix nimium prior ætas,
Contenta fidelibus arvis,
Nec inerti perdita luxu,
Facili quæ sera solebat
Jejunia solvere glande.

Altera est sententia eorum qui putant prandia cœnasque nullo discrimine ut nunc, ita olim etiam usurpasse Romanos, horum

rum veluti dux est non tam veritatis studio, quam Servii odio ductus Philippus Beroaldus in Annotationibus suis in Servium §. 24. eum insequutus est Janus Parrhasius in Epistolicis quæstionibus epist. 57. Joannes Bodinus post illum lib. 1. Oppiani de venat. Philander in M. Vitruvii Pollionis Architectonicum lib. 6. cap. 1. plerique inter Criticos: & certe videtur favere Cicero 3. Verr. *In Asiam vero postquam venit, quid ego adventus istius prandia, cœnas, equos, muneraque commemorem?* Valer. Maxim. lib. 2. cap. 1. *Fuit etiam illa simplicitas antiquorum in cibo capiendo humanitatis simul, & continentiæ certissimus index, nam maxime viris prandere & cœnitare in propatulo, verecundiæ non erat, nec sane ullas epulas habebant, quas civium oculis subjicere erubescerent.* Aurel. Macrob. lib. 2. Saturnal. cap. 13. *Leges de cœnis, & sumptibus ad populum ferebantur, & imperari cœpit, ut patentibus januis pransitaretur & cœnitaretur, sic oculis civium testibus factis luxuriæ modus fieret.*

Q. Horat. lib. 4. sat. 4.

——— Qui nigris prandia moris
Finiet.

Et ejusdem lib. sat. 3.

Luscinias soliti impenso prandere coëmptas.

A. Persius sat. 1.

His mane edictum, post prandia Callirhoën do.

Quin imo & apud Græcos bis in die epulari receptum, indeque nata sunt duo vocabula rebus iis peraccommoda, ἄριστον quasi αὔριον, *prandium à mane*, δεῖπνον, ὅτι τῶν πόνων διαναπαύει, cœna, *quod à laboribus requiem præberet.* Jul. Poll. lib. 6. Onom. c. 1. uno eodemque tempore & cœnas & prandia fuisse in usu Romæ, docemur & ex pulcherrimo Plutarchi testimonio, l. 8. Symposiac. cap. 6. τὸ μὲν γὰρ δεῖπνον φασὶ κοῖνα διὰ τὴν κοινωνίαν καλεῖσθαι, καθ' ἑαυτοὺς γὰρ ἠρίστων ἐπιεικῶς οἱ πάλαι Ῥωμαῖοι, συνδειπνοῦντες τοῖς φίλοις. vertit Gulielm. Xylander. *Est enim deipnon cœna, quasi communionem voces, quia seorsim solebant antiquitus prandere antiqui Romani, cœnare cum amicis.* Hæc licet veritatem habere in se videantur, certum tamen est, multos Servio consentire. Pomponius Sabinus, *antiqui non prandebant, uti in vita Gallieni traditur.* L. Sen. epist. 122. *quotidie sobrius prodis, sic cœnas, tanquam ephemeridem patri approbaturus.*

Ut in tanto probatorum authorum conflictu, aliquid certi statuamus, puto prandia, non omnium omnino civium fuisse, sed lautiorum tantum, qui & ipsi sine ulla ferculorum pompa, aut splendido apparatu accumbebant mensæ privatæ pransuri, ad magnificas & exquisitas epulas amicis in cœnam condicebant. Celsus Medicus lib. 1. cap. 3. *Hyeme, si prandet aliquis, utilius est exiguum aliquid, & ipsum siccum, sine carne, sine potione sumere, æstate vero, & potione, & cibo corpus sæpius eget, ideo prandere quoque commodum est.* Quod usque adeo verum est, ut apud eundem Cornelium Celsum lib. 4. quippiam sit instar præcepti. *Tamen facilius fert adolescens, quam puer, & uno cibo, quam prandio quoque assuetus.* Quod, ut puto, indicavit L. Seneca epist. 83. ex Celso, ut pleraque alia transcribens, fuit enim ille ante ævum Senecæ in pretio, citaturque tanquam rei medicæ peritus, à Plinio aliquoties: *Panis deinde siccus & sine mensa prandium: post quod non sunt lavandæ manus.*

Posset & dissidium componi facile, si eandem rem significatam cœnæ prandiique nomine dicamus. Festus Pompejus lib. 3. *Cœna apud antiquos dicebatur, quod nunc est prandium, vespertina, quam nunc cœnam appellamus.* Idem lib. 17. *Scensas Sabini cœnas dicebant, quæ autem nunc prandia sunt, cœnas habebant, & pro cœnis vespernas appellabant.* Est apud eundem alter locus lib. 14. mutilatus, vel verius à Paulo corruptus, ut plerique alii. *Prandium ex Græco ..... est dictum, nam meridianum cibum cœnam vocabant.* Quam lacunam varie viri eruditi conati sunt supplere. Josephus Scaliger in Castigationibus suis in eundem Grammaticum, authore Plutarcho, *ex Græco* πρώϊον *est dictum.* Gulielm. Canterus Novar. lection. lib. 4. cap. 28. fatetur se non potuisse reperire, quidnam verbi huic lacunæ explendæ conveniret, nisi forte ex eodem Plutarcho, loco proximo supra laudato, aliquid elici posset. Τὸ δὲ ἄριστον ἐκλήθη παρὰ ἔνδιον ἀπὸ τῆς ὥρας, ἔνδιον γὰρ τὸ δειλινὸν, καὶ τὴν μετ' ἄριστον ἀνάπαυσιν ἐνδιάζειν, ἢ πρωινήν τινα σημαίνοντες ἐδωδὴν ἢ τροφὴν, ᾗ χρῶνται πρὶν ἐνδεεῖς γενέσθαι. *Prandium autem ariston dicunt ab hora* παρ' ἔνδιον, *nam endion significat meridianum tempus, & meridiari endiazein, aut cibum matutinum voluerunt notare, & nutrimentum, quo uterentur, priusquam indigerent,* περὶ τοῦ ἐνδεῖσθαι. A tempore igitur liquidissimum est ex illo prandium dici, vel ab effectu quietis, quiescebant enim sumpto cibo meridiano, ut esset veluti alter dies, inter prandium & vesperam. Plin. Junior, lib. 3. epist. 5. *Dormiebatque minimum, mox quasi alio die studebat, in cœnæ tempus.* Exquisitissima locutione, *quasi alio die*, usus est, nam somnus interjectus inter prandium & cœnam, videtur alium quendam diem facere. L. Seneca epist. 84. *hodiernus dies solidus est, totus inter stratum lectionemque, brevissimo somno utor, & quasi interjungo.* eandemque formulam usurpavit lib. de Tranquill. vitæ c. 1. *quidam medio die interjunxerunt, & in pomeridianas horas aliquid levioris operæ distulerunt.* frustra sunt, quibus placuit legi, *brevissimo somno utor, & quasi intervigilo.* Interjungere enim diem idem omnino est, atque Horatio lib. 1. od. 1.

——— Partem solido demere de die.

M. Martial. lib. 3. epigr. 67.

Exarsitque dies, & hora lassos
Interjungit equos meridiana.

Itaque & meridiandi hic mos prisca republica, ab Imperatoribus retentus, & ad declines translati principatus lapsus transmissus: multa eruditus Savaro. C. Sueton. Augusto c. 78. *post cibum meridianum, ita ut vestitus, calceatusque erat retectis pedibus paulisper conquiescebat, opposita ad oculos manu.* idem Caligula cap. 38. *ac ne paululum quidem moræ patiens, super quadraginta reos ex diversis criminibus una sententia condemnavit, gloriatusque est expergefacta somno Cæsoniæ quantum egisset, dum ea meridiaret.* diu autem post illos eadem observata consuetudo, nam & Trajanus meridiare solitus. Plinius in panegyrico, quem ei dixit, & Alboinus Longobardorum Rex, Paul. Diacon. in histor. Longobard. l. 2. cap. 28. & Romanis meridiantibus urbs ab Alarico Gothorum Rege capta, intrataque. Gregor. Turonensis l. 10. c. 2. eademque jam prodiderat Procopius Cæsariensis lib. 3. Id in lecto fiebat, sive lucubratorio, sive tricliniari, ego fateor mihi incompertum. M. Varro in quinquatribus laudante Nonio Marcello cap. 2. num. 131.

Quam in testudineo lecto, culcitra plumea,
In die dormire.

Vestigium in sacris literis lib. 2. Regum cap. 11. *David surgit è strato suo post meridiem, & deambulat in solario.* & in Jobo c. 24. *inter acervos eorum meridiati sunt, qui calcatis torcularibus sitiunt.* Licet Nicolaus à Lyra, interpres ordinarius deliret, qui exponit, *post meridiem*, id est, *vespertino tempore.* P. Ovid. lib. 1. Amor. eleg. 5.

Æstus erat, mediamque dies exegerat horam,
Apposui dubio membra levanda thoro.

Q. Catull. epigr. 30.

Meæ deliciæ, mei lepôres.
Jube, ad te veniam meridiatum.

Paucis deinde interjectis, ostendit, quid sit meridiare:

Nam pransus jaceo, & satur, supinus.

In aliis editionibus non male:

Nam pransus jaceo, & satis supinus.

Salernitæ scholæ doctores id nihilominus vetant, & diem interjungere insalubre esse clamant, turbidumque nescio quid inde oriri dictitant.

- - - Somnum fuge meridianum.

Itaque quo liberius amicos tractarent, non interveniente negotiorum de die serie, cœnas instruebant: inde tam frequens cœnarum, prandiorum nulla, aut certe rara mentio, in descriptione apparatus alicujus magnifici. Q. Horat. lib. 2. od. 14.

Absumet hæres Cæcuba dignior
Servata centum clavibus, & mero
Tinget pavimentum superbo
Pontificum potiore cœnis.

D. Au-

P. Philippe Sculp:
LIB. V. pag. 303. cap. XXVIII.

D. Auson. epist. 13.

Ostrea nobilium cœnis, sumptuque nepotum
Cognita.

M. Martialis omnibus paginis lib. 5. epigr. 51.

Cœno domi quoties, nisi te Charopine vocavi,
Protinus ingentes sunt inimicitiæ.

Inde scriptorum, de nepotibus dissolutis, querela, in noctem eos convivia extendere, imo interdum & à sole in alterum solem. M. Tull. Orat. 2. in Catil. *quorum omnis industria vitæ, & vigilandi labor in antelucanis expromitur.* T. Liv. 3. Decad. l. 3. *cœperunt* (Pœni duce suo Hannibale jam tertium victore, & Capuæ agente) *epulari de die, & convivia non ex more Punico, aut militari disciplina esse.* Æl. Lamprid. in Commodo. *Et cum potaret in lucem, helluareturque.* Quare & laus aliqua Domitiano apud C. Suetonium cap. 11. *Convivabatur frequenter ac large, sed pene raptim, certe non ultra solis occasum.* Lepide Mart. lib. 1. epigr. 29.

Hesterno fœtere mero qui credit Acerram,
Fallitur, in lucem semper Acerra bibit.

M. Plaut. Asinaria act. 4. sc. *sequere.*

——— at pol quin dixti rectius,
Tu ergo fac ut illi turbas, lites concias,
Cum suo sibi gnato una ad amicam de die
Potare, illam expilare jam.

Horat. lib. 2. od. 7.

Cum quo morantem sæpe diem mero
Fregi.

Q. Catull. epigr. 45.

Vos convivia lauta, sumptuose
De die facitis, mei sodales
Quærunt in triviis vocationes.

Sic igitur incœptæ epulæ in sequentis diei mane protrahebantur. Sext. Aurelius Propert. lib. 4. eleg. 6.

Sic noctem patera, sic ducam carmine, donec
Injiciat radios in mea vina dies.

Ob id Virgilianus ille Turnus lib. 9. Æneid. milites suos ad corpora curanda dimittit:

——— melior quoniam pars acta diei est.

Quod ita definit Ulpianus l. 2. ff. de verbor. signific. *Cujusque diei major pars est horarum septem, primarum diei, non supremarum,* id est, *à prima ad octavam, non à quinta ad duodecimam,* ut exponit Augustinus lib. 4 cap. 13.

Idque accensis lampadibus, seu lychnis, ut supra à me plene ostensum. Adde Curium Fortunatianum Consultum libro 3. artis Rhetoricæ Scholicæ, *ut pro Cælio. Aliud fori lumen est, aliud lychnorum, quum potuisset etiam structius dicere, aliud lucernarum.* Quare & *lychnobios* appellat istiusmodi profusos homines L. Seneca epist. 122. *Crebro dicentibus illum quibusdam avarum & sordidum, vos, inquit, illum & lychnobium dicitis.* Et ibidem sub epistolæ principium elegantissimè, ut solet, insanam hanc convivandi consuetudinem taxat: *Sunt quidam in eadem urbe Antipodes, qui ut M. Cato ait, nec orientem unquam solem viderunt, nec occidentem.* Et paucis interjectis; *Licet in vino, unguentoque tenebras suas exigant, licet epulis, & in multa quidem fercula distinctis, totum perversæ vigiliæ tempus diducant, non convivantur, sed justa sibi faciunt.* Et si forte è convivio redirent noctu, præcedebant faces, aut funalia. Silius Italicus lib. 6. Punicor.

Exuvias Marti, donumque Duillius alta
Ante omnes mersa Pœnorum classe dicabat.
Cui nocturnus honos, funalia clara, sacerque
Post epulas tibicen adest, castosque penates
Insignis lati repetebat murmure cantus.

Retulere eandem historiam Livius, Valerius Maximus, Plinius, & alii, quos facile est consulere, & mihi ad alia properanti quæ urgent, transcribere illos, inani opera non vacat. D. Juvenal. sat. 4. v. 13.

Luxuriam imperii veterem, noctesque Neronis
Jam medias, aliamque famem.

CAP. XXVIII.

Quomodo Romani cibum ceperint, atque de accumbendi, & discumbendi ratione.

Majores nostri, inquit *Servius*, sedentes epulabantur, quem morem habuerunt à Laconibus, & Cretensibus, ut *Varro* docet in libris de vita populi Romani, in quibus dixit, quid à quaque traxerit gente. Et *Isidorus* l. 20. cap. 11. Apud veteres, inquit, non erat usus *accumbendi*, unde & considere dicebantur: posteà, ut *Varro* ait de vita populi Romani, *viri discumbere* cœperunt, *mulieres sedere*: quia turpis visus est in muliere accubitus. Hæc ille: cum quo consentit *Valerius Maximus*, l. 2. cap. 1. ubi tamen notat posterioribus temporibus mulieres etiam contra morem majorum cum viris accumbere cœpisse. Manavit autem hic *mos accumbendi* ad Romanos, ut verisimile est, post Asiam devictam, Græciamque cognitam ab ipsis Græcis, quod innuere *Horatius* videtur, cùm scribit:

Græcia victa suum victorem cepit, &c.

Quomodo accubuerint veteres, pauci rectè norunt, & est sanè res in tanta vetustate obscurissima. *Justus Lipsius*, *Hieronymus Mercurialis*, & *Dionysius Lambinus*, præ reliquis omnibus, absit verbis invidia, cum morem diligentissime exposuerunt, à quibus ea, quæ huc conferre aliquid poterunt, mutuatus adscribam: plura ab illis ipsis petantur. Sic autem *Justus Lipsius* lib. 3. Antiquarum lectionum: *Accumbendi modum*, qua ex libris, qua ex monumentis, hunc ferè fuisse collegimus. In cœnaculo mensa collocabatur rotunda, humilis: inferiorum quidem hominum tripes & ex simplici ligno: lautiorum citrea, aut acerna, aut lamina argentea intecta: quam pes eburnus fabrefactus, puta in modum pardi, aut leonis, sustinebat. Circum mensam tres, ut plurimum, lecti erant, ex quo *triclinii* nomen. Vel duo etiam quod Plautus *biclinium:* posterior ætas à Vespasianorum imperio, *sigma* vocare cœpit. Quod cùm esset in formam *hemicycli*, aut lunatæ testudinis extructum, vocari placuit nomine literæ Græcæ: quia, ut ex marmoribus liquet, illa ætas sigma literam, ut mediam lunam scribebat *C. Sigma* autem duobus lectis tantum constitisse, colligo ex numero convivarum apud *Martialem*, *Lampridium*, & alios. Ii porrò lecti insternebantur aulæis, purpura, aut alia veste stragula, pro copia, & inopia convivatoris. Id sub horam cœnæ fiebat. Priusquam autem accumberent, lavabantur, atque togas mutabant vestibus, quas à re *cœnatoria* dixerunt. Tum etiam soleas pedibus demebant, ne lectum conspurcarent. Cæterùm aut terni, aut quaterni unum occupabant. Horatius:

Sæpe tribus lectis videas coenare quaternos.

Si plures, sordidum id, & minimè lautum habebatur. Ita fiebat, ut ex una communi mensa vix esset,

ut

ut supra XII. vescerentur. A quo numero illa Augusti *famosa coena* apud *Suetonium* δωδεκάθεος dicta. Apud *Macrobium* tamen in *coenæ Pontificiæ* descriptione in duobus *tricliniis* decem modò convivæ nominantur: ut pateat in magnifico aliquo epulo vix binos lectum unum occupasse. Jam verò *modus accubitus* hic erat. Accumbebant reclinata supera parte corporis in cubitum sinistrum, infera in longum porrecta ac jacente: capite leviter erecto, dorso à pulvillis modicè suffulto: quòd si plures uno lecto decumberent, *primus* decumbebat ad caput lecti, cujus pedes porrigebantur ponè dorsum secundi: *secundus* verò occiput obvertebat ad umbilicum primi, pulvillo interjecto, pedes jacebant ad tergum tertii, & sic deinceps *tertius*, sic *quartus*. Jam qui primus, & ad caput lecti decumbebat, *summus* dicebatur: qui ad pedes, *imus*: qui inter istos, *medius*. Atque si tres convivæ in uno lecto, *medius* dignissimus: proximus honore, *summus*: si quatuor, medium censeri arbitror, proximum à summo: si duo tantum, dignissimus, *summus* fuit. Hæc fere *Justus Lipsius* vir clarissimus, cum quibus etiam ea conveniunt, quæ scribit *Dionysius Lambinus* in Satyram 4. lib. 2. Horatii, postrema scilicet eorum commentariorum editione: & *Hieronymus Mercurialis* lib. 1. Artis gymnasticæ, cap. 11. qui etiam addunt, discumbentes, quamdiu vescerentur & potarent, eo corporis situ mansisse: ubi verò cibum capere desiissent, vel intermisissent, tum dorsi spinam quæ anteà erat inflexa, & ad epulandum composita, reposuisse, & caput in cervical reclinasse, nonnunquam etiam sedentium instar erexisse. Atque hæc quidem in privatis conviviis ad hunc modum plerumque observabantur. In *publicis* autem *epulis*, & *coenis nuptialibus*, cùm magna hominum multitudo conveniret, numerus discumbentium observari non poterat, sed plures *ternis* aut *quaternis* in uno lecto accumbebant, id quod præter *Plutarchum* docet lapis vetustissimus, qui habebatur Patavii in ædibus *Rhamnusianis*, in quo *triclinium vetus* conspicitur: quem, cùm de multis huc pertinentibus nos moneat, ex *Hieronymi Mercurialis* Arte gymnastica lectoris studiosi oculis subjicere volui, & petatur inde, vel ex *Petri Ciacconii* libro non ineleganti de *Triclinio* Romano pag. 51.

Triclinium, inquit Mercurialis Art. Gymn. 1. 11. tria non adeo vulgata monstrat nobis. Unum est, quod memoriæ prodidit Varro, scilicet quo tempore usus cameræ ignorabatur, vela ad excipiendum pulverem, ne super mensas spargeretur, atque dapes simul conspurcaret & convivas, solita in tricliniis suspendi, atque ab Horatio aulæa vocata his carminibus designari.

Intereà suspensa graves aulæa ruinas
In patinam fecere, trahentia pulveris atri,
Quantum non aquilo Campanis excitat agris.

Quem morem hodie Principes & Monarchas servare compertum est: apud quos, mensas sub quibusdam veluti tentoriis sericeis parari sæpe videmus. Alterum est, quod in variis nostris lectionibus docuimus, nimirum priscis illis temporibus, priusquam coronæ ex floribus, herbis, & auro in usum venirent, *coenaturos*, cum ad dolores capitis ex cibo & potu averruncandos, tum ad ebrietatem compescendam, laneis & lineis vinculis tempora, & frontem vincire solitos, quod minimè puto absque ratione fuisse excogitatum; cùm venæ, arteriæ, cæterique capitis meatus quo magis coacti, atque astricti sunt, eo minus vapores à vino, & cibis sursum elatos, simulque molestias varias inducentes, recipiant. Tertium est id, quod luculentissimè *Athenæus* tractavit, apud quem scriptum & probatum invenitur, priscos illos primùm cornibus boum potasse, indeque κεράσαι, id est, *temperare* vinum aqua, ἀπὸ τῶν κεράτων, id est, *à cornibus*, vocatum esse: tum cornua illa non solum auro & argento ornata, verum etiam *argentea*, & *aurea* esse facta, illisque convivas sibi ipsis mutuò propinare consuevisse. Appicti etiam sunt duo pueri, quorum alter mensæ ministrabat, & convivis frigidam, & calidam præbebat; quem cunctos, ne ab ipso malè tractarentur, reveritos esse, & ab eo mordendo abstinuisse, verisimile fit. Extat apud *Agellium* l. 13. cap. 11. fragmentum quoddam *Varronis* ex satyris Menippæis: quod cùm de *numero convivarum*, & aliis ad *convivia* veterum pertinentibus multa habeat notatu digna, visum fuit iis, quæ de *accumbendi* & *discumbendi* ratione diximus adjicere. Sic autem *Agellius*: Lepidissimus liber est *M. Varronis* ex satyris Menippæis, qui inscribitur: *Nescis, quid vesper serus vehat*: in quo disserit de apto convivarum numero, deque convivii habitu, cultuque. Dicit autem, *convivarum numerum* incipere oportere à *Gratiarum numero*, & progredi ad *Musarum*, id est, proficisci à tribus, & consistere in novem: ut, cùm paucissimi convivæ sunt, non pauciores sint, quam *tres*: cùm plurimi, non plures, quàm *novem*. Nam multos, inquit, esse non convenit, quòd turba plerumque est turbulenta. Et Romæ quidem constat, sed & Athenis; nusquam autem plures cubant. Ipsum deinde convivium constat, inquit, *ex rebus quatuor*, & tum denique omnibus suis numeris absolutum est, si *belli homunculi* collecti sunt, si *lectus locus*, si *tempus lectum*, si *apparatus non neglectus*. Nec loquaces autem, inquit, convivas, nec mutos legere oportet: quia eloquentia in foro & apud subsellia: *silentium* verò non in convivio, sed in cubiculo esse debet. *Sermones* igitur id temporis habendos censet, non super rebus anxiis, aut tortuosis, sed jucundos, atque invitabiles, & cum quadam illecebra & voluptate utiles, ex quibus ingenium nostrum venustius fiat & amœnius. Quod profectò, inquit, eveniet, si de id genus rebus ad communem vitæ usum pertinentibus confabulemur, de quibus in foro, atque in negotiis agentes loqui non est otium. *Dominum* autem, inquit, convivii esse oportet non tam lautum, quàm sine sordibus. Et in convivio legi non omnia debent, sed ea potissimum, quæ simul sint βιωφελῆ & delectent, &c. Hactenus ex *Varrone Agellius*, de quibus etiam nonnulla *Plutarchus* in Sympofiacis & *Macrobius* in Saturnalibus.

AD

AD CAP. XXVIII. PARALIPOMENA.

Accumbere uxores in maritorum gremiis, triclinium sternere, accubitorium, cellarii, rationales, cœnaculum, postibus affixa ornamenta.

In lecticis epulabantur, hinc *accumbendi* in conviviis vocabulum invaluit, ut & *discumbendi*. A. Gell. lib. 3. cap. 19. *Apud cœnam Favorini Philosophi cum discubitum fuerat cœptusque apponi cibus, servus assistens mensæ, legere inceptabat.* M. Cicero ad Atticum lib. 4. epistol. 1. *Discubuimus omnes præter illam.* Res obvia est, nec explicanda. Sed hoc cum discrimine, ut Helenii Acronis vetusti Grammatici verba usurpem, in odem 27. lib. 1. Q. Horatii (licet sciam omniscium Tiraquellum jam antea id annotasse) accumbere deorum est. Virgil. lib. 1. Æneid.

——— *Tu das epulis accumbere divum.*

Discumbere hominum est. Virgil. eodem libro:

Jam pater Æneas, & jam Trojana juventus
Conveniunt, stratoque super discumbitur ostro.

Et paulo post:

——— *Thoris jussi discumbere pictis.*

Recumbere ferarum est. Hincque illud lib. 8. Æneidos de Cerbero:

- - - *Te janitor orci*
Ossa super recubans antro semesa cruento.

Quod non usque adeo verum est, ut non hæc nomina interdum confundantur, & promiscua significatione apud probatos authores reperiantur posita: quare & de hominibus *accumbere* teste Cicerone, in C. Verrem actione 3. *Tum ille negavit moris esse Græcorum, ut in convivio virorum accumberent mulieres.* Et 7. Verrina. *Muliebria quotidie convivia essent, vir accumberet nemo præter ipsum.* T. Liv. 3. Decad. lib. 8. *Cœnatumque simul apud Regem est, eodem etiam lecto Scipio atque Hasdrubal (quia ita cordi Regi) accubuerunt.* C. Petron. in Satyrico pag. 28. *Non erubui eum, qui supra me accumbebat, hoc ipsum interrogare.* idem valet, *accubare.* Moderatus Columella lib. 11. c. 1. *Nec nisi sacris diebus accubans coenet.* Sedul. presbyter operis sui eruditissimi præfatione:

Paschales quicunque dapes conviva requiris,
Dignatus nostris accubitare thoris.

Ovid. lib. 1. Amor. eleg. 4.

- - - *ut accumbas, clam mihi tange pedem.*

Plaut. Amphytr. act. 2. sc. 2.

ALC. *Coena apposita est, coenavisti mecum, ego accubui simul.*
AMP. *In eodem lecto?* ALC. *in eodem.* SOS. *hei non placet convivium.*

Atque ut accumbere his locis de hominibus effertur, ita & recumbere de iisdem. C. Plin. Junior libro 4. epist. 22. *Coenabat Nerva cum paucis, Vejento proximus, atque etiam in sinu recumbebat.* Martial. lib. 2. epigram. 19.

Debet Aricino conviva recumbere clivo.

Et lib. 7. epigr. 77.

Sportula nulla datur, gratis conviva recumbis.

Nec modo viri, sed & fœminæ eadem accumbendi ratione usæ, gremiis maritorum suorum inhærebant. Cicero ad Atticum l. 5. epist. 1. *Sed prandimus in Arcano, nosti hunc fundum, quo ut venimus, humanissime Quinctus, Pomponia, inquit, tu invita mulieres, ego arcivero pueros.* Valer. lib. 2. cap. 1. *Foemina cum viris cubantibus sedentes coenitabant, quæ consuetudo ex hominum convictu ad divina penetravit.* Quod intelligendum de Romanis tantum mationis, nam probrosum id Græcis semper habitum. M. idem Cicero Accusatione in C. Verrem 1. *Posteaquam satis calere res Rubrio visa est; quæso, inquit, Philodame, cur ad nos filiam tuam non intro vocari jubes? homo, qui & summa gravitate, & jam id ætatis, & parens esset, obstupuit hominis improbi dicto. Instare Rubrius. Tum ille, ut aliquid responderet, negavit moris esse Græcorum, ut in convivio virorum accumberent mulieres. Hic tum alius ex alia parte: enimvero ferendum hoc non est, vocetur mulier, & simul servis suis Rubrius, ut januam clauderent, & ipsi ad fores assisterent, imperat: quod ubi ille intellexit, id agi, atque id parari, ut filia sua vis adferretur, servos suos ad se vocat, his imperat, ut seipsum negligant, filiam defendant.* Id autem pro tempore à Philodamo confictum non fuisse, docent nobilissimi oratoris Isæi verba, qui fons Demosthenicæ facundiæ à veteribus appellatus fuit, ut habetur apud M. Antonium Muretum variar. lection. lib. 7. cap. 2. ubi locus scribitur quem vide. Cæterum cur illum facultatis Demosthenicæ fontem appellet, causa est, quod sua ætate, (vixit autem sub Trajano) omnibus oratoribus palmam præripuerit. C. Plinius Junior lib. 2. epist. 3. *Magna Isæum fama præcesserat, major inventus est, summa est facultas, copia, ubertas.* Vetus scholiast. Juvenal. ad. v. 72. sat. 3. *Isæus Romæ orator omnibus eloquentior.* Ipse Juvenal.

Ingenium velox, audacia perdita, sermo
Largus, & Isæo torrentior.

Sed ad rem: diversum hunc apud Romanos ac Græcos, de mulieribus in convivium deducendis, ritum expressit Æmilius Probus, sive Cornelius Nepos in præfat. ad libr. de vita Excellent. Imperator. *Contra pleraque nostris moribus sunt decora, quæ apud illos turpia putantur, quem enim Romanorum pudet uxorem ducere in convivium? aut cujus materfamilias non primum tenet ædium locum: atque in celebritate versatur? quod multo fit aliter in Græcia: nam neque in convivium adhibetur, nisi propinquorum, neque sedet, nisi in interiore parte ædium, quæ gynæconitis appellatur: quo nemo accedit nisi propinqua cognatione conjunctus.* Neque ego sane usque adeo Græcorum factum improbem, nam quæ & virorum cœtibus interesse, & symposia, solennitatesque convivales sectari audet, parum abest, quin quidlibet pati sit parata; quæque jocandi libertatem patienter audire poterit, non gravate pudoris matronalis, virginalis castitatis jacturam incurrere dubitabit. Unde lux P. Terentio Eunucho act. 4. sc. 1.

- - - *Heus, inquit, puer Pamphilam*
Arcesse, ut delectet hic nos, illa exclamat, minime gentium.
In convivium illam?

Certe uxores suas Romani gremiis impositas, & veluti in se reclinatas habere solebant. Cic. 2. Catilinaria: *in convivio accubantes, complexi mulieres impudicas.*

L. Apul. lib. 6. Milesiar. de nuptiali illa solennitate: *Accumbebat summum thorum maritus, Psychem gremio suo complexus.* Hinc mollitiem Sulpitii Galli insectans P. Scipio Africanus scribente A. Gellio lib. 7. cap. 12. *Qui in conviviis adolescentulus, cum amatore, cum chirodota tunica inferior accubuerat.* Hoc est, demissiori & humiliori loco, ut videretur ad pedes quodammodo sedere. Idem ille Apulejus l. 1. Milesiar. *Eumque accubantem exiguo admodum grabatulo, & commodum coenare incipientem invenio, assidebat pedes uxor, & mensa vacua posita.* Male, & contra antiquitatis notitiam Philippus Beroaldus legit, *assidebat penes uxor.* Nam in sinu mariti sedens uxor, videtur ad pedes esse. C. Sueton. in Calig. cap. 25. *Liviam Orestillam C. Pisoni nubentem, cum ad officium & ipse venisset, ad se deduci imperavit, intraque paucos dies repudiatam biennio post relegavit, quod repetisse prioris mariti medio tempore usum videbatur, alii tradunt adhibitum coenæ nuptiali, mandasse ad Pisonem contra accumbentem, noli uxorem meam premere, statimque è convivio abduxisse eam secum.* Idem ille, flagitiosissima bellua contra receptam epulandi consuetudinem, *sorores pleno convivio singulas* (verba sunt Suetonii capite præcedenti) *infra se vicissim collocabat, uxore supra cubante.* Præpostere id actum. Ovid. lib. 1. Amor. eleg. 4.

Nec premat ille suis finito tua colla lacertis,
Mite nec in rigido pectore pone caput.

Idem lib. 2. Amor. eleg. 18.

Sæpe mea dixi, tandem discede, puella,
In gremio sedit protinus illa meo.

Et lib. 3. Amor. eleg. 2. eundem sedendi ritum in circensibus spectaculis innuit ad amicam:

En revocant, at ne turbet toga mota capillos,
In nostros abdas te licet usque sinus.

D. Juvenal. sat. 2.

Signatæ tabulæ, dictum feliciter, ingens
Coena, sed in gremio jacuit nova nupta mariti.

Ad Græcorum mores traxit Ovidius epist. 15. Paridis Helenæ, nisi

nisi forte, ut solent poëtæ, Romanos ritus Græcis accommodavit, ita enim de Menelao Helenæ marito:

Hostibus eveniant convivia talia nostris,
Experior posito qualia sæpe mero.
Pœnitet hospitii, cum, me spectante, lacertos
Imponit collo rusticus ille tuo.
Rumpor, & invideo, (quid nunc tamen omnia narrem?)
Membra superjecta cum tua veste fovet.

A conviviis ad locum progredior. A lecticarum in quibus decumbentes vescebantur, numero, triclinium appellabant. Idque varium pro anni tempestate, aliud quippe æstivum, aliud hyemale. M. Vitruv. Pollio l. 7. cap. 4. *Tricliniis hibernis non est utilis hæc compositio.* De qua re liber extat Petri Ciacconii Toletani, & appendix Fulvii Ursini.

Servius Maurus ad v. 701. lib. 1. Æneid. *Antiqui stibadia non habebant, sed stratis tribus lectis epulabantur, unde & triclinium sterni dicitur, sic Cicero, sterni triclinia & in foro jubebat; unde apparet errare eos, qui dicunt triclinium esse basilicam ipsam, vel cœnationem.* Scio Philippum Beroaldum Servium in hoc etiam reprehendisse, quam opportune, ipse viderit. vet. Scholiast. Juvenalis sat. 5. v. 17. *Apud veteres accubitorum usus non erat, sed in lectulis manducabant discumbentes, tres autem lectuli erant, in quibus discumbebant, unde hodie triclinia appellantur.* Accubitorium autem, vel, ut alii Grammatici loquuntur, *à cibo vocatum, quasi ad cubitum epularum,* inquit Isidorus lib. 20. cap. 1. posterioribus sæculis inter Græcos usurpata ea dictio, nam in lexico Meursii ἀκκοῦβιτον ex Ælio Lampridio in Commodo, & Suida observatum est, nec non ex Paulo Diacono in rebus Leonis, & in Leone Constantini filio, qui consulatur. At enim ut vetus triclinii nomen, quod à Juvenale loco citato describitur:

Tertia cum vacuo cessaret culcitra lecto.

Ita etiam lapso translatoque Byzantium imperio retentum. Curopalates lib. de offic. Aulæ Constantinopol. pag. 128. ἐπεὶ ἢ ὁ βασιλεὺς πεντάκις τοῦ ἔτους τρώγει ἐν τῷ τρικλινίῳ πάντων παρισταμένων ἀρχόντων. *Cum autem Imperator quinquies quotannis cibum in triclinio sumat, astantibus omnibus principibus.* Et in eodem libello pag. 180. μετὰ τοῦτο τοίνυν ἀνέρχεται ἐπὶ τὸ τρίκλινον τὸ λεγόμενον Θωμαΐτην, πρὸς τὴν ἀνατολὴν ἀφορῶντα. *Postea igitur ascendit triclinium, quod appellatur Thomaites, quod spectat australe versus.* Hoc illud est triclinium, quod cum quibusdam D. Chrysostomi in sacram Scripturam commentariis conflagravit tempore Irenes & Constantini filii. Quod autem paulo ante Servius dixit, sterni triclinia, ad apparatum convivii accommodari debet. P. Terent. Heautont. act. 2. sc. 4.

Et lectulos jube sterni nobis, & parari cætera:
Ego jam transacta re convertam me domum cum obsonio.

C. Claudian. lib. de bello Gildonico:

Splendet tartareo furialis mensa paratu
Cæde madens, atrox gladiis.

Stat. Papin. lib. 1. Thebaid. v. 516.

Certatim accelerant, vario strepit icta tumultu
Regia, pars ostro tenues, auroque sonantes
Emunire thoros, altosque inferre tapetes,
Pars teretes levare manu, ac disponere mensas.

Sil. Italic. lib. 10. de Hannibale à Capuanis recepto, & ingenti luxuriæ apparatu:

Instituunt de more epulas, festamque per urbem
Regifice extructis celebrant convivia mensis.
Ipse deûm cultu, & sacro dignatus honore
Præcipuus, multoque procul splendentibus ostro
Excipitur sublime thoris.

Cartilius IC. apud Ulpianum l. 5. ff. Commodati: *Si me petisses, ut triclinium tibi sternerem, & argentum ad ministerium præberem, & fecero, deinde petisses, ut idem sequenti die facerem, & cum commode argentum domi referre non possem, tibi hoc reliquero, & perierit, qua actione agi possit, & cujus esset periculum?* Labeo IC. l. 20. ff. de opt. leg. *Apud Aufidium libro primo rescriptum est, cum ita legatum est, vestimenta, quæ volet, tricliniaria, sumito, sibique habeto:* Vestimenta tricliniaria appello, quæ ornando instruendoque triclinio sunt idonea, qualia sunt tapetes, aulæa, aliaque hujus generis, quæ ex iis quæ supra à me dicta sunt, repetantur: & vide nostræ ætatis Criticos.

Cellam puto vel triclinio contiguam vel triclinii partem aliquam. Æl. Donat. in Adelph. act. 4. sc. 2. *Cella & cellarium, à reponendis celandisque rebus esculentis, & poculentis, dicitur.* Vetus Inscriptio.

DATES. L. PISONIS. CELLARIUS. Isidor. lib. 15. Etymolog. cap. 3. *Triclinium est cœnaculum, à tribus lectulis discumbentium dictum, apud veteres enim in loco ubi convivii apparatus exponebatur, tres lectuli instrati erant, in quibus discumbentes epulabantur, κλίνη enim Græce lectus vel accubitus dicitur, ex quo confectum est, ut triclinium diceretur: cella dicta quod nos occultet, & celet.* Eadem Festus Pompejus lib. 4. C. Petron. in Satyrico pag. 49. videtur cellam existimare dictam in diversoriis, hospitiisque peregrinantium, uti & triclinium domuum privatarum. *Vos me hercule ne cella mercedem daretis, fugere nocte in publicum voluistis.* Et paucis interjectis: *& de cella proripuit.* Licet non sim ignarus cellam pro penu usurpari. Glossæ veteres, κελλάριον, *penu.* in iisdem κελλάριος *penuarius,* hoc est, cellæ præpositus. *l. 12. C. de divers. offic. l. 24. ff. de manum. test. l. 12. ff. de Instructo.* exponitur vis nominis à IC. l. 41. q. de leg. 1. *Cellarii locus celandis rebus, & fugitivus in cellam se recepisse dicitur. l. 17. ff. de ædil. edicto.* quare & cellaria pro annonis populi publicis, Sulpitius Severus histor. Sacræ libr. 2. l. ult. C. Theodos. de offic. omn. judic. & invalescente barbarie *cellariensis* pro cellæ præfecto dici cœpit. *l. pen. C. Theodos. de indulg. debit.* Martial. lib. 11. epig. 32.

Hinc cellarius experitur artes,
Ut condat vario vafer sapore
In ruta folium Capelliana.

M. Accius Plaut. Pseudolo. sc. *hi loci.*

- - - Condus promus sum procurator peni.

Et post ibidem:

- - - qui res rationesque heri
Ballionis curo, argentum accepto, expenso, & cui debet dato.

Istos ego suspicor & rationales appellatos. C. Petron. pag. 22. Satyrici. *Jam ad triclinium veneramus, in cujus parte prima* (cella) *procurator rationes accipiebat.* In principio quidem hi singulorum erant civium & principum. *Per rationalium curam quondam principum privatam gubernasse fertur substantiam.* Aurel. Cassiodor. libr. 6. epist. 8. ex quibus duplex usus apparet; nam vel privatum Imperatoris censum administrabant, vel publicum provinciarum proventum. Constantinus Aug. scribit *Callepio rationali trium provinciarum. l. 5. C. Theodos. de petit. & ultro datis, delator. & rationes Belgicæ procurare* dictum à C. Plinio l. 7. cap. 16. Æl. Lamprid. in Alexandro: *Rectores provinciis dare, vel præpositos facere, vel procuratores, id est, rationales ordinare:* ὑπεύθυνοι isti, quasi *reddendis rationibus obnoxii* dicuntur, ut loquar cum Imperatore *l. 4. C. de cleric. & Episcop.* horum institutio prima à Constantino Cæsare, qui in universum *negotiis fiscalibus eos præesse* voluit, seu criminis illa, sive rei pecuniariæ, ut ex Martiano IC. discimus *l. 8. C. ad leg. Jul. Majestat.* & Jul. Capitolinus in Maximino. D. Auson. meminit in parentalibus carm. 24.

Scrinia præfecti meritus, rationibus inde
Præpositus Libycis.

Atque isti quidem provinciis præerant; de privatarum Imperatorum facultatum rationalibus Corrippus de laudibus Justini Minoris lib. 1. num. 1.

Mente placens dominis, sacris rationibus aptus.

Et licet *rationalis* non nisi corrupta lingua Latina reperiatur, res tamen vetustissimo usu fuit comprobata. Ex antiquo marmore Inscriptionem apponam.

D. M.
ABASCANTO. AUG. LIB. ÆDITUO.
ÆDIS. NEPTUNI. QUI. EST. IN. CIRCO.
FLAMINIO. FLAVIUS. ABASCANTIUS.
ET. PALLAS. COS. N. SER. ADJUTOR.
A. RATIONIBUS. PATRI. PIISSIMO. FEC.

Altera

Altera est apud Manutium in Orthographia pag. 683. in hortis Carpens.

STRUCTURA. CUM. MUNITURA. SARCOPHAGI. VETURILICIS. P. P. SUIS. IMPENSIS. FECIT. FELIX. AUG. LIB. ADJUTOR. A. RAT. QUI. SORTITUS. EST. IN. CONTUBERNIO. SUO. ARRIAM. QUÆ. FUIT. UXOR. EJUSDEM. VET. FELICIS. LOCUS. CONCESSUS. A. T. ÆLIO. ASCLEPIODOTO.

Origo, ut puto, paulo antiquior est, quam putat Martianus supra proxime à me citatus, nam Augustus princeps depositurus Imperii administrationem *reddidit rationarium*, ut ait Suetonius in eo, cap. 26. & stante republica, sumptus annui sive census civitatis, in foro posita hasta exigebantur à consule. Ovid. l. 4. de Ponto, eleg. 5.

Aut populi censum positam componet ad hastam,
Et minui magnæ non sinet urbis opes.

Denique privatorum rationales rei domesticæ curam agebant, male Joannes Saresberiensis Policrat. sui libr. 3. capit. 12. cum *secretariis* confundit, est enim toto cœlo diversum utriusque officium. rectius cum *dispensatore* confuderis. Suet. in Galba, capite 12. *Dispensatori breviarium rationum adferenti paropsidem leguminis pro sedulitate ac diligentia porrexisse.* Petron. pag. 22. C. POMPEJO. TRIMALCIONI. VI-VIRO. AUGUSTALI. CINNAMUS. DISPENSATOR. Et pagina sequenti: *Dispensatoremque imprecario aureos numerantem deprecati sumus.* Isidorus in gloss. *arcarius*, *dispensator*. Singulis noctibus isti domino seu patrifamilias totius diei expensas offerebant considerandas. Vetus scholiastes D. Juvenal. ad v. 482. sat. 6. *Ratiocinium diurnum accipit in transversa charta scriptum.* Ipse Satyricus:

Longi relegit transversa diurni.

Ut igitur constaret rationes esse redditas, antequam cubitum iret dominus, rationibus à servo sibi oblatis subscribebat computatis diligenter singulis & expunctis. L. Apul. libr. 2. Apolog. *Neget eam rationibus villicorum, opilionum, & equisonum solertissime subscripsisse.* Quod usque adeo religiose observatum, ut servus, qui à rationibus domino fuisset, testamento ab eodem moriente manumissus, potuerit ab hærede in servitute retineri, nisi subscriptione probatas rationes ostendere potuisset. Scævola IC. *l. 40. ff. de statulib. Quæsitum est an si rationes, quas egit per multos annos, sine subscriptione, testatoris hæredi reddere paratus sit: liber ex testamento fiat, cum propter gravem valetudinem testator non potuerit rationibus subscribere, testamento tamen subscripserit, respondit si ex fide ratio redderetur, reliquaque inferantur, liberum fore.* Idem l. 41. ff. de fideicommiss. libertatibus. *Post mortem testatoris tutores Cupito exactionem commiserunt, isque nummos redactos expensavit eisdem tutoribus, deinde filius impubes decessit, cui mater hæres extitit, & tutorem tutelæ judicio filio condemnatum habuit, Cupitus ad libertatem proclamat eo tempore, quo si viveret Martianus, annos sedecim ætatis habiturus esset, offerens rationes unius anni in diem mortis testatoris, quod cæteræ subscriptæ fuerunt: quæsitum est, an eas quoque rationes, quas tutores periculo suo egerunt, Cupitus reddere compelli debeat. respondit eum de quo quæritur, conditioni rationis reddendæ ita videri paruisse, si omne ex eo quod gessit, & recte desiderari possit, reddiderit.*

Cœnaculum pars ædium superior, in qua epulari consuetum. Donat. in Terent. Adelph. act. 3. sc. 3. *Veteres, ganeum meretricum tabernam esse dixerunt*, ἀπὸ τῆ γᾶς, τετ' ἐςὶ γῆς, *quod ipsa sit in terra, non ut cœnaculum, superius.* Glossarium vetus, *cœnaculum*, *superius*. Cujus significationis originem aperit M. Terentius Varro libr. 4. de ling. Lat. *Ubi cubabant, cubiculum, ubi cœnabant, cœnaculum vocitabant.* Et paucis interpositis; *Ut etiam nunc Lanuvii apud ædem, postea quam in superiori parte coenitare ceperunt, superioris domus universa, cœnacula dicta.* Frustra Isidor. l. 15. cap. 3. *à communione vescendi* nominis etymologiam deducit. Et sunt in illo scriptore ut multa bona, ita nonnulla quæ rejicias. Strabo Walafridus lib. de reb. Ecclesiast. cap. 7. *Potest enim fieri, ut ædes ad edendum in eis sicut cœnacula, ad cœnandum primo sint facta, & postea longo usu in aliud verterentur.* Quem locum debeo eruditissimo Barnabæ Brissonio. M. Pollio Vitruvius libr. 2. Archit. capite 8. *In ea majestate urbis, & infinita civium frequentia, innumerabiles habitationes opus fuit explicare. Ergo cum recipere non posset area plana tantam multitudinem ad habitandum in urbe, ad auxilium altitudinis ædificiorum res ipsa coëgit devenire. Itaque pilis lapideis, structuris testaceis, parietibus cementitiis altitudines extructa, contignationibus crebris coaxatæ, & cœnaculorum summas utilitates perficiunt, & despectationes.* Ubi ego fateor non intelligere me quid sit, *altitudines coaxatæ*; velim ergo legi *coartatæ*, aut, *coactæ*. Q. Flor. Tertullian. libro adversus Valentinianos cap. 7. *Primus omnium Ennius poëta Romanus, coenacula maxima coeli simpliciter pronuntiavit, elati situs nomine, vel quia Jovem illic epulantem legerat apud Homerum. Etiam creatori nostro Enniana coenacula in ædicularum disposita sunt forma, aliis atque aliis pergulis superstructis, & unicuique deo per totidem scalas distributis, quot hæreses fuerint.* D. Lucas Actor. Apostol. cap. 20. ἔπεσεν ἀπὸ τῦ τριςέγε, *cecidit è tertio coenaculo.* Sic enim vetus bibliorum interpres reddidit. M. Martial. lib. 9. epigr. 109.

At mea Vipsanas spectant coenacula laurus.

Q. Horat. l. 1. epist. 1.

- - - ride, mutat coenacula, lectos,
Balnea, tonsores.

D. Juvenal. sat. 10. in limine:

- - - Lateranorum obsidet ædes
Tota cohors, rarus venit in coenacula miles.

Vetus marmor:

HUJUS. MONIMENTI. JUS. QUA. MACERIA. CLUSUM. EST. CUM. TABERNA. ET. COENACULO. HERED. NON. SEQUETUR. NEQUE. INTRA. MACERIAM. HUMARI. QUENQUAM. LICET.

Scalis admotis ascendebatur. T. Liv. 4. Decad. lib. 9. *Coenaculum super ædes datum ferentibus in publicum scalis obseratis.* Fest. Pomp. lib. 3. *Coenacula dicuntur, ad quæ scalis ascenditur.* L. Apul. libr. 9. Milesiar. *Meque per scalas complicitis pedibus in superius coenaculum attracto.* Sidon. Apollinar. car. 22. v. 207.

Alta volubilibus patet hinc coenatio valvis.

Et deinde paucis interjectis:

Undosa inveniunt nantes coenacula pisces.
Comminus erigitur vel prima, vel extima turris.

M. Martial. l. 1. epigr. 119. de incommodo habitationis suæ:

Longum est, si velit ad pyrum venire,
Et scalis habito tribus, sed altis,
Quod quæris, propius petas licebit.

Idem lib. 7. epigr. 19.

Hæc per ducentas cum domum tulit scalas,
Seque obserata clausit anxius cella,
Gulosus ille postero die vendit.

D. Juvenal. sat. 7. v. 118.

- - - Rumpe miser tensum jecur, ut tibi lasso
Figantur virides, scalarum gloria, palmæ.

Vetus scholiastes: *Scalæ, stationum scilicet, ad instar gladiatoriæ victoriæ. Scalas, armariola advocatorum: vel ut quidam, casæ & stationes. Cicero in Corneliana, conrepsit, inquit, in scalas. Armaria enim advocatorum apud veteres scalas habebant.* Quæ non esse unius scriptoris certum est, uti nec multa alia, quæ in hoc opusculo, sed vel ab indocto librariolo, *additæ ei argutiæ*, ut cum Cicerone 1. de leg. loquar, vel à sciolo insertæ. Nam *scalas* cum interpretetur *stationes*, recte facit, significans parta apud judices causa clientem consuevisse patroni sui foribus coronam imponere, ut alibi in hoc opere dixi. quæ de advocatorum armariis sequuntur, nugæ meræ. Incertus author carminis ad Pisonem, sive Ovidius sit, sive Lucanus. quod mihi non persuasum, alius enim ab utroque sit, oportet, & humilioris fortunæ:

- - - Licet exercere togatæ
Munera militiæ, licèt & sine sanguinis haustu
Mitia legitimo sub judice bella movere,

Hinc

Hinc quoque servati continget gloria civis,
Altaque victrices intexent limina palmæ.

Ad triclinium regredior, quod ornabatur trophæis gentilitiis, ut atrium imaginibus, bibliothecæ statuis. Petron. Satyrico pag. 22. *Et quod præcipue miratus sum, in postibus triclinii fasces erant cum securibus fixi, quorum imam partem quasi embolum navis æneum finiebat.* In principio certe arma ista spoliaque hostibus adempta, non privatorum ædibus adornandis suffigebantur, sed deorum fanis. Valer. l. 7. cap. 6. tit. 1. *Ut M. Junii opera dictatoris remp. administrantis, spolia hostium affixa templis, deorum numini consecrata, instrumenta militiæ futura convellerentur.* C. Plin. l. 35. cap. 2. *Alia foris & circa limina animorum ingentium imagines erant affixis hostium spoliis, quæ nec emptori refringere liceret, triumphabantque etiam dominis mutatis ipsæ domus.* Itaque etiam empta domo, manebant tamen hæc ornamenta, neque novo possessori fas erat illa refigere. M. Cato in oratione de spoliis apud Festum Pompejum lib. 16. in *resignare*. ne figerentur nisi de ho....... lacunam supplet Servius Maurus ad v. 244. libr. 4. Æneid. *Ne spolia figerentur, nisi de hoste capta, sed tum ubi ii dimissi sunt, revertantur resignatis vectigalibus.* Et de utroque hoc ritu sive domibus privatis, sive deorum templis affigendis manubiis capiendi sunt passim poëtæ. Sil. Italic. lib. 1. Punicor.

In foribus sacris, primoque in limine templi
Captivi currus, belli decus, armaque rapta
Bellantum ducibus, sævaque in Marte secures,
Perfossi clypei, & servantia tela cruorem
Claustraque portarum pendent.

Et lib. 10. ejusdem operis:

——— ite, ocyus, arma
Diripite, ô pubes, templis, vos atria raptim
Nudate, & clypeos in bella refigite captos.

A. Persius sat. 6. v. 45.

——— ac jam postibus arma.

Valer. Flacc. l. 1. Argonaut. in fine:

——— si quando pectore ductor
Vulnera nota gerens, galeis præfixa, rotisque
Cui domus.

Albinovanus, in Consolat. ad Liviam de morte Drusi Neronis, sive quilibet alius author:

Mæsta domus plangore sonat, cui figere latus
Parta sua dominus voverat arma manu.

Alb. Tibull. l. 1. eleg. 1.

Te bellare decet terra, Messalla, marique,
Ut domus hostiles præferat exuvias.

Sext. Propert. l. 3. eleg. 8.

Vel tibi Medorum pugnaces ire per hostes,
Atque onerare tuam fixa per arma domum.

Censerem legendum, meliori, ut mihi videtur, sensu:

Atque ornare tuam fixa per arma domum.

Simili enim dictione usus Lucanus Pharsal. libr. 6. vers. 260.

Non tu bellorum spoliis ornare Tonantis
Templa potes, non tu lætis ululare triumphis,
Infelix.

Q. Horat. lib. 4. od. 15. eam consuetudinem Parthorum fuisse vult.

Et signa nostro restituit Jovi
Direpta Parthorum superbis
Postibus.

Stat. Papin. l. 1. Achilleid. ad Græcos, more poëtico, consuetudinem Romanam traduxit. v. 423.

Nulla immunis humus, velluntur postibus altis
Arma olim dimissa patrum.

Idem lib. 3. Thebaid. v. 580.

Tantus in attonitos cecidit deus, arma paternis
Postibus, & fixos superum ad penetralia currus
Vellere amor.

Et lib. 12. Thebaid. v. 701.

Pax inventa perit, patriis modo fixa revellunt
Arma deis, clypeisque obducunt pectora fractis.

Denique Ovidius libr. 3. Trist. eleg. 1. non modo in more positum docet privatis, sed & principum ædibus, sic enim de palatio:

Singula dum miror, video fulgentibus armis
Conspicuos postes tectaque digna deo.

Id ipsum prisca republica invaluit. Claudian. de 4. Honorii consul.

Lustratæ lictore casæ, fascesque salignis
Postibus affixi, collectæ consule messes,
Et sulcata diu trabeato rura colono.

Sic igitur triclinia sua, cœnationesque ornabant ut majorum virtute parta suspenderent trophæa, quo incitamento ea essent, ne majorum gloriam desererent, & contemnerent posteri. Erant insuper & libri adeo superfluo apparatu, & pompa nil profutura, ut verius bibliothecæ videri possent, quam cœnacula. Qui mos inde defluxit, quod in conviviis aliquid semper legere aut recitare clientes, famulique consueverant. L. Seneca lib. de Tranquill. animi cap. 9. *Sicut plerisque ignaris etiam servilium literarum, libri non studiorum instrumenta, sed cœnationum ornamenta sunt.* Paulo post: *Apud desidiosissimos ergo videbis quicquid orationum historiarumque est, & tecto tenus extructa loculamenta, jam enim inter balnearia & thermas, bibliotheca quoque, ut necessarium domus ornamentum expolitur.* Lepidissimum est epigramma 50. apud Martialem lib. 3. de tricliniari hac recitatione, quod vide; & Criticos, qui infinitis locis id probarunt.

CAP. XXIX.

De partibus cœnæ.

Explicata *accumbendi*, ac *discumbendi* ratione, mensam nunc instruemus. Qua in re eundem sequemur *Justum Lipsium*, qui hanc materiam erudite, & eleganter explicavit lib. tertio Antiquarum lectionum. Sic enim scribit: *Cœnam* antiqui in tres partes tribuerunt, sive placet dicere *missus*: Primum *missum* antecœnam sive *gustationem*, sive *gustum* dixerunt: secundum, in quo præcipui & lautissimi cibi, *proprie cœnam*: tertium, in quo bellaria, *mensam pomorum*, sive *mensas secundas*. De *antecœna* testis est *Macrobius*: de *gustatione* Petronius Arbiter: de *gustu* Martialis. Eadem cœnæ pars *prandium* ab Horatio dicta est, his versibus: *Ille salubres*

Æstates peraget, qui nigris prandia moris
Finiet, &c.

Hoc enim dicere ibi *Catius* voluit, initio cœnæ ponenda mora esse, quod *Galenus* & *Medici* probant: non autem nihil sumendum præter mora. Vocarunt *antecœnam* etiam *promulsidem*, ideo videlicet, quod daretur ante mulsum. Nam antiqui in conviviis non temere primam sitim, nisi *mulso* sedabant. Quod ipsum principio cœnæ, vel confectum apponi moris fuit, vel ejus loco separatum vinum, & mel, ut conviva quisque pro arbitrio id temperans, *mulsum* sibi conficeret. Hanc sequitur *cœna*, cujus quod præ-

præcipuum ferculum erat, *caput cœnæ* dicebatur. Cæterum moris erat, ut est apud *Athenæum*, domino convivii, simul ac decubuisset, *schedam* dari, quæ descripta ordine obsonia omnia haberet, ut jam tum sciri posset, quid primum, quid postremum coquus missurus esset. Extat apud *Macrobium* libro secundo Saturnal. cap. 9. descriptio *coenæ Metelli* Pontificis, unde quis veterum luxus fuerit, facile intelligitur. Sic enim *Macrobius*, postquam ordine enumerasset eos, qui accubuissent, pergit: *Coena* hæc fuit: *ante coenam* echinos, ostreas crudas quantum vellent, pelorydas, spondylos, turdum, asparagos, subtus gallinam altilem, patinam ostrearum, peloridum, balanos nigros, balanos albos. Iterum spondylos, glycomaridas, urticas, ficedulas, lumbos, capragines, aprugnos, altilia ex farina involuta, murices & purpuras. In *coena*, sumina, sinciput aprugnum, patinam piscium, patinam suminis, anates, querquedulas elixas, lepores, altilia assa, amylum, panes Picentes. Hactenus *Macrobius*. Cœnæ *initium* fuisse veteribus *lactucam, ova, & lucanicos*, vel ex *Varrone* & *Cicerone* epistolis ad Papirium Pætum manifestum. Verum de plurimis veterum eduliis *Macrobius* l. 2. cap. 13. 14. & sequentibus multa habet, quemadmodum etiam *Plutarch. Plin.* & ex recentioribus *Cælius Rhodiginus* antiquarum lectionum lib. 27. & 28. & alibi, atque *Hieronymus Mercurialis* in variis lectionibus.

Secundæ mensæ dicebantur *mensæ pomorum*, cum scilicet apponerentur *bellaria*, quo vocabulo omne genus secundæ mensæ significari, puta nuces, pira, poma, ficus, oleas, uvas, & alia, de quibus, eorum generibus multa habet *Macrobius* libro Saturnaliorum 2. capp. 14. 15. & 16. docet *Varro in satyra* Menippæa apud Agellium. Cæterum cum in tantum luxuria cresceret apud Romanos, & ea modum non inveniret, legum animadversione opus fuit. Hinc igitur ortæ *leges sumptuariæ*, de quibus nos libro 8. dicemus. Est & hoc silentio nequaquam prætereundum, moris apud antiquos fuisse in conviviis ante triclinia *saltare* & *canere*, qua de re videndus *Macrobius* libr. 3. Saturnaliorum, cap. 10. *Coelius Rhodiginus* libr. 27. cap. 26. & alii passim. Veteres foris cœnitare, nec mensam omnino tollere, sed semper aliquid super ea relinquere consuevisse, *Macrob. Plutarch.* in Quæst. Rom. & Symposiacis, & alii tradunt.

Ad Cap. XXIX. Paralipomena.

Luxus, partes coenæ illatæ, diribitores, carpi, tapulla, sortitio in conviviis, symphonia post mensas, hydraulæ, thymeliei, principes eo studio delectati, pueri loquaces, puellæ lubricis motibus introductæ.

Quæ deinceps sequuntur, intelligenda sunt, non de prisca illa frugalique Roma, quæ sæpius pulte, quam pane victitabat, ut Valerii verba usurpem lib. 2. c. 1. sed de luxuriante & deliciis perdita, neque etiam de iis temporibus, quibus duo tantummodo missus erant, unus *carnium*, sive *epularum*, alter *pomorum*, ficuum, aliarum similium rerum, ut Servio Mauro proditum ad lib. 1. Æneidos eo versu:

Postquam exempta fames epulis, mensæque remotæ.

Et ad illud lib. 8. Æneid.

Instaurant epulas, & mensæ grata secundæ
Dona ferunt.

Sed de immodico, & fidem omnem excedente luxu, qui post Asiam domitam in Urbem invectus, usque ad lapsam reip. majestatem invaluit, usque adeo ut ingeniosi in gulam & helluationem principes, in id unicum incubuerint studium, ut novum aliquod convivandi, deliciarumque genus excogitarent: unde nonnulli apros integros convivantibus apponebant. Vetus scholiastes D. Juvenal. ad v. 140. sat. 1. *Apud antiquos munificentia videbatur apparatior, si in convivio aper integer fuisset exhibitus.* Alii non contenti naturalibus cibis, in una paropside, varias rerum species confundere gaudebant, ferculum quippe Ælii Veri Augusti, scribente Ælio Spartiano, erat *tetrapharmacum*, vel *pentapharmacum* scilicet *sumen, fasianus, pavo, crustulana, apruna.* Nec deerant, qui tot in mensa stationes facerent, quod literæ essent, ut ea ratione infinitus lancium numerus esset. quod commentum Getæ Severi principis filii. Idem Spartian. in eo. *Habebat etiam & istam consuetudinem, ut convivia, & maxime prandia, per singulas literas juberet disponi, scientibus servis,* (D. Juvenal. sat. 7. v. 148. *qui fercula docte componit*) *velut in quo erat anas, anser, apruna, item, pullus, perdix, pavus, porcellus, piscis, perna, & quæ in eam literam genera edulium caderent, & item, fasianus, farta, ficus, & talia.* Quo trahit illud Juvenalis sat. 2. sub princip. Britannicus:

Interea gustus elementa per omnia quærunt,
Nunquam animo pretiis obstantibus.

Sed quam bene, viderit lector. Nam id à Geta inventum primum atque excogitatum vult historicus, ille in tempora Domitiani rejicit. Ego putem satyricum, de cibis ex omnibus naturæ elementis conquisitis, paratisque intelligendum, scilicet aqua, terra, mari. M. Lucan. libr. 10. Pharsaliæ, vers. 156.

Infudere epulas auro, quod terra, quod aër,
Quod pelagus, Nilusque dedit, quod luxus inani
Ambitione furens, toto quæsivit in orbe,
Non mandante fame, multas volucresque, ferasque
Ægypti posuere deos.

Ovid. lib. 8. fab. 11. Metamorphos.

Nec mora, quod pontus, quod terra, quod educat aër,
Poscit, & appositis queritur jejunia mensis.

Et alius nescio quis poëta:

Et quæsitorum terra pelagoque ciborum
Ambitiosa fames.

Denique reperio qui in vicinia paratos cibos fastidirent, è longinquo advectos impense probarent. C. Sueton. in Vitellio cap. 13. *Famosissima super cæteras fuit ei cœna data adventitia à fratre, in qua duo millia piscium lectissimorum, septem avium, apposita traduntur: hanc quoque exuperavit ipse dedicatione patinæ, quam ob immensam magnitudinem clypeum Minervæ, αἰγίδα πολιέχε, dictitabat, in hac scarorum jecinora, fasianorum, & pavonum cerebella, linguas phœnicopterum, murenarum lactes Carpathio usque fretoque Hispaniæ, per navarchos ac triremes petitarum commiscuit.* An non perdita Apicii lascivia? qui *Trajano apud Parthos agenti, multorumque dierum itinere à mari distanti, ostrea recentia, solerter asservata, misit.* Suid. in voce ὄστρεα. Latin. Pacatus in panegyrico Theodosio dicto: *Horum gulæ angustus erat noster orbis, namque appositas dapes non sapore, sed sumptu, illis demum cibis acquiescebant, quos extremus oriens, aut positus extra Romanum Colchus imperium, aut famosa naufragiis maria misissent, quos invita quodammodo reluctantique natura hominum pericula rapuissent: ut taceam infami sæpe delectu scriptos in provinciis aucupes, ductasque sub signis venatorum cohortes militasse conviviis.* Locus librarii inscitia mutilatus: addito aliquo vocabulo restitui potest, & suppleri; *Appositas dapes non sapore, sed sumptu æstimabant*, vel *probabant* vel *indicabant*. Duplex hujus

 insa-

insanientis gulæ ratio, vel quia difficile, invenire cibos ejusmodi, vel quia vilescebat, quod obvium & expeditum foret, & animus errore lentus injuriam diligens, ut cum Arbitro loquar, pretio immodico gauderet. L. Sen. consolat. ad Helviam cap. 9. *Ultra Phasin capi volunt, quod ambitiosam instruat popinam: nec piget à Parthis, à quibus nondum pœnas repetiimus, aves petere. Undique convehunt omnia, nota fastidienti gulæ. Quod dissolutus deliciis stomachus vix admittat, ab ultimo portatur Oceano. Vomunt ut edant, edunt ut vomant; & epulas, quas toto orbe conquirunt, nec concoquere dignantur.* Deinde paucis interpositis: *O miserabiles, quorum palatum nisi ad pretiosos cibos non excitatur! pretiosos autem, non eximius sapor, aut aliqua faucium dulcedo, sed raritas, & difficultas parandi facit.* Tum totam de vesania suæ ætatis querelam clausurus: *Passim jacent alimenta, quæ rerum natura omnibus locis disposuit, sed hæc velut cæci transeunt; & omnes regiones pervagantur, maria trajiciunt, & cum famem exiguo possint sedare, magno irritant.* Simile cultissimum illud Petronii epigramma Satyrici pag. 46.

Ales Phasiacis petita Colchis,
Atque Afræ volucres placent palato,
Quod non sunt faciles, at albus anser
Et pictis anas enovata pennis
Plebejum sapit, ultimis ab oris
Attractus scarus, atque arata Syrtis
Si quid naufragio dedit, probatur.
Mullus jam gravis est, amica vincit
Uxorem, rosa cinnamum veretur;
Quicquid quæritur, optimum videtur.

Adi ad Ælium Lampridium in Heliogabalo. Varro in Eumenidibus apud Nonium, cap. 15. num. 6.

Patella esurienti posita, provocat
Neapolitanas piscinas.

M. Manil. lib. 5. Astronomic.

Atque hæc in luxum. Jam ventri longius itur
Quam modo militiæ. Numidarum pascimur oris,
Thasidos & damnis.

Locum elegantia incomparabili Claudiani adscribam, lib. 2. in Eutropium:

Ad sua tecta vocat. juvenes venere protervi,
Lascivique senes, quibus est insignis edendi
Gloria, corruptasque dapes variasse decorum:
Qui ventrem invitant pretio, traduntque palato
Sidereas Junonis aves, & si qua loquendi
Gnara, coloratis viridis defertur ab Indis,
Quæsitos trans regna cibos: quorumque profundam
Ingluviem, non Ægæus, non alta Propontis,
Non freta longinquis Mæotia piscibus explent.

Quod autem *insignem edendi gloriam* in vituperio posuit, non caret egregio Antiquitatis sensu. Nam edaces olim *asinos* appellabant, ut abjectissimi animalis nomen indignissimis hominibus imponeretur. Quare Erysichthon ille voracitatis portentosæ κανθὸν dicitur Æliano libr. 1. var. histor. cap. 27. Justus Vultejus Interpres, reddit, *asinus*. Et ante illum Lil. Gyral. de poët. histor. dialogo 9. Hinc proverbium apud Aristotelem lib. 3. Moralium. ὄνος πεινῶν ῥοπόλου ἀμελεῖ. *Asinus famelicus fustem contemnit.* Deducunt quidam istud ex verbis Philosophi: ἐπεὶ οὕτω γε καὶ οἱ ὄνοι ἀνδρεῖοι ἂν εἶεν πεινῶντες, τυπτόμενοι γὰρ οὐκ ἀφίστανται τῆς νομῆς. *Nam isto pacto, & asini cum esuriunt, essent fortes; quod licet verberentur, non discedunt tamen à pabulo.* Homer. lib. 11. Iliad. vers. 557.

- - - ὄνος παρ' ἄρουραν ἰὼν ἐβιήσατο παῖδας
Νωθής, ᾧ δὴ πολλὰ περὶ ῥόπαλ' ἀμφὶς ἐάγη,
Κείρει τ' εἰσελθὼν βαθὺ λήϊον, οἱ δέ τε παῖδες
Τύπτουσιν ῥοπάλοισι, βίη δέ τε νηπίη αὐτῶν,
Σπουδῇ τ' ἐξήλασσαν, ἐπεί τ' ἐκορέσσατο φορβῆς.
Asinus in arvum profectus vim intulit pueris
Piger, circa quem jam multi fustes fracti sunt,
Depascitque ingressus altam segetem, pueri autem
Verberant baculis, vis autem infirma ipsorum est,
Vixque expulerunt, postquam satur est pabulo.

Sext. Propert. lib. 4. eleg. 3.

Dignior obliquo funem qui torqueat Ocno,
Æternusque tuam pascat, aselle, famem.

Scio aliam istius loci adferri explicationem, nec improbabilem, quam pete ex Plutarcho lib. de Tranquillit. animi ad finem, Aristotele lib. 9. histor. Animal. cap. 18. Plinio lib. 35. cap. 11. Politiano Miscellaneor. cap. 81. Turnebo l. 8. c. 1. & aliis, quos non exscribo.

Erysichthonem hunc, (quem ab enormi edacitate extulit Agathias Scholasticus, lib. 2. Anthol. c. 31. Palæphat. lib. de fabulos. narrationibus c. 24. de Metra) Hellanicus, referente Athenæo l. 10. c. 1. vocat βορᾶς ἄθωνα *voracitatis athonem.* Sic enim legit Desiderius Erasmus Chiliad. 4. Cent. 4. adag. 39. Quam lectionem admisit etiam Hadrianus Junius Cent. 7. adagio 75. Licet idem alibi recedat ab ea sententia, putetque legendum, αἴθωνα *mergum*, αἴθυια quippe communiter significat mergum, Tzetzes in Lycophronem. Ejus autem avis notissima est gulositas. Jul. Pollux l. 6. c. 8. ἀκόρεστος, *qui satiari nequit.* Expressit egregius id poëta Oppianus Cilix Halieutic. l. 2. v. 206.

- - - οὐ γὰρ ἐδωδῆς
ἢ κόρον, ἠέ τι μέτρον ἐπίσταται, ἀλλ' ἀτέλεστον
λύσσαν ἀεὶ βούβρωστιν ἀναιδέϊ γαστρὶ φυλάσσει,
οὐδέ ποτ' ἂν λήξειεν ἐδητύος ἐγγὺς ἐούσης.

Neque enim cibi aut satietatem, aut ullum modum novit, sed inexpletam rabiem semper voracem impudenti ventre servat, neque unquam desiverit esca præsente.

Ad immensas illas conviviorum impensas revertor. L. Sen. lib. 4. nat. quæstion. cap. ult. *Stomachus ille solutus, & æstu suo languidus, quærit aliquid quo erigatur.* Idem lib. de Provid. cap. 3. *Felicior esset, si in ventrem suum longinqui littoris pisces, & peregrina aucupia congereret? si conchyliis superi atque inferi maris, pigritiam stomachi nauseantis erigeret?* C. Petron. in bellorum Civil. descript.

Ingeniosa gula est, Libyco scarus æquore mersus
Ad mensam vivus perducitur, inde Lucrinis
Eruta littoribus vendunt conchylia cœnas,
Ut renovent per damna famem, jam Phasidos unda
Orbata est avibus, mutoque in littore tantum
Solæ desertis adspirant frondibus auræ.

Ferculum recepto vocabulo vocabantur epulæ illatæ: Græci ἐπιτραπεζώματα hujusmodi fercula mensæ imposita vocabant. Plato in Menelao apud Athenæum l. 4. c. 23. Idem ille L. Sen. lib. de brevit. vitæ cap. 25. *In alienum imponar ferculum, exornaturus victoris superbi ac feri pompam.* Sueton. Cæsare: *Inter pompæ fercula.* D. Ambros. lib. 1. de officiis: *Quasi quædam fercula pomparum.* Poëtæ. Sen. Tragœdus Hercule Oetæo act. 1. in Choro:

Nec captiva dabit brachia vinculis,
Nec pompæ veniet nobile ferculum.

Juvenalis sat. 1. v. 94.

——— *Quis fercula septem*
Secreto cœnavit avus?

Epulæ in convivium illatæ seu fercula hæc dividebantur in æquales partes, ut unicuique convivæ ex æquo portio tribueretur, quam illi vel servo donare, vel domum suam mittere poterant. Sueton. in Galba cap. 2. Homer. l. 16. Odyss. apud Fulvium Ursinum. Plaut. in Persa, Sc. veterem.

Nunc huc introibo, visum hesternas reliquias
Quieverint recte, necne?

Et in Curculione idem, Sc. *beatus.*

Et quidem reliqui in ventre cellæ uni locum,
Ubi reliquiarum reliquias reconderem.

Curtius ille eques Romanus adhibitus in cœnam ab Augusto, ut scripsit Macrobius lib. 2. Saturnal. cap. 4. *Rogavit num macrum turdum mittere liceret? & cum respondisset princeps, quid ni liceret? statim per fenestram misit.* Martialis lib. 7. epigr. 19. eleganter in guloso Sanctra eum expressit ritum. Et libr. 3. epigr. 23.

Omnia cum retro pueris obsonia tradas,
Cur non mensa tibi ponitur à pedibus?

Re-

Referre itaque moris erat domum, ad uxores suas, has partes. Petron. pag. 49. *Dum hæc fabula inter amantes luditur, diversitor cum parte cœnulæ intervenit.* Alciphron festive de mulieris dolo apud Aristænetum libr. 1. epist. 5. ὅμως ἂν ταύτην λάθρα, καὶ βραχέα τῶν ὄψων ἐπιδώσῃς αὐτὸν ἐξαπατήσω, καὶ τὸν νῦν αὐτοῦ κατ᾽ ἐμοῦ διενοχλοῦντα λογισμὸν, ἑτέρως παρατρέψω. *Si tamen vestem illam, & pauculas è convivio partes clanculum ad me miseris, ludos faciam hominem, animumque ejus sequiora de me agitantem, alio avertam.* Et deinde lena cum veste remissa, in epistola eadem: μετάλαβε δὲ καὶ σὺ τῶν παρατεθέντων ἡμῖν. *Sume & tu de his, quæ apposita nobis.* Interdum & partes hæ à servis, aliquando à tapulla seu convivii magistro, ut jam paulo infra sum dicturus, distribuebantur, nonnunquam denique & à coquis. Claudian. lib. 2. in Eutrop.

Quas figat verubus partes, quæ frusta calenti
Mandet aquæ.

Communius tamen erat, ut edocti famuli inspectantibus convivis dividerent. L. Sen. epist. 47. *Cum ad cœnandum discubuimus, alius sputa detergit, alius reliquias temulentorum* (analecta) *subditus colligit, alius pretiosas aves scindit, pectus & clunes, ceteris ductibus circumferens eruditam manum, in frusta excutit.* Mendum suspicor subesse, itaque lege; *Certis ductibus circumferens eruditam manum.* Nam certi ductus, sunt artificiosi. Isti servi appellabantur *structores, scissores, diribitores, & chironomonta*, ut patebit ex locis à me proxime citandis, & viri docti observarunt ad Petronium: & Joannes Savaro ad Sidonium suum libr. 4. epist. 7. *Ac si inter Apicios epulones, & Byzantinos chironomontas hucusque ructaverit.* Jul. Capitolin. in Vero: *Donatos etiam structores, & lances singulas.* Petronius in Trimalcionis convivio Satyrici sui pag. 27. *Repositorium enim rotundum, duodecim habebat signa in orbe disposita, superque proprium convenientemque materiæ structor imposuerat cibum.* Joan. Saresberiensis Policratici lib. 1. cap. 4. *Ad hæc carnificium eorum artem exigit, & artem facit, suum habet opificem.* Citat deinde Juvenalem, infra adducendum. Τραπεζοποιὸς Athenæo lib. 4. c. 23. *mensarum structor* memoratur, & à Juba in similitudinibus τραπεζονόμος, *mensarum adornator*, idem censetur esse, Philemon in Irrepente. Videatur Clemens Alexandrinus lib. 3. Pædagog. cap. 4. vetus Scholiast. Juvenal. sat. 5. v. 121. chironomonta, *manus ducentem, & artificio incidentem omnia.* Ipse poëta:

Structorem interea, ne qua indignatio desit,
Saltantem spectes, & chironomonta volanti
Cultello, donec peragat dictata magistri
Omnia, nec minimo sane discrimine refert
Quo gestu lepores, & quo gallina secetur.

Martial. lib. 10. epigr. 48.

Et quæ non egeant ferro structoris Ofella,
Et faba fabrorum prototomique rudes.

Quem versum exposuit Cornarius in Commentar. in Galen. de Composit. medicamentor.

Tractum illud nomen à scenica consuetudine, nam Græcis dicuntur & χειρονόμοι quasi *manibus omnia effingerent.* Certum sane est præcipuam iis artem in manuum artificioso motu, licet & pedum, totiusque corporis adminiculo ad omnia exprimenda uterentur, id fiebat ita, ut repræsentarent notam quandam ac nobilem, in quod scriptum esset canticum à poëta, ita enim Latini proprie, quod Græcis ὑπόχημα: eam personam primum veste ipsa referebant, ut in Vellejo lib. 2. *Plancus cum cæruleatus, & nudus, caputque redimitus arundine, & caudam trahens, genibus innixus, Glaucum saltasset in convivio.* Scilicet vestitu efficto in numen maris, deinde saltantes ad numerum, manibus, pedibus, eorumque ac totius corporis contractione aut extensione, singulos versus, singula verba cantici referebant. Macrobii ea de re caput integrum, dignissimum lectu, ubi de Bathylli & Pyladis altercatione, adi ad lib. 2. Saturnal. cap. 7. hæc supra à me discussa, adde Artemidorum l. 1. c. 78. & Leontius scholasticus epigr. 1. c. 15. lib. 4. Anthologia. & Antipater eodem capite epigr. 8. Juvenal. sat. 6.

Chironomon Ledam molli saltante Bathyllo.

Hæc pene Josias Mercerus ad Aristænetum lib. 1. epist. 26. qui frustra partum legitimum exponit.

Idem & *carpus* sive *carptor*. Petron. pag. 28. *Ingerebat nihilominus Trimalcio, lentissima voce, carpe. Ego suspicatus ad aliquam urbanitatem pertinere vocem toties iteratam, non erubui eum qui supra me accubuerat, hoc ipsum interrogare. At ille, qui sæpe ejusmodi ludos spectaverat, vides, inquit, illum qui obsonium carpit, carpus vocatur. Itaque quotiescunque dicit, carpe, eodem verbo & vocat, & imperat.* Vet. scholiast. Juvenal. sat. 9. v. 110. *Carptores, insertores, qui illata carpunt.* Dixerat enim Juvenalis:

Finxerunt pariter librarius, archimagiri,
Carptores.

Ovid. lib. 2. de Arte amandi, inter alia præcepta:

Carpe cibos digitis, est quidam gestus edendi,
Ora nec immunda perlue tota manu.

Magistrum obsonii appellat idem Seneca libr. de vita beata cap. 17. *Quare ars est apud te ministrare, nec temere & ut libet, collocatur argentum, sed perite servitur, & est aliquis scindendi obsonii magister.* Quem locum mire vexant Critici, Muretus, *servatur*, MS. *servitur*, Ciacconus *seriatur*. Lipsius, *struitur*, vel ex eodem Seneca probabili conjectura, lib. de brevit. vitæ cap. 12. *Quam sollicite argentum ordinetur.*

Diribitores audiunt apud L. Apulejum lib. 2. Milesiar. *Quicquid fieri non potest, ibi est, diribitores plusculi, splendide amicti, fercula copiosa.* Vide cætera quæ in lautissimo convivii Byrrhenæ apparatu ibi habentur.

Carpebatur autem cibus ad musicos concentus, quippe quoties nova fercula inferebantur, toties hydraulica insonabant instrumenta, notatum à Justo Lipsio l. 2. Sat. c. 2. & ex Luciano in epistoliis Saturnalitiis liquet, locum posuit Colvius elegantis ac limati judicii Criticus, suis in Apulejum Notis. adde Petronium in eodem convivio Trimalcionis pag. 28. *Processit statim scissor, & ad symphoniam ita gesticulatus laceravit obsonium, ut putares Darium hydraule cantante pugnare.* Insanus mehercule, & supervacaneus luxus, & nescio an à Petronio confictum, ut Neronem vitiis suis, & heluationibus invisum redderet apud posteros.

Partes sic dissectæ distribuebantur sorte, ne injuria alicui fieret convivæ qua re in his omnibus.

Mercurii sors, pars illa carnium in convivio vocabatur, quæ prima illi deo consecrata seponebatur. Jul. Pollux lib. 6. c. 9. §. 5. testimonium luculentissimum est apud Plutarchum in Catone Uticensi, qui, *& si prima carnium divisarum pars ejus sorte non fuisset, amicis, ut eam tamen caperet, hortantibus habere se illam invita Venere dicebat.* Neque modo epulæ à diribitoribus sorte distribuebantur, sed magister convivantium sic eligebatur. Idem ille Plutarchus in Apophthegmat. Laconic. *Cum Agesilaus rex sorte factus fuisset, à pincerna rogatus, quantum vini unicuique daret? si parum est, inquit, vini, omnibus æqualiter, si abunde, quantum unicuique libet.* C. Tacit. lib. 13. Annal. *Festis Saturno diebus inter alia æqualium ludicra, regnum lusu sortientium.* Vide quæ supra hoc libro, cap. 2. dixi, *de aleis.* Horat. lib. 1. od. 4.

- - - Quo simul mearis,
Nec regna vini sortiere talis.

Et lib. 2. od. 7.

Obliviosо levia Massico
Ciboria exple, funde capacibus
Unguenta de conchis. quis udo
Deproperare apio coronas
Curatve myrto? quem Venus arbitrum
Dicet bibendi?

Qui sic fuissent electi magistri vocabantur. Plato libro 1. & 2. legum, scribente A. Gellio lib. 15. cap. 2. *Non ut ille nebulo opinabatur, ebrietatem istam turpissimam, quæ labefacere & minuere hominum mentes solet, laudavit, sed hanc largiorem paulo, jucundioremque vini invitationem, quæ fieret sub quibusdam quasi arbitris & magistris conviviorum sobriis non improbavit.* Itaque penes eos erat cura epulandi modum constituere, cyathos ebibendos

bendos præſcribere, unde *ſympoſiarchus* appellatur à Plutarcho lib. 1. Sympoſiac. cap. 4. aut *οἰνόπτης*, Eupolides, referente Athenæo lib. 10. aut *modiperator*, Nonius Marcellus cap. 2. num. 565. interpretatur, quaſi *modum imperantem*. M. Varro rerum humanarum l. 20. *In conviviis, qui ſunt inſtituti putandi modiperatores magiſtri.* Corruptus indubie locus; reſtitui poteſt, facili correctione. *In conviviis qui ſunt inſtituti potandi modiperatores magiſtri.* Recte *potandi magiſtri*, quia potum pincerna nulli convivæ ſubminiſtrabat, niſi ex præſcripto magiſtri convivii ſive ſympoſiarchi, ut liquet ex dicto Ageſilai Regis apud Plutarchum paulo ante adductum.

Tapullam etiam voluerunt dici, quod ſcilicet *tapulo* ſeu menſæ præſideret. Veteres enim tapulum, ut tempulum, templum, ſimpulum, ſimplum, & ſexcenta dicebant hujuſmodi. Feſt. Pompejus libro 18. *Tapullam legem convivalem ficto nomine conſcripſit jocoſo carmine Valerius Valentinus, cujus meminit Lucilius hoc modo.*

Tapullam rident legem contere opimi.

Locum eum Joannes Meurſius Criticarum exercitationum parte ſecunda cap. 2. aliter cenſuit legendum, nempe, *tapuliam legem convivalem*: deinde verſum Lucilii tranſcribere voluerunt nonnulli:

Tapullam rident legem concere opimi.

Aut alii parvo diſcrimine:

Tapullam rident legem congere opimi.

Interim dum ſtructores ſuis fungebantur muneribus, organa, tibiæ, variaque alia inſonabant inſtrumenta, præcipua tamen memorantur *hydraulica*, Petronius ſupra hic citatus, *cantante hydraule Darium pugnare*. Mentio apud C. Suetonium in Nerone cap. 41. *Ac ne tunc quidem aut ſenatu, aut populo coram appellato, quoſdam è primoribus Urbis demum evocavit, tranſactaque raptim conſultatione, reliquam diei partem, per organa hydraulica, novi & ignoti generis circumduxit.* Frequentiſſimus hydraulicorum horum uſus in conviviis. Quare laus illa non vulgaris Theodorici Gothorum Regis, quod, dum epularetur, *organa hydraulica non ſonarent*: ut loquitur Sidonius Apollin. libro 1. epiſt. 2. Ammianus Marcellinus luxum taxavit libr. 14. *Pro Philoſopho cantor, & in locum oratoris artium doctor ludicrarum accitur, & bibliothecis ſepulchrorum ritu clauſis in perpetuum, organa fabricantur hydraulica, & lyræ adſpeciem carpentorum ingentes, tibiaque & hiſtrionici geſtus inſtrumenta non levia.* Aqua impellente edi hunc concentum & nominis ipſius etymologia, & ratio phyſica, & ſcriptorum teſtimonia confirmare poſſunt. Aurel. Caſſiodor. lib. 1. epiſt. 45. *Facit aquas ex imo ſurgentes præcipites cadere, ignem ponderibus currere, organa extraneis vocibus inſonare, & peregrinis flatibus calamos complet, ut muſica poſſint arte cantare.* Idem lib. 3. epiſt. 53. *Huic tamen mechanicus omnino adjungendus eſt, ut undas quas iſte reperit, ille levet, & arte ſubire faciat, quod aſcendere non prævalet per naturam.* Iſidor. lib. 8. cap. ultim. *Ipſas autem dicunt & Muſas, quas & nymphas, nec immerito, nam aquæ motus muſicen efficit.* Servius Honoratus ad lib. 7. Æneid. in limine eo verſu:

Neptunus ventis implevit vela ſecundis.

Phyſice, inquit, *loquutus eſt, motu enim aquæ ventus creatur, ut videmus in bombis organorum.* Achil. Tat. de Clitophontis & Leucippes amoribus alluſit, libr. 2. ἦν δὲ ἀκοῦσαι θέλῃς τοῦ ὕδατος λαλοῦντος, μικρὸν ἀνάμεινον ἐκπετάσας τὰ ὦτα: ἐὰν γὰρ ὀλίγος ἄνεμος εἰς τὰς δίνας ἐμπέσῃ, τὸ μὲν ὕδωρ ὡς χορδὴ κρούεται, τὸ δὲ πνεῦμα τοῦ ὕδατος πλῆκτρον γίνεται, τὸ ῥεῦμα δὲ ὡς κιθάρα λαλεῖ. *Si vero paulo attentius auſcultes, aquam reſonantem audias, ubi enim vel modicus ventus vortices impulerit, aqua fidis in morem ſonum edit: plectri ſiquidem ventus, citharæ vero aqua uſum præſtat.* Pulchre certe, & Philoſophicis conformiter inſtitutis: atque utinam ab impuriſſima illa ſpurcitie, limatiſſimus ſcriptor abſtinuiſſet, aut ejus in caſtitate ſermonis, quem imitari volebat, Heliodori, aliqua ſaltem ex parte expreſſiſſet puritatem, neminem eo ſæculo illi ego præferrem: ſed apage immundas illas fœditates, ad quas videtur ex induſtria incubuiſſe. Eandem iſtius rei rationem habes, lector, in poëmate de Ætna, ſive Virgilii ſit, ſive Cornelii Severi, aut cujuſlibet alterius ſcriptoris:

Nam veluti reſonante diu Tritone canoro
Pellit opes collectus aquæ, victuſque movere
Spiritus, & longas emugit buccina voces,
Quæ tenuem impellens animam, ſubremigat undam.

Martian. Capella de nuptiis Mercurii & Philologiæ lib. 2. non multum à principio: *Ecce ante fores quidam dulcis ſonus multifidis ſuavitatibus ſuſcitatur, quem Muſarum convenientium chorus impendens nuptialibus ſacramentis modulationis doctæ tinnitibus concinebat. Nam nec tibiarum mela, nec ex fidibus ſonus, nec hydraularum harmonica deerat plenitudo. Sed in blandum collata cantum, ac modificato fine compactum voci virginum complementi ſpatio ratum fecere ſilentium: ac tunc ille omnis chorus canoris vocibus dulcique modulatu prævertit omnes organicas ſuavitates, & cum ſacræ numeris cantilenæ hæc dicta funduntur.* Carus & Carinus Augg. lib. 4. C. de excuſationib. muner. l. 10. *Hydraulæ munerum civilium immunitatem ſibi jure conceſſam approbare minime poſſunt.* Hydraulæ ſunt eo loci, artifices hydraulicorum, aut qui iis utuntur. Sed vilia omnia præ aureis Cl. Claudiani mei verſibus, quibus ne Muſæ ipſæ ſuaviores reddiderint, aut effinxerint, ut mihi non tam mirandum aut hydraulicorum organorum artificium, aut ſtupendum videatur, quam illi admiratione digni, quo magis dolendum inhæſiſſe mendum. Sunt autem in Conſulatu Manlii Theodori ad finem:

Et qui magna levi detrudens murmura tactu
Innumeras voces ſegetis moderatur ahenæ,
Intonat erranti digito, penituſque trabali
Vecte, laborantes in carmina concitat undas.

Rectiſſime in MS. meo codice:

Innumeras voces ſegetis moderator ahenæ
Intonat erranti digito, pedibuſque trabali
Vecte, laborantes in carmina concitat undas.

Nam pulſabantur, ut apparet, iſthæc organa pedum manuumque agili miniſterio. Et artificium quidem abunde perſequutus eſt M. Vitruvius lib. 10. De inventore controverſia eſt. Muſices certe hanc partem, ut reliquas, Euterpen inveniſſe vult Martianus Capella lib. 9. ſic enim: *Paſtoralibus fiſtulis vel cantus avium, vel arborum crepitus, vel ſuſurros fluminum imitantibus non negavi. Spaltas, chordaciſtas, ſambucos, hydraulas, per totum orbem ad commodum humanæ utilitatis inveni.* Sed hæc ille, ut multa alia in eo opere non ineleganti poëtica licentia confinxit. Magis ad hiſtoricam veritatem Q. Flor. Tertull. lib. de anima. *portentoſiſſimum Archimedis inventum* vocat. Sed Vitruvius paulo ſecius lib. 9. Architectonic. cap. ult. *Ergo Cteſibius, cum animadvertiſſet, ex tactu cœli, & expreſſionibus ſpiritus voceſque naſci, his principiis uſus hydraulicas machinas primus inſtituit.* Hoc ipſum docuit Alcides apud Athenæum l. 4. c. 24. additque Cteſibium & Alexandrinum & tonſorem fuiſſe: quibus niſi credendum ſit, tertius accedat teſtis C. Plinius l. 7. cap. 37. ad quem locum multa erudite Dalecampius: quem non exſcribo.

Ad muſicam convivalem redeo. M. Cato in Originibus ſuis, & ex illo Cicero l. 4. Tuſculanar. quæſt. *Graviſſimus author in Originibus dixit Cato, morem apud majores hunc epularum fuiſſe, ut deinceps qui accubarent, canerent ad tibias, clarorum virorum laudes, atque virtutes.* Eademque repetuntur in Bruto. Arnob. l. 4. *Scribuntur dii veſtri in tricliniis cæleſtibus, atque in Chalcidicis aureis cœnitare, potare, & ad ultimum fidibus, & vocum modulatione mulceri.* Clemens Alexandrin. l. 2. Pædag. cap. 4. Lucian. in Chryſolone. Quintilian. lib. 1. Inſtitut. Oratoriarum c. 14. *Veterum quoque Romanorum epulis, fides ac tibias adhibere mos erat.* Id ergo fiebat in principio naſcentis reipublicæ, imo & temporibus heroicis, *in hortamen virtutis*, ut loquar cum Cælio Rhodigin. lib. 7. Antiquar. lect. cap. 1. quod recte an ſecus factum, ex Platone & Xenophonte diſquirit Antonius Muretus variar. lection. libr. 6. cap. 15. Certe abuſum ejus moris perſtrinxit L. Sen. lib. de Vita beata cap. 11. *Aſpice Nomentanum, ac Apicium, terrarum & maris (ut iſti vocant) bona conquirentes, & ſemper menſam recognoſcentes, omnium gentium animalia.*

Vides

Vides hos eosdem è lectis suis spectantes popinam suam, aures vocum sono, spectaculis oculos, saporibus palatum suum oblectantes. Cumque in initio tantum virtus quæreretur, cœpere omnia luxu occupante, jam victa Asia, delicias ex musico illo concentu ambire. T. Liv. 3. Decad. lib. 9. *Tunc psaltria, sambucistriaque, & convivalia ludionum oblectamenta addita epulis.* Ammian. Marcell. lib. 30. *Cumque apponerentur exquisita cupediæ, & ædes amplæ nervorum articulato perflatilique sonitu resultarent.* Sil. Italic. lib. 6. Punicor.

Cui nocturnus honos, funalia clara, sacerque
Post epulas tibicen adest.

Eique pene coævus, certe paulo ante Horat. libr. 3. od. 2.

Tuque testudo resonare septem
Callida nervis
Divitum mensis, & amica templis.

Et diu ante ea secula, in convivio Didonis Virgil. lib. I. Æneid. in fine:

——— *cithara crinitus Jopas*
Personat aurata, docuit quæ maximus Atlas.

Sed & prisco heroum ævo id receptum, nam apud Homerum Demodocus in Phæacum convivio cantat Græcorum è Troja reditum. Vide libr. 8. Odyss. v. 498.

——— ὁ δ' ὁρμηθεὶς θεοῦ ἤρχετο, φαῖνε δ' ἀοιδήν.
Ille concitatus à Deo cœpit, approbavitque cantionem.

Atque etiam ante expeditionem Trojanam id factitatum. Nam in Argonautica profectione Valerius Flaccus Balbus lib. I.

Vinaque & æquoreos inter cum conjuge divos
Æacides, pulsatque chelyn post pocula Chiron.

Et lib. 3. Argonaut. idem:

Hinc Halin, hinc rigido transcurrens demetit ense
Prothin, & insignem cithara, cantuque fluenti
Dorcea, qui dulci festis assistere mensis
Pectine, Bistoniæ magnum post ausus alumnum.

At enim ne solos advocem poëtas, Philippus Macedo *inter cœnandum reprehendit cantorem, at ille, ne tantum mali tibi ô rex eveniat, ut ista melius me scias.* Plutarch. in lib. de discrimine adulatoris & amici, & in apophthegm. & lib. I. de fortuna Alexandri. duplex itaque musica hæc, una vocis, altera instrumentorum: dictique artifices thymelici male: nonnulli eorum significationem coarctant ut ad eos tantum referant, qui *epithalamicos cantus ad musica instrumenta canunt.* Balsamon ad can. 46. & can. 130. Concilii Carthag. maxime cum in orchestra præcipuum ab iis munus exerceatur. Budæus in Annotat. ad Pandectas prioribus observat. Artemidor. lib. 2. cap. 42. Ἀφροδίτη ἡ μὲν πάνδημος ἀγύρταις, καὶ καπήλοις, καὶ ζυγοστάταις, καὶ θυμελικοῖς, καὶ σκηνικοῖς πᾶσι ἀγαθή. *Venus popularis, circulatoribus, cauponibus & libripendis, & thymelicis, & scenicis omnibus bona.* Ratio nominis inde, quod θυμέλη *pulpitum* sit. Isidor. lib. 16. cap. 47. licet sint qui à famosissima illa mima Thymele putant eos nominatos, cujus meminit Juvenalis sat. I. & vetus ejusdem scholiastes:

- - - *Et à trepido Thymele submissa Latino.*

Et sat. 6. idem v. 66.

Attendit Thymele, Thymele tunc rustica discit.

Martial. lib. I. epigr. 5.

Qua Thymelem spectas, derisoremque Latinum
Illa fronte precor carmina nostra legas.

Sed potior Isidori sententia; nam in pulpitis, lyriscæ, choraules, tibicines, organarii, aliique artifices sive scenarum sive domesticarum oblectationum, sedere consueverant, atque inde audiri. Vitruv. libro 5. Architect. cap. 8. & est mentio *l. 10. ff. de pollicitat. & l. 5. C. Theodos. de scenicis, & l. 21. de pistoribus, Codice eodem.*

Atque isti quidem laude digni olim censebantur, legitimasque artes exercentes. Jul. Firmicus Maternus lib. 4. Matheseon, cap. 15. *Dabit artes honestas, & mundas, facit enim aurifices, inauratores, bractearios, argentarios, musicos, organarios, pictores.* Ulpian. IC. *l. 4. ff. de his qui not. infamia. Neque Thumelici, neque exustici, neque agitatores, nec qui aquam aquis spargunt, cæteraque eorum ministeria, qui certaminibus sacris deserviunt, ignominiosi habeantur.* Corrige textum luculentum, *Thymelici, neque Xystici.* Quamvis & *polupsosus*, pro *polypsosus*, dicant ICti, & *Sulla* pro *Sylla*, Græca consuetudo. Lucan. l. I. v. 581.

——— *Tristia Sullani cecinere oracula vates.*

Petron. Satyrico:

——— *Sullanus bibit ensis.*

Vetus lapis.

L. CORNELIO. L. F. SULLÆ. FELICI. DICTATORI.

Jam vero Xysticos quis dubitat legi debere? Suet. Augusto cap. 45. Nihilominus tamen Sempronia male ob id audit, & veluti infamis habetur, scribente Macrobio libro 2. Saturnal. cap. 10. quod ille ex Salustii Catilinaria hausit. *Sempronia multa sæpe virilis audaciæ facinora commiserat: hæc mulier genere atque forma, præterea viro atque liberis fortunata fuit, literis Græcis, & Latinis docta, psallere & saltare elegantius, quam necesse esset probæ.* Et istis facillimum erit restituere locum Fulgentii Carthaginensis Episcopi, vel ut aliis visum, Fabii Planciadis lib. I. Mythologic. *Sola est, quæ modum imponat furentibus, licet Petroniana subit Albutia, hac etenim alludente, & Plautina Satyræ dominatus obdormit, & Sulpicillæ Ausoniana loquacitas deperit, Salustianaque symphonia, quamvis præsens sit cantilena, melos raucescet.* Sic in editionibus vulgatis nullo, mehercule, sensu hactenus lectum. Sic igitur nitori suo locus reddatur: *Licet Petroniana subit Albutia, hac enim alludente, & Plautini Saureæ dominatus obdormit, & Sulpicillæ Ausonianæ loquacitas deperit, Salustianaque Sempronia, quamvis præsens sit Catilina, melos raucescet.* Posteriora verba Salustiana historia satis clara sunt, at vero priora vel ex eo fidem merentur, quod in confesso apud omnes sit, nullas unquam satyras Plautum scripsisse, Saureæ nomen apud eum reperiri certissimum. Fest. lib. 13. in verbo *optio.* Et ipse comicus in Asinaria:

Qua me, qua uxorem, qua tu Sauream servum potes
Circumduce, aufer.

Antisthenes audiens Ismeniam esse tibicinem optimum; *At nequam est, ait, non enim si probus esset, tibicen esset.* Plutarch. in Pericle in principio. Juvenalis inter abjectissimæ plebis viliorem fæcem eos reponit sat. 3.

Quondam hi cornicines, & municipalis arenæ
Perpetui comites, notæque per oppida buccæ.

Martial. lib. 5. epigr. 57.

Artes discere vult pecuniosas?
Fac discat citharœdus aut choraules.

M. Terent. Varro in Eudæmonibus:

Contra cum psaltria, & cum Flora lurcare obstrepis.

Organarii, choraules, tibicines, lyristæ, tympanistriæ, hydraulæ, chordacistæ, in pulpitis canere solebant, at alii erant exquisitæ dicacitatis vernæ, qui convivas non modo suavi vocis symphonia, sed & petulantibus dicteriis seu oblectarent, seu incesserent, atque illi plerumque ex Ægypto petiti, ut dictum abunde supra hoc opere lib. 8. cap. 31. Et quia iidem illi erant, cum administris, operæ pretium erit, qua veste induti, quomodo compti, quaque ratione famularentur, discutere. Atque id ut facilius pleniusque percipiatur, adscribam locum è Philone Judæo lib. de vita contemplativa, quem in Latinum sic vertit Petrus Ciacconius: *Sed fortaße, probabit aliquis morem hunc conviviorum jam vulgo receptum apud Græcos, atque barbaros, à Romanis inventum, non tam ad hilaritatem, quam ad ostentationem deliciarum, & opulentiæ. Triclinia lectos habebant eburneos aut testudineos, aut pretiosioris materiæ, gemmatos plerosque, stratos auro intexta purpura, vel aliis floridis coloribus variis oculos allicientibus, poculorum etiam vim magnam, digestorum per suas species. Præsto sunt enim scyphi, calices, phialæ, thericleæ, toreumataque clarorum artificum, ministrantibus formosis mancipiis, non tam ad præsens ministerium quæsitis, quam ad exhilarandos aspectu convivarum oculos. Ex iis minores pueri pincernas agunt, grandiores aquam adferunt loti, & nitidi, fucatique, ac cincinnati, alunt enim capillitium, vel omnino intonsi, vel à fronte tantum præsectis in orbem crinibus, tenuissimas, candidasque præcincti tunicas, anteriore parte ad genua dimissas, posteriore ad poplites, utrinque mollibus tæniis astricti commissuras tunicæ,* propen-

propendentibus ad latera finibus. Sic ornati adstant, nutus observando, quid quisque postulet: adsunt & alii adolescentes prima lanugine malas vestiti, qui paulo ante amatorum suorum deliciæ fuerant, curiose edocti gravioris momenti ministeria: mera ostentatio magnæ opulentiæ, ut convivæ splendore stupefacti, facile intelligant, à quanto viro, quamque magnifico sint ad mensam communem adhibiti, cum tamen totum hoc negotium vera æstimatione aliud nihil sit, quam stolidus luxus hominis abutentis fortunæ beneficio, sicut testari possunt, quibus comperta sunt talia. Huc accedunt variæ bellariorum, obsoniorum, condimentorumque species, elaboratæ à pistoribus, & cupediariis, quorum est cura non tantum gustui satisfacere, verum etiam oculos exhilarare munditiis: sic fit, ut septem, vel etiam plures mensæ inferantur, plenæ omnium quæ terra, mare, amnes, aërque ferunt selectis suavissimis carnibus terrestrium, aquaticorum, & volucrum, paratura simul ac conditura variantibus. Ac ne quid prætermittatur naturæ munerum, tandem apponuntur poma nucesque dapsiliter, servatis aliis ejusdem generis ad comessationes, quas vocant. Deinde aliæ patinæ efferuntur vacuatæ à convivis voracibus, more fulicarum, explentibus se in tantum, ut ossa etiam arrodant: aliæ cum fœde discerptis semesisque reliquiis. Ubi vero usque ad fauces expleti, nihil possunt amplius, edendo lassati, appetitu esuriunt, oculos pascendo carnium opimarum copia, nidorem vero exhalantem attrahentes naribus. Postremo his quoque sensibus saturatis, faciunt mentionem de abitu egregie collaudata convivatoris magnificentia.

Ab effectu isti *symphoniaci* pueri appellabantur. Cicero act. 6. in C. Verrem. *Iste, quasi præda sibi advecta, non prædonibus captis: si qui senes aut deformes erant, eos in hostium numero ducit, qui aliquid formæ, ætatis, artificiique habebant. Abducit omnes, nonnullos scribis suis, filio, cohortique distribuit, symphoniacos sex cuidam amico suo Romam mittit muneri.* Locus appositus, unde constet non unum aut alterum symphoniacum, aut cantorem in magnatum conviviis fuisse, sed ingentem, & pene prodigiosum numerum. L. Sen. epistol. 84. *De choro dico, quem veteres Philosophi noverant, in comessationibus nostris plus cantorum est, quam in theatris olim spectatorum fuit, cum omnes vias ordo canentium implevit, & cavea æneatoribus cincta est, & ex pulpito omne genus tibiarum organorumque consonuit, fit concentus ex dissonis.* Quem locum frustra epistolicarum quæstionum lib. 3. epistol. 9. Justus Lipsius voluit aliter legi, & eum sequuti Opsopæus, Gruterus, & alii Critici, transscribentes; *In commissionibus nostris plus cantorum est.* male, inquam, & perperam conati illi; nam Senecæ mens tot jam in conviviis nepotum, opulentiorumque civium audiri cantores, quot olim in theatro publico, cum tota civitas aderat, sive tantam esse unius civis magnificentiam, quanta olim totius Urbis majestas fuerat.

Neque vero semper hi symphoniaci domestici erant, sed ut gladiatores alebantur à mangonibus, collataque mercede in privatas civium aulas, publicaque principum palatia itabant. C. Plinius lib. 7. cap. 12. *Toranus M. Antonio jam triumviro, eximios forma pueros, alterum in Asia genitum, alterum trans Alpes, ut geminos vendidit, tanta unitas erat. Postquam deinde sermone puerorum detecta fraude: à furente increpitus Antonio est, inter alia magnitudinem pretii conquerente, nam ducentis mercatus erat sestertiis, respondit versutus ingenii mango, ob id ipsum se tanti vendidisse, quoniam non esset mira similitudo in ullis eodem utero editis; diversarum quidem gentium natales, tam concordi figura reperiri, super omnem esse taxationem.* In MS. Foxiensi Tolosæ, sed parvo discrimine legitur: *Taranius mango Antonio jam triumviro.* Quem ille Toranium, alii *Thoranium* appellant. C. Sueton. in Augusto cap. 69. *Ætate adultas virgines denudarent, atque perspicerent, tanquam Thoranio mangone vendente.* Non desunt, qui scribant *Toranium* vocitari. A. Macrob. 2. Satur. cap. ... *Delectatus erat inter cœnam symphoniacis Toranii Flacci mangonis, atque eos frumento donaverat, cum in alia acroamata fuisset liberalis; eosdemque postea Toranius æque inter cœnam quærenti Cæsari sic excusavit: ad molas sunt.* Adscribendus & locus de iisdem è Julii Solini Polyhist. cap. 5. *Denique cum Antonio triumviro Thoranius quidam eximios forma pueros, vel ut geminos, trecentis sestertiis vendidisset, quorum alterum de transalpina Gallia, alterum ex Asia comparaverat, adeoque una res viderentur, nisi solus sermo fidem panderet.* Nemo est qui non pervideat mendum subesse, quid enim illud est? *una res viderentur.* In MS. meo codice, qui raras aut nullas capitum discretiones aut epigraphas habet, legitur, *adeoque ut una res videretur.* Ex ea lectione locus potest conjecturæ esse non omnino improbandæ, *adeoque ut uterini viderentur.* Sed hoc Isacio Pontano eruditissimo viro debeo. Et recte; nam Plinius paulo ante supra: *Eodem utero editis.* Uterinos autem fratres *agnationis jus non habere, sed cognationis tantum titulo connexos esse*, ut Imperator *l. 21. C. de excus. tut.* Et uterinum πρὸς μητρὸς ἀδελφὸν, *ex matre fratrem* interpretatur Dio lib. 58. & ὁμομήτριον, quasi *ex eadem matre* dicas. Appian. Alexandrin. Syriac. fine:

Male itaque audierunt, qui immodicum hunc convivandi luxum exercebant. A. Gell. lib. 1. cap. 11. *Fistulatores, fidicines, tibicines lascivientium deliciæ conviviorum.* Ælius Lamprid. in Vero: *Adduxerat secum & fidicines, & tibicines, & histriones, & omnia mancipiorum genera, quorum Syria & Alexandria pascitur voluptate.* D. Hieronym. epist. ad Furiam: *Fidicinas & psaltrias, & hujusmodi chorum diaboli, quasi mortifera Sirenarum carmina proturba ex ædibus tuis.* Contra laudati impensius illi, qui è modestis suis conviviis ejecerant hujusmodi portenta, quo nomine commendatur Theodosius ille senior, qui *non solum aliis, sed & sibi has voluptates interdixit*, Aurel. Victor. in eo, & Paulus Diacon. lib. hist. Roman. 13. & Trajanus Augustus; *Non peregrinæ superstitionis mysteria*, inquit Plinius Junior in panegyrico, quem ei dixit, *aut obscœna petulantia mensis principis oberrat, sed benigna invitatio, & liberales joci.* Claudian. in laudibus Stilichonis lib. 2.

——— nullo citharæ convivia cantu,
Non pueri lasciva sonant.

Nec modo pueri procaciores hisce adhibiti officiis, sed & puellæ. Aurel. Macrob. lib. 2. Saturnal. cap. 1. ex Prætextato: *Quia sub illorum supercilio non defuit, qui psaltriam intromitti peteret, ut puella ex industria supra naturam mollior, canora dulcedine, & saltationis lubrico exerceret illecebris philosophantes.* Vet. Scholiast. Juvenal. ad v. 162. sat. 11. *Speras forsitan quod incipiant saltare delicatæ ac pulchræ puellæ Syriæ, quoniam de Syris & Afris Gadis condita est. Nunc inquit expectas apud pantomimas, aut lyristrias de Gadibus, quod lasciviant.* Liquidum est, & meridiana luce clarius, non esse hæc unius scriptoris: utcunque tamen certe constet duplicem earum fuisse usum, vel ut ad lyram suavi modulatione vocis compositæ, convivas oblectarent, vel ut lubricis indecorisque motibus Venerem concitarent. Eas autem non Syrias puellas puto fuisse, sed Hispanas, contra quam placuit veteri scholiastæ. Sunt quippe Gades insula prope Bœticam, dirimens Africam ab Europa 120. millibus passuum, celebratissima propter Herculis columnas, ut passim omnes Geographi. Sed Juvenalem loco citato audiamus:

Forsitan expectes, ut Gaditana canoro
Incipiat prurire choro, plausuque probatæ
Ad terram tremulo descendant clune puellæ,
Irritamentum Veneris languentis, & acres
Divitis urticæ.

M. Martialis frequentissime, unde colligere liceat sui ævi vitium ab illo taxatum lib. 3. epigr. 62.

Cantica qui Nili, qui Gaditana susurrat.

Exactissime. Nam pueri illi dicaces Ægyptii, supra à me dictum. Petron. Satyric. *Discubuimus Alexandrinis pueris aquam nivatam in manus infundentibus.* Puellæ autem Gaditanæ. Idem lib. 5. epigr. 79.

Nec de Gadibus improbis puellæ
Vibrabunt sine fine prurientes
Lascivos agili tremore lumbos.

Et lib. 6. epigr. 71.

Edere lascivos ad Boetica crumata gestus,
Et Gaditanis ludere docta modis.

Lib. 14. epigr. 203. cujus lemma est, *puella Gaditana.*

Tam tremulum crissat, tam blandum prurit.

Papin. lib. 1. sylv. ult. etiam earum in theatris usum ostendit:

Hic agnoscitur omne quod theatris
Aut forma placet, aut probatur arte,

Hoc

Hoc plaudunt grege Lydia tumentes
Illic cymbala, tinnulaque Gades.

Denique ut de Musica inceptum finiam tractatum, diversus ritus Græcorum à Latinis observandus est. nam hi deteriorem, si ea caruisset, virum principem existimabant, isti, si ejus studio se dedisset, infamem reputabant. Æmil. Probus in Epaminonda: *Scimus Musicen moribus nostris abesse à principis persona, saltare etiam in vitiis poni, quæ omnia apud Græcos & grata, & laude digna dicuntur.* Et de Romanis principibus certum, antiquitus magnatum liberos *fidibus didicisse.* Tull. de Senect. & Titus Imperator *musicæ non erat ignarus.* Sueton. cap. 2. & Adrian. princeps *psallendi canendique peritus.* P. Victor. in eo quæ ego intelligo de privato oblectamento, nam eam publice profiteri, ignominiosum: inde enim tam sæpe omnium scriptorum testimoniis laceratur Nero, quod in scenam prodierit, citharam tenuerit, cum comœdis tragœdisve cecinerit, & de corona victoriaque cum iis contenderit. Historicos non advoco, quorum nullus id tacuit. Julianus Augustus in maligno illo opusculo, quo Cæsares omnes perstrinxit. ἐπισέρχεται λέγοντι τῷ Σειληνῷ Νέρων μετὰ τῆς κιθάρας καὶ τῆς δάφνης. *Hæc dicenti Sileno supervenit Nero citharam gestans & lauro redimitus.* Claudianus lib. 2. in Eutrop.

——— exquirite retro
Crimina, continuis lectis annalibus ævi.
Prisca recensitis evolvite sæcula fastis,
Quid senis infandi Capreæ, quid scena Neronis
Tale ferunt?

Sidon. Apollinar. carm. 5. v. 321. de eadem indignitate:

Post Capreas Tiberi, post turpia nomina Caji,
Censuram Claudi, citharam thalamosque Neronis,
Post speculi immanis pompam, quo se ille videbat,
Hinc turpis, quod pulcher Otho, post quina Vitelli
Millia famosi ventris damnata barathro.
In titulis princeps lectus.

Quina millia ille, de prodigioso illo Vitellii convivio, at C. Suet. in eo, cap. 13. *Duo millia lectissimorum piscium, septem avium apposita*: licet in eo dissensus inter historicum & poëtam sit, tamen uterque numerus portentosus. Sed ad rem regredior institutam.

Tanti duxerunt Musices præceptis imbui, ut Cimon, quod eam ignoraverit, vituperatus non mediocriter fuerit, Stesimbrotus Thasius apud Plutarchum in vita Cimonis. & Epaminondas ille idem, *cithara canere, ad chordarum sonum, à Dionysio edoctus est*; ut loquitur in eo Æmilius Probus. quid dicam Achillem apud Homerum erudite Patroclum citharizare, quod didicerat ille à Chirone Centauro, ut supra in hoc opere dixi. Sidon. Apollinar. carm. 9.

Venatu, fidibus, palæstra, & herbis,
Sub Saturnigena sene institutus.

Claudian. de 3. Honorii consulatu, ad quem locum plura:

Sive lyræ cantus, medicas seu disceret herbas.

In MS. meo paulo aliter:

——— Medicas seu disceret artes.

Videturque effictum ad illud Maronis libro 12. Æneidos:

- - - Mutas agitare inglorius artes.

Et præsente matre ipse Achilles fides pulsat. Stat. Papinius lib. 1. Achilleid. v. 184.

Nunc libare dapes, Bacchæaque munera Chiron
Orat, & attonitam vario oblectamine mulcens
Elicit extremo chelyn, & solantia curas
Fila movet, leviterque expertas pollice chordas
Dat puero: canit ille libens immania laudum
Semina, qui tumidæ superarit jussa novercæ
Amphitryoniades, &c.

Et eodem ævo Paris lyram callentissime pulsabat. Ælian. var. histor. lib. 9. cap. 38. προσελθὼν τὴν λύραν ἐδείκνυεν Ἀλεξάνδρῳ. *Accedens lyram ostendit Alexandri.* Vide locum & confer cum Plutarcho in vita Alexandri, unde desumptus, utrobique enim narratur Alexandrum illum venisse, & curiosum singula lustrasse, atque inter alia, cum lyram Paridis ei ostendissent. *Majoris*, inquit, *facerem, si lyram Achillis ostenderetis, potius enim mihi foret gratiusque virorum fortium laudibus cantandis idoneum videre instrumentum, quam eam lyram, quæ accinebat fœminis captandis demulcendisque tantum idonea carmina.* Hadr. Junius in Adagiis suis c. 546. Q. Horat. lib. 1. od. 15. apposite ad dictum Alexandri:

Nequicquam Veneris præsidio ferox
Pectes cæsariem, grataque fœminis
Imbelli cithara carmina divides.

Homer. lib. 3. Iliad. v. 54. Hector frater eum pusillanimem effæminatumque accusans:

Οὐκ ἄν τοι χραίσμῃ κίθαρις, τά τε δῶρ' Ἀφροδίτης,
Ἥ τε κόμη, τό τε εἶδος.
Non tibi profuerit cithara, & dona Veneris,
Et coma, & forma.

In aliis legitur *κίδαρις*, *cidaris*, ut sit muliebre capitis gestamen, quo mollities ei exprobratur. Virg. lib. 9. Æneid.

- - - Et habent redimicula mitræ.

Et lib. 4. Æneid. dicam infra:

Mœonia mentum mitra, crinemque madentem
Subnixus.

MS. meus egregie:

Mæonia mentum myrrha.

Ut odores effæminatos taxet, aut unguentis perungendi corpora rationem viris probrosam esse ostendat.

CAP. XXX.

De poculis, & eorum generibus.

A cibis ad potum nos nunc convertemus, & videbimus, quis in eo veterum mos fuerit. *Hieronymus Mercurialis* Medicus doctissimus lib. 1. variarum lectionum cap. 22. Variis, inquit, mensuris antiquos potasse, non me latet: sed ex eis tres potissimum observare soleo, *sextantem*, *deuncem*, & *trientem*, quarum duas rarius, tertiam, frequentius, & à pluribus, in quotidiano victu usurpatum puto. *Sextante* temperatos, ac valetudinarios, *deunce* intemperatos, & bibaces potasse, valde verosimile est. Nam *Suetonius* author est, Augustum Cæsarem, *sextante* bibisse, eumque sexies tantum in conviviis publicis ori admovisse. *Martialis* item de seipso, & Cinna:

Sextantem poto, tu potas Cinna deuncem,
Et quereris quod non Cinna bibamus idem.

Item de lusco bibone, ad Aulum:

Potor nobilis, Aule, lumine uno
Luscus Phryx erat, alteroque lippus.
Huic dicit medicus, bibas caveto
Vinum: si biberis, nihil videbis.
Ridens Phryx oculo, valebis, inquit,
Misceri sibi protinus deunces,
Sed crebros jubet: exitum requiris?
Vinum Phryx, oculus bibit venenum.

Ex

Ex quibus in eam facile venire conjecturam possumus, *deuncem*, sive unciarum undecim calicem ebriosorum potius, & intemperatorum hominum mensuram extitisse. Cæterum quod in communi omnium fere usu esset *crater*: quinque paulo, plus minusve unciarum appellatus *triens*, ideo mihi pro comperto habendum videtur, quoniam Poëtæ, qui omnibus aliis authoribus, melius veterum, in edendo præsertim, & bibendo, mores expresserunt, cum de hujuscemodi potus mensuris, vasisque loquuntur, fere semper *trientes* nominant. Propert. lib. 3.

Cum fuerit multis exacta trientibus hora.

Pers. sat. 3. *Sed tremor inter vina subit, calidumque trientem.*

Martialis vero, quem cæteris copiosius de hisce rebus lusisse apparet, lib. 1.

Crebros ergo bibas licet trientes.

Et lib. 4. *Sed nec post primum legat hæc, summumne trientem,*
Sed sua cum medius prælia Bacchus amat.

Et alibi sæpe. Unde conjicere quivis potest, *calices quotidianos*, & à cunctis fere pro potu usitatos, *trientes* fuisse, quæ erat quarta sextarii pars. Ex quo etiam ad credendum inducor, *sextarium* forsan eam fuisse potus mensuram, quam *in cœna* quotidie sumebant, quamque in quatuor partes, sive in trientes quatuor dividebant. Quanquam non ignoro, interdum nullam esse in bibendo servatam mensuræ rationem: quemadmodum invitat *Martialis* Cajum Proculum lib. 11.

Quincunces, & sex cyathos, bessemque bibamus,
Cajus ut fiat Julius & Proculus.

Et quemadmodum in conviviis publicis factitatum, rationi consentaneum est: in quibus refert *Alexander Trallianus* libro Problem. 1. institutum esse, ut contrariis poculis uterentur, in principio scilicet *minutis*, in fine vero *amplioribus*. Ut enim epularum gratia, in quibus frequentius bibere decebat, veteres crebrius potarent, *à parvis* calicibus inchoabant, & *in capaciores* desinebant, quippe cum parva implere satis, ubi potare liberalissime liberet, nequirent. Quod si ab amplioribus incœpissent, ocyus repleri necesse erat, & subinde minus potare. Siquidem natura à largo protinus haustu accepto veluti expleta, copiam omnem subsequentem contemnit: ex adverso, si parvis poculis assueta paulatim ampliora exhibeantur, facile copiam quamcunque sustinet. Hactenus *Mercurialis*. Veteres *cornibus* potare solitos, paulo ante ex eodem *Mercuriali* audivimus. Varias poculorum appellationes, & varia eorum genera reperias apud *Nonium Marcellum* capite de generibus vasorum & poculorum, & apud *Cælium Rhodiginum* lib. 27. cap. 27. & alios. Quod veteres & frigidam & calidam potarint, quod vina sæpius aqua temperarint, eaque nonnunquam nive, aut in puteo, aut alia ratione refrigerarint, pluribus explicat *Hieronymus Mercurialis* lib. 1. variarum lectionum, cap. 8. & 18. *Plutarch.* in Symposiacis. De calida aqua sive calda etiam *Justus Lipsius* libro electorum, cap. 4.

Jam & hoc notandum, in conviviis moris fuisse, ut talis, astragalisve sorte missis *symposiarcha*, quem alii *regem*, alii *magistrum* convivii, Varro *modimperatorem* appellat, duceretur: nonnunquam etiam sola corollæ impositione diceretur, qui convivii præses *conviviales* leges præfigeret, de quo, qualis eligi, & qualem is sese præbere debeat, pluribus docet *Plutarchus* lib. 1. Symposiacôn, quæstione quarta. *Magisteriorum* hujusmodi, quæ & *regna vini* dicuntur, sæpissime à veteribus scriptoribus fit mentio. *Cato* apud Ciceronem de Senectute: Me vero & *magisteria* delectant à majoribus instituta, & is sermo qui more majorum à summo adhibetur in poculo, &c. *Legum* vero *convivialium* meminit *Cicero* in Verrem, ubi inquit: Iste enim prætor severus ac diligens, qui populi Romani legibus nunquam paruisset, illis diligenter legibus, quæ in poculis ponebantur, obtemperabat.

Cæterum in omni convivio, cum paulo hilarius invitare sese vellent, hunc solennem morem observabant, ut *à summo* biberent *ad imum*: hoc est, ab eo conviva, qui summus accumbebat, usque ad imum. Solenne & hoc erat, ut *Divo alicui* libarent, hoc est, ex patera leviter vini aliquid defunderent, vel in mensam, vel in terram, vel in alium quemque locum pro re nata: utque *in dominæ* aut *amicæ* honorem cyathum ebiberent, eamque palam nominarent, quod qua verborum forma fecerint, *ex Plauti Sticho* intelligimus, ubi *Sangarinus* ita loquitur:

Bene vos, bene nos, bene nostrum etiam Stephanium.

Ita enim loquebantur concise, pro eo quod esset, *Bene vos vivere precor*, *bene valere*. Quin & illud usurpabant, ut in honorem amici, aut amicæ tot cyathos biberent, quot literæ in eo nomine essent. Martialis:

Navia sex cyathis, septem Justina bibatur.

Et lib. 9. *Nunc mihi dic, quis erit, cui, te Calatisse, deorum,*
Sex jubeo cyathos fundere? Cæsar erit.
Sutilis aptetur decies rosa crinibus, ut sit
Qui posuit sacræ nobile gentis opus.
Nunc bis quina mihi da suavia, fiat ut illud
Nomen, ab Odrysio quod deus orbe tulit.

Cya-

Cyathorum, rosarum, basiorum numerus respondet his tribus nominibus, *Cæsar*, *Domitianus*, *Dalmaticus*. De sermonibus, qui in conviviis agitari solebant, *Plutarchus* in Symposiacis, *Macrobius* in Saturnalibus, *Varro* in Satyris Menippæis apud Agellium, & alii. Atque hæc de conviviis & eorum ritibus hactenus. Qui plura volet, legat eos, quos paulo ante dixi, authores, *Cælium Rhodiginum*, *Hieronymum Mercurialem*, & in primis, *Justi Lipsii*, viri clarissimi, tertium Antiquarum lectionum librum, ex quo pleraque descripsi, multa etiam omisi, quæ diligens lector ex illo ipso *Lipsii* libro petet, ad cujus etiam, sicut & aliorum viri illius doctissimi scriptorum, lectionem studiosos sedulo hortor.

AD CAP. XXX. PARALIPOMENA.

Poculorum materia, forma, species, aqua nivata, lex potandi, locus honoratior, vinum vetustum, gypsatum, vomitus, unguenta, coronæ, genii boni potio.

Primum omnium pocula ex terra illa Samia fictilia erant. Neque in pauperiorum tantum ædibus, sed & in opulentiorum conviviis, adeoque etiam deorum immortalium fanis ac sacrificiis solennibus, & statuæ ipsæ deorum. Val. libr. 4. cap. 3. tit. 7. *Cui consulatum gerenti, cum Ætolorum gens omnis usus vasa argentea, magno pondere, & exquisita arte fabricata per legatos misisset, qui superiori tempore gratulandi causa ad eum profecti retulerant, fictilia se in ejus mensa vasa vidisse, monitos ne continentiæ quasi paupertati succurrendum putarent, cum suis sarcinis abire jussit.* Quod ille de privata cœna Tuberonis, & alii ad publicum epulum, quo civitatem totam in Capitolium convocatum exceperat, referunt. L. Sen. epist. 95. in fine: *Tuberonis ligneos lectulos, & cum in publicum sternerentur, hædinasque pro stragulis pelles, & ante ipsius Jovis cellam, proposita convivis vasa fictilia, quid aliud est, quam paupertatem in Capitolio consecrare*: Et deinde paucis interjectis: *Omnium illorum aurum argentumque fractum est, & millies conflatum, at omnibus seculis Tuberonis fictilia durabunt.* Idem epist. 98. *Tubero paupertatem & se dignam & Capitolio judicavit, cum fictilibus in publica cœna usus ostendit debere his hominem esse contentum, quibus dii etiamnum uterentur.* Corrigendus forte idem lib. 1. Benefic. c. 6. *Sicut in victimis quidem, licet opimæ sint, multoque auro præfulgeant, deorum non est honos, sed in pia ac recta voluntate venerantium. Itaque boni etiam farre ac fictili religiosi sunt, mali rursus non effugiunt impietatem, quamvis aras multo sanguine cruentaverint.* Fernandus Pincianus in nullo MSStorum repertum prodidit *fictili*, sed in quibusdam *ficiola*, in aliis *ficilla*, denique in Facundi & Primitivi exemplaribus, *fitilla*. Itaque levissima opera inserto unico elemento legendum censuit *fritilla*, ut sit pultis cujusdam genus in sacrificio receptissimæ. M. Antonius Muretus lib. 12. variar. lection. cap. 1. *fitillam* retinet, eadem significatione, ex Arnobio lib. 7. *Quid fitilla, quid frumen, quid africia, quid gratilla, catumeum, conspolium, cubula?* Plin. l. 17. c. 8. *Hodie sacra prisca, atque natalium pulte fitilla conficiuntur.* Josephus Scaliger Pinciani sequitur sententiam, contenditque legendum *fritilla*, à *frit* ejus etymologiam derivans, quod placuisse video & J. Lipsio, qui ad vasa ipsa, quibus sacrificia offerebantur, non autem ad pultem refert, ut alii: testem habet Festum Pompejum lib. 11. *Muries est, quemadmodum Veranius docet, ea quæ fit ex sale sordido, in pila pinsato, & in ollam fritilem conjecto, ibique operto gypsatoque, & in furno percocto.* Olla ea fritilis discrete appellatur, ut appareat non sacrificii partem aliquam aut libum denotari, sed vas sacris aptum. Nam Paulus perperam, ut multa alia, in eo authore, Festum transcribens: *Muries dicebatur sal in pila tunsum, & in ollam fictilem conjectum, & in furno percoctum.* Denique Fr. Modius Novantiquar. lection. ep. 29. ut ab aliis quippiam diversum adferat, *farre ac frivolis.* Sunt enim ut loquar cum Festo l. 6. *frivola proprie vasa fictilia quassa.* Ulpian. IC. l. 11. ff. de pignorat. act. *Non enim credibile est hoc convenisse, ut ad universam pensionem insulæ, frivola mea tenebuntur.* Præoccupavit doctissimus Guil. Budæus in Annotationibus suis in hanc legem. Juvenal. sat. 3. v. 199.

——— jam poscit aquam, jam frivola transfert
Ucalegon.

Et sat. 5. v. 59.

Et te ne teneam, Romanorum omnia Regum
Frivola.

Sed de diverticulo in viam. Hæc quidem fictilia, viris optimatibus sola in usu, ut de Tuberone jam, quod Græci moris. Antiphanes in Mystide, apud Julium Pollucem lib. 10. c. 19. ἐξ ὀξυβαφίων κεραμίων ἐπίνομεν. *Ex acetabulis fictilibus bibebamus.* Et in templis ut supra quoque expositum. Q. Flor. Tertullian. Apologetic. cap. 25. *Frugi religio & pauperes ritus & nulla Capitolia certantia cœlo, sed temeraria de cespite altaria, & vasa adhuc Samia, & nidor ex illis.* M. Tull. Paradoxo 1. *Quid autem Numa Pompilius? minusve gratas diis immortalibus capedines, ac fictiles urnas fuisse, quam delicatas aliorum patinas arbitramur.* C. Plin. l. 35. c. 12. *In sacris quidem etiam inter has opes hodie non murrhinis crystallinisve, sed fictilibus prolibatur simpuviis.* Utrumque utriusque authoris locum legunt diversa ratione; nam in Cicerone, *Deliacas aliorum patinas*, melius. in Plinio Lazarus Baifius non *sympuviis* sed *sympullis* vult legi: Ego tamen nihil mutandum censeo. Nam vet. scholiast. Juvenal. ad sat. 6. v. 340. *Sympuvium vas sacrificiis aptum, in quo pontifices solebant lavare. Sympuvium autem, quia omnes sacerdotes simul bibebant, inde sympuviatrix illa dicitur, quæ porrigit poculum istud.* Glossarium Isidori, *candes, vasa fictilia.* Satyricus ipse loco laudato:

Et quis tunc hominum contemptor numinis, aut quis
Sympuvium ridere Numæ, nigrumque catinum,
Et Vaticano fragiles de monte patellas
Ausus erat?

Deorum etiam templa fictiles habebant parietes. Plin. lib. 36. cap. 2. *Non ergo in tam malo exemplo moribus cavere utilius fuerat, quam tacere tantas moles in privatam domum trahi præter fictilia deorum fastigia?* Ipsorumque numinum simulachra testacea erant, seu fictilia. L. Seneca consolat. ad Helviam cap. 10. *Tunc per fictiles deos religiose jurabatur.* Sext. Propert. lib. 4. eleg. 1.

Fictilibus crevere diis hæc aurea templa,
Non fuit opprobrio facta sine arte casa.
Tarpejusque pater nuda de rupe tonabat.

D. Juvenal. sat. 11. v. 115.

Hanc rebus Latiis curam præstare solebat
Fictilis, & nullo violatus Jupiter auro.

Atque ut non tam aliam supellectilem, quam pocula fictilia fuisse constet, docet Albius Tibullus lib. 1. eleg. 1.

Fictilia antiquus primum sibi fecit agrestis
Pocula, de facili composuitque luto.

M. Martial. lib. 14. epigr. 98.

Aretina nimis ne spernas vasa monemus,
Lautus erat Thuscis Porsena fictilibus.

A. Auson. epigr. 8.

Fama est fictilibus cœnasse Agathoclea Regem,
Atque abacum Samio sæpe onerasse luto.

Recte *Samio luto.* Nam è Samo insula in Urbem allata hæc fictilia; Plin. lib. 33. cap. 11. vel ex Hispania. Martial. lib. 4. epigr. 46. Juvenal. sat. 5.

Pugna Saguntina fervet commissa lagena.

Secundo reperio pocula ex fago facta in usu apud priscos. Idque heroicis temporibus receptum, ut saltem si non ex fago, at ex ligno fierent, allato Homeri versu ex l. 9. Odysseas jampridem docuit Fulvius Ursinus in Appendice ad Triclinium. Meminere poëtæ frequenter, antiquorum frugalitatem extollentes. P. Ovid.

- - - Fabricataque fago
Pocula.

Idem lib. 3. Fastor.

Terra rubens crater, pocula fagus erat.

Virgil. Eclog. 3.

Insanire libet quoniam tibi, pocula ponam
Fagina, cælatum divini opus Alcimedontis.

L. Sen. tragœdus in Hercule Oetæo. act. 2. choro:

Pectora pauper secura gerit,
Tenet è patula pocula fago,
Sed non trepida tenet illa manu.

Alb. Tibull. lib. 1. eleg. 10.

Divitis hoc vitium est auri, nec bella fuerunt,
Faginus adstabat cum scyphus ante dapes.

Oleaginea pocula apud IC. *l. 30. ff. de leg. 3. Qui pocula quatuor oleaginea habebat, ita legavit, pocula oleaginea paria duo.* Et hederacea. Plin. lib. 16. cap. 35. *Hederæ mira proditur natura, ad experienda vina, si vas fiat ex ligno ejus, vina transfluere, ac remanere aquam, si aqua fuerit mista.* Græci κισσύβιον istud poculum vocant. Macrobius lib. 5. Saturn. cap. 21. Euripides, in Andromeda, his verbis:

ὁ μὲν γάλακτος κίσσινον φέρων σκύφον.
Cum lacte hederaceum ferens scyphum.

Licet locum mendi suspectum habeant Critici, οἴνου γάλακτος. Petrus Victorius variar. lection. lib. 16. cap. 23. aut simpliciter ex ligno erant pocula, *scalaque* vocabantur. Isidor. l. 20. cap. 5. *Calices, & calathi, & scalæ poculorum genera, antea ex ligno facta, unde & vocata: Græci enim omne lignum cala dicebant.* Paulus Varnefridus Diaconus de gest. Longobardor. lib. 1. cap. 27. *Ad bibendum ex eo poculo, quod genus poculi apud eos scala dicitur, lingua vero Latina patera vocatur.* Liquet hinc posterioribus etiam sæculis lignea barbaros habuisse pocula. Sed pergo. Erant & è cornibus bovinis pocula efficta. Vestigia certissima ejus ritus in antiqua inscriptione, cujus formam varii inseruere operibus. D. Ambros. lib. de Elia & Jejunio cap. 17. *Per cornu etiam fluentia in fauces hominum vina decurrunt, & si quis respiraverit, commissum flagitium, soluta acies, loco motus habetur.* Athenæus lib. 11. Dipnosophist. *Priscos fama est, atque homines cornibus olim bibisse boum, liquet hoc ex eo, quod adhuc dum aqua vinum permiscent, κεράσαι dicunt, & vas in quo vinum miscetur, craterem appellant, παρὰ τοῦ κέρατος, quasi κερατῆρα, quoniam in cornua potio fundatur; manet etiam nunc cornuum ad hunc usum fabrica; quidam ejusmodi pocula rhyta vocant: poëtarum quoque multi antiquos bibentes cornibus inducunt.* Xenophon lib. 6. Expedit. Cyri Minoris in limine. Κατακείμενοι δὲ ἐν σιβάσιν ἐδείπνουν, καὶ ἔπινον ἐκ κερατίνων ποτηρίων. *Quum in grabatis inter cœnandum discumberent, ac biberent è poculis cornu factis.* Idem operis ejusdem lib. 7. in convivio Seuthis. Καὶ κατὰ τὸν Θρᾴκιον νόμον κέρατα οἴνου προὔπινον. *Ac secundum Thracicam legem, cornua vini sibi propinabant.* προὔπινον Xylander vertit *propinabant.* Paulus Leopardus l. 6. Emendation. cap. 3. *prabiberunt.* Jacobus Dalecampius apud Athenæum *portenderent.* Minus recte. Philoxenes Citherius in opere quod *cœnam* inscripsit, Lycurgus rhetor in oratione contra Demadem, & Theopompus, in secunda Philippica videantur apud eundem Athenæum. Alluserunt & poëtæ ad hunc ritum. Pindar.

ἐξ ἀργυρέων κεράτων πίνοντες ἐπλάζοντο.
Ex argenteis cornibus bibentes lascivierunt.

Hermippus in unguentis:

ἐκ δὲ τοῦ κέρατος αὖ μοὶ δὸς πιεῖν ἅπαξ μόνον.
Verum è cornu rursum mihi da semel tantum quod bibam.

Æschylus in Perrhoebis: ἀργυρηλάτοις κέρασι, *argento ductili factis cornibus.* Sophocles in Pandora: πίοντι χρύσεον κέρας. *Cum ebiberit aureum cornu.* Etymologici magni author in voce κεραννύς. Quem locum indicavit amicissimus ac doctissimus vir Nicolaus Sevinus, uti & formam ex Divo Ambrosio loco supra laudato: *Epulas dividenti assistunt pueri coma nitentes, ex gente barbarica ad hos usus electi, per singularum distincti ætatum vices, cornu in medio vini plenum, non epularis, sed præliaris instrumentum buccinæ, primo minoribus poculis, veluti velitari pugna præluditur, ut tragœdiarum actorum primo sensim vocem excitant, donec vino aperiant iter, ubi res calere cœpit, poscunt majoribus poculis, ubi consummata fuerunt epulæ, putes jam esse surgendum, tunc de integro potum instaurant suum, ac ne immoderatum hoc arbitreris, mensura proponitur, certatur sub judice, sub lege decernitur, agonothetes illic furor est, hic si quis calicem convertat, urgetur ad potum.* Forma itaque buccinam oblongam referebat, sive quod idem est, naturalem cornuum bovinorum speciem. Ratio est, quod Bacchum cornutum effinxerint, *quod homines nimio vino truces fiant*, ut loquitur Festus lib. 3. in voce *cornua.* Ergo vel quia Bacchus cornibus taurinis depingebatur, & appellabatur ταυρόκερας, pocula è cornibus bovinis in usu erant, vel à poculorum corneorum usu id ei cognominis impositum. Scholiast. Nicandri in Alexipharmac. οἱ παλαιοὶ κέρασιν ἐχρῶντο ἐν τῇ πόσει ἀντὶ τῶν ποτηρίων. *Antiqui cornibus utebantur in convivio pro poculis.* Subjungit deinde rationem quam supra adduxi. Certe Bacchum cornutum sciunt pueruli Grammaticorum. Unicus Ovidius sufficiet, epist. 21. Sappho Phaoni:

Sume fidem & pharetram, fies manifestus Apollo,
Accedant capiti cornua, Bacchus eris.

Et lib. 2. de Arte:

Purpureus Bacchi cornua pressit Amor.

Lib. 3. Fastor.

Mitte caput, pater, huc, placataque cornua vertas.

Et sane Bacchum primum ejusmodi poculo usum putant. Nonnus Panopolitanus Dionysiac. lib. 12. v. 200.

Καὶ δέπας ἀγκύλον εἶχε βοὸς κέρας.
Et poculum curvum habuit bovis cornu.

Vestigium illius ritus apud Homerum lib. 8. Iliad. v. 169.

Οἶνόν τ' ἐγκεράσασα πιεῖν.
Vinumque cornu miscens ad bibendum.

Indi talibus poculis usi, liquet ex gravissimo, antiquissimoque historico Ctesia, excerpsit Photius patriarcha in Bibliotheca illa sua dignissima. itaque Ctesias Annalibus Indicis pag. 686. *Asinos silvestres habet India,* κέρας ἔχουσιν ἐν τῷ μετώπῳ. *Cornu habent in media fronte.* Et deinde. κατασκευάζουσι δὲ ἐκ τοῖς πώματα, *Conficiunt ex his pocula.*

Quarto *vitrum* poculorum materia. L. Apul. lib. 2. Milesiar. *Ampli calices variæ quidem gratiæ, sed pretiositatis unius, hic vitrum fabre sigillatum, ibi crystallum impunctum, argentum alibi clarum, & aurum fulgurans, & succinum mire cavatum in lapides, ut bibas, & quicquid fieri non potest, ibi est.* Aristoph.

ἔπιον ὁ μὲν ἐξ ὑαλίνων ἐκπωμάτων.
Biberat hic quidem è vitreis poculis.

In deliciis olim non spernendis. Martial. lib. 1. epigr. 38. *Basse bibis vitro, &c.*

Et nepotibus præsertim in usu. Juvenal. sat. 2. v. 95.

——— Vitreo bibit ille Priapo.

Nihilominus Gallienus Aug. *Aspernabatur vitrea pocula, aureis semper bibebat.* Jul. Capitolin. in illo. Neque vero vitrum istud tale erat, quale hodie frangi levissimo casu solet, sed quod flecti plicarique poterat. C. Plin. lib. 36. cap. 26. *Ferunt Tiberio principe, excogitato vitri temperamento ut flexibile esset, totam officinam ac artifices ejus abolitam, ne æris, argenti, auri metallis pretia detraherentur, eaque fama crebrior diu quam certior fuit.* Fuisse artificem tam ingeniosæ artis à Tiberio enectum, quod coram eo poculum vitreum pavimento allisum, ἄθραυστον, illæsum intactumque ostendisset. Cæl. Rhodigin. lib. 20. c. 30. Antiquar. lection. Janus Douza in Commentario suo in Petronium docent. Et ante illum Petrus Crinitus l. 23. cap. 4. Honestæ Disciplinæ. Sed quia super ea re parum certæ rationis compertum, non gravabor locum integrum ex Joanne Saresberiensi Policrat. lib. 4. cap. 5. eo lubentius exscribere, quo ex Petronio adducit rem memoratu dignissimam, quæ apud illum scriptorem hodie non reperitur: *Apud Petronium Trimalcio refert, fabrum fuisse, qui vitrea vasa faceret, tenacitatis tantæ, ut non magis quam aurea aut argentea frangerentur. Cum ergo phialam hujusmodi de vitro purissimo, & solo, ut putabat, dignam Cæsare fabricasset, cum munere suo Cæsarem adiens admissus est. Laudata est species muneris, commendata manus artificis, acceptata est devotio donantis.*

Faber vero, ut admirationem intuentium verteret in stuporem, & sibi plenius gratiam conciliaret Imperatoris, petitam de manu Cæsaris phialam recepit, eamque validius projecit in pavimentum toto impetu, ut nec solidissima & constantissima æris materia maneret illæsa. Cæsar autem ad hæc non magis obstupuit, quam expavit. at ille de terra sustulit phialam, quæ quidem non erat fracta, sed collisa, ac si æris substantia vitri speciem induisset. Deinde martiolum (legendum omnino est, *malleolum*) *de sinu proferens, vitrum correxit aptissime, & tanquam collisum vas æneum crebris ictibus reparavit: quo facto se cœlum Jovis tenere arbitratus est, eo quod familiaritatem Cæsaris, & admirationem omnium se promeruisse credebat. Sed secus accidit. Quæsivit enim Cæsar, an alius sciret hanc conditurum vitrorum? Quod cum negaret, eum decollari præcepit Imperator, dicens quia si hoc artificium innotesceret, aurum & argentum vilescerent, quasi lutum.* Quod unde ille deprompserit, incertum mihi; neque enim alibi me legere memini.

Mentio apud C. Tacitum l. 15. Annal. vitrei poculi Vatinii, cujusdam furoris *quod quatuor rostris portendebatur, instar nasorum.* Et de hujusmodi calice intelligendus est D. Juvenalis sat. 5. v. 47. licet vetus Scholiastes de naso oblongo perperam interpretetur:

Tu Beneventani sutoris nomen habentem
Siccabis calicem nasorum quatuor.

Expressit M. Martial. lib. 14. epigr. 96.

Vilia sutoris calices monimenta Vatini
Accipe, sed nasus longior ille fuit.

Hæc sulfure permutabantur fracta. Idem Martial. l. 1. epigr. 42.

Qui pallentia sulfurata fractis permutat vitreis.

Juvenal. sat. 5.

- - - *Rupto poscentem sulfura vitro.*

Statius lib. 1. sylv. ult.

Hic plebs scenica, quique comminutis
Permutat vitreis gregale sulfur.

Quinto *crystallus* in poculis aliaque supellectile laudabatur. L. Apulejus proxime supra citatus. Sidon. Apollinar. l. 2. ep. 13. *Inque crystallis calerent unguenta glacialibus.* C. Plin. præfat. ad librum 33. *Murrhina & crystallina ex eadem terra effodimus, quibus pretium faceret ipsa fragilitas, hoc argumentum opum, hæc vera luxuriæ gloria existimata est, habere quod possit statim perire totum.* L. Sen. lib. 3. de Ira cap. 40. *Fregerat unus ex servis ejus crystallinum, rapi eum Vedius jussit, nec vulgari periturum morte.* Paucis deinde interjectis: *Motus est novitate crudelitatis Cæsar, & illum quidem mitti, & crystallina omnia coram se frangi jussit.* Juvenal. sat. 6. v. 154.

Grandia tolluntur crystallina.

Alcimus Avitus lib. 3.

Fervebat priscum crystallo algente falernum.

Martial. lib. 3. epigr. 82.

Opimianum morionibus nectar
Crystallinisque murrhinisque propinas.

Lib. 9. epigr. 60.

Et turbata brevi questus crystallina vitro
Murrhina signavit, seposuitque decem.

Prodigiosi ista erant pretii, quæque aurum, gemmasque superarent. Idem Martial. lib. 1. epigr. 54.

Sic Aretinæ violant crystallina testa.

Et quia eo deventum est, non erit à re proposita alienum, de natura crystalli quædam proposuisse. Quidam mineralibus adscribunt; Andreas Thevetus l. 5. Cosmograph. c. 8. C. Jul. Solin. Polyhist. c. 20. *Putant glaciem coire, & in crystallum corporari, sed frustra, dat Europa, dat & Asia. sed pretiosissimum Scythia.* Vi frigoris non fieri crystallum Solino videtur, quod tamen placuit Plinio l. 37. c. 2. *Contraria huic causa crystallum facit, gelu vehementiore concreto, non alibi certe reperitur, quam ubi maxime hibernæ nives rigent: glaciemque esse certum est.* Favet huic sententiæ Aristoteles apud A. Gellium l. 9. c. 5. & Seneca l. 3. Natural. quæstion. c. 25. Stat. lib. 1. sylv. 2.

Raraque longævis nivibus crystalla gelari.

Corrip. lib. 3. num. 7.

Nec potuit fragilis crystalli forma nocere
Præ solido stringente gelu.

Claudian. in epigrammatis:

Possedit glacies naturæ signa prioris,
Quæ fit parte lapis, frigora parte negat.
Solers lusit hyems, imperfectoque rigore
Nobilior, mitis gemma tumescit aquis.

In MS. deinde ornatissimi viri Stephani Claverii disjuncta sunt epigrammatica sequentia, quæ continua imperiti librarii manus fecit. Itaque coacta nix urgente frigore in tantam duriciem coalescit, ut crystallum producat, qui ob id lapis, vel *silex prodigiosa* Claudiano appelletur. Priscian. Cæsariensis in Periegesi Dionysii:

Illius fluvii rigidas prope frigore ripas
Invenies lapidem crystalli.

Argumento est glacie induratam nivem crystallum fieri, quod in frigidissimis semper regionibus, & pene solis iis, maximam ejus vim reperiri sit proditum, ut ad Tanai fluminis ripas, Theophrastus lib. de lapidibus, & Orpheus in hymnis. at in sola India nunquam nascitur. Garcias ab Horto lib. 1. cap. 47. Fest. Avien. in descript. orbis:

Hic venæ dites niveum gignunt crystallum.

Ambitiose Sidon. Apollinar. carm. 11. v. 94.

Cui dederant crystalla jugum, quæ frigore primo
Orbis adhuc teneri, glacies ubi Caucason urgent,
Strinxit Hyperboreis Tanaitica crusta pruinis,
Naturam sumens gemmæ, quia perdidit undæ.

Helvius Cinna poëta:

Atque imitata nives ludens legitur crystallus.

Sexto *murrhina* vasa, & præcipue pocula adhibita luxuriosis nepotum conviviis. Martialis supra. Vetus scholiast. Juvenalis ad v. 145. sat. 6. *pocula tincta, facta de murrha.* Æl. Lamprid. Heliogabalo. *In murrhinis & onychinis minxit.* Jul. Capitolin. in M. Antonino. *Vendiditque aurea pocula, & murrhina, & crystallina.* Eademque in eo habet lib. 8. Eutropius historicus. Et Paulus IC. dubitat lib. 3. §. ult. ff. de supellectilis nomine enuntiari *propter eximium usum & pretium.* L. Seneca epist. 119. *Illa hoc unum jubet, sitim extingui, utrum sit aureum poculum, an crystallinum, an murrhinum, an Tiburtinus calix, an manus concava, nihil refert.* Idem epist. 123. *Omnes jam mulos habent, qui crystallina, & murrhina, & cælata magnorum artificum manu portent.* Dignationem & immodicam æstimationem colligere licet ex eodem scriptore lib. 7. de Benef. cap 9. *Video illic crystallina, quorum accendit fragilitas pretium, omnium enim rerum voluptas apud imperitos, ipso quo fugare debet, periculo crescit. Video murrhina pocula. parum scilicet luxuria magno fuerit, nisi quod vomant, capacibus gemmis inter se propinarent.* Ortum ac principium describit Plinius lib. 37. cap. 2. *Eadem victoria primum in orbem murrhina induxit, primusque Pompejus sex pocula ex eo triumpho Jovi Capitolino dedicavit, quæ protinus ad hominum usum transiere, abacis etiam escariisque vasis inde expetitis: excrescitque indies ejus rei luxus, murrhino octoginta sestertiis empto, capaci plane ad sextarios tres calice. Potavit ex eo ante hos annos consularis ob amorem abroso ejus margine.* Frequens apud Martialem mentio lib. 3. epigr. 26.

Aurea solus habes, murrhina solus habes.

Lib. 11. epigr. 71.

Argentum, mensas, murrhina, rura, domum.

Lib. 13. epigr. 110.

Surrentina bibis, nec murrhina picta, nec aurum
Sume, dabunt calices hæc tibi vina suos.

Observatum in his, ut calenti vino convenirent. idem Martial. lib. 14. epigr. 113.

Septimo *electrina pocula* magnatibus in pretio. Apulejus supra. Trebellius Pollio: *Quietus Tyrannus electri idem pateram, quæ in medio vultum Alexandri haberet, & in circuitu omnem historiam contineret, signis brevibus & minutulis, pontifici propinavit.* Lamprid. in Alexandro. *Helene dicitur Minervæ Lindiæ calicem ex electro consecrasse.* Varius certe ejus seu gemmæ seu lapidis usus. Nam & ex eo annuli fiebant. Artemidor. lib. 1. c. 5. & nummi, ut à doctissimo, summique judicii viro, Savarone observatum est, & rusticarum fœminarum monilia. Isidor. l. 16. Etymologiar. c. 8. & vasa quælibet. Neratius IC. ex Proculo ad

ad Paulum, *l* 32. *ff. de auro & arg. leg.* & vites. Sidon. Apollin. carmine 24. in fine:

Quis pomaria prisca Regis Indi
Hic nunc comparet, aureasque vites
Electro viridante pampinatas.

Et ædificiorum columnæ. Claudian. lib. 1. de raptu Proserpinæ:

Atria cingit ebur, trabibus solidatur ahenis
Culmen, & in celsas surgunt electra columnas.

Et pocula, ut omittam ea quæ proxime supra sunt dicta, Juvenal. sat. 5. v. 38. licet vetus Scholiastes legat, *Beliadum:*

——— *ipse capaces*
Heliadum crustas, & inæquales Beryllos.
Virro tenet phialas, tibi non committitur aurum.

Q. Seren. Sammonic. lib. de Medicina cap. 72.

Produnt electri variantia pocula virus.

In aliis editionibus, & in MS. habetur, sed parvo discrimine:

Produnt electri rotantia pocula virus.

Sed quid proprie esset electrum, ubi terrarum nasceretur? non levis est inter antiquos contentio. Ac primum poëtæ omnes ex succo populi arboris expresso generari contendunt, Æschylus, Philopænus, Nicander, Euripides, ac Satyrius, referente C. Plinio lib. 37. cap. 2. Virgil. in Ceiri:

Coralio fragili, ac electro lachrymoso.

P. Ovid. lib. 2. Metamorph.

Inde fluunt lachrymæ, stillataque sole rigescunt
De ramis electra novis.

Claudian. de 3. Hon. consul.

Et Phaëtontæas solitæ deflere ruinas
Roscida frondosa revocant electra sorores.

Hanc opinionem falsam esse & fabulæ proximam probat Plinius supra citatus, & Lucianus, tota Italia lustrata, obitaque Eridani ripa, comperit non modo ibi non gigni electrum, sed nec populum ullam esse, è cujus cortice illud destillaret, & ad Icones Philostrati notat doctissimus Viginerius. Alii censent metalli esse genus, & ad argentum accedere. Q. Flor. Tertullian. libro adversus Hermogenem cap. 25. *Nam & testam, licet ex argilla confectam, non jam argillam vocabo, sed testam, & electrum, licet ex auro & argento fœderatum, nec argentum tamen, nec aurum appellabo, sed electrum.* Idem lib. adversus Praxean, cap. 27. *Ut electrum ex auro & argento, & incipit nec aurum esse, id est, spiritus, nec argentum, id est, dum alterum altero mutatur, & tertium quid efficitur.* Plin. lib. 33. cap. 4. *Omni auro inest argentum, ubicumque quinta portio argenti est, electrum vocatur, fit & cura electrum argento addito, quid si quintam portionem excessit, incudibus non resistit.* Ecce duplicem ille electri conditionem videtur significare; una est naturalis, altera artificio inducta. Imò triplicem docet Servius ad v. 402. lib. 8. Æneid. *Tria sunt electri genera, unum in arboribus, quod succinum dicitur, aliud quod naturaliter invenitur, tertium quod fit de tribus partibus auri & una argenti.* Qui plura cupis, lege Gulielmum Pantinum in Commentationibus suis in Plinium. Isti ut arte factum aliquod contendunt electrum, ita eorum sententiam sequutus est Ulpianus *l. 4. ff. de leg. 1.* dum ait, *auri appellatione electrum non contineri.* Est tamen & alia ejus species. D. Ambros. Hexamer. lib. cap. 15. *Quid autem tibi referam, quod electrum lachryma virgulti sit, & in tantam materiæ soliditatem lachryma durescat? nec levibus id asseritur testimoniis, quando folia & minutissimæ surculorum portiones, aut exigua quadam animantium genera in electro sæpe reperiantur, quæ videtur, cum adhuc gutta esset mollior, recepisse, & solidam tenuisse.*

De loco dubitatur. Nam in diversis mundi tractibus nasci certum est. In littore Britannici maris inventum scripsit disertissimus historicus Hector Boëthius in rerum Scoticarum Annalibus. in mari Gothico, Finnonico, Livonicoque provenire docuit Cornelius Scribonius Gryphæus in Epitome sua ex Olai Magni historia, lib. 12. cap. 8. in Hispania, Strabo Amasian. l. 3. Communior nihilominus opinio est ad Padum nasci. Pausan. Eliac. priorib. Priscian. Cæsariensis Periegesi:

Hic electra legunt alvis fluitantia Celtæ
Succina quæ memorant, mellis vinique colore
Quæ paleas rapiunt tractu, frondesque caducas.

Quos ille Celtas vocat, Itali sunt, Eridani accolæ. Nam & Dionysius ipse κελτῶν παῖδες, *Celtarum pubes* dixerat, quia Rubico antiquissimæ Galliæ limes erat ab Italia. Vibius Sequester lib. de fluminibus, Lucan. lib. 1. Pharsal. v. 213. & alii passim. Quintus Calaber Homericorum Paralipomenon lib. 5. v. 625. *filiæ*, inquit, *Solis lugentes ad Eridani amnem*, Solem patrem moverunt. Atque hic

Ἤλεκτρον ποίησε μέγα κτέαρ ἀνθρώποισι.
Electrum fecit magnam rem & pretiosam hominibus.

Octavo, *argentea pocula* invecto luxu in pretio, sed magno nepotum à continentioribus civibus discrimine, isti enim purum, simplex, nullisque emblematis cælatum argentum habere gaudebant, illi totos census profundere in mirabiles sculpturas. C. Plin. Junior lib. 3. epist. 1. *Apponitur cœna non minus nitida, quam frugi, in argento puro & antiquo, sunt in usu & Corinthia, quibus delectatur, nec tamen afficitur.* Non sine stomacho avunculus ipsius Plinius senior lib. 33. nat. histor. cap. 12. *Et quid hæc attinet colligere, cum capuli militum, ebore etiam fastidito, cælentur argento: vaginæ batillis, balthei laminis crepitent? Jam vero pædagogia ad transitum virilitatis custodiantur argento, fœminæ laventur, &, nisi argentea, solia fastidiant: eademque materia & cibis & probris serviat.* Mentio in antiquis marmoribus:

ANTHUS. AD. ARGENTUM. POT. L. CÆSARIS.

Aliud vero sic habet:

VIBIÆ. SUCCESSÆ. LIVIÆ. AUG. SER. AB. ARGENTO. POTORIO.

Tertium in hæc verba:

PARTHENIUS. CÆSARIS. N. AB. ARGENTO. POTORIO.

Quartum fragmentum hujusmodi est:

TI. CLAUD. AUG. LIB. GRATIO. LIVIÆ. AUG. SER. N.A. POTIONE. ET. ARGENTO.

Inde jocose apud Athenæum *magnum poculum puteus argenteus* dicitur, lib. 11. Dipnosoph. ut clarum sit inde etiam Græcis in usu fuisse. Mela IC. apud Ulpianum, l. 7. ff. de in rem verso. *Illud verum non est, quod Mela scribit, si servo meo argentum dederis, ut pocula tibi faceret ex quolibet argento, mox factis poculis servus decesserit, esse tibi adversum me de in rem verso actionem, quoniam possum pocula vindicare.* P. Virgil. lib. 1. Æneid.

Ingens argentum mensis cælataque in auro
Fortia facta patrum.

D. Juvenal. sat. 1. v. 76.

Argentum vetus, & stantem extra pocula caprum.

Idem sat. 9. v. 141.

Pignoribus positis argenti vascula puri,
Sed quæ Fabricius censor notet.

Vetus scholiast. *Fabricius censor collegam suum notavit in senatu, quia supra decem libras argenti, unam phialam invenit: antea enim non licebat senatorem plus habere.*

Idem Juvenalis sat. 10. in principio:

Pauca licet portes argenti vascula puri.

Martial. lib. 8. epigr. 6. de Eucto sene nimium pocula argentea ostentante:

Argenti furiosa sui dum stemmata narrat
Garrulus, & verbis mucida vina facit.

Corrigendum censuit Justus Lipsius in Epistolicis suis quæstionibus:

Argenti fumosa sui dum stemmata narrat
Garrulus.

De cælatura poculorum argenteorum, quam *emblematum opus* vocat vetus scholiastes Juvenalis ad v. 76. sat. 1. locus est egregius Pauli IC. l. 13. ff. de condict. furtiva: *Ex argento surrepto pocula facta condici posse Fulcinius ait, ergo in condictione poculorum, etiam cælaturæ æstimatio fiet, quæ impensa furis facta est.* Ulpian. IC. l. 19. ff. de auro arg. leg. *Si escarium argentum legatum sit, id solum debebitur, quod ad epulandum in ministerio habuit,*

buit, id est, ad esum, & potum. Quem locum frustra retractant, & pro, *id est*, reponere tentant, *item:* sensus enim optimus constat, si ministerio epulandi præparata vasa, sive ad esum & potum dicamus. quam luxuriam publicæ disciplinæ obfuturam damnat L. Seneca lib. de Tranquillit. animi cap. 1. *Placet argentum grave, rustici patris, sine ullo opere ac nomine artificis.* Idem in Consolat. ad Helviam cap. 11. *Si desiderat aureis fulgentem vasis supellectilem, & antiquis nominibus artificum argentum nobile, æs paucorum insania pretiosum.* Quænam ea cælatorum nomina? Certe enim Plinius lib. 33. cap. 12. *Mirum in auro cælando inclaruisse neminem, argento multos, maxime tamen laudatus est Mentor.* Martial. lib. 8. epigr. 51. lemma est, *de phiala Rufi.*

Quis labor in phiala? docti Myos, anne Myronis?
Mentoris hæc manus est? an Polyclete tua?
Livescit nulla caligine fusca.

Emblemata ista nobilium artificum, sive cælaturæ, proprio nomine *formæ* appellabantur. Sext. Propert. lib. 3. eleg. 8.

Argumenta magis sunt Mentoris addita formæ,
Et Myos exiguum flectit acanthus iter.

Et lib. 4. eleg. 2.

At tibi Mamuri formæ cælator ahenæ,
Tellus artifices ne terat Osca manus.

Nono *aurea supellex* recepta, & præcipue poculo. M. Tull. Act. in C. Verrem 4. *Exponit multum argentum, non pauca etiam pocula ex auro, quæ ut mos est Regibus, & maxime in Syria, gemmis erant distincta clarissimis.* C. ille Pompejus in triumpho suo ut scribit Plinius lib. 37. cap. 2. *Transtulit vasa ex auro, & gemmis, abacorum novem.* Corrip. lib. 3. num. 1. *vasa aurea mille.* Abunde de hac supellectilis materia disseruere post Plinium Critici. Scævola IC. l. 36. ff. de auro & arg. leg. *Sejæ dulcissimæ poculum aureum, quod elegerit, fidei hæredum committo, ut darent. quæro cum in hæreditate non sint nisi truellæ, scyphi, modioli, phialæ, an Seja de his speciebus eligere possit, respondit, cum omnia potui parata pocula dicuntur, posse eam ex his eligere.* Cælabantur & aurea pocula, licet non tanto tamque elaborato artificio, quemadmodum argentea, nam Plinius *cælatura auri nullum artificem inclaruisse*, supra à me citatus dixerat.

Virgilius etiam supra:

Cælataque in auro
Fortia facta patrum.

Eodem libro:

——— *ille impiger hausit*
Spumantem pateram, & pleno se proluit auro.

Isidor. lib. 20. cap. 4. *In vasculis tria quæruntur, quæ placeant, manus artificis, pondus argenti, splendor metalli.* Dictum ab eo superius, ne argentea tantum putes pocula denotari. *Cælata vasa, argentea, vel aurea sunt, quæ signis eminentioribus intus extrave expressa, à cœlo vocata, quod est genus ferramenti, quod cilionem vulgo vocant.*

Sil. Italic. lib. 11.

- - - *non una ministri*
Turba gregis, posuisse dapes his addita cura,
His adolere focos, his ordine pocula ferre,
Nec non & certis struitur penus, aspera mensa,
Pondera cælati fulgent antiquitus auri.

Insculpebantur itaque gentilitia familiæ stemmata: Pulchre Statius Papinius lib. 1. Thebaid. v. 540.

- - - *postquam ordine mensæ*
Victa fames, signis perfectam, auroque nitentem
Jasides pateram famulos ex more poposcit,
Qua Danaus libare diis, seniorque Phoroneus
Assueti, tenet hæc operum cælata figuras.
Aureus anguicomam præsecto Gorgona collo
Ales habet, &c.

Decimo, inserebantur auro gemmæ, indeque *gemmata pocula.* Luctatius Placidius ad v. 150. lib. 1. Thebaid. *Nondum eis luxuria suaserat pocula habere gemmata.* Hieron. epist. ad Macharium. *Beatiores ne tibi videntur, qui purpura fulgent, qui gemma bibunt, toga fulciuntur, palmataque pinguntur.* D. Cyprian. lib. 2. epist. 2. *Suspiret ille in convivio, bibat licet gemma.* L. Apul. l. 2. Milesiar. *Pueri calamistrati, pulchre indusiati, gemmas formatas in pocula vini vetusti frequenter offerentes.* Plinius acerrimus insanientis luxuriæ hostis, in præfatione ad lib. 33. *Nec hoc fuit satis, turba gemmarum potamus, & smaragdis teximus calices, ac temulentiæ causa tenere Indiam juvat, & aurum jam accessio est.* Jacobus Cujacius Observat. lib. 10. cap. 8. notavit. Ulpian. l. 19. ff. de auro & arg. legat. *Perveniamus & ad gemmas inclusas auro argentoque, & ait Sabinus auro argentove cedere, ei enim cedit, cujus major est species, quod recte expressum: semper enim cum quærimus quid cui cedat, illud spectamus, quid cujus rei ornandæ causa adhibetur, ut accessio cedat principali.* Contrarius omnino sensus loco Pliniano, nam Jurisconsultus vult gemmas accessionem tantum auri esse, Plinius aurum gemmarum accessionem, quæ tanto numero sunt, ut majorem poculi partem facere videantur. Paulus IC. l. 3. ad Sabinum. *Si ut habiliter gemmæ geri possint inclusæ auro fuerint, tum aurum gemmis dicimus cedere.* Quæ perperam vir doctus de poculis gemmatis interpretatus est, cum de annulis videatur sensisse, in quorum pala gemmæ inclusæ. Vetus Scholiastes Juvenalis ad v. 42. sat. 5. *Venia danda est, si custodiaris, cum acceperit phialam, quoniam gemmæ pretiosæ in poculo sunt, & calices gemmati.* L. Sen. lib. de Providentia cap. 3. *Quanto magis huic invidendum est, quam illis, quibus gemma ministratur.* Et l. 7. de Benef. c. 9. *Capacibus gemmis inter se propinarent.* Sext. Prop. l. 3. eleg. 4.

Non tamen inviso pectus mihi carpitur auro,
Nec bibit è gemma divite nostra sitis.

Juvenal. sat. 10. in limine:

- - - *sed nulla aconita bibuntur*
Fictilibus, tunc illa time, cum pocula sumes
Gemmata, & lato Setinum ardebit in auro.

In immodico Cleopatræ luxu, quo Cæsarem excepit M. Lucanus lib. 10. Pharsal. v. 158.

Non mandante fame, multas volucresque, ferasque,
Ægypti posuere deos, manibusque ministrat
Niliacas crystallus aquas, gemmæque capaces
Excepere manum.

Virgil. lib. 2. Georgic.

Hic petit excidiis urbes, miserosque penates
Ut gemma bibat, & Sarrano dormiat ostro.

D. Paulinus de vita D. Martini lib. 4.

Pocula funduntur gemmis, gemmisque bibuntur.

P. Ovid. lib. 8. Metamorph.

In gemma posuere merum.

Martial. lib. 11. epigr. 12.

Tolle puer calices, tepidique toreumata Nili,
Et mihi secura pocula trade manu.
Trita patrum labris, & tonso pura ministro.
Antiquus mensis restituatur honos.
Te potare decet gemma.

D. Auson. epigr. 8.

Fercula gemmatis cum poneret horrida vasis,
Et misceret opes, pauperiemque simul.

Statius lib. 1. Thebaid.

- - - *nec cura mero committere gemmas.*

Corrigendus è codice Corrippi Africani locus lib. 5. num. 3. qui insignis ad cælaturam hujusmodi vasorum exprimendam:

Aurea purpureis apponunt fercula mensis.
Pondere gemmarum plus gravia, pictus ubique
Justinianus erat, dominis pictura placebat,
Gaudebantque sui genitoris imagine visa.

Restitue corruptum locum levi mutatione:

Aurea purpureis apponunt fercula mensis
Pondere gemmarum prægrandia.

Sequitur deinde cælatura:

Ipse triumphorum per singula vasa suorum
Barbarico historiam fieri mandaverat auro.

A Græcis χρυσένδετα, *chrysendeta*, appellantur. *Gemmas auro insertas* interpretatur Adrianus Turnebus lib. 14. Adversarior. c. 3. mendosus codex est Isidori lib. 20. Etymologiar. c. 4. *Crisendita, vasa deaurata.* Castiga, & rescribe, *Chrysendeta, vasa deaurata.* Ubi vel inscitiam, vel ignorantiam accusare liceat, neque

neque enim chrysendeta deaurata sunt vasa, sed auro solido facta, admixtisque gemmis decorata: usus vel in poculis, ut jam expositum: vel in paropsidibus, aliaque supellectile. Martial. l. 2. epigr. 43.

Innumeri tibi flava tegunt chrysendeta mulli.

Lib. 6. epigr. ult.

Ponuntur semper chrysendeta Calpetiano.

Lib. 11. epigr. 30.

Accipe vina, domum, pueros, chrysendeta, mensas.

Denique lib. 14. epigr. 97.

Grandia ne viola parvo chrysendeta mullo.

Ultimo *ossa capitis humani* barbaris quibusdam & feris gentibus pro poculis erant. Quod in more positum Scythis antiquis in Geographia sua Strabo Amasianus l. 7. Herod. lib. 4. pag. 277. αὐτὰς δὲ τὰς κεφαλὰς οὔτοι πάντων, ἀλλὰ τῶν ἐχθίστων ποιεῦσι τάδε. ἀποπρίσας ἕκαστος πᾶν τὸ ἔνερθεν τῶν ὀφρύων ἐκκαθαίρει, καὶ ἢν μὲν ᾖ πένης, ὁ δ' ἔξωθεν ὠμοβοέην μούνην περιτείνας, οὕτω χρᾶται, ἢν δὲ πλούσιος, τὴν μὲν ὠμοβοέην περιτείνει, ἔσωθεν δὲ περιχρυσώσας, οὕτω χρᾶται ποτηρίῳ. *Non tamen de omnium, sed de inimicissimorum capitibus hoc faciunt, ut quisque illud, quod est infra supercilia, recisum prorsus excutiat, & crudo tantum bovis corio, si pauper sit, sin dives, non modo exterius inducat bovino corio, verum etiam interius inauret, & sic uterque pro poculo utatur.* Sed ab Ægydio Maserio video id animadversum in Commentariis suis ad Valerii Flacci librum quintum Argonauticon. Antonius Bonfinius Rer. Ungaric. 1. Dec. lib. 1. pag. 20. *Eorum calvariis pocula fingere.* & de Scordiscis, Ammian. Marcellin. lib. 27. *Scordisci, longe nunc ab iisdem provinciis disparati, sævi quondam & truces, ut antiquitas docet, hostiis captivorum Bellonæ litantes & Marti, humanumque sanguinem in ossibus capitum humanorum bibentes avidius.* De Avaribus, Hunnis, Gepidisque, Paulus Varnefridus Longobardi filius, quem alii Paulum Diaconum, nonnulli Paulum Monachum solent vocare, lib. 1. de Gest. Longobardor. cap. 27. *In eo prælio Alboin Cunimundum occidit, caputque illius sublatum, ad bibendum ex eo poculum fecit.* De quibusdam ad septentrionem colentibus populis C. Plinius lib. 7. cap. 2. *Priores Anthropophagos, quos ad septentrionem esse diximus, decem dierum itinere supra Borysthenem amnem ossibus humanorum capitum bibere, cutibusque cum capillo pro mantilibus ante pectora uti.* Quod de Essedonibus retulit Julius Solinus Polyhistor. cap. 19. *Essedonum mos est parentum funera cantibus prosequi, & proximorum corrogatis cœtibus cadavera ipsa dentibus laniare, pecudumque carnibus mista dapes facere, capitum etiam ossa auro incincta, in poculorum tradere ministerium.* Reperi etiam qui ad priscos Gallos, seu Celtas eandem traherent diritatem. Sil. Ital. libro 13.

At Celtæ vacui capitis circundare gaudent
Ossa, nefas, auro, & mensis ea pocula servant.

Satis jam superque, ut puto de poculorum materia disserui. Sequitur forma, quæ diversissima, quædam enim panda, quædam angusta, alia oblonga, nonnulla in navigii speciem efficta ut infra dicetur. Erant & pocula, quæ duos haberent fundos, quale est Nestoreum apud Homerum, & Athenæum, ut Desiderius Heraldus annotavit. M. Martial. lib. 8. epigr. 6.

Hi duo longævo censentur Nestore fundi,
Pollice de Pylio trita columba nitet.

Nec deerant, quæ tympanum referrent, parva & cava, sine fundo, & auribus, quæ mollia erant & parum viris convenientia, ut locus sit datus Demostheni convicium faciendi Midiæ, quod eis parum castrensibus biberet, Dorotheo authore, referente Athenæo lib. 11. iisque soli Cybeles sacerdotes utebantur, & quia Græci κλέμμυδα vocant formam operimenti testudinis, *clemmateres* etiam dicebantur. Plin. lib. 33. cap. 11. *Mox additum argentum in angulis, lineasque per commissuras, tympana vero se juvene appellata stateras, & lances, quas antiqui magidas appellaverant.* Plaut.

- - - ipsum etiam
Pauxillum argenti levibus tensum tympanis
Limari, commutari qua semper credit, quia
Semel factum est.

Frustra est Cælius Rhodiginus lib. 8. cap. 15. qui μαγίδας *mensas* exponit, *quæ ponuntur, tolluntur que*, cum diserte Plinius vasa potoria velit esse, eademque quæ tympana. Varro lib. 4. de ling. lat. *A magnitudine* desumit etymon, sed Græcæ tamen esse originis liquet, cum extet apud Julium Pollucem inter dictiones Græcas relatum lib. 6. Onomastic. cap. 10. & rursus lib. 6. cap. 5. mentio & apud Paulum IC. l. 36. ff. de condict. indeb. *Servus cujusdam insciente domino magidem commodavit, is cui commodaverat, pignori eam posuit, & fugit.* Ex Polluce eadem, quæ Rhod. censet Budæus in Annot. ad pandect. prioribus & post eum Andreas Alc. lib. 8. parerg. cap. 16. nisi forte credendum sit aliis criticis, qui legunt, *insciente domino capidem commodavit.* Quod & ferri potest, nam capides vasa escaria sunt.

Tertio poculorum quædam ansulis carebant, alia ansas habebant, nonnulla aurita tantum una erant parte. Jul. Poll. lib. 6. Onomast. cap. 16. ἀμφίθετον δὲ φιάλην, ὡς ὅμηρος, καὶ χρύσεον ἀμφωτον ἀπὸ τῶν σχημάτων τὸ δὲ μόνωτον, κοτυλίσκος ὠνομάζετο. *Phialam vero ancipitem, & aureum poculum utrinque ansatum, Homerus à forma appellat, sed unicam ansam habens, cotyliscus nominabatur.* Philemon, ut retulit Athenæus lib. 11. dixit, *Cissibium esse poculum una parte tantum auritum.* De quo supra, hoc capite, à me dictum est. Aurel. Macrob. lib. 5. Saturnalior. cap. 21. *Patera, ut & ipsum nomen indicio est, planum ac patens est, carchesium vero procerum, & circa mediam partem compressum, ansatum mediocriter, ansis à summo ad infimum pertinentibus.* Locus, nisi ego fallor, corruptus. Nam quomodo id mediocriter ansatum esse potuit, si à summo ad infimum pertingant ansæ? Ego vero si quid judicio meo tribuendum esset, perpensis Calixeni Rhodii verbis eodem Athenæi libro cap. 7. suspicor è Græco ἱκανῶς ἐπίμηκες Macrobium ista transtulisse, & ideo compressum quidem circa meditullium, sed protuberans fuisse leviter istud poculum, quod ille significantissime Latina expressit dictione, *ancatum mediocriter*, ut *ancatum* sit desumptum ab *ancus*. Fest. Pompejus libro 1. *Ancus appellatur, qui aduncum habet brachium, ut exporrigi non possit.* Glossarium *ancus*, λοξός. Ingratus sane essem, nisi eruditissimo Isacio Pontano hanc acceptam referrem conjecturam. De ansis iisdem locum proferam è M. Cicerone act. 4. in Verrem: *Exponit non pauca pocula ex auro, quæ ut mos est regibus, & maxime in Syria, gemmis erant distincta clarissimis. erat autem vas vinarium, ex una gemma prægrandi, trulla excavata, manubrio aureo.* Ansularum harum usus, ut apparet, erat, ut qui propinaret, aut porrigeret, unam earum manu teneret, alteram vero cui tradebatur poculum, arriperet. de Sileno illo ebrioso P. Virgil. Ecloga 6.

Serta procul tantum capiti delapsa jacebant,
Et gravis attrita pendebat cantharus ansa.

Ovid. epist. 15. ubi Paris Helenæ pulchritudinem extollit.

Dum stupeo visis, (nam pocula forte tenebam)
Tortilis à digitis excidit ansa meis.

Hæc sunt vasa quæ *calices pteroti* nuncupantur à Plinio lib. 36. cap. 26. quasi *pinnatos* aut *alatos* dicas, quod ansæ utrinque protensæ alarum speciem referrent. Verba ipsa apponam. *Sed quid refert, Neronis principatu reperta vitri arte, quæ modicos calices duos, quos appellabant pterotos, HS. sex millibus venderet.* Nisi forte assentiendum sit iis, qui legere maluerunt, *quos appellabant apyrotos*, quasi scyphi sint frigidæ aquæ capaces, non vero calidæ. Nam delicatiores calidam solebant bibere. Martial. lib. 6. epigr. 35. durioris victus homines, quique à luxu remotiores essent, frigidam, Plin. Junior. lib. 6. epist. 16. *Jacens aliquantulum frigidam gustaverat.* C. Tacit. lib. 13. Annal. *Innoxia adhuc, & præcalida potio.* M. Varro lib. 4. de ling. Lat. calix à caldo, quod in eo *caldo puls apponebatur, & caldum in eo bibebant.* L. Apul. lib. 2. Milesiar. *Commodum cubueram, & ecce Fotis mea jam domina cubitum reddita, jacta proximat rosæ serta, & rosa soluta in sinu tuberante. Ac me pressim deosculato, & corollis revincto, & flore persperso, arripit poculum, ac desuper aqua calida injecta, porrigit bibam, idque modicum. Triusquam totum exsorberem, clementer invadit.* Sed omnia vulgata. Consule Fulvium in Appendice pag. 170. J. Lipsius, Hieron. Mercuria-

curialis, Gulielm. Stuckius lib. 3. Antiquitat. convival. cap. 6. & alii. Juvenal. ſat. 5. v. 63. videantur.

Quando vocatus adeſt gelida, calidaque miniſter.

Martial. lib. 8. epigr. 67. & alibi ſæpiſſime:

Caldam poſcis aquam, ſed nondum frigida venit.

Et lib. 14. epigr. 169. lemma eſt, *calda & frigida aqua.*

Hæc tibi quæ fuerint caldarum nomina dicunt,
Ipſa ſuas melius charta natabit aquas.

Hæc de forma. Jam de ſpeciebus tractandum, quas libro jam ſæpe citato Athenæus exequitur. Jul. Poll. lib. 6. cap. 16. Nonius Marcellus cap. 19. Iſidor. lib. 20. cap. 5. & Juriſconſultus l. 36. ff. de aur. & arg. leg. *trullas, ſcyphos, modiolos, phialas* enumerat. Macrob. libro & capite proxime citatis *carcheſia, cymbia, cantharos, ſcyphos*, alii *pateras, crateras, emiſtes, Bacchia, calathos, calices, & ampullas.*

Trullam quidem ſive, ut alii appellant, *truellam*, volunt eſſe *ſcyphum profundiorem, & oblongiorem.* Andreas Alciatus lib. 7. parerg. cap. 3. vetus Interpres Juvenalis ad ſat. 3. v. 108. *calicem aureum* exponit *trullam.* Et erudite, ut multa alia, Alexander Neapolitanus lib. 3. Genial. dier. cap. 10. locum illum Juvenalis pertractat. & exquiſitiſſimæ diligentiæ pleraque apud Andream Tiraquellum reperies. Helenius Acron, *trulla, deformis calix, & ruſticanus.* ad Horatium lib. 2. ſat. 3. M. Cato de Re Ruſtica cap. 10. *Villicum habere oportet urnam quinquagenariam unam, trullas tres.* Idem cap. 13. *In cellam oleariam hæc opus ſunt; Trullæ æneæ tres, amphoræ oleariæ duæ.* Et poſt eodem capite; *Urceos urnales fictiles duos, trullas ligneas duas.* C. Plin. lib. 34. cap. 2. *Sunt ergo vaſa tantum Corinthia, quæ iſti elegantiores modo in eſculenta transferunt, modo in lucernas, modo in trullas, modo munditiarum reſpectu.* Et ſunt in illo ſcriptore pleraque, quæ manum criticam requirant, quod miror, in tanta eruditorum turba. Locus non omnino ſanus. Corrige igitur ex MS. fide: *Modo in lucernas, modo in trullas nullo munditiarum reſpectu.* Vult enim munditiis contemptis Corinthia viliſſimis uſibus applicata, dum ex iis fiunt trullæ, hoc eſt, laſanum, in quod onus ventris deponitur, aut vas, quo è culina in latrinam aquam effundunt, aut cæmentariorum inſtrumentum, quo dealbati tectorio, aut delutati muniuntur, & complanantur, nam omnia illa ſignificata habet trulla. Meminere poëtæ. Martial. lib. 9. epigr. 98.

Clinicus Herodes trullam ſubduxerat ægro,
Deprenſus dixit, ſtulte quid ergo bibis?

Sic puto abunde diverſam in Plinio lectionem firmatam. Quod & poculum potorium fuerit, nulli dubium eſſe poteſt. M. Accius Plautus Amphitruone act. 4. ſc. 4.

Interea dum illi certant, in popinam divertendum eſt mihi.
Lances detergam omnes, omneſque trullas
Hauriam.

Horat. loco proxime ſupra laudato:

Qui Vejentanum feſtis potare diebus
Campana ſolitus trulla, vappamque profeſtis.

Phialam enumerant inter vaſa potoria, non modo Græcarum rerum ſcriptores, Julius Pollux lib. 6. Onomaſtic. cap. 16. & alii, ſed & Latini paſſim eam vocem tanquam ſuam uſurpant. Martial. lib. 8. epigr. 33. & lib. 3. epigr. 41. Juvenal. ſat. 5. *Virro tenet phialas.* Corrigendus ejuſdem ſcholiaſtes ad v. 27. ſat. 20. *Inaurata, inquit, fiola, cum vinum coloratum acceperis.* Reſcribe, *aurata, inquit, phiala.* Athenæus lib. 2. dipnoſophiſt. cap. 6. in fine, & libr. 11. cap. 16. *ῥύσις, aurea phiala.* Ex auro itaque phialæ, liquet ex Æliano var. hiſtor. lib. 1. cap. 32. *εἰς χρυσῆν φιάλην ἐδέξαντο ἐκ τῶν χειρῶν αὐτοῦ τὸ ὕδωρ. In auream phialam de manibus ejus exceperunt aquam.* Erant tamen & ex argento. Idem eodem libro cap. 22. *φιάλαι δύο ἀργυραῖ. Phialæ duæ argenteæ.* Heliodor. lib. 2. Æthiopicon. *καὶ ταῦτα εἰπὼν ἀπέχει τῆς φιάλης ἄκρατον τὸ ὕδωρ, τοῦτο καὶ σπένδω μὲν ἔλεγε θεοῖς ἐγχωρείοις τε καὶ Ἑλληνίοις, καὶ αὐτῷ γε Ἀπόλλωνι Πυθίῳ, καὶ προσέτι Θεαγένει καὶ Χαρικλείᾳ. Hæc locutus effundebat ex phiala meram aquam, & libo, dicebat, diis hujus regionis, & Græcis, & ipſi Apollini Pythio, ac inſuper Theageni & Charicleæ.* Unde apparet pateram fuiſſe, qua in ſacrificiis uterentur, ut non tantum in conviviis ejus ſit uſus. Chriſtophorus Poëta Thebanus Copita, in Antholog. lib. 5. epigr. 29.

——— *ἦν μὲν ἀείρων*
δεξιτερῇ φιάλην ἐπιλοιβῶν.
Et attollebat quidem dextera phialam libatoriam.

Pindarus etiam menſis epulantium appoſitam docet Olympicor. od. 7. in principio:

φιάλαν ὡσεί τις ἀ-
φνειᾶς ἀπὸ χειρὸς ἑλὼν,
ἀμπέλου ἔνδον καχλάζοι-
σαν δρόσῳ, δωρήσεται
νεανίᾳ γαμβρῷ, προπίνων.

Phialam ut ſi quis è divite manu ſumptam, intus rore uvæ bullientem, donet juveni genero, præbibens. Adi ad eundem ſi plura cupis, Pythior. & od. 4. Iſthmior. od. & alibi ſæpe.

Cymbium à forma navis, quam referebat, nomen accepit. M. Terent. Varro lib. 1. de vita populi Romani: *Item erant vaſa vinaria, ſini, cymbia, aquilinæ pateræ, gutti, ſeptarii, ſimpuvium.* Simariſtus *exiguum & cavum poculum* interpretatur, Dorotheus, *altum*, quodque *auribus careat.* Ptolomæus Ariſtonici filius, *gibboſum.* Dionyſius Samius cum cyſſibio confundit: Didymus *oblongum, anguſtum*; Eratoſthenes, *cymbium ſimile cyatho* expreſſit. Meminere præter Grammaticos & poëtæ, Alexis in Equite, Ephippus in Ephebis, Anaxandrides in Ruſticis, & alii apud Athenæum libro laudato. Virgil. lib. 3. Æneid.

Inferimus tepido ſpumantia cymbia lacte,
Sanguinis & ſacri pateras.

Et lib. 5. Æneid.

Cymbiaque argento perfecta, atque aſpera ſignis.

Martial. lib. 8. epigr. 6.

Ficta Saguntino cymbia mala luto.

Sext. Propert. lib. 3. eleg. 7.

Cum furibunda mero menſam propellis, & in me
Projicis inſana cymbia plena manu.

Scyphus Græcorum etiam in uſu, Jul. Pollux lib. 6. cap. 2. 16. à Latinis uſurpata dictio. M. Tull. act. 6. in C. Verrem. *Hinc illa Verrea nata ſunt, hinc in convivium Sextum Comivium protrahi juſſit, in quem ſcyphum de manu jacere conatus eſt.* Sueton. Tranquill. Nerone, cap. 47. *Duos ſcyphos gratiſſimi uſus, quos Homericos à cælatura carminum Homeri vocabat, ſolo illiſit.* Quem locum eo lubentius produxi; quo ſciebam à Plinio calices vocari, quos hic ſcyphos appellavit. Sic enim eandem hiſtoriam narrans ille lib. 37. cap. 2. *Nero amiſſarum rerum nuntio accepto duos calices cryſtallinos in ſuprema ira fregit illiſos, hæc fuit ratio ſæculum ſuum punientis, ne quis alius ex his biberet.* Sed parum intereſt, neque enim magna inter utriuſque poculi formam differentia, & materia communis, ſcilicet aurum, argentum, gemmæ. Alb. Tibull. lib. 1. eleg. 10.

Divitis hoc vitium eſt auri, nec bella fuerunt,
Faginus aſtabat cum ſcyphus ante dapes.

Q. Horat. lib. 1. od. 27.

Natis in uſum lætitiæ ſcyphis
Pugnare Thracum eſt.

Epodon idem od. 9.

Capaciores adfer huc puer ſcyphos,
Et Chia vina, aut Lesbia.

M. Plautus in Aſinaria:

Scyphos quos utendos dedi Philodamo, retulitne?

Meminit Homerus lib. 14. Odyſſ. v. 112.

καί οἱ πλησάμενος δῶκε σκύφος ᾧ ἔπινεν,
Et ei impletum dedit ſcyphum, quo bibebat.

Herculaneos ſcyphos præ aliis laudatos invenio ab inventore Hercule. Macrob. lib. 5. Saturnal. cap. 21. *Scyphus Herculis poculum eſt, ita ut Liberi patris cantharus. Herculem vero fictores veteres non ſine cauſa cum poculo fecerunt, & nonnunquam caſabundum & ebrium: non ſolum quod is heros bibax fuiſſe perhibetur, ſed etiam quod antiqua hiſtoria eſt Herculem poculo, tanquam navigio, ventis immenſa maria tranſiſſe.* Vide quæ ille ex omnibus deinde probatis ſcriptoribus ad notitiam hujus ſcyphi narrat. Bœotiis in præcipuo fuiſſe uſu, diſcimus ex Athenæi lib.

lib. 11. 12. quod tutelare ejus urbis regionisque numen esset Hercules: mentio & apud Plutarchum in Alexandro in fine. ἔτε σκύφον Ἡρακλέους ἐκπίων, *Non exhausit Herculis scyphum.* Q. Curt. lib. 10. *Iisdem fere diebus convivium apud Thessalum Medium institutum est, ad quod Rex cum sodalibus vocatus venit, ibi nondum epoto Herculis scypho, repente velut telo confixus ingemuit.* L. Sen epist. 83. *Alexandrum, cujus modo feci mentionem, tot itinera, tot prælia, tot hyemes, per quas victa itinerum locorumque difficultate, transierat, tot flumina ex ignoto cadentia, tot maria tutum dimiserunt, intemperantia bibendi, atque ille Herculaneus & fatalis scyphus condidit.* Scribitur à Niceta Choniate, Camaterum logothetam, edacem admodum bibacemque fuisse, superasse illos, in quorum manibus amphoræ, ut calices versabantur, καὶ τὸν σκύφον εἶχον ἀεὶ ἐπιδείπνιον τὸν Ἡράκλειον. *Et habebant semper post cœnam illum scyphum Herculaneum.* Reperiuntur etiam scribente M. Tullio Actione sexta in Verrem; *Duo pocula Herculea manu Mentoris summo artificio facta.* Atque ut tandem expediam, *legitur in libris antiquis Herculem magnum poculum ligneum attulisse, quo utebatur in sacris, quod ne carie consumeretur, pice oblitum conservabatur.* Servius Honoratus ad lib. 8. Æneid. de sacrificio Herculi oblato:

Et sacer implevit dextram scyphus.

D. Juvenal. sat. 12. v. 45.

——— *urnæ cratera capacem,*
Et dignum sitiente Pholo.

Pholum enim hunc *unum de Centauris* fuisse, & Herculem peregrinantem excepisse hospitio, narrant fabulæ. M. Lucan. lib. 6. (ut omittam Stesichorum)

Hospes & Alcidæ magni Phole.

Ciborium etiam inter vasa potoria reponit Hesychius grammaticus. κιβώριον, Αἰγύπτιον ὄνομα ἐπὶ ποτηρίου. *Ciborium Ægyptium nomen de poculo.* Hujus forma delineatur à Porphyrione vetusto Q. Horatii interprete, ad lib. 2. od. 7. *Ciborium est poculi genus in modum foliorum colocasiorum factum.* Paulus Varnefridus de Gest. Longobard. lib. 3. cap. 35. *De quo auro ipse Rex postmodum ciborium solidum, miræ magnitudinis, & magni ponderis fecit, multisque illud pretiosissimis gemmis decoratum, ad sepulchrum domini Hierosolymam transmittere voluit, sed cum minime potuisset, idem supra corpus Beati Marcelli martyris, quod in civitate Cavallono sepultum est, ubi sedes regni illius erat, poni fecit, & est ibi, usque in præsentem diem, nec est usquam ullum opus ex auro effectum, quod ei valeat comparari.* Horat. loco proxime supra laudato.

Oblivioso levia Massico
Ciboria exple.

De *aqua* jam agendum incumbit, quam vel frigidam, vel tepidam fuisse jam à me ostensum; Sed & interdum pro aqua glacies in frusta dissecta, aut nix concreta frigore, vino diluendo adhibebatur, ardentissimis æstatis caloribus. C. Plin. 19. cap. 4. *Hi nives, illi glaciem potant, pœnasque montium in voluptatem gulæ vertunt, servatur algor æstibus, excogitaturque, ut alienis mensibus nix algeat.* In MS. codice apposite magis, *servatur Ligur æstibus.* quod nivem hanc, aut glaciem ex Alpibus vicinis Liguriæ Romam transferrent. Idem lib. 31. cap. 3. *Nivem quidem glaciemque subtilissimum elementi ejus videri miror, apposito grandinum argumento, è quibus pestilentissimum potum esse convenit. Nec vero pauci inter ipsos, è contrario ex gelu ac nivibus, insaluberrimos potus prædicant, quoniam exactum sit inde, quod tenuissimum fuerat.* In aliis etiam melius, meo judicio, quoniam *exsuctum sit inde.* Plinius Junior nepos ipsius l. 1. epist. 15. *Promittis ad cœnam, nec venis, dicitur jus, ad assem impendium reddes, nec id modicum: paratæ erant lactucæ singulæ, cochleæ ternæ, ova bina, alica cum mulso & nive, nam hanc quoque computabis, imo hanc imprimis quæ perit in ferculo.* Nec quisquam, ut puto cultius hoc ipsum expressit Latino Pacato Drepanio, in panegyrico, quem Theodosio Augusto optimum dixit. *Nam delicati illi ac fluentes, ac quales sæpe tulit respublica, parum se lautos putabant, nisi luxuria vertisset annum, nisi hibernæ poculis rosæ innatassent, nisi æstivam in gemmis capacibus glaciem Falerna fregissent.* Macrob. lib. 7. Saturnal. cap. 12. *Nosse aveo, cur aqua, quæ obsita globis nubium perducitur ad nivalem rigorem non minus in potu noxia est, quam ex ipsa nive aqua resoluta, scimus enim quot quantæque noxæ epoto nivis humore nascantur.* Hæc Avienus, subjungit vero Disarius; *Aqua ex nive resoluta etiamsi igne calefiat, æque noxia est, ac si epota sit frigida, ergo non solo rigore nivalis aqua perniciosa est, sed ob aliam causam.* Suspectus tamen mendi locus est; itaque rescribendum censerem; *Aqua, quæ obsita est globis nivium minus in potu noxia est.* Nam *globi nubium*, vix Latinus admittit sermo oratorius, licet poëticum sit. Q. Sammonic. Seren. lib. de Medicina cap. 4.

Desinet interea glomerari farrea nubes,
Cessabitque gravis crebræ porriginis imber.

Et *non* debere expungi docuit literatissimus Antonius Muretus lib. 9. variar. lection. cap. 9. Meminere & alii scriptores nivatam hanc aquam in summis deliciis fuisse, licet maxima sanitatis jactura. A. Gell. lib. 19. cap. 5. ex authoritate Aristotelis: *Is nos aquam multam ex diluta nive bibentes coërcebat, severiusque increpabat.* Frequentior tamen est L. Seneca in exprobratione delicatioris istius bibendi consuetudinis, quam omnes alii scriptores. Loca quædam huc transcribam. epist. 78. *O infelicem ægrum, quare? quia non vino nivem diluit, quia non rigorem potionis suæ renovat fracta insuper glacie.* epist. 96. *Quid tu illam æstivam nivem, non putas callum jecinoribus obducere?* lib. 4. Nat. quæstion. *Multo magis nobis dici à te pertineat, quare emendæ non sint nives, cum luxuria jubes me litigare.* Et lib. de Provident. cap. 3. *Quibus exoletus omnia perpeti doctus, suspensam auro nivem diluit.* Denique & lib. 2. de Ira, cap. 25. *Perpetietur hic famem, & æstivæ expeditionis sitim qui puero male diluenti nivem, irascitur.* Addi poterunt poëtæ, qui eandem luxuriæ intemperantiam non minus quam oratores, vel expresserunt, vel insectati sunt. C. Lucilius apud Ciceronem lib. 2. de finibus bonor. & malor.

Cui nil dempsit nix, & sacculus abstulerit nil.

M. Accius Plautus Curculione, sc. *date viam.*

PH. Viden' ut expalluit? datin' isti sellam, ut assidat cito.
Et aqualem cum aqua? properatin' ocyus? CV. animo male est.
PH. Vin' aquam? CV. si frustulenta est, da obsecro hercle,
obsorbeam.

Martialis omnibus paginis, ut appareat ævo illo maxime eum ritum viguisse. lib. 5. epigr. 65.

Sextantes Calliste duos infunde Falerni,
Et super æstivas, Alcime, funde nives.

Et lib. 9. epig. 23.

Nec labris nisi magna meis crystalla terantur,
Et faciant nigras nostra Falerna nives.

Idem lib. 12. epig. 17.

Ebria Setino fit sæpe, & sæpe Falerno,
Nec nisi post niveam Cæcuba potat aquam.

Et lib. 5. epigr. 86. vetitum usum à medicis ostendit.

Setinum, dominæque nives, densique trientes,
Quando ego vos, medico non prohibente, bibam?

Denique lib. 14. epig. 117.

Non potare nivem, sed aquam potare rigentem,
De nive commenta est ingenio a sitis.

Melius in editione Plantiniana, sic interpungitur:

Non potare nivem, sed aquam potare rigentem
De nive, commenta est ingeniosa sitis.

Nec in potu modo, sed ad manus etiam abluendas Petronius: *Discubuimus Alexandrinis pueris aquam nivatam in manus infundentibus.* Vinum ætate æstimabant, & quo diutius fuisset asservatum, eo majoris habitum. L. Apul. lib. 2. Milesiar. *Commodum meridies accesserat, & mittit mihi Byrrhena xeniola, porcum opimum, & quinque gallinulas, & vini cadum in ætate pretiosi.* L. Sen. lib. 4. Natural. quæstion. cap. ult. *Nos vero quæramus potius quomodo fiant nives, quam quomodo serventur, quoniam non contenti vina fundere veterana, & per sapores ætatesque disponere, invenimus quomodo stiparemus nivem, ut ea æstatem evinceret, & contra anni fervorem defenderetur loci frigore.* Et lib. de vita beata cap. 17. *Quare cultius tibi rus est, quam naturalis usus desiderat, cur non ad præscriptum tuum cœnas? cur tibi nitidior supellex est? cur apud te vinum ætate tua vetustius bibi-*

bibitur? Pomponius IC. l. 3. ff. si certum petatur: *Cum quid mutuum dederimus, etsi non cavimus, ut æque bonum nobis redderetur, non licet debitori deteriorem rem, quæ ex eodem genere sit, reddere, veluti vinum novum pro vetere.* Scævola etiam IC. l. 37. ff. de leg. 3. *Cum hoc elogio fideicommissum reliquit, Mævio liberto meo de me nihil merito, dari volo lagynos vini vetusti centum quinquaginta.* Sic legitur Charondæ seu verius Plantini editione, nec male, nam antiquitus *lagunam*, non vero lagenam dicebant, ut in appendice observavit Fulvius Ursinus, pag. 178. ex Athenæi lib. 7. & 11. in aliis probatiori usu receptiorique legitur, *lagenas vini vetusti centum.* Sed parum refert. Meminit etiam & Anastasius Aug. l. 16. *C. de erogat. milit. ann. lib.* 12. & poëtæ passim. Quosdam adscribam. Q. Catul. epigr. 24.

Minister vetuli puer Falerni
Ingere mi calices amariores
Ut lex Posthumiæ jubet magistræ
Ebriosa acina ebriosioris.

Ita legitur hic locus apud A. Gellium lib. 7. cap. 20. licet Sabellicus, *avariores calices*, contendat legendum, Hermolaus Barbarus, *meraciores*, ut videre facile est apud Joannem Brodæum l. 1. Miscellaneor. c. 3. Sed potior Gellii lectio, quam confirmat Seneca epist. 64. *In vino nimis veteri ipsa nos amaritudo delectat.* Alcimus Avitus lib. 3.

Fervebat priscum crystallo algente Falernum.

P. Ovid. lib. 2. de Arte:

Qui properant, nova musta bibant, mihi fundat avitum
Consulibus priscis condita testa merum.

Et lib. 5. Fastor.

Quaque puer quondam primis diffuderat annis,
Promit fumoso condita vina cado.

Stat. Papin. lib. 4. syl. 6.

Jam moriente die rapuit me cœna benigni
Vindicis, hæc imos animi perlapsa recessus
Inconsumpta manet, neque enim ludibria ventris
Hausimus, aut epulas diverso à sole petitas,
Vinaque perpetuis ævo certantia fastis.

Martial. lib. 3. epigr. 61.

Centenis quod emis pueros, & sæpe ducentis:
Quod sub Rege Numa condita vina bibis.

Idem jocose, ut solet lib. 7. epigr. 78.

Potavi modo consulare vinum,
Quæris quam vetus, atque liberale?
Ipso consule conditum, sed ipse
Qui ponebat, erat, Severe, consul.

M. Plaut. Aulular. sc. *nimium.*

——— *at ego jussero*
Cadum unum vini veteris à me afferrier.

Alb. Tibull. lib. 3. eleg. 2.

Et primum annoso spargant collecta Lyæo.

M. Annæus Lucanus lib. 4. Pharsaliæ, v. 381.

Nobilis ignoto diffusus consule Bacchus.

Et lib. 10. v. 164. etiam Ægyptiis vetustum vinum in pretio fuisse videtur subindicare, nisi forte de aliis loquens gentibus usurpare voluerit consuetudinem Romanam. Sic enim de Cleopatræ convivio:

——— *merum, sed non Mareotidos uvæ*
Nobile, sed paucis senium cui contulit annis
Indomitum Meroë cogens spumare Falernum.

Modus vinum istiusmodi condendi in doliis, erat ut pice diligenter oblinerent, in loco statuerent, quo posset fumus pertingere. Marcell. de Medicam. *Operculo superposito, & clauso, vel gypsato diligenter de argilla.* Porphyrion ad oden 30. lib. 1. Horatii. *Dicit hoc vinum per semetipsum inveteratum, levisse ergo se gypso utique vult intelligi.* Ipse poëta:

- - - *Græca quod ego ipse testa*
Conditum levi.

Unde Junius Moderatus Columella lib. 1. Rei Rust. c. 6. *Vinum celerius fumo maturescit.* Et jam notatum Brodæo l. 1. c. 13. quod *insaluberrimum* existimavit Plinius lib. 23. cap. 1. *si fumo sit inveteratum.* Q. Horat. lib. 3. od. 8.

Hic dies anno redeunte festus
Corticem astrictum pice dimovebit
Amphoræ fumum bibere institutæ
Consule Tullo.

Stat. lib. 4. syl. 8.

Albanoque cadum sordentem promere fumo.

Tibullus lib. 2. eleg. 1.

Nunc mihi fumosos veteris proferte Falernos
Consulis, & Chio solvite vincla cado.

Martial. lib. 13. epigr. 122.

Cum tua centenos expugnet sportula cives,
Fumea Massilia ponere vina potes.

Primus author picandi reponendique hac ratione vini fuit L. Opimius consul, unde & Opimianum nomen accepit. C. Plin. lib. 14. cap. 4. *Anno hoc fuit omnium generum bonitas L. Opimio consule, cum Cajus Gracchus tribunus seditionibus plebem agitans interemptus, ea cœli temperies fulsit, quam cocturam vocant, solis opere, natali urbis 634. durantque adhuc vina ducentis fere annis, jam in speciem redacta mellis asperi, etenim hæc natura vinis in vetustate est, nec potari per se queunt, si non pervincat aqua, usque in amaritudinem carie indomita.* Et ejusdem libri c. 14. *Apothecas fuisse, & diffundi vina solita anno 633. urbis apparet in consulatu Opimiani vini argumento, jam intelligente suum bonum Italia.* Britannicus non ineruditus Grammaticus ad Juven. sat. 5.

Ipse capillato diffusum consule potat.

Martial. lib. 1. epigr. 27.

Testa sed antiqui felix siccatur Opimi,
Egerit & nigros Massica cella cados.

Notabantur autem cadi inscripto nomine & authoris & consulis. Vet. scholiast. Juvenal. ad v. 34. sat. 5. *Vinum de montibus Albanis, ita vetus, ut non possit ex superscriptione antiquitate deleta, cognosci quanti sit temporis.* C. Petron. Satyric. pag. 26. *Statim allatæ sunt amphoræ vitreæ diligenter gypsatæ, quarum in cervicibus pittacia erant affixa, cum hoc titulo.* FALERNUM. OPIMIANUM. ANNORUM. CENTUM. *Dum titulos perlegimus, complosit manus Trimalcio, & heu, inquit, ergo diutius vivit? verum est vinum Opimianum præsto.* Helenius Acron ad Horat. lib. 1. Satyra 10. *Nota, ideo quod aut vina notantur in lagenis, aut consules.* Ipse Horatius ibidem loci:

- - - *Rhodio quod Pitholeönti*
Contigit, at sermo lingua concinnus utraque
Suavior, ut Chio nota si commista Falerni est.

Juvenal. loco proxime supra à me etiam laudato:

Cras bibit Albanis aliquid de montibus, aut de
Setinis, cujus patriam titulumque senectus
Delevit multa veteris fuligine testæ.

Elegantissime, ut semper solet M. Plautus in Pœnulo, sc. *Satis spectatum.*

Ibi tu videas literatas fictiles epistolas,
Pice signatas, nomina insunt cubitum longis literis,
Ita vinariorum habemus nostræ delectum domi.

Ut & nix seu nivata aqua percolari & sacco transmitti solebat, quo defœcatior esset, ita & vinum istiusmodi vetus percolabant. Hoc illud est, quod σακκίζειν & σακχελίζειν appellant Græci, quasi *sacco liquare.* C. Plin. lib. 19. cap. 4. inveterari vina, saccisque *castrari.* In MS. longe melius, *saccisque castigari,* hoc est, egestis noxiis humoribus aut fœce impuriori purgari, ut mitiora, leviora, & liquidiora fierent. Pomponius IC. l. 21. ff. de auro & arg. leg. *In argento potorio utrum id duntaxat sit, in quo bibi possit, aut etiam illud quod ad præparationem bibendi comparatum est, veluti colum nivarium, & urceoli, dubitari potest.* Sic enim in editionibus melioribus concipitur, & Antonius Nebrissensis confirmat, ut & Andreas Alciatus lib. 8. parerg. c. 4. alii legunt, *veluti colum vinarium,* alii ridicule; & nullo sensu *columnarium.* Chares Mitylenæus historicus, Strattis poëta in Psychastis, & Lysippus in Bacchis, & Protagorides lib. 2. Comicarum historiarum, & Diphicus in Mnematio apud Athenæum lib. 3. dipnosophist. cap. 21. C. Lucilius apud Ciceronem lib. 2. finib.

Cui nil dempsit nix, & sacculus abstulerit nil.

Martial. lib. 14. epigr. 103. cujus lemma est, *colum nivarium.*

Ccc Se-

Setinos moneo nostra nive frange trientes:
Pauperiore mero tingere lina potes.

Epigrammatis subsequentis lemma est, *saccus nivarius.*

Attenuare nives norunt & lintea nostra:
Frigidior colo non salit unda tuo.

Et lib. 12. epigr. 61.

Natali pallere suo ne calda Sabello
Desinet, & liquidum potet Alauda merum,
Turbida sollicito transmittere Cacuba sacco,
Atque inter mensas ire, redire suas.

T. Lucret. Carus de Rerum natura lib. 2.

Et quamvis subito per colum vina videmus
Perfluere, at contra tardum cunctatur olivum.

Horat. lib. 2. sat. 4. v. 55.

Massica si cœlo supponas vina sereno,
Nocturna, si quid crassi est, tenuabitur aura,
Et decedet odor nervis inimicus: at illa
Integrum perdunt lino vitiata saporem,
Surrentina vafer qui miscet fæce Falerna
Vina columbino limum bene colligit ovo.

Dulce hoc vinum percolatum hac ratione reddebant, admixto melle. ob id puto Proculus IC. l. 16. ff. de tritico, vino, & oleo leg. mulsum inter potus dulces reponit. *Cui dulcia legata essent, si nihil aliud testamento significetur, omnia hæc esse legata, mulsum, passum, defrutum, & similes potiones.* Et Cajus l. 7. ff. de acquir. rer. domin. *mulsum ex vino & melle* constare scripsit. Macrob. lib. 7. cap. 12. *Mulsum quod probe temperes, miscendum esse novo Hymettio, & vetulo Falerno.* L. Apul. lib. 10. Milesiar. *Lautum diligenter ecce illum aureum cantharum, mulso & multo contempera.* Corrigendus fortean locus, levique manu sanitas restituenda: *Cantharum mulso & musto contempera.* Sed aliis ante id ipsum video placuisse. C. Plin. lib. 22. cap. 24. *Semper mulsum ex veteri vino utilissimum, facillimeque cum melle concorporatur, quod in dulci nunquam evenit. Ex austero factum non implet stomachum, neque ex decocto melle, minusque inflat.* M. Varro περὶ ταφῆς. *Quare Heraclides Ponticus plus sapit, qui præcepit ut comburerent, quam Democritus, qui, ut in melle servarent: quem si vulgus secutus esset, peream, si centum denariis calicem mulsi emere possimus.* Martial. lib. 13. epigr. 108.

Attica nectareum turbatis mella Falernum
Misceri decet hoc à Ganymede merum.

Convivantibus leges propositæ, sed præsertim de bibendi ratione. Festus l. 16. *tapullam* appellat *legem.* Catullus epigr. 24. *legem Posthumiam.* D. Auson. in Gripho Ternarii *mysticam legem.* eam sic expressit Cicero Actione 3. in Verrem. *Vos omnes Verres certiores facit, quid opus esset, mature veniunt, discumbitur, fit sermo inter eos; & invitatio, ut Græco more biberetur, hospes hortatur, poscunt majoribus poculis, celebratur omnium sermone lætitiaque convivium, eratque lex data, ut aut biberent, aut discederent.* Et in eundem amarius: *Iste enim prætor severus ac diligens, qui populi Romani legibus nunquam paruisset, illis diligenter legibus quæ in poculis ponebantur, parebat.* Legem hanc apparet à Græcis petitam, quos constat omnes ea ætate, qua florebant, bibacitate populos superasse. Idem Cicero lib. 5. Tusculanar. quæstion. *Mihi quidem in vita servanda videtur illa lex, quæ in Græcorum conviviis obtinetur, aut bibat, inquit, aut abeat, & recte, aut enim fruatur cum illis voluptate potandi, aut ne sobrius in violentiam vinolentorum incidat, ante discedat. sic injurias fortunæ, quas ferre nequeas, defugiendo relinquas.* Unde illa cantio convivalis apud eos sæpissime inter pocula solebat repeti, *πέντε πῖνε, τρεῖς πῖνε, ἅμα τέτταρα, bibe quinque, bibe tres, bibe quatuor*, scilicet cyathos. Sed quæ legis illius capita, quod præscriptum fuit? Varias referam sententias. Anacharsis apud Laërtium lib. 1. *θαυμάζειν φησὶ, πῶς Ἕλληνες ἀρχόμενοι μὲν, ἐν μικρᾶς πίνουσι, πληθέντες δὲ ἐν μεγάλοις. Mirari se dixit cur Græci initio convivii parvis poculis uterentur, ubi vero saturati essent, majoribus.* Asconius Pedian. in loci ex 3. Verrina supra citati expositione; *Græco more bibere, est cum cyathis mero plenis saltare, & primo deos, deinde amicos suos nominantes, toties merum bibere, quoties deum & charos nominatim vocant.* Nec multum ab his dissimilia prodita ab Helenio Acrone doctissimo Grammatico ad Horatii oden 19. libr. 3. *Hoc modo veteres festivitatem conviviorum celebrare consueverant, ut singulos vini cyathos sub singulorum deorum aut charissimorum hominum nomine in poculis apponi juberent.* Scio alios lege hac æqualitatem tantum convivantium introductam censuisse, sed quænam hæc æqualitas esset, ab iis non fuit expositum, nisi forte ad distributionem æqualem trahamus. Nam carnes eduliaque alia dividebantur ex æquo, etiam vel heroicis temporibus. Homer. lib. Iliad. 24. v. 633.

Aut fortassis *de summo bibere*, ut observavit Adrianus Turnebus libr. 6. Adversar. cap. 21. & poëtæ passim. M. Plautus in Asinaria act. 5. sc. 2.

Da puere ab summo.

Idem in Menæchm. act. 1. sc. 1.

Standum est in lecto, si quid de summo petas.

Et in Sticho sc. agite.

Ubi illic biberit, vel servato meum modum, vel tu dato.
Nolo ego nos pro summo bibere; nulli relerimus postea.
Namque ædepol quamvis de subito vel cadus verti potest.

Neque desunt qui mensalem istam legem, cum cibariis aut sumptuariis confundere velint, sed male. In iis enim publica censoris authoritas, in hac privatæ familiæ cura, & consuetudo, illæ de omnibus omnino ciborum epularumque generibus latæ, ista compotationi tantum prospiciebat, ut indubitatum sit penitus aliam esse legem; quam scribunt, *συμποσίαρχον*, *dominum convivii*, aut *βασιλέα*, regem, statuisse, ab ea, quæ totius civitatis moribus componendis figeretur, communis numerum cyathorum definiebat. C. Petron. Satyrico pag. 111. *Collocavit illa ignem cassis arundinibus collectum, ingestisque super plurimis lignis cœpit excusare moram, quod amica se non dimisisset nisi tribus potionibus è lege siccatis.* Et recte *siccatis*. Nam lege cautum, ne quid in fundo potus restaret. Virgil. lib. 1. Æneid. in fine:

——— *improbus hausit*
Spumantem pateram.

Juvenal. sat. 5. v. 47.

Siccabat calicem nasorum quatuor.

Petronius idem pag. 45. *Instat Eumolpus, & cum puer illi potionem dedisset, malo te, inquit, quam balneum totum, siccatoque avide poculo, negat sibi unquam acidius fuisse.* M. Martial. lib. 6. epigr. 89.

Spoletina data est, sed quam siccaverat ipse,
Nec fuerat soli tanta lagena satis.

Sed jam loca proferantur, quibus vel deos, vel amicos chariores, vel principes inter bibendum invocatos palam fiat, ut tot scyphi exhaurirentur, quot in nomine eorum elementa essent. Respexit ad hunc morem Statius lib. 1. syl. 5.

Junge puer cyathos, atque enumerare labora.

P. Ovid. lib. 3. Fastor.

Sole tamen vinoque calent: annosque precantur
Quot sumunt cyathos, ad numerumque bibunt.
Invenies illic, qui Nestoris ebibat annos,
Quæ sit per calices facta Sibylla suos.

Q. Horat. lib. 3. od. 19.

Da lunæ propere novæ,
Da noctis mediæ, da puer auguris
Murenæ, tribus aut novem
Miscentur cyathis pocula commodis,
Qui musas amat impares,
Ternos ter cyathos attonitus petet.

Lib. 4. od. 5. ad Augustum:

Te mensis adhibet deum
Te multa prece, te prosequitur mero
Defuso pateris.

Multus est in hoc ritu Martialis. Adscribam tantum quædam loca: lib. 1. epigr. 72.

Nævia sex cyathis, septem Justina bibatur,
Quinque Lycas, Lyde quatuor, Ida tribus.
Omnis ab infuso numeretur amica Falerno.

Et

Et lib. 8. epig. 51.

Det numerum cyathis Instantis litera Rufi;
Auctor enim tanti muneris ille fuit.

Et lib. 9. epig. 95.

Addere quid cessas puer immortale Falernum?
Quadrantem duplica de seniore cado.
Nunc mihi dic, quis erit, cui te, Calatisse, deorum
Sex jubeo cyathos fundere? Cæsar erit.
Sutilis aptetur decies rosa crinibus, ut sit,
Qui posuit sacra nobile gentis opus.
Nunc bis quina mihi da basia, fiat ut illud
Nomen, ab Othrysio quod deus orbe tulit.

Domitianum intelligit, in cujus honorem decies bibiturum se profitetur, quod tot in ipsius nomine sint literæ, eum autem Othrysium orbem, id est, Daciam superasse notissimum. Et de eodem intelligendum epigramma 170. lib. 14. ejusdem poetæ:

Hæc illi sine sorte datur, cui nomina Rhenus
Vera dedit, decies adde Falerna puer.

Quo fiebat, ut turpissimæ helluationi studerent, usque ad vomitum. frequentissima L. Senecæ, in illo vitio reprehendendo indignatio. epist. 83. *Quæ gloria est, capere multum? cum penes te palma fuerit, & propinationes tuas strati somno ac vomitantes recusaverint, cum superstes toti convivio fueris, cum omnes viceris virtute magnifica, & nemo tam vini capax fuerit, vinceris à dolio.* Idem epist. 95. eandem turpitudinem in fœminis reprehendit. *Nam mutata fœminarum natura, sed vita est, nam cum virorum licentiam æquaverint, corporum quoque virilium vitia æquaverunt, non minus pervigilant, non minus potant, & oleo & mero viros provocant. æque invitis ingesta visceribus per os reddunt, & vinum omne vomitu remetiuntur: æque nivem rodunt, solatium stomachi æstuantis.* Et lib. de Providentia cap. 3. *Hi quicquid biberint vomitu remetiuntur tristes, & bilem suam regustantes.* Nam ante cœnam ad vomitum biberant, quo stomachum erigerent. lib. 7. de Benef. cap. 9. *Parum scilicet magno luxuria fuerit, nisi quod vomant capacibus inter se gemmis propinarent.* Hoc illud est quod jejunos vomitores appellat epist. 88. Et apertius epist. 122. *Isti non videntur tibi contra naturam vivere, qui jejuni bibunt, qui vinum recipiunt inanibus venis, & ad cibum ebrii transeunt? atqui frequens hoc adolescentium vitium est, qui vires excolunt, ut in ipso pene balnei limine inter nudos bibant imo potent.* Vet. Scholiast. Juvenal. ad v. 431. sat. 6. *Post vomitum bibit.* & deinde, *bibendo vomit, & vomendo denuo bibit.* Novatianus in epistola de cibis Judaicis: *Nec desunt qui cum sibi Christiani vocem induerint, exemplum præbeant intemperantiæ & magisteria, quorum usque eo vitia venerunt, ut & jejuni matutino tempore bibant, non putantes Christianum esse potare post cibum, nisi in vacuas adhuc & inanes venas infusa statim post somnum vina descenderint. videas ergo tales novo genere adhuc jejunos, & jam ebrios non ad popinam currentes, sed popinam secum circumferentes, quorum quisquis salutat, non osculum dat, sed propinat.* Non minus amarulenter alii insanum eum ritum perstrinxerunt, qui & à Plutarcho non obscure sua ætate notatur l. 8. Symposiac. quæst. 9. in fine. οὐδὲ γὰρ ὕδωρ οἱ παλαιοὶ πρὶν ἐντραγεῖν ἔπινον, οἱ δὲ νῦν ἄσιτοι προμεθυσθέντες, ἅπτονται τῆς τροφῆς διαβρόχῳ τῷ σώματι καὶ ζέοντι, λεπτὰ καὶ τομὰ, καὶ ὀξέα προσφέροντες ὑπέκκαυμα τῆς ὀρέξεως, εἶτα οὕτως ἐμφορούμενοι τῶν ἄλλων. Id est: *Antiqui enim ne aquam biberunt quidem antequam edissent, nunc ante cibum captum vino oppleti, humectato & fervente corpore cibum aggrediuntur, tenuia & acuta, vique incidendi prædita, ad appetitum excitandum ingerentes, ac deinde aliis vescentes.* Incepisse videtur & invaluisse consuetudo sub ævo Pompeji Magni, quo sæculo Asclepiades medicus vixit. Sed jam præoccupavit J. Lipsius. C. Plin. libr. 26. cap. 3. de Asclepiade illo nobilitato medendi peritia. *Damnavit merito & vomitiones, tunc supra modum frequentes.* Aurel. Cornel. Celsus de re medica lib. 1. cap. 3. *Solet etiam prodesse post varium cibum, frequentesque dilutas potiones vomitus, & postero die longa quies, deinde modica exercitatio.* Hæc ille de utilitate vomitus, si forte ingruat morbus, ut noxia bilis egeratur. Cæterum Asclepiades libro de sanitate tuenda, *ejecit vomitum:* ut verba Celsi eodem loco usurpem, qui addit: *Itaque istud luxuriæ causa fieri non oportere confiteor, interdum valetudinis causa recte fieri, experimentis credo.* Idem libr. 2. ejusdem operis cap. 13. *Vomitus, ut in secunda quoque valetudine sæpe necessarius biliosis est, sic etiam in his morbis, quos bilis concitavit.* Jam poetas adscribam. Juvenalem sat. 6.

——— tandem illa venit rubicundula, totum
Oenophorum sitiens, plena quod tenditur urna
Admotum pedibus, de quo sextarius alter
Ducitur ante cibum, rabidam facturus orexin.
Dum redit, & loto terram ferit intestino,
Marmoribus rivi properant, aurata Falerno
Pelvis olet, nam sic, tanquam alta in dolia longus
Deciderit serpens, vomit, & bibit, ergo maritus
Nauseat, atque oculis bilem substringit opertis.

Martial. lib. 7. epigr. 66.

Nec cœnat prius, aut recumbit ante
Quam septem vomuit meros deunces.

Sic in melioribus legitur, ut deunces meri sint vinum minime dilutum. M. Antonius Muretus aliam probat lectionem. Sed parum interest:

Quam septem vomuit meri deunces.

Idem lib. 6. epigr. 89.

Ille fide summa testa, data vina remensus
Reddidit œnophori pondera plena sui.

Allusit servulus ille Plautinus in Curculione act. 1. sc. 1.

——— num tu Venerem vomere vis?

Atque hanc quidem turpissimam fœdissimamque impuritatem Romanorum, tenacius quædam gentes, quàm virtutes eorum eximias, imitatæ sunt. Nam generaliter omnes Septentrionales populi, inquit Cornelius Graphæus in epitome sua ex Olao Magno lib. 13. cap. 4. *Religiosum ducunt stando pro reverentia numinum ac principum bibere, & quasi in agone per sudorem contendere, quis uno, vel altero, vel multiplicato haustu amphoram vacuet Capitolinam.* Et de Lithuanis Matthias à Michou de Sarmatia Europea lib. 2. cap. 3. *Medone & spisso, & tenui, & vario modo cocto abundant, & illo reficiuntur, & inebriantur.* Paucis postea interjectis subjungit: *Potentes cum convivari cœperint, sedent à meridie in medium noctu, continuo cibo & potu sese opplendo, & à mensa quoties natura propellit, assurgendo & egerendo iterum atque iterum vorant usque ad vomitum & amissionem discretionis & sensus, tuncque inguinis & capitis qua sint discrimina, nesciunt: estque illa consuetudo perniciosa in Lithuania & Moschovia, magis vero & absque rubore in Tartaria.* Lepida est inter Italum & Germanum altercatio, (ne plura opus sit dixisse) ille nimiam hanc bibendi consuetudinem, tanquam probrosam objiciebat, iste inconcessam Venerem exprobrabat, tanto perniciosiorem ebrietate, quanto leges severiores in eam latæ. Sed elegans epigramma apponam:

Ut nos vina juvant, sic vos Venus improba vexat,
Proposita est Veneri Julia, nulla mero.

Jam in orbitam redeo. LOCUS honoratior quis fuerit in conviviis aliisve congressibus? controversum, & ob id paucis expediendum. Sunt qui elatiorem putent, sunt & qui medium existiment. C. Salust. in Romana historia: *Discubuere Sertorius inferior in medio, super eum T. Fabius Hispaniensis senator ex proscriptis, in summo Antonius, quia autem erat convivium Sertorii, ipsi locus inferior, senatori honoratior datus.* Sic in antiquis Servii Honorati editionibus concipiebatur. At copiosior multo locus in schedis Petri Danielis: *Igitur discubuere, Sertorius inferior in medio, super eum Tuscus Fabius Hispaniensis senator ex proscriptis, in summo Antonius, & infra scriba Sertorii Versius, & alter scriba Mæcenas in imo, medius inter Tarquitium & dominum Perpennam.* In bello Jugurth. *Sed Hiempsal qui minimus ex illis erat, natura ferox, antea etiam ignobilitatem Jugurthæ, quia materno genere impar erat, despiciens, dextra Adherbalem adsedit, medius ex tribus ne Jugurtha foret, quod & apud Numidas honori ducitur.* C. Sueton. in Claudio cap. 23. *De majore negotio acturus in curia medius inter consulum sellas tribunitio subsellio sedebat.* Non modo itaque in conviviis is mos observatus, sed & in senatu, & quocumque alio loco: nam Hadrianus Imperator, *servo inter dies*

duos senatores ambulanti, colaphum jussit impingi. Ælius Spartianus in vita ipsius. Sigismeres regius juvenis narrante Sidonio Apollinare libr. 4. epist. 20. *Tedes & ipse medius incessit, flammeus cocco, rutilus auro, lacteus serico.* Quod ne ad profanos ritus tantummodo revocemus, salvator humani generis apud D. Lucam Euangelii sui cap. 2. *Inventus est sedens in medio doctorum.* Et in Danielis Prophetæ cap. 13. *Veni & sede in medio nostrûm, & indica nobis, quia tibi dedit honorem senectutis. Et diaconus in medio presbyterorum sedere non potest*, ex Concilio Nicæno cap. *pervenit* 93. distinct. *Nam Imperator in concilio medius sedet.* Concil. Constantinop. 6. act. 1. M. Minucius Felix in Octavio: *Et cum dicto ejus assedimus, ita, ut me ex tribus medium lateris ambitione protegerent, nec hoc obsequii fuit, aut ordinis, aut honoris, quippe cum amicitia pares semper aut inveniat, aut faciat, sed ut arbiter, & utrisque proximus aures darem, & disceptantes duos medius segregarem.* Poëtæ etiam hoc confirmant.

M. Lucan. lib. 1. de Cæsare:

Et Celsus medio conspectus in agmine Cæsar.

Rite in medio agmine. Nam ducum ea statio, ut facilius in omnes exercitus partes imperium demandare possent, & ab omnibus audiri. Virgil. lib. 9. Æneid. in limine:

- - - medio dux agmine Turnus
Vertitur arma tenens.

At ipsum in conviviis factum præter ea quæ antea attulimus. Virgil. idem lib. 1. Æneid. in fine:

- - - aulæis tum se Regina superbis
Aurea composuit sponda, mediamque locavit.

Valer. Flacc. Argonautic. lib. 2. de Jasoni exhibitis epulis:

Jam medio Æsonides, jam se Regina locavit,
Post alii proceres.

Et lib. 4. idem:

Instituere thoros, mediisque tapetibus ipsum
Accipiunt.

Silius Italicus ad deorum honores idipsum traduxit lib. 3. Punicor.

Tunc ô nate deûm, divosque dature, beatas
Imperio terras patrio rege, tarda senectam
Hospitia excipiant cœli, solioque Quirinus
Concedet, mediumque parens, fraterque locabunt.

Paria de Jove. Virgil. l. 10. Æneid. non multum à principio:

- - - Cœlicolæ medium quem ad limina ducunt.

Denique ut uno verbo expediam in omnibus omnino cœtibus honoratiorem in medio collocabant. de Ænea suo idem l. 5. divini operis:

- - - Magna medius comitante caterva.

Et paulo post ibidem loci:

- - - quo se multis cum millibus heros
Consessu medium tulit.

Et lib. 6. de Musæo:

Musæum ante omnes medium.

Lib. 7. de Latino Rege:

- - - solio medius consedit avito.

Et de eodem lib. 11. v. 236.

- - - sedet in mediis & maximus ævo.

P. Ovid. lib. 5. Fastor. in limine:

Et medius juvenum non indignantibus ipsis
Ibat.

Sidon. Apollinar. carm. 22. v. 76.

Ibant Timpliades pariter, mediumque noveno
Circumsistentes umbrabant syrmate currum.

Unguentis delibuti crinesque peruncti, & coronati sedebant epulantes: sed præsertim nardo, rosa, unguento se cingebant, ut infinitis antiquorum scriptorum locis probat Athenæus c. 14. & quatuor sequentibus lib. 15. Dipnosophist. Clemens Alexandr. lib. 2. Pædagog. cap. 8. Plutarch. lib. 3. Symposiac. quæst. 1. & alii quos non exscribo. Catull. epigr. 13. de cœna sua ad Fabullum:

Unguentum dabo, quod meæ puellæ
Donarunt Veneres Cupidinesque.

Addebatur & minium. C. Plin. l. 33. c. 7. *Hac religione etiam nunc addi in unguenta cœnæ triumphalis, & à censoribus imprimis Jovem miniandum locari.* Adeoque frequens usus unguentorum & coronarum, ut nullum describatur sine illorum mentione convivium: & pene semper solent conjungi. Nam unguentorum oblectatio quæsita in vino, in capitibus ungendis, de vino factitio cui unguentum admixtum idem. Q. Catull. epigr. 64.

Quam jucunda mihi munera libet onyx:
Vester onyx, casto colitis quæ jura cubili.

Horat., lib. 4. od. 12.

- - - Nardo vina merebere.
Nardi parvus onyx eliciet cadum.

Multa erudite Theodor. Marcil. ad leg. Xvirales cap. 96. Fest. Pompejus lib. 11. in voce *murrhata*, *duodecim tabulis cavetur, ne murrhata potio mortuo indatur.* A. Gell. lib. 10. cap. 23. *Bibere solitas loream, passum, murrhinam, & quæ id genus optant, potu dulcia.* Recte itaque *murrhina*, & *murrhinum vinum* apud Plinium, lib. 14. cap. 13. idem ac *murrhata potio.* Fabius Dossennus antiquus Poëta, quem alii Dorsenum vocant:

Mittebam vinum pulchrum, murrhinam.

Alii rescribunt sic:

Mittebam vinum, pultem, murrhinam.

Confirmantque ex D. Augustino lib. 6. Confession. c. 2. *Itaque cum ad memorias Sanctorum, sicut in Africa solebat, pultes, & panes, & merum attulisset.* Sequitur paucis interpositis: *Quia illa parentalia superstitioni gentilium essent simillima.* Et ex sequenti versu ibidem apud Plinium loci:

Panem, & polentam, vinum, murrhinam.

Capita etiam inuncta loquitur M. Cicero in Orat. pro Roscio Amerino de Chrysogono Syllæ liberto. *Ipse vero quemadmodum composito & delibuto capillo passim per forum volitet cum magna caterva togatorum, videtis judices.* Græcæ id etiam consuetudinis fuisse argumento est locus Archestrati apud Athenæum lib. 2. qui sui similes hortatur, *ut semper habeant caput floribus omnis generis, quas terra ferat redimitum, & unguentis liquidis de suavibus comam delibutam.*

L. Sen. Thyeste act. 5. sc. 2.

Quis me prohibet flore recenti
Vincire comam? prohibet, prohibet.
Vernæ capiti fluxere rosæ,
Pingui madidus crinis amomo
Inter subitos stetit horrores.

Antonius Delrio alios, ut solet, transcribens, citat Statium:

- - - Nec pingui crinem deducere amomo.

Et Ovidium:

Spissaque de nitidis tergit amoma comis.

Et Sidonium Apollinar.

Indus odorifero crinem madefactus amomo.

Anacreon pene ubique:

ἐμὲ μᾶλλον, ὡς ἔτι ζῶ,
Μύρισον, ῥόδοις ἢ κρᾶτα
Πύκασον.

Vertit Henricus Stephanus:

Potius manente vita
Roseas meo corollas
Capiti ferasque odores.

M. Lucan. lib. 10. Pharsal. v. 164.

Accipiunt sertas nardo florente coronas
Et nunquam fugiente rosa, multumque madenti
Infudere comæ, quod nondum evanuit aura
Cinnamon, externa nec perdidit aëra terra:
Advectumque recens vicinæ messis amomum.

Alb. Tibull. lib. 2. eleg. 2.

Illius puro distillent tempora nardo.

Sext. Propert. lib. 3. eleg. 9.

Sit mensæ ratio, noxque inter pocula curfat,
Et crocino nares murrheus ungat onyx.

Catul. epigr. 10.

Respondi id quod erat, mihi nec ipsi
Nec prætoribus esse, nec cohorti,
Cur quisquam caput unctius referret.

Ob

Ob id, ut dixi, unguentum cum coronis jungunt, Sen. lib. 2. de Ira cap. 33. *Ad cœnam invitavit eum eo die, unguentum & coronas misit.* Poëtæ pene omnes.

Cl. Claudian. lib. de bello Gildonico:

Ut vino calefacta Venus tunc sævior ardet
Luxuries, mixtis redolent unguenta coronis
Crinitos inter famulos, pubemque canoram.

Et deinde post eodem libro:

Umbratus dux ipse rosis, & marcidus ibat
Unguentis, crudusque cibo, titubansque Lyæo,
Confectus senio, stupris, morbisque solutus.

Q. Horat. multis in locis. lib. 1. od. 5. in limine:

Quis multa gracilis te puer in rosa
Perfusum liquidis urget odoribus.

Lib. 2. od. 7.

Cum quo morantem sæpe diem mero
Fregi, coronatus nitentes
Malabathro Syrio capillos.

Lib. 3. od. 14.

I pete unguentum puer & coronas,
Et cadum Marsi memorem duelli.

Et lib. 1. epist. 14.

Quem tenues docuere togæ, nitidique capilli.

T. Lucret. Carus de Rer. Nat. lib. 4.

Eximia veste, & victu convivia, ludi,
Pocula crebra, unguenta, coronæ, serta parantur
Nequicquam.

Neque primis tantum reipublicæ nascentis temporibus unguentorum in conviviis sumptuosioribus usus, sed & florente, imo & jam pene senescente. Pomponius IC. l. 21. ff. de auro & arg. leg. *Unguentis legatis, non tantum ea legata videntur, quibus ungimur voluptatis causa, sed & valetudinis, qualia sunt commagena, glaucina, crina, rosa, mura, colum, nardum purum, hoc quidem etiam, quo elegantiores sint & mundiores unguntur fœminæ.* Qui locus non caret difficultate; itaque pro, *crina*, quidam reponunt fortassis non male, *crinina.* Nam *κρίνον lilium* significat, ex quo unguentum fit crininum. Sequitur deinde, *rosa*, pro quo legi volunt, *rhodina*, nam ut è rosa coronæ convivales, ita & unguentum pretii eximii: postea *mura*, rescribunt, *è myrrha.* Recte meo judicio. Denique *colum*, indubie corrupta dictione inter unguenta reponitur, pro quo in editione Florentina melius, *costum.* Nam inter odorata à Theophrasto libro de odoribus recensetur. Plin. lib. 12. cap. 12. *De folio nardi plura dici par est, ut principali in unguentis.*

Sext. Propert. lib. 4. eleg. 6. & alii:

Costum molle date, & blandi mihi thuris honores.

Sunt itaque unguenta vel ad necessitatem aut valetudinem, ut supra hoc opere à me dictum, ubi de balneis, aut ad voluptatem, hoc est, vinum miscendum, inungendos, aut coronas, atque ita capio mentem Ulpiani l. 25. ff. eod. *Unguenta quibus valetudinis causa ungimur, mundo non continentur.* Addatur locus è M. Accii Plauti Curculione sc. *flos veteris vini.*

Nam omnium unguentûm odor præ tuo nautea est,
Tu mihi stacte, tu cinnamomum, tu rosa;
Tu crocum, & cassia es, tu bdellium.

Tertius versus diverse concipitur:

Tu crocum, & cassia es, tu petalium.

Est quippe petalium è nardo præstantissimæ unguentum. Dioscorid. lib. 1. cap. 81. Latini foliatum appellant. Yvo Villiomarus, sive verius Joseph. Scaliger in Robertum Titium Locor. Controversor. lib. 4. cap. 28. Martial. lib. 11. epigr. 28.

At mea me libram foliati poscit amica,
Aut virides gemmas, sardonychasque pares.

Et lib. 14. epigr. 110.

Hac licet in gemma, quæ servat nomina Cosmi,
Luxuriose bibas, si foliata sitis.

Denique de coronis hisce epularibus meminere passim, de quarum varia materia & usu, & pretio, nemo tam eleganter scripsit, ac Artemidor. lib. 1. cap. 79. Servius ad illud lib. 7. Æneid.

- - - frondenti tempora ramo
Implicat.

Diebus festis ita epulabantur. Plin. lib. 21. cap. 3. *Sutiles coronas saltorum sacris invenimus solennes & cœnis.* Idem Martial. qui, ut coquum decebat, totus est in patinis. lib. 5. epigr. 65.

Lassenturque rosis tempora sutilibus.

Denuo idem lib. 11. epig. 9.

Quod Cosmi redolent alabastra focique deorum,
Quod modo divitibus lapsa corona comis.

Ovid. lib. 9. Metamorphos. fab. 3. in fine:

- - - quam si conviva jaceret
Inter plena meri redimitus pocula sertis.

Et lib. 5. Fastor.

Tempora sutilibus cinguntur tecta coronis,
Et latet injecta splendida mensa rosa.
Ebrius incinctis philyra conviva capillis.

Virgil. Ecloga 6.

Serta procul tantum capiti delapsa jacebant.

Juvenal. sat. 5. v. 36.

Quale coronati Thrasea Helvidiusque bibebant.

Claudian. lib. 2. de raptu in epulo Plutonis nuptiali:

Grata coronati peragunt convivia manes.

M. Plaut. in Pseud. act. 5. sc. 2. post principium:

Quid te ego video? Pseud. *cum corona ebrium*
Pseudolum tuum.

Et in Amphytr. act. 3. sc. 4.

Capiam mihi coronam in caput, assimilabo
Me esse ebrium.

Superest ultimo de poculorum discrimine, seu verius *consecratione* differere. Constat enim quædam adhibita mensæ & fercula quæ non gustarentur, & pocula illata, è quibus non biberetur. Nam Mercurio partes carnis, ut dixi, consecrabantur. De poculis jam hoc loco videndum. L. Apul. lib. 4. Floridor. *Sapientis viri super mensam celebre dictum est, prima, inquit, cratera ad sitim pertinet, secunda ad hilaritatem, tertia ad voluptatem, quarta ad insaniam.* Hæc quidem de usu ille ex Asclepiade Medico, & dedicatione poculorum Francisci Luisini verba ponam è cap. 7. lib. 1. parerg.

Non ego te mensis & diis accepta secundis
Transieram Rhodia, & tumidis Bumaste racemis.

Virgilii versus sunt lib. 2. Georgicorum, ubi Bumastum & Rhodiam uvam interpretantur omnes acceptam in mensis secundis, & diis, id est, in sacrificiis deorum. Ego ab his maxime dissentio, nam Virgilius vinum ex his quidem uvis suavissimum esse in secundis mensis innuit & diis secundis, in quorum honorem veteres in secunda mensa propinabant. solebant autem veteres in conviviis pocula sumere, cum aliquem deorum nominassent, quemadmodum est apud Athenæum libro secundo & undecimo dipnosophistarum, cujus verba prætermittemus. Citat deinde Pindarum in Olympiacis: falso, nam in Isthmic. od. 6. locus ab eo laudatus reperitur:

- - - εἴη δὲ τρίτον
Σωτῆρι πορσαίνοντας ὀλυμπίῳ.
Contingat autem tertium
Servatori propinantes Olympio.

Subdit deinde Luisinus: *Ubi interpres ritum fuisse testatur antiquis, ut in conviviis primum poculum in Jovis Olympii laudem sumerent, alterum in heroum, tertium in Jovis servatoris, idque & Sophoclis & Æschyli versibus comprobat. Quis igitur nostro hoc in Virgilium sensus lepidior ac politior excogitari potest?* Hæc ille; quibus addi possunt non pauca scriptorum neque obscura testimonia. Nam *Jovi servatori structam ædem* Corinthi, scribente Pausania in Corinthiacis, discimus. Et *aliam in Epidauriorum finibus* ex eodem erectam constat, in Laconicis, & Athenis. Scholiast. Aristophanis ad locum infra paulo citandum. Jul. Pollux lib. 6. cap. 16. *ὥσπερ καὶ διὸς σωτῆρος κρατὴρ ἱερὸς ἦν. Sicut & Jovis servatoris crater quoque sacer est.* Meminit & Athenæus lib. 15. cap. 20. *ἀγαθοῦ δαίμονος, καὶ διὸς σωτῆρος, Boni genii, & Jovis servatoris.* Quod nomen etiamsi Jovi datum appareat ex istis locis, tamen quibuslibet diis etiam conveniebat, penes quos tutela & salus hominum esse credebatur, quique præsto aderant hominibus, gravi aliquo periculo labo-

laborantibus, aut in angustia deprehensis. Ælian. var. histor. lib. 1. cap. 30. διόσκυροι, σωτῆρες, ἀγαθοί, παραστάται. *Dioscuri, servatores, boni, opitulantes.* Dioscurorum nomine intelligi volunt Castorem & Pollucem. Eriphus apud Athenæum l. 4. c. 3. Tzetzes ad Lycophronem. Jul. Poll. lib. 7. cap. 2. *Parastatas* sive opitulantes deos quoslibet dictos docuerunt alii. Nam παραστάτης, non modo de Deo, sed de quocunque effertur *qui alicui assistit*, vertente Rhodolpho Gualtero in Polluce l. 1. cap. 10. & παραστῆσαι, est, *in judicio alicui adesse.* Idem ille Pollux lib. 8. Onomastic. cap. 6. licet dictionis Latinæ sono extulerit Cælius Rhodiginus lib. 13. cap. 15. Et circumloquuntur poëtæ. Q. Sammonic. Seren. lib. de Medicina in limine:

Phœbe salutiferum, quod pangimus assere carmen,
Inventumque tuum prompto comitare favore.

Ovid. lib. 1. Metamorph.

——— *opiferque per orbem*
Dicor.

Coripp. lib. 1. num. 1.

Et fer opem quæso.

Alb. Tibull. lib. 1. eleg. 3.

Nunc dea, nunc succurre mihi.

Sed satis de loco Æliani. Ultimum certe poculum Mercurii erat. Homer. lib. 7. Odyss. v. 137.

σπένδοντας δεπάεσσιν ἐϋσκόπῳ Ἀργειφόντῃ
ᾧ πυμάτῳ σπένδεσκον.
Libantes poculis speculatori Mercurio
Cui ultimo libabant.

Heliodor. lib. 2. Æthiop. histor. σωτῆρά σε καὶ θεοῖς ἰσοστάσιον ἡγήσομαι. *Servatorem te meum ac diis æqualem ducam.* Idem lib. 9. Nilum appellat σωτῆρα τῆς Αἰγύπτου. *Servatorem Ægypti.* Et paulo post eodem: θεοὶ σωτῆρες ἀνεβόησαν. *Diis servatores exclamarunt.* Omnium quidem hæc appellatio, sed præ omnibus aliis, ut dixi, Jovis. Aristophanes in Pluto:

Τὸν οὖν διὰ τὸν σωτῆρα κἀυτός μοι δοκῶ
Χαίρειν ἐάσας.

Interpretatur Nicodemus Frischlinus:

Mihi itaque visum, sospitatorem ut Jovem
Valere sinam.

Diphilus in Sapphone:

Μεστὴν διὸς σωτῆρος ἀγαθοῦ δαίμονος.
Plenam Jovis servatoris, optimi genii.

Æschyl. Epigonis:

Εἶτα τρίτον διὸς τοῦ σωτῆρος εὐκταίαν λίβα.
Deinde tertio loco Jovis servatoris optabilem stillam.

Sophocl. Nauplio:

Ζεὺς παυσίλυπε τε καὶ διὸς σωτηρίου
Σπονδὴ τρίτου κρατῆρος.

Vertit Desiderius Erasmus:

Curarum ademptor Jupiterque & tertii
Libatio scyphi sospitatoris Jovis.

Ad Virgilii locum tentatum redeo, qui, ut potest, ita ut exposuit Luisinus, sumi, tamen de bellariis, vel in privatorum conviviis, vel in sacrificiis non incommode intelligetur, quem ut nodum mihi insolubilem objecit quidam, dum professionem in Regia Nemausensium academia, disputationi commissam, magno licet concursu, obtinui, rejectisque aliis, solus, quod inter plures dividere volebant quidam ardeliones, summo cum honore consequebar, senatu faventissimo unico Barnerio in tot egregiis viris, & omni literarum genere eminentibus, contradicente, maximo consensu Consulum, civiumque aliorum, exceptis quibusdam, quos si mererentur nominarem, nunc quia indigni sunt tanto honore, cum suo livore, imo & malignitate callida intermori patiar, potius quam nominibus compellatos vivere meo beneficio velim. Sed de bellariis aut secundis mensis debere intelligi locum ostendunt, Horat. lib. 2. sat. 2.

——— *tum pensilis uva secundas*
Et nux ornabat mensas cum duplice ficu.

Martial. lib. 5. epigr. 120.

Mensæ munera si voles secundæ,
Marcentes tibi porrigentur uvæ.

Hoc illud est poculum, quod ultimum circumferebatur cum imagine mortis, ut discessuri convivæ caducæ sortis, & humanæ fragilitatis admonerentur, cui absynthium immixtum ne dulcedo nimium seduxisse videretur, aut tantum voluptati studuisse, neglecta naturalis necessitatis regula. Alludere mihi videtur Corippus de laudibus Justini Minoris lib. 3. num. 4.

Postquam divinæ sumpsere novissima cœnæ
Pocula, & excelsæ siluerunt gaudia mensæ.

Denique boni Genii poculum aut idem erat cum poculo Jovis Sospitatoris, aut certe una cum eo inferebatur, Athenæus & Pollux supra à me citati. Eoque semper finiebatur cœna. Eustath. ad lib. 17. Odyss. Scholiast. Aristophan. in Equit. Christophor. Vega lib. 2. de Arte Medica sect. 4. disputat accurate, num naturæ conveniens sit cibos ultimo anne potum sumi. L. Sen. Thyeste act. 5. sc. 1.

Ne parce potu, restat etiam nunc cruor
Tot hostiarum, veteris hunc Bacchi color
Abscondit, hoc hac mensa claudatur scypho.

Is bonus deus dicitur Valerio Maximo lib. 1. cap. 2. in narratione sacrilegii Dionysii, quod pene ad verbum transcripsit ex Cicerone lib. 3. de Nat. deor. in fine: *Jam mensas argenteas de omnibus delubris jussit auferri, in quibus, quod more veteris Græciæ inscriptum erat bonorum deorum, uti se eorum bonitate velle dicebat.* Quod de Genio intelligendum persuadet Ælianus lib. 1. var. hist. cap. 20. τὴν παρακειμένην ἀργυρᾶν τῷ Ἀπόλλωνι τράπεζαν κελεύσας ἀφελεῖν, ἀγαθοῦ δαίμονος τῷ θεῷ διδόντος προπόσιν. *Mensam etiam argenteam, astantem Apollini, jussit auferri, super quam bonus genius deo propinabat.* recensuit ex iis Cælius Rhodiginus lib. 28. cap. 6. At de bono Genio alibi supra dixi abunde. Adde Hieroclem in aurea Pythagoræ carmina, & duas Inscriptiones apud Cantharopolim erutas, ut extant in Inscript. German. Bartholomæi Amantii & Petri Appiani Mathematici pag. 461.

IN. H. D. D. JOV. ET. JUNONI. REGENIO. LOCI. ET. DD. OMNIB. P. SEDULIUS. JULIANUS. MIL. AUG. ANTONIANÆ. B. F. COS. PRO. SAL. SUA. ET. SUOR. SIAT. ITERAT. POSUIT. IMP. DIVI. ANTONINI. AUG.

Alterius fragmenti verba sunt:

INE. DD. JOVI. ET. JUNONI. REG. ET. GENIO. LOCI. ET. GERIONIS. SR. VERUS. MIL. LEG. XXII. ANTONIAN. BI. COS. PRO. SUA. ET. SUO. DIV. ANTON.

De panis generibus, mantilibus, quod nempe unusquisque accubiturus secum illa ferret, nudamque mensam iis ipsi convivæ integerent, ex Martiali lib. 12. epigr. 29. quod quoties fercula inferrentur, toties manus abluerent, quod in fine convivii discedentes se invicem salutarent ex Dione Coccejano in rebus Commodi, voce ζήσειας, id est, *prosit.* Et L. Apulejo lib. 10. Milesiar. *Grandissimum illum calicem uno haustu perhausi, & clamor exurgit consona voce cunctorum, salute me prosequentium.* Aliis jam Criticis præoccupatum. Neque minus cognitum puerulos illos pincernas, sive tricliniares servos ad pedes dominorum stare solitos. Petron. pag. 16. *Atque alii circa pedes discumbentium sparsi jacebant.* L. Seneca lib. 3. de Benef. cap. 27. Sext. Aurel. Propert. l. 4. eleg. 9. C. Sueton. in Calig. c. 26. Martial. l. 3. epigr. 80. lib. 7. epigr. 19. lib. 12. epigr. 89. & M. Tull. act. 3. in C. Verrem: *Servos artifices pupilli cum haberet domi circa pedes, ante homines formosos & literatos esse dicebat, se emisse.* Et in pulvinis reclinatos cibum sumpsisse, quis nescit? M. Varro de ling. Lat. l. 8. *Quis facit mappas tricliniares inter se non similes?* Martial. lib. 3. epigr. 80.

Cubitisque trudit, hinc & illinc convivas,
Effultus ostro, sericisque pulvinis.

Verum hæc quum sint omnibus notissima, mihi ad alia properandum.

CAP.

Cap. XXXI.

De vestibus Romanorum in genere.

Non sunt in his Antiquitatum libris *vestimentorum* genera prætermittenda. Nam quantum eorum cognitio ad veram multorum veterum scriptorum sententiam intelligendam faciat, non opus est explicatione. Sunt autem *vestimenta*, ut Ulpianus docet, aut *virilia*, aut *puerilia*, aut *muliebria*, aut *communia*, aut *familiaria*, eaque vel *induendi*, vel *præcingendi*, vel *amiciendi*, vel *insternendi*, vel *injiciendi*, vel *accubandi* causa parata sunt. *Virilia* sunt, quæ ipsius patrisfamilias causa parata sunt, veluti togæ & tunicæ, palliola, vestimenta stragula, amphitapa, & saga, & reliqua similia. *Puerilia* sunt quæ ad nullum alium usum pertinent, nisi ad puerilem, veluti togæ, prætextæ alicubi, & chlamydes, pallia, quæ filiis nostris comparamus. *Muliebria* sunt, quæ matrisfamilias causa parata sunt, quibus vir non facile uti potest, sine vituperatione, veluti stolæ, pallia, tunicæ, capitia, zonæ, mitræ, quæ magis capitis tegendi, quam ornandi causa comparata sunt: plagulæ, penulæ. *Communia* sunt, quibus promiscue utitur mulier cum viro, veluti si ejusmodi penula, palliumve est, & reliqua ejusmodi, quibus sine reprehensione, vel vir, vel uxor utatur. *Familiaria* sunt, quæ ad familiam vestiendam parata sunt: sicut saga, tunicæ, penulæ, lintea, vestimenta stragula, & cætera similia. Hactenus *Ulpianus*. Dicemus de singulis, & primum de *virilibus*.

Quid toga & tunicæ fuerint, cum prolixior earum tractatio sit, peculiaria illis capita tribuemus.

Palliolum, diminutivum à *pallio* vestimentum laneum erat. *Pallium* autem vestis Græcorum propria, ut *toga* Romanorum.

Vestimenta stragula dicebantur, quæ insternebantur. *Varro* lib. 4. de ling. Lat. Quicquid insternebant, à sternendo, *stragulum* appellabant.

Amphitapæ vestes dicuntur utrinque habentes villos. *Lucil.* l. 1.

Psilæ, atque amphitapæ villis ingentibus molles.

Hæ substernebantur dormientibus. Lucil. lib. 6.

Pluma atque amphitapæ, & si aliud quid deliciarum.

Varro Manio: Alterum bene acceptum dormire super *amphitapa* bene molli.

Sagum, vestimentum militare erat, quod armis superinduebatur. *Strabo* & alii *Gallicam* vocem esse testantur.

Chlamys, ab Ulpiano inter vestimenta puerilia refertur, alias est *vestis militaris*.

Penula, vestis est, quam supra tunicam accipimus. *Pomponius* Panucceatis: *Penulam* in caput induce, ne te noscat. Varro Virgula divina: Non quærenda est homini, qui habet virtutem, penula in imbri. Hac utebantur veteres arcendis pluviis, *Lampridius* in Alexandro. Quin etiam veteres abusive *penulam* dixerunt, omne quicquid tegeret. *Penularum* multus usus apud Romanos temporibus *Augusti* & post. Tum enim spreta toga, *penulis* fere, ac *lacernis*, aut solis tunicis, iisque coloris pulli, utebantur: nonnulli tamen delicatiores coloris amethystini aut coccinei, de quo vide *Justi Lipsii* Electorum librum 2. cap. 13.

Lacerna, vestis militaris erat. Propertius:

Texitur hæc castris quarta lacerna tuis.

Verum & hæc per bella civilia in Urbem irrupit, & frequenter usurpata, & gestata est, non à vulgo tantum, verum etiam à *senatoribus:* qua de re videndus *Justus Lipsius*.

Paludamentum, ait *Nonius*, est vestis, quæ nunc *chlamys* dicitur. *Salustius* histor. lib. 3. Et eodem tempore *Lentulus* duplici acie locum editum multo sanguine suorum defensus, postquam ex sarcinis *paludamenta* astari, & delectæ cohortes intelligi cœpere. *Festus* omnia militaria ornamenta *paludamenta* dici ait. *Varro* lib. 6. de ling. Lat. *Paluda* à *paludamentis:* sunt insignia & ornamenta militaria. Ideo ad bellum cum exit Imperator, ac lictores mutant vestem & signa incinuerunt; *paludatus* dicitur proficisci: quæ, propterea quod conspiciuntur, qui ea habent, ac fiunt palam, *paludamenta* dicta. Proprie tamen *paludamentum Imperatorum* erat, non solum purpura, sed cocco etiam, auroque distincta, ut *Isidorus* scripsit. Livius *paludamentum* pro veste militari, etiam ejus, qui non esset Imperator, posuit in historia Horatii lib. 1. *Imperatoris paludati* icona ex veteribus monumentis *Lazarus Baysius* publice donavit, quam & nos hic subjecimus.

Apud *Nonium Marcellum* & hæc vestium nomina leguntur.

Abolla, vestis militaris erat. Varro *Cosmotorine:* περὶ φθορᾶς κόσμου: Toga tracta est, & *abolla* data est ad turbam, ubi fera militia in munera velli, ut præstarem:

Tunicam rallam, tunicam spissam.

Ricinium, omne vestimentum quadratum. Ii, qui XII. interpretati sunt, esse dixerunt, virilem togam prætextam clavo purpureo. *Festus*. *Varro* libro 4. de ling. Lat. Antiquissimi amictui *ricinium*, id quod eo utebantur duplici, ab eo, quod dimidiam partem retrorsum jaciebant, ab rejiciendo *ricinium* dictum.

Læna,

Læna, vestimentum militare, quod supra omnia vestimenta sumitur. Usurpabatur etiam in sacrificiis. *Varro* lib. 4. de ling. Lat. Læna: quod de lana multa. Duarum enim togarum instar, ut antiquissimum mulierum, *ricinium*, sic hoc duplex virorum: Festus: *Læna vestimenti genus habitus duplicis.*

Subucula, erat interior virorum vestis, quæ proxime cutem attingebat, à *subtus* dicta, ut vult *Varro* lib. 4. de ling. Lat. Idem lib. 1. de vita populi Romani apud Nonium: Postquam, inquit, binas tunicas habere cœperunt, instituerunt vocare, *subuculam*, & *indusium*, sive (ut alii scribunt) *intusium*, &c.

Cæsicium, linteolum dicitur purum & candidum à cædendo, quod ita ad candorem perveniat, vel quod oras circumcisas habeat. *Plautus* Epidico: *Linteolum cæsicium.*

Patagium, aurea chlamys, quæ pretiosis vestibus immitti solet.

Supparum, est linteum femorale, usque ad talos pendens, dictum, *quod subtus appareat.*

Carbasus, pallium, quo fluvii amiciuntur, vel opulentiæ causa, ut sericum, aut lino tenui. Hæc & quædam alia vestium nomina apud *Nonium Marcellum* leguntur, & explicantur, quæ hic paucis repetere voluimus: addituri etiam vocabula vestium muliebrium, si prius de *toga*, *tunica*, & *trabea* dixerimus.

AD CAP. XXXI. PARALIPOMENA.

Primæ vestes diversarum gentium, è pellibus iis tentoria tecta, lacerna, fibulæ, byrrus, vestes sericæ, holosericæ, pellucidæ, herbidæ.

Héroës pellibus indutos, copiose supra in hoc opere dixi, & ad lib. 1. Claudiani de Raptu in limine. scholiast. Apollonii Rhodii. *σύνηθες τοῖς ἥρωσι τὸ δερματοφορεῖν. Solenne heroibus pelles gestare.* Nunc Romanis priscis etiam id observatum ostendam, præcipue militantibus, quorum tentoria pellibus integebantur. Valer. lib. 2. c. 2. *Decreverunt, ut ex iis, qui equo meruerunt, peditum numero militarent, qui pedites fuerant, in funditorum auxilia transcriberentur, neve quis eorum intra castra tenderet, neve locum extra assignatum vallo aut fossa cingeret, neve tentorium ex pellibus haberet.* Antiquum sane hoc, nec tamen ab Urbe condita semper usurpatum. Nam *in Vejorum obsidione* (verba sunt T. Livii 1. Decad. lib. 5.) *primum sub pellibus hyemare cœperunt.* Hoc est, anno 327. ab Urbe condita, ut annotavit Joannes Camers. L. Flor. lib. 1. cap. 12. *Vejentum quanta res fuerit indicat decennis obsidio; tunc primum hyematum sub pellibus, taxata stipendio hiberna.* Quæ ille, ut multa alia exscripsit è Livio, ut non male in codice MS. hic titulus sit: *L. Annai Flori Epitoma de historia Titi Livii; argumentum feliciter incipit.* Ita Josephi Chassanæi. at in vulgatissima, sed antiquissima editione, epigraphe talis legitur: *Incipit Lucii Annai Flori Epitoma de Tito Livio qui historiam R. ab Urbe condita scripsit.* Retenta diu ea consuetudo. Cæsar lib. 3. de bello Gallico in fine. *Ejusmodi tempestates sunt consequutæ, uti opus necessario intermitteretur, & continuatione imbrium, diutius sub pellibus milites contineri non possent.* Idem lib. 3. bello civil. cap. 4. *Reliquarum legionum adventum expectare, & sub pellibus hyemare constituit.* Et post illam ætatem idem invaluit mos, scilicet sub Nerone. Cornel. Tacit. lib. 13. Annal. *Retentus omnis exercitus sub pellibus, quamvis hyeme sæva adeo, ut, obducta glacie, nisi effossa humus tentoriis locum non præberet.* Et post Neronem sub Theodosio Hispano disciplinæ militaris observantissimo. Lat. Pacat. Drepan. in panegyrico, quem ei dixit: *Summatim tuum illud attingant cum patre divino castrense collegium, hyemes actas sub pellibus, æstates inter bella sudatas.* Eadem de Stilichone Claudianus l. 1. de Laudib. Lipsius:

- - - quoties sub pellibus egit
Ædonas hyemes?

Factitatum idipsum à Græcis, à quibus Romani, ut pleraque alia mutuati sunt. Q. Curt. lib. 7. *Sæpe pellibus tabernaculi allevatis, ut conspiceret hostium ignes.* Addendi Ammian. Marcellin. lib 9. *Sub pellibusque exercitu diffuso, per Istri fluminis margines barbaros observabat.* Flavius Vopiscus in Aureliano: *Pelles ad tabernacula & tentoria paratæ.* Arrian. lib. 1. de Gest. Alexand. *Tentoria militum erant ex pellibus levi materia repleta.* Et lib. 3. *Jubet tentoriis pelles detrahi, easque minutis ac levibus festucis repletas consui*, sive quod antiquorum pelles indumentum, seu quod facilius sic ab aëris injuria defendi possent. Et sane in pelliceis stragulis cubabant duces & Imperatores exercituum. Cornelius Nepos, sive verius Æmylius Probus in Agesilao: *Quod ei usu venit cum annorum octoginta subsidio Thaco in Ægyptum ivisset, & in acta cum suis accubuisset sine ullo tecto, stratumque haberet tale, ut terra tecta esset stramentis, neque ut amplius quam pellis esset injecta, eodemque comites accubuissent, vestitu humili atque obsoleto, ut eorum ornatus non modo Regem in his neminem significaret, sed hominis non beatissimi suspicionem præberet.* Lecti itaque insternebantur pellibus. M. Tull. Orat. pro L. Murena. *Tubero ille homo eruditissimus & Stoicus, in funere Scipionis Africani, cum epulum populo Romano nomine Q. Maximi daret, stravit pelliculis hædinis lectulos Punicanos, & exposuit vasa Samia.* Ælian. lib. 13. var. hist. cap. 1. *εὐνὴ δὲ ἄρα τῇ Ἀταλάντῃ στρωμναὶ μὲν αἱ δοραὶ τῶν τεθηραμένων, τροφὴ δὲ τὰ τούτων κρέα, ποτόν τε τὸ ὕδωρ. Stratis autem lectoque utebatur ferinis pellibus, cibo earundem carnibus, & aqua.* Eugeria poëtria nobilis:

Sericeum tegmen gemmantia tecta Laconum
Pellibus hircinis æquiparanda loquar.

D. Juvenal. sat. 6. in principio 5.

Sylvestrem montana thorum cum sterneret uxor
Frondibus, & culmis, vicinarumque ferarum
Pellibus.

Sext. Propert. lib. 3. eleg. 12.

Atque hinuli pellis totos operibat amantes,
Altaque nativo creverat herba thoro.

Ex iisdem, ut admonebam, vestitus primus hominum fiebat, hinc inter vestimenta pelliceas reponunt Ulpian. *l. 25. ff. de aur. arg. leg.* Paulus *lib. 3. sententiar. tit. 6.* & apposite T. Lucretius lib. 5.

Tunc igitur pelles, nunc aurum & purpura curis
Exercent hominum vitam, belloque fatigant.

Et eodem libro:

Necdum res igni scibant tractare: neque uti
Pellibus, & spoliis corpus vestire ferarum.

Rursusque eodem libro:

Inde casas postquam, ac pelles, ignemque pararunt,
Et mulier conjuncta viro concessit in unum.

Nec Romanorum modo, sed & aliarum gentium. Hunnorum, Ammian. lib. 3. *Indumentis operiuntur linteis, vel ex pellibus sylvestrium murium consarcinatis.* Jornandes lib. de Reb. Getic. c. 5. *Hungari hinc noti sunt, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium, quos tantorum virorum formidavit audacia.* Legendus præ aliis Ælianus de Histor. Animal. lib. 17. cap. 17. Scytharum, Justinus lib. 2. c. 2. *Lana iis usus ac vestium ignotus, & quamquam continuis frigoribus urantur, pellibus tamen ferinis ac murinis utuntur.* Theophilus Cangiser putavit, non male, meo judicio, rescribendū; *Pellibus tantum ferinis aut murinis utuntur.* Ubi meras agit nugas Victorinus Strigelius: aut Sarmatarum, Ulpian.

Ulpian. lege citata: *Argumento sunt etiam nationes quadam, veluti Sarmatarum, qua pellibus teguntur.* At quarum belluarum hæ pelles esse consuevetint, discimus ex L. Seneca epist. 90. *Frigus intolerabile est corpori nudo. Quid ergo? nunquid non pelles ferarum & aliorum animalium à frigore satis abundeque defendere queunt? non corticibus arborum pleraque gentes tegunt corpora? non avium pluma in usum vestis conferuntur? non hodieque magna Scytharum pars tergis vulpium induitur ac murium? qua tactu mollia, & impenetrabilia ventis sunt.* De Germanis C. Tacitus lib. de eorum moribus: *Gerunt & ferarum pelles, proximi ripa negligentius, ulteriores exquisitius.* Isidor in gloss. *mastruca, vestis Germanica ex pelliculis ferarum.* Et Lappones Bothnienses que *pretiosis vestiuntur pellibus non modo ornatus causa, sed & necessitatis.* Olaus Magnus lib. 4. histor. cap. 4. de Getis notius est, quam ut dici debeat. Certe enim Gothi, quos certum est Getas dictos, sic induebantur. Sidon. Apollinar. in Concione: *Si necessitas arripienda legationis incubuit, non ille semel pro hac civitate stetit ante pellitos Reges, vel ante principes purpuratos.* Et l. 1. epist. 2. *Pellitorum turba satellitum*, hoc est, Gothorum, eruditissimus Savaro. Maximus Taurinensis Homilia 2. de Avaritia: *Unde barbaro aurigemmarumque monilia? unde pellito serica vestimenta?* Quod vel de Getis illis antiquis intelligendum, ut Ovidius passim in libris Tristium, & de Ponto:

Pellitos inter agenda Getas.

Et lib. 3. Trist. eleg. 10.

Pellibus & laxis arcent mala frigora bracchis.

Licet alii legant:

Pellibus hirsutis arcent mala frigora bracchis.

Aut in aliis:

Pellibus & sutis arcent mala frigora bracchis.

Vel de Gothis, D. Hieronymus epitaphio Nepotiani: *Pellitorum turba populorum.* Poëtæ illius ætatis. Aurel. Prudent. l. 2. contra Symmachum:

Tentavit Geticus nuper delere tyrannus
Italiam patrio veniens juratus ab Istro.
Has arces aquare solo, tecta aurea flammis
Solvere mastrucis, proceres vestire togatos.

Et eodem libro:

——— *Non armis, veste, comisque*
Ignotus, passim capta vagus errat in urbe.

Prosper Aquitanicus de Providentia:

Quod si forte lupos, lyncasque, ursosque creatos
Displicet, ad Scythia proceres, Regesque Getarum
Respice, queis ostro contempto & vellere Serum,
Eximius decor est tergis horrere ferarum.

Josephus Castalio notat ad Rutilium Numatianum lib. 2. Itinerarii:

Ipsa satellitibus pellitis Roma patebat,
Et captiva prius, quam caperetur, erat.

Claudian. lib. de bello Getico:

Crinigeri sedere patres, pellita Getarum
Curia.

Idem de 4. Honorii consulatu:

Castra cruore natant: moritur pellita juventus.
Pars morbo, pars ense perit.

Et lib. 2. in Ruffin.

Ipse inter medios, ne qua de parte relinquat
Barbariem, revocat fulvas in pectora pelles,
Frenaque, & immanes pharetras, arcusque sonoros
Assimilat, mentemque palam testatur amictus.
Nec pudet Ausonios currus, & jura regentem
Sumere deformes ritus, vestemque Getarum.
Insignemque habitum Latii mutare togaque
Captiva marent pellito judice leges.

Licet sciam quintum versum eleganter de officio præfecti prætorio intelligendum, tamen MS. meus, antiquissima editio Veneta, & Gulielmus Fornerius, præferunt:

Nec pudet Ausonias curas, & jura regentem
Sumere deformes ritus, vestemque Getarum.

Sidon. Apollinar. carm. 7.

Expetis in media pelliti principis aula.

Et Romanos ipsos pellitos in initio, Urbe jam condita fuisse loquitur Propertius lib. 4. eleg. 1.

Curia pratexto qua nunc nitet alta senatu
Pellitos habuit, rustica corda patres.

Pelles istæ pro qualitate nobilitateve personarum, ita viliores pretiosioresve erant. Adrian. Turneb. lib. 15. cap. ult. & Janus Gruterus observant. Helenius Acron ad Horatii l. 1. satyr. 5. *Latum clavum purpuram dicit, qua in pectore extenditur senatorum, Graci τὸν κολοβίωνα vocant, usum ejus hodie retinent principes, injicientes vesti à cervice ad pectus indumentum ex purpura, vel pellibus pretiosis muris pontici, vel aliis, dum regio habitu prodeunt in publicum.* Ecce, quod nemo prodidit, quantum scio, senatores ætate Acronis usos pellibus in vestitu, locus iste indicat. Eginhartus in vita Caroli Magni: *Ex pellibus lutrinis, vel murinis, thorace confecto, humeros ac pectus hyeme muniebat.* Sed multis hoc post Horatium sæculis, neque de Romano principe, sed de Gallo: Certe omnes septentrionis incolæ penè, sed potissimum Germani, atque Sarmatæ, sylvestrium murium pellibus ad ornamentum induuntur, ut & in Germania ipsi vidimus, & quotidie in celeberrimo Venetiarum emporio videre est, quem luxum taxat Helmoldus Chron. Slavor. l. 1. c. 1. *Pellibus abundant peregrinis, quarum odor letiferum nostro orbi superbia venenum propinavit, & illi quidem, ut stercora hac habent, ad nostram credo damnationem, qui ad marturinam vestem anhelamus, quasi ad summam beatitudinem, itaque pro laneis indumentis, quos nos appellamus faldones, illi afferunt tam pretiosos martures.* Sed posterioribus sæculis etiam Romani illi Cardinales hujusmodi fœdissimis pellibus deformabantur. adscribam locum elegantem B. Petri Damiani Ostiensis, qui ut ait Honorius Augustodunensis abbas lib. de luminaribus ad finem: *Ex monacho & heremita episcopus.* Et ut Bertoldus vult; *Pia memoria Cardinalis*, aut *valde religiosus*, ut verbis utar Leonis Marsicani Casinensis; quod eo lubentius retuli, quod desiderium optimi scriptoris Baronius ostendit. Is itaque lib. 2. epist 2. pag. 128. *Cum domestici mures nostris aspectibus sordeant, transmarinorum pelles, quia magno pretio coëmuntur, oblectant, avium itaque & agnorum exuvia despiciuntur, ermelini, gebelini, martures exquiruntur, & vulpes.* Deinde aliquot lineis interpositis: *Ecce non reclinatur in vulpeculis Christus, dormit sub vulpinis pellibus Christianus: respuit animalia redemptoris mundi vocabulo decorata, illud suum deputat ornamentum, quod figuras innuit reproborum.* De Moscovitis Olaus Magnus hist. gent. septentr. lib. 11. cap. 11. *Merces eorum sunt pelles pretiosa, & omnigena sortis apud eos in pretio videlicet mardurina, & varolina.* Marullus Tarchaniota in epigrammatis:

Puella mure delicatior Scytha
Foliive serici comis.

Birrus etiam antiquorum indumentum. Sulpitius Severus in vita D. Martini, apud Joannem Meursium in lexico suo l. 3. *Hac charis viduis atque familiaribus mandat tributa virginibus, illa ut rigentem birrum, hac ut fluentem texat lacernam.* Vet. Scholiast. Juvenal. ad v. 283. satyr. 3. *Coccina lana, purpura, qua divites olim utebantur. Virgil. Tyrioque ardebat murice lana* (l. 4. Æneid.) *aut antiqui amphimallum lanam appellabant, ... quod Graci coccum, Latini teres birrum vocarunt.* Frustra vir doctus corrigere tentat, *Latini veteres birrum vocarunt.* Nam τὸ *teres* formam illius vestimenti optime exprimere mihi videtur. Isidor. l. 19. Etymologiar. c. 24. *Birrus à Graco vocabulum trahit, illi enim birrum, bibrum dicunt.* Corrigendum, *illi enim βίῤῥος dicunt*, nam *bibrum* librarii culpa videtur irrepsisse. Possidonius de passione Cypriani: *Et cum pervenisset in locum, qui dicitur Sextus, quarto ab urbe miliario, exspoliavit se birro, & tradidit carnificibus.* Fl. Vopisc. in Carini vita ad finem: *Inscriptum est adhuc in choraule pallio hianthino, quo ille velut spolio nobilitatis exultat, Messala nomen & uxoris, jam quid lineas petitas Ægypto loquar? quid Tyro & Sidone tenuitate pellucidas, micantes purpura, plumandi difficultate pernobiles, donati sunt ab Atrebaticis birri petiti, donati birri Canusini, Africana in scena opes non prius visa.* Mentio præterea & apud Martianum Capellam de Nupt. Philolog. & Mercurii lib. 4. *Univocum est, quando duarum aut plurium rerum idem nomen est, & definitio, ut vestis, nam & birrus & tunica no-*

nomen vestis habent, & definitionem possunt accipere. Vilissimum certe erat hoc vestimenti genus, ut apparet ex epigrammate hoc Claudiani, cujus epigraphe, *de birro & castoreo.*

Nominis umbra manet veteris, nam dicere birrum,
Si castor niteat, castoreum nequeo.
Sex emptus solidis, quid sit jam scire potestis,
Si mihi nulla fides, credite vel pretio.

D. Auson. præfatione sua ad eidyllium septimum:

At nos illepidum, rudem libellum,
Burras, quisquilias, ineptiasque
Credemus gremio tuo fovendum?

Ubi *burras* pro *birras* antiquo more scribendi dixit, nam & *Sulla* pro *Silla*, & sexcenta alia efferebant. Egeria poetria in collectaneis epigram. & poëmat. lib. 4.

Nobilis horribili jungatur purpura birro,
Nectatur plumbo lucida gemma gravi.

Hoc quia villosum, ut apud Isidorum in glossis, *birrum villosum*, Græci *amphimalum*, vetus scholiastes Juvenalis supra ad satyram tertiam, sive ἀμφίμαλλον, aut certe ἀμφίβαλον vocarunt. Chronicum Lauris Hamense:

Et sunt immensis induti calceamentis,
Amphibalu longis utentes & spatiosis.

Lacernam esse putant oblongiorem, qua etiam caput posset obvolvi: licet glossarium Philoxeni simpliciter βίῤῥος, *birrus*, habeat, & Suidas non lacernam, sed togam contendat fuisse. Sic enim in codice ipsius, βίῤῥον, ἱμάτιον ῥωμαϊκόν. *birrum, toga Romana.* Frequentius tamen apud bonos authores pro lacerna usurpatur. Abdias Babylonius histor. Apostol. libr. 7. *Lacernam birram in salutis pretium obtulit.* Anonymus scriptor, sed non inelegans, in vita D. Cypriani: *Post hanc vero sententiam turba fratrum dicebat, & nos cum ipso decollemur, propter hoc tumultus fratrum exortus est & ita idem Cyprianus in agro Sixti perductus est, & ibi se lacerna birra exspoliavit, & genu in terram flexit, & in orationem se domino prostravit, & cum se Dalmatica exspoliaßet, & diaconibus tradidißet, ad lineam stetit, & cœpit spiculatorem sustinere.* Quem locum ideo longiorem exscripsi, quod in suppliciis *ad lineam stare*, non viderim observatum adhuc ab ullo, & puto extimas theatri funesti partes, populo submovendo defixas in terram sudes intelligi debere. Deinde quid sit *Dalmatica* non memini legere me. Interim Artemidori Daldiani è libr. 2. Oneirocrit. cap. 3. locus proferatur. Χλαμὺς δὲ ἣν ἔνιοι μανδύην, οἱ δὲ ἐφεστρίδα, οἱ δὲ βήριον καλοῦσι, θλῖψιν καὶ στενοχωρίαν, καὶ τοῖς δικαζομένοις καταδίκην μαντεύεται, διὰ τὸ ἐμπεριέχειν τὸ σῶμα. *Chlamys quam aliqui mandyan, alii ephestridem, alii berion appellant, tribulationem, & angustias, & litigantibus damnationem significat propterea, quod corpus circumamplectatur.* Rescribendum fortassis: οἱ δὲ βίῤῥιον καλοῦσι, *alii birrium vocarunt.* Vetustatem ejus vestimenti inventionemque Gallis assignarunt, inter quos est vetus Scholiast. Juvenalis ad v. 144. sat. 8. *Santonico cucullo, id est, birro Gallico, nam apud Santonas oppidum Galliæ conficiuntur.* Et ipse Juvenalis:

——— *Quo, si nocturnus adulter*
Tempora Santonico velas adoperta cucullo?

Pseudocornutus, seu quilibet alius A. Persii interpres, ad v. 68. sat. 1. *Scis birrum attritum comiti condonare.* Dixerat enim Persius:

Scis comitem horridulum trita donare lacerna.

Sequitur deinde de lacerna: *Lacerna, pallium fimbriatum, quo olim soli milites velabantur, penula, pallium cum fimbriis longis.* Quod ex eo Isidorus desumpsit lib. 19. c. 24. qui totidem verbis idipsum expressit, addiditque: *Unde & in distinguenda castrensi urbanaque turba, hos togatos, illos vero lacernatos vocabant.* P. Ovid. lib. 2. Fastor.

Mittenda est domino, jamjam properate puellæ,
Quamprimum nostra facta lacerna manu.

Superinduebantur togis lacernæ. C. Sueton. in Augusto c. 40. in fine. *Negotium ædilibus dedit, ne quem posthac paterentur in foro, circove, nisi positis lacernis togatum consistere.* Juvenal sat. 9. v. 29. *Munimenta togæ* lacernas vocat, & scholiastes, *pingues, ut ostendat grossas, ac per hoc pluviales, quæ muniant à pluvia, non quæ ornent.* Martial. lib. 14. epigr. 137. & viris doctis notatum:

Amphitheatrales nos commendamur ad usus,
Cum tegit algentes nostra lacerna togas.

Præcipuus itaque earum usus in spectaculis amphitheatralibus. Q. Florens Septimius Tertullian. Apologet. cap. 6. *Video theatra, nec singula satis esse, nec nuda, nam ne vel hyeme voluptas impudica frigeret, primi Lacedæmonii penulam ludis excogitaverunt.* Ita eleganter Jacobus Pamelius restituit, cum antea legeretur, *penulam nudis excogitaverunt.* Recte quidem, nam penula Tertulliano idem ac lacerna, Beatus Rhenanus. Suetonius in Claudio c. 6. licet sciam initium ritus à viatoribus venisse, ut à pluvia facilius defenderentur. C. Plin. l. 19. c. 25. *Nubilo occasu pluviosam hyemem denuntiat, statimque augent lacernarum pretia.* Certe facile erat eas exuere. Castritius Rhetor ad senatores quosdam discipulos suos, quos festo die tunicis & lacernis indutos viderat, *Maluißem*, inquit, *vos togatos videre.* A. Gell. lib. 13. cap. 5. M. Tull. 2. Philipp. *Cum gallicis & lacerna cucurristi.* Apud eundem eod. libr. cap. 20. Idem. Martialis lib. 4. epigr. 2.

Spectabat modo solus inter omnes
Nigris munus Horatius lacernis.
Cum plebs, & minor ordo, maximusque
Sancto cum duce candidus sederet,
Toto nix cecidit repente cœlo,
Albis spectat Horatius lacernis.

C. Lucilius lib. 3. Satyr. citante Flavio Sosipatro Charisio l. 2. & Nonio Marcello cap. 3. num. 94.

Romanis ludis forus olim ornatus lacernis.

Pessime in codicibus vulgatis:

Romanis ludis forus olim ornatus lucernis.

Nisi forte de igne Imperatoribus prælato intelligi placeret, quem constat in lucernis gestari solitum: quippe ut in privatorum domibus lychni, vel lychnuchi, ita in circo aut amphitheatro lucernæ, de lychnis supra hoc opere aliquoties, adde Magni Felicis Ennodii locum è libr. 2. epist. 7. *Nos ad scholam gymnasiis sequestrati, arentis ingenii guttis, quadam Oceani fluenta provocamus, quasi lychnis contra solis radios pugnaturi.* Ante editionem Jacobi Sirmondi, vitiose legebatur: *Quasi lignis contra solis radios pugnaturi.* Apologia pro Synodo: *Nescitis, stolidi, solem facibus non juvari, nec ad præsidium diurnæ lucis lychnos accendi?* De circo Curopalates lib. de offic. Aulæ Constantinopolit. pag. 87. τοῦ δὲ Λαμπαδαρίου κάτωθεν τοῦ μεγάλου δομεστικοῦ, τὸ διβάμπουλον μεθ' ἡμμένης λαμπάδος φέροντος, ἧς δὴ λαμπάδος τὰ μὲν ἄκρα εἰσὶ διὰ κινναβάρεως βεβαμμένα. *Lampadario vero secundum Magnum domesticum ferente divini cultus ampullam, cum accensa lampade, cujus lampadis oræ extimæ tinctæ sunt colore cinnabari.* Corrip. l. 2. num. 8.

Jamque operit novus astra dies, prænuntius ante
Signa dedit cursor, posita, de more, lacerna.

Erant lacernæ purpurei coloris, non minus quam prætextæ ipsæ magistratuum. Martial. lib. 8. epigr. 10.

Emit lacernas millibus decem Bassus
Tyrias, coloris optimi.

Ejusdem libri epigram. 28. & lib. 2. epigrammate 29.

Quaque Tyron toties epotavere lacernæ,
Et toga non tactas vincere jussa nives.

Neque vero semper coccineæ erant, sed interdum & candidæ, ut ostendit D. Juvenal. sat. 1. v. 27.

——— *Tyrias humero revocante lacernas.*

Martial. lib. 14 epigr. 133. lemma est, *lacerna.*

Non est lana mihi mendax, nec mutor aheno:
Si placeant Tyriæ, me mea tinxit ovis.

Fibulis substringebantur. Ammian. Marcell. l. 14. *Sudant sub ponderibus lacernarum, quas in colli exerta singulis ipsis adnectant.* Corrigendum necessaria restitutione, *fibulis ipsis adnectant.* Nam aliter sensus non constat. Luctatius Placidius ad v. 658. lib. 7. Thebaidos Papinianæ: *Ad luxuriam retulit pulchritudinem fibula, erat enim foraminibus multis exornata, quas vulgo interrasas appellant.* Sunt itaque fibulæ orbiculi quidam tere-

tes

tes quibus vestimenta connectebantur, & Ulpianus IC. *l. 25. ff. de auro & arg. leg.* non tam *in vestibus quam ornatu* eas ponit. Caligis imponebantur. vet. scholiast. Juvenal. ad v. 73. sat. 6. *Nam omnes pueri vocales fibulas in naturis habent, ne coëant.* Et ad v. 379. ejusdem satyræ, *fibulam dicit circellos, quos tragœdi, sive comœdi in penem habent, ut coitum non faciant, ne vocem perdant.* Philostratus Lemnius in Imaginibus Cupidinem puerum delicatum depingit, & ob id fibulatum. Martial. lib. 7. epigr. 81.

——— penem tam grandis fibula vestit.

Lib. 14. epigr. 215.

——— Comœdis & citharœdis
Fibula quid præstat?

Aut etiam in chlamydibus, & penulis. Extat Constitutio Leonis Augusti: *Fibulis in chlamydibus bis quoque utantur* (privati) *quæ sola auro & arte pretiosæ sunt.* Nec civium tantum in urbe agentium fibulæ gestamen, sed & militum. Fl. Vopisc. in Aureliano Aug. *Concessit militibus fibularum aurearum usum.* Præsertim tamen fœminarum mundo adnumerabantur, & puto illud iis fuisse principium. C. Plin. l. 33. c. 1. *Fabricam etiam deûm fibulas, & alia muliebris cultus, sicut inaures in principio factitavisse, sine mentione annulorum.* Materia iis aurum argentumve vel quælibet alia metalla inaurata, aut bracteis obducta. Trebell. Pollio in Claudio. Valerianus princeps Zosimo Syriæ procuratori præcepit, ut *Claudio extra dona daret fibulas argenteas inauratas duas, & fibulam auream.* Plinius libro proxime laudato cap. 3. *Sed in militia quoque in tantum adolevit hæc luxuria, ut M. Bruti in Philippicis campis epistola reperiantur frementes, fibulas tribunitias ex auro geri.* In virtutis hæ præmiũ, & benefactorum gloriam tribuebantur, vel tribunis, ut ex his epistolæ Bruti verbis colligere facile est, vel puerulis, quos ad virtutem erigere & incitare volebant. T. Livius 1. Dec. lib. 7. *Puerum annulo aureo, tunica laticlavia, Hispano sagulo, & aurea fibula, ornatum donat.* Poëtæ meminere Latini. Corrippus lib. 2. num. 4.

Aurea juncturas morsu præstrinxit adunco
Fibula, & auratis gemmæ micuere catenis.

P. Ovidius lib. 8. Metamorph.

Rasilis huic summam mordebat fibula vestem.

Virgil. lib. 4. Æneid. de Didone venatum profectura:

Aurea purpuream subnectit fibula vestem.

Et lib. 5. Æneid. de donis & ornatu in agone illo funebri certantium: ut appareat & gemmis ornari consuevisse.

——— lato quem circumplectitur auro
Baltheus, & tereti subnectit fibula gemma.

Et lib. 7. Æneid. in fine de Camilla:

——— ut fibula crinem
Auro internectat.

Stat. lib. 6. Thebaid.

Emicat, & torto chlamydem diffibulat auro.

Et lib. 7. Thebaid. cultissime:

Carbaseique sinus, & fibula rasilis auro
Tænariam fulva mordebat Jaspide vestem.

Et poëtæ Græci. Nilus Scholasticus, lib. 4. Antholog. cap. 12. epigram. 111. ad Dianam venatricem:

Πόρπη τε χρυσοῖο τετυγμένη, ἠδὲ πρὸς ἄκρην
Ἰγνύϊν φοίνιξ πέπλος ἑλισσόμενος.
Et fibula auro facta, & ad summum
Poplitem ruber peplus tractus.

Homerus in Hymno Veneris primo, v. 164. si modo id opus ipsius censendum est:

Κόσμον μέν οἱ πρῶτον ἀπὸ χροὸς εἷλε φαεινὸν,
Πόρπας τε, γναμπτάς θ' ἕλικας, κάλυκάς τε καὶ ὅρμους.
Ornamentum quidem illi primum à corpore abstulit lucidum;
Fibulasque, flexibiles helicasque, calycasque & monilia.

Idem Iliad. 18. v. 401.

Τῇσι πὰρ εἰνάετες χάλκευον δαίδαλα πολλὰ
Πόρπας τε, γναμπτάς θ' ἕλικας.
Apud istas per novennium fabricavi artificiosa multa,
Fibulasque, flexibilesque helicas.

Delicatiores invalescente luxuria byssinis vestiebantur, & præsertim fœminæ. M. Varro apud Nonium cap. 14. num. 6. *Aliam cerneres cum stola holoserica.* quas ille *holosericas* vocat, id est, penitus sericas, alii bombycinas, aut *olobericas*, ut Adrian. Turneb. lib. 1. Adversar. cap. 13. alii denique *olovericas*, inter quos Cujacius, sed parum interest. Nam in V. sæpissime B. solebant commutare. & sic controversam videbis epigraphen tituli 9. lib. 11. Codicis Justinianei. Communior tamen receptiorque lectio sic concipitur: *De vestibus holoveris, & auratis, & de tinctione sacri muricis.* Aliter alii legunt. Vide Andream Alciatum. Cumque immodicus & fidem excedens circa vestitum hunc nasceretur luxus & viri fœminis similes molliori cultu viderentur, Theodosii Aug. constitutio furorem his verbis coërcuit: *Temperent universi, cujuscunque sint sexus, dignitatis, artis, professionis, & generis, ab hujusmodi speciei possessione, quæ soli principi, ejusque domui dedicatur, nec pallia quis tunicasque domi sericas contexat aut faciat, quæ tincta conchylio, nullius alterius permistione contexta sint, proferantur ex ædibus, tradanturque tunicæ aut pallia ex omni parte textura cruore infecta conchylii, nulla stamina subtexantur tincta conchylio, nec ejusdem infectionis arguto pectine solidanda fila decurrant, reddenda ærario holovera vestimenta virilia protinus efferantur, nec est, ut quisquam de abjurato pretio conqueratur, quia sufficit calcatæ legis impunitas.* Quæ habentur *l. 4. Cod.* loco proxime supra laudato. Lucas Penna imitatum Imperatorem versum Virgilii lib. 1. Georgic. docet:

Arguto conjux percurrit pectine telas.

Quod autem *de pretio* sequitur, ad historiam pertinet. Nam idem usum hujusmodi vestimenti negavit Aurelianus Cæsar uxori suæ, ne immodico, & nihil profuturo sumptu patrimonium attenuaret suum. Verba Flavii Vopisci in vita ipsius apponam. *Aurelianum vestem holosericam neque ipsum habuisse in vestimento suo, neque alteri utendam dedisse, & cum ab eo uxor sua peteret, ut unico pallio blateo serico uteretur, illum respondisse, absit ut auro fila pensentur.* Zonaras certe Tomo Annal. 3. *βήρους* vocat istiusmodi vestes, ut & Balsamo Canone 12. Concilii Gangrensis. Usum viris ademit, & ut rem probrosam judicavit Tacitus Aug. Fl. Vopisc. in eo. & Gordianus id lege lata interdixit. Julius Capitolinus in vita ipsius eleganter, ut omnia alia. C. Tacitus l. 2. Annal. dixit, *decreto cautum à Q. Hatterio viro consulari*, sub Tiberio principe, *ne viros vestis fœdaret.* Sed id antea ab Augusto ipso interdictum fuerat. Joan. Xiphilin. in Trajano: neque quicquam turpius homini ingenuo judicatum. Unde inter exprobrationes, D. Hieronym. lib. 2. adversus Jovinianum: *Nunc lineis & sericis vestibus, & Atrebatum, ac Laodiceæ indumentis incedis.* Cultissime Claudian. lib. 2. in Eutropium:

Vestis odoratæ studium, laus maxima risum
Per varios movisse sales, minimeque viriles
Munditiæ, compti vultus onerique vel ipsa
Serica.

Neque florente tantum republica id vetitum à principibus, quos enumeravi, sed & translato Byzantium imperio, extat Constitutio Joannis Ducæ l. 1. Jur. Orient. tit. *de vestitu*, in hæc verba: *Ne quis subditorum utatur vestibus Assyriis, Babylonicis, Italicis, variisque artificiis confectis, sericis, nisi is, quisquis esset, cum omni familia in ordinem cogi, ac notari ignominia vellet, utque his contenti sint, cautum, quas Romanæ, scilicet Constantinopolitanæ provinciæ, & manus præberent.* Neque minus hoc contagium repressum, ne latius serperet, legibus aliorum populorum. Antiquissima sane Scotorum lex erat, ne peregrinis vestimentis uterentur, neve alia haberent etiam proceres gestamina, quam quæ parabilia essent, & è lana patria conficerentur: Indignum quippe iis visum est in ea degere regione quæ ne ad vestitum quidem necessaria subministrare posset, quoties illud & quando cautum disces, lector, ex erudito & insigni opere de legibus Scoticis Joannis Skinæi, amicissimi mihi consanguinei, & in supremo Scotiæ senatu actuarii ac senatoris: cujus frugalitatis vestigia etiam mea memoria abhinc viginti plus minus annis supererant. Idem pari sollicitudine institutum apud Gallos, imperante Carolo IX. anno dominicæ incarnationis 1565. Pet. Gregorius Syntagmat. Jur. univ. l. 9. c. 19. in Ger-

Germaniis idipsum edicto Caroli V. præcautum, comitiis Augustæ Vindelicorum habitis, Anno reparatæ salutis 1548. ut clarum est ex Politica ejusdem principis constitutione, patria lingua edita, & in Latinum versa à Justino Goblero, Art. 9. 10. 11. longum foret, si gentium in hac reprimenda luxuria consensum demonstrare ulterius cuperem, satis præstitero, si à barbaris primum usum ad Romanos promanasse, incredibili disciplinæ civicæ jactura affirmavero, authore Dione Coccejano lib. 43. adeundi Julius Pollux lib. 7. cap. 17. Indis & Ægyptiis inventionem primam assignat Procopius lib. 1. belli Persici, Clemens Alexandrinus Pædagog. lib. 2. cap. 10. duratque is luxus non apud cultiores tantum populos, aut in Europa, sed & aliis, Calachutensibus scilicet, Aloisius Cadamustus Navigationis suæ cap. 58. cujus verba, Archangelo Madrignano interprete hæc sunt: *Veste utuntur cotonina, quoniam eo panno abundant plurimum, utuntur & pannis sericeis, & in primis illustriores, at alii aliis utuntur vestibus, prout patitur illorum census & opulentia, at nobilium virorum mulieres, etiam supra cincturam carnes velant telis subtilioribus, egregiæ vero fœminæ ad pubem tantum corpora tegunt.* Et de Nigritis in Navigatione sua Christophorus Columbus cap. 110. Sic enim ille eodem Archangelo interprete: *Bombyce scatet regio, quippe quæ suapte natura gignitur, colente nemine; eo subligacula conficiunt; quibus occulunt inguina.*

Sunt qui sericam vestem cum bombycina confundunt, sequuti Isidorum lib. 19. c. 27. & Hieronymum Cardanum l. 9. de subtilitate, sed quam apposite, viderint, cum distinguant Jurisconsulti. Ulpian. l. 23. ff. de auro arg. leg. *Vestis an vestimenta legentur, nihil refert, vestimentorum sunt omnia linea, laneaque, vel serica, vel bombycina, quæ induendi, præcingendi, amiciendi, substernendi, injiciendi, incubandive causa parata sunt.* Concors Ulpiano Paulus IC. lib. 3. Receptar. sententiar. tit. 6. vel ut alii numerant tit. 7. *Veste legata ea cedunt, quæ ex lana linoque texta sunt, item serica & bombycina, quæ tamen induendi, operiendi, cingendi, sternendi, injiciendique causa parata sunt, pelles quoque indutoriæ continebuntur.* Placet istis bombycina ex verme, serica ex foliis tenuibus depecti, ut duo magna Galliarum lumina, Andreas Tiraquellus in legibus suis Connubialibus, & Barnabas Brissonius in Lexico suo observarunt. Et vestem quidem *sericam* ut appellat Ulpianus *l. 37. ff. de Evictionibus*, è ramis arborum fieri docuerunt unanimi consensu historici. Ammian. lib. 23. cap. 11. *Cœli apud Seres jucunda temperies, salubrisque aëris facies munda, leviumque ventorum commodissimus flatus, & abunde sylvæ sublucidæ, à quibus arborum fœtus, aquarum asperginibus crebris, velut quædam vellera mollientes, ex lanugine & liquore mixtam subtilitatem tenerrimam pectunt.* Gervas. Tilleberiensis Otior. Imperial. lib. 2. cap. 11. C. Jul. Solin. Polyhist. cap. 53. *Aquarum aspergine inundatis frondibus vellera arborum adminiculo depectunt liquoris, & lanuginis teneram subtilitatem humore donant ad obsequium. Hoc est illud sericum, in usum publicum damno severitatis admissum & quo ostentare potius corpora, quam vestire, primo fœminis, nunc etiam viris persuasit luxuriæ libido.* Poëtæ. Virgil. libro primo Georg. & Servius ibidem loci:

Vellera quæ foliis depectunt tenuia Seres.

Sil. Italic. lib. 6. Punicor. sub initium:

Primique novo Phaëtonte retecti
Seres lanigeris repetebant vellera lucis.

Et lib. 17. ejusdem operis:

Videre Eoï monstrum admirabile Seres,
Lanigeros cinere Ausonio canescere lucos.

L. Seneca Thyeste act. 2. in choro:

Et quocunque loco jacent
Seres vellere nobiles.

Et in Hippolyto act. 2. sc. 1.

Removete, famulæ, purpura atque auro illitas
Vestes, procul sit muricis Tyrii rubor,
Quæ fila ramis ultimi Seres legunt.

Idemque rursus in Hercule Oetæo:

Quæ Phœbeis subditus Euris
Legit Eois Ser arboribus.

Claudian. paneg. de consulatu Olybrii & Probini:

Jam parat auratas trabeas, currusque micantes
Stamine, quod molli tondent de stipite Seres,
Frondea lanigeræ carpentes vellera sylvæ.

Et de 3. Hon. consul. in fine:

Indus ebur, ramos Panchaia, vellera Seres.

Fest. Avien. in orbis terræ descriptione:

Et rigor in nervis venit obvius, inde cruenti
Sunt Thochari, Frurique truces, & inhospita Seres
Arva habitant, gregibus permixti oviumque boumque
Vellera per sylvas Seres nemoralia carpunt.

Sidon. Apollinar. carm. 5. v. 40.

- - - tum quæque suos provincia fructus
Exposuit, fert Indus ebur, Chaldæus amomum,
Assyrius gemmas, Ser vellera, thura Sabæus.

D. Auson. epigr. 25.

Hos ille Serum veste contexi jubet.

De verme vero, cujus sive natura, sive industria byssus aut bombycinæ vestes comparatæ, D. Basilius Magnus Hexamer. homilia 8. citatus Brissonio, quem locum Latina civitate donavit D. Ambrosius ejusdem epigraphes operis l. 5. c. 23. *Et quia de volatilibus dicimus, non putamus alienum ea complecti, quæ de verme Indico tradit historia, vel eorum relatio, qui videre potuerunt: fertur hic corniger vermis converti primum in speciem caulis, atque in eam mutari naturam, inde processu quodam fieri bombylius, & nec eam formam figuramque custodit, sed laxis & latioribus foliis videtur pennas assumere, ex his mollia illa Seres depectunt vellera,* (Virgilii supra laudati imitatio manifesta) *quæ ad usus sibi proprios divites vindicarunt:* quinam hi divites? principes, ut puto, ipsi, constitutione Constantini paulo ante allata. Claudianus Honorii principis apparatum describens, panegyrico de 4. ejus consulatu:

- - - tribuere colorem
Phœnices, Seres subtegmina, pondus Hydaspes.

Nec omiserim quod in rebus Friderici prodidit Otto Frisingensis lib. 1. cap. 33. *Rogerius Siculus Corintho, Thebis, Athenis expugnatis, opifices qui sericos pannos texere solebant, ob imperatoris ignominiam captivos deduxit: quos in Palermo Siciliæ metropoli collocans, artem illam edocere suos præcepit.*

Vermem hunc inter naturæ miranda enumerari jure posse existimo, nec quicquam in rebus creatis, quod resurrectionem magis confirmet. adi ad Simonem Majolum in Diebus Canicularibus & Plinium lib. 11. cap. 23. Q. Tertullian. lib. de Pallio cap. 3. *Prorsus haud latet bombycem, (vermiculi genus est) qui per aërem aliquando araneorum more scopis idoneus se distendit, dehinc devorat, mox aque reddere, proinde si necaveris, animata jam stamine alvo. Tantam igitur paraturam materiarum ingenia quoque vestificinæ prosecuta, primum tegendo homini, quà necessitas præcessit, dehinc ornando, imo & inflando, quà ambitio successit, varias indumentorum formas promulgavere.* Quem locum Gagnæus aliter, atque Turnebus frustra legi voluerunt. Isidor. lib. 19. c. 22. *Bombycina vestis à bombyce vermiculo, qui longissima ex se fila generat, quorum textura bombycinum dicitur, conficiturque in insula Coo.* Vetus Scholiastes Juvenalis ad v. 260. sat. 6. *pannum bombycinum* interpretatur *sericum.*

Ipse Juvenalis:

Hæ sunt quæ tenui sudant in cyclade, quarum
Delicias, & panniculus bombycinus ornat.

Sext. Propert. lib. 2. eleg. 3.

Nec si qua Arabio lucet bombyce puella.

M. Martial. lib. 8. epigr. 33.

Tam leve nec bombyx pendulus urget opus.

Ejusdem libri epigr. 68.

Fœmineum lucet sic per bombycina corpus.

Et lib. 11. epigr. 50.

Nec furtiva lucri fieri bombycina possunt.

Erat purpuræ genus, quam blatteam appellat Imperator, *l. 1. quæ res vendi non poss.* Aurel. Cassiodor. lib. 1. epist. 2. *Cum blatta, quam nostro cubiculo dare singulis annis consuevisti, venire festina.* Glossa Diaconi; *Blatta, genus purpureum vermis.* Æl. Lamprid. in Heliog. paraverat igitur funes, *blatta, & serico, & cocco intortos.* Simile in portentosi Neronis rebus refert Eutropius

pius Breviarii sui lib. 7. *Insusitatæ luxuriæ sumptuumque, ut qui exemplo Caji Caligulæ, calidis & frigidis se lavaret unguentis, retibus aureis piscaretur, quæ blatteis funibus extraheret.* In MS. meo codice diserte scribitur *blattinis*. Sed parum interest, quod tamen observatione dignum censuit Elias Vinetus. *Tallium blattosericum* dixit Fl. Vopiscus in Aureliano: & *blatteam tunicam*, Gregorius Turonensis lib. 1. histor. cap. 38. & *blatta serica l. ult. Cod. Theodos. de murileg.* Honorius & Arcadius Augg. *l. 10. C. Justinianeo de murileg. & gynæciar. Lotas imo osterum serico blattæ, & metaxa hujusmodi species inferri præcipimus, viginti librarum auri condemnatione proposita iis qui scrinium canonum tractant.* Antonius Contius putavit legendum *sericobaptæ*: & non *metaxæ*, sed *metexæ*. alii rectius judicarunt. Frustra, cum Zonaras Annal. tom. 3. μετάξης nomen usurpet, & Moschopulus Cujacio citatus, & C. Lucillius apud Festum. Est certe metaxa non quodcumque sericum, sed rude tantum, nec adhuc in fila sua deductum, ut & blatta eadem illa metaxa, sed purpureo colore tincta. *l. 1. Cod. quæ res ven. non poss. Purpura, quæ blatta, vel oxiblatta, vel ianthina dicitur.* Hinc *blattiarii*, qui sericas tingunt vestes, *l. 2. C. Theodos. de excus. artific.* & *blattifer*, qui sericis vestibus purpura tinctis induitur. Sidon. Apollin. lib. 9. epist. ult.

Blattifer vel quam tribuit senatus.

Idem lib. eodem epist. 13.

Rutilum toreuma bysso,
Rutilasque ferre blattas.

Et carm. 5. v. 48.

Attis mel, Phœnix palmas, Lacedæmon olivum,
Pontus castorea, blattam Tyrus, æra Corinthus.

Erant & *pellucidæ vestes* in maximo pretio perditis jam moribus, in quas doctiusne an amarius invehatur Seneca, vix queas judicare. aliqua adscribam loca. Lib. 7. de Benefic. cap. 9. *Video sericas vestes, si vestes vocandæ sunt, in quibus nihil est quo defendi aut corpus, aut denique pudor possit, quibus sumptis mulier parum liquido nudam se non esse jurabit. hac ingenti summa ab ignotis etiam ad commercium gentibus accersuntur, ut matronæ nostræ ne adulteris quidem plus sui in cubiculo, quam in publico ostendant.* Idem epist. 90. *Quid si contigisset illi videre nostri temporis telas, quibus vestis nihil celatura conficitur, in qua non dico nullum corpori auxilium, sed nullum pudori est.* In consolat. ad Helviam: *Nunquam tibi placuit vestis, quæ nihil amplius quam nudam componeret.* Mira est librorum dissentientium varietas. In quibusdam: *Vestis quæ amplius nudaret, quam componeret.* In aliis: *Vestis quæ nihil aliud quam ut nudaret, componeretur.* In aliis: *Vestis quæ nihil aliud nudaret, quam componeretur.* Sed certissima meo judicio, lectio est: *Vestis quæ nihil aliud nudaret, cum poneretur*, hoc est, quæ induta nullas corporis partes revelaret, aut detegeret. Dio Coccejan. Histor. lib. 46. λεπτὰ χλανίδια, *tenues lanæ*. Non multum absimilia Seneca Rhetor lib. 2. Controv. 7. *Ut adultera tenui veste conspicua sit.* Et lib. 4. Controv. 7. *non loricam clypeumve sumpsit, sed tenuem ac pellucidam vestem.* Aloys. Cadamustus, Martialis, D. Hieronymus, Ammianus Marcellinus, C. Solinus supra citati videantur. Sed multa egregia P. Faber Saniorianus lib. 1. Semestr. cap. 6. M. Tull. lib. 2. de Divinat. *Deos enim ipsos jocandi causa induxit Epicurus pellucidos ac perflabiles.* D. Hieronym. iterum lib. in Helvidium: *Ingrediuntur expolitæ libidinis victimæ, & tenuitate vestium nudæ impudicis oculis ingeruntur.* Clemens Alexandrin. lib. 3. Pædagog. cap. 3. χλανίσι δὲ διαφανέσι περιπεπεμμένοι, καὶ μασίχην τρώγοντες, καὶ ὄζοντες μύρου. *Subtilibus autem & tenuibus vestibus induti mastichen rodentes, & unguentum olentes.* Quod in effœminati animi argumento ponebant. Poëtæ. Aurel. Prudentius Hamartig.

——— *Fluitantes sumere amictus*
Gaudent.

M. Lucan. lib. 1. Pharsal.

——— *cultusque decoros*
Vix nuribus rapuere mares.

Q. Horat. lib. 1. satyr. 2.

Altera nil obstat, Cois tibi pene videre est
Ut nudam.

Vetus scholiastes Juvenalis ad satyr. 2. v. 66. *Multicia, vestes molli intextas substamine, quibus solent uti puellæ.* Ipse Satyricus ibidem loci:

——— *Quæro, an deceant multicia testem?*
Acer, & indomitus, libertatisque magister
Cretice perluces!

Cultissime Lucan. lib. 10. v. 140. de Cleopatræ immodico & luxurioso apparatu, ut appareat non solum Romanis eas vestes in usu, sed & aliis gentibus fuisse:

Candida Sidonio perlucent pectora filo,
Quod Nilotis acus compressum pectine Serum
Solvit, & extenso laxavit stamina velo.

Pellucidas istiusmodi vestes *rhallas* appellarunt, sed melius alii *rallas* à raritate dixerunt. Nonius Marcell. 14. num. 14. M. Acc. Plaut. Epidico act. 2. sc. 2.

Tunicam rallam, tunicam spissam.

Ralla igitur tunica est pellucida, spissa est densioris materiæ, quæ totum corpus obtegeret, & à frigoris injuria tueretur. *Gravem* suspicor vocari à Trebellio Pollione in Triginta tyrannis, in Celso: *Discumbere milites jussit, hyeme cum sagis gravibus, æstate pellucidis: spissatam* suspicantur nonnulli eandem esse. L. Senecæ lib. 1. de Benefic. cap. 3. & *crassam* Fabio Quintiliano lib. 12. cap. 10. *Crassa toga sit, non serica, intonsum caput.* Est etiam vestis vitrea, quam cum pellucida aut tenui confundunt. Non. cap. 6. num. 4. *Vitreum pertenue & perlucidum quicquid est, veterum authoritate dici potest.* M. Varro in Modio apud eundem cap. 14. in limine: *Quam istorum quorundam vitreæ togæ ostentant tunicæ clavos.*

P. Virgil. lib. 4. Georgic.

At mater sonitum thalamo sub fluminis alti
Sensit, eam circum Milesia vellera nymphæ
Carpebant, hyali saturo fucata colore.

Hyali autem color vitreus est, ut vocis etymologia satis indicat, isque Italis *giallo*, aut ut aliis visum est, *gialdo* appellatur. Nicolaus Erythræus in libris de origine linguæ vernaculæ, & in libro de coloribus. Claudian. de Consul. Olybrii & Probini:

- - - *percurrens vitreas sub gurgite telas.*

Inde *Circe vitrea* censetur nuncupata, quod meretricio ornaretur indumento, vel quod maris esset accola. Adrian. Turneb. lib. 8. cap. 15. Horat. lib. 1. od. 17.

Dices laborantes in uno
Penelopen vitreamque Circen.

Denique ex Isidoro, superius citato, docuimus Coas vestes easdem esse cum tenuibus aut translucentibus, confirmaturque auctoritate C. Solini Polyhist. cap. 13. ex M. Varrone. *Salamis, Sunium, Cos, Ceos subtilioris vestis amicula, arte lanificæ scientiæ prima in ornatum fœminarum dedit.* Eademque C. Plinius lib. 11. cap. 22. *Rursusque texere invenit in Ceo mulier Pamphila Latoi filia.* In MS. *in Co* legitur, & certe favet Aristoteles lib. 5. histor. Animal. qui ἐν κῷ παμφίλη πρώτη λατώου θυγάτηρ. Eadem certe verba usurpant Latini scriptores, nisi quod pro *Co* reposuerunt *Coo*. Joan. Brodæus lib. 2. Miscellaneor. cap. 28. eademque reperitur diversitas in poëtis, Sexto Propertio lib. 1. eleg. 2.

Quid juvat ornato procedere, vita, capillo,
Aut tenues Coa veste movere sinus?

In aliis editionibus:

Aut tenues Cæa veste movere sinus.

Idem lib. 4. eleg. 2.

Indus me Cois, fiam non dura puella.

Ovid. lib. 3. de Arte Amandi:

Sive erit in Cois, Coa decere puta.

Alb. Tibull. lib. 2. eleg. 6.

Illa gerat vestes tenues, quas fœmina Coa
Texuit, auratas disposuitque vias.

Q. Horat. lib. 4. od. 13.

Nec Coæ referent jam tibi purpuræ.
Nec clari lapides tempora.

Reperio etiam & vestes *herbidas* à colore indubie sic appellatas. D. Cyprian. lib. de discipl. & hab. virg. *Neque enim deus cocci-*

coccineas aut purpureas oves fecit, aut herbarum succis, id est, virides, seu earinas, & conchyliis tingere, & colorare lanas docuit. Q. Tertullian. lib. de habitu muliebri ad finem: *Non placet deo quod non ipse produxit, nisi si non potuit purpureas & earinas oves nasci jubere, si potuit ergo jam noluit, quod deus noluit, utique non licet fingi.* Ubi Rhenanus: *Gorziensis codex habet, arinas, nec refert, utrumque Græcis vernum significat, quod tu hic pro viridi interpretare.* Ambo vocabula conjuncta habes in lepidissimo epigrammate de luscinia, quæ cicadam corripuerat, quod incerto authore legitur in Anthologia lib. 1. cap. 60. epigr. 12.

τὸ λάλον ἁ λαλόεσσα, τὸ εὔπτερον ἁ πτερόεσσα,
τὸ ξένον ἁ ξείνα, ἀερινὸν ἠερινά.
Vocalem vocalis, alatam alata,
Hospitem hospes, vernam verna.

Hoc pariter sensu intelligendum puto illud Titi Lucretii lib. 4.

——— *teriturque Thalassina vestis*
Assidue, & Veneris sudorem exercita potat.

Erunt ego *earinæ oves, aut arinæ* viridis coloris lanæ, è quibus verno tempori convenientissimæ vestes fiebant, ut in Anglia etiamnum hodie videmus, nam ubi hyems frigora sua remisit, & lætiori facie terra aperitur, Rex, totusque procerum ordo, aulicorumque officiorum turba, venatum proficiscitur concolor anni tempestati, neque minus: quam saltus ipsi, aut campi, virescit aula. Ejus ritus vestigia non pauca in antiquitate. L. Apulejus lib. 11. Metamorphos. *Namque in ipso ædis sacræ meditullio, ante deæ simulachrum constitutum tribunal ligneum, jussus superstiti, byssina quidem, sed floride dipicta veste conspicuus.* Martian. Capella de Nupt. Mercurii & Philologiæ lib. 1. *Calceos autem smaragdineæ fluctu viriditati herbosos vestigiis ejus tellus annexuit.* Et eodem libro aliquot paginis interjectis; *Ejus conjux grandæva, corpulentaque mater, quamvis fœcunda, circumfusaque partubus, tamen floridam discoloremque vestem herbida palla contexuerat, in qua totus gemmarum metallorumque census, atque omnium proventus, frugesque sationum, larga admodum ubertate ferebantur.* Vestes istas Græca in consuetudine fuisse, testatur abunde constitutio Syracusanorum, quæ floridas vestes penitus prohibebat, Phylarchus lib. 24. historiarum: neque minus ex lege Atheniensium, qua scorta jubebantur, ἀνθινὰ φορεῖν, *vestes floreas ferre*, ut ex Suida clarum in voce ἑταιρῶν. Atque hic vestitus non caruit suspicione mollitiei. Nam eo indutus est Liber pater, ut extat apud Diodorum Siculum lib. 5. Bibliothec. Quod tamen non semper invaluisse certum esse conjicio, tum quod Timæus apud Athenæum Reges Persarum sic indutos dicat, & confirment Eustathius ad Homeri lib. 16. & Strabo lib. 15. Geograph. tum etiam quod floridam hanc vestem eandem esse cum tunica picta Romanorum nonnulli crediderunt; Dionysius Halicarnass. apud Hadrianum Junium lib. 1. Animadvers. cap. 13. Artemidor. Daldian. lib. 2. Oneirocrit. cap. 3. Ποικίλη καὶ ἀνθηρὰ ἐσθὴς, *Variegata vestis & picta.* Et pene sic fluvii ornabantur. D. Auson. Eidyll. 3. sive Mosella v. 270.

Cæruleos nunc Rhene sinus, hyaloque virentem
Pande peplum.

Et delicatiores Romæ plerumque eo indumento velabantur. Papin. lib. 2. sylv. 1. v. 128.

Cum tibi, quas vestes? quæ non gestamina mitis
Festinabat herus? brevibus constringere lanis
Pectora, & angusta telas arctare lacerna:
Enormes non ille sinus, sed semper ad annos
Texta legens, modo Puniceo velabat amictu
Nunc herbas imitante sinu, nunc dulce rubenti
Murice, nunc vivis digitos accendere gemmis
Gaudebat.

M. Martial. lib. 5. epigr. 24.

Herbarum fueras indutus, Basse, colores,
Jura theatralis dum siluere loci.

Claudian. de Consul. Olybrii & Probini ad finem:

Prima tibi procedat hyems, non frigore torpens,
Non canas vestita nives, non aspera ventis,
Sed tepido calefacta Noto, ver inde serenum
Protinus, & liquidi clementior aura Favoni
Pratis te croceis pingat, te messibus æstas
Induat, autumnusque madentibus ambiat uvis.

Fœda labes ejusdem tersissimo carmini eximenda est lib. 2. in Ruffinum:

Illinc Armeniæ vibratis crinibus ala
Fervida collecta facili velamina modo.

Opera MS. codicis restituit Stephanus Claverius, optime, meo quidem judicio:

Herbida collecta facili velamina nodo.

Erycius antiquus poëta in Antholog. lib. 4. cap. 12. epigr. 94.

Ἀλλὰ καταπρήνυνε τὸν ἐξδαηκότα φαλλὸν
Τόνδε καὶ ἀνθηρῇ κρύψον ὑπὸ χλαμύδι.
Sed mitiga ligneum tumidum mutonem
Hunc, & florida absconde sub chlamyde.

CAP. XXXII.

De toga, & ejus multiplici differentia.

Toga antiquitus propria *Romanorum*, pacis tempore, vestis, à tegendo corpore, ut *Varro* docet, appellata, amictus exterior fuit: de qua quid passim apud scriptores veteres reperiatur, hîc exponemus. Primum autem de *materia* & *forma* ejus dicemus, post varia genera explicaturi. Ad *materiam* quod attinet, *lanea* ea fuit, id quod *Martialis* multis locis ostendit, & *Varro*, cum scribit: *Toga læna*, quod de lana multa, duarum enim togarum instar. *Forma semicirculari* primum fuit, uti perspicue docent *Dionysius Halicarnasseus*, *Quintilianus*, & *Isidorus*, quanquam alicubi quadratam fuisse *Athenæus* significare videatur, ubi sic scribit: Romani in Asia, ut vim Mithridatis effugerent, ad templa confugerunt, & quadratis vestimentis abjectis, *pallia* sumpserunt. Id vero de togis intelligendum esse, quod iis abjectis pallia Romani sumpserint, docet *Cicero*, qui ejusdem historiæ meminit oratione pro Posthumo. Sed potior est superiorum authoritas, præsertim cum *Dionysius* expresse dicat, togas non fuisse amictum quadratum. Hæc enim sunt ipsius verba, de Tarquinio Prisco loquentis: Amictum ipsius fuisse *togam pictam purpuream*, qualia fuerint *Lydorum*, atque *Persarum* Regum gestamina, nisi quod non quadrata, ut illa, sed figura semicirculi. Hoc genus Romani *togam*, Græci τήβεννον appellant, &c. Hactenus ille. *Tunica* porro superinjectam testimonio præter alios est *Agellius*, cum scribit, antiquitus sine tunicis, sola toga amictos fuisse: & *Asconius* in Scaurianam: *Cato* Prætor judicium, quia æstate agebatur, sine tunica exercuit, campestri sub toga cinctus. In forum quoque sic descenderat, jusque dicebat, idque repetierat ex vetere consuetudine, secundum quam & Romuli ætatis statuæ in Capitolio, & in Rostris Camilli fuerunt, *togatæ* sine tunicis. Adde etiam *Plutarchum*, qui scribit, Tiberium Grac-

Gracchum fugientem *togam* demisisse, atque in tunica cecidisse. Apertam fuisse cognoscitur ex Valerio, de Nasica loquente lib. 3. Lævam manum apertæ togæ circumdedit: & ex eo, quod *toga* dicebantur amiciri, ipsaque *amictus*, & *amiculum* vocabatur: unde idem lib. 2. Jussit eum *toga* laciniis abscissis amictum, discinctaque tunica in lutum nudis pedibus adesse: & *Agellius* lib. 11. Obtentu *togæ* tanquam se amiciens. *Aldus Manutius* Pauli filius eam non apertam, sed à summo ad imum integram, nulla scissura, nullis manicis fuisse, & brachia si emittenda forent, rejecta in tergum ima toga expedita fuisse, probare contendit. Per annum tamen, *sumpta virili toga*, modestiæ caussâ, *togam* in humerum rejici non consuevisse, ibidem ex *Cicerone* monet, qui in oratione pro Cœlio sic scribit: *Nobis quidem olim annus erat unus ad cohibendum brachium toga constitutus.*

Cingeretur, necne *toga*, de eo controvertitur inter viros hujus ætatis doctissimos. *Carolus Sigonius* cingi eam consuevisse asseverat, & *triplicem* fuisse *cincturam* scribit, *laxiorem*, *astrictiorem*, *&* *cinctum Gabinum*. *Laxiorem* ait fuisse, qua togæ lacinia traheretur, de qua *Macrobius* lib. 2. Cæsar ita toga præcingebatur, ut trahendo laciniam, velut mollis incederet, adeo ut *Sulla* tanquam providus dixerit Pompejo: *Cave tibi illum puerum male præcinctum.* Astrictiorem, qua sinus togæ in anteriore parte conficeretur, nec toga ad pedes devenire permitteretur, unde *alte præcincti*, pro expeditis, dicti sint. Quibus contrarium scribit *Aldus Manutius*, & locum *Macrobii*, quem *Sigonius* adduxit, de mendo suspectum ait, cum *Suetonius* eadem de re loquens, *tunica*, non *toga* male cinctum Cæsarem fuisse dicat. Verba Suetonii sunt: Cultu etiam notabilem ferunt. Usum enim lato clavo ad manus fimbriato, nec ut unquam aliter, quam ut super eum cingeretur, & quidem fluxiore cinctura: unde emanasse Sullæ dictum, Optimates sæpius admonentis, *ut male præcinctum puerum caverent.* Hæc *Suetonius.* cujus authoritatem, ut, qui de genere vestium, teste Servio, librum scripserit, *Macrobio* anteferendam esse, *Manutius* existimat, & *discinctam togam*, majorem habuisse dignitatem, ideoque nemini vitio datam fuisse, ex Quintiliano probat. *Sinum* autem *togæ*, cujus idem *Suetonius* de cæde Julii Cæsaris verba faciens, meminit, extremam partem togæ fuisse, nec alios sinus veteres in usu habuisse: eos vero sinus, qui apud *Quint. Tertull. Apulejum*, *Statium*, & alios leguntur, novum inventum posteriorum temporum fuisse, his verbis Quintiliani confirmat: Veteribus *nulli sinus*, posterioribus *perquam breves*, *&c. Per veteres*, Ciceronis ætatem intelligens. *De novis* autem posteriorum temporum sinibus scribit *Manutius*, eos non attextos, sed assutos, vel appensos in toga fuisse: quorum alter superior à dextro latere ad sinistrum humerum, tanquam balteus oblique duci, alter inferior ab umbilico demitti, sic, ne infra imam togam deflueret: ab Oratore autem in dextrum humerum; quemadmodum ille superior in sinistrum, rejici consuevisse, quod *Quintiliani* verba declarant. Hæc fere *Aldus Manutius.* Quin etiam *sinus togæ* gremium fuit, unde illud *Livii* de Fabio Legato in Senatu Carthaginis: *Sinu ex toga facto.* Sinu effuso: quod dixit Florus: *Excusso togæ gremio.*

De *Cinctu Gabino* sic *Isidorus*: *Cinctus Gabinus* dicitur, cum ita imponitur toga, ut togæ lacinia quæ post rejicitur, attrahatur ad pectus, ita, ut ex utroque latere pendeat, ut sacerdotes pingebantur. Item *Servius* exponens versum illum Virgilii:

Ipse Quirinali trabea, cinctuque Gabino,
Insignis reserat stridentia limina Consul.

Inquit: *Gabinus cinctus* est: toga sic in tergum rejecta, ut una ejus lacinia, à tergo revocata hominem cingat. Hoc autem vestimenti genere utebatur *Consul* bella indicturus, ideo, quia cum *Gabii* Campaniæ civitatis sacris operaretur, bellum subito venit, tum cives accincti togis suis ab agris ad bella profecti sunt, & adepti victoriam, unde hic est ortus mos.

Togæ mensura non eadem omnibus, sed, ut inquit vetus Horatii interpres *Porphyrio*, pro opibus varia fuit. Quibus enim domestica res angustior, iis togæ parvæ: quibus ampla, majores. Hinc illud Horatii epistola 19. lib. 1.

Arcta decet comitem sanum toga.

Et epistola 20.

Exiguæque togæ simulet textore Catonem.

Justa vero *togæ mensura* sex ulnarum fuit. Horatius epod. 4.

Videsne sacram metiente te viam,
Cum bis ter ulnarum toga, &c.

Quo loco subjungit Porphyrio, hanc esse justam togæ mensuram, intelligendum. Nec discrepant *Quintiliani* verba: *Pars*, inquit, togæ *prior* mediis cruribus terminatur, *posterior* eadem proportione. Longiorem tamen stante Republica togam fuisse video, ad calceos videlicet. de quo sic *Quintilianus:* Togam veteres ad calceos usque demittebant, ut Græci *pallium*, idque ut fiat, qui de gestu scripserunt, *Plotius*, *Nigidiusque* præcipiunt. Et *Cicero* de toga prætexta Quintii Tribuni plebis loquens de Cluentiana: Facite, ut non solum mores ejus, & arrogantiam, sed etiam vultum, atque amictum, atque illam usque ad talos demissam purpuram recordemini. Idem ostendit vetus illa lex, quæ Romulo adscribitur: *Quisquis demissam ad talos togam in Urbe habeto*: de quo nos alibi dicemus. *Togæ componendæ*

quæ

quæ cura fuerit, quod artificium, ut rugæ, tiliæ, tabulata, umbones fingerentur, indicat in libro de Pallio *Tertul.* De colore togæ dicemus tum, quum, quæ fuerit toga pura, explicabimus.

Usus autem *togæ* proprius Romanorum fuit, *ut* Græcorum *pallium*. Itaque *togati* pro Romanis dicti, ut *palliati* pro Græcis. Et *fabulæ togatæ* fuerunt, in quibus Romani inducebantur; ut *palliatæ*, in quibus Græci. Et *Galli*, atque *Hispani*, teste Strabone, *togati* vocati, qui victum, cultumque Romanorum adsciverunt. Quare *Suetonius*: Augustus, inquit, inter varia munuscula *togas* insuper, & *pallia* distribuit, lege proposita, ut Romani Græco, Græci Romano habitu uterentur. *Cicero* pro Rabirio, objectum dixit Rabirio, quod Alexandriæ *palliatus* fuisset. Et Scipioni objectum, inquit *Livius*, quod cum pallio, crepidisque inambulasset in gymnasio. *Cicero* etiam objecit Verri, quod steterit *soleatus* prætor cum pallio purpureo, muliercula nixus in littore. Et in Antonium dixit de judice Græco Romæ judicante: *Judex* modo *palliatus*, modo *togatus*.

Eadem *toga pacis* fuit *insigne*, ut *sagum belli*, unde togati sagatis oppositi. Etenim in tumultu privati togas, magistratus prætextas ponebant, & *saga militaria* sumebant, ut idem ostendit eodem in loco. Quanquam etiam in castris usum togæ fuisse, ex multis *Livii* & *Plutarchi* locis appareat, ex quibus tamen *Aldus Manutius* colligit, non omnes milites, sed *centuriones* tantum, & equites: ac quidem in castrorum otio, non autem in acie toga usos fuisse. qua de re vide ipsum prolixe disserentem lib. 2. de Quæsitis per epistolam, epist. 1.

Honestiores *fœminæ toga* non utebantur, sed ejus vice *stola*. Quæ tamen obscuri loci essent, item *ancillæ*, & mulieres impudicæ *togam ferebant*, unde apud poëtas sæpe *togatæ mulieres* matronis opponuntur, quippe eo nomine *meretrices* notabantur. Exulibus Romanis, quibus aqua & igni esset interdictum, uti toga non licuisse docet *Plin.* lib. epistol. 4. epist. 11.

Cæterum mutata Republica, & imperio labente, *toga*, quæ olim necessaria civibus erat, apud paucos, & non nisi honestiores, remansit. Vulgus, spreta ea, abiit ad *penulas*, *lacernas*, aut *tunicas* solas: easque coloris pulli. Cœpit id statim sub Augusto, de quo *Suetonii* verba sunt cap. 40. Etiam habitum, vestitumque pristinum reducere statuit: ac visa quondam pro concione pullatorum turba, indignabundus, & clamitans: En, ait:

Romanos rerum dominos, gentemque togatam.

Negotium *ædilibus* dedit, ne quem posthac paterentur in foro, circove, nisi positis lacernis, *togatum* consistere. Post Augustum, ut libertas, sic *toga* magis, magisque exolevit. Hadriani quidem temporibus, vix in senatoribus & equitibus jus suum tenuit, adjuta Principis edicto, de quo *Spartianus* in Hadriano: *Senatores & equites Romanos* semper in publico togatos esse jussit, nisi si à cœna reverterentur. *Appianus*, qui eodem fere tempore vixit, memoriæ prodit, in solis propemodum senatoribus reliquum togæ usum tum fuisse, de quibus vide pluribus agentem *Justum Lipsium* libro primo Electorum, cap. 13. & *Aldum Manutium*, Pauli F. loco quem supra indicavi. Atque his in universum de *toga* cognitis, nunc de generibus ejus agamus. Fuerunt autem hæc: *prætexta*, *candida*, *pura*, *pulla*, *sordida*, *picta*, *purpurea*, *palmata*.

Toga prætexta dicitur à prætexendo, quia ei purpura, ut ait *Macrobius*, prætexta erat: hoc est, quia purpuram in ora habebat, unde etiam Græci scriptores περιπόρφυρον vocant, id est, circumquaque purpuram habentem. Hac utebantur pueri usque ad annum decimum septimum, qui *annus tyrocinii* dicebatur. Cujus moris causas plures *Macrobius* libro Saturnaliorum primo, capite sexto indicat. Scribit enim, primis Reipublicæ Romanæ temporibus puerilem ætatem *prætextam* non usurpasse, sed postea *Tarquinium* Demarati exulis Corinthii filium, Priscum, quum de Sabinis triumphum ageret, filium suum, annos quatuordecim natum, quòd hostem in eo bello manu percussisset, & pro concione laudasse, & bulla aurea, prætextaque donasse, eumque adhuc puerum ultra annos fortem præmiis virilitatis & honoris insignivisse. Inde deductum morem, ut *prætexta*, & *bulla* in usum puerorum nobilium usurparentur, ad omen & vota concilianda virtutis, ei similis, cui primis in annis munera ista cessissent. Alias deinde aliorum sententias subjicit, videlicet *Tarquinium Priscum* cùm ingenuorum puerorum cultum inter præcipua duceret, instituisse, ut *Patricii* bulla aurea cum *toga*, cui purpura prætexitur, uterentur, illi scilicet, quorum patres *curulem* gessissent magistratum: cæteris autem, ut *prætexta tantùm* uterentur indulsisse, sed usque ad eos, quorum parentes equo stipendia justa meruissent: Aut quod rerum antiquarum peritissimi tradunt, *Romulum*, cùm ad consolandum raptas spopondisset, se ejus infanti, quæ prima sibi civem Romanum esset enixa, illustre munus daturum. *Hostum Hostilium* Hersiliæ filium, quòd ea prima ex omnibus Sabinis mulieribus raptis partum edidisset, *bulla aurea*, *ac prætextæ* insignibus honorasse: Aut *togam prætextam* pueris datam, ut ex purpuræ rubore, ingenuitatis pudore regerentur. Aut, quam *Verrii Flacci* sententiam esse ait, togæ prætextæ usum primum ei puero concessum, qui, cum *circensium* die de cœnaculo pompam ludorum supernè despexisset, & patri retulisset, quo ordine secreta sacrorum in arca Pilenti composita vidisset: ea re oraculi, quo nuntiatum erat, populum Romanum propterea à pestilentia laborare, quod Dii despicerentur, sententiam aperuisset. Sed hæc apud *Macrobium* latiùs.

Neque

Neque vero *pueri* tantum; iique *ingenui*, verum etiam puellæ ingenuæ, libertinorum filii, magistratus omnes non modo Romæ, sed in coloniis etiam & municipiis: magistri vicorum & collegiorum: *sacerdotes*, *senatores* ludorum Romanorum diebus: & mulieres nonis Caprotinis *toga* utebantur. De quibus omnibus testimonia ex scriptoribus antiquis plurima collegit *Aldus Manutius*, Pauli F. libro secundo de Quæsitis per epistolam, epistola prima, ex quibus nos uno atque altero contenti erimus. De pueris ante testimonia audivimus. De puellis ingenuis prætextatis *Cicero* in Verrem: *Eripies pupillæ togam prætextam.* Et Propertius lib. 4.

Mox ubi jam facibus cessit prætexta maritis,
Vinxit & acceptas altera vitta comas.

Ex quo etiam intelligitur, sicut pueri, donec virilem sumerent, *prætexta* utebantur: ita puellas, donec nuberent, eadem usas fuisse, quod etiam docet *Festus* his verbis: *Nubentibus depositis prætextis, à multitudine puerorum obscœna clamabantur.*

Cur libertinorum filiis concessa *prætexta* sit, exponit *Macrob.* lib. 1. Saturnal. cap. 6. videlicet, quòd, cùm bello secundo Punico ad lectisternium ex stipe collata faciendum, libertinæ quoque pecuniam subministrassent, & aucta obsecratio esset, *pueris* ingenuis, itemque *libertinis* carmen pronuntiantibus, concessum fuerit, ut libertinorum quoque filii qui ex justa duntaxat matrefamilias nati fuissent, *togam prætextam* & lorum in collo pro bullæ decore gestarent.

De *prætexta magistratuum* & sacerdotum multa extant testimonia apud *Ciceronem*, *Plutarchum*, *Polybium*, *Macrobium*, & alios. *Valerius Tribunus* plebis apud Livium lib. 34. Purpura viri utemur, prætextati in magistratibus, in sacerdotiis: liberi nostri prætextis purpura togis utentur. *Magistratibus* in coloniis, municipiisque, hic Romæ infimo genere magistris vicorum togæ prætextæ habendæ jus permittemus: nec id ut vivi solum habeant tantum insigne, sed etiam ut cum eo crementur: fœminis duntaxat usu purpuræ interdicemus, &c. Quare etiam apud *Valerium Max.* l. 9. c. 12. legimus, quod *prætores* aliquem capitis damnaturi, *prætextam* prius deposuerint, eam fortasse ob causam, quia tristem sententiam in veste lætitiam indicante, ferri non deceret. De magistris collegiorum *Asconius Pædianus* in orationem in Pisonem: De senatoribus ludorum diebus *prætextam gerentibus*, Cicero 2. Philippica: De mulieribus prætextatis nonis Caprotinis *Varro* lib. 5. de lingua Latina testes sunt.

A prætexta, *prætextati* dicti sunt, & qui in ætate essent prætextata, id est, puerili, & qui in magistratu. Quomodo Papyrii à prætexta cognomen consecuti sint, eleganter docet *Agellius*, & ex eodem Macrobius.

Candida toga dicebatur, qua induebantur ii, qui honores petere volebant: eaque signum erat petitionis. *Macrobius* libro 1. Saturnalior. cap. 16. *Mos* fuit *petitoribus*, ut sumpta candida toga nundinis in comitium venirent, & in colle considerent, unde coram possent ab universis videri. Hinc *candidati* vocati. Erat autem *candida*, ut inquit Isidorus, cui intendendæ albedinis causa cretam addiderant. Est enim plus candidum, quàm album. Albus color nativus lanæ est, candidus proprie splendens ille, & qui est ab arte. Ideò *Polybius* aliquot locis λαμπρὰν dicere maluit *petitorum togam*, quàm λευκὴν, & Latinè commode eam dicemus *splendentem*. Hinc *Livius* libro 4. Placet tollendæ ambitionis causa, Tribunos legem promulgare, ne cui album in vestimentum addere petitionis causa liceret. Vide *Justum Lipsium* lib. 1. Electorum, cap. 13. & alibi.

Toga pura fuit communis toga hominum privatorum. Eadem *virilis* est appellata, & *libera* & *recta*: nonnunquam *simpliciter toga* dicta, nullo epitheto addito. Ac *pura* quidem dicta, quod albi coloris, nulla admista purpura esset. *Albam* fuisse, ostendit *Pollux* τήβεννον λευκὸν & ὁλόλευκον, appellans: item *Martialis*, *Papinius*, & *Agellius*, quorum & item aliorum testimonia, vide apud *Aldum Manutium*, & *Justum Lipsium*, qui accuratè de colore togæ scripserunt. Quod nullam purpuram admistam haberet, ἀπόρφυρος, id est, expers purpuræ, à *Plutarcho* in Bruto dicitur. *Virilis appellata*, quia pueris virilem ætatem ingredientibus dabatur, in exitu scilicet anni XVI. sicuti data est M. Ciceronis filio: qui tamen mos Imperatorum ætate mansisse non videtur. Nam *Caligula* togam puram anno XIX. *M. Aurelius* XV. accepit, authoribus Suetonio & Capitolino. Qui eam sumebant, *tyrones* appellabantur. *Plinius* lib. 8. cap. 48. Tanaquil prima texuit rectam tunicam, qua simul cum toga pura tyrones induuntur, novæque nuptæ. *Liberam* vocant, quia pueris toga pura initium quoddam libertatis erat, cum antea custodirentur à pædagogis. *Rectæ* nomen ex *Festo* cognoscimus, cujus hæc sunt verba: Rectæ appellantur vestimenta virilia, quæ patres liberis suis conficienda curant ominis causa, ita appellata, quòd à stantibus, & in altitudinem texuntur. Et alio loco; Regillis, tunicis albis, & reticulis luteis, utrisque rectis textis sursum versum à stantibus, pridie nuptiarum diem, virgines indutæ cubitum ibant, ominis causa: ut etiam in togis virilibus dandis observari solet. Locus, in quo sumebatur, *Capitolini Jovis*, ut opinor, templum fuit: aut certe, post eam domi sumptam, statim in Capitolium ad Jovis ædem ibatur, quod *Valerius Maximus* lib. 5. cap. 4. declarat his verbis: Hanc pietatem æmulatus *M. Cotta*, eo ipso die, quo togam sumpsit *virilem*, protinus ut è Capitolio descendit, Cn. Carbonem, à quo pater ejus damnatus fuerat, postulavit. Plura vide apud *Aldum Manutium*, à quo hæc sumpsi.

Toga pulla atri coloris fuit, quam induebant luctus causa. Et ab illo vestis colore *atrati* dicebantur. De

De hac toga *Cicero* loquitur in Vatinium: Qua mente fecisti, ut in epulo Q. Arrii cum *toga pulla* procumberes? Item: Quis in funere familiari cœnavit *atratus*, cum ipse epuli dominus Q. Arrius albatus esset, &c. Atque hoc stante Republica ita observatum, ut *pulla veste* nonnisi in luctu uterentur. Sub Imperatoribus autem, cum jam exolevisset usus togæ, exolevit etiam simul usus coloris albi, & tum pullæ fuerunt plebejæ vestes omnes. Hinc *pulla paupertas* Calpurnio dicta:

Vidissem propius mea numina, sed mihi sordes
Obstiterant. ———
O utinam nobis non rustica vestis inesset,
Pullaque paupertas, & adunco fibula morsu.

Hinc *pullati* Suetonio in Augusto, cap. 44. Sanxit ne quis pullatorum media cavea sederet. Hinc discrimen natum inter cives, ignotum sæculo priori. ut alii *candidati* dicerentur, *pullati* alii. *Candidati* non ii, qui peterent (ut olim) sed honestioris ordinis cives: *pullati*, infima plebs, sive vulgus, à colore scilicet vestium, quibus utrique utebantur. Et in hac significatione ista vocabula à *Plinio* in epistolis, *Quintiliano* & aliis usurpantur. *Pullati* isti à Seneca lib. 2. de beata vita etiam *colorati* appellantur, quemadmodum locum illum restituit, & explicavit *Justus Lipsius*: sicut *candidati pexati*, ab eo dicuntur, quod pexis, hoc est, candidis & recentibus togis uterentur. Ita enim istud vocabulum accipiendum intelligitur ex *Persio*, qui scribit:

——— *Pexusque, togaque recenti.*

Pexis autem togis opponuntur *tritæ*, quæ à Festo *decotes*, sive, ut Lipsio placet, *decutes* appellantur, quod sint sine flocco, & quasi sine cute.

Sordida toga à pulla differebat & colore & usu. Non enim erat atri coloris, ut *Sigonius* & alii perperam tradiderunt, sed *alba*: verum tamen erat *sordidior* & obsoleta, ac longo usu detrita. Deinde nullus ejus usus fuit in luctu: sed erat fere vulgi vestis, quod ob id etiam *sordidum* interdum dicitur, quia sordida veste uteretur. Qui vero erant *ditiores* & elegantiores, ii semper *nivea* toga vestiti erant; quæ si interdum sordes aliquas traxisset, erant Romæ *fullones*, qui eas maculas ac sordes è toga eluebant, & addito sulphure ac creta, iterum eam candefaciebant. Testis hujus rei *Plin.* lib. 35. cap. 15. & 17. Hinc tam creber *usus fullonum* apud veteres. Vulgus vero, ut jam dixi, *toga sordida* utebatur. Per dies autem, vel privatim, vel publice lætos, togas recentes sumebant, & usu nondum sordidas, aut obsoletas, quæ à *Prudentio* contra Symmachum:

Candidior toga, & niveus pietatis amictus.

Ab Ovidio *vestis intacta*, à Persio *recens toga* nominatur: unde est, quod per ludos apud *Martialem* & alios, *candidati* leguntur: inde, quod apud *Plautum* Aulularia scribitur:

Qui vestitu, & creta se occultant, & sedent quasi frugi.

In homines scilicet tenuiores, quibus cum copia mutandæ togæ non esset; tamen ut nitidi, & melioris fortunæ apparerent, sub dies ludorum togulam suam incretabant. Viri autem illustres ac nobiles, cum semper nivea toga uterentur, si rei essent facti, per dies judicii sumebant *togam sordidam*, posita *nivea*, ut miserabiliores essent in veste plebeja. Itaque *rei in sordibus* esse dicuntur, aut sordidati. Neque vero ii solum, qui rei facti erant, verum etiam *cognati* eorum & affines *sordidam togam* sumebant: quod cum facerent, *vestem mutare* dicebantur. *Livius* lib. 6. Tribuni plebis diem Manlio dicunt. Conversa plebs est, utique postquam *sordidatum* reum viderunt, nec cum eo non modo Patrum quemquam, sed ne cognatos quidem, aut affines, quod ad eam diem nunquam usu venisset, ut in tanto discrimine non & proximi vestem mutarent. Hæc *Livius*. Verum de hoc more l. 9. qui de judiciis est, plura dicemus.

De *trabea*, quæ etiam inter *togarum* genera videtur referenda, dicemus paulo post, capite singulari.

Toga picta, vestis Etrusca fuit, purpurei coloris, auro distincta, à triumphantibus geri solita, quam ut ait *Florus*, subactis duodecim Thusciæ populis Tarquinius Priscus Romam transtulit: id quod etiam *Dionysius* confirmat. *Macrobius*, *Plinius*, id non Prisco, sed Tullo Hostilio tribuunt. Hæc *purpurea* fuit, ut *Dionysius* ostendit. *Picta* vocabatur, quòd in ea figuræ ita fingerentur, ut ea specie ad picturæ similitudinem accederet. Duos historiæ memorant, quorum virtuti tributum sit, ut *picta toga*, quanquam privati, uterentur, *Paulum Æmilium*, qui de ultimo Macedoniæ Rege Perseo triumphavit, de quo *Aurelius Victor*, libro de viris illustribus: & *Pompejum*, de quo *Vellejus* lib. 2. & *Dio* lib. 37. scribunt.

Togam palmatam, inquit Manutius, à palmis pictis sic appellarunt: cujus tamen non multa apud scriptores veteres mentio extat, plures meminerunt *tunicæ palmatæ*.

Toga purpurea differebat à *picta*, & à *prætexta*: à *picta*, quia pura erat: à *prætexta*, quia hæc erat alba cum limbo purpureo circumducto: *purpurea* verò limbum non habebat. Et *Livius* l. 31. separatim eas nominat. Dona, inquit, ampla data, quæ ferrent Regi vasa aurea, argenteaque, togaque purpurea, & *palmata* tunica, cum eburneo scipione, & toga prætexta. Togarum etiam alia genera, *undulatam*, *sericulatam*, *Phrygianam*, *scutulatam* nominant *Plinius*, *Martialis*, *Juvenalis*, deductis nominibus à vario genere picturæ. Sed de *toga*, & multiplici ejus differentia hactenus, quæ maximam partem ex *Caroli Sigonii* l. 3. de judiciis, *Aldi Manutii* lib. 2. de Quæsitis per epistolam, & *Justi Lipsii* Electis exscripsimus, unde tu, benevole lector, prolixiorem & pleniorem harum rerum explicationem petes. Leges etiam *Wolffgangi Lazii* lib. 8. Com-

Commentariorum Reipublicæ Romanæ, cap. 3. in quo de *toga* disserit, & *Lazari Baysii* IC. clarissimi de re vestiaria librum, cap. 9. & 10. ubi etiam habet senatoris Romani togati icona, ex antiquis marmoribus desumptam, quam & nos his Commentariis inserere voluimus.

Ad Cap. XXXII. Paralipomena.

Toga meretricum gestamen, & Byzantinorum, τήβεννος, forensis, virilis, libera, militaris, lugubris, tyrones in forum deducti, cadaveribus superimposita, domestica, cinctus ejus.

Indubitatum est, omnium ordinum Romæ, omnis sexus, ætatisque gestamen fuisse togam, si Servio Honorato fides adhibenda sit ad lib. 1. Æneid. v. 286. Laberius Mimus in Epheso citante Macrobio lib. 6. Saturnal. cap. 5.

——— Licentiam ac libidinem ut
Tollam togatæ stirpis.

Deinde infra:

Idcirco ope nostra dilatatum est
Dominium togatæ gentis.

Nonius cap. 14. ex M. Varrone lib. 1. de vita populi Romani; *Ante enim fuit commune vestimentum toga, & diurnum, & nocturnum, & muliebre, & virile.* Quod autem & diurnum & nocturnum vocet, ex Martiale petitum videtur lib. 11. epigr. 57.

Et teges, & cimex, & nudi sponda grabati,
Et brevis, atque eadem nocte dieque toga.

Istud tamen non usque adeo innotuit matronas honestiores stolis sine institis vestiri solitas, meretrices vero, aut projecti pudoris fœminas, togis indutas. Quo sensu capio illud Q. Florentis Tertulliani Apolog. cap. 6. *Infelicissimæ libidinum victima à matronis cultu distinguuntur.* Et indignationis pleno spiritu, ibidem: *Video & inter matronas atque prostibula nullum de habitu discrimen relictum.* Quod libro de Pallio cap. 4. fusissime exequitur. Interpres Juvenalis ad illud sat. 2.

Damnetur si vis etiam Calphurnia, talem
Non sumat damnata togam.

Ascon. Pædian. in 3. Verrinam, ad hæc verba; *Eripies tu igitur puellæ togam prætextam?* Breviter, ut solet; *Toga communis est habitus, fuit & marium, & fœminarum, sed prætexta honestiorum, toga viliorum, quod etiam circa mulieres servabatur.* Is Atheniensium ritus. Suid. in voce νόμος *lex*. Pet. Faber Semestr. libr. 1. cap. 15. Adrian. Turnebus libr. 16. Adversar. cap. 19. Porphyrio vetus interpres ad illud Q. Horatii lib. 1. sat. 2.

——— quid inter
Est, in matrona, ancilla, peccesve togata.

Alb. Tibull. lib. 4.

Sit tibi cura togæ potior, pressumque quasillo
Scortum, quam Servi filia Sulpitia.

Martialis sæpissime. lib. 2. epigr. 39. lemma est, *De muneribus mœchæ.*

Coccina formosæ donas & janthina mœchæ,
Vis dare quæ meruit munera? mitte togam.

Et lib 6. epigr. 64.

Sed patris ad speculum tonsi, matrisque togatæ
Filius.

Lib. 10. epigr. 52.

Thelim viderat in toga spadonem,
Damnatam Numa dixit esse mœcham.

Erat & quoddam togæ genus, quod *tebennum* appellarunt, de cujus forma, origine, colore, pretioque, dubitant non sæculi modo nostri scriptores, sed & inter antiquos nonnulli: Dionysius Halicarnass. libro 3. qui fatetur se ignorare, cur id nominis impositum. A Joanne Meursio observatum est in Curis Criticis parte 2. cap. 31. Narratio autem pene hujusmodi est: *Tebennus nomen habet ab Arcade Tebenno, qui primus eam chlamydem induit, cum Jonium sinum ingressus esset, & ab illius loci incolis susceptus, à quo edocti indigenæ eodem modo vestierunt, & vestem tebenniam vocarunt, postea nomine corrupto tebennus dicta est.* Ita interprete Hieronymo Wolfio Suidas in voce τήβεννος.

Paulo aliter Artemidor. lib. 2. Oneirocritic. cap. 3. τὰ δ' αὐτὰ καὶ ἡ Ῥωμαϊκὴ ἐσθὴς, ἣν νῦν τίβενον καλοῦσιν, ἀπὸ Τιμένου τοῦ Ἀρκάδος, ὃς πρῶτος τὴν ἑαυτοῦ χλαμύδα τοῦτον περιεβάλλετο τὸν τρόπον, εἰσπλεύσας κατὰ τὸν Ἰονικὸν κόλπον, καὶ ὑποδεχθεὶς ὑπὸ τῶν ταύτῃ κατοικούντων, ἀφ' οὗ μαθόντες καὶ οἱ ἐγχώριοι τὸν αὐτὸν ἐσκευάσαντο τρόπον, καὶ ἐκάλουν τὴν ἐσθῆτα τιμένιον ἐπώνυμον Τιμένου τοῦ εὑρόντος, ὕστερον δὲ τῷ χρόνῳ παραφθαρὲν τὸ ὄνομα, τίβενος ἐκλήθη. *Eadem significat & vestis Romana, toga videlicet, quam nunc tibenum vocant, à Timeno Arcade, qui primus suam chlamydem circumdedit, cum per sinum Jonium navigasset, & ab his, qui illic habitant, susceptus esset, à quo indigenæ edocti eodem modo præparaverunt, & vestitum timenium vocaverunt, cognominem Timenio inventori, verum posterioribus temporibus corrupto nomine tibenus appellatus est.* Ubi pro τίβενον, & τίβενος, legendum omnino existimo τήβεννον, & τήβεννος; Hesychius Grammaticus, τήβεννος εἶδος περιβολαίου παρὰ Ῥωμαίοις. *Tebennus species vestitus apud Romanos.* Halicarnass. loco proxime supra laudato. Ῥωμαῖοι μὲν τόγας, Ἕλληνες δὲ τήβεννον καλοῦσι. *Romani certe togas, Græci quidem tebennum appellarunt.* Et lib. 2. τηβέννας ἐμπεπορπημένοι περιπορφύρους φοινικοπαρύφους, ἃς καλοῦσι τραβέας. *Togisque induti purpura prætextis, & fibula adstrictis, quas trabeas vocant.* Ita vertunt in editione Friderici Sylburgii. Est ergo quædam tebennus ὁλοπόρφυρος, *tota è purpura contexta toga*, quæ Regum erat gestamen, est & περιπόρφυρος, *circumsuta tantum purpura*, quæ equestri ordini conveniebat. idem Halicarnasseus lib. 6. pag. 351. Eunapius Sardianus de vitis Philosoph. in Juliano ad finem, καὶ τὴν περιπόρφυρον ἀνασείων ἐσθῆτα, τήβεννον αὐτὸν Ῥωμαῖοι καλοῦσι. Vertit Hadrianus Junius; *& purpuream togam, (Romani trabeam vocant) excutiens.* Certum est ex his trabeam peregrinæ esse originis, nec Romanorum in principio proprium, ut nec tebennum.

Togam optime describit Q. Tertull. lib. de Pallio cap. 5. *Adeo nec artifice necesse est, qui pridie rugas ab exordio formet & inde diducat in tilias, totumque contracti umbonis figmentum custodibus forcipibus assignet, dehinc diluculo, tunica prius cingulo correpta, quam præstabat moderatiorem texuisse, recognito rursus umbone, & si quid exorbitavit reformato, partem quidem de lævo promittat, ambitum vero ejus ex quo sinus nascitur jam deficientibus tabulis retrahat à scapulis, & exclusa dextera in lævam adhuc congerat cum alio pari tabulato in tergo devoto, atque ita hominem sarcina vestiat.* Apparet hinc togam *enormes sinus* habuisse, ut loquar cum Statio lib. 2. sylva 1. v. 132. Fl. Sosipat. Caris. lib. 1. citat Furium Bibaculum:

Duplici toga involutus.

Videatur Quintilianus infra citandus, ubi de cinctu agetur. Cornutus Satyrici Persii interpres, sive quilibet alius ad sat. 5. v. 14. *Toga est purum pallium, forma rotunda & fusiore, atque inundante sinu: & sub dextro veniens, super humerum sinistrum ponitur, cujus similitudinem in operimentis simulachrorum, vel picturarum aspicimus, easque statuas togatas vocamus; toga vero Romani in pace utebantur, in bello paludamentis, mensura togæ justæ senas ulnas habebat.* Horatius eadem de mensura ejus Epodon od. 4. *cum bis ter ulnarum toga.* Vetus scholiastes Juvenalis ad sat. 2. v. 143. senatorum gestamen tantum esse vult, cum ex iis, quæ dicta sunt, constet & singulorum esse vestitum, & quorumlibet magistratuum. Marcianus IC. *l. 32. ff. de jure fisci. Si accepto usu togæ Romanæ, ut cives Romani peregerint.* Aurel. Prudent. de Romano Martyre:

Fasces, secures, sella, prætexta, togæ,
Lictor, tribunal, & trecenta insignia,
Quibus tumetis, moxque detumescitis.

Nec id Romæ modo antiquæ, sed & novæ Romæ, sive Byzantii factitatum. Corrippus African. de laudibus Justini lib. 4. num. 3.

Incessit

Incessit lætus præclara in veste senatus,
Pars trabeis, pars compta togis, ut cuique probatus
Ordo locum, cultumque dabat.

Claudian. lib. de Bello Gildonico, ubi sic conqueritur Roma:
Cum subito par Roma mihi, divisaque cepit
Æquales Aurora togas.

Et quamvis omnium ordinum sit gestamen toga, tamen advocatorum præcipue censebatur. Vetus glossarium: *Togatos dicimus eosdem, quos advocatos & patronos causarum, qui in forensibus negotiis præmunientes, litigatoribus suum præbent patrocinium, quorum patrocinia substantivo nomine dicuntur honoraria.* Et sic fere loquuntur scriptores posterioris ævi. Aurel. Cassiodor. lib. 6. epist. 4. in fine: *Admonitionum igitur ordine decurso, per indictionem illam habitu te togatæ dignitatis ornamus, ut indutus veste Romulea jura debeas affectare Romana.* Ubi loci *togata dignitas* est advocatio, ut jam à viris doctis est præoccupatum, potestque confirmari authoritate L. Apuleii lib. 10. Milesiar. *Forenses rabulæ, & pragmatici, vilissima capita forensia, vulturiique togati.* Clarissime Aurel. Symmachus lib. 5. epist. 39. *Epictetus togæ forensis honore privatus est, plurimis præferendus, qui firmo patrocinio proteguntur.* Idemque rursus lib. 9. epist. 30. *Tu modo benignam mentem literis meis applica, & qui togæ amicus es, cujus laude supra alios splenduisti, & honesto ordini notam detrahe, & homini, pars mea, rogatus ignosce.* Sed quænam hæc nota? silentii indictio? nam advocatis delinquentibus solennis ea pœna. Ulpian. l. 9. ff. de pœn. *Moris est advocationibus quoque præsides interdicere, & nonnunquam in perpetuum interdicunt, nonnunquam ad tempus, vel annis metiuntur, vel etiam tempore quo provinciam regunt, nec non ita quoque interdici potest alicui, ne certis personis adsit: potest & ita interdici cui ne apud tribunal præsidis postulet, & tamen apud legatum vel procuratorem non prohibetur agere.* Antonius Aug. l. 1. C. de postuland. *Cum à præfecto Ægypti causas agere perpetuum prohibitus non appellaveris, placitis obtempera.* Elegantissimus in id locus extat apud C. Plinium lib. 5. epist. 14. *Assenserunt omnes præter Flavium Aprum, is interdicendum ei advocationibus in quinquennium censuit.*

Sed redeo ad togam forensem; Sidon. Apollinar. lib. 2. epist. 13. *Epistolam tuam nobis Marcellinus togatus exhibuit, homo peritus.* Male ante sagacissimi doctissimique Joannis Savaronis editionem legebatur; *Marcellinus rogatus exhibuit.* Idem lib. 3. epist. 7. *Tu retices, vel bibliothecarum medius, vel togarum, & à me officium paupertini sermonis expectas.* Denique togatos idem pro advocatis dixit, lib. 6. epist. 3. *Negotium huic testamentarium est, latent eum propriarum merita chartarum, togatorum illic perorantum peritiam consulere perrexit, pro victoria computaturus sese intellexerit jure superari.* D. Cyprian. lib. 2. epist. 2. ad Donatum: *Sævit invicem discordantium rabies, & inter togas pace juxta forum litibus mugit insanum.* D. Ambros. epist. 24. *Movebat hoc utriusque partis togatos:* id est, causidicos. Anianus interpretatur *togam advocationem*, Novella Valentiniani de confirmand. his quæ administrant. vel publ. offic. *Curiales*, inquit, *ad togam præparare.* Non. Marcell. cap. 1. num. 3. *Toga est vestimentum, quo in foro amicimur.* Honorius & Theodosius Augg. Proculo l. 15. lib. 6. tit. 2. Cod. Theodos. *Vel qui è schola agentium in rebus expletis stipendiis ad principatum ducena pervenerunt, togati prætorianæ atque etiam urbicariæ præfecturæ*, hoc est, diversorum judiciorum advocati. Elegans est epitaphium incisum marmori in D. Pauli basilica, Petilii Processii, sedis prætorianæ togati, qui obiit Probo Juniore consule, hoc est, anno reparatæ salutis 513. Sed verba ipsa apponantur:

Post mortem si vivit amor, si gratia prisca
Durat in arcanum mentis adacta bonum.
Quamvis luctificum fratris tamen accipe carmen,
Ne male sit tumulis extera lingua tuis.
Te natura parens omni depinxerat arte,
Moribus, ingenio, corpore, mente, fide.
Purus amicitiæ cultor, servator honesti,
Eloquio miseros, vel pietate fovens.
Hinc est quod toto semper te flebimus ævo,
Quod fuerit juveni vis tibi multa senis.
Te genitrix, fratresque simul, te compare luctu
Perpetuis lachrymis plangit amata domus.

HIC. REQUIESCIT. IN. PACE.
B. M.
PETILIUS. PROCESSIUS. V. S. TOGATUS.
INL. P. P. QUI. VIXIT.
PL. M. ANN. XXXVIII. DEP.
E.
SUB. DIE. KAL. JUL. PROBO. JUN. V. C.
COS.

Meminere & alii poëtæ veteres. D. Auson. in Ephemeride ad finem:
Habitum forensem da puer,
Dicendum amicis est Ave,
Valeque, quod fit, mutuum.

Habitum autem *forensem*, exponunt, *togam*, Ælias Vinetus, Lazarus Bayfius, & Gulielm. Budæus. Author carminis ad Pisonem:
—— licet exercere togatæ
Munera militiæ, licet & sine pulveris haustu
Mitia legitimo sub judice bella mereri.

Ovid. lib. 1. de Remedio Amoris:
Sunt fora, sunt lites, sunt quos tuearis, amici,
Vade per urbanæ splendida castra togæ.

Claudian. lib. 2. in Ruff.
Insignemque habitum Latii mutare, togaque,
Mærent captivæ pellito judice leges.

Sic intelligendi Arcadius & Honorius principes, *l. 3. C. de advocat. diversor. judicior. Ne quis ex corpore togatorum, minime curialibus nexibus illigatus, provinciales suscipiat functiones.* Et Theodosius Aug. *l. 6. C. eod. Nulla togatis inspectio, nulla peræquatio ingeratur.* Et Leo Imperator censet eodem titulo l. 11. *Filios togatorum, qui vel causas agunt, vel futuris temporibus actitaverint, cæteris supernumerariis anteferri.* Denique Gratianus princeps *l. 3. C. de sportul. Illustribus vel spectabilibus, vel clarissimis, vel togatis fori cujuscumque præfecturæ.* Ut certissimum sit togas præcipue advocatis concessas, sub tempora labentis jam imperii.

Sequitur *libera toga*, quam induebant ingenui adolescentes, deposito puerilis ætatis gestamine. A. Gell. lib. 8. cap. 4. *Cum jam adolescentuli Romæ prætextam & puerilem togam mutassemus, magistrosque tunc nobismet ipsis exploratiores quæreremus, in Sandaliario forte apud librarios fuimus.* Liberam hanc togam appellarunt, quod omnis honesta libertas, quæ aliorum esset civium, iis concederetur qui eam induissent, inde & dies ille mutatæ vestis *Liberalia* in Fastis appellatur, soletque incidere in 16. Calend. April. ut ex Macrobio, Plutarcho, & aliis jam abunde observatum est. Horat. lib. 1. od. 36. Hermannus Figulus animadvertit:
Nulli plura tamen dividit oscula,
Quam dulci Lamiæ, memor
Actæ non alio rege puertiæ,
Mutatæque simul togæ.

Cultissime Ovidius lib. 3. Fastor. causas reddit, cur Liberalia potissimum eligerentur:
Restat ut inveniam, quare toga libera detur
Luciferis pueris, candide Bacche, tuis.
Sive quod ipse puer semper, juvenisque videris,
Et media est ætas inter utrumque tibi.
Seu quia tu pater es, patres, sua pignora, natos
Commendant curæ, numinibusque tuis.
Sive quod es Liber, vestis quoque libera per te
Sumitur, & vitæ liberioris iter.

Allusit idem lib. 4. de Tristib. eleg. 10.
Interea tacito passu labentibus annis
Liberior fratri sumpta mihique toga est.

Hæc coloris candidi erat, ob id & *pura* dicebatur. M. Tull. lib. 9. epist. 4. ad Atticum: *Utar tuo consilio, neque me in Arpinum hoc tempore abdam, & si, Ciceroni meo, togam puram dum dare Arpini vellem, hanc eram ipsam excusationem relicturus ad Cæsarem.* Ejusdem libri epist. 20. *Volo Ciceroni meo togam puram dare.*

dare. Et epist. 22. *Ego meo Ciceroni, Romæ caremus, Arpini potissimum togam puram dedi, idque municipibus nostris fuit gratum.* Lib. 5. ad eundem Atticum epist. 20. *Ego cum Laodiceam venero, Quinto sororis tuæ filio togam puram jubeor dare, cui moderabor diligentius.* C. Plin. lib. 8. cap. 48. inventionem attribuit Tanaquili, *Ea prima texit rectam tunicam, quales cum toga pura tyroni induuntur, & novæ nuptæ.* Poëtæ alluserunt. M. Lucan. lib. 7. Pharsal. in limine:

——— pura venerabilis æque
Quam currus ornante toga.

Q. Catull. epigr. 66.

Tempore quo primum vestis mihi tradita pura est,
Jucundum cum ætas florida ver ageret.
Multa satis lusi.

A. Persius sat. 5. v. 30.

Permisit sparsisse oculos jam candidus umbo.

Umbonem hunc videtur togæ partem facere Cornutus ad istum locum, frivolum illud, & à ratione longe alienum: melius Cœlius Rhodiginus lib. 14. Antiquar. Lection. cap. 16. *Umbo à Persio vocatur toga, quod sit umbonis instar contra reprehensiones præceptorum.* Hanc etiam *virilem* appellare solent, quod non nisi à viris induatur, qui jam scilicet, pueritiæ annos egressi firmioris ætatis licentiam affectant. Cic. Philippic. 2. *Sumpsisti virilem togam, quam statim muliebrem stolam reddidisti.* Ita in vulgatis editionibus, at in aliis: *Sumpsisti virilem, quam statim muliebrem togam reddidisti.* Rectius meo judicio. Nam impudicitiam vult Antonio exprobrare, quod optime fiet, si muliebrem eum togam induisse dicatur, nam meretrices, & prostibula togis induebantur, ut est supra hoc capite à me probatum. quod si togam virilem in stolam muliebrem eum commutasse diceret, minus probrosum foret, nam honestæ matronæ stolatæ erant, ut infra hoc libro expedietur.

De anno sumendæ virilis togæ præscripto, controversum est, nonnulli *annum ætatis decimum quintum* attigisse oportere ajunt, ut puerile indumentum exueretur, virilis toga sumeretur, Julio Capitolino authore in Antonino Philosopho. Alii in annum decimum sextum rejiciunt. C. Sueton. Augusto cap. 8. *Quadrimus patrem amisit, duodecimum annum agens aviam Juliam defunctam pro concione laudavit, quadriennio post virili toga sumpta, militaribus donis triumpho Cæsaris Africano donatus est.* Nero, *quo capessendæ reip. habilis videretur, vix pubescens, maturatam togam virilem induit.* C. Tacit. lib. 12. Annal. Jurisconsulti certe virilem ætatem ab anno tantum decimo septimo desumunt, itaque & togam liberam tunc sumendam contendunt: At Cumis non ante annum vigesimum viros se profitebantur, neque vestem virilem induebant. Dion. Halicarnass. l. 7. pag. 424.

Ritus solennis erat, ut in sumenda ea toga denarium in ædem Juventutis deferrent. L. Piso historicus apud Halicarnasseum eundem lib. 4. pag. 220. verba ejus Gelenio vertente hæc sunt: *Tradit L. Piso Annalium primo, voluisse eum & urbanæ multitudinis scire numerum: tum nascentium, tum morientium, tum eorum τ͂ εἰς ἄνδρας ἐγγραφομένων, qui virilem togam sumerent, statuisse quanti pretii nummos pro singulis inferre deberent cognati, in ærarium Ilithyiæ pro nascentibus, in Veneris ærarium, in luco situm, quam Libitinam appellant, pro defunctis, in Juventutis, τ͂ Νεότητ☉, pro virilem togam sumentibus, unde poterat nosse annis singulis, quantus esset in universum numerus civium, tum quam multi ex his essent per ætatem idonei militiæ.* Quæ consuetudo, quantum hactenus legi, à nullo alio observata fuit. Est & alter ritus apud Festum Pompejum lib. 16. in voce Regillis, quem cupiam expositum. *Regillis tunicis albis, & reticulis luteis utrisque. . . . . . . ctis fusum versum astantibus pridie nuptiarum diem, virgines indutæ cubitum ibant ominis causa, ut etiam in togis virilibus dandis observari solet.* Nisi forte auxilio possit esse illud Suetonii in Augusto cap. 94. *Sumenti virilem togam, tunica laticlavi resuta ex utraque parte ad pedes decidit.* Quæ leguntur apud Dionem Coccejanum lib. 45. princ. χιτῶν ἁλουργὴς, male toga palmata à Xylandro vertitur, *tunica* enim *laticlavia* verti debuit. Porro induebant tyrones virili toga diis præsentibus, hoc est ante altaria. Sext. Propert. lib. 4. eleg. 1.

Mox ubi bulla rudi demissa est aurea collo,
Matris & ante deos libera sumpta toga est.

Tyrones appellavit Plinius paulo ante citatus, adolescentes forensibus studiis sumpta hac veste præparatos, ut & Quintilianus lib. 12. Institution. oratoriar. cap. 6. *Nec rursus differendum est tyrocinium in senectutem.* Itaque tyrocinium istud non est militare, sed forense, nam à patribus suis naturalibus vel adoptivis in forum deducebantur eo die quo togam virilem induissent, vel singulis, vel privatis senatoribus commendabantur, comitante toto clientum numero. Quare ut insolens in Claudio principe notatur, quod non in forum, ut solennis mos erat, togæ virilis sumptæ die, sed in Capitolium fuisset deductus. Sueton. in eo cap. 2. *Ob hanc eandem valetudinem & gladiatorio munere, quod simul cum fratre memoria patris edebat, palliolatus novo more præsedit, & toga virilis die, circa mediam noctem sine solenni officio lectica in Capitolium latus est.* Idem in Aug. cap. 26. *Consulatum decimum tertium biennio post ultro petit, ut Cajum, & Lucium filios, amplissimo præditus magistratu, suo quemque tyrocinio deduceret in forum.* Pessime antea legebatur, *amplissimo præditos magistratu:* neque enim tyrones illi ullum gerebant magistratum, sed ipse Augustus amplissimo præditus erat magistratu, hoc est consulatu. Et in Tiber. cap. 15. *Deducto in forum filio Druso.* In Calig. cap. 10. *Undevigesimo ætatis anno accitus Capreas à Tiberio, uno atque eodem die togam sumpsit, barbamque posuit, sine ullo honore, qualis contigerat tyrocinio fratrum ejus.* In Nerone cap. 7. *Deductus in forum tyro, populo congiarium, militi donativum proposuit.* Adeundus & Plutarchus in Bruto, qui eandem hanc consuetudinem expressit. Offerebant itaque sumpta jam toga congiarium, ut ex verbis Suetonii in Nerone constat. C. Tacitus confirmat id ipsum lib. 3. Annal. *Quo die forum ingressus* (Nero) *congiarium plebi, militi donativum propositum.* Tum deinde in Capitolium deducebatur idem ille tyro à foro. Valer. Maxim. lib. 5. cap. 4. tit. 4. *Hanc pietatem æmulatus M. Cotta, eo ipso die, quo togam sumpsit virilem, protinus ut è Capitolio descendit, C. Carbonem, à quo pater ejus damnatus fuerat, postulavit, protractumque reum judicio afflixit.* Lævinus Torrentius ad illud Q. Horatii lib. 1. sat. 2.

Nomina sectatur modo sumpta veste virili
Sub patribus duris tyronum.

Commendabant patres tyrones istos, filios suos, fidei senatorum: cujus rei clara sunt argumenta apud Titum Livium 5. decad. l. 5. ad finem: *Filium postremo Nicomedem senatui commendavit.* Q. Symmach. lib. 2. epist. 42. *Commendaveram tibi dudum Macedonii viri clarissimi filium, quum foro tuo nomen dedisset, credo eam rem pro studio meo juveni accommodasse: sed quia parentibus nihil satis est, & efficacior quibusdam videtur petitionis iteratio, rogatus denuo postulatum retexo, non ut novam causidico benevolentiam præstes, sed ut jam tributam digneris augere.* Elegans formula commendationis istiusmodi apud C. Suetonium in Augusto cap. 56. *Nunquam filios suos populo commendavit, ut non adjiceret, si merebuntur.* Pulchre Claudian. de 6. Hon. consul.

——— tecum prælarga vocavit
Ditandas ad dona tribus, fulgentia tecum
Collecti trabeatus adit delubra senatus,
Romano puerum gaudens offerre favori.

Militaris toga illa, ut arbitror, appellabatur, qua in castris induebantur milites, quod antiquissima republica factitatũ censeo. Nam florente Urbe, sagatos notissimum est, id est, milites, togatis, id est, urbicis civibus oppositos, quare & togam pro pace passim usurpant scriptores, quod nunquam fecissent promiscuo togæ usu in castra recepto prioribus id nihilominus invaluisse temporibus, conjicere licet ex Festo Pompejo lib. 5. *Endo procinctu, in procinctu. significat autem, cum ex castris in prælium exitum est, procinctos, quasi præcinctos atque expeditos, nam apud antiquos togis incincti pugnasse dicuntur.* Vestigia quædam hujus ritus revocata ab Antonino Philosopho apud Julium Capitolinum in ejus vita ad finem: *Revertens ad Italiam navigio, gravissimam tempestatem passus est, per Brundusium veniens in Italiam, togam & ipse sumpsit, & milites togatos esse jussit.* Sequitur deinde,

de, dignissimum observatione; *Nec unquam sagati milites sub eo fuerunt.* Claudian. de 4. Hon. consul. in limine:

Littori cedunt aquilæ, ridetque togatus
Miles, & in mediis effulget curia castris.

Toga lugubris, sive, ut alii appellant, *pulla*, supra memorata est à me hoc opere lib. 4. c. 9. & fusius infra expedietur ubi de funeribus. Hoc tantum hic observandum duco, cadavera ea obvolvi consueta. L. Apul. lib. 1. Floridor. *Nam illic quoque videret hominem præsidere, hominem depugnare, togam quoque parari & voto & funeri, item pallio cadavera operiri, & Philosophos amiciri.* Qui locus appositissime & de virili toga, & de lugubri intelligendus est, ita P. Colvius allata Pauli IC. authoritate *l. 19. ff. de in rem verso. Filius familias emit togam, mortuo deinde eo, pater ignorans & putans suam esse, dedicavit eam in funus ejus.* Dedicare autem in funus, nihil aliud est, quam cadaver ea obvolvere. Lucian. lib. de Luctu. Artemidorus & Plutarchus adducti ad id probandum à Lipsio lib. 1. Elector. vetus Scholiast. Juvenalis ad v. 172. sat. 3. *Togam sumit, ut ei supra lectum mittant, dum mortuus effertur.* Ipse Satyricus:

Pars magna Italiæ est, si verum admittimus, in quo
Nemo togam sumit, nisi mortuus.

Martial. lib. 9. epigr. 58.

Nil est tritius Hedyli lacernis,
Non ansa veteres Corinthiorum,
Non pallens toga mortui tribulis.

Illud quoque hoc loco non duxerim omittendum, quasdam vestes seu togas *domesticas* fuisse, alias vero *forenses*, ut jam monui. M. Tull. lib. 2. de Finib. bonor. & malor. *Quod si vultum tibi, si incessum fingeres, quo gravior viderere, non esses tui similis, verba tu fingas, & ea dicas, quæ non sentias, aut etiam, ut vestitum, sic sententiam quoque habeas, aliam domesticam, aliam forensem, ut in fronte ostentatio sit, intus veritas occultetur.* Ammian. Marcellin. lib. 31. in principio: *Nec alia iis domestica vestis est, alia forensis, sed semel obsoleti coloris tunica collo inserta, non ante deponitur, aut mutatur quam diuturna carie in pannulos defluxerit defrustata.* Lepide Romanos ritus Hunnis barbaris adaptavit. Ita Fr. Lindenbrogius hunc locum legendum docuit, antea male, *in pannulos defluxerit defrustrata.* Causa probatæ hujus lectionis ex Glossario veteri, in quo *concisus, frustatus.* Idem Ammianus l. 20. *defrustandæ Mesopotamiæ opitulari.* Sidon. Apollin. lib. 9. epist. 9. *Quæsitum volumen invenio, produco, lectito, excerpo, maxima ex magnis capita defrustans.* Defrustare itaque est, veluti *per frusta effundere*, ut loquitur idem Apollinaris lib. 1. epist. ult. atque ita L. Florus supplendus, legendusque l. 2. c. 2. in fine: *Et tamen cum Punica prædæ omnibus promontoriis, insulisque frustarentur, ac fluitarent, populus Romanus triumphavit.* Sed ad vestem domesticam redeo, qua scilicet domi utebantur, Sueton. Aug. cap. 73. *Veste non temere alia, quam domestica usus est, ab uxore, & sorore, filiaque & neptibus confecta.* Quæ licet vulgata sit lectio, & ab Isaaco Casaubono probata, potest tamen non incommode & aliter legi: *Veste non temere alia domestica usus est, quam ab uxore, & sorore, & filia neptibusque confecta:* authore vel ipso Suetonio, cujus in Vitellio cap. 8. hæc sunt verba: *Vixdum mense transacto, neque diei, neque temporis habita ratione ac jam vespere subito à militibus è cubiculo raptus, ita ut erat in veste domestica, imperator est consalutatus.* Accedat & L. Senecæ testimonium lib. de Tranquil. animi cap. 1. *Placet vestis domestica, & vilis, nec servanda, nec sumenda sollicite.* In hac numerabantur & cœnatoriæ sive accubitoriæ, quas *syntheses* nuncupabant, de qua erudite, ut solet, Justus Lipsius in Saturnalibus, & Martialis passim, sed præcipue lib. 14. epigr. 135. cujus lemma est *cœnatoria:*

Non fora sunt nobis, nec sunt vadimonia nota,
Hic opus est, pictis accubuisse thoris.

Ad hujus vestis differentiam, altera appellatur *forensis.* Jun. Moderat. Columella lib. 12. de Re Rust. cap. 4. *Quales sunt arculæ, in quibus vestimenta forensia conduntur.* Idem Suetonius in Calig. cap. 17. *Posteriore epulo forensia insuper viris, pueris ac fœminis fascias purpuræ ac conchylii distribuit.* Vide interpretes ibidem loci.

Cingereturne semper hæc toga, necne, disces ex Festo lib. 5. in voce *endo procinctu*, & ex Pseudo-Cornuto ad sat. 5. A. Persii v. 31. supra citatis, sed maxime ex Quintiliani pulcherrimo loco Oratoriar. Institut. lib. 11. cap. 3. *Ipsam togam rotundam esse, & apte cæsam velim, aliter enim multis modis fiet enormis, pars ejus prior mediis cruribus optime terminabitur, posterior eadem portione altius quam cinctura sinus decentissimus, si aliquanto supra imam togam fuerit, nunquam certe sit inferior: ille qui sub humero dextro ad sinistrum oblique ducitur, velut baltheus, nec strangulet, nec fluat: pars togæ quæ postea imponitur, sit inferior, nam ita & sedet melius & continetur: subducenda etiam pars aliqua tunicæ, ne ad lacertum in actu redeat, tum sinus injiciendus humero, cujus extremam oram rejecisse non dedecet: operiri autem humerum cum toto jugulo non oportet, alioqui amictus fiet angustus, & dignitatem, quæ est in latitudine pectoris, perdet.* Plura dicentur l. 7. cap. 9. hujus operis, ubi de veste consulari, ejusque cinctura agetur. Et jam ad alia pergendum.

CAP. XXXIII.

De tunica.

Togæ vero suppositæ *tunicæ* plures fuerunt, sed quæ togam proxime attigit, ea proprio nomine *tunica* dicta est. Hæc *angustior* & *brevior*, quam toga fuit, ac primum *sine manicis*, deinde *manicata*, ac *cinctura* constricta est. De modo *tunicæ* Quintilianus libro 11. Cui lati clavi jus non erit, ita cingatur, ut tunicæ prioribus oris infra genua paululum, posterioribus ad medios poplites usque perveniant. Nam infra *mulierum* est, supra *centurionum.* Hinc *talares tunicæ*, id est, usque ad talos demissæ, semper probro objectæ sunt. De manicis *Agellius* libro 7. cap. 12. *Tunicis* uti virum *prolixis* ultra brachia, & usque in primores manus ac prope in digitos, Romæ atque in omni Latio indecorum fuit. Eas *tunicas* Græco vocabulo nostri χειριδότους appellaverunt, fœminisque solis vestem longe lateque diffusam decere existimaverunt: ad ulnas cruraque adversus oculos protegenda. Viri autem Romani primo quidem *sine tunicis* toga sola amicti fuerunt: postea *substrictas* & *breves tunicas* citra humerum desinentes habebant, quod genus Græci dicunt ἐξωμίδας. Hac antiquitate inductus *P. Africanus Pauli filius* P. Sulpitio Gallo homini delicato inter pleraque alia, quæ objectabat, id quoque probro dedit, quod *tunicis* uteretur manus totas operientibus. Qui cum *chirodota* tunica inferior accubuerit. Item *Cicero* in Catilinam: *Quos pexo capillo nitidos aut imberbes, aut bene barbatos videtis: manicatis, & talaribus tunicis; velis amictos, non togis, &c.* *Color* tunicæ liberorum hominum *albus* fuit, quod constat ex *Vopisco* Aureliano, cujus hæc sunt verba: *Sciendum tamen congiaria illum ter dedisse, donasse etiam populo Romano tunicas albas manicatas ex diversis provinciis.* Juvenalis quoque *tunicas albas* appellat hoc versu:

Sufficiunt tunicæ summis ædilibus albæ.

Et

Et *Cicero* Verri objicit, quod in officina sedere solitus sit cum pallio, & *tunica pulla*. Vide *Justum Lipsium* libro Electorum 1. cap. 13. *Aldus Manutius* purpureum *tunicarum* colorem defendit lib. 2. de Quæsitis per epistolam epistola 2. Scribit porro *Plutarchus*, Catonem majorem per hyemem *tunica exomide* sumpta per æstatem nudum opus in agro perfecisse, &c. *Juvenes tunicatos* in campo se exercuisse scriptum est apud *Ciceronem* in Cluentiana. Plebeculam vero Romanam *tunicatam* incessisse significavit *Horatius*, cum popellum eum *tunicatum* vocavit. Cum ergo cives omnes Romani *tunica* uterentur, factum est, ut *tunica ordines distinxerint*. Nam *senatores* & *equites tunicam clavatam* induerunt, *plebs rectam*, & sine clavis. *Clavata tunica* fuit, quæ clavos purpureos intextos, vel potius insutos, quod *Aldus Manutius* probat, habuit, aut latos, aut angustos. Fuerunt autem *clavi*, quasi flores panno intexti, unde *Martialis* dixit:

——— *lato mapalia clavo.*

Festus, *clavata vestimenta* scribit fuisse clavis intertexta. *Varro* in octavo de lingua Latina addit: Si quis *tunicam* in usu ita consuit, ut altera plagula sit angustis clavis, altera latis, utraque pars in suo genere caret analogia. *Plin.* lib. 9. *Toga prætexta* & *latiore clavo* è Regibus primum usum Etruscis devictis, *Tullum Hostilium* satis constat. Silius:

Sacrificum lato vestem distinguere clavo.

Varro Modio, teste Nonio:

Istorum vitreæ togæ ostentant tunicæ clavos.

Cæterum *tunica latos clavos* purpureos intertextos habens, quæ & *latus clavus*, & *tunica lati clavi* dicta est, *propria* fuit *senatorum*, atque amplissimi ordinis insigne. Indicat hoc *Suetonius* loquens de Augusto: Sumenti virilem togam *tunica lati clavi* resuta ex utraque parte ad pedes decidit. Fuerunt, qui interpretarentur, non aliud significare, quam quod is ordo, cujus insigne id esset, quandoque ei subjiceretur. Idem: Liberis senatorum, quo celerius Reipublicæ assuescerent, protinus à virili toga *latum clavum* induere, & curiæ interesse permisit. Et de *Tiberio:* Senatori *latum clavum ademit*. Et de *Cajo:* Latum clavum, quanquam initio affirmasset, non lecturum senatorem, nisi civis Romani abnepotem, etiam libertini filio tradidit, &c. Ut autem *latus clavus* fuit *senatorum*, sic *angustus clavus equitum* Romanorum. Ostendit *Vellejus Paterculus* de Mecœnate scribens, qui equestri dignitate contentus erat, Mecœnas non minus Agrippa Cæsari charus, sed minus honoratus: quippe vixit *angusto clavo* pene contentus. *Lampridius* item in Alexandro: Tum satis esse constituit, ut equites Romani à senatoribus *clavi qualitate* discernerentur. Hæc de *tunica Carolus Sigonius* lib. 3. de judiciis. Et ab hac *clavorum differentia*, discrimen etiam inter tribunos militum fuit, ut alii dicerentur *angusticlavii*, qui scilicet utebantur angusto clavo: alii *laticlavii*, qui latum clavum usurpabant, quorum hi *majoris*, illi *minoris dignitatis* erant. Qua de re *Suetonius* in Augusto, Nerone, Othone, Domitiano & in eundem *Lævinus Torrentius*. *Adrianus Turnebus* Adversariorum lib. 3. cap. 21. & lib. 12. cap. 6. Item lib. 17. cap. 11. *Aldus Manutius* lib. 2. de Quæsitis per epistolam, epistola 2. scribit, *latos clavos* omnium fuisse, qui vel patre senatore, vel equite nati essent: non quidem à primis annis per omnem ætatem, sed ab an. XVII. quo etiam virilis toga sumebatur ad annum ætatis senatoriæ: quo anno curiam ingredientibus remanserit ejusdem *tunicæ jus*, addito præterea omni reliquo jure, quo senatorius ordo præcipue fruebatur: sin autem *senatoriam* dignitatem non assequerentur: vel quia nollent, otiosam aut tranquillam vitam honoribus anteponentes: vel quia non possent, gratia destituti: *lato clavo deposito* angustum sumpserint: ad quam sententiam probandam *Ovidii*, & *Suetonii* testimonia adducit, quæ apud ipsum leges.

Palmatam tunicam idem *Manutius* fuisse arbitratur, quam triumphantes toga picta superimposita, tanquam insigne victoriæ, gestarint.

Sicut autem *tunica* exterior illa vestis dicebatur quæ togæ supponebatur, ita *subucula* interior tunica, quæ proxime cutem attingebat. Tantum de *tunica*, de qua præter eos, quos citavi, scriptores, etiam *Lazarus Bayfius* libro de re vestiaria, cap. 12. *Wolfgangus Lazius* lib. 8. Commentariorum Reipublicæ Romanæ, cap. 4.

Cap. XXXIV.

De trabea.

Adhuc de *trabea* nobis agendum est, antequam ad muliebria vestimenta accedamus, ubi tamen nos paucis expediemus. *Sueton.* in l. de vestimentis, authore Servio, in l. 7. Virgilii, *tria trabearum genera* fuisse ostendit: unum è *sola purpura*, Diis consecratum, alterum è *purpura non sine albo*, quo Reges usi fuerint: tertium *augurale è purpura & cocco*. De primo genere non est opus, ut multa verba faciam. *Secundi generis trabeæ* fuerunt præ reliquis in maximo apud Romanos usu. Non enim Reges tantum, verum etiam pulsis Regibus Consules: item equites, cum trabeati idibus Quintilibus transveherentur, eas usurparunt. Et *Consulum* quidem *trabea* videtur Aldo Manutio, post Reges, fuisse mili-

militaris habitus, quo Conſules in bello uſi fuerunt: quod ſibi in mentem veniſſe ait, illum *Livii* locum lib. 32. conſideranti: Conſul, cum Corcyræ hybernaſſet, vere primo in continente *trabeatus* ad hoſtem ducere pergit, &c. Eamque ob cauſam etiam *equeſtres turmas* bellicam ſpeciem repræſentantes, Idibus Quinctilibus *trabea veſtitos* tranſvectos eſſe dicit. Meminit hujus *trabeæ* Conſularis *Auſonius* in gratiarum actione, pro Conſulatu, his verbis: In procinctu, & tum maxime dimicaturus, *palmatæ veſtis* meæ ornamenta diſponis feliciter & bono omine: namque iſte habitus, ut in pace *Conſulis* eſt, ſic in victoria *triumphantis*. Parum eſt, ſi qualis ad me *trabea* mittatur, interroges, te coram promi jubes. Hæc *Auſonius*. Quibus ex verbis primum illud conſtat, *triumphalem* Romanis *trabeam* fuiſſe, quod alibi non facile invenias; triumphabant enim in toga picta: deinde Conſularem: quod Reipublicæ temporibus inuſitatum fuit: *Prætexta* enim tunc & Conſules, & reliqui magiſtratus utebantur: poſtremo, *trabeam* & *palmatam* veſtem, & *togam pictam* eandem facit, qua de re vid. *Ald. Manutium* lib. 2. de Quæſitis per epiſtolam, epiſt. 1. & *Eliam* Vinetum, Commentariis in Auſonium. Quin etiam *trabeam* auro pictam facit Auſonius, quod nec *Suetonius*, ubi de tribus trabearum generibus agit, nec quiſquam alius veterum ſcriptorum veteris & liberæ Reipubl. meminit. Unde apparet *Gratiano* imperante, & *trabeatos* Conſules fuiſſe, qui *prætextati* antea fuerant, & *trabeam* fuiſſe pictam, contra veterem conſuetudinem. De tertio *trabearum* genere *Dionyſius* loquitur l. 3. ubi de *Saliorum veſtitu*, vel trabeis ſcribens, eas περιπορφύρυς vocat, id eſt, *purpura prætextas*; puniceo colore alternis intertexto. De *trabea* præter *Aldum Manutium*, *Eliam Vinetum*, *Lazarum Bayſium*, & alios, *Wolfgangus Lazius* l. 8. Commentariorum Reipublicæ Romanæ, c. 5.

CAP. XXXV.

De fœminarum veſtibus.

Explicatis iis veſtimentis, quibus viri & pueri proprie uſi apud Romanos fuerunt, ſequitur, ut *de muliebribus* etiam pauca ſubjiciamus. *Muliebria* cum Ulpiano appello, quæ matrisfamilias cauſa parata ſunt, quibus vir non facile uti poteſt ſine vituperatione, veluti *ſtolæ*, *pallia*, *tunicæ*, *capitia*, *zonæ*, *mitræ*, quæ magis capitis tegendi, quam ornandi cauſa comparata ſunt, *plagulæ*, *penulæ*.

Stolam, inquit *Nonius Marcellus* tractatu de genere veſtimentorum, veteres non honeſtam veſtem ſolum, ſed etiam omnem quæ corpus tegeret, appellarunt: quibus verbis docet, *ſtolam* non mulierum veſtem propriam, ſed iis cum viris communem eſſe; cui rei probandæ teſtimonia *Ennii* & *Varronis* adducit. *Ulpianus* tamen *ſtolam* pro muliebri tantum veſte uſurpat, quæ demiſſa erat ad imos uſque pedes, & cujus extremam partem inſtita aſſuta, quæ erat faſciola quædam ſive *limbus*, ambiebat. Dicta autem videtur *ſtola* ἀπὸ τῦ ςέλλομαι, quod, *induo*, ſignificat. Hac matronæ Romanæ utebantur, non aliter atque viri *tunica*. Sic enim eas virorum & mulierum veſtes confert *Terentius Varro* lib. 7. de ling. Lat. cum ſcribit. In veſtitu quum diſſimillima ſit virilis *toga* tunicæ, mulieris *ſtola* pallio, tamen inæqualitatem hanc ſequimur nihilominus, &c. Quibus verbis *togam* & *tunicam* viro tribuit, *pallium* & *ſtolam* mulieri. *Stolatæ mulieris* icona talem ex vetuſtis monumentis ſuo libro de re veſtiaria inſeruit *Laz. Bayſius*, quam & nos hic adjiciemus.

Pallium virorum & puerorum erat, erat & mulierum: hoc tamen ab illo altero, quod viri & pueri uſurpabant, erat diverſum. Dicebatur *pallium*, quia palam geſtabatur, & *tunicæ* ſive *ſtolæ* circundabatur, aut tunicæ operimentum erat, id quod ex *Varronis* verbis, quæ modo recitavimus, liquet. Hæc etiam *palla* dicta fuit, ut *Varro* lib. 4. de ling. Lat. docet, quod foris ac palam eſſet. Nonius: *Palla* eſt honeſtæ mulieris veſtimentum, hoc eſt, *tunicæ pallium*. Vide de his veſtimentorum generibus differentem *Aldum Manutium*, Pauli filium, libro 2. de Quæſitis per epiſtolam, epiſtola 2. ſub finem.

Tunicæ non tantum virorum, ſed & fœminarum erant, quod ex *Varrone* cognoſcimus, qui eas fœminis tribuit. Idem lib. 9. de ling. Lat. *Muliebrem tunicam* eam dicimus quæ de eo genere eſt, quo indutu mulieres ut uterentur eſt inſtitutum. Ita autem dicebatur *exterior* fœminarum tunica: *induſium* interior, quæque carni hærebat. Sic enim *Varro* lib. 4. de ling. Lat. cum *de capitio* locutus eſſet, ſubjungit: Alterius generis item duo: unum, quod foris, ac palam, à quo *palla*: alterum, quod intus, à quo *induſium*. Nonius: *Induſium* eſt veſtimentum, quod corpori intra plurimas veſtes adhæret, tanquam *intuſium*. Apud eundem *Varro* lib. 1. de vita pop. Rom. Poſtquam binas tunicas habere cœperunt, inſtituerunt vocare *ſubuculam* & *induſium*. Ex quo apparet *ſubuculam* interiorem virorum tunicam, *induſium* mulierum fuiſſe. Poſterioribus tamen temporibus *ſubucula* quoque fœminarum fuit, quæ etiam *ſupparus* dicta. Ita enim *Feſtus*: *Supparus* veſtimentum puellarum *lineum ſemorale* uſque ad talos pendens dictum, quod ſubtus appareat. Et ita quatuor muliebres veſtes fuerunt *induſium*, intra tunicas omnes, *ſupparum*, *ſtola*, *&* *palla*. Vide *Aldum Manutium* loco paulo ante citato.

Capitia capitum tegmina, inquit *Nonius*, ubi adducit locum *Varronis* libro 4. de Vita popul. Rom. Neque id ab orbita matrumfamilias inſtituti, quod eæ pectore ac lacertis erant apertis, nec *capitia* habebant. Ex quo tamen loco *capitia* non capitis, ſed pectoris tegumentum fuiſſe intelligitur, quod etiam idem

idem *Varro* libro 4. de ling. Lat. significat, cum sic scribit: *Capitium* ab eo quod capit pectus, id est, ut antiqui dicebant, indutu comprehendit. Atque sic *capitium* intelligendum, *Adriano Turnebo*, & doctissimo *Scaligero* placet. Erant & ad vinciendum pectus *strophia* & *fasciæ*, de quibus *Terentius*, de puellis loquens, quas matres student esse:

Demissis humeris, vincto pectore, ut graciles sient,
Si qua est habitior paulo, pugilem esse ajunt, deducunt cibum, &c.

Nam fasciis illis humerorum castigabant superfluum, & quasi luxuriantem habitum, eosque ὁμαλὲς & æquos reddebant, cum contra in pugilibus sint torosi. *Strophio* tumorem papillarum cohibebant. Nonius: *Strophium* est fascia brevis, quæ virginalem tumorem cohibet papillarum. Turpilius Philopatro: *Me miseram quid agam, inter vias epistola excidit mihi, infelix inter tuniculam, ac strophium collocaram.* Vide *Joseph. Scaligerum* Conjectaneis in Varronem de lingua Latina.

Zonæ, quæ à Jurisconsulto etiam inter muliebria vestimenta numerantur, erant, quibus sese mulieres cingebant, sic dictæ à Græco verbo ζωννύω, quod est, *cingo*. Hæ alio nomine appellantur *cingula*, de quibus *Varro* l. 4. de ling. Lat. *Cinctus*, & *cingulum* à cingendo, alterum mulieribus attributum. Festus: *Cingulo nova nupta præcingebatur, quod vir in lecto solvebat.*

Mitræ, capitis ornamenta erant, mulieribus propria, quemadmodum *Servius* in 9. lib. Æneidos in illum versum Virgilii:

Et tunicæ manicas, & habent redimicula mitræ.

Scribit: *Pilea*, inquit, sunt virorum, *mitræ* fœminarum, quas *calanticas* appellant.

Cælius Rhodiginus lib 16. Antiq. lect. c. 10. ex Euripide & Herodoto docet, *mitram* esse genus fasciæ, sive *tæniæ*, quo caput obligaretur, & subjicit esse quosdam, qui sic finiant, ex fascibus orariisque concinnatas corollas dici *mitras*, eamque appellationem inclinari à μίτος: quod *filum* est: atque etiam eo nomine dici *zonam*, de qua paulo antè. *Calantica*, inquit *Nonius*, est tegmen muliebre, quod capiti innectitur. *Marcus Tullius* in Clodium: Tune, cum vincirentur pedes fasciis, cum *calanticam* capiti accommodares?

Plagulæ diminutivum à plaga, de qua ita *Nonius*: Plagæ grande linteum tegmen, quod nunc *torale*, vel *lectuarium sindonem* dicimus, quarum diminutivum est *plagulæ*.

De *penula* paulò antè diximus, quæ virorum & mulierum communis fuit: hic tamen IC. inter *muliebria* simpliciter ponit. *Ælius Lampridius* in vita Alexandri Severi: *Penulis* (inquit) ut frigoris causa senes intra urbem uterentur, permisit: cùm id vestimenti genus semper *itinerarium*, aut pluviæ fuisset. Matronas tamen intra urbem *penulis* uti vetuit, in itinere permisit. Hactenus de iis muliebrium vestium nominibus diximus, quarum *Ulpianus* meminit: quibus etiam ea adjiciemus, quæ apud *Nonium Marcellum*, & alios extant, quanquam nonnullorum jam ante mentionem fecerimus.

Reticulum, tegmen capitis muliebre. Varro Sequiulysse: *Suspendit Laribus marinas molleis pilas, reticula, ac strophia.* Cic. in 7. Verrina: Ipse autem coronam habebat unam in capite, alteram in collo: *reticulumque* ad nares sibi opponebat, tenuissimo lino, minutis maculis, plenum rosæ, &c. Ex quo loco intelligis, *reticulum* dici fasciam laneam, vel lineam ad formam retis factam, quam faciei admoverent, ne agnoscerentur. vel ut naribus suaves odores admoverentur. Sed cùm ad ornatum mulierum spectat; tum est id, quod capillos continet. Hinc *Varro* lib. 4. de ling. Latina, scribit à *reti* dictum esse, quòd capillos contineret, & *reticulum* à raritudine.

Vittæ dicebantur capitis ornamenta muliebria, quibus mulieres capillos colligabant, ut satis ostendit illud *Ovidii* in 1. Metamorph.

Vitta coërcebat positos sine lege capillos.

Et lib. 2.

Vitta coërcebat neglectos alba capillos.

Erantque olim propriæ honestarum matronarum, virginum, & Vestalium, quæ etiam dicebantur *tæniæ.*

Ricæ & *riculæ*, ut *Festus* scribit, vocantur parva *ricinia*, & *palliola* ad usum capitis facta. Granius autem esse ait muliebre cingulum capitis, pro quo vitta *flaminica* redimiatur. *Agellius* lib. 10. cap. 15. ubi de *flaminica* loquitur: Et quod in rica surculum de arbore felici habet. Sic enim hunc locum *Josephus Scaliger* restituit.

Flammeus, inquit *Nonius*, vestis vel tegmen, quo capita matronæ tegunt. Hoc autem amiciebantur nubentes ominis boni causa, propterea quòd eo assiduè utebatur *flaminica*, id est, flaminis uxor, cui non licebat facere divortium. In C. fœminæ, 30. q. 5. scribitur fœminas, cùm maritantur, ideo *flammeo* velari, ut se noverint semper maritis suis subditas esse. Hinc *flammearii* dicti opifices hujusmodi vestium apud *Plautum* in Aulularia:

Flammearii, violarii, carinarii.

Encombomata & *parnacides*, inquit idem *Nonius*, genera erant vestium puellarum. *Varro* de Liberis educandis: ut puellæ habeant potiùs in vestitu *chlamydas*, *encombomata*, ac *parnacidas*, quàm togas: *Pollux* ἐγκόμβωμα vocat *albam tuniculam*. Plura de *muliebribus vestimentis* non addam, quæ si quis desideraverit, petet ea ex *Andreæ Tiraquelli* IC. clarissimi Præceptis sive Legibus connubialibus, præcepto,

 aut

aut lege 3. ubi summa diligentia plurima ornamentorum muliebrium, instrumentorum repositoriorum, aliarumque rerum ad eam rem pertinentium collegit, & ordine Alphabetico disposuit. De ornamentis etiam muliebribus lectu non indigna habet *Jacobus Ravardus*, libro 1. Variorum cap. 4.

AD CAP. XXXV. PARALIPOMENA.

Muliebres vestes, & ornamenta, acus ornatrix, & textrix, calamistrum, crinium flexura, vitta, instita, fascia, ægis, monile, tunica, palla, mitra.

Matronas suas non ornatu suo carere, non vestibus propriis sinebant, itaque pauca obiter perstringentur. Ab acu incipiam, quam Festus lib. 1. definit, *qua sarcinatrix vel ornatrix utitur*. gloss. Isidori, *casona, acus, qua mulier scalpit caput*. L. Apulejus lib. 8. Milesiar. *crinalem* appellat, quod scilicet crinibus ornandis inserviret, vel discernendis, dividendisque, quare & *discriminalis* est vocata à Divo Hieronymo l. 2. in Ruffin. & in cap. 3. Isai. *Habent mulieres acus suas, quibus ornatorum crinium compago tenetur, ne laxius fluant, & in sparsos dissipentur capillos.* Ulpian. IC. *l. 25. ff. de auro & arg. leg. Ornamentorum hæc, vitta, mitra, semimitra, calantica, acus, cum margarita, quam mulieres habere solent.* Duplex itaque acus hujus muliebris usus, vel enim componendis crinibus subserviebat, vel picturæ seu verius texturæ vestium, quas commendabant, si matronarum manibus factæ fuissent. Et de prima significatione intelligendi scriptores: Martial. l. 14. epigr. 24.

Tenuia ne madidos violent bombycina crines,
Figat acus tortas, sustineatque comas.

P. Ovid. lib. 1. de Arte:

——— *Minoida Theseus*
Abstulit, à nulla tempora comptus acu.

Et lib. 1. Amor. eleg. 14.

Ante meos oculos sæpe est ornata, nec unquam
Brachia direpta saucia fecit acu.

D. Juvenal. sat. 2. v. 94.

Ipse supercilium madida fuligine tectum
Obliqua producit acu.

Cl. Claudian. epithal. de Nupt. Hon. & Mariæ:

Cæsariem tum forte Venus subnixa corusco
Fingebat solio, dextra, lævaque sorores
Stabant Idaliæ, largos hæc nectaris imbres
Irrigat, hæc morsu numerosi dentis eburno
Multifidum discrimen erat, sed tertia retro
Dat varios nexus, & certo dividit orbes
Ordine.

Et post eodem libro:

Ipsa caput distinguit acu.

In secundo significatu C. Plin. lib. 8. cap. 48. *Pictas vestes jam apud Homerum fuisse, unde triumphales natæ: acu facere id Phryges invenerunt, ideoque Phrygiones appellati sunt.* Inventio itaque in Phrygia, usus in Assyria, & præsertim Babylone. Plinius ibidem loci, paulo post; *Colores diversos pictura intexere Babylon maxime celebravit.* Plutarchus in M. Catonis vita scribit ei hæreditario jure obvenisse, βαβυλώνιον περίβλημα, *Babylonicis coloribus variegatam vestem*; jussisse autem eum ut statim ea venderetur. Vide quæ supra hoc libro dicta à me sunt. Adde Lucretium de Rer. Nat. lib. 4.

Labitur interea res & Babylonia fiunt.

Sic legit Jacobus Dalecampius, aliter in vulgatis habetur editionibus:

Labitur interea res, & vadimonia fiunt.

M. Lucan. lib. 10. v. 142.

Quod Nilotis acus compressum pectine Serum
Solvit, & extenso laxavit stamina filo.

Martial. lib. 10. epigr. 6.

Quando eques, & picti tunica Nilotide Mauri
Ibitis.

Locus non inelegans est apud Nonium ex Titinnio in Barbato:

Phrygio fui primo, beneque id opus
Scivi, reliqui acus aciasque hero
Atque heræ nostræ.

Valer. Flacc. lib. 2. Argonautic.

Illic servati genitoris conscia sacra
Pressit acu.

Ejusdem operis lib. 6.

Nec levior comitatur Aron, horrentia cujus
Discolor arma super, squallentesque ære lacertos,
Barbarica chlamys arcet acu, tremefactaque vento
Implet equum.

Acum hanc *discerniculum* appellarunt, quod capillos discerneret. M. Varro lib. 4. de ling. Lat. C. Lucilius lib. 30. Satyrarum:

Emplocamo digitis, discerniculumque capillo.

Nec dirimebat modo, aut discernebat capillum, sed in cirros contorquebat hæc acus. Isidorus Hispalensis in glossis, *acus, calamistratorium*; quo mundiores essent fœminæ, pulchrioresque ingenui pueri, aut ipsæ deorum effigies, quare & acus magnæ matris dicitur, vel qua sacerdotes eam adornabant, vel qua ipsa, dum viveret, in texendo uteretur. Servius Honoratus ad v. 187. lib. 7. Æneid. *Septem fuerunt paria, quæ imperium Romanum tenent, acus matris deûm, quadriga fictilis, Vejentorum cineres, Orestis sceptrum, Priamive, Ilione, Palladium, ancilia.* Et puto sic intelligendum P. Ovidium libr. 1. Amor. eleg. 14.

Nec acus abrupit, non vallum pectinis illos,
Ornatrix toto corpore semper erat.

Idem est *calamistrum*, sic appellatum, *quod calefactum in ignito cinere capillos ornet*, si fides sit adhibenda Grammaticis. Unde apud M. Ciceronem in orat. post reditum: *Frons calamistri notata vestigiis*, & ibidem, *calamistratus saltator.* Et apud Plautum alterum linguæ Latinæ parentem Asinaria Sc. *Cur me. Calamistrate cinæde.* Cicero idem pro Sextio, *calamistratæ comæ.* D. Hieronymo in epist. ad Demetriadem pro virginit. servand. *calamistratus* dicitur *puer*. Inde etiam & *cirrati* Aulo Persio sat. 1. v. 43. & Phædro Tiberii Augusti liberto dicuntur fab. 36. illi qui ad luxuriam compositi sunt. Interpretes D. Juvenalis ad v. 164. sat. 13.

Madido torquentem cornua cirro. Jul. Poll. lib. 10. cap. 28. γυναικείων σκευῶν κτένιον, ξάνιον. *Muliebrium instrumentorum sunt pecten, calamistrum.* Sic enim vertit Rudolphus Gualterus. Janus Gulielmus libr. 3. verisimilium cap. 16. locum Martialis tentavit non infeliciter. Is est libr. 2. epigr. 36.

Tectere te nolim, sed nec turbare capillos,
Splendida sit nolo, sordida nolo cutis.

Ex MS. rescribit:

Flectere te nolo, sed nec turbare capillos.

Non modo liber scriptus favet, sed ipse poëta lib. 3. sequenti epigr. 72.

Bellus homo flexos qui digerit ordine crines,
Balsama qui semper, cinnama semper olet.

Cincinnati itaque & calamistrati capilli Martiali non placent, ut nemini impexi & horridi, pexi & compositi, quod inter illa duo tanquam medium est, non displicent, sive, quod idem valet nimius cultus displicet: moderatus placet. Immoderatum cultum facit calamistrum, laudabilem pecten. Petron. Satyr. pag. 95. *Quo enim spectant flexa pectine coma?* L. Apul. lib. 2. Milesiar. *Crinis pectinis arguti dente discriminatus.* Ovid. elegantissime expressit lib. 1. Fastor.

Naiades, effusis alia sine pectinis usu,
Pars aderant positis arte manuque comis.

Pulchra sunt quæ Claudius Musaubertius, sive Theodorus Marcilius in Commonitoriis suis in Laurentii Ramiresii hyponeumata inseruit. *Pectere capillos & turbare, opposita res hoc epi-*

epigrammate. solent autem turbati capilli non flexis, sed pexis opponi, etenim pexos capillos intelligi voluere non nude simpliciterque pectine perstrictos, sed pectine compositos ad elegantiam, & venustatem, ut patet Fabii cap. 3. lib. 11. ubi opponuntur comis turbatis compositæ, id est, pexa. Tum deinde paucis interjectis: *Ad summum triplex capillorum genus, flexi ad pectinem, sive pexi, flexi calamistris, & turbati. Primum genus elegantiæ, alterum mollitiei, tertium sine elegantia & venustate.* Corrigendus & locus Arnobii lib. 2. contra gentes: *Nec in formas erubescerent masculorum calamistris vibrare cæsariem.* Rescribunt quidam, *nec in formis*, alii, *nec iis formis.* Denique nonnullis visum legi, *nec in formis.* Adeo varia Criticorum & mens & manus. Servius ad v. 98. lib. 12. Æneid. *Vibratos calido ferro, crispatos calamistro. Nam calamistrum est acus major, quæ calefacta & adhibita intorquet capillos, unde etiam Cicero calamistratam comam appellat frequenter, quæ etiam vituperationi est.* Philoxeni glossæ, *calamistrare*, παρχγκιςρὸν καὶ εἰς τὸ ὅλον συντιθέναι τὴν κόμην. *Uncinare, & crispare comam.* Lucian. in Amoribus, σιδηρᾶ πυρὸς ὄργανα ἀμφλεία φλογὶ χλιανθέντα βίᾳ τὴν ἑλίκων ἑλότητα διαπλέκοντα. *Ferrea instrumenta, quibus ignis leni & hebeti flamma tepefactis, crispatur coma in cirros.* Porphyrion ad v. 97. sat. 2. lib. 1. Q. Horatii: *Cinistones & cinerarii in eadem significatione apud veteres dicebantur, ab officio calamistrorum in cinere calefaciendorum, quibus matronæ capillos crispabant, cujus rei & Virgilius meminit* (libro 12. Æneid.)

- - - fœdare in pulvere crines
Vibratos calido ferro, myrrhaque madentes.

Paria pene Helenius Acron. *Cinistones & cinerarii eadem significatione apud veteres habentur, ab officio calamistrorum, id est, verum in cinere calefaciendorum, quibus matronæ capillos crispabant, cujus rei & Virgilius meminit dicens,*

Vibratos calido ferro.

Dicti autem cinistones ab eo, quod in cinerem flant ad ferrum calefaciendum, quos cinerarios appellant. Fuit itaque hoc viris probrosum. Martial. lib. 10. epigr. 65.

Tu flexa nitidus coma vagaris,
Hispanis ego contumax capillis.

Neque tantum id in more positum Romanis, sed & Germanis. Juvenalis proxime supra laudatus. L. Sen. libro 3. de Ira cap. 26. *Rufus crinis, & in nodum coactus, apud Germanos utrumque decet.* Idem epist. ult. *Quid capillum ingenti diligentia comis? cum illum vel effuderis more Parthorum, vel modo Germanorum vinxeris, vel ut Scythæ solent, sparseris, in quolibet equo densior jactabitur juba.* Necessaria correctio est, *vel nodo Germanorum vinxeris.* Idem Martial. Spectaculor. epigr. 3.

Crinibus in nodum tortis venere Sicambri,
Atque aliter tortis crinibus Æthiopes.

Aliter, recte, hoc est, non arte, aut industria, sed natura. idem poëta lib. 6. epigr. 39. Galen. l. 2. de Temperamentis sect. 14. Onesicritus poëta laudatus à Strabone Amasiano lib. 15. Geograph. Aristotel. l. 5. de Generat. Animal. cap. 3. hoc quidem non datum vituperio, uti nec *crines pectere*: modo id non ad luxum, & effœminationem. Ælius Spartian. in Hadriano: *Statura fuit procerus, forma comptus, flexo ad pectinem capillo.* Quanquam & interdum mollitiei argumentum inde desumptum, quod quis se pexum ostentasset. de Catilinæ sociis M. Tull. Orat. 2. in illum: *Hi sunt, quos pexo capillo nitidos videtis.* Et tamen inducit Cupidinem Moschus insignis poëta Bucolicus. Phocylides referente Junio lib. 2. Animadversor. c. 8. Horat. lib. 2. od. 15. de Paride:

Nequicquam Veneris præsidio ferox
Pectes cæsariem.

Quod diebus festis fieri assolebat. A. Persius sat. 1.

- - - pexusque, togaque recenti,
Et natalitia tandem cum sardonyche albus.

Alb. Tibull. lib. 2. eleg. 5.

Sed nitidus pulcherque veni, nunc indue vestem
Sepositam, longas nunc bene pecte comas.

Id non acu tantum, seu discerniculo, aut calamistro tantum, sed pectine peragi solitum. vetus Scholiast. Juvenal. ad v. 150. sat. 11. *Diducti pectine capilli.* Ipse Satyricus:

Idem habitus cunctis, tonsi, rectique capilli,
Atque hodie tantum propter convivia pexi.

Sed quia de crinibus agimus, pauca obiter perstringam: atque illud ante alia, iis adornandis aurum consuevisse addi. P. Ovid. epist. 20. Cydippe Acontio:

Quos idem solitos postquam revocavit ad ortus,
Comuntur nostræ matre jubente comæ.
Ipsa dedit gemmas digitis, & crinibus aurum,
Et vestes humeris induit ipsa meos.

Idem epist. 21. Sappho Phaoni:

Ecce jacent collo positi sine lege capilli,
Nec premit articulos lucida gemma meos.
Veste tegor vili, nullum est in crinibus aurum,
Non Arabum noster rore capillus olet.

Valer. Flacc. lib. 1.

- - - tereti crinem subnectitur auro.

Auro gemmæ accedebant non mulierum modo crinibus ornandis, sed & virorum. Huc traho illud Luitprandi in legatione ad Nicephorum Phocam pag. 85. *Nemo ibi auro, nemo gemmis ornatus erat.* Hic est ille Luitprandus, qui legationem obiit anno 968. vel aliquo sequenti, certe ante obitum Othonis Magni, qui incidit in annum 972. ut Sigebertus Gemblacensis est author. Cl. Claudian. de 6. Hon. consul.

Ac velut officiis trepidantibus ora puellæ
Spe propiore thori mater solertior ornat
Adveniente proco, vestesque & cingula comit
Sæpe manu, viridique angustat Jaspide pectus,
Substringitque comam gemmis, & colla monili
Circuit, & bacis onerat candentibus aures.

Locum expressit Aurelius Prudentius l. 2. in Q. Symmachum non longe à principio:

Vincendi quæris dominam? sua dextera cuique est,
Et Deus omnipotens, non pexo crine virago,
Nec nudo suspensa pede, strophioque revincta,
Nec tumidas fluitante sinu vestita papillas.

Rescripsit ex MS. codice Joan. Sichardus:

- - - non flexo crine virago,
Nec nudo suspensa pede.

M. Lucan. lib. 10. Pharsaliæ:

- - - colloque comisque
Divitias Cleopatra gerit, cultuque laborat.

M. Manil. lib. 4. Astronomic.

Perque caput ducti lapides, per colla, per armos.

D. Gregor. Nazianzen. elegia illa cultissimæ eruditionis, *adversus mulieres ambitiosius se adornantes.*

Μὴ κεφαλὰς πυργοῦτε νόθοις πλοκάμοισι γυναῖκες,
θρύπτουσαι μαλακοὺς αὐχένας ἐκ σκοπέλων.
Μηδὲ θεοῦ μορφὰς ἐπαλείφετε χρώμασιν αἰσχροῖς,
ὥστε προσωπεῖα, κοὐχὶ πρόσωπα φέρειν.
Οὐδὲ γὰρ ἀσκεπέα κεφαλὴν θέμις ἀνδράσι γυναῖκα
φαίνειν, ἢ χρυσῷ σφιγγομένων πλοκάμων.

Latinis metris inclusit Federicus Morellus, professor literarum Græcarum, Galliarum decus:

Crinibus adscitis capiti fastigia vestro
Ne addite, quo petris mollia colla fient.
Neve Dei formas pictura inducite fœda,
Ut jam non facies, larva sed ora notet.
Fœmineum caput illicitum est nudare, virorum
In cœtu, seu auro cæsarie implicita.

Atque ut hæc in vituperio posita, quemadmodum exposui, quod muliebrem cultum spectare, verius quam virilem curam viderentur. Vet. Scholiast. Juvenal. ad v. 478. satyr. 6. *eos dicit, qui ornamentis præsunt, non tamen & ornatrices.* Et ad v. 488. ejusdem *satyræ*:

Componit crines dominæ.

Unde liquet fœminis fuisse in usu ornatrices quasdam puellas, quæ capita adornarent, crines disponerent. Julianus Augustus in Cæsaribus suis non longe à fine. Sil. Italic. libr. 7. Punicor.

Ast alius nivea comebat fronte capillos
Purpureos.

Clau-

Claudian. epithal. Hon. & Mariæ supra citatus, & lib. de laud. Serenæ:

Vile putas donum, solitam consurgere gemmis,
Et rubro radiare mari, si floribus ornes
Reginæ Regina comas.

Ancillæ porro ornandis crinibus præfectæ *psecades* appellabantur. Vetus Scholiast. Juvenal. ad v. 491. sat. 6. ψεκάζειν *Græci dicunt, quando minutum, sive rarum pluit. Ornatrices igitur componentes rarum aut parvum aqua solent mittere, ac velut* ψεκάζειν. *Ergo nominis etymologiam ab arte sumpsit.* vocem illam apud Artemidorum Daldianum reperio lib. 2. Oneirocrit. cap. 8. ψεκάδες καὶ πάχναι γεωργοῖς μὲν σφόδρα ἀγαθαί. *Minutæ pluviæ guttæ, & pruinæ, agricolis quidem valde bonæ.* Et jam doctissimus Nicolaus Rigaltius observavit. Jul. Pollux lib. 10. Onomast. cap. 5. τὸ ῥαίνειν καὶ διαῤῥαίνειν, καὶ καταῤῥαίνειν, καὶ ψεκάζειν, καὶ ῥανίζειν, ἔστιν εἰπεῖν. Vertit. Rud. Gualterus; *Rigare, & irrigare, & perrigare, humectare, & aspergere, dicere licebit.* Antimachum *psecadem* appellarunt, ut recitat Suidas in voce τεύθιδες. Vertit Hieronym. Wolfius, *rorem*, sed pauci intelligunt. Ego puto, mollitiem in eo denotari, ut quod muliebribus se addixerit ministeriis, & capillos matronarum instar ancillæ composuerit, irroraverit, digesserit. Aristophan. in Acharnensibus non multum à fine:

Ἀντίμαχον τὸν ψακάδα
Τὸν ξυγγραφῆ, τὸν μελέων, τὸν ποιητὴν
Ὡς μὲν ἁπλῷ λόγῳ, κακῶς
Ἐξολέσειεν ὁ Ζεύς.

Vertit Nicodemus Frischlinus:

Antimachum illum psecadis
Versificatorem, hominem usque ineptum
Ut breviter dicam, male
Juppiter ille perdat.

Suidam lapsum memoria existimo. Neque enim illum *psecadem*, sed *psecadis poëtam* vocat, hoc est, vilis alicujus ancillulæ ornatricis amorem carminibus aucupantem, seu quod idem est, servilibus additum amoribus irridet simul & devovet. Consule Scholiastem veterem, & Eustathium apud Bisetum. Discreta igitur ancillarum officia, quædam disponebant tantum crines, & in orbes digerebant. Juvenal. sat. 6. v. 491.

Disponit crinem laceratis ipsa capillis.

Ovid. lib. 2. Amor. eleg. 8.

Comendis in mille modis perfecta capillis,
Et non ancillas inter habenda Nape.

Claudian. lib. 1. in Eutrop.

Pectebat dominæ crines.

Martial. lib. 2. epigr. 66.

Unus de toto peccaverat orbe comarum
Annulus, incerta non bene fixus acu.
Hoc facinus Lalage speculo, quo viderat, ulta est,
Et cecidit sectis icta Plecusa comis.
Desine jam Lalage tristes ornare capillos,
Tangat & insanum nulla puella caput.

Aliæ crines dispositos aquis aspergebant. Claudian. epithalam. Hon. & Mar.

- - - *largos hæc nectaris imbres*
Irrigat.

Juvenalis loco proximè citato:

Nuda humero Psecas infelix, nudisque mamillis
Altior hic quare cincinnus? taurea punit
Continuo flexi crimen facinusque capilli.
Quid Psecas admisit? quænam est hic culpa puellæ,
Si tibi displicuit nasus tuus? altera lævum
Extendit, pectitque comas, & volvit in orbem.
Est in consilio matrona, admotaque lanis
Emerita quæ cessat acu.

Crinibus hisce seu pexis seu flexis, ornamenti gratia, vittæ addebantur: easque quidem in multiplici usu fuisse, neque muliebri mundo adnumeratas solum, docuere Critici. Ac primum sacerdotes erant vittati, & poëtæ, & ad ultimum supplicium ducendi, & templa ipsa, aræque deorum, victimæ, & naves è portu exituræ, aut post longam navigationem regressuræ, faces nuptiales, ludorum præmia, arboresque ipsæ certis quibusdam diis consecratæ: ut diligenter & erudite observat Joannes Bernartius ad lib. 5. Thebaidos Statianæ; adde & diademata priscorum Regum nihil aliud, quam vittas discolores fuisse, ut ad Claudianum exposui, & alibi, ut puto, in hoc opere. Certe matronarum hoc proprie gestamen. Aristo. IConsult. apud Ulpianum *l. 25. ff. de aur. & argent. legat. Vittæ margaritarum, & fibulæ, ornamentorum magis sunt, quam vestium.* Martian. Capella lib. 1. de nupt. Mercurii & Philolog. *Juno quoque expurgatioris auri vena splendente addiderat crinibus sociale vinculum;* Interpretor vinculum crinalem vittam. Sic enim Stat. lib. 1. sylv. 2. v. 242.

- - - *dat Juno verenda*
Vincula, & insigni geminat concordia dextra.

Discretæ iis matronæ à meretricibus. Q. Flor. Tertullian. lib. de fœminar. cultu: *Quid minus habent infelicissimæ illæ publicarum libidinum victimæ? quas si quæ leges à matronis & matronalibus decoramentis coërcebant, jam certe sæculi improbitas quotidie insurgens honestissimis quibusque fœminis usque ad errorem dignoscendi exæquavit.*

Sext. Propert.

Mox ubi jam facibus cessit prætexta maritis,
Vinxit, & acceptas altera vitta comas.

M. Plaut. Milite, sc. cohibete.

- - - *ut ad te jam deducas domum.*
Utique eam sic adornatam adducas matronarum modo
Capite compto, crines, vittasque habeat, assimiletque se
Tuam esse uxorem, ita præcipiendum est.

P. Virgil. lib. 7. Æneid.

- - - *matres ubi quæque Latinæ*
Solvite crinales vittas, capite orgia mecum.

Ovidius sæpissime, lib. 1. de Arte, nomine vittarum matronalem dignitatem significat:

Este procul vittæ tenues, insigne pudoris,
Cuique tegit medios instita longa pedes.

Et lib. 1. de Remedio Amoris:

Thais in arte mea est, lascivia libera nostra est,
Nil mihi cum vitta, Thais in arte mea est.

Lib. 3. Fastor. de Sylvia:

Decidit ante sacros lanea vitta focos.

Et lib. 4. Fastor.

Et vos queis vitta longaque vestis adest.

Lib. 1. Metamorph. fab. 9.

Vitta coërcebat positos sine lege capillos.

Albius Tibullus lib. 1. eleg. 6.

Sit modo casta doce, quamvis non vitta ligatos
Impediat crines, nec stola longa pedes.

Neque modo matronarum illæ, sed & virginum nondum nuptarum. Valer. Flacc. lib. 8. Argonauticon:

Ultima virgineis tum flens dedit oscula vittis.

Ut vitta honestarum matronarum ornamentum, ita quoque & *stola*, sive *instita*, nec modo apud Latinos, sed & alios populos, nam στολὴ Σεμιράμιδος, *stola Semiramidis* apud Diodorum Siculum lib. 1. Bibliothec. pag. 67. & deæ. Unde *stolata Diana* apud M. Tullium act. 6. in C. Verrem. Ulpian. *l. 23. ff. de aur. & arg. legat. Vestimenta muliebria sunt, quæ matrisfamiliæ causa sunt comparata, quibus vir non facile uti potest sine vituperatione, veluti stolæ, pallia, tunicæ, capitia, zonæ, mitræ, quæ magis capitis tegendi causa, quam ornandi sunt comparata.* Valerius Maximus libro 6. cap. 1. in limine, *matronalem* appellat *stolam*, quod nempe sine mollitiei aut infamiæ nota, fœminarum indumenta, viri non possent usurpare: atque id quidem Flavius Josephus in vituperio posuit Caligulæ Imperatoris, quod *stolam* gestaret, libro 19. Antiquit. Judaicar. cap. 1. L. Sen. lib. de vita beata cap. 13. *Hoc tale est, quale vir fortis stola indutus.* Quod Romanorum ex more intelligi debet. Nam Reges aliarum gentium stola vestiebantur, & præsertim Persæ. Herodot. libro 7. Arrian. de Gest. Alexand. lib. 4. Plutarchus in vita Alexandri hujusmodi Regum Persicorum vestem στολὴν βαρβαρικὴν, *stolam barbaricam*, Zonaras Annal. Tom. 1. Μηδικὴν στολὴν, *Medi-*

Medicam stolam. Denique Ælianus libro 1. var. histor. cap. 32. & cum eo Athenæus libro 12. Dipnosophist. Περσικὴν στολὴν, *Persicam stolam* dixerunt. Sed à viris quoque gestari maluit Lazarus Bayfius libello de re vestiaria & in sacris literis, *Joseph honoris causa stola byssina à Pharaone vestitur.* Geneseos cap. 41. auro gemmisque consuevisse adornari depingique eam, fuisseque *talarem*, docet Procopius lib. 1. de Bello Persico, & fusissime eruditissimus Brissonius lib. 1. de regio Persarum principatu pag. 46. 47. 48. Superinduebatur armaturis Regum, ut conjicio. Quippe στολάδα, *armaturæ* genus vult esse Suidas, & Xenoph. l. 6. Pædiæ χιτὼν στολιδωτὸς, *tunica striata*, plicas fortassis habens, quæ armis superinduebatur. Joann. Leunclavius, in Appendice Xenophontea. Plicas vertit Gualterus Julii Pollucis lib. 7. c. 13. Quid quod libr. 3. Expedit. Cyri, pagin. 307. στολάδες Xenophon. idem pro *stolis* vertente Guilielmo Xylandro usurpatur, qui pro στολάδες censuit στολίδες reponendum. Sed parum interest. Pollux lib. 1. c. 10. ἔστι δὲ τις καὶ στολὴ ἀντὶ θώρακος. *Est & stola quædam thoracis loco.* Dionys. Halicarnass. lib. 6. pagin. 351. πολεμικὰς στολὰς, *militares stolas* ob id nuncupat. Constat ex istis plicatas & corrugatas has stolas fuisse, ideoque *striatas* appellari; sunt enim *striæ* prominentiæ columnarum Vitruv. lib. 4. cap. 4. ut ego interpretor, cæsis in plicasque conformatis columnis. Unde *striata pictura* eadem notione dicuntur in sacris literis libro 3. Reg. cap. 7. glossarium vetus ξύστρωτα, *striata.* L. Apul. lib. 10. Milesiar. *Senili tristitie striatam gerens frontem.* Et libro 11. *Serpens striato tumore sublimis.* Et lib. 1. Apologiæ, *striatam conchulam*, ut & Plaut. in Rudente. sc. *Omnibus modis.*

Echinos, lepades, ostreas, balanos captamus, conchas,
Marinam urticam, musculos, plagusias, striatas.

Corrigendus idem Apulejus lib. 2. Floridor. *tunicam picturis variegatam deorsus ad pedes dejectus ipsos, Græcanico cingulo, chlamyda velat utrumque brachium adusque articulos palmarum, cætera decoris instrumentis dependent.* Rescribe cum acutissimo Colvio: *Cætera decoris striis dependent.* M. Varro lib. 1. de re rust. *Qua aratrum vomere lacunam aut striam facit, sulcus vocatur.* Itaque mulieres stolis indutæ. Luct. Placid. ad v. 657. lib. 7. Thebaid. Papinianæ. *Instita fasciola est, qua imam vestem suo pingit ornatu.* Ipse poëta:

Candida pampineo subnectitur instita pilo.

C. Plin. lib. 33. cap. 3. non multum à principio. *Etiamne pedibus induitur? atque inter stolam plebemque hunc medium fœminarum equestrem ordinem facit.* Formam ejus habemus apud Helenium Acronem ad sat. 2. libro 1. Q. Horatii: *Matronæ stola utuntur demissa, usque ad imos pedes, cujus imam partem ambit instita subsuta.* Pariaque pene Porphyrion: *Matronas significat, hæ enim stola utuntur ad imos pedes demissa.* Idemque tota interpretum caterva, cum Christophoro Landino ex iis transcripsit. Q. Flor. Tertullian. lib. de Pallio cap. 1. *Quod neque trans crura prodigæ, nec intra genua inverecunda, nec brachiis parcæ, nec manibus arctæ, sed nec cingulo sinus dividente, expedita atque quadrata instita tunicæ.* Horat. loco citato:

——— *qui noluit tetigisse, nisi illas*
Quarum subsuta talos tegat instita veste.

Alii poëtæ passim. P. Ovid. locis supra proxime citatis, & lib. 1. de Arte:

Quas stola contingit, vittaque sumpta vetat.

Et lib. 3. de Ponto eleg. 3.

Scripsimus hæc illis, quarum non vitta pudicos
Contingit crines, nec stola longa pedes.

Ex quo & illud mutuatus Albius Tibullus lib. 1. eleg. 6.

Sit modo casta doce, quamvis non vitta ligatos
Impediat crines, nec stola longa pedes.

Papin. lib. 1. syl. 2. v. 235.

Omnis plebejo teritur prætexta tumultu,
Hic eques, hic juvenum quæstus, stola mixta laborat.
Felices utrosque vocant.

M. Martial. lib. 1. epigr. 36.

Quis Floralia vestit, & stolatum
Permittet meretricibus pudorem.

Sequitur *fascia*, non modo in vestitu, sed & in ornatu numerata. Martian. Capella lib. 2. de nupt. *At cingulum, quo pectus annecteret, sibi prudens mater exolvit, & ne Philologia ipsius Phronesis careret ornatibus, ejus pectori, quo verius comeretur, apponit.* Antiquitas vel ex sacra pagina probari potest. Nam D. Hieremiæ cap. 2. legitur, licet Castalio, non *fascias*, sed *lemniscos* verterit, & D. Isaiæ cap. 3. exponitur ab Aquila, *cingulum.* Minus recte. Nam cingulum ilia, laterave succingebat, at fascia, vel crura, ut infra expediam, vel papillas, vel denique pedes, unde & *pedules* Alciato libro 1. prætermissorum dicuntur, & Nebrissensi in Lexico. M. Tull. in Clodium: *Cum vincirentur pedes fasciis, cum capiti calanticam accommodares?* Memoratum hoc à viris doctis, Ponzano Marcello Dilucidationum suarum pagin. 981. M. Cato apud Nonium:

Mihi puero modicum fuit una tunica,
Sine fasciis calceamentum, equus sine ephippio,
Balneum non quotidianum.

C. Plin. lib. 8. cap. 57. *Arrosis Carboni Imperatori apud Clusium fasciis, quibus in calceatu utebatur.* Crura iis obligari solita discere obvium est, ex Valerio libro 6. cap. 2. ubi ait, *Pompejum fascia candida crus obligatum habuisse*, & Favonium sapientiæ professione clarum dixisse; *Parum refert qua corporis parte diadema gestet.* Quintilian. lib. 11. cap. 3. *Fascias quibus crura vestiuntur.* Quibus locis convincitur & virile gestamen fascias fuisse: addatur Ælius Lampridius in vita Alexandri Severi: *Fasciis semper usus est.* Multa lege apud Isaacum Casaubonum ad Suetonii Augustum cap. 82. Ita exponendus L. Senecæ locus in Hippolyto act. 1. in choro:

Et dedit legem rudibus capillis,
Crura distincto religavit auro.

Adscribam & locum è legatione Luitprandi, primo Diaconi, ut ipse narrat, deinde Episcopi Cremonensis, eo quidem lubentius, quo eum manu medica egere certum sit. Sic itaque pag. 102. *Ductus itaque in perivolium satis magnum, montosum, fructuosum, minime amanum, cum pileatus equitarem, meque Coroplates à longe prospiceret, filio celeriter directo, mihi mandavit, fas non esse quempiam, ubi Imperator esset, pileatum, sed teristratum incedere. Cui mulieres, inquam, nostræ tiaratæ & teristratæ, pileati equitant viri: nec decet vos compellere patrium me hic mutare morem, cum vestros, nos adeuntes, patrium morem tenere sinamus: manicati enim, fasciati, fibulati, criniti, talari tunica induti, penes nos equitant, incedunt, mensæ assident.* Quis hic Coroplates, cui demandatum comitatus regii erat negotium? Censuerim rescribendum; *meque Curopalates à longe prospiceret.* Ratio correctionis, quod idem olim *majoris domus*, ac *Curopalatis* officium esset, ut annotavi ad lib. 1. hujus operis supra. adde eundem pagin. 116. eadem macula aspersum: *Papam vestrum Imperiales accipere literas, indignum esse dijudicavimus. mittit autem illi Coroplates, Imperatoris frater, non per suos pauperes nuntios, sed per te epistolam, satis dignam.* Rescribendum omnino: *Curopalates Imperatoris frater.* Sed redeo in orbitam.

Licet viri & in calceis, & in capite, & in cruribus ferrent fascias, tamen muliebre proprie id gestamen, ut ex sacris literis apparet locis proxime citatis: *Nunquid obliviscetur virgo ornamenti sui, & sponsa fasciæ pectoralis?* Et apud alium Prophetam loco etiam laudato, *pro fascia pectorali cilicium.* L. Apul. lib. 2. Milesiar. *Ipsa linea tunica mundule amicta, & russea fasciola pranitente altiuscule sub ipsas papillas succinctula.* Quo graciliores apparerent virgines, istis igitur succingebantur, ita capio Claudianum libro 1. in Eutrop.

Stat tamen, atque alias succingit læna ministras.

Et de 6. Hon. consulatu:

- - - *viridique angustat Jaspide pectus.*

Apoll. Collatius Excidii Hierosolymitani lib. 1.

- - - *Non fascia pectus*
Aurea virgineum vinxit.

P. Terentius in Eunucho act. 3. sc. 3.

Haud similis virgo est virginum nostrarum, quas matres student
Demissis humeris esse, vincto pectore, ut graciles fient.

P. Ovid. lib. 1. de Remedio Amoris:

- - - *omne papillæ*
Pectus habent tumidæ, fascia nulla tegat.

Lib.

Lib. 3. de Arte:

Augustum circa fascia pectus eat.

Et post eodem libro:

Conscia cum possit scriptas portare tabellas,
Quas tegat in tepido fascia lata sinu.

Sext. Propert. lib. 4. eleg. 10.

Mollis & hirsutum cepit mihi fascia pectus.

Martialis lib. 14. epigrammate 134. lemma est, *fascia pectoralis.*

Fascia crescentes dominæ compesce papillas,
Ut sit quod capiat nostra tegatque manus.

Græcis στρόφιον appellatur, ut ex Julio Polluce observarunt. Turpilius in Philopatre. *Me miseram, quid agam? inter vias epistola excidit mihi, infelix inter tuniculam & strophium collocaveram.* Q. Catull. in Argonautic.

Nec tereti strophio lactantes vincta papillas.

Usus & ea voce Virgilius in Copa, seu quilibet alius author:

Et gravidum roseo necte caput strophio.

Jam dicendum de *ægide*, quæ pectori velut ornamentum necessarium imponebatur. Philippides Comicus apud Julium Pollucem lib. 5. cap. 16. Onomast. περὶ δὲ τοῖς στέρνοις, αἰγίδας, μασχαλιστῆρας. Vertit Gualterus non omnino bene: *Circa pectora vero habent scutulas, axillares.* Nam quanquam certum sit scutum Palladis fuisse ægidem, tamen Pollux non scutum, sed pectorale intelligi voluit. Servius Honoratus: *Ornamentum pectorale habens in medio Gorgonis caput.* Ad lib. 2. Æneid.

Jam summas arces Tritonia, respice, Pallas
Insedit, nimbo effulgens & Gorgone sæva.

Aliæ editiones non male meo judicio:

——— *limbo effulgens & Gorgone sæva.*

Excogitatum hujusmodi velamentum tegendis naturæ deformitatibus, quo amantium pellecti oculi, in certam perniciem juvenes deducerent.

Elegantissime P. Ovidius lib. 1. de Remedio amoris:

Proderit & subito, cum se non finxerit ulli
Ad dominam celeres mane tulisse gradus.
Auferimur cultu, gemmis auroque teguntur
Omnia, pars minima est ipsa puella sui.
Sæpe, ut sit quod ames, inter tam multa requiras,
Decipit hac oculos ægide dives Amor.

Sext. Propert. lib. 2. eleg. 2.

Aut cum Dulichias Pallas spatiatur ad aras
Gorgonis anguiferæ pectus operta comis.

Videtur mihi & allusisse Martialis lib. 7. epigr. 1.

Accipe belligeræ crudum thoraca Minervæ,
Ipsa Medusææ quem timet ira deæ.
Dum vacat hæc, Cæsar, poterit lorica vocari,
Pectore dum sacro sederit, ægis erit.

Tunica inter communia vestimenta reponitur, non quidem quod à principio utriusque fuerit sexus gestamen, sed quod viri in libidinem præcipites, etiã muliebres ferre vestes non erubuerunt. Atque ita capio Salviani Massiliensis è lib. 7. de Provid. & Judic. Dei locum: *Quis credere aut audire etiam possit, convertisse in muliebrem tolerantiam viros, non usum suum tantum, atque naturam, sed etiam vultum, incessum, habitum.* Et paucis postea interjectis; *Cum muliebrem habitum viri sumerent, & magis muliebrem gradum fingerent.* M. Fab. Quintilian. lib. 5. cap. 9. *Fractum incessum, vestem muliebrem dixerit, mollis & parum viri signa.* Idem lib. 11. cap. 1. *Ut monilibus ac margaritis, ac veste longa, quæ sunt ornamenta fœminarum, deformentur viri.* Gravis est de luxu sui temporis ad senatum Tiberii Augusti querela, in qua *communitas vestis* vel præcipuas obtinet partes. C. Tacit. lib. 3. Annal. graphice & graviter, ut semper solet. L. Seneca epist. 123. *Non videntur tibi contra naturam vivere, qui commutant cum fœminis vestem?* Criticis rescribi placuit; *qui communicant cum fœminis vestem*: ut nempe Coæ bombycinæque intelligantur, utrique sexui in usu frequentissimo positæ, ut supra à me expositum. quod placuit Justo Lipsio & discipulis ejus Jano Grutero, & Fr. Jureto: licet viri magni retineant vulgatam lectionem, Pet. Faber Saniorianus lib. 1. Semestr. cap. 15. & Langlæus lib. 1. Otii Semestris cap. 5. neque puto quippiam immutandum, quum libri consentiant, & consensus constet. M. Accius Plautus hac mente capiendus Mænechmis. sc. Potui.

Me. Neque hercle ego uxorem habeo, neque Erotio
Dedi, nec pallam surripui. Pe. satin' sanus es?
Occisa est res hæc, non ego te indutum foras
Exire vidi palla? Me. væ capiti tuo:
Omnes cinædos esse censes, quia tu es,
Tune me indutum fuisse pallam prædicas?
Pe. Ego hercle vero.

Contra hanc insaniam elegans est sermo Clementis Alexandrini lib. 3. Pædag. cap. 3. Nec Romanæ tantum fuisse consuetudinis, discimus ex Valerio lib. 2. cap. 1. *Lycii in luctu muliebrem vestem sumebant, ut citius stolidum mærorem deponerent.* Viris probrosum tunicas gestare. A. Gell. lib. 7. cap. 12. *Tunicis uti virum prolixis ultra brachia, & usque in primores manus, ac prope in digitos, Romæ atque in omni Latio indecorum fuit. Eas tunicas Græco vocabulo nostri χειριδωτάς appellaverunt, fœminisque solis vestem longe lateque diffusam decoram existimaverunt, ad ulnas, cruraque adversus oculos protegenda. viri autem Romani primo quidem sine tunicis, toga sola amicti fuerunt.* Claudit deinde caput Ennii authoritate, qui *Carthaginensium juventutem tunicatam non sine probro videtur dixisse. Chiridatas* ergo has vestes, vel *chirodatas* à manicis appellarunt. Scio Grammaticos *chiridatas* recepisse, & præsertim Suidam, Juliumque Pollucem lib. 2. Onom. cap. 4. χειριδωτοὶ χιτῶνες, *manicatæ tunicæ.* Et lib. 7. cap. 8. χειριδωτὸς χιτὼν ἦν κατὰ τοὺς ὤμους ἐναπτόμενος. *Manicata tunica fuit, secundum humeros appensa.* Jul. Capitolinus corrigendus in vita Pertinacis apud Baptistam Pium Annotation. posterior. cap. 58. *Penulasque, lacernas, & chirodatas Dalmatarum, & cirratas militares, & Bardiacos cucullos.* Rescribendum, *chiridatas Dalmatarum.* Eademque macula expungenda è codice Gellii loco superius allato. Sunt autem chiridatæ Dalmatarum, ut puto, vestes auro intertexto pretiosæ, quarum & apud Ælium Lampridium in Commodo legitur mentio: *Dalmaticatus in publicum processit, atque ita signum emittendis quadrigis dedit.* Et in decretis Canonicis Distinctione 23. *Concedimus te & Archidiaconum tuum Dalmaticarum usu decorandos esse.* Nomen inditum fortean quod in Dalmatia aurifodinæ essent, ut notissimum est, & jam ab aliis est observatum. Stat. lib. 1. syl. 2. v. 152. addendus est iis, quos alii annotarunt:

Pendent innumeris fastigia nixa columnis,
Robora Dalmatico lucent satiata metallo.

Et lib. 4. syl. 7.

Quando te dulci Latio remittent
Dalmatæ montes? ubi Dite viso
Pallidus fossor redit, erutoque
Concolor auro est.

Chiridatæ memorantur à Nævio antiquissimo poëta comico in *Pedio*, apud Nonium quatuor locis:

Mollicinam, crocotam, chirodatam, rallam.

In aliis non minus erudite, nisi quod *chirodotam* non *chiridatam* habetur:

Mollicinam, crocutam, chiridotam, ricam.

Atque has gestasse vestes non carebat mollitiei argumento. Ideoque recte L. Seneca epist. 33. *Quia mirum est aliquid dici fortiter à viro mollitiem professo, ita enim plerique judicant. apud me vero Epicurus est & fortis, licet manuleatus sit*, hoc est, licet effœminatorum vestitu ornatus. Simile & illud ejusdem scriptoris lib. de vita beata cap. 13. *Hoc est, quale vir fortis, stola indutus.* M. Cicero sive Portius Latro declamator Orat. 2. in Catilin. *Quos manicatis & talaribus tunicis, velis amictos, non togis videtis.* Utrumque in vituperio positum, & manicatas habuisse tunicas, & talares, seu ad talos demissas, talis quippe habitus mulierum, ut supra de Instita disserui. vet. scholiast. Juvenal. ad v. 143. sat. 2. *Infames tunica utebantur.* Et de talari manicataque intelligi debet. Porphyrio vetus interpres ad Horat. lib. 1. sat. 2. *Porro autem tunicis* demissis ambulare, eorum est, qui se molles ac delicatos *haberi velint.* Ipse poëta.

Malthinus tunicis demissis ambulat.

Virgil.

Virgil. libro 9. Æneid. in exprobratione Numani Remuli:

Et tunicæ manicas.

M. Actius Plautus Pseudolo, Sc. *Dulcia.*

——— *Manuleatam tunicam*
Habere hominem addecet.

Valer. Flacc. lib. 6. Argonautic.

Insignis manicis, insignis acinace dextra.

Pulcherrima est mollissimi hominis & orgiis tantum obscœnis dediti descriptio apud Statium Papinium, lib. 7. Thebaid. vers. 650.

Quis tibi Bacchæos, Evnae, relinquere cultus?
Quis lucos; vetitus quibus emansisse sacerdos
Suasit? & assuetum Bromio mutare furorem?
Quem terrere queas? clypei penetrabile textum
Pallentes hederæ, Nysæaque serta coronant:
Candida pampineo subnectitur instita pilo,
Crine latent humeri, crescunt lanugine malæ,
Et rubet imbellis Tyrio subtegmine thorax,
Brachiaque in manicis, & picta vincula plantæ,
Carbaseique sinus.

Non fuit inquam, ignominiosum tunicam quamcunque gestasse, sed manicatam tantum; nam plebecula illa vilior tunicis solebat indui. Cornel. Tacitus, seu Quintilianus, aut quicumque alter author Dialogi de Oratorum defectu: *Vulgus imperitum, & tunicatus populus transeuntes nomine vocat.* Pierius Valerian. lib. 40. Hieroglyphicor. Helen. Acron ad epist. 7. lib. 1. Horatii: *Tunicatum dicimus popellum, id est, vili vestimento indutum, sicut & senatum togatum.* Versumque hunc Horatii scio usurpatum à D. Hieronymo in epistolis:

Vilia vendentem tunicato scruta popello.

Est & tunica rusticorum non modo plebejorum amictus, ut in Codice Theodosiano extat l. 1. quo habitu uti intra urbem oporteat. Sidon. Apollinar. lib. 2. epist. ult. *tunicata quiete*, & *tunicatorum otia* idem dixit lib. 5. epist. 7. Martial. lib. 10. epigr. 51.

——— *O soles, ô tunicata quies.*

Certe & principes ipsi tunica posterioribus temporibus induebantur. Corrippus lib. 2. num. 4.

——— *Tunicaque pios inducitur artus.*

Indubitatum tamen est muliebrem fuisse vestitum. Idem ille Martialis lib. 11. epigr. 100. passim Ovidius lib. 1. Amor. eleg. 5.

Ecce Corinna venit, tunica velata recincta.

Et post ibidem loci:

Diripui tunicam, nec tantum rara nocebat,
Pugnabat tunica se tamen illa tegi.

Lib. 3. ejusdem operis eleg. 6.

At qualem vidi, qualem tetigique puellam,
Sic etiam tunica tangitur illa sua.

Et lib. 3. de Arte:

Adstiterit tunicata, moves incendia, clama.

Sed ut auro insignitas tunicas, coccoque clavatas fuisse constat Oneirocrit. cap. 220. Achmes ἐσϑίον ἔχἰ ὡσεὶ βύλλας ἐρυθρὰς. *Usum rubras quasdam quasi bullas habet.* Ita & plumbo signabantur. Luitprand. in legatione pag. 115. *Multo plura ac pretiosiora pallia emi, quæ neque scrutata, nec à Græcis visa, nec plumbo sunt signata.* Quod de pallio pallaque dici potest, aut etiam tunica; nam pallium & tunica promiscue peregrinantium aut iter conficientium habitus.

Pallium quoque *pallaque* in vestitu censebantur, non autem in ornatu, viro fœminæque promiscuo usu permissæ, Ulpianus IC. *l. 25. ff. de auro & arg. legat.* De qua re, quia omnia vulgata sunt, nihil aliud est dicendum.

Stat. lib. 1. Thebaid.

Riget horrida tergo.

Palla. De Alecto.

T. Liv. 3. Decad. lib. 7. in limine. Juvenal. sat. 10. v. 262.

Scissaque Polyxena palla.

Servius ad illud lib. 1. Æneid.

Ferre jubet pallam.

Et lib. 11. Æneid.

Pro longa tegmine palla.

Ovid. lib. 11. Metamorph.

Verrit humum Tyrio saturata murice palla.

Alb. Tibull lib. 4. in laude Sulpiciæ:

Urit seu Tyria voluit procedere palla.

Et lib. 3. eleg. 4. de Apolline:

Ima videbatur talis illudere palla.

C. Lucil. satyrar. lib. 15.

——— *Sat visuri alieni*
Sunt homines, spiram, pallam, redimicula promit.

Martial. lib. 11. epigr. 105.

Fascia te, tunicæque tegunt obscuraque palla,
At mihi nulla satis nuda puella placet.

In MS. aliter:

Fascia te, tunicaque, obscuraque pallia celant.

Recte *celant*, opponitur, *nudæ*.

Mitra & fœminarum ornatui annumerari solet. Isidorus Hispalensis in glossis: *calestra, genus mitræ.* Locus quin sit corruptus, non dubito. Nam ei voci nec Latina nec Græca origo affingi potest. Corrigendus igitur, *caliptra, genus mitra.* Fest. Pompejus lib. 3. *Caliptra genus vestimenti quo caput operiebant.* καλύπτω, enim est idem ac *velo, tego, operio*, unde κάλυμμα est, *velum*, & καλυπτήρια, significat *tegumentum*, καλύπτης, *imbrex*, καλυπτηριάζω, *imbrico.* Lege Godefredum IC. doctissimum ad titulum *ff. de donationib. ant. nupt.* Aristænetus lib. 1. epist. 19. ἐκπλήττομαι νὴ τ̃ θεῶν, πῶς ἀθρόως, (in aliis editionibus ἀτρέμας) ἅπαντα μεταβέβληκεν ἡ γυνὴ, καὶ πάρεστι θαυμάζειν ἐκείνης βλέμμα προσηνὲς, μέτριον ἦθος, μειδίαμα σεμνὸν, κόμην ἀφελῶς πεπλοκισμένην, καλύπτραν ἐπ' αὐτῆς δὲ μάλα σεμνὴν, βραχυλογίαν ἐν ἠρεμαίᾳ φωνῇ. *Stupeo per deos, qui mulier omnia simul mutarit. subit admirari ejus demissum vultum, gestum moderatum, severum risum, capillum sine arte implicitum, decentem desuper mitram, brevem ac submissum sermonem.* Achill. Tat. de Amorib. Clitophontis ac Leucippes lib. 3. pag. 83. καὶ ἐνσκευάσαντες τὴν κόρην τοῦτον τὸν τρόπον, μίτραις τε καὶ ζώσμασιν ἐνδεδυμένην, τὴν σκευὴν ταύτην ἐπικρύψομεν. *Hunc in modum adornata puella, mitris deinde ac vittis additis, apparatum istum occultabimus.* Aristænetus certe mulieri, Tatius puellæ, adsignat mitram, recteque Servius Honoratus ad lib. 9. Æneid. v. 616. *Pilea virorum proprie sunt, mitræ fœminarum, quas calanticas dicunt.* Optatus Milevitan. lib. 2. contra Donatist. *Compressam ab eo puellam, cui mitram ipse imposuerat, à qua paulo ante pater vocabatur, nefarie incestare minime dubitavit.* Bourdinus Scholiast. ad Aristoph. θεσμοφοριαζ. μίτρα, διάδημα ἢ ζώνη, ταῦτα δὲ εἴδη ἐσθήτων ἐστὶν ἁρμόττοντα ταῖς γυναιξὶν ὀ τοῖς ἀνδράσιν. *Mitra, diadema aut zona, aut species vestium apta fœminis non vero viris.* Ipse poëta: ἵνα μὴ κροκωτοῖς, καὶ μίτραις γέρων ἀνὴρ. *Ut ne cum crocotis & mitris senex vir.* Viris itaque probrosum, eas ferre. Ovid. Epist. 9. Dejanira Herculi:

Ausus es hirsutos mitra redimire capillos,
Aptior Herculeæ populus alba comæ.

Apud Virgilium lib. 4. Æneid. Hiarbas objicit Æneæ inter alia & vestitum effœminatum:

Mæonia mentum mitra crinemque madentem
Subnixus.

Euripides in Hecuba, in choro:

ἐγὼ δὲ πλόκαμον ἀναδέτοις
μίτραισιν ἐρρυθμιζόμην.
Ego capillum ridimiculis
Mitrisque composui.

Effœminatorum dixi fuisse gestamina mitras, imo & meretricum. Servius ad locum ultimo citatum: *Mitra Lydia, nam utebantur & Phryges & Lydii mitra, hoc est, incurvo pileo, de quo pendebat etiam baccharum tegimen (rescribe mecum, buccarum tegimen). Sane quibus effœminatio crimini dabatur, etiam mitra eis adscribebatur, multa enim lectio mitras meretricum esse docet. Ergo ex habitus qualitate mutuatur invidiam, nam non jam effœminatum, velut meretricem appellat, sed etiam meretricem vocare.* Et ad lib. 9. Æneid. loco proxime indicato: *Alii mitras* mere-

meretricum esse voluerunt, quod hic est tanquam effœminatis objectum. Juvenalis sat. 3. v. 66.

—— *Picta lupa barbara mitra.*

Ob id, ut existimo, mollissimum habitum Baccho, Bacchantibus, & poëtis qui in Bacchi erant tutela, mitras dedit antiquitas, *ut cohiberentur vini vapores, ne caput peterent.* Euseb. Cæsariens. lib. 2. præparat. Euang. cap. 2. Propert. lib. 4. eleg. 2. L. Seneca tragœdus in Oedipo, act. 2. in choro:

Te caput Tyria cohibere mitra,
Hederaque mollem baccifera
Religare frontem.

Valer. Flacc. Argonautic. lib. 2. quem locum, quia elegantissime sacra Liberi describit, apponam:

Serta patri, juvenisque comas, vestesque Lyæi
Induit, & medium curru locat, æraque circum,
Tympanaque, & plenas tacita formidine cistas.
Ipsa sinas, hederisque ligat famularibus artus:
Pampineamque quatit ventosis ictibus hastam:
Respiciens teneat virides velatus habenas
Utque pater, nivea tumeant ut cornua mitra,
Et sacer ut Bacchum referat scyphus.

Sext. Propert. lib. 3. eleg. 16.

Candida laxatis onerato colla corymbis,
Cinget Bassaricas Lydia mitra comas.

Stat. lib. 1. syl. 2. v. 247.

Nunc opus Aonidum comites, tripodumque ministri
Diversis certare modis, eat enthea vitris
Atque hederis redimita cohors.

Corruptum esse hunc locum, nulli dubium esse potest: Correxit Joannes Bernartius, & Martinus Delrio, uterque bene; ille enim:

—— *eat enthea vittis*
Atque hederis redimita cohors.

Iste vero:

—— *eat enthea mitris*
Atque hederis redimita cohors.

Meminere authores varii. Erat enim triplex, virginalis, militaris & capitis redimiculum. De militari Hesychius in voce *μίτρα*. Didym. in Iliad. 4. Homeri, Etymologici author, Suidas, Parthenius Erot. 9. in ultima significatione, Suid. in *ἀνάσειρμα*, Palæfatus, Callimachus in hymno de Delo, Sophocles in Oedipo Tyranno. secunda significatio extat apud Isidor. libro 19. cap. 51. Originem ad Levit. cap. 8. Bedam lib. 2. Exposit. in Esdram cap. 14. notavit Jo. Meursius parte 2. Criticar. Exercitat. cap. 14. Ovid. lib. 14. Metam.

- - - *Picta redimitus tempora mitra*
Innixus baculo positis per tempora canis,
Assimilavit avum.

Lydi omnes & Phryges ex Servio supra laudato, mitrati fuerunt. Adde & Arabes eodem usos capitis gestamine. C. Solin. Polyhistor. cap. 36. forma ejus hujusmodi, nisi fallor, erat, ut propenderent vittæ quædam, seu tæniæ buccas velaturæ, supra notatum; Jul. Pollux lib. 4. cap. 18. *τιάρα, καλύπτρα, παρακαλύπτρα, μίτρα. Tiara, vitta, redimiculum, mitra.* Et lib. 7. cap. 22. idem *mitras*, & *anademata*, conjunxit. Dionysius Lambinus ad lib. 4. de Rer. Nat. T. Lucretii Cari:

Et bene parta patrum fiunt anademata mitræ.

Versicolores esse discimus ex C. Plinio lib. 35. cap. 9. Dionys. Halicarnass. lib. 2. pag. 129. *χιτῶνας ποικίλους χαλκέαις μίτραις κατεζωσμένοι. Tunicas versicolores æreis balteis cincti.* Ubi forte legendum *μίτραις*, nam ex Scholiaste Aristophanis supra adducto, cingulum militare, vel balteum mitra significat. Sub mento redimiculum solere substringi, argumento locus est Claudiani lib. 2. Eutrop.

- - - *Mitra redeunte capillos*
Strinxerat.

Quid autem discriminis sit inter mitram, & tiaram primus, quod sciam, admonuit Brissonius lib. 1. de Persar. principatu pag. 24. Nam Maximus Tyrius Serm. 10. *mitrophorum* à *tiarophoro* discernit, & Herodotus lib. 7. *tiaram* Persas gestasse scribit, Cisseos vero pileos, seu *mitras*. differentia hæc à forma, ut puto, petenda est: nam tiara formata erat in modum dimidiatæ lunæ, uti jam infra dicetur, mitra non item. Designaturque hoc discrimen non admodum obscure à Luitprando in legatione sua: *Mulieres nostræ tiaratæ & teristratæ, viri equitant pileati.* Utrumque certe Regum Persicorum tegmen, appellarique solent *citaris*, *vel cidaris*. Licet Theophrastus libro de Regno Cypriorum distinguat apud Suidam in voce *τιάρα*. Claudian. paneg. de 4. Honorii Aug. consulatu:

Si tibi Parthorum solium fortuna dedisset,
Clare puer, terrisque procul venerandus Eois
Barbarus Arsacio consurgeret ore tiaras,
Sufficeret sublime genus.

Quod hic de Parthis, in 6. Honorii consulatu de Persis dicit: neque enim Arsacidæ magis pro Parthis, quam Persis accipiuntur. Scholiast. Aristophanis ad Acharn. act. 1. sc. 2. *τιάραι δέ εἰσι περικεφαλαῖαι περσικαὶ ταῶνος πτερὰ ἔχουσαι. Tiaræ sunt capitum velamenta aut vincula Persica, pavoninas pennas habentes.* Ut existimem galeas bellicas, non habitum pacificum denotari, illæ enim plumis ornabantur, ut dicam lib. 10. infra. Sic itaque Claudianus:

Te linguis variæ gentes, missique rogatum
Fœdera Persarum proceres, cum patre sedentem
Hac quondam videre domo, positaque tiara
Submisere genu.

Sidon. Apollinar. lib. 8. epist. 3. *Atque inter satrapas Regum tiaratorum myrrhatos, punicatos, malabatratos.* Fortassis non male legi poterit; *Inter satrapas Regum tiaratorum mitratos.* D. Hieronym. in Danielem cap. 5. *Tiara est genus pileoli, quo Persarum Chaldæorumque gens utitur.* Vet. scholiast. Juvenal. ad sat. 6. v. 416. *Tiara sacerdotis habitu, tiara nam galea sacerdotis est quæ per malas veniens, mento subligatur, tiara est Phrygium quod dicunt.* Non esse ejusdem scriptoris clarum est, posteriora verba è Servio sunt lib. 7. Æneid. *Tiara est pileum Phrygium.* Ut censeam adjecto eo vocabulo supplendum scholiastem. Allusit L. Seneca tragœdus Thyeste act. 4. sc. 1.

- - - *Hoc Phrygius loco*
Fixus tiaras Pelopis.

Isidor. gloss. *frigium, mitra.* Luctat. Placid. ad v. 294. lib. 8. Thebaid. Statianæ: *Tiara dicitur pileum, quod in capite gerit sacerdos Martis.* Ipse tamen Papinius, ut Claudianus, Regibus Parthorum adscribit:

Sicut Achemenius solium, gentesque paternas
Excepit, si forte puer, cui vivere patrem
Tutius, incerta formidine gaudia librat.
An fidi proceres, an pugnet vulgus habenis,
Cui latus Euphratæ, cui Caspia limina mandet
Sumere tunc arcus, ipsumque onerare veretur
Patris equum. visusque sibi nec sceptra capaci
Sustentare manu, nec adhuc implere tiaram.

Nec minus Suetonius in Nerone cap. 13. *Deinde precanti, tiara deducta, imposuit diadema.* Carebat autem sacerdotalis tiara acumine, quod Regum habebat. D. Hieronym. in epistolis, Et ab Fabiolam, Eucherius lib. 2. cap. 10. Regum fuit, de Priamo Virgil. libro jam laudato:

Sceptrumque, sacerque tiaras.

Et Reginarum. Heliodor. de Arsace principe uxore Oroondatis, Æthiop. hist. lib. 7. pag. 338. ὁρμᾶν δὲ πολυτελείᾳ καὶ τιάρας ἀξιώματι μεγαλαυχουμένην, καὶ παντοίᾳ κομμωτικῇ πρὸς τὸ ἁβρότερον ἐξηνθισμένην, δορυφόρων ἐμπαρεστώτων. *Monilium pretio & tiaræ dignitate superbientem, ac delicate delibutam, ac fucatam, satellitibus astantibus.* Et paucis deinde interjectis. καὶ ἅμα καὶ τῆς κεφαλῆς τὴν τιάραν ἀφεῖλε, πολλὰ τῶν παρόντων κωλυόντων. *Simul & de capite tiaram deposuit, multum iis qui aderant prohibentibus.* Sed quomodo differret ab aliorum tiara, regium hoc gestamen, nusquam melius discemus, quam ex Philarcho historiar. lib. 11. referente Suida loco jam laudato: *Tiara ornatus capitis, quam soli Reges rectam ferebant apud Persas, duces autem inclinatam. Demaratus autem Lacedæmonius, qui cum Xerxe Athenas venit ob successum aliquem lætiorem, Rege ei permittente peteret quod vellet, petit, in recta tiara Sardes invehi.* Manifeste id contra veritatem historicam. Nam non ad

ad lætiorem successum, qui nullus fuit, sed ob salubre consilium ei præstitum, ne vellet bellum in Græcos jam destinatum exequi: ut narrat L. Seneca copiosissime lib. 6. Benef. cap. 31. qui ubi totum belli apparatum ornatissime expressit, tandem concludit: *Itaque Xerxes pudore quam damno miserior, Demarato gratias egit, quod solus sibi verum dixisset, & permisit petere quod vellet, petit ille, ut Sardes maximam Asiæ civitatem curru vectus intraret, rectam capite tiaram gerens: id solis datum Regibus. Dignus fuerat præmio antequam peteret: sed quam miserabilis gens, in qua nemo fuit, qui verum diceret Regi, nisi qui non dicebat sibi?* In buccas propendebat. Justin. lib. 1. *Brachia ac crura velamentis, caput tiara tegit* (Semiramis) *& ne novo habitu aliquid occultare videretur, eodem ornatu & populum vestiri jubet.* D. Juvenalis sat. 6. v. 413.

- - - Phrygia vestitur bucca tiara.

Color illi purpureus. P. Ovid. l. 11. Metamorphoseon, fab. 5.

Ille quidem celare cupit, turpique pudore
Tempora purpureis tentat velare tiaris.

Gemmis & margaritis distinguebatur, ut regalis opulentiæ ostentatio fieret. Valer. Flac. lib. 6. Argonautic.

At viridem gemmis, & Eoæ stamine sylvæ
Subligat extrema patriam cervice tiaram.

Intelligendus hac mente Plautus in Persa, Sc. *nunquid.*

- - - Euge, euge, exornatus basilice,
Tiara ornatum lepide condecorat tuum.

Dimidiatæ lunæ effigiem simulabat. Sidon. Apollinar. carm. 2. vers. 51.

Interea te Susa tremunt, ac supplice vultu
Flectit Achæmenius lunatam Persa tiaram.

Idem carm. 23. v. 251.

Ut fastu posito tumentis aulæ,
Qui supra satrapas sedet tyrannus,
Ructans semideum propinquitates,
Lunatam tibi flecteret tiaram.

Cap. XXXVI.

De calceis.

Restat in hoc de vestibus veterum tractatu, ut de *calceis* etiam quædam afferamus: quod cum fecerimus, ad alia progrediemur. *Calceamentorum* genera duo fuerunt, *calceus* & *solea*. *Calceus totum* pedem texit, *solea plantam* tantum: pars enim superior habenis devincta fuit. Sed & *calceorum* & *solearum* multa genera. Cæterum *calceus* adstrinxit magis pedem, quam *solea*: unde illud Pauli Æmylii, de quo *Plutarchus*: Nonne hic *calceus* pulcher est? *at nescis qua ex parte pedem meum torqueat.* Cicer. de Rhetoricis: Si multus erat in calceis pulvis, ex itinere eum venire oportebat. Hunc proprium togæ tormentum *Tertullianus* in libro de Pallio vocat. Idem author est, *calceos* quosdam *mulleolos*, quosdam *puros* fuisse: Impuro, inquit, cruri purum aut mulleolum inducit calceum: ubi per *mulleolos lunulatos*, per *puros*, eos qui ex puro corio, *sine lunulis* facti erant, quique perones appellantur, intellexisse videtur. *Lunulati calcei senatorum*, & nobilitate præstantium virorum erant, quos *Isidorus* Romulum reperisse ait, assuta luna. *Luna* vero non syderis in eis formam, sed *notam centenarii numeri significasse*, eos dicit, quod initio *patricii* centum fuerint. *Plutarchus* Quæst. Rom. q. 76. quærens, cur, qui nobilitate generis aliis præstare videantur, *lunulas* in calceis gestarint? multas ejus moris rationes affert. An, inquit, signum hoc est habitationis supra lunam, quæ fertur, & quod post mortem rursus animæ lunam sub pedibus habebunt? An hoc prisci habuerunt eximium, qui erant *Arcades* cum Euandro, & ante lunam nati dicebantur? Aut, ut multa alia, hoc quoque institutum erat, ut rebus secundis elati, ac superbientes, mutationis fortunæ in alteram partem admonerentur? Exemplo videlicet *lunæ*, quæ primum recens existit è caligine: fulgore dehinc subinde faciem splendido augescit illustrans: & cum pulcherrima renidet orbe pleno, rursus exuit lumen suum, & ad nihilum redit. Aut obedientiæ sic assuescere dicebant, lunæ exemplo, præstantiori parere non recusantes? & quemadmodum illa secundas obit partes, Phœbei semper radiis inpetenta nitoris, ut canit *Parmenides*: ita ipsi quoque contenti esse secundo loco, magistratibusque obtemperare, ab iisque potentiæ, & honorum fructu aliquo impertiri. Hactenus *Plutarchus*. *Zonaras*: Patricii, inquit, gestabant in urbe *calceos urbanos* forma literæ rho, ut à centum senatoribus trahere originem viderentur, aut quod prima esset litera Romanorum. Idcirco etiam *patricii calcei* dicuntur in illa veteri inscriptione: ÆDEM HONORI ET VIRTUTI FECIT, VESTE TRIUMPHALI, CALCEIS PATRICIEIS. De *mulleis*, vel *mulleolis* Festus: *Mulleos*, inquit, genus calceorum ajunt esse, quibus *Reges* Albanorum primi, deinde *patricii* usi sunt. *M. Cato* originum lib. 7. Qui magistratum curulem cepisset, *calceos mulleos allucinatos*, aut *lunatos* (quemadmodum *Antonio Augustino*, & *Jac. Ravardo* placet) cæteri *perones*. Item Titinius in Setina: Jam cum mulleis te ostendisti, quos tibiatim *calceas*. Ita legit *Josephus Scaliger*, *tibiatim* exponit, ad mediam tibiam. Addit etiam talia fuisse omnia *calceamentorum* genera, qualia *Turcarum* hodie, medio crure tenus. Catonis autem fragmentum, ne hoc omittam, idem *Scaliger* sic legit: Qui magistratum curulem cepisset, *calceos mulleos*, alii *uncinatos*, cæteri Romani *perones* sumpserint: qua ratione *tria calceorum genera* facit, *mulleos* de quibus jam diximus. Hos veteres, Festo authore à *mullando*, id est, suendo *mulleos appellatos* putarunt, *Adr. Turnebus* Adversar. lib. 10. cap. 2. à rubro mulli colore, *mulleos* dictos arbitratur, quod scilicet fuerint purpurei. *Perones* sive *puri calcei*, ex puro corio, sine lunulis facti erant, quibus per nives, imbres, & glaciem veteres etiam usos esse *Juvenalis* his versibus author est Satyra 14.

Nil vetitum fecisse volet, quem non pudet alto
Per glaciem perone tegi. ———

Sed de his plura, *Jac. Ravardus* lib. 1. Varior. cap. 8. *Calceos albi coloris* fuisse, nonnullis etiam, videli-

videlicet *Imperatorum*, & aliorum delicatiorum hominum, coccineos *Justus Lipsius* Electorum libro 1. cap. 13. probat, id quod de virorum calceis intelligendum est. *Fœminas* enim *luteis*, *aut albis*, calceis *usas fuisse*, idem *Lipsius* eodem capite ostendit: in quam sententiam adducit *Flavii Vopisci* in Aureliano locum: *calceos mulleos*, & *cereos*, & *galbos*, & *hederaceos viris omnibus tulit*, *mulieribus reliquit*. De *calceis luteis* videndus præter *Lipsium Adr. Turnebus Advers.* lib. 28. cap. 21. Quin etiam eos lapillis quibusdam, gemmisque pretiosis exornatos nonnunquam fuisse, *Jac. Ravardus* loco supra indicato ostendit. De *soleis* sic *Agellius* libro 13. cap. 20. Omnia id genus, quibus plantarum calces tantum infimæ teguntur, cætera prope nuda, & teretibus habenis juncta sunt, soleas dixerunt, nonnunquam voce Græca *crepidulas*. Gallicas autem opinor esse verbum novum, non diu ante ætatem *M. Ciceronis* usurpari cœptum. Itaque ab eo ipso positum in 2. Antonianarum: Cum *gallicis*, inquit, & lacerna accurristi. Idem *Cic.* in Verrem: Stetit *soleatus* prætor populi Romani cum pallio purpureo, *tunicaque talari muliercula* nixus in litore, &c. Sed de vestimentis Romanorum hactenus. Sequuntur *nuptiarum ritus*, quos capite sequenti explicabimus.

AD CAP. XXXVI. PARALIPOMENA.

Calceati dentes, mundi, sordidi, eos purgare, ut & ungues, excalceati antiqui, seu nudipedes, calcei sacerdotum, principum, tzancæ, senatorum, matronarum, meretricum, militum, servorum, variæ deinde species, lignei, ferrei, herbidi, papyracei.

Calceatos usurpant *dentes*, pro expeditis, ut existimo, & ad convivium præparatis, quod olim nudipedes incederent, sive, ut majorem tolerantiam rei bellicæ præ se ferrent, sive, ut duriori victu virtutem sectarentur, ergo ut duces magni excalceati, ita & dentes calceati, excalceatique. Sic enim parasitus Plautinus in Captivis, sc. *advorte.*

Nunquam istoc vinces me Hegio, ne postules
Cum calceatis dentibus veniam tamen.

Dentes eo loci calceati sunt fortes, & ad res durissimas manducandas idonei, dixerat enim senex:

Non meus scruposam victus commeat viam.

Idem in Epidico, sc. *non oris.*

Os sublitum esset, itaque me calceatis dentibus
Meus derideret filius merutissimo.

In MS. codice viderat Meursius:

——— *Itaque me aleatis dentibus.*

Communiter tamen, & in omnibus editionibus hodie legitur:

Os sublitum esset: itaque me albis dentibus.

Quæ lectio ferri potest, ut albi dentes sint delicatiorum, nitidi, rubigine, sordibusque liberati. Certissimum enim in dentibus expurgandis magnam curam veteres consuevisse collocare, adeo ut si proprii essent vitiati, alios eburneos emerent. Martialis omnibus pæne paginis lib. 5. epigr. 44.

Thais habet nigros, niveos Lecania, dentes.
Quæ ratio est? emptos hæc habet, illa suos.

Libro 12. epigr.

Dentibus, atque comis, nec te pudet, uteris emptis,
Quid facies oculo Lalia? non emitur.

Melius aliæ editiones:

Quid facies, oculus, Lalia non emitur.

Sensus elegantissimus est, crines adscititios potes emere, dentes eburneos loculo circumferre, at malam deterioris faciei formam, aut oculum comparare non potes. Inde illud apud Ovidium præceptum lib. 1. de Arte:

Linguaque nec rigeat, careant rubigine dentes.

Et sordidi dentes, quos plenos putant dici à Plauto in Curculione, sc. *date.* in vituperio:

Os amarum habeo, dentes plenos, fauces lippiunt fame.

Idem ille Martial. culpat Maximinam lib. 2. epigr. 41.

Et tres sunt tibi Maximina, dentes,
Sed plane piceique, buxeique.

Et lib. 5. epigr. 29.

Rubiginosis cuncta dentibus rodit.

Q. Horat. lib. 1. epist. 18.

Asperitas agrestis, & inconcinna, gravisque,
Quæ se commendat tonsa cute, dentibus atris.

C. Petron. in Satyrico descriptione bellorum civilium:

Stabant ærati scabra rubigine dentes.

Itaque fricabantur lavabanturque quotidie. C. Plin. libr. 8. epist. 18. *Ac ne in lectulo quidem, nisi ab aliis movebatur, quin etiam (fædum, miserandumque dictu) lavandos dentes fricandosque præbebat.* Fricari autem idem est *levari*, quod fieri solitum, vel spina argentea. C. Petron. Satyrici pag. 25. *Ut deinde spina argentea dentes perfodit*, vel lentisco. Martial. lib. 3. epigr. 82.

Stat exoletus, suggeritque ructanti
Pinnas rubentes, cuspidesque lentisci.

Et lib. 14. epigr. 22. epigraphe est, *dentiscalpium.*

Lentiscum melius, sed si tibi frondea cuspis
Defuerit, dentes penna levare potest.

Et ut nitidiores fierent, quotidie urina, aut rebus aliis putidissimis eos levigare moris erat. L. Apul. lib. 1. Apologiæ suæ, ex Catullo:

——— *Sua sibi urina*
Dentem atque russam pumicare gingivam
Misi, ut petisti, munditias dentium,
Nitelis oris ex Arabicis frugibus.
Tenuem, candificum, nobilem pulvisculum,
Complanatorem tumidulæ gingivulæ,
Converritorem pridianæ reliquiæ,
Ne qua visatur tetra labes sordium,
Restrictis forte si labellis riserit.

Ratio è medicinæ fontibus petenda est, nam dentium dolori medetur lentiscus, ut & alia multa quæ enumerat Q. Sammonicus Serenus lib. de Medicina cap. 15.

Sæpe chelidoniæ succo vel lacte capellæ
Sanescunt dentes, aut tauri felle juvantur,
Aut acini latices clauso volvuntur in ore:
Manditur apta rubris gingivis, & bona labris
Lentiscus, myrtusque emendant oris odorem,
Quod vero assumpsit nomen de dente fricando
Cervino ex cornu cinis est, aut ungula porcæ
Torrida, vel cinis ex ovis, sed non sine vino
Muricis aut tosti, vel bulbi extincta favilla.

Denique Q. Horat. lib. 2. od. 8.

Dente si nigro fieres, vel uno
Turpior ungui.

Et lib. 4. od. 13.

——— *Refugit te, quia luridi*
Dentes, te quia rugæ
Turpant, & capitis nives.

Recte unguium nitelam cum dentium cura conjunxit; quia par utriusque habita ratio. Ovidius loco proxime supra laudato:

——— *Et sint sine sordibus ungues.*

Quid? quod eundem tonsorem habebant & capilli & ungues communem. Valer. Maxim. l. 2. cap. 2. *Cujus filia minime mulie-*

muliebris animi, quæ cum Bruti viri sui consilium, quod de interficiendo Cæsare ceperat, ea nocte, quam dies teterrimi facinoris sequutus est, cognovisset, egresso cubiculum Bruto, cultellum tonsorium quasi unguium resecandorum causa poposcit, eoque velut forte elapso se vulneravit, clamore deinde ancillarum revocatus in cubiculum Brutus objurgare eam cœpit, quod tonsoris præripuisset officium. Paulus Silentiarius in Anthologia lib. 7. epigr. 37.

- - - ἤ τινι χεῖρας
φαιδρύνεις, ὀνύχων ἀμφιτεμὼν ἀκίδα.

Aut cui manus expurgas, unguium circumcidens extremitates? Corrigendus Martialis, cujus lib. 3. hoc est epigramma 74.

Psilothro faciemque lavas, & dropace calvam,
Nunquid tonsorem Gargiliane times?
Quid faciem tingis? nam certe non potes illos
Resina, Veneto nec resecare luto.

Mendum manifestum, rescribendumque in tertio versu optimo sensu:

Quid facient ungues? nam certe non potes illos
Resina, &c.

Sed ad calceos venio. Initio nascentis reipublicæ non modo servi, sed & senatores ipsi nudis incedebant pedibus. Vet. scholiast. Juvenal. ad v. 111. sat. 1. *Ostendit plus honoris videri in calceis quam in persona, illo enim tempore necdum senatores nigris calceis utebantur, sed nudis pedibus, vel pulverulentis, vel braccis, vel pedules novos in braccis, quos pedornis dicunt, ut peregrinis.* Locus corruptus mutilusque, censeo rescribas, *pedules novos in bracchis, quos pedortes dicunt:* Est enim ποδόρτιον vestis ad talos *demissa* ex Achmete in Oneirocrit. cap. 217. notat Meursius. Et certe ἀνυποδεσία nudatio pedis paupertatis indicium non leve erat. Q. Tertull. lib. de Pallio ad finem: *Nihil dicimus proprium togæ tormentum, immundissimam pedum tutelam veram & falsam, quam enim expediat in algore & ardore rigere nudipedem, quam in calceo uncipedem.* Martian. Capella lib. 6. de Nuptiis. *Plerumque tamen adhæsit, arrisitque pauperibus, magisque illis, quos aut pedibus nudis, aut intonso crine hispidos, aut sordenti conspexit pallio semitectos.* Quod fecisse clari Imperatores magnique duces leguntur, non ob paupertatem, sed ut patientis animi, tolerantiæque bellicæ argumenta suis militibus præberent. Talis Phocio fuit, *qui nudis pedibus ruri & in castris incedebat, nisi atrocior hyems fuisset, hinc jocantes milites nullum certius sævientis frigoris putabant argumentum, quam Phocionem calceatum videre.* Plutarchus in vita ipsius. De P. Scipione, & Germanico, C. Tacit. lib. 2. Annal. *Sine milite incedere pedibus intectis, & pari cum Græcis amictu, primi Scipionis æmulatione, quem eadem fecisse apud Siciliam, quamvis flagrante adhuc Pœnorum bello accepimus.* Quadrat huc institutum Lacedæmoniorum, apud quos juvenes calceis omnes carebant, *quod expeditiores essent.* Plutarch. in vita Lycurgi. Summis ducibus adjungatur summus Philosophus Socrates, cui cum Alcibiades grandem illam aream ad construendam domum largiretur, dixit, καὶ εἰ ὑποδημάτων ἔδει, *si calceamentis egerem,* corium dares, ut calceos mihi ipse conficerem, atqui ridiculus essem si acciperem. Pamphila in 7. Commentarior. Diogenes Laërt. lib. 2. pag. 107. ex Aristophane:

βρενθύῃ τ' ἐν ταῖς ὁδοῖς, καὶ τὼ ὀφθαλμὼ παραβάλλεις,
Κ' ἀνυπόδητος, κακὰ πόλλ' ἀνέχῃ, κἀν ἡμῖν σεμνοπροσωπεῖς.

Elatus fastu vias teris, oculisque innuis,
Et discalceatus mala multa toleras, &
Inter nos vultu gravitatem præ te fers.

Catonem Uticensem sunt qui affirment idem factitasse gravissimi authores, licet neget Helenius Acron, cujus fides non est mihi tanti, ut præponderet authoritati Plutarchi, qui in ejus vita discalceatum sæpe consuevisse incedere affirmat, aut Horatii lib. 1. epist. 19.

Quod si quis vultu torvo ferus, ac pede nudo
Exiguæque togæ simulet textore Catonem,
Virtutemve repræsentet moresque Catonis.

P. Terent. Phormione act. 1. sc. 2.

Nihil aderat adjumenti ad pulchritudinem,
Capillus passus, nudus pes, ipsa horrida.

Quod consuetudinis Judæorum, apud quos, qui nuptias recusabant, nudis pedibus incedere cogebantur, puto, ut carentia prolis plecteretur. D. Cyprian. lib. 2. in Judæos. Juvenalis sat. 6. v. 159.

Observant ubi festa mero pede sabbata Reges,
Et vetus indulget senibus clementia porcis.

Omitto Nudipedalia festum fuisse apud gentiles, Græcos, Romanos, Barbaros, in quo nudis pedibus oportebat omnes incedere, sed ab aliis id observatum. Q. Tertullian. Apologetici cap. 40. *Denique cum ab imbribus æstiva hiberna suspendunt, & annus in cura est, quidam quotidie pasti, statimque pransuri, balneis, & cauponis, & lupanaribus operati, Aquilicia Jovi immolatis, Nudipedalia populo denuntiatis, cœlum apud Capitolium quæritis, nubila de laquearibus expectatis, aversi ab ipso deo & cælo.* Institutio, ut videtur, Nudipedalium fuit, ut aquarum cœlestium defluxum, terra arescente, impetrare possent, proprium tamen id Judaici populi festum, describit Flavius Josephus lib. 2. Bell. Judaic. sed pergo.

Sacri calcei erant, quibus soli sacerdotes rem divinam facturi utebantur. Describit Servius Honoratus ad lib. 4. Æneid. v. 516. *Et bene ipsa, quia supra de sacerdote erat loquuta, unum exuta pedem, quia id agitur, ut & ista solvatur, & implicetur Æneas: solent enim & resolutoria sacrificia ab haruspicibus fieri, & Junonis Lucinæ sacra non licet accedere, nisi solutis nodis, in veste recincta, quia in sacris nihil licet esse præligatum, præcipue ejus, quæ amore vult solvi. Sane flaminicæ non licebat neque calceos, neque soleas morticinas habere, morticinæ autem dicuntur quæ de pecudibus sua sponte mortuis fiebant.* Allusit ad eum ritum Martianus Capella lib. 2. *Et ne Philologia ipsius Phronesis careret ornatibus, ejus pectori, quo verius cometeretur, cingulum apponit, calceos præterea ex papyro textili subligavit, ne quid ejus membra pollueret morticinum.* Unde in ceremoniis flaminum & flaminicarum relatum & illud est, à Fabio Pictore referente A. Gellio lib. 10. cap. 15. *Mortuum nunquam attingit.* Appian. Alexandrinus meminit lib. 5. Bellor. Civil. cujus hæc sunt verba in Latinum versa: *Exutus nempe curis omnibus, & imperii obsequiis, stolam quadratam Græcorum more, pro patria & domestica induit, calceamenta candida, qualia Atheniensium sacerdotes, & Alexandrinorum, quos phacasios vocant, ferre consueverant, sibi assumpsit.* Eratosthenes in Mercurio:

πέλμα ποτὶ ῥάπτεσκεν ἐλαφρῶ φαικασίω.
Soleam olim suebat tenuis phacasii.

De istis etiam Herodianus histor. lib. 5. in Heliogabali luxu; Politiano interprete: *Exta porro victimarum, atque aromata intra lances aureas capitibus imposita, gestabant non quidem famuli aliqui, aut humiles personæ, sed præfecti exercitibus, & quicumque maximas dignitates obtinebant, induti tunicas talares & manuleatas, unamque in medio purpuram ferentes, sed & linteis calceamentis utebantur, quemadmodum vates in iis regionibus consueverunt.*

Principum sive Imperatorum Romanorum calceamenta erant cultu, pretio, coloreque ab aliorum distincta. *Campagos* appellatos constat. Jul. Capitol. Maximino Juniore; *Calceamentum ejus, id est campagum regium, quidam posuerunt.* Trebell. Pollio in Gallien. *Caligas gemmatas annexuit, cum campagos reticulos appellaret.* Idem valent zancæ, sive tzancæ, ut ex Codice Theodosiano notatum reperies à Jacobo Cujacio lib. 21. Observation. cap. 18. Curopalates sive Georg. Codinus lib. de Offic. Aul. Constantinopolit. pag. 55. καὶ ἕτερον εἶδος ὑποδημάτων, ἃ καλοῦνται τζαγγία, ἔχοντα ἐκπλαγίων κατὰ τὰς κνήμας καὶ ἐπὶ τῶν ταρσῶν, ἀετοὺς διὰ λίθων καὶ μαργάρων, ἅτινα καὶ φορεῖ ὁ βασιλεὺς εἴς τε τοὺς περιπάτους, καὶ τὰς προσκυνήσεις. *Et alterum calceamentorum genus, quæ dicuntur tzaggia, habentia ad latus secundum suras, & in tarsis, aquilas ex lapillis & margaritis, quæ fert etiam imperator ad ambulationes & adorationes.* Græca hæc dictio est, & ab Arabibus petita, nam apud illos & Turcos, *tzagatha*, idem est ac *quieti dare, collocare commode*, ut à Francisco Junio video discussum, quare *tzagga*, non vero *tzenga*, appellari debent, ut male legitur in eodem Curopalate pag. 169. ὁ τοῦ βασιλέως τζάγκαν φέροντα. *Imperatoris ferentem tzancam.* Quod autem de aquilis hic

hic dicit, intelligendum puto de aquilarum effigie gemmis vel auro intexta aut assuta calceis, talis enim calceorum ornatus illo sæculo erat. Nicephor. Gregor. lib. 4. de Michaëlis Palæologi socero. *Cæsar cum Despote socero Sebastocrator appellatur, soceri vero illustre discrimen in cæruleis calceis aureæ aquilæ intertextæ constituebant.* Tarsi nomine superiorem Imperatorii calcei partem significavit, cum aquilæ illæ ut jam monui, apponebantur, assuebanturve. Idem Curopalat. ἔχοντα ἀετὲς μαργαριταρένυς ἐκ πλαγίων τε καὶ ἐπὶ τῆ ταρσῶν, ἤ τοι ἐπάνω τῶν ὑποδημάτων μυζακιῶν. *Habentem aquilas ornatas margaritis, ad latera, & in tarsis, id est, super calceos picturatos de Musao.* Quod autem soli Imperatores eo possent uti calceo, certum, tum ex Jure Canonico, ut aliis præoccupatum, tum ex loco pulcherrimo, in inauguratione Justini junioris, quem integrum adscribam è Corrippo lib. 2. num. 4.

Purpureo suræ resonant fulgente cothurno,
Cruraque puniceis induxit regia vinclis
Parthica Campano dederant quæ tergora fuco
Qui solet edomitos victor calcare tyrannos
Romanus princeps, & barbara colla domare:
Sanguineis prælata rosis, laudata rubore,
Lectaque pro sacris tactu mollissima plantis:
Augustis solis hoc cultu competit uti,
Sub quorum est pedibus Regum cruor. Omne profecto
Mysterium certa rerum ratione probatur.

Hæc de translato jam Byzantium imperio intelligenda: at antea varia calceorum ornamenta, pro diversa Principum libidine, aut moderatione. Carinus Augustus *non gemmis adsutis calceis, sed fibulis gemmeis* utebatur. Flavius Vopisc. in eo. Idem non minori luxu factitatum ab Heliogabalo. Æl. Lamprid. *Habuit in calceamentis gemmas, & quidem sculptas, quod risum omnibus movit, quasi possent sculpturæ nobilium artificum videri in gemmis, quæ pedibus adhærebant.* Et de ejusdem illis gemmis loquitur idem author in vita Alexandri Severi in limine. *Gemmas in calceamentis & vestibus tulit, quibus usus fuerat Heliogabalus.* Diocletianus Cæsar *ornamenta gemmarum vestibus calceamentisque indidit: nam prius imperii insigne in chlamyde purpurea tantum erat.* Ut verba usurpem Eutropii histor. lib. 10. quod ut rem insolentem miro consensu scriptores Ecclesiastici prodiderunt. Euseb. Cæsarienf. in Chronico, vertente D. Hieronymo: *Primus Diocletianus adorari se, ut deum jussit, & gemmas vestibus, calceamentisque inseri, cum ante eum omnes Imperatores in modum judicum salutarentur, & chlamydem tantum purpuream à privato habitu plus haberent.* Aurel. Cassiodor. in Chronico suo consulari Fausto & Gallo Coss. *Primus Diocletianus se ut Deum adorari jussit:* deinde eadem quæ D. Hieronymus subjungit. Nescio quæ ad eum locum deblaterat Cuspinianus pag. 482. Laziardus eadem pene ad verbum narrat histor. universal. Epitome cap. 72. *Hic ut Deum se adorari mandavit: primus vestibus & calceamentis gemmas inseri jussit, cum autem omnes Imperatores in modum judicum incederent, & solam chlamydem purpuream ultra communem habitum haberent.* Ado Viennensis Chronic. ætate 6. pag. 136. *Hic Diocletianus primus gemmas vestibus calceamentisque inseri jussit, dum sola purpura, retro Principes uterentur.* Martianus Polonus Archiepiscopus Consentinus Chron. l. 4. pag. 181. eadem penitus verba habet. Denique Fr. Jacobus Philippus Bergomensis Supplementi Chronicor. l. 8. pag. 162. alios sequutus iisdemque verbis narravit. Tam mali exempli res visa est, ut consensu unanimi omnium scriptorum prodi meruerit. Sed ad alia pergo. *Soccos muliebriter ornatos gestabat* Caligula. C. Plin. l. 9. cap. 35. Demetrius Antigoni filius *aureos calceos.* Plutarch. in eo.

Principum calceamenta aquilis distinguebantur, ut dixi, *senatorii* lunæ dimidiatæ effigie. vetus Scholiast. Juvenal. ad v. 192. sat. 7. *Patricius senator est, lunula nam adsuta calceis discernuntur patricii à novitiis.* Causas ex Plutarcho Problem. Romanor. c. 76. alii discusserunt, & ex Isidoro l. 19. c. 34. quæ non exscribo. Adde, id forte factum, ut imperii incrementum, decrementumque lunæ simile intelligeretur: vel quod antiquitatem generis sui, nulla alia re melius possent ostendere, quam si ad Arcades genus suum referrent, qui priores erant luna ipsa. Servius Maurus ad v. 342. l. 2. Georg. *Arcades Proselenos se esse asserunt, quod & Cicero in Fundaniana commemorat.* Locus fabulæ datus, *quod post diluvium genus humanum ab iis propagatum putaretur,* ut unanimi consensu prodiderunt Blondus de Roma Triumphante l. 9. Cælius Rhodiginus l. 20. Antiquar. Lect. c. 7. Joannes Pierius l. 44. Hieroglyphic. Atque ita esse volunt Servius ad illud l. 8. Æneid.

- - - *Arcades ipsum*
Credunt se vidisse Jovem.

Stat. lib. 4. Thebaid.

Arcades hinc veteres, astris lunaque priores,
Agmina fida satis.

P. Ovid. lib. 1. Fastor.

Orta prior luna, de se si creditur ipsi,
A magno tellus Arcade nomen habet.

Et lib. 2. ejusdem operis:

- - - *Luna gens erat illa prior.*

Calceos hos gestasse summæ nobilitatis argumentum, quare Herodotus Sophista, *fratri suo insolentius nobilitatem suam jactanti, certe in talis, inquit, nobilitatem tuam habes.* author est Philostratus in eo. Alluserunt & poëtæ. Statius l. 5. sylv. 2.

- - - *Genitum si curia sensit,*
Primaque patricia clausit vestigia luna.

Martial. l. 1. epigr. 50. de vestitu civis alicujus patricii:

Lunata nusquam pellis, & nusquam toga,
Olidæve vestes murice.

Et lib. 2. epigr. 29.

Non extrema sedet lunata lingula planta,
Coccina non læsum cingit aluta pedem.

Juvenal. sat. 7.

- - - *Et nobilis, & generosus*
Appositam nigræ lunam subtexit alutæ.

Andreas Alciatus emblemate 136.

Calceus Arcadico suberat cui lunula ritu,
Gestatur patribus mullea Romulidis.

Et de istis extat fragmentum lapidis antiqui, qui Arimini est:

C. MARIUS. COS. VII. TRIB. PLEB. Q. AUG. TRIBUNUS. MIL. EXTRA. SORTEM. BELLUM. CUM. JUGURTHA. REGE. NUMIDIÆ. GESSIT. EUM. CÆPIT. TRIUMPHANS. IN. SECUNDO. CONSULATU. ANTE. CURRUM. SUUM. DUCI. JUSSIT. TERTIUM. COS. ABSENS. CREATUS. EST. IV. COS. TEUTONORUM. DELEVIT. EXERCITUM. V. COS. CIMBROS. FUDIT. EX. ILLIS. ET. TEUTONIS. ITERUM. TRIUMPHANS. REMP. TURBATAM. SEDITIONIBUS. TRIB. PLEB. ET. PRÆTOR. V. QUI. ARMATI. CAPITOLIUM. OCCUPAVERANT. VI. COS. VINDICAVIT. POST. LXX. ANNUM. PATRIA. PER. ARMA. CIVILIA. PULSUS. ARMIS. RESTITUTUS. EST. VII. COS. FACTUS. EST. DE. MANUBIIS. CIMBRIS. ET. TEUTONICIS. ÆDEM. HONORI. ET. VIRTUTI. VICTOR. FECIT. VESTE. TRIUMPHALI. CALCEIS. PATRICIIS.

Matronarum calceamenta ab iis, quæ numeravi, differebant. licet sciam Ælianum lib. 7. var. histor. c. 11. aliter scripsisse. Ῥωμαίων αἱ πολλαὶ γυναῖκες καὶ τὰ ὑποδήματα αὐτὰ φορεῖν τοῖς ἀνδράσιν εἰθισμέναι εἰσιν. *Ex Romanorum fœminis multæ eosdem cum viris calceos gestare consueverunt.* Contra tamen M. Tullius l. 1. de Orat. *Ut si mihi calceos Sicyonios attulisset, non uterer, quamvis essent habiles & apti ad pedem, quia non essent viriles.* Hesychius. Συκυώνια, γυναικεῖα ὑποδήματα, *Sicyonia, calceamenta muliebria.* Jul. Pollux lib. 7. cap. 22. εἶδος ὄντα γυναικείων ὑποδημάτων, ῥάδια δὲ ποικίλον, καὶ πολυέλικτον ὑπόδημα. *Species muliebrium calceamentorum, ῥάδια calceus varius, & convolubilis.* Fl. Vopisc. in Aureliano Augusto ad finem: *Calceos mulleos, & cereos, & albos, & hederaceos, viris omnibus tulit, mulieribus reliquit.* Optime descripsit L. Apulejus lib. 7. Metamorph. *Sumpta veste muliebri florida, in sinus floccidos abun-*

abundante, mitellaque, textili contexto capite, calceis fœmininis, albis illis & tenuibus indutus, & in sequiorem sexum insertus, atque absconditus. Ab inventoribus tantæ mollitiei Sicyoniis, (cognomentum id fuit Regis) nomen calceis muliebribus impositum. P. Virg. in Ceiri v. 169.

Cognita nec teneris pedibus Sicyonia servans,
Nec niveo retinens baccata monilia collo.

C. Lucilius Satyricus apud Festum Pompejum lib. 16.

Et pedibus læva Sicyonia demit honesta.

T. Lucret. Carus lib. 4.

Unguenta & pulchra in pedibus Sicyonia rident.

Recte calceos unguentis junxit, nam Græci, quibus istorum calceorum inventum debetur, pedes perungere frequentissime solebant. Meursius ostendit, ut puto, primus, Criticar. Exercit. parte 2. cap. 16. & ad Lycophronem pag. 230. Discrimen inter viriles igitur calceos quos enumeravi, quod Imperatorum purpurei essent, mulierum albi, virorum nigri. Juvenal. sat. 7. supra hoc capite laudatus. Q. Horatius lib. 1. sat. 6.

——— *Nigris medium impediit crus*
Pellibus, & latum demisit pectore clavum.

Helenius Acron: *Altiores sunt calcei senatorum.* negligenter sane, & haud scio an vere, nam ut infra dicetur, altiores erant calcei muliebres, non autem senatorii, malo de ansulis quibus constringebantur intelligere Satyricum, quam de altitudine ipsorum calceorum, quippe ille *impediit crus*, scilicet ansis extensis in crura. Melius Christophorus Landinus; *Apud antiquos non nisi nobiles nigris calceis utebantur.* Facile est intelligere Martialem 7. epigr. 32.

Sordidior cœno cum sit toga, calceus autem
Candidior prima sit tibi, Cinna, nive.
Dejecto quid, inepte, pedes perfundis amictu?
Collige Cinna togam, calceus ecce perit.

Vituperat Cinnam, vel quia sordidus erat, lutoque albos ferebat calceos, vel quia cum fœminis communes gerebat, hoc est, albos, ut præcipit Ovidius puellis, quæ amare aut amari cupiunt, libro 3. de Arte:

Pes malus in nivea semper celetur aluta,
Arida nec vinclis crura resolve tuis.

At nescio cur ille vincula vel ansas fœmininis calceamentis attribuit, cum alii nullis vinculis ea adstricta fuisse contendant. M. Manil. libro quinto Astronomic.

Fœmineæ vestes, nec nexæ tegmine plantæ,
Sed species, fictique placent ad mollia gressus.

Certe tamen in omnibus omnis sexus calceis ansas fuisse suspicor. Achill. Tatius de Amorib. Clitoph. & Leucipp. lib. 1. *Corollæ iis in capite erant, crines per humeros effusi, pedes vinculis exuti, crura vestibus zonaque genu tenus succinctis nudata.* Ita enim Latine verba ipsius sonant. Vet. scholiast. Juvenal. ad v. 20. sat. 7. *Calcearii cum festinant & ansas caligarum prætereunt nonnullas.* Fest. Pomp. lib. 1. *Amenta quibus vinciuntur solearum lora.* Petron. Satyrici pag. 110. *Atque alius tunicam meam lacerat, alius vincula calceamentorum resolvit ac trahit.* Plinius observatus Douzæ lib. 9. cap. 35. Terentius in Heautontimor. *detrahere soccos.* Plautus in Epidico, *soccos adimere pedibus.* Et in Captivis: *compedes adimere.* Ex quibus illud mutuatus est P. Ovidius, ut notavit Hercules Ciofanius lib. 3. Metamorph.

Vincla duæ pedibus demunt.

Idem sæpe alibi. lib. 2. Fastor.

Fregerat armillas non illa ad brachia factas,
Scindebant magni vincula parva pedes.

Et lib. 3. Fastor.

Nec quisquam invita faciet bene vincula planta
Pallade.

Et lib. 5. Fastor.

Ille memor veteris ritus, timidusque deorum
Surgit, habent gemini vincula nulla pedes.

Virgil. lib. 8. Æneid.

Et Tyrrhena pedum circundat vincula plantis.

Alb. Tibull. lib. 1. eleg. 6.

Vinclaque de niveo detrahet ipse pede.

Ejusdem libri eleg. 8.

Ansaque compressos alligat arcta pedes.

Unde in sacris expiatoriis, ut notissimum est, calceamenta solutis vinculis & ansis pedibus detrahebantur. Virgil. lib. 4. Æneid. de Didone sacris magicis operante:

Unum exuta pedem vinclis.

Valer. Flacc. lib. 3. Argonautic.

Ducit & ad fluvios, & vincula solvere monstrat
Prima pedum, glaucasque comis prætexere frontes
Imperat.

Sidon. Apollinar. carm. 2. v. 402.

——— *Retinacula bina cothurnis*
Quæ stringant crepidas.

Protendebantur certæ ansulæ à pede per tibiam, atque crura obligabant. Idem Sidon. eodem carmine:

- - - *Et concurrentibus ansis*
Vinclorum pandas texunt per crura catenas.

Et lib. 8. epist. 11.

- - - *Atque vinculorum*
Concurrentibus ansulis reflexa
Ad crus per cameram catena surgat.

Marc. Manilius lib. 5.

Perque caput ducti lapides, per colla manusque
Et pedibus niveis fulserunt aurea vincla.

Corrippus loco proxime supra à me laudato:

Cruraque puniceis induxit regia vinclis.

Nec Græca in hoc consuetudo à Romana est alia, siquidem & Homerus ligata calceamenta fuisse innuit, Odyss. lib. 2. in principio, observante Hieronymo Magio lib. 3. cap. 3. apud quem & multo plura vide huc spectantia. Ad crura sive ad suras protensas hasce ansas, præter loca jam citata, probat Livius Andronicus poëta vetus apud Terentianum Maurum lib. de Metror. generibus:

Et jam purpureo suras include cothurno,
Pressaque jam gravida crepitent tibi terga pharetra.

Ex quo imitatus Virgilius Ecloga 7. dixit:

Purpureo stabis suras evincta cothurno.

Et lib. 1. Æneid.

Purpureoque alte suras vincire cothurno.

Meretricii calcei erant ab his, quos jam enumeravi, diversi, colore rubri. Theodorus Marcilius ad illud Persii sat. 5. & alii docti:

- - - *Solea puer objurgabere rubra.*

Serviles, sive, ut melius dicam, servorum calceamenta non minus differebant ab aliis, nam ætates, sexus, dignitates, & officia omnia vestitu, & præsertim calceis distinguebantur. C. Plin. lib. 35. cap. 18. in fine: *Tantumque non eum laureatis fascibus remitti illo, unde cretatis pedibus advenissent.* Nota igitur cretacea impressa, pedes servorum signabantur. Ovid. lib. 1. Amor. eleg. 7.

Despice gypsati nomen inane pedis.

Alb. Tibull. lib. 2. eleg. 3.

Nota loquor, regnum ipse tenet, quem sæpe coëgit
Barbara gypsatos ferre catasta pedes.

D. Juvenal. sat. 1.

Nuper in hanc urbem pedibus qui venerat albis.

Servi in catasta venales sic notati exponebantur. Martial. lib. 9. epigr. 30.

Heu qua lingua silet! non illam mille catastæ
Vincebant.

In eo loco variæ stationes, pro ætate, forma, aut pretio mancipiorum venalium: idem lib. eodem epigr. 60.

Inspexit molles pueros, oculisque comedit:
Non hos, quos primæ prostituere casæ.
Sed quos arcanæ servant tabulata catastæ,
Et quos non populus, nec mea turba videt.

Sequuntur *militares* calcei. De quibus spero futurum, ut abunde dicatur lib. 10. hujus operis. vet. scholiast. Juvenalis ad v. 14. sat. ult. *Darupsis militibus calceamenta dixit.* Corrigendum censuit Pet. Pithœus; *Pro ipsis militibus calceamenta dixit.* Ipse Satyricus:

Bardaicus judex datur hac punire volenti
Calceus, & grandes magna ad subsellia sura,
Legibus antiquis castrorum.

Æl. Lamprid. in Alexandro, *milites calceatos* appellat. Estque præceptum salutare militibus impositum, epistola Aureliani apud Flavium Vopiscum in vita ipsius; *Militis arma tersa, ferramenta samiata, calceamenta fortia sint.* Habebant isti calcei clavos, quibus in terram defixis, in eodem vestigio staret miles, nec ad fugam esset idoneus. Josephus lib. 7. belli Judaici cap. 3. cujus verba sic versa sonant: *Calceos habent creberrimis atque acutis clavis, ut cæteri solent milites, fixos, dum strato saxeis crustis solo occurreret, labitur, magnoque cum sono armorum se dejectus solo in tergum fugientes reduxit.* Eandemque narrans historiam Egesippus Excid. Hierosolymit. lib. 5. cap. 30. *Hic Julianus, qui cum tergo immineret hostium, dum alios permit & claustro coërcet, ipse alacritate incautior, confixum clavis calceamentum gerens, usu militarium virorum, non considerans polito lapide solum stratum, quod cavendum foret, sed quasi in campo præliaretur, securus labitur, & ingentem strage sua sonitum dedit.* Inde & *calcearium* pro donativo, militibus collato in emendos calceamentorum clavos accipiunt IC. unde & *calceatum coërcere* dixit Paulus *l. 3. ff. de Offic. præfect. vigil. l. 21. ff. de alim. & cib. leg. Diariis & cibariis relictis, neque habitationem, neque vestiarium, neque calcearium deberi palam.* Ulpian. l. 8. de transactionibus. *De calceario quoque arbitrio prætoris transigendum est.* Suetonius ab hac mente intelligendus in Vespasiano cap. 8. *Classiarios vero, qui ab Hostia & Puteolis Romam pedibus per vicos commeant, petentes constitui sibi aliquid calcearii nomine, quasi parum esset sine responso abegisse, jussit post hæc excalceatos cursitare.* Id ipsum à C. Tacito lib. 3. Historiar. *clavatum* fuisse dictum observavit eruditissimus Lævinus Torrentius.

Sunt præterea & calcei *venatorii*, altiores scilicet, quo à luti injuria defenderentur, quos alii cum cothurnis confundunt, sed parum refert.

Comicorum ac tragicorum calceamenta hoc ipso libro c. 8. explicata vide; Jam vero ad materiam, unde calcei fiebant, pergam, quæ quam multiplex fuerit, brevibus ostendetur, deinde ad species quasdam celebriores, ac notiores promovebitur oratio.

Primum *è corio crudo bubulo* conficiebantur calcei, ut omittam delicatius illud corii genus, quam alutam, supra citatus Juvenalis, & alii appellant. Xenophon Socraticus Anabaseos l. 3. *Cum defecissent veteres calcei, habebant ex recentibus coriis bubulis carbatinas confectas.* Ita Latina donavit civitate verba diserti scriptoris Angelus Politianus. Jul. Pollux lib. 7. cap. 22. καρβατίνη μὲν, ἀγροικῶν ὑπόδημα, κληθὲν ἀπὸ καρῶν. *Carbatina vero, rusticorum calceus, à Caribus dictum.* Q. Catull. epigr. 97.

Ista tamen lingua, si usus veniat tibi, possis
Culos, & crepidas lingere carbatinas.

In editione Achillis Statii Lusitani legitur, *trepidas cercolipas*, nullo sensu, alii contendunt scribi oportere, *cercopythas*, denique nonnulli, *coprotinas.* Sed prior vulgatiorque lectio melior est, quippe Aristoteles lib. 2. de Anima, prodidit, *mulos carbatinis calceari solere, ne itinere longiori fatiscant.* Et Lucianus in Pseudomante, *oratores è Paphlagonia carbatinis indui*, author est.

Secundo *ex aluta coccinea* seu versicolore, aut cocco infecta & calcei confici soliti. Martial. libro 2. epigr. 29.

Coccina non læsum cingit aluta pedem.

Tertio *ex pelle hœdina.* Epiphanius, Athenæus, & Pollux, citante Paulo Leopardo lib. 2. Emendation. c. 2. vocatique istiusmodi calcei, à nonnullis *hœdones*, à quibusdam *udones*, ab aliis *odones*, denique sunt qui *adones* appellant, ut inter viros non ineruditos controversum est, Fr. Accursium, & Lazarum Baifium. Et de his intelligendus est Martialis lib. 14. epigr. 140. epigraphe est, *udones cilicii*, in aliis editionibus scio aliter legi:

Non hos lana dedit, sed olentis barba mariti,
Cyniphio poterit planta latere sinu.

Et illud ejusdem poëtæ festivissimum lib. 12. epigr. 45.

Hœdina tibi pelle contegenti
Nudæ tempora verticemque calvæ,
Festive tibi, Phœbe, dixit ille,
Qui dixit caput esse calceatum.

Quarto, *ex subere*, sed ejus, ut puto usus tantum ad sublevandos calceos, altioresque reddendos, nam & Augustus, ut historici prodiderunt, alte sublevatis calceamentis usus est, quod in universum de Persis accepimus, qui altum & duplum gerunt calceum, & ei interdum aliquid subjiciunt, quo altiores videantur, exigua enim apud eos esse statura, in vituperio positum, itaque eam subveniendi naturæ defectui excogitarunt rationem, fuse Strabo lib. 15. eosque proprie fœminarum esse gestamina, Xenophon innuit in lib. de tuenda re familiari, sive in Oeconomico, ubi de uxore Ischomachi. Et ex eodem, uti & ex Alexi comico apud Athenæum lib. 13. liquet non minus Græcarum, quam Romanarum mulierum eum fuisse morem, Clemens Alexandr. lib. 3. pædag. C. Plin. lib. 16. cap. 18. *Usus ejus* (suberis) *in anchoralibus maxime navium, piscantiumque tragulis, & cadorum obturamentis, præterea in hiberno fœminarum calceatu.* Sed pergendum.

Quinto, *ex ferro*, ferreum enim calceum Empedocli Agrigentino attribuit Alexander ab Alexandro lib. 5. Genial. dier. cap. 18. quod controversum tamen est.

Sexto, *ex ære*, talis enim fuit Empedocli eidem calceatus, Philostrat. in Helladicis, Favorinus & Neanthis apud Diogenem Laërtium lib. 8. quibus adstipulatur Ælianus var. histor. lib. 12. cap. 32.

Septimo, *ex ligno.* C. Petron. Satyrici pag. 49. *Alius furca de carnario rapta, statum præliantis componit, anus præcipue lippa sordidissimo linteo præcincta, soleis imparibus ligneis imposita, canem ingentis magnitudinis catena trahit.* Author Rhetorices ad Herennium; *Pedibus soleæ ligneæ inductæ sunt.* Viri docti observarunt *galliculas* hosce calceos proprie nominari. Gloss. vet. σανδάλιον, *gallicula.* Gloss. Isidori: *Gallicæ calcei militum.*

Octavo, *ex corticibus arborum*, quod Indis omnibus solenne fuit. Philostrat. de vita Apollonii lib. 2. cap. 9.

Nono, *ex papyro*, quod familiare Ægyptiis, & præsertim sacerdotibus. Herodot. lib. 1. mentio & apud Martianum Capellam lib. 2. de Nupt. non multum à principio: *Calceos præterea ex papyro textili subligavit.*

Decimo, *ex argento*, Paulus Venetus lib. 2. de Regionibus Orientalibus cap. 14.

Denique aurum, gemmæ, & quicquid pretiosum erat, calceis apponebatur, patet enim ex iis quæ jam præmisi, tum ex loco eleganti lib. 1. Martiani Capellæ: *Calceos autem smaragdineæ fluctu viriditati herbosos vestigiis ejus tellus annexuit.* Aliquot deinde paginis interjectis; *Calcei vero similes ex pyropo, quem juxta lunam leni quodam teneroque vultu ex fraterna fulgorem lampade resumebat.*

Species autem notissimæ sunt Sicyonii, socci, soleæ, cothurni, crepidæ, sandalia, de quibus ultimis consulendi sunt Lucianus lib. de scribenda historia, Donatus, & Eugraphius ad P. Terentii Eunuchum act. 5. sc. 8. Ælianus var. histor. lib. 1. cap. 18. Achmes Seirim Oneirocrit. cap. 229. Strabo Amasianus lib. 16. Geogr. Turpilius in Lindia, inter priscos scriptores; si Criticos cupis, legantur P. Victorius lib. 14. variar. Lection. c. 15. Adrian. Turnebus lib. 10. cap. 38. & lib. 29. cap. 8.

CAP.

Cap. XXXVII.

De nuptiis, & earum ritibus.

Quæ hic in medium afferemus, debemus clarissimis viris *Andreæ Tiraquello* IC. *Carolo Sigonio*, & *Barnabæ Brissonio* IC. qui tanta industriæ laude ritus eos inquisiverunt, & explicarunt, ut nihil istorum monumentis addi posse videatur. Quod eò commemoro, ne *cornicum oculos configere* velle videar, cum de iis materiis, de quibus tantorum virorum monumenta extant, hic disserere instituerim. Quæcunque etenim apud illos ipsos authores observatione & notatu digna legi, quæque huic meo instituto convenire putavi, huc transtuli tantum eam ob causam, ut & illi, qui librorum talium copia destituuntur, habeant quæ *de nuptiis veterum* sciri possent: reliquos vero, quibus libri isti suppetunt, moneo, atque hortor, ut his relictis illos libros diligenter evolvant, cujus quidem lectionis eos minime pœnitebit. Ut autem via & ordine hæc procedat tractatio, primum *de sponsalibus* dicemus: deinde *de personis* inter quas more majorum nuptiæ fieri potuerint: tum *de tempore*, quo nuptiæ apud antiquos celebrari consueverunt: postremum *de iis nuptiarum ritibus* quibus capite sequenti pauca quædam *de divortio*, *repudio*, & *nuntii remissione* adjiciemus. Ac *de sponsalibus* primum. *Sponsalia* à *sponsionibus*, vel *spondendo* nomen habent, sicut etiam *sponsi*, *sponsæque* appellatio inde ducta est, quod veteres stipulari & *spondere* uxores solerent. *Ulpiano* ac *Florentino* testibus. Quamvis aliter sentiat *Verrius Flaccus*, qui, ut est apud Pompejum Festum, *sponsorum* & *sponsarum* nomen inde tractum existimabat, quod σπονδὰς interpositis rebus divinis facerent. Sed nobis potior sit authoritas *Ulpiani* & *Florentini*, præsertim cum ipsorum sententiam etiam confirment veteres *sponsaliorum ritus*. Fuit enim in more priscis temporibus, ut qui uxorem ducturus, ab eo, unde ducenda erat, eam in matrimonium datum iri, *stipularetur*: idque qui nuptum daturus erat, *sponderet*: qui contractus stipulationum, sponsionumque, dicebatur *sponsalia*. Hoc Servium Sulpitium in libro *de dotibus*, Neratium Priscum in libro *de nuptiis* tradidisse, *Agellius* scriptum lib. 4. cap. 4. reliquit. Hujus moris vestigia apud *Plautum* non pauca extant, quorum uno atque altero hic contenti erimus. Sic enim *in Aulularia* Megadorum ab Euclione filiam stipulantem facit:

M. Qui nunc etiam mihi despondes filiam? E. illis legibus,
Cum illa dote, quam tibi dixi. M. Sponden' ergo? E. Spondeo, &c.

In *Trinummo* quoque, Lysiteles à Charmide ita stipulatur:

Sponden' ergo tuam gnatam uxorem mihi? CH. *Spondeo, & mille auri*
Philippûm dotis.

Et paulo post:

Isthac lege filiam tuam sponden' mihi uxorem dari:
CH. *Spondeo.* CA. *Et ego spondeo idem hoc, &c.*

Respexit ad hunc morem *Arnobius* lib. 4. adversus Gentes, fabulosa Gentilium Deorum *conjugia* ridens. Ejusdemque meminit *Servius* in lib. 10. Æneid. Nec vero à filiæ duntaxat patre nuptum datum iri: sed à patre viri ductum iri *sponsio* interponebatur, si modo *Donato* credimus, qui Terentii verba ex prima *Andriæ Scena* ad eam rem exponit, quæ ita habent:

Hac fama impulsus Chremes
Ultro ad me venit, unicam gnatam suam
Cum dote summa, filio uxorem ut daret.
Placuit: despondi: hic nuptiis dictus est dies.

Cæterum ad *constituenda sponsalia* nudus consensus sufficiebat: nec quicquam intererat, utrum *testatio* interponeretur, an aliquis sine scriptura *sponderet*. Denique & absenti absens per epistolam, vel internuntium recte despondebatur. *l. sufficit. l. in sponsalibus ff. de sponsalibus.* In tabulas tamen ut plurimum *sponsalitiæ conventiones* referebantur: ex quo illud *Juvenalis* Satyra 16.

Si tibi legitimis pactam, junctamque tabellis
Non es amaturus. ———

Et *Tertullianus* in libro de virginibus velandis: Hæ sunt tabellæ priores naturalium *sponsaliorum*, & *nuptiarum*, &c. Quæ tabulæ signatoriis eorum, qui interfuerant, *annulis obsignabantur*: unde *Juvenalis* de nuptiis contrahendis agens:

——— *veniet*, ait, *cum signatoribus auspex.*

Apulejus Apolog. 2. Habes, Æmiliane, causam totam, cur *tabulæ nuptiales* inter me & Pudentillam non in oppido sint, sed in villa urbana consignatæ, &c. In argumentum etiam contractorum *sponsaliorum* sponsæ à sponso *arrhæ* dabantur: quemadmodum ex *Paulo* lib. 2. Sentent. & ex *Gratiani*, ac *Valentiniani*, aliorumque Imperatorum constitutionibus intelligitur. Quin & *annulus sponsæ* pignoris loco mittebatur, quem *pronubum* Tertullianus in libro de cultu fœminarum vocat. *Isidorus Hispalensis* libro 20. Etymol. Fœminæ, ait, non usæ sunt annulis, nisi quos virgini *sponsus* miserat: neque amplius,

quam

quam *binos aureos* in digitis habere solebant. Idem lib. 2. de Divinis officiis, cap. 15. Quod in primis, ait, nuptiis, *annulus* à sponso sponsæ datur, fit nimirum vel propter mutuæ dilectionis signum, vel propter id magis, ut *eodem pignore* eorum corda jungantur. Unde & *quarto* annulus *digito* inseritur: ideo, quia in eo vena quædam, ut fertur, sanguinis ad cor usque perveniat. Quam eandem rationem *Agell.* lib. 10. cap. 10. & *Macrob.* lib. 7. cap. 13. ex Appione & Atejo Capitone reddunt, cur apud Romanos communi assensu receptum esset, *annulum* in digito, qui minimo vicinus est, quem & *medicinalem* vocant, atque adeo manu præcipue sinistra, gestare. Quem morem etiam *Juvenalis* versus satyra 6. indicant:

Conventum tamen & pactum, & sponsalia nostra
Tempestate paras, jamque à tonsore magistro
Pecteris, & digito pignus fortasse dedisti.

Ferreum vero *annulum*, cumque sine gemma sponsæ mitti ætate sua consuevisse *Plin.* libro 33. Nat. histor. cap. 1. author est. Porro à qua ætate *sponsalia* olim contrahi potuerint ex Modestino *lib. 4. Differentiarum l. in sponsalibus. ff. de ritu nuptiarum*, liquet, cujus hæc verba sunt: In *sponsalibus* contrahendis ætas contrahentium definita non est, ut in matrimoniis: Quapropter à primordio ætatis *sponsalia* effici possunt, si modo id fieri ab utraque persona intelligitur: id est, si non sint minores, quam *septem annorum*. Quæ verba certam nominatim *sponsalibus* contrahendis præscriptam ætatem non fuisse significant. Quod autem, quantum ad præmia *legis Juliæ* & *Papiæ* attinet, ea demum *sponsalia* probari, admittique *Augustus* constituit, quibus biennio post justæ, ac legitimæ nuptiæ accedere possent, ut proinde minores natu 10. annorum virgines frustra *sponsæ* haberentur: ideo factum est, quod *sponsaliorum* obtentu, quæ ad exitum & effectum brevi perduci *per sponsarum* immaturam *ætatem* non poterant, legi fraudem fieri animadvertisset: ut *Dio* lib. 54. *Zonaras* & *Suetonius* docent. Quo quidem prohibitum non fuit, cum illa quæ septem tantum annos habebat, *sponsalia* contrahere: sed illud constitutum, ne statim illorum *sponsaliorum* nomine commodi, lucrive quid percipi posset.

Jam videndum *inter quas personas* more majorum *nuptiæ* fieri potuerint. Ad quam quæstionem ut respondeam, primum hoc sciendum, *Romanum* non nisi *Romanam* ducere potuisse, quod & *Justinianus* in Instit. indicat. *Romanos* hic intelligimus non eos tantum, qui in urbe Roma domicilium habuerunt, & vixerunt: sed eos etiam, qui jure civitatis donati, rogatione aliqua hoc jus impetrarunt, ut ipsis *Romanas ducere*, & vicissim filias suas *Romanis nuptum dare* liceret, quod non est obscurum. Sic enim *Strabo* refert, *Romanos* & *Albanos* summa inter se sacrorum connubiorum, & sermonis necessitudine fuisse devinctos: & *Dionys.* lib. 6. multas *Romanas* mulieres apud *Latinos* & *Latinas* apud *Romanos* fuisse: & *Livius* lib. 38. de Campanis author est, quod primum habuerint jus connubii cum *Romanis*, & post defectionem, cum iterum victi à *Romanis* essent, *M. Val. Messala*, & *C. Livio Salinatore* Coss. à senatu petierint, ut sibi cives *Romanas* ducere *uxores* liceret, & si qui prius duxissent, ut habere eas; & ante eam diem nati, ut justi sibi liberi hæredesque essent, idque impetrarint. Quod etiam *civibus Romanis* cum municipibus *Latinis* jus connubii fuerit, testis est *Cic.* in Philip. ubi de Antonio verba faciens, meminit *L. Philippum* & *C. Marcellum Aricinas uxores* habuisse: Aricinos autem municipes fuisse manifestum est. In ipsa tamen Urbe discrimen aliquod connubiorum, inter *patricios* & *plebejos* fuisse, ne videlicet *patriciis* cum *plebejis* Romæ connubium esset, tum lex XII. Tab. quæ à *Dionysio* lib. 11. recitatur: tum oratio C. Canulei, trib. pleb. testatur, qui apud *Livium* lib. 4. initio ita concionatur: Hoc ipsum, ne connubium *patribus* cum plebe esset, non decemviri tulerunt, paucis his annis, pessimo exemplo publico, cum summa injuria plebis? an esse ulla major, aut insignior contumelia potest, quam partem civitatis, velut contaminatam, indignam connubio haberi? quid est aliud, quam *exilium* intra eadem mœnia, quam *relegationem* pati? ne affinitatibus, ne propinquitatibus immisceamur, cavent: ne societur sanguis, cavent, &c. Pervicerunt autem *tribuni plebis*, licet magnis contentionibus, anno U. C. CCCIX. teste *Livio* l. 4. ut connubia inter *patricios* & *plebejos* communia essent. Quod etiam nec *ingenuus libertinam*, nec libertinus ingenuam ducere potuerit uxorem ex *lege Papia Poppæa*, quæ hoc primum concessit, apparet: quam legem, sicut & totam hanc quæstionem luculentissime explicavit elegantiss. IC. Barn. Brissonius *lib. singulari de Jure connub.* quem leges.

Sequitur quæstio tertia *de tempore celebrandis nuptiis* idoneo. *Sponsalibus* factis, consequens erat *nuptiis* diem dici: nec vero temere, & è re nata, ac quolibet, prout incidisset, die nubebant: sed in ea re non levem *mensium*, *temporum*, ac *dierum* delectum habebant. *Nonarum* certe & *Kalendarum* posteros omnes dies à nuptiis habitos alienos, *Sext. Pomp. Festus* scribit. Mensis item *Majus*, quemadmodum *Plutarchus* in Quæst. Rom. q. 86. testatur, *nuptiis infaustus* & inauspicatus existimabatur. Ex quo illud olim vulgi sermone tritum proverbium: *Mense Majo nubunt malæ.* Ovid. lib. 5. Fastor. quemadmodum etiam in Kalendario retulimus:

Nec viduæ tædis eadem, nec virginis apta
Tempora, quæ nupsit, nec diuturna fuit.
Hac quoque de causa, si te proverbia tangunt,
Mense malas Majo nubere vulgus ait.

Dies

Dies etiam alios, qui *nuptiis contrahendis* vitabantur, *Macrob.* lib. 1. Saturnal. cap. 15. recenset, cujus hæc sunt verba: Nec hoc prætermiserim, ait, quod nuptiis copulandis *Kalendas*, *Nonas*, & *Idus religiosas*, id est, devitandas censuerunt. Hi enim dies præter *Nonas* feriati sunt. *Feriis* autem vim cuiquam fieri *piaculare* est. Ideo tunc vitantur nuptiæ, in quibus vis fieri virginibus videtur. Sed *Verrium Flaccum*, juris pontificii peritissimum, dicere solitum refert *Varro*, quia *feriis* tergere veteres fossas liceret, novas facere jus non esset, ideo magis *viduis* quam virginibus idoneas esse ferias ad *nubendum*. Subjiciet aliquis: Cur ergo *Nonis*, si feriatus dies non est, prohibetur celebritas nuptiarum? Hujus quoque rei in aperto causa est. Nam *primus nuptiarum dies* verecundiæ datur: postridie autem nuptam in domo viri dominium incipere oportet adipisci, & rem divinam facere. Omnes autem *postriduani dies*, seu post Kalendas, seu post Nonas, Idusve ex æquo *atri* sunt. Ideo & *Nonas inhabiles* nuptiis esse dixerunt, ne nupta aut postero die auspicaretur libertatem uxoriam, aut atro immolaret, quo nefas est sacra celebrari. Idem etiam author cap. 16. ejusdem libri ex Varrone: *Mundus*, ait, *cum patet*, Deorum tristium atque inferorum quasi janua patet. Propterea non modo prælium committi, verum etiam delectum rei militaris causa habere, ac militem proficisci, navem solvere, uxorem liberûm quærendorum causa ducere, religiosum est, &c. Hæc *Macrobius*. Parentalibus quoque, quæ mense Februario celebrabantur, *conjugium*, propter infaustos & ominosos ejusmodi dies, *vitandum* esse *Ovidius* l. 2. Fastorum præcipit his versibus:

Postea præteriti tumulis redduntur honores,
Prodigiisque venit, funeribusque modus.
Dum tamen hæc fiunt, viduæ cessate puellæ,
Expectet puros pinea tæda dies.
Nec tibi, quæ cupidæ matura videbere matri,
Comat virgineas hasta recurva comas.
Conde tuas, Hymenæe, faces, & ab ignibus atris
Aufer, habent alias mœsta sepulchra faces.

Pomponii tamen *nuptias* pridie Idus Februarii *celebratas* Cic. lib. 2. epist. ad Q. fratrem, epist. 11. indicat. Sed & *Saliorum diebus festis* abstinendum nuptiis. Idem *Ovidius* lib. 2. Fastorum præcipit his versibus:

Nubere, ait, *si qua volet, quamvis properabitis ambo,*
Differ, habent parvæ commoda magna moræ.

Contra, *conjugio* aptissimum esse id *tempus*, quod *Idus Junias* sequitur, ostendit lib. 6. quo loco filiæ diuturnam salutem precatus, ita concludit:

Hanc ego cum vellem genero dare, tempora tædis
Apta requirebam, quæque cavenda forent.
Tunc mihi post sacras monstratur Junius Idus
Utilis & nuptis, utilis esse viris.
Primaque pars hujus thalamis aliena reperta est:
Nam mihi sic conjunx sancta Dialis ait.

Atque ad hunc superstitiosum *dierum nuptialium* delectum referenda sunt verba *Ciceronis* libro 2. epistol. ad Q. fratrem: De nostra Tullia tui mehercule amantissima, spero cum *Crassipede* nos confecisse. Dies erant duo, qui post *Latinas* habentur religiosi. Cæterum confectum est, &c. Tantum *de tempore nuptiis* celebrandis idoneo & commodo. Porro, ut ad ritus tandem aliquando deveniamus, *uxorum duo genera* fuisse *Cic.* in Topicis docet: unum quod proprie *uxor* dicebatur, alterum quod *materfamilias*. Verba ejus hæc sunt: Si ita *Fabiæ* pecunia legata est à viro, si ea in manum viri non convenerat, nihil debetur. Genus est enim *uxor*, ejus duæ formæ: una *matrumfamilias*, earum, quæ in manum convenerunt: altera, earum, quæ tantummodo *uxores* habentur, &c. Quem ad locum hæc annotat *Boëtius*: Tribus modis, inquit, uxor habebatur, *usu*, *farre*, *coëmptione*, sed *confarreatio* solis pontificibus conveniebat. Quæ autem *in manum per coëmptionem* venerant, hæ *matresfamilias* vocabantur: quæ *usu* vel *farre*, minime. Hæc *Boëtius*, quæ tamen vera non esse ostendit *Cicero* in Oratione pro Flacco, ubi sic scribit: *In manum convenerat.* Nunc audio: sed quæro utrum *usu*, an *coëmptione?* Usu non potuit: nihil enim potest de tutela legitima, sine omnium tutorum authoritate, diminui. *Coëmptione?* Omnibus ergo authoribus, &c. Nam *usu* etiam, nedum *coëmptione* uxores in manum convenisse significat. *Jacobus Rævardus* lib. 4. Variorum, cap. 16. ita Ciceronis locum in Topicis interpretatur, ut dicat Ciceronem per duas uxorum formas intelligere *uxorem justam* & *injustam*, uti Jurisconsulti loquuntur. *Justam* esse ait, quæ in manum viri convenerit, *usu*, *farre*, aut *coëmptione*, quam Cicero *matremfamilias* appellat: *injustam*, quam sola consuetudo uxorem fecerit, & cum qua jus esse connubii leges non patiantur.

Cæterum ut ad tres illos modos, quibus *uxores justæ* habebantur, revertar, *usu* fieri *matrimonium* dicebatur, cum tutoribus authoribus mulier *in matrimonium* conveniebat, & cum viro ita consuescebat, ut cum justo marito, adeo, ut si *usus ille* intra annum non interrumperetur, pro *usu capta* jam haberetur: qua de re nonnihil scriptum fuisse in duodecim Tabulis, satis locus hic *Agellii* indicat. Quintum Mutium Jurisconsultum dicere solitum legi, non esse usurpatam mulierem, quæ cum Kalend Januariis apud virum *causa matrimonii* esse cœpisset, ante diem IV Kalend. Januarias sequentes usurpatum isset. Non posse impleri *trinoctium*, quod abesse à viro usurpandi causa ex duodecim Tabulis deberet, quoniam

niam tertiæ noctis posterioris sex horæ alterius anni essent, qui inciperet ex Kalend. Ex his enim verbis apparet, ut aliarum rerum, sic etiam *uxorum usucapionem* fuisse, & si uxor per annum integrum nullo interrupto usu apud virum fuisset, in manum mariti venisse, & ex tutorum potestate exisse: *usum* vero, si per tres noctes ab eo abfuisset, *interruptum* fuisse. Hoc enim veteres usurpari dixerunt. Atque hanc legitimi *matrimonii rationem* antiquissimam fuisse, & à raptu illo Sabinarum initium sumpsisse, *Jacobus Ravardus* Jurisconsultus clarissimus, & quemadmodum *Justus Lipsius* cum appellat, *Belgici Papinianus*, arbitratur: qui raptus, quia feliciter *Romulo* successerat, ideo institutum ab eodem Rege fuisse putat, ut non vero, sed simulato quodam raptu omnis *legitimi connubii ritus* perageretur. Quo quidem tempore (verba hæc sunt *Jacobi Ravardi* in Commentariis XII. Tabularum, cap. 21.) ea fuisse videtur matrimonii contrahendi ratio, ut *usu* quisque virginem ex gremio matris, aut ex proxima necessitudine vi simulata raptam, non aliter suam faceret, quam *Romana pubes Sabinas* olim virgines suas *usu* fecerit. Idque omnino mihi visus est voluisse *Festus*, cum ita scriberet: *Rapi simulatur virgo* ex gremio matris, aut si ea non est, ex proxima necessitudine, cum ad virum trahitur, quod videlicet ea res feliciter *Romulo* cessit. Rapiundæ autem vi simulata virginis, quinam olim ritus fuerit, eleganter *Apulejus* exposuit libro 4. de Asino aureo his verbis: Tunc me gremio suo mater infelix tolerans, *mundo nuptiali*, decenter ornabat, mellitisque suaviis crebriter ingestis, jam spe futura liberorum votis anxiis propagabat, cum irruptionis subitæ gladiatorum impetus ad belli faciem sæviens, nudis & incertis mucronibus coruscans, non cædi, non rapinæ manus afferunt, sed denso, conglobatoque cuneo cubiculum nostrum invadunt protinus, nec ullo de familiaribus nostris repugnante, ac ne tantillum quidem resistente, me miseram, exanimem, sævo pavore trepidam, *de medio matris gremio rapuêre*. Et id quidem illud esse omnino videtur, quod hunc in modum in libro de Spectaculis *Tertullianus* scribit: Dehinc *Equiria Marti Romulus* dixit: quanquam & *Consualia* Romulo defendunt, quod ea *Conso* dicaverit Deo, ut volunt, consilii: ejus scilicet, quo tunc Sabinarum virginum rapinam militibus suis in matrimonia excogitavit. Probum plane consilium, & nunc quoque apud ipsos Romanos justum & licitum, ne dixerim penes Deum, &c. Hactenus ex Festo, Apulejo, & Tertulliano *Ravardus*, qui etiam affirmat hunc simulatum raptum nulli alii connubii contrahendi modo, quam ei qui *usu* fiebat, convenire.

De *confarreatione* loquitur *Dionysius* in Romulo, sacras nuptias scribens *Farracia* esse dicta, quod eodem *farre* conjuges vescerentur, quo etiam victimas respergerent. Itaque *Ulpianus* titulo IX. Institutionum: *Farre*, inquit, *convenitur in manum certis verbis & testibus decem præsentibus, & solenni sacrificio facto, in quo panis quoque farreus adhibetur.* Et Plin. lib. 18. cap. 2. *In sacris nihil religiosius confarreationis vinculo erat, novæque nuptæ farreum præferebant.* Et Tacitus libro tertio Annalium, *confarreandi consuetudinem aut omissam, aut inter paucos retentam fuisse.* Hinc *diffarreatio* apud Festum *dissolutio matrimonii* dicitur confarreatione contracti. Quod autem *Boëtius* scribit confarreationem solis pontificibus convenisse, id sic interpretatur *Ravardus*, eam per solos pontifices peractam fuisse.

Coëmptio, ait, *Boëtius*, certis solennitatibus peragebatur: & sese in *coëmendo* invicem interrogabant: vir ita, an sibi mulier materfamilias esse vellet? illa respondebat, *velle*. Item mulier interrogabat: An vir sibi paterfamilias esse vellet? Ille respondebat, *velle*: itaque mulier in viri conveniebat manum, & vocabantur hæ *nuptiæ per coëmptionem*, & erat mulier *materfamilias* viro loco filiæ. Hæc *Boëtius*: quæ etiam totidem verbis refert *Serv.* in 4. Æneid. & 1. Georgic. *Coëmptionem* porro imaginariis venditionibus peractam, ut & *adoptionem*, credibile est: in eaque facienda nummos aliquot dicis causa intervenisse. Id enim in aliis quoque legitimis actibus observabatur, in quibus specie tenus *mancipationum* solennia repræsentanda erant. Ad hanc contrahendi matrimonii rationem pertinet, quod ex Varrone *Nonius Marcellus* refert his verbis: Veteri Romanorum lege nubentes mulieres *asses tres* ad virum venientes *ferre* solebant: atque unum quidem, quem in manu tenebant, tanquam emendi causa, marito dare: alium, quem in pede habebant, *in foco Larium* familiarium ponere: tertium in *sacciperione*, cum condidissent, compito vicinali donare, quemadmodum *Justus Lipsius* lib. 5. antiquarum lectionum, cap. 22. emendavit, aut (quod *Palmerio* in Spicilegiis placet) *rezonare*, hoc est, soluta zona promere. Hujus autem modi meminit etiam *Cicero* pro Muræna: Putarunt, inquit, Jurisconsulti, omnes mulieres, quæ *coëmptionem* facerent, *Cajas* vocari, & in 2. de Oratore: Mirandum non est, qui quibus verbis *coëmptio* fiat, nesciat, eundem ejus mulieris, quæ *coëmptionem* fecerit, causam posse defendere. Ex hoc ergo fiebat, ut mulier in manu, mancipioque mariti esset, suaque illi hæres fieret. Vir autem non in manu, id est, potestate uxoris erat, sed quod *coëmptus* erat, id ei sui hæredis jus tribuebat: qua de re pluribus erudite disputant *Barnabas Brissonius* lib. singulari de ritu nuptiarum, *Jacobus Ravardus*, & alii. Ac de *uxorum* quidem *generibus* ac differentiis satis. Jam reliquos *nuptiarum ritus* explicabimus.

Primum ergo *nuptiæ* non nisi *captatis* prius *auguriis* fiebant. Iisque faciendis *auspices* olim interponebantur, ut *Val. Max.* lib. 2. cap. 1. ubi antiqua instituta persequitur, tradit his verbis: Apud Antiquos non solum publice, sed etiam privatim nihil gerebatur, *nisi auspicio* prius sumpto: quo ex more nuptiis etiam-

etiamnum *auspices* interponuntur: qui quamvis *auspicia* petere desierint, ipso tamen nomine veteris consuetudinis vestigia usurpantur. Unde notum illud Tullii pro Cluentio: *Nubit genero socrus, nullis auspicibus, nullis authoribus, funestis ominibus omnium.* Et auspiciorum nuptialium mentio est apud eundem in primo de Divin. ut interim de aliis taceam. Ipsa virgo, sive nova nupta senis crinibus ornari solebat: sive quod is ornatus vetustissimus esset, seu quod eo *virgines Vestales* ornabantur, quarum castitatem viris suis nubentes spondebant, quemadmodum *Sextus Pompejus* tradit.

Celibari præterea *hasta*, quæ in corpore gladiatoris abjecti, occisique stetisset, *nubentis caput*, eodem authore, comebatur: ut quemadmodum illa fuerat conjuncta cum corpore gladiatoris, sic ipsa cum viro esset: vel quia *matronæ* in *Junonis Curitis tutela* essent, quæ ita à ferenda hasta (quæ Sabinorum lingua *curis* dicitur) appellabatur: vel quod viros fortes genituram ominaretur: vel quod *nuptiali jure* imperio viri subjiciebatur nubens, quia *hasta* summa armorum & imperii est. *Plutarchus* etiam in Romulo docet, esse qui affirment, propterea *nuptæ comam* cuspide hastilis discriminari, ut signum sit, primas nuptias bello & pugna contractas. Et in Quæstionibus Romanis, quæstione 87. etiam alias quasdam hujus moris rationes affert. Verba ejus sunt hæc: Cur nuptarum comam discriminant *hastæ cuspide?* Aut monentur nuptæ, quia bellicosis jungantur maritis, debere ipsas ornatu uti simplici & à luxu ac mollitie alieno: quemadmodum *Lycurgus* fores & fastigia ædium jubens serra & securi, nullo alio adhibito instrumento, fabricari, omnem luxum supervacaneamque operam præcidit. Aut per ambages innuitur solo ferro *conjugium* discissum iri. Aut quia pleraque ad nuptias pertinentia ad *Junonem* referuntur. *Junoni* autem sacra habetur *hasta*, & pleræque ejus statuæ hasta nituntur, ipsaque dicitur *Dea Quiris.* Hasta enim antiquis *Quiris* nominabatur, &c. Hujus item moris meminit *Ovidius* libro 2. Fastorum his versibus:

Nec tibi, quæ cupidæ matura videbere matri,
Comat virgineas hasta recurva comas.

Corona inde redimiri novæ nuptæ consueverant. *Tertullianus* in libro de corona militis, *Catullus* in carmine de nuptiis Juliæ & Manlii:

Cinge tempora floribus suave olentis amaraci.

Recta item *tunica* induebantur, qualem prima Caja Cæcilia texuit. *Plinius* lib. 8. cap. 48. Quod quidem ex felici textricis conjugio in usum venisse non est dubium, cujus memoriam boni ominis causa *in nuptialibus ritibus* novas nuptas usurpare constat. *Cingulo* insuper nupta *cingebatur*, quod vir in lecto solvebat. Factum id ex lana ovis. *Sext. Pompejus* scribit, ut sicut illa in glomos sublata, conjuncta inter se est: sic vir suus secum vinctus, cinctusque esset. *Catullus* in nuptiis Juliæ & Manlii, & alii. *Arnobius* lib. 3. adversus Gentes. *Coronam* item *ex verbenis* à se lectis compositam nova nupta, Sexto Pompejo teste, sub amiculo ferebat. Eandem & *soccos luteos* gestasse *Catullus* suspicandum relinquit. *Velo* autem *obnubi* solebat, cum ad virum deduceretur. *Tertullianus* libro de virginibus velandis. At quin etiam *velatæ* ad virum ducuntur. Unde nuptiarum nomen ductum est. *Nubere* enim & obnubere priscis *velare* & operire significabat, ut *Festus Pompejus* non uno loco, *Nonius Marcellus* & alii complures notant. *Caper* in libro de Orthographia. Vir ducit, mulier nubit, quia pallio obnubit caput suum genasque. *Velum* autem id, quo nuptæ caput operiebatur, *flammeum* vocabatur: quo boni ominis gratia eas velari solitas *Sext. Pompejus* tradit, idcirco, quod eo assidue *flaminica* uteretur, cui divortium facere non licebat. *Flammeum* autem hoc erat luteum, ut *Plinius* lib. 21. cap. 8. his verbis docet: *Lutei*, inquit, video honorem antiquissimum in *nuptialibus flammeis* totum fœminis concessum, & fortassis ideo non numerari inter principales, hoc est, communes maribus ac fœminis. Quoniam societas principatum dedit. Unde *Lucanus* lib. 2. de bello Pharsalico:

Non timidum nuptæ leviter tectura pudorem
Lutea demissos velarunt flammea vultus.

Quomodo etiam *raperentur nubentes* ex gremio matris aut proximæ necessariæ, paulo ante ostendimus. Quo respiciens *Catullus* sic scripsit in epithalamio Juliæ & Manlii:

Qui rapis teneram ad virum virginem.

Hoc modo *ornata nova* nupta in viri domum, tanquam conjugii mansionem, ac domicilium traducebatur: quem morem eleganter explicavit, & multis Jurisconsultorum atque aliorum authorum testimoniis probavit *Barnabas Brissonius*, lib. 1. Selectarum ex jure civili antiquitatum, cap. 18. Unde *uxorem ducere*, quasi domum ducere, Latini dicunt, quemadmodum ex compluribus *Plauti* locis patet. Deducebantur autem vespere à *prætextatis pueris patrimis* tribus, quorum unus facem præferebat ex spina alba, reliqui duo tenebant ducentem.

Faces autem adhibebantur vel *in honorem Cereris*, uti *Festus* tradit: vel quod non nisi ubi contenebrasset, in mariti domum sponsa deduceretur, quod *Servius* ex Varrone, & *Plutarchus* docent. Idem Plutarchus in Quæstionibus Romanis, quæstione 2. scribit, *quinque* tantum *faces*, *sive cereos* in nuptiis, non plures, nec pauciores accendi consuevisse: ejusque moris causas inquirens, ait id propterea fieri, vel, quæ *Varronis* opinio sit, quod ab *ædilibus*, qui pluribus quam prætores, qui *trinis* tantum *facibus* utebantur, ignem

ignem sponsi accenderent: vel quod hic numerus impar reliquis præstantior atque perfectior crederetur, & ad nuptias magis quadrare videretur: vel potius quod cum mulieres ad quinque plerumque pariant, veteres tot *faces*, procreationis signa accenderint: vel denique quod *matrimonium* contrahentes quinque Deorum ope indigere putarent, *Jovis perfecti*, sive adulti, *Junonis perfectæ*, sive adultæ, *Veneris Suadelæ*, ac *Dianæ*, sive *Lucinæ*, quam parturientes invocant, &c. Hæ *faces* sæpe à Poëtis *tædæ*, vel *faces jugales*, faces legitimæ, tædæ geniales, & festæ appellantur. Nubentem à *pueris patrimis* & *matrimis* duobus manu deductam colus compta cum fuso & stamine comitabatur. Cujus moris meminit *Plinius* lib. 8. cap. 48. his verbis: *Lanam cum colo*, & fuso Tanaquil, quæ eadem *Cæcilia* vocata est, in templo *Sangi* durasse, prodente se, author est *M. Varro*, factamque ab ea togam regiam undulatam in æde Fortunæ, qua *Servius Tullius* fuerat usus. Inde factum, ut nubentes virgines comitaretur *colus compta*, cum *fuso* & *stamine*. Plutarchus etiam in Quæstionibus Romanis, quæstione 31. testis est, novam nuptam secum importare in domum mariti *colum* & *fusum*. Præter hæc *utensilia* mulieris, & quæ in usu ac ministerio ejus erant, per puerum impuberem in vase operto gestari consueverant. *Puer Camillus*, vas ipsum *cumerum* proprio nomine vocabatur. De puero *Varro* lib. 6. de lingua Latina: Igitur dicitur in nuptiis *Camillus* (sive *Casmilius*) qui cumerum fert, in quo quid sit in ministerio, plerique extrinsecus nesciunt. De vase *Sextus Pompejus*: *Cumerum* vocabant antiqui vas quoddam, quod opertum in nuptiis ferebant, in quo erant nubentis utensilia. Item: *Cumerum* vas nuptiale, à similitudine *cumerarum*, quæ fiunt palmeæ, vel sparteæ ad usum popularem, sic appellatum. Hoc igitur comitatu nubentes ad mariti ædes accedebant. Ædium porro fores *floribus* & *frondibus* ornari consueverant, unde *Catullus* in carmine de nuptiis Pelei:

Vestibulum ut molli velatum fronde vireret.

Pro foribus autem interrogatæ nubentes, quænam essent, *Cajas* se esse respondebant. Testis est præter alios author epitomes libri 10. *Valerii Maximi*, qui sic scribit: Cæterum *Caja*, usu super omnes celebrata est. Fertur enim *Cajam Cæciliam* Tarquinii Prisci Regis uxorem optimam lanificam fuisse, & ideo institutum esse, ut novæ nuptæ ante januam mariti interrogatæ, quænam vocarentur, *Cajam* se esse dicerent. *Plutarchus* in Quæstionibus Romanis, quæstione 30. testis est, sponsam introducentes jubere eam dicere, *Ubi tu Cajus*, *ego Caja*. Quorum verborum plerique hunc sensum esse existimarunt: Ubi tu *Dominus*, & paterfamilias, ego *Domina* & materfamilias. Postes vero januæ *lana tangi* à nubentibus, *adipeque* ungi, & oblini consueverant, unde *uxores* quasi *unxores* dictæ. *Servius* in 4. Æneidos: Moris fuit, ut nubentes puellæ simul ac venissent ad limen mariti, *postes*, antequam ingrederentur, ornarent *laneis vittis*, & *oleo* ungerent: & ideo *uxores* dictæ quasi *unxores*. Eadem *Donatus* in Hecyram Terentii. *Plinius* libro 29. cap. 2. Idem libro 28. cap. 9. novas nuptas adipe lupino postes inungere solitas, ne quid mali medicamenti inferretur, scribit. *Peracta unctione*, nova nupta *limen januæ transiliebat*, eoque modo in ædes inducebatur. Religioni quippe habebant, si in transgrediendo mulier *limen* contigisset. *Plutarchus* etiam in Quæstionibus Romanis, quæstione 29. docet, sponsæ non licuisse transcendere limen domus, sed eam sublatam transportari à *pronubis* consuevisse, ejusque moris rationes aliquot affert: vel quod in prima raptione mulieres non ultro intraverint domos, sed illatæ sint: vel quod videri velint, non *volentes*, sed *vi coactæ* eo ingredi, ubi sint *virginitatem* amissuræ: vel quod hoc signum sit, exire etiam eas, domumve relinquere non debere, nisi vi ejiciantur, sicut vi introductæ sint. *Varro* autem apud Servium in 8. Virgilii Eclogam opinatus est, ideo sponsas *limen* non tetigisse, ut ne à sacrilegio inchoarent, si deposituræ *virginitatem*, calcarent rem Vestæ, id est, numini castissimo consecratam. Jam ingredienti nuptæ *claves dabantur*, ad significandam, quemadmodum *Sext. Pompejus* explicat, partus facilitatem: vel, quod verisimilius est, ut significaretur, ei rerum omnium *domesticarum*, quæ clavibus concludi solent, *curam* ac custodiam, totam denique domum, ac rei familiaris administrationem, dispensationemque permitti. Statuebatur quoque nova nupta, quemadmodum à *Sext. Pompejo* traditur, in *pelle lanata*, vel propter morem vetustum, quo antiquitus homines pellibus erant induti, vel quo testaretur se *lanificii officium* viro præstituram. Sed & *aqua & igni* mariti uxores accipiebant, unde *Sext. Pompejus*: *Aqua & igni interdici solet damnatis, quæ accipiunt novæ nuptæ: videlicet quia hæ duæ res maxime vitam continent.* Et iterum *aqua* aspergebatur nova nupta, sive ut pura, castaque ad virum veniret, sive ut *ignem & aquam* cum viro communicaret. *Varro* lib. 4. de lingua Latina: Igitur causa nascendi duplex *aqua & ignis*: ideo ea in nuptiis in limine adhibentur, quod conjungit. Hinc & *mas ignis*, quod ibi semen, *aqua fœmina*, quod fœtus ab ejus humore, & eorum conjunctione sumit *Venus*. Idem apud Servium in 4. Æneidos: *Aqua & igni mariti uxores accipiebant.* Unde & hodie faces prælucent, & *aqua* petita de puro fonte per puerum feliciſſimum, vel puellam, quæ interest nuptiis, de qua solebant nubentibus pedes lavare. Hujus moris etiam *Plutarchus* in quæstionibus Romanis, quæst. 1. meminit, ejusque quatuor rationes in medium affert, quarum *prima* & *tertia* cum *Varronis* ac *Sext. Pompeji* sententia conveniunt: *altera* est, quod hac ceremonia significetur, debere eam, quæ nubit, puritatem, & castimoniam conservare. *Ignis* enim, inquit, lustrat, *aqua* purgat. Ultima est, quod significet alterum ab altero deseri non debere, sed eos in societate qualiscunque fortunæ persistere, etiam

etiam ita rebus ferentibus ut præter *ignem & aquam* nihil boni una frui detur. Adhibebantur porro his ceremoniis singulis, quemadmodum *Aurelius Augustinus* ex Varrone docet, singuli Dii, ut cum mas & fœmina conjungerentur, *Deus Jugatinus:* cum nupta domum duceretur, *Domiducus*, ut in domo esset *Domitius:* ut cum viro maneret, *Manturna:* cum postes ungeret, *Juno Unxia.* Martianus Capella etiam Junonis *Domiducæ*, *Iterducæ*, & *Unxiæ* meminit.

Acceptæ hoc modo sponsæ, & comitibus ejus cœna dabatur à novo marito, quæ veteribus scriptoribus *cœna nuptialis*, à Claudiano *epulæ geniales* appellantur: in quam cœnam aliquanto majores sumptus quam in alia convivia facere legibus *Licinia* & *Julia* permittebatur. *Tibiam* etiam nuptialibus festivitatibus intervenisse, non pauci Plauti, Terentii & aliorum scriptorum loci declarant. Præterea *Thalassionem* in nuptiis Romani non secus atque Græci *Hymenæum* inclamare consueverunt, quam acclamationem ex eo inolevisse *Livius* lib. 1. author est, quod in Sabinarum raptu, virgo una longe ante alias specie & pulchritudine insignis à globo cujusdam *Thalassii* rapta fuerit: multisque sciscitantibus, cuinam eam ferrent deducendam, ne quis violaret, *Thalassio* eam ferri clamitatum. Qua de causa vocem hanc nuptialem factam & ad posteros inde manasse, *Plutarchus* quoque in Romulo & Quæstionibus Romanis, quæstione 31. censet. Nonnullis tamen ad *lanificium* vocis hujus originem, causamque referendam esse videtur. Qua in sententia Varronem fuisse, *Sextus Pompejus* testatur: *Thalassionem*, inquiens, *Varro* ait, signum esse lanificii. *Thalassionem* enim vocabant *quasillum*, qui alio modo appellatur *calathus:* vas utique lanificiis aptum. Constat autem lanificiis priscas matronas valde deditas fuisse, præcipuamque his curam & operam impendisse. In fœdere etiam inter *Romanos* & *Sabinos* percusso, lex hæc, atque conditio dicta est, ut volentes nuptæ apud viros, quibus conjunctæ erant manerent, omnium operum ac munerum vacationem, præterquam *lanificii*, habituræ, ut est à *Plutarcho* in Romulo memoriæ proditum. *Nuces* à novis maritis jaci, & *pueris spargi* consuevisse indicant *Catullus* in carmine de nuptiis Juliæ & Manlii, & *Virgilius* ecloga IIX. *Sparge marite nuces:* ——— cujus moris rationem *Varro* apud Servium hanc esse putat, ut *Jovis* omine matrimonium celebraretur: ut nova nupta matrona esset, sicut *Juno.* Nam *nuces* in tutela erant Jovis, unde & *juglandes* vocatæ, quasi *Jovis glandes.* Illud vulgare fuisse idem *Varro* tradit, idcirco sparsas nuces, ut à rapientibus pueris fieret strepitus, nec puellæ vox virginitatem deponentis possit audiri. Aliis placuit, ea id gratia factum, ut se puerilibus omnibus *ludis renuntiare*, & juvenilia cuncta ludicra relinquere maritus eo indicio testaretur. At *Plinius* lib. 15. cap. 22. duas alias recitat, vel, quod cadendo *tripudium sonumve* facerent: vel quia gemino protectæ essent operimento, ut ita significarent fœtum multis modis munitum. Nubentibus prætextis depositis, à multitudine puerorum, qui ad eam celebritatem frequentes conveniebant, *obscœna clamabantur*, versusque mollicie, ac lascivia diffluentes maxima, nec ulli reprehensioni obnoxia licentia occinebantur: quos versus *fescenninos* vocabant, sive quod ex urbe *Fescennina* allati essent, sive quod *fascinum* arcere putarentur. Et hujus etiam moris apud veteres scriptores testimonia extant. Interea vero *lectus nuptialis* componebatur. Eum autem proprio nomine *Genialem*, quasi generalem, appellatum *Servius* in 6. Æneidos ostendit: *Geniales*, scribens, eos proprie esse lectos, qui puellis nubentibus sternuntur, dictosque ita à generandis liberis. *Toga* vero sterni lectos, & maritorum genios advocari consuevisse, *Arnobius* lib. 3. adversus Gentes, mores vetustate obliteratos recensens, testis est. Et hinc fortasse sacri genium lecti *Juvenalis* Satyra 6. dixit. Nova nupta in cubiculum deducta, ut ait *Festus*, prætextati ejus, qui *prælux* dicebatur, fax rapi erat solita ab utriusque amicis, ne aut uxor eam sub lecto viri ea nocte poneret, aut vir in sepulchro comburendam curaret, quo utroque mors propinqua alterutrius captari putabatur. Aliam causam reddit *Servius*, nondum editus, quemadmodum *Josephus Scaliger* Castigationibus in Festum annotat: Quæ, inquit, *Servius*, solent præire nubentes puellas, corneæ sane faces, quæ quasi diutissime luceant, quas rapiunt tanquam vitæ præsidia. Namque his qui sunt potiti, diutius feruntur vixisse. In cubiculum inferebantur *simulacra Deorum*, ut ope illorum sine ulla difficultate *virginitas* auferretur. Hi erant *Virginensis Dea*, ut virgini zona solveretur. *Subjugus Deus*, ut viro subjiceretur. *Dea Prema*, ut subacta ne se commoveret, & comprimeretur: & *Dea Pertunda*, quæ concuteret & penetraret. Item *Venus*, & *Priapus.* Jubebatur autem nova nupta super ingentem *fascinum*, id est, membrum Priapi, sedere: qui erat in loco altiori, quem indicat *Lucanus*, inquiens: *Torus stat*, id est, stratum pendulum & erectum, in quod ascendebatur gradibus ebore ornatis. Hoc autem fiebat propterea, ut illorum *pudicitiam* prior Deus delibasse videretur. Docet ex Varrone *Aurelius Augustinus* libro 6. de Civitate Dei, cap. 9. & libro 7. cap. 24. *Lactantius* libro primo. Post hæc nova nupta lectum viri adibat, in quo eam collocabant *pronubæ*, quod significat *Catullus* his versibus:

Jam cubile adeat viri
Vos unis senibus bonæ
Cognitæ bene fœminæ
Collocate puellam.

Ad hujusmodi enim officium spectatæ pudicitiæ mulieres, & quæ uni duntaxat viro nupsissent, adhibebantur, quo matrimonii perpetuitatem, quemadmodum *Sext. Pompejus* author est, auspicarentur. Inde

Inde *cingulum virgineum* maritus sponsæ solvebat, teste eodem *Pompejo*. Erat hoc *cingulum* Herculaneo nodo vinctum, quod vir solvebat ominis gratia, ut sic ille felix esset in suscipiendis liberis, ut fuit *Hercules*, qui septuaginta liberos reliquit. Idem alio loco: *Cinxiæ Junonis* nomen sanctum habebatur in nuptiis, quod initio conjugii solutio erat cinguli, quo nova nupta erat cincta. Unde Catullus:

Quod zonam solvit diu ligatam.

Item:

Tibi virgineos zonula solvunt sinus.

Hoc pacto, quæ sponsa fuerat, fiebat uxor. Postridie nuptiarum apud novum maritum rursum cœnabatur, & quia quasi instauraretur, redintegraretur que potatio, eum diem *repotia*, Sexto Pompejo teste, appellabant. Novæ autem nuptæ *munera* à cognatis & propinquis mittebantur, eaque sunt *nuptialia dona* apud Jurisconsultos. At apud *Ciceronem* pro Cluentio & *Apulejum* lib. 6. de Asino aureo, *nuptialia dona* ea accipienda sunt, quæ ante contractas nuptias mulieri à viro offerebantur. Postridie item nuptiarum, nova nupta libertatem auspicans uxoriam in domo viri rem divinam faciebat, ut est à *Macrobio* lib. 1. Saturnaliorum cap. 15. proditum. Atque hactenus de *nuptiarum ritibus*, quorum plerique colligi possunt ex nuptiis Marciæ, & Catonis apud *Lucanum* lib. 2. belli Pharsalici.

AD CAP. XXXVII. PARALIPOMENA.

Nuptiarum origo, causæ, ritus, auspices, dos, tabulæ, petere, respondere, sacrum nuptiale, epulum, sortitio, ignis & aqua, in manum convenire, flammeum, zona soluta, faces, hymenæus, claves traditæ.

Æ*qualitas, quæ cives ad concordiam maxime hortatur*, firmissimumque habetur ordinandæ civitatis vinculum, nusquam melius inducitur, quam legitimo nuptiarum contractu. P. Cermenatus Raphsod. de recta regnor. ac rerum public. administrat. cap. 38. hanc quidem æqualitatem videas etiam apud barbaras & immanes omnino gentes observari: nam & Rex Calechut matrimonia nuptiasque apud suos edicit, & ipse uxori ductæ non prius concumbit quam dignior sacerdotum cum ea cubuerit, & defloraverit, ut ostendat non tam voluptatis quam retinendæ consuetudinis civicæ causa ad nuptias se convolare. Ludovic. Roman. patric. Navigation. Ægypti, Æthiopiæ, utriusque Arabiæ, Persidis, Syriæ, Indiæ, lib. 5. cap. 4. quin imo qui respublicas ordinarunt, nuptias introduxerunt, unanimi consensu, Lycurgus apud Spartanos, Xenophon lib. de republ. Lacedæmonior. in principio. Et Plato lib. 6. de legibus monet, *primas in republica bene constituta leges de matrimonio esse debere*. Quod ea vis non homini modo, sed & belluis insita sit, *sui simile procreare*. Aristotel. lib. 1. Ethicor. cap. 12. quare Justinianus August. lib. 1. Institut. Imperial. tit. 10. *conjunctionem* sive *copulam* naturæ juris, nuptias seu *ritus solennes*, juris gentium esse voluit: neque attinet diversos gentium aut populorum mores recensere: nam Galli arbitrium electionis ipsi puellæ permittebant, procis ad convivium invitatis, signumque electi mariti erat, *aquam manibus dedisse*. Jun. Justinus lib. 43. In Lituania fœminæ multos juvenes alunt, *quos matrimoniorum adjutores* vocant, palamque eos secum cubitum ducunt. Baptista Fulgosius Genuensis, sive Baptistinus Fregosus, (ut voluit Raphaël Volaterranus) lib. 2. dictor. & factor. memorabil. cap. 1. quem Latina civitate donatum debemus Camillo Gilino. Disputant hanc quæstionem eleganter Fr. Patricius Reipublicæ suæ lib. 4. tit. 3. Melchior Junius Politicar. quæst. parte secunda. Sed quam diversi ritus sint, dijudicandum relinquo lectori sedulo, ne mihi magnopere sit necesse, vel ea quæ Olaus habet, aut potius ejus Epitomastes Corn. Scribonius Graphæus lib. 14. cap. 5. transcribere. Nec illud sollicite hic adnotandum duco, quod cum legislatores prisci in omnibus rebus parcimoniam laudassent, suisque civibus commendassent, tamen in cœna nuptiali permiserint conventum amicorum cum apparatu indici, sive, ut vult Hecatæus Abderita, *quo testibus multis inter liberos & cives matrimonium contractum significarent*. Sive etiam, ut author est Theo, *quod hujusmodi convivia non amicorum tantum essent, sed & affinium, & cognatorum*, quos æquum fuerat, societate jam inita eo convocari. Plutarchus l. 4. Symposiac. cap. 3. Theognis quem unicum miratur Isocrates:

οὐδὲν Κύρν' ἀγαθῆς γλυκερώτερόν ἐστι γυναικός.
Nihil Cyrne bona suavius est uxore.

Apollonides & ipse poëta vetus:

οὐ χρυσὸς, οὐ τυραννὶς, οὐ πλούτου χλιδὴ,
τοσοῦτον εἶχε διαφόρους τὰς ἡδονὰς,
ὡς ἀνδρὸς ἐσθλοῦ καὶ γυναικὸς εὐσεβοῦς
γνώμη δικαία καὶ φρονοῦσα τ' ἄνδικα.
Non aurum, non regnum, non divitiarum luxus,
Voluptates tam eximias præbet,
Quam boni mariti, & uxoris pia
Voluntas justa, & legitime facta.

Hippothoon poëta quoque antiquus:

ἄριστον ἀνδρὶ κλῆμα, συμπαθὴς γυνή:
Bona viri possessio est uxor benevola.

Duplex igitur nuptiarum contrahendarum causa, vel ut liberi legitimo concubitu, proprioque sanguine generentur, qui hæredes familiæ esse possint, quare & qui impotentes naturaliter erant, aut frigidi, quique alia qualibet occulta causa, liberos suscipere ex uxoribus suis non poterant, eas aliis utendas tradebant, ex eoque coitu natos in spem familiarum suarum educabant, quod de Sarracenis extat apud Cælium Rhodiginum lib. 15. Antiquar. lection. cap. 17. Et jam idem ante illum prodiderat Ammianus Marcellinus lib. 14. *Vita est illis semper in fuga, uxoresque mercenariæ conductæ ad tempus ex pacto.* Id ipsum licet belluinum penitus scio in usu Spartanis fuisse, Plutarch. in Lycurgo: & apud Romanos: nam Strabo lib. 11. testatur Catonem Uticensem, uxorem suam, ex qua liberos suscipere non poterat, Hortensio concessisse. Altera non minus potens causa est, ut societas individua, mutuusque civium amor nuptiali hac concordia firmaretur: usque adeo, ut cum uxores maritos extinctos vidissent, probrosum iis superesse ducerent: Itaque Wendi, qui Sclavorum, seu Thuringorum genus erant, uxores eidem rogo cum maritis inferebant. Vunefridus Anglus in epist. ad Edoardum Regem: quod familiare Catharis Indiæ genti. Diodor. Sicul. lib. 17. Et de Thracibus C. Jul. Solinus idipsum tradidit Polyhist. cap. 16. Et de Indis, Ælian. Var. Histor. lib. 7. c. 17. Et de Gallis, Pomponius Mela lib. 3. c. 2. Sext. Prop. lib. 3. eleg. 7. Hierocles lib. de nuptiis rectissime, ἅπαν μὲν γὰρ ἡμῶν τὸ γένος ἔφυ πρὸς κοινωνίαν, πρώτη δὲ καὶ στοιχειωδεστάτη τῶν κοινωνιῶν, ἡ κατὰ τὸν γάμον, οὔτε γὰρ πόλεις ἦσαν μὴ ὄντων οἴκων. *Universum enim genus nostrum ad societatem natum est, prima autem & præcipua societas est, quæ per nuptias initur, nam civitates sine familiis esse non possunt.* Quis vero nescit periculosissimũ nascenti urbi motum incendium discussisse Sabinas virgines, inde maritos, hinc patres ad pacem cogentes? aut quis ignorare potest calamitosum in rempublicam Romanam ortum bellum, & pene ad internecionem partium, inter Cæsarem & Pompejum dimicatum, extincta Julia, filia Cæsaris, quæ Pompejo denupserat, quod illa, quamdiu vixerat, impedierat, quod

quod præter historicos exequutus est M. Annæus Lucanus Pharsal. lib. 1. v. 114.

——— nam pignora juncti
Sanguinis, & diro ferales omine tædas
Abstulit ad manes, Parcarum Julia sæva
Intercepta manu, quod si tibi fata dedissent
Majores in luce moras, tu sola furentem
Inde virum poteras, atque hinc retinere parentem;
Armatasque manus excusso jungere ferro,
Ut generos soceris media junxere Sabinæ,
Morte tua discussa fides, bellumque movere
Permissum est ducibus.

Sed quia hæc omnia de quarumlibet gentium nuptiis dici possent, & mihi de Romanis tantummodo sermo instituitur, paucula de eorum ritibus subjungam, non ignarus multa sparsim à viris doctis prodita, & à Criticis in hanc rem edita. Adi ad librum singularem Barnabæ Brissonii, Andream Tiraquellum de legg. connubialib. Petr. Gregorium Syntagmat. jur. univers. lib. 9. pene toto, Thomam Trevisanum Venetum, Thadæum Pisonem Soaccium, tractatu de sponsalibus, matrimonio, & eorum privilegiis.

Primum non quodlibet tempus aptum habebatur nuptiali celebritati, sed plenilunium tantum, non vero desinens luna, aut incipiens, sive cum *in damno* erat, aut *incremento*, ut loquitur S. Valerianus sermone de disciplina: quo tempore & Græci *nundinas* suas celebrabant, frequentabantque publicos consessus, ut constat ex Scholiaste Thucydidis lib. 1. non multum à fine: ubi de fuga Periclis, & querela Megarensium. Nuptias autem tunc potissimum curabant, sive; *quod inde boni ominis non nihil ex plena lunæ facie auspicarentur*, sive, *ut frequenti jam & advenis referta civitate, in conspectu amplæ multitudinis positæ, celebriores, nobilioresque haberentur nuptiæ.* Menander, Anaxandridesque comici, Pindarus, Hephæstion, Demetrius Phaleræus, laudati à Bernardo Martino variar. lect. l. 1. c. 14. eam consuetudinem abunde probant. Addendi Pindarus in Isthmiis, & Euripides in Iphigenia, in Aulide, ubi Agamemnon rogatus ab uxore Clitemnestra, quando filiæ suæ vellet celebrari nuptias, respondit his verbis:

ὅταν σελήνης εὐτυχὴς ἔλθῃ κύκλος.
Quando lunæ fortunatæ venerit circulus.

Quum dies dicta fuerit pactis dotalibus scribendis, auspices noctu & sub auroram, auguriis operam dabant. Valer. Maxim. lib. 2. cap. 1. antiquitatum narrat, sed ante illum M. Cicero libro 1. de Divinat. *Quod in nuptiarum auspiciis declarant, qui re omissa, nomen tenent.* Et in Orat. pro Aulo Cluentio; *Nubit genero socrus, nullis auspicibus, nullis authoribus.* Frequentissima ejus ritus mentio. C. Tacit. lib. 11. de nuptiis Silii & Messalinæ: *Prædicta die adhibitis qui obsignarent, velut suscipiendorum liberorum causa convenisse, atque illam audisse auspicum verba, subisse, sacrificasse apud deos, discubitum inter convivas, oscula, amplexus, noctem denique actam licentia conjugali.* Idem lib. 15. Annal. de nuptiis Neronis Principis, & Pythagoræ: *Paucos post dies uni ex illo contaminatorum grege, cui nomen Tythagora fuit, in modum solennium conjugiorum denupsit, inditum Imperatori flammeum, misit auspices duos.* C. Sueton. in Claudio cap. 26. *Quam, cum comperisset super cætera flagitia, atque dedecora, C. Silio etiam nupsisse, dote inter auspices consignata, supplicio affecit.* Q. Symmach. lib. 4. epist. 14. *Cum filios nostros jugali fœdere sociare vellemus, primum super hoc magnificentiam tuam meditatio nostra consuluit, ut cœpti felicis auspicium à parente publico sumeretur:* Idem lib. 6. epist. 3. *Sororem Poppæam olim viro maturam, te auspice in manum optat accipere.* Servius ad lib. 1. Æneid. & ad lib. 6. aliis observatus. Vetus scholiast. Juven. ad v. 336. sat. 10. *Auspices solebant nuptiis interesse.* Inscriptio vetus, cujus verba apponam, quod & coëmptio, & faces nuptiales, & deductio domum contineantur.

COS. AUG. PUB. CLAUDIO. QUÆST. AER. ANTONINAM. VOLUNIAM. VIRGINEM. VOLENT. AUSPIC. A. PARENTIBUS. SUIS. COEMIT. ET. IV. FAC. IN. DOM. DUX.

Ita poëtæ intelligendi. Cl. Claudian. lib. 1. in Ruffinum:

——— hac auspice tæda
Oedipodem matri, nata junxere Thyestem.

Et in epigrammatis, de laude Serenæ:

Atque utinam sub luce tui contingeret oris
Conjugis in castris, vel solio generi,
Optatum celebrare diem, me jungeret auspex
Purpura, me sancto cingeret aula choro.

Et lib. 2. in Ruffinum:

- - - dilecta hic pignora certe,
Hic domus, hic proprium tædis genialibus omen.

Idem lib. 2. de Raptu in fine:

- - - tangensque cubile
Omina perpetua genitalia fœdere sancit.

Alibi in hoc opere, docui corrigendum:

Omina perpetuo genitalia fœdere sancit.

L. Apul. lib. 1. Milesiar. *Vix effatum me statim familiares omen nefarium execrati raptis cujusque modi telis prosequuntur.* Ante legebatur, *omnes nefarium execrati.* Et in libro de Deo Socratis; *Quum præterea si omnia observitaret.* Corrige & lege *si omina observitaret.* Ita Josias Mercerus ad Aristænetum lib. 1. epist. 3. in nuptiis his vero *optimum augurium ab accipitre circo.* Plin. lib. 10. c. 8. *Eique præsident Pilumnus & Picumnus dii.* M. Varro, referente Nonio cap. 12. Martian. Capella lib. 1. de nupt. Merc. & Philolog. in limine:

Connubium divum componens Calliopæa
Carminis auspicio te probat annuere.

Et eodem libro in fine:

Jungantur paribus nam decet auspiciis,
Et nostris cumulent astra nepotibus.

Prior versus veteri consuetudine scribendi librariorum imperitorum, sic poterit legi:

Jungantur paribus nam decet auspiciis.

M. Plaut. Casina in fine prologi:

Ultro ibit nuptum, non manebit auspices.

L. Sen. tragœdus:

Per ego auspicatos regii thalami rogos.

Idem Medea act. 1. in choro:

Et tu qui facibus legitimis ades,
Noctem discutiens auspice dextera.

Troade act. 4. sc. 1.

Quicunque hymen funestus, illætabilis,
Lamenta, cædes, sanguinem, gemitus habet
Est auspice Helena dignus.

P. Virgil. lib. 4. Æneid. de nuptiis Didonis & Æneæ præsumptis:

Diis equidem auspicibus reor, & Junone secunda
Huc cursum Iliacas vento tenuisse carinas.

Et lib. 1. Æneid.

- - - primisque jugarat
Ominibus.

Claudian. epithal. Hon.

Omina non audet genitrix tam magna fateri.

M. Lucan. lib. 2. Pharsal. de Martiæ & Catonis nuptiis:

Junguntur taciti, contentique auspice Bruto.

Inter auspices hos nubentium dos consignabatur. Tacit. supra lib. 11. Annal. quædam obiter discussit ex Jurisconsultis P. August. Morlanalentinus in Emporio Juris pag. 82. sed Grammaticos audio: M. Varronem lib. 4. de ling. Lat. *Dos est pecunia nuptiarum causa data.* Neque tamen omnis dos pecuniarum nomine continetur, quamquam Aristænet. lib. 1. epist. 6. *καὶ αὐτίκα χρημάτων εἰς προῖκα τῷ σῷ δεδιήθι πατρί. Et brevi parati nummis in dotem tuam opus erit patri.* Helen. Acron. ad Horat. lib. 3. od. 24. aliquanto expressius: *Dos est donum puellarum nubentium.* Egregie definit Ulpianus *l. 3. ff. de Jur. dotium. Dotis appellatio non refertur ad ea matrimonia, quæ consistere non possunt, neque enim dos sine matrimonio esse potest, ubicumque igitur matrimonii nomen non est, nec dos est.* Quibus verbis officium, munus, atque ipsam veluti dotis conferendæ originem, indicavit, ut & cum matrimonio sit, & sine eo illa esse non possit, hoc est, *ut onera matrimonii qui sustinet, dotem percipiat.* Scævola

vola IC. apud Paulum *l.* 46. *ff. famil. ercisc.* consentanea sunt, quæ scripsit Papinianus *l.* 6. *ff. de Castr. pecul.* *Dos matrimonio cohærens, oneribus ejus, ac liberis communibus, qui sunt in avi familia, confertur.* Itaque si nulla matrimonii onera fuissent, id est, nulli liberi communes, dos divortio facto, ad uxorem redibat, uti infra dicetur, vel ea mortua sine prole, ad eum, unde profecta fuerat, ut difficillimum sit dijudicare, quis proprie dominus dotis dici possit. Non me latet sæpissime ad maritum eam delatam. Pseudocornutus ad v. 14. sat. 2. Auli Persii. *Nerius morte conjugum locupletatus, fœnerator est factus notissimus, dos enim à cive Romano data, non patrio dicta nomine, si repudium non intervenerit, post mortem uxoris ad maritum pertinet.* Lepidissimum est M. Martial. epigramma 43. lib. 10.

Septima jam Phileros tibi conditur uxor in agro,
Nulli plus Phileros, quam tibi reddit ager.

A. Persius ibidem loci:

——— *Nerio jam tertia ducitur uxor.*

Et si forte in adulterio maritus uxorem deprehendisset, dote eam poterat multare. Helen. Acron. ad sat. 2. lib. 1. Q. Horatii in fine: *Antea adulteræ dotem tantum perdebant.* Ipse Satyricus:

Janua frangatur, latret canis, undique magno
Pulsa domus strepitu resonet, vel pallida lecto
Desiliat mulier, miseram se conscia clamet,
Cruribus hæc metuat, doti deprensa.

Varia autem & multiplex fuit, aut enim *profectitia* dicitur, quæ à parente, vel patre profecta est, aut *adventitia*, quæ à quovis alio, vel ex mulieris ipsius bonis data est, est denique *receptitia*, quam is, qui dat, in mortem mulieris à marito stipulatur, quod IC. acutissimi observarunt, Barnabas Brissonius, & P. Cornelius Brederodius, & alii, quos quia facile est adire, non exscribo.

Dotem autem vel *dare*, vel *dicere*, vel *promittere* dicunt authores, ut est in *l.* 3. *C. Theodos. de incest. nupt.* *Dos si qua forte solenniter aut data, aut dicta, aut promissa fuerit.* Cajus Institutionibus de Obligationibus tit. 7. *Ut si mulier sine sponso uxor futura, sive jam marito dotem dicat.* Sidon. Apollinar. lib. 1. epist. 11. *Ut familiæ superiori, per filiam saltem quamquam honestissimam, jungeretur, contra rigorem civici moris, splendidam (ut ferunt) dotem Chremes noster Pamphilo suo dixerat.* C. Plinius Junior lib. 2. epist. 4. *In dotem centum millia contulerim, præter eam summam quam pater tuus quasi de meo dixit.* Savaroni hoc observatum debetur. A. Victor in vita Neronis: *Convocato senatu, dote dicta, cunctis festa de more frequentantibus, nuberet.* M. Martial. lib. 12. epigr. 42.

Dos etiam dicta est.

Sed de dotis summa non est inter magnos viros levis quæstio, nam Justus Lipsius ad Taciti Annal. 2. Jacobus Cujacius ad Novellam 22. Claudius Musambertius, id est, Theodorus Marcilius in Commonitoriis, contendunt summam dotis præstitutæ consuevisse esse *decies.* Alii Critici, Laurentius Ramiresius ad Martialem in hypomnematis, Josias Mercerus ad Aristænetum, contra nituntur, dotis dictæ nullam certam summam fuisse, sed ætatem, familiam, conditionem, natalia inspici debere. Ego tamen senatoriam, ut plerumque, dotem, puto potuisse præfiniri, cur enim potius census, quam dos, certus foret? & tamen quin census certissimus esset, nullus est, qui inficias ibit, hæc quæ fuerit? omnino non est exploratum, frequentius *decies.* Vetus scholiast. Juvenal. ad v. 335. sat. 10. *Centena dabuntur, dos scilicet secundum morem.* L. Sen. Consolat. ad Helviam cap. 12. *Beatiores ve istos putas, quarum pantomimæ decies sestertio nubunt, quam Scipionem, ejus liberi à senatu, tutore suo, grave. as in dotem acceperunt?* Hotomannus eruditissime multa in disputat. de aureo Justinianeo. Papinianus IC. *l.* 6. *ff. de usur. & fructib.* *De fisco ideo numerari decies centena nomine dotis jussit,* hoc est, decies centena sestertiorum nummûm, ut exponit Antonius Augustinus lib. 2. Emendat. cap. 6. Ita poëtæ. Martial. lib. 2. epigr. 65.

Centena decies quæ tibi dedit dotis.

Et lib. 11. epigr. 24.

Nubere Sila mihi nulla non lege parata est,
Sed Silam nulla ducere lege volo.
Cum tamen instaret, decies mihi dotis in auro
Sponsa dabis, dixi, quid minus esse potest?

D. Juvenal. loco proxime citato:

- - - dudum sedet illa parata
Flammeolo, Tyriusque palam genialis in hortis
Sternitur, & ritu decies centena dabuntur
Antiquo, veniet cum signatoribus auspex.

Dote dicta signabantur pacta dotalia, sive tabulæ. M Fab. Quintilian. lib. 5. cap. 11. *Nihil obstat, quo minus justum matrimonium sit mente coëuntium, etiamsi tabulæ signatæ non fuerint.* Isidor. lib. 9. cap. 8. *Ante usum tabularum matrimonii cautiones, quibus invicem emittebant.* Idipsum & à IC. admittitur, *l. Seia ff. de donat. int. vir. & uxor.* D. Juvenal. sat. 2.

Signatæ tabulæ, dictum feliciter.

Recte *feliciter.* Talis enim erat exclamatio faustior, qua bona quæque ominabantur: & auspiciorum contractus initi eventum. Sueton. Domitiano cap. 13. *domino & dominæ feliciter.* Dositheus magister lib. 3. de Sententiis & Epistolis Adriani Imperatoris allusit: *ἀλλὰ καὶ ἐυτύχως τέκνοις σοῖς καταλείπῃς καὶ ὑπόδειγμα φιλοπονῶν σοῦ.* *Sed & feliciter liberis tuis relinquas & exemplum studiorum tuorum.* In MS. antea fuerat ἐντύχων, sed correxit Melior Hamenueltus Goldastus. Fallitur interim vir doctus, qui putat vocem eam in nuptiis fuisse solennem, quum de sponsalibus tantum intelligi debeat. Vet. glos. *προικῷα, dotalia instrumenta.* Harmenopul. lib. 1. tit. 18. *documenta* vocantur, Novell. 119. cap. 3. Gunther. lib. 4.

- - - *totaque caterva*
Acclamante viro faustum feliciter omen.

Tabulæ non prius signabantur, quam solennis stipulatio fuisset interposita. ex Plauto alii ritum observarunt. in Curcul. act. 5. sc. 2. in fine & in Aulular. sc. *præsagibat.* Q. Symmach. lib. 9. epist. 7. *Petitoris ambitum, testis fidem in me recepi.* Isid. *lib.* 10. Etymolog. *Procax idem quod petax proprie, nam procari est petere, unde & nuptiarum petitores proci dicuntur.* Idem repetit libr. 9. cap. 8. *Proci nuptiarum petitores, à procando, id est, petendo dicti.* Sidonius Apollinaris libr. 2. epist. 4. *Licet in conjugium petierit.* Idem libr. 4. epist. 20. *Utpote sponsum seu petitorem.* Rursusque libr. 7. epist. 2. *Adolescens solus, tenuis, peregrinus, puellam non inferiorem natalibus, uxorem petit, impetrat, conscribuntur tabulæ nuptiales.* Nonius Marcellus cap. 5. num. 69. *Virgo prius quam petatur, sperata dicitur.* Sic Imperatores etiam solent loqui, *l. ún. C. Theodos. si quis eam cujus tutor fuerit, corruperit, l.* 1. *C. Theod. de Nuptiis.* Servius Sulpitius in libro de dotibus: *Qui uxorem ducturus erat, ab eo, unde ducenda erat, stipulabatur eam in matrimonium ductum iri, qui daturus erat itidem spondebat, is contractus stipulationum sponsionumque dicebatur sponsalia, tunc quæ promissa erat sponsa appellabatur, qui spoponderat ducturum sponsus.* Serv. ad lib. 10. Æneid.

- - - *gremiis abducere pactas.*

Poëtæ sic intelligendi. P. Virgil. in limine libr. 7. Æneid.

Multi illam toto è Latio: magnaque petebant
Ausonia.

Q. Catull. epigr. 68.

Nulli se dicit mulier mea nubere malle
Quam mihi, non si se Juppiter ipse petat.

P. Ovid. lib. 1. Metamorphoseon fab. 9. de Daphnide puella:

Multi illam petiere, illa aversata petentes,
Impatiens, expersque viri nemora avia lustrat.

Claudian. lib. 1. de Raptu:

Posce Jovem, dabitur conjux.

Respondebatur deinde dandam, quæ petebatur in uxorem, puellam, & testatio interponebatur, parum refert, *scriptone, an sine scripto*, ut loquar cum Jureconsulto *l.* 7. *ff. de sponsalib.* In hac responsione ille *Cajus*, illa *Caja* vocabatur. Rationes pete à Plutarcho problematum Romanorum, cap. 29. M. Fab. Quintilianus libr. 1. Institut. Orator. cap. 7. *Nam & Cajus C. litera notatur, quæ inversa Ɔ mulierem significat, quia tam Cajas esse vocitatas quam Cajos, etiam ex nuptialibus sacris apparet.* Fuit enim uxor bona & frugi Caja Cæcilia, quam & *Tanaquillem* solent appellare, ideo boni ominis gratia, quod fortunatissimum

mum fuisset matrimonium ejus, Tarquinii Prisci Regis, nomen ejus in nuptiali contractu usurpatum. vide eundem Quintilianum lib. 5. cap. 10. Auctorem de vir. Illustribus & *pro bona qualibet uxore* capitur. D. Hieron. in Jovinian. Vetus Scholiast. Juvenal. ad sat. 6. v. 566. *Tanaquil, modo pro qualibet uxore posuit nomen. Hæc autem Tanaquil fuit Tarquinii Prisci uxor, soceri Servilii Tullii, quæ dicitur mathematicam artem optime scisse.* Corrige locum, *Tarquinii Prisci uxor, soceri Servii Tullii.* Constat enim Servium Tullium sextum Regem fuisse, & suasu Tanaquillis regno admotum, quod mathematicas artes dicat scisse, nescio an non *magicas* sit rescribendum.

Sidon. Apollinar. lib. 5. epist. 7.

Temperat Lucumonem Tanaquil sua, id est, Chilpericum uxor.

Egregie Juvenalis loco laudato:

Consulit ictericæ lento de funere matris,
Ante tamen de te Tanaquil tua.

Quod autem proxime citatus Quintilianus docuit nomina ea in *sacris nuptialibus* recepta, pertinet, vel ad auspicia, de quibus jam dictum est, vel ad sacrum, quod constat celebrari solitum dum sponsalia fierent, aut tabulæ scriberentur.

Virgil. lib. 3. Æneid. & ad eum locum Servius Hon.

Connubiis arvisque novis operata juventus.

Perfecit sacrificia propter connubia & novas sedes, quia apud veteres neque uxor duci, neque ager arari, sine sacrificiis poterat. De hujusmodi solenni sacro est locus Valerii Flacci lib. 8. Argonautic. de nuptiis Jasonis & Medeæ:

Inde ubi sacrificas cum conjuge venit ad aras
Æsonides.

L. Sen. Octavia act. 4. sc. 1.

——— *vidit attonitus tuam*
Formam senatus, thura cum superis dares,
Sacrasque grato spargeres aras mero,
Velata summum flammeo tenui caput,
Et ipse lateri junctus, atque hærens tuo
Sublimis inter civium læta omina
Incessit, habitu, atque ore lætitiam gerens
Princeps superbo.

Quem locum ideo adscripsi, quia multos nuptiarum sanciendarum ritus complectitur, nam & sacrificium sponsalium describitur, & rica, sive velamen nubentis, & acclamationes illæ, hoc est, εὐτύχως, *feliciter*, *prospere*, uti supra observatum. In MS. meo, quo utor beneficio clarissimi eruditissimique viri D. Joannis Gouvaltii SS. Theologiæ Doctoris Sorbonici, ac Grassinæi gymnasiarchæ, non male penultimus versus legitur:

Sublimis inter civium læta agmina.

Ut frequens comitatus intelligi possit, quod idem in MS. suo jam Delrio viderat.

Denique tota hæc sponsaliorum solennitas epulo egregie instructo finiebatur. Scio alios notasse, sed non ideo omittam. Q. Flor. Tertullian. lib. de Cult. Fœminar. *Præterea ut conviviis multis ac molestiis supersederent, quæ ferme ex more novis maritis obeunda sunt.* L. Apul. lib. 6. Milesiar. *Nec mora, cum cœna nuptialis affluens exhiberetur, accumbebat.* C. Sueton. in Calig. cap. 25. *Alii tradunt adhibitum cœnæ nuptiali, mandasse ad Pisonem contra accumbentem, noli premere uxorem meam.* Idem in Aug. cap. 53. *Nec prius dies cujusque solennes frequentare desiit, quam grandior jam natu, & in turba quondam sponsaliorum die vexatus.* Huic itaque convivio amici quique & familiares, ipsique principes adhibebantur, ut Augusti, & Caligulæ exemplo patet. D. Auson. epist. 9. de ostreis:

Sed festos quia sæpe dies partim ipse meorum
Excolui, inque vicem conviva vocatus adivi,
Natalis si forte fuit solennis amico,
Conjugioque dapes ac festa repotia patrum
Audivi, meminique bono laudare frequenter.

Proprio nomine hoc convivium *repotia* vocabatur. Pacuvius in Ilione apud Festum lib. 16. & ex eo Paulus: *Repotia, postridie nuptias apud novum maritum cœnatur, quia quasi reficitur potatio.* Ita capio L. Apulejum lib. 2. Apolog. *Ad nuptiales sportulas convolarent.* Nam honestioribus cœna dabatur postridie nuptiarum, vilioribus sportula. Colvius & Juretus jam præoccuparunt. Q. Symmach. libr. 4. epist. 4. Et libr. 9. epist. 96. *Non eadem tamen facilitate purgabis, quod filii nostri Minervii nuptias aliorum potius relatu, quam literis tuis comperi? an veritus es, ne à te numisma cusum desiderarem? potui jacturam sportulæ facere.* Locus elegantissimus, quo docemur non convivium modo exhibitum, sed & pecuniam vultibus mariti aut uxoris, aut utriusque signatam dari iis consuevisse, qui ad epulas has nuptiales condixissent, quod nescio an ex alio cujusquam scriptoris loco probari possit. videndi Helenius Acron & Porphyrion ad Horat. libr. 2. sat. 2.

Ille repotia, natales, aliosque dierum
Festos albatus celebret.

Quid repotia ab iis cœnis, quas Codex Canonum ἀγάπας appellat Canon. 70. politissimæ lectionis vir Christophorus Justellus IC. docuit. Agapes enim extra nuptias amici adhibiti, repotia sine nuptiis nunquam erant. Jam vero triplex nuptiarum esse genus, notius est, quam quod notissimum, ex Servio ad lib. 1. Georgic. v. 31. & ad lib. 4. Æneid. v. 214. Boëthius Severinus ad Ciceronis Topica, per coëmptionem, usum, & confarreationem fiebant nuptiæ. Adde & per sortitionem apud M. Plautum in Casina: *Cui titulus Græcus clerumeni, id est, sortientes* erat. Et in ejusdem fabulæ prologo, Chalinus servus & Olympio villicus *sortiuntur, utrius futura sit uxor.* L. Apul. lib. 9. Milesiar. *Pessimam sortitus conjugem.* Jul. Firmic. Matern. Matheseos lib. 3. cap. 8. num. 7. *Sed hi mulieres stupratas sortiuntur uxores, & frequenter infamium virorum curam, tuitionemque suscipiunt.* Idem lib. 5. cap. 1. in horoscopo Sagittarii in fine. *Facile ducet uxorem, eruntque ei grati conjugales affectus, stupro tamen vel adulterio cognitam conjugem sortietur.* Ita in Jure Canonico dicitur *C. una 26. distinct. Sortiri uxoris conjunctionem.* Aurel. Cassiod. libr. 8. epist. 9. *Junctus Amalo genero, nobilissima tibi facta consortia.* Diocletian. & Maximian. Augg. *l. 18. C. de inofficios. testament. Cum te pietatis religionem non violasse, sed mariti conjugium quod fueras sortita, distrahere noluisse dicas.* Theodosius etiam *l. 2. C. quando & quibus causis lib. 10. Vel si intra id tempus, alienum ab eadem curia sortiatur maritum, penitusque nupta non fuerit.* Valentinianus eadem loquendi formula etiam usus *l. 9. C. de Incolis, & ubi quis domic. eodem libro 10. Sin autem minoris ordinis virum postea sortita fuerint, priori dignitate privata, posterioris mariti sequentur conditionem.* Ulpian. *l. 20. ff. de man. vind. Matrimonii causa manumittere si quis velit, & is sit, qui non indigne hujusmodi conditionis uxorem sortiturus sit, erit ei concedendum.* Paulus & ipse IC. *l. 8. ff. de Senatoribus. Clarissimarum fœminarum nomine senatorum filiæ, nisi quæ viros clarissimos sortitæ sunt, non habentur.* Adde & historicum sic loquutum C. Suetonium in Tiber. c. 35. in fine: *Alium & quæstura removit, quod uxorem sortitione ductam pridie, postridie repudiasset.*

P. Ovid. epist. 16. Helena Paridi:

Sed sive, quam tribuit sortem fortuna tueri,
Nec spolium nostri turpe pudoris habe.

L. Sen. Octavia, act. 2. si tamen is author est, & non alter humilioris spiritus, quod facile admiserim:

Sortita fratris more Junonis thoros.

Deducebatur deinde per vim abrepta è gremio matris, in domum mariti. Vide quæ de Domiduco deo à me sunt dicta l. 2. cap. 29. Res notissima est. Synodus Bavarica sub Tassilone Bavariæ duce ævo Caroli Magni cap. 2. *De eo, quod sanctimoniales, quæ in servitio Dei sunt, ita constituit ut nullus ausus sit in conjugium, & matrimonium ducere, aut si quis ausus fuerit contra decreta Canonum, ita componat sicut Canones decreverunt.* Martian. Capella lib. 2. *Interducam, Domiducam, Unxiam, Cinthiam,* (malim legere *Cinxiam*) *mortales puellæ debent in nuptias convocare, ut earum & itinera protegas, & in optatas domos ducas, & cum postes ungent, faustum omen affigas, & cingulum ponentes in thalamis non relinquas.* Correctio necessaria: plura si lector cupis, adi ad locum jam indicatum.

Proximum est ut de igne & aqua, quos solennes in nuptiis fuisse sciunt omnes, agatur. Fest. Pompejus lib. 1. *Aqua dicitur à qua juvamur, aqua & ignis interdici solet damnatis, quam accipiunt nupta, videlicet quia ha dua res humanam vitam maxime continent.* Eadem Plutarchus Romanor. problemat. cap. 1. idem Festus lib. 6. *Facem in nuptiis in honorem Cereris praeferebant, aquaque aspergebatur nova nupta, sive ut casta puraque ad virum veniret, sive ut ignem & aquam cum viro communicaret.* Scævola IC. *l. 66. ff. de donation. int. vir. & uxor. accipere conjugem aqua & igni*, dixit, hoc est, domum suam, sponsam jam exinde sibi futuram ducere, notatum à Jacobo Cujacio Observation. l. 11. cap. 2. Cæl. Lactant. Firmian. lib. 2. cap. 9. *Duo illa principalia* (aqua & ignis) *inveniuntur, qua diversam & contrariam habent potestatem, calor & humor, qua mirabiliter Deus ad sustentanda & gignenda omnia excogitavit.* Et aliquot lineis interjectis: *Alterum enim quasi masculinum elementum est, alterum quasi fœmininum, alterum activum, alterum patibile, ideoque à veteribus institutum est, ut sacramento ignis & aqua nuptiarum fœdera sanciantur, quod fœtus animantium calore & humore corporentur, atque animentur ad vitam, cum enim constet omne animal ex anima & corpore, materia corporis in humore est, anima vero in calore.* Hinc apud M. Varronem *Veneris comites* sunt *aqua & ignis*, ut citavit Adrian. Turneb. lib. 20. Adversarior. cap. 26. eundemque Varronem adi lib. 4. Æneid. de nuptiarum præsagio inter Æneam & Didonem:

- - - *fulsêre ignes, & conscius æther.*

Forte & connubii. huc illud Claudiani quadrat, de nuptiis Plutonis & Proserpinæ lib. 2. de Raptu & discussit P. Nannius lib. 7. cap. 14.

- - - *ni Jupiter æthere summo*
Pacificas rubri torsisset fulminis alas
Confessus generum, nimbis Hymenaus hiulcis
Intonat, & testes firmant connubia flamma.

Nævius poëta apud Nonium Marcellum in voce *puriter*.

Sequere me, puriter volo facias,
Aqua atque igni volo hunc accipere.

Stat. Papin. lib. 1. syl. 2. princ. de Violantillæ & Stellæ nuptiis:

- - - *procul ecce canoro*
Demigrant Helicone dea, quatiuntque novena
Lampade solennem thalamis coëuntibus ignem,
Et de Pieriis vocalem fontibus undam.

Nuptiæ Jasonis & Medeæ celebrantur à Valerio Flacco lib. 8. Argonautic.

Inde ubi sacrificas cum conjuge venit ad aras
Æsonides, unaque adeunt, unaque precari
Incipiunt, ignem Pollux, undamque jugalem
Prætulit, ut dextrum pariter vortantur in orbem.

Causas easdem, quas apud Plutarchum & Lactantium habes, enumerat Ovidius lib. 4. Fastor. quem vide locum:

His nova fit conjux, &c.

Et epist. 14. Hypermnestra Lynceo:

Ducimur Inachides sub magni tecta Pelasgi,
Et socer armatas accipit ipse nurus.
Undique collucent pracincta lampades auro,
Dantur in invitos impia thura focos.

Lampades, vel quia nubentibus faces prælatæ, ut infra hic paulo dicetur; vel quod ignem solennitatibus nuptialibus adhibitum per lampades exprimit, talis enim erat ille, qui Imperatoribus præferebatur, alibi in hoc opere exposui, vel denique quod nocturnis conviviis adhiberentur lampades. De nuptiali hoc ritu, idem ille Ovid. libr. 2. de Arte Amandi:

Ista viri captent, si jam captanda probabunt,
Quos faciunt justos ignis & unda viros.

In MS. legitur parvo discrimine, nec quicquam interest:

Ista viri captent, si jam captanda putabunt.

In primo limine aquam exhibebant, cui titionem integebant. M. Varro apud Turnebum lib. 29. cap. 27. *Contra à novo marito cum item à foco in titione ex felici arbore, & in aquali aqua allata esset.* Inde effectum putem; ut cum in calore generandi potentiam ponerent, in frigore mortem collocarent, nam & ζωὴ *vita*, à ζέω *ferveo*. Helenius Acron ad lib. 2. sat. 1. Q. Horatii:

Frigore te feriat.

Luctat. Placid. ad illud Statii lib. 1. Thebaid.

Custodem Pharia somno letoque juvenca
Extinguas.

Et Donat. ad illud Terentii in Adelph.

Seni animam primum extinguerem.

Virgil. lib. 4. Æneid. de moriente ex vulnere Didone:

Discessit calor.

Lib. 12. Æneid.

- - - *solvuntur frigore membra.*

Stat. lib. 8. Thebaid.

Ingentesque animas extremo frigore labi
Sensit.

Et lib. 3. sylva 3.

- - - *animaque supremum*
Frigus amat.

Graves ob id ducum querelæ, quod naufragio perirent, ac si non corpus tantum, sed & ipsa anima periret. Synesius epist. 3. ex Homero, & ipse Homerus lib. 5. Odyss. Curt. lib. 3. de Cydno amne, in quo dum nataret Alexander, pene fuit extinctus. Stat. lib. 7. Thebaid.

- - - *Fluvione, pudet, pater optime merges*
Hanc animam?

Erat non minus solenne in nuptiis, *in manum convenire.* Id enim proprie dicitur *matrimonium*, quum in manum convenerant, seseque mutuo emerant nubentes, quo facto jus sibi mutuo succedendi impetrabant. Servius ad lib. 7. Æneid. *De jure traxit non ut generum, sed ut haredem diceret, nam per coëmptionem facto matrimonio sibi invicem succedebant.* Locus est M. Varronis lib. 1. de vita populi Romani egregius: *Nubentes ex veteri lege Romana asses tres ad maritum venientes solebant ferre, atque unum quem in manu tenebant, tanquam emendi causa marito dare, alium quem in pede habebant, in foco Larium familiarium ponere, tertium in sacciperione, quem in compito vicinali certo tempore solebant resignare.* Sophocles apud Joannem Stobæum serm. 66. ubi obiter observatum velim *assem* in loco Varronis esse idem ac *sestertium nummum*. Theodor. Marcilius ad leges Xvirales cap. 14. Statius lib. 4. sylv. ult. (ut omittam L. Senecam epist. 65.)

Emptum plus minus asse Cajano.

Arnob. lib. 4. contra gentes: *Uxores dii habent atque in conjugalia fœdera veniunt, conditionibus antea quasitis, usu, farre, coëmptione.* M. Cicero in Topicis: *Si ita Fabia pecunia legata sit à viro, si ea uxor materfamilias esset, si ea in manum viri non convenerat, nihil debetur, genus est uxor, ejus dua forma, una matrumfamilias, ea sunt qua in manum convenerunt, altera earum, qua tantummodo uxores habentur.* Et ad eum locum Boëtius Severinus. Quintilian. lib. 5. cap. 4. *At si quis, cum legatum sit ei qua viri materfamilias esset, neget deberi ei, qua in manum non convenerit.* Et forte Papinianus IC. corrigendus foret *l. 15. ff. de ritu nuptiar. Uxorem quondam privigni conjungi matrimonio vitrici non oportet, nec in matrimonium convenire novercam ejus, qui privigna maritus fuit.* Manus hæc Treboniani fuit, scripserat Papinianus, *nec in manum convenire novercam ejus.* Par mendum in eodem IC. *l. 121. Mulier ab eo in cujus matrimonium conveniebat*, rescribe, *in cujus manum conveniebat.* Fr. Accursius, ut solet moris illius ignarus, interpretatur, *reconciliabatur.* Sed *quia alia species exolevit*, nihil censuit mutandum Andreas Alciatus lib. 7. Parerg. cap. 11. sic tamen constanter boni authores loquuntur. Ulpian. tit. 9. Regular. Jur. *Farre convenitur in manum, certis verbis.* Et tit. 23. *Agnasci suum haredem in manum conveniendo.* A. Gell. lib. 18. cap. 7. L. Apul. lib. 6. Milesiar. *Hic rite Psyche convenit in manum Cupidinis.* Idem lib. 8. *Dum herilis puella in manum Lepolemi convenerat.* Et rursus eodem illo libro: *Modone in Trasylli manum sacrilegam convenias.* Donatus in Andriam P. Terentii, act. 1. sc. 5.

Hanc mihi in manum dat.
Confirmata sunt legitima nuptia per in manum coëmptionem.

Paria

Paria sunt, quæ reperies apud Servium ad illud lib. 11. Æneid.

Multæ illam frustra Tyrrhena per oppida matres
Optavere nurum.

Matresfamilias sunt, quæ in matrimonium conveniebant per coëmptionem. Rescribendum est omnino: *Quæ in manum conveniebant. Justos viros* post hanc coëmptionem appellavit Ovidius supra, *justam uxorem* Ulpian. *l.* 13. *ff. ad leg. Jul. de adult.* D. Gregor. Nazianz. in carmine de laude virginitatis:

ὠνιός ἐστι δάμαρτι πόσις, καὶ τοῦ δὲ χερείων
πολλάκις οὐδ' ἀγαθός. καὶ ὤνιος ὤνις ἀκοίτη,
πολλάκι καὶ συγερή.

Venalis est uxori maritus, & hoc quod est deterius, sæpenumero neque bonus. venalis uxor marito, sæpe & odiosa. Apud Euripidem Medea in tragœdia illa celeberrima sui nominis sic conqueritur:

ἃς πρῶτα μὲν δεῖ χρημάτων ὑπερβολῇ
πόσιν πρίασθαι, δεσπότην τε σώματος
λαβεῖν.

Quas primum quidem oportet divitiarum excessu
Maritum emere, dominumque corporis
Accipere.

Sequitur *flammeum*, hoc est capitis tegumentum. Fest. lib. 6. & lib. 13. Isidorus lib. 9. Etymologiar. cap. 8. *quod tegeretur caput, nuptiæ dictæ.* Tacitus & alii supra hoc ipso capite laudati. Sueton. Ner. cap. 28. *Cum dote, & flammeo per solenne nuptiarum celeberrimo officio.* Sulpitius Severus lib. 2. Sacr. histor. *Inditum Imperatori flammeum, dos & genialis thorus, & faces nuptiales, cuncta denique quæ vel in fœminis, non sine verecundia conspiciuntur, spectata.* Manifestaria Taciti imitatio. L. Apul. lib. 4. Milesiar. *Puella nuptura detergit lachrymas ipsa suo flammeo.* Causa certe hujusmodi velamenti erat, ne à quoquam prius, quam à marito videretur nova nupta, sive pudicitia, (ut cum L. Floro lib. 4. cap. 2. loquar) pollueretur aspectu. Idem Apulejus lib. 2. Apolog. *Venit igitur ad eum nova nupta, secura, intrepida, pudore despoliato, flore exoleto, flammeo obsito.* Vetus Scholiast. Juvenal. ad v. 225. sat. 6. *Flammea, genus amiculi, quo se cooperiunt mulieres die nuptiarum: est enim sanguineum, propter ruborem custodiendum.* Poëtas sic intellige. Claudianum non uno in loco lib. 2. de Raptu.

Et sparsos religant crines, & vultibus addunt
Flammea, sollicitum prævelatura pudorem.

Et de laudib. Stilichonis lib. 1.

——— *inde pium matris Regina gerebat*
Obsequium, gravibus subnectens flammea gemmis.

Et in Fescennino ad nuptias Honorii & Mariæ:

Jam produnt lachrymas flammea simplices.

Denique in epithalamio Honorii & Mariæ in fine:

Flammea virgineis accommodat ipsa capillis.

Martianus Mineus Capella lib. 9. de Nupt. Merc. & Philol.

Flammea virgineum quæ obnubere sueta pudorem
Regina de me pronuba.

D. Juvenal. loco proxime supra laudato:

Segmenta, & longos habitus, & flammea sumunt.

Et sat. 10. de Messallinæ cum Silio sponsalibus:

- - - *sedet illa parato*
Flammeolo.

M. Martial. lib. 11. epigr. 79.

Flammea texuntur sponsæ, jam virgo parata est,
Tondebit pueros jam nova nupta tuos.

Lib. 12. epigr. 42.

Præluxere faces, velarunt flammea vultus,
Nec tua desuerint verba Thalasse tibi.

Q. Catull. epithalamio Jul. & Mallii:

Flammeum videor videre.

Ovid. lib. 2. Fastor.

Anna tegens vultus, ut nova nupta suos.

Stat. lib. 2. Thebaid. v. 340.

- - - *Nec dum post flammea toti*
Intepuere thori.

Dicitur & alio nomine *rica.* Cæsar Germanicus in Phænomenis Arati, ubi de Virgine:

——— *tristesque genas abscondita rica.*

Color illi luteus. C. Plin. lib. 21. cap. 8. *Lutei video honorem in nuptialibus flammeis, totum fœminis concessum.* Citat deinde Verrium Flaccum, qui *flammeum nuptæ amiculum vocabat, non quidem à flammæ colore* nomine derivato, *sed quia flaminica, cui divortium facere non licebat, eo perpetuo utebatur, eodem modo tegebatur & nupta, ut perpetuo cum viro maneret.* Hoc quidem veteri & probato Grammatico visum ita est, at alii à *lutea herba*, quam Latini *glastum*, Græci *isatidem* appellant, eum colorem desumptum contendunt. Ausonius de mensibus.

Tunc Aries Veneri lutea serta gerit.

M. Lucan. lib. 2. Pharsal.

Lutea demissos velarunt flammea vultus.

Nec modo flammea lutea erant, sed & alia quoque vestimenta nuptiis dedicata. L. Apul. libr. 9. Milesiar. *Cingulo subligati, pedes luteis induti calceis.* Q. Catull. loco jam laudato:

Luteum cape soccum.

Estque luteus color flavo in omnibus similis, utrumque enim, si tamen ulla est differentia nuptiarum solennitati dicatum esse voluerunt. Adrianus Turnebus libro 29. cap. 32. Albius Tibull. lib. 1. eleg. 10.

Flavaque conjugio vincula portet Amor.

Et meretricium crinem flavum fuisse disco ex veteri Scholiaste Juvenal. v. 120. sat. 6. *Crine supposititio rotundo muliebri capitis tegumento, in modum galeæ facto, quo utebantur meretrices, flavo, nam nigro matronæ utebantur.* Adrianum Junium Commentario de Coma cap. 1. consule, & Andream Alciatum lib. 2. Parerg. cap. 1. Adde poëtas. Virgilium de Didone lib. 4. Æneid. in fine:

Nondum illi flavum Proserpina vertice crinem
Abstulerat.

De Messallina Juvenal. ibidem loci:

Et nigrum flavo crinem abscondente galero.

Catull. in Argonautico, de Ariadne prostratæ pudicitiæ:

Nec flavo retinens subtilem vertice mitram.

Q. Horat. lib. 1. od. 5. de Pyrrha meretricula:

Cui flavam religas comam?

Paulus Silentiarius lib. 7. Antholog. epigr. 46.

Ἀσκεπὲς ἐστι κάρηνον, ἐγὼ ξανθίσματι χαίτης
ἔκχυτον ἐκ στέρνων ἐξεσόβησα νόον.

Apertum est caput, ego flavedine cæsariei
Effusilem ex pectoribus expuli mentem.

Ob id crines adscititii & adulterini, qui meretricibus in pretio, è Germania petebantur. Clare Ovidius libro 1. Amor. eleg. 14.

Nunc tibi captivos mittet Germania crines,
Culta triumphatæ munere gentis eris.

Martial. lib. 5. epigr. 69.

Arctoa de gente comam tibi Lesbia misi,
Ut scires quanto sit tua flava magis.

D. Auson. epist. 5.

Sic certe flavus crines, niveusque lacertos.

Et tales plerumque sunt Germanorum, aliorumque qui ad septentrionem vergunt, populorum comæ. M. Lucan. l. 10. Pharsaliæ. v. 130.

- - - *tam flavos gerit altera crines,*
Ut nullas Cæsar Rheni se dicat in arvis
Tam rutilas vidisse comas.

Fest. Avien. in orbis terræ descript.

Flavaque cæsariem Germania porrigit ora.

Ausonius item in Bissula sua:

- - - *Germana maneret*
Ut facies, oculos cærula, flava comas.

Zonam inter ornamenta muliebria reponit Ulpianus *l.* 25. *ff. de aur. & arg. leg.* Vide quæ supra de *mitra* hoc opere à me discussa sunt, D. Augustin. lib. 4. de Civit. Dei cap. 11. ex Varrone. Idem M. Varro in Gerontodidascalo: *Confluit mulierum tota Roma, quæ noctu fieri initia solita, etiam nunc pinea fax indicat.* Festus Pompejus lib. 3. *Cingulo nova nupta præcingebatur, quod vir in lecto solvebat, factum ex lana ovis, ut sicut illa in glomos sub-*

sublata conjuncta inter se sit, sic vir suus secum cinctus, vinctusque esset, hunc Herculaneo nodo vinctum vir solvit ominis gratia, ut sic ipse felix sit, in suscipiendis liberis, ut fuit Hercules, qui septuaginta liberos reliquit. Quod maritus hanc zonam solveret, Juno, quæ matrimoniorum solennitati præerat, *Cinxia* appellabatur. Idem Festus paulo infra eodem libro: *Cinxiæ Junonis nomen sanctum habebatur in nuptiis, quod initio conjugii solutio erat cinguli, quo nova nupta erat cincta.* P. Ovid. epist. 2. Phyllis Demophoonti:

Cui mea virginitas avibus libata sinistris,
Castaque fallaci zona recincta manu.

Q. Catull. epigr. 2. de Atalantæ & Hippomanes matrimonio:

Tam gratum mihi, quam ferunt puellæ,
Pernici aureolum fuisse malum,
Quod zonam solvit diu ligatam.

Et epigr. 65. ad januam impudicæ:

Ne quærendum aliunde foret nervosius illud,
Quod possit zonam solvere virgineam.

Antiquitatem ritus probant ex Musæo, ubi de Hero & Leandro:

ὣς ἡ μὲν ταῦτ' εἶπεν, ὁ δ' αὐτίκα λύσατο μίτρην.
καὶ θεσμῶν ἐπέβησαν ἀριστονόου κυθερείης.
Sic illa hac dixit, ille vero statim solvit zonam.
Et leges inierunt benevolæ Veneris.

Theocrit. Eidyll. 20. de Jove & Europa ab eo rapta, jamque devirginanda:

λῦσε δέ οἱ μίτρην.
Solvit vero zonam.

Homer. in Hymno Veneris: ubi illa Anchisæ nubit.

λῦσε δέ οἱ ζώνην.
Solvit vero zonam.

Et lib 11. Odysseas idem:

λῦσεν παρθενικὴν ζώνην.
Solvit virgineam zonam.

Faces præferebantur, quia nunquam nisi noctu nubebant puellæ, neque domum mariti deducebantur, quamdiu quicquam lucis diurnæ supererat. Valer lib. 1. cap. 5. C. Tacit. lib. 15. *Cuncta denique spectata, quæ etiam in fœmina nox operit.*

Catull. epithal.

Vesper adest, juvenes consurgite.

Claud. lib. 2. de Rapt.

Jam suus inferno processerat Hesperus orbi,
Ducitur in thalamum virgo.

Supra vide pag. 468. Ideoque tædas ardentes gestabant pueri patrimi & matrimi, ex Festo & aliis observatum est à Criticis. Sidon. Apollinar. lib. 5. epist. 8. *seu nuptiales thalamorum faces: lucernæ splendor in somnis visus, nuptias præsagit.* Artemidor. l. 2. cap. 9. Oneirocrit. L. Apul. lib. 3. Floridor. *Ad funebrem facem prius quam ad nuptialem venisse.* Hoc ipsum Sextus Propertius ante illum dixerat lib. 4. eleg. 1.

Insignes inter utramque facem.

Martialis supra citatus. M. Plaut. Casina act. 1. sc. 1. L. Seneca Octavia act. 2. sc. 2. Cicero pro Cluentio Avito, *faces nuptiales* vocat. Catullus in Argonauticis, *tædas jugales*, Valerius Flaccus lib. 2. *faces jugales*, Lucanus lib. 2. *faces legitimas*, Statius lib. 2. sylv. ult. *tædas geniales.* notat Brissonius. Sil. Italic. lib. 2. Punicor. de Euridamante, qui nuptias Penelopes ambiebat.

Ast Ithacus vero ficta pro morte loquacem
Affecit letho, versæque ad funera tædæ.

Et eodem libro paulo post:

Sic thalami fugit omnis amor, dulcesque marito
Effluxere thori, & subiere oblivia tædæ.

Idem lib. 3. ejusdem operis:

Consortem thalami, parvumque sub ubere naturæ
Virgineis juvenem tædis, primoque hymenæo
Imbuerat conjux.

Et lib. 8. Idem.

Deceptus tæda regnis se imponit Hiarbas.

Denique lib. ultimo:

Hasdrubalis proles, thalamis quem cœpit ut altis
Ceu face succensus prima, tædaque jugali
Vertit opes gener ad Panos.

P. Ovid. lib. 1. Metamorph. Fab. 9. & Fab. 10. in fine, & lib. 2. Fastor.

Conde tuas Hymenæe faces, & ab ignibus atris
Aufer, habent alias mæsta sepulchra faces.

Servius consulatur ad illud eclog. 8.

Mopse novas incide faces, tibi ducitur uxor.

Et ad illud lib. 4. Æneid.

——— *Nec conjugis unquam*
Prætendi tædas.

Q. Horat. lib. 3. od. 11.

Una de multis face nuptiali
Digna.

Stat. lib. 2. Thebaid. v. 260.

Præmissasque faces, festum nubentibus omen
Obruit.

Claudian. sæpissime, aliquot adscribam loca. Vide supra, ubi de auspiciis hoc capite. de 4. Hon. consulatu in fine:

Cum tibi prodiderit festas nox pronuba tædas.

Lib. 1. de laudib. Stilichonis:

——— *Roseisque evincta coronis*
Certantes Asiæ tædas Europa levaret.

Lib. de laudibus Serenæ:

——— *Alio tibi numine tædas*
Accendit Romana salus.

Et in Fescennino:

Martem felix tæda releget.

In epithalamio Honorii & Mariæ:

Tu festas Hymenæe faces, tu Gratia flores
Elige.

Ejusdem opusculi sub finem:

Aurea sic videat similes Thermantia tædas.

Et lib. 3. de Raptu:

Non tales gestare tibi Proserpina tædas
Sperabam:

Apud Romanos pueri quinque præferebant faces, ut jam dixi. Plutarch. Problemat. Rom. cap. 20. apud Græcos, mater ipsa sponsæ. Eurip. in Phœnis. & præoccupatum ab aliis, ne primus observarem, ex quo liquet & ritum Græcanicum fuisse, quod probant Zosimus histor. lib. 2. Apollonius Rhodius Argonaut. lib. 4. & ejus ibidem loci Scholiastes, Jano Douza observante, Achill. Tatius de Amorib. Clitophont. & Leucipp. lib. 1. pag. 13. & pag. 20. lib. 2. pag. 35. Heliodor. lib. 2. pag. 62. & pag. 112. lib. 4. pag. 198. lib. 5. pag. 278. Et possem verba ipsa apponere, nisi importuna typographi sedulitas urgeret nimium, publicoque intentum muneri alio vel invitum seduceret.

Materia illi *pinus.* M. Varro supra citatus in Gerontodidascalo, & lib. 2. de vita populi Romani: *Cum à nova nupta ignis in face afferretur, de foco ejus sumptus, cum fax ex pinu ablata esset, ut eam puer ingenuus afferret.* Poëtæ. Virgil. in Ciri:

Pronuba nec castos accendit pinus odores.

Ovid. lib. 2. Fastor.

Exoptat puros pinea tæda deos.

Vel ex *spina alba*, Massurius Sabinus apud C. Plinium lib. 16. cap. 18. Fest. lib. 14. in voce *patrimi.* Q. Catull. in epithalamio Mallii.

Spineam quate tædam.

Licet editio Achillis Statii Neapolitani habeat diserte:

Pineam quate tædam.

De Hymenæo & clavibus traditis, alibi commodius expedietur, uti & de jugo, quod subibant, & dextræ conjunctione.

CAP. XXXVIII.

Quomodo connubia dissolverentur, & de divortio ac repudio.

Diximus quomodo *connubia* contrahi, & qui *ritus in nuptiarum* celebritate observari solerent: requirit propositæ materiæ ordo, ut etiam quomodo eadem *dissolverentur*, explicemus. Qua in re idoneum authorem sequemur *Jacobum Rævardum*, qui in XII. Tabularum commentariis cap. 19. docet, tribus modis connubia dissolvi consuevisse, *usurpatione*, *diffarreatione*, & *remancipatione*: Quæ enim *usu* uxor erat, antequam esset usucapta, si *trinoctium* à viro usurpandi causa abfuisset, lege XII. Tabularum usurpata dicebatur. *Usurpatio usucapionis* interruptionem significat, non vi quidem, & proprietate verbi, sed per consequentiam. Si enim id quod possideo, necdum tamen *usucepi*, ab aliquo solenniter usurpetur, sive apprehendatur: is, si ejus rei dominus est, possessionem meam sua usurpatione interrumpit. Quia igitur *mulieres* in potestate aut *mariti*, aut *parentum* vel *tutorum* erant perpetua, idcirco usu uxor nondum usucapta, ante annum à marito, discedens, *usurpabatur*: hoc est, à parentibus, aut, si illi non essent à tutoribus solenni quadam ratione apprehendebatur, & mariti potestate liberabatur, si ab eo *trinoctium* abfuisset. Atque ita videtur intelligendum esse, quod ex Q. Mutio de uxore, quæ per *trinoctium* à viro abfuerat, lege XII. Tabularum usurpata, *Agellius* l. 3. c. 2. & *Macrob.* l. 2. c. 3. tradiderunt.

Confarreatione matrimonium contractum, *diffarreatione* dissolvi solitum, *Festus* observavit, qui *diffarreationem* genus fuisse ait sacrificii, quo inter virum & mulierem fiebat *dissolutio*; idcirco sic appellatam, quia fiebat *farreo libo* adhibito. Et ita, quæ *farreo libo*, hoc est, *confarreatione*, facta erat in manus conventio, eadem *farreo libo*, id est, *diffarreatione*, dirimebatur.

Et quia nihil tam naturale est, quam unumquodque eo modo dissolvi, quo ligatum est: ideo etiam non *usûs usurpatione* tantum, non *confarreatio diffarreatione* duntaxat, sed & *coëmptio* dissolvi *remancipatione* solet. Testis est enim idem *Festus*, remancipatam Gallum Ælium eam definivisse, quæ mancipata sit ab eo, cui in manum convenerat. In *coëmptione* autem quandam quasi in manus traditionem intervenire solitam, testatur expresse *Symmachus*, hunc in modum de Fulvio quodam scribens lib. 2. epist. Sororem Pompejam olim viro maturam, te auspice in manus optat accipere, nec genere minor, & re fortassis uberior. Huc spectat quoque *Terentii* illud in Andria:

Hanc mihi in manum dat, mors continuo ipsam occupat.

Igitur, quæ *coëmptione* in contrahendo matrimonio mulier mariti in manum tradebatur, eadem illa in dissolvendo *remancipabatur*, hoc est, manu ab eo reddebatur, in cujus manum convenerat. Cæterum illa *conjugum separatio* vel matrimonii dissolutio, *divortium* dicebatur, de quo Romulus legem tulerat. Sic enim scribit *Plutarch.* Leges etiam quasdam tulit *Romulus*, inter quas vehemens est illa, qua mulieri *maritum relinquendi* potestas adimitur: viro autem *ejicere uxorem* conceditur, si *veneficio* circa prolem usa fuisset, aut *alienam pro sua* subdidisset, aut *adulterium* commisisset: si quis alia de causa repudiasset conjugem, ejus mariti bona partim uxori cederent, partim *Cereri* sacra forent: & qui uxorem dimisisset, is *Diis manibus* rem sacram faceret. Hactenus *Plutarch.* Itaque postea quoque in XII. Tabulis *divortium* esse permissum, ex eo licet suspicari, quod inquit *Cicero*, in Philippicis de Anton. *Frugi factus* est, mimam illam suam suas sibi res habere dixit ex XII. Tabulis, claves ademit, exegit. Et *Cajus* ad leg. Jul. de adult. Si ex lege repudium missum non sit, & idcirco mulier adhuc nupta videatur, tamen si quis eam uxorem duxerit, *adulter* non erit. Quod autem inquit de *repudio* ex lege misso, significat, cum alia multa, tum maxime diversas *repudii* ac *divortii* formulas, atque solennem ipsam matrimonii renuntiationem. Inter *repudium* autem, & *divortium* illud interfuisse *Paulo* & *Modestino* placuit, quod *repudium sponsæ* remitteretur, *divortium cum uxore* fieret. Itaque *repudii* formula fuit: CONDITIONE TUA NON UTOR. *Divortii*: RES TUAS TIBI HABETO, Vel RES TUAS TIBI AGITO: quod & *Cicero* loco citato significavit, & *Cajus* cap. I. de divort. tradidit. *Renuntiatio* autem *matrimonii* ejusmodi fuit, ut vir uxori, aut uxor marito, vel præsenti, vel absenti nuntium remitteret. Quanquam autem *divortium* lege concessum erat, nemo tamen ante annum DXX. *divortium* cum uxore fecisse perhibetur. Qui autem primus fecit, is *S. Carvilius Ruga* fuit, qui M. Pomponio, C. Papirio, vel, ut aliis placet, M. Attilio, P. Valer. Coss. uxori nuntium nova de causa remisit, nempe quod eam *sterilem* esse diceret; seque quærendorum liberorum causa uxorem habere ejurasset, ut in *Dionysii*, *Agellii*, *Valerii Maximi* Commentariis præscriptum videmus. A quo tempore, ut inquit *Agellius*, rei uxoriæ cautiones Romæ necessariæ sunt visæ, cum ante nullæ fuissent. Inde autem illæ certe fluxerunt, quod soluto hoc modo *matrimonio* dotem reddi voluerunt, nisi quid causæ incideret, cur retinenda esset. Siquidem scriptum est apud *Paulum de dotibus*: Si divortium sine culpa mulieris fiat, *dotem integram* repeti: si contra, in singulos liberos sextam *partem dotis* à marito usque ad mediam ejus partem duntaxat retineri. Quod vetus institutum fuisse apparet ex verbis *Ciceronis*, quæ sunt in Topicis. Si viri culpa factum est *divortium*, pro liberis manere nihil oportet. Post Carvilianum autem *divortium* vulgo ita dimitti uxores cœperunt, ut etiam sine magna admodum causa ab iis discesserint. *Paulus* qui-

quidem *Æmilius* cum *Papyriam* dimitteret, mirantibus amicis, & causam quærentibus (erat enim non tam *pulchra*, quam *fœcunda*) nullam certam attulit: sed se tamen ab ea læsum significavit. *Pudicitiæ* vero vitium magnam repudiandæ uxori attulisse causam, *C. Cæsaris*, qui postea Dictator fuit, exemplo confirmari potest, qui *Pompejæ* nuntium remisit, quam *Clodius* adamabat, cum diceret, *Cæsaris uxorem* non modo peccato, sed peccati etiam suspicione vacare oportere. Erat autem suspicio, ne ei *P. Clodius* stuprum intulisset, qui muliebri veste, domi *Cæsaris*, tum *Pontificis Maximi*, cum sacra *Bonæ Deæ* pro populo fierent, fuerat deprehensus, atque ancillarum manu eductus, &c. Hæc fere collegit *Carolus Sigonius* lib. I. de antiquo jure civium Romanorum, cap. 9. Quædam etiam eadem de re notabimus in XII. Tabulis. Et inter alia *legis Juliæ* de adulteriis capita, hoc quoque fuit: *Divortia* septem civibus Romanis puberibus testibus adhibitis præter libertum ejus, qui *divortium* faciet, posthac faciunto. Aliter facta pro infectis habentor: de quo *Barnabas Brissonius* lib. singulari ad *legem Juliam de adulteriis*. De duobus uxorum delictis, lib. 7. cap. 5. ubi leges regiæ recensendæ erunt, quædam afferemus. Unum adhuc hoc loco monebo, atque ita hunc *de nuptiis*, & *matrimoniis* tractatum concludam. *Agellius* lib. 18. cap. 6. duo fuisse uxorum genera tradit: *Matronam*, & *matremfamilias*: Matronam dictam scribit proprie, quæ in matrimonium cum viro convenisset, quoad in eo matrimonio maneret, etiamsi sibi liberi nondum nati forent: dictamque ita esse à *matris nomine*, non adepto jam, sed cum spe, & omine mox adipiscendi: unde & ipsum quoque *matrimonium* dicitur. *Matrem* autem *familias* appellatam esse eam solam quæ in mariti manu, mancipioque aut ejus, in cujus maritus manu, mancipioque esset, quoniam non in *matrimonium* tantum, sed in familiam quoque mariti, & in sui hæredis locum venisset. *Festus* autem, *matremfamilias*, inquit, non ante dictam, quam vir ejus *paterfamilias* dictus esset, nec posse hoc nomine plures in una familia, præter unam appellari: sed nec viduam hoc nomine, nec quæ sine filiis est, appellari posse. Cum autem *uxorem in manu mariti* esse dicimus, eam in mariti potestate ita esse intelligimus, ut sine eo authore nec testari, nec contrahere possit. *Jacobus Ravardus* lib. 4. Variorum, cap. 12. triplicem usum vocis *materfamilias*, diversis tamen temporibus, fuisse docet. primum *matremfamilias* appellatam dicit, quæ sæpius peperisset, id ex *Nonio* & *Festo* probat. Deinde *Ciceronis* tempore, omnes fœminas, quæ in manum convenissent, *matresfamilias* appellatas ait, etiam antequam peperissent, etiamsi in parentum essent potestate. Unde illa coëmptionis antiqua formula: VIS MIHI ESSE MATERFAMILIAS? Denique Jurisconsultos scribit non speciei amplius, sed generis loco *matrisfamilias* vocabulo usos esse. Illos enim genere quodam non in manus solum conventiones, aut natales, sed honestatem etiam facere definivisset, adeo quidem, ut viduas, libertasque patronorum concubinas, puellas quæ sui juris essent, & omnes notæ authoritatis fœminas etiam *matresfamilias* appellarint. Idem libro eod. cap. 17. docet, & aliquot veterum scriptorum testimoniis confirmat, moris apud antiquos fuisse, ut sine comite *materfamilias*, aut matrona non prodiret in publicum, & idcirco non levem injuriam eisdem fieri ab iis, qui comites earum abducerent. Sed de *matrimoniis*, & reliquis eo pertinentibus hæc hactenus.

AD CAP. XXXVIII. PARALIPOMENA.

Divortii formulæ disquisitæ, tabulæ dotales ruptæ, nuntiatum, dos reddita, claves ademptæ.

Quia *nuptias concubitus non facit*, ut cum IC. loquar, sed *consensus*, ideo quibus vel morosior, quam par erat uxor fuerat, vel sterilis, poterant ab ea divertere, aliamque ducere: duæ scilicet nuptiarum legitimæ causæ erant, *societas & concordia*, hanc tollebat *morositas*, *propagandi generis cupido*, sive multitudo liberorum, quæ per *sterilitatem* negabatur, quæ Græcis ἀτεκνία significanti vocabulo exprimitur. Interveniente itaque vel alterutra ex his causis, vel utraque, *amici rogabantur*, *vellent concilio interesse*. Valer. Maxim. lib. 2. cap. 4. L. Antonius senatu motus, à M. Valerio Maximo, & C. Junio Bubulco censoribus, *quod uxorem virginem ductam repudiasset nullo amicorum concilio*.

Nec modo consummatis nuptiis, sed & in sponsalibus ipsis repudium valuit, *l. 2. ff. de divort.* gloss. vet. *divortium*, διαζύγιον. Quintilianus declamat. I. *Injusti repudii est actio*. Inter repudium & divortium hoc interest, *quod futurum matrimonium repudiamus, at à futuro matrimonio non possit dici nos divertere. l. 191. ff. de verbor. signif.*

Probatis sic in privato amicorum concessu rationibus, *jusjurandum præstabant censoribus legitimas fuisse divortii causas*, quas obtendebant. A. Gell. l. 17. cap. 21. Et certe primum repudium ob sterilitatem contigit, anno urbis sexcentesimo, aut circiter, ut à Stephano Pighio supputatum est: aliæ postea accesserunt causæ; nam C. Sulpitius Gallus cum uxore divortium fecit, quod eam *foris capite nudo conversatam* comperisset, & Q. Antistius Vetus divortium etiam remisit uxori, quod *cum libertina quadam vulgari secreto fuisset collocuta*. Sed & Sempronius Sophus, quod uxor *ludos spectasset se ignorante*, ut confirmant Plutarchus in Comparatione Romuli & Thesei, & in Problematis Romanis, Valer. Maxim. lib. 3. cap. 6. sed ad ritus sigillatim discutiendos veniendum, siquidem hic actus juridicus erat non minus quam nuptiæ, suasque habebat solennitates, citra quas non posset constare: At prius dicendum est invecto semel perniitioso exemplo omnia pessumdata, neque ullum modum divortiorum habitum, donec Augustus præfixisset. Dio Coccejan. lib. 54. C. Sueton. in Augusto cap. 34. Fuit autem hæc *lex Julia de maritandis ordinibus*, si fides sit adhibenda Ulpiano IC. *l. viro. §. cum mulier. ff. de solut. matrimon.*

Ut nuptiæ firmabantur scriptis tabulis, ita fractis dissolvebantur; unumquodque enim eodem modo frangitur, seu dissolvitur, quo factum fuerat, aut contractum. Vet. Scholiast. Juven. ad v. 75. sat. 9. *Dotales tabulas frangentem, & repudium volentem tibi dare, & signantem tabulas, sive ut alteri nubat: sive ut alium faceret hæredem.* C. Tacit. lib. II. Annal. *Frueretur imo iis, & redderet uxorem rumperetque tabulas nuptiales, an dissidium tuum nosti? nam matrimonium Silii vidit populus, senatus & miles.* D. Juvenal. loco laudato:

——— Fugientem sæpe puellam
Amplexu rapui, tabulas quoque fregerat, & jam
Signabat: tota vix hoc ego nocte redemi,
Te plorante foris.

Cum

Cum uxorem autem quis repudiare vellet, vel præsens eam exturbabat ædibus; vel per nuntium, absenti libellum mittebat, quo legitimæ causæ continebantur. Isidor. lib. 9. Etymol. c. 8. *Repudium est, quod sub testimonium testium vel præsenti, vel absenti mittitur; divortium est, quotiescumque dissoluto matrimonio, alter eorum alteras nuptias sequitur: divortium autem dictum est à flexu viarum, hoc est, via in diversa tendens, fribolum est, cum eo animo separantur, ut rursus ad se invicem revertantur; nam fribolum est quasi quassa mentis & effluxa, nec stabilis.* Quod de testibus ait, habetur *l. 9. ff. de divort.* Suntque numero septem, puberes, civesque Romani, uti in signandis tabulis dotalibus esse debebant. Justin. Martyr in Apologia pro Christian. Libellus hic mittebatur vel per aliquem è libertis, vel per procuratorem. de hoc ultimo Cajus IC. *l. 2. §. fin.* & Ulpian. *l. 4. ff. eod.* C. Sueton. in Tiberio. cap. 11. *Comperit deinde Juliam uxorem ob libidines, atque adulteria damnatam, repudiumque ei suo nomine ex authoritate Augusti remissum, & quanquam latus nuntio, tamen officii duxit, quantum in se esset, exorare filiæ patrem frequentibus literis, ut vel utcumque merita quicquid unquam dono dedisset, concedere.* Nec mariti modo mittebant hunc libellum, sed & patres, impudicitia offensi, ut ex hoc loco apparet, ac multo vehementius crudeliusque Caligula, qui, ut est apud Suetonium in vita ejus cap. 36. *Quibusdam, absentium maritorum nomine, repudium ipse misit, jussitque in acta referri.* Ut puerperia in acta publica, sive censorum commentarios referebantur, uti supra, ubi de toga libera egi, ex Halicarnasseo probavi, ita & repudia: dicitur etiam *& repudium dicere, l. 57. ff. de donat. int. vir. & uxor. & repudium mittere*, scilicet absenti, P. Terent. Phormione act. 5. sc. 8. & *renuntiare.* Idem in eadem fabula act. 4. sc. 4. & *scribere.* Q. Flor. Tertullian. Apologet. *Per annos sexcentos nulla repudium domus scripsit.*

De liberto D. Juvenal. sat. 6. v. 145.

Collige sarcinulas, dixit libertus, & exi.

Exeunti reddebatur, quicquid in domum mariti secum attulerat. Suetonius paulo ante laudatus. L. Apul. lib. 5. Milesiar. *Confestim thoro meo diverte, tibique res tuas habeto.* M. Cicero Antoniana 2. *Frugi factus est, ruinam illam suam res suas sibi habere jussit.* P. Ovid. lib. 2. de Remed. Amor. & Jodoc. Badius Ascensius notat:

Tutius est, aptumque magis discedere pace,
Quam petere à thalamis litigiosa fora.
Munera quæ dederis, habeat sibi lite jubeto,
Esse solent magno damna minora bono.

M. Plaut. Amphytr. act. 3. sc. 2.

Valeas, tibi habeas res tuas, reddas meas.

Martial. lib. 10. epigr. 41.

Mense novo Maji veterem Proculeja maritum
Deseris, atque jubes res sibi habere suas.

Titinnius poëta in *Gemina*, apud Nonium in voce, *facessat*,

Atque ut aliquis vestrorum Geminæ
Ut res suas procuret, ædibus facessat.

Ut claves intranti domum mariti tradebantur, post conclamatum Hymenæum, Paulus Diacon. ex Eutropio lib. 1. Fest. Pomp. lib. 3. in voce *clavim.* Turpil. in *Tedio.*

Age tu Hymenæum jam crepa.

Tanquam dominii in familiam, & fidei in maritos uxorum argumentum, Artemidor. l. 3. c. 53. ita divertenti claves adimebantur ultimo, D. Ambrof. epist. 65. *Mulier offensa claves remisit, domum revertit.* Et in legib. Xviralib. *Res suas sibi habeto, claves adimito, foras exigito.* Theodor. Marcil. cap. 26. significabat quippe claviũ ademptio, *rerum mariti possessionem* amissam. Papinian. IC. *l. clavibus, ff. de contrahend. empt.* adi ad Gregorium Tholosatem lib. 9. Syntagm. Jur. univers. cap. 5.

Cap. XXXIX.

De funeribus & sepulchris.

Cum propositum mihi sit in his libris plerosque veterum Romanorum ritus & mores, quorum cognitio ad faciliorem antiquorum monumentorum intellectum facere aliquid videatur, explicare: non possum sine reprehensione *funebres ceremonias* prætermittere: quia in iis non minus, quam in cæteris, de quibus & hactenus diximus, & in sequentibus libris dicturi sumus multa sunt, quæ plurimis veterum scriptorum locis magnam lucem afferunt. Quare huc, quæcunque ad *funera* spectant congeram, secutus in eo, tum alios clarissimos atque doctissimos viros, qui multa huc pertinentia observarunt, & à tenebris eruerunt, tum *Lilium Gregorium Gyraldum*, cujus liber *de vario sepeliendi ritu* extat ad Carolum Miltizium scriptus.

Romani igitur (hinc enim placet incipere) ubi *animam* ægrotus *exhalare* cœpisset, qui proximiores erant, si domi moriebatur, *spiritum ejus ore excipiebant*, morientisque *oculos claudebant*, rursusque in rogo *patefaciebant*: quod Quiritum magno ritu sacrum fuisse, *Plinius* lib. 11. cap. 37. scribit, ita more condito, ut neque ab homine supremum eos spectari fas sit, & cœlo non ostendi nefas. *Lege* tamen *Mævia* cautum fuit, ut author est *Varro* apud Nonium Marcellum, ne filii parentibus luci claro *oculos sugillarent*: minus enim licebat, ut filii parentum oculos in obitu *sugillarent*: quo loco *Nonius sugillare* pro *occludere* exponit. Scribit *Plutarchus*, eos vulgo *infelices* vocari, quorum oculos propter absentiam non potuerint obtegere. Prius illud ex *Virgilio* manifestum est; apud quem lib. 4. Æneid. Anna Didonis soror ita loquitur:

——— extremus si quis super halitus errat,
Ore legam, &c.

Quæ verba *Tiberius Donatus* sic explicat: Observare volo exeuntem spiritum, & addit: ideo hoc dixit *Virgilius*, quia hunc charissimi colligere se posse arbitrabantur: licet teneri non possit. *Cicero* Verrina 7. ut extremum filiorum spiritum excipere liceret, &c.

Posthæc defuncti corpus per intervalla *conclamabatur*, atque à propinquis & affinibus calida aqua *abluebatur* & unguentis *ungebatur.* Virgil. lib. eod.

——— date vulnera lymphis
Abluam, &c.

Ad quem locum *Servius:* Lavare, inquit, cadavera proximis concedebatur. Idem Virg. lib. 6. Æneid.

Per-

Pars calidos latices, & ahena undantia flammis
Expediunt, corpusque lavant frigentis, & ungunt, &c.

Ennius:

Tarquinii corpus bona fœmina lavit & unxit.

Servius ex *Plinio* hanc causam affert, quod mortui & calida aqua *abluantur*, & per intervalla *conclamentur*, quia soleat plerumque vitalis spiritus exclusus putari, & homines fallere: refert etiam, quendam suppositum pyræ adhibitis ignibus erectum esse, nec potuisse liberari: unde, inquit, & *servabantur cadavera septem diebus*, & calida *abluebantur* aqua, & post ultimam conclamationem *comburebantur*, unde traxit Terentius: *Desinite, jam conclamatum est.* Hæc *Servius.* Qui autem cadavera ungerent, *pollinctores* dicebantur. Nonius Marcellus: *Pollinctores sunt, qui mortuos curant.* Ablutum unctumque corpus, candida vel alba induebant veste, ut *Juvenalis* Satyra 3. *Apulejus* lib. 1. Floridorum, & *Plutarchus* in Quæstionibus Romanis, quæst. 26. docent, apud quem candidam vel albam vestem togam intelligi *Justus Lipsius* monet. Nam, inquit, cadavera in honestissima veste efferri mos erat: quæ in vulgo civium, & in tacito funere *toga vulgata* fuit, in magistratibus *toga prætexta*, in censoribus *purpurea* tota. Polyb. lib. 6. *Livius* lib. 34. *Purpura* viri utemur, *prætextati* in magistratibus, in sacerdotiis, nec id ut vivi solum habeant tantum insigne, sed etiam, ut cum eo crementur mortui, &c. Inde *in vestibulo ædium collocabatur* ad januam ipsam. Id proprio verbo dicebatur *collocatio.* Glossæ priscæ: *Conlocatio*, ἔϑεσις νεκρ8. *Suetonius* in Augusto, cap. 100. Corpus decuriones municipiorum, & coloniarum à Nola Bovillas usque deportarunt, noctibus, propter anni tempus cum interdiu in basilica cujusque oppidi, vel in ædium sacrarum maxima reponeretur. A Bovillis equester ordo suscepit, Urbique intulit, atque *in vestibulo domus collocavit*, &c. Illustris locus, & clarum vestigium hujus moris. Corpus enim *ablutum*, *unctum*, *coronatum ad januam deponebant*: donec post legitimos dies efferretur ad bustum. Meminit hujus moris *Lucianus* περὶ πένθους, & *Dio* de Liviæ excessu, ex quo etiam *Joseph. Scaliger* colligit, eam *collocationem* à filiis, aut certe hæredibus solitam fieri. In hoc *ritu collocandi*, ceremonia quædam adjuncta fuit, & cautio. Servabant enim, ut *corpus mortui foras spectaret*, & facie, pedibusque esset in publicum versis: fortasse eo situ abitionem illam postremam significantes: Hinc Persius:

——— *tandemque beatulus alto*
Compositus lecto, crassisque lutatus amomis,
In portam rigidos calces extendit, &c.

Interim *cupressi*, ut ait *Sext. Pompejus*, mortuorum domibus *apponebantur* ideo, quia hujus generis arbor excisa non renascitur: sicut ex mortuo nihil jam est sperandum: quam ob causam in tutela Ditis patris esse putabatur. *Servius Petri Danielis*, quemadmodum *Josephus Scaliger* Castigationibus in Sext. Pompejum citat: Romani moris fuit propter ceremonias sacrorum, quibus populus Romanus obstrictus erat, ut potissimum *cupressus*, quæ excisa renasci non solet, in vestibulo mortui poneretur, ne quis imprudens funestam domum, rem divinam facturus, introëat, & quasi attaminatus suscepta peragere non possit. *Plin.* lib. 16. cap. 33. *Cupressus Diti sacra* ideo & funebri signo ad domos posita. Addit autem *Josephus Scaliger*, novum hunc morem fuisse, neque tam vetustum, quam putat *Servius*, idque vel ex eo apparere, quod peregrina fuerit arbor, seroque Romam advecta, non multum ante *Catonis* ætatem. Divitum etiam tantum, non omnium ædibus præponi solitam testimonio *Lucani* confirmat, apud quem est:

Et non plebejos luctus testata cupressus.

Cujus rei causam nullam aliam putat, quam *raritatem arboris*, quod initio pauci in agris, aut intra urbanas villas eam arborem instituerent.

Apparabantur tum ea, quæ *ad funera* requirebantur. Docet autem *Plutarch.* in Quæstion. Roman. quæst. 23. ea quæ ad funera pertinerent, in templo *Libitinæ*, quæ eadem cum *Venere* sit, vendi fuisse solita: ejusque moris duas rationes affert, quarum prima est, quod putat institutum hoc sic esse à *Numa Pompilio* Rege, ut discerent Romani ab his rebus non abhorrere, neque eas pro piaculis ducere: altera, ut monerentur hoc ritu, caducum esse, quod esset natum; cum una, eademque Dea & *ortui* & *interitui* præsideret. Hæc *Plutarchus.* Unde *libitinarii* dicti, qui funera curabant, & pyram, si cremandus defunctus foret, lignis aliisque rebus pro hominis conditione struebant.

Ubi ita *septem dies* in ædibus cadaver servatum fuisset, *die octavo*, ne fraudarentur solenni honore supremi dies, & ut homines ad honestandas exequias convenirent, evocabatur populus ad funus per præconem his verbis: EXEQUIAS L. TITIO, L. FILIO, QUIBUS EST COMMODUM IRE, JAM TEMPUS EST, OLLUS EX ÆDIBUS EFFERTUR. Hinc etiam *indictivum funus*, authore *Festo*, appellatur, ad quod per præconem evocabantur. Postquam populus convenisset, lecto constrato *purpura*, aut linteis splendentibus, & in eo defuncti corpore collocato, post ultimam *conclamationem*, tibicen qui *næniam funebrem*, quæ laudes defuncti, & facta recensebat; tum pudorem, integritatem, & fidem, non saltabundus, sed stans *Phrygio modulo* caneret, funus (sive *funeris pompam*) præcedebat. Non autem omnes eodem modo efferebantur. Qui enim ditiores erant, ii *lectis* efferebantur, unde de

L. Cor-

L. Cornelio Sylla proditum est, quod *sex millia lectorum* in funere habuerit. At tenuis fortunæ homines *capulis* sive *feretris*, ut *Servius* notat. Idem etiam in 5. Æneid. scribit, moris fuisse, ut majoris ætatis funera *ad tubam* proferrentur: minoris vero *ad tibias*. Unde Statius de Archemoro:

Tibia, cui teneros solitum deducere manes.

A. Gellius lib. 20. cap. 2. hos tibicines proprio nomine *siticines* dictos esset docet, & adducit testimonium *Capitonis Ateji*, in cujus Conjectaneis scriptum sit, *siticines* appellatos, qui apud *sitos* canere soliti essent, hoc est, vita functos, & sepultos: eosque habuisse proprium genus tubæ, qua canerent, à cæterorum tubicinum proprietate differens, quos *sicinistas* vulgus dicat. Idem etiam eodem loco author est *siticines*, sive *sicinistas* illos olim ludibundos, sive saltabundos: suo vero tempore stantes næniam canere solitos. Fuit etiam lege XII. Tabularum cautum, ne plures quam *decem tibicines* funeribus adhiberentur: neque plures *lecti* inferrentur, de quibus infra l. 8. dicemus. Deferendi vero *feretrum* propinquioribus virilis sexus dabatur munus. *Servius:* Itaque filii interdum parentes & fratres sorores elatas funere deferebant: nonnunquam servi libertate donati, plerunque *senatorii*, *prætorii*, & *consulares*, quique amplissimis honoribus functi erant, *Imperatorum* & *Consularium* virorum *feretrum* detulere. Quare *Pauli Æmilii*, qui de Macedonia triumphavit, legati Macedonum, & Sullæ Dictatoris *feretrum senatores*, & *sacræ virgines* extulerunt, & Metello filii tres consulares, *duo triumphales*, unus censorius, & alter prætor, *lectum* subiere.

Si vero defunctus tenuioris fortunæ fuisset, à *vespis*, sive *vespilonibus* portabatur, qui *Sext. Pompejo* authore, sic dicebantur, quod *vespertino tempore* eos efferrent, qui funebri pompa duci propter inopiam nequibant. Dum efferebatur, insignia honorum, quos gessisset, ut *fasces*, *secures*, *lictores*, *armaque*, & *dona militaria*, *coronasque* omnis generis, quas in vita meruisset, vexilla atque urbium dona, & legionum, spoliaque hostium, ac munera, quæ quis daturus erat, expressosque cera vultus & decora majorum totiusque familiæ longo ordine simulachra, in oblongis perticis, sive hastis præferebant ab ultima origine, quanto cum poterant apparatu. *Polybius* singula illa simulachra, singulis curribus vecta fuisse l. 6. affirmare videtur, cujus integrum locum paulo inferius adscribemus. Præterea etiam si ab eo *servi manumissi*, & libertate donati fuerant, illi præcipue, qui fide insignes à domino cogniti forent, herilem interitum miserantes, pleni lacrymarum elatum corpus præcedebant *pileati*, aut alba lana capitibus velatis: qui quanto plures erant, tanto plus nominis, laudisque debere, quod familiam totam decedens dominus tantis muneribus cumulasset, ac libertatis pretio affecisset. Nonnunquam illos qui rasis capitibus triumphantis currum fuerant prosecuti, ejusdem defuncti corpus *pileatos* in pompa funeris præcessisse, invenimus, ut Q. Terentium Culeonem & alios. Atque hi *feretrum*, sive *lectum*, quo defuncti cadaver portabatur, præcedebant. Sequebantur *liberi*, *propinqui*, *affines*, atque alii amici lugentium habitu, *capillo demisso*, in veste pulla. Ac *filii* quidem *velatis*, *filiæ nudis capitibus*, passisque crinibus *incedebant*, cujus moris causas *Plutarch.* in Quæstionib. Romanis, quæst. 14. has affert: An, inquit, quia *filiis* venerandi sunt parentes tanquam Dii, *filiabus* autem lugendi, ut mortui, lex utrique parti suum decoro conveniens assignavit officium? An, quia luctui maxime congruit, quod est alienum à consuetudine? Solent autem fere *mulieres tectis*, mares nudis capitibus in publicum progredi, &c. Idem quæst. 26. *mulieres* in luctu albas gessisse vestes, albasque vittas prodit; idque eas facere scribit, aut exemplo magorum, qui adversus *Plutonem*, & tenebras lucido & illustri amictu se muniant: an quod sic amictos esse velint necessarios quemadmodum defuncti sint, quorum cadavera albis involvebant tegminibus: id est, togis puris, quod *Justo Lipsio* placet? an quod existiment luctum maxime decere vilia & simplicia: quæ autem colore infecta sunt, ea partim luxum, partim supervacanearum rerum studium arguere: solum *album sincerum* esse, mixturæque expers, purum & tinctura non imitabile, ac proinde optime convenire iis qui sepeliuntur? Hæc *Plutarch.* Adhibebantur etiam *præficæ*, quas *Sext. Pompejus* ait, mulieres fuisse, ad lamentandum mortuum conductas, quæque darent cæteris modum plangendi: unde etiam nomen habeant, quasi quæ huic rei sint præfectæ. *Propinquos* atque *affines*, alii, qui funeris deducendi causa confluxerant, sequebantur. *Ferebatur* autem defunctus, si illustris ac splendidi generis, meritisque in rempubl. insignis fuisset, primum *in forum*, ibique *oratio funebris* recitabatur: de quo more insignis extat apud *Polyb.* lib. 6. locus, quem hic integrum adscribam. Si quando, inquit, apud Romanos quispiam ex illustribus viris ex hac vita discesserit, elato funere portatur cum reliqua pompa ad rostra sic dicta, in forum: & nunc stans *conspicuus*, nunc obvolutus, idque raro, universa plebe circumstante rostra ascendit, siquidem filius adultus supersit, ac præsens existat: sin vero, alius quisquam ex ipsius genere ac demortui virtutes, & quæ in vita præclare gessit, deprædicat. Et hinc accedit, ut multi admoneantur, & quæ gesta sunt, inspiciant: fiantque non illi modo, qui operum illius fuere consortes, sed & exteri usque adeo compatientes, ut casus ejusmodi non solum illis, qui periclitantur, proprius, sed & populo videatur esse communis. Et paulo post, cum *de imaginibus* dixisset, quas in vestibulo ædium ponere & colere consuevissent Romani, hæc subjungit: Ubi autem præclarus aliquis ex domesticis ultimum diem obivit, instituunt *funeris elationem* & circumfusi, qui simillimi magnitudine, ac reliqua statura videntur, vestitum usurpent: si vel *Consul*, vel *Imperator* fuerit *purpura* circumdatum, si censor, purpureum: si triumphum egit, vel tale quid perfecit, *auro contextum* legitur, isti curru sic incedunt; *Fasces* vero, & *secures*, ac reliqua Principatibus consueta, secundum

dum dignitatem cujusque præcedunt, qua dum in vivis esset, in republ. eminuit. Ubi *ad rostra* veniunt, cuncti ex ordine sellis elephantinis sedent, quo spectaculo haud facile poterit quicquam spectari pulchrius juveni, gloriæ & honestatis cupido. Etenim eorum virorum, qui virtutis gratia glorificantur, videre *imagines*, easque omnes veluti vivas, quem non excitaret? quodnam aliud pulchrius spectaculum? Præterea qui de jam sepeliendo mortuo concionatur, etiam de aliis disserere incipit, idque primum de majore natu ex his, qui præsentes sunt, recensens, quid quisque illorum consecutus sit ac gesserit: unde fit, ut frequenter bonorum virorum præconia virtute acquisita renoventur, ac celebritas eorum, qui honesti aliquid gesserunt, immortalis, & gloria illorum, qui patriæ benefecerunt, multis innotescat, ad posteros propagetur. Et quod maximum est, juventus ad hoc provocatur, ut nihil non pro reipubl. commoditate ferendum subeat, quo celebritatem, quæ bonos viros comitatur, consequatur. Hactenus *Polybius*, ex Wolfgangi Musculi versione. Primus apud Romanos funebri oratione collegam suum *Junium Brutum* laudavit *P. Valerius Publicola* Consul anno primo post Reges exactos, quam orationem tam acceptam tamque charam populo fuisse *Plutarchus* scribit, ut inde tractum sit, ut omnes boni ac magni viri, cum fato concessissent, ab optimis laudarentur. Qui honor posterioribus temporibus etiam illustribus juvenibus, & claris mulieribus, quemadmodum cum ex aliis, tum ex *Plutarcho*, *Suetonio*, & *Dione* manifestum est, fuit concessus. His sic peractis, *funus procedebat*, donec ad locum veniretur, ubi mortuus vel sepeliendus, vel cremandus erat. Cæterum memoriæ prodit *Servius* in 5. lib. Æneid. apud majores moris fuisse, ut qui mortuus esset, *domum* suam *referretur*, & in illa sepeliretur. Unde est apud Virgilium:

Sedibus hunc refer ante suis, & conde sepulchro.

Postea vero lege XII. Tabularum cautum, ne hominem mortuum in Urbe sepelirent, neve urerent. Quam legem explicabimus suo loco. Verumtamen etiam post latas XII. Tabulas fuerunt quidam in ipsa Urbe sepulti: quos legibus solutos, virtutis causa id consecutos fuisse, *Cicero* existimat, ut *Valerio Publicolæ*, & *P. Posthumio Tuberto* contigit, de quibus *Cicero* lib. 2. de Legib. C. quoque *Fabricius* juxta Veliam in foro sepulchrum habuit, de quo *Plutarchus*. C. Poplicius sub Capitolio, de quo eodem loco lapis *Tiburtinus*. Claudia familia sub eodem Capitolio, de qua *Suetonius*. Servius Sulpitius in campo Esquilino, de quo in Philippicis *Cicero*. Quinetiam *Imperatores* & *virgines Vestales*, quia legibus non tenebantur, in Urbe sepulchra habebant. Reliqui aut privatim in agris suis condebantur: aut in viis extra portas tumulos habebant. Locum autem sepulchro designabant, vel *augures*, vel *pontifices*. Qui vero cremandus erat (hoc enim cuique liberum erat) postquam ad pyram delatus fuisset, digitus ei incidebatur, ad quem servatum justa fierent, reliquo corpore combusto: quod factum, teste *Festo*, membrum abscindi mortuo dicebatur, quanquam ne id semper liceret, XII. Tabularum legibus cautum fuerit: in quibus sic scriptum erat: Homini mortuo ne ossa legito, quo post funus facias: extra quam, si militiæ, aut peregre mortuus sit, &c. Tum cadaver curatum ad pyram efferebatur. *Pyram* autem *in modum aræ* lignis construere solebant, eique intexebant laricem, piceam, taxum, & alias arbores: circa eam constituebant cupressos, quod *Servius* ex Varrone factum fuisse dicit, propter gravem ustrinæ odorem, ne eo offenderetur populi circumstantis corona: quæ tamdiu stabat respondens fletibus *præficæ*, id est planctuum principi, quamdiu consumpto cadavere, & collectis cineribus, dicebant novissimum verbum, *Ilicet*, quod ire licet significat. Moris autem erat, ut *pyram*, sive *rogum* (quem ne ascia polirent, XII. Tabulæ vetabant) & cadaver liquoribus quibusdam pretiosis perfunderent, & aurum multaque alia pretiosa, vestes, arma, atque alia, quæ defuncto in vita chara fuerant, injicerent, quod, ne fieret amplius XII. Tabulæ sanxerunt, in quibus sic fuisse scriptum proditur: *Uti ne sumptuosi respersio fieret: neve murrhata potio mortuo inderetur.* Item: Ne plures tribus riciniis cum mortuo urerentur, aut conderentur. Item: Ne aurum adderetur: at quoi auro dentes vincti essent, im cum illo sepelire, & urere, se fraude esset.

Posteaquam *cadaver* rogo impositum erat, is qui defuncto necessitudine majore junctus erat, *aversus*, *rogo* ardentem facem inferebat. Scribit *Servius* moris etiam fuisse, ut ante rogos humanus *sanguis effunderetur*, vel captivorum, vel gladiatorum, easque *inferias* fuisse appellatas, alio loco dicit his verbis: *Inferiæ sunt sacra mortuorum, quæ inferis solvuntur*: Sane mos erat in sepulchris virorum fortium *captivos* necari: quod postquam crudele visum est, placuit *gladiatores* ante sepulchra dimicare, qui à bustis *bustiarii* dicti sunt. Sin captivorum, aut gladiatorum copia non esset, laniantes genas *suum* effundebant *cruorem*, ut rogis illa imago restitueretur, vel, quemadmodum *Varro* loquitur, ut sanguine ostenso *inferis* satisfiat: quod tamen etiam lege XII. Tabularum fuit interdictum: quæ talis erat: *Mulieres genas ne radunto, neve lessum funeris ergo habento*: de qua lege, sicut & de reliquis, quarum paulo ante mentionem fecimus, plura dicemus lib. 8. Mox ubi ustulatum cadaver erat, rogus *bustum* dicebatur, *cineresque* & *ossa* cado, sive urna, *colligebantur*, amicis & cognatis, & aliis circumstantibus, qui à sacerdote ter aqua pura aspergebantur, & ita *expiabantur*, sive lustrabantur. His perfectis *præfica* novissimum verbum illud alta voce pronuntiabat, ILICET, quod est, *ire licet*. Quo dicto, qui comitati funus erant domum abituri, *extremum vale* alta voce pronuntiabant, hoc modo, *Vale, Vale, Vale, nos te ordine, quo natura permiserit, sequemur.* Varro Logistorio scribit, Ideo mortuis *Salve & Vale* dici: non quod valere aut salvi esse possint, sed quod ab his recedamus, eos nunquam visuri. Tum *cineres* & *ossa* sepulchro inferebantur, ante quod ara constituta erat, quam

quam *acerram* Festus appellatam scribit, in qua odores incendebant. Hos ritus fere omnes eleganter executus est *Virgilius* lib. 6. de funere Miseni scribens his versibus, v. 212.

Nec minus interea Misenum in littore Teucri,
Flebant, & cineri ingrato suprema ferebant.
Principio pinguem tædis, & robore secto
Ingentem struxere pyram, cui frondibus atris
Intexunt latera, & ferales ante cupressos
Constituunt, decorantque super fulgentibus armis, &c.

De *urnis*, *loculis*, & *sepulchrorum ornamentis* multa diligenter collegit *Georgius Fabricius* Chemnicensis in sua Roma, cap. 21. quæ hic non pigebit repetere. De *loculis* sive *urnis* ita scribit: Faciendorum *loculorum*, & *urnarum* condendarum, non admodum diversa fuit ratio, cum in Urbe, tum in reliqua Italia, atque etiam in Græcia. *Marlianus* scribit, *antra concamerata* fossionibus esse aperta, in campo Esquilino quædam *unius testudinis*, quædam *duplicis concamerationis*, ita ut ex superiore in inferiorem descenderetur. *Pavimenta* interdum *tessellata*, interdum *vermiculata*: in parietibus circumcirca *loculos* extitisse: singulos *cum binis urnis*. Alia quoque fuisse antra plurium parietum, modico intervallo distantium, in quibus totidem urnas fuisse contiguas, & exiguo post spatio rursus alias, hisque alias impositas: has *pauperum*, alias *divitum* fuisse opinatur. Nos in agro *via Appia* in profundum sub terram fornicem descendimus, plenam loculorum inter se dispositorum: ex ruina autem parietum vere cognosci *ordo loculorum* non potuit. Inter *Puteolos* & *Atellam*, ad utraque viæ silicibus stratæ latera plurima *sepulchrorum* lustravimus *monumenta*: quorum ædificia partim *quadrata* sunt, partim *rotunda*. Inter cætera pulcherrimum est, quod *arcum cellæ* nominant. Parietes ejus tetragoni, cum laqueari vermiculato: in cujus medio *centauri imago* puerum vehentis. *Loculi* ultra sexaginta, medii ampli, fortasse *patronorum*: laterales contracti, *libertorum*, libertarumque. In loculis urnæ singulæ pluresve dispositæ fuerunt, clausæ exterius tabellis marmoreis, in quibus nomina dispositorum de more fuerunt adscripta. Testatur *Ciriacus Anconitanus* (cujus scriptas quasdam chartas evolvimus) se Patris in Achaja in æde *S. Andreæ* antrum subterraneum ex integro solidoque lapide vidisse, miro artificio fabricatum, in quod per gradus sedecim descensus fuerit, quodque sub una testudine tetragonos parietes habuerit loculos quatuordecim, in quibus singulis binæ aut ternæ *funerales* fuerint locatæ, ex quibus testimoniis non multo diversam Græcorum & Romanorum, ut diximus, urnas conjungendi rationem, fuisse est perspicuum. De *sepulchrorum* autem *ornamentis* hæc affert: In sepulchris, quæ hinc inde per Urbem in multis locis occurrunt, varia rerum simulachra sunt exsculpta. *Ludorum Curulium* quale est ante *SS. Cosmam* & *Damianum*, in foro Romano, & in *S. Joanne Laterano*, in quo etiam nocentes objiciuntur bestiis, ut in alio quodam ante *S. Mariam* in via lata. *Equestrium certaminum*, ut in S. Maria in ara cœli, *montis Capitolini*. Pugnarum, ut in *S. Gregorio*, montis Cælii. Venationum, ut in *S. Laurentio in Lucina*, campi Martii. Triumphorum, ut ante *S. Laurentium* in Panisperna montis Viminalis; & Triumphi Veneri in *S. Joanne Laterano*. Sacrificiorum, ut in *S. Maria de Strada*, inter Octavii porticum & Capitolium: & in *S. Laurentio* extra Esquilinam. Deorum ludentium, ut *Apollinis canentis*, & *Narcissi jaculantis* discum, in domo Augustini Maphæi: *Satyrorum puellæ dormienti insultantium*, in horto S. Marci: *Amorum equitantium*, in domo Columnensium: *Deorum marinorum* in piscium caudas desinentium, & vehentium in eis Nymphas tribus in locis: in *S. Joanne Paulo* in Cælio, in hortis S. Sabinæ montis Aventini: ante *S. Thomam* in regione Harenulæ. *Plutonis Proserpinam rapientis*, in S. Sylvestro, prope arcum Domitiani: & ante *S. Mariam Cosmedim*, prope Velabrum. *Ventorum quatuor simulachra* in sepulchro domus Cæsiæ: *laborum Herculis*, in domo Sabellorum, supra Marcelli theatrum. *Servilium suppliciorum* in quibus alii pede utroque suspenduntur, aliis cultro secatur collum, aliis brachium saxo impositum alio saxo frangitur, in S. Maria in ara cœli, & ante ædem *S. Stephani de Cacabo*. in regione Pineæ. In quibusdam sepulchris exsculpta sunt *ædificia*, partim *januis apertis*, quibus dicunt animæ æternitatem significari, cujusmodi est in Palatio Capitolino Triumvirum: partim *clausis*, qua interitus ejus una cum corpore notatur: tale in domo civis cujusdam regionis Transtiberinæ cernitur è regione pontis Fabricii. Hæc è multis retulisse satis sit, quæ non ita accipi volo, quasi unius tantum rei effigies expressa sit: sed alia multa quæ oratione depingi in hac brevitate nequeunt, spectaculi gratia sunt addita, quod ut intelligatur, duobus exemplis declarabo. In *sepulchro sacrificantium in S. Maria de Strada*, mulier in bigis, quæ à rhinocerotibus trahuntur, vehitur: ipsis animalibus duo juvenes insident, & animalia à Faunis naso ducuntur, præcedit Thuscus fidicen, & viri nudi ac mulierculæ, donec ad aram perveniatur, cui fidicen canens astat, & inter cætera ludicra Faunus cornibus cum hirco concurrit. Item in altero apud S. Sylvestrum: *Pluto quadrigis vectus*, *raptam Proserpinam amplexu tenet*, exanimi similem: supra quam volitat alatus Cupido, currum præcedit Mercurius alato pileo & caduceo. In altera parte *Ceres bigis invehitur* tractis à serpentibus, pinea tæda, quam sinistra gestat investigans amissam filiam. Inter hæc, ab utraque parte comites *Proserpinæ* flores collectos gestant, veste ultra pubem sublata. A lateribus *Hercules* est, leonis exuvio indutus, dextro tenens clavam: sinistra anum quandam invadens, cui verbera minitatur. Hactenus *Fabricius*.

Peractis ad sepulchrum *justis*, convivia domi apparabantur, ad quæ amici atque cognati convocabantur.

Senibus enim *cœna funebris* exhiberi solebat, quod *silicernium* dicebatur, de quo in XII. Tabularum explicatione dicemus. Sed & populo interdum *epulum* à defuncti hæredibus dabatur, aut *cruda caro* distribuebatur, quod *visceratio* dicebatur. *Denicales* inde *feriæ* celebrabantur, cum hominis mortui causa familia purgabatur. Erant etiam *exverræ*, purgatio quædam domus, ex qua mortuus ad sepulturam ferebatur, quæ fiebat per *everriatorem*, certo genere scoparum adhibito, ab *extra verrendo* dicta: *Sextus Pompejus Festus*, ubi & hæc habet *everriatorem* vocatum, quem accepta jure hæreditate, justa facere defuncto oportuerit: quæ si non fecisset, aut quid in ea re turbasset, suo capite luerit. Edebantur etiam nonnunquam in honorem defunctorum *ludi*, quos *funebres* appellabant, de quibus jam ante diximus. Inde discrimen illud *funerum* ortum, ut alia dicerentur *indictiva*, alia *simpludiaria*. *Indictiva* erant, quibus adhibebantur non ludi modò sed etiam desultores, eaque erant amplissima: *Simpludiaria* autem, quibus adhibebantur duntaxat ludi, corbitoresque. Quidam ea dixerunt esse, quibus neutrum genus interesset ludorum, *Sext. Pompejus Festus*. *Josephus Scaliger* ad eum locum annotat: *Simpludiaria* dicta, quasi *simpliludaria*, quasi *simpliludii* adhiberentur: hoc est, *saltatores*, vel *cernuatores* sive *corvitores*, quos Festus *corbitores* appellat. *Indictivis* autem & *ludios*, & *desultores*, ac etiam ludorum quædam genera adhibita fuisse. Vide eundem *Scaligerum* l. 1. Ausonianarum lectionum, c. 28. Cæterum cum nonnulli essent, qui suorum vel propinquorum, vel amicorum minus desiderium ferre possent, *tertium*, *septimum*, *nonum*, & quidam *vicesimum*, *trigesimum*, & *quadrigesimum*, non sine quadam numerorum religione, dies defunctorum manibus, & memoriæ statuebant: unde *parentationes*, *feralia*, *novendialia*, *decennalia*, *vicennalia*, *tricennalia*, &c. originem traxerunt, quæ omnia tum lacte, & vino, tum sertis & floribus, tum aliis rebus ab antiquis celebrabantur. Quanquam *decennalium*, *vicennalium*, &c. etiam alius usus fuerit, de quibus paulo ante diximus.

Unum adhuc superest, ut *quamdiu* apud veteres lugeri mortui solerent, explicemus. Constat autem ex veterum monumentis, tum ex *Plutarcho*, & *Ovidio* in Fastis, *menses decem* (tot enim Romuli annus habebat) viros ab uxoribus viduis lugeri consuevisse: ita quidem ut *ante legitimum tempus luctus*, nubere nemini possent, nisi id peculiariter à *magistratu*, aut *principe* impetrassent. Quod si nubendi potestatem non impetrassent, & tamen nuberent, *infames* à prætore fiebant, & multabantur. *Minuebatur* tamen nonnunquam *luctus* aut publice aut privatim. *Publice* populo luctus minuebatur ædis dedicatione, cum à *censoribus* lustrum condebatur, cum votum publicè susceptum solvebatur: *privatis* autem, cum liberi nascerentur, cum honos in familiam veniret, cum pater & liberi, aut vir, aut frater ab hoste captus domum rediret, cùm puella desponsaretur, cùm propiore quis cognatione, quàm is, qui lugeretur, natus esset, cùm *casto Cereris* constitissent. *Sext. Pomp. Festus.* Qua de re pluribus eruditè disputat *Jacobus Ravardus* lib. 1. Variorum, cap. 20. ubi etiam discrimen facit inter *lugere* & *elugere*: atque lugere dicit esse lugubri habitu incedere: elugere, legitimum tempus à nuptiis, & aliis, quæ prohibita ipsis erant, abstinere. *De legitimo luctus tempore* etiam disserit *Jacob. Cujacius* lib. 6. Observationum, cap. 32. Tantum etiam de *funeribus*, & quæ ad ea spectant. De quibus præter *Lilium Gyraldum*, *Alexander ab Alexandro* Neapolitanus lib. 3. Genialium dierum, cap. 2. & 7. & *Cælius Rhodiginus* lib. 17. Antiquarum lectionum, capitibus 19. 20. 21. & alii.

AD CAP. ULT. PARALIPOMENA.

Sepultura naturali lege inducta, varii gentium ritus, terræ gleba inhumato cadaveri injecta à transeuntibus, & in os immissa, pyramides pro tumulis, aves pascere pœna summa, bubo, stryx, cornix, incendiaria, funebres, vultur cadavera sequitur, sepulchra in viis, in montibus, locus à pontifice assignatus, cadavera melle condita, cera, cedria.

Ne multa de funeribus dicerem, viri docti præoccuparunt, J. Lipsius ad lib. 4. Annal. ad Alexandr. Neapolitan. l. 3. cap. 7. Andreas Tiraquellus, præcipueque Joannes Kirchmannus Lubecensis quatuor libris, solennitates funerum Romanorum hinc inde ex omnigenis scriptoribus antea dispersas, in unum corpus redactas complexus est. Vide quæ supra in hoc opere de apotheosi, & de tibiis, ad quas efferebantur, à me sunt dicta lib. 3. cap. 31. Certe nulla gens adeo barbara, aut ab humanitatis usu aliena, quæ sepelire cadavera non probaverit; est enim *sepultura juris natura*. D. Chrysostom. lib. περὶ ἐθῶν, *de moribus*. Hinc egregia illa nec minus amara interrogatio Vibuleni apud C. Tacitum lib. 1. Annal. *Responde Blæse ubi cadaver abjeceris, ne hostes quidem sepulturam invident.* Hannibal, licet juratus nomini Romano hostis, tamen Flaminii interfecti corpus, ut sepulturæ mandaret, quæri jussit. T. Liv. 3. Decad. lib. 2. eandem humanitatem L. Cornelius Consul Hannoni præstitit. Valer. Maxim. lib. 5. cap. 1. & cum servus jure gentium *nullam habeat communionem* cum liberis hominibus, *locus* tamen *in quo sepultus est, sacer debet haberi.* Aristo apud Ulpianum *l. 2. ff. de relig. & sumpt. funer.* Quintilian. Declamat. 5. *Hinc ille venit effectus, quod ignotis cadaveribus humum congerimus.* Valeat Stoicorum rigida & ab humanitate remota secta, qui parum interesse asserebant, *supra terram, an infra putrescerent.* Quibusque illud semper in ore: *Cœlo tegitur qui non habet urnam. Sentienti*, dicebat alter, *onus est terra, non sentienti supervacaneum.* Denique non placet illud: *Non defunctorum causa, sed vivorum inventa est sepultura, ut corpora & visu, & odore fœda submoverentur.* L. Sen. in lib. de Remed. fortuitor. si tamen ejus ille author. Sepulturæ carentiam apud Virgilium *malum* omnes sciunt appellari lib. 6. Æneid.

Eripe me his invicte malis, & tu mihi terram
Injice.

Valer. Flacc. lib. 1. Argonautic. in fine:

——— *Quin fida manus, quem chara suorum*
Diripiat, laceretque senem, nec membra sepulchro
Contegat.

Lege Stobæum serm. 122. rectissime Ariminus vetus poëta:

Humano generi posuit natura creatrix
Hanc legem, ut tumuli membra sepulta tegant.

Sed quam varii sepeliendi ritus sint, aliis dictum, de Chiis, Tauris, Sindis, Colchis, Phrygibus, Panebis, Nicolaus antiquus scriptor, libr. de Morib. gent. de Persis, & Ægy-

Ægyptiis, Herodot. lib. 3. de Tartaris, Paul. Venetus lib. 1. de Regionib. Orientalib. cap. 54. de Japponibus, Olaus Magnus l. 4. c. 7. sed cultissime Silius Italic. l. 13. Punicor. vers. 465.

Daque vago portas quam primum Acherontis adire,
Tum juvenis: gens o veteris pulcherrima Claudi
Haud ulla ante tuam, quanquam non parva fatigent,
Curarum prior extiterit, namque ista per omnes
Discrimen servat populos, variatque jacentum
Exequias, tumuli & cinerum sententia discors.
Tellure, ut perhibent, is mos antiquus Ibera,
Exanima obscœnus consumit corpora vultur, &c.

Atque hæc quidem dira immanium populorum feraque barbaries erat, melius aliquanto Romani, qui cadavera terræ, seu primæ parenti, unde ortum traxerant, reddebant, & abunde quieti animarum, quæ quandiu insepulta erant corpora, errare credebantur, consultum putabant, si terra cooperuisset defunctos. Fl. Veget. lib. 4. Rei Militar. cap. 44. *Alii ferro interimuntur, alii ardere coguntur in fluctibus, inter tanta tamen mortium genera, qui acerrimus casus est, absumenda piscibus, insepulta sunt corpora.* D. Synesius in epist. Helen. Acron ad Horat. lib. 1. od. 28. *In sacris hoc genus sepulturæ tradebatur, ut etsi non obrueretur, manu plena ter jacta terra cadaveri pro sepultura esset.* Lex ea fuit Græcorum. Ælian. lib. 5. var. histor. cap. 14. *νόμος καὶ ἦν ἀττικὸς ὃς ἂν ἀτάφῳ περιτύχῃ σώματι ἀνθρώπου, πάντως ἐπιβάλλειν γῆν αὐτῷ. Lex etiam inter Atticos scripta fuit, si quis in insepultum cadaver hominis incidat, saltem ei terram injiciat.* L. Sen. rursus mihi compellandus lib. 5. de Benefic. cap. 20. *At si terram ignoto mortuo injeci, nullum habeo hujus officii debitorem, in publicum humanus.* Idem lib. 8. Controvers. 4. *Quid est miserius in vita, quam velle mori? quid in morte, quam sepeliri non posse? omnibus natura sepulturam dedit, naufragos, idem qui expulit fluctus, sepelit.* Hoc ipsum *terræ injectionem*, sive, ut alii volunt, *humationem* appellant. Valer. lib. 5. cap. 3. tit. ult. *Phocion non tantum in eculeo ab Atheniensibus impositus est, sed certe post obitum, nullam Atticæ regionis, quæ ossibus injiceretur, glebam invenit.* Eleganter C. Petron. satyr. pag. 76. *Si nihil aliud, certe diutius,* inquit, *juncta mors nos feret, vel si voluerit misericors ad idem littus expellere, aut præteriens aliquis tralatitia humanitate lapidabit, aut, quod ultimum est, iratis etiam fluctibus, imprudens arena componet.*

Servius ad illud lib. 6. Æneid.

Inops, inhumataque turba.

Lactant. Firmian. lib. 6. cap. 12. *Quin etiam non defuerunt, qui supervacaneam facerent sepulturam, nihilque esse dicerent mali, jacere inhumatum, atque abjectum.* Quintilian. declamat. 5. *Hinc & ille venit affectus, quod ignotis cadaveribus humum congerimus.* Idē declamat. 6. *Nobis vero genuit* (rerum natura) *non solum miserationem, sed etiam religionem, inde ignotis quoque corporibus transeuntium viatorum collatitia sepultura, inde injecta alienis humus.* Ea mente capiendi sunt poëtæ Latini. Claud. l. 1. in Ruf. in fine:

——— nec vili moriens condetur arena.

Lib. de bello Gildonico:

Occidit juvenes, inhumataque corpora vulgo
Dispulit, & tumulo cognatas arcuit umbras
Naturamque simul, fratremque hominemque cruentus
Exuit, & tenuem cæsis invidit arenam.

Et eodem libro paulo post:

Te pater ultorem, te nudi pulvere manes,
Te pietas polluta rogat.

Sext. Propert. lib. 3. eleg. 6.

Et mater non justa piæ dare debita terra,
Nec pote cognatos inter humare rogos.

Q. Catull. in Argonauticis:

——— potius germanum amittere crevi,
Quam tibi fallaci supremo in tempore deesse
Pro quo dilaceranda feris dabor, alitibusque
Præda, nec injecta tumulabor mortua terra.

Q. Ennius in Ctesiphonte, citante Macrobio libr. 6. Saturnal. cap. 2. & notat Scriverius:

Neque terram injicere, neque cruenta
Convestire mihi corpora licuit,
Neque miseræ lavare lachrymæ salsum sanguinem.

Virgil. lib. 6. Æneid.

- - - Tu mihi terram
Injice.

Q. Horat. loco proxime supra à me laudato:

Quanquam festinas, non est mora longa, licebit
Injecto ter pulvere curras.

Stat. l. 12. Thebaid. v. 96. Creon omnem humanitatem exuens:

- - - Longos utinam addere sensus
Corporibus, cœloque animas, Ereboque nocentes
Pellere fas, ipsumque feras, ipsum unca volucrum
Ora sequi, atque artus Regum monstrare nefandos,
Hei mihi quod positos humus alma, diesque resolvit.

Poëtas Græcos adde, Moschionem, sive, ut alii vocant, Menandrum:

ἐάσατ' ἤδη γῇ καλυφθῆναι νεκρούς,
ὅθεν δ' ἕκαστον εἰς τὸ σῶμ' ἀφίκετο,
ἐνταῦθ' ἀπελθεῖν, πνεῦμα μὲν πρὸς αἰθέρα,
τὸ σῶμα δ' εἰς γῆν.
Sinite jam terra operiri mortuos,
Et unumquodque, unde in corpus venit
Illuc redire, spiritum quidem ad æthera,
Corpus vero in terram.

Allusit vetus lapis lib. 3. epigram. & poëmat. Pithæanorum:

Vita subit cœlum, corpus tellure tenetur,
Omnia sic repetant jura locosque suos.

Et Maximianus, falso hactenus Cornelii Galli nomine circumlatus eleg. 1.

Ortus cuncta suos repetunt, matremque requirunt.

Zanus Epigrammatographus lib. 3. Antholog. c. 22. epigr. 59.

ψυχρὰν σευ κεφαλᾶς ἐπαμήσομαι αἰγιαλῖτιν
θῖνα κατὰ κρυεροῦ χευάμενος νέκυος.
Frigidam tui capitis accumulabo littoralem
Arenam ad miserabile effundens cadaver.

Antipater Thessalonicensis vetus item poëta, Anthologiæ eodem libro cap. 23. epigr. 20.

Αὐσονίη με λίβυσσαν ἔχειν κόνις, ἄγχι δὲ Ῥώμης
Κεῖμαι παρθενικὴ τῇδε παρὰ ψαμάθῳ.
Ausonius me Libycam habet pulvis, prope Romam
Jaceo virgo hac in arena.

Lycophron in Cassandra:

ἑνὸς δὲ λώβης, ἀντὶ μυρίων τέκνων
ἑλλὰς στενάξει πᾶσα τοὺς κενοὺς τάφους
οὐκ ὀστοθήκαις. χοιράδων δ' ἐφειμένους
οὐδ' ὑστάτην κάλχοντας ἐκ πυρὸς τέφραν
κρωσσοῖσι ταρχυθεῖσαν, ὡς φθιτῶν θέμις,
ἀλλ' οὔνομ' οἰκτρὸν, καὶ κενηρίων γραφάς.

Vertit ad verbum pene Guilielmus Canterus: *Unius autem ob peccatum, infinitorum liberorum Græcia gemet omnis honoraria sepulchra, non urnis, sed scopulis insidentia, nec extremum tegentia ex igne cinerem, hydriis conditum, ut mortalium mos est, sed nomen miserandum, & cenotaphiorum inscriptiones.* Metricis legibus Josephus Scaliger inclusit optime:

Unius ob noxam orba mille liberum
Tumulos inanes conqueretur Græcia
Non in sepulchris, sed matris fundo sitos,
Rogi supremum non tegentes pulverem,
Urnis latentem, ut justo denicalia,
Sed triste nomen, atque cespitum notas.

Glebula hæc terræ non modo cadaveri imponebatur abjecto, sed & ipsi ori. M. Tull. lib. 2. de legib. *Priusquam in os injecta gleba est, locus ille, ubi crematum est corpus, nihil habet religionis.* Macula extergenda è loco Festi lib. 14. *Præcidanea agna vocabatur, quæ ante alias cædebatur, item porca quâ Cereri mactabatur ab eo, qui mortuo justa non fecisset, id est glebam non objecisset, quod mos erat eis facere prius, quam novas fruges gustarent.* Rescribe omnino; *id est, glebam in os jecisset.* quod confirmari posse videtur ex Horatio proxime supra:

At tu nauta vagæ ne parce malignus arenæ,
Ossibus, & capiti inhumato
Particulam dare.

 Ad-

Adscribam ad hæc veluti collativum, egregium locum Claudiani è lib. 2. in Ruffin.

Adspiciat quisquis nimium sublata secundis
Colla gerit, triviis calcandus spargitur ecce,
Qui sibi pyramides, qui non cedentia templis
Ornatura suos extruxit culmina manes,
Et qui Sidonio velari credidit ostro,
Nudus pascit aves, jacet en, qui possidet orbem,
Exiguæ telluris inops, & pulvere raro
Per partes tegitur, nusquam totiesque sepultus.

Singula discutiam: unicus enim mihi videtur inter Latinos poëtas antiquitatem mysticam, reconditamque doctrinam, fluentissimis dulcissimisque versibus inseruisse. Primum pyramides pro tumulo sperabat Ruffinus, prima quippe pyramidum extructio ad sepeliendos principes excogitata primitus. præter historicos, Poëtæ. Stat. lib. 5. syl. 3.

Atque utinam, fortuna, dares mihi manibus aras,
Par templis opus, aëriamque educere molem,
Cyclopum scopulos ultra, atque audacia saxa
Pyramidum, & magno tumulum prætexere luco.
Illic & Siculi superassem dona sepulchri,
Et Nemees lucum, & Pelopis solennia trunci.

M. Lucanus lib. 9. Pharsaliæ v. 151.

Tanta fuit merces inhumatos condere manes,
Sanguine semiviri Magnum satiare tyranni,
Non ego Pellæas arces, aditisque retectum
Corpus Alexandri pigra Mareotide mergam?
Non mihi pyramidum tumulis avulsus Amasis,
Atque alii Reges, Nilo torrente natabunt?

Idem lib. 8. v. 694.

Cum tibi sacrato Macedo servetur in antro,
Et Regum cineres extructo monte quiescant,
Cum Ptolomæorum manes, seriemque pudendam
Pyramides claudant, indignaque Mausolæa,
Littora Pompejum feriunt, truncusque vadosis
Huc illuc jactatur aquis.

Magnus Ennodius Felix Ticinensis Episcopus epigr. 135. cujus lemma est, *de sepulchro Majoriani Imperatoris.*

Cum perstat gravior, bustum fortuna petitum
Contulit exuviis, Majoriane, tuis.
Nunc indignis pyramidum, sors, prospice moles,
Vilia principibus linque sepulchra piis.

Sequitur in Claudiano, *Sidonio velari credidit ostro.* Quia antiquitus purpureis tapetibus cadavera operiebantur. Quamquam non sum ignarus vilissima, pauperrimaque sepultura veteres condi solitos, nempe in fontes aut puteos abjici. M. Varro lib. 4. de ling. Lat. & Fest. lib. 14. in voce *puticuli*, Antiphilus lib. 1. Antholog. & jam Clarus Sylvius observavit in libro singulari in leges pagin. 547. Verum heroicis temporibus longe opulentius cum cadaveribus actum, purpureo enim velamine integebantur. Stat. lib. 5. syl. 1. v. 225.

Hic te Sidonio velatum molliter ostro
Eximius conjux (neque enim fumantia busta,
Ardoremque rogi potuit perferre) beato
Composuit Priscilla thoro.

Valer. Flac. lib. 3. Argonautic.

Funereæ quæ cuique manus, quæ cura suorum,
Quæ fortuna fuit, medio Rex agmine longe
Eminet, hunc crebris quatiens singultibus ora
Allevat Æsonides, celsoque reponit in ostro,
Dat pictas auro, atque ardenti murice vestes.

Denique *nudus pascit aves.* Quia prima infelicitas carere sepulchro, secunda ab avibus discerptum, aut pastum fuisse. Aurel. Cassiodor lib. 2. epist. 19. *Ut in famulos, qui inhumatam reverentiam ejus funeris abjecerunt, legum districtione resectis, quatenus qui exemplis provocantur pessimis, pœnis arceantur aspectis, proh dolor! pietas in avibus invenitur, quæ ab humana conditione deseritur, vultur ipse, cui vita est cadaver alienum, tantæ magnitudinis corpus, nec exiguis alitibus probatur infestus, sed magis accipitrem vitam plumigerarum avium prosequentem, alis cædit, ore dilaniat, totoque suo pondere periclitantibus nititur subvenire.* Valer. lib. 1. cap. 6. tit. 11. *Tam multa signa hostilibus intercepta manibus, tantum Romanæ militiæ decus barbarorum obtritum equitatu, optimæ indolis filii cruore paterni respersi oculi, corpus imperatoris inter promiscuas cadaverum strues, avium ferarumque laniatibus objectum.* Mentio & apud Homerum lib. 22. Iliados, vers. 355. Augustus apud Suetonium cap. 13. *Cuidam sepulturam petenti, respondit jam illam in volucrum esse potestate.* Varie legunt viri docti eum locum. Lævinus Torrentius, *in potestatem volucrum esse.* Cic. pro lege Manilia. *Cum vestros portus in prædonum fuisse potestatem sciatis.* Terent. in Andria. *In ignem posita est.* L. Sen. lib. 1. de Ira. *Cum se in possessionem posuerunt.* Adrian. Turneb. lib. 24. Adverf. c. 15. *Jam istam volucrum potestatem fore.* Sed non multum interest. L. Apul. lib. 5. Milesiar. *Perinde ut merebatur, laceratis visceribus suis, alitibus, bestiisque obvium ferens pabulum interiit.* Catull. in Argonauticis supra laudatus. P. Virgil. lib. 9. v. 486. Æneid.

Heu, terra ignota, canibus data præda Latinis
Alitibusque jaces.

Et lib. 10. Æneid. v. 559. & citat Pierius Valerian. lib. 18. Hieroglyphic.

- - - Non te optima mater
Condet humi, patriove onerabit membra sepulchro,
Alitibus linquere feris, aut gurgite mersum
Unda feret, piscesque impasti vulnera lambent.

Sil. Italic. lib. 13.

Hic diræ volucres, pastusque cadavere vultur,
Hic multus bubo.

Juvenal. sat. 10.

Non unquam attigerant majora cadavera corvi.

Et sat. 14. v. 77. *- - - Vultur*
Ad fætus properat, partemque cadaveris offert.

Lucan. lib. 4. v. 801.

- - - Libycas en nobile corpus
Pascit aves.

Et lib. 8. v. 507. Idem:

Nec soceri tantum arma fugit, fugit arma senatus,
Cujus Thessalicas saturat pars magna volucres.

Ejusdem libri v. 764. Codrus ad cadaver Pompeji:

- - - ne ponti bellua quicquam,
Ne fera, ne volucris, ne sævi Cæsaris ira
Audeat, exiguam, quantum potes, accipe flammam
Romana succensa manu.

L. Sen. tragœd. Thyeste, act. 5. sc. 3.

Utrumne sævis pabulum alitibus jacent?

Et in Thebaid. act. 1. sc. 1.

Et in alta nemora pabulum misit feris
Avidis, avibusque.

Claudian. de 6. Hon. consul. ubi cæsus à Stilichone Alaricus:

- - - multisque suorum
Diras pavit aves.

Aves diræ sunt, *quæ laceratione corporum aluntur*, ut loquitur Seneca lib. 4. de Benefic. cap. 20. Vultures autem designari certum est. Silius loco proxime supra laudato. Agathias Scholasticus Antholog. lib. 2. cap. 31. epigr. 7.

ὄρνεον ἠσθίομεν κεκλημένοι ἄθλιον ἄνδρες,
ἄλλων ὀρνίθων βρώματα γιγνόμενοι.
Avem comedimus invitati miseram viri,
Aliarum avium cibus evadimus.

Ennius apud Servium lib. 6. Æneid.

Vulturus in sylvis miserum mandebat homonem.

In aliis editionibus legitur, sed parvo discrimine:

Vulturis in sylvis miserum mandebat homonem.

Quare & hæredipetæ vultures dicti. L. Seneca ille idem epistol. 95. *Vultur est, cadaver expectat.* Nam *ultra mare vultures ut cadavera præsentiscunt*, ita hujusmodi homines opibus defunctorum inhiant. Isidor. lib. 12. cap. 7. Cicero in Pisonem: *Provincia vulturius.* Catull. epigr. 66.

Suscitat & cano vulturium capite.

Martial. lib. 6. epigr. 62.

Cujus vulturis hoc erit cadaver?

Lepidissime, ut solet, & festivissime Plautus in Trinummo:

Tum

Tum autem sunt alii qui te vulturium vocant,
Hostesne an cives comedas, parvi pendere.

Et quia eo devenimus, aves funebres habebantur præter vulturem, bubo, stryx, cornix, incendiaria avis, quæ vel inauspicatæ censebantur, vel certæ mortis adventuræ nuntiæ. ob id *diræ aves* dicuntur Statio lib. 3. Thebaid. v. 506. ubi locus insignis fœda interpunctione corruptus:

Non comes obscurus tripodum, non fulminis ardens,
Vector adest, flavaque sonans avis unca Minervæ:
Non venit auguriis melior quam vultur, & altis
Desuper accipitres insultavere rapinis.

Licet certum sit vulturis augurio Romam conditam; tamen manifestum est eam inter inominatas aves poni solere, quare censeo legendum in tertio versu:

Nec venit augurio melior: sed vultur.

Bubo, sive ut alii volunt, *bia*. Cæl. Rhodigin. lib. 17. cap. 19. nomen habet *à sono, quem edit*. M. Varro lib. 4. de ling. Lat. C. Plin. lib. 10. cap. 12. *Aves inauspicatæ, bubo, corvus, cornix*. Ovid. lib. 1. Amor. eleg. 12. & lib. 6. Metamorph. Fab. 7. & lib. 5. Fab. 8. & lib. 5. Fab. ult. *cubiculo Commodi* Imperatoris *insidens bubo, mortem ei significavit*. Æl. Lamprid. in eo. L. Sen. in Hercule Furente act. 3. sc. 2. M. Lucan. lib. 5. Pharsaliæ:

Et læta jurantur aves bubone sinistro.

Silius Italic. supra, & in prodigiis Cannensem stragem præcedentibus lib. 8. Punicor.

Obseditque frequens castrorum culmina bubo.

Claudian. lib. 2. in Eutrop.

——— *infestoque jubet bubone moveri*
Agmina, Mygdonias mox impletura volucres.

Est tamen observandum, non semper funebrem esse avem eam, nam *tacita bonum, canens malum* denuntiat. Servius ad lib. 4. Æneid. L. Apul. lib. 3. Milesiar. Jul. Obsequens in egregio & necessario de prodigiis opere cap. 85. 86. 90. 92. Ovidius lib. 9. Metamorph.

——— *ter omen*
Funereus bubo lethali carmine fecit.

Virgil. loco citato:

Solaque culminibus ferali carmine bubo
Visa queri.

Stat. lib. 3. Thebaid. citato superius loco, & ubertim fabulam narrat Luctatius Placidius;

——— *Feralia bubo*
Damna canens.

Strygen *in maledictis* posuerunt; inquit Plinius lib. 11. cap. 39. id nominis sortita est, *quod horrendum stridere nocte solet*, ut cum Ovidio loquar lib. 6. Fastor. Seneca tragœdus & Isidorus locis proxime laudatis, Porphyrion ad Horatium epod. od. 5. *Stryx nocturna est, mali ominis*. Lucan. lib. 6.

Quod trepidus bubo, quod stryx nocturna queratur.

Statius ubi supra:

Nocturnaque gemunt stryges.

In veneficiis ob id maximè petebatur. Horat. ibidem:

Plumamque nocturnæ strygis.

Sext. Propert. lib. 3. eleg. 5.

Illum turgentis ranæ portenta rubetæ,
Et lecta exsectis anguibus ossa trahunt.
Et strygis inventæ per busta jacentia plumæ,
Cinctaque funesto lanea vitta viro.

Et lib. 4. eleg. 5.

Consuluitque stryges nostro de sanguine.

Ovid. lib. 7. Metamorphos. fab. 2. in Medeæ incantationibus:

Et strygis infames ipsis cum carnibus alas
Addidit.

Cornix vocatur ecloga 1. à Virgilio *sinistra*. Et præsertim funebre auspicium ab ea captatur *fœtus tempore*, id est, *post solstitium: quod ex duabus una extincta, altera perpetuò vidua permaneat*. Plinius lib. 10. cap. 12. Ælian. de Animalib. lib. 3. Horat. lib. 3. od. 27. Andreas Alciatus IC. emblemate 73.

Te corvi comedunt, te devorat improba cornix,
Quæ nihil humanæ commoditatis habent.

Incendiaria avis quænam fuerit incertum est, certe ea nunquam videbatur, ut statim post, *urbs non lustraretur*. C. Plin. lib. 10. capit. 13. *pyralem* appellat. Cæl. Rhodigin. lib. 14. cap. 8. ἀπὸ τῦ πυρὸς videlicet ducto nomine *ab igne*. Recte Servius: *De busto judem ad tectum si detulisset incendium portendebat, si cujus ades insedisset, & vocem misisset, significabat mortem*. Josephus Scaliger in Annotationibus in Festum *ambustanean* putat dici, quod circa busta volitet, & in iis plerumque delitescat. Glossarium vetus, ambustandus, εἶδος ὀρνέου, *genus avis*. Legendum est indubie *ambustaneus*. Sunt & nonnulli qui spinturnicem esse hanc velint. Santræ authoritate Fest. Pomp. lib. 17. *Spinturnix est avis genus, turpis figuræ, occursatrix artificum, perdita spinturnix, ea Græcè dicitur σπινθαρίς.* Ab eventu itaque nomen illi inditum. σπινθὴρ enim *ignis* est *structura*. Ad sepulchra redeo.

Ut olim in puteis pauperiores insepulti abjiciebantur, uti paulò ante ostendi, divites olim in domibus suis, admonui in tractatu de Laribus hoc opere supra, communis Romanorum sepultura in *viis publicis* erat, ut ex epitaphiis apparet, quæ semper viatores alloquuntur, & habetur diserte apud ICtos. *l. mortuorum*, & *l. prætor, ff. de sepulch. violato*. Vet. scholiast. Juvenal. ad sat. 1. v. ult. *Viæ in quibus nobiles sepeliebantur*. Ipse Satyricus: *Flaminia tegitur cinis atque Latina*. Et sat. 5. v. 55. *Clivosæ monimenta Latinæ*. L. Sen. epist. 91. in fine: *Non est quod nos tumulis metiaris, & his monimentis, quæ viam disparia prætexunt, æquat omnes civis, impares nascimur, pares morimur*. Idem in Apocolocynth. seu Satyra Claudiana. *Appia viæ curator est, qua scis & Divum Augustum, & Tiberium Cæsarem ad Deos isse*. Beatus Rhenanus annotavit. Pleni sunt omnes historicorum, & poëtarum paginæ: quis enim ignorare potest, vetitum fuisse legibus Romanis Græcisque, intra urbis pomœria quemquam humare, aut sepelire nisi legislatores: quibus is videbatur debitus honor, ut qui cives legibus à se latis in salubri concordia continuissent vivi, in medio eorundem mortui requiescerent: Alii autem, quibus ambitio & fama petebatur etiam post fragilem caduci hujus corpusculi usum depositum, in viis publicis sepulchra sua erigi volebant, ut titulos, quibus inscripti fuerant, possent omnes, qui transirent, perlegere: titulis hisce, sive inscriptionibus gesta, familia, ætas, vitæ conditio, mortisque causa continebantur. unicum addam ab eruditissimo Meursio annotatum. Principes aut in montibus, aut ad montium radices sepeliebantur. Isidor. l. 15. Etymologiar. cap. 11. *Apud majores enim potentes aut sub montibus, aut in montibus sepeliebantur, inde tractum est, ut super cadavera aut pyramides fierent, aut ingentes columnæ collocarentur*. Priora illa mutuatus est à Servio ad lib. 11. Æneid. Aurelius lib. de Orig. gent. Rom. *Post illum regnavit Aventinus Sylvius, isque finitimis bellum inferentibus, in dimicando circumventus ab hostibus prostratus est, ac sepultus circa radices montis, cui ex se nomen dedit*. M. Lucan. lib. 8.

Et Regum cineres extructo monte quiescant.

Stat. lib. 5. syl. 3.

Exere semirutos subito de pulvere vultus
Parthenope, crinemque afflato monte, sepulti
Pone super cineres, & magni funus alumni.

P. Virgil. lib. 6. Æneid.

At pius Æneas ingenti mole sepulchrum
Imponit, suaque arma viro, remumque, tubamque
Monte sub aëreo, qui nunc Misenus ab illo
Dicitur æternumque tenet per secula nomen.

Et lib. 11. Æneid.

——— *fuit ingens monte sub alto*
Regis Dercenni terreno ex aggere bustum
Antiqui Laurentis, opacaque ilice tectum.

Et à pontificibus locus sepulchris assignabatur, nisi forte hæreditaria ea fuissent, & tunc non erat operæ pretium pontificem intervenire, nam idem patrifamilias in illud jus erat, atque in reliquam hæreditatem. C. Sueton. in Domitiano cap. 17. *Cadaver ejus populari sandapila per vespillones exportatum, Phyllis nutrix in suburbano suo, Latina via, loco à pontifice dato, funeravit*. Sic legitur ille locus apud Wolffgangum Lazium Reip.

Rom.

Rom. lib. 3. cap. 11. At in editionibus vulgatis verba illa, *loco à pontifice dato*, desiderantur, neque puto genuina esse Suetonio, sed vel glossema Lazii, vel in textum irrepsisse è margine. At solitos pontifices loca idonea designare & consecrare, apparet ex Strabone Amasiano lib. 5. Geograph. Aurelio Prudentio in Romano Martyre, & vide apud Lazium loco nominato, vetus Lapis.

P. ACTILIO. RUFFO. ET. ACTILIÆ. BERONI. CÆ. VX. VIXER. ANN. XXIV. SED. PUBLI. MENS. X. ANTE. NATUS. EST. ET. EADEM. HORA. FUNGOR. ESU. AMBO. MORTUI. SUNT. ILLE. ACU. ISTA. LANIFICIO. VITAM. AGEBANT. NEC. EX. EORUM. BONIS. PLUS. INVENTUM. EST. QUAM. QUOD. SUFFICERET. AD. EMENDAM. PYRAM. ET. PICEM. QUIBUS. CORPORA. CREMARENTUR. ET. PRÆFICA. CONDUCTA. ET. URNA. EMPTA. ATQUE. INDULGENTIA. PONTIFICUM. LOCUS. DATUS. EST.

Altera inscriptio est Romæ, cujus hæc verba sunt:

D. M.

FLAVIÆ. URBICÆ. FILIÆ. SUÆ. CHARISSIMÆ. FECIT. T. FLAVIUS. VICTOR. ET. MANICA. URBICA. PARENTES. VIXIT. ANN. VII. MENSIB. VI. LOCUS. DATUS. EST. A. PONTIF. MANILIO. FORTUNATO. PATRONO.

Quod si aliquis peregre obiisset, cadaver melle perungebant, ne corrumperetur, donec domum referri posset. C. Plinius lib. 22. cap. 24. *Mellis quidem ipsius natura talis est, ut putrescere corpora non sinat, jucundo sapore, atque non aspero, alia quam salis natura.* Quod in consuetudine fuisse Græcis discimus ex historia Agesipolis Lacedæmoniorum Regis, qui febri mortuus apud Xenophontem Histor. Græcar. lib. 5. pag. 564. ἐκεῖνος μὲν ἐν μέλιτι τεθεὶς, καὶ κομισθεὶς οἴκαδε τῆς βασιλικῆς ταφῆς. *Melle oblitus domum deportatur, ac regiam sepulturam consequitur.* Huc pertinet mystica antiquorum significatio; nam *viventium symbolum fel* solebat esse, *mortuorum* quidem *mel.* Cæl. Rhodigin. lib. 28. cap. 27. Antiquar. lection. Stat. Papin. l. 3. Syl. 2. v. 108.

Duc & ad Æmathios manes, ubi belliger urbis
Conditor, Hyblæo perfusus nectare durat.

Corrippus African. de laudib. Justini Minoris lib. 3. num. 1.

Thura Sabæa crepant, fragrantia mella locatis
Infundunt pateris, & odoro balsama succo.
Centum aliæ species, unguentaque mira feruntur,
Tempus in æternum sacrum servantia corpus
Supremum patri talem celebrabat honorem
Augusto melior Justinus Cæsare princeps.

Meminit ritus Diogenes Laërtius lib. 3. de dict. Philos. observavitque ex eo eruditissimus senex P. Victorius lib. 19. variar. lection. cap. 1. M. Varro in *Cygno* περὶ ταφῆς apud Nonium cap. 3. num. 261.

Quare Heraclides Ponticus plus sapit
Qui præcepit ut comburerent, quam Democritus,
Qui ut in melle servarent, quem si vulgus
Sequutus esset, peream si centum denariis
Calicem mulsi emere possimus.

Nec modo melle, sed & *cera* cadavera oblinere receptum. M. Tull. lib. 1. Tusculanar. quæstion. ad finem: *Condiunt Ægyptii mortuos, & eos domi servant. Persæ etiam cera circumlitos condiunt, ut quam maxime permaneant diuturna corpora: Magorum mos est, non humare corpora suorum, nisi à feris sint antea laniata: In Hyrcania plebs publicos alit canes, optimates domesticos, nobile autem genus canum illud scimus esse, sed pro sua quisque facultate parat, à quibus lanietur.* Eadem illa, & plura jam antea ex Silio dixi hoc capite. Sed locum suspicor ceræ tantum relictum ad perungenda defunctorum corpora, quando mel non suppetebat. Cornel. Nepos, aut verius Æmilius Probus in Agesilao in fine: *In morbum implicitus decessit, ibi eum amici, quo Spartam facilius perferre possent, quod mel non haberent, cera circumfuderunt, atque ita domum retulerunt.* eandem historiam narrans Diodorus Siculus lib. 15. καὶ τὸ σῶμα τοῦ ἐν μέλιτι κομισθέντος εἰς τὴν Σπάρτην. *Corpus in melle deportatum Spartam.* Controversum inter duos clarissimos historicos, utrum cera, an melle Agesilai demortui cadaver domum fuerit relatum: probabilior est Æmylii sententia, quod habeat Plutarchum assentientem. Sic enim ille in vita Agesilai: οἱ παρόντες κηρὸν ἐπιτήξαντες τῷ νεκρῷ μέλιτος οὐ παρόντος, ἀπῆγον Σπαρτιάται εἰς Λακεδαίμονα. *Cera cadaveri illiquefacta, quia mel non suppetebat, Lacedæmonem retulerunt Spartiatæ.* Ita intellige Silium Italicum lib. 13. Punicor.

Dum vanos ritus curat, & solennia vulgi
Exequitur, cessat flammis imponere corpus,
Ut portet tumulis per longum membra paternis:
Quod te per nostri Martis precor æmula facta,
Arce, quæ patrios artus medicamina servant,
Daque vago portas quamprimum Acherontis adire.

Locus corruptus est. Fortean legendus hoc modo primus versus:

Dum varios ritus, curam, & solennia vulgi
Exequitur.

Adde tertiam rationem conservandorum cadaverum, ea peruncta quippe cedria, non vero melle, neque cera, Plin. l. 16. c. 11. *Primus sudor aquæ modo fluit canali, hoc in Syria cedrium vocatur, cui tanta vis est, ut in Ægypto corpora hominum defunctorum eo perfusa serventur.* Eadem pene habet idem scriptor l. 24. c. 5. *Cedri succus, ex ea quomodo fieret diximus, magni ad lumina usus, ni capiti* (melius quam *capitis*) *dolorem inferret, defuncta corpora incorrupta ævis servat, viventia corrumpit, mira differentia, cum vitam auferat spirantibus, defunctisque pro vita sit.* Et Junius Moderatus Columella Rei Rust. l. 6. c. 32. notat Georgius Alexandrinus.

Sic peruncta & delibuta cedria, melle, cerave cadavera ornabantur, coronabanturque, eodem modo ac si adhuc viverent, imo & mensis adhibebantur, quod in aula Gallica nuper bellicosissimi clementissimique principis funestate incredibili, calamitosoque Europæ toti exitu, vidimus fieri. & consuetudinis Ægyptiorum fuisse, ut simulachrum defuncti induerent iisdem ornamentis, quibus vivens utebatur, sepulchroque vitreo inferrent, clarum est ex Herodoto lib. 3. Græcos idipsum probasse, habetur apud Ciceronem Orat. pro L. Flacco, quid contineretur plebiscitis Smyrnæorum, quæ fecerant in Castricium mortuum, brevi ostendens; *Primum*, inquit, *ut in oppidum introferretur, quod aliis non conceditur, deinde ut ferrent ephebi, postremo, ut imponeretur aurea corona mortuo.* Adstipulatur & Aristophanes in Concionantibus apud P. Victorium lib. 2. var. Lection. c. 7. de Turcis idem lego, scribente Philippo Lonicero histor. Turcicæ Tom. 1. parte 2. cap. 19. *Ablutum cadaver duobus linteis funeralibus, itidem è xilino textis abstergunt & exsiccant, siccatum cadaver aqua rosacea addito thymiamate aspergunt, vestibusque quas habuit pretiosissimis induunt, capiti quoque virgam adaptant, cui pileum floribus exornatum imponunt: sic exornatum cadaver quidam ex sacerdotibus in templa deferunt.* Id apud Macedones invaluisse, testis esse potest Ælian. lib. 12. var. hist. capit. ult. de Byzantinis principibus Corrippus l. 1. n. 13.

Sic suprema suæ servans insignia vitæ
Justinianus erat, non mutans morte colorem
Sed solito candore nitens, quia vicerat orbem
Mors veneranda viri, signis monstravit apertis.
Ipse videbatur cunctis plangentibus unus
Effigie gaudere pia, diademate comptus,
Purpureaque in veste jacens requiescere somno.

Silius Italic. lib. laudato, de Ægyptiis:

Claudit odorato post funus stantia busto
Corpora, & à mensis exanguem haud separat umbram.

Reliqua ad funebrem apparatum spectantia, suo ordine libro singulari à me expedientur.

ROMANARUM ANTIQUITATUM LIBER SEXTUS.

DE COMITIIS.

Absolvimus priorem instituta scriptionis partem, qua de Urbe, populo, *&* religione *fuit. Jam posteriorem, qua de* politica gubernatione *agit, aggredimur: in qua primùm omnium de* comitiis *dicendum eße arbitramur, cùm eorum cognitio ad reliquorum librorum tractationem summopere requiratur, & omnia ferè, de quibus in sequentibus disputabitur,* comitiis *populi peracta sint.* Magistratus *enim iisdem à populo creatos fuisse, quis ignorat? Cui obscurum esse potest, leges omnes non aliter, quàm* comitiis populi *latas esse? Sic judicia etiam quadam, ea scilicet, qua* populi *propria fuerunt, itemque multa ad rem militarem pertinentia,* comitiis *sunt peracta. Facile igitur perspicitur summè necessarium esse, ut antequàm ad illorum explicationem accedatur, horum ratio perspecta sit. Scripserunt quidem de* comitiis *apud veteres,* M. Terentius Varro, *& alii: nostra verò ætate eruditione multa præditi, & excellentes viri non pauci: inter quos sunt* Alexander Neapolitanus, Onuphrius Panvinius, Joachimus Perionius, Carolus Sigonius, *& alii, ut de* Blondo *&* Budæo *taceam. Inter omnes autem* Nicolaus Grucchius, *vir doctissimus, ante annos aliquot, tres libros eruditione multiplici refertos, de* comitiis Romanorum *in publicum edidit, quem ego præ reliquis secutus sum: ordine tamen nonnihil mutato. Quippe cùm mihi visum fuerit, temporis etiam rationem aliquo modo observandam eße, de* curiatis comitiis *primùm agendum putavi, de quibus ipse ultimo loco disputat. Sed nec illud dissimulare possum, quod de quibusdam huc pertinentibus* Carolo Sigonio *non bene cum* Grucchio *conveniat. Consului igitur diligenter illa etiam scripta, qua ab utroque de rebus hujus materia controversis sunt edita. Et cùm* Sigonii *sententia mihi probabilior, pluribus etiam & firmioribus rationibus niti videatur, secutus eam sum. Nequaquam autem ita meum judicium interponere volui, ut lectoribus horum librorum omnem de illa controversia ulteriorem inquisitionem adimerem, imò hortor eosdem, ut diligenter ea scripta legant & judicium ipsimet de iis faciant. Quam etiam ob causam semper utriusque sententiam simul lectori proposui: & tamen qua ex iis mihi verisimilior visa fuerit, reticere nolui. De his igitur, studiose lector, monendus mihi initio eras. Sequitur, ut unde* comitia dicta, *quid, & quotuplicia fuerint, videamus.*

CAPUT I.

Unde dicantur comitia, quid, & quotuplicia ea sint, & quid comitia calata.

Comitia (à *coëundo*, vel *comeundo* ut veteres locuti sunt, quòd populus *coire* his & unum in locum convenire soleret, dicta) fuerunt conventus populi, ad ferendum de aliqua re suffragium. *Agellius* libro 15. capite 27. ex *Lælio Felice* recitat discrimen inter *concilia* & *comitia*, cùm ait: Eum qui non universum populum, sed partem aliquam adesse jubeat, non *comitia*, sed *concilium* edicere debere. Unde intelligitur *comitia* dicta fuisse, quando universus populus conveniret: *concilia* autem, quando non universus populus, sed pars tantùm aliqua ejus congregata esset, quæ tamen differentia anxie ab authoribus non est observata: imò sæpius reperitur alterum vocabulum pro altero positum. Indicare igitur hoc loco, non explicare pluribus eam volui.

Neque verò omnes populi conventus *comitia* dicta fuerunt, sed ii tantùm, qui ferendorum de aliqua re *suffragiorum* causa haberentur. Quando verò ludorum, vel census gratia, universus populus, uti sæpe fiebat, conveniret, *comitia* non fuerunt.

Genera comitiorum, eorum scilicet, quæ proprie sic dicta sunt, fuisse *tria*, *curiata*, *centuriata*, & *tributa* inter omnes convenit. Quod *Agellius* lib. 15. capite 27. ex *Lælio Felice* refert, de *comitiis calatis*: ea proprium & peculiare genus non efficiunt. Fuerunt enim primùm omnia *comitia calata* dicta (quod idem etiam innuere videtur, inquiens, *calatorum alia* fuisse *curiata*, alia *centuriata*) à Græco verbo καλέω, quod *voco* significat: unde vetustas rudis *calare* dixit, Latina forma, pro *vocare*: sed postea cùm in usu hoc verbum esse desiisset, retentum est nomen *calatorum comitiorum* in his tantùm, quæ pro collegio pontificum habebantur, vel testamentorum condendorum causa fiebant: idque religionis cujusdam & antiquitatis ratione. De priori causa loquitur *Lælius Felix* apud *Agellium* lib. 15. cap. 27. inquiens, *calata comitia* esse, quæ pro collegio *pontificum* aut *regis sacrorum*, aut *flaminum* inaugurandorum causa haberentur. De posteriori autem *Theophilus* Instit. lib. 2. sic scribit: Duo erant apud veteres testamentorum genera; unum, quod *calatis comitiis* fiebat, & dicebatur: alterum, *quod in procinctu*. Testamentum *calatis comitiis*, tempore pacis fiebat bis in anno, hoc modo: Præco universam circumibat civitatem, populum convocans: ac tum qui testamentum condere volebat, in concione populi, ipso teste populo, *testamentum* scribebat. Ex quo etiam dictum est *calatis comitiis*: nam calare est vocare: *comitia* verò populi congregatio. Quoniam igitur vocati congregabantur, appellatum est *testamentum calatis comitiis*. Hæc ille.

CAP. II.

Quid sint comitia curiata, & quid curia.

De *curiatis comitiis*, quòd ea omnium prima sint, primo etiam loco dicendum esse arbitror. Fuerunt ergo *curiata comitia*, in quibus populus *curiatim* suffragium dicebat: hoc est, in quibus populi per curias divisi sententia rogabatur, ut quod plures curiæ statuissent, id jussum populi esse diceretur. Lælius Felix apud *Agellium* lib. 15. cap. 27. ubi discrimen inter *curiata*, *centuriata*, & *tributa comitia* recenset, dicit, cùm ex generibus omnium suffragium feratur, *curiata comitia* esse. Quod ut melius intelligatur, de *curiis*, unde hæc *comitia* nomen traxerunt, verba facienda sunt.

Curiam à cura dictam, testis est apud Nonium *Varro* libro 2. de vita pop. Roman. Tres autem sunt significationes vocis *curiæ*, quarum in historia Romana fit mentio. Prima est, quòd *curiæ sunt triginta illæ partes*, in quas populum Romulus distribuit; *altera*, quod significant *sacras illas ædes*, quas singulæ harum triginta partium habuerunt, & in quibus sacra sua peregerunt. Quas primum quidem à Romulo in monte Palatino conditas, *vetere(s)que* appellatas: postea vero nimium aucto populo, *novas prope compitum Fabricii* ædificatas fuisse *Festus* docet. Tertio sunt etiam *curiæ* dictæ ædes illæ, in quibus senatus est habitus. De secunda & tertia significatione *Varro* lib. 4. de ling. Latin. sic scribit: *Curiæ duorum generum* sunt: nam & ubi curarent *sacerdotes* res divinas, ut curiæ veteres: & ubi *senatus* humanas, ut *curia Hostilia*, quam primus ædificavit Hostilius Rex. *Festus* vero, *Curia*, inquit, locus est, ubi tantum ratio sacrorum gerebatur. *Curiæ* etiam nominantur, in quibus uniuscujusque partis populi Romani quid geritur: quales sunt eæ, in quas Romulus populum distribuit, numero triginta, ut in sua quisque curia sacra publica faceret, feriasque observaret, hisque *curiis* singulis, nomina *curium* (aut *curensium*, sive *curicensium*) virginum imposita esse dicuntur, quas virgines quondam Romani de Sabinis rapuerunt. Hæc ille. De prima significatione Pomponius I. C. *ff. titulo 2. l. 2. de Origine juris*, scribit, & *Halicarn.* lib. 2. qui etiam originem *curiarum*: id est, triginta populi Romani partium sic refert: In tres partes, inquit, divisa universa multitudine, *Romulus* singulis præclarum aliquem virum ducem præposuit: deinde unamquamque rursum in decem partitus, totidem fortissimos viros eis præfecit: has *curias*, illas *tribus* vocari voluit, sicut vocantur & hodie. Et paulo post: Sacra sua Romulus cuique *curiæ* partitus est, assignatis in singulas *diis & dæmonibus*, quos perpetuo colerent: sumptusque in hæc attribuit ex ærario publico: quæ quoties celebrarentur, aderant *curiæ* suis vicibus, epulumque diebus festis præbebatur *curialibus* (id est, iis qui erant ejusdem curiæ) in aula cuique curiæ propria. Hactenus *Dionysius*. *De numero* igitur & prima origine *curiarum*, quod *triginta* tantum fuerint, à Romulo primo Romanorum Rege institutæ, quodque is numerus perpetuo fuerit retentus, præter *Asconium Pædianum* Commentario in Ciceronis Verrinas, qui *curias* cum *tribubus* confundit, & easdem ad triginta quinque numerum auctas fuisse affirmat, plerique consentiunt. In eo autem discrepant scriptores, unde nomina *curiæ* acceperint. *Livius* enim & *Festus* authores sunt, virginum Sabinarum à Romanis raptarum nomina curiis indita esse. Verba *Livii* lib. 1. Decade 1. sunt hæc. Ex bello tam tristi læta repente pax chariores *Sabinas* viris ac parentibus, & ante omnes *Romulo* ipsi fecit. Itaque eum populum in *curias triginta* divideret nomina earum *curiis* imposuit. Id non traditur, cum haud dubie

dubie aliquanto numerus major hoc mulierum fuerit, ætate, an dignitatibus suis, virorumve, an sorte lectæ sint, quæ nomina *curiis* darent. Hæc ille. *Varro* tamen *Plutarch.* & *Dionys.* & alii eos mendacii arguunt, & contrarium afferunt. *Plutarchi* verba in Romulo adscribam: *Singulæ*, inquit, *tribus decem continuerunt curias.* Eas quidem perhibent à Sabinis mulieribus nomen traxisse: sed hoc mendacium esse deprehenditur: nam multis earum à locis nomina imposita sunt. Et *Dionys.* lib. 2. ubi de honoribus Sabinis mulieribus habitis disserit, inter alia ait: Sunt qui scribant eas donis multis, magnisque remuneratas à Regibus, & *triginta*, quas diximus, *curias* accepisse illarum nomina, quod totidem in legatione fuerint. Sed *Terent. Varro* hac parte dissentit à reliquis, asserens jam pridem *curiis* nomina imposuisse Romulum cum primum distribueret multitudinem, partim à ducibus, partim à veteribus patriis.

Cæterùm de triginta *curiarum* nominibus præter octo, nulla sunt reliqua. *Foriensis*, *Raptæ*, *Vellensis*, *Velitiæ*, meminit *Festus* his verbis. *Novæ curiæ* proximè compitum Fabricii ædificatæ sunt, quòd parum amplæ erant veteres à Romulo factæ, ubi is populum & sacra in partes triginta distribuerat, ut in iis sacra curarent: quæ quando ex veteribus in novas evocarentur, *quatuor curiarum* per religiones evocari non potuerunt. Itaque *Foriensis*, *Raptæ*, *Vellensis*, *Velitiæ*, res divinæ fiunt in veteribus curiis, &c. Idem etiam *Tifatæ* meminit & *Titiæ*. *Tifata*, inquit, *Iliceta:* Romæ autem *Tifata curia: Tifata* etiam locus juxta Capuam. Et post pauca: *Titiensis tribus* à prænomine Tatii Regis appellata videtur. *Titia* quoque curia ab eodem Rege est dicta, &c. *Calabra curia*, ex Varrone lib. 4. de ling. Latina, nota est, qui ait, *Calabram curiam* dictam esse, ubi tantùm sacrorum ratio sit gesta. De *Faucia*, vel, ut quidam malunt, *Saucia*, loquitur *Livius* lib. 9. Dictator, inquit, *Papyrius*, C. Junium Bubulcum magistrum equitum dixit, atque ei *legem curiatam* de imperio ferenti, triste omen, diem diffidit, quod *Fauciæ* (vel *Sauciæ*) curiæ fuit principium, duabus insignis cladibus captæ Urbis, & *Caudinæ* pacis, quod utroque anno ejusdem *curiæ* fuerat principium, &c. Hoc quoque addere visum est, curias Romæ fuisse populi tales quasdam partes quales sunt nostro tempore in urbibus quibusdam *parœciæ*. Ut enim nostræ *parœciæ* habent destinatas quasdam ædes & domos, in certa quadam urbis parte sitas, quæ communia sacra, ipsam ædem communem, & sacrorum communem ministrum, id est, *paræcum* habent: ita *curiæ* erant incolarum urbis partes, non modo loco, sed etiam sacris sibi peculiaribus distinctæ, quibus qui præerant, *curiones* vocabantur. Et licet primum *curiæ* tribuum partes essent: tamen posterioribus temporibus, crescente *tribuum* numero, eadem ratio observata non est. Hinc igitur intelligi potest, quænam *curiata comitia* fuerint: quorum, sicuti etiam *curiarum*, Romulum authorem fuisse certum est.

Cap. III.

De quibus causis actum sit comitiis curiatis.

De origine *curiatorum comitiorum* dictum est: jam etiam causæ, propter quas ea habita fuerint, aperiendæ sunt. Primùm quidem, quando nondum *centuriata*, nec *tributa* fuerunt, omnia quæ ad rempublicam pertinuerunt, *curiatis comitiis* peracta sunt. Reges & alii magistratus iis creati, leges omnes, quæ ad illud usque tempus latæ sunt, & quæ ad judicia peracta *curiata* fuerunt, ita ut omnia, quæ populi suffragiis fierent, nonnisi *comitiis curiatis* fierent.

De Regibus quidem, quod iis *comitiis curiatis* creati sint, res est manifesta. Testantur id *Livius* lib. 1. & *Dionysius* lib. 2. & aliis multis locis. De Numa *Dionysius* perspicuè indicat, eum *curiatis comitiis* Regem declaratum esse. Eadem de *Servio Tullio* refert, ne dicam de aliis: omnes enim Reges, excepto Tarquinio Superbo *legitimis comitiis* sunt creati. De *tribuno celerum* elici potest ex *Dionysii* lib. 2. & Livii lib. 1. ubi de ejus prima creatione scribunt. Addo quod *Dionysius* lib. 4. ubi de *centuriatis comitiis* à Servio Tullio institutis, verba facit: Clarè, inquit, jam olim penes populum fuisse trium horum arbitrium creandi magistratus, tam domi, quàm militiæ, *leges abrogandi*, vel *confirmandi:* bellum pacemve decernere: & quoties de iis rebus disceptatum sit, *curiatim collecta* suffragia. Ac de Romulo *Dionysius* libro 2. loquens: Plebi, inquit, tria hæc commisit, *magistratus creare*, *leges sancire*, *de bello*, *referente Rege*, *decernere:* ita tamen, ut senatus quoque in iis accedat authoritas. Perspicuum ex his est, non tantùm magistratus, ut Reges & tribunos celerum (quo etiam referri debent quæstores: nam & ipsos sub Regibus fuisse testis est *Tacitus* Annal. lib. 11.) *curiatis comitiis* creatos: sed leges etiam iisdem latas esse: eas scilicet, quas Reges tulerunt. Quinetiam judicia iis *comitiis* sub Regibus exercitata fuisse confirmat judicium Horatii sub Tullo Hostilio. ubi *curiarum suffragiis* vel calculis *Horatius* absolutus est, testibus *Dionysio* lib. 3. & *Livio* lib. 1. Præter hoc autem judicium nullum aliud, quod *comitiis curiatis* peractum sit, reperitur, quod etiam *Carolus Sigonius* vir doctissimus lib. 3. de *judiciis* Roman. cap. 4. affirmat.

Post ejectos Roma Reges, cùm plebs per successionem impetrasset à patribus, ut liceret sibi *tribunos*, *ædilesque plebejos* creare, etiam illi *curiatis comitiis* usque ad legem Voleronis latam creati leguntur.

Ubi vero *curiatis* non tantùm *centuriata*, sed & *tributa* accesserunt: cum omnia ferè, quæ antè *curiatis* fiebant, post *tributis & centuriatis* peragerentur: & maximè postquam *lex Voleronis* lata est, de creandis plebejis *magistratibus comitiis tributis*, qui ante *curiatis* creati fuerant. Post quæ tempora duabus potissimum rationibus *curiata comitia* haberi cœperunt: una fuit *legum ferendarum*, altera vero *sacerdotum* quorundam creandorum.

Leges curiatæ fuerunt sex. *Prima* de confirmatione quorundam magistratuum, qui jam ante aliis comitiis designati erant: quod tamen non diu observatum est, uti posteà dicetur.

Altera de imperio (hoc est, rei militaris administrandæ facultate) magistratibus, ut puta, Dictatoribus, Consulibus, Proconsulibus, Prætoribus, Proprætoribus, ac Proquæstoribus, qui cum jure prætorio in provincias mittebantur dando: *Cicero* 2. Philippica & *Livius*. Imperium enim, ut clarissime ostendit *Carolus Sigonius* in posteriore cum *Grucchio* disputatione, & l. 3. de Antiquo jure provinciarum cap. 4. & sequentibus: item libro primo de *Antiquo jure civium* Romanorum, cap. 21. duplex fuit, *civile* & *militare*. *Civile* quod in auspicio & judicio consistebat, (& plerumque *potestas* dicitur, non *imperium*) magistratibus iis *comitiis* dabatur, quibus creabantur, vel in magistratu inerat. *Militare* vero imperium (quod erat sacramento adigendi milites, exercitum habendi, bellumque gerendi jus) non habebant, nisi peculiari lege ea de re ad populum *curiatis comitiis* lata, impetrassent. Quamquam hoc non erat omnino necessarium, cum etiam ex senatusconsulto peculiari, item jure provinciæ imperium illud habere possent, ut pluribus docet *Carolus Sigonius*. Hoc igitur alterum genus *legis curiatæ fuit*.

Tertia lex curiata fuit, qua Camillus ab exilio revocatus est, ut tradit *Livius* libro quinto.

Quarta erat, *qua adoptiones fiebant*, de qua *Cicero* pro domo, *Tacitus* libro 17. & *Agellius* l. 5. cap. 19.

Quinta, quæ *testamentis confirmandis* ferri solebat, de qua idem *Agellius* lib. 15. cap. 27.

Sexta lex curiata fuit, *qua sacrorum detestationes fiebant*: id est, omnes consecrationes, quas publice in concione populi fieri oporteret. *Agellius* lib. 15. cap. 27. Altera porro causa habendorum *curiatorum comitiorum* posterioribus temporibus, fuit ad creandos sacerdotes quosdam. Hi autem erant *flamines*, & *curio maximus*, cujus, ut tradit *Sext. Pompejus*, authoritate, curiæ omnes, curionesque regebantur, uti ex *Dionys.* lib. 2. & *Lælio Felice* apud *Agell.* lib. 15. cap. 27. intelligitur. Reliqui autem curiones non *comitiis*, sed à suis quisque *curiis* eligebantur, ut alibi dicetur. Hæ igitur causæ fuerunt, de quibus *curiatis comitiis* actum est, quemadmodum ex veteribus scriptoribus cognoscitur.

CAP. IV.

Quas personas comitiis curiatis interesse oportuerit.

D*uplices* considerandæ sunt *personæ* & quæ potestatem habuerint *convocandi*, ac habendi *comitia curiata*, & quæ suffragium in iis tulerint. Potestatem *convocandi* & habendi *curiata comitia* habuerunt primum *Reges*, penes quos summa rerum omnium potestas fuit, ut in sequenti *de magistratibus* libro demonstrabitur. Exempla & testimonia de ea re multa adducere ineptum esset. Mutata autem veteri reipubl. forma, & in Regis locum *Consulibus* creatis etiam hæc ratio mutata, & jus vocandi populum ad *comitia curiata*, vel ad alias personas translatum est. Tum enim *magistratibus* quibusdam patriciis, Consulibus, Prætoribus, Dictatoribus, & Interregibus: Pontificibus etiam id jus fuisse, Romanæ historiæ scriptores testantur. Ac *patricios* quidem *magistratus* solos id juris habuisse ex *Livio* lib. 6. intelligi potest, ubi dicit, *curiata comitia* auspicato & patribus authoribus haberi. De Consulibus autem, Prætoribus, & Dictatoribus, quod id jus habuerint, non est dubium. Cum enim legem de imperio eorum ferri *curiatis comitiis* oporteret, eosdem etiam vocare potuisse populum ad ea *comitia*, quis est qui dubitet? ut interim alia argumenta, quibus idem probari posset, prætercam. De Interregibus item manifesta res est, cum *Dionys.* lib. 2. & *Livius* lib. 1. testentur, Romulo, item Numa, Regibus extinctis, *Interreges* aliquandiu rempubl. gubernasse, ac tandem communi consilio unum *comitia curiata*, creando novo Regi in defuncti locum edixisse. Quia autem & *flaminum* inaugurandorum causa *curiata comitia* haberi solerent, ut capite præcedenti dictum est, idque ad pontificum officium pertineret: eosdem etiam populum ad illa *comitia* vocandi potestatem habuisse, perspicuum est. Et hæc quidem de iis personis, quæ *jus convocandi* populum *ad curiata comitia* habuerunt. De iis nunc agendum, *qui suffragium tulerunt*. Fuerunt autem qui suffragium his comitiis tulerunt, *cives Romani*, & quidem ii tantum, qui *in curias* descripti erant. Atqui non omnes cives in curias descripti fuerunt: sed ii tantum, qui in Urbe habitarunt: Qui vero extra urbem Romanam domicilia habuerunt, *in curias* descripti non sunt. Quod igitur discrimen inter eos fuerit non videtur ab hoc loco alienum, paucis explicare. Omnes cives qui in Urbe domicilium haberent, in *tribus* & *curias* describebantur. Postquam vero crescente republ. multis vicinis populis devictis jus civitatis communicaretur, describebantur illi quidem in *tribus*, & cives Romani erant. Quandiu aut extra Urbem viverent, in *curias* non referebantur, sed sua sacra patria-

patria retinebant. Qui autem ex coloniis, vel municipiis, vel etiam provinciis, Romam migrabant, ii, cum *in curias* deſcriberentur, patria ſua ſacra relinquere cogebantur, & ea recipere, quæ *ejus curiæ*, in quam deſcribebantur, propria eſſent. Illi ergo, quibus in Urbe domicilium erat, jus ſuffragii *comitiis curiatis* habebant. Reliqui non item. Cujus rei explicationem prolixiorem ſi quis deſiderat, legat *Nic. Grucchium* l. 3. de comitiis, cap. 3. *Onuph. Panvinium* lib. 2. comment. Reipubl. Roman. & *Carol. Sigonium* lib. 1. de jure civium Rom. cap. 5. Meminit *Grucchius*, & eum ſecutus *Onuphr. Panvinius*, ac *Paulus* quoque *Manutius* lib. de Legibus & Oratione 2. in Rullum, Ciceronis tempore triginta tantum lictores curiarum, non ipſas curias nonnunquam ſuffragium *comitiis curiatis* ferre ſolitos. Quam opinionem multis argumentis refutat *Car. Sigonius* in poſteriore cum *Grucchio* diſputatione, & l. 3. de jure provinc. cap. 1. & oſtendit liquido id elici ex Ciceronis verbis non poſſe, quæ ſic habent: *Sint igitur decemviri neque veris comitiis, hoc eſt, populi ſuffragiis, neque illis ad ſpeciem, atque ad uſurpationem vetuſtatis per triginta lictores auſpiciorum cauſa adumbratis, conſtituti &c.* Hoc enim ait *Ciceronem* ſignificare velle, Rullum decemviros ſuos ejuſmodi *comitiis curiatis* conſtituere voluiſſe, ut ad ea non modo non omnes curias adhiberet, quæ ille *vera comitia* appellat: ſed nec lictores quidem curiarum in ſpeciem advocaret auſpiciorum cauſa, iiſque triginta lictoribus vera *comitia curiata* adumbraret, quaſi omnes *curiæ* adfuiſſent. Quod vero talia *comitia* unquam in uſu fuerint, *Ciceronem* nequaquam docere affirmat. Solebant quidem *comitiis curiatis* ſingulis curiis ſinguli lictores adeſſe, non autem ſuffragiorum, ſed officii cauſa. Verum de horum verborum intellectu plura ſcribit *Sigonius*, in poſteriore cum *Grucchio* diſputatione, & libro 3. de antiquo jure provinciarum, cap. 1.

Cap. V.

De loco curiatorum comitiorum, de comitio & roſtris.

Curiata comitia non fere poterant auſpicato fieri, niſi *intra pomœrium*, idque in foro, adeoque in comitio, quod multis ſcriptorum locis demonſtrari poteſt. *Varro* l. 4. de ling. Lat. dicit, *comitium* inde primum nomen habuiſſe, quod *comitiis curiatis* populus illuc conveniret. Fuit igitur *comitium* foro conjunctum, imo pars fori à Palatii porta incipiens, & finiens ad templum D. Mariæ Novæ, ut *Marlianus* Epitome Topographiæ antiquæ urbis, l. 3. cap. 15. & 20. docet, qui etiam ſcribit, S. P. Q. R. aliquid quod ex uſu reipubl. eſſet, decreturos, eo coiiſſe. Quod vero addit *Conſules*, tribunos, alioſque magiſtratus ibidem creatos, in multum errat. *Non* enim Conſules *in comitio*, ſed in *campo Martio* creati ſunt, ut paulo poſt oſtendetur: Sicuti etiam de tribunis, quod non omnes, neque ſemper in comitio, ſed ut plurimum in campo Martio, nonnunquam in Capitolio creati fuerint, docebitur. Hoc vero etiam notandum, quod ibidem tradit, *comitium* multis annis tecto caruiſſe, & propterea ſæpe *comitia* indicta, ob tempeſtatem ingruentem peragi non potuiſſe, ſed fuiſſe *diſſoluta*. Longo autem tempore poſt, ubi *Hannibal* in Italiam venerit, tectum impoſitum fuiſſe, idque poſteà à Cæſare reſtauratum. Plurimæ ſtatuæ in hac fori parte fuerunt, item *roſtra*, quæ L. Furio Camillo, C. Mænio Coſſ. *ex roſtris navium Antiatium* condita fuerunt: ſic enim *Liv.* l. 8. Naves Antiatium partim in navalia Romæ ſubductæ, partim incenſæ: roſtriſque earum ſuggeſtum in foro extructum adornari placuit, *roſtraque* id templum appellatum. Horum ſæpe in *Livio*, *Cicerone*, & aliis fit mentio. Ferebantur *in roſtris leges*, agebantur cauſæ, & conciones habebantur. Erant autem duplicia, nova & vetera. *Nova* quæ ad Palatii radices: & *vetera*, quæ apud curiam in comitio, de quibus hoc loco. Illud etiam memorabile *de roſtris* eſt: quod Antonius occiſi *Ciceronis caput* præciſum & ad ſe allatum inter duas manus in roſtris poni curaverit, ubi ille Conſul, ubi ſæpe Conſularis, ubi eo ipſo anno adverſus *Antonium*, quanta nulla unquam humana vox, cum admiratione eloquentiæ auditus fuerat. Teſtantur hoc *Livius*, *Plutarch.* in vita Ciceronis, *Dion.* lib. 47. & alii. De loco tamen comitiorum curiatorum etiam hoc notandum, *legem curiatam*, qua revocatus Camillus ab exilio fuit, Urbe à Gallis capta, Vejis, non *in comitio* latam eſſe, teſte *Livio* lib. 5.

Cap. VI.

De tempore curiatorum comitiorum.

De *tempore* curiatorum *comitiorum* equidem nihil habeo dicere, niſi quod *comitialibus* diebus, de quibus alio libro multa dicuntur, ea ſint habita. Non enim certo aliquo tempore *curiatis comitiis* populum conveniſſe, ac de re aliqua ſuffragium tuliſſe, legitur: ſed quandoque neceſſitas reipublicæ id requirebat, tum conveniebant. Non tamen omnibus diebus ſine diſcrimine, ſed tantum *comitialibus*, ut modo dictum eſt. Supereſt ut modum horum *comitiorum* explicemus.

Cap.

CAP. VII.

De modo comitiorum curiatorum.

In explicatione *modi comitiorum curiatorum*, primum videbimus, quid ante illa fieri oporteret ut justa essent: deinde, *quo ordine* ipsa *comitia* peragerentur: tum etiam quædam particularia, quæ in singulis observari solerent, addemus. Quod igitur ad ea, quæ ante tempus *comitiorum* initorum fiebant, attinet, notanda hæc veniunt: primum edicebantur hæc *comitia* ab aliquo eorum magistratuum, quibus id jus fuisse paulo ante diximus: convocabatur deinde populus per triginta lictores. Habebantur etiam *auspicato*, ita ut obnuntiationi parendum esset, si de cœlo servatum esset. Quod ut intelligatur, quædam *de auspiciis* repetenda sunt. *Tria* fuerunt *auspiciorum* genera: *avium inspectio: de cœlo observatio: & tripudii animadversio:* Observatio de cœlo ad omnia comitia adhibebatur, & sic etiam ad curiata. Avium inspectio ad curiata & centuriata tantum. Eam ob causam propter observationem de cœlo etiam *augures tres* oportebat his comitiis adesse, qui latori legis in auspicio essent. *Tripudium* rerum gerendarum erat proprium. Sed de *auguriis* vel auspiciis alio loco dictum est prolixius. Hoc tantum addere visum fuit, quod antè præterii, & in hunc locum reservavi, cum legatur & de *magistratibus* ipsis patriciis, & *auguribus*, quòd auspicati fuerunt, utrum similia eorum auspicia, an vero diversa fuerint; &, si diversa fuerunt quodnam inter ea sit discrimen. Hoc ubi explicavero, tum ad ea, quæ *comitiis curiatis* observata fuerunt, pertexenda revertar. Tractat hanc quæst. eruditissimus *Ald. Manut.* Pauli F. l. 3. quæsitis per epist. epist. 9. prolixe, ex quo capita tantum præcipua hic afferam, studiosum lectorem, si pleniorem ejus explicationem volet, eo remittens. Quod igitur ad propositum attinet, multis modis diversa fuerunt *augurum* & *magistratuum auspicia*, præcipua eorum discrimina *Ald. Manut.* recitat sex.

Primum augures auspicabantur, ut ex signis quibusdam, vel probarent aliquid, vel vetarent: quod *Cicero* pluribus locis aliis, tum maxime l. 2. de Legib. ostendit. *Magistratus* vero cæteris quidem in rebus, teste eodem *Cicer.* l. 2. de Divin. signa observabant, ex quibus aut prohiberent, aut probarent: *comitiis* autem, vel si nulla instructi scientia essent, nulla signorum observatione, *solo auspicio* vetabant, sive aliquid contrarium vidissent, sive non vidissent. Itaque in Oratione *pro domo sua:* Negant, inquit, *augures* fas esse agi cum populo, cum de cœlo servatur. Ipsa igitur actio, non ea quæ agentes vidissent, impediendi vim habebat.

Alterum discrimen hoc est, *augures nuntiationem solam habebant*, sine spectione: *magistratus utramque*, quod ostendit *Cic.* in 2. Philip. iisdem pene verbis: Nos, inquit (de *auguribus* loquitur, quia & ipse *augur* erat) nuntiationem solùm habemus, Consules, & reliqui magistratus etiam spectionem. *Spectionem* autem *habere*, idem est, quod servare de cœlo, vel *auspicari:* nuntiare vero, vel *obnuntiare*, est, visa vel audita auspicia indicare.

Tertia differentia est, quod *augures necessario adhibebantur:* non enim magistratuum *comitia*, neque legum haberi poterant, nisi *augures* adessent, & probassent, teste *Cic.* l. 3. de Legib. & ad Attic. l. 4. epist. ult. ubi ait, *augures tres* in ferenda lege *curiata* adesse oportere: magistratus autem servare de cœlo nulla res cogebat. Sed ubi *comitiis* impedimento esse cupiebant, tunc de cœlo servabant. Hoc tamen non est prætereundum, nemini magistratuum licuisse *comitiis*, magistratuum creandorum causa institutis, de cœlo servare, & ita ea *comitia* impedire.

Quarta differentia est, *augures* non obnuntiabant futuris tantum *comitiis*, verum etiam institutis, aut jam habitis, quod docet *Cicero* l. 2. de Legibus, cum inquit: Quid majus est, quam posse à summis imperiis & summis potestatibus *comitia* tollere, consilia, vel instituta dimittere, vel habita rescindere? quid gravius, quam rem susceptam dirimi, unus si *augur*, alio die, dixerit? quid magnificentius, quam posse decernere, ut magistratu se abdicent *Consules?* quid religiosius, quam cum populo, cum plebe agendi jus aut non dare? Hæc *Cicero.* Magistratus autem obnuntiare solebant, priusquam *comitia* haberentur, quod perspicuum est ex 2. Philippica, ubi dicit *Cicero:* Quisquamne divinare potest, quid vitii in auspiciis futurum sit, nisi qui de cœlo servare constituit? quod neque licet *comitiis* per leges, & si quis servaverit, non habitis *comitiis*, sed priusquam habeantur, debet nuntiare. Idem intelligitur ex epistolis ad Atticum epist. 3. l. 4.

Quintum discrimen est: *augures* obnuntiabant, cum auspicati essent: erant enim *auspicia* priora obnuntiatione: *magistratibus* autem semper impedientibus, observatio signorum necessaria non erat. Ita enim obnuntiabant, quasi adversa signa semper essent. Propterea liberum illis fuit, non modo post *auspicium*, sed ante etiam *obnuntiare*, quasi divinarent, uti aliquid in auspiciis futurum. *Cic.* Philippica 2. & pro Sestio, & Dio. l. 39.

Sextum & ultimum discrimen est, *tres augures* interdum, ut in ferenda lege curiata, teste *Cicerone* ad Attic. l. 4. epist. ult. quandoque unus, quemadmodum in *comitiis* magistratuum, ut idem *Cicero* lib. 2. de Legibus docet, auspicio utebantur. *Magistratus* autem vel unus, qui de cœlo servaret, impedire

legum comitia poterat, quod probatione non eget. Hæc de discrimine inter *auspicia* magistratuum & augurum. Revertamur *ad comitia*. Postquam *curiæ* convenissent, & magistratus illi, qui *comitia* instituerant, per augures auspicati essent, nec quicquam impedimento esset, quo minus ea peragerentur: tum *rogatio*, de qua curiæ suffragium laturæ erant, publicè recitabatur: quæ ubi recitata erat, præses comitiorum *curias* in suffragium mittebat, his verbis: *Si ita vobis videtur, Quirites, discedite in curias, & suffragium inite:* quod perspicitur ex Dionysio Halicarnasseo lib. 4. Si vero *rogatio* non videbatur futura è re populi, tribuni plebis intercedebant, utentes solenni verbo *veto*, vel *vetamus*. Quod cum fieret, non licebat *curiis* suffragium ferre, sed *comitia* vel dissolvebantur, vel in alium diem proferebantur. Nemine autem tribunorum intercedente, discedebat populus *in curias*, & de rogatione consultabat. Post singulæ *curiæ*, una post alteram sorte *vocatæ*, exibant, & suffragium ferebant. Et ea quidem, quæ prima exierat, *principium* dicebatur. Quod autem plures ex triginta curiis jusserant, id ratum habebatur. Atque si primo vocatæ consentirent, statim atque sedecim ex illis *suffragium* dixerant, finis fiebat *comitiis*. Quia tum certum esset, à pluribus curiis id jussum esse, quod sedecim curiæ jussissent. Sin dissentirent, eo usque vocabantur, dum sedecim curiæ consensissent.

Observabatur & hoc, ut *curia* primo ad ferendum suffragium *sorte vocata*, esset boni ominis. Si contrarium accideret, *comitia* in alium diem *proferebantur*. Quod intelligitur ex *Livio* l. 9. cum scribit, L. Papyrium Dictatorem *auspicia* postero die repetiisse, quia ipso comitia de imperio priori die habente, prima exiisset *curia Saucia*, quæ mali ominis erat, duabus scilicet insignis cladibus, captæ Urbis, & *Caudinæ pacis*, quod utroque anno ejusdem curiæ fuerat *principium*, &c. Tandem quod pluribus curiis visum esset, id ad patres referebatur ut ab eis confirmaretur. Quem tamen morem non semper fuisse retentum, sed posterioribus temporibus mutatum, ita ut patrum sententiam *curiæ* confirmaverint, docet *Dionysius* l. 2. his verbis: Populus ferebat *suffragium* non universus confuse, sed *per curias* vocatus: quodque pluribus visum esset curiis, id ad patres referebatur: nunc vero mos mutatus est. Neque enim patres de jussis populi post judicant, sed contra sententiam patrum confirmat deinde populus, &c.

Postulat hic locus ut *de suffragiis* etiam aliquid dicatur, quomodo ea lata à *curiis* sint, per tabellas, an viva voce. Qua de re, hoc ex antiquorum scriptis cognoscitur initio fuisse & in his, & in aliis *comitiis* semper usitata suffragia vocalia, usque ad *legem* illam *tabellariam* à Gabinio tribuno plebis latam, Coss. Cn. *Calpurnio Pisone*, *M. Popilio Lænate*, Anno ab Urbe condita DCXIV. qua cautum erat, ut *comitiis*, quibus magistratus crearentur, populus non voce, sed tabella suffragium ferret. Et quo id liberius esset, ne quis insp. tab. ne rogaret ne appellaret. Ita ab omni parte liberum judicium suum in magistratibus creandis populus habebat. Secutæ hanc legem sunt & aliæ, ut *Cassia*, *Papyria*, & *Cælia*, quibus cautum, ut non solum in creandis magistratibus, sed etiam in judiciis populi, in legibus jubendis & vetandis, item in judicio perduellionis tabulæ usurparentur, ut in libro *de legibus* & *judiciis* explicabitur. Atque hæc in genere *de modo comitiorum curiatorum* dicta sunt. Præter quæ tamen etiam specialia quædam digna sunt consideratione.

In comitiis legum ferendarum præter ea, quæ dicta sunt, nihil fere fuit observatum, nisi quod eas oportuerit trinundino ante proponi, quam *comitia* haberentur.

Quod autem ad *comitia curiata* de confirmatione magistratuum jam designatorum attinet, sciendum est, primis temporibus, *comitiorum* & *magistratuum* confirmandorum jus penes senatum fuisse, uti paulo ante ex *Dionysio* ostendimus. Quod jus senatui ademptum populus deinde ad se rapuit, ac bina *de magistratibus patriciis comitia* haberi voluit: una, quibus crearentur, & illa vel *centuriata*, vel *curiata* fuerunt: altera, quibus confirmarentur, quæ etiam *centuriata* & *curiata* fuerunt. *Centuriata lex* ferebatur pro confirmatione censorum jam designatorum: *curiata* autem pro reliquorum magistratuum patriciorum confirmatione. Solebat autem in prioribus comitiis, quæ magistratibus designandis haberentur, populus ita rogari: *Quos vultis Consules fieri?* Posterioribus, quibus de confirmatione Consulum, vel aliorum patriciorum magistratuum lex curiata ferebatur, ita rogabatur: *Vultis, jubetisne, ut M. Cicero, C. Antonius quos Consules populus designavit, consulatum habeant?* Confirmabantur igitur magistratus designati lege ad populum lata, non autem designabantur lege lata. Nam *rogatio illa*, qua ad populum ferebatur, ut magistratus crearent vel designarent, lex non dicebatur. Docet hoc de binis magistratuum comitiis *Cicero*, cujus Oratione 2. contra Rullum hæc sunt verba: *Majores de omnibus magistratibus bis vos judicare voluerunt. Nam cum centuriata lex censoribus ferebatur, cum curiata cæteris patriciis magistratibus, tum iterum de iisdem judicabatur.* Et mox addit causam: Ut esset reprehendendi potestas, si populum beneficii sui pœniteret. Quorum sententiam hanc esse docet *Carolus Sigonius* lib. 3. de antiquo jure provinciarum capite 2. De omnibus magistratibus, inquit, majores bis vos judicare voluerunt. Nam cum *centuriata lex* censoribus jam designatis ferebatur, cum *curiata* item cæteris patriciis magistratibus pariter jam designatis ferebatur, eo tempore secundum judicium faciebat, populus ut posset reprehendere, si beneficii sui prioribus comitiis delati pœniteret. Primum enim *comitiis centuriatis censores* designabant, deinde eisdem legem centuriatam ferebant. Item *centuriatis comitiis consules* designabant, deinde eis legem curiatam ferebant. Non erat autem id designare ma-

magistratum, & *legem* ei *centuriatam*, aut *curiatam* jam designato ferre. Prioribus igitur *comitiis* designabantur magistratus, posterioribus lege confirmabantur, &c. Hæc ille. Qui tamen mos de binis hujusmodi comitiis non semper observatus, sed mutatus posterioribus temporibus est, & in eorum locum successerunt bina *comitia prærogativæ*, & jure vocatarum, uti paulo post dicetur: quod tum fuisse factum suspicari licet, cum numerus tribuum triginta quinque est expletus.

Alia ab hac *lege curiata* de confirmatione *magistratuum* designatorum, est illa de imperio eorundem, quæ magistratibus ut puta Consulibus, & aliis in provinciam, & ad bellum cum imperio militari profecturis, ferebatur, ac postremis etiam temporibus observabatur: Et sine qua magistratibus rem militarem attingere non licebat, ut *Cicero* loquitur. Quanquam legamus nonnunquam senatusconsulto, vel *plebiscito* idem jus magistratibus tributum fuisse sicuti etiam jure provinciæ, iis, qui in provincias mittebantur, rem militarem attingere licebat. Quod tamen si *sine curiata lege* facerent, propriis sumptibus in provincias ire cogebantur: si vero *legem curiatam* accepissent, tum ex ærario viaticum, id est, sumptus in mulos, vehicula, & tabernacula & cætera hujusmodi instrumenta eis suppeditabantur. Regulariter autem, magistratibus urbanis, & provincialibus, si extra Urbem bellum esset gerendum, imperium militare *lege curiata* tribuebatur: in Urbe vero seditionis alicujus restinguendæ causa, quam ad rem exercitu opus erat, militare imperium magistratibus dabatur summo illo senatusconsulto: *Videant Consules, ne quid respublica detrimenti capiat*, id quod *Sallustius* docet. Et hæc quidem omnia prolixe & diligenter explicat *Carolus Sigonius* in posteriori cum *Grucchio* disputatione, & l. 3. de jure provinciarum, cap. 5. & sequentibus, de quibus etiam nobis alio loco pluribus erit agendum.

Sequitur ut de *lege curiata arrogationum* dicam. In iis itaque comitiis præter superiora illa generalia etiam hæc observabantur. Non tantum latorem legis, eosque, inter quos *arrogatio* fiebat, & curias suffragium ferentes, sed pontifices etiam adesse oportebat, qui de causis & omni *jure arrogandi* cognoscerent, in quo certum quoddam erat juramentum, à *Quinto Mutio pontifice maximo* conceptum, quod hi jurare debebant, inter quos fiebat *arrogatio*. Considerabatur ætas ejus, qui arrogare volebat an liberis postea gignendis idonea esset: bonaque ejus, qui arrogabatur, ne illa insidiose appetita essent. Rogari solebat is, qui arrogabatur, *authorne fieret ut in alterius potestatem illo modo transiret*. Posteaquam vero utrique interrogationibus jurati respondissent, & pontifices causas arrogationis probarent, necne, publice professi essent: tum populus à magistratu rogabatur, *uti legem juberet*. Cujus formulam recitat *Agellius* l. 5. cap. 19. his verbis: Arrogatio, inquit dicta est, quia genus hoc in alienam familiam transitus per populi rogationem fit. Ejus rogationis verba hæc sunt: *Velitis, jubeatis, Quirites, uti L. Valerius L. Titio tam jure, legeque filius sibi siet, quam si ex eo patre, matreque familias ejus natus esset: utique ei vitæ, necisque in eum potestas sit, uti patri endo filio est. Hæc ita ut dixi, ita vos Quirites rogo*. Hactenus *Agell.*

In comitiis curiatis flaminis Dialis, hoc proprie observatum fuisse scribit *Tacitus* l. 4. Annalium, ut tres patricii, confarreatis nati parentibus, nominarentur: ex quibus deinde unus legeretur. An vero hoc etiam in reliquorum flaminum creatione observatum fuerit dubitari potest. Nihil enim de iis antiquiores scriptores tradunt. Atque hæc *de comitiis curiatis* dicta sint, sequuntur centuriata.

CAP. VIII.

De centuriatis comitiis, quid ea sint: quidque classes & centuriæ.

Sicut *curiata* comitia à *curiis*, ita *centuriata* à *centuriis* dicta sunt. Ad quorum rationem intelligendam refert primum scire quid *centuriæ* fuerint, & à quo sint institutæ: quod ubi cognitum fuerit, non difficulter etiam *centuriatorum comitiorum* natura intelligi poterit. Fuit autem, ut rem aggrediar, *centuriarum author* & institutor *Servius Tullius*, consentientibus *Livio*, *Dionysio*, *Floro*, *Eutropio*, & multis aliis, ex quibus *Dionysii* l. 4. verba adscribere libet, qui omnium diligentissime, & clarissime *centuriarum* institutionem tradit. *Servius*, inquit, jussit censeri bona omnium civium cum jurejurando bonæ fidei, adscriptis ætatis annis, & parentum nominibus, atque adeo liberorum etiam, atque conjugum: adhæc quam quisque regionem Urbis, quemve pagum incoleret: ei qui non censeretur, pœna proposita, ut bonis in fiscum redactis, cæsus virgis, sub hasta veniret: diuque lex ea Romanis servata est. Peracto censu, cum ex scripto & ipsorum numerum, & opes eorum cognovisset, commentus est institutum longe prudentissimum & reipublicæ saluberrimum, ut res docuit. Id fuit tale. *Unam selectam* ex omni numero partem, *cujus maximus census erat*, nec minor centum minis, in octuaginta centurias digestam, arma habere imperavit, clypeum Argivum, loricam ex ære, galeamque & ocreas, tela, hastam, & gladium. Ex his bipertito divisis *quadraginta centurias* fecit juniorum, qui foris bella gererent: totidem seniorum, qui manerent ad Urbis custodiam. Hæc *prima classis* fuit. Ejus juventus primum semper locum tenebat in acie. *Secundæ classis* census erat intra decem millia drachmarum usque ad minas septuaginta quinque. Ex his conscriptæ viginti centuriæ: arma gestare jussit eadem: nisi quod loricæ ademptæ, & scuta data pro clypeis. Hic quoque nati super quadragesimum quintum annum à militari ætate divisi. *Centuriæ decem* juniorum,

qui

qui ad bella emitterentur: totidem seniorum ad servanda mœnia. Huic classi secundus locus dabatur in acie. *Tertiæ census*, ut ad septies mille & quingentas drachmas non perveniebat: ita quinquaginta minas non excedebat. His non solum loricæ ademptæ, sicut proximis, sed & ocreæ: eundem numerum centuriarum explentibus, divisarum æque in denas, ætatis discrimine locum in acie tuebantur post secundam classem proximum. Ex reliquis rursus cum detraxisset, qui minus quinque millibus drachmarum in bonis possiderent, usque ad viginti minas, *quartam classem* fecit æque viginti constantem centuriis, decem ætate vigentium cum maxime, totidem maturitatem jam egressorum, quemadmodum & priores distinxerat. Arma his imperata, scuta, hastæ, & gladii: locus assignatus in postrema acie. *In quintam classem rejecti* sunt, quorum facultates censerentur inter viginti quinque minas, & duodecim cum dimidia. In hac triginta erant centuriæ, pro ætatis ratione divisæ pariter, quindecim seniorum, juvenum totidem. His imperatum, ut cum fundis & jaculis militarent extra ordines. Jussæ etiam armatos sequi quatuor inermes centuriæ, duæ ad armorum, & machinarum fabricam; totidem cornicinum, tubicinum, quique aliis instrumentis signa canerent. *Opifices in secunda classe* censebantur, adscripta senioribus una ejusdem ætatis centuria: altera juniorum stipendia faciebat cum juvenibus. *Tubicines & cornicines quartæ classis* pars erant, pari ætatis discrimine. Centuriones deinde præfecti, ut quisque erat virtutis spectatissimæ, qui centurias imperatis peragendis assuefacerent. Hi *ordines* fuere tam *legionariorum*, quam levis armaturæ peditum. Cæterum equitum delectum habuit ex opulentissimis nobilium: illorum octodecim centurias primis illis legionariorum octuaginta centuriis attribuit cum suis præfectis viris illustrissimis. Reliquos cives quorum census minor fuit duodecim minis cum dimidia, sed numero non cedebant quinque classibus, aut superabant etiam, in unum ordinem congestos immunes fecit à tributis simul, & militia. Sex classes Romani vocant, &c. Hæ classes continebant CXCIII. *centurias*. Prima XCIIX. annumeratis equitibus: secunda XXII. cum opificibus: tertia XX. quarta XXII. cum cornicinibus & tubicinibus: quinta XXX. ultima pro una censebatur egenorum centuria. Hactenus *Dionysius*. Ex quibus perspicuum est, quid *centuriæ* fuerint, & quomodo à Servio introductæ, & quod quinque tantum classes census faciendi causa sint institutæ: *sextæ* nulla fere habita ratione.

Quanquam autem initio *classes* & *centuriæ* cum tribubus & curiis nihil habuerint commune, ut manifesto ex *Livio* & *Dionysio* constat: tamen procedente tempore institutum est, ut classes centuriæque quodammodo tribuum essent partes. Quod factum fuisse post expletum triginta quinque tribuum numerum, ex *Livio* colligit *Sigonius* l. 1. de antiquo jure civium Romanorum, cap. 4.

Erant igitur *centuriata comitia*, quibus populus per classium centurias divisus suffragium ferebat, ita ut *suffragia* colligerentur centuriatim, & quod plures centuriæ jussissent, id ratum haberetur, &c. Ut autem *centuriarum*, ita etiam *centuriatorum comitiorum author* fuit *Servius Tullius*, teste eodem *Dionysio* & *Livio*: quod postea, ubi de modo *centuriatorum comitiorum* dicendum erit, pluribus demonstrabitur.

Cap. IX.

De causis comitiorum centuriatorum.

Dionysius libro quarto, ubi de institutione *comitiorum centuriatorum* agit, inter alia dicit, *Servium Tullium* Regem, tria comitiis illis peregisse, ut puta, magistratus creasse, leges tulisse, & bellum indixisse. Hoc institutum etiam post assertam in libertatem rempublicam mansisse intelligitur, ex antiquarum rerum scriptoribus. Tunc enim eodem modo *magistratus centuriatis comitiis creati*, leges latæ, & quod superioribus illis accessit, judicia peracta sunt. Nec mutatum de his causis quicquam est, donec libera fuit respublica. Explicandæ igitur nonnihil, & pluribus demonstrandæ hæ causæ sunt. Dicam de singulis, & primum quidem de *magistratibus*. Eorum quosdam centuriatim collectis suffragiis à populo creatos esse, majores scilicet, & quidem ordinarios, docet ex Messala *Agellius* l. 15. cap. 14. his verbis: Majores magistratus *comitiis centuriatis* fiunt. Erant autem *magistratus majores*, ut idem eodem loco dicit, & nos etiam alibi annotamus, quorum majora erant auspicia, id est, quorum auspicia magis rata erant quam aliorum. *Ordinarii* vero, qui singulis annis ad suum munus ordinarium in Urbe obeundum à populo creabantur. Tales erant *Consules*, *Prætores* atque *Censores*.

De Consulibus, quod ii *centuriatis comitiis* creati sint, est manifestum. *Livius* l. 1. ubi de primis Consulibus agit, sic scribit: Duo Consules inde *comitiis centuriatis* à Præfecto Urbis ex Commentariis Servii Tullii creati sunt, *L. Junius Brutus*, & *L. Tarquinius Collatinus*, &c. Quod idem confirmat *Dionysius* l. 5. inquiens, Sp. Lucretium Interregem à Bruto dictum, jussisse omnes cives Romanos cum armis in campo Martio adesse: & postquam eo ventum esset, duos viros nominasse habituros potestatem regiam, *Brutum*, & *Collatinum*: hisque populum eum honorem ratum fecisse, *collectis centuriatim suffragiis*. De *Consulibus* igitur certa res est. Prætores vero etiam *centuriatis comitiis* creatos fuisse, testis est apud *Agel-*

Agellium l. 13. cap. 14. Messala, qui eos inter majores magistratus numerat & Consulum collegas facit. Idem ostendit *Livius* l. 7. initio, quando de *tribunis plebis* loquitur, eos non passos esse tacitum, quod pro uno Consule plebejo, tres patricios magistratus curulibus sellis prætextatos tanquam Consules sedentes, nobilitas sibi sumpsisset: prætorem quidem etiam jura reddentem, & collegam *Consulibus*, atque iisdem *auspiciis* creatum, &c. Hic dicit *Livius*, prætorem, iisdem auspiciis, id est, *comitiis*, quibus Consules, creari. Creantur autem Consules centuriatis: ergo & prætores. Clariora tamen sunt quæ affert *Cicero* oratione pro lege Manilia, de seipso loquens: Nam, inquit, cum propter dilationem *comitiorum*, ter prætor primus centuriis cunctis renuntiatus sum. Hæc ille, &c.

De *censoribus*, quod *centuriatis comitiis* fuerint creati liquet ex eodem *Agellio*, quum scribit: Patriciorum auspicia in duas esse potestates divisa. *Maxima* esse *Consulum*, prætorum, censorum, &c. Hi itaque magistratus *centuriatis comitiis* creabantur. Dictatorum, Magistrorum Equitum, & *Interregum*, qui quidem etiam majores magistratus erant, sed extraordinarii, alia fuit ratio, quam alibi prolixe explicavimus.

Præter hos autem, de quibus diximus, *proconsules* etiam interdum, item Reges sacrorum *centuriatis comitiis* creari solebant. De proconsulibus author est *Livius* l. 26. de P. Cornelio Scipione proconsule loquens: Et Romæ, inquit, senatui populoque post receptam Capuam, non Italiæ jam major, quam Hispaniæ cura erat, & exercitum augeri, & Imperatorem mitti placebat. nec tamen quem mitterent, satis constabat: quoniam illuc, ubi duo summi Imperatores intra dies triginta cecidissent, qui in locum duorum succederet, extraordinaria cura deligendus esset. Cum alii alium nominarent, postremum eo decursum est, ut populus proconsuli creando in Hispaniam *comitia haberet*, diemque comitiis Consules edixerunt. Primo expectaverant, ut qui se tanto imperio dignos crederent, nomina profiterentur. Quæ ut destituta expectatio est, redintegratus luctus acceptæ cladis, desideriumque Imperatorum amissorum. Mœsta itaque civitas, prope inops consilii, *comitiorum die* tamen in campum descendit; atque in magistratus versi, circumspectant ora principum aliorum alios intuentium: fremuntque, adeo perditas res, desperatumque de republica esse, ut nemo audeat in Hispaniam imperium accipere: cum subito *P. Cornelius*, illius, qui in Hispania ceciderat filius, quatuor & viginti ferme annos natus, professus se petere, in superiore, unde conspici posset, loco constitit. In quem postquam omnium ora conversa sunt, clamore ac favore ominati extemplo sunt *felix faustumque imperium.* Jussi deinde inire suffragium, ad unum omnes, non modo *centuriæ*, sed etiam homines, *P. Scipioni* imperium esse in Hispania, jusserunt. Hactenus *Livius*. Ex quibus intelligitur eum *centuriatis comitiis* creatum esse. Verum hæc ratio extraordinaria fuit. Ideo non semper usitata. Nec scio an ullum aliud exemplum, excepto hoc, inveniri apud authores possit. De ordinaria autem constituendarum provinciarum ratione dicemus suo loco. De *Rege sacrorum* fateor, nullum ullius authoris veteris testimonium perspicuum proferri posse: *Nicolaus Grucchius* tamen id probare nititur, cujus rationes videri & perpendi possunt.

Non sunt silentio prætereundi *tribuni militares* Consulari potestate, & *decemviri* legibus scribendis. Nam & hi comitiis centuriatis creati fuerunt. Cum enim sint *majores magistratus*, & propterea majora auspicia habuerint: quis dubitabit, eos etiam majoribus, id est, *centuriatis comitiis* creatos fuisse? Quod autem apud *Agellium* nulla eorum inter cæteros majores magistratus mentio fiat, causa est, quod eorum magistratus non fuerit diuturnus, sed brevi tempore e republica sublatus. Constat certe ex *Livio*, *Dionysio*, & aliis, eos à populo per centurias diviso lectos fuisse. Et hæc quidem de prima causa dicta sufficiant. Accedamus ad alteram, quam diximus fuisse legum ferendarum. Hæc vero non ita sunt intelligenda, quasi omnes leges *his comitiis* latas esse dicamus. Sunt enim aliæ *curiatis*, aliæ *centuriatis*, aliæ *tributis* perlatæ, de quibus singulis suis locis. Hoc de *centuriatis* tantum dicendum. Quæ enim *leges centuriatis comitiis* ferebantur, *centuriatæ*: sicut illæ, quæ *curiatis*, *curiatæ* dicebantur. Fuerunt autem illæ fere leges quæ à magistratibus majoribus authoritate senatus, ac de re quapiam majoris momenti rogabantur, *centuriatis comitiis* latæ. Quas quidem proprie leges dici, testis est *Justinianus* in Institutionibus, ubi jus civile in sex species dividens, legem definit esse id, quod populus Romanus senatorio magistratu interrogante (veluti Consule) constitueret. Eas itaque *centuriatis comitiis* latas fuisse, ne multis scriptorum testimoniis (quæ tamen in promptu sunt) recitandis sim longior, unico *Livii* lib. 8. contentus ero, qui scribit à Dictatore P. Philone legem latam, ut earum legum, quæ *comitiis centuriatis* ferrentur, ante initum suffragium, patres authores fierent: quod argumento esse potest, eas leges, quæ ad distinctionem plebiscitorum sic appellarentur, quales erant, quæ à magistratibus majoribus ferebantur, *comitiis centuriatis* ferri solitas. Sic *leges Valerii Publicolæ* latæ de provocatione, *centuriatæ* fuerunt, ut est apud *Valerium Maximum* l. 4. cap. 1. Et *lex* alia *Valerii* & *Horatii* Coss. Cujus meminit *Livius* l. 4. Item lex de revocatione Ciceronis ab exilio, teste ipso *Cicerone* in Oratione post reditum in senatu, & lib. 8. epistolarum ad familiares, epistola 2. ad Lentulum, centuriatæ fuerunt. Huc referuntur etiam decemvirales, sive duodecim tabularum, de quibus quod *iisdem comitiis* latæ sint, testimonium dicit *Livius* l. 3. Neque excluduntur hic leges ad populum à majoribus magistratibus latæ de bellis hostibus

bus indicendis. Eas enim his quoque comitiis latas, testis non obscurus est *Livius* de bello Macedonico, & de bello cum Perseo, & alibi, ut taceam, de *Dionysio*. Singulas autem hasce leges hic enumerare, non est necesse.

Tertia *comitiorum centuriatorum causa* est judiciorum exercendorum: non quidem omnium, sed unius tantum, videlicet, *perduellionis*. De quo licet alibi etiam dicendum sit, hic tamen pauca quædam annotabimus.

Cajus ff. de verborum significat. dicit. Quos nos *hostes* appellamus, eos veteres *perduelles* appellabant: cum quo sentit *Terentius Varro* l. 6. de lingua Latina. Hinc factum est, ut *reus perduellionis* diceretur, qui se quoquo modo in rempublicam hostili esse animo declarasset: quasi diceres *reum hostilitatis*. Festus affirmat *perduellem* dici eum, qui pertinaciter bellum retineat. Sed prior sententia melior esse videtur. Distingui quidam volunt inter *crimen perduellionis*, & crimen *majestatis*, ita ut *crimen majestatis* sit, duces hostium pecunia liberare, aut privatum hominem domi suæ hostium duces servare incolumes: *perduellionis* vero, civem Romanum contra jus libertatis in crucem tollere, aut securi percutere, aut in latumias conjicere. Verum id discrimen non usque adeo observatur, sed utraque pro uno plerunque habentur. De quibus alibi plura erunt dicenda. Illud hoc loco demonstrandum, quod de perduellione *comitiis centuriatis* judicatum sit. Id vero docet *Valerius Maximus* libro sexto cap. 5. inquiens: M. Pompilium trib. pleb. Tiberio Graccho & C. Claudio censoribus, cum ob nimis severe gestam censuram majorem partem civitatis exasperassent, diem perduellionis ad populum dixisse: quo in judicio primæ classis permultæ centuriæ Claudium aperte damnarint, &c. Clarum hoc etiam est ex *Livio* lib. 6. de judicio M. Manlii Capitolini loquente. Et *Cicero* pro Sestio, & alibi docet, *legibus duodecim tabularum* sancitum esse, ne de capite civis nisi *comitiis centuriatis* rogaretur. Hinc *Sigonius* l. 3. de judiciis Rom. cap. 5. affirmat post instituta *tributa comitia* de mulcta tributis, de capite vero civis *centuriatis comitiis* actum esse. Et hæc de causis horum *comitiorum*. Sequitur de personis.

Cap. X.

De personis, quarum interventu comitia centuriata peracta sunt.

Triplices hic *personæ* considerandæ sunt, aliæ videlicet, quæ jus habuerunt *comitia centuriata* convocandi, aliæ quæ *suffragium* in iis tulerunt: aliæ quas præter priores his *comitiis* adesse oportuit. *Jus* igitur horum *comitiorum* habendorum fuit penes *magistratus* majores tantum, & quidem penes Consules, Prætores, Censores, Dictatores, Interreges, Tribunos militum Consulari potestate, & Decemviros legibus scribendis.

Magistratuum creandorum *comitia* habuerunt soli *Consules*, *Dictatores*, Interreges, Tribuni militum Conf. potestate, & Decemviri legibus scribendis. Legum autem Consules, Dictatores, Prætores, & Censores. Judiciorum item Consules, Dictatores, & Prætores. Id vero probandum est.

Quod *Consules* habuerint *jus comitiorum centuriatorum*, creandorum magistratuum, nulla fere probatione eget: probabimus tamen, idque ordine. Habuerunt primum *comitia Consulum* creandorum. Quotiescunque enim *novi Consules* in sequentem annum creandi essent, tum illi qui præsentis anni *Consulatum* gerebant, *comitia* de Consulibus in sequentem annum legendis habebant. Testatur id, ut de reliquis taceam, *Livius* sexcentis locis. Quod si tempus *comitiorum centuriatorum* instaret, & Consules, vel bellis impediti Romam redire non possent, vel abdicassent, vel aliud quid impedimenti ipsis objectum esset, ex senatusconsulto Dictatorem *comitiorum causa* creabant: is postea *comitia* habebat. Quod testatur præter alios, *Livius* multis locis, & hinc toties in Fastis Consularibus *Sigonii* & *Onuphrii* legitur Dictatorem *comitiorum* habendorum dictum esse. Ubi vero vel contentione *ordinum*, aut *magistratuum*, vel *candidatorum* ambitu, vel alia ratione, perfici ante anni exitum *comitia* novis magistratibus creandis non potuissent, tum *patricios* convenire oportebat ad prodendum ex suo numero *Interregem*, qui dies quinque imperaret, à quo alius deinde creabatur, eodemque modo alii atque alii singulis quinque diebus creabantur, donec unus ex eis *comitia* Consulibus creandis haberet. Confirmat hoc etiam *Livius* l. 10. Eo anno (nec traditur causa) *Interregnum* initum. *Interreges* fuere *Claudius*, dein *P. Sulpitius*, is comitia Consularia habuit, &c. alibi sæpe.

Comitia prætoribus creandis, & item censoribus soli *Consules* habuerant. Neque enim prætores, ac censores à prætoribus, & censoribus, sed tantum à *Consulibus* creari potuerunt. De *prætoribus* præter *Livium*, qui ostendit sæpenumero in sua historia, Consules *prætoria comitia* (ita enim dicebantur, quæ prætorum creandorum causa habebantur, sicut etiam *Consularia*, quæ de consulibus, & *censoria*, quæ de censoribus, item *tribunitia*, *ædilitia*, *quæstoria*, quæ de tribunis militaribus, vel plebejis, ædilibus plebis, & quæstoribus) *prætoria*, inquam, *comitia* habuisse testis locuples est *Cicero* l. 9. epistolarum ad Atticum, epistola 11. ad quem sic scribit: Nos autem in libris habemus, non modo Consules à prætore, sed ne *prætores* quidem creari jus esse. Idque factum esse numquam. *Consules*, eo non esse jus, quod majus imperium à minore rogari non sit jus. *Prætores* autem cum ita rogentur, ut collegæ Consulum

lum ſint, quorum eſt majus imperium, &c. Idem etiam confirmant, *M. Meſſala*, &c. Tuditanus apud *Agellium* l. 13. cap. 14. quorum verba ſunt hæc: Prætor (inquit *Meſſala*) etſi collega Conſulis eſt, neque prætorem neque conſulem jure rogare poteſt: ut quidem nos à ſuperioribus accepimus, & ante hæc tempora ſervatum eſt, & ut in commentario 13. C. Tuditani patet: quia imperium minus *prætor*, majus habet *Conſul:* & à minore imperio majus, aut majoris collega (ſic enim legendum eſt: cum in vulgatis ſit, *aut à majore collega*) rogari jure non poteſt.

De *cenſoribus* porro, quod eorum etiam *comitia* Conſules habuerint, perſpicuum eſt ex *Livio*, lib. 24. qui ſic ſcribit: Decretumque omnium primum, ut Conſules ſortirentur, compararentve inter ſe, uter cenſoribus creandis *comitia* haberet. & paulo poſt: *Q. Fabius* Conſul *comitia* cenſoribus creandis habuit. Item *Livius* l. 27. Per eos dies & *cenſoribus* creandis *Q. Fulvius* Coſ. comitia habuit, &c. Non diſſentit à *Livio Cicero* l. 4. ad Atticum, epiſtola 2. in cujus epiſtola hæc ſunt: Ego, inquit me à Pompejo legari ita paſſus ſum, ut nulla re impedirer, quin, ſi vellem, mihi eſſet integrum, aut ſi *comitia cenſorum* proximi Conſules haberent, petere poſſem. Perſpicuum ex his eſt, *cenſorum* etiam *comitia* à Conſulibus habita.

De *tribunis* militaribus *Conſulari poteſtate*, & decemviris legibus ſcribendis nunc dicendum, qui & ipſi *comitia magiſtratuum* creandorum habuerunt. Ac de *tribunis militaribus* teſtis eſt *Livius* multis locis præcipue vero lib. 4. Tribuni, inquit, militum mentione nulla *comitiorum Conſularium* habita (credo ob iram Dictatoris creati) tribunorum militum comitia edixerunt.

Iidem etiam *Conſularia comitia* habuerunt, ut ex eodem *Livii* libro, & ex 5. ejuſdem, item ex *Faſtis Sigon.* apparet.

Tribunorum vero *militum comitia* non ab ipſis tantum *tribunis*, ſed ſæpe à *Conſulibus*, nonnunquam etiam ab Interregibus habita ſunt, ut ex *Livio* liquet.

Decemvirorum prima *comitia Conſules* habuerunt: altera vero decemviri, teſtibus *Livio*, *Dionyſio*, & aliis.

Sed hic quæritur, cum duo *Conſules*, plures *Interreges*, tres, interdum plures *tribuni militares*, decem *decemviri* eſſent, quiſnam eorum *comitia magiſtratuum* creandorum habuerit? Reſpondebo de ſingulis. Primum quod ad *Conſules* attinet, illi inter ſeſe comparabant, vel ſortiebantur, cui ſorte id munus offerebatur, is *comitia* peragebat. Docet hoc *Livius* libro 35. his verbis: Conſulibus ambobus Italia provincia decreta eſt, ita ut inter ſe compararent, ſortirenturve, uter *comitiis* ejus anni præeſſet. Item: Eodem fere tempore duorum Conſulum literæ allatæ ſunt, L. *Cornelii* de prælio ad Mutinam cum Bojis facto, & *Q. Minutii* à Piſis, *comitia* ſuæ ſortis eſſe. Cæterum adeo ſuſpenſa omnia, &c. Quod ſi is, cui ſors tulerat, ut *comitia* haberet, adeſſe non poterat, tum id alteri demandabatur: ſi tamen vellet. Teſtis eſt eodem loco *Livius*. Sic enim de *Q. Minutio* ſcribit eum ad ſenatum literas dediſſe, *comitia* ſuæ ſortis eſſe, cæterum adeo ſuſpenſa omnia, &c. Et paulo poſt: Si ita videretur patribus mitterent ad collegam, ut is ad *comitia* Romam rediret. Si id facere gravaretur, quod non ſuæ ſortis id negotium eſſet, ſe facturum, quod ſenatus cenſuiſſet. Item *Liv.* lib. 39. Jam *Conſularium comitiorum* appetebat tempus: Quibus quia *M. Æmilius* hujus ſortis ea cura erat, occurrere non poterat, *C. Flaminius* Romam venit, &c. Plura teſtimonia, præſertim in re tam manifeſta, adducere nolo.

De *Interregibus* reſpondeo cum *Aſconio Pædiano*, qui in Oratione pro *Milone* ſcribit, non fuiſſe moris, ut ab eo, qui primus *Interrex* proditus erat, *comitia* haberentur. Veriſſimum ſane hoc eſt. Nuſquam enim apud *Livium* legitur à primo Interrege *comitia* habita: ſed interdum à ſecundo, ut libro nono. Item decimo: *Interreges* fuere *Ap. Claudius*, dein *P. Sulpitius*, is *comitia conſularia* habuit. Interdum à tertio, ut lib. 5. duobus locis. Interdum à pluribus, ut ad undecimum etiam *Interregem* aliquando perventum ſit, Liv. lib. 7. *De tribunis militaribus*, idem quod de *Conſulibus* diximus, ſuſpicor, licet expreſſum veteris alicujus ſcriptoris teſtimonium non habeam.

De *decemviris* nihil attinet dicere, cum una tantum aliorum decemvirorum creandorum *comitia* ipſi habuerint. *Livius* libro 3. quidem affirmat, reliquos novem *decemviros* Ap. Claudio, quod is minimus natu inter eos eſſet, munus habendorum *comitiorum* communi cenſenſu injunxiſſe. Et hæc quidem de *magiſtratuum comitiis*. Pergamus ad reliqua.

Legum comitia dixi habuiſſe *Conſules*, Dictatores, Decemviros, Prætores. De Conſulibus res manifeſta eſt: omnes enim *leges Conſulares*, quæ paſſim reperiuntur apud authores, ſatis oſtendunt, legibus ferendis Conſules *comitia centuriata* habuiſſe. Neque de *Dictatoribus* ulla eſt dubitatio. Confirmant id lex *Hortenſia*, Æmilia & Cornelia, quæ omnes & *Dictatoribus* latæ, aliis tamen, quam *centuriatis comitiis*, ferri non potuerunt. De *decemviris* teſtimonium dicunt duodecim Tabularum leges ab iis centuriatis *comitiis* latæ, ut eſt apud *Livium*, & *Dionyſ.* Prætores quoque comitia centuriata legum habuiſſe teſtatur *Livius* libro 45. cum ſcribit, prætorem *M. Juventium* legem tuliſſe de bello Rhodiis indicendo. Confirmat id ipſum & hoc, quod ſi in Urbe Conſules non eſſent, prætorum ac præſertim urbani ſummum imperium erat. Ex quo ſequitur, ſi legum *comitia* habenda eſſent, *prætorum* id fuiſſe munus.

De *judiciis* etiam dicendum. Illorum igitur *comitia* habuerunt *Conſules*, quod patet ex judicio Coriolani apud *Livium* libro 2. Ea enim Conſules habuiſſe *comitia*, ibi diſerte dicitur. Habuerunt eadem

eadem etiam Dictatores: quod probatur ex judicio *Sp. Melii*, quod exercuit *L. Quintilius Dictator*, qui ad id exercendum potissimum dictus erat. *Livius* lib. 4.

De prætoribus, quod *comitia* judiciorum habuerint, dubitari nullo modo potest. Scribit enim *Livius* lib. 43. Tribunos plebis à prætoribus diem *comitiis centuriatis* petiisse, ad exercendum judicium. Verba ejus sunt hæc: Tribuni plebis *Sempronius* & *Rutilius*, postquam se perduellionem judicare pronuntiaverunt, diem *comitiis* à prætore urbano petierunt. De *censoribus* nusquam extat, quod vel *magistratuum*, vel legum, vel judiciorum *comitia* habuerint. Quod autem *leges censoriæ* apud scriptores reperiuntur, id non de legibus *comitiis centuriatis* latis: sed de eorum subscriptionibus, ut *Cicero* pro Cluentio, Actione 7. in Verrem, aut locationibus à *censoribus* factis, ut idem alicubi appellat, intelligendum est. Habuerunt tamen jus populi vocandi in campum Martium lustri condendi causa, teste *Livio*: de quo alias.

Hactenus igitur *de iis personis*, quæ jus convocandi populum ad *comitia centuriata* habuerunt, egimus: postulat locus, ut de iis etiam, *qui suffragium tulerunt*, dicamus. Tulerunt autem *suffragium* cives, qui in *centurias* descripti erant, quique jus suffragii habebant, non tantum qui in urbe Roma, sed etiam, qui extra Urbem in Italia habitabant, civitate tamen cum *jure suffragii* donati erant. Non enim omnes Itali pari jure civitatem adipiscebantur: sed alii *cum jure suffragii*, alii *sine jure suffragii*, quod pluribus declarabitur libro *de militia*: Qui igitur civitate cum jure *suffragii* donati erant, etiamsi in Urbe non habitabant, *jus suffragii* habebant.

Neque tamen omnes etiam cives, qui in Urbe habitabant, *jus suffragii* comitiis centuriatis habebant. Qui enim à *censoribus* ignominiæ causa notabantur, si plebeji essent, in ceritum tabulas referebantur, id est, adimebatur iis jus suffragii, & referebantur in tabulas eorum civium, qui eo jure carerent: fiebant etiam *ærarii*, id est, non erant amplius in albo centuriæ suæ: scilicet ad hoc, ut cives essent; sed tantummodo, ut pro capite suo tributi nomine æra penderent.

Quod vero etiam ii cives, qui domicilium in Urbe non habebant, si civitatis plenum jus cum *jure suffragii* adepti essent, *centuriatis comitiis* suffragium tulerint, testis est inter alios *Cicero* pro domo, & post reditum ad quirites, quando de *comitiis centuriatis* revocationis suæ ab exilio causa habitis agens, sic scribit: Nullus in eorum reditu motus municipiorum, & coloniarum factus: at me in patriam ter suis decretis Italia cuncta revocavit. Et alibi *pro Sestio*: Nullum erat Italiæ municipium, nulla colonia, nulla præfectura, nulla Romæ societas, nullum collegium, aut concilium, aut omnino aliquod commune consilium, quod tum non honorificentissime de mea salute decrevisset, &c. Quibus ex locis intelligitur, municipes etiam colonos, & eos, qui in præfecturis habitabant, si modo id jus haberent, suffragium his *comitiis* tulisse. Aliquos autem municipes, colonos, & præfecturas aliquas id jus non habuisse, ostendetur in lib. *de militia Rom.* ubi de eorum omnium origine, & jure disserendum erit. Et hæ quidem personæ habuerunt *jus suffragii*. Præter eas autem de quibus diximus, etiam quasdam alias personas his comitiis interesse oportuit, quarum tantum nomina hic recitabo. Causæ enim propter quas adfuerint, & quid eorum officium, alibi explicabitur. Fuerunt autem illi, in *comitiis* quidem magistratuum, candidati: in genere autem in omnibus, *diribitores*, *rogatores*, *custodes*, & *præcones*, quod in sequentibus probandum erit. Itaque hic hujus capitis finis esto.

Cap. XI.

De loco centuriarum, comitiorum, & quid campus Martius.

Centuriata comitia in loco inaugurato haberi oportebat, non tamen intra pomœrium, sed extra, quod docet *Agellius* lib. 15. cap. 27. cum inquit: *Centuriata comitia* nisi imperato exercitu haberi non poterant, idque præsidii causa, quoniam populus esset in suffragiis ferendis occupatus. Exercitum autem extra Urbem imperari oportebat, intra Urbem imperari jus non erat: quod confirmat etiam apud *Livium* lib. 39. *Sp. Posthumius Consul* his verbis: Majores vestri, ne vos quidem, nisi cum aut vexillo in arce posito *comitiorum causa* exercitus edictus esset, aut plebi concilium tribuni edixissent, aut aliquis ex magistratibus ad concionem vocasset, forte temere coire voluerunt. Manifestum hinc est, non intra, sed extra Urbem, & quidem edicto exercitu *comitia centuriata* haberi potuisse. *Locus* autem centuriatis comitiis destinatus erat *campus Martius*, quem *Cicero* dicit Consularibus auspiciis consecratum: quia imperii Consularis auspiciis omnia fere peragebantur, quæ publice in eo campo fieri solebant. Pauca itaque de eo hic sunt adjicienda.

Fuit *campus Martius* qui alibi etiam *Tiberinus* dicitur, locus extra urbem Romam prope portam Flumentanam: *Martius* dictus, eo quod *Marti sacer* vel dicatus esset. Scribit *Agellius* lib. 6. cap. 7. eum à *Caja Tarratia*, virgine Vestali populo Romano donatum, propter quem amplissimos honores populus ipsi habuerit. Sunt tamen qui eum ab *Acca Laurentia*, scorto nobili: non à *Caja Tarratia*, testamento populo Romano condonatum, affirment. Eum fortasse Romulus *Marti* sacrum fecit. Non enim traditur. *Servii* enim *Tullii*, Regis VI. tempore, jam tum *Marti* sacer fuit, in eoque primum lustrum conditum,

& *comitia centuriata* habita, testante *Dionysio* lib. 4. Postea à *Tarquinio Superbo*, VII. & ultimo Romanorum Rege in proprios usus conversus, post evictos Reges, à Bruto, & collega rursus ad pristinam conditionem redactus est. Qua de re libet adscribere verba *Dionysii*, lib. 5. quæ sunt: *Junius Brutus*, & *P. Valerius* bona tyrannorum populo diripienda dederunt, agrum quem illi privatim possederant, inopibus ex plebe diviserunt, uno tantum campo excepto, qui situs est Urbem inter, & fluvium. Is jam ante *Marti sacer* erat, pratum equis & juventuti in armis exercendæ accommodatum. Id *Tarquinius* contempta religione suis oppleverat segetibus, sicut satis apparet ex decreto Consulum, de ejus frugibus. Cum enim omnia *tyrannorum* bona agenda, ferendaque permisissent populo, quicquid frumenti in ejus campi areis, vel in stipula, vel tritum jam, non permiserunt avehi, religione vetante, jusseruntque totum effundi in Tiberim. Et nunc quoque ejus facti manet monumentum, bene magna insula, sacra *Æsculapio*, cincta flumine, concreta (ut fertur) è frumenti acervis putrescentibus & paulatim aliis, quæ temere fert flumen, eodem invectis, facta auctior. Hæc *Dionysius*. Paulo ante dicit, moris fuisse in *campo Martio*, Reges & magistratus creari. *Bartholomæus Marlianus* Epitoma antiquæ Romæ Topographiæ lib. 6. cap. 12. ubi de *campo Martio* verba facit: inter alia refert, in hoc campo, præter nativam loci, pratorumque amœnitatem, ornamenta etiam, & statuas illustrium virorum erectas, & ex *Capitolio*, cum ille locus nimis angustus esse cœpisset, propter ornamentorum quæ quotidie inferentur, multitudinem, plurima in *campum Martium* translata esse. *Strabo* lib. 5. etiam eleganter *campum Martium* his verbis describit: Maximam, inquit, horum (scilicet deorum) partem *campus Martius* habet, præter nativam locorum amœnitatem, artis & solertiæ exornationes admittens. *Campi* enim admirabilis *magnitudo*, & curules pariter cursus, & alia equestria certamina expedita suppeditat: nec minus, tam multis pilam, trochum, palæstram exercitatione tractantibus, aliaque incumbentia simul opera. Quid perennes solo herbas, coronatosque usque ad fluminis alveum colles? *Scenicarum* ostentatio picturarum ejus generis spectacula præstat, ut difficile & invitus abscedas. Hæc ille. Varia itaque ludicra in hoc campo exercebantur, quod præter *Strabonem*, & *Horatius* docet. Tumultu exorto delectus in eo habebatur, clari viri mortui cremabantur, & hic *campus* fere *schola* erat *militiæ Romanæ*, ubi juventus Romana ad palum omni genere armorum, & quidem veris duplo graviorum, exerceretur, caput petendo, lateribus insidiando, poplite succidendo, insiliendo, resiliendo, punctim potius, quam cæsim feriendo, & interim tamen assidue sese protegendo, item jaculando. Pars ibi tyronum pilis, lapidibus, sagittis, manu, funda, arcu jaculandis exercebatur. Tum vero saltu fossæ latitudinem, aut valli altitudinem superare: præcipue autem cursu locum occupare, fugientem assequi consuescebat. Erant etiam equi lignei in campo, ut insilire, desilire, dextra, læva, inermis, armatus, districto etiam gladio futurus eques addisceret, veros etiam equos domaret, & futuris præliis adsuefaceret, &c. Neque prætereundum est, quod *Pomponius Lætus* in suis antiquitatibus Rom. annotat, fuisse in *campo Martio* insigne *horologium*, quod habuerit septem gradus circum, & lineas distinctas metallo inaurato: solum etiam campi, eo loco, ubi *horologium* istud fuerit, lapide amplo quadrato stratum fuisse, & habuisse lineas easdem, & in angulis quatuor ventos, cum inscriptione, ut *boreas spirat*, *ex opere Misino*. Meminit ejus etiam *Plin.* lib. 36. cap. 10. & addit, ab *Augusto* Imperatore illud *horologium* conditum fuisse. In hoc igitur campo *centuriata comitia* regulariter, & semper habita fuerunt. Nisi quod illa, quibus de *Manlio Capitolino* judicatum est, *comitia ex campo* Martio in *lucum Petilinum* translata sunt, eam ob causam, ut à conspectu Capitolii, oculi populi averterentur, quo liberius de conservatore ejus judicare posset, ut scribit *Livius* lib. 6. Sequitur de tempore.

CAP. XII.

De tempore comitiorum centuriatorum.

Nulla *comitia* nisi diebus *comitialibus* haberi poterant. Ergo nec *centuriata*. Qui autem *comitiales* dies fuerint, non opus esse arbitror hic pluribus explicari, cum in priori harum Antiquitatum commentario, ubi omnium dierum ratio & discrimina à Romanis observata, diligenter inquisita, & tradita sint, de *comitialibus* etiam non pauca sint annotata: nec patitur horum librorum ratio, ut eadem sæpius repetantur. Hoc tamen hic monendum videtur, cum in singulis mensibus quidam *comitiales* dies fuerint: quo anni tempore *magistratuum comitia* haberi consueverint. De judiciorum enim, & *legum comitiis* nihil certi dici potest.

Non semper idem tempus observatum fuit magistratibus creandis. *Livius* libro 3. scribit, *L. Ebutium* & *P. Servilium* Kalend. Sextil. ut tunc principium anni actum sit, Consulatum inivisse. Eo igitur tempore mense Junio vel, Quintili *comitia* eorum habita fuerunt, certi quidem nihil traditur. Paulo post, cum de *decemviris* loquitur, ita scribit: Idus tum Majæ solennes erant ineundis magistratibus. Mense igitur *Martio*, vel *Aprili*, tum eorum *comitia* habita fuisse suspicari licet. Tempore autem belli Punici secundi, Consules Idibus Martiis Consulatum inibant, ut passim in historia *T. Livii* legitur. Idque ita observatum fuit usque ad annum Urbis DCI. Illo igitur tempore *comitia* haberi solebant, *Januario* & *Fe-*

Februario menſe, dimiſſis ſcilicet in hyberna exercitibus. Anno autem Urbis DCI. *Q. Fulvius Nobilior*, & *T. Annius Luſcus* Conſules, primi Kalend. Januariis magiſtratum inierunt, poſt quod tempus idem deinde à ſequentibus Conſulibus factum eſt. At eo tempore ordinaria *magiſtratuum* creatio fuit, ad finem menſis Julii, & principium Auguſti, ut ex *Ciceronis* oratione ſecunda in Verrem, epiſtolis ad Atticum, & epiſtola Cælii ad *Ciceronem*, conſtat. Quod ſi ultra ducerentur *comitia*, id eveniebat propter interceſſiones, aut obnuntiationes, per quas differrentur.

Porro autem *Conſularia comitia* ante prætoria haberi ſolebant; interdum quidem eodem die, ut ex *Livii* lib. 10. conſtat, interdum poſtero die, nonnunquam tertio, aut alio quodam poſt die, uti ex eodem *Livio* intelligi poteſt.

Cenſoribus creandis *comitia* initio paulo poſt initum à *Conſulibus magiſtratum*, priuſquam in provincias proficiſcerentur, ætate *Ciceronis* ad finem menſis Junii, ut conſtat ex epiſtolis ad Appium, collatis cum iis, quæ ad Atticum lib. 6. ſcripta ſunt, ex quibus colligi poteſt, *Appium cenſorem* factum, eo quo dixi tempore, idque quinto quoque anno fiebat, ut ex hiſtoria cognoſcitur. Hoc tamen differebant *cenſorum comitia* à Conſularibus, & prætoriis, quod cenſores ſtatim deſignati magiſtratum inibant. Unde legimus apud *Livium* lib. 40. Cenſores deſignatos ſtatim in Capitolium deductos, ad capienda magiſtratus inſignia, jurandumque in leges. Conſules vero, prætoreſque, niſi interregno aut in locum demortui creati eſſent, non ſtatim deſignati inibant *magiſtratum*, ſed ab eo tempore, quo deſignati erant ad illud, quo magiſtratum inibant, quod poſterioribus temporibus fere quinque menſium ſpatium erat, privati manebant. Quæritis, quid per id tempus actum ſit? reſpondeo, inquirebatur per competitores aut alios de ambitu in deſignatos, de quo alibi dicendum erit. His ita explicatis, modum *comitiorum* trademus.

Cap. XIII.

De modo centuriatorum comitiorum, & primum quidem de iis, quæ ante comitia fieri ſolebant.

Quod ad modum horum *comitiorum* attinet, tria nobis conſideranda veniunt: primùm, quid ut juſta haberentur *centuriata comitia*, fieri ante ipſa ſoleret: deinde quis modus in ipſis *comitiis* ſervaretur: poſtremo quid poſt dicta *ſuffragia* fieri oporteret. Hoc capite de iis, quæ ante *comitia* obſervari ſolebant dicemus, de reliquis in ſeq. cap. acturi.

Primum omnium ex authoritate ſenatus hæc *comitia* fieri oportebat. Hoc enim diſcrimen inter *centuriata*, *curiata*, *ac tributa comitia* præter alia fuiſſe *Dionyſ.* lib. 9. ſcribit, quod tributis non opus eſſet ſenatus authoritate, in reliquis vel maxime neceſſe eſſet, eam accedere. Ac primis quidem temporibus, poſt habita *comitia* patres authores fiebant, hoc eſt, ea, quæ populus ſuis ſuffragiis juſſiſſet, confirmabant. Poſtea vero id jus ſenatui ademptum eſt, & inſtitutum, ut ante, quam *comitia* haberentur, in incertum *comitiorum* eventum, patres authores fierent. Teſtatur hoc *Livius* lib. 8. pluribus locis, & *Cicero* pro Plancio. Teſtatur etiam *lex P. Philonis* Dictatoris, qua cavebatur, ut legum, quæ *comitiis centuriatis* ferrentur, ante initum ſuffragium, patres authores fierent. Et *Appianus* lib. 1. bellorum civilium ſcribit, à *L. Cornelio Sylla* legem latam, ut nihil referretur ad populum, quod ante à ſenatu decretum, confirmatumque non eſſet, atque addit, veteri id lege cautum fuiſſe. Requirebatur itaque in *comitiis centuriatis* primum, ut patres authores fierent, hoc eſt, ut juberent aliquem *comitia* illa edicere. Jubebant autem id plerumque ſenatuſconſulto, quemadmodum ex *Livio* conſtat. Quod ſi patres authores non fierent, hoc eſt, non probarent cauſas *comitiorum*, tum intermittebantur, vel differebantur, donec ſenatus authoritas accederet.

Poſtquam patres authores facti eſſent, hoc eſt, poſtquam probaſſent *comitia* vel magiſtratuum creandorum, vel legum ferendarum, vel judiciorum exercendorum haberi, tum edictum præmitti neceſſe erat, ut ad quam diem convenire populus deberet, multo ante intelligeret. Unde fit, ut in omnibus hiſtoriis tam ſæpe reperiantur *Conſules comitia edixiſſe*. Id vero edictum in tabella ſcriptum publice proponi ſolebat, quod ex *Agellii* lib. 13. cap. 14. apparet, qui ſic ſcribit: In edicto illo *Conſulum*, qui edicunt, quis dies *comitiis centuriatis* futurus ſit, ſcribitur ex veteri forma perpetua: Ne quis magiſtratus minor de cœlo ſervaſſe velit. Ex quibus verbis apparet, in eo edicto plura capita fuiſſe ſcripta, atque illud proponendum publice fuiſſe, ut populo notum eſſet. Quoniam autem *comitiis* etiam adeſſe ex agris homines oportebat, qui in Urbem fere, niſi nundinis, hoc eſt, nono quoque die, non veniebant, propterea edictum illud per plures dies publice extare neceſſe erat, ut populo univerſo notum eſſet. Solebatque plerumque in *comitiis centuriatis* trinundinum interjici, inter edictum illud, & diem *comitiorum*, non tantum in legum & judiciorum, ſed *magiſtratuum* quoque comitiis, ſi nihil accidiſſet, quod impedimento eſſet, ne legitimo tempore *comitia* haberentur: quemadmodum fiebat, ſi per *Interreges comitia* haberentur, aut neceſſitas aliqua poſceret, comitia maturari. Quando enim *Interreges comitia* habituri erant, tum certe tantum tempus inter edictum, & diem *comitiorum* interjici non pote-

poterat. Erat enim *Interregis imperium quinque* tantum *dierum*, poterat autem secundus Interrex *comitia* habere, ut paulo ante ostendimus. Sic etiam superioribus temporibus, quibus Consules bellis urgentibus in Urbe esse non poterant, sæpe accidebat, ut in exitu annus prope esset, necdum tamen subrogati essent magistratus. Eo igitur tempore interdum reperimus propter necessitatem subrogandorum *magistratuum*, paucis post edictum diebus, habita fuisse *comitia*. Unde *T. Livius* lib. 24. scribit *Q. Fabium*, in eum quem primum comitialem diem habuerit, *comitia* edixisse. quibus verbis satis ostendit, post edictum non fuisse interjectum trinundinum. Neque enim tot dies continui, quot sunt in trinundino, esse poterant, quin aliqui ex iis essent *comitiales*. At temporibus ætati *Ciceronis* proximis Consules totum fere annum sui Consulatus agebant in Urbe, nec ad exercitus, aut in provincias, nisi ad finem anni proficiscebantur. Unde fiebat, ut legitimo tempore *comitia magistratuum* edicerentur: & nisi ad diem edicto præstitutum haberentur, id eo accidebat quod dies diffinderetur vel auspiciis, vel magistratuum intercessionibus.

Quod si vero *Consules* abessent, tum edictum illud *comitiorum* ex itinere præmittebant, ut trinundino ante proponeretur, vel *prætori* scribebant, ut is eorum nomine *comitia* indiceret, teste *Livio* lib. 22. Atque hæc quidem in genere, de omnibus *comitiis centuriatis* legitimis & regularibus intelligenda sunt. Præter ea autem, *comitia legum*, & judiciorum peculiaria etiam quædam habebant, quæ etiam consideranda sunt.

Ante *comitia legum* hic modus servandus erat, ut primum *legislator* concionem haberet, in qua populo necessitatem & utilitatem legis proponendæ ostenderet, deinde etiam recitaret, ac publice proponeret, ut populo potestas fieret, eam cognoscendi otiose: & ut inde liceret librariis describere, si qui vellent legem apud se habere. Cognosci hoc ex *Dionysii* lib. 10. potest, qui sic scribit: Tribuni plebis advocata concione pollicebantur plebi se legem laturos de iis rebus, quas postulabat. Quam orationem postquam plebs collaudavit, sublata omni mora, legem, quam paratam habebant, recitarunt. Ac proposita ea lege, datum est *trinundini spatium*, quo fieret potestas legis improbandæ omnibus, qui vellent, &c. Hæc ille. Quæ etiam de *legibus decemviralibus* scribit *Livius* libro 3. Post hanc legis propositionem, trinundino promulganda erat, id est, tribus nundinarum diebus advocata concione recitanda, & de singulis capitibus populus docendus: rogandus etiam ut legem accipere vellet, utque prodita die, qua *comitia* haberentur legis ferendæ, ad illam diem frequens adesset: inter quos, qui primus populo ut legem acciperet suadebat (solebant enim sibi latores virum aliquem præcipuum, authoritate præditum conciliare, & adjungere, qui legem populo suaderet) is *author legis* appellari solebat. Post hunc authorem alii etiam nonnunquam privati data à magistratibus concione, eam suadebant. Dabatur etiam potestas dissuadendi legem quicunque vellet. Et ex *Ciceronis* oratione post reditum in senatu colligitur, rogatores legum prima nundinarum die, post recitatam & explicatam legem, populo gratias egisse, quod advenisset, & simul rogasse, ut pari studio conveniret reliquis diebus, cum lex eadem rursus ad populum referenda esset: solitum etiam fuisse populum significationem dare *acclamationibus*, legem sibi acceptam esse, aut non esse, antequam dies suffragii veniret.

Quemadmodum autem in legum, sic etiam in *judiciorum comitiis* observabatur, ut trinundino accusatio promulgaretur. Docet hoc *Cicero* in oratione pro *domo sua* inquiens: Moderata populi judicia sunt à majoribus constituta: primum, ut ne pœna capitis cum pecunia conjungatur: deinde, ne nisi prædicta die quis accusetur: ut ter ante magistratus accuset, intermissa die, quam multam irroget, aut judicet: quarta sit accusatio trinundinum prodita die, qua judicium futurum sit. Hæc ille. Tribus autem nundinarum diebus ante *comitia* accusatio repetebatur ad populum. Atque hæc quidem *ante diem comitiorum* observabantur.

CAP. XIV.

De iis quæ in ipsis comitiis, & postea observari solebant.

Diximus præcedenti capite, quid ut justa essent, *ante comitiorum* diem fieri oportuerit: considerabimus nunc, quæ *ipso comitiorum* die, adeoque ipsis comitiis observari solerent. Primum, nulla *comitia centuriata* jure fieri poterant, nisi *captatis* ante *auspiciis*. Pertinebant autem ad hæc *comitia* duo auspiciorum genera, *observatio de cœlo*, & *avium inspectio*. Ei igitur qui *comitia* habiturus erat, parendum erat obnuntiationi. Si enim quis obnuntiaret, se de cœlo servasse, tum *comitia* peragi non poterant. Non autem omnes magistratus, majores scilicet, & minores, majoribus obnuntiare poterant, sed majores tantum, iique qui erant Consulum collegæ, *Consules*, & *Prætores*. Ideoque in omnibus *centuriatorum comitiorum* edictis, inter alia hoc caput erat: Ne quis minor magistratus de cœlo servasse vellet, quod paulo ante ex *Agellii* lib. 13. cap. 14. recitavimus.

Deinde etiam is, qui *comitia* habiturus erat, priusquam in campum veniret, in arce, aut alio quodam, sed intra pomœrium, loco auspicabatur, adhibito augure, qui sibi in auspicio esset: qui si adversa auspicia nuntiasset, *comitia* eo die peragi non poterant. Posterioribus tamen temporibus, ut ex *Dionysii* lib. 2.

&

& *Ciceronis* lib. 2. de Legibus, & lib. 2. de Divinatione cognosci potest, neglecta augurali disciplina, magistratus, qui *comitia* habiturus erat, augurem non tam consulere Deos jubebat, quam bona esse auspicia pronuntiare. Itaque ex voce auguris verius, quam ex ullo signo ex avibus, aut ex cœlo sumpto, auspicabantur.

Sed & *candidatos ante comitia* auspicatos fuisse, docet *Dionysius Halicarnasseus* lib. 2. his verbis: Qui magistratus accepturi sunt, prima luce, loco aperto expositi Diis supplicant tum ex *auguribus* publicis, qui adsunt, nonnulli nuntiant illis fulgur sinistrum, quod omnino non factum sit. Illi *augurium* ex voce accipientes abeunt, *magistratum* accepturi: alii quidem satis esse existimantes, nulla sibi adversa auspicia fuisse, alii vero etiam repugnantibus Diis. Hactenus ille. Præter *auspicia* erant etiam sacra quædam legitima, quæ à magistratu ante *comitia* fieri oporteret, quemadmodum idem *Dionysius* lib. 7. & 10. docet. Illa vero sacra, immolationes hostiarum erant, quibus in omnibus actionibus publicis uti solebant.

Captatis itaque auspiciis, & sacris peractis, primis quidem temporibus, *magistratus comitia* habiturus Urbem egrediebatur, atque tabernaculum capiebat: cum sequebantur omnes cives armati sub signis, in suis quique *centuriis*, ut multis docet *Dionysius*. Posterioribus vero temporibus non omnes cives armati in campum conveniebant, sed tantum præsidii causa, ut ait *Agellius*, paucorum hominum exercitus imperabatur, atque in Janiculum introducebatur, & erigebatur vexillum, donec peracta essent *comitia*. Quem morem, ejusque causas *Dio* lib. 37. indicat his verbis: Cum antiquitus multi hostes circum Romam habitarent, veriti Romani, ne, dum ipsi *comitia centuriata* agerent, hostes per insidias Urbem aggrederentur, Janiculumque occuparent: statuerunt non omnes ire in suffragia, sed ut semper aliqui armati per successionem eum locum custodirent. *In Janiculo* igitur, quamdiu concio durabat, custodiæ agebantur. Cum autem solvenda jam erat concio, signum à *Janiculo* removebatur, custodesque discedebant. Non autem licebat custodiis ab arce ea remotis, quicquam amplius statuere: Is autem mos solis *centuriatis comitiis* observabatur, cum extra Urbem omnes in armis adesse res postulabat, & id hodieque religionis causa fieri solet. Hactenus ille. Hoc etiam semper observatum fuit, ut *Consul comitiorum die*, quasi ad usurpationem vetustatis extra pomerium tabernaculum haberet: velut Dux exercitus. In quo capiendo vitium committebatur, si prius quam pomerium transgrederetur, auspicia aut non consuluisset, aut adversa apparuissent. Tantumque tribuebatur *his auspiciis* tabernaculi capiendi, ut si hic peccatum esset, tota actio vitiosa & inauspicata censeretur. Scribit *Plutarchus* in Marcello idcirco solitos magistratus capere tabernaculum, ut in eo sederent, pro captandis auspiciis. Quod si nondum ratis auspiciis, aliqua eos causa in Urbem retraheret, *primum tabernaculum* relinquere oportebat, & alterum capere, ex quo denuo captabantur *auspicia*. Hujusmodi autem auspicia *prima luce* captari solebant, quemadmodum intelligi potest ex *Dionysio*, *Macrob.* lib. 1. Saturnal. cap. 3. & *Agell.* lib. 3. cap. 2. Porro & hoc ad auspiciorum rationem pertinebat: si cœptis jam *comitiis*, tonitru supervenisset, tum ea dirimebantur. Item, si ipsis *comitiis morbo Herculeo* correptus quisquam repente concidisset, dissolvenda erant *comitia*, nec justa eo die haberi poterant: unde etiam illi morbo nomen est *comitialis*, ut *Serenus* docet his versibus:

Est subiti species morbi, cui nomen ab illo,
Quod fieri nobis suffragia justa recusat:
Sæpe etenim membris acri languore caducis,
Concilium populi labes horrenda diremit.

Et hæc quidem de *auspiciis horum comitiorum*.

Cum igitur senatus authoritate, edicto ante proposito, & re per multos dies ante promulgata, sacris factis, auspiciis addicentibus, nullaque obnuntiatione interjecta, *centuriata comitia* major magistratus habere vellet, nihil omiserat eorum, quæ ad legitimum modum *comitiorum* ante ipsa quidem *comitia* requirebantur. Videamus reliqua.

Populus Romanus, cui quidem jus erat suffragii, ad diem edicti conveniebat in *campo Martio*, atque ibi, priusquam in *centurias* distribueretur, habebat magistratus concionem ad populum, qua rogabatur, ut id, quod ageretur, jubere, aut vetare vellet. Ac si *magistratuum* quidem essent *comitia*, solebat is, qui habebat *comitia*, rogare populum, ut ex iis candidatis, quorum haberi rationem oporteret, quosque tum omnes nominatim appellabat, crearet populus quos vellet, *Consules*, *Prætores*, Censoresve. Neque vero cum voce quidem suffragium ferebatur, necessitas ea ratione populo imponebatur, ut non posset alios, quam *candidatos* facere: sed libera suffragia relinquebantur, ut ex omnibus civibus crearet, quos vellet, si modo ii essent, quorum ratio legibus haberi posset. Quin etiam legibus solutos sæpe reperimus multos, ut creari possent, vel ante legitimam ætatem vel absentes, vel decennio nondum interposito inter eundem *magistratum*. Et multos qui non peterent, creatos invenimus. Verum ista evenire non solebant, nisi ea tempora essent, in quibus magna virtus alicujus reipublicæ necessaria videbatur: quæ in petentibus tanta non erat populo cognita. Ordinarium autem, ac legitimum erat, ut ex *candidatis* crearetur *magistratus*. Post leges tabellarias, hi modo creari poterant, quorum rationem haberi debere, ante judicatum esset, ut in tabellis nomen eorum scriberetur.

Quod de *magistratibus* dixi, idem debet in *comitiis* Regis sacrorum intelligi.

Hujusmodi autem conciones, non solum ante, quam populus in suffragium mitteretur, sed interruptis etiam interdum *comitiis*, ad emendanda populi suffragia habitas fuisse, testimonio est *Livius* lib. 3. de *L. Quinctio*, scribens, cum *C. Claudius* Consul haberet *comitia Consularia*, & se refici Consulem videret, L. *Quinctius* ejus collega interrupit *comitia*, orationemque ad populum habuit, cujus exitus fuit, ut communiter ab ambobus Consulibus ediceretur, ne quis L. *Quinctium* Consulem faceret: si quis fecisset, se id suffragium non observaturos: simile exemplum recitat *Livius* lib. 14. etiam de *Q. Fabio Maximo*.

Sin legum *comitia* essent, antequam populus in suffragium mitteretur: primum lex recitabatur à *præcone*, subjiciente *scriba*: tum oratione docebatur populus, denique rogabatur, ut eam legem acciperet & suffragiis suis jubere vellet, testibus *Asconio*, in argumento orationis pro *C. Cornelio*, *Appiano* lib. 1. bellorum civil. & *Plutarcho* in Catone Uticensi. Ex quibus etiam authoribus intelligi potest, observatum fuisse, ut post trinundini promulgationem, die *comitiorum* rursus recitaretur lex, haberenturque orationes, suadendi & dissuadendi causa.

At si judicii causa *comitia* haberentur, idem fiebat, quod in legibus ferendis. Judicium enim populi lege lata fiebat: quæ si acciperetur à populo, condemnatus erat reus · sin antiquaretur, absolvebatur.

Erat autem omnium actionum cum populo commune principium: VELITIS JUBEATIS QUIRITES, quemadmodum ex *Cicerone*, & *Livio* intelligi potest. Ex qua dicendi formula nomen ortum est rogationis, omnibus actionibus cum populo commune.

His peractis, jubebat magistratus populum in suas *centurias* discedere, ad suffragium ferendum: idque populus ita faciebat: nisi hic obnuntiatum esset, aut ab aliquo magistratu intercessum.

Intercedebant inter se *Consules*, Prætores, & Tribuni, unde in legibus *Ciceronis* scribitur: *Par, majorve potestas plus valeto.* Qua lege significatur, parendum esse intercessioni paris aut majoris potestatis.

De *suffragiis* jam dicendum, quo ordine centuriæ ea tulerint. Non enim omnibus temporibus eadem observata fuit ratio. De primis temporibus *Dionysius* l. 4. in historia Ser. Tullii Regis sic scribit: Quando *Tullius magistratus* creare, aut de lege cognoscere, aut bellum inferre volebat, pro *curiatis centuriata* indicebat *comitia*. Primæ ad suffragia vocabantur maximi census *centuriæ*, XIIX. equitum, XXC. peditum. Hæ, quia tribus *centuriis* plures erant, quam reliquæ, si consentirent, vincebant, & definiebatur sententia. Sin minus, XXII. centuriæ secundæ classis inibant suffragia. Quod si ne tum quidem convenirent calculi, tertia classis vocabatur, ac deinceps quarta: idque tamdiu fiebat, donec *nonaginta septem centuriarum* consentirent suffragia. Id, si ne post quintam quidem vocationem contingeret, centum nonaginta duabus *centuriis* pari utrinque numero divisis in duas sententias, tum demum vocabatur ultima inopum *centuria*, immunis à tributis, atque militia, & utricunque parti accederet, eam reddebat potiorem altera, quod perrarum erat, & pene impossibile. Plerumque enim prima vocatione absolvebantur *comitia*, raro ad quartam perveniebatur: quinta & sexta erant supervacaneæ, &c. Hæc eo loco docet *Dionysius*. Sequentibus autem temporibus, & quidem libera civitate, mutata illa ratio fuit. Non enim centuriæ equitum primam sententiam ferebant, sed omnes *centuriæ* in sortem conjiciebantur, & quæ prima educebatur, prima suffragium dicebat, & *prærogativa* appellabatur: deinde reliquæ vocabantur, quæ dicebantur *jurevocatæ*. Post expletas vero tribus triginta quinque cum centuriæ ac classes, tribuum partes essent, uti ex Livio *Sigonius* & *Grucchius* colligunt, tum primum universus populus in tribus triginta quinque distribuebatur, & duplex sortitio fiebat, prima inter *tribus*, quæ primum sorte exibat, *prærogativa tribus* dicebatur: altera sortitio fiebat inter *centurias prærogativæ* tribus: quæque primum exibat, *centuria prærogativa* dicebatur, ac prima suffragium ferebat, post quam primæ classis centuriæ, tum secundæ, suo quæque ordine ad suffragium ferendum vocabantur, quæ *jurevocatæ* appellabantur: atque plerunque, imo semper *prærogativæ* sententiam (tantum ejus omen erat) sequebantur. Et hæc est causa, cur in centuriatis comitiis non tantum *prærogativæ centuriæ*, verum etiam *tribus* mentio fiat.

Sed neque hoc prætereundum est, cum primis liberæ reipublicæ temporibus, bina de magistratibus majoribus *comitia* haberentur, *centuriata* & *curiata*, quemadmodum supra ex *Sigonio* docuimus, obsoletis postea *curiatis comitiis* factum est, ut *prærogativæ* & *jurevocatarum suffragia* pro binis comitiis haberentur. Docet hoc *Asconius* in 2. Verrinam, cum sic scribit: *Prærogativæ tribus* sunt, quæ primæ suffragium ferunt ante jure vocatas. Mos enim fuerat, quo facilius in *comitiis* concordia populi firmaretur, bina omnino de iisdem *candidatis* comitia fieri, quorum *tribus prærogativæ* dicebantur, quod primo rogarentur, quos vellent Consules fieri: secunda *jurevocatæ*, quod in iis sequente populo, ut sæpe contingit, *prærogativarum* voluntatem, jure omnia complerentur: Hactenus *Asconius*. Ad suffragia redeo. Ante leges tabellarias latas populus voce suffragium ferebat: at postea cœpit tabella *suffragium ferre*. Ac voce quidem cum dicebatur *suffragium*, erant in singulis centuriis *rogatores*, qui singulorum rogabant sententias, quas palam singuli proferebant. In quam autem partem plures ejusdem centuriæ homines inclinassent, ejus totius centuriæ sententia censebatur: quam deinde *rogator* per præconem nuntiari jubebat. Quod si *magistratuum comitia* essent, rogabantur singuli, quem vellent magistratum esse, & tum no-

nominatim singuli appellabant, quem vellent magistratum creari. Idem in *comitiis Regis* sacrorum fiebat. Sin legum *comitia* essent, cum populus legem accipere vellet, solebat uti his verbis solennibus, ac velut conceptis, UTI ROGAS: quibus significabat, se velle hoc ita fieri, quemadmodum legis rogator fieri vellet. Cum vero legem accipere nollet, utebatur solenni verbo: ANTIQUO: quo significabat se, quod rogaretur, *antiquare:* hoc est, ne omnino fieret vetare.

Iisdem vocibus etiam utebantur in *comitiis* judiciorum. Nam & ea per legem his comitiis exercebantur: quam si populus *antiquasset*, absolutus erat reus: sin vero *jussisset*, tum erat damnatus. Postquam autem tabella populo data est, oportuit eam munere vocis fungi. Ac in *comitiis* quidem magistratuum oportuit tabellis nomina *candidatorum* inscribi, ut daretur iis per tabellam magistratus, sicuti prius voce creabantur. Tot autem tabellæ unicuique de populo dabantur, quot essent *candidati*, quorum rationem haberi oportere judicatum esset. Et brevitatis causa in tabellis non integra *candidatorum* nomina scribebantur, sed primæ tantum literæ nominis cujusque, id quod ex *Ciceronis* Oratione pro Domo intelligitur.

In comitiis legum duæ dabantur tabellæ, una in qua scriptum erat, UTI ROGAS, duobus tantum primis elementis, V. R. Altera in qua scriptum erat, ANTIQUO, una etiam litera A. In comitiis judiciorum eædem tabulæ dabantur, una notata litera A. quæ significabat ANTIQUO, altera notata literis U. R. id est. UTI ROGAS.

Illæ autem tabellæ non domo afferebantur à populo, sed erant, qui eas ministrarent populo suffragium inituro, quos *diribitores* appellabant, idque hoc ordine fiebat.

Sortitione inter *tribus* & *centurias* de prærogativa facta, magistratus in tribunali, quod erat in campo Martio, sedens, per præconem, vocabat *prærogativam centuriam* ad suffragium. *Centuria* igitur illa de eo loco in quo consistebat, discedebat in septum quoddam prope tribunal, quod alio nomine etiam *ovile* dicebatur, & erat locus in *campo Martio* cancellis conclusus, in quo erant, qui suffragium dicebant, & quo aliis interim ingredi non licebat. In illud igitur *ovile*, seu septum centuria discessura ibat per pontes, qui erant angustæ viæ, per quas populus in *ovile* discedebat. In pontis initio stabant *diribitores*, qui tabellas singulis ministrabant. Ingredientibus in ovile *rogatores* cistam proponebant, in quam conjicerent eam, quam vellent, tabulam. Postquam autem totius *centuriæ* tabellæ collectæ erant, tum educendis suffragiis adhibebantur *custodes*. Eorum munus erat describere suffragia, ut ea centuriæ sententia renuntiaretur, in quam plures inclinasse conspiceretur. Hoc autem erat *describere suffragia*, tot puncta in tabella notare, quot tabellæ similes reperirentur: ut inito tandem numero, ea *centuriæ* sententia renuntiaretur, quæ plures habere similes tabellas ex numero punctorum perspiceretur. In legibus quidem ferendis, si plures reperirentur tabellæ, in quibus scriptum esset: U. R. pauciores in quibus scriptum esset, A. ab ea *centuria* legem juberi renuntiabatur. Contra vero legem *centuria* non accipere pronuntiabatur, si plures scriptum haberent, A. At si forte pares numero tabellæ in utramque partem reperirentur, ejus *centuriæ* nulla renuntiabatur sententia, nisi lex esset, quæ de perduellione ferretur. In favorem enim reorum absolvisse censebatur *centuria* quæ non condemnarat. Itaque si pares essent reliquæ centuriæ accipientium legem, & vetantium, hac accessione ad vetantes *centurias*, legem antiquabat: adeo, ut reus absolveretur. Quod præter alios *Dionys.* lib. 7. testatur, cum scribit, lege cautum fuisse, ut æqualitate suffragiorum reus absolutus judicaretur.

In magistratuum vero creatione numerus inibatur tabellarum, quæ idem nomen continerent. Cujus enim *candidati* nomen plures tabellæ comperiebantur continere, is ab ea *centuria Consul*, Prætor, Censorve factus renuntiabatur. Sin paria suffragia tulisse omnes *candidati* reperirentur, nullus renuntiabatur, exspectandaque erant reliquarum centuriarum suffragia.

Quod de *magistratuum comitiis centuriatis* dixi, idem de *comitiis Regis sacrorum* intelligi debet. Hic enim pro candidatis erant, duo, tresve, quos inaugurasset Pontifex maximus, ut ex iis postea populus suffragiis suis crearet, quem vellet esse *Regem sacrorum*, uti ex *Livii* libro 40. colligitur.

Postquam *prærogativæ centuriæ* suffragium renuntiatum esset, tum ea ex *ovili* discedebat, & prima *equitum centuria*, post singulæ *centuriæ* primæ classis ordine ad suffragium ferendum vocabantur, eo modo, quo de *prærogativa* diximus. Ubi omnes primæ classis *centuriæ* suffragium tulissent, tum ea iterum numerabantur. Et in legum quidem *comitiis*, si illæ omnes cum *prærogativa* consensissent, aut legem jussissent, aut vetuissent, lex perferebatur, neque opus erat reliquarum classium *centurias* ad suffragium vocare, cum prima classis reliquas omnes numero *centuriarum* vinceret. Si vero non omnes *primæ classis* centuriæ cum *prærogativa* consentirent, sed aliquæ tantum, & quidem major pars: tum secundæ classis centuriæ ordine intro vocabantur, donec appareret, tot jam centurias vel *jussisse*, vel *antiquasse* legem, ut numero reliquas omnes vincerent. Idem etiam in *magistratuum comitiis* observabatur, hac ratione: Si primæ classis centuriæ cum *prærogativa* de uno aliquo candidato consensissent, reliquorum autem *candidatorum* suffragia paria essent, unus ille, qui omnium suffragia habebat, *Consul*, sive *prætor*, sive *censor*, renuntiabatur: de reliquis candidatis *secundæ classis centuriæ* interdum etiam tertiæ, quartæ, quintæ, &c. vocabantur, donec aliquis, vel aliqui, reliquos numero suffragiorum vincerent, & sic prius renuntiatis collegæ addi possent. Quod si nec reliquæ *centuriæ* inter se convenirent, sed paria de singulis candidatis suffragia manerent, quod interdum factum fuisse legimus: tum denumeratis omnibus suffragiis, unus

unus tantum *Consul*, qui renuntiatus erat sequenti die de subrogandis sibi, vel prætoribus, vel collegis *comitia* habebat. Quod etiam fiebat, si uno Consule, item uno, vel pluribus prætoribus renuntiatis, antequam ex reliquo candidatorum numero, alter quoque Consul, vel alii prætores renuntiati essent, aliquid de cœlo accidisset, cujus interventu comitia dirimebantur. Tum etiam ille Consul vel prætores illi jam renuntiati, non quidem reddebantur vitiosi: sed tamen collegæ illorum, eo die creari non poterant, verum postero die.

Diversum erat in *comitiis censorum*, in quibus, si creato uno censore tempestas comitia dirimeret, tum etiam is, qui creatus jam censor erat, vitiosus censebatur.

Erat & hæc una dirimendorum *comitiorum* ratio, si quis magistratus major vexillum illud, seu signum militare, quod principio *comitiorum* in Janiculo erigebatur, inde detraheret, & exercitum abduceret. Tum enim nihil amplius decerni poterat, sed concio solvebatur, ut habet *Dio*. l. 37. Restant ea, quæ post dicta suffragia fieri solebant.

In legum *comitiis* magistratus post dinumerata suffragia legem aut acceptam aut antiquatam pronuntiabat, populumque dimittebat. In magistratuum vero comitiis solebat is, qui comitia habebat, priusquam populum dimitteret, eos renuntiare, quos jam sæpe à præconibus pronuntiatos populus creasset, adjecta solenni precatione, id quod ex *Cic.* Oratione *pro Muræna* constat, qui etiam solennia quasi verba precationis recitat: Quæ precatus sum, inquit, à Diis immortalibus, judices more institutoque majorum, illo die, quo auspicato à *comitiis centuriatis* L. Murænam Consulem renuntiavi, ut ea res mihi magistratuique meo: populo plebeique Romanæ bene, ac feliciter eveniret, &c. Illud quoque ex eodem *Cic.* confirmare possumus, eos, qui Consules designati essent, domum de campo deduci solitos, à magna multitudine populi, ac præsertim propinquorum & necessariorum. Verba *Ciceronis* Orat. 2. in Verrem, sunt hæc: Nam ut *Hortensius* Consul designatus reducebatur è campo cum maxima frequentia & multitudine. Et paulò post: Propinquis, necessariisque ejus, qui tum aderant, verbum nullum facit. Atque de *comitiis centuriatis* hactenus: dicemus nunc de tributis.

CAP. XV.

Quid sint tributa comitia, & quid, quotque tribus.

Tributa comitia fuerunt, ut docet apud *Agellium* Messalla l. 15. cap. 27. cum ex regionibus & locis, hoc est per tribus suffragium ferebatur. Quod ut intelligatur, de tribubus unde hæc *comitia* nomen acceperunt, quædam dicenda sunt. Triplici modo vocabulum *tribus* usurpatur, aut pro *loco*, aut pro *hominibus*, aut *pro jure*. Quando *pro loco* ponitur, tum partem quandam Urbis Romæ significat: quando vero *pro hominibus*, tum partem quandam civitatis Romanæ, vel civium notat: *pro jure* acceptum, jus alicujus partis Urbis, vel civitatis designat. Erant igitur *tribus* populi Rom. partes distinctæ locis in Urbe diversis, & regionibus undique circum Urbem per Italiam dispersis, sic appellatæ, quemadmodum *Asconius Pædianus* in Actionem 3. in Verrem, & alii docent, aut à *tributo dando*, aut quia primo tres tantum fuerunt, unde etiam *tribuni* dicti. Earum primus author fuit *Romulus*: qua de re *Dionysii* l. 2. verba omissis reliquorum scriptorum testimoniis, adscribam: In tres, inquit, partes, divisa universa multitudine, singulis præclarum aliquem virum, ducem præposuit: deinde unamquamque rursum in decem partitus, totidem fortissimos viros eis præfecit. Has curias, illas *tribus* vocare voluit, sicut vocantur & hodie. Hæc ille. Quem quidem sequuntur plerique alii Romanarum rerum scriptores, excepto *Varrone*, *Plutarcho*, & *Livio* l. 1. quorum hic eas tres populi partes non *tribus*, sed *equitum centurias* vocat (alibi tamen etiam *tribus* eas appellat) & primum tribuum authorem *Servium Tullium* facit: illi vero *Romulum* quidem tribuum, sicut & curiarum authorem faciunt, sed post Sabinum confectum bellum: cum *Dionysius* contra Romulum ante omne bellum à se gestum populum in tribus & curias distribuisse scribat: quorum tamen diversas sententias ita conciliare facile possumus, si dicamus, *Romulum* quidem initio statim, ante Sabinorum bellum populum in tres partes, seu *tribus* descripsisse, secundum *Dionysium*, quas partes *Livius* non *tribus*, sed *centurias equitum* dicat: non quod *tribus* illas fuisse neget, sed quod ex singulis illis tribubus *centum equites*, sive *singulæ equitum centuriæ* ab eodem sint descriptæ: eisque tribus partibus, secundum *Plutarchi*, *Varronis*, & aliorum sententiam, post confectum tandem Sabinum bellum, & Tit. Tatium in Urbem & regni societatem receptum, nomina ea quæ jam habemus, esse imposita. Fuerunt autem earum *tribuum* nomina hæc: *Ramnensis*, *Titiensis*, & *Luceres*. *Ramnensis* dicta fuit à *Romulo*, primo Urbis conditore: *Titiensis* à *Tito Tatio* Sabinorum Rege, qui à Romulo prælio victus ab eodem in Urbem Romam & imperii societatem receptus fuit: *Luceres* vel à *Lucumone*, vel à *Lucretino*, ut quidam volunt, vel à luco Asylæi in quem multi fuga delati, civitateque donati fuerunt, quæ posterior sententia *Plutarchi in Romulo*, & Pædiani in Actionem 2. in Verrem, verisimilior esse videtur. *Ramnenses* igitur fuerunt, qui *cum Romulo* primo Urbem condiderunt, pastores scilicet *Albani*, & aliquot *Græcanici* generis, qui ante Urbem conditam ea loca tenuerunt: atqui hi omnes habitarunt Palatium & Cælium montes. *Tatienses* fuerunt *Sabini*, & quotquot ab ea regione vel cum *T. Tatio*, vel postea venerunt, & hi colue-

coluerunt Capitolium, & Quirinalem: cæteri *adventitii*, ut Etrusci, Ardeates, Latini, & perfugæ omnes, qui ad asylum confugerant, *Luceres* dicti sunt, & tenuere loca inter Palatium & Capitolium plana, atque circum forum. Permanseruntque hæ *tribus* usque ad Tarquinii Prisci tempora. Nam cum sub *Tullo Hostilio* Albani victi in Ramnensium tribum adscripti, cæterique omnes populi, qui sub Regibus Romam ad habitandum venerant, præter Sabinos, *Lucerum tribui* inclusi fuissent, Urbeque multum aucta, hæ tres *tribus* non sufficerent, L. Tarquinius Priscus *numerum tribuum* augere, & de se & aliis amicis nominare volens, cum ne id faceret, ab *augure Nævio* prohiberetur, veteres illas sub iisdem, quibus inauguratæ à Romulo erant, nominibus duplicavit, primosque & secundos *Tatienses*, *Ramnenses*, & *Luceres* constituit: quod, ut alia omittam, ex *Sext. Pompejo* manifestum est, cum scribit: Sex Vestæ sacerdotes constitutæ erant, ut populus pro sua quaque parte haberet ministram sacrorum. Quia civitas Romana in sex erat distributa partes, *in primos, secundosque Tatienses, Ramnenses, & Luceres.* Eodem autem modo centurias etiam equitum Tarquinium duplicasse, tradunt *Dionysius* & *Livius*.

Tarquinio Prisco insidiis filiorum Anci Martii è vivis sublato, *Servius Tullius* VI. Rom. Rex, aliam *tribuum* divisionem instituit, de qua quidem nonnihil discrepant inter se scriptores veteres. *Dionysius* lib. 4. sic scribit: Cæterum *Tullius* postquam septem colles uno muro complexus est, Urbem in quatuor partes divisit, à collibus cognominatas, *Palatinam*, *Suburanam*, *Collinam*, *Esquilinam*, & quatuor *tribus* esse fecit, quæ ad id temporis tres fuerant, suosque cuique *tribules* adscripsit, divisa habituros munia, nec mutaturos domicilium: ita, ut in quaque seorsim delectus militum, & collationes tributorum fierent, nec jam juxta illas *generales tribus*, ut antea, sed juxta has quatuor, per locos à se digestas, vel locales, ordinabat militiam, tribunis in singulos præpositis, &c. Hactenus ille. Quæ quidem confirmantur à *Livio*, qui tamen nomina *tribuum* non addit. Quod vero sequitur in *Dionysio*: Divisit & universum agrum, ut *Fabius* author est, in partes viginti sex, quas ipse *tribus* nominat, ita ut triginta fiant, urbanis quatuor ad has additis. *Cato* certe eas tot fuisse dicit, jam tum regnante Tullio. Ego libentius accesserim *Venonio*, qui *triginta & unam tribus* numerat, tacito agri partium numero, &c. repugnat cum iis, quæ in historia anni CCLIIX. à *Livio* dicuntur, tum primum viginti & unam (sic enim legendum esse *Sigonius* in Scholiis Livianis monet, non quemadmodum vulgati libri habent, triginta & unam) tribus factas. *Carolus Sigonius* l. 3. de Antiq. jur. civ. Rom. cap. 3. ita hæc explicat, ut dicat *Ser. Tullium* aucta mirum in modum adventitia multitudine, quam in tertiam *tribum Lucerum* scilicet Romulus conjecerat, aucta etiam Urbe, quam ampliorem fecerat, inclusis pomerio duobus collibus, *Viminali* & *Esquilino*, totam urbanam multitudinem in quatuor partes, secundum loca habitationum, distribuisse, quas à tributo *tribus* appellarit, neglectis illis tribus *tribubus* generalibus à Romulo institutis, iisque nomina à locis ubi habitarunt, indidisse *Suburanam*, *Palatinam*, *Esquilinam*, & *Collinam*, easque *urbanas tribus* nominasse. Postea eundem universam rusticam multitudinem in quindecim *tribus* divisisse, quarum nomina fuerint *Romulia*, *Læmonia*, *Pupinia*, *Galeria*, *Pollia*, *Voltinia*, *Æmilia*, *Cornelia*, *Fabia*, *Horatia*, *Menenia*, *Papyria*, *Sergia*, *Veturia*, & illa, quæ post dicta est *Claudia*. Imposuisse autem *Servium* illis omnibus nomina à locis, ut testatur *Varro*: verum vindicata post in libertatem civitate, multas earum veteri relicto nomine, illustrium aliquot familiarum sibi nomina asciviße: hunc numerum ad annum usque CCLIIX. mansisse, quo anno additis duabus ad XIX. viginti & una tribus factas. Atque has duas *tribus*, quæ prioribus XIX. fuerunt additæ, quarumque nomina à *Livio* non sunt expressa, fuisse putat *Crustuminam*, sive *Clustuminam*, & *Vejentinam*. Dionysius certe de judicio C. Martii Coriolani, quod incidit in annum Urbis CCLXII. verba faciens, viginti & unam tribus tum fuisse scribit. *Sigonium* sequitur *Onuphrius* l. 2. Commentariorum reipubl. Rom. nisi quod XXI. à Servio institutas, quas postea anno CCCLVII. completas fuisse affirmare malit. Quæ *Alex. Neapolitanus* l. 1. Genial. dier. cap. 17. & *Joach. Perionius* l. 2. de Magistr. Rom. & Græc. de tribubus scripserunt, valde impedita & confusa sunt. Dederunt autem iis errandi causam depravati *Livianæ* historiæ codices: sed ad *tribus* revertamur. Hactenus igitur XXI. fuerunt. Anno vero CCCLXVI. ex novis civibus quatur *tribus* additæ, *Stellatina*, Tromentina (in vulgatis exemplaribus mendose habetur *Pomatina*, apud Florum *Prometina*) *Sabatina*, *Arniensis*, XXV. numerum explevere. Sic enim potius apud *Livium* lib. 6. legendum, quam XXXV. ut vulgati libri habent. Rursus anno CCCXCV. teste eodem *Livio* l. 7. duæ tribus additæ *Pomptina* & *Publilia*: anno postea CCCCXXI. à censoribus *Publ. Philone* & *Sp. Posthumio* duæ tribus propter novos cives censendos additæ, *Mætia* & *Scaptia*. Duæ etiam tribus, *Usentina*, ac *Falerina*, anno CCCCXXXV. & anno CCCCLIV. à censoribus *P. Sempronio Sopho*, & *P. Sulpitio Averrione* rursus duæ tribus, *Aniensis* & *Tarentina*. Tandem anno DXII. duæ tribus additæ, *Velina*, & *Quirina* XXXV. numerum expleverunt: qui numerus integer usque ad extrema reipublicæ tempora penetravit. *Florus* Epitoma libri 19. Hæ tribus omnes divisæ fuerunt in *urbanas* & *rusticas*. Fuit autem hoc inter eas discrimen, ut primis quidem temporibus, urbanis tribubus ii, qui Urbem, rusticis autem ii, qui rus haberent, comprehenderentur. Quod ex verbis *Dionysii*, quæ supra recitata sunt, manifestum est. Inde enim cognoscitur, tempore Servii Tullii *urbanas tribus* fuisse eorum, qui Urbem: *rusticas* illorum qui rura, & quidem colendi causa haberent: ita, ut *tribus* nihil aliud, quam *pars* aliqua *urbis* vel agri Romani esset, eaque habitationem sequeretur, & mutata habitatione, mutaretur; quique in agris, iidem in ali-

aliqua *tribu* essent: siquidem tot fere *rusticæ tribus*, quot agri partes numerentur. Et hæc quidem prima ratio fuit *tribuum*, quæ tamen postea mutata est. Posterioribus enim temporibus hoc discrimen inter *urbanas* & *rusticas* tribus fuit, ut *rusticæ* urbanis longe præferrentur, & ita optimus & præstantissimus quisque in rusticis tribubus, relictis urbanis, censeri vellet: ac tum *tribus* non Urbis, sed *civitatis partes* haberentur. Cujus mutationis causas duas fuisse *Sigonius* refert: vitæ nimirum rusticæ commendationem, & censoriam potestatem vel notationem. De priori scribit *Varro* l. 2. de re rustica, initio: Viri magni majores nostri non sine causa præponebant rusticos Romanos urbanis. Ut ruri enim, qui in villa vivunt, ignaviores, quam qui in agro versantur, in aliquo opere faciundo: sic qui in oppido sederent, quam qui rura colerent, desidiosiores putabant. Et *Plin.* l. 18. cap. 3. commendans vitam rusticam: Jam distinctio, inquit, honosque civitatis ipsius, non aliunde erat. *Rusticæ tribus* laudatissimæ eorum, qui rura haberent: *Urbanæ* vero in quas transferri ignominiæ esset, desidiæ, probro. Itaque quatuor solæ erant à partibus Urbis in queis habitabant, *Suburana*, *Palatina*, *Collina*, *Esquilina*. Nundinis Urbem revisitabant, & ideo comitia nundinis haberi non licebat, ne plebs rustica avocaretur. Hæc ille. Ex quibus etiam altera causa, videlicet *censoria potestas*, vel notatio intelligi potest, de qua etiam *Livius* lib. 8. scribit: Ap. *Claudius censor* humilibus per omnes tribus divisis, forum & campum corrupit. Et ex eo tempore in duas partes discessit civitas, aliud integer populus, fautor & cultor bonorum, aliud forensis factio tenebat, donec *Q. Fabius* & *P. Decius* censores facti. Et *Fabius* simul concordiæ causa, simul ne humillimorum in manu essent *comitia*, omnem forensem turbam excretam in quatuor tribus conjecit, *urbanasque* eas appellavit. Hæc *Livius*, ut alia omittam. Factum est anno ab U. C. CDLXIX. Coss. *P. Sulpitio Averrione*, *P. Sempronio Sopho*. Atque hæc in genere de tribuum origine, numero & discrimine dicta sint. Jam quod restat, ordine de singulis pauca subjiciam: unde nomen acceperint, & ubi earum fiat mentio. Ac primum de *quatuor urbanis*.

Tribus I. Suburana.

Hæc prima inter urbanas recensetur à *Varr.* l. 4. de ling. Lat. *Dionys.* lib. 4. *Liv.* l. 1. *Plin.* ac aliis. Dicta autem est *Suburana*, teste *Varrone*, quod sub muro terreo *Carinarum* esset, vel, quemadmodum idem ex Junio affert, ab eo, quod fuerit *sub antiqua urbe*. Cui testimonium potest esse, quod subest ei loco, qui terreus murus vocatur. Sed ego, inquit, à pago potius *Sucusano* dictam puto *Sucusam*. Nunc scribitur tertia litera B. non C. *Pagus Sucusanus*, quod succurrit *Carineis*. Sext. Pompejus sic de ea scribit: *Suburam* Verrius alio libro à pago *Sucusano* dictam ait. Hoc vero maxime probat eorum authoritate, qui ajunt, ita appellatam & regionem Urbis, & *tribum* à stativo præsidio, quod solitum sit succurrere *Esquiliis* infestantibus eam partem Urbis *Gabinis*, indicioque esse, quod adhuc ea tribus per C. literam, & non per B. scribatur. Hæc *Cœlium montem*, & circumadjacentia loca complectebatur. *Paul. Manutius* in Scholiis in 8. lib. epist. Cic. ad familiareis, existimat de ea Ciceronem locutum fuisse in Orat. 2. Agraria, ubi tamen in vulgatis legatur *Ogriculana*, in libris autem quinque antiquis: ab *usura nam*, pro quo ipse legendum putat *Suburana*.

Tribus II. Esquilina.

Tribus *Esquilina* dicta est ab *Esquiliis*. Esquiliæ autem, ut *Varro* lib. 4. de lingua Lat. testis est, secundum quosdam ab excubiis regiis, secundum alios, quod excultæ à Rege Tullio essent, sic dictæ sunt: sed de iis supra, ubi de monte *Esquilino* sermo fuit, plura attulimus. Meminerunt hujus *tribus* iidem, qui *Suburanæ*, *Dionysius*, *Livius*, *Varro*, *Plinius* & *Festus*.

Tribus III. Collina.

Collina tribus dicta est, ut scribit *Varro* l. 4. de ling. Lat. à *collibus*, *Quirinali*, & *Viminali*, in quibus sita erat. Meminit ejus præter superiores etiam *Josephus* l. 14. cap. 17. his verbis: L. *Coponius*, L. F. *Collina*.

Tribus IV. Palatina.

Denominata hæc *tribus* est, secundum *Varronem* l. 4. de ling. Lat. à *Palatino monte*, quem cum foro & Capitolio obtinebat. Meminerunt ejus omnes ii, qui superiorum, & præter eos *Cicero* Orat. 4. in Verrem: C. Claudius, C. F. Palatina, & ad eum locum *Asconius*: alibi ait, L. Claudium Palatina. Reperitur ejus mentio etiam in plurimis antiquis marmoribus, in quibus hisce fere literis notatur. PAL. PALAT. PALATIN. PALATINA, & PALATEINA. Inscriptiones illas qui cognoscere voluerit, videat *Onuphr. Panvinium* 2. Comment. de Republ. Rom. qui singularum *tribuum* testimonia ex inscriptionibus adduxit. Atque hæ sunt IV. *tribus urbanæ*, sequuntur *rusticæ*.

Tribus V. Romilia.

Sequuntur *rusticæ tribus*: Inter quas primum locum obtinet *Romilia*, quæ sic dicta est, quod sub *Roma* sit, teste *Varrone*. *Sext. Pompejus* sic ejus meminit: *Romilia tribus* dicta, quod ex eo agro censebatur, quem *Romulus* ex Vejentibus ceperat. Ex quo loco *Onuph.* l. 2. Comment. Reipubl. Rom. colligit hanc tribum eam agri Romani partem obtinuisse, quæ in Thuscia prope Urbis mœnia inchoans, secundum

dum flumen, usque ad maris ostia trans Tiberim extendebatur. Meminit ejus etiam *Cic.* Orat. 2. Agraria: item 2. in Verrem: Fortem virum ex eadem familia, Q. Verrem, *Romilia.* Ad quem locum annotat *Asconius: Romilia* nomen est tribus, ablativi casus, ut sit ex *Romilia.*

Tribus VI. Lemonia.

Sext. Pomp. Festus. Lemonia tribus à pago *Lemonio* appellata est, qui est à porta Capena, via Latina. *Cic.* ejus meminit Phil. 9. *Serv. Sulpitius* Q. F. Lemonia *Rufus:* & in Orat. Pro Planco: *Quid Planco cum Lemonia?*

Tribus VII. Pupinia.

Tribus Pupinia, scribit *Sext. Pompejus*, dicta *ab agro Pupinio*, qui in Latio cis Tiberim ad mare vergens, haud longe ab Urbe erat, ut videre est apud *Livium* l. 26. Meminerunt ejus *Cælius* epist. ad Ciceronem: *C. Lucretius* C. F. Pup. Jur. & Cic. ad Q. Fratr. Cn. Nerius *Pupinia.* Valerius etiam Maximus l. 4. cap. 4. his verbis: Illi etiam prædivites, qui ab aratro accersebantur, ut Consules fierent, voluptatis causa sterile, atque æstuosissimum *Pupiniæ solum* versabant. Et paulo post: *Atilius* Consulibus scripsit, villicum in agello, quem septem jugerum in *Pupinia* habebat, mortuum esse.

Tribus VIII. Galeria.

Unde *Galeria* dicta sit, ex veteribus scriptoribus non liquet. *Carolus Sigonius* lib. 1. de Antiquo jure civium Rom. cap. 3. opinatur, eam etiam à loco aliquo nobis jam incognito hoc nominis accepisse, quemadmodum reliquæ *tribus* omnes à Servio institutæ. *Sigonium* sequitur *Onuphrius* l. 2. Comm. Reip. Rom. qui etiam addit, posse videri eam à flumine *Thusciæ Galeso*, cujus *Virgilius* meminit, *Galesam*, post *Galeriam* dictam. Memoria ejus extat apud *Livium* l. 27. Galeria juniorum, quæ forte prærogativa erat, *Q. Fulvium*, & *Q. Fabium* Coss. dixerat. *Plinius* l. 7. cap. 48. M. Mucium, M. F. *Galeria*, Felicem commemorat.

Tribus IX. Pollia.

Etiam hanc *tribum* à loco aliquo, cujus nomen & memoria interciderit, nomen accepisse *Sigonius* & *Onuphr.* putant. Meminit ejus *Liv.* l. 8. Tribus omnes, præter *Polliam*, antiquarunt legem in Tusculanos latam. Et lib. 39. Cum ad tribum *Polliam* ventum est, in qua *M. Livii* nomen erat, & præco cunctaretur citare ipsum censorem, *Cita*, inquit *Nero*, M. Livium. Meminit utriusque rei, & *tribus Polliæ* etiam *Val. Maximus* l. 2. c. 4. & lib. 9. cap. 10.

Tribus X. Voltinia.

Hæc *tribus*, quemadmodum præcedentes, à loco nobis modo incognito, secundum *Sigonium* & *Onuphrium*, nomen habet. Mentionem ejus facit *Cicero* Oratione pro Plancio, cum ait: Quas tribus edidisti? *Terentinam credo, aut Voltiniam.* Et paulo post: *Voltinia* tribus ab hoc corrupta. *Terentinam* habuerat venalem, quid diceret apud *Voltinienses*, aut tribules suos judices? Et alibi: Plures te testes habere de *Voltinia*, quam quot in ea tribu puncta tuleris.

Tribus XI. Claudia.

Diximus ante ex Varrone, *tribus à Servio* Tullio Rege *institutas* omnes à locis nomina habuisse: cui rei etiam testimonium præbent illæ *tribus*, de quibus hactenus egimus. Vindicata vero in libertatem civitate, multæ earum vetere relicto nomine, illustrium aliquot familiarum sibi nomina adsciverunt. Atque hinc fit, ut plurimum antiquæ appellationes ignorentur, nova tantum à familiis ipsis indita nomina apud scriptores reperiantur. Id quod de *tribu Claudia*, & aliis, quæ sequentur, sentiendum est. Fuit enim vetus *tribus* à Servio Tullio instituta, in quam cum *Actius Clausus*, cui postea *Appio Claudio* fuit Romæ nomen, cum clientibus suis Regillo profugus, & civitate donatus, scriptus esset, *tribui* illi, de sua appellatione nomen dedit, testibus *Livio* lib. 2. & *Halicarnasseo* l. 5. Meminerunt etiam hujus tribus *Virgil.* 7. Æneid. & *Pædianus* ad Orationem Ciceronis pro Scauro.

Tribus XII. Æmilia.

Claudiæ exemplum multæ aliæ *tribus* secutæ, antiquis nominibus, quæ à locis acceperant, dimissis, nobilissimarum gentium, quæ in singulas sese transtulerant, nomina acceperunt, ut *Æmilia*, *Cornelia*, *Fabia*, *Horatia*, *Menenia*, *Papyria*, *Sergia*, & *Veturia.* Quod tum fuisse factum verisimile est cum forensi turba, in urbanas *tribus* conjecta viles eæ haberi inciperent, & illustres familiæ in rusticas nomina darent, seque in eas transferendas curarent, in quibus agros suos haberent. Primum autem in *urbanas tribus* illustriores familias relatas fuisse, ex *Livio*, *Dionysio*, & aliis manifestum est. *Æmilia* igitur *tribus* à familia vel gente potius *Æmilia*, quam celeberrimam Romæ fuisse tum ex omnibus rerum Romanarum scriptoribus, tum ex generosi viri *Richardi Streinii* Baronis Austrii libro de Familiis & Gentibus Romanorum cognoscitur, nomen hoc sortita est. Meminerunt ejus *Livius* l. 38. Rogatio perlata est, ut in *Æmilia tribu* Formiani ac Fundani, in Cornelia Arpinates ferrent: & *Cicero* in epist. ad Atticum.

Tri-

Tribus XIII. Cornelia.

Fuit & hæc antiqua *tribus* à Servio Tullio instituta, quæ veteri nomine dimisso, *Cornelia* postea appellata fuit, à gente *Cornelia* omnium nobilissima atque amplissima, quemadmodum legenti veterum scripta, & *Richardi Streinii* de Gentibus & Familiis Romanorum librum, clarum fit. Meminit ejus *Livius* eodem loco, ubi *Æmiliæ.*

Tribus XIV. Fabia.

Nomen obtinuit hæc tribus à clarissima gente *Fabia*, quæ in eam relata fuit. Mentio ejus extat apud *Suetonium* in Augusto: *Fabianis* & *Scaptiensibus tribulibus* suis die comitiorum singula millia numûm à se dividebat. Item apud Horatium:

Hic multum in Fabia valet, ille Velina.

Tribus XV. Horatia.

Quod nomen antiquitus huic tribui fuerit, in tanto veterum authorum defectu sciri non potest: dicta postea fuit *Horatia*, à nobili & clara gente *Horatia*. Quanquam autem nullum veteris scriptoris de hac *tribu* testimonium extet: quia tamen in antiquis lapidum inscriptionibus ejus mentio fit, *Carolus Sigonius* & *Onuphrius* conjectura ducti, eam inter primas illas à *Servio* institutas retulerunt. *Paulus Manutius* eam novies in lapidibus nominari scribit.

Tribus XVI. Menenia.

Hanc tribum *Meneniam* potius, quam *Mentinam* (uti apud *Josephum* fortasse corrupte legitur) dictam fuisse *Paulus Manutius* & *Onuphrius* volunt, accedente præsertim inscriptione apud *Feltriam*, in qua expresse scriptum est: C. FIRMIO. C. F. MENEN. RUFINO, &c. Integram illam inscriptionem habet *Onuphrius.* Habet autem nomen hoc à gente *Menenia*, quæ primis reipublicæ temporibus Romæ floruit, testantibus id *Livio*, *Dionysio*, *Cassiodoro*, & *Richardi Streinii* de Familiis & Gentibus Romanorum libro. Mentio hujus tribus extat apud *Flavium Josephum* Antiquitatum l. 13. *L. Manlius* L. F. *Menenia:* ubi tamen (quemadmodum ante monui) in vulgatis exemplaribus legitur *Mentina.* Meminit ejus etiam *Cic.* l. 13. epist. ad familiares, epist. 9. ad M. Brutum. P. Rupilius C. F. Men.

Tribus XVII. Papyria.

A gente *Papyria*, cujus *Livius*, *Dionysius*, ac alii, & inter recentiores *Richardus Streinius* meminerunt, hæc *tribus* nomen accepit. Sic enim *Sext. Pompejus: Papyria* tribus à *Papyrio* vocata. De ea *Liv.* l. 8. Memoriamque ejus iræ Tusculanis in pœnæ tam atrocis authores mansisse ad patrum ætatem constat, nec quenquam ferme ex Pollia tribu candidatum *Papyriam* ferre solitum.

Tribus XVIII. Sergia.

Appellationem hæc tribus obtinuit à gente *Sergia*, de qua *Richardus Streinius.* Meminit ejus *Q. Asconius Pædianus*, ad Orationem Ciceronis pro Cornelio: Sergia & Quirina damnaverunt. Et Frontinus l. 2. de *Aquæductibus:* Tribus *Sergia* principium fuit.

Tribus XIX. Veturia.

Veturia tribus à gente *Veturia*, quæ prius *Vetusia* dicta fuit, relicto veteri nomine, hanc appellationem accepit. Meminit ejus *Livius* l. 36. his verbis: Fulvius Romam comitiorum causa accersitus, cum comitia Consulibus rogandis haberet, *prærogativa Veturia* juniorum declaravit Tit. Manlium Torquatum, & Tit. Octacilium, &c. Quo loco etiam *Veturiæ seniorum* meminit. Atque hæ sunt novemdecim illæ *tribus*, in quas populum Romanum *Servium Tullium* Regem divisisse, *Carolus Sigonius* lib. 1. de Antiquo jure civium Roman. c. 3. scribit, quatuor urbanæ, quindecim rusticæ. Considerabimus reliquas.

Tribus XX. *Crustumina.*

Livius lib. 2. in historia anni CCLIX. scribit eo anno Romæ viginti & unam *tribus* factas esse, quod etiam *Florus* in Epitome testatur, inquiens: Numerus *tribuum* ampliatus est, ut essent viginti una (sic enim legendum esse ea quæ in sequentibus libris de *tribubus* scribuntur, coarguunt, cum in vulgatis *Livii* & *Flori* exemplaribus sit triginta una.) Quæ vero nomina earum fuerint, non addunt. *Carolus Sigonius* conjectura ductus, putat esse *Crustuminam* & *Vejentinam*, quem nos sequimur. *Onuphrio* placet has duas addendas esse superioribus, & dicendum viginti & unam ab ipso *Servio* factas, nec hoc anno numerum *tribuum* ampliatum, cum nullam ejus rei mentionem *Dionysius* faciat. Quod autem ad *Crustuminam tribum*, quæ etiam *Clustumina* in antiquis lapidum inscriptionibus appellatur, attinet, dicta ea est à Thuscorum Urbe *Clustumina*, alias *Crustumina*, testante *Pompejo Festo*: meminit ejus præter Festum *Livius* l. 42. in oratione Sp. Ligustini, trib. plebis ad populum. Sp. Ligustinus, *tribus Crustuminæ*, ex Sabinis sum oriundus, Quirites. Et *Cicero* oratione pro Planco, item pro Balbo: In tribum *Crustuminam* pervenit L. Cornelius Balbus, legis de ambitu præmio.

Tri-

Tribus XXI. Vejentina.

Hanc, ut diximus, cum *Crustumina* anno CCLIIX. tribuum numero adſcriptam eſſe, placet *Sigonio*. Dicta eſt *Vejentina*, à Vejis, vel ab agri Vejentini parte. Meminit ejus *Cicero* pro Plancio: *Quid Plancio cum Lemonia? quid cum Vejentina?*

Tribus XXII. Stellatina.

Livius l. 6. in hiſtoria anni CCCLXIV. Eo anno in civitatem accepti qui *Vejentium Capenatiumque* ac *Faliſcorum* per ea bella transfugerant ad Romanos, agerque iis novis civibus adſignatus. ac paulo poſt in hiſtoria anni CCCLXVI. Tribus quatuor ex novis civibus additæ, *Stellatina*, *Tromentina*, *Sabatina*, *Arnienſis*, eæque viginti quinque tribuum numerum explevere: quod idem etiam habet *Florus* in Epitome. *Stellatina* nomen à *Stellate* agro Thuſcorum accepit. Sic enim *Feſtus* in fragmentis, quemadmodum legendum docet *Antonius Auguſtinus* Epiſcopus Ilerdenſis: *Stellatina tribus* non à *Stellate* campo eo, qui in Campania eſt, ſed eo, qui eſt... miliario à porta Capena, ex quo Thuſci eum campum ita appellaverunt. Quæ poſteriora *Onuphrius* l. 2. Commentariorum de Republ. Rom. ſic legit: Sed eo, qui in Etruria, regione Capena, ex qua Thuſci profecti, eum *Stellatem campum* appellarunt.

Tribus XXIII. Tromentina.

Tromentina tribus à campo *Tromento* dicta. *Sext. Pompejus*: Is campus in *Thuſcia* fuit, ex quo, cum aliquot Romam perfugiſſent, & civitate donati, inque quatuor tribus conjecti, agri populi Romani partem obtinuiſſent, uni earum *Tromentinæ* nomen poſuerunt. Meminit ejus *Livius* l. 6. ubi *Stellatinæ*.

Tribus XXIV. Sabatina.

Etiam hujus *Livius* l. 6. meminit, quod anno CCCLXVI. cum præcedentibus duabus & ſequente Arnienſi fuerit reliquis addita. Dicta eſt *Sabatina*, teſte *Pompejo*, à lacu *Sabate*, quem *Onuphrius* l. 2. Comment. de Repub. Rom. dicit fuiſſe in Thuſcia, & noſtra ætate appellari *Anguillariam*.

Tribus XXV. Arnienſis.

Arnienſis, quam alii in *Narnienſem* transformarunt, dicta eſt ab *Arno*, *Thuſciæ amne*, ut volunt *Sigonius* & *Onuphrius*. Meminit ejus *Livius* lib. 6. item 29. C. Claudius Nero cenſor, ex *tribu Arnienſi*. *Valerius* lib. 2. cap. 4. *Cicero* oratione in Rullum: à Suburana uſque in *Arnienſem*, id eſt, ut *Sigonius* lib. 1. de antiquo jure civium Roman. cap. 3. interpretatur, à prima tribu, ad ultimam. Habuerunt enim *tribum Arnienſem* pro ultima, non quod ultimo loco, vel noviſſime fuerit addita, & triginta quinque tribuum numerum expleverit, ſed quod fuerit ab urbe Roma omnium remotiſſima.

Tribus XXVI. Pomptina.

Hæc *tribus* cum *Popillia*, in quas tum ii cives, qui agrum *Pomptinum* ſortiti erant, tum alii novi cives, qui in dies civitate donabantur conjecti ſunt, anno CCCXCV. addita eſt. Dicta autem eſt *Pomptina*, ab agro *Pomptino*, de quo multa *Livius* l. 7. *Sextus Pompejus Feſtus Pontinam* hanc tribum appellat, & ab urbe *Pontia* dictam ſcribit, quæ urbs fuit in Volſcis prope *Terracinas*. Quanquam *Carolus Sigonius* apud Feſtum legat *Pomptinam tribum* dictam eſſe à *Pometia* urbe. Meminit hujus tribus præter *Feſtum* & *Livium* lib. 7. *Cicero* epiſt. ad Atticum: Tribus habet *Pomptinam*, *Velinam* & *Maciam*, & Cælius ad Ciceronem l. 8. epiſt. ad famil. L. Vilius, L. F. Pom. Annalis: ubi per Pom. *tribus Pomptina* intelligenda eſt.

Tribus XXVII. Popillia.

Tribus hæc varie ſcribitur, *Popillia*, *Poplilia*, *Poblilia*, & *Publilia*. Unde nomen acceperit, dubitatur. Apud *Feſtum* quidem, ubi de ea loquitur, ſic legendum docet *Joſephus Scaliger*: *Popillia* una triginta quinque tribuum, tot enim fuerunt, dicta à *Popilliæ* felici nomine. A quo & *tribus Pinaria*, à ſororis ejus nomine. Et addit *Scaliger*: Non dubium eſt, *Feſtum* ita ſcripſiſſe. Nam quid manifeſtius quam à *Popillia* fœmina dictam eſſe *tribum*, cujus nomen auſpicatiſſimum habebatur, ac bonæ ſcævæ, ut tunc loquebantur? *Paulus Diaconus* ſcribit: *Popillia tribus*, à progenitrice traxit nomen. *Carolus Sigonius* dubitat, à locone, an à viro dicatur. *Onuphrius* mavult à loco aliquo qui forte in Volſcis prope *Pontinam* fuerit, hoc nomen accepiſſe. Sed ſive à loco, ſive à familia, ſive à *Popillia fœmina* hoc nomen habuit, tribus certe fuit, cujus præter *Livium* l. 7. & Feſtum meminit *Valer. Maxim.* l. 9. cap. 10. his verbis: Quam ob cauſam *Popillia tribus*, in qua plurimum poſtea Tuſculani in civitatem recepti potuerunt, neminem unquam candidatum Pollliæ tribus fecit magiſtratum.

Tribus XXVIII. Macia.

Livius l. 8. in hiſtoria anni CDXX. eodem anno (ſcilicet A. Cornelio II. & Cn. Domitio Coſſ.) cenſus actus, novique cives (*Lanuvini*, *Aricini*, *Nomentani*, *Pedani*, qui paulo ante civitate donati fuerant) cenſi, *tribus* propter eos additæ, *Macia*, & *Scaptia*. Cenſores addiderunt Q. Publilius Philo, Sp. Poſthumius. Dicta eſt *Macia*, ut docet *Feſtus*, à quodam caſtro, *Macio* ſcilicet, quod non procul à Lanuvio fuit, teſte *Livio* l. 6. Meminerunt etiam hujus tribus, *Cicero* ad Atticum, & pro Plancio, *Livius* l. 29. & *Valerius* l. 2. cap. 4.

Tribus XXIX. Scaptia.

Nomen accepit hæc *tribus*, uti *Festus* habet, ab urbe *Scaptia*, quam *Plinius* cum aliis in Latio numerat. Meminit ejus *Suetonius Tranquillus* in Augusto: *Fabianis & Scaptiensibus tribulibus* suis die comitiorum singula millia nummûm à se dividebat.

Tribus XXX. Usentina.

Usentina tribus, quæ & *Ousentina*, crescente ob novos cives, qui indies in Urbem recipiebantur, frequentia, cum *Falerina* anno CDXXXV. addita est, *Livio* teste, à censoribus L. Papirio Crasso, & C. Mænio. De ea sic scribit *Festus*: *Ousentina tribus* initio causa fuit nomen fluminis *Ousens*, quod est in agro Privernate, inter mare & Terracinam. Lucretius:

Priverno Ousentina venit, fluvioque Ousente.

Postea deinde à censoribus alii quoque diversarum civitatum eidem tribui sunt adscripti. Hactenus *Festus*.

Tribus XXXI. Falerina.

Falerina tribus, quæ eodem anno, quo *Ousentina* adjecta reliquis est, ab agro Falerno in Campania, quemadmodum *Sigonius* & *Onuphrius* conjiciunt: nam ea parte etiam *Ousentina* fuit, nomen accepit. Meminit ejus præter *Livium*, *Josephus* l. 13. cap. 16. Antiquitatum his verbis: *C. Sempronius* C. F. *Falerina.*

Tribus XXXII. Aniensis.

Ob eam, ob quam superiores, causam, anno Urbis CDLV. M. Fulvio, T. Manlio Coss. uti *Livius* l. 10. docet, condito lustro à censoribus P. Sempronio Sopho, & P. Sulpitio Saverrione, tribus additæ duæ, *Aniensis* ac *Terentina*. Ex his *Aniensis* ab *Aniene* amne, qui in Sabinis fuit, dicta est. Meminit ejus *Cælius* epistola ad Ciceronem l. 8. epistol. ad familiares, L. Attejus, L. F. An. Capito, & *Cicero* pro Plancio.

Tribus XXXIII. Terentina.

Hujus *tribus*, quæ cum *Aniensi* addita, & à *Terento*, qui locus in campo Martio erat, nomen uti putatur, accepit, meminit *Cicero* oratione pro Planco: Quas tribus edidisti: *Terentinam, credo?* Et paulo post: Prioribus comitiis Aniensem à Plotio, *Terentinam* à Plancio tibi esse concessam. Item, Altinas præfectura, ex qua Cn. Plancius fuit, *ex tribu Terentina*. Meminit etiam *Cælius* epistola ad Ciceronem l. 8. epistolarum ad familiares. M. Oppius M. F. *Terentina*.

Tribus XXXIV. Velina.

Hæc *tribus* cum *Quirina* anno DXII. Coss. A. Manlio II. & Q. Lutatio, à censoribus C. Aurelio Cotta, & N. Fabio Buteone addita triginta quinque tribuum numerum explevit. Nomen habet à *lacu Velino*, qui in Sabinis fuit, *non à Velia urbe* Lucaniæ. Meminit ejus *Cicero* epist. ad Atticum: Tribus habet *Pomptinam*, *Velinam*, & *Maciam*. Ac in Bruto: T. Annius *Velina*. Meminerunt ejusdem etiam *Horatius* l. 1. epist. 6. & *Persius* sat. 5.

Tribus XXXV. Quirina.

De *Quirina* tribu sic scribit Sext. Pompejus Festus: *Quirina tribus* à Curensibus Sabinis videtur appellationem traxisse. Fit ejus mentio à *Cicerone*, oratione pro Quinctio: L. Albius Sext. F. *Quirina*, & ab Asconio in orationem pro Cælio: Duæ solæ tribus, *Sergia* & *Quirina* damnaverunt. Cælius quoque ad Ciceronem: C. Septimii. T. F. *Quirina*, & *Josephus* antiquitat. lib. 14. cap. 17. Papyrii *Quirina*, meminerunt.

Atque hæ sunt *triginta quinque tribus*, in quas populus Romanus tum urbanus, tum rusticus, distributus fuit, & ex quibus aliquam necesse fuit, cujuscunque esset ordinis, civis Romanus obtineret: qui numerus ad extrema usque reipublicæ illius tempora permansit, quemadmodum ex *Cicerone*, & aliis scriptoribus antiquis cognoscere licet. Nam quod *Onuphrius* ex Vellejo Paterculo, & *Appiano* refert, tempore belli Marsici, quod incidit in annum Urbis conditæ DCLXV. cum Tuscis, Umbris, Gallis & reliquis Cispadanis populis *lege Julia* civitas data esset, octo vel decem *novas tribus* à censoribus P. Licinio Crasso, & L. Julio Cæsare additas fuisse, in quas novi cives conjicerentur, ipsemet fatetur, ultra annos quatuor eas non mansisse, sed novis illis civibus in veteres XXXV. *tribus* à censoribus L. Marcio Philippo, & M. Perperna, authore L. Cinna Consule distributis, XXXV. *tribuum* numerum fuisse restitutum.

Quod vero præter ea, quæ recensuimus, multa *alia tribuum nomina*, maxime in antiquis lapidum & marmorum inscriptionibus, reperiuntur, videlicet *Papia*, *Ocriculana*, *Camilla*, & alia, *Carol. Sigonius* vir doctissimus, *Onuphrius Panvinius*, & ante eos, *Georgius Fabricius* in Roma, cap. 6. putant, nomina ea esse XXXV. *tribuum*: sed multas earum duobus fuisse fortasse aliquando nominibus insignitas, altero quod loci esset, altero quod familiæ, easque ab aliis hoc, ab aliis illo fuisse appellatas, quemadmodum etiam tres ex veteribus illis postea fuerint ab Augusto, Vespasiano, & Trajano *Julia*, *Flavia*, & *Ulpia* vocitatæ. Atque de *tribubus*, unde *comitia tributa* nomen habent, hactenus prolixius pene, quam satis erat. Revertamur ad *comitia*.

Cap. XVI.

De causis tributorum comitiorum.

Causæ habendorum *comitiorum* tributorum generales fuerunt quatuor: *prima* ad creandos minores magistratus: *altera* ad sacerdotes collegiorum cooptandos: *tertia*, ad leges ferendas: *quarta* ad judicium exercendum: de quibus singulis ordine dicemus.

Magistratus, qui his *comitiis* creabantur, partim erant *provinciales*, partim *urbani*: & hi partim *ordinarii*, partim *extraordinarii*. De urbanis primum. Ordinarii magistratus, qui his comitiis creabantur, erant omnes *minores magistratus*, qui singulis annis ad suum munus ordinarium in Urbe obeundum, à populo creabantur, *tribuni plebis*, ædiles plebis, ædiles curules, quæstores, triumviri capitales, triumviri nocturni, triumviri auro, argento, ære flando, feriundo, tribuni militum. De *tribunis*, & *ædilibus* plebis, certum est, eos, cum primum *curiatis comitiis* crearentur, ut demonstratum paulo ante est, post legem à *Volerone* trib. pleb. latam, ut videlicet plebeji magistratus *tributis comitiis* fierent, semper iis creatos esse, testibus *Livio* l. 2. & *Dionysio* l. 9. qui etiam addit, eam (*Voleronis*) legem perlatam esse, ac propterea ex eo tempore tribunorum & ædilium plebis comitia ad suam usque ætatem, *tributa* ut essent, observatum. Clarissima hæc sunt, neque ullum dubitationi locum relinquunt, ut non sit necesse, plura adducere testimonia. *Ædiles* autem *curules* iisdem comitiis creatos fuisse, ex *Agellio* l. 6. cap. 9. constat, apud quem hæc verba sunt citata ex tertio Annali L. Pisonis: *Cn. Flavius* patre libertino natus scriptum faciebat. Isque eo tempore *ædili curuli* apparebat, quo tempore ædiles subrogabantur. Eumque primæ tribus *ædilem curulem* renuntiaverunt. At ædilis, qui *comitia* habebat, negat accipere. idem etiam *Livius* l. 9. extremo habet, Cn. Flavium à factione forensi, quam *Ap. Claudius* censor in omnes tribus diviserat, *ædilem curulem* factum.

De quæstoribus præter *Livium* l. 4. testis est *Cicero* l. 7. ad familiares, epistola 30. ad M. Curium his verbis: In campo certe non fuisti, cum hora secunda *comitiis quæstoriis* institutis, sella Q. Maximi, quem illi *Consulem* esse dicebant, posita esset, quo mortuo nuntiato, sella sublata est. Ille autem, qui *comitiis tributis* esset auspicatus, *centuriata* habuit, &c. Appellat enim hoc loco *Cicero quæstoria comitia* ea quæ quæstoribus creandis habebantur, & paulo post addit, ea *tributa* fuisse. De triumviris capitalibus, testis est *Cicero* oratione pro Cluentio, de Q. Manilio loquens, ubi dicit eum suffragiis populi ad id munus pervenisse: quod certe neque *centuriatis*, neque *curiatis comitiis* fieri potuit, quemadmodum ex superioribus constat. *Tributis* ergo eum factum esse *triumvirum* capitalem, necessario sequitur. Idem etiam sentiendum de triumviris nocturnis, de quibus *Liv.* l. 9. extremo. Tribunos porro militum *tributis comitiis* creatos fuisse, obscurum non est: non tamen omnes. Cum enim duo eorum genera fuerint, ut scribunt *Livius* l. 7. & *Asconius*, Rufuli scilicet & *comitiati*; Rufuli in exercitu ab imperatoribus vel ducibus belli, *comitiati* Romæ comitiis creabantur: cujus rei initium teste *Livio* loco modo indicato, fuit anno ab U. C. CCCXCIII. Coss. *Q. Servilio* II. *L. Genutio* II. Atque hi magistratus omnes ordinarii fuerunt. Videamus nunc extraordinarios.

Magistratus minores extraordinarii, qui tributis comitiis crearentur, fuerunt *præfecti annonæ*, teste *Livio* lib. 4 ubi dicit, eum à plebe creatum. Duumviri navales, de quibus *Livius* lib. 9. inquit: Et duo imperia eo anno dari cœpta per populum, utraque ad rem militarem pertinentia: unum, ut tribuni militum seni deni in quatuor legiones à populo crearentur, quæ antea perquam paucis suffragio populi relictis locis, *Dictatorum* & *Consulum* ferme fuerant beneficia: alterum ut *duumviros* classis ornandæ reficiendæque causa idem populus juberet.

De *quæstoribus* sive *quæsitoribus* parricidii testes sunt leges, Manilia apud *Sallustium*, & Varia apud *Asconium*, quibus decernebantur de certis quibusdam criminibus quæstiones, ad quas exercendas ipsi legumlatores simul populum rogabant, ut *quæsitores* designaret. Ne dicam, quod sæpe legimus, tribunis plebis *comitia* habentibus, *quæsitores* creatos fuisse: quæ certe *comitia* non *centuriata*, sed *tributa* esse oportuit.

Pertinent huc & *duumviri* ædium sacrarum locandarum, ædificandarum, consecrandarum, vel restituendarum: quos populus ex *lege Papyria* designare solebat, de quibus *Cicero* pro domo sua, & sæpissime *Livius*. triumviri reficiendis sacris, de quibus *Livius*. quinqueviri turribus, murisque reficiendis, *Livius* l. 25. triumviri & quinqueviri mensarii, *Livius* l. 6. & 23. triumviri sacris conquirendis, & triumviri donis persequendis, *Livius* l. 25. Item omnes curatores sive magistratus extraordinarii, id est, qui non ut ordinarii annuam potestatem continuatam habebant, sed tamdiu in ea erant, dum curationem cui præfecti erant, absolvissent, *comitiis tributis* creabantur. *Triumviri* quoque vel quotquot creari placuit, ad colonias deducendas, ad redigendos colonos in suas quemque colonias, aut agros dividendos, de quibus frequentissima est in omni historia mentio: curatores item viarum extra Urbem, de quibus *Cicero* & triumviri juvenibus ad militiam conquirendis, de quibus *Liv.* lib. 23. comitiis tributis creabantur. Et de his omnibus Messala augur, apud *Agell.* l. 13. c. 14. dicit: Minoribus magistratibus creandis *tributis*

comitiis magistratus, sed justius *curiata* datur lege. Quibus verbis significat *Messala*, minores magistratus comitiis tributis creari, cum prius & quidem justius, *curiatis* creati essent.

Provinciales magistratus, qui his comitiis creabantur, fuerunt *proconsules*, proprætores, & proquæstores. *Proconsules* enim, quanquam ordinarie ex senatus decreto provincias obtinerent: sæpe tamen etiam præter senatus voluntatem, populi jussu in provincias missos fuisse legimus, præ ertim si extra ordinem provinciæ iis mandarentur. Id quod etiam de *proprætoribus* & *proquæstoribus* sentiendum est, de quibus hoc loco non dicemus plura, sed in librum de *magistratibus* reservabimus.

Alteram causam *tributorum comitiorum* fuisse diximus sacerdotum creandorum: non tamen omnium. Quidam enim à collegiis suis cooptabantur, ut *salii, luperci, fratres arvales, sacerdotes Galli, & sodales Titii: Vestales* à pontifice maximo, Rex sacrorum *centuriatis*, flamines & curio maximus *curiatis*, solus pontifex maximus ante legem Domitiam, *tributis comitiis* creabatur, ut ex *Livio* intelligi potest. Post *legem* vero *Domitiam*, qua sacerdotum subrogandorum jus à collegiis ad populum translatum est, etiam *pontifices*, augures, feciales, septemviri epulonum, & quindecimviri sacris faciundis *his comitiis* creari cœpti. Cujus rei testimonia si quis requirat, is *Nicolai Grucchii* l. 2. *de comitiis Romanorum* legat, ubi ea omnia diligentissime multis scriptorum locis in medium adductis, probat. Accedamus ad reliqua.

Tertiam causam dixi esse legum ferendarum, id, quod nemini, nisi in lectione historiarum plane non versato, ignotum esse potest. Testatur hoc ipsum nomen *plebiscitorum*, quæ videlicet plebs, plebejo magistratu rogante, constituebat. Omnia igitur *plebiscita*, omnes rogationes, quibus de pace ad populum ferebatur (bellum enim *lege centuriata* indici solebat, ut ante diximus) & quibus superioribus temporibus aliquis legibus solvebatur, quacunque id ratione fieret, item, quibus per populum triumphus decernebatur, publicæ quæstiones constituebantur, aut civitas aliquibus dabatur, *comitiis tributis* ferebantur. Non opus est singula prolixe probare, de duabus tantum aliquid addam, videlicet de *rogationibus*, de pace & solvendo legibus. Quod de pace ad populum *tributis comitiis* latum sit, docet *Liv.* l. 30. ubi scribit, *M. Attilium*, & *Q. Minutium* trib. pleb. ad populum tulisse, vellent, juberentne senatum decernere, ut cum Carthaginensibus pax fieret, & quem eam pacem dare, quemque ex Africa exercitum deportare juberent. Et alibi *Livius* l. 24. Q. Martium Regem & Catinium Labeonem trib. pleb. ad plebem tulisse, vellent, juberentne cum Rege Philippo pacem esse. Quæ *rogatio* in Capitolio ad plebem lata est. Omnesque v. & xxx. *tribus* uti rogatæ jusserunt.

Quod ad illas *rogationes* attinet, quibus aliquis legibus solveretur, id superioribus temporibus observatum fuit. Ætate etiam *Ciceronis* senatum eam sibi authoritatem arripuisse, eaque *lege Cornelia* rursus privatum fuisse, habet *Asconius* argumento Orationis pro C. Cornelio: *C. Cornelius*, inquit, legem promulgavit, qua authoritatem senatus minuebat, ne quis, nisi per populum, legibus solveretur, quod antiquo quoque jure erat cautum. Idque in omnibus *senatusconsultis*, quibus aliquem legibus solvi placebat, adjici erat solitum, ut de ea re ad populum ferretur. Sed paulatim ferri erat desitum, resque in eam consuetudinem venerat, ut postremo ne adjiceretur quidem in senatusconsultis de rogatione ad populum ferenda. Hactenus *Asconius*.

Restat ut etiam de quarta *tributorum comitiorum* causa, de judiciis videlicet dicamus. Hic igitur ea judicia intelligenda sunt, quæ mulctæ alicui indicendæ causa exercebantur. Nam judicia capitis *centuriatis comitiis* fiebant. Testis de his judiciis est *Livius* multis locis. Libro 4. scribit, *M. Posthumio*, & *T. Quintio* tribunis plebis diem dictam, quod ad Vejos eorum opera male pugnatum esset. Et paulo post subjicit: Mœstæ civitati ab re male gesta, & iratæ ducibus, *M. Posthumius* reus objectus, decem millibus æris gravis damnatur. T. *Quintium* collegam ejus omnes tribus absolverunt. Plura testimonia apud eundem sunt lib. 25. l. 34. l. 43. & aliis. Et hæc de causis *tributorum comitiorum*.

CAP. XVII.

De personis, quarum interventu comitia tributa peragebantur.

Triplices *personæ* etiam hic sunt considerandæ: primum quibus jus fuerit *comitia tributa* habere: deinde illæ propter quas illa *comitia* fuerint habita, tum quæ tulerint *suffragia*.

Tribunorum & ædilium plebis *comitia* habuerunt *tribuni*, & ii quidem, quibus id sorte eveniebat: quod docet *Livius* lib. 3. qui de *comitiis tribunitiis* verba faciens, dicit: Forte quadam utili ad tempus, ut *comitiis* præesset, potissimum *M. Duillio* (qui unus ex collegio tribunorum erat) sorte evenit, viro prudenti, &c. Sortiebantur igitur tribuni, cui *comitia* habenda essent, vel communi consensu alicui id munus injungebant: cujus exemplum legimus apud eundem *Livium* libro tertio. Nec plura testimonia de *tribunitiis comitiis*, quod tribunis habere ea licuerit, ut de re manifesta, adferam.

De *æditiliis comitiis*, quod id munus etiam ad solos *tribunos plebis* pertinuerit, perspicue docet *Dionysius* lib. 6. scribens: Tribunos plebis, postquam impetrassent à patribus potestatem creandi *ædiles*, quasi administros confestim eos creasse. Quod autem apud *Livium* lib. 3. legitur, *tribunos* post ejectos decemviros à pontifice maximo creatos fuisse, id semel tantum, atque extraordinarie factum est, cum nulli

tum essent tribuni plebis, propter *decemvirorum* imperium, in quo instituendo cessarant omnes alii magistratus, nec possent ipsi ab Interrege patricio magistratu creari. *Tribunorum* itaque, ædiliumque plebis *comitia* ordinarie habebantur à tribunis. Reliquos ordinarios magistratus minores Consules creabant, aut Dictatores, si quando *comitiorum* habendorum causa creabantur, aut tribuni militum Consulari potestate.

De Consulibus quod habuerint *comitia tributa* quæstorum creandorum, testatur *Cicero* lib. 7. epist. ad famil. ad Curium, & oratione in Vatinium. Sic & ædilium curulium comitia habebant, quemadmodum testatur idem oratione pro Plancio, & ad Atticum lib. 4. Quod idem etiam de *tribunis militum* Consulari potestate sentiendum. Illi enim quæstoria *comitia* habuerunt, uti ex *Livio* cognoscitur. Idem scribit lib. 6. primos ædiles curules à Dictatore creatos fuisse: *comitia* etiam tribunorum militum in castris, ad Consulum munus pertinuerunt.

Quod ad extraordinarios magistratus attinet, eos creandi *Consulibus*, *prætoribus*, & *tribunis* plebis jus fuit, uti ex omni historia patet. Non igitur singula pluribus sunt probanda.

Sacerdotum comitia tributa Consules habere oportuisse ex *Ciceronis* epistola ad Brutum colligi potest, ubi ait, mortuis Hircio & Pansa Consulibus, *comitia sacerdotum* necessario differenda esse, donec res ad *interregnum* rediisset, ut Consules auspicato ab Interrege subrogarentur. Atqui tum & prætores, & trib. pleb. erant Romæ: quibus si jus fuisset, ea *comitia* habendi, sacerdotum comitia non fuissent eousque differenda, dum Consules subrogati essent. Hoc tamen post legem Domitiam observatum fuit. Nam ante eam legem *comitia tributa*, quæ pontifici maximo creando habebantur, ab uno quodam pontifice haberi solebant, id quod ex *Livio* lib. 25. initio intelligitur. Scribit enim, *comitia pontifici* maximo *creando* habuisse M. Cornelium Cethegum pontificem.

Legum, judiciorumque comitia tributa habere iis magistratibus licebat, quibus jus erat cum populo agendi, *Consulibus* scilicet, prætoribus, & tribunis plebis: de quibus sæpe legimus in historiis, quod rogationes ad populum tulerint: quemadmodum ætate *Ciceronis* rogatio de religione à P. Clodio polluta, à M. Pisone Consule lata est. *Lex Aurelia* de tribus ordinibus judicum ab *Aurelio Cotta* prætore: *leges Gabinia*, *Manilia*, *Vatinia*, à tribunis plebis latæ sunt. Hæ igitur personæ omnes jus habendi *comitia tributa* habuerunt. Sequuntur illæ, quæ jus suffragii habuerunt.

Omnibus civibus Romanis, quibus data erat civitas cum jure suffragii, licebat *comitiis tributis* suam dicere sententiam. Simul enim cum pleno jure civitatis *tribum* accipiebant, in qua suffragium ferrent. Docet id *Livius* lib. 38. inquiens: De Formianis Fundanisque municipibus, & Arpinatibus *C. Valerius Tappo* tribunus plebis promulgavit, ut iis suffragii latio (nam ante sine suffragio habuerant civitatem) esset. Et apud *Agellium* libro 15. cap. 27. *Lælius Felix* scribit, *tributa comitia* esse cum ex locis & regionibus suffragium feratur. Quibus ex verbis manifestum fit, non eos solum cives Rom. qui in Urbe ipsa habitarent, & tribubus sive locis distincti essent, *suffragii jus* habuisse: sed eos etiam, qui non in Urbe, sed extra eam, in Italia habitarent, atque etiam tribubus, sive regionibus, ipsam Urbem circumjacentibus distincti essent, postquam civitate cum *suffragii jure* donati essent, sive municipes, sive coloni essent. In quibus autem *tribubus* quævis colonia, vel præfectura, vel fœderata civitas post civitatem impetratam suffragium tulerit, inventu difficillimum, nec ita scitu necessarium esse arbitror. *Carolus Sig.* lib. 3. de antiquo jure Italiæ, cap. 3. paucas annotat, quas ipse invenerit. Verba ejus libet adscribere: Mihi inquit, ne hanc quidem investigandæ antiquitatis partem negligenti contigit, ut veterum lapidum titulos perlegens, atque observans, paucarum tantum quarundam certas tribus invenerim. *Mutinæ* quidem, patriæ meæ, *Polliam*, Veronæ *Publiliam*, Sutrii *Velinam*, Ceretis & Tudertis *Clustuminam*, Florentiæ *Scaptiam*, Atestis *Romiliam*, Brixiæ *Fabiam*, Vicentiæ *Meneniam*, Clusii *Arniensem*, Tergestis *Pupiniam*, Aletrii *Publiliam*, Arretii *Pomptinam*. Nam Atinam in Terentina suffragium inisse, docet *Cicero* in Planciana. Hactenus *Sigonius*.

Notandum vero & hoc est, licet interdum ejusmodi coloniæ, præfecturæ, aut fœderatæ civitates *jus suffragii* non haberent: quosdam tamen cives ex iis illud jus adipisci potuisse, idque variis modis: vel per legem, cujus exemplum habemus apud *Livium* lib. 41. Lex, inquit, sociis, ac nominis Latini, qui stirpem ex sese domi relinquerent, dabat ut cives Rom. fierent qui in Latinis coloniis magistratum gessissent, vel etiam hac ratione, qua per *legem Serviliam* Latinis jus erat civitatem assequendi in locum ejus, quem accusando damnassent repetundarum. De hac ratione *Cicero* pro Balbo.

Præter has personas oportebat etiam adesse *comitiis tributis* magistratuum candidatos, eosque in tribunitiis quidem & ædilitiis comitiis omnes plebejos. Nulli enim patricio is magistratus patebat, ut habet *Livius* lib. 4. Quapropter factum est, ut posterioribus temporibus quidam patricii, quo possent ad eum magistratum pervenire, sese plebejis adoptandos dederint, quemadmodum de *Clodio* legimus. Id etiam observatum est, ut ex singulis classibus par numerus *candidatorum* esset. Ideoque ab anno trigesimo sexto post primos tribunos plebis, semper ex singulis classibus binos creatos fuisse, testatur *Livius* lib. 3. Idem alibi dicit: cautum etiam fuisse de tribunorum ædiliumque plebis personis, ut eos *magistratus* gerere iis non liceret, quorum pater, qui sella curuli sedisset, viveret.

Candidati quæsturæ tam patricii, quam plebeji esse poterant, hoc tantum in iis providendum erat post legem

legem annalem, ut ætatem haberent lege definitam, & ut emeritis decem annuis ſtipendiis, nullo infami judicio à petitione dejicerentur: *candidatis tribunatus* militaris videndum erat, ſi equites eſſent, ut decem ſtipendia, ſi pedites, ut ſex vel minimum quinque haberent.

Quod autem ad *candidatos magiſtratuum* extraordinariorum attinet, de iis quidem certi nihil tradi poteſt, niſi quod *Cicero* adfert, lege Licinia & Ebutia cautum fuiſſe, ne is, qui ad populum rogationem de aliqua poteſtate, aut curatione tuliſſet, ſemetipſum, aut collegas ſuos aut cognatos aut affines crearet.

Porro etiam in *ſacerdotum comitiis candidatos* adeſſe oportebat. De quibus ſciendum, quod dimidia ex parte patricii, ex altera plebeji eſſe debuerint, quodque abſentium, vel etiam non petentium ratio haberi potuerit. Non autem duos ex eadem gente in eodem collegio *ſacerdotes* eſſe potuiſſe, legibus cautum fuiſſe ſcribit *Dio.* Neque etiam legibus definitam fuiſſe ætatem petendi ſacerdotia, ſicuti erat in petendis magiſtratibus, colligi poteſt ex *Suetonio*, qui affirmat, Cæſarem ſeptimo & decimo ætatis anno factum fuiſſe *flaminem dialem.* Et *Cicero* ad M. Brutum ſcribit, ſe velle, ut filius ſuus *Cicero* junior in *pontificum* collegium cooptetur, quo tamen tempore ille admodum adoleſcens fuit. Non tamen veriſimile eſt, eos ante, quam togam virilem acciperent, ad *ſacerdotia* pervenire potuiſſe.

De *candidatis pontificatus maximi* notandum, eos nonniſi ex *pontificum* collegio eſſe potuiſſe, quod pluribus probat *Grucchius.* Atque hæc quidem de *candidatis.* In comitiis judiciorum præter eos, qui *comitia* haberent, & eos qui ſuffragium ferrent, adeſſe etiam oportuiſſe accuſatores, & reos cum advocatis, patronis & ſordidatis, cuique manifeſtum eſt.

De *diribitoribus*, cuſtodibus, rogatoribus & præconibus, quorum munus fuit etiam *centuriatis comitiis* intereſſe, ſupra dictum eſt, & poſt plura erunt annotanda. Conſiderabimus nunc horum *comitiorum* locum.

CAP. XVIII.

De loco tributorum comitiorum.

Tributis comitiis vocandis non erat unus deſtinatus locus, quemadmodum *curiatis* & *centuriatis.* Quia religio non erat, extrane, an intra pomerium haberentur. Hinc reperimus, interdum *in campo Martio*, interdum in comitio, nonnunquam in Capitolio, aliquando in pratis Flaminiis, ſeu circo Flaminio, *tributa comitia* habita. Quæ ſingula videntur probanda.

De *campo* quidem *Martio*, quod in eo *comitia tributa* magiſtratuum creandorum habita ſint, multa extant veterum teſtimonia. De tribunitiis comitiis teſtatur *Cicero* epiſt. I. lib. I. epiſtolarum ad Atticum: In campo comitiis tribunitiis a. d. XVI. Kalend. Sextil. &c. & alibi. De quæſtoriis epiſt. 30. lib. 7. ad famil. ad Curium ſcribit: In campo certe non fuiſſe cum *quæſtoriis comitiis* inſtitutis, &c. Mox enim epiſt. 3. lib. 4. ad Attic. ſubjungit, ea *tributa* fuiſſe. De *ædilitiis* idem teſtis eſt epiſtolis ad Atticum. Plerumque igitur hi magiſtratus in campo Martio creabantur.

Legum autem *comitia* & judiciorum in comitio haberi ſolebant. Teſtis eſt *Cicero* pro Rabirio Poſthumo, ubi equites Romanos ita alloquitur. Si jam vobis nuntiaretur, in ſenatu ſententias dici, ut his legibus teneremini, concurrendum ad *curiam* putaretis: ſi lex ferretur, convocaretis ad *roſtra.* Fuiſſe autem roſtra in comitio ſupra demonſtravimus. Quodque *comitia tributa* judiciorum exercendorum in comitio haberi conſueverint ex *Agellii* lib. I. cap. I. diſcimus.

Cæterum etiam in *Capitolio tributa comitia* magiſtratuum creandorum, legum ferendarum, & judiciorum exercendorum, nonnunquam habita fuerunt. Sic enim Tib. Gracchus, ut eſt apud *Plutarchum* in Gracchis: & *Appianum* lib. I. bellorum civilium, in Capitolio tributis comitiis creari iterum *tribunus plebis* voluit: ſuntque iidem teſtes, triumviros agrarios ex lege Tib. Gracchi in Capitolio creatos.

Leges in Capitolio etiam latas, ſcribunt *Plutarch.* in Gracchis, & *Livius* lib. 45. *de lege agraria*, & rogatione de triumpho L. Pauli ubi eas in Capitolio à Graccho perlatas aſſerunt. Et paulo poſt, de Opimio refert *Plutarch.* quod de abrogandis C. Gracchi legibus *comitia* in Capitolium edixerit.

Judiciorum etiam *tributa comitia in Capitolio* habita fuiſſe, præter alios oſtendit *Liv.* lib. 25. ubi de comitiis, quibus de mulcta M. Poſthumio Publicano irrogata populus judicabat, in Capitolio ea habita eſſe ſcribit.

De circo Flaminio jam dicendum. In eo igitur *comitia tributa* haberi ſolita, ex hoc probari poteſt, quod *Livius* lib. 3. ſcribit poſt ejectos decemviros Q. Furium pontificem max. in pratis Flaminiis, ſeu circo Flaminio tributis comitiis *tribunos plebis* creaſſe. Idem alibi docet *Livius* lib. 27. rogationem eam, quam tulerat Bibulus tribunus plebis de abrogando Marcello imperio, in circo Flaminio antiquatam fuiſſe, quod & *Plutarchus* in Marcello confirmat. Fuit autem *circus Flaminius*, ut id obiter addam, locus in ipſa Urbe, ſic dictus, quod circum *Flaminium campum* ædificatus eſſet, vel à *Conſule Flaminio*, qui ad Thraſimenum lacum occiſus eſt, in quo *ludi Apollinares*, equeſtreſque celebrabantur: in quem etiam ſenatus ſæpe conſultandi gratia ex Capitolio deſcendens, convenire ſolebat. De quo videndus *Bartholomæus Marlianus* lib. 6. cap. 3. in antiquæ Urbis topographia, & *Georgius Fabricius* cap. 12. in ſua Roma.

Cap. XIX.

De tempore tributorum comitiorum.

De tempore horum *comitiorum* idem judicandum, quod de prioribus diximus, non potuisse ea nisi *diebus comitialibus* haberi: hac tamen addita exceptione, nisi quis nominatim, ut aliis etiam diebus cum populo agere sibi liceret, legem tulisset, id quod P. Clodium in tribunatu fecisse, docet *Cicero* oratione *pro Sestio*, ubi scribit, eum inter alias leges etiam hanc tulisse, ut omnibus fastis diebus sibi legem ferre liceret. *Comitialibus* igitur tantum diebus ordinarie tributa comitia habebantur. Quo vero anni tempore, id sciri nullo modo de omnibus posse arbitror. Nam legum, judiciorumque & extraordinariorum magistratuum *comitia* certum tempus habere non poterant, quandoquidem pro publica necessitate ac voluntate magistratuum variis anni temporibus haberentur. *Sacerdotum comitia*, cum erat in demortui locum sufficiendus alius, habebantur: alias non, nisi aut novi instituerentur, aut numerus in collegiis augeretur.

Ordinarii vero *magistratus* fere ad finem mensis *Julii*, & principium *Augusti* creabantur. Ac tribunorum quidem, ædiliumque plebis *comitia*, prima erant, tum *Consularia*, & *prætoria*, de quibus supra diximus, mox ædilium curulium, post quæstorum, & tandem *tribunorum* militum.

Quod autem *tribunorum*, *ædiliumque* plebis *comitia* priora fuerint, quam Consulum & prætorum, intelligi potest ex epistola *Ciceronis* 1. lib. 1. ad Atticum, ubi sic scribit: In campo comitiis tribunitiis a. d. XVI. Kalendas Sextilis, &c. & paulo post mentionem facit *candidatorum Consularium* illius anni: quibus verbis satis indicat, nondum fuisse Consules creatos. At idem Oratione 2. in *Verrem*, & in eam *Asconius* ostendunt, prætoria, ædilitiaque comitia post Consularia fuisse, sicut & *Cælius* ad Ciceronem scribens indicat, tribunos ædilesque plebis jam creatos, cum adhuc sua *comitia*, quibus fieri ædilis curulis volebat, non essent habita: ubi ostendit Kalend. Sextil. jam creatos fuisse tribunos pleb. Consules & prætores, cum adhuc *ædiles curules* creati non essent.

Eodem tempore, & *tribunos militum* creari solitos, docet *Cicero* Oratione 2. in Verrem post ædiles tamen plebis, sicuti etiam quæstores, ut diserte affirmat *Dio* lib. 39. Hoc igitur ordine & tempore creari magistratus solebant, nisi aut obnuntiationibus, aut intercessionibus differrentur *comitia*. Notandum etiam est, quod sicuti alia *comitia*, ita & *tributa* ante primam diei horam haberi non potuerint, idque legibus prohibitum fuisse, *Dio* docet lib. 39.

Cap. XX.

De modo tributorum comitiorum.

Indicebantur primum hæc *comitia* ab aliquo magistratu, qui ea habiturus erat, idque ut plurimum trinundino antequam haberentur: quod ostendit *Livius*, quando in sua historia sæpissime dicit, indicta fuisse *comitia* à *tribunis*, Consulibus, aut aliis. Unico testimonio contentus ero, quod scribit libro quarto: Cum tribunorum plebis creandorum *comitia* indicta essent, &c.

Legibus etiam, quas tribuni plebis, aliique magistratus, *tributis comitiis* ferebant, omnia accommodari, quæ de centuriatis diximus poterant, quod scilicet trinundino ante promulgandæ, suadendæ & dissuadendæ atque explicandæ essent. Et hoc primum de modo eorum *comitiorum* notandum est. Deinde illud observandum, non auspicato habita fuisse ea, id quod præter *Livium* & alios, *Dionysius* l. 9. ubi discrimen ponit inter *tributa* & *curiata comitia*, aperte docet. Verba ejus hæc sunt: *Curiatis comitiis* de re quapiam in senatu prius tractata suffragia curiatim colligebantur, idque auspicato: alias, nisi aves addicerent, ea *comitia* habebantur pro irritis. *Tributa* vero inconsulto senatu, nullis auspicibus adhibitis, una die peragebantur à tribulibus. Hæc ille. Quæ tamen non de omnibus auspiciis intelligenda sunt. Cum enim tria essent auspiciorum genera, ut supra ex *Sigonio* retuli, *avium inspectio*, *de cœlo observatio*, & *tripudii animadversio*: & avium inspectio ad *comitia curiata*, & *centuriata*: tripudii animadversio ad res gerendas: observatio de cœlo ad omnia *comitia* adhiberetur, sequitur hoc tantum auspicium in iis observandum esse ne haberentur, quo die servatum esset de cœlo: id quod etiam *Cicero* in Vatinium innuere videtur cum scribit: Inde à Romulo decretum fuisse ab *auguribus* Jove fulgente cum populo agi nefas esse. Parendum igitur etiam in his *comitiis* obnuntiationi fuit, nisi interdum ad legem aliquam ferendam, quam omnino vellet senatus pro temporis necessitate perferri, ut nulla ratione impediretur, lator illius his legibus solveretur: sicuti de *M. Aufidio Lurcone* tribuno plebis legimus apud *Ciceronem*. Et Clodius initio sui tribunatus legem tulisse fertur, ne obnuntiationi sibi parendum esset. Ita autem hæc *comitia* inauspicato habebantur quod non captarentur auspicia, non adhiberentur *augures*, *pullariive*, quemadmodum in magistratibus majoribus fieri solebat. Sic *Sigonius* l. 1. de antiquo jure civium Romanorum, cap. 7. explicans, quid esset, quod plebeji magistratus carerent auspi-

auspiciis, scribit: Cum plebeji carere auspiciis dicuntur, avium volantium, aut canentium observatione in comitiis, tripudio in rebus gerendis carere dicuntur, quæ soli patricii tenuerunt. Hæc ille. Et sic etiam intelligendum, quod interdum legitur, *tribunos*, aut *ædiles plebis*, aut alios magistratus minores vitio creatos fuisse, videlicet eo die, quo creati essent, fulgurasse aut tonuisse. Ideoque contra commune augurum decretum cum populo aut plebe actum esse, quo die servatum esset de cœlo. Non igitur oportebat *patres* horum *comitiorum* authores fieri, nec auspicia adhibebantur, nec sacra ante fiebant, quod *centuriatis comitiis* factum fuisse, diximus. Ad ipsa vero *comitia* quod attinet, quando populus convenerat, tum concio habebatur à magistratu eo, qui *comitia* illa habebat: qua concione de magistratibus aut sacerdotibus creandis, vel de legibus ferendis, verba ad populum faciebat. Hac peracta, populus in suas quisque *tribus* discedebat, tum sortitiones fiebant à magistratu, quæ diversi erant generis. Una erat, ac prima omnium ad sortiendum, in qua *tribu Latini* suffragium ferrent. Sic enim *Livius* l. 25. Testibus datis, tribuni populum summoverunt: sitellaque allata est, ut sortirentur, ubi *Latini* suffragium ferrent. Quod quomodo intelligendum sit, pluribus docent *Nicolaus Grucchius*, l. 2. de comitiis, cap. 4. & *Carolus Sigonius*, l. 1. de antiquo jure Italiæ, cap. 4. quorum fere hæc est summa: Fœdere cum Latinis icto, *Sp. Cassio* II. & *Posthumio Cominio* II. Coss. anno Urbis conditæ CCLXI. datam eis fuisse potestatem ferendi suffragii, si quando tempore comitiorum Romæ essent, quod quidem in legum & judiciorum tantum comitiis factum fuisse, *Sigon* placet. Quia vero in nullam tribum adscripti essent *Latini*, ante legem Juliam, qua eis universis civitas data est, iccirco sortiendum erat, in qua tribu suffragium ferre deberent. Post legem autem Juliam latam, qua Latini omnes civitate donati sunt, hac sortitione opus amplius non fuit. De fœdere quidem cum *Latinis* facto scribunt *Cicero* & *Dionysius* l. 8. quorum hic Sp. Cassium sic loquentem introducit: *Latinos* cognatos Romanorum, sed eosdem imperii, gloriæque æmulos in amicitiam atque civitatem recepi (sive æquo jure civitatis donavi) ut jam Romam patriam existimarent, non adversariam. Et paulo post: *Sp. Cassius* accersebat ad suffragia ex Latinis & Hernicis quotquot poterat. Illi frequentes conveniebant, brevique repleta est Urbs hospitibus. Hoc cognito *Virginius* voce præconis edixit per compita ut omnes, quibus in Urbe non esset domicilium, excederent, præfinito ad id non magno temporis spatio. *Cassius* vero jussit contrarium proclamari, ut quotquot haberent civitatis jus, manerent, donec perferretur lex. Quibus ex verbis intelligitur, qua ratione *Latini* jus ferendi suffragii acceperint, quod scilicet id precarium potius magistratuum beneficium, quam optimum jus fuerit, ideoque nonnunquam Consule, vel tribuno plebis intercedente, ii qui suffragiorum causa in Urbem venissent, ante *comitia* exire fuerint jussi: id quod etiam ex *Plutarcho* in Gracchis manifestum est, ubi scribit, socios Latinos à C. Fannio Consule Urbe exire jussos, ne tum Romæ essent, quando legibus Gracchi ferendis, *tribus* in suffragium vocarentur. Hinc *Cicero* pro Sestio: Nihil acerbius *socios Latinos* ferre solitos esse dicit, quam id, quod perraro accidit, ex Urbe exire à Consulibus juberi. Hæc igitur *prima sortitio* erat. *Altera* fiebat inter tribus, quo scilicet ordine quæque earum suffragium ferret. Ad quam sortem peragendam, omnium tribuum nomina in cistellam quandam conjiciebantur, tum ut quæque prior exierat, ita prior suffragium ferebat, quemadmodum ex historia Tib. Gracchi apud *Appianum* lib. 1. bellorum civilium intelligi potest. In *sacerdotum* vero *creatione*, quia septemdecim tantum tribus suffragium ferre ex lege poterant, iccirco sortiendæ tantum erant *hæ tribus septemdecim*, quæ erant suffragium laturæ: hac quidem, ut verisimile est, & ex *Cicerone* colligitur, ratione, ut conjectis in cistam triginta quinque tribubus, septemdecim, quæ primum educerentur, suffragium ferrent, reliquæ suffragio excluderentur. In omnibus autem *comitiis tributis*, quæ tribus prima sorte exibat, *prærogativa* dicebatur. Hoc tamen diversum erat à *comitiis centuriatis*, quod in his, sortitione prærogativæ centuriæ facta, reliqua comitia absque sorte, pro censu, ordine, atque ætate peragebantur. At *comitiis tributis* sorte utendum erat ad finem usque comitiorum.

Sortiente magistratu, prout quæque primum exierat, à præcone ad suffragium ferendum vocabatur. Quæ vero *tribus* vocabatur, de eo loco, ubi consistebat (erant enim etiam ante suffragium *tribus* divisæ locis, & singulæ seorsim stabant, id quod tum ex aliis, tum ex *Dionysii* lib. 7. perspicuum est) discedebat per pontes in septum, vel ovile, de quo supra diximus. In pontis initio stabant *diribitores*, qui tabellas populo ministrarent. Consistebat & in ponte magistratus ille, qui *comitia* habebat, isque cistam deferebat, colligendis per *tribus* suffragiis, atque rogatoris munere fungebatur. Non enim alii his *comitiis* erant rogatores, quod in centuriatis fiebat, quam ipsi magistratus, qui comitia habebant, id quod ex authore Rhetoricorum ad Herennium lib. 1. *Cicerone* 1. de natura Deorum, *Asconio* in Cornelianam, & *Suetonio* in Cæsare apparet. Aderant autem custodes, qui animadverterent, ne quid fraudis, vel in diripiendis, vel in colligendis suffragiis committeretur, quique suffragiorum numerum pro *candidatis* inirent. Hi custodes erant, vel candidatorum amici, qui amicitiæ causa, vel etiam magistratus, qui pro magistratu suo *comitiis* se interponebant, atque hoc munere fungebantur. Cæterum quod ad *suffragia* attinet, colligebantur ea *viritim*, ita ut omnes, qui ex eadem tribu essent, rogarentur. Postquam autem tota *tribus* suffragium dixerat, sententiæ numerabantur, atque describebantur, hoc est, tot puncta in tabella notabantur, quot tabellæ similes reperirentur: atque in quam plures consensisse videbantur, ea tribus sententia renuntiabatur.

Quod

Quod *Livius* libro quadragesimo scribit, de censoribus *M. Æmilio Lepido*, & *M. Fulvio Nobiliore*, mutasse eos suffragia, regionatimque generibus hominum, causisque, & quæstibus, tribus descripsisse, ex eo colligit *Nicolaus Grucchius* lib. 2. de Comitiis, capite quarto, cum primum confuse homines unius *tribus* suffragium ferre consuevissent, id mutatum ab istis quos dixi, censoribus esse, & constitutum, ut non amplius confuse, sed quadam distinctione, & quibusdam gradibus, *unius tribus* ordines, & genera sententias dicerent, ita quidem ut *seorsim* ferrent suffragium *patricii*, seorsim *plebeji*, seorsim *ingenui*, seorsim *libertini*, (sic enim genera interpretatur) tum, ut causis etiam distincti suffragium ferrent, hoc modo, ut seorsim ferrent *senatores*, tum *publicani*, *scribæ*, *tribuni ærarii*, atque *agricolæ*. Hos enim causis, id est, negotiis distinctos fuisse, *Livium* affirmare vult, quod negotia inter sese gererent diversa. Tandem, ut seorsim etiam suffragium ferrent distincti homines quæstibus, id est, qui artes exercebant inter cives receptas, & inter se diversas, ut puta, *lictores*, *præcones*, *fabri*, *tibicines*, *argentarii*, nummularii, aliique. *Sellarias* enim, sive manuarias artes exercere civibus Romanis non licebat, quemadmodum *Dionysius* lib. 2. & 9. testatur. Atque hac quidem distinctione, quæ *Ciceronis* etiam tempore observari solebat, ratio habebatur aliqua dignitatis nobiliorum hominum, ne in cætera turba promiscue suffragium ferrent: quod autem ad *suffragiorum vim* attinebat, nihil mutabatur, nec erat eorum major authoritas, quam prius. Siquidem ea tandem tribus sententia renuntiabatur, in quam plures cujusque generis inclinassent, ac numeri, non dignitatis suffragantium hac in re habebatur ratio. Quæ omnia prolixe explicat, & adductis veterum scriptorum testimoniis confirmat *Grucchius*. Atque hæc in genere de *tributorum comitiorum* modo dicta sint. Nunc etiam specialia quædam de singulis sunt subjicienda. Primum de *magistratuum comitiis*.

In his tot dabantur *tabellæ*, quot erant *candidati*, quorum nomen receptum esset. Et quoniam triginta quinque tantum *tribus* erant, oportebat enim decem & octo *tribus* ferre quemque *candidatum*, ut à majore parte populi creatus diceretur. Ut autem quisque prior eum numerum *tribuum* tulerat, ita prior renuntiabatur: cumque tot creati erant, quot ex lege in eo magistratu esse oportebat, tum finis fiebat *comitiis*. Veluti *ædilitiis comitiis*, quia duo tantum creandi erant, statim, ubi ex omni *candidatorum* numero duo ab octodecim tribubus facti ædiles erant, finis fiebat vocandarum *tribuum*. Ac si consensissent in eo illæ octodecim tribus quæ primæ sorte exierant ad suffragium ferendum, reliquæ *tribus* non vocabantur, sin variassent octodecim illæ *tribus*, quia alios *candidatos* aliæ tribus fecissent, eo usque vocandæ erant tribus dum legitima suffragia duo confecissent, hoc est donec duo ab octodecim *tribubus* creati ædiles essent. Quod idem etiam de tribunis plebis decem, viginti quæstoribus, viginti quatuor tribunis militaribus, & aliis quotquot creandi essent ordinariis, extraordinariisque magistratibus intelligendum est.

Verum in *tribunorum* plebis renuntiatione, primis quidem temporibus, id proprium erat, ut si evenisset, ex numero *candidatorum* decem non confecisse legitima suffragia, tum ab iis, qui legitima suffragia confecerant, cooptabantur, absque suffragio populi, quot erant necessarii ad perficiendum numerum decem tribunorum. Docet hoc *Livius* lib. 3. de *comitiis* M. Duillii in hunc modum scribens: *M. Duillius* comitia habuit. Et quinque tribunis plebis creatis, cum præ studiis aperte petentium novem tribunorum, alii *candidati tribus* non explerent, concilium dimisit, nec deinde *comitiorum* causa habuit. Satisfactum legi ajebat, quæ numero nusquam præfinito tribunis, modo ut relinquerentur, sanciret: & ab iis, qui creati essent, cooptari collegas juberet. Recitabatque rogationis carmen, in quo erat: Si tribunos plebis decem rogabo, si quos minus hodie decem tribunos plebis fecerint, hi tum utique quos sibi collegas cooptassint, ut illi legitimi eadem lege tribuni plebei sint, ut illi, quos hodie tribunos plebei feceritis. Verum ea ratio lege à *L. Trebonio tribuno* plebis lata anno proximo, postquam hæc, quæ de *M. Duillio* diximus, gesta erant, mutata est, ut idem *Livius* libro 3. paulo post scribit: *L. Trebonius tribunus plebis* rogationem tulit, ut qui plebem Romanam tribunos plebis rogaret, is usque eo rogaret, dum decem *tribunos* plebis faceret.

Hac lege *cooptationem* sublatam esse, manifestum est. Si itaque post eam legem accidisset, *tribunos* plebis ad numerum legitimum factos non esse, revocandæ erant *tribus* ad suffragium eo usque dum decem tribuni plebis creati essent. *Appianus* lib. primo bellorum civilium etiam scribit, *C. Gracchum*, secundum tribunatum obtinuisse per legem quandam, qua cautum sit, ut si quis ex *candidatis* legitima suffragia non confecisset, tum liberum esset plebi, quem vellet *tribunum plebis* nominare. Erat enim legitima suffragia conficere, octodecim *tribuum suffragia* ferre. Explere autem suffragia, erat, non quidem octodecim tribuum suffragia ferre, sed tamen eum numerum tribuum conficere, ut tandem plures tulisse judicaretur, quam alius. Si itaque tum duo, vel tres *candidati* parem numerum suffragiorum haberent, nec alter alterum numero suffragiorum excederet, revocandæ erant *tribus*, quæ ex illis candidatis, qui tribus non expleverant, unum aliquem *tribunum*, vel quotquot adhuc necessarii erant, crearent. In *ædilitiis comitiis* hoc non observabatur. In iis enim, si aliquando accidisset, pares suffragiis *candidatos* esse, non revocabantur tribus, sed sorte decernebatur, cui cederet magistratus, quod ex *Cicerone* pro Plancio intelligitur. In *quæstoriis comitiis* idem factitari solitum, verisimile est, quod in tribunitiis, ut revocarentur potius tribus, quam ut sorti res committeretur. In tribunorum militarium comi-

comitiis si ad legitimum numerum non pervenerant, qui creati erant, Consulis hac in re judicio stabatur. Erat enim is magistratus quem *Consul* creare posset.

In extraordinariis verò magistratibus idem factum fuisse quod in tribunis plebis sentiendum est. Id enim totum sui judicii esse populus volebat, ut Cicero oratione 2. Agraria indicat.

In legum *comitiis tributis*, idem modus omnino, qui *centuriatis* servabatur.

Quod vero attinet ad *comitia* judiciorum, *Cicero* pro domo eam docet fuisse rationem, ut nemo nisi prædicta die accusaretur: tum ut *magistratus* ter reum ante accusaret, quam mulctam irrogaret: ea vero irrogata, trinundino prodenda erat dies, qua ad populum mulcta certandum esset: quæ dies cum advenisset, quarta accusatio fiebat à magistratu. Tum *atratus* reus, sive, ut *Cicero* ait, *sordidatus*, barba, & capillo promisso (hic enim reorum habitus esse solebat) à magno amicorum, item atratorum comitatu in forum deducebatur. *Magistratus* interim in rostris sedebat, *reus* sub rostris stabat, *populus* ante rostra in comitio erat. *Præco* igitur, cum magistratus jusserat, ex rostris reum citabat. Qui, si vellet pro se dicere, in *rostra* ascendebat, ut inde orationem haberet ad populum. Sin per alium se vellet defendere, is item jussu magistratus in *rostra* ascendebat, reumque defendebat. Quod si orationibus tempus usque eo consumeretur, ut non satis videretur restare temporis: quo ante noctem peragi *comitia* possent, dies producebatur, hoc est, in alium *comitialem diem* differebatur populi judicium. Qui dies cum venisset, idem quod priori die peragebatur: nisi quod spatium fere dicendi magistratus constituebant. Cum dicendi finem utrinque fecissent, populus in suffragium mittebatur. In quo non eædem dabantur tabellæ, quæ judicibus, *condemnandi*, *absolvendi*, & *ampliandi*: sed quales in legibus ferendis, *uti rogas*, *& antiquo*. Lege enim lata *mulcta* dicebatur: quæ lex, si à populo acciperetur, tantæ pecuniæ damnatus erat *reus*, quanta erat mulcta, quam dixerat *magistratus*: sin populus *antiquaret*, absolvebatur. Neque vero ex eo, quod supra rostra, comitium appellavimus in judicio populi describendo, existimandum est, eo tantum in loco *comitia de mulcta* haberi. Nam aliis quoque in locis haberi docuimus ante: sed quia eo in loco sæpius id usu veniebat, propterea eum locum potissimum accepimus: sed ita, ut de aliis locis idem vellemus, quod de hoc intelligi. Ad modum etiam horum comitiorum pertinet, quod *Cicero* scribit pro domo sua: Si qua res illum diem aut auspiciis, aut excusatione sustulisset, totam causam, judiciumque sublatum esse. Ex hoc enim loco apparet, in reorum favorem proprie institutas fuisse has duas rationes effugiendi judicii: quarum una erat in auspiciis, quæ si diem judicii diffinderent, totum judicium sublatum erat, benigna scilicet voluntatis Deorum interpretatione, quasi nollent omnino de hoc reo damnando cum populo agi, quando bona auspicia non dedissent. Altera causa etiam in excusatione legitima: quæ si die judicii obtendi poterat, tota causa (inquit *Cicero*) tollebatur: ita ut reus non posset hoc nomine causam dicere, nisi renovato de integro toto judicio, perinde, ac si nihil priore actum esset. Erant autem excusationis legitimæ, *morbus*: quomodo excusatum dicit fuisse P. Africanum *T. Livius*: exilium voluntarium, quomodo Cæso Quintius excusatus est, teste eodem *Livio* lib. 3. Item funeris familiaris procuratio, aliæque hujus generis, quæ ex jure civili colligi possunt.

Quod attinet ad sacerdotum comitia, in his id jam diximus proprium fuisse, quod septemdecim tantum *tribuum* suffragio staretur, earum quibus id sorte obtigisset. Itaque propter incertum sortis beneficium omnes *tribus* conveniebant, ut nulla se exclusam conqueri posset: sed in sortem tantum id rejicere poterant, quæ in suffragium vocatæ non erant. Statim ergo ut unus competitorum novem *tribus* tulerat, sacerdos renuntiabatur. Aut si ita variassent *tribus*, ut nullus competitorum novem ferret tribus, tum qui plures tulerat, reliquos superabat. Sin suffragiis pares essent, tum revocari *tribus* oportuisse existimari licet, nisi potius hac in re collegii judicio staretur, ut is sacerdos esset, quem potissimum cooptassent. Cæterum ex *Cicerone* secunda Philippica, & in Bruto discimus iis, qui petitionem sacerdotii profiteri volebant, nominationem fuisse necessariam, hoc est, non potuisse quemquam petitionem sacerdotii profiteri, nisi sibi unum aliquem, aut plurimum duos, nam plures lex non concedebat, ex collegio conciliasset, à quo, vel à quibus, in concione nominaretur. Oportebat autem eum, qui nominaret aliquem, *juratum id facere*, hoc est, publice jurare, dignum esse eum, quem nominaret, eo sacerdotio, de quo ageretur. Quod juramentum fortasse eo fuit institutum, ne quem suffragiis suis populus indignum sacerdotio crearet. Denique *inauguratos* oportebat esse omnes, cujuscunque sacerdotii *candidatos*. Ita autem dicebantur *inaugurati*, si adhibitis ad Deos consulendos auguribus, pronuntiarentur Diis ad fungendum sacerdotium. Atque ante legem quidem *Domitiam* omnino cooptabatur in collegium, qui inauguratus erat. At post *legem Domitiam* omnes competitores *inauguratos* esse oportebat, sed is solus cooptabatur, quem populus creasset, quod pluribus probat *Nicolaus Grucchius* lib. 2. de Comitiis, cap. 4. & ita fere populus judicium sacerdotum confirmabat. Qua ratione factum, ut apud Latinos authores totum hoc creandorum sacerdotum negotium verbo *inaugurandi* contineatur: ita ut *inauguratum* fuisse aliquem sacerdotem dicant, cum factum fuisse sacerdotem dicere volunt.

Post dicta suffragia in *magistratuum* creatione, eadem fere, quæ post *centuriata*, fiebant. Postquam enim à præcone & à magistratu renuntiati erant, quos populus crearat, domum à frequenti amicorum comitatu deducebantur.

Post

Post legum *comitia*, id modo restabat, ut publicarentur, id quod æneis tabulis per fora, & templa fixis fieri solebat, teste *Cornelio Tacito* libr. 11. Annalium.

In *judiciorum comitiis*, si damnatus erat reus, illico prædes dare solvendæ mulctæ cogebatur: alioqui in vincula duci jubebatur à magistratu, quod ex historia *L. Scipionis* Asiatici, apud *Livium* lib. 38. & *Agellium* lib. 7. c. 19. intelligi potest.

Atque hæc quidem de *comitiis* hactenus. Sequitur de magistratibus.

AD LIBRUM SEXTUM PARALIPOMENA.

Causa, locus comitiorum, campus Martius, septa, suffragia per puncta ferebantur, in iisdem sortitio.

Urbis Romæ regimen triplex censetur, aut civile, quod in magistratibus urbicis, aut militare, quod in exercituum imperatoribus, legionum præfectis, castrorumque præpositis, aut denique sacrum, quod in sacerdotibus spectatur, ideoque unicuique sua erant comitia, de quibus eleganti volumine Grucchius, qui mihi non ad manum. Andreas Tiraquellus in Alexandrum Neapolitanum libr. 4. Genial. dier. c. 3. Petr. Gregor. Syntagmat. Jur. universi lib. 27. cap. 15. Marcell. Donat. Ponzan. In Elucidationibus p. 139. & rursus pag. 969. Carol. Sigon. Emendation. libr. 1. cap. 12. Nannius Miscellaneor. libr. 10. cap. 6. Wolfgangus Lazius in Rep. & alii. Interdum vero *non universum populum, sed partem adesse* magistratus *jubebat*, atque is conventus, *non comitia habita, sed concilia edicta* proprie vocari poterat. A. Gell. lib. 15. cap. 27. immutata hæc ratio sub Augustis. C. Tacit. lib. 1. Annal. *De comitiis consularibus, quænam primum illo principe, ac deinceps fuere, vix quicquam affirmare ausim, adeo diversa, non modo apud authores, sed in ipsius orationibus reperiuntur.* Et de comitiali morbo, quem ἐπιληψίαν aut ἱερὰν νόσον, *epilepsiam, sacrum morbum*, aut ἡράκλειον *Herculeum*, aut *caducum* appellarunt, aut denique *lunaticum*, ex Cornelio Celso libr. 3. cap. 24. C. Plinio libr. 20. cap. 17. Galeno libr. 6. de Morbis vulgar. Aretæo lib. 1. c. 13. Aristotele Problemat. Sect. 30. disquisivit eleganter Barnab. Brissonius, ex Q. Sammonico Sereno libello de Medicina c. 58. Joan. Rosinus etiam annotavit idipsum, cujus major in hoc libro diligentia, quam in aliis, licet infelix successus.

Locus in principio comitiorum in ipsa Urbe erat, unde nomen inditum *comitio*. Qui locus *à Palatii porta incipiens, qua forum terminabat, quasi Titi fornicem contingebat.* Verba sunt Lucii Fauni de Antiquitatibus urbis Romæ, lib. 2. cap. 10. subdit deinde: *Constat tamen diu fori ipsius partem fuisse comitium, quamobrem Plinius de ficu mentionem faciens, quæ hoc loco erat in foro, atque in comitio fuisse scribit, tametsi tantum una esset ficus.* Locus autem, quem è Plinio indicat, habetur lib. 15. cap. 18. adde Ciceronem lib. 4. ad Attic. epist. 3. Sueton. in Cæsare cap. 10. quem locum adscribam quia sanus non est: *Ædilis præter forum aut comitium basilicasque, etiam Capitolium ornavit porticibus ad tempus extructis, in quibus abundante rerum copia, pars apparatus exponeretur:* Legendum censerem, *in quibus par apparatus exponeretur.* Bartholomæus Marlian. lib. Topograph. urb. Romæ cap. 15. nomen inde deductum videtur, vel *quod litium causa eo coirent*, ut loquar cum M. Varrone lib. 4. de ling. Lat. *aut quod in eum locum ad fœdus ineundum Romulus & Tatius Reges coiissent.* Idem Marlian. ejusdem libri cap. 19. Publius Victor, Sextus Rufus, Onufrius Panvinius, aliique Urbis descriptores in 8. regione ponunt, nempe in ipso foro. Alludere videtur M. Plautus in Curculione, sc. *beatus.*

CV. *Adolescens ob rempublicam hoc intus mihi*
Quod insigne habeo, quæso ne me incomities.
LY. *Licetne inforare, si incomitiare non licet?*
CV. *Non inforabis me quidem: non mihi placet*
Tuum profecto neque forum, nec comitium.

Pars fori itaque comitium, indubitatum est ex authoribus antea citatis, & vidit Theodorus Marcilius in leg. Xvirales ad cap. 8. Comitii vero pars erat locus quidam, quem populi Romani *secretarium* appellarunt, quem magis miror ab Onufrio in 4. urbis regione positum quam ab aliis omnibus ejus mentionem prætermissam: quam licet repetere ex vetusto marmore.

SALVIS. D. D. N. N. HONORIO. ET. THEODOSIO. VICTORIOSISSIMIS. PRINCIPIBUS. SECRETARIUM. AMPLISSIMI. SENATUS. QUOD. VIR. ILLUSTRIS. FLAVIUS. ANNIUS. INSTITUERAT. ET. FATALIS. IGNIS. ABSUMSIT. FLAVIUS. ANNIUS. EUGARIUS. EPIPHANIUS. VE. PRÆF. URB. VICE. SACRA. JUD. REPARAVIT. ET. AD. PRISTINAM. FACIEM. REDUXIT.

Postea tamen crescente in dies, & augente civium convenarumque multitudine, mutatus comitiorum est locus, & ne fori angustia ampla civitas convocata posset coarctari, provisum, translataque extra Urbem in campum Martium comitia. quo viri eruditi trahunt illud Q. Florentis Tertulliani lib. de Spectacul. cap. 5. *Consus consilio, Mars duello, Lares comitio potentes.* Ut comitium sit campus ille comitiis habendis destinatus, nam ut Pamelius eleganter observat, Lares ædem in campo Martio habebant. D. Auson. in Gratiar. Actione. *Consul ergo, Imperator Auguste, munere tuo, non passus septa, neque campum, neque suffragia, non puncta, neque loculos.* Plutarch. in Lucullo ad finem: ἐβιάζετο θάπτειν ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ Ἄρεως. *Contendit sepelire in campo Martis.* Scio Guilielmum Xylandrum vertisse *in comitio*, sed parum interest. Nam comitium eo sæculo in campo Martio. Fl. Renat. Veget. Rei militar. lib. 1. cap. 10. *Campum Martium Tibridi vicinum elegerunt.* Godescalco Stewechio ibidem notatum est ex Marliano in Topogr. urb. lib. 6. cap. 19. vet. scholiast. Juvenal. ad sat. 2. v. 132. *Hic ager Tarquinii Superbi fuit, & pro illius fuga, Marti consecratus, dictus est, Martius Campus.* Ipse Juven.

——— *vade ergo, & cede severi*
Jugeribus campi.

Q. Horat. lib. 1. od. 8. de adolescente exercitia illa solita exoso.

——— *cur apricum*
Oderit campum, metuens pulveris.

Ejusdem libri ode sequenti.

——— *nunc & campus, & area.*

Et lib. 1. epist. 7.

Et ludis, & post decisa negotia, campo
Scitari lubet ex ipso.

Lib. 2. satyr. 6.

——— *noster ludos spectaverat una,*
Luserat in campo, fortunæ filius, omnes.

Claudian. lib. 1. in Eutrop.

Per te, perque tuos, obtestor, Roma, triumphos,
Nesciat hoc Tibris, nunquam poscentibus olim
Qui dare Dentatis annos, Fabiisque solebas,
Martius Eunuchi repetat suffragia campus.

Et de 6. Hon. consul. in principio.

Mars augusta sui renovat suffragia campi.

C. Petron. Satyrico, in bellorum civilium illa eleganti descriptione.

Nec minor in campo furor est, emptique Quirites
Ad prædam strepitumque lucri suffragia vertunt.

M. Lucan. lib. 1. Pharsal.

——— *letalisque ambitus Urbi,*
Annua venali referens certamina campo.

Sil. Italic. lib. 8. Punicor.

——— *malum exitiale fovebat*
Ambitus, & Grajo funestior aquore campus.

Erat in hoc campo prope fluvium locus exercendis militibus, qui *area* vocabatur, alibi à me fuse expositum: & alter cui includebatur populus, donec de creandis magistratibus suffragia tulissent, cui nomen esse voluerunt, *septa*, aut *ovilia*. Apposite admodum, ut semper solet Servius Honoratus ad eclogam 1. Virgilianam. *Septa proprie sunt loca in campo Martio inclusa tabulatis, in quibus stans populus Romanus suffragia ferre consueverat, sed quoniam hac septa similia sunt ovilibus, duo hæc invicem pro se ponuntur.* L. Seneca lib. 2. de Ira cap. 7. *Cum videris forum multitudine refertum, & septa concursu omnis frequentiæ plena, & illum circum, in quo maximam sui partem populus ostendit.* C. Plin. lib. 16. cap. 4. *Trabs fuit in porticibus septorum à M. Agrippa relicta.* Qui locus insignis est, & ostendit porticibus circumjectis ea ornata fuisse loca. Meminit idem lib. 36. cap. 5. *Nec minor quastio est, in septis Pana & Olympum, Chironemque cum Achille, qui fecerint.* Hic etiam ludi exhiberi solebant. C. Sueton. Calig. cap. 18. *Munera gladiatoria partim in amphitheatro Tauri, partim in septis aliquot edidit.* Ratio expressis, & conceptis verbis est apud eundem in eodem Imperatore cap. 21. quod *amphitheatrum* esset ædificatum *prope septa*. Confirmatque idem in Claudio c. 21. *Anniversarium in castris pratorianis sine venatione apparatuque; justum & legitimum in septis munus gladiatorium exhibuit.* Et apparet sub Augustis raro solennes ludos alibi quam in septis exhibitos. Nam idem ille Suetonius in Nerone cap. 12. *Gymnica, quod in septis dabat, inter buthysiæ apparatum, barbam primus posuit.* Lege Strabonem lib. 5. Geograph. ad finem. Locus etiam deambulationibus destinatus, ut qui vicino Tibride apricus esset, & salubriori invitaret cœlo, accedente præsertim tantarum rerum opulentia. Disco ex Statio Papinio lib. 4. Syl. 6. principio.

Forte remittentem curas, Phœboque levatum
Pectora, cum patulis tererem vagus otia septis,
Jam moriente die rapuit me cœna benigni
Vindicis.

Martial. lib. 9. epigr. 60.

In septis Mamurra diu, multumque vagatus,
His ubi Roma suas aurea vexat opes.
Inspexit molles pueros.

M. Lucan. sæpe meminit, lib. 1. Pharsaliæ:

——— *Et misera maculavit ovilia Roma.*

Et lib. 7. Pharsal. v. 305.

Et caput hoc positum rostris, effusaque membra,
Septorumque nefas, & clausi prælia campi,
Cum duce Syllano gerimus civilia bella.

D. Juvenal. sat. 6.

A Meroë portabit aquas, quas spargat in ade
Isidis, antiquo qua proxima surgit ovili.

P. Ovid. lib. 1. Fastor.

Est quoque quo populum fas est includere septis.

Jam ad suffragia descendo, quæ etiam *insanis permissa* indignatur Seneca l. 2. de Ira c. 35. & *per puncta* conferebantur, coacta in septa multitudine, & in tribus, atque deinde in centurias distributa. Notatum scio ab eruditissimo viro Joanne Savarone. Sidon. Apollinar. lib. 1. epist. 9. *Cui si examinis quoque tui puncta tribuantur.* Idem lib. 3. epist. 14. *Quia gloria punctum, quod dictioni negares, das amicitia.* Et lib. 8. Idem epist. 6. *Lator ad puncta censoris omnium voce celebrati.* Rursus idem lib. 9. epist. 11. *Tetricis puncta censoribus tardius procacitas recitatoris, quam trepidatio excudit.* Ejusdem libri epist. 16. *Nihil palam sane loquitur, pavetque publica puncta.* Helen. Acron. ad Horatii Artem poëticam. M. Cicero frequenter, in Orat. pro Plancio: *An una fieri potuerunt, si una tribus non tulissent? At nonnullas punctis pene totidem.* Et Orat. pro L. Muræna. *Recordor, quantum hæ quastiones, in senatu habita, punctorum nobis, Servi, detraxerint.* Ascon. Pædian. in Orat. pro Scauro: *Et in eo pauca puncta inter absolutionem & condemnationem interessent.* Denique idem in Divinatione illa sua divina. Imo *lege Cassia tabellaria*, cujus author fuit L. Cassius, cautum legimus, *ne voce suffragia ferrentur, sed tabellis.* Authores sunt ipse Tul. lib. 3. de legib. & Asconius in Cornelianam, ut Verrutium & Hottomannum omittam. alluserunt poëtæ. Horat. in Arte:

Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci.

Epigrammatarius ille antiquus anonymus, epigr. & poëmat. veter. lib. 2. in Sempronium Rufum prætorium:

Ciconiarum Rufus ille conditor,
Ipse est duobus elegantior Plancis,
Suffragiorum puncta non tulit septem:
Ciconiarum populus ultus est mortem.

Sidon. Apollinar. carm. 2.

Te punctis scripsere tribus.

Et carm. 7. Idem.

Concurrunt ad puncta tribus.

In hisce suffragiis sortitioni locus. Martian. Cap. lib. 1. allusit: *At intra consistorium Regis quadam fœmina, qua Adrastia dicebatur, urnam cœlitem, superamque sortem irrevocabilis raptus celeritate torquebat.* Claudiani pulcher est locus de 6. Hon. consul. in limine:

——— *Neque enim campus solemnis, & urna*
Luditur in morem, species nec dissona catu,
Nec peregrina nitet simulati juris imago.

Et lib. 2. de laudibus Stilichon. de ejusdem consulatu:

Talibus invitat donis, dextraque regendum
Diva simul porrexit ebur, solennibus urnam
Commovet auspiciis, avibusque incepta secundat.

M. Lucan. lib. 5. v. 391.

——— *Nam quo melius Pharsalicus annus*
Consule notus erit? fingit solennia campus,
Et non admissa dirimit suffragia plebis,
Decantatque tribus, & vana versat in urna.
Nec cœlum servare licet.

Quibus omnibus mutatum à Cæsare comitiorum ordinem describit. Sed ad alia pergendum.

ROMANARUM ANTIQUITATUM LIBER SEPTIMUS.

DE MAGISTRATIBUS.

Pervenimus ad magistratuum *descriptionem, quorum* ordines, munia, dignitates, *&* privilegia *sunt nobis hoc libro explicanda. Digna profecto res, in cujus indagatione & consideratione non parum operæ ponatur.* Polyb. lib.6. *inter rerum Romanarum scriptores non postremus, si modo omnes ejus libri ad nos pervenissent, maxime pulcherrimam hujus populi politiam miratur, & omnibus aliarum gentium rebuspublicis,* Lacedæmoniorum *in primis anteponere non veretur. Utinam autem nos tantam in hac tractatione diligentiam adhibere possemus, quantam rei dignitas requirit. Sed difficultatem maximam parit, sæpius* magistratuum variata ratio, *& veterum monumentorum, in quibus hæc perspicue tractata sunt, amissio. Fuerunt quidem, & ante hoc sæculum, & nostra etiam memoria plurimi, qui in harum rerum consideratione maximos labores exantlarunt, quique ea, quæ summo studio & labore invenerunt, aliis liberaliter communicarunt. Inter quos, ut aliquorum tantum nomina recitem, fuerunt* Flavius Blondus Foroliviensis, *qui in libris de Roma triumphante plurima observatione dignissima exposuit:* Pomponius *item* Lætus, Alexand. ab Alexandro *Neapolitanus, &* Dominicus Floccus *Florentinus, qui scriptor librorum de* magistratibus *&* sacerdotiis Romanorum, *qui sub nomine* Fenestellæ *circumferuntur, jam à plurimis proditur. Et hi quidem ante hæc tempora vixerunt. Nostra autem memoria* Wolfgangus Lazius *Historicus Cæsareus, suis illis aureis reipublicæ Romanæ commentariis, &* Onuphrius Panvinius *Veronensis* Fastorum *commentariis, tanta diligentia in hac scriptione versati sunt, ut veteres illos longo intervallo post se reliquisse dici jure possint. Quædam etiam hinc inde sparsa, in optimis de antiquo jure civium Romanorum, Italiæ, provinciarum, de judiciis, & alibi habet doctissimus* Sigonius, Ulricus Zasius *in scholiis ad legem 2. F. F.* Pomponii *de origine juris, & Lexicon illud juris civilis, quod primum à* Pardulpho Pratæo *delineatum, novissime auctum, ex officina* Martini Lechleri *Francofurti prodiit. Horum igitur doctissimorum virorum exemplum quid vetat me quoque sequi, & aliquam operam in harum pulcherrimarum rerum consideratione ponere: præsertim cum institutus ordo id requirat: & illi libri, qui diligentissime de hac materia scripti extant, non cuivis sint obvii. De* Fenestellæ *enim vel potius* Dominici Flocci *Florentini, &* Pomponii Læti *libris, qui jam omnium manibus teruntur, doctissimorum virorum judicia nemini sunt ignota. Editus etiam non ita pridem est libellus* de magistratibus, *deque reipublicæ Romanæ statu* Lausannæ: *qui, si libere licet quod sentio dicere, haudquaquam perfectus est, & plurimis in locis à gravissimis scriptoribus dissentit. Quod vero ad hunc meum tractatum attinet, affirmare possum, me, quæcunque ex illis quos nominavi, clarissimorum virorum scriptis, tum ex veteribus rerum Romanarum historicis, & ex publicis etiam clarissimi viri* Joannis Rosæ, *piæ memoriæ, præceptoris quondam mei lectionibus didicerim, fideliter hic in unum contulisse, & cum omnibus harum rerum studiosis candide communicasse. Sed de mea fide, candore, & studio aliis judicium permittens, descriptionem* magistratuum *ordiar: si prius* de politia, & *ejus speciebus quædam generalia præmisero.*

CAP. I.

De generibus politiarum.

Vocabulum *politiæ*, ut *Plutarchus* in lib. de tribus reipublicæ generibus annotat, tria præcipue significat. Primum, *communicationem juris*, quod in aliqua est republica: sic dicimus, impertiri alicui politiam: *Einen in seine stadt nehmen, einem das stadtrecht mittheilen.* 2. *Politia* etiam dicitur hominis civilis, qui rempublicam administrat, vitæ ratio: sic *Biantis* politiam in laude ponimus, ac *Hyperboli* & *Cleonis* vituperamus. 3. Significat ordinem & constitutionem civitatis: ad quam diriguntur actiones. Juxta hanc tertiam significationem, *politia* est legitima ordinatio reipubl. secundum quam alii præsunt, alii parent: sicut *Arist.* l. 3. Polit. c. 4. definit: *Est descriptio, seu ordo civitatis & magistratuum, cum aliorum, tum præcipuè summi gubernatoris.* Ejus tres à plerisque recensentur species, *regnum*, sive *monarchia*, *aristocratia*, & *democratia:* quarum tamen singulis contrariæ sunt oppositæ: *monarchiæ* tyrannis: *aristocratiæ* oligarchia: *democratiæ* ochlocratia. Hinc fit, ut ab aliquibus non tres, sed connumeratis vilioribus, sex *politiæ* species recenseantur, tres *rectæ*, & tres *vitiosæ:* cujus sententiæ est etiam *Polyb.* l. 6. qui de *politiarum* speciebus & revolutionibus erudite & eleganter disputans, inter alia sic scribit: Quapropter *sex* sunt *politiarum* dicenda genera: quorum tria decantata sunt omnibus: tria reliqua istis sunt cognata: *monarchia* scilicet, *oligarchia*, & *ochlocratia*, &c. Monarchia sive *regnum*, *est imperium ad communem utilitatem spectans.* Notandum hoc loco est, licet juxta naturam vocabuli, omnia *imperia*, ubi unus aliquis cæteris imperat, & supremam potestatem habet, *monarchiæ* appellari possint, quemadmodum nostro sæculo regnum *Turcicum*, *Persicum*, *Moscoviticum*, *Tartaricum*, *Gallicum*, *Danicum*, *Suevicum*, &c. item *Principatus*, *Ducatus*, & *Electoratus:* quo etiam referuntur *Episcopatus* & *Comitatus*, &c. In iis enim singulis unus aliquis præ reliquis potestate eminens suæ ditionis incolis imperat, qui *monarcha* dici recte potest: tamen jam usus obtinuit, ut quatuor tantum summa in mundo imperia, quæ à Deo per Prophetam *Danielem* prædicta sunt, *monarchiæ* nomine censeantur: *Assyrium*, *Persicum*, *Macedonicum*, & *Romanum.* Polybius lib. 6. distinguit inter *monarchiam* & *regnum*, ita ut *monarcha* dicatur, si quis robore corporis & animi viribus præstans, sibi ipsi imperium & principatum alicujus populi sumat & obtineat, sine voluntario consensu populi: *regnum* vero quando voluntario subditorum consensu imperium & principatus uni alicui conceditur. Quo in loco etiam docet, quomodo *regnum* ex *monarchia* oriatur, atque hæc illo sit prior, quæ harum rerum studiosus ipse poterit legere. Opponitur primo huic politiæ generi *tyrannis*, quæ est aberratio *monarchiæ*, & imperium ad utilitatem unius spectans. *Aristot.* l. 3. Polit. Qui hujusmodi imperium tenet, *tyrannus* dicitur, ducto nomine, ut quibusdam placet, à *Tyrrhenis*, quod hi latrociniis quondam insignes fuerint: vel à Græcis, à quibus, quicunque in civitate, quæ libera soleret esse, dominatur, *tyrannus* appellatur, non *Rex.* *Trogus Pompejus* author est, Reges olim, quos ad majestatis fastigium, non ambitio popularis, non vis, sed spectata inter bonos moderatio proveheret, quique æquo jure omnia administrarent, ob fortitudinem *tyrannos* esse dictos: cæterum, cum Urbes & regna oppressa, vi magis, quam legibus gubernarentur, ita ut quod libido, non quod æquum dictaret pro lege ratum haberetur, *tyranni* nomen verti cœpisse, & eum notasse, qui nullam legibus & juri reverentiam haberet, sed pro suo libitu omnia ageret, & in immeritos crudelissime contra jus, fasque sæviret. Altera *politiæ* species est *aristocratia*, quæ est *imperium paucorum ad communem utilitatem spectans.* Ac dicitur *aristocratia*, vel quia optimi imperant (Latinis *optimatum imperium*) vel quia ad optimum publicum imperantes spectant: [*Aristoteles lib.* 3. *Politic. Polybius libro* 6.] *Polybius* aristocratiam definit, cum respublica secundum electionem justissimis ac prudentissimis viris æqualiter administratur. Quando hæc degenerat, fit *oligarchia*, quæ est *imperium ad utilitatem paucorum*, scilicet *divitum*, *spectans.* Tertia species est *democratia*, quæ definitur *imperium populi*, *communem utilitatem spectans.* Hæc cum degenerat, fit *ochlocratia*, cum vulgus authoritatem suam confert ad augendam potentiam tenuiorum civium contra optimates. *Politiæ* in genere contraria est *anarchia*, in qua nemo præest aliis, nec quisquam alteri, tanquam legitimo magistratui obtemperat, sed quilibet facit, quod sibi rectum videtur, aut lubet.

Hæc *politiæ* genera omnia respublica Romana experta est. *Monarchia* fuit sub Regibus, & quando Dictatores summam in republica potestatem obtinuerunt, postremum etiam sub Imperatoribus Augusto & aliis. Hæc in *tyrannidem* versa est *Tarquinio Superbo* Romæ regnante, Dictatore *Sulla*, & imperantibus *Tiberio*, *Nerone*, *Caligula*, & aliis. Liberata à tyrannide Regum republ. & *Consulibus*, mox etiam *tribunis militaribus*, Consulari potestate, & *decemviris*, legibus scribendis, creatis, *aristocratia* fuit: quæ tamen aliquot ante secessionem plebis in montem sacrum annis, tertio decemvirorum anno, & sub triumvirorum reipubl. constituendæ imperio, in *oligarchiam* degeneravit. Tribunis autem plebis in rempublicam inductis, quamdiu quidem illi intra metas sese continuerunt, *democratia* fuit: quando vero contra patricios & majores magistratus tumultuati sunt, & seditiones excitarunt, uti tum sæpe

sæpe alias, tum paulo ante decemvirorum creationem, & Gracchorum tribunatu factum, *ochlocratia* effecta fuit. Ab anno vero Urbis CCCLXXVI. impeditis per totum quinquennium, [ut *Livius lib. 6. Decad. 1. Sextus Rufus, Cassiodorus, & Eutropius. Polyb. l. 6. Joan. Bodinus in Methodo historica, cap. 6.*] vel quadriennium, ut alii malunt, magistratuum curulium comitiis, & à trib. pleb. republ. administrata, fuit *anarchia*, quemadmodum etiam à *Diodoro Siculo* illius temporis status expresse nominatur.

Scribit *Polybius* suo tempore reipubl. Romanæ formam non simplicem, sed mixtam & compositam fuisse, ex *monarchia*, *aristocratia*, & *democratia*, ita ut in Consulum potestate *monarchia* sive regnum: in senatus authoritate *aristocratia*, in populi majestate *democratia* apparuerit: quam sententiam ex veteribus quidem *Dionys.* & *Cicero*, ex recentioribus autem *Carolus Sigonius*, *Paulus Manutius*, *Nicolaus Grucchius*, & alii sequuntur. Sed *Joannes Bodinus* contra multis rationibus probare nititur, toto illo liberæ reipubl. præcipue *Polybii*, & post *Cic.* ac *Dionysii* tempore, *democraticam* politiæ formam viguisse: in cujus viri sententiam, me quoque gravissimis adductum argumentis pedibus ire non diffiteor. His ita præmissis, *magistratus populi Romani* à divisione eorum initium facientes, quanta fieri poterit diligentia, ordine explicabimus.

CAP. II.

Magistratuum Romanorum divisio.

Magistratuum Romanorum non una fuit ratio: alii enim in ipsa Urbe fuerunt, sive *urbani*: alii extra Urbem, seu *provinciales*: rursus urbanorum magistratuum alii fuerunt *majores*, alii *minores*. Utrorumque alii fuêre *ordinarii*, alii *extraordinarii*.

Magistratus majores ordinarii fuerunt: *Rex*, *Præfectus*, *vel Trib. Celerum*, *Consules*, *Censores*, *Prætores*, *Imperatores*, *Cæsares Augusti*, donati tribunitia potestate, nobilissimi *Cæsares*, vel *Principes* juventutis, Præfectus Urbis.

Magistratus majores extra ordinem fuerunt: *Præfectus Urbis* absente ordinario magistratu, *Interrex*, *Dictator*, *Magister Equitum*, *Decemviri* legibus scribendis Consulari potestate, *Tribuni militum* Consulari potestate, *Triumviri* reipublicæ constituendæ.

Magistratus minores ordinarii, *Quæstores* urbani, vel ærarii, *Trib. plebis*, *Ædiles plebis*, Ædiles *curules*, Ædiles *cereales*, Curatores omnium tribuum, *Triumviri capitales*, Triumviri *nocturni*, Triumviri *valetudinis*, Triumviri *monetales*, A. A. A. F. F. *Quatuorviri* viarum curandarum, *Quinqueviri* cis, & uls Tiberim, *Decemviri* litibus judicandis. *Centumviri* litibus judicandis, *Præfecti ærarii*, *Curatores* operum publicorum, Curatores *alvei Tiberis*, & cloacarum, Curatores *viarum singularum* extra Urbem, *Præfectus Prætorio*, Præfectus *frumenti* populo dividendi, Præfectus *vigilum*, Curatores *regionum*: Denuntiatores regionum, *Magistri vicorum* 14. regionum Urbis, *Advocatus fisci*.

Magistratus minores extra ordinem, *Duumviri* perduellionis, *Quæstores* parricidii, vel rerum capitalium, *Præfectus* annonæ, *Quinqueviri* mensarii, *Triumviri* mensarii, *Duumviri* navales, *Triumviri*, qui conquirerent juvenes idoneos ad arma ferenda, militesque facerent, *Quinqueviri* turribus, murisque reficiendis, *Triumviri* legendi senatus, *Triumviri* recognoscendi turmas equitum Romanorum.

Magistratus populi Romani extra Urbem, vel *Provinciales*, *Proconsules*, *Proprætores*, *Legati Proconsulum*, Legati *Proprætorum*, *Quæstores* Provinciales, Proquæstores, *Præfectus* Ægypti, Præfecti Præfecturarum, Consulares quatuor, qui per Italiam jus dicerent, Juridici Italiæ, Triumviri, vel Quinqueviri, vel Septemviri, vel Decemviri coloniæ deducendæ, Quinqueviri, vel Septemviri, vel Vigintiviri agris dandis, attribuendis, Quinqueviri, vel Quindecimviri agrorum metiendorum, dividendorumque, Triumviri, vel Quinqueviri ad inspiciendos fines, litesque dirimendas.

Ministri magistratuum populi Romani, scribæ, accensi, vel adcensi, præcones, lictores, viatores, carnifices. Hos omnes, quantum quidem fieri poterit, ordine explicabimus.

CAP. III.

Qui sint magistratus majores, & ordinarii, & de Rege.

Majores magistratus dicuntur, quorum majora sunt auspicia, quique *comitiis centuriatis* creantur, vel qui imperium, potestatemque habent: hoc est, qui non obedientes & noxios cives mulcta, & vinculis coërcendi jus habent. *Agell. lib. 13. cap. 11. Cicero lib. 3. de legibus. Ordinarii* autem, qui singulis annis ad munus suum ordinarium in Urbe obeundum à populo creantur: vel qui ordine legibus instituto solenni more creantur, & perpetuo usurpantur. *Inter ordinarios* igitur magistratus principem locum tenet *Rex*, de quo primum nobis agendum. Respublica Romana primum à *Regibus* gubernata fuit,

fuit, consentientibus omnibus, qui ejus populi historiam scripserunt. In eorum vero creatione hic mos, *Dionysio* l. 4. teste, fuit observatus. Defuncto *Rege* aliquo, senatus à populo accipiebat potestatem constituendæ, ad quam placeret formam, reipubl. Senatus *Interreges* creabat. Illi virum eligebant optimum, nullo civium, sociorum, aut exterorum discrimine, quem Regem constituerent: in quem, si senatus, populique consentirent *suffragia*, & addicerent *auspicia*, assumebat is imperium. quod si horum trium aliquid deesset, alter nominabatur, & post hunc tertius, nisi secundus ille probaretur Deorum hominumque judiciis. *Dionys. lib.* 2. *Liv. lib.* 1. *Plutarch. in vita Romuli.* Et hac quidem ratione omnes *Reges* post Romulum, imperium adepti sunt, præter *Servium Tullium*, & *Tarquinium* Superbum, qui non legitime ad regnum pervenerunt. *Romulus* autem, cum nullus adhuc senatus esset, à populo communi consensu *Rex* declaratus fuit: cui tamen populi declarationi obtemperare prius noluit, quam DEUS auspicio certo comprobaret illam electionem: ac deinde hunc morem instituit, ne quis nisi *auspicato*, regnum assumeret, magistratumve iniret, ut scribit *Dionysius* lib. 2. qui etiam addit, observatum hoc apud Romanos esse longo tempore, non solum sub *Regibus*, verum etiam sublata monarchia, in *Consulum*, *prætorum*, cæterorumque *magistratuum* comitiis. Potestas atque *officia Regis* fuerunt, *primum*, ut sacra curaret, atque sacrificia, perque eum gereretur, quicquid ad placandos Deos attinet. *Alterum*, ut legum ac morum patriorum haberet custodiam, & juris sive naturalis, sive quod scripta & pacta continet: utque de injuriis gravissimas causas ipse decerneret, leviores permitteret senatoribus: providendo interim, ne quid peccaretur in judiciis: utque *senatum* cogeret, *populum* in concionem convocaret, primus sententiam diceret, quod pluribus placuisset ratum haberet. Hæc Regi munia *Romulus* attribuit, & præterea summum in bello imperium. *Dionys. lib.* 2. *Liv. lib.* 1. *dec.* 1. & alii. Insignibus autem quibusdam, ut præ cæteris internosci, & à reliquo populo discerni possent, *Romulus*, & post eum alii *Reges* usi fuerunt, qualia sunt hæc: Incedebant ornati purpura, & toga purpurea, dantes populo jura, & exercentes judicia sedebant in sella curuli conspicua: habebant circa se lectos juvenes trecentos, eosque robustissimos, ad custodiam sui corporis, qui eo, quod Regi quotidie præsto essent, à celeritate officii *celeres* sunt nuncupati: quidam tamen à tribuno, vel præfecto suo, cui hoc nomen fuerit, vel à *Celere* quodam Romuli comite, qui *Remum* interfecerat, *celeres* eos dictos affirmant. Præter *celeres* habebant duodecim alios ministros, succinctis vestibus & expeditos ad plectendos facinorosos; quos *lictores* vocant, qui ipsis curuli sella vectis, præferrent fasciculos virgarum, intra quas obligata securis erat, sic ut ferrum in summo fasce extaret. Cujus rei causas *Plutarch.* in Problem. probl. 82. ostendit, inquiens: vel indicium id fuisse, iram magistratus non debere esse in proclivi, & solutam: vel propterea sic institutum, ut solutio fascium, quæ paulatim fit, moram aliquam iræ injiceret, & cunctationem: fecisseque nonnunquam, ut sententia de supplicio exigendo mutaretur. *Virgas* vero & *secures* simul ipsis prælatas, ut cum vitiorum alia sanabilia sint, alia insanabilia, *virgis* corrigerentur, quæ *emendari* possint, *securibus* amputarentur *immedicabilia*. Numerum autem *lictorum* Romulus sumpsit, vel à numero avium, quæ augurio ipsi regnum portenderant, vel ab Hetruscis finitimis, quod ii ex duodecim populis (tot enim primores urbes in Hetruria fuisse ab authoribus proditum est) communiter creato Regi, singulos singuli populi lictores dederint. *Tarquin. Priscus* v. Romanorum Rex usus etiam fuit toga picta purpurea, sella eburnea. Gestavit coronam auream, sceptrumque eburneum in summitate habens aquilam, permissu scilicet senatus, populique Romani, cum donatus iis esset ab Hetruscis, quæ ornamenta etiam posteriores Reges retinuerunt, testibus *Dionysio*, lib. 3. *Livio* l. 9. *Plutarcho* in Romulo. *Floro*, *Eutropio*, lib. 1. & aliis. *Imperium penes Reges* fuit annos CCXLIII. *Sext. Ruffus*, *Messala*, *Livius*, *Eutropius*, *Orosius*, & alii: *Dionysius Halicarnasseus* lib. 4. titul. 2. unum annum adjicit, alii pauciores numerant, cujus diversitatis causam *Sigonius* commentariis suis in Fastos eruditè monstravit.

CAP. IV.

De præfecto, vel tribuno celerum.

Tribunus, sive præfectus *celerum*, ut scribit *Pomponius*, *tit.* 2. *ff. de orig. Juris* fuit qui equitibus præerat, & veluti secundum locum à *Regibus* obtinebat, quo in numero fuit *Junius Brutus*, qui author extitit Regis ejiciendi. Et paulo post ait, magistros equitum ita Dictatoribus esse junctos, ut Regibus *tribuni celerum*. Fuerunt autem *celeres* trecenti robustissimi, & ex nobilissimis familiis delecti juvenes, commendati suffragiis curiarum, & deni per singulas curias delecti, qui *circa Regem* essent, ipsum hastati per Urbem assectarentur, & jussi ministeria exequerentur, in militia antesignani, & protectores, qui primi pugnam inirent, & postremi se reciperent: *equites* quidem ubi campus esset ad equestre certamen accommodus, *pedites* vero in aspero loco, & equis invio. Appellati fuerunt *celeres* vel à *celeritate* ministerii, juxta rationem vocabuli Romani, *vel à duce suo*, cui nomen id fuisse dicit, vel à *Celere* quodam Romuli comite, qui eum in pugna contra *Remum* strenuè adjuverit, Remumque occiderit, *Plutarchus* in Romulo. Hi trecenti juvenes, in tres centurias distincti, singulæ suum præfectum habebant, qui

qui *centurio* dicebatur: qui vero his omnibus, necnon & centurionibus, præerat, *præfectus*, five *tribunus celerum* nuncupabatur. *Plutarchus* in Numa fcribit Numam Pompilium fecundum Regem, celerum cuftodiam depofuiffe: quod fi ita eft, fequentibus Regibus, eorum munus rurfus inftitutum fuiffe, credendum eft, cum etiam in reliquorum Regum vitis *celerum* mentio fiat. Nos Germani appellare poffumus celeres, *die herfcharer:* tribunum vel præfectum celerum, *der herfcharer hauptman.*

Cap. V.

De fenatoribus, eorum numero, & lectione: item, qui funt patricii majorum, qui minorum gentium: qui patres confcripti: quis princeps fenatus, & qui fenatores pedarii.

Dicendum jam de *Confulibus* effet: cum autem auguftum Regum, & aliorum etiam magiftratuum confilium fuerit *fenatus*, & ex eo plerique, de quibus ordine dicetur, *magiftratus* creati: operæ pretium videtur, ut prius de *fenatoribus* pauca annotentur, & quinam *candidati* fuerint explicetur, quo facto ad defcriptionem *magiftratuum* revertemur.

Senatores à Romulo primum inftitutos effe, *Livius*, l. 1. *Dionyf.* l. 1. *Plut.* in Romulo, aliique authores tradunt, eofque qui tum generis amplitudine, tum prudentia, tum etiam inftituto vitæ clariores effent, electos hac quidem ratione: primum ipfe *Romulus* ex omnibus unum præcipuum declaravit, cui rerum urbanarum regimen committeret, quoties ipfe foras exercitum duceret, deinde juffit *tribum* unamquamque tres viros feligere, qui per ætatem maxime faperent, & genere præcellerent: poft hos IX. mandavit fingulis curiis, ut è *patriciis* ternos eligerent, maxime idoneos, adjectifque ad illos IX. quos *tribus* legerant, his nonaginta, & omnibus præfecto duce, quem ipfe fecreverat, centenarium explevit *fenatorum numerum:* vel quia eum numerum fatis effe putaret, vel quia C. tantum ex illa multitudine creari patres poffent. Hoc *confiftorium* five *concilium*, *fenatum* appellavit, de quo poftea: ipfos autem, qui electi effent *fenatores* & patres. *Senatores* quidem, vel propter ætatem eorum, vel propter virtutem, quia prifci viros ætate & virtute præftantes fenum appellatione honorarunt. *Patres* autem, vel quod hi folum, qui legitimi patres effent, creari, vel quod illi patres fuos oftendere poffent, quod non multis contigit ex primis illis advenis: vel à patrocinio hoc nominis acceperunt, vel etiam, quod primores & potentes illos oporteret paterno officio & indulgentia humiliorum caufam, in fidem fuam curamque fufcipere, quodque cæteri edocerentur, ut tutiorem fibi vitam in eorum præfidio vivendam ftatuerent, neque quibus virtute cederent, eorum honore augerentur, fed benevolo & amico animo in eos forent, *patrefque* illos honoris gratia & appellarent, & effe opinarentur. *Dionyf. Liv. Plutarch. Feftus* ait, eos *patres* dictos fuiffe, qui agrorum partes attribuerint tenuioribus, ac fi liberis propriis. Hæc de primis *fenatoribus*, quorum centum fuerunt. Auctus autem hic numerus non multo poft fuit, confecto bello Sabino. Cum enim *Sabinorum*, *Etrufcorum*, & aliorum indies ad afylum confugientium adventu Urbs valde creviffet, eofque *Romulus* in civitatem æquo jure fufcepiffet, atque in *Lucerum*, *Tatienfiumque* tribus conjeciffet: placuit *Romulo*, & *Tatio*, quem ipfe paulo ante victum, in focietatem regni Romani adfciverat, ut *patriciorum* duplicato numero, *fenatorum* quoque numerus augeretur. Ex illuftrioribus igitur familiis viros centum curiarum fuffragiis deligentes, in *patres* cooptarunt, & veteribus *fenatoribus* adfcripferunt: atque hac ratione *fenatorum* numerum ad ducentos auxerunt. *Dionyf.* l. 2. Neque vero hic numerus retentus diu fuit. *Tarquinius* enim *Prifcus*, mox ut principatum accepit, ad conciliandum fibi plebis favorem felectos, ex omni plebejorum numero viros centum fpectatæ vel fortitudinis, vel prudentiæ, in *patriciorum* primo allectos ordinem, *patrum* etiam adfcripfit numero: ac tum primum Roma trecentos habuit, qui ducenti ante fuerant. *Dionyf.* lib. 3. Hic numerus poftea aliquandiu manfit. Nam quod legitur de *L. Junio Bruto*, & *P. Valerio Poplicola*, quod præcipuos ex plebe allegerint in *patriciorum* ordinem, & ex his fenatum à *Tarquinio Superbo* cædibus & expulfionibus imminutum, fuppleverint, ii numerum veterem non auxerunt, fed tantum diminutum fuppleverunt. Longo tempore poft, à *C. Graccho* trib. pleb. allectis ex equeftri ordine trecentis, *fexcenti fenatores* lege primum facti funt, teftibus *Plutarch.* in Grac. & *Floro*, epit. lib. 60. qui tamen fexcentos equites *fenatoribus* additos fuiffe fcribit. Verum hæc lex aut à populo antiquata, aut non ita multo poft abrogata effe videtur, cum eadem à *M. Drufo* trib. pleb. fit relata, ut eft apud *Appianum lib. 1. bellor. civil.* Sed & illa lex, una cum cæteris Livianis *Philippo Confule* referente, uno S. C. fublata fuit. Facta etiam lectio *fenatus* eft, tefte ibidem *Appiano* L. Corn. Sulla, Quincto Pompejo Rufo Coff. Ita enim fcribit, eos Confules in *fenatum*, tum maxime propter infrequentiam contemnendum, trecentos ex optimatibus legiffe: quam tamen lectionem non à *Confulibus*, fed à *cenforibus* qui tum fuerunt, *L. Julio Cæfare* & *P. Licinio Craffo* factam fuiffe, opinatur *Sigonius* [*libro 2. de antiquo jure civium Romanorum cap. 2. Dionyfius libro 43. & 52. extremo. Suetonius in Augufto, cap. 35. idem Dio libro 54.*] Idem etiam *Appianus* memoriæ prodidit, ipfum *Sullam* Dictatorem *fenatum* exhauftum trecentis principibus equeftris ordinis lectis, dato tribubus de fingulis fuffragio, fuppleviffe. Quanquam autem certis Sullani

senatus numerus afferri non poteſt: tamen ſupra quadringentos fuiſſe epiſt. quadam Cic. ad Attic. elici poſſe videtur, ubi ſic ſcribit: *Homines ad xv. Curioni nullum S. C. facienti aſſenſerunt: facile ex altera parte*, CD. *affuerunt*. Hæc ille. Auctum inde ad nonagenos à *Caſ. Dictatore* ſenatum, & poſt necem ejus, à triumviris reipubl. conſtituendæ indigniſſima etiam turba repletum, & *Dionis* & omnium prope loquuntur hiſtoriæ. Unde eſt & illud *Suetonii:* Auguſtum ſenatorum affluentem numerum deformi, & incondita turba (erant enim ſuper mille, & quidam indigniſſimi, & poſt necem Cæſaris per gratiam & præmium allecti, quos *orcivos* vulgus vocabat) ad modum & ſplendorem priſtinum redegiſſe. Hæc de numero *ſenatorum*, quantum quidem ex antiquis authoribus ſciri poteſt, quæ omnia diligenter tractat *Carolus Sigonius*, ex quo fere ad verbum hæc deſcripſi. Cæterum legi ſolebant *ſenatores* à *Regibus*, *Conſulibus*, & *Cenſoribus*, aliis tamen atque aliis temporibus, ut ex his, quæ dicta ſunt, & ex *Dionyſio*, *Livio* & *Feſto*, aliiſque manifeſtum eſt. In iis vero legendis *generis*, *ordinis*, *cenſus*, *ætatis* & magiſtratus habita fuit ratio. *Generis* quidem, ut ex iis familiis legerentur, quibus ſenatus patebat. Patuit autem primum *patriciis*, poſt etiam *plebejis*. De patriciis nullum eſt dubium; de plebejis, quando illi primum in ſenatum allecti fuerint, valde diſcrepant authores, *Zonaras* à Tarquinio Priſco primum factum fuiſſe ſcribit, *Feſtus* à L. Junio Bruto, & P. Valerio Poplicola primis Conſulibus. Eos tamen antequam in ſenatum allegerentur, *patricios* factos fuiſſe, *Dionyſius* l. 5. aperte tradit: ex quo etiam colligitur poſt annum A. V. C. CCLX. & ante annum CCCXX. uti ex *Livio* patet, plebi ſenatum communicatum fuiſſe *Sigonius* conjectura ductus putat, Decemvirûm Conſularium tempore id inſtitutum fuiſſe, ex quibus aliquot ex plebe fuerunt, quos in ſenatum propter magiſtratus ipſius amplitudinem aſcitos eſſe, atque eorum exemplo poſt alios etiam adſcriptos, præſertim vero poſtquam *plebeji*, de tribunatu militari; quæ erat Conſulatui poteſtas proxima, capiendo pervicerint. Ordinis ea ratio fuit, ut cum in *ſenatum* legendi eſſent, maxime ex equeſtri ordine, qui proximus dignitate erat, legeretur, quod oſtendit *Livius lib.* 2. & 43. & alii.

Cenſum autem in legendo ſenatu ſpectatum, declarat *Seneca* [*declamat. lib.* 2.] inquiens: *Senatorum* gradum cenſus aſcendere facit. An vero hoc antiquum fuerit inſtitutum, in dubium revocare videtur *Plin. lib.* 14. *prologo.* cum ait: Poſteris laxitas mundi, & rerum amplitudo damno fuit, poſtquam *ſenator* cenſu legi cœptus, peſſum iêre vitæ pretia, &c. Laudatur autem *cenſus* in ſenatore, ne ſplendor ampliſſimi ordinis rei familiaris anguſtiis obſcuretur. Cæterum ante Auguſtum, *cenſum ſenatorium* ſeſtertium 800. millia fuiſſe: eumque ab Auguſto ampliatum docent *Suetonius* & *Dio*. Neque ſolum, ſi quis ſenatorium cenſum non haberet, *ſenator* legi non poterat: ſed ſi poſteaquam lectus eſſet, cenſum labefactaſſet, ordinem amittebat. *Cic.* epiſt. ad Q. Valerium.

Quin etiam *ætatem* in legendo *ſenatore* certam eſſe obſervatam, ex eo ſuſpicari poſſumus, quod ſcribit *Agellius* [*lib.* 14. *cap.* 8.] Præfectum Urbis ea ætate factum, quæ non eſſet *ſenatoria*, & ex *Cic.* oration. pro lege Manilia de Pompejo. Quæ tamen hæc ætas eſſet, dubium videtur. *Sigonius* [*libro* 2. *de antiquo jure civium Romanorum cap.* 2. *Cic. lib.* 3. *de Legibus*] ex *Valerio Maximo* & *Cicerone* Philipp. probat, *ſenatoriam* prope eandem fuiſſe cum *quæſtoria*. *Quæſturæ* autem capiundæ *annus* fuit viceſimus, ut poſt demonſtrabitur. Rationem hujus ſuæ ſententiæ *Sigon.* affert etiam hanc, quod illi maxime in ſenatum legi conſueverint, qui magiſtratus cœpiſſent: *Quæſturam* vero primum urbanum fuiſſe magiſtratum extra controverſiam eſt. Hinc etiam intelligi poteſt, *ſenatorem* legi ex ordine, niſi qui magiſtratum geſſiſſet, non fuiſſe ſolitum. Quare congruenter *Cicero* ſanxit in legibus ſuis, è magiſtratibus ſenatum eſſe oportere. Probat idem in oratione poſt reditum in ſenatu. Eſt tamen illud animadvertendum, quanquam hæc omnia in aliquo conſtarent: non tamen idcirco neceſſario *ſenatorem* eum fuiſſe. Opus enim fuit lectione *cenſoris*, uſque adeo, ut ne qui magiſtratus quidem geſſiſſent, niſi à cenſoribus lecti eſſent, *ſenatores* eſſe poſſent. *Valerius Max.* Neque vero legendi ſolum ſenatoris *arbitrium* fuit *cenſorium*, ſed etiam prætereundi & movendi, ita ut, quem in recitando ſenatu nominaſſent, is lectus in ſenatum, quem præteriiſſent, idem ſenatu motus putaretur. Atque hæc legendi ſenatus ordinaria fuit ratio, ut & à *cenſoribus*, & eo, quo dictum eſt, modo legeretur. *Appii Claudii* Cæci cenſoris qui libertinorum filios legit, & *Fabii Buteonis* Dictatoris ſenatus legendi cauſa dicti, lectiones fuerunt extraordinariæ, ſicuti & *Gracchi*, atque *Druſi*, tribunorum pleb. *Sullæ* Dictatoris, *Cæſaris Dictatoris*, triumvirûm reipubl. conſtituendæ, & Auguſti Cæſaris.

Inſigne ſenatorum fuit tunica lati clavi, qua ab equitibus ſunt ſeparati. *Plinius*, [*lib.* 33. *cap.* 2.] Suetonius, *in Auguſt.* & *Tiberio.* Quæſtus omnis in ſenatore indecorus fuit, teſte lege *Q. Clodii* trib. pleb. de qua *Livius*, *lib.* 21. & *Cicero* 7. *Verrina*. Denique in petendis honoribus fuerunt occupati, unde multa ornamenta domi foriſque pepererunt, *Cicero* pro Cluentio, & pro Poſthumo. Finem capiti imponam, ſi prius dixero, qui *patricii minorum*, qui *majorum* gentium, quique *patres conſcripti* fuerunt: quis *princeps ſenatus*, & qui *pedarii ſenatores*. Patricios majorum gentium dictos fuiſſe ducentos illos ſenatores à Romulo primum lectos, eorumque progeniem, dubium non eſt. Eos vero, qui à *Tarquinio Priſco*, V. Romanorum Rege, ex plebejis in patriciorum primum ordinem allecti, deinde *patrum* numero adſcripti fuerunt, *patricios minorum gentium* appellatos, teſtis eſt *Liv. l.* 1. Allectos autem in ſenatum à *L. Junio Bruto*, & *P. Valerio Poplicola* primis Conſulibus poſt pulſos Urbe Reges, *patres conſcriptos* vocitatos, *Livius lib.* 1.

&

& *Plutarchus in Poplicola* docent, cumque his *Cornelius Tacitus*, 11. *lib. annal.* cujus hæc sunt verba: Iisdem diebus in numerum *patriciorum* ascivit Cæsar vetustissimum quemque è senatu, aut quibus clari parentes fuerant. Paucis jam reliquis familiarum quas Romulus majorum gentium, *L. Tarquinius* minorum, Brutus *conscriptorum* appellaverant. Sic enim legendum hunc locum monuerunt *Ludovicus Vives*, *Guilielmus Canterus*, & novissime *Justus Lipsius*. Alii aliter sentiunt, quorum opiniones hic recenseri non est necesse. *Princeps senatus* dictus fuit is, qui in lectione senatus, quæ per *censores* peracto censu fiebat, primo loco recitabatur. *Agell. lib.* 3. *cap.* 18. Qui honor fere nemini, nisi *consulari*, & *censorio* tribuebatur: & qui semel principatum hunc acceperat, is, dum vivebat, locum illum etiam apud alios *censores* retinebat, nec nisi eo mortuo alius *princeps senatus* declarabatur. *Pedarii senatores* qui sint docet *Agellius*, ex Varronis Satyra Menippæa, quod videlicet equites quidam *pedarii senatores* appellati sint, qui nondum à *censoribus* in senatum lecti, & ita senatores quidem proprie non fuerint, honoribus tamen populi usi sint, & propterea in *senatum* venerint, & sententiæ jus habuerint: & quia in postremis scripti essent, sententias non rogati fuerint, sed in eas, quas *principes* dixissent, discesserint. Ubi etiam diversas ab hac sententias aliorum recitat, ut, quòd quidam opinati sint, *pedarios senatores* appellatos esse, qui sententiam in senatu non verbis dixerint, sed in alienam sententiam *pedibus* iverint: quidam autem, inter quos *C. Bassus*, eos *pedarios* dictos fuisse, qui cum curulem magistratum non gessissent, pedibus in curiam itaverint, non curuli sella vecti fuerint, sicut illi, qui *curulem magistratum* gesserant. Quorum omnium sententias improbat: priorem quidem quod inde sequeretur, si quando senatusconsultum per discessionem fieret, omnes *senatores* esse *pedarios*: qui tum universi sententiam pedibus ferant: posteriorem vero ex *Varrone*, qui scribit etiam curulibus magistratibus functos, si nondum à *censoribus* in senatum lecti essent, *senatores* non esse. *Festus* scribit, *pedarium senatorem* appellatum fuisse qui tacitus transeundo ad eum, cujus sententiam probet, quid sentiat, indicet. Hactenus de *senatoribus*. Reliquum est, ut de *senatu* quoque, ejus potestate, & *senatusconsultis* quædam addantur, quod capitibus duobus proxime sequentibus.

Ad Cap. V. Paralipomena.

Allecti & conscripti senatores, patriciatus dignitas, omnia senatus authoritate gerebantur, ejus elogia, eos lædere majestatis imminutæ crimen, in senatusconsultis major non melior pars probata.

Non unus omnium senatorum honor, non una dignitas colligitur, nam nonnulli *adlecti* appellabantur, alii *conscripti*. C. Tacit. l. 11. Annal. *Iisdem diebus in numerum patriciorum adscivit Cæsar vetustissimum quemque è senatu, aut quibus clari parentes fuerant, paucis jam reliquis familiarum, quas Romulus majorum, & L. Junius Brutus minorum gentium appellaverant, exhaustis etiam, quas Dictator Cæsar lege Cassia, & princeps Augustus lege Senia sublegere.* Locum produxit vir doctus antea, sed dum *allectos* interpretatur *ad jus civitatis* pertinere, assentire non possum, quippe vilior plebis & indiscretæ multitudinis fæx, *allectorum* nomine veniret, cum constet senatorum eam esse proprie appellationem; hoc sensu Suet. in Aug. c. 2. *Ea gens à Tarquinio Prisco Rege inter Romanas gentes allecta in senatum, mox à Servio Tullio in patricias transducta, procedente tempore ad plebem se contulit, ac rursus magna vi per D. Julium in patriciatum rediit.* Vulgata hæc est lectio, probataque mirifice Lævino Torrentio, & sic eam explicat, ut velit historicus, gentem Octaviam, quæ Veliterna esset, primo à Tarquinio Romam traductam, ac proinde Romanam factam fuisse, à Servio Tullio autem etiam patriciam, cumque postea ad plebem transiisset, à Divo Julio redactam iterum inter patricias. Sic nimirum etiam gens Claudia, post Romam recens conditam eo ex Sabinis commigrans, mox Romana facta est, sed anno demum sexto post exactos Reges, in patricias cooptata, ut author est Livius. At viri egregii, Philippus Beroaldus, Antonius Coccius Sabellicus, neuter male de hoc scriptore meritus, eosque sequuti Adrianus Turneb. lib. 24. Adversariorum cap. 15. P. Pithæus lib. 2. subsecivor. cap. 7. legunt: *Inter minores gentes allecta in senatum.* Nec multum dissentit Isaacus Casaubon. quem vide. De discrimine hoc senatorii ordinis capiendus idem Suetonius in Othone, cap. 1. *Namque & senatus honore rarissimo, statua in palatio posita, prosecutus est eum, & Claudius allectum inter patricios collaudans, amplissimis verbis hæc quoque adjecit.* Est & alter locus subindicatus paulo ante, quem apponerem, ex eodem in Tiberio cap. 1. *Inde Romam recens conditam, cum magna clientum manu commigravit, authore Tito Tatio consorte Romuli, vel quod magis constat, Appio Claudio, gentis principe, post Reges exactos sexto fere anno, à patribus in patricios cooptata.* Vitiosam lectionem contendunt, rescribuntque, *Ata Claudio gentis principe.* Atæ enim cognomento Romano dicebantur illi, quibus pedes tumore vitiati. Atque ita Jacobus Bononiensis ex MS. codice qui testem lectionis suæ facit Martialem lib. 4. epigr. 19.

Plumea seu laxi partiris pondera follis,
Sive levem cursu vincere quæris Atham.

Editio Hadriani Junii habet; *Vincere quæris Acham.* Hermolaus Barbarus suis in Plinium Castigationibus lib. 7. cap. 20. putavit esse legendum:

Sive levem cursu vincere quæris Atham.

Sed parum refert. Vet. Scholast. Juvenal. ad v. 192. sat. 7. *Patricius senator est, lunula nam adsuta calceis discernuntur novitii à patriciis.* Corrippus sæpe, lib. 4. num. 2.

Inde senatorum sacro recitantur ab albo
Nomina, conscripti patres, qua voce citati
Accedunt hilares.

Et ejusdem libri num. 5.

Ante pedes domini, faciunt qui jussa clientes
Astabant læti, vultuque & veste nitebant
Romani populi patres sine semine facti.

Qui ex conscriptis hisce patribus ortum traxerant, *patricii* vocabantur, qui honor primum legitimus erat, & dignitati uniuscujusque sive generi conveniens, ac temporibus Constantini principis cœpit patriciatus culmen concedi iis, quos dignos censuissent Imperatores, ut ex Zosimi relatione clarum est, cœptumque patricius appellari πατὴς βασιλέως, *pater Imperatoris*, ut Luitprandus exponit, & *pater principis*, ut vertitur ab eo qui Nicephorum Callistum Latina civitate donavit libro 13. cap. 1. Suidas, πατρίκιος πατὴς τῦ κοινῦ, *patricius pater reipublicæ.* Eundem consule Suidam in *Antiocho Præposito.* Georg. Cedren. in Basilio Macedone, Procopium lib. 1. de bello Vandal. Aurel. Cassiodor. l. 6. form. 2. *Mox ut datus fuerit* (patriciatus) *in vitæ tempus reliquum homini fit coævus, ornatus individui cingulum fidele, quod nescit ante deserere, quam de mundo contingat exire.* Justin. Aug. l. 1. Institut. tit. 12. §. 5. *Quis patiatur Imperatoriam celsitudinem non valere eum, quem sibi patrem elegit, ab aliena eximere potestate?* Idem l. 5. C. de Consul. *Ne videantur, qui à nobis loco patris honorantur, alieno juri esse subjecti.* Neq; vero Pithæo assentior, qui ex Zosimo l. 2. vult patriciatus honorem institutum, ille enim tantum arbitrariam hanc prærogativam designat

signat ab eo excogitatam, diu enim antea nomen fuerat. C. Sueton. præter loca proxime superius adducta, etiam rebus Titi cap. 6. *Neque ex eo destitit participem atque etiam tutorem imperii agere.* Tutorem imperii agere quid aliud est, quam patriciatus dignitatem adipisci, & fortassis ab hac mente accipiendus erit Q. Symmachus lib. 2. epist. 35. *parentes etiam patriæ.* Nisi forte de ipsis Cæsaribus intelligendum quis existimet, non vero de patriciis, quos parentes patriæ etiam vocabant. Tam gloriosum autem habebatur eam appellationem usurpasse, ut cum nomine regio conjungerent, Chronic. Lauris Hamense MS. productum à Meursio: *Otho, Dei gratia, Rex Francorum ac Longobardorum, ac patricius Romanorum.* Sigebert. Gemblacens. in Chronico Anno 999. *In Italia Crescens patriciatu Romanorum arrepto, contra Othonem Imperatorem rebellat.* Et deinde sequenti anno: *Otho Imperator Romæ, Crescentem patricium bello aggreditur.* Paul. Varnefrid. lib. 2. de Gest. Longobardor. cap. 3. *Hic Narses prius quidem chartularius fuit, deinde propter virtutum merita patriciatus honorem promeruit.* Ex his facile erit corrigere locum Adonis Viennensis Chronici sui ætate 6. p. 174. *Justinus Minor annis undecim, Narcissus patricius Totilam Gothorum Regem in Italia superavit & occidit, hic deinde minis territus Sophiæ Augustæ, Justini uxoris, Longobardos à Pannoniis invitavit, eosque in Italiam introduxit.* Quis hic sub Justino Minore Narcissus? sub Claudio principe libertum illius nominis potentissimum fuisse constat, & ad amplissimas dignitates ejusdem principis, seu stultitia omnia tolerantis, sive benignitate omnia suis concedentis, evectum: sed multis id ante Justinum sæculis. Rescribendum est ergo, *Narses patricius Regem Gothorum Totilam.* Nam præter Varnefridum proxime superius allatum, id ipsum narrat P. Victor in Justino, Paul. Diacon. in supplemento ad Eutropium l. 16. in rebus Justiniani p. 459. qui & *exarchum Italiæ* fuisse præterea scribit. Agathias Scholasticus l. 1. hist. Otho Frising. Chronic. l. 5. c. 5. *Itaque cum Narses patricius, deletis barbaris Italiam in pristinum statum reduxisset, Romani, ut assolet, felicitati ejus invidentes.* Freculph. Tom. 2. Chronicor. l. 5. c. 23. *Contra quem Justinus Imperator Narsetem patricium direxit, qui in Italiam veniens, viriliter ac fortiter dimicans contra Gothos, Totilam eorum Regem occidit, gentemque Gothorum cædibus prostravit.* Vetus marmor apud Onuphrium Panvinium, cujus hæc sunt verba:

IMPERANTE. D.N. PIISSIMO. AC. TRIUMPHALI. JUSTINIANO. PP. AUG. ANNO. XXXVIII. NARSES. VIR. GLORIOSISSIMUS. EX. PRÆPOSITO. SACRI. PALATII. EXCONSUL. ATQUE. PATRICIUS. POST. VICTORIAM. GOTHICAM. IPSIS. ET. EORUM. REGIBUS. CELERITATE. MIRABILI. CONFLICTU. PUBLICO. SUPERATIS. ATQUE. PROSTRATIS. LIBERTATE. URBIS. ROMÆ. AC. TOTIUS. ITALIÆ. RESTITUTA. PONTEM. VIÆ. SALARIÆ. USQUE. AD. AQUAM. A. NEFANDISSIMO. TOTILA. TYRANNO. DESTRUCTUM. PURGATO. FLUMINIS. ALVEO. IN. MELIOREM. STATUM. QUAM. QUONDAM. FUERAT. REFORMAVIT.

In altera pontis parte hi versus leguntur:

QUAM. BENE. TURBATI. DIRECTA. EST. SEMITA. PONTIS.
ATQUE. INTERRUPTUM. CONTINUATUR. ITER.
CALCAMUS. RAPIDAS. SUBJECTI. GURGITIS. UNDAS.
ET. LIBET. IRATÆ. CERNERE. MURMUR. AQUÆ.
ITE. IGITUR. FACILES. PER. GAUDIA. VESTRA. QUIRITES.
ET. NARSIN. RESONANS. PLAUSUS. UBIQUE. CANAT.
QUI. POTUIT. RIGIDAS. GOTHORUM. FLECTERE. MENTES.
HIC. DOCUIT. DURUM. FLUMINA. FERRE. JUGUM.

Sed ad patricios redeo. Satis quippe clarum est apud Adonem *Narsen* non *Narcissum*, qui illo tempore nullus, intelligendum. D. Juvenal. sat. 10.

——— *tutor haberi*
Principis, angusta Caprearum in rupe latentis.

Claudian. de 6. Hon. consul. pro toto senatu patricios posuit.

Adfuit ipsa suis talis Victoria castris
Romanæ tutela togæ, qua divite penna
Patricii reverenda fovet sacraria cœtus.

Et clarius ejus dignitatis officium expressit lib. 2. in Eutrop.

——— *Præsidium legum genitorque vocatur*
Principis, & famulum dignatur curia patrem.

Coripp. lib. 2. num. 8.

His ætas dispar, sed par votum atque voluntas,
Ambo patricii dilecti principis ambo.

Et lib. 4. num. 5.

Patricius senio fulgens Calinicus honore,
Qui pater imperii meruit jam factus haberi.

Inscriptio vetus in hæc verba apud Wolfgangum Lazium lib. 4. Reip. Rom. cap. 9.

HIC. JACET. ELIUS. CONSTANTIUS. VIR. CONSULARIS. COMES. ET. MAGISTER. UTRIUSQUE. MILITIÆ. ATQUE. PATRICIUS. SECUNDO. CONSUL. ORDINARIUS.

Prima senatus authoritas in eo erat posita, ut quicquid agendum incumberet, ejus decretis sanctissimis ageretur. Salustius Crispus monet Liviam Augustam apud C. Tacitum libro 1. Annal. *Ne Tiberius potentiam dominandi resolveret cuncta ad senatum vocando.* Dignissimi scriptoris Joannis Saresberiensis locum gravissimum apponam, cujus nomen varie concipitur, nam *Salesberiensis Carnutum in Celtica Pontifex* vocatur à Joanne Picardio in Guilielmum Neubrigensem lib. 2. cap. 25. ab Israële Spanchio in Nomenclatura sua pag. 6. *Joannes Zarisphariensis*, & ab eodem pag. 710. *Joan. Sarispariensis*, sed parum recte. Is ergo lib. 5. Policrat. cap. 9. *Cordis locum, authore Plutarcho, senatus obtinet: senatus vero, sicut majoribus placuit officii nomen est, & habet ætatis notam:* (imitatus est illud Ovidianum, *nomen & ætatis mite senatus habet.*) *siquidem sic dicitur à senectute. Eum vero Athenienses Areopagum dicebant, eo quod in illis totius populi virtus consisteret, & cum ab illis præclara plurima inventa sint, nihil salubrius, nihil gloriosius, institutum est, quam senatus, quid enim nobilius est cœtu senum, qui emeriti à vulgaribus officiis ad consilii & regiminis officium transeunt, & in marcido corpore exprimunt mentis vires, eo sapientia magis apti negotiis, quo in exercitiis corporis minus possunt. Eorum utique tantus honor extitit apud Græcos, ut duces reipubl. nusquam procederent, nihil egregium ageretur, quod senes instituti non inducerent, aut approbarent. Et quod magis est, initio Urbis conditæ, nomina eorum aureis literis scripta sunt.* (Hoc unde ille desumpsit, aut quis post eum ipsum prodiderit, non memini legere) *ipsique patres conscripti appellati, qui alios sapientia, ætate, & affectu paterno præcedebant, penes istos consiliorum erat authoritas, & omnium publice gerendorum.* C. Sueton. in Tiberio c. 30. *Quinetiam speciem quandam libertatis induxit conservatis magistratibus ac senatui, & majestate pristina, & authoritate, potestateque, neque tam parvum quicquam, neque tam magnum, publici privatique negotii fuit, de quo non ad patres conscriptos referretur.* Neque attinet vel historicos alios, vel poëtas advocare. M. Lucan. lib. 1. v. 480.

——— *invisaque belli*
Consulibus fugiens mandat decreta senatus.

Et lib. 5. Pharsaliæ statim in ipso limine, ubi sic Lentulus:

Cunctaque jussuri primum hoc decernite patres,
Quod regnis populisque liquet nos esse senatum.

Claudian. lib. 1. de laudibus Stilichonis ad finem:

Hoc quoque non parva fas est cum laude relinqui,
Quod non ante fretis exercitus adstitit ultor,
Ordine quam prisco censeret bella senatus.

Negle-

Neglectum Stiliche tot jam per sacula morem
Rettulit, ut ducibus mandarent pralia patres
Decretoque toga felix legionibus iret
Tessera, Romuleas leges rediisse fatemur,
Cum procerum jussis famulantia cernimus arma.

Idem de 6. Hon. consul.

——— *agnoscunt proceres, habituque Gabino*
Principis, & ducibus circumstipata togatis
Jure paludata jam curia militat aula.

Hæc quidem de obsequio senatus in Augustum, antea quantum Princeps senatui deferret, exposuerat:

Hic est ille puer, qui nunc ad rostra Quirites
Evocat, & solio fultus genitoris eburno
Gestarum patribus causas ex ordine rerum,
Eventusque refert, veterumque exempla secutus,
Digerit imperii sub judice facta senatu.

Denique idem lib. 3. de laudibus Stilichonis, de Roma:

Ipsa jubet signis, bellaturoque togatus
Imperat, & spectant aquila decreta senatus.

Coripp. lib. 2. num. 7. ubi multa egregia ad officium senatus spectantia Justinus disserit. vide locum:

Et juris servate modos, dispônite plebes,
Ut decet imperii veros disponere patres,
Utque pedes proprios, & membra minora fovete.

Varias Romani senatus laudes contexuit vir doctissimus Fr. Juretus. Q. Symmach. lib. 1. epist. 46. *Pars melior humani generis senatus.* Petron. in Satyrico. *Senatus recti bonique praceptor.* Aurel. Prudent. lib. 1. in Symmachum, *mundi lumina.* Epictetus ab Adriano interrogatus, quid censeret esse senatum? ut habetur in quæstionibus illis, quæ excusæ sunt cum Notitia imperii Romani, *ornamentum*, respondit, *Urbis, splendor civium.* Et legati Pyrrhi Epirotæ interrogati quid de Romanis sentirent? responderunt, *Urbem sibi templum visam, senatum Regum consessum.* retulit L. Florus l. 1. c. 18. apud quem male antea legebatur, *senatum regnum.* Nam Plutarchus in eodem Pyrrho βασιλέων πολλῶν συνέδριον, *multorum Regum conciliabulum* interpretatus est. Ammian. lib. 14. scribit; *Ubique senatorum reverendam cum authoritate canitiem, sed tamen cætus illius magnificum splendorem læsum fuisse levitate paucorum incondita, ubi nati essent non reputantium, sed ad lasciviam labentium.* Idem lib. 16. *Cumque Urbi appropinquaret* (Constantius) *senatus officia, reverendasque patricia stirpis effigies ore sereno contemplatus, non ut Cineas ille Pyrrhi legatus, in unum coactam multitudinem Regum, sed asylum mundi totius adesse æstimabat.* M. Tull. Orat. de Aruspic. respons. *Senatus princeps salutis, publicaque mentis.* Probi Cæsaris dictum est apud Fl. Vopiscum in vita ipsius: *Romanos senatores mundi principes esse, tales fuisse, & tales semper futuros.* Aurel. Cassiodor. lib. 1. epist. 13. *Quicquid humani generis floris est, decet curiam habere, quia sicut arx decus est urbium, ita illa ornamentum sit caterorum ordinum.* Et lib. 6. formul. 4. *Senatus mira opinione gloriosus, mundi lumina.* Quintilianus declamat. 329. appellat *sanctissimum ordinem.* Virgil. l. 6. Æneid. *sanctumque senatum.* & repetit idem Majorianus Augustus Novella 3. de titulo imperii sui. Et in Xviralibus scitis senatus jubetur *omni vitio carere*, ut relatum est à Cicerone lib. 3. de legib. Nazarius paneg. Constantini: *Sensisti Roma te tandem arcem omnium gentium, & terrarum esse Reginam, cum ex omnibus provinciis optimates viros curia tua pignoraveris, ut senatus dignitas non tam nomine quam re esset illustrior.* Eleganter l. 74. Cod. Theod. de decurion. *Qui vitiis, anteactaque vita opprobrio laborant, amplissimo ordine indigni judicantur, quia famosis dignitatum porta non patent.* Quod quomodo sit intelligendum, repete ex C. Tacito lib. 11. Annal. & Dione Coccejano libro 52. in fine. & Cassiodoro l. 1. epist. 41. quos vide, sed nullus melius laudavit Silio Italico Punicor. lib. 1. ad finem:

Concilium vocat Augustum, castaque beatos
Paupertate patres, & nomina parta triumphis:
Consul, & aquantem superos virtute senatum
Facta animosa viros, & recti sacra cupido
Attollunt, hirtaque coma, neglectaque mensa,
Dexteraque à curvis capulo non segnis aratris,
Exiguo faciles & opum non indiga corda.

Et cum rempublicam corpus effecissent, Imperatorem esse caput volebant, senatores pectus. Plutarchus paulo supra laudatus à Saresberiensi, Corippus loco proxime citato.

Vos estis pectus, vos brachia verticis hujus,
Quorum consiliis, quorumque laboribus usa
Publica res domuit gentes, & regna subegit.

Quia ut vitæ principium, secundum Platonicos à capite in alias humani corporis partes dimanare credebatur, ita sapientiæ & prudentiæ sedes in pectore. Macrob. libro 1. Saturnal. cap. 6. Horat. libro 1. epistol. 4. Plaut. in Milite act. 3. sc. 1. & in Epidico act. 2. sc. 2. & puto, alibi hoc in opere à me id dictum. Quamobrem male de senatu loqui imminutæ majestatis crimen, Arnobius libro 4. sub finem, & Salvian. Massiliensis l. 6. *Sunt enim senatores quadam principis pars.* l. 5. C. ad leg. Jul. Majestat. princeps ipse *in ordine senatorio numeratur*, *L. 1. Cod. Theod. de exhibend. & transf. reis*, quodque magis mirum, senator quilibet, *qui dignitatem suam non defendebat, imminuti magistratus, velut majestatis reus erat.* ut verba usurpem Asconii Pædiani in 3. in C. Verrem Actionem: Itaque nec probrosum Imperatoribus ipsis in ordinis senatorii albo inscribi. Claudian. de 4. consul. Hon.

——— *numeroso Consule Consul*
Cingeris, & socios gaudes admittere patres.

Superest tantum de SCto jam facto qua ratione confirmaretur. Id autem fiebat, si omnes inclamassent, geminassentque hanc vocem OMNES. Quæ dictio unanimem consensum exprimebat, neque quemquam esse, qui reluctaretur. Fl. Vopisc. in Tacito August. *Habita concione à Metio Nicomacho senatore, clamatum clare, omnes, omnes.* Idem in Probo: *Cum Manilius Statianus in Probi laudem excurrisset, sic clausit: decerno igitur patres conscripti votis omnibus concinentibus, nomen Cæsareum, nomen Augustum; addo Probo consulare imperium, patris patria reverentiam: post hac acclamatum, omnes, omnes.* Jul. Capitolin. in Maximo & Balbino. *Æquum est, justum est, sententia Sabini omnes sumus.* Et paucis interjectis: *Gordianum Cæsarem omnes rogamus.* Æl. Lampridius in Commodo Augusto: *Proroga, proroga, omnes censemus unco trahendum.* Trebell. Pollio in Claudio. *Claudi dux fortissime, habeas virtutibus tuis, devotioni tua, Claudio statuam omnes dicamus. Claudium Consulem omnes cupimus.* C. Plin. junior in incomparabili panegyrico, quem Trajano dixit: *Unus solusque censebat, quod sequerentur omnes, & omnes improbarent.* Existimarem tamen apud Trebellium Pollionem in Valeriano in principio locum esse corruptum: *Qua cum essent sæpius dicta, addiderunt omnes.* Legi cuperem, *addiderunt omen. Atque ita discessum est.* omnibus enim rebus agendis adhibebant formulam auguralem ἀγαθῇ τύχῃ, *bona fortuna.* Donat. in P. Terentii Phormionem act. 1. sc. 2. Joan. Xiphilin. in Nerva. T. Liv. 1. Decad. l. 1. M. Cicero pro L. Murena; C. Sueton. in Augusto cap. 58. in Calig. c. 15. in Nerone c. 37. Aul. Pers.

Hoc bene sit.

Ennius apud Servium lib. 6. Æneid.

Emicuit, dum ferre moror, cinis ipse, bonum sit.

Senatusconsulta fiebant, ut non sanioris, sed majoris partis probaretur consensus, neque quam prudentes, sed quam multi idem censuissent, intererat. Hoc est, quod *numerari sententias, non ponderari* dixit Plinius nepos lib. 2. ep. 12. diserte Q. Symmachus lib. 4. epist. 27. *Lex curiæ est, ut majoris partis numeri antistet authoritas.* Quare senator quilibet poterat Consulem, vel quemcunque alium magistratum, qui senatum habebat, admonere, ut antequam senatusconsultum proferretur, senatum numeraret, alioquin senatusconsulto intercedebat. Fest. Pomp. libro 12. *Numera senatum quivis senator ait Consuli, quum impedimento vult esse, quo minus faciat senatusconsultum, postulatque, ut aut res qua adferuntur, dividantur, aut singuli consulantur, aut si tot non sint senatores, quo numero liceat præscribi senatusconsultum.* Respexit huc Cicero lib. 5. epistol. ad Atticum: *Consule aut numera.* Et Cælius lib. 8. epistolar. Familiar. ad eundem Ciceronem: *Cum posset rem impedire, sive ut numeraretur, postularet, tacuit.* Apud Dionysium Halicarnasseum libro 11. Hist.

Hist. Lucius Cornelius ab Appio postulat *διαριθμεῖν τὰς γνώμας*, *numerari sententias*. M. Fab. Quintilian. Declamat. 365. *De vi septem judicent, quod major pars judicum statuerit, reus patiatur, duo ignominiam statuerunt, duo exilium, tres mortem, petitur ad mortem.* Hæc quidem epigraphe controversiæ: sequitur deinde: *Ego existimo majorem partem esse, in qua plures idem sentiunt, eandem pœnam pronuntiant, in eadem verba jurant.* Ne qua autem ambiguitas suboriatur, disertis verbis explicat, quinam sit ille major numerus. *Partem intelligimus eidem numero applicatam, quemadmodum sententia conjunctam.* Sed quis L. Senecæ aurea verba prætermiserit, huc spectantia? lib. de vita beata cap. 2. *Cum de vita beata agitur, non est, quod mihi illud discessionum more respondeas, hæc pars major esse videtur, ideo enim pejor est, non tam bene cum rebus humanis agitur, ut meliora pluribus placeant.* Apposite, & cum judicio alium ejusdem Senecæ locum annotavit J. Lipsius: *Quid præstat Philosophia? ut malis tibi placere, quam populo; ut existimes judicia, non ut numeres.* Imperita librariorum multitudo antea legerat, *illud dissensionum more respondeas.* Primus Rudolphus genuinam lectionem animadvertit, & ex eo Erasmus Roterodamus. Egregie decreta Lateranensis concilii apud Guilielmum Neubrigensem de Reb. Anglic. lib. 3. cap. 3. *Ex hoc tamen nullum canonicis institutionibus, & aliis ecclesiis præjudicium generetur, in quibus majoris & sanioris partis debet sententia prævalere: quia quod in eis dubium venerit, superioris judicio poterit definiri, in Romana vero curia & ecclesia, speciale evenit aliquid atque constituitur, quia non potest ad superiorem recursus haberi.* Aurel. Prudent. lib. 1. in Symmachum in fine:

Servemus leges patrias, infirma minoris
Vox cedat numeri.

Frequentissimus cogebatur senatus Kalendis Januariis. Sidon. Apollinar. lib. 8. epist. 6. & ad eum locum ex multis diversisque scriptoribus eruditissimus Savaro. Cessabat autem duobus tantum toto anno mensibus, *Novembri & Decembri*, Sueton. in Augusto cap. 32. 35. aliis vero omnibus mensibus, habebatur bis, *Kalendis & Eidibus*, exceptis *Eidibus Martiis*, quæ *parricidium* appellabantur, quod in illis contigisset Cæsarem interfici, alibi hoc in opere est à me observatum. Quid sit senatu moveri, non est difficile intelligere ex Joanne Zonara Tom. 2. Dione Coccejano lib. 56. Valerio Maximo lib. 2. cap. 4. tit. 25. Authore incerto libri de vir. illustrib. cap. 72. Asconio Pædiano in argumentum Orat. in Catilin. & aliis. Denique non nisi in loco sacro senatum fas erat convocari. Herodian. lib. 7. histor. Roman. Servius ad lib. 7. Æneid. v. 153. Guntherus allusit libro 1. Ligurini.

Ergo ubi tanta patres audire negotia, dignum
Insedere locum diverso magna favore
Pondera librantes.

Claudian. de 6. Hon. consul.

- - - Fulgentia tecum
Collecti trabeatus adit delubra senatus.

Et cum summum esset crimen, senatorem non petito & concesso commeatu à curia abesse, ut ex C. Tacito in accusatione Thraseæ Pæti, & Bareæ Sorani lib. 16. Annal. colligitur, ita *ultra annum sexagesimum non poterat cogi senator, ut in senatum veniret.* L. Seneca lib. de Brevit. vitæ cap. ult. licet alii tempus vacationis legitimum præfiniant sexagesimum quintum.

CAP. VI.

De senatu, & ejus potestate, item per quos more majorum, quo loco, & quo tempore senatus habitus fuerit.

Totum illud senatorum collegium, sive concilium, *senatus* dictus est, cujus quæ fuerit potestas, paucis indicat *Dionysius* lib. 2. inquiens, *Senatui* dignitatem ac potestatem eam addidit *Romulus*, ut de iis de quibus à Rege ad ipsum relatum esset decernat, & ferat calculum, ita, ut semper plurium obtineat sententia, & ita *senatus* erat potestas in negotiis ad rempubl. pertinentibus, & alio loco scribit, libro 6. legem semper ab Urbe condita fuisse Romæ ut respublica omnis in potestate *senatus* esset, præter magistratuum creationem, legum lationem, & belli pacisve arbitrium. *Polybius* vero libro 6. pluribus eam *senatus* potestatem exponit, cujus verba sunt hæc: *Senatus* primum ærarii potestatem habet. Etenim in ipsius arbitrio sunt & reditus & sumptus. Neque enim *quæstoribus* ne ad particulares quidem usus, integrum est aliquid expendere, sine ipsorum decreto, nisi in *Consules* tantum: universalis vero, ac maximus quisque sumptus, quales plerumque *quæstores* in sarta tecta, ad publicum pertinentia, singulis quinquenniis facere solent, in *senatus* est potestate, & per hunc indultum est, quicquid conceditur *censoribus*. Consimiliter & quæcunque flagitia per Italiam commissa, publicam animadversionem requirunt, ut puta *proditionis*, *conjurationis*, *veneficii*, *cædis*, dolo perpetratæ. horum puniendorum cura *senatum* concernit. Præterea, si quis privatus, vel civitas quæpiam ex Italicis, vel conciliatione aliqua vel æstimatione, vel auxilio, aut custodia opus habet, horum omnium procurationem habet *senatus*. Denique si legatio quædam aliquo mittenda sit extra Italiam, quæ vel conciliet quosdam, vel adhortetur, sive omnino imperet aliquid, aut accipiat, vel bellum denuntiet, de his providet *senatus*. Consimiliter cum legati Romam veniunt, quomodo tractandi sint quilibet, quidque respondendum, cuncta hæc perficiuntur per senatum. Hactenus *Polybius*. Quæ omnia etiam confirmantur à *Cicer.* oratione in Vatinium testem, & pro domo sua, exceptis iis, quæ de judiciis à *Polybio* dicuntur: quæ tamen sic intelligenda sunt, quod *judices* ex *senatu* lectos fuisse dicere velit. Eo enim tempore, quo *Polybius* hæc scripsit, nondum communicata fuerunt judicia ordini *equestri*, ut alibi ostendetur, alioqui maxime obscurus hic locus esset. Non minima etiam *senatus* potestas fuit, quod id *comitiis majoribus*, & legibus ferendis, necessaria fuit & cognitio & authoritas ejus. *Livius* libro 1. & 8. & *Appian.* libro 1. de bellis civilibus, & *Dion.* libro 11. & maxime commendant *senatus* dignitatem ea, quæ à *Plutarcho* scripta sunt in Pyrrho, de *Cynea*, quod cum à Pyrrho Romam legatus missus esset, & inde reversus, à Pyrrho interrogaretur, quomodo placuisset sibi *senatus Romanus*: responderit, *sibi senatum illum visum fuisse consessum Regum.* Sed reliqua etiam videantur.

Per quos autem *senatus* more majorum haberi & Consuli consueverit, exponit *Agellius* ex Varrone, lib.

lib. 14. c. 7. dicens: *Senatum* haberi ſolitum fuiſſe à *Dictatore*, *Conſulibus*, *Prætoribus*, *Tribunis pleb. Interrege*, & *Præfecto Urbis*, neque alii præter hos, jus fuiſſe facere *ſenatusconſultum*. Quoties autem uſu veniſſet, ut omnes iſti *magiſtratus* eodem tempore Romæ eſſent, tum quo ſupra ordine ſcripti fuerunt, qui eorum prior aliis eſſet, ei potiſſimum *ſenatus* conſulendi jus fuiſſe. Extraordinario autem jure *tribunos* quoque militares conſulari poteſtate, item *decemviros* legum ſcribendarum, *triumviros* etiam reip. conſtituendæ, jus conſulendi *ſenatum* habuiſſe. Idem tradit, de *Præfecto Urbis Latinarum* cauſa dubitatum fuiſſe, utrum jus id habuerit, ſenſiſſe tamen & *Capitonem* & *Tuberonem* contra Mutium, Præfectum Urbis Latinarum cauſa, & trib. pleb. quanquam hi ante Atinium plebiſcitum *ſenatores* non eſſent, *ſenatum* tamen habere potuiſſe. Docet etiam *ſenatum* niſi in loco per augures conſtituto, vel conſecrato, quod *templum* appellaretur, haberi non licuiſſe, quodque *ſenatusconſultum* aliis locis factum eſſet, juſtum non fuiſſe, & propterea in *curia Hoſtilia* & *Pompeja*, & poſtea in *Julia*, cum profana ea loca eſſent, templa fuiſſe per augures conſtituta, ut in iis *ſenatusconſulta*, more majorum, juſta fieri poſſent. Loca autem ea *ſenacula* dicta fuiſſe, habet *Feſtus* inquiens: *Senacula* Romæ tria fuiſſe, in quibus *ſenatus* haberi ſolitus ſit, memoriæ prodidit *Nicoſtratus* in lib. qui inſcribitur de *ſenatu habendo*. *Unum* ubi nunc eſt *ædes Concordiæ* inter Capitolium & forum, in quo ſolebant *magiſtratus*, ut dicit *Titinius*, cum ſenioribus deliberare. *Alterum* ad portam Capenam. *Tertium* intra ædem Bellonæ, in quo exterarum nationum legatis, quos in Urbem admittere nolebant, *ſenatus* dabatur. Hæc *Feſtus*. Sed tamen etiam *magiſtratibus* iis qui ad Urbem eſſe dicebantur, datum in eo Bellonæ templo *ſenatum* fuiſſe, ex *Livio* [*lib.* 38. & 49.] cognoſcitur. Memorabile eſt quod *Plinius* [*lib.* 8. *c.* 45.] ſcribit, cum eſſet nuntiatum, bovem loquutum (quod frequens in priſcorum prodigiis fuiſſe ait) *ſenatum* ſub dio haberi fuiſſe ſolitum.

Cæterum, ut de tempore etiam habendi *ſenatus* aliquid dicatur, ſciendum eſt, *ſenatum* alium fuiſſe *legitimum*, alium *indictum*. Legitimus dicebatur, qui vel lege, vel more certis ſemper diebus habebatur, Kalend. Non. Idib. *Sueton.* ait: [*in Auguſto cap.* 35.] Sanxiſſe Auguſtum, ne plus quam bis in menſe *legitimus ſenatus* haberetur, ſcilicet Kal. & Idibus: neve Septembri, Octobrive menſe ullos adeſſe alios neceſſe eſſet, quam ſorte ductos. *Indictus* autem dicebatur, qui reliquis diebus menſis, qui modo *comitiales* non erant, magiſtratuum vocatu cogebatur. *Jul. Capitolinus* [*in Gordiano.*] comitialibus autem diebus iccirco *ſenatus* non dicebatur, ne ſenatores à ſuffragio ferendo avocarentur. Præterea *Agellius* [*lib.* 14. *cap.* 1.] docet, *ſenatusconſultum* nec ante exortum, nec poſt occaſum ſolem factum, ratum fuiſſe. Opus etiam *cenſorium* feciſſe exiſtimatos, per quos eo tempore ſenatusconſultum factum eſſet, quod confirmat his verbis *Seneca* [*lib.* 1. *de tranquill. vitæ*] Majores noſtri, inquit, novam relationem poſt horam decimam in ſenatu fieri vetabant. Quin & totum menſem Febr. legationibus exterarum gentium audiendis attributum fuiſſe, ex *Ciceronis* epiſtola ad Lentulum, ad Q. Fratrem, & aliis locis multis conſtat.

CAP. VII.

Quomodo ſententiæ in ſenatu & rogatæ, & dictæ fuerint. Item de ſenatusconſultis.

Senatusconſulta duobus modis fieri ſolita, *Agellius* libr. 14. cap. 7. ex Varrone docet, aut *per diſceſſionem*, ſi conſentiretur, aut, ſi res dubia eſſet, per ſingulorum ſententias exquiſitas. Singulos autem debere conſuli gradatim, incipique à *conſulari gradu*: ex quo gradu ſemper quidem regulariter primum rogari ſolitum, qui *princeps* in ſenatu lectus eſſet. In *ſenatusconſulto* vero per diſceſſionem faciendo, moris fuit, ut is *magiſtratus*, qui de aliqua re ad ſenatum retulerat, diceret: *Qui hoc cenſetis, illuc tranſite:* qui alia omnia, in hanc partem: quibus verbis præibat ominis cauſa, ne diceret: Qui non cenſetis. *Feſtus*, *Hirtius*, *Suetonius*, *Plinius junior*, *Agellius*, *Cicero*, & alii. Quod ſi ſingulorum ſententiæ exquirendæ eſſent, tum hoc ordine procedebatur. In more erat, ut poſt *comitia* conſularia, *Conſules* deſignati primi ſententias rogarentur & eorum is prior qui priore loco declaratus eſſet: ante *comitia* vero is qui à cenſoribus *princeps ſenatus* lectus erat: ii deinde, quos *Conſulibus* videbatur: ita tamen, ut ne *prætorium* conſulari, *ædilitium* prætorio, *tribunitium* ædilitio anteferrent, quemadmodum ex *Salluſtio*, *Agellio*, & *Cicerone* quinta Philippica cognoſcitur. Memorabile autem eſt quod *Suetonius* ſcribit in Julio Cæſare, conſuetudinem obtinuiſſe, ut quem ordinem rogandarum ſententiarum Conſul Kalend. Januariis tenuiſſet, eundem toto anno uſurparet, quem tamen morem à *Cæſare* non obſervatum fuiſſe ibidem annotat.

Cum rogatus *ſenator* dicere ſententiam vellet, *aſſurgebat*, ſtanſque dicebat, & non modo de ea re, de qua relatum fuiſſet, verum etiam quacunque de re volebat, & quandiu volebat dicendi poteſtatem habebat. *Agellius* lib. 4. cap. 10. *Tacit.* lib. 3. & 13. Annalium, & *Plutarch.* in Catone. Forma autem ſententiæ dicendæ, quemadmodum ex Philip. oration. apparet, fere hæc erat: *Quod verba facta ſunt de literis:* &c. *de ea re ita cenſeo.* Neque vero prætereundum illud eſt, quod *Pædianus* in Milonianam docet, cum aliquis in dicenda ſententia duas, pluresve res complexus eſſet, eæ ſi non omnes probarentur, poſtu-

postulari solitum à quovis sedente, ut divideret, id est, ut de rebus singulis referretur, de quo more multa etiam *Plinius* lib. 8. epist. ad Aristonem, & *Cicero* lib. 1. epistolarum ad Lentulum habent.

Cæterum qui *numerus senatorum* ad senatusconsultum faciendum necessarius fuerit, non videtur alienum ab hoc loco inquirere. Quis numerus *senatorum* inde ab Urbe condita ad Augusti tempora Romæ fuerit, capite ab hoc tertio annotatum est. Quia vero non omnes *senatores* semper adfuerunt, ideo certus numerus eorum constitutus, qui necessario præsens esset ad *senatusconsultum* faciendum. Is autem diversus fuit, pro diversis reip. temporibus. *Livius* [*lib.* 9.] ubi de *Bacchanalibus* loquitur, innuere videtur, *senatusconsultum* fieri posse, si *centum*, non minus senatores in senatu essent. *Pædianus* autem de re non ita magni momenti loquens, in Corneliana scribit, *lege Cornelia* cautum fuisse, ne quis in senatu solveretur legibus, nisi ducenti adfuissent. Posterioribus temporibus 400. adfuisse oportere, docet *Dio*, [*lib.* 54.] de Augusto scribens: Cum videret senatum non semper frequentem convenire, decrevit, ut ejus consulta etiam à paucioribus, quam à quadringentis fierent. Prius enim non aliter, quam eo numero constante, rata esse poterant. Hactenus ille. Qui igitur *senator* non aderat, is legitima excusatione agebat, aut in culpa erat, teste Cic. Si in culpa erat, tum mulcta ei indicebatur, quæ dum solveretur, pignus ab eo capiebatur. Hinc *Agellius* de Varrone [*lib.* 14. *c.* 7.] scribit, quod in Isagogico suo de *senatu habendo*, item in epistolis etiam de pignore capiendo disseruerit, deque *mulcta* dicenda *senatori*, qui cum in senatum venire deberet, non adesset. Meminit hujus moris etiam *Cicero*, [*lib.* 3. *de legibus*,] apud quem est cædere vel concidere pignora, pro ita capi, ut auctione distraherentur, & consumerentur. Sed pergamus ad reliqua. Discessione facta, sive sententiis singulorum exquisitis, præscribebatur *senatusconsultum*. In eo autem scribendo moris erat, ut ea res, de qua rogatæ sententiæ fuerant, summatim exponeretur. Exempli gratia: *Quod M. Marcellus Consul verba fecit de provinciis* D. E. R. I. C. quæ verba sic interpretatur *Valerius Probus*: De ea re ita censuerunt. *Quod verba facta sunt de philosophis & rhetoribus*, D. E. R. I. C. *Quod M. Pomponius senatum consuluit, &c.* Quod si quid Consulibus senatus mandaret, addi solebat: *Si eis Consulibus videatur.* Donatus in Terentium. Cujus rei exemplum est in *Ciceronis* Philippicis: Utique *C. Pansa*, *A. Hirtius* Coss. alter, ambove, si eis videatur, quæstoribus urbanis imperent. Quanquam ex eodem apparet, eam interdum formulam prætermissam. Quoniam autem *senatusconsultis* intercedere tribuni plebis poterant, propterea moris erat, ut illa clausula adderetur: *Si quis huic senatusconsulto intercesserit, senatui placere, authoritatem præscribi, & de ea re ad senatum, populumque referri.* Ac si quis intercessisset, addebatur: *Huic senatusconsulto intercesserunt C. Cælius: C. Pansa tribuni plebis.* Et tum quidem non *senatusconsultum*, sed authoritas præscripta dicebatur, *Dio* [*lib.* 5.] Quod si forte usu veniret, ut non tam multi, quam opus erat, convenirent, *senatus* quidem habebatur, decretumque præscribebatur, non tamen quasi ratum effectum habebat: sed erat authoritas, uti *senatus sententia* nota ac testata esset. Tale enim quiddam vis hujus verbi declarat, quod uno verbo Græce exprimi non potest. Idem etiam observatum est, si quando in loco aliquo non legitimo, aut die non idoneo, aut non legitimo edicto, sed ambitiose senatus coactus esset, aut nonnulli tribuni plebis intercessissent. Tum enim senatusconsultum fieri non poterat, quid tamen placuisset, testari reliqui volebant. Hæc *Dio*, quibus consentanea scribit *Cicero* epistolis ad Lentulum.

Notari quoque eum nominatim oportuisse in cujus sententiam *senatusconsultum* factum esset, colligitur ex epist. *Cic.* ad Atticum. *Scripto senatusconsulto*, eorum omnium nomina qui affuissent, adscribi solebant, quod notum est ex epistola *Cælii* ad Ciceronem, & ex ipso *Cicer.* Fieri autem id ad Consulis pedes solitum fuisse, *Lampridius* [*in Heliogabalo*] subindicare videtur. Ex iis quæ hactenus dicta sunt, intelligi etiam potest, quæ impedimento fuerint, quo minus *senatusconsultum* fieri potuerit, ut puta, I. Si legitimus senatorum numerus non adesset: quo tempore cuivis *senatori* dicere *Consuli* licebat numera senatum. II. Cum dies tolleretur: hoc est, cum quis ad usque solis occasum orationem produceret, quo tempore *senatusconsultum* fieri non poterat. III. Cum quis *tribunorum* plebis moram interponeret, hoc est, tempus sibi ad deliberandum postularet. IV. Cum quis intercederet. Nam ut scribit *Agellius* lib. 14. cap. 7. intercedendi, ne *senatusconsultum* fieret, jus fuit iis, qui eadem potestate, qua ii qui *senatusconsultum* facere vellent, majoreve essent. Memorabile autem est, quod *Valerius* lib. 2. cap. 2. scribit, vetustis temporibus jus non fuisse *tribunis plebis* curiam intrare: ante valvas autem, positis subselliis, decreta patrum examinasse, ut si quæ ex iis improbassent, rata esse non sinerent. Itaque veteribus *senatusconsultis*, T. literam subscribi solitam, qua nota significabatur, illa tribunos plebis quoque censuisse. *Livius* lib. 3. etiam author est, anno A. V. C. CCCIV. institutum à *Valerio*, & *Horatio* Coss. fuisse, ut *senatusconsulta* in ædem Cereris ad ædiles plebis deferrentur, quæ ante arbitrio Consulum supprimebantur, vitiabanturque. Postea tamen ad ærarium ea delata fuisse, & *Cicero* 5. Philippic. *Suetonius* in Augusto & *Tacitus* libro 3. Annalium testantur. Hæc de *senatu*, ex quo, ut ait *Dionysius*, *sacerdotes* & *magistratus* creati sunt. Ii vero, qui magistratum aliquem petebant, *candidati* dicebantur, de quibus capite sequenti.

Caput VIII.

De candidatis.

C*andidati* dicebantur, qui magiſtratum aliquem petebant: id nominis adepti à *toga candida*, quam geſtabant, qui ſe magiſtratum petere profeſſi eſſent. Profeſſio autem iſta fiebat ad populum, ea ratione, ut quis impetrata ab aliquo magiſtratu concione, vel per ſe, vel per amicos, oratione declararet, velle ſe *magiſtratum* populi beneficio obtinere. Nemini autem prohibitum erat profiteri in candida toga petitionem, quia populo in candida veſte ſupplicare, cuivis liberum erat, qui ſe à populo obtinere poſſe ſperabat. Sed tamen non ſemper habebatur ratio eorum, qui profeſſi eſſent. In quo *magiſtratuum* ac *ſenatus* cognitio locum habebat. Ne enim populus *magiſtratum* alicui mandaret indigno, aut contra leges, publice intererat conſiderari *candidatorum* cauſas à magiſtratibus & conſilio publico: quæ deinde ad populum allegatæ, efficiebant, ut eorum tantum qui digni eſſent, rationem comitiis habere vellet. Ac ſæpe etiam, contra populi ſtudia manifeſta, *magiſtratus* judicio aut *ſenatus* decreto excludebantur ſuffragiis populi nonnulli *candidati*. Oportebat enim eos ante *comitiorum* diem, ſua nomina etiam profiteri apud magiſtratum illum, qui comitia habiturus erat. Tum ſi digni judicarentur, quibus pars aliqua gubernationis reipublicæ à populo committeretur, nomina eorum à *magiſtratibus* recipiebantur: ſin minus, non recipiebantur, neque tum populus, etiamſi maxime vellet, creare eos poterat. *Profeſſio* porro, quæ integrum annum ante comitia nonnunquam incipere ſolebat, poſita erat, ut apud *Ciceronem* de petitione Conſulatus *Q. Cicero* prolixe diſputat, in amicorum, & populi voluntate concilianda. *Amicorum nomen* latius in hoc genere patuit, quam in reliquæ vitæ conſuetudine. Nam & propinqui & neceſſarii, & omnino, qui aliquid voluntatis oſtenderunt, inter amicos habiti ſunt. Hi omnes conciliandi erant. Studia enim eorum plurimum ad petitionem valebant. Qui vero aliquid voluntatis oſtenderunt, ii ferme, aut *ſalutatores*, aut *deductores*, aut *ſectatores* fuerunt. *Salutatores* prima diei hora domum petitoris veniebant, atque ſalute dicta, inde diſcedebant. *Deductores* præterea tantiſper expectabant, dum illum domo exeuntem in forum deducerent, atque hi etiam obſervare eum dicebantur. *Sectatores* aſſidui cum eo omnibus horis erant, ejuſque latera ſtipabant. Hic *petitorum* mos erat, ut ſummo mane domi inambularent, ac ſui copiam ſalutatoribus facerent. *Popularis ratio*, ſive voluntatis populi conciliatio, quatuor habebat partes: *nomenclationem*, *blanditiam*, *aſſiduitatem*, *&* *benignitatem*. Nomenclatio eam habuit vim ut *petitor* ſuo quemque civem nomine appellaret. Fuit ergo illud in primis *petitori* elaborandum, ut ſingulos cives noſſet, eorumque nomina teneret. Siquidem qui aut non tenet, aut oblitus eſt nomen alterius, is parum ejus rationem videtur ducere. Sed quoniam in tanto populo, & tantis vitæ occupationibus fieri non poterat, ut æque omnes cogniti eſſent: hinc miniſtrum inſtituerunt, qui *petitori* nomina omnia civium, ut quiſque occurrebat, ſuggereret, eumque *nomenclatorem* vocarunt. *Cicero* pro Muræna *monitorem*, *Feſtus fartorem* appellat, quod clam veluti infarciret in aures *candidati* nomina ſalutandorum civium. Altera pars popularis rationis eſt *blanditia*. Eſt autem blande appellare, non proprio nomine, ſed honeſtiore ſalutare, ut patrem, aut fratrem, aut patronum. Ad aſſiduitatem pertinebat ambire, prenſare, ac rogare. *Ambire* erat circuire. *Ambibant* autem *petitores* non ſolum Romæ & in foro, ſed etiam in conciliabulis Italiæ, in quibus cives multi negotiandi cauſa verſari ſolebant. *Prenſare* erat rogandi cauſa ſingulorum dexteram prehendere. *Rogare* erat precibus petere, ac beneficium repoſcere. Atque in hoc quidem munere ſupplicationis, vel admonitionis, aut ipſi verſabantur, aut alios claros viros adhibebant, qui vices ſuas ſuſtinerent, qui *ſuffragatores* dicti ſunt. Ii cum virtutes *petitorum* populo commemorabant, tum beneficia accepta exponebant. Attulit etiam aliquid ad hanc rationem *toga candida*, qua ſumpta *petitores* nundinis veniebant in *comitium* & in colle conſidebant, unde coram poſſent ab univerſis videri. Narrat etiam *Plutarchus* in Coriolano, *petitores* cum in campum deſcenderunt, tunicam depoſuiſſe, ſive, quemadmodum idem inquit in *problematibus*, problemate 49. ne in ſinu pecuniam geſtare poſſent, qua *ſuffragia* emerent: ſive ut *cicatrices* adverſo pectore acceptas commodius poſſent oſtendere omnibus qui occurrerent: aut quemadmodum prenſationibus & ſupplicationibus, ſic etiam habitu & nutatione corporis ſe deprimerent. Benignitas poſita in conciliando populo, *congiariis dandis*, prandiiſque præbendis, gladiatoribus exhibendis, locis parandis, & pecuniis dividendis, quibus muneribus dandis multi patrimonia conſumpſiſſe leguntur. Fuerunt etiam qui locis tribulibus ſuis, cum gladiatores darentur, in foro commodandis, gratiam eorum quæſierunt. Quinetiam poſtremis temporibus conſuetudo obtinuit, ut præſenti *pecunia populi ſuffragia* emerentur, ad eamque rem miniſtri adhiberentur, *interpretes*, *ſequeſtres*, *&* *diviſores*. *Interpretes*, teſte *Aſconio*, erant, per quos pactio indicebatur. *Sequeſtres* apud quos pecunia deponebatur: *Diviſores*, qui ſingulis nummos diſtribuebant. Hæc omnia *Cicero*, de petitione Conſulatus, & alibi, *Aſconius*, *Plutarchus* & alii.

CAPUT IX.

De Consulibus.

Supremum inter reliquos *reipublicæ Romanæ* magistratus ordinarios locum, rerumque imperium, post Reges, *Consules* obtinebant: de quorum institutione, dignitate, & potestate, hic nobis dicendum est. Postquam Regum imperium per *L. Junii Bruti*, & sociorum ipsius *Tarquinii Collatini*, Spurii *Lucretii*, atque Valerii, qui *Poplicola* postea dictus est, operam, Roma excussit, re cum patribus, universoque populo deliberata, visum fuit commodissimum fore, ut deinceps, suprema potestas duobus committeretur, idque ad anni solummodo spatium: quos tum quidem *prætores* (cum nondum *prætorium* nomen peculiarem haberet magistratum à *Consulibus* distinctum) quod summæ rerum præessent, vel quod populo præirent, aliquot annis interpositis, *judices* à judicando: ac tandem *Consules*, à consulendo, vel quod alios consulerent, vel quod ab aliis consulerentur, appellatos esse, ex *Sexto Pompejo*, *Justiniani Imperatoris* Novellis, [24. & 25.] *Cicerone* [*lib.* 3. *de legib.*] & Varrone discitur. [*Varro libro* 4. *de ling. Lat.* & *lib.* 2. *de vita populi Roman. apud Nonium. Vide etiam Antonium Contium lib.* 2. *lectionum subsecivarum juris civilis cap.* 19] Græci eos ὑπάτȣς appellare maluerunt, quam συμβȣ́λȣς, sive προβȣ́λȣς à potestatis præcellentia. Hi creabantur *comitiis centuriatis*, ut præcedenti libro ostensum est. Legitimus annus ejus *magistratus* capiendi fuit quadragesimus tertius ætatis. Nemini enim *Consulatus* regulariter contingebat, nisi ad minimum annos ætatis XLII. explevisset, & prudentia atque virtute singulari conspicuus, gradatim per *quæsturam*, *ædilitatem*, ac *præturam* antea gestam, sibi aditum fecisset ad petitionem hujus muneris: Ideo prorsus peculiare, & extraordinarium quiddam fuit, quando honoris & præmii causa aliquis ante legitimum tempus factus est *Consul*, quod *Marco Valerio* Corvino, *Tito Flaminio*, *Scipioni*, & *Pompejo* contigit. Nec licebat *absentem* aliquem *Consulem* creari. Qui *candidatos* se profitebantur, eos oportebat esse præsentes. Inter *consulatum* etiam, & *præturam* ad minimum intercedebat spatium biennii: sicuti & tantundem temporis inter *ædilitatem*, & *præturam* interponebatur. Nec fas erat denuo anno sequente *Consulem* fieri, qui anno proximo hac dignitate fuerat perfunctus. Quanquam in persona *Marii*, propter molem ex bello Cimbrico imminentis periculi hoc non fuit observatum. Et hæc quidem ad hunc modum se habuerunt, dum respublica fuit sui juris. Nam de eo tempore, quo cœpit *Cæsaris imperium*, hic non loquimur. *Raro* quoque hæc dignitas *bis*, aut *ter* in unum quempiam collata est. Quanquam in quosdam toties collata fuisse legitur. *Rarius* vero *quater*, aut *quinquies*. Unius *Marii* hoc est proprium, quod *septies* Consulatum gessit. Initio etiam hæc dignitas nonnisi in *patricios* conferebatur: quæ postea cum *plebejis* quoque communicari cœpit, anno ab U. C. CCCXXCVII. Anno autem DXXCI. eo res deducta legitur (cum id multis annis ante, *lege Licinia* fuisset obtentum) ut tum primum novo quodam prorsus exemplo ambo *Consules plebeji* eligerentur. Sed tamen nihilominus plerumque evenit, ut jungerentur *patricius* & *plebejus*.

Insignia Consulum fuerunt sella *curulis* regia, & eburnea, in qua jus dicebatur, *trabea* seu purpurea prætexta, *lictores* præferentes ipsis fasces. Fuit & hoc maximæ dignitatis, quod hic magistratus esset ἐπώνυμος, hoc est, quo annorum solebant differentiæ notari: non aliter, quam apud nos *Christianos* annorum series à nativitate *Salvatoris* nostri sumitur.

Cæterum quæ *potestas Consulum* fuerit, tum multi alii, tum vero *Polybius* libro 6. exacte describit: cujus hæc sunt ex versione *Wolfgangi Musculi*: Consules, inquit, antequam exercitus educantur, Romæ præsentes omnium publicarum actionum potestate funguntur. His reliqui principes cuncti subjiciuntur, & obediunt, præter *tribunos plebis*. Et in senatum illi legationes ducunt, & urgentia consilia proferunt, ac totum edictorum (sive *senatusconsultorum*) negotium ipsi exequuntur. Denique quicquid per plebem, quod publica negotia concernat, perficiendum est, hujus cura pertinet ad ipsos. Illorum est convocare concionem, illorum proferre edicta (sive *senatusconsulta*) illorum ea, quæ à pluribus decreta sunt, dispensare. Denique & bellicus apparatus ad eos pertinet, ac universæ, quæ sub cœlo est, œconomiæ, prope *Imperatoriam*, ac regiam habent *potestatem*. Licet enim ipsis constituere millenarios judices (sive tribunos militum) qui videntur imperare belli sociis, conscribere exercitus, ac seligere socios ac necessarios. Et præterea in ipsorum potestate est, quemlibet ex subditis ubilibet commorantibus, punire. Et id quoque potestatis habent, ut *sumptus* ex ærario publico, quantum ipsis videtur, *faciant*, quæstore ipsos ad hoc consequente, & imperata incunctanter. Hactenus *Polybius*. Quæ omnia etiam ab aliis scriptoribus confirmantur, & à *Cicerone* libro 3. de Legibus paucis comprehenduntur, cum inter alias leges hanc quoque recitat: *Regio imperio duo sunto, iique præeundo, judicando, consulendo, Prætores, Judices, Consules appellantor: militiæ summum jus habento: nemini parento: ollis salus populi suprema lex esto. Eum magistratum, nisi intervenerint decem anni, ne quis capito. Ævitatem annali lege servanto, &c.*

Restricta tamen plurimum est *Consularis* potestas, quod ad *senatus* authoritatem fuit alligata, & quod mature est constituta provocatio à Consulibus ad plebem *lege Valeria*. Qui consulatum gesserant, *Consulares*

lares appellabantur, ficut, qui præturam, *prætorii:* qui ædilitatem, *ædilitii:* qui quæsturam, *quæstorii.* Et erat eximii honoris symbolum, dici *Consularem*, hoc est, agnosci pro eo, qui dignus fuisset habitus, cui se legitimis suffragiis respublica Romana, maximæ partis orbis terrarum domina, aliquando commisisset. Ex illis electi sunt, *Dictatores, Magistri equitum*, & *Censores.*

Non est hoc loco silentio prætereundum, quod de *Consulibus honorariis* Dio lib. 43. scribit, quos anno A. U. C. DCCIIX. primum creatos fuisse docet. Ejus verba sunt hæc: *Consulatum*, inquit, *Cæsar* continuo, ante etiam, quam Urbem intraret, accepit. Non autem toto anno gessit, sed postquam in Urbem venit, eo se abdicavit, *Consulesque* fecit *Q. Fabium*, ac *C. Trebonium:* Fabioque extrema magistratus sui die mortuo, statim in residuas horas *C. Caninium* substituit. Hæc in re dupliciter prævaricatum est à *Cæsare* contra instituta majorum, quod *Consulatus* non toto anno, neque omni reliquo anni tempore gestus est, sed ipse vivus, ac neque legibus patriæ, neque edicto quodam jussus, eo se abdicavit, aliumque subrogavit. Deinde quod is *Caninius* simul & *Consul* creatus est, & gessit *magistratum*, & deposuit, quod *Cicero* cavillatus, tanta fortitudine ac cura *Consulem* eum in suo magistratu usum dixit, ut ne brevissimum quidem in eo somnum admiserit. Verum ab eo cœptum est, ut perpauci toto anno *Consulatum* gererent, sed alii pauciores, alii plures menses diesque prout casus tulisset, eo *magistratu* fungerentur. Ac nostro quidem tempore, nemo, neque ad integrum annum, neque amplius duobus mensibus cum collega aliquo *Consul* est: in cæteris ab antiquo more nihil discrepamus. Annorum autem numerus his, qui initio ejus Consules fuerunt, adscribitur, &c. Auctum vero fuisse hoc institutum à *triumviris* R. P. C. L. *Marcio C. Sabino* Coss. ut ipsi gratiæ causa multos in eundem annum *Consules* designarent, qui in paucos menses aut etiam dies *magistratum* gererent, idem scriptor tradit lib. 48. his verbis: *Consules* electi sunt, non, ut moris erat, duo qui annuum cum *magistratum* gererent, sed ipsis *comitiis* tum primum plures designati simul sunt. Jam quidem ante quoque, nonnulli aliis in *Consulatu* substituti fuerant, neque mortuis, neque per ignominiam, aut alias eo depositis. Verum hi tamen ipsi ex arbitrio eorum, quibus *Consulatus* in totum annum mandatus fuerat, constituti: tum vero *annuus Consul* nullus est creatus, sed alii ad alias partes temporis ejus designati, quorum primi nomen *Consulum* per totum annum gerebant, ut nunc quoque fit: reliquos ii, qui, Romæ, aut in Italia erant, sui quemque *magistratus* tempore *Consulem* nominabant, reliqui aut omnes istos, aut plerosque ignorabant, iccircoque eos *Consules minores* appellabant. Hæc ille. Hinc *Suetonius* de Domitiano, cap. 2. In sex *Consulatibus* nonnisi unum ordinarium gessit. Quem locum *Adrianus Turnebus* Adversariorum lib. 5. cap. 10. explicans scribit, *Ordinarium Consulem* dici, ex cujus nomine anni supputatio ordinaretur, id est, cujus nomen in literis, & instrumentis, & in fastis scriberetur, qui denique *Kalend. Januar.* honorem iniret. Nam, inquit ætate Imperatorum annus in multos dividebatur *Consules:* sed soli, qui anni initio inibant honorem *ordinarii* censebantur, honoratioresque erant. Sic & *Seneca: Consulem* me fecit, sed *non ordinarium.* Atque tantum de *Consulibus.*

Caput X.

De censoribus.

Anno CCCX. primi *censores* constituti sunt, quod *Consules* negotiorum mole impediti, vacare censendis civibus non poterant, ideoque totos annos septemdecim nullus fuerat habitus census. [*Varr. lib. 4. de lingua Latina. Festus.*] Partem igitur hanc *consularis muneris*, & alia quædam officia judicarunt patres transferenda esse in *peculiarem magistratum*, cui hinc *censuræ* nomen est impositum, quod ad eorum *censionem*, id est, arbitrium, censeretur populus; vel quod quisque rem suam tanti æstimare solitus sit, quantum illi censuissent. *Livius* lib. 4. scribit: *Censores eos dictos, quod censui præessent.* Fuit hic unus de *magistratibus majoribus*, & Romanæ reipublicæ propter disciplinæ custodiam, cujus severa cura *censoribus* inter cætera, sine provocatione commissa fuit, admodum salutaris. Ipsorum officium erat describere facultates cujusque civis, observare singulorum hominum, etiam eorum, qui *senatorii*, aut *equestris* erant ordinis, mores & vitam: & notare ignominia civem quemcumque: *senatorem* loco movere, & *equiti* adimere equum, & annulum, si quid in vita ejus deprehenderet honestati contrarium; tollere quoque omnia, quæ probitati morum pestem, & perniciem illatura videbantur, unde *magistri morum* solebant nominari. Si quis etiam, ait *Agellius* lib. 4. cap. 12. agrum suum passus fuerat sordescere, eumque indiligenter curabat, ac neque araverat, neque purgaverat, sive quis arborem suam vineamque habuerat derelictui, non id sine pœna fuit: sed erat opus censorium, *censoresque* ærarium faciebant. Item si quis *eques Romanus* equum habere gracilentum, aut parum nitidum visus erat, *impolitiæ*, id est, incuriæ notabatur. *Plinius* lib. 34. cap. 6. scribit, statuas circa forum omnes, quæ non essent populi aut senatus sententia positæ, per *censores Scipionem & Popilium* sublatas fuisse, ne scilicet quis temere sibi honores, & eorum insignia vindicaret. Et alibi *Plinius* lib. 33. cap. 4. docet quomodo *lege censoria* de numero metallicorum hominum, ne nimis multi ad aurifodinas adhiberentur, fuerit constitutum. Apud eundem lib. 35. c. 17. legitur etiam, *fullonibus* modum in pingendis vestibus à *censoribus*

ribus fuisse præfinitum. Porro, ut constaret quinam è *senatu*, aut ordine *equestri* rejicerentur, usitatum erat, peracto censu recitare omnium *senatorum*, qui tali ordine digni haberentur, postea & *equitum* nomina: ubi, qui in recitatione præteriti erant, sua dignitate exuti intelligebantur. In *senatorum* catalogo eximius honos erat primo loco recitari. Quod ideo notandum est, quia talis vocabatur ob eam dignitatem *princeps senatus* de quo supra. Eadem ratione *princeps equestris ordinis* dicebatur is, quem *censores* primo loco scripserant in *equitum tabulis*, sive catalogo. Hoc tamen etiam observandum, quod licet quis à *censoribus* esset notatus, non tamen propterea fuerit ut infamis per omnem vitam à reditu ad honores exclusus. Eum enim vel *successores*, vel *judices*, re cognita & judicata (siquidem *censores* plerumque fama solummodo laborantem etiamsi causam non dixisset, ab officio removebant) vel populus iis suum locum reddens, aut novum honoris gradum decernens, poterat restituere. Et habent *Valerius* libro 2. capite 9. ac *Cicero* pro Cluentio duo exempla virorum, qui per *censores* è senatu ejecti, postmodum ipsi ad *censoriam dignitatem* pervenerunt, ubi multa de *censoriæ* animadversionis correctione afferunt. Et *Valerius* graviter ait in illis duobus, qui ita notati fuerant, ignominiam virtutem acuisse: Rubore enim ejus excitatos omnibus viribus incubuisse, ut digni civibus viderentur, quibus dari potius, quam objici *censura* deberet. Sed & alia ad *censorum munus* pertinebant, ut puta, addere tribus, tueri Urbis templa, vias, pontes, aquarum ductus, & alia quædam publica ædificia: elocare item vectigalia, & fundos publicanis, quod in conspectu populi Romani fieri oportebat, ut ex *Cicerone*, oratione 1. in *Rullum* patet. Pretia quoque sacrificiorum procurare, & alere sacros anseres, lustrum condere. Habuerunt etiam *potestatem leges condendi*, aut abrogandi, & cognoscendi de certis causis, ut de matrimonialibus: *equitibus* quoque *emeritis* vacationem dederunt: quorum omnium probationem qui desiderat, legat *Livium*, *Plutarchum*, *Valerium*, *Agellium*, *Plinium*, & alios. *Cicero* 3. de Legibus paucis verbis hæc omnia complectitur, quando de *censorum munere* ejusmodi legem proponit: *Censores populi ævitates, soboles, familias, pecuniasque censento. Urbis templa, vias, aquas, ærarium, vectigalia tuentor: populique partes in tribus distribuunto: exin pecunias, ævitates, ordines partiuntor: equitum peditumque prolem describunto: cælibes esse prohibento: mores populi regunto: probrum in senatu ne relinquunto: bini sunto: magistratum quinquennium habento: reliqui magistratus annui sunto, eaque potestas semper esto, &c.*

Fuit autem observatum, ut ad hoc munus non eligerentur, nisi duo viri, virtute & authoritate insignes, & ut plurimum *Consulares*: nec post *Martium Censorium* ulli licuit bis hanc dignitatem capere. Cum etiam *censor* moreretur, id pro infaustissimo habebatur omine: propterea quod eo anno, quo Roma à Gallis occupata est, mors *censoris* calamitatem eam præcesserat. Ideoque post occupatam à Gallis Urbem tanta religione *obitus censoris* accipiebatur, ut confestim *collegam* quoque *magistratu* illo abire oporteret, nec quisquam in demortui locum sufficeretur. *Liv.* lib. 4. 5. 6. 9. *Plutarchus* in vitis.

Creabantur autem quinto quoque anno. *Livius* lib. 4. & 9. Et quanquam primis & posterioribus temporibus integro quinquennio, quod spatium lustrum dicebatur, *magistratum* retinerent: tamen anno Urbis CCCXIX. *Mamercinus Dictator* eam potestatem annuam, & semestrem fecit.

Communicatus fuit hic *magistratus*, qui initio solis *patriciis* fuit delatus, cum plebe, anno Urbis CDII. *Livius* libro 7.

Cæterum cum ingratum sit licentiam quærentibus, rigidiore disciplinæ custodia contineri: iccirco accidit, ut aliquando, & ut verisimile est, post annum Urbis DCLXVII. intermitteretur *censura*, quæ tamen anno DCXXCIII. est restituta. *Clodium* quoque *tribunum* inter cæteros perniciosos conatus censuram tantum non sustulisse, cum legem tulisset, ne quem *censores* senatu moverent, neve qua ignominia afficerent, nisi qui apud *tribunos* accusatus, & illorum quoque sententia damnatus esset, ex *Dione* lib. 38. & 40. & *Cicerone* in Pisonem, & pro Sestio intelligitur. Sed anno CC∞I. *Metellus Scipio*, Pompeji in Consulatu collega, eam denuo integram reddidit reipublicæ: quæ postea usque ad *Decii Imperatoris* tempora retenta est, usurpantibus sibi hunc honorem ipsis *Imperatoribus*, non tamen omnibus. Et scribit *Dio* lib. 54. de iis, qui postremi de personis privatis *censores* fuerunt, sub *Augusto Cæsare*, tribunal ipsorum, cum prima *magistratus* die conscenderent, corruisse, & confractum esse, omine non obscuro, quod deinceps eorum similes *censuram* non essent gesturi. Apud *Halicarnasseum* l. 1. etiam mentio fit commentariorum, quos *censores* in sua familia reliquerint, ubi scribit: Sicut apparet, cum ex aliis multis, tum ex *censoriis* commentariis, quos à patribus filii per manus accipiunt, & ipsis posteris pari cura tradunt, haud secus quam sacra paterna, & gentilitia. Hi per viros illustres servantur in familiis *censoriis*. Hactenus ille.

CAPUT XI.

De prætoribus.

Consules primum *prætores* appellatos fuisse, à præeundo, ante dictum est, testantibus id *Festo*, *Justiniano Imperatore*, & *Varrone* lib. 4. de ling. Latina, qui inquit, *Prætorem* dictum eum, qui præiret jure & exercitu. Dixisse enim *Consules* primis temporibus jus, ex plurimis *Livii*, *Dionys.* & aliorum locis est mani-

manifestum. Post autem, ut scribit *Pomponius ff. tit. 2. de origine juris. l. 2.* anno A. V. CCCCXXCVI. cum *Consules* avocarentur à bellis finitimis, neque esset, qui in civitate jus reddere posset, factum est, ut *prætor* quoque crearetur, qui jus in Urbe diceret: quod idem etiam *Livius* lib. 6. testatur. De hoc *Cic.* lib. 3. de Legibus: Juris disceptator, qui privata judicet, judicarive jubeat, *prætor esto*: *is juris civilis custos esto: huic potestati parento.* Post aliquot vero annos non sufficiente eo *prætore*, quod multa turba peregrinorum, ad jus petendum in Urbem veniret, creatus est & alius *prætor*. Ita *prætores duo* facti: unus qui civibus, alter qui peregrinis jus diceret. Unde ille *urbanus*, hic *peregrinus* vocatus. Quod factum post DXII. annum fuisse *Livius* epitoma lib. 19. ostendit. Hi *comitiis centuriatis* creati, à populo jurisdictionem, sed incertam, accipiebant. Ubi vero designati erant, ex *senatusconsulto* duas jurisdictiones, *urbanam*, & *peregrinam* sortiebantur, quamque sorte adepti erant, eam exercebant. Itaque licet apud *Livium* legere, quotannis jurisdictiones in sortem conjectas, easque *prætores* designatos sortiri jussos. Factum tamen aliquando est, ut ambas jurisdictiones unus *prætor* ex senatusconsulto sortitus sit, easque exercuerit: idque non antiquis solum temporibus, quorum testis est *Livius*, sed etiam ultimis. Cæterum *prætores*, priusquam jus dicerent, ut cuique notum esset, quemadmodum anno suo jus dicturi essent, in albo edictum constituebant, atque proponebant, quod ab edicendo, id est, ante denuntiando, ac prædicendo sic dictum est quasi tanto ante populo denuntiaret, quæ esset in jure dicendo observaturus. Hoc autem inito *magistratu*, habita concione, & juratus in leges faciebat, teste *Cicerone* lib. 2. de Finibus. Juris dicundi munus tribus hisce continebatur verbis, *do*, *dico*, *addico*, de quibus libro *de judiciis*. Insignia *prætorum*, quibus utebantur, fuerunt: *prætexta*, *sella curulis*, *hasta*, *& ministri*, *scribæ scilicet*, *accensi & lictores*. *Prætexta* fuit toga purpura prætexta, quam Kalendis Januariis, in Capitolio, votis solennibus nuncupatis, una cum cæteris insignibus acceperunt, quod eis commune cum *Consulibus* fuit. *Sella curulis* fuit sella eburnea, qua in publico & privato loco sedendi causa utebantur. Propria autem *prætorum* insignia duo fuere, *hasta*, & *gladius*: illa ad jurisdictionem, hic ad quæstionem significandam. *Cyprianus* epistolarum lib. 2. *Seneca* de brevitate vitæ. *Lictoribus* duobus *prætor* urbanus usus est, teste *Censorino* de die natali. *Polybius* tamen & *Plutarchus* eidem *sex lictores* datos tradunt. Usus *scribarum* fuit, ut in tabulas actiones referrent: *accensorum*, ut citarent, & horam esse tertiam, aut meridiem admonerent: *lictorum*, ut coërcerent, aut summoverent. Cæterum licet hi duo *prætores*, *urbanus*, & *peregrinus*, parem potestatem habuerint, ideoque alter alterius decreto intercedere potuerit, teste *Asconio* in 3. Verrinam, si quis eos appellaret: dignitas tamen urbani major fuit, quam ob causam *prætor urbanus* major, *peregrinus* minor appellatus fuit. *Hotomanus* tres fere differentias inter *præturam* urbanam, & peregrinam fuisse tradit: *Primam*, quod soli cives Rom. agere apud urbanum potuerint, *peregrini* non item. *Alteram*, quod apud urbanum lege ageretur, apud peregrinum autem nequaquam. *Tertiam*, quod *prætor urbanus* edictum in albo proponeret, quibus de rebus jus anno suo dicturus esset: cum alter nusquam legatur proposuisse, sed (ut idem opinatur) ex *urbano edicto* jus diceret. Et hæc quidem de duobus *prætoribus*, qui primum soli creati fuerunt, & judiciis privatis præfuerunt. Publicis enim judiciis primis temporibus ante constitutas quæstiones perpetuas solebant illi præesse, quos populus creasset, *quæsitores* (Pomponius *quæstores parricidii* appellat) ut quodque crimen publica animadversione dignum inciderat: aut vero ab aliquo *magistratu* ad populum vocabatur is, quo cum judicio publico agendum esse videbatur. At post constitutas quæstiones perpetuas (quod *Cicero* in Bruto factum esse ait *Censorino* & *Manilio* Coss. qui est annus Urbis DCV.) ad Sullæ usque tempora *sex prætores* creati fuerunt, quorum duo *urbanus*, & *peregrinus*, de privatis causis egerunt: reliqui quatuor judicia publica exercuerunt, ea nimirum, de quibus non videbatur extra ordinem quærendum esse: *unus* de repetundis, *alter* de ambitu, *tertius* de majestate, *quartus* de peculatu. Nam propterea quæstiones perpetuæ dicebantur, tum quod lege erat præscripta quædam forma perpetua judicii de his rebus exercendi, ut nova semper lege non opus esset: tum vero, quod annuam provinciam in his quæstionibus exercendis illi *prætores* peragerent: non, quemadmodum ante fieri solebat, ut, cum ita casus tulisset, ut quærendum videretur, tum primum crearetur, qui quæreret, statimque hoc absoluto judicio potestatem de eadem re quærendi non haberet. L. vero *Cornelius Sulla Dictator*, cum videret non satis esse aucto perpetuarum quæstionum numero, ut quatuor modo *prætores* publicis judiciis præessent, adjecit alios *quatuor*, ut vult *Pomponius:* atque ita *decem prætores* cœperunt Romæ esse, quorum *duo urbanus* & *peregrinus*, privatis potissimum judiciis præerant: *reliqui octo* quæstionibus publicis. Erant autem, si *Pomponium ff. tit. 2. de origine juris l. 2.* sequamur, illi octo *prætores*, quos ex *Ciceronis* oratione pro Cluentio colligere fere possumus, duo qui inter *sicarios* jus dicerent: *unus* qui de repetundis quæreret, *alius* qui de peculatu: *alius* qui de ambitu: *alius* qui de falso: *alius* qui de majestate, *alius* qui de vi. Quidam tamen volunt, quatuor quidem *prætores* à Sulla Felice prioribus additos, verum ex iis tantum duos retentos, atque *Sullæ* tempore *octo prætores* creatos fuisse, quibus duo *prætores cereales* à Cæsare Dictatore addit, testibus *Tranquillo*, *Dione & Pomponio:* ab Augusto item duo, testibus iisdem & *Tacito*, & à *Claudio* Imperatore duo, qui de fideicommisso jus dicerent: quorum tamen unum detraxerit *Titus*, in cujus locum restituerit *Nerva*, qui inter fiscum & privatos jus diceret, & postremum adjectus prætor tutelaris à Marco imperatore, ut habet *Julius Capitolinus*, quindecim *prætorum* numerum effecerint.

CAP. XII.

De Imperatoribus, Cæsaribus, Augustis, donatis tribunitia potestate.

Postquam respublica Romana, ejectis *Regibus*, per annos CDXLVII. ut habet *Sext. Rufus*, & alii, à *Consulibus*, *Decemviris* legibus scribendis, & *Tribunis militum* Consularibus fuisset gubernata, secuta alia est ejus mutatio, & summa potestas, quæ hactenus penes populum fuerat, in unum translata, atque ita popularis reipublicæ status in *monarchiam* conversus est, hac quidem ratione. Cum *C. Julius Cæsar* devictis Pompeji in Hispania filiis, & reliquiis civilis belli confectis, Romam reversus esset: *senatus*, qui magna ex parte *Pompejum* secutus fuerat, metuens ne ipsa victoria elatus, crudele quid in se statueret, novos quosdam, ac singulares honores decrevit, inter quos fuerunt hi vel præcipui: ut *pater patriæ* diceretur *Consul* in decennium (quem tamen honorem post aspernatus est) *Dictator* in perpetuum esset, *sacrosanctus* haberetur: *Quinctilis* mensis ab ejus nomine *Julius* appellaretur: Ut *comitia tributa* in sua haberet potestate: In acta sua *magistratus* ineuntes jurarent: & ut *Imperator* appellaretur. Quæ omnia post necem Julii in *Octavio*, postquam *triumviratum* deposuisset, sunt confirmata, & alia insuper addita. Nam &, ipse *Imperator* est dictus. Quam quidem appellationem *Suetonius* in Tiberio scribit, prænomen fuisse, quo primum *Julius Cæsar*, deinde filii ejus, ac nepotes *senatusconsulto* sint affecti. Intelligi autem *Imperatoris* vocabulo non eum voluerunt, qui re bene gesta id nominis, vel militari studio, vel *senatus authoritate* consequutus, sed qui potentiam & authoritatem in republica summam adeptus esset: quo factum, ut quotquot post *Octavium* summum jus in republica obtinuerunt, *Imperatores* appellarentur. Quanquam etiam prior hujus tituli usus non penitus abolitus, sed tum in aliis, tum in ipsis *Principibus* fuerit retentus, & observatus, cum scilicet, rebus in bellis præclare gestis, pro victoriarum numero *Imperatores* II. III. IV. V. nuncuparentur. Quemadmodum de *Octavio* legimus, quod XX. (id est, vicesimum) *Imperator* propter res præclare gestas, & toties reportatam ex bellis victoriam, fuerit appellatus. Iidem etiam *Augusti* dicti sunt, quo nomine primum *Octavium* appellatum fuisse *Dio* lib. 53. *Suetonius* in Augusto, & alii tradunt. Cum enim *senatus* & populus Romanus eum singulari aliquo nomine ornare vellent, & alii censerent, *Romulum* eum appellari oportere, quia & ipse conditor Urbis esset, quo quidem nomine, *Octavium* valde delectatum fuisse scribitur: ne tamen ea occasione in suspicionem regni incideret, prævaluit ipsa *Munatii Planci* sententia, ut *Augustus* potius vocaretur, non tantum novo, sed etiam ampliore cognomine, quod loca quæque religiosa, & in quibus augurato quid consecratur, & omnia quæ maximo honore digna sunt, *augusta* dicuntur. *Censorinus* a. d. XVI. Kalend. Febr. alii Idibus Januariis id factum fuisse scribunt, *Cn. Octavio* VII. *M. Vipsanio Agrippa* Coss.

Præter hæc, quæ commemoravimus, *tribunitia* etiam potestate *Imperatores* donabantur, *Pontifices maximi* creabantur, & *patres patriæ* appellabantur. De quibus omnibus & de potestate, quæ his ipsis appellationibus ad eos deferebatur, eleganter & prolixe scribit *Dio*, cujus verba, cum ad intelligendam Imperatorum potestatem maxime faciant, omnino adscribenda esse putavi. Sic autem *Dio* lib. 53. *Imperatores* omnia, quæ in populari forma reipublicæ multum valuerant, *senatu*, populoque, volentibus, ea cum ipsis nominibus in se recipiunt, excepta *Dictatura*. *Consules* enim fiunt sæpenumero, & quoties extra pomœrium sunt, *Proconsules* dicuntur, nomenque *Imperatoris* non modo, si qui aliquam victoriam retulerint, sed & alias reliqui omnes ad significandam plenam suam, & perfectam potentiam, semper gerunt, loco *nominis Regii* & *Dictatoris*: quæ semel è republica sublata, ut non imponunt sibi, ita eorum vim ac rem ipsam *Imperatorio* titulo confirmant. Horum nominum ratione exercitus scribendi, pecuniam conficiendi, peregrinis atque urbanis rebus perpetua, & in omnia valente potestate, imperandi, atque etiam intra pomœrium *equites*, *senatoresque* necandi, aliaque omnia quæ *Consulibus*, aliisque cum pleno imperio *magistratibus* facere licet, agendi jus habent. Ex *censoria* autem appellatione in vitam & mores inquirendi, census agendi, in *equestrem* ac *senatorium ordinem* adscribendi, aliosque ex iis removendi pro suo arbitrio licentiam consequuntur. Quod autem omnibus *sacerdotiis* inaugurati sunt, ac plerosque in ea collegia adsciscunt, semper unus eorum (siquidem duo, vel tres nonnunquam simul *Imperatores* sunt) summum *Pontificatum* gerit: eo fit, ut omnes religiones, & sacrificia in sua habeant manu. At *tribunitia* potestas, quam præclarissimus quisque *Imperator* habuit, efficit, ut intercedere iis, quæ ab aliis contra ipsorum placitum moventur, possint, ac sacrosancti sint, ita ut si vel minimo sermone se ab aliquo læsos existiment, indicta eum causa, tanquam qui se piaculo obstrinxerit, necare queant. Gerere quidem *tribunatum plebis* nefas ducunt *Imperatores*, cum utique ipsi *patricii* sint, omnem vero *tribunitiam potestatem*, quanta unquam maxima fuit, accipiunt: & quia quotannis eam cum *tribunis plebis* ejus anni renovant, annorum imperii ipsorum hinc summa concipi solet. Hæc igitur singula, cum legibus fuerint stabilita in ea reipublicæ institutione, qua penes populum est summa rerum, *Imperatores* cum ipsis nominibus sibi sumunt ut nihil sibi à subditis non datum habere videantur. Aliud porro quoddam jus habent, nulli unquam Romano aperte & in omnibus rebus concessum. Legibus enim

enim soluti sunt *Imperatores:* quo ipso solo, & ea quæ retulimus, ac reliqua etiam omnia agendi, licentia eis datur. Ad hunc itaque modum, ratione eorum nominum, quæ in populari civitatis statu usurpantur, omnem totius reipublicæ potestatem accipiunt, ac Regem etiam, nisi quod invidiam nominis vitant. Nam *Cæsaris*, & *Augusti* vocabula, nihil eis quidem ea potentiæ adjiciunt peculiaris, sed alterum successionem stirpis, alterum splendorem dignitatis significat. *Patris* autem nomen, tametsi eis aliquod jus in subditos tribuit, quale est parentum in liberos: tamen initio non in hunc finem eis impositum est, sed honoris gratia, utque admonitioni esset ipsis, ut subditos *liberorum* loco, hique rursus ipsos veluti *parentes suos* charos haberent. Hæ sunt appellationes istæ, quibus *Imperatores* secundum leges, ac instituta nostri etiam temporis utuntur: nostra vero ætate omnia eis hæc tribuuntur, *censorio* excepto: ac olim singulæ ex legibus decretæ eis sunt. Hactenus *Dio.* Brevius *Zonaras* Annalium Tomo 2. Omnis autem, inquit, potestas, quæ *Consulum, Tribunorum plebis, Censorum,* cæterorum denique omnium olim fuerat in *Imperatores* est translata: atque illud etiam eis datum, ut legibus soluti essent, nec ullo præscripto tenerentur. Ex quibus intelligitur, quanta *Imperatores* potestate præditi fuerint: quæ quidem potestas, ut & hoc addam, ipsis quando jam ab exercitu *Imperatores* proclamati & consalutati (id enim plerumque primum fieri solitum legimus) & à *senatu* comprobati fuerant, *lege Regia*, quæ quod sublato vetere *comitiorum* more, à senatu ferebatur, nonnunquam etiam *senatusconsultum* dicitur, tributa fuit, teste præter alios *Cornelio Tacito* lib. 12. Annalium, qui de *Nerone* sic scribit: Illatusque castris *Nero*, & congruentia tempori præfatus, promisso donativo, ad exemplum paternæ largitionis, *Imperator* consalutatur. Sententiam militum secuta patrum consulta. Et de *Vespasiano:* At Romæ senatus cuncta Principibus solita, *Vespasiano* decernit, &c. Qualis autem ea lex fuerit ex fragmento legis de *Vespasiani imperio*, quod ærea tabula incisum, adhuc hodie in *Laterani basilica* asservari dicitur, & ad quam legem *Cornelius Tacitus* iis verbis, quæ de *Vespasiano* paulo ante citavimus, respexisse videtur, aliquo modo intelligi potest: quod, ut gratiam aliquam ab harum rerum studiosis ineam, libet hic adscribere, ac tum hunc de Imperatoris potestate tractatum concludere. Fragmentum vero illud est hujusmodi.

FOEDVSVE CVM QVIBVS VOLET, FACERE LICEAT, ITA VTI LICVIT DIVO AVG. TI. JVLIO. CÆSARI AVG. TIBERIOQVE CLAVDIO CÆSARI AVGVST. GERMANICO. VTIQVE ET SENATVM HABERE, RELATIONEM FACERE, REMITTERE, SENATVSCONSVLTA PER RELATIONEM, DISCESSIONEMQVE FACERE LICEAT, ITA VTI LICVIT. D. AVG. TIB. JVL. CÆSARI TIB. CLAVDIO CÆSARI AVG. GERMANICO. VTIQVE CVM EX VOLVNTATE, AVTHORITATEVE, JVSSV, MANDATOVE EJVS, PRÆSENTEVE EO SENATVS HABEBITVR, OMNIVM RERVM JVS PERINDE HABEATVR, SERVETVR, AC SINE LEGE SENATVS EDICTVS ESSET, HABERETVRVE VTIQVE, QVOS MAGISTRATVM, POTESTATEM, IMPERIVM, CVRATIONEMVE CVJVS REI PETENTES SENATVI, POPVLOQVE, ROMANO COMMENDAVERIT, QVIBVSVE SVFFRAGATIONEM SVAM DEDERIT, PROMISERIT, EORVM COMITIIS QVIBVSQVE EXTRA ORDINEM RATIO HABEATVR, VTIQVE EI FINES POMERII PROFERRE, PROMOVERE, CVM EX REPVBLICA CENSEBIT ESSE, LICEAT. ITA VTI LICVIT TIB. CLAVDIO CÆSARI AVG. GERMANICO. VTIQVE QVÆCVNQVE EX VSV REIPVBLICÆ, MAJESTATE DIVINARVM, HVMANARVM, PVBLICARVM, PRIVATARVMQVE RERVM ESSE CENSEBIT, EI AGERE, FACERE JVS POTESTASQVE SIT. ITA VTI DIVO AVG. TIBERIOQVE JVLIO CÆSARI, AVG. TIBERIOQVE CLAVDIO CÆSARI AVG. GERMANICO FVIT. VTIQVE QVIBVS LEGIBVS PLEBISQVE SCITIS SCRIPTVM FVIT, NE DIVVS. AVG. TIBERIVSVE JVLIVS CÆSAR AVG. TIBERIVSVE CLAVDIVS CÆSAR AVG. GERMANICVS TENERENTVR IIS LEGIBVS, PLEBISQ. SCITIS IMP. CÆSAR VESPASIANVS SOLVTVS SIT. QVÆQVE EX QVAQVE LEGE, ROGATIONE DIVVM AVG. TIBERIVMVE JVLIVM CÆSAREM AVG. TIBERIVMVE CLAVDIVM CÆSAREM. AVG. GERMANICVM FACERE OPORTVIT: EA OMNIA IMP. CÆSARI VESPASIANO AVG. FACERE LICEAT. VTIQVE QVÆ ANTE HANC LEGEM ROGATAM ACTA, GESTA, DECRETA, IMPERATA AB IMP. CÆSARE VESPASIANO AVG. JVSSV. MANDATOVE EJVS A QVOQVE SVNT: EA PERINDE JVSTA, RATAQ. SINT, AC SI POPVLI, PLEBISVE JVSSV ACTA ESSENT. Sanctio. SI QVIS HVJVSCE LEGIS ERGO ADVERSVS LEGES, ROGATIONES, PLEBISVE SCITA, SENATVSVE CONSVLTA FECIT, FECERIT, SIVE QVOD EVM EX LEGE, ROGATIONE, PLEBISVE SCITO, S. VE. C. FACERE OPORTEBIT NON FECERIT, HVJVS LEGIS ERGO, ID EI NE FRAVDI ESTO, NEVE QVID OB EAM REM POPVLO DARE DEBETO, NEVE DE EA RE CVI ACTIO, NEVE JVDICATIO ESTO, NEVE QVIS DE EA RE APVD SE AGI SINITO.

[*Vide Marium Salamonium lib. 6. de Principatu, & Antonium Vaccam à capite silicis volumine 1. expositionum locorum obscuriorum & paratitlorum in Pandectas ad tit. 4. lib. 1. Quod principi placuit, &c. Georgius Fabricius Antiquitatum lib. 1. scribit, videri hanc alteram tabulæ partem, priore amissa.*]

CAP. XIII.

De Principibus juventutis, Cæsaribus, & nobilissimis Cæsaribus.

Non erant hi proprie *magistratus*, sed tamen ad capiendos magistratus designabantur: ideoque nolui eos hoc in loco silentio præterire. Consueverant *Imperatores* ex filiis, vel nepotibus, vel aliis sanguine junctis, unum atque alterum, quorum præclaram indolem conspexerant, creare, ad quos imperium transferri volebant: eosque primum *Principes juventutis*, post extincta fere Cæsarum familia, *Cæsares*, tandem *nobilissimos Cæsares* appellabant. Primus hujus instituti fuit author *Octavius Augustus*, de quo sic *Cornel. Tacitus* lib. 1. Annal. *Augustus* subsidia dominationi *Claudium Marcellum* sororis filium, admodum adolescentem, pontificatu & curuli ædilitate: *M. Agrippam* ignobilem loco, bonum militia, & victoriæ socium, geminatis Consulatibus extulit: mox defuncto *Marcello*, generum sumpsit: *Tiberium Neronem*, & *Claudium Drusum* privignos Imperatoriis nominibus auxit, integra etiamdum domo sua. Nam genitos Agrippa *Cajum* ac *Lucium* in familiam *Cæsarum* induxerat: necdum posita puerili prætexta, *Principes juventutis* appellari: destinare *Consules* specie recusantis flagrantissime cupiverat. Hæc *Tacitus*. Ex quibus hoc intelligitur, *Octavium Augustum* primum authorem esse hujus instituti, quod deinde reliqui Impp. retinuerunt, ut quem vellent successorem habere adoptarent, *Principem juventutis* nuncuparent, ac deinde variis honoribus, *Consulatibus*, *pontificatu*, *tribunitia* etiam potestate, & aliis ornarent. Sic *Nero Princeps juventutis* à Claudio dictus est. Et extant in *Huberti Goltzii* Augusto numismata aliquot cum his inscriptionibus, *C. L. Cæsares, Augusti, F. Coss. desig. Princ. juvent. item, C. Cæsar Augusti F. Pont. Cos. des. Princ. juvent. item L. Cæsar Augusti F. augur. Cos. des. Princ. juvent.* &c. ut taceam de lapidum inscriptionibus quas & *Hubertus Goltzius* & *Onuph. Panvinius* adducunt. Aliquanto post, translato imperio à Cæsarum familia ad alios, ii qui ab *Imperatoribus* adoptati, & successores destinati erant, non amplius *Principes juventutis*, sed *Cæsares* tantum appellabantur, novo prorsus more, cum ex *Cæsarum* familia non essent, atque ita posterioribus temporibus *Cæsarum* appellatio non familiæ, sed dignitatis fuit. Docet hoc *Ælius Spartianus* in *Ælio Vero*, his verbis, *Ælius Verus* ab Adriano adoptatus, nihil habet in sua vita memorabile, nisi quod tantum *Cæsar* est appellatus, non testamento, ut antea solebat, neque eo modo, quo *Trajanus* est adoptatus: sed eo prope genere, quo nostris temporibus à vestra clementia (de *Diocletiano* loquitur) *Maximianus*, atque *Constantius Cæsares* dicti sunt, quasi quidam *Principum filii* viri & destinati *Augustæ Majestatis* hæredes, &c. Idem *Orosius* lib. 7. cap. 25. confirmat, eodem modo de *Diocletiano* scribens, quod *Maximianum Cæsarem* legerit, post eundem ex Cæsare *Augustum* fecerit, atque in ejus locum *Constantium* & *Maximianum Galerium Cæsares* legerit. Non addam plura testimonia, quorum plena est illorum temporum historia. Retinuerunt autem hoc nomen etiam tum, cum ad *Imperatoriæ Majestatis* fastigium pervenerunt. Novissime *Cæsares* nobilissimi appellati sunt, uti ex *Fastis Onuphr. Panvinii* & imaginibus Impp. quas ex antiquis numismatibus *Jac. de Strada* Mantuanus Fastis illis adjecit, liquido cognosci, ut de aliis taceam, potest. Fuerunt ergo tum *Principes juventutis*, *Cæsares* & nobilissimi Cæsares, iidem, qui hodie *Reges Romanorum*.

CAP. XIV.

De Præfecto Urbis.

Præfectus Urbis, de quo hoc capite agendum, *magistratus* est *ordinarius*, primum ab *Octavio Augusto*, consilio Mecœnatis institutus, testibus *Suetonio* in Augusto, *Dion.* lib. 52. & aliis. Occasio ejus creandi, dignitas, & munia facile intelligi possunt ex oratione *Mecœnatis* ad Augustum, qua suadet, imo hortatur eum, ut solus *imperium* retineat: & simul rationem constituendæ reipubl. monstrat, ubi inter alia dicit, *Præfectum Urbis* ex primariis viris quendam creandum esse, qui omnes *magistratus*, quos geri ante hunc conveniret, gessisset: non ut per absentiam *magistratuum* rempublicam administraret: sed ut cum reliquis in rebus Urbi præesset, tum causas quoque eas, quibus provocatio competeret, capitalesque etiam omnes, paucis exceptis, in Urbe ac extra eam, usque ad XXCI. millia passuum dijudicaret, &c. Hujus igitur sapientissimi viri consilium *Augustus* secutus, ubi reipublicæ curam & gubernationem omnem in se recepit, *Præfectum Urbis* instituit, quem etiam sequentes *Imperatores* retinuerunt. Plurima ejus officia *Ulpianus* ff. de officio Præfecti Urbis, ex epistola *Divi Severi Augusti*, ad *Fabium Cilonem* Præfectum Urbis recenset, quorum hæc fere sunt præcipua, ut *servorum de dominis* querelas, vicissimque horum in illos criminationes audiret: Ut *patronis de libertis* ingratis querentibus jus diceret: Ut *de tutorum*, curatorumve *criminibus* cognosceret: Ut *numulariorum*, argentariorumque *fraudes* coërceret: Ut *carnis curam* gereret: Ut *quietem in populo* procuraret, illicitaque *collegia* coërceret: Ut *spectaculorum disciplinæ* præesset. Denique quicquid non modo intra Urbem, verum etiam intra centesimum

mum ab Urbe lapidem commissum esset, animadverteret: sic, ut & Urbe, & Italia interdicendi potestatem haberet, itemque in insulam deportandi. Hæc pluribus *Ulpianus* explicat. Primus *Præfectus Urbis* hac potestate ab Octavio Augusto creatus est *Cilnius Mecœnas* equestris ordinis, eum secutus *Messala Corvinus*, tum *Taurus Statilius*, dein *L. Piso*, ut est apud *Tacitum* lib. 6. Annalium. Cæterum constituto hoc novo & ordinario magistratu, non plane abolitus est vetus ille, quando *Præfectus Urbis* Latinarum causa creabatur: sed retentus etiam *Augusti*, & aliquot sequentium Imperatorum temporibus est, uti ex *Tacito* ibidem constat. De eo igitur capite sequenti agemus. Sequuntur *magistratus majores extra ordinem.*

Caput XV.

De Præfecto Urbis absente ordinario magistratu.

Qui *extraordinarii magistratus* fuerint, ex superioribus intelligi potest, videlicet, qui non singulis annis creati fuerunt, nec annuam habuerunt potestatem, sed qui tum demum, cum necessarius ipsorum videbatur usus, à populo electi fuerunt, & quando curationem illam, cui præfecti erant, absolvissent, *magistratu* abierunt. Inter eos primus & antiquissimus est *Præfectus Urbis*. Alius vero est hic à superiore: cujus institutio prima refertur ad *Cn. Octavium Augustum:* hic enim *magistratus* ante Augustum in republica fuit, & *extraordinarius* quidem, sicut ille *ordinarius*. Prima mentio hujus *Præfecti Urbis* fit apud *Livium*, cum ait, *Lucretium* à Lucio Tarquinio Superbo Rege contra Ardeates profecto, *Præfectum Urbis* institutum fuisse, ac imperium in Urbe, Rege absente, habuisse. *Tacitus* lib. 6. Annalium primam eorum originem ad *Romulum* refert, & demonstrat sub Regibus semper usitatum fuisse, *Præfectos Urbis* creari: cujus verba quia notatu digna sunt, & ea tradunt, quæ ab aliis scriptoribus sunt omissa, adscribam: Antea, inquit, profectis domo *Regibus*, ac mox *magistratibus*, ne Urbs sine imperio foret, in tempus deligebatur, qui jus redderet, ac subditis moderaretur, feruntque ab Romulo *Dentrem Romulium*, post ab Tullo Hostilio *Numam Marcium*, & ab Tarquinio Superbo *Spurium Lucretium* impositos: dein *Consules* mandabant, duratque simulachrum, quoties ob ferias Latinas præficitur, qui *Consulare munus* usurpet: Hæc *Tacitus*. Constat igitur *Præfectos Urbis* sub Regibus quoties illi ad bellum profecti, ab Urbe abessent, creari solitos, quod & *Dionysius* libro secundo indicat, quando de *Romulo* & prima *senatus lectione* hæc scribit: Ex omnibus, unum præcipuum ipse declaravit, cui rerum urbanarum regimen committeret, quoties ipse foras duceret exercitum, &c. Ejectis autem *Regibus* etiam à *Consulibus*, ante institutam *præturam*, quotiescunque ipsis ad bellum proficiscendum erat, *Præfecti Urbis* declarabantur, & domi relinquebantur, qui absentibus *Consulibus*, munus Consulare in Urbe obirent, & jus dicerent. Hi vero non ut reliqui magistratus *comitiis*, sive *curiatis*, sive *centuriatis*, sive *tributis* creabantur, sed à *Regibus* & *Consulibus* eligebantur, quod ex *Taciti* & *Dionysii* jam citatis locis perspicuum est: habebantque absentibus *Consulibus*, vel legibus ferendis, vel judicio exercendo jus *centuriatis comitiis* cum populo agendi. At post introductum præturæ magistratum, desiit *Præfectus Urbis* fieri, nisi quod Latinarum causa profectis Urbe *Consulibus*, relinquendus domi erat *Præfectus*, idque religionis causa potius, quam quod eo *magistratu* magnopere opus esset. Et quoniam feriis agi cum populo non licebat, idcirco planum est, huic *Præfecto Urbis*, cui nonnisi tempore Latinarum (de quibus alio libro diximus) imperium erat, jus non fuisse agendi cum populo, tametsi vocandi senatus (si quid interim accidisset, cur extra ordinem vocandus videretur:) jus habebat, ut ex *Agellio* libro decimo quarto, capite ultimo discimus. Reliquo vero anni tempore, quanquam abessent *Consules*, nullus locus reliquus erat huic magistratui, sed summa potestas erat penes *prætorem urbanum*, ut ex *Cicerone* lib. 10. epist. ad familiares discitur.

Hotomanus tria Præfectorum Urbis genera facit, *unum* eorum, qui sub Regibus, & primis Consulum temporibus extraordinarii magistratus fuerunt: *aliud* eorum, qui posterioribus temporibus, libera tamen adhuc civitate, ejus magistratus procurationem habuerunt, & *Præfecti Urbis* Latinarum causa dicti sunt: *tertium* genus eorum, qui Imperatorum temporibus *ordinarii magistratus* fuerunt. Nos priora duo genera hic conjunximus.

Caput XVI.

De Interrege.

Interregnum, ait *Festus*, appellatur spatium temporis, quousque in loco *Regis mortui* alius ordinetur. Is autem qui præerat cum Regia potestate & insignibus, *Interrex* dicebatur. Origo *Interregum* antiquissima est. Nam *Romulo* (de cujus obitu variæ diversorum sunt sententiæ, quas hoc loco recensere non est necesse) defuncto, ut tradit *Dionys.* lib. 2. antequam novus crearetur Rex, integrum annum *Interregnum* fuit. Sequenti, inquit, anno post Romuli scilicet obitum nemo Romæ regnavit, ad novum *Interregum magistratum* delata administratione reipublicæ, in modum hunc: Ducenti patres conscripti, ex quibus *senatus* Rege

Romulo constitutus erat, distributi in decurias, *decemviris* sorte committebant *Urbis imperium*. Hi non simul, sed unus post alium quinis diebus lictores habebant, cæteraque insignia regia, quæ ceu per manus tradebantur, à primo deinceps usque ad ultimum tum *quinqueduanus* ille *magistratus* migrabat ad sequentem decuriam, & inde rursum ad aliam, &c. Hæc *Dionysius*, quæ & *Livius* lib. 1. tradit, sed paulo aliter. Observatumque hoc fuit sub Regum imperio, ut quoties Rex vita defunctus esset, priusquam novus eligeretur, *Interreges* vicem Regis obirent. Mansit postea hæc appellatio etiam sub *Consulum* imperio. Cum enim *ordinarii magistratus* abessent, & *comitiis* interesse non possent, sive vitio creati abdicassent, neque placeret *Dictatorem* dici, tum res ad *interregnum* veniebat. Atque etiam *Interreges*, qui sub *Consulibus* erant eodem modo *quinqueduanum* habebant *magistratum*, ut illi superiores. Morem hunc fuisse observatum etiam tempore *Ciceronis*, lib. 7. ad familiares, apparet ex epistola ad *Trebatium*, ubi sic scribit: Nisi ante Roma profectus esses, nunc eam certe relinqueres. Quis enim tot *interregnis* jureconsultum desiderat, &c. *Interreges* autem non nisi à patriciis, nec alii nisi patricii eligebantur, vel prodebantur (hoc enim verbum proprie de iis usurpabatur) ut ex plurimis *Livii*, *Ciceronis*, & aliorum locis cognoscitur. Mutata vero veteri reipublicæ forma, & summa rerum ad unum delata, *Interreges* creari desierunt.

CAPUT XVII.

De Dictatore.

Anno Urbis conditæ CCLV. Coss. *T. Largio* (vel *Lartio*) *Flavo*, *Q. Clœlio Siculo*, cum omnes Latini populi, authore *Octavio Mamilio*, conspiratione facta, bellum Romanis moverent: senatui autem in tantis angustiis & periculis constituto, etiam à domesticis in apparando bello, & militum delectibus, nonnihil difficultatis objiceretur, non omnibus pari alacritate dantibus nomina. Nam egeni, præsertim ære alieno pressi, quorum ingens erat numerus, citati non parebant, nihil sibi cum patriciis esse dictitantes, nisi *senatusconsulto* remitterentur debita: immo non deerant, qui deserturos se Urbem dicerent, seque invicem hortabantur ad non immorandum in Urbe, in qua nullius bonæ rei sint participes. Ad hunc modum constitutis rebus, & ad seditionem spectantibus, cum etiam in senatu plurimum discrepantes sententiæ audirentur: aliis, quorum princeps *M. Valerius* erat, æquum esse censentibus, inopibus debita remitti, & hac ratione parvo dispendio civium benevolentiam redimi, magnopere utilem futuram, tam privatim, quam publice: aliis autem, inter quos *Ap. Claudius Sabinus* primus erat, diversum sentientibus, & obnixe contendentibus plebi seditiosæ nihil quicquam concedendum esse: aliis mediam viam quærentibus, ubi nihil proficeretur, nec seditio tolleretur, facta in senatu mentio est ejusmodi *magistratus*, cui aliquando plus authoritatis & potestatis esset, quam *Consulibus*, quibus multum dignitatis & potentiæ, *lege Valeria* ademptum erat. His in senatu disceptatis, *senatusconsultum* tandem de creando *Dictatore*, ut refert *Dionys.* lib. 5. factum tale est: *T. Largium*, vel *Lartium*, & *Clœlium Coss.* & si quis alius magistratus sit in republ. potestatem deponere. Unum autem virum à senatu electum, approbatumque suffragiis populi, habere semestrem potestatem rerum omnium ampliorem, quam sit *Consulum*. Hoc S. C. ad plebem perlato, & ab ea probato, *T. Largius*, vel *Lartius*, primus *Dictator* à collega *Clœlio* dictus est. *Livius* tamen, *Eutropius* & *Eusebius* triennio ante, anno scilicet CCLII. ab U. C. primum *Dictatorem* creatum scribunt, quos sequitur in Fastis suis *Hubertus Goltzius*. Appellatus autem est *Dictator*, teste *Varrone* lib. 4. de ling. Lat. vel quod à Consule diceretur, vel quod ejus dicto omnes audientes essent: quod idem *Livius* lib. 2. & *Plutarchus* docent, & *Dionysius*, qui etiam hoc addit, cavisse senatum, ne invidiosum & molestum nomen imponerent *magistratui* gubernaturo civitatem liberam; tum subditorum causa, ne offenderentur odiosis vocabulis: tum ipsorum, qui id imperium assumunt, respectu, ne imprudentes efferantur plus æquo ab aliis, vel ipsi eos tractent insolentius, sicut in tanta potestate fieri solet. Alio nomine *Magister populi* dictus est, sicut is, quem ipse postea *Dictator* ascivit, quique proximam à *Dictatore* potestatem habebat *magister equitum* vocatus est, testibus *Varrone*, *Cicerone*, *Sext. Pomp. Festo* & *Seneca*. Et primum seditionis quidem sedandæ, & rei gerendæ causa hic *magistratus* est institutus: unde in posterum observatum fuit, ut quoties aut belli externi, aut seditionis domesticæ vis quædam major reipub. immineret, cui avertendæ, majore severitate & potentia, quam *Consulari* opus esset, crearetur *Dictator*. Hinc toties in Fastis scriptum reperitur: *Dictator rei gerendæ*, item *seditionis sedandæ causa creatus*, &c. Postea vero, etiam propter alia quædam ardua negotia, *Dictator* dictus invenitur, ut *clavi figendi causa*, in *pestilentia* aut *seditione*, de quo more *Livius* l. 7. hæc scribit: *C. Genutio*, *L. Æmilio Mamerco* II. Coss. cum piaculorum magis conquisitio animos, quam corpora morbi afficerent, repetitum ex seniorum memoria dicitur pestilentiam quondam *clavo ab Dictatore fixo* sedatam. Ea religione adductus senatus, *Dictatorem clavi figendi causa* dici jussit: dictus *L. Manlius Imperiosus*, *L. Pinarium magistrum equitum* dixit: Lex vetusta est, priscis literis, verbisque scripta, ut qui prætor maximus sit idibus Septembribus *clavum pangat*. Fixus fuit dextro lateri

lateri ædis *Jovis Opt. Max.* ea parte, qua *Minervæ* templum est. Eum *clavum*, quia raræ per ea tempora literæ erant, notam numeri annorum fuisse ferunt, eoque *Minervæ templo* dicatam legem quia numerus *Minervæ* inventum sit. Volsiniis quoque clavos indices numeri annorum fixos in templo *Nortiæ Hetruscæ Deæ* comparere, diligens talium monimentorum author *Cincius* affirmat. *M. Horatius Consul* ex lege templum Jovis Opt. Max. dedicavit, anno post Reges exactos. A *Consulibus* postea ad *Dictatores*, quia majus imperium erat, solenne clavi figendi translatum est. Intermisso deinde more digna etiam per se visa est res, propter quam *Dictator* crearetur. Hæc ille. III. *comitiorum* habendorum causa, *Dictator* creabatur, majori *magistratu* absente. IV. *Latinarum feriarum* causa. V. ludorum Romanorum causa, qui signum daret mittendis quadrigis. VI. senatus legendi causa: quod bello Punico II. propter solitudinem curiæ institutum fuit. Quorum omnium exempla in Fastis Capitolinis, *Sigonii*, *Onuphr. Panvinii*, *Huberti Goltzii*, & aliorum reperiuntur. Conferebatur autem *Dictatura* alicui viro *Consulari*, spectatæ virtutis, non à populo, aut per suffragia, nec à senatu (quanquam is interdum nominaret quem vellet *Dictatorem* dici) sed à Consule, viva voce (nonnunquam etiam per literas, sed rarius) sic ut cessantibus interim cæteris *magistratibus* omnibus, præter *tribunatum plebis* (qui tamen eo anno, quo primus *Dictator* creabatur, nullus fuit) summa ei permitteretur, atque plena potestas belli ac pacis aliorumque omnium negotiorum, eaque prorsus libera, & absque omni provocatione, & sic etiam jus animadvertendi pro sua sententia in cujuscumque civis Romani caput, indicta causa, & inconsulto populo, mandandi, edicendi, præscribendi, creandi in semestre *magistratus*, prout ipsi videbatur esse ex commodo reipublicæ. Et hoc intelligit *Festus*, cum scribit: *Optima lex* **** in magistro populi faciendo, qui vulgo *Dictator* appellatur, quam plenissimum posset jus esse, significabatur.

Sed tamen non perpetua, nec etiam diuturna, sed regulariter *semestris* fuit hæc *potestas*, quanquam aliquando in magnis periculis, ad annum nonnullis fuit continuata, ut *Camillo*, quando iterum fuit *Dictator*, & bis *L. Papirio Cursori*, & *Q. Fabio Maximo*. Hinc illa *Ciceronis* lex: *Ast quando duellum gravius discordiæve civium crescunt, unus ne amplius sex menses, nisi senatus creverit, idem juris, quod duo Consules teneto, isque ave sinistra dictus populi magister esto*, &c. Sic enim legit *Lambinus*: paulo aliter *Guilielmus Canterus* lib. 2. Novarum lectionum, cap. 4. eodem tamen sensu. Quin etiam de pluribus legitur, quod ante legitimum tempus, decimoquarto, vel quinto die postquam *Dictaturam* adepti fuerant, eandem deposuerint. Nec licebat *Dictatori* equum, nisi ituro ad bellum conscendere, aut ullos sumptus facere ex ærario, sine *senatusconsulto*, vel populi jussu, alioqui omnes fasces, ut plus terroris haberet, & majorem parendi necessitatem hominibus incuteret usurpabat: quare *Polybius* lib. 3. præter alia discrimen hoc inter *Consulem* & *Dictatorem* fuisse scribit, quod *Consulem* duodecim secures præcesserint, *Dictatorem* vero vigintiquatuor.

Est & hoc de *Dictatoribus* observatione dignissimum, quod *Dionysius* lib. 5. refert, ubi tradit *Sp. Largium* (vel *Lartium*) *Dictatorem* primum sopito bello Latino *Dictaturam* designatis prius Consulibus, deposuisse, nemine civium à se occiso, nec pulso in exilium, nec mulctato gravius. ibi enim hæc addit: Id exemplum omnes postea *Dictatores* secuti sunt, usque ad ætatem ab hac nostra tertiam. Nusquam enim in omni historia proditum reperimus, aliquem in hoc *magistratu* se gessisse immodeste, vel inciviliter, quamvis sæpe respublica *solennibus magistratibus* abrogatis, omnia unius potestati permiserit: qui si in externis tantum bellis *Dictaturam* adepti, bene patriam defendissent, nil corrupti magnitudine imperii, minus mirum esset. Nunc inter multas magnas seditiones civium, vel regnum, tyrannidemve affectantibus quibusdam civibus, vel imminentibus innumeris aliis calamitatibus ad prohibendas eas potestate accepta, omnes ad unum sine reprehensione usi, primum illum *Dictatorem* æmulati sunt, ut vulgo crederetur unicum id esse cujusvis insanabilis mali remedium: & extremam hanc salutis spem reliquam, cæteris deficientibus. Sed patrum ætate quadringentis annis elapsis à *Dictatura Titi Largii*, odiosa res visa est omnium mortalium judicio, quando *Lucius Cornelius Sylla* primus & solus acerbe crudeliterque usus est ea, ut tum primum sentirent Romani, quod superioribus temporibus ignoraverant, *Dictaturam & tyrannidem*. Nam & senatum ex qualibuscunque constituit, & *tribunitiam potestatem* fecit quam minimam, & Urbes desolavit integras, & regna aliis dedit, aliis abstulit, aliaque multa superbe gessit, de quibus longum esset dicere. Civium quoque præter eos, qui præliis absumpti sunt, dedititiorum interfecit non minus quatuor millia, & his excruciatos prius aliquot. Hactenus *Dionysius*. Post Caji autem *Julii Cæsaris*, qui postremus *Dictator*, & quidem *perpetuus*, contra leges patrias fuit, *Dictatura* penitus è republ. est sublata.

Cap. XVIII.

De magistro equitum.

Quam primum *Dictator* ita, uti dictum est, creatus esset, eligebat sibi ipse *magistrum equitum*, virum aliquem, ut plurimum *Consularem*, aut si ita postularet necessitas, alioqui virum industrium, qui *magister equitum* nominabatur, quod ei potestas in *equites* committebatur; sicuti de *Dictatore* jam me-

memoravimus, eum *magistrum populi* vocitatum, quod penes ipsum summa in populum Romanum potestas fuerit. Sed ad dignitatem & potestatem *magistrorum equitum* quod attinet, tradit *Pomponius* jurisconsultus, fere eandem eos habuisse, quam Regum temporibus *tribuni celerum*, & post, imperio universo in unius manu posito, *præfecti prætorio*. Subjecti certe fuerunt *Dictatorum* imperio, & sine ipsorum mandato & permissu nihil moliri ausi sunt. Unde legimus de *Q. Fabio* & *M. Minucio magistris equitum*, cum absentibus *Dictatoribus*, & ab ipsis prohibiti, prælium cum hostibus commisissent quod in gravissimum vitæ discrimen venerint: & nisi populi precibus liberati, & salute donati fuissent, capitis supplicium subire fuerint coacti, ut *Livius*, *Plutarchus*, *Eutropius*, & alii testantur. De *magistro equitum* quidam etiam *Ciceronis* legem intelligunt, quam cum in vulgatis exemplaribus sic concepta sit, *Æquitatem quicunque regat, habeto pari jure cum eo, quicunque erit juris disceptator:* sic legendam putat *Gulielmus Canterus* l. 2. Novarum lectionum, c. 4. *Equitatum quicunque regat, habeto pari jure, vel par jus, cum eo, quicunque erit juris disceptator:* voluntque *Ciceronem* parem *magistri equitum* potestatem facere imperio *prætorio*. Nonnunquam, sed raro *Dictatores* sine *magistris equitum* creati sunt. Peculiare hoc fuit, quod *M. Minutio* tempore secundi Punici belli æqua potestas, cum *Dictatore* commissa est, quod tamen ante nunquam factum fuisse testantur *Plutarchus* in Fabio, *Polybius*, *Livius*, *Florus*, *Eutropius*, & alii.

CAP. XIX.

De decemviris legibus scribendis Consulari potestate.

Occasionem creandorum *decemvirorum* primam dedit *C. Terentius*, ut *Dionysius* eum nominat, vel, ut *Livius*, *C. Terentillus Arsa* tribunus plebis. Is enim anno ab Urbe condita CCXCI. Consulibus *L. Lucretio Tricipitino*, & *T. Veturio Gemino*, legem se promulgaturum, professus erat de *quinqueviris* legum de *Consulari imperio* scribendarum causa creandis. Sed resistentibus acriter primum patribus & *Præfecto Urbis Q. Fabio*, deinde etiam *Consulibus*, perlata ea non est. In sequenti autem anno *P. Volumnio*, & *Servio Sulpitio Camerino* Consulibus *legem Terentillam* à toto collegio relatam, *Livius* lib. 3. docet, quibus tamen nonnihil diversa scribit *Dionys.* lib. 10. Is enim non relatam *Terentii legem* hoc anno fuisse, sed collegium tribunorum ad populum tulisse, de *decemviris* legum scribendarum creandis, ex quorum præscripto omnia tam privatim, quam publice gererentur, author est. Causa autem *rogationis tribunorum* hæc erat: Nondum, inquit *Dionys.* erat apud Romanos jus æquum omnibus civibus, nec omnes ex æquo ordine admittebantur ad tractandam rempublicam, nec jus scriptum extabat: sed quamdiu regnatum est in Urbe, Regum arbitrio lites dirimebantur, quod tum erat pro legibus. Translato deinde à *Regibus*, ad annuos *magistratus* imperio, inter cætera officia regia, juris quoque reddendi munus ad eos devenit. Id jus maxima ex parte constabat virorum potestate præditorum præjudiciis, minima pars ejus habebatur in libris *pontificum:* quarum legum scientia penes solos erat *patricios*, quod hi soli hujusmodi libros versarent. Reliquum vulgus negotiatorum & agricolarum, quod nonnisi mercatus gratia in Urbem statis diebus conveniebat, prorsus imperitum erat rerum talium. Capita *rogationis tribunorum* fuerunt hæc: *Decemviros legitimis comitiis* à populo eligi, ætate, prudentia, dignitate præstantissimos, & qui bonæ suæ famæ rationem habeant maximam. Eos viros leges de negotiis tam privatis, quam publicis promulgare, quibus legibus sua jura præscribebantur tam privatis civibus, quam annuis *magistratibus*. Certatum deinde aliquot annos inter *patricios* & *plebem* de hujus legis promulgatione, donec tandem anno CCXCIX. Coss. *Sp. Tarpejo*, *A. Æternio* cum tribuni plebis lenius cum patribus agerent, & eos rogarent, ut finem certaminum facerent, si plebejæ leges displicerent, ut illi communiter legumlatores & ex plebe, & ex patribus qui utrisque utilia ferrent, quæque æquandæ libertatis essent, finerent creari, suadente *T. Romulio*, qui prioris anni Consul fuerat, *senatusconsultum* factum est, ut legati mitterentur ad Græcas Urbes, quæ sunt in Italia, alii Athenas, qui peterent à Græcis leges optimas, & instituto suo convenientissimas. Quibus reversis, referendum ad senatum de *legislatoribus* eligendis & quodnam eorum futurum sit imperium, quamve diuturnum, deque cæteris rebus ad id negotium pertinentibus. Missi itaque legati ad Græcas Urbes sunt *Sp. Posthumius*, *Ser. Sulpitius*, *A. Manlius*, triremesque eis assignatæ & ornatæ sunt, ex ærario, pro majestate Rom. imperii. Quibus anno tertio reversis *tribuni plebis* urserunt, ut legumlatores crearentur. Post aliquot igitur contentiones *tribunorum* & *Consulum*, senatusconsultum in designatorum *Consulum* subsequentis anni sententiam factum est, eligendos *decemviros* è senatus primoribus: eorum annuum esse imperium ex eo die, quo creati fuerint, cum ea potestate, quam modo *Consules*, olim *Reges* habuissent: interim cessare omnes *magistratus* alios, donec juxta leges creati fuerint: *decemviros* vero privatis jura reddere, & rempublicam constituere. Hoc *senatusconsulto* à tribunis ad populum relato, *Ap. Claudius*, & *T. Genutius*, qui in sequentem annum Consules designati erant, *magistratum* ejurarunt, & *tribunorum*, *ædilium*, *quæstorum* magistratibus, aliisque, ad tempus antiquatis, *comitiis centuriatis decemviri creati* sunt, de quorum imperio *Dionysius* libro octavo hæc tradit: Sequenti anno (qui fuit ab Urbe condita CCCII.) *decemviri*

viri assumptis civitatis gubernaculis, aggressi sunt rempublicam constituere: penes unum fasces erant, & reliqua *Consularis potestatis* insignia. Is *senatum* convocabat, decreta confirmabat, cæteraque agebat pro imperio. Reliqui (quibus singuli accensi apparebant, teste *Livio* libro tertio) ad minuendam potestatis invidiam non multum à privatis differebant habitu. Deinde alius in potestatem succedebat, servatis vicibus, idque ad certos dies, donec elaberetur tempus annuum. Omnes autem à mane pro tribunali cognoscebant causas privatas & publicas (*Livius* decimo quoque die id à singulis factum fuisse docet, tum quæ ad subditos pertinerent, & socios.) Et lites controversas dirimebant de singulis disceptantes, summa æquitate, atque justitia: visumque est civitati optimum ejus anni *decemvirale imperium*. Sed maxime laudabatur cura plebejorum hominum, & præsentaneum contra omnem vim atque injuriam auxilium. Jactabaturque à multis non fore opus civitati aliis *magistratibus*, cum unus ad obeunda omnia munia mira prudentia sufficiat. Et mox: Hi *decemviri* leges conscriptas tum ex Græcorum jure, tum è patriis consuetudinibus proposuerunt in decem tabulis cognoscendas cuilibet, ferentes admoneri se à privatis hominibus, & hoc agentes, ut leges placerent omnibus: diuque consultaverunt cum proceribus revocantes ad exactissimum examen singulas. Ubi vero visæ sunt bene habere, primum senatu coacto, nemine contradicente, *senatusconsultum* de iis fecerunt: deinde *centuriatis comitiis* in præsentia *pontificum*, *augurum*, aliorumque sacerdotum à re divina exorsi, calculos dederunt *centuriis*: tum *plebiscito* quoque confirmatas, & in æreas columnas incisas, una serie proposuerunt in loco fori maxime conspicuo, &c. Hactenus *Dionys.* Finito annuo eorum imperio, cum videretur aliquid deesse iis legibus (quemadmodum idem author, & cum eo *Livius*, *Plutarchus*, & alii testantur,) annitentibus etiam nonnullis ex patribus, ut ea ratione *tribunitia potestas* abrogaretur, consensu senatus & plebis etiam in sequentem annum *decemviri* creati sunt, pars quidem eorum ex prioribus refecti, pars in aliorum loca subrogati, ut id quod x. tabulis deesset, supplerent, & legum jam latarum observationem à volentibus nolentibus exigerent. Cum vero hi statim initio suæ administrationis clandestinum fœdus inter sese jurejurando ferirent, ne quis ex collegio ulla in re alteri adversaretur, sed quod uni eorum placuisset, idem probaretur omnibus: neve *comitia* haberent, perpetuoque retinerent imperium: neve quemquam alium ad id admitterent, ipsique pari honore, pari potestate essent, *senatusconsultis*, *plebisque scitis* nonnisi raro, idque necessario uterentur, maximam partem rerum pro imperio, multa tyrannice agerent: cumque primo honoris die post peracta sacra solennia singuli cum singulis insigniis regiis prodirent, prælatis cuique duodecim fascibus & securibus, quod antea antiquatum fuerat, accedente etiam cæde *Siccii*, *& judicio Virginiæ*, *decemviri damnati*, & hæc potestas in universum sublata est, tertio anno postquam primum in rempubl. fuisset introducta.

Cap. XX.

De tribunis militum Consulari potestate.

UT plurimorum aliorum *magistratuum*, ita etiam hujus, de quo agendum est, authores fuerunt *tribuni plebis*. Dicuntur *tribuni militum*, vel *tribuni militares* Consulari potestate, ad differentiam eorum, qui castrenses *magistratus* erant. Causam autem iis creandis dederunt *tribuni plebis*, qui, ut referunt *Livius* libro 4. initio, & *Dionysius* lib. 11. cum multa alia privilegia patribus & patriciis ante extorsissent, tandem etiam hoc ad populum tulerunt, ut alterum *Consulem* ex plebe fieri liceret. Rogarunt hoc *tribuni plebis*, & gravissime urserunt anno ab Urbe condita CCCIIX. Coss. *M. Genutio*, *& C. Curtio.* Cum autem *patricii* tribunis sese gravissime opponerent, nihil tamen efficere possent, tribunis nihil de suo fervore remittentibus, tandem suasu C. Claudii, viri Consularis, ne *Consulatus* cum plebe communicaretur, *senatusconsultum* factum est, ut in locum Consulum alii *magistratus*, vel præfecti, pars ex plebe, & pars ex patribus crearentur, *Consularem potestatem* habentes, quorum imperium cum finitum esset, senatus plebsque convenirent, & cognoscerent, utrum *Consules*, an *Præfectos* mallent imperium suscipere: & quod omnibus suffragium ferentibus videretur, firmum esset. Quod *senatusconsultum* cum tribuni plebis summis laudibus extulissent, plebsque accepisset in annum sequentem, qui fuit ab Urbe condita CCCIX. *tribuni militum* tres, & quidem omnes patricii, *A. Sempronius Atratinus*, *T. Clœlius Siculus*, *L. Attilius* Longus creati sunt. Plebs eo primum contenta fuit, quod sui ratio in *comitiis* habita fuisset. Sed iidem paulo post, cum vitio facti essent, abdicarunt, inque eorum locum *Consules* sunt creati. Post aliquot annos rursus *tribuni creati*, & primum quidem *tres*, mox quatuor, & tandem sex. Nec plures creatos fuisse unquam *Sigonius* Comment. in Fastis demonstrat, licet diversum reperiatur apud *Livium* lib. 5. initio, qui uno in loco dicit octo creatos fuisse: quem tamen locum corruptum esse credibile est, cum apud nullum alium authorem ejus rei mentio extet. Ideoque in *Fastis* etiam *Onuphrii Panvinii*, *& Huberti Goltzii* tantum sex eo anno, quo *Livius* octo fuisse dicit, ponuntur. Fueruntque hi *tribuni* nonnunquam omnes *patricii*, nonnunquam ex patribus & plebe simul creati. Post annum CCCXCVI. nulli amplius *tribuni militum* reperiuntur: ut non sit dissimile vero, eos qui anno CCCXCVI. creati fuerunt, ultimos fuisse. Ita hic *magistratus* post annum LXXVII.

quam in rempublicam introductus esset, frequentari desiit. De potestate & insigniis eorum, quia iisdem, quibus *Consules* usi fuerunt, quod ex verbis illis, *Consulari potestate* intelligitur, non opus est ut hic à me multa afferantur.

CAP. XXI.

De triumviris reipublicæ constituendæ.

Triumvirorum reipublicæ constituendæ magistratus (si modo *magistratus* dicendus est) ut contra leges fuit institutus, ita etiam non fuit diuturnus. Initium eorum incidit in annum ab Urbe condita IↃCCX. Causæ propter quas ii in rempublicam inducti fuerint, hæ ab authoribus *Dione* libro 46. *Appiano* libro 3. & 4. bellorum civilium, *Suetonio* in Augusto, *Plutarcho* in M. Bruto & Antonio, & aliis recensentur. Cum *C. Julius Cæsar* in senatu viginti tribus vulneribus esset confossus, *C. Cæsar Octavianus*, qui à *C. Julio* adoptatus, & in *Cæsarum* familiam translatus erat, anno IↃCCX. Consul cum *Q. Pedio*, *Hircio & Pansa* ad Mutinam occisis suffectus in toto suo Consulatu nihil aliud moliebatur, quam ut patris *Julii Cæsaris* interfectores ulcisceretur. Q. igitur *Pedium* collegam legem ferre jussit de quæstione habenda in eos, quorum ille opera occisus esset, postulatique ea lege *M. Brutus*, *C. Cassius & D. Brutus*, absentes damnati sunt. M. autem *Antonii* opes *C. Asinius Pollio*, qui Hispaniæ, & *L. Munatius Plancus*, qui Galliæ præerant, cum suis exercitibus adjuncti auxerant, & *D. Brutus*, cui senatus, ut persequeretur *M. Antonium* mandaverat, relictus à legionibus suis profugerat, & tandem jussu *Antonii*, in cujus potestatem venerat, à Capeno Sequano, ad Aquilejam interemptus erat. Cæsar igitur cum *M. Brutum*, qui Macedoniam, & *C. Cassium*, qui Syriam ex senatusconsulto obtinebant, nullo pacto armis ulcisci posset, cum *M. Antonio*, *& M. Lepido*, pace facta, postquam Consul creatus esset, utrumque ex Gallia in Italiam accersivit. Congressi omnes in agro Bononiensi, ut *Dio* libro 46. vel Mutinensi, ut *Appianus* libro 4. bell. civil. initio docet, consultationes summas de ordinanda & corrigenda republica habuerunt, & tandem ita inter eos convenit, ut publice quidem ipsi tres constituendis, administrandisque rebus præficerentur, idque non in perpetuum, sed in quinquennium: ita ut omnia ex animi sui sententia etsi neque ad senatum, neque ad populum de his retulissent, agere, *magistratus* aliosque honores, quibus ipsi vellent, tribuere possent: privatim autem, neve viderentur omnes provincias sibi ipsis arrogare velle, *Cæsari* Africa, utraque Sardinia & Sicilia: *Lepido* Hispania omnis, ac Gallia Narbonensis: *Antonio* reliqua omnis Gallia, quæ cis & trans Alpes jacet, tribueretur: ut inimicos suos proscriberent, ac cæderent: *Lepidus* in locum *D. Bruti* Consul fieret, Romamque & totam Italiam in custodia haberet: *Antonius* vero & *Cæsar* Brutum & Cassium bello persequerentur. Atque his consultationibus perfectis, cum confestim omnes Romam venissent, singuli interjectis diebus Urbem ingressi, quæ decreverant executi sunt. *Fusi* quoque *inimici*, plurimi *equites*, CXXX. *senatores* proscripti sunt: inter quos fuerunt *L. Paulus*, frater M. Lepidi, *L. Cæsar*, avunculus Antonii, & qui Cæsarem suis sententiis ornaverat, *M. Cicero*: cujus occisi à Popillio legionario milite, cum haberet annos LXIII. caput cum manu dextra in rostris positum est. Inierunt *triumviratum* v. Kal. Decem. anno ab v. c. IↃCCX. Cum autem quinquennium hunc *magistratum* gessissent teste *Dione*, semetipsos in alterum quinquennium renuntiaverunt: quod factum esse anno IↃCCXVI. *Carolus Sigonius* scribit. Sed non multo post dissidiis ortis inter *Octavium & Lepidum*, Octavius fugato Sex. Pompejo, *Lepidum* bello persequutus est, eique victo *triumviratus* honorem abrogavit, supplicem tamen factum vita donavit. Postea etiam *Antonio* bellum intulit, eoque victo, cum ipse solus rerum potitus esset, *triumviratu* abiit. Hunc finem habuit *triumviratus*, qui non ultra annos x. in republica Romana fuit. Sequuntur *magistratus minores ordinarii.*

CAP. XXII.

De quæstoribus urbanis duobus, vel quæstoribus ærarii.

Quæstores, inquit *Varro* lib. 4. de ling. Lat. à *quærendo* dicti sunt, qui conquirerent publicas pecunias & maleficia, quæ *triumviri capitales* nunc conquirunt; ab eis postea, qui quæstionum judicia exercent, *quæstores* dicti. Tria eorum fuerunt distincta genera. Alii enim *quæstores urbani*, vel *ærarii*: alii *quæstores parricidii*, vel *rerum capitalium*: alii *quæstores provinciales* fuerunt. Sed nobis de *quæstoribus ærarii*, vel urbanis hoc loco dicendum est: De eorum autem prima institutione dubitatur. *Ulpian.* quidem ff. lib. 1. titul. 13. de *quæstoribus*, sic scribit: *Origo quæstoribus creandis antiquissima est, & pene ante omnes magistratus.* Junius *Gracchanus* lib. 7. de potestatibus refert, etiam ipsum *Romulum, & Numam* Pompilium binos *quæstores* habuisse, quos ipsi non sua voce, sed populi suffragio crearent. Sed sicuti dubium est, an Romulo & Numa Pompilio regnantibus *quæstor* fuerit: ita Tullo Hostilio Rege *quæstores* fuisse certum est: & sane crebrior apud veteres opinio est, *Tull. Hostilium* primum in rem-

rempubl. eos induxisse. Et à genere quærendi, *quæstores* initio dictos, *Junius*, *& Trebatius*, *& Fenestella* scribunt. Hæc *Ulpianus*. A quibus tamen nonnihil discrepant ea, quæ *Cornel. Tacitus* scribit in Annalibus. *Plutarchus* in Poplicola, eorum primam institutionem ad *P. Valerium Poplicolam* refert, inquiens: P. Valerium, cum Saturni ædem ærarium constituisset, populo concessisse, ut *quæstores duos* creare posset: creatosque primos esse *P. Veturium*, *& M. Minucium*, & pecuniam multam coactam, &c. Hæc ille. Erat autem *quæstura* primus *magistratus urbanus*, qui petebatur, postquam quis x. annua stipendia fecisset, non ante annum ætatis XXVII. Sed vigesimo tamen septimo & sequentibus peti poterat. Ac, primum quidem ex *patriciis*, comitiis curiatis, ut ex *Livio* lib. 31. & *Plutarcho* manifestum est, creabantur: postea vero cum duobus prioribus alii duo adjicerentur: qui *Consules* in bellum euntes sequerentur, eisque ad ministeria belli præsto essent, de quibus post dicam: à plebe obtentum est, ut pars ex *patriciis*, pars ex *plebe comitiis tributis* crearetur, quorum posterius ex epistola etiam *Cic.* ad Curium, cujus initium: *Ego vero te jam nec hortor*, *&c.* intelligitur: ubi *Cic.* lib. 7. ad Famil. epist. 30. scribit: In campo certe non fuisti, cum *comitiis quæstoriis* institutis, &c. subjungit enim: *Ille autem qui comitiis tributis auspicatus esset, centuriata habuit, &c.*

Officia quæstoris urbani fuerunt varia, ex quibus hæc fere sunt præcipua: *curam gerere ærarii*, & vectigalium populi Rom. pecuniam publice, vel privatim erogare, vel in ærarium condere, atque in tabulas accepti & expensi referre: cum exercitus scribi, & in campum legiones duci oporteret, signa militaria ex ærario depromere, atque ad *Consules* in expeditionem ituros mittere: legatis ex ultimis oris terrarum Romam profectis, publicum hospitium curare, & munera sæpe commeatus, large & hospitaliter, & vestimenta publico nomine exhibere, ac ne quid ipsis eorumque comitibus deesset, prospicere: ægrotantium legatorum peregrinorum curam suscipere, mortuisque funus è publico facere. Apud *quæstores urbanos*, Imperatores ab expeditione redeuntes, ac triumphum petentes, jurare cogebantur, vere fuisse scriptum ad senatum de hostium occisorum, & civium amissorum numero, alioqui triumphus ei negabatur. Ad eorum etiam munus pertinebat, prædam ex hostibus captam vendere, pecuniamque inde redactam in ærarium referre: tandem translata etiam ad eos est cura asservandorum *senatusconsultorum*, cum antea tribunorum plebis, & ædilium id munus fuisset: *Plutarchus*, *Livius*, *Valer. Maximus* lib. 2. cap. 8. *Dio*, *Agellius* lib. 13. cap. 13. & alii. Sed nullum imperium habebant hi *quæstores*, non vocationem, nec prehensionem, non sella curuli, ut plerique *magistratus*, neque lictoribus aut viatoribus utebantur, & apud *prætorem* poterant à privato in jus vocari. Convocandæ tamen concionis jus habebant, ut *Dionysius Halicarnass.* lib. 8. docet. Post constitutam autem Romæ monarchiam, *quæstura* sæpe abrogata, & rursum instituta fuit, ut ex *Suetonio & Tacito* discimus. Sub Imperatoribus Augustis cœpit *aliud genus quæstorum*, qui dicebantur *quæstores candidati*: eorum officium erat libros, hoc est, epistolas, sive orationes Principis in senatu legere. *Ulpianus*, *Ælius Lampridius*, *Dio & Tacitus.* De his vide etiam *Barnabam Brissonium* lib. 1. Antiquitatum, capite 17.

Cap. XXIII.

De tribunis plebis decem.

Multas in republica Romana dedit turbas nimia *fœneratorum* in egenos & obæratos crudelitas, quod manifestum est omnibus iis, qui diligenter Romanas historias legunt, ut non necesse sit multa de ea re hoc loco verba facere. Illud tantum jam ostendam, eandem crudelitatem etiam causam fuisse creandorum *tribunorum plebis*. Cum enim, ut docent *Dionysius* libro 6. *Livius* lib. 2. & alii, Romani post ejectos Reges continuis bellis vexarentur per multos annos, plurimi, quibus tenuis res erat, cogebantur, tum propter continuas illas expeditiones, tum propter tributa, aliaque onera, *nomina facere*: reversi autem ex bellis domum, cum solvendo non essent, à creditoribus vincti in servitium ducebantur, ubi misere ab iisdem tractabantur. His miseriis mota plebs aliquoties petebat, se illis sublevari: minabatur etiam, nisi levationem, vel remissionem debitorum impetraret, non daturam nomina ad expeditionem, quod primum anno ab Urbe condita CCLV. Coss. *Tito Lartio Flavo*, & *Q. Clœlio Siculo* factum esse habet *Dionysius*. Delinita tamen patrum pollicitationibus plebs, sæpe de suo fervore remittebat, & imperata faciebat. Cum autem patres, secum ipsi diffidentes, nullis egenorum querelis moverentur, ut ipsorum curam habuissent, res tandem ad seditionem venit, ita ut cum anno Urbis conditæ CCLIX. Coss. *A. Virginio Tricosto Cælimontano*, *T. Vetusio*, vel *Veturio*, *Gemino Cicurino*, bellum cum Volscis & Æquis esset, plebs authore *Siccio* & ex castris, & ex Urbe in montem Urbi vicinum, qui postea *sacer* dictus fuit, secesserit, & non prius inde revocari potuerit, quam patres per legatos plebi debitorum levationem, & nexorum solutionem obtulissent, eique insuper *tribunatum plebis*, cujus constituendi tunc primum facta est mentio: item *ædiles plebis* permittentes: quo facto sublata est discordia, & plebs in Urbem rediit: creatique primum *tribuni plebis quinque* anno ab Urbe condita CCLX. *Sp. Cassio Viscellino* II. *Aul. Posthumio Aurunco* II. Coss. qui *tribuni* dicti fuerunt, ut docet *Varro* lib. 4. de ling. Lat. quod primi ex *tribunis militum* creati fuerunt. Eorum nomina, uti recenset *Dionys.* lib. 6. fuerunt

hæc

hæc: *L. Junius Brutus*, *C. Sicinius Bellutus*, *C. & P. Licinii*, *& Sp. Icilius Ruga*: refertque *Dionysius*, eos comitiis curiatis à plebe creatos, a. d. 4. Id. Decemb. poteſtatem *tribunitiam* accepiſſe. Duplicatus deinde hic numerus fuit, & pro quinque *decem creati*, cum magno *optimatium* diſpendio, anno ab Urbe condita CCXCVII. Coſſ. *M. Valerio, Sp. Virginio.* Primi autem *tribuni plebis* his conditionibus creati ſunt: Cum in illa plebis cum patribus tranſactione, plebeji metuerent, ne ſoluto cœtu, vel promiſſis non ſtaretur, vel aliqui comprehenſi raperentur ad ſupplicium; ſecuritatis ſuæ cauſa poteſtatem illam poſtularunt, & adepti ſunt, ut ipſi è ſuo corpore contra *patriciorum* potentiam ac vim, creare *peculiarem magiſtratum* poſſent, à quo auxilii latio adverſus *Conſules* eſſet, utque hic *magiſtratus ſacroſanctus* eſſet, hoc eſt, talis, quem vel vi, vel verbis violare capitale eſſet, & ſcelus inexpiabile: ut ita magis ad impediendum, quam ad agendum initio *tribuni* fuerint creati, hoc fine, ut ſi quid vel de publico negotio, vel de privato, animadverterent à patribus agi, quod fraudi poſſet eſſe plebi, interponerent ſuam authoritatem, & illud averterent; non autem ipſi alia & nova molirentur, ſicut ſæpe fecerunt. Ideo in *Halicarnaſſeo* aliquoties ipſis objicitur, quod non ſint memores, quas metas ea poteſtas habeat. Nam in veteri jure non habuerunt *tribuni* poteſtatem vocandi: qua de re legi poteſt *Agell.* lib. 13. cap. 12. & *Cicer.* 2. in Rullum, & lib. 3. de *Legib.* dicit, *tribunum plebis* majoris præſidem libertatis, cuſtodemque eſſe voluerunt, & alibi de *tribunis* verba faciens, inter alia comparat eos cum Ephoris, quod & *Val. Maximus* lib. 4. cap. 1. facit. *De poteſtate* autem *tribunorum* hæc invenimus: Quod quemvis potuerint tueri, contra vim intentatam à ſuperiore, & quod licuerit illis quibuſvis decretis, quæ improbabant, intercedere: licuerit etiam ipſis quemcunque vellent, arreptum in concionem producere, & cogerent quibus de rebus eſſet interrogatus, de iis reſpondere: hac tanta potentia & immunitate, tanquam telo quodam acerrimo armati, ſi qui natura inquieti, aut alias *patribus* iniqui eſſent, valde abuſi ſunt ſua poteſtate, & paulatim latius progrediendo, & multo plus ſibi juris vindicando, quam initio fuerat conceſſum, multum *labefactarunt authoritatem Conſulum & ſenatus*, & authores crebri fuerunt maximorum tumultuum, & malorum, ut non raro peſtis & *pernicies reipublicæ* nominentur. Et ferme ſemper, quoties aliquid affulſit quietis reipublicæ, illud turbarunt ubique opponendo ſe importune *ſenatui*, & res movendo novas & rixarum ſubminiſtrando materiam perpetuam: quanquam ipſa *tribunorum conſtitutio*, ſi intra limites ſuos manſiſſet, & juſte fuiſſet adminiſtrata, fuiſſet ſaluti reipublicæ, & *frenum patrum*, ne diſcederent ab officio, ſicut & *Dionyſius* eam habet pro ſaluberrima, & quæ multum ad inſolentiam *patrum* reprimendam potuerit: Ibidem tamen addit, id eatenus ſe judicare, quatenus illa poteſtas cadat in bonos & prudentes viros, quia improbis & ſtolidis non raro fuerit ad peſſimos conatus occaſio. Sed & hoc de *tribunis* memorabile eſt, quod ſi unus cæterorum rogationibus refragaretur, impedire poterat omnia. Unde & *Claudius* apud *Halicarnaſſeum* ſperat fore, ut ipſa *tribunitia* vis à ſe ipſa deſtruatur, ſi ſcilicet aucto *tribunorum* numero incidant inter ipſos diſſenſiones. Geſtârunt *tribuni plebis* purpuram, ut affirmat *Cicero* pro Cluentio, quanquam contrarium affert *Plutarchus* Problem. 81. *Domuſque tribunitia non* fuit *clauſa*, ſed noctu & interdiu ſemper tanquam portus quidam & perfugium iis, quibus opitulandum eſſet, patuit. Nec licuit *tribuno* integrum diem ab Urbe abeſſe, niſi in Latinis feriis. *Halicarnaſſ.* lib. 8. *Agell.* lib. 3. cap. 2. & *Macrobius* lib. 4. Saturnaliorum, cap. 3. *Poteſtas* etiam *tribunorum* terminata fuit mœnibus, nec extra Urbem quicquam valuit, ut docent *Halicarnaſſ. & Livius* lib. 3. Cæterum quod *Sulla Dictator* totam hanc poteſtatem aboleverit, quæ tamen à Pompejo reſtituta ſit, videmus in *Plutarcho* in Pompejo, & *Cicerone* lib. 3. de Legibus, ne plures nunc producam. Sub Conſtantino autem Imperatore in univerſum *tribunatus* ceſſavit.

CAP. XXIV.

De ædilibus plebis duobus.

Quod hactenus in hiſce libris religioſe obſervavi, ut ſingula munia reipublicæ quæ aliqua ex parte diſtincta fuerunt, etſi in nomine ſimilitudo quædam eſſe videretur, diſtincte etiam traderem, atque explicarem: idem mihi & hoc loco faciendum puto, ubi de *ædilium officiis* differendum erit. Cum enim tres ordines eorum fuerint, alii *plebeji*, alii *curules*, alii *cereales*: qui, licet unum nomen habeant, quoad officia autem multum à ſe invicem differant: de iis ſingulis ſingulatim dicere inſtitui, & primum quidem de *ædilibus plebis.* Ædilis dictus eſt teſte *Varrone* lib. 4. de ling. Lat. *qui ædes ſacras & privatas curaret.* *Ædiles* autem *plebis* dicti ſunt, quod ex plebe crearentur, & *plebis* proprii *magiſtratus* eſſent. Duo igitur *ædiles plebis* primum creati ſunt anno ab U. C. CCLX. *Sp. Caſſio Viſcellino* II. *A. Poſthumio Aurunco* II. Conſulibus, eodem anno, quo primi tribuni plebis. Cum enim, ut *Dionyſ.* lib. 6. teſtatur, inita inter patres & plebem concordia, plebs, quæ in montem ſacrum ſeceſſerat, in Urbem rediiſſet, & impetraſſet à ſenatu, ut liceret ſibi quotannis è ſuo corpore creare *tribunos plebis*, de quibus jam dictum eſt: petierunt etiam ſibi à ſenatu permitti, ut quotannis duos è plebe crearent *ſubminiſtraturos tribunis*, quicquid opus eſſet, & lites nonnullas, eorum permiſſu, dijudicaturos, ædiumque ſacrarum, locorum publi-

publicorum, atque annonæ curam habituros. Quo per ſenatum conceſſo, creaverunt, quos tum miniſtros & *ſocios tribunorum*, & *judices* appellabant. Nunc vero ab officiorum uno *ædiles* vocant, poteſtatem habentes alterius magiſtratus miniſtram, ut antea. Curant autem multas magnas res, ſuntque maxima ex parte Græcorum *agoranomis* ſimiles, &c. Hactenus *Dionyſ.* Primi *ædiles plebis* creati fuerunt *comitiis curiatis*, idque obſervatum uſque ad *legem Voleronis* latam. Poſt illam vero legem *tributis comitiis* creari eos ſolitos, conſentiunt ſcriptores fere omnes.

Officia ædilium plebis fuerunt, uti ex *Dionyſio* audivimus, & alii etiam ſcriptores confirmant, *tribunis plebis* miniſtrare, & de levibus quibuſdam cauſis, & litibus ipſorum permiſſu judicare: iis, qui plus quam lege definitum erat, agri poſſiderent, diem dicere: matronas probri accuſare, fœneratores coërcere, popinas, & ganeata obſonia inhibere, in facta dictaque incivilia, atque improba animadvertere, atque mulctam indicere: ut ædificia publica privataque fierent, ut cloacæ publicæ, aquæductus, & cætera ædificia, lauta, munda, integra, & expedita aſſervarentur, curare: iniqua pondera corrigere, menſuras minores frangere, & mulctare, de aleæ luſibus cognoſcere, convehere frumentum, & oleum: ne Urbs penuria annonæ, aut caritate laboraret: utque commeatus, quæque bello uſui forent, in caſtra deferrentur, ipſorum muneris erat: *plebiſcita* ut in æde Cereris aſſervarentur, ad ipſorum curam ſpectabat. Quare *Pomponius* juriſconſultus ff. titulo de *origine juris*, ſcribit, eos ob hanc cauſam potiſſimum creatos fuiſſe. Poſtea etiam *ſenatuſconſultorum* cura, ne pro Conſulum arbitrio ſupprimerentur, ipſis eſt demandata, quæ tamen ad extremum *quæſtoribus* urbanis, ut in ærarium reponerentur, ſunt commiſſa. In tantum etiam honoris culmen *ædilitas* eſt provecta, ut aliquando Urbe peſte laborante, majeſtas *Conſularis*, quemadmodum *Livius* lib. 3. habet, ad *ædiles plebis* deciderit. Hanc vero eorum poteſtatem à *Claudio & Nerone Imperatoribus* Auguſtis, plurimum acciſam fuiſſe, *Cornelius Tacitus, & Suetonius* produnt.

Cap. XXV.

De ædilibus curulibus duobus, & ædilibus cerealibus duobus.

Alii erant *ædiles*, qui *curules* appellabantur, à ſella curúli, qua uti ſolebant. *Plutarchus* in Mario, eos *majores ædiles* appellat. Creabantur autem ex *patriciis*, non ex plebejis. Querentibus autem de ea injuria *tribunis plebis*, convenit inter eoſdem & *ſenatum*, ut alternis annis ex plebe fierent: poſtea promiſcuum fuit. Eorum origo, ut *Livius* lib. 6. extremo habet, hæc fuit: Cum concordia inter *plebem & patres* inita, ſenatus ludos in ejus honorem decreviſſet, & *ædiles plebis* ſe eos facturos recuſaſſent, conclamarunt *patricii juvenes*, ſe id honoris Deûm immortalium cauſa libenter acturos, ut *ædiles* fierent. Quibus cum ab univerſis gratiæ actæ eſſent, factum *ſenatuſconſultum*, ut duos viros *ædiles* ex patribus *Dictator* populum rogaret. Primi igitur *ædiles curules* creati ſunt anno Urbis conditæ CCCXXCVII. *Cn. Quintius Capitolinus, & P. Corn. Scipio, L. Sextio, L. Æmilio Mamerco* Conſulibus. *Livius* lib. 7. initio. Horum munus fuit ludos ſacros & ſolennes inſtituere, ac procurare. Sacrarum ædium, & privatarum curam gerere. Quod tum ex iis, quæ dicta ſunt, tum ex his *Ciceronis* verbis Actione 7. in *Verrem* intelligitur. Sic enim ſcribit: Nunc ſum deſignatus *ædilis*, habeo rationem, quid à populo Romano acceperim, mihi ludos ſanctiſſimos maxima cum cura & ceremonia *Cereri, Libero, Liberæque* faciendos: mihi *Floram matrem* populo, plebique Romanæ ludorum celebritate placandam: mihi ludos antiquiſſimos, qui primi Romani ſunt nominati, maxima cum dignitate, ac religione *Jovi, Junoni, Minervæque* eſſe faciundos: mihi ſacrarum ædium procurationem, mihi totam Urbem tuendam eſſe commiſſam. Ob earum rerum laborem & ſollicitudinem fructus illos datos, antiquiorem in *ſenatu* ſententiæ dicendæ, locum, *togam prætextam, ſellam curulem, jus imaginis* ad memoriam poſteritatemque prodendam. Hæc *Cicero*. Ex quibus etiam, quæ inſignia honorum *ædilibus* conceſſa fuerint, cognoſcitur. Cæterum illos ludos quiſque *ædilis* ſua impenſa & ſumptibus pro modo patrimonii, ac dignitatis ſuæ celebrandos procurabat, ut ex alio *Ciceronis* loco lib. 2. Officiorum patet, ubi etiam docet, vitandam eſſe ſuſpicionem avaritiæ. Multi enim, ut ludorum ſumptum vitarent, *ædilitatem* non petebant. *Mamerco*, inquit, homini ditiſſimo prætermiſſio *ædilitatis Conſulatus* repulſam attulit: & addit, *Murænam*, qui *ædilis* non fuerat, propterea ludos in *prætura* feciſſe, ut à ſe ſuſpicionem avaritiæ removeret, & ſibi populi Romani benevolentiam, ac ſtudium conciliaret. Eſt & hoc obſervatione dignum, quod *Lucius Joannes Scoppa* in Collectaneis annotat, legem Romæ latam fuiſſe, ne quis Romanorum quid ſcriberet, niſi prius ad *ædiles curules* acceſſiſſet, & ſcribendi veniam impetraſſet, cum illi prius ſcriptoris vires perpendiſſent, & ſecundum ingenii capacitatem, ac doctrinam, componendi poteſtatem dediſſent. Quod de *fabulis ſcenicis* intelligendum eſſe, ex omnibus fere *Terentii comœdiarum* inſcriptionibus colligi poteſt. Eas enim *ædiles* emebant, & ut publice agerentur, curabant.

Erat etiam *ædilium curulium* officium, curare, ut *templa, theatra, ſtadia, fora, porticus, curiæ & baſilicæ, atque mœnia*, magnificis operibus reficerentur, & ornarentur. Sed non contenti his muneribus, etiam annonæ, aliarumque rerum curationem & cognitionem ſibi vindicarunt, & multa cum *ædilibus plebejis* communia habuerunt. Omnium autem maxime ad eos pertinebat, cauſas & lites redhi-

redhibitionum, id eſt, in quibus agebatur de rei corruptæ vitio, quam quis aut vendidiſſet, aut commutaſſet, dirimere: ideoque ubi *Kalendis Januariis magiſtratum* inierant, non aliter atque *prætoris* edictum proponebant, in quo quemadmodum de ſingulis controverſiis jus dicturi eſſent, populum præmonebant. Unde apud juriſconſultos peculiaris titulus eſt de *ædilitio edicto*. Annus quo hic *magiſtratus* peti ſolebat, erat, ut colligunt *Paul. Manutius*, & alii, XXXVII. Atque hæc de *ædilibus curulibus*.

De *ædilibus Cerealibus* pauca, quæ admoneam, habeo. *Cereales* dicti, quod *Cereri*, hoc eſt, frumento præſint. Et primum à *Cajo Julio Cæſare* inſtituti, & ex *patriciis* creati ſunt, anno ab Urbe condita DCCIX. Teſtis eſt *Suetonius Tranquillus*, cum in Julio ſcribit: *prætorum*, *ædilium*, *quæſtorum*, minorum etiam *magiſtratuum* numerum ampliavit. Et *Dio* lib. 43. qui paulo clarius idipſum docet, ſic ſcribens: Eodem anno primo ſex *ædiles* ſunt conſtituti, duo *patricii*, qui *Cereris ædiles* vocarentur, quatuor *plebeji*. Iſque mos ad noſtram uſque ætatem exinde perductus eſt, &c. Hæc ille, quæ etiam confirmat *Pomponius* juriſconſult. ff. tit. de origine juris.

CAP. XXVI.

De curatoribus omnium tribuum.

Curatores tribuum erant, qui *tribuum* commoda procurarent, perinde atque in vicis *vicorum magiſtri*. Eorum *Terentius Varro* lib. 5. de lingua Latina meminit, in recitatione verborum, quæ dicit *cenſor* præconi, conditurus luſtrum: Omnes *quirites*, pedites, armatos, privatoſque, *curatores* omnium *tribuum*, ſive quis pro ſe, ſive altero dari rationem volet, voca inlicium huc ad me, &c. Apud alios ſcriptores non facile eſt eorum mentionem invenire.

CAP. XXVII.

De triumviris capitalibus.

Triumviri capitales, qui & *treſviri*, ſeu *treviri capitales*, eo quod tres viri ſimul ad munus illud obeundem crearentur, ſunt dicti, fuerunt quemadmodum ſcribit *Pomponius* ff. de origine juris, qui carceris cuſtodiam haberent, ut cum animadverti oporteret, id interventu eorum fieret. Horum ſæpe fit mentio apud *Livium*, *Ciceronem*, *Plautum*, & alios. Creati ſunt primum, ut *Onuphrio Panvinio*, & *Huberto Goltzio* in Faſtis placet, ab Urbe condita anno CDLXV. Eorum non tantum erat, uti ex *Pomponio* audivimus, *carceris cuſtodiam* habere, ſed etiam *latomiarum*. Ad columnam item Mæviam, ut *Cicero* docet, de eorum ſcelere cognoſcebant, qui cum cives Romani non eſſent, in Urbe habitarent: ac de vilibus, & abjectæ tantum conditionis hominibus, ut de furibus & ſervis nequam, jus dicebant, teſte *Aſconio* in Divinationem. Primis autem temporibus, etiam de aliis maleficiis cognoviſſe eos nondum conſtitutis quæſtionibus publicis, colligitur ex *Plauto* in Aſinaria, & *Varrone* libro 4. de lingua Latina, qui de *quæſtoribus* agens ſcribit *quæſtores* à *quærendo*, qui conquirerent publicas pecunias, & maleficia, quæ *triumviri capitales* nunc conquirunt. Quod autem addit *Pomponius* animadverſum in delinquentes, ac ſceleroſos, ipſorum interventu fuiſſe, intelligendum ſic eſt, non quod ipſi *triumviri* quenquam ſupplicio affecerint, ſed uſi ad eam rem ſint opera lictorum, quorum octo ſub ſe habebant: unde apud *Plautum* in Amphitruone Soſia:

Quid faciam nunc, ſi treſviri me in carcerem compegerint?
Inde cras è promptuaria cella depromar ad flagrum.
Nec cauſam liceat dicere mihi, neque in hero quicquam auxilii ſiet?
Nec quicquam ſit, quin me omnes eſſe dignum deputent.
Ita quaſi incudem me miſerum homines octo validi cædent, &c.

Hic enim per octo homines, *octo lictores* intelligunt, miniſtrantes *triumviris*. Quod vero etiam ſacramenta exegerint *triumviri capitales*, atque in divinos uſus, & ad tuenda ſacra civitatis eam pecuniam contulerint, conſtat ex *lege Lucii Papirii* tribuni plebis apud *Feſtum*, quam quomodo legendam putant *Lucas Fruterius*, & *Joſephus Scaliger*, huc ſcribam: *Queicunque prætor poſthac factus erit, quei inter ceiveis jous dicet, treſviros capitaleis populum rogato, iiſque treſvirì capitaleis, queicunque poſthac facti erunt, ſacramenta exigunto, judicantoque, eodem jure ſumpto, utei ex legibus, plebeique ſciteis exigere, judicare eſſe oportet.* Addit enim *Feſtus*, ſacramenti nomine id æs dici cœptum eſſe, quod & propter ærarii inopiam, & ſacrorum publicorum multitudinem conſumeretur in rebus divinis. Creabantur porro *comitiis tributis capitales triumviri*, ut alibi eſt oſtenſum. Vide etiam de hac lege & *triumviris capitalibus* Jacobum *Ravardum* libro ſecundo Variorum, cap. 18.

Cap. XXVIII.

De triumviris nocturnis, triumviris valetudinis, & triumviris monetalibus.

Quando *triumviri nocturni* creati fuerint, certum non eſt. hoc conſtat, antiquum eum *magiſtratum* eſſe. Meminit ejus *Livius* libro nono, ubi de *C. Flavio* ſcriba, quomodo *ædilis curulis* factus ſit, agens, inter alia dicit, eum prius *tribunatum* geſſiſſe, & duos *triumviratus*, nocturnum alterum, alterum coloniæ deducendæ, &c. Meminit ejus & *Tacitus* libro 5. Annalium, his verbis: *Triumviri nocturni*, quod ad incendium in ſacra via ortum tarde venerant, à *tribuno plebis* die dicta damnati ſunt. Quod eorum officium fuerit, *Paulus* juriſconſultus Dig. lib. prim. tit. 15. Apud vetuſtiores, inquit, incendiis arcendis *triumviri* præerant, qui ab eo, quod excubias agebant, etiam *nocturni* dicti ſunt. Interveniebant nonnunquam, & *ædiles*, & *tribuni plebis*. Erat autem familia publica, circa portas & muros diſpoſita, unde & ſi opus eſſet, vocabatur. Fuerunt & privatæ familiæ, quæ incendia, vel mercede, vel gratia extinguerent: deinde *Divus Auguſtus* maluit per ſe huic rei conſuli inſtituto præfecto vigilum cum cohortibus. Hæc ille.

Triumviri valetudinis.

De his cum nihil quicquam in veteribus ſcriptoribus inveniam, nec ſatis ſciam, an *magiſtratus* fuerint, quia tamen ab *Onuphrio Panvinio* in magiſtratuum numerum referuntur, nolui eos prætermittere, & cum mihi quinam illi fuerint, cognitum non ſit, *Onuphrii* verba libro 2. Commentariorum Reipublicæ Romanæ, adſcribere libet, quæ hæc ſunt: Hujus, inquit, *magiſtratus* nulla apud veteres authores, quod ſciam, mentio eſt. In antiquo vero argenteo nummo ſic ſcriptum eſt, *M. Acilius* III. VIR VALE TU. Hi noſtra ætate peſtis cauſa creari ſolent, atque *domini ſanitatis* vocantur, quibus temporibus de morbo ſuſpectis, magna poteſtas concedi ſolet. Nummi autem verba ſic ego interpretor. *M. Acilius* III. VIR. valetudinis tuendæ. Hæc *Onuphrius*.

Triumviri monetales.

De *triumviris monetalibus Pomponius* Juriſconſultus ff. tit. 2. de origine juris, ſic ſcribit: Conſtituti ſunt eodem tempore & *quatuorviri*, qui curam viarum agerent, & *triumviri monetales*, æris, argenti, auri-flatores, &c. Præfuerunt cudendæ monetæ: dicti fuerunt *triumviri monetales*, & *triumviri* A. A. Æ. F. F. quod eſt *auro, argento, ære, flando, feriendo*. De iis etiam intelligendus locus apud *Ciceronem* in epiſt. ad *Trebatium* juriſconſultum, ubi ſic ſcribit: *Treviros* vites cenſeo, audio capitales eſſe, mallem auro, argento, ære eſſent. *Triumviros* enim *treviros* dici, & *treſviros* ſolitos, non eſt obſcurum, & ſic hunc locum interpretantur *Bembus* in epiſtola ad Paulum Manut. & alii. Quamvis etiam hoc verum ſit: intelligi ſimul per *treviros populos* illos in confinibus Germaniæ, quorum metropolis fuit *Trevirum*, urbs adhuc celebris propter archiepiſcopum *Trevirenſem*.

Cap. XXIX.

De quatuorviris viarum curandarum, & quinqueviris cis & uls Tiberim.

Maxima priſcis temporibus *ſenatus* diligentia fuit in faciendis ſarciendiſque viis, tam intra, quam extra Urbem. Earum autem curandarum munus primum *cenſoribus* à ſenatu commiſſum fuit, unde ſupra, cum de *cenſorum officio* diceremus, addidimus, hoc eorum munus fuiſſe tueri vias, &c. poſt vero cum *cenſores* aliis rebus pro officio occupati, huic muneri ſollicite vacare nequirent, ex *ſenatuſconſulto* magiſtratus alius ſpeciatim ob eam cauſam creatus eſt. Ii *quatuorviri viarum curandarum* vocabantur, quod viis vel muniendis, vel ſternendis præeſſent. Eorum non multa mentio eſt in ſcriptoribus, quos habemus: in antiquis autem epigrammatis plurima. *Pomponius* IC. & *Dominicus Floccus* Florentinus ſic de iis ſcribunt: Conſtituti ſunt & *quatuorviri*, qui curam viarum agerent. Vide etiam de his *Barnabam Briſſonium* lib. 4. Antiquitatum, cap. 12.

Quinqueviri cis & uls Tiberim.

Non fuerunt hi *magiſtratus*, ſed *magiſtratuum vicarii*, de quibus *Pomponius* IC. & eum ſequutus *Dominicus Floccus*, ſic ſcribunt: Et quia magiſtratibus veſpertinis temporibus in publicum eſſe inconveniens erat, *quinqueviri* conſtituti ſunt cis *Tiberim*, & *uls Tiberim*, qui poſſent pro *magiſtratibus* fungi. Eſt & horum memoria obſcura, niſi quod præter *Pomponium* & *Floccum Livius* etiam alicubi eorum meminit. Cæterum ut & hoc addatur, veteres uſi ſunt particula *uls*, pro quo nos dicimus *ultra*, teſte *Feſto*.

CAP. XXX.

De decemviris stlitibus judicandis, & centumviris litibus judicandis.

Decemviri *stlitibus judicandis* magistratus fuerunt, ut docet *Pomp. ff. tit. 2. de orig. jur.* Cum esset, inquit, necessarius *magistratus*, qui hastæ præesset, *decemviri stlitibus judicandis* constituti sunt. Hic *magistratus* post *quæsturam* cœptus est, ut colligitur ex *Suetonio* in Augusto, & ex antiqua inscriptione. SCÆVA. QUÆSTOR. DECEMVIR. STLITIBUS. JUDICANDIS. TRI. PL. &c. Adhibuerunt autem hi *decemviri* hastam prætoriam, atque ea posita judicarunt, & ea judicia exercuerunt, quæ *centumviralia* dicta sunt, de quibus plura libro de judiciis. Quod ad vocabulum *stlitibus* attinet, significat illud idem quod *super lites*, testantibus *Quintiliano & Festo*. *Centumviri* autem magistratus non erant, sed *judices*, de quibus sic scribit *Festus*. Centumviralia judicia à *centumviris* sunt dicta: nam cum essent Romæ xxx. & v. *tribus*, quæ & *curiæ* dictæ sunt, terni ex singulis *tribubus* sunt electi ad judicandum, qui *centumviri* appellati sunt: & licet quinque amplius quàm centum fuerint, tamen quo facilius nominarentur, *centumviri* sunt dicti. De quibus controversiis illi judicarint, docet *Cicero* lib. 1. de Orat. his verbis. Jactare se in causis *centumviralib.* in quibus usucapionum, tutelarum, gentilitatum, agnationum, alluvionum, circumluvionum, nexorum, mancipiorum, parietum, luminum, stillicidiorum, testamentorum ruptorum, aut ratorum, cæterarumque rerum innumerabilium jura versantur, &c. Posterioribus autem temporibus multum crevit eorum jurisdictio, ut in *Fab. Quint.* lib. 4. cap. 1. & lib. 5. cap. 2. lib. 11. cap. 4. videre licet, atque eorum numerus auctus ad cxxc. manente tamen semper nomine *centumvirorum*, ut testatur *Plin. jun.* lib. 6. epistolarum, epist. 33. ad Rom. Dividebantur porro *centumviri* in quatuor concilia, uti alio libro ostendetur.

CAPUT XXXI.

De præfectis ærarii.

Sequuntur alii *magistratus* ab Octavio Augusto instituti, inter quos non postremum locum obtinent *præfecti ærarii*, de quibus hoc capite dicam. Origo eorum creandorum hæc fuit: Cum ad Urbis præsidium, & tuendos imperii fines plurimæ legiones alendæ essent, nec *Augusto* suppeterent tot sumptus, consuluit *senatum* de reditu quodam perpetuo constituendo; unde citra ullius injuriam stipendia ac præmia militibus sufficerent. Quia vero nullus reditus excogitari poterat quem omnes probarent, quin imo omnes eum quæri indignarentur, *Augustus* ipse certum ac proprium *ærarium* constituit, quod *militare* appellavit, atque in illud pecuniam pro se & *Tiberio* intulit, promisitque se quotannis id facturum. Quem secuti aliquot *Reges* & *populi*, idem sunt polliciti. Post vero, cum neque ipsius pecunia, neque ea quæ à *Regibus* & populis mittebatur, satis locupletari ærarium, nec alia ratio inveniri posset, constituit, ut pars *hæreditatum* ac *legatorum vicesima* eo referretur, exceptis iis, quæ proximis cognatis aut pauperibus relinquebantur. Hujus igitur ærarii administrationem tribus *prætoriis*, sorte lectis, ad triennium mandavit, qui binis lictoribus, aliisque ministris, quos conveniebat, uterentur, ut *Dio* lib. 55. scribit: Quod & *Suetonius* in Augusto, cap. 49. confirmat his verbis: *Quicquid ubique militum* esset ad certam stipendiorum, præmiorumque formulam adstrinxit: definitis pro gradu cujusque, & temporibus militiæ, & commodis missionum: ne aut ætate, aut inopia post missionem sollicitari ad res novas possent: utque perpetuo, ac sine difficultate sumptus, ad tuendos eos, prosequendosque suppeteret, *ærarium militare* cum vectigalibus novis constituit. Hæc ille. Postremis autem temporibus eosdem *præfectos* à Principe eligi, & sine electoribus creari solitos, docet *Dio* lib. 55.

AD CAP. XXXI. PARALIPOMENA.

Quid ærarium? ubi asservaretur? cur in Saturni fano, sanctius ærarium, dotatæ inde puellæ, ponderata non numerata pecunia, thesaurus, materia pecuniæ, adulterini nummi.

Isidorus Hispalensis lib. 16. Etymologiar. cap. 17. *Antiquissimi nondum auro argentoque invento, ære utebantur, nam prius area pecunia in usu hominum fuit, post argentea, deinde aurea subsecuta, sed ab ea qua cæpit, nomen retinuit, unde & ærarium dictum, quia prius tantum æs in usu fuit, & ipsum solum recondebatur.* Mutati sæpius ei præpositi, nam olim *tribuni* præerant. Fest. Pomp. lib. 1. postea *quæstores*. Sidon. Apollinar. carm. 5. v. 128.

- - - Fuit ille quod olim
Quæstor Consulibus, tractabat publica jure
Æra suo.

Sub Imperatoribus novi magistratus instituti, in quorum cura pecunia publica esset, nam *à quæstoribus ad prætores*, ab his sub Augusto *ad senatores*, C. Plin. lib. 9. epist. 1. denique sub Claudio Cæsare ab illis præfectis *ad quæstores* denuo munus illud devolutum. dixi ad illud Claudiani in consulatu Manlii Theodori:

Abductoque hominum cumulent æraria censu.

Et lib. 2. de laudib. Stilichon.

- - - non indecores æraria lassant
Expensæ.

Id moris & apud Persas, publicam pecuniam magnatibus asservandam committere eruditissimus Brissonius jam præoccupavit. Q. Curtius lib. 5. *Tiridatem pecuniæ*, quæ ex una satrapia cogeretur, *custodem* memorat, & Bagophanem arcis Babylonicæ, & *regiæ pecuniæ* ejusdem provinciæ *custodem* eodem libro. Darius Persarum Rex ad constructionem templi Hierosolymitani apud Joseph. l. 11. Antiq. Jud. c. 4. sumptus exhiberi vult ἐκ τοῦ βασιλικοῦ γαζοφυλακίου, *ex Regio ærario*. Est & edictum Artaxerxis ad omnes, qui thesauris suis trans flumen præpositi erant, ut quicquid ab iis Esdras sacerdos, scriba legis Dei cœli, postulasset, illico præstaretur. Esdræ cap. 7. Strabo lib. 15. ubi de *Susa*, & Arrianus lib. 3. de *Pasagardis*. Erat & *Gaza* celebre thesauris regiis reponendis oppidum, unde eo nomine opulentiam significarunt. Curt. lib. 3. quam Urbem *in Palæstina* reponit Pompon. Mela lib. 1. cap. 11. quare Suidas γάζαν θησαυρὸν, *gazam thesaurum* interpretatur: & pene eadem Hesychius Grammaticus. recte Servius ad lib. 1. Æneid. *Gazam*, *Persarum lingua censum*, *divitias*. Hujusmodi *custodes* aut *ærario Regio præpositi* vocantur γαζοφύλακες. Diodor. Sicul. lib. 17. *custodem Regiæ pecuniæ* vertit Æmilius Probus, sive mavis Cornelius Nepos in Datame. vetus Interpres Biblior. Esther c. 3. *arcarium gazæ* transtulit. quam immensa, quamque prodigiosa ejus summa, licet videre ex variis scriptoribus adductis ab eodem Brissonio loco laudato. Artemidor. lib. 4. Oneirocrit. cap. 33. Ἀργυρίου βασιλικοῦ ἐγένετο προστάτης. *Pecuniæ Regiæ factus est præfectus*. Asservabatur plerumque hæc pecunia in templis, quod loca ea sacra & inviolata censerent, ideoque tutissimo præsidio in fanis Deorum deponebantur. Abbas Urspergensis sui Chronici pag. 41. *Audita templi Hierosolymitani opulentia, quam Pompejus intactam reliquerat, in Palæstinam divertit, Hierosolymam adit, templum pervadit, opes diripit*. Et quis nescit ærarium olim totius Græciæ in Delo insula fuisse? & templum Delphici Apollinis, propter opes in eo depositas à Brenno Gallorum duce expetitum? ut narrat præter alios Justinus l. 24. Hegesippus Excidii Hierosolymitani lib. 1. cap. 17. *Denique Pompejus curarum istiusmodi declinans superflua, dum triumpho potitus ambiret ambusta, sequentibus sese suorum plurimis, vidit tabernaculum, secundum quod soli principi sacerdotum solenni accessu patebat, atque intus aspexit lucernam, & mensam, & thymiamata, & tabulas testamenti, & super eas Cherubin, multitudinem aromatum dispersam, & sacra pecuniæ talenta duo millia, in quibus cum plurimum auri esset, integer tamen ab omni cupiditate vel ipsa, vel si qua sacrorum vasorum inventa sunt, intacta conservari præcepit*. Ea, ut testimonio, ratione inducti Romani, in æde Saturni ærarium esse voluerunt. Pseudocornutus ad v. 59. sat. 2. A. Persii. *Æs in æde Saturni condebatur, nondum argento auroque signato, unde ærarium nomen accepit, fuit autem assis libralis, & dipondius, quod hodie in usu remansit, & solebat pensari potius, quam numerari, unde & dispensatores dicti prorogatores*. Rationem habes apud Minutium Felicem in Octavio, qui dialogus falso à quibusdam pro octavo Arnobii libro habebatur, & à Q. Florente Tertulliano Apologet. advers. gent. cap. 10. *Si quæras rerum argumenta, nusquam invenio fideliora, quam apud ipsam Italiam, in qua Saturnus post multas expeditiones, postque Attica hospitia consedit, exceptus à Jano, vel Jane, ut Salii volunt. Mons quem incoluerat, Saturnius dictus, civitas quam depopulaverat, Saturnia usque nunc est, tota denique Italia post Oenotriam, Saturnia cognominabatur; ab ipso primum tabulæ, & imagine signatus nummus, & inde ærario præsidet*. Primus templum illud iis usibus addixit Valerius Poplicola. Macrobius lib. 1. Saturnal. cap. 6. vel quia reverentia sacri loci, ut jam admonui, & habetur apud Apollonium Collatium Excidii Hierosolymitani lib. 4. de templo Salomonis:

——— nam parcere sacro
Ille loco, septemque Urbis monimenta manere
Una cupit.

Vel quia tutissimus erat ille mons, & provida naturæ manu, adversus injurias hostium, situque munitus erat. Plutarch. in Rom. Problemat. cap. 42. C. Jul. Solin. Polyhist. cap. 2. tu vel historiam Tertulliani, vel sacram Collatii, vel politicam rationem Plutarchi, lector proba. Atque ita Lucanus intelligendus lib. 3. Pharsal.

——— pugnaxque Metellus
Ut videt ingenti Saturnia templa revelli
Mole, rapit gressus.

Et paucis deinde interjectis:

Non nisi per nostrum vobis percussa patebant
Templa latus, nullasque feres, nisi sanguine sacro
Sparsas raptor opes.

Pulcherrime *sanguine sacro*, nam magistratus sacrosancti erant, neque sine majestatis imminutæ crimine violari poterant. Sequitur postea post aliquot versus in Lucano:

Protinus abducto patuerunt templa Metello.
Tunc rupes Tarpeja sonat, magnoque reclusas
Testatur stridore fores.

Porro *duplex ærarium*. *L. un. C. de quæst. & magist. off.* unum quod *vulgare* suspicor posse appellari, quod communis reipublicæ census, & ordinaria tributa in eo reconderentur, in exteriori scilicet fano, alterum *sacrum*. *L. fin. C. de palat. sacr. largit. lib.* 2. ad ultimos reipublicæ laborantis casus *aurum vicesimarium* celans, idque in penitiori ædis sacræ recessu asservabatur, tutiori nempe & munitiori loco, hoc ipsum *sanctius ærarium* appellarunt. Philippus Rubenius lib. 2. lectissimorum electorum, cujus unica pagina, meo judicio, potior videtur, quam juge quorundam volumen. T. Liv. 3. Decad. lib. 7. *Cætera expedientibus quæ ad bellum opus erant Consulibus, aurum vicesimarium, quod in sanctiori ærario ad ultimos casus servaretur, promi placuit*. M. Tull. lib. 7. ad Atticum epistol. 20. *Attulit mandata ad Consules, ut Romam venirent, pecuniam de sanctiore ærario proferrent*. Idem act. 3. in C. Verr. *Primum mihi literas publicas, quas in ærario sanctiore conditas habebant, proferunt*. Quo loco ostenditur non tantum opes reip. recondi illic solere, sed & tabulas publicas, ut ab aliis est observatum. Meminit Cæsar. l. 1. belli Civil. *Lentulus aperto sanctiore ærario ex Urbe profugit*. *Vicesimarium* istud *aurum* quibusdam placuit appellari *Cimeliarchium*, inter hos Cælius Rhodigin. lib. 4. Antiq. lect. cap. 9. κειμήλιον enim *thesaurus* est.

Initio bellorum civilium Pompejanorum Consules cum summo dedecore Urbe excedentes, sanctius hoc ærarium clauserunt. Cicero eodem lib. 7. ad Atticum epist. 12. *Neque enim rerum prolatio, nec senatus, magistratuumque discessus, nec ærarium clausum tardabit*. Et post illum Dio Coccejan. lib. 41. quod ridiculum visum nonnullis, ut claves auferrent Consules, aurum & ærarium Cæsari relinquerent, quasi is pecuniis parceret, qui legibus non pepercisset, qui vexillis jam sublatis hostem se senatus, libertatis pristinæ oppressorem professus fuisset. Et revera Cæsari in Urbem ventitanti nihil prius visum agi dignum, quam rapere, quicquid opulentiæ congestum fuerat. Appian. Alexand. bellor. civil. lib. 2. pag 453. ἀψαύστων ἐκεῖ χρημάτων. *Intactas ad id temporis pecunias abstulit*. L. Florus lib. 4. cap. 2. *Nec Pompejus ab Italia, quam senatus ab Urbe fugatur prior, quam pene vacuam metu Cæsar ingressus Consulem se ipse facit, ærarium quoque sanctum, quia tardius aperiebant tribuni, jussit effringi, censumque & patrimonium populi Romani antea rapuit, quam imperium*. Notavit eum locum apud Lucanum lib. 3. jam citato, eleganter expressum Joannes Camers, sed verba poëtæ apponam:

——— tum conditus imo
Eruitur templo multis intactus ab annis
Romani census populi, quem Punica bella,
Quem dederat Perses, quem victi præda Philippi,
Quos tibi, Roma, fuga Pyrrhus trepidante reliquit,
Quo te Fabricius Regi non vendidit auro,
Quicquid parcorum mores servastis avorum,
Quod dites Asiæ populi misere tributum,
Victorique dedit Minoia Creta Metello
Pauperiorque fuit tum primum Cæsare Roma.

Quantum autem inde sustulerit pecuniarum, poëta non potuit exprimere articulatim, satis habuit dixisse, totum Romani populi censum per vim raptum, at historici numerum retulerunt, & summam, Freculph. Lexoviens. Tom. 1. Chronicor. lib. 7. cap.

cap. 8. *Cæsar Romam venit, negatamque sibi ex ærario pecuniam fractis foribus invasit, protulitque ex eo auri pondo quatuor millia centum triginta & sex, argenti pondo prope nongenta millia.* Quæ omnia ad verbum ex Paulo Orosio transcripsit lib. 6. cap. 15. nisi quod Orosius exiguo admodum discrimine in numero variet, nam pro *centum triginta & sex* habet ille *centum triginta & quinque.* Cui consentit Abbas Urspergensis Chronici sui pag. 42. Ado Viennensis Chron. ætate 5. pag. 97. in summa auri cum Orosio concors est, at *argenti pondo octingenta* solummodo ponit. Martin. Polon. de Imperio Romanor. l. 2. c. 17. contentus fuit dixisse, *Cæsar negata sibi ex ærario pecunia, fractis foribus ærarium spoliavit.* Joan. Zonar. Annal. 2. Tomo pag. 127. μὴ φαινομένων ᾗ τῶν κλειδῶν, ἐκκόπτειν ἐκέλευεν. *Cum claves non reperirentur, securibus aperiri ærarium jussit.* Aliter narrat C. Plinius lib. 33. cap. 3. *C. Cæsar introitu primo Urbis in civili bello suo, ex ærario protulit laterum aureorum viginti sex millia, & in numerato pondo trecenta, nec fuit aliis temporibus respublica locupletior.* Obiter idem lib. 19. cap. 3. *Cæsarem vero Dictatorem initio belli civilis inter aurum argentumque protulisse ex ærario laserpitii pondo centum undecim.* Prioris loci diversissimam lectionem vide apud Jacob. Dalecampium.

At enim Plinius & authores alii antea citati, neque per aureos, aut sestertios, aut talenta, aut quamlibet aliam pecuniæ summam numerant; sed *per pondo*, quia antiquitus *pecunia solebat pensari potius, quam numerari*, ut Pseudocornutus ad v. 59. sat. 2. A. Persii supra citatus diserte. Fr. Hottomannus lib. 4. Antiquitat. Romanar. Priscian. Cæsariensis Grammatic. lib. 9. neque aliter militibus divisa stipendia, quam ad stateram. M. Varro lib. 4. de ling. Lat. *Stipendium quoque à stipe dictum, quod æs quoque stipem dicebant, nam quod asses libra pondo erant, qui acceperant majorem numerum, non in arca ponebant, sed in aliqua cella stipabant.* Observat Godescalcus Stewechius ad Vegetium lib. 2. cap. 19. Fest. Pomp. lib. 14. *Pendere pœnas, solvere significat, ab eo quod ære gravi cum uterentur Romani, penso eo, non numerato, debitum solvebant.* Servius Honoratus ad l. 6. Æneid. v. 20. *Pendere pœnas, solvere. tractum à pecuniaria damnatione.* Nota est historia Brenni, qui libertatem Romanis obsessis vendidit *mille auri pondo.* Plut. in Camillo. L. Florus idem narrat lib. 1. hist. Rom. cap. 31. *Mille pondo auri recessum suum venditantes, idque ipsum per insolentiam, cum ad iniqua pondera addito adhuc gladio, superbe victis increparent.* Sulpitia poëtria in satyra illa sua de temporibus Domitiani:

> ——— *trutina Galli fugere relicta.*

Sil. Italic. lib. 1. Punicor.

> *Hic galeæ Senonum, pensatique improbus auri*
> *Arbiter ensis inest.*

Et lib. 4. ejusdem operis:

> *Pensantes aurum Celtas umbone ferebat.*

Et ad eum ritum, licet suo sæculo desitum, allusisse videtur Martialis lib. 7. epigr. 52.

> *Quando commodius nullo mihi ferre labore*
> *Argenti potuit pondera quinque puer?*

Quare in emptionibus illis familiarum imaginariis, quamquam res oboleverat, *libripendis* tamen nomen retentum. Theodor. Marcil. ad leges XVirales exactissime cap. 14. Horatius respexit lib. 2. epist. 2.

> ——— *quod quis libra mercatus, & ære est:*

Unde frequentissima in solutionibus pecuniariis, *lancis* mentio. Juvenal. sat. 6. v. 205.

> ——— *nec illud,*
> *Quod prima pro nocte datur, cum lance beata*
> *Dacicus, & scripto radiat Germanicus auro.*

Vetus scholiastes *solidos ita signatos* exponit, *qui pro virginitate deposita novæ nuptæ donantur.* Hujusmodi pecuniam Græcis celebratam, usuque frequentissimo receptam θεώρητρον appellat Harmenopulus lib. 4. tit. 7. alii ἀνακαλυπτήριον aut ὀπτήριον, Callimach. in Hymno Dianæ, dictionarium Græcobarb. ἀθερήματα. At versum Juvenalis suspicor parum esse sanum, quid enim est *scriptum aurum?* In MS. codice legebatur, *sculpto radiat auro.* Pro quo rescribendum censerem:

> *Dacicus, & scutulo radiat Germanicus auro.*

Scutulum enim idem est, ac si variegatam araneæ telam dicas. Unde rete à Plinio lib. 11. cap. 24. ut observat Adrian. Turneb. lib. 27. cap. 24. *scutulatum* dicitur. Ipse Juvenalis hujus correctionis author sat. 2. v. 97.

> *Cærulea indutus scutulata, aut galbana rasa.*

Clare idem Plin. lib. 8. cap. 48. *Quam sola ars scutulato textu commendat in Lusitania. Scutulatum textum* accipiunt Critici pro *virgato, cancellatim & reticulatim macularum ad instar distincto.* Voce desumpta à similitudine lauri, Josepho Scaligero ita videtur, alii τὰ πλινθία appellant: hinc & Diodorus Siculus Gallos scripsit *saga* gestare, πλινθίοις πολυανθέσι καὶ πυκνοῖς διειλημμένα, ῥαβδωτά, *reticulatim distincta, virgata sive scutulata.* Neque displicet à forma sic dictum hoc vestis genus, est enim *scutula* βρόχος *recte* quadratum & oblongum. Jul. Pollux lib. 5. Onomast. cap. 4. Martial. lib. 11. epigr. 32. firmat egregie correctionem allatam:

> *Sic implet gabatas, paropsidasque*
> *Et leves scutulas, cavasque lances*
> *Hoc lautum vocat.*

Ecce ut Juvenalis scutulum aurum lanci conjunxit, ita & Epigrammatographus. Claudian. lib. 1. in Eutropium, de magistratibus provincialibus ab eo venundatis:

> ——— *propriæ solatia sortis*
> *Communes vult esse notas, & venditus ipse*
> *Vendere cuncta cupit, certantum sæpe duorum*
> *Diversum suspendit onus, cum pondere judex*
> *Vergit, & in geminas nutat provincia lances.*

Coripp. lib. 2. de laudib. Justini Minoris Augusti num. ult.

> *Hinc chartas flammis subigunt, hinc pondere fusos*
> *Exæquant solidos, & lancem pollice pulsant.*

Locus hic ex professo esse posset agendi de numismatis, & re nummaria veterum, nisi inter antiquos Orismius Lexoviensis Episcopus, & Caroli sexti Gallorum Regis præceptor, curioso id ipsum volumine, & inter recentiores Guilielm. Budæus libris de Asse, Alexander Sardus, Bilibaldus Pirckheymerus, Henricus Buntingus, Henricus Mameranus de prisca moneta, Joachim. Camerarius de numism. Græc. & Lat. Stanislaus Gisepius, Matth. Hostus histor. rei nummariæ veteris & alii, sed præcipuus Fr. Hottomannus præoccupassent. Tantum paucula obiter perstringam. Ac primum de *materia nummorum* dicendum, quæ *triplex* ex Pomponio IC. colligitur lib. 2. §. deinde ff. de orig. jur. *æs, argentum, aurum.* Cicero lib. 3. de legib. *Minores magistratus æs, argentum, aurum signanto.* Trebell. Pollio in Victoria Tyranna: *Cusi sunt ejus nummi ærei, aurei, & argentei.* Hoc tamen discrimine, quod initio omnes omnino pecuniæ, ex ære, ex auro argentove nulli nummi cusi, Isidorus & alii Grammatici, supra hoc ipso capite à me producti. Neque enim ante victoriam Pyrrhi argentum signatum in usu Romæ, neque aurum in pecunia cognitum ante Carthaginem & Corinthum superatas. Fr. Patricius lib. 3. de Republica tit. 9. P. Ovid. lib. 1. Fastor.

> *Æra dabant olim, melius nunc omen in auro est,*
> *Victaque concessit prisca moneta novæ.*

Adeo ut nec plumbeos, nec stanneos, nec ferreos nummos priscos illos habuisse legamus; quanquam *plumbei* pro vilissimis, & quasi nullius pretii rebus *nummi* usurpentur apud Plautum in Trinummo sc. *huic ego.*

> ——— *Eine aurum crederem,*
> *Cui si capitis reus siet nummum nunquam plumbeum?*

Et in Casina sc. *omnibus.*

> *Cui homini hodie peculi nummus non est, nisi plumbeus.*

Et in Mostellar. sc. *illi bucada.*

> *Tace sis faber qui cudere soles plumbeos*
> *Nummos.*

M. Martial. lib. 1. epigr. 100.

> *Constemus tibi plumbea selibra.*

Et lib. 10. epigram. 74.

> *Centum merebor plumbeos die toto.*

Vultibus Imperatorum signati nummi, non modo florente jam republica, sed etiam nascente, neque modo id in more Romanis positum, verum & Græcis. Aristoteles lib. 6. Politicor.

ticor. nummi appellat χαρακτῆρα, Latini vertunt *titulos, figuras*, hoc est, vultus Imperatorum, qui cudi hujusmodi monetam jubebant, nomen, inscriptionem, notam aliquam victoriæ alicujus, aut casus alterius indicem addebant, ut ex thesauro numismatum Goltzii conjicere licet. ratio elegans apud Aurelium Cassiodorum lib. 6. epist. 7. *Ut imago principum subjectos videretur pascere per commercium.* Apud eundem Theodoricus Rex lib. 7. epist. 32. *Moneta debet integritas quari, ubi & vultus noster imprimitur, & generalis utilitas quæritur.* Artemidor. Daldian. lib. 4. Oneirocrit. cap. 33. ὁ Στρατόνικος ᾤετο τὸν βασιλέα λακτίζειν, προελθὼν, εὗρε χρυσοῦν νόμισμα, ὃ ἔτυχε πατήσας, οὐδὲν γὰρ διέφερεν ἢ τὸν βασιλέα ἢ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ λακτίζειν ἢ πατεῖν. *Stratonicus putabat se Regem calcitrare, & progressus invenit aureum numisma, quod calcaverat, nihil enim differebat, sive Regem, sive ipsius imaginem calcitrare aut calcare.* Georgius Cedrenus in Nicephoro Phoca. Jul. Paul. Receptar. sententiar. l. 5. tit. 25. §. 1. *Lege Cornelia testamentaria tenetur, qui nummos aureos, argenteos adulteraverit, laverit, conflaverit, raserit, corruperit, vitiaverit, vultuque Principum signatam monetam, præter adulterinam, reprobaverit.* Incertus author lib. de Reb. bellic. *Sed potentia regalis pro licentia speciem suam tantum in auro argentoque signavit, quæ pro reverentia figura, nullis usibus proficiens, ad honorem regium sacrata permansit, æris autem materia, qua copia vilior erat, ad dona militaria, & populorum commercia signabatur.* Itaque Imperatorum Romanorum vultus in nummis, quibus quælibet gentes utebantur eorum ditioni subjectæ, quare ut insolens quiddam nec usitatum notatur à Procopio lib. 3. de bello Gothico, *quod Franci, non ut alii populi, Romani Imperatoris imagine, sed sua impressa nummos signent.* Nota est quæstio illa Euangelica, de numismate Tiberii Augusti effigie impressa signato. Corrippus Grammatic. de laudibus Justini lib. 4. num. 2.

Hinc vetus argentum formas speciesque novatum
In varias, sculptum titulis, pressumque figuris,
Excelsis portant humeris, magnisque laborant
Ponderibus, cistæque graves funduntur in unum,
Utraque materies in magnos surgit acervos.

Id frequenter in auguratione novorum principum, ut ex loco isto Corrippi clarum est, & ex Ammiano Marcellino lib. hist. 26. *Aureos scilicet nummos in vultum novi Principis, aliaque ad illecebras aptantes.* Præcipua hoc agendi ratio ut favorem militarem captarent, novo hoc largitionis genere, nam pecuniam sua effigie signatam in vulgus spargebant, vel singulis militibus dividebant. Curopalates lib. de off. aulæ Constantinop. pag. 202. ἵσαται δὲ πλησίον αὐτοῦ ὁ τοῦ βασιλικοῦ βεστιαρίου ἄρχων, καὶ ἔχει ἐντὸς τοῦ ἱματίου αὐτοῦ νομίσματα χρυσᾶ κεχυμένα πολλὰ, ἃ καὶ δραττόμενος ὁ βασιλεὺς σκορπίζει εἰς τοὺς περιεστῶτας ἄρχοντάς τε καὶ ἀρχοντόπουλα. *Stat autem prope illum princeps vestiarii imperatorii, in pallio suo habens numismata fusa multa, quæ manipulatim etiam sumens Imperator, dispergit in circumstantes tum principes, tum principum pueros.* De inaugurando jam principe Ruffino Claudian. lib. 2. in illum:

Prosiliit stratis, densaque capacia turba
Atria regifico jussit splendere paratu
Exceptura dapes, & quod post vota daretur,
Inscribi propriis aurum fatale figuris.

Duo ergo requisita, ut valeret numisma, proba materia, & vultus Imperatoris ei impressus. reproba numismata *cybdela* appellata. Cæl. Rhodigin. lib. 10. Antiquar. lection. cap. 2. & *adulteratores* hujusmodi, sive *monetarios* vocant παραχαράκτας. Baptista Egnat. Annotationib. falso *monetarios* exponit *vestium textores*, cui Suidas contradicit μονητάριοι οἱ περὶ τὸ νόμισμα τεχνῖται, *monetarii circa numisma operantes.* Et scio à Turnebo notatum lib. 18. Adversarior. cap. 17. Fl. Vopisc. in Aureliano. Valentinian. & Valens AA. l. 1. C. de veter. numism. potest. *Solidos veterum principum veneratione formatos, ita tradi ac suscipi ab ementibus & distrahentibus jubemus, ut nihil omnino refragationis oriatur, modo ut debiti ponderis sint, & species probæ.* Quare adulterinam formasse & excudisse pecuniam, imminutæ majestatis censebatur, non tam ob suppositum nummum, quam quod dignitatem vultus Imperatorii fœdasse judicari possent. Constitutio extat Gratiani & Theodosii Augustorum in hæc verba l. 3. C. eod. *Universos authoritas tua proposito edicto commoneat, obryzatum omnium solidorum uniforme pretium postulare, capitali scilicet supplicio puniendo, qui vel jussa nostræ majestatis avaritiæ cæcitate contempserit, vel æternales vultus, dum fraudibus studet, duxerit violare. reprobos* appellat *nummos* Ulpianus IC. *l. 24. §. qui reprobos ff. de pignorat. action. & illius pecuniæ usus interdicitur, à quo vultus Imperatorius abest,* ut habetur apud Scævolam IC. *l. 102. ff. de solut.* qua in lege, *ærosa pecunia* illa est, quæ *multum æris* admixtum sibi habet, licet eruditissimo Andreæ Alciato placuerit locum esse corruptum, itaque dispunctorum lib. 2. cap. 25. ἔρανος legit, hoc est, *mercedem vel collationem pecuniæ tributi nomine indictam.* Sed prior lectio potior, nam ærata pecunia plerumque supposititio signo adulterina erat. A. Pers. sat. 5.

——— & veri speciem dignoscere calles,
Ne qua subærato mendosam tinniat auro.

Falsa moneta vetita legibus Romanis, nam *peculatus* id crimen vocatur. Isidor. Hispalens. lib. 5. Etymologiar. cap. 26. *Peculatus judicium in eos datur, qui fraudem ærario faciunt, pecuniamque publicam intervertunt, non autem sic judicatur furtum publicæ rei, sicut privatæ.* Licet Verrio Flacco, & Paulo Diacono in schedis aliud videatur, ut & M. Varroni libro 4. de ling. Lat. Festus Pomp. lib. 14. *Peculatus furtum publicum dici cœptus est à pecore, quia ab eo initium ejus fraudis esse cœpit, siquidem ante æs aut argentum signatum ob delicta pœna gravissima erat duarum ovium & triginta boum, ea lege sanxerunt T. Manenius Lanatus, & Sestius Capitolinus Consules, quæ pecudes, postquam ære signato uti cœpit populus Romanus, Tarpeja lege cautum est, ut bos centussibus, ovis decussibus æstimaretur.* Quem locum Festi non esse, Antonius Augustinus vir summi judicii existimat, utcunque inter Grammaticos de verbis conveniat, certe de re ipsa certum ex l. 1. ff. ad leg. Jul. Peculat. *Cavetur lege Julia peculatus ne quis in aurum, argentum, æs publicum quid indet, neve immisceat.* Expressius multo l. 9. ff. ad legem Cornel. de fals. *Lege Cornelia cavetur, ut qui in aurum vitii quid addiderit, qui argenteos nummos adulterinos conflaverit, falsi crimine teneri, eadem pœna afficitur etiam is, qui cum prohibere tale quid posset, non prohibuit, eadem lege exprimitur, ne quis nummos stanneos, plumbeos, emere, vendere, dolo malo vellet.* Cicero lib. 3. de offic. *Si sapiens adulterinos nummos acceperit, imprudens pro bonis.* Et quænam adulterina moneta dici possit & debeat, habetur l. 6. ff. ad leg. Jul. peculat. *Qui cum in moneta publica operarentur, extrinsecus sive signant pecuniam forma publica, vel signatam furantur, hi non videntur adulterinam monetam exercuisse, sed furtum publicæ monetæ fecisse, quod ad peculatus crimen accedit.* Denique vide titulum 24. lib. Codicis 9. *de falsa moneta.* Et Harmenopulum l. 6. prompt. tit. 13. Paulum IC. supra proximo à me loco hoc capite laudatum. ex illo, *pœnam* patet constitutam monetæ adulteratoribus *manus amputationem*, ex isto, quam multiplex sit illud crimen, & quam variæ ejus species, ostenditur. Quod & Constantini Imperatoris edicto, sive constitutione præcautum, ut extat in C. Theodosiano lib. 9. tit. 23. licet sciam *Perennium* morte ob id multatum. Herodian. lib. 6.

Nec Romanis tantum id legibus interdictum, sed & Græca consuetudine. Diocles, & Eubulides antiqui scriptores idipsum loquuntur, citati à Diogene Laërtio lib. 5. Διογένης, Ἱκεσίου τραπεζίτου, Σινωπεὺς, φησὶ δημοσίαν αὐτοῦ τὴν τράπεζαν ἔχοντος τοῦ πατρὸς, καὶ παραχαράξαντος τὸ νόμισμα, φυγεῖν. *Diogenes Icesii mensarii filius, Sinopeus fuit, fugisse illum, quum pater ejus publice mensam haberet, ac pecuniam adulteraret, loquitur.* Ipse autem Cynicus in Podalo, παραχαράξαι dixit τὸ νόμισμα. Vertit vir doctus, *falso signare monetam.* Refertur à Demosthene insigne statutum Solonis, *non minus severe à judicibus summis esse plectendum qui leges corrupisset, & adulterinas induxisset, quam qui numismata adulterasset.* in orat. contra Timocharem. Idem in orat. in Leptinem in fine. Persicis quoque moribus vetitum. Nam *Aryandes Ægypti prætor, Darium, qui ex purissimo auro monetam cuderat imitatus, & ipse ex purissimo argento fecit, cujus rei insimulatus, & morte affectus est.* Herodotus lib. 4. quin imo apud Ægyptios hæc erat constituta

fe-

solennis pœna, *ut si qui vel cuderent, vel circumciderent monetam adulterinam, vel signa, vel pondera immutarent, aut falsis literis inscriberent, dextræ abscissione mulctarentur.* Diodor. Sicul. lib. I. cap. 6. *Apud Suecos, falsarii hujusmodi appensis & circumjectis nummis adulterinis in cruces agebantur.* Olaus lib. 6. cap. 13. naturalis ratio id vult: nam per pecuniam vitæ commercia habemus. Plato lib. 5. de legib. Aristot. lib. I. Politic. cap. 6. ob id Carolus Magnus, quo diligentius moneta cuderetur, in palatio officinam esse voluit. Joan. Bodin. lib. 6. cap. 13. neque aliud sonant barbarorum populorum placita. Synodus Bavarica pag. 147. *De prudentia & constantia missorum nostrorum, de falsis monetariis requirendum est.* Carolus Magnus Capitularii Appendice 2. ad l. 4. c. 12. Jam observavit Marcellus Donatus Ponzan. Dilucidationum suarum p. 1045. lex est Longobardorum à Lotario Rege lata, lib. de legibus prim. Longobardicis l. 2. *Si quis aurum sine jussione Regis figuraverit, aut monetam confinxerit, manus ei incidatur.* leg. Wisigothorum tit. 5. *Si servus circumcidisset, vel adulterasset solidos, ei dextera manus amputabatur, si ingenuus, dives, mediam bonorum partem fisco deberet; si sine bonis, in servitutem Regi daretur ei, cui elegerit Rex.* Atque hoc frequentissimum etiam vel temporibus D. Hieronymi, qui scribit in vita D. Antonii Eremitæ; *Falsæ monetæ authores, ne ipso strepitu deprehenderentur, ad eum usum in eremis antra sibi parasse, & furtivæ falsæque monetæ officinas.* Sed redeo ad ærariū.

Ex illo nobilium civium filiæ, qui optime de republica meruissent, dotem suam recipiebant. Ammian. Marcellin. lib. histor. 14. *Dotatur ex ærario filia Scipionis, cum nobilitas florem adultæ virginis, diuturnam absentiam pauperis erubesceret patris.* Id contingebat, si parentes nihil illis reliquissent, unde dos daretur. L. Apul. Apologiæ l. I. *Quod si modo judices ista de causa sederent, C. Fabricius, Cn. Scipio, Manius Curius, quorum filiæ ob paupertatem de publico dotibus donatæ ad maritos ierunt, portantes gloriam domesticam, pecuniam publicam.* L. Seneca l. I. quæst. Natural. ult. *An tu existimas ex auro nitidum habuisse Scipionis filias speculum, cum illis dos fuisset æs grave? ô paupertas felix, quæ tanto titulo locum fecit? non fecisset illis senatus dotem, si habuissent, at quisquis ille fuit, cui soceri loco senatus fuit, intellexit se accepisse dotem, quam fas non esset reddere.* Duplex hic memoriæ Senecæ lapsus, primum in nomine, nam non fuit is Scipio Africanus, ut ipsi videtur, loco jam proxime citando, cum ille duas filias elocasset suas, unam P. Scipioni Nasicæ, alteram Tiberio Graccho, ut narrat T. Liv. 3. Decad. lib. 8. neque duæ fuerunt pauperis illius Scipionis filiæ, ex ærario dotandæ, sed unica tantum, ut jamjam probabitur, cum tamen ipse idem Seneca constantissime, & duas fuisse filias, & Scipionis quidem Africani illas, contendat in Consolat. ad Helviam matrem cap. 12. *Scipionis filiæ ex ærario dotem acceperunt, quia nihil illis reliquerat pater. Æquum erat mehercule populum Romanum tributum Scipioni semel conferre, cum à Carthagine semper exigeret: ô puellarum felices viros, quibus populus Romanus loco soceri fuit! beatioresne istos putas, quorum pantomimæ decies sestertio nubunt, quam Scipionem, cujus liberi à senatu tutore suo in dotem æs grave acceperunt.* Facile erit summum & clarissimum authorem admonere, memoria eum lapsum esse, si duos ei historicos opponam, quorum unus antiquior, alter posterior, nempe Valerius Maximus, & Joannes Zonaras, quorum iste l. 4. c. 4. tit. 10. hic vero Annal. Tom. 2. pag. 83. non Africanum hunc minorem fuisse, sed Cn Scipionem, quod & antea citatus confirmavit Apulejus: sed utriusque verba apponam. Ita Valerius: *Cum secundo Punico bello Cn. Scipio senatui scripsisset ex Hispania, petens ut sibi successor mitteretur, quia filiam virginem adultæ jam ætatis haberet, neque ei sine se dos expediri posset, senatus, ne respublica bono duce careret, patris sibi partes desumpsit, consilioque uxoris ac propinquorum Scipionis constituta dote, summam ejus ex ærario erogavit, ac puellam nuptui dedit: dotis modus undecim millia æris fuit; in quo non solum humanitas patrum conscriptorum, sed etiam habitus veterum patrimoniorum cognosci potest.* Zonaras hunc in modum. ὅθεν ἡ γερουσία παραιτουμένου τοῦ Γναίου, ἵν᾽ ἀπελθὼν οἴκαδε προῖκα τῇ θυγατρὶ ἐξασίνῃ, ὡραίᾳ ἤδη ἀνδρὸς, ἐψηφίσαντο ἐκ τοῦ δημοσίου προῖκα δοθῆναι αὐτῇ. *Itaque Cnejo veniam domum eundi petenti, ut filiæ nubili dotem colligeret, senatus dotem ex publico decrevit.* Hæc pars non major modo, sed & melior. Ad alia pergo.

Reperio etiam *ærarii privati* mentionem, apud Cornelium Nepotem in vita T. Pomponii Attici. *Excogitatum est à quibusdam, ut privatum ærarium Cæsaris interfectoribus ab equitibus Romanis constitueretur. Id facile effici posse arbitrati sunt, si & principes illius ordinis pecunias contulissent. Itaque appellatus est à C. Flavio Bruti familiari Atticus, ut ejus rei princeps esse vellet. At ille qui officia præstanda amicis sine factione existimaret, semperque se à talibus consiliis removisset, respondit, si quid Brutus de suis facultatibus uti voluisset, usurum quantum ea paterentur: sed neque cum quoquam ea de re collocuturum, neque coiturum.* Neque vero existimo ullibi reperiri alibi, quod hic à Nepote traditur, nisi quod simile quippiam à L. Floro refertur lib. 2. cap. 6. de senatu, qui deficiente pecunia publica, opes suas velut ex ærario ad reipubl. subsidium contulit.

In ærarium publicum pecuniæ ex repetundis inferebantur, C. Plin. lib. 2. epist. 11. *Cornutus Tertullus Consul designatus, vir egregius, & pro veritate firmissimus, censuit septingenta millia, quæ acceperat Marius, ærario inferenda, Mario Urbe Italiaque interdicendum.*

Præterea & *pecuniæ viduarum & pupillorum*, quo tutius asservarentur in ærarium deferri solebant. T. Livius 3. Decad. lib. 3. & L. Valerius tribunus plebis, in legis Oppiæ dissuasione apud eundem Livium 5. Decadis lib. 3. & video observatum à Godescalco Stewechio ad Vegetium lib. 3. cap. 3.

Omnes opes publicæ in unum locum congestæ, & depositæ, *ærario* nomen dederunt, at *thesaurum* privatorum *pecunias* vocarunt, ita *depositas*, ut neque *memoria extet*, neque *dominum habeant*, ut est in *l. I. ff. de acquir. rer. domin.* sive, ut definit M. Aurel. Cassiodor. lib. 6. epist. 8. *Thesaurus est depositiva pecunia, quæ longa temporis vetustate competentes dominos amisit.* Sed notissima sunt omnia, & qui plura cupis, consule Petrum Gregorium Tolosatem Syntagm. Jur. univers. lib. 3. cap. 11. ubi obiter notari velim veteres, & *thensaurum* usurpasse, pro *thesauro*, ut & *formonsus* in usu, pro *formosus*. Vet. scholiast. Juvenal. ad v. 199. sat. 13. *Glaucum dicit genere Spartanum, qui creditum fidei suæ thensaurum à Milesio quodam, & repetentibus hanc pecuniam hæredibus, filiis ejusdem Milesii, reddere dubitavit.*

Notatum est à viris doctis, Petro Pithæo, & Fr. Lindenbrogio, ex Pandectis Florentinis multis in locis. Æl. Donat. in Terent. *Thensaurum Latini veteres secundum Græcos proferebant.* Atque ita in P. Terentio legendum ex fide MS. Codicis in prologo Eunuchi:

Idem Menandri phasma nunc nuper dedit
Atque in thensauro scripsit, causam dicere
Prius, unde petitur aurum, quare sit suum,
Quam ille qui petit, unde is sit thensaurus sibi.

Deponebatur pecunia varie, aliquando in tumulis majorum, qui sacrorum in numero habebantur, neque sine piaculo violabantur. Fest. l. 17. in voce *sacrum*, & in voce *religiosus* l. 16. unde Andromache illa apud L. Senecam tragœdum in Troadib. act. 3. scen. I.

Est tumulus ingens conjugis cari sacer,
Verendus hosti, mole quem immensa parens
Opibusque magnis struxit in luctus suos
Rex non avarus.

Et eadem scena paucis interjectis:

——— *fuerat hoc prorsus nefas*
Danais inausum, templa violastis, deos
Etiam faventes, busta transierat furor.

In his igitur tumulis repositi thesauri. Donatus in locum proxime laudatum: *Adolescens, qui rem familiarem patris ad nequitiam prodegerat, servum mittit ad patris monumentum, quod senex sibi vivus magnis opibus apparaverat, ut id aperiret, illaturus epulas, quas pater post annum decimum sibi caverat inferri, sed eum agrum, in quo monumentum erat, senex quidam avarus ab adolescente emerat. Servus ad aperiendū monimentū auxilio usus senis, thesaurum cum epistola ibidem reperit. Senex thesaurum, tanquam à se per tumultum hostilem illic defossum, retinet, & sibi vindicat,* ado-

adolescens judicem capit. Id in more positum fuisse discimus ex nobili illa Cyri Persarum Regis historia, quam Arrianus lib. 6. descripsit, & Q. Curt. lib. 10. *Forte sepulchrum Cyri Alexander jussit aperiri, in quo erat conditum ejus corpus, cui dare volebat inferias, auro, argentoque repletum esse crediderat, quippe ita fama Persæ vulgaverant.* Insigne extat edictum Theodorici Gothorum Regis, quod consule apud Cassiodorum lib. 4. epist. 34. *Moderata jussione decernimus, ut ad eum locum, in quo latere plurima talenta suggeruntur, sub publica testificatione convenias, & si aurum, ut dicitur, vel argentum fuerit tua indagatione detectum, compendio publico fideliter vindicabis, ita tamen ut abstineatis manus à cineribus mortuorum, quia nolumus lucra quæri, quæ per funesta possunt scelera reperiri: ædificia tegant cineres, columnæ vel marmora ornent sepulchra, talenta non teneant, qui vivendi commercia reliquerunt, aurum enim sepulchris juste detrahitur, ubi dominus non habetur, imo culpæ genus est, inutiliter abdita relinquere mortuorum, unde se vita potest sustentare viventium, non est enim cupiditas eripere, quæ nullus se dominus ingemiscat amisisse.* Et in sacris literis Hyrcanus & Herodes è monumento Davidis, *talenta tria millia, ornatum ex auro, & thesaurum multum.* Josephus Antiq. Judaic. lib. 16. cap. 11. hic autem thesaurus in sepulchris inventus, cujus esset domini? controversum video: tu lector consule Philostratum Lemnium de vita Apollonii Thyanæi lib. 2. & eundem in vita Attici ad Nervam Imperatorem, cujus operis fragmenta apud Photium Patriarcham in Bibliotheca extant, Zonaram in vita Nervæ Annal. Tom. 2. Callistratum *IC. l. 36. §. 10. ff. de jure fisci*, Tryphonianum IC. *l. 63. §. 1. ff. de acquir. & amitt. poss.* denique *l. 2. C. Theod. de Thesaur.* M. Manil. lib. 5. Astronomic.

> ——— *sub terris scrutari cæca metalla,*
> *Depositas & opes.*

Aut in templis reconditæ pecuniæ, ut initio hujus tractatus dicebam. Et de populo sancto notius est, quam quod notissimum, decretum enim à Josue, cap. 6. *Ut quicquid auri esset, aut argenti, domino consecraretur*, dum Herico obsideretur, & *thesaurus* memoratur *domus domini* in sacris literis lib. 4. Reg. cap. 12. & *thesauri divini* leguntur *præfecti* lib. 1. Paralipom. cap. 9. in eo thesauro, non modo vestes sacræ, aut pecunia, sed & spolia hostibus erepta, ut patet *de lanceis & sagittis aureis quas à Rege Sophone captas* David gazophylacio *consecravit.* Narrat Josephus libr. 8. Antiq. Judaic. cap. 10. Id vel maxime Romani moris. Ulpian. apud Jacobum Rævardum varior. lib. 1. cap. 15. *Rem pecuniamque signatam in æde deponere.* Paulus IC. *Sed constat ut ante litem contestatam præses jubeat in æde sacra pecuniam deponi.* M. Cicero lib. 5. epistolar. familiar. *Nam de Lucejo est ita actum ut authore Cnejo Pompejo ista pecunia in fano poneretur.* Et ibidem loci paucis interpositis: *Illud me non advertisse moleste ferrem, ut adscriberem te in fano pecuniam, meo jussu deposuisse.* Idem lib. 15. ad Attic. *Quum ex reliquis, quæ Nonis April. fecit, abundarem, cogor mutuari, quodque ex istis fructuosis rebus receptum est, id ego ad illud fanum sepositum putabam.* M. Varro lib. 4. de ling. Latina. *Ea pecunia quæ in judicium venit in litibus à sacro sacramentum, qui petebat, & qui inficiabatur de aliis rebus, uterque quingentos asses apud pontificem deponebant.* Eadem itaque res *in æde sacra in fano, apud pontificem deponere.* Vide quæ hoc opere exposui de donariis templorum votivis. Cæsar libr. 1. bell. Civil. *Pecuniæ municipiis imperantur, à fanis tolluntur, omnia divina humanaque jura permiscentur.* Herodot. Dio. Chrysost. Æmil. Probus in Aristide, Herodian. citati in hoc à Dionysio Lambino legantur, nam neque moris mihi, neque otii quicquam, ut transcribam. Plaut. Bacchidib. sc. *ibo in Piræum.*

> *Nos ibi apud Theotimum omne aurum deposuimus,*
> *Qui illic sacerdos est in Dianæ Ephesiæ.*

Et ibidem loci paucis interpositis:

> *Quin ipsa in æde Dianæ conditum est, ibi*
> *Demum publicitus servant.*

Jam vero ad quos inventus thesaurus spectat, ad dominum soli, inventorem ipsum, an verius ad fiscum Imperatorium? controversum à IC. qui videantur.

Cap. XXXII.

De curatoribus operum publicorum, curatoribus alvei Tiberis, & cloacarum, & curatoribus viarum singularum, extra Urbem.

Horum sicut & sequentium, nulla mentio est, nisi in lapidibus & apud *Suetonium*, qui in *Augusto* cap. 37. sic scribit: Quoque plures partem administrandæ reipublicæ caperent, nova officia excogitavit, curam operum publicorum, viarum & aquarum alvei Tiberis, frumenti populo dividendi, *præfecturam* Urbis, *triumviratum* legendi senatus, & alterum recognoscendi turmas equitum, quotiescunque opus esset. Hæc *Suetonius.*

Curatores alvei Tiberis, & cloacarum.

Officium horum fuit curare ne quid detrimenti cloacæ caperent, & ut purgarentur, & aquam transmittere possent. *Cloacam*, ut id obiter adjiciam, primus cœpit fodere *Tarquinius Priscus*, qui montibus subfossis ac Urbe pensili fornicibus suspensa receptaculum omnium Urbis sordium *cloacam* fecit, inque tres ductus divisit, *maxima* ea *cloaca* dicta est, fossæ deinde sunt aliæ, ut plures essent. Sed post Urbem à Gallis captam & incensam, dum sibi quisque domicilium reædificare, qua parte primum potuit, festinat: *vicorum nulla*, ut ante fuit *ratio* observata, neque civitas, ut prius, in certas *regiones* divisa, neque *cloacæ*, quæ olim per publicum ducebantur, animadversæ, ubi essent, postea privata subintrarunt tecta: unde factum, ut quæque domus hodie suam fere habeat *cloacam.* Earum cura primum penes *censores* fuit, ut alibi est dictum, postea publici earum curatores ab *Augusto* sunt instituti. Plura de *cloacis* habent *Dionysius* lib. 3. *Plin.* lib. 36. cap. 15. *Bartholomæus Marlianus* lib. 3. cap. 18. *Liv.* lib. 1. & alii.

Curatores viarum singularum extra Urbem.

Quatuorviros viarum curandarum creatos fuisse paulo ante est dictum. Crescente vero viarum numero, quum hi non sufficerent, singulis vel duabus, aut tribus, pluribusve viis restituendis, farciendisque, prout temporis necessitas exigebat, singuli cives præpositi fuerunt, qui *curatores* earum viarum appellabantur. Quorum *magistratus* cum prius incertus esset, nec nisi ad tempus crearetur, tandem eum ordinarium fecit *Cæsar Augustus*, ut docet *Suetonius* in Augusto cap. 37. Meminit eorum *Cicero* ad Atticum, *Plinius* junior, & *Plutarchus* in Gracchis, & *Tacitus*. De viis multa habent *Georgius Fabricius*, & *Onuphrius Panvinius*.

AD CAP. XXXII. PARALIPOMENA.

De retandis fluminibus, prima navigandi ratio, naves vitiles, myoparones, lembi, lenunculi, caudicariæ.

Fluminum alvei egestis ruderibus, quæ vadosa possent facere, purgari solebant, ne tandem aliquando collectis interque se collisis saxis innavigabilia essent. Quod, quia à multis observatum video, ad eos te, lector, remitto, aliquot tamen inscriptionum veterum fragmenta apponam. Primum est:

C. CALPETANUS. RANTIUS. QUIRINALIS. VAL. CESTIUS. CURATOR. RIPARUM. ET. ALVEI. TIBERIS. TERMINAVIT.

Secundum in hæc verba:

TI. LIVIUS. FEROX. CURATOR. ALVEI. ET. RIPARUM. TIBERIS. ET. CLOACARUM. URBIS. TERMINAVIT. RIPAM. R. P. PROXIMO. CIPPO. P. CCCLXXXI. S.

Tertium sic se habet:

C. VIBIUS. C. F. RUFUS. SEX. SOTIDIUS. SEX. F. STRABO. LIBUSCID. C. CALPETANUS. C. F. STATIUS. RUFUS. M. CLAUDIUS. M. F. MARCELLUS. L. VISELLIUS. C. F. VARRO. CURATOR. RIPARUM. ET. ALVEI. TIBERIS. EX. S. C. TERMINAVIT.

Atque hæc quidem ex Onuphrio in civitate Romana pag. 326. licet secundum aliter in Lipsii, & Jani Gruteri inscriptionibus legatur. Adde & hæc ex vetustis lapidibus desumpta, primum Romæ extat:

EX. AUTHORITATE. IMPERATORIS. CÆSARIS. DIVI. NERVÆ. FILII. NERVÆ. TRAJANI. AUG. GERMANIC. PONTIFICIS. MAXI. TRIBUNIC. POTEST. V. COS. IV. P. P. TI. JULIUS. FEROX. CURATOR. ALVEI. ET. RIPARUM. TIBERIS. ET CLOACARUM. URBIS. TERMINAVIT. RIPAM. R. R. PROXIMO. CIPPO. P. CLXXXI. S.

Alterum est ibidem loci ad ædes Rusticorum:

EX. AUTHORITATE. IMP. CÆSARIS. DIVI. TRAJANI. PARTHICI. NERVÆ. NEPOTIS. TRAJANI. HADRIAN. AUG. PONTIF. MAX. TRIB. POTEST. V. COS. L. MESSIUS. RUSTICUS. CURATOR. ALVEI. ET. RIPARUM. TIBERIS. ET. CLOACARUM. URBIS. R. R. RESTITUIT. SECUNDUM. PRÆCEDENTEM. TERMINATIONEM. PROXIME. CIPP. PED. C. XV. S.

Denique tertium suppeditat Paul. Manutius in Orthographia pag 108. quod descripsi:

.... M. F. CLAUDIO. PRISCO...... ICINIO. ITALICO. LEG. AUG. PR. PR. PROV. CAPADOCIÆ. LEG. PR. PR. PROV. BRITANNIÆ. LEG. AUG. PR. PR. PROV. MÆSIÆ. SUPER. CURATO. ALVEI. TIBERIS. ET. CLOACARUM. URBIS. C. &c.

Et quoniam mentio navigationis incidit, non erit alienum de prima navigandi origine, navigiorumque inventione disserere. Præter ea, quæ satis frigide congessit in libris suis *de rerum inventoribus* Polydorus Virgilius, (ut omittam Prometheum in Æschyli celebri illa tragœdia gloriari naves à se inventas, cujus versus vide apud M. Antonium Muretum lib. 1. cap. 11. & de navi longa consensus est authorum, Jasonem ejus esse inventorem. Scholiast. Aristophan. equitibus. Scholiast. Demosthenis Ulpianus in Orat. in Leptinem. & Scholiast. Thucydid. Etymologici author in voce ἐρέτης. Hesychius in voce ἀργώ. Denique & Eustathius in lib. 1. Iliad.) dicendum hic, non Jano, non Herculi, ut est in fabulosis poëtarum narrationibus, non Æginetis, Phœnicibus, aut Tyriis, ac ne Jasoni quidem, ut video historicis quibusdam placuisse, deberi navium excogitatum usum, sed Britannis, easque naves constat omnino sutiles fuisse, & è vitibus contextas. C. Plin. lib. 4. cap. 16. *Ad eam Britannos vitilibus navigiis corio circumsutis navigare.* Et lib. 7. cap. 56. *Nave primus in Græciam ex Ægypto Danaus advenit, ante ratibus navigabatur inventis in mari rubro inter insulas ab Erythra Rege: reperiuntur qui Mysos & Trojanos priores excogitasse in Hellesponto putent, cum transirent adversus Thracas, etiam nunc in Britannico Oceano vitiles corio circumsutæ fiunt, in Nilo ex papyro, & scirpo, & arundine.* In MS. Foxiensi habetur, *in Britannico Oceano utiles*; ut & in priori loco, *vilibus navigiis corio circumsuto navigare*, quod ferri posset, maxime cum in Britannia nostra ne nomen quidem vitis auditum, multo minus arboris illius ad navigia facienda usus receptus, sed recepta lectio placuit Hadriano Turnebo lib. 28. Adversar. cap. 45. puto ergo non è vite, sed è vimine facta navigia. Isidorus in glossis. *Carabus, parva scapha, ex vimine & corio.* Idem lib. 19. cap. 1. *Myoparo, quasi minimus paro, idem quod carabus: est enim scapha parva, ex vimine facta, quæ pratexta crudo corio, genus navigii præbet, quas habent Germanorum pyratæ in Oceani littoribus.* Et de Britannis, quibus Plinius vitiles naves tribuit, loquens Solinus, vimineas assignat Polyhist. cap. 25. *Navigant in vimineis alveis, quos circumdant ambitione tergorum bubulorum.* Alveos autem pro navibus sumi docuit Philip. Beroald. in suis in Servium Annotationib. §. 12. de sutilibus hujusmodi naviculis intelligendi poëtæ.

Fest. Avien. in Ora maritima:

Non carinas hi quippe pinu texere
Fecere morem, non abiete ut usus est,
Curvant faselo, sed rei ad miraculum,
Navigia junctis semper aptant pellibus,
Corioque vastum sæpe percurrunt salum.

Virgil. lib. 6. Æneid. de Charonte Æneam traducente:

——— *gemuit sub pondere cymba*
Sutilis, & multam accepit rimosa paludem.

Sidon. Apollinar. carm. 7. v. 374.

Quin & Aremoricus pyratam Saxona tractus
Sperabat, cui pelle salum sulcare Britannum
Ludus, & assuto Glaucum mare findere lembo.

Pulchre M. Lucan. lib. 4. Pharsaliæ v. 131. morem illum perstrinxit:

Utque habuit ripas Sicoris, camposque reliquit,
Primum cana salix madefacto vimine parvam
Texitur in puppim, cæsoque induta juvenco
Vectoris patiens, tumidum supereminet amnem:
Sic Venetus stagnante Pado, fusoque Britannus
Navigat Oceano, sic cum tenet omnia Nilus
Conseritur bibula Memphitis cymba papyro.

Aliam speciem navium expressit Julius Solin. Polyhistor. c. 60. *Bubulis utribus contabulatas rates superponunt, vectatique* hoc

hoc ratis genere, venenatis sagittis prætereuntes petunt. Contextas viminibus istiusmodi naves authores supra laudati *myoparones*, & *lembos* appellarunt. Achill. Tatius de Amorib. Clitophontis & Leucippes lib. 3. pag. 82. ubi σκαφῶν λῃστρικῶν, doctus vir vertit, *myoparonum latrocinantium.* Valer. Maxim. lib. 2. cap. 3. *Myoparonum pyratica rostra.* Paulus Oros. lib. 6. cap. 2. *Mithridates cum quassata jam nave mergeretur, in myoparonem Seleuci ipso adjuvante pyrata transilivit.* Divus Hieronymus in vita D. Hilarionis. Nonius cap. 13. num. 6. *Myoparo est navicula pyratarum.* Aliquanto diligentius Fest. Pomp. lib. 11. *Myoparo genus navigii ex duobus dissimilibus formatum: nam & midion, & paron per se sunt.* Idem infra lib. 15. *Parones, navium genus, ad cujus similitudinem myoparo vocatur.* Priorem locum Gothofredus tentavit, *nam & mysion, & paron:* Scaliger multo melius, *nam & myon & paron.* Μυῶνες quippe ab angustia dicuntur hæ naves, & ab insula *Paro*, *parones.* Sisenna historiar. lib. 4. *navesque triginta, totidem myoparones.* L. Sen. lib. 1. Controv. 2. *Jacuisti in pyrata myoparone.* M. Tull. lib. 3. de Republic. *Nam quum quæreretur ex eo, quo scelere impulsus mare haberet infestum uno myoparone, eodem inquit, quo tu orbem terræ.* C. Salust. hist. lib. 3. *Et forte in navigando cohors una grandi phaselo vecta, à cæteris deerravit, marique placido à duobus prædonum myoparonibus circumventa.* Sidon. Apollinar. lib. 8. epist. 6. *Littoribus Oceani inerrare pandos myoparones, quorum quot remiges videris, totidem putes te cernere archipyratas.*

Lembus etiam in navigiis iis prædonum, forte idem cum *myoparone*. Sidonius Apollinaris paulo antea citatus car. 7. Q. Curt. lib. 4. *Pharnabazus cum Apollonide & Athenagora vincti traduntur. Duodecim triremes cum suo milite ac remige; præter eas triginta naves, & pyratici lembi.* Heliodor. lib. 1. histor. Æthiop. ἐπὶ λιμένα κατῆλθον, καὶ λέμβος ἄρτι κατεφέρετο, id est, *descendi ad portum, & lembus prope appellebat.* Servius Maur. ad v. 201. lib. 1. Georgic. *genus navigii*, interpretatur, *admodum breve.* Poëtæ. Claudian. de Consul. Manlii Theodori:

Lascivi subito confligunt æquore lembi,
Stagnaque remigibus spumant inversa canoris.

Turpilius in Lemniis:

——— *Lembi redeuntes domum*
Duo ad nos certam accelerarunt ratem.

Accius in Deiphobo:

Eo autem, nocte extrema, retia ut proveherem,
Et statuerem, forte aliquanto quam solitus
Lembo sum progressus.

Plaut. Mercatore sc. *ex summo.*

——— *Lembo advehitur tuus pater pauxillulo.*

Eandem navem, à celeritate cursus, qui in prædatione necessarius, puto *dromonem* vocatam: nam Fulgentius *δρομάδην lembum vertit.* Quæ vox eo significatu non est observata ab antiquis scriptoribus, qui Cassiodorum præcesserunt, quamquam inter Græcos meminere plerique. Ethicus Hister histor. lib. 5. Procopius lib. 3. de bello Gothico, Isidorus Hispalensis lib. 19. cap. 1. Græcam originem ἀπὸ τοῦ δρόμου, *à cursu* desumit Jul. Pollux lib. 1. Onomastic. cap. 9. δρομάδες ὁλκάδες, *naves cursoriæ*, vertente erudito Rudolpho Gualtero. observavit Guilielm. Fornerius. fallitur Joan. Picardus, qui nullam ejus mentionem apud ullum extare scriptorem asseruit, nisi Cassiodorum. is itaque lib. 5. variar. epist. 16. *Cum nostrum igitur animum frequens cura pulsaret, naves Italiam non habere, ubi tanta lignorum copia suffragatur, ut aliis quoque provinciis expetita transmittat, Deo nobis inspirante decrevimus, mille interim dromones fabricandos assumere, qui & frumenta publice possint convehere, & adversis navibus, si necesse fuerit, obviare.* Ejusdem libri epistola sequenti; *Dudum igitur magnitudini vestræ ex Italiæ littoribus officia jussimus præparare nautarum, ut dromones, quos industria fabricare valuisset, manus remigum provisa susciperet.* Paucis deinde interpositis, pulcherrime explicat earum navium officium: *Nunc prædictis rebus armamenta procura, vela præcipue, alas navium facientia, lignum volatile,* (melius meo judicio, quam *linum volatile*) *quidam spiritus currentium carinarum, prænuntia mercium, auxilia quieta nautarum, quorum beneficio conficiunt otiosi, quod à celerrimis avibus vix probatur impleri.* Usi sunt posterioris ævi authores. Actuarii Aquicinctivi scriptor, qui Sigiberti Gemblacensis Chronicum continuavit, ad annum 1191. *Invenit navem paganorum permaximam, quam dromonem dicunt.* Guilielm. Neubrigens. histor. Angl. lib. 2. cap. 16. *Advehebatur pontifex ex triremi ingressurus dromonem, sed conspectis circa dromonem pyratis, mox remis retortis in Magalonensem se portum recepit: at ii qui erant in dromone, tam viriliter restitere pyratis ut confusos nec illæsos abigerent.* Hinc qui dromonibus propositi erant, *dromonarii* in ejusdem Cassiodori lib. 2. epist. 31. cujus epigraphe sic habet: *Dromonariis Theodoricus.* Et sub finem epistolæ eleganti circumloquutione idipsum describit: *Quando cursus vester non atteritur, qui per vias liquidas expeditur, non enim vobis nimio labore claudicare contingit, qui navibus ambulatis, vehiculum vestrum non sentit injuriam, nec defectum patitur, quod unda potius currente portatur.* Hæc ille.

Reperio & aliud navigii genus, quod *lenunculum* vocant, sive ut verius dicam, *lemnunculum*, à *Lemno* insula, uti etiam præmonui *parones* cymbas, à *Paro* appellatas. Ammian. Marcellin. lib. 14. *Nam sole orto magnitudine angusti gurgitis & profundi à transitu arcebantur, & dum piscatorios quærunt lenunculos, vel juvare temere contextis ratibus parant.* Idem lib. 16. *Lenunculo se commisisse piscantis.* Glossarium vetus, *lenunculus* πλοιάριον, σκαφίδιον. Salust. *Primo indicit forte super noctem, in lenunculo piscantis.* C. Tac. lib. 14. Annal. *Nando deinde occursu lenunculorum Lucrinum in lacum vectam villæ suæ inferunt.* C. Cæsar Commentariorum lib. 2. de bello civili cap. 43. *Itaque perterritis omnibus, sibi quisque consulebat. qui in classe erant, proficisci properabant. horum fuga navium onerariarum magistros incitabat. pauci lenunculi ad officium imperiumque conveniebant.* Prætereo ea quæ apud Nonium Marcellum Grammaticum & alios: huic navigio qui præerant, *lenunculariі vocati.* Lapis Romanus:

PATRONO. CORPORIS. LENUNCULARIORUM. AUXILIARIORUM. OSTIENSIUM.

Et inscriptio ista in alio lapide:

ORDO. CORPORATORUM. LENUNCULARIORUM. TABULARIORUM. AUXILIARES. OSTIENSES.

Naves quidem istæ in mari, at in Tiberi *caudicariæ*, solebant appellari. L. Sen. lib. de brevit. vit. cap. 13. *Hoc quoque quærentibus remittamus, quis Romanis primus persuasit navem conscendere? Claudius hic fuit, Caudex ob hoc ipsum appellatus, quia plurium tabularum contextus, caudex apud antiquos vocabatur, unde publicæ tabulæ codices dicuntur, & naves, nunc quoque quæ per Tiberim ex antiqua consuetudine commeatus subvehunt, caudicariæ vocantur.* Quæ de Claudio ait ille, petita sunt ab authore anonymo virorum illustrium. *Appius Claudius Caudex Cæci frater fuit, primo ad explorandos hostes piscatoria nave fretum trajecit.* Et ex C. Suetonio in Tiber. cap. 2. & de navibus, dicam infra, hoc opere cap. 38. D. Auson. Mosella:

Navita caudiceo fluitans super æquora lembo.

CAP. XXXIII.

De præfecto prætorio.

Veteres, inquit *Asconius Pædianus*, omnem magistratum, cui pareret exercitus, *prætorem* appellaverunt: unde & *prætorium* tabernaculum ejus dicitur, & in castris *porta prætoria*. & hodie quoque *præfectus prætorio*. Præfectus igitur prætorio dicitur, *qui militibus iis præerat*, *quos Imperatores in sui custodiam allegerant*. Fluxit autem hoc institutum primum ab *Octavio Augusto*, ut ex *Suetonio* & *Dione* cognoscitur, deinde à *Tiberio Cæsare* stabilitum est. Et primum quidem ex *equitibus* tantum Romanis *præfectus prætorio* legebatur: postea vero, cum *ex præfectis* quoque *Imperatores* creari cœpti sunt, quorum primus fuit *Macrinus*, tum non *senatoribus* modo, sed *Consularibus* etiam ea dignitas patuit. Duravitque hic *magistratus* ad imperium usque *Constantini*, quo tempore cum *prætoriani* pro *Maxentio* contra *Constantinum* stetissent, post victum & occisum tyrannum, castro *prætorio* diruto, *cohortes prætorianæ* exauctoratæ sunt, atque ita *præfectorum prætorio dignitas* est sublata: in quorum locum, quum ipse Imperator novam quandam orbis Romani divisionem commentus esset, ut eum in quatuor præcipuas partes, sive *diœceses* divideret, quatuor quoque *præfectos prætorio* creavit, qui singulis præessent: quorum unus *præfectus prætorio Galliarum*, alter *præfectus prætorio Italiæ*, tertius *præfectus prætorio Illyrici*, quartus *præfectus prætorio Orientis*, dicebatur, de quibus alii. Sed ut ad *præfectum prætorio*, qui in Urbe cohortibus prætoriis præerat, revertar, maxima ejus dignitas & potestas fuit, uti tum ex aliis, tum ex *Aurelio* IC. intelligitur, qui sic scribit: Breviter commemorare necesse est, unde constituendi *præfectorum prætorio* officii origo emanârit. Ad vicem *magistri equitum præfectos prætorio* antiquitus institutos esse, à quibusdam scriptoribus traditum est. Nam cum apud veteres Dictatoribus ad tempus summa potestas crederetur, & *magistros equitum* sibi eligerent, qui associati participales, curæ ac militiæ gratia secundam post eos potestatem gererent: regimentis reipubl. ad Imperatores perpetuos translatis, ad similitudinem *magistrorum equitum præfecti prætorio* à Principibus electi sunt, dataque est eis plenior licentia, ad disciplinæ publicæ emendationem. His cunabulis *præfectorum* authoritas initiata, in tantum meruit augeri, ut appellari à *præfectis prætorio* non possit. Nam cum ante quæsitum fuisset, an liceret à *præfectis prætorio* appellare, & jure liceret, & extarent exempla eorum, qui provocaverant: postea publice sententia principali lecta, appellandi facultas interdicta est. Credidit enim *Princeps*, eos, qui ob singularem industriam explorata eorum fide, & gravitate ad hujus officii magnitudinem adhibentur, non aliter judicaturos esse pro sapientia ac luce dignitatis suæ, quam ipse foret judicaturus. Subnixi etiam sunt alio privilegio *præfecti prætorio*, ne à sententiis eorum minores ætate ab aliis magistratibus, nisi ab ipsis *præfectis prætorio* restitui possint. Hactenus ille. Plura de *præfectis prætorio*, vide apud *Wolfgangum Lazium* Commentariorum Reipubl. Romanæ lib. 1. & 2.

Notandum & hoc est, quamprimum *præfectus prætorio* lectus esset, dari ei ab *Imperatore* cingulum cum gladio solitum, unde memorabilis illa *Trajani* vox literis mandata est, qui cum *præfectum* suum cingulo donaret, ita dixisse fertur: *Accipe hunc ensem, & si quidem rectè atque è republica imperavero, pro me: sin secus, in me utere.* Plinius junior in Panegyrico, & alii.

CAP. XXXIV.

De præfecto frumenti dividendi, & præfecto vigilum.

Etiam hic *magistratus* novus est, institutus ab *Augusto*, ut ex *Suetonio* in Augusto cap. 37. apparet, ubi dicit, *Augustum* multa nova officia excogitasse, & inter ea etiam *curam frumenti* populo dividendi. Cum enim *lege Gracchi* esset obtentum, ut *frumentum populo* divideretur, & quidem senis æris trientibus in singulos modios veniret, *Publii* autem *Clodii* rogatione effectum esset, ut gratis frumentum populo daretur: *Octavius Augustus*, ubi imperium est adeptus, summopere curavit, ut illud institutum observaretur, ut ea liberalitate populus benevolentior sibi redderetur: ideoque frequenter populo *frumentum* distribuit, cui distributioni qui præerat, *præfectus frumenti* populo dividendi est appellatus. De *frumenti* divisione sic *Suetonius* in Augusto, cap. 40. *Ac ne plebs frumentationum causa frequentius à negotiis avocaretur, ter in annum quaternûm mensium tesseras dare destinavit, sed desideranti consuetudinem veterem concessit rursus, ut sui cujusque mensis acciperet.* Et paulo post: *Frumentum quoque in annonæ difficultatibus sæpe levissimo, interdum nullo pretio viritim admensus est, tesserasque nummarias duplicavit.* Hæc ille. Et sic *Dio* lib. 54. quoque refert, cum vehemens Romæ fames esset, ab *Augusto* viros Consulares frumento & *pani præfectos* fuisse, qui certam singulis summam venderent, &c. Cæterum cum in loco *Suetonii* à nobis citato mentio fiat tesserarum frumentariarum, sciendum est, fuisse eas signa, quæ qui exhiberent, *frumentum* pro portione Romæ à Principe accipiebant. *Adrian. Turneb.* Adversarior. lib. 19. cap. 26. existimat, fuisse frustilla lignea quadrata, certa insignita & notata forma, quæ

quæ data ſint iis, quibus jus fuerit petendi frumenti publici, ideoque à Græco τέσσαρα dictas putat, quanquam & rotunda etiam fuerint, cum à *Dione* σφαῖρα dicantur, id eſt, *globuli* & pilulæ. Sed hæc præter rem.

Præfectus vigilum.

Etiam *præfectus vigilum* ab Auguſto inſtitutus eſt, teſtibus *Suetonio* in Auguſto cap. 30. *Dione* lib. 55. & aliis. Nam cùm ſeptem cohortes oportunis locis conſtituiſſet, ut binas regiones Urbis unaquæque cohors tueretur: præpoſuit eis *tribunos*, & ſuper omnes ſpectabilem virum, qui *præfectus vigilum* appellaretur. Is cognoſcebat de incendiariis, effractoribus, furibus, raptoribus, receptatoribus: niſi ſi qua tam atrox, tamque famoſa perſona eſſet, ut *præfecto Urbi* remitteretur. Et quia plerumque incendia culpa fiunt inhabitantium, aut *fuſtibus caſtigabat* eos, qui negligentius ignem habuiſſent, aut ſevera interlocutione comminatus, fuſtium caſtigationem remittebat. Idem per totam noctem vigilare debebat, & coërrare calciatus, cum hamis & dolabris, & curare omnes inquilinos admonendos, ne negligentia aliqua incendii caſus oriatur. Præterea ut aquam unuſquiſque inquilinus in cœnaculo habeat. Hæc *Paulus* ff. titulo *de officio præfecti vigilum*. Quæ confirmat etiam *Dio* lib. 55. his verbis: Cum eo tempore multa in Urbe eſſent vaſtata, libertinos ſeptem locis ad ea curanda inſtituit, equitem eis præfecit, quos etſi haud diu id officium gerere pati ſtatuerat: tamen reipſa expertus, utiliſſimum ac maxime neceſſarium eſſe eorum munus, perdurare juſſit: ſuntque noſtra ætate etiam nocturni hi cuſtodes, non ex libertinis tantùm, ſed ex aliis militibus, muroſque in Urbe tenent, & mercedem publicè accipiunt. Eadem *Suetonius* tradit, ſed brevius.

Caput XXXV.

De curatoribus regionum, denuntiatoribus regionum, & magiſtris vicorum, Urbis regionum 14.

Cum Urbem in quatuordecim regiones *Auguſtus* diviſiſſet, per ſingulas eas duos *curatores*, & duos *denuntiatores* creavit. *Curatorum* munus erat procurare apud Principem commoda regionum, decorem & elegantiam *viarum* & *vicorum* Urbis, ne à privatis novis ædificiis interrumperentur, providere, & alia ejuſmodi facere. *Denuntiatorum* verò officium erat, quicquid regioni tam publicè, quam privatim accideret, denuntiare. *Magiſtri* verò *vicorum*, qui & *vico-magiſtri* appellati ſunt, *quatuor* per ſingulos vicos creabantur, ut illos tuerentur, de quibus quod prætextati ſoliti fuerint *ludos compitalitios* facere in Deorum Larium honorem, ſcribit *Aſconius* in Piſonianam. Eorum omnium mentio fit ſæpiſſimè in *Sexti Rufi*, & *P. Victoris* libris de XIV. Urbis regionum. Et *Suetonius* in Auguſto cap. 30. ſcribit: Spatium Urbis in *regiones*, *vicoſque* diviſit inſtituitque, ut illas annui *magiſtratus* ſortito tuerentur: hos *magiſtri* è plebe cujuſque viciniæ electi. *Magiſtratus* enim annuos regionum *curatores*, & *denuntiatores* intelligit: magiſtros autem è plebe *magiſtros vicorum*, vel *vico-magiſtros*.

Caput XXXVI.

De advocato fiſci.

Fiſci, *fiſcinæ*, & *fiſcellæ*, ait *Aſconius* in I. Verrinam, ſpartea ſunt utenſilia ad majoris ſummæ pecunias capiendas: unde quia major ſumma eſt pecuniæ publicæ, quam privatæ, ut pro cenſu privato loculos & arcam, & *ſacellos* dicimus, ſic prò publico theſauro ærarii dicitur *fiſcus*. Hæc ille. Propriè autem *fiſcus Principis* erat, ut *ærarium populi*. Qui huic *fiſco* patrocinabatur, *fiſci patronus* vel *advocatus* dicebatur, iſque à *Marco Antonino* Philoſopho primus inſtitutus eſt teſte *Julio Capitolino* in ipſius vita. Sequuntur *magiſtratus minores* extra ordinem.

Ad Cap. XXXVI. Paralipomena.

Quid fiſcus Imperatorius, in exercitu, ventri in republ. ſimilis, & lieni.

Ut populi univerſi, ſtante republica, cenſus *ærarium* erat, ita tranſlatis jam rebus ad monarchicum dominandi ritum, ſummaque imperii in Cæſares transfuſa, *fiſcus* dicebatur pecuniæ publicis uſibus deputatæ, aſſervandæ locus. Heſychius & Suidas δημόσιον ταμεῖον reddunt, D. Auguſtin. in Pſalm. 146. vertit *ſaccum publicum*. Sueton. in Auguſt. capit. ult. *Quantum pecuniæ in ærario, & fiſcis*. C. Tacit. libro 5. *Bona Sejani ablata ærario, ut in fiſcum cogerentur*. L. Sen. lib. 7. de Benefic. c. 6. *Cæſar omnia habet, fiſcus ejus privata tantum ac ſua, & univerſa in imperio ejus ſunt ac patrimonia propria*. Aſcon. Pædian. in Divinat. Verrin. oſtendit nomen inde derivatũ quod cophinis & ſportellis ſparteis antiquitus pecuniæ aſſervarentur. Æl. Spartian. Hadriano: *Damnatorum bona in fiſcum privatum redigi vetuit, omni ſumma in ærario publico recepta*. C. Plin. junior in panegyrico illo luculento quem Trajano dixit: *Non eadem ſeveritate fiſcum, qua ærarium cohibes, imo tanto majore, quanto plus tibi licere de tuo, quam de publico credis*. Q. Symmachus lib. 10. epiſt. 54. *Fiſcus bonorum principum, non ſacerdotum damnis, ſed hoſtium ſpoliis augeatur*. Idem ſcriptor corrigendus eſt lib. I. epiſt. 64. *Fando acceperas rebellione barbarica, quot auri, argenti, privati aut publici, ſacri aut profani,*

Mauritaniæ fuit direptione hostium lancinatum, evenit ea tempestate, ut etiam fidei depositum belli jure raperetur, quod à summatibus civitatis, quos fuga reliquos fecerat, jus ærarii reposcebat. Ex MS. codice legebat, non omnino inepte, Schoppius, *ut etiam fisci depositum belli jure raperetur.* De fisco Juvenalis sat. 4. de Imperatoris Domitiani truculentia:

Quicquid conspicuum, pulchrumque ex æquore toto
Res fisci est, ubicunque natat.

De ærario Claudian. in Consulatu Manlii Theodori:

Abductoque hominum cumulent æraria censu.

Confunduntur tamen interdum. Claudian. idem de 4. Hon. Consul. ad Augustum:

Non tua privatis crescunt æraria damnis.

Boni certe principes vel eo nomine impensius laudabantur, quod provinciis bello, aut aliqua calamitate attritis civitatibus consueverint subvenire, remittendo tributa, onerumque fiscalium indulgentia concessa, quod dignum encomio visum est in Constantino Augusto, qui Æduæ civitati gravissime afflictæ remisit quod è quinquennio reliquum fuerat. Eumenius Rhetor in luculenta illa de restaurand. schol. oratione: *Quinque annorum nobis reliqua remisisti, ô lustrum omnibus lustris felicius.* Et Theodoricus Rex, *provinciæ Alpium Cottiarum, quod per illam exercitus transierat, tertiæ indictionis tributa laxavit.* Aurel. Cassiodor. lib. 4. epist. 36. Alebantur interdum è fisco pauperes, & posteriorum Imperatorum, maxime Christianorum temporibus, convocatis generalibus conciliis, episcopis eo profecturis viaticum suppeditabant. Sever. Sulpit. histor. sacr. lib. 2. *Ita missis per Illyricum, Italiam, Africam, Hispanias, Galliasque magistris officialibus, acciti numerative quadringenti, & aliquanto amplius occidentales episcopi, Ariminum convenere, quibus omnibus annonas & cellaria dare Imperator præceperat, sed id nostris, id est, Aquitanis, Gallis, ac Britannis indecens visum, repudiatis fiscalibus, propriis vivere maluerunt, tres tantum ex Britannia, inopia proprii publico usi sunt, cum oblatam à cæteris collationem respuissent, sanctius putantes fiscum gravare, quam singulos.* Corrippus African. lib. 2. num. 7.

Omnibus sufficiunt sacrati commoda fisci,
Ex quibus est commune bonum, commune levamen,
Tutetur fiscus justorum nemine læso.
Quæ sua sunt capiat, quæ sunt privata, relinquat.

Sequitur deinde eodem numero:

Nec patimur quemquam sacratum lædere fiscum,
Nec lædi quemquam sinimus sub nomine fisci.

Sed & eodem libro num. 10.

Cum vestrum est, quod mundus habet, scis summe regentum
Publica quid vestro prosint commercia fisco.

Erat & fiscus in exercitu, alendo indubie militi. lapis Mathelicus in Italia, apud Wolfgangum Lazium lib. 6. Reip. Roman. cap. 1.

C. ARRIO. C. F. COR. CLEMENTI. MILITI. IX. COH. PRÆ. EQUITI. COH. EJUSDEM. DONIS. DONATO. AB. IMPERATORE. TRAJANO. TORQUIBUS. ARMILLIS. PHALERIS. OB. BELLUM. DACICUM. SINGULARI. PRÆFECTOR. PR. TESSERARIO. OPTIONI. FISCI. CURATORI. CORNICUL. TRIB. EVOCATO. AUG. COH. I. VIGIL. STATIVORUM. COH. XIV. URB. COH. VII. PR. TERCENARIO.

Cum respublica, ut antea monui, corpus haberetur, *fiscum lienem* esse voluerunt, præsertim sub avaris principibus. Trajanus Augustus dicebat, *fiscum lieni esse similem, quod eo crescente, artus reliqui tabescerent*, ut verba Aurelii Victoris usurpem in Juliano. Johann. Corasius Miscellaneor. Jur. Civil. l. 6. c. 19. recte ille apud Paulum Diaconum histor. Miscellæ l. 11. *Quidam improbas exactiones detestans, dicebat fiscum esse lienem, quod eo crescente reliqui artus tabescerent.* Crescere autem fiscus credebatur Imperatorius, *ex addictione bonorum proscriptorum.* Cassiodor. libro 4. epist. 32. Andreas Alciatus emblem. 146. & Claudius Minos:

Humani quod splen est corporis, in populi re
Hoc Cæsar fiscum dixerit esse suum.
Splene aucto reliqui tabescunt corporis artus,
Fisco aucto arguitur civica pauperies.

Ventrem esse eleganter exequitur Corrippus lib. 2. num. 7.

Quod fisci est, nullus rapiat, cognoscite fiscum
Ventris habere locum, per quem omnia membra cibantur.
Venter alit corpus, fuerit si venter inanis,
Omnia deficiunt, tenuantur robore membra,
Et contracta rigent arentibus ossa medullis.

Qui plura cupis de fisco, consule Marcellum Donatum Ponzanum dilucidationum suarum pag. 130. & sequentibus, Brederodium & Brissonium in repertorio juris, & in lexico, & alios passim.

CAP. XXXVII.

De duumviris perduellionis, & quæstoribus parricidii, vel rerum capitalium.

Qui *magistratus minores*, item qui *extraordinarii* fuerint, dictum est ante. Inter *minores* autem *magistratus* extraordinarios, primi sunt *duumviri perduellionis*, sive *capitales*, quorum origo est antiquissima, ut puta, qui à *Tullo Hostilio* III. Romanorum Rege primùm creati sunt. Cum enim *Horatius* parta de Curiatiis victoria Urbem Romanam triumphans ingressus, sororem sibi obviam & unum de *Curiatiis* lamentantem interfecisset, posteaquam à quibusdam reus factus, neque absolvi juste, nec honeste damnari à Rege posset: Rex *duumviros* creavit, qui de perduellione certarent. Verba *Livii* lib. 1. sunt hæc: Rex ne ipse tam tristis, ingratique ad vulgus judicii, ac secundum judicium, supplicii author esset, concilio populi advocato, *duumviros* inquit, qui *Horatium* perduellionem judicent, secundum legem, facio. Lex horrendi carminis erat. *Duumviri perduellionem judicent, si à duumviris provocârit, provocatione certato: si vincent, caput obnubito: infelici arbori reste suspendito: verberato vel intra pomerium, vel extra pomerium.* Hæc *Livius*. Fuit etiam post Reges ejectos hic mos aliquandiu retentus, ut in judicio perduellionis *duumviri* crearentur, qui perduellionem judicarent, uti ex *Livio* constat, donec tandem vetustate obsoletus, prorsus intermissus fuerit, quem tamen à *Labieno* tribuno plebis postremis temporibus, in rempublicam relatum, *Cicero* gravissimè queritur. Meminit eorum præter *Livium* lib. 1. & 6. & *Ciceronem* pro Rabirio, *Plutarchus* quoque, *Suetonius* & *Dio*, libro 37. De *perduellione* & *perduellibus* alibi dicetur.

Quæstores parricidii, vel rerum capitalium.

Quæstores parricidii, vel *rerum capitalium*, qui & *quæsitores* dicti, fuerunt qui judicia quæstionum exercerent. Eorum *magistratus* non fuit ordinarius, sed *extraordinarius*. Cùm enim *Consules* de capite civis Romani, injussu populi jus dicere non possent, icci rco, quoties usus postulabat, ex *senatusconsulto*, vel *Dictator* vel Consulum alter, ambove, vel *prætorum* aliquis de crimine publico quærere jubebatur: qui jussus erat, is *quæsitor* dicebatur. Docet hoc *Pomponius* jurisconsultus ff. titulo de origine juris his verbis: Quia de capite civis Romani injussu populi non erat lege permissum Consulibus jus dicere, propterea *quæstores* constituebantur à populo, qui capitalibus rebus præessent. Hi appellabantur *quæstores parricidii*, quorum etiam meminit lex duodecim tabularum. Hactenus *Pomponius*. Quæ etiam confirmat *Festus* sic scribens: *Paricidi quæstores* (sic enim legendum esse monet *Josephus Scaliger*, non *parricidii*) appellabantur, qui solebant creari causa rerum capitalium quærendarum. Nam *parricida* non utique is, qui parentem occidisset, dicebatur, sed qualemcunque hominem. Id autem fuisse indicat *lex Numæ Pompilii* Regis, his composita verbis: *Si quis hominem liberum dolo sciens morti duit, parricida esto, &c.*

Hoc autem modo *publicæ quæstiones* tractatæ sunt usque ad annum U. C. DCIV. quo constitutæ sunt quæstiones publicæ de *ambitu*, *majestate*, *peculatu*, *repetundis* & singulis suis sui *prætores præfecti*, atque tum, si de aliquo horum criminum esset quærendum, non novo *quæsitore*, qui extra ordinem quæreret, opus erat, sed *prætor* ille, qui ei quæstioni præesset, adibatur, isque, ut ante, cum consilio de eo crimine cognoscebat, dicebaturque tum ipse *prætor* quærere, & quæstionem ac judicium exercere, quæstioni præesse, & *quæsitor* esse, uti ex multis *Ciceronis* locis intelligitur. Sed de his plura dicentur libro *de judiciis*.

Caput XXXVIII.

De præfecto annonæ.

Præfectus annonæ extraordinarius magistratus fuit. Ejus munus erat, ut videret, ne plebs annonæ inopia & caritate laboraret, utque panis copia redundaret, ponderеque justo, ac mundicia debita panis veniret. Itaque si quid ad *annonam* pertinens commissum erat, ipse cognoscebat. Mentio ejus fit à Livio lib. 4. & alibi sæpe item à *Pomponio* ff. titulo de origine juris, & *Martiano ff. l.* 13. *de accusat.* Eundem magistratum gessit *Cn. Pompejus* Magnus eo anno quo *Cicero* revocatus est ab exilio, ut constat ex oratione ejus pro domo.

Ad Cap. XXXVIII. Paralipomena.

Annus pro annona, Africa, Ægyptus, Gallia frumentationem Urbi suppeditabant, per Tiberim invecta, panis distribuebatur, seditio ob famem, frumentum dimensum, gratuitum.

Annus pro *annona* apud vetustos scriptores. Q. Tertullianum Apologet. cap. 10. *Denique cum imbribus æstiva hyberna suspendunt, & annus in cura est.* Sed & alii passim. sic Sigismundus Gelenius censuit legendum illud C. Plinii l. 16. c. 26. *Cedri, & juniperus, & ilex, annuæ fere habentur, novus fructus in iis autumno pendet.* Sic in vulgatis editionibus, at ille transscribit ex MS. *Citreæ, & juniperus, & ilex anniferæ habentur, novusque fructus in his cum annotino pendet.* Ut anniferæ dicantur arbores, quæ annonam, seu annum, id est, fruges ferant. Nam & fruges de arboribus dici, Livii locus docet apud Theodorum Marcilium in leg. 12. tabular. capit. 60. *Dulcedine frugum maximeque vini.* Glossar. vet. *frugis*, καρπὸς. Sed de hac annonæ significatione poëtæ. Claudian. lib. de bello Gildonico:

Pensabam Pharium Getulis messibus annum.

M. Lucan. Pharsal. lib. 3. v. 70.

Effusis magnum Libye tulit imbribus annum.

Stat. lib. 3. syl. 2. v. 22.

- - - *Dicarchæis Pharium gravis intulit annum.*

Annona ista in Urbe penes ædiles erat, quorum curæ commissum, ne populus fame premeretur. Tiraquell. in Alexand. Neapolitan. libro 4. Genial. dier. capite 4. Illata in Urbem per præfectos dividebatur. Rosin. supra hoc libro cap. 34. qui ob id *annonæ præfecti* vocantur. Sed unde conveheretur in Urbem, controversum. Itaque initio fundatæ reipublicæ, horrea populi Romani dicebantur Sicilia, & Sardinia, licet pars hujus ad septentrionem vergens sit sterilitate non modo damnata, sed & morbis contagio aëris infestata. Martial. lib. 4. epigr. 60. tamen australis ejus regio frugifera. Lucanus loco proxime citato eleganter describit:

Curio Sicanias transcendere jussus in Urbes,
Qua mare tellurem subitis aut obruit undis,
Aut scidit, & medias fecit sibi littora terras,
Vis illic ingens pelagi, semperque laborant
Æquora, ne rupti repetant confinia montes,
Bellaque Sardoas etiam sparguntur in oras.
Utraque frugiferis est insula nobilis arvis,
Nec plus Hesperiam longinquis messibus ulla,
Nec Romana magis complerunt horrea terræ,
Ubere vix glebæ superat, cessantibus austris
Cum medium nubes borea cogente sub axem
Effusis magnum Libye tulit imbribus annum.

At postea aucta republica, prolatoque imperio sub Consulibus ex Africa, domita jam Carthagine, sub primis Imperatoribus ex Ægypto, quam in provinciæ formam redegit Augustus, denique declivi jam principatu, aut potius diviso, è Gallia frumenta in Urbem ad annonam populi, convehebantur. recte Æl. Lamprid. in Commodo: *Imperata utrique provinciæ*, (Africæ & Ægypto) *tributa frumentaria, ut si Alexandrina cessasset, classis Africana subsidio esset.* C. Plin. jun. in panegyrico. *Discat Ægyptus, credatque experimento, non alimenta se nobis, sed tributa præstare.* Æl. Spartian. in Pescenino Nigro. Ne

Ne Africam occuparet, & fame populum Romanum perurgeret, & videbatur id facere posse per Libyam Ægyptumque vicinas Africæ. C. Tacit. lib. 12. Annal. *Nec nunc infœcunditate laboratur, sed Africam potius & Ægyptum exercemus, navibusque & casibus populi Romani vita permissa est.* Nescio an non legi debeat, *navibusque & classibus populi Romani vita permissa:* ut significet frumentationem vel singulas naves advexisse, vel multas simul. D. Auson. in urbib. de Burdegala:

——— *toto tibi navigat orbe cataplus.*

Certe Alexandrinæ frumentationes nobilitatæ etiam à Græcis. Bacchylides in fragment. citante Athenæo lib. 11. Dipnosophist. *πυροφόροι δὲ κατ' αἰγλήεντα νῆες ἄγουσιν ἀπ' Αἰγύπτου μέγιστον πλοῦτον, ὡς πίνοντος ὁρμαίνει κέαρ. Et tritico onustæ naves splendidas ab Ægypto deferunt divitias amplissimas, ut bibentis cor imaginatur.* Alibi in hoc opere de nave ista Alexandrina quædam obiter docui. Vide viros doctos ad cap. 97. Suetonii in Augusto. M. Varro de annona ex Africa advecta, lib. 2. de Re Rust. *Frumentum locamus, qui nobis advehat; quo saturi fiamus ex Africa, & Sardinia.* Atque ita de fertilitate Africæ intelligendi poëtæ, ut & de tributo ab eadem Romanis præstito. Aurel. Prudent. lib. 2. in Symmachum.

Respice num Libyci desistat ruris arator
Frumentis onerare rates.

M. Martial. lib. 6. epigr. 86.

Possideat Libycas messes, Hermumque, Tagumque,
Et potet gelidam qui mihi laudat aquam.

Pentadius antiquus scriptor,

Et quicquid Libyco secatur arvo,
Non una positum tenere calla.

Sidon. Apollinar. carm. 2. v. 46.

Ægypti frumenta dedi.

L. Sen. in Thyeste in choro act. 2.

Non quicquid Libycis terit
Fervens area messibus.

Uterque imitatus est Horatium lib. 1. od. 1. sic enim ille:

Quicquid de Libycis verritur areis.

Rutilius Claudius Numatianus Gallus Itinerarii sui lib. 1. ad Romam.

——— *tibi Nilus inundet*
Altricemque suam fertilis orbis alat.

E qua provincia quæcunque navigia temporibus Augusti in Italiam commeabant, Capreas insulam transitura velo solo contentæ erant, exceptis Alexandrinis, quibus permissum & suppara addere, datus, ut puto, is honor ignobili insulæ tunc primum. Papinius jam citatus proxime superius:

Prima salutavit Capreas, & margine flexo
Sparsit Tyrrhenæ Mareotica vina Minervæ.

De utriusque provinciæ fertilitate hæc accipienda sunt poëtarum loca. Sidonii Apollinar. carm. 7.

——— *coxit quod torridus auster,*
Niliacum Libycumque solum.

Claudian. lib. de Bello Gildon.

Tot mihi pro meritis Libyam Nilumque dedere,
Ut dominam plebem, bellatoremque senatum
Classibus æstivis alerent, geminoque vicissim
Littore diversi complerent horrea venti.
Stabat certa salus, Memphis si forte negasset,
Pensabam Pharium Getulis messibus annum:
Frugiferas certare rates, lateque videbam
Punica Niliacis concurrere carbasa velis.

Et lib. 3. de laudib. Stilichonis:

——— *quod Pœnus arator*
Intulerit, madidus quantum transmiserit auster.

Et lib. de laudib. Serenæ:

——— *Pharia segetes, & Punica messis*
Castrorum devota cibo.

Posteriori seculo, ut jam dixi, etiam annonam à Gallia petitam docuit idem Claudianus libro 1. in Eutrop.

Quæ suscepta fames? quantum discriminis Urbi?
Ni tua vel soceri nunquam non provida cura
Australem Arctois pensasset frugibus annum.

Pauculis interjectis versibus ibidem loci sequitur de Hispania:

Teutonicus vomer, Pyrenaique juvenci
Sudavere mihi, segetes mirantur Iberas
Horrea, nec Libyæ senserunt damna rebellis,
Jam transalpina contenti messe quirites.

Id prius Honorii ævo factitatum. Idem libro 2. de laudibus Stilichon.

- - - *quibus Africa per te*
Et prius auditas Rhodanus jam donat aristas.
Ut mihi vel Massila Ceres, vel Gallica prosit
Fertilitas, messesque ferat nunc humidus auster,
Nunc aquilo, cunctis ditescant horrea ventis.

Navibus aut classibus advectum frumentum ex Sicilia, Sardinia, Africa, Ægypto, aut Gallia, ut jam dictum est, imponebatur caudicariis navigiis, ut per Tiberim in Urbem inferretur, supra hoc libro cap. 32. dictum est. Martian. Capella lib. 6. de Nupt. Merc. & Philolog. *Ad ostia Tiberina naves onerariæ adpellant.* Q. Symmach. lib. 10. epist. 22. *Mittetis etiam regiam classem, quæ annonariis copiis augeat devotæ plebis alimoniam, hanc ergo in Tiberinis ostiis mixtus populo senatus excipiet, venerabuntur tanquam sacras puppes, quæ felicia onera Ægyptiæ frugis invexerunt.* Sidon. Apollinar. lib. 1. epist. 10. *Sane hunc ipsum è vestigio ad portum mittere paro, quia comperi naves quinque Brundusio profectas cum speciebus tritici, ac mellis, ostia Tiberina contigisse.* Aurel. Prudent. lib. 2. in Symmachum:

- - - *& ad ostia Tibris*
Mittere triticeos in pastum plebis acervos.

Claudian. loco proximo supra citato:

Invectæ Rhodano Tiberina per ostia classes
Cyniphiisque ferax Araris successit aristis.

Naves illæ majores *annonariæ* vocabantur, minores hæ scaphæ *caudicariæ*. Salust. lib. 4. historiar. *Contendit ad flumen Eufratem, & quanquam ad id naves caudicariæ, occulte per hyemem fabricatæ.* Fest. Pomp. lib. 3. *Caudicariæ naves ex tabulis crassioribus factæ.* & qui istiusmodi navigiis præerant, *codicarii* sive *caudicarii* dicebantur. *l. 9. Cod. Theodos. de suariis, & l. 1. Cod. eod. de canone frumenti* Urbis Romæ. Lapis antiquus apud Smetium Inscription. pag. 70.

MENSORES. PORTUNENSES. QUIBUS. VETUS. FUIT. CUM. CAUDICARIIS. DIUTURNUMQUE. CERTAMEN.

Mensores isti advectam annonam in horrea publica intulerunt, quæ quamplurima in Urbe fuisse, ex libro primo hujus operis liquet, in quo descriptio Urbis ex Onufrio, Victoreque habetur. Erant autem horrea vel *pensilia* in editiore villæ parte, Jun. Columella lib. 1. de Re Rust. cap. 6. aut *subterranea*, Cassiodor. libro 12. epist. 12. Columellæ consentit M. Pollio Vitruvius qui *horrea sublimia* vocat Architectonic. lib. 6. cap. 7. Plinius cum Cassiodoro stat, apud quem *horrea defossa* reperio dici libro 18. c. 38. Addendum & *ex tabulis ligneis mobilia* fuisse, ut verbis utar Scævolæ IC. *l. 60. ff. de Acquir. rer. domin.* Itaque nisi ex horreis publicis distribueretur frumentum, laborabat civitas fame. Crudele illud censetur Caligulæ factum apud C. Suet. cap. 26. qui *nonnunquam horreis præclusis famem populo indixit.* In aliis editionibus, & in MS. legitur, *horreis præclusis famem induxit.* Utraque lectio recta. Sabinus Grammaticus ad illud P. Virgilii lib. 1. Georgic.

- - - *si ruperit horrea messis.*

Alb. Tibull. lib. 4. in heroico ad Messalam opere:

Horrea fœcundis indeficientia mensis.

Aurel. Prudent. lib. 5. in Symmachum:

- - - *Romana nec horrea rumpat.*

Inde annona efferebatur, & populo dividebatur, vel *per præfectum frumenti dividendi*, ut supra hoc libro cap. 34. & probat vetus inscriptio:

POST. MIMESIUS. C. F. SARDUS. TRIS. MIL. Q. ÆD. PL. PR. LEGATUS. TI. CÆSARIS. AUG. PROCOS. PRÆF. FRUMENTI. DANDI. EX. SC.

Ista quidem apud Meursium est Criticar. Curar. parte 2. altera apud Manutium Orthograph. pagin. 8.

QUI.

QUI. LARGÆ. CERERIS. MESSES. FRUCTUSQUE. RENATOS. DIGERIT. IN. PRETIUM.

Ergo & *dividere* dicebantur isti *annonam* & *dare*, & præterea *regere*. Lapis vetus ejusdem operis paginæ 306. insertus, quem transcribam.

RAGONIO. CELSO. VINCENTIO. V. C. A. PRIMO. ÆTATIS. INTROITU. IN. ACTU. PUBLICO. FIDELI. EXERCITATIONE. VERSATO. CUJUS. PRIMÆ. VITÆ. OFFICIO. SEDIS. URBANÆ. ADVOCATIONI. EXERCITO. FIDEM. JUNXIT. INGENIO. PRUDENTIA. MISCUIT. LIBERTATEM. ITA. UT. NEMO. DE. EJUS. INDUSTRIA. NISI. ILLE. CONTRA. QUEM. SUSCEPERAT. FORMIDARET. CUJUS. ACCESSUS. ÆTATIS. AMPLISSIMI. HONORIS. ET. QUI. SOLET. SENIORIBUS. PROVENIRE. ORNAMENTA. PROMERUIT. NAM. REXIT. ANNONARIAM. POTESTATEM. URBIS. ÆTERNÆ. EA. ÆQUITATE. UT. INTER. OMNES. QUI. AD. EUM. ANIMO. LITIGANTIS. INTRASSENT. PARENTEM. SE. PLERUMQUE. MAGIS. QUAM. JUDICEM. PRÆBUISSET. HINC. ETIAM. FACTUM. EST. UT. MENSORES. NOS. VOTI. COMPOTES. ABIREMUS.

Neque semper annona erat frumentum, sed interdum arctiore in penuria panis dividebatur. Julianus Cæsar in Misopogone, cujus verba pag. 38. Martinio Morentino ita Latine sonant: *Neque vero civitas tantum, sed etiam plebs ex agris undique confluit ad panem, cujus unius magna est & copia, & utilitas, coëmendum.* Aliquot deinde lineis interjectis: *At civitas pane quidem abundabat, præterea nihil aliud habebat.* Valentinianus Augustus: *Comperimus nonnullos venditis ædibus panes earum penes se retinere.* Valens princeps: *Gradilis panis in alium gradum translatio inhibetur.* Eleganter idem alio loco: *Titulus figendus est aneus, in quem & panis modus, & præcipientis nomen debeat incidi.* Tituli 17. lib. 14. Codicis Theodosiani epigraphe istiusmodi est, *de annonis civicis, & pane gradili.* Justinianus l. 31. C. de jure dotium: *Si quis in dotem vel prædia, vel certum reditum, vel ædes, vel panes civiles spoponderit, vel promiserit, si ex tempore matrimonii biennium transactum sit, illico redituum, vel pensionum, nec non panis civilis quæstum sancimus eum præstare.* Constitutione 88. epigraphe est, *περὶ ἀναςτήσεως χορηγίας ἄρτων. De suspensione administrationis panum.* Vide ipsam constitutionem. Historici meminerunt. Fl. Vopiscus in Aureliano Aug. epistolam citat Valeriani ad Sejonium Albinum præfectum Urbi: *Decernes panes militares mundos sedecim, panes militares castrenses quadraginta.* Panes mundi sunt puriores, aut è polline confecti: castrenses sunt, ut cum Horatio loquar, *secundi* aut è *siliquis.* Sic enim ille lib. 2. epist. 1.

——— *vivit siliquis & pane secundo.*

Aurel. Cassiodor. lib. 6. epist. 18. *Nam si querela panis, ut assolet, concitetur, tu promissor ubertatis seditiones civicas momentanea satisfactione dissolvis.* Ita intelligendi poëtæ. Pomponius in *prostibulo* apud Nonium cap. 1. num. 63.

Continuo ad te centuriatim current
Qui panem petent.

D. Juvenal. sat. 10. v. 82.

- - - *duas tantum res anxius optat*
Panem, & circenses.

In editione Pithæi ita legitur; in quibusdam aliis, *pana, & circenses:* aut, *pannum & circenses.* Quæ omnes tres lectiones possunt defendi. Prud. lib. 2. in Symmachum non multum à fine.

Posthinc ad populum converte oculos: quis in Urbe est,
Qui Jovis infectam sanie non despuit aram?
Omnis qui celsa scandit cænacula vulgus,
Quique terit silicem variis discursibus atram,
Et quem panis alit gradibus dispensus ab altis,
Aut Vaticano tumulum sub monte frequentat.

In Gislenii editione primus versus legitur aliter, sed parum refert:

- - - *ad populum converte oculos, quota pars est.*

Vetus marmor apud Onufrium Civitate Roma pagin. 65.

P. ÆLIO P. F. PAPIR. MACELLO. CENT. FRUM. SUB. PRINCIPE. PEREGRINORUM. HASTATO. ET. PRINCIPI. ET. PRIMIPILO. LEG. VII. GEM. PIÆ. FELICIS. ADLECTO. AD. MUNERA. PRÆF. LEGG. VII. CLAUD. ET. PRIMÆ. ADJUTRICIS. V. F. FLAMINI. LUCULARI. LAURENT. LAVINAL. PATRONO. ET. DECURIONI. COLONIÆ. APULESIUM. PATRONO. CIVITATIS. FORO. FLAM. FULGINIÆ. ITEMQUE. IGUVINORUM. SPLENDIDISSIMUS. ORDO. FORO. FLAM. CUJUS. DEDICAT. DECURIONIBUS. ET. LIBERIS. EORUM. PANEM. ET. VINUM. SS. XXX. N. ITEM. MUNICIPIBUS. SS. IV. N. DEDIT.

Quod si annona defecisset, (hoc est, *si arctior incidisset*, ut verbis utar Suetonii in Tiberio cap. 8. aut *arctissima* fuisset, ut idem ait in Galba cap. 7. eademque utitur voce Hermogenianus IC. *l. 53. ff. de Judiciis*) ut nec in horreis publicis frumentum, nec gradibus panis suppeteret, sæpe oriebantur seditiones, & ab indignante famelicaque plebe, petiti illi, quibus id negotii demandatum. Paulus Diacon. Epitomes Eutropianæ additamento lib. 14. *Usque adeo autem mitis fuit, ut cum ob inopiæ frumentariæ suspicionem, lapidibus à populo Romano perstringeretur, maluerit ratione exposita placare, quam ulcisci seditionem.* Asconius Pædian. in Milonianam. Et Cicero ipse in eadem Oratione. Q. Symmachus libr. 2. epist. 6. *Frequens sermo est tenui victu in turbas plebem moveri, nec ulla spes datur præsentibus angustiis copiam posse succedere, annus ubique ad famem proximus.* Et lib. 4. epist. 18. *Interea laborantum fame murmur est, strepit civitas.* Ejusdem libri epist. 54. *Sed quod mihi insusurras frugis Africanæ tenues commeatus?* Vide locum. Signanter Josephus Judaicar. Antiquitat. lib. 15. cap. 12. Cujus verba sic Latine sonant Sigismundo Gelenio interprete: *Siccitas diuturna obtinuit ut maxima sterilitas esset, frugumque inopia, ad hæc accedebat populare in Regem odium, quod fere soleat calamitatum culpa in eos rejici penes quos est regimen reipublicæ.* M. Lucan. lib. 2. Pharsal.

- - - *irarum causas, & summa favoris*
Annona momenta trahi, namque asserit Urbes
Sola fames, emiturque metus, cum segne potentes
Vulgus alunt.

Claudian. lib. 1. de laudibus Stilichon.

- - - *duplices disponere classes,*
Quæ fruges, quæ bella ferant, aulæque tumultum
Et Romæ lenire famem.

Rebellasse eo solo nomine populum sæpissime historici loquuntur. Marcellinus Comes in Chronico. *Honorio 8. & Theodosio Juniore 3. Coss. apud Constantinopolim magna exarsit seditio, penuria rei annonariæ ingruente.* Idemque in eodem opere: *Antiocho & Basso Coss. cum ad horrea publica processum celebraret Theodosius Imperator, tritici in plebem ingruente penuria, ab Orientis populo lapidibus impetitus est.* Fuit itaque sævientis, & in rabiem actæ ob famem plebeculæ is mos, ut magistratus, quorum incuria arctior incidisset annona, lapidibus peterent. Paulus Diaconus supra proxime laudatus, & P. Victor in Antonino Pio in fine. *Cum ob inopiæ frumentariæ suspicionem lapidibus peteretur.* Quod Romæ frequentissimum. Ammian. Marcell. lib. 26. C. Sueton. in Claudio c. 18. *Arctiore autem annona ob assiduas sterilitates, detentus quondam medio foro à turba conviciisque simul ac fragminibus panis ita instratus, ut ægre, ac nisi postico, evadere in palatium valuerit, nihil non ex eo cogitavit ad invehendos etiam in tempore hiberno commeatus.* Eandem autem narrat historiam Paulus Orosius lib. 7. cap. 6. *Veruntamen sequenti anno tanta fames Romæ fuit, ut medio foro Imperator correptus à po-*

 pulo,

pulo, comitiis & fragminibus panis turpissime infestatus, ægre per pseudothyrum in palatium refugiens, furorem excitatæ plebis evaserit. Uti pecuniam superius dixi ad stateram pendi, non numerari consuetam olim, ita frumentum plebi dividendum, tessera frumentaria data, ut multis probavit vir eruditissimus Joannes Bernartius, ad lib. 10. Thebaidos Statianæ, non mensura, sed pondere dabatur, nam in legibus Xviralibus *vincto farris libra in singulos dies datur.* Ut ad illas cap. 18. Theodorus Marcilius docet, & Jacobus Cujacius lib. 11. cap. 22. Observation. Q. Horat. lib. 1. sat. 5.

- - - *cui satis una*
Farris libra foret.

Ideoque si defecisset annona, Imperatores lenitate sua solebant subvenire, & commeatuum in Urbem subvehendorum curam alicui permittere. Symmach. lib. 10. epist. 31. quod tunc gratuitum, & sine pretio, imo interdum & sine mensura conferebant, ad aucupandum popularis gratiæ favorem, quum alias neque gratuito, neque sine certa dimensione concederetur, uti antea in vetustis marmoribus, inscriptionibus à me allatis patet, ubi *mensores frumenti* nominantur. de novo hoc, & blanditiarum pleno ritu C. Tacit. lib. 15. Annal. *Pretiumque frumenti minutum, usque ad ternos nummos.* minutum scilicet pretium, ad captandos indiscretæ multitudinis animos, de recepto enim more antea dixerat, *frumenti pretio nihil additum est.* Et deinde in fine ejusdem libri: *Addiditque militibus sine pretio frumentum, quo antea ex modo annonæ utebantur.* C. Sueton. apertius in Julio cap. 26. *Frumentorum quoties copia esset, etiam sine modo mensuraque præbuit: ac singula interdum mancipia, ac prædia viritim dedit.* Recte quidem *viritim.* Nam promptior conciliandi animos ratio per distributionem hujusmodi, quam si in universam multitudinem quippiam fuisset collatum. In eodem Julio idem Suetonius cap. 38. *Populo præter frumenti denos modios, ac totidem olei libras, tricenos quoque nummos, quos pollicitus publice erat, viritim divisit, & hoc amplius, centenos pro mora.* Egregie in Nerone cap. 10. *Prætorianis cohortibus frumentum menstruum gratuitum.* Menstruum vero, quia interdum & in dies singulos diribitores alimenta præstabant civibus. C. Petron. in Satyrico: *Hodie post diaria asellum non sumo.* Allusum à Claudiano libro de bello Gildonico:

Pascimur arbitrio Mauri, nec debita reddi,
Sed sua concedi jactat, gaudetque diurnos
Ut famulæ, præbere cibos, vitamque famemque
Librat barbarico fastu, vulgique superbit
Fletibus, & tantæ suspendit vota ruinæ,
Romuleas vendit segetes.

Quomodo deinde variatus hic ritus in rebus Getæ & Caracallæ legendus est Herodianus, Suetonii Interpretes ad August. cap. 42. Petrus Gregor. Tholosanus in Syntagmate juris universi, & alii.

CAP. XXXIX.

De quinqueviris mensariis, & triumviris mensariis.

Quinqueviri mensarii à dispensatione pecuniæ dicti, ut tradit *Livius* libro 7. creati sunt, eodem teste, anno A. U. C. CDI. Coss. *Valerio Poplicola, C. Marcio Rutilio*, ex plebe. Causa eorum creandorum fuit, *fœneratorum improbitas*, & æris alieni plebis Romanæ magnitudo, cui quidem rei cum Principes plebis succurrere sæpenumero tentassent, sed nihil proficere potuissent, hoc anno, scribit *Livius*, inclinatis semel in concordiam animis, novi *Consules* fœnebrem quoque rem, quæ distinere unanimos videbatur, levare aggressi, solutionem alieni æris in publicam curam verterunt: *quinqueviris* creatis, quos *mensarios* à dispensatione pecuniæ appellarunt. Meriti æquitate, curaque sunt, ut per omnium annalium monumenta celebres nominibus essent. Fuêre autem *C. Duilius, P. Decius Mus, M. Papirius, Q. Publilius* & *T. Æmilius*, qui rem difficillimam tractatu, & plerumque parti utrique, semper certe alteri, gravem, cum alia moderatione, tum impendio magis publico, quam jactura sustinuerunt. Tarda enim nomina, & impeditiora inertia debitorum quam facultatibus; aut ærarium, mensis cum ære in foro positis, dissolvit, ut populo prius caveretur: aut æstimatio æquis rerum pretiis liberavit; ut non modo sine injuria, sed etiam sine querimoniis partis utriusque exhausta vis ingens æris alieni sit. Idem *Livius* libro 23. tradit, anno DXXXVII. tempore II. belli Punici *triumviros mensarios* creatos fuisse. Verba ejus sunt: Et Romæ quoque propter penuriam argenti, *triumviri mensarii*, rogatione *Minutii tribuni plebis* facti, *L. Æmilius Papus*, qui Consul censorque fuerat, & *M. Atilius Regulus*, qui bis Consul fuerat, & *L. Scribonius Libo*, qui tum tribunus plebis erat, &c. Creabantur hi *comitiis tributis.*

CAP. XL.

De duumviris navalibus, triumviris, qui conquirerent juvenes idoneos ad arma ferenda, militesque facerent, ac de quinqueviris turribus, murisque conficiendis.

Duumviri hi sic dicti sunt, quod duo viri simul idem munus obirent, non fuerunt ordinarii *magistratus*, sed *extraordinarii.* Eorum prima mentio fit à *Livio* lib. 9. in historia anni A. U. C. CDXLII. Coss. *C. Junio Bubulco* III. & *Q. Æmilio Barbula* II. quo tempore acerrimum populo Romano bellum cum Samnitibus erat, ubi scribit, rogante *M. Decio tribuno plebis, duumviros navales classis* ornandæ, reficiendæque causa populum jussisse. Quod eorum officium fuerit, non est difficile videre. Reficere scilicet, & ornare classem, utque navalibus sociis impleatur, commeatuque instruatur, curare. Creati hi *magistratus*, quemadmodum ex *Livio* lib. 40. & lib. 41. intelligitur, & postea sunt, bello contra Ligures, item bello Illyrico, qui tuendam xx. navibus, mari superiore Anconam velut cardinem haberent, uti *Livius* docet: ex quo etiam intelligitur, non certum ac definitum tempus *magistratum* hunc habuisse, quod in aliis *magistratibus* fuit observatum: quippe hi, quorum posteriore loco ex *Livio* mentionem feci, biennium illud magistratum tenuerunt: unde extraordinarium eum fuisse, liquido apparet.

Trium-

Triumviri, qui conquirerent juvenes idoneos ad arma ferenda, militesque facerent.

Hi creati sunt, secundi belli Punici tempore, anno A. U. C. DXLI. *Q. Fulvio Flacco* III. & *Appio Claudio Pulchro* Coss. Causam eorum creandorum *Livius* lib. 25. tradit. Consules, inquit, cum ægre delectum conficerent, quod inopia juniorum non facile in utrumque, ut & novæ urbanæ legiones & supplementum veteribus scriberetur, sufficiebat: senatus absistere eos incœpto vetuit, & *triumviros* binos creari jussit: alteros qui citra, alteros, qui ultra quinquagesimum lapidem in pagis, forisque, & conciliabulis omnem copiam ingenuorum inspicerent; & si qui roboris satis ad ferenda arma habere viderentur, etiamsi nondum militari ætate essent, milites facerent. *Tribuni plebis*, si iis videretur, ad populum ferrent, ut qui minores septem & decem annis sacramento dixissent, iis perinde stipendia procederent, ac si septem & decem annorum, aut majores milites facti essent. Ex hoc senatusconsulto creati *Triumviri* bini, conquisitionem ingenuorum per agros habuerunt. Hæc *Livius*: præter quæ nihil de iis reperio.

Quinqueviri turribus, murisque reficiendis.

Meminit & horum *Livius* lib. 25. eo loco, ubi præcedentium: *Comitia* deinde, inquit, à prætore urbano de senatus sententia plebisque scito sunt habita, quibus creati sunt quinqueviri turribus, murisque reficiendis, &c. Quod *Livius* dicit, comitiis eos creatos fuisse, *tributa* intelligit, officia eorum titulus indicat.

Cap. XLI.

De triumviris legendi senatus, triumviris recognoscendi turmas equitum Romanorum.

De his, quod ab *Octavio Augusto* instituti fuerint, *Suetonius* in Augusto cap. 37. scribit, cujus hæc sunt verba: Quoque plures partem administrandæ reipublicæ caperent, nova officia excogitavit, curam operum publicorum, viarum & aquarum alvei Tiberis, frumenti populo dividendi, *præfecturam* Urbis, *triumviratum* legendi senatus, & alterum recognoscendi turmas equitum, quotiescunque opus esset. Hæc ille. Unde etiam manifestum est, extraordinarios eos *magistratus* fuisse. Sequuntur *magistratus provinciales.*

Caput XLII.

De proconsulibus.

Hactenus de iis *magistratibus*, qui in ipsa Urbe potestatem habuerunt, quantum quidem ex veterum monumentis cognosci potuit, mediocri diligentia diximus: restat ut *provincialium* explicationem subjungamus. Dicuntur *provinciales*, quod non in Urbe, sed extra eam, in *provinciis* scilicet, potestatem habuerint, & exercuerint. Quid autem *provinciæ*, quotuplices, & quomodo constitutæ fuerint, libro de *militia* explicandum erit. Nos hoc capite de *proconsulibus* dicemus, ubi primum consideranda venit ipsa appellatio. Plurimum enim de ea discrepant viri hujus nostri sæculi doctissimi quomodo ea scribenda, & pronuntianda sit. Quidam volunt esse duo distincta vocabula, alterum præpositionem, alterum nomen atque in singulari numero in omnibus casibus de *proconsule*, in plurali, *proconsulibus*: alii contra contendunt esse unum nomen compositum, & inflecti regulariter, *proconsul*, *proconsulis*, *proconsuli*, *&c.* sicuti, *pronepos*, *pronepotis*, *pronepoti*, *&c.* dicimus. Cujus sententiæ est *Aldus Manutius* junior in Orthographia. Vide etiam *Paulum Manutium* Commentariis in primam epistolam *Cic.* ad Lentulum. Qui priorem sententiam amplectuntur, pro se adducunt *Augustini* & *Ciceronis* authoritatem. Augustini hoc est: Ab E litera vocali, nullum Latinum nisi juncta præpositione masculinum invenitur, ut *proconsule*, *proprætore.* Ergo juncta præpositione fiunt Latina, ut dixi, pro *prætore*, pro *quæstore*. Nam veteres nominativo casu *proconsul* dicebant, attendentes, nullum nomen apud Latinos virilis generis in E exire. Hæc ille. Apud *Ciceronem* autem extat testimonium, ubi L. Philippus dicit, se Cn. Pompejum pro *consule*, non pro *Consulibus* ad bellum Mithridaticum mittere: & alibi apud eundem Gellius *proconsule* vocatur. Ad quas authoritates quid respondeat *Aldus Manutius*, videri potest. Legimus quidem etiam in *Ciceronis* epistolis ad Familiareis, quas *Dionysius Lambinus* emendavit, sæpe M. T. C. P. Lentulo Pro Consule. Sed de vocabulo non est tanti: rem ipsam videamus.

Proconsules quatuor modis dictos fuisse invenimus. Primum eos, quibus ultra legitimum, & annuum tempus *magistratus* prorogatus fuit: deinde eos, qui ex privatis in provincias, vel ad gerendum bellum missi sunt: tum eos, qui ex *magistratu in provincias* sunt profecti: postremum qui constituta *monarchia* à senatu in provincias eas, quæ populi fuerunt, missi sunt.

Ad primam hujus vocis significationem quod attinet, primus ejusmodi *proconsul* fuit *Q. Publilius Philo*, ut in *tabulis Capitolinis* extat, & in *Livio* lib. 8. cujus verba in historia *Belli Palæpolitani* hæc sunt: Itaque cum & comitiorum dies instaret, & *Publilium* imminentem hostium muris avocari à spe capiendæ indies urbis, haud è republica esset, actum cum tribunis est, ad populum ferrent, ut cum *Publilius Philo* Consulatu abiisset, *proconsul* rem gereret, quoad debellatum cum Græcis esset, &c. Unde constat, *proconsules*, primo fuisse eos, quibus post *Consulatum magistratus* prorogatus esset.

Alio modo *proconsules* dicti, qui ex privatis, nullo ante gesto magistratu urbano, ad bellum mittebantur, qualis fuit *P. Cornelius Scipio*, de quo *Livius* lib. 26. Et hos quidem vere *magistratus* fuisse, aut dici potuisse, *Sigonius* negat. Nec etiam alius ante hunc *Scipionem* in Romana historia reperitur, cui privato, quique antea nullum in Urbe magistratum gessisset, *proconsulatus* hoc modo fuerit concessus, id quod etiam *Carolus Sigonius* in posteriori cum *Grucchio* disputatione fatetur.

Tertio modo, *proconsules* dicti fuerunt, qui proximo post *Consulatum* in Urbe gestum anno, in provincias *Consulares* profecti sunt, easque *pro Consulibus* gubernarunt. Fuit enim constitutum lege *C. Sempronii Gracchi*, atque postea usque ad *Augusti* imperium observatum, ut antequam novi *Consules* atque *prætores* designarentur, provinciæ duæ *Consulares* & sex vel octo, vel plures *prætoriæ*, prout numerus prætorum postulabat, à senatu futuris Consulibus, & prætoribus decernerentur, quas illi designati sortirentur, vel inter se compararent, ita ut finito annuo magistratu urbano in eas proficiscerentur: *Consules* quidem in *Consulares*, unde *proconsules*; *prætores* autem in *prætorias*, unde *proprætores* appellabantur, uti ex multis scriptorum veterum locis manifestum est. Atque hæc tum ordinaria provinciarum administratio fuit. Quod si qui non proximo anno à *Consulatu* in Urbe gesto, quemadmodum sæpe fiebat in quinto, vel sexto, vel alio post *Consulatum* anno in provincias proficiscerentur: si etiam *prætores* non proximo à gesta in Urbe *prætura*, sed aliquanto post in provincias proficiscerentur, tum privati in *provincias* ire dicebantur, ab ordinariis vero *proconsulibus*, aut *proprætoribus* nihil discrepabant. Antequam autem ad quartum ordinem *proconsulum* accedamus, quædam de his qui ex *Consulatu* in provincias sunt profecti, eorum creatione, vel electione, potestate, imperio, & aliis huc pertinentibus dicenda nobis sunt.

Ad creationem igitur eorum quod attinet, non eligebantur à populo, vel plebe *centuriatis*, aut *tributis comitiis*, uti de *Q. Publilio Philone*, & *P. Scipione* legimus: sed quando *comitiis centuriatis*, Consules in annum sequentem designati erant, tum *alter Consulum* qui magistratum gerebat, ad senatum de provinciis referebat, quæ futuræ *Consulares*, quæ *prætoriæ* essent. Quod ubi constitutum esset, tum illæ, quæ *Consulares* erant, *Consulibus* designatis decernebantur, ut eas vel sortirentur, vel inter se compararent, utram quisque ex *Consulatu* obtineret. Quo facto, *Consulatus* sui tempore quem Romæ gerebat, legem ad populum per curias congregatum ferebant de imperio militari, sine qua lege bellum gerere non poterant, tum *provinciæ senatusconsulto* ornabantur. Pertinebant autem ad ornamenta illa, latitudo provinciæ, magnitudo exercitus, stipendium in milites, viaticum in legatos, & cohortem, comitatus & cætera generis ejusdem: quæ quidem, quoniam non omnibus eadem amplitudine, numeroque concessa sunt, propterea, cum ea decernebat *senatus*, tum provincias, aut præsides ipsos provinciarum ornare dicebatur. Ad viaticum pertinebat *annulus aureus*, qui, teste *Zonara*, magistratibus peregre proficiscentibus de publico dabatur, item vestes, vasa, vehicula, muli, tabernacula, & reliqua ejus generis, quæ instrumenta locata fuisse, indicio est *P. Ventidius*, qui, ut *Agellius* lib. 15. cap. 4. scribit, victum quæsivit comparandis mulis, & vehicula *magistratibus*, qui sortiti provincias forent, præbenda publice conduxit. Itaque etiam *Alex. Severus*, ut tradit *Capitolinus*, exemplo veterum, argento & necessariis *magistratus*, quos in provinciam mittebat, instruebat, ita ut præsides provinciarum acciperent argenti pondo vicena, phialas senas, mulos binos, equos binos, vestes forenses binas, domesticas singulas, aureos centenos, cocos singulos. Quanquam ex verbis Appii apud *Ciceronem* lib. 1. ad familiares conjici possit, extremis reipublicæ temporibus eos, qui *legem curiatam* non habuissent, rem militarem quidem attingere potuisse, viatico autem publico fraudatos fuisse, atque ita suo sumptu in provincias ivisse.

Comitatus complectebatur *adjutores*, *ministros comitesque* eorum omnes, quos cum usus ratioque provinciæ, tum dignitas ipsa magistratuum ac reipublicæ postulavit. Fuerunt autem *legati*, *tribuni militum*, *centuriones*, *præfecti*, *decuriones*, aliique militarium operum, rationumque adjutores, atque ministri. Præterea vero *scribæ*, *accensi*, *præcones*, *lictores*, *interpretes*, *tabellarii*, *aruspices*, *cubicularii*, *medici*, & qui quotidianæ vitæ prope socii fuerunt, quæ *cohors prætoria*, & quasi *prætoria* dicta est. Inter quos referendi *contubernales* quoque sunt, qui erant adolescentes, rei militaris percipiendæ, & provinciæ cognoscendæ gratia *magistratus* in provinciam sequuti. Ideoque familiariter cum iis vixerunt, neque ab eorum lateribus discesserunt, teste *Cicerone*. Atque hac quidem ratione *proconsules* provincias obtinebant, atque ornabantur. Quomodo autem in eas sint profecti, & quod ipsorum munus atque officium in provinciæ administratione fuerit, jam explicabimus.

Ubi provinciam *senatusconsulto* atque in ea imperium *proconsules* obtinuerant, tum vero extremo *Con-*

Consulatûs anno, aut sua sponte, aut senatusconsulto *paludati* exibant. Verum antequam id facerent, in Capitolium venientes, ibi solennia pro republica vota nuncupabant, atque inde *paludamento*, *lictoribus duodecim*, cum totidem securibus ac fascibus, insignibusque cæteris imperii assumptis, recta ad portam Urbis ibant, ad quam veteri instituto salutati, inde aut continuo, amicis officii causa aliquanto viæ spatio prosequentibus, ac bene ominantibus in provinciam iter ingrediebantur: aut si quid negotii in Urbe haberent, ad Urbem per aliquot dies, aut menses manebant, quod cum imperio in Urbe esse non possent. Hoc tamen etiam sciendum, ut *senatusconsulto* exire *Consules* jussi sunt, sic, ne irent, tribunorum plebis edicto aut dirarum obnuntiatione prohiberi potuisse: Itaque *M. Crassus* cum P. Attejo primum edicenti, deinde obnuntianti non paruisset, ipse post, ac filius cum Parthis dimicans, justas dedisse pœnas existimatus est.

Verum ubi iter in provinciam jam erant ingressi, moris fuit, ut *proconsules* eos, quibus succedebant, de adventu suo facerent certiores: scilicet, ut cum iis congredientes, de statu cognoscere provinciæ possent: quo vero die in provinciam accedebant, eodem provincialis muneris initium capiebant. Erat autem id in duas partes distributum, in *potestatem* & *imperium*. *Potestas* fuit facultas cognoscendi, *imperium* exercitui imperandi, bellumque gerendi: quorum alterum pacis, alterum belli temporibus congruit. *Æstatem* fere rei militari, *hyemem* prætoriæ cognitioni, quæ in jurisdictione potissimum est versata, dicabant. *Jurisdictionem* autem, (de imperio enim militari alibi dicam) ita instituebant, ut aut intra prætorium, & in cubiculo querelas provincialium audirent, ministrante atque admittente cubiculario. Quæque ibi transigebantur, ea fere per diplomata annulo obsignata perficiebantur: aut in *basilica*, atque in tribunali, *scribis*, *accensis*, *præconibus* & *lictoribus* apparentibus, jus dicerent. Hoc ut commode facere possent, institutum erat, ut *proconsul*, posteaquam in provinciam venerat, in aliquam civitatem, vel in plures ex iis, in quibus conventus agi solebat, conventum sive forum in certam diem edicto indiceret, eoque *provinciales* homines evocaret, atque ita aut uno in oppido plures conventus, aut in singulis singulos ageret, atque omnes percurreret. Jus vero reddebat, & judicium dabat vel *ex legibus*, quas aut Imperator ab initio ex decem legatorum sententia provinciæ dederat, aut postea è re nata *Consules*, aut *tribuni plebis* tulerant, quo etiam *senatusconsulta* pertinent: vel ex edictis qua ipsi in provincia, ingressi singulis de rebus diligenter scripta proposuerant: quæ si ex urbanis aut provincialibus edictis sumpsissent, *translatitia:* sin minus *nova* dicebantur. Tota autem judiciorum forma eadem erat in *provinciis*, quæ erat Romæ: ut ex libro *de judiciis* intelligi facile poterit. Et privatarum quidem causarum cognitionem nonnunquam vicariis quibusdam, puta *legatis* suis *quæstoribus* vel aliis, delegabant. Publicarum autem causarum sive quæstionum exercitationem mandare aliis non poterant, nisi forte lege, quæ de quæstione illa scripta esset, nominatim cautum esset, ut is, cui exercitatio ejus quæstionis obtigisset, posset eam alii mandare.

Præter *jurisdictionem* habebant etiam *curationem*, quæ consistebat in cæteris rebus curandis, atque provinciæ imperandis, ut *in re frumentaria*, tributaria, vectigali, & *viaria:* quæ omnia per edicta sua administrabant. Frumentum aliud vendebant, aliud emebant, aliud in cellam suam æstimabant, aliud imperabant, aliud honoris causa accipiebant: quod *frumentum honorarium*, sicut etiam vinum, quod honoris causa accipiebant, *vinum honorarium* dicebatur. Extra ordinem autem interdum vectigalia nova instituebant, ac tributa imperabant, verum non sine crimine. Sæpe etiam naves, nautas, militesque provinciæ civitatibus ex fœdere imperasse eos, sumptum autem ex ordine navarcho à sua quaque civitate suppeditatum fuisse, *Cicero* alicubi docet: Sed tamen, ut *præsides* multi, libidine atque avaritia obcœcati, nova vectigalia, ac nova tributa provinciis imposuerunt, aliaque ad perniciem earum plurima imperarunt: sic nonnulli tanta caritate, atque abstinentia fuerunt, ut non solum *publica vectigalia* sustulerint, sed etiam prætorium ipsum vectigali, in quo præcipue *Cicero* gloriatur, remiserint, neque ulli alii rei, quam commodis, ornamentisque sociorum studuerint. Unde honores summos ab ipsa provincia retulerunt, *legationes* Romam honoris sui causa missas, *statuas*, *fana*, *dies festos*, cujusmodi se affici ornamentis ipse in Cilicia *Cicero* prohibuit.

Cæterum, quomodo etiam de provincia decesserint *proconsules*, aperiendum est: qua de re hæc à veteribus scriptoribus traduntur. Annuo provincialis imperii munere terminato, *proconsul* successorem, si mature venturus erat, in provincia expectabat, atque ei advenienti obviam prodibat, ac præsenti præsens provinciam, atque exercitum tradebat, deinde intra triginta dies (tot enim *lex Cornelia Syllæ* dedit) decedebat: verum interea nihil in provincia, quod ad administrationem attineret, attingebat. Quod si decessor ante successoris adventum decessisset, tum vero aliquem, qui provinciæ præesset, ut *quæstorem*, aut *legatum* cum imperio est relinquere coactus. Constituto *successore*, aut imperii *vicario*, Romam decedebat, si ante, quod *C. Julius Cæsar* in primo Consulatu sancivit, rationes pecuniæ confectas apud duas provinciæ civitates reliquisset: quibus rebus peractis è provincia decessit, ac Romam venit, & nisi triumphum petere in animo habuisset, *lictoribus dimissis*, & *paludamento* deposito, Urbem privatus ingressus est. Sin autem de triumpho postulando cogitaret, aliquandiu ad Urbem manebat, & *lictores fascesque laureatos* quamdiu triumphasset, habebat, ac senatu in ædem *Bellonæ* evocato, res à se gestas exponebat, ac triumphum petebat. Ubi vero, sive triumphans, sive privatus Urbem introiisset, tum alio die ratio-

rationes referre ad ærarium cogebatur, nec multo post *centuriones*, cæterosque provincialis curæ socios ad ærarium in beneficiis, si liberet, deferebat. Ac ante legem quidem Juliam liberior referendi ratio fuit. *Lege* autem *Julia* cautum est, ut rationes, quas in provincia apud duas civitates reliquissent, eas statim, atque Urbem iniissent, ad ærarium totidem verbis referrent, atque triginta diebus, quibus rationem retulissent, comites in beneficiis deferrent: quod tamen non *proconsulum* proprium, sed *quæstorum* commune fuit, quemadmodum ex *Ciceronis* scriptis intelligitur.

Verum quemadmodum *proconsulibus*, qui se optime gessissent, magni & in provincia, & in Urbe honores habebantur: sic contra, si quid deliquissent, atque à legibus recessissent, multis judiciorum laqueis irretiti sunt. In primis autem tribus obnoxii legibus ac quæstionibus fuerunt, *peculatûs*, *majestatis*, & *repetundarum*. *Peculatus*, si prædam aut pecuniam publicam avertissent, quo judicio etiam *quæstores*, *legati*, & *scribæ* eorum obstricti fuerunt: *Majestatis*, si aut exercitum aut provinciam hosti prodidissent, aut ultro exercitum è provincia eduxissent, aut bellum sine S. C. intulissent: *Repetundarum*, si se in socios, aut avare, aut superbe, aut libidinose, aut crudeliter, aut injuste gessissent. Quæ lex maxime *socialis* fuit, & provinciarum salutem continuit, quo judicio postulati plurimi, damnati multi, nonnulli etiam absoluti sunt: de quibus alio libro disputabimus. Atque hæc quidem de iis *proconsulibus*, qui libera adhuc republica provincias gubernarunt, dicta sint: restat ut de his qui constituta *monarchia* provinciis præfuerunt, quædam addam.

Octavius Augustus, cum senatus ac populi Romani voluntate compelleretur, ut solus rempubl. regeret, provinciarum administrationem aliam à priori instituit. Alias enim sibi reservavit, eas scilicet, quæ potentiores erant, & plus periculi ostendebant: ac vel hostes accolas habebant, vel novos per se ipsæ aliquos motus turbare poterant. Quæ autem infirmiores, & pacatiores erant, populo attribuit, ut in eas, quos vellent, mitterent, eosque qui ipsis præessent, *proconsules* appellavit: de quorum potestate quid *Dio* lib. 53. scribat audiamus: Annuas, inquit *Dio*, eorum præfecturas *Augustus* esse jussit, nisi quis multitudinis liberorum, aut nuptiarum ratione privilegium haberet, utque de communi *senatus* consilio mitterentur, neque gladio accincti, neque militari habitu utentes. *Proconsules* autem eos dici voluit, non modo duos istos *Consules*, sed reliquos etiam *prætorios*, aut qui *prætoriorum loco* haberentur: utque lictores utrisque tot, quot in Urbe permissum est legibus habere, adessent, ut imperii insignia statim atque extra pomerium venissent, adsumerent, & usque ad reditum in Urbem ea servarent. Et post: Senatus autem, & eorum quidem *Consularibus* Africam atque Asiam concessit, & *prætoriis* reliquas provincias adscripsit. Utrisque autem ex æquo interdixit, ne ante quintum annum à gesto in Urbe magistratu provincias sortirentur: ita fiebat, ut etsi eorum numerus, quam provinciarum erat major, tamen ad omnes tandem imperium perveniret. Post *Cæsaris* autem *Octaviani* tempora, cum nonnulli eorum male gessissent *magistratum* suum, Imperatori istæ quoque provinciæ adjectæ sunt, ac sic his etiam ipsis quodammodo is provincias assignabat. Cæterum & *legatos*, seu *assessores* quosdam sibi adsciscebant, quorum consilio in administratione provinciæ uterentur, unicum quidem *prætorium*, ex sui, aut inferioris ordinis hominibus, tres autem *Consularis*, ex ejusdem dignitatis viris accipiebat, eos, qui ipsi Imperatori probarentur. Erat etiam hoc generaliter de omnium provinciarum potestate constitutum, *ne quem delectum* militum agerent: ne *pecuniam*, præter eam quæ constituta erat, exigerent, senatus, Imperatorisve injussu: cum successor missus esset, is ut statim ex provincia abiret, ac ne in redeundo domum tempus tereret, sed intra tertium mensem Romam reverteretur. Hæc *Dio*. Plura de iis traduntur à jurisconsultis, titulo de *proconsulis* officio, qui proprie huc pertinet.

CAP. XLIII.

De prætoribus provincialibus, & proprætoribus.

Initio provinciis præfecti sunt *prætores*, ut & jus *provincialibus* dicerent, & si res cogeret, bellum administrarent. Itaque *prætorum* numerus ob id crevit, quia provinciarum numerus crevit. Cum enim *duo Romæ prætores* essent, unus, qui inter cives, alter, qui inter peregrinos jus diceret, ac provinciæ duæ *Sicilia* atque *Sardinia* essent institutæ, visum est faciendum, ut *prætores* alii in eas duo adjicerentur. Inde duabus ad imperium adjunctis Hispaniis, totidem alii accesserunt, qui quaterni quaternas in singulos annos provincias gubernarent. Quoniam autem in ipsis provinciis sæpe tumultus ac bella graviora excitabantur, quæ bella jam inde ab initio geri per Consules erant solita, hinc etiam provinciæ *Consulibus* ordine sunt commissæ. Et sic duo potissimum ordinarii fuerunt provinciarum rectores: *Prætores* qui in prætura, & *Consules*, qui graviore urgente bello in Consulatu provinciis præfuerunt. *Prætores* igitur *provinciales*, sicut & reliqui, creati sunt *comitiis centuriatis*, quibus, ubi erant designati, decretæ à senatu provinciæ, quas sortirentur. Insignia fuerunt eadem, quæ *prætorum urbanorum*, lictores videlicet sex, totidem fasces, atque secures, unde ab *Appiano* ἑξαπέλεκεις, id est, *sex securium* appellantur. *Tempus* ordinarium quo provincias tenuerunt, fuit *annuum*. Si vero prorogato post præturam imperio in provinciis remansissent, *proprætores* sunt appellati. Atque hoc quidem ultra annum Urbis DC. sic est obser-

observatum. Postea vero, cum *L. Calpurnius Piso* tribunus plebis, *L. Marcio Censorino*, *M. Manilio* Coss. anno ipso DCIV. teste in Bruto *Cicerone*, primus de quæstione perpetua repetundarum tulisset, id est, ut ex prætoribus iis, qui provincias sortiri soliti erant, unus provinciæ loco, quæstionem repetundarum sortiretur, eique per annum in Urbe præesset: & cum idem postea etiam in aliis *quæstionibus* ac *prætoribus*, alii alia lege sanxissent, initium introductum est, ut *prætores*, qui quotannis adhuc seni tantum creabantur, jurisdictiones duas, quæstiones quatuor, aut plures ex legibus, quæ de quaque quæstione latæ erant, in sortem conjicerent, easque per annum in Urbe exercerent: extremo autem anno, ex senatusconsulto provincias in posterum sortirentur, & inde *proprætores* appellari cœpti sunt.

Cæterum ad ipsam appellationem quod attinet, utrum *proprætor*, an *proprætore* dicendum sit, ea hic repetantur, quæ de *proconsulibus* monuimus. Non autem uno modo *proprætores* dicti sunt. Primum enim *prætores provinciales*, qui imperio prorogato in provinciis ultra legitimum tempus manserunt, *proprætores* sunt appellati: tum etiam illi, qui ex privatis ad bellum gerendum, non autem ad gubernandam provinciam, missi sunt, ut *C. Octavius*. Et hi proprie *magistratus* non fuerunt. Tertio *proprætores* dicti, qui *prætura* in Urbe gesta, sub finem anni in provincias profecti, eis præfuerunt: hi ordinarii *magistratus provinciales* fuerunt: quorum imperium & potestas eadem fuit, quæ *proconsulum*, nisi quod sex tantum lictoribus, totidem fascibus, & securibus usi fuerunt, & quod provincias minores obtinuerunt. Cætera, quæ capite proxime præcedenti, de *proconsulum* in provincias profectione, & comitatu diximus, item de imperio, jurisdictione, curatione & decessione, illa omnia etiam ad *proprætores* pertinent. Quarto *proprætores* etiam dicti sunt illi, quos *C. Octavius Augustus*, & post eum reliqui Imperatores in eas provincias, quas sibi reservabant, miserunt. Et hi majorem, quam *proconsules*, qui provinciis populi præficiebantur, habebant potestatem: de quibus *Dio* lib. 53. in hunc modum scribit, de *Augusto* verba faciens: Qui neque *Consulares*, neque *prætorii* erant, ipse (*Augustus* scilicet) delegit, ac legatos suos & *proprætores* nominavit. Nam cum hæc nomina diu admodum in priori reipublicæ forma floruissent, *prætores*, inquam, & *Consules*: prætoris nomine, ut bellis maxime ab antiquis temporibus conveniens, à se delectos insignivit, *proprætores* eos nuncupans: *Consulum* appellatione reliquos, ut paci propinquiores affecit, *proconsules* dicens. Hæc nomina in Italia *Cæsar* reservavit: qui extra Italiam imperarent, quasi eorum locum tenentes, *præfectos* appellavit. A se porro designatis, præter nomen *proprætorum* hoc etiam tribuit, ut plus quam annum essent cum imperio, quatenus videlicet ipse statuisset, ut militarem habitum gestarent, gladiumque, & jus capite plectendi militis haberent. Omnes autem *proprætores*, ac qui non sunt *pro consulibus*, sex utuntur lictoribus, nomenque inde apud Græcos habent ἑξαπελέκεις. Utrique autem imperii insignia statim, atque venerint in provinciam ipsis destinatam, accipiunt, perfunctique eo statim deponunt. Hæc ille. Qui etiam paulo post addit, *proprætores*, cum urbanis legionibus, pluribus instructis præfectis in provincias à *Cæsare* missos, additosque eis curatores, qui publicos reditus colligerent, & certas impensas facerent. Quin etiam de ipsis constitutum ait, ne quem delectum militum agerent, ne pecuniam præter eam, quæ constituta erat, exigerent, *Imperatoris* injussu, cui successor missus esset, is statim ex provincia abiret, ac ne in redeundo tempus tereret, sed intra tertium mensem Romam reverteretur. Plura de his *proprætoribus* habentur in *Pandectis* titulo de officio *præsidis*, quæ inde petantur.

Cap. XLIV.

De legatis proconsulum, & proprætorum.

Inter *comites proconsulum* & *proprætorum* primum locum obtinuerunt *legati*, de quibus hoc capite agemus, reliquos ad alium, & commodiorem locum differentes. *Legati*, inquit *Varro* lib. 4. de lingua Latina dicuntur, qui lecti publice, quorum opera consilioque uteretur peregre *magistratus*, quive nuntii senatus, aut populi essent. Quibus ex verbis intelligitur, *duplices* fuisse apud Romanos *legatos*: alios, qui senatus voluntatem ad alios detulerunt: alios, qui *præsidibus*, *proconsulibus* scilicet, & *proprætoribus* operam quacunque ratione navarunt. Sunt autem & aliæ *legati* significationes; verum de ea tantum dicemus, cujus priori loco *Varro* meminit. Illi igitur *legati*, qui *proconsules*, *proprætoresque* in provincias euntes comitabantur, aut à senatu iis dabantur, aut permissu *senatus* ab ipsis præsidibus adsciscebantur, aut lege aliqua extra ordinem deligebantur, *Cicerone* teste. *Numerus legatorum* provinciarum rectoribus assignatorum, qui minimus, fuit *trium*. Nec vero dubium est, quin in eo sit habita ratio *prætorii* gradus & *Consularis*, & provinciæ, & belli, ipsius denique hominis. Unde legimus, nonnullis *legatorum* numerum auctum esse. Observatum & hoc est, ut *legatos* libenter sibi quisque legaret, qui rei militaris periti essent, quique ipsi provinciis alias cum imperio præfuissent. Itaque *Consulares* Consulibus, *prætorii* prætoribus *legatos* se poscentibus adjunxerunt, & frater fratrem, filius patrem sibi legavit. Cæterum, quod ad munus ipsorum attinet, *vicarii* quidam erant *proconsulum*, ad molem rerum provincialium sustinendam, unde etiam ipsi lictoribus ac fascibus utebantur.

Ad

Ad jurisdictionem autem quod attinet, privatarum tantum causarum cognitionem habebat, in quibus non sua, sed mandata utebantur authoritate: & si quid occurreret, quod majorem diligentiam expostularet, id ad proconsulem remittebant. *Publicarum* autem *quæstionum cognitio* & exercitatio iis à *procoss.* mandari non poterat, nisi in lege istius quæstionis nominatim scriptum esset. Jus nullum habebant animadvertendi in caput cujusquam, nec atrociter verberandi. Id enim *proconsulis* erat. Si tamen contigisset, *proconsulem* abesse à provincia, tum *legatis* committebantur, quæ animadversionem postulabant. Sed & hoc notandum, si *proconsules* aut *proprætores* ante successoris adventum, de provincia decederent, eos *legatos* vel *quæstores* interim provinciis præfecisse, qui & ipsi tum *proconsules* aut *proprætores* appellabantur.

De *legatis* decem, quorum consilio & ope duces exercituum utebantur, in provinciis constituendis, alio loco dicam. Illud hoc loco, antequam ad alia progrediar, admonendum videtur, quod *de legatione libera* interdum legitur, moris fuisse, ut *senatores* Romani, quibus privata negotia in provinciis erant velut hæreditates, aut legata persequendi, vel nomina exigendi, honorario titulo *liberæ legationis* à senatu donarentur, ut ita sub *legatorum* personis commendabiliores controversias haberent, atque *favorabiliores*. Quin etiam voti solvendi, & periculi vitandi causa eas legationes sæpe impetrabant, & lictores à *provincialibus* magistratibus cæterorumque legatorum insignia accipiebant. *Cicero* autem lib. 3. de Legibus, in suo Consulatu omnino extinguere & tollere ejusmodi *legationes* voluit, unde etiam inter alias suas leges hæc ponit: *Rei suæ ergo ne quis legatus esto.* Sed intercessit *Livius tribunus plebis*, &c. Et hæc de *legatis*.

CAP. XLV.

De quæstoribus provincialibus & proquæstoribus.

Quæstorum tria genera fuisse supra diximus: Alii enim *quæstores ærarii*, vel *urbani*: alii quæstores *parricidii*, vel rerum capitalium erant: alii *quæstores provinciales*, de quibus hoc capite dicemus, eo ordine, ut primum, qui *quæstores provinciales* fuerint, quomodo creati sint, & provincias obtinuerint, tum quam potestatem habuerint, ostendamus. *Quæstores provinciales* erant, qui una cum *proconsulibus*, aut *proprætoribus* in provincias exibant. In singulas enim provincias singuli *quæstores* mittebantur, præterquam in Siciliam: quæ cum duplex fuisset, provincia vetus & nova duos etiam habuit *quæstores*, unum qui *Lilybæi*, alterum qui *Syracusis* curabat. Legebantur autem eodem modo, quo *prætores provinciales*. Nam cum legitimus *quæstorum numerus* in annum populi suffragiis esset creatus, jubebat senatus ut provincias in sortem conjicerent: *provinciæ* vero *duæ* erant *urbanæ* eorum, qui ærario populi Romani præessent: reliquæ fere *provinciales*, eorum, qui cum *Consulibus*, aut cum *prætoribus* in provincias irent. Quemadmodum autem *præsides* non semper provincias ex senatusconsulto, & sorte sed aliquando lege obtinuerunt: sic etiam *quæstores* non semper ex S. C. eas sortiti, sed aut S. C. aut lege aliqua extra ordinem nominatim adepti sunt, cujus rei exempla non pauca apud *Livium* & *Ciceronem* extant.

Ministris quæstores usi sunt, scribis & lictoribus: *scribis* ad conficiendas tabulas publicas, *lictoribus* ad majestatem magistratus tuendam. Nec vero semper *quæstor* cum suo præside in provinciam proficiscebatur: verum sæpe, aut multo ante, aut multo post eum in provinciam veniebat: unde fiebat, ut non idem semper *quæstorii muneris* ineundi dies fuerit, qui *prætorii*: quod ubi evenit, simul illud etiam contingere potuit, ut duos *quæstores* præses unus eodem anno habuerit, *Cicerone* teste.

Potestas horum erat, publicam *pecuniam*, quam ex ærario, à tribunis ærarii accipiebant, quæque attributa pecunia dicebatur, *curare*, & inde stipendia, & viaticum legatis, cohorti prætoriæ, & exercitui suppeditare: tum etiam vectigalem pecuniam ex re frumentaria, & ex portoriis, cæterisque, quæ *publicani* exercent, vectigalibus exigere, & Romam in ærarium referre. Nonnunquam etiam *proprætores* quæstoribus jurisdictionem, imperiumque suum mandarunt, & totius rei frumentariæ administrationem commiserunt. Quod si *quæstores* à *proprætoribus* vel *proconsulibus*, ante successorum adventum de provincia decedentibus, provinciæ præponerentur, tum & ipsi *proconsulis* aut *proprætoris* nomen ferebant, prout hujus, vel illius vices sustinebant. Si vero *quæstores* non expectato successore de provincia decederent, non erat eorum suæ provinciæ aliquem præficere: sed ejus, penes quem summum erat provinciæ imperium, *proconsulis* aut *proprætoris*.

Cæterum quanta intercesserit necessitudo *quæstori* cum præside suo, docet *Cicero* cum sæpe alias, tum vero *in Divinatione* in Verrem his verbis: Sic à majoribus accepimus, *prætorem quæstori* suo parentis loco esse oportere, nullam neque justiorem neque graviorem causam necessitudinis posse reperiri, quam conjunctionem sortis, quam provinciæ, quam officii, quam publici muneris societatem. Idem alibi dicit, majores hanc *quæsturæ* conjunctionem liberorum necessitudini proximam esse voluisse. Inter urbanos, & provinciales *quæstores* hanc differentiam notat *Hotomanus*, primum quod illi neque lictores, neque viatores habuerint, cum neque vocationem, neque prehensionem haberent: hi vero & lictores, &

& togam prætextam habuerint. Deinde quod urbani *jus non dixerint:* provinciales autem jure dicundo conventus circumiverint, ut scribit *Suetonius*, & quæcunque commissa populo Romano essent, exquisiverint, deque iis judices ac recuperatores dederint, quemadmodum videmus *in Divinatione*, Q. Cæcilium Verris quæstorem in Agonidem judicium dedisse.

Porro ad *proquæstores* quod attinet, nam & de his me dicturum aliquid promisi, sic appellati sunt ii, qui mortuo quæstore præsidi ipsi *quæstoris* loco esse cœperunt, item qui, quæstore, non expectato successore, decedente provinciæ ipsius interea præfecti sunt. Hi vero provinciam suam non à senatu, aut populo, uti *quæstores*, verum ab ipso proprætore, vel proconsule, acceperunt, ideoque inferiori gradu fuerunt. Legimus etiam præsentibus nonnunquam *quæstoribus*, tamen etiam *proquæstores* fuisse, sed raro.

Cap. XLVI.

De præfecto Ægypti, præfectis præfecturarum, Consularibus quatuor, qui per Italiam jus dicerent, & juridicis Italiæ.

Præfecti vocabulum late patet. Nam & in re militari magnus ejus usus est, & in hoc de *provincialibus magistratibus* loco varie usurpatur. Scribit enim *Dio*, Octavium Augustum, eos omnes, quos provinciis extra Italiam sitis præposuisset, *præfectos* appellasse. Verum cum eorum eadem quæ *proprætorum* in Cæsaris provincias missorum ratio fuerit, nihil de iis hic dicam, sed tantum de *præfecto Ægypti*, pauca monebo. *Præfectus Ægypti*, qui & *Augustalis* dictus est, ab *Augusto* primum fuit institutus, & Ægypto, quam *Antonio* & *Cleopatra* victis in provinciæ formam redegerat, præpositus. Diversus fuit à reliquarum provinciarum rectoribus, quod non *senatorii*, ut illi, sed *equestris ordinis* fuerit. Senatoribus enim eam provinciam *Augustus* committere, ut *Dio* lib. 51. docet, noluit, veritus, ne si violentiores *senatores præsides* nacta esset, occasionem rerum novandarum afferret. Quin etiam, ut idem ait, proficiscendi in Ægyptum potestatem, nisi ipse nominatim alicui permisisset, omnibus ademit. Primus, qui ei præfuit sub præfecti nomine *Cornelius Gallus* fuit, à quo deinceps omnes, qui eam provinciam administrarunt, *præfecti* sunt appellati. Meminit eorum *Ulpianus* ff. titulo de *præfecto Augustali*, his verbis: *Præfectus Ægypti* non prius deponit *præfecturam*, & imperium, quod ad similitudinem *proconsulis* lege facta sub Augusto ei datum est, quam Alexandriam ingressus sit successor ejus, licet in provinciam venerit, & ita in mandatis ejus continetur, &c. Reliqua fere omnia cum *proconsulibus*, vel *proprætoribus* communia habuit.

Præfecti præfecturarum dicebantur ii, qui præfecturis præerant, & in iis jus dicebant: proprie quidem *provinciales magistratus* non erant. Præfecturæ enim, uti *Festus* docet, in Italia appellabantur illæ urbes, in quibus & jus dicebatur, & nundinæ agebantur, & erat quædam earum respublica: neque tamen magistratus suos habebant, in quas legibus *præfecti* mittebantur quotannis, qui jus dicerent. Quarum genera duo fuere: alterum, in quas solebant ire præfecti, populi suffragio creati: alterum, in quas *prætor urbanus* quotannis *præfectos* mittebat. Sed de *præfecturis* alio loco plura dicemus.

Consulares quatuor, qui per Italiam jus dicerent ab Imperatore *Adriano* instituti sunt. Cum enim is Italiam in quatuor regiones distribuisset, in singulas *præfectos* misit, *potestate* fere *proconsulari*, qui, quod prius Romæ Consulatum gessissent, *Consulares* dicti. *Ælius Spartianus* in Adriano: *Quatuor Consulares* per omnem Italiam judices constituit. *Julius Capitolinus* de M. Antonino Pio: Ab Adriano inter quatuor *Consulares*, quibus Italia committebatur, electus est ad eam partem Italiæ regendam, in qua plurimum possidebat. Ex quibus constat *Consulares* hos tantum judicium habuisse, hoc est, judicandis Italorum controversiis occupatos fuisse, rem vero militarem non attigisse. Neque diu post *Adrianum* hæc ordinatio mansit, id quod testatur *Appianus* lib. 1. de bellis civilibus, cum in historia *belli Marsici* sic scribit: Apparet, tunc quoque regiones Italiæ distributas fuisse *proconsulibus*, quem morem imitatus *Adrianus* Imperator, renovavit post ætates aliquot, non diu duraturum post ejus obitum. Hæc ille. In horum Consularium locum juridicos Italiæ præposuit *M. Anton. Philosoph.* testante *Jul. Capit.* his verbis: Datis juridicis Italiæ consuluit, ad id exemplum, quo *Adrianus* Consulares viros reddere jura præceperat. Plura de iis non memini me legere.

CAP. XLVII.

De triumviris, quinqueviris, septemviris, ac decemviris, coloniæ deducendæ. De quinqueviris, septemviris, vigintiviris, agris dandis, attribuendis. De quinqueviris, quindecimviris agrorum metiendorum.

DE *coloniis*, earum divisione, jure, & deductione libro ultimo dicendum nobis erit, ideoque hic breviores erimus. *Appianus* libro primo bellorum civilium scribit, morem Romanis fuisse, nunc hos, nunc illos Italiæ populos subjugando parte agri mulctare, in eumque colonias deducere: aut in jam ante condita oppida novos colonos sui generis adscribere. Hæ *coloniæ* tanquam præsidia partis bello provinciis imponebantur: in quibus quantum erat culti agri *colonis* dividebatur, aut vendebatur, elocabaturve: quod vero incultum supererat, ut fere bellum sequi solet vastitas, quia sub sortem mittere non vacabat, per præconem invitatis assignabant, quibuscunque liberet colere, excepta sibi tributi nomine in singulos annos ex arbustis proventus parte quinta, frugum vero decima. Quin & gregibus vectigal indictum erat, tam minoris, quam majoris pecoris: ita prospiciebatur frequentiæ generis Italici, quod laboris patientissimum est habitum, ne carerent auxiliis domesticis. Hactenus *Appianus*. Ex quibus intelligere licet, qua occasione *coloniæ* fuerint deduci cœptæ. Cum igitur aut lege aliqua à plebe scitum, aut senatusconsulto decretum esset, *coloniam* aliquam *deduci*, & numerus colonorum scriptus esset, creabantur *comitiis tributis*, ut libro superiore ostendimus, modo per *Consulem*, modo per *prætorem* urbanum *curatores*, qui *coloniam deducerent*, interdum *tres*, interdum *quinque*, *septem*, *decem*, *viginti* etiam, qui inde *triumviri*, vel *quinqueviri*, vel *septemviri*, vel *decemviri*, vel *vigintiviri coloniæ deducendæ*, aut agris dandis, attribuendisve appellabantur. Hi post quam creati erant, *colonos*, qui vel sua sponte nomina dederant, vel sorte exierant, in agros lege definitos, atque in *coloniam* sub vexillo, quasi exercitum aliquem deducebant. Dux autem deductionis aliquis è *curatoribus agrariis* erat. *Appianus*, *Plutarchus*, *Cicero*. Signa cohortium, in antiquis nummis, quibus *coloniæ* alicujus deductio significatur, impressa adhuc etiam cernere possumus. Ubi vero colonos in agris, quo deducendi erant, collocarant, tum aratro urbem, & agrum circumscribebant, testibus *Varrone*, *Dionysio*, *Plutarcho*, & *Cicerone*, ac aliis: nummis etiam antiquis, in quibus aratro deductio *coloniæ* demonstrabatur, qualis *in Fastis*, Julio, & Augusto *Huberti Goltzii* multi cernuntur, in quibus etiam hi, quorum *primus* repræsentat nobis vexillum, aquilam, & signum cohortis, *secundus* item vexillum, aquilam, aratrum, decempedam, sive perticam agri mensoriam, *tertius* sacerdotem agentem jugum boum, & sulcum aratro ducentem, urbe, agroque, quomodo dixi, circumscripto: tum vero agri divisionem, ac suæ cuique partis assignationem sunt aggressi, unde agros coloniarum divisos, & assignatos dici notavit *Frontinus*. Quod munus difficillimum, ac molestiæ sæpe plenissimum videtur fuisse, propter odium colonorum in quod illi facile poterant assignationis ejus causa incurrere. Atque hæc omnia fiebant auspicato: qua de causa *curatoribus* illis *pullarius* dabatur, qui cum ipsis proficisceretur. Tantum de illis. Sequuntur *ministri magistratuum* Romanorum.

CAP. XLVIII.

De scribis, apparitoribus, accensis, interpretibus, præconibus, lictoribus, viatoribus, & carnificibus.

A magistratuum explicatione ad *ministros* transibimus. Fuerunt autem *ministri magistratuum scribæ*, *apparitores*, *accensi*, *interpretes*, *præcones*, *lictores*, *viatores*, *carnifices*.

Scribæ, uti *Festus* docet, fuerunt *librarii*, qui rationes publicas scribebant in tabulis. Apparuerunt autem singulis magistratibus eo nomine, ut rationes publicas in tabulas referrent, & leges, actaque omnia perscriberent: unde dixit *Cicero* in 5. Verrina, *scribarum ordinem* esse honestum, quod eorum hominum fidei tabulæ publicæ, periculaque magistratuum committantur. *Leges* quodammodo in manibus *scribas* habuisse, & magistratibus jus suggessisse, ostendit idem, cum in tertio de Legib. extremo scribit: Animadverto quosque in magistratibus ignoratione juris sui tantum sapere, quantum *apparitores* velint, quod ipsum de *scribis* esse dictum docet *Plutarchus*, ubi *scribarum arrogantiam* à M. Catone minore fractam, ac repressam esse narrat, in hæc verba: *Cato* cum quæsturam iniisset, *ministros*, *& scribas coërcuit*, qui publicas tabulas, legesque tractantes, cum adolescentes nacti essent, quibus magistratibus apparerent, quod ii propter inscientiam magistris egerent, potestate non cedebant, sed ipsi erant magistratus. Eos vero Cato *apparitorum loco*, ut erant, tractavit, cum alios

alios fraudis, alios inscientiæ insimularet: cumque illi auxilio collegarum *Catonis* usi resisterent, *Cato* primum eorum damnatum defraudata hæreditate ab ærario expulit, alterum vero de inertia postulavit: qui cum gratia *Catuli censoris* fultus evasisset, eo nunquam usus est *Cato*. Addo illud, *scribas* fere à *quæstoribus* mercedem apparitionis accipere solitos, id quod ex fragmento veteris hujus tabulæ intelligitur:

Q. URB. QUEI ÆRARIUM PROVINCIAM OBTINENT EAM MERCEDEM DEFERTO QUÆSTORQUE QUEI ÆRARIUM PROVINCIAM.

OBTINEBIT EAM PECUNIAM EI SCRIBÆ SCRIBEIS Q. HÆREDIVE. EJUS SOLVITO IDQUE EI SINE FRAUDE SUA FACERE LICETO QUOD SINE MALO PECULATU FIAT OLLEISQUE HOMINIBUS EAM PECUNIAM CAPERE LICETO.

Omnium autem, ut scribit *Festus*, minimæ dignitatis fuit *scriba navalis*, quod periculis quoque ejus ministerium esset objectum. Cum ergo multi essent *scribæ* in civitate, factum est, ut in decurias multas sint translati, *quæstoriorum*, *ædilitiorum*, *prætoriorum*, prout à quæstoribus, ædilibus, prætoribus essent lecti. Nam hoc jus eorum *magistratuum* fuisse, non obscure innuit *Cicero* pro Cluentio cum scribit: Nuper hominem tenuem *scribam ædilitium* D. Matrinium cum defendissem, apud *M. Junium*, *Q. Publicium* prætores, & *M. Platorium*, *C. Flaminium* ædiles curules: persuasi, ut *scribam* jurati legerent eum, quem iidem isti *censores* ærarium reliquissent. Et *Livius* lib. 40. *Q. Petilius prætor* urbanus eos libros à *L. Petilio scriba sumpsit*, & erat familiaris usus, quod *scribam* eum quæstor *Q. Petilius* in decuriam legeret. Sed tamen aliquot etiam decurias pretio emptas fuisse apparet, ex Oratione quinta *in Verrem*. Non admodum autem gravem, atque *honestum* fuisse Romæ *scribarum ordinem*, duæ res indicio sunt: una, quod *Æmilius Probus* in Eumene *scribarum munus* multo apud Græcos honorificentius fuisse, quam apud Romanos, prodit: nam apud Romanos revera, sicut essent, mercenarios habitos: apud Græcos, neminem nisi honesto loco, & fide, & industria cognita admissum. Altera, quod Piso apud *Agellium* lib. 6. cap. 9. de *Cn. Flavio scriba* ita scribit: *Cn. Flavius*, patre libertino natus scriptum faciebat: isque in eo tempore *ædili curuli* apparebat, quo tempore ædiles subrogantur, eumque primæ tribus ædilem curulem renuntiaverunt, atque ædilis, qui comitia habebat, negat accipere neque sibi placere, qui scriptum faceret, eum ædilem fieri. *Cn. Flavius* dicitur tabulas posuisse, scriptu sese abdicasse, isque *ædilis curulis* factus est. Non tamen aditum omnino scribis ad majores honores fuisse interclusum, *Cicereii*, qui Scipionis Africani majoris scriba fuerat, *exemplum* ostendit, qui authore *Valerio*, cum in campum Africani filium candidatum *prætoriis comitiis* deduxisset, seque omnibus centuriis *Scipioni* anteferri vidisset, è templo descendit. Quin etiam *Cicero* quendam memorat, qui cum in Sullæ Dictatura *scriba* fuisset, post in Cæsaris, prætor urbanus fuit.

Apparitores magistratuum dicebantur, qui magistratuum imperio præsto erant, ut *scribæ*, *accensi*, *interpretes*, *præcones*, *viatores*, *lictores*, servi publici, *carnifices*. Hæc autem munera libertis fere suis magistratus quisque more majorum mandavit. Quod cum ex aliis multis locis colligitur, tum maxime ex oratione senatoris cujusdam apud *Tacitum* lib. 13. Annalium, de libertinorum ordine ita disserentis: Hinc plerumque tribus, decurias, ministeria *magistratibus*, & *sacerdotibus*, cohortes etiam in Urbe conscriptas, & plurimis *equitum* plerisque *senatoribus* non aliunde originem trahi. Quibus verbis satis planum facit, libertinis tribus & decurias, credo *scribarum* & *præconum*, & *viatorum*, aliquando esse repletas, ex libertinis ministros esse *magistratibus* & *sacerdotibus* datos; eosdem esse aliquando in cohortes ad bellum descriptos, atque inde plurimos *equites*, multos *senatores* originem deduxisse.

Scribas autem ex hoc numero eximimus: non quod non *apparitorum* numero fuerint, sed quod eorum ordinem ex ingenuis potius, quam ex libertinis constitisse animadvertimus. Siquidem & antiquus ille *scriba Pontificum Cn. Flavius*, non libertinus fuit, sed libertini filius, & *Cicerejus scriba* Scipionis, prætor legi non potuisset, nisi ingenuus fuisset. Neque enim stante republica magistratus ulli libertinorum ordini patuerunt. *Cicero* tamen *M. Tullio* liberto suo *scriba* usus est.

Accensos, hoc loco intelligimus *magistratuum ministros*, qui accirent. Sic enim *Varro* libro 4. de lingua Latina, Consul loquitur ad exercitum: *Impero*, *qua convenite ad comitia centuriata*. Quare hic *accenso*, illic *præconi* dicit, hæc est causa. In aliquot rebus idem ut *præco*, *accensus* acciebat, à quo accensus quoque dictus. *Accensum* solitum ciere Bœotia ostendit, quam *comœdiam Ælii* esse dicunt, hoc versu:

Ubi primum accensus clamarit meridiem, &c.

Livius de *decemviris Consularibus*: Penes præfectum juris duodecim fasces erant, collegis novem singuli *accensi* apparebant. Et *Cicero* in epistola illa nobili ad fratrem: His rebus nuper C. Octavius jucundissimus fuit, apud quem *primus lictor* quievit, tacuit *accensus*, quoties quisque voluit, dixit, & quam voluit diu. Quo in loco cum de *accenso*, *tacuit*, dixit, significat, *accensi officium* fuisse non solum ut acciret ad prætorem, qui jus poscerent: sed etiam, ut molestis interpellatoribus silentium imponeret. Libertis autem hoc muneris datum esse, idem ille in eadem ostendit: *Accensus* sit, inquit,

eo etiam numero, quo eum majores nostri esse voluerunt, qui hoc non in beneficii loco, sed in laboris, aut muneris non temere nisi libertis suis deferebant, quibus illi quidem non multo secus, ac servi imperabant: unde ad Appium cum scribit, *Pausaniam*, *Lentuli libertum*, *accensum* suum vocat.

Interpretes fuerunt, quos inter exteras gentes, ad externorum populorum orationem interpretandam adhibuerunt: quos *ex apparitorum* & libertinorum *numero* fuisse, *Ciceronis* verba, quæ sequuntur, ostendunt: Primum ad Thermum, inquit, se pro Coss. in Sicilia, in longa apparitione singularem, & prope incredibilem *interpretis* sui *Marcilii* fidem cognovisse. Deinde in *Corneliana*: C. Publicium Menandrum, libertinum hominem apud majores legatos in Græciam proficiscentes, *interpretem* secum habere voluisse.

Præconum in civitate *usus* fuit varius, ac *multiplex: in auctionibus*, ut ad hastam starent, & pretia oblata nuntiarent: *in concionibus*, ut audientiam facerent: *in comitiis* magistratuum, ut tribus ad suffragia ineunda citarent, & eos, qui designati erant, renuntiarent: *in legibus ferendis*, ut subjiciente *scriba* leges populo recitarent: *in judiciis* & quæstionibus, ut judices, reos, & accusatores, & testes citarent: quod unicuique planum esse potest, qui non cursim, sed attente antiquorum scripta perlegerit. Liberos autem fuisse *præcones*, exemplo sit Sex. ille *Nævius*, de quo *Cicero* pro Quinctio. Hi à Consulibus ex civibus Romanis legebantur, eorumque multæ erant decuriæ.

Lictores dicuntur, ait *Festus*, quod fasces virgarum ligatos ferunt, hi parentes *magistratibus*, delinquentibus plagas ingerunt: *Usi sunt lictoribus Consules*, *Prætores*, *Interreges*, & *Dictatores*, & si qui alii magistratus non potestatem solum habuerunt, sed etiam imperium. *Viatoribus* ii, quorum potestas potius quam imperium extitit. Eorum munus erat, ut populum summoverent, sontes virgis cæderent, & securi ferirent, quæ ex *Livio* multis locis eliciuntur, qui eos etiam alicubi *aditus summotores* vocat. Hos in plebe Romana fuisse, idem ostendit, apud quem aliquis ex plebe queritur, quatuor & viginti *lictores* apparere Consulibus, & eos ipsos plebis homines: Punico autem bello confecto, qui *magistratibus* in provincia apparerent, eos fere *Bruttios* fuisse, unde *Bruttianos* dictos, tradit *Agellius*. Plurima de *lictoribus* collegit observatione dignissima *Justus Lipsius* libro primo Electorum, cap. 23.

Viatores appellantur, inquit *Festus*, qui magistratibus apparent, eo quia initio omnium tribuum cum agri in propinquo erant Urbis, atque assidue homines rusticabantur, crebrior opera eorum erat in via, quam Urbe: quod ex agris plerumque homines vocabantur à *magistratibus*, & frequens eorum erat ab agris ad Urbem via: cum quo etiam *Columella* & *Cicero*, cujus hæc sunt verba: E via ad senatum accersebantur *Curius*, & cæteri senes, ex quo, qui eos accersebant, *viatores* nominati sunt. Hi alii erant à *lictoribus*, si antiquam utrorumque originem respiciamus. *Valgius* tamen eosdem fere *viatores* cum *lictoribus* existimavit, ut est apud *Agellium*. Lictorem enim dicit à *ligando* appellatum esse, quod cum magistratus populi Romani virgis quempiam verberari jussissent, crura ejus, & manus ligari, vincirique à *viatore* solita sint, isque qui ex collegio *viatorum officium* ligandi haberet, *lictor* sit appellatus, utiturque ad eam rem testimonio *M. Tullii*. *Viatoribus utebantur Consules* vocandi & nuntiandi causa. Eorumque, sicut etiam præconum, decuriæ erant, quæ à Consulibus legebantur, & mercede afficiebantur, uti testis est antiqua tabula, quam habet *Carolus Sigonius*, ex cujus etiam doctissimis de antiquo jure civium Romanorum commentariis hæc de ministris magistratuum omnia transcripsimus.

Erant etiam *servi publici*, quorum ministerio magistratus fere omnes utebantur, de quibus passim loquuntur historiæ. Eos alios fuisse à *lictoribus* ostendit vetus *senatusconsultum*, quod ponitur à *Frontino* libro de aquæ ductibus: Placere senatui, eos, qui aquis publicis præessent, cum ejus rei causa extra Urbem essent, *lictores* binos & servos publicos ternos, *architectos* singulos, & *scribas*, & *librarios*, *accensos præconesque* totidem habere, quot habent ii per quos frumentum plebi datur. Sed de his quoque videndus *Justus Lipsius* in lib. primo Electorum, cap. 22.

Unus fuit carnifex, qui non modo civis non fuit, sed ne domicilium quidem in Urbe habuit, si teste *M. Tullio* stamus in Rabiriana illa de perduellione ita loquente: Sed moreretur prius acerbissima morte millies *Gracchus*, quam in ejus concione *carnifex* consisteret, quem non modo foro, sed etiam cœlo hoc, ac spiritu censoriæ leges, ac Urbis domicilio carere voluerunt. Est autem *carnifex* fere is, per quem in crucem egerunt, ut *lictor*, per quem securi percusserunt. Hæc habuimus, quæ de *magistratibus*, eorumque *ministris* diceremus. Sequuntur *leges*.

Ad Cap. Ult. Paralipomena.

Notæ pro literis, notarii idem qui scribæ, actuarii, exceptores, in Urbe, in exercitu, apud Reges, horum dignitas, viatores, prisci magistratus in agris morabantur, pauperrimi erant, colles & sylvas in provincias sortiebantur, cursores, eorumque officia.

Antiquitus *notæ* idem ac *literæ*: quanquam sciam literas à notis solere distingui, nam ante Mecænatem notarum nullus usus ad epistolas scribendas, ut in rebus Augusti l. 49. relatum est à Dione Coccejano. Paulus IC. *l. 6. §. fin. ff. de bon. possessor. Notas non esse literas Pedius ad edictum scribit.* L. Sen. epist. 90. *Quid loquar verborum notas, quibus, quamvis citata excipitur oratio & celeritatem linguæ manus sequitur? vilissimorum mancipiorum ista commenta sunt.* Extant libri de NOTIS M. Valerii Probi Grammatici vetustissimi, item Magnonis coætanei Caroli Magni & Pauli Diaconi, ferturque Cicero nescio quid de notarum differentia scripsisse. Invaluitque usus, ut pro prænominibus adderentur. Diomedes lib. 1. cap. 12. *Item alia nomina & prænomina, aut singulis literis notantur, aut binis, aut ternis.* Priscian. Cæsariens. lib. 2. cap. 7. *Ex illo consuetudo venit, ut nemo Romanus sit absque prænomine, & notatur, vel singulis literis, vel binis, vel ternis.* Verum alia fuit notarum ratio cum non pro nomine aut prænomine unam literam ponerent, sed pro una litera aliam substituerent, & de iis Sueton. Cæsar. cap. 56. *In quibus si qua occultius perferenda erant per notas scripsit, id est sic structo literarum ordine, ut nullum verbum effici posset.* Adi ad locum. Idem de iisdem in Aug. cap. 88. *Quoties autem per notam scribit, b pro a, c pro b: ac deinceps eadem ratione sequentes literas ponit, pro x autem duplex aa.* Corrigendus fortassis idem cap. 64. *Nepotes & literas & natare docuit.* Legendum censerem, *notare docuit.* Neque enim verisimile est Augustum jam grandiori ætate, aut natasse, aut eos natare docuisse. Est quippe *notare* idem ac scribere. C. Plin. lib. 1. epist. 6. *Erant in proximo non venabulum, aut lancea, sed stylus, & pugillares, meditabar aliquid, enotabamque, ut si manus vacuas, plenas tamen ceras referrem.* Jul. Firmicus Mater. Mathem. lib. 3. cap. 8. num. 7. *Facit etiam aut calculi, aut musica, aut notarum, aut difficilium literarum inventores.* Poëtæ illo sensu. Q. Hor lib. 4. od. 8.

Non incisa notis marmora publicis
Per quæ spiritus, & vita redit bonis
Post mortem ducibus.

P. Ovid. lib. 3. de Arte:

Cum possit solea chartas afferre ligatas,
Ut blandas victo sub pede ferre notas.

Et epist. 4. Phædra Hippolyto.

His arcana notis terra pelagoque feruntur,
Inspicit acceptas hostis ab hoste notas.

Quæ itaque de notariis, eadem & de scribis dici possunt, & de actuariis, ac de tribus illis producam testimonia. Ac primum permissum erat actuariis pacisci & negotiari cum militibus, ipsisque ante tempus erogationis pecuniam, speciesve annonarias mutuo dare, sed pro singulis solidis tremissem tantum, id est, tertiam solidi partem accipiebant, non in annos, sed pro omni tempore dilatæ solutionis; neque poterant actuarii ulla machinatione, pro temporis prolixitate, unius tremissis quantitatem excedere: quod si quæstio hac de causa inter militem & actuarium oriebatur, debebat pecuniam erogator apud principia deponere, & ibi lis decidebatur. Hæc fere Anastasius Aug. *l. 16. C. de erogat. milit. annonæ lib. 12.* Meminit etiam Arcadius princeps *l. 9. C. eod. & Grat. l. 5. C. eod.* Martianus Cæsar. *Aut curialis, aut quicunque apparitor, vel optio, vel actuarius, vel quilibet publici debiti exactor, sive compulsor, possessorum vel curatorum habuerit cautionem. l. 3. C. de apoch public. lib. 10.* observavit Godescalcus Stewechius ad Fl. Vegetii lib. 2. cap. 19. vetus lapis:

IMP. CÆSARI. M. AUREL. ANTONINO. PIO. FELICI. AUG. PARTHICO. MAX. BRITAN. MAX. GERMANICO. MAX. PONTIFICI. MAX. TRIB. POTEST. XVIIII. COS. IV. IMP. III. PP. PROC. EQUITES. IN. HIS. ACTUARIUS. LEG. VII. GEM. ANT. P. FEL. DEVOTI. NUMINI. MAJESTATIQUE. EJUS.

De notario, præter ea quæ dicta sunt, addendi authores. Q. Fabius lib. 7. Instit. Oratoriar. cap. 1. Æl. Lamprid. in Diadumeno ad finem: *Et quantum Lollius Urbicus in historia sui temporis dicit, ista litera per notarium prodita illi puero multum apud milites obfuisse dicuntur.* Lollio Urbico historico notarius ille est, qui privata scripta alicujus digerit, quique alicui veluti amanuensis est. consentit Ulpian. IC. *l. 1. ff. de extraordinar. cognit. Ludi quoque literarii magistris, licet non sint professores, tamen usurpatum est, ut his quoque jus dicatur. Nam & librariis, & notariis, & calculatoribus, sive tabulariis. Sed cæterarum artium opificibus, sive artificibus, quæ sunt extra literas, vel notas positæ nunquam extra ordinem jus dicere præses debebit.* Plinius junior. lib. 3. epist. 5. *In itinere, quasi solutus cæteris curis, huic uni vacabat. Ad latus notarius cum libro & pugillaribus.* Et l. 9. epist. 36. *Cogito si quid in manibus, cogito ad verbum scribenti emendantique similis, nunc pauciora, nunc plura, ut vel difficile, vel facile componi tenerive potuerunt. Notarium voco, & die admisso, quæ formaveram, dicto, abit, rursusque revocatur, rursusque remittitur.* L. Seneca in Apocolocynthosi Claudiana: *Multa diserte dixit in senatu deorum, quæ notarius persequi non potuit.* Eadem voce in epistolis sæpe utitur, ut inde pateat, non privatis tantum in ædibus, sed & publico senatorum consessu, actuarios seu scribas, seu notarios fuisse. M. Varro apud Servium ad lib. 6. Æneid. *In foliis palmæ interdum notis, interdum sermonibus scribebat.* Trithemius Abbas lib. de Polygraphia. Aurel. Prudent. lib. περὶ στεφ. de Cassiano:

Magister literarum sederat,
Verba notis brevibus comprehendere cuncta paratus,
Raptimque punctis dicta præpetibus sequi.

M. Manilius lib. 4. Astronomic. eleganti periphrasi adumbravit:

Hic & scriptor erit felix, cui litera verbum est,
Quique notis linguam superet, cursumque loquentis,
Excipiet longas nova per compendia voces.

Martialis libro 14. epigr. 208. epigraphe est, *notarius.*

Currant verba licet, manus est velocius illis,
Nondum lingua suum, dextra peregit opus.

D. Ausonius epigr. 136. *ad notarium velocissime excipientem.*

Puer notarum præpetum.

Et aliquot interjectis versibus multis munus illud exequitur:

Quis ista jam dixit tibi
Quæ cogitabam dicere?
Quæ furta corde in intimo
Exercet ales dextera?
Quis ordo rerum tam novus
Veniat in aures ut tuas
Quod lingua nondum absolverit?
Doctrina non hæc præstitit,
Nec ulla tam velox manus,
Celeripedis compendii.
Natura munus hoc tibi
Deusque donum tradidit.
Quæ loquerer, ut scires prius,
Idemque velles, quod volo.

Scribas eosdem dici notissimum ex T. Livio 1. Decad. lib. 2. In rebus ab Scævola gestis, & ejusdem Decadis lib. 4. quod notatum est à Julio Barbarano Officinæ Promptuario Tom. 1. tit. 24. quorum officium omnes sciunt, in Regum comitatu olim. Ammian. Marcellin. l. 30. *Cæsarium antehac ejus domesticum, postea notarium principis, per cruentam quæstionem interrogat.* Atque etiam nunc hodie. I. Dikensonus speculi Tragici pag. 127 aut in accusationibus & judiciis, nam & Latinis *scribere*, Græcis γράφειν idem atque accusare. Petr. Nannius lib. 9. Miscellaneor. cap. 4. J. Brodæus lib. 10. cap. 23. Jul. Pollux lib. 8. Onomast. cap. 9. §. 21. ἐπιγραφέων, *notariorum* officium describitur, sive *scribarum*, qui totius civitatis censum, pri-

privatorumque singulorum debita digerebant, de quibus lapis antiquus:

L. TARQUITIO. L. F. POM. ETRUSCO. SULPICIANO. SCRIBÆ. QUÆSTORIO. EX. TESTAMENTO. DE. HS. XX.

Alterius marmoris fragmentum, à Wolfgango Lazio petitum Commentarior. Reip. Roman. lib. 5. c. 17. ad finem:

D. M.

M. ATINIO. ÆL. F. PAL. PATERNO. SCRIBÆ. ÆDILI. CURULI. HON. USUS. AB. IMP. EQUO. PUBL. HONOR. PRÆF. COH. II. BRACAR. AUGUSTAN. TRIB. MIL. LEG. X. FRETENSIS. A. DIVO. TRAJANO. IN. EXPEDITIONE. PARTHICA. DONIS. DONAT. PRÆF. ALÆ. VII. PHRIG. CUR. KAL. FABRATERNOR. NOVOR. ATINIA. A. F. FAUSTINA. PATRI. OPTIMO.

Erant itaque scribæ regii, quæstorii, ædilitii, & præterea pontificum, & militares, nec Romæ modo, sed & Byzantii. Curopalat. lib. de offic. Aulæ Constantinopolit. pag. 233. *νοτάριοι* dicuntur: qui *ad Metropolitam Philippopolitanum honoratissimum scribunt, & totius Thraciæ præsulem.* M. Varro lib. 4. de ling. Lat. *scriba publici pontificum.* Vetus inscriptio apud Onuphrium:

AGRIÆ. TRIPHOSÆ. VESTIFICÆ. LIVIUS. THEONA. AB. EPISTULIS. GRÆC. SCRIBA. A. LIBRIS. PONTIFICALIBUS. CONJUGI. SANCTISSIMÆ. B. D. S. M.

De *scribis militaribus*, quos *notarios* appellant, plerique in criticis prodidere. Fl. Vegetius lib. 2. de Re milit. cap. 19. epigraphe est: *Præter corporis robur, notarium quoque & computandi artem in tironibus eligendam.* Et deinde eodem in capite sequitur: *Sed in quibusdam notarum peritia, computandi calculandique usus exigitur.* Rationem subjungit: *Totius enim legionis ratio sive militarium numerorum, sive pecuniæ, quotidie adscribitur actis, majore prope cum diligentia, quam res annonaria vel civilis, politicis libris adnotatur.* Quem locum longiorem apposui, quod sanus mihi non videretur, quinam sunt libri politici? legit Jacobus Cujacius l. 4. Observation. c. 27. *poliptycis libris adnotatur.* Et quia in plerisque editionibus *libris* abest, legitur rectissime, *poliptycis adnotatur.* Cassiodor. lib. 5. variar. epist. 14. ea voce utitur, *ut omnibus à te sollicita & æquabili indagatione compertis poliptyci jubeantur adscribi.* Idemque scriptor alio in loco: *Dehinc non poliptycis publicis, ut moris est, sed arbitrio compulsorum suggeruntur provincialium subjacere fortunæ.* Aliquoties reperitur eadem dictio & in Codice Theodosiano *l. 2. de discuss. l. 13. de jud. deb.* sed quid poliptyci significent, viri magni dissentiunt. Alciat. parerg. lib. 3. *chirographa & apochas* interpretatur, Cujacius loco jam laudato, *rationes sive ἀποσεσημειωμένα publica.* Vide rationes ab eo allatas. Ad notarios regredior.

Conjuncta solebat plerumque esse dignitas notarii militaris cum tribunitia potestate, aut primiceriatu. Idem Cassiodor. lib. 6. epist. 16. *Notarium te nostrum esse censemus, ut ordine decurso militiæ, ad primiceriatus pervenias feliciter summitatem, honor qui efficit senatorem, cui patrum aula reseratur, non injuria: nam qui nostris curis militat assidua lucubratione, juste videtur & curiam libertatis intrare.* Ammian. Marcellin. lib. hist. 29. *Bassianus procerum genere natus, notarius militans inter primos, quasi prænoscere altiora conatus, licet ipse de qualitate partus uxoris consuluisse firmaret, ambitioso necessitudinum studio, quibus tegebatur, morte ereptus, patrimonio opimo exutus est.* Adeoque notarii & tribuni solebant conjungi. Cassiodor. lib. 11. epist. 20. *Inter tribunos & notarios venerandam purpuram adoraturus accede.* Marmoris antiqui fragmentum, Romæ in domo Pomponii Læti.

CL. CLAUDIAN. V. C. CL. CLAUDIANO. V. C. TRIBUNO. ET. NOTARIO. INTER. CETERAS. INGENTES. ARTES. PRÆGLORIOSISSIMO. POETARUM. LICET. AD. MEMORIAM. SEMPITERNAM. CARMINA. AB. EODEM. SCRIPTA. SUFFICIANT. AD. EUM. TESTIMONII. GRATIA. OB. JUDICII. SUI. FIDEM. DD. NN. ARCADIUS. ET. HONORIUS. FELICISSIMI. AC. DOCTISSIMI. IMPERATORES. SENATU. PETENTE. STATUAM. IN. FORO. DIVI. TRAJANI. ERIGI. COLLOCARIQUE. JUSSERUNT.

Denique notarii sunt iidem, quos *exceptores* appellant. Notitia utriusque imperii frequentissime, & cultissimus Guidus Pancirolius. Jul. Firmic. Matern. lib. 3. Mathes. cap. 6. num. 7. *Malitiosos facit, malevolos, pessimosque in omnibus actibus, sed aut advocatos, aut jureperitos, seu scribas, vel exceptores, aut hortorum præpositos, aut aquarum distributores.* Ulpian. *l. 19. §. ult. ff. loc. conduct. Cum quidam exceptor operas suas locasset, deinde is qui eas conduxit, decessisset.* Notatum est à Fr. Lindenbrogio ad lib. 14. Ammiani Marcellini: *Adsistebant hinc inde notarii.* D. Augustin. epist. 152. D. Gregor. in Prolog. 40. Homil. de divers. lect. Euang. *Quia sicut à me diversis temporibus dictatæ sunt, ita quoque sunt ab exceptoribus codicibus affixa.* Collatio Carthaginensis sub Honorio inter Catholicos & Donatistas habita: *Excipientibus Hilario & Prætexto exceptoribus D. N. V. C. & spectabilis proconsulis, Fabio exceptore D. N. V. C. & spectabilis vicarii, & Romulo V. C. legato AK. excipientibus quoque Januario & Vitale notariis Ecclesiæ Donatistarum.* Sed satis superque de his dictum, ad alia pergo.

Viatores censentur *qui à villis ad senatum patres accersebant.* C. Plin. lib. 18. c. 3. Jun. Moderat. Columella in præfat. lib. 1. de Re Rust. *Illis temporibus proceres civitatis in villis morabantur.* M. Tull. in Vatinium: *Miserisve viatorem, qui M. Bibulum vi domo extraheret.* Fuit hic quantum conjicio in comitatu tribuni plebis. T. Liv. 1. Decad. lib. 2. *Ardens igitur ira tribunus viatorem mittit ad Consulem, Consul lictorem ad tribunum.* sed & prætores & Consules suos habebant etiam viatores: ostendit hæc inscriptio, quæ Romæ visitur in campo Martio.

T. STABERIO. SECUNDO. COACTORI. ARGENTARIO. VIATOR. CONSULARIS. ET. PRÆTORIUS. SIBI. ET. CLAUDIÆ. STRATONICÆ. UXORI.

Quare cum C. Cæsar bellor. civil. lib. 3. capite 3. cujusdam *Straberii* meminerit, putarem reponendum *Staberium*, docet alter lapis Romanus in foro boario.

T. STABERIUS. EPIGONUS. VIATOR. CONSULARIS. SIBI. ET. SUIS. LIBERIS. LIBERTABUSQUE. POSTERISQUE. EORUM.

Sed quod antiquorum divitiæ opulentiaque in agricultura esset, ad Claudianum meum frequenter admonui. Plin. l. 18. cap. 2. *Terra manibus Imperatorum coli gaudet, laureato vomere, & triumphali oratore.* Arellius Fuscus apud L. Senecam lib. 2. Controvers. 1. *Hæc cæteros patres nostros, quos apud aratra ipsa mirantes decora sua circumsteteres lictores.* Et Silius Bassus apud eundem lib. 1. Controvers. 6. *Quid tibi videntur illi ab aratro citati, qui paupertate sua beatam fecere rempublicam?* quibusque summa felicitas visa est, *campum stiva* (verba sunt Sidonii Apollinaris lib. 1. epist. 6.) *tremente proscindere.* Pacat. Drepan. Lat. in Paneg. Theodosio dicto. *Depositis in gremio Capitolini Jovis laureis triumphales viri rusticabantur.* Unde Posidonius apud L. Senecam epist. 90. *Agriculturam ait esse sapientum inventum. & bonus agricola sapienti confertur.* Idem l. 2. de Clementia, c. ult. in finc. & fusissime M. Cicero in Orat. pro Roscio Amerino, & l. 1. de Offic. laudes agriculturæ narrat, & ex multis bonis authoribus Andreas Tiraquell. in tractatu illo exquisitissimo de Nobilitate. Sed talem fuisse crescentis reipublicæ Romanæ statum loquuntur poëtæ. M. Lucan. lib. 10.

Sordidus Hetruscis abductus Consul aratris.

Sil. Italic. lib. 1. Punicor. de senatu Romano:

- - - hirtaque comæ, neglectaque mensa,
Dexteraque à curvis capulo non segnis aratris.

P. Ovid. lib. 1. Fastor.

Pascebatque suas ipse senator oves.

Et post, eod. lib.

Jura dabat populis, posito modo prætor aratro.

Idem-

Idemque rursum lib. 3. Fastor.

Et caperet fasces à curvo Consul aratro,
Nec crimen duras esset habere manus.

Sidon. Apollinar. car. 5. ubi sic Romam alloquitur:

——— *sic quondam Consule curvo*
Vertebas campos.

Et in eodem carmine v. 304.

——— *humili dum juncta camino*
Victoris fumum biberet palmata bubulci.

Et carm. 7. idem v. 388.

Vile triumphalis portavit purpura semen.

Claudian. lib. de bello Gildonico:

Sufficerent Hetrusca mihi, Campanaque culta,
Et Quinti Curiique seges, patriaque ruenti
Rusticus, & proprias ferret Dictator aristas.

Et de 4. Honorii Consul.

Lustratæ lictore casæ, fascesque salignis
Postibus affixi, collectæ Consule messes,
Et sulcata diu trabeato rura colono.

Et Paneg. de Consul. Manlii Theodori:

Attamen invitam blande vestigat & ultro
Ambit honor, docuit toties à rupe profectus
Lictor, & in mediis Consul quæsitus aratris.

Atque hi quidem initio Urbis mores erant, at deinde paulatim aucta majestate populi Romani, agricolam fuisse, probrosum, & res dedecoris plena, cum quot senatores essent, totidem Reges, saltem comitatu suo, viderentur, retenta tamen aliqua vetustæ frugalitatis umbra, & quantumvis opulentissimis magistratibus, provinciæ tamen agrestes, & agricolis convenientes assignatæ. Petr. Crinit. lib. 4. de honesta disciplina cap. 5. *Cautum fuit apud Romanos, uti Consules quidem ipsi curam collium atque sylvarum haberent, ut hac ratione materies non deesset, qua videlicet navigia publica possent à præfectis fabrum confici, sicuti & servatum adhuc in Veneta republica, uti præfectos habeant, quibus hæc sylvarum cura sit demandata, ut quotannis sata illa & arbores ex decreto publico exscindantur, ne materies non copiosa constituendis navigiis suggeratur.* Idemque scriptum est à Cælio Rhodigino lib. Antiquar. Lection. 26. cap. 5. & ab Alexandro Neapolitano lib. 3. Genial. dier. c. 3. Jul. Cæsar Scaliger Poëtices lib. 1. cap. 4. *Quantum senatus depressit Consules ad humilitatem sylvarum, tantum Virgilius suis versibus extollit sylvas ad Consulatus fastigium.* Author omnibus his Criticis C. Suetonius in Julio cap. 19. *Eandem ob causam opera optimatibus data est, ut provincia futuris Consulibus minimi negotii, id est, sylvæ collesque decernerentur.* Restituunt viri magni, Adrian. Turneb. lib. 3. cap. 9. Adversarior. Lævinus Torrentius, & Joan. Brodæus lib. 1. Miscellaneor. cap. 39. leguntque, *id est, sylvæ callesque decernerentur.* Est enim *callis, iter pecudum* (verba sunt Isidori lib. 15. cap. 16.) *inter montes angustum, & tritum, à callo pecudum vocatum, sive callo pecudum perduratum.* M. Terentius Varro lib. 2. de Re Rust. cap. 10. *Neque senes neque pueri callium difficultatem ac montium arduitatem atque asperitatem facile ferunt, quod patiendum illis, qui greges sequuntur, præsertim armentitios ac caprinos, quibus rupes ac sylvæ ad pabulandum cordi.* Idem Suetonius cap. 24. in Claudio: *Detractaque Hostiensi ac Gallica provincia, curam ærarii Saturni reddidit quæstoribus, quam utique medio tempore prætores aut prætura functi sustinuerant.* Existimant rescribendum *detractaque Hostiensi ac callium provincia.* Sed vulgatam lectionem Isaacus Casaubonus retinendum contendit ex Dione Coccejano lib. 55. *ταμίας ἔν τε τῇ παραλίᾳ τῇ πρὸς τῇ πόλει καὶ ἐν ἑτέροις τισὶ τῆς Ἰταλίας χωρίοις ἄρχειν ἐποίησε. Quæstores præfecit oræ maritimæ ad Urbem* (hæc est provincia Ostiensis) *& quibusdam aliis Italiæ locis.* Alia hæc Italiæ loca sunt *Gallia Cisalpina*, nempe inter montes Alpes & fluvium Rubiconem interjecta, quam *quæstoriam* fuisse *provinciam* certum est, ex Festo Rufo in Breviario suo. Virgil. Ecloga 4.

Si canimus sylvas, sylvæ sunt Consule dignæ.

Sed ad magistratuum Romanorum pauperiem revertor. Exempla *Coruncani, Fabricii, Curii* profert Latin. Pacatus loco proxime supra laudato, & aliorum. Salvianus Massiliensis lib. de Provident. & gubernat. Dei 1. *Nisi forte antiquis illis priscis virtutis viris, Fabiis, Fabriciis, Cincinnatis, grave fuisse existimamus, quod pauperes erant, qui divites esse nolebant.* Paucis deinde interjectis: *Non despiciebant tunc, puto, pauperes cultus, cum vestem hirtam ac brevem sumerent, cum ab aratro accerserentur ad fasces, & illustrandi habitu consulari illis fortasse ipsis quas assumpturi erant imperialibus togis madidum sudore pulverem detergerent. Itaque tunc illi pauperes magistratus opulentam rempublicam habebant. Nunc autem dives potestas pauperem facit esse rempublicam.* De Curio qui *triumphatis Samnitibus, & Pyrrho, reliquum avi in re rustica peregit*, M. Tul. lib. de Senect. Valer. Maxim. lib. 4. cap. 3. tit. 6. & lib. 8. cap. 14. de *Catone.* & prætерea *Regulo* Q. Symmachus lib. 7. epist. 15. *Adde te Rusticanum numero, & paulisper Catones atque Attilios æmulare, quos vomeris stiva ad consulares misit secures.* De Quinto Cincinnato quem constat *Dictatorem creatum, dum trans Tiberim coleret agrum, & fossam foderet.* Ut Livii utar verbis lib. 3. Decad. 1. eademque addiderat post illum Dionysius Halicarnasseus lib. 10. Cicero lib. 2. de finib. bonor. & malor. in limine: *Cincinnatum majores ab aratro vocarunt, ut Consul fieret.* Consulem tantum ille eum facit, quod mirum mihi, cum Dictatorem fuisse omnes consentiant. L. Seneca lib. de brevit. vitæ cap. 17. *Dictaturam properat evadere, ab ipso aratro revocatur.* Idipsum de Camillo, & Serrano proditum à Sidonio Apollinare lib. 8. epist. 8. *Quid Serranorum æmulus & Camillorum, cum regas stivam, dissimulas optare palmatam?* De iis pene omnibus passim poëtæ. M. Manilius lib. 4. Astronomicon.

Serranos Curiosque tulit, fascesque per arva
Detulit, éque suo Dictator venit aratro.

De Cincinnato & Curio Claudian. supra de bello Gildonico, & de ultimo idem lib. 1. in Ruffin.

Et casa pugnaces Curios angusta tenebat.

Et de 4 Hon. Consul.

Pauper erat Curius, Reges cum vinceret armis.

Sil. Italic. lib. 13 Punicor.

Nunc auro Curium non unquam cernit amicum.

De primo A. Persius sat. 1.

——— *sulcoque terens dentalia Quinti,*
Cum trepida ante boves Dictatorem induit uxor.

De Serrano controversia est, num tantum Consul fuerit, an & etiam Dictator. nam Claudianus ille idem modo Consulem facit lib. 1. in Ruffin.

Sudabatque gravi Consul Serranus aratro.

Modo Dictatorem de 4. Honorii Consulatu:

Sordida Serranus flexit Dictator aratra.

Ut viatores priscis Romanis in usu, ita nomine mutato Byzantini habuerunt *cursores*, non quidem illos qui in aciem hostilem excurrebant, impetumque faciebant, ut notat Adrianus Turneb. lib. 24. c. 16. sed qui ad principum ministeria idonei essent. Curopal. lib. de offic. Aul. Constantinopolit. pag. 57. *πρωτοστράτωρ ἐστὶ καὶ δεφένσωρ τῶν κουρσευόντων, τούτων γὰρ μήτε τάξιν ἐχόντων, μήτε φλάμουλον ἴδιον. Protostrator est etiam defensor cursorum, horum quidem neque ordinem habentium, neque flammeolum suum.* Legitur melius in Fr. Junii schedis *πρωτοστάτωρ*, nam *protostator* ille censeri poterit, qui in officialium numero primus stat. Cursores certe antiquissimos fuisse docemur è Tito Livio 4. Dec. lib. 1. *hemerodromos vocant, ingens uno die spatium emetientes.* Sed isti in triplici omnino genere, aut enim currebant *pedites*, aut *equites*, aut *animantes*, *muli* videlicet, *equi*, *jumenta*, ut disseruit eruditissime fusissimeque J. Lipsius Cent. 3. epist. 59. quem non exscribo. Horum usus & à Persis receptus, dictique *astandæ*, & *angari*, qui sibi invicem succederent. Suidas in *astandæ*. Xenoph. lib. 8. Pæd. horum nonnulli *nocturni*, alii *diurni*, *accensis facibus per vices, ex omnibus regni sublimibus locis, in uno die Imperatori significabant, quod erat scito opus.* Verba sunt Apuleji apud Joannem Brodæum lib. 6. Miscellaneor. cap. 6. ubi tamen malim legi, *quod erat cito opus.* Imago accensarum facium in Anglia etiamnum hodie, altissimis enim palis (*bekyns* illi vocant) lumina imponunt, si quando turbarum metus, quo veluti edicto, omnes

omnes ad arma concurrunt, pro aris & focis dimicaturi. Æschylus, Cleomedesque cursorum meminerunt, & præsertim eorum, qui equis vecti publicis, & celeriter subinde mutatis nuntiabant, diciturque id genus ministerii hodie *la poste*, Gallis: *cursuale ministerium* Theodorico Regi lib. 5. epist. 5. apud Cassiodorum appellatur. Æl. Spartian. in Vero. *Jam illa leviora, quod cursoribus suis exemplo Cupidinum frequenter alas addidit, eosque ventorum nominibus sæpe vocitavit, boream alium, alium notum, & item aquilonem, aut circium, cæterisque nominibus appellans, & indefesse, atque inhumaniter faciens cursitare.* Paulus IC. *l.* 99. *ff. de leg.* 3. *Si alii vernæ, alii cursores legati sunt, si quidem & vernæ & cursores sint, cursoribus cedent, semper enim species generi derogat.* Addendum & è cursoribus, quos servos fuisse palam est, quosdam appellari solitos *dolichodromos, diaulodromos, epitodromos, hemerodromos, stadiodromos.* Q. Tertullian. lib. de fuga in persecutione, in fine: *Cum in matricibus beneficiariorum, & curiosorum, inter tabernarios, & lanios, & fures balnearum Christiani continentur.* Legi posset fortasse, *beneficiariorum & cursorum.* Sic eruditissimus Pamelius censuit, licet sciam & *curiosos* in comitatu præsidum haberi, qui admissa per provinciam renuntiarent. *Et sub magistro officiorum erat cursus publici præsentalis unus, & per omnes provincias.* Verba sunt Notitiæ utriusque imperii, pag. 46. 130. & Guidus Pancirolius. est titulus in Codice Theodosiano tit. 10. lib. 12. & in Codice Justinianæo tit. 21. lib. 12. Cujacius ibidem. Corrip. lib. 3. num. 5,

- - - jamque ordine certo
Turba decanorum, cursorum.

Erant ut jam proxime admonui, in servorum numero cursores. C. Petron. Satyrici pag. 21. *faleratis cursoribus.* Martial. lib. 5. epigr. 47. quod forte omnes magistratus eligerentur, hic fuerat dicendum, sed commodius alibi id expedietur.

ROMA-

ROMANARUM ANTIQUITATUM LIBER OCTAVUS.

DE LEGIBUS.

T*anta est dignitas, tanta utilitas, tanta denique* necessitas legum, *ut sine illis respublica nulla constitui, nec consistere possit: sed mera sit barbaries, uti omnium temporum & gentium historiæ satis superque declarant. Quid enim* Spartæ *laudabile gestum fuit, quam vitam ibi homines egerunt, antequam* Lycurgus *leges ferret, & cuique ordini civium sua officia præscriberet, quidque à quoque requireretur, doceret? Quam eleganter* Solon *rempublicam Atheniensium instituit,* leges ferendo, *quemcunque ordinem certis quasi cancellis circumscribendo: immo vero,* Deus *ipse, cum populum* Judaicum *sibi præ omnibus aliis gentibus eligeret,* certas *ipsi* leges *præscripsit, juxta quas Deum colerent, & vitam suam agerent. Quem morem omnibus hominibus communem, Romani quoque observarunt. Quamprimum enim Urbem* Romulus *condidit,* certas *proposuit &* tulit *suis civibus* leges, *quæ postea augescente in immensum multitudine, necessitate nonnunquam requirente, interdum hominum libidine impellente, mirum in modum sunt* multiplicatæ, *id quod veteres scriptores non semel gravissime queruntur. Quare cum proposuerim mihi in hisce commentariis rempubl. Romanam describere, & quantum fieri potest illustrare,* leges *omittendæ non fuerunt. Nulla enim reipublicæ pars est, quæ in iis non attingatur.*

Collegerunt patrum ætate quasdam leges Pomponius Lætus, Conradus Celtes, Aymarus Rivallius, *eosque secuti nostro tempore* Udalricus Zasius *Brigantinus, ad cujus legum catalogum annotationes adjecit* Ludovicus Caranda *Parisiensis*, Paulus Manutius, Franciscus Hottomannus, Pandulphus Pratæus, *quorum omnium labores summam laudem merentur, & propterea lectione & cognitione sunt dignissimi. Non tamen me à simili conatu deterruerunt, quin eorum vestigiis insistens, idem tentarem: præsertim, cum vel maxime in his rebus valeat tritum illud:* Dies diem docet, *semperque posterior dies aliquid invenit, quod prior ignoravit. Quare non improbaturos spero antiquarum literarum amantes hoc meum studium, quod ipsorum commodis & utilitati consulere cupiens, ea quæ multis plurimorum libris* de Romanorum moribus & institutis *tradita sunt, uno quasi fasce comprehenderim: id quod in hoc* de legibus *libro, si non præstiti, certe tamen volui. Omnes enim* leges, *quæ apud illos, quos modo nominavi, scriptores, reperiuntur, in hunc librum conjeci. Nec eas solum, verum etiam alias, quæ ab illis ignoratæ, aliorum nonnullorum recentium scriptorum cura & industria inventæ sunt, addidi, ut quivis, qui hunc nostrum catalogum cum aliorum indicibus vel commentariis conferre volet, videbit.*

Cæterum antequam ipsas leges *recitem, non puto rem ingratam lectoribus me facturum, si quædam generalia* de legibus, *& more rogandi eas apud Romanos observato, repetam: id quod sequentibus tribus capitibus brevissime facere conabor, à vocabulorum aliquot, quæ huc pertinent, explicatione initio sumpto.*

AD LIBRUM OCTAVUM
PARALIPOMENA.

Leges necessariæ, legislator parere sibi debet, juri innituntur, eas diversis populis qui primi tulerint, & an mutandæ sæpius, legum senium, juventus.

Nulla respublica sine certo legum præscripto stare, multo minus florere potest, nam *lex* dicitur non immerito, *reipublicæ anima.* Liborius à Bodestain lib. 1. Jurisprudentiæ Politicæ, sive Arcanarum disquisitionum cap. 13. ideoque vel præcipua fuit statum solidum fundaturis ratio, ut à legum latione exordia desumerent: ut quicunque Reges essent, iidem & leges ferrent, & legibus à se latis seipsos obstringerent, haberenturque legislatores veluti à Deo ipso missi. Corrip. lib. 4. num. ult.

Legislatores statuit Deus ipse per orbem.

Neque ullus eorum repertus est, qui non edictum se ab aliquo Deo fingeret leges quas populo traditurus esset, tum quo suam fidem liberaret, tum quo majus pondus possent præscripta ipsius habere, altiusque in singulorum mentes descendere. pie & Christiane Manuel Palæologus Augustus in præceptis illis vere aureis educationis Regiæ ad Joannem filium, tit. 51. εἴη δ' ἂν καὶ βασιλεὺς ἀγαθὸς, καὶ νομοθέτης χρηστὸς, καὶ κριτὴς ὡς ἄριστος, ἄρχοντα, καὶ νομοθέτην, καὶ κριτὴν ἑαυτοῦ ποιούμενος, καὶ ὡς ἐνομιμούμενος τὸν αἰώνιον αὐτοκράτορα, τὸν αὐτῷ τὸ σκῆπτρον ἐγχειρίσαντα. *Sed idem quoque bonus Rex erit, & legislator utilis, & præstantissimus judex, si principem, & legislatorem, & judicem sibi ipse constituet, proque viribus imitabitur æternum illum Imperatorem, qui sceptrum ei dedit in manus.* Pulchre & apposite D. Synæsius epist. 2. ἀφοβία μεγίστη, τὸ φοβεῖσθαι τοὺς νόμους. *Securitas maxima, timere leges.* Ammian. Marcell. libr. 14. *Ideo urbs venerabilis post superbas efferatarum gentium cervices oppressas, latasque leges fundamenta libertatis, & retinacula sempiterna, velut frugi parens, & dives, & prudens, Cæsaribus tanquam liberis suis regenda patrimonii sui jura permisit.* Antiquus poëta incerti nominis in fragment.

Juri servitium defer, sic liber haberis.

Itaque non nisi primarii authoritate viri, aut principes ipsi leges poterant conscribere, neque facile ab aliis sibi eas imponi vulgus patiebatur. Q. Symmach. lib. 10. epist. 33. *Imperator parens est legum.* Receptumque omnium pene gentium temporumque memoria, ut ad legum latarum observantiam invitarentur inferioris sortis homines, exemplo potentum, qui primi eas custodire cogebantur, & præsertim illi ipsi, qui eas tulissent. T. Liv. 3. Decad. lib. 8. *Si quid injungere inferiori velis, prius in te, ac tuos recipias, necesse est, si ipse jus statueris, quo facilius omnes obedientes habeas.* Valer. Maxim. lib. 8. cap. 6. tit. 3. *Stolo cum lege sanxisset, ne quis amplius quam quingenta agri jugera possideret, ipse mille comparavit, dissimulandique criminis gratia, dimidiam partem filio emancipavit, quam ob causam à M. Popilio Lænate accusatus, primus sua lege cecidit, ac docuit, nihil aliud præcipi debere, nisi quod prius quisque sibi imperaverit.* D. August. libro de vera religione capite 31. *Lex etiam ipsa fit, secundum quam judicat omnia, & de qua judicare nullus potest.* Hincmar. Rhemensis Archiepiscopus epist. 6. c. 10. Aureis vere literis consignandum illud Theodosii & Valentis edictum, *l. 4. C. de legib. & constitutionib. Princip. Digna vox est majestate regnantis, legibus alligatum se principem profiteri, adeo de authoritate juris nostra pendet authoritas, & revera majus est imperio, submittere legibus principatum, & oraculo præsentis dicti, quod nobis licere non patimur, aliis indicamus.* Quod usque adeo verum censetur esse, ut *pactum civitati præstitum, princeps non valeat rescindere.* Sic enim loquuntur Jurisconsulti. Pariaque reperire est apud Paulum IC. l. 4. Receptar. sententiar. tit. 5. *Testamentum, in quo Imperator scriptus est hæres, inofficiosum argui potest; eum enim qui leges facit, pari majestate legibus obtemperare convenit.* Aurel. Cassiodor. l. 5. epist. 18. *Volumus enim hoc exemplum à nostris prædiis inchoare, ut nulli gravis sit jussio, quæ constringit & principem.* Et quanquam *princeps sit solutus legibus*, ut loquitur Ulpianus *l. 31. ff. de legib.* Pulchra sunt illa Antiochi, apud Plutarchum in Apophthegmat. & Tiberii Cæsaris, referente Nicephoro Callisto lib. 1. histor. Ecclesiast. c. 17. *Si quid contrarium legibus per epistolam jussero, nolite parere; sed me ignoratione lapsum creditote.* Neque absimilia habet Xiphilinus in M. Antonino Philosoph. D. Ambros. epist. 32. *Cum leges præscripsisti aliis, præscripsisti & tibi, leges enim Imperator fert, quas primus ipse custodiat.* Apud Ægyptios non minus Reges, quam privati legibus tenebantur. Diodor. Sicul. lib. 2. Salomonius lib. 1. de Principatu. Vide lib. 2. de reip. dignit. *Magistratus, gubernatores, Regesque obediunt quoque ipsi legibus, id est, rectæ rationi.* De Ptolomæo Rege Aristeas Historicus, & accurate Osorius lib. 5. de Reg. Institut. *Est ejusdem leges dare, & defendere*, inquiebat Carolus Magnus. Ægydius Carrocetus lib. de dictis memorabilibus (licet Augustus monarchiæ jaciens fundamenta, Imperatorem esse supra leges voluerit, ut ex narratione Dionis Coccejani lib. 53. probavit L. Charondas IC.) tamen præclarum est illud Regis Theodahadi apud eundem Cassiodorum lib. 10. epist. 16. *Cum possumus omnia, sola nobis licere credimus laudanda.* Quod à Guilielmo Fornerio notatum video. Atque Ulpianus superius de principum potestate disseruerat, exprimitur ab Henrico Stephano metricis legibus, Asmate 33. Musæ monitricis, & eam rejicit sententiam.

At Ulpiani id, inquiunt, sententia
Evincere potest, ipse quod nobis negas.
Princeps, ait ille, legibus solutus est,
Leges ad omnes ista verba qui refert,
Is Ulpiani vel sciens, vel insciens
Detorquet alio verba, dum causæ suæ
Servire vult hæc, &c.

At quis genuinus sit legis antea productæ sensus, quæque vera Ulpiani mens, eruditissime explicatum est à Barclajo cive & cognato meo, nuper professorum Andegavensium Decano, in laudato contra monarchomachos opere lib. 3. cap. 15. neque facile admittendum, quod asseruit Georgius Buchananus, cætera laude dignissimus, in Dialogo *de jure regni apud Scotos*, leges inventas, ad coërcendos Reges, & in ordinem à subditis cogendos, nam non est in illos legum ulla *vis compulsiva*, sed *directa* tantummodo, quatenus ipsi se legibus à se scriptis ultro obligant, non quod cogantur, aut cogi ab ullo possint, aut debeant, sed quod ab eorum exemplo dependere popularis soleat multitudo. Unde præceptum salubre Pittaci sapientis apud D. Ausonium in ludo de septem sapientibus:

Pareto legi, quisque legem sanxeris.

Jacob. Sanazarius ad Federicum Regem in epigr. ex Ovidio lib. 6. Fastor.

Publica nimirum tunc res sibi constat, & æquum
Imperium, cum Rex quod monet ipse facit.

Sidon. Apollinar. carm. 5. v. 554.

—— sic agmina voce
Erigis, exemploque levas, primusque labores
Aggrederis, quoscumque jubes, tum cætera pares
Turba libens, servit propriis cum legibus author.

Claudian. de 4. Hon. Consul.

In commune jubes si quid, censesque tenendum,
Primus jussa subi, tunc observantior æqui
Fit populus, nec ferre negat cum viderit ipsum
Authorem parere sibi, componitur orbis
Regis ad exemplum, nec sic inflectere sensus
Humanos edicta valent, ut vita regentis,
Mobile mutatur semper cum principe vulgus.

Posteriorum verborum sententia adeo certa est, ut nusquam aliter contigisse prodant historici omnium sæculorum, scriptoresque alii. Aur. Cassiodor. lib. 3. epist. 12. *Facilius est errare naturam, quam dissimilem sui princeps possit formare rempublicam.* Ex Aristide celebratum est illud observante Jano Gru-

Grutero, *Coryphæo saltator, gubernatori nauta, oratori auditor, principi populus paret.* Isocrat. ad Nicoclem. γινώσκων ὅτι τὸ τῆς πόλεως ὅλης ἦθος ὁμοιοῦται τοῖς ἄρχουσι. *Nec ignores totius civitatis mores ad exemplum magistratuum conformari.* Epistola Antigoni Macedonum Regis ad Zenonem Citticum prodente Diogene Laërtio libr. 7. pag. 439. οἷος γὰρ ἂν ὁ ἡγέμων ᾖ τοιούτους εἰκὸς ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ γίγνεσθαι καὶ τοὺς ὑποτεταγμένους. *Nam cujusmodi fuerit dux, tales plerumque fieri subditos necesse est.* Quod in legibus ferendis id multum momenti obtineat, docet vel unica Ciceronis exclamatio lib. 3. de Legib. *Quæcunque mutatio morum in principibus extiterit, eandem in populo secutam.* Id contingere videri posset, quod *princeps sit caput, subditi membra*, ut loquitur Lactantius lib. 6. Divinar. Institut. c. 9. vel *ille anima, illi corpus.* Maxim. Tyrius serm. 41. eleganter Justinus Martyr quæst. 138. *Ut homo corpore constat, & anima, ita regnum ex Rege, & iis qui reguntur, & uti vitia ab anima in corpus derivantur, ita à Rege in populum.* Exempla qui volet, repetat ex Hegesandro & Satyro, antiquissimis scriptoribus apud Athenæum lib. 6. Ptolomæus Rex *luxuriæ se tradiderat, Regisque mores* (verba usurpo Justini lib. 30.) *tota secuta regia.* de *Vitellio* C. Tacit. lib. 2. histor. de *Tleminio* T. Liv. Dec. 4. libr. 9. de *Antiocho* Valer. Maxim. libr. 9. cap. 1. de *Valentiniano* Ammian. Marcellin. lib. 30. de *Theodosio* Pacat. Latin. in panegyr. de *M. Antonino Philosopho* Herodian. lib. 1. de *Catone Uticensi* Plutarchus in eo: quanquam non par semper totius civitatis ac principis consensus, facilius enim populus Regem in deteriora pronum sequitur, quam virtutis tramitem capessentem. D. Gregorius Nazianzen. in Apologetico ob fugam in Pontum. D. Chrysostomus Orat. 6. ad popul. Antiochen. C. Salust. in Jugurthina: *Flagitiosissima facere facinora, secuti morem Imperatoris sui.* Arrian. in dissertationibus Epicteti lib. 3. cap. 4. Et ante omnes istos, quos produxi Plato lib. 4. de legib. cujus verba sic Latine sonant: *Nullo labore, sed exemplo opus tyranno, ut civitatis mores mutet.* Certe *Rege Joa à cura religionis desciscente totus populus descivit.* Flav. Joseph. lib. 9. Antiquitat. Judaicar. cap. 8. & *exemplo Regum immodicus luxus in Persidem primum invectus.* Xenoph. Cyropæd. lib. 8. hæc etiam Gruterus notat. Poëtæ eodem sensu. L. Sen. Thyeste act. 2. sc. 1.

Rex velit honesta, nemo non eadem volet.

Sophocles in Philoctete v. 284.

διδασκάλων λόγοισι γίγνονται κακοί.
Regentum exemplis fiunt mali.

M. Martial. lib. 9. epigr. 81.

Nemo suos, hæc est aulæ natura potentis,
Sed domini mores Cæsareanus habet.

Claudian. lib. 1. de Laudib. Stilichonis:

Scilicet in vulgus manant exempla regentum,
Utque ducum lituos, sic mores castra sequuntur.

Leges *in naturalis juris æquitate fundabant*, quare nisi naturæ inniterentur, non censebantur legitimæ, ut verbosissime probavit Cicero libr. 1. de legib. & sæpissime *jura & leges* conjungunt. Q. Symmach. libr. 2. epist. 87. *Vox juris ac legum est, bonæ fidei contractum non posse rescindi.* Freculph. Lexoviens. Tom. 1. libr. 2. cap. 17. *Iisdem temporibus Minos leges ac jura constituit.* Q. Aurel. Cassiodor. libr. 8. epist. 13. *Vos leges dicetis, dum nos jura condimus.* In MSS. melioris notæ codicibus diserte habetur: *vox legum diceris*, rectissime: nam quæstores, quorum formulæ ibi describuntur, vox Imperatorum dicebantur. Claudian. de Consulatu Manlii Theodori:

——— *nec dignius unquam*
Majestas meminit sese Romana loquutam.

Sed & alii *leges juraque* simul extulerunt poëtæ. D. Juvenal. sat. 8. v. 54.

——— *Juris nodos, ac legum ænigmata solvit.*

Corrippus Africanus in panegyrico Anastasii quæstoris:

——— *Principis auspicio leges ac jura gubernans.*

Et lib. 1. de laudib. Justini Minoris Augusti num. 1.

Compositor morum, juris legumque sacerdos.

Q. Horat. lib. 1. sat. 1.

Agricolam laudat juris legumque peritus.

M. Accius Plautus in Epidico sc. *cave præterbitas* in fine:

Atque me minoris facio præ illo, qui omnium
Legum atque jurium fictor, conditor cluet.

Et jam de iis agamus, qui salutari suo adminiculo, populis, sine certa lege viventibus, subvenerunt, legesque stabiles fixerunt mansurasque, quædam delibaturi ex Fr. Patricio in præfat. ad lib. 1. de repub. *Multi Græcorum de civili societate scripserunt, & in primis Pythagoras Samius, à quo Crotoniatæ, omnesque fere Italiæ populi præcepta reipublicæ acceperunt, summa laude extulerunt duos Pythagoræ discipulos veteres, Zaleucum, qui leges Locrensium scripsit, & Charondam, cujus institutis usi sunt Cappadoces, fuerunt etiam Pythagorici Parmenides & Zenon, qui Eleam Lucaniæ urbem communem patriam civilibus præceptis optime instituerunt. Tarentini quoque Pythagorica præcepta tenuerunt, & Architam egregium civem quasi præceptorem popularis disciplinæ diutius observaverunt. Hippasus Lacon patriam rempublicam scripsit quinque voluminibus. Eudoxus Cnidius civibus suis leges, & civilia præcepta tradidit, sicut & Protagoras Abderites Tyriis, Phaleas Carthaginensibus, Ephorus Cretensibus, Hippodamus Milesius de optimo reip. statu etiam scripsit, sic & Heraclitus Ephesius, Æschines etiam Milesius inter scriptores habitus est. Zeno Citticus Stoicorum princeps de civili societate libros edidit, ejus auditor Chrysippus ea licentia de rep. scripsit, qua pleraque alia, nam & matrum & filiarum congressus permisit, & alia multa, quæ sermonem reformidant.* Subjungit deinde de Platone, Aristotele, Cicerone, aliisque legislatoribus, ad quorum veluti æmulationem suum componit studium. At sigillatim videamus. Sed ante omnia perpendenda est legum divisio, nam sunt aut *humanæ*, aut *divinæ*, aut denique *naturales.* Jovinian. Pontanus lib. 1. de Obedientib. naturalib. *à brutis homines discernuntur.* A. Gell. lib. 6. cap. 14. Eduard. Veston. de trip. hom. offic. libr. 3. pag. 375. Suntque illæ omnibus aliis antiquiores, non in tabulis scriptæ, sed mentibus impressæ, multumque quibuslibet aliis efficaciores. Tertullian. libr. advers. Judæos in limine. Easque ex Justiniano Aug. νόμους ἀγράφους, *leges non scriptas*, dixit Lilius Gyraldus in progymnasm. advers. lit. pag. 432. humanæ *unum populum hominemve ab alio distinguunt*, divinæ *ad cœlestem conditionem fragilem hominum & caducam erigunt sortem.* Jul. Barbaran. officinæ Promptuario Tom. 3. pag. 158. de ultimis loqui non potuerunt illi, quibus nondum divinæ bonitatis sese aperuerat facies, at de primis duobus legum generibus sumenda sunt, quæcunque ab illis prodita. De quibus videatur J. Simancha Pacensis Collectaneor. de republica toto lib. 4. causas cur ferrentur, recenset Cicero Orat. in Vatinium, *ut cives suos incolumes conservarent.* Aut, ut idem ait lib. 2. de legib. *ad salutem civium, civitatumque incolumitatem, vitamque hominum & quietam, & beatam.* Aut, ut Aristides orat. Platonic. 1. *ut nihil damni à se invicem paterentur cives, nec mali & audaces probis potiores essent.* Ita enim Latine sonant verba. L. Sen. lib. 4. Benef. c. 12. *Legem dicimus esse justi, injustique regulam.* Aphthon. sophista pene ad finem progymnasm. quibus consonant Horatiana l. 1. sat. 3.

Jura inventa metu injusti, fateare necesse est,
Tempora si fastosque velis evolvere mundi:
Nec natura potest justo secernere iniquum,
Dividit ut bona diversis fugienda petendis.

Ovid. lib. 3. Fastor.

Inde datæ leges, ne fortior omnia posset,
Cœptaque sunt pure tradita sacra coli.

Ad legislatores regredior: fabulosa poëtarum involucra ad Cererem legum inventionem referunt, quare & eam *legiferam* appellarunt, ut relatum à Servio Honorato ad v. 56. lib. 4. Æneid. videantur Critici de Thesmophoriis, lib. 2. hujus operis supra expositum est. Nec minus fabulosum, Saturnum Italos legibus à se latis formasse. P. Virgil. lib. 8. Æneid.

Primus ab æthereo venit Saturnus Olympo,
Is genus indocile, ac dispersum montibus altis
Composuit, legesque dedit, Latiumque vocari
Maluit, his quoniam latuisset tutus in oris.

Bacchum postea legislatorem fecere, Arrianus lib. 8. de gest. Alexandri, & Diodor. Siculus lib. 3. bibliothec. cap. 10. hic ut Indos à se belli jure superatos mansuetiori legum cultu imbuit, ita *Corinthios Phidon*, Aristotel. l. 2. Politicor. c. 4. *Milesios Hippodamus*, ejusdem libri cap. 6. *Ænotrios Italus*. Idem lib. 7. Politic. cap. 10. *Lesbios Macarius*, *Cyrenaici Jovis filius*. Diodor. Sicul. lib. 6. cap. 16. *Mantinenses Nicodotus pugil*, ut narrat Ælianus lib. 2. var. histor. cap. 23. *Rheginos Charondas*, Heraclides lib. de Politiis. Legimus etiam *Cadem*, vel ut alii appellant *Caladem Athieniensibus* jura constituisse. Pausan. l. 1. qui de Atticis. *Locros Epizephyrios Zaleucus* institutis civilibus informavit. Joan. Stobæus Serm. 43. Ζάλευκ☉ ὁ τῶ Λοκρῶν νομοθέτης. *Zaleucus Locrensium legislator.* Hierocles oratione, *quales in patriam esse debeamus*. Cujus verba Latino idiomate donata hæc sunt: *Cæterum ego Zaleucum Locrensium legislatorem probo, quod sancivit, ut quisquis legem novam introducturus esset, circumposito cervici laqueo id facere deberet, ut author ejus mox suffocaretur, nisi eximiam utilitatem novæ legis ad antiquum reipublicæ statum declarat comparatæ.* Ephorus apud Strabonem Amasianum Geographiæ lib. 6. M. Tull. lib. 2. de legib. *Id mihi credo faciendum, ut priusquam ipsam legem recitem, de ejus laude dicam, quod idem & Zaleucum & Charondam fecisse video: cum quidem illi non studii & delectationis, sed reipublicæ causa leges civitatibus suis scripserunt.* Et deinde apud eundem Tullium Timæus negat ullum unquam fuisse aut extitisse Zaleucum, quod tamen & Theophrastus & concors Locrensium consensus asseverat. Aristot. lib. 2. Politic. cap. 10. *Is vinum ægrotis prohibuit, injussu medici, pœna capitis indita*, ut verba Raphaëlis Volaterrani usurpem Commentarior. Urbanor. l. 20. extatque constitutio in varia Æliani historia lib. 2. cap. 37. leges ejus *saluberrimas utilissimasque* appellat Valerius lib. 6. cap. 5. tit. penult. nisi quod ibi *Zeleucus* pro *Zaleucus* scribitur, sed facile est illud unius elementi deliquium corrigere. Marcian. Heracleota in Periegesi, seu orbis descriptione v. 314. de Epizephyriis loquitur.

τούτους δὲ πρώτους φασὶ χρήσασθαι νόμοις
γεγραμμένοισιν, οὓς Ζάλευκ☉ ὑποθέσθαι δοκεῖ.

Vertit Federic. Morellus Regius literarum Græcarum professor, vir optime non de isto modo, sed & de tota re literaria meritus.

Hos legibus primum exaratis asserunt
Usos, Zaleucus quas tulisse dicitur.

Zamolxis etiam *Thrax* præclaram navavit operam in legibus præscribendis *Getis*, qui è Scytharum sunt genere, & deinde ob insigne beneficium in deorum numerum est relatus, numenque habitus, quod primus inter gentes *divinum cultum religionemque sanxisset*. Idem Volaterran. lib. 8. Comment. pag. 242. Suidas in voce *Ochus*. Hic est ille, quem *Saturni nomine* colunt Getæ, Mnasea historico authore. At contra aliorum sententiam Hellanicus *Græcum* fuisse scribit, *non Thracem*, cui contradicit lib. 4. Herodotus, qui illum & *Scytham* & *Pythagoræ servum* contendit. Quod placuisse video Phavorino cultissimo Philosopho, cujus hæc sunt apud Stobæum Serm. 6. relata verba: Ζάμολξις οἰκέτης ἦν Πυθαγόρου, καὶ θρησκεύονται αὐτὸν ὅποτε. *Zamolxis famulus erat Pythagoræ, & ab illius temporis hominibus adorabatur.* Meminere hujus, legumque ab eo latarum Strab. lib. 7. Diodor. Sicul. lib. 2. cap. 5.

Charondas, ut quibusdam placet, *Carthaginensibus* leges præfixit, Alexander Neapolitanus lib. 6. Genial. dier. cap. 10. ut aliis potius probatur, *Thuriis*, aut ut nonnulli legunt, *Tyriis*, Valer. Maximus lib. 6. cap. 5. tit. ult. Diodor. Sicul. lib. 12. Certe eum cum Zaleuco legislatore conjunxit Cicero supra jam proxime laudatus, lib. 2. de legib. & Diogen. Laërt. lib. 8. in Pythagora, pag. 577.

Minoëm Cretensium Regem inter legislatores reposuerunt præter alios Diodorus Sicul. lib. 6. cap. 15. Freculph. proxime supra citatus. Aristot. l. 7. Politic. c. 10. Ovid. l. 3. Amor. eleg. 9.

Optavit Minos similes sibi legifer annos.

Quid refert vel *Epirotarum* legislatorem *Arymbam*, ut prodidit Justinus lib. 17. aut *Tharcitam*, ut video placuisse Plutarcho in vita Pyrrhi in initio, referre, aut *Androdamantem Chalcidensium*, aut *Philolaum Thebanorum*, ut testatur Aristoteles lib. 2. Polit. cap. 12. aut *Mercurium* cognomento *Trismegistum Ægyptiorum*. Cicero lib. 2. de nat. deor. Lactant. Firmian. lib. 1. c. 6. aut *Boccorum*, sive *Bocorum*, vel denique *Bocchoridem eorundem*, ut scriptum reliquerunt Eusebius Cæsariensis in Chronico, & Aristot. lib. 7. Politic. cap. 10. aut *Zoroastrem Bactrianorum*. C. Plinius lib. 7. cap. 16. & lib. 30. cap. 1. Albert. Stadensis Chronici sui pag. 4. & Coccius Sabellicus Ennead. 1. lib. 5. Justin. lib. 1. ex Trogo Pompejo, aut *Spartanorum Lycurgum*, *ut notissimum est*. Isidor. lib. 5. Etymol. cap. 1. aut *Foroneum Græcorum*. Vide hic infra de Lycurgo. aut *Atheniensium Draconem*, qui res minimas capitali punivit supplicio, ideoque leges suas sanguine, non atramento scripsit, unde lepidum Politiani epigr.

Inventum Actæi dicuntur jura Draconis:
Nil mirum est, certe nil nisi virus habent.

Sed gradum ad Romanos legislatores faciamus.

Iisdem Atheniensibus salutares admodum, civitatique profuturas leges constituit Solon. Plutarch. in eo. Suidas in voce Σόλων, summaque illi cura *de jure testandi*. Antonius Guibertus Costanus quæstion. jur. lib. 1. cap. 6. num. 4. quarum eximiam præstantiam, ut & ipsius moderationem debitis laudibus extollit Manuel Palæologus Imperator Orat. 1. περὶ ἀγαθοῦ ἄρχοντ☉, *de bono principe*, pag. 139. à quo pleraque & Reges Romani, & Xviri hauserunt, quos in Græciam missos, ut ab optimis legibus informato populo, congrua statui Romano mutuarent fundamenta, ut loquitur Pomponius IC. *l. 2. ff. de orig. jur.* Ammian. Marcellin. lib. 22. fin. historiar. *Et Solon adjutus sententiis Ægypti sacerdotum, latis justo moderamine legibus, Romano quoque juri maximum addidit firmamentum.* De quibus legibus præsertim id sit intelligendum, explicat diserte Cicero lib. 2. de legib. *In duodecim tabulis de minuendo sumptu lamentationeque funeris translata fere sunt de Solonis legibus.* De illo & de Dracone meminit, legesque ab utroque latas inter se confert A. Gellius lib. 11. cap. 18. Neque tantum Xvirales leges à Solonis legibus mutuatæ, sed & sumptuariæ temporibus Dictaturæ Syllanæ. Ammian. Marcellin. lib. 16. *Primum itaque factuque difficile, temperantiam ipsi sibi indixit atque retinuit, tanquam adstrictus sumptuariis legibus viveret, quas ex rhetris Lycurgi & axonibus Romam translatas, diuque observatas, & senescentes paulatim reparavit Sylla Dictator.* Sic recte Fr. Lindembrogius legit, antea pessime, *ex rhetris Lycurgi, id est, axonibus.* Sunt enim *rethræ* Lycurgi leges, ut & *axones* Solonis: Etymologici magni author, Scholiast. Apollonii Rhodii in lib. 4. Argonautic. themate 24. Suidas ἄξονες οὕτως ἐκάλεσαν Ἀθηναῖοι τοὺς Σόλων☉ νόμους, διὰ τὸ ἐγγραφῆναι αὐτοὺς ἐν ξυλίνοις ἄξοσι. Vertit. Hieron. Wolffius: *axes* (malim *axones* interpretari cum Ammiano) *dixerunt Athenienses Solonis leges, quod inscriptæ essent ligneis tabulis.* De Lycurgi legib. Dionys. Halicarnass. lib. 2. pag. 113. Claudian. de 4. Hon. Consul.

Firmatur senium juris, priscamque resumunt
Canitiem leges, emendanturque vetustæ,
Acceduntque novæ, talem sensere Solonem
Res Pandioniæ, sic armipotens Lacedæmon
Despexit muros rigido munita Lycurgo.

Ultimo Reges primum, mox Consules, deinde tribuni, post hoc decemviri, eosque alii magistratus insecuti, pro temporum ratione, negotiorumque mole, varias tulerunt leges, ut infra sigillatim differetur, ita ut semper posteriores prioribus derogarent: unde non immerito quæsitum est; deberentne leges abrogari, immutarique? nam leges seu præsentes, sive iis abrogatis futuras, ad sui observantiam cives cogere, nulli dubium est. S. Valerianus Serm. de bono disciplinæ: *Justis legibus serviat, & non solum præsentibus, sed etiam futuris manum porrigat.* Vel sensus alius esse potest, ut legibus antiquis stantibus subveniatur iis, qui jam vivunt, egentque legum adminiculo, vel non natis prospiciatur, futurisque aut nascituris caveatur: nam *à justitia*, quam habent leges in

in republ. perdurantes, *judex* dicitur. M. Varro l. 4. de ling. Lat. Gratian 33. quæst. 2. cap. 1. & Gregorius 9. *cap.* 10. *forns extr. de verbor. significat.* Alexander ab Imola in *l.* 1. *ff. de jurisd. omnium judic.* Quod autem Valerian. dixit: *manum porrigat*, formulari usus est voce. Q. Symmach. lib. 2. epist. 79. *Ergo accurrenti religiosam manum porrige.* Idemque sæpe alias, sed maxime lib. 3. epist. 67. *Porrige igitur, oro te, adjutricem manum legitima præmia ex more cupienti.* Aurel. Cassiodor. lib. 4. epist. 36. *Necesse fuit civica vastatione dejectis porrigere dextram salutarem.* Sic poëtæ. Magn. Fel. Ennod. Ticinensis carm. l. 1. num. 7.

Porrige dextram
Nominis almi.

Licentius in carmine eleganti ad Augustinum:

Nec mirum, jacet omnis enim mea cura legendi,
Te non dante manum, & consurgere sola veretur.

Coripp. lib. 1. num. 1.

——— *Sanctam mihi porrige dextram.*

Guntherus Ligurini lib. 1.

Porrectaque manu, magno sub fasce labantem,
Oppressumque metu, siquidem potes, erige vatem.

Et illis omnibus antiquior P. Ovidius lib. 4. de Ponto eleg. 5.

Ad te mansuetas porriget ille manus.

Idemque loquendi modus & apud Græcos invaluit. Pindar. Pythior. od. 4.

φέρε δ' ἕταροι καρτερὸν ἄνδρας.
ἄρειον χέρας.
Socii autem forti viro amicas
Porrigebant dexteras.

Sed revertor ad propositam quæstionem, quam discutit Melchior Junius Politic. quæst. parte 3. quæst. 89. ac quod lex & possit, & debeat mutari, ratio ipsa probat. *Nam ab hominum voluntate dependet, quæ anceps & dubia, deinde etiam mores antiqui sæpe mutantur, tum negotiorum diversitas, temporum, & locorum mutationes interdum flagitant: postremo leges inter se pugnant nonnunquam, aut sunt plures de eadem re scriptæ, non raro etiam ridiculæ, & stultæ.* Quæ omnia convincunt aliquando necessariam esse legum abrogationem, novarumque inductionem, & lationem, uti probatum videbis apud Aristotelem lib. 2. Polit. cap. 6. Platonem lib. 6. de Legib. Casum Oxoniensem in locum Aristotelis laudatum, Æschinem in Ctesiphontem, Justinianum Aug. Constit. 13. T. Livium 4. Decad. lib. 4.

Perniciosam tamen esse legum mutationem censuere in antiquis plerique, freti hisce rationibus, quod lex nihil aliud fit, quam *mens æterna Dei*, qui Hierocli Philosopho in aurea Pythagoræ carmina θεὸς θεῶν, *deus deorum*, appellatur, & θεὸς ὕπατος, *deus summus*, & κοσμοποιὸς, *mundi factor*, & ἀριστοτέχνης, *optimus artifex.* Porphyrius lib. 3. de Abstinent. carn. & cum mens illa æterna semper se eodem modo habeat, sequitur legem debere esse immutabilem. Aut certe si à divina lege ad humanam transgrediamur, *illa causam à principe, robur à consuetudine sortitur, utriusque contemptum adfert crebra legum mutatio.* Prudent. in Rom. Martyre:

——— *vel quod hostem publicum*
Pati necesse est, solve pœnam sanguine,
Sprevisse leges, respuisse est principem.

Deinde mutatis legibus *manat perniciosa consuetudo non obtemperandi magistratibus.* Verba sunt Joachimi Perionii vertentis Aristotelem loco proxime laudato. Tertio experientia docet, *tutius eos degere, qui iisdem legibus etiam malis utantur constanter, eodem modo rempublicam capessunt, quam qui mutationibus gaudent.* Thucydid. lib. 3. Accedit, *quod negotiis præsentibus melius & rectius olim provisum, & quod sæpe mutatur, nonnunquam in deterius labitur.* C. Tacit. lib. 14. Annal. quod quam exitiale censuerunt Locrenses, discere possumus ex Oratione Demosthenis in Timocratem. Et pessime Thuriorum reipublicæ consultum per eandem legum mutationem scribit Diodor. Siculus l. 12.

Hinc derivatum existimo, ut *senium* legum, aut *juventutem* usurparint authores, quod multis ab eruditissimo Fr. Jureto observatum video. Constantinus Aug. *l.* 23. *C. Theodos. de Appellat.* jubet *consenescere legem, quæ vetabat à præfecti Urbis sententia provocare.* A. Gell. lib. 20. cap. 1. *Passus est enim leges istas de tam immodico supplicio situ atque senio emori.* M. Tull. Orat. 3. in Catilinam: *Legum interitum, ac bellum civile ac domesticum, & totum Urbis atque imperii occasum appropinquare dixerunt.* Ammian. Marcellin. lib. 16. *Senescentes* (sumptuarias leges) *paulatim reparavit Sylla Dictator.* Arnob. lib. 7. adversus gentes: *Responsum deinde ab aruspicibus editum, res sævas tristissimasque portendi ab incendiis, cædibus, à legum interitu, & à juris occasu.* Q. Symmach. lib. 2. epist. 13. *Ergo quia dominorum conditio restricta est, privatis cupiditatibus juris occurrat medicina: frigent jamdiu apud homines criminosos vetera decreta, quorum vigor cum latoribus suis occidit.* Sic rectissime legitur, in aliis editionibus erat, *quorum vigor cum latoribus suis excidit.* Minus efficaciter, eadem enim quæ de hominibus pathemata, de legibus etiam dici solent, ut *canescere, ægrotare, vivere, mori, vulnerari,* quæque alia incommoda humana corpora assiliunt. Idem Symmachus lib. 9. epist. 105. *Utinam leges æque mecum valerent, quarum sanitas ab ipsis plerumque corrumpitur, quibus curanda mandatur.* Valerii Maximi locus insigni macula deformatus, una cum legum sanitate, integritati suæ est restituendus. l. 6. c. 5. tit. ult. *Ex longinquo rure, gladio accinctus, domum repetens subito indicta concione, sicut erat, in eam processit, ab eoque qui proxime constiterat, solutæ à se legis suæ monitus, idem ego illam, inquit sanciam, ac protinus ferro, quod habebat, districto incubuit.* Posset videri sententia absoluta, nam contrarietas consistit inter *solvere* legem, ac *sancire*, non tamen satisfacit; aliæ editiones, Plantini, Gryphiique, *ego illam sanciam*: sed optime Giphanius & commodissime ex MS. codice suo: *Ego illam, inquit, curabo, qui sauciavi.* Titi Livii verba huc congruunt 4. Decad. lib. 4. *Si quas tempora aliqua desiderarunt leges, mortales ut ita dicam, & temporibus ipsis video mutabiles esse.*

Claudian. de 4. Hon. Consul.

Firmatur senium juris, priscamque resumunt
Canitiem leges.

Ille canitiem & senium legibus assignat, vitam dat Claud. Rutilius Numantianus Itinerarii sui lib. 1.

Porrige victuras Romana in sæcula leges,
Solaque fatales non vereare colus.

Eodem pacto & *minas* legum scriptores usurpant, quasi humanis affectibus moveri possent, & *terrores.* Theodosius *Novella* 3. *de Judæis.* Jul. Firmic. Matern. lib. de errore profanar. religion. *minaci persequi edicto.* L. Senec. epist. 95. *quid aliud sunt, quam minis mixta præcepta?* Ammian. Marcellin. lib. 30. in fine: *interdictis minacibus subjectorum cervices inclinare.* P. Ovid. lib. 1. Metamorph. fab. 1. de legibus nondum latis:

——— *non verba minantia fixo*
Ære ligabantur.

Aurel. Prudent. Romano Martyre:

Laqueis minacis implicatus Juliæ.

Insuper Imperator l. 31. C. ad leg. Jul. de adult. *insurgere leges, & armari jura gladio ultore dixit.* Marius Victor Orator Massiliensis lib. 2. Comment. in Genesin. ubi de primi hominis lapsu:

——— *tibi crimina plectent,*
Arma telis leges gladiis, & vindice ferro.

Ita vulgata præfert editio, sed melius in MS. codice Divi Benigni Divionensis:

Armatæ leges gladiis, & vindice ferro.

Prudent. lib. 2. in Symmachum:

——— *falluntur publica jura,*
Lex armata sedet.

Et duritiam legum temperas. Theodos. Symmach. l. 10. epist. 47. & lex *res surda* (T. Liv. 1. Decad. lib. 2.) & *inexorabiles* leges & *iram* legum *iratæ.* M. Fab. Quintilian. declamat. 366. hanc legum iram interpretatur D. Ambrosius in Psal. 37. *severitatem.* At qui plura de legibus in genere desideras, consule præter citatos hoc capite, Manutium, Fr. Balduinum, Fr. Hottomannum, Antonium Contium, Carolum Sigonium, qui *de lege curiata magistratuum, & imperatorum, ac de eorum jure,* scripsit, Fr. Ballerium, quod

quod Rex sit subditus legibus, talis enim est epigraphe operis; Thomam Freigium de quæstionib. Politic. Jacobum Typotium, Adrianum Turnebum, Antonium Goveanum, Ludovicum Vivem, Petrum Ramum, qui in libros Ciceronis de legibus scripserunt, & Nicephorum Blemidam, qui manuscriptus extat in bibliotheca Vaticana Romæ, nec prodiit, denique Michaëlem Psellum in eadem bibliotheca manuscriptum, qui totam *de legibus* materiam duobus libris complexus est; Wolfgangum Lazium in opere de Republica Romana.

CAP. I.

Quid lex sit, & quotuplex.

Vocabulum *juris*, & *legis* sæpe pro synonymis usurpantur. Est tamen quædam inter ea differentia, *juris* enim *nomen generale* est, & ad non scripta etiam pertinet: *legis* autem est *speciale*, & ad jus scriptum tantum refertur. Dicemus de utroque, & primum quidem *de jure*.

Jus pluribus modis dicitur. Significat id. I. Quod semper bonum & æquum est: ut *jus naturale* immutabile. II. Quod omnibus, aut pluribus in quaque civitate utile est: ut est *jus civile*. III. Prætorum edicta dicuntur *jus honorarium*. IV. Prætoris, & cujuslibet judicis sententia *jus* vocatur, etiam cum jus reddens inique decernit: relatione scilicet facta, non ad id, quod *prætor* ita fecit, sed ad illud, quod prætorem facere convenit, unde formula illa loquendi, *jus dicere*. V. *Jus* dicitur *locus*, ubi *magistratus* vel alius *judex* consistit juris dicundi, aut judicandi gratia, etiam si domi, aut in itinere, sive de plano hoc fiat. VI. *Jus pro necessitudine* dicimus, veluti est, jus cognationis vel affinitatis.

Legis vero vox non tam late patet. Aut enim eandem cum *jure*, quod ad duo prima significata attinet, vim habet, aut formam contractus, sive pactiones & conditiones notat, unde illud usitatum: *Ea lege & conditione*. Sed nos reliquis omissis, propius ad institutum nostrum accedemus.

Lex sive *jus* (hæc enim synonyma esse diximus) triplex est, *divinum*, *naturale*, *& humanum*. De jure divino, seu lege divina, quænam ea sit, & quomodo dividatur, *in moralem*, *ceremonialem*, *ac forensem*, docent ex sacra scriptura Theologi in suis methodicis libris.

Jus naturæ, de quo hic etiam nos loquimur, quod tamen est quasi fundamentum humani, est, quod natura omnia animalia docuit. Ab *Aristotele* libro 5. Ethic. ad Nicomach. sic definitur: *Naturæ jus est, quod ubique locorum & gentium retinet vim suam, neque opinione ratum aut irritum est.* Cicero lib. I. de Legib. *Jus* vel *lex naturæ est ratio summa insita in natura, quæ jubet ea, quæ facienda sunt, prohibetque contraria.* Definitio Philippi, quam in explicatione libri 5. Ethicorum *Aristotelis* affert, videtur esse clarior, cum dicit: *Legem naturæ* esse illam ipsam notitiam principiorum practicorum, & conclusionum, quæ ex illis necessaria consequentia ducuntur, divinitus insitam mentibus humanis, non solum de moribus civilibus, sed primum *de agnitione Dei*, & obedientia Deo debita, postea *de moribus civilibus*, qui referendi sunt ad hunc finem, ut *Deus celebretur*. Hoc jus in scriptoribus Ethnicis non semel *jus gentium* dicitur. Quanquam in Institutionibus juris civilis *jus naturæ* & *jus gentium* distinguantur, cum universum jus privatum, id videlicet, quod ad singulorum hominum utilitatem pertinet, *tripertitum* esse docetur, collectum aut *ex naturalibus præceptis*, aut *gentium*, aut *civilibus*. Videtur autem hoc interesse inter *naturæ* & *gentium jus*, quod jus naturale commune sit omnibus hominibus cum brutis animalibus: jus gentium autem non etiam brutis animalibus, sed tantum hominibus commune. Sic enim *Jacobus Cujacius* in notis ad Institutiones hunc locum explicans. Quæ bruta, ait, faciunt incitatione naturali, ea si homines ratione faciant, jure naturali faciunt. Quæ bruta non faciunt, ea si omnes homines ratione faciant, *jure gentium* faciunt, quod & ipsum *jus naturale* dicitur, & *bonum*, & *æquum*, & *naturalis æquitas*, & *naturalis ratio*, & *lex naturalis*, & *natura*. Quæ autem non omnes, sed quædam hominum congregata in unum locum multitudo, utilitatis publicæ causa facit, ea vero fiunt jure civili. Hactenus ille.

Lex sive *jus humanum*, quod idem & *positivum*, & *civile*, & *scriptum* dicitur, est commune præceptum, virorum prudentum commune consultum, delictorum, quæ sponte vel ignorantia contrahuntur, coërctio: communis reipublicæ sponsio. Et differt *à naturali*. 1. Quod hoc loquatur *de genere*, illud *de specie*. 2. Quod hoc habeat demonstrationes: illud valeat & propter rationem probabilem, Decalogo congruentem, & propter authoritatem, quam Deus magistratui attribuit: quem jussit addere in hac civili vita cum explicationes, tum adminicula divinarum legum. 3. Quod jus naturæ ubique idem sit, jus positivum non ubique idem. Potest & hoc addi, *legem naturæ* esse *æternam*, leges *positivas mutabiles*.

Non *scriptum jus* est, quod usus approbavit, si quidem diuturni mores, consensu utentium comprobati, legem imitantur. Quanquam & illud jus, quod ex authoritate prudentum constitutum est, *jus civile*, non scriptum fuisse, *Jacobus Rævardus* velit, quem legere potes libro singulari *de prudentum authoritate*, cap. 14. ex quo nos etiam paulo infra quædam repetemus.

Porro

Porro *juris civilis* ſcripti (de hac enim proprie agimus) ſpecies recenſentur à *Juſtiniano* lib. 1. tit. 2. ſex: *lex*, *plebiſcitum*, *ſenatuſconſultum*, *Principum placita*, *magiſtratuum edicta*, & *reſponſa prudentum*.

Lex eſt, definitore *Juſtiniano*, quod *populus Romanus ſenatorio magiſtratu interrogante* (veluti Conſule) *conſtituebat*. Attejus Capito apud *Agellium* lib. 10. cap. 22. his verbis legem definivit: *Lex*, inquit, *eſt generale juſſum populi, aut plebis, rogante magiſtratu*: quæ definitio à priori diſſentit, quod ſcilicet eſt generalior, & ad plebiſcita etiam pertinet.

Plebiſcitum eſt, quod plebs plebejo magiſtratu interrogante (veluti tribuno) conſtituebat: *plebs* autem à *populo* eo differt, quo ſpecies à genere. Nam appellatione *populi*, univerſi cives ſignificantur, connumeratis etiam patriciis, & ſenatoribus: *plebis* autem appellatione ſine *patriciis* & *ſenatoribus*, cæteri *cives* ſignificantur. Hinc à Capitone *plebiſcitum* definitur, *lex quam plebs, non populus accipit*. Verum de diſcrimine inter *plebem* & *populum*, libro primo ſatis multa diximus.

Senatuſconſultum eſt, *quod ſenatus jubet, atque conſtituit*. Nam cum auctus eſſet populus Romanus in eum modum, ut difficile eſſet in unum eum convocari legis ſanciendæ cauſa, æquum viſum eſt, *ſenatum* vice populi conſuli. Sed & de his alio loco diximus.

Principum placita ſunt, quæcunque *Imperator* per epiſtolam conſtituit, vel cognoſcens decrevit, vel edicto præcepit, eaque etiam ſunt leges, legiſque vigorem habent. *Populus* enim lege Regia, quæ de ejus imperio fertur, ei, & in eum omne imperium ſuum, & poteſtatem concedit.

Prætorum quoque *edicta* non modicam obtinent juris authoritatem. Hoc etiam *jus honorarium* ſolemus appellare, quod qui honores gerunt, id eſt, *magiſtratus* authoritatem huic juri dederunt. Proponebant & *ædiles curules* edictum de quibuſdam cauſis, quod & ipſum *juris honorarii portio eſt*.

Reſponſa prudentum ſunt ſententiæ, & opiniones eorum, quibus permiſſum erat, de jure reſpondere. Nam antiquitus conſtitutum erat, ut eſſent, qui jura publice interpretarentur: quibus à *Cæſare* jus reſpondendi datum eſt, qui *juriſconſulti* appellabantur, quorum omnium ſententiæ & opiniones eam authoritatem tenebant, ut judici recedere à reſponſis eorum non liceret, uti eſt conſtitutum. Hæ ſex juris ſpecies à *Juſtiniano* recenſentur: nos vero hac in parte tantum de illis dicemus, quæ proprie *leges* dicuntur, ut ſunt *leges* & *plebiſcita*, quæ quidem communi nomine *rogationes* appellantur, *quia per magiſtratus à populo vel plebe rogentur*: quod qua ratione factum ſit, & ſupra diximus, lib. 6. de *comitiis*, & ſequenti etiam capite, verbis clariſſimi viri *Pauli Manutii* libro *de legibus* repetemus.

Cap. II.

De ratione rogandarum legum apud Romanos.

Leges apud Romanos à *magiſtratibus* tantùm, non tamen omnibus, latæ vel rogatæ ſunt. Et quia *duo magiſtratuum genera* fuerunt, alii enim *majores*, alii *minores* dicti, leges à magiſtratibus majoribus ſex tantum, *Prætore* ſcilicet, *Conſule*, *Dictatore*, *Interrege*, *Decemviris*, & *Tribunis militum*, ut de Regibus, & Triumviris R. P. C. taceam: à minore uno, *Tribuno plebis*, rogatæ fuerunt. Præter hos nulli alii legis rogandæ poteſtas fuit.

Circa *rogationem* autem legis hæc obſervabantur. Legem laturus *magiſtratus*, ſcribebat eam domi, & cum peritis conſultabat: ne quid contra populi rem, aut voluntatem ſanciret, ne forte pugnantia capita ſimul ferret: neve quid, quod vetus aliqua lex, ſi ferretur, inane, infirmumque juberet eſſe: ne curationem, poteſtatem, commodumve aliquod ipſe ſibi ſua lege, aut collegis, cognatis, affinibus mandaret: quod *leges* duæ, *Licinia*, & *Æbutia*, fieri vetuerunt. Etiam illud in ſcribenda lege cavebatur, ne pluribus de rebus, quæ non ejuſdem generis viderentur, una *rogatione* ferretur: quod fieri *lex Cæcilia*, & *Didia*, & *Cicero* lib. 3. de legibus prohibuerunt. Addebatur illa exceptio, *ut ſi quid jus non eſſet rogari, ne eſſet rogatum*: item, ſi quid contra alias leges ejus legis ergo latum eſſet, ut ei, qui eam legem rogaſſet, impune eſſet, quod fuiſſet tralatitium, hoc eſt, ſcribi ſolitum in omnibus legibus, tradit *Cicero* lib. 3. epiſtolar. ad Atticum.

Scripta *lege*, legiſlator bene de republica ſentiens, ante, quam eam promulgaret, referebat ad *ſenatum*, ut quo plus ponderis, majoremque vim lex haberet, de ſenatus eam ſententia ferret: *Popularis* vero, ac ſeditioſus *magiſtratus* non modo prætermiſſa ſenatus authoritate, ſed interdum etiam contra ſenatus authoritatem *legem rogabat*.

Promulgabatur deinde *lex*, id eſt, in publico ponebatur (eſt enim, ut ait *Feſtus*, promulgari, quaſi *provulgari*) ut inſpiceret, qui vellet, inſpectam conſideraret: non ſolum ut intercedi poſſet ante, quam ferretur; verum etiam, ut aliquanto ante ſtatuere cuivis liceret, utrum, cum ferretur, *antiquanda* ſuffragiis, an *accipienda lex* eſſet. Item ut quivis monere legiſlatorem poſſet, vel de corrigenda, vel omnino de non ferenda lege. *Spatium* autem promulgationis, quacunque de re ferretur lex, erat *trinundinum*, id eſt, per trinas nundinas, vel dies viginti ſeptem. Cum enim nundinarum cauſa ex agris in Urbem cives convenirent, *per trinundinum* leges, ut à ruſtica plebe perlegi, cognoſcique poſſent, patere voluerunt.

Poſt

Post tertias *nundinas* (nam ipso nundinarum die ferre legem non licebat, teste *Macrobio* libro Saturnaliorum primo, capite decimosexto) *magistratus* in eum locum, ubi legem laturus erat, sive in forum, sive in *campum Martium* populum convocabat. Ibi cum legem *præco*, subjiciente *scriba*, recitasset: tum primum quidem is, qui legem promulgarat, populo suadebat, ut *rogationem* acciperet. Sed post eum alii, non privati modo, quibus ab aliquo *magistratu* concio dabatur (nam alioqui concionandi potestas privatis non erat) verum etiam quandoque *magistratus*, pro suo quisque censu ex rostris, si in foro, ex *suggestu*, aut alio editiore loco, si in campo Martio *comitia* haberentur, vel *suadebant*, vel *dissuadebant*. Cum suaserant, dissuaserantve legem, tum præsentibus sacerdotibus, ut *Dionysius* scribit, & divina exponentibus, sitella, vel urna deferebatur: in quam, sive tribuum, si *tributis comitiis* lex ferretur, sive *centuriarum*, si centuriatis, nomina conjiciebantur: deinde, sortibus æquatis, hoc est, ita agitata sitella, ne qua sors subsultaret, atque existeret, sed pariter omnes æquatæ jacerent, sortitio fiebat, quæque prima vel *tribus*, vel *centuria*, quæ secunda, quæ tertia de sitella exiisset eundem, quem sors dederat, in suffragio ferendo locum, atque ordinem obtinebat. Hæc dum agerentur, si quis *tribunus plebis* legi vellet intercedere, locus erat.

Nunquam enim ante *suasionem, dissuasionemque* intercessio locum habuit. *Tribuni* itaque *plebis*, quorum proprie intercedendi jus erat, edita voce illa VETO, de qua mentionem facit *Livius* lib. 6. intercedebant.

Præter hanc *tribunorum plebis intercessionem*, etiam aliæ tres causæ referuntur, quæ, quo minus promulgata lex perferri posset, impedimento fuerunt: *prima*, cum is, qui promulgarat, vel amicorum precibus adductus, vel *senatus authoritate* commotus, vel ipse sua sponte consilium mutabat. *Altera*, cum neque intercedente *tribuno*, neque eo, qui promulgaverat, consilium mutante, *comitiales dies*, id est, eos, quibus agi cum populo licebat, *Consul* eximebat, vel supplicationibus decernendis, vel feriis indicendis, non solum iis, quæ *Latinæ* dicebantur, quas indicere soli *Consules* poterant, sed etiam iis, quæ *imperativæ*, quas non modo *Consulibus*, verum etiam *prætoribus* ipsorum arbitratu licebat imperare. *Tertia* causa, *auspicia* erant, quorum duo fuerunt genera: unum, quo *magistratus* tantum utebantur, quæ *spectio* dicebatur, vel de cœlo *observatio*: alterum genus ad *augures* pertinebat, cum ex avium signis, id est, volatu, cantu (*tripudii* enim animadversio huc non pertinuit) *auspicium* faciebant. Nam si quid adversi vidissent, aut audivissent, id nuntiantes, *comitia* impediebant, teste *Cicerone* lib. 2. *de Legib.* Illo autem priore genere, vel si adversi nihil esset, ipsa tamen per se *spectio* rem impediebat, quod à *Dione* lib. 36. traditum est. *Obnuntiatio* autem, quæ *augurum* erat, duarum rerum observatione fiebat, vel cum de cœlo fulsisset, aut tonasset: vel cum aves adversa portenderent, qua de re alibi plura.

Sortitione tribuum, aut centuriarum facta, dicebat is qui legem ferebat: *Si vobis videtur, discedite quirites*. Significat autem verbum *discedere*, hoc in loco, uti annotat *Asconius Pædianus*, non quod in communi consuetudine est, de eo loco ubi lex fertur, discedere: sed ut *in suam quisque tribum discedat*, in qua est suffragium laturus. Cum igitur de concione jussi discedere, in suam quisque *tribum*, aut *centuriam* abiisset, privati quidam homines, qui de lege laborarent, ipsi, ne quid fallaciæ committeretur, aut tabulas distribuerunt, aut distribuentibus præfuerunt, idque *diribere* proprio vocabulo dicebatur, quod muneris ferè obiri, curarique ab iis solebat, qui neque ætate graves, neque gestis honoribus insignes admodum essent. Id tamen sibi à senibus & à dignitate præstantibus præcipue contigisse, gloriose commemorat *Cicero in Pisonem*.

Diribebantur, vel distribuebantur cuique duæ tabulæ, quarum una his duabus literis erat signata. U. R. id est, *uti rogas*: eamque legem accipiebat, uti *magistratus* rogaverat. Altera notata erat litera A. quæ valebat, *antiquo*, hoc est, nihil novari volo, antiqua probo, &, uti explanat *Festus*, in morem pristinum reduco. Appositi etiam erant in quaque *tribu*, aut *centuria* pontes, si *tributa comitia* essent, pro numero tribuum trigintaquinque, si *centuriata*, CXCIII. (tot enim erant *centuriæ*) ut per suum singulæ pontem suffragium ferrent. Alioqui negotium longi temporis, nec sine perturbatione aliqua fuisset, si ponte unico *tribus* omnes, aut *centuriæ* transire cogerentur.

Pontes autem dicti, quod extructæ ad tempus mensæ satis angustæ, præsertim post *legem Mariam*, pontium similitudinem haberent. *Pontibus* impositæ erant duæ cistæ oblongæ, una in capite pontis, altera in fine, iisque custodiendis certi homines in *comitiis* præerant, qui, *Plinio* libro 33. cap. 2. teste, *nongenti* sunt appellati. Per pontes eos transibant ad *lationem suffragii*, tabellis acceptis in prima pontis parte, quas in extrema redderent. Primo loco ea *tribus*, eave *centuria*, quæ omnium *tribuum*, aut *centuriarum* nominibus in sortem conjectis, prima de sitella sorte exierat, suffragium ferebat: eaque *prærogativa* dicebatur, quod prima rogaretur à magistratu, qui *comitia* habebat.

At is quem *magistratus* legem ferens, in prima *tribu*, vel *centuria*, primam sententiam rogabat, dicebatur *primus*. Deligebat autem quem & dignitate præstare, & rogationi suæ præter cæteros favere judicabat: & erat quodammodo *legis ornamentum*, cum is eam sciscebat primus, cujus in civitate non levis esset authoritas.

Cum ab eo, quem *magistratus* ipse primum delegisset, deinceps ab aliis ejusdem *tribus* aut *centuriæ* perlata suffragia erant: tum, suffragiis in utramque sententiam dinumeratis, & eorum numero punctis nota-

notato, ejus *tribus*, aut *centuriæ* voluntas cognoſcebatur, eaque à *præcone* renuntiabatur. Et eadem in reliquis *tribubus*, aut *centuriis* ratione ſervata, ex majore *tribuum*, aut *centuriarum* numero, antiquabatur, vel ſciſcitabatur lex. Hoc autem, *dirimere ſuffragia*, & *diremptio ſuffragiorum* dicebatur.

Diremptis igitur *ſuffragiis*, vel de *antiquata lege*, vel de *accepta* cognoſcebatur. Ac de *antiquata*, id eſt, ſuffragiis improbata lege nihil eſt dicendum. *Scitam* autem, atque acceptam, omnes cives jurejurando confirmabant. Poſt jusjurandum, in æs, ſive in æneas tabulas incidebatur, interdum etiam in columnas. Illæ tabulæ interdum *in publico* proponebantur, ut oculis civium paterent: interdum vero *ad ærarium* deferebantur, & ibi conditæ aſſervabantur. Atque hæc ſunt, quæ in perferenda lege apud Romanos obſervabantur, quæ omnia multis authorum teſtimoniis probare non difficulter poſſem: ſed quia ab aliis, præcipue à *Paulo Manutio*, præſtitum eſt, eo ſtudioſos remitto, cum multa etiam paſſim à nobis lib. *de comitiis* confirmentur.

Caput III.

De loco & tempore, quibus leges latæ ſint: quibus de cauſis latæ, & quæ earum ſit poteſtas.

Locus ferendarum legum, quemadmodum ex ſuperiori de *comitiis* libro liquet, varius fuit. Sicut enim aliæ *centuriatis*, aliæ *tributis*, aliæ *curiatis comitiis* latæ fuerunt: *comitia* autem illa diverſis in locis habita ſunt: ita etiam leges diverſis in locis latæ fuerunt. Illæ quidem, quæ *centuriatis comitiis* rogatæ ſunt, ut plurimum in campo Martio: quæ autem *tributis*, & *curiatis*, *in foro, atque comitio.* Sed præter hæc nonnunquam etiam latæ reperiuntur apud ſcriptores vetuſtos in *pratis Flaminiis*, quæ poſtea *circus Flaminius* ſunt appellata: interdum in *luco Petelino*, quandoque in *Capitolio*. Quæ omnia ex *Livio*, *Cicerone*, & aliis authoribus ſatis conſtant, & ſupra ſunt à nobis plenius explicata. Hic vero quæritur, locone ſacro, an profano latæ leges ſint. Ad quam quæſtionem, etſi ante eſt reſponſum, tamen hic repetere non pigebit, loco ſacro potius, quam profano latas videri. Primum enim in *roſtris*, qui locus erat auguratus, *templumque* dicebatur, *Cicerone* & *Livio* teſtibus, ſæpe à *magiſtratibus* ferebantur. Et *P. Claudium* leges ſuas in æde Caſtoris tuliſſe: ſcribit non uno in loco *Cicero*, ut jam alia argumenta & rationes omittam. Unde conjicere licet, *magiſtratus* legem in templo, populum ſuffragia *de lege* circa templum tuliſſe. Illæ vero leges, quæ in *campo Martio*, vel alibi, ut ad *lacum Regillum*, quod apud *Livium* legimus, ferebantur, licet non in templo, at in loco inaugurato ferebantur, id quod vel ex uno *Livii* loco libro 3. cognoſci poteſt, ubi ſic ſcribit: *Tribuni* ut impediendæ rei nulla ſpes erat, de proferendo exercitu agere, eo magis quod & *augures* juſſos adeſſe ad *lacum Regillum*, fama exierat, locumque inaugurari, ubi auſpicato cum populo agi poſſet, ut quicquid Romæ vi tribunitia rogatum eſſet, id comitiis ibi abrogaretur. Hæc *Livius*.

Et leges quidem, quæ in foro ferebantur *tributis comitiis* à minoribus *magiſtratibus*, quæ in campo *Martio*, centuriatis comitiis à *magiſtratibus* majoribus ferebantur: inter quas hoc erat diſcriminis, ut quæ *centuriatis comitiis* ferebantur, aut è *ſenatuſconſulto*, aut *patribus* authoribus ferrentur, maxime poſt *Q. Publilii Philonis* Dictaturam, qui tulerat, ut legum, quæ *comitiis centuriatis* ferrentur, ante latum ſuffragium *patres* authores fierent, cum id antea à *Numa* uſque *Pompilio* conſuetudine magis, quam lege ea de re lata obſervatum fuiſſet. Quæ vero *comitiis tributis* ferebantur, eæ, *ſenatuſconſulto*, aut *patrum* authoritate neceſſe non habebant, præſertim poſt *legem Hortenſiam*: qua cavebatur, ut eo jure, quod plebs ſtatuiſſet, omnes *quirites* tenerentur. Quanquam leges multæ *tributis* etiam *comitiis* ex *ſenatuſconſulto* latæ ſint. Porro differebat aliquantulum ferri legem *ex ſenatuſconſulto*, & patribus authoribus. Nam quæ ex *ſenatuſconſulto* ferebantur, eæ à ſenatu univerſo, vel majore ſaltem ſenatus parte probabantur, & ſecunda ſenatus voluntate ferebantur: quæ vero *patribus* authoribus, illæ adverſa nonnunquam *ſenatus* voluntate ferebantur. Probabant enim inviti *lege* Publilia coacti. Itaque honorificentius habebatur id, quod è *ſenatuſconſulto*, quam quod patribus authoribus *comitiis centuriatis* latum eſſet.

De tempore, quo leges latæ ſint, etiam ſupra diximus, quæ hic paucis repetemus. Conſiderandi autem ſunt dies & horæ. Non omnibus diebus licebat *legem ferre*, ſed cum alii eſſent *faſti*, alii *nefaſti*, faſtis tantum id licebat: neque tamen his omnibus, ſed tantum *comitialibus*, niſi de cœlo ſervatum eſſet. Quod ſi *comitialibus* de cœlo ſervaretur, etiam iis legem ferre non licebat. *Publius* autem *Clodius tribunus* plebis, *Ciceronis*, ac bonarum partium inimicus, ut armaret immoderata licentia *tribunitiam* poteſtatem, dierum diſcrimen & auſpiciorum imperium ſuſtulit. Neque enim tantum, ut omnibus plane faſtis ferri lex poſſet, verum etiam, ne quis per eos dies, quibus cum populo liceret agi, de cœlo ſervaret, rogationem tulit, idque poſtea ſervatum eſſe, ex *Cicerone* videmur poſſe colligere. Horæ vero, quibus agi cum populo poſſet, omnes erant intra ortum ſolis, & occaſum, reliquis non licebat.

Ad cauſas legum quod attinet, variæ illæ fuerunt, uti in ipſa legum recitatione conſpicietur, una

tamen vel præcipua fuit, quod à malis & corruptis moribus illæ manarint. Absque his enim *non opus* fuisse *legibus*. Itaque ut esset bene vivendi norma, legem inventam esse, manifeste cognoscitur.

Legum potestas hæc fuit, ut eo, quod erat legibus sancitum, omnes *quirites* tenerentur, utque vigerent usque dum alia lege abrogarentur, nec parvo spatio terminarentur, aut annuæ tantum essent, uti prætorum edicta. *Abrogari* tamen omnes licebat præter *sacratas*. Cautum autem erat XII. *tabulis*, ut quod postremum populus jussisset, jus ratumque esset. Quin etiam à *senatu* nonnunquam leges, quæ non videbantur esse ex republica, sublatæ sunt. Erant autem quatuor omnino genera, quibus *per senatum* more majorum statueretur aliquid *de legibus*: unum ejusmodi, placere legem abrogari, ut *Q. Cæcilio, M. Junio* Coss. quæ leges rem militarem impedirent, ut abrogarentur. Atque hoc genere non abrogabat legem *senatus* (nam *abrogare* proprie populus dicebatur) sed ut abrogaretur, statuebat. Ut tamen ejusmodi *abrogatio* caveretur, in sanctione legum adscribi solebat, *ne per saturam abrogari*, *derogarive liceret*. Dicebatur autem *satura*, lex multis aliis conferta legibus, ita ut in ea fraus subesse, quæ populum falleret, facile posset: at in simplici lege, si de *abrogando*, *derogandove* populus rogaretur, non difficile erat, id, quod rogabatur, intelligere. *Alterum genus* erat, si quæ lex lata esse diceretur, non ea videri populum teneri judicaretur. Hoc fiebat, si *augures* contra auspicia latas eas esse, monuissent.

Tertium erat de legum *derogationibus*, quo de genere sæpe *senatusconsulta* facta sunt. *Quartum* si senatus hostem aliquem judicasset. Tum enim simul etiam, ut ejus leges, quæ quidem adversus rempublicam essent, tollerentur, judicasse, non est à vero alienum. His addi potest & hoc, cum verbo quidem neque à *senatu*, neque à *populo*, tacito autem omnium consensu, & per desuetudinem *leges abrogarentur*, id quod & *Julianus jurisconsultus* notavit. Et hæc de potestate etiam & vi legum pauca quidem, sed quæ pluribus explicantur & confirmantur à *Paulo Manutio*, & aliis.

Postremo aliquæ loquendi formulæ, quæ *de legibus* usurpatæ fuerunt, notandæ sunt quæ ab *Ulpiano* tit. 1. Institutionum his verbis explicantur: *Lex*, inquit, aut *rogatur*, id est, fertur: aut *abrogatur*, id est, prior lex tollitur: aut *derogatur*, id est, pars primæ tollitur: aut *subrogatur*, id est, adjicitur aliquid primæ legi: aut *abrogatur*, id est, mutatur aliquid ex prima lege. Hactenus ille. Sed tempus est, ut ipsam legum recitationem aggrediamur, quod faciemus, si prius *de origine* & processu *juris* Romani dixerimus, id quod paucis expediemus.

CAP. IV.

De origine & processu juris Romani.

Originem & processum *juris Romani* expositurus *Pomponius* jurisconsultus, incipit à *legibus Regis*, quibus sublatis, ait successisse *duodecim tabulas*, ex quibus *jus civile* fluxerit, subsecutas postea leges alias, *plebiscita*, *senatusconsulta*, *prætorum* edicta, & *Principum placita*, de quibus omnibus ordine ipsum differentem audiemus. Sic vero is scribit: Initio civitatis nostræ populus sine lege certa, sine jure certo primum agere instituit: omniaque manu *Regis* gubernabantur: Postea aucta ad aliquem modum civitate, ipsum *Romulum* traditur populum in triginta partes divisisse: quas partes *curias* appellavit, propterea quod tunc reipublicæ curas per sententias partium earum expediebat. Et ita leges quasdam & ipse *curiatas* ad populum tulit: tulerunt & sequentes *Reges*, quæ omnes conscriptæ extant in libro *Sexti Papirii*, qui fuit illis temporibus, quibus *Superbus Demarati* Corinthii *filius* ex principalibus viris. Is liber appellatur *jus civile Papirianum*: non quia *Papirius* de suo quicquam ibi adjecit: sed quod leges sine ordine latas in unum composuit. De hoc *jure Papiriano* librum scripsit singularem *Granius Flaccus Licinianus*, in quo Romuli, Numæ Pompilii, aliorumque Regum leges exposuit.

Jus Papirianum subsecutæ sunt *duodecim tabulæ*. Exactis enim *Regibus*, lege *tribunitia* in usu esse jus *Papirianum* desiit, & omnes Regiæ leges exoleverunt, iterumque cœpit *populus Romanus* incerto magis jure, & consuetudine aliqua per latam legem: idque prope viginti annis passus est. Postea ne diutius hoc fieret, placuit publica authoritate *decem* constitui *viros*, per quos peterentur leges à Græcis civitatibus, & civitas fundaretur legibus: quas in tabulas eboreas (sive æreas, quod plures tradunt) perscriptas *pro rostris* composuerunt, ut possent leges apertius percipi: datumque est eis jus eo anno in civitate summum, ut leges & corrigerent si opus esset, & interpretarentur: neque provocatio ab iis, sicut à reliquis *magistratibus*, fieret. Qui ipsi animadverterunt aliquid deesse istis primis legibus: ideoque sequenti anno alias duas ad easdem tabulas adjecerunt, & ita ex accidentia (vel accidenti) appellatæ sunt *leges duodecim tabularum*: quarum ferendarum authorem fuisse *decemviris Hermodorum* quendam Ephesium exulantem in Italia, quidam retulerunt.

His legibus latis, necessaria *fori disputatio* fuit. *Interpretatio* enim earum legum prudentum requirebat authoritatem: & quod eorum authoritate erat inductum, id omne commune appellabatur *jus civile*: quod quidem *jus civile* ita divisum fuit, ut partim ex legis constaret actionibus, partim ex interpretatione *legum decemviralium*, partim denique ex novo jure, loco appendicis duodecim tabulis adjecto.

Legis

Legis actiones nihil aliud erant: quam ritus sive *formulæ* omnium, quibus jus suum veteres persequebantur, actionum directarum, à prudentibus perscriptæ. Sic enim *Pomponius* jurisconsultus: Deinde ex iis (duodecim tabularum scilicet) legibus eodem tempore fere actiones compositæ sunt, quibus inter se homines disceptarent. Quas actiones, ne populus prout vellet institueret, certas, solennesque esse voluerunt. Quibus verbis nihil aliud videtur voluisse *Pomponius*, quam id omne, quod lege *duodecim tabularum* continebatur, prudentes juris certis quibusdam formulis, ac ritu solenni in usum forensem induxisse, sive certas formulas composuisse, quibus lege agi posset. Eas *formulas* obtinendæ atque augendæ potentiæ suæ causa in pontificum penetralibus reconditas habebant, donec tandem *Cnejus Flavius scriba* illas ab Appio Claudio ad formam redactas evulgaret, fastosque pene toto foro exposuit, ut quando & quomodo lege agi posset, sciretur. Hic liber, inquit *Pomponius*, qui actiones continet, appellatur *jus civile Flavianum:* sicut ille (Papirii scilicet, qui leges regias continebat) *jus civile Papirianum.* Augescente civitate, quia deerant quædam genera agendi, non post multum temporis spatium *Sextus Ælius* alias actiones composuit, & librum populo dedit, qui appellatur *jus Ælianum.* Hactenus *Pomponius.*

Author est pro Muræna *Cicero*, cognita jam, & promulgata à *Cn. Flavio* dierum ratione, veritos *jurisconsultos*, ne sine sua opera lege posset agi, notas quasdam composuisse, ut omnibus in rebus ipsi interessent. Idque eam videtur habere sententiam, ut evulgatis fastis & legis actionibus, omnes, quæ à *jurisconsultis* deinceps componebantur formulæ, notis, hoc est, literis singulis, aut binis integrum aliquod verbum designantibus, hac intentione exprimerentur, ut si forte rursus evulgarentur, à populo non possent intelligi: & per consequens, earum interpretatio semper à *jurisconsultis* petenda necessario foret. Quam formularum notis describendarum rationem antiquissimam Romæ ad *Constantini* usque tempora servatam fuisse, colligi posse videtur ex isto rescripto Constantini: *Juris formulæ*, aucupatione syllabarum insidiantes cunctorum actibus, radicitus amputentur, tit. 1. C. de Form. & Impetrat. act. sublat. Quibus verbis *Constantinus* nequaquam omnes *juris formulas* radicitus amputari voluit, sed hoc, ne illæ *formulæ* (actus legitimos nominat) notis amplius describerentur, verum ita literis perscriberentur, ut à quovis sine aliqua syllabarum aucupatione recte legerentur. In iis autem, quæ notis describebantur, hujusmodi syllabarum aucupationes frequentes fuisse, testis esse poterit *Marcus Cicero*, sic ad Atticum scribens libro decimo tertio: Et quod ad te de decem legatis scripsi, parum intellexti: credo, quia διὰ σημείων scripseram. Et ob id haud dubie *jurisconsulti* aucupes syllabarum ab eodem libro primo *de Oratore* dicuntur, quia scilicet in notarum, quibus formulæ descriptæ erant, interpretatione, ob varias, incertasque unius literæ, aut syllabæ significationes ipsi etiam *leguleji* interdum hallucinabantur.

Alterum, ex quo constitisse *jus civile* diximus, fuit *legum decemviralium* interpretatio. Cum enim *leges duodecim tabularum* aliquot obscuriores essent, nec omnes circumstantiæ definitæ: consueverunt eas *jurisconsulti* suis interpretationibus illustrare, quod qua ratione factum sit, aliquot exemplis ostendit clarissimus jurisconsultus *Jacobus Ravardus* libro singulari, quem *de prudentum authoritate* scripsit.

Tertium, ex quo *jus civile* constabat, fuit *jus novum*, *jurisconsultorum*, sive prudentum authoritate aut responsis, & fori disputatione constitutum, atque appendicis loco duodecim tabulis adjectum. Cum enim *jurisconsultorum* hæc apud Romanos servaretur differentia, ut alii juris essent studiosi, sive *candidati*, alii *antecessores*, sive *sophistæ*, alii denique *jurisconsulti* sive *juris authores:* Studiosi assidebant, titul. unic. de off. assess. *Candidatorum* opera Principes in recitandis potissimum orationibus uti solebant, titul. unic. de Off. Quæst. Et qui jus publice interpretabantur, hi *antecessores* erant, sive *sophistæ*. *Jurisconsulti* autem populo principali authoritate de jure respondebant, indeque *authores juris*, sive simpliciter, authores dicebantur: siquidem populo de jure dubitanti, responsis suis certi alicujus juris authores fiebant.

Testatur *Pomponius*, ante Augusti tempora, qui studiorum suorum fiduciam habebant, eis de jure liberum fuisse populo respondere, eosque *judicibus* à quibus consulebantur, aut certam scripsisse juris definitionem, aut sine scripto, quid eis videretur, testari solitos, primumque *divum Augustum*, quo major juris authoritas haberetur, constituisse, ut ex ejus authoritate responderetur, signataque *judicibus* responsa darentur, & publice respondendi jus à *Principibus* necessario peteretur, titulo secundo §. 25. *de origine juris.* Id quod eam habere videtur sententiam, ut jurisconsulti jus respondendi Principis beneficio nacti, non à populo solum, sed ab ipsis etiam *judicibus* consulerentur: & à populo quidem consulti certam pronuntiarent *juris definitionem:* à judicibus vero non quicquam pronuntiarent, sed libello, quidnam de jure sentirent, complecterentur, eumque libellum signatum, ne posset à litigatoribus legi, offerrent *judicibus.* Quin etiam *Justinianus* expresse scripsit, tantam olim fuisse *jurisconsultorum* authoritatem, ut *judicibus* eos consulentibus, à responsis eorum recedere non liceret. §. responsa Instit. de jure naturali gentium & civili, nimirum iis temporibus, quibus ex authoritate Principis hujusmodi responsa dabantur. Tunc enim ea, quantum ex *Pomponio jurisconsulto* colligimus, juris habere vigorem primum cœperunt. Illud etiam observari solebat, ut quoties gravis aliqua, & perplexa juris incideret quæstio, fori quædam institueretur disputatio, *jurisconsultis* simul in aliquem locum congre-

gatis; cujusmodi disputationum fori meminerunt jurisconsulti sæpe, & *Marcus Cicero* libro primo ad Quintum fratrem, atque in Topicis ad *Trebatium*. Quod igitur in hujusmodi fori disputatione communi *jurisconsultorum* consensu definitum, & decretum erat, id quoque *jus civile* communi nomine dicebatur, & jus non scriptum. *Cicero decreta jurisconsultorum* appellat, cum *pro Muræna* sic scribit: Deinde vestra responsa atque decreta & evertuntur sæpe dicendo, & sine defensione Oratoris firma esse non possunt. Per responsa enim singulorum intelligit *Cicero* jurisconsultorum definitiones, per decreta vero, certas fori disputationes communi disputantium suffragio receptas sententias.

Tunc enim *decernere* dicebantur *jurisconsulti*, cum de jure dubio certam & communi consensu probatam proferrent definitionem. Idem jus sine scripto ex sola *prudentum* authoritate constans jus receptum, & recepta sententia, & *regula juris* dicebatur, quas postea quidam *jurisconsulti* collegerunt, & in libros retulerunt, quales sunt quinque libri receptarum sententiarum *Julii Pauli* ad filium: & *libri regularum juris* in scriptis jurisconsultorum. Tantum de jure civili quod ex duodecim tabulis fluxit: quæ omnia erudite & eleganter explicat *Jacobus Ravardus* libro singulari *de authoritate prudentum*, cap. 14. & 15.

Cæterum, ut eo redeam, unde digressus sum, scribit *Pomponius*, cum esset in civitate lex duodecim tabularum, & *jus civile*, essent & legis actiones: evenit ut plebs in discordiam cum patribus perveniret, & secederet, sibique jura constitueret: quæ jura *plebiscita* vocantur. Mox cum revocata & plebs, quia multæ discordiæ nascebantur de his *plebiscitis*, pro legibus placuit & ea observari, *lege Hortensia*: & ita factum est, ut inter *plebiscita* & *legem*, species constituendi interessent, potestas autem eadem esset.

Deinde quia difficile plebs convenire cœpit, populus multo difficilius in tanta turba hominum, necessitas ipsa curam reipublicæ *ad senatum* deduxit. Ita cœpit *senatus* se interponere, & quicquid constituisset, observabatur: idque jus appellabatur *senatusconsultum*.

Eodem tempore *magistratus* jura reddebant, & ut scirent cives, quod jus de quaque re quisque dicturus esset, seque præmuniret: edicta proponebant, quæ edicta *prætorum jus honorarium* constituerunt. *Honorarium* dicitur, quod ab honore prætoris venerat.

Novissime, sicut ad pauciores juris constituendi via transisse, ipsis rebus dictantibus videbatur: per partes evenit, ut necesse esset, reipublicæ per unum consuli, nam *senatus* non perinde omnes provincias probe gerere poterat. Igitur constituto *Principe*, datum est ei jus, ut quod constituisset, ratum esset. Ita in civitate nostra aut jure, id est, lege constituitur: aut est proprium jus civile, quod sine scripto in sola prudentum interpretatione consistit: aut sunt legis actiones, quæ formam agendi continent: aut *plebiscitum*, quod sine authoritate patrum est constitutum: aut est *magistratuum edictum*, unde *jus honorarium* nascitur: aut *senatusconsultum*, quod solum senatu constituente inducitur sine lege: aut est *Principalis* constitutio, id est, ut quod ipse Princeps constituit, pro lege servetur. Hactenus *Pomponius*, ex quibus originem & processum juris Romani intelligi posse puto. Quibus explicatis, ad ipsam jam legum enumerationem accedemus.

CAP. V.

De jure Papiriano, sive legibus Regiis.

Initium catalogi legum Romanarum faciemus à *legibus Regiis*, quibus primum usos fuisse Romanos jam diximus: quasque *Sextus Papirius* collegit, unde etiam nomen invenerunt, ut jus illud, quo leges Regiæ continebantur, *jus Papirianum* diceretur. *Franciscus Balduinus* jurisconsultus celeberrimus in eo, quem ad leges Romuli scripsit, libro, octodecim recenset ipsius leges, quas se in tabula antiquissima invenisse scribit, & ex quibus multas etiam *Paulus Manutius* in legum libello commemorat. Verum tamen eruditis viris illæ non probantur. *Cujacius* certe non dubitat affirmare, confictas ipsas esse. Ego, ne quid desideretur, primum quæ ipsi recitant capita, si qui forte legere volent, repetam: deinde eas leges commemorabo, quæ certis veterum scriptorum testimoniis nituntur, ita ut de iis dubitari non possit.

Hæc igitur capita ex antiquissima tabula descripsisse se Balduinus affirmat.

1. *Ne quid inaugurato faciunto.*
2. *Patres sacra, magistratusque soli peragunto ineuntoque, jusque dicunto.*
3. *Sacrorum omnium potestas sub Regibus esto. Sacra patres custodiunto.*
4. *Plebeji agros colunto.*
5. *Populus magistratus creanto, leges sciscunto, bella decernunto.*
6. *Deorum fabulas ne credunto.*
7. *Deos peregrinos præter Faunum ne colunto.*

8. Ne-

8. *Nocturnas in templo vigilias ne habento.*
9. *Ne quis præsentibus fœminis obscœna verba facito.*
10. *Quisque demissam ad talos togam in Urbe habeto, neve egreditor.*
11. *Parricidas omnes capite puniunto.*
12. *Ne quis, nisi per portas Urbem ingreditor, mœnia sacrosancta sunto.*
13. *Mulier viro legitime conjuncta, fortunarum & sacrorum socia illi esto: utque domus ille dominus, ita hæc domina.*
14. *Filia uti patri, ita defuncto viro hæres esto.*
15. *Adulterii convictam vir, & cognati, uti volent, necanto.*
16. *Si vinum biberit, domi ut adulteram puniunto.*
17. *Parentum liberos omne jus esto relegandi, vendendi, & occidendi.*
18. *Monstrosos partus sine fraude cædunto.*

Hæc Balduinus & Paulus Manutius habent.

Addit aliquas & Pandulphus Pratejus jurisconsultus, in veteri Jurisprudentia has videlicet:

19. *Virum uxor ne deserito. Uxorem si in veneficio natorum, adulteriove deprehensa clamve marito fuerit, repudiandi jus esto. Qui præter has causas repudiarit, rerum suarum pars uxori dator, pars Cereri sacra esto.*
20. *Deprehensi in homicidio statim puniuntor.*
21. *Plebeji, quem sibi ex patriciis patronum volent, deligunto.*
22. *Judiciis fraus ne adhibetor.*
23. *Maximarum injuriarum judicium penes Reges esto: minorum penes senatores.*
24. *Annus decem mensium esto.*

Harum vero plerarumque legum conjecturas sumpserunt, quicunque eas primum collegerunt, ex aliquibus *Dionysii Halicarnassei*, *Plutarchi*, *Ciceronis*, & aliorum scriptorum locis, quos hoc loco adscribemus, non quod velimus *Balduini*, & aliquot aliorum sententiam confirmare, aut etiam refutare (id enim commendamus aliis eruditione, & judicio præstantioribus) sed ut ex iis, quænam *politiæ* à Romulo institutæ ratio fuerit, cognoscatur. Videbunt tamen etiam lectores quasdam ex his, quas ex *Balduino* recitavimus, leges verissime latas, licet ipsa earum verba, quæ fuerunt sine omni dubitatione antiquissima, afferre in medium non possimus.

Primi igitur *capitis* conjectura sumpta est ex *Ciceronis* libro 1. de divinatione, & *Dionysii* lib. 2. At *Romulus* confirmatus in regno divinitus, advocata concione & indicatis auspiciis, *Rex* declaratur consensu omnium, & morem instituit in posterum: ne quis, nisi auspicato regnum assumeret, *magistratumve* iniret, &c.

De *secundo* etiam & *quarto capitibus* ita *Dionysius:* Romulus porro postquam discrevit potiores ab inferioribus, mox legibus latis præscripsit, quid utrisque faciendum: ut *patricii* sacra curarent, *magistratus* gererent, jus redderent, secum rempublicam administrarent: res urbanas obirent: *plebeji* vero ab his negotiis immunes, quippe qui talium imperiti essent, nec vacaret eis propter inopiam, agros colerent, pecora alerent, exercerent quæstuosa opificia.

De *tertia lege* idem *Dionysius Halicarnasseus*: Honores & potestates ita distribuit. *Regi* quidem *eximia munia* fuerunt hæc, primum ut *sacra curaret*, atque *sacrificia*, per eumque gereretur, quicquid ad placandos Deos attinet. Deinde ut *legum*, ac *morum* patriorum haberet *custodiam*, & juris sive naturalis, sive quod scripta, & pacta continet, utque de injuriis gravissimas causas ipse decerneret, leviores permitteret *senatoribus*, providendo interim, ne quid peccetur in judiciis, utque *senatum* cogeret, *populum* in concionem convocaret, primus sententiam diceret, quod pluribus placuisset, ratum haberet. Hæc *Regi* attribuit munia, & præterea summum in bello imperium. *Senatui* vero *dignitatem*, ac potestatem eam addidit, ut is, de quibus à Rege ad ipsum referatur, de his decernat, & ferat calculum, ita ut semper obtineat plurium sententia.

De *quinta lege* idem *Dionysius Halicarnasseus* sic scribit: Plebi autem tria hæc commisit: *Magistratus* creare, *leges sancire*, *de bello*, referente Rege, *decernere:* ita tamen, ut *senatus* quoque in his accedat authoritas.

Sexta, *septima*, & *octava lex* ex eodem *Dionysio Halicarnasseo* desumptæ sunt, apud quem sic legimus: *Fabulas* à majoribus de *diis traditas*, probra eorum continentes, ac crimina, *turpes* censuit, & inutiles, ac ne probis quidem viris dignas, nedum diis superis: repudiatisque his omnibus, ad bene, ac præclare de immortalibus sentiendum, loquendumque cives suos induxit, nihil his affingi passus beatæ illi naturæ parum consentaneum. Neque enim *Cælus* exsectus à suis liberis apud Romanos traditur, neque *Saturnus* proprios natos devorans, metuensve, ne appetatur ipsorum insidiis: non *Jupiter Saturnum* patrem regno dejectum includens carceri tartari, ac ne bella quidem & vulnera, aut vincula deorum, servitutesque apud homines. Nullum eorum festum atratum, aut lugubre agitur, non planctus habet ob raptos deos, ac lamenta mulierum: qualia sacra Græci faciunt raptam *Proserpinam*, casusque Bacchi referentia, & id genus alia.

Ac ne quidem corruptis his temporibus videas apud eos arreptos numine, aut *furorem Corybanticum*, non *Bacchanalia*, cœtusve clancularios, aut occulta mysteria, non virorum promiscue, cum fœminis pervigilia, non his similia prodigia: sed omnia religiose fiunt, ac dicuntur, quæ ad deos attinent, præter morem Græcarum, atque Barbararum gentium. Hæc & plura alia *Dionysius Halicarnasseus*. *Cicero* etiam in

in secundo de *legibus* libro inter alias, quæ de religione loquuntur, leges etiam has recenset: *Separatim nemo habessit deos: neve novos, sed nec advenas, nisi publice adscitos, privatim colunto.* Item: *Nocturna mulierum sacrificia ne sunto, præter olla, quæ pro populo rite fiant. Neve quem initianto, nisi, ut assolet Cereri, Græco sacro.* An vero ex Romuli legibus eas desumpserit, non addit.

Nonæ & *decimæ legis* conjectura ex *Plutarcho* sumpta est, is enim in *Romulo* scribit, mulieribus Sabinis raptis multos honores esse tributos: cujus generis & hi fuerint, ut via eis decederetur, ne eis præsentibus obscœnum quidquam diceretur, ut qui nudum se ab iis videri passus fuisset, criminis capitalis reus haberetur.

De *undecima lege* etiam *Plutarchus* ita scribit: Id etiam singularis fuit consilii, quod quum nullum contra eos, qui patrem suum occidissent, jus privatum posuisset, omne homicidium parricidii, vel parricidii vocabulo notavit: quod hoc scelestum, illud ne existere quidem posse, judicaret.

De *duodecima Pomponius* jurisconsultus: *Si quis violarit muros, capite puniatur:* sicuti si quis transcendet scalis admotis, vel alia qualibet ratione. Nam cives Romanos alio, quam per portas egredi non licet: quum illud hostile & abominandum sit. Nam & frater Romuli Remus occisus traditur ob id, quod muros transcendere voluerit. Hæc ille. *Plutarchus* in Quæstionibus Romanis, quæstione vigesima septima: Cur omnem murum sacrum intaminatumque habent, portas non item? An vera est *Varronis* sententia? muros propterea sacros existimandos, ut pro iis propugnare alacrius cives, mortemque etiam oppetere sustineant. (Et videtur *Romulus* quoque fratrem propterea interfecisse, quod sacrum locum, & inaccessum transilire aggressus, transcendendum profanumque reddidisset.)

Portæ autem sacræ esse non poterant, quum per eas, & alia necessaria, cadavera etiam efferrentur. Itaque Urbem qui de novo condebant, aratro, cui bovem marem & fœminam subjunxissent, locum, quantum erat murus occupaturus, designabant: portarumque dimensi spatium, vomere exempto, aratrum earum locis intactis transferebant, quod omnem terram aratam sacram, & inviolabilem censerent futuram.

Decimætertiæ & *decimæquartæ* testimonium extat apud *Dionysium Halicarnasseum*, cujus hæc sunt verba: Romulus unica constitutione redegit uxores ad decentem modestiam. Ea fuit talis, *mulierem nuptam, quæ juxta sacratas leges convenisset cum viro, ei participem esse possessionum, ac sacrorum omnium.* Nominabant autem prisci Romani sacras nuptias vocabulo suo *farracia:* quia conjuges vescerentur eodem farre. Et paulo post: ita hæc lex *mulieres nuptas, non habentes quo se vertant alio, cogebat unius mariti se attemperare moribus:* viros item sic habere mulieres, ut rem necessariam, nulloque divellendam tempore. Uxor enim pudica & marito semper obsequens, æque ac ille domus erat domina, in ejus defuncti bona succedebat hæres, sicut parentis filia, ex asse quidem, si liberis carens, ac intestatus decederet: quod si prolem haberet, ex æquo cum liberis.

Decimæquintæ & *decimæsextæ* sic meminit *Dionys. Halicarnasseus.* Si autem aliquid peccasset mulier, pœnam luebat ex mariti læsi arbitrio. De hujusmodi criminibus cognati cum ipso cognoscebant, in quibus erat violata pudicitia, & quod apud Græcos videretur levissimum, si deprehensa esset *vinum bibisse mulier.* Nam utrumque damnavit *Romulus*, ut erratorum muliebrium maximum ratus è stupro nasci insolentiam, stuprum è vinolentia: longoque tempore crimen utrumque apud Romanos iram merebatur implacabilem, comprobantibus legis æquitatem tot sæculis. Hæc *Dionysius.*

Agellius quoque lib. 10. cap. 23. quum multa de *usu vini* mulieribus interdicto scripsisset, adducit *Marci Catonis* orationem de *dote*, in qua id quoque scriptum fuerit: *In adulterio uxores deprehensas jus fuisse maritis necare.* Et ex eadem *Catonis* oratione hæc subjungit: *Vir, inquit, cum divortium fecit, mulieri judex pro censore est.* Imperium quod videtur, habet. Si quid perverse tetreque factum est à muliere, mulctatur: si vinum bibit, si cum alieno viro probri quid fecit, condemnatur.

De jure autem *occidendi* ita scriptum est: In adulterio uxorem tuam si deprehendisses, sine judicio impune necares: illa te (si adulterares) digito non auderet contingere, neque jus est. *Jacobus Cujacius* jurisconsultus clarissimus lib. Observationum 6. cap. 25. hanc legem, ut falsam, deprehendit, & docet ut mulctentur uxores adulterii convictæ, non autem necentur à maritis concessum à Romulo, cum apud *Dionysium Halicarnasseum* legatur, ζημιῶν, quod sit mulctam infligere, non mortem: & *Agellius* quoque mulctare & condemnare, non autem necare, habeat: sed tamen contra *Jacobum Cujacium* sentit *Joan. Bodinus* in Methodo historica, cap. 4. quem legere potes. Moris illius quo *usus vini* mulieribus interdictus erat, etiam *Valerius Maximus* meminit lib. 2. cap. 1. Vini usus, inquit, olim Romanis fœminis ignotus fuit, ne scilicet in aliquod dedecus prolaberentur: quia proximus à Libero patre intemperantiæ gradus ad inconcessam Venerem esse consuevit. Et *Plinius* lib. 14. cap. 13. *Non licebat vinum fœminis Romæ bibere.* Invenimus inter exempla, *Egnatii Mecennii* uxorem, quod vinum bibisset è dolio, interfectam fuisse à marito, eumque cædis à Romulo absolutum. *Fabius Pictor* in Annalibus suis scripsit: Matronam, quod loculos, in quibus erant claves vinariæ cellæ, resignavisset, à suis inedia mori coactam. *Cato ideo propinquos fœminis osculum dare instituit, ut scirent, an temetum olerent.* Hoc tum nomen vino erat, unde & *temulentia* appellata. *Cnejus Domitius* judex pronuntiavit, mulierem videri plus vini bibisse, quam valetudinis causa, viro insciente, ac dote mulctavit, &c. Ex quibus tamen omnibus non probatur *Romulum* lege cavisse, ut uxores, quæ vinum bibissent, morte mulctarentur.

Deci-

Decimaseptimæ testimonium extat clarissimum apud *Dionysium Halicarnaßeum* lib. 2. ubi sic scribit: Romanorum *legislator*, omnem, ut ita dicam, *potestatem patri dedit in filium*, idque toto vitæ tempore, sive in carcerem eum mittere, sive flagris cædere, sive vinctum ablegare ad rustica opera, sive necare libeat, etiamsi filius tractet rempublicam, *etiamsi magistratus gerat* maximos, etiamsi liberalitatis laudem publice sit promeritus. Certe juxta hanc legem viri illustres pro rostris, favente plebe concionantes in *senatus* invidiam, fruentesque auris popularibus, detracti è suggestu per parentes abducti sunt, pœnas daturi ex ipsorum sententia: quos, dum per forum ducerentur, nemo adstantium eripere poterat, non *Consul*, non *tribunus*, non ipsa turba, cui tum adulabantur, licet omnem potestatem sua minorem existimans. Taceo nunc quod viri fortes necati sint à patribus, nimio virtutis ardore provecti ad patrandum aliquid, præter ipsorum mandatum: sicut de *Manlio Torquato*, aliisque multis traditur, de quibus suo dicemus tempore. Nec contentus hanc potestatem parentibus dedisse *legislator Romanus*, *permisit* etiam *vendere filium*, nil deterritus crudelitatis specie, quod res gravior videri posset, quam pro affectu domestico, quodque maxime quis miretur in hac dissoluta disciplina Græcorum educatus, quasi durum & tyrannicum. Hoc quoque patri concessit, licere illi terna filii venditione pecuniam quærere, majorem largitus potestatem patri in filium, quam hero in mancipium. *Servus* enim semel *venditus*, deinde libertatem adeptus, in posterum sui juris est: filius vero à patre venditus si liber fieret, rursum sub patris potestatem redigebatur: iterum quoque venundatus & liberatus, servus ut ante patris reddebatur. Post tertiam demum venditionem eximebatur è patris potestate. Hanc legem primi illi Reges observabant, incertum scriptamne, an sine scripto proditam, habentes pro omnium firmissima.

De lege decimaoctava Dionys. Halicarnasseus ita scribit: *Romulus* primum necessitatem colonis imposuit educandi, quicquid esset masculum, & è filiabus primogenitas: nullam autem prolem necari permisit minorem triennio, nisi quid mutilum, aut alioqui prodigiosum in ipso partu esset editum: Tales enim fœtus exponi à parentibus non vetuit, sed indicatos prius quinque viris vicinis proximis, si illis quoque exponendos esse visum fuerit. Contra hanc legem committentium, præter alias multas, etiam dimidium bonorum addixit ærario.

Decimanona descripta est ex *Plutarchi Romulo*, ubi hæc legimus: Leges etiam quasdam tulit *Romulus*, inter quas vehemens est illa, qua mulieri maritum relinquendi potestas adimitur: viro autem ejicere uxorem conceditur, si veneficio circa prolem usa fuisset, aut alienam pro sua subdidisset (sic enim vertit *Guilielmus Xylander*) aut adulterium commisisset: si quis alia de causa repudiasset conjugem, mariti bona partim uxori cederent, partim Cereri sacra forent: & qui uxorem dimisisset, is diis manibus rem sacram faceret.

Vigesima eadem est cum *undecima*, de qua diximus.

De vigesimaprima Dion. Halicarnasseus: Commendavit Romulus patriciis plebejos optione cuique è vulgo data, ut, quem vellet patronum sibi legeret. Et *Plutarchus:* Romulus reliquos potentiores à vulgo sejunxit, *patronos* eos appellans, vulgus autem *clientes:* eaque re mirificam benevolentiam mutuo excitavit, & eam jura invicem magni ponderis consecuta sunt, &c. Meminit ejus etiam *Livius.*

De vigesima secunda & *vigesima tertia* diximus, ad tertium caput, ubi inter alia *Dionysii Halicarnassei* verba, & hæc citavimus: Statuit *Romulus*, ut de injuriis gravissimas causas ipse decerneret, leviores permitteret *senatui*, providendo interim, ne quid peccetur in judiciis.

De vigesima quarta, quod Romulus annum fecerit mensium decem, cum multi alii, tum *Macrobius* lib. 1. Saturnaliorum, cap. 12. scribunt. Atque hactenus de illis capitibus quæ à *Francisco Balduino*, *Paulo Manutio*, *Pandulpho Prateo* recitantur. Videbimus jam illas, quarum certiora apud scriptores veteres extant testimonia, & quæ iisdem fere, quibus conceptæ fuerunt, verbis citantur.

Romuli Regis leges.

Unius tantum legis *Romuli* fit mentio in *Festo*, quæ tamen an Romulo adscribenda sit, dubitari posse videtur, quum *Festus* dicat (quemadmodum quidem eum locum *Josephus Scaliger* emendavit) in legibus Regis Romuli & Tatii, & Servi Tullii eam extare: Est autem hæc:

SEI PARENTEM PUER VERBERIT, AST OLOE PLORASSINT. PUER DIVEIS PARENTUM SACER ESTO. SEI NURUS, SACRA DIVEIS PARENTUM ESTO.

Addit *Festus*, *plorassint* in hac lege significare clamarint, sive inclamarint.

Verberit.] Pro verberet: *vindicit*, pro vindicet.

Oloe.] Pro illi.

Sacer esto.] Quid sit *sacrum*, vel sacram alicui divo esse: in XII. tabulis explicabimus.

Numæ Pompilii leges.

Ex legibus *Numæ Pompilii* hæc fragmenta reperiuntur:

SEI HOMINEM FULMIN JOBIS (sive, ut *Justo Lipsio* placet, FULMINIS nominandi, casu) OCCISIT. EM SUPRA GENUA NEI TOLLITO. HOMO SEI FULMINE OCCISUS ESIT, EI JUSTA NULLA FIERI OPORTETO.

Sic

Sic eam *Josephus Scaliger* emendavit. Extat apud *Festum* in voce *Occisum*, ubi notat *occisum* à necato distingui à quibusdam, quod alterum à cædendo, atque ictu fiat, alterum sine ictu. Sententiam hujus legis habet *Plinius* lib. 2. cap. 54. in Catholicis fulgurum, ubi scribit, hominem ita exanimatum cremari fas non esse, condi autem terra in eo loco, ubi fulmine percussus erat, religione tradi.

Lex Numæ de parricidis.

SI QUIS HOMINEM LIBERUM DOLO SCIENS MORTI DUIT, PARRICIDA ESTO. SEI IM IMPRUDENS SE DOLO MALO OCCISIT, PRO CAPITE OCCISEI, ET NATEIS EJUS IN CONCIONE ARIETEM SUBICITO.

Extat hujus legis fragmentum apud *Festum*, in voce *parici quæstores*, quod tamen altera parte auxit *Josephus Scaliger* ex schediis *Servianis*.

Si quis hominem liberum.] Ex hac lege probat *Festus*, antiquitus *parricidam* dictum fuisse, non eum qui parentem occidisset, sed qui qualemcunque hominem.

Duit.] Pro *det*, antique.

Parricida esto.] Josephus *Scaliger* notat, hanc clausulam in omni re capitali positam fuisse, & significare idem, quod, *capital esto*, de qua loquendi forma in XII. tabulis dicemus.

Im.] Pro *eum*.

Se dolo malo.] Id est, sine dolo malo.

Sei im imprudens se dolo malo.] Hanc partem concinnavit *Josephus Scaliger* ex schediis Servianis, in quibus ait, hujus legis mentionem ita fieri: Ut si quis imprudens hominem occidisset, pro capite occisi, & natis ejus in concione arietem offerret.

Arietem subicito.] Subici aries dicitur, inquit *Festus*, quem quis agit, ut pro se cædatur, ut ait in eod. lib. *Antistius*, quod fit, ut ait *Cincius* lib. de officio jurisconsulti, exemplo Atheniensium, apud quos expiandi gratia aries inigitur ab eo, qui scelus admisit pœnæ pendendæ loco.

Lex Numæ de pellice.

PELLEX ARAM JUNONIS NE TANGITO. SI TANGET, JUNONI CRINIBUS DEMISSIS AGNUM FOEMINAM CÆDITO.

Pellicem, ait *Festus*, antiquis proprie dictam esse eam, quæ uxorem habenti nupserit. Cui generi mulierum pœna constituta sit hæc, quam recitavimus, Numæ lege. *Jacobus Ravardus* libro singulari de auctoritate prudentum scribit, ex toto jure *Papiriano* hujus unius legis reliquias extare in libris jurisconsultorum apud *Paulum*, ubi sic scriptum sit: Granius Flaccus in libro de jure Papiriano scribit, *Pellicem nunc vulgo vocari, quæ cum eo cui uxor sit, corpus misceat.* Et hanc legem sic interpretatur, *Pellex aram Junonis ne tangito* (vel, quemadmodum *Ravardo* placet, & veteres loquebantur, tagito) id est: Pellex nulli viro uxorem habenti nubito: si nupserit, crinibus demissis, quod tristitiæ signum erat, *Junoni* agnum fœminam cædito, sive mactato.

Lex Numæ de opimis spoliis.

QUOVIS AUSPICIO CLASSE PROCINCTA OPEIMA SPOLIA CAPIUNTOR. JOVEI FERETRIO BOVEM CÆDITO. QUEI CEPIT, ÆRIS DUCENTA DARIER OPORTETO.

SECUNDA SPOLIA IN MARTIS ARAM IN CAMPO, SOLITAURILIA UTRA VOLUERIT, CÆDITO.

TERTIA SPOLIA JANO QUIRINO AGNUM MAREM CÆDITO CENTUM QUEI CEPERIT ET ÆRE DATO.

Hanc legem repetemus libro de *Militia*.

Lex Numæ de polluctu.

PISCEIS QUEI SQUAMOSEI NON SUNT, NEI POLLUCETO. SQUAMOSOS OMNEIS PRÆTER SCARUM POLLUCETO.

Sic hanc legem *Josephus Scaliger* restituit ex *Cassio Hemina*, cujus hæc sunt apud *Plinium* verba lib. 32. capite secundo. *Numa* constituit, ut pisces, qui squamosi non essent, ni pollucerent, parsimonia commentus, uti convivia publica & privata, cenæque ad pulvinaria facilius compararentur: ni, qui ad polluctum emerent, pretio minus parcerent eaque præmercarentur. Significat autem *pollucere*, de piscibus libamenta Diis offerre. Festus: *Pollucere merces Diis*, *quas liceat*, sunt far, polenta, vinum, panis fermentatus, ficus passa, suilla, bubula, agnina, casei, ovilla, alica, sesama, & oleum, pisces, quibus est squama, præter scarum. Herculi autem omnia esculenta, & poculenta. Hæc *Festus*.

Lex Numæ de vino.

VINO ROGUM NE RESPERGITO.

Extat hæc lex apud *Plinium* lib. 14. cap. 12. ubi sic scribit: *Romulum* lacte non vino libasse, indicio sunt sacra ab eo instituta, quæ hodie custodiunt morem. *Numæ Regis* Posthumia lex est: *Vino rogum ne*

ne respergito. Quod sanxisse illum propter inopiam rei nemo dubitet. Ex eadem lege, ex imputata vite libari vina diis, nefas statuit, ratione excogitata, ut putare cogerentur, alias aratores, & pigri circa pericula arbusti. Hæc *Plinius.* Aliter eam accipit, & interpretatur *Justus Lipsius* lib. 3. Antiquarum lectionum, quem consule.

Lex Numæ de judiciis.

SEI QUID HORUM FUAT UNUM JUDICEI ARBITROVE, REOVE, DIES DIFFUNSUS ESTO.

Testis hujus legis est *Festus,* in voce *Reus,* apud quem sic legimus: *Reus nunc dicitur qui causam dicit:* & item qui quid promisit, spoponditve, ut debet. At *Gallus Ælius* lib. 2. Significationum verborum, quæ ad jus pertinent, ait: *Reus est, qui cum altero litem contestatam habet, sive is egit, sive cum eo actum est.* Et paulo post; At *Capito Attejus* in eadem quidem opinione est: sed exemplo adjuvat interpretationem. *Numa* in secunda tabula, secunda lege, in qua scriptum est: *Si quid horum fuit, &c.* Meminit hujus legis *Jacobus Cujacius* Observationum lib. 3. cap. 40. eamque nos interpretabimur in XII. tabulis.

Lex Numæ de terminis.

QUEI TERMINOM EXARASSIT, IPSUS, ET BOVIS SACREI SUNTO.

Et hoc caput extat apud *Festum,* cujus hæc sunt verba: *Termino sacrificabant, quod in ejus tutela fines agrorum esse putabant.* Denique Numa Pompilius statuit, eum qui terminum exarasset, & ipsum, & boves sacros esse. Meminit ejus & *Dionysius Halicarnasseus* his verbis: Terminos si quis transferre ausus fuisset, aut tollere, lege lata, deo terminali caput ejus qui tale quid patrasset devovit *Numa,* interfectori ipsius tanquam sacrilegi impunitate promissa, & puritate à scelere, &c.

Memoratur & hæc ex *Numæ* legibus apud *Dionysium* & *Plutarchum:* Si pater filio concesserit uxorem ducere, futuram sacrorum ac bonorum juxta leges participem, patri posthac nullum jus esto vendendi filium, &c.

Neque prætermittenda est lex *Regia,* de mortuo non inferendo, quæ à *Marcello* refertur lege secunda, ff. de mort. infer. *Ne mulier quæ prægnans mortua esset, humaretur, antequam partus ei excideretur.* Qui contra faceret, spem animantis cum gravida peremisse videretur, &c. Verum à quo lata hæc lex sit, non additur: nec adhuc inter eruditiores convenit. *Hottomannus* putat, partem eam fuisse alicujus legis Romuli, aut Numæ Pompilii, de qua *Marcellus* in superioribus disputavit.

Legum *Servii Tullii* de contractibus meminit *Dionys.* lib. 4. & 5. sed nullam ex iis recitat.

Cæterum ut finem dicendi hic faciam, nullam enim præter has *Regiam legem* me invenisse memini: illud non possum silentio præterire, fuisse plerasque *Regum Romanorum leges,* præsertim illas, quarum æquitas manifesta fuit in XII. tabulas relata: id quod præter *Dionys. Halicarnasseum,* etiam *Jacobus Cujacius,* & *Josephus Scaliger* viri clarissimi testantur, quorum verba non pigebit hoc loco adscribere. Sic igitur *Jacobus Cujacius,* libro Observationum & Emendationum tertio, capite quadragesimo: Constat, inquit, ex *Halicarnassei* libro secundo & decimo, ex *legibus Regiis,* & ex moribus populi Romani multas *decemviros* leges in XII. tabulas transtulisse, hoc censente populo. Quamobrem existimo & illas Numæ leges *de eo qui sciens hominem liberum morti duit:* & *de pœna pellicis, & de homine fulmine occiso,* & *de termino exarato,* ab eodem Sext. Pompejo *Festo* relatas, XII. tabulis adscribendas esse. *Josephus* autem *Scaliger* Castigationibus in Festum, ad vocem, *Nuptias,* post alia quæ confirmandæ hujus sententiæ causa in medium attulerat, ita concludit: Ex his non dubium est, *leges Regias* in XII. tabulas à decemviris conjectas fuisse. & *prima, secunda, tertia* tabula leges Regias contineri. Quin leges Regias de patria potestate in quartam tabulam relatas, author *Dionysius,* &c. Hæc *Scaliger.* Atque de *legibus Regiis,* sive jure *Papiriano* hactenus.

CAPUT VI.

Leges duodecim tabularum cum brevi commentatione.

A legibus Regiis ad XII. *tabulas* venimus: illæ enim præcipuum *Romanæ jurisprudentiæ capút* fuerunt, uti paulo post adductis aliquot clarissimorum virorum testimoniis probabimus. Qua occasione scriptæ illæ tabulæ fuerint, diligenter à nobis est indicatum libro septimo harum Antiquitatum, capite decimonono, in quo de *decemviris* disputavimus. Propositæ autem sunt primum, & à populo comprobatæ, *decem* tantum *tabulæ,* anno ab Urbe condita CCCII. Sequenti anno cum adhuc leges quædam deesse viderentur ad juris perfectionem, additæ sunt ab iisdem *decemviris* adhuc II. quæ prioribus X. additæ, XII. numerum effecerunt. De quarum excellentia & præstantia multa dici possent: sed cum mihi propositum sit brevitati studere, hortor studiosos lectores, ut illarum præconia apud *Livium,* *Dionysium,* & alios ipsi legant. *Cicero* certe, cujus testimonium apud nos plurimum valere debet, *lib.* I. *de Oratore,* sub per-

persona *Crassi* mirum in modum eas prædicat, & supra omnes fere bibliothecas omnium Philosophorum extollit. Verba ejus sunt hæc: *Plurima* (inquit *Crassus*) *est in* XII. *tabulis antiquitatis effigies, quod & verborum prisca vetustas cognoscitur, & actionum genera quædam, majorum consuetudinem, vitamque declarant:* sive quis civilem scientiam contempletur, quam *Scævola* non putat Oratoris esse propriam, sed cujusdam ex alio genere prudentiæ, totam hanc descriptis omnibus civitatis utilitatibus, ac partibus XII. *tabulis* contineri videbitis: sive quem ista præpotens & gloriosa Philosophia delectat (dicam audacius) hosce habet fontes omnium disputationum suarum, qui jure civili & legibus continentur. Fremant omnes licet, dicam quod sentio, *bibliothecas mehercule omnium Philosophorum unus mihi videtur* XII. *tabularum libellus, si quis legum fontes, & capita viderit, & authoritatis pondere, & utilitatis ubertate superare.* Egregia profecto commendatio harum pulcherrimarum legum: de quibus etiam idem *lib.* 2. *de Legibus* scribit, quod se puero moris fuerit, ut juniores illas didicerint, tanquam carmen necessarium. Quod magis dolendum est, tantum thesaurum jam amissum, & nihil nisi fragmenta quædam superesse, hinc inde in variis scriptoribus dispersa. In quibus tamen colligendis, emendandis, & illustrandis, multi viri doctissimi suam operam posuerunt: alii quidem aliis felicius. Primus, ut opinor, in illis colligendis operam suam communi utilitati collocavit *Aymarus Rivallius* Allobrox, easque lib. 2. Historiæ juris civilis est interpretatus: Hunc secuti *Oldendorpius* Germanus, & *Franciscus Balduinus*: quorum hic prolixe earum sententiam ostendit, & quomodo jus fere totum civile inde fluxerit, conferendo cum illis *Pandectarum leges* declaravit: ille vero breviter eas explicavit. Neque vero post hos nemo amplius ausus fuit eidem operi manum admovere. Sed ut nostra ætas ferax est doctorum virorum, ita etiam plures in his legibus emendandis, quia plurimæ depravatæ fuerunt: & explicandis, quia obscure elaborarunt. Inter eos fuerunt *Franciscus Hottomannus*, *Jacobus Cujacius*, *Jacobus Ravardus*, *Pandulphus Pratejus*, *Adrianus Turnebus*, *Josephus Scaliger*, & *Justus Lipsius*, à quo justos commentarios in has leges, sicut & à *Ludovico Carrione* expectamus. Omittam alios, qui *de legibus* his scripserunt. Cum enim tanta dignitas earum sit, & XII. *tabulæ fons sint totius juris civilis*, nequaquam arbitrati sunt summi illi viri, se operam quam in istis declarandis ponerent, ludere: præsertim cum etiam multi veteres jurisconsulti, *Sextus Ælius*, *Servius Sulpitius*, *Labeo & Cajus* eas suis commentariis illustrare non dubitarint, quorum omnium tamen vix nomina sunt reliqua: scripta autem cum maxima omnium studiosorum jactura interciderunt. Sed mittam jam prolixiores querelas. Quantum ad hunc meum tractatum attinet, sciat benevolus lector, hæc XII. *tabularum* fragmenta, & reliquias, collecta esse ex *Ciceronis*, *Dionysi Halicarnassei*, *Livii*, *Agellii*, *Sext.* Pompeji, *Festi*, *Macrobii*, *Plinii*, *&c.* libris, & ex *Pandectis*. In quibus explicandis primum earum sententiam paraphrasticωs ipsis verbis legis, sicubi propter obscuritatem necesse erat, subjeci: deinde si qua occurrebant verba antiqua obsoleta, & a nostro usu remota, explicavi. Justos commentarios scribere mihi propositum non fuit: si qui eos desiderant, illi adeant *Oldendorpii*, *Balduini*, *Ravardi*, *Hottomanni*, clarissimorum jureconsultorum, &, si aliquando edentur, *Justi Lipsii*, vel *Ludov. Carrionis* scripta.

Cæterum ut *de ordine* etiam quædam addam, quo quæque lex, & in qua tabula scripta fuerit, nos scire non possumus: cum autem *Ausonius* earum tripertitam divisionem fuisse scribat, ita ut prima pars *ad sacra* pertineat, altera *jus publicum* tertia jus *privatum* comprehendat: ego quoque eundem ordinem, quem ante aliquot annos *Franciscus Hottomannus*, & hunc sequutus *Joan. Crispinus* observarunt, sequar. Ac primum *de legibus*, quæ jus sacrum tractant, agam.

Prima pars legum XII. tabularum, de jure sacro.

Ex iis XII. tabularum fragmentis, quæ temporum injuria reliqua nobis fecit, pauca admodum *de sacris* loquuntur: quinimo unicum tantum *de sacris privatis* agit, cætera omnia *de funeribus* & *sepulchris*. Nam quæ *Aymarus Rivallius* Allobrox, & *Joannes Oldendorpius* jurisconsulti, ex *Ciceronis de Legibus* libris recitant ex XII. *tabulis* fuisse, convinci nullo modo potest. Nam ne verbo quidem *Cicero* meminit, fuisse ea capita in XII. *tabulis* perscripta, cum alioqui, quoties unam, aut plures ex XII. mutuatur, id haud quaquam dissimulet, uti postea videbimus. Quod cum ita sit, nos omissis reliquis incertis, ab ea incipiemus, quæ de sacris privatis agit, atque ita concipitur.

I. Sacra privata perpetuo manento.

Hujus legis extat testimonium apud *Ciceronem* in Oratione *pro Murena*, ubi sic loquitur: Nam cum permulta præclare legibus essent constituta, ea juri consultorum ingeniis pleraque corrupta, ac depravata sunt. *Sacra* interire illi noluerunt: horum ingenio senes ad coëmptiones faciendas interimendorum sacrorum causa reperti sunt. Idem lib. 2. de *Legibus* cum hanc legem posuisset: *Sacra privata perpetua manento.* De *sacris*, inquit, hæc una sit sententia, *ut conserventur*, & *deinceps familiis prodantur*: & ut in lege posui, *perpetua sint sacra.* Et mox: *Privata sacra* ita pontificio jure constituta ait, ut ad quem pecunia, ad eundem etiam sacrorum obligatio perveniret. Omnino enim diligentissime esse animad-

madversum, ne *privata sacra* interirent, sed familiis deinceps proderentur. Sententia igitur legis hæc est, ut quæ *sacra* gens aliqua, sive illa *patricia*, sive *plebeja* sit, asciviisset, ea deinceps ab iis, qui ejusdem stirpis futuri essent, colerentur, & conservarentur. Unde etiam illud institutum constat, ut & mulieres in virorum, & adoptati in parentum, & hæredes in defunctorum sacra transirent: qua de re prolixe *Hottomannus*.

Sacra privata. Sacrorum enim alia publica, alia privata fuerunt. *Publica* (ait *Festus*) dicebantur, *quæ* publico sumptu *pro populo* fiunt: quæque pro montibus, pagis, curiis, sacellis. At *privata*, *quæ pro singulis hominibus*, familiis gentibusque fiunt. Idem alibi: Quod privati suæ religionis causa deo dedicarunt, id *pontifices Romani* non existimant sacrum. At si qua privata sacra suscepta sunt, quæ ex instituto pontificum stato die, aut certo loco facienda sint, ea sacra appellari, tanquam sacrificium. Ille locus, ubi illa sacra facienda sunt, vix videtur sacer esse. De iisdem sacris *Macrobius* lib. 1. *Saturnal.* cap. 16. Sunt præterea *feriæ propriæ* familiarum, ut *Claudiæ familiæ*, ut *Æmiliæ*, sive *Juliæ*, sive *Corneliæ:* & si quas ferias proprias quæque familia ex usu domesticæ celebritatis observat, sunt singulorum, ut natalium, fulgurumque susceptiones: item funerum atque expiationum. Hactenus ille. Sacra autem hæc propria eorum deorum erant, quos *penates*, itemque *lares* nominabant. Et quia gentis alicujus propria certis ritibus & ceremoniis colebantur, *gentilia* dicebantur, quorum etiam meminit *Cic.* in Oratione de Arusp. respons. &c.

Subjicit huic legi *Hottomannus* & alteram *de intercalatione*, sed de qua tantum conjecturas, non autem certa testimonia habet. Ita vero eam concipit: ut *Februarius* mensis, qui Numæ instituto postremus erat, deinceps secundus esset: utque eo mense post *terminalia* annis alternis eorum dierum, qui ad annuam solis rationem deessent, intercalatio fieret. Nos eam non interpretabimur. Sequuntur leges *de sumptibus funerum*, & jure sepulchrorum.

II. Hominem mortuum in Urbe ne sepelito, neve urito.

Quæ sequuntur leges, *de funeribus & sepulturis* agunt: hæc autem quæ jam recitata est lex, extat totidem verbis apud *Ciceronem* lib. 2. de Legibus, ubi sic scribit: *Hominem mortuum* (inquit lex in XII.) *in Urbe ne sepelito, neve urito.* Deinde eam sic explicat: In Urbe sepeliri lex vetat: sic decretum est à pontificum collegio, non esse jus in publico loco fieri *sepulchrum.* Statuit enim collegium, locum publicum non potuisse privata religione obligari. *Servius* tamen in lib. 5. Æneid. memoriæ prodidit, apud majores fortasse ante XII. tabulas moris fuisse, ut qui mortuus esset, domum suam referretur. Unde est apud Virgilium:

Sedibus hunc refer ante suis, & conde sepulchro.

Notandum vero & hoc est, quemadmodum ante, sic etiam post latas XII. *tabulas*, fuisse quosdam in ipsa Urbe sepultos, quos tamen legibus solutos virtutis causa id consecutos fuisse, *Cicero* existimat. Quin etiam *Imperatores*, & *virgines Vestales*, quia legibus non tenebantur, in Urbe habebant *sepulchra.* Sed & *Virgines Vestæ* nocentes, licet vivæ, tamen intra Urbem, in campo scelerato obruebantur.

Neve urito.] Credo (inquit *Cicero*) vel propter ignis periculum.

III. Hoc plus ne facito.

Hæc verba superioris alicujus legis, quæ *funerum* & sumptuum *modum* præfiniebat, appendix sunt: quasi in eam sententiam scripta lex esset, ut quum finem illis rebus præscripsisset, tum hoc quasi sanctionis loco adscriberet. Puto autem hæc verba ad eam legem pertinuisse, qua *Cicero* libro secundo *de legibus* scribit extenuatum fuisse sumptum tribus riciniis, & clavis purpureis, & decem tibicinibus. Cujus legis sententia hæc est: *ne plus quam tres vestes cum mortuo aut conderentur, aut urerentur:* id quod etiam apud Athenienses, teste *Plutarcho*, Solonis lege cautum erat: nec plures decem tibicinibus ad funerum pompam adhiberentur. *Ricinium* enim, vel recinium, ait *Festus*, omne vestimentum quadratum ii, qui duodecim interpretati sunt, esse dixerunt. *Verrius* togam, qua mulieres utebantur prætextam clavo purpureo. In more autem apud veteres erat, vestimenta quædam cum mortuis condere vel urere: quod præter alios docet *Virgilius* Æneid. lib. 6. in Miseno:

Purpureasque super vestes velamina nota
Injiciunt ———

Et *Suetonius* in Cæsare: Scenici artifices vestem, quam ex instrumento triumphorum ad præsentem usum induerant, detractam sibi, atque discissam injecere flammæ. Nonnulli eruditi viri, *Jacobus Ravardus*, *Adrianus Turnebus*, *Junius* in Nomenclatore, & alii per *ricinia*, intelligunt *vestes lugubres*, quibus mulieres in funeribus uterentur: sed diversum docet *Justus Lipsius* epistolicarum quæstionum libro 1. epist. 7.

Et decem tibicinibus.] Etiam *Ovidius* lib. 6. Fastorum docet decem tibicines ad funera adhibitos fuisse. *Servius* in 5. Æneid. scribit, antiquæ consuetudinis fuisse, ut majoris ætatis funera ad tubam proferrentur, minoris vero ad tibias. Et *Agellius* libro 20. cap. 2. author est, *siticines* olim eos proprie appellatos, qui apud *sitos* canere soliti essent: hoc est, *vita functos*, & sepultos. Eosque habuisse proprium genus tubæ, qua canerent, à cæterorum tibicinum proprietate differens, quos *siticinistas* vulgus dicit. Sapienter ergo modum funeris lex præscribit.

IV. Rogum ascia ne polito.

Solebant Romani nimio quodam fastu, nimioque sumptu exornare *sepulchra*: id hæc lex prohibet, & jubet è rudibus, & impolitis lignis pyram confici. *Jacobus Rævardus* istud caput, quod modo recitavimus, HOC PLUS NE FACITO, cum hoc conjungit sic legens: NE FACITO ROGUM ASCIA, NE POLITO. Priores autem duas voces: *Hocplus*, non *decemvirorum*, sed *Ciceronis* esse, sicque intelligendas esse: Ea quæ hactenus *Cicero* ex XII. tabulis de funeribus recitaverit, omnia à *Solone* desumpta esse: legem autem XII. *tabularum* plus constituisse eo, quod in Solonis legibus continetur, videlicet, *Ne quis faceret rogum ascia, nec poliret, &c.*

Rogum.] *Rogus* significat *struem lignorum*, factam ad cremanda cadavera, sic dictus à *rogando*, quod in eo manes rogari solerent.

Ascia.] *Ascia* fabrorum materiariorum *dolabra* est, qua ad aspera ligna polienda utuntur, ab abscindendo dicta: *ein dun beill, breite axt, oder zimmer-axt.*

Sumptus igitur supervacuos & inutiles à funeribus lex removet.

V. Mulieres genas ne radunto: neve lessum funeris ergo habento.

Et hæc lex à *Solone* desumpta est, quem *Plutarchus* scribit prohibuisse, in funeribus corpus laniare, lamentationemque meditatam edere. *Servius* in illud Æneidos XII. *Et roseas laniata genas*, sic scribit: Moris fuerat, ut ante rogos humanus sanguis effunderetur, vel captivorum, vel gladiatorum: quorum si forte copia non fuisset, laniantes genas suum effundebant cruorem, ut rogis illa imago restitueretur. Tamen sciendum, cautum lege XII. *tabularum*, ne mulieres carperent faciem his verbis: *Mulier faciem ne carpito.* Hæc *Servius.* Ubi tamen verba legis mendose recitantur. Non enim *faciem*, sed genas: nec *carpito*, sed radito, vel radunto, numero plurium, in legibus fuisse scriptum docent *Plinius* & *Festus*: quorum hic ita ait: *Radere* g........ lege ex XII. id est, unguibus: uti interpretari *Festus* voluisse videtur, quid sit *radere genas*: videlicet unguibus eas cruentare, & scindere. *Plinius* autem lib. 11. cap. 37. Malæ homini tantum, quas prisci *genas* vocabant, duodecim tabularum interdicto, radi à fœminis eas. Sic enim legit *Justus Lipsius* in Quæstionibus Epistolicis. Quanquam autem vetitum id esset lege duodecim tabularum: tamen factum fuisse etiam *Varronis* temporibus, docet ex Servianis schedis *Josephus Scaliger* in suis ad *Festum* castigationibus, ubi eum sic scribentem adducit *Servius* in schedis: *Varro* dicit *mulieres* in exequiis & luctu ideo solitas *ora lacerare*, ut sanguine ostenso inferis satisfaciant. Male hanc legem accepit *Adrianus Junius*, qui in commentario suo *de Coma*, capite secundo scribit, XII. tabularum interdicto cautum fuisse; ne mulieres genas raderent, ut ne diutino radendi usu succrescentibus pilis à natura non datis, sub ementito virilis oris honore fallerent.

Neve lessum funeris ergo habento.] *Cicero* lib. 2. de Legibus author est, veteres XII. tabularum interpretes, *Sex. Ælium*, *L. Acilium*, non satis se intelligere dixisse, quid esset *lessus*: sed suspicari, *vestimenti genus* aliquod funebris fuisse. *L. Ælium*, *lessum* quasi *lugubrem ejulationem* dictam esse, ut vox ipsa significat: quam *Ælii* sententiam se probare & veram esse judicare. *Cicero* addit: cum idem *Solonis* etiam lex vetet. Respexit ad hanc legem idem etiam in Tusculanis quæstionibus, cum sic scribit: Sed hoc quidem in dolore maxime est providendum, ne quid abjecte, ne quid timide, ne quid ignave, ne quid serviliter, muliebriterve faciamus. Imprimisque refutetur, ac rejiciatur *Philoctetis ille clamor.* Ingemiscere nonnunquam viro concessum est, idque raro: ejulatus ne mulieri quidem. Et hic nimirum est fletus, quem XII. tabulæ in funeribus adhiberi vetuerunt. Hactenus ille. Monet *Justus Lipsius* in Quæstionibus Epistolicis, veteres *losum*, & *lausum*, *lesum*, ac *lessum*, una & eadem significatione dixisse.

Plato autem lib. 12. de Legibus: *Fleri* (inquit) mortuum jubere aut vetare, absurdum est: *plangere* vero, & voces ac lamenta extra ædes mittere, vetandum.

VI. Homini mortuo ne ossa legito, quo post funus fiat: extra quam si militia aut peregre mortuus sit.

Extat apud *Ciceronem* lib. 2. de Legibus: Legis sententia hæc est, ut posteaquam crematum corpus esset, ossa è *cineribus* legantur, statimque loco proximo in terram condantur, ne si alium in locum sepeliendi causa deportarentur, luctus duplicaretur & sumptus.

Excipitur autem hac lege, si quis aut in militia, aut peregre sit mortuus, ubi scilicet funus ei fieri non licuerit: tum enim neque luctus, neque sumptus augetur. Itaque & in *Pandectis* is sumptus funeris probatur, cum peregre mortuus in suum transfertur.

Aliter tamen eam interpretatur, & verius quidem, *Jacobus Rævardus*, [*l. & si.* 14. §. *impensa.* & *l. Divi fratres* 39. *ff. de relig. & sumpt. fun.*] cum ita scribit: Multum interesse puto inter ossa *homini mortuo* legere, & inter ossa *hominis mortui* legere. Nam ossa hominis, quæ dispersa sunt & non cohærent, cum simul colliguntur, tunc *hominis ossa* legi dicuntur. *Seneca* libro 2. de Ira: Dignus fuit, cui permitteret à convivio ad ossa filii legenda discedere. Sed *homini mortuo* leguntur ossa, cum ejus cadaveri aliqua

ossa

ossa adimuntur. Eoque sensu vivis ossa legere dixit idem *Seneca* libro *de consolatione*. *Legere* siquidem pro *adimere*, & auferre veteres dixisse non est obscurum, si consideremus eum dicendum esse sacrilegum, qui adimit, qui au ert res Deo rite consecratas. Pertinet autem lex ad hunc morem fortasse, de quo *Festus* scribit, *membrum abscindi mortuo* solitum dici, cum digitus ejus decidebatur, ad quod servatum justa fierent, reliquo corpore combusto, id quod hac lege *decemviri* prohibuerunt, nisi quis aut peregre, aut in bello mortuus esset. Tum enim permiserunt ei *ossa legi*, quo post funus fiat, hoc est, membrum aliquod adimi, ad quod servatum justa Romæ fierent, reliquo corpore apud peregrinos combusto. Hæc fere *Ravardus*.

VII. Uti servilis unctura, omnisque circumpotatio tollatur.

Solebant olim cadavera, sive corpora mortuorum ungi odoribus & unguentis, unde *Ennius:*

Tarquinii corpus bona fœmina lavit & unxit.

Et *Virgilius* libro 6. Æneidos:

Pars calidos latices, & ahena undantia flammis Expediunt, corpusque lavant frigentis & ungunt.

Atque *ff. l. funeris. 37. de religiosſ. & sumptibus funerum*, eorum sumptuum ratio probatur, qui unguento pro mortui corpore comparato facti sunt. Sed in servorum corporibus id fieri lex vetat, quæ sumpta est ex *legibus Solonis*. Sic etiam non omnis circumpotatio, sed servilis tantum sublata est. Nam liberi homines, quo minus coronati parentantes, cum supra tumulum dapes posuissent, circumpotare potuerint nulla lege mihi prohibitum fuisse videtur. Ita *Jacobus Ravardus*.

Omnisque circumpotatio.] *Circumpotatio*, alio nomine *silicernium*, Græcè περίδειπνον dicitur. Ita *Varro Meleagris*, quemadmodum *Jacobus Cujacius* apud Nonium legit: Funus exequiati laute, sive (quod *Jano Palmerio* placet) *cum lausu* ad sepulchrum antiquo more *silicernium* confecimus, id est, περίδειπνον, quo pransi discedentes dicimus alius alii Vale. Significat autem *silicernium* convivium funebre, quod apud veteres exhiberi senibus solebat: dictum, quod cum silentio edentes cernerentur, vel propter defuncti memoriam, vel quod cogitarent, se mox illum secuturos, quapropter abeuntes è convivio, veluti se amplius non visuri, mutuo se salutabant. Alii aliter hoc vocabulum interpretantur, de quo vide *Festum*, *Fulgentium*, *Placiadem*, *Donatum* in Terentii Adelphos, & *Sipontinum* in Martialem statim initio.

VIII. Uti ne sumptuosa respersio fieret: neve murrhata potio mortuo inderetur: neve longæ coronæ: neve acerræ adhiberentur.

Intelligitur ex his verbis, moris fuisse apud veteres, ut *cadaver*, rogusve, liquoribus quibusdam pretiosis perfunderetur: quod ne fiat amplius, hac lege prohibetur.

Murrhata potio.] *Festus* scribit, *Murrhata* potione usos antiquos fuisse, ejusque rei indicium esse, quod etiam *ædiles* per supplicationes diis addant ad pulvinaria, & quod duodecim tabulis caveatur, ne mortuo indatur, docente id *Varrone* lib. 1. Antiquitatum. Qualis vero ea potio fuerit, de eo valde dubitant authores. *Hieronymus Mercurialis*, Medicus Patavinus celeberrimus, in variis lectionibus, *de murrhina*, quæ eadem est *murrhata potio*, disputans, *Cujacii*, *Julii Cæsaris Scaligeri*, & *Adriani Junii* multum discrepantes opiniones primum recitat, & refutat: deinde quid ipse sentiat, afferens dicit se existimare, *murrhinam* fuisse artificialem quandam potionem, quæ veterum tempestate vulgatissima fuerit, à posteris autem intermissa, ut vix ejus remanserit nomen: quod vel à similitudine, vel à mixtione, vel ab aliqua alia re fortasse captum sit. Hæc *Mercurialis*. Prohibet igitur lex, ne ejusmodi potio mortuo conficiatur, & ita magni sumptus in eum fiant.

Neve longæ coronæ.] *Longæ* coronæ dicuntur ad differentiam *rotundarum*, qualibus busta, sepulchra, sellas curules, theatra, & currus triumphales exornari consuevisse, ex *Huberti Goltzii* C. Julio Cæsare, *Fastis* & Augusto: *Guilielmi Brassicani* antiquitatibus, & *Æneæ Vici* Parmensis nummis discimus.

Neve acerræ adhiberentur.] *Festus* scribit *acerram aram esse, quæ ante mortuum poni soleat, in qua odores incendantur*. Addit autem alios dicere, *arculam* esse, thurariam scilicet, ubi thus reponatur. *Hottomannus* de aris potius accipiendum putat, ut vetet lex, aras, quæ proxime sepulchra fierent, cum thure incensisque odoribus obiri.

IX. Qui coronam parit ipse pecuniave ejus, virtutis ergo arduitor, ipsique mortuo, parentibusque ejus, dum intus positus erit, forisque feretur, sine fraude imposita esto.

Legis sententia (ait *Hottomannus*) videtur esse hæc, ut qui in ludis certaminibusque publicis coronam adeptus sit (quæ quidem præmium victoribus honoris causa propositæ erant) ei monimentum istud, quasi insigne suæ virtutis, relinqueretur.

Et est hæc lex quasi exceptio quædam præcedentis, qua cum prohiberetur, adhiberi *ad funera* longas *coronas*, ne imponantur cadaveribus: hic excipiuntur illæ coronæ, quas quis vel ipse, vel per servos, equosve suos virtutis ergo in publicis ludis, certaminibusque sibi peperisset, atque adeptus esset. Has enim addi, & in funeribus ipsis demortuis dominis imponi, lex concedit.

Pecunia.] Pecuniæ nomine lex non *equos* tantum, sed & *servos* comprehendit.

Arduitor.] Sic emendat *Justus Lipsius* lib. 4. Epistolicarum Quæstionum, epist. 27. cum in vulgatis sit, *arguitur.* Dicit autem *arduitor*, positum antique, *pro adduitor*, à verbo *arduo*, vel *adduo*, pro quo nos hodie *addo* dicimus. *Ravardus* legit *arguitor*: ut sit sensus, corona illa sit argumento & indicio virtutis suæ. Hoc autem volunt illa verba, ut coronæ, quæ partæ ab equis vel servis essent, domino æque ac si per se ipse certando eas peperisset, honorem illum conciliarent. Recitat hanc legem *Plinius* lib. 21. cap. 3.

X. *Uti plura funera ne uni fierent: neve lecti plures inferrentur.*

Ad minuendos sumptus, & mortuis, & vivis inutiles, sine dubio lex pertinet: nam, ut *Servius* tradit, apud majores gloriosum fuerat, quam plurimis lectis efferri. Ac *tenuis* quidem *fortunæ homines capulis*, sive *feretris* efferebantur: *potentiores* autem *lectis*. Itaque Sulla sex millia lectorum habuisse dicitur.

XI. *Neve aurum addito: ast quoi auro dentes vincti erunt: im cum illo sepelire & urere, se fraude esto.*

Vetat lex *sepulchris aurum injici*, cum apud antiquos consuetudo ferret, ut in rogum una cum mortuo pretiosa multa injicerentur: id quod ex plerisque *Virgilii* locis, & *Servii* in eum commentariis intelligitur. Testatur autem *Plutarchus* & alii, Romanos in rebus ad sacra & religionem pertinentibus, quales *divorum manium* fuerunt, mirabiliter anxios, & ad summam superstitionem adductos fuisse. Additur deinde exceptio, si tamen quis dentes, qui sibi excidissent, aut evulsi essent, auro incrustasset, licere eos cum mortuo cremari, vel sepeliri, sine fraude: hoc est, non peccari ea re contra leges.

Ast quoi auro dentes vincti erunt.] Id est, cujus dentes, qui illi aliquando vel exciderunt, vel evulsi sunt, auro erunt incrustati.

Quoi.] Pro *cui*, antique.

Im cum illo sepelire, &c.] Id est, licere per legem, eum dentem, vel eos dentes cum mortuo uri, vel condi. *Im* pro eum; *se*, pro sine, antiquè, teste *Festo*.

XII. *Rogum bustumve novum ne propius ædes alienas LX. pedes invito domino adjicito: neve forum sepulchri, bustumve, usucapito.*

Sententia legis plana est. *Pyra*, inquit *Servius*, est *lignorum congeries. Rogus*, cum ardere cœperit, dicitur. *Bustum* vero jam exustum vocatur, quasi bene ustum. *Bustum* tamen pro *sepulchro*, in quo humatus quis est, à lege usurpari, ut hoc argumento est: primum, quod cum de loci intervallo caveat, aliud esse *rogum* demonstret, aliud *bustum*, sive *τύμβον*. Atque ut in rogis incendium lex verebatur (quod *Tullius* annotavit) sic in bustis tetrum cadaverum odorem, & aëris pestilentiam cavere oportuit.

Neve forum.] Hoc capite lex cavet ne *forum* sepulchri, *bustumve* usucapi liceat.

Forum.] *Festus*, antiquos id *forum* appellasse tradit, quod nunc *vestibulum sepulchri* dici solet. Ac de vestibulo quidem, ambituque sepulchrorum legis ratio perspicua est: ut scilicet potestas esset hæredibus justa quotannis ad sepulchrum facere.

Cicero Philipp. 9. Majores, inquit, nostri *statuas* multis decreverunt, *sepulchra* paucis. Sed *statuæ intereunt* tempestate, vi, vetustate: *sepulchrorum* autem *sanctitas* in ipso solo est, quod nulla vi moveri, neque deleri potest. Atque hactenus *de legibus*, quæ ad sacra pertinent, quantum quidem reliquum est, diximus: in quibus ferè omnes, præsertim eæ, quæ *de sepulchris & funeribus* loquuntur, extant in 2. *Ciceronis* de legibus libro. Sequuntur nunc leges *de jure publico*.

Secunda pars legum XII. tabularum de jure publico.

I. *Privilegia ne irroganto.*

Extat hæc lex apud *Ciceronem* lib. 3. de legibus. Cujus sententia est, ne *de privis*, hoc est, singulis hominibus leges ferrentur, cum æquitatis ratio postulet, ut omnes homines summi cum infimis pari jure teneantur: & jura non in singulas personas, sed generaliter constituantur.

Plerique harum legum interpretes ita hoc caput intelligunt, quasi non omnino *privilegia* prohibeantur, sed ita, ut non nisi *comitiis centuriatis* ferantur. Quibus contradicit *Jacobus Cujacius*, & docet, *Privilegia* esse *duplicia*, alia quæ de una tantum persona concipiantur in omnia tempora, *alia* quæ ad plures personas ejusdem conditionis, vel ad universos cives pertineant: de his privilegiis legem hanc nihil dicere, nec eas prohibere: illa vero omnino tollere: nec verba, nisi per maximum *comitiatum* huc, sed ad sequens tantum caput referenda esse: quod ex *Cicerone* etiam intelligitur, ubi hanc legem interpretatur. Sic enim inquit: Tum legum præclarissimæ de XII. tabulis translatæ duæ: quarum altera *privilegia* tollit, altera de capite civis rogari, nisi maximo comitiatu, vetat, nondum cognitis seditiosis

tri-

tribunis plebis, ne cogitatis quidem. Admirandum, tantum majores in posterum providisse. In privos homines leges ferri noluerunt, id est enim *privilegium*, quo quid est injustius? Cum legis hæc vis sit, scitum esse, & jussum in omnes, &c. Hactenus *Cicero.* Quæ enim sequuntur verba, ea sequens caput explicant. Vide *Cujacium* lib. Observationum 15. c. 18. Nec multo aliter *Ravardus* eam interpretatur. *Josephus* tamen *Scaliger* Castigationibus in *Festum* scribit, verba *Ciceronis*: Ferri de singulis, nisi centuriatis comitiis noluerunt, esse interpretationem legis hujus, *Privilegia ne irroganto*, pag. 133. quod non placet. Vide etiam *Agell.* lib. 10. cap. 20.

Privilegia.) *Privus* adjectivum est, significans *singulum*: pro quo tamen apud *Ciceronem* pro domo, & lib. 3. de legibus mendose legitur *privatus*. Est autem *privilegium* jus singulare & in certæ personæ, vel causæ gratiam, favoremve: & lex de uno homine lata, *Isidorus*.

Irroganto.] *Irrogare* propriè significat legibus infligere, ut *irrogare pœnam*, *&c.* hoc loco videtur positum pro simplici, *rogare*, vel pro introducere.

II. De capite civis, nisi per maximum comitiatum, ne ferunto.

Reipublicæ interest, inquit *Ulpianus*, ut delicta puniantur. Hoc animadvertentes Romani, etiam ipsi sua judicia gravissimè constituerunt, & alia quidem, videlicet leviora *magistratibus* mandarunt: graviora autem, ubi de capite civis actum fuit, populus sibi reservavit, illamque populi potestatem *decemviri* hac lege confirmarunt, ut de capite civis, nisi *centuriatis comitiis*, non rogaretur, vel ad populum referretur. Sic etiam scribit *Pomponius* non potuisse *Consules* injussu populi de capite civis Romani sententiam ferre. Ideoque secures *Consulibus* aliquando ademptæ ea lege & conditione a *Largio Dictatore* restitutæ dicuntur, ne iis in caput civis Romani injussu populi animadverterent. Posterioribus tamen temporibus, constitutis quæstionibus publicis non ipse populus de omnibus criminibus capitalibus judicavit: sed *quæsitores parricidii*, vel *prætores* publicarum quæstionum delegit, iisque judicia illa commisit.

Per maximum comitiatum.] Id est, per *centuriata comitia*, in quibus populus descriptus censu, ordinibus, ætatibus, plus adhibeat in suffragium consilii, quam fuse in *tribus* convocatus.

Habetur hæc lex apud *Ciceronem* lib. 3. de legibus, & oratione pro *Sestio*.

III. Jussus populi & suffragia sunto. Quodcunque postremum populus jussit, id jus, ratumque esto.

Extat hæc lex, qua *comitia* populi, & suffragia confirmantur, apud *Livium* lib. 7. ubi sic scribit: In secundo interregno orta contentio est, quòd duo *patricii Consules* creabantur, intercedentibusque *tribunis*, Interrex *Fabius* ajebat, in XII. tabulis legem esse, ut quodcunque postremum populus jussisset, id jus, ratumque esset: Jussum populi, & *suffragia* esse. Meminit ejusdem *Livius* lib. 9. atque *Cicero* pro Balbo, & lib. 2. de Inventione.

Suffragia sunto.] *Suffragium est vox illa quæ dabatur in comitiis, & in tabellis describebatur, qua unusquisque suam declarabat voluntatem de aliquo magistratu creando, aut reo damnando.* Initio autem voce, & palam ferebantur, ut nunc quoque fit, donec ferrentur tabellariæ leges, quæ *suffragia* tabellis describi voluerunt. Aliquando tamen *suffragium* pro auxilio accipitur. Sed hic de priori significatione agimus.

Quodcunque postremum populus jusserit.] Cum *senatus*, aut *populus Romanus* multa jusserit, quæ simul servari non possunt, quoniam ex diametro invicem pugnant: tunc postremum pro jure servandum est, ut sicubi leges sint scriptæ quæ nullo modo conciliari possunt, semper ultimam sequamur. Nam postrema gravissima sunt. Unde *Modestinus*: αἱ μεταγενέστεραι διατάξεις ἰσχυρότεραι τῶν πρὸ αὐτῶν εἰσίν.

Respexit ad hanc legem *author Rhetoricorum* ad Herennium, libro 2. quum eam defensionem tenuem contendit, qua ostenditur, id factum esse, quod ea lex sanciat: cui legi *abrogatum*, vel *derogatum* sit: id quod posteriori lege sancitum sit, esse neglectum.

IV. Ut si judex, arbiterve jure datus, pecuniam ob rem judicandam accepisset, capite pœnas lueret.

Descripta est hæc lex ex cap. 1. libro 20. *Agellii*, qua statuitur pœna in judicum arbitrorumve perfidiam, quam omnibus ætatibus odio hominibus fuisse ostendit etiam *exemplum* illud *Cambysis* Regis Persarum. Testatur autem *Phavorinus* apud *Agellium*, populo Romano hanc pœnam nimis duram esse visam: qui postea passus sit legem hujus generis de tam immodico supplicio, situ atque senio emori: ideoque factum, ut posterioribus temporibus ejusmodi judices injusti ex *lege repetundarum* extra ordinem puniti, & plerique, vel exilio multati sint, vel etiam diutius, prout admiserint, teste *Modestino*. De arbitris dicetur paulo post.

V. Ut

V. Ut qui falſum teſtimonium dixiſſet, è ſaxo Tarpejo dejiceretur.

Habetur & hoc caput apud *Agellium* lib. 20. cap. 1. & convenit cum nono legis divinæ præcepto. Videtur autem ſumptum ab Athenienſibus, apud quos in *Areopago* graviſſimum fuiſſe judicium ψευδομαρτυριῶν, apparet ex *Demoſthene*, qui ſcribit, eos non modo in teſtes falſi teſtimonii reos, ſed & in eum, qui eos ſubornaverat, produxeratque, judicium dediſſe, & graviſſimè animadvertiſſe. Cujus rei cauſa fuit, quod in Græcia valde multi eſſent ad falſum teſtimonium dicendum ſine ulla religione, tanquam ad ludicrum aliquod, parati. Probat hoc *Cicero* in Oratione *pro Flacco*. Cæterum, quod ad ipſa verba legis attinet, clara & perſpicua ea ſunt, nec multa explicatione indigent.

E ſaxo Tarpejo dejiceretur.] *Saxum Tarpejum* miræ altitudinis erat, à quo lex vult dejici eum, qui falſum dixiſſet teſtimonium. Cauſa tam atrocis pœnæ fuit, ut acerbitas ulciſcendi maleficii, bene atque cautè vivendi diſciplina eſſet. Poſterioribus temporibus aliquando in judicum arbitrio fuit poſitum, qualis pœna falſo teſti irroganda eſſet: aliquando *legis Corneliæ* pœna ei fuit irrogata: *deportatio* videlicet & omnium bonorum *publicatio*. Teſtatur hoc poſtremum *Martianus* IC. qui ſcribit, [*l.* 1. *ff. ad l. Corn. de ſicar.*] eum qui falſum teſtimonium dolo malo dixiſſet, quo quis rei capitalis damnaretur: ea lege teneri, cujus pœna eſt *inſulæ deportatio*, & omnium bonorum ademptio.

VI. Ne quis hominem indemnatum occideret: hominiſve occidendi cauſa cum telo eſſet.

Priorem legis partem ex *Salviano* Maſſilienſi Epiſcopo primus obſervavit *Jacobus Cujacius* IC. celeberrimus, apud quem ſic legerat: Interfici indemnatum quemcunque hominem etiam XII. *tabularum* decreta vetuerunt. Atque ad hanc legem reſpexiſſe eidem *Auguſtinus* videtur, quando ſic ſcribit: *Vos appello leges, judiceſque Romani, nempe poſt patrata facinora, nec quemquam ſceleſtum indemnatum impune voluiſtis occidi.* Sumptum hoc fortaſſe eſt ex Lycurgi legibus, quæ authore *Valerio* de indemnatis ſupplicium ſumi vetabant.

Legis autem æquitas in promptu eſt: ne ſi quemvis ſceleris manifeſtum occidi, *ſine judicio* liceret, feneſtra hominibus audacibus ac facinoroſis ad cædes pro libidine faciendas aperiretur.

Poſterior pars ex *Cicerone* petita eſt, qui in *Miloniana* ita ratiocinatur: Cum lex vetat, eſſe cum telo hominis occidendi cauſa: eandem tacite permittere, eſſe cum telo defendendi ſui cauſa. Locus enim eſt *ex contrariis*: cujus hoc ſummum præceptum eſt, ut contrariorum contraria ſit conſequentia.

VII. Ne quis in Urbe cœtus nocturnos agitaret.

Ex declamatione *Portii Latronis* in Catilinam apud *Salluſtium*.

Clandeſtinas coitiones lex vetat, quippe quæ facinoroſis hominibus facultatem aliquid contra rempublicam audendi præbeant, quemadmodum *Menander* ſcribit:

Τὴν νύκτα τῶν πολλῶν κακῶν ἀρχηγόν.

Itaque *intempeſtam noctem* veteres appellabant, ut *Varro* ſcribit, quia tempus agendi nullum erat. Inde etiam altera illa lex in has tabulas relata: Sol occaſus ſuprema tempeſtas eſto: ut mox dicetur.

VIII. Ut ſi quis hoſtem concitaſſet, civemve hoſti tradidiſſet, capite pœnas lueret.

Recitat hanc legem *Martianus* in l. 3. ff. ad leg. Juliam majeſt. *Lex duodecim tabularum* (inquit) jubet eum, qui hoſtes concitaverit, quive civem hoſtibus tradiderit, capite puniri.

Plerique interpretum hanc legem *de crimine majeſtatis* intelligunt.

Eſt enim *majeſtatis crimen* illud, *quod adverſus populum Romanum, aut ſecuritatem ejus committitur:* id eſt, in quo læditur aut dignitas aut ſecuritas ejus. *Cicero* in Rhetoricis dicit, *majeſtatem minuere*, eſſe de dignitate aut amplitudine, aut poteſtate populi, aut eorum, quibus populus poteſtatem dedit, aliquid derogare. *Franciſcus Balduinus* in hujus capitis explicatione ſcribit, tribus modis *majeſtatem populi minui*. 1. Si quis injuſſu populi, vel principis bellum gereret, delectum haberet, exercitumve compararet: cum populi eſſet, ex Romuli lege hoſtibus bellum decernere, indicereve: idque dicit, hoc loco ſignificari per verba *hoſtem concitare*. 2. Si quis exercitum populi Romani hoſtibus traderet. 3. Si quis imbellis cederet, hoſtemve arcere nollet, aut in caſtra concederet, aut exercitum desereret, aut ad hoſtes profugeret. Ex quibus omnibus ſententiam hujus legis planam eſſe & intelligi poſſe, arbitror. *Hottomannus* dubitat quomodo illa verba *hoſtem concitaret*, intelligere debeat: utrum de iis accipienda ſint, qui extra ordinem in hoſtem pugnent, quod capite ſancitum fuiſſe manifeſtum eſt: an vero de iis qui hoſtes ex amicis populi Romani faciant. Lector judicet.

IX. Ut

IX. *Ut qui ædes alienas acervumque frumenti juxta ædes positum, dolo malo combussißet: vinctus, verberatus igne necaretur: at si casu id fecisset, noxam sarciret, prætorisve arbitratu castigaretur.*

Hujus extat testimonium apud *Cajum* in l. 9. qui ædes. ff. de incend. ruin. quam ex Caji libro ad leges XII. *tabular.* quarto descriptam esse, inscriptio declarat. In quam sententiam illud est *Callistrati*, in l. 28. capitalium. §. 12. ff. de pœnis. *Incendiarios* capite puniri, qui ob inimicitiam, vel prædæ causa, intra oppidum incenderunt: & plerumque vivos exuri: qui vero casam aut villam, aliquanto lenius. At fortuita incendia, si cum vitari possent, per negligentiam eorum, apud quos orta sunt, damno vicinis fuerunt, civiliter exerceri: ut qui jactura affectus est, damnum recuperet. Similiter *Paulus* lib. 5. Sententiarum, cap. 4. *Incendiarii*, inquit, qui consulto incendium inferunt, summo supplicio afficiuntur. Quod si per incuriam eorum ignis evaserit, duplici compendio damnum ejusmodi sarciri placuit.

X. *Qui fruges excantassit.*

Extat hujus legis & apud *Senecam* lib. 4. naturalium quæstionum, & apud *Plinium* lib. 28. cap. 2. & alibi. Senecæ verba sunt hæc: *Apud nos*, inquit, in XII. *tabulis cavetur, ne quis alienos fructus excantassit.* Rudis adhuc antiquitas credebat, & attrahi imbres cantibus, & repelli: quorum nihil posse fieri, tam palam est, ut hujus rei causa nullius Philosophi schola intranda sit. Hæc *Seneca.* Cui tamen contradicit *Plin.* lib. 28. cap. 2. & lib. 30. cap. 1. & alibi, probans multis exemplis, maximam vim habere *incantationes*, id quod etiam quotidiana experientia testatur. Non addam plura ad hujus legis explicationem: hoc tantum dico, quòd ab aliis sic recitetur: *Qui fruges excantassit: & qui malum carmen incantassit, coërcetor.* Liv. Decadis 4. lib. 9. cum de *Bacchanalibus* loquitur, testis est, olim Romæ ex senatusconsulto conquisitos fuisse omnes veneficiorum & vaticiniorum libros, ut comburerentur.

XI. *Neve alienam segetem pellexeris.*

Extat apud *Augustinum* lib. 8. de civitate Dei, & *Servium* in octavam Virgilii Eclogam. *Augustinus* lib. de civitate Dei 8. illud etiam, inquit, quod alio loco de his artibus dicit:

Atque satas alio vidi traducere messes.

Eo quod hac pestifera, scelerataque doctrina fructus alieni in alias terras transferri perhibentur: nonne in XII. *tabulis*, id est, Romanorum antiquissimis legibus, *Cicero* commemorat esse conscriptum, & ei qui hoc fecerit supplicium constitutum: Item *Apulejus* in Apologia: Magia ista, quantum ego audio, res est legibus delegata, jam inde antiquitus *duodecim tabulis* propter incredundas frugum illecebras interdicta.

Hæc vero certis conceptisque verborum formulis, ac potius susurris, vel hominibus pernicies, vel agris calamitas inferebatur. Hujus ejusdem generis illæ *diræ* fuerunt, de quibus *Cicer.* in 1. de Divinat. & *Plutarchus* in Crassi vita commemorant: unde intelligitur, arcanas quasdam & vetustas execrationes fuisse, quarum ea vis foret, ut cui semel obnuntiarentur, is nunquam exitium, perniciemque vitaret.

XII. *Sanatibus idem, quod forctibus jus esto.*

Extat hoc caput apud *Festum. Sanates*, ait *Festus*, dicti sunt qui supra, infraque Romam habitaverunt; quod nomen his fuit, quia, cum defecissent à Romanis, brevi post redierunt in amicitiam, quasi *sana mente.* Itaque XII. tabulis cautum est, ut idem juris esset *sanatibus*, quod *forctibus*, id est, bonis, & qui nunquam defecerant à populo Romano. Legis æquitas manifesta est, ut ii scilicet, qui benignitatem populi Romani experti essent, constantes deinceps in fide, atque ipsius *majestate* comiter tuenda, permanerent: tum ut reliqui hoc tanquam invitamento ad populi Romani societatem, atque amicitiam allicerentur. Hanc tamen legem postea *Æbutia lege* abrogatam fuisse, testis est *Agellius* libro 16. cap. 10.

Tertia pars legum XII. tabularum: de jure privato.

DE PATRIA POTESTATE.

I. Uti qui ex patre, matreque familias ejus nasceretur, in patrisfamilias sui manu, potestate, mancipioque esset: haberetque paterfamilias jus in eum vitæ, ac necis, terque filium venum dandi potestatem.

At si ter filium pater venum duit, filius à patre liber esto. Utique filia, cæterique liberi una mancipatione liberarentur. *Justinianus* scribit: *Jus potestatis*, quod in *liberos* habemus, proprium esse civium Romanorum: Nullos enim alios esse homines, qui talem in liberos potestatem habeant. Nam (ut *Dionysius* testatur) gentes aliæ omnes modum patriæ potestati aliquem statuerunt: at Romani in omne vitæ filiorum tempus eam produxerunt: etiamsi rempublicam gererent, magistratusve summos obirent.

Qui ex patre, matreque familias.] Sic accipienda sunt hæc verba, quasi dictum esset: *Qui ex justa uxore.* Nam (ut *Justinianus* ait) in potestate nostra sunt ii demum liberi, quos ex justis nuptiis procreavimus.

Manu, potestate, mancipio.] Tria hæc conjunctim coacervata sunt, ut summum illud, & infinitum jus patriæ potestatis intelligeremus. Unde illud de C. Flaminio apud *Ciceronem* in 2. *de Inventione*, qui cum tribunus plebis esset, & ex rostris concionem ad populum haberet, vi à patre de eo templo deductus est.

Haberetque paterfamilias jus in eum vitæ.] Huic tamen legi *Imperatores* Romani, atque *jurisconsulti* detraxerunt, eamque ad naturalem æquitatem reduxerunt, ut ex plurimis *Pandectarum*, *Codicis*, & *Novellarum* constitutionum locis apparet.

Terque filium venum dandi.] Hujus partis testem habemus *Dionysium Halicarnassæum* lib. 2. qui etiam illud adscribit, Majorem hac lege patribus in filios, quam heris in servos potestatem permissam esse. Servum enim semel venditum, si à novo domino manumittatur, sui juris effici: at filium non prius suæ potestatis fieri quàm ter à patre suo venditus, ter à suis dominis manumissus fuerit.

At si ter filium pater.] Authorem hæc pars legis habet *Ulpianum*, cujus verba cap. Institutionum 10. hæc sunt: *Liberi parentum potestate liberantur emancipatione*: id est, si posteaquam mancipati fuerunt, manumissi sint. Sed filius quidem ter mancipatus, ter manumissus, sui juris fit. Id enim lex XII. tabularum jubet his verbis: *Si pater filium ter, &c.*

Venum duit.] Alii legunt, *venum davit*: Turnebus, *venum dabit*: Josephus Scaliger, *Venum duit*, ab antiquo verbo *duo duis*, pro quo nos utimur *do*, & subjicit, *venum davit*, malè, imò barbarè & ineptè dici.

Quod ait lex, *Filia verò*, *&c.* Existimat *Hottomannus*, testimonium certum non extare. Nam quod *Ulpianus* cap. 10. sic scribit: *Cæteri liberi, præter filium, tam masculi, quàm fœminæ, una mancipatione manumissioneque sui juris fiunt, &c.* nominatim legi XII. tabularum non adscribit, ut nec in l. 8. D. de injur. rup. irr. test. Utcunque sit, capitis hujus sententiam *Cajus* quoque libro primo Institutionum confirmans, inquit: Fœminæ, vel nepotes masculi ex filio, una mancipatione de patris vel avi exeunt potestate, & sui juris efficiuntur.

DE TESTAMENTIS, AC TUTORIBUS.

II. Paterfamilias uti legassit super pecunia, tutelave suæ rei, ita jus esto.

His verbis legis XII. tabularum, *uti legassit*, *ita jus esto*: ait jurisconsultus, amplissima potestas tributa est testatoribus, ut etiamsi *prætorem*, aut *Consulem*, qui cum summo imperio est, suis liberis tutorem instituant, eos ad hoc onus suscipiendum obligent.

Paterfamilias.] Si hoc intelligendum est, solis *patribus familias* testandi jus fuisse, sequitur filiisfamilias, ne patribus quidem authoribus, non fuisse, quippe qui suum nihil haberent.

Uti legassit.] Pro eo est, quasi dixisset, *uti statuerit*, sive decreverit. *Legandi* verbum à *lege* fictum est, ut *legare* nihil aliud sit, quàm *statuere*, decernere, & (ut vulgus loquitur) *disponere*: sive de hæreditate, sive de legatis, & donationibus in testamento.

Super pecunia.] Hoc verbo non modo *pecunia* numerata, verum etiam res omnes, tam soli, quàm mobiles, & tam corpora, quàm jura continentur.

Tutelave suæ rei.] Mirum videri potest, quasi rei, id est, patrimonio tutela detur. *Tutela moribus potius ac disciplinæ pupillorum, quàm fortunis & patrimonio comparata est.* Sed forte adjectum est propter superius verbum pecunia, quasi lex hoc capite de testamentorum patrimonio & fortunis sanxisset. Quod ait. *ita jus esto*: per hanc legem jus patriæ potestatis, etiam post patris mortem, & usque ad pubertatem liberorum extenditur.

III. *Parentibus tutorum liberis in potestate dandorum testamento jus esto.*

Hujus legis caput habet *Cajus* libro 4. ad leges XII. tabularum, l. 1. ff. de testament. tutel. ubi ait: *Lege XII. tabularum* permissum esse parentibus, liberis suis, sive masculini, sive fœminini sexus (si modo in potestate sunt) tutores testamento dare. Nam secundum naturam fit verisimile, neminem diligentius de bonis tutoribus cogitaturum quam parentes ipsos. Ideoque lex permittit ac suadet, ut parentes in testamentis suis dent liberis impuberibus *tutores:* ne post mortem illorum, incerta sit ejus rei sollicitudo. Addit autem *Cajus*, scire nos in primis hic debere, etiam posthumis filiis posse *tutores testamento dari.* Et sic *Suetonius* scribit, Julium Cæsarem testamentum facientem plures ex iis, qui eum postea occiderunt, nominasse *tutores filii*, si quis sibi nasceretur. Rationem autem cur posthumis dari tutor possit, hanc recitat *Justinianus*, quod ii in compluribus aliis causis pro jam natis habeantur.

IV. *Ut si paterfamilias intestato moreretur, agnatorum, gentiliumque in ipsius pupillis, eorumque potestas esset.*

Hujus capitis testes sunt *Justinianus*, *Ulpianus* & alii. Legitimæ tutelæ, inquit *Ulpianus*, lege XII. tabularum *agnatis* delatæ sunt, & *consanguineis:* id est, his, qui ad legitimam hæreditatem admitti possunt: ut qui sperarent hanc successionem, iidem tuerentur bona, ne dilapidarentur.

Si paterfamilias intestato moreretur.] Hæc verba, *intestato moreretur*, inquit *Justinianus*, non hanc habent significationem, si omnino non fecerit testamentum is qui poterat tutores dare: sed si, quantum ad tutelam pertinet, intestatus decesserit. Quod tunc quoque accidere intelligitur, cum is, qui datus est tutor, vivo testatore decesserit.

Agnatorum gentiliumque.] *Cajus* hæc sic interpretatur: ut si plures agnati sint, proximus familiam adipiscatur: & si eodem gradu plures sint omnes simul tutelam adipiscantur. Sunt autem *agnati*, *cognati*, per virilis sexus cognationem conjuncti, quasi à patre cognati, veluti frater ex eodem patre natus, fratris filius, neposve ex eo: item patruus & patrui filius, neposve ex eo. At qui per fœminini sexus personas cognatione junguntur, *agnati* non sunt, sed alias naturali jure cognati: differunt autem *agnati* etiam à *gentilibus* hoc modo, quod *agnati* dicuntur, qui *ex eadem familia nascuntur, & idem cognomen habent: gentiles*, qui eodem ex genere nascuntur, & simili nomine appellantur. Annotat *Justinianus* in Institutionibus, ex hac lege etiam libertorum & libertarum tutelam ad patronos liberosque eorum pertinere.

V. *Si furiosus existat, agnatorum, gentiliumque in eo, pecuniaque ejus potestas esto.*

Ex *Cicerone* descripta est lib. 2. de *Inventione*, & libro 3. Tusculanarum quæstionum: item ex *Justiniani* Institutionibus lib. 1. titulo 23. *Cic.* lib. 3. Tusculanarum quæstionum scribit eum qui errore mentis affectus sit, vetari XII. tabulis rerum suarum esse dominum. Itaque non esse scriptum, *Si insanus*, sed *si furiosus esse incipit.* Nam stultitiam, inquit, censuerunt, id est, inconstantiam sanitate vacantem, posse tamen tueri mediocritatem officiorum. *Furorem* autem esse rati sunt mentis ad omnia cœcitatem. Sed & apud *Ulpianum* cap. Institutionum 12. ita scriptum est: Lex XII. tabularum furiosum in curatione jubet esse agnatorum. Quapropter furiosos à dementibus *jurisconsulti* passim distinguunt.

Existat.] Verbum *existat*, *Cicero* sic interpretatur, id est, esse *incipit:* quasi jubeat lex statim propinquos officio fungi.

Agnatorum gentiliumque.] Ut cui erunt *agnati*, ad eos tutela deferatur, cui *gentiles*, eodem modo. Unde pervulgatum inter veteres proverbium, ut quum aliquem errore mentis affectum significarent, eum dicerent *ad agnatos & gentiles deducendum esse.*

VI. *Ut qui prodigus existeret, ei prætor, causa cognita, bonis suis interdiceret, inque ipsius pecunia, agnatorum gentiliumque potestas esset.*

Huic capiti testimonium præbet *Ulpianus* in l. 1. ff. de curat. fur. ubi sic scribit: lege XII. tabularum *prodigo interdicitur bonorum suorum administratio.* Et item capit. Institutionum 12. *Justinianus* Institutionum lib. 1. titulo 23. Notatione autem digna est ea formula, qua *Paulus* lib. Sentent. 5. scribit, prætores hac in re uti solitos fuisse. Illa vero est hæc: *Quando tu bona patria, avitaque nequitia tua disperdis, liberosque tuos ad egestatem perducis: ob eam rem tibi ea re, commercioque interdico.* Desumpta videtur hæc lex ab Atheniensibus, apud quos, uti annotat *Balduinus*, ex lege Solonis, infamia notabatur is, qui patrimonium decoxisset, atque adeo lege omnium Græcorum arcebatur foro, & concionibus, sicuti apparet ex oratione *Æschinis* contra Timarchum: Ipsi etiam Areopagitæ prodigum intemperanter viventem, quem *asotum* vocant, utpote, quem sibi ipsi relictum, vix salus ipsa servare posset, non aliter, quam criminis alicujus reum, & in jus vocabant, & puniebant. *Athenæus* libro quarto.

Et prætor.] Per *prætorem Consul* intelligitur, qui antiquitus etiam *prætor* à præeundo, vel præessendo dictus fuit, uti ex *Cicerone* liquet. Tempore autem decemvirorum *prætores*, qui diversum à Consulatu habuerunt magistratum, nondum fuerunt creati.

VII. Mulieres orbæ innuptæ, in fratris agnative proximi tutela sunto.

Hujus legis testis est partim *Cicero*, partim *Ulpianus*. Mulieres omnes, inquit *Cicero pro Murena*, propter infirmitatem consilii, majores in tutorum potestate esse voluerunt. Hi invenerunt genera tutorum, quæ potestate mulierum continerentur. *Ulpianus* autem cap. Institutionum XI. postquam dixit, *legitimos tutores* esse qui ex lege aliqua descendunt, per eminentiam autem *legitimos* dici, qui ex lege XII. tabularum introducuntur, nimirum *agnatos*, & *patronos*, statim sic infert. Fœminarum autem legitimas tutelas *lex Claudia* sustulit: unde hanc legem XII. tabularum illâ Claudiâ abrogatam fuisse intelligitur.

Orbæ innuptæ.] Quia filiæfamilias in patrum suorum potestate sunt, *nuptæ* autem in virorum manu: *orbæ innuptæ* in fratrum tutela. Quod *M. Cato* de lege Oppia differens apud *Livium* Decadis 4. lib. 4. ostendit: *Majores*, inquit, *nostri nullam, ne privatam quidem rem agere fœminas sine actore voluerunt, in manu esse parentum, fratrum, virorum.* Et *Valerius* aliquanto post: Nunquam salvis suis exuitur servitus muliebris. (*Suos* appellat, quorum in manu sunt, patrem, fratrem, maritum.)

DE SUSPECTIS TUTORIBUS.

VIII. Ut si quis doli mali, culpave in tutela gerenda suspectus videretur: cum cuivis apud prætorem suspecti arguere, jus esset: utque doli damnatus, infamis fieret.

Testimonium hujus legis extat apud *Ulpianum*, *Justinianum*, & *Ciceronem* lib. 3. Officiorum.

Ulpianus, *Justinianusque* ajunt, suspecti crimen ex lege XII. tabularum descendere. Et *Cicero* lib. 3. Officiorum scribit, dolum in tutela fuisse vindicatum lege XII. tabularum. *Dolum* autem *malum* Gallus Aquilius apud Ciceronem definit, *quum aliud agitur, aliud simulatur.* Quam definitionem etiam *Servius Sulpitius* probat. *Tribonianus* vero sic scribit: *Dolus malus est* omnis calliditas, fallacia, machinatio ad circumveniendum, fallendum, decipiendum alterum adhibita.

Culpave.] *Culpa* est *læsio*, per imprudentiam alteri illata, quæ alioquin humanitus evitari potuisset. *Donatus* dicit, culpam ejus esse, qui nesciens aliquem læserit.

Suspectus videretur.] *Suspectus* tutor quis censeri debeat, definit *Justinianus* ex responso Juliani, Instit. de suspectis tutoribus: *Suspectus est* (ait) *qui non ex fide tutelam gerit, licet solvendo sit.* Et infra: Suspectum etiam eum putamus, qui moribus talis est, ut suspectus sit. Enimvero tutor, vel curator, quamvis pauper est, fidelis tamen & diligens, removendus non est, quasi *suspectus*. Idem dicit *Ulpianus* in l. suspectum, ff. de *suspectis tutoribus.*

Eum cuivis.] Hanc ob causam *Justinianus* ait, hoc suspecti tutoris judicium quasi publicum esse, cum ejus accusatio omnibus pateat.

IX. Ut qui per tutelam pupillum fraudasse ejusque rem furatus esse convinceretur, infamia notatus duplionis pœnam subiret.

Extat hujus capitis testimonium apud *Tryphoninum* in *l. tres tutores* 55. *ff. de adm. tut.* & apud *Ciceronem* in oratione pro Cæcinna, & pro Roscio Comœdo. Superior lex *de suspectis* tantum *tutoribus* egit: hæc vero de iis, qui manifeste furti essent convicti.

Infamia notatus.] Hoc judicio damnatum infamem fuisse, *Cicero* testis est, ubi tutelæ judicium turpe appellat libro primo *de Oratore*: & *pro Cæcinna* ait, turpe judicium dari adversus eum qui per tutelam fraudasset aliquem. Idem etiam in oratione *pro Comœdo* inter judicia summæ existimationis tutelæ judicium enumerat.

Duplionis pœnam subiret.] *Ulpianus* in *l.* 1. §. 2. *ff. de tut. & rat. dist.* Considerandum est in hac actione, utrum pretium rei tantum duplicetur, an etiam, quod pupilli intersit. Et magis esse arbitror, in hac actione, quod interest, non venire: sed rei tantum æstimationem. Item l. 2. Hæc actio licet in duplum sit, in simplo rei persecutionem continet, non tota dupli pœna est. *Duplionis* autem vocabulo usi sunt veteres, pro *duplo*, eoque significarunt *duplicem* vel *pecuniæ* vel capitis *mulctam*.

X. Patronus si clienti fraudem fecerit, sacer esto.

Hæc lex sumpta est ex *Servii* commentariis in *Virgilium*, libro 6. Æneid. pag. 1081. ubi versum illum interpretans:

—— *aut fraus innexa clienti:*

Ex lege, inquit, XII. tabularum venit, in quibus scriptum est, *Patronus, si clienti, &c.* Si enim *clientes* quasi colentes sunt, patroni quasi patres: tantundem est, clientem, quantum filium fallere. Hæc *Servius*.

Patro-

Patronatus autem & *clientelarum jura* supra libro primo descripsimus. *Agel.* lib. 20. cap. 1. & lib. 5. cap. 13. scribit, antiquis populi Romani moribus comparatum fuisse, ut clientem in fidem receptum, chariorem haberent quam propinquos: eumque etiam adversus hos tuerentur: quin & licuisse *patronis testimonium pro cliente* adversus cognatos dicere, adversus clientem non licuisse.

Sacer esto.] *Sacer* homo est, quem populus judicavit ob maleficium, quemque non fas est immolari, sed qui eum occidit, parricidii non damnatur: *Festus.* Et paulo infra: *Quivis homo malus atque improbus sacer appellari solet.*

DE LEGATIS, ET HÆREDIBUS.

XI. Uti quisque legassit suæ rei, ita jus esto.

Agit hæc lex, cujus testimonium extat apud *Pomponium* in *l. verbis* 120. *ff. de verborum signific.* de legatis, quod patrifamilias liceat legare bona sua, prout sibi placeat. Sic enim eam interpretatur: *Verbis,* inquit, *legis duodecim tabularum his: uti quisque legassit suæ rei, ita jus esto:* latissima potestas tributa videtur, & hæredis instituendi, & legata & libertates dandi, tutelas quoque constituendi. Unde liquet, eam ad manumissiones etiam pertinere, ut quotquot è suis quisque servis liberos relinquere vellet, posset. Ab aliis sic hæc lex recitatur: *Paterfamilias, ut legassit super familia, pecuniaque sua, ita jus esto.* Ubi appellatione *familiæ* bona patrisfamilias, & in his servos, servasque significari, tradit *Ulpianus. Pecuniæ* quoque *vocabulo* non modo pecunia numerata, verum etiam res omnes, tam soli, quam mobiles, & tam corpora, quam jura continentur.

Legassit.] Hoc loco dicitur de *hæreditate*, sive de legatis & donationibus in testamento.

Suæ rei.] Significatur hoc verbo, de re sua quemque testari oportere. Nam etiam in legatis alienæ rei, quam suam testator putavit, legatum nullum est.

Ita jus esto.] Summum testamentorum jus esse ostendit, quemadmodum *Cicero* scribit Philip. 11. In publicis actis nihil esse lege gravius: in privatis firmissimum esse testamentum. Porro *testamenti ordo,* ut annotat *Alexander ab Alexandro,* libro 1. Genialium dierum, capite 1. apud veteres erat hic, ut primo capite hæredis fieret institutio, sive unus, sive plures essent, qui in universum bona ex de uncti voluntate caperent: sequenti capite, & in ima cera, secundi hæredes, legata, & reliqua testatoris voluntas & dispositio ponantur: sive aliquos onere gravare, aut si quibus dari, fierique oportere, testator pro sua voluntate arbitratus esset: qui non hæredes, sed legatarii sunt dicti. Hæc ille.

XII. Ut cum paterfamilias super familia sua legaret, nexum faceret, perque æs & libram familiam manciparet: ac præter libripendem cives Romanos puberes ne minus quinque adhiberet.

Hujus capitis argumentum suppeditat primum *Agellius* lib. 15. cap. 13. cum ait in XII. tabulis eo loco ubi de testamentis agitur, libripendis mentionem fieri. Deinde *Ulpianus* cap. Institutionum 20. reliqua explicat.

Testamentorum apud Romanos *genera* fuerunt *tria: unum*, quod calatis comitiis: *alterum*, quod in procinctu *tertium*, quod per æs & libram appellatum est. De hoc tertio testamenti genere hæc lex loquitur. Dicebatur autem *testamentum per æs & libram*, cum paterfamilias ei, quem vellet successorem relinquere, familiam suam, & universum jus patrisfamilias mancipio venderet, & simul hæredes nuncuparet. *Ulpianus* ait, in testamento quod *per æs* & *libram* fit, duas res agi, familiæ mancipationem, & nuncupationem testamenti. Id quod & *Plutarchus* libro de sera numinis animadversione, innuere videtur, de Romanis inquiens, ubi testamenta condunt, alii scribuntur hæredes, alii venduntur bona: idque absurdum videri ait. Fiebat vero *mancipatio familiæ*, quæ imaginaria venditio erat, in hunc modum: Quinque aderant testes, & libripens, cives Romani & puberes: atque iis præsentibus, is qui successor defuncti erat futurus, patrimonium morituri emebat, verba quædam dicens solennia, & imaginarii pretii nomine nummum æneum domino dabat.

Verba solennia erant hæc: *Hujus ego familiam, quæ mihi empta est hoc ære, æneaque libra, jure quiritium, meam esse ajo.* Deinde ære percutiens libram, id æs dabat ei, à quo hæreditatem expectabat, quasi loco pretii. Appellabaturque is, qui emebat, *familiæ emptor.* Porro venditor nihil emptori tradebat, sed hæredem cum tali modo constituebat, scilicet ut post mortem venditoris posset jure hæreditatem adire. Ubi emancipatio ea facta erat, tum ordinabat venditor, quid post mortem suam fieri vellet: dicebat enim familiæ emptori, sive successori: *Huic volo dari fundum, illi domum, alii centum solidos.* Atque hæc testamenti nuncupatio dicitur, de qua etiam *Ulpianus* titulo Institutionum 20. scribit, quod sic fieri consueverit: Nuncupatur, inquit testamentum in hunc modum: Tabulas testamenti testator tenens, ita dicit: *Hæc uti his tabulis, cerisve scripta sunt, ita do, ita lego, ita testor. Itaque vos quirites testimonium præbitote.*

Nexum faceret.] Id est, *manciparet.* Festus: *Nexum* est, ut ait Gallus Ælius, *quodcunque per æs & libram geritur*, idque necti dicitur: quo in genere sunt hæc: *testamenti factio, nexi datio, & nexi liberatio, &c.*

Perque æs & libram familiam manciparet.] Qua ratione hoc factum sit, jam ostensum est.

Præter libripendem.] *Libripens* fuit is, qui in mancipationibus libram sive stateram tenebat, à *libra* & *pendendo*, sive ponderando dictus, quasi *ponderator*. Veteres enim primum ære gravi non signato usi sunt: neque in emptione & venditione pretium numerarunt, sed appenderunt.

Cæterum & illud hoc loco notandum, ex hac lege tractum esse, quod postea legislatores omnes voluerunt, septem testibus præsentibus testamenta scribi. Erant enim in hac imaginaria venditione septem, videlicet: quinque cives Romani, libripens, & emptor.

XIII. *Cum nexum faciet, mancipiumque, uti lingua nuncupassit, ita jus esto.*

Extant hæ reliquiæ apud *Festum*, & *Ciceronem* in 1. de Oratore, ubi *Antonius* ita Crassum alloquitur: Lapides mehercle flere coëgisses, ut totum illud, uti lingua nuncupassit, non XII. tabulis, sed in magistri carmine scriptum videretur. *Festus* eam sic interpretatur, id est, *ita uti nominarit, locutusve erit, ita jus esto.*

Cum nexum faciet, mancipiumque.] Id est, cum paterfamilias per æs & libram familiam vendet. Loquitur enim lex de *mancipatione*, de qua etiam prior egit, & jubet, ut quod testator hæredem nuncupans, de suis bonis decreverit, id jus ratumque sit. Quidam etiam ad alios contractus eam referunt.

XIV. *Qui se sciret testarier, libripensve fuerit, nisi testimonium feriatur, improbus, intestabilisque esto.*

Extat apud *Agellium* libro 15. cap. 13. sed valde corruptum. Hæc lex varie à diversis recitatur. Apud *Agellium* sic legitur: *Qui si erit testator: libripensve fuerit, in testimonium feriatur, improbus intestabilisque esto.* Sed ubi priora verba nullam fere significationem habere possunt: ego sic recitavi partim ex correctione *Jacobi Cujacii*, partim aliorum. Videtur autem loqui de testibus ad testamenta adhibitis, quales quinque cives Romanos puberes cum libripende adhiberi *lex duodecima* vult, si ii rogati nolint testimonium perhibere, ac fateri testamentum ita conditum fuisse; seque testes à conditore ejus adhibitos fuisse, quasi propter ejusmodi inficiationem pœna vel mulcta sint afficiendi. Atque sic etiam *in civili jure* traditum est, ut quum ab initio testamenti tabulæ aperiendæ sunt, *prætor* pro suo officio cogat *signatores* convenire, & sigilla sua recognoscere, vel negare se signasse: quoniam publice expedit, suprema hominum judicia exitum habere. Sed in genere *de omnibus testibus* accipi potest, qui in aliquo negotio, vel contractu vocari se in testes passi sunt, si de perhibito testimonio rogati, illud dicere, ejusque approbare fidem non velint, ut *improbi* intestabilesque sint.

Qui se sciret testarier.] Id est, qui se in testem vocari passus fuerit. Sic corrigit doctissimns vir *Jacobus Cujacius* adjutus à vetusto codice. *Adrianus Turnebus*, legit, *Qui si erit testatus.* Ut *testatus* idem significet, quod *antestatus*, de quo postea.

Ni testimonium faciatur.] Apud *Agellium* est, in testimonium feriatur. *Cujacius* legit, *Si in testimonium feriatur*, id est, si cogatur, & pulsetur, ut testimonium dicat. *Adrianus Turnebus:* Ni testimonium *fateatur*, vel ferat. Potest autem esse *fariatur*, una litera mutata. Veteres enim *fariari* pro fari, usi sunt, teste *Diomede*, qui ejusmodi morem antiquis fuisse dicit ut in dictionibus quibusdam sermonem ex abundanti adderent, nihilque adjecta syllaba dictionibus conferret. Quomodo *aggrediri*, pro aggredi, item *moriri*, pro mori, dixerunt.

Improbus, intestabilisque esto.] *Intestabilis* proprie dicitur, cui testimonii dicendi jus non est: sicuti contra *testabilis* dicitur, cui jus hoc datum est. Postea autem *intestabiles* etiam in patiendi significatione dicti sunt, quibus testimonium non dicitur. Hinc *Cajus* ait: Cum lege quis *intestabilis* jubetur esse, eo pertinet, ne ejus testimonium recipiatur, & eo amplius, ut quidam putant, neve ipsi dicatur testimonium.

XV. *Utique filii, filiæque familias bonorum sui, suæque hæredes essent.*

Testimonium hujus capitis extat apud *Justinianum* Instit. lib. 2. tit. 19.

Sequuntur nunc leges aliquot *de hæredibus*, quo ordine illi sibi invicem succedere debeant. Hæc autem quam recitavi lex, vult ut primum locum inter *hæredes* habeant filii, *filiæque* familias.

Sui suæque hæredes essent.] Tria *hæredum* genera à jurisconsultis traduntur. Aut enim sunt *necessarii*: aut sui & necessarii: aut *extranei*. *Necessarius hæres* est servus hæres institutus: ideoque sic appellatur, quia sive velit, sive nolit, omnino post mortem testatoris protinus liber & necessarius hæres fit.

Sui autem & *necessarii hæredes* sunt, veluti *filius*, *filia*, nepos, neptisve ex filia, & deinceps cæteri liberi, qui in potestate morientis modo fuerunt. Atque hi quidem *sui hæredes* ideo appellantur, quia *domestici hæredes* sunt, & vivo quoque patre quodammodo domini existimantur: unde etiamsi quis *intestatus* moriatur,

prima

prima causa est in successione liberorum. *Necessarii* vero ideo dicuntur, quia omnino, sive velint, sive nolint, tam ab intestato, quam ex testamento, ex lege XII. tabularum *hæredes* fiunt. Cæteri, qui testatoris juri subjecti non sunt, *extranei hæredes* appellantur. Ex his quæ legis sententia sit, manifestum est. A quibusdam ita recitatur: *Intestatorum hæreditates* primo suorum hæredum, velint nolintve sunto.

XVI. Ut si qua mulier post viri mortem in decem proximis mensibus pareret: qui quæve ex ea nasceretur, suus, suave in viri familia hæres esset.

Prioris partis testimonium extat apud *Agellium* lib. 3. cap. 16. Altera legis pars, (inquit *Hottomannus*) ex conjectura quidem, sed tamen cum aliqua jurisconsultorum veterum authoritate addita est. *Ulpiani* quidem in l. 3. §. 4. ff. de suis & legit. Item *Juliani* in l. 6. & l. 7. eodem. Loquitur hæc lex de posthumis, quem illi gradum inter hæredes habere debeant, & quinam *veri posthumi* judicandi. Ut enim sobolem illam *posthumam* ex nuptiis vere natam & mariti esse constaret, neve aut proles aliqua notha facile supponi posset, aut impudicis mulieribus liberum esset, sua semper adulteria tegere, obtentu matrimonii: ideo *decemviri* scripserunt atque definierunt, in decem mensibus hominem gigni, ut, qui post decimum mensem à parentis morte nascerentur, pro veris *posthumis* non haberentur, nec inter hæredes numerarentur.

In decem proximis mensibus.] De tempore partus humani varie disputant Physici. *Plinius* lib. 7. cap. 5. quidem negat certo definiri & sciri tempus ejusmodi partus posse: tamen & antiquiores & recentiores scriptores experientia edocti tradiderunt, *septimo, nono, & decimo*, nonnunquam etiam *octavo mense* hominem gigni, & in lucem edi, summumque esse hominem gignendi finem decem menses, non inceptos, sed exactos. Et ex hac lege fluxisse videtur formula illa *Aquiliana* instituendi posthumi hæredis: *Si quis mihi nepos post mortem meam in decem mensibus proximis natus erit, &c.*

Cum qua convenit etiam *Varronis* testamentum: *Si quis mihi filius, unus pluresve in decem mensibus gignuntur, ii si erunt* ὄνοι λύρας, *exhæredes sunto.* Reliqua legis verba ante exposita sunt.

XVII. Si paterfamilias intestato moritur, cui suus nec extabit hæres, agnatus proximus familiam habeto.

Extat apud *Ulpianum* capite Institutionum 26. Priorem hujus legis partem *Paulus* interpretatur, in l. si quis. 9. ff. de lib. & posth. Verba sunt perspicua.

Si intestato moritur.] Hæc verba ad id tempus referuntur, quo testamentum destituitur, non quo moritur: quippe cum tunc demum certum esse incipiat *intestatorem* intestato esse mortuum. Dicitur autem *intestatus quatuor modis:* testamento non facto, non jure facto, rupto, irritove facto, & ab hærede destituto, id est, cum hæres scriptus hæreditatem repudiavit.

Cui suus extabit hæres.] De suis hæredibus, quinam sint, ante dictum est.

Familiam habeto.] *Familiæ* appellatio varie accipitur, videlicet: vel *de rebus*, vel *de personis*. De rebus, ut in hac lege, ubi significat hæreditatem defuncti. De personis quando intelligitur, tum rursum quinque modis accipitur, ut docent *Ulpianus* & *Alciatus*, quæ huc non libet referre.

XVIII. Intestato liberto mortuo, primum sui succedunto: si hi non fuerint, patronus.

Testimonium hujus legis extat apud *Justinianum*, Institutionum lib. 3. tit. 8. & apud *Ulpianum* capite Institutionum 29.

Olim (inquit *Justinianus*) licebat liberto patronum suum impune testamento præterire. Nam ita demum lex XII. tabularum ad hæreditatem liberti vocabat *patronum*, si intestatus mortuus esset libertus, hærede nullo relicto.

De *libertis*, quinam illi sint, libro I. harum antiquitatum abunde dictum est.

Primum sui succedunto.] In hac lege per suos hæredes intelliguntur *liberti filii*, vel liberi naturales, filius adoptivus, uxor, &c. uti ex *Ulpiano*, & *Justiniano* cognoscitur.

Si hi non fuerint, patronus.] De *patronis* etiam multa libro primo dicta sunt. Hæc tamen lex de iis non est intelligenda: cum *patronus* hic significet eum, qui ex servitute servum suum manumisisset. Cæterum totum hoc caput diligenter ab *Ulpiano*, & *Justiniano* explicatur, unde, quæ hic desunt, peti possunt.

XIX. Uti cæterarum rerum, si hæredes partem quisque suam habere mallent, familiæ erciscundæ arbitrum sumerent, cui totius rei jus, arbitriumque permitterent.

Habetur hoc caput apud *Cajum l. 1. ff. famil. ercisc.* & apud *Ulpianum* lib. 4. eodem. Quandoquidem communio rerum solet discordiam parere, optima ratione lex introduxit actionem, quam *familiæ erciscundæ* appellarunt jurisconsulti. *Cajus* loco citato ita inquit: Hæc actio (scilicet *familiæ erciscundæ*) proficiscitur ex *lege* XII. *tabularum*. Namque cohæredibus volentibus à communione discedere, necessarium videbatur aliquam actionem constitui, qua inter eos res hæreditariæ distribuerentur. Inde etiam

Papi-

Papinianus commendat fratres, qui à lite propter communem hæreditatem ſuborta, per diviſionem ultro diſceſſiſſent.

Familiæ erciſcundæ.] *Familiæ* appellatione hoc loco res hæreditariæ accipiendæ ſunt.

Erciſcundæ.] *Erciſci* veteres dicebant, *pro partiri*, ac dividere. unde illud *Feſti: Erctum* citum (quod ſignificat hæreditatem diviſam) fit inter conſortes. *Erctum* (id eſt, hæreditas) à *coërcendo* dictum, unde & *erciſcundæ*, & erciſci. *Citum* autem (id eſt, diviſa) vocatum eſt à *ciendo*. Eſt autem, idem *ciere*, & *ciſcere*, pro *dividere*. Unde forte quis non aberret, ſi dixerit, *erciſcundæ*, compoſitum ab *er*, vel *ereditate*: Sic enim veteres ſcribebant, ſine aſpiratione: & à *ciſcundæ*, id eſt, *dividundæ*, vel dividendæ.

Arbitrum ſumerent, cui totius rei jus, &c.] *Arbiter* (ut *Feſtus* docet) dicitur *judex*, quod *totius rei habeat arbitrium*, & facultatem. Eſt autem hoc loco *arbiter*, judex compromiſſarius, id eſt, civis Romanus, ex compromiſſo à litigatoribus ſumptus, cui *prætor* diſceptandæ arbitrio ſuo controverſiæ poteſtatem dedit. Quod ad hanc legem attinet, ſignificat *Cicero* lib. 1. de Oratore certa & ſolennia fuiſſe verba, quibus *arbiter*, partibus diviſis, alterum ab alterius parte arceret. Summa huc pertinet, ut *arbiter familiæ erciſcundæ* additus, primum ſingulas res, ſi commode fieri poſſit, ſingulis adjudicet: ſi non poſſit, & unius pars præponderet: tunc eum alteri in pecuniam certam condemnet. Quod ſi unus aliquis ſolus fructus percepit, remque hæreditariam corrupit, aut conſumpſit: tum eum in certam quoque pecuniam alteri condemnet.

XX. Inter hæredes, pro hæreditariis portionibus, obligationes hæreditariæ diviſæ ſunto.

Teſtimonia hujus legis extant plurima in jure civili, quæ prolixe hoc loco commemorare nolo. Sententiam tantum breviter indicabo, quæ videtur eſſe hæc: Ut *obligationes teſtatoris* diviſæ ſint inter hæredes, pro portionibus hæreditariis. Exemplo fiet res clarior: Si *teſtator* votum aliquod fecit, aut centum alicui debet, tum ſolutio illius voti, vel pecuniæ debet fieri non per unum hæredem, ſed dividi per hæredes, ita ut omnes hæredes conferant ad illius ſolutionem, pro portionibus hæreditariis. Et ſic creditores demortui debitoris poſſunt agere, non contra unum hæredem, ſed contra omnes. Idem etiam intelligendum eſt de *teſtatoribus creditoribus*. Si quis eis debeat aliquam pecuniæ ſummam, nec ante obitum *teſtatoris* ſolutio fiat: tum hæredes ejus omnes, non unus tantum, contra debitorem actionem habent.

Pro hæreditariis portionibus.] Id eſt, *pro partibus hæreditatis*, quas quiſque hæredum ex hæreditate, vel bonis teſtatoris accepit.

Obligationes hæreditariæ.] Id eſt, illæ *obligationes*, quæ à teſtatore ad hæredes veniunt. *Obligatio* (ut *Juſtinianus* lib. 3. Inſtit. tit. 14. definit) eſt juris vinculum, quo neceſſitate adſtringimur alicujus ſolvendæ rei, ſecundum noſtræ civitatis jura. Dividuntur autem *obligationes in naturales, civiles, & mixtas. Naturales* dicuntur, quæ cum revera contractæ ſint, à jure tamen *quiritium* non approbantur: veluti, ſi ſervus civi Romano pecuniam crediderit: jure quidem naturæ, quæ parem omnium hominum conditionem eſſe voluit, obligatio nata eſt: ſed prætor de ea jus non dicit. *Civiles* ſunt, quæ vel nunquam revera contractæ ſunt, facto tamen aliquo, ſed ad juris civilis rationem non accommodato, diſſolutæ ſunt. *Mixtæ* dicuntur, quæ cum revera & æquiſſime contractæ ſunt, tum etiam à jure civili comprobatæ, & confirmatæ: cujuſmodi ſunt, ex mutuo, commodato, depoſito, empto, conducto, & cæteris ſimilibus. De hoc tertio genere præcipue lex loquitur. Alias *obligationum diviſiones* omitto: de quibus juriſconſultorum ſcripta videantur: & nos etiam libro ſequenti quædam dicemus.

XXI. Ut quæ mulier, cum juris eſſet, annum unum apud virum matrimonii cauſa fuiſſet, ea mulier, ni trinoctium uſurpatum eſſet, pro uſucapta haberetur.

Sic hanc legem, cujus teſtimonia apud *Agellium* libro tertio, cap. 2. & apud *Macrobium* lib. 1. Saturn. cap. 3. extant, recitat *Franciſcus Hottomannus* IC.

Docuimus libro harum Antiquitatum v. ex *Severino Boëtio*, Topic. *Cic.* interprete, tribus modis veteres Rom. uxores habuiſſe: *uſu*, *farre*, ſeu *confarreatione*, & *coëmptione*. Uſu fieri *matrimonium* dicebatur (ut id breviter repetamus) cum tutoribus authoribus mulier in matrimonium conveniebat, & cum viro ita conſueſcebat, ut cum juſto marito: adeo ut ſi uſus ille intra annum non interrumperetur, pro *uſucapta* jam haberetur. De hoc modo lex hæc loquitur.

Ni trinoctium uſurpatum eſſet.] *Uſurpare* hic, & *uſucapere*, verba inter ſe contrarie relata ſunt. Nam *uſurpatio*, eſt uſucapionis interruptio. Jubet igitur lex, ut quæ mulier annum unum matrimonii cauſa apud virum fuiſſet, ea mulier anno exacto, in ejus viri manu eſſet: i. quaſi *uſucapta*: ſicuti res mobiles anno *uſucapiuntur*. Quemadmodum autem jure civili rerum *uſucapiones* infringuntur, ſi dominus eas uſurparit: veluti ſi ſurculum in fundo defregerit (quod ex libro 3. *Cic.* de Oratore intelligitur) eodem modo lex mulieri poteſtatem facit poſſeſſionem illam viri interrumpendi: nimirum ſi ante anni finem tres ab eo noctes abfuerit. Has autem uxores, quæ matresfamilias non erant, *matronas* proprie, & reſtricte appellari ſolitas veriſimile eſt: præſertim cum *Agellius* lib. 18. cap. 6. ſcribat, *matronam* dictam eſſe proprie, quæ in matrimonium cum viro conveniſſet, quoad in eo matrimonio maneret.

XXII. Ne

XXII. *Ne connubium patribus cum plebe esset.*

Dionysius lib. 10. extremo scribit, *decemviros* hanc legem in duas postremas tabulas retulisse: eamque idcirco adjectam fuisse, ne patres cum plebe reconciliati, communi studio *decemvirorum*, qui retinere *magistratum* perpetuum volebant, obsisterent. Abrogatam autem eam, septimo post anno à *Canulejo tribuno* plebis fuisse, *Livius* libro 4. memoriæ prodit: ubi simul, quæ cujuscunque partis argumenta fuerint, exponit. Perlata enim à *Canulejo* tandem lex fuit, ut deinceps patribus cum plebe connubii jus esset.

XXIII. *Ut si è conjugibus alter alteri nuntium mitteret, eumque res suas sibi habere juberet, divortium esset.*

Et hanc legem, cujus testimonium extat apud *Ciceronem* Philipp. 2. & apud *Cajum* in l. pen. ff. ad leg. Jul. de adult. sic recitat *Franciscus Hottomannus*.

Cicero Philipp. 2. sic inquit: *Frugi factus est, mimam illam suam suas res sibi habere jussit: ex* XII. *tabulis, claves ademit, foras exegit, &c.* Constat Romuli instituto tam sanctam habitam fuisse matrimoniorum conjunctionem, ut divortium Romæ nullum per annos IↃXX. fuerit; id quod à *Dionysio*, *Plutarcho*, *Valerio*, & *Agellio* memoriæ proditum est. Primum enim *M. Pomponio*, *C. Papirio*, vel (ut alii scribunt) *M. Atilio*, *P. Valerio* Coss. *Sp. Carvilius Ruga* uxori nuntium remisit, quod eam sterilem diceret, seque liberorum quærendorum causa uxorem capere jurasset. Et *Tertullianus* in Apologetico ait: Per annos ferme sexcentos ab Urbe condita, nulla repudium domus sensit. *Plutarchus* autem in *Numa* mentionem facit, morem apud Romanos fuisse, ut marito, qui satis liberorum haberet, jus esset uxorem suam alteri viro, liberorum ex ea quærendorum causa, concedere, atque in matrimonium elocare. Quinetiam *Strabo* lib. 11. scribit, *Catonem Hortensio* uxorem suam Martiam liberorum quærendorum causa in certum tempus concessisse. Ubi etiam adscribit, fecisse hoc illum secundum antiquum Romanorum morem. Et *Plutarchus* in Catone Uticensi nominatim addit, contracta Philippi patris voluntate sponsalia fuisse.

DE IN JUS VOCANDO.

XXIV. *Si in jus vocato morbus, ævitasve vitium est: qui in jus vocassit, jumentum dato: si volet arceram ne sternito.*

Extat apud *Agellium* lib. 20. cap. 1. sed valde corruptum: quod sic, uti nos scripsimus, emendavit *Jacobus Ravardus*.

Vult hæc lex, ut in jus vocato pauperrimo homini, vel inopi, qui aut pedibus forte æger esset, aut quo alio casu ingredi nequiret, plostrum daretur, ne causatio ægri corporis perpetuam daret fidem detrectantibus, jurisque actiones declinantibus, vocationem.

Morbus.] Non de gravi & periculoso morbo intelligenda est lex: de eo enim sequens loquitur: verum de levi quadam imbecillitate, quæ rebus agendis non obstet. Id quod etiam *Cæcilius* apud *Agellium* probat, inquiens: Morbus in lege ista non febriculosus, neque nimium gravis: sed vitium aliquod imbecillitatis atque invalentiæ demonstratur: non periculum vitæ ostenditur.

Ævitas.] *Ævitas* senium significat, cum scilicet jam provectiores homines sunt, & quasi *capulares*, ut inquit *Plautus*.

Jumentum dato.] *Jumentum* hoc loco non significat, uti alias, simplex jumentum, equum, vel mulam, ad equitandi usum concessam: sed *vectabulum*, quod à junctis pecoribus traheretur. Veteres enim *jumentum* à jungendo dixerunt.

Si volet arceram, ne sternito.] Decemviri postulanti *arceram* reo sterni vetuerunt non quod eam delicate sternere actor, si voluisset, prohiberetur: verum quod eam reo sine *arcera* in jus sequi recusanti, invitus actor sternere non cogeretur. Vocabatur autem *arcera*, *plostrum tectum* undique, & munitum, quasi arca quædam magna, vestimentis instrata, qua nimis ægri aut senes portari cubantes solebant.

XXV. *Si judex, vel alter ex litigatoribus morbo sontico impediatur, dies judicii diffeisus esto.*

Extat hoc legis caput apud *Ulpianum* lib. 2. Pandect. & testimonium habet apud *Agellium* lib. 20. cap. 1. item apud *Festum*.

Sententia legis plana est: hæc scilicet, ut si *judex*, vel alter ex *litigatoribus* gravi morbo corriperetur, atque sic impediretur, ut in judicio apparere, vel ei præesse non posset, actio illa in alium diem differretur.

Morbo sontico.] Sextus Cæcilius apud *Agellium* lib. 20. cap. 1. dicit decemviros *morbum sonticum* appellasse morbum vehementiorem, vim graviter nocendi habentem. Et apud *Festum* Ælius Stilo ait, *Morbum sonticum* in XII. tabulis significare certum, cum justa causa, quem nonnulli putent esse, qui noceat, quod sontes significat nocentes.

Dies judicii diffeisus esto.] Dies judicii ita *diffindi* solet ex hac lege XII. tabularum, ut, si morbo sontico actor, vel reus impeditus esset, morbum in jure allegari per amicum curaret: tunc prætor excusatione cognita, in diffindendo die hac formula utebatur: *Hic dies diffisus esto.* Ergo vocatus in jus, nisi ob morbum opus esset jumento, aut nisi *ob morbum sonticum*, dies judicii diffisus esset, statim in jus sequi actorem cogebatur: eique non sequenti, præsentibus antestatis actor judicium denuntiabat: de quo in sequenti lege.

XXVI. *Si in jus vocet, atque eat.*

Si vis vocationi fuat, antestaminor: ni it, aurem capito antestati.
Si calvitur, pedemve struit, manum endo jacito.

Prior pars extat partim apud *Ciceronem*, partim apud *Porphyrionem* interpretem *Horatii*, sed mirum in modum corrupta: posteriorem *Festus* habet in voce *Struere.*

Sententia legis videtur esse hæc: *Uti civis Romanus in jus vocatus, illico nulla mora interposita vocantem sequatur.* Qui, si sequi nolit, adeo, ut vi cogi oporteat, actor præsentes aliquot cives antestetur: id est, in testes vocet: quod si adhuc sequi nolit, aurem antestati capiat. Si fugiat reus, actor ei manum injiciat, atque in jus rapiat.

Si in jus vocet.] Ita *Cic.* lib. 2. de leg. *A parvis enim, Quinte, didicimus, si in jus vocet, atque eat, & ejusmodi alias leges nominare, &c.* Vetuste autem dixit lex, *Atque*, pro statim, ut *Servius* in illud Virgilii annotavit: *Atque illum in præceps prono rapit alveus amni.* itemque *Agellius* lib. 10. cap. ult.

Si vis vocationi fuat.] Sic legitur apud *Porphyrionem*, quam lectionem rectam esse *Justus Lipsius* libro 4. epistolicarum quæstionum epist. 26. affirmat, eumque secutus sum. Alii aliter emendant. *Lambinus* quidem sic: *Si vis vocationi fuat, aut si te in jus vocantem non sequatur, antestatus em capito, seu, in jus em rapito.* Turnebus vero: *Si in jus vocat ni it, aurem antestatus manum injicito, antestati capito.* Aliter *Carolus Sigonius: Si in jus vocet, atque eat: Ni statim eat, en capito antestari, &c.* Est autem sensus horum verborum: Si adversarium in jus vocaveris, & is vi restiterit, ut vim adhiberi necesse sit, *antestaminor, &c.*

Fuat.] Sic veteres dixerunt, pro *fiat*, teste *Nonio Marcello*, & *Julio Sabino* in Virgilium.

Antestaminor.] Id est, testes aliquot advocato.

Aurem capito antestati.] Mos enim erat in *antestatione*, ut memoriæ causa actor auriculam imam tangeret antestati, cum hoc verbo: *Memento.* Hinc *Plin.* lib. 11. cap. 45. Est in aure ima memoriæ locus, quem tangentes antestantur. Et huc allusit *Virgil.* inquiens: *Cynthius aurem Vellit, & admonuit.* Addit etiam *Lipsius*, apud Laurinos lapillum esse, in quo sit caput sculptum, & manus aurem atterens, cum verbo Græco μνημόνευε. *Horatii* & *Plauti* versus, ex quibus hic mos elici quoque potest, non adscribam. Alii tamen aliter vocabulum *antestati* exponunt: penes doctos judicium esto.

Si calvitur.] Id est, Si *frustratur.* Nonius.

Pedemve struit.] Hoc est, Si retroversum it, aut fugit, aut gradum auget, vel minuit, si remoratur. *Festus.* Sic etiam glossarium vetus: *Struere pedem*, φεύγειν.

Manum endojacito.] Antique, pro *manum injicito.*

XXVII. *Si status dies sit cum hoste, venito.*

Extat apud *Cic.* lib. 1. *Offic.* Sententia legis hæc est: Is qui judicio sisti promiserit adversario, secundum suam, vel fidejussorum promissionem, se sistat ad diem statutum.

Si status dies.] *Status dies* vocatur, qui judicii causa est constitutus.

Cum hoste.] Id est, cum *adversario*, vel *peregrino.* Hostis apud antiquos *peregrinus* dicebatur, & qui nunc *hostis*, perduellis. *Festus.* Sic & *Cicero* libro primo Officiorum: Equidem illud etiam, inquit, animadverto, quod qui proprio nomine *perduellis* esset, is *hostis* vocaretur, lenitate verbi tristitiam rei mitigante. *Hostis* enim apud majores nostros is dicebatur, quem nunc *peregrinum* dicimus. Hactenus *Cicero.* Appellatus est autem *hostis*, ab *hostio*, quod est æquo: quoniam peregrini suis, ut nos nostris, utentes legibus, pares nobis videntur. Et quia in conflictu ex æqua causa pugnam adire solent, ideo concinna est translatio ad litigatores, qui pari jure de eadem contendunt causa, ut victoriam consequantur: ideoque *victos* & *victores* nuncupamus.

DE JUDICIIS.

XXVIII. Rem ubei pagunt, oranto: nei pagunt ante meridiem in foro, aut in comitio caussam coniciunto: post meridiem, præsente ambobus, leitem addicito: sol occasus, suprema tempestas esto.

Sic hanc legem restituit *Josephus Scaliger* in Castigationibus *Sexti Pompeji Festi.* Prior versus extat in 2. libro Rhetoricorum ad Herennium: reliqua habet *Agellius* libro 17. capite 2.

Legis sententia hæc est: *Ut litigantes, si de re controversa paciscerentur, vel litem inter se componerent, orarent*: id est, oratione id peragerent: quod si non paciscerentur, tum ante meridiem in *foro*, aut in *comitio* (in illis enim locis jus dicebatur) caussam conjicerent: id est, breviter narrarent, non integra & prolixa oratione exponerent: eo facto, *prætor* post meridiem litem, id est, rem controversam, ei, qui caussam obtinuisset, addiceret, ambobus præsentibus. Utriusque enim *litigatoris* præsentiam lex in lite addicenda desiderat: qua de caussa institutum fuit, ut absente altero, alter à *prætore* edictum peteret, quo absens intra dies decem adesse juberetur: ni veniret, item alterum edictum, item tertium: quibus propositis, tunc peremptorium proponebatur, quo adversario facultas omnis tergiversandi præcidebatur: quippe cum in hoc denuntietur, fore ut etiam absente adversario res cognoscatur, ac judicetur, uti alibi dicetur. Additur deinde: *sol occasus suprema tempestas esto*: quo significatur, post solis occasum nullum oportere à prætore jus dici: quod si diceret, irritum id esse.

Rem ubi pagunt.] *Pago*, pagis, pagere, pepegi, pactum, significat idem quod *pacisci*, sive pactione componere.

Quid *forum*, quid *comitium* sit, alibi prolixe est explicatum.

Coniciunto.] *Josephus Scaliger* scribit, *coniciunto* unico i, more antiquo. Veteres enim sic scripsisse, *abicio*, *adicio*, *conicio*, pro quibus dicimus abjicio, adjicio, conjicio, testatur *Aldus Manutius* in sua Orthographiæ ratione. Est autem *conjicere* breviter rem narrare.

Post meridiem.] *Meridies*, inquit *Censorinus* lib. de Die natali, cap. 19. quod est mediæ diei nomen. Idem libro eodem, & *Plin.* libro 7. cap. 60. argumentatur, horarum nomen trecentis annis Romæ ignoratum fuisse, cum in XII. tabulis ortus tantum & occasus nominentur.

Præsente ambobus.] Est ἀρχαϊσμὸς, pro *præsentibus ambobus*. Quidam legunt: præsenti litem addicito, si ambo præsentes sunt, quos *Josephus Scaliger* reprehendit.

Litem addicito.] Hic *lis*, res est, de qua controversia est, quæ addicitur alteri, præsente tamen adversario. Quidam malunt legere *litem adjicito*, ut eodem die conjectioni lis adjiciatur.

Sol occasus.] Antique *occasus* hoc loco usurpatur, pro, sol quando occidit: vel *solis occasus*, ut quidam perperam legunt.

Suprema tempestas esto.] Id est, diei novissimum tempus. *Macrobius* lib. 1. Saturn. cap. 3. Aliter tamen interpretatur hanc legem *Jacobus Ravardus* lib. 4. Variorum, cap. 1. de quo judicent docti. Vide etiam *Adrianum Turnebum* Advers. libro 29. cap. 15. & *Franciscum Hottomannum* in Commentariis ad XII. tabularum fragmenta.

XXIX. Si qui in jure manum conserunt, utreique superstitibus præsentibus, vindicias sumunto.

Diu torsit me hæc lex, cum nullius interpretationem, quæ mihi satisfaceret, videre potuerim. Ego quid de ea sentiam, candide in medium proferam. Lectori tamen liberum relinquens judicium, ut vel aliam quamvis interpretationem sequatur, vel ipse aliam excogitet. Videtur ergo hæc legis sententia: *Si qui in jure manum conserunt*, id est, si qui de domo vel agro, vel alia quadam re contendunt, & super ea re festucas inter se, quasi hastas, dicis caussa committunt, *utreique superstitibus præsentibus, vindicias sumunto*, id est, utrique litigatores præsentibus testibus festucas illas, inter se committant, & manus conserant. Hoc mihi quidem videtur, sed tamen non omnino satisfacit. Subjiciam autem rationes interpretationis.

Si qui in jure manum conserunt.] Hoc ita interpretatus sum, *Si qui de domo*, *agro*, vel alia aliqua re *contendunt*, & festucas inter se, quasi hastas, dicis caussa super alia re vel in loco præsenti committunt. Quod ex *Agel.* colligi potest, is enim sic scribit: Qua de re disceptabatur in re præsenti, sive ager, sive aliud quid est, in ea re solennibus verbis *vindicia*, id est, consertio manus in re, atque in loco præsenti apud prætorem ex XII. tabulis fiebat, in quibus ita scriptum est: *Si qui in jure manum conserunt.* Sed postquam *prætores* propagatis Italiæ finibus datis jurisdictionibus occupati, proficisci, vindiciarum dicendarum caussa longinquas in res gravabantur: institutum est contra XII. tabulas tacito consensu, ut litigantes, non in jure apud prætorem manus consererent, sed ex jure *manu consertum* vocarent, id est, alter alterum ex jure ad conserendam manum in rem, de qua ageretur, vocaret, atque profecti simul in agrum de quo litigabatur, terræ aliquid ex eo, uti unam glebam ad *prætorem* deferrent, & in ea gleba, tanquam in toto agro vindicarent. Hæc

Agellius, quemadmodum legit *Sigonius*. Nam vulgatus textus paulo aliter habet. Ex quibus hoc liquet, consertionem illam manuum factam fuisse in re, atque loco, de quo disceptaretur, præsenti, & quidem apud *prætorem*, id est, præsente prætore, quo nomine tum *Consules* etiam dicti sunt, cum nondum pecu-liaris *prætorum magistratus* esset, ut ex *Cicerone* cognoscitur. Addit *Agellius*, *postquam prætores propagatis Italiæ finibus, datis jurisdictionibus occupati, proficisci vindiciarum dicendarum causa longinquas in res gravabantur, &c.* Unde etiam satis patet; consertionem manuum in re atque loco, de quo disceptaretur, præsenti factam esse, & *prætorem* etiam adjudicandæ possessionis causa (quod *Agellius* hîc dicit, vindiciarum dicendarum causa) ei cui illa deberetur in eas res, de quibus controversia esset, proficisci oportuisse. Nec obstat quo minus hæc interpretatio vera sit, quod lex dicit: *Si qui in jure manum conserunt.* *Jus* enim, ut *Lexicographi* tradunt, nonnunquam dicitur locus, ubi magistratus, vel alius judex consistit juris dicundi, aut judicandi gratia, etiam domi, aut in itinere, sive de plano hoc agat, &c. Ideoque etiam hic *jus pro loco*, vel re controversa, ubi prætorem adesse, & victori possessionem ejus adjudicare oporteret, intelligi potest: *Manus autem conserere*, ut vult *Hottomannus*, dicebantur vi vindiciis, qui vim moribus faciebant, festucas inter se, quasi hastas, dicis causa committentes.

Superstitibus præsentibus.] Vult lex ut præter *prætorem* etiam testes illi manuum consertioni intersint. Superstites enim testes præsentes dicebantur, inquit *Festus*.

Vindicias sumunto.] Id est, illa manuum consertio, ab utrisque litigatoribus fiat, testibus præsentibus, vel alter *litigatorum alterius manum corripiat*, aut manum cum eo conserat, eo modo, uti jam dictum est, non tantum *prætore*, sed etiam aliis testibus præsentibus. Sic enim *Agellius* vindiciam exponit *consertionem manus*, in re atque loco præsenti. Et *Adrian. Turnebus* in hac lege, *vindiciam* significare manus correptionem, vel consertionem scribit. Qui per *vindicias* intelligunt glebam illam, vel festucam, quam illi, qui ex jure manu consertum sese invicem vocabant, ex agro, vel domo, vel alia re controversa, in jus ad prætorem ferebant, & super qua vindicabant, multum falluntur, cum *Agellius* author sit post XII. tabulas tacito consensu illum morem institutum esse.

XXX. *Si vindiciam falsam tulit, rei sive litis, arbitros tres dato: eorum arbitriis fructus duplione damnum decidito.*

Recitat hoc caput *Festus* in voce *Vindiciæ*. Vult lex, eum qui falso sibi rem alienam vindicavit, id est, secundum quem post injustam manuum consertionem vindiciæ, id est, possessio, datæ sunt, ad duplos fructus restituendos teneri.

Si vindiciam falsam tulit.] *Vindiciam ferre*, est sententia, decretoque rem obtinere. *Vindiciæ* appellantur res illæ, de quibus controversia est, quod potius dicitur jus, quia fit inter eos, qui contendunt. *Festus*, *Servius Sulpitius* ait, *vindiciam* in numero singulari significare eam rem, de qua est controversia, ab eo, quod vindicetur, & sic in hac lege accipitur. Sed & aliam ejus vocis significationem recitat *Cincius*, ubi dicit, *Vindicias* olim appellatas fuisse particulas illas, quæ ex fundo sumptæ, in jus allatæ essent. Reliqua vocabula ante sunt explicata.

XXXI. *Ut si quis è libertate in servitutem assereretur: prætor vindicias secundum libertatem daret.*

Capitis hujus extat testimonium apud *Dionys. Halicarnasseum* lib. II. ubi de assertione *Virginiæ* puellæ scribit, *Numitorium* ipsius avunculum, & assertorem postulasse ab *Appio Claudio decemviro*, ut legem à se in XII. tabulis perscriptam servaret, in qua cautum esset, ut ejus, qui in servitutem ex libertate asseritur, dominus usque ad exitum judicii non is esset, qui contra libertatem, sed qui pro libertate pugnaret.

Sententia legis est plana. *Balduinus*, & *Hottomannus* volunt, ita eam accipiendam, ut non modo liber homo, qui status controversiam pateretur, relinquatur suæ libertati, & ejus possessionem retineat, interea dum hæc quæstio status causæque liberalis penderet: sed etiam ut servus, qui in libertatem ab aliquo legitimo, & *justo vindice* asseritur, interea pro libero habeatur, & assertori libertatis dominus possessione cedat.

Assereretur.] Id est, *vindicaretur*, vel liberaretur.

Vindicias secundum libertatem daret.] Id est, præter possessionem ejus, de cujus libertate vel servitute disputatur, ei daret, qui libertatem defendit, non ei, qui servitutem quærit. *Vindiciæ* etiam hoc loco possessionem significant.

XXXII. *Ne quis rem litigiosam in sacrum dedicaret. Qui dedicasset, dupli pœnam subiret.*

Extat apud *Cajum* l. ult. ff. de litig.

Rem, ait *jurisconsultus Cajus*, de qua controversia est, prohibemur in sacrum dedicare: alioqui dupli pœnam patimur. *Duplum* autem adversario præstandum est, ut id veluti solatium habeat, pro eo, quod potentiori adversario traditus est. Tota lex est plana, nec explicatione prolixa eget. *Rem litigiosam* dicit rem, de qua controversia est.

XXXIII.

XXXIII. Cui testimonium defuerit, is tertiis diebus ob portum obvagulatum ito.

Extat apud *Festum*, in voce, *Portus*.

Sensus legis, ut vult *Turnebus* libro 13. Adversar. cap. 26. hic est: Si testis ei defuerit, qui litem habuit ei licere comperendinationis die, id est, die tertio, ante ejus, cujus testimonio uti volebat, ædes libere conqueri, & implorare testimonium, conviciumque recusanti facere. *Joannes Crispinus* aliter legem interpretatur, hoc videlicet modo: Cui testimonium deest, hoc est, qui suam intentionem nullo potest testimonio confirmare, is die tertio ad ædes adversarii *obvagulatum eat:* hoc est, adversario justum, testibus adhibitis, convicium faciat. Veluti, si quid esse in tuis ædibus contenderem, quod cum vere ad me pertineret, tamen apud te esse nullo testimonio possim demonstrare, illudque mihi restituere, uno & altero die rogatus, omnino recuses: mihi permisisse videntur *decemviri*, quandoquidem deficiente testimonio inutiliter jure, aut lege ageretur, tertio die ad ædes tuas venire: ibique rem meam repetere cum convicio, &c. Hæc ille. Utra sententia sit verior, judicent eruditi.

Ob portum.] *Portum*, inquit *Festus*, in duodecim tabulis *pro domo* positum esse omnes fere consentiunt.

Obvagulatum.] Turnebus legere mavult, *obvagulationem*. Significat autem *vagulatio*, ut *Festus* docet, quæstionem cum convicio: & deducitur à *vagulo*, quod est derivatum à *vagio*.

DE RE JUDICATA.

XXXIV. Æris confessei, rebusque jure joudicatis, triginta dies justei sunto: postidea indu manus jactio esto: in jous ducito. Nei joudicatum facit, aut quips endo joure em vindicit, secum ducito, vincito aut nervo, aut compedibus quindecim pondo, ne minore: aut si volet, majore vincito. Seu volet, suo vivito, Nei suo vivit, qui em vinctum habebit, libras farris indies dato. Sei volet, plus dato.

Habetur hæc lex apud *Agell.* lib. 20. cap. 1. sed multis modis corrupta: quam sic, uti recitabimus, restituit nobis *Josephus Scaliger*. Plurimum etiam in ea emendanda laborarunt *Jac. Cujacius*, & *Jac. Rævardus* jurisconsulti, quorum correctiones videri, & cum hac conferri possunt.

Sententiam legis malo *Sexti Cæcilii*, quam meis verbis indicare. Is itaque apud *Agellium* sic ait: *Confessi æris*, ac debiti judicatis, triginta dies sunt dati conquirendæ pecuniæ causa, quam dissolverent. His diebus nihil agi cum debitoribus poterat. Post deinde, nisi dissolverent, ad *prætorem* vocabantur: & ab eo, quibus erant judicati, addicebantur. *Nervo* quoque, aut compedibus *vinciebantur*. Hactenus ille. Sed clarior fiet lex, si singulas partes considerabimus.

Confessei æris.] Id est, *pecunia*, quam per confessionem adversarii in judicio factam constiterit esse debitam. *Confessei* passive, dicitur, pro, de quo reus confessus est.

Rebusque jure judicatis.] *Jac. Rævardus* legit, *ærisque debiti judicatis.*

Triginta dies justei sunto.] *Decemviri*, teste Cæcilio, *justos dies* appellarunt, veluti quoddam justitium, id est, juris inter eos quasi interstitionem quandam, & cessationem, quibus nihil jure agi cum adversariis posset.

Postidea indu manus jactio esto.] Post illos triginta justos dies, nisi tibi satisfecerit, injicere ei manus, atque in jus ducere tibi licet. *Postidea*, pro postea: *indu manus jactio*, pro manus injectio, antique.

In jus ducito.] *Jus* hoc loco significat *locum* illum, ubi *magistratus*, vel alius judex consistit, juris dicendi, aut judicandi gratia.

Nei judicatum facit.] Nisi solverit id, quod sententia *judicis*, sive *prætoris* continet, nisi sententiæ à prætore latæ obtemperaverit. *Judicatum* enim jussum, sive sententiam prætoris de re controversa significat.

Aut quips endo jure em vindicit.] Nisi quis eum in jure vindicet. *quips*, pro quis, vel aliquis, *endo*, pro in: *vindicit*, pro vindicat, antique. Cum enim *sonare*, *lavare*, veteres in tertia quoque conjugatione dixerint, *sonere*, *lavere*, ut *Nonius Marcellus* testatur: dubium non est, quin idem fecerint in voce vindicare. *Cujacius* certe vir doctissimus affirmat, se in veteri *Agellii* exemplari expresse scriptum reperisse, *vindicit*. *Rævardus* legit, *vindex esit*.

Secum ducito.] Utpote sibi propter æs alienum addictum.

Vincito nervo, aut compedibus.] *Nervum*, inquit *Festus*, appellamus *ferreum vinculum*, quo pedes impediuntur: quanquam *Plautus* eo etiam cervices vinciri ait. Sunt & *compedes* vincula pedum ferrea.

Quindecim pondo.] Significatur gravitas & pondus eorum compedum. *Festus* in voce *Exesto* scribit, fuisse quædam sacrificia, in quibus ita clamitabat lictor: *Hostis, vinctus, mulier, virgo, exesto:* scilicet interesse prohibebantur. Unde colligere licet, vinctos sive nexos, sacris olim interesse solitos. Idcirco autem *compedes* quindecim pondo majores, quia essent graviores, quam ut iis, cum sacris intersunt, sese vincti subducere possint, aut fugere: expresse videntur requirere *decemviri*: ne, si minores essent,

aut nexis custos perpetuo adesset in sacris, aut sine custode aliquod fugæ periculum subirent creditores. Et eo fortasse spectat illa legis *decemviralis* particula, quæ apud *Festum* in voce *Nec*, Antonii Augustini diligentia sic emendata legitur: *Ast ei custos nece sit, &c.*

Si volet, suo vivito.] Liberum reliquerunt *decemviri* nexis, suo vivere, vel non. Si enim non vellent suo vivere, tum creditores cogebantur eos alere, uti in lege sequitur.

Libras farris in dies dato.] Expresserunt *decemviri* certam farris quantitatem, quam, creditor nexis in singulos dies daret: quod si nexus ea quantitate non contentus esset, in creditorum arbitrio posuerunt, si vellent plus dare. *Ravardus* pro libras, *libram* legit in singulari: item, pro *in dies endo dies*: alii, *endo dies.*

XXXV. *Ni cum eo pacit, sexaginta dies in vinculis retineto. Trinis nundinis continuis in comitium procitato, ærisque æstimiam prædicato. Tertiis nundinis capite pœnas luito, aut trans Tiberim peregre venum ito. Ast si plures esunt rei, tertiis nundinis parteis secanto: si plus minusve secuesunt, ne si fraude esto.*

Hoc caput, quod præcedenti cohæret, *Agellius* non decemvirorum, sed suis verbis recitat. *Jacobus* autem *Ravardus* ita, ut nos scripsimus, restituere est conatus.

Sextus Cælius apud *Agellium*, cum priorem legem recitasset, sic pergit: Erat autem jus interea paciscendi. Ac nisi pacti forent, habebantur in vinculis dies sexaginta. Inter eos dies trinis nundinis continuis ad prætorem in *comitium* producebantur, quantæ pecuniæ judicati essent, prædicabatur. *Tertiis* autem *nundinis* capite pœnas dabant, aut trans Tiberim peregre venum ibant. Sed eam capitis pœnam sanciendæ fidei gratia, horrificam atrocitatis ostentu novisque terroribus metuendam reddiderunt. Nam si plures forent, quibus reus esset judicatus, secari si vellent, atque partiri corpus addicti sibi hominis, permiserunt, &c. Causam tam atrocis supplicii in debitores, fallentes fidem, constituti, idem paulo post reddit his verbis: *Nihil profecto immitius*, nihil immanius, nisi (ut reipsa apparet) eo consilio tanta immanitas pœnæ denuntiata est, ne ad eam unquam veniretur. *Addici* namque nunc, & *vinciri* multos videmus, quia vinculorum pœnam deterrimi homines contemnunt. *Dissectum* esse antiquitus neminem equidem neque legi, neque audivi: quoniam sævitia justa pœnæ contemni non quita est. Adscripsi integrum locum, unde quæ sit hujus capitis sententia intelligi potest. Adjicienda tamen quædam pauca sunt, & nonnullæ ex *Ravardo* recitandæ illius emendationis causæ.

Ni cum eo pacit.] Id est, ni is, qui eum vinctum habet, cum nexo paciscatur. De verbo *paco*, vel *pago*, supra diximus.

Trinis nundinis continuis in comitiis procitato.] Vult lex produci vinctum debitorem *trinis nundinis* ad prætorem in *comitium*, seu judicium, ut repetatur publice, in quantam pecuniam fuerit suo creditori condemnatus. Forte eam ob causam, si quis familiaritate, aut misericordia ductus, solvere voluisset eam pecuniam, hominemque miserum vinculis liberare. Item ut constaret omnibus vincto non fieri injuriam aut à creditore, aut à judice. *Procitare* veteres dixisse, pro *vocitare* & producere, scribit *Festus:* qui eosdem pro æstimatione, *æstimiam* dixisse, etiam annotavit.

At si plures esunt rei.] Veteres pro plures, & plurima *pluses*, dixerunt, & *plusima.* Item *se*, vel *nesi* pro sine, & reorum nomine, actorem, & reum promiscue acceperunt, ut tradit *Festus.*

XXXVI. *Assiduo vindex assiduus esto. Proletario civi quivis volet vindex esto.*

Descriptum est ex *Agellio* lib. 16. cap. 10.

Sententia legis hæc est, ut assidui, vel locupletes cives creditoribus addicti, ab assiduis, vel locupletibus vindicarentur: hoc est, si ita res ferret, assibus redimerentur, non autem à *proletariis:* ne, cum sint tenuioris fortunæ, quam ut asses possent dare, quibus assiduos è vinculis eximerent, ipsi pro assiduis, & se, suosque liberos, familiamque totam in discrimen adducerent: neve corpus liberum, immuneque assidui hominis liberandi gratia servituti, capitisque pœnæ aut sectioni subjiceretur. *Proletario* autem *civi* quemvis vindicem esse permiserunt *decemviri:* quia eorum debita non solent esse grandiora, quam quæ ære exiguo lui possint.

Assiduo.] *Assiduus*, inquit apud Agellium Julius Paulus, in XII. tabulis, & *pro locuplete*, & facile munus faciente, ponitur: dictus ab *assibus*, id est, ære dando, cum id tempora reipublicæ postularent: aut à *muneris*, pro familiari copia faciendi assiduitate. *Cajus jurisconsultus* lib. 2. ad leges XII. tabularum, ait, *assiduum locupletem esse*, qui satis & idonee habeat pro magnitudine rei, quam actor restitui petit.

Vindex esto.] *Festus* scribit, veteres *vindicem* eum appellasse, qui vindicabat, quo minus is, qui prehensus erat, ab aliquo teneretur: hoc est, qui prehensum, nexum, sive addictum, liberabat. Alii *vindicem* hoc loco exposuerunt *procuratorem*: alii *fidejussorem*, quod tamen non omnibus probatur.

Proletario civi.] *Proletarii cives* à munere, officioque prolis edendæ appellati sunt, quod cum re familiari parva minus possent rempublicam juvare, sobolis tamen gignendæ copia civitatem frequentarent. *Julius Paulus* apud Agellium.

DE

DE EMPTIONE, VENDITIONE, ET USUCAPIONIBUS.

XXXVII. Vendita & tradita res non aliter emptori acquiruntur, quam si is venditori pretium solverit, vel alio modo satisfecerit.

Extat hoc caput apud *Justinianum* Institutionum lib. 2. tit. 1.

Venditæ res. inquit *Justinianus*, & traditæ, non aliter emptori acquiruntur, quam si is venditori pretium solverit, vel alio modo satisfecerit: veluti expromissore, aut pignore dato, quod quanquam cavetur, ex lege XII. tabularum, tamen recte dicitur, & *jure gentium*, id est, jure naturali id effici. Sed si is, qui vendidit fidem emptoris secutus fuerit, dicendum est, statim rem emptoris fieri. Nihil autem interest, utrum ipse dominus tradat alicui rem suam, an voluntate ejus alius (cui ejus rei possessio permissa sit.) Qua ratione, sicubi libera universorum negotiorum administratio permissa fuerit à domino, isque ex his negotiis rem vendiderit, & tradiderit, faciet eam accipientis. Hæc *Justinianus*, unde legis sententia perspicua est. Eadem fere tradit *Theophilus*.

XXXVIII. Usus & authoritas fundi biennis, cæterarum rerum annuus esto.

Extat apud *Ciceronem* in oratione, pro Cæcinna, & in Topicis: item apud *Justinianum*.

Tractat & confirmat hæc lex modum acquirendi dominii rerum per *usucapionem*, de qua multa à jurisconsultis traduntur. *Justinianus* lib. 2. Institutionum, titulo 6. inquit, jure civili constitutum fuisse, ut qui bona fide ab eo, qui dominus non esset, cum crederet, eum dominum esse, rem emisset, vel ex *donatione*, aliave quavis justa causa accepisset, is eam rem si mobilis esset, anno ubique uno: si immobilis, biennio tantum in solo Italico usucaperetur, ne dominia rerum in incerto essent, &c. Ex his legis sententia perspici potest. Fiet tamen clarior, si quid *usucapio* sit, addatur.

Est igitur *usucapio* (quæ, quod per usum aliquid capit, & aufert, dicta est) *adeptio dominii* per continuationem possessionis temporis annui, in rebus mobilibus, vel biennii in immobilibus. *Usucapere*, est usu acquirere, & possessione suum facere.

Usus.] Scilicet possessionis, vel possessio fundi.

Authoritas.] Authoritas pro *usucapione* hoc loco, & in sequentibus aliquot legibus ponitur, & significat Jus illud, quod ex possessione, tempore à lege definito acquiritur.

Fundi.] Fundus integrum aliquid est, agrum cum villa & ædificio significans. Vel, *fundus est omne, quicquid solo tenetur*. Ponitur hic generaliter *pro bonis immobilibus*. Id est. Si quis rem immobilem biennium totum, sine interruptione possederit, tum demum eam, ut jure suam habeat.

Cæterarum rerum.] Id est, mobilium.

XXXIX. Adversus hostem æterna authoritas esto.

Descriptum est ex lib. 1. Officiorum *Ciceronis*.

Quæ sententia legis hujusmodi sit, ostendit *Balduinus* his verbis: Noluerunt, inquit, opinor, *decemviri* alios, quam cives suos possessores tueri, & usucapionis jure donare. Æternum itaque tempus desiderarunt, priusquam *usucapionem* peregrinus compleret. Nisi malimus (quod eodem recidit) *authoritatem* hic intelligere jus vindicationis, quod æternum contra possessores peregrinos civibus suis esse, & ab omni temporis præscriptione liberum *decemviri* voluerint. Hæc ille.

XL. Rei furtivæ æterna authoritas esto.

Extat apud *Justinianum*, libro secundo Institutionum, titulo sexto.

Sententia legis hæc est, *Rei furtivæ æternam authoritatem*, id est, liberam, perpetuamque vindicationem esse debere. Repetiit eam aliquot annis post *Atinius*, quando sic ad populum tulit: Furtiva res non usucapiatur, nisi in potestatem ejus, cui subrepta est, revertatur. *Justinianus* sic legem explicat: Quod autem, inquit, dictum est, furtivarum rerum usucapionem per leges prohibitam esse, non eo pertinet, ut ne ipse fur usucapere possit (nam huic alia ratione *usucapio* non competit, quia scilicet mala fide possidet) sed ne ullus alius, quamvis ab eo bona fide emerit, vel ex alia causa acceperit, *usucapiendi jus* habeat.

DE COLLEGIIS.

XLI. Uti sodalibus, qui jus coëundi haberent, potestas esset, pactionem quam vellent, sibi ferre: dum ne quid ex publica lege corrumperent.

Sic hanc legem fere recitant *Balduinus* & *Hottomannus*, cujus testimonium extat apud *Cajum* l. ultima, ff. de Collegiis. *Sodales* sunt, qui ejusdem collegii sunt, quam Græci ἑταιρείαν vocant. His autem potestatem facit lex privatas inter se pactiones arbitratu suo ineundi: cum eo tamen, nec communem illam

totius

totius *collegii*, sive ordinis legem violent. Ut enim in l. 38. ff. de pact. dicitur, jus publicorum privatorum pactis mutari non potest. Videtur autem translata esse ex *legibus Solonis*, in quibus ita est: *si qui ejusdem corporis, aut si qui tribules, aut sacerdotes orgiorum, aut navicularii, aut sodales, aut ejusdem sepulchri, religionisve consortes*, aut ad pecorum coëmptionem, aliudve negotiationis genus simul proficiscentes, pactionem inter se aliquam inierint, ratum id esse, dum ne quid tabulis publicis prohibeatur. De collegiis, ut quædam dicam, locus postulat.

Fuerunt *collegia* Romæ primum instituta à Rege *Numa*, si *Plutarcho* credimus. Is enim in ejus vita sic scribit: Inter reliqua ejus statuta, distributio multitudinis secundum artificia, meruit summam admirationem. Cum enim Urbs ex duabus gentibus (veluti ostensum est) constare videretur, re autem ipsa dissideret, ac in unum coalescere nullo modo vellet, ne diversitatem & differentiam liceret abolere, sed essent perpetuæ inter partes *offensæ* atque *contentiones*: cum animo suo reputans, ea corpora, quæ suapte natura difficulter aliis ob duritiem misceri possent, confracta in particulas, propter harum exiguitatem inter se demum coire, atque commisceri posse: statuit universam multitudinem in *plures portiones* partiri, atque ita primum illud & magnum discrimen in minora tributum è medio tollere. *Divisit* autem *secundum artificia*, ut suum peculiare corpus haberent *tibicines*, suum *aurifices*, *architecti*, *tinctores*, *sutores*, *coriarii*, *fabri ærarii*, *figuli*: reliquas artes etiam singulas omnes in unum suum quamque corpus redegit. Porro unicuique generi suos peculiares conventus, & religiones præscribens, tum primum, ita ex Urbe sustulit eam diversitatem, qua alii *Romani*, alii *Sabini*, hi *Romuli*, illi *Tatii* cives censebantur: suaque divisione id consecutus est, ut omnibus cum omnibus conveniret, ac commercia intercederent. Hactenus *Plutarchus*. Ex quibus verbis & causa constituendi & nomina *collegiorum* intelliguntur, *collegii tibicinum* meminit *Valerius Maximus* capite de Institutis. *Collegii fabrum* ærarium *Plinius* libro trigesimoquarto, capite primo, & libro trigesimoquinto *collegii figulorum*. Fuerunt postea & alia *collegia* instituta, ut *Capitolinorum*, & *Mercurialium*, quorum *Cicero* libro secundo epistolarum ad Quintum Fratrem, epistola quinta meminit. Fuit autem *Mercurialium collegium* proprium mercatorum, institutum *Appio Claudio*, *P. Servilio* Coss. *Livio* libro secundo teste, sic dictum à *Mercurio*, qui *Deus* peculiaris illius *collegii* fuit; eum enim antiquitus ut patronum mercatores colebant. *Collegii viatorum* Agellius mentionem facit libro duodecimo, capite tertio, *pistorum*, *naviculariorum & fabricentium collegii* in Pandectis & Codice fit mentio. Quid vero juris habuerint ejusmodi *collegia*, ostendit *Cajus jurisconsultus* in l. 1. ff. Quod cujusque universitatis nomine, vel contra eam agatur: *Collegia*, inquit, Romæ certa sunt, quorum corpus senatusconsulto & constitutionibus principalibus confirmatum est, veluti *pistorum*, & quorundam aliorum, & *naviculariorum*, qui & in provinciis sunt. Quibus autem permissum est corpus habere *collegii* vel societatis, vel cujuscunque ἑταιρείας nomine, eorum proprium est, ad exemplar reipublicæ, habere *res communes*, arcam communem, & actorem, sive *syndicum*, per quem tanquam in republica quod communiter agi, fieri oporteat, agatur, fiat, &c. Potuerunt etiam ista *collegia* manumittere, legatum capere, & leges sibi ferre, dummodo ne quid ex publicis legibus corrumperetur, ut docet *Scævola* l. pater filium. ff. de legatis tertio: & Paulus in l. cum senatus ff. de rebus dubiis. Conveniunt igitur *collegia* illa cum nostris *sodalitiis*, quæ dicuntur *zunfften* vel *handwerck*. Qui unius & ejusdem collegii erant, *sodales* dicebantur.

DE SERVITUTIBUS, ET FINIBUS REGUNDIS.

XLII. *Viæ latitudo in porrectum octo pedum esto: in anfractum, sedecim.*

Descriptum est ex *Cajo* libro 7. ad edictum *provinciale*, l. 8. viæ latitudo, ff. de servit. rust. & testimonium etiam habet apud *Varronem* lib. 6. de lingua Latina.

Loquitur hoc caput *de servitutibus rusticis*, ut si quis jus habeat ducendi vehiculi per prædium alienum, id quod *via* hoc loco dicitur: ea via in porrectum octo pedum esset, in anfractum sedecim.

Justinianus libro secundo: titulo tertio, ita inquit: *Rusticorum prædiorum jura* sunt hæc: *Iter*, *actus*, *via*, *aquæ ductus*. *Iter* est jus eundi, ambulandi hominis, non etiam jumentum agendi, vel vehiculum. *Actus* est jus agendi jumentum vel vehiculum. *Via* est jus eundi, agendi, & ambulandi hominis. Nam *iter* & *actum*, via in se continet. *Aquæductus*, est jus aquæ ducendæ per fundum alienum. *Alexander ab Alexandro* definit *iter* duorum pedum latitudine, *actum* quatuor pedum.

In porrectum.] Id est, in directo, ut *Varro* loquitur.

In anfractum.] Id est, *in flexum*, ad flectendi plaustri commoditatem. Meminit hujus legis etiam in appendice ad Conjectanea in Varronem, *Josephus Scaliger*, ubi dubitat, quomodo intelligi debeat, cum proportio ista anfractus ad directum (sive ut ipse loquitur) ambitus ad dimetientem, defendi nullo modo possit.

Franciscus Hottomannus etiam hanc ex *Ciceronis* oratione pro Cæcinna legem recitat: Ut si quis viam alteri deberet, eam munitam præstaret: si ea immunita esset, qua vellet is, cui ea deberetur, jumentum ageret. Cujus sententia facilis est, nec eget explicatione.

XLIII.

XLIII. *Ut si cui privato aquæductus alterius in publico noceret, ei aquæductus dominus noxæ nomine caveret.*

Extat hujus testimonium apud *Paulum* in *l. 5. ff. ne quid in loco publico*, ubi sic scribit: Si per publicum locum rivus aquæductus privato nocebit, erit actio privato ex lege duodecim tabularum, ut *noxa domino caveatur:* ubi legendum *Franciscus Hottomannus* censet, *noxæ à domino caveatur*, ut vox, *nomine*, antiqua consuetudine subaudiatur, & sensus sit, ut *noxæ nomine*, id est, damni infecti nomine rivi, & aquæductus dominus eo privato caveat. Loca enim publica (ut ait *Ulpianus*) utique privatorum usibus deserviunt, jure scilicet civitatis, non quasi propria cujusque. Itaque si quod forte opus in publico fiat, quod ad privati damnum redundet: prohibitorio interdicto conveniri potest, *l. 2. ff. eodem.* Hoc est, cum locus publicus æque cujusque privati sit, iniquum est, id ab ullo privato in eo fieri, quod alteri privato damnum det. Quod si quid operis fiat, quod perfectum nocere poterit, tum privatus *noxæ*, id est, damni infectio nomine caveri sibi jure postulabit.

XLIV. *Ut si cui aqua pluvia ex vicini agro noceret, vicino, cui ea noceret, eam per arbitrum arcere jus esset.*

Hujus capitis fragmentum extat apud *Pompejum* in *l. Labeo, 2. ff. de Statu lib.* ubi scribit: Veteres hæc verba legis duodecim tabularum SI AQUA PLUVIA nocet, sic interpretatos esse, id est, *si nocere poterit.* Reliquum ex conjectura se supplevisse, *Franciscus Hottomannus* scribit, cum in *Topicis Ciceronis* scriptum esset: *Aquam pluviam nocentem alteram loci vitio nocentem esse, alteram manu.* Quarum, inquit, altera jubetur ab arbitro coërceri, altera non jubetur. In quem locum *Boëtius*: Jus est aquam pluviam arceri, id est, ut si in alicujus agro pluvia aqua colligatur, & in alterius agrum defluat, eaque vicini frugibus nocitura concrescat: arceat eam suis finibus ille, qui sua putat interesse ne defluat. Item: *Aqua pluvia manu nocens est*, quæ ita loco aliquo excipitur, ut inde profluens vicino noceat: si locus is non sit naturaliter talis, sed manu hominis excipiendæ aquæ fuerit apparatus. Vitio vero, quoties naturaliter ita sese locus habet, ut excipere aquam possit, & nocere vicino. Eodem illud *Ulpiani* pertinet in l. 1. ff. de aqua pluvia: Si *cui, inquit, aqua pluvia damnum dabit, actione aquæ pluviæ arcendæ avertetur aqua, &c.*

XLV. *Ambitus parietum sestertius pes esto.*

Sic hanc legem restituit *Barnabus Brissonius* jurisconsultus clarissimus, lib. 1. selectarum ex jure civili antiquitatum, cap. 2. ex *Varrone*, *Festo*, & *Volusio Metiano*. *Varro* lib. 4. de lingua Latina sic scribit: *Ambitus, iter, quod circumeundo teritur.* Nam *ambitus*, circuitus, ab eoque XII. tabularum interpretes ambitum parietis, circumitum esse dixerunt. *Volusius Metianus* libello de asse: *Sestertius duos asses, & semissem, quasi semis tertius.* Lex etiam XII. tabularum argumento est, in qua duo pedes, & *semis sestertius* pes vocatur. Sic eum locum restituit *Brissonius*. *Festus* quoque sic scribit: *Ambitus proprie dicitur inter vicinorum ædificia, locus duorum pedum, & semipedis, ad circumeundi facultatem relictus.* Ex his, quæ sententia legis sit manifestum est.

XLVI. *Qui sepem in confinio ponet, terminum ne excedito: qui murum, pedem derelinquito: qui domum, pedes duos: qui sepulchrum foveamve, quantum id profundum erit: qui puteum, passum: qui olivam, ficumve, pedes novem: qui denique alias arbores plantabit, quinque pedes ab alieno loco ponito.*

Sic hanc legem recitant *Franciscus Balduinus*, & *Hottomannus*, cujus testimonium extat apud *Cajum lib. 4. ad leges* XII. *tabularum, ult. ff. Fin. regund.* ubi eam ex *Solonis* legibus desumptam, & in XII. tabulas translatam fuisse docet.

Sensus legis obscurus non est, ideoque explicatione nostra non eget. Declaratur prolixe ff. lib. 8. tit. de *Finibus regundis*. Vetat autem lex excedi terminum sui soli ab iis, qui sepem vel maceriam effodere voluerint.

In confinio.] *Confinii* appellatione significatur locus, quo se possessores attingunt. Sicut *trifinium* appellarunt veteres eum locum, in quem tres possessores attingebant.

XLVII. *In controversia de finibus quinque pedum usucapio nulla esto.*

Extat apud *Ciceronem* lib. 1. de Legibus.

Voluerunt *decemviri*, inter confines vicinorum agros quinque pedum spatium non *usucapi*, hoc est, possideri: sed medium relinqui, quod liberum semper esset, & commune, ut eo ire, agere, & aratrum

 etiam

etiam circumvertere ſine alterius incommodo uterque dominus poſſet. Hæc horum verborum legis eſt ſententia lata poſt XII. tabulas: & *Manilia lex* eſt, qua cavebatur, ut quoties de his quinque pedibus controverſia eſſet, eligeretur arbiter, ſive *agrimenſor*, qui eos regeret, arteque ſua conſtitueret.

XLVIII. Ejus arboris, quæ in alienum agrum impenderet, ramos quindecim pedes altius à terra circumcidere jus eſto vicino.

Recitant & hanc legem *Balduinus*, *Oldendorpius* & *Hottomannus*, cujus teſtimonium extat apud *Ulpianum* in *l.* I. *ff. de arb. coërcend.* ubi prætoris in eandem ſententiam interdictum hoc profert: *Quæ arbor ex agro tuo in agrum illius impendet*, ſi per te ſtat, quo minus pedes quindecim à terra eam altius coërceas: tunc quominus illi ita coërcere, lignaque ſibi habere liceat, vim fieri veto. Infert autem ſic: Quod ait *prætor*, & lex XII. tabularum efficere voluit, ut quindecim pedes altius rami arboris circumcidantur: & hoc iccirco effectum eſt, ne umbra arboris vicino prædio noceret.

XLIX. Glandem ſuam in alienum fundum procidentem colligendi jus eſto vicino.

Suppeditavit hoc caput *Plinius* libro 16. capite 5. Senſus legis manifeſtus eſt. *Cajus* legem hanc, ut credi par eſt, libro ad XII. tabulas quarto, explicans ſic ſcribit: *Glandis appellatione* omnem fructum contineri, exemplo Græci ſermonis apud quos omnes arborum ſpecies ἀκρόδρυα appellantur. In eandem autem veteris legis ſententiam extat *prætoris* interdictum: *Glandem*, quæ ex illius agro in tuum cadat, quo minus illi tertio quoque die legere, auferre liceat, vim fieri veto.

L. Ut ſi vicini inter ſe jurgant finibus regundis, arbitros tres darent: eiſque totius rei jus, arbitriumque permitterent.

Teſtimonium legis extat partim apud *Nonium*, partim apud *Ciceronem* libro ſecundo de legibus.

Sententia eſt manifeſta. *Cicero* lib. 4. de republica, teſte *Nonio*, ſic ſcriptum reliquit: *Jurgari igitur lex vetat inter ſe vicinos, non litigare.*

Si inter ſe jurgant.] Benevolorum concertatio *jurgium* dicitur. Inter inimicos diſſenſio lis appellatur.

Finibus regundis.] Fines agrorum *termini* & limites appellantur. *Finibus regundis*, id eſt, finibus diſcriminandis, ſeu ſtatuendis. *Regere* enim, antiqua & *decemvirali* ſignificatione, eſt, ſuis finibus terminatum habere. *Boëtius* interpres Topicorum *Ciceronis* inquit: *Regi fines dicuntur, quoties unuſquiſque ager propriis finibus terminatur.*

DE INJURIIS, ALIISQUE DELICTIS.

LI. Si quis actitaverit, ſive carmen condiderit, quod infamiam flagitiumve alteri precetur, capite punitor.

Cicero libro 4. de republica.

Hoc XII. tabularum caput, quo pœna in ſcriptores libellorum famoſorum & fabularum ſcenicarum, quibus nominatim cives Romanos taxarent, ſtatuitur, extat in fragmento libri quarti *Ciceronis* de republica, apud *Auguſtinum* libro ſecundo, capite ſecundo, *de Civitate Dei*, ubi *Africanus* de libertate comœdiæ apud Græcos locutus, ſic tandem concludit: Noſtræ contra XII. tabulæ, cum perpaucas res capite ſanxiſſent, in his hanc quoque faciendam, putaverunt: *Si quis actitaviſſet, ſive carmen condidiſſet, quod infamiam faceret, flagitiumve alteri precaretur.* Judiciis enim, ac magiſtratuum diſceptationibus legitimis propoſitam vitam, non poëtarum ingeniis habere debemus: nec probrum audire, niſi ea lege, ut reſpondere liceat, & judicio defendere. Hactenus *Cicero*. *Horatius* quoque aliquoties in libro ſermonum & arte poëtica ad hanc legem alludit. Et extant in juriſconſultorum libris plures leges, quæ cum hac lege congruunt, & libellos famoſos prohibent. *In Pandectis ex Ulpiano* commemoratur lex, ſive ſenatuſconſultum in hæc verba: *Si quis librum ad infamiam alicujus pertinentem ſcripſit, compoſuit, edidit, dolove malo fecit, quo quid eorum fieret: etiam ſi alterius nomine ediderit, vel ſine nomine, uti de ea re agere liceat: & ſi condemnatus ſit, qui id fecit, inteſtabilis ex lege eſſe jubetur. Inteſtabilis* autem dicitur is, ut alibi *Ulpianus* explicat, qui nec teſtamentum facere poteſt; nec ad teſtimonium adhiberi teſtis. *Cajus* vero ſic interpretatur. *Cum lege quis inteſtabilis jubetur eſſe, eo pertinet, ne ejus recipiatur teſtimonium:* & eo amplius, ut putant quidam, ne ipſi dicatur teſtimonium. Porro *Ulpianus* adjicit, eadem pœna ex ſenatuſconſulto teneri etiam eum, qui epigrammata, aliudve quid, ſine ſcriptura in notam aliquorum produxerit, item qui emendum vendendumve curaverit. Multis poſt *Auguſtum* annis, editum eſt acerbius quoddam *Valentiniani Valentiſque edictum*, ut qui quocunque loco famoſum libellum invenerit, nec ſtatim corruperit, ſed alicui patefecerit, capitali ſupplicio coërceretur. Plurium Imperatorum hac de re conſtitutiones habes in integro codice *Theodoſiano* lib. 9.

Sed

Sed ad nostram legem revertamur.

Actitaverit.] Sic legitur in *Augustino.* Monet autem *Ludovicus Vives* se in veteri libro scriptum reperisse, *Occentaverit:* eamque lectionem probat. Hinc *Josephus Scaliger* in suis ad *Festum* castigationibus sic hanc legem recitat:

SI QUIS CARMEN OCCENTASSIT, QUOD ALTEREI FLAGITIUM FAXIT, CAPITAL ESTO.

Occentassit.] *Occentassint* antiqui dicebant, quod nunc *convicium fecerint*, dicimus, quod id clare & cum quodam canore fit, ut procul exaudiri possit, quod turpe habetur: quia non sine causa fieri putatur. Inde cantilenam dici, quia illam non cantus jucunditatem puto. *Festus.*

Flagitium.] *Flagitium* apud veteres significabat *infamiam.* Flagitium facere, conviciis alicujus existimationem lædere. *Josephus Scaliger.*

Capital esto.] *Capital* facinus est, quod capitis pœna luitur.

LII. Si injuriam alteri faxit, XXV. æris pœnæ sunto.

Extat apud *Agellium* lib. 20. cap. 1.

Levis pœna hac lege in eum statuitur, qui alterum insigni injuria affecisset, pro simplicitate scilicet illorum temporum, ut *prætores* eam tollere coacti fuerint. Qua de re libet *Phavorini* verba, quæ sunt apud *Agellium*, adscribere. Sic igitur is inquit: Quod dixi, videri quædam esse impendio molliora, nonne tibi quoque videtur nimis esse dilutum, quod ita de injuria punienda scriptum est: *Si injuriam alteri faxit, vigintiquinque æris pœnæ sunto.* Quis enim erit tam inops, quem ab injuria facienda vigintiquinque asses deterreant? Itaque, cum eam legem *Quinctus* quoque *Labeo* vester in libris, quos ad XII. tabulas conscripsit, non probaret, Quidam inquit, *L. Veratius*, fuit egregie homo improbus, atque immani vecordia. Is pro delectamento habebat, os hominis liberi manus suæ palma verberare. Eum servus sequebatur, crumenam plenam assium portitans: & quemcunque *depalmaverat*, numerari statim secundum XII. tabulas, XXV. asses jubebat. Propterea, inquit, *prætores*, postea hanc abolescere, & relinqui censuerunt, injuriisque æstimandis recuperatores se daturos edixerunt. Hæc ille. *Sextus* autem *Cæcilius* legem defendens, ait non omnes injurias hac pœna æstimatas fuisse, sed leviores tantum, hanc paucitatem assium, grave pondus æris fuisse, cum populus Romanus ea tempestate librariis assibus usus fuerit.

Si injuriam.] *Injuria* dicta est, quod non jure fiat. Author *Rhetoricorum* ad Herennium, lib. 4. ait, injurias esse, quæ aut pulsatione corpus, aut convicio aures, aut aliqua turpitudine vitam cujuspiam violant. Ideoque *Labeo* docet, injuriam aut re fieri, aut verbis. Re, quoties manus inferuntur: verbis vero, quoties non inferuntur manus, ut cum convicium fit, &c. Hæc lex de levibus, ut ante *Cæcilii* verbis dixi, injuriis loquitur, non de atrocibus.

LIII. Si membrum rapserit, è pacto talio esto.

Extat apud *Agellium* libro 20. capite 1. & apud *Festum* in voce *talio.*

Vult hæc lex ut de gravi, & atroci etiam illata injuria pacisci liceat, sed è *pacto*, hoc est, sine pacto, vel extra pactum talionem esse pœnam. Queritur de hujus quoque legis iniquitate *Phavorinus* apud Agellium, inquiens: Nonnulla in istis *decemvirorum* legibus nec consistere quidem visa sunt: Veluti illa *lex talionis*, cujus verba (nisi memoria me fallit) hæc sunt: *Si membrum rupit meum, è pacto talio esto.* Præter enim ulciscendi acerbitatem, ne procedere quoque exsecutio justæ talionis potest. Nam cui membrum ab alio ruptum est, si ipsi itidem rumpere per talionem velit: quæro, an efficere possit rumpendi pariter membri æquilibrium? In qua re primum ea difficultas est inexplicabilis. Quid si membrum alter imprudens ruperit? Quod enim per imprudentiam factum est, id *retaliari* per imprudentiam debet. Ictus quippe fortuitus, & consultus non cadunt sub ejusdem *talionis* similitudinem. Hæc & plura *Phavorinus.* Sed *Cæcilius* pro defensione legis ait, *decemviros* minuere atque extinguere volentes hujuscemodi violentiam pulsandi, atque lædendi, eo metu coërcendos esse homines putasse. Neque ejus, qui membrum alteri rupisset, & pacisci tamen de *talione* redimenda nollet, tantam rationem habendam arbitratos esse, ut an prudens imprudensve rupisset, spectandum putarent, aut *talionem* in eo vel ad amussim æquipararent, vel in librili perpenderent: sed potius eundem animum, eundemque impetum in eadem parte corporis rumpendi, non eundem quoque casum exigi voluisse: quoniam modus voluntatis præstari posset, casus ictus non posset. Nec esse nimiam acerbitatem pœnæ, cum idem fiat in me, quod egomet in alio fecerim. Præsertim cum habeam facultatem paciscendi, & non necesse sit pati *talionem*, nisi eam ipse elegerim. Hactenus ille.

Talio esto.] *Talio*, inquit *Isidorus*, est similitudo vindictæ, ut taliter patiatur quis ut fecit. De *talione legem* etiam *Græci* habuerunt, & ante hos *Judæi* ex præcepto Dei.

LIV. Si os fregit....... æris sunto.

Hujus capitis testimonia extant apud *Agellium*, libro 20. cap. 1. & *Justinianum* lib. 4. Institutionum titulo 4.

Cæcilius apud *Agellium*, Injurias, inquit, atrociores, ut de osse fracto, non liberis modo, verum etiam servis factas, impensiore damno vindicaverunt. *Justinianus* autem: Pœna injuriarum ex lege XII. *tabularum* propter membrum quidem ruptum *talio* erat: propter os vero fractum, *nummariæ pœnæ* erant constitutæ, quasi in magna veterum paupertate. Hæc ille. Qualis vero ea pœna, vel quot assium fuerit, non exprimitur.

LV. Si in tuo alienum pecus pascatur; de pastu pecoris actio esto.

Testimonium hujus legis extat apud *Ulpianum l. qui servandarum*, §. *ultimo. de præscript. verb.* ubi commemorat, fuisse legem XII. *tabularum* de pastu pecoris, si in tuo alienum pecus pasceretur.

Voluerunt *decemviri* concordiam inter cives conservare, & causas litium, & controversiarum præcidere, ideoque hæc levia in suas *tabulas* retulerunt. Competebat autem hæc legitima de *pastu pecoris* actio tum proprie, cum in meo tuæ pecudes meum aliquid depastæ essent, naturam suam secutæ. Plura de his habent *jurisconsulti*. Mihi enim propositum non est, jurisconsultorum nodosas, & difficiles quæstiones hic tractare: memor illius: *Ne sutor ultra crepidam.*

LVI. Si quadrupes pauperiem fecerit: ei cujus intererit, in eum, qui dominus erit quadrupedis actio noxalis esto.

Extat hujus legis testimonium apud *Justinianum* Institutionum *titulo*, *Si quadr. paup. feciss. dic.* §. 1. & alibi. *Ulpianus* dicit, Si quadrupes pauperiem fecisse dicatur, actio ex duodecim *tabulis* descendit. *Quæ lex voluit, aut dari, quod nocuit*, id est, animal, quod noxam commisit, aut æstimationem noxiæ offerre. *Noxia* enim est idipsum delictum. Et rursus: *Pauperies* est damnum sine injuria facientis datum. Nec enim potest dici animal injuriam fecisse, quod sensu caret.

Observandum autem, hanc actionem *de damno* à quadrupede dato, proprie non pertinuisse ad feras bestias, quæ genitali sua naturalique feritate damnum dederunt: sed ad eas quadrupedes quæ contra naturam commotæ, & aliundæ concitatæ, alicui damnum dederunt. Explicatur & hoc caput prolixe à jurisconsultis.

LVII. Ut qui alienas arbores injuria cecidisset, in singulas æris vigintiquinque lueret.

Descriptum hoc caput est ex *Plinio* lib. 18. cap. 1. Fuit & arborum, aït *Plinius*, cura legibus priscis, cautumque est XII. *tabulis*, ut qui injuria cecidisset alienas, lueret in singulas æris vigintiquinque. Item apud *Paulum* scriptum est: *Si furtim arbores cæsæ sint*, & ex lege *Aquilia*, & ex XII. tabulis danda est actio. *Cajus* in lib. 2. quæ ex primo illius libro ad legem duodecim *tabularum* descripta est: Eos, inquit, qui arbores, & maxime vites ceciderint, etiam, tanquam latrones puniri. Notandum tamen & illud est, hanc actionem habere locum tum, cum furtim arbores cæsæ sunt. Si quis vero per vim sciente domino eas ceciderit, agetur ex interdicto: Quod vi, aut clam: aut, vi bonorum raptorum.

DE FURTIS.

LVIII. Qui noctu furtum faxit, aut interdiu telo se defenderit, eum domino cum clamore testificanti occidere jus esto. Si neque noctu neque se telo defendens prehendatur, virgis cæsus, ei cui furtum fecit, addicitor. Servus verberibus affectus, de saxo dejicitor: impubes arbitratu prætoris verberator.

Testimonium hujus legis extat apud *Agellium* lib. 11. cap. 18. Prior pars etiam apud *Macrob.* lib. 1. Saturn. cap. 4. his verbis legitur.

SI NOX FURTUM FACTUM ESIT, SEI IM OCCISIT, JOURE CÆSUS ESTO.

Sequuntur nunc leges aliquot *de furtis*, quæ gravissime Romani punierunt, non tamen omnia eadem severitate. Capitis autem hujus de quo agimus, sensum ex *Agellio* licet cognoscere, ubi sic ait: Furem, qui manifesto furto prehensus esset, tum demum occidi permiserunt *decemviri*, si aut cum faceret, nox esset, aut interdiu se telo, cum prehenderetur, defenderet. Ex cæteris autem *manifestis furibus*, liberos verberari, addicique jusserunt ei, cui furtum factum esset, si modo id luci fecissent, neque se telo defendissent. *Servos* item furti manifesti prehensos, *verberibus affici*, & è saxo præcipitari: sed *pueros* impuberes *prætoris* arbitratu verberari voluerunt, noxamque ab his factam sarciri. Hæc ille. Loquitur igitur hoc caput de *furto manifesto*.

Qui noctu furtum faxit.] Fur, ut *Varro* voluit, ex eo dictus, quod *furvum*, *atrum* veteres Romani appellarunt, & fures per atras & obscuras noctes facilius furentur. Quam etymologiam *Agellius* reprehendit, inquiens, non à furvo, *furem* dici, sed à Græco φῶρ. Nam quod à Græcis, ait, nunc κλέπτης dicitur, antiquiore Græca lingua φῶρ est dictum: hinc per affinitatem literarum, qui φῶρ Græce est, Latine Fur. Hæc ille. Alii *furem* à ferendo vel auferendo dictum volunt, sicuti & Græcum φῶρ, à φέρειν. *Furem* autem

autem *Sabinus* apud *Agellium* definit eum, qui alienam rem attrectaverit, cum id se invito domino facere, judicare deberet. *Furtum* vero est attrectatio rei alienæ, invito domino.

Aut interdiu se telo defendens, &c.] *Telum*, inquit *Cajus*, vulgo quidem id appellatur, quod ab arcu mittitur, sed nunc omne significatur, quod mittitur manu. Ita sequitur quod & *lapis*, & *lignum*, & *ferrum* hoc nomine contineatur: dictumque ab eo sit, *quod in longum mittitur*, Græca voce figuratum, ἀπὸ τοῦ τηλοῦ.

Eum domino cum clamore testificanti.] Non voluerunt *decemviri*, furem in manifesto furto prehensum, simpliciter occidi: sed tunc demum id concesserunt, si ei, sine periculo ejus, cui furtum fit, parci non possit.

LIX. Si adorat furtum, quod nec manifestum erit, duplionem luito.

Sic hanc legem restituit *Jacobus Ravardus*, cujus testimonia extant apud *Agellium* libro 11. capite 18. & apud Festum.

Tria fuerunt decemvirorum tempore *genera furtorum*, manifestum, nec manifestum, & conceptum. *Manifestum*, ut docet *Masurius Sabinus* apud Agellium, quod deprehenditur, dum fit. Faciendi finis est, cum perlatum est, quod ferri cœperat. *Nec manifestum* furtum est, quod postea quandocunque deprehenditur: id est, cum fur in faciendo quidem deprehensus non est, sed eum furtum fecisse negari non potest. Quid *conceptum furtum* sit, jam explicabitur. His tribus generibus *jurisconsulti* addiderunt *quartum*, nempe *oblatum*, quod est, cum res furtiva ab aliquo tibi oblata sit, eaque apud te concepta (id est, inventa) sit: utique, si ea mente tibi data fuerit, ut apud te potius, quam apud eum, qui dedit, conciperetur. *De furto manifesto* præcedens lex loquitur: de *nec manifesto*, hæc.

Si adorat furtum.] Sic legitur apud *Festum*, in voce *Nec*. Significasse autem apud antiquos, *adorare* idem, quod agere, docet *Festus*.

Nec.] Hæc particula ab antiquis posita est pro *non*, teste *Sinnio Capitone* apud *Festum*.

Duplionem luito.] Testatur hoc *Agellius* inquiens: Aliis deinde furtis omnibus, quæ nec manifesta appellantur, pœnam imposuerunt dupli.

LX. Furta per lancem, liciumque concepta, sicut manifesta vindicantor.

Extat apud *Agellium* lib. 11. cap. 18.

Agit hoc caput, quod ex *Agellio* descriptum est, de pœna furti per lancem, liciumque concepti. Et sanè tota lex nihil obscuritatis haberet, si de furto concepto per lancem & licium, quid fuisset, certo constaret. De eo enim variæ & discrepantes sunt opiniones, adeo, ut vere dici possit, *Quot homines, tot sententiæ.* Optime autem consuluisset nobis *Agellius*, & bene de nobis meritus fuisset, si id & quædam alia nobiscum communicasset. Quia ergo, quænam sententia vera sit, difficulter dici potest, aliquot doctissimorum virorum opiniones recitabo; & simul quænam probabilior videatur, indicabo. Lectori tamen liberum relinquam, ut quam velit, partem sequatur.

Alexander igitur ab *Alexandro* Neapolitanus IC. libro 6. Genialium dierum, capite 10. de hac lege disserens, sic inquit, Dixere *furta per lancem & licium*, quod fures, qui in alienas penetrabant ædes, plerumque (ut est sagax furum solertia) *licium* ferebant, quo furta alligarent, & *lancem* præ oculis, ne innotescerent. Hæc ille. Cujus sententiam sequitur etiam *Oldendorpius*, & addit, fures illos lancem duobus foraminibus aptatam, ante oculos habuisse, ut matres familiarum, aut virgines, aliæve ancillæ in domo forte fortuna obviæ terrerentur, fugerentque potius, quam quod de cognoscendo vel observando fure essent sollicitæ, ac interim illi res subriperent. *Franciscus Balduinus* Tatii Alpini conjecturam sequi mavult, qui opinatur *furta per lancem & licium concepta*, hæc fuisse, quæ religionis obtentu, impostores quidam tanquam sacrificuli, licio succincti, & lancem ad colligendas stipes circumferentes, committerent, sacrilegiis proxima, nempe rerum si minus ad ministerium jam consecratarum, collectarum tamen ad sacrificia, & eorum nomine. Probabilior autem videtur *Jacobi Ravardi* sententia, quam plerique jurisconsultorum & in his etiam *Josephus Scaliger* probant, quæque testimonium apud *Festum Pompejum* habet, apud quem sic legimus: *Lance & licio* dicebatur apud antiquos, quia qui furtum ibat quærere in domum alienam, *licio cinctus* intrabat, lancemque ante oculos tenebat, propter matrem familiæ, aut virginum præsentiam. *Furtum* igitur *per lancem & licium* concipiebatur, id est, perquirebatur ab illis quibus furtum factum erat, non fiebat à furibus, idque hoc modo: Qui conquerebatur sibi rem à quopiam furto ablatam, & in alicujus ædes deportatam, accedebat ad dominum illarum ædium, & petebat, ut liceret sibi rem ablatam in illis quærere, jurabatque *Deos legum custodes*, se reperiendi spe furtum quærere. Et tunc quidem alter ille, apud quem furtum quærebatur, domum suam ei, qui furtum quærebat, aperire & in obsignatis, & non obsignatis locis liberam furti inquirendi potestatem facere cogebatur. Is vero, qui furtum quærebat, *licio se accingebat*, ut expeditior ad quærendum esset & *lancem oculis opponebat*, ne à mulieribus, aut virginibus in illis ædibus videretur; ab iis enim alienos viros cerni, veteres nolebant. Atque tum, si rem furtivam conciperet, & comprehenderet, *furtum* illud *conceptum* & comprehensum

pro manifesto vindicari sanxerunt, paremque ac manifesto ei pœnam irrogari voluerunt *decemviri.* Et hunc morem quærendi *furta per lancem & licium* desumptum esse à Græcis, ex 12. *Platonis* de legibus libro probare nituntur. *Franciscus Hottomannus* Commentariis in 4. librum Institutionum, præter hanc de qua jam diximus, quamque plerique probant, etiam aliam furti *per lancem & licium* concepti explicationem affert. Scribit enim se suspicari *furtum per lancem & licium conceptum* id fuisse, quod per simulationem religionis amicti licio sacerdotes deprehendere sint soliti, cum *panem atite lapide conditum*, & in lance ceremoniæ causa delatum, eum qui furti suspectus erat, devorare juberent. Qua de re *Dioscoridis* verba citat, quæ Latine sic sonant: *Furem quoque ætites deprehendit, si quis in pane conditum offerat. Fur enim mansum devorare non poterit:* quinetiam concoctus furem coarguit: quippe decocta cum eo devorare non poterit. Hactenus ille. Non tamen dissimulabo aliam esse *Petri Pithœi* sententiam, libro 1. Adversariorum subsecivorum, cap. 2. quam ipse omnibus aliis anteponere non veretur: eam his verbis explicat: *Furtum quod à lictore*, aut viatore *licio præcincto*, ipso., aut alio quolibet comite indicium & fidem in lance præferente, sive hæc privata fuerit: sive publica (quod magis credo) ex authoritate magistratus perquisitum inventumque est, *per lancem, & licium conceptum* videtur. Hæc ille. Et hujus sententiæ testimonia ex Petronii Arbitri Satyrico profert, quæ ibi videri possunt.

LXI. Is cujus ope, consilio furtum factum erit, dupli actione tenetor. Si servus furtum faxit, noxamve nocuit, sciente etiam domino, servi nomine actio esto: dominus servi nomine non tenetor. De furto pacisci licitum esto.

Hæc duo capita, primus observavit *Antonius Contius* I. C. libro primo Lectionum subsecivarum juris civilis, capite 14. Prioris testimonium extat apud *Labeonem l. sæpe. §. ultim. de verborum signif.* Sententia eorum plana est, ideoque nulla opus habent explicatione.

LXII. Frugem aratro quæsitam furtim noctu si paverit, secueritve pubes suspensus Cereri necator: impubes verberator, noxave duplionem præstato.

Descripta est ex *Plinio* libro 18. capite 3.

Sancit hæc lex pœnam in eos, qui alienas fruges furtim depavissent, aut demessuissent. Et videtur desumpta esse *ex legibus Draconis* Atheniensis legislatoris. Is enim, ut author est *Plutarchus*, non minorem adversus fures uvarum, vel olerum, quam adversus homicidas, vel sacrilegos, pœnam sancit. Mitigata tamen postea hæc pœna apud Romanos est, sicut ex *Ulpiani* verbis his apparet: *Si olivam, inquit, immaturam decerpserit, vel segetem desecuerit immaturam, vel uvas crudas: Aquilia tenebitur.* Quod si jam maturas: cessat Aquilia. Nulla enim injuria est, cum tibi etiam impensas donaverit, quæ in collectione hujusmodi fructuum impenduntur. At si collecta hæc interceperit, furti tenetur.

Pubes.] Non eandem pœnam statuit in adultos, & impuberes, sed inter eos distinguit.

Suspensus Cereri.] *Justus Lipsius* libro 4. epistolicarum quæstionum, epistola 26. legendum arbitratur: *Sacratus Cereri verberator:* quia in antiquis legum formulis solennis sanctio fuit, *Sacer Cereri esto.* Et, *Sacer Jovi esto.*

LXIII. Tignum junctum ædibus, vineæque concapes ne solvito. Qui illud junxit, domino duplum præstato.

Prior pars apud *Festum* in voce *tignum*, & apud jurisconsf. sæpe, sicut & posterior legitur.

Sententia legis hæc est: *Ne quis alius alicujus tignum*, id est, ligna, cæmenta, & alia, *suis ædibus jungeret, invito eo domino, cujus id tignum esset.* Quod si junxisset invito domino, ne propterea ædes dirueret, sed domino tigni duplum illius præstaret. Ratio legis est, quod *decemviri* noluerunt sub hoc prætextu ædes dirui: vel vinearum culturam turbari, testibus *Ulpiano*, & *Justiniano*.

Tignum junctum ædibus.] *Tigni appellatione* continetur omnis materia, ex qua ædificium constat, vineæque necessaria: unde quidam ajunt, *tegulam* quoque, & *lapidem*, & *cæmenta*, cæteraque, si qua ædificiis sunt utilia (*tigna* enim à *tegendo* dicta sunt) hoc amplius, & calcem & arenam appellatione *tigni* contineri. Sed *in vineis tigni* appellatione omnia vineis necessaria continentur: ut puta, perticæ, pedamenta, &c.

Vineæque concapes.] Varie hic sese torquent eruditi. Alii *concapu* legunt, alii *cum capite*, alii aliter. *Josephus Scaliger* sic legendum & emendandum putat, *vineæque concapes:* hoc sensu: ut si tignum alienum junctum fuisset tuis ædibus, vel concapes fuisset tuæ vineæ. Significare autem ait *tignum concapes*, quod depactum, ac defixum sit terræ ad vineam sustinendam, & caput suum habeat cum capite vineæ commissum.

LXIV. Ne

LXIV. Ne quis unciario fœnore amplius exerceto.

Testimonium hujus legis extat apud *Cornelium Tacitum*, Annalium libro 5. vel, ut in *Justi Lipsii* editione est, libro 6.

Quantas turbas in republica Romana dederint *usuræ*, docent tum alii plurimi rerum Romanarum scriptores: tum vero *Cornelius Tacitus* his verbis: Sane vetus, inquit, urbi *fœnebre malum*, & seditionum discordiarumque creberrima causa, eoque cohibebatur antiquis quoque, & minus corruptis moribus. Nam primo duodecim tabulis sanctum, ne quis *unciario fœnore* amplius exerceret: cum antea ex libidine locupletium agitaretur: dein rogatione tribunitia ad semuncias redacta. Postremo *vetita versura*, multisque plebis scitis obviam itum fraudibus, quæ toties repressæ, miras per artes rursum oriebantur. Hactenus ille.

Ne quis unciario fœnore.] *Fœnus* dictum est, inquit *Varro*, à *fœtu*, & quasi à fœtura quadam pecuniæ parientis, atque increscentis. Idem docet *Festus*. Sunt autem *variæ fœnoris*, sive usuræ *species*, quas hoc loco attingere libet. *Summa usura*, quæ & usura *centesima*, & *as usurarius* dicitur, est, cum pars sortis centesima singulis mensibus penditur; id est, cum de centum aureis singulis mensibus unus, singulis annis duodecim penduntur. *Usura deunx* dicitur, cum singulis annis in centenos *undecim* penduntur: *dextans*, cum decem: *dodrans*, cum novem: *bes*, cum octo: *septunx*, cum septem, *semis*, cum sex: *quincunx*, cum quinque: *triens*, cum quatuor: *quadrans*, cum tres: *sextans*, cum duo: *unciaria*, cum unus penditur. Et de hac lex loquitur.

Notandum etiam, quod *Cato* testatur, Romanos *fœneratores quadruplo condemnasse*. Verba ejus sunt hæc: *Majores nostri sic habuerunt, & ita in legibus posuerunt: Furem dupli condemnari: fœneratorem quadrupli. Quanto pejorem civem existimaverint fœneratorem, quam furem, hinc licet existimare.*

LXV. Ut jurisjurandi ad fidem adstringendam præcipua vis esset.

Cicero libro 3. de Officiis, ita scribit: Nullum enim vinculum ad stringendam fidem *jurejurando* majores arctius esse voluerunt. Id indicant leges XII. tabularum, &c. *Agellius* lib. 7. cap. 18. Jusjurandum, inquit, apud Romanos inviolate, sancteque habitum, servatumque est. Id & moribus, legibusque multis ostenditur. Sed nemo id copiosius explicavit *Dionysio*, qui libro 2. extremo, Regi Numæ institutum illud assignat. *Polybius* libro 6. commemorat: tantum apud Romanos jurisjurandi religionem valuisse, ut ea laude facile gentibus omnibus antecellerent. Nam si *Græco homini*, inquit, qui magistratum gerat, talentum unum committatur, etiamsi decem scribendo assint, signaque totidem, atque etiam duplo plures testes extent: fidem tamen plerumque violant. Apud Romanos autem, qui quum rempublicam gerunt, majorem multo pecuniam tractant, sola jurisjurandi sui religione in officio suo continentur, &c. Ad hanc porro legem illud *Caji* pertinet: *Maximum remedium expediendarum litium esse jurisjurandi religionem.* Hactenus de XII. tabularum iis, quæ adhuc restant, fragmentis.

AD CAP. ULT. PARALIPOMENA:

Leges Romanorum vetustissimæ, Papirianæ, Valeriæ, Sacratæ, duodecim tabularum, & qui de iis scripserint, scriptæ olim in tabulis, & antea in æde sacra reservatæ.

Romulus legibus à se latis stabilivit monarchicum dominandi statum, Numa Pompilius sacra religionesque deorum ordinavit, eum sequutus Tullus Hostilius castrensi disciplinæ prospexit, ita tamen ut omnia penes unum essent, quem imperii modum retinuere & auxere quatuor insequentes Reges, licet sciam legum primarum lationem quosdam ad Numam referre, *qui ferociam populi à bellis ad sacra contulit*, inquit Servius Honoratus ad v. 812. lib. 6. Æneid. unde ἀπὸ τῶν νόμων, *à legibus* dictus, vel ut Servius ait, *ab inventione & constitutione legum.* Virgilius ipse loco laudato:

Quis procul ille autem ramis insignis olivæ,
Sacra ferens? nosco crines, incanaque menta
Regis Romani, primus qui legibus Urbem
Fundavit.

Mutata subinde reipublicæ facies, & pulsis Regibus, pro uno, duo creati, qui præessent, decretumque id legibus Valeriis, sic nominatis, quod Valerius Publicola primi anni Consul eas scripsisset, ex Plutarcho in illo, ut & leges Regiæ *jus Papirianum* appellatæ, quod P. Papirius eas in Codicem *& corpus unum* redegisset, ut constat ex Pomponio IC. *l. 2. ff. de Orig. Jur.* Et testatur idipsum Granius Flaccus; qui librum *de jure Papiriano* scripsit, ut retulit Paulus IC. *l. 145. ff. de verbor. significat.* nec id non vidit Raphaël Volaterranus lib. 29. Commentarior. pag. 882. dictæ etiam istæ leges *curiatæ*. Fr. Duaren. in *Tit. 2. ff. de orig. jur.* legibus Valeriis ita constitutum, ut Consules *privatum per se jus administrarent, publicum cum populo & senatu communicarent.* Fr. Polletus Histor. fori Rom. lib. 3. cap. 5. & quo potentius imminueretur potestas unius, hisce legibus introducta *ad populum provocatio*. T. Liv. 1. Decad. lib. 2. cujus sciti tenor erat, ut citra provocationem non liceret civem Romanum virgis cædere, multo minus capitali afficere supplicio, quare incredibile est quantum invidiæ molem sibi conflaverit Cicero, quod contra legis Valeriæ authoritatem cives in carcere strangulasset, reliquosque cum Catilina injussu populi hostes judicatos coëgisset in exilio collatis cum C. Antonio altero Consule signis occumbere, veluti desperata ad populum provocandi libertate, ut vehementissima oratione exaggerat Galenus apud Dionem Coccejanum lib. 46. creatumque ob id dirum illud & immane factum summum ei periculum, insequente tempestate Clodiana, ipsiusque exilio.

Atque ut unico verbo dicam, Publicola legibus suis, secures & gladios à cervicibus omnium civium Romanorum arcuit, præter eos, qui perduellii crimine cecidissent. Cic. 7. Verr. *Facinus est vinciri civem Rom. scelus verberare, prope parricidium necare.* Tertia mutatio *tribunitias leges* protulit, quarum summa

ma in eo posita, ut optimatum factio enervaretur, plebis seu libertas, seu libido firmaretur. Porro de Valerio gravis est dissensio, quodnam illi cognomentum esset? Author virorum illustrium, seu Plinius, aut quilibet alter, cap. 14. *Lucius Valerius Valesi filius, primum de Vejentibus, iterum de Sabinis, tertio de utrisque gentibus triumphavit.* Atque ut eundem esse constet, sequitur paucis lineis interjectis, legem de provocatione *ad populum à magistratibus tulit.* Ei concors L. Florus Epitomes Livianæ lib. 2. *L. Valerius Consul legem de provocatione ad populum tulit.* Accedit his fide dignissimus C. Plinius lib. 36. cap. 15. *Sicut in L. Valerio Publicola, qui primus Consul fuit cum L. Bruto.* Eutrop. lib. 1. c. 11. *Lucius ille Valerius Bruti collega.* Sed contra alii non *Lucii* sed *Publii* cognomen inditum contendunt, Stephanus Pighius Campensis Annalium lib. 2. pag. 69. Jacobus Dalechampius in locum Plinii laudatum, Carolus Sigonius ad Florum Epitomasten, Ant. Delrius ad L. Senecæ Herculem Oetæum parte 1. syntagm. p. 161. quorum opinio innititur antiquorum fidei. Cassiodorus in Chronico consulari, & Cuspinianus ibidem pag. 97. Halicarnass. lib. 5. pag. 87. συνάρχοντα αἱρεῖται Πόπλιον Οὐαλέριον. *Collegam assumpsit Publium Valerium.* Ratio erroris videtur desumpta à Plutarcho in Publicola, qui fratrem Valerii Consulis *Publium* appellat, unde dimanavit, ut unius nomen pro alterius usurparetur. De eo Sil. Italic. lib. 2. Punicor. in principio:

Huic comes æquato sociavit munere curas,
Publicola, ingentis Volesi Spartana propago:
Is cultam referens insigni nomine plebem
Ausonios atavo ducebat Consule fasces.

Sed leges has Regias, seu jus Papirianum, ut à Justo Lipsio nuper collectum est, proposuissem nisi alii præoccupassent. Omnium quidem primus Bartholomæus Marlianus, post eum Lud. Charondas, deinde Pandulfus Pratæjus, mox Fr. Balduinus, & J. Lipsius, aliique eruditi. Leges autem tribunitiæ seu sacratæ (quas Cloacius Verus *oscas*, appellat, ex Festo lib. 15.) hæ fere à viris doctis colliguntur.

LEGES VALERIÆ.

1. Utique magistratus imperiumque P. R. daret, bonaque eum capite ejus consecrarentur, qui regni occupandi consilia inisset.

2. Utique adversus magistratum quemvis ad populum à cive provocari posset.

3. Utique consularis majestatis læsæ mulcta in dies singulos, quinque boum, duarumque ovium pretium non excederet.

4. Utique quæstores duo quotannis ex patriciis à populo crearentur, qui pecuniam publicam acciperent, in ærarium Saturni cogerent, in tabulas rationum referrent.

5. Regio imperio duo sunto, iique præeundo, judicando, & consulendo, prætores, judices, Consules, appellanto: militiæ summum jus habento, nemini parento, ollis salus populi suprema lex esto.

LEGES TRIBUNITIÆ SACRATÆ.

1. Plebs quos pro se contra vim auxilii ergo creassit, tribuni ejus sunto, quod ii prohibessint, quodque plebem rogassint, ratum esto, cum populo patribusque agendi jus habento, iidemque ad plebem quod censuerint, ferunto, sanctique sunto, neque plebem orbam tribunis relinquunto.

2. Tribunum invitum nemo ut unum à vulgo quicquam facere cogito, nec verberato, nec alium verberare jubeto, nec occidito, nec occidere jubeto: si quis contra faxit, sacer esto, bonaque ejus Cereri dicata sunto, qui eum occiderit, cædis purus esto.

3. Appellati subvenire ne dubitanto, vim prohibento, privilegia ne irroganto, de capite in reque civium non sine comitiis decernunto, intercedere collegam ne prohibento.

LEGES ICILIÆ.

1. Concionanti apud populum tribuno nemo contradicito, nec dicentem interpellato, si quis contra faxit, vades dato, tribunis soluturum se mulctam quam imposuerint, qui vades non dederit, morte mulctator, & bona ejus sacra sunto, si quid controversiæ mulctarum hujusmodi causa inciderit, judicia penes populum sunto.

2. Privati homines bono jure parta possidento.

3. Per vim aut fraudem ædificia ex publico occupata restituunto.

4. Ex arbitrorum sententia pretium ædificationis reddunto.

5. Quæ publica sunt, ea sine pretio plebi dividunto.

LEGES PUBLILIÆ.

1. Tribuni & plebis ædiles tributis non curiatis comitiis creantor.

2. Quicquid tribunus plebem rogaverit, iisdem comitiis sciscatur.

LEX TERENTIA.

Vviri de imperio Consulari scribendis legibus creantor, quod populus jus in se dederit, eo Consules utantur, non libidinem ad licentiam suam pro legibus habento.

De legibus Xviralibus pauca supra admonuimus, petitas illas è Solonis legibus, & Lycurgi. Laziardus histor. universalis Epitomes cap. 43. quas, quia nimis rigidas *Lacedamonii emendarunt.* Q. Tertullian. Apolog. cap. 4. & Zephyrus paraphrastes apud Beatum Rhenanum. Addendus Zonaras Tom. 2. Annal. pag. 27. καὶ τρεῖς ἄνδρας εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τοὺς νόμους, καὶ τὰ παρ' ἐκείνοις ἔθη πεπόμφασι. *Ac tres viros in Graciam ad illorum leges & instituta ablegarunt.* Georg. Cedrenus in Compendio Historiar. pag. 120. καὶ νόμοι ἐν Ῥώμῃ ἀπὸ Ἑλλάδος διὰ δώδεκα βιβλίων ἐπέμφθησαν. *Leges duodecim tabularum ex Gracia Romam allata sunt.* Freculphus Lexoviensis Chronic. Tom. 1. lib. 4. cap. 10. *Quo in tempore Romani per legatos leges Solonis expetierunt ab Atheniensibus, quas in duodecim tabulis scripserunt, ejicientesque Consules potestatem decemviris tradiderunt.* Dio Coccejan. lib. 44. histor. Rom. pag. 252. Sed leges illas non admodum antiquas fuisse liquet ex Homero, qui nomen *legis* nullibi usurpavit. Fl. Joseph. lib. 2. contra Apionem pag. 1070. Paul. Oros. lib. 2. cap. 13. *Ipso autem trecentesimo anno, hoc est Olympiade nonagesima quinta, potestas Consulum decemviris tradita, constituendarum legum Atticarum gratia magnam perniciem reipublica invexit.* Error in numero est indubie, & vidit Fr. Fabricius Marcoduranus: nam in quibusdam MSS. habetur numerus designatus, in aliis *octuagesima olympiade*, Halicarnasseus *olympiadem octuagesimam secundam* ponit, Diodor. Siculus lib. 12. Biblioth. *octuagesimam quartam.* ut inter Græcos dissidium est, ita & inter Latinos de anno Urbis conditæ, & scio animadvertisse dissidium potius quam composuisse Philippum Brodæum Ariensem IC. A. Gell. lib. 20. cap. 1. *Trecentesimo namque anno post Romam conditam tabulæ* (duodecim) *compositæ scriptæque sunt.* Flor. Eutrop. lib. 1. hist. Rom. c. 14. *Anno trecentesimo & altero decemviri facti.* Consentit cum eo T. Liv. 1. Decad. lib. 3. Alii paulo serius. Jul. Solin. Polyhistor. c. 2. *anno trecentesimo quarto.* Sed leviculam hanc controversiam facillimum est componere, si dicamus anno ab Urbe condita trecentesimo primo creatos decemviros, & sequenti anno leges ab iis scriptas imperiumque iisdem scelere Appii Claudii abrogatum. Cæterum illud vel indubitati est juris, paucissima hodie earum legum extare verba, tabulæ enim, in quibus descriptæ fuerant, temporibus, nisi fallor, Alexandri Severi, una cum foro Romano conflagrarunt, & quæ apud rhetores, grammaticosque supersunt, & maxime in libris de legibus Ciceronis, *non esse verba legum antiquarum, sed tantum sensum*, acute Anton. Guibertus Costanus quæst. jur. Memorabil. lib. 1. cap. 21. num. 13. docuit.

Laudavere inter antiquos scriptores has leges plerique, sed diver-

diversis nominibus, variisque elogiis; *duodecim tabulæ* M. Tullio appellantur lib. 1. de legib. ad finem. *leges in duodecim tabulis* eidem lib. 3. de legibus ad finem. & simpliciter *duodecim*, lib. 2. de legib. *discebamus pueri duodecim. lex* etiam *duodecim tabularum* Fest. l. 18. in voce *vagulatio*, glossarium vetus *duodecim ταϐ. δωδεκάδελτα.* Fest. l. 16. in verbo *recinium. lex Romana.* Idem Festus l. 5. in voce *erctum.* & ab inventoribus *Xviralis lex.* A. Gellio l. 20. c. 1. authore *lex vetusta.* Cajus IC. *l. 1. ff. de orig. jur. lex duodecim tabularum, & lex antiqua.* Ulpian. IC. *l. 2. ff. de noxalib. actionib. jus antiquum.* Scævola *l. 29. ff. de liber. & posthum.* Justinianus Aug. *l un. C. de nudo quirit. jur. tollend. inutiles legis antiquæ dispositiones.* Sed & insuper *lex antiquissima* audit Novella 22. cap. 2. *jus exploratum* idem Justinianus *l. penult. C. de legit. hæred.* quinimo per excellentiam *lex* nuda appellatione, quasi omnes insequentes quorumcunque temporum aut authorum leges ex duodecim tabulis mutuatæ essent, veluti à radice rami, è fonte rivuli. M. Cato in oratione, qua legem Orchiam dissuadet, apud Festum lib. 14. in voce *percunctatum, lege sanctum fuisse*, scilicet decemvirali. Tull. lib. 8. epistol. ad familiares epist. 8. Ulpian. *l. 130. ff. de verb. signific.* Et *l. 7. ff. de pact. jus civile, l. 7. ff. de bon. damnat.* Ulpian. *Reg. jur. tit. 22. §. 19. finis juris æqui.* C. Tacit. l. 3. Annal. *fons omnis publici privatique juris.* T. Liv. 1. Decad. lib. 3. Et poëtæ laudavere. Sidon. Apollin. carm. 23. v. 446.

Quo bis sex tabulas docente juris,
Ultro Claudius Appius lateret,
Claro obscurior in decemviratu.

Aurel. Prudent. lib. 2. in Symmachum:

——— *Dicat cur condita sit lex*
Bis sex in tabulis? aut cur rubrica minetur
Evinctura reos?

D. Auson. in Ternario:

Jus triplex, tabulæ quod ter sanxere quaterve.

Eas porro leges collegere in unum corpus, aut commentationibus illustravere plurimi in criticis & jurisconsultis eruditi viri, Julius Pacius summus philosophus, legum peritissimus, & mihi inter præcipuos amicos semper habitus, Antonius Augustinus, Joannes Oldendorpius, Joannes Crispinus, Anton. Contius, Fr. Hottomannus, Dionysius Gothofredus, Stephanus Pighius in Annalibus suis, Fr. Balduinus, Hadrianus Turnebus, Ludovicus Charondas, Justus Lipsius, Theodorus Marcilius, quorum trium posteriorum leges apponam, ac primum, verba, quæ Justus Lipsius ultimo digessit, hæc sunt.

1. *Jussus populi & suffragia sunto, quodcumque postremum populus jussit, id jus ratumque esto.*
2. *Privilegia ne irroganto.*
3. *De capite civis nisi per maximum comitiatum ne ferunto.*
4. *Forti sanatique idem jus esto.*
5. *Qui hostem concitaverit, quive civem hosti tradiderit, quive cœtus nocturnos agitaverit, capital esto.*
6. *Sodalitates & collegia sunto: ast ne in publicas leges commodave peccanto.*
7. *Qui fruges excantassit, Cereri sacer esto.*
8. *Qui frugem aratro quæsitam pavit secuitve, pubes Cereri sacrator: impubes prætoris arbitratu verberator, noxamve duplionemve præstato.*
9. *Si in alieno pecus paverit, actio esto.*
10. *Qui injurie arbores alienas ciderit, in singulas* XXV. *æris luito.*
11. *Arboris impendentis ramos* XXV. *pedes à terra circumcidere jus esto.*
12. *Paterfamilias uti legassit super pecunia tutelave suæ rei, ita jus esto.*
13. *Si intestatus moritur cui suus hæres nec escit, agnatus proximus familiam habeto: si agnatus nec escit, gentiles familiam herciscunto.*
14. *Si furiosus esse incipit, agnatorum gentiliumque in eo pecuniaque ejus potestas esto.*
15. *Hominem mortuum in Urbe ne sepelito neve urito.*
16. *Hoc plus ne facito: rogum ascia ne polito.*
17. *Mulieres genas ne radunto, neve lessum funeris ergo habento.*
18. *Homini mortuo ne ossa legito, quo post funus faciat, nisi belli peregreve mortuo.*
19. *Qui coronam parit, ipse pecuniave ejus, virtutis causa arduitor.*
20. *Neve aurum addito.*
21. *Quoi auro dentes vincti esunt, ast im cum ollo sepelire & urere se fraude esto.*
22. *Servilis unctura tollitor, omnisque circumpotatio.*
23. *Regum bustumve novum, propius* LX. *pedes, alienas ædes ne adjicito.*
24. *Forum bustumve ne usucapito.*
25. *Si in jus vocet, atque eat.*
26. *Si morbus ævitasve vitium escit, qui in jus vocassit, jumentum dato: si volet, arceram ne sternito.*
27. *Si quid horum fuit vitium judici, arbitrove, reove, dies diffeisus esto.*
28. *Si vis vocationi suat, testamini: igitur em capito.*
29. *Si calvitur pedemve struit, manum endo jacito.*
30. *Si quei in jure manum conserunt, utrique superstitibus præsentibus vindicias sumunto.*
31. *Si vindiciam falsam tulit, rei sive litis arbitros tres dato: eorum arbitriis fructus duplione damnum decidito.*
32. *Rem ubei pagunt, oranto: nei pagunt; ante meridiem in foro aut in comitio causam conjiciunto, post meridiem præsente ambobus litem addicito: sol occasus suprema tempestas esto.*
33. *Æris confessi, rebusque jure judicatis triginta dies justi sunto: postidea manus endo jectio esto: in jus ducito, nei judicatum facit, aut quips endo jure em vindicit, secum ducito, vincito aut nervo aut compedibus quindecim pondo, ne minore, aut si volet majore. Si volet, suo vivito, ni suo vivit, qui em vinctum habebit libras farris endo dies dato: si volet, plus dato.*
34. *Tertiis nundinis partes secanto: si plus minusve secuerint, se fraude esto.*
35. *Assiduo vindex assiduus esto: proletario quivis volet vindex esto.*
36. *Qui se sirit testarier libripensve fuerit: ni testimonium fariatur, improbus intestabilisque esto.*
37. *Cui testimonium defuerit, is tertiis diebus ob portum obvagulatum ito.*
38. *Qui falsum testimonium dixerit, saxo Tarpejo dejicitor.*
39. *Si judex arbiterve ob rem judicandam pecuniam acceperit, capital esto.*
40. *Qui malum carmen incantassit, Cereri sacer esto.*
41. *Qui injuriam alteri faxit,* XXV. *æris pœna sunto.*
42. *Si quis carmen occentassit, actitassit, condidissit, quod alteri flagitium faxit, capital esto.*
43. *Si membrum rupsit, ni cum eo pacit, talio esto.*
44. *Si nox furtum faxit, & im aliquips occisit, jure cæsus esto.*
45. *Interdiu si se telo defenderit, jure cæsus esto.*
46. *Si adorat furto quod nec manifestum erit, duplionem luito.*
47. *Furta per lancem liciumque concepta quasi manifesta vindicantor.*
48. *De furto pacisci liceto.*
49. *Tignom junctom ædibus, vineæque concapes ne solvito.*
50. *Furtivæ rei æterna authoritas esto.*
51. *Usus, authoritas fundi, biennium esto.*
52. *Adversus hostem æterna authoritas esto.*
53. *Qui nexum facit mancipiumque uti lingua nuncupassit, ita jus esto.*
54. *Vindiciæ secundum libertatem dantor.*
55. *Ne quis unciario fœnore plus exerceto.*
56. *Patricii cum plebejis connubia ne conjungunto.*
57. *Via in porrectum* VIII. *P. in anfractum* XVI. *P. lata esto.*
58. *In finibus intra* V. *pedes usucapio ne esto.*

Ludovici Charondæ jurisconsulti acutissimi digestio tabularum Xviralium hæc est.

Leges XII. Tabularum quæ à Lud. Charonda IC. colligi atque restitui potuerunt.

1. Jussus populi & suffragia sunto: Quod postremum populus jussit, id jus ratumque esto.

Ex Livio lib. 7. & 9.

2. Privilegia ne irroganto *.

* *sunt qui addant, nisi maximo comitiatu.*

3. De capite civis Romani nisi maximo comitiatu ne feranto.

Ex Cic. in orat. pro P. Sestio, & lib. 3. de legibus.

4. Parici * quæstores qui de capite civis Romani quærant à populo creantor.

* *in meo exemplari Festi Paricidi.*

Ex Pompo. IC. cap. 2. D. de orig. jur. & Festo.

5. Civem indemnatum indicta causa ne interficito, neve de civitate tollito: Ast ei ad populum diem dicito.

Ex Salviano Massiliensi Episcopo lib. 8. de judicio & providentia Dei hanc legem edidit vir eruditissimus atque de jurisprudentia optime meritus Jac. Cujacius: sed eam ex Livii historia explevi, quæ equidem ex sacratis legibus una fuit.

Qui perduellem concitaverit, quive civem perduelli tradiderit, capite mulctator.

Ex Martiano IC. c. 3. D. ad leg. Jul. majestat.

7. Cum nexum faciunt mancipiumque, si quid placuit displicuitve, sanatibus, idem quod fortibus jus esto.

Quantum alii in hac restituenda lege, quæ apud Festum corrupte legitur, elaboraverint, ex eorum scriptis constat: sunt tamen qui melius eam restituendam existiment, si tantum verba postrema contineat, sanatibus idem quod fortibus jus esto, in meo exemplari legitur forctibus: alii legunt nexo solutoque, forti sanatique idem jus esto.

8. Ne quis in Urbe cœtus nocturnos agitet: qui secus faxit, capite mulctator.

Ex declamatione Portii Latronis.

Patronus si clienti fraudem faxit, * sacer esto.

* *al. facit.*

Hanc legem (ne quis sui laboris præmio fraudetur) restituit ex Servii ad Virgilium commentariis Contius noster, vir diligens & eruditus. Sed tanta religione jus inter patronum & clientem coluerunt veteres, ut etiam patronus adversus clientem testimonium non dixerit. Gellius ex M. Catonis oratione in Lentulum, lib. 5. cap. 13.

10. Cum nexum faciet mancipiumque uti lingua nuncupassit ita jus esto.

Ex Cicer. lib. 3. Offi. & Festo.

11. Si quis quod lingua nuncupassit inficiatus sit, duplionem luito.

12. Cum nexum faciet mancipiumque præsentibus quinque civibus Romanis & libripende qui rem mancipio ceperit rodusculo libram ferito, atque ei cum quo nexum mancipiumque faxit æs dato.

Hanc legem, cujus meminit Justinianus in §. venditæ. titu. de rerum divis. Instit. ex Boëtio & Varrone lib. 4. & 5. de ling. Latin. ut potui restitui.

13. Si qui in * jure manum conserunt utrique superstitibus præsentibus vindicias sumunto.

* *al. ex.*

Ex Festo & Gellio lib. 20. cap. 9.

14. Si vindiciam falsam tulit, rei sive litis, arbitros tres * dato eorum arbitriis * fructus duplione damnum decidito.

* *Al. tot.*

* *Arbitrii legit Cujacius.*

Alii aliter hanc legem restituere ex Festo conati sunt, equidem vestigia veteris scripturæ mei libri, cum quo consentit in quibusdam Augustini liber, secutus sum, & eruditissimi viri Cujacii conjecturam probavi.

15. Qui parentem occisit, is obvolutus & obligatus culeo in profluentem dejicitor.

Ex aucto. Rhetori. ad Heren. lib. 1.

16. Cui testimonium * defuerit, is tertiis diebus ob portum obvagulationem ito.

* *In meo cod. defugerit.*

Hanc legem primus ex Festo edidi in eo commentario quem multis ante annis ad has 12. tab. leges scripsi. Legunt quidam & restituunt apud Festum, obvagulatum: *Ejus legis sententia est, Cui testes defuerint aut defugerint cum eos citasset præco, is potest per triduum ad eorum domum ire (nam ob, pro ad, & portum, pro domo in ea lege accipi, Festus scribit) conquesturus, illisque magna voce & clamore testimonium denuntiaturus. Et hæc quidem interpretatio à Cujacii opinione non multum abest.*

17. Fundi usus authoritas biennium esto, cæterarum rerum annus.

Ex Cicer. pro Cecin. & in Topi. lib. 1. offi.

18. Adversus hostem æterna authoritas esto.

Ex Just. Instit. tit. de usucap.

19. Rei furtivæ æterna authoritas esto.

Ex Cajo IC. cap. ult. D. de colleg.

20. Qui ejusdem collegii sodales sunt, quibus religionis, aut alterius cujusque rei causa coire fas est, si quid inter se paciscuntur, id jus ratumque esto: Sed legibus publicis fraudem ne faciunto.

21. Quæ si erit testata libripensve fuerit aut in testimonium feriatur, improbus intestabilisque esto.

Hanc legem primus ex Gellio restitui, in qua describenda postea elaborarunt docti quidam viri: Sed parum feliciter. Nam satis constat ex lib. 6. cap. 7. ipsius Gellii eam intelligendam esse de fœminis quibus XII. tabulis prohibitum erat testimonium dicere & testari. Et lib. 15. cap. 13. scribitur verbum testor esse commune, ut dignor, veneror & confiteor, additurque exemplum ex XII. tabul. Æris confessi rebusque judicatis. Item ex iisdem tabulis id quoque est. Quæ si erit testatior eis, ut legendum sit testata, id est, si testamentum fecerit, aut testator: Nam testator, ut author est communis generis, quemadmodum Festus scribit aliique grammatici de hujusmodi verbalibus. Quod ait, lex in testimonium feriatur, ex antiqua testimonii denuntiandi forma (de qua scripsi lib. 3. antiquitatum) interpretandum est. hæc autem verba, improbus intestabilisque esto, solennia erant, & ad utrumque sexum referebantur, ut in eo libro ostendi.

22. Paterfamilias uti legassit super pecunia tutelave suæ rei, ita jus esto.

23. Paterfamilias si intestato moritur, liberi sui hæredes sunto.

Ex jure Consul. & Imp. & Rom.

24. Paterfamilias si intestato moritur, cui suus hæres pupillus escit, * in eo pecuniaque ejus agnatorum potestas esto.

* *1. erit, ut veteres loquebantur, al. extabit.*

25. Cui suus hæres nec escit, agnatus proximus familiam pecuniamque habeto.

Ex Cato. lib. 3. institu. sub titu. 17. collationis legum Moy. hic cujus verba sequutus sum.

26. Si nullus agnatus escit, gentiles hæreditatem habento.

27. Si pluribus familia jure delata sit, & ii à communione discedere velint, familiam hercíscunto.

28. Qui pecuniam promisit, & pluribus hæredibus relictis decessit, hæredes pro portionibus hæreditariis pecuniam solvunto.

Ex Cicerone lib. 3. q. Tuscul. aucto. Rheto. ad Heren. lib. 1.

29. Si furiosus existet, agnatorum gentiliumque in eo pecuniaque ejus potestas esto.

Ex Ulpiano IC. c. 1. D. de cura. furio.

30. Si prodigus existet, cui bonis interdictum fiet, agnatorum gentiliumque in eo pecuniaque ejus potestas esto.

Ex Cicer. lib. 3. off. lib. 1. de Orat. pro Rosc. Comœdo. & Tripho. IC. c. 54. D. de ad. & peric. tut.

31. Tutor qui pupillum fraudavit, duplionem luito, infamisque esto.

Ex Halicarnaß. lib. 2.

32. Patri in filium vitæ necisque, eumque vendendi jus atque potestas esto.

33. Si

33. Si pater filium ter venunduit, filius à patre liber esto.

34. In decem mensibus perfectum partum gigni jus ratumque esto.

Ex Gellio l.3. cap.16.

35. Insignis ad deformitatem puer brevi tempore creatus multoque tetrior fœdior dirus * esto.

* *al. natus.*

Hanc legem quam ex Cicerone lib.3. de legibus jam diu edidi, nunc integriorem manuscripti nostri codicis authoritate restituisse mihi videor: ubi aperte legitur dirus, id est, de ira natus, ut Festus interpretatur: & tetrior fœdior conjunctim legi, si quis malit retinere natus esto, alias correxeram pro multoque tetrior, mutiloque corpore, sed liberum cuique sit judicium.

36. Statu liberum venundari jus esto: at si pecuniam quam jussus erat hæredi dare, emptori dederit, liber esto.

Ex Modestino IC. c.15. D. de statu l. & Vlpian. in fragm. inst. tit.2.

37. Si libertus intestato moritur, cui suus hæres nec extabit, patronus familiam habeto: eademque jura liberi patroni habento.

Ex Vlp. in frag. tit.29.

38. Patriciis cum plebejis connubii jus nullum esto.

Ex Halicar. lib.11.

39. Si mulier apud virum causa matrimonii per annum fuerit, usucapta esto. At si per trinoctium à viro absuerit usurpata esto.

Ex Gellio lib.3. cap.2. & Macrob. lib.1. Sat. c.3. qui hanc legem sic restituendam esse ostendunt.

40. Si vir ab uxore divortit, uxor res suas sibi habere jubeto eique claveis adimito.

Ex Cicer. in 2. Philip.

41. Rem suam non litigiosam in sacrum dedicato: Qui secus faxit, * duplionem luito.

* *al. facit.*

Ex Cajo IC. cap.

42. Si in jus vocet atque eat, in jus ito.

Ex Cicerone lib.3. de legib. Cic. lib.1. off.

43. Status dies cum hoste esto.

Ex Gellio lib.20. cap.1. ubi in vulg. C. corrupte legitur.

Id est, si quis cum peregrino agere velit, certum ei judicii diem denuntiet.

44. Si in jus vocat, si morbus ævitasve vitium escit, qui in jus vocabit jumentum dato, si nolet arceram ne sternito.

Ex Vlpiano cap.2. D. Si quis caut. Gellio & Festo.

45. Si judex arbiter reusve morbo sontico impediatur, dies diffisus esto.

46. Assiduo vindex assiduus esto: proletario civi quivis volet, vindex esto.

Ex Cic. in Topicis.

47. Vindicias secundum libertatem dicito.

Ex Halicarnass. lib.11. & Pomponio IC. cap.2. de orig. jur.

48. Si calvitur pedemve struit, manum endo jacito, igitur endo capito antestari.

Ex Fest.

49. Si in jus vocas, ni it, manum endo jacito, igitur endo capito antestari.

Ex Porphyrione Horatii interprete.

50. Rem ubi pagunt oratione pagunto, ante meridiem in foro aut in comitio causam conjiciunto, cum perorant ambo præsentes post meridiem litem addicito, sol occasus suprema tempestas esto.

Ex Gellio lib.17. c.2. Auct. Rhetor. ad Heren.

Hanc legem sic restituendam arbitror, nec repetendum, si ambo præsentes vel præsente ambobus: si enim alterutrum legatur, delenda sunt hæc verba, cum perorant ambo præsentes, ejusdem enim sunt sententiæ: aut forte rectius legitur veterum more præsente ambobus, ut alia tanquam glossemata deleantur.

51. Quod lectorum judicum major pars judicarit id jus ratumque esto.

Hoc caput describere tentavi ex 141. Epistolarum Ciceronis, quæ familiares appellantur lib.8. Ea vero scripta est sub nomine Calii ad Ciceronem, ubi male legitur in libris impressis: Legisque unum & centesimum caput legit, in quo ita erat, Quod eorum judicum, &c. *Nam in manuscriptis (duos enim consului) sic scriptum est.* Legisque XII. unum caput legit, in quo ita erat, Quod lectorum judicum, &c. *In uno quidem hæc verba,* & centesimum, *delendi nota circumscripta esse animadverti, duabus scilicet lineis, quæ verba illa hoc modo includebant* [], *quem fuisse veteribus delendi morem multi ante nos adnotarunt.*

52. Judex qui ob rem dicendam pecuniam acceperit, capite mulctator.

Ex Gell. lib.20.

53. Qui falsum testimonium dixerit, è saxo Tarpejo dejicitor.

54. Æris confessi * rebusque jure judicatis XXX. dies justi sunto, post dein manum endo jacito, in jus ducito. Ni judicatum faxit, aut quips endo * jure vindicit, secum ducito: vincito aut nervo aut compedibus quindecim pondo ne minore, aut si volet majore vincito. Si volet suo vivito: ni suo vivit, qui eum vinctum habebit, libras farris endo dies dato: si volet plus dato. Ni cum eo pacit 60. dies in vinculis habeto: Trinis nundinis continuis in comitium producito, quanti æris judicatus sit prædicato. Tertiis nundinis capite pœnas dato, aut trans Tiberim peregre venunduito. * Si plures sunt qui eum vinctum habebunt, tertiis nundinis parteis secanto: si plus minusve secuerint se fraude esto.

* *al. additur reis, sed in meo exemplari Gell. non extat, ideoque delendum videtur.*

Ex Gellio hunc locum manuscr. cod. ope restit. quem alii aliter legunt.

* *al. addi. eo in, sed in meo exemp. abest.*

* *al. ito.*

55. Si quis carmen occentassit quod alteri flagitium faxit fuste cæditor.

Ex Cicer. lib.4. quæst. Tusc. & 4. de Rep.

Pœnam hujus legis in qua alii etiam laborant, ab Horatio lib.2. Epist. ad Augustum, Porphyrione & Acrone ejus interpretibus accepi. Sed eam opinionem alii non probant, qui existimant pœnam capitalem fuisse, quia vero res est incerta, suum cuique relinquo judicium.

Ex Macrobio lib.1. Saturnal. & Gellio lib.11. cap.18.

56. Si nox furtum faxit & im aliquis occisit, jure cæsus esto.

Ex Cicer. pro Milone.

Sic restituendam esse hanc legem, nec adjiciendum, si aliter periculum evitare non potuerit, ostendit Vlpianus lib.8. ad Edictum in libro collationis legum Moysis hic tit.7.

57. Si luci in furto prehensus telo se defenderit, & im aliquis occisit, jure cæsus esto. Si telo se non defenderit, liber virgis cæsus, ei cui furtum factum est addicitor: servus verberibus cæsus è saxo præcipitator: puer impubes prætoris arbitratu verberator noxamque sarcito.

58. Furta per lancem liciumque concepta sicut manifesta mulctantor.

Ex Vlpiano IC. cap.2. D. de noxal. act.

59. Si adorat furtum quod nec manifestum escit, duplionem luito.

Ex Vlpiano cap.7. D. de pact. sed hoc caput alterius legis particulam esse existimo, unde Vlpianus desumpsit.

In meo libro Pompeji Festi legitur, Si adorat furtum, *& recte. Nam* adorat *verbum (ut ipse Festus testatur) significat agit, id est, facit: Sic enim intelligendum ostendit quod scribit Festus in dictione* Adorare. *Neque vero ulla lex XII. tabul. de actionum formulis statuit, sed qui ipsas XII. tabulas prudentes interpretati sunt, legis actiones composuerunt: quemadmodum in commentariis ostendi. itaque nec in hac lege, nec in aliis, ubi cæteri actionis meminerunt, de actione quicquam proponendum existimavi.*

60. Si servus sciente domino furtum faxit noxiamve nocuit, dominus ipsum noxæ dedito.

Ex Plinio lib.18. cap.3.

61. De furto pacisci jus esto.

Ex Cicer. lib.3. de Nat. Deor. & Vlp. c.53. D. de verb. sig.

62. Si nox frugem aratro quæsitam furtim paverit secueritve, pubes suspensus Cereri necator: impubes prætoris arbitratu verberator noxiamque duplione luito.

Ex Cajo cap. 9. D. de incend. ruin. naufrag.

63. In cujus ope consilio furtum factum escit, duplionem luito.

Ex Gellio.

64. Qui ædes acervumque frumenti juxta ædes positum sciens prudens combusserit, virgis cæsus igni cremator: si casu id faxit, noxam sarcito: si solvendo non escit, prætoris arbitratu verberator.

Ex Plinio lib. 17. cap. 1.

65. Si membrum rupit, ni cum eo pacit, talio esto.

Ex Plinio lib. 18. c. 2. & lib. 30. c. 1. & Apule. in 1. apol.

66. Si injuriam alteri faxit, * xxv. æris pœna esto: si os fregit, majore pœna noxiam luito.

* *al. facit.*

67. Qui injuria ceciderit alienas arbores, in singulas æris xxv. pœnam luito.

Ex Servio in Virgil. qui tamen hoc caput refert tanquam alterius legis particulam.

68. Qui fruges excantassit, aut malum carmen incantassit, Cereri sacer esto.

Ex Festo.

69. Alienam segetem ne pellicito.

Ex Plinio lib. 16. cap. 13.

70. Si rupitias sarcito.

Forte melius si rupsit sarcito, i. damnum dederit. Ex IC.

71. Glandem in alienum fundum decidentem colligere jus esto.

Ex Ulpian. cap. 14. D. de præscri. verb.

72. Si quadrupes pauperiem faxit, noxæ dedito.

Ex Festo, & IC.

73. Si immissum pecus glandem ex arbore aliena procidentem in fundo alieno depascatur, noxæ dedito.

Ex Plinio lib. 18. c. 31.

74. Tignum junctum ædibus vineisve [* aut capulo] ne solvito, sed duplionem præstato.

* *in meo C. legitur, vineis ne vindicato ne solvito, &c.*

75. Uvam calidam ne legito: hanc ne legito rorulentam. Vindemiare incipito cum ad palmitem pampinus procumbere cœperit, aut cum exempto acino ex densitate intervallum * non compleri apparuerit, acinum non augeri.

* *in meo c. deest negatio.*

Ex IC. tit. de arbor. cæden. & Paulo in lib. Sentent.

76. Si arbor in vicini agrum impenderit, eam sublucato: Ast si non faxit vicino ramos quindecim pedeis altius à terra circumducere jus esto.

Ex Cicer. lib. 4. de Republ. (cujus meminit Nonius Marcel.) & lib. 1. de legib.

77. De confinio agrorum vicini ne jurganto, sed tres arbitri fineis regunto.

Ex Volus. Matianoci in lib. de asse. observavit ut alias quasdam clarissimus Sen. & IC. B. Brissonius, quem propter singularem doctrinam & admirandam prudentiam colo, atque veneror.

78. Inter confines agros quinque pedum æterna authoritas esto.

79. Inter vicinorum ædificia ambitus parietum sestertius pes esto.

80. Viæ latitudo in porrectum pedum octo, in anfractum xvi. esto.

81. Si via immunita sit, qui volet jumentum agito.

82. Si per publicum locum rivus aquæductus privato noceat domino de noxa caveto.

Ex Cajo IC. cap. 8. de servit. rust. & Varrone lib. 6. de lingua Latin.

83. Si aqua pluvia noceat avortere jus esto.

Ex Cicer. pro Cecin.

84. Qui sepem in confinio ponet, terminum ne excedito: qui murum, pedem relinquito: qui domum, pedeis duos: qui sepulchrum foveamve effodiet quantum id altum escit: qui puteum sex pedeis: qui olivam ficumve ponet, pedeis novem: qui alias arbores, quinque pedeis.

Ex Paulo IC. cap. 5. D. ne quid in loc. pub.

85. Unciario fœnore amplius ne exerceto. Qui majus fœnus exercuerit, quadruplum luito.

Ex Ulpian. c. 21. D. de statu.

86. Hominem mortuum in Urbe ne sepelito neve urito.

Ex Cajo c. ult. D. fin. regund.

87. Hoc plus ne facito. Rogum ascia ne polito.

Ex Corn. Tacito lib. 5. Annal. & Catone lib. de re rust.

88. Tria ricinia, rica purpurea, decem tibicines nec amplius sunto.

Ex Cicer. lib. 2. de legib.

89. Mulieres genas ne radunto, neve lessum funeris ergo habento.

Ex Festo & aliis.

90. Homini mortuo ne ossa legito quo post funus fiat, præterquam si peregre aut militiæ mortuus sit.

91. Vino rogum ne respergito, murrhatam potionem mortuo ne indito.

92. Servilis unctura tollitor.

93. Ne in funere circumpotato.

94. Ne longæ coronæ sepulchris imponuntor.

Ex Plinio lib. 21. c. 3. & Cicer.

95. Ne acerræ præferuntor.

96. Qui coronam parit, ipse pecuniaque ejus virtutis ergo * & ei qui peperit & ejus parenti, dum funus fiet, sine fraude duitor.

* *al. arguitor, sed in manuscrip. cod. Plinii legitur hoc loco* duitor, *quod ad finem legis transposui.*

97. Ne aurum addito.

98. Quoi auro dentes vincti fient, ast im cum illo sepelire urereve sine fraude esto.

99. Ne uni plura funera facito, neve plureis lectos sternito.

100. Rogum bustumve novum propius sexaginta pedeis ne adjicito ædeis alienas invito domino.

101. Forum bustumve usucapi nefas esto.

102. Quandoque sarpta vinea donec dempta escit.

Ex fragmentis Festi hanc legem mei libri ope ut licuit restitui: Escit *autem est antiquum verbum.*

103. Pecuniam quis nancitor habeto, & si quid pignoris nancitor, sibi habeto.

In meo libro hæc verba tum in XII. tabul. tum in fœdere Latino repetuntur: quod si quis XII. tabul. esse neget, non contendo.

Ex Festo, ubi idem in fœdere Latino scriptum fuisse ait, Ex Cic. lib. 3. Offic.

104. Si fidem jurejurando firmarit ne fallito.

Ex Macrobio lib. 1. Satur. cap. 13.

105. Alternis annis mensem intercalato.

Plura observari posse alia XII. tabularum fragmenta non ignoro, sed quia integra legum verba restituere non potui, equidem ipsas ex imperfectis reliquiis aut levibus conjecturis describere nolui, ne decemvirali quadam potestate abuterer. Est illud apud Festum. Ast ei custos nec escit, *cujus quæ sit sententia non constat, nec ipsum explere potui. Doctissimus Turnebus voluit emendare, carcer custos nec est: sed legem non restituit: alii legunt Atta custodes nec escit. Observavi etiam apud Ciceron. lib. 3. de Oratore cujusdam XII. tabul. legis hujusmodi principium,* Si telum manu fugit, *quia vero reliqua verba non extant, amplius deliberandum sentio. Verum existimo Halicarnassei authoritate motus, multas ex antiquis Regum legibus patriisque moribus in has XII. tabulas translatas fuisse leges: atque etiam legem illam, cujus Livius lib. 9. meminit, ad has referendam arbitror, qua constitutum erat, quod injussu populi nihil sanciri poterat quod populum teneret. Duæ leges in eo libro extant, qui vulgo M. Aurelii nomine circumfertur: & licet non sint notatu indigna, quia tamen ipsarum verba apud probatos authores Latinos nondum observavi, in illis tabulis proponere non statui. Verum de iis, ut de aliis quibusdam, in commentariis disserere visum est.*

Theodori Marcilii politissimæ eruditionis opera has leges Xvirales descriptas habemus.

CAPUT PRIMUM.

Si in jus vocat, nei it, antestator: igitur im capito si calvitur, pedemve struit, manum endo jacito. Fest. lib. 17. in voce *struere.* Porphyrion ad Horat. lib. 1. Satur. 9. Cajus IC. l. 233. ff. de verbor. significat.

2. *Si status condictus dies intercedit cum hoste ito.* M. Tull. lib. 1. de offic. M. Plaut. Curcul. act. 1. sc. 1. L. Cincius apud Gellium lib. 16. c. 4.

3. *Si morbus avitasve vitium escit, qui in jus vocasit jumentum dato: si nolet, arceram ne sternito.* A. Gell lib. 20. cap. 1.

4. .... *morbus sonticus* ..... *si quid horum fuat unum judici, arbitrove, reove: dies diffensus esto.* Fest. lib. 16. in voce *Reus.* Ulpian. IC. l. 2. ff. si quis caut.

5. *Quoi se sirit antistarier libripensve fuerit, nei testimonium fariator, improbus intestabilisque esto.* A. Gell. lib. 15. cap. 13. lib. 6. cap. 7.

6. *Quoi testimonium defugerit, is tertiis diebus ob portum obvagulatum ito.* Fest. lib. 16. in voce *portum.* Et lib. 19. in voce *vagulatio.*

7. *Pœna falsi testis.* A. Gell. lib. 20. cap. 1.

8. *Rem ubi pacunt, ratum esto: nei pacunt, ante meridiem in foro, aut in comitio causam consciscito, quum perorant ambo præsentes. Post meridiem, præsenti stlitem adicito. Si ambo præsenteis, sol occasus suprema tempestas esto.* Author Rhetorices ad Herennium lib. 2. A. Gell. lib. 17. cap. 2. Fab. Quintilian. lib. 1. c. 6. Terent. Scaurus in Orthograph. Macrob. lib. 1. Saturnal. cap. 3. Censorin. de die Natali c. 24.

9. *Nexo solutoque, forcti sanatique idem jus esto.* Fest. lib. 17. in voce *Sanates.*

10. Pœna judicis, qui ob rem disceptandam pecuniam accepit. A. Gell. lib. 20. cap. 1.

11. *Si qui in jure manum conserunt, utrique superstitibus præsentibus, vindicias sumunto.* A. Gell. lib. 20. cap. 9. Fest. lib. 17. in voce *superstites.*

12. *Si vindiciam falsam tulit, rei sive stlitis prætor, arbitros tris dato, eorum arbitrio, reus fructi duplione decidito.* l. un. C. Theodos. de usur. rei judic. Fest. lib. 19. in voce *vindiciæ.*

13. Vindiciæ secundum libertatem. Halicarnass. libro 11. T. Liv. 1. Decad. lib. 3. in narratione de Virginia. Pompon. IC. l. 2. ff. de orig. jur.

14. .... Hanc ego rem ex jure quiritium meam esse ajo. Eaque mihi empta esto, hoc ære æneaque libra .... raudusculo libram ferito. Boëtius lib. 3. Commentar. ad Top. Cicer. Isidor. lib. 8. c. 4.

15. *Quum nexum faciet mancupiumque, uti lingua nuncupasit, ita jus esto.* Fest. lib. 12. in voce *nuncupata.*

16. .... *transque data* .... Justinian. Aug. §. *vendita.* Instit. de rer. divis. M. Varro lib. 2. Rei Rust. c. 2. Quintil. declamat. 336. Charondas apud Stobæum Serm. 145. Plato lib. 2. leg. Theophrastus apud Cujacium lib. 11. observat. c. 19.

17. Actio ex causa depositi, in duplum. Jul. Paulus IC. lib. 2. Sentent. tit. 12. leg. Mosaicæ pariator tit. 10.

18. *Æris confessi, rebusque judicatis* XXX. *dies justi sunto. Post deinde manus endo jactio esto. In jus ducito. Nei judicatum faxit, aut quips endo jure em vindicit, secum ducito, vincito aut nervo, aut compedibus* XV. *pondo, ne majore, at si volet minore. Si volet suo vivito, nei suo vivit, qui im vinctum habebit, libras farris in dies dato. Si volet plus dato.* .... *tertiis nundinis partes secanto, Si plus minusve secuverint, se fraude esto.* A. Gell. lib. 20. cap. 1. Et lib. 15. cap. 13.

19. *Assiduo vindex assiduus esto: proletario, cui cui volet, vindex esto.* Cic. in Topic. A. Gell. lib. 16. cap. 10. Cajus l. 234. ff. de verbor. significat.

20. Uxor usu. Gell. lib. 3. c. 2. Macrob. lib. 1. Saturnal. c. 3.

21. Bonorum societas inter conjuges, indicio est lex Numæ apud Halicarnass. lib. 2.

22. Partus legitimus. Gell. lib. 3. cap. 16. Scævola IC. l. 29. ff. de lib. & posthum.

23. Partus deformis. Tull. lib. 3. de legib.

24. Patria potestas. Papinianus IC. apud pariatorem legis Mosaicæ tit. 4. Quintil. declamat. 376. & 377.

25. *Si pater filium ter venum duvit, filius à patre liber esto: liberos cæteros semel si venum duvit, sui juris sonto.* Ulp. IC. Reg. jur. tit. 10. Halicarnass. lib. 2.

26. .... *Res suas sibi habeto; claves adimito; foras exigito.* Tull. Antoniana 2. Cajus l. 2. ff. de divort.

27. De pudicitia matronarum. Livius 3. Decad. lib. 4. Novella 22.

28. *Paterfamilias uti legasit super pecunia tutelave suæ rei, ita jus esto.* l. 120. ff. de verb. signif. author Rhetor. ad Herennium lib. 1.

29. *Si intestatus moritur, cui impubes suus exstabit hæres, agnatorum gentiliumque tutela esto.* Ulpian. IC. Regul. tit. 11. l. 1. ff. de legit. tut. Cajus IC. Institut tit. 1.

30. Mulierum tutela. Cic. Orat. pro Murena. Liv. 4. Decad. lib. 4. ubi M. Cato legem Oppiam dissuadet.

31. Actio tutelæ. l. 55. ff. de adminis. tut.

32. Tutor suspectus. Cicer. lib. 3. de offic. l. 1. ff. de suspect.

33. *Si furiosus existit, ast ei custos nec escit, agnatorum gentiliumque in eo pecuniaque ejus potestas esto.* Justinian. Aug. §. *furiosi.* Institut. de curat. Cic. lib. 3. Tusculanar. lib. 2. de Invent. author Rhetorices ad Herennium lib. 1.

34. Curatio prodigi. l. 1. ff. de curat. fur. Ulpian. Reg. tit. 12. Cic. libello de senectute.

35. *Ast si intestatus moritur, cui suus hæres nec escit agnatus proximus familiam habeto: si agnatus nec escit; gentileis familiam habento.* Author Rhet. ad Herennium lib. 1. Tull. lib. 2. de Invent.

36. Venter, sive is qui in utero. l. 3. §. *utique* ff. de suis & legit. obiter Ulpian. in Reg. tit. 22.

37. .... *ex ea familia, in eam familiam.* Ulpianus idem l. 195. ff. de verbor. significat.

38. Actiones hæreditariæ. l. ult. C. de hæred. actionib. l. 25. ff. famil. ercisc. l. 1. l. 6. C. eod.

39. Familiæ ercifcundæ. l. 1. ff. famil. ercisc.

40. Statu liberi. Pompon. IC. l. 29. Modestinus IC. l. 25. ff. de statu lib. Ulpian. Reg. Jur. tit. 2. §. 4.

41. *Usus authoritas fundi biennium esto: cæterarum omnium rerum usus, annus esto.* Theophilus §. 1. Instit. de usucap. l. un. C. de usuc. transf. Cic. pro Cecinna, in Top. ad Trebat.

42. *Quod subreptum erit, ejus rei æterna authoritas esto.* A. Gell. lib. 17. c. 7. Justinian. Aug. §. *furtiva*, Institut. de usucap.

43. *Adversus hostem æterna authoritas esto.* Cic. lib. 1. de offic.

44. Ambitus insularum. Volusius Macian. lib. de Asse.

45. De pariete communi. Vitruvius lib. 2. cap. 2. C. Plin. lib. 35. cap. 14.

46. *Confinium.* Cic. lib. 1. de legib. l. 3. C. Theod. fin. regund. Jul. Frontin. lib. de limit. agror. Sicul. Flacc. de condit. agror. Aggenus Urbicus de limitib. Jul. Higin. de limitib.

47. *Si jurgant vicini, prætor finibus regundis arbitros tris dato.* l. 3. & Frontinus supra laudati.

48. Interstitia. l. ult. ff. fin. regund.

49. *Sublucatio arborum.* Ulpian. IC. l. 1. ff. de arbor. cæd. Paulus IC. Sentent. lib. 5. tit. 6.

50. *Conlucatio.* l. 2. ff. de arb. cæd.

51. *Glans procidua.* C. Plin. lib. 16. cap. 5.

52. Viarum latitudo. Cajus IC. l. 8. de servit. rust. prædior.

53. *Amsegetes viam muniunto: si via immunita escit, qua volet, jumentum agito.* Fest. lib. 1. Cic. Orat. pro L. Cæcinna.

54. *Si aqua pluvia manu nocet, arbiter coërceto.* Labeo apud Pomponium IC. l. 21. ff. de statu lib.

55. Aquæductus. Paulus IC. l. 5. ff. ne quid in loco publ. vel itin. fiat.

56. *Si nox furtum faxit, si im aliquips occisit, jure cæsus esto.* .... l. 2. ff. arbor. cæs. l. 9. ff. de Incend.

57. Furta per lancem & licium. A. Gell. lib. 1. cap. 18. & lib. 16. cap. 10. Apul. lib. 6. C. Petron. in Satyr.

58. Arborum furtim cæsarum. Plin. lib. 17. c. 1. l. 1. ff. arb. furt. cæs. l. 28. ff. de jurejur.

59. *Tignum junctum ædibus, vineaque concapis ne solvito. .... quandoque sarpta, donec dempta erunt.* Fest. lib. 16. in voce *tignum*. l. 1. ff. de tigno juncto, l. 7. ff. de acquir. rer. dom. l. 6. ff ad exhib. l. 98 ff. de solut. l. 23. ff. de rei vindic. §. *cum in suo*. Institut. de rerum divis.

60. *Frugem aratro quæsitam qui furtim nox paverit, secuverit, puberi capital esto, suspensusque Cereri necator: impubes prætoris arbitratu verberator, noxiamve duplione decernito.* Plin. lib. 18. c. 3.

61. *Si servus sciente domino furtum faxit, aliamve noxiam nocuerit, dominus noxæ dedito.* Ulpian. IC. l. 2. ff. de noxal.

62. *Si quadrupes pauperiem faxit dominus sarcito, noxæve dedito.* l. 1. ff. si quadrup. paup. fec. dic.

63. .... *Rupitias* .... *sarcito.* Ulpian. l. 1. ff. ad leg. Aquil. Fest. lib. 16. in voce *rupitias*. & lib. 17. in voce *sarcito*.

64. *Si injuriam alteri faxit, 25. æris pœna sunto.* Gell. lib. 20. cap. 1. Pariator legis Mosaicæ tit. 11.

65. *Si quis occentasit malum carmen, sive condidisit, quod infamiam faxit flagitiumve alteri capital esto.* Arnob. lib. 5. Paulus Sentent. lib. 5. tit. 4. Cic. lib. 4. Tuscul. & lib. 4. de Republica, referente D. Augustino lib. 2. de civit. cap. 9.

66. *Qui os fragit, si libero, tercentum: si servo centum quinquaginta æris pœna sunto.* Gell. lib. 20. c. 1.

67. *Si membrum rupsit, nei cum eo pacit, talio esto.* Idem ibidem.

68. *Ne unciario fænore amplius exercento.* Tacit. lib. 6. Annal. Duillius trib. pleb. apud T. Livium 1. Decad. lib. 6. Ascon. in Divin. M. Cato in prooemio Rei Rust.

69. Ne res controversa in sacrum dedicetur. Cajus IC. lib. 6. ad leg. 12. tab. L. ult. ff. de litigios.

70. *Patronus si clienti, cliensve patrono, fraudem faxit, sacer esto.* Serv. Maur. ad lib. 6. Æneid. Halicarnass. lib. 2.

71. .... *ast si stipulam incendenti ignis fugit.* T. Cajus IC. lib. 4. ad leg. 12. tabul. l. 9. ff. de Incend.

72. Cœtus nocturni. Porcius Latro in Catilinam, T. Liv. 4. Decad. lib. 9.

73. Sodalitia. Cajus IC. lib. 4. ad leg. 12. tabular. l. ult. ff. de Colleg.

74. Non mittendum qui percunctetur nomen matris familiæ. Fest. lib. 14. in voce *percunctatum*.

75. Perduellio. Marcian. IC. l. 3. ff. ad leg. Jul. Majest.

76. *Si quis hominem liberum dolo sciens morti duvit, paricida esto. Ast si telum manu fugit, pro capite & natis ejus in concione arietem subjicito.* Cic. in Topic. ad Trebatium. D. August. lib. 1. de lib. arbitr. cap. 4.

77. Veneficia. l. 236. ff. de verbor. significat.

78. *Qui malum carmen incantasit* .... *qui fruges excantasit* .... *neu alienam segetem pellexerit.* C. Plin. lib. 28. c. 2. Et lib. 30. c. 1. Sen. lib. 2. Nat. quæst. c. 7. Serv. in Eclog. 8. Cic. apud D. Aug. lib. 8. de Civit. Dei c. 19.

79. Paricidi quæstores, Pomp. IC. l. 2. ff. de orig. jur.

80. Paricidæ. Valer. Max. lib. 1. cap. 1. Cornificius Rhetoric. ad Herennium lib. 1.

81. De non necandis indemnatis. Appianus lib. 3. Roman. D. August. lib. 1. de Civit. Dei cap. 19. Salvian. Massiliens. lib. 8. de Provid. Dei.

82. *Privilegia ne inroganto.* Cic. in Orat. pro Sext. allusit Quintilian. declamat. 339.

83. *De capite civis nisi per maximum comitiatum ne ferunto.* Cic. ibidem, & lib. 3. de legib. T. Liv. 1. Decad. lib. 10.

84. *Quodcunque postremum populus jussit, id jus ratumque esto.* T. Liv. 1. Decad. lib. 7.

85. Connubia. Halicarnass. lib. 10. in fine. C. Canulejus trib. pleb. invehens in patres apud T. Liv. 1. Decad. lib. 4.

86. Jus fecialium. Servius Hon. Maur. ad lib. 7. Æneid.

87. Dejurium. Tull. lib. 3. Offic. in fine.

88. Intercalatio. Tuditanus apud Macrob. lib. 1. Saturn. c. 13.

89. *Hominem mortuum in Urbe ne sepelito, neve urito.* Tull. lib. 2. de leg.

90. *Sumtum minuito. Tria si volet reicinia, & vincula purpuræ, & decem tibicines adhibeto. Hoc plus ne facito.* Idem lib. 2. de legib. Verrius Flaccus in voce *reicinium*.

91. *Rogum ascia ne poleito.* M. Tull. lib. 2. de Legib.

92. *Mulieres genas ne radunto, neve lessum funeris ergo habento.* Idem ibidem. C. Plin. lib. 11. cap. 37. Fest. lib. 16. in voce *radere*. male Servius refert ad lib. 12. Æneid. *mulier faciem ne carpito.*

93. *Homini mortuo, ne ossua legito, quoi post funus faxit.*

94. Unctura servilis tollatur, omnisque circumpotatio: ne respersio, ne longæ coronæ, nec aceræ. Cicero ibidem.

95. *Murratam potionem mortuo ne indito.* Fest. lib. 11. in voce *murrata*. ex Varrone lib. 1. *Antiquitatum*.

96. *Qui coronam parit ipse pecuniave ejus: virtutis ergo arguitor. Ipsique mortuo parentibusque ejus dum intus escit forisve effertur, se fraude imposita esto.*

97. *Uni plura funera ne facito. Lectosve plures ne inferto. Neve aurum addito.*

Cicero lib. 2. de Legib.

98. *Quoi auro denteis vincti, ast im cum illo sepelire urereve se fraude esto.*

Cicero ibidem loci.

99. *Rogum bustumve novum propitius 60. pedes alienas ædeis, si dominus nolet, ne adicito.*

Cicero ibid.

100. *Fori bustive æterna authoritas esto.*

Cicero ibid.

Leges istas in tabellis descriptas, publiceque ut ab omnibus legi possent expositas notarunt viri docti, quia enim ad omnes legum custodia spectabat, ita ut omnibus legerentur, publice intererat. & est egregius Dionis Coccejani locus lib. 41. non multum à limine. *καὶ προσέτι καὶ τὰς στήλας, τὰς τοὺς νόμους ἐχούσας ἐλυμήναντο. Itemque columnæ in quibus leges extabant, de cœlo tactæ sunt.* Sed difficultas est num in tabellis descriptæ columnis appenderentur? num tabulæ istæ ligneæ? ut de *axonibus* Solonis supra retuli, an vero æreis ipsæ leges vel tabulis vel columnis inciderentur? de tabulis Latinorum omnium consensus est, licet nonnulla sit discrepantia, quibusdam *æreas*, aliis *eburneas*, seu *eboreas*, denique quibusdam *marmoreas* fuisse tabulas contendentibus. Melchior Guillandinus in capita illa Pliniana de papyro, & Josephus Scaliger in animadversionibus in idem opus. M. Manilius lib. 4. Astronomic.

Hic etiam legum tabulas, & condita jura
Noverit.

At in columnis æreis, non vero tabulis leges antiquas solere scribi, author est Dionysius Halicarnasseus lib. 3. pag. 178. *ἀνέγραψεν εἰς δέλτους, καὶ προὔθηκεν ἐν ἀγορᾷ πᾶσι τοῖς βουλομένοις σκοπεῖν, ἃς ἀφανισθῆναι συνέβη τῷ χρόνῳ, χάλκεαι γὰρ στῆλαι οὔπω τότε ἦσαν, ἀλλ᾽ ἐν δρυΐναις ἐχαράττοντο σανίσιν οἵ τε νόμοι, καὶ αἱ περὶ τῶν ἱερῶν διαγραφαί. Transcripsit in tabulas, & in foro proposuit legendas quibuslibet, quæ tandem vetustate sunt abolitæ, nondum enim in usu erant columnæ æreæ, sed in querneis tabulis incidebantur tam leges quam sacrorum ritus.* Idem l. 10. histor. Roman. p. 659. *ὁ νόμος ἐκυρώθη, ὅς ἐστιν ἐν στήλῃ χαλκῇ γεγραμμένος, ἣν ἀνέθεσαν ἐν τῷ Ἀβεντίνῳ. Lex perlata est, quæ extat in Aventino, incisa in columna ærea.* Quæ quidē de omnibus promiscue legibus intelligenda sunt, sacrorumque quorumlibet ritibus, fœderibus publicis, pactisque seu privata illa essent, seu publici juris, ut admonitus sum nuper à D. Nicolao Sevino, limatissimi judicii viro, ac collega amantissimo. At de legib. hisce Xviralibus locus est apud eundem Dionysium l. 10. p. 681. *ἐπικυρώσαντος δὲ καὶ τοῦ δήμου τοὺς νόμους, στήλαις χαλκαῖς ἐγχαράξαντες αὐτοὺς, ἐφεξῆς ἔθεσαν ἐν ἀγορᾷ, τὸν ἐπιφανέστατον ἐκλεξάμενοι τόπον. Tum plebiscito quoque confirmatas leges, & in æreas columnas incisas, una serie proposuerunt in loco fori maxime conspicuo.* Quod intelligendum non de prima leges ferendi consuetudine, nam tunc in ædibus deorum sacris asservabantur, custodiaque penes solos pontifices erat, cum quibus Capitolium conscendebant, quicunque leges inspicere volebant, & è legalibus libris excerpebant quæ conjiciendæ causæ necessaria videbantur. Valer. Maxim.

Maxim. lib. 2. cap. 1. *Jus civile per multa sæcula inter sacra ceremoniasque deorum immortalium abditum, solisque pontificibus notum, Cn. Flavius libertino patre genitus, & scriba cum ingenti nobilitatis indignatione factus ædilis curulis, vulgavit, ac fastos toto pene foro exposuit.* Eadem multis ante Valerium annis T. Liv. 1. Decad. l. 9. in fine: *Jus civile repositum in penetralibus pontificum evulgavit* (Flavius ædilis curulis) *fastosque circa forum in albo proposuit, ut quando lege agi possit, sciretur.*

A quo fonte derivatum est, ut divina humanaque sæpe scriptores conjungant, quo legum in ædibus sacris antiquitus designent custodiam. L. Apul. lib. de Philosophia. *Prudentiam dixit atque sapientiam, quarum sapientiam disciplinam vult videri divinarum humanarumque rerum.* Et Draco iste legislator apud A. Gell. lib. 11. cap. 18. appellatur *juris divini & humani peritus.* Aurel. Cassiodor. lib. 7. epist. 46. *Institutio divinarum legum humano juri subministrat exordium.* Paul. Diacon. lib. 10. Supplementi sui ad historiam Eutropii. *Justitiæ vero ac juris divini humanique tam repertor novi, quam inveterati custos.* Huc quadrat jurisprudentiæ definitio quam Ulpianus adfert, & inseruit Institutionibus suis Justinianus, *divinarum humanarumque rerum notitia.* Et recte eximius IC. Joan. Borcholten ibidem interpretatur jus publicum, *quod in rebus divinis, sacris sacerdotiisque versatur;* privatum *quod ad singulorum utilitatem* pertinet. C. Tacit. lib. 3. Annal. allusit. *Attei Capitonis insignior familia fuit, quod humani divinique juris sciens, egregium publicum, & bonas domi artes dehonestasset.* Et lib. 5. Annal. *Haud multo post Coccejus Nerva continuus princeps, omnis divini humanique juris sciens, integro statu, corpore illæso, moriendi consilium cepit.* Quæ non sum ignarus annotata esse ab insignis eruditionis viris Andrea Alciat. in parerg. Fr. Hottomanno, Barnaba Brissonio lib. 4. Antiquit. c. 16. Domitius Scævola *divini humanique juris author celeberrimus,* ut verba usurpem C. Velleji Paterculi lib. histor. 2. De eodem Valer. Max. lib. 8. cap. 8. *Cum bene ac diu jura civium, & ceremonias deorum ordinasset.* Apud eundem T. Manlius Torquatus lib. 5. cap. 8. vocatur *juris civilis, & sacrorum pontificalium peritissimus.* Ut omittam ejusdem laudis prærogativa evectum Attejum Capitonem testantibus Macrobio lib. 7. Saturnal. cap. 13. Festo Pompejo lib. 12. A. Gell. lib. 4. cap. 6. de Masurio Sabino idem lib. 10. cap. 15. Denique *jus pontificum civili conjunctum* esse debet. M. Tull. in Bruto, & lib. 3. de Legib.

LIBRI VIII.
ANTIQUITATUM ROMANARUM,
qui est de legibus, pars altera, reliquas magistratuum Romanorum leges continens.

Diximus hactenus tum de aliis, quæ ad legum Romanarum rationem pertinuerunt, tum *de legibus Regiis,* & fragmentis duodecim tabularum: postulat nunc institutus ordo, ut etiam reliquas quæ *à diversis magistratibus latæ* fuerunt, *leges* recenseamus, quod jam facere aggrediemur, ordinem eundem fere, quem in prioribus legibus tenuimus, quemque in Institutionibus suis *Justinianus* Imperator præscripsit, observantes. Primum enim *de jure publico,* tum *de privato,* postremum *de criminibus publicis,* quæ leges unquam latæ fuerunt, quantum in tanta rerum antiquarum obscuritate fieri potest, referemus, *Joannem Huldericum Zasium, Paulum Manutium,* & *Franciscum Hottomannum,* authores secuti. Quod si quæ nonnunquam occurrent obscuriores, earum explicationem petere lector poterit vel ex eorum, quos jam dixi, virorum clarissimorum *de legibus libris,* vel ex *Caroli Sigonii* Antiquitatum Commentariis, vel ex *Francisci Balduini* ad nonnullas harum legum editis explicationibus. De quo lectorem monere hoc loco volui. Sequuntur jam leges.

CAPUT I.

De legibus religionem spectantibus.

IN iis legibus, quæ ex tanto veterum scriptorum naufragio ad nos pervenerunt, paucæ extant, quæ *ad religionem* pertinent. Non dubium autem est, multo plures fuisse, si omnes integras haberemus. Illæ vero, quæ passim adhuc reperiuntur, vel *de ipsis sacris* loquuntur, vel *de sacerdotiis,* quas hoc capite ordine recitabimus.

Sulpitia Sempronia lex.

Ad sacra pertinet primum *lex Sulpitia Sempronia,* quam ex S. C. tulerunt P. Sulpitius Saverrio, *P. Sempronius Sophus* Cos. anno CDXLIX. ne quis templum, aramve injussu senatus, aut tribunorum plebis majoris partis dedicaret. *Livius* lib. 9.

Papiria lex.

Non multum dissimilis huic est *Papiria,* quam *L. Papirius tribunus* plebis de consecratione tulit: Ne injussu plebis ædes, terram, aliamve rem illam consecrare liceret, cujus meminit *Cicero* pro domo sua.

Ad hanc sacræ feriæ pertinent & ludi, *de feriis tres* reperiuntur *leges* à veteribus latæ, *Hortensia, Publicia, & Cornelia.*

Hor-

Hortensia lex de nundinis.

Hortensia lex de nundinis fuit, ut nundinæ, quæ prius erant feriæ, fastæ essent: uti rustici, qui nundinandi causa in Urbem veniebant, lites componerent. *Macrob.* lib. I. Saturnal. cap. 16.

Publicia lex.

Publiciam Publius tribunus plebis tulit, ut Saturnalibus cerei non nisi ditioribus mitterentur. *Macrobius* libro I. capite 7.

Cornelia lex.

Cornelia lex à *Cornelio Dolabella* Consule anno IↃCCIX. statim post necem Cæsaris lata est, ut deinceps is dies, quo *Cæsar* interfectus est, Idus scilicet Martii, natalis Urbis haberetur. *Appianus* lib. 2. de bellis civilibus.

Licinia & Roscia lex theatralis.

De ludis item tres latæ reperiuntur, quarum prima *Licinia* de ludis Apollinaribus loquitur. Hanc tulit *P. Licinius Varus*, prætor urbanus, *M. Claudio Marcello, V. T. Quintio Crispino* Coss. anno IↃXLV. Ut ludi Apollinares, qui die incerta fiebant, in perpetuum in statam diem voverentur. Itaque ipse primus ita vovit, fecitque ante diem tertium nonas Quintiles, is dies deinde solennis servatus. *Livius* lib. 27.

Reliquæ duæ *theatrales* appellantur, & de locis, sive sedibus ordinum in spectaculis agunt. Primum quidem, quemadmodum *Valerius Maximus* libro secundo, capite quarto scribit, per annos quingentos, & quinquaginta senatus populo mixtus spectaculis ludorum interfuerat: Sed eum morem *Attilius Serranus*, & *L. Scribonius ædiles*, ludos matri deûm facientes, superioris Africani sententiam secuti, discretis senatus & populi locis, solverunt: quæ res avertit vulgi animum, & favorem *Scipionis* maximopere quassavit. Aliquanto post etiam equitum loci à populi sedibus sunt discreti, *lege Roscia theatrali*, quam tulit *L. Roscius Otho, tribunus* plebis, *L. Cæcilio Metello, Q. Marcio Rege* Coss. anno IↃCXXCV. Ut in theatro equitibus Romanis, qui H. S. quadraginta possiderent, XIV. gradus spectandi gratia assignarentur: exceptis iis, qui sive suo, sive fortunæ vitio decoxissent, cui generi certum locum assignavit, pœna irrogata, si in XIV. sedissent. *Cicero* Philip. 2. *Asconius* in Cornelianam, *Florus* Epitome 99. *Dio* lib. 36. *Plinius* libro septimo, capite 20. *Juvenalis* satyra decimaquarta, & *Tacitus* lib. 15. Annalium, qui tamen legem interpretatur hanc habuisse vim, ut *equites* non ante plebem, ac separatim, sed confuse tantum XIV. ordines haberent.

Julia lex theatralis.

Post aliquot annos, cum *C. Octavius Augustus* ordinem *equestrem* recognovisset, censumque ejus auxisset: multi autem, quibus census ille non esset, à XIV. illis gradibus *lege Roscia* excluderentur, mitigavit eam aliquo modo *Augustus* & *Juliam legem* tulit, ut *equitibus* Romanis, quibus ipsis, parentibusve equester census unquam fuisset, in quatuordecim ordinibus *lege Roscia theatrali* constitutis considere liceret. *Suetonius* in Augusto. *Plinius* lib. 33. cap. 2.

Incerta lex de funeribus.

Non separabo de his legibus quæ de sacris fuerunt, eas, quas de *funeribus* tulerunt. Meminit *Cicero* epistola 33. lib. 12. ad Atticum legis, quæ sumptum sepulchrorum definierit, & eum qui modum illum superasset, tanta pecunia, quantam præter modum impendisset, mulctaverit: à quo autem illa lex lata, & quantus sumptus definitus sit, non addit.

Cornelia lex.

Sic Corneliæ leges *de sumptibus funerum* latæ à *L. Cornelio Sulla* Felice *Plutarchus* in vita ejus meminit: sed nec ipse, quænam ea fuerit, aut quem sumptum definiverit, addit.

Sextia Licinia lex de sacerdotibus.

Sacrorum ministri *sacerdotes* erant, de quibus etiam leges nonnullæ adhuc supersunt. Earum fere prima est *Sextia Licinia*, à L. Sextio, C. Licinio tribunis plebis, *P. Manlio Dictatore*, anno CCCXXCV. lata, ut pro duumviris sacris faciundis decemviri ita crearentur, ut pars ex plebe, pars ex patribus fieret. *Livius* lib. 6.

Ogulnia lex.

Hanc sequitur *Ogulnia*, à *Q.* & *Cn. Ogulniis*, *tribunis* plebis, anno CDLIII. *M. Valerio Corvo V. Q. Apulejo Pansa* Coss. lata, ut cum quatuor augures, quatuor *pontifices* eo tempore essent, placeretque au-

augeri *sacerdotum* numerum, quatuor pontifices, quinque *augures*, de plebe omnes allegerentur. Ita deinceps octo pontifices, novem augures fuerunt. *Livius* libro decimo.

Manlia lex.

De triumviris *epulonum* legem tulit P. *Manlius tribunus* pleb. L. *Furio Purpureone*, M. *Claudio Marcello* Coss. anno DLVII. ut propter sacrificiorum multitudinem *tresviri epulones* crearentur: cum essent ipsi à Numa, ut etiam ludorum illud epulare sacrificium facerent, instituti. Jus præterea togæ prætextæ habendæ, item ut pontifici, eisdem esset. *Cicero* lib. 3. de Oratore. *Livius* libro 33. Ubi tamen pro P. *Manlius*, *T. Romulejus* legitur, unde à nonnullis eadem *lex Romuleja* dicitur, quod *Carolus Sigonius* ex conjectura emendavit.

Clodia lex.

De Pessinuntio sacerdotio *Clodia lex* memoratur, quam tulit P. *Clodius tribunus* plebis, L. *Calpurnio Pisone* Cæsonio, *A. Gabinio* Coss. anno IↃCXCV. ut *Pessinuntius* matris magnæ sacerdos, suo sacerdotio spoliaretur, fanumque illud *Brotigaro* Gallogræco attribueretur. *Cicero* pro Sestio, & de Aruspicum responsis.

Papia lex.

De virginibus *Vestalibus duæ* reperiuntur *leges*, una *de ritu* Vestalis capiendæ, altera *de pœna* earum quæ incestum commisissent. De ritu capiendæ Vestalis virginis *Papia fuit hæc*: ut pontificis maximi arbitratu virgines è populo viginti legerentur, sortitioque in concione ex eo numero fieret, &, cujus virginis ducta esset, ut eam *pontifex maximus* caperet, eaque Vestæ fieret. Sic enim eam restituerunt, *Jacobus Rævardus*, & *Ludovicus Carrio* I. C. addit autem etiam *Agellius*, eam sortitionem ex lege Papia suo tempore non necessariam videri solere. Nam si quis honesto loco natus adeat *pontificem maximum*, atque offerat ad sacerdotium filiam suam, cujus duntaxat salvis religionum observationibus ratio haberi possit, gratiam *Papiæ legis* per senatum fieri.

Licinia lex.

De incestu vero *Vestalium* virginum, & earundem pœna constituta: ut scilicet vivæ defoderentur, sacratæ *leges à Numa propositæ* loquuntur, *Dionysio* lib. I. authore.

Sequuntur jam illæ leges, quæ de *sacerdotum electione*, cooptatione, vel creatione latæ sunt, quarum prima fuit *Licinia*, quam rogavit C. *Licinius Crassus tribunus* plebis *Q. Fabio Maximo*, L. *Mancino* Coss. anno IↃCVIII. Ut sacerdotum cooptatio ab ipsorum collegio ad populum transferretur. Verum eam non pertulit, ut in *Ciceronis* Lælio videre est: Sic enim de ea ipse *Lælius*: Meministis, inquit, Q. *Maximo* fratre Scipionis, & L. *Mancino* Coss. quam popularis *lex de sacerdotiis* C. Licinii Crassi videbatur? Cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. Atque is primum instituit in forum versus, agere cum populo: tamen illius vendibilem orationem religio deorum immortalium, nobis defendentibus, facile vincebat, atque id actum est, prætore me, quinquennio ante, quam Consul sum factus. Itaque re magis, quam authoritate causa illa defensa est.

Domitia lex.

Secuta hanc est *Domitia*, quam *Cn. Domitius Ahenobarbus*, *tribunus* plebis, *Neronis* Imperatoris *atavus*, offensior *pontificibus*, quod alium, quam se, in patris sui locum cooptassent, tulit, C. *Mario* III. L. *Aurelio* Coss. anno IↃCL. Ne sacerdotum collegia, uti antea quem vellent, cooptarent: sed ut populi id beneficium esset. Cum autem populus per religionem sacerdotia mandare non posset, rogavit, ut minor pars populi, id est, tribus septemdecim vocarentur: ab ea parte qui esset factus, is à collegio cooptaretur: *Suetonius in* Nerone, *Vellejus* Paterculus lib. 2. *Cicero* Agraria 2. epistola 5. ad Brutum, & pro Cornelio, & *Asconius* in eandem, *Dio* lib. 37. *Manutius* existimat, hac lege permissum esse, ut absentes quoque possent petere sacerdotia, hunc locum *Ciceronis* ad Brutum de ea exponens: Ciceronem nostrum (scribit *Tullius*) in vestrum collegium cooptari volo. Existimo omnino absentium rationem haberi sacerdotum comitiis posse: nam etiam factum est antea. C. enim *Marius*, cum in Cappadocia esset, *lege Domitia* factus est *augur*, nec, quo minus id postea liceret, lex ulla sanxit.

Cornelia lex.

Domitiam legem L. *Cornelius Sulla* Dictator, & Consul cum *Q. Metello*, anno IↃCLXXVII. abrogavit. Tulit enim, ut jus creandorum sacerdotum à populo (cujus hæc lege *Domitia* potestas erat) ad collegia transferretur: iique ex veteri more, non tributis comitiis, cooptarentur. *Dio* lib. 37. *Asconius* in Divinationem.

Atia lex.

Corneliam legem rursus abrogavit, & *Domitiam* restituit *T. Atius Labienus tribunus* plebis, *M. T. Cicerone*, *C. Antonio* Coss. anno ɪↃcxc. Ut populus sacerdotia mandaret, cum antea sacerdotes lege Cornelia è pontificum collegio crearentur. *Dio* lib. 37.

Antonia lex.

Verum non multo post eam abrogavit *M. Antonius* Consul cum *C. Julio* anno ɪↃccɪx. tulitque, ut jus cooptandorum sacerdotum à populo ad illorum collegium iterum transferretur. *Dio* lib. 44. Quam tamen legem etiam non multo post abrogatam, & jus mandandorum sacerdotiorum ad populum relatum esse *Paulus Manutius* ex aliquot conjecturis colligit. Atque hæ de creatione, vel cooptatione sacerdotum in defunctorum locum latæ sunt.

Lex de vacatione sacerdotum.

Ad *sacerdotes* etiam ea pertinet, quæ de vacatione lata est, de qua *Appianus* lib. 2. bellorum civilium, & *Plutarchus* in M. Marcello, item in Camillo scribunt. Usque adeo Romanis *Gallos terribiles*, & formidolosos esse, ut in lege de vacatione militiæ, quæ *sacerdotibus*, & senibus permittitur, illud adscriptum sit, *nisi bellum Gallicum exoriatur*. Tum enim & senes, & *sacerdotes in militiam proficisci*. Verum hanc consuetudinem, si tumultus aliquis, non autem bellum à Gallis oriretur, fuisse, docet *Cicero*, Philippica octava, his verbis: Gravius autem esse tumultum, quam bellum, hinc intelligi potest, quod bello Gallico vacationes valent, tumultu non valent. Meminit hujus legis & *Livius* lib. 8. & 10. Item *Cicero* pro Fontejo.

Lex de intercalatione.

Ad sacerdotum officium pertinet *intercalatio*, de qua *L. Pinatius*, *L. Furius* Coss. anno ccxxcɪ. legem tulerunt. *Varro* apud *Macrobium* scribit, eam fuisse antiquissimam, cui mentio *intercalaris* adscribatur, fuisseque in columna ærea incisam. *Macrob.* lib. 1. Saturnalior. cap. 13. atque de religione hactenus.

CAP. II.

De civitate & jure civium Romanorum.

Recitatis iis legibus, quæ *ad sacra* pertinuerunt, ad *politicas* accedemus. Illæ vero aut de jure publico, aut de privato, aut de criminibus latæ fuerunt.

Dicemus primum de iis, quæ *de jure publico* egerunt, initium sumentes ab iis, quæ *de jure seu libertate* civium Romanorum loquuntur. Sunt autem illæ duplices. *Aliæ* enim *jus* seu libertatem civium Romanorum constituunt, *aliæ* idem jus aliis *communicant*: quas hoc capite recitabimus.

Jus sive libertas civium Romanorum, qua se adversus nimium magistratuum, & præsertim Consulum, imperium munierunt, multis legibus est confirmata.

Valeria lex de provocatione.

Prima est *Valeriæ*, quam tulit *P. Valerius Poplicola*, Consul solus, Bruto collega mortuo anno ccxʟɪɪɪ. Ut adversus omnes magistratus ad populum provocatio esset. Ne quis *magistratus* civem Romanum adversus provocationem verberaret, aut necaret, aut pecunia mulctaret. *Livius* lib. 2. *Dionysius* lib. 5. *Plutarchus* in Poplicola, & alii. Eam secutæ sunt *leges* sacratæ de *tribunis plebis*, de quibus post dicendum.

Valeria Horatia lex.

Cum autem hæc civium Romanorum libertas, & *lex de provocatione*, decemvirali potestate eversa esset, restituerunt eam *L. Valerius*, *M. Horatius* Consules, anno cccɪv. & nova lege confirmarunt: Ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet: qui creasset, eum jus, fasque esset occidi: neve ea cædes capitalis noxæ haberetur: *Livius* lib. 3.

Valeria lex de provocatione.

Eadem *lex de provocatione*, tertio relata est à *M. Valerio Corvo* V. Consule cum *Q. Appulejo Pansa* anno ᴅʟɪɪɪ. Ne quis qui provocasset, virgis cæderetur, securive necaretur: si quis adversus ea fecisset, improbe facturum. *Livius* lib. 10. qui addit eam tum tertium post Reges exactos latam esse, semper ab eadem familia.

Por-

Porcia lex.

Secuta Valerias leges est P*orcia*, quam tulit *M.* P*orcius tribunus* plebis, eodem anno: Ne quis magistratus civem Romanum virgis cæderet, necaretve: sed damnato exilium permitteret: cum antea nudorum cervix insereretur furcæ, corpus virgis ad necem cæderetur. *Livius* lib. 10. *Cicero* pro Rabirio perduellionis reo, & sæpe alias, *Sallustius* in conjuratione Catilinæ, *Suetonius* in Nerone, & alii.

Semproniæ leges.

Porciam inde *legem* S*emproniæ* sunt consecutæ, à *C. Sempronio Graccho tribuno* plebis, *Q. Cæcilio Metello, T. Quinctio Flaminio* Coss. anno IↃCXXX. latæ, Ne de capite civis Romani, injussu populi judicaretur. Ut qui magistratus indicta causa in civem Romanum animadvertisset, de eo populi quæstio constitueretur: quod propter P. P*opillium Cajus* tulit, à quo Consule Tiberii fratris socii misere fuerant divexati, ut eum ulcisceretur, atque Urbe, ut & fecit, expelleret. Erat etiam hoc earum caput: *Ne quis coiret, conveniret: quo quis judicio publico circumveniretur.* Quam legem *Cicero* in Cluentiana, in senatores, pro plebe esse latam dicit. *Carolus Sigonius* opinatur, etiam P*orciam legem* ab eo relatam fuisse, *Ne magistratus civem Romanum virgis cæderet, aut securi feriret.* Meminerunt harum legum *Cicero* pro Rabirio, pro Domo, pro Cluentio, & libro 3. de Legibus. P*lutarchus* in Gracchis. Idem *Cicero* 7. Verrina exclamat: O nomen dulce libertatis: ô jus eximium nostræ civitatis: ô *lex* P*orcia*, *legesque* S*emproniæ*. Videtur autem exceptum parricidium his legibus fuisse, cum in oratione pro Sext. Roscio, vetus supplicium commemoretur.

Papiria lex de civitate.

Cum igitur tanta libertas & tanta dignitas civium Romanorum esset, ideo factum, ut exteri Latini, & Itali summo studio *adipiscendæ civitatis* tenerentur: nonnulli etiam pro suis in rempublicam Romanam meritis impetrarent. Nam *L.* P*apirius* prætor, anno CDXXI. Coss. *Cornelio Cosso* Arvina II. *Cn. Domitio Calvino*, legem tulit, ut Acerranis civitas sine suffragio daretur. *Livius* lib. 8.

Valeria lex.

Et *C. Valerius Tappo, tribunus* plebis anno DCLX. *M. Claudio Marcello* V. *T. Quinctio Crispino* Coss. legem tulit, ut Formianis, Fundanis, Arpinatibus *suffragii latio* (nam ante sine suffragio habuerant civitatem) esset. *Livius* lib. 38.

Claudia lex de sociis ac nominis Latini.

Nec vero ita temere cuivis *civitatem impertiri* voluerunt. Quare cum aliquando multi ex Latinis Romam clam migrarent, ibique pro civibus Romanis sese gererent, atque ea de re sociorum legati graviter quererentur: C. *Claudius* Consul cum *T. Sempronio*, anno IↃLXXVI. ex senatusconsulto legem tulit, edixitque, ut qui ex sociis, ac Latini nominis ipsi, majoresve eorum *M. Claudio, T. Quinctio* censoribus, postque ea apud socios nominis Latini censi essent, omnes in suam quisque civitatem ante Kal. Novembris redirent. Cumque antea, lege sociis, ac nominis Latini, qui stirpem ex sese domi relinquerent, datum esset, ut cives Romani fierent, eaque lege male quidam abuterentur, suosque liberos, quos domi relinquere ex lege debebant, quibuscunque Romanis in eam conditionem, ut manumitterentur, mancipio darent, ut libertini cives essent: addita hæc lex est: *Ne quis quem civitatis mutandæ causa suum faceret,* neve alienaret: & si quis ita civis Romanus factus esset, civis non esset. *Livius* lib. 41.

Papia & Junia lex de peregrinis.

Post legem Claudiam non multis annis lata est P*apia de civitate*, quo anno incertum, cujus sententia hæc fuit, ut peregrini urbe Roma expellerentur. *Cicero* pro Balbo.

Eandem legem anno IↃCXXVII. *Mam. Æmil. Lepido*, L. *Aurelio Oreste* Coss. *M. Junius* P*ennus* retulit, & insuper hoc addidit, ut peregrini usu civitatis prohiberentur. Meminit hujus legis, *Festus*, & *Cicero* lib. 3. de officiis, ubi hanc legem inhumanam reprehendit.

Fulvia & Sempronia lex de civitate Italis danda.

Non multo post *M. Fulvius Flaccus* Consul cum *M.* P*lautio Hypsæo*, anno ab Urbe condita IↃCXXVIII. legem promulgavit *de civitate* Italis danda: verum indignante, atque *adversante senatu*, ac misso, & prope amandato in provinciam *M. Fulvio*, nihil effectum est. *Appianus* lib. 1. Bel. civil. *Valerius Maximus* libro 9. cap. 5. Triennio post C. *Gracchus tribunus* plebis legem hanc retulit; Ut *sociis Latinis jus suffragii ferendi, perinde ut civibus Romanis esset.* Plutarchus in Gracchis. *Appianus* libro 1. de Bellis civilibus: *Gracchus* multas leges promulgavit de judiciis, de viis, de coloniis, & ad omnes Romanorum res Latinos advocabat, quasi verò senatus hominibus consanguineis honeste repugnare non posset. Reliquis vero sociis, quibus *jus suffragii* non erat, suffragium in posterum dabat, ut & hos in ferendis legi-

legibus suffragatores haberet. Quo facto senatus perturbatus Consules edicere jussit, ne quis eorum, quibus *suffragii jus* non esset, in Urbe observaretur, neque propius Urbem quinque millia passuum esset. Hæc ille.

Servilia lex, de civitate.

Secuta est *lex Servilia*, quam tulit *C. Servilius Glaucia*, quo anno, incertum. Ut si quis Latinus senatorem Romanorum accusando condemnasset, is civis Romanus esset. *Asconius* in orationem pro Scauro. *Cicero* pro Balbo.

Licinia Mucia lex, de peregrinis.

Cùm verò pòst Itali summa cupiditate civitatis Romanæ flagrarent, & ob id magna pars eorum pro civibus Romanis se gereret, tulerunt legem L. *Licinius Crassus*, *Q. Mucius Scævola* pontifex maximus Coss. anno ɪↃᴄʟᴠɪɪɪ. Ut in suæ quisque civitatis jus redigeretur. Quæ lex eandem fere habuisse vim videtur, quam *Claudia* primum, post *Papia*, quæ vetustate fortasse jam sua negligebantur. *Cicero* libro 3. de officiis, pro Balbo. Verum hac lege adeo alienati sunt Principum Italicorum animi, ut ea, vel maxima causa belli Italici, quod triennio post exortum est, fuerit.

Livia lex, de sociis & Varia.

Anno post ɪↃᴄʟxɪɪ. L. *Manlio Philippo*, Sex. *Julio Cæsare* Coss. *M. Livius Drusus*, *tribunus* plebis assiduis Italicorum efflagitationibus fatigatus, legem proposuit de civitate Italiæ danda. Verum antequam eam perferret, domi suæ, incertum à quo, necatus est. *Appianus* libro 1. de Bellis civilibus, *Florus* libro 3. cap. 17. *Epitoma Livii* lib. 71. *Cicero* libro 3. de Legib. Quo facto equites Romani, penes quos tum judicia erant, *Q. Varium Hybridam*, *tribunum* plebis *Drusi* collegam impulerunt, ut legem ferret in eos, qui Italicos civitatem petentes clam palamve juvissent, qua lege multi ex primoribus Urbe sunt exacti. *Appianus* lib. 1. Bellorum civilium, *Cicero* in Bruto, & alibi, *Valerius Maximus* libro 8. capite 6.

Julia lex, de civitate.

Motum inde est *bellum Italicum* sive sociale, quo durante, cùm acceptis aliquot cladibus, cæso etiam *P. Lupo Consule*, Etrusci quoque & Umbri aliique iis finitimi populi defectionem spectarent, lex lata est à L. *Julio Cæsare* Consule, ut qui populi ad eam diem in fide mansissent cives Romani essent, qua lege Latini, Etrusci, & Umbri civitate donati sunt. *App.* libro 1. Bellorum civilium, *Cicero* pro Balbo. postea vero & Italici à *Cn. Pompejo Strabone* Consule, & L. *Sulla* alterius Consulis L. *Catonis* legato pluribus præliis victi, & jam ad paucos redacti, omni belli gerendi occasione deposita, eadem lege in civitatem asciti, & in octo novas tribus descripti sunt, quod factum est *Cn. Pompejo Strabone*, L. *Porcio Catone* Coss. anno ɪↃᴄʟxɪᴠ.

Silvani & Carbonis lex, de peregrinis. Sulpitia lex.

Eòdem anno peregrinis etiam aditus quidam ad civitatem Romanam *lege Silvani & Carbonis tribunorum* plebis factus est. Tulerunt enim, ut qui fœderatis civitatibus adscripti essent, si tum, cum lex ferebatur, in Italia domicilium habuissent, ac sexaginta diebus apud *prætorem* professi essent, cives Romani essent. *Cicero* pro Archia.

Anno proxime sequenti L. *Cornelio Sulla*, *Q. Pompejo Ruso* Coss. *P. Sulpitius tribunus* plebis ad aucupandam Italicorum, qui in octo novas tribus adscripti erant, gratiam, legem tulit, ut novi cives, libertinique in 35. tribus veteres distribuerentur. *Florus* epitoma 77. *Plutarchus* in Sulla. Verum ea aut non est perlata, aut eodem anno P. *Sulla Consule*, cum *Sulpitium* ipsum, *Mariumque* inimicos suos Urbe exturbasset, una cum cæteris ejus legibus sublata est.

Cornelia lex.

Eandem legem insequenti anno L. *Cinna Consul* retulit, verum etiam non pertulit: pulsus enim Urbe est & *Consulatus* ei abrogatus. *Vellejus* lib. 2. Concessum tamen ipsis tandem fuit hoc, idque ut *Carolus Sigonius* arbitratur, secundo L. *Cornelii Cinnæ* Consulatu, qui incidit in annum Urbis ɪↃᴄʟxᴠɪɪ. & à L. *Cornelio Sulla* confirmatum. Sic enim *Epitoma* 86. scriptum est: Sulla cum Italicis populis ne timeretur ab iis, velut erepturus civitatem, & suffragii jus nuper datum, fœdus percussit, quod factum est anno ɪↃᴄʟxx. L. *Cornelio Scipione* Asiatico, C. *Norbano* Flacc. Coss. *Cicero* in Philippicis.

Cornelia lex, de municipiis.

Idem tamen *Sulla* victor, & *Dictator* hoc jus & beneficium multis qui *Cinnam*, *Carbonem*, *Marium*, *Scipionem* & *Norbanum*, cæterosque adversæ factionis duces, aut consilio, aut pecunia, aut copiis juve-

juverant, ademit. Tulit enim, ut municipiis omnibus jus civitatis, agrique adimerentur. Quod tamen de agris, non autem de civitate ratum fuisse *Cicero* docet in Oratione pro Domo, cum sic scribit: *Populus Romanus* L. Sulla Dictatore ferente, *comitiis centuriatis*, municipiis civitatem ademit: ademit iisdem agros, de agris ratum est. Fuit enim populi potestas, de civitate, ne tamdiu quidem valuit, quamdiu illa Sullani temporis arma valuerunt. Post autem *Sulla Dictaturam deponente*, aut certe mortuo, omnibus, aut plerisque jus pristinum, ut opinatur *Sigonius*, est restitutum. Qua vero lege, incertum.

Hoc igitur pacto, cum *Italia civitatem Romanam* multis laboribus ac multo sanguine primum meruisset, deinde vero armis, atque populi Romani benignitate obtinuisset, amissamque recuperasset: tum tanta demum peregrinorum in Urbem se contulit copia, ut nova lege eorum libido fuerit coërcenda.

Papia lex, de peregrinis.

Itaque *L. Aurelio Cotta*, *L. Manlio Torquato* Coss. anno Urbis IↃCXXCVIII. *C. Papius tribunus* plebis legem tulit, ut peregrini urbe Roma expellerentur: *Cicero* lib. 3. Officiorum, pro Balbo, pro Archia, *Dio* lib. 37.

Item, Ut socii Latini in suas civitates redigerentur. Ut judicium sociis & civitatibus exteris constitueretur, repetundi ejus causa, qui in civitatis Romanæ censum irrepsisset. *Valerius* lib. 3. cap. 4. *Cicero* pro Cornelio. De his legibus omnibus vide *Carolum Sigonium* lib. 3. de Antiquo Jure Italiæ, cap. 1.

Calpurnia lex.

Pertinent ad has de jure civitatis Romanæ leges, etiam *Calpurnia*, *Gellia Cornelia*, *Mensia*.

Calpurnia lege latum est, ut milites virtutis ergo civitate donarentur. Nonius in voce *ergo*, ex lib. 4. historiarum Sisennæ.

Gellia Cornelia lex.

Gellia Cornelia à *L. Gellio Poplicola*, *Cn. Cornelio Lentulo* Coss. anno Urbis IↃCXXCI. lata est, Uti cives Romani essent ii, quos *Cn. Pompejus* de consilii sententia singulatim civitate donavisset. *Cicero* pro Balbo.

Mensia lex.

Mensia hæc fuit, ut ex alterutro peregrino natus, deterioris parentis conditionem sequeretur. *Ulpianus* Instit. cap. 5. Et hanc idem *Ulpianus* l. lex naturæ 24. de statu hominis, specialem legem intelligit. Quis eam tulerit, & quando, incognitum.

Lex de Cn. Publicio Menandro.

Huc tandem referantur illæ leges, quæ de singulis personis, jure civitatis donandis, latæ fuerunt, quarum duæ memorantur. Una est, de *Cn. Publicio Menandro* homine libertino, quem legati Romanorum, legum conquirendarum causa in Græciam proficiscentes, interpretem secum habuerant, ut si domum revertisset, & inde Romam redisset, ne minus civis esset. *Cicero* pro Balbo, *Pomponius* l. 5. ff. de cap. & postlim. rever.

Lex de Mutine Libyphœnice.

Altera est de civitate Romana *Mutini Libyphœnici* danda, qui cum ab *Hannone* Carthaginensium Imperatore, cujus præfectus fuerat, dignitate sua spoliatus esset, Agrigentum *Romanis* prodiderat. *Liv.* lib. 27. Tantum de jure civitatis Romanæ.

Cap. III.

De legibus, quæ de comitiis & coitionibus fuerunt.

Maxima pars juris civium Romanorum *in comitiis* consistebat, de quibus hoc capite dicemus, ordine sic postulante. Recitabimus autem primum eas leges, quæ in genere *de ipso comitiorum modo*, tum quæ *de suffragiis* loquuntur.

Ælia lex. Fusia lex.

Apud omnes scriptores frequens mentio est legis *Æliæ* & *Fusiæ*. Ælia lex hæc fuit: Ut quoties cum populo ageretur, augures de cœlo servarent, magistratus & obnuntiandi, & legis lationi intercedendi potestatem haberent. *Fusia* tulit, ut certis diebus, qui tamen fasti essent, agi cum populo non liceret. A quibus latæ hæ sint, non certo constat. P*aulus Manutius* utramque à tribunis plebis latam esse contendit addens, ex *Ælia gente* neminem unquam Consulatum gessisse. *Hottomannus* contra *Æliam* à Q. Ælio Pæto Consule cum M. Junio Penno anno IↃXXCVI. *Fusiam* à P. Furio sive Fusio Philone Consule cum Sexto

Atilio Serrano anno IƆCXVII. rogatam esse vult, & certè hos Consules in fastis *Sigonii*, *Onuphrii Panvinii*, & *Goltzii* invenio.

Clodia lex.

Abrogavit has *P. Clodius tribunus plebis*, *L. Calpurnio Pisone Cæsonino*, *A. Gabinio* Coss. anno IƆCXCV. lege lata, Ne quis per eos dies, quibus cum populo agi liceret, de cœlo servaret. Ut omnibus fastis legem ferri liceret, *Asconius* in Pisonianam, *Dio* lib. 38. Quare *Cicero* toties queritur, Clodium propugnacula & muros tranquillitatis atque otii evertisse, pro Sestio, in Pisonem & alibi.

Curia lex.

Ad modum comitiorum pertinet *lex Curia*, de patrum authoritate à *M. Curio Dentato*, *tribuno* plebis, *M. Fulvio Pæto*, *T. Manlio* Coss. anno CDLIV. lata, Uti ante comitia magistratuum patres authores fierent. *Cicero* libro de claris Oratoribus eam *Appio Claudio Cæco* Interrege comitia habente, *Livius* autem lib. 10. *P. Sulpitio*, latam esse tradunt. Et quidem *Livii* sententia est vero similior. Non enim ab eo, qui primus Interrex esset proditus comitia haberi solebant, ut alibi ostendimus: Priorem autem proditum esse Appium, *Livius* asserit. Non igitur *comitia* habere potuit.

Claudia lex.

De magistratuúm comitiis *Claudia* loquitur, quam tulit *M. Claudius Marcellus* Coss. cum *Serv. Sulpitio Rufo* anno IƆCCII. Ne in magistratuum *comitiis* absentium ratio haberetur. *Suetonius* in Cæsare. Plures infra, ubi *de magistratibus* dicendum erit, habebimus.

Sequuntur leges *de suffragiis*, quæ duplices sunt. Aliæ enim *de suffragiis*, *per tabellam* ferendis, qua de causa *tabellariæ* dicuntur, latæ sunt: aliæ aliis quibusdam *jus suffragii ferendi* rogarunt. Prioris generis fuerunt, *Gabinia*, *Cassia*, *Papiria*, *Cœlia*, *Maria*: alterius autem *Valeria*, *Manilia*, *Sempronia*, *Fufia*, *Antonia*.

Gabinia lex.

Primum per multos annos Romani *suffragium voce* tulerunt: Postea vero, ut quisque liberius sententiam suam proferre posset, absque metu periculi, inventæ *tabellæ* sunt, quibus suffragia ferrent: idque aliquot legibus fuit constitutum.

Prima fuit *Gabinia*, quam tulit *A. Gabinius tribunus* plebis, *Cn. Calpurnio Pisone*, *M. Popillio Lænate* Coss. anno IƆCXIV. Ut *comitiis*, quibus magistratus crearentur, populus *non voce*, sed *per tabellam* suffragium ferret. Et quo id liberius esset, cautum est, Ne quis inspiceret tabellam, ne rogaret, ne appellaret, & ita ab omni parte liberum judicium suum in magistratibus creandis populus haberet. *Cicero* lib. 3. de Legibus, de Amicitia, item pro Plancio.

Cassia lex.

Secuta hanc est *Cassia*, quæ etiam suffragia libera esse voluit, non judicum tantum in judiciis, sed etiam populi in *comitiis*: verum in tributis tantum, quibus de mulctis judicaretur. *Cicero* in Lælio, ubi hanc legem biennio post Gabiniam latam scribit: item in Bruto, lib. 3. de Legibus, *Asconius* in Cornelianam & Verrinam 2.

Papiria lex.

Idem in legibus faciendum esse, *Papiria* suasit, quam tulit *C. Papirius Carbo tribunus* plebis, P. *Popillio Lænate*, P. *Rupilio* Coss. anno IƆCXXI. Ut in jubendis legibus, aut vetandis, populus tabella suffragium ferret. *Cicero* lib. 3. de Legibus.

Cœlia lex.

Hanc consecuta est *Cœlia*, quam tulit *Cœlius tribunus* plebis, *Q. Cœlio Metello Balearico*, *T. Quinctio Flaminio*, Coss. anno IƆCXXXV. Ut etiam in perduellionis judicio, quod Cassia *lege tabellaria* exceptum erat, populus non voce, sed tabella sententiam ferret. *Cicero* libro tertio de Legibus.

Sempronia lex.

Huc etiam *Sempronia* pertinet, quam tulit eodem anno *C. Sempronius Gracchus*. Ut ex confusis quinque classibus sorte *centuriæ* evocarentur. *Sallustius* in oratione ad Cæsarem.

Maria lex.

Et *Maria*, quam tulit *C. Marius tribunus* plebis, *L. Cæcilio Metello Calvo*, *L. Aurelio Cotta* Coss. anno IƆCXXXIV. Ut pontes, per quos suffragia in comitiis ferebantur, angustiores fierent, ne quis illic, nisi

nisi qui *suffragium* ferret, consistere posset ad appellandum, rogandumque. *Cicero* lib. 3. de Legibus. *Plutarchus* in Mario.

Fusia lex.

Et *Fusia*, quam tulit *Q. Fusius Calenus* prætor, *C. Julio Cæsare*, *M. Calpurnio Bibulo* Coss. anno IↃCXCIV. Ut singula genera *suffragium* seorsim ferrent, quo sententiæ internosci possent: antea enim in *tributis comitiis* omnium simul suffragia confundebantur: itaque fiebat, ut singula genera de suffragiorum eventu sic inter se contenderent, ut quod recte statutum esset, id suo suffragio factum dicerent: quod secus in alios rejicerent. Hac lege autem factum est, ut singulorum generum *suffragia* seorsim renuntiarentur. *Dio* lib. 38. Plura de hac lege, quomodo sit intelligenda, libro *de comitiis* diximus.

Antonia lex.

Memoratur etiam *Antonia lex*, quam *L. Antonius* tulit, qua cum *Cajo Cæsare* magistratus partitus est. *Cicero* Philip. 7.

Valeria lex.

Alterius generis est *lex Valeria*, quam tulit *C. Valerius Tappo tribunus* plebis, *M. Valerio Messala*, *C. Livio Salinatore* Coss. anno IↃLXV. Ut Formianis, Fundanis, Arpinatibus, *suffragii latio* (nam ante sine suffragio habuerant civitatem) esset. *Livius* lib. 39.

Sempronia lex.

Et *Sempronia*, quam tulit *C. Sempronius Gracchus tribunus* plebis anno IↃCXXX. *Q. Cæcilio Metello*, *T. Quinctio Flaminio* Coss. Ut sociis Latinis jus suffragii perinde, ut civibus Romanis esset. *Cicero* multis locis, *Plutarchus* in Gracchis.

Manilia lex.

Item *Manilia*, quam tulit *C. Manilius tribunus* plebis, anno IↃCXXCVII. *M. Æmilio Lepido*, *L. Volcatio Tullo* Coss. Ut libertinis in omnibus tribubus suffragium esset. *Cicero* pro lege Manilia, & *Asconius*.

Cæterùm, quemadmodum Romani *legitimos conventus*, qui reipublicæ causa habebantur, & *comitia* multis legibus confirmarunt, ita contra illegitimas, & suspectas coitiones, & cœtus nocturnos severè prohibuerunt, ut ostendunt leges *Duillia*, *Mænia*, & *Gabinia*.

Duillia, *Mænia lex.*

Duillia, *Mænia* de illegitimis coitionibus fuit à *M. Duillio*, & *L. Mænio tribunis* plebis, *C. Martio Rutilo*, *Cn. Manlio Capitolino Imperioso* II. Coss. anno CCCXCVI. de collegii tribunorum sententia lata, Ne quis posteà populum sevocaret: qui hoc faceret, capitale esset. *Livius* lib. 7.

Gabinia lex.

De nocturnis cœtibus *Gabinia* fuit, ut qui conciones ullas clandestinas in Urbe conflavisset, more majorum capitali supplicio mulctaretur. *Portius Latro* in declamatione in Catilinam, apud *Sallustium*. Idem autem prius lege XII. tabularum cautum erat, ut idem testatur: de qua lege diximus. Atque hactenus *de comitiis*.

CAP. IV.

De senatu, & senatoribus.

Augustum urbis Romæ concilium, *senatus* fuit, de quo cum *Cyneas* à Pyrrho interrogatus esset, quid sibi videretur: respondit arbitratum fuisse, videre se *consessum Regum*. Et verè quidem eum locutum fuisse, historiæ testantur. Non enim omnes sine discrimine *in senatum* receperunt, sed magnum delectum habuerunt. Munus fuit primum *Regum*, post *Consulum*, tum *censorum*, senatum legere: & eos, qui indigni eo honore essent, *senatu movere*.

Cassia lex.

L. Cassius Longinus tribunus plebis legem tulit, *C. Mario* II. *Flavio Fimbria* Coss. anno IↃCXLIX. Ut quem populus damnasset, cuive imperium abrogasset, in senatu ne esset. *Asconius* in Cornelianam. Tulit autem eam *Cassius* maxime propter simultates cum *Q. Servilio Cæpione*, qui ante biennium Consul fuerat, & cui populus imperium abrogaverat ob male gestum bellum.

Clau-

Claudia lex.

De ſenatorum quæſtu legem tulit *Q. Claudius tribunus* plebis, *P. Cornelio Scipione*, *T. Sempronio Longo* Coſſ. anno ıↄxxxv. adjuvante uno patrum *C. Flaminio*: Ne quis ſenator, quive ſenatoris pater fuiſſet, maritimam navem, quæ plus quam trecentarum amphorarum eſſet, haberet. Id ſatis habitum ad fructus ex agris vectandos: quæſtus omnis patribus indecorus viſus eſt. *Livius* libro 21. *Cicero* Verrina 7. Hanc legem *Cæſar Dictator* poſtea in Juliam de repetundis tranſtulit, de qua infra.

Sulpitia lex.

Voluerunt etiam ſenatores vitare æs alienum, ideo *Servius Sulpitius tribunus* plebis anno ıↄclxv. *L. Cornelio Sulla*, *Q. Pompejo Ruſo*, Coſſ. legem tulit, Ne quis ſenator ſupra duo millia drachmarum deberet. *Plutarchus* in Sulla. Ipſe tamen legiſlator, cum vita exceſſit, ultra trecentas myriades debiti nomine reliquit.

Ovinia lex.

De legendo, & ſupplendo ſenatu hæ leges loquuntur. *Ovinia*, cujus *Feſtus* meminit, ut cenſores ex omni ordine optimum quemque curiatim in ſenatu legerent. Quo factum eſt, ut qui præteriti eſſent, & loco moti, haberentur *ignominioſi*.

Caſſia lex.

Caſſia quam tulit *C. Caſſius prætor*, Dictatore *Julio Cæſare*, Ut in numerum patriciorum, qui ſenatui deeſſent, alii ſublegerentur. *Tacitus* lib. 11. Annalium. *Suetonius* autem in Julio Cæſare ſcribit, ipſum ſenatum ſuppleviſſe, patricios allegiſſe, prætorum, ædilium, quæſtorum, minorum etiam magiſtratuum numerum ampliaſſe. Utrum autem illa *Caſſii lege*, an alia id fecerit, incertum.

Sentia lex.

Sentia, quam tulit, ut opinatur *Hottomannus*, *C. Sentius* Coſ. cum *Q. Lucretio* anno ıↄccxxxıv. Auguſto imperante, ut in numerum patriciorum, qui ſenatui deeſſent, alii ſublegerentur. *Tacitus* libro 2. Annalium, ubi tamen in vulgatis corrupte legitur *Senia*, pro *Sentia*.

Gabinia lex.

De ſenatu habendo *Gabinia* lata eſt ab *A. Gabinio trib.* pleb. L. *Cæcilio Metello*, *Q. Marcio Rege* Coſſ. anno ıↄcxxcv. Ut ex Kalendis Februarii ad Kalendas Martias quotidie *ſenatus* cogeretur, & legatis exterarum nationum daretur. *Cicero* libro 1. Epiſtolarum ad Quinctum fratrem.

Pupia lex.

Huc pertinet *Pupia*, qua latum eſt, Ne ſenatus ab xvııı. Kalend. Februarii ad uſque Kalendas Februarias haberetur. Ne niſi perfectis, aut rejectis legationibus, aliis de rebus ſenatus haberetur. *Cicero* lib. 1. epiſt. 4. ad Lentulum: lib. 2. epiſt. 2. ad Q. fratrem, & *Cælius* libro 8. epiſt. 8. ad Ciceronem, ubi hac lege ſolutos eſſe magiſtratus ſcribit.

Tullia lex.

Ad ſenatores pertinet etiam *lex Tullia de legationibus liberis*. Cum enim conſuetudo obtinuiſſet, ut ſenatores, quibus negotia futura erant in provinciis, ut qui hæreditates perſequi, vel legata, aut qui nomina exigere volebant in provinciis, quo commemorabiliores atque favorabiliores controverſias haberent, à ſenatu, ornamenti cauſa *legationem liberam* peterent, qua ſemel impetrata, deinceps perpetuo, quotiescunque ejuſmodi negotia inciderent, honoris & commodi ſui cauſa utebantur, legem tulit *M. Tullius Cicero*, Conſul cum *M. Antonio*, anno ıↄcxc. Ne, ſicut antea, infinitum, ſed annuum tempus earum eſſet. *Cicero* lib. 3. de Legibus teſtatur, ſe legationes tales, approbante frequentiſſimo ſenatu (licet ad ſenatus utilitatem pertinere viderentur) extincturum fuiſſe, niſi interceſſiſſet *Livius tribunus* plebis: feciſſe tamen, cum eſſent antea infinitæ, & perpetuæ, ut annuæ fierent, atque ita turpitudo maneret, diuturnitate ſublata. Meminit ejus rei etiam oratione Agraria. Hactenus *de ſenatu*.

CAP. V.

De magiſtratibus majoribus.

Nulla fere pars reipublicæ fuit, de qua non fuerint aliquæ *leges latæ*, id quod hactenus in *ſacris*, in *jure civitatis*, in *comitiis*, in *ſenatu* vidimus. Hoc capite eas conſignabimus, quæ *de magiſtratibus* in genere, & in ſpecie, *de majoribus magiſtratibus* latæ reperiuntur.

DE

DE MAGISTRATIBUS IN GENERE.

Valeria lex de provocatione.

Huc vero primum pertinent illæ leges, quæ certos quasi cancellos *magistratibus* circumdederunt, ne quod liberet, id etiam confestim sibi licere putarent, quales sunt illæ quæ *de provocatione* latæ sunt, quarum prima fuit *Valeria*, anno CCXLIII. à *P. Valerio Poplicola* Consule, collega *Junio Bruto* mortuo, lata, Ut adversus omnes *magistratus* ad populum provocatio esset. Ne quis *magistratus* civem Romanum adversus provocationem *verberare*, aut necare, aut pecunia mulctare vellet. Ne quis Romæ imperium haberet, nisi cui a populo datum esset, sacrumque esset cum bonis caput ejus, qui regni occupandi consilia iniisset. Ut capitale esset, si quis injussu populi magistratum adiisset. *Livius* lib. 2. *Dionysius* lib. 4. *Valerius Maximus* lib. 4. cap. 1. *Pomponius* I. C. de origine juris.

Valeria lex secunda sive Valeria Horatia.

Retulit hanc *L. Valerius Poplicola Potitus*, Consul cum *M. Horatio Barbato*, anno CCCIV. Ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet: qui creasset, eum jusque fasque esset occidi, neve ea cædes capitalis noxæ haberetur. *Livius* libro 3. *Dionysius* lib. 10. Eadem *Horatia* appellatur.

Valeria lex tertia.

Tertio eam repetiit *M. Valerius Corvus* Cos. v. cum *Q. Appulejo Pansa* anno CDLIII. Ne quis, qui provocasset, virgis cæderetur, securive necaretur: si quis adversus ea fecisset, improbe facturum. *Livius* lib. 10. Diligentius, inquit, quam aliæ sancta est: tertio tum post Reges exactos lata semper à familia eadem.

Lex Villia annalis.

De ætate magistratuum loquitur *Villia annalis*, quam tulit *L. Villius Annalis tribunus* plebis, *L. Manlio Acidino Fulviano*, *Q. Fulvio Flacco* fratribus germanis Coss. anno IↃLXXIV. Quot annos nati quemque magistratum peterent caperentque. *Livius* libro 40. ubi tamen corrupte legitur ab *L. Julio tribuno* plebis latam, uti adnotat *Sigonius*. Meminit hujus legis & *Cælius* ad Ciceronem, & *Valerius Maximus*, ubi codem modo pro *L. Villio*, aut L. *Julius*, aut L. *Tullius* hactenus lectum est, quod viri docti emendarunt. Quæ autem ætas cuique magistratui capiendo definita hac lege sit, à *Livio* non exprimitur. *Paulus Manutius*, & alii, id quæsiverunt, & liberaliter aliis communicaverunt, quod non pigebit hoc loco tribus verbis repetere. *Quæstura* primus magistratus urbanus fuit, hunc non licuisse capere ante annum ætatis XXVII. affirmant, adducti authoritate *Polybii*, qui lib. 6. scribit, legem fuisse, *Ne quis urbanum magistratum gereret, nisi decem stipendia confecisset.* Annus autem legitimus ad militandum fuit decimus septimus. *Cicero* Philip. 5. *Tribunatui plebis* definiunt annum ætatis XXX. *ædilitati* XXXVII. *præturæ* XL. *Consulatui* XLIII. &c. Quorum omnium probationem qui requirit, *Manutium* legat libro Antiquitatum de legibus, & alios.

Genutia lex.

Legi Villiæ annali affinis est *Genutia*, quam tulit L. *Genutius tribunus* plebis, *C. Marcio Rutilio* IV. *Q. Servilio (Ahala)* Coss. anno CDXI. Ne quis eundem magistratum intra decem annos caperet, neu duos magistratus uno anno gereret. *Livius* lib. 7.

Cornelia lex.

Genutiam legem repetiit & confirmavit L. *Cornelius Sulla Felix*, Dictator & Consul II. cum *Q. Cæcilio Metello Pio*, anno IↃCLXXIII. Tulit enim, ut, si quis magistratum peteret, quem ante gessisset, nisi decennium interjectum esset, ejus ratio non haberetur. *Appianus* lib. 1. de bellis civilibus.

Pompeja lex.

Cnejus etiam Pompejus *Magnus*, III. Consul cum *Q. Cæcilio* Metello Pio *Scipione*, anno IↃCCI. legem tulit. Ne cujus absentis *in magistratuum comitiis* ratio haberetur, uno *Cæsare* excepto. Privilegium hoc potius, quam lex est. *Dio* libro 40. *Plutarchus* in Pompejo & Cæsare, &c.

Sempronia lex.

Iniqua lex fuit *Sempronia*, qua C. *Sempronius Gracchus tribunus* plebis ann. IↃCXXX. *Q. Cæcilio Metello Balearico*, *T. Quinctio Flaminio* Coss. tulit, ut, cui magistratus abrogatus fuisset, ei magistratum iterum capere jus non esset, qua lege M. *Gelanius*, cui Tib. Gracchi lege *tribunatus* abrogatus fuerat, notabatur. Eam tamen *Cajus* ipse Corneliæ matris precibus post abrogavit. *Plutarchus* in Gracchis & alii.

Cornelia lex.

Iniquior etiam *Cornelia*, quam L. *Cornelius Sulla Felix* Dictator tulit, ut iis, qui ſuas partes in civili bello ſecuti eſſent, honores ante tempus capere jus eſſet, utque proſcriptorum liberi honorum petendorum poteſtate privarentur. *Appianus* libro 1. de bellis civilibus. *Plin.* libro 7. *Quintilianus* lib. 11. cap. 1. *Cicero* in Piſonianam, *Dio* libro 41.

Hircia lex.

Similis huic eſt lex *Hircia*, de Pompejanis, ab *A. Hircio*, eo, qui poſtea in pugna ad Mutinam cecidit, lata, ut *Pompejani* ad dignitates non admitterentur. *Cicero* Philipp. 13. in Antonii epiſt. Hæ leges in genere de magiſtratibus loquuntur, videamus ſpeciales.

DE CONSULIBUS.

De *Conſulibus* quatuor, ex magno numero earum quæ injuria temporum interciderunt, leges extant *Junia*, *Terentia*, *Licinia Sextia*, *Genutia*.

Junia lex.

Prima eſt *Junia*, quam L. *Junius Brutus* primus Conſul tum ſolus, anno CCXLIII. tulit, ut imperium *Tarquinio* abrogaretur, ut ipſe idem cum conjuge ac liberis, itemque omneis *Tarquiniæ gentis* exularent: ut capitale eſſet, ſi quis de iis revocandis mentionem faceret: ut Regio imperio abrogato, *Conſules* duo Regia poteſtate quotannis *comitiis centuriatis* à populo crearentur. *Dionyſius* lib. 4. *Livius* lib. 2.

Verum multum huic legi detraxerunt *leges Valeriæ* de provocatione, de quibus paulo ante.

Terentia lex.

Neque ſolum hæ multum detraxerunt *Conſulum* poteſtati, verum cum ipſi multa tyrannice, & licenter agerent, quippe quorum imperium nullis erat legibus circumſcriptum, legem tulit C. *Terentius Arſa tribunus* plebis, anno CCXCI. L. *Lucretio Tricipitino*, *T. Veturio Gemino Cicurino* Coſſ. Ut quinqueviri crearentur legibus de *Conſulari* imperio ſcribendis, ne ipſi libidinem ac licentiam ſuam pro lege haberent. *Dionyſius* lib. 10. *Livius* lib. 3. qui quidem perlatam eam non fuiſſe ſcribit. Fuit tamen cauſa creandis poſtea *decemviris* legibus ſcribendis *Conſulari poteſtate*.

Sextia lex, quæ & Licinia Sextia dicitur.

Et *Conſulatus* quidem primum ſolis *patriciis* patebat, *plebeji* ab ejus petitione excludebantur, quod ægre ferens plebs, tandem per *tribunos* effecit, ut ſibi etiam eum capere liceret. Tulerunt enim legem C. *Licinius Stolo*, L. *Sextius tribuni* plebis, L. *Furio Camillo* Dictatore V. anno CCCXCVI. Ut *Conſulum* alter ex plebe crearetur. *Livius* libro 6.

Genutia lex.

Hanc ſecuta eſt *Genutia*, quam tulit L. *Genutius tribunus* plebis, C. *Marcio Rutilio* IV. *Q. Servilio Hala* Coſſ. anno CDXI. Uti liceret ambos *Conſules* ex plebe creari. *Livius* libro 7.

DE PRÆTORIBUS.

De *prætoribus* prima lex fuit, quam *Manutius* à M. *Furio Camillo* Dictatore, anno Urbis CCCXCVI. latam eſſe putat, ut *prætor* unus, qui jus in Urbe diceret, quod ante *Conſulum* munus fuerat, patricius crearetur. *Livius* libro 6. A quo tamen magiſtratu, & quibus *comitiis* lata ſit, non explicat.

Bæbia lex.

Secuta hanc eſt *Bæbia*, ut alternis annis quaterni prætores crearentur. *Livius* libro 40. *Feſtus* nominat in voce *Rogat.*

Cornelia lex.

De juriſdictione prætorum L. *Cornelius Sulla Felix* Dictator, & Conſul II. cum *Q. Cæcilio Metello Pio* anno IOCLXXIII. legem tulit, nemine quidem repugnante, multis tamen invitis, quemadmodum ſcribit *Aſconius*, ut *prætores* ex edictis ſuis perpetuis jus dicerent. Quæ res tum gratiam ambitioſis *prætoribus*, qui varie jus dicere aſſueverant, ſuſtulit. Solebant enim antea *prætores* neglectis edictis perpetuis, ut quiſque avaritia aut ambitione ducebatur, varie jus dicere: hacque ratione fiebat, ut ſingulis annis nova edicta proponerentur, ipſumque *jus prætorium* ob edictorum varietatem turbaretur. *Dio* lib. 36. *Cicero* Philippica 2. meminit etiam hujus legis: Ne *prætor* plus quam X. dies ab Urbe abeſſet, quod caput exiſtimat *Manutius* vel primæ de *prætoribus* legi additum, vel poſtea latum fuiſſe.

D. E

DE CENSORIBUS.

Primum lex lata fuit de *censoribus* quinquennali imperio è gente patricia creandis, anno CCCX. *M. Geganio Macerino* II. *T. Quinctio Capitolino* V. Coss. de qua licet certum testimonium non extet, tamen dubitandi etiam nulla justa causa est.

Æmilia lex.

Abrogavit hanc legem *M. Æmilius Dictator* II. anno CCCXIX. qui tulit, Ne censura, quæ usque eo quinquennalis fuerat, plus quam annua, ac semestris esset. *Livius* lib. 4. & 9.

Publilia lex.

Secuta illa est, quæ de *censoribus*, ex plebe etiam creandis lata est. Cum enim primum *patriciis* solis ea dignitas pateret, tulit legem *Q. Publilius Philo* Dictator, anno CDXIV. Ut cum eo ventum esset, ut utrumque plebejum *Consulem* fieri liceret, alter ex plebe *censor* crearetur. *Livius* libro 8.

Marcia lex.

Marcia lex à Marcio Censorino lata est, Ne cui bis *censuram* gerere liceret. *Plutarchus* in Coriolano.

Ovinia lex.

De munere & potestate censorum *lex Ovinia* à Festo recitatur, qua latum est, ut *censores* ex omni ordine optimum quemque curiatim in senatu legerent. Quo factum, ut qui præteriti essent, & loco moti, haberentur ignominiosi.

Clodia lex.

Neque prætermittenda hoc loco est *lex Clodia*, quam tulit *P. Clodius tribunus* plebis, *L. Calpurnio Pisone Cæsonio*, *A. Gabinio* Coss. anno IↃCXCV. Ne quem *censores* in legendo præterirent, neve qua ignominia afficerent, nisi qui apud eos accusatus, & utriusque *censoris* sententia damnatus esset. *Asconius* in Pisonianam, *Cicero* in eadem, in Miloniana, & Sextiana. Hac autem lege *censoriæ potestatis jus* imminutum est, quod quadringentis annis in republica, ut inquit in Pisonem *Cicero*, retentum fuerat. Antea enim *censoribus* notam apponere licuit etiam non accusatis, & quod unus statuisset, nisi alter diserte intercessisset, aut notatum liberasset, tantundem erat, ac si utriusque judicio esset damnatus.

Cæcilia lex.

Restituit eis pristinam potestatem, abrogata lege Clodia, *Q. Cæcilius Metellus Pius Scipio* Consul cum *Cn. Pompejo Magno* anno IↃCCI. Tulit enim, Ut *censoria potestas*, quam *P. Clodius tribunus* plebis imminuerat, restitueretur. *Dio* lib. 40.

DE DICTATORE.

Dictator primum sine provocatione, optima lege, qua voce quam plenissimum jus ejus magistratus significabatur, creatus est, senatu ita decernente, & lege cautum, uti ex *Consularibus* fieret: item, Ne *Dictatori* equum conscendere liceret. Prioris legis *Livius* meminit, posterioris *Plutarchus* in Fabio Maximo: a quo vero latæ eæ sint, non additur. Postquam autem *Duillia*, & *Valeria Horatia* promulgatæ sunt, & cautum, Ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet, facile intelligitur à *Dictatore* etiam provocationem ad populum concessam esse: & tum in creatione ejus desitum est dici, uti optima lege, utpote imminuto jure priorum magistratuum. Author est *Festus*.

Memoratur deinde *lex Genutia Æmilia* de clavo pangendo, quam tulere ex S. C. *Cn. Genutius* Aventinensis, L. *Æmilius Mamertinus* Coss. anno CCCXC. Ut qui *prætor* maximus esset, Idibus Septembribus clavum pangeret. *Livius* libro 7. ubi addit, legem ætate sua fuisse priscis literis, verbisque scriptam, clavumque, quia raræ per ea tempora literæ erant, notam numeri annorum, eoque *Minervæ* templo dicatam legem, quia numerus à *Minerva* inventus sit.

Metilia lex.

Contra morem majorum fuit lex, quam tulit M. Metellus, sive Metilius, quod *Sigonio* placet, *tribunus* plebis, anno IↃXXXVI. *Cn. Servilio Geminio*, *C. Flaminio* II. Coss. ut magistri equitum, & Dictatoris jus æquaretur. *Livius* lib. 22. Quæ lex lata fuit in gratiam, & favorem M. *Minutii Rufi*, qui magister equitum contra edictum *Dictatoris* sui, *Q. Fabii Maximi* pugnaverat.

Fuit *Dictatura* ab initio *magistratus semestris*, qui mos fere usque ad Sullæ tempora mansit: tum vero L. *Valerius Flaccus* Interrex à senatu proditus, civitate Consulibus destituta, *Cn. Papirio Carbone*, & *C. Ma-*

C. Mario interfectis, legem tulit, ut *L. Cornelius Sulla* perpetuus Dictator reipublicæ constituendæ causâ crearetur, & quæcunque is, aut tanquam *Consul*, aut tanquam *proconsul* gessisset, rata essent. *Cicero* Verrina 4. in Rullum. *Appianus* libro 1. de bellis civilibus.

Antonia lex.

Fuit & de Dictatura C. *Julii Cæsaris* lex lata, à quo, incertum.

Tandem vero, cum multa *Dictatores* tyrannice agerent, & nomen illud invisum populo Romano esset, legem tulit *M. Antonius triumvir* reipublicæ constituendæ, Ne quis, ullam ob causam de *Dictatore* creando referret, neve *Dictaturam* oblatam acciperet: qui secus faceret, eum ut necare jus fasque esset. *Appianus* lib. 3. de bellis civilibus.

De tribunis militum *Consulari potestate*, primum memoratur lex illa, ut *tribuni* militum *Consulari potestate* promiscue ex *patribus*, & plebe crearentur, qui tamen per annos XLVI. *patricii* omnes creati sunt. *Livius* libro 4.

Licinia lex.

Refertur post hanc *Licinia*, quam tulit C. *Licinius Stolo tribunus* plebis, *Sp. Furio Medullino*, *P. Clœlio Siculo*, *&c.* tribunis militum anno CCCLXXVI. Ne eo anno tribunorum militum comitia fierent. *Livius* lib. 6. Verum ea non tenuit.

Titia lex.

De triumviris R.P.C. legem tulit *P. Titius tribunus* plebis anno IↃCCX. C. *Vibio Pansa*, *A. Hircio* Coss. Ut *tresviri Consulari potestate* constituendæ reipublicæ in quinquennium crearentur *Cn. Octavius*, M. *Æmilius* Lepidus, & *Antonius*. *Appianus* lib. 4. de bellis civilibus, & *Florus* epitoma 120. Pertinet huc lex regia de unius imperio, quam libro præcedenti, cap. 12. recitavimus, unde peti potest. Prolixiorem ejus explicationem apud *Antonium Vaccam* jurisconsultum, & *Marium Salamonium* libro 5. & 6. de Principatu habes. Hactenus de *magistratibus majoribus*.

CAP. VI.

De magistratibus minoribus.

Vidimus capite præcedenti, quibus legibus *magistratuum Romanorum majorum* potestas confirmata, interdum etiam diminuta, nonnunquam omnino sublata fuerit: hoc capite *de minoribus* dicemus; quorum primi sunt *quæstores*.

Valeria lex, de quæstoribus.

De quæstoribus reperiuntur tres leges, *Valeria* & alia ἀνώνυμος, & Cornelia.

Valeriam tulit *P. Valerius Poplicola* Cos. solus, *Bruto* collega mortuo, anno CCXLIII. Ut pecuniæ publicæ in æde Saturni reconderentur, duoque *quæstores* crearentur. *Livius* lib. 2. *Plutarch.* in Poplicola, & alii.

Secuta hanc alia est, qua constitutum fuit, ut præter duos urbanos *quæstores*, duo alii, qui *Consulibus* ad ministeria belli præsto essent, crearentur, iique promiscue de plebe, ac *patribus*, libero populi suffragio. Item, ut *quæstoribus* anno confecto redire ex provincia liceret. *Plutarchus* in Gracchis.

Cornelia lex.

Tertia est *Cornelia*, quam L. *Cornelius Sulla* Dictator anno IↃCLXXIII. tulit, ut viginti *quæstores* supplendo *senatui* crearentur, cui judicia tradiderat. *Tacitus* lib. 2. Annalium.

Junia sacrata lex, de tribunis plebis.

Sequuntur *tribuni plebis*. De his vero multæ adhuc extant leges. Prima est *Junia sacrata*, quam tulit L. *Junius Brutus tribunus* plebis, primus creatus anno CCLX. *Sp. Cassio Viscel.* II. *Posthum. Cuminio Aurunco* II. Coss. ut plebi sui magistratus essent sacrosancti, quibus auxilii latio adversus *Consules* esset, neve cui patrum capere eum *magistratum* liceret. *Dion.* lib. 6. hæc legis verba refert: *Ne quis tribunum quasi privatum, quicquam facere cogito, ne virgis cædito, neve cædi jubeto: ne occidito: neve occidi jubeto, qui adversus ea fecerit, sacer esto: bonaque ejus Cereri sacra sunto: eumque occidere jus, fasque esto.* Livius libro 3. etiam hoc carmen ex rogatione illa edit: Si tribunos plebis decem rogabo, si qui minus hodie decem *tribunos plebis* feceritis, hi tum uti quos sibi collegas cooptassent, ut illi legitimi eadem lege *tribuni plebeji* sint, ut illi, quos hodie *tribunos plebis* feceritis. Dicebantur autem *leges sacratæ*, inquit *Festus*, quibus sancitum erat, ut si quis adversus eas fecisset, sacer alicui deorum esset. Sunt qui esse di-

dicant sacratas, quas plebs jurata in monte sacro sciverit. Illud dubitari potest, verumne sit, quod scribit *Diodor.* lib. 12. in Aventino fœdere comprehensum hoc fuisse, uti *tribuni plebis* exacto sui magistratus anno, mox totidem alios in annum sequentem designarent: quod si prætermisissent, illico vivi comburerentur: sin aliquando diutius eos in designando dissensio tardaret, interea potestas eis prorogaretur dum alios crearent, cum apud nullum alium scriptorem expresse ejus rei mentio fiat.

Icilia lex.

Secuta sacratas leges est *Icilia*, quam tulit *Sp. Icilius tribunus* plebis, *T. Geganio Macerino*, *P. Minutio Augurino* Coss. anno CCLXI. Ne quis tribuno ad populum concionanti contradiceret, neve eum interpellaret. Qui contra faceret, prædes *tribunis* daret, se mulctam, quam ipsi irrogarent, soluturum. Qui prædes non daret, capital esset, familiaque ejus sacra esset: si quid esset in mulctis controversiæ, populi judicium esset. *Dionysius* lib. 7.

Duillia lex.

Post hanc, legem tulit M. *Duillius tribunus* plebis L. *Valerio Poplicola Potito*, M. *Horatio Barbato* Coss. anno CCCIV. ut qui plebem sine tribunis reliquisset, quique *magistratum* sine provocatione creasset, tergo & capite puniretur. *Livius* lib. 3.

Horatia lex.

Eodem anno legem tulit M. *Horatius Barbatus* Consul cum L. *Valerio Poplicola*, ut qui tribunis plebis, ædilibus, judicibus, decemviris nocuisset, ejus caput Jovi sacrum esset, familia ad ædem *Cereris*, *Liberi*, *Liberaque* venum iret. *Livius* lib. 3. *Dionysius* lib. 11.

Trebonia lex.

Anno sequenti CCCV. L. *Herminio Aquilino*, *T. Virginio Tricosto Cælimontano* Coss. L. *Trebonius tribunus* plebis legem tulit, ut qui plebem Romanam *tribunos* plebis rogaret, is usque eo rogaret, dum *tribunos* plebis faceret. Qua lege *tribunorum* cooptatio collegio adempta in populum Romanum translata est. *Liv.* lib. 3. & 5.

Atinia lex.

Cum vero initio *tribuni* plebis senatu excluderentur, legem tulit *Atinius tribunus* plebis, ut qui tribunus plebis esset, idem senator esset, dicendæque in senatu sententiæ jus haberet. *Agell.* lib. 14. cap. ult.

Papiria lex.

C. *Papirius Carbo tribunus* plebis legem tulit anno IƆCXXIII. M. *Perperna*, C. *Claudio Pulchro* Coss. Ut eundem tribunum plebis quoties quidem vellet, creari liceret. Quæ tamen perlata non est. *Florus* epitoma 59. *Cic.* in Lælio.

Cornelia lex.

Omnem potestatem *tribunis* plebis ademit L. *Cornel. Sulla Dictator*, anno IƆCLXXIII. lege lata, Ne tribunis plebis ferendarum legum, concionandive jus esset, neve ad eos provocatio esset, ut ne iis intercedere liceret, neve iis, qui *tribuni* plebis fuissent, alios postea magistratus capere liceret. *Cic.* lib. 3. de Legib. *Cæsar* lib. 1. Commentariorum de bello Gallico, *Plutarchus* in Sulla, *Florus* epitomis. *Appian.* lib. 1. de bellis civilibus, *Ascon.* in 3. Verrinam.

Aurelia lex.

Abrogata tamen ex parte hæc lex est à C. *Aurelio Cotta Consule* cum L. *Octavio*, anno IƆCLXXVIII. qui tulit, ut tribunis plebis liceret postea alios magistratus capere, quod lege Sullæ iis erat ademptum. *Asconius* in Cornelianam, in Verrem 1. *Vellejus* libro 2.

Pompeja lex.

In universum autem omnem potestatem & dignitatem *tribunis* plebis restituit *Cn. Pompejus Magnus* Consul 1. cum M. *Crasso*, anno IƆCXXCIII. Tulit enim, ut ad tribunos plebis provocandi jus esset, omniaque omnino, quæ *tribunis* plebis ade[m]erat Sulla, illis restituerentur. *Plutarch.* in Pompejo, *Ascon.* Verrin. 1. & 2. & *Cæsar* lib. 1. de Bello civili.

Publilia Lætoria lex.

De comitiis *tribunorum* plebis & aliorum magistratuum plebejorum lata est lex à *Volerone*, *Publilio Philone & Lætorio tribunis* plebis, *App. Claudio Sabino Regillensi*, *T. Quinctio Barbato Capitolino* Coss. anno CCXXCII. Ut plebeji magistratus, qui antea *curiatis comitiis* fiebant, deinceps remotis patribus, *tributis comitiis* crearentur. *Liv.* 2. *Dionys.* libro 9.

De ædilibus curulibus Furia lex.

De *ædilibus curulibus* legem tulit, ut opinatur *Manutius*, *M. Furius Camillus* Dictator, anno CDXXV. ut duo *ædiles* ex patribus crearentur. *Liv.* lib. 6. in fine.

De triumviris capitalibus Papiria lex.

De triumviris capitalibus *lex Papiria* extat apud *Festum*, quam *L. Papirius tribunus* plebis tulit, ut, qui inter cives jus diceret, *tresviros capitales* populum rogaret, qui *sacramenta litigatorum* exigerent, judicarentque: eodemque jure essent, uti quos ex legibus, plebisve scitis exigere, judicareve oportet. Atque de *magistratibus* hactenus.

CAP. VII.

De legibus, earum vi & potestate, item de privilegiis.

Comitiis & *magistratus* creati, & leges latæ, & judicia exercita fuerunt. Cum igitur hactenus de *magistratibus* dixerimus: nunc *de legibus* agemus, quarum duo fuerunt genera. Aliæ enim *centuriatis comitiis*, quæ quidem proprie *leges* dicuntur: aliæ *tributis comitiis*, quæ *plebiscita*, latæ sunt. De *plebiscitis* hæ leges loquuntur.

Horatia Valeria lex, de plebiscitis.

Prima est *Horatia Valeria*, quam tulere *L. Valerius Poplicola Potitus*, *M. Horatius Barbatus* Coss. anno CCCIV. ut quod tributim plebs jussisset, populus teneret. *Livius* lib. 1. *Dionys.* lib. 2.

Hortensia lex, de plebiscitis.

Confirmavit hanc, & amplius extendit *Q. Hortensius* Dictator seditionis sedandæ causa creatus, anno CDLXVII. ut eo jure, quod plebs statuisset, omnes *quirites* tenerentur, cum antea *patricii* non tenerentur. *Agellius* lib. 15. cap. 27. *Florus* epitom. 11. *Plinius*.

Publilia lex.

Retulit hanc post annos aliquot *Q. Publilius Philo* Dictator, anno IↃXIV. Qui etiam de *centuriatis legibus* tulit: ut legum, quæ *comitiis centuriatis* ferrentur, ante initum suffragium patres authores fierent. *Livius* lib. 8.

Cæcilia Didia lex.

De ratione legum ferendarum laudatur *Cæcilia Didia*, à *Q. Cæcilio Metello*, *T. Didio* Coss. anno IↃCLV. lata. Ne multis de rebus conjunctim una rogatione ad populum ferretur, ne populo necesse esset in conjunctis rebus compluribus, aut id quod nollet, accipere, aut id quod vellet repudiare. Item, ut in legibus promulgandis trinundinum servaretur. *Cic.* Philipp. 5. pro Domo sua, & ad Attic. epist. 1. *Paulus Manut. Cæciliam Didiam* non unam legem esse contendit, sed duas diversa sententia latas, ut primum quidem caput ad priorem, posterius ad aliam referatur.

Junia Licinia lex, de trinundino.

De trinundino etiam *Junia Licinia* fuit, quam *D. Junius Silanus*, & *L. Licinius Muræna* Coss. anno IↃCXCI. tulerunt, Ut iis qui trinundinum in ferenda lege non servassent, graviores, quam *lex Cæcilia* & *Didia* sanxissent, pœnæ irrogarentur. *Cicero* Philip. 5. lib. 1. & 4. epistolarum ad Atticum, in Vatinium, & pro Domo.

Clodia lex, de intercessione.

Tribunorum plebis intercessionem in *legum comitiis* sustulit P. *Claudius tribunus* plebis, lege lata, ut libera & soluta in ferendis legibus *tribunorum* plebis potestas esset, neque intercessione impediretur. *Cicero* pro Sestio, Novem enim *tribunis* plebis unus obsistere poterat. *Dio* lib. 38.

Æbu-

Æbutia lex de XII. tabulis.

De XII. *tabularum legibus* tulit L. *Æbutius tribunus* plebis, ut duodecim tabularum capita, quæ reipublicæ propter antiquitatem, obſoletaſque res inutilia eſſent, abrogarentur: ſolæ legis actiones centumviralium cauſarum manerent. *Agellius* lib. 16. cap. 10. *Ludovicus Charondas* de hac lege in fragmento quodam Romanæ antiquitatis ſic reperiri ait: L. *Æbutius tribunus* plebis, vir popularis, legem tulit ad populum, ut XII. *tabularum capita*, quæ inutilia eſſent reipublicæ, tollerentur. Quæ lex multis contradicentibus tandem rogata eſt.

Julia lex, de ſuis legibus.

Non probatur *lex Julia*, quam tulit C. *Julius Cæſar*, Dictator, ut ei, qui in ſuas leges non juraſſet, capitale eſſet. *Appianus* lib. 2. de Bellis civilibus.

Licinia Æbutia lex.

Huc denique *Licinia Æbutia* referatur, quam de legum latoribus tulere *Licinius*, & *Æbutius trib.* plebis, uti poteſtas nulla, curatiove non modo iis, qui de aliqua curatione aut poteſtate tuliſſent: ſed nec eorum collegis, cognatis, affinibus mandaretur. *Cicero* in oratione 2. contra *Rullum* & in oratione pro *Domo ſua.* Sunt tamen qui duas leges conſtituant: alteram *Liciniam*, aliam *Æbutiam*, quæ ejuſdem generis fuerint.

Cornelia lex, de iis, qui legibus ſolvuntur.

Quanquam autem ita conſtitutum eſſet, ut legibus iis, quas populus ſuffragiis ſuis confirmaret, omnes *quirites* tenerentur: tamen factum eſt nonnunquam, ut quidam gravibus de cauſis legibus ſolverentur: qua de re C. *Cornelius tribunus* plebis, C. *Piſone*, M. *Glabrione* Coſſ. an. IↃCXXCVI. legem tulit, Ne quis in ſenatu legibus ſolveretur, niſi CC. affuiſſent: neve quis cum ſolutus eſſet, intercederet, cum ea de re ad populum ferretur. *Aſconius* in Cornelianam. Quod eo pertinebat, ut eſſet quidem in ſenatus poteſtate dare extra ordinem imperia, legibuſque ſolvere, ſed ita, ut poſt ad populum veteri more de ea re referretur. *Dio* lib. 36.

Horatia lex, de Caja Tarratia.

Privilegii ſpeciem habet *lex Horatia*, quam tulit M. *Horatius*, ut *Cajæ Tarratiæ* virgini Veſtali certi honores tribuerentur, in his ut teſtabilis eſſet. Ut ſi quadraginta annos nata *ſacerdotio* abire, ac nubere voluiſſet, jus ei poteſtaſque exaugurandi atque nubendi eſſet: munificentiæ & beneficii gratia, quod campum *Tiberinum*, ſive *Martium* populo Romano condonaſſet. *Agellius* lib. 6. cap. 7. *Plutarchus* in Poplicola, ubi eam *Tarquiniam* appellat.

Ampia Labiena lex, de Cn. Pompejo.

Eſt & privilegium lex illa quam *T. Ampius*, & *T. Labienus tribuni* plebis, *Q. Cæcilio Metello Celere*, L. *Afranio* Coſſ. anno IↃCXCIII. tulerunt, ut *Cn. Pompejus* victor ex Aſia *ludis circenſibus* corona aurea, & omni cultu triumphantium uteretur: ſcenicis autem prætexta coronaque aurea. *Vellejus* lib. 2. Plura Privilegia paſſim in hoc libro recitantur.

Ad Cap. VII. Paralipomena.

Magiſtratus in provincias non tam latis legibus, quam ſorte miſſi, ſors in bellis, in qualibet re incerta.

Quæ in ſuperioribus habentur capitibus, aut levia ſunt, aut antea hoc in opere à me explicata: ſupereſt ut decretas magiſtratibus provincias oſtendamus, non tam legum beneficio, quam ſortis arbitrio, quæ in decernendis provinciis veluti arbitra interponebatur. *Ac primum, Conſules ſorte commiſſas provincias obtinebant:* Ut ex Authentica *de Conſulibus* manifeſtum eſt. Non ſum ignarus multa ab omniſcio Andrea Tiraquel. in tractatum illum luculentum, & variæ eruditionis, de legibus connubialibus eſſe congeſta T. Livius omnibus paginis teſtimoniorum pleniſſimus, 1. Decad. libro 4. & lib. 7. *Cenſuit ſenatus utrique legiones ſcribi, Conſuleſque ſortiri provincias juſſit.* Et lib. 10. in controverſia illa celebratiſſima inter Fabium Maximum & P. Decium Conſules. & 3. Decad. lib. 2. in Conſulatu Marcelli & Levini. & 4. Decad. lib. 2. in initio, & lib. 4. *Illa tacita ſuberat cura, nec novus Conſul Græciam provinciam ſortiretur.* Ejuſdem denique Decadis lib. 7. in principio, Plutarchus ſæpe, in Paulo Æmilio, in Craſſo. M. Tull. lib. 1. ad Attic. epiſt. 12. *Quibus ego mederi, & antea ſæpe ſtudui, & vehementius poſt ſortitionem provinciæ.* epiſt. 14. in limine. *Senatus decrevit, ut Conſules duas provincias ſortirentur Gallias.* Valer. Maxim. lib. 3. cap. 7. tit. 5. *Q. Metellum, Q. que Pompejum Conſulares, ſuos vehementer inimicos, cupitam ſibi profectionem in provinciam Hiſpaniam, quam ſortitus erat, identidem exprobrantes, legatos ſecum ire illuc coëgit.* Fuerat certe hic *P. Furius Philus* Conſul, ut ex narratione Valerii liquet, collegamque habuit *C. Flaminium*, ut ex Faſtis Capitolinis clarum, & docuit Aurelius Caſſiodorus in Chronico Conſulari, licet non *Philum* ille, ſed Philonem vocet: atque hoc ipſum eſt, quod dicitur provincias inter Conſules comparari, ſortirique 3. Decad. lib. 10. princ. T. Livius. *Cn. Servilius Cæpio, & Cn. Servilius Geminus Conſules, cum de republica belloque & pace ad ſenatum retuliſſent, cenſuerunt patres, ut Conſules inter ſe compararent, ſortirenturve, uter Bruttios adverſus Annibalem, uter Hetruriam ac Ligures provinciam haberet.* Sæpe & extra ſortem provinciæ demandatæ. Ejuſdem Deca-

Decadis lib. 8. *Sicilia extra sortem, concedente collega, Scipioni delegata est.*

Sortiebantur etiam *proconsules* provincias suas, testis est Ælius Spartianus in Severo, Andreas Alciatus lib. 5. Parerg. c. 22. ex Dione Coccejano lib. 58. C. Plin. junior lib. 2. epist. 12. *Cornutus Tertullus censuit ordine movendum* (Marium Priscum): *acutius Nerva, in sortitione provinciæ rationem ejus non habendam, quæ sententia, tanquam mitior, vicit.* Fuisse autem provinciam eam proconsularem, discimus ex eodem Plinio epistola præcedente. *Marius Priscus, accusantibus Afris, quibus proconsul præfuerat, omissa defensione judices petiit.* Paulus jurisconsul. *lib. 36. ff. de adoptionib. Emancipari filium à patre quocunque loco posse constat, ut exeat de patria potestate, apud proconsulem etiam in ea provincia, quam sortitus non est, & manumitti, & adoptionem posse dari placet.* M. Tullius ad Q. Metellum proconsulem scribens lib. 5. familiar. epist. 2. *Nihil dico de sortitione vestra: tantum te suspicari volo, nihil ea in re per collegam meum, me insciente, esse factum. Recordare cætera, quam cito senatum illo die, facta sortitione coëgerim.* Qui locus clarissimus ostendit sortitionem invalidam, nisi firmatam senatusconsulto, itaque coram populo, ut cæteri magistratus omnes urbici, ita & provinciales eligebantur, & accedente senatus authoritate, in decretas sibi à populo provincias profectionem instituebant.

Provinciæ etiam præsidiales sorte concedebantur *præsidibus*, nam antiquæ libertatis provinciæ proconsulibus demandabantur, aliæ per præsides administrabantur. Strabo Amasian. lib. 6. in fine. atque hæ validiores audiunt à C. Suetonio in Augusto cap. 47. Hegesippus apud Marcellum Ponzanum Dilucidation. suar. pag. 440. Q. Symmach. lib. 1. epist. ult. *Alexander vir ornatissimus sortitus provinciam præsidialem putat honori suo incrementa præstari, si tuo amore potiatur.* in M.S. Jacobi Cujacii codice, *sortitus præsentiam præsidialem*, sed pessime. Notissimum enim, quasdam provincias præsidiales fuisse, quo in numero recensentur *Sicilia*, & *Sardinia*, Sext. Ruffus in libello Brev. hist. Rom. *quatuor Hispaniæ*, Martian. Capella lib. 6. *Tripolis, utraque Mauritania*, Ruff. ibidem loci, ut & *Ægyptus*, Corn. Tacit. lib. 12. Annal. & lib. 1. histor. *Gallia*, Treb. Pollio in Posthumo. *Dalmatia*, Fl. Vopisc. in Carino, legendus præter alios est Alexander ab Alexandro lib. 2. Genial. dier. cap. 27.

Par ratio *quæstorum*, qui in obtinenda provincia, sortem experiebantur. Cujus rei fides ex M. Tullio sæpissime, in Orat. pro L. Murena, in Orat. in Vatinium, Orat. 3. in C. Verrem. L. Fenestella, si modo is author est, ac non verius Dominicus Floccus, ejus libelli qui de magistratibus circumfertur. C. Suet. in Vesp. cap. 2. *Quæstor Cretam & Cyrenas sorte tulit.* Valer. Maxim. lib. 6. cap. 9. tit. ult. *Quapropter C. Marium Consulem moleste tulisse traditur, quod sibi asperrimum in Africa bellum gerenti tam delicatus quæstor sorte obvenisset.* Tacit. in vita Julii Agricolæ: *Sors quæsturæ provinciam Asiam dedit.* Sed quando primum invaluit is mos, expeditum reperies apud Ulpianum jurisconsult. *L. un. ff. de offic. quæstor. Ex quæstoribus quidam solebant provincias sortiri ex senatusconsulto, quod factum est Decimo Druso, & Porcina Consulibus; sane non omnes quæstores provincias sortiebantur, verum excepti erant candidati Principis.* Hæc ille ex Junio Trebatio, & Fenestella. Sed quinam illi *candidati principis?* quibus non concessum provincias sortiri? Sunt illi quibus aditus primus ad honores patefiebat, quique latera principis semper stipabant. Dixi abundantissime ad illud Claudiani de 4. Honor. Consul. ad finem:

Per Ligurum populos solito conspectior ires,
Atque inter niveas alte veherere cohortes,
Subnixisque alte pubes electa lacertis
Sidereum gestaret onus.

Addendæ inscriptiones, præter Fabium lib. 6. cap. 4. quarum prima est:

LEG. PR. PR. PROVINC. BELGICÆ. LEG. I. MINERVIÆ. CANDIDATO. CÆSARIS. IN. PRÆTURA. ET. TRIBUNATU. PLEBIS.

Altera in hæc verba concipitur:

ADLECTO. A. SACRATISSIMO. IMP. HADRIANO. AUG. INTER. TRIBUNITIOS. PR. PEREGR. CANDIDATO. AUG.

Tertia sic se habet in æde cujusdam parietis ædis sacræ Tibure apud Onufrium Panvinium:

DIVI. HADRIANI. AUG. IN. OMNIBUS. HONORIBUS. CANDIDATO. IMPERATOR. TRIB. LATICLAVIO.

Denique *prætores* sorte addicente provincias suas obtinebant. M. Tullius variis in locis lib. 8. ad familiar. epist. 9. Et Act. 2. in C. Verrem: *Cum prætores designati sortirentur.* Et 3. Verrina: *Nam ut prætor factus est, & sortem nactus est urbanæ provinciæ.* Sueton. Augusto cap. 3. *Ex prætura Macedoniam sortitus.* Idem in Julio cap. 18. *Ex prætura ulteriorem sortitus Hispaniam.* & passim istud apud bonos scriptores. quamquam reprehensum id à quibusdam veterum rerum publicarum instructoribus, quod in electione illa, quæ per sortem fit, *plus temeritas valeat, & casus, quam ratio & consilium.* Liborius à Bodenstain jurisprudentiæ Politicæ lib. 1. cap. 33.

Neque tantum provinciæ sortis arbitrio subjectæ, dum dividerentur, sed & bella exercitusque, aut quælibet alia regendi publice forma. cujus rei quam antiquus ritus discimus ex Homero lib. 7. Iliados, ubi Hector fortissimum provocat Græcorum, illi omnes cum exire gestirent, sorti rem permiserunt, tum quidam Ajacem, alii Diomedem, nonnulli Agamemnonem à Jove petierunt, quod cum Alexander legisset; *Interficerem*, inquit, *qui me tertium nominasset.* Ut retulit D. Ausonius in Panegyrico. Ajax ipse apud Ovidium lib. 13. Metamorphos. fab. 1.

——— *Sortemque meam vovistis Achivi,*
Et vestræ valuere preces.

Et sorte excubabant. Sidon. Apollinar. lib. 8. epist. 6. *Si quid inter excubiales curas, utpote in castris, saltem sortito vacabis.* L. Apul. lib. 4. Milesiar. *Latrones sorte ducti noctibus excubabant speculandi gratia.* Vegetius; Cod. Theodos. & Suetonius ab eruditissimo Savarone notati, D. Auson. in Ludo VII. Sapient.

Nostris negotiis sua loca sortito data.

Valer. Flacc. lib. 3. Argonautic.

Jamque adeo nec porta ducem, nec pone moratur
Excubias sortita manus.

Ad pericula sorte exibant, & periturorum nomina educebantur. Servius Honoratus ad lib. 6. Æneid. *Ob mortem Androgei Minois filii, ab Atheniensibus, iis victis pœnam indixit, ut quotannis septem filios, septem filias edendos Minotauro darent, quos illi, ut commune omnibus esset periculum, sorte delegebant.* Virgilius ipse eo loci,

——— *stat ductis sortibus urna.*

Et lib. 2. Æneid.

Huc delecta virum sortiti corpora furtim
Includunt.

Oraculum est, apud Pausaniam in Messeniacis, seu lib. 4.

Κόρην ἄγναν νερτέροισι δαίμοσι,
Κλήρῳ λαχοῦσαν Αἰπυτίδαν αἵματος.
Puellam intactam inferis diis
Sorte acceptam ab Æpytidarum sanguine.

Idem Pausanias in Laconicis prodidit Lymnæum locum esse, in quo Dianæ *Orthiæ*, id est, *Rectæ* sacellum erectum est, ubi *sorte ducti* homines mactabantur. *Eubœa à Callisthene patre, pro sua salute, & Colophonia ab Erichthæo patre, pro Atheniensibus ex sorte immolatæ sunt.* Jul. Hygin. Fabular. 238. apud Carthaginenses diu Saturno, vel ut aliis visum, Junoni, puer sorte delectus immolabatur. Euseb. lib. 4. Præparat. Euangel. cap. 9. Lactant. Firmian. libro 1. cap. 21. describit operose, præter morem suum, Silius Italic. lib. 4.

Mos fuit in populis, quos condidit advena Dido,
Poscere cæde deos veniam, ac flagrantibus aris
Infandum dictu, parvos imponere natos,
Urna reducebat miserandos annua casus,
Sacra Thoantææ, ritusque imitata Dianæ,
Cui fato, sortique deum de more petebat
Hannibalis prolem discors antiquitus Hanno.

Pat-

Paucis interjectis Imilce Hannibalis uxor pie:

Qua porro hæc pietas delubra aspergere tabo?
Heu primæ scelerum causæ mortalibus agris,
Naturam nescire Deum.

Servius Maurus ad illud Virgilii lib. 4. Æneid.

Sunt quibus ad portas cecidit custodia sorte.

Et ad illud lib. 9. Æneid.

Omnis per vallum legio sortita periclum
Excubat.

Silius ille idem de Romanis Cannensi clade territis, lib. 10.

Munera sortito invadunt.

Quinimo statio in castris assignabatur militibus sorte, idque ab Heroicis temporibus observatum, viri docti ex Hom. lib. 10. Iliad. v. 430. Apoll. Collatius, lib. 2. de Excidio Hierosolymitano:

Parcite, vos, oro, cædisque immittite sortem,
Inque vicem se quisque petat.

Neque tantum leges Romanæ sortem admiserunt, sed & divina præscripta, ut ex sacris infinitis pene locis legimus. Num. c. 16. *Ut sors terram tribubus dividat.* c. 33. *Ego dedi vobis illam in possessionem, quam dividetis sorte.* cap. 34. *Hæc est terra, quam possidebitis sorte.* cap. 36. *Præcepit ut terram sorte divideretis filiis Israël.* Legantur ad hæc cap. 1. 31. Deuteronom. cap. 1. 13. Josue, cap. 24. in fine lib. 1. Paralipomen. Psalm. 77. libr. 1. Reg. 14. Et *Jonas sorte in mare dejectus.* Jonæ cap. 1. missa est sors in urnam, quo die gens Judæorum debebat interfici Hester. c. 9. Denique *contradictiones comprimit sors, & potentes quoque judicat*; ut habetur Proverb. cap. 18. Atque ut ad novi fœderis monimenta descendamus, *vestis Christi sorte divisa*, ut unanimi suffragio conceptum ab omnibus Euangelistis D. Matth. cap. 27. D. Marco cap. 15. D. Luca cap. 23. D. Joan. cap. 19. Sedulius presbyter carm. lib. 5.

Hujus in exuviis sors mittitur, ut sacra vestis
Intemerata manens, à Christo schisma vetaret.

Forte æque recte:

Hujus in exuvias sors mittitur.

Quod & Romanis, ut præfatus sum, legibus receptum. Justinian. Aug. Institut. de legat. *Si plures quibus optio permittitur, non conveniunt, sorti res committitur.* Eadem pene sunt *l. 2. C. quando & quib. l. 10. Si hæredes & socii non conveniunt in communis rei divisione, sorti locus est.* Confirmat Cajus IC. *l. 5. ff. Famil. ercisc. Si omnes iisdem ex partibus hæredes sint, nec inter eos conveniat, sortiri eos oportet.* Et sexcentis aliis locis idipsum observari potest, quæ apud Brederodium & Brissonium reperies.

CAP. VIII.

De provinciis, earumque rectoribus.

De *provinciis* & earum constitutione alibi dicemus, hic tantum leges recitabimus, quæ de iis sunt rogatæ. Sunt autem duplices. Aliæ enim in genere de *provinciarum administratione* loquuntur, aliæ *de certis* quibusdam *provinciis* certis personis mandandis agunt.

DE PROVINCIIS IN GENERE.

Sempronia lex de provinciis.

Hic prima occurrit *Sempronia*, quam tulit *C. Sempronius Gracchus tribunus* plebis, anno ɪↃcxxx. *Q. Cæcilio Metello, T. Quinctio Flaminio* Coss. Ut senatus quotannis ante *comitia Consularia*, designandis *Consulibus* provincias arbitratu suo decerneret, quas deinde ipsi designati inter se sortirentur: quod ante, vel *post designatos Consules*, vel post initum Consulatum facere solebant. Præterea cum antea *senatus* decreto per tribunos intercedi posset, ne deinceps liceret. *Cic.* pro Domo sua, in Vatinium, de provinciis Consularibus, *Salust.* in Jugurtham, *Suetonius.*

Cornelia lex de provinciis.

Post hanc lata est *Cornelia*, à *L. Cornelio Sulla* Dictatore, ut opinatur *Hottomannus* anno ɪↃclxxiii. Ut qui cum imperio in provinciam profectus esset, tamdiu illud imperium retineret, quoad in Urbem reversus esset. Cum antea certo ac præfinito tempore imperium illud terminaretur: & si successor non mitteretur, *nova rogatione* ad imperium prorogandum opus esset. Fuit & hoc *rogationis* hujus caput, ut triginta tantum dies, postquam successor missus esset, *magistratui* ad decedendum concederentur. *Cicero* epist. 9. ad Lent. & lib. 3. ad Appium, epist. 6.

Julia lex de provinciis.

De *provinciis* C. Jul. Cæsar duas leges tulit, unam Consul cum *M. Calpurnio Bibulo*, anno ɪↃcxci. cujus aliquot reperiuntur capita: Ut *Achaja, Thessalia*, cuncta Græcia liberæ essent, neque in iis magistratibus pop. Rom. jus dicere liceret. *Cic.* pro Domo sua in Pisonem, & de *provinciis Consularibus.* Item: Ut *magistratibus transeuntibus*, eorumque comitibus *fœnum*, aliaque ab oppidis & vicis subministrarentur. *Cic.* ad *Attic.* lib. 5. & in Pisonem. Item: Ut duabus in civitatibus *provinciæ suæ magistratus* decedentes rationes suas relinquerent, easdemque totidem verbis ad ærarium referrent. *Cic.* ad familiares lib. 5. epist. 20. & in Pisonem. Item, *Ne coronarium aurum* iis qui provincias obtinerent, vel decerni, vel ab iis accipi liceret, nisi decreto triumpho. *Cicero* in Pisonem. Ne qui cum imperio essent, injussu populi, aut senatus de provincia exirent, exercitus educerent, aut bellum sua sponte injussu populi, aut senatus gererent, in regnum alienum accederent. *Cic.* in Pisonem, pro Posthumo.

Julia lex altera.

Alteram *Dictator* tulit, Ne *provinciæ prætoriæ* plus quam annum, neu plus quam biennium *Consulares* obtinerentur. *Cicero* Philipp. 3. & 8. *Dio* libro 43.

Aliæ *leges* sunt *speciales*, de certis quibusdam provinciis, certis personis mandandis. Tales sunt *Manlia*, *Clodia*, *Treboniæ duæ*, *Vatinia* & *Pompeja*.

Manlia lex, de Numidia provincia.

Manliam *L. Manlius tribunus* plebis tulit, *C. Mario*, *L. Cassio Longino* Coss. anno IↃCXLVI. Ut Consuli C. Mario *provincia Numidia* mandaretur.

Vatinia lex.

Vatiniam tulit *P. Vatinius tribunus* plebis, *C. Julio Cæsare*, *M. Calpurnio Bibulo* Coss. anno IↃCXCIV. Ut *C. Cæsari* Gallia Cisalpina cum Illyrico in quinquennium sine senatus decreto, & extra sortem mandaretur. Ut ii, quos in lege nominabat, legati sine senatus decreto *cum Cæsare* proficiscerentur. Ut eidem pecunia ex ærario ad exercitum attribueretur. Ut idem coloniam *Novumcomum* deduceret. *Suetonius* in Cæsare, *Cicero* pro Balbo, & epistolis ad Lentulum, maxime in Vatinium, *Sallustius* in Jugurtha, *Plutarchus* in vitis.

Clodia lex.

Post hanc *Clodia lata* est à *P. Clodio tribuno* plebis, *L. Calpurnio Pisone Cæsonino*, & *Gabinio Coss.* anno IↃCXCV. Ut Gabinio Syria, Babylon Persæ, Pisoni Macedonia, Achaja, Thessalia, Græcia, omnisque Bœotia *proconsulari imperio* mandaretur: iisque cum exercitu in eas provincias ituris pecunia ex ærario attribueretur. *Cicero* pro Domo, & in Sextiana.

Clodia lex altera, de Cypro.

Tulit idem & aliam legem, ut *Cyprus insula* in provinciæ formam redigeretur, Ut Ptolomæus Rex Cypri sedens cum purpura, & sceptro, & aliis insignibus regiis, præconi publico subjiceretur, & cum bonis omnibus publicaretur. Ut *M. Cato quæstor* cum jure prætorio, adjecto etiam *quæstore*, mitteretur in *insulam Cyprum*, & regiæ gazæ vendendæ, & pecuniæ deportandæ præficeretur. Ut qui *Byzantii* rerum capitalium damnati exularent, populi Rom. nomine in eam civitatem reducerentur. *Cic.* pro Domo sua, pro Sextio, de provinciis Consularibus, *Vellejus* lib. 2. *Plutarchus* in vitis.

Trebonia lex una.

L. Trebonius tribunus plebis duas leges tulit *Cn. Pomp. Magno* II. *M. Licinio Crasso* II. Coss. anno IↃCXCIIX. Prior fuit, ut *Cæsari* imperium in Gallia in aliud quinquennium, quam quod ex *Vatinia lege* concessum erat, prorogaretur. Ita senatui successoris mittendi potestatem adimebat. *Cicero* lib. 7, 8, 9, 10. ad Atticum, *Florus* epitoma 105. *Plutarchus* in Pompejo & Catone Uticensi, *Dio* lib. 39. Altera fuit, ut *Pompejo Magno* & *Crasso* Consulibus, Syria & Hispania provinciæ in quinquennium darentur. *Plutarchus* in Pompejo.

Pompeja lex.

Anno IↃCCI. *Cn. Pompejus Magnus* Consul III. cum *Q. Cæcilio Metello* Pio, legem tulit, ut sibi Hispania provincia in alterum quinquennium prorogaretur. *Dio* lib. 38. & *Plutarch.* in vitis, qui tamen quadriennium scribit. Sequuntur *leges de colonis*.

CAP. IX.

De coloniis deducendis.

Acilia lex.

Primus *C. Acilius tribunus* plebis legem tulit anno IↃLVI. *C. Cornelio Cethego*, *Q. Minutio Rufo*, Coss. Ut quinque *coloniæ* in oram maritimam deducerentur, duæ ad ostia fluminum Vulturni, Liternique: una *Puteolos*, una *ad castrum Salerni*, his Buxentum adjectum: tricenæ familiæ in singulas colonias jubebantur mitti. *Livius* lib. 32.

Ælia lex.

Secuta hanc est *Ælia*, quam tulit *Q. Ælius Tubero tribunus* plebis, *P. Cornelio Scipione* Africano II. *Ti. Sempronio Longo* Coss. anno IↃLIX. Ut Latinæ duæ coloniæ, una in Brutios, altera in Thurinum agrum deducerentur. *Livius* lib. 34. & 35.

Livia lex.

Livia sequitur, quam tulit *M. Livius Drusus tribunus* plebis anno IↃCXXXI. *Cn. Domitio Ahenobarbo*, *C. Fannio Strabone Nepote* Coss. Ut duodecim coloniæ deducerentur, & singulis tria civium millia assignarentur. *Plutarchus* in Gracchis.

Vatinia lex.

P. Vatinius tribunus plebis *C. Julio Cæsare*, & *M. Calpurnio Bibulo* Coss. anno IↃCXCIV. legem tulit, ut *C. Cæsar coloniam* Novumcomum deduceret. *Suetonius* in Cæsare, & alii.

Claudia lex.

Paulo post *M. Claudius Marcellus* Consul cum *Serv. Sulpitio Rufo* anno IↃCCII. legem tulit. Ut colonis quos rogatione *Vatinia* Novumcomum Cæsar deduxisset, civitas adimeretur: quod per ambitionem & ultra præscriptum data esset. *Suetonius* in Cæsare.

Julia lex.

C. Julius Cæsar Dictator legem tulit, ut ager Campanus viginti millibus civium extra sortem divideretur, eoque *colonia* deduceretur. *Suetonius* in Julio & Augusto.

CAP. X.

De legibus agrariis.

His legibus, quæ *de coloniis deducendis* latæ fuerunt, recte mihi videor *agrarias* subjungere, quæ sic appellatæ sunt, quod de agris populo dividendis fuerunt rogatæ.

Cassia lex.

Prima fuit *Cassia*, quam tulit *Sp. Cassius Viscellinus* III. Consul cum *Proculo Virginio Tricosto Rutilio* anno CCLXVII. Uti ex agro Hernicis, quibuscum fœdus ictum erat, adempto, dimidium Latinis, dimidium plebi divideretur. Lex tamen non tenuit. *Livius* lib. 22. *Valerius* lib. 5. cap. 8.

Licinia lex.

Hanc secuta est alia *Licinia*, quam tulit *C. Licinius Stolo tribunus* plebis, *L. Æmilio Mamertino* V. P. *Valerio Potito Poplicola* IV. &c. tribunis militum Consulari potestate anno CCCLXXVII. Ne quis plus quingenta jugera agri, centum pecoris majoris capita, quingenta minoris possideret. *Varro* lib. I. de Re Rustica, *Columella* lib. I. c. 3. *Livius* lib. 6. *Appianus*, *Agellius*, *Valerius*, *Plinius*, *Vellejus*, *Plutarchus* in Camillo & in Gracchis.

Ælia Licinia lex.

Consecuta hanc est *Licinia* de septem jugeris viritim dividendis. Nam *Columella* lib. I. Post exactos, inquit, Reges *Liciniana* illa septem jugera, quæ plebis tribunus viritim diviserat, majores quæstus antiquis retulere, quam nunc nobis amplissima vervacta. *Sigonius* dicit tum hanc legem latam esse, cum hic *magistratus* octo ante annis in rempublicam esset inductus.

Flaminia lex.

Post hanc *Flaminia* sequitur, quam tulit *C. Flaminius tribunus* plebis, *Sp. Carvilio Max.* II. *Q. Fabio Maximo Verrucoso* II. Coss. anno IↃXXV. Ut ea regio Galliæ quæ *Picenum* vocatur, unde *Senones* expulsi fuerant, militibus Romanis divideretur. *Polybius* lib. 4. *Cic.* in Catone majore.

Rubria lex.

Post captam Carthaginem de agris in Africa dividendis *Rubria lex* lata est, tum *Livia de decemviris*, qui dividerent: quarum legum in tabula ænea mentionem se vidisse *Manutius* affirmat.

Livia lex. Semproniæ leges.

Secutæ *Semproniæ* sunt à *Ti. Sempronio Graccho tribuno* plebis anno IↃCXX. P. *Mutio Scævola*, *L. Calpurnio Pisone Frugi* Coss. latæ, quarum una repetitio *Liciniæ* fuit: Ne quis ex publico agro plus quingenta jugera possideret: quorum tamen dimidium filiis habere liceret. Ut si quis latius agrum patefaceret, *triumviri* quotannis data opera creati judicarent, qua publicus ager, qua privatus esset. *Appianus* lib. I. Bellorum civilium. *Plutarchus* in Gracchis, *Vell.* lib. 2. *Sext. Aurelius Victor* (hic enim jam author proditur) de viris illustribus, *Cic.* pro Sextio, & de aruspicum responsis, *Florus* epitoma 58. & *Siculus Flaccus* in lib. de conditione agrorum, apud quem tamen ducenta legimus, cum alii omnes aperte quingenta prodant.

Altera lex Sempronia.

Altera fuit, quæ quidem aliquo modo huc pertinet, ut pecuniam Regis Attali, qui populum Rom. hæredem fecerat, iis civibus, qui sua lege *Sempronia* agrum sortiti erant, darent ad comparationem instrumentorum, & agriculturæ apparatum. Ut agri regii à *censoribus* locarentur: unde vectigal populo penderetur. *Plutarchus* in Gracchis. *Cicero* Verrina 5. *Florus* epitoma 58.

Bæbia lex.

Sempronias leges haud ita multo post secuta est *Bæbia*, quam tulit *M. Bæbius tribunus* plebis, idemque *triumvir* coloniæ deducendæ, Ne agri amplius dividerentur: sed possessores in iis relinquerentur, vectigal pro iis populo Romano solventes, eaque pecunia plebi divideretur. *Appianus* lib. 1. Bellorum civilium.

Thoria lex.

Non multo post *Sp. Thorius tribunus* plebis legem aliam tulit, Ne quis vectigal ullum agrorum, quos possideret, solveret, cavitque de pastione pecoris. *Cicero* in Bruto, Duo *legis Thoriæ* fragmenta ex æneis tabulis exscripta, & suppleta habet *Sigonius* lib. 2. de antiquo jure Italiæ, cap. 2.

Appuleja lex.

Anno IↃCLIII. *C. Mario* VI. *L. Valerio Flacco* Coss. legem tulit *Appulejus Saturninus tribunus* plebis: ut quem agrum C. *Marius Consul* in Gallia pulsis Cimbris, in ditionem populi Rom. redegisset, is populo Rom. divideretur, & si ita lex scivisset, intra diem quintum à singulis senatoribus in eam rem juraretur: qui non jurasset, ei mulcta pœna esset. *Appianus* lib. 1. de Bello civili.

Titia lex.

Anno insequenti M. *Antonio*, *A. Posthumio Albino* Coss. legem tulit *Sext. Titius tribunus* plebis, ut vectigal agris publice assignatis impositum quæstor colligeret. *Cicero* lib. 2. de Oratore, pro Muræna, *Valerius* lib. 8. cap. 1.

Marcia lex.

Eodem tempore L. *Marcium Philippum tribunum* plebis, *legem agrariam*, Gracchanæ similem promulgasse, ostendit *Cicero* in Officiis, quam tamen ipse facile antiquari passus est.

Cornelia lex.

L. *Cornelius Sulla* Dictator, & Consul cum *Q. Cæcilio Metello* anno IↃCLXXIII. legem tulit, ut *proscriptorum agri* publici essent: quod maxime de iis agris intelligendum est, qui in *Thuscia* circa *Volaterras*, ac *Fesulas* erant, quos militibus suis Sulla divisit. *Cicero* in Rullum, pro Roscio Amerino, *Sallustius* in Catilinæ conjuratione.

Servilia lex.

Sequitur *Servilia*, quam tulit *P. Servilius Rullus tribunus* plebis M. *Tullio Cicerone*, C. *Antonio* Coss. anno IↃCXC. Ut qui agri, quæ loca, quæ ædificia, aliudve quid, quod publicum populi R. factum esset, L. *Sulla*, *Q. Pompejo* Consulibus, id venderetur. Item ut omnia vænirent, de quibus vendendis S. C. facta erant *M. Tullio*, *Cn. Cornelio* Coss. & ea pecunia agri in Italia emerentur, in quos coloniæ à decemviris deducerentur. Ut *Campanus ager*, & *Stellas* publicus populi Rom. divideretur. *Capuam* coloni adscriberentur. Multa hujus legis capita fuerunt. Nam *Cicero* alicubi quadragesimum citat. In Orationibus ipsius contra Rullum hæc recitantur.

Tribunus legis agrariæ lator decemviros per septemdecim tribus creato, & quem novem tribus fecerint, decemvir esto.

Ut *comitiis* pontificis maximi.

Decemviratus candidati præsentes profitentor.

Curiata lege per primum prætorem decemviri ornantor.

Si fieri non possit, *eodem* tamen *jure sunto*, quo qui optima lege; nec intercedendi potestas esto.

Auspicii coloniarum deducendarum causa *decemviri* pullarios, ut *lege Sempronia*, apparitores, scribas, præcones, architectos, mulos, tabernacula, centurias, supellectilem, janitores, ex *equestri loco* ducentos quotannis stipatores corporis habento.

Potestatem prætoriam omnium rerum, judicio sine provocatione in quinquennium habento:

Omnia de quibus vendendis S. C. facta sint, M. *Tullio*, *Cn. Cornelio* Coss. aut postea, vendunto.

Qui agri, quæ loca, ædificia, aliudve quid extra Italiam publicum populi Romani factum sit, L. *Sylla* & *Q. Pompejo* Coss. aut postea, vendunto.

Ager *Recentoricus* & *Numidicus* exceptus esto.

Quæ

Quæ *libera*, quæ *publica* sint, judicanto.

Vectigalia populi Rom. in omnibus provinciis vendunto.

Aurum, argentum, ex præda, manubiis, coronario, quæ neque relata sunt in publicum, neque in monimentum consumpta, ab *Imperatoribus* repetunto.

Pompejus exceptus esto.

Ubicunque velint, *auctionem* proscribunto.

Eam pecuniam in *ærarium* ne referunto.

Agros qui arari, aut coli possint, in *Italia* coëmunto.

Ab invito nil tangunto.

In coëmptos agros plebem deducunto.

Quinque millium Rom. coloniam *Capuam* deducunto, iisque agrum *Campanum* & *Stellatem* campum dividunto.

Quæ publice data, donata, concessa, vendita, possessa post *Marium* & *Carbonem* Coss. ædificia, lacus, agri, stagna, loca, possessiones eo jure sint, ut quæ optimo jure privata sunt, &c.

Verum lex hæc dissuadente *Cicerone* Consule, magno consensu plebis est repudiata.

Flavia lex.

Triennio post *Flavia* à L. *Flavio tribuno plebis* lata est; Ut vel agri, quos à senatu locupletes emissent, reddita possessoribus pecunia, plebi dividerentur, vel, si neminem vetere possessione moveri *senatus* vellet, alii agri ea pecunia, quæ ex novis vectigalibus per quinquennium reciperetur, emerentur: & plebi, quæ agros non haberet, partirentur. *Cicero* lib. 1. ad Atticum.

Julia lex.

Postero anno *Julia* lata est, à *Julio Cæsare* Consule cum *M. Calpurnio Bibulo*, anno IↃCXCI. suasore *Cn. Pompejo*, Ut *ager Stellas*, majoribus consecratus, item *Campanus* ad subsidia reipubl. vectigalis relictus plebi dividerentur. Divisit extra sortem viginti millibus civium, quibus terni, pluresque liberi essent. *Vellejus* lib. 2. *Plutarchus* in Pompejo, in Cæsare, & in Catone Uticensi, *Dio* lib. 38. Hanc vocat *Campanam* Cicero lib. 2. ad Atticum. *Dio* eam optimam fuisse dicit. Et hæ sunt præcipuæ *agrariæ leges*, quarum à scriptoribus mentio fit.

Cap. XI.

De terminis, sive limitibus.

Leges *agrarias* sequuntur illæ, quæ *de terminis* seu limitibus rogatæ sunt, quarum quæ extant, hoc capite à nobis recitabuntur.

Sempronia lex.

Prima fere, cujus memoria extat, *Sempronia* est, à *T. Sempronio Graccho tribuno* plebis lata, anno IↃCXX. *P. Mutio Scævola*. L. *Calpurnio* Coss. Ut per actuarios limites populo jus eundi esset, sicut per viam publicam. *Hyginus* libello de limitibus constituendis.

Mamilia lex.

Proxima huic est *Mamilia*, quam tulit *C. Mamilius* is, qui propterea *Limitanus* vocatus est, *tribunus* plebis bello *Jugurthino*, ut proditum est à *Sallustio*. Hæc lex in finibus agrorum quinque aut sex pedum latitudinem præscripsit, quos usucapi vetabat *Aggenus Urbicus*. *Cicero* lib. 1. de Legib. & in Bruto. Eadem lege etiam singulos arbitros regendis finibus datos esse, ostendit *Cicero*.

Cornelia lex.

Cornelia, L. Cornelii Sullæ Felicis, & *Julia*, C. Julii Cæsaris Dictatorum, tantum repetitio *Semproniæ legis* fuerunt, teste *Hygino* in libello de limitibus constituendis.

Julia lex.

Reperiuntur in libro variorum auctorum *de agrorum conditionibus* fragmenta aliquot legis *Mamiliæ, Rosciæ, Peduceæ, Allienæ, Fabiæ*, quæ uti à *Justo Lipsio* viro clarissimo accepimus, huc adscribemus.

Quæ *colonia* hac lege deducta, quo jure municipium, præfectura, forum, & conciliabulum constitutum erit, si qui ager intra fines eorum erit, si termini in eo agro statuti non erunt, quo in loco *terminus* non stabit, in eo loco is, cujus supra scriptus ager erit, terminum restituendum curato: quem recta actum;

pactum esse velit, idque *magistratus* qui in ea colonia, municipio, præfectura, foro, conciliabulo, jurisdicundi præerit, facito ut fiat.

Qui *limites*, *decumanique* in lege deducti erunt, quæcunque fossæ *limites* in eo agro erunt, qui hac lege ager conlatus, assignatus erit, ni quis eos limites, decumanosve obsepito, neve quid in eis *molitum*, neve quid ibi *obsitum* habeto, neve eos arato, neve eis fossas obturato, neve quid sepito, quo minus suo itinere aqua ire, fluere possit. Si quis adversus ea quid fecerit, in terminos singulos, quotiescunque fecerit, IIX. S coloniis, municipibus eis, atque in quorum agro id factum erit, dare damnas esto. Pecuniæque, qui volet, petitio hac lege esto.

Qui hac lege *coloniam* deduxerit, municipium, præfecturam, fora, conciliabula constituerit, in eo agro, qui ager intra fines ejusce coloniæ, municipii, fori, conciliabuli, præfecturæ erit, limites, decumanique ut fiant, terminique statuantur, curato. Qui fines statuerit, fines horum sua acto, dum ne extra agrum colonicum, territoriumve fines ducat. Quique *termini hac lege statuti* erunt, ne quis eorum quem ejicito neve loco moveto sciens dolo malo. Si quis adversus ea fecerit, in terminos singulos, quos ejecerit, loco moverit, sciens dolo malo, SS. V. M. N. (id est, sestertium quinque millia nummûm) in publicum eorum quorum intra fines hic ager erit, dare damnas esto. Deque ea re *curatoris*, qui hac lege erit, jurisdictio, *reciperatorumque* XX. datio, addictio esto. Cum *curator* hac lege non erit, tum quicunque magistratus in ea colonia, municipio, foro, conciliabulo, præfectura, jurisdicundi præerit, ejus magistratus de ea re jurisdictio, judicisque datio, addictio esto. Inque eam rem his, qui hac lege judicium dederit, testibus publicis duntaxat, in terminos singulos SS. X. millia denuntiandi hæc essantem facito, ita uti è republica fideque sua videbitur. Et si duo de ea pecunia petita condemnati erunt, eam pecuniam ab eodem, aut denique eis, primo quoque tempore exigito: ejusque pecuniæ, quod receptum erit, partem dimidiam ei, cujus unius opera maxime his condemnatus erat, partem dimidiam *in publico* redigito. Quo in loco *terminus* haud erit, si quis in eum locum terminum destituere volet, sine malo, & sine fraude sua liceto facere, neve quid cui his ob eam rem hac lege damnas esto. Vide *Justi Lipsii* librum primum Electorum, cap. 15. Cæterum ut his legibus aliquid lucis accedat, *de limitibus pauca* quædam adjiciam.

Limitum multa genera fuerunt, *decumani*, *cardines prorsi*, *transversi*. *Decumanus* erat ab oriente in occidentem: à meridie in septentrionem *cardo*: ab occidente ad orientem *prorsi*: à septentrione ad meridiem *transversi*. Et à situ regionum *maritimi*, & *montani* erant, qui ad mare, vel ad montes spectarent. Præter hos erant *limites actuarii* & *linearii*. Actuarius erat, ut ait *Hyginus* in libro *de Limitibus*, qui primus actus erat, ab ea quintus quisque: quem si numerares cum primo, erat *sextus*: quoniam quinque *centurias* sex limites clauderent, reliqui medii *limites linearii* appellabantur, in Italia *subruncivi*. Dicuntur *limites* à *liminibus*. Quemadmodum enim *limina* introitus, exitusque locis præstant: similiter *introitus*, exitusque, qui in agris divisis & assignatis pervii semper esse debent, tam itineribus, quam mensuris agendis, *limites* appellantur. *Hyginus* à limo, verbo antiquo, quod transversum & obliquum significat, *limites* dici vult. Unde *Festus* ait, *limites* nunc terminos, nunc vias transversas significare. Denique quicquid ad observationem finium in agro opera manuum factum est, *limes*, authore *Aggeno Urbico* appellatum. *Limitum*, sive terminorum defigendorum *ritum* ab antiquis observatum eleganter describit *Siculus Flaccus*, cujus verba huc libet adscribere: Cum *terminos*, inquit, disponerent, ipsos quidem lapides in solidam terram convocabant proximè ea loca, quibus fossis factis defixuri eos erant, & unguento, velaminibusque & coronis eos coronabant. In fossis autem, quibus posituri eos erant, sacrificio facto, *hostiaque immaculata* cæsa, facibus ardentibus in fossa cooperti, sanguinem instillabant, coque fruges & thura jactabant: favos, quoque, & vinum, aliaque, quibus consuetudo erat *terminis* sacrum fieri, in fossa adjiciebant, consumtisque omnibus dapibus igne super calentes reliquias lapides conlocabant, atque ita diligenti cura confirmabant. Hactenus ille, quæ ad pleniorem harum legum intellectum huc referre volui.

CAP. XII.

De legibus frumentariis.

Non sunt silentio prætereundæ *leges frumentariæ*, quarum quatuor memorantur, *Sempronia*, *Livia*, *Terentia*, *Cassia* & *Clodia*.

Sempronia lex.

Semproniam tulit *T. Sempronius Gracchus* II. *tribunus* plebis, anno IↃCXXIIX. *M. Fulvio Flacco*, *M. Plautio Hypsæo* Coss. Ut semisse & triente frumentum menstruum plebi ex publico viritim daretur. *Appianus* lib. 1. de Bell. civil. *Florus* Epit. 60. *Cic.* pro Sextio, & alibi sæpe, *Vellejus* lib. 2. *Plutarchus* in vitis. Hinc locus Romæ constitutus, in quo frumentum publicum asservabatur, una cum legibus frumentariis, qui dicebatur *horrea Sempronia.*

Livia lex.

Hanc legem postea confirmavit *M. Livius Drusus*, *tribunus* plebis, *L. Martio Philippo*, *Sexto Julio Cæsare* Coss. anno ıɔclxii. Tulit enim, ut *Sempronia lex* de frumento plebi ex publico viritim dando valeret.

Terentia Cassia lex.

Secuta est *Terentia Cassia*, quam tulere *M. Terentius Varro Lucullus*, *C. Cassius* Coss. anno ıɔcxxc. Uti frumenti alteræ decimæ à provinciis coëmerentur pretio in singulos modios H. S. trium constituto. Item, ut civitatibus æqualiter imperaretur, pretio in modios singulos H. S. quatuor constituto. *Cic.* Verrina 5. & 7.

Clodia lex.

Clodiam P. Clodius tribunus plebis, L. *Calpurnio Pisone Cæsonino*, *A. Gabinio* Consulibus, anno ıɔcxcv. tulit, Ut frumentum populo, quod antea senis æris, ac trientibus in singulos modios dabatur, gratis daretur, & *Sext. Claudio* frumentaria procuratio mandaretur. *Asconius* in Pisonianam, *Cic.* pro Sestio, & in *Pisonem*, & pro *Domo*. De his legibus omnibus, & tota frumentariæ rei ratione lege ea, quæ collegit *Justus Lipsius* lib. 1. Electorum, capite 8.

Hieronica lex.

Meminit *Cic.* & legis *Hieronicæ* in 4. Verrina, qua inter aratores & decumanos judicia facta dicit. Tulit eam *Hiero Siciliæ Tyrannus*. Hac constitutum fuit, ut refert *Zasius*, quantum frumenti, aut quo pretio, quove tempore arator frumentum decumano, id est, publicano qui decimas redemerat, daret. Quod ita diligenter & caute scriptum erat, ut nec arator *decumanum* fraudare, nec *decumanus* plus decima ab aratore auferre posset. Atque ob hanc legis æquitatem Romani *Sicilia* potiti, nihil mutaverunt. Memorabile hoc etiam in lege fuit, quod numerus aratorum quotannis apud *magistratus* publice subscribebatur.

Cap. XIII.

De legibus sumptuariis.

Orchia lex.

Hoc capite *leges sumptuarias* recitabo, quæ inde nomen habent, quod modum sumptibus in conviviis definierint. Cum enim à veteri & avita majorum parsimonia posteri discederent, & nullum modum *luxuria* inveniret, legum animadversione opus fuit. Lata igitur primum *lex Orchia* est à *C. Orchio tribuno* plebis, de senatus sententia, tertio anno quam *Cato* censor fuerat, quæ numerum convivarum præscribebat. Et hæc est *lex Orchia*, inquit *Macrobius* lib. tertio Saturnaliorum, cap. 17. de qua *Cato* mox orationibus suis vociferabatur, quod plures quam præscripto ejus cavebatur, tum ad cœnam vocarentur.

Fannia lex.

Anno xxii. post *Orchiam*, cum novæ legis authorem aucta necessitas imploraret, *Fannia* lata est A. U. C. ıɔxxcıix. secundum *Agellii* opinionem, à C. *Fannio* Cos. quæ *ludis* Romanis, item *plebejis* & *Saturnalibus*, & aliis quibusdam diebus in singulos dies centenos æris insumi concessit, decemque aliis diebus in singulis mensibus tricenos: cæteris autem omnibus diebus denos. De hac lege *Sammonicus Serenus* ita refert: Lex *Fannia* sanctiss. Augusti ingenti omnium ordinum consensu pervenit ad populum, neque eam *prætores* aut *tribuni*, ut plerasque alias, sed ex omni bonorum consilio & sententia ipsi Coss. pertulere, cum respub. ex luxuria conviviorum majora, quam credi potest, detrimenta pateretur. Siquidem eo res redierat, ut gula illecti plerique ingenui pueri, *pudicitiam*, & *libertatem* suam venditarent: plerique ex plebe Rom. vino madidi in *comitium venirent*, & ebrii de reip. salute consulerent. Hæc *Sammonicus*. Addit *Macrob.* lib. 3. Saturn. cap. 17. *Fanniæ legis* severitatem in eo superasse *Orchiam legem*, quod in superiore numerus tantummodo cœnantium cohibitus fuerit, licueritque secundum eam unicuique bona sua inter paucos consumere: *Fanniam* autem & sumptibus modum fecisse assibus centum. Unde à *Lucilio* poëta festivitatis suæ more *centussis* vocetur.

Didia lex.

Fanniam legem post annos x. & iix. *Didia* consecuta est. Ejus ferundæ duplex fuit causa. Prima & potissima, ut universa Italia, non sola Urbs, lege sumptuaria teneretur, Italis æstimantibus, *Fanniam* legem non in se, sed in solos urbanos cives esse conscriptam. Deinde, ut non soli, qui prandia, cœnasve majore sumptu fecisset: sed etiam, qui ad eas vocati essent atque omnino interfuissent: pœnis legis tenerentur.

Livi-

Licinia lex.

Post Didiam *Licinia lex* lata est à *P. Licinio Crasso Divite:* cujus ferendæ, probandæque tantum studium ab *optimatibus* impensum est, ut S. C. juberetur, ut ea tantummodo promulgata, priusquam trinundino confirmaretur, ita ab omnibus observaretur, quasi jam populi sententia comprobata. Lex vero hæc paucis mutatis in plerisque cum *Fannia* congruit. Summa ejus fuit, ut Kalendis, Nonis, *nundinis Romanis*, cuique in dies singulos xxx. duntaxat asses edundi causa consumere liceret: cæteris vero diebus, qui excepti non essent, ne amplius apponeretur, quam *carnis aridæ pondo tria*, & salsamentorum pondo. Ea autem, quæ ex terra, vite, arboreve nata essent, promiscue largita est. Ab hac lege *centenarias cœnas* vocabant, in quas ex lege non plus centussibus præter terra nata impendebantur, authore *Festo*.

Cornelia lex.

Secuta est non ita multis post annis, *lex Cornelia*, & ipsa sumptuaria, quam tulit L. *Cornelius Sulla* Dictator: in qua non conviviorum magnificentia prohibita est, nec gulæ modus factus, verum minora pretia rebus imposita. *Agellius* tamen lib. 2. cap. 24. etiam hoc, *Sullana lege* constitutum fuisse dicit, Ut *Kalendis*, *Idibus*, *Nonisque* diebus ludorum, & feriis quibusdam solennibus H. S. tricenos in cœnam insumere jus, potestasque esset: cæteris autem aliis diebus omnibus non amplius ternos.

Æmilia lex.

Sulla mortuo *M. Æmilius Lepidus* Cos. legem tulit & ipse *cibariam*. Cato enim sumptuarias leges *cibarias* appellat. Hac lege non sumptum cœnarum, sed ciborum genus & modum præscriptum fuisse *Agellius* dicit.

Antia lex.

Dehinc paucis interjectis annis, alia lex pervenit ad populum, ferente *Antio Restione*, quam legem quamvis esset optima, obstinatio tamen luxuriæ, & vitiorum firma concordia, nullo abrogante irritam fecit. Hanc legem *Agell.* ait, præter sumptum æris, id etiam sanxisse, ut qui *magistratus* esset, magistratumve capturus esset, ne quo ad cœnam, nisi ad certas personas itaret. Addit *Macrobius*, illud memorabile de *Restione latore* ipsius legis ferri, quod, quoad vixit, foris postea non cœnaverit, ne testis fieret contemptæ legis, quam ipse bono publico pertulisset.

Julia lex.

Postremo *lex Julia* ad populum pervenit, *Cæsare Augusto* imperante, qua profestis quidem diebus ducenti finiuntur, *Kalendis*, *Idibus*, *Nonis*, & aliis quibusdam festivis, trecenti: *nuptiis* autem & *repotiis* H. S. millies. Hæc fere *Macrob.* lib. 2. Saturn. cap. 7. & *Agell.* lib. 2. Noct. Attic. cap. 24. de legibus sumptuariis, quibus & hoc *Agellius* addit, *Capitonem Atejum* dicere, edictum fuisse, divine *Augusti*, an *Tiberii* Cæsaris, se non satis commeminisse, quo per dierum varias solennitates à ccc. H. S. ad usque duo millia sumptus cœnarum propagatus sit, ut his saltem finibus luxuriæ effervescentis æstus coërceretur. Ad *leges sumptuarias* eas etiam refero, quibus luxus in vestitu & aliis rebus fuit prohibitus.

Cæcilia lex.

Cæciliam legem tulit *Cæcilius Metellus tribunus* plebis anno IↃXXXIII. L. *Veturio Philone C. Lutatio Catulo* Coss. qua ratio poliendarum vestium fullonibus præscribebatur. Dedêre eam ad populum ferendam *C. Flaminius*, L. *Æmilius Papus* censores, cum ipsis non liceret. *Plin.* lib. 35. cap. 17.

Oppia lex.

Non multo post *Oppia lex* de matronarum cultu, vel mundo muliebri, lata est à *C. Oppio tribuno* plebis, *Q. Fabio Maximo*, *T. Sempronio Graccho* II. Coss. anno IↃXL. in medio ardore secundi belli Punici, *Ne qua mulier* plus semuncia auri haberet: neu vestimento versicolore uteretur: neu juncto vehiculo in Urbe, oppidove, aut propius inde mille passus, nisi sacrorum publicorum causa veheretur. *Livius* lib. 34. *Tacitus* Annal. lib. 3. Ea tamen post aliquot annos antiquata est authoribus *M. Fundanio*, & L. *Valerio tribunis* plebis. Fuit etiam lex, *Ne quis in argento & auro plus* LX. H. S. possideret, quam legem *C. Jul. Cæsar* II. Consul confirmavit. *Dio* libro 41.

Cap. XIV.

De re militari, triumphis, & bellis.

Recitabimus hoc capite eas leges, quæ *ad rem militarem* ſpectant, quibus poſtea adjiciemus eas, quibus certorum aliquot bellorum adminiſtratio certis *magiſtratibus* eſt demandata.

De tribunis militum.

Rutilia lex.

De tribunis militum legem tulit *C. Rutilius Rufus*, cujus meminit *Feſtus*, his verbis: *Rufuli* appellabantur *tribuni militum* à Conſule facti, non à populo: de quorum jure, quod *Rutilius Rufus* legem tulerit, *Rufuli*, ac poſt *Rutuli* ſunt appellati. Plura de hac lege non extant.

Atilia Marcia lex.

Sequitur *Atilia Marcia*, quam tulere *L. Atilius*, *C. Marcius tribuni* plebis, *C. Junio Bubulco Bruto* II. *Q. Æmilio Barbula* II. Coſſ. anno CDXLII. Ut *tribuni militum ſeni* deni in quatuor legiones à populo crearentur, quæ antea, perquam paucis ſuffragio populi relictis locis, *Dictatorum* & Conſulum ferme fuerant beneficia. *Livius* lib. 9.

Licinia Caſſia lex.

Liciniam Caſſiam tulere *Publ. Licinius Craſſus*, *C. Caſſius Longinus* Coſſ. anno IↃXXII. Ne tribuni militum eo anno ſuffragiis populi crearentur, ſed *Conſulum*, *prætorumque* in iis faciendis, judicium, arbitriumque eſſet. *Livius* lib. 42.

Decia lex.

De *duumviris* navalibus legem tulit *M. Decius tribunus* plebis, *C. Junio Bubulco Bruto* II. *Q. Æmilio Barbula* II. Coſſ. anno CDXLII. Ut duumviros navales claſſis ornandæ, reficiendæque cauſa populus juberet. *Liv.* lib. 9.

De militibus extat lex apud *Plutarchum* in Gracchis, ut cives Romani annos X. cum uſus reipublicæ poſtularet, militarent.

Sacrata lex militaris.

Sacrata lex militaris fuit, Ne cujus militis ſcripti nomen, niſi ipſo volente, deleretur: Ne quis, ubi *tribunus militum* fuiſſet, poſtea ordinum ductor eſſet. *Livius* lib. 7. *Hottomannus* opinatur latam eam eſſe à *M. Valerio Corvo Dictatore*, anno CDXI.

Sempronia lex.

De ætate militum legem tulit *C. Sempronius Gracchus tribunus* plebis anno IↃCXXX. *Q. Cæcilio Metello*, *T. Quinctio Flaminio* Coſſ. Ne minores annis XVII. ad militiam cogerentur. Ut veſtes militibus gratuito, & præter ſtipendium darentur. *Plutarchus* in Gracchis.

Incerta lex de diſciplina militari.

De diſciplina militari fuit lex, *L. Papirio Curſore*, *Sp. Garvilio Maximo* Coſſ. anno CDLX. lata, à quo incertum, Ut qui juniorum non conveniſſet ad Imperatorium edictum, quique injuſſu abiiſſet, ejus caput Jovi ſacratum eſſet. *Livius* lib. 10.

Feruntur & hæ de militia leges, Ut qui civem ab hoſte ſervaſſet, is ab Imperatore *quercea corona* donaretur. *Plutarchus* in Coriolano.

Ne quis loco ab Imperatore deſignato cederet, atque ordinem deſereret. *Diodorus* lib. 12. Ut ſi quis ulterius ſeccderet, quam unde ſigna audiri poſſent, pro deſertore haberetur. *Appian.* in Libyco.

Lex de vacatione.

Huc pertinet *lex de vacatione*, Ut *ſacerdotes* & *ſenes* militiæ vacationem haberent, præterquam ſi tumultus Gallicus rurſus oriretur. *Plutarchus* in Marcello & Camillo, *Livius* libro 8. & 10. *Appianus* libro 2. de Bellis civilibus, *Cicero* pro Fontejo, & Philippica 8.

Valeria lex.

Anno CDX. *M. Valerius Corvus* Dictator legem tulit, Ne cui militum ſeceſſio, quam metu ſupplicii fecerant, cum de Capua, quæ ipſorum præſidio commiſſa erat, occupanda conſpiraſſent, eorumque conſilium detectum eſſet, fraudi eſſet. *Livius* lib. 7.

De jure triumphandi.

De jure triumphandi hæ memorantur *leges*, Ne quis triumpharet, nisi qui hostium quinque millia una acie cecidisset. *Valer. Maxim.* libro 2. cap. 8. *Dio* libro 37.

Ut solis *Consulibus* & ducibus triumphare liceret. *Plutarch.* in Pompejo, & Catone Uticensi.

Ne qui triumphaturus esset, ante triumphum Urbem introiret. *Plutarch.* in Pompejo.

Maria Porcia lex.

Item *Maria Porcia* quam tulere *L. Marius*, *M. Porcius Cato*, *tribuni* plebis anno IↃCXCI. *D. Junio Silano*, *L. Junio Murana* Coss. Ut pœna afficerentur ii, qui aut hostium occisorum in prælio, aut amissorum civium falsum numerum literis *senatui* retulissent: Ut cum primum Urbem intrassent, apud *quæstores* urbanos jurarent, de utroque numero vere ab iis scriptum esse. *Val. Maxim.* lib. 2. cap. 8. Huc pertinent etiam *Cassia* & *Sulpitia*.

Cassia lex.

Cassiam tulit *Q. Cassius prætor*, *Q. Ælio Pæto*, *M. Junio Penno* Coss. anno IↃXXCVI. Ut *Paulo Anicio*, & *Octavio* ex bello Macedonico cum victoria redeuntibus, quo die Urbem triumphantes inveherentur, imperium esset. *Livius* lib. 45.

Sulpitia lex.

Sulpitiam tulit *Serv. Sulpitius Galba* prætor anno IↃCXCIX. *L. Domitio Ahenobarbo*, *Ap. Claudio Pulchro* Coss. Ut *C. Pontinio proconsuli*, quo die Urbem triumphans ingrederetur, imperium esset. *Cic.* lib. 4. ad Atticum, *Dio* lib. 40. Jam vero aliæ sunt leges, quibus bella decreta, eorumque administratio certis personis demandata est, quales sunt hæ:

Sulpitia lex.

Sulpitia lex, quam tulit *P. Sulpitius Galba Maximus* II. Consul cum *C. Aurelio Cotta* anno IↃLIII. Vellent, juberentne *Philippo* Regi, *Macedonibusque*, qui sub regno ejus essent, ob injurias, armaque illata sociis populi Romani bellum indici. *Livius* libro 31.

Marcia Atinia lex.

Devictis autem, & pacem petentibus *Macedonibus*, anno IↃLVII. *L. Furio Purpureone*, *M. Claudio Marcello* Coss. *Q. Marcius*, *C. Atinius tribuni* plebis ad populum tulere, Vellent, juberentne, cum Rege Philippo pacem esse. *Livius* lib. 33.

Cornelia lex.

Anno IↃLXXII. *P. Cornelius Scipio Nasica* Cos. cum *M. Acilio Glabrione* ad populum tulit, Vellent, juberentne, cum Antiocho rege, quique sectam ejus secuti essent, bellum iniri. *Livius* lib. 36.

Licinia Cassia lex.

Anno IↃXXCII. *P. Licinius Crassus*, *C. Cassius Longinus* Coss. ad populum tulerunt. Ut quod *Perseus Philippi filius* Macedonum Rex adversus fœdus cum patre Philippo ictum, & secum post mortem ejus renovatum, sociis populi Romani arma intulisset, agros vastasset, urbesque occupasset: quodque belli parandi adversus populum Rom. consilia iniisset, arma, milites, classem ejus rei causa comparasset, ut nisi iis rebus satisfecisset, bellum cum eo iniretur. *Livius* lib. 42.

Anno IↃCVI. *P. Corn. Scipione* Africano Æmiliano, *C. Livio Druso* Coss. ab uno *tribunorum* plebis, cujus tamen nomen non additur, lata est lex, ut belli Punici secundi administratio *P. Scipioni* Cos. mandaretur: Ut ex delectibus supplementum conscriberet, voluntarios quotquot posset, à sociis acciperet, & ad Reges, ac civitates literas daret inscriptas populi Romani nomine. *Appianus* de bellis Punicis.

Sulpitia lex.

Anno IↃCLXV. *L. Cornel. Sulla*, *Q. Pomp. Rufo* Coss. legem tulit *P. Sulpitius tribunus* pleb. Ut *L. Cornel. Sulla*, cui Asia provincia obvenerat, ut bellum Mithridaticum administraret, imperium abrogaretur, & *C. Mario* mandaretur. *Vellejus* lib. 2. *Florus* Epit. 77. *Plutarchus* in Sulla & Mario. *Appianus* lib. 1. de bellis civilibus.

Gabinia lex.

Anno IↃCXXCV. *L. Cæcilio Metello*, *Q. Marcio Rege* Coss. *A. Gabinius tribunus* plebis legem tulit. Ut bellum adversus piratas *Cn. Pompejo* in triennium ita mandaretur, ut toto mari, quod est intra columnas *Herculis*, & in maritimis provinciis usque ad CCCC. à mari stadium potestatem haberet imperandi *Regibus*,

præsidibus, civitatibus, ut se rebus omnibus ad ejus belli administrationem necessariis juvarent. *Asconius Pedianus* in Cornelianam, *Vellejus* lib. 2. *Dio* lib. 38. *Plutarchus* in Pompejo, *Cicer.* de lege Manilia, in orat. post. redit. in senat. *App.* in Mithridatico.

Manilia lex.

Biennio post, *M. Æmilio Lepido*, *L. Volcatio Tullo* Coss. legem tulit *C. Manilius tribunus* plebis. Ut belli Mithridatici administratio *Cn. Pompejo* mandaretur : Ut provincia universa, cui *L. Lucullus* præfuerat, omneque ipsius imperium, exercitus & copiæ *Pompejo* darentur : & hoc amplius Bithynia adjungeretur, cui *Glabrio* præerat: classis item, & copiæ omnes maritimæ, quas ipse initio *belli piratici* habuerat: omnes præterea *provinciæ*, quibus solis *lege Gabinia* non præfuerat, *Phrygia*, *Gallacia*, *Lycaonia*, *Cappadocia*, *Cilicia*, Colchis superior, & Armenia. *Cic.* pro lege Manilia, *Plutarch.* in Pompejo, *Appian.* in Mithridatico, *Florus* Epit. 100. *Dio* lib. 36. Non male ad has de re militari leges retulero *Marciam de Statellis*, quam tulerunt *M. Marcius Sermo*, *Q. Marcius Sylla*, vel *Scylla*, *tribuni* plebis, *C. Popillio Lænate*, *Pub. Ailio*, *sive Allio Ligure* Coss. anno IↃXXCI. ut qui ex *Statellis*, Liguriæ populis, deditis in libertatem, restitutus ante Kal. Sextileis primas non esset, cujus dolo malo is in servitutem venisset, ut juratus *senatus* decerneret, qui eam rem quæreret, animadverteretque. *Livius* libro 42.

Cap. XV.

De jure privato, & primum de manumissionibus, & libertis.

De jure publico hactenus diximus, sequitur privatum, de quo tamen paucæ adhuc reperiuntur leges. Hoc capite eas, quæ de manumissionibus & libertis extant, recensebimus. Sunt autem istæ, *Manlia*, *Furia*, *Caninia*, *Julia*, *Ælia Sentia*, *Junia Norbana*, *Pappia*, & *Visellia*.

Manlia lex.

Manlia à *Cn. Manlio Capitolino Imperioso* II. Cos. cum *C. Marcio Rutilo*, anno CCCXCVI. lata est. Ut ii, qui manumitterentur, fortunarum suarum vicesimam ærario darent. *Livius* lib. 7.

Furia Caninia lex.

Furiam Caniniam tulere, ut opinatur Hottomannus, *P. Furius Camillus*, *C. Caninius Gallus* Coss. anno IↃCCLI. Ut in testamento ex tribus servis non plures quam duos, manumittere liceat, usque ad decem dimidiam partem : à decimo usque ad triginta, tertiam partem, ut tamen adhuc quinque manumittere liceat æque ut ex priori numero: à triginta usque ad centum, quartam partem, æque ut decem ex priori numero liberari possint : à centum usque ad quingentos, partem quintam similiter, ut ex antecedenti numero vigintiquinque possint fieri liberi : eademque præcipit, ne plures omnino, quam centum ex cujusquam testamento liberi fiant. Eadem lex cavet, ut libertates servis testamento nominatim dentur. *Ulpianus* Instit. tit. 1. *Paulus* Sentent. 4. *Caji* Institutiones.

Julia lex.

Juliam tulit *Cn. Octavius Augustus*. Ut Imperator, cum servum manumittit, non vindictam imponeret, sed simpliciter liberum esse juberet. *Paulus* l. apud eum 14. ff. de manumiss. Qua lege tam manumissoris, quam manumissi ætatem definivit, juraque quibus patroni adversus libertos uterentur, constituit. *Dio* lib. 55.

Ælia Sentia lex.

Æliam Sentiam tulere *Sext. Ælius Catus*, *C. Sentius Saturninus* Coss. anno IↃCCLVI. Ut qui servi pœnæ causa vincti à domino, quibusve inustæ notæ fuerant, quive propter noxam torti, nocentesve inventi, quive traditi, ut ferro, aut cum bestiis depugnarent, quive in custodia fuissent : ii si manumitterentur, non cives Romani, sed dedititiorum numero essent: id est, ut neque connubium, neque commercium, neque testamenti factionem haberent.

Ut minorem triginta annorum servum *vindicta*, aut *testamento*, nisi causa apud consilium probata, manumittere non liceret.

Ne dominus annis viginti minor, *servum*, nisi causa apud consilium probata, manumitteret.

Ut servus ab eo domino, qui solvendo non est, testamento liber esse jussus, & *hæres institutus*, etsi minor sit triginta annis, vel in ea causa ut dedititius fieri debeat, civis Romanus, & hæres sit.

Quod si duo, pluresve liberi, hæredesve esse jussi sunt, primo loco scriptus, *liber & hæres sit*.

Ut si patronus *libertum inopem* non aluerit, primum libertatis causa impositis, tam ipse, quam is, ad quem

quem ea res pertinebit, mulctetur: deinde *ipsius hæreditate*, tum ipse, tum ipsius liberi priventur, nisi hæres institutus sit; postremo à bonorum possessione removeatur, præterquam secundum tabulas.

Ne dominus *in manumittendo servo*, servare legem ei de contrahendo matrimonio, quæ civis Romani libertatem imminuat, imponat: si secus faxit, ad ejus legitimam hæreditatem ne admittatur. *Ulpianus* tit. 1. Instit. & *Justinianus* Instit. quibus ex caus. man. non. lic. item *Julianus* l. qui solvendo. 42. *Paulus* l. si is qui. 55. l. 57. qui solvendo. 60. l. si non lex 83. ff. de hæredib. inst. l. sciendum. 70. ff. de verb. sign. l. 1. C. qui manumit. non poss. l. 3. §. 2. ff. de suis & legit. l. si patronus. 33. ff. de bon. liber.

Junia Norbana lex.

Juniam Norbanam tulere *M. Junius Silanus*, *L. Norbanus Flaccus*, *Balbus*, Coss. anno IↃCCLXXI. Ut ii servi, qui neque censu, neque vindicta, neque testamento, sed aut per epistolam, aut inter amicos, aut convivii adhibitione liberi fierent, non cives Rom. sed eodem jure, quo *Latini coloni* essent. Ut si *Latinus* civem Romanam, vel *Latinam uxorem* duxerit testatione interposita, quod liberorum quærendorum causâ uxorem duxerit, postea filio filiave nato natave & anniculo facto, possit apud *prætorem*, vel præsidem provinciæ causam probare, & fieri civis Rom. tam ipse, quam filius, filiave ejus, & uxor, scilicet si & ipsa *Latina* sit. Ut Latinorum legitimæ successiones nullæ prorsus essent, sed eorum bona manumissores, tanquam servorum peculia sibi haberent. Ut *liberti jus civitatis* Rom. non ante haberent, quam jus aureorum annulorum, aut natalium restitutionem à *Principe* impetrassent. *Ulpian.* in Instit. tit. 3. *Justin.* §. 5. de success. lib. idem Novell. 78.

Visellia lex.

Viselliam tulit *L. Visellius Varro* Coss. cum *C. Fontejo*, anno IↃCCLXXVI. *D. Claudii* temporibus. Ne libertinis hominibus, qui jus annulorum aureorum adepti non erant, eos honores, qui ingenuorum proprii sunt, capere liceret. *Imp.* l. unica. C. ad leg. *Visel.* l. 1. C. quando princ. act. crim. præjud. *Ulpian.* cap. Instit. 3. *Viscellia* tamen ubique legitur, mendose, cum *Viselliorum* familia nota sit, cujus erat *C. Visellius Varro*, *Ciceronis* consobrinus, ut constat ex *Bruto*.

Pappia lex.

De jure patronatus extat *lex Pappia*, quam tulit *M. Pappius Mutilus* Cos. cum *Q. Poppæo* II. Augusti temporibus. Ut ex bonis ejus, qui H.S. centum millium patrimonium reliquerat, & pauciores quam tres liberos habebat, sive is *testamento facto*, sive intestatus mortuus erat, virilis pars patrono deberetur. Itaque cum unum quidem *filium hæredem* reliquerat libertus, perinde pars media debebatur patrono, ac si is sine ullo filio, filiave *intestatus* decessisset: cum vero duos duasve hæredes reliquerat, tertia pars debebatur patrono: si tres reliquerat, repellebatur patronus. Item: Ut *libertus* qui duos liberos in potestate haberet, operarum obligatione liberaretur. *Justinianus* §. 1. de success. libert. Et in *Pandect.* sub tit. de bon. libert. aliisque locis compluribus.

CAP. XVI.

De jure connubiorum, & maritandis ordinibus.

DE hac etiam parte perpaucæ leges extant. Memoratur de *jure connubiorum Canuleja*, quam tulit *C. Canulejus tribunus* plebis *M. Genutio Augurino*, *C. Curtio Philone* Coss. anno CCCVIII. Ut plebi cum patribus connubiorum jus esset. Tulit autem hanc adversus *legem* XII. *tabularum*, qua cautum erat. Ne liceret *patriciis* conjungi connubio cum *plebejis*. *Augustinus* libro 3. de civitate Dei cap. 17. *Livius* lib. 4.

Julia lex.

De maritandis ordinibus *Julia* & *Pappia Poppæa* agunt. *Juliam* tulit *C. Octavius Augustus*. Ne cœlibes nisi qui genere essent proximi, quicquam ex testamento civis Rom. caperent, neve orbi plus quam dimidium eorum, quæ relicta essent. Hoc ex *Eusebio*, *Nicephoro*, & *Sozomeno*, & l. 1. C. de infir. pœn. cœlib. Ne conjux conjugis testamento nisi decimam relictorum partem caperet, fiscus reliquas novem. *Ulpianus* cap. Inst. 15. l. 1. C. de his qui se def. lib. 10. l. 2. C. de infir. pœn. cœlib. Fœminis, inquit *Ulp. lex Julia* à morte viri, anni tribuit vacationem: à divortio sex mensium: Lex autem *Papia*, à morte viri triennii; à repudio, anni & sex mensium. *Ulpianus* cap. 14. *Suetonius* in Augusto. Ut priori ex Consulibus fasces sumendi potestas esset, qui plures liberos, quam collega, aut in sua potestate haberet, aut bello amisisset: sed si par utrique numerus liberorum esset, maritus, aut qui in numero maritorum est, præferretur: si vero ambo & mariti & patres totidem liberorum sunt, tum ille pristinus honos instauraretur: & qui major natu esset, prior fasces sumeret. *Agellius* lib. 2. cap. 15. Ut si liberta ab invito patro-

patrono diverteret, alii nubere invito patrono non posset. Ut jusjurandum quod liberto impositum est, ne uxorem duceret, ei remitteretur. l. 6. §. 3. de jure pat. l. 1. ff. unde vir & uxor.

Ne qui *senator* esset, quive filius, nepos, pronepos ve ex filio, vel ex filia natus, cujus eorum esset sponsam, uxoremve sciens, dolo malo haberet libertinam, aut eam, quæ ipsa, cujusve pater, materve artem ludicram faceret, fecissetve, neve *senatoris filia*, neptisve ex filio, proneptisve ex nepote, filio nato, nata libertino, eive qui ipse, cujusve pater materve artem ludicram faceret, fecissetve, sponsa, nuptave sciens dolo malo esset. Eleganter hoc caput explicat *Barnabas Brissonius* libro de jure connubiorum.

Item, ne quis *senator* ex numero corpore quæstum facientium uxorem duceret. Cæteri autem ingenui prohiberentur ducere *lenam*, à lenone, lenave manumissam, & in adulterio deprehensam, & judicio publico damnatam, & quæ artem ludicram fecisset. *Paulus* l. 44. ff. de ritu nupt. *Martian.* autem in l. 19. cod. scribit, cap. 35. fuisse, ut qui liberos, quos habent in potestate, injuria prohibuissent uxores ducere, vel nubere, à magistratibus cogerentur in matrimonium collocare & dotare. Ut *patriciis* liceret libertinas uxores ducere: præter quam si *senatores*, senatorumve liberi essent. Ne qua *sponsalia* rata essent, nisi statim exacto biennio nuptiæ fierent: hoc est, ne puellæ decem annis minores ducerentur, quarum annus ætatis duodecimus maturus conjugio habebatur. *Zonaras* libro 11. Hæc autem lex in libris jurisconsultorum interdum *Julia* tantum, interdum *Pappia*, interdum *Julia Pappia*, interdum *Pappia Poppæa* dicitur.

Pappia Poppæa lex.

Pappia Poppæa tum eadem illa, quæ *lex Julia* continet, habuit, tum vero etiam hæc. Ut ne quinquaginta annis minor sexagenario nuberet: aut vir hac ætate junior quinquagenariam fœminam duceret in uxorem. Ut *patronis*, qui jus trium liberorum haberent contra tabulas testamenti liberti, aut ab intestato contra suos hæredes non naturales bonorum possessio daretur. Ut *patronæ ingenuæ* duobus liberis honoratæ, *libertinæ* tribus, idem juris daretur, quod *patronis* ex edicto. Ut liberis ingenuæ trium liberorum jure honoratæ, idem juris quod ipsi patronæ tribueretur. Ut omnibus ingenuis præter senatores, eorumque liberos, uxores libertinas habere liceret. Tulere eam *M. Pappius Mutilus*, *Q. Poppæus* secundum Coss. suff. Augusto imperatore. *Tacitus* libro tertio. Jurisconsulti sub titulo de ritu nupt. de vulg. substit. de jure patron. & aliis locis innumeris. *Ulpianus* cap. Instit. 14. & 24. & 29. *Dio* lib. 56.

CAPUT XVII.

De tutelis.

Atilia lex.

Sequuntur *leges de tutelis*, quarum quatuor reperiuntur, *Atilia*, *Julia Titia*, *Lætoria*, & *Claudia*. *Atilia* hæc fuit, ut mulieribus & pupillis tutores non habentibus à prætore & majore parte tribunorum plebis darentur. Quando lata hæc lex sit, non certo constat. *Sigonius* libro 1. de Antiquo jure civium Romanorum, conjectura ductus scribit, videri sibi latam eam esse ante *Sp. Posthumii Albini*, & *Q. Marcii Philippi* Consulatum qui incidit in annum ↃLXVII. Meminit hujus legis *Ulpianus* titulo 11. ubi addit, tutores *Atilia lege* datos, *Atilianos* dici. Meminit & *Livius* libro 39. Hæc tamen postea à *Claudio Imperatore* abrogata fuisse videtur, cum scribit *Suetonius*, sanxisse *Claudium*, ut Consules pupillis utriusque sexus tutores darent, quod vicissim ab *Antonino* Philosopho sublatum refert *Capitolinus*, ab eoque prætorem tutelarum institutum.

Julia Titia lex.

Cæterum cum *Atilia lex* tantum Romæ locum haberet, lata est postea *Julia Titia*, ut etiam provinciarum præsides mulieribus, pupillisve tutores non habentibus, tutores darent. *Justinianus* Institutionibus de Atilianis tutoribus, & *Ulpian.* cap. Instit. 11.

Lætoria lex.

Lætoria fuit, ut iis qui furiosi, vel prodigi essent, curatores darentur, qui eos circumscripsissent, judicio publico tenerentur. Meminerunt ejus *Cic.* lib. 3. Offic. lib. 3. de Natura Deorum, *Jul. Capitolinus* in M. Antonino Philosopho, *Suetonius* in 4. Prætorum apud *Priscianum* libro 8.

Claudia lex.

Claudia à *C. Claudio* Imperatore lata est. Ut ne agnati mulierum tutelam legitimam recipere cogerentur. *Ulpianus* tit. 2. Instit. & *Imperator* l. 3. C. de legitimis tutorib. Tantum de tutelis: plura de iis habebimus in XII. *tabularum* fragmentis.

CAP. XVIII.

De testamentis, hæredibus, & legatis.

Furia lex.

Dicemus nunc de *testamentis*, de quibus aliquot leges hodie extant, ut *Furia, Voconia, Falcidia, Cornelia, Junia Velleja, Julia tres & Pappia.*

Furiam tulit *C. Furius tribunus* plebis: Ne cui, nisi manumissoris cognato, certisque aliis personis supra mille asses legare, mortisve causa donare liceret: quod si quis majorem summam sibi legatam accepisset, redderet. *Theophilus* Instit. de legatis. Lata est autem, ut ait *Justinianus*, legis XII. tabul. coërcendæ causa, qua uti quisque legasset suæ rei, ita jus erat. *Cicero* pro Balbo, & Verrina 3. *Justinianus* de lege Falcidia, *Ulpianus* cap. Instit. 1. & 28. ubi minus quam perfectam eam esse dicit, quod vetet aliquid fieri, & si factum sit, non rescindat. Ad hanc etiam videtur respexisse *Pomponius* l. 120. de verbor. signif.

Voconia lex.

Voconiam de mulierum hæreditatibus tulit *Q. Voconius Saxa tribunus* plebis, *Q. Marcio Philippo* II. *Cneo Servilio Cæpione* Coss. anno IↃXXCIV. Ne qui census esset, virginem, neve mulierem supra quadrantem suorum bonorum hæredem institueret, plusve cuiquam legaret, quam ad hæredem, hæredesve perveniret. Ne fœminæ ultra consanguineos ab intestato succederent. *Cicero* Verrina 3. de Senectute. lib. 2. de Finibus, *Dio* lib. 56. *Agellius* libro 7. cap. 13. & libro 17. cap. 5. *Augustinus* libro 3. de Civitate Dei, *Florus* Epitoma 41. ubi *Volumnius* legitur, pro *Voconius*. Paulus lib. 4. Sentent. Extat autem declamatio *Quintiliani* 264. in qua hæc lex proponitur: Ne liceat mulieri nisi dimidiam partem bonorum relinquere. Verum ea lex ad scholasticas exercitationes ficta, & accommodata fuisse videtur, ut ex *Dione* constat.

Falcidia lex.

Falcidiam tulit *Publ. Falcidius tribunus* plebis, *Cn. Domitio Calvino* II. *C. Asinio Pollione* Consulibus anno IↃCCXIII. cujus hæc capita à jurisconsultis memorantur: Qui cives *Romani* sunt, qui eorum post hanc legem rogatam testamentum facere volet, jus, potestasque esto, ut hac lege licebit. Quicunque *civis Romanus* post hanc legem rogatam testamentum faciet, is quantam cuique civi Romano pecuniam jure publico dare, *legare volet*, jus potestasque esto, dum ita detur, legetur, ut ne minus, quam quartam partem hæreditatis ex eo testamento hæredes capiant. Eis quibus ita datum legatum erit, eam pecuniam sine fraude sua capere liceto: isque hæres qui eam pecuniam dare jussus, damnatusve erit, eam pecuniam debeto dare, qua damnatus est. Si quis aliter, quam hac lege liceat, pecuniam dederit, *legaverit, hæredi quartam partem* ejus pecuniæ quæ data, legata erit, ex eo testamento retinere liceto. *Paulus* l. 1. ff. ad leg. Falcid. *Eusebius* in Chronicis, qui tamen latam fuisse scribit, ut quarta pars tum demum hæredibus superesset, si quatuor, aut minus essent: quod in jurisconsult. libris nusquam reperies: tum & hujus hæc verba refert *Dio* libro 48. Ut hæres quartam partem bonorum sibi relictorum, si graviter oneratus sit legatis, accipiat: cætera *legatariis* relinquat.

Cornelia lex.

Corneliam tulit *L. Cornelius Sulla Felix*, Dictator & Consul cum *Q. Metello Pio Baleario*, anno Urbis conditæ IↃCLXXIII. Ut eorum testamenta, quæ in hostium potestate essent, perinde rata essent, ac si hi, qui ea fecissent, in hostium potestatem non pervenissent, & *hæreditas* ex his eodem modo ad unum quemque pertineret. *Julianus* l. 12. ff. qui testam. fac. poss. *Ulpianus* capite Instit. 23. *Javolenus* in l. 15. de injust. rupt. Atque ex hac lege inducta fictio est, ut qui captus apud hostes decederet, mortuus eodem momento, quo captus esset, putaretur. Ejusdem legis caput opinatur illud fuisse *Hottomannus*, quod in edicto Verris significatur apud *Ciceronem* libro Accusationum primo: Non minus multis signis, quam è lege oporteat, cautumque de numero testium, quos in testamentis adhiberi oportet, fuisse.

Junia Velleja lex.

Junia Velleja sequitur. Ut qui testamentum faceret, omnem virilis sexus, qui ei suus hæres futurus erit, cum nasceretur, instituendi, exhæredandique potestatem haberet, etiamsi vivo testatore nasceretur. Item, Ut si quis ex suis hæredibus suus *hæres esse* desineret, liberi ejus, & cæteri in locum suorum sui hæredes succederent. *Scævola* l. *Gallus* 20. de liberis & posthumis. *Paulus Manutius* eam sic recitat, Ut qui testamentum faceret, omnes eos virilis sexus necessario institueret *hæredes*, qui cum nascerentur, ei hæredes sui futuri essent, eorumque in locum liberi succederent, qui nisi instituti essent, aut si exhæredati,

dati, ad exemplum posthumorum essent, testamentum non valeret. Duplex itaque in hac lege caput fuit, primum, ut *mortuo filio*, nepotes nondum nati possint institui. Item, ut *vivente filio* nascituri nepotes possint institui, si avo vivente, & mortuo filio nascantur: ne facti sui, cum nascerentur, si se præteritos invenerint, rumpant testamentum. Altero capite cautum est, ut nepotes jam nati vivente filio, ab avo hæredes instituantur, vel nominatim exhæredentur, ne forte mortuo post testamentum filio facti sui hæredes, ad exemplum posthumorum testamentum infirment. *Cujacius* pro *Junia*, *Julia* legendum censet, corrupteque ubi hujus fit mentio, *Junia* scriptum esse ad l. *Gallus* ff. eod. notat.

Extant etiam tres leges *Juliæ*, de testamentis, quarum una dicitur *Julia*, de vicesima: altera *Julia caducaria*: tertia *Julia Miscella*.

Julia lex, de vicesima.

Juliæ de vicesima hæc fuerunt capita: ut quæ hæreditates, legata, & donationes mortis causa ad alienos, aut locupletes pervenirent, earum *pars vicesima* ad fiscum pertineret.

Ut testamenta in municipiis, coloniis, oppidis, præfectura, vico, castello, conciliabulo facta, in foro, vel basilica, præsentibus testibus vel honestis viris, inter horam secundam & decimam diei recitentur, exemploque sublato, ab iisdem rursus *magistratibus* obsignato, quorum præsentia constat apertum.

Ut *testamentum* statim post mortem testatoris aperiatur: hoc est, à præsentibus intra triduum vel quinque dies, ab absentibus quoque intra eos dies, cum supervenerint.

Ut testes vel maxima pars eorum adhibeantur, qui signaverint *testamentum*, ita ut agnitis signis, rupto licio aperiatur, & recitetur: atque ita describendi exempli fiat potestas, ac deinde signo publico obsignatum in *archivum* redigatur, ut si quando exemplum ejus interciderit, sit unde peti possit. *Dio* lib. 38. & *Paulus* sentent. l. 4. tit. 6.

Julia caducaria lex.

Juliæ caducariæ hæc duo capita fuerunt: Ut si nemo sit, ad quem bonorum possessio pertinere possit: ut sit quidem, sed jus suum omiserit, bona publicentur. *Ulpianus* cap. Institutionum 28. Idem l. 4. §. eod. ff. de fide lib. Quare etsi caducariis legibus bona delata sint, idem erit probandum. Sic enim locum hunc nobis restituit *Cujacius*. Eandem legem Juliam significat *Julianus* l. 96. §. 1. de legat. & fideicomm. lib. 1. Quoties *lege Julia* bona vacantia ad fiscum pertinent, & legata & fideicommissa præstantur.

Julia Miscella lex.

Julia Miscella fuit, ut conjugi superstiti legatum sibi à demortuo ea lege, ne iterum nuberet, ita capere jus esset, si intra annum (luctui nondum erat præfinitus annus) juraret, se liberorum quærendorum causa velle nubere. *Justinianus* in tractatu de interdicta viduitate, & *lege Julia Miscella* tollenda, libro Cod. 6. tit. 40. & *Novella* Const. 22. ubi *Julium Miscellam* hujus legis authorem nominat. Alii tamen *Miscellam* malunt dictam, quod id *legis Juliæ* caput tam ad virum quam fœminam pertinebat. De hac lege *Barnabas Brissonius* lib. 3. selectarum ex jure civili antiquitatum, capite 3. ubi & hoc addit, ei legi *Justinianum*, quod ad jusjurandum attinet, obrogasse. Eo enim legem hanc ait per interpretationem *prudentium* productam fuisse ut omnes inde conditiones, quæ liberam auferant nuptiarum contrahendarum potestatem, legatariis remittantur, quasi nullam fieri nuptiis moram oportere lex senserit.

Pappia decimaria lex.

Reliqua est *Pappia decimaria*, cujus hæc sententia fuit: Ut vir & uxor, nullis ex eo matrimonio extantibus liberis, decimam ex testamento matrimonii nomine capere possint. Si vero extent liberi ex alio matrimonio, pro unoquoque ex liberis aliam decimam, & pro communi filio post nonum diem amisso aliam: pro duobus post nonum diem amissis duas: quod explicat *Ulpian.* in fragment. tit. 15. & 21. Vide *Cujacium* Observat. lib. 3. cap. 12. Alludit ad hanc legem *Tertullianus* lib. 1. ad uxorem. Hæ itaque de testamentis leges ex veteribus adhuc extant, quarum prolixam explicationem nemo à me expectet, cum id ad *jurisconsultos* pertineat.

Galicia lex.

Solet hic quoque mentio fieri *legis Galiciæ*, de ratione inducendæ querelæ inofficiosi testamenti, de qua tamen cum nihil certi habeatur, non est, ut multa afferam. Si qui volunt possunt contrarias de ea disputationes legere *Jacobi Cujacii* lib. 2. Observationum, cap. 21. & lib. 14. ac *Jacobi Ravardi* libro singulari de auctoritate *prudentium*, cap. 12. Atque hæ de testamentis leges ex veteribus adhuc extant.

CAP. XIX.

De usucapionibus, cessione bonorum, & furtis.

DE testamentis diximus, persequamur nunc alias leges, quæ ad jus privatum pertinent, quales sunt de *usucapionibus, cessione bonorum & furtis.*

Atinia lex.

De *usucapionibus* extat *lex Atinia*, qua cautum fuit, ut, quod surreptum esset, ejus rei æterna authoritas esset: nisi si in ejus, cui surreptum esset, potestatem revertisset. Meminit ejus *Agellius* lib. 17. cap. 7. *Paulus* l. 4. §. 4. ff. de usurpat. *Julianus* l. 33. ejusdem tituli, & *Cicero* Verrina 3.

Julia Plautia lex. Julia lex. Hostilia lex.

Extat & *Julia Plautia*, ab Octavio Augusto lata: Ne res vi possessas usucapere ullo tempore liceret. *Justinianus* de usucap. lib. 1. Instit.

De *cessione bonorum* ejusdem *Augusti Julia* memoratur: Ut qui sine dolo suo malo, æri alieno satisfacere non posset, bonis suis cedendo liberaretur. l. 4. C. qui bon. ced. poss. & in *C. Theod.* lib. 4. tit. qui bonis ex *lege Julia* cedere possint.

De furtis Aulus *Hostilius Mancinus* Consul cum Aulo Atilio Serrano anno IↃCXXCIII. legem tulit: Ut furti agere liceret eorum nomine, qui apud hostes essent, aut reipublicæ causa abessent, quive in eorum cujus tutela essent. *Justinianus* de iis, per quos ag. poss. Hinc illæ *Hostilianæ actiones*, id est, formulæ apud *Ciceronem* lib. de *Oratore* 1. ubi de militis testamento agitur. Plura *de furtis* infra in fragmentis XII. tabularum habebimus.

CAP. XX.

De re nummaria, & fœnore.

Dicendum nobis nunc est *de re nummaria* & *fœnore*, quid de iis Romani statuerint. Ac *de re nummaria* quidem quatuor reperiuntur leges, *Papiria, Livia, Clodia, Maria.*

Papiria lex.

Papiria lege cautum fuit: Ut *asses* qui *unciales* erant, semunciales fierent. Tulit eam, uti censet *Hotomannus*, *C. Papirius Carbo tribunus* plebis, *L. Cornelio Scipione, C. Lælio Nepote*, Coss. anno IↃLXIII. *Plinius* libro 33. cap. 3.

Livia lex.

Livia autem à *M. Livio Druso tribuno* plebis, anno IↃCXXXII. *Cn. Domitio Ahenobarbo, C. Fannio Strabone*, Coss. lata fuit: Ut octava æris pars argento misceretur.

Clodia vel Claudia lex.

Clodia vel *Claudia* fuit: Ut *victoriatus nummus*, qui ex Illyrico advectus, mercis loco habebatur, Romæ percuteretur: & eadem victoriæ nota obsignaretur. *Plin.* lib. 33. cap. 3.

Maria lex.

His addatur etiam *lex Maria*, quam tulit *M. Marius Gratidianus* prætor, *L. Sulla Dictatore*, anno IↃCLXXII. Ut nummi, certa tum ex cogitata ratione probarentur. Jactabatur enim temporibus illis nummus, sic, ut nemo scire posset, quid haberet. *Cicero* lib. 3. Offic. *Plinius* lib. 33. cap. 9.

Cæterum ut melius intelligantur superiores *de re nummaria* leges, non absurdum erit, si integrum *Plinii* locum, ubi legum illarum meminit, adscribam. Sic autem is libro 33. cap. 3. *Populus Romanus*, ne argento quidem signato ante *Pyrrhum Regem* devictum usus est. *Libralis*, unde etiam nunc *libella* dicitur, & *dupondius*, appendebatur *assis*: quare æris gravis pœna dicta. *Servius Rex* primus signavit *æs*, antea rudi usos Romæ *Remeus* tradit. Signatum est nota pecudum, unde & *pecunia* appellata. Maximus census CX. M. assium fuit illo Rege. Et ideo hæc prima classis. *Argentum signatum* est anno Urbis CDXXCV. *Q. Ogulnio, C. Fabio* Coss. quinque annis ante primum bellum Punicum. Et placuit *denarius* pro decem libris æris: *quinarius*, pro quinque sestertium pro dupondio, ac semisse. *Libræ* autem *pondus* æris imminutum bello Punico primo, cum impensis respublica non sufficeret: constitutumque ut *asses* sextantario pondere ferirentur. Ita quinque partes factæ lucri, dissolutumque æs alienum. Nota æris fuit ex altera parte

parte *Janus geminus*, ex altera roftrum navis: in triente vero, & quadrante, *rates*. *Quadrans* antea *triuncis* vocatus à tribus unciis. Poftea *Annibale* urgente, *Q. Fabio Maximo Dictatore*, *asses unciales* facti, placuitque denarium XVI. affibus permutari, *quinarium* octonis, *sestertium* quaternis. Ita respublica dimidium lucrata eft. In militari tamen ftipendio femper *denarius* pro decem affibus datus. Nota argenti fuere, *bigæ*, atque *quadrigæ*, & deinde *bigati*, *quadrigatique* dicti. Mox *lege Papirii* femunciales affes facti. *Livius Drusus* in tribunatu plebis octavam partem æris argento mifcuit. Qui nunc *victoriatus* appellabatur, *lege Clodia* percuffus eft. Antea enim hic nummus ex Illyrico advectus, mercis loco habebatur. Eft autem fignatus *Victoria*, & inde nomen. *Aureus nummus* poft annum LXII. percuffus eft, quam *argenteus*, ita ut fcrupulum valeret feftertiis vicenis, quod efficit, in libras ratione feftertiorum, qui tunc erant feftertios I CCCC. Poft hæc placuit XL. M. fignari ex auri libris, paulatimque principes imminuere pondus, minutiffimus vero ad XLV. M. Hactenus *Plinius*.

A legibus nummariis ad *fœnebres* accedemus, quarum hæ extant, *Licinia*, *Duillia Mœnia*, *Genutia*, *Sempronia*, *Valeria*, *Cæcilia Gabinia*, *Julia*, & *Claudia*.

Licinia lex.

Licinia hæc fuit: Ut deducto eo de capite, quod ufuris pernumeratum effet, id quod fupereffet, triennio æquis portionibus perfolveretur. Tulit eam *C. Licinius Stolo tribunus* plebis, *Sp. Furio Medullino*, *P. Clælio Siculo*, &c. tribunis militum Coff. anno CCCLXXVI. *Livius* lib. 6.

Alia Licinia lex.

Eft & alia *Licinia* de fœnore, à *L. Licinio Lucullo* Afiæ proconfule, ante Ciceronis *Consulatum* lata, ad levandam ære alieno provinciam: Ne fcilicet fupra centefimam jure fœnoris folveretur: Ne majores effent ufuræ, quam quibus veteri jure pecuniæ antea credebantur: Ne creditoribus à debitore fœnoris nomine plus omnino liceret accipere, quam quanta fructuum creditoris quarta pars effet.

Duillia Mœnia lex.

Duillia Mœnia à *M. Duillio*, *L. Mœnio tribunis* plebis: *C. Marcio Rutilio*, *Cn. Manlio Capitolino Imperioso* II. Confulibus, anno CCCXCVI. lata eft. Ut fœnus ne majus unciario exerceretur. *Liv.* lib. 7. *Tac.* tamen lib. 6. Annalium fœnus unciarium XII. tabularum legibus conftitutum fuiffe tradit. Fuit igitur hæc repetitio legis XII. tabularum anno Urbis CDVI. *C. Plautio Ypsæo*, *T. Manlio Imperioso Torquato*, Coff. lex femunciarii fœnoris à tribunis plebis lata eft. *Livius* lib. 7. *Tacitus* lib. 6. Annalium.

Genutia lex.

Paulo poft, anno CDXI. *C. Martio Rutilo* IV. *Q. Servilio* Coff. *L. Genutius tribunus* plebis legem tulit, ne fœnerare liceret, *Livius* lib. 7.

Sempronia lex.

Atque hæc quidem in Urbe obfervabantur. Cæterum cum effent lucri cupidi qui nomina in focios, quod ii non tenerentur iis legibus, tranfcriberent, legem tulit *M. Sempronius tribunus* plebis, anno IↃLX. *L. Cornelio Merula*, *Q. Minutio Thermo* Coff. Ut cum fociis ac nomine Latino pecuniæ creditæ jus idem, quod cum civibus Romanis effet, *Livius* lib. 35, *Cicero* lib. 2. de Officiis.

Valeria lex.

Anno IↃCLXVII. *Valerius Flaccus* II. Conful, cum *L. Cornelio Cinna* II. in Marii demortui locum fuffectus, legem tulit: Ut creditoribus quadrans folveretur: hoc eft: Ut terni nummi pro centenis in anno penderentur. *Vell. Paterculus* lib. 2. qui tamen hoc factum ut injuftum reprehendit.

Cæcilia Gabinia lex.

Cæcilia Gabinia lex ab *Aul. Gabinio tribuno* plebis, *L. Metello*, *Q. Marcio Rege* Coff. Anno IↃCXXCV. lata eft: ne jus duceretur de iis pecuniis, quæ verfura facta effent fumptæ: Ne fcilicet *provinciales* homines à Romanis exhaurirentur: Ne gravior ufura quam centefima exigeretur. Sed & præter amiffam fortem certam pœnam fanciebat, *Cic.* lib. 5. Epift. ad Atticum.

Quod de C. Julio Cæfare *Suetonius*, & ipfe *Cæsar* lib. 3. Comment. de Bello civili, memoriæ produnt, Cæfarem, cum fides tota Italia effet anguftior, neque creditæ pecuniæ folverentur, conftituiffe, ut debitores creditoribus fatisfacerent per æftimationem poffeffionum ab arbitris ad hoc datis factam, quanti quafque ante civile bellum comparaffent, deducta fumma æris alieni, fi quid ufuræ nomine numeratum aut perfcriptum fuiffet: qua conditione *quartam* fere crediti deperiiffe ajunt, nefcio an ad legem aliquam fit referendum, quod aliquibus placere video, qui etiam ex *Tacito* afferunt, eadem lege cautum fuiffe, de modo credendi, poffidendique intra Italiam. Locum *Taciti* cum & fuperiorum legum mentionem habeat, integrum adfcribam. Sic igitur is lib. 6. *Annalium* (quemadmodum *Justus Lipsius* recenfuit) fcribit:

Interea magna vis accusatorum in eos irrumpit, qui pecunias fœnore auctitabant, adversum legem *Dictatoris Cæsaris*, qua de modo credendi, possidendique, intra Italiam cavetur, omissa olim, quia privato usui bonum publicum postponitur. Sane vetus Urbi fœnebre malum, & seditionum, discordiarumque creberrima causa, eoque cohibebatur antiquis quoque & minus corruptis moribus. Nam primo XII. *tabulis* sanctum, ne quis *unciario fœnore* amplius exerceret, cum antea ex libidine locupletium agitaretur: dein rogatione tribunitia *ad semuncias* redacta. Postremo vetita versura multisque plebiscitis obviam itum fraudibus, quæ toties repressæ, miras per artes rursus oriebantur. Hactenus *Tacitus*.

Julia lex.

Memoratur & alia *Julia lex de cessione bonorum.* Ut qui sine dolo suo malo æri alieno satisfacere non posset bonis suis cedendo liberaretur. l. 4. C. qui bon. ced. poss. & in *C. Theod.* lib. 4. tit. qui bonis ex *lege Julia* cedere possint.

Claudia lex.

Claudiam tulit *C. Claudius Cæsar.* Ne creditores in mortem parentum pecunias filiisfamiliarum fœnori darent. *Tacitus* lib. Annalium 2. quæ lex ab Atheniensibus desumpta est, quos similem habuisse legem ex *Terentii Phormione* discimus.

Referenda ad hanc classem etiam est *lex Pætelia Papiria*, quam tulere *C. Pætelius Libo Visolus* III. *L. Papirius Mugillanus*, Coss. anno CDXXVII. Ne quis, nisi qui noxam meruisset, donec pœnam lueret, & in compedibus, aut in nervo teneretur, pecuniæ creditæ bona debitoris, non corpus obnoxium esset. Et ne quis in posterum necteretur. *Livius* lib. 8. *C. Manlius* in Epistola ad *Q. Marcium Consulem* apud *Sallustium* in conjuratione Catilinæ. Tantum *de re nummaria*, & *fœnore*. Sequuntur leges *de judicibus.*

CAP. XXI.

De judicibus, donis, & muneribus.

Romuli lex.

DE *judiciis* jam dicturi, prius eas leges recensebimus, quæ *de ipsis judicibus* latæ fuerunt, tum quæ *de judiciis.*

Sempronia lex.

Sunt autem *de judicibus* latæ istæ: *Sempronia*, *Servilia*, *Livia*, *Plautia*, *Cornelia*, *Aurelia*, *Pompeja*, *Julia*, *Antonia.* Judicia primum penes senatum fuerunt, ex lege Romuli, de qua *Dionysius Halicarnasseus* scribit in hunc modum: *Romulus*, inquit, postquam discrevit potiores ab inferioribus, mox legib. latis præscripsit, quod utrisque faciendum: Ut *patricii* sacra curarent, *magistratus* gererent, jus redderent, secum rempubl. administrarent, res urbanas obirent: idque longo tempore etiam sub Consulibus servatum, donec tandem *C. Sempronius Gracchus tribunus* plebis senatui iniquior, anno IϽCXXX. *Q. Cæcilio Metello Balearico*, *T. Quintio Flaminio*, Coss. legem tulit, quam paucis ante annis frater ejus Tiberius ferre conatus erat: Ut judicia, quæ semper antea *penes senatorium* ordinem fuerant, *ad solos equites* transferrentur. *Appianus* lib. 1. de Bel. civil. *Ascon.* in Divin. *Vellejus* lib. 2. *Tacitus* lib. 12. *Varro* de Vita pop. Roman. apud Nonium, in voce *Biceps.* Plutarchus in Gracchis, *equites* trecentos *cum senatoribus* trecentis mixtos tradit, atque inter utrosque communicata judicia, quod falsum est.

Servilia lex.

Florus etiam Epit. 60. author est, lege *Sempronia* trecentos *senatores* cum sexcentis *equitibus* commixtos judicasse: quod proculdubio *ad legem Serviliam* pertinet, quam non multo post tulit *Q. Servilius Cæpio* Consul, cum *C. Atilio Serrano*, anno IϽCXLVII. Ut judicia, quæ *lege Sempronia* ad solos *equites* translata erant, ordini *senatorio* communicarentur: quæ tamen lex non multo post abrogata est. *Tacitus* lib. 12. Annal. *Cic.* in 1. de Arte Rhet. lib. 2. de Oratore, in Bruto, in oratione pro Scauro, & ibidem *Asconius.* Fuit autem hac lege impar & minor numerus *senatorum*, quam *equitum.*

Julia lex.

Nam paucis post annis *M. Livius Drusus tribunus* plebis, *L. Marcio Philippo*, *Sext. Jul. Cæsare*, Coss. anno Urbis IϽCLXII. legem tulit: Ut æqua ex parte judicia penes *senatum*, & *equestrem ordinem* essent, id est, trecenti *equites*, & trecenti *senatores.* *Asconius* in Cornelianam, *Cic.* lib. 3. *de Orat.* *Florus* Epit. 71. *Appian.* lib. 1. de Bel. civil. sic scribit: *M. Livius Drusus senatum* quoque ac *equites* tum maxime propter judicia dissidentes invicem conabatur conciliare: quæ cum nequiret senatui palam restituere, arte utrosque aggressus est. Nam cum per id tempus propter crebras seditiones vix trecentorum expleret numerum, promulgavit legem, ut ex *equestri* ordine adderentur totidem, delectu optimorum habito, atque ex his omni-

omnibus in posterum *judices* legerentur: utque causam dicere cogerentur suspecti de munerum corruptela: quod malum jam inter crimina haberi desierat: adeo frontem plerique perfricuerant. Hactenus ille. Verum nec hæc *Livia* longæva fuit: nam *L. Marcius Philippus* Consul, *Drusi* inimicus, eodem anno obtinuit, ut *Drusi leges* tanquam contra auspicia latæ, uno senatusconsulto tollerentur, uti testatur *Cicero* lib. 3. de Legib.

Plautia lex.

Anno deinde elapso, qui fuit secundus belli Italici, *Cn. Pompejo Strabone, L. Porcio Catone* Coss. cum equester ordo in judiciis dominaretur, legem tulit *M. Plautius Silvanus tribunus* plebis. Ut tribus singulæ ex eo numero quinos denos suffragio crearent, qui eo anno judicarent. Ex eo factum est, ut *senatores* quoque in eo numero essent, & quidem etiam ex ipsa plebe. *Cicero* in oratione pro Cornelio, epistolis ad Attic. lib. 4. & *Asconius* in Cornelianam. Ex quo intelligitur, cum ante *equites* soli judicarent ccc. tribus dedisse singulas judices XV. itaque CDL. fuerunt: & judicia inter tres ordines, *senatorium, equestrem & plebejum* communicata sunt.

Cornelia lex.

Plautiam legem secuta est *Cornelia*, quam tulit *L. Cornelius Sulla* Dictator & Consul II. cum *Q. Cæcilio Metello Pio*, anno IↃCLXXIII. Ut judicia *equestri* ordini adempta, in solum ordinem *senatorium* transferrentur. *Florus* Epit. 89. *Asconius* in Divinationem.

Aurelia lex.

Undecim annis post legem L. Cornelii Sullæ, *Aurelia lata* est à *L. Aurelio Cotta* prætore, anno IↃCXXCIII. *Cn. Pompejo Magno, M. Licinio Crasso*, Coss. Ut judicia, quæ penes solos *senatores* erant, inter *senatores* & *equestrem* ordinem, & *tribunos ærarios* communicarentur. *Cicero* in Verrinis sæpe, *Asconius* in easdem, in orationem pro Cornelio, & in Pisonem, *Florus* Epitome 97. *Vellejus* lib. 2. ubi tamen *tribunos ærarios* non nominat.

Vatinia lex.

Secuta *Vatinia* est, quam tulit, ut opinatur *Manutius*, *Publ. Vatinius tribunus* plebis *C. Julio Cæsare, M. Calpurnio Bibulo* Consulibus, anno IↃCXCIV. Qua autem sententia fuerit: se nondum invenire potuisse idem ait: existimare tamen popularem fuisse, cum *Vatinius* senatum, *senatus* illum vehementer oderit.

Julia lex.

Julia lex a *C. Julio Cæsare* cum *M. Bibulo*, anno eodem lata est: Ut judicia ad duo genera judicum redigerentur, *equestris* ordinis, & *senatorii: tribuni* vero *ærarii*, quod erat tertium, tollerentur. *Suetonius* in Cæsare. Meminit & *Agellius* lib. 14. cap. 2. *Dio* lib. 43. Multa præterea hujus legis capita fuerunt de ipsorum judicum ætate, dignitate & conditione, de forma & consuetudine judiciorum publicorum & privatorum. Quæ omnia in antiquis *jurisconsultorum* libris comprehensa opera *Triboniani* abolita sunt.

Pompeja lex.

Pompeja sequitur: quam tulit *Cneus Pompejus Magnus* II. Cos. cum *M. Licinio Crasso* II. anno IↃCXCVIII. Ut amplissimo ex censu, ex *centuriis*, aliter quam antea lecti judices, ex tribus tamen ordinibus, quibus *Aurelia lege* communicata erant judicia, *senatorio* scilicet, *equestri*, & *tribunis ærarii* res judicarent. Item, ut quinque & septuaginta judices causas cognoscerent. *Cicero* in Pisonem, & in eadem *Asconius*.

Antonia lex.

Ultima *Antonia* est, quam tulit *M. Antonius* Cos. cum *C. Julio Cæsare*, anno IↃCCIX. Ut tertia judicum decuria è *centurionibus, antesignanis, alaudis, manipularibus* fieret. *Cicero* Philip. 1. & 5. *Suetonius* in Augusto. Ex quo etiam intelligi potest, hanc non fuisse abrogatam, cum ille hostis judicatus est, ut vult *Zasius*. Sic enim scribit: Ad tres judicum decurias quartam addidit ex inferiore censu, quæ *ducenariorum* vocaretur, judicarentque de levioribus summis.

Pompeja lex.

Hactenus leges de *judicibus* recitavimus, de quibus prolixe *Paul. Manut.* lib. de Legibus, & *Francisc. Pollet.* lib. 3. Historiæ Fori Romani. Quibus adjiciemus eam *Pompeji legem*, qua tulit, Ut de iis, qui à secundo suo Consulatu ad hunc usque diem ob rem judicandam pecunias cepissent, quæstio constitueretur. *Appianus* lib. 2. de Bellis civilibus.

CAPUT XXII.

De judiciis.

Non est dubium, si omnes, quæ à priscis Romanis latæ sunt leges, hodie superessent, magnum earum numerum de *judiciis* futurum esse. Verum interciderunt fere omnes. Quæ igitur adhuc extant, hoc capite recitabimus. Sunt autem tres, *Pompeja*, *Julia*, & *Junia Petronia*.

Pompeja lex.

Pompeja à Cneo *Pompejo Magno* Consule solo sine collega, anno Urbis IↃCCI. lata est. Ne reum in judicio laudare liceret. *Plutarch.* in Pompejo, & Catone Uticensi. *Valerius* lib. 6. cap. 2.

Julia lex.

Legem Juliam judiciariam à *C. Julio Cæsare* latam, multa de forma judiciorum publicorum privatorumque continuisse, quæ à *Triboniano* abolita sint, diximus capite præcedenti. Fuit autem & alia *Julia lex* ab *Octavio Augusto* Cæsare lata, quæ formam judiciorum præscripsit, cujus hæc capita feruntur. Ut qui nomen alicujus deferrent, locum, annum, & mensem, quo crimen admissum erit, designent, l. 3. de accus. Ne eodem tempore de duobus reis quis quereretur, nisi suarum injuriarum causa, l. 12. eodem. Ne invito denuntietur, ut *testimonium dicat* adversus socerum, generum, vitricum, privignum, sobrinum, sobrinam, sobrino natum, eosve, qui priore gradu sint. Item: Ne liberto ipsius, liberorum ejus, parentum, viri, uxoris: item patroni, patronæ, & ut ne patroni, patronæ adversus libertos, neque liberti adversus patronum cogantur *testimonium dicere*, l. 4. ff. de testib. Ut inter privatos, qui in judicem consensisset, jurisdicundi ei judici potestas esset, l. 3. §. 1. ff. de judiciis. Ne qui *judex* sit, arbitrium recipere ejus rei, de qua *judex* est, neve se promitti jubeat, l. 9. ff. de arbitris: Ne minor annis viginti judicare cogatur, l. cum lege 41. ff. de arbitris. Ut *Saturnalibus* triduo feriæ servarentur. *Macrobius* libro 1. cap. 10. Eadem etiam latum opinatur *Hottomannus*, ut certus patronorum numerus esset. Meminit *Asconius* in argumento orationis pro Scauro. Et si quis reus vel accusator domum judicis ingrediatur, per legem Juliam judiciariam in legem ambitus committit l. 1. ff. de ambit. Item: Ne judices suo anno in alienas ædes ingrediantur. *Dio* libro 54.

Junia Petronia lex.

Juniam Petroniam tulere *C. Junius Cesonius*, *Petronius Turpilianus*, Coss. anno IↃCCCXIII. Ut si dissonantes pares judicum existerent sententiæ, pro libertate pronuntiaretur. *Hermog.* l. 24. ff. manumiss. His legibus subjiciemus eas, quæ de *mulctis*, item eam, quæ de *donis* & *muneribus* latæ sunt.

Memmia lex.

De judiciis etiam fuit *lex Memmia*, de reis postulandis, qua latum fuit, ut eorum, qui reipublicæ causa abessent, nomina ne inter reos reciperentur. *Cicer.* in Vatinium. *Valer. Max.* lib. 3. cap. 7.

Lex de calumniatoribus.

Item illa de *calumniatoribus*: Ut calumniatoribus pœna constituto judicio imponeretur: cujus meminit *Cicero* pro Sext. Roscio, *Papinianus* lib. 13. de testibus, lib. 1. cap. 1. ad senatusconsultum *Turpilianum*. Hac autem lege calumniatori in fronte imprimebatur litera, qua indicabatur calumniatum eum esse. Sic enim *Cicero* pro Sex. Roscio: Literam illam cui vos eo usque inimici estis, ut etiam calumnias oderitis, ita vehementer ad caput affigent, ut postea neminem alium, nisi fortunas vestras accusare possitis, &c. Cæterum hanc legem, sicut & superiorem, quidam *Memmiam*, quidam *Remmiam* appellant. *Paulus Manutius* autem commentariis in orationem pro Sex. Roscio, superiorem illam de reo evocando *Memmiam*: hanc ergo de calumniatoribus *Remmiam* dictam sibi videri scribit. Pertinent ad hunc de judiciis locum etiam leges, quæ de *mulctis*, item quæ de *donis* & *muneribus* latæ fuerunt.

Ateria Tarpeja lex.

De *mulctis* primi legem tulere *Sp. Tarpejus Montanus Capitolinus*, *Aul. Aterius Fontinalis* Coss. anno CCCIX. unde & *Ateria*, & *Tarpeja* indifferenter dicitur: Ut omnibus magistratibus mulctæ dicendæ jus esset, cum antea solis Coss. id liceret: Ut duas oves triginta boum mulcta non excederet. *Dionys.* lib. 10. *Agellius* lib. 11. cap. 1. & *Festus* in voce, *Peculatus*. Ad hujus legis primum caput respexisse videtur *Ulpian.* l. unica, ff. si quis jus dic. non obtem. dum ait: Omnibus magistratibus secundum jus potestatis suæ concessum est jurisdictione pœnali judicio defendere.

Sextia

Sextia Menenia lex.

Biennio post anno, scilicet ccci. *P. Sextius Capitolinus*, *T. Menenius Lanatus* Coss. legem tulerunt, ut oves decussi, boves centussi æstimarentur. Apud *Festum*, qui hujus legis meminit, mendum esse videtur, quia priore loco ponit legem *Meneniam Sextiam*, posteriore *Tarpejam*, quasi *Menenius* ante *Tarpejum* & *Aterium* Consul fuerit, quod falsum est. Vide *Antonium Augustinum* apud Festum, ad vocem, *Peculatus*.

Papiria Julia lex.

Fuisse quoque *Papiriam Juliam legem* Consularem de modo mulctarum latam, ex *Livio* cognoscitur: verum qua sententia, non exprimitur. Atque tantum de *mulctis*.

Cincia lex.

Huc denique pertinet *lex Cincia muneralis*, sive de donis & muneribus, quam tulit *M. Cincius tribunus* plebis, *M. Cornelio Cethego*, *P. Sempronio Tuditano* Coss. anno ıↃxlix. Ne quis ob causam orandam donum, munusve caperet. *Liv.* 34. *Tacit.* lib. 13. Annalium, *Cicero* ad Attic. lib. 1. item lib. 2. de Oratore, in Catone. Hanc *Festus* muneralem à Plauto vocari scribit, his versibus:

Neque muneralem legem, neque lenoniam,
Rogata fuerit necne flocci æstimo.

Fuerunt autem & alia quædam hujus legis capita, ut ne plus ducentis aureis donare liceret: extra quam si conjunctis personis donaretur, quod eo amplius donatum esset, ratum non esset, argumento l. sancimus, C. de don. *Ulpianus* cap. Instit. 1. l. 4. & l. 6. *C. Theod.* de donationibus. Item: Ut in donatione quibuscunque personis facta, mancipatio traditione adhiberetur, ff. l. 4. & l. 5. Verum ista proprie huc non pertinent.

Hoc loco meminerunt quidam ex *Tacito* lib. 2. Annalium, & ex *Ausonio* legis Titiæ muneralis. Cum vero ii loci de mendo suspecti sint, nihil amplius de ea habeo dicere, præsertim cum etiam *Justus Lipsius* in notis ad *Tacitum* affirmet in Vaticanis duobus, & *Farnesiano* codice, legi *Cintiam*, aut *Cinthiam*, non *Titiam*.

Atque has leges, quas de jure publico & privato recitaremus, habuimus. Sequitur ut de *criminibus* dicamus, quod faciemus capitibus sequentibus.

Cap. XXIII.

De criminibus publicis, & primum de majestate.

Hactenus eas leges recitavimus, quæ de jure publico, & privato latæ sunt. Restant illæ, quæ de *criminibus* loquuntur. Fuerunt autem *crimina* maleficia, quæ aut adversus rempublicam commissa sunt, aut populus Rom. adversus rempublicam commissa existimavit, atque judicio legibus constituto, pœna vindicanda putavit: qualia sunt *crimen majestatis*, *peculatus*, *ambitus*, *repetundarum*, *vis publicæ*, *sicariorum*, *veneficii*, *parricidii*, *falsi*, *adulterii*, *plagii*. De his omnibus ordine dicemus, sumpto initio à *crimine majestatis*, quippe quod omnium fuit gravissimum & antiquissimum.

Majestatis, inquit, *Ulpianus*, est crimen illud, quod adversus populum Romanum, aut securitatem ejus committitur, id est, in quo læditur aut dignitas, aut securitas ejus. Et pertinent ad hoc crimen omnia, quæcunque aut *populo*, aut *magistratibus* ejus directo injuriæ facta sunt. Gravissimum autem inter majestatis crimina est *crimen perduellionis*, & sub illo tanquam species sub genere continetur. Est autem *perduellio*, hostili animo adversus rempublicam, vel Principem animatum esse. *Franciscus Hottomannus* IC. celeberrimus, quadruplicem inter *majestatis* & *perduellionis crimina* differentiam notat, quarum prima est, quod *majestatis crimine* tenentur ii, qui vel partem aliquam reipublicæ læserunt, veluti, si quis duces hostium accepta pecunia liberavit, aut privatus domi suæ hostium duces tenuit: aut si *magistratui* quippiam pro sua potestate agenti aliquis officiat, veluti *C. Cornelius*, quem *Cicero* defendit. *Perduellionis* autem *crimen* in eos cadit, qui summam reipublicæ labefactare conati sunt. *Altera* differentia est, quod *majestatis crimen* in foro apud suum prætorem pro tribunali, judicio certa lege constituto agebatur, ut ex Verr. 3. & 7. cognoscitur. *Perduellio* vero primis quidem temporibus à *duumviris* data opera creatis, post autem à populo Romano *comitiis centuriatis* in campo Martio cognoscebatur: quemadmodum ex oratione *Ciceronis* pro C. Rabirio perduellionis reo, in *campo Martio* habita: itemque ex *Valerii Maximi* libro 6. cap. 5. satis plane constat. *Tertia* differentia est, quod *majestatis crimen* non morte, sed exilio mulctabatur: *perduellionis* vero damnatum carnifex in Urbem evocatus in crucem, Martio in campo fixam tollebat, quod ex eadem oratione cognoscitur, in qua crucis mentio fit, ut ex *Dionis* libro 37. ubi de hoc judicio commemorat, liquet. *Quartam* differentiam *Ulpianus* ostendit ff. l. ult. de *crim. majestat.* ubi ait: *Majestatis imminutæ crimen* rei morte obliterari: *perduellionis* autem memoriam etiam

post mortem damnari. Quomodo intelligendus *Justinianus* Institutionibus §. 2. de publicis judiciis. *Publica*, inquit, judicia hæc sunt: *Lex Julia majestatis*, quæ in eos, qui contra Imperatorem vel rempublicam aliquid moliti sunt, suum vigorem extendit. Cujus pœna animæ amissionem sustinet, & memoria rei etiam post mortem damnatur, &c. Plura de *majestate* alibi recitantur, nos hic leges Romanorum, quæ de eo crimine latæ fuerunt, recensebimus: inter quas, quæ quidem post *duodecim tabulas* rogatæ sunt (de illis enim diximus ante) prima est

Gabinia.

Ne quis coitiones clandestinas conflaret: qui fecisset, capitali supplicio plecteretur. *Sallustius* in declamatione Porcii Latronis. Postea leges quatuor de *majestate* latæ, *Appuleja*, *Valeria*, *Cornelia*, *Julia*.

Appuleja lex.

Appulejam tulit *L. Appulejus Saturninus tribunus* plebis anno IↃCLII. *C. Mario V. M. Aquilejo* Coss. Hac lege *C. Norbanus* est postulatus, quem *M. Antonius Censorinus* defendit, ut in 2. de Oratore scribit *Cicero*, ex quo apparet, hac lege vim in Urbe ac seditionem vindicatam esse. *Carolus Sigonius* putat eandem etiam quæstionem de *majestate* perpetuam constitutam esse.

Valeria lex.

Legem Valeriam tulit *Q. Valerius*, propter obscurum jus civitatis *Hybrida* cognominatus, tribunus plebis anno IↃCLXII. *L. Marcio Philippo*, *Sex. Julio Cæsare* Coss. Ut quæreretur de iis, quorum opera, consiliove socii contra populum Romanum arma sumpsissent. *Cicero* oratione pro Scauro, & pro Cornelio, & in easdem *Asconius*. *Valerius Maxim.* lib. 8. cap. 6. *Cicero* Tuscul. 2. & in Bruto.

Cornelia lex.

Sequitur *Cornelia* quam tulit *L. Cornelius Sulla Felix* Dictator anno IↃCLXX. cujus hæc capita apud scriptores dispersa leguntur: *Prætor*, qui ex hac lege quæret, de eo quærito, qui intercessionem sustulerit, aut magistratui, quo minus munere suo fungatur, impedimento fuerit. *Qui exercitum è provincia* eduxerit, aut sua sponte bellum gesserit. *Qui exercitum* sollicitaverit. *Qui ducibus hostium* captis ignoverit, aut pecunia liberaverit. *Qui ducibus prædonum* captis ignoverit. *Qui potestatem suam* in administrando non defenderit. *Qui civis Romanus* apud Regem externum versatus fuerit. *Mulieris testimonium* accipiatur. *Calumniatoribus* nulla pœna sit. His damnatis pœna aquæ, & ignis interdictio sit. *Cicero* in Pisonem, pro Cluentio & epistolis ad Appium. *Ascon.* in Cornelianam, & alii. Fuit & illud in hac lege, ut à quæstionibus vel cruentis nullius dignitas exciperetur. *Ammian. Marcell.* lib. 19. Hac lege populus Romanus usque ad Cæsarem Dictatorem est usus. Is tulit, ut de *vi & majestate damnatis* aqua & igni interdiceretur. *Cicero* 1. Philip.

Julia lex.

Alia est *Julia*, quam tulit *C. Octavius Augustus*, cujus mentio crebra in libris jurisconsultorum occurrit. Ejus hæc extant capita.

Prætor qui ex hac lege quæret, de eo quærito, *cujus opera* dolo malo consilium initum erit, quo obsides injussu principis interciderent, quo armati homines cum telis lapidibusve in *Urbe* sint, conveniantve adversus *rempublicam*, locave occupentur, vel templa, quove cœtus conventus fiat, hominesve ad seditionem convocentur: cujusve opera, & consilio, dolo malo, consilium initum erit, quo quis *magistratus* populi Romani, quive imperium, potestatemve habet, occidatur, quove quis *contra rempublicam* arma ferat, quive hostibus *populi Romani* nuntium, literasque miserit, signumve dederit, feceritve dolo malo, quo *hostes populi Romani* juventur adversus rempublicam, quive milites sollicitaverit, concitaveritve, quo seditio tumultusve adversus rempublicam fiat.

Item de eo, qui in bellis cesserit, aut arcem non tenuerit, aut castra concesserit.

Qui injussu principis bellum gesserit, delectumve habuerit, exercitum comparaverit, quive, cum ei in provinciam successum esset exercitum successori non tradiderit: quive imperium, *exercitumve populi Romani deseruerit*, quive privatus pro potestate, magistratuve quid sciens dolo malo gesserit, quive quid eorum, quæ supra scripta sunt, facere curaverit. Cujusve dolo malo jurejurando quis adactus est, quo *adversus rempublicam* faciat: cujusve dolo malo exercitus populi Romani in insidias deductus, hostibusve proditus erit, factumve dolo malo cujus dicitur, quo minus hostes *in potestatem populi Romani* veniant, cujusve opera dolo malo hostes populi Romani commeatu, armis, telis, equis, pecunia, aliave qua re adjuti erunt, ut ne ex amicis hostes *populi Romani* fiant, cujusve dolo malo factum erit, quo Rex exteræ nationis *populo Romano* minus obtemperet: cujusve opera dolo malo factum erit, quo magis obsides pecunia, juramenta, hostibus *populi Romani* dentur adversus rempublicam.

Item *de eo quærito*, qui confessum in judicio reum, & propter hoc in vincula conjectum emiserit. Item cujus ope, consilio, dolo malo, provincia, vel civitas hostibus prodita est. *Qui statuas aut imagines Imperatoris*

toris jam consecratas conflaverint, aliudve quid simile admiserint. *Qui famosos libellos* scripserint. Famosi, qui jus accusandi non habent, ad hanc accusandi admittantur, itemque milites. *Servi deferentes audiantur*, & quidem dominos suos, & liberti patronos. Itemque mulieres accipiantur. Qui in *reatu majestatis* decesserit, nisi à successoribus purgetur, hæreditas fisco vindicetur. Qui ex alia causa *legis Juliæ majestatis* reus est, quam perduellionis, mortis crimine liberetur: qui perduellionis, capite puniatur.

Collecta hæc sunt à *Carolo Sigonio* ex *Ulpiano*, *Marciano*, *Scævola*, *Venulejo*, *Modestino*, *Papiniano*, *Hermogeniano* ff. ad legem *Juliam majestatis*, *Tacito* libro 1. Annalium, & *Suetonio* in Augusto. Ad hanc quoque legum de majestate classem referri non incommode posse arbitror *Memmiam* de Jugurtha Romam evocando, & *Mamilliam* de senatoribus à Jugurtha corruptis. *Memmiam* tulit *Memmius tribunus* plebis, *P. Cornelio Scipione Nasica*, *L. Calpurnio Bestia* Coss. anno IↃCXLII. Uti *L. Cassius prætor* ad Jugurtham mitteretur, eumque interposita fide publica Romam duceret, quo facilius judicio Regis, *Scauri* & reliquorum, quos pecuniæ captæ arcessebant, delicta patefierent. *Sallustius* de bello Jugurthino.

Mamilliam tulit *C. Mamillius Limetanus* vel *Limitanus tribunus* plebis, *Sp. Posthumio Albino*. *Q. Minutio Rufino* Coss. anno IↃCXIV. Ut quæreretur in eos quorum consilio *Jugurtha* senatus decreta neglexisset, quique ab eo in legationibus, aut imperiis pecunias accepissent: qui elephantos, quique perfugas tradidissent: item qui de pace, aut bello cum hostibus pactiones fecissent. *Sallust.* de bello Jugurthino. Tantum de *majestate*.

Caput XXIV.

De adulterio.

Secundum inter crimina judiciorum publicorum locum dedimus *adulterio*, secuti ea in re, sicut in toto hoc libro, *Justinianum* Imperatorem, qui & ipse in Institutionibus judicia publica recensens, secundo loco *adulterii mentionem* facit. Habemus autem unam tantum de hoc crimine legem reliquam, *Juliam* scilicet, quam tulit *C. Octavius Augustus* Imperator, cujus hæc capita hinc inde dispersa collegit *Barnabas Brissonius* IC. eaque eleganti commentario explicavit. Nos capita legis hic referemus, explicatio è *Brissonii* commentario petatur. Sunt autem hæc.

Ne quis posthac stuprum, *adulterium* facito sciens dolo malo. Qui stuprum, *adulterium sciens dolo malo* fecerit, in insulam relegator. Patri, qui in potestate habet *adulterum* quemlibet, quem in filia deprehenderit, domi suæ, generive sui occidere jus esto, dum una cum eo in continenti filiam occidat. Viro *deprehensum domi* suæ in uxore sua *adulterum*, qui leno fuerit, quive artem ludicram fecerit, vel in scenam saltandi, cantandive causa prodierit, judiciove publico damnatus, neque in integrum restitutus erit, quive libertus ejus mariti, uxorisve, patris, matris, filii, filiæ, utriusque eorum fuerit, propriusve eorum, vel cum alio communis, quive servus erit, *occidere liceto*. Qui eorum aliquem occiderit, uxorem sine mora dimittito. Viro *adulterum* cum uxore sua deprehensum, quem aut nolit, aut non liceat occidere, retinere per horas diurnas, nocturnasque non plus quam viginti, testandæ ejus rei gratia, ut uti sine fraude suo jure possit, liceto.

Viro patrique, qui in potestate habet, *sexaginta dies* utiles ad accusandum dantor, intraque eos dies cuilibet præferuntor. Post eos dies patri, maritoque lapsos, extranei quilibet admittuntor. Ne quis inter eos eum, qui tunc *sine detrectione reipublicæ* causa aberit, referto. *Minoribus* XXV. *annis adulterii accusare ne liceto*. Si servus adulterii accusetur, & quæstionem in eo haberi accusator postulet, judices servum æstimanto: & quantum æstimaverint, tantam pecuniam & alterum tantum eum, qui nomen ejus servi detulerit, ei ad quem ea res pertinet, dare jubento. Qui *post maritum & patrem* accusare possunt, si ad accusandum plures simul prosiluerint, is cujus de ea re notio est de justo accusatore constituito. *Reos adulterii* marem & fœminam ex eadem causa ne facito. Si mulier ante denuntiationem nupserit, qui accusare volet, *ab adultero* incipito. Nec ante ad mulierem quisquam pervenito, quam *adulterum reum* peregerit. *Adultero* absoluto, quæ nupsit, quamdiu nupta erit, adversus omnes secura esto. Si vir, qui *uxori adulteræ* repudium misit, vel extraneus qui mulieri, antequam nuberet, *adulterii se acturos* denuntiaverint, eaque post denuntiationem nupserit, ab ea incipere accusare volenti jus esto. Si vidua sit, de cujus *adulterio* agitur, accusator liberum arbitrium, *adulterum*, vel *adulteram*, utrum prius velit, postulandi habeto. Qui domum suam præbuerit, ut stuprum, *adulteriumve* cum aliena matrefam. vel cum masculo fieret, sciens, hac lege tenetor. Qui pro comperto stupro pretium acceperit, quæstumve *ex adulterio uxoris* suæ fecerit, hac lege tenetor. *Damnatum adulterii* si quis sciens uxorem duxerit, hac lege tenetor. Qui deprehensum in domo sua *adulterum* dimiserit, uxoremve in adulterio deprehensam retinuerit, hac lege tenetor. Mulieri accusandæ sex menses utiles dantor, postea accusare ne liceto. *Adulterum*, *adulteramve* post quinquennium continuum quam commissum esse *adulterium* dicetur, accusare ne liceto, eaque præscriptio *adultero*, *adulteræque* utilis esto. De servis ancillisve, ejus de quo, vel de qua quæretur, parentisve utriusque eorum, qui eis ad usum à parentibus dati sint, si accusator postulet, *quæstionem habeto*. Quæstioni reus, reave, patronive eorum, & is, qui crimen detulit, intersunto. *Patronis* in-

interrogandi facultas esto. *Servus* de quo quæstio habita fuerit, *publicus* esto. Si reus, vel rea absoluti fuerint, servorum damnum judices æstimanto: *sive mortui* fuerint, quantæ pecuniæ ante quæstionem fuerint: *sive salvi*, quantæ pecuniæ in his damnum datum fuerit, factumve erit. *Servi*, qui quæstioni postulari possunt, intra sexaginta dies ex die divortii ne manumittuntor, neve alienantor. *Adulterii damnato*, damnatæve testimonii dictio ne esto. Divortia septem civibus Romanis puberibus testibus adhibitis præter libertum ejus, qui divortium faciet, posthac faciunto. Aliter facta pro infectis habentor. *Dotale prædium Italicum* maritus invita uxore ne alienato, neve consentiente ea obligato.

Extant hæc capita apud *Suetonium* in Augusto, *Tacitum* lib. 2. *ff. ad leg. Jul. de adulterio*, *Paulum* libro Sentent. secundo, cap. 22. & *Justinianum* sub tit. *quibus alien. licet.*

Peducea lex.

Scantinia lex.

Ante hanc *Juliam legem de adulterio*, mentio etiam fit *legis Peduceæ de incestu*, apud *Ciceronem* lib. 3. de Natura Deorum, & *Scantiniæ* de pueris impudicis, apud *Juvenalem* Satyra 2. *Suetonium* in Domitiano, *Ausonium*, *Ciceronem* Philippica 3. Hanc tulit, ut *Paulo Manutio* placet, *C. Scatinius Aricinus*, *tribunus* plebis in eos, qui alienam pudicitiam sollicitassent, aut suam ipsi prostituissent, quibus pœnam irrogavit decem millia nummûm. Meminit ejus etiam *Fabius Quintilianus* lib. 4. cap. 2. & lib. 7. cap. 4. *Cælius* ad Ciceronem, lib. 8. epistolarum ad Familiares, epist. 12. *Valer. Max.* lib. 6. cap. 1. testatur, *C. Scantinium Capitolinum tribunum* plebis, quod filium M. Claudii Marcelli, ædilis curulis de stupro appellasset, damnatum fuisse, id quod etiam *Plutarchus* in Marcelli vita habet, à quo quidem hanc *legem Scantiniam* vocatam voluit, quod tamen haud videtur verisimile. Hanc porro legem in suam *Juliam de adulterio* & pudicitia retulit *C. Octavius Augustus*, graviori imposita pœna, teste *Justiniano* libro 4. Institutionum, titulo de judiciis publicis. Vide & *Lævinum Torrentium* commentariis in Suetonium, in Augusto, cap. 34. *Elias Vinetus* commentariis in Ausonium ait sibi nondum satis compertum esse, quæ & qualis *lex Scantinia* fuerit. Tantum de *adulteriis*.

AD CAP. XXIV. PARALIPOMENA.

Adulterii crimen, veneficio & furto vicinum, variæ in illud pœnæ, castratio, mutilatio, combustio, lapidatio, dejectio è saxo. marito arbitrium judiciumque concessum.

Non simplex crimen censebant adulterium, hoc est μοιχείαν, ut appellat Josephus lib. 2. cont. Appion. sed multorum flagitiorum veluti colluviem, M. Fab. Quintilian. lib. 5. cap. 11. in fine: *Si causam veneficii dicat adultera, non M. Catonis judicio damnata esse videatur; qui nullam adulteram non eandem esse veneficam dixit?* idem Declamat. 319. *adultera venefica.* Duplex illud, nocturnum, diurnum, atque ut Cato veneficiis adulterium in genere connexuit, ita Imperator furto nocturnum conjunxit, ejusque pœnam graviorem longe esse voluit adulterio diurno, *L. 4. C. ad leg. Jul. de adult.* Hinc νυκτοκλεπτίαι, *nocturna furta*, apud Sibyllina Oracula lib. 3. pro adulteriis usurpata, rectissime observavit Theodorus Marcilius ad leges XVirales cap. 57. κλέπται γάμων dixit Phocylides, *fures nuptiarum* glossar. vet. *adulteri, nocticubæ.* Constantin. Imperat. *l. 30. ff. ad. leg. Jul. de adulter. & stupr. Sacrilegi nuptiarum adulteri.* Nonius Marcellus interpretatur *furtum*, *quicquid occulte geritur, non res solum ablatas.* Cap. 6. num. 31. M. Plaut. in Amphytruone. sc. 13.

Manifestum hunc obtorto collo teneo furem.

Furtum, ut puto, corruptela est pudicitiæ alienæ. Virgil. lib. 4. Æneid. de concubitu illo decantatissimo.

Vulcani, Martisque dolos, & dulcia furta.

Aurel. Prudent. περὶ στεφάνων, Hymno 10.

——— *furta mœcharum calent.*

Agathias Scholasticus lib. 3. Antholog. cap. 21.

Οὐχ ὁσίοις λεχέεσσιν ἐτέρπετο λάτριος ἀνὴρ,
λέκτρον ὑποκλέπτων ἀλλοτρίης ἀλόχου.

Vertit Eilhardus Lubinus:

Non sanctis lectis gaudebat occultus vir,
Lectum furatus alterius uxoris.

Ad pœnas progredior. quarum primus author *Hiectus Argivus* ut Alexander Neapolitanus lib. 4 Genial. dier. cap. 1. alii *Hiettum* vocant, Pausan. Bœotic. æquum enim erat, ut violatæ religionis pœnas penderent, *quos in aliena comprehenderant genialis se lectuli expugnatione jecisse*, ut loquitur Arnobius lib. 4. contra gentes. Philo in Explicat. Decalogi, B. Cyprianus, Zeno Veronensis sermone de Patientia, laudati à Desiderio Heraldo viro eruditissimo, legantur. S. Valerian. serm. de bono discipl. *Nec ille adulterii facinus prætermissum putet, qui indulgentiæ lege deprehensus evasit.* D. Juvenal. Sat. 6.

——— *sacri genium contemnere fulcri.*

Itaque seu ob violata nuptialium deorum sacra, seu injuriam hominibus illatam, variæ in adulteros decretæ pœnæ. Ac primum *apud Ægyptios deprehensus in adulterio mille plagis cæsus castrabatur, maxime si quam corrupisset. non servilem, sed liberam conditionem prætulisset, quod uno crimine, tria maxima scelera fuisset complexus, injuriam, corruptelam liberorum confusionem.* Laurentii Rhodomanni verba sunt interpretis Diodori Siculi lib. 2. Bibliothec. cap. 3. Romanos eadem severitate usos liquet, vel ex Porphyrione Grammatico ad Q. Horatii Sat. 2. lib. 1. v. 46.

——— *Quin etiam illud*
Accidit, ut cuidam testes, caudamque salacem
Demeteret ferrum.

Pythias ille Terentianus in Eunucho:

Nunc minatur porro sese id quod mœchis solet,
Quod ego nunquam vidi fieri, neque velim.

M. Martial. lib. 2. epigr. 60.

Uxorem armati futuis, puer Hyle, tribuni,
Supplicium tantum dum puerile times.
Væ tibi, dum ludis castrabere, jam mihi dices,
Non licet hoc, quid? tu quod facis Hyle, licet?

Secundus versus à Domitio Calderino, & à MS. conceptus:

Supplicium facti nec puer Hyle times.

Indignabunda Ovidiana Progne, sorore sua Philomela à Tereo marito corrupta lib. 6. Metamorphos. fab. 7.

——— *Non est lachrymis hoc, inquit, agendum,*
Sed ferro, seu si quid habet, quod vincere ferrum
Possit, in omne nefas ego me germana paravi:

Aut

Aut ego cum facibus regalia tecta cremabo,
Artificem mediisque immittam Terea flammis,
Aut linguam, aut oculos, aut quæ tibi membra pudorem
Abstulerant, ferro rapiam.

Secundo membrorum detruncatio, artuumque mutilatio, & præsertim aurium, nariumque, ut deformitas corporis sceleris perpetrati atrocitatem denuntiaret, utque pœnæ suæ supervivientes, quid, & quam turpiter alienam pudicitiam expugnassent, semper vel vultu ipso loquerentur, notat Adrianus Turnebus lib. 28. Adversarior. cap. 46. & in opere Virgiliano Deiphobus Helenæ adulter sic plectitur.

Deiphobum vidit lacerum crudeliter ora,
Ora, manusque ambas, populataque tempora raptis
Auribus, & truncas inhonesto vulnere nares.

Martial. lib. 3. epigr. 83.

Quis tibi persuasit nares abscindere mœcho,
Non hac peccatum est parte, marite, tibi.
Stulte, quid egisti? nihil hic tua perdidit uxor,
Dum sit salva sui mentula Deiphobi.

Tertio *combustione* punita adulteria compertum est ex sacris literis. Genes. c. 38. Scio non semper usque adeo severam animadversionem lege divina propositam, nam Mosaica lex *lapidibus obruebat* adulteros. Ezechiel cap. 16. & diserte in Jure Canonico C. *hinc apparet.* 23. q. 5. *&c. Hæc imago* 33. q. 5. quam pœnam simpliciter *mortem* vocat Bardasanes referente Eusebio lib. 6. præparat. Euangel. cap. 8. Idem enim Bardasanes libro de Fato docuerat quod ex illo transcribit.

Solennis ergo pœna *lapidatio erat*, non in adulterio tantum vindicando, sed & in aliorum criminum coercitione. Notatum video ab eruditissimo Joanne Meursio. Testimonium petendum ex eleganti illo scriptore Parthenio Erotic. cap. 21. προτρέψατο τὲς στρατιώτας καταλεῦσαι τὴν κόρην. *Exhortatus est milites, ut puellam lapidibus obruerent.* Ælian. Var. histor. lib. 5. cap. 19. ἑτοίμων ἤν ὄντων Ἀθηναίων βάλλειν αὐτὸν λίθοις. *Cum Athenienses jam parati essent eum lapidibus obruere.* Polyænus lib. 1. Stratagemat. Sophocl. Antigone, Philostrat. in Heroicis, & lib. 1. de vit. Sophist. in Lolliano, isti quidem omnes de Græca consuetudine loquuti sunt, & aliis id jam præoccupatum. Hebræis idem in more positum, loquitur D. Lucas in Act. Apostolor. cap. 7. de Stephano protomartyre. Vincentius Bellovacensis in speculo historico. *Romæ gladiatorio ludo celebrato, Telemachus monachus increpitans populum attentius spectaculis inhiantem lapidatur à populo.* Quæ ille petiit indubie ex Th. Histor. Eccl. lib. 5. c. 26. & Aurel. Cassiod. lib. 10. Histor. Tripart. cap. 11. L. Apul. lib. 1. Milesiar. *Publicitus indignatio percrebuit, statutumque est, ut in eam die altera severissimè saxorum jaculationibus vindicaretur.* Interpres historiæ Apollonii Tyrii. *Tunc cives rapuerunt Strangulionem & Dionysiadem, extra civitatem trahentes lapidaverunt.* M. Fab. Quintilian. Declamat. 12. *Populus quoque impunitum nefas sine lapidibus præteribit?* C. Petron. in Satyrico. *Ex his qui in porticibus spatiabantur, lapides in Eumolpum recitantem miserunt.* Romulus Amasæus interpres Pausaniæ in Arcadic. p. 259. *Cum pueri aliquot (neque enim certus traditur numerus) circa templum luderent, funiculo, quem repererant, Dianæ signum obligato collo, per lusum trahentes, Dianam strangulari dictitabant, eos Caphyenses cum deprehendissent, violati numinis crimine damnatos, lapidibus obruerunt.* Incerti nominis poëta apud Parthenium, & recitat M. Anton. Delrio in Troadas L. Senecæ p. 431. Abdias Babylon. Histor. Apostol. lib. 1. *Et cum vellet populus magum Simonem lapidare, ait Petrus, satis est ad pœnam ejus quod agnoscit in suis actibus se superatum.* Alexand. Sever. Aug. ut est apud Ælium Lampridium. Et Pescenninus Niger, referente Ælio Spartiano; *Tribunos quos constitit bullaturas accepisse, lapidibus obrui ab auxiliaribus jusserunt.* Et diu ante illa tempora Romani supplicii genus erat. D. Anton. Appian. bellor. Civil. lib. 5. p. 711. καὶ ὃ πειθόμενον, τότε ἔβαλλον. *Et cum nihil moveretur, tum demum eum saxis appetebant.* Signantissime Hippolytus Thebanus in Chronico Commentario. *Interea enim dum sacris ipse operaretur de more, lapidibus jactis, & in caput contortis, eum trucidarunt.* In Græco est codice λιθοβολήσαντες αὐτὸν. Hic est Hippolytus cujus D. Hieronymus lib. de Scriptoribus Ecclesiastic. meminit, & eum citat Nicephorus Calistus lib. 2. hist. Ecclesiast. cap. 3. non vero ille Hippolytus, qui Portuensis Episcopus fuit, qui citatur à Simeone Metaphraste. Meminit & Xenophon. lib. 1. de Expedit. Cyri Minor. pag. 258. Accedant Poëtæ. Lycophron in Cassandra:

Ἐπεσβόλοις ἀραῖσιν ἠρεθισμένη,
Κρύψει κυτάς τις χερμάδων ἐπομβρία.
Conviciosis maledictis irritato,
Occultabit quoddam tegmen lapidum diluvio.

Ita Guilielmus Canterus vertit, & metricis astrinxit Josephus Scaliger:

Conviciosis percitorum injuriis
Abscondet imber saxeus manualium.

P. Ovid. in Elegia de Nuce:

Nux ego juncta via, cum sim sine crimine vitæ,
A populo saxis prætereunte petor.
Obruere ista solet manifestos pœna nocentes,
Publica cum lentam non capit ira moram.

Idem lib. 13. Metamorphos. Fab. 2.

Clade sui Thracum gens irritata tyranni,
Troada telorum, lapidumque incessere jactu
Cœpit.

D. Auson. Edyllio 7.

——— *crimen ob illud*
Timon Palladiis olim lapidatus Athenis.

Atque hi de quibuslibet criminibus sic coërcitis indignante plebeja multitudine locuti sunt, at peculiare adulterio assignatum supplicium testantur, præter illos quos nominavi, Daniel cap. 13. D. Joannes Euangelista cap. 8. & Melior Hamenuelto notat. *Capitalem* certe fuisse *pœnam* notum, idque lege antiqua, D. Hieronym. in Nahum. cap. 1. *Quæret hic aliquis, si fidelis deprehensus in adulterio decolletur, quid de eo postea fiet? aut enim punietur, & falsum est hoc quod dicitur: non judicabit dominus bis in idipsum in tribulatione, aut non punietur, & optandum est adulteris, ut impræsentiarum brevi & cita pœna cruciatus frustrentur æternos.* Sed jam miscellaneas percurram pœnas, sine delectu, aut ordine, ut quanta in isto coërcendo crimine diversitas sit, videatur.

Ancyrana synodus Can. 7. *Adulterum à participatione sacrorum mysteriorum excludit septem annis integris*, ut habetur apud Claudium Cardinalem Guisanum in quæstionibus, & Græcorum ad eas responsionibus quæst. 11.

Moscovitæ adulteros in partes dissecabant, ut Ouviczinæ exemplo docet Sigismundus Liber Barq in Herberstain Rer. Moscoviticar. Commentar. pag. 26. aut *discerpebant, & laniabant.* Ejusdem operis pagina 109.

Nonnullæ gentes *ferreis catenis collo adulteri saxa alligabant, ut omnibus ludibriis expositus, solo terrore fragiliorem sexum à corruptela arceret.* Olaus Magnus, & ex illo Cornel. Scribonius Graphæus Epitom. lib. 6. cap. 12. iisdem scribentibus lib. 14. cap. 6. facile est perspicere aliam pœnam, quæ non barbara, *sed* Romana videri posset, *mulier adulterans testimonio sex virorum deprehensa, perdit dotem, & quicquid secum tulit in cohabitationem viri, qui eam suscepit.* Q. Horat. lib. 1. Satyr. 2. fin.

Desiliat mulier: miseram se conscia clamet:
Cruribus hæc metuat, doti deprensa.

Nobilis illa est adulteriis præfixa pœna, quæ elicitur ex Platone lib. 8. de legibus, qui adulterium arcendum magistratu vult, quod vel morte gravius est, & tamen illum *legislatorem summæ authoritatis* appellat Callistratus jurisconsult. *l. 2. ff. de Nundinis.* quod idem ac si infames fecisset adulteros, ut Charondas, referente Plutarcho lib. de Curiositate pag. 519. nec silendum quod proditum scriptis, Acrone Grammatico ad Q. Horat. lib. 1. sat. 2. *Matronæ, quæ à maritis ob adulterium repudiabantur, togam accipiebant sublata stola propter ignominiam, toga autem meretricibus apta, ita enim prostare solebant cum togis pullis, ut discernerentur à matronis.* Corruptus videri posset locus, & posset sic reponi, *Toga autem meretricibus apta, ista enim prostare solebant cum togis pullis, ut discernerentur à matronis.*

Q. Sammonicum Serenum corrigi posse sic putant de Curat. morbor. cap. 59.

Qui Veneris claras expressit amore togatas.

Claræ matronæ sunt adulteræ, toga alba indutæ, & fuit Vectius Tiberii Cæsaris adulterio nobilitatus. C. Plin. lib. 29. cap. 1. quem vult Sammonicus libidine victum, imitatum toga alba matronas prostituti pudoris convictas, ita antea concipiebatur.

Allia præcepit Titini sententia Vecti,
Qui veteri claras expressit more togatas.

Licet non ignorem de comœdiis togatis intelligi posse. Horat. in Arte:

Vel qui prætextas, vel qui docuere togatas.

D. Juvenal. sat. 1. in limine:

——— *Recitaverit ille togatas.*

Erat & ea pœna recepta, ut adulteras è saxo deturbarent Capitolino. L. Seneca lib. 1. Declamat. 3. lex, *Incesta de saxo dejiciatur*, Thema, *incesti damnata, antequam dejiceretur de saxo, invocavit Vestam, vixit dejecta, repetitur ad pœnam.* Ista quidem epigraphe est. Arellius Fuscus pater. *Erat præruptus locus, & immensæ altitudinis, tibi dicebam, incestam lex mori voluit, stat moles abscissa in profundum, frequentibus exasperata saxis, quæ aut elidant corpus, aut de integro gravius impellant, inhorrent scopulis enascentibus latera, & immensæ altitudinis tristis aspectus, electus potissimum locus, ne damnati sæpius dejiciantur.* Recte Nicolaus Faber *legem scholæ* seu exercitamenti esse ait, nam sacerdos adultera viva defodiebatur, ut ex Juvenale sat. 4. Suetonio, Plinio, Plutarcho, & sexcentis aliis locis notissimum. Sed non tantum adulterio hanc pœnam statutam, sed & quibuslibet aliis criminibus, constat ex Dionysio Halicarnasseo lib. 8. & licet colligere ex Modestino IC. *lib. 25. ff. de pœnis.* Ita in *proditores* animadversum, exemplum habes de Manlio Capitolino apud T. Livium 1. Decad lib. 6. auctorem de vir. Illustrib. cap. 24. & in *transfugas* ex 3. Decad. lib. 4. aut in *obsides*, quorum cives defecissent, eadem illa Decade lib. 5. de Philea Tarentino, ita & in Spurium Cassium animadversum, ex Halicarnasseo loco proxime supra laudato, & in Pituanum, C. Tacit. lib. 2. Annal.

Denique si ad originem ritum istum placeat revocare, in falsos testes primum stabilitum reperiemus. A. Gell. lib. 11. c. 18. idque præceptum Xviralibus tabulis, sed procedente deinde tempore abrogatum, eodem Gellio scribente libro 20. cap. 1. nihil in re vulgatissima morari operæ pretium. T. Lucret. Carus libro 3.

Carcer, & horribilis de saxo jactu' deorsum,
Verbera, carnifices?

Q. Horat. lib. 1. Satyr. 6.

Tune Syri, Damæ, aut Dionysi filius, audes
Dejicere è saxo cives?

Fontes respicimus si coërcitionis in adulteros constitutæ, ad Romuli tempora eam referemus, nam Halicarnasseus lib. 2. refert eum legem in illos tulisse, sed non explicat: hanc ego fuisse existimo, ut cognati cum viro unà in concilium convocati de adultera judicarent. diligenter C. Tacit. lib. 13. Annal. *Pomponia Græcina insignis fœmina, Plautio, qui ovans se de Britannis retulit, nupta, ac superstitionis externæ rea, mariti judicio permissa, isque prisco instituto, propinquis coram, de capite famaque conjugis cognovit, & insontem nuntiavit.* priscum institutum interpretor legem à Romulo primis nascentis Urbis temporibus latam. adde T. Livii non obscurum locum. 4. Decad. lib. 9. de Bacchanaliorum abrogatione: *Mulieres damnatas cognatis, aut in quorum manus essent, tradebant, ut ipsi in privato animadverterent in eas.* C. Sueton. in Tiberio cap. 35. *Matronas prostratæ pudicitiæ, quibus accusator publicus deesset, ut propinqui, majorum more, de communi sententia, coërcerent, author fuit.* Valer. Max. lib. 6. cap. 3. tit. 12. *Consimili severitate senatus postea usus, Sp. Posthumio Albino & Q. Marcio Philippo Consulibus mandavit, ut de iis, quæ sacris Bacchanalium incestu usæ fuerant, inquirerent, à quibus cum multæ essent damnatæ, in omnes cognati intra domos animadverterunt.* Lex Romana antiquissima, & à Romulo lata, ut supra hoc libro admonui, & Stephanus Pighius diserte: *Adulterii convictam, vir & cognati, uti volent, necanto.* Signantissime Callistus, cap. *sicut alterius* 7. q. 1. in jure canonico: *Alterius uxor nec adulterari, nec judicari ab alio, nisi à viro permittitur.* Adi ad Danielem Venatorium 6. lib. Instit. Canonicar. tit. 16. Aurelius Prudent. lib. in Q. Symmach. Romam alloquitur:

Cùm te pestifera premeret Maxentius aula,
Lugebas longe damnatos carcere centum,
Ut scis ipsa, patres, aut sponsus fœdera pactæ
Intercepta gemens, diroque satellite rapta,
Immersus tenebris, dira inter vincla luebat.
Aut si nupta thorum Regis conscendere jussa,
Cœperat impurum domini oblectare furorem,
Morte maritalis dabat indignatio pœnas.

Insequutus deinde Numa aliam super eodem crimine legem tulit. A. Gell. lib. 4. Noct. Atticar. cap. 3. tenor & capita legis illius habentur hæc apud Festum Pompejum lib. 14. in voce *pellices. Pellex aram Junonis ne tagito, si taget, Junoni crinibus demissis agnam fœminam cædito.* Sed quæ pœna à Romulo indicta? multiplex sane ea, nec facile constituere. M. Fabius *matronas stupri damnatas pecunia mulctabat.* T. Liv. 3. Decad. lib. 5. in principio. D. Augustinus ex illo, ut apparet, Civit. Dei lib. 3. cap. 5. id ipsum prodidit. Alii *relegatione*, cujus rei fides à Suetonii Augusto cap. 65. Plin. junior lib. 6. epist. 31. Ulpian. *l. 43. ff. de ritu nupt.* Andreas Alciat. Parerg. lib. 5. cap. 8. ut omittam consuetudinem illam portentosam, qua solitum *raphanum in anum impingere, & evulsis pilis calidum cinerem inspergere in vulnera*, ita sonant verba Scholiastis Aristophanis in Nebulas. Hartungus Dec. 2. cap. 8. §. 2. Nonnulli *capitali supplicio*, quod & à barbaris constitutum reperies apud Ludovicum Rom. patricium Navigation. suar. lib. 5. cap. 8. & Brocardum Monachum terræ sanctæ Descript. pag. 284. & à Græcis. Philostratus Lemnius de vit. Sophistar. in Hermocrate pag. 605. licet, inquit ob adulterium ἀποκτείνειν, *interficere.* Heliodor. Æthiop. libr. 1. pag. 21. in Aureliano principe scribit Fl. Vopiscus, idemque Suetonius in Julio cap. 48. idipsum *gladio punire* dixit Constantinus Aug. *l. 6. ff. de leg. Jul. de adult.* Albertus in *l. transigere.* C. de Transact. & Baldus in *l. siquidem C. de contrah. & committ. stip.* D. Hieronym. in epistola de muliere septies icta: mors illa penes maritum erat. M. Cato in Orat. de dote, apud A. Gellium lib. 10. cap. 23. quod jus primum patris fuit, non vero mariti, ut jam observatum. Dotem etiam, ut antea dixi, amittebant, adde IC. Alexandrum in l. *Si cum dotem, ff. de solv. matrim.* & l. *consensu C. de repud.* L. Sen. lib. 2. Controv. 8. de adultera, *ut multiplicatam dotem perdat, plus tamen ex quæstu habet.* Legimus & in historia C. Marium damnasse Ticinium, *qui uxorem falso adulterii titulo repudiavit, ut dotem consequeretur*, ut ait Valer. Maxim. lib. 8. cap. 2. Multa curiose, & docte, ut semper solet, disquisivit J. Lipsius lib. 4. Taciti sui, quæ inde repete, & I. Borcholten IC. ad tit. 18. libri 4. Institution. Imperial.

Sed à rudioribus illis priscis seculis ad cultiora florentis reip. tempora ascendamus. ab Augusto lata est lex Julia coërcendis adulteriis, stuprisque. Sueton. in eo cap. 34. *Leges retractavit, & quasdam ex integro sanxit, ut sumptuariam, & de adulteriis, & de impudicitia, & de ambitu, de maritandis ordinibus.* Delendam ex MS. codice censent priorem illam copulam &, sed parum interest. Omitto historicos. Q. Horat. lib. 4. od. 15.

Non qui profundum Danubium bibunt,
Edicta rumpent Julia.

Ejusdem libri od. 5. effuse in legis Juliæ hujus laudem excurrit.

Nullis polluitur casta domus stupris,
Mos & lex maculosum edomuit nefas,
Laudantur simili prole puerperæ,
Culpam pœna premit comes.

Lepidissima ea est altercatio inter Italum & Germanum, hoc disticho eleganti comprehensa:

Ut nos vina juvant, sic vos Venus improba vexat,
Proposita est Veneri Julia, nulla mero.

M. Mar-

M. Martial. lib. 5. epigr. 76.

Quæ legis causa nupsit tibi Lælia Quinte,
Uxorem potes hanc dicere legitimam.

Et lib. 6. epigr. 22.

Ne lex Julia te notare possit:
Non nubis, Proculina, sed fateris.

D. Auson. epigr. 88.

Jurisconsulto, cui vivit adultera conjux,
Papia lex placuit, Julia displicuit.

Videtur illam jam veluti obsoletam, postliminii jure reduxisse Domitianus. Martial. libro 6. epigram. 2.

Lusus erat sacræ connubia fallere tædæ,
Lusus & immeritos exsecuisse mares.
Utraque tu prohibes Cæsar.

D. Juvenal. sat. 2. v. 36. & vetus scholiastes ibidem:

——— Ubi nunc lex Julia dormis?

Sed quæ ejus pœna? relegationem censuit Yvo Villiomarus, Robertus Titius mortem, ex Juvenale loco laudato:

——— leges revocavit amaras
Omnibus, atque ipsi Veneri, Martique timendas.

Hujus severitatem ut evitarent matronæ, & ut liberius peccarent, specie matrimonii prætenta, eunuchos in maritos accipiebant, qui non tam mariti, quam mœchi censebantur. Martial. libro 6. epigram. 2.

At prius ô mores! & spado mœchus erat.

Ejusdem libri epigram. 67.

Cur tantum eunuchos habeat tua Gellia, quæris
Pannice?

Et epigram. 22. ibidem:

Quod nubis, Proculina, concubino,
Et mœchum modo, nunc facis maritum.

Idem lib. 1. epigr. 75.

Mœchus erat, poteras tamen hoc tu, Paula negare,
Ecce vir est, nunquid, Paula, negare potes?

Incertus, sed vetus Poëta apud C. Suetonium in Othone c. 3.

Cur Otho mentito sit, quæritis, exul honore?
Uxoris mœchus cœperat esse suæ.

Denique adulterium pejus perjurio reputabat Thales. Laërt. in vita ejus, & Sibylla Erithræa *Deum maxime adulterio irritari* vaticinabatur, ut refert Lactantius Firmianus lib. de Ira Dei cap. 22. *idololatria gravius* illud ipsum prædicat D. Joannes Chrysostomus in D. Joan. homil. 62. Euphron. vetus Poëta apud Stobæum Serm. 6.

οὐκ ἐςὶ μοιχοῦ μεῖζον οὐδὲν κακόν.
Non est adulterio majus ullum malum.

Cap. XXV.

De legibus inter sicarios, & legibus veneficii ac parricidii.

Crimen inter *sicarios* dictum est, si ferro, aut telo cædes facta esset: *veneficium*, si veneno: si parentibus, aut propinquis nex allata, *parricidium*. Sicarii à *sica* dicti. *Sicam* ferreum cultrum fuisse, scribit *Justinianus* libro quarto Institutionum. Qualis vero gladius fuerit, docet *Josephus Antiquitatum* Judaicarum libro vigesimo. *Sicarii*, inquit, *latrones* sunt, cultellis utentes, magnitudine similibus acinacibus Persicis, recurvis, & similibus iis, quæ à Romanis *sicæ* dicuntur: unde & qui latrocinantur, nomen sumpserunt. Hi gladii breves erant, ita ut occultari sinu vestis possent, & facile nec opinantes confodi, & maxime in turba possent. De crimine inter *sicarios*, & *veneficii* præter antiquas, quarum memoria obliterata est, extat *Cornelia lex*, quam tulit *Cornelius Sulla* Dictator anno IↃCLXXIII. cujus hæc reperiuntur capita.

Judex quæstionis cum iis judicibus, qui ei obvenerint, de ejus capite quærito, *qui hominem occiderit*, cujusve dolo malo incendium factum erit, quique hominis occidendi, furtive faciendi causa cum telo ambulaverit. *Judex quæstionis* cum iis judicibus, qui ei obvenerint, de ejus capite quærito, *qui venenum* malum hominis necandi causa fecit, fecerit, vendiderit, emerit, habuerit, dederit. Deque ejus capite quærito, qui *tribunus militum* legionibus quatuor primis, quive *quæstor*, *tribunus* plebis, *triumvir capitalis*, triumvir agris dandis, assignandis. *Consul, Dictator, prætor, magister equitum*, quive magistratum habuerit, quive in senatu sententiam dixit: dixerit: qui eorum coït, coïerit, convenit, convenerit, consensit, consenserit, quo quis falsum judicium profiteretur, ut quis innocens conveniretur, judicio publico condemnaretur. Deque ejus capite quærito, qui testimonium dolo malo dixerit, quo quis publico judicio rei capitalis damnaretur, quive *magistratus, judexque* quæstionis ob capitalem causam pecuniam acceperit, ut publica lege reus fieret. Qui contra hanc legem fecerit, is *in insulam deportetur*, & bonis omnibus spolietur. Marcian. *ff. ad leg. Cornel. de sicar. Theophilus.* Ea lege excepti erant, qui proscriptione Sullana ob relata civium Romanorum capita pecunias ex ærario acceperant. *Suetonius in Cæsare.* Ejusdem etiam hoc caput fuit, ut cum in consilium iri oporteret, *quæsitor* à reo quæreret, clam an palam de se sententiam ferri vellet. *Cicero* pro Cluentio. Item: Ut si quis domi suæ necatus erit, is, qui servos, qui ante quæstionem fugerint, pervestigarit, & indicarit, in singulos servos, quos ejus cædis convicerit, quinos aureos ex bonis occisi: aut si inde redigi ea quantitas non possit, ex publico accipiat. Ut de his, qui ante quæstionem habitam fugerint, si aperto testamento liberi scripti inveniantur, judicium *inter sicarios* fiat, ita ut è vinculis caussam dicant, & convicti perinde ac servi puniantur: & ei qui convicerit, deni aurei præmii nomine dentur ex bonis damnati. *Cajus* lib. 25. ff. ad S. C. *Silanian.* Hujus legis meminit *Seneca* lib. 1. de Providentia, & libro Declamat. tertio: item in ludo, quem de morte Claudii Cæsaris composuit.

DE LEGIBUS PARRICIDII.

Lex de parricidis.

Parricidii nomine primum cujuscunque hominis cædem complexi sunt, teste *Plutarcho*: & *Festus* ait, *parricidam*, sive, ut aliis placet, *patricidam* non eum dictum fuisse, qui parentes, sed qui qualem-

cunque hominem occidisset. Quare veteres de *parricidio* leges omnes in genere de cæde cujuscunque hominis, non autem parentum loquuntur. Neminem enim prisci Romani tam nefarium esse arbitrabantur, qui parentibus necem inferret: quin etiam sero admodum Romæ tale facinus est patratum. Primam de iis, qui parentes occidissent, legem latam fuisse opinatur *Carolus Sigonius* tum, cum *L. Hostilius* patrem interfecit, aliquanto post bellum *Annibalis*: quam legem ipse putat fuisse hujusmodi. Si quis parentes occiderit, aut verberaverit: ei damnato obvolvatur os folliculo lupino, soleæ ligneæ pedibus inducantur, & in carcerem ductus ibi sit tantisper, dum paretur ei culeus, in quem conjectus in profluentem præcipitetur. Conjecturam hujus legis capit ex *Livii* epitoma, *Cic. Rhetoricis* ad Herennium, & *Plauto* in Vidularia apud *Nonium*. Hanc legem putat *L. Cornelium Sullam* constituta publica quæstione, repetiisse, & confirmasse, nihil autem addidisse.

Pompeja lex.

Secuta postea est *Pompeja*, quam tulit *Cn. Pompejus Magnus* Consul cum *M. Crasso* II. anno IↃCXCVIII. cujus hæc reperiuntur capita: *Prætor*, qui *ex hac lege quæret*, de ejus capite quærito, qui patrem, matrem, avum, aviam, fratrem, sororem, patruelem, matruelem, patruum, avunculum, amitam, [*materteram*] consobrinum, consobrinam, uxorem, virum, generum, socerum, vitricum [*novercam*] privignum, privignam, patronum, patronam, occiderit. Cujusve dolo malo id factum erit, sive conscius fuerit. Deque ejus matris capite quærito, quæ filium, filiamve occiderit, & avi ejus, qui nepotem occiderit, ejusque qui emit venenum, ut patri daret, quamvis non potuerit dare. Is si confessus erit, virgis sanguineis verberatus: deinde culeo insuatur cum cane, gallo gallinaceo, & vipera, & simia, deinde in mare profundum culeus jactetur. *Marcianus*, *Modestinus* de parricidiis, *Justinianus* Institution. lib. 4. de judiciis publicis, & alii.

CAPUT XXVI.

De legibus falsi.

Cornelia lex.

C*rimen falsi* latissime patuit. Nam omnia, quæ falso dicta, aut scripta, aut facta in alterius damnum essent, hoc nomine complexi sunt. *De falso* antiquæ fuere leges, sed certos non habuere prætores. *L. Cornelius Sulla* Dictator & Consul cum *Qu. Cæcilio Metello*, anno IↃCLXXIII. relatis legibus certum etiam prætorem huic crimini addidit, *Cicerone* teste. Ex ejus lege de falso hæc capita extant.

Prætor qui ex hac lege quæret, de ejus capite quærito, *qui testamentum amoverit*, celaverit, eripuerit, deleverit, interleverit, subjecerit, resignaverit: quique testamentum falsum scripserit, signaverit, recitaverit dolo malo, cujusve dolo malo id factum erit. Qui sibi legatum, fideicommissumque adscripserit, *Qui nomine prætoris* literas falsas reddiderit, edictumque falsum propofuerit. Deque ejus capite quærito, qui ob falsas testationes faciendas, testimoniave falsa invicem dicenda dolo malo coierit, quique judicem corruperit, corrumpendumque curarit.

Deque ejus capite quærito, *qui nummos aureos* partim *raserit*, partim tinxerit, vel finxerit, qui in aurum vitii quid indiderit, qui argenteos nummos adulterinos flaverit, qui cum prohibere tale quid posset, non prohibuerit. Qui nummos stanneos, plumbeos, emerit, vendiderit dolo malo, eique damnato aqua & igni interdicito. ff. ad *leg. Cornel. de falso*. Meminit ejus & *Cicero* lib. 3. de Nat. Deor. & *Suetonius* in Augusto.

CAPUT XXVII.

De legibus de vi.

V im dixerunt *injuriam*, quæ inferebatur alicui, sive in Urbe, sive in agro, sive armatis hominibus, sive inermibus. De hac primis temporibus fere judicabant ex legibus de *majestate & de sicariis*. Ultimis autem temporibus leges de ea latæ sunt.

Plautia lex.

Plautia à P. Plautio tribuno plebis lata est adjuvante *Qu. Lutatio Catulo* Consule, cum *M. Æmilio Lepido* anno IↃCLXXV. cujus hæc videntur fuisse capita: Is cujus hæc quæstio erit, de ejus capite quærito, qui adversus rempublicam conjuraverit, insidias senatui fecerit, magistratibus vim attulerit, qui cum telo in publico fuerit, aut seditionis causa loca occuparit, alienasve ædes saxis, ignibus, aut ferro occuparit, deque iis quotidie quærito. Itemque *de ejus capite quærito*, qui possessorem è fundo hominibus armatis dejecerit dolo malo, aut armatis objectis, ut inde profugeret, causam attulerit, prohibetoque, ne prædium, unde dejectus possessor sit, usucapiatur. Eis damnatis aqua & igni interdicito.

Capita hæc collecta sunt à *Carolo Sigonio* ex judiciis, quæ hac lege facta sunt, quorum memoria est apud *Suetonium*, *Sallustium* in oratione in Ciceronem, *Dionem* lib. 39. *Ciceronem* & alios. Et hac lege, inquit *Sigonius*, judicia de vi omnia facta sunt usque ad *Cæsarem* Dictatorem, eaque multa capita legis *de sicariis*, & *majestate* comprehensa sunt.

Clodia lex.

Memoratur & *Clodia*, quam tulit *Pub. Clodius tribunus* plebis, *L. Calpurnio Pisone Cæsonio*, *A. Gabinio* Consulibus anno ıↄcxcv. Ut de iis qui cives Romanos sine judicio populi, indictaque causa necassent, quæstio haberetur. Tulit autem ob *Ciceronem* & alios, à quibus necati erant *Catilinarii*, quamvis nominatim de Cicerone nullam faceret mentionem. *Vellejus* lib. 2. *Dio* lib. 38. *Cicero* lib. 3. ad Attic.

Pompeja lex.

Cnejus inde *Pompejus* in tertio Consulatu anno ıↄcci. *legem tulit de vi*, qua nominatim cædem in Appia via factam, & incendium curiæ, & domum *M. Lepidi Interregis* oppugnatam comprehendit, & pœnam graviorem, & formam judicii breviorem. Capita ejus ab *Hottomanno* hæc sunt collecta: Ut priusquam causa de vi ageretur, testes per triduum audirentur, dicta eorum judices consignarent, quarta die adesse omnes in diem posterum juberentur, & coram accusatore ac reo pilæ, in quibus nomina judicum inscripta essent, æquarentur: dein rursus postera die sortitio fieret unius & xxc. qui numerus cum sorte obtigisset, ipsi protinus sessum irent: tum ad dicendum accusator duas horas, reus tres haberet, reusque illo eodem die judicaretur: prius autem quam sententiæ ferrentur, quinos ex singulis ordinibus accusator, totidem reus rejiceret: ita ut numerus judicum relinqueretur, qui sententias ferrent, quinquaginta & unus. *Asconius* in Milonianæ argumento. *Dio* libro 40. *Cicero* libro 4. de Finibus, & ad Atticum libro 10. *Cæsar* libro 3. de Bello civili. Hanc legem in hunc numerum referri non debere *Sigonius* vult.

Julia lex.

Post legem *Pompejam Julia* lata est à *C. Julio Cæsare* Dictatore, cujus tenuis memoria extat. Unus enim tantum meminit *Cicero*, qui in Antonium inquit, lege, quam *Antonius* Consul post mortem Cæsaris promulgarat, ut de vi damnati ad populum provocarent: obrogari legi *Cæsaris*, quæ jubet ei, qui de vi damnatus sit, aqua & igni interdici, quam pœnam non à Cæsare primum irrogatam esse constat. Neque vero *lex Antonii* inter leges est referenda, quia tantum sit promulgata, non lata. Ita *Carolus Sigonius*.

Pedia lex.

Postero autem anno *Q. Pedius* cum *C. Octavio* Consul legem tulit nominatim *de Cæsaris interfectoribus*, quæ sive de vi, de sicariis, sive de majestate dicatur, pro lege non est habenda, cum neque in universum, neque in futurum sit lata. Hujus meminit *Vellejus* lib. 2.

Demum *C. Cæsar Augustus* leges tulit de vi publica, & de vi privata. *Publicam* appellans, ut inquit *Justinian.* quæ armis, *privatam*, quæ sine armis esset facta. Prioris legis hæc capita fuerunt.

Qui arma, tela domi suæ, in villa, agrove præter usum venationis, vel itineris, vel navigationis coëgerit præter ea, quæ quis promercii causa habuerit, hæreditateve ei obvenerint. *Qui turbæ, seditionisve faciendæ* consilium inierint, servosque aut liberos homines in armis habuerint. *Qui pubes* cum telo in publico fuerit. *Qui pessimo exemplo* convocata seditione villas expugnaverint, & cum telis, & armis bona rapuerint. *Qui ex incendio* rapuerit aliquid præter materiam. *Qui puerum, vel fœminam*, vel quemquam per vim stupraverit, qui in incendio cum gladio, aut telo rapiendi causa fuerit, vel prohibendi dominum res suas servare. *Qui hominibus armatis* possessorem domo, agrove suo, aut navi sua dejecerit, expugnaverit concursu, utque id staret, homines commodaverit. *Qui cœtu, concursu*, turba, seditione incendium fecerit, quique hominem dolo malo incluserit, obsederit, quive fecerit, quo minus sepeliatur, qui magis funus diripiatur, distrahatur, quive per vim sibi aliquem obligaverit. *Qui cum imperium*, potestatemve haberet, civem Romanum adversus provocationem necaverit, verberaverit, jusseritque quid fieri, aut quid in collum injecerit, ut torqueatur, si legatorum, oratorum, comitumque quem pulsaverit, sive injuriam fecerit. *Qui reum vinxerit*, impedieritve, quo minus Romæ intra certum tempus adsit. *Qui dolo malo fecerit*, quo minus judicia tuto exerceantur, aut judices, ut oportet, judicent: vel is, qui potestatem, imperiumve habebit, quam ei jus erit, decernat, imperet, faciat. *Qui ludos, pecuniamve* ab aliquo invito publice, privatimve, per injuriam exegerit. *Qui cum telo dolo malo* in concione fuerit, aut ubi judicium publice exercebitur, præter eum, qui propter venationem habeat homines, qui cum bestiis pugnent. *Qui convocatis hominibus* vim fecerit, quo quis verberetur, & pulsetur, neque occisus homo sit. *Qui ædes alienas*, aut villas expilaverit, effregerit, expugnaverit, si quidem in turba cum telo fecerint. *Qui nova vectigalia* exercuerint. Prætori, cui exercitio hac lege obvenerit, eam, si proficiscatur, mandare liceto. Damnatis *de vi publica* aquæ, & ignis interdictio esto.

Hæc autem capita omnia ſunt *in Digeſtis ad legem Juliam* de vi publica, ex *Marciano*, *Scævola*, *Ulpiano*, *Mæciano*, *&* *Paulo*. Addit *Paulus* armatos non utique eos intelligendos eſſe, qui tela habuerunt: ſed etiam qui quid aliud, quod nocere poteſt, & telorum appellatione omnia, ex quibus ſinguli homines nocere poſſunt, accipi. Cæterum qui telum tutandæ ſalutis ſuæ cauſa gerunt, non videri homines occidendi cauſa portare.

Capita vero legis *de vi privata* hæc fuerunt: *Qui cœtum*, *&* *concurſum* fecerit, quo minus quis in jus producatur, quive quæſtionem de alterius ſervo habuerit. *Qui quem ex agro ſuo* hominibus congregatis ſine armis dejecerit. *Qui creditor* ſine authoritate judicis res debitoris occuparit. His damnatis tertia pars bonorum publicetur. Neque ſenator, neque decurio ſit, aut ullum honorem capiat, neve in eum ordinem ſedeat, neve judex ſit. Hæc ex *Scævola*, *Paulo*, *Ulpiano*, *Modeſtino*, *Digeſtis* ad legem Juliam de vi privata.

Cornelia lex.

De injuriis etiam legem tulit *L. Cornelius Sulla Felix* Dictator & Conſul cum *Q. Cæcilio Metello Pio*, anno Urbis IↃCLXXIII. quam hic referre placet. Capita ejus memorantur iſta: *Ut in eos qui quempiam pulſaſſent*, verberaſſent, domumve alienam vi introiſſent, judicium daretur. Ut in eo judicio non eſſet, qui ageret, gener, ſocer, vitricus, privignus, ſobrinuſve eſſet, propiuſve eorum quemquam ea cognatione, affinitateve attingeret, quive eorum cujus, parentiſve cujus eorum patronus eſſet. *Ut filiusfamilias* ex omni cauſa injuriarum ageret, ut actori jusjurandum deferre liceret reo, an injuriam fecerit. *Si quis librum ad infamiam alicujus ſcripſerit*, compoſuerit, ediderit: dolove malo fecerit, quo quid eorum fieret: etiamſi alterius nomine ediderit, vel ſine nomine: vi de ea re agere liceret: & ſi condemnatus ſit, qui id fecit, inteſtabilis ex lege eſſe jubetur. *Ulpianus* l. 5. ff. de injur.

CAP. XXVIII.

De peculatu, reſiduis, & ſacrilegio.

Peculatus dictus eſt furtum pecuniæ publicæ, & *peculator*, qui furtum pecuniæ commiſit, teſte *Aſconio*. Nomen autem accepit, ut ſcribit *Feſtus*, *à pecore*, quia ab eo initium ejus fraudis eſſe cœpit. Siquidem ante æs, aut argentum ſignatum ob delicta pœna graviſſima erat duarum ovium, & triginta boum. Ut autem cæteræ quæſtiones, ſic etiam *peculatus* primis temporibus certum *prætorem* aut *quæſitorem* non habuit: ſed lege, prout uſus incidebat, *prætoribus* aut etiam *Conſulibus* mandabatur. Poſtquam autem quæſtio repetundarum perpetuo conſtituta proprium *prætorem* eſt nacta, tum vero quæſtio etiam peculatus præcipuo prætori eodem modo mandata eſt. Id vero ante Dictaturam *L. Sullæ*, id eſt, ante annum IↃCLXXI. Qua tamen lege acceperit, adhuc inveniri non potuit. Hæc *Carol. Sigonius*.

Petillia lex.

Franciſcus Hottomannus Petilliam de peculatu legem commemorat ex *Livii* lib. 38. quæ lata eſt à *Q. Petillio tribuno* plebis, anno IↃLXVI. *M. Æmilio Lepido*, *C. Flaminio Nepote* Coſſ. Vellent, juberent, quæreretur, quæ pecunia capta, ablata, coacta ab Rege Antiocho ſit, quique ſub ejus imperio fuerint: quod ejus in publicum relatum non eſſet, uti de ea re *Ser. Sulpitius prætor* urbanus ad ſenatum referret. Addit *Livius:* Omnes tribus, uti rogas, juſſerunt.

Julia lex.

Præter hanc nulla fere de hoc crimine lex extat, niſi *Julia*, quam tulit *C. Julius Cæſar*, quaque *peculatum*, *ſacrilegium*, & reſiduas pecunias eſt complexus. Ejus legis capita in *Digeſtis* hæc extant: Prætor, qui ex hac lege quæret, de eo quærito, qui ex pecunia ſacra religioſa abſtulerit, interceperit, in ſuam rem verterit, aut quo quis auferat, intercipiat, vel in rem ſuam vertat, fecerit. *Qui in aurum, argentum*, æs publicum quid inciderit, immiſcuerit, aut quo quid indatur, immiſceatur, fecerit dolo malo, quo id pejus fiat. *Quique tabulam æream*, formamve agrorum, aut quid aliud continentem refixerit, vel quid inde immutaverit, & ei aqua & igni interdicatur, atque pecunia ab hærede repetatur. *Quique publicam pecuniam delegatam* in uſum aliquem retinuerit, neque in eam rem conſumpſerit. Item de eo, apud quem ex locatione, emptione, alimentaria ratione, ex pecunia, quam accepit, aliave qua pecunia reſedit, is damnatus amplius tertia parte, quam debet, ſolvat. *Ulpian.* lib. 1. ff. eod. *Paulus* ſententiarum lib. 5. cap. 29. & lib. 2. ff. ad *legem Juliam de peculatu*. *Reſiduæ* autem *pecuniæ*, ut & hoc addam, dicebantur, quæ apud eum, qui publicam pecuniam adminiſtraret, ſupererant, cum vel in uſum publicum erogari, vel in ærarium referri deberent: *Paulus* lib. 22. ff. ad legem Juliam de peculatu. *De reſiduis pecuniis* legem ante hanc *Juliam* tuliſſe C. Cornelium tribunum plebis, ex oratione *Ciceronis pro Sulla* cognoſcitur.

Caput XXIX.

De ambitu.

Ambitum appellarunt crimen illud, quo quis se in ambiendo magistratu obstrinxit. *Ambire* vero erat *petere*, verum studiosius, impensiusque, quam mores, legesque civitatis ferebant. *De ambitu Cicero* libro de petitione Consulatus ad Q. Fratrem, *Carolus Sigonius* lib. 2. de judiciis, & ex eo nos, libro de *magistratibus* multa diximus. Hic tantum leges de ambitu, vel potius contra ambitum latas recitabimus.

Lex de toga candida.

Primæ legis, quæ ad ambitum pertineret mentio est apud *Livium* lib. 4. *L. Pinario*, *L. Furio*, *tribunis* militum Consulari potestate, anno CCCXII. qua togæ candidæ usus est interdictus. Placuit, inquit *Livius*, senatui tollendæ ambitionis causa, tribunos legem promulgare, *ne cui album investimentum* addere petitionis causa liceret. Vicerunt tribuni, ut legem perferrent. Quo in loco, ut hoc obiter moneam, in vestimentum, duabus distinctis vocibus legendum *Justus Lipsius* lib. 4. Antiquar. lectionum, cap. 15. monet: ut sensus sit, vetuisse legem *album addi* in vestem, id est, cretam, gypsum, & similia, quibus togas suas ornare petituri solebant, ex quo & nomen manavit *candidati*. Hanc tamen legem observatam non esse, satis constat.

Pratelia lex.

Livius tamen *de ambitu* primum latam esse *C. Fabio*, & *C. Plautio* Coss. scribit anno CCCXCVIII. adversus eos, qui nundinas, & conciliabula præfandi causa obirent. De *ambitu*, inquit, à *C. Pratelio tribuno* plebis, authoribus patribus tum primum latum ad populum est, eaque rogatione novorum maxime hominum *ambitionem*, qui nundinas & conciliabula obire soliti erant, compressam credebant. Verum & hanc legem tacito post consensu abrogatam existimare possumus, quippe cum *petitores magistratuum* etiam in provincias ad coloniarum, & municipiorum gratiam colligendam accurrisse constet. Anno inde CCCCXXXIX. *C. Manium Dictatorem* quæstiones exercuisse scribit adversus eos, qui magistratuum petendorum causa coïtiones fecissent, quod adversus rempublicam essent.

Bæbia Æmilia lex.

Post autem anno IↃLXXI. leges de ambitu latæ sunt, à *M. Bæbio*, *L. Æmilio* Coss. ut scribit *Livius*. Verum cujus sententiæ eæ fuerint, non addit. *Carol. Sigonius* opinatur, *Æmilium* tulisse legem adversus suffragationes & coïtiones: *Bæbium* autem adversus largitiones.

Anno inde IↃXCIV. *lex de ambitu* lata est, Consulibus *Cn. Cornelio Dolabella*, & *M. Fulvio Nobiliore*, teste *Livio* in Epitomis. Putat vero *Sigon.* hac primum lege capitali pœna cautum esse, ne suffragia donis ac pecunia emerentur. Scribit tamen *Plutarch.* in *Coriolano*, se nescire, quis primus populum largitione corruperit: sero tamen largitionem factitatam, satis constare. Itaque ad eadem tempora illud pertinet *Polybii*, qui scribit, ætate sua *ambitum* capitalem fuisse, id est, exilii pœna vindicatum esse, & est apud *Plin.* lib. 35. *Qu. Coponium* ambitus damnatum, quod vini amphoram dedisset ei, cui suffragii latio erat.

Postquam autem populus in mandandis magistratibus uti tabella cœpit, quod *lege Gabinia* fieri cœptum esse, anno IↃCXIV. supra docuimus: tum leges illæ latæ sunt quarum *Cicero* meminit in 3. de Legibus: *Ne quis tabellam inspiceret*, ne rogaret, ne appellaret, quibus legibus studia suffragatorum sublata esse, inquit, qui eam sedulitatem in campum offerebant, ut quos rogarent, eorum etiam tabellam, ne forte deciperentur, vellent inspicere.

Maria lex.

C. inde *Marium tribunum* plebis legem tulisse *de ambitu*, anno IↃCXXXIV. ex *Plutarcho* elicitur. Ea lex ut ibidem scribit *Cicero*, pontes in comitiis fecit angustos, nempe, ne cui suffragatori ad rogandum locus in iis pateret. Cæterum qua lege quæstio ambitus perpetua constituta, & proprium prætorem adepta sit, est obscurum. Latam autem per hæc tempora facile crediderim. Siquidem anno IↃCXXXIX. eum una petiissent Consulatum *P. Rutilius*, & *M. Scaurus*, ut est in Bruto: non *Rutilius* solum, qui repulsam tulerat, accusavit ambitus designatum competitorem, sed *Scaurus* etiam absolutus *Rutilium*. Nec multo post *C. Marius*, ut addit *Plutarchus*, cum in præturæ petitione repulsus esset, accusatus est *de ambitu*, quia *Cassius Sabaconis* amici servus intra septa conspectus esset, inter eos, qui suffragium ferrent. *Marius* autem excusavit, se frigidam aquam, cum æstuaret, ab eo petiisse bibendi causa.

Quinetiam idem narrat, sextum ab eo Consulatum pecunia esse emptum, & *L. Sullam* in prætura repulsam passum, post, corruptis pecunia tribubus, eam esse adeptum.

Fabia lex.

Per hæc etiam tempora *lex Fabia* promulgata est de numero sectatorum, eaque à populo repudiata. Itaque *Cicero* pro Muræna dixit: Tenuiores *legi Fabiæ* de numero sectatorum restiterunt.

Acilia Calpurnia lex.

Anno inde IↃCXXCIV. *lex Acilia Calpurnia* lata est à *M. Acilio Glabrione*, & *C. Calpurnio Pisone* Coss. Ut qui ambitus damnati essent, iis neque magistratum capere, neque in senatu legi liceret, & pecunia mulctarentur. *Cicero pro Muræna*, pro Cornelio, & in eam *Asconius*. *Dio* lib. 36. ubi causam etiam ferendæ hujus legis indicat, in hæc verba scribens: Lex ab ipsis Consulibus promulgata est *de ambitu*, ut qui ejus convicti essent, iis neque magistratum gerere, neque senatores esse liceret, sed pecuniaria insuper eis mulcta irrogaretur. Postea enim quam tribunis suum antiquum jus restitutum est, cum multi senatoria dignitate ante à censoribus moti, eam recuperare conarentur, de omnibus magistratibus frequentes omnino coïtiones, conspirationesque fiebant. Eam legem Consules tulerunt, non quod ambitum odissent (nam & ipsi *ad Consulatum* contentissima favoris venatione pervenerant, diesque dictus ob eam rem fuerat Pisoni, isque unius atque alterius cujusdam intercessione, ne causam diceret, effecerat) sed coacti à senatu, idque hac de causa: Qui *ambitus rei* essent, iis acerbissimas pœnas statuere. *C.* quidam *Cornelius tribunus* plebis, intenderat, approbante idipsum populo. Senatus immodica supplicia denuntiando, videbat quidem terrorem hominibus injici, quod tamen ea extrema essent, neque accusatores reorum, neque qui eos condemnarent, facile reperiri posse. Ubi vero mediocres pœnæ propositæ essent, ibi & frequentes accusationes fieri, neque à damnando reo judices deterreri. His causis inducti patres rogationem eam emendare de eaque legem Consules ferre jusserunt. Ubi *dies comitiorum* advenit, quæ antequam fierent, nulla lex sanciri poterat, cum interim hoc libero tempore, qui dignitates ambiebant, multa facinora perpetrassent: & ne à cædibus quidem temperatum esset, decreverunt, ut contra hos etiam lex promulgaretur, & Consulibus satellitium daretur. Et post pauca: Denique tanta cura tum temporis caverunt, *ne quis largitionibus se corrumpi sineret*, ut præter pœnas, quas ejus rei manifestis infligebant, accusatoribus etiam honores haberent. Hactenus *Dio*.

Deinde *C. Julio Cæsare*, *C. Marcio Figulo* Coss. anno IↃCXXCIX. cum in dies *licentia ambitus* augeretur propter præcipuam *Catilinæ* & *Antonii* audaciam, censuit senatus, ut *lex ambitus* etiam cum pœna ferretur, eique rei *Q. Mutius Orestinus tribunus* plebis intercessit, authore *Asconio* in orationem in toga.

Inde *M. Tullio Cicerone*, & *C. Antonio* Consulibus, anno IↃCXC. commemoratur senatusconsultum & *lex Tullia* lata *de ambitu*. Senatusconsultum fuit hujusmodi: Si mercede conducti obviam candidatis issent, si conducti sectarentur, si gladiatoribus vulgo locus tributus, & item prandia si vulgo essent data, contra *legem Calpurniam* factum videri. *Cicero* pro Muræna.

Lex Tullia.

Lex Tullia fuit: Ne quis munus gladiatorium biennio, quo *magistratum* petiturus erat, ederet, nisi ex testamento præstituta die. *Ut senatoribus ambitus damnatis* aqua & igni ad annos decem interdiceretur. Ut in plebem pœna gravior esset, quam *lege Calpurnia* fuisset. Ut reis morbum excusantibus, pœna certa esset. *Cicero in Vatinium*, pro Sextio, pro Muræna, *Dio* lib. 37.

Eadem vero in lege continebantur etiam diversorum judicia, pecuniæ deprehensæ, sectatorum multitudo, prandia data, centuriæ descriptæ, locus gladiatoribus datus: quandoquidem hæc, ut *Murænæ ambitus* reo objecta, purgat *Cicero* in oratione pro eo.

Aufidia lex.

Biennio inde post *M. Valerio Messala*, *M. Pupio Pisone* Coss. lex ab *Aufidio Lurcone tribuno* plebis promulgata est, severior etiam quam *Tullia*. In qua novi hoc est, ut qui nummos in tribu pronuntiaverit, si non dederit, impune sit: sin dederit, ut quoad vivat, singulis tribubus sestertiûm XXX. debeat. *Cicero* ad Atticum.

Licinia lex.

Lex inde lata est *Licinia de sodalitiis*, à *M. Licinio Crasso* II. Consule cum *Cn. Pompejo* II. anno IↃCXCVIII. in qua pœnam graviorem constituit adversus eos, qui largitionem fecissent. *Dio* lib. 39. Meminit hujus legis *Cicero* pro Plancio multis verbis, ex quibus constat, latam fuisse *legem Liciniam* in eos, qui sodalitia, & qui ambitum commisissent, ut de sodalitiis judices ederentur, ab accusatore, sine rejectione, ut *de ambitu* judices sorte legerentur, rejectione reo & accusatori permissa. *Sodalitia* autem tum in hac, tum in aliis legibus complectebantur tribules decuriatos, populum descriptum, & sodales ad vim faciendam paratos, coïtionem cum petitoribus, & nummorum divisione.

Pom-

Pompeja lex.

Anno inde IↃCCI. cum magna inter Consulatus competitores, *Scipionem*, *Hypsæum*, & *Milonem* contentio esset, iique non solum largitione profusa, sed etiam factionibus, armati peterent, ut inquit *Asconius*, comitiis extractis, cum Kal. Januariis nulli essent Consules, inde v. Kalend. Martias per *Interregem Cn. Pompejus* solus Consul creatus statim iniit, & post diem tertium de legibus novis ferendis retulit: duas ex senatusconsulto promulgavit, unam *de vi*, alteram *de ambitu*: pœnam graviorem & formam judiciorum breviorem constituit. Utraque enim lex testes prius dari, deinde uno die atque eodem ab accusatore, & ab reo perorari jubebat, ita ut duæ horæ accusatori, tres reo darentur. Addit præterea *Dio*, Pompejum legisse omnes homines, ex quibus judices sorte ducendi essent, & *certum patronorum numerum* statuisse utrique parti, & laudatores sustulisse: adversus autem eos, qui ambitum fecisse arguerentur, eos quoque, qui simili de causa postulati fuerant, accusatores constituisse, magno præmio proposito. Nam quicunque duos reos fecissent, atque unum damnassent, ei impunitatem dedisse. *Plutarchus* item latum à Pompejo scribit, ne laudatores darentur, & numerum judicum centum sexaginta prodit. At *Asconius* inquit, *Pompejum* trecentos sexaginta ex amplissimo censu legisse, ex quibus sorte ducendi erant in quaque quæstione.

Julia lex.

Inde *C. Julius Cæsar* Dictator *ambitus* flammam restinxit, cum comitia magistratuum, alia sibi reservasset, alia populo concessisset: de qua re *Suetonius* in ipsius vita.

Postremo *C. Julius Augustus* comitiorum jus pristinum reduxit, ac multiplici pœna coërcito ambitu, *Fabianis*, & *Scaptiensibus* tribulibus suis die comitiorum, ne quid à quoquam candidato desiderarent, singula millia nummûm à se divisit, ut *Suetonius* prodit. Adjicit *Dio* libro 54. Augustum statuisse, ut qui largitionibus magistratum petiissent, quinquennio vacarent. Deinde vero cum *Tiberii* tempore comitia ad senatum, & à senatu ad Principem essent translata, *ambitus* omnis cessavit. Atque ita *lex Julia*, de qua scriptum est in *Pandectis*, teste *Modestino*, necessaria non fuit. Tantum de *legibus ambitus*.

CAP. XXX.

De pecuniis repetundis.

Inter quæstiones publicorum criminum prima fuit, & prima prætorem certum habuit hæc *de pecuniis repetundis*, de quibus quæ leges latæ fuerint, hoc capite docebimus. *Repetundæ pecuniæ* dictæ sunt, quas sive socii, sive cives privati à magistratibus, aut judicibus, aut publicis curatoribus judicio repetiverunt, quas illi aut *in provincia*, aut *in Urbe*; aut *ob jus* dicendum, aut ob judicandum, aut ob aliud aliquid publice curandum cepissent. Quod genus furti, cum exprimere vellent, *pecuniam ablatam*, captam, coactam, conciliatam, aversam dixerunt, quas voces cum *Cicero* in accusatione Verris *repetundarum* rei, tum legum veterum fragmenta celebrant. Ac *repetundarum* quidem *quæstio* primum constituta videtur sociorum & provinciarum causa, *adversus prætores*, *quæstores*, *legatos*, cæterosque, qui in provinciis cum imperio, aut potestate versarentur: unde *lex socialis* a Cicerone in Verrem vocatur: deinde ad urbanos etiam magistratus, judices, curatoresque translata, qui aliquid pecuniæ à privatis accepissent.

Porcia lex.

Primus autem *M. Porcius Cato*, cum ex prætura *Sardiniam* obtineret, sumptus provincialium in prætores coërcuit, anno IↃVI. de quo *Livius*: Sardiniam *M. Porcius Cato* obtinebat: fugati ex insula fœneratores, & sumptus, quos in cultum prætorum socii facere soliti erant, circumcisi, aut sublati: in veteri etiam plebiscito de *Thermensibus* nominatur *lex Porcia*, qua juberetur, quid quemque dare, præbere oporteret, his verbis: *Nei quis magistratus*, prove magistratu, legatus, neu quis alius facito, neive imperato, quo quis magis ii dent, præbeant, ab iisve auferatur, nisi quod ed. S. *ex lege Porcia* dare, præbere oporteret, oportebit. Per ea vero tempora cum nullis adhuc legibus hoc crimen vindicatum esset, hæc causa privata fuit, & extra ordinem cum senatusconsulto, à recuperatoribus cognita est.

Calpurnia lex.

Crescente autem in dies magis *magistratuum* in provinciis libidine, *L. Calpurnius Piso tribunus* plebis anno IↃCIV. *L. Marcio Censorino*, *M. Manilio* Coss. extitit qui legem tulit, qua non solum pœna graviore, ut verisimile est, hoc crimen vindicandum sanxit: sed etiam, ut certum hæc quæstio posthac haberet prætorem, instituit, ita ut nova lege opus non esset sociis, sed certum ad quem confugerent, prætorem haberent. *Cicero* libro 2. Offic. in Bruto.

Cæcilia lex.

Eodem tempore nominatur à *Valerio lex Cæcilia* lib. 6. cap. 9. cum ſcribit. *L. Lentulus* Conſularis *lege Cæcilia* repetundarum crimine oppreſſus, cenſor cum *L. Cenſorino* creatus eſt. Quam tamen legem *Sigonius* ait eandem cum *Calpurnia* fuiſſe, atque à duobus tribunis, *Cæcilio & Calpurnio* latam modo hoc, modo illo nomine appellari arbitratur, apud *Valerium Calpurniam*, pro *Cæcilia* oportere legi putat.

Junia lex.

Legem Calpurniam ſubſecuta eſt *Junia*, quam tulit, ut arbitratur *Sigonius*, *M. Junius Pennus*, qui *tribunus* plebis, teſte in Bruto *Cicerone*, fuit, *Mam. Aimilio Lepido*, *L. Aurelio Oreſte* Coſſ. anno ᴉↄcxxvii. qua lege præter litis æſtimationem exilium etiam damnato eſt irrogatum. Itaque *C. Cato*, qui Conſul fuit anno ᴉↄcxxxix. ea lege Macedonibus accuſantibus utraque pœna mulctatus eſt, de quo *Vellejus Paterculus* libro 2. *Cic.* in Verrem, & pro Balbo.

Servilia lex.

Poſt annos inde xxiv. *lex Servilia* lata eſt à *C. Servilio Glaucia prætore*, *C. Mario* vi. *Conſule*, anno ᴉↄclxiii. Cujus legis fragmenta hinc inde apud ſcriptores veteres ſparſa, hæc collegit *Carolus Sigonius*.

Qui prætor ex hac lege quæret, de iis quærito, qui *Conſules*, *Dictatores*, *prætores*, *magiſtri equitum*, aut alio magiſtratu pecuniam ab aliquo privato abſtulerint, ceperint, coëgerint, conciliarint, averterint, judicum, qui ex hac lege facti erunt, judicatio, litiſque æſtimatio eſto.

De hiſce, dum *magiſtratum*, aut imperium habebunt, eorum nomen deferri non licet.

Prætor, qui ex hac lege quæret, ei qui petet, *patronos ſumendi*, & repudiandi poteſtatem dato.

Prætor, qui jus inter peregrinos dicet, cdl. viros in perpetuum legito, qui in hac civitate judicent. Idem facito, uti cdl. viros legat, qui quotannis *de pecuniis repetundis* judicent.

Qui ex hac lege pecuniam petet ad eum *prætorem*, qui ex hac lege factus erit, eum unde petet, in jus educito, nomenque deferto.

Prætor, qui ex hac lege quæret, facito, ut is, qui nomen detulerit, *die viceſimo ex* cdl. viris, qui in eum annum facti erunt, centum adverſario ſuo legat, edatve. Quos vero is ediderit, ex iis is unde petetur, quinquaginta edito, legitove, qui judicent.

Prætor, qui ex hac lege quæret, facito, ut judicum & patronorum nomina in tabulis ſcripta habeat.

Prætor, qui ex hac lege quæret, facito, ut qui ita lecti erunt judices in eam rem, ejus perpetuo judices ſint.

Si is, unde petetur, prius Urbe ceſſerit, & in exilium abierit, quam ea res judicata erit, *prætor* ab iis item quærito, ad quos eam rem perveniſſe conſtiterit.

Prætor, qui ex hac lege quæret, facito, uti teſtes audiantur, ac citati omnes adſint teſtimonio dicendo.

Prætor, qui ex hac lege quæret, facito, uti teſtes interroget, *judices* pronuntiet, ne quis judex diſputet.

Prætori qui ex hac lege quæret, judicium in alium diem proferre jus ſit.

Si *prætor*, qui eam rem quæret ex hac lege, cauſam non noverit, ei amplius pronuntiare jus ſit.

Prætor qui ex hac lege quæret, cauſam ſemel à reo dictam in tertiam diem differto.

Extant hæc capita apud *Ciceronem* pro Poſthumo, pro Balbo, in Verrem, & apud *Aſconium*, in Epitoma *Livii* 70. & in duobus fragmentis *legis Serviliæ*, quæ ex æneis tabulis *Sigonius* exſcripta & ſuppleta inſeruit cap. 27. lib. 2. *de judiciis Romanorum*, ubi has *de repetundis* leges omnes recenſet.

Acilia lex.

Deinde poſt *Serviliam* legem lata eſt *Acilia*, à *M. Acilio Glabrione*, in qua illud fuit novi, ut neque ampliari, neque comperendinari reus poſſet. *Cic.* in Verrem, & in commentariis *Aſconius*.

Cornelia lex.

Aciliam inde *Cornelia* ſubſecuta eſt, à *L. Cornelio Sulla* Dictatore lata, qua lege judicia omnia *de repetundis* uſque ad primum *Cæſaris* Conſulatum peracta ſunt. Capita vero legis hæc fuiſſe videntur, quantum intelligi ex monumentis ſcriptorum licet.

Qui *prætor* ex hac lege quæret, de eo quærito, qui *Dictator*, *Conſul*, *prætor*, *magiſter equitum* pecuniam dono ceperit, abſtulerit, coëgerit, conciliarit, averterit: nec ſolum avare, ſed etiam libidinoſe, ſuperbe, crudeliter ſe in provincia geſſerit.

Item de eo, qui *judex* non ſuæ decuriæ munere functus erit, aut non perpetuo ſederit, aut ob judicandum pecuniam ceperit.

Item de eis, ad quos ea *pecunia* pervenerit.

Facitoque, uti viginti dies *accuſatori* det totidemque *defenſori*: Item de eis, qui procoſſ. rationes ad ærarium non retulerint, aut qui procoſſ. privatim aliquo profecti fuerint, ac tranſmarinas res accerſiverint.

Prætor, qui ex hac lege quæret, judices ex ſenatoribus ſortiatur *reo*, & *accuſatori* rejectionem permittat, atque in eorum locum ſubſortiatur. Item facito, ut *accuſatori* viginti dies, totidemque *reo* concedat.

Si

Si causam non noverit, ei comperendinare, & ampliare *reum*, jus sit.

Prætor, qui ex hac lege quæret, facito, ut *reo damnato* lis æstimetur, & aqua, & igni interdicatur. Qui in reatu decesserit, ne ei lis æstimetur.

Extant hæc fragmenta apud *Ciceronem* pro Cluentio, in Verrem, & apud *Asconium* commentariis in Verrinas.

Julia lex.

Postremo, *C. Julius Cæsar legem de pecuniis repetundis* tulit, quæ usque ad extremum servata, etiamnum in *Pandectis* celebratur. Latam autem esse in primo Consulatu ejus, colligitur ex oratione *Ciceronis* in Vatinium, qui *Cæsare Consule* tribunatum plebis gessit, & ex oratione pro Sextio. Hujus legis hæc capita reperiuntur.

Prætor, qui ex hac lege quæret, de eo quærito, qui cùm aliquam potestatem haberet, pecuniam ob judicandum, decernendumve acceperit, vel quo magis aut minus quid ex officio suo faceret. Item de eo, qui comes judicum pecuniam ceperit. Qui *ob denuntiandum*, vel non denuntiandum testimonium *pecuniam acceperit*, cui damnato testimonium publicè dicere, aut judex esse postulareve non liceat. Item de eo, qui ob militem legendum, mittendumve, æs acceperit, quive ob sententiam in senatu, consiliove publico dicendam pecuniam acceperit, *vel ob accusandum*, vel non accusandum. Item de iis, qui *magistratus urbani* plus domi muneris in anno acceperint, quam quod sit aureorum centum. Item de eo, qui ob judicem arbitrumve dandum, mutandum, jubendumve, ut judicet: quive ob non dandum, non mutandum, jubendumve, ut judicet: quive ob hominem in vincula publica conjiciendum, vinciendum, vincirive jubendum, exve vinculis dimittendum: quive ob hominem condemnandum, absolvendumve: quive *ob litem æstimandam*, judiciumve capitis, pecuniæve faciendum, vel non faciendum, aliquid acceperit. Qui in acceptum tulerit opus publicum faciendum, frumentum publicè dandum, præbendum, sarta tecta tuenda, antequam perfecta, probata, præstita lege erunt. Quod contra hanc legem *proconsuli*, vel *prætori* donatum erit, non liceat usucapi. *Venditiones*, *locationes* ejus rei causa pluris, minorisve factæ irritæ sunto, neque usucapio esto prius, quam in potestatem ejus, à quo profecta res sit, hæredisve ejus veniat. Item de eis, qui munus publicè mandatum accepta pecunia ruperunt. Item de eo, qui ob negotium faciendum, aut non faciendum per calumniam pecuniam accepit. Atque hæc quidem sunt in *Pandectis ad legem Juliam* de repetundis, & de calumniatoribus. Apud *Ciceronem* verò, & alios hæc prætereà inveniuntur.

Prætor, qui ex hac lege quæret, de eo quærito, qui procos. & propr. cædes, adulteria, & stupra in provincia fecerit. Qui jus in liberos populos de pecuniis creditis dixerit. Qui de provincia exierit, aut exercitum eduxerit, & sua sponte bellum gesserit. Qui modum in imperato, & æstimato frumento exigendo excesserit. Qui libertatem sociis non conservaverit. Qui aurum coronarium aut impetraverit, aut acceperit sine S. C. Qui quidquam à sociis præter fœnum, & quatuor lectos, & ligna acceperit. Qui rationes in provincia apud duas civitates non reliquerit, & easdem totidem verbis ad ærarium non retulerit, & ultra triginta dies comites in beneficiis detulerit. Ut *prætor* quærat ab iis, ad quos pecunia pervenerit. Quod eorum judicum major pars judicarit, id jus, ratumque esto. Horum criminum pleraque objecit *Pisoni* Macedoniæ proconsuli *Cicero* in oratione in eum habita. Sed *de criminibus publicis* satis.

Caput XXXI. & Ult.

De aliis miscellaneis legibus.

Icilia lex de Aventino monte.

In hoc caput conjiciemus eas leges, quæ in superioribus locum non habuerunt, neque tamen prætermitti à nobis debuerunt. Consignabimus autem eas, prout nobis occurrent. Primum occurrit *lex Icilia*, à *L. Icilio tribuno plebis*, *M. Valerio Maximo*, *Sp. Verginio Tricosto Cælimontano* Coss. anno CCCXVII. lata, ut Aventinus mons plebi ad ædificia concederetur. *Dionysius* lib. 10. sic eam recitat: Ut quæ privati homines bono jure parta possidebant, ea manerent penes pristinos dominos. Quæ per vim aut fraudem occupassent ædificiis, ea restituto ex arbitrorum sententia pretio ædificationis, addicerentur populo: quæ publica essent, ea sine pretio plebi dividerentur. Meminit ejus & *Livius* lib. 3.

Atilia lex, de dedititiis.

Atilia de dedititiis, quam tulit *L. Atilius tribunus* plebis *M. Claudio Marcello* IV. *M. Valerio Lævino* Coss. anno IↃXLIII. Omnes Campani, Attelani, Calatini, Sabatini, qui se dediderunt in arbitrium, ditionemque populi Romani *Fulvio proconsuli*, quæque una secum dediderunt, agrum, urbemque, divina, humanaque, utensiliaque, sive quid aliud dediderunt: de his rebus quid fieri velitis vos rogo, *quirites*. Plebs sic jussit: Quod senatus maxima pars censeat, qui assidetis, id volumus, jubemusque. *Liv.* lib. 26.

Clodia lex, de collegiis.

Clodia de collegiis, quam tulit *P. Clodius tribunus* plebis: *L. Calpurnio Pisone Cæsonino*, *A. Gabinio* Coss. anno IↃCXCV. ut *collegia*, id est, conventus artificum à *Numa* instituti, & magna ex parte partim legibus, partim senatusconsultis sublati, restituerentur, multique alii constituerentur. *Cicero* pro Sextio, in Pisonem, pro Domo, *Asconius* in Cornelianam, *Dio* lib. 38. de collegiis in XII. tab. diximus.

Licinia lex, de sodalitiis.

Fuit & *Licinia de sodalitiis.* Ut in sodalitiis judices ab accusatore ex tribubus ederentur. *Cicero* pro Plancio, & lib. 8. epistolarum ad familiares.

Cæcilia lex, de jure Italiæ, & tributis tollendis.

Cæciliam de jure Italiæ, & de tributis tollendis tulit *Q. Cælius Metellus Nepos*, *L. Afranio*, *Q. Cæcilio Metello Celere* Coss. anno IↃCXCIII. Ut Italia à vectigalibus immunis esset. *Dio* lib. 37. *Cicero* lib. 2. epist. ad Atticum: Portoriis Italiæ sublatis, agro Campano diviso, quid superest domesticum, præter vicesimam?

Cæcilia lex, de fullonibus.

Fuit etiam *Cæcilia de fullonibus*, quam tulit *Cæcilius Metellus. Cajus Flaminius*, *Lucius Æmilius* censores dedêre ad populum ferendam, cum illis non liceret. *Plin.* lib. 36. cap. 17.

Sempronia lex, de viis Italiæ.

Sempronia de viis Italiæ, lata à *Cajo Sempronio Graccho tribuno* plebis, *Quinto Cæcilio Metello Baleárico*, *Tito Quintio* Consulibus anno IↃCXXX. Ut viæ in Italia munirentur, sternerentur, lapidibus milliaria discernentibus notarentur, pontibus instruerentur. *Plutarch.* in Gracchis, & alii.

Claudia lex, de scribarum negotiatione.

Claudia de scribarum negotiatione: quam *Hottomannus* scribit, videri *Claudiæ* de senatorum quæstu, quam supra retulimus, partem fuisse. *Suetonius* in Domitiano: *Scribas quæstorios* negotiantes ex consuetudine, sed contra *Claudiam legem*, veniam præteritorum donavit. Aliud de ea lege nihil reperitur.

Cornelia lex, de lusu.

Cornelia de lusu: Ne quis in pecuniam luderet, sponsionemve ejus rei ergo, nisi qui corporis exercendi causa susceptus esset, faceret: veluti si certaretur disco, hasta, pilove jaciendo, currendo, saliendo, luctando, pugnando, quæ virtutis causa fiebant. utrum autem hæc lex reipublicæ an Imperatorum temporibus lata sit, vix sciri potest. Hujus *Marcianus l. 3. ff. de aleatoribus* mentionem facit.

Publicia lex, de lusu.

Fuit & *Publicia de lusu.* Ne quis in pecuniam luderet, sponsionemve in ludo, nisi qui virtutis causa susceptus esset, faceret: veluti si quis certet hasta, vel pilo jaciendo, vel currendo, saliendo, luctando, pugnando. *Marcianus l. 3. ff. de aleator.* Idem *lege Titia* & *Cornelia* sancitum fuit, ut idem refert.

Titia lex, de lusu.

Titia de lusu. Ne quis in pecuniam luderet sponsionemve in ludo, nisi qui virtutis causa susceptus esset, faceret. *Marcianus l. 3. ff. de aleat.*

Meminit etiam *Cicero* Philipp. 2. *legis de Alea.*

Talaria lex.

Talaria de talorum lusu nominatur à *Plauto* in Milite glorioso:

Atque adeo ut ne legi fraudem faciam talariæ,
Accuratote, ut sine talis domi agitent convivium.

Facete ad legem aliquam *de alea* veterem alludit, qua talorum lusus conviviis interdicebatur, *Publiciam* forte aut *Titiam*.

Pagana lex.

Pagana lege in plerisque Italiæ prædiis cavebatur, ne mulieres per itinera ambulantes torquerent fusos, aut omnino detectos ferrent: quoniam adversaretur id omnium spei, præcipueque frugum. *Plinius* libro vigesimo octavo, capite secundo. Sed de *legibus* hactenus.

A D

Ad Cap. XXIV. XXVI. XXIX. XXXIV.

Paralipomena.

Parricidium coërcitum variis pœnis, mulctatione bonorum, soleis ligneis, carcere, manuum detruncatione, culeo, quid id fuerit supplicii, quid in eo cum reo includeretur, judicium de Oreste, falsi testes, ambitus equuleus.

Non est hic nobis sermo de *paricida* qui *parem*, id est hominem occiderit, ut notant Fr. Balduinus lib. de legib. Romuli pag. 25. & Jacobus RæVardus comment. in reg. jur. cap. 109. & de ea re lex Numæ intelligenda. *Si quis hominem liberum dolo sciens morti duit, paricida esto.* Ac ne is quidem hoc loco *parricida* censetur, qui fratrem sororemve peremerit, ut habet Isidorus lib. 5. Etymologiar. cap. 26. sed qui patrem tantum aut matrem sustulerit, aut pater liberos interficiens, ut definit Constantinus Cæsar l. 1. tit. 27. lib. 11. Cod. Theodos. aut frater fratrem interimens. Aurel. Prudent. Hamartig.

Armat deinde parricidalem manum
Frater.

C. Sueton. in Nerone cap. 39. ubi Æneas patrem discrimini subduxit, Nero matrem interfecit:

Quis neget Æneæ magna de stirpe Neronem?
Sustulit hic matrem, sustulit ille patrem.

De pœnis tam horrendo sceleri debitis, disquiram, quamquam neque Solon, ut est apud Plutarchum in eo, & Laërtium lib. 1. neque Romulus quicquam in parricidas statuerint, *quod neminem tam nefarium existimarunt, ut vellet tantum facinus admittere.* Paul. Oros. lib. 5. cap. 16. in principio. M. Tull. pro Sexto Roscio. & alii. Isidor. in gloss. MS. *parentia, de parricidio lex*, quam latam intellige multis seculis ab Urbe condita, ut sum infra dicturus. Ac primum levissime eos puniit Julius Cæsar, ut *bonis omnibus tantum mulctaret*, Ciceronis authoritate C. Sueton. Julio cap. 42. locus quidem ille in codicibus Ciceronis, qui hodie extant, non reperitur, & neque puto de parenticidis, locum illum debere intelligi, sed de parricidis, hoc est homicidis, ut jam proxime ante admonui, & lex extat tribunitia eodem sensu sumenda, authore Festo Pompejo lib. 17. in voce *sacer*. Verba legis sunt ista: *Si quis eum qui plebiscito sacer sit, occiderit, parricida ne sit.* Itaque ut puto parricidium pro homicidio hic usurpari, ita levem hanc coërcitionem homicidis decretam.

Secundo ex veteri legum Romanarum præscripto, *ut soleæ ligneæ pedibus inducta essent, & is in carcerem duceretur*, ut est apud authorem Rhetorices ad Herennium lib. 1. ubi nonnullæ editiones habent, *soleæ ligneæ pedibus induta*, aliæ, *pedibus indita*: sed parum interest. Ratio ecce illa traditur ab Hadriano Turnebo lib. 13. Adversarior. cap. 13. *Ne terram communem omnium parentem attactu improbo contaminarent.* Terram autem communem esse *parentem hominum, ut cœlum deorum* dixit Plinius lib. 2. cap. 63.

Tertio ad annum domi asservabantur parricidæ, aut carcere continebantur, donec exacto anno plecti debitis pœnis à magistratu possent. Calpurnius Flaccus Declamat. 4. cui epigraphe est, *damnatus parricidii anno custodiatur.* Thema, *Damnatus qui sub noverca est, vult illum pater domi custodire, ille petit, publico carcere servetur.*

Quarto non occidenti parentes, sed tantum *verberanti, manus amputabatur*, L. Sen. lib. 5. Controvers. 4. & lib. 9. Controvers. 4. In sacris literis Exodi cap. 20. 21. Et Proverbior. cap. 23.

Quinto subjecto igne comburebantur, lex enim hæc extat in Harmenopulo lib. 6. cap. 6. *qui ascendentem, vel descendentem occiderit*, id est, parentes, vel liberos, *igni traditor*. Exemplum hujus in Gregorio Turon. lib. 3. Histor. Francor. cap. 39. de Clodovei Galliarum Regis filia, Jul. Paulus IC. tit. 24. lib. 5. Receptar. sententiar.

Denique culeo insuebantur; quod longa authorum catena probat. Vet. scholiast. Juvenal. ad v. 212. sat. 8. *Parricidis in culeo clausis, ad pœnam simia & serpentes jungi solebant.* Idem ad v. 155 sat. 13. *Culeo nam insui consueverunt, qui hæc scelera tentarent, id est, parricida cum simia & serpente, & in mare mitti.* Dositheus Grammaticus seu Magister in Sententiis & Epistolis Hadriani Imperatoris lib. 3. ἐγένετο νόμος τὶς τοιοῦτος τοῦ τρόπου πᾶσιν ἀνθρώποις, ὅπως πατροκτονίαν πεποιήκει, δημοσίας εἰς μολγὸν πεμφθεὶς συνεῤῥαφῆναι μετὰ ἐχίδνης, καὶ πιθήκου, καὶ ἀλέκτορος, καὶ κυνὸς, ἀσεβῶν ζώων ἀσεβὴς ἄνθρωπος, καὶ εἰς ἅμαξαν ἐζευγμένην μελαινῶν βοῶν κατενεχθῆναι πρὸς θάλασσαν, καὶ εἰς βύθονα βληθῆναι. ἔδειξαν οὖν ὑπόδειγμα τιμωρίας ἵνα μᾶλλον φοβηθῶσιν οὕτως ἀνόσιον ἔργον ποιῆσαι. Quæ sic Latine sonant: *Fuit lex quadam hujusmodi omnibus hominibus, uti qui parricidium fecisset, publice in culeum missus insueretur, cum vipera, & simia, & gallo, & cane, impius homo impiis animalibus, & in plaustrum junctum nigris bobus deportaretur ad mare, & in profundum mitteretur. Ostenderunt enim exemplum pœnæ, ut magis timeant tam crudele opus facere.* μολγὸν pro *culeo* Dositheus usurpat, ut & eadem voce utitur Joannes Xiphilinus in Nerone, & Hesychius Grammaticus in voce ἄλλοι. Fulgentius Planciades libello de prisco sermone: *Culeus dicitur saccus, in quo rei conclusi in mare mittuntur.* Neque satis saccum appellasse, sed ex qua materia fieret ille, perspiciendum. gloss. vet. *culleum* vel *colleum*, ταυρεῖος ἀσκὸς, *taurinum corium.* & iterum *culleus*, ἀσκὸς βόειος, saccus aut *corium bovinum*, & plane ἀσκὸν & μολγὸν conjunxit Julius Pollux lib. 10. Onomastic. cap. 50. Vertit Rudolphus Gualterus *utrem & molgum.* Signantissime Anianus vetus interpres ad *l. unicam C. Theod. de parricidis. Si quis patrem, matrem, sororem, filium, filiam, vel alios propinquos occiderit, remoto omni aliorum genere tormentorum, facto de coriis sacco, qui culeus nominatur, in quo cum missus fuerit, cum ipso etiam serpentes claudantur, & si mare vicinum non fuerit, in quolibet gurgite projiciantur, ut tali pœna damnatus nullo tempore obtineat sepulturam.* C. Suetonius *ascoperam* nominare videtur in Nerone cap. 45. *Statua ejus à vertice currus appositus est, cum inscriptione Græca, nunc demum agona esse, & traheret tandem: alterius collo & ascopera delegata, simulque titulus, ego quid potui? sed tu culeum meruisti.* Hadrianus Turnebus ex MSS. codicibus, legendum putavit, *cirrus appositus*, & *raderet tandem*. Sed quid agoni cum cincinnis, aut cirris? ut bovi cum clitellis. & convenienter Philipp. Beroald. & Ant. Sabellicus retinent *currus*, ut sit simulachrum circensium ludorum, quibus currus prælati. In sequentibus gravissima difficultas, nam certum est pro *delegata* debere legi *deligata*, id est, appensa, postea *ascoperam* rectissime legunt critici post Angelum Politianum Miscellaneor. cap. 20. ex Suida id confirmari potest in voce ἀσκοπήρα, qui interpretatur τὸ μαρσύπιον, σακκοπάτιον, *marsupium* aut *sacculum.* Aliis placet *ascopa*, aliis *escopa*. Turnebus, *ascoma*, quod apud Aristophanis Scholiastem *lorum* significat, legit. Denique Theodorus Marcilius ad leg. XViral. cap. 81. *ascura.* Sed primam lectionem viri docti receperunt, Isaacus Casaubonus, Lævinus Torrentius, Marcellus Donatus. Præter hæc nomina, aliud legitur apud Joannem Zonaram Tom. 2. Annal. pag. 16. τῶν ἑτέρων τῶν φυλασσόντων αὐτὰ Μαρκὸν Ἀκίλλιον χρήμασιν ἀναπείσαντες, μετεγράψαντο τίνα. γνωσθέντος δὲ τοῦ ἐνὸς ἔργου, ὁ Μάρκος δύω βύρσαις συῤῥαφείσαις ἐμβληθεὶς, κατεποντώθη ὁ ἐξ ἐκείνου μετέπειτα κατὰ τῶν πατροκτόνων ἐπεκράτησε γίνεσθαι, ἵνα μήτε ἡ γῆ, μήτε τὸ ὕδωρ, μήτε ὁ ἥλιος μιανθῇ αὐτοῦ θνήσκοντος. Hieronym. Wolfius Latine reddidit. *Altero custodum M. Aquilio largitionibus corrupto, quædam transcripserunt: quo facinore cognito; Marcus culeo insutus, atque submersus est, id supplicii genus post in parricidis observatum, ut neque terra, neque aqua, neque sol eorum morte inquinaretur.* P. Ovid. ad hunc sensum de Scylla, quæ Nisum patrem prodiderat lib. 8. Metamorphos. fab. 1.

Præmia nullo peto, nisi te, cape pignus amoris,
Purpureum crinem, nec me nunc tradere crinem,
Sed patrium tibi crede caput, scelerataque dextra
Munera porrexit, Minos porrecta refugit,
Turbatusque novi respondit imagine facti.

Dii

Dii te summoveant, ô nostri infamia secli,
Orbe suo, tellusque tibi, pontusque negetur.

At culei solius mentio apud Zonaram habetur, ut & apud L. Apulejum lib. 10. Milesiar. *Nec quisquam decurionum tam æquus remanserat juveni, qui eum evidenter noxæ compertum culeo insui non pronuntiaret.* Firmian. Lactant. lib. 3. cap. 14. *Nos ergo, M. Tulli parricidæ sumus, & insuendi, te judice, in culeum.* Nec id sine erudita cautione legendum, nam in principio nihil penitus insuebatur culeo cum parricida. Probatur id ipsum è Valerio Maximo l. 1. c. 1. eandem cum Zonara narrante historiam: *Culeo insutum in mare abjici jussit, idque supplicii genus non multo post parricidis lege irrogatum est.* Jacobus Cujacius *legem* pro *more* sumit, & legit, *idque supplicii genus multo post parricidis lege irrogatum est.* Ovidius ad Corneliam legem allusit, quæ prior Pompeja fuerit. Ex Pomponio IC. *l. 2. ff. de orig. Jur.* Hanc *antiquam legem* appellant Imperatores Gratianus & Valentinianus lib. 9. Cod. Theod. tit. 15. & disquirit Hieronym. Magius lib. 4. Miscellaneor. cap. 8. Ennodius Magnus Ticinensis Dictione 8. *Nescio utrum accusem, an quod tyrannus es, an quod parricidas præmio honoras, utrique digni crucibus, & de præsenti vita culeis effugandi.* Primi ergo legislatores ex humana societate deturbare & eliminare parricidas tantummodo contendebant, quod & Plato lib. 11. de legibus præscribit, cujus hæc sunt apud interpretem Marsilium Ficinum: *Et qui cædis* (parricidii) *hujusmodi condemnatus fuerit, tam à judicum ministris, quam à magistratibus occidatur, trahaturque extra Urbem in statutum trivium nudus, ubi singuli magistratus pro universa civitate in mortui caput lapidem mittant, atque ita civitatem omnem purificent, demum ultra regionis fines portatum, secundum leges insepultum abjiciant.* Extra fines deportari, est in mare devolvi. Constantin. Aug. *l. un. C. de his qui par. vel. lib. occid. Ut omni elementorum usu carere vivus incipiat, & ei cœlum superstiti, terra mortuo auferatur,* aut in solitudinem projici, hoc est, *in insulam desertam*, ut loquitur Julius Capitolin. in Antonino Pio. utriusque rei testis locupletissimus Plautus, de mari in Vidularia quæ interiit, sed citat Priscianus:

——— *jube hunc insui culeo,*
Atque in altum deportari, si vis bonam
Annonam.

De abjectione seu deportatione idem in Pseudolo sc. *exite* in fine;

Si mihi non jam huc culeis oleum deportatur,
Te ipsam culeo ego cras faciam ut deportere in pergulam,
Ibi tibi adeo lectus dabitur, ubi tu haud somnum capias,
Sed ubi usque ad languorem.

Accessit crescente indies parricidarum numero, gravitas supplicii, ac primum *serpentes* cum noxio includi cœpere, ut de C. Villio scriptum reliquit Plutarchus, L. Seneca lib. 5. Controv. 4. in fine, T. Livius 5. Decad. lib. 8. Valer. Max. lib. 1. cap. 1. postea *simia*, ut jam probabitur, denique *canis* & *gallus gallinaceus*, quod à Constantino primum adjectum videtur, Conrad. Rittershusius, *neque gladio, neque igni subjugetur* (parricida) *sed insutus culeo cum cane, simia, vipera & gallo, inter ferales angustias comprehensus, serpentium contubernio misceatur*, ut loquitur Imperator *l. un. C. de his qui par. vel lib. occid.* quod si verum est, Trebonianus interpolavit legem Modestini l. pen. ad leg. Pomp. de parricidiis. Pompejus enim nihil tale in parricidas tulit, cujus lex eadem cum Cornelia, ut ostendit I. Cujacius in notis ad Paulum lib. 5. tit. 25. Juvenalis sat. 8.

Libera si dentur populo suffragia, quis tam
Perditus, ut dubitet Senecam præferre Neroni,
Cujus supplicio non debuit una parari
Simia, non serpens unus, non culeus unus.

Idem sat. 13.

Vel deducendum corio bovis in mare, cum quo
Clauditur adversis innoxia simia fatis.

Isidorus Hispalensis in glossis: *Culeus, tunica ex sparto in modum crumenæ facta, quæ linebatur à populo pice, & bitumine, in qua includebantur parricidæ cum simia, serpente, & gallo, insuta mittebatur in mare, & contendentibus inter se animantibus, homo majoribus pœnis afficiebatur.* Correctione opus non levi, itaque rescribe, *quæ linebatur à publico.* Est quippe *publicus* idem ac *carnifex*. glossar. vet. δημικὸς, *carnifex*: & interdum cum adjectione *servus* solet vocari. C. Vell. Patercul. lib. 2. hist. Rom. cap. 19. *In carcerem Minturnensium jussu duumviri ductus est, ad quem interficiendum cum gladio missus servus publicus, natione Germanus, qui forte ab eo Imperatore bello Cimbrico captus erat, ut agnovit Marium, profugit è carcere, abjecto gladio.* Val. Max. lib. 2. cap. ult. tit. 7. eandem rem narrans: *Missus ad eum occidendum in privata domo Minturnis servus publicus, natione Cimber, & senem, & inermem, & squallore obsitum, strictum gladium tenens, aggredi non sustinuit.* Paterculus *in carcere*, ille *in privata domo* clausum Marium vult, sed forte carcer & in domo, uti infra de ergastulis dicetur, ille servum publicum *Germanum*, hic *Cimbrum*, Livius, Auctorque vir. illust. c. 67. Gallum faciunt, *immissum percussorem Gallum vultus authoritate deterruit.* Sed facile illud dissidium componere, nam Gallorum nomine antiquitus & Germani & Cimbri continebantur, ut Jac. Schegkius notat. Idem Valerius lib. 3. cap. 2. tit. 29. *Theramenes porrectam jussu tyrannorum veneni potionem non dubitanter hausit, quodque ex ea superfuerat, jocabundus illisum humo clarum edere sonum coëgit, reddensque servo publico qui eam tradiderat, Critiæ, inquit, propino.* Juvenal. sat. 10. in principio:

——— *magnæque coronæ*
Tantum orbem, quanto cervix non sufficit una,
Quippe tenet sudans hanc publicus, & sibi Consul
Ne placeat, curru servus portatur eodem.

Alio sensu *servi publici* magistratuum, aut reip. ministri appellantur, ut in Octavio c. 2. in Suetonio legunt, *municipalibus magisteriis contentus*, lege, *ministeriis*: L. Apul. l. 9. Milesiar. in fine, & lib. 10. *Donec ministeria publica conferunt.* Petron. Satyr. pag. 50. *Intrat stabulum præco cum servo publico, aliaque sane modica frequentia.* C. Plin. junior lib. 10. epist. 30. *Utrum per publicos civitatum servos (quod usque adhuc factum) an per milites asservare custodias debeam.* Ejusdem libri epist. 40. *In plerisque civitatibus maxime Nicomediæ, & Niceæ, quidam vel in opus damnati, vel in ludum, similiaque his genera pœnarum, publicorum servorum officio ministerioque funguntur, atque etiam ut publici, annua accipiunt.* Sed quis hic δοῦλ☉ δημόσι☉, *servus publicus*? ut in Juliani Aug. epistolis, quicunque, ut puto, publicis usibus invigilans, præter scribas, & lictores, illos namque disjungit C. Jul. Frontinus lib. de Aquæduct. *Lictores binos, & servos publicos, & scribas habeant.* Definiturque non male à Joanne Maria Catanæo, *reipublicæ nomine emptus, & publicis usibus inserviens.* Quæris quænam eorum officia servorum? *custodias tuebantur, vias publicas muniebant, cloacas purgabant.* Et de istis quædam I. Lipsius ad Taciti sui Annal. 2. Sed de diverticulo in viam.

De parricidarum pœnis jam antea nominatis, Tertullian. lib. de anima, Theophilus paraphrastes lib. 4. Institut. Imperial. tit. 18. Cæl. Rhodigin. lib. 11. cap. 21. Paul. IC. lib. 5. tit. 24. sententiar. mutationem pœnæ ostendit. *Hi* (parricidæ) *etsi antea insuti culeo in mare præcipitabantur, hodie tamen vivi exuruntur, vel ad bestias damnantur.* Congerit pleraque supplicia in eos Sidonius Apollinaris lib. 4. epist. 23. *Dignum abdicatione, cruce, culeo clamans, cæterisque suppliciis parricidialibus.* L. Sen. lib. 1. de Ira cap. 16. *Cervicem noxio præcidi jubebo, & cum parricida insuam culeo.* Et lib. 1. de Clementia cap. 15. *Non culeum, non serpentes, non carcerem decrevit.* Ecce ut ostendat suo seculo, nec gallum, nec canem includi solere, solos serpentes nominat. Ejusdem libri cap. 23. *pater tuus plures intra quinquennium culeo insuit, quam omnibus seculis insutos accepimus.* Mento orator apud eundem lib. 3. Controv. 17. *Carnifex te culeo totum insuisset.* Georg. Cedren. Compend. historiar. p. 161. de Pilati morte δέρματι βοείῳ, *pelli bovinæ* eum insutum vult. C. Sueton. in Augusto c. 33. *Manifesti parricidii reum, ne culeo insueretur, ita fertur interrogasse.* Adi ad legem primam, & ultimam *ff. de pœnis, & l. 1. C. eod.*

Sed antequam includerentur culeo, *virgis sanguineis cædebantur*, idque Modestinus prodidit *l. 9. ff. ad leg. Pompejam de parricid.* caput tegebatur. Fest. lib. 12. in voce *nuptias*, cujus hæc sunt verba, *obvolvere quod antiqui obnubere vocarunt, ob quam cau-*

causam legem quoque parens ta. III. jubere caput ejus obnubere, qui parentem necavisset. Auctor Rhetorices ad Herennium lib. I. *Damnato folliculo lupino statim os obvolutum est.* M. Fabius Quintilian. Declamat 298. *Cujus statim ora, oculosque à judicio lex jussit abduci, ne hunc jucundum cœli aspectum pollurent tetri oculi.* Quod autem de plaustro, & de nigris bobus differit Dositheus, puto, nullibi alibi reperitur, sed ratio hæc esse potest, quod hujusmodi coloris victimæ Diti patri manibusque sacrarentur, in quorum peculio damnatus jam habebatur.

Sed enim mirum illud mihi persæpe cogitanti visum, non modo non esse exploratum, à quo prima de parricidio lata lex sit, sed ne nomen ejus certo prodi, qui primus ejus criminis reus ceciderit. Certe post bellum Cimbricum, & Marii victoriam id primum factitatum luculentis proditum est authoribus, primumque matre necata damnatum *P. Maleolum*, ut Floro Epitomastæ T. Livii placuit lib. 68. aut *M. Maleolum*: Alexander Neapolitan. lib. 3. Genial. dier. cap. 5. aut denique *Publicium*, Paul. Orosius lib. 5. cap. 16. Vide locum, in quo pleraque huc spectantia invenies, ritusque parricidia puniendi diligenter explicatos deprehendes. quid Græci de accusato Oreste matricida censuerint, quare eum Minerva absolverit, perpendit erudite P. Victorius lib. 13. variar. lection. cap. 23. ex Maniliana Ciceronis, & vide M. Catonem lib. 3. Originum, qui *expiasse cædem eam* scribit. Probus Grammaticus in Bucolica Virgilii. M. Varro in Eumenidibus apud Nonium Grammaticum:

Dico vicisse Oresten, vos ab hoc facessite.

Martian. Capell. lib. 5. pag. 159. Pindar. Pythior. od. 11. & ut se defenderet, τόξα εἰληφέναι παρὰ τοῦ Ἀπόλλωνος φησὶ, *fertur arcus ab Apolline accepisse.* Stesichorus, rescribente Euripidis Scholiaste. Cujus accusationem Carcinus poëmate complexus est, eumque de matre coactum respondere, ambagibus utentem inducit. Suidas in voce καρκῖνος.

P. Ovid.

——— *In matre patris malus ultor Orestes.*

Vet. scholiast. Juvenal. ad sat. 8. v. 215.

——— *quippe ille diis authoribus, ultor*
Patris erat, cæsi media inter pocula.

Præclarissima vero, ut semel concludam, disquisitio parricidii, si negaretur, hæc invaluit, ut pedibus ignitos vomeres calcarent. quod probationis genus I. Busæus *præsumptionem* vocat. Caroli Magni Capitular. Append. sec. ad lib. 4. c. 3. Et in Synodo Bavarica coacta sub Tassilone duce, temporibus Caroli Magni, pag. 143. *Si quis de libertate sua fuerit interpellatus, & timens, ne in servitium cadat, aliquem de propinquis suis, per quem se in servitium casurum timet, occiderit, id est, patrem, matrem, patruum, avunculum, vel quamlibet hujusmodi propinquitatis personam, ipse qui hoc perpetravit, moriatur, agnatio ejus & consanguinitas in servitutem cadat, & si negaverit se illum occidisse, ad novem vomeres ignitos judicio Dei examinandus accedat.* Antiquissimum sane id probationis genus, per ignem veritatem experiri, ut nudis pedibus super carbones in sacrificiis, aut ferrum candens incederent examinandi. Servius ad v. 786. lib. 11. Æneid. C. Jul. Solin. polyhistor. cap. 8. Plinius, & poëtæ. Virgil. loco jam laudato:

Sancte pater, summi custos Soractis Apollo,
Quem primi colimus, cui pineus ardor acervo
Pascitur, & medium freti pietate per ignem
Cultores multa premimus vestigia pruna.

Quod ut frivolum, & profanum Varro irridet, causamque religionis contemptor, adscribit, *quod medicamento plantas tingerent*: Ita tamen gentium consuetudine receptum me pridem monuit eruditiss. Theodorus Marcilius, & præsertim id in barbaris observatum, lapsa jam republica Romana testes uberrimi sunt Helmoldus in Histor. Slavor. Aimonius Monachus lib. 5. cap. 34. Hildebertus Cenomanensis epist. 17. Petr. Venerabilis lib. 6. epist. 29. Saxo Grammatic. lib. 14. Nicephorus Gregoras lib. 6. cap. 1. Cæsarius Monachus lib. 3. c. 16. Georg. Pachymerius in Græcor. histor. Ivo Cartunensis variis in locis, epist. 74. & epist. 76. epist. 91. epist. 234. epist. 251. epist. 283. & alibi, Aventinus Annal. Bojor lib. 4. ubi de consecratione ferri, meminit & Sigebertus in Chronic. lex Anglica tit. 15. lex Francia lib. 4. lex Ripuarior. tit. 32. *Quod si postquam eum ad ignem applicuerit, fuga lapsus fuerit, &c.* Explicari videtur ex titulo ejusdem legis præcedenti: *Eum super quatuordecim noctes ad ignem repræsentato, & sic de ejus præsentia cum festuca fidem faciat.* Et tit. 33. §. 5. *Ad ignem, seu ad sortem excusare studeat.* Licet non ignorem in jure canonico hoc genus explorationis prohibitum, *c. menan.* 2. 4. 5. &c. *consuluisti*, 9. 6. ritum operosissime totum describit Heliodor. lib. 10. Æthiopic. variis in locis, sed præsertim pag. 466.

De *falsi* crimine plena jurisconsultorum volumina, & quam graviter inde in illud animadverterint, repete ex Strabone Amasiano lib. 15. pag. 813. longum esset enumerare omnium gentium ætatumque placita. Carolus Magnus lib. 3. Capitularii cap. 41. simpliciter, *falsi testes ut non recipiantur*, edixit, eademque præscripsit Synodus Bavarica pag. 146. dixi supra, ubi de adulterii pœnis. Pseudo-Cornutus ad v. 77. sat. 6. A. Persii. *Cappadoces dicebantur habere naturale studium ad falsa testimonia proferenda, qui nutriti in tormentis à pueritia, equuleum sibi facere dicuntur, ut in eo se invicem torqueant, & cum in pœna perdurarent, ad falsa testimonia se bene venundarent.* Conducti igitur falsa testimonia exhibebant, ut insinuat D. Juvenalis sat. 14. v. 218.

Falsus erit testis, vendet perjuria summa
Exigua, Cereris tangens aramque pedemque.

Ægyptii certe capitali falsos testes afficiebant supplicio. Diodor. Sicul. lib. 2. Bibliothec. cap. 3. at Lydii tanquam societate sua indignos vendebant. Melchior Junius quæstionum Politicar. tom 3. quæst. 98.

Ambitus crimen *virtuti propius* dixit Sallustius, *inter publica animadversione digna* censetur *l. 2. ff. de judic. public.* & cognationem habet *cum repetundis.* Juvenalis satyr. 14. apud Pet. Gregor. Tholosatem lib. 36. syntagmat. Jur. univer. cap. 29.

——— *peregrina ignotaque nobis*
Ad scelus atque nefas, quodcunque est, purpura vendit.

Dictus *ambitus*, ab universis civibus in petitione magistratuum ambitis, candidati enim circuibant, prensabant, mirifica spondebant, neque enim, nisi in comitiis suffragia sua dare populus poterat. Fl. Blondus libro 3. Romæ triumphant. Nicol. Cruchius lib. 1. de comit. Rom. cap. 6. hæc prima fuerunt exordia, crevit deinde ambitio, & mercari honores civicos cœptum. Ascon. Pædian. in argumento Catilinar. & in Cornelianam. quis tamen primus largitione suffragia furatus, incertum, etiam ætate Trajani. Plutarch. in Coriolano, quanquam apud Plinium, Q. Coponium eo nomine damnatum ambitus accipiamus, quod amphoram vini cepisset. vide Plinium juniorem libro 6. epist. 5. Et epist. 19. *Cumque res vana esset & ventosa, nullumque haberet terminum*, ut loquar cum L. Seneca epist. 84. variis legibus coërcita est. C. Sueton. in Augusto cap. 34. Et cap. 40. & in Cæsare cap. 9. *Atque utinam* (verba sunt Valerii Maximi lib. 4. cap. 4.) *more majorum nihil eorum, quæ virtuti debentur, emere pecunia liceret. l. 1. Cod. Theodos. de munerariis l. 37. C. eod. de decurionib.* Fortunat. lib. Poëmat. capite 16.

Leges refutant ambitum,
Invasor omnis pellitur,
Quod respuunt prætoria,
Vitet nefas ecclesia.

Pœna erat, *ut honoris petitione prohiberentur, certaque mulctarentur pecuniæ summa.* Dio Coccejan. lib. 26. aut *senatu moverentur.* Sidon. Apollinar. lib. 1. epist. 3. dicam ad illud Claudiani lib. 1. in Ruff.

Ilicet ambitio nasci, discedere rectum,
Venum cuncta dari, profert arcana, clientes
Fallit, & ambitos à principe vendit honores.

Et lib. 2. de laudib. Stiliconis:

Ac primam scelerum matrem, quæ semper habendo
Plus sitiens patulis rimatur faucibus aurum,
Trudis avaritiam, cujus fœdissima nutrix
Ambitio: quæ vestibulis foribusque potentum
Excubat, & pretiis commercia poscit honorum.

Glodia

M. Lucan. lib. 1. v. 177. elegantissime naturam illius criminis expressit:

Hinc rapti pretio fasces, sectorque favoris
Ipse sui populus lethalisque ambitus Urbi,
Annua venali referens certamina campo.

Nec minus culte C. Petronius in Satyrico, ubi de bello civili, pag. 85. ubi, cum Appiano lib. 1. Civil. ortum inter cives nimium potentes, ob hoc solum crimen, lethale bellum, sic enim suavissime canit:

Nec minor in campo furor est, emtique quirites
Ad prædam strepitumque lucri suffragia vertunt,
Venalis populus, venalis curia patrum:
Est favor in pretio, senibus quoque libera virtus
Exciderat, sparsisque opibus conversa potestas,
Ipsaque majestas auro corrupta jacebat.

Supererat de equuleo dicendum, sed liber Hieronymi Magii posthumus, & tractatus de pœnis infra singula exhibebit. Interim L. Seneca audiatur lib. 3. de Ira cap. 3 & cap. 19. *Torserat per omnia, quæ in rerum natura tristissima sunt, fidiculis, tabularibus, equuleo, vultu suo.* Vide Festum Pompejum lib. 17. in voce *robus* & Gothefredum ibidem. Valerium Maxim. l. 3. cap. 3. tit. 4. & lib. 5. cap. 3. tit. ult. de Phocione. dictus ita, *quod in eo reus extendatur.* Isidor. lib. 5. Etymologiar. cap. 27. erat autem *machina lignea equo similis, cui imponebatur torquendus.* Adrian. Turneb. lib. 15. Adversarior. cap. 16. Apulejus affirmat esse *Græcorum inventum.* lib. 10. Milesiar. M. Cic. lib. 4. de finib. *Nec si ille sapiens ad tortoris equuleum à tyranno ire cogatur, similem sui habebat vultum ac si ampullam perdidisset.* Idem l. 5. Tusc. quæst. *Hæc etiam in equuleum conjiciuntur, quo vita non aspirat beata.* Legendi præterea sunt Carolus Sigonius lib. 3. de judiciis cap. 17. Antonius Gallonius Rom. Congregationis orator. presbyt. lib. de SS. Martyrum cruciatibus cap. 3. D. Cyprian. epist. ad Donatum, & lib. de laude martyrii. D. Augustin. epist. 59. Euseb. Cæsariens. lib. 8. histor. ecclesiast. cap. 11. unde colligere liquet, nullum aliud tormentum frequentius esse in martyrum actis, ut non modo passim in scriptoribus legere est, sed & ex tabulis, ab eodem Gallonio delineatis. huic impositi penduli in aëre librabantur. Incertus scriptor, sed antiquus, in vita S. Blasii, *jussit eum in ligno suspendi.* Theodoret. lib. 3. histor ecclesiast. cap. 11. de Theodoro quodam sub Juliano suppliciis hujusmodi addicto, quod post illum recitat Sozomenus lib. 5. histor. cap. 20. ubi tamen Musculus non *equuleum*, ut debuit, sed *palum* transtulit, clare constat eum lapsum ex Ruffino lib. 1. hist. ecclesiast. cap. 36. Aurel. Prudent. in Romano martyre.

Eviscerandum corpus equuleo eminus
Pendere, & uncis ungulisque crescere.

Statim deinde, ut lignum ostendat fuisse, subjungit:

Jubet amoveri noxialem stipitem.

S. Paulinus lib. 5. de vita S. Martini, & ad illum Fr. Juretus in eruditis illis suis notis:

Ast alii sursum porrecti robora ligni
Triste ministerium furioso corde parabant.
Ut caro distentis propere male pendula membris
Tortori laceros crucianda exponeret artus.
Tartaream misero perfundens sanguine dextram,
Et spargens tristem per vulnera crebra cruorem,
Utque eadem geminum satiaret pœna furorem,
Incussor laceri quatiebat corporis artus.

Suspensum ita rei corpus variis ictibus lancinabatur, discerpebaturque. Valafridus Strabus in Mammete id testatur:

——— *jubet altius ergo*
Sanctum suspendi, tormentisque acribus amens
Pulsat utrumque latus, dum carpitur unguibus uncis,
Nullam dat Mammes vocem.

ROMA-

ROMANARUM ANTIQUITATUM

LIBER NONUS.

DE JUDICIIS.

uperiori libro leges Romanorum, *quæ quidem ex tanto naufragio optimorum scriptorum ad nos pervenerunt, recitavimus: sequitur ut* judicia *quoque consideremus. Horum enim tractatio, quantum ad veterum monumenta rectius intelligenda conducat, non facile est dicere. In* Cicerone *certe, cujus egregia monumenta omnium manibus teruntur: & teri etiam, propter multas insignes utilitates, debent, quid, quæso, frequentius occurrit, quam ea, quæ* ad judicia Romanorum *&* publica, *&* privata *spectant? Maxima igitur ex hoc libro lux accedet, tum scriptis ejus aliis, tum præcipue orationibus, in quibus nihil aliud præter* juris controversias *tractatur: ut interim taceam de* Plinio juniore, *& aliis innumeris. Quantum etiam prosit harum rerum cognitio versantibus in libris* jurisconsultorum, *& res ipsa per se satis testatur, & multorum clarissimorum virorum judicia declarant. Quare merito laudanda est industria eorum, qui veterum nonnullorum exemplo ad studiosorum utilitatem* judiciorum Romanorum morem, *& rationem ex veterum scriptorum fragmentis, quasi è tenebris eruerunt, & in literas retulerunt. Quorum primus nostra ætate; quod ego scio* (Guilhelmi *enim* Budæi *de vocabulorum ad veterem juris praxim pertinentium significatione commentarius lucem nondum aspexit) integram Romani fori historiam (sic enim ipse appellat) quinque libris exposuit* Franciscus Polletus Duacensis *I. C. quos tamen morte authoris interruptos, & imperfectos auxit, & ad finem deduxit gener ipsius* Philippus Broïdæus: *libros mehercle omni eruditione refertos, & ad antiquorum monumenta cognoscenda perquam utiles.*

Præter hos vero, & alii passim in suis lucubrationibus non pauca ad hanc rem pertinentia maximo studio conquisiverunt, & nobis communicaverunt, quales fuerunt, Jacobus Cujacius, Barnabas Brissonius, Antonius Contius, Jacobus Rævardus, Franciscus Hottomannus, *jurisconsulti clarissimi, aliique plures. Nuperrime autem* Carolus Sigonius *vir clarissimus, & antiquitatis instaurator, atque illustrator egregius ad alia, quæ* de antiquo jure civium Romanorum, *Italiæ, & provinciarum literis mandavit, addidit etiam tres* de judiciis *libros, ea diligentia, eoque ordine scriptos, ut nihil melius, & ordine convenientiori, omnium judicio, tradi possit. Hos ego in compendium contraxi, & meis* Antiquitatum collectaneis *inserui, nulla profecto alia de causa, quam, ut plures mei ordinis homines, ad illius ipsius monumenta diligenter evolvenda hac ratione invitarentur, & maximarum utilitatum, quæ inde ad studiosos eorum lectores proficiscuntur, participes fierent. Quod meum consilium, ut ipse etiam author, si modo hæc* collectanea *aliquando in manus ejus venient, comprobet, mihique hujus facti, quod ipso inconsulto, tantum in ejus libros ausus fuerim, veniam det, ac voluntatem potius meam, quam factum ipsum spectet, etiam atque etiam rogo. Hac necessaria excusatione præmissa* judiciorum tractationem *adgrediemur.*

CAPUT I.

Judicia in genere quid ſint, & quotuplicia apud Romanos fuerint.

Judicia à judicando dicta apud Romanos (de iis enim tantum hoc loco agemus) fuerunt, quæcunque aut *magiſtratus* ipſi jus dicentes decreverunt, aut *judices* à magiſtratu jus dicente dati, *de jure* ſtatuerunt.

Quoniam autem *jus* aliud *privatum* fuit, aliud *publicum*, propterea *judicia* alia *privata*, alia *publica* extiterunt: *privata* quidem de controverſiis, *publica* vero de criminibus conſtituta. Unde dixit *Cicero* pro Cæcinna: *Omnia judicia aut diſtrahendarum controverſiarum, aut puniendorum maleficiorum cauſa reperta ſunt.* De utriſque quando agere nobis in animo eſt, prius de *privatis* agemus.

CAP. II.

Quid privata judicia fuerint, & quot eorum cauſæ.

Privata judicia fuerunt *decreta*, ſeu *ſententiæ* de controverſiis privatis, quæ aut *magiſtratus* ipſi, qui jus dicebant, aut *judices à magiſtratibus* jus dicentibus dati tulerunt, prout jure erat ſancitum. Eorum ratio ut cognoſcatur melius, *de rebus* primum ſeu cauſis, de quibus *judicium* fuit, inde *de perſonis*, quæ fecerunt, poſt *de ratione faciendi judicii* privati dicendum erit. Et quidem *de cauſis judiciorum* privatorum hoc capite agemus.

Cauſæ, de quibus *judicia privata* conſtituta ſunt, lites, ſeu *controverſiæ civiles* fuerunt, ac *privatæ* appellatæ: *civiles* quidem, quod aut jure civili comprehenſæ, aut à jure civili profectæ ſint: *privatæ* vero quod aut privatum quemque, non populum, nec rempublicam attigerunt, aut quod privato tantum cujus res ageretur, actio conveniret, non è populo cuicunque. Harum vero controverſiarum *priſci juriſconſulti* tripartitam attulere diviſionem. Quippe alias voluerunt *ad perſonas* pertinere, alias *ad res*, alias *ad obligationes*, ut *Juſtinianus* in Inſtitutionibus ſcripſit. In controverſiis *ad perſonas* pertinentibus poſuerunt, quæ de liberis ac ſervis, libertis & patronis incidere lites potuerunt. Itemque, quæ de ingenuis, ac libertinis, de patria in filios poteſtate, de nuptiis, de adoptionibus, capitis diminutionibus, ac tutelis fuerunt.

Cauſæ rerum erant, de mancipationibus, uſucapionibus, in jure ceſſionibus, hæreditatibus, fideicommiſſis, bonorum poſſeſſionibus, arrogationibus, & bonorum emptionibus.

Obligationum cauſæ erant de mutuationibus, commodationibus, depoſitionibus, pignoribus, ſtipulationibus, fidejuſſionibus, emptionibus, locationibus, ſocietatibus, & mandatis contractibus innominatis, ſolutionibus, acceptilationibus, novationibus, delegationibus, furtis, rapinis, damnis injuria datis, & injuriis. De ſingulis antequam reliqua accedamus, pauca addemus.

CAP. III.

De cauſis, ſive controverſiis judiciorum privatorum, quæ de perſonis fuerunt.

Quænam controverſiæ, ſive *cauſæ judiciorum privatorum* de perſonis fuerint, diximus. Jam operæ pretium eſt, ut paulo uberius exponantur, quod quidem breviter expediemus, ſecuti *Juſtinianum*, ex quo, vel etiam ex *Sigonio* plenior earum explicatio peti poteſt. Omnes homines (inquit *Juſtinianus Inſtitut. lib.* 1. *tit.* 3.) aut liberi ſunt, aut ſervi. Et *libertas* quidem (ex qua etiam *liberi* vocantur) eſt naturalis facultas ejus, quod cuique facere libet, niſi ſi quid vi, aut jure prohibetur. *Cicero* pro Cluentio ait, *liberum eum dici*, in cujus poteſtate ſit, arbitrio ſuo vivere, eatenus tamen, ut lege, & inſtituto permiſſum fuerit.

Servitus autem erat conſtitutio juris gentium, qua quis dominio alieno contra naturam ſubjiciebatur. *Servi* vero aut naſcuntur, aut fiunt. *Naſcuntur* ex ancillis noſtris. *Fiunt* aut jure gentium, id eſt, ex captivitate, aut jure civili, cum ſcilicet aut liber homo major viginti annis ad pretium participandum ſeſe venundari paſſus eſt.

Libertus erat, qui deſierat eſſe ſervus, vel quem dominus ex juſta ſervitute manumiſerat. *Patronus* dicebatur, qui ex ſervitute manumiſerat. *Ingenuus* is erat, qui ſtatim, ut natus erat liber erat. *Libertini* iidem, qui liberti, quemadmodum *Juſtinianus* accipit. Nos libro harum Antiquitatum primo plura de iis, quinam fuerint, & quomodo aliquando à *libertis* diſtincti ſint, diximus.

Patria poteſtas erat jus illud, quod pater, vel avus in perſonas liberorum, qui ex juſtis nuptiis procreati erant habebant. Eratque proprium civium Roman. quoniam à *lege* XII. *tab.* introductum.

Nuptiæ, ſive matrimonium erat viri & mulieris conjunctio, individuam vitæ conſuetudinem continens. *Adoptio* fuit actus legitimus naturam imitans ad liberorum ſolatium inductus, habebatque locum in his perſonis, in quibus natura locum habere non poterat.

Capi-

Capitis diminutio erat prioris status mutatio. Fuitque triplex, *maxima, minor & minima. Maxima capitis diminutio* dicebatur, cum aliquis simul & civitatem, & libertatem amittebat. *Minor* seu *media*, cum civitas quidem amittebatur, libertas vero retinebatur. *Minima*, cum civitas retinebatur, & libertas, sed status hominis commutabatur.

Tutela erat jus, ac potestas in capite libero ad tuendum eum, qui per ætatem seipsum defendere non poterat, jure civili data ac permissa. Hæc plenius, ut dixi, à *Justiniano* & *Sigonio*, atque aliis explicantur.

Cap. IV.

De causis sive controversiis rerum judiciorum privatorum.

Ut cognoscatur, quænam *controversiæ* de rebus ad judicia privata pertineant, de rebus & earum distinctionibus quædam sunt annotanda.

Rerum aliæ *in patrimonio* nostro esse dictæ sunt, aliæ contra. [*Institut. lib.* 2. *tit.* 1.] *In patrimonio* fuerunt *res privatæ*, nempe quæ abalienari pro arbitrio potuerunt. *Extra patrimonium*, res sacræ, religiosæ, sanctæ & publicæ. *Sacræ dictæ*, quæ per pontifices consecratæ deo sunt, ut aræ, templa, donaria. *Religiosæ*, loca, in quæ illati mortui fuerant. *Sanctæ*, quæ ut inviolatæ essent, pœna proposita cautum erat, veluti muri & portæ urbis. *Publicæ*, quæ omnium hominum ac gentium communes sunt, ut aër, mare, littus: aut omnium alicujus urbis civium, ut *fora, basilicæ, theatra.*

Item res aliæ *corpus* habuerunt, aliæ, *corpore* caruerunt [*Institut. lib.* 2. *tit.* 2.] Habuere, quæ sub censum ceciderunt, ut fundus, & domus. Caruere, quæ animo tantum comprehendi potuerunt, ut hæreditas, obligatio, servitus.

Item aliæ fuere mancipi, aliæ nec mancipi. *Mancipi*, teste *Ulpiano*, vocarunt prædia in Italiæ solo, tam rustica, qualis est fundus, quam urbana, qualis est domus. Item *jura prædiorum* rusticorum, veluti viam, iter, actum, & aquæductum, item servos, & quadrupedes, quæ dorso collove domarentur, sicuti boves, mulos, equos, & asinos. Nec *mancipi* cæteræ res appellatæ.

Acquiri vero, aut *singulas* voluerunt, aut *universas. Singulas*, aut jure gentium, aut jure quiritium. *Jure gentium*, ut occupatione, captivitate, accretione, rei effectione, traditione, & servitute. *Jure quiritium*, ut mancipatione, usucapione, in jure cessione. *Occupationis jus* erat ejusmodi, ut quod nullius esset, primum occupanti acquireretur. *Captivitatis*, ut quæ ex hostibus cepissent, sua fierent. *Accretionis*, ut quod alicui rei sic accrevisset, ut pars esset totius ejus, cujus totum esset. Atque hoc in alluvione, circumluvione, inædificatione, satione, pictura, scriptura, prætexta valere voluerunt.

Rei effectio eam vim habuit, ut si species ex aliena re confecta ad pristinam formam revocari posset, ejus esset, cujus erat res, quasi materia non esset extincta: aut si ex utriusque materia confecta esset, ejus qui effecisset.

Traditio venditionem, permutationem, legatum, donationem complexa est. *Servitus* dicta est, quod quis vel in re, vel ex re sua alteri constituit: quæ duplex fuit, *Personarum*, ut ususfructus, usus, habitatio: & *rerum*, ut servitutes prædiorum urbanorum, & rusticorum. *Urbanorum*, ut ignis immittendi, stillicidii recipiendi, vicinis luminibus non officiendi. *Rusticorum*, velut, iter, actus, via, aquæductus, & ejusmodi alia. *Mancipationis jus* erat, si quis per imaginariam venditionem, adhibitis non minus quinque testibus civibus Romanis puberibus, & libripende alteri per æs & libram, quæ in sua potestate habebat, tradebat.

In jure cessio fuit communis *alienatio*, & *mancipi rerum*, & nec mancipi, quæ fiebat per tres personas, in jure cedentis, vindicantis, addicentis.

Usucapio fuit acquisitio per usum legitimi temporis, jure civili constituta, vel adeptio dominii per continuationem possessionis, anni vel biennii: rerum quidem mobilium anni, immobilium autem biennii. Res porro *per universitatem* acquiri voluerunt quinque modis, hæreditate, fideicommisso, bonorum possessione, arrogatione, & bonorum emptione. *Hæreditas* fuit successio in universum jus, quod defunctus habuit: eaque duplex fuit, *testamentaria*, & *legitima*.

Testamentaria fuit justa, & solennis testatio mentis, ac voluntatis nostræ de universo jure nostro in aliquem, pluresve post mortem nostram abalienando. Atque in his *de hæreditatibus*, legatis, & fideicommissis caverunt, & secundos, tertiosque hæredes substituerunt.

Legitima fuit, quæ ab intestato ex lege XII. tabularum delata fuit. *Intestatus* dictus fuit, testamento non facto, non jure facto, ruptove, irritove facto, & ab hærede destituto. Quod si quis *intestatus* moreretur, lex primum liberis, deinde agnatis hæreditatem attribuit.

Fideicommissa appellata, quæ fidei hæredis, ut ea redderet, committebantur, ut si quid ei testator datum vellet, cui per leges capere non liceret. Itaque non videbatur hæres, sed rogabatur. Horum autem duo genera: unum, quibus res singulæ, veluti vestis, aut fundus relinquebatur ut *L. Titius hæres esto.* Alterum, quibus universæ, ut hæreditas, transferebantur: ut, *Peto abs te, L. Titi, ut meam hæreditatem C. Sejo restituas.*

Bonorum possessio erat jus persequendi, retinendive patrimonii, sive rei, quæ cujusque, cum moritur, fuit solius prætoris beneficio instituta. Nam, quia *hæredes prætor facere non poterat*, bonorum possessionem, pro suo jure cuique attribuebat. Earum vero multa genera fuerunt, de quibus post commodiore loco dicetur.

Arrogatione ejus bona, qui arrogabatur omnia, præter ea, quæ *capitis diminutione* pereunt, arrogatori pleno jure quærebantur.

Publica bonorum emptio, auctione constituta fiebat, cum debitoris alicujus latitantis bonorum possessio creditoribus à prætore concessa esset, eaque bona triginta dies ab iis possessa fuissent.

CAP. V.

De controversiis vel causis obligationum.

Sequuntur obligationes. *Obligatio fuit juris vinculum*, quo necessitate astringebantur rei alicujus solvendæ ex jure civili. Hæc fuit triplex, *naturalis*, *civilis*, *mixta*. *Naturalis*, cum revera contracta erat, vel cum revera contracta esset, facto tamen aliquo, sed ad juris civilis rationem non accommodato dissoluta erat: ut si quis vi, metuve promisisset, summo jure obligatus erat, & si creditor pactus esset, se nunquam petiturum: aut debitor creditoris postulatu jurasset, se non debere. *Mixta*, quæ cum revera & æquissime contracta esset, etiam à jure civili comprobata erat: ut ex mutuo, commodato, deposito, empto, conducto.

Quin etiam *obligatio* bipartita fuit, *civilis* & *honoraria*. *Civiles* dictæ, quæ ab aliqua juris civilis parte institutæ, veluti *lege* XII. *tabularum*, ut hæres legatario sit obligatus. *Honorariæ*, quas vel prætores, vel ædiles in edictis suis instituerunt: veluti cum prætor bonorum possessionem creditoribus omnibus hæreditariis obligavit.

Item *obligatio* alio modo quadripartita fuit, *ex contractu*, ex quasi contractu, ex maleficio, ex quasi maleficio.

Contractus fuit negotium inter duos, pluresve data opera gestum, ut vel uterque invicem, vel alter tantum alteri obligaretur. *Contractus* alii *nominati*, alii *innominati*. *Nominati* alii re parere obligationem dicti: alii verbis, alii literis, alii solo, nudoque consensu.

Re obligatio contrahebatur, cum ea nonnisi re tradita, acceptaque concipiebatur, ut in mutuo, commodato, deposito, pignore. *Mutuum* erat contractus, quo rerum, quæ pondere, numero, mensura constarent, usus ita concedebatur, ut postea non eædem, sed aliæ generis ejusdem redderentur. *Commodatum* erat contractus, quo gratis alicujus rei usus ita concedebatur, ut accipiens summam in ea ipse reddenda diligentiam præstare deberet. *Depositum* contractus, quo res aliqua ea lege apud alterum deponebatur, ut is dolum tantum, & nonnullam in ipsa reddenda culpam præstare deberet. *Pignus*, contractus, quo res aliqua creditori ea lege obligatur, ut in illa ipsa, cum primum ei satisfactum esset, reddenda dolum, & levem culpam præstaret.

Verbis contrahebatur *obligatio* per stipulationem. *Stipulatio* erat interrogatio certis, solennibusque verbis concepta, & apta, consentaneaque responsio, veluti *spondes? spondeo: dabis? dabo*. *De stipulationibus* autem quatuor quærebantur, *quæ personæ* vel obligare, vel obligari possent, *quæ res* in stipulationem deduci possent, *quæ forma* stipulandi esset, *quod jus* stipulationum existeret. *Ad stipulationes* autem pertinebant fidejussiones, quæ per stipulationem fiebant, & ut aliam obligationem confirmarent, institutæ erant. *Fidejussor* erat, qui fide, aut periculo suo suadebat, ut id, de quo agebatur, fieret, quoniam ejus eventum præstaret. *Fidejussionis* formula erat: *Centum à me Titio tua fide credita esse jubes? jubeo.* Jubebat autem sua fide, qui author, ac suasor erat, ut alteri quid crederetur. *Fidejussio* vero omni obligationum generi adhibebatur.

Literarum obligatio ea erat, quæ per scripturam fiebat, neque tamen omnis, sed præcipue ad nomina, quæ in tabulis accepti & expensi fiebant, contrahebatur. Ita *nominum obligatio* sæpe appellabatur, cum alicui quid expensum ferebatur, id est, scribebatur in tabulis, aliquem alicui certam pecuniam expendisse. *Obligatio ex consensu* erat, quæ sine rei traditione, sine stipulatione, sine nominibus, nudo consensu, solaque conventione contrahebatur, unde & inter absentes, & inter surdos, ac mutos recte fiebat. Erant autem quatuor, *emptio*, *locatio*, *societas*, & *mandatum*.

Emptio & *venditio* erat contractus bonæ fidei, inter quos jure civili licebat, nudo consensu factus de re certa, certo pretio in perpetuum domini jure obtinenda: eaque in personis, rebus, forma contrahendi, & contractus jure consistebat.

Locatio contractus bonæ fidei, de re aliqua, certa mercede, vel facienda, vel ad tempus utenda, inter quos jure civili licebat factus, atque in totidem partibus, quot emptio erat positus. *Quod si nulla merces* constitueretur, sed tantum, quantum inter eos convenisset, neque locatio, neque conductio, sed *actio* præscriptis verbis dicebatur.

Societas erat contractus bonæ fidei de alicujus vel rei, vel negotiationis communione, sic institutus, ut ejus & quæstus, & damnum ad unumquemque communiter pertineret: cujus totidem, quot superiorum, erant partes.

Man-

Mandatum contractus bonæ fidei, de eo quod fieri sine mercede conveniret, periculo mandatoris exequendo, inter quos jure civili licebat factus, atque in hoc personæ, res, mandata, forma mandati, & jus contractus considerabantur.

His etiam contractibus adjungere licet *fiduciam*, quæ juris civilis fuit. Erat autem *fiducia species mancipationis*, ut *Boëtius* ait, nempe quoties cui res aliqua mancipabatur, cum eo, ut eam mancipanti remanciparet: veluti, si quis dubium timens, amico potentiori fundum mancipasset, ut sibi, cum tempus, quod suspectum esset præteriisset, redderet. Hæc *mancipatio fiduciaria* nominata, quod restituendi fides interponeretur. *Livius* lib. 32. Optimum ratus Corinthum Nabidi Lacedæmoniorum tyranno velut *fiduciariam* dare, ut victori sibi restitueret si quid adversi accidisset, ipse haberet. Itaque *fiducia* videtur fuisse *contractus*, quo fidem alicujus secuti, rem ei aliquam dicis causa mancipabant: ita dictus, quod nulla alia re, quam fide, & probitate emptoris freti, eam venditionem celebrabant. In ejus vero formula hæc verba fuere solennia: *Ut inter bonos viros, bene agi oportet: & uti ne propter te, fidemve tuam captus, fraudatusve sim.*

Obligatio ex quasi contractu erat, quæ neque ex contractu, neque ex delicto proprie nascebatur: sed quia rei privatæ negotium gestum erat, ita appellabatur, ut si quis negotium absentis, ignorantis sua sponte, ac sine mandato gessisset, quæ negotiorum gestorum est appellata.

Contractus innominati erant quatuor, *do ut des, do ut facias, facio ut des, facio ut facias.*

Do ut des, cum id negotium gestum erat, quod neque emptionis, neque alterius nominati contractus nomine, appellari poterat, sed *conventum* erat, ut res pro re daretur, veluti in permutatione, & negotio æstimatorio.

Do ut facias, cum id conveniebat fieri, quod locari non poterat: veluti, *ut centum aureos Sempronio dem, ut servum suum manumittat.*

Facio ut des, is, qui cum superiore reciprocatur, veluti, si convenisset, ut servum meum manumittam, & tu mihi centum solvas.

Facio ut facias, cum neque gratis, neque mercede pecuniaria constituta quid fieri conveniebat, sed ut factum pro facto redderetur: veluti, ut *vicini bobus suis alternis diebus uterentur.*

Obligationes autem quatuor modis dissolvebantur, *solutione, acceptilatione, novatione & delegatione.*

Solutione, cum vel ea res, quæ debebatur, vel, si modo creditor consentiret, altera præstaretur. Nam invito creditori aliud pro alio solvi non poterat. *Acceptilatio* erat in tabulas acceptæ pecuniæ relatio. *Novatio* prioris debiti in aliam obligationem transfusio, atque translatio, quæ per stipulationem fiebat. *Delegatio*, alterius debitoris in suum locum substitutio.

Obligationes ex delicto, quæ ex delictis tantum privatis nascebantur, furto, rapina, damno injuria dato, & injuria. *Furtum erat* contrectatio fraudulenta, lucri faciendi gratia, vel ipsius rei, vel etiam usus ejus, possessionisve, quod lege naturali prohibitum erat admittere. Idque duplex, *manifestum*, & *nec manifestum. Manifestum*, cum res in manibus furis, antequam destinatum in locum ferretur, deprehensa erat. *Nec manifestum*, cum fur in faciendo quidem deprehensus non erat, sed eum furtum fecisse, negari non poterat. His additur *furtum per lancem*, & licium conceptum, & oblatum, de quibus in fragmentis XII. tabul. diximus. *Rapina*, furtum erat illud quidem, sed imprudenter, & vi factum. Itaque rapinæ & privatum, & publicum constitui judicium potuit, pœna proposita fuit tripli.

Damnum injuria datum à furto, & rapina fuit diversum, quod illa lucri faciendi causa tantum, hoc damni inferendi causa factum est: illa non sine dolo, hoc per imprudentiam admissum. *Injuria* enim est, non cavere, quod caveri debuit, & potuit, ut is, qui eo loco jaculatur, ubi vel nulli, vel soli se milites exercere solent. *Injuria* demum erat, quæ aut pulsatione, aut convicio, aut turpitudine corpus, aures, aut vitam alicujus violavit, aut nostram, aut alterius in contumeliam nostram: de quib. in XII. tab.

Obligatio ex quasi delicto erat, cum quis pœna aliqua mulctabatur, quasi deliquisset, cum tamen revera non deliquisset, sed tantum in culpa esset: veluti, si cujus ex cœnaculo dejectum aliquid esset.

Cap. VI.

De jus dicentibus, vel de personis, quæ jus dixerunt.

Civibus poscentibus ex legibus XII. tabularum, quæ jus omne privatum complexæ sunt, vel ex iis, quæ post XII. tabulas de jure civili latæ sunt, quales fuerunt *Furia, Voconia, Atinia, Atilia, Aquillia*, & *Falcidia*, &c. vel ex annuis prætorum edictis, jus reddiderunt *magistratus* ii, qui hanc potestatem à populo acceperunt. Ac qui jus quidem suum persecuti sunt, ii lege agere: qui jus reddiderunt, ii jus dicere dicti sunt. Unde illa potestas *legis actio*, hæc *jurisdictio* appellata. Ut autem *lege agere*, fuit aliquid ex iis, quæ legibus aut delictis instituta erant, in jure persequi: sic *jus dicere*, fuit reddere ea jura, quæ legibus aut edictis continerentur.

Jus autem hoc primum *dixere Reges*, deinde *Consules*, & qui cum potestate Consulari fuerunt: videlicet, *tribuni militares* Consulari potestate, & *decemviri* legibus scribendis, postremo *prætores* atque *ædiles curules.*

De jure dicto à Regibus, *Dionysius* lib. 2. & 4. in Romulo & Tullio aperte scripsit, & *Liv.* lib. 1. subsignificavit in Prisco, cum ipso vulnerato *Tanaquilem* Reginam sic fecit loquentem: interim Servio Tullio jubere populum audientem esse, cum jura redditurum, obiturumque alia Regis munia.

De *Consulibus* præter *Dionysium Livius* lib. 2. idem docuit, de Appio scribens: *Appius Consul* de pecuniis creditis jus quam asperrime dicere. Et alibi: Quod de credita pecunia jus non dixisset.

De *decemviris* Consularibus *Dionysius* lib. 10. & 11. cum *Livio* lib. 3. Decimo die jus populo singuli reddebant. Item *Appius* dixit, se eo die neque jus dicturum, neque decretum interpositurum. Post autem, ut scribit *Pomponius* IC. ff. tit. 2. de orig. juris, cum *Consules* avocarentur à bellis finitimis, neque esset, qui in civitate jus reddere posset, factum est, ut *prætor* quoque crearetur, qui jus in Urbe diceret. Creatus deinde & alius *prætor*, qui, quod jus inter peregrinos diceret, *peregrinus prætor* appellatus est.

Ædilium jurisdictionis adhuc memoria obscurior est: hi tamen de paucis rebus jus dixerunt. In primis autem *de venditione mancipiorum*, de mensuris, & foro venalium. Neque etiam solus *prætor* sua judicia exercuit, sed socios laboris hujus *decemviros* litibus judicandis habuit, de quibus omnibus in eo libro, qui *de magistratibus Romanorum* est, plurima scitu dignissima tradita sunt, quo studiosum lectorem remitto.

CAP. VII.

De loco, ubi judicia exercebantur, de foris, ac basilicis.

Locus, in quo jus dictum est, fuit duplex: aut *superior*, aut *planus*. *Superior* fuit *tribunal* in comitio, atque in tribunali *sella curulis*. *Planus* quicunque locus præter tribunal, posita sella curuli, isque locus tum dicebatur *jus*. Sic enim *Ulpianus*: Jus, inquit, non is solum locus est, ubi juris dicundi, judicandive gratia magistratus populi Romani consistit, sed etiam, si domi, vel in itinere hoc agat. Et *Paulus* IC. Jus est locus ubicunque *prætor* salva majestate imperii sui, salvoque more majorum, jus dicere constituit. *Comitium* pars fuit fori Romani, *in quo rostra* erant. Unde qui è rostris agebant, *in forum*, & *in comitium* versus agere poterant. *Centumviralia* autem judicia in basilicis exercebantur. Cum vero de comitio supra quædam in medium attulerimus, hic de foro, quid & quot numero Romæ fuerint, quisque eorum ornatus fuerit, tum etiam *de basilicis*, *tribunali*, *&* *subselliis*, pauca quædam dicemus, quæ quidem legentibus non puto ingrata & injucunda esse futura.

Forum a *ferendo* dictum esse, quod eo controversias suas, & quæ vendere vellent, conferrent, *Varro* docet. Alii à *foras* derivant, quod scilicet *foras*, id est, sub dio sit. *Isidorus* forum à *fando*, vel *Phoroneo* Rege Achivorum nomen accepisse vult: quod tamen doctis non probatur, uti apud *Alciatum*, & *Franciscum Polletum* videre est. Quod ad significationes vocabuli attinet, ita scribit *Festus*: *Forum sex modis* intelligitur. *Primo*, negotiationis locus, ut *forum Flaminium*, forum Julium, ab eorum nominibus, qui ea fora constituenda curarunt, quod etiam in locis privatis, & in viis, & in agris fieri solet. *Alio*, *in quo judicia* fieri, cum populo agi, conciones haberi solent. *Tertio*, cum is qui provinciæ præest, *forum agere* dicitur, cum civitates vocat, & de controversiis eorum cognoscit. *Quarto*, cum id *forum* antiqui appellabant, quod nunc vestibulum sepulchri dici solet. *Quinto*, *locus in navi*, sed tum masculini generis est, & plurale. *Sexto*, *fori* significant *circensia spectacula*, ex quibus etiam *minores forulos* dicimus. Hæc ille. Nos, omissis reliquis de iis tantum *foris*, quo res conferrentur, dicemus: quorum quidem duo apud Romanos fuerunt genera: alia enim ad Urbis splendorem facta erant, in quibus hominum conventus fiebant, vel negotiorum civilium, vel delectationis causa: alia ad communes populi usus parata negotiantibus patebant. Quæ vero fora negotiis civilibus tractandis fuerunt comparata, hæc sunt, *Romanum*, *Cæsaris*, & *Augusti*. *Romanum forum*, quod & antiquissimum fuit, & propterea *vetus* appellatum, incipiebat à Capitolii radicibus, ubi nunc *Septimii* arcus est: & secundum longitudinem ad *S. Mariam novam*, ubi *Titi* arcus protendebatur, secundum latitudinem à *Palatini* radicibus, ad viam sacram, & *Saturni ædem*. Variis nominibus appellatum hoc forum fuit. Nonnunquam enim simpliciter *forum* dictum est, frequentius *Romanum*, à dignitate scilicet Urbis, quod præ cæteris esset ornatissimum, propter ædificia, & frequentissimum, propter judicia. *Latinum* etiam, sive *Latium*, item *Palladium* ab æde Palladis, quæ in eo fuit, est appellatum. Hoc forum eleganter describit *Plautinus Miles*, ubi indicat, quæ præcipua in eo loca, & quæ in singulis hominum studia fuerint:

Qui perjurum (inquit) *convenire vult hominem, mitto in comitium.*
Qui mendacem & gloriosum, apud Cluacinæ sacrum,
Ditis damnosos maritos sub basilica quærito.
Ibidem erunt scorta exoleta, quique stipulari solent.
Symbolarum collatores apud forum piscarium.
In foro infimo boni homines, atque dites ambulant.
In medio propter canalem, ibi ostentatores meri.
Confidentes, garrulique, & malevoli supra lacum.
Qui alteri de nihilo audacter dicunt contumeliam,
Et qui ipsi sat habent, quod in se possit vere dicier.
Sub veteribus, ibi sunt, qui dant, qui accipiunt fœnore.
Pone ædem Castoris ibi sunt subito quibus credas male.
In Thusco vico ibi sunt homines, qui ipsi sese venditant.
In Velabro, vel pistorem, vel lanium, vel haruspicem,
Vel qui ipsi vertant, vel qui aliis ut versentur, præbeant.

Hæc

Hæc ille. Circa forum undequaque fuerunt *tabernæ*, per pilas distinctæ, quæ aut nomen habuerunt *ab opificibus*, aut à positu, atque numero. Plurima autem ædificia, quibus insigne hoc forum fuit, cognosci ex *Onuphrii Panvinii* de Urbis regionibus libello, & ex *Bernardi Gamucci* Antiquitatibus Romanis, Italica lingua scriptis, possunt. Et hoc quidem foro diu contentus populus Romanus fuit, donec *C. Jul. Cæsar* aliud constituit, cujus solum quanti constiterit, *Suetonius* in Cæsare his verbis significat: Nullum largitionis, aut officiorum genus publice, privatimque omisit, *forum* de manubiis inchoavit, cujus area supra sestertiûm millies constitit, quæ summa secundum *Budæi* calculum, vicies quinquies centena millia coronatorum efficit. A *Suetonio* non dissentit *Plin.* lib. 36. cap. 15. si ita, quemadmodum *Glareanus* vult, legatur; sic enim inquit: *Pyramides Regum* miramur opera, cum solum tantum foro extruendo millies ducenties sestertiûm emerit *Cæsar Dictator*, &c. In hoc foro *Cæsar* ipse statuam loricatam sibi poni passus est, & *basilicam Juliam* ædificavit. Habuitque & hoc forum in circuitu tabernas, quemadmodum *Romanum*. Post aliquot annos restituit id *Domitianus*, & nominavit *Palladium*, id quod *Martialis* testatur.

Tertium forum adjecit *Octavius Augustus*, propter hominum, judiciorumque multitudinem, quæ videbatur non sufficientibus duobus, etiam tertio indigere. Itaque festinantius, necdum perfecta *Martis æde* (quam voverat bello *Philippensi*, pro ultione paterna suscepto) publicatum est, ut separatim in eo publica judicia, & sortitiones judicum fierent. Spatio modicum fuit, ne aut alienas domos violenter invaderet, aut publica ædificia ignominiose everteret. *Templo Martis Ultoris*, & *colosso Augusti* conspicuum fuit. In hoc foro *Augustus*, cum Tiberis circum inundasset, decursus & venationes fieri mandavit. In hoc foro *Martis ædes* erat, in qua convivia agitabantur à *Martis sacerdotibus*, ut *Suetonius* in Claudio author est. Atque hæc sunt tria illa fora, quæ intelligit *Martialis* lepidissimus Poëta, cum aliis, tum his versibus:

Causas, inquis, agam Cicerone disertius ipso,
Atque erit in triplici par mihi nemo foro.

Vide hic *Alexandrum ab Alexandro* Neapolitanum Genialium dierum lib. 2. cap. 12.

Quarti fori fundamenta jecit *Domitianus* Imp. verum cum is morte præventus exædificare non posset, *Nervæ* id vindicatur, à quo exædificatum, exornatumque est. *Suetonius* in Domitiano. Hoc *forum transitorium* fuisse appellatum, *Lampridius* in Severo docet, his verbis: Statuas colossas, vel pedestres nudas, vel equestres, *Divis Imperatoribus* in foro *Divi Nervæ* quod *transitorium* dicitur, locavit, omnibus cum titulis, & columnis æreis, quæ gestorum ordinem continerent. Vocatum hoc fuit *transitorium*, quod inde in tria fora transitus pateret. Et pertinuit ad montem usque *Quirinalem*, parte ejus aliqua complanata. *Barth. Marlianus* scribit lib. 3. cap. 9. in medio hujus fori columnam æneam ingenti magnitudine, tecta ex laminis aurichalci, intrinsecus lumine ambiguo stetisse. *Forum* variis statuis & columnis, quæ *Nervæ* gestorum ordinem continebant, exornatum fuisse.

Tandem *quintum*, & celeberrimum *Imp. Trajanus* adjecit ex manubiis distractorum spoliorum refectis, in quo columna 140. cubitorum altitudine fuit, in qua exactissime res ab ipso Principe gestæ, incisæ erant. *Agellius* lib. 13. cap. 23. Hoc *forum Trajani* dictum est, & *forum Ulpium*. Capitolinus in Marco Philosopho: Multi, inquit, nobiles bello Germanico, sive *Marcomanico*, imo plurimarum gentium interierunt, quibus omnibus statuas in *foro Ulpio* collocavit. De hoc foro ita *Barthol. Marlianus* lib. 5. c. 1. *Trajani forum* inter *Nervæ* forum, *Capitolium*, & *collem Quirinalem* ab *Apollodoro* mira industria *extructum* fuit. Idem architectus *Trajani* jussu *Methodæum*, & *Gymnasium* ædificavit. *Fori tectum* æneum, intus undique circum simulachra equorum & signorum militarium aurata tegebat. Simulachra autem hæc publico sumptu in eorum, qui bene de republica meriti essent, aut alioqui ob facinus insigne, memoriam ponebantur. *Arcus* item *triumphalis*, & alia multa in *Trajani* laudem extructa forum ejus exornabant. *Fori porticus* amplissimis, excelsisque columnis, & magnis epistyliis imposita, tantam præbebat intuentibus admirationem, ut gigantium potius, quam hominum opera crederentur. In hanc summorum virorum statuas pulcherrimas *Alexander Severus* in Trajani honorem transtulit. *Equus item Trajani* in medio altis columnis impositus stabat. In medio foro columna *Trajani cochlidis structura* stabat. Hæc circumquaque rerum gestarum à *Trajano* summam mira arte cœlatam habebat, in primis vero *Dacicum* bellum. Intus 173. gradibus ad summum fastigium, 174. fenestrellis lucem admittentibus, præbebat ascensum. Alta pedum 128. vel, ut *Eutropius* scribit, 144. In summo *Trajani ossa* in pila aurea condita servabantur. Hanc columnam *Trajanus* ipse non vidit. Nam dum hic contra Parthos bellum gereret, senatus hanc illi absenti dedicavit. Qui dum à Persis redit, in itinere apud Seleuciam Syriæ urbem, fluxu sanguinis è vita discessit. Cadaver vero Romam perlatum. Solus hic, teste *Eutropio* inter Imperatores in Urbe sepultus fuit. Hactenus *Marlianus*. De hoc foro & *columna Trajani* etiam *Georg. Fabricius* Chemnicensis in sua Roma, cap. 7. multa notatu digna habet: Columna ipsa, inquit, Pario marmore incrustata, in qua res gestæ *Trajani*, & præcipue *bellum Dacicum* est expressum. Cernere in ea est formas munitionum, propugnaculorum, pontium, navium: item varia militum opera, lignantium, ædificantium, castra metantium, fossas agentium, equos adaquantium, trophæa ferentium, in triumpho euntium: item

item formas thoracum, galearum, clypeorum, scutorum, zonarum, lituorum, pugionum, pilorum, gladiorum, pharetrarum, aliorumque armorum. Ab ea parte, in qua inscriptio est, *victoriæ* sunt *alatæ* cum duabus aquilis. In hoc foro poëtæ *Ausonii statua* fuit, de qua *Sidonius Apollinaris:*

Plausores cui fulgidam quirites,
Et charus popularitate princeps,
Trajano statuam foro locarunt.

Idem etiam *Ausonius* de seipso canit:

Quod legimur medio, conspicimurque foro.

In eodem foro *M. Antoninus* proponi edictum mandavit in quo Christianos pœnarum crudelitate exemit, eosque vocari in jus propter religionem prohibuit: delatorem vero ipsorum cremari vivum præcepit.

Sallustii forum in monte *Quirinali* fuit, quo in loco nunc ædes *S. Susannæ*. Hoc forum *Sallustius* post Africanam præturam emit, una cum hortis, qui & nunc *Sallustiani* appellantur.

Alterius generis fora hæc erant, *boarium*, *olitorium*, *pistorium*, *suarium*, *cupedinarium*, *piscarium*, *rusticorum*, *sive suburanum*, *& agonium*, in quibus ea, quæ ad victum erant necessaria, vendebantur. De iis cum ad institutum nostrum nihil faciant, hic dicere supersedebo. Præter hæc autem *fori Aurelii* facit mentionem *Cicero*, *Archimonii Victor*, *Esquilini Appianus*, *Ceditii Festus*, *Argentarii Vitruvius*, *Jugarii recentiores. Alexander ab Alexandro* Genial. dier. lib. 2. cap. 12. tredecim recenset fora. *P. Victor* libello de Urbis regionibus septemdecim numerat, in reliquiis libelli *Sexti Ruffi* de Urbis regionibus decem fororum fit mentio. *Onuphrius Panvinius* in sua regionum Urbis descriptione novemdecim enumerat. Venio nunc ad alterum judicii exercendi locum, *basilicas* scilicet.

Erant *basilicæ amplissima & ornatissima ædificia*, in quibus, non senatores modo deliberare, verum etiam judices omnis generis causas cognoscere, & clientibus homines periti de jure respondere solebant, quando hi vacabant, mercatores ibidem, & numularii sua tractabant negotia: hic *basilicæ* argentariorum est in octava regione mentio apud *P. Victorem*.

Cinctæ erant *basilicæ* porticibus concameratis ex coaxatis contignationibus immissis in parastatas columnis aut pilis adjunctis, supra quam contignationem altera est, & superior porticus, cujus tectum testudinatum, aliis postibus parastatis, & arctariis sustinebatur. Medium spatium, & quasi superior porticus *pluteus* vocabatur, qui in utrumque latus per intercolumnia peristyliorum liberum habebat prospectum. *Parastatæ* vero dupli erant ad latitudinem porticus, sicut & columnæ perpetuo scaporum ductu ad *basilicæ* latitudinem. Nam sic fere describit lib. 8. eam *fori basilicam*, cujus architectus fuerat *Vitruvius*, qui etiam hoc memoriæ prodit, *basilicas* ita ædificari solitas, ut in una parte judicia, in altera negotia exerceri possent. *P. Victor* in libello de urbis Romæ regionibus XIX. *basilicas* recenset. *Onuphrius Panvinius* XXI. In his ergo centumvirorum quatuor tribunalia erant, quorum *Plinius* Orator in epistolis sæpe meminit.

CAP. VIII.

De tribunali & subselliis.

Pertinent & *tribunal*, & *subsellia* ad judiciorum locum, de quibus antequam *ad judiciorum* tractationem redeamus, pauca quædam subjiciemus.

Tribunal erat *suggestus editior*, unde conspici magistratus ab omnibus poterat, in quo *sella curulis*, jurisdictionis insigne, locata erat, ubi sedens *prætor* cognoscebat, & pronuntiabat. *Vitruvius* libro quinto *tribunal* specie amplissimum in æde Augusti his verbis describit: *Tribunal*, inquit, est in ea æde hemicyclio schematis minoris curvatura formatum: ejus autem hemicyclii in fronte est intervallum pedes quadraginta sex, introrsum curvatura pedes quindecim, uti qui apud *magistratus* starent, negotiantes in *basilicæ* non impedirent: quod ipsa assignatione augustissimum videtur, & in arcus formam, quæ semicirculo minor est, cum ad diametrum non pertingat, redactum. Hæc ille. *Subsellia* autem *sedilia* erant, in quibus ii judices, qui *magistratum curulem* non gerebant, considebant, & causas cognoscebant: quales fuerunt *tribuni plebis*, *quæstores*, *triumviri*, *ædiles plebis*, & qui cum curulibus magistratibus judicabant, *centumviri*. Quin etiam ii, qui causas agebant, sive defenderent, sive accusarent, in subselliis considebant: qua de re vide *Aldum Manutium* lib. 2. de quæsitis per epistolam, epistola 4. Atque de loco judiciorum exercendorum hactenus. Revertamur ad *judicia*.

CAP. IX.

De tempore judiciorum exercendorum.

Non omnibus diebus licuit *judicia exercere*: sed in iis diligens observata fuit ratio, sicut in *Kalendarii Romani* explicatione ostensum est, quæ tamen hoc loco paucis sunt repetenda.

Dierum alii *fasti*, alii *nefasti*, alii *intercisi* vocati: *Fasti* fuerunt, quibus *jus fari*, id est, dici poterat. *Varro*

Varro libro quinto de lingua Latina, *dies fasti* per quos *prætoribus* omnia verba sine piaculo licet *fari*. Contrarii horum vocantur *dies nefasti*, per quos dies *nefas fari* prætorem, *do, dico, addico*. *Ovidius* lib. I. Fastorum:

Ille nefastus erit, per quem tria verba silentur,
Fastus erit, per quem lege licebat agi.

Suetonius in Octavio de *prætoribus*, teste *Prisciano*: *Fasti dies* sunt, in quibus *jus fatur*, id est, dicitur: & *nefasti*, in quibus *non* dicitur. *Macrobius* lib. I. Saturnal. cap. 16. *Fasti dies* sunt, quibus *licet fari prætori* tria verba solennia, *do, dico, addico*: hisque contrarii sunt *nefasti*. *Intercisis* diebus quibusdam horis fas est, quibusdam fas non est jus dicere. Et *fastis* quidem diebus lege agi potest, cum populo non potest, *comitialibus* utrumque potest. Hi vero qui quoto quoque mense fuerint, ex libro prioris *commentarii* quarto de annorum & dierum apud Romanos ratione, & ex *kalendario Romano* illi libro inserto liquet.

Cap. X.

De legis actionibus, sive de exercenda jurisdictione, de vindicatione, & in jure cessione, emancipatione, adoptione, manumissione, postulatione, ac datione tutoris, postulatione, ac datione possessionis bonorum, atque postulatione interdicti, ejusque interpositione.

M*agistratibus jus dicentibus*, loco etiam & tempore cognitis, jam quemadmodum illud dixerint, declarandum est. *Prætores* igitur *jus dixerunt*, aut ex superiore loco, aut ex æquo: id est, aut de tribunali, aut de plano. Quoniam autem sella posita sedentes id faciebant, eos *dies cessionum* vocarunt: quorum duo fuere genera. Nam alii *postulationibus*, alii *cognitionibus* dicati fuerunt. *Cognitionum* autem *dies* alii aliis legis actionibus exercendis erant constituti. Unde *Ulpian. ff. de bonorum possessione*: Si causa cognita bonorum possessio detur, non alibi dabitur, quam pro tribunali, quia neque decretum de *plano interponi*, neque causâ cognita bonorum possessio alibi, quam pro tribunali dari potest. Ut autem legis actiones erant multæ, sic *jurisdictio* quoque *multiplex* erat. *Lege* quidem *agere*, ut ante diximus, nihil aliud erat, quam aliquid eorum, quæ lege continerentur, apud prætorem, vel apud eum, qui talem jurisdictionem haberet, in jure obire: nempe, vindicare, atque jure cedere, filium suum emancipare, alienum adoptare, servum manumittere, tutorem, bonorum possessionem, interdictum, & actionem postulare. *Jus* vero *dicere* erat, aliquid horum aut dicere, aut addicere, aut dare. Quæ *prætor*, cum faciebat, *decrevisse*, aut *decretum interposuisse* dicebatur. Diebus igitur *fastis*, *prætores* summo mane in comitium, sive forum veniebant, atque in tribunali sella posita assidebant, & *accenso*, ut tertiam horam populo circumstanti inclamaret, imperabant. Tertia inclamata, tum per *accensum* eundem populum rogabant, num quis esset, qui apud se *lege agere* vellet, id est, *qui jus posceret*.

Hoc præcepto audito accedebant, qui *lege agere* volebant, veluti, *si dies postulationum* esset, qui aliquid eorum postulabant, quæ legis actionibus continebantur, ex legibus, aut edictis eorum: nempe aliquid eorum, quæ supra diximus.

Cæterum, hi neque *pro arbitrio*, neque temere agere potuerunt, sed prout in singulis legis actionibus scriptum erat.

Legis autem *actiones formulæ* fuerunt agendi, quas primum *pontifices* intulerunt, deinde *C. Flavius App. Claudii scriba* ab Appio compositas divulgavit, de quibus *Pomponius* de Origine juris multa. *Legis* igitur *actiones* dictæ sunt, quod earum rerum, de quibus *lex duodecim tabularum* scripta erat, privatim agendarum formularum præscribebant. Atque hæ actiones ita solennes fuerunt, ut qui agere vellent, & impetrationis rationem habere, & formularum deberent.

Impetrationis ea vis fuit, ut nemini liceret judicio experiri, nisi prius ab eo, cujus erat jurisdictio, agendi formulam impetrasset. Formularum vero, ut formulæ quædam adhiberentur verborum, quarum ductu in judiciis experirentur, ut qui uno verbo errasset, is tota causa cecidisse videretur. Porro formulæ illæ in singulis actionibus fuerunt fere peculiares.

In *vindicatione*, & in *jure* cessio hæc: Si quis servum, aut aliam rem corpoream sibi vindicare volebat, is apud *prætorem* ita agebat. *Vindicator* tenens servum in jure, ita dicebat: *Hunc hominem ex jure quiritium meum esse ajo*. Prætor autem interrogabat eum, unde petebatur, an *contra vindicaret*: id est, an contra servum illum suum esse assereret: eo vero tacente, aut cedente, prætor servum addicebat vindicanti: qui vero vindicaverat, *lege egisse*: qui cesserat, *in jure cessisse*: atque ea in jure *cessio* dicebatur: *prætoris* vero *addictio*, teste *Boëtio*.

In mancipatione & *emancipatione* hæc erat formula: Adhibitis non minus quinque testibus civibus Romanis puberibus, & præterea alio ejusdem conditionis, qui libram æneam teneret, qui appellabatur *libripens*, is, qui mancipium accipiebat, æs tenens, ita dicebat: *Hunc ego hominem ex jure quiritium meum esse ajo*, isque mihi emptus est hoc ære, ænea libra: deinde ære percutiebat libram, idque æs dabat ei, a quo mancipium accipiebat, quasi pretii loco. Qui ergo naturalis pater filium emancipare volebat, is secundum postulationem, die cognitionis filium suum fiduciario patri emancipabat, hac verborum

 for-

formula utens, quæ vindicationem simul, ac mancipationem complectebatur: *Hunc hominem ex jure quiritium meum esse ajo: quoniam emptus est mihi hoc ære, æneaque libra.* Naturalis vero pater respondebat: *Hunc filium meum tibi mancipo*, & accepto pretio in jure cedebat, quo facto prætor addicebat. Quoniam vero ex lege filius à patre venundatus usque ad tertiam mancipationem, in potestatem patris redibat, propterea secunda inde mancipatio, & in jure cessio adhibebatur. Cumque iterum filius in potestatem patris redisset, tum tertia adhibebatur, hoc modo: *Ego vero hunc filium meum tibi mancipo, ea conditione, ut mihi remancipes*, ut inter bonos bene agi oportet, ne propter te, tuamque fidem frauder, ac tertium accepto pretio cedebat, & prætor tertium addicebat. Qua re perfecta tum demum filius è potestate patris egressus putabatur. Unde *fiduciarius pater*, qui dominus ejus erat factus, eundem naturali patri sine fraude remancipabat: naturalis vero filium quem quasi servum coëmerat, manumittebat, atque ita liber ille, id est, sui juris factus erat, ut *Cajus* scripsit.

In adoptione hæc erat: Is qui adoptabat, apud prætorem eum, quem adoptabat, tenens, ita dicebat: *Hunc hominem filium meum esse ajo, isque mihi emptus est hoc ære.* Naturalis autem pater usque ad tertiam mancipationem in jure cedebat, prætor vero addicebat. Notavit *Appian.* etiam testibus præsentibus *adoptiones* apud prætorem fieri solitas.

Formula manumissionis fuit ea: Ubi die postulationis manumissio postulata erat, tum die cognitionis post causam cognitam fiebat hoc modo: Qui manumittere servum apud prætorem volebat, ejus, quem manumittere volebat, caput, aut aliud membrum tenens ad prætorem ita dicebat: *Hunc hominem liberum esse volo*, & emittebat eum è manu. Prætor autem *vindicta*, id est, virga, ejusdem servi capiti imposita ita dicebat: *Dico eum liberum esse more quiritium.* Inde conversus ad lictorem, addebat: Secundum tuam causam, sicuti dixi *ecce tibi vindicta.* Tum lictor accepta à prætore *vindicta*, caput servi percutiebat, faciem, palma, tergumque verberabat. Quibus peractis nomen manumissi in acta à scriba referebatur, adjecta causa manumissionis. Addit *Cajus*, ff. de manumiss. vindicta, non esse omnino necesse pro tribunali manumittere. Itaque plerosque in transitu servos manumitti solere, cum aut lavandi, aut gestandi, aut ludorum causa prodiret *prætor*. Atque hæ actiones juris per verbum *dico* exprimebantur à prætore.

Sed & tutoris postulatio ad legis actionem, datio ad jurisdictionem pertinuit, authore *Ulpiano*, cum inquit: *Jus dicentis officium latissimum est.* Nam & pupillis non habentibus tutores constituere potest: quod intelligendum est, si neque testamentarius, neque legitimus tutor adesset, tum datum à prætore fuisse. Hoc cum faciebat *prætor*, tertiam partem jurisdictionis explebat, quam verbum *do* continebat. Atque hoc idem de *Consulibus* & *tribunis* plebis dicimus, quorum idem jus fuisse accepimus.

Ad hæc vero qui voluerunt, à *prætore* quoque bonorum possessionem postularunt, prætorque pro arbitrio dedit. Unde scribit idem *Ulpianus* eodem in loco, *Jus dicentem bonorum possessionem dare potuisse.* Item: Mistum imperium est, cui etiam jurisdictio inest, quod in danda bonorum possessione consistit. Cæterum *bonorum possessio* fuit jus persequendi, retinendique patrimonii, sive rei, quæ cujus, cum mortuus est, fuit, quod prætor aut emendandi, aut impugnandi, aut confirmandi juris civilis gratia dedit. Ut enim *lex duodecim tabularum* ex testamento, vel ab intestato ad hæreditatem vocavit: sic *prætor* bonorum possessiones invenit; per quas jus civile correxit, non solum in iis, qui intestati mortui essent, sed etiam qui testamentum fecissent. Nam si quis moriens alienum posthumum hæredem scripsisset, his si natus fuisset, à jure civili rejiciebatur: at à prætore *bonorum possessione* secundum tabulas decorabatur. Si libertus patronum præteriisset, lex nullum dabat patrono aditum ad bona liberti: at prætor dabat bonorum possessionem contra tabulas. Item, si quis ex testamento hæres institutus esset, non solum à jure civili habebat hæreditatem, sed etiam à *prætore* bonorum possessionem secundum tabulas.

Neque vero solum has duas *bonorum possessiones* prætor dedit ex testamento, sed etiam octo alias *ab intestato*, partim jus civile confirmans, partim emendans, partim reprehendens. Sunt autem hæ: *primo* suis hæredibus, id est, liberis, tum emancipatis, tum suis ab intestato: *secundo* legitimis hæredibus, nempe agnatis ab intestato ex *lege* XII. *tabularum*: *tertio* decem personis, quæ manumissori extraneo præferrentur, nimirum filio, filiæ, fratri, sorori, nepoti, nepti, patri, matri, avo, aviæ: *quarto* cognatis proximis: *quinto* iis, qui ex familia, nempe liberti liberis, tam naturalibus, quam adoptivis, itemque uxori, quæ ipsius in manum convenerat: *sexto* liberto, patrono, patroni liberis, parentibusque eorum: *septimo* viro, intestata uxore: & vicissim uxori, viro intestato, quoties deficiebat omnis parentum, liberorumve, seu propinquorum legitima, vel naturalis successio: *octavo* patroni cognatis, intestato liberto. Atque hæc quidem *prætor* omnino fecit, prout se facturum in edicto proposuit. Hinc *Valerius* lib. 7. Piso *prætor urbanus* Terentio patri exhæredato bonorum defuncti filii possessionem dedit, hæredesque lege agere passus non est. Tandem ut *postulatio interdicti* ad legis actionem pertinuit, sic *interpositio interdicti* ad jurisdictionem.

Interdicta vero, ut inquit *Justinianus*, fuerunt formulæ, atque conceptiones verborum, quibus *prætor* aut jubebat aliquid fieri, aut prohibebat: quod tunc maxime faciebat, cum *de possessione*, aut quasi posses-

possessione inter aliquos contendebatur. Erat autem *possessio rei* corpore præditæ, ut *domus*, quasi possessio rei corpore vacantis, ut *usufructus*. Ex quibus verbis apparet, interdicta fuisse decreta prætorum de iis rebus, quas judicum cognitioni committendas non putarunt, sed sibi ipsis pro imperio reservarunt. Cum enim dictum sit, *res* alias *sacras*, & *religiosas*, alias *publicas*, alias *privatas* fuisse, reliquas actiones, quæ de his incidere poterant, cognoscendas judicibus tradiderunt. Quæ vero *de vi*, vel *facta*, vel quæ fieri in his posset, incidissent, quatenus ad possessionem ferme pertinerent, ipsi decreverunt. *Decretum* vero illud vocatum est præcipuo nomine *interdictum*. Itaque decreta, quæ de aliis rebus interposita sunt, arbitrio eorum permissa: hæc vero, quæ *interdicta* vocata sunt, propriis formulis concepta, & ut concepta erant, in *edictum* relata, & deinde ex *edicto*, prout res poposcit, pro tribunali pronuntiata. Itaque *interdictum* fuit *actionis*, sive *judicii* quasi principium. Nam ut scribit *Cajus* ff. de vindicat. is, qui destinavit rem petere, animadvertere debuit, an aliquo *interdicto* posset nancisci possessionem: quia longe commodius est, ipsum possidere, & adversarium ad onus petitoris compellere, quam alio possidente petere. Ita inter cæteras legis actiones recte reponitur etiam *interdicere*: quod est, non tam interdictum interponere, quod est *prætoris*, quam interdictum postulare, sive interdicto contendere, quod est litigatoris. *Interdictum* autem *dabat prætor*, cum mittebat in possessionem. *Mittere* autem in *possessionem* fuisse à danda bonorum possessione diversum, & tamen partem jurisdictionis fuisse, declarat *Ulpianus*, cum inquit, jus dicentem & bonorum possessionem dedisse, & in possessionem misisse.

Cæterum *interdicta*, quæ ad sacras & publicas res pertinuerunt, aut fieri aliquid prohibuerunt, aut restitui, aut exhiberi jusserunt: quæ ad privatas, aut de adipiscenda, aut de retinenda, aut de recuperanda fuerunt. De locis sacris & religiosis ita *interdictum* est: *Quo, quave illi mortuum inferre invito te jus est, quo minus illi eo eave mortuum inferre, & ibi sepelire liceat, vim fieri veto.* Item: *Quo illi jus est, te invito mortuum inferre, quo minus illi in eo loco sepulchrum sine dolo malo ædificare liceat, vim fieri veto.*

De *liberis personis* ita: *Quem liberum dolo malo retines, exhibeas jubeo:* Qui, quæve in potestate tua est, si is, eave apud te est, dolove malo tuo factum est, quo minus apud te esset, ita eum eamve exhiberi jubeo: Si Stichus in potestate tua est, quo minus Mævius eum ducere liceat, vim fieri veto.

De locis publicis: Ne quid in loco publico facias, inve eum locum immittas, qua ex re quid illis damni detur, præterquam quod lege, senatusconsulto, edicto, decretove tibi concessum est, de eo, quod factum erit, interdictum non dabo: quo minus illi viam publicam, iterve publicum aperire, reficere liceat, dum ne ea via, idve iter deterius fiat, vim fieri veto: Ne quid in flumine publico, ripave ejus facias, ne quid in flumine publico, ripave ejus immittas, quo statio, iterve navigio, deterior sit, fiat.

Interdictum de adipiscenda possessione dabatur ei, cui bonorum possessio à *prætore* decreta erat in hunc modum: *Quod bonorum ex edicto meo illi possessio data est, quod de his bonis pro hærede, aut pro possessore possides*, possideresve, si nihil usucaptum esset, quandoquidem dolo malo fecisti, ut desineres possidere, id illi restituas. Cæterum pro hærede possidebat: qui putabat se hæredem esse, atque eo animo possidebat: pro possessore, qui nullo jure rem, hæreditatem, vel totam hæreditatem sciens ad se non pertinere, possideret. Erat autem utile hoc interdictum ei, qui tum primum conaretur adipisci rei possessionem. Itaque si adeptus amisisset, hoc nihil juvabatur.

Retinendæ possessionis interdicta fuere duo, quæ tum usurpabantur, cum inter eos, qui de proprietate litigare volebant, non conveniebat, uter possideret: unum *ad res immobiles* pertinuit, alterum *ad mobiles*. *Primum* fuit: Uti eas ædes, quibus de agitur, nec vi, nec clam, nec precario alter ab altero possidetis, quo minus ita possideatis, *vim fieri veto*. Hoc vincebat, qui interdicti tempore possidebat, si modo nec vi, nec clam, nec precario nactus erat ab adversario possessionem. *Secundum:* Utribi hic homo, quo de agitur, majore parte hujus anni fuit; quo minus eum ducas, vim fieri veto. Hoc vincebat, qui majore parte anni sine vitio possederat.

Interdictum recuperandæ possessionis reddebatur eis, qui vi dejecti essent de possessione fundi, vel ædium: neque enim dejectio est de rebus mobilibus, cum in eas actio sit vel furti, vel vi bonorum raptorum. *Vis* autem duplex fuit, *vera* & *simulata*. Vera item duplex, *armata*, & *sine armis*. Interdictum de vi armata fuit: *Unde tu illum vi dejecisti, eo illum restituas jubeo.* Sine armis: *Unde tu illum vi dejecisti*, cum abs te nec vi, nec clam, nec precario possideret, *eo illum restituas jubeo.* Simulata veram est imitata, eadem civilis & quotidiana est dicta, ut post dicemus.

Jam vero *interdictorum* alia *simplicia* fuerunt, alia *duplicia*. *Simplicia*, in quibus alter actor, alter reus est, qualia fuerunt omnia restitutoria, aut exhibitoria. Nam actor is est, qui desiderat aut exhiberi, aut restitui: reus autem is, à quo desideratur, ut restituat, aut exhibeat. *Prohibitoria* alia simplicia, alia duplicia erant. Simplicia veluti cum prætor prohibeat in loco sacro, vel in flumine publico, ripave ejus aliquid fieri. Nam *actor* est qui desiderat, ne quid fiat: *reus* qui aliquid facere conatur. *Duplicia*, veluti: *Uti possidetis*, &, *Utrubi*. Ideo vero *duplicia* vocabantur, quia par utriusque litigatoris in his conditio est, nec quisquam præcipue *reus* vel *actor* intelligitur, sed uterque tam rei, quam actoris partes sustinet. *Usus* autem *interdictorum antiquus*, cum ordinaria judicia essent, fuit, ut primum de possessione ageretur, & ad interdictum confugeretur, deinde dominii actio institueretur. Hæc ferme *Justinianus* in Institutionibus.

CAPUT XI.

De actionibus, & earum multiplici differentia.

Ex omnibus legis actionis partibus, extrema fuit *actio*, five *judicium*, quæ ut ab *actore* poſtulabantur, ſic à *prætore* dabantur. Verum quemadmodum *actionis dationem* præcedit *poſtulatio*, ſic poſtulationem *editio*, editionem *in jus vocatio*. De quibus ſingulis dicam, ſi prius quid ſit *actio*, & quotuplex, dixero. *Actionem* definivit *Juſtinianus*, *jus perſequendi in judicio, quod ſibi debetur*, id eſt, poteſtatem impetratam à prætore repetendæ rei quæ ſibi debetur apud judices. Egregie illud quidem, ita tamen, ſi intelligatur non jus ſolum perſequendi, *ſed* etiam *ipſa perſecutio*. Harum vero actionum *Juſtinianus* libro 4. Inſtitution. à quo hæc ſumpſimus, ſeptem veterum attulit diviſiones, quibus incognitis, antiqua judiciorum conſuetudo cognoſci non poteſt.

Prima diviſio hæc eſt: *Actionum* aliæ in *rem* intentæ ſunt, aliæ in *perſonam*, aliæ in *utrumque*. In *rem*, cum egerunt cum eis, qui nullo ſibi jure obligati erant, ſed eis de aliqua re intulere litem. Ut in *re* corpus habente: *Si Titius ſervum, fundumve aliquem ſuum eſſe confirmaſſet*, Marcus autem poſſeſſor dominum ſe eſſe dixiſſet. Quod idem de rebus corpore carentibus intelligendum eſt, ut *uſuſructu*, & ſervitute prædiorum.

In perſonam, cum egerunt cum eis, qui ſibi obligati erant, vel ex contractu, vel ex maleficio, atque intenderunt, eos dare, facere ſibi oportere. Ut ſi *Titius* empta aut locata domo dixiſſet, *Marcum ſibi dare, facere oportere, quidquid empti, locative nomine dare, facere oporteret*, aut alios contractus, & maleficia nominaſſet. *In perſonam* autem eſt dicta, quia non certam rem repetiverunt: neque enim dixerunt rem illam, aut illam ſibi dare oportere, ſed quidquid contractus alicujus nomine eum dare, facere oporteret, parum, undenam ille ſatisfaceret, laborantes. Quorum verborum, *dare* quidem ad dominii tranſlationem contulerunt, *facere* vero ad ſimplex factum, ut *navis ædificationem*, ac traditionem, & utrumque quidem ad contractus: *dare* vero tantum ad maleficia accommodarunt.

In utrumque autem intentæ ſunt, quibus & rem certam petierunt, & præſtationes perſonales ab adverſario poſtularunt. Eæ vero fuerunt tres: *Familiæ erciſcundæ, communi dividundo, finium regundorum.*

Familiæ erciſcundæ fuit, quæ inter cohæredes hæreditatis dividendæ cauſa dabatur. Neque enim ſolum poſtulabatur, ut *hæreditas divideretur*, ſed etiam, ut quod eo nomine alterum alteri dare, facere oporteret, præſtaretur.

Communi dividundo fuit, quæ inter eos reddebatur, qui rem, quam ex alia, atque hæreditatis cauſa *communem* haberent, dividi, ſimulque, quod alterum alteri præſtare oporteret, dari, fieri poſtulabant.

Finium regundorum fuit, quæ inter confines dabatur, & ut fines agrorum vicinorum dirigerentur, & ſi quid alter ex alterius agro percepiſſet, reſtitueretur. *Ex his actionibus* primæ *vindicationes*, ſecundæ *condictiones*, tertiæ *miſtæ* ſunt appellatæ.

Vindicatio dicta videtur à vi ſimulata, quám verbis petitor poſſeſſori dicis cauſa faciebat, ut paulo poſt apparebit.

Condictio vero ex eo, quia *condicere* erat, diem, locumve, communi conſenſu indicere, quo in judicio litigatores venirent: quod etiamſi in vindicatione quoque fiebat, tamen quia in rem actio proprium ſibi nomen vindicationis aſciverat, in hac communi nomine *condictionis* uſi ſunt. *Miſtarum* nomen eſt notum.

Secunda diviſio. *Actiones* aliæ *legitimæ* dictæ ſunt, aliæ *honorariæ*.

Legitimæ, quæ à legibus XII. tabularum proditæ ſunt.

Honorariæ, quæ à prætoribus in edictis propoſitæ ſunt, ut legi deficienti opem ferrent.

Legitimæ fuere, quæ in *rem*, & in *perſonam*, & in *utrumque* ſunt nominatæ.

Prætoriæ quædam aliæ, quæ *à nominibus prætorum* appellantur, *Publiciana, Paulina, Serviana*, Imperatoribus rerum potientibus, ut creditur, conſtitutæ, & quidem rem & ipſæ perſonamque complexæ, quæ ex Inſtitutionibus *Juſtiniani* peti poſſunt.

Tertia diviſio: *Actiones* aliæ *perſequendæ rei cauſa* ſunt inſtitutæ, aliæ *pœnæ*, aliæ *utriuſque*.

Perſequendæ rei fuere omnes *in rem*, & omnes *in perſonam* ex contractu natæ, ut ex mutuo, ſtipulatu, empto, vendito, locato, conducto, pro ſocio, fiduciæ, mandati, commodati, depoſiti: item *quædam ex maleficiis*, ut furtiva condictio, quæ una eſt ex *prætoriis*, quæ ex delicto naſcuntur.

Pœnæ, ut actio furti. Sive enim *de manifeſto quadrupli* ageretur, ſive nec de manifeſto dupli, de ſola *pœna* agebatur. Nam ipſam rem, aut *vindicatione*, aut *furtiva condictione*, dominus rei perſequebatur. Item in *actione injuriæ*.

Miſtæ, quæ ſimul *& rem, & perſonam* perſequebantur, ut actio vi bonorum raptorum, quæ rem raptam ſimul cum pœna tripli perſequebatur, & actio damni injuria dati *lege Aquilia*, non ſolum, ſi adverſus inficiantem daretur, ſed etiam, ſi quanti plurimi æſtimatio peteretur.

Quar-

Quarta divisio. *Actiones aliæ in simplum* conceptæ sunt, *aliæ in duplum*, aliæ *in triplum*, aliæ *in quadruplum*.

In simplum ex stipulatu, mutuo, empto, locato, vendito, conducto, mandato & aliis.

In duplum, furti nec manifesti, damni injuria dati, depositi ex quibusdam causis, servi corrupti.

In triplum rapinæ.

In quadruplum, furti manifesti, de eo quod metus causa, de pecunia data ad calumniandum. *Actio vero damni injuria*, in inficiantem dabatur in duplum, in confitentem in simplum.

Quinta divisio. *Actionum aliis solidum*, id est, totum id, quod debebatur, exigebatur, *aliis pars* sola. Ejusmodi fuit *actio de peculio* filii, de dote, quæ mulieri divortio facto ad dotem exigendam adversus maritum dabatur: item actiones, quæ adversus parentem, patronum, socium, & eum, qui quid donavit concedebantur. Nam omnes, in tantum quod facere possent, damnabantur. Item *actio in debitorem*, qui bonis cessisset, & postea mediocres fortunas adeptus esset.

Sexta divisio. *Actiones quædam natæ sunt ex contractibus*, & maleficiis dominorum & patrumfamilias, quædam ex contractibus & maleficiis servorum, & filiorumfamilias. De primis dictum est. De reliquis nunc dicendum. *Ex contractibus servorum* hoc modo: Servi aut sine consensu dominorum negotiati sunt, aut cum consensu eorum. *Si consensu*, quatuor actiones emanarunt, *Quod jussu*, *exercitoria*, *institoria*, *tributoria*. *Quod jussu*, data est in eum, cujus servus cum aliquo jussu ipsius contraxit. Nam qui cum servo jussu domini contrahebat, non servi, sed ipsius domini sequi fidem videbatur. *Exercitoria* dabatur in exercitorem, qui servum navi præposuisset, de eo, quod cum eo servo illius rei causa gestum fuisset. *Exercitor* autem erat, ad quem quotidianus navis quæstus redibat. *Servus* autem, quem navi præficiebat, *magister* dicebatur. *Institoria* dabatur in eum, qui servum institorem tabernæ præfecerat, de eo, quod cum eo servo ejus rei causa gestum esset. Erat autem *institor*, qui alicui negotiationi præficiebatur. *Tributoria* dabatur in dominum, quo sciente una cum servo in merce peculiari contractum erat, nisi res æqualiter inter creditores partita esset, nimirum, ut alia tributio fiat. *Merx peculiaris* erat, in qua servus suo nomine domini consensu ita negotiabatur, ut ejus quæstus ad ipsum pertineret. Sin autem sine consensu negotiati sunt, *actiones duæ* prodierunt *de in rem verso*, *&* *de peculio*. *Actio de in rem verso* dabatur, *in dominum*, sine cujus voluntate servus contraxit, ut, quod in rem domini versum est, solidum præstet, reliquum ex peculii viribus dissolvat. *In rem domini* versum dicebatur, quodcunque domini facultates aliqua ex parte amplificarat, dummodo necessarius sumptus ille fuisset. *Actio de peculio* dabatur adversus dominum ex servi contractu, quatenus in peculio erat. *In peculio* id esse dicebatur, quod deductis iis, quæ domino, familiæve debebantur, supererat. Eadem vero patrum, & filiorumfamilias ratio fuit, atque dominorum, & servorum. *Ex maleficiis* porro servorum *noxales actiones* natæ sunt, dictæ, quia delicta eorum *noxæ* vocatæ. *Noxalis* autem *actionis natura* fuit, ut dominus ea damnatus, vel litis æstimationem persolveret, vel si vellet, servum ipsum noxæ dederet. Servo autem noxæ dedito, dominium statim ab ipso domino in actorem transferebatur. Quod si post admissam noxam dominus mutaretur, noxa in novum dominum dabatur: si servus manumitteretur, in ipsum servum. Quod idem *de noxis* etiam *filiorumfamilias* est intelligendum. Quin etiam *noxalis* actio fuit de pauperie, id est, de damno dato à quadrupede. In his, si damnum à quadrupede mansueta erat, ut equo calcitroso, & bove cornupeta, *noxalis actio* dabatur, *lege* XII. *tabularum:* si à fera, edicto *ædilium* cautum erat, ut ob vulnus homini libero illatum, actio in bonum, & æquum daretur, ob cætera damna in duplum.

Septima divisio. *Actiones aliæ stricti juris* fuerunt, *aliæ bonæ fidei*, aliæ *arbitrariæ*. *Bonæ fidei*, *in quibus libera potestas permitteretur judici ex æquo & bono æstimandi*, quantum actori restitui oporteret: in quo & illud continebatur, ut si quid invicem præstare actorem oporteret, eo compensato in reliquum is, quo cum agebatur, condemnaretur. Hæ verò fuerunt, empti, venditi, locati, conducti, mandati, fiduciæ, pro socio, negotiorum gestorum, tutelæ, familiæ erciscundæ, communi dividundo, depositi, commodati, pignoratitia, præscriptis verbis, tam quæ de æstimato, quam quæ de permutatione competebat, & rei uxoriæ actio. *Arbitrariæ quæ ex arbitrio judicis pendebant*, in quibus, nisi arbitrio judicis, is, quo cum agebatur, actori satisfaceret, veluti rem restitueret, vel exhiberet, vel solveret, vel noxali causa servum dederet, condemnabatur, & fecerunt tam in rem, quam in personam. *In rem*, quædam prætoriæ: *in personam*, quod metus causa, quod dolo malo factum, cum id, quod certo loco promissum erat, petebatur, & actio ad exhibendum. In iis enim omnibus permissum erat judici, ex æquo & bono, secundum cujusque rei, de qua agebatur, naturam æstimare, quemadmodum actori satisfieri oporteret. Præter has *reliquæ stricti juris* dictæ.

Hæ fere antiquæ *actiones* fuere, ex quibus, qui jus suum persequi judicio voluerunt, aliquam necessario arripuerunt, eamque à *prætore* postularunt. Quoniam autem *actio jus* erat *persequendi* in judicio, quod sibi deberetur, qui actionem postulavit: nihil aliud postulavit, quam jus persequendi in judicio, quod sibi deberetur, aut quod suum esset. Id autem erat judicium, aut judicem in eam rem, de qua lis erat, postulare, ut re cognita, & judicata, jus uterque suum adipisceretur. *Judicem* autem dare præcipuum fuit jus dicentis officium. Unde scripsit *Ulpianus*: Jus dicentis officium latissimum est, nam & bono-

bonorum possessionem dare potest, & in possessionem mittere, pupillis non habentibus tutores constituere, judices litigantibus dare; & alio libro: *Jurisdictio* est etiam judices dandi licentia, id est, qui jus dicit præter superiora jura, etiam judices dandi jus habet. Hinc illa sunt prope *translatitia* in edictis prætorum: *De ea re judicium dabo*: *De ea re judicium non dabo.*

CAP. XII.

De in jus vocatione, editione actionis, & postulatione actionis, sive judicii.

DE *actione* quid sit, & *de divisione actionum* hactenus dictum est, sequitur, ut *modus actionum* explicetur, id quod hoc capite faciemus. Qui petere in animo habebat, aut alia ratione alicui litem, sive actionem intendere, antequam in jus adiret, per amicos intra parietes, quid proficere posset, experiebatur, *Livio* lib. 4. & *Cicerone* pro Quinctio, & Cæcinna testibus. Ubi vero res ita convenire non poterat, tum die postulationum petitor eum, unde petebatur, in jus vocabat. Erat autem *in jus vocare*, uti *Paulus* definit, *in jus experiundi causa vocare.* Non omnes tamen vocari poterant. Indicat hoc *edictum prætoris*: parentem, patronum, patronam, liberos, parentesque patroni, & patronæ, in jus sine meo permissu, ne quis vocet. Item: *magistratus*, *pontifex*, dum sacra facit, & qui uxorem ducunt, *in jus* vocari non possunt. *Vocabat* autem hoc modo: Qui petebat, eum, unde petebatur, conveniebat, atque, ut se in jus sequeretur, admonebat. Si is sequi noluisset, eum in jus educebat, sive rapiebat. Verum ne injuriam facere videretur, ante aliquem ejus actionis testem faciebat, capta scilicet hominis forte intervenientis, aut præsentis auricula, rogabat eum his verbis: *licetne antestari?* id est, possumne testem sumere? si respondebat, *licet*, tum adversarium frustrantem, aut fugientem injecta manu ad prætorem trahebat, atque hoc faciebat authoritate XII. *tabularum*. Sic enim in iis erat: *Si vis vocationi suat, antestaminor.* Neminem vero de domo sua in jus vocare licuisse, partim ex *Cicerone* pro Domo, & in Vatinium, partim ex *Cajo* Comment. in XII. tabulas ff. *de in jus vocando* cognoscitur, cujus verba sunt: Plerique putaverunt, nullum de domo sua in jus vocare licere, quia domus tutissimum cuique refugium, ac receptaculum sit, eumque qui inde *in jus vocaret*, vim videri inferre. *Paulus* etiam ait: Etsi qui domi est, interdum *vocari in jus* potest, tamen de domo sua nemo extrahi debet. Quod si ille, qui vocabatur, imbecilla valetudine esset, tum qui vocabat, jumentum, currumve dare cogebatur à lege, in hunc modum loquente: Si *in jus vocato* morbus ævitasque vitium esset, qui in jus vocabit, jumentum dato: si nollet, arceram ne sternito. Si vero is, unde petebatur, latitaret, ita ut nullam secum agendi potestatem faceret, cum de domo extrahi non posset, *actor prætoris* auxilium implorabat, atque reum evocari edicto jubebat. *Edictum* vero ad ipsius latitantis ædes ponebatur, cum solenni vicinorum testatione. Si autem evocationi primæ non pareret, neque defenderetur, *prætor* secundam decernens, in bona *petitorem* mittebat, & nisi evocatione tertia, ad sui defensionem venisset, altero decreto bona ejus possideri, proscribi, ac distrahi jubebat. Itaque in edicto prætorio erat: *Qui fraudationis causa latitaverit, si boni viri arbitratu non defendetur, ejus bona possideri, vendique jubebo.* Venditio tamen non statim fiebat, sed postquam bona per triginta dies possessa essent, tum vero iterum, qui se creditores esse dicebant, si plures essent, *prætorem* adibant, petebantque ut sibi liceret unum ex corpore suo constituere, qui debitoris bona auctioni subjiceret. Is constitutus dicebatur *magister*, & post id temporis *proscriptio* fiebat in celeberrimis totius urbis locis ita: Ille debitor noster in ejusmodi causa est, ut bona ejus divendi debeant, nos creditores patrimonium ejus distrahimus: quicunque emere volet, adesto. Inde post aliquot dies, tertium jam *prætorem* adibant, postulantes, ut sibi liceret legem bonorum venditorum facere, atque inde ita proscribebant: Hæc quicunque emerit, creditoribus in dimidiam partem eorum, quæ ipsis debentur, respondere debet, sic ut cui aurei centum debentur, accipiat quinquaginta. Et certo tempore elapso emptori patrimonium addicebatur. Et vocabatur is, qui emerat, *bonorum emptor*, actionesque omnes à debitore, in bonorum emptorem transferebantur, & conveniebatur non aliter, ac bonorum possessor, siquidem uterque *successor prætorius* erat. *Theophilus* libro tertio Institution. *Cicero* pro Quinctio. Atque hæc quidem in XII. *tabulis*. Edictum inde prætoris legem correxisse videtur, & cavisse, ut si quis *in jus* sequi nollet, satisdaret fore, ut se in jure sisteret. Unde est titulus in Pandectis ex edicto sumptus: *in jus vocatus aut eat, aut satisdet.*

Ubi vero vocatus *in jus* venerat, *actor* impetrata loquendi potestate actionem ei dicebat, qua adversus eum uti volebat. Erat autem ita comparatum, ut qui peteret, non unam, sed multas actiones haberet, id est, multis modis jus suum persequi posset: ut docet *Cicero* pro Cæcinna, *Theophilus* libro 4. Instit. & *Justinianus* de furibus. Ex illis igitur actor unam aliquam eligebat, eamque *in jus* vocato reo edebat. *Plautus* Persa, *Ulpianus ff. de edendo. Cicero* in 4. Verrina.

Edita inde actione, qua usurus erat, actor *postulabat* eam à prætore, id est, petebat, ut sibi in adversarium liceret intendere (*postulare* enim *Ulpiano* ff. de edendo, authore, est desiderium suum in jure apud eum, qui jurisdictioni præest, exponere, vel alterius desiderio contradicere.) *Reus* contra à prætore postulabat advocatum. Fuit autem *advocatus* teste *Asconio*, *jurisconsultus, qui patrono jus suggessit, aut reo præsentiam suam*

suam commodavit. Actione inde adversario edita, eaque à prætore post postulationem impetrata, tum actor certa verborum accepta formula *vadabatur reum*, id est, vades, sive sponsores petebat, fore, ut certo die, is plerumque perendinus erat, se in jure sisteret. *Vas* autem fuit, qui pro altero vadimonium promisit. *Vadimonium* porro adhibito jurisconsulto concipiebatur: & qui provocabat *vadari:* qui provocabatur, *vadimonium promittere* dicebatur. Concepto vadimonio, & sponsoribus acceptis, è jure discedebatur. [*Liv. epitome* 86. *Cic. lib.* 2. *ad Attic. Juven. Sat.* 3. *Ulpian. ff. de Transact. Cic. pro Q. Roscio. & in* 3. *Verrina.*] Accidit autem, & quidem sæpe: ut *pratores* deinde ex voluntate litigatorum vadimonia in alios dies perendinos differrent. Interea, dum res *in vadimonio* fuit, reus cognita actione, aut actori sine judicio cessit, aut se ad contendendum paravit. Si cessit, rem aut pacto, aut transactione composuit. Hinc erat in edicto: *Pacta, conventa, qua neque dolo malo, neque adversus leges, plebiscita*, senatusconsulta, edicta, decreta Principum, neque quo fraus eorum cuiquam fiat, facta erunt, servabo. Quod ad omnes pactiones transactionesque traductum est.

Cap. XIII.

De intentione actionis, sive litis.

Tertio inde die, qui dies cognitionibus erat dicatus, & *comperendinus* appellabatur, prætor actiones editas ac postulatas ex tabulis ordine recitari, atque actores, reosque citari per *accensum* jubebat, ut judicia actionibus eorum cognoscendis daret. Quorum illud *dicere vadimonia*, hoc *addicere judicia* vocavit *Macrobius* lib. 1. Saturn. cap. 16. Si vero litigatores ad vadimonium die constituto non accurrissent, *litem amittebant.* Præcipue vero reus, si *vadimonium deseruisset*, quod promiserat, perdebat litem: quia prætor postulante actore ex edicto bona ejus possideri jubebat, & si xxx. dies possessa essent, neque ille se defendisset, vendi jubebat, eo modo, quo supra demonstratum est. Si autem uterque occurrisset, tum se stitisse dicebantur. Ac tum prior reus ita agebat: *Ubi tu es, qui me vadatus es? ubi tu es, qui me citasti? ecce ego me tibi sisto, tu contra & te mihi siste.* Procedente autem actore rogabat: *Quid ais?* Respondebat actor: *Ajo* (exempli gratia) *fundum quem possides, meum esse: Ajo, te mihi dare, facere oportere, prout natura actionis postulabat, quam ille intendere volebat.* Cæterum responsio actoris ipsam complexa est intentionem actionis. Singulæ autem *actionum intentiones* propriis formulis inclusæ fuerunt, quæ à *pontificibus* scriptæ quondam, deinde à *jurisperitis* compositæ fuerunt, à quibus qui recessit, *causa cecidit*, ut *Cicer.* lib. 1. de Oratore significat. Has vero formulas in singulis actionibus cujusmodi fuerint, demonstrare longum esset, & propter similitudinem ipsarum inter se molestum, ac prope putidum, in principibus autem præterire vix sine insigni hujus doctrinæ detrimento licet. Itaque initio ducto à *vindicatione*, quid in paucis observatum sit, videamus.

Actio vindicationis fuit duplex, una *possessionis*, altera *dominii*. *Possessio* usum rei hoc loco significat, ut ædium, aut fundi, eaque proprie *vindicia* nominatur. Qui vero litem de *dominio rei* intendere volebat, quæ dicebatur *vindicatio*, si, cujus *vindicia*, id est, possessio esse deberet, certum fuisset: is, qui possessione carebat, actionem statim possessori de dominio intendebat. Sin autem incertæ fuere *vindicia*, primum de *vindiciis*, deinde de *dominio* agebat, idque hoc modo: Cum incerta esset possessio, ii, quorum intererat, postularunt à prætore interdictum de possessione, aut quasi possessione, nempe aut de adipiscenda possessione, aut de retinenda, aut de recuperanda. *Interdictum de adipiscenda possessione* reddebatur, ei cui bonorum possessio à prætore ex edicto data fuerat. *Interdictum de retinenda*, eis qui de proprietate litigaturi erant, neque uter possideret, inter eos conveniebat. De *recuperanda* iis, qui vi ex aliquo loco dejecti erant. *Vis* autem hæc fuit *duplex*, *vera* & *simulata*. *Vera vis* appellata, cum armatis, aut inermibus hominibus coactis aliquis ex loco dejectus erat. *Vis simulata* fuit veræ vis imitatio, quoties dicis causa alter alteri in jure manum conferendo, vim attulit, & verbis vindicavit, seu *vindicias* postulavit. In servo quidem *manus consertio* facta est in hunc modum: Qui servi possessionem petebat, tenens servum in jure apud prætorem, *ita vindicabat:* id est, possessionem per simulatam vim postulabat. Quippe roganti reo: Quid ais? Respondebat: *Hunc hominem ex jure quiritium meum esse ajo, ejusque vindicias mihi dari postulo.* Si ille alter taceret, aut cederet, prætor servum addicebat *vindicanti*, id est, possessionem decernebat postulanti usque ad exitum judicii, de dominio instituendi. Sin autem ille contra *vindicaret*, tum & ipse servum eundem corripiens, & quasi de manu vindicantis abstrahens, dicebat: *Et ego hunc hominem meum esse ajo, ejusque vindicias mihi conservari postulo.* Tum prætor interdicebat: Qui nec vi, nec clam, nec precario possidet, ei vindicias do.

In fundo autem, aut domo *manus consertio* facta est in hunc modum: Stantes in jure litigatores petitor eum, unde petebatur, ex jure manu consertum vocabat. Ita dicens: *Fundus qui est in agro, qui Sabinus vocatur, meus est, eum ego ex jure quiritium meum esse ajo. Inde ibi ego te ex jure manu consertum voco.* Ille vero nisi cessisset, respondebat: *Unde tu me ex jure manu consertum vocasti, inde ibi ego te revoco.* Tum *prator* dicebat utrique superstitibus præsentibus: istam viam dico: *Inite viam.* Præsto aderat sapiens, qui inire viam doceret: *Redite viam.* Eodem duce redibant: in agro vero, sive domo manum conserebant, id est, terræ aliquid ex eo agro, uti unam glebam sumebant, in eam manum conserebant, atque ad prætorem defe-

deferebant, & in ea gleba, vel festuca tanquam in toto agro, vel domo tota vindicabant. Dicebatur ea gleba, vel festuca *vindicia* teste *Festo: Vindiciæ* olim dicebantur, quæ ex fundo sumptæ in jus allatæ erant. His autem *vindiciis*, id est, hac gleba, sive festuca in jus allatis, actor, qui dejectus erat, eas tenens, dicebat: *Hunc fundum, sive hanc domum meam esse dico ex jure quiritium, eoque restitui, unde dejectus sum, postulo.* Tum prætor: *Unde tu illum dejecisti, cum nec vi, nec clam, nec precario possideret, eo illum restituas, jubeo.* Restituebat, si modo illum nec vi, nec clam, nec precario possedisse constaret. *Agellius* lib. 20. cap. 1. hanc vim civilem, & *festucariam* vocat.

Altera *vis simulata* fuit, quæ non à lege, sed à moribus emanavit. Quippe qui possessionem recuperare volebat, possessori certum diem constituebat, quo in rem præsentem veniretur, ut in fundo, de quo agebatur, moribus vis & deductio fieret. Hoc modo *Cæcinna* apud *Ciceronem* agere cum Ebutio possessore voluit: verum ab eo in fundum ingredi vera vi, non moribus prohibitus, interdictum. Unde vi, *postulavit*, ut ille, qui veram vim passus esset.

Huic accessit & tertia ratio ineundæ possessionis, quæ neque à lege, neque à moribus, sed à *jure civili* profecta est. Hæc non proprie vis fuit, sed usurpatio. *Usurpatio* vero, ut scribit *Paulus* ff. de usurpationibus, *fuit interruptio usucapionis.* Hinc *Venulejus ff. de acquirenda possessione:* Species inducendi in possessionem alicujus rei est, prohibere ingrediendi vim fieri. Statim enim cedere adversarium, & vacuam relinquere possessionem jubet, quod multo plus est, quam restituere. Hoc autem facto, ut reor, ille, qui inductus erat, *usurpandi surculum* defringere consuevit, atque ita possessionem adversarii interrupit. Et hactenus de *vindicatione* possessionis. Jam de *vindicatione dominii.*

Constituto possessore, tum lis de dominio intendebatur, possessor ab eo, qui possessione exclusus esset, aut qui omnino expers possessionis esset. [*Cic. lib. 3. de Orat. Cajus ff. de usurpationib.*] *Dominium* autem petebatur eadem ratione, iisque prope verborum formulis, quibus *possessio.* Petitor enim cum possessore ita agebat, ut primum an auctor esset, id est, an talis esset, unde jus suum repetere posset, statueret: deinde vindicaret, tum satisdare juberet, tum sponsione provocaret. An author esset, ita quæsivit. *Quando te in jure conspicio, postulo, anne sies author?* si ille, qui rogabatur, taceret, lis ei æstimabatur. Si negaret, tum prætor dicebat: *Quando negat, sacramento quærito.* Erat autem *sacramento quærere*, ad certam spondendam pecuniam reum provocare, ni ita esset. Itaque audito prætoris mandato petitor subjiciebat: Quando negas, te *sacramento quinquagenario* provoco: Spondesne, te soluturum quinquaginta asses, si author sis? id est, si probavero, te authorem esse? Cui inficiator respondebat: *Spondeo quinquaginta asses, si author sim.* Inde restipulator: Tu vero spondesne idem, ni sim? cui ille: *Et ego quoque spondeo.* Quod si ille se authorem esse profiteretur, tum eadem vindicandi ratio in dominio petendo observabatur, quæ adhibita fuerat in petenda possessione. Nam *vindicatio* non magis erat *possessionis* postulatio, quam *dominii.* Itaque ut maneamus in superioribus exemplis, si servus peteretur, petitor servum tenens ita vindicabat: *Quando ais neque negas, te authorem esse, hunc hominem ex jure quiritium meum esse ajo.* Tum prætor possessorem interrogabat, an contra vindicaret. Si ille cederet, *servum pariter vindicanti addicebat*, id est, dominium decernebat. Sin contra vindicaret, sic respondebat: *Et ego eundem hominem meum esse ajo ex jure quiritium. Sed nonne tu dicis, qua causa vindicaveris?* Tum petitor causam exponebat.

Cic. pro Muræna & lib. 1. de Orat. Valerius Probus libello de notis antiquis. Paulus ff. de petitione hæreditatis.

Sin autem fundus, aut domus peteretur, eadem ratione *vindicabatur*, id est, dominium petebatur, qua postulatum in servo fuerat. Quippe allatis in jus vindiciis dicebat petitor: *Hunc fundum ajo meum esse ex jure quiritium*, & reliqua, eodem modo, quo in servo.

De satisdationis postulatione ratio fuit ejusmodi: Antequam petitor causam redderet, cur vindicaret, postulabat à possessore, ut satisdaret, se nihil deterius in possessione facturum. *Satisdabat* autem possessor, aut litem amittebat.

Sponsionis inde faciendæ *ratio* fuit hujusmodi: Petitor, ubi eum, unde petebatur, aut intentionem, aut rationem intentionis suæ inficiantem audivit, eum *sponsione sacramenti* provocavit. Ni ita esset, qua facta, reus petitorem vicissim provocavit hoc modo in intentione: *Quando negas hunc servum meum esse, sacramento te quinquagenario provoco. Spondesne quingentos si meus sit?* id est, si meum esse probavero. Cui reus: *Spondeo, si tuus sit:* & si sponsionem recusasset, litem amittebat. Inde restipulans rogabat: *Et tu spondesne quingentos, ni tuus sit?* id est, si probavero, tuum non esse. Cui petitor: Spondeo, ni meus sit: atque hoc nisi fecisset, litem amittebat. In ratione intentionis hoc pacto: *Ajo hunc servum meum esse, quia ex ancilla mea natus est.* Cui reus: *Nego tuum esse, quia ex ancilla tua natus non est.* Tum petitor: *Spondesne quingentos, si ex ancilla mea natus sit?* Reus, *Spondeo, si ex ancilla tua natus sit.* Et tu spondesne quingentos, nisi ex ancilla mea natus sit? In hoc genere pecunia, quæ interponebatur, *sacramentum*, *stipulatio*, & *restipulatio sponsio* dicebatur. [*Varro lib. 5. de lingua Lat. Paul. ff. de petit. hær. Cic. 3. Verrina, & in eandem Asconius, Festus.*] Cæterum sponsionis ratio hujusmodi fuit: Qui petebat, dicebatur *sponsione, & sacramento provocare*, quia interrogabat, *Spondesne quingentos?* item sacramento rogare, quærere, & stipulari ob eandem causam. Ille vero, unde petebatur, dice-

dicebatur *contendere ex provocatione*, *contendere sacramento*, & restipulari. *Contendere ex provocatione*, quia provocatus non recusabat sponsionem: *sacramento*, quia pecuniam, quæ *sacramentum* dicebatur, &, ut inquit *Isidorus* libro 5. *sponsionis pignus* erat, se soluturum spondebat: *restipulari*, quia & ipse ab authore vicissim stipulabatur, postquam ipse spoponderat: Et tu spondesne idem? Uterque autem *spondere*, & *sponsionem facere*, & se inter se sponsione provocare dicebatur. Cæterum utraque *sponsio* his verbis concipiebatur, *si*, & *nisi*, sed modo hoc, modo illo, pro natura negotii & rei affirmatione, aut inficiatione. Nam semper contrarium rogabatur ejus, quod reus dixerat. Quippe negante reo, se esse authorem, rogabat petitor, ac stipulabatur: *Spondesne quinquaginta, si es author?* Ajente autem, fundum suum esse, quia testamentum extet, rogabat, & stipulabatur: *Spondesne quingentos, ni tuus fundus sit, ni testamentum extet?* Reus autem spondebat, *Spondeo quinquaginta, si author sim, quingentos, ni meus fundus sit, ni testamentum extet.* Inde rogabat vicissim petitorem, & restipulabatur: *Et tu spondesne quinquaginta ni author sim, si meus fundus sit, si testamentum extet?* Cui ille, *Spondeo, ni author sis, si fundus tuus sit, si testamentum extet, &c.* Exempla sunt apud *Valer.* lib. 2. *Macrobium*, *Ciceronem*, *& Livium.* De quingentis autem spondendis perpetuum non fuisse crediderim, sed sponsionem factam esse pro modo litis, & arbitrio provocantis. Siquidem dixit *Cicer.* in 5. Verrin. *Facta est sponsio sestertium quinque millibus.* Et pro Q. Roscio: *Pecunia petita est certa, cum tertia parte sponsio facta sit.*

His de *authoritate*, *satisdatione*, *sacramento*, *& sponsione* perfectis, redeo ad rem, de qua dicere institueram. Cum petitor in hæreditatem fundi ageret, ita dicebat: *Ajo hunc fundum meum esse jure quiritium.* Cui possessor inficians respondebat: *Et ego meum, non tuum esse ajo ex eodem jure quiritium.* Tum petitor: *Satisda, te non deteriorem possessionem facturum.* Possessor satisdabat. Tum petitor, *Spondesne quingentos, si meus hic fundus sit?* possessor, *Spondeo quingentos, si tuus hic fundus sit.* Inde restipulans: *Et tu spondesne totidem, ni tuus hic fundus sit?* petitor, *Spondeo, ni meus hic fundus sit.* Est autem animadvertendum, si reus nihil ad inficiationem addidisset, *puram defensionem* dictam: si exceptionem adjecisset, *conjunctam.* Erat autem *exceptio* rei defensio, quæ non omnem actoris intentionem excludebat, ut *inficiatio*: sed ejus partem duntaxat atque his verbis concipiebatur, extra quam si, vel, nisi si, ut reus dixisset: *Imo hæreditas mea est, non tua.* Nisi testamento prodatur, quo tibi relicta appareat, aut aliquid tale. *Cicero* in Rhetoricis. Ut autem in inficiatione actor, sic in exceptione reus sponsionem concepit. Et *sponsio* quidem *cum inficiatione*, *pura* dicebatur, *cum exceptione* vero *conjuncta*: ut, *Spondesne quingentos, ni hæreditas tua sit, ni testamentum prodatur? Spondeo: tu vero spondesne, si hæreditas mea sit, ni testamentum prodatur? spondeo.*

Quoniam autem per exceptiones actio transferebatur, locus admonet, ut de *translatione actionis* deinceps dicamus.

Transferebatur actio, cum petitor agens plus in intentione sua complectebatur, quam ad eum pertinebat. Quod si fecisset, *causa cadebat*, id est, ut inquit *Justinianus*, litem amittebat, nec facile in integrum restituebatur à prætore, nisi minor erat vigintiquinque annis. Plus autem quatuor modis petebatur, *re*, *tempore*, *loco*, *& causa*. *Re*, veluti, si quis pro decem aureis, qui ei debebantur, viginti peteret: aut si is, cujus ex parte res est, totam eam vel majore ex parte suam esse intenderet. *Tempore*, veluti, si quis ante diem, vel ante conditionem petisset. *Loco*, veluti, cum quis id, quod certo loco sibi dari postulatus est, alio loco petisset, sine commemoratione illius loci, in quo sibi dari postulatus esset: verbi gratia, si is, qui ita stipulatus fuerat, *Ephesi dare spondes? Romæ pure intendat dari sibi oportere.* *Causa*, ut si quis ita à te stipulatus esset, hominem Stichum, aut decem aureos dare spondes? deinde alterutrum petisset, veluti hominem tantum, aut decem aureos tantum. Ideo autem plus petere intelligitur, quia in eo genere stipulationis est optio, utrum pecuniam, an hominem solvere malit. Qui vero pecuniam tantum, vel hominem tantum sibi dari oportere intendit, eripit optionem adversario: & eo modo suam quidem conditionem meliorem facit, adversarii vero sui deteriorem. *Cic.* in Rhetoricis.

Atque hoc quidem modo in rebus corpore præditis *litis* concipiebatur *intentio*. Qua cognita, facilis est cognitio reliquarum. Nam in rebus corpore vacantibus, ut in *usufructu*, & *prædiorum servitute* eodem modo intendebatur, ac vindicabatur. *Ajo usumfructum fundi tui, qui est in agro Sabino, esse meum.* Ajo jus ex fundo tuo aquam ducendi, vel jus veritus ædes tuas altius tollendi, esse meum. Hoc autem proprium in his fuit, quod non solum affirmanter intendi potuit, sed etiam neganter, hoc modo. *Ajo usumfructum fundi mei non esse tuum,* atque ita in cæteris. Causa vero hujus dissimilitudinis fuit, quod in rebus corporeis is solum agere potuit, qui non possedit. Nam ei qui possedit, nulla erat prodita actio. Neque enim intendere potuit: *Ajo fundum hunc tuum non esse.* Neque enim, si judicatum esset, non esse possessoris, propterea fiebat necessario, ut esset petitoris. In his autem non idem erat, qui affirmative agebat, & qui negative. Nam affirmanter intendebat, qui se jus illud, de quo quærebatur, habere dicebat, veluti *usumfructum* aut *servitutem alterius* proprietate. Neganter vero ipse dominus fundi, aut ædium, qui affirmabat, illum alterum usumfructum, aut servitutem in fundo, aut ædibus suis non habere. In his autem sponsiones fuerunt hæ: affirmative ita *Ajo usumfructum fundi tui esse meum. Ajo usumfructum fundi non esse tuum: spondesne, si ususfructus fundi tui sit meus? spondeo. Si ususfructus fundi mei sit tuus? Spondeo.*

Et tu spondesne, si usufructus fundi mei non sit tuus? spondeo. Si usufructus fundi tui non sit meus? spondeo. Negative ita: *Ajo, usumfructum fundi mei non esse tuum: Ajo usumfructum fundi tui non esse meum. Spondesne si usufructus fundi mei non sit tuus? spondeo. Si usufructus fundi tui non sit meus? spondeo.* Et tu, *spondesne, si usufructus fundi tui sit meus? spondeo: Si usufructus fundi mei sit tuus? spondeo.* Eodem modo in cæteris. In actione etiam de servitute luminum fuit aliquid diversi à cæteris. In aliis enim, qui intendebat, idem etiam sponsionem faciebat. Exempli gratia, si me habere dixissem jus fundo tuo utendi, fruendi, neque tamen me uti, frui sineres, vocassem te in jus, & intendissem apud prætorem, jus utendi tuo fundo meum esse, & à te provocatus sponsionem fecissem: ni meum jus sit. At si altius ædes tollere incœpissem, tu in jus me vocasses, & ita dixisses: *Nego tibi jus esse altius ædes tollendi versus me*, & rationem negatæ servitutis prætori exposuisses. Tum ego remissam esse servitutem ostendissem, & à te provocatus sponsionem fecissem: *ni meum jus sit.* Itaque in hoc libertas vindicari, in aliis servitus peti videbatur.

Fuerunt præterea *actiones duæ in rem*, una *de libertate*, altera *de ventre cognoscendo*, quæ propriam requirunt observationem. Ex his autem causa liberalis fuit duplex, aut enim è servitute in libertatem, aut è libertate in servitutem vindicabatur. Hæc vero privata omnino causa non videtur, quia actio cuique è populo data est, qui se *assertorem* & *vindicem* profiteretur. Erat autem lex XII. tabularum, ut inquit *Dionysius* lib. 11. & *Livius* lib. 3. ut si quis aut ex libertate in servitutem, aut ex servitute in libertatem assereretur, possessionis jus maneret usque ad exitum judicii penes eum, qui in libertatem assereret: non, qui in servitutem. Item in eadem lege fuit: Ut cui vindiciæ secundum libertatem à prætore addicerentur, is sponsores daret, hominem postea judicio sisti. Verba postulantis vindicias sunt apud *Terentium* in Adelphis: *Hunc hominem ego liberum esse assero, postulo ut mihi des vindicias secundum libertatem.* Item *hunc hominem servum meum esse assero, postulo ut mihi des vindicias secundum servitutem.* Decretum prætoris: *Qui libertatem defendit, ei vindicias do.* Decreta in hunc modum possessione, tum alio die actio de libertate intendebatur, ita: *Hunc hominem ex jure quiritium liberum esse assero:* quo dicto, ille alter respondebat: *Hunc hominem servum esse, meumque ex jure quiritium servum esse assero:* Inde sponsiones, ut supra: *ni liber sit, ni servus sit, & servus ejus sit.* Item in cæteris: *Ajo me ingenuum esse ex jure quiritium, neque justam servitutem servisse. Ajo, hunc hominem cum apud me justam servitutem serviret, à me manumissum, meumque libertum esse.* Sponsio: *ni manumissus sit.* Hujus judicii illustre exemplum est apud *Asconium* in Cornelianam.

De ventre vero ita intentum est: *Ajo mulierem hanc ex te prægnantem esse:* Nego. Sponsio: *Ni sit.* Ac de formulis quidem intentionis in actione vindicationis hactenus.

Condictionis vero longe alia ratio fuit. *Condictio* vero fuit, ut diximus, qua non corpus aliquod petierunt, sed à persona certam præstationem postularunt, neque, unde satisfaceret, curarunt. Ea vero, ut dixi, fuit duplex, una adversus eum, qui ex *contractu*: altera adversus eum, qui ex *maleficio obligatus* erat. *Contractus nomina* ferme, ut diximus, hæc fuerunt: *mutuum, commodatum, depositum, pignus, emptum, locatum, societas, fiducia, stipulatus, negotium gestum.* Præscriptis verbis. In his actor ferme sic intendit: *Ajo te mihi mutui, aut commodati, aut depositi, aut aliorum nomine dare centum oportere.* Ille vero, unde petebatur, aut inficiabatur, aut excipiebat. Inficiabatur ita dicens: *Nego me tibi dare centum eo nomine oportere.* Excipiebat, partem actionis excludens, ita: *Nego me tibi ex stipulatu centum dare debere. Nisi quod metu, aut dolo, aut errore adductus spopondi*, aut: *Ni minor annis* XXV. *sim. Plautus* in Rudente. Item: *Ajo te mihi domum, aut navim ædificare, aut vestem polire oportere ex stipulatu.* Nego. Inde sponsio: *Ni facere debeat*, ut ante, nascebatur; aut: *Ni mutui, aut depositi nomine centum dare debeat.* Quo in loco *dare* videtur accipiendum esse pro *reddere*. Non enim qui mutuo dedit, aut commodavit, aut deposuit, dominium amisit.

Præscriptis verbis *obligatio* erat talis: Si qua nasceretur inusitata controversia, litigatores vel suo ingenio, vel jurisconsulti sui actionis formulam certis verbis secundum pactum inter ipsos conventum concipiebant, in eaque verba sponsionem faciebant: exempli gratia, Mævius fulloni polienda vestimenta sua dedit ea mercede, de qua postea inter ipsos convenisset, atque ita ea polita accepit, neque fulloni satisfecit. Tum fullo sic intendit: *Ajo te mihi mercedem, de qua inter nos convenit, ob polita tua vestimenta, dare oportere.* Nego me dare oportere. Sponsio: *Ni dare debeat.* Jam vero *obligationes* ex maleficiis fuerunt, ut diximus, ex furto, damno, rapina, injuria. In furto ejusmodi fuit intentio: *Ajo, vestem, quam nuper furto mihi abstulisti, meam esse, teque illam mihi dare oportere.* Hæc autem actio furtiva *condictio* vocabatur, odio furum à prætore instituta, ut furtum non solum *vindicatione* repeti posset, sed etiam *condictione.* Nam in vindicatione adversus possessorem tantum erat actio, hoc modo: *Ajo, hanc vestem meam esse.* Neque furti mentio fiebat. In *condictione* vero adversus furem ipsum erat actio, & furti nomine exprimebatur, & illam rem eum dare, id est, reddere debere intendebatur, ut *Justinianus* docuit. Eadem in cæteris maleficiis fuit ratio. *Ajo te mihi pugnum, aut fustem inflixisse, aut convicium fecisse, teque mihi tantum, quantum ego æstimavero, dare oportere.* Nego. Sponsio: *Ni fecerit.*

Postremo mistarum actionum intentiones ejusmodi fuerunt: *Ajo te familiam dividere debere, & eo nomi-*

nomine centum te mihi dare oportere. Ajo te res communes dividere debere, & eo nomine centum te mihi dare oportere. Ajo, fines agri nostri dirigi oportere, & quot ex agro meo percepisti, te mihi dare oportere. Quibus intentionibus, *inficiatio*, *exceptio*, *sponsio* eodem modo subjiciuntur, quo in superioribus diximus.

His cognitis, quoniam in tertia divisione *actiones maleficiorum* triplices fuisse scripsimus, *rei persequendæ*, *pœnæ persequendæ*, & *utriusque:* deinceps quænam earum formulæ fuerint, ostendamus. *Cajus ff. de furtiva condictione.* In furto actio, quæ rem tantum persequitur, *vindicatio*, & *furtiva condictio* vocabatur, ut dictum est. Per quas ubi res ablata recepta erat, remanebat tamen furti actio, quæ ad pœnæ persecutionem pertinebat. In hac ergo intentio hæc erat: *Ajo te centum mihi abstulisse, & manifesto deprehensum esse, & manifesti furti nomine quadringentos aureos mihi dare debere.*

Rapinæ vero actio simul rem, & pœnam persequebatur. *Justinianus.* Quamobrem formula erat: *Ajo, Mævium vi vestem mihi eripuisse, atque ejus rei nomine, eum quadruplum mihi dare oportere.* Quoniam enim nulla actio rapinæ prodita est, qua rem & personam separatim persequi liceret, propterea una, & eadem actione utrumque persecuti sunt. *Actio damni lege Aquilia* item & rem & personam persequebatur. *Pœna* adversus confitentem in triplum erat, adversus inficiantem in duplum. Itaque intentionis formula erat: *Ajo, Mævium Stichum servum meum interfecisse, factumque illud inficiatum esse, atque eo nomine duplum, quanti hoc anno servus plurimi fuit, mihi dare oportere.* Reus negabat, se interfecisse, aut inficiatum esse, atque eo nomine duplum, quanti hoc anno servus plurimi fuit, mihi dare oportere. *Reus negabat, se interfecisse, aut inficiatum esse.* Sponsio nascebatur: *Ni interfecerit, ni inficiatus* sit. Jam vero in servo corrupto ita intendebatur: *Ajo, Mævium Sticho servo meo persuasisse dolo malo, quo eum deteriorem faceret, atque hoc nomine, quanti ea res fuit, mihi dare oportere.* De eo quod metus causa gestum est, quæ fuit prætoria actio; ait: *Ajo: Mævium terrore, ac minis vestem à me extorsisse, atque eo nomine quadruplum, quanti ea res fuit, mihi dare oportere.* De *calumnia* ita: *Ajo, Mævium calumniæ causa pecuniam accepisse, ut mihi negotium facesseret, & eo nomine quadruplum mihi dare oportere.* Cæterum, ut inquit *Justinianus*, *actio furti* nec manifesti, & servi corrupti à cæteris differunt quod omnino dupli sunt, at *actio damni* ex lege Aquilia, & de dolo malo, inficiatione depositi duplicantur, in confitentem autem in simplum dantur. Item *actio:* de eo, quod *metus causa* factum est, à cæteris diversa est, quod ejus natura tacite continetur, ut qui judicis jussu ipsam rem actori restituat, absolvebatur. In cæteris non erat ita, sed omni modo quisque in quadruplum condemnabatur.

Sequuntur *actiones* quintæ divisionis, quibus non totum, sed pars petitur. In iis vero intentio sic concipiebatur, ut de peculio filii: *Ajo, me servo tuo centum aureos mutuo dedisse, teque quantum ex ejus peculio facere poteris, mihi dare oportere.* De dote: *Ajo, me tibi nomine dotis centum dedisse, teque mihi, quantum facere poteris, dare oportere.* Item à parente, patrono, socioque non totum, sed quantum facere possent petebatur. Eodem modo agebatur cum eo, qui creditoribus bonis suis cessit, si postea aliquid acquisisset.

De actionibus sextæ divisionis, nempe, cum dominis causa servorum, & cum patribus causa filiorum, hæc habemus. Ejus quæ dicebatur: Quod jussu, talis fuit intentio: *Ajo, me Sticho Mævii servo ipsius Mævii jussu centum aureos credidisse, & centum eo nomine Mævium mihi dare oportere.* In exercitatoria sic intentum est: *Ajo, me Sticho servo, quem Mævius dominus ei navi, quam exercet, magistrum præfecerat, centum aureos, ejus rei causa, qui præfectus erat, credidisse, eumque ejus rei nomine centum mihi dare oportere.* In institoria sic: *Ajo, me Sticho Mævii servo, quem Mævius institorem suum fecerat, centum aureos credidisse, eumque ejus rei nomine centum aureos mihi dare debere.* In tributoria ita: *Ajo, Mævium peculiares Stichi servi sui merces ex edicto non distribuisse, & quanto minus tributum sit, quam debuerit, tantum mihi dare oportere.* Exempli gratia. Duodecim sunt in mercibus servi peculiaribus, ex quibus domino quinque debentur. Valerio quinque, totidemque Servilio: si de peculio agatur, dominus integra quinque obtinebit. Sin autem tributoria, quatuor tantum. Ibi enim melior est domini conditio, hîc vero par est omnino. De eo, quod in rem versum est, sic: *Ajo, me Sticho Mævii servo centum credidisse, ut Mævii domum cadentem fulciret, & Mævium, quatenus & in rem versum & in peculio Stichi esse constabit, dare mihi oportere.* Hinc probare opus erit, & in rem domini versum, & servum habere peculium. In noxali ita: *Ajo, Stichum Mævii servum noxam mihi nocuisse, & Mævium aut solvere, aut Stichum noxæ dedere mihi debere.* Quo in loco *noxæ dedere*, est noxæ nomine dedere. In pauperie hoc modo: *Ajo, bovem Mævii me cornu petiisse, & vulnerasse, eumque Mævium mihi noxæ dedere oportere. Ajo, ursum Mævii mihi vulnus intulisse, & Mævium, quantum æquum esse videatur, mihi dare oportere: Ajo, ursum Mævii meam mihi vestem discidisse, & duplum quanti vestis est, mihi dare debere.* Atque hæ quidem actiones ferme ejus generis fuerunt, ut in iis & certa pecunia, & sponsio conciperetur, & ut ad certam formulam judex astringeretur, postularetur. Unde *stricti juris actiones* à Justiniano sunt dictæ.

Postrema divisione *arbitrariæ* positæ *actiones* fuere, in quibus neque certa pecunia est petita, neque sponsio facta, neque ad certam formulam judex astrictus. Hæ vero fuere duorum generum, unum earum, quæ dice-

dicebantur, *Ex bona fide*: alterum earum, quæ proprie *arbitrariæ* appellatæ. *Bonæ fidei* tres *formulæ* fuerunt: una, quæ contractibus bonæ fidei accommodabatur, cum his verbis; *Ex bona fide*: altera, quæ in fiduciis usurpabatur, cum his: *Ut inter bonos bene agier oportet, & sine fraudatione*: tertia rei uxoriæ propria cum his: *Quantum æquius, melius*. Cæterum *arbitrariarum* formula fuit. *Quantum æquius melius*. Arbitrariæ vero quædam fuere prætoriæ in rem, ut *Publiciana*, & *Serviana*: quædam in personam, ut eæ, quibus de eo agitur, quod aut metus causa, aut dolo malo factum est. Item cum id, quod certo loco promissum est, petitur. Item actio ad exhibendum. Hinc formulæ intentionum natæ: *Ajo, Mævium metu me coëgisse, ut aureos centum darem, eumque quantum æquius melius videbitur, mihi dare oportere. Ajo, Mævium mihi stipulanti spopondisse, se centum tritici modios Bononiæ daturum, eumque quantum æquius melius videbitur, mihi dare oportere. Ajo, Mævium mihi vestem exhibere debere, & quantum æquius melius videbitur, mihi dare oportere.* In omnibus autem arbitrariis formulis subauditur: Nisi ea res mihi restituatur, quod post in formulis judicii dandi magis apparebit. Porro autem *actiones ex fide bona* fuerunt in personam hæ, *empti, locati*, pro socio, fiduciæ, rei uxoriæ, negotiorum gestorum, mandati, tutelæ, depositi, commodati, pignoris, præscriptis verbis: & mistæ duæ, nempe *familiæ erciscundæ, & communi dividundo*. Harum autem intendendarum formulæ fuerunt hæ: *Ajo, te mihi domum vendidisse, aut locasse: teque mihi ex æquo & bono dare, facere oportere*, quicquid alterum alteri empti, sive locati nomine dare, facere oportet ex fide bona. Eadem ratione in cæteris, quæ nascuntur ex contractibus. Hoc vero præcipue fuit *in fiducia, & re uxoria*, quod in fiducia ita intentum est: *Ajo, te mihi domum illam, quam tibi mancipavi, ut mihi remancipares, ut inter bonos bene agi oportet, sine fraude remancipare oportere.* In re uxoria vero ita: *Ajo, me tibi præter dotem peculium, & patrimonium meum dedisse, teque mihi, quantum æquius melius sit, dare oportere.* Differt autem *uxoria* actio ab actione de *dote*, quod illa ad dotem tantum pertinet, hæc etiam ad peculium, & patrimonium uxoris.

Mistarum autem formulæ hæ fuerunt: *Ajo, te familiam dividere debere, & quod eo nomine alterum alteri ex æquo & bono dare, facere oportet, te mihi ex fide bona dare, facere oportere. Ajo, te res communes dividere oportere, & quod alterum alteri ex æquo & bono dare, facere oportet, te mihi ex fide bona dare, facere oportere.* Differunt autem bonæ fidei actiones ab arbitrariis, quod in iis restitutionis mentio fiat, in his non fiat. Ac quemadmodum quidem sive lis, sive actio intenderetur, atque acciperetur, hæc hactenus.

CAP. XIV.

De judicibus: de judicio postulando, & dando: de tribunorum appellatione, & testibus.

Concepta ad hunc modum *actionis intentione*, actor judicium, sive judicem in eam à prætore postulabat. Si judicem postulavit, aut eum, qui proprie *judex* appellatus est, aut arbitrum postulavit: si judicium aut recuperatores, aut centumviros judex cognovit causas omnes & juris & facti, sed quæ essent, & leviores, & ad judicandum faciliores. *Arbiter*, quæ bonæ fidei, & *arbitraria* appellatæ. Unde *Festus*: *Arbiter est, qui totius rei arbitrium habet, & potestatem. Recuperatores* dicti fuerunt, qui de rebus privatis recipiendis, reddendisque cognoscebant. *Centumviri* judicia fecerunt fere de iis controversiis, in quibus non de facto, sed de æquitate, & jure certatum est, ut scribunt *Cicero* lib. 1. de Oratore, & pro *Cæcinna*, & *Quint* lib. 4. Testamenta item ab iis confirmata, aut rescissa fuisse, ostendit pluribus exemplis *Valerius*: & eosdem de inofficioso testamento cognovisse, *Scævola* & *Paulus*, ff. de inofficioso testamento testes sunt. De hæreditatibus vero *Cicero* de lege Agraria. Quinetiam iidem de causis juris gravissimis, & obscurissimis judicasse à *Tacito* in Dialogo de Oratoribus, & *Sen.* lib. 3. de beneficiis dicuntur. Sed de *centumviris* alibi plura dicta sunt. Jam de *postulando judice & judicio* agendum.

Concepta igitur *actionis intentione*, litigatores pro natura actionis aut *judicem*, aut *recuperatores*, aut *judicium* à prætore postularunt. Hoc enim jus fuit *magistratus* ejus, cujus fuit jurisdictio, ut hæc dare postulantibus posset. *Judicis* nomine ipsum sive judicem sive arbitrum, cum unus postulabatur, significarunt. Ea vero res in hunc modum est acta: Si res ageretur ejusmodi, ut lis de facto, aut de certo jure esset, & minime controverso, actor judicem adversario, quem ipsi commodum erat, ferebat in verba sponsionis: *Ni ita esset*. Rogabat autem eum, ut eo contentus esset, & non alium posceret, his verbis, de quibus *Festus*: *Si alium procas, nive alium procas.* Est enim *procare poscere*, quod dicitur in judice collocando. Sin autem judex, quem actor ferebat, à reo probabatur, tum *judex convenire* dicebatur. Ubi vero judex convenerat, postulabatur à prætore verbis simul sponsionis allatis, in quæ postulabatur. Formula postulandi hæc erat: *Judicem, arbitrumve postulo: uti des in diem tertium, sive perendinum.* Hinc etiam *adigere arbitrum*, & *sumere arbitrum*, dicebatur. Eadem ratio in postulando *recuperatorio*, & *centumvirali* judicio fuit. Non postulabantur autem *centumviri*, nisi utrique litigatores in eos subscripsissent. *Plinius* libro 5. epistolarum. Post hæc ille subscripsit *centumvirale judicium*, mecum non subscripsit. *Cicero pro Q. Roscio & pro Cluentio, Valer. lib. 2. Asconius, Cicero pro Murana & Cæcinna, Plautus in Bacchidib.*

Ubi *judex*, aut *recuperatores*, aut *centumviri* postulati sunt, in arbitrio prætoris fuit, aut dare, aut non dare, prout in edicto proposuerat. Si dedit, dedit eos, qui salva lege dari potuerunt. Ut enim scribit *Paulus ff. de judiciis*: Non omnes judices dari possunt ab iis, qui judicis dandi jus habent: quidam enim *lege* impediuntur, ne judices sint, quidam *natura*, quidam *moribus*. *Lege*, qui senatu motus est: *Natura*, ut surdus & mutus, & perpetuo furiosus, & impubes, quia judicio carent: *Moribus*, fœminæ & servi, non quia non habent judicium, sed quia receptum est, ut civilibus officiis non fungantur. Hactenus *Paulus*. Dedit etiam in ea verba, quibus sunt postulati. Hæc vero fuit formula quædam ab ipsa *intentione actionis*, & conceptæ sponsionis accepta, & quidem hoc modo: *Esto judex*, *& si pareat*, *rem ita esse*, *pronuntia* (*paret* hîc significat idem, quod *invenitur*, manifestum est, ut docet *Festus*.) In plerisque autem actionibus jubeant alterum litigatorum damnari. Ex quo scriptum est à *Justiniano* omnia judicia fuisse *absolutoria*. Quemadmodum vero singulæ formulæ intentionum ad formulas judiciorum sint redactæ, breviter superioribus exemplis repetitis, demonstremus. In vindicatione rei corpus habentis, *C. Aquilli judex esto*, si paret fundum Capenatem, de quo *Servilius* agit cum Catulo, Servilii esse ex jure quiritium, neque is Servilio à Catulo restituatur, tum Catulum damnato. Quod si exceptio intercederet, addebat: *Extra quam si testamentum prodatur, quo apparet, Catuli esse*. Sæpe tamen prætor reo iniquus exceptionem addere noluit, qua de causa tribuni plebis appellari poterant. Quod ostendit *Cicero* in Lucullo inquiens: *Postulat, ut excipiantur hæc inexplicabilia.* Tribunum aliquem censeo adeant, à me istam exceptionem nunquam impetrabunt.

In vindicatione rei corpore vacantis ita: *Si paret usumfructum fundi Servilii esse Mævii, neque Servilius eum uti frui sinat, tum Servilium damnato.* Si paret, jus eundi, agendi per fundum esse *Mævio*, neque *Servilius* eum ire, agere sinat, tum Servilium damnato. Si paret, jus ex fundo *Servilii* aquam ducendi, vel jus versus ædes Servilii altius tollendi esse *Mævio*, neque *Servilius* aquam ducere aut altius tollere sinat, tum Servilium damnato. In causa libertatis, & ventris sic: *Si paret*, *Servilium liberum*, *aut ingenuum esse*, *liberum*, *aut ingenuum pronuntiato. Si paret: Stichum servum, aut libertum Mævii esse*, *servum aut libertum pronuntiato.* In condictione vero ita: *Si paret*, *Servilium Mævio mutui*, *aut depositi nomine centum dare oportere*, *neque eos restituerit*, *Servilium damnato. Si paret*, *Servilium domum aut navim ædificare*, *aut vestem polire ex stipulatu oportere*, *neque satisfecerit*, *eum damnato.* In mistis ita: *C. Aquilli judex esto*, *itaque familiam herciscito*, *ut*, *quod cuique ex hæredibus adjudicandum esse videbitur*, *quodque Servilium Mævio dare*, *facere oportet*, *judices.* In pœnalibus actionibus hoc modo: *Judex esto*, *si paret*, *Mævium centum Servilio abstulisse*, *& manifeste deprehensum esse*, *Mævium in quadringentos damnato.* Item in cæteris, quæ sequuntur, hujus generis. In iis vero, in quibus pars petitur, hoc pacto: *Si paret*, *Mævium Lucio Servilii filio centum mutuo dedisse*, *tum Lucius pater*, *quantum ex filii peculio facere poterit*, *damnetur.* In iis vero, in quibus cum dominis agitur causa servorum, ita: *Si paret*, *Servilium Sticho Mævii servo jussu Mævii centum credidisse*, *neque Mævius Servilio satisfaciat*, *tum Mævius damnetur.* In actionibus bonæ fidei hoc modo: *Si paret*, *Mævium Servilio domum aut vendidisse*, *aut locasse*, *tum quantum Mævium Servilio ob eam rem dare ex fide bona oportet*, *tanti damnetur.* In arbitrariis ita: *Esto arbiter*, *& si paret*, *Mævium metu coëgisse Servilium*, *ut centum daret*, *aut dolo malo iniquis ponderibus usum*, *ut eum fraudaret*, *aut eidem stipulanti spopondisse*, *se centum tritici modios Bononiæ daturum*, *neque arbitrio judicis eis satisfaciat*, *tum quantum Servilius in litem juraverit*, *tanti damnato.* Hæ sunt formulæ usitatæ, quas reperire licet in *Pandectis*. Plures habet *Sigonius*, Pergamus.

Ubi prætor judicem ac judicium hoc modo dederat, tum deinceps numerum testium, quibus denuntiaretur testimonium, præscribebat, qui plerumque decem fuerunt. Indicat hoc edictum prætoris *de recuperatorio judicio* dando, cujus meminit *Probus* in libro de notis: Quanti ea res erit, tantæ pecuniæ judicium recuperatorium dabo, testibus publice duntaxat decem denuntiandi potestatem faciam. Indicat & *lex Manilia*, de qua alibi.

Cum autem *denuntiandi potestatem* dicebant, præcisa oratione denuntiandi testimonii facultatem intelligebant. Interdum etiam is, unde petebatur, dante prætore actori judicium, tribunos plebis appellabat, & judicium recusabat qui vero appellatus erat, is interdicere auxilii causa poterat. *Cicero* pro Quinctio in Antonium: Non venirem contra injuriam, quam iste intercessoris iniquissimi beneficio obtinuit, non jure prætorio. *Asconius in Orationem in toga candida.*

Cap. XV.

De satisdationibus, contestatione litis, & judicio faciendo.

Dato inde, acceptoque judicio *satisdationes* præstitæ sunt, vel ab ipsis litigatoribus, vel ab eorum procuratoribus. Fuerunt vero satisdationes duæ, *judicatum solvi*, *& rem ratam haberi*: quorum alterum ad *actorem*, alterum ad *procuratorem* pertinebat. Ac si actio esset in personam debitoris, procuratores soli satisdabant: *actorum* quidem de rato, *reorum* vero judicatum solvi. Itaque in edicto ita fuit:

Cujus nomine quis actionem dari sibi postulaverit, ei, quo nomine agit, id ratum habere eum, ad quem ea res pertineret boni viri arbitratu satisdet. *Cicero* pro Quinctio: *Iste postulat, ut judicatum solvi satisdaret.* Illud etiam præcipui moris fuit in causis bonæ fidei, & arbitrariis, ut qui arbitrium adigerent, aliquando pecuniam deponerent, quæ *compromissum* dicebatur. *Cicero* pro Q. Roscio. De *compromisso* autem sic *Paulus* ff. de recept. & qui arbitr. *Compromissum* ad similitudinem judiciorum redigitur, & *Proculus*, *ff. pro socio.* Arbitrorum duo sunt genera, unum hujusmodi, ut sive æquum, sive iniquum esset, ei parere necessum foret. quod tunc observabatur, cum ex *compromisso* ad arbitrum isset: alterum ejusmodi, ut ad boni viri arbitrium deberet redigi.

His vero rebus omnibus absolutis, litem contestabantur. *Contestari* autem *litem* tum dicebantur, inquit *Festus*, cum ordinato judicio, utraque pars dicebat, *testes estote.* Atque his demum rebus perfectis, uterque litigator sibi denuntiabat in perendinum diem. Nam in eum judex datus fuerat. Unde ea denuntiatio *comperendinatio* & *condictio* dicta. Sic enim *Asconius*: *Comperendinatio* est ab utrisque litigatoribus invicem sibi denuntiatio in perendinum diem: namque cum in rem aliquam agerent litigatores, & pœna se sacramenti peterent, poscebant judicem, qui dabatur post tertium diem, quo dato, deinde inter se in perendinum diem, ut ad judicium venirent, denuntiabant. Et *Festus*: *Condictio* est in diem tertium ejus rei quæ agitur, *denuntiatio.* Quod si cum peregrino res esset, ille *dies status* dicebatur, teste *Macrob.* lib. I. Saturnal. cap. 16. *Stati dies, qui judicii causa cum peregrino instituuntur*: & *Plauto* in Curculione: *Status condictus cum hoste dies. Hostis* nunc more veteri significat *peregrinum.* Apud *Probum* etiam illæ notæ I.D.T.S.P. in actionibus exponuntur, in diem tertium, sive perendinum. Est autem illud intelligendum, universam judicii privati formam sive legibus, sive moribus fuisse contentam, quousque *Augustus Imperator*, cum rem publicam constitueret, *legem Juliam* tulit, qua diligentius hæc omnia sanxit, cujus legis meminit *Agell.* lib. 14. *Ulpianus*, item *Callistratus ff. de receptis.*

Ubi vero dies tertius accessit, tum judicium factum est, nisi aut judex, aut alter litigatorum abfuit. Quod si causa absentiæ fuit morbus (lex XII. tabularum, Paulus, Agellius, & alii plures *sonticum* illum *morbum* dixerunt) dies judicii prolatus est. Sic enim lex XII. tabularum: *Si judex, alterve ex litigatoribus morbo sontico impediatur, judicii dies diffisus esto*, qua de alibi. Postquam autem judex venit, extemplo ad jurandum accessit, se ex lege judicaturum. Arbiter enim non juravit. Formula jurisjurandi solennis fuit: *Ex animi sententia*, *Cicero* in Lucullo, & *Justinianus.* Locus in comitio ad *aram*, quæ *puteal Libonis* dicebatur. Erat autem *puteal Libonis* ara in comitio, in gradibus ipsis, ad lævam curiæ sita, in quam jurari solebat, sic dicta à puteo, in quo *Accii Navii* novacula cum cote defossa fuerat. Solenne autem jusjurandum erat, jurare Jovem lapidem: *si ego te sciens fallo, ita me ejiciat Diespiter bonis, salva Urbe, & arce, ut ego hunc lapidem.* Jurasse autem aram tenentes, ostendit *Cicero* pro Flacco his verbis: Ergo is, cui, si aram tenens juraret, crederet nemo, per epistolam quod volet, injuratus probabit? Sed pergam ad reliqua. Quod si judex venit, litigatorum autem alter non venit, neque morbum excusavit, tum prætor *peremptorium edictum* in eum edidit. De quo sic *Ulpian. ff. de judiciis.* Ad peremptorium judicium hoc ordine venitur, ut primo quis petat post absentiam adversarii edictum primum, mox alterum, & tertium. Quibus propositis, tunc *peremptorium* impetret, quod inde hoc nomen sumpsit, quod *perimeret disceptationem*, hoc est, ultra non pateretur adversarium tergiversari. In *peremptorio* autem comminatur is, qui edictum dedit, etiam absente diversa parte cogniturum se, & pronuntiaturum. Nonnunquam hoc edictum post tot numero edicta, quæ præcesserint, datur; nonnunquam post unum vel alterum, nonnunquam statim, quod appellatur unum pro omnibus. Hæc autem æstimare oportet eum, qui jus dicit, & pro conditione causæ, vel personæ, vel temporis: ita ordinem edictorum, vel compendium moderari. Hactenus *Ulpianus.*

Ubi vero uterque litigator advenit, judex utrumque jurare jussit. Id jusjurandum *calumniæ juramentum* appellarunt. Nam actor quidem juravit, se non *calumniæ* causa inficiari. *Ciceroni* pro *Milone*, & Q. Roscio jurare *in litem* dicitur. Id autem interpretantur *jurisconsulti*, actorem jurasse, se litem ex æquo, & bono æstimaturum. Atque unus quidem judex si fuit, is unum, aut duos judicii socios jurisperitos sibi adjunxit, qui quidem non ipsi judicarunt, sed consilium communicarunt. Judex autem sæpe stans judicavit, sed ut verisimile videtur, de re parva. *Cicer.* in Bruto. Quemadmodum autem tales judices cognoscerent, paucis exponit *Titius* in oratione apud *Macrobium* lib. 3. Saturnalior. cap. 16. loquens de judicibus sui temporis: *Veniunt*, inquit, *in comitium tristes, jubent dicere, quorum negotium est, narrant. Judex testes poscit. Ipse it minctum, ubi redit, ait se omnia audivisse, tabulas poscit, literas inspicit, vix præ vino sustinet palpebras, &c.*

Cum autem litigatores, sive patroni eorum jussi essent dicere, tum vero duobus modis dixerunt: uno *paucis*, altero *pluribus* verbis. Brevem expositionem appellarunt *causæ conjectionem*, de qua sic *Asconius*: Cum litigatores ad judicem venissent, antequam causa ad judicem ageretur, quasi per indicem rem exposuerunt. Atque id ipsum dictum est *causæ conjectio*, quasi causæ suæ in breve coactio. Longioris expositionis exemplo sint causæ à *Cicerone* defensæ *P. Quinctii* & *Qu. Roscii.* Causa vero acta ita est, ut testibus literis & argumentis ex ipsa re, qua de agebatur depromptis, utrinque certatum sit. Ejus rei con-

conficiendæ, ac status excogitandi, atque eo probationes omnes conferendi artificium in *libris Oratoriis* multis verbis est demonstratum. Neque enim in aliis præceptis antiqui rhetores tam Græci, quam Latini plus studii, aut operæ consumpserunt. De *testibus* & *tabulis*, si quæ ad hunc locum pertinent tum afferemus, cum de *publicis judiciis* differemus. Et hæc quidem de *recuperatorio* judicio intelligenda sunt, cujus exemplum est *Oratio pro Cæcinna*. De centumvirali, cujus longe alia ratio fuit, pauca sunt adjicienda.

Ad *centumviros* causas detulere prætores perplexi juris controversiam continentes, non tamen ipsi eis judiciis præfuere, aliis fortasse muneribus occupati: verum eas decemviris *stlitibus judicandis* attribuere, qui, ut supra dixi, ex consilio prætorio exstiterunt. Hi vero *centumviros* non solum sortiti sunt, sed etiam coëgerunt, atque eis præfuerunt, & litigatores citarunt, & omnino hasta posita totum judicium pro suo arbitrio moderati sunt, non in foro, sed in basilicis, id est, in aulis, quæ ejus officii causa constructæ erant, quarum illustres fuere *Porcia & Julia*. Ipsa vero *centumviralia judicia* in plura consilia distributa erant, & cognitio causarum centumviralium in orbem per ea consilia circumducebatur, perinde atque hodie fit in Italia in *judicialibus* quæ appellantur *rotis*. Quin etiam aliquot causæ ejusmodi fuerunt, ut primum à *decemviris*, deinde à *centumviris* judicatæ sint, eæque *præjudiciales* appellantur. *Præjudicium* nimirum ipsum decemvirûm judicium, quod ante *centumvirale* factum est, nominatum. Cæterum *centumviralia judicia* aucto numero judicum procedente tempore in quatuor consilia fuere tributa, ut testantur *Plin.* lib. 4. & 6. epist. *Quintilian*, lib. 12. *Val. Maxim.* lib. 7. Fuerunt porro quædam causæ, quæ & à decemviris, & centumviris cognitæ sunt, ut de *libertate*, quæ duplex assertio dicta, & de *ventre cognoscendo*, & aliæ. De libertate testis est *Cicero* pro Cæcinna & pro Domo. Itaque libet suspicari, quæ apud jurisconsultos *præjudicia* in causis privatis dicuntur, ea decemvirûm fuisse, judicia inde subsecuta *centumvirûm.* Satis enim constat, *Justinianum* in libro de actionibus *præjudiciales actiones* vocare de *libertate*, & *ventre cognoscendo*. De libertate autem cognitum esse & à decemviris, & à centumviris, ex *Cicerone* manifestum est. Ex quo intelligitur, judicium decemvirûm ratione subsequentis judicii *centumviralis* fuisse *præjudicium*. In quam sententiam etiam *Ulpianus* accipiendus est, *ff. de in jus vocando, & de liberali causa*, ubi significat optionem esse dandam ei, cujus de libertate agitur, an cognitionem causæ suæ malit per *centumviralia* judicia circumduci, an audita à decemviris causa, non præjudicium, sed sententiam proferri. Quanquam autem decemviri *præjudicium centumviralibus* causis fecerint, non tamen omnibus fecerunt, sed aliquibus tantum, quemadmodum ex *Ulpiano*, *ff. si ingenuus esse videtur*, intelligi potest, & ex *Quintil.* lib. 5 & 11. ubi secundam assertionem appellasse videtur secundum judicium de libertate à centumviris factum: Cum primum *decemviri* fecerint: partes centumviralium causarum causas aliquot, quæ duplicia sunt nactæ judicia, unum *decemvirûm*, alterum *centumvirûm*: itemque hastas duas, unam *decemvirûm*, *centumvirûm* alteram. Ex quo factum, ut ex duobus de eadem re judiciis factis *primum præjudicium*, secundum judicium dictum sit. *Centumviralium* porro causarum quanquam nullæ extant, neque apud *Ciceronem*, neque apud alium quenquam oratorem, cum inter privatas essent gravissimæ, exempla tamen similium judiciorum multa attulit *Valerius* loquens de *Testamentis.* Has autem causas egere oratores eodem, quo superiores, artificio, ut ex *Ciceronis* Rhetoricis, & *Asconio* convincitur. Quemadmodum autem judicem sese gerere oporteat his causis, declarat *Cicero* lib. 3. Officiorum his verbis: At neque contra rempublicam, neque contra jusjurandum, ac fidem amici sui causa vir bonus faciet, nec si judex quidem erit, de ipso amico. Ponit enim personam amici, cum induit judicis: tantum dabit amicitiæ, ut veram amici causam esse malit, ut perorandæ litis tempus, quoad per leges liceat, accommodet. Cum vero jurato dicenda sententia sit, meminerit *deum se adhibere testem*, id est, ut ego arbitror, mentem suam, qua nihil homini dedit ipse Deus divinius. Itaque præclarum accepimus à majoribus morem rogandi judicii; si eum teneremus, quæ salva fide facere possit.

Cap. XVI.

De sententiæ latione, in integrum restitutione, addictione, judicio calumniæ, & falsi.

Causa demum utrinque perorata, post meridiem ad ferendam sententiam, quodcunque fuerit judicium, ventum est. Sic enim scriptum erat in XII. tabulis: *Post meridiem præsente ambobus litem addicito: sol occasus suprema tempestas esto. Supremam* nominat, quia post supremam jus dici, aut causa cognosci non poterat. Quod si judices causam non intellexissent, dixerunt, *sibi non liquere. Agellius* lib. 14. *Cicero* pro Cæcinna. Si vero in causa nihil obscuritatis habuerunt, sententiam tulerunt. *Sententia* porro *ferenda* non una omnium judicum, neque in omnibus causis ratio fuit. In nonnullis enim causis, ut de libertate & ventre cognoscendo pronuntiarunt, sibi videri hominem aut liberum, aut ingenuum, aut servum aut libertum, aut filium esse, aut non. *Ulp.* ff. de liberali causa. In *actione* vero *injuriarum* pronuntiarunt, aut jure fecisse videri, aut non jure fecisse videri. *Justinianus* tit. de injuriis. In aliis causis alterum condemnabant, alterum absolvebant. Dicebant autem, aut *condemno*, aut *ille debet*: aut,

aut, *solve*: aut *redde*. *Macer. ff. quæ sentent.* Si judex ita pronuntiaverit cum constet, Titium Sejo ex illa specie quinquaginta, item ex illa vigintiquinque debere, iccirco Titium Sejo centum condemno. *Ulpian. ff. de re judicata.* Si is, qui petit, summam expresserit, & judex ait, *solve*, *quod petitum est*, vel quantum petitum est, valêt sententia. Addere etiam soliti fuerunt judices in sententiæ latione hæc verba: *Si quid est mei judicii*: *Cic.* lib. 2. de Finibus, in epistolis ad Q. Fratrem: Prætor judicare solet deberi. Absolvendi vero formula fuit: *Secundum illud litem do. Cicero* pro Q. Roscio. *Seneca* lib. 7. controversiarum. Neque vero illud præterire oportet, quod est apud *Justinianum*; Omnia *judicia* fuisse *absolutoria*, quia si ante rem judicatam reus satisfaceret actori, officio judicis conveniebat, eum absolvere, licet in ea causa fuisset, judicii accipiendi tempore, ut damnari deberet.

Exemplum est ejus rei apud *Ciceronem* pro Q. Roscio. Non tamen omnia judicia fuisse talia existimaverim. Etenim in iis, quibus non res, sed pœna petebatur, restituta re non tamen absolvebantur, ut *Venulejus* ostendit *ff. quæ in fraudem creditorum*: Hæc actio, inquit, *restituendæ* gratia, *non pœnæ* nomine datur, ideoque absolvi debet reus, si restituerit.

In *arbitrariis* præcipua aliqua observatio fuit. Arbitri primum pronuntiarunt *arbitrium*, deinde, nisi reus arbitrio paruisset, sententiam protulerunt, eumque condemnarunt. *Arbitrium* autem pronuntiarunt ita: Arbitror, te hoc modo satisfacere actori debere. Sententiam vero pronuntiarunt hoc modo, ut scribit *Pomponius ff. de arbitris*: Quantum ei debes, redde. Divisioni vestræ stari placet, pro ea parte, quam solvisti creditoribus accipe. Quod si reus arbitrio judicis non parebat, tum arbiter actori jusjurandum in litem deferebat, id est, jubebat illum jurare, quanti litem æstimaret, ut reum non modo damnaret, quanti ea res erat, sed etiam quanti actor æstimaret. *Ulpianus ff. de rei vindicatione.* Et porro intelligendum, judicem in arbitriis liberiorem fuisse, quam in iis, quæ stricti juris sunt, quod in iis neque pluris neque minoris damnare poterat, quam quantum petebatur in hoc, quantum actori restitui oporteret, æstimabat: in iis exquirebatur tantum, quod lingua nuncupatum esset, in his non tam quod in *contrahendo* dictum erat, quam quod *bonæ fidei* ratio exigebat: in iis compensationis rationem habere non licebat, in his licebat. Ut si quis peteret decem, & deberet quinque, judex in illis debitorem damnabat decem, in his quinque. Arbitros tamen prætoris & ipsos imperio fuisse subjectos, docet *Ulpianus ff. de receptis arbitr.* Notavit etiam *Asconius* in causis levioribus singulos judices sententiam de tabula pronuntiasse.

Porro *judicio causæ perfecto*, secuta sunt tria alia judicia, unum de *reo*, alterum de *petitore*, tertium de *judice*. Rei judicium fuit duplex, unum pro reo, *restitutio in integrum* appellata: alterum contra reum, *addictio*. Petitoris autem judicium *calumniæ*, judicis *falsi judicium* est vocatum. *Restitutio in integrum* fuit hujusmodi. Quoniam fieri poterat, ut aliquis in actione vel recusanda, vel accipienda multis modis lapsus esset, post sententiam semel latam dabatur damnato potestas litis retractandæ, atque ea dicebatur *restitutio in integrum*. *Paulus* ff. de in integrum restitutionibus: *Integri restitutio est redintegrandæ rei, vel causæ actio*; item integri restitutio est actio prætoria, qua rem certam, aut jus aliudve quamlibet causam redintegrari, postulamus, cum quid per metum, vel dolum, vel status permutationem, vel justum errorem, vel necessariam absentiam, vel ætatis infirmitatem gestum est, &c. Plura traduntur ab *Ulpiano* & aliis. Itaque in edicto fuit: *Quod metus causa gestum erit, ratum non habebo* Ubi notat *Ulpian.* idem olim edici consuevisse: *Quod vi metusve causa.* Sed postea detractam esse *vis* mentionem, ideo quia quodcunque vi atroci fit, id metu quoque fieri videtur. Item in eodem: *Quæ dolo malo facta esse dicuntur, si de his rebus alia actio non erit, & justa causa esse videbitur, judicium dabo, &c.* Plures formæ ab *Ulpiano* petantur.

Addictio autem, quæ fuit judicium contra reum, hujus fuit generis. Post triginta dies, quam quis debere judicatus fuerat, iterum in jus rapiebatur & ni judicatum faceret, id est, pecuniam debitam solveret, à prætore creditori nexus addicebatur, nisi sponsorem dedisset, atque à creditore abductus privatum in carcerem condebatur, donec aut pecunia aut opera satisfecisset. *Cicero* pro Flacco: Iste cum judicatum non faceret, *addictus Hermippo*, & ab hoc ductus est. Hoc pluribus explicat *Agellius* l. 20. c. 1. ex lege XII. tabularum quæ est hujusmodi: *Æris confessei rebusque jure joudicateis, 30. dies justei sunto: Postidea endo manus jactio esto. in jous ducito. ne joudicatum facit, aut quips endo joure vindicit, secum ducito, vincito aut nervo, aut compedibus quindecim pondo, ne minore: aut si volet majore vincito: sei volet, suo vivito, nei suo vivit, qui eum vinctum habebit, libras farris in dies dato; sei volet, plus dato.* Hæc sunt verba legis, ita restituta à *Josepho Scaligero*: reliqua quæ ab *Agellio* pro explicatione ejus legis adducuntur, ex præcedenti libro repetantur, ubi totam legem explicavimus. Hi ergo addicti, & nexi vocati sunt: *addicti*, propter judicium prætoris: *nexi*, propter vincula creditoris. *Addictus* est autem, ut inquit *Quintilianus*, quem lex servire, donec solverit, jubet. *Nexus*, teste *Varrone*, liber, qui suas operas in servitute pro pecunia, quam debet, dum solverit, dat.

Judicium vero in petitorem fuit, si calumniatus fuisse argueretur. Erant autem calumniatores, qui accepta pecunia litem falso intenderant, aut prætermiserant. De iis *Ulpian.* ff. de calumniatoribus: In eum, qui ut calumniæ causa negotium facesseret, vel non facesseret, pecuniam accepisse dicetur, intra annum in quadruplum ejus pecuniæ, quam accepisse dicetur, post annum simpli in factum actio competit.

Item

Item: *Hoc edicto tenetur, qui non depectus est. Depectus* autem dicitur turpiter pactus. *Cicero* pro Milone. Qui calumnia litium fundos alienos petebat. Vide etiam *Agellium* lib. 13.

Ultimum judicium fuit in judicem: si ob judicandam pecuniam accepisset, de quo in XII. tabulis scriptum fuit. Unde *Agellius* lib. 20. Nisi duram esse legem putes, quæ judicem, arbitrumve datum, qui ob rem judicandam pecuniam accepisse convictus est, capite punit. Qui vero judex sciens dolo malo injuste judicabat, is litem suam facere dicebatur, author *Ulpianus* ff. de judiciis. Judex tunc litem suam facere intelligitur, cum dolo malo in fraude legis sententiam dixerit: dolo malo autem videtur hoc facere, si evidens arguatur ejus vel gratia, vel inimicitia, vel etiam sordes, ut veram æstimationem litis præstare cogatur. Is etiam videtur litem suam fecisse, qui ad constitutum tempus in judicium non venit. *Macrob.* lib. 3. cap. 16. in oratione Titii de judicibus: Inde ad comitium vadunt, ne litem suam faciant. Abrogata inde *lege* XII. *tabularum*, *lege repetundarum* de hoc crimine quæsitum est, quemadmodum, qui falsum testimonium dixerunt, lege de falso postulati pœnas dederunt, ut mox ostendemus. Ac de privatorum quidem judiciorum consuetudine hac hactenus.

CAP. XVII.

Quæ publica judicia fuerint, item de criminibus & pœnis.

Cognita *privatorum judiciorum* ratione, de *publicis* differendum est. Eorum enim longe alia ratio fuit, quam *privatorum*. Neque enim, ut inquit *Justinianus*, per actiones ordinata sunt, neque omnino simile quidquam cum privatis judiciis habuerunt, magnaque diversitas eorum fuit, & in instituendo, & in intendendo. *Publica* vero dicta sunt, quod cuivis è populo actio permitteretur. Cæterum *judicia publica* fuerunt decreta, quæ de criminibus, *quæsitore* aliquo judicium exercente, judices ab eo dati fecerunt, prout leges de singulis criminibus cognoscendis latæ jusserunt. Quæ ut planius intelligantur de *criminibus* primum & *pœnis*, deinde de *quæsitoribus*, tum de *judicibus*, inde de *quæstionum exercitionibus*, dicemus.

Crimina maleficia fuerunt, quæ aut adversus rempublicam commissa sunt, aut populus Romanus adversus rempublicam commissa existimavit, atque judicio legibus constituto pœna vindicanda putavit. Itaque non solum *injuriæ factæ senatui*, aut populo, aut magistratibus: sed etiam nonnullæ privatis illatæ, *publicorum judiciorum* legibus comprehensæ sunt.

Reipublicæ directo *factæ* dicuntur, ut si quis majestatem populi Romani, aut magistratuum ejus minuisset, publicam, sacramve pecuniam avertisset, populi suffragia honoris adipiscendi gratia corrupisset, socios spoliasset, aut pecuniam ob judicandum cepisset, armis magistratum, aut privatum coëgisset, quæ crimina appellarunt majestatis, *peculatus*, *ambitus*, *repetundarum*, & vis publicæ.

Privatis factas ad se pertinere populus existimavit, si quis hominem telo occidisset, si veneno necasset, si parentibus manum intulisset, si falsum testamentum, falsumve nummum fecisset, si uxorem alterius corrupisset, si servum alienum aut celasset, aut vinxisset, aut emisset sciens, insciente domino, unde hæc *crimina* nomen acceperunt, inter sicarios, *veneficii*, *parricidii*, *falsi*, *adulterii*, *plagii*. Quin etiam quæcunque cum privatos attingerent, de iis quæstionem publicam constitui lege aliqua voluerunt, ea pro criminibus habita sunt, ut circumscriptio pupillorum *lege Lætoria*, de qua *Cicero* de natura Deorum: Inde judicium publicum rei privatæ *lege Lætoria*.

Ut autem non omnia rerum privatarum judicia privata fuerunt, sic non omnia in quibus crimen versatum est, fuerunt publica: sed ea demum, quæ legibus publicarum quæstionum sunt constituta, quod docet *Macer* libro primo de judiciis publicis. Quoniam autem causæ publicæ crimen ferme complexæ sunt, hinc nomen etiam *criminalium* invenerunt.

Criminibus ipsis adjungi debet *disputatio de pœnis*, quibus ipsa crimina vindicata sunt. *Pœnarum* autem *genera* ex authoritate *Tullii octo* prodidit *Isidorus*, damnum, vincula, verbera, talionem, ignominiam, exilium, servitutem, & mortem, quarum aliæ bona læserunt, ut *damnum*: aliæ corpus, ut *vincula*, *verbera*, & *talio*: aliæ jus, ut *ignominia*, *exilium*, & *servitus*: aliæ vitam, ut *mors*.

Damnum alio nomine *mulcta* est dicta. *Mulcta* Sabinum vocabulum fuit, eaque in ovibus & bobus æstimatis constitit, quibus primis temporibus Italia abundavit. Itaque ut scribit *Agellius* lib. 11. Suprema mulcta erat duarum ovium & triginta boum, pro copia scilicet boum, & penuria ovium. Sed cum ejusmodi mulcta pecoris, armentique à magistratibus dicta erat, addicebantur boves, ovesque alias pretii parvi, alias majoris, eaque res faciebat inæqualem mulctæ punitionem, idcirco postea *lege Ateria* constituti sunt in oves singulas æris deni in boves, æris centeni. *Minima* vero *mulcta* fuit ovis unius. Quando autem à magistratibus populi Romani more majorum *mulcta* dicebatur, vel *minima*, vel *suprema*: observari solebat, ut oves genere virili appellarentur, atque ita *M. Varro* hæc legitima verba, quibus *minima mulcta* diceretur, concepit: M. Terentius, quando citatus neque respondit, neque excusatus est, ego ei unam ovem mulctam dico: ac nisi eo genere diceretur, negaverunt justam videri mulctam. Hæc ex Varrone *Agellius*. Festus autem ita: *Mulctam* Osci dici putant *pœnam* quandam. M. Varro ait, pœnam esse, sed pecuniariam, de

qua in primo libro epiſtolicarum quæſtionum refert. *Maximam mulctam* dixerunt trium millium, & viginti aſſium, quia non licebat quondam pluribus triginta bobus, & duabus ovibus quemquam mulctare, æſtimabaturque bos centuſſibus, ovis decuſſibus, ut ſcribit *Agellius*. Quam autem *legem Ateriam* vocavit *Agellius*, eam *Tarpejam* nominat *Feſtus*, quod Aterius cum Tarpejo Conſul eam tulerit. Pro *mulcta* vero etiam ſæpe *pecuniam* dixerunt.

Vinculorum nomine complexi ſunt compedes, pedicas, manicas, catenas, nervas, bojam, & carcerem. *Plautus* in Aſinaria: Qui adverſum ſtimulos, laminas, cruceſque, compedeſque, nervos, catenas, carceres, numellas, pedicas, bojas, &c. *Compedes* vinculum eſt, quo pedes irretiri ſolent, *ab impediendo* dicti, teſte *Nonio*. *Pedica*, vinculum quo pedes vinciuntur. *Manica*, quo manus, Nonius. *Nervum*, ait *Feſtus*, appellamus ferreum vinculum, quo pedes impediuntur, quamquam *Plautus* eo etiam cervices vinciri, ait: Perfidioſe captus, ædepol nervo cervices probas. *Boja*, id eſt genus vinculorum, tam ligneæ, quam ferreæ dicuntur, *Feſtus*, ubi *Scaliger* addit ex antiquis gloſſis, *bojam* proprie eſſe collare. *Carcerem* ædificatum fuiſſe ab Anco Rege, ſcribit *Livius* lib. I. imminente foro ad terrorem creſcentis audaciæ, omnia ad coërcendos & conſtringendos homines comparata. Unde illa *Ciceronis* in VII. in Verrem: Quæret, quamobrem faſces prætoribus præferantur, cur ſecures datæ, cur carcer ædificatus, cur tot ſupplicia more majorum in improbos conſtituta? Cæterum reorum cuſtodia duplex fuit *carcer* & privata *domus*. Ante confeſſionem in liberas cuſtodias tradere conſueverunt: *Liberæ* autem *cuſtodiæ* dicebantur, cum apud magiſtratus domi, aut apud privatos, nobiles ponebantur cuſtodiendi, quemadmodum de indice Bacchanalium ſcripſit *Livius*, & de conjuratis *Salluſtius*. Poſt confeſſionem vero in vincula publica conjiciebantur. *Venulejus* ff. de cuſtodia reorum: *Reus* confeſſus, donec de eo pronuntiaretur, in publica vincula conjiciendus. Item *Scævola*: *Reus* confeſſus, ob ſolam confeſſionem conjici in vincula conſuevit. Fuit autem cuſtos quidam carceris, quem *commentarienſem* vocat *Plin.* lib. 7. cap. 38. qui triumviro capitali, cujus ſumma carceris, & animadverſionis cura fuit, parebat. Oſtendit hoc *Valerius* lib. 5. ſcribens, cuſtodem carceris pietatem filiæ quæ in carcere matrem lacte ſuſtentavit ad triumvirum detuliſſe.

Verbera inflicta ſunt *virgis* & *fuſtibus*. Virgis uſi ſunt magiſtratus, cum expeditis faſcibus, lictores animadverterunt in terga: præceſſit autem verberatio extremum mortis ſupplicium, fuſtigationem in caſtris adhibuerunt, & privatim. *Valerius* libro ſexto. Metellus uxorem, quod vinum bibiſſet, fuſte interemit.

De talione ſic *Iſidorus*: *Talio eſt ſimilitudo vindictæ, ut taliter quis puniatur, ut fecit*: hoc, enim & natura & lege eſt inſtitutum; ut lædentem ſimilis vindicta ſequatur, unde & illud eſt legis: *Oculum pro oculo, dentem pro dente*. Item *Feſtus* citat hæc verba legis: Si membrum rupit, ni cum eo pacit, talio eſto. Permittit autem, inquit lex, parem vindictam. Hinc *Juſtinianus* ſcripſit: Pœna injuriarum per membrum ruptum *talio* erat. *Agell.* autem lib. II. c. I. addit reum habuiſſe facultatem paciſcendi & non neceſſe habuiſſe pati *talionem*, niſi eam elegiſſet. Sed de hac lege ſupra.

Ignominia fuit infamia. *Cicero* lib. 4. de Rep. teſte Nonio. Cenſoris judicium nihil fere damnato affert, niſi ruborem. Itaque quod omnis ea judicatio verſatur tantummodo in nomine, animadverſio iſta ignominia dicta eſt. *Infames* autem lege & edicto prætorio factos, & quare, apparet ex *Digeſtis* de iis, qui notantur infamia. Cæterum *infamia* jus munerum, honorumque civilium ferme ademit.

Exilium intellexerunt, cum *aqua & igni interdixerunt*. Siquidem conſuetudo loquendi obtinuit, ut omnes, quibus aqua & igni interdictum eſſet, quoniam exilii cauſa ſolum vertere cogebantur, exules appellarentur, ut eſt in Rhetoricis ad Herennium. *Exilium* autem non nominabatur in irrogatione pœnæ, ſed *aquæ & ignis interdictio*, quam neceſſario ſequebatur exilium. Neque enim ſine aquæ & ignis uſu eſſe quiſquam in Urbe poterat, quod docet *Cicero* pro Cæcinna. *Exilium* non eſt ſupplicium, ſed perfugium, portuſque ſupplicii. Nam qui volunt pœnam aliquam ſubterfugere aut calamitatem, eo ſolum vertunt, hoc eſt, locum, ac ſedem mutant. Itaque nulla id lege noſtra reperietur, ut apud cæteras civitates, maleficium ullum eſſe exilio mulctatum: ſed cum homines vincula, neces, ignominiaſque vitant, quæ ſunt legibus conſtitutæ, confugiunt, quaſi ad aram, in exilium: qui ſi in civitate legis vim ſubire vellent, non prius civitatem, quam vitam amitterent. Ex illo autem cives jure civitatis nudati ſunt. *Relegati* autem dicti, teſte *Feſto*, quibus ignominiæ, aut pœnæ cauſa neceſſe fuit, ab urbe Roma, aliove quo loco abeſſe, lege, ſenatuſque conſulto, aut edicto magiſtratus.

De ſervitute autem, qua jus libertatis eſt violatum, & extremo ſupplicio, quo vita adempta, ut quæ horum judiciorum non ſint, poſt alio loco magis idoneo dicetur.

Quoniam autem has pœnas omnes duobus nominibus incluſerunt, *pecuniæ* & *capitis*, ob id factum eſt, ut judicia publica alia *capitalia* fuerint, alia non fuerint. Quod etiam ſcripſit *Paulus* ad edictum principis his verbis: Publicorum judiciorum quædam *capitalia* ſunt, quædam *non capitalia*. *Capitalia* ſunt, ex quibus pœna, mors, aut exilium eſt, hoc eſt, aquæ & ignis interdictio. Per has enim pœnas eximitur caput de civitate. Nam cætera non exilia, ſed *relegationes* proprie dicuntur, tunc enim civitas retinetur. *Non capitalia* ſunt, ex quibus pecuniaria, aut in corpus aliqua coërcitio pœna eſt. Hactenus ille.

Ut autem non omnes *cauſæ* criminales *capitales* fuerunt, veluti ſi majeſtatis reus mulctatus eſſet pecunia: ſic non omnes capitales crimen continuerunt, ut cauſa Quinctii, quæ à *Cicerone capitalis* dicitur (cum tamen ſine crimine) quia infamiam afferebat, *Quinctius* autem vadimonium deſeruiſſe dicebatur. *Modeſtinus*

nus ff. de verborum significatione: Licet *capitalis* Latine loquentibus omnis causa existimationis videatur, tamen appellatio capitalis, mortis, vel amissionis civitatis intelligenda est. *Cicero* pro Q. Roscio: Si qua sunt privata judicia, summæ existimationis, & prope dicam capitis, tria hæc sunt *fiduciæ*, *tutelæ*, *societatis*.

Cap. XVIII.

De prætoribus, quæsitoribus, judicibus quæstionum, & judicibus.

Criminibus explicatis, transeamus ad *quæsitores*. *Quæsitores dicti, qui judicium publicum exercuerunt, quam quæstionem vocarunt.* Huic autem rei operam dederunt primum *Reges*, deinde *Consules*, post *magistratus* ii, quos ei muneri senatus, aut populus præfecit. De Regibus author est *Dionysius* lib. 2. qui Romulum Regem delicta maxima cognovisse, minora senatoribus permisisse scribit, & *Livius* lib. 1. qui, cum Superbum Regem scribat, ut metum populo incuteret; cognitiones capitalium rerum sine consiliis, per se solum exercuisse, propterque eam causam occidere, in exilium agere, bonis mulctare potuisse: non obscure, quid cæteri superiores Reges servarint, ostendit.

De *Consulibus* ex eo elicere possumus, quod in Regum locum successerunt, & quod *Brutus* primus *Consul* de conjuratis ultimum supplicium, causa ipsa cognita sumpsit. Verum eodem anno id jus *lege Valeria*, de provocatione lata, est imminutum, cautumque in posterum, ne Consul de capite civis Romani injussu populi quæreret: verum ii demum, quos populus quæstionibus publicis præfecisset, qui inde *quæsitores parricidii* sunt appellati, quos non multo post Reges exactos institutos scribit *Pomponius*, ff. de orig. jur. Unde *Festus*, *quæsitores* parricidii (sive *patricidii*) appellatos ait, quos soliti fuerint creare causa rerum capitalium. Horum autem apud Livium sæpius memoria celebratur, ut *Cosso*, & *Medulino* Consulibus anno CCCXL. item anno CCCXLIX. & anno DLXVI. Atque in hunc quidem modum usque ad annum DCIV. *quæstiones publicæ* exercitæ sunt, ut quotiescunque res posceret, aut *Consules*, aut *Dictator*, aut *prætor* senatusconsulto, aut lege quærere juberetur.

Anno autem ipso DCIV. perpetuæ quæstiones esse, ac proprium *quæsitorem* habere cœperunt. Legem enim *L. Piso tribunus* plebis tulit, qua quæstionem repetundarum perpetuam fecit, ut scribit *Cicero* in Bruto his verbis: *Carbone* forum tenente, plura judicia fieri cœperunt. Nam & quæstiones perpetuæ hoc adolescente constitutæ sunt, quæ nullæ ante fuerant. L. enim *Piso tribunus* plebis legem primus de pecuniis repetundis, *Censorino & Manilio* Coss. tulit. Ii vero eo anno, quo dixi, Consules fuerunt. *Quæstio* vero *perpetua* facta intelligitur, cum prætori in singulos annos mandatur: mandatur autem, cum hæc verba in lege de aliquo vindicando crimine lata ponuntur: *De ea re prætoris quæstio esto.* Item *prætor, qui ex hac lege quæret, facito, ut, &c.* Post quæstionem de repetundis quæstio inde de peculatu, de majestate, & de ambitu perpetua facta est: cumque sex tum crearentur in Urbe prætores, mutata est tota ratio sortitionis prætoriæ. Ante enim prætores bini singulis domi jurisdictionem ex senatusconsulto sortiebantur, *urbanam* & *peregrinam*: reliqui quatuor provincias foris gubernandas. Ab hoc vero tempore duæ jurisdictiones, & quatuor quæstiones in sortem ex senatusconsulto à prætoribus sex conjici cœptæ. Prætura vero Romæ acta provincias sortiti sunt, in easque proprætores profecti sunt. Demum *L. Cornelius Sulla* Dictator, ut inquit *Pomponius*, quæstiones alias quatuor publicas tulit, de sicariis, veneficiis, falso, & parricidio: & propterea prætores quoque quatuor, ut de iis quærerent, addidit. Sic enim exponit *Cicero* in Verrem: *Lex Cornelia* testamentaria, nummaria (hæc est, quæ quæstionem de falso continet) cæteræ complures, in quibus non jus aliquod novum in populum constituitur, sed sancitur, ut quod semper malum facinus fuerit, ejus quæstio ad prætorem pertineret ex eo tempore.

Quoniam autem *numerus prætorum*, & *ratio cognitionum* earum jam inde ab initio permissa erant arbitrio senatus: ob id factum est, ut raro, aut fortasse nunquam, nisi octo prætores, quotannis sint creati, ita ut cum essent octo prætores, & decem cognitiones, in iis deferendis pro voluntate senatus variatum sit.

Ut enim antea aliquando *binæ jurisdictiones*, & binæ provinciæ singulis sunt tributæ: sic posthac & binæ jurisdictiones, & binæ quæstiones singulis, & jurisdictio cum quæstione uni, & una quæstio duobus ex senatusconsulto commissa est, id quod pluribus exemplis in medium prolatis demonstrat *Sigonius*.

Quanquam autem post annum DCIV. *prætores* primum *quatuor*, deinde *sex* perpetui singularum quæstionum *quæsitores* sunt constituti, ut eas quotannis sortirentur: non tamen omnia judicia publica ab ordinariis illis *quæsitoribus* facta sunt, verum extra ordinem multæ quæstiones aut senatusconsulto, aut plebiscito, ut ante, aut Consulibus, aut aliis magistratibus, aut etiam privatis hominibus mandatæ sunt: sive quia nulla dum lex de iis constituendis erat lata, sive quod lata erat illa quidem, sed pro rei atrocitate extra ordinem quærendum esse videbatur. Exempla etiam hujus rei sunt apud *Sigonium*. Ac quæsitorum quidem sive ordinarii essent, sive extraordinarii essent, quanquam potestas ab ea lege, qua creati erant, tota manavit: tamen omnium in his rebus collocata fuit, ut in foro, atque in tribunali, & in sella curuli sedentes, judice quæstionis aliquo (de quo jam dicetur, operam fidemque navante, gladio posito, judicium exercerent, cum eis judicibus, qui eis obvenissent, sedentibus in suis subselliis, scribis vero, accensis, præconi-

conibus, lictoribus, aliisque apparitoribus assistentibus, id quod ex *Ciceronis* oratione pro Cluentio, & ejusdem Bruto est manifestum. Cæterum quæstio, eversa republica, merum imperium est appellata. Sunt enim tria *magistratuum imperia* celebrata, *merum*, *non merum*, *&* *mistum*. *Merum* fuit cognitio rerum capitalium, *non merum* privatarum, quod proprie *jurisdictio* est appellata: *mistum* utrarumque. Indicat *Ulp. ff. de jurisdictione.* Imperium aut merum est, aut mistum. *Merum est imperium, habere gladii* potestatem ad animadvertendum in facinorosos homines. *Mistum* est imperium, cui etiam *jurisdictio* inest, quod in danda bonorum possessione consistit. *Jurisdictio* est etiam judices dandi licentia, id est, *merum imperium continet causarum capitalium cognitionem: mistum non solum cognitionem rerum capitalium, sed etiam jurisdictionem*, id est, privatarum cognitionem quæ cum multis aliis in rebus versetur, tum vel maxime in danda bonorum possessione, & dando judicio posita est, ut supra ostendimus. Et *Paulus* ff. de officio ejus, cui mandata est jurisdictio: Mandata *jurisdictione* etiam imperium, quod non est merum, videtur mandari. *Gladius* autem, de quo dictum est, *insigne* opinor fuit *magistratus* publicum judicium exercentis, sicut *hasta prætoris* urbani, privatum judicium exercentis.

Præterea vero hanc quæstionem sive hoc *merum imperium*, publicive judicii cognitionem, aut exercitionem mandari alteri non potuisse, satis constat, nisi fortasse eadem lex, quæ de quæstione erat lata, quæstionem illam transmitti licuisse sanciverit. *Papinianus ff. de officio ejus, cui mandata est jurisdictio:* Quæcunque specialiter lege, vel senatusconsulto tribuuntur mandata jurisdictione non transferuntur, &c. Vide locum. Atque hæc quidem de *quæsitoribus*.

Exceptis autem *prætoribus*, quos summos *quæsitores* fuisse diximus, erant etiam *judices* quæstionum, qui ab *Asconio principes quæstionum* dicuntur, & distincti erant à *prætoribus*, *quæsitoribus*, & ab aliis judicibus, & creabantur ex magistratibus, postquam *ædiles* fuissent. Eorum officium erat, datam actionem exercere, judices sortiri, testes audire, quæstiones habere, tabulas inspicere: *prætores* autem actionem dabant, aut negabant; judices cogebant & dimittebant. Sunt tamen qui opinentur, judicem quæstionis eundem cum prætore fuisse: alii vero, eum non solum non prætorem fuisse, sed hominem omnino privatum, quarum opinionum refutationem habet *Sigonius*.

Restant cognoscendi *judices*, qui à *prætoribus*, *quæsitoribus*, & *judicibus* quæstionum distincti fuerunt. *Judices* vero dicti sunt, qui ex lege ad judicandum adhibiti sunt, quorumque sententiam prætor ipse pro tribunali pronuntiavit. *Horum* autem *legendorum* diligens admodum *ratio* fuit. Primum enim cautum est ex quibus ordinibus essent legendi, deinde quo numero in singulos annos, inde qua conditione, & qua ætate. *De ordinibus* si quærimus, primum lecti fuerunt *ex ordine senatorio*, antiquo, ac Regio instituto, deinde ex equestri, *lege Sempronia* C. Gracchi, tum ex utroque, *lege Servilia Cæpionis:* deinde ex equestri, *lege Servilia Glauciæ*, deinde iterum ex senatorio tantum, *lege Livia Drusi*, tum ex tribus ordinibus senatu, equestri ordine, plebe, *lege Plautia Silvani*, tum ad senatores solos res traducta lege Cornelia Syllæ: inde ad tres ordines, *senatum*, *equites*, *tribunos* ærarios, hi enim erant è plebe, *lege Aurelia Cottæ:* postremo redacta ad senatores & equites *lege Julia Cæsaris.*

Numerus autem eorum à legibus ipsis præscribebatur, aut à *lege Servilia Glauciæ*, quadringentorum quinquaginta. Itaque non idem semper fuit. Ætatis item non eadem ab omnibus habita fuit ratio. Nam *lege Servilia Glauciæ* cautum est, ne minor annis triginta, major sexaginta legeretur. Cum autem aliis legibus trigintaquinque præscripti essent, Augustus ad triginta redegit, teste *Suetonio.* Ea vero lectio per prætorem urbanum, aut peregrinum juratum celebrabatur, prout lege sancitum fuerat, iique *selecti judices* appellati. Vide *legem Corneliam* & *Serviliam Glauciæ.*

Quotannis autem lectos indicat *Cicero* in Verrem: Nunc judicem ex Kalend. Januariis non habebimus. *Munera* vero *judicum* fuerunt, ut in legem jurarent, citati à prætore judicium exercente adessent, in subselliis, quæ subjecta tribunali erant, ex lege sederent, ne inter se disputarent, postremo jurati sententias ferrent. Hæc etiam *de judicibus*, sequitur de actione.

Cap. XIX.

De exercitione actionis, sive restituenda actione, in jus vocatione, postulatione, nominis delatione, citando accusatore & reo.

Criminibus, quæstionibus & judicibus cognitis, deinceps *de exercitione quæstionis*, sive de instituenda actione, atque tota apud prætorem agendi ratione differendum est. Ordo vero agendi talis fuit: Privatus civis, qui privati nomen deferre in animo habuit, eum *in jus vocavit*, & prætorem in foro adiens, qui de crimine illo cognoscebat, quod ipse deferre volebat, dicendi potestate accepta, postulavit, ut sibi nomen ejus deferre liceret: qua re impetrata, *nomen detulit.* Nomine recepto, atque à scribis, jussu prætoris, in tabulas relato, ille *reus* est dictus. Ita primum præcessit *in jus vocatio*, deinde *postulatio*, tum *nominis delatio*, ad extremum inde secuta est *accusatio.*

In

In jus vocatio.

Cæterum *in jus vocatio* ita locum habuit, si ille, cui negotium parabatur, in Urbe fuit. Habuit enim, ut puto, *prehensionem*, & eductionem perinde, atque in privato judicio. Quod ostendit *Seneca* lib. 4. Controversiarum, item in Ludo, & *Macer*. ff. de accusationibus, cum scribit, qui sunt in magistratu accusari non posse, quia sine fraude *in jus* evocari non possunt. In ipsa vero vocatione eadem observata esse in judicio publico, quæ in privato servata sunt, videtur verisimile.

Postulatio.

Ut autem in judicio privato, adversario *in jus* vocato postulabatur à prætore, ut sibi liceret actionem intendere: sic in publico postulabatur, ut sibi liceret nomen deferre. Testes sunt *Cælius* ad Ciceronem, lib. 8. epistolarum ad familiareis, *Cicero* ipse in Divinatione, & ad fratrem, & *Seneca* in Ludo. *Postulatio* vero fiebat non solum præsente, sed etiam absente illo, in quem fiebat, uti *Cicero* ostendit scribens ad fratrem, cum Gabinium, postquam accessit ad Urbem, necdum ingressum, à Lentulis de majestate postulatum nuntiat. Idem *Cælius* ad Ciceronem, & *Valerius Maximus* lib. 3. testantur.

Neque vero leges potestatem temere concesserunt, ut quicunque postulare, aut quicunque postulari possent. Scribit enim *Macer* ff. de accusationibus: *Qui accusare possunt*, intelligemus, si scierimus, *qui non* possunt. Itaque prohibentur accusare alii *propter sexum, vel ætatem*, ut mulier, ut pupillus: alii propter sacramentum, ut qui stipendium merent, alii propter magistratum, potestatemve: in qua agentes sine fraude *in jus* evocari non possunt, alii propter delictum proprium, ut infames: alii propter turpem quæstum, ut qui duo judicia adversus duos reos subscripta habent, nummosque ob accusandum vel non accusandum acceperint: alii propter conditionem suam, ut libertini contra patronos: hæc *Macer*. Quod autem scriptum est *de muliere & pupillis*, idem eo loco tradunt *Pomponius* & *Papinianus*, sed tamen cum exceptione, quæ ibi videatur. Quæ vero de iis, qui accusare non potuerunt, à jurisconsultis scripta sunt, ea ex legibus singulis de quoque crimine sumpta sunt. Neque vero solum leges præscripsisse videntur, qui postulare non possent, sed etiam ipsi *prætores* pro potestate multos à *postulatione* videntur repulisse, ut *quæstores*, ne prætorum suorum nomina deferrent, propter necessitudinem, quæ intra illos intercedebat, teste *Cicerone* in Divinatione. Eadem ratione non omnes postulari poterant, primum *non magistratus*, deinde non ii, qui reipublicæ causa absunt. *De magistratibus* notum est illud lib. 45. apud *Livium*, ubi Servilius reprehendit Galbam, quod si nocere Paulo voluit, non postridie, quam triumphavit, cum primum eum privatum visurus esset, legibus interrogarit. De iis qui reipublicæ causa absunt, *lex Memmia* sanxit, cujus mentio fit apud *Valerium* lib. 3. Satis etiam constat, apud Romanos accusationis munus probro fuisse, laudem tamen attulisse iis, qui, ut inquit *Cicero* in 2. de Officiis, aut reipublicæ causa, aut patrocinii gratia, aut paternarum aut propriarum inimicitiarum causa ad accusationem accederent, eamque rem summo honori adolescentibus fuisse, quod etiam in Lucullo scripsit *Plutarchus*. Jam vero in causa repetundarum illud præcipue observatum est, ut populi qui repeterent pecuniam, ac spoliatos se per legatos quererentur, patronos quoque nominandi potestatem postularent, testibus *Livio* lib. 43. & *Cicerone* in 1. de Oratore. Itaque in legibus de pecuniis repetundis præcipue sanctum est de patronis dandis & repudiandis. Hi vero qui sociorum patroni fuerunt, reorum accusatores extiterunt.

Sæpe etiam evenit, ut duo aut plures non solum in causa repetundarum, sed etiam ambitus, & aliorum criminum, accusationem sibi deposcerent. Quod cum accidit, tum judicium factum est, uter deberet nomen deferre. Quod *Ulpianus* ostendit, ff. de accusationibus. Si plures existant, inquit, qui in judiciis publicis accusare volunt, judex eligere debet eum, qui accuset, causa scilicet cognita, æstimatis accusatorum personis, vel de dignitate, vel ex eo, quod interest, vel ætate, vel moribus, vel alia justa de causa. Hoc autem judicium *divinationem* dixerunt. *Divinatio* porro dicta est, teste *Asconio* in Divinationem Ciceronis, quia *non de facto* quæritur, *sed de futuro*, uter debeat accusare. Alii putant *divinationem* dici, quod injurati judices in hac causa sedeant, ut quod velint, præsentire de utroque possint. Alii, quod res agatur sine testibus, & sine tabulis, & his remotis, argumenta sola sequantur judices, & quasi divinent. *Agellius* autem ita scribit lib. 2. Cum de constituendo accusatore quæritur, judiciumque super ea re redditum, cuinam potissimum ex duobus pluribusve accusatio, subscriptiove in reum permittatur, ea res, atque judicum cognitio *divinatio* appellatur. Bassus, *Divinatio*, inquit, *judicium appellatur*, quoniam divinare quodammodo judicem oporteat, quam sententiam sese ferre par sit. Et quæ sequuntur.

Quale autem hoc judicium fuerit, facile ipsa *Ciceronis* in Verrem *Divinatio*, in qua cum Cæcilio disputat, potest docere.

Ex multis autem accusatoribus, qui primas egit, is *accusator* est dictus: qui secundas, & tertias, *subscriptor*. Hic vero, ut inquit *Asconius*, accusatorem adjuvare est solitus. Subscriptorum meminerunt *Cornelius Nepos* in vita Attici, *Asconius* in Cornelianam, & Scaurianam, *Cicero* in Verrem. *Plutarchus*

etiam

etiam in Catone majore scribit, legem fuisse, ut reus accusatori daret custodem ad observandam accusationem ejus. Tamen cum *Cicero* dixisset de Cæcilio, custodem Tullio me apponite: *Asconius* interpretatus est, accusationis subscriptorem.

Nominis delatio.

Die constituta, venerunt in jus *accusator* & is, cui accusatio parabatur, ac præsente prætore delatio nominis facta est. Primum autem, *accusator* calumniam juravit, deinde nomen detulit. *Jurare calumniam*, fuit solenne jusjurandum concipere, se non calumniandi causa nomen delaturum esse. *Livius* lib. 44. *Cælius* ad Ciceronem, lib. 8. epistolarum ad familiareis, & *Asconius* in Cornelianam. Hoc in *lege Servilia* dejurare calumniam dicitur. Quoniam autem idem est *delatio nominis* in judicio publico, quod in privato *intentio litis*, verisimile est, easdem formulas actionum, quoad res passa est, observatas. Nempe qui vadimonium promiserat dixit: *Ecce me, sisto me, & tu siste te, quid ais:* Cui accusator respondit: *Ajo, te peccasse contra legem hanc, vel illam.* Hoc innuit *Livius* lib. 4. Formula vero intentionis eadem fere in omnibus criminibus fuit. In crimine certe repetundarum talis fuit: *Ajo, te in prætura spoliasse Siculos contra legem Corneliam, atque eo nomine sestertiûm millies à te repeto.* Cicero in Verrem. In peculatu ita: *Ajo, te pecuniam publicam, cum quæstor esses, avertisse, & falsas ad ærarium rationes retulisse, atque eo nomine sestertiûm quingenties à te repeto.* In ambitu ita: *Ajo, te in petendo Consulatu pecuniam dedisse tribubus, prandia, locum gladiatoribus contra legem Tulliam, atque pœnam, quæ lege continetur, à te repeto.* Quod si ille aut tacuisset, aut confessus esset, tum in repetundarum crimine lis æstimabatur, ut victo, aut pœna repetebatur: si inficiatus esset, postulabatur, ut nomen inter reos reciperetur, ac delatio nominis scribebatur, & tempus inquirendi postulabatur. Qui vero hoc faciebat, is dicebatur, *reum facere*, & *legibus interrogare*. *Ascon. Cic.* pro Domo, *Sallust.* & *Livius* lib. 45. Ut autem in judicio privato petere, & repetere pecuniam dicebatur actor: sic in publico, petere, & *repetere mulctam*, & pœnam accusator. *Cic.* aliquot locis. Inde fluxit, *ut repetere pœnas* ab inimicis dicamus, cum eos ulciscimur, translatione è judicio derivata. Ubi vero voce res peracta erat, tum vero ad scriptum veniebatur, ac crimen quod objiciebatur, libello subscriptum relinquebatur. *Ulpianus* ff. de Accusatoribus, item *Paulus*, *Asconius* in Milonianam, & *Cicero* pro Cluentio. Ex quibus etiam intelligitur, accusatorem & voce & libello omnia & singula, quibus reus legem illam, quam nominasset, transgressus esset, esse complexum, ut in pecuniis repetundis, abstulisse, inique judicasse, supplicia de civibus Romanis sumpsisse, aut alia, quæ se probare adversus illum posse confideret.

Ubi vero nomen ejus hoc modo detulerat, postulabat, ut reciperetur, id est, ut in tabulas inter reos referretur. *Prætor* enim hoc jus habebat, ut *recipere*, & *non recipere* posset, testibus *Seneca* in Ludo, & *Cælio* ad Ciceronem. Erant autem crimina quædam, quæ propter atrocitatem ac magnitudinem suam extra ordinem accipiebantur, ut parricidii, & de vi. *Cicero* in Rhetoricis, & pro Cælio, *Cælius* ad Ciceronem.

Recepto autem vel ordine, vel extra ordinem rei nomine, *prætor* certam diem qua *accusator* & *reus* ad judicium adessent, constituebat. Is dies in aliis legibus decimus, in aliis tricesimus fuit. *Asconius* in Cornelianam, *Cicero* in Vatinium. In crimine autem repetundarum accusator diem longiorem ad inquirendum poposcit, ut *Cicero* in causa Verrina centum & decem, teste *Asconio*. His rebus actis, reus vestem mutavit, & patronos conquisivit. De veste hæc ratio fuit. Toga alba deposita, atram induit, & barbam, capillumque promisit, squaloremque contraxit. Quæ vero *Agell.* lib. 3. de Scip. Æmil. *Plutarchus* de Macro, & *Valerius* lib. 6. de Rutilio narrant, quod nec vestem mutarint, nec barbam promiserint, singularia fuerunt. De patronis hæc accepimus. Scribit *Asconius* ante bellum civile Cæsaris raro quenquam pluribus, quam quatuor patronis esse usum, post bella vero civilia ante legem Juliam usque ad duodenos patronos esse perventum. Idem defensorum quatuor genera facit, quorum *patronum* cum vocat, qui orator esset, & voce causam orandam susciperet, & sese accusatori opponeret. In his etiam judiciis non licuisse tribunos plebis appellare, significat *Cicero* in Vatinium.

De citando accusatore & reo.

Quoniam autem sæpe accidit, ut perficiendi judicii causa *accusator*, & *reus* citandus fuerit, hoc notandum est. Quoties dies constituta alicui actioni à prætore accessit, si *prætor* adesse non potuit, rem in alium diem differendi jus habuit. *Asconius:* Si afuit, *accusatores* & *reum*, & *patronos* citari per præconem jussit. Tum vero, si accusatores non afuerunt, nomen rei ex reis exemptum est: si reus non accessit absens damnatus est. *Asconius* eodem in loco, & in Milonianam, & *Cicero* in Verrem. Etiam illa causa cognitionis differendæ fuit, si extraordinarius aliquis reus esset delatus, de qua paulo ante diximus. Item, si qua causa cum ea, quæ agebatur, conjuncta, in judicium esset adducta. Nam propter conjunctionem, & quasi affinitatem, eam ante ordinarias peragi voluerunt, ut *Cicero* pro Cluentio: Fabricium statim reum fecit, atque ut ei locus primus constitueretur propter causæ cognitionem, imperavit.

CAP.

Cap. XX.

De judicibus legendis, ſortitione, rejectione, ſubſortitione, & numero judicum: item qui & quando jurati aut injurati ſederent.

Ubi vero prætor aſſederat, & *accuſatores*, *reus*, & *patroni* prodierant, *de judicibus* agebatur, quod munus plerumque judici quæſtionis aſſignabatur. *Numerus* autem *judicum* legebatur, qui à lege erat præſcriptus, qua judicium illud exercebatur, & quomodo erat præſcriptum. *Modus* autem fuit duplex *ſortitio* & *editio*.

Sortitio, rejectio.

Sortitio fuit ejuſmodi: *prætor*, aut *judex* quæſtionis in urnam conjiciebat omnes judices ſelectos, id eſt, qui ad judicia ejus anni à prætoribus ex lege fuerant delecti, ac ſorte eum numerum educebat, quem lex ipſa præſcribebat. Quo facto dabatur poteſtas *reo*, & *accuſatori* rejiciendi, quos parum ſibi putarent idoneos.

Subſortitio.

In locum vero rejectorum alios, ſive *prætor*, ſive judex quæſtionis ſubſortiebatur. Quem morem his verbis exponit *Aſconius:* Cum multi judices in conſilio cum prætore ſuo judicaturi eſſent, qui *quæſitor* fuiſſet in cauſâ publica, neceſſe fuerat, eos primum de curia ſenatoria conſcribi, cum ſenatus judicaret: deinde in urnam mitti, ut de pluribus neceſſarius numerus ſortitio confici poſſet: tertio permitti *accuſatori* & *reo*, ut ex illo numero rejiciant, quos putaverint ſibi aut inimicos, aut ex aliqua re incommodos fore. *Rejectione* celebrata, in eorum locum, qui rejecti fuerant, ſubſortiebatur *prætor* alios, quibus ille *judicum numerus legitimus* compleretur. & alibi: Sortitus erat judices *prætor* Verres in eorum locum, ut mos eſt, alios. Quibus verbis oſtendit hanc lectionem multarum adeo legum, ac quæſtionum fuiſſe, ut more facta dicatur. In hac tamen re variatum eſſe vi legum, ſatis poſtea apparebit. *Rejectionis* meminit *Cicero* pro Sylla, & in tertia in Verrem. De editione mentio fit in *lege Servilia Glauciæ*, qua jubetur, ut actor ex CDL. judicibus centum edat, reus ex centum edat quinquaginta, ſicuti alio loco ea recitata eſt.

Editio.

Eadem ratione *lex Licinia* de ſodalitiis poteſtatem dedit accuſatori edendi judices reo, verum non ex delectis ad judicandum, ſed ex univerſo populo. Qua de re graviſſime conqueritur *Cicero* pro Plancio.

Hac re tranſacta, *judices lecti* citabantur, quique adeſſe non poterat, excuſationem afferebat, *Cicero* in 5. Philippica. Qui vero accedebant, & judicium accipiebant, ii jusjurandum ſuſcipiebant, atque eorum nomina inſcripta in arcis reponebantur. Unde ſcripſit *Aſconius:* Subſcriptione perfecta, jurabant in leges judices, ut obſtricti religione judicarent. (In *divinatione* vero non jurabant, eodem *Aſconio* teſte.) Cum juraſſent omnes præter ipſum *prætorem*, nomina eorum libellis conſignabantur, ne pro ſelectis judicibus, ut fit in multitudine, aliqui ſuppoſiti corruptiſſime judicarent. Addit vero alibi: Facile vero pro veris judicibus improbi ſupponi poterant, volente hoc judice quæſtionis, & illis patientibus, qui *non veri judices* erant: quia niſi citati non conſidebant, & grave onus erat, & incommodum, judicare. Juraſſe autem eo modo, quo judices privatarum cauſarum, facile exiſtimaverim.

Cap. XXI.

De prima actione, quæſtionibus, teſtibus, & tabulis.

His actis inde cognoſcendæ cauſæ opera dari eſt cœpta. *Cognitio* vero ferme omnis in duas actiones diviſa fuit, primam & ſecundam, quarum ſecunda à comperendinatione manavit in iis cauſis, in quibus *comperendinatio* eſt permiſſa, utraque vero actio *accuſationem* & *defenſionem* complexa eſt. Quoniam autem accuſatio teſtimoniis maxime nitebatur, propterea prius de teſtimoniorum ratione, deinde de accuſatione agamus.

Teſtimoniorum nomine omnes probationes extrinſecus ſumptæ ſunt appellatæ, quæ etiam expertes artis ab iis, qui de *artificio oratorio* ſcripſerunt, ſunt dictæ. Hæc vero in tres potiſſimum partes tributa ſunt, *quæſtiones*, *teſtes*, & *tabulas*. In his ſtudium accuſatoris maxime fuit collocatum: atque earum, & ejuſmodi rerum parandarum gratia dies aliquot poſt nominis delationem ad inquirendum ſumpſerunt, quod maxime *in lege repetundarum* eſt obſervatum. Quanquam non omnia crimina iiſdem teſtimoniis confirmata ſunt. Nam cædes quæſtionibus & teſtibus probata eſt, tabularum fidem non deſideravit; repetundæ & peculatus teſtes, & tabulas popoſcerunt, quæſtiones repudiarunt, majeſtas autem & ambitus ſolis etiam teſtibus fuit contenta.

De

De quæstionibus.

Quæstiones fuerunt *testimonia servorum*, vi tormentorum expressa. Itaque propria accusatoris fuerunt, ut reum ex dictis servorum convinceret. Itaque accusator, ubi primum *quæsitor* cum judicibus assedit, servos rei in quæstionem postulare consuevit, & ab eo datos in tormentis habere: *Asconius* in Milonianam. Cæterum servi contra dominos torqueri non poterant, excepta causa incestus & conjurationis, teste *Cicerone* pro Dejotaro, & in Partitionibus. Ratio autem quærendi qualis fuerit, *Cic.* pro Cluentio, & Milone ostendit. *Quæstione* habita, & in tabulas relata, tabulæ obsignabantur, ut ibidem dixit *Cicero* pro Milone. Quæstio autem habita est in eculeo, de quo post dicam.

De testibus.

Quæstionibus cognitis *testes* sunt attingendi. Hi fuerunt *liberi homines*, qui testimonium extra tormenta dixerunt. Quoniam autem non omnibus dicere testimonium licuit, propterea ante de testium conditione quærendum est. *Callistratus* ff. de testibus hæc scribit: Testium fides diligenter examinanda est, ideoque in persona eorum exploranda erunt in primis conditio cujusque, utrum quis *decurio*, an *plebejus* sit, & an honestæ, & inculpatæ vitæ, an vero *notatus*, & *reprehensibilis*, an locuples, vel egens sit, ut lucri causa quid facile admittat, vel an inimicus ei sit, adversus quem testimonium fert, vel amicus ei sit, pro quo testimonium dat. Nam si careat suspicione testimonium, vel propter personam, à qua fertur, quod honesta sit, vel propter causam, quod neque lucri, neque gratiæ, neque inimicitiæ causa sit, dimittendus est. Videantur etiam quæ ibi scribunt *Arcadius* & *Papinianus*. De iis vero, qui testimonium dicere non potuerunt, *lex* XII. *tabularum* locuta est, verba quædam sunt apud *Agellium* lib. 15. cap. 13. Qui se scierit testarier, libripensve fuerit, in testimonium feriatur, improbus, intestabilisque esto. *Intestabilis* autem est, ut inquit *Cajus*, & qui lege jubetur, ne ejus testimonium recipiatur, neve ipsi dicatur testimonium. Sed de tota hac lege libro proxime præcedenti satis dictum. Testium porro illa divisio fuit, ut alii testimonium *sponte* dicerent, alii *inviti*: his lex jubebat, ut testimonium denuntiaretur, ab accusatore, qui uti eorum testimonio cupiebat, quam intellexit *Valer.* lib. 8. & *Cicer.* in Verrem. Non putasti me in hanc rem tuis familiarissimis testimonia denuntiaturum. In quibus autem causis invitis testimonium denuntiari non possit, ostendit *lex Julia* publicorum judiciorum, quam alio loco recitavimus. [*Paulus ff. de testib. Papinianus ff. de accusat.*] Et de his testibus testimonium dicere respuissent, sic scriptum erat in XII. tabulis. *Cui testimonium defuerit, is tertiis diebus ob portum obvagulatum ito*: id est, si quis, cui testimonium denuntiatum sit, ipsum testimonium deseruerit, tum ad ædes ejus ad dicendum convicium ito, de qua lege alibi. Quoniam vero testes protulit, & accusator & defensor, invitos quidem accusator, voluntarios uterque diligenter, quemadmodum eos interrogaret, animadvertere debuerunt. Fuit enim in interrogando teste summa industriæ oratoriæ laus posita, de qua scripsit *Quintil.* libro quinto Institutionum Oratoriarum cap. secundo, ubi de tota ratione interrogandorum ab utraque parte testium pluribus, ac subtilius agit. In quam sententiam etiam ab *Asconio* scriptum est: Tenere debemus interrogationes testium, & accusatoris, & defensoris fuisse, & ejus, qui producit & ejus contra quem producuntur. Videndus & *Cicero* pro Flacco. Formula interrogandi testis fuit: *Quæro de te, arbitrerisne*? Ipsi vero testes respondebant jurati, respondentesque dicebant: *arbitror*. *Asconius*: Religione adducti testes à *Cic.* dicuntur, quia jurati testes produci solent, non solum, ne falsa dicant, verum etiam, ne quæ vera sint, taceant. *Cic.* in Lucullo: Majores nostri voluerunt, ut qui testimonium diceret arbitrari se diceret, etiam quod ipse vidisset. Cæterum *interrogatio* testium ipsam accusationem præcessit, id quod cum aliis legibus cautum est, tum *Pompeja* de vi, de qua supra. Aliæ leges post causam actam testes dari voluerunt, ut *lege Cornelia* de repetundis, in Verrem *Cicero*. Addit *Quintilianus* testimonia aut à præsentibus dicta, aut per tabulas simpliciorem fuisse contra tabulas pugnam. Adjicit illud etiam, sæpe contigisse, ut testes laudare opus esset: cujus rei ratio ex artificio oratorio repetenda fuit. Non omittendum est illud etiam, quod est apud *Isidorum* de testibus allegatis: Testes sunt, inquit, à quibus quæritur veritas in judicio, quos quisque ante judicium sibi placitis allegat, ne cui sit postea liberum, aut dissimulare, aut subtrahere se, & allegati appellantur. Itaque *Cicero* scripsit ad Fratrem: Nerius judex edidit ad allegatos, Cn. Lentulum & C. Cornelium. Atque hæc *de testibus*. Restant *tabulæ* explicandæ.

De tabulis.

Tabularum vero nomine omne genus scripturarum appellabant, quo causam confirmare suam possent. In primis autem erant *tabulæ accepti, & expensi*, quas accusator à reo postulabat in certis causis, ut *repetundarum*, & *peculatus*, de quibus sic *Asconius*: Moris fuit, unumquemque domesticam rationem sibi totius vitæ suæ per dies singulos scribere, ex qua appareret, quid quisque de reditibus suis, quid de arte, fœnore, lucrove seposuisset quoque die, & quid item sumptus, damnive fecisset: sed postquam obsignandis literis reorum ex suis quisque tabulis damnari cœpit, ad nostram memoriam tota hæc vetus consuetudo cessavit. Hæc ille. Quo respexit etiam *Cicero* aliquot locis. Fuerunt etiam *tabulæ auctionariæ*, in

in quibus argentarii, quarum rerum auctio futura esset, præscripserant, quarum meminit *Cicero* in Catilinam, & *Quintilianus* lib. 11. Fuere etiam *pactionales*, in quas obsignatas pacta referebantur. *Cicerone* libro primo de Orat. teste. Quinetiam *literæ*, & *syngraphæ* omnes uno *tabularum* nomine comprehenduntur, eæque ab accusatore inquisitæ, & obsignatæ, ne corrumperentur, ad *prætorem* delatæ sunt, *Cicero* pro Flacco, & in Tusculana 5. Fuerunt item *tabulæ rationum relatarum*, quibus judices docentur, quæ publice data, & accepta sint, de quibus *Festus*. Atque hæc hactenus.

Cap. XXII.

De accusatione, defensione, & laudatione.

Accusatio.

Cum igitur die cognitionis *prætor* consilium advocasset, atque citatus *accusator* & *reus* adesset, tum *accusator* dicendi potestate accepta actionem instituit, quippe primis diebus crimina singula exposuit, atque ad extremum ea producendis testibus confirmavit. Itaque tota illa interrupta oratio fuit, deinde productis testibus alteram alio die orationem habuit, quæ perpetua fuit, & illa *accusatio* est dicta, de qua *Cicero* pro Cælio: *Accusatio crimen desiderat, rem ut definiat, hominem ut notet, argumento probet, teste confirmet*, quam non unus accusator peregit, sed partitis inter se muneribus multi. Eadem procemia habuit ad odium, & invidiam inflammandam composita. *Narratio* inde, si incidebat (neque enim omne crimen, ut ambitus narrationem admisit) ad confirmationem fuit apposita: utraque vero ad eum, qui jam rem teneret, accommodabatur. *Contentio* non crimen illud solum, quod intendebatur, sed totius præteritæ vitæ criminationem complexa est. Itaque non solum testimonia adhibuerunt, sed etiam argumenta, id est, ex ipsa re, & vita rei superiore sumptas conjecturas, suspiciones, & signa omnemque eo industriam suam intenderunt, ut factum fuisse, quod intendebatur, ostenderent. Id enim erat, in quo lex violata objiciebatur. Contentioni inde *peroratio* gravis, & vehemens erat subjecta. Itaque *accusatio* omnino *nihil aliud* fuit, *quam perpetua oratio ad crimina inferenda atque augenda artificiose composita*. Dixit autem accusator, quæ voluit & per quot dies legis permissu voluit. *Cicero* pro Cluentio. *Asconius* etiam viginti dies datos ad accusandum, & viginti ad defendendum, *lege* opinor *Cornelia* scripsit.

Defensio.

Accusatione perfecta, patroni *defensionem* aggrediebantur, eo die, qui esset ex lege à *prætore* concessus. *Cicero* pro Cluentio. Cæterum ut accusatores crimina inferenda, sic *patroni* diluenda, partitis inter se muneribus, susceperunt. & quoniam *tres* erant *defensionis arces*, aut *factum negare*, aut *nomen facti*, aut *jure factum* probare; si, quod firmius videbatur, factum negassent, ferme testes non dabant, sed orationem adhibebant, qua aut testes, tabulasque poscebant, aut qui producti erant, refutabant, quod docent *Asconius*, & *Cicero* pro Fontejo. Ut autem *accusatori* testimonia, sic *defensori* argumenta aptiora fuerunt, quæ rhetores in *verisimilia* & *signa* distribuerunt, cui rei clarissimum exemplum *Miloniana* suppeditabat. Quod si de nomine facti, aut de jure controversia fuit, tum aut subtilibus definitionibus, aut eruditis de jure, sive absoluto, sive assumptivo disputationibus negotium confecerunt. Erant autem quædam causæ, quæ commodissime *inficiatione* defendebantur, *ut repetundarum*, *& ambitus*: aliæ quæ definitione, ut *majestatis*: quædam jure, ut *cædes*. Primarum exemplum erit *defensio Fonteji*, Flacci, Murænæ, & Plancii, secundarum *Cornelii*, tertiarum *Miloniana*. Quinetiam *Gracchi* & *Saturninus* jure cæsi fuisse defensi sunt. Principia adhibebant ea, quibus incendium odii ab accusatore conflati restinguerent, & amorem judicum reo reconciliarent. *Narrationes* cùm inciderent, ad defensiones rationes accommodabant, easque futuræ fidei seminarium statuebant. In contentione aut vitam rei, si probris affecta fuisset, purgabant, aut si hominum opinione probata fuisset, pro argumento innocentiæ proponebant, atque inde partibus accusationis singulis occurrebant, & vulnera ab accusatore facta sanabant. *Perorationes* vero ejusmodi adhibebant, ut iis misericordiam commovere contenderent. Cum autem multi dicerent, causa non uno die peragi poterat, sed ad multos traducebatur. *Cicero* quidem scribit, se per tres amplius dies Verrem accusasse, eundem vero Cornelium per quatriduum defendisse, tradit *Asconius*. Erant autem dies epilogorum, in quibus ad concitandam misericordiam parvuli etiam filii reorum producebantur: qua de re multa egregie scripsit *Quintilianus*, meminit & *Asconius*.

Laudatio.

Moris etiam fuit, ut rei præter *patronos* laudatores etiam adhiberent. Hi fuere aut cives summa authoritate viri, qui in periculo capitis vitam rei in judicio laudarunt, aut *municipes rei*, quos municipia publico nomine ejus officii causa Romam miserunt: aut homines *provinciales*, quos singulæ provinciarum civitates

ab eo administratæ, cum publica laudatione ad sublevandum rei periculum miserunt. Hi minimum decem dati dicuntur. *Cicero* in Verrem, & in 2. de Oratore. Hæc autem *laudatio* aliquando defensioni præposita est, ut *Cicero* pro Flacco: aliquando in ea inserta, idem pro Cluentio: nonnunquam etiam ipsam est defensionem subsecuta, ut de Scauro *Asconius* refert, & *Cicero* pro Cœlio. His actis, si judicibus *sententiæ latio* permissa esset, ii primo cœtu, & primo judicasse dicti sunt. *Author Rhetoricorum* ad Herennium, & *Cic.* in 3. Verrina.

CAP. XXIII.

De secunda actione, quæ comperendinatio dicta est, & de officio quæsitoris, dum causa agebatur.

Quod si lex *comperendinationem* haberet, prima actione perfecta, post tertium diem secunda est instituta, quæ *comperendinatio* dicta est, eo quod perendino die ageretur. Hanc *Asconius* definivit partis utriusque recitationem, id est, ut ego interpretor, novam accusatoris, & rei citationem. In hac vero citatione contra factum est, atque in superiore. Ibi enim *accusator* priore loco dixit, *defensor* posteriore: hic contra prius *defensor*, posterius vero iterum *actor*. *Cic.* in Verrem. Cum igitur in *comperendinatione* defensio præcederet accusationem, sane intelligendum est in cæteris eandem fuisse rationem, atque superiorum fuit probationum, atque argumentationum. *Accusationis* hujus secundæ exemplo sint quinque libri in Verrem, quorum unus *de prætura urbana* inscribitur, alter *de jurisdictione Siciliensi*, tertius *de re frumentaria*, quartus *de signis*, quintus *de suppliciis*.

Hæc autem omnia *quæsitoris* prudentia regebantur, siquidem scriptum est in Rhetoricis ad Herennium, *Accusatoris officium esse inferre crimina, defensoris diluere, testis dicere, quæ scierit, quæsitoris unumquemque eorum in officio continere*. Interim vero dum causa agebatur, *quæsitor* & dimittere judices, & invitos retinere non potestate potuit. *Cicero* multis locis. Custodiebat etiam urnas in tribunali paratas sive ad sortes ducendas, sive ad sententias judicum, quæ in tabellis scriptæ erant, recipiendas. *Cicero* in Vatinium. Itaque huc alludens *Virgilius* dixit:

Quæsitor Minos urnam movet. Ille silentum
Conciliumque vocat, vitasque & crimina discit.

CAP. XXIV.

De latione sententiæ, æstimatione litis, & animadversione.

Postquam autem aut *prima*, aut *secunda actio* perfecta fuit, tum uterque *orator*, se dixisse significavit, quo audito, *præco* eos dixisse pronuntiavit. *Prætor* vero judicibus tabellas dedit, & ut sententias ferrent, in consilium misit. Prioris moris meminit *Asconius* & *Cicero*. Mittere autem, aut, dimittere in consilium judices erat, jubere illos ad urnas ire, atque in eas tabellas sententiam continentes conjicere. Hoc docet *Asconius* inquiens: Mittere judices in consilium, est dimittere judices ad sententiam dicendam: ubi allegatis omnibus argumentis orator dixerit, *dixi*. Cælius: Mittit in consilium eosdem illos, qui litem æstimarant, *judices*. Tum vero consurgentes judices in consilium ibant. *Cicero* pro Cluentio: *Consurgitur in consilium*. Item cum *Cicero* dixisset in Divinatione: Non singulos judices ferre sententiam, sed universos constituere, exposuit *Asconius*, singulos judices sententiam de tabula pronuntiasse in levioribus causis, & ob id neque nota, neque custode opus fuisse. Constituere autem, fuisse tabulas in cistas ponere. Hic *Cicero* pro Cluentio scribit: *Quæsitorem* in judicio Scamandri, cum in consilium iri oporteret, quæsisse *Scamandrum* clam, an palam de se sententiam ferri vellet.

Urnæ vero *sive cistæ* tot fuerunt, quot judicum ordines, qui judicarunt. *Tres* quidem, cum omnes adhibiti sunt, una *senatorum*, altera *equitum*, tertia *tribunorum ærariorum*. *Tabellæ* vero, quæ datæ erant judicibus, quarum unam in urnam mitterent, erant *tres*: una *absolutionis*, altera *condemnationis*, tertia *ampliationis*, eæque tabulæ ceratæ erant.

Ampliatio vero, in quibus causis adhibebatur (neque enim omnes eam leges admiserunt) erat, quoties judices significabant, rem sibi non liquere, & secundam actionem instituendam esse, & *prætor* ex consilii sententia pronuntiabat, *amplius cognoscendum esse*. Itaque ut *nota absolutionis* in tabula fuit A, *condemnationis* C, sic *ampliationis*, N, L, id est, *non liquere*. *Asconius*, *Cicero* multis locis, *Livius*, *Valerius*. Hoc loco prætor gratificari potuit reo, ut C. Licinius M. Popillio, de quo *Liv.* lib. 42. M. Popillius apud C. Licinium prætorem bis causam dixit, tertio prætor precibus victus, Idibus Martiis adesse reum jussit, quo die *novi magistratus* inituri erant honorem, ne diceret jus, qui futurus, privatus esset. Moris autem fuit, ut dum judices sententiam ferrent, rei ad pedes eorum se projicerent. *Asconius* in orationem pro Scauro, & *Valerius Max.* Conjectæ inde in urnas tabellæ, promiscue dirimi solebant, ut numerus absolventium & condemnantium, & ampliantium judicum conciperetur. *Cicero* in Pisonem & ad

ad Fratrem. Postquam autem diremptis tabellis prætor judicum cognovit judicium, tum id pronuntiavit. Moris autem fuit, ut si condemnatum pronuntiaturus esset, prætextam poneret, ut inquit *Plutarchus* in Cicerone. *Formula* verò pronuntiandæ *condemnationis* fuit: *Videtur fecisse*, aut: *Non jure videtur fecisse*. *Absolutionis*: *Non videtur fecisse*: aut *jure videtur fecisse*. *Ampliationis*: *Amplius cognoscendum*. *Festus*, *Cic.* multis locis & *Livius*. Addo illud, in formula condemnationis non solum crimen commissum, sed etiam pœnam sumendam comprehensam esse, exempli gratia: Videtur vim fecisse, atque eo nomine aqua & igni illi interdico. Videtur provinciam spoliasse, atque eo nomine litem ei æstimandam esse. *Pompon.* jurisconsultus ff. de interdictis. Fieri tamen etiam potuit, ut de pœna reticuerit, & ad legem rem rejecerit. *Marcianus* ff. ad S. C. Turpilianum.

Diversa verò fuit *ampliatio* à *comperendinatione*, quòd *comperendinatio* facta est, etiamsi judices primo cœtu non judicassent: *ampliatio* verò ex incerta judicum sententia nata est. *Ampliatio* ex arbitratu prætoris quocunque die, *comperendinatio* ex præscripto legis tertio die. Ex causa *comperendinationis* bis tantùm causa dicta est, ex causa *ampliationis* sæpissimè dici potuit. In *comperendinatione* potuit esse *ampliatio*, in ampliatione nequaquam *comperendinatio*. In *comperendinatione* defensor primum dixit, deinde accusator: in *ampliatione* primùm accusator, deinde defensor. Si autem per *ampliationem* iterum acta est, non minus secunda actio dicta est, quàm si per *comperendinationem*, ut scribit *Asconius*. His actis prætor reum aut absolutum, aut condemnatum referebat in tabulas, *Cælius* ad Ciceronem. Jus autem, ratumque id erat, quia ab his judiciis provocatio non erat. Declaravit *lex Antonii*, qui teste in Philippicis *Cicerone* ad extremum tulit, ut damnatis de majestate, & de vi esset provocatio ad populum.

Æstimatio litis.

Condemnatum inde reum duæ res sequebantur, *æstimatio litis*, & *animadversio*. Æstimatio litis præcipuè erat in causa repetundarum, & peculatus. Erat autem judicium quo lis ei æstimabatur, id est, furtorum omnium ratio inibatur, atque inde pecunia reddebatur, cui erepta dicebatur. *Asconius* & *Cicero* pro Cluentio.

Animadversio.

Animadversio vero fuit mulctæ, pœnæve legitimæ persecutio, quæ prætoriæ curæ mandata est. In mulcta sic acta res est: Pecunia per magistratum exigebatur, quod si ille solvendo non esset, bona auctioni subjiciebantur: ea qui emissent, *sectores* vocati sunt. *Livius* lib. 2. & 38. *Asconius* in Verrinas, & *Cicero* in Verrem. *Verberatio*, *coërcitio*, *&* *talio* per lictores magistratus ejus sunt facta, cujus fuit illa judicatio. *Plautus* in Amphitruone, & in Asinaria. Scribit etiam *Asconius*, fures & servos nequam apud *triumviros capitales* ad columnam Mæniam puniri solitos. Infamium cura mandata fuit censoribus, ne eos paterentur in republica munera illa, quibus per infamiæ notam privati erant, obire. Exilii obeundi exemplum sit *Marcius Coriolanus*, de quo *Dion.* libro 7.

Cap. XXV.

De judicio calumniæ & prævaricationis.

Reo verò absoluto duo relinquebantur judicia, contra accusatorem ambo instituta: unum *calumniæ*, alterum *prævaricationis*. *Calumniæ*, si falsum crimen intulisse constaret: *prævaricationis*, si cum defensore collusisset, & vera crimina occultasset. De calumniatore *Marcianus* titulo ad S.C. Turpilianum: *Calumniari est falsa crimina intendere*. Calumniatoribus pœna *lege Remmia* irrogatur, sed non utique, qui non probat quod intendit, protinus calumniari videtur: nam ejus rei inquisitio arbitrio cognoscentis permittitur, quia reo absoluto de accusatoris incipit consilio quærere, qua mente ductus ad accusationem processit, & siquidem justum ejus errorem repererit, absolvit eum: si verò in evidenti calumnia eum deprehenderit, legitimam pœnam ei irrogat, quorum alterutrum ipsis verbis pronuntiationis manifestatur, nam siquidem ita pronuntiaverit, *non probasti*, pepercit ei: sin autem pronuntiavit, *calumniatus es*, condemnavit eum: & quamvis de pœna nihil subjecerit, tamen legis potestas adversus eum exercebitur. De hoc judicio etiam loquitur *Asconius* in Scaurianam, *Cicero* pro Cluentio, & *Cælius*. Pœnam calumniæ frontis inustionem, & notam fuisse significat *Plinius* in Panegyrico: quod intellexisse quoque videtur *Cicero*, cum in Rosciana calumniatores dixit literam calumniæ ita odisse, ut omnes literas oderint, eamque literam judices ad caput affixuros. Hæc de calumnia.

Quid verò *prævaricatio* fuerit, docet *Marcianus* eodem loco: *Prævaricari*, inquit, *est*, *vera crimina abscondere*. *Prævaricator* est, qui colludit cum reo, & translatitio munere accusandi defungitur, & qui proprias rationes dissimularet, falsas verò rei excusationes admitteret. Item *Ulpianus* de verborum signi-

significatione: *Prævaricatores eos appellamus qui causam adversariis suis donant, & ex parte actoris in partem rei concedunt.* Cæterum ut de *calumnia*, sic de *prævaricatione* judicium constitutum fuisse, ostendit *Cic.* in Partitionibus, in exemplo prævaricatoris præcepta locorum oratoriorum exercens, item ad fratrem, & in oratione de Aruspicum responsis, *Plin.* lib. 3. Epistolarum. Ut autem calumniæ frontis inustio, sic prævaricationis infamiæ notatio pœna fuit, quemadmodum ex *Asconio* constat. Atque hæc quidem in universum de *judiciis publicis* disputata sint.

CAP. XXVI.

Quæ fuerint judicia populi, & de criminibus ac pœnis eorundem.

Explicatis judiciis quæ jussu populi à *magistratibus* exercita, & à judicibus disceptata sunt, sequitur, ut de iis agamus, in quibus *populus* ipse disceptator, & judex fuit. Hæc autem non aliter, ac superiora, & privata, & publica fuerunt. *Privata* fuerunt, quæ de controversiis aut ad res, aut ad personas, aut ad obligationes pertinentibus constituta sunt: *publica*, quæ de criminibus. *Privatorum* unicum est exemplum apud *Livium* lib. 3. de Aricinis & Ardeatibus controvertentibus de agro quodam apud populum Romanum. *Publicorum* plurima extant. De quibus, quæ subtilior est disputatio, hæc accepimus.

Populus Romanus judicandi potestatem jam inde à Romulo Rege acceptam, usque ad *Augustum* Imperatorem retinuit: verum non iisdem semper *comitiis*. Nam *curiatis* quidem tantum sub Regibus: *centuriatis* autem, & *tributis*, republica dominatu regio liberata. Judicavit autem de *criminibus*, & *pœnis* criminum omnibus, quæ ad se à magistratu essent delata. Neque enim, quod in judiciis prætoris evenit, de iis tantum criminibus cognovit populus, quæ aliqua lege continerentur: sed de omnibus, quæ *magistratus* ad se detulisset, & de omnibus pœnis, quas ille irrogasset, sed tamen ea forma actionis, quæ legibus & moribus contineretur. Neque enim ut illa duo arbitrio, & jure *magistratuum*, sic etiam agendi ratio fuit permissa. Quamobrem *judicia populi publica* tractaturi, primum de *criminibus*, deinde de *pœnis*, tum de *forma actionis*, postremo de *animadversione* dicemus. Siquidem hæc tria *magistratui* ad populum data sunt, *cognitio*, *irrogatio*, *animadversio*. Unde queritur *Cicero*, dari decemviris agrariis à Rullo cognitionem sine consilio, pœnam sine provocatione, animadversionem sine auxilio.

De criminibus.

Crimina ergo, ut rem ordiamur, *maleficia* fuerunt. Quæ verò maleficia ad populi judicium à magistratibus adducta sunt, ea potissimum duo fuerunt, *majestas*, & *peculatus*: quorum in illo dignitas, in hoc fortunæ reipublicæ actæ sunt. *Ad majestatem* autem pertinere existimatum est, si quis tyrannidis, aut regni occupandi consilia habuisset, si adversus rempublicam conjurasset, si hostes ad bellum reipublicæ faciendum concitasset, aut juvisset, si magistratum populi Rom. in ordinem coëgisset, si sacra imminuisset, cives Romanos aut carcere, aut morte, indicta causa affecisset, malè sua culpa pugnasset, plebis commodis adversatus esset, populo Romano maledixisset. Exempla hinc inde in scriptoribus plurima reperiuntur, ut judicium *Coriolani*, *Sp. Cassii*, *T. Menenii*, *Sp. Servilii*, *Ap. Claudii*, *Cæsonis Quintii*, *M. Posthumii*, *M. Sergii*, *P. Virginii*, *M. Manlii*, *P. Manlii*, *Imperiosi*, *Tusculanorum*, *Claudiæ*, *Cn. Fulvii*, *C. Claudii*, & *T. Sempronii censorum*, *Ser. Galbæ*, *P. Popillii Lænatis*, *L. Opimii*, *M. Scauri*, *M. Junii Silani*, *Metelli Numidici*, *P. Furii*, *M. Ciceronis*, &c. Quæ omnia judicia de *majestate* fuerunt, quamquam majestatis imminutæ nomen nullum reis objectum sit, præterquam Claudiæ, authore *Suetonio* in Tiberio.

Peculatus autem exempla sunt judicium *M. Camilli*, *M. Curii*, *M. Livii Salinatoris*, *P. Africani*, *M. Posthumii*, & *Catuli*. Quinetiam cædis, falsi, repetundarum, adulterii, tentatæ pudicitiæ, & vis illatæ crimina in judicium populi esse vocata reperiuntur, ut *P. Horatii*, *P. Sestii*, *Appii Caudii decemviri*, *C. Lucretii*, *C. Scantinii*, *Cn. Sergii Sili*, & *T. Milonis* judicia testantur. Ex quibus apparet omnia crimina, quæ aut directo, aut non directo rempublicam ipsam attigerunt, ad populi judicium pro magistratus arbitrio esse adducta, aut ab ipso cognita, & damnata, post per provocationem ad populum esse translata.

De pœnis.

Pœnarum autem *genera* in his judiciis fuerunt *damnum*, *exilium*, *servitus*, & *mors*. Hæc verò in duo nomina diviserunt: *mulctam*, & *caput*. Quos enim damno affecerunt, id est, pecunia condemnarunt, in iis *mulctæ* nomen usurparunt, unde de illa *pecunia judicare*, *pecunia anquirere*, *mulctam dicere*, & *mulctam irrogare*, nata sunt. Quem exilio, servitute, morteve affecerunt, in eo nomen *capitis* factitarunt. Ex quo illa profecta, *diem rei capitalis dicere*, *capitis judicare*, aut *inquirere*, *rei capitalis accusare*: pro quibus etiam perduellionem judicare, & perduellionis actionem intendere, posuerunt *Livius*, *Cicero*, & alii. Nomen

verò

verò *perduellionis* & crimen & pœnam significavit: si crimen, quod erat gravissimum inter crimina, nempe imminutæ majestatis: si pœnam, quæ erat acerbissima, nempe mortis, ut in P. Horatio & C. Rabirio, quibus crux: in Sp. Cassio, & M. Manlio, quibus saxum fuit propositum. *Livius* tamen etiam, cùm de judicio M. Posthumii, Cn. Fulvii, Gracchi, & Claudii agit, quibus aqua & igni interdicebatur, nomen *perduellionis* usurpavit. Cæterùm de *mulcta & exilio* suprà dictum est.

Pœna servitutis lege Servii Tullii Regis, teste *Livio* & *Dionysio*, proposita fuit iis, qui nomen suum in censum non detulissent: itemque qui citati nomen in militiam non dedissent.

Mortem autem *attulerunt*, aut *securi percutiendo*, aut *arbori infelici suspendendo*: id est, in crucem agendo, quorum utrumque verberatio præcessit, aut de saxo Tarpejo, aut de robore præcipitando, aut in culeo insutum in profluentem projiciendo, aut denique laqueo gulam frangendo, de quibus suppliciis paulò post dicetur. Atque de his quidem criminibus *magistratibus*, ad populum privatos homines accusarunt, atque has pœnas pro arbitrio irrogarunt, aut certè mulcta, pœnave prius pro jure magistratus indicta, cùm parem, majoremve potestatem, appellassent, & ad populum provocassent, eos reos ad populum peregerunt: populus autem *mulctam pœnamve* aut jussit, aut remisit: sub Regibus quidem *comitiis curiatis*, post exactos Reges *centuriatis*, & *tributis*.

Caput XXVII.

De judiciis curiatis.

Cæterum de ratione *judiciorum curiatorum* vix habemus quid dicamus, quòd unicum tantùm extat P. Horatii judicium *curiatis comitiis* factum, id quod primum, ut inquit pro Milone *Cicer.* Romæ capitis judicium fuit. P. autem *Horatius* tum de parricidio interrogatus est *lege Numæ*, quæ fuit: *Si quis hominem liberum dolo sciens morti duit, parricida esto. Parricidam* scilicet vocavit, authore *Festo*, non qui parentem occidisse diceretur, sed qualemcunque hominem, atque hac lege interrogatum eum tradunt *Festus*, & *Dionysius*, & *Cicer.* cum dixit pro Milone: Romana civitas primum judicium de capite vidit *P. Horatii*, qui nondum libera civitate, tamen populi Romani *comitiis* liberatus cum sua manu sororem interfectam esse fateretur. Actio tamen instituta est ex lege, quam tum *Rex Tullius* tulit, qua lege creati duumviri sunt, ut perduellionem, id est, rem capitalem, & mortis pœnam judicarent: & si reus ad populum provocasset, ad eum de provocatione certaretur. Verba legis, teste *Livio*, hæc fuerunt. *Duumviri perduellionem judicent, si à duumviris provocarit, provocatione certato: si vincet, caput obnubito, infelici arbori suspendito, verberato, vel intra pomerium, vel extra pomerium.* Res autem acta sic est: Rex concilio populi advocato, duumviros, qui P. Horatio perduellionem judicent, inquit, facio secundum legem. Duumviris creatis, tum alter ex his inquit: *P. Horati, perduellionem tibi judico. Lictor colliga manus.* Accessit lictor, injecitque laqueum: tum *Horatius*, authore Rege, *provoco, inquit.* Ita de provocatione certatum ad populum est, populus absolvit Ex quibus apparet, crimen in hoc judicio fuisse *parricidium*, id est, cædem sororis, pœnam *perduellionem*, id est mortem in cruce: *duumviros* creatos primum judicasse, deinde de eorum judicio certatum, ac populum eorum judicium infirmasse. Atque hoc quidem modo *curiatis* judicatum *comitiis* est.

Cap. XXVIII.

Quorum judiciis tributis, & centuriatis actio fuerit, & quo ordine iis actum sit.

Exactis autem *Regibus*, idem populus cum jam jus centuriatim conveniendi, ac sciscendi, lege Servii Tullii Regis haberet, judiciorum potestatem adeptus est multis legibus. Nam & anno primo à *P. Valerio* Coss. teste *Dionysio*, latum est, ut populus Consulum decretum irritum facere posset: si quis à Consulibus condemnatus ad populum provocasset, & sextodecimo post anno S. C. in NP. *Valerii* sententiam est factum, ut populus judiciorum potestatem haberet, & maximè si quis rempublicam læsisse, aut seditione conflanda, aut tyrannide paranda, aut civitate hostibus prodenda, aut aliquo ejusmodi facinore patrando argueretur. Atqui hæc judicia *comitiis centuriatis* facta esse intelligendum est, cum nondum essent *tributa*. Nam judicium Coriolani, quod *tributis comitiis* per ea tempora factum est, extraordinarium fuit, quippe cùm nulla lege, aut more tum primùm plebs *tributis comitiis* judicarit. *Sacratis* autem *legibus*, quæ anno ab exactis Regibus XVI. latæ sunt, & XII. tabularum, quæ post annum LVI. promulgatæ sunt, scitum est, ne de capite civis Romani, nisi *centuriatis comitiis* agi posset: quod *Cicero* in Oratione pro Sextio, & in 2. de Legibus scriptum reliquit. Unde in tertio addidit, verè L. Cottam dixisse, nihil omnino actum esse de se à Clodio, quia *tributis comitiis* de capite suo egisset, quæ rata esse non possent. Quocirca post ea tempora de mulcta civis Romani semper actum est *tributis*, de capite *centuriatis*. Quam legem fortasse obsolescentem retulit C. Gracchus, anno IↃCXXX. siquidem scribit *Cic.* pro Rabirio: C. Gracchus legem tulit, ne de capite civium Rom. injussu vestro judicaretur.

 Nam.

Nam injussu vero cùm dixit, populi, non plebis intellexit: etenim *Cicero* tum agebat ad populum *centuriatim* convocatum in judicio perduellionis, *tributis* autem *comitiis* soli minores magistratus egerunt, ut tribuni plebis, ædiles curules, & ædiles plebis. *De tribunis* omnes loquuntur. *De ædilibus* curulibus docet *Valerius* cap. de Pudicitia, cum inquit, M. Marcellum, ædilem curulem C. Scantinio tribuno plebis diem ad populum dixisse, quòd filium suum de stupro appellasset, & P. Clodium ædilem curulem Miloni de vi ad populum diem dixisse, *Cicero* testis est. De ædilibus plebis, *Livius* libro 2. qui Veturio, postquam Consulatu abiit, ab C. Alieno ædili plebis, diem dictam, eumque x. millibus æris damnatum scribit, & *Agellius*, qui Claudiæ à C. Fundanio, & T. Sempronio ædilibus plebis mulctam æris gravis xxv. millium dictam, ex Capitone refert.

Comitiis autem *centuriatis* egerunt Consules, prætores, & quæstores. De *Consulibus* & *prætoribus* nota res est. De *quæstoribus* author est *Livius* lib. 2. quos diem dixisse Sp. Cassio ob affectatam tyrannidem scribit. Quinetiam idem libro 6. author est, *tribunos plebis* accusasse T. Manlium populo *centuriatim* in campo citato: verum intelligendum est, petita à Consulibus potestate: quemadmodum idem libro 26. aperte explicuit.

Atque ordine quidem privati tantum in judicium adducti sunt. Itaque *T. Menenius*, *Sp. Servilius*, *Ap. Claudius*, *C. Sempronius*, postquam Consulatu, aut decemviratu abiissent, judicio à tribunis plebis oppugnati sunt. Extra ordinem autem etiam magistratus tentati, ut Scantinius tribunus plebis à Marcello ædili curuli apud *Valerium:* & L. Flacco, ædili curuli Decianus tribunus plebis diem dixit apud *Ciceronem* pro Flacco: & Claudio, Gracchoque censoribus tribuni plebis apud *Livium*, lib. 45. Ex quo declaratur, hoc arbitrio magistratus permissum, ut privatum & magistratum apud populum accusarent.

Cæterum ordo agendi, sive *tributis*, sive *centuriatis comitiis* legibus aut moribus constitutus hic fuit. *Magistratus* qui reum facere, aut accusare voluit, in rostra ascendit, & populo per præconem advocato diem ei, quem reum facere cogitaverat, ad accusationem audiendam prædixit. Ubi vero prædicta dies venit, item è rostris reum per præconem citavit, atque accusationem instituit, eamque ter intermissa die peregit. *Ubi vero ter accusavit*, tum rogationem per trinas nundinas promulgatam habuit, in qua crimen & pœnam criminis comprehendit, ac tertiis nundinis quartam accusationem intulit, ac reo causæ dicendæ potestatem fecit, atque inde diem prædixit, qua die ad populum de pœna certandum erat. Quod si qua res illum diem aut auspiciis, aut excusatione sustulisset, judicium sublatum erat. Qui citati ad diem non affuissent, neque excusati essent, iis exilium jubebatur. Inde *rogatio ad populum* ferebatùr, deque ea populo *suffragium* permittebatur. *Dionysius* lib. 7. de judicio Coriolani, & *Cicero* in Oratione pro Domo. Hæc vero singula quamvis in libro de *comitiis* tractata aliquo modo sint, pluribus tamen videntur esse explicanda.

CAP. XXIX.

De die accusationi dicenda, de citatione rei, triplici accusatione, anquisitione, & mulctæ pœnæve irrogatione.

Quicunque igitur magistratus alterum reum ad populum facere cogitavit, in rostra, ut dixi, ascendit: ac concione advocata, palam testatus est, se certa, quam nominabat, die, de certo, quod nominabat, crimine, certum, quem nominabat, hominem accusaturum esse, ac proinde ei, ut ad audiendam sui accusationem adesset, denuntiavit. Hæc autem actio, *diei dictio*, & qui ita agebat, *diem dicere*, dicebatur. *Livius* multis locis. Videtur autem *diei dicendi formula* hæc fuisse: *Ap. Claudi, huc ad me Nonis Septembris adesto, ut te accusari audias, quod vindicias contra libertatem dederis.*

Dicta in hunc modum die in rebus capitalibus *vades*, in mulcta *prædes* ab reis poscebant. Hi erant locupletes sponsores rei in judicio ad diem dictam sistendi, aut mulctam, qua damnatus esset solvendi. Qui si dati non essent, reos in carcerem conjiciebant, atque ibi eos usque ad diem judicii asservabant. De vadibus *Livius* lib. 2. de judicio Ap. Claudii. De prædibus *Agellius* lib. 7. ex vetere historia scribit.

De citatione rei.

Postquam autem dies dicta venit, accusator in rostra ascendens, reum per præconem ex rostris citavit. *Livius* de judicio Scipionis. Potuit autem aut major, aut par magistratus intercedere, ne citaretur, & si absens fuit, potuit excusari. Quod si citatus, neque excusatus, non adfuisset, pro arbitrio magistratus, potuit ei pœna irrogari. *Varro* apud Agellium, & *Asconius*.

De triplici accusatione.

Ubi vero primum adesse jussus, deinde secunda actione citatus affuit, tum vero accusari est cœptus. *Cicero* pro Domo, ubi agit de judicio suo. *Accusatio* vero *triplex* fuit: siquidem intermissis diebus, ter est

est habita: Ea vero eodem artificio confecta est, quo superiores, de quibus disseruimus. Quippe accusator crimen attulit, idque testibus, & argumentis probavit. Unde dixit *Cicero* pro Domo sua: Ubi crimen est, ubi accusator, ubi testes? *De testibus* vero idem in Verrem, & *Livius* lib. 37.

De anquisitione.

Cum autem ter accusaret, in singulis accusationibus perorandis *mulctam*, *pœnamve* pro arbitratu dicebat, eaque *anquisitio* dicebatur. Erat autem ejus hæc formula. *Quando igitur hæc, & illa, quæ dixi, fecisti, ob eas res ego mulctam tibi hanc dico, vel pecuniam hanc, sive perduellionem tibi judico.* *Livius* libro primo, *Varro*, *Cicero* pro Scauro, & *Dionysius* libro 7. Sæpe autem evenit, ut cum in prioribus accusationibus pecuniæ judicassent, in tertia capitis anquirerent: aut, cum in primis capitis anquisissent, in tertia pecuniæ judicarent. *Livius* de judicio Cn. Fulvii, & de T. Menenio. Dum autem accusator agebat, reus sub rostris abjectus, adolescentum conviciis expositus stabat, teste *Livio*, ex quo illud etiam constat, *magistratus* non minus accusationi, quam citationi rei intercedere potuisse.

De mulctæ, pœnave irrogatione.

Postquam autem accusator tertiam accusationem perfecerat, tum *rogationem scriptam* promulgabat, in qua crimen & pœnam mulctamve comprehendebat. Erat autem lege vetitum, ut inquit *Cic.* pro Domo, ne pœna capitis cum pecunia conjungeretur, duabus, ut puto, de causis, una, quòd de capite *centuriatis comitiis* agebatur, de mulcta *tributis*: altera ne populo necessitas imponeretur, ut aut utramque juberet, aut utramque repudiaret. *Rogatio* verò per trinas nundinas promulgata manebat, ut populo nota fieret, antequam de ea judicaret. Hæc actio accusatoris, *mulctæ*, *pœnave irrogatio*, judicatio populi, *mulctæ pœnave certatio* dicta est. *Cic.* multis in locis, *Sueton.* in Tiberio, & *Ascon.* *Rogatio* autem dicebatur, quòd de ea rogandus erat populus: *irrogatio*, quòd adversus reum conscripta esset. *Cicero* pro Domo. Idem autem etiam erat *dicere mulctam.* *Livius* de M. Posthumio; & *Cicero* in Antonium. Erat autem *formula irrogationis* eadem, atque anquisitionis: nam utraque & crimen & pœna comprehendebatur. Sed in anquisitione res verbo peragebatur, in *irrogatione* scripto.

Caput XXX.

De quarta accusatione, & defensione, de die judicio indicenda, auxiliis reorum, & reo evocando.

Quum igitur *irrogatio* per tres nundinas promulgata mansisset, tum tertiis nundinis accusator in rostra conscendit, ac rursus citato reo *quartam accusationem* instituit, quam Cicero pro Domo, quartam accusationem *trinum nundinum* appellavit, eaque perfecta potestatem reo ad causam dicendam fecit. Unde *Dionysius* scripsit: Dies à tribuno plebis Marcio reo ad causam dicendam *tertia nundina* præfinitæ: ubi verò reus causam dicturus, atque accusationi responsurus erat, tum aut ipse, aut patronus ejus permissu accusantis *magistratus* in rostra ascendebat, atque inde agebat. *Cic.* ad Attic. *Reus* autem, aut rei patronus non solùm crimina diluere oratorio artificio contendit, sed etiam causam suam populo virtutibus suis commemorandis commendavit. Quæ eliciuntur ex judicio M. Manlii, & P. Scipionis apud *Livium.* Eodem modo *Cicero* in 2. de Oratore, C. Carbonem Consulem causam L. Opimii defendisse scribit, ac jure C. Gracchum cæsum contendisse. Extat præterea oratio, qua idem C. Rabirium perduellionis reum defendit, ex qua, quæ ratio defensionum ad populum fuerit, elucescit. Vide etiam *Asconium* in Scaurianam. Quarta inde accusatione absoluta, *magistratus* accusator diem *comitiis* edixit, quibus *rogationem*, quam per trinas nundinas promulgatam habuerat, ferret. Ea verò res acta est in hunc modum: Si tribuni plebis mulctam irrogarunt, diem *comitiis tributis* dicebant, quod ipsi pro potestate poterant: si perduellionem, diem *centuriatis comitiis* à prætore urbano poscebant. *Cicero* pro Domo, *Livius* lib. 43. & Antias libro 45. teste *Agell.* lib. 6. Sin autem Consul, atque prætor mulctam irrogarunt, *tributa comitia*: si perduellionem, *centuriata* indixerunt, quanquam harum actionum rara exempla sunt. Interea verò: dum hæc ad rei exitum parabantur, multa auxilia ipse sibi quærere poterat: quorum unum à *magistratibus*, alterum à *populo*, tertium à *lege*, quartum *ab ipso accusatore* profectum est. A *magistratibus*, auxilium latum est, si tribuni plebis, aut collegæ accusatori, aut alteri magistratui intercessissent, ne reum citaret, ne in carcerem duceret, ne accusaret, ne pœnam irrogaret, ne comitia ei judicio haberet, aut si ei diem accusationis & judicii produxissent. Hæc enim omnia facere pro arbitratu potuerunt. *Livius* de Scipione, & de Fulvio *Cicero* pro Domo, & *Agell.* lib. 7. de Scipione.

Populare autem *auxilium* significavit *Cicero*, cùm dixit, multas res ad placandum, atque ad misericordiam esse concessas, exorabilem populum, facilem pro salute supplicationem fuisse. Significat autem humiles reorum preces, atque cognatorum, amicorumque pro iis supplicationes, & prensationes: Etenim

cum

cum ipsi die sibi dicta mutata veste sordidati, ac barba & capillo promisso prensarunt populum, tum nobiles etiam, qui idem pro se facerent, habuerunt. *Livius* & Agell. lib. 3. Cæterum, ut inquit *Festus*; cùm reus populum *comitiis* oraverat per deos, ut eo periculo liberaretur, jubebat *magistratus* eum resecrare, id est, populum religione absolvere, ut ita demum populus religione teneretur, si is, qui per deos oraverat, insons, innocensque esset.

Tertium verò *auxilium*, quòd à lege præbitum est, fuit duplex, *auspicia* & *excusatio*. Unde *Cic.* dixit: Si qua res diem judicii aut auspiciis, aut excusatione sustulisset, totam causam, judiciumque sublatum esse. Sed de *auspiciis* satis multa in libro de *comitiis*, quæ quidem ad hunc locum pertinent, dicta sunt. *Excusationis* autem ratio fuit hujusmodi: Citato reo licuit non adesse, si excusaretur. *Excusatio* verò aut *morbi* fuit, aut *exilii* voluntarii, aut *funeris* curandi: exempla excusationis morbi & exilii voluntarii, sunt apud *Livium* P. Scipionis, & Cæsonis Quinctii: funeris, apud *Ciceronem* pro Rabirio perduellionis reo.

De evocando reo.

Quartum præsidium ab *accusatore* petitum est: id autem fuit, quoties accusator accepta excusatione, aliave de causa aut diem produxit, aut omnino incœpto destitit, ut apud *Livium* videre est in judicio Appii, Scipionis, P. Manlii, & Acilii: item apud *Cicer.* in epistol. ad Frat. de Milonis judicio intentato à Clodio. Cæterùm formula dimittendi rei fuit: *Non moror*, teste *Livio* libro quarto. Quòd si reus per præconem ex rostris citatus ab accusatore, non affuisset, in arcem, & ante fores per cornicinem evocabatur. Scriptum hoc est, licet obscure, apud *Varronem*, [*Lib.* 5. *de lingua Latina.*] cujus verba sunt hæc: Indicat, inquit, commentarium vetus anquisitionis M. Sergii Manii filii quæstoris, qui capitis anquisivit Trogum: in qua sic est: *Auspicio orando* sede in templo auspicii, dum aut ad prætorem, aut ad Consulem mittat auspicium petitum cum eat præco, reum vocet ad te, & eum de mœris vocet: præconi id imperare oportet. *Cornicinem* ad privati januam, & in arcem mittas, ubi canat classicum Tito Trogo, & *comitia* edicat è rostris, argentarii tabernas occludant: patres censeant, exquiras, & adesse jubeas. Et paulo post: Qui de censoribus Classicum ad *comitia centuriata* redemptum habent, ut curent eo die, quo die *comitia* erunt, in arce Classicus canat tum circumque mœros, & ante privati hujusce T. Quinctii Trogi scelerati hominis ostium canat: & ut in campo prima luce adsit. Item *Plutarchus* in Gracchis: Moris est Romanis, si quis capitis anquisitus non adsit, *cornicinem* summo mane ad fores ejus venientem, classico evocare, neque prius de eo judices sententias ferre. Idem etiam *Tacitus* lib. 2. confirmat. Inde si ne ita quidem affuisset reus exilium ei sciscebatur: aut si exilii causa solum vertisset, ei justum id esse exilium jubebatur. *Livius* de Posthumio & Fulvio. Quo loco notandum est, quicunque citati non affuissent, iis exilium esse jussum *tributis comitiis*, non *centuriatis*: quamvis *centuriatis* tantum de capite ageretur, ut diximus: si præsentes fuissent, *centuriatis* opus fuisse.

CAP. XXXI.

De rogatione ferenda, judicio faciendo, & animadversione: item de tormentis in eculeo.

Ubi vero summus judicii dies est constitutus, tum *magistratus*, qui accusaverat, & propterea *comitia* indixerat, reum per *præconem* rursus citavit, ac populum advocavit. Reque agi cœpta populum in *tribus*, aut *in centurias* discedere jussit, omnibus rebus observatis, quæ in comitiis solennes erant, quæ repetere non est hoc loco necesse. Inde *rogationem* per scribam recitari populo jussit, de qua suffragia populum ferre oportuit, ac demum populum num eam acciperet, rogavit. Formula rogandi erat: *Rogo vos, velitis, jubeatisne, ut M. Tullio aqua & igni interdicatur, quod falsum S. C. retulerit, quod cives Rom. indicta causa necandos curarit.* Sic enim & pœna, & crimen, quæ erat pœnæ causa, rogabatur. *Cic.* pro Domo. Recitata *rogatione*, & rogato populo, populus in suffragia mittebatur ab eodem illo, qui *rogator comitiorum* erat, eo modo, qui in legibus ferendis, & magistratibus creandis observabatur: scilicet, ut per pontes in septa transirent, & ad pontes tabellas sententiæ suæ indices custodibus *comitiorum* darent. *Asconius* in Cornel. Est autem repetendum, primis temporibus suffragia in judiciis ferri voce solita. Anno vero DCLXVI. L. Cassius tribunus plebis legem tulit, ut in omnibus judiciis, præterquam *perduellionis*, populus tabella suffragium ferret, neque ita multo post, Cælius idem etiam in perduellione servari voluit, ut alibi dictum est. Cum autem populus legem accipiebat, rogatus nihil aliud respondebat, nisi, *Volo*, *Jubeo*, *Uti rogas*: aut tabellam dabat in qua scriptum erat, *Uti rogas*: V. R. quo facto condemnasse dicebatur, aut se rogationem antiquare significabat, quo pacto pœnam remittere & absolvere demonstrabat. *Cic.* pro Domo, *Livius* lib. 43. & *Asconius*, pro Scauro. Illud etiam post Reges exactos in perduellione, id est, in mortis pœna retentum est, ut *duumviri* crearentur, qui perduellionem judicarent, resque inde per provocationem, ad populum transferretur. Meminit hujus con-

consuetudinis *Livius* in judicio Manlii lib. 6. & *Dio* Consulatu Ciceronis. Hanc autem judicii formam vetustate obsoletam, se Consule à Labieno tribuno plebis relatam contendit *Cic.* in Orat. ipsa pro Rabirio. Atque hæc quidem sive *de mulcta*, sive *de capite*, sive *de perduellione*, *tributis aut centuriatis comitiis* ageretur, hoc modo acta sunt.

De animadversione.

Judicio facto, suscepta est *animadversio*. Hæc in cæteris pœnarum generibus eodem modo in populi judicio facta est, atque in prætorio, de quibus supra dictum est. Nunc, quod reliquum est, *de servitute* & *nece* dicamus. Servitus per venditionem inducta est. *Venditio* vero, quæ & *auctio* dicta est, sub hasta est facta, magistratu ei, qui pluris licitatus esset hominem addicente. *Varro* apud Nonium, & *Valerius Maximus*. *Necis* autem *genera* hoc modo suscepta sunt: Percussio securi facta est per lictorem, prægressa verberatione, quæ virgis adhibebatur. *Liv.* lib. 2. & 26. *Strangulatio* vero quæ laqueo fiebat, & præcipitatio, quæ de robore, ambæ suscipiebantur in carcere. *Carceris* vero duæ præcipue fuêre *partes*, *Tullianum* & *robur*. *Tullianum* à Serv. Tullio Rege est additum, de quo *Sallustius*. *Robur* autem, testante *Festo*, dictus est in carcere is locus, quo præcipitatur maleficorum genus, quod ante arcis robusteis includebatur. Cæteris vero cura *triumviris* erat commissa, ut eorum interventu supplicium sumeretur. *Pompon.* ff. de orig. jur. *Cic.* in Legibus, & in Catilinam. *Strangulatio* igitur facta est in Tulliano, testibus *Sallustio* & *Cic.* in Vatinium. *Præcipitatio* de robore, *Valerius*, *Livius*, & *Plautus*. Utrumque autem per carnificem jussu *triumviri* capitalis. *Valerius*, & reliqui. *Dejectio* item è rupe, sive è saxo Tarpejo per carnificem facta est, prægressa verberatione jussu magistratus, eoque supplicio liberi homines affecti, ut scribit lib. 3. Bell. civil. *Appianus*. *Agellius* tamen etiam servos, manifesti furti prehensos, verberibus affectos, & de saxo præcipitatos fuisse, jussu *decemvirorum*, scribit lib. 10. cap. 18. Ut autem liberi de saxo dejiciebantur, sic servi in crucem agebantur, quod supplicium etiam interventu triumviri per carnificem sumptum est. *Valerius* lib. 8. *de verberatione*, *Cic.* in 1. de Divinat. Servus per circum, cum virgis cæderetur, furcam ferens ductus est. Fiebat autem *verberatio* per lictorem: Unde illa solennia: *I lictor, colliga manus, verberato, caput obnubito, arbori infelici suspendito*. Erantque crux, patibulum & arbori infelici suspensio fere idem. *Isidorus* tamen lib. 5. scribit. *Patibulum* vulgo *furca* appellatur: sed *patibuli* minor pœna, quam *crucis*: nam *patibulum* appensos statim exanimat; *crux* autem affixos diu excruciat. De *culeo* & *profluente* supra dictum est. Aliquando etiam contumeliæ causa cadavera in Tibrim, aut in scalas *gemonias* projecta, cujus rei exempla non desunt. His de extremo supplicio explicatis, quoniam supra *de tormentis* egimus, hic de torquendi instrumento, quod *eculeum* dixerunt, pauca subjiciemus.

Eculeus, quantum ex veterum non levissimis elici monumentis potest, *catasta fuit lignea*, cochleata, ad intendendum ac remittendum apta, atque *ad torquendos homines*, ut facti veritas eliceretur, *instituta*. Tormenti vero genus erat hujusmodi: Ubi catastæ huic brachia, pedesque ejus qui torquendus erat, nervis quibusdam, quæ *fidiculæ* dicebantur, alligaverant: tum *catasta* intenta, atque in altum erecta, ut ex eo, quasi ex cruce quadam miser ille penderet, primum compagem ipsam ossium illius divellebant, deinde candentibus ejusdem corpori laminis admotis, atque bisulcis ungulis ferreis lateribus laniatis, doloris acerbitatem augebant. *Sozomenus* lib. 5. hist. eccles. *Eculeum*, *lignum tortorium*. *Prudentius* in hymno D. Vincentii, & alibi, *stipitem noxialem* appellat, ubi multa de *eculeo* habet. *Pomponius* Poëta apud Nonium etiam meminit hujus tormenti, item *Suet.* in *Tib. Valerius* de Patientia, *Quintil.* decl. ult. *Cyprianus* ad Donatum, & de laude martyrii, *Cic.* in Verr. & in Anton. & *Senec.* lib. 3. de Ira. Qui igitur in *eculeo* torquebantur, pendebant brachiis pedibusque retortis extenti, nervis scilicet, quibus devincta membra erant, propter summam intentionem crepantibus. Utque incitandi doloris causa *eculeus* aut *fidiculæ* tendebantur, sic ejusdem remittendi eadem laxabantur. Extorquendæ autem de servis veritatis causa *eculeum* adhibitum fuisse, docet *Cicero*, & nos supra scripsimus. Translatus est inde *eculeus* ad cruciandos homines, & acerbiore supplicio afficiendos, quod in Christianis martyribus patuit. Atque hæc *de judiciis*.

AD LIB. IX. PARALIPOMENA.

Principes judices fuisse variis gentium exemplis probatum, statuæ quare erigerentur in foro, ex qua materia, quotuplices, quomodo enses, manusque in iis effictæ, calumniæ actio, seu delatores, talio, sortitio judicum.

Legum costodiam adeo necessariam censebant patres nostri, ut principes ipsos judices esse oporteret, ut potentia, qua in cæteros pollebant, ad eas observandas rebelles cogere possent. Manuel Palæologus Aug. in educatione regia ad Joannem filium præcepto 51. Νομοθέτης μὲν ὁ βασιλεὺς καὶ κριτὴς τῶν ὑπ' αὐτὸν ἀναδέδεικται, ἀνθρώπων ἄνθρωπος ὤν, θνητὸς θνητῶν, μηδὲν πλέον ἔχων ἢ σχῆμα. Vertit Leunc. *Manifestum est Regem esse legislatorem, judicemque subditorum constitutum, hominem hominum, mortalem mortalium, nulla re cæteris superiorem, nisi dignitate.* Et quanquam sciam præoccupatum, dicam tamen nonnihil obiter. Plutarchus in Alexandro, scribit illum, *unam aurem actori clausisse, ut reo illam reservaret.* Is *foro utebatur, quoties jus diceret, splendido, ut species illa veneranda metum barbaris incuteret.* Polyæn. lib. 4. Stratagemat. Solent enim externa illa terriculamenta plurimum apud barbaros prævalere. Non solus ille sane è Macedonum Regibus forensia judicia exercuit, sed & pater ejusdem Philippus, qui

qui dormitans, & parum attentus, Machetes causam audiebat, eum condemnavit, qui reclamans dixit se provocare: ad quem? inquit Rex ad te ipsum, ait ille, si expergiscaris. Nec minus jucundum quiddam de eodem refertur: *Is duorum flagitiosorum accusationem pro tribunali audiens, unum Macedonia exulare jussit, alterum vero illum sequi.* Utrumque in Apophthegmatis retulit Plutarchus. Idem aliis principibus in usu. Nam Mithridates *duarum & viginti gentium Rex totidem linguis jura dixit pro concione singulas sine interprete affatus*, ut loquitur C. Plinius l. 7. c. 24. Eademque transcripta pene apud C. Julium Solinum Polyhist. c. 7. *Rex Ponticus Mithridates, duabus & viginti gentibus, quibus imperitabat sine interprete jura dixit.* Quod autem prisco id Gallorum principum instituto etiam factitatum, in Carolo Magno testatur Eginhartus, & nuper in admirandæ eruditionis, stupendæque facundiæ actionibus forensibus docuit Annæus Rulmanus jurisconsult. Annæi filius, qui & dignitatem paternam, & in literatos propensionem, seu hæreditarium munus, eloquentia incomparabili exhibet. Vide illum Act. 2. quod procedente deinde tempore Regibus bello, aliisve negotiis implicatis ad *majorem domus* (quem *judicem palatii* & *auditorem rotæ* vocavit B. Petri Damiani lib. 1. epist. 19.) *cancellarium, secretarios*, aut denique *referendarios* devolutum, ut exemplo *Beati Audoeni* (qui & *Dado* dictus) ostendit temporibus Dagoberti Regis Aimonius monachus l. 4. c. 41. & Agroeculæ Episcopi Gabillonensis, qui eodem munere functus est, Gregor. Turonensis l. 5. histor. Francicæ c. 45. quod autem istos magistratus *non Regis sed regni* appellet impius ille Brutus, in libello nefario quo dignitatem regiam sugillat pag. 88. Et iterum pag. 96. discutit & examinat diligenter Guiliel. Barclajus IC. lib. 4. Cont. Monarchomachos cap. 16. Nec sunt omnino lectu indigna, quæ reperies apud Hortensium Cavalcanum in tractatibus *de Brachio Regio*, adi ad Robertum Gaguinum lib. 5. cap. 3. & Papon. in Arrest. l. 4. tit. 4. & Judæorum principes judicum officio fungi solitos, testis est Flavius Josephus l. 18. Antiq. Judaic. c. 6. ubi de Philippo Tetrarcha, de Indis, Q. Curtius Rufus l. 8. de Scotis, notius est, quam ut historicorum fide sit opus, quippe etiamnum hodierna tempestate Reges judiciis intersunt, atque illud antiquissimum apud illum populum fuit regni jus, vetustissimumque præscriptum, cujus verba apponam ex Hectore Boëthio Deidonano eloquentissimo, dignissimæque fidei authore lib. 12. histor. Scot.

IN. PROFANIS. REBUS. NEMO. JUS. DICITO. NISI. QUEM. JURI. DICUNDO. MAJESTAS. REGIA. PRÆFECERIT.
SOLIUS. REGIS. NOMINE. JUS. OMNE. REDDITOR. CONVENTUS. JUDICANTOR. CONCILIA. CONVOCANTOR.
NE. QUIS. ALIA. QUAM. REGIA. AUTHORITATE. JUDICIA. OBTINETO.

Alios aliarum gentium Reges etiam judiciis interesse solitos clarum legentibus historias. De Priamo Trojanorum principe Virgil. 7. Æneid.

Hoc Priami gestamen erat, cum jura vocatis
More daret populis.

De Didone idem lib. 1. Æneid. dum illa Urbis jacit fundamenta mansuræ:

Jura dabat legesque viris.

Siculis imperans Acestes, lib. 5. Æneid.

——— *gaudet regno Trojanus Acestes,*
Indicitque forum, & patribus dat jura vocatis.

Ipse Æneas futurus monarcha de se l. 3. Æneid.

Jura domosque dabam.

Sidon. Apollinar. carm. 2. v. 218.

——— *nam juris habenas*
Non generum legit respublica.

Ejusdem carminis v. 204.

——— *post jura daturi*
Innumerabilibus legionibus imperitabant.

Carm. 5. v. 569.

Qui dictat modo jura Getis.

Et v. 480. carm. 2.

——— *sit partibus istis*
Augustus, longumque Leo mea jura gubernet.

Ad Romanos si descendamus, nullum pene reperiemus principem non jura administrasse, & judicia per se exercuisse. De Romulo Plutarch. in eo. Virgil. lib. 1. Æneid.

——— *Remo cum fratre Quirinus*
Jura dabant.

P. Ovid. lib. 14. Transformationum fab. 19. in principio:

Occiderat Tatius, populisque æquata duobus
Romule jura dabas.

Alios Reges id ipsum factitasse nullum dubium. Nam Tarquinius Superbus *cognitiones rerum capitalium per se solum exercuit*, ut ait T. Liv. 1. Decad. lib. 1. Consules stante rep. indubie cognoscebant de litibus inter cives motis, ut & ab iisdem instituti prætores id muneris obtinuerunt, & si ad Imperatores lubeat pergere, non erit operosum ostendere conjunctam fuisse principis dignitatem, & judicis officium: atque ut inde ordiar, *Servii Galbæ temeritatis plena postulatio* (verba sunt Valerii Maximi lib. 6. c. 2. tit. 11.) *quod divum Julium consummatis victoriis, in foro jus dicentem in hunc modum interpellare sustinuit: C. Juli Cæsar pro Cn. Pomp. Magno quondam genero tuo, in tertio ejus consulatu pecuniam spopondi, quo nomine nunc appellor, quid agam?* C. Suet. in Jul. cap. 43. *jus laboriosissime, ac severissime dixit.* L. Seneca lib. 5. de Benef. c. 24. *Causam dicebat apud Divum Julium ex veteranis quidam paulo violentior adversus vicinos suos, & premebatur causa.* De Aug. Sueton. idem in c. 33. *Ipse jus dixit assidue, & in noctem nonnunquam, si parum corpore valeret, lectica pro tribunali collocata, vel etiam domi cubans.* Nec id in Urbe modo, sed & ruri. Idem c. 72. *Ex secessibus præcipue frequentavit maritima, insulasque Campaniæ, aut proxima Urbi oppida, Lanuvium, Præneste, Tibur, ubi etiam in porticibus Herculis templi jus persæpe dixit.* Recte *in porticibus*, nam judicia exercebantur in basilicis, templis, porticibus, & præterea in subdivalibus locis, unde liberrimus esset cœli prospectus. Valer. Maxim. l. 8. c. 1. tit. 4. *Infesto populo objectus, cum effugere debitam pœnam nullo modo posse crederetur, subito coorti imbris beneficio tutus fuit à damnatione, discussa enim quæstione, aliam, velut diis interpellantibus, de integro instaurari non placuit.* At quomodo discussa fuit quæstio imbre coorto, nisi sub dio judicium esset institutum. Alter est apud eundem locus, titulo 6. *Per idipsum tempus, quo tristes de eo sententiæ ferebantur, repentina vis nimbi incidit, cumque prostratus humi pedes judicum oscularetur, os suum cœno replevit, quod conspectum, totam quæstionem à severitate ad clementiam & mansuetudinem transtulit.* Quod non potuisset contingere, si sub tecto, ac non sub dio judices consedissent. P. Virgil. lib. 4. Georg.

——— *Cæsar dum magnus ad altum*
Fulminat Euphratem bello, victorque volentes
Per populos dat jura.

De Tiberio Seneca libro proxime laudato cap. 25. in limine. *Tiberius Cæsar inter initia dicenti cuidam, meministi? antiquam plures notas familiaritatis veteris proferret, non memini, inquit, quid fuerim.* De Claudio principe L. Sen. in Apocolocynthosi seu satyra illa amarissima: *Ego eram* (verba sunt Claudii Aug. ad Herculem) *qui tibi ante templum tuum jus dicebam totis diebus mense Julio & Augusto.* Et in eodem opere aliquot paginis interjectis sequitur:

Quis jam judex toto lites
Audiet anno?

De eodem Joannes Xiphilinus ex Dione Coccejano lib. 60. ut & de Galba idem Dio lib. 64. Et de Vitellio lib. 65.

Vespasianus non in Urbe modo, sed & in provinciis jus dixit. Philostrat. Lemnius in vita Apollonii c. 12. l. 7. & ipsius filius Domitianus, *industrie, diligenter, ac plerumque extra ordinem*, ut loquar cum C. Suetonio cap. 11. addit P. Aurelius Victor, *æquissime.* De aliis Imperatoribus, sub quo felix illud jurisconsultis fuit seculum, quid opus commemorare quicquam, quum aliis id in legibus passim sit observatum, eos principes non leges modo scripsisse, sed & jura exposuisse. De Severo August. Herodian. lib. 3. & Æl. Spartian. in eo. de Caracalla

calla idem Herodianus libro quarto, Dionis authoritate Xiphilinus, de Maximo & Balbino, *qui moderate causas audiebant*, Jul. Capitolin. in iis. de Justiniano Authent. de disposito princ. Authentic. de Exact. dot. alii Imperatores jura constituisse, & exercuisse produntur, nomine nullo expresso, *L. Offidius* ff. de leg, 3. L. *Imperatoribus* ff. de Jure fisci, L. ultim. ff. quod cum eo. de Valentiniano Fortunat. lib. 1.

Dum regeret princeps data jura Valentinianus.

De Theodosio Cl. Claudian. de 4. Hon. Consul.

Non hostes victore cadunt, sed judice sontes,
Damnat voce reos, petiit quos Marte tyrannos.

Raptim jam, quod hujus libri capitibus continetur, percurram, non ignarus Fr. Polleti elegantissimum esse, atque eruditissimum de historia fori Romani volumen, è quo ritus omnes judicandi repeti commodissime possunt.

Cap. 7. de foro agendum fuerat, sed laborem illum exemit Alexander Neapolitanus libro 2. Genial. dier. cap. 12. & eruditissimæ dignitatis Andreas Tiraquellus. hoc tantum hic admonendum, statuas majorum in eo stetisse conspicuas, cujus rei rationem habes apud Q. Symmachum lib 10. epist. 25. his verbis: *Nam præter illum populi Romani inusitatum dolorem, etiam senatus impatiens dispendii sui solatium petit de honore virtutis, vestrumque numen precatur, ut virum nostra ætate mirabilem statuarum diuturnitas tradat oculis posterorum, non quod ille præmia terrena desideret, qui gaudia corporis, etiam tum cum hominem ageret, ut caduca calcavit, sed quia ornamentis honorum incitatur imitatio, & virtus æmula alitur exemplo honoris alieni. Hinc factum est, ut rusticis adhuc seculis optimi civium manu & arte formati in longam memoriam mitterentur.* Fuit itaque hic primus statuarum usus, ut de republica bene merentibus aliquod ab honore publico præmium peteretur, oculisque legentium ingereretur. Eleganter eodem sensu Aurel. Cassiodor. l. 8. epist. 2. *Amore principum constat inventum, ut simulachris aneis fides servaretur imaginis, quatenus ventura progenies authorem videret, qui sibi rempublicam multis beneficiis obligasset.* Bellica virtus secundum utrumque authorem allatum dedicandarum statuarum prima & præcipua causa, sed & in sequentibus seculis eruditione doctrinaque præstantibus idem honor decretus. Sidon. Apollinar. l. 5. epist. 5. *Statuas literæ dederant, si trabeæ non dedissent.* Sic & Verrio Flacco Grammatico *statua in ima parte fori dedicata.* C. Sueton. lib. de Clar. Grammatic. c. 17. Decernebatur stante republica jus illud statuarum à senatu. Apul. ad illum morem l. 3. Florid. *Omnes qui in illa sanctissima curia aderant, tam libenter decreverunt locum statuæ.* Paul. jurisc. l. 2. ff. de loco publ. fin. *imagines & statuæ ornamenta reipublicæ futuræ, in publicum poni debent.* Vide infra Ammiani locum æternitate statuarum dignissimum; & Ennodii Ticinensis. Tertullianus lib. de anima cap. 33. *Ob merita vitæ imagines, statuæ, & tituli rependuntur.* Erepta libertate ab Imperatoribus, sine quorum rescripto ullam erigere non licebat, Symmachus loco laudato, C. Plin. junior lib. 1. epist. 17. *Ab Imperatore nostro impetravit, ut sibi liceret statuam in foro L. Syllani ponere.* Claudian. in præfat. ad bellum Geticum:

Annuit his princeps titulum poscente senatu,
Aspice judicium quam grave Musa subis.

Hoc est quod apud L. Apulejum lib. 3. Floridor. eodem *dedicationem statuæ nuncupant.* Egregium illud C. Taciti lib. 5. Annal. *Triumphalia ornamenta, & illustris statuæ honorem, & quicquid pro triumpho datur, multo verborum honore cumulato decerni jubet.* At in provinciis magistratus municipales decernere poterant. Pomponius jurisconsult. l. 14. de condict. & demonstrat. *Titius si statuas in municipio posuerat, hæres esto. si paratus est ponere, sed locus à municipibus ei non datur. Sabinus, Proculus, hæredem eum fore.* Inscriptio vetusta Romæ eruta in domo Pomponii Læti:

CL. CLAUDIANI. V. C. CL. CLAUDIANO. V. C. TRIBUNO. ET. NOTARIO. INTER. CÆTERAS. INGENTES. ARTES. PRÆGLORIOSISSIMO. POETARUM. LICET. AD. MEMORIAM. SEMPITERNAM. CARMINA. AB. EODEM. SCRIPTA. SUFFICIANT. AD. EUM. TESTIMONII. GRATIA. OB. JUDICII. SUI. FIDEM. D. D. N. N. ARCADIUS. ET. HONORIUS. FELICISSIMI. AC. DOCTISSIMI. IMPERATORES. SENATU. PETENTE. STATUAM. IN. FORO. DIVI. TRAJANI. ERIGI. COLLOCARIQUE. JUSSERUNT.

Erant præterea & statuæ à privatis erectæ, in solatium amicorum parentumque qui obiissent, sed illæ in porticibus. Sidon. Apollin. carm. 8. de statua sua.

Ulpia quod rutilat porticus ære meo.

Aut certe in areis, aut bibliothecis privatis collocabantur, Theod. Marcil. ad Persium. Arnob. l. 1. in fine: *Bibliothecarum reponitis in arcanis, quadrigis & statuis muneramini exules & fugitivos.* Ut & aliæ de quibus jam dixi, in foro. Sidon. idem Apollin. carm. 9. v. 297.

Et charus popularitate princeps,
Trajano statuam foro locavit.

Claudian. loco proxime supra citato apposite admodum;

Et magis intento studium censore laborat,
Quod legimur medio conspicimurque foro.

Alciat. Parerg. lib. 4. cap. 27. & alii videantur.

Erant autem statuæ in multiplici differentia, quædam triumphales, aliæ pedestres, nonnullæ equestres, quod & Græcis illis priscis in usu, licet rudi artificio, *nam ante Dædalum omnibus statuis oculi clausi.* Christophor. Landinus ad Q. Horatii lib. 1. od. 3. in pedestribus, quæ frequentissimæ, manus exertæ, quo, puto, imperium significari voluerunt, nam una manus clypeum prætendebat, altera imperantis specie extendebatur. Servius Honoratus ad illud lib. 8. Æneid.

Et nos, & tua dexter adi pede sacra secundo.

Stat. in equo Maximi lib. 1. syl. 1.

Dextra vetat pugnas, lævam Tritonia Pallas
Non gravat.

Corripp. lib. 2. num. 4.

Circumfusa chlamys, rutiloque ornata metallo
Principis exerta vincebat lumina dextra.

Ritus initium à Cethegorum familia videtur sumptum. M. Lucan. lib. 2.

——— *Exertique manus vesana Cethegi.*

Sil. Italic. lib. 8. Punicor.

Ipse humero exertus gentili more parentum
Difficili gaudebat equo.

Sic in statuis causidicorum exertæ erant manus dexteræ, quibus gestus fieri soliti, is enim causam agendi modus, licet primo anno, quo quis ad causidicinam accessit, non posset manum exerere, neque eo modo tyro, quo veterani agere, quod ab aliis notatum prætereo, & ad statuas regredior, quas alicui deo consecrari solitas constat. C. Tacit. lib. 3. Annal. *cum Marcelli effigiem divo Augusto Julia dicaret.* Morem Romanum loquuntur Halicarnasseus libr. 2. & Strabo libr. 14. Græcum Diog. Laërt. l. 3. in Platone, & Lipsius notat ad locum laudatum vetus marmor.

P. VEIDIUS. P. F. POLLIO. CÆSAREM. IMP. CÆSARI. AUG. ET. COLONIÆ. BENEVENTANÆ.

Equestres sane non nisi gravissimis de causis concessæ idque rarenter admodum, nec nisi optime de republ. meritis, & speciosissimis quibusque ducibus. Testem habeo C. Vellejum Paterculum lib. 2. histor. Rom. cap. 61. *Eum* (Augustum) *senatus, honoratum equestri statua, quæ hodieque in rostris posita ætatem ejus scriptura indicat (qui honor non alii per trecentos annos, quam Lucio Sullæ, & Cnejo Pompejo, & Cajo Cæsari contigerat proprætore una cum Consulibus designatis, Hirtio & Pansa, cum Antonio bellum gerere jussit.* Nec minus in iis manus dextera protensa, uti ex Statio superius laudato colligitur. Vide quæ à me dicta sunt ad Corrippum l. 1. num. 8. Æl. Spartian. in Juliano Aug. *manu eos semper placare cuperet.* Augustus Princeps apud C. Suetonium c. 53. *Vultu manuque indecoras adulationes repressit.* Heliodor. l. 10. Æthiopic. καὶ ἔτι κηρύκων σιγὴν ἐπιτασσόντων ἐπαίοντας, ἔτι τὸ βούλημα τῆ ταῖς χεῖρας προϊόντος ἐμφαί-

ἐκφαίνοντες τὴν χεῖρα προτείνας καὶ κατασείων, πρὸς ἡσυχίαν κλυδώνιον τοῦ δήμου κατέστελλε. *Et neque præcones silentium audientes imperantes, manu protensa silentium denuntians, commotionem vulgi in tranquillitatem composuit.* Ita audiendi poëtæ. M. Lucan. lib. 1. Pharsal. ubi Cæsar tumultum

Composuit vultu, dextraque silentia jussit.

Ex eo Aul. Persius sat. 4.

Fert animus calidæ fecisse silentia turbæ
Majestate manus.

Jupiter Ovidianus lib. 1. Transformat.

——— *voce manuque*
Murmura compressit.

Et apud Statium lib. 1. Thebaid. de Deorum etiam consilio:

——— *veniam donec pater ipse sedendi*
Tranquilla jubet esse manu.

Claudian. de bello Gildonico:

- - - - *sacrum dextra sedare tumultum.*

Enses quomodo gestarentur, in his statuit, quæ bellicos ducum labores habitusque referebant, difficultas non minima, Persæ enim demissos ferebant. Jul. Pollux lib. 1. cap. 10. §. 7. Περσικὸν ξιφίδιόν τι τῷ μηρῷ προσηρτημένον. *Persicus ensis femori aptatus.* Gothis alius mos. Sidon. Apollin. lib. 4. epist. 20. *Penduli ex humero gladii, baltheis supercurrentibus strinxerant clausa bullatis latera rhenonibus.* Pariterque iidem Græcis ex humeris penduli erant. Lex inde Homero lib. 2. Iliad. v. 45.

ἀμφὶ δ' ἄρ' ὤμοισιν βάλετο ξίφος ἀργυρόηλον.
Circum humeros jecit gladium argenteis clavis distinctum.

Quod ex eo expressit Claudianus lib. 2. de laudibus Stilicon.

- - - *galeasque renidentes hyacinthis,*
Gestatosque patri scapulis radiantibus enses
Dividis ex æquo.

ὤμοισιν reddit *scapulis*, ἀργυρόηλον ad vestem accommodat, vel ad ipsum ensem qui *radians* gemmisque distinctus humeros ornabat. Sidon. Apollinar. carmine 5.

Subligat à læva fulgentem baltheus ensem.

Clara hujus consuetudinis in Virgilio vestigia, unde conjicere liceat, ita heroicis temporibus factum. lib. 8. Æneid.

- - - *atque humeris Tegeæum subligat ensem.*

Et lib. 9. Æneid.

Sic ait illachrymans, humero simul exuit ensem
Auratum.

Scio versum Claudiani aliter à viris doctis legi contra fidem veteris editionis Venetæ, & MS. mei.

Gestatosque patri capulis radiantibus enses.

At certe in statuis equestribus Romanis ad latera inserti enses cingulis gestabantur. apertissime de Domitiani statua equestri Stat. lib. 1. syl. 1.

It tergo demissa chlamys, latus ense quieto
Securum.

Idem lib. 1. Thebaid. v. 427.

Forsan & accinctos lateri (sic ira ferebat)
Nudassent enses.

Idem lib. 4. Thebaid. v. 41.

- - - *incedit Adrastus,*
Contentus ferro cingi latus.

Imitatus est illud M. Varronis lib. 6. de L. L. *Latrones stipatores, quod ad latera sint Regum, vel quod ad latera ferrum habeant accinctum.*

Et lib. 7. Thebaid. v. 502.

Quem non permoveas? longe tua jussa cohortes
Expectant, multoque latus præfulgurat ense.

L. Seneca tragœdus in Agamemnone act. 3. sc. 1.

Ut Pergamum omne Dorica cecidit face
Divisa præda est, maria properantes petunt,
Jamque ense fessum miles exonerat latus:
Neglecta summas scuta per puppes jacent.

Heliodor. lib. 2. Æthiopic. pag. 65. τὸ ξίφος ὑφαιρεῖ λάθρα τῆς θήκης ὑπὸ τὴν πλευρὰν αἰωρουμένης. *Gladium illi clam aufert ex vagina, quæ sub latere pendebat.*

Ovid. lib. 3. Amor. eleg. 7.

Ense latus cinctum, quod tibi servit, erat.

Horat. lib. 3. od. 7.

Longaque fessum militia latus
Depone sub lauru mea.

Sil. Italic. lib. 1. v. 165.

Quem postquam diro suspensum robore vidit
Deformem, lateri famulus clam corripit ensem
Dilectum domino, pernix irrumpit in aulam.

Sic recte legitur, neque enim assentior Fr. Modio Novantiquar. lection. epist. 57. legenti:

Quem postquam diro suspensum robore vidit
Deformem leti famulus, clam corripit ensem
Dilectum domino.

Corrippus lib. 3. num. 5.

Ense latus cincti, præstricti crura cothurnis
Adstabant celsi pariter, pariterque nitebant
Extantes latis humeris.

Atque is quidem militarium statuarum habitus quas Ammianus lib. 19. *armatas* vocat, de quibus legendus Plinius junior lib. 11. epist. 7. togatarum alius longe. Sed ad materiam pergo, quæ & ipsa multiplex: nam apud primos illos statuarum artifices, rudi & inculto adhuc seculo, priusquam Rhecus, & Theodorus æs invenissent, *ex hebeno, cupresso, cedro, taxo, quercu, lotoque* fiebant Pausania teste in Arcad. deinde ad metalla transitum, & ex *ære, plumbo, marmore*, erigi cœperunt. Cassiodor. l. 7. epist. 44. & tandem aureæ, argenteæque factæ. De argenteis C. Sueton. in Augusto c. 52. *Atque etiam argenteas statuas sibi olim positas conflavit omnes.* Quod Dio Coccejanus observandum prodidit lib. histor. Rom. 53. Artemidor. lib. 2. cap. 44. ἀγάλματα τὰ χρυσοῦ πεποιημένα, ἢ ἀργύρου, ἢ χαλκοῦ, ἢ ἐλέφαντος, ἢ λίθου, ἢ ἠλέκτρου, ἢ ἐβένου ἀγαθὰ ἂν εἴη. *Statuæ quæ auro factæ, aut argento, aut ære, aut ebore, aut lapide, aut electro, aut hebeno, bonæ sunt.* Illæque ex testamento decretæ, modo, forma, pondere metalli conceptis verbis præfinito. Stat. lib. 5. syl. 1. v. 190.

Da Capitolinis æternum sedibus aurum
Quo niteant sacri centeno pondere vultus
Cæsaris, & propriæ signet cultricis amorem.

De aureis argenteisque C. Plinius junior in panegyrico Trajani: *Tuam statuam in vestibulo Jovis unam alteramve, & hanc æream cernimus, at paulo ante omnes aditus, omnes gradus, totaque area, hinc auro, hinc argento relucebat, itaque hæ paucæ æreæ manent, illæ aureæ & innumerabiles, strage & ruina, publico gaudio litaverunt.* Tyrannica taxat sub Domitiano tempora, qui ut loquar cum C. Suetonio in eo cap. 13. *Statuas sibi in Capitolio non nisi aureas & argenteas poni permisit, ac ponderis certi.* Hoc quidem inviso principi, metu adigente, concessum, at nonnullis aliis, etiam solo amore impellente, luxuriantibus deinde seculis felicitate nimia. Claudian. lib. 3. de laudib. Stilichon. in limine:

Ob sacrum, quod in ære colis, miraris in auro,
Cerne libens.

Culte Aurel. Prudent. lib. 2. in Symmachum, ut pene semper in illo opere:

His ego pro meritis, quæ præmia digna rependam,
Non habeo, membra statuis effingere vile est,
Virtutem nil vile decet, nam vile, quod ætas
Eripit, æra cadunt, aut fulvum defluit aurum,
Aut candor perit argenti, si defuit usus,
Et fuscata situ corrumpit vena colorem:
Viva tibi, Princeps, debetur gloria.

Tertium veluti genus erat earum quæ bracteis aureis obducebantur. T. Liv. 4. Decad. lib. 10. *Ædem (Pietatis) dedicavit M. Acilius Glabrio, duumvir, statuamque auratam, quæ prima omnium in Italia statua aurata est, patri Glabrioni posuit.* Eadem Valer. Maxim. l. 2. c. 5. Est autem *bractea* in gloss. πέταλον, & *bracteatores* πεταλοποιοὶ aut πεταλουργοὶ l. 1. C. de excus. artific. Jul. Firmic. Maternus Astronomic. lib. 8. Plin. lib. 33. cap. 3. frequentissimus tamen, omni reipublicæ seu labentis, seu florentis, seu crescentis ævo, in statuis usus æris. Ammian. Marcellin. lib. 14. *Quidam æternitati per statuas se commendari posse affirmantes, eas ardenter affectant, quasi plus præmii ex figmentis æneis,*

æneis, sensibus carentibus adepturi, quam ex honeste recteque factorum conscientia. Paria reperies apud Magnum Felicem Ennodium Ticini Episcopum dictione 8. *Quamvis, judices, virorum fortium effigies mansuro perenniter ære serventur, & per has simulachra nesciant obitum vel sepulti, quamvis in æternitatem migret per has imago mortalium, & angustam humanæ naturæ legem vincat industria, tamen virtutis pretium nec parricida aliquando meruit, nec tyrannus exsolvit.* L. Apul. lib. 3. Floridor. *Quid igitur superest ad statuæ meæ honorem nisi æris pretium, artificis ministerium, quæ mihi ne in mediocribus quidem unquam civitatibus defuere?* Vetus marmoris fragmentum, & Ulpianus IC. *l. 13. ff. de Injur. & l. fam.* citante P. Colv. ibidem loci videantur. L. Apul. l. 3. Mileliar. *Nam* & *patronum, scripsit, &, ut in ære tua stet imago decrevit.* l. 10. hist. supplem. Eutropii Paul. Diac. *Pictor, fictorque ex ære & marmore, & proxime Polycletus & Euphranoras.* Artemidor. lib. 1. Oneirocrit. cap. 51. χάλκεαι γδ' εἰκόνες τῶ ἐλϑθέρων ἀνατίθενται. τὸ ἀυτὸ ἢ σημαίνἐ κἂν εἰκόνα τις ἑαυτᾶ ἢ ἀνδριάντα ἴδῃ χαλκᾶν ἐν ἀγορᾷ κείμϑμον. *Æreæ enim imagines & statuæ* (nam non εἰκόνες, ex ære, sed ἀγάλματα) *liberis hominibus eriguntur: idem significat etiamsi quis imaginem suam, aut statuam æream videat in foro positam.* Philostratus Lemnius lib. 5. de vita Apollonii Tyanei cap. 11. κὰι πανταχᾶ μϑ̀ γεγϱάφη τ̃ πόλεως, πανταχᾶ ἢ ἑςῄξεις χαλκᾶς, ἡμῖν δ' ἀφοϱμὰς παϱαδώσεις λόγων. *Et ubique in tota civitate pingeris, ubi aneæ statuæ tibi erigentur, nobis vero materiam sermonum suppeditabis.* C. Plin. junior lib. 4. epist. 7. *Illum coloribus, illum cera, illum ære, illum argento, illum auro, ebore, marmore effingit.* Quod totidem pene verbis expressum à Statio lib. 2. syl. 2.

Quid referam veteres ceræque ærisque figuras?

De æreis subinde statuis sequitur, ibidem loci:

Æraque ab Isthmiacis auro potiora favillis,
Ora ducum, & vatum, sapientumqua ora priorum
Quos tibi cura sequi.

Claudian. lib 2. de laudib. Stilichonis adulatorie:

Hinc amor, hinc veris, & non fallentibus omnes
Pro te solliciti votis, hinc nomen ubique
Plausibus, auratis celebrant hinc ora figuris.
Quæ non incudes streperent? quæ flamma vacaret
Fabrilis? quæ sufficerent fornacibus æra
Effigies ductura tuas?

Corruptus ejusdem locus in præfatione jam laudata ad bellum Geticum. Sic enim habetur in vulgatis editionibus:

At prior effigiem tribuit successus amœnam
Oraque patricius nostra dicavit honos.

Lege opera MS. mei Bongarsiani, & jam idem ex Cujacii, ut puto, codice Stephanus Claverius reposuerat:

At prior effigiem tribuit successus ahænam,
Oraque patricius nostra dicavit honos.

Quod confirmari potest, ut omittam multiplicem citatorum à me numerum scriptorum à L. Seneca l. 6. Natural. quæst. c. 29. *Cur ergo aliquis ad hoc stupet, quod as unius statuæ, nec solidum quidem, sed concavum, ac tenue, diruptum est.* Et statua Antonio Musæ *ære collato* ponitur Sueton. in Augusto c. 59. P. Virgil. lib. 6. Æneid.

Excudent alii spirantia mollius æra.

Ære autem *collato* dixit Suetonius, sequutus testamentorum formulam, inscriptionesque præfigi solitas. Vetus marmoris fragmentum apud Onufrium Panvinium in Civit. Rom. pag. 76.

SÆNIÆ. CN. FIL. BABILÆ. SACERDOTI. DIVÆ. FAUSTINÆ. DECURIONES. ÆRE. COLLATO. OB. MERITA. EJUS. POSUERUNT.

Sunt & aliæ passim in Bartholomæi Amantii, & Petri Apiani collectaneis, quas & Smithus, & Gruterus, & postremo Lipsius suis Inscriptionibus inseruerunt, & nonnullæ in Wolfgango Lazio lib. 10. cap. 7. reip. Rom.

L. PUDENTI. HIC. QUINI. ESSET. ANNOR. XIII. ROMÆ. CERTAMINE. SACRO. JOVIS. CAPITOLINI. LUSTRO. VI. CLARITATE. INGENII. CORONATUS. EST. IN. POETAS. LATINOS. OMNIBUS. SENTENTIIS. JUDICUM. HUIC. PLEBS. UNIVERSA. MUNICIPIUM. ISCONENTIUM. STATUAM. ÆRE. COLLATO. DECREVIT. CURAT. R. P.

Erigebantur porro vel *patronis* à clientibus suis, uti supra hoc opere lib. 1. c. 16. expositum, vel *Consulibus* bene administrata republica, eademque tollebantur, eradebantur tituli, memoriaque omnis abolebatur, eaque severissima pœna male merentibus & erat, & habebatur. Æl. Lamprid. in Heliogab. & multo apertius in Commodo: *Parricidæ gladiatori statuæ detrahantur.* Vide alias non absimiles ibidem acclamationes. Jul. Capitolin. in Maximinis: *Jussit præterea tabulas pingi, ita ut erat bellum ipsum gestum, & ante curiam proponi, ut facta ejus pictura loqueretur, quas quidem tabulas, post mortem ejus senatus & deponi jussit, & exuri.* Sueton. in Domitiano cap. ult. *Senatus adeo lætus est, ut repleta certatim curia non temperaret, quin mortuum contumeliosissimo atque acerbissimo declamationum genere laceraret: scalas etiam inferri, clypeosque ejus ac imagines coram detrahi, & ibidem solo affligi juberet, novissime eradendos ubique titulos, & abolendam omnem memoriam decerneret.* Hodieque etiamnum pleræque videntur statuæ, quibus exempti tituli, quo referendum divorum Arcadii & Honorii Augg. rescriptum l. 17. C. Theodos. de pœnis: *Quod divinum, ramium consulatus lutulentum prodigium contagione fœdavit, patriciatus dignitate, atque etiam omnibus aliis inferioribus spoliatum se esse cognoscat, quos morum palluit sævitate, omnes statuas, omnia simulachra tam ex ære, quam ex marmore, seu ex fucis,* (aliter in margine, *ex fusis*) *quam ex quacunque materia, quæ apta est effingendis, ab omnibus civitatibus, oppidis, locis privatis, ac publicis præcipimus aboleri: ne tanquam nota nostri seculi obtutus polluat intuentium.* Scio præter alios magnum purpuratorum patrum, & literatorum decus Cæsarem Baronium idipsum observasse, in incomparabili illo de Annalibus Ecclesiasticis opere. Claudian. in præfat. ad lib. 2. in Eutrop.

Illicitas Consul pœnas, se Consule, solvit,
Annus qui trabeas, hic dedit exilium.
Infaustum populis in se quoque vertitur omen,
Sævit in authorem prodigiosus honor.
Ablato penitus respirant nomine fasti,
Maturamque luem sanior aula vomit.

D. Juvenal. sat. 10. v. 58. de Sejano damnato sub Tiberio.

- - - *mergit longa, atque insignis honorum*
Pagina, descendunt statuæ, restemque sequuntur,
Ipsas deinde rotas bigarum impacta securis
Cadit, & immeritis franguntur crura caballis.
Jam strident ignes, jam follibus, atque caminis
Ardet adoratum populo caput.

Denique signabatur basis statuarum dedicationis elogio. Valer. Maxim. lib. 4. cap. 4. tit. 2. *Plurimorum ac maximorum operum prætextu titulum imaginum suarum amplificavit.* Ejusdem libri cap. 5. tit. 3. *Itaque titulo imaginis ejus speciosius non recepta dictatura, quam aliorum gesta adscribi potest.* In basi, inquam, adscriptus hic titulus. Sext. Propert. lib. 2. eleg. 14. alludit:

Taleque sub nostro nomine carmen erit.

P. Ovid. epist. 2. quæ est Phyllidis Demophoonti.

Inter & Ægidas media statuaris in Vrbe
Magnificus titulis sed pater ante suis.

Sequitur paucis interjectis.

Hoc tua post illos titulo signetur imago,
Hic est, cujus amans fœmina capta dolo est.

Eademque omnino ratio anathematum diis appensorum, quibus inscribi solitus titulus, consecrationis index, vide alibi hoc in opere à me dicta. Idem Ovidius lib. 1. Amor. eleg. 11.

Non ego victrices lauro redimire tabellas,
Nec Veneris media ponere in æde moror.
Subscribam: Veneri fidas sibi Naso tabellas
Dedicat.

Legendus S. Isidorus Pelusiota lib. 2. epistol. 133. ἀμοιβαῖον quasi *mutuum* dices, septuaginta illi interpretes vertunt, quæ in nascenti quidem Ecclesia, versio optima habebatur, at *cœpit in secundis haberi, D. Hieronymo scripturas sacras veteris testamenti, de Hebraica veritate in Latinam linguam vertente.* Ut tradidit Sigebertus Gemblacensis in Chronico ad annum 395. Sed redeo in orbitam.

Talionem Romanos admisisse notius est, quam ut dici debeat, & præsertim in criminibus cujuscunque conditionis vindicandis. Hippolytus Bonacossa IC. in quæstionibus criminalibus in voce *membrum* pagin. 121. hanc reddit rationem. *Mutilanti alicujus membrum mutiletur etiam illi simile, quia carens membro tali est deformis, & interest reipublicæ quempiam non deformari.* Unde apparet ex Paulo à Castris, Baldo, Alexandro, aliisque juris civilis interpretibus ibi loci ab eo citatis, pertinere talionem ad publica judicia. Quod non diffitetur Leo Aug. Novell. 92. cujus capita præcipua transcripsit Constantinus Harmenopulus lib. 6. tit. 1. Epitomes juris civilis, verba ita Latine sonant Bernardo à Rey interprete: *Si quis cui in oculum damnum intulerit, hunc jubemus, si quidem unum perfoderit, accepta talione unius quoque jactura mulctari; si vero utrumque, altero quidem oculorum eum spoliari, ut sceleris sui notam gestare possit, quoniam autem & funesta ac impia manus ei amputari debet, pro manu ablatio bessis patrimonii sui ei irrogator, idque in solatium vitæ, is cui oculi sunt effossi, auferto.* Accedat C. Taciti testimonium lib. 14. Annal. *Perinde pœna teneretur, ac si publico calumniæ judicio notatus.* Portius Latro apud L. Senecam lib. 5. Controvers. 33. *Expositi, inquit, in nullo numero sunt, servi sunt, hoc legum latori visum est, denique si non licet, habent legem talionis.* Præclara extat epistola Antonini Imperatoris in supplemento histor. Eutropii Paulo Diacono authore lib. 10. *Quod si quis persistit hujuscemodi hominibus absque ullo crimine movere negotia, ille quidem qui delatus pro hoc nomine fuerit, absolvatur, etiamsi probetur id quod ei objicitur, Christianus; Is autem qui crimen obtendit, reus pœnæ ipsius, quam objecit, existat.* Theodoricus Rex Eustorgio, de Episcopo Augustanæ civitatis, qui falso accusatus, absolutus est, ut narratur ab Aurelio Cassiodoro lib. 1. Variar. epist. 9. *Quicquid autem ex invidia dicitur, veritas non putatur, volumus enim impugnatores ejus legitima pœna percellere. Legitimam pœnam* interpretor *talionem*, vel edicto Augusti principis scribente Suetonio in eo cap. 32. *Diuturnorum reorum & ex quorum sordibus, nihil aliud, quam voluptas inimicis quærebatur, nomina abolevit, conditione proposita, ut si quis quem repetere vellet, par periculum pœnæ subiret.* Est autem *repetere*, iterum reum facere vel in capitis discrimen vocare. Venulejus IC. l. 12. ff. de accusationib. Paulus IC. l. 3. ff. eod. *lege Julia de vi, & senatusconsulto cautum est; ita ut liceat alii ex integro repetere reum.* Item l. 18. ff. de quæstion. *Reus evidentioribus argumentis oppressus, repeti in quæstionem potest.* Ulpian. l. 14. ff. de bon. libertor. Modestin. IC. l. 16. ff. de quæstionib. *Repeti posse quæstionem divi fratres rescripserunt.* Hoc est denuo reiumi, aut de novo accusationem institui. Papinian. IC. l. 10. ff. ad SC. Turpilian. *Triginta dies repetendi rei divus Trajanus utiles interpretatus est.* Macer. IC. l. 15. ff. eod. *antequam reus repeteretur*, & alii passim in jure. Utitur & ipse Suetonius in Domitiano cap. 9. *Reos, qui ante quinquennium proximum apud ærarium pependissent, universos discrimine liberavit, nec repeti, nisi intra annum, eaque conditione permisit, ut accusatori, qui causam non teneret, pœna exilium esset.* Sed regredior ad talionem.

Non modo jus divinum, civile Romanum, aliorumque populorum decreta talionem probarunt, sed & Natura ipsa videtur ei exordium subministrasse, *est enim æquissimum, ut lædentem similis vindicta sequatur.* Isidor. Hispalens. lib. 5. Etym. cap. 27. quamobrem admiror Cæcilium IC. talionem sustulisse, hac sola ratione, *quod non posset ad æquilibrium membrum rumpi*: ut loco proxime supra laudato diserte docuit A. Gellius, neque id tantum juris antiquati est præceptum, sed & Cæsarei. l. 3. ff. ad SC. Turpilian. & Pontificii C. quod debet 14. quæst. 1. hodieque omnes pœnæ sunt arbitrariæ in extraordinariis judiciis, nam in ordinariis, ut jam antea admonui, judiciis, omnes in eo consentiunt paritatem supplicii irrogatam. Ratio autem cur placuerit talionem tolli, hæc à Bartholo, ad l. *si cui* ff. de accusationib. redditur, *ne metu absterreantur accusatores*, atque impunitas criminibus sit permissa. At contra Pythagoræ discipuli ita probarunt talionem, ut justitiam definirent *retaliationem* quod *Rhadamanthæum jus* dicitur, Aristotel. l. 5. Ethic. ad Nicomachum cap. 5. hinc Hesiodi versus congrue intelligitur, quem Suidas citat in voce αἰκάλλω, & Julianus in Cæsaribus:

> εἴκε πάθοι τὰ κ' ἔρεξε, δίκη τ' ἰθεῖα γένοιτο.
>
> *Lex recta est, cum quis patitur, quæ fecerit ipse.*

Vertit non minus eleganter C. Cantoclarus, libellorum supplicum magister, & utraque lingua versatissimus:

> *Judicium, si quis, quæ fecit, perferat, æquum est.*

Cap. 17. de pœnis quædam pertractantur, quæ aut divinæ aut *humanæ*. Gregor. Tholosan. lib. 31. Syntagm. jur. univ. cap. 4. Humanæ sunt *civiles*, aut *militares*, aut *serviles*, aut ex his omnibus *mixta*, de quibus uberrime Pet. Faber Saniorianus l. 1. Semestr. & nos nonnulla superius hoc opere ad finem l. 8. & infra in tractatu de triumpho plura. Interim *pœnam* qui divinis afficeret honoribus, & inter Deos collocaret, repertus est Democritus, testante Plinio libro 2. cap. 7.

Cap. 20. *Judicum sortitio* consideranda, quæ ideo excogitata, ne fraus in causarum conjectione suboriri posset, aut ne favor transversos judicum raperet animos. Græci λαγχάνειν δίκας, *sortiri judices*, aut *judicium* dicere solebant. Guilielmus Budæus in Annotationib. ad pandect. priorib. C. Plin. in perfectissimi operis præfatione, *plurimum refert, sortiatur aliquis judicem, an eligat.* M. Tull. Act. in Verrem 3. *Quo die sese ex instituto, & lege Rupilia sortiturum Syracusis iste edixerat*, hoc est, sortitione causas cogniturum: & paucis deinde interjectis: *Paratus ad hanc dicam sortiendam venerat, cum enim Heraclius non posset eo die sortiri, quod lex Rupilia vetaret*: & paulo post ibidem loci: *Id ei postero die in mentem venit, ex lege Rupilia sortiri dicas oportere, eduxit ex urna tres.* Idem Orat. in Vatinium: *Nam quis reus in tribunal sui quæsitoris ascenderit? eumque vi turbarit? subsellia dissiparit? urnas deleverit.*

Ascon. Pædian. in Divinationem in Verrem. Servius Honoratus ad lib. 6. Æneid. *Sive sorte, sive judicio, traxit autem hoc ex more Romano, non enim audiebantur causæ, nisi per sortem ordinata, tempore enim, quo causæ agebantur conveniebant omnes, unde & concilium ait, & ex sorte dierum ordinem accipiebant, quo post diem trigesimum suas causas exequerentur.*

C. Sueton. in Vespasiano cap. 10. *Sorte elegit, per quos rapta bello restituerentur, quique judicia centumviralia, quibus peragendis vix suffectura litigatorum ætas videbatur, extra ordinem dijudicarent, redigerentque ad brevissimum numerum.* Vet. Scholiast. Juvenal. ad satyr. 13. in principio. ut omittam nihil esse frequentius apud IC. Authentic. de Exec. & iis qui conven. & reconven. §. *illud quoque.* Ulpian. l. 17. ff. ad leg. Jul. de adult. §. ult. *Mulier vero judicem religiosum sortita, pudicitiam suam defendet.* Arcad. & Honor. Augg. l. 8. C. de Judæis: *Sortiri judicium jure publico non vetentur.*

Similique penitus utitur loquendi formula Zeno Imp. l. 3. C. de privileg. scholar. l. 12. Ita poëtas intelligo, qui judicia, aut judices describentes, meminerunt pene semper urnarum, in quas conjectæ sortes eximebantur. Nam in castris sortes in galeam conjiciebantur. Servius ad lib. 5. Æneid. Et in ludis idem factitatum.

Papinius Statius l. 6. Thebaid. v. 388.

> *Et jam sortitus Protheus versarat ahena*
> *Casside.*

At in judiciis & magistratibus creandis urna semper recepta de magistratibus supra, de judiciis.

Sext. Propert. lib. 4. eleg. 12.

> *At si quis posita judex sedet Æacus urna,*
> *In mea sortita judicet ossa pila.*

Locus indubie difficillimus, & est altum tot interpretibus silentium, tetigit Carolus Sigon. l. 2. de judic. c. 12. sed nemo quid *pila sortita* esset, hactenus exposuit. Joan. Passeratius doctor meus, *sortiri pilam*, *est sorte educere ex urna nomen judicis in*

in pila scriptum. Plutarch. in Lycurgo *pilas exiguas è furfure* commemorat, *quibus conjectis in vas tanquam sortitione fabarum admittebatur vel excludebatur aliquis è conviviis Lacedæmoniorum.*

Sed nihil ad judicum tribunalia. Ego existimem pilas esse in Propertio, globulos quosdam, quibus nomina judicum inscripta, & adducor maxime authoritate Asconii Pediani in Manilianam. Quem locum indicavit amicissimus, doctissimusque Nicolaus Sevinus: *Quarto die adesse omnes in posterum juberentur, ac coram accusatore ac reo, pilæ in quibus nomina judicum inscripta essent, aquarentur, dein rursus postera die sortitio judicum fieret, unius & octuaginta, qui numerus cum sorte obtigisset, ipsi protinus sessum irent.*

Ita rectissime hactenus excusus ille locus, falsi sunt, qui pro *pilis*, *libellos* aut *tabellas* reponere conantur. Fr. Polletus lib. 5. histor. fori Rom. cap. 7. urnam autem vas fuisse, sive *sitellam* ut loquitur Asconius, in quam conjiciebantur sortes, omnibus vulgatissimum est, ita perpetuò ejus mentio, una cum judiciis injecta.

P. Virgil. lib. 6. Æneid.

——— stat ductis sortibus urna.

Et eodem libro post:

Nec vero hæ sine sorte datæ, sine judice sedes,
Quæsitor Minos urnam movet.

D. Juvenal. sat. 13. in limine:

Exemplo quodcunque malo committitur, ipsi
Displicet authori, prima est hac ultio, quod se
Judice nemo nocens absolvitur, improba quamvis
Gratia fallacis prætoris vicerit urnam.

Valer. Flacc. libro 2. Argonautic. non multum à fine:

- - - sortitaque lethen
Corpora, crudelis scopulis me destinat urna.

Papinius Statius multis in locis lib. 2. syl. 1.

Quicquid habent ortus, finem timet, ibimus omnes,
Ibimus, immensis urnam quatit Æacus umbris.

Lib. 3. syl. 3.

- - - inferna rigidum timet Æacon urna.

Et lib. 8. Thebaid. v. 102.

Crimine non ullo subeo nova fata, nec alma
Sic merui de luce rapi, scit judicis urna
Dictai, verumque potest deprendere Minos.

Et lib. 11. Thebaid. v. 571.

I mecum ad manes, illic quoque pacta reposcam,
Si modo Agenorei stat Gnossia judicis urna.

Q. Horat lib. 2. od. 3.

Omnes eodem cogimur, omnium
Versatur urna, serius, ocyus,
Sors exitura.

Idem lib. 3. od. 1.

Omne capax movet urna nomen.

L. Sen. in Herc. Fur. act. 1. in choro ad finem:

Nulli jusso cessare vacat,
Nulli scriptum proferre diem,
Recipit populos urna citatos.

Et eadem tragœdia act. 3. sc. 2.

Non unus alia sede quæsitor sedens
Judicia trepidis sera sortitur reis.

Et in Agamemnone act. 1. sc. 1.

Quæsitor urna Gnossius versat reos.

Claudian. lib. 2. in Ruffinum in fine:

Tunc animæ, quas ille fero sub jure peremit,
Circumstant, nigrique trahunt ad judicis urnam.

Et lib. 2. de raptu ad finem:

Urna nec incertas versat Minoja sortes.

Quorum omnium poëtarum versus de fabulosis antiquitatis commentis accipiendi sunt, fingebant enim animabus humana corporis morituri mole exutis positos esse apud inferos judices, qui rependerent benefactis æterna præmia, delinquentibus apud superos nunquam finiendos imponerent cruciatus, in ferarum corpora humanos spiritus animasque transferent.

Timæus Locrus libro de animo mundi & natura ad finem. *λέγοιντο δ' ἀναγκαίως καὶ τιμωρίαι ξέναι, ὡς μετενδυομένων τᾶν ψυχᾶν, τῶν μὲν δειλᾶν εἰς γυναικέα ποθ' ὕβριν ἐκδιδόμεσθα, τῶν δὲ μιαιφόνων, ἐς θηρίων σώματα ποτὶ κόλασιν, λάγνων δ' ἐς συῶν ἢ κάπρων μορφάς, κούφων δὲ καὶ μετεώρων ἐς πτηνῶν ἀεροπόρων ἀργῶν δὲ καὶ ἀπρακτῶν, ἀμαθῶντε, καὶ ἀνοητᾶν, ἐς τὰν τῶν ἐνύδρων ἰδέαν. Itaque dicantur necessario pœnæ externæ absurdæque cum animi varia subeant corpora, ignavi & meticulosi in muliebres figuras ad contumeliam prostitutas transferantur, crudeles ac sanguinarii in corpora ferarum ad pœnam, salaces & libidinosi in suum ac aprorum formas, leves & sublimipetæ alitum pennigerorum species, otiosi & inertes, imperiti & amentes in aquatilium figuram.*

Quam opinionem exagitat impie satis, nec ut solet, L. Seneca Consolat. ad Marciam cap. 19. *Cogita nullis defunctum malis affici, illa quæ nobis inferos faciunt terribiles, nullas scimus invenire mortuis tenebras, nec carcerem, nec flumina flagrantia igne, nec oblivionis amnem, nec tribunalia, nec reos in illa libertate tam laxa, nullos iterum tyrannos, luserunt ista poëtæ, & vanis nos agitavere terroribus, mors omnium dolorum & solutio est & finis.* Et concordes inter antiquos plerique. Plato in Phædro in fine. Et lib. 1. de Republ. *μῦθοι περὶ τοῦ ᾅδου*, *fabulæ de inferis.* M. Tull. Orat. in Catilinam 4. pro A. Cluentio, & l. 1. Tuscul. quæst. Callimachus lib. 3. Antholog. citante Dionysio Lambino ad Q. Horatii lib. 1. od. 4.

Jam te premet nox, fabulæque manes.

Contra Pythagoras ac Pythagorei omnes metempsychosin probantes, in hanc opinionem, quantumvis ridiculam ierunt, ut censerent demortuorum animas arbitrio inferni judicis nova ferarum subintrare corpora.

Plotinus in lib. de suo cujusque genio: *Quicunque humanam proprietatem servarunt, iterum & ipsi homines renascuntur, qui autem ad sensum defecerunt, bruta quidem ac stolida animantia redeunt, sed ita tamen, ut qui iram adjecerint, feræ existant, & pro ipsa inter se differentia dissentiant, qui vero libidine & voluptatibus vitam egerint, in salacia & voluptuaria animalia revertantur, quod si nec sensu ipso, nec sensus ulla parte usi fuerint, hi utique omnes plantæ resurgant, quoniam in his vel animus tantum vegetalis fuerit, neque aliud egerint, quam ut in plantas verterentur, qui autem musicis modulis affecti atque deliniti vixerunt, si in cæteris non degenerarint, animalia musica renascuntur, & qui sine ratione civitates atque imperia rexerunt, aquilæ fiunt, nisi & ipsi alia pravitate sint infecti, nam & qui absque sapientia sublimia improbius tractant, cœlumque suspiciunt, in alites commutantur, ad sublimiora semper devolantes, qui virtutem autem civilem assequutus est, homo revertitur, qui minime adeptus, in civile aliquod animal, ut aprum, aut alia hujuscemodi se transformat.*

Huc referendi Simonidis jambi à Stobæo laudati Serm. 71. & Latinitate donati à Georgio Buchanano, qui consulantur, longum enim nimis foret transcribere. Q. Flor. Tertullian. Apolog. cap. 47. *Sic enim poëtæ & philosophi tribunal apud inferos ponunt.* Capite deinde sequenti dogma illud, seu potius delirium vulgatissimum persequitur; *Age jam si qui philosophus affirmet, ut ait Laberius, de sententia Pythagoræ, hominem fieri ex mulo, colubrum ex muliere, & in eam opinionem omnia argumenta eloquii virtute distorserit, nonne consensum movebit, & fidem infiget etiam ab animalibus abstinendi?*

Versus autem, quos ille subindicat, sunt isti licet ab aliis grammaticis parum correcti, imo plerisque in vocibus mutilati:

At audio mala multa etiam ex bonis,
Par illud ut nos olim mutant philosophi,
Et nunc de mulo hominem, de muliere colubrum
Faciant, & ex diversis diversa alia.

Ridiculum foret, quod tritissimum est, narrare, opinionem suam ductis à seipso experimentis probasse, ut quod meminerit se aliquando formam gessisse *Euphorbi, pavonis, Homeri poëtæ, Callidenæ, Alces meretricis.* Ovid. lib. 15. Metamorphos. fab. 3. Petrus Crinitus in poëmatis:

Adde quod is leges, legum oracula novit,
Quæ servanda dedit Samius mysteria vates,

 Cur

Cur etiam plures variato corpore formas
Tratulit, atque idem famosi nominis Alce,
Moxque Melathaos animos, & pectora sumpsit,
Et modo gemmantes ales Junonia pennas
Explicat, & bello ferus induit arma Tyrandes.

D. Auson. epigr. 69.

Pythagora Euphorbi reparas qui semina rerum,
Corporibusque novis das reduces animas.
Dic quis erit Marcus jam fata novissima functus,
Si redeat vitam rursus in aëream?
Non taurus, non mulus erit, non hippocamelus,
Non aper, aut aries, sed scarabæus erit.

Ad istud judicium infernorum commentum allusum à Valerio Flacco Setino lib. Argonaut. 3.

Quippe nec in ventos, nec in ultima solvimur ossa,
Ira manet, duratque dolor, cum deinde tremendi
Ad solium venere Jovis, questuque nefandam
Edocuere necem, patet ollis janua leti,
Atque iterum remeare licet, comes una sororum
Additur, & pariter terras atque aquora lustrant,
Quisque suos sontes, inimicaque pectora pœnis
Implicat, & varia meritos formidine pulsant.

Statius lib. 4. Thebaid. v. 529.

In speculis mors atra sedet, dominique silentis
Adnumerat populos, major supereminet ordo,
Arbiter hos dura versat Gortynius urna
Vera minis poscens, adigitque expromere vitas
Usque retro, & tandem pœnarum lucra fateri.

Recte Placidius Luctatius interpres ibidem loci, *arbiter*, *quasi quæsitor, ex sorte judex legit quos habeat in consilio.* Sed omnium optime suavissimeque Claudianus hanc, post judicum infernorum sententiam, animarum transmigrationem depinxit, cujus versus ob elegantiam, licet longiores adscribam è lib. 2. in Ruffinum ad finem:

——— *quæsitor in alto*
Conspicuus solio pertentat crimina Minos,
Et justis dirimit sontes, quos nolle fateri
Prospicit, ad mala mox transmittit verbera fratris,
Nam juxta Rhadamanthus agit: cum gesta superni
Curriculi, totosque diu prospexerit actus,
Exæquat damnum meritis, & muta ferarum
Cogit vincla pati, truculentos ingerit ursis,
Prædonesque lupis, fallaces vulpibus addit.
At qui desidia semper vinoque gravatus
Indulgens Veneri, voluit torpescere luxu,
Hunc suis immundi fœdos detrudit in artus.
Qui justo plus esse loquax, arcanaque suevit
Prodere piscosas fertur victurus in undas,
Ut nimiam pensent æterna silentia vocem.

Media quoniam antea exposita sunt, superest, ut prima & ultima explicentur, *quæsitorem Minoëm* vocat, imitatus Virgilium l. 6. Æneid. *quæsitor Minos urnam movet*, estque Asconio Pædiano, *quæstionis princeps*, dictusque prætor aut quæstor, quod videlicet in crimina admissa inquirat. Martianus IC. l. 1. ff. ad leg. Cornel de sicar. *Quive magistratus judexve quæstionis, ob capitalem causam pecuniam acceperit, ut publica lege reus fieret.*

Quem locum male à Francisco Accursio intellectum exposuit Guilielmus Budæus Annotationibus in pandectas priorib. Luctatius proxime ante citatus. Cic. pro M. Fontejo non multum à limine; *Quid mihi opus est sapiente judice, quid æquo quæsitore?* l. 2. Cod. Theodos. de postul. *Non idem in eodem negotio quæsitor sit & defensor.* Hoc est, *judicis & adsertoris habeat personam*, ut vetus scholiastes interpretatur. Moschopulo redditur κοιαισίτωρ.

Ammian. lib. 14. *Qui metu sui discriminis anxius, cum accusatores quæsitoresque subdititios sibi consociatos ex iisdem foveis cerneret emergentes, quæ clam palamve agitabantur, occultis Constantium literis edocebat.* Et libro 20. idem; *Quæsitores dederat spectaturos, quas ob res oppidum sit excisum.* Et libro 30. *Errantes vindicavit sempiternæ rigor justitiæ, aliquoties serus, sed scrupulosus quæsitor gestorum recte vel secius.* C. Vellejus Patercul. lib. 2. cap. 45. *Legem tulit, qua Marcum Catonem à republica relegavit, ut is quæstor cum jure prætorio, adjecto etiam quæstore, mitteretur in insulam Cyprum, ad spoliandum regno Ptolemæum.* Aldus Manutius legit, *ut is quæsitor cum jure prætorio, diu enim ante*, inquit, *Cato quæstor fuerat.* Justus Lipsius reponendum censuit, *ut is quæstorius.* Vulgatam lectionem retinet Jacobus Schegkius, sed probo conjecturam Aldi. Ita poëtæ. D. Auson. epistol. 24. ad Paulinum suum:

——— *vel si tibi proditor instat,*
Aut quæsitoris gravior censura veretur,
Occurre ingenio, quo sæpe occulta teguntur.

M. Manilius lib. 5. Astronomic.

Quæsitor scelerum veniet, vindexque reorum,
Qui commissa suis rimabitur argumentis,
In lucemque trahet tacitaque silentia fraude.

Corruptissime ante Josephum Scaligerum legebatur & sine ullo probabili sensu:

——— *tacita licentia fraude.*

Sequitur in Claudiano, loquaces in pisces mutatos, & recte, nam pisces muti, & sine ulla potestate naturali vocem emittendi. Artemidor. lib. 2. Oneirocritic. capite 18. καὶ ἡ γυνὴ ἐν γαστρὶ ἔχουσα, ἰχθὺν εἰ ὑπολάβοι τεκεῖν, ὡς μὲν οἱ παλαιοὶ λέγουσιν, ἄφωνον γεννήσει. *Quod si mulier prægnans se piscem parere somniet, juxta veterum sententiam mutum pariet.* M. Tull. libro 1. ad Quintum fratrem epist. 1. *mutas pecudes* dixit, idem in Aratæis:

Ipse autem labens multis equus ille tuetur
Piscibus.

Depravatum locum facile est restituere uno elemento detracto.

Ipse autem labens mutis equus ille tuetur
Piscibus.

P. Ovid. lib. 3. de Arte:

Quamvis mutus erat, voci favisse putatur
Piscis, Arioniæ fabula nota lyræ.

Et lib. 4. Transformat. fab. 4.

Verterit in tacitos juvenilia corpora pisces.

Ita Nævium in Lycurgo apud Nonium c. 1. num. 29. capiunt, inter eos Ciofanius est:

Ducite eo cum argutis linguis mutas
Quadrupedes.

Quod ridiculum admodum, pisces enim ἄποδες & ob id non *quadrupedes.* Cælius Symposius Ænigm. 12. cujus lemma est, *piscis & flumen:*

Est domus in terris, clara quæ voce resultat,
Ipsa domus resonat, tacitus sed non sonat hospes,
Ambo tamen currunt, hospes simul & domus una.

Sed ad sortitionem judicum intermissam regredior, *poterat reus eos rejicere, quos vel sibi inimicos, vel incommodos fore arbitrabatur.* Asconius Pædianus in 2. Verrinam, & tunc *subsortitio* instituebatur, eodem omnino modo, quo prior sortitio; *Positis in arca judicum nominibus, deinde in urnam conjectis, ut de pluribus numerus necessarius efficeretur.*

Quod si tamen forte datorum judicum aliquis obiisset, non vero ob inimicitias esset à reo rejectus, sorti non erat locus ulterius, sed prætor privata sua authoritate substituebat alium judicem in demortui locum, aut certe à prætore eodem sorte interposita fiebat substitutio. C. Sueton. in Julio cap 41. *Ac ne qui novi cœtus recensionis causa moveri quandoque possent, instituit quotannis in demortuorum locum ex his qui recensiti non essent, subsortitio à prætore fieret.* Cicero loco proxime superius laudato; *Postea quam rejectio judicum facta est, quod & in sortitione istius spem fortuna populi Romani, & in rejiciendis judicibus mea diligentia istorum impudentiam vicerat.*

Paucis deinde interjectis: *Subsortiemur enim in M. Metelli locum.* Idem in Orat. pro Cluentio habita: *Si ex lege subsortitus non erat Junius, idcirco illius damnatione aliquid de Cluentio judicabatur.* Et postea: *Ab isto enim quod ex lege subsortitus judicium non esset.*

Deinde vero post aliqua: *Post paucas dies ex subsortitione sedisset.*

set. Et in Orat. pro Cn. Plancio. *Jam non eos Junius subsortitus est.* Et Act. 3. in Verr. *Alium prætorem cum iis judicibus, quos in horum locum subsortitus est, de re in consilium iturum putasti.* Postea deinde: *Nam de subsortitione illa Juniana judicum nihil dico.* Et Servius adeatur, qui *sortiri* interpretatur, *substituere*, addit deinde, *& est verbum judiciorum, nam subsortiri dicuntur judices, qui occupatorum funguntur officio.* ad v. 72. libro 3. Georgic.

——— sobolem armento sortire quotannis.

In quo non solita diligentia, nam subsortitio non tantum eorum gratia, qui occupati essent, sed & mortuorum, & inimicorum, ut jam expositum. Junius Philargirius doctus Grammaticus eodem Virgilii loco, *sortire*, exponit, *subsortire*, & meo quidem judicio rectissime.

Nec vero Romanis tantum is mos, sed & Græcis, & præsertim Atheniensium legibus receptus. Lucian. Samosatensis Dialogo, cui titulus *δὶς κατηγορούμενος ἢ δικαστήρια. Bis accusatus, seu fora.* Demosthen. Orat. contra Aristogitonem. Quod Solonis inventum fuit ob cujus in republica perniciosum usum vituperatus idem legislator, testante Aristotele libro 2. Politic. cap. ult. Isti plures habebant stationes, nam *φονικὰ, ubi de vita* disceptabatur, & *περὶ δημοτικῶν, ubi civiles causæ* actitabantur: unicuique stationi titulus appendebatur, elemento notatus, ut *α. β. γ.* usque ad *κ.* nam decem tantum erant stationes.

Judices certe & suum & stationis nomen in pugillaribus scriptum habebant, & cum esset judicium instituendum, in forum omnes concedebant, & sortibus in urnam conjectis, qui sortitus erat literam *α.* ibat in eam stationem, quæ ea litera notabatur, cum *β.* educebatur, eam occupabat fori conditionem, atque ita deinceps.

Blepyrus ille apud Aristophanem in concionantibus, & vetus ibidem loci Scholiastes:

τὰ δὲ κληρωτήρια ποῖ τρέψεις; ΠΡ. εἰς τὴν ἀγορὰν καταθήσω,
κᾆτα στήσασα παρ' Ἁρμοδίῳ κληρώσω πάντας ἕως ἂν
εἰδὼς ὁ λαχὼν ἀπίῃ χαίρων ἐν ὁποίῳ γράμματι δειπνεῖ.
καὶ κηρύξει τοὺς ἐκ τοῦ βῆτ' ἐπὶ τὴν στοὰν ἀκολουθεῖν
τὴν βασίλειον δειπνήσοντας.

Vertit Andreas Divus Justinopolitanus non male:

Sorte autem judicia ubi vertes? PR. In forum deponam,
Et postea apud congruum sorte eligam omnes, quousque
Sciens sortitus abeat, gaudens in qua litera cœnet,
Et præco illos ex beta in porticum sequi
Regalem cœnantes.

Denique cap. 29. de pœnis post sententiam irrogandis, quare hic de modo accusandi, & defendendi, condemnandi, absolvendique agam.

Primum præcipuus accusatoris scopus invidiam permovere adversario apud judices, alii adnotarunt ex L. Apulejo libro 3. Milesiar. Sidonio Apollinare lib. 1. epist. 7. *Cum accusatores semipullati nuntios à decemviris operirentur: & ab industria præripuissent reo debitam miserationem sub invidia sordidatorum.* M. Cicerone in Orat. pro Fontejo, & Act. 2. in Verrem, morem concitandæ indignationis idem expressit; *Expulsi rebus omnibus suis, Romam venerunt, sordidati, maxima barba, & capillo.* L. Sen. lib. 10. Controvers. 1. *Sordidatus es, non queror, sed si sordes tuæ invidiam mihi concitant, queror.* Fab. Quintilian. Declamat. 279. *Non vociferatione saltem invidiam facere apud populum conatus.* Et Declamat. 283. *Quis iste est filii habitus, quæ sordes? quid hanc mihi invidiam facis?* C. Petron. in Satyrico: *amolitur Ascyltos invidiam.*

Verum hanc commovendi misericordiam rationem legibus Atheniensium vetitam ait Quintilian. libro 2. Orator. Instit. capite 17. *Et Lacedæmoniorum civitate expulsam eloquentiam, & Athenis quoque, ubi actor movere commiserationem vetabatur.* Et libro 6. ejusdem operis capite 1. *Id sensisse Atticos credo, quia Athenis affectus movere per præconem etiam prohibebatur orator.*

C. Plinius Junior lib. 2. epist. 11. *Respondit Fronto Catius, deprecatusque est ne quid ultra repetundarum legem quæreretur, omniaque actionis suæ vela vir movendarum lachrymarum peritissimus quodam velut vento miserationis implevit.* Moverique solebat commiseratio his potissimum à rebus: *Si reus, in anteacta vita fuit innocens, si benemeritus, si spes in futurum innocenter victuri, & si in aliquo usu futuri, si vel aliis incommodis, vel præsenti periculo, vel pœnitentia videatur satis pœnarum dedisse:* ut Maria Catanæus docuit. Ad illum morem accommodatissime, ut solet, L. Apulejus lib. 10. Milesiar. *Tum demum clamatus introducitur reus, & exemplo Atticæ legis Marciique judicii, causæ patronis denuntiat præco, neque principia dicere, neque miserationem commovere.*

Quidni liceat pulcherrimum è M. Tullio locum transcribere, cum hunc ritum vel solus docere possit? Is ergo 2. Verrina: *Non possum dissimulare judices, timeo, ne C. Verres, propter hanc virtutem eximiam in re militari, omnia quæ fecit impune fecerit, venit enim mihi in mentem in judicio M. Aquillii quantum authoritatis, quantum momenti oratio M. Antonii habere existimata sit, qui ut in dicendo erat non solum sapiens, sed etiam fortis, causa prope perorata, ipse arripuit M. Aquillium, constituitque in conspectu omnium, tunicamque ejus à pectore abscidit, ut cicatrices populus R. judicesque aspicerent, adverso corpore acceptas, simul & de illo vulnere, quod ille in capite ab hostium duce acceperat, multa dixit, eoque adduxit eos qui erant judicaturi, vehementer ut vererentur, ne quem virum fortuna ex hostium telis eripuisset, cum sibi ipse non pepercisset; hic non ad populi laudem, sed ad judicum crudelitatem videretur esse servatus.*

Frequentissimum sane id, nec ullum magis creditum idoneum argumentum promovendis affectibus, ut ex elegantissima illa declamantium vociferatione colligitur apud Petronium in limine Satyrici fragmenti.

Idem Cicero lib. 2. de Oratore: *Quod enim ornamentum, quæ vis, qui animus, quæ dignitas illi oratori defuit, qui in causa peroranda non dubitavit excitare reum consularem, & ejus diloricare tunicam, & judicibus cicatrices adversas senis Imperatoris ostendere?* T. Livius concionem in hunc modum refert 5. Decad. lib. 5. *Ego ter & vicies cum hoste per provocationem pugnavi, ex omnibus quibuscum manum conserui, spolia retuli, insigne corpus honestis cicatricibus adverso corpore acceptis habeo, nudasse se deinde dicitur, & quo quæque bello vulnera accepta essent, retulisse, quæ dum ostentat adapertis forte quæ velanda erant, tumor inguinum risum proximis movit, tum hoc quoque quod ridetis, inquit in equo dies noctesque persedendo habeo, nec magis me ejus, quam cicatricum harum pudet, pœnitetque, quando nunquam mihi impedimento ad rempublicam bene gerendam domi militiaque fuit, ego hoc ferro sæpe vexatum corpus miles adolescentibus militibus ostendi, Galba nitens & integrum denudet.*

Similia pene sunt, quæ Mareschalli Bironii epistola exhibet, dum reus in Regio præsidio damnandus capitis detineretur, vir, deus bone! magnus, nisi maximus esse studuisset. Ita Ulysses Ovidianus lib. 13. Metamorphos. fab. 1.

——— sunt & mihi vulnera, cives,
Ipso pulchra loco, nec vanis credite verbis,
Aspicite, en (vestemque manu deduxit) & hæc sunt
Pectora semper ait vestris exercita curis.

Originem istius legis licet repetere à Pausania in Atticis, apud quem ista fere extant: *Ubi Hyperides oraret pro Phryne, nihilque se proficere intelligeret, quia clarissimum videbatur, quod judices in eam essent daturi calculum, eam in medium adducens, vestes laceravit illius, pectusque nudum ostendit, postea cum Epilogi commiserationem ex conspectu oravit, ut omnes judices in Hypophetis, & Zachori superstitionem induxerit, & cum dimissa hæc fuisset, lex postea lata est, ne quispiam, dum diceretur, accusatum, accusatamve respiciens judicaret.*

Ex ipsius reorum conspectu itaque commiseratio permoveri solita, comam illi demittebant, cinere respergebant, vestem lugubrem induebant, magistratuum insignia, & lætiores cultus ponebant, alibi hoc in opere dictum, ubi de atrata veste, & nigro colore luctibus adhibito disserui. Fortunat. lib. 4. de S. Martino:

——— & longa catena reorum
Accrescente coma.

Promissum hunc crinem, ut dixi, pulvere aspergebant, quo miserabilior species appareret: exempla in sacra pagina pene innumera, libro 2. Reg. cap. 13. & lib. 1. Machabæor. cap. 3. Hierem. cap. 6. Josue cap. 7. Job. cap. 2. in fine. ut omittam hunc lugendi morem Græcis receptum. Homerus lib. 18. Iliad. in limine, neque attinet poëtas laudare in hanc rem, pleni enim sunt:

Stat. l. 6. Thebaid. in principio:

- - - squallentiaque ora
Sparsus, & incultam ferali pulvere barbam.

Idem lib. 3. Thebaid. v. 137.

Canitiem impexam dira tellure volutans.

Claudian. lib. 3. de Raptu:

Tum laceras effusa comas, & pulvere canos
Sordida.

Virgil. lib. 10. Æneid.

Canitiem multo deturpat pulvere.

Et in Ciri idem:

Intonsos multo deturpat pulvere crines.

Accusati apud senatum rei sedebant sub patrono, instituta ad populum provocatione, super eundem collocabantur. declamator ille apud L. Senecam lib. 3. Controvers. 17. de Popilio Lenate Ciceronis interfectore. *Impius es, ingratus es, audeo dicere parricida, respice forum, hic sub Cicerone sedisti, respice rostra, hic supra Ciceronem stetisti.* Quod nescio an ab ullo animadversum.

Quæ condemnationis, quæ ampliationis, quæ denique absolutionis fuerit in hisce capitalibus judiciis nota, ex Asconio Pediano act. 3. in C. Verrem, aliis est observatum, hic tantum *Theta* præfigi sententiæ capitali consuetum animadvertendum, quod & vulgatissimum. Isidor. lib. 1. cap. 20. & cap. 23.

Pseudo-Cornutus ad v. 13. sat. 4. A. Persii. *Judices literam theta apponunt ad eorum nomina, quos supplicio afficiunt, merito,* θῆτα ἀπὸ τοῦ θανάτου, *eo quod quasi habebat telum suum, ideoque quasi triste intelligitur, vel mortis signum, unde quidam ait,*

O merito ante alias infelix litera theta.

D. Auson. epigr. 120.

Miselle doctor, ô tibi sit obscœno,
Tuumque nomen theta sectilis signet.

A. Persius loco laudato:

Et potis es nigrum vitiis præfigere theta.

Sidon. Apollinar. carm. 9.

Isti qui volet exarationi
Districtum bonus applicare theta.

Martial. lib. 7. epigr. 36.

Nosti mortiferum prætoris Castrice signum,
Est operæ pretium discere theta novum.

Scio contrario ritu salutiferam Hebræis fuisse thau notam in sacris literis, Ezechiel cap. 9. & cap. 59. & D. Hieronym. ibidem. Omnia certe reo proniora, nam si paritas sententiarum constitisset, absolvebatur, unde lex illa relata à L. Seneca lib. 3. Controvers. 2. *Parricida æquis sententiis absolutus.* IC. l. *inter pares. ff. de re judicata.* Aristotel. problemat. cap. 13. & cap. 15. causa ex Seneca tragœdo audiatur in Thebaide:

Inclinat animus semper infirmo favens.

Origo ex D. Augustino hæc repetenda est lib. 18. Civit. Dei cap. 26. *Mars apud Athenienses homicidii reus judicantibus duodecim diis, in eo pago, qui postea Areopagus est dictus, sex sententiis absolutus est, ubi enim pares erant sententiæ absolutio condemnationi semper præferebatur.*

Neque poterat lata semel sententia mutari ab eodem judice, aut decretum prolatum. Celsus IC. l. 14. ff. de re judic. *Quod jussit vetuitque prætor, contrario imperio tollere, & repetere potest, licet de sententiis contra. Cum jam sententiæ* (verba sunt L. Apuleji lib. 10. Milesiar.) *pares, cunctorum stylis ad unum sermonem congruentibus, ex more perpetuo in æream urnam conjici deberent, quo semel conditis calculis, cum jam rei fortuna transacta, nihil commutare liceat.* Et pulcherrime idem l. 1. Floridor. in fine: *Præco cum proconsule & ipse tribunal ascendit, & ipse togatus illic videtur, & quidem perdiu stat aut ambulat, aut plerumque contentissime clamitat. Enim vero ipse proconsul moderata voce rarenter & sedens loquitur, & plerumque de tabella legit, quippe præconis vox garrula ministerium est, proconsulis autem tabella sententia est, quæ semel lecta, neque augeri litera una neque autem minui potest, sed utcunque recitata est, ita provinciæ instrumento refertur: excerptum ilico & lectum est, nec revocare illud, nec autem mutare, nec emendare mihi inde quicquam licet.* Exemplo legem hanc confirmare poterit Coriolanus, cujus exilio jam decreto tribunitia intercessio intervenerat, sed frustra. noluit enim senatus prudenter paulo ante sententiam, & cum matura deliberatione latam rescindere. Plutarch. in eo. Allusit C. Plinius junior lib. 6. epist. 13. *Illi quoque enim, qui prius negarant Vareno, quæ petebat, eadem danda, postquam erant data, censuerunt, singulos enim integra re dissentire fas esse, peracta, quod pluribus placuisset, cunctis tuendum.* Ad quem locum eruditissimus senex Claudius Minos videatur.

Quo rite sententia non revocanda edi posset, adhibebantur ritus quidam solennes, primum *ut per partes disquisitio ageretur,* (sic enim legendum apud Plinium l. 29. c. 1. ut me doctissimus senator Tholosas D. Catellius admonuit, ex MS. suo non ut antea *per parietes*) hoc est, ut singula capita criminis objecti discuterentur ne quid temere aut imprudenter committeretur. Deinde quia facilius erat accusare, quam objectum crimen diluere, ideo si actor sex horas habuisset sibi concessas, reus novem sortiebatur. C. Plin. lib. 4. epist. 9. At Cn. Pompejus frænum veluti eloquentiæ injecit, & coarctavit facundiam, ut reus *tres horas, actor duas tantum haberet.* Ascon. Pedian. in Milonianam, quod in funere Germanici disquirendo observatum, C. Tacit. libro 3. Annal.

Horæ istæ posita clepsydra distinguebantur, præsertim posteriori illo ævo, nam primitus umbris solis tempora internoscebant. Aurel. Macrob. lib. 1. Saturnal. cap. 3. quod *solarium* interpretantur nonnulli, sed falso, ut proxime infra. A. Gell. l. 3. cap. 3. Artemid. lib. 3. cap. 67. Auson. in ephemeride. A. Pers. sat. 3. principio:

Quinta dum linea tangitur umbra.

Secundo excogitatæ clepsydræ, ut differit C. Plinius libro 7. cap. 60. de quibus P. Victorius lib. 21. c. 13. Cæl. Rhodigin. lib. 18. c. 39. & peritissime describit Censorinus libello de die Natal. cap. 23. *Deinde aliquanto tempore post P. Cornelius Nasica censor ex aqua fecit horarium, quod & ipsum ex consuetudine noscendi ex sole horas solarium cœptum vocari.* Recte *ex aqua,* ὕδωρ enim *aqua* est, atque inde κλεψύδραν appellant. Sidon. Apollinar. lib. 2. epist. 6. *Per spatia clepsydrarum horarum incrementa servantem probabat.* Et eodem lib. epist. 13. *Cujus ipsa denique spatia vitæ custodiebantur, ut per horarum dispositas clepsydras explicarentur.* Cassiodorus lib. 1. variar. epist. ult. eodem sensu dixit, *momenta horarum constituere.* L. Apul. lib. 1. Apolog. *Possem equidem bono periculo, his dictis contentus perorare, quoniam tamen mihi pro accusationis longitudine largiter aquæ superest, cedo, si videtur, singula consideremus.* Et post eodem lib. *Tu interea, dum legit, aquam sustine.* Deinde vero, *mea licet aqua utare.* Et lib. 2. Apolog. *At tu, licebit, aquam sinas fluere.* C. Plinius junior lib. 2. epist. 11. *Dixi horis pene quinque, nam decem clepsydris, quas spatiosissimas acceperam, sunt additæ quatuor.* Idem l. 6. epist. 2. *Increbuit passim & invaluit consuetudo, binas, vel singulas clepsydras, interdum & dimidias & dandi & petendi.* Et ibidem loci, *paucioribus clepsydris causas præcipitari.* Cic. l. 2. Tusculanar. quæstion. *Cras ergo ad clepsydram, sic enim dicimus, sed tibi hoc video, non posse deberi.* Philetas, Lucianus in piscatore, Synesius in Dione, à P. Colvio adnotati. Et Lucianus quidem in lib. de legenda historia, cujus verba explicat Franciscus Luisinus parerg. lib. 3. capite 39. M. Fab. Quintilian. libro 12. Instit. capite 6. Definit non male Suidas in voce διαμεμετρημένη ἡμέρα, *divisa & dispertita dies.* Ubi sic ille Hieronymo Wolfio interprete. *Mensura quædem aquæ est ad certum diei intervallum fluens, eaque mense Decembri dividebatur, quo maximæ causæ maximisque de rebus agebantur & quidem in tres partes distribuebatur, quarum accusatori una, reo altera, tertia judicibus assignabatur.* Multiplex error, nam neque mense Decembri de maximis causis agebatur, cessante tunc senatu,

C. Sue-

C. Sueton. in Augusto cap. 35. neque de divisione aquæ verum, quam ut admittamus, tamen reus, non unam aquæ partem, ut actor, habebat, sed duas partes propemodum ex lege Pompeji, ut jam paulo supra admonui. Melius idem in voce, ἄλλως ἀναλίσκεις ὕδωρ, *frustra consumis aquam, in eos qui frustra student eloquentiæ, translatum ab iis qui in judiciis ad aquam dicebant.*

Jocose Jupiter ille apud Julianum Cæsarem in Cæsarib. jubet dicere ad μικρὰ τοῦ ὕδατος, *aquæ rationem.* Et eodem in opere post. ἐπὶ τὸ ὀκταβιανὸν τὴν ὑδρίαν ἔφερεν τοῦ Ποσειδῶνος θεράπων, ἐπιμετρῶν αὐτῷ τοῦ ὕδατος ἔλασσον. *Ad Octavianum Neptuni minister clepsydram* (ita ὑδρίαν vertit C. Cantoclarus peritissime) *detulit, eique quam minimum potuit aquæ distribuit.* Cælius Symposius ænigmate 70. lemma est *clepsydra.*

Lex bona dicendi, lex sum quoque dura tacendi,
Jus avidæ linguæ finis sine fine loquendi,
Ipsa fluens dum verba fluunt, ut lingua quiescat.

Martial. lib. 6. epigr. 35.

Septem clepsydras magna tibi voce petenti
Arbiter invitus, Cæciliane, dedit.
At tu multa diu dicis, vitreisque tepentem
Ampullis potas semisupinus aquam.
Ut tandem saties vocemque sitimque, rogamus
Jam de clepsydra, Cæciliane, bibas.

Et lib. 8. epigr. 7. idem:

Hoc agere est causas, hoc dicere, Cinna, diserte,
Horis, Cinna, decem dicere verba novem?
Sed modo clepsydras ingenti voce petisti
Quatuor, ô quantum, Cinna, tacere potes.

Sed quoniam de horis multa jam dicta sunt, quomodo in foro dividerentur, hoc cum poëtis addendum, eas cœli januæ assidere, & solis comites ab iisdem effictas. Aristænet. libro 1. epist. 11. Pindar. Olympicor. od. 4. in limine, & od. 13. Pythior. od. 9. & corruptus idem apud Stobæum Serm. 5. ubi ἀγαθὰ σωτῆρας legitur, sed repone ἀγαθὰς ὥρας, *bonas horas.* Apul. lib. 10. *Gratiæ gratissimæ, Horæ pulcherrimæ.* Luctatius Placidius ad v. 410. lib. 3. Thebaid. Papinianæ:

- - - *Rapidis accurrunt passibus Horæ.*

P. Ovid. lib. 2. Metamorph. fab. 1. in janua cœli, cum sole:

- - - *Positæ spatiis æqualibus Horæ.*

Claudian. in Consul. Olib. & Probini:

- - - *Te variis scribent in floribus Horæ.*

Corrigendus idem libello de laudibus Serenæ:

Ubera prima dabant gremiis redolentibus auræ.

Ex MS. Cujacii omnino est rescribendum, & meus confirmat.

- - - *Gremiis redolentibus Horæ.*

Sed nimis diu rebus obviis immoratum, ad alia jam mihi properandum.

Fuerat etiam nonnihil de *fidicula* hic delibandum, sed urgente typographorum, & operarum importuna diligentia, cogor multa omittere, multa leviter transilire. sic igitur dicitur, *quod fides inveniatur per tormentum*, idemque est *ungula*, quod effodiat. Isidor. Hispalensis lib. 5. Etymologiar. c. 27. consulendi sunt L. Seneca lib. 3. de Ira cap. 3. & cap. 19. Consol. ad Marciam cap. 20. Valer. Maxim. lib. 3. cap. 3. tit. 7. de Theodoro: *Rupit verbera, fidiculas laxavit, solvit eculeum.* Quintilian. lib. 6. cap. 2. C. Sueton. in Tiberio cap. 62. *Excogitavit inter genera cruciatus etiam, ut larga meri potione per fallaciam oneratos, repente veretris deligatis, fidicularum simul, urinæque tormento distenderet.* Idem Quintilianus Declamat. ult. *An tu quæstionem illam fuisse credis, qualis vernilibus corporibus adhibetur? ideo enim eculeos movebam artifex, tenebam fidiculas ratione sævitiæ, ut leviter sedibus suis remota compago per singulos artus membra laxaret.* Valent. Valens, & Gratian. AAA. L. 16. C. de quæstionib. *Decuriones sive ob alienum, sive ob suum debitum, exortes omnino earum volumus esse pœnarum, quas fidiculæ & tormenta constituunt, quod quidem capitale judici erit, si in contumeliam ordinis exitiumque temetur.* Ejusdem Valentis rescriptum extat l. 4. C. ad leg. Jul. Majestat. *Nullus omnino, cui inconsultis ac nescientibus nobis, fidicularum tormenta inferuntur, militiæ, aut generis, vel dignitatis defensione uti prohibeatur.* Thomas Segetus civis meus, & vir eximiæ literaturæ, figuram ejus nuper edendam curavit, & medici Hippocratis scamno assimilant, Andreas à Cruce Venetus, Oribasius lib. de Medicamentis c. 35. Cornel. Celsus lib. 8. c. 20. Martial. lib. 5. epigr. 52.

Exprimere, Rufe, fidiculæ licet cogant,
Ave Latinum, χαῖρε non potest Græcum.

Aurel. Prudent. lib. περὶ στεφαν. in Romano Martyre:

Costas bisulcis exsecandas ungulis.

Et ibidem loci:

Non ungularum tanta vis fodit latus.

ROMANARUM ANTIQUITATUM

LIBER DECIMUS.

DE MILITIA.

Pervenimus in instituta reipublicæ Romanæ descriptione ad rem militarem, *cujus cognitio quantum prosit omnibus iis, qui in veterum scriptis versantur, non opus est, ut ipse multis verbis hoc loco explicem: cum id fecerint eruditione multa præditi aliquot viri: ita, ut si iis quædam addere velim, actum agere videar. Quare qui pluribus de ea re instrui volent, eos remitto ad illa, quæ hactenus edita sunt, clarissimorum virorum scripta. Ego vero antequam descriptionem & explicationem* militiæ Romanæ *ordiar, de duobus lectorem benevolum monebo. Primum* de scriptoribus, *qui aliquid* de re militari *in lucem dederunt, quorumque testimoniis usus sum: deinde* de ordine, *quo hanc materiam explicavi. Ac de* scriptoribus *quidem* rei militaris *ut primum dicam, quotus quisque est, qui non audierit sæpenumero citari* Flavii Vegetii Renati *libros: quos tamen pauci legunt, cum propter exemplarium raritatem, tum etiam propter errorum, qui in eos irrepserunt, & mendorum copiam, quæ utinam aliquis aliquando adhibitis vetustis libris erunçaret, profecto non parum gratiæ apud omnes humaniorum literarum amantes esset initurus: de quo quidem non ita pridem spem fecit* Ludovicus Carrio *J. C. in suis antiquarum lectionum commentariis: cujus voti religione ut sese solvat, sibique studiosum gregem hoc labore demereatur, ipsum communi omnium antiquitatis amantium nomine vehementer etiam atque etiam rogo.* Vegetio *addi solent ea, quæ* Modestus *de re militari &* Ælianus *de aciebus instruendis scripserunt, qui & ipsi libri multis mendis scatent. De* Catonis, Cincii, *& aliorum vetustiorum monumentis de hac eadem materia, quæ temporum injuria interierunt, nihil dicam. Edidit aliquot* de re militari commentarios *non indiligenter scriptos vir clarissimus* Robertus Valturius, *qui tamen mihi visi non sunt. Ego quæ in hoc libro de* militia Romana *in medium attuli, omnia desumpsi ex rerum Romanarum scriptoribus,* Livio, Dionysio, Plutarcho, Cæsare, *& ex sexti libri* Polybii fragmentis; *in quo libro vir ille diligentissimus potissimam* reipublicæ Romanæ *partem sibi sumpsit describendam, & explicandam: qui liber utinam aliquando integer in lucem ederetur. Adhibui præter eos, quos dixi, historicos, nonnunquam in consilium veteres Grammaticos,* Varronem, Festum Pompejum, Nonium Marcellum, Agellium, *item* Plinium, *& ex recentioribus* Petri Rami *librum de militia* C. Julii Cæsaris, Lazari Baysii *J. C. &* Lilii Gyraldi *de re nautica libro, atque viri omnium optime de antiquitate meriti,* Car. Sigonii *de antiquo jure civium Romanorum & jure provinciarum commentaria, ex quibus etiam, si quæ forte hic desiderabuntur, studiosi petent. Atque tantum de* scriptoribus.

De ordine *jam dicam, quem in hoc libro observavi talem, ut primum generalia quædam de* bello indicendo, fœderibus feriendis, *atque* delectu faciendo *notarim, tum* exercitum Romanum, *ex legionibus & auxiliis constituerim, partes singulas,* duces, magistratus, *militum ordines, eorumque arma explicarim, aciem instruxerim: inde ad* oppugnationes locorum *clausorum, &* prælia navalia *venerim: quibus explicatis, de animadversione in de-*

devictos hostes, & milites officii sui parum memores: contra vero de præmiis *& militum fortiter rem gerentium, & ipsorum etiam Imperatorum dixi, atque tandem exercitum dimisi. Hæc præfari volui, benevole lector, tum instituti mei tenendi causa, tum ut tu scires quid in hoc libro expectandum esset; quod meum studium, ut boni consulas rogo. Incipiemus igitur* rem militarem Romanorum *considerare, initio facto ab antiquo bellorum indicendorum ritu.*

AD LIBRUM X. PARALIPOMENA.

Qui rem bellicam scriptis suis extulerunt libris de ea editis, de ætate militari, & stipendiis, numero annorum, quibus militabatur, emeritum, & præmium, de vestitu nonnulla, de cinctu, cingulo, & balteo, duces exemplo tyrones erudiunt.

Qualis fuerit veterum in castris disciplina, & antiqui scriptores luculenter, & critici laboriose expedierunt. Nomina celebriorum apponam. Adamus Junghans, Ælianus Sophista *de militaribus ordinibus instruendis more Græcorum*, Æneas in bibliotheca Vaticana, & nuper opera Isaci Casauboni cum Polybio excusus diligentissime, Africanus adhuc MS. in eadem bibliotheca Vaticana, cui operi titulum fecit *Costes*, Hadrianus Junius in epistola libris animadversorum præfixa, Andreas Janus Lascaris *de militia Romanorum, & imprimis castrametatione ex Polybio*, Anonymi libellus Gallicus, *de vero scopo, ad quem tendere debent omnes honestatis amantes, & de præda, ejusque recto usu*, Anselmus Stækelius edidit librum, cui titulum indidit *enchiridion strategematicon*, Apollodori *Poliorcetica*, & Athenæi liber *de armaturis*. Manuscripti extant, Belisarius Aquivivus Neritinorum dux libellum edidit non contemnendum *de re militari & singulari certamine*, Bernardinus de Ascalante, Bernardinus de Mendoza, Bernardinus Rochæi, Bitonis *fabrica bellicorum instrumentorum* MS. in quibusdam Italiæ bibliothecis, Claudius Coteræus *de jure militari, & de officio imperatoris*, Constantinus Imperator Constantinopolitanus *de instruendis aciebus* MS. Viennæ in bibliotheca Imperat. Constantinus Porphyrogenetes de *thematibus sive agminibus militaribus*, Cornazanus septem libros metricis legibus *de re militari* scripsit, Darius Attendulus *de duello*, Dionysius Longinus *de aciebus bellicis*, Dominicus Cyllenius, Flavii Renati Vegetii *Epitome institutorum rei militaris*, Franciscus Petrarcha *de officio Imperatoris*, Fr. de Valde Hispanus, Henricus Ranzovius, Hieron. Alexandrinus *de telorum fabrica*, hunc alii Ctesibium appellant, Hieronymus Catanæus, Hygenus, seu ut aliis placet, Hegenus, quem cognomento *Grammaticum* vocant, *de munitionibus castrorum*, ut legitur in catalogo Scipionis Terti librorum MSS. veterum, Jacobus Acontius, sunt & Jacobi Lauteri libri duo *de modo substituendi terrena munimenta ad Urbes atque oppida, cæteraque loca omnia, quibus aditus hosti præcludatur*, Jacobus Purliliarum comes, Joan. Baptistæ Goinæi, *paradoxum quod studia literarum nobiliora sint rei militaris peritia*. Joan. Genesius Sepulveda *de honestate rei militaris*, sub forma dialogi, cui titulus, *Democrates*, Joan. Lauterbachius *de armis & literis*, sive, ut barbaris ipsius verbis utar, *de præcedentia doctoris & militis*, Joannis Surgeli *enchiridion militare*, Julius Ferretus, Julii Frontini *strategematicon*, sed & alios *de re militari* libros scripsisse, ipse non obscure subindicat in præfatione strategematon, atque hic ille idem est, qui sub Nerva floruit, & clarum ex libris de aquæ ductibus & Ælianus confirmat præfat. libelli de instruendis aciebus, forte & ille quem Tacit. lib. 4. historiar. *prætorem facit Urbanum*, sed ulterius disquirendum, Justus Lipsius *de militia Romana*, ejusdem *poliorceticon*, sive *de machinis, tormentis, & telis* lib. 5. Lazarus de Schuvendi, Longæus, Laurus Gargerius *de Castellano, & Imperatore exercitus, & bello*, Leo Imperator *de bellico apparatu*, fertur & ejusdem liber MS. Romæ asservari in bibliotheca Vaticana *de re militari*, & ejusdem insuper *strategemata Romanorum & Græcorum per capita*, item ejusdem est *de pugnis nocturnis* MS. Florentiæ, ejusdem denique τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν MS. in Regia Christianissimi principis bibliotheca, Leonardus Fortius *cum imaginibus variorum instrumentorum bellicorum* metrice lingua Græca vulgari, Leonardus Frousperger *de universo jure & re militari Germanorum nostri temporis*. Extat ejusdem *disquisitio rei militaris secundum scripturas sanctas*, Cornelius Celsus, Veget. lib. 1. cap. 8. eum citat, Raphaël Volaterranus Commentar. lib. 14. *Cornelius Celsus de arte Rhetorica, de re militari, deque medicina libros conscripsit, verum ad nos tantum pervenit ejus medicina, oratorio modo conscripta*. Scripsit & Macer IC. *de re militari*, cujus *primus liber* laudatur in epigraphe *l. 12. ff. de re milit.* qua ex lege constat Augustum principem *disciplinam militarem* edidisse, è qua fragmentum ibidem citatur, Marcus Mantua *de privilegiis militaribus*, Mauricius Imperator, Michaël Ambrosianus, Modestus de *vocabulis rei militaris*, Nicephori Regis liber περὶ μηχανημάτων, & *de excursione*, Nicephori Imperatoris *de eventibus & casibus bellicis, aliisque strategematibus, & rebus bellicis*, MS. Viennæ in biblioth. Imper. Nicolaus Machiavellus lib. 7. *militaris artis præcepta* inclusit, De la Noüe Gallus nonnulla vernacula lingua huc spectantia edidit, quæ Latino jure donavit quidam, inscripsitque *discursus*, quem in rebus fidei multa mentientem reprehendit Antonius Possevinus, vir literatissimus, & parum exactæ disciplinæ fuisse callentem ostendit in libro elegantissimo ejusdem tituli & materiæ Franciscus Despinay Sanlucius summus castrorum Gallicorum præfectus, qui, quod paucis ducibus concessum, utramque Palladem, literatura mansuetiori, & bellica virtute incomparabilis conjunxerat; cujus raptum, licet Rex, propriis doloribus invictus, defleverit, tamen æquiori animo tolerat Gallia, quod Timoleontem filium paternæ virtutis; non modò honorum successorem videat. Onosander Platonicus MS. in biblioth. Vatic. forte idem cum eo, quem Latinitate donavit Joachimus Camerarius. Extat certe ejusdem liber *de optimo imperatore, ejusque officio*, Orbicii *lucubratiuncula de nominibus ordinum militarium*, Paternus, cujus fragmentum *l. 7. 12. 15. ff. de re militari* citatur, & *l. ult. ff. de jure immunitat.* hic cognomento *Terruntenus*, aliis *Tarrutinus* dicitur, uti ex epigraphe apparet præfixa pandectis Florentinis, ubi inter ICtos nomen ipsius reperitur, Æl. Lampr. in vita Commodi. *Quadratum & Lucillam crudelis vita Commodi compulit ad ejus internecionem consilia inire, non sine præfecti prætorio Tarrutini Paterni consilio.* Petrinus Bellus, Petrus Ramus *de militia Cæsaris*, Philippi ducis Clivensis *Institutio omnium Græcorum bellandi*, MS. in biblioth. Imperatoria, Polyænus *libros octo strategematum* reliquit, Reinhardus senior comes Solmensis *de re militari veterum Germanorum*, Robertus Valturius *cum picturis bellicis de re militari*, Sonchus de Londoano Hispanus, Theodoricus Adamæus *de insula Rhodo, & militarium ordinum institutione*, celebratur & Tilemanni Brealæi *miles Christianus*, Zacharias Lechmerus, vel ut aliis videtur, Locksnerus, *de triangularibus vel quadrangularibus aciebus militaribus*, atque isti quidem de re militari.

Præterea de pace & bello, (unde non levis huc accedit cognitio) scripserunt varii. Barnardini Mendozæ *theorica & practica de bello*, Fabii Albergatri *tractatus de modo reducendi inimicitias privatas ad pacem*, Franciscus Arias *de belli justitia injustitiave*, Jodocus Clichtoveus, Julius Ferrerus *de belli Aquatici præceptis legitimis*, Leo Imperator *de bellico apparatu*, Ludovici Regii *exhortatio ad pacem & concordiam*, Petrus Bizarrus.

De

De bombardis juxta ac bombardarum usu curiose verius quam docte prodiderunt Eugenius Gentilinus, Fr. Joachimus Brechtel, Nicolaus Tartalea, Cato Censorius de disciplina militari, qua sola vincunt exercitus, volumen ediderat. Veget. lib. 1. cap. 8. Festus & Nonius citant, & Servius ad lib. 2. Georg. scripsit idem de *tribunis militum*, Nonius in voce *proletarii*, & *de præda militibus dividenda*. Nonius in voce *site*. Gell. lib. 11. cap. 18. & *de præda in publicum referenda orationem* idem pronuntiavit. Priscian. libro septimo in fine. De telis præter Lipsium lib. 5. de militia Romana, & Heronem libro quinto de arte militari, Philo MS. in bibliotheca Regia Gall. denique nec gladiatoria suis caruit scriptoribus, qui eam illustrarent; inter quos, quantum reminiscor, præcipui sunt fere isti, Joachimus Major, Joan. Alexander Brassicanus *de armis*, quem citat Wolfgangus Lazius, I. Lipsius in Saturnalibus, Pet. Fabri *Agonistica*, seu *Athletica*. Ex quibus omnibus non est difficile plenissimam rerum militarium cognitionem, sive veterum spectemus disciplinam, sive recentium consuetudinem consideremus, deducere, itaque quo levior sit labor, te ad eos lector, remitto, pauca percursurus, ut saltem symbolam meam contulisse videar.

De tyronum exercitiis & præfectis, doctoribus, seu magistris, dixi in hoc opere supra l. 5. c. 25. de ætate, qua tyrones in castra concedebant, exuta scilicet toga puerili, & assumpta virili, seu libera, quo modo id fieret disserui plenissime ejusdem libri cap. 32. de ritu bellum indicendi, repete etiam ex me supra lib. 3. cap. 21. de vestitu etiam supra laudato c. 32. & mox infra plura. de ætate insuper certum ab anno 17. hoc est primo post prætextam positam, militiæ adscriptos juvenes, debuisseque permanere usque ad annos viginti quinque sequentes continuos, quod illi, qui de iis scripserunt rebus, *stipendia* vocant. Servius Honoratus Maurus ad lib. 7. v. 614. *Ipse vocat pugnas, completa stipendia, id est, militiæ tempora.* Et ad illud l. 2. Æneid. Idem Servius:

Fas mihi Græcorum sacrata resolvere jura.

Et hi sunt qui habent plenam militiam, nam & vigintiquinque annis tenentur. Alii ad quadragesimum sextum ætatis annum extendunt vacationem, unde formula exauthorandorum, *tu minor quadraginta sex annis?* Liv. 5. Dec. l. 3. Polyb. l. 6 distinguit, *peditem, nisi necessitate reip. non posse cogi ultra 46. annum, equitem ultra decem stipendia.* At Suidas *vigesimum annum* simpliciter præfinit in voce βετερ... M. Quintil. declamat. 258. *Eo tempore fortiter feci, quo cogi non possum, ut militarem*, adimpletis videlicet stipendii constituti, aut militiæ annis. de principio ætatis militaris, quod decimus septimus fuerit, T. Livius 3. Dec. lib. 2. *Dictator ex authoritate patrum dictus M. Junius, & Titus Sempronius magister equitum, delectu edito minores ab annis septemdecim, & prætextatos quosdam adscribunt.* Et expressius multo ejusdem Dec. l. 5. in limine. *Consules cum ægre delectum conficerent, quod inopia juniorum non facile in utrumque, ut & nova urbana legiones, & supplementum veteribus scriberetur, sufficiebat: Senatus absistere eos ab incapto vetuit, & triumviros binos creari jussit, alteros qui citra, alteros qui ultra quinquagesimum lapidem in plateis forisque, & in conciliabulis omnem copiam ingenuorum inspicerent, etiamsi nondum militari ætate essent, milites facerent, si modo roboris satis ad ferenda arma habere viderentur, tribuni plebis, si ita iis videretur, ad populum ferrent, ut qui minores septem & decem annis sacramento dixissent, iis perinde stipendia procederent, ac si septem & viginti annorum, aut majores, facti milites essent.* Diserte ille ætatem militi legendo legitimam, aut stipendium merendi facit decimum septimum annum, à quo quot anni essent, tot stipendia numerarentur. de quibus elegantissime Silius Italic. lib. 2.

Pubescit castris miles, galeaque teruntur
Nondum signata flava lanugine malæ,
Nec requies ævi nata, exanguesque merendo
Stant prima inter signa senes, letumque lacessunt.

Lapides meminerunt, quorum unus Moguntiæ ita habet, apud Wolfgangum Lazium lib. 5. Comment. reip. Rom. cap. 28.

C. JULIO. FLAVIANO. CORNICULARIO. LEG. XXII. P. P. P. F. STIPENDIORUM. XVII. QUI. VIXIT. ANN. XXXV. MENSIB. XI. DIEB. XXV. COCCIA. CHRYSIS. CONJUGI. INCOMPARABILIS. PIETATIS. S. F. C.

Alter ibidem loci:

CAJUS. VALERIUS. CI. CLANDESSA. VA. MIL. LEG. III. ADIUTRIC. ANNIS. XXV. STIPEND. VIII. H. S. E. D. M. V.

Tertius Romanus est, in quo diserte militaris ætatis supputatio memoratur, ita enim se habet:

M. AUREL. ANTONIN. MIL. LEG. XIII. GEM. VIV. AN. XXII. MENSIB. XI. DIES. II. MILITAVIT. ANN. V. LIBRAR. AURELIUS. MARCIANUS. ET. VALENTIN. FILIO. PIENTISSIMO.

Scio nihilominus non semper annos, sed & pecuniam erogatam reipublicæ nomine, per stipendia designari. M. Varro lib. 4. L. L. *stipendium à stipe, quod stipem as dicerent*, & ex illo Isidor. Et lib. 16. cap. 17. ita intelligendi authores. D. Juvenal. sat. 16. in fine. & Joan. Britannicus ibidem:

Signorum comitem, castrorumque æra merentem.

Ut ICtos omittam l. 16. §. ult. ff de castr. pecul. l. 26. ff. de excusat. tutor. l. 18. ff. de jure fisci. l. 23. §. ult. ff. ad municip. l. 15. C. ad leg. Jul. de adult. M. Lucan. lib. 6. Pharsal. v. 144.

Scæva viro nomen, castrorum in plebe merebat,
Ante feras Rhodani gentes.

M. Plaut. Bacchidibus Sc. 1.

Ab isthoc milite, ut ubi emeritum sibi sit, se ut revehat domum.

Idem in Milite glorioso Sc. 1.

Militibus dinumerem stipendium.

Allusit P. Ovidius lib. 1. Amor. eleg. 9. molliter, ut solet:

Impulit ignavum formosa cura puellæ,
Jussit & in castris æra merere suis.

Ejusdem libri elegia sequenti:

Nec Venus apta feris, Veneris nec filius armis,
Nec decet imbelles æra merere deos.

Et lib. 2. Amor. eleg. 9.

Me quoque qui toties merui sub amore puellæ,
Defunctum placide vivere tempus erat.

Quanta autem stipendiis militaribus summa impenderetur, discusserunt viri eruditi ad Suetonii Domitianum cap. 7. *Addidit & quartum stipendium militi aureos ternos.* Zonaram à Levino Torrentio laudatum consule, & eundem vide ad Julium Suetonii cap. 26. neque contemnendus est Titi Livii locus è Decad. 1. lib. 4. *Postremo indicto jam tributo, edixerunt etiam tribuni, auxilio se futuros, si quis in militare stipendium tributum non contulisset, patres bene cœptam rem perseverantes tueri, conferre ipsi primi, & quia nondum argentum signatum erat, æs grave plaustris quidam ad ærarium convehentes speciosam etiam collationem faciebant.* Dabatur itaque ex ærario publico hæc pecunia militibus distribuenda, aut ex fisco principis. Æl. Spartian. in Severo: *Denique militibus tantum stipendium, quantum nemo principum dedit.* Et paucis interjectis deinde: *Post hoc dato stipendio cumulatiore militibus*: Sed quæ stipendii hujus summa, aut modus? variis certe reipublicæ temporibus modo augeri, modo diminui solere ex historica constat lectione, prout vel locuples, vel penuria civitas laborabat pro cujusque Imperatoris erga milites studio, captandoque militarium animorum blanda largitione effectu. Nam *Cæsar militibus* (verba sunt Suetonii cap. 46.) *stipendium in perpetuum duplicavit*, Augustus vero *ampliavit*, idem Suet. cap. 49. quantum conferretur disces ex C. Tacito lib. 1. Annal. ubi Pannonici exercitus seditiosa concione permoventur; *Enimvero militiam ipsam gravem, infructuosam denis in diem assibus corpus & animam æstimari.* Et post eodem libro: *Responsum est à concione mandata esse Clementi centurioni, quæ perferret. Is orditur de missione à sexdecim annis, de præmiis finitæ militiæ ut denarius diurnum stipendium foret.* Quem posteriorem locum pertractat Marcellus Donatus Ponzanus Dilucidation. pag. 788. priorem examinat Godescalcus Stewechius ad Vegetium lib. 2. c. 19. licet non semper pecuniæ stipendii nomine conferretur. Incertus author de rebus bellicis sub

sub Theodosio: *Æris materia, quæ copia vilior erat, ad donaria militaria, & varia populorum commercia signabatur.* Sed vel panis interdum, ut hoc in opere supra à me relatum memini, vel obsonium, vetere glossario teste, *stipendium* ὀψώνιον στρατιωτικὸν, *obsonium militare.* & lib. 2. Polybius obsonii vocabulo pro stipendio utitur. Quam rem discusserunt sagaciter I. Lipsius l. 2. Elect. Carolus Sigon. de antiquo jure civium Rom. Joannes Stadius ad L. Florum, Andr. Tiraquel. ad Alexandrum Neapolitanum lib. 6. cap. 22. genial. dier.

Vocabatur & *emeritum* quod veteranis militibus persolvebatur stipendium, licet *præmium* cum *emerito* confuderint, sed male. Nam Paulus IC. l. *qui excubias*, & Menander IC. l. *non omnes ff. de re milit.* distinguunt, ut suspicer emeritum in agrorum possessionem positum, præmium in pecunia consistere. Sueton in Augusto c. 13. *Veteranos in Italiam reducendos, & municipalibus agris collocandos censuisset.* M. Lucan. lib. 7. Pharsal.

- - - Emerito faciat vos Marte colonos.

Ovid. lib. 2. Amor. eleg. 9.

Fessus in acceptos miles deducitur agros.

Luctatius Placidius Grammaticus notat ad v. 336. lib. 1. Theb. Statianæ:

- - - Per emeriti surgens confinia Phœbi.

C. Sidon. Apoll. l. 5. epist. 5. legatur, rursusque l. 6. epist. 1. Sueton in Augusto cap. 24. *Decimam legionem cum ignominia totam dimisit, contumacius parentem, item alias immodeste missionem postulantes, citra commoda emeritorum præmiorum exauthoravit.* Rescribendum omnino, *citra commoda meritorum & præmiorum.* Modestinus IC. l. 3. ff de re milit. *Si expleto tempore militiæ redeat, ut veteranus restituetur, & emerita accipiet.* Sed apertius multo Arrius Menander ad correctionem nostram (quam nescio cur non admittat Lipsius) L. 5. §. fin. ff. eod. *Si post multum temporis redit, qui ab hostibus captus est, & captum eum, non transfugisse constiterit, ut veteranus erit restituendus, & præmia & emeritum capiet.* Addendus Dio Coccejanus l. 54. Claudianus allusit in Consulatu Theodori in principio:

Te quoque Naturæ sacris mundique vocantem,
Emeritum tridem, desudatisque remotum
Judiciis, eadem rursus complexa potestas
Evehit.

Dicuntur & commoda eodem significatu, M. Tull. Phil. 12. in fine. *Multa enim falsa de me audierunt veterani, multa ad eos improbi detulerunt, quorum commoda, ut vos optimi testes estis, semper ego sententia, authoritate, ratione firmavi.* Suet. in Vitellio cap. 15. *Delectum ea conditione in Urbe egit, ut voluntariis non modo missionem post victoriam, sed etiam veteranorum, justaque militiæ commoda polliceretur.* Idem in Augusto c. 49. *Quicquid ubique militum esset ad certam stipendiorum præmiorumque formulam adstrinxit, definitis pro gradu cujusque & temporibus militiæ, & commodis missionum, ne aut ætate aut inopia sollicitari ad res novas possent.* Et in Calig. cap. 44. *Cæterorum increpita cupiditate commoda emeritæ militiæ ad sexcentorum millium summam recidit.* Legit Lipsius ad lib. 1. Annal. Taciti, *ad sex millium summam*, rectissime.

P. Ovid. lib. 1. de Arte Amandi:

Romule militibus scisti dare commoda solis,
Hæc mihi si dederis commoda, miles ero.

Ad vestitum promoveo stylum, quem non ultimam fuisse exercitibus in officio retinendis curam & imperatoribus sollicitudinem constat, quum publicis è fisco principum sumptibus daretur, adi ad Codicem Theodosianum l. 7. tit. 6. & Codicem Justinianum lib. 12. tit. 39. & Legem 1. & legem 6. C. de erogat. milit. annonæ. Non sum ignarus, diducta è stipendio consueto summa vestem hanc publicitus concessam: C. Tac lib. 1. Annal. in Percennii seditiosi concione: *Denis in diem assibus corpus & animam æstimari, hinc vestem, arma, tentoria, hinc sævitiam centurionum, & munerum vacationem redimi.* Quod tamen Gracchus lata lege caverat, scilicet ne quicquam stipendii deduceretur, pro veste militi concessa. Plutarch. in vita ipsius. & de antiquo illo ritu censeo intelligendum Flavium Renatum Vegetium l. 2. Rei Milit. c. 19. *Siquidem incongruum videretur, imperatoris militem qui veste & annona publica pascebatur, utilitatibus vacare privatis.* Observatum autem, ut culti incederent, neque vestes laceras, aut sordidas gestarent milites. Idem Veget. eodem libro cap. 12. *Miles veste nitidus, armis bene munitus ac fulgens.* Quod præceptum fuit ab Avidio Cassio. Æl. Spartian. in eo. Hic ille idem; *Præpositus Syriacis legionibus, luxuria diffluentibus, arma singulorum septimo quoque die inspexit, vestimenta, calceamenta quoque & ocreas.* Vulcatius Gallicanus in vita ipsius. Maximus legioni tironum ab imperatore Alexandro Severo præfectus; *jussit eam quinta quaque die decurrere, simulachra bellorum agere, gladios, loricas, galeas, scuta, tunicas & calceamenta inspexit.* Julii Capitolini sunt verba in Maximinis & multa talia exempla.

Possem hic de vestimentis militaribus sigillatim differere, sed præoccuparunt alii. Et *sagum* quidem bellicum fuisse indumentum docuere, ut alios prætercam, Helenius Acron, & Porphyrion Grammatici ad Horatii l. Epod. od. 9. *lugubre mutavit sagum.* Manifeste ad discrimen M. Cicero Philip. 14. *Ad saga ire, & redire ad togas.* Erat autem, *trabeatum, virgatum, aureum, purpureum, candidum, fibulatorium, & russeum*, ut disquirit Wolfgangus Lazius Comment. reip. Rom. 8. c. 9. quem vide. Sil. Italic. lib. ult.

- - - Sagulo circumvolitare rubenti
Lictorem.

Chlamys in militari vestitu quæ vel *picta*, vel *purpurea*, vel *pura*, vel *imperatoria*, vel *limbata*, vel *mantuelis*, vel *hirta*, vel denique *sagochlamys*, quod gregariorum fuit militum. Trebell. Pollio in Claudio. Lazius ejusdem libri capite sequenti. Stat. lib. 1. syl. 1.

- - - It tergo demissa chlamys.

Corripp. lib. 1. num. 4.

Cæsareos humeros ardenti murice texit
Circumfusa chlamys.

Paludamentum castrensis etiam vestis. Isidorus, uti de aliis, lib. 19. Etymolog. c. 24. C. Sallust. lib. 3. Historiar. *Lentulus duplici acie locum editum multo sanguine suorum defensus, postquam ex sarcinis, paludamenta adstari, & delecta cohortes intelligi cœpere.* Herodian. l. 3. de Septimio Aug. P. Aurelius in Caligula: *Indutus aureo paludamento, curru bijugo decurrit.* Lazius ibidem. Claudian. de 6. Honorii consulatu:

- - - Agnoscent proceres, habituque Gabino
Principis, & ducibus circumstipata togatis,
Jure paludatæ jam curia militat aulæ

Lacerna & militum gestamen. Laxius, ut videtur, quod armis superindui posset, dixi supra hoc opere. Pseudocornutus ad v. 68. sat. 1. A. Persii:

Scis comitem horridulum trita donare lacerna.

Eodem numero dixit D. Juvenalis:

- - - Horrenti tunicam non reddere servo.

Erant autem variæ ejus species, vel enim *candida* appellabatur, vel *pinguis*, vel *muliebris*, vel *pauperum*, quam forte birrum vocare possumus, de quo superius vide, quæ in hoc opere dixi. denique & *Tyria* celebratur. Lamprid in Alexandro: *Lacernam coccineam accipiebat.* Laz. ibid. Martial. lib. 2. epigr. 20.

Quaque Tyron toties epotavere lacerna.

Et lib. 2. epigr. 29.

Emit lacernas millibus decem Bassus
Tyrias, coloris optimi.

Penula in militari indumento numerabatur, præsertim ad pluviam arcendam. Q. Florens Tertullian. l. de Corona Militis in limine: *O militem in Deo gloriosum, suffragia exinde & res apud acta. Ibidem gravissimas penulas posuit revelari auspicatus, speculatoriam morosissimam pedibus absolvit, terra arcta insistere incipiens, gladium nec dominicæ defensionis necessarium reddidit, laurea & de manu claruit, & nunc russatus sanguine suo, spe calceatus, de Euangelii paratura succinctus, acutiore verbo Dei, totus de Apostolo armatus, & de martyrii candida laurea melius coronatus donativum Christi in carcere expectat.* Eruditissimus Jacobus Pamelius ibidem. Legitur autem illa multiplici differentia, est enim *picta*, est *oratoria*, est *popularis*, est *mulonia*, est *funebris*, est *fœminea*, est *gausapina*, est *scortea*, est denique & *illyriciana*,

Trebell. Pollio in Claudio Cæsare: *Singiliones Dalmatenses decem, chlamydem Dardanicam mantuelem unam, penulam Illyricianam unam.* Laz. ibid. consulantur viri docti ad Q. Horat. l. 1. epist. 11.

Penula solstitio, campestre nivalibus horis.

Britannicus ad Juvenal. sat. 5. v. 78.

- - - *Fremeret sæva cum grandine vernus*
Jupiter, & multo stillaret penula nimbo.

Martial. lib. 1. epigr. 104.

Sordidior multo post hoc toga, penula pejor.

De calceamentis militantium, quære dicta à me supra hoc opere lib. 5. cap. 36.

De *campestri*, *bracca*, *subarmali*, Laz. eodem loco. *Caligæ*, præterea frequenti in usu, quæ vel *spiculatoriæ*, vel *clavatæ*, vel *fasciatæ*, vel *gemmatæ*, vel *sacerdotales*, de quibus Grammatici, Critici, & historici passim, neque pueruli ignorant. Unicus lapis addendus, cujus hoc fragmentum apponere libuit:

C. OPPIO. C.F.V. BASSO. P. P.P. C. PR. I. D. AUG. LEG. IV. FL. FEL. ET. LEG. II. TR. FORT. EVOC. AUG. AB. ACT. FORIBUS. PR. PR. MILIT. COH. II. PR. ET. COH. XIII. ET. XIV. URBAN. OMNIBUS. OFFIC. IN. CALIGA. FUNCTO. CENTURIONES. LEG. II. TRAJANÆ. FORTIS.

Cingula non modo militum gestamina, sed & nota, sine quibus nemo militaribus dignus ordinibus censebatur, quippe eis inserti gladii gestabantur. Joan. Saresber. lib. 6. Polycratici c. 13. *Honorem gladii in cingulo militari frustra portat.* Sollius Sidon. Apollin. carm. 2.

- - - *Bullis hostilibus asper*
Subligat à læva fulgentem baltheus ensem.

Recte *bullis*. Nam ex auro appositæ illæ, quare à Trebellio Pollione in Gallienis *aurati & constellati* dicuntur balthei. P. Virgil. lib. 12. Æneid. in fine:

- - - *Humero cum apparuit alto*
Baltheus, & notis fulserunt cingula bullis.

Stat. l. 6. Thebaid. v. 76. observat Joan. Bernartius,

- - - *Cinctusque sonantes*
Armaque majores expectatura lacertos.

Valer. Flacc. lib. 5. Argonauticon in fine:

Quis procul ille virum nobis, quem baltheus asper
Subligat, & stricto stat proximus armiger arcu.

Milites aut duces, ut puto, bullis aureis gestabant ornatos baltheos, vilioribus gladiatores. Pseudo-cornutus ad v. 44. sat. 4. A. Persii. *De gladiatoribus tractum, qui accepto vulnere, inaurato baltheo tegunt.* Ipse satyricus:

Cæcum vulnus habet, sed lato balteus auro
Protegit.

L. Sen. Herc. Fur. act. 2. in choro:

Aurato religans ilia baltheo.

Corrippus African. lib. 4. de laudib. Justini num. 3.

Par habitus, par forma fuit, vestisque rubebat
Concolor, atque auro lucebant cingula mundo.

Auro addebantur gemmæ, quo speciosior esset apparatus. Corrippus ibidem loci in sequentibus elegantissime descripsit:

Nobilibus gemmis, & cocto lucidus auro
Baltheus effulgens lumbos præstrinxit heriles.

Et lib. 2. num. 4. in limine:

- - - *promuntque feruntque*
Augustas vestes, pretiosaque cingula gemmis.

Venatores utebantur, non tantum milites. Livius Andronicus apud Terentianum Maurum lib. de Metris, quamquam non *Livium Andronicum* censeam dicendum, scripsit enim ille comico stylo, sed *Lævium*, qui heroicus fuit: sic itaque ille.

Et jam purpureo suras include cothurno,
Baltheus & revocet volucres in pectore sinus.
Dirige odorisequos ad certa cubilia canes.

Adeo hic militi necessarius, ut imperatores inaugurandi eo cingerentur. Corrippus loco proxime supra laudato, & per eum militiam ipsam significarent, ut gestatus, militem signaret, depositus, exauthoratum, seu ignominiosa missione excedere castris jussum. Freculph. Tom. 2. Chronic. l. 3. c. 15. *Constantinus probare volens quosdam in suo palatio Christianos, si boni & solidi essent viri, evocans universos præcepit dicens, ut siquidem venirent ad sacrificandum, & ejus colerent deos, circa eum essent, & in suo cingulo permanerent, si vero refugerent, egrederentur de palatio, gratias agentes, quod minime punirentur.* Ademptio hæc cinguli militaris in gravissimis semper habebatur pœnis, & ignominiosissimis: vocabatur autem *discinctura*, & ab aliis *recinctura*. Herodian. lib. 2. cujus verba latina à Politiano facta apponam. *Sed quoniam jus fasque negant, stipari à vobis* (prætorianis militibus Pertinace Aug. interfecto) *principem, violato jurejurando ac manibus civili Imperatorioque sanguine pollutis, proditaque fide, custodiaque animas quidem & corpora vobis vestra largietur humanitas, porro militibus meis ita præcipio recingant vos, ac vestimentis exutos militaribus nudos dimittant.* Idem l. 7. *Cohortibus, quæ signa amiserant, hordeum dari jussit, centurionesque manipulorum, quorum signa amissa fuerant, districtis gladiis discinctos destituit.* Celebre illud Vulcatii Gallicani; *Statim ad signa edici jussit, & programma in parietibus fixit, ut si quis cinctus inveniretur apud Daphnen, discinctus rediret.* Pulcherrime Joannes Saresberiensis l. & c. laudatis. *Fit interdum ut ex delicto suo privetur miles militia cingulo, in his maxime, ubi sacrilegia committuntur: veteri namque jure statutum est & novo non est abolitum, ut qui non servato militiæ sacramento, religionem quam profitetur, impugnat, cinguli amissione mulctetur.* Sic etiam, nisi fallor; intelligendus est Cæsar l. 3. Belli civilis: *Hoc præterito tempore, servi transfugæ nuntiaverunt, oppidanorum bona vendere, ne cui extra vallum liceret exire, nisi discinctum.* Hinc passim apud ICtos cingulum pro militia ipsa usurpatur, eruditissimus Brissonius notat, Treb. Pollio in Gallien. *Cum cingula sua plerique militantium, qui ad convivium venerant, ponerent, & negotiatores militiæ cingulo prohibentur.* l. un. C. negot. ne militent. & Jacob. Cujac. ibidem *cingi jussus miles* l. 43. ff. de testam. milit. *cinctus est in alia militia.* l. 38. ff. eod. tit. & *cinctus tribunus legionis*, l. 16. Cod. Theod. de Palatin. sacrar. largit. l. ult. Cod. eod. de Postuland. D. Ambrof. serm. 7. *cinguli honor.* l. 14. Cod. Theodos. de privileg. eor. *cinguli sacramenta.* l. 2. Cod. eod. quid prob. deb. *cingulo exui*, l. 1. C. ne rei domin. vel templor. *cingulo spoliandus*, l. 3. C. domest. & protect. lib. 12. *post depositum cingulum*, l. 2. C. ubi de ratiociniis, *dignitatem & cingulum amissuro*, l. 2. Cod. ut nemini liceat in Comp. spec. l. 10. ζώνην vocat Zonaras in Comment. Nicenæ synodi. Suidas ζώνην τὸ ἀξίωμα interpretatur. Et quod apud Basilium Magnum in Orat. de Martyre Gord. scribitur ῥίψας τὴν ζώνην, nihil aliud sonat, quam quod Tertull. l. de præscript. adversus hæreticos ait *cingulo abjecto & deposito*. Valentiniani Theodosii & Arcadii AAA. rescriptum extat. l. 3. C. Theod. de his qui relig. contend. *Qui sacrilego animo authoritatem nostri numinis ausi fuerint expugnare, privati cingulo, bonorum proscriptione mulctentur.* Non possum non pulcherrimam ex Suida in Auxentio historiam adducere, cujus verba Latina sic sonant; *Erat in quadam palatii aula fons aquæ, & in eo Bacchi statua, & vitis ampla, totum complexa locum atque inumbrans, quo cum Licinius, per causam delectationis venisset, Auxentio & aliis multis e comitatu sequentibus, vitem intuens, uvam magnam & maturam è palmitibus dependentem vidit, eamque Auxentium resecare jussit, at ille statim femori appenso pugione stricto, resecuit, nihil suspicans, Licinius autem, ponito, inquit, unam ad pedes Bacchi, at ille, absit, Imperator, Christianus enim ego sum, igitur, apage te, relicta militia, inquit Licinius, alterutrum enim facias, necesse est, at hic nihil cunctatus, & solvit zonam, & statim alacer palatio excessit.* Claudian. lib. 2. in Eutrop.

- - - *Militiam nullam, nec prima superbus*
Cingula dignari.

Idem in satisfactione ad Hadrianum præfectum prætorio:

Quod si nec precibus, fletu nec flecteris ullo,
Eripe calcatis non prospera cingula Musis,
Eripe militiam.

Certe itaque *accinctum* pro milite, *discinctum* pro inhabili ad

ad militiam, aut dissolutio accipiebant, repete quæ supra hoc opere à me dicta eam in rem lib. 5. cap. 32. in fine. D. Auson. in Gratiar. Act. *Familiaris habitus decentior, aut militaris accinctior.* Vet. Scholiast. Juvenal. ad sat. 2. v. 143. *Qui toga deposita, qua utebantur senatores, tanquam infames tunica utebantur, hinc dissoluti dicuntur.* Servius ad illud lib. 1. Æneid.

Illi se prædæ accingunt.

Et ad illud lib. 8. Æneid. idem:

——— *discinctos Mulciber Afros.*

Discinctos, id est, inhabiles militiæ, omnes enim qui militant cincti sunt, aut certe inefficaces & ignavi, ut contra præcinctos dicimus. Horatius (lib. 1. sat. 5. in principio) *altius, ac nos præcinctis, unum hinc & ἄζωνος strenuus.* C. Sueton. Julio c. 45. *Unde emanasse Syllæ dictum constat optimates sæpius admonentis, ut male præcinctum puerum caverent.* Paulo aliter Macrobius l. 2. Saturnal. c. 3. *Adeo ut Sylla tanquam providus dixerit Pompejo, cave tibi illum puerum male præcinctum.* ἀζώνους Græci dissolutos luxu diffluentes appellant. Horat. lib. Epod. od. 1. Acron & Porphyrio ibidem.

Discinctus aut perdam ut nepos.

Ovid. lib. 1. de Arte Amandi:

Institor ad dominam venit discinctus emacem.

Et lib. 1. Amor. eleg. 9.

Ipse ego segnis eram, discinctaque in otia natus.

Ut hi ignavi, desides, rerumque militarium rudes, ita cincti periti bellandi. Claudianus cultissime non uno in loco lib. 2. in Eutrop.

Quid, quod & armati cessant, & nulla virilem
Inter tot gladios sexum reminiscitur ira?
Huccine nostrorum cinctus abiere nepotum?
Sic Bruti despectus honor.

Vide notas ibidem loci. Ad formam militaris disciplinæ, & civici magistratus cingi solebant. Plaut. Bacchidib. sc. *nunc experiar.*

Cincticulo præcinctus in sella apud magistrum assideres.

M. Manil. lib. 5. Astronomic. de Consule Romano:

Mœnia succinctus curvo describit aratro.

M. Lucan. lib. 4. Pharsal. v. 430.

Sarmaticumque premet succinctus Consul aratrum.

Sicuti supra hoc opere ostensum legislatorem plus exemplo, quam præceptis ad civitatem bene ordinatam posse, ita & militaris multitudo præcipue tyrones, potius Principum actis, quam mandatis adjuvantur. Onosander cap. 1. vide notas illas doctrinæ refertissimas ad Taciti celebriora quædam loca Jani Gruteri. de *Coriolano* Halicarnass. lib. 8. de *Juliano* Ammian. lib. 24. de *Maximino* Herod. lib. 7. de *C. Mario* Sallust. Jugurth. de *Alexandro* Q. Curt. sæpe, & præsertim lib. 5. l. 7. de *Theodosio* Sozomen. hist. Ecclesiast. præfat de *Iphicrate* Prob. in eo. de *Corbulone* Tacit. lib. 14. de *Erasida* Thucydid. lib. 5. de *Manuele* Nicet. Choniat. 6. in fine. de *Cyro & Seuthe* Xenoph. Expedit. lib. 7. de *Philopœmene* Plutarch. in eo. de *Catone* Lucan. lib. 9.

——— *dum primus arenas*
Ingrediar.

De Nerone Sil. Italic. lib. 15.

Hortandi genus acer habet præcedere ductor.

Dicam ad Claudian. de 4. Hon. Consul.

Nunc eques in medias equitum te confere turmas;
Nunc pedes assistas pediti, tum promptius ibunt
Te socio, tum conspicuus gratusque feretur
Sub te teste labor.

Et lib. 2. de laudib. Stilich.

Utque ducum lituos, sic mores castra sequuntur.

CAP. I.

Quomodo Romani bellum hostibus indixerint.

DE *militia Romanorum* dicturi, ante omnia exponemus, qua ratione *bellum hostibus* indixerint, & quomodo *fœdus cum sociis* percusserint: hæc enim legentibus non ingrata esse futura mihi plane persuadeo. Romani, inquit *Varro* lib. 2. de Vita populi Romani, bella & tarde & nulla licentia suscipiebant, & quod bellum nullum nisi pium putabant geri oportere, priusquam indicerent bellum iis à quibus injurias factas sciebant. *Fetiales* legatos *res repetitum* mittebant quatuor, qui, si postulata impetrassent, fœdus cum iis feriebant: sin minus, re deliberata, bellum indicebant. Quod qua ratione factum sit, pluribus verbis docent *Dion. Halicarn. Livius, Plutarchus*, & alii. *Dionysii* atque *Livii* verba adscribemus, & quidem *Dionysii* lib. 2. primum. Is ergo *fetialium institutionem* & munera exponens, ita verba facit: *Fetialium*, inquit, quando apud aliquam civitatem *caduceatorum* funguntur munere, hos ritus à majoribus accepimus. Unus quispiam illorum electus à collegio, veste augustiore, suisque in signis verendus ad infestorum hominum agrum profectus, cum primum fines eorum attigit, *Jovem cæterosque Deos* invocans, testatur à Romanis se venire, jusque suum petere. Deinde juratus, ire se ad injustam civitatem, & si quid mentiretur, seque suosque cives execratus, *intra fines* ingreditur, & quem primum obvium nactus est, eum testatur, sive is urbanus sit, sive rusticus, & repetitis eisdem precibus atque execrationibus, *ad urbem* pergit. Quam, priusquam ingrediatur, vel portæ custodem, vel primum quemque in porta obvium similiter testatus, ad forum procedit: ibique stans, *magistratibus* adventus sui causam indicat, semper jusjurandum & imprecationes adjiciens. Tum si damnatos *authores injuriæ*, deditosque acceperit, abducens eos amicus ipse ab amicis discedit. Quod si tempus ad deliberandum peterent, *post decem dies* revertebatur, idque aliquando tertio. Elapsis autem triginta diebus, si non impetraret jus suum, obtestatus superos, atque inferos discedebat, hoc tantum præfatus, *super ea re populum Romanum per otium deliberaturum.* Deinde assumptis cæteris *fetialibus* senatui renuntiabat, omnia se rite executum, & si velint bellum decernere, licere id illis per Deos. Alioqui si quid horum omissum esset, neque *senatui* fas erat decernere bellum, neque *populo*, &c. Hactenus *Dionys.* Nunc etiam *Livium* lib. 1. audiemus, qui annotat, hunc morem ab *Æquicolis* desumptum ab Anco Marcio Romæ primum institutum atque à posteris etiam religiose observatum fuisse. Is itaque de Latinis *agrum Romanum* prædantibus, & legatis ab Anco Rege, ut res repeterent, ad eos missis, verba faciens sic pergit: Legatus (*fetialem* intelligit) ubi ad fines eorum

 venit,

venit, unde res repetuntur, *capite velato* (filum lanæ velamen est.) *Audi Jupiter*, inquit, *audite fines* (cujuscunque gentis sunt, nominat) *audiat fas*. Ego sum publicus nuntius populi Romani, juste pieque legatus venio, verbisque meis fides sit. Peragit deinde postulata, inde Jovem testem facit: *si ego injuste, impieque illos homines illasque res dedier nuntio populi Romani, mihi exposco, tum patriæ compotem me nunquam sinas esse*. Hæc cum fines suprascandit, hæc quicunque ei primus vir obvius fuerit, hæc, portam ingrediens, hæc forum ingressus, paucis verbis carminis concipiendique jurisjurandi mutatis, peragit, si non deduntur, quos exposcit, *diebus tribus & triginta* (tot enim solennes sunt) peractis, bellum ita indicit: *Audi Jupiter, & tu Juno, Quirine, Diique omnes cœlestes, vosque terrestres, vosque inferni audite: Ego vos testor, populum illum* (quicunque est, nominat) *injustum esse, neque jus persolvere, sed de istis rebus in patria majores natu consulemus, quo pacto jus nostrum adipiscamur*. Cum his nuntius Romam ad consulendum redit. Confestim Rex his ferme verbis patres consulebat: Quarum rerum, litium, causarum condixit *pater patratus* populi Romani quiritium *patri patrato* priscorum Latinorum, hominibusque priscis Latinis, quas res dari, fieri, solvi oportuit, quas res nec dederunt, nec solverunt, nec fecerunt, dic inquit ei, quem primum sententiam rogabat, quid censes? Tum ille: *Puro pioque duello quærendas censeo; itaque consentio, consciscoque*. Inde ordine alii rogabantur: quandoque pars major eorum, qui aderant, in eandem sententiam ibat, bellum erat consensu fieri solitum: ut *fetialis* hastam ferratam, aut sanguineam præustam ad fines eorum ferret, & non minus tribus puberibus præsentibus diceret: *Quod populi priscorum Latinorum, hominesque prisci Latini adversus populum Romanum quiritium fecerunt, deliquerunt:* Quod populus Romanus quiritium bellum cum priscis Latinis jussit esse, senatusque populi Romani quiritium censuit, consensit, conscivit, ut bellum cum priscis Latinis fieret: ob eam rem ego populusque Romanus, populis priscorum Latinorum, hominibusque priscis Latinis, bellum indico, facioque. Id ubi dixisset, *hastam in fines eorum emittebat*. Hæc *Livius*, cum quo consentit *Agellius*, qui lib. 16. cap. 14. ex Cincii lib. 3. *de re militari*, fetialem populi Romani bellum indicentem hostibus, telumque in agrum eorum jacientem, hisce verbis uti scripsit: Quod populus *Hermundulus*, hominesque populi *Hermunduli* adversus populum Romanum bellum fecere, deliquereque, quodque populus Romanus cum populo *Hermundulo*, hominibusque *Hermundulis* bellum jussit: ob eam rem ego, populusque Romanus populo *Hermundulo* hominibusque *Hermundulis* bellum indico, facioque, &c. Atque ita quidem bellum Romani hostibus indicebant. Quo vero ritu fœdera percusserint, capite sequenti explicabimus.

CAP. II.

Quem ritum Romani observarint, ferientes fœdus cum aliquo populo.

Diximus ante, si Romanorum legati ad vicinos populos missi, postulata impetrassent, *fœdus* cum illo *percussisse*: sin minus, *bellum* ipsis *indixisse*. Utrumque fiebat per *fetiales*, de quibus nos multa libro harum Antiquitatum 3. Quo vero ritu fœdera percusserint (morem enim belli indicendi jam audivimus) eleganter docet *Livius*, cujus lib. 1. in historia Tulli Hostilii hæc sunt verba: *Fœdera alia aliis legibus, cæterum eodem modo omnia fiunt*. Tum ita factum accepimus, nec ullius vetustior fœderis memoria est, *fetialis* Regem Tullum ita rogavit: *Jubesne me Rex cum patre patrato populi Albani fœdus ferire*? jubente Rege; *sagmina*, inquit, *te Rex posco*. Rex ait, *puram tollito*: fetialis ex arce graminis herbam puram attulit: postea Regem ita rogavit: *Rex facisne me tu Regium nuntium populi Romani quiritium? vasa, comitesque meos?* Rex respondit: *Quod sine fraude mea populique Romani quiritium fiat, facio*. Fetialis erat *M. Valerius*, is patrem patratum *Sp. Fusium* fecit, verbena caput, capillosque tangens (*pater patratus* ad jusjurandum patrandum, id est, sanciendum, fit) fœdus, multisque id verbis, quæ longo effata carmine, non operæ est referre, peragit. Legibus deinde recitatis, *audi*, inquit, *Jupiter, audi, audi pater patrate populi Albani, audi tu populus Albanus, ut illa palam prima postrema, ex illis tabulis cerave recitata sunt sine dolo malo:* utique ea hic hodie rectissime intellecta sunt, illis legibus populus Romanus prior non deficiet: si prior defexit publico consilio, dolo malo, tu illo die *Jupiter* populum Romanum sic ferito, ut ego hunc porcum hodie feriam: tantoque magis ferito, quanto magis potes, pollesque. Id ubi dixit, porcum saxo silice percussit. Hæc *Liv. Polybius* etiam in commemoratione fœderis inter Carthaginenses & Romanos icti scribit, Romanos in fœderibus feriendis jurasse *Jovem lapidem*, cujus verba non abs re erit adjicere: Romani, inquit, *Jovem lapidem*, secundum vetustissimum ritum, ac per Martem, & Enyalium jurarunt. Ritus vero jurisjurandi per *Jovem lapidem* fuit hujusmodi: Fetialis sumpto in manibus lapide, postquam de fœdere inter patres convenerat, hæc verba dixit: *Si recte, ac sine dolo malo hoc fœdus, atque hoc jusjurandum facio, Dii mihi cuncta felicia præstent: sin aliter aut ago, aut cogito, cæteris omnibus salvis in propriis patriis, in propriis legibus, in propriis laribus, in propriis templis, in propriis sepulchris, solus ego peream, ut hic lapis è manibus meis decidet*. Nec plura locutus, manu lapidem dejiciebat. Tantum *Polybius*, ubi vetus interpres *Sipontinus* bis vertit, per lapidem, pro,

pro, *Jovem lapidem*, de quo errore vide *Jacobum Leopardum* libro sexto Emendationum cap. 15. Sic etiam *Festus*: Lapidem silicem tenebant juraturi per Jovem hæc verba, dicentes: *Si sciens fallo tum me Diespiter salva Urbe, arceque bonis ejiciat, ut ego hunc lapidem.* Ex quo *Festi* loco *Car. Sigonius* etiam apud *Livium* pro, tu illo die Jupiter, quod in vulgatis habetur, reposuit, tum me Diespiter, &c. Atque tantum de ritu hoc. Leges fœderum non adscribimus quarum exempla in *Livio* lib. 38. *Polybio* lib. 3. & alibi extant, unde peti possunt.

Cap. III.

De delectu militum, & sacramento militari.

Indicto bello, proximum erat, *ducem* creari, & *militum delectum* haberi. De duce paulo post dicemus: hoc vero capite de delectu. Scribit *Servius* ad 8. Æneidos Virgilii, tria fuisse militiæ genera, *sacramentum, conjurationem & evocationem. Sacramentum* eorum, qui singuli jurabant pro republica se esse facturos, nec discedebant, nisi confectis stipendiis. *Conjurationem*, si esset tumultus, id est, bellum Italicum, vel Gallicum, quo tempore, quia singulos interrogare non vacabat, qui fuerat ducturus exercitum, ibat ad Capitolium, & exinde *proferens duo vexilla*, unum *roseum*, quo pedites evocabat, alterum *cæruleum*, quo equites, dicebat: Qui vult salvam rempublicam, me sequatur: & qui convenissent, simul jurabant, unde dicebatur ista militia *conjuratio.* unde lib. 45. scribit *Livius*: Senatusconsultum factum, ut *Consul*, quos præter milites sociosque navales conjuratos haberet, dimitteret. *Evocationem* vocabant, cum ad diversa loca diversi, propter cogendos mittebantur exercitus. Legitimum tamen militiæ genus *sacramentum* erat, qui hoc genere militarent, ab ipsis ducibus delectu habito conscribebantur, hac, uti *Polybius* libro sexto tradit ratione: Cum inquit, militum delectum habituri sunt, *Consulari* præditi *magistratu*, prædicunt publice diem, quo adesse oporteat Romanos, per ætatem ad arma idoneos, atque id singulis annis faciunt. Ubi vero advenit præstitutus dies, omnibus, qui militiæ habiles sunt, in Urbem coëuntibus, atque in *Capitolium* congregatis, dividunt se ipsi juniores *tribuni* (quorum quatuordecim erant) sicut populus *Imperatoresve* instituerint, in quatuor partes: quoniam in quatuor ipsi legiones universam, primamque partitionem copiarum distribuunt. Atque ii, qui primi quatuor electi sunt *primæ legioni* assignantur tres, qui deinceps *secundæ* legioni tribuuntur: quatuor subsequentes, *tertiæ*: tres ultimi in *quartam* transferuntur. Ex provectioribus vero (quorum erant numero decem) duos sane primos primæ tribuunt legioni: treis secundos secundæ: duos subsequentes, tertiæ: treis ultimos, quartæ, ex provectioribus inquam. Cum in hunc modum *tribuni ordinati*, constitutique fuerint, ut omnes legiones æquales principes habeant: post hæc seorsum cujusque legionis *tribuni* sedentes, tribus sigillatim in legiones sortiuntur, advocantque, quam sors assidue prætulit, atque ex ea eligunt quatuor adolescentes, ætate & corporis habitu quam simillimos. Productisque iis, optionem faciunt *primi primæ legionis tribuni*, secundi secundæ, tertii tertiæ, postremi 4. Rursus quatuor aliis productis, primi optionem faciunt *secundæ legionis tribuni*, & sic deinceps, ultimi autem primæ. Post hos aliis quatuor productis, primi accipiunt *tertiæ legionis tribuni*, postremi secundæ, semperque in hunc modum ad portionem, atque ambitu quodam facta electione, accidit, ut pares in legiones singulas viri distribuantur. Cum vero elegerint præsentem multitudinem (hoc autem est, ut faciant singulas legiones modo quaternum millium & ducentorum peditum, modo quinque millium, si quando majus aliquod videatur periculum imminere) iis ita distributis, *equites* antiquitus sane posteriores *peditibus* legionariis solebant recensere: nunc vero priores, censusque eorum habita ratione, ditiores à *censore* deliguntur, describuntque trecentos in singulas legiones. Delectu perfecto, prædictum in modum congregant ex iis tribuni suos quinque per singulas legiones, unumque eligentes maxime idoneum, sacramento adigunt profiteri, obtemperaturum se ducibus proculdubio, atque eorum mandata pro viribus executurum, tum reliqui jurant singulatim procedentes, idipsum significantes, omnia videlicet facturos sese, quemadmodum primus ille.

Per idem tempus *Consulari præditi potestate* edicunt præfectis sociarum civitatum in Italia, è quibus auxilia putant accersenda, numerum indicantes, diemque & locum, in quem convenire oporteat, qui delecti fuerint. At civitates delectu habito, simili ante dicto, mittunt *sacramento* adactos, constituto præfecto, & mercedis exhibitore. Romæ autem tribuni ubi milites jurare adegerint, denuntiato die singulis legionibus, ac loco, ad quem adesse oporteat inermes, tum quidem eos dimittere. Hactenus *Polybius.* Quod hic de *sacramento militari* dicit quale id fuerit, nemo fere exponit, nisi quod sancte atque religiose à militibus id observari, eoque juberi militantes sequi ducem, quocunque ducat, scribunt. Sic enim *Dionys. Halicarnass.* lib. 11. in historia secessionis plebis in montem Aventinum. Horrentibus autem multis sacra movere signa, neque tutum, neque sanctum esse existimantibus omnibus duces relinquere, ob *sacramentum militare*, quod maxime omnium servant Romani. Jubet enim militantes sequi *ducem* quocunque ducat: lexque ducibus potestatem dedit occidendi non parentes,

 relin-

relinquentesve signa indemnatos, & indicta causa. Et primum quidem milites sacramento tantum à *tribunis* rogabantur, non jurejurando ad militiam adigebantur: ipsi autem inter se conjurabant, se fugæ atque formidinis causa non abituros, neque ex ordine recessuros. Postea vero *L. Æmil. Paulo* II. *C. Ter. Varrone* Coss. anno IↃXXXVIII. jurejurando milites fieri cœpere. Docet hoc *Liv.* lib. 22. Milites tunc, quod nunquam antea factum erat, jurejurando à tribunis militum adacti, jussu Coss. conventuros, neque injussu abituros. Nam ad eam diem nihil præter sacramentum erat: & ubi ad *decuriatum*, aut *centuriatum* convenissent, sua voluntate, ipsi inter se equites *decuriati*, *centuriati pedites* conjurabant, sese fugæ, atque formidinis ergo non abituros, neque ex ordine recessuros, nisi teli sumendi, aut petendi, aut hostis feriendi, aut civis servandi causa. Id ex voluntario inter ipsos fœdere à tribunis ad legitimam jurisjurandi adactionem translatum. Hæc ille. Et huc pertinet, quod ex lib. 5. *Cincii* de re militari, *Agell.* lib. 16. cap. 4. refert: Cum, inquit, delectus antiquitus fieret, & milites scriberentur, in jusjurandum eos trib. militaris adigebat hoc modo: In magistratu *C. Lælii* C. F. Coss. *L. Cornelii* P. F. Coss. in exercitu, decemque millia passuum prope furtum non facies dolo malo solus, neque cum pluribus, pluris nummi argentei in dies singulos extra hastam, hastile, ligna, pabulum, utrem, follem, faculam, si quid ibi inveneris, sustulerisve, quod tuum non erit, quod pluris nummi argentei erit, uti tu *C. Lælium* C. F. Cos. *Luciumve Cornelium* Publ. F. Cos. sive ad quem eorum alter jusserit, perferas, aut profitebere in triduo proximo, quidquid inveneris, sustulerisve dolo malo, aut domino suo, cujus id censebis esse, reddes, uti quod recte factum esse voles. Deinde ita concipiebatur jusjurandum, ut adessent, his additis exceptionibus, nisi harumce aliqua causa erit, *funus familiare*, *feriæ denicales*, *kalendæque* quæ non ejus rei causa in eum diem collocatæ sint, quo is eo die minus ibi esset, morbus sonticus, auspiciumque, quod sine piaculo præterire non licet, jus, hostisve status condictusve dies cum hoste, si cui eorum harumce quæ causa erit, tum se postridie quam per eas causas licebit, eo die venturum aditurumque qui eum pagum, vicum, oppidumve delegerit. Hæc *Agellius*. Quantam autem vim habuerit *militare sacramentum*, & ut sine sacramento pugnari cum hoste more majorum haud licuerit, ostendit multis verbis *Cic.* in 1. de Offic. ubi recitat exemplum filii *Catonis*, qui in exercitu *P. Æmilii* tyro militabat. Cum enim *P. Æmilio* videretur unam dimittere legionem, & *Catonis* quoque filium, qui in ea legione militabat, dimitteret, ille autem amore pugnandi in exercitu remansisset: *Cato* ad *P. Æmilium* scripsit, ut si eum pateretur in exercitu remanere, secundo eum obligaret militiæ sacramento. Cujus rei etiam meminit *Plutarchus* in quæstionibus Rom. quæst. 39. cum quærit, qua causa fiat quod qui *sacramento militari* non tenerentur, etiam si alias in castris & exercitu versarentur, non tamen haberent jus interficiendi, aut vulnerandi hostis. Hæc ille.

De ætate militum notandum, eos ante *septimum decimum*, & post *quadragesimum sextum* ætatis annum non nisi summa necessitate cogente, ad arma vocari solitos. Quare cum mos increbuisset, ut minores etiam annis septemdecim aliquando scriberentur, à *Sempr. Graccho* tribuno plebis lata lex est: Ne quis ante annum decimum septimum ad militiam cogeretur, teste *Plutarcho*. Est & hoc loco silentio haudquaquam prætereundum, qui fuerit conferendi militaris ordinis apud veteres ritus. Scribit enim *Barn. Brissonius* IC. Eos, qui militiæ nomen dederint, non prius militum numero habitos, quam jurejurando adacti, cincti, & in numeros relati essent. De *sacramento militari* jam diximus. *Cingi* autem eos, qui inter milites recipiebantur, consuevisse, ex l. filiusfamilias & l. Titius & l. quod dicitur, §. 1. ff. de milit. testam. facile colligi potest. Fluxit autem mos iste ex eo, quod qui militabant omnes cincti erant, quemadmodum *Servius* in 2. Æneid. Virgilii tradit. Ex quo in *procinctu* facta testamenta *Festo* interprete, dicebantur quæ milites pugnaturi, vel, ut planius *Plutarchus*, præsentibus commilitonibus nuncupabant.

Nec vero in castris *discinctus* quis sine nota versabatur: quinimo hoc grande scelus, morteque piandum militaris disciplinæ severi *censores* credebant, si quis ambulasset, aut vallum subiisset discinctus. Exemplum *Tacitus* libro undecimo præbet, cui adde ignominiæ militaris genus fuisse, ut *discincti* vel stare, vel opus facere milites cogerentur. Postremo in numeros milites referri debebant. Nam qui nondum in numeris erant, etiam si lecti tyrones essent, & publicis expensis iter facerent, nondum tamen milites habebantur, l. ex eo. ff. de milit. testam. Hæc fere *Barnabas Brissonius* lib. 2. Selectarum ex jure civili antiquitatum, cap. 6. & 7. Atque de delectu & *militari sacramento* hactenus. Jam qualis exercitus Romanorum fuerit, videbimus.

CAP. IV.

De legionibus, auxiliis, & quod jus fuerit legionis.

Universus *exercitus* Romanus in duas partes divisus fuit, in *legiones*, & *auxilia*. *Legio* à legendo, teste *Varrone*, dicitur, quia leguntur milites in delectu: vel à *deligendo*, ut *Plut.* scribit in Romulo, quod ex omnibus pugnaces in illis delecti forent. *Vegetius* legionem ab eligendo appellatam ait,

ait, quod vocabulum eorum desideret fidem, atque diligentiam, quibus milites probentur. Numerus vero militum in legionibus non idem semper, sed varius diversis temporibus fuit. Prima *legio* sub Romulo *trium millium* peditum, & trecentorum equitum fuit, uti consentiunt *Livius*, *Dionysius*, *Plutarchus*, & alii. Postea autem sæpe variatus hic numerus est, ut modo *quatuor*, modo *quinque*, modo *sex millium* peditum, itemque modo ducentorum, modo trecentorum equitum scriberetur. *Plutarchus* in Romulo, author est, Romulum post Sabinos in civitatem acceptos, legionem duplicasse, atque eam sex mille peditum, & sexcentorum equitum fecisse, in qua re sine dubio fallitur; *Carolus Sigonius* tamen, & hunc secutus *Onuphr. Panvinius*, in ea sunt opinione, Romulum post Sabinos victos & in Urbem receptos, *legionem* ad quatuor millium hominum numerum auxisse, unde & quadrata dicta sit: cujusque usus fere semper, usque ad Cajum Marium Romæ fuerit, authore *Sexto Pompejo*, cujus hæc sunt verba: Sex millium & ducentorum hominum primus *C. Marius* conscripsit legionem, cum antea quatuor millium fuisset, unde etiam appellabatur *quadrata*. Quæ ipsorum sententia à vero non est aliena. Legimus enim apud *Livium* lib. 6. ubi de bello *Volsco*, quod gestum est anno ab Urbe condita 372. scribit, quod quatuor legiones quaternum millium scriptæ sint. Idem lib. 7. tradit, bello *Latino* & *Gallico*, cum undique socii à Romanis deficerent, senatum anxium, ne omnes socii deficerent, jussisse *Consules* omnes imperii vires delectu habendo extendere: scriptas igitur undique non urbana tantum, sed etiam agresti juventute *legiones* decem, quaternum millium & ducentorum, equitumque trecentorum. Octavo rursus libro annotat, scribi fere solitas tum fuisse quatuor *legiones*, quinis millibus peditum, equitibus in singulas legiones trecenis. Et in historia belli *Persici*, legionem in Macedoniam scribi, à senatu jussam senum millium peditum & trecentorum equitum dicit. Verum ex illis ipsis locis facile intelligitur, illum numerum extraordinarium tum fuisse. Quo etiam accedit testimonium *Polybii* lib. 6. qui & ipse retulit, *legiones* conscribi memoria sua ex quinis millibus peditum, & tricenis equitibus solitas. Vixit autem cum *Pub. Æmiliano* post bellum Persicum. Et quod ante ex *Festo* diximus, *Cajum Marium* primum legionem sex millium conscripsisse, id non senatus decreto, sed Imperatoris consilio factum, ostendit *Sallustius*, cum ait: Igitur *Marius* cum aliquanto majore numero, quam decretum erat, in Africam profectus, &c. Hinc igitur *legio* sex millium fuisse à multis traditur, quod hic maximus ejus numerus, stante republica, fuerit. *Vegetius* author est suo tempore *legionem* habuisse peditum *sex millia*, equites septingentos triginta duos: & addit, majorem etiam interdum esse consuevisse. Hæc de *legione*.

Altera pars exercitus *auxilia* erant. Sic autem dicebantur ii milites, qui à sociis, vel fœderatis gentibus mittebantur, de quibus *Polyb.* lib. 6. ubi de delectu militum agit, ita scribit: Per idem tempus *Consulari* præditi potestate edicunt præfectis sociarum civitatum in Italia, è quibus *auxilia* putant accersenda, numerum indicantes, diemque & locum in quem convenire oporteat, qui delecti fuerint. At civitates delectu habito, simili ante dicto, mittunt *sacramento adactos*, constituto præfecto, & mercedis exhibitore, &c. Hi vero deteriori jure, quam *legionarii* milites erant.

Vegetius lib. 2. quid inter *legiones* & *auxilia* intersit, his verbis docet: *Auxiliatores*, inquit, conducuntur ad prælium ex diversis muneribus venientes, nec disciplina inter se, nec notitia, nec affectione consentiunt. Alia instituta, alius inter eos est usus armorum. Necesse est autem, tardius ad victoriam pervenire: qui discrepant ante, quam dimicent. Denique cum in expeditionibus plurimum prosit, omnes milites unius præcepti significatione converti, non possunt æqualiter jussa complere, qui ante pariter non fuerunt: tamen hæc ipsa, si solennibus diversisque exercitiis prope quotidie roborentur, non mediocriter juvant. Nam *legionibus* semper *auxilia*, tanquam levis armatura in acie jungebantur, ut in his præliandi magis adminiculum esset, quam principale subsidium: *Legio* autem propriis cohortibus plena, cum gravem armaturam, hoc est, *principes*, *hastatos*, *triarios*, *antesignanos*, item levem armaturam, hoc est, *ferentarios*, *sagittarios*, *funditores*, *balistarios*, cum proprios, & sibi impositos equites legionarios iisdem matriculis teneat, cum uno animo, parique consensu castra muniat, aciem instruat, prælium gerat, ex omni parte perfecta, nulloque indigens adjumento, quantam libet hostium multitudinem superare consuevit. Hactenus *Vegetius*, qui etiam paulo ante scribit, in *legionibus* longe ampliorem militum numerum conscribi consuevisse, quam in auxiliis.

Cæterum ut ad *legionem* redeamus, nemini in iis militare licebat, nisi civibus Romanis ingenuis, & qui in quinque classibus censi, atque ludicræ artis expertes essent. Unde sequitur *servos*, *libertinos*, *pueros*, *seniores*, capite censos, & histriones, si quando ad arma vocati sunt, non nisi cogente necessitate in dubiis rebus reipublicæ vocatos esse. Qui autem in legione militabant, varia commoda consequebantur, patebat eis aditus ad *militaria munera*, patebat eis cohors *prætoria*, dabatur *stipendium*, concedebatur præda & addebantur *dona Imperatoria*. De muneribus militaribus, & cohorte prætoria paulo post dicendum nobis erit, quemadmodum etiam de donis Imperatoriis. Hoc loco tantum de *stipendio*, quale militum legionariorum fuerit, paucis agemus.

Milites Romani ab initio *stipendium non meruerunt*, sed de suo quisque eo functus est munere. Anno demum trecentesimo quadragesimo septimo *Anxure* Volscorum oppido capto, ac direpto pedites primum

stipen-

ſtipendium acceperunt, & triennio poſt bello Vejenti etiam equites, teſte *Livio*. Quodnam igitur *ſtipendium* illud fuerit, videamus. *Polybius* diurnum peditis quæſtum *obolos duos* ſtatuit, *centurionis* duplex, equitis *drachman*, quæ eadem eſt fere apud Græcos, ac *denarius* apud Romanos. Oboli autem duo quemadmodum *Juſtus Lipſius* libro primo Electorum capite ſecundo ſupputat, faciunt aſſes Romanos tres. Vile profecto ſtipendium, pro quo tot adire labores & pericula cogebantur, & de quo veſtes etiam atque frumentum comparanda erant: ſi enim eorum quicquam à *quæſtore* accepiſſent, certum, ſtatutumque pretium eo nomine de pecunia detrahebatur, *Polybius* lib. 6. Donec tandem *Cajus Sempronius Gracchus* tribunus plebis lege cavit, ut veſtis è publico militi daretur: & ut nihilominus pecuniam quoque totam acciperet, teſte *Plutarcho* in Gracchis. *Juſtus Lipſius* exiſtimat etiam de frumento, priori aliqua lege gratiam factam eſſe.

Poſt aliquot annos, *Cajus Julius Cæſar*, uti *Suetonius* ſcribit, legionibus *ſtipendium* in perpetuum *duplicavit*, quod Lipſius ſic interpretatur, conſtitutum à Cæſare *ſtipendium* fuiſſe *ſex*, aut ſeptem *aſſium*. Poſt Cajum Cæſarem *Auguſtus* conſtituta republica, & imperii jam certus, quicquid ubique militum eſſet (verba ſunt *Suetonii*) ad certam *ſtipendiorum*, præmiorumque formulam adſtrinxit. *Formula Auguſti latior Julia*, videlicet in diem deni aſſes, ita ut menſtruum militis ſub Auguſto eſſet circiter viginti quinque denarii, id eſt, aureus unus Romanus, monetæ noſtræ aurei duo. Ab Auguſto qui ſtipendium militum auxerit, neque à Suetonio, neque ab aliis authoribus annotatur: *Juſtus Lipſius* in hac eſt ſententia, Cæſarem *Caligulam*, vel *Claudium* addidiſſe alterum aureum, tertium fortaſſe additum per bella civilia *Vitellii* & *Othonis*, quartum tandem à *Domitiano*; de quo ita *Suetonius*, quemadmodum legendum docet *Lipſius*. Addidit & quartum ſtipendium militi, aureis ternis. Atque in hanc eandem ſententiam *Zonaras* ſcribit. Cum militibus ſeptuagenæ quinæ drachmæ (ita denarium Græci vertunt) ſolverentur, centenas dari *Domitianus* juſſit. Ergo ab initio *ſtipendium* militum diurnum fuit *trium aſſium*: poſtea *C. Jul. Cæſare* regnante ſex, vel ſeptem aſſium: *Auguſto* imperante, *decem aſſium*, quo tempore menſtruum fuit aureus Romanus, tum *aurei duo*, poſtea tres, demum quatuor, Romani ſcilicet: quorum unus valet noſtræ monetæ aureos duos. Et de hac quidem quæſtione plura *Juſtus Lipſius* in primo Electorum libro, ex quo hæc deſcripſi, cum alii interpretes adducti corrupto *Suetonii* loco diverſa in medium protulerint.

Non erit ab hoc loco alienum, ſi de numero etiam legionum quædam afferamus. *Numerus legionum* Romanarum non unus ſemper fuit. Primum quidem, quemadmodum *Polybius*, *Livius*, *Vegetius*, & alii memoriæ produnt, quotannis *quatuor* legiones ſcribi ſolebant, quæ Conſulibus ad bella prope quotidiana proficiſcentibus traderentur, ſingulis legiones binæ. Urgente vero neceſſitate, plures ſcribebantur, ita ut apud *Livium* legamus, nonnunquam XXVI. XVIII. & plures etiam legiones Romanos habuiſſe. Verum certus earum numerus non fuit ſemper. Poſtea vero quam *Cæſar Auguſtus* bellis civilibus confectis, rerum potitus eſt, militum legiones multas legit, eaſque certis authoramentis habuit mercenarias quæ Romanum à barbaris tuerentur imperium, de quibus, earumque nominibus & quibus in locis conſtitutæ fuerint, *Dionem* loquentem audiemus. Is lib. 55. ſic ſcribit: Alebantur eo tempore *legiones urbanæ* XXIII. aut, quem alii numerum ponunt, XXV. noſtro tempore ſolæ XIX. reſtant: nempe ſecunda *legio Auguſta*, cujus in ſuperiori Britannia ſunt hyberna: *tres* tertiæ, una in *Phœnicia*, *Gallicæ* nomine: altera in *Arabia*, *Cyrenaica* dicta: tertia *Auguſta* in *Numidia*: quarta *Scythica* in *Syria*: quinta *Macedonica* in *Dacia*, ſextæ duæ, una in inferiori *Britannia*, *Victrix*: altera in *Judæa*, *Ferreæ* (vel *Ferratæ*) vocabulo inſignis: ſeptima in *Myſia* ſuperiori, *Claudia* præcipue nuncupata: octava *Auguſta*, in *Germania* ſuperiori: decima *Gemella*, vel *Gemina*, in *Pannonia* ſuperiori: ac in *Myſia* alia decima: undecima in *Myſia inferiori*, *Claudiæ* cognomento (hæ duæ legiones à Claudio ſunt nominatæ, quod in ſeditione Camilli non rebellaſſent) duodecima in *Cappadocia*, *Fulminifera*, ſive *Fulminatrix*, decimatertia *Gemella*, vel *Gemina*, in *Dacia*: decimaquarta *Gemella* in *Pannonia* ſuperiori: decimaquinta ab Apolline cognominata, *Apollinaris*, in *Cappadocia*: vigeſima *Valeriana*, & *Victrix* in Britannia ſuperiori verſantes. Hæ legiones Auguſti ſuperſunt, reliquis aut omnino diſſipatis, aut ab Auguſto & aliis Imperatoribus inter cæteras legiones admixtis, unde *Gemellarum*, vel *Geminarum* appellatio tracta putatur. Poſt Auguſtum etiam alii Imperatores legiones certas inſtituerunt, *Nero* legionem primam, *Italicamque* nuncupavit, in inferiori Myſia hyemantem: *Galba* primam *Auxiliariam* in inferiori Pannonia: ſeptimam in *Hiſpania*: Veſpaſianus ſecundam *Auxiliariam* in *Pannonia* inferiori: quartam in *Syria* Flaviam: *Domitianus* primam Minerviam in Germania inferiori: *Trajanus* ſecundam *Ægyptiam*: & trigeſimam *Germanicam* quibus à ſuo nomine nomen impoſuit. *Marcus Antonius* ſecundam in Norico: tertiam in Rhætia, quæ etiam *Italicæ* vocantur. *Severus Parthicas* primam & tertiam in Meſopotamia, ſecundamque *mediam* in Italia. Hactenus *Dio*. Quarum legionum omnium nomina etiam in fragmento veteris columnæ Romæ leguntur, quod huc adſcribam.

Nomina

Nomina legionum.

II. AUGUSTA.
VI. VICTRIX.
XX. VICTRIX.
VIII. AUGUSTA.
XXII. PRIMIGENIA.
I. MINERVIA.
XXX. ULPIA.
I. ADJUTRIX.
X. GEMINA.
XIV. GEMINA.
I. PARTHICA.
II. ADJUTRIX.
IV. FLAVIA.
VII. CLAUDIA.
I. ITALICA.
V. MACEDONICA.
XI. CLAUDIA.
XIII. GEMINA.
XII. FULMINATRIX.
XV. APOLLINEA.
III. GALLICANA.
II. PARTHICA.
IV. SCYTHICA.
XVI. FLAVIA.
VI. FERRATENSIS.
X. FRETENSIS.
III. CYRENENSIS.
VII. GEMINA.
II. TRAJANA.
III. AUGUSTA.
II. ITALICA.
III. PARTHICA.

Plures legiones recenſet *Hubertus Goltzius* in ſuo Antiquitatis Theſauro, cap. 7. Nomina ſumebant *legiones* ab *ordine*, quo unaquæque earum in aliquo loco primum conſtituta fuerat, ut *prima*, *ſecunda*, *tertia*, *decima*, & *viceſima* appellaretur. Et quoniam plerumque uſu veniebat ut duæ, vel tres in variis locis conſtitutæ, omnes primæ, vel ſecundæ, vel tertiæ appellatæ fuerint: cognominibus inter ſeſe diſtingui cœperunt, ut una quidem eſſet *prima adjutrix*, alia *prima Minervia*, alia vero *prima Parthica*: quæ cognomina ad Imperatorum arbitrium plerumque ſumere ſolebant: vel ab eorundem nominibus, qui eas inſtituerunt, ut *Auguſta*, *Claudiana*, *Galbiana*, *Flavia*, *Ulpia*, *Trajana*, *Antoniniana*: vel à provinciis devictis, ut *Parthica*, *Scythica*, *Gallica*, *Arabica*, *Macedonica*, *Hiſpanienſis*: vel à locis in quibus primo inſtitutæ manſerunt, ut *Italica*, *Fretenſis*, *Cyrenaica*: aut à nominibus deorum quibus Imperatores, earundem authores addicti erant, ut *Minervia*, *Apollinaris*: aut poſtremo ab aliis eventibus, ut *Gemina*, *Adjutrix*, *Martia*, *Victrix*, *Ferrata*, *Fulminatrix*, *Alauda*, *Rapax*, *Primigenia*, & alia hujuſmodi. Sed de legione in genere ſatis, partes videbimus.

CAP. V.

De partibus legionis, cohortibus, manipulis, centuriis, turmis, & decuriis.

Conſtabat legio ex *pedeſtribus* & *equeſtribus* copiis. *Pedeſtres* copiæ in *cohortes* & *manipulos*, *equeſtres* in *turmas* & *decurias* dividebantur.

Cohors dicitur, *Varrone* teſte, quod ut in villa ex pluribus tectis conjungitur, ac quiddam fit unum: ſic hæc ex manipulis copulatur cohors quæ in villa dicta, quod circa eum locum pecus coërceretur. Cæterum in una legione x. cohortes erant, *Modeſto* & *Vegetio* authoribus, quarum tamen *prima* reliquas & numero militum & dignitate præcedit. Nam genere atque inſtitutione literarum (*Modeſti* verbis utar) viros electiſſimos quærit. Hæc enim ſuſcipit *aquilam*, quæ præcipuum ſignum in Romano eſt ſemper exercitu, & totius legionis inſigne: *imagines* Imperatorum: has enim imagines tanquam divina & præſentia ſigna ſinguli venerantur. Habet *pedites* mille centum quinque, *equites* loricatos centum triginta duos, & appellatur *cohors militaris*, quæ caput eſt totius legionis: ab hac cum pugnandum eſt, prima acies incipit ordinari. *Secunda cohors* habet pedites 555. equites loricatos 66. & appellatur *cohors quinquagenaria*. *Tertia cohors* ſimiliter habet pedites 555. equites 66. ſed in hac tertia validiores probari moris eſt, quia in media acie conſiſtit. *Cohors quarta* habet pedites 600. equites 66. *Cohors quinta* habet totidem. Sed ſtrenuos deſiderat milites. Quia ſicut prima in dextro, ita quinta in ſiniſtro ponitur cornu. Hæ quinque cohortes in prima acie ordinantur. *Sexta cohors* habet pedites 555. equites 66. In ipſa quoque enucleati adſcribendi ſunt juniores: quia in ſecunda acie poſt *aquilam*, & imagines cohors ſexta conſiſtit. *Cohors ſeptima* habet pedites 555. equites 56. Sed & ipſa animoſos deſiderat viros: quia in ſecunda acie conſiſtit media. *Octava cohors* totidem animoſos viros. *Nona* totidem. *Cohors decima* habet pedites 555. equites 56. Et ipſos bonos conſuevit accipere bellatores, quia in ſecunda acie ſiniſtrum poſſidet cornu. Hactenus *Modeſtus*, eumque ſecutus *Vegetius*. Et hæ fuerunt majores legionis partes, quæ tamen priſcis temporibus nullæ erant. Non enim in tota *Livii* hiſtoria cohortium fit mentio. Ideoque docti viri ſentiunt, à C. Mario primum cohortes eſſe inſtitutas. Aliæ erant minores legionis partes, *centuriæ* ſcilicet, *manipuli*, *turmæ*, & *decuriæ*. Pedeſtres quidem copiæ in *centurias* & *manipulos*: equeſtres in *turmas* & *decurias* dividebantur. De quibus in hunc modum *Varro*. *Centuriæ*, inquit, quæ ſub uno centurione ſunt:

quo-

quorum centenarius justus numerus. Hæc in *contubernia* dividebantur, ita ut decem militibus sub uno papilione degentibus, unus quasi præesset *decanus*, qui caput contubernii nominatur. *Contubernium* autem *manipulus* vocabatur, ab eo quod conjunctis manibus pariter dimicabant. *Vegetius*, *Varro*: Manipulos vocant exercitus minimos, manus, quæ unum sequuntur signum. *Plutarchus* aliam hujus vocabuli originem & etymologiam affert, cum in Romulo ita loquitur: Ipse (Romulus scilicet) secum magnam manum adducebat, in *centurias* distributam, quarum unumquemlibet vir unus ducebat, *manipulum fœni*, ac herbarum conto erectum gestans, unde hodie quoque militibus *manipularibus* nomen est. *Cincius* apud Agellium scribit, legionem cohortes decem habuisse, manipulos triginta, centurias sexaginta: ex quibus verbis intelligitur, *manipulos* majores partes fuisse ipsis centuriis, & singulos binos centuriones habuisse. *Turma* terma est, E. in U. abiit, quod terdeni equites ex tribubus *Tatiensium*, *Ramnium*, & *Lucerum* fiebant. Dividebantur hæ in decurias, quæ inde nomen habebant, quod decem equites singulæ continerent. Hæ partes legionis fuerunt. *De signis* dicam, quorum alia *vocalia*, alia *semivocalia*, alia *muta* sunt. *Vocalia* dicuntur quæ voce humana pronuntiantur, sicut in vigiliis: *Semivocalia* sunt, quæ per cornua aut tubam, aut buccinam dantur. *Tuba*, quæ directa est, appellatur: *Buccina*, quæ in semetipsam æreo circulo flectitur: *Cornu*, quod ex uris agrestibus argento nexum, temperatum arte & spiritu, canentis flatum emittit auditum. Nam indubitatis per hæc sonis agnoscit exercitus, utrum stare, vel progredi, an certe regredi oporteat, utrum longe persequi fugientes, an receptui canere. Muta signa sunt *aquilæ*, *dracones*, *vexilla*, *flammulæ rufæ*, *pinnæ*. Quocunque enim hæc ferri jusserit ductor, necesse est signum suum comitantes milites pergant. Apud veteres Romanos *signa militaria* multa erant, uti *Plin.* lib. 10. cap. 4. *aquila*, *lupus*, *minotaurus*, *equus*, *aper*: quæ singulos ordines anteibant. Factum autem postea, ut sola *aquila* in acie portaretur, reliqua signa in castris relinquerentur. Donec tandem *C. Marius*, is qui septies Consulatum gessit, in secundo Consulatu reliquis signis omnino abolitis, *aquilam* proprie Romanis legionibus dicaverit. Ab eo tempore notatum est, non fere apud legiones unquam hybernatum esse in castris, ubi non fuerit *aquilarum jugum*. Erat autem *aquila*, aureum aquilæ simulachrum, hastæ præpilatæ suffixum, quod à milite ferebatur, qui ob id *aquilifer* dictus est. *Minotauri* signum veteres in legionibus habuerunt, ut quemadmodum ille in intimo & secretissimo labyrintho abditus perhibetur, ita ducis consilium semper esset occultum. *Veget.* lib. 3. & *Festus*, qui etiam alio loco effigiem porci inter signa militaria locum habuisse dicit, & causam addit, quia confecto bello, inter quos pax fieret cæsa porca fœdus firmari soleret. Posterioribus temporibus *dracones* per singulas cohortes ad prælium à *draconariis* ferebantur. *Vexilla* etiam singulis centuriis constituta erant, de quibus ita *Vegetius*: Antiqui, inquit, quia sciebant in acie commisso bello celeriter ordines, aciesque turbari, atque confundi: ne hoc posset accidere, cohortes in *centurias* diviserunt, & singulis *centuriis* singula *vexilla* constituerunt, ita ut ex qua cohorte, vel quota esset centuria in illo vexillo literis esset adscriptum: quod intuentes vel legentes milites, in quovis tumultu à contubernalibus suis aberrare non possent. *Centuriones* insuper nimium bellicosos loricatos transversis cassidum cristis habebant, ut facilius noscerentur. Hactenus *Vegetius*. *Vexilla*, sicuti & *aquilæ*, & cohortium signa frequenter in nummis antiquis videntur.

CAP. VI.

Quis dux exercitus fuerit: item quis Imperator dictus.

Legionem & partes ejus explicavimus, nunc quot genera militum in iis fuerint, quique aliis præfuerint, considerabimus, initium facientes à *magistratibus*, ut sic vocem, militaribus. *Duces exercitus* apud Romanos fuerunt primum *Reges*, deinde *Consules*, *Dictatores*, *tribuni militum* Coss. potestate, *decemviri* legibus scribendis, *prætores*, *proconsules*, & *proprætores*. Hi enim suis auspiciis bellum gerere dicebantur, *tribuni* vero *militares*, *magistri equitum*, *legati*, &c. non suis, sed alienis auspiciis pugnabant. De *Regibus* aperta res ex *Dionysio*, *Livio*, *Plutarcho*, & aliis: item de *Consulibus*, qui fere omnia regia munia obierunt. De *Dictatoribus* vel hoc satis testimonii est, quod plerunque leguntur rei gerendæ causa creati esse. De reliquis universa Romana historia testatur, ita ut non opus sit multa authorum testimonia huic rei confirmandæ adducere. Hoc tantum jam explicabimus, quare hi, quos modo nominavi *magistratus*, suis auspiciis bella gerere dicantur, quid sit suis, quid alienis auspiciis pugnare, & quando ac quibus de causis *Imperatores* appellati sint. De *auspiciis* primum.

Institutum fuerat ab initio, ut nihil neque domi, neque militiæ, nisi *auspicato* gereretur, quippe quod, ut inquit apud *Livium Cn. Manlius*, nullius calumniæ subjicerentur ea, quæ dii comprobavissent. *Auspicia* vero in exercitu unius tantum fuerunt *Imperatoris*, cui ea provincia evenisset, cæteri auspiciis ejus pugnare, ipse bellum, ut *ductu*, sic *auspiciis* suis gerere dicebatur. Itaque nec *Imperatoris* nomen, nec supplicatio, nec triumphus dabatur aut *legato* aut ulli alii exercitus præfecto, ne si eorum quidem opera atque virtute *Imperator* absens, aut ægrotus, victoriam adeptus esset: quod non eorum auspiciis res esset gesta, sed ipsius *Imperatoris*.

Adhibebantur autem in castris *auspicia duo*, unum *coactum*, alterum *ex acuminibus*, *Coactum* appellarunt

runt *tripudium*, de quo ſatis multa diximus ſuperiori libro de *ſacerdotiis*. Auſpicium autem *ex acuminibus* quale fuerit incompertum. Ejus *Cicero* tantummodo meminit 1. de Divinatione, cum dixit: *Ex acuminibus* quod totum *auſpicium* militare eſt, *M. Marcellus* totum omiſit. Et in 2. de *Natura Deorum:* Negligentia nobilitatis, auguriorum diſciplina omiſſa, veritas *auſpiciorum* ſpreta eſt, ſpecies tantum retenta. Itaque maximæ reipublicæ partes, in his bellis, quibus reipublicæ ſalus continetur, nullis *auſpiciis* adminiſtrantur, nulla *perennia* ſervantur, nulla *ex acuminibus*. Hæc *Cicero*. De Imperatore nunc dicam.

Imperatoris nomen appellatio fuit militaris, qua *dux* præſens re bene geſta primum militum acclamatione in caſtris, deinde ſententia ſenatus in Urbe ornatus eſt. Etenim *Imperatoris* vocabulo duobus modis uſi ſunt, uno *pro* quocunque exercitus *duce*, qui ſuis auſpiciis rem gereret, & qui imperium, id eſt, jus belli gerendi haberet: altero, qui hoſtibus magno prælio fuſis, ac profligatis, eo nomine, militum acclamatione affectus eſſet. Scribit autem *Appianus* lib. 2. Bellorum civilium: Obſervatum eſſe antiquitus, ut non niſi magnis rebus geſtis acclamaretur. At ſua ætate (fuit autem *Hadriani* æqualis) decem millibus occiſis acclamatum eſſe. Addit *Dio* libro 60. nonniſi ſemel de uno bello aliquem appellari *Imperatorem* licuiſſe. Hinc *Cicero:* Magnum numerum hoſtium cecidimus, caſtella munitiſſima cepimus, incendimus, *Imperatores* appellati ſumus, &c. Neque vero ſolum, ſi ipſi, ſed ſi legati, & quæſtores, quibus imperium commiſiſſent, rem bene ſe abſente geſſiſſent, iidem hoc etiam honoris adipiſcebantur, ut ex *legatorum*, *quæſtorumque* ſecundo prælio *Imperatores* appellarentur. Teſtis eſt *Cicero* in Piſonem, de Q. Martio legato Piſonis, & *M. Terentius Varro* in Re Ruſtica de Trebellio quæſtore Licinii Nervæ, quorum ſecundo prælio ipſi duces ſive prætores Piſo & Nerva *Imperatores* ſunt appellati. Tantum de *Imperatore*.

Cap. VII.

De legatis, tribunis militum, centurionibus, & decurionibus.

Ab *Imperatore*, ſive exercitus duce ad ejus *comites* deveniemus, quales fuerunt *legati*, *tribuni militum*, *centuriones*, & *decuriones:* De legatis diximus libro hujus poſterioris commentarii ſecundo, ubi de *magiſtratibus* diſſeruimus. Illud tantum hoc loco addemus, *legatum* apud priſcos Romanos eum fuiſſe, qui Ammiani Marcellini temporibus *comes* dicebatur, & noſtra ætate locum tenens *ein leutenant*, penes quem abſente *Imperatore*, vel *duce*, ſumma poteſtas erat. *Tribuni militum* dicti, authore *Varrone*, quod ab initio terni eſſent, tum, cum legio ex tribus millibus conficiebatur, ex ternis quæ tum erant, tribubus, *Ramnenſium*, *Lucerum*, & *Tatienſium*. Hi peditibus tantum *legionis*, non etiam *equitibus* præerant. Itaque ut numerus peditum in legione auctus eſt, ſic etiam *tribunorum* militarium, ita ut à tribus ad quatuor atque ab his ad ſex pervenerint. Quinetiam ut numerus eorum, ſic etiam lectio procedente tempore immutata eſt. Primis enim temporibus omnes ab Imperatoribus legebantur, in ſingulas quaternas legiones terni, ut eſſent duodecim. Poſt autem, anno Urbis trecenteſimo nonageſimo primo inſtitutum, ut pars eorum populi ſuffragiis, pars Imperatorum arbitrio crearentur, quod & à poſteris obſervatum, nonnunquam neceſſaria de cauſa mutatum eſt. Cumque poſteà *Rutilius Rufus* legem tuliſſet de jure *tribunorum*, qui à Conſulibus eſſent facti, accidit, ut *tribuni* ab Imperatoribus in exercitu lecti, *Rufuli:* à populo in comitiis creati, *comitiati* dicti ſint: Ita enim *Aſconius Pedianus:* Tribunorum militarium duo ſunt genera, primum eorum, qui *Rufuli* dicuntur, hi in exercitu creari ſolent, alii ſunt *comitiati*, qui Romæ comitiis deſignantur. Idem *Livius* & *Feſtus* tradunt. Quocirca etiam noviſſimis reipublicæ temporibus alios *tribunos* à populo, alios ab Imperatoribus creatos videmus. Cæterum de *tribunis militum* 24. ad primas quatuor legiones creandas hæc prodit lib. 6. *Polybius*. Poſteaquam declaravêre *duces*, *tribunos* militum conſtituunt, quatuordecim quidem ex iis, quibus quinque annua ſtipendia facta ſint: decem autem alios præter hos, ex iis qui decem ſtipendia fecerint: Equites quidem qui decem, pedites vero qui ſex. Cum vero delectus habituri ſunt, dividunt ſeipſi juniores *tribuni*, ſicut populus, *Imperatoreſve* inſtituerint, in quatuor partes: quoniam in quatuor ipſi legiones univerſam, primamque partitionem copiarum diſtribuunt. Atque ii, qui primi quatuor electi ſunt, *primæ legioni* aſſignantur, tres qui deinceps, *ſecundæ legioni* tribuuntur: quatuor ſubſequentes, *tertiæ*: tres ultimi in *quartam* transferuntur. Ex Provectioribus vero duos ſane primos, primæ tribuunt legioni: tres ſecundos, ſecundæ: duos ſubſequentes, tertiæ: tres ultimos quartæ. Hactenus *Polybius*. De officio tribunorum militum ita lib. 2. *Vegetius:* Prima legionis *cohors* erat *miliaria*, in qua cenſu, genere, literis, forma, virtute pollentes milites mittebantur. Huic *tribunus* præerat armorum ſcientia, virtute corporis, morum honeſtate præcipuus. Reliquæ cohortes, prout principi placuiſſet, à *tribunis*, vel à *præpoſitis* regebantur. Tanta autem ſervabatur exercendi milites cura, ut non ſolum tribuni, vel præpoſiti contubernales ſibi creditos ſub oculis ſuis juberent quotidie meditari: ſed etiam ipſi armorum arte perfecti cæteros ad dimicationem proprio cohortarentur exemplo. Tribuni enim ſollicitudo per hanc laudatur induſtriam, cum miles veſte nitidus, armis bene munitus ac fulgens exercitii uſu & diſciplina eruditus incedit.

Centuriones ſequuntur, de quibus hæc *Polybius* lib. 6. Ubi milites ad conſtitutam à *Conſulibus* diem conve-

venerunt, diligunt, ex iis minimos ætate, fortunæque perquam tenuis in *pilanos*: iis adultiores, in eos, quos *hastatos* vocant: ætate ac robore præstantes, in *principes*: natu maximos in *triarios*. Tot enim ac tales sunt apud Romanos differentiæ tam appellationum quam ætatum, imo etiam armaturarum in unaquaque legione. Dividuntque eos talem in modum, ut sint provecti ætate, iidem *triarii*, numero sexcenti: *principes* mille ducenti, iis pares *hastati*: reliqui ætate minimi, velites, *pilanive*. Quod si majore numero constat legio, pro portione divisionem faciunt, *triariis* exceptis: quorum idem semper est numerus. Ex singulis his generibus, præterquam è natu minimis, eligunt ordinum ductores optimos quosque decem, præter quos aliorum decem electionem faciunt, atque hos quidem omnes *centuriones* appellarunt: quorum qui primus electus est, fit etiam consilii particeps. Hi rursus totidem eligunt *tergiductores*. Quibus peractis cum *centurionibus* dividunt ætates singulas in partes decem, exceptis *pilanis*: præbentque singulis partibus ex iis qui jam electi sunt, duos *duces*, duosque *tergiductores*. *Velites* autem qui supersunt, æqualiter in omnes partes distribuere, partesque appellavere ordinem, & manipulum & signum: *Duces* vero, *centuriones*, & *principes*, seu ductores ordinum. Quod si uterque centurionum adsit, qui primus electus est, præest dextræ parti ordinis: qui secundis viris præest, qui ad sinistram signi partem sunt. Si non adsit uterque, qui præsens est, præest omnibus. Ex his intelligitur, qui *centuriones* fuerint, & quomodo eligerentur, videlicet, ut paucis repetam, *centuriones* fuerunt illi, qui singulis ordinibus in legione præerant. Cum autem *legio* posterioribus quidem temporibus in decem cohortes divideretur, cohortes singulæ rursus in ordines ternos exceptis velitibus distribuerentur, qui illis ordinibus præerant *centuriones* dicebantur. Et is quidem, qui primus *triariorum centurio*, sive triariorum manipulo in prima cohorte præerat, atque reliquos omnes *centuriones* dignitate anteibat, consiliique particeps fiebat, *primopilus*, sive *primipilus*, sive *primipili centurio* vocabatur: qui *triariorum* ordini secundæ cohortis, *secundi triarii centurio*: qui tertiæ cohortis triariis, *tertii triarii centurio*, & sic deinceps usque ad decem: qui decimæ cohortis triariis præerat, decimi *triarii centurio* appellabatur. Quanquam *Sigonio* placet, reliquos *triariorum centuriones* post primipilum secundi, tertii, quarti, &c. pili, *centuriones* dictos fuisse. *Triarios principes* sequebantur. Qui igitur principum ordini in prima cohorte præerat, *primi principis centurio*, qui secundæ cohortis principi, secundi principis centurio, in tertia cohorte, tertii principis centurio, & sic deinceps usque ad decem. Ita etiam qui *hastatorum* ordinem primæ cohortis ducebat, *primi hastati centurio*: secundæ cohortis, secundi hastati *centurio*, & sic deinceps usque ad decem. Transibant autem *centuriones* virtutis gratia ab inferiori ordine ad altiorem, ut à decimo *hastato* ad nonum: à nono ad octavum: sic, usque ad primum: à primo vero *hastato* non ad decimum principem, sed ad *primum principem*: nec deinde à primo principe ad decimum *triarium*, sed ad primum *triarium*, qui primis temporibus vocabatur primus centurio: posterioribus *primipilus*. Atque tantum de *centurionibus*: qui plura volet scire, adeat *Carolum Sigonium* lib. 2. de Antiquo jure Provinciar. cap. 2. & *Aldum Manutium* libro 3. de Quæsitis per epistolam, epistola 3. qui diligentissime hac de re scripserunt.

Cæterum *centuriones* ubi creati erant, singulos sibi adsciscebant adjutores, quos *Polybius* extremi agminis, vel *tergiductores*; *Varro* & *Festus accensos*, & *optiones* vocant. Festi verba sunt: *Optio* qui nunc dicitur, antea appellabatur *accensus*. Is adjutor dabatur *centurioni* à tribuno militum, ut quem vellet eligeret unde nomen sortitus est: *Vegetius* autem *optiones* fuisse dicit, qui antecedentibus ægritudine impeditis, tanquam adoptati eorum atque vicarii solerent universa procurare. Atque hi quidem pedestribus copiis præfuerunt: equitibus autem, qui singulis legionibus modo duceni, modo treceni, ut diximus, affuerunt. Præpositi sunt ii, qui *præfecti equitum*, ac *decuriones* vocati sunt: quorum illi *tribunis* militum, hi *centurionibus* responderunt, cum præfecti alas equitum ducerent, *decuriones* vero turmarum decurias. De quibus legendus in hunc modum *Polybius* libro 6. Equites etiam in decem alas similiter diviserunt, atque ex singulis tres eligunt duces. Ii vero ipsi tres assumunt tergiductores, quique primus electus est, præest alæ. Duo vero decurionum locum obtinent. Absente primo, secundus primi locum obtinet. Hactenus *Polybius*: quibus ex verbis intelligitur, qui præfecti equitum, qui *decuriones* fuerint, & quod illi etiam *optiones*, *Polybius tergiductores* appellat, sibi asciverint. Qua de re *Varronis* quoque & *Festi* verba non abs re erit adscribere. Sic autem *Varro*: Turma terma est, quod terdeni equites ex tribus tribubus *Tatiensium*, *Ramnium*, & *Lucerum* fiebant. Itaque primi singularum decuriarum *decuriones* dicti, qui ab eo in singulis turmis etiam nunc sunt terni, quos hi primo ad ministros ipsi sibi adoptabant, *optiones* vocari cœpti, quos nunc propter ambitionem *tribuni* faciunt. Festus: *Optio* in re militari appellatur is, quem *decurio*, aut *centurio* optat sibi rerum privatarum ministrum, quo facilius obeat officia publica. Atque de his hactenus.

Cap. VIII.

De aliis militaribus muneribus.

Præter eos, de quibus præcedenti capite diximus, etiam alii fuerunt militarium múnerum curatores, vel *præfecti*, ut puta *præfecti* legionum, *præfecti* sociûm, *præfecti* castrorum, *præfecti* fabrorum, &c. de quibus hoc capite, quæ occurrent, consignabimus.

Quis *præfectus legionis* fuerit, & quod ejus officium, docet *Vegetius* libro 2. his verbis: Proprius, inquit, judex erat *præfectus legionis* habens communem primi ordinis dignitatem, qui absente legato tanquam vicarius ipsius potestatem maximam retinebat. *Tribuni*, vel *centuriones*, cæterique milites ejus præcepta servabant. Vigiliarum, sive profectionis tessera ab eodem petebatur. Si miles crimen aliquod admisisset, authoritate *præfecti legionis* à tribuno deputabatur ad pœnam: Arma omnium militum, item vestes, equi, annona ad ejus curam pertinebant. Disciplinæ jus & severitas exercitus non solum peditum, sed etiam equitum legionariorum præcepto ejus quotidie curabatur. Ipse autem custos diligens & sobrius legionem sibi creditam assiduis operibus ad omnem devotionem informabat, & industriam, sciens ad *præfecti* laudem subjectorum redundare virtutem.

Præfecti sociûm dicebantur, qui auxiliis, id est, copiis sociorum ab *Imperatoribus* Romanis præpositi erant, de quibus ad hunc modum *Polybius* lib. 6. Ubi socii una cum Romanis congregati sunt curam distributionis eorum tractationisque habent constituti à sociis principes, *præfecti* appellati, numero duodecim: qui primum ex omnibus, qui accesserint auxiliaribus, aptissimos eligunt equites, peditesque operam suam ad ministrandum *Consulibus* exhibituros, hos vocant *extraordinarios*, &c.

De *præfectis castrorum* & *fabrorum* ita *Vegetius*: Erat etiam, inquit, *castrorum præfectus*, licet inferior dignitate, occupatus tamen non mediocribus causis, ad quem *castrorum positio*, valli & fossæ destinatio pertinebat, tabernacula, vel casæ militum cum impedimentis omnibus nutu ipsius curabantur. Præterea ægri *contubernales*, & *medici*, à quibus curabantur, expensæ etiam ad ejus industriam pertinebant. *Vehicula*, *sagittarii*, necnon etiam ferramenta, quibus materies secatur, vel cæditur, quibusque aperiuntur fossæ circa situm valli & aquæ ductus: item ligna, vel stramina, arietes, onagri, balistæ, cæteraque genera tormentorum, ne deessent aliquando, procurabat. Hic post longam, probatamque militiam peritissimus omnium legebatur, ut recte doceret alios, quod ipse cum laude fecisset.

Habet præterea legio *fabros*, *tignarios*, *instructores*, *carpentarios*, *ferrarios*, *pictores*, reliquosque artifices ad hybernorum ædificia fabricanda, ad machinas, turresque ligneas, cæteraque, quibus vel oppugnantur adversariorum civitates, vel defenduntur propriæ: præparatos etiam qui arma, vehicula, cæteraque genera tormentorum, vel nova facerent, vel quassata repararent. Habebant *fabricas scutarias*, *loricarias*, *arcuarias*, in quibus sagittæ, missilia, cassides, omniaque armorum genera formabantur. Hæc enim erat cura præcipua, ut quicquid exercitui necessarium videbatur, nunquam deesset in castris, usque eo, ut etiam cunicularios haberent, qui ad morem bellorum ducto sub terris cuniculo, murisque intra fundamenta perfossis, improvisi se emergerent ad Urbes hostium capiendas. Horum judex proprius erat *præfectus fabrorum*. Ministri quidam *Imperatorum*, ac tribunorum militarium fuerunt *accensi*, *commentarienses*, *cornicularii*. De accensis Varro: *Accensos* ministratores *Cato* esse scribit: potest id ab arbitrio: nam inde ad arbitrium ejus, cujus minister. Et *Vegetius*: Nullis milites instituti deputabantur obsequiis, nec privata iisdem negotia mandabantur, siquidem incongruum videretur Imperatori, militem, qui veste & annona publica pascebatur, utilitatibus vacare privatis. Ad obsequia tamen *judicum* vel *tribunorum*, necnon etiam *principalium* deputabantur milites, qui vocabantur *accensi*, hoc est, postea additi, quam fuisset legio completa, quos nunc *supernumerarios* vocant.

Commentarienses in castris *Sigonius* putat fuisse eos, qui obsequia militum, excubias commeatusque perscriberent. Nam talem in exercitu fuisse curam scribit *Vegetius*.

Cornicularios idem *Sigonius* opinatur fuisse tribunorum militarium ministros, qui vigilias tribunorum loco circumirent, atque eorundem imperia corniculo ederent. Unde *cornicularii* ipsi merere *corniculo* dicti sunt à *Suetonio* in libro de claris Grammaticis. Ex ministris autem humilioribus fuere *scribæ*, *accensi*, *præcones*, de quibus prolixe egimus libro harum Antiquitatum sexto, qui est de *magistratibus*.

Cap. IX.

De variis militum ordinibus, generibus, & discriminibus.

Hactenus de iis diximus qui militiæ præfuerunt, sequitur ut ipsorum etiam militum ordines & discrimina consideremus. *Polybius* libro 6. quatuor facit militum ordines & discrimina, *pilanos* scilicet *hastatos*, *principes*, *& triarios*, quos etiam *velites* appellat, dicit eligi eos, qui minimi ætate fortunæque tenuioris sint. *Velites Festus* ait fuisse milites expeditos, sic dictos, quasi *volantes*, de quorum institutione in hunc

hunc modum *Valerius Maxim.* lib. 2. cap. 3. Velitum usus eo bello primum repertus est, quo Capuam *Fulvius Flaccus* Imperator obsedit. Nam cum equitatui Campanorum crebris excursationibus equites nostri, quia numero pauciores erant, resistere non possent, *Q. Nævius centurio*, è peditibus lectos expediti corporis, brevibus & incurvis septenis armatos hastis, parvo tegmine munitos, veloci saltu jungere se equitibus & rursus celeri motu dilabi instituit, quo facilius equestri prælio subjecti pedites, viros pariter, atque equos hostium telis incesserent. Eaque novitas pugnæ unicum *Campanæ* perfidiæ debilitavit auxilium. Ideoque authori ejus *Nævio* adhuc honos est habitus. Hactenus *Valerius.*

His adultiores ait *Polybius* eligi *hastatos*, ætate ac robore præstantiores *principes*: natu maximos *triarios*. *Pilani* dicti, qui pilis utebantur. *Hastati*, qui primi hastis utebantur. *Principes*, qui à principio gladiis, & post commutata re militari minus illustres sumuntur. *Triarii* dicti, qui in acie tertio ordine extremis subsidio deponebantur. Erant & aliæ militum appellationes. Quidam enim dicebantur *adscriptitii*, quidam *accensi*, quidam *ferentarii*, quidam *rorarii*. Sunt tamen qui hos eosdem esse censent, & *adscriptitios* quidem dici, quod supplendis legionibus adscriberentur: *accensos*, quod ad censum legionum essent additi: *ferentariosque* quod fundis & lapidibus pugnaturi, ea modo ferrent, quæ in hostes ejicerent: *rorarios* etiam, quod velut ante prælium justum rorantes dimicarent. De *adscriptitiis* vel adscriptivis *Varro* lib. 6. de ling. Latin. *Adscriptivi* dicti, qui olim adscribebantur, inermes, qui succederent armatis militibus, id est, si quis eorum deperisset: Idem lib. 3. de vita populi Romani: De *adscriptivis* cum erant attributi *decurionibus*, & *centurionibus*, qui eorum haberent numerum, *accensi* vocabantur. Eosdem etiam quidam vocabant *ferentarios*, qui depugnabant pugnis & lapidibus, iis armis, quæ ferrentur, non quæ tenerentur.

De *ferentariis* Festus: *Ferentarii* auxiliatores in bello, à ferendo auxilio dicti, vel quia fundis & lapidibus pugnabant, quæ tela feruntur, non tenentur, ita appellati: *ferentarii* levis armaturæ pugnatores. Idem de *rorariis. Rorarios* milites vocabant, quod ut ante imbrem fere rorare solet: sic illi ante gravem armaturam, quod prodibant, *rorarii* dicti.

Funditores erant, qui fundis magnis dimicabant.

Duplicarii milites, quibus ob virtutem duplicia cibaria ut darentur, institutum.

Volones dicti sunt milites, qui post Cannensem cladem usque ad octo millia, cum essent servi, voluntarie se ad militiam obtulerunt.

In veteribus lapidum inscriptionibus mentio extat militum *primanorum*, *secundanorum*, *tertianorum*, *&c.* quæ nomina tributa illis sunt à numero legionum, in quibus militarunt.

De *signiferis*, *aquiliferis*, *draconariis*, qui signa, aquilam, dracones in militia gestarunt, non opus est ut multa dicam.

Tesserarii dicti, qui tesseram per contubernia militum nuntiabant. *Metatores*, qui præcedentes, locum eligunt castris. *Mensores*, qui in castris ad podismum demetiuntur loca, in quibus tentoria milites figant, vel qui hospitia in civitatibus præstant.

Militum ministri & servi erant *calones* & *lixæ*. De utrisque *Festus*: *Calones* militum servi dicti, quia ligneas clavas gerebant, quæ Græci κᾶλα vocant. *Lixæ*, qui exercitum sequuntur quæstus gratia, dicti, quod extra ordinem sint militiæ, eisque liceat, quod libuerit. *Nonius Marcellus*: *Lixarum* proprietas hæc est quod officium sustineant militibus aquæ vehendæ. *Lixam* namque veteres *aquam* vocaverunt. *Calonum* quoque proprietas hæc habetur, quod ligna militibus subministrent. Atque de variis militum ordinibus hactenus.

CAP. X.

De variis armorum appellationibus.

DE variis militum ordinibus diximus, restant nobis explicanda ipsorum *arma*. Non omnes eodem armorum genere utebantur, sed prout diversi militum ordines erant, ita etiam diversa eorum fuerunt arma. Qua de re *Polybium* lib. 6. loquentem audiemus: Natu minimi, inquit, quos *velites* & *pilanos* appellarunt, jubentur gestare *gladium*, *pila*, *parmamque*. *Parma* tum firmitatem habet ob structuram, tum magnitudinem, quæ tutando sit corpori satis. Nam rotunda cum sit, tripedalem habet diametron. Adornatur præterea miles, & simplici *casside*, & *lupi pellem* imponunt, aut ejusmodi aliquid quod integumentum pariter, insigneque sit, ut in prælio suos quique principes strenue, aut ignaviter se gerentes, latere non possint. *Pili telum* lignum habet longitudine plerumque bicubitali, crassitudine digitali, spiculum unius spithamæ sive palmi majoris, eo usque attenuatum & acutum, ut mox primum post ictum necessario flectatur, sitque inhabile ad remittendum: alioqui commune fieret telum.

Eos qui deinceps hos ætate excedunt, *hastatique* appellantur, armaturam ferre jubent. Est autem Romana armatura primum sanè scutum θυρεὸν, cujus latitudo curvæ superficiei pedum duorum semis, longitudo pedum quatuor majori additi amplius quatuor digiti, duplici tabulato, glutino taurino, linteolo in-

infuso compactum: ejus exterior superficies vituli corio integitur, hinnulive, aut ejusmodi animalis. Habet circumferentiæ *ferreum munimen* à summis, imisque partibus, quo ensium ictus vehementiores tuto excipit, terræque adnitendo non corroditur. Impactus est ejusmodi scuto etiam *ferreus umbo*, qui ingentes sustinet ictus, ac lapidum impetum, sarissarumve, telique quantumlibet violenti. Una cum scuto ensis pendet ad dextrum femur, *Hispaniensem* vocant, anceps est, mucrone eximio: defertur violenter, eo quod obeliscus ejus firmus, stabilisque existit. Ad hæc veruta duo, galeaque ænea, & crurum tegmen ocrea. *Veruta* hæc partim crassiora sunt, partim tenuiora. Ex firmioribus, quæ teretia sunt, *trientalem* habent diametron: quæ quadrata, trientale latus: tenuiora hastilibus modicis assimilantur, quæ gerunt cum cæteris, quæ prædicta sunt.

Horum omnium *longitudo* ligni *tria cubita* non facile excedit. Impactum est singulis telum *ferreum*, utrinque *hamatum*, eadem qua lignum longitudine: cujus nexum, structuramque tam firmiter muniunt ad medium usque lignum inserentes, crebrisque fibulis, clavisque transfigentes, ut non prius nexus utendo relaxetur, quam ferrum frangatur: licet sit crassum in imo, ubi adhæret ligno digiti unius ac semis, eo usque ac tantum adhibent diligentiæ in nectendo. Præter hæc omnia, adornantur *corolla plumea*, pennisque tribus puniceis, aut nigris erectis, longitudinis ferme cubitalis, quæ cum in summo vertice cæteris armis addiderint, vir quidem apparet duplo major quam sit: ejus vero aspectus pulcher, hostibusque terribilis, atque plerique accepto ære unius spithamæ, quoquo versus quod adhibent pectori, vocantque *cordituum*, perfectam habent armaturam. Qui vero censum excedunt drachmarum decem millium, pro *cordituo*, cum cæteris armis, hamis consertos induunt *thoraces*. Idem armandi modus est etiam circa *principes triariosque*, præterquam quod pro verutis *triarii* hastas gerunt. Hactenus *Polybius*, cum quo etiam *Dionysius*, *Livius* & alii consentiunt. De clypeo adhuc dicam cujus *Polybius* non meminit. Nam quod *Janus Lascaris* Græcum θυρεὸν, Latina voce *clypeus* reddidit, in eo erroris convincitur ab *Aldo Manutio*, qui ipsum *clypeum* pro scuto male accepisse, ostendit. *Clypeus* enim non quadratus fuit, quemadmodum *scutum*, quod à *Polybio* describitur: sed rotundus, ex ære factus minor scuto, de quo videndus *Aldus Manutius* lib. 2. de Quæsitis per epistolam epist. 6. Telorum ac jaculorum gladiorumque vocabula aliquot recenset *Agell.* lib. 10. cap. 25. *Hastam*, *pilum*, *phalaricam*, *semiphalaricam*, *soliferream*, *gesam*, *lanceam*, *sparos*, *rumices*, *trifaces* (sic enim emendat *Justus Lipsius*) *tragulas*, *frameas*, *mensaculas*, *catejas*, *rhomphæas*, *scorpium*, *sibones*, *siciles*, *veruta*, *enses*, *sicas*, *machæras*, *spatas*, *lingulas*, *clunacula*. Sed cum ex iis pauca admodum ad Romanam armaturam pertineant, de quibus vel jam ante diximus, vel paulo post dicturi sumus, in eorum explicatione hoc loco non immorabor. Exponuntur tamen passim à Grammaticis, qui de iis sunt consulendi.

CAPUT XI.

De expeditione.

Ostendimus hactenus, qua ratione bellum hostibus sit indictum, quomodo delectus habitus, qui duces belli, qui militarium munerum præfecti, qui ordinum ductores, qui militum ordines, quæ arma eorum fuerint: jam exercitum educemus, & quo ordine *expeditio* facta sit, docebimus. Ubi *dux* imperium à populo acceperat, bellumque ipsi commissum erat, in *Capitolium* ibat, ibique solennia vota pro republica nuncupabat, atque inde paludamento, lictoribus, insignibusque imperii cæteris assumptis, recta ad portam Urbis ibat, ad quam salutatus, amicis officii causa aliquanto viæ spatio prosequentibus, ac bene ominantibus, ad bellum proficiscebatur. *Servius* doctissimus Grammat. in 8. Æneidos annotat moris fuisse, ut is, qui belli curam susceperat, sacrarium Martis ingressus, primo ancilia commoveret, post hastam simulacri ipsius, diceretque: *Mars, vigila.*

Cæterum quo ordine incesserit exercitus, *Polyb.* lib. 6. docet cujus verba ex versione *Jani Lascaris* hæc sunt: Plerumque, inquit, primi incedunt *extraordinarii:* hos sociorum dextrum subsequitur cornu: quos deinceps sua jumenta sequuntur. Post eos it Romanorum *prima legio*, habens pone impedimenta sua: tum *secunda* incedit legio, sequentibus ipsam suis vehiculis, sociorumque impedimentis, qui agmen cogunt. Ultimum enim, dum incedunt, lævum sociorum cornu tenet locum. *Equites* interdum sequuntur à tergo suas quique partes: alias jumentorum latera obequitant, stipantes ea, tutumque præbentes incessum. Quod si qua sit à tergo suspicio, cætera quidem apud ipsos eodem se habent modo: ipsi vero sociorum extraordinarii à fronte ad tergum traducuntur, alternisque diebus *legiones & cornua* eadem præcedunt rursumque sequuntur à tergo, ut aquationis, frumentationisque integræ æqualiter omnes participes fiant, mutantes semper ordinem, ut alternatim primi incedant,

Utuntur etiam alio genere incessus, temporibus parum tutis. Patentibus enim campis ducunt triplicem *phalangem* æquidistantem, *hastatorum*, *principum*, *triariorum*: præponentes antecedentium jumenta omnibus. Post prima vero signa, eorum, qui secundi incedunt: post secunda, eorum, qui tertii: & ad proportionem sic alternatim ponentes jumenta, & signa. Hunc in modum ad iter instructi, cum aliquid gra-

gravius acciderit, modo ad ſcutum declinantes, modo ad haſtam, producunt ſigna præter impedimenta ad hoſtium aſpectum, brevique tempore, atque una motione armatorum ordo recepit inſtructionis diſpoſitionem: præterquam ſi aliquando *haſtatos* evolutione uti oportuerit. Jumentorum autem, cæterorumque ea ſequentium multitudo, poſt inſtructos ſeſe ſubducentes, locum obtinet in periculis competentem. Cum vero incedentes appropinquaverint ad locum idoneum locandis caſtris, præcedunt *tribunus*, & *principes* ordinum quicunque huic muneri aſſidue fuerint addicti: qui poſteaquam conſpexerint totum locum, qui optandus ſit ponendis caſtris, deputant primum, ubi ſit ponendum tentorium *Imperatoris*, poſt alia, &c. Hactenus *Polyb.* Quæ tamen non ita intelligenda ſunt, quaſi ſemper hic ordo in expeditione ſit obſervatus. Is enim ſæpenumero mutatus & varius fuit, uti vel ex ſolius *Caji Julii Cæſaris* commentariis intelligere licet. Qua de re, qui volet, legat *Petri Rami* librum de Militia C. Julii Cæſaris part. 2. Et hæc terreſtris itineris ratio erat. *Flumina* autem quatuor *trajiciebantur* modis, primum *ponte*, qui quomodo conſtrui ſoleret, *Cæſar* in Commentariis ſuis paſſim docet, & *Petrus Ramus*, in eo quem de Cæſaris militia ſcripſit, libello, ut interim de aliis taceam. Secundus modus trajiciendi fluminis eſt, quando exercitus *navibus* traducitur. Tertius eſt, cum flumen in plures alveos diductum, tranſitum exercitui præbet. Quartus cum equitatus in flumine diſpoſitus, vim illius infringit, ut peditatus tranare incolumis poſſit. Quorum modorum omnium exempla ſunt apud *Cæſarem*.

Cæterum & illud hoc loco non eſt ſilentio prætereundum, uſitatum fuiſſe, ut *milites legionarii* ſecum ferrent non ſolum arma, ſed & vallum, & cibaria. Unde *Cic.* lib. 2. Tuſculanar. quæſtionum. Noſtri exercitus, inquit, primum unde nomen habeant, vides: deinde qui labor, quantus agminis, ferre plus dimidiati menſis cibaria; ferre, ſi quid ad uſum velint; ferre vallum. Nam *ſcutum*, *gladium*, *galeam* in onere noſtri milites non plus numerant, quam humeros, lacertos, manus. *Arma* enim, membra militis eſſe dicunt: quæ quidem ita geruntur apte, ut ſi uſus foret, abjectis oneribus, expeditis armis, membris pugnare poſſint. Hæc *Tullius* de ſui temporis militia. *Livius* vero antea non dimidiati, ſed integri menſis cibaria militem ferre ſolitum docet lib. 44. His igitur rebus onuſti milites, tamen ſingulis diebus ubi opus erat, viginti, aut viginti quatuor millia paſſuum emetiebantur, quemadmodum Vegetius, & cum eo alii tradunt. Atque de *expeditione* hactenus.

CAP. XII.

De caſtrametatione, & caſtrorum motione.

Quæ vero *caſtrorum* forma fuerit, quomodo ea ſit diſpoſita, audiemus ex *Polybio* ſcriptore accuratiſſimo & graviſſimo, cujus locum hac de re integrum ex interpretatione *Jani Laſcaris* (aliam enim videre mihi hactenus non contigit) adſcribam. Genus *caſtrametationis* eorum, inquit *Polybius*, eſt hujuſmodi. Loci ejus, qui maxime idoneus videtur ad *caſtrametandum*, aptiſſimam partem ad proſpiciendum, præſepiendumque, *Imperatoris* tentorium occupat. Poſitoque ſigno, ubi illud fixuri ſunt, metiuntur circa ſignum ſpatium quadratum ſic, ut omnia latera diſtent à ſigno pedes centum. planum ejus ſit quatuor actuum. At hujus figuræ ſemper unum aſpectum, unumque latus, quod viſum fuerit aptiſſimum aquationibus, pabulationibuſque locantur *Romanæ legiones* in hunc modum. Cum *ſex tribuni* ſint in unaquaque legione, duæque Romanæ legiones utrumque *Conſulem* ſequantur, perſpicuum eſt, duodecim *tribunos* neceſſario militare ſub utroque *Conſule*. Ponunt autem horum tentoria ad unam rectam lineam omnia, quæ ſit æquidiſtans lateri quadrati præoptato, diſtetque ab eo pedes quinquaginta, equis pariter, jumentiſque, & reliquis *tribunorum* ſarcinis locandis idoneus locus. Tentoria averſa figuntur à prædicti quadrati latere, ſpectantia exteriorem aſpectum, qui omnino dicendus, vocanduſque ſemper à nobis eſt toti figuræ oppoſitus. Diſtant inter ſe *tribunorum tentoria* æquali ſpatio, atque eo uſque extenduntur, ut totam Romanarum legionum tendentium latitudinem aſſidue occupent; dimenſo rurſus ſpatio centum pedum in anteriorem partem ab omnibus tentoriis, poſtea à præfiniente hanc latitudinem recta linea, quæ ſit æquidiſtans *tribunorum* tentoriis: ab hac inquam facere incipiunt legionum tabernacula, ſtruentes hunc in modum. Cum ſecuerint bifariam rectam lineam ab eo puncto rectis ad lineam angulis, *equites* utriuſque legionis oppoſitos inter ſe locant, pedes quinquaginta inter ſe diſtantes, ſectione in medio intervalli habita: Eſt autem *equitum peditumque* locatio tentoriorum ſimilis: redditur enim tota ſpecies tam ſigni, quam turmæ, quadrata. Hæc autem reſpicit viarum intervalla, habetque præfinitam longitudinem viæ adhærentem: eſt enim centum pedum. Plerumque etiam altitudinem parem facere ſtudent præterquam ſociorum. Quod ſi majoribus utantur exercitibus, tam longitudini, quam altitudini addunt ad portionem. Cum autem accidat, ut reſpondeant *equitum tabernacula* mediis tribunorum tentoriis, efficitur quaſi *ſtriga* quædam (vel *vicus*) tranſverſa ad ſupradictam rectam lineam, & locum ante *tribunos* vacuum. Nam revera *ſtrigis* perſimilis fit tractus univerſi ſpecies. Quippe cum ex utraque parte hinc manipuli, indeque ſint turmæ productim interpoſitæ præterquam quod poſt prædictos equites utriuſque legionis *triarios* ad ſingulas turmas ſingula ſigna, forma perquam ſimili collocant, figuriſque ſeſe invicem contingentibus, ſed reſpicientibus in alteram partem, averſis

aversis ab equitum aspectu dimidiata altitudine ad longitudinem signi cujusque, eo quod multitudine etiam dimidio pauciores plerumque sunt ii cæteris partibus. Quamobrem cum inæqualis existat sæpenumero virorum multitudo, contingit ut semper adæquentur secundum longitudinem partes omnes ob altitudinis differentiam. Rursus quinquaginta pedum intervallo ab iis utrisque distantes, oppositos *triariis* locant principes: versis autem iis quoque in prædicta intervalla duæ hæ præficiuntur strigæ, initia quidem ab eadem recta linea capientes, adituique sicut equites: ab distantia videlicet centipede, quæ ante *tribunos* est: desinentes autem in latus castrorum *tribunis* oppositum, quod ab initio proposuimus oppositum esse toti castrorum formæ. Post *principes* similiter aversos contingentibus se figuris locant *hastatos*. Cumque decem signa habeant ex prima divisione strigæ omnes, contigit eas omnes etiam longitudine pares fieri, earumque sectiones, postremas inquam parteis ad latus valli oppositum adæquari: ad quod etiam ultima vertentes signa castrametantur. Ab *hastatis* rursus quinquaginta relinquentes pedum spatium, sociorum equites iis oppositos locant sumentes initium ab eadem recta linea, desinentesque in idem latus. Est autem *sociorum multitudo* peditum, ut ante dixi, par legionibus Romanis, extraordinariis duntaxat inferior, equitum duplo major ablata horum quoque in extraordinarios tertia parte, ob id horum etiam altitudinem augentes proportione, in castrametationum figura conantur longitudinem quoque Romanis legionibus adæquare.

Confectis autem omnibus quinque viis, aversa rursum ab equitibus ponunt socialium peditum signa, augentes altitudinem ad portionem vallum respicientia, transversumque utrunque latus. Per singula signa, prima, quæ sunt ab utraque parte, tabernacula *principes* ordinum capiunt, simulque prædictum in modum intercalantes per singulas parteis sextam turmam à quinta, pedes quinquaginta submovent, itidem & peditum ordines, adeo, ut fiat hic quoque alius per medias legiones transitus transversus utique ad strigas, sed æquidistans *tribunorum* tentoriis via, quam vocant quintanam, eo quod post quinque ordines traducitur.

Locus qui *tribunorum* tentoriis à parte posteriori subjacet, atque utrique parti *Imperatoris* tabernaculo adjacet, partim foro, partim *quæstori*, ejusque commeatibus deputatur.

Ab ultimo utriusque partis *tribunorum* tentorio à parte posteriori quasi inflexum tenentes ordinem versus tentoria extraordinariorum equitum electi, & quidam voluntarii in gratiam *Consulum* militantes, versus transversa valli latera locantur: spectantes quidam ad *quæstorios* commeatus, quidam parte altera forum versus. Plerumque autem contingit, ut non ii solum contubernia habeant propinqua *Consulibus*, verum etiam ut incedente exercitu, atque in cæteris usibus circa *Consulem*, *quæstoremque* diversentur, eisque operam curamque impendant.

Apponuntur iis vallum spectantes, qui eundem præbent usum pedites, quem prædicti *equites*, deinceps vero pervium relinquitur spatium latitudinis centum pedum, æquidistans, *tribunorum* tentoriis ultra forum *prætorium*, *quæstoriumque* productum per omnes antedictas valli parteis, ad cujus latus superius sociorum equites extraordinarii castrametantur, spectantes forum *prætorium*, quæstoriumque.

Ad media horum *equitum* contubernia, & ad ipsum *prætorii* locum transitus relinquitur quinquaginta pedum, ducens ad posterius *castrorum latus*, ordine ad rectos angulos positus prædictæ plateæ. His equitibus rursus aversi ponuntur auxiliares extraordinarii pedites vallum spectantes, posteriusque totius castrametationis latus.

Vacuus autem locus, qui ex utraque horum parte superest, versus transversa latera datur externis, iisque qui pro tempore socii advenerint.

His sic se habentibus, tota quidem castrorum forma efficitur *quadrata* æquis lateribus.

Particulares autem figuræ tam sectionis *strigarum*, quam reliquæ dispositionis, urbi simillimam speciem præ se ferunt.

Vallum à tentoriis per omnia latera ducentos submovent pedes, quod vacuum multas ipsis commoditates præbet.

Est enim rebus *in castra* importandis exportandisque valde oportunum, quando singuli, ut quæque strigarum proxima est, in hoc vacuum egrediuntur, neque in unum concursantes subvertunt, calcantque se invicem: quæque habent, aut abigunt pecora, prædasque ex hostibus huc deducentes, tuto per noctem servant, & quod præcipuum est, si noctu hostis aggrediatur, neque ignis, neque telum pervenit ad ipsos, præter admodum rara, atque innocua ferme propter magnitudinem distantiæ, tentoriis præsertim circumjectis.

Data igitur multitudine *peditum*, *equitumque* utrumque in modum, sive quatuor seu quinque millium singulas legiones faciant: similiter & signorum altitudine, longitudineque ac multitudine concessa: & ad hæc distantiis itinerum, platearumque nec non omnibus aliis concessis, facile est volentibus considerare quam sit locus capax, castraque quam ampla.

Quod si aliquando abundet sociorum multitudo, sive hi ab initio *castra* secuti sint, sive postea per occasionem accesserint: ii quidem qui per occasionem accesserint, ea etiam quæ circa *prætorium* sunt, replent spatia, forumque & *quæstorium* contrahunt in unum, cogente temporis necessitate: iis vero, qui una cum exercitu à principio exivere, si sit abundans multitudo, addunt strigam unam ab utraque parte Romanarum legionum, versus transversa latera.

 Omni-

Omnibus autem quatuor legionibus, *Consulibusque* ambobus in una *castra* coëuntibus, congregatisque, nihil aliud cogitare oportet, quam duos exercitus, prout dudum exposuimus, pariter castrametatos aversos invicem junctos esse, contingentes semet ad contubernia extraordinariorum utriusque exercitus: quando sane contingit, ut figura fiat oblonga, locus duplo priore major, circumferentia sesquialtera.

Cum igitur ita eveniat, ut *Consules* una castrametentur, sic semper utuntur *castrametationibus*. Cum vero seorsum, reliqua sane similiter: forum autem, prætorium, quæstoriumque in medio statuunt utriusque exercitus. Hæc omnia *Polybius*.

Ex quibus intelligi potest, quæ *castrorum* Romanorum forma fuerit. Nonnunquam tamen aliter constructa ea fuerunt. *Cæsar* lunatis castris *Thapsum* (ut est in historia *Africani* belli) operibus circummunivit.

Vegetius triquetram & semirotundam formam nominat, quem diligens lector de *castrametatione* etiam legere poterit. Illud hoc loco, antequam ad alia accedam, monebo, Romanos ante *Camilli* tempora tantum per æstatem militiæ esse consuevisse, & domi suæ hyemare: eo autem tempore, quo *Veji* obsessi, primum cœpisse castellis ædificatis, castrisque munitis, in hostico hyemem cum æstate continuare. *Plutarchus* in Camillo, *Liv.* lib. 5.

Notandum & hoc est, tentoria sive tabernacula exercitus Romani *ex pellibus* fieri consuevisse, quod ex *Valerio Maximo* lib. 2. cap. 2. & aliis est manifestum: hinc toties apud authores legitur, *sub pellibus* milites habere, exercitum *sub pellibus* retinere, *sub pellibus* esse: quod nihil aliud est, quam exercitum in tentoriis, quæ ex pellibus fieri solebant, habere, retinere, in tentoriis esse, in castris esse. Vide *Carolum Sigonium* scholiis in *Livium* lib. 5. initio, *Jacobum Ravardum* lib. 4. Variorum, cap. 3. & alios.

Neque hoc prætermittendum est, *castra* Romanorum ut plurimum *portas habuisse* quatuor. Prima erat *prætoria*, quæ & *quæstoria* dicta est: ea vel orientem solem spectare, vel è conspectu hostium dirigi solebat. Quod eo fiebat, ut si quando ad arma conclamatum foret, sine tumultu extra castra contrahi multitudo, & explicari ordines, signaque educi possent. Etenim ubi acie decernendum erat, illinc cohortes educi, & copiæ admoveri solebant.

Ubi etiam militum statio copiosa instructaque ad subitos conatus esse debebat, cui etiam *principali* nomen datum.

Altera à tergo *castrorum decumana*, eo quod ampla & patens: ex qua desertores & facinorosi, in quos jure militari animadvertendum erat, educebantur, & pœnis coërcebantur.

Tertia erat *principalis*, ex qua principes & summi *duces* velut ex postico, si quando opus esset, opem suis laborantibus ferebant, ordines tendebant, & milites educebant.

Via quoque, quæ ad eam portam ferebat, *principalis* dicta est.

Quarta erat post *prætorium* & *quintana* dicebatur, quippe per eam commeatus in castra convehi, & rerum utensilium copia venalis exponi: inde etiam merces ad usum militaris multitudinis, quæque bello usui essent, importari & exportari solebant. Vide præter *Festum*, *Alexandrum Neapolitanum* lib. 1. Genialium dierum, cap. 12.

Præter quatuor has portas ait *Turnebus* libro Adversariorum 30. cap. 24. fuit etiam *extraordinaria*, prope quam tendebant *extraordinarii*. *Livius* lib. 40. Erumpere *extraordinaria* porta jussit: *quæstoria*, quæ propinqua erat quæstorio. *Livius* eodem libro: *Quintus Fulvius Flaccus* legatus cum dextra ala ad *quæstoriam* portam positus. Sed & duæ principales erant, *dextra* & *sinistra* à principalibus nomen adeptæ. *Livius* lib. 40. ad dexteram principalem *hastatos* legionis primæ instruxit, &c. Hactenus ille.

Prætorium dicebatur *tabernaculum*, quod duces exercituum, vel Imperatores, vel Consules, sive Dictatores, sive prætores, sive tribuni militum Consulari potestate ii essent, occupabant.

Nomen autem inde habet, quod initio Consules, qui plerumque bella administrabant, *prætores* dicerentur. *Quæstorium* erat tabernaculum quæstorum. Tantum de *castris*, & eorum metatione.

De *motione* adhuc dicendum, de qua *Polybius* lib. 6. ita scribit: Castra movent in hunc modum: Ubi *primum* datum fuerit signum, detrahunt tentoria, componuntque sarcinas: sed neque deponere, neque erigere licet cuipiam, antequam tribunorum, Imperatorisque tentorium erigatur, deponaturve. Ubi *secundum*, imponunt onera jumentis. Ubi *tertium*, procedere oportet primos, movereque tota castra. Incedunt vero eo ordine, qui paulo ante, cum de expeditione ageremus, à nobis ex *Polybio* est indicatus. Ut tamen iis, quæ hoc capite de veteri Romanorum *castrametatione* dicta sunt, aliquid lucis accederet, operæ pretium me facturum sum arbitratus, si typum illius *castrametationis* ex libro quarto Commentariorum Reipublicæ Romanæ *Wolfgangi Lazii* hic insererem, præsertim cum is cum descriptione *Polybii*, quem nos secuti sumus, per omnia conveniat. Quod meum consilium ut probes, te benevole lector, etiam atque etiam rogo.

Cap. XIII.

De disciplina castrensi, & de vigiliis.

Quæ porro castrensis Romanorum *disciplina*, quæ vigiliarum ordinatio fuerit, luculenter explicat idem Romanæ historiæ scriptor diligentissimus *Polybius*, cujus hæc in fragmentis libri sexti verba sunt. Ubi castrametati sunt, convenientes *tribuni*, ab omnibus qui in castris sunt liberis pariter servisque, singulatim jusjurandum exigunt. Jurant autem illi, se nihil è castris furto ablaturos: imo si quis etiam invenerit quippiam, id allaturum ad *tribunos*: deinceps ordinant signa, atque ex utraque legione *principum hastatorumque* duo ad loci curam deputant, qui ante tribunos est. In hac enim platea maxima pars Romanorum quotidie versatur, idcirco studium adhibent, ut ea aspergatur, verraturque diligenter. Ex reliquis duodeviginti tria quisque tribunorum sortiuntur. Nam tot sunt *hastatorum*, *principumque* in singulis legionibus signa, secundum ante dictam divisionem. *Tribuni* autem sex, tria signa, vicissim singulatimque ministrant *tribuno* ministerium hujuscemodi. Castris loco assignato, tentorium erigunt ii, locumque circa tentorium pavimentant: & si quid circumsepire oporteat ad vasorum custodiam, id ipsis curæ est. Dant etiam excubias duas: *Excubia* quatuor viris constat, quorum pars post tentorium juxta equos excubant.

Cum igitur tria quisque signa *tribunus* habeat, atque in iis singulis viri sint amplius centum exceptis *triariis*, *velitibusque*, qui hujusmodi ministerium haudquaquam exhibent, opus quidem leve fit, eo quod quarto quoque die ad singula signa ministerium pervenit. *Tribuno* autem ex præfatis ministeriis usus pariter necessarius: honorque atque obedientia exhibetur. *Triariorum* signa *tribunorum* ministeriis eximuntur, sed turmis equitum singulis diebus ministeria præbent, ut quique proximi sunt post turmas locati: qui custodiunt etiam alia, sed præsertim equos, ne aut implicati vinculis lædantur, futuri inutiles ad opus: aut soluti, atque invicem irruentes, turbas tumultusque excitent in castris. Cæterum *unum* ex omnibus *signum excubat* quotidie per vices *ante Imperatorem*, quod securitatem pariter Imperatori præbet adversus insidias, ornatque speciem *magistratus*, fossæ ac valli duo latera sociis curæ sunt, quibus proximum utrumque eorum cornu locatum est Romanis utrique legioni unum. Cumque singula latera per signa divisa distributaque sint, particularis sane cura ordinum ductoribus incumbit præsentibus adstantibusque. Ut autem universum latus bene se habeat, duobus *tribunis* similiter, reliquam etiam legionis curam hi sunt qui gerunt. Bini enim inter se divisi bimestre spatium semestris temporis vicissim imperant: universoque quibus sors obtigit, subdiali usui præsunt. Idem modus principatus est etiam præfectorum inter socios, equites, ordinumque ductores omnes, oriente luce accedunt ad *tribunorum* tentoria, *tribuni* ad Consulem: ille quod instat agendum, tribunis edicit: *tribuni equitibus*, ordinumque ductoribus: ii multitudini promunt tempore opportuno. *Nocturni* signi traditionem tutam præstant, hunc in modum: ex singulis generibus equitum peditumque decimi signi, quod ultimum castrametatur ad extremitatem strigarum; ex iis vir unus eligitur, qui excubiarum ministeriis non tenetur: verum accedit singulis diebus occidente sole ad tentorium *tribuni*, & accepta tessera (ea est tabella inscripta) recedit. Cumque secesserit ad signum suum, tradit tabellam signumque adhibitis testibus proximi signi *principi*, ille similiter proximi: idemque faciunt omnes deinceps, donec ad prima, ac prope tribunos locata signa pervenerit. Hos autem oportet tabellam nondum obortis tenebris referre ad *tribunos*: & si relatæ sunt omnes quæ datæ sunt, cognoscunt signum datum esse omnibus, perque omneis ad sese pervenisse: at si quid defuerit, confestim inquirit *tribunus*, quidnam commissum sit, percipitque ex inscriptione, quanam ex parte tabella venerit: atque ubi repertum fuerit impedimentum, conveniens infertur mulcta. *Vigilias* disponunt hunc in modum: *Imperatorem* ejusque tentorium, accubans custodit signum; *tribunorum* tentoria & equitum turmas deputati, ut modo dictum est, ex singulis signis. Itidem per singulos ordines omnes ex se ipsi custodias disponunt, cæteras Imperator: fiuntque plerumque tres excubiæ: apud *quæstorem* una, binæ ad *legatos*, *consiliariosque*: exteriorem castrorum adspectum *velites* complent, totum interdiu vallum circumsidentes. Etenim hoc illis injungitur ministerium, portas singulæ ex iis decades accubantes servant: eos qui sunt vigiliis deputati, ex singulis custodiis, qui primam vigiliam acturi sunt, unus ex signis singulis *tergiductor* vespere ducit ad *tribunum*: is dat singulis *taleolas* per singulas vigilias breveis admodum habentes characteres: illi cum acceperint, ad assignata recedunt loca. Fides *circuitionis* equitibus committitur. Oportet enim primum alæ ductorem per singulas legiones præcipere uni ex suis *tergiductoribus* summo mane præceptum hujusmodi, ut is edicat ante prandium quatuor adolescentibus alæ suæ, ad eos pertinere circuitionem noctis proxime accessuræ. Posthæc oportet idem præcipiat sequentis *alæ ductori* ante noctem, quod illi incumbat cura circuitionis in sequentem diem: is cum audiverit, oportebit ut similia faciat his, quæ prædiximus in sequentem diem, atque hunc in modum & cæteri deinceps. Qui vero præoptati sunt per tergiductores ex prima ala quatuor, ubi sortiti fuerint vigilias conferunt se ad tribunum, accipiuntque in scriptis, quotam, quotque vigilias circuire oporteat. Postea vero accubant ii quatuor juxta primum signum *triariorum*, cujus princeps curam gerit, ut competens

vigiliis signum tuba detur. Cum vero tempus accesserit, primam visit vigiliam, qui ad eam visendam sortitus est. Circuit autem prædicta loca non solum circa vallum, aditusque, sed omnia per signa singula, turmasque: & si invenerit vigiles primæ vigilantes, accipit ab iis taleolam: sin autem offenderit quempiam dormientem, aut locum deseruisse, ad testes proximos abit. Idem fit etiam ab iis, qui deinceps vigilias circumeunt. Dandi autem signum buccina (sicuti paulo ante dixi) per singulas vigilias, quod circuitoribus conveniat cum vigilibus, ductoribus ordinum primi signi *triariorum* utriusque legionis quotidie cura incumbit. *Circuitorum* singuli sub ipsam lucem referunt tesseras ad tribunum, & si omnes redditæ fuerint, sine delicto abeunt. At si quis pauciores attulerit quam sit custodiarum multitudo, inquirunt ex charactere, quænam custodia defecerit; qua re cognita, vocatur ordinum ductor. Is autem ducit eos, quibus est commissa vigilia, ii disceptant cum circuitore: & si custodum fuerit delictum, confestim profert id circuitor, adhibitis testibus, qui proximi sint: tenetur enim hoc facere, ac si nihil hujusmodi factum sit, crimen recidit in circuitorem, statimque advocato concilio, coram tribuno dicit causam: & si condemnetur, fuste cæditur. Hactenus *Polybius*. His igitur expositis, tempus est, ut aciem tandem instruamus, quod faciemus capite proxime sequenti.

CAPUT XIV.

Instructio aciei.

Quæ in genere de *militia Romana* scitu fuerunt necessaria, hactenus exposuimus: sequitur, ut *aciem* tandem instruamus, quæ ipsa res paulo altius est repetenda. Quo die pugna erat cum hostibus committenda, signum in castris Romanis proponebatur, videlicet *tunica purpurea* vel coccina supra *prætorium* expansa, cujus meminit *Plutarchus* in Fabio & alibi, *Livius* ac *Polybius*. Post, ubi jam ad bellum exeundum & exercitus castris educendus esset, *signa militaria*, quæ in castris fixa erant, captatis auguriis evellebantur è terra. Habebatur autem hoc inter felicia auguria, si avellentem signa facile sequerentur. Ideoque *Crassus* in Arabis bello Parthico cum filio occisus legitur, quod iturus ad prælium avellere signa vix potuerit. Educto castris exercitu, *acies instruebatur*. Quod qua ratione fieri consueverit, ex *Livio* aliquo modo intelligi potest, qui libro octavo multis verbis instructam aciem describit, quæ cum maximopere huc faciant, non gravabor adscribere. Ita igitur *Livius*: Clypeis antea Romani usi sunt; deinde postquam stipendiarii facti sunt scuta pro clypeis fecere: & quod antea *phalanges* similes *Macedonicis*, hoc postea manipulatim structa acies cœpit esse: postremo in plures ordines instruebatur. Ordo sexagenos milites, duos centuriones, vexillarium unum habebat. *Prima acies hastati* erant, manipuli quindecim, distantes inter se modicum spatium. *Manipulus* leves vicenos milites, aliam turbam scutatorum habebat. *Leves* autem, qui hastam tantum gesaque gererent vocabantur. Hæc prima frons in acie florem juvenum pubescentium ad militiam habebat. Robustior inde ætas totidem manipulorum, quibus *principibus* est nomen: hos sequebantur *scutati* omnes, insignibus maxime armis: hoc xxx. manipulorum agmen *antepilanos* appellabant, quia sub signis jam alii quindecim ordines locabantur: ex quibus ordo unusquisque tres partes habebat, earum unamquamque *primum pilum* vocabant: tribus ex vexillis constabat. *Vexillum* CXXCVI. homines erant: primum vexillum *triarios* ducebat, veteranum militem spectatæ virtutis: secundum *rorarios*, minus roboris ætate, factisque: tertium *accensos*, minimæ fiduciæ manum: eo & in postremam aciem rejiciebantur. Ubi his ordinibus exercitus instructus esset, *hastati* omnium primi pugnam inibant. Si *hastati* profligare hostem non possent, pede presso eos retrocedentes in intervalla ordinum *principes* recipiebant, tum *principum* pugna erat. *Hastati* sequebantur. *Triarii* sub vexillis considebant, sinistro crure porrecto, scuta innixa humeris, hastas sub erecta cuspide in terra fixas, haud secus, quam vallo septa inhorreret acies, tenentes. Si apud *principes* quoque satis prospere non esset pugnatum, à prima acie ad *triarios* sensim referebantur. Unde *rem ad triarios rediisse*, cum laboratur, proverbio increbuit. *Triarii* consurgentes, ubi in intervalla ordinum suorum *principes* & *hastatos* recepissent, extemplo compressis ordinibus velut claudebant vias: unoque continenti agmine, jam nulla spe post relicta, in hostem incedebant. id erat formidolosissimum hosti, cum velut victos insecuti, novam repente aciem exsurgentem, auctam numero cernebant. Scribebantur autem *quatuor* fere *legiones* quinis millibus peditum, equitibus in singulas legiones trecentis: alterum tantum ex Latino delectu adjiciebatur, qui ea tempestate hostes erant Romanis, eodemque ordine instruxerant aciem, nec vexilla cum vexillis tantum, universi *hastati* cum *hastatis*, *principes* cum *principibus*, sed *centurio* quoque cum *centurione*: si ordines turbati non essent, concurrendum sibi esse sciebant. Hactenus *Livius*, qui universum exercitum in tres partes distribuit. Primam aciem *hastatos* facit, id est, leves milites, ac scutatos, in eamque pubescentes ad militiam omnes conjicit, alteram *principes* una cum scutatis, quos *antepilanos* vocabant: tertiam ex quindecim ordinibus constituit, quorum unusquisque tres partes haberet, earum unamquamque *primum pilum* vocabant: ex tribus vexillis constabat, *triariorum*, *rorariorum*, & *accensorum*, quorum *rorarii* inter *antepilanos* primo procurrebant, deinde etiam *accensi* eo procedebant, ut tum denique viribus hostium vel exhaustis, vel debilitatis, integri & recentes *triarii*

pugnam

pugnam capesserent. *Polybius* lib. 6. eundem fere ordinem, sed clarius describit. Legionem enim quadrifariam dividit, in *pilarios*, minimos natu, *hastatos* iis proximos ætate, *principes* florentissimis armis, & *triarios* maximos natu, *pilanos* quidem, *hastatosque* & *principes* millenos ducenos, *triarios* autem sexcentos. Si major fiat legio, proportione partes augeri dicit, exceptis *triariis*, quos semper efficiant pares.

Cæterum non uno semper modo acies instructa fuit, sed diversis, quod videre est tum apud *Cæsarem* in ipsius Commentariis, tum apud *Ælianum* in libro singulari de instruenda acie, ad quos harum rerum studiosum lectorem remitto. *Agellius* lib. 10. cap. 9. aliquot vocabula militaria, quibus instructa certo modo acies appellari soleat, recenset: qualia sunt, *frons*, *subsidia*, *cuneus*, *orbis*, *globus*, *forfices*, *serra*, *alæ*, *turres*, eaque dicit inveniri in libris eorum, qui de militari disciplina scripserunt, tralataque esse ab ipsis rebus, quæ ita proprie nominantur, earumque rerum in acie instruenda, sui cujusque vocabuli imagines ostendi.

Frons. ****

Subsidia dicebantur illi milites, qui post aciem subsidebant, ut laboranti exercitui subvenirent.

Cuneus dicebatur acies cuneum repræsentans, sicut orbis, globus, forfices, &c. quæ in modum globi, orbis, forficis instruebatur. *Vegetius* lib. 3. ait, *cuneum* peditum multitudinem vocari, quæ juncta cum acie primum angustior, deinde latior procedat, & adversariorum ordines rumpat: quia à pluribus in unum locum tela mittantur. Quam rem inquit milites vocare *caput porcinum*. Typum ejus habet *Ælianus* in libello de instruendis aciebus.

Alæ dictæ sunt exercitus equitum ordines, quod circum legiones dextra, sinistraque tanquam alæ in avium corporibus locabantur. *Cincius* lib. 6. de re militari, apud *Agellium* lib. 16. cap. 4.

Cap. XV.

De devotione sui ipsius pro exercitu, & de devotione exercitus hostilis.

Quod si periculum aliquod imminere videretur, & *aruspices* nuntiarent, deos non placatos esse, tum unus aliquis ex Romanis sese pro exercitu suo, & simul exercitum hostium devovebat. Licebat autem, quemadmodum *Livius* lib. 8. ait, *Consuli*, *Dictatorique*, & *prætori* devovere legiones hostium, & se vel alium, quem velit, ex legione Romana scripta, civem. Si is homo, qui *devotus* esset, moreretur, probe factum videbatur: ni moreretur, tum signum septem pedes altum, aut majus in terram defodi, & piaculum hostia cædi oportebat: ubi illud signum defossum esset, eo magistratum Romanum descendere fas non erat. Qui vero sese *devovere* volebat, ni moreretur, neque suum, neque publicum divinum pure facere poterat. Addit deinde: Ei, qui sese *devoveret*, Vulcano arma, sive cui alii divo vovere vellet, sive hostia, sive quo alio vellet, jus esse: Telo, super quo stans Consul precatus sit, hostem potiri fas non esse: si potiatur, *Marti suovetaurilibus* piaculum fieri oportere. Qua vero ratione, quibus ceremoniis, & qua verborum forma sese devoverent, idem paulo ante, de Decio Consule loquens, ostendit, cum ita scribit: *In hac trepidatione Decius Consul M. Valerium magna voce inclamat: Deorum, inquit, ope Valeri opus est, agedum pontifex publicus populi Romani præi verba, quibus me pro legionibus devoveam.*

Pontifex eum *togam prætextam* sumere jussit, & velato capite, manu subter togam ad mentum exerta, super telum subjectum pedibus stantem, sic dicere: *Jane, Jupiter, Mars Pater, Quirine, Bellona, Lares, divi Novensiles, dii Indigetes, divi, quorum est potestas nostrorum, hostiumque, diique Manes, vos precor, veneror, veniam peto, feroque, uti populo Romano quiritium vim victoriamque prosperetis, hostesque populi Romani quiritium terrore, formidine, morteque afficiatis. Sicut verbis nuncupavi, ita pro republica quiritium, exercitu, legionibus, auxiliis populi Romani quiritium, legiones, auxiliaque hostium mecum diis Manibus, Tellurique devoveo.* Hæc ita precatus, lictores ire ad *T. Manlium* jubet, matureque collegæ se devotum pro exercitu nuntiaret, ipse incinctus cinctu Gabino, armatus in equum insiluit, ac se in medios immisit. Hactenus *Livius.* Extat etiam apud *Macrobium* formula devotionis urbium, & exercituum hostilium, quam paulo post recitabimus. Cæterum de conflictu nihil hoc loco dicam: extant ejus exempla plurima, & varia hinc inde apud historicos, *Livium*, *Cæsarem*, *Polybium*, *Plutarchum*: item apud *Frontinum* in libris de Stratagematis, unde ea peti possunt.

Hoc tamen notandum esse duxi, Romanos, cúm classico dato pugnam inirent, primo occursu ad ardorem excitandum, ardentissimo clamore concurrere, & signa inferre consuevisse: qui *clamor* si consona voce editus, *neque impar*, varius vel dissonus foret, haud dubie satis animorum ad certamen esse, & futuram victoriam spondebat: namque is erat index voluntatis & animi cujusque. Si vero *excitatior*, crebriorque ab hoste sublatus esset, quo eventus prælii casurus foret, indicium haud dubium præbebat: in qua quidem re ad ardorem animi excitandum, non solum acies, sed ipsa quoque signa militaria inferebant. Neque enim parvi momenti fuit prima illa vis & congressio militaris, cum alacres & fiduciæ pleni, ardenti clamore simul in hostes ibant, & signa inferebant, *intolerabili clamore*, animorum uno impetu consentiente, ac virtute: quæ res magnarum victoriarum plerumque causam dedit. Sed de his jam satis. Huc conferenda sunt exempla pugnarum, quæ passim in historicis occurrunt, & stratagematum, de quibus diligentissime scripsit *Frontinus*.

CAP. XVI.

De oppugnationibus urbium, & iis quæ ad oppugnationes requiruntur.

Diximus de iis quæ necessaria fuerunt, si in locis patentibus ad manus veniretur, jam de expugnatione locorum clausorum & munitorum agemus. Qua quidem in parte omnium maxime de *instrumentis* & *machinis* bellicis, quarum in oppugnationibus usus fuit, dicendum erit. Locus clausus expugnatur ex itinere primo impetu, aut longiore oppugnatione capitur. Illius exempla multa sunt passim. Unum adferam quod est apud *Cæsarem* de expugnatione *Gomphorum* lib. 3. belli civilis. *Gomphenses*, inquit, venienti *Cæsari* portas præcluserunt. Cæsar itaque castris munitis scalas, musculosque (quibus fossæ aggere completæ solidum iter efficerent) ambulatoriis turribus, ad repentinam oppugnationem fieri, & crates parari jussit: quibus rebus effectis cohortatus milites, docuit quantum usum haberet ad sublevandam omnium rerum inopiam, potiri oppido pleno, atque opulento, simul reliquis civitatibus hujus urbis exemplo inferre terrorem, & id fieri celeriter, prius quam auxilia concurrerent. Itaque usus singulari militum studio, eodem, quo venerat die, post horam nonam oppidum altissimis mœnibus oppugnare aggressus, ante solis occasum expugnavit. Hactenus *Cæsar.* Quod si propter fossarum latitudinem murorumque altitudinem, & munitionem repentino impetu urbs expugnari non posset, vineis actis, aggere jacto, turribus constitutis oppugnabatur. Cujus rei exempla etiam multa passim apud scriptores veteres extant. Nos hic vocabula quædam militarium instrumentorum & operum pertinentium & ad munitiones castrorum, & ad oppugnationes oppidorum exponemus. Castra communiebant *aggere*, *vallo*, *loricis*, *cervis*, *cippis*, *liliis*, & *stimulis.* Ad oppugnationes requirebantur *turres ambulatoriæ*, *testudines*, *musculi*, *vineæ*, *plutei*, & *cuniculi.*

Agger, inquit, *Vegetius* lib. 4. ex terra lignisque tollitur contra murum, de quo tela jactantur. *Franciscus Hottomannus* annotationibus in Cæsarem, *Aggeris* nomen, inquit, tripliciter ab antiquis usurpari video, primum *pro mole* ad mœnia oppidorum, deinde *pro munitione* castrorum, postremo *pro materia*, qua moles, munitiove extruitur. *Molem* intelligimus *tumulum* ex lignis & glebis, ac cespitibus extructum, ut in urbium, aut castrorum muros vel militibus, vel turribus mobilibus ascensus præbeatur. *Cæsar* libro secundo belli civilis, *Lucanus* libro tertio, ex quibus intelligitur, trabes à lateribus adhiberi solitas, quæ latera firmarent, ne terra diffluerct, interiorem autem partem viminibus, virgultis & terra repleri, atque infarciri solitam. Tanta autem aggeris interdum altitudo erat, ut prope mœnia adæquaret, ut apud *Cæsarem* lib. 2. belli Gallici, *Liv.* lib. 5. & alibi. Et ad hanc molem extruendam non modo fabri, verum etiam milites his ferramentis instructi erant: bidentibus, ligonibus, rastris, alveis, cophinis, qualis, ut *Vegetius* scribit libro 1. & 3. Reliquarum duarum significationum, quod sumitur pro muro & munitione castrorum, item pro ipsa aggeris materia, quæ triplex erat, trabium, quæ latera firmabant, frondium, & cespitum, multa extant apud *Cæsarem* testimonia, quæ non opus est adducere.

Vallus sive *vallum* dicebatur *stipes ramosus* in aggeris summa parte defigi solitus, ad aggerem confirmandum, & loricas extruendas. Hunc vallum legionarii milites una cum armis in itinere ferebant, uti supra ex *Cicerone* audivimus, & alii etiam authores attestantur. Nonnunquam accipitur pro superiore parte aggeris ex illis vallis, id est, sudibus & stipitibus, ac viminibus interjectis constante. *Valli Romani* elegans descriptio extat apud *Polybium* lib. 17. ubi id cum vallo Græco confert, & quidnam inter ea sit discriminis, ostendit. *Vallum*, inquit apud Romanos, duos, tresve, aut ad summum quatuor habet surculos, ex quo accidit, ut perfacilis ejus sit gestatio. Itaque unus tria, atque etiam quatuor simul fert. Et paulo post, cum de Græcorum vallo, ejusque usu dixisset, subjicit: Apud Romanos dissimillima est ratio. Primum enim ita valla inter se circumplicant, ut neque facile quorum ramorum in terram compactorum sint virgulta, neque quorum virgultorum sint rami, agnoscas. Præterea difficile est, si quis evellere conetur, manum admovere: quoniam densissime inter se contexta & conserta sunt. Eo accidit, quod virgulta ita accurate inflexa, & intertexa sunt, ut revelli ab eo, qui prehenderit, facile non possint: primum quia *eminentiæ* & *surculi* omnes suam & propriam in terra firmitudinem obtinent. Deinde cum unum è virgultis trahitur, necesse est propter mutuam contexturam magnam simul propaginem educi, neque vero fieri potest, ut duo, tresve unum, idemque vallum prehendere possint. Quod si quis unum aut alterum commoveat, ac revellat, exiguum tamen intervallum patefiet. Ita *Polybius.*

Loricæ dicebantur eminentiæ illæ aggeris, sive etiam murorum, quæ pectus defendebant. Fiebant autem plerumque *ex cratibus* & *viminibus*, interdum ex *pluteis*, id est, crassis asseribus & tabulis.

Cervi erant stipites, cornicula eminentia habentes, quibus ad commissuras pluteorum atque aggeris utebantur, ad impediendum ascensum.

Liliæ stipites erant feminis crassitudine, à summo præacuti, ad similitudinem floris ejusdem nominis, non aperti, sed adhuc compressi: & tegebantur viminibus ac virgultis.

Cippi

Cippi erant *stipites* tricipites, aut quadricipites, delibratis & præacutis cacuminibus, ab infimo revincti longurio transversario, ne avelli possent. Hæc omnia ad munitionem & defensionem castrorum parabantur à Romanis.

Jam ea quæ ad oppugnationem requirebantur explicabimus. *Turris mobilis*, sive (ut *Vegetius* appellabat) *ambulatoria*, erat machina, instar ædificii ex trabibus & tabulis, interdum decem contignationibus extructa, intus erat aries quem suspensum milites in hostium murum impellebant: ex superiore parte *pons* demittebatur in eundem murum, & *scalæ* confestim injiciebantur. Tota autem machinatio subjectis rotis, à militibus circiter quinquaginta introrsus promovebatur, cum *musculus* aut *vineæ* præcederent, sub quibus fossores rastris & ligonibus viam muniebant: aggeremque, de quo diximus, solidabant, ut mœnibus turris propinquari posset. Hæc *Hottomannus*. In eandem sententiam scribit *Vegetius* libro quarto. Ejus ædificandæ rationem tradit Vitruvius libro decimo. De illius forma locus insignis est apud *Cæsarem* libro secundo belli Gallici. Altitudo ejus tanta fuit, ut plerumque denûm tabulatorum esset, velut apud *Cæsarem* libro octavo belli Gallici & de bello Alexandrino, apud *Josephum* libro sexto, capite octavo belli Judaici. De *pontibus*, quos injungi solere diximus, insignis extat locus apud *Hirtium* libro octavo belli Gallici: Turres, inquit, crebras excitari in altitudinem trium tabulatorum, pontibus trajectis, constratisque conjungi: quorum frontes viminea loricula munirentur. Multa etiam in eandem sententiam scribit *Procopius* lib. 1. Gott. & lib. 2.

Testudo tabulatum erat ex trabibus, pluteisque factum, coriisque ac ciliciis contectum adversus flammam & incurrentia saxa, sub qua latebant milites, qui viam turribus, aut vineis muniebant, saxa de via removebant, solum æquabant, ac muros tentabant. *Vitruvius* lib. 10. & *Cæsar* multis locis. Interdum etiam *testudo* significat cratem scutorum continuatam qua sublatis supra capita scutis protecti pedites sagittarum aut saxorum nubem vitabant.

Musculos Vegetius libro quarto interpretatur *machinas*, quibus tecti milites apportatis lapidibus, lignis, & terra fossas complebant, ut turri ambulatoriæ viam munirent. At *Cæsar musculorum* tecto usum tribuit, non viæ aggere supportato muniendæ, sed muri subruendi, lapidesque vectibus subducendi, qui etiam interdum subjectis rotulis impellebantur, cujusmodi *musculi* descriptio extat apud *Cæsarem*, lib. 2. Belli civilis.

Vineas Vegetius lib. 4. ait esse machinationem tabulatis, cratibusque constratam, quæ subjectis rotulis impellitur, cujus tecto muniti obsidentes, murorum fundamenta subruunt. Has *Franciscus Hottomannus* opinatur inde dictas, quod, ut plerisque locis vineæ sepibus vimineis, ita hæ tectis vimineis muniri soleant. Usum vinearum *Lucanus* lib. 3. his describit versibus:

Tunc adoperta levi procedit vinea terra,
Sub cujus pluteis, & tecta fronte latentes
Moliri nunc ima parant, & vertere ferro
Mœnia: nunc aries suspenso fortior ictu
Incussus densi compagem solvere muri
Tentat, & impositis unum subducere saxis.

Alium, præterea, inquit *Hottomannus*, usum vinearum esse video, ut cum plures ordine impellerentur, milites post eas occulti sequerentur, veluti lib. 7. belli *Gallici*. Hinc *sub vitem præliari* dicebantur milites, cum sub vinea militari pugnabant. *Festus*.

Pluteos, inquit *Vegetius* libro 4. esse machinas mobiles, & ambulatorias, ex tabulis, vimine & corio constratas, trinisque rotulis adigi solitas ad muros, quarum una in medio, duæ in capitibus apponantur, ita ut in quamcunque partem quis velit, more carpentorum admoveri possint. Quos, inquit, obsidentes applicant muris, eorumque munitione protecti, sagittis, sive fundis, vel missilibus defensores omneis de propugnaculis oppidi exturbant, ut scalis ascendendis facilior præstetur occasio. *Plutei* etiam crebro usurpantur pro tabulis, sive asseribus, cujus significationis exempla occurrunt passim.

Cuniculus est meatus subterraneus, suffossus. Festus. *Cuniculus*, id est, foramen sub terra occultum, aut ab animali, quod simile est lepori, appellatur, quod subterfossa terra latere est solitum: aut à cuneorum similitudine, qui in omnem materiam intrant findentes. *Cuniculorum* agendorum rationem quis primus invenerit, *Vegetius* libro 4. his verbis docet: Cum *Rhodiorum*, inquit, civitas oppugnaretur ab hostibus, & turris ambulatoria super murorum altitudinem ac turrium omnium pararetur: mechanici ingenio inventum est tale remedium: Per noctem sub fundamento muri *cuniculum* fodit, & illum, ad quem die postero turris fuerat promovenda, nullo hostium sentiente, egesta terra cavavit intrinsecus, & quum rotis suis mola impulsa fuisset tanto pondere solo cedente subsedit, ut nec jungi muris ac moveri ulterius potuerit: ita civitas liberata est, dejectaque machina.

CAP. XVII.

De machinis bellicis ad oppugnationem urbium necessariis, & Romanis usitatis, ballista, ariete, scorpione.

Fuerunt autem & *machinæ* quædam *bellicæ*, quibus ad oppugnationem urbium usi fuerunt, veluti *ballista*, *aries*, *scorpius*, sive *onager*, de quibus etiam nonnihil dicendum nobis est.

Vegetius libro 4. inter alia tormentorum genera *ballistam* primo enumerat: eamque funibus, nervis, chordisque ita tendi ait, ut quanto majora brachiola haberet, hoc est, quanto major esset, tanto spicula longius mitteret. Deinde *onagrum*, quo lapides dirigebantur. Postremo *scorpiones*, ideo sic dictos, quod parvis, subtilibusque spiculis mortem inferrent. *Ballistæ* sicut & *arietis*, & *scorpii* descriptiones extant apud *Marcellinum*, quas operæ pretium est huc referre. Ita vero is libro 23. *Ballistæ* forma hæc est. Ferrum inter axiculos duos firmum compaginatur & vastum, in modum regulæ majoris extentum: cujus ex volumine tereti, quod in medio ars polita componit, quadratus eminet stylus extentius, recto canalis angusti meatu cavatus, & hac multiplici chorda nervorum tortilium illigatus: eique cochleæ duæ ligneæ conjunguntur aptissime, quarum prope unam adsistit artifex contemplabilis, & subtiliter apponit in temonis cavamine sagittam ligneam spiculo majore conglutinatam: hocque facto hinc inde validi juvenes versant agiliter rotabilem flexum. Quum ad extremitatem nervorum acumen venerit summum, percita interno pulsu à ballista ex oculis evolat, interdum nimio ardore scintillans: & evenit sæpius, ut antequam telum cernatur, dolor lethale vulnus agnoscat.

Scorpionis autem, quem appellant nunc *onagrum*, hujusmodi forma est: Dolantur axes duo quernei vel ilicei, curvanturque mediocriter, ut prominere videantur in gibbas: hique in modum serratoriæ machinæ connectuntur, ex utroque latere patentius perforati: quos inter per cavernas funes colligantur robusti, compagem, ne dissiliat, continentes. Ab hac medietate restium ligneus stylus exurgens obliquus, & in modum jugalis temonis erectus, ita nervorum modulis implicatur, ut altius tolli possit & inclinari; summitatique ejus unci ferrei copulantur, è quibus pendet stuppea vel ferrea funda: cui ligno fulcimentum prosternitur ingens, cilicium paleis confertum minutis, validis nexibus illigatum, & locatum super congestos cespites vel latericios aggeres. Nam muro saxeo hujusmodi moles imposita disjectat quicquid invenerit subter, concussione violenta, non pondere. Quum igitur ad concertationem ventum fuerit, lapide rotundo fundæ imposito, quaterni altrinsecus juvenes repagula, quibus incorporati sunt funes explicantes, retrorsus stylum penes uncinum inclinant: itaque demum sublimis adstans *magister*, claustrum quod totius operis continet vincula, reserat malleo forti percussum: unde absolutus ictu volucri stylus, & mollitudine offensus cilicii, saxum contorquet quicquid incurrerit collisurum. Et tormentum quidem appellatur ex eo, quod omnis explicatio torquetur: *scorpio* autem, quoniam aculeum desuper habet erectus: cui etiam *onagri* vocabulum indidit ætas novella ea re, quod asini feri, quum venatibus agitantur, ita eminus lapides post terga calcitrando emittunt, ut perforent pectora sequentium, aut perfractis ossibus capita ista displodant.

Hinc ad *arietem* veniemus. Eligitur abies vel ornus excelsa, cujus summitas duro ferro concluditur, & prolixo, *arietis* efficiens prominulam speciem, quæ forma huic machinamento vocabulum indidit: & sic suspensa utrinque transversis asseribus & ferratis, quasi ex lance, vinculis trabis alterius continetur: eamque quantum mensuræ ratio patitur multitudo retro repellens, rursus ad obvia quæque rumpenda protrudit ictibus validissimis, instar adsurgentis & cædentis arietis. Qua crebritate velut reciproci fulminis impetu ædificiis scissis in rimas, concidunt structuræ laxatæ murorum. Hoc genere operis, si fuerit exerto vigore discussum, nudatis defensoribus, ideoque solutis obsidiis civitates munitissimæ recluduntur. Pro his *arietum* machinamentis jam crebritate despectis conditur machina scriptoribus historicis nota, quam *helepolin* Græci cognominant: cujus opera diuturna Demetrius Antigoni Regis filius Rhodo aliisque urbibus oppugnatis *Poliorcetes* est appellatus. Ædificatur autem hoc modo: *Testudo* compaginatur immanis, axibus roborata longissimis, ferreisque clavis aptata, & contegitur coriis bubulis, virgarumque recenti textura, atque limo asperguntur ejus suprema, ut flammeos detrectet & missiles casus. Conseruntur autem ejus frontalibus trisulcæ cuspides præacutæ, ponderibus ferreis graves, qualia nobis pictores ostendunt fulmina vel fictores, ut quicquid petierit, aculeis exertis abrumpat. Hanc ita validam molem rotis & funibus regens numerosus intrinsecus miles, languidiori murorum parti viribus admovet concitis: & nisi desuper propugnantium valuerint vires, collisis parietibus aditus patefacit ingentes.

His addo etiam *malleolos* & *falces murales*. *Malleoli*, inquit, *Nonius*, manipuli spartei, pice contecti, qui incensi, aut in muros, aut in testudines jaciuntur, de quibus ita *Marcellinus*: *Malleoli*, teli genus, figurantur hac specie: sagitta est cannea inter spiculum & arundinem multifido ferro coagmentata, quæ in muliebris coli formam, quo nentur lintea stamina, concavatur, ventre subtiliter, & plurifariam patens, atque in alveo ipso ignem cum aliquo suscipit alimento. Et si emissa lentius arcu invalido (ictu

(ictu enim rapidiore extinguitur) hæserit usquam, tenaciter cremat: aquisque conspersa acriores excitat æstus incendiorum, nec remedio ullo quam superjacto pulvere consopitur.

De *falcibus muralibus* ita *Vegetius* lib. 4. De materia & tabulatis testudo contexitur: quæ ne exuratur incendio, coriis vel ciliciis, centonibusque vestitur. Hæc intrinsecus accipit trabem, quæ adunco præfigitur ferro: quod *falx* vocatur ab eo, quod incurvata est, ut de muro extrahat lapides. Meminit harum etiam *Livius* libro 38. *Cæsar*, *Orosius*, & alii.

Murices alio nomine *triboli*, sive *tribuli* dicti, machinulæ ferreæ tetragonæ erant, aculeis extantibus infestæ, quæ spargi solebant adversus eruptiones hostiles.

Cap. XVIII.

De evocatione deorum tutelarium, & devotione urbium atque exercituum hostilium.

Jam vero & hoc silentio non est prætereundum, quod *Macrobius* lib. 3. Saturn. cap. 9. notat, cum omnes urbes in alicujus dei essent tutela, morem Romanorum arcanum, & multis ignotum fuisse, ut cum obsiderent urbem hostium, eamque jam capi posse confiderent, certo carmine evocarent *tutelares deos:* quod aut aliter urbem capi posse non crederent: aut etiamsi posset, nefas existimarent, *deos* habere *captivos.* Unde & ipsi Romani tum *deum*, in cujus tutela urbs Roma est, tum ipsius urbis Latinum nomen ignotum esse voluerint, caverintque ne quod ipsi sæpe adversus urbes hostium fecisse se noverant, idem ipsi quoque *hostili evocatione* paterentur, si tutelæ suæ nomen divulgaretur. *Evocatis diis* tum ipsam etiam urbem, & exercitum hostilem devovebant. *Carmen* autem, quo dii evocabantur cum oppugnatione civitas cingeretur, ejusmodi ex libro 5. rerum reconditarum Sammonici Sereni *Macrobius* recitat lib. 3. Saturn. cap. 9. Si deus, si dea es, cui populus, civitasque Carthaginensis est in tutela, teque maxime ille, qui urbis hujus, populique tutelam recepisti, precor veneror que, veniamque à vobis peto, ut vos populum, civitatemque Carthaginensium deseratis, loca, templa, sacra, urbemque eorum relinquatis, absque his abeatis: eique populo, civitatique metum, formidinem, oblivionem injiciatis, proditique Romam ad me meosque veniatis: nostraque vobis loca, templa, sacra, urbs acceptior, probatiorque sit: mihi quoque, populoque Romano, militibusque meis præpositi sitis, ut sciamus, intelligamusque. Si ita feceritis, voveo vobis templa, ludosque facturum. In eadem verba hostias fieri oportet, authoritatemque videri extorum, ut ea promittant futura. Urbes vero, exercitusque sic devoventur, jam evocatis numinibus. *Dis pater*, Vejovis manes, sive vos quo alio nomine fas est nominare, ut omnes illam urbem *Carthaginem*, exercitumque, quem ego me sentio dicere, fuga, formidine, terrore compleatis: quique adversus legiones exercitumque nostrum arma, telaque ferent, uti vos eos exercitus, eos hostes, eosque homines, urbes, agrosque eorum, & qui in his locis, regionibusque, agris, urbibusque habitant, abducatis, lumine supero privetis: exercitumque hostium, urbes agrosque eorum, quos me sentio dicere, uti vos eas urbes, agrosque, capita, ætatesque eorum devotas, consecratasque habeatis, illis legibus, quibus quandoque sunt maxime hostes devoti: eosque ego vicarios pro me fide, magistratuque meo, & pro populo Romano, exercitibus, legionibusque nostris do, devoveo: ut me, meamque fidem, imperiumque, legiones, exercitumque nostrum, qui in his rebus gerundis sunt, bene salvos sinatis esse. Si hæc ita faxitis, ut ego sciam, sentiam, intelligamque: tum quisquis votum hoc faxit, ubi faxit, recte factum esto, ovibus atris tribus, tellus mater, teque Jupiter obtestor. Cum *tellurem* dicit, manibus terram tangit: cum *Jovem* dicit, manus ad cœlum tollit: cum votum recipere dicit, *manibus pectus* tangit. Hactenus ex Sammonico Sereno *Macrobius*, & addit in antiquitatibus se hæc oppida invenisse devota, *Tonios*, *Fregellas*, *Gabios*, *Vejos*, *Fidenas*. Præterea *Carthaginem*, & *Corinthum*. Sed & multos exercitus, oppidaque hostium, *Gallorum*, *Hispanorum*, *Afrorum*, *Maurorum*, aliarumque gentium, quas prisci loquuntur annales. Atque de oppugnationibus hactenus.

Caput XIX.

De prælio navali.

Sequitur jam de *prælio navali*, de quo antequam dicere incipiamus, sciendum est, Romanos cum in omni reliqua militia clari essent, mari tamen sese non commisisse ante primum bellum Punicum. Tum enim primum, cum *Carthaginenses* plurimum mari pollerent, coacti & ipsi sunt classem comparare, & *navalis belli* periculum facere. Ne autem omnino navigationis, & rerum maritimarum expertes essent, providentia & cura *Consulum* factum est, ut milites paulatim ad remigium interea, dum tota classis pararetur, exercerentur per hunc, uti *Polybius* libro primo docet modum. Subselliis in arena per ordinem positis, remiges insidentes ad vocem præcipientis, qui in medio eorum erat, omnes una protendere brachia, ac reducere, remosque per arenam movere pariter docebantur: ad illius vocem simul omnes *incipiebant*, simul *desinebant*, per hunc modum navigandi artem edocti & perfectis interea navibus mare ingressi,

post paucos dies verum in undis periculum fecerunt. Hactenus *Polybius*. Hæc igitur prima rudimenta *Romanorum*, quod ad navalia prælia, fuerunt. Is cui imperium in copias navales mandatum erat, *præfectus classis* dicebatur. Interdum etiam *duumviri navales* creabantur: de quibus diximus libro harum Antiquitatum septimo capite 40.

Singulæ item naves suos *præfectos* habebant, de quibus non est necesse multa verba facere. Cæterum potissima pars hujus tractationis consistit in explicatione *navium*, earumque partium, & generum, quibus cognitis, reliqua facile intelligi, nullo etiam docente possunt. Quare de *navibus*, quantum quidem huc pertinere arbitrabimur, dicemus.

CAP. XX.

De classe & navibus, earumque partibus & generibus.

Universus navium apparatus *classis* dicebatur, ἀπὸ τῶ καλῶν, hoc est, à *lignis*, ut docent Grammatici. Navis autem à Græco νέω, quod *fluo* significat, vel à Latino *no*, quod est, *nato*, vel à *navo*, quod rectorem navum navis exposcat, hoc est, strenuum & celerem, nomen habet. *Navium* partes plurimæ sunt, quas prout nobis occurrent, hic recitabimus.

Carina est pars navis infima à facili cursu, quasi *currina* vocata; *Sallustius alveum* vocat. Quidam totius navis compagem *carinam* esse opinantur. Hæc primum, sicut & *statumina*, ex levi materia fiebant, reliquum corpus navium viminibus contextum, coriis integebatur. Capitur etiam *carina* interdum pro infima trabe, qua navis fundatur, ut est illud Ovidii:

Dum mea puppis erat valida fundata carina.

Statumina, quæ & *stamina*, & *costæ* dicuntur, ligna sunt arrectaria in interiore alvo, quæ latera navis suppingunt.

Pergula est ex cursu per totam navem apertus locus ad navis latera. Festus *ageam* vocat, quod in ea quæque res maxime agi soleat, quo vocabulo usus est Ennius:

Multa foro ponent, ageaque longa repletur.

Nonnulli *ageam* eam viam dictam putant, per quam ad remiges hortator accedit.

Prora est navis pars anterior, sic dicta quasi πρωίρα, quod reliquam navis partem præcedat. Huic qui præest, *proreta*, Græce πρωρεὺς, appellatur.

Rostra, pars navis primore in prora exporrectior, & cunei in modum acutior, nomen habet à *rostris* avium, ad quorum similitudinem fiebant, unde *rostrata navis*, & *rostrata corona*, de qua infra: De *rostris* loco fori Romani, supra diximus.

Puppis navis pars est posterior, & est locus in navi honestior, quod ibi sedeat gubernator clavo regens navigium.

Acroteria, sive *plutei navales*, tigna ad ornatum proræ, puppisque prominentia.

Tutela navis, *signum* dicebatur, in prora, unde navis nomen accipiebat.

Oculus locus erat, cui navis nomen inscribebatur.

Fori spatia sunt in navibus apertiora, alii latera concava interpretantur, à ferendo onera dicta. Virgilius:

Implessemque foros flammis. ——

Servius Honoratus navium *tabulata* exponit, ab eo, quod incessus ferant. Idem tamen alio loco spatia esse ait in navibus aperta, velut in gladiatoriis ludis.

Stega navis est proscenium, id est, tabulatum super quod nautæ ambulant. Alii locum navis contectum; & perinde etiam *tugurium*.

Pons significat hoc loco scalas navales, quibus excipiuntur, aut in terram exponuntur vectores.

Transtra sunt tabulæ, in quibus remiges sedent, dicta, ut ab aliquibus traditur, quod in transversum disposita sint, vulgo *banchi* dicuntur à nautis, & *trasti*: Poëtæ etiam *juga* vocant. *Festus* tabulas navium *transtra* appellari putat.

Columbaria in summis navium lateribus loca concava esse Grammatici quidam scribunt, quod sint similia columbarum latibulis, in quibus nidificant. *Vitruvius* libro 10. cum organa ad aquam hauriendam describit, *columbaria* vocat cava seu foramina, per quæ aqua concepta in tympano educitur. *Lilius Gregorius Gyraldus* putat, naviculam esse clausam undique & obtectam, multis pertusam foraminibus, qua vivos pisces servare piscatores consueverint. *Hadrianus Junius* ex Isidoro scribit, *columbaria* esse foramina in navis lateribus, per quæ remi prominent, similia latibulis columbarum.

Scalmus est lignum teres, cui alligantur pensiles remi loro, quod *struppum* vocat *Isidorus*, stropham *Vitruvius*. Hinc *interscalmium* locus vacuus & intermedius inter scalmos remigum.

Sentina est pars inferior navis, ubi sordes defluunt, atque ideo, quod ibi teter odor sentiatur, sunt qui dictam arbitrentur. *Valer. Max.* lib. 2. de disciplina militari, pro ipsis sordibus accepisse videtur, cum ait: *Hac turpi & erubescenda sentina vacuefactus exercitus noster.* Per translationem etiam pro malorum consortio sumitur. Hanc quidam *cumbam* vocant, sed hæc vox denotat locum navis imum, quod scilicet aquis incumbat.

Antlia,

Antlia, machina hauftoria, qua è fentina attrahitur, exinaniturque *nautea*, fic appellabantur fordes putidæ, quæ in fentina erant.

Corbis fignum quoddam navium erat, unde *corbitæ naves* dicuntur onerariæ, quod in malo earum fummo pro figno corbes folerent fufpendi. *Feftus.* Sicut illæ naves, quæ bello paratæ erant, *galeam* infigne habebant: quæ vero ad celeritatem, *Mercurii petafum:* pacificatoriæ *caduceum.*

Malus eft arbor navis, quæ erecta vela fuftinet, fic dicta, quod inftar *mali* habet in fummitate, vel quod quafi quibufdam malis ligneis cingitur.

Mala lignea dicuntur *orbiculi* volubiles, qui malum circulo ambiunt, ut eorum volubili agitatione vela facilius vel pandantur, vel demittantur.

Partes mali funt *calx*, fic appellatur pars infima: *carchefium*, fuprema pars, five foramen, per quod in fummo malo funes trajiciuntur, ut vult *Nonius*, *antemna*, lignum tranfverfum in malo, quod velum fuftinet, quafi tranfverfa pertica, fic dicta, quod fit ante amnem: alii ab *am*, id eft, *circum*, & *tendo*, deducunt. *Antemna* utrinque extremitates habebat, quæ dicebantur *cornua*, item *ceruchi.* Eratofthenes in Architectonico partes mali dixit effe has, *pterne*, *thoracium*, *elacate*, *carchefion*, *antemnam*, *icrion:* quo nomine quidam fingularem partem mali, alii ipfam *antemnam* fignificari fcribunt.

Inftrumenta & armamenta navium hæc funt.

Remi funt perticæ feu conti, quæ veluti in palmam definunt, unde fit, ut interdum à poëtis *palmæ* & *palmulæ* vocentur, quibus naves & rates impelluntur, & aguntur. Dicuntur remi, vel, ἀπὸ τοῦ ῥέειν, vel à removendis & decutiendis fluctibus. Item *tonfæ* nonnunquam appellantur, à *tondendis* & feriendis procellis. *Feftus* tamen, quod ferro tondeantur, dictas putat, idque *Ennii* authoritate comprobat. Sunt qui remorum palmulas *tonfas* effe exiftiment. Dicuntur & *remitrudes*, à trudendo, ut plerique exiftimant. Hos quidam *perticas* interpretantur, & *contos* effe volunt ad trudendas & impellendas naves. *Trudes* aliqui volunt effe inftrumenta, quibus faxo inhærens navigium, trudi vel reduci foleat. *Contus*, inquit *Donatus*, eft pertica oblonga, in capite ferrum habens, qua nautæ utuntur ad exploranda loca navibus opportuna.

Palmula eft extrema remi latitudo, *manubrium remi*, five capulum, *enchiridium* Græci appellant, mediam partem *uracon.*

Clavus navis eft gubernaculum. *Ennius*,

Ut clavum rectum teneam, navemque gubernem.

Inde per tranflationem pro *adminiftratione* ponitur. *Servius* Grammaticus *clavum* putat effe fuftem gubernaculi, hoc eft, lignum oblongum, quo flectit ac reflectit gubernator navem, *anfa* appellatur à *Vitruvio.* Diftinxit & *Cicero* inter *clavum* & *gubernaculum*, cum pro Sextio ait, clavum tanti imperii tenere & gubernacula reipublicæ tractare. *Anfa* fumma pars clavi erat. Locus ubi gubernator reclinatur, *enclima* dicebatur.

Tonfilla palus eft dolatus in acumen, & cufpide præacutus, qui navis religandæ caufa in littore figitur, *Feftus.* *Ifidorus* ait, *tonfillam* fignificare uncum ferreum vel lignum, ad quod in littore defixum navium funes illigantur.

Bolis, Lucillio *cataprorates*, eft linea, cum maffa plumbea, quæ de prora demitti folet in mare ad explorandum fundum, marifque altitudinem. Plauto *linea* dicitur.

Phalanges, qui & *phalangæ* & *pulvini* dicuntur, cylindri quidam lignei funt, qui vectibus promoventur ad transducendas naves in portum, five ad littus.

Ancora eft dens ferreus ad fiftendas naves, fic dicitur per ἀντίστοιχον quafi ἀγκύλη, ab incurvitate. Inter *ancoras*, inquit *Pollux*, una eft, quæ *facra ancora* dicitur, quam non nifi coacti nautæ expediunt neceffitatis caufa. Sunt qui ejus quoque vocabulo, hoc eft, ἱερὰ, extremum navis fubfidium dictum exiftiment.

Portifculus, ut fcribit *Ælius Stilo*, dicitur, qui in portu modum dat claffi: id autem eft *malleus*, cujus meminit *Cato* in diffuafione de lege Attali & vectigalibus Afiæ: *Cajo Lucio* prætore remiges fcripti cives Romani fub *portifculum*, fub flagrum confcripti venire paffim. *Portifculus* ab aliquibus dicitur etiam interdum *perticam* fignificare, interdum remigantium hortatorem. Erat enim pertica quædam in navi, quam hortator remigum tenebat, quam fi incuteret, remiges non definebant: fi deponeret, conquiefcebant à labore. Hanc Plautus *cafteriam* nominat in Afinaria. *Nonius* tamen *Marcellus cafteriam* locum effe, inquit, ubi cum navigatio quiefcit, remi & gubernacula reponuntur.

Huc pertinent & inftrumenta illa, quibus in bellis duntaxat navalibus utebantur, qualia funt *harpagones*, *manus ferreæ*, *cataractæ*, *corvi*, *falces.*

Harpago dicebatur pertica ferro adunco præpilata, qua navis tenebatur.

Manus ferrea, harpago ferrea erat, pluribus uncis divifa, qua naves in conflictu navali colligabantur.

Cataracta videtur ab *Appiano* accipi pro ponte, qui in pugna navali in hoftium naves injicitur, dum pugna conferitur & afcenfum eis præbet.

Corvi, Græci κόρακες, munimenta quædam navium erant, à Romanis excogitata, quorum elegans

 defcri-

descriptio extat apud *Polyb.* lib. 1. huc referenda: Cum, inquit *Polybius*, Romanorum naves tardæ nimis, & ad celeritatem parum commodæ essent, singulis quibusque munimenta quædam aptabant, quæ postea *corvos* appellavere: ea fuit machina hujusmodi, lignea columna proris inerat, longitudinis quatuor ulnarum, latitudinis palmorum trium, in ejus apice rotam constituerant: huic præterea tabulæ inhærentes scalas conficiebant, quarum latitudo erat pedes quatuor, longitudo sex ulnæ: foramen tabulati per longitudinem erat: *Scalæ* ab utroque latere usque ad genu munitæ: In ligni extremo ferrum erat instar mallei peracutum, præterea annulus fune alligatus, ita ut hæc machina machinis frumentariis simillima videretur. Igitur simul ac navis hostium adventabat, laxato fune scalæ demittebantur, ferrum pondere, ac vi ligni super hostium navium delapsum figebatur: si adversa prora erat, bini milites per scalas descendebant, duo primi præferentes scuta, reliqui latera scutis protecti: si vero obliqua erat hostium navis, in eam ex tota pariter navi desiliebatur. Hactenus *Polybius*.

Falx dicebatur acutissimum ferrum, curvatum ad similitudinem falcis, quod contis longioribus inditum, collatorios funes quibus antemna suspenditur, repente præcidebat, collapsisque velis liburnam pigriorem, ac inutilem reddebat. *Vegetius*. Aliæ erant *falces murales*, de quibus supra.

Funium etiam in re nautica multus usus est, hi dicuntur *rudentes*, à nimio scilicet stridore, & pro vario, quem præstant usu, varia sortiti sunt nomina, quorum quædam hic recitabimus.

Eos funes quibus velum subducitur, *mesurias* vocant: & quibus ex utraque parte malum constringitur, *protonos*.

Pes nauticus funis est quo velum tenditur. Quidam tamen extremum veli angulum esse opinantur. A pede *propes* dictus, funis quidam, quo pes veli alligatur.

Hypera funis est nauticus, à summo propendens, quo antemnarum cornua traducuntur.

Sunt & *pesinata* funes quibus ancoræ alligantur. Quidam *prymnesia* arbitrati sunt. *Festus* tamen *prymnesium* vocat tonsillam, palum ipsum, de quo religatur navis, non funem.

Verum funis iste, qui navem in alto, aut vado sistit, etiam *funis ancorarius*, *ancorale*, & *retinaculum* appellatur.

Camelus dicitur funis crassus, quo nautæ alligandis ancoris utuntur.

Epitonus lori vel vinculi genus est, quo antemna malo alligatur.

Protoni vero funes dicuntur, qui ex mali utraque parte à prora & puppe extenduntur.

Connumerantur inter funes, & *himonia*, quæ ex loris conficiebantur ad aquas hauriendas.

Sunt & *tropi*, qui & *tropoteres*, & *epicopoteres*, Latine *struppi* vocantur, vincula, quibus scalmo remus alligatur. *Vitruvius* eos *strophas* videtur appellare.

Torus funis est è loris contortus, qui *toro*, id est, lecto subtendebatur.

Spiræ proprie sunt funium volubilitates. *Servius*: sive ut *Festus* scribit, funis nauticus in orbem convolutus.

Transenna funis extentus.

Opiferæ, sive *opiferi funes*, quibus cornua antemnæ dextra, sinistraque tenduntur.

Mitra funis, quo navis media vincitur.

Anquina funis, quo ad malum antemna constringitur.

Remulus funis est, quo religata navis major minorem sequitur remis actam, vel quo deligata navis remi vice trahitur.

De *velis* jam dicendum.

Velum linteum quoddam est, ad navium celeritatem repertum: quod quasi *ala* est navis.

Quis velorum author fuerit, à plurimis traditur. Conficiebantur ex diversa materia, ex *lino*, *cannabe*, *scirpo*, *sparto*, *& corio*. Triplici autem forma fieri consuevere. Nam alia *triangula*, qua plurimum figura nunc utimur, alia *quadrata*, ut in minoribus navigiis, & amnicis fieri videmus: alia *rotunda*, qualia se conspexisse nautæ Lusitani affirmant apud Indos.

Quin & in eorum majoribus navibus ad *duodecim vela* habere traduntur. Cæterum *vela*, ut libro 10. scribit *Vitruvius*, & ratio palam facit, cum sunt per altitudinem mediam mali pendentia, non potest habere navis celerem cursum: cum autem in summo cacumine antemnæ subductæ sunt, tum vehementiori progreditur impetu, quod non proxime calcem mali, sed in summo longius, & ab eo progressa recipiunt in se vela ventum.

Igitur cum vela per medium sunt temperata, minorem habent virtutem. Quæ autem in capite mali summo collocantur, discedentia longius à centro, non acriore, sed eodem flatu pressione cacuminis vehementius cogunt progredi navem. Hactenus ille.

Idem & *Annæus Seneca*: Nulla enim inquit res æque adjuvat cursum, quam summa pars veli, illinc maxime navis urgetur: itaque quoties ventus increbuit, majorque est, quam expedit, antemna submittitur, minus habet virium flatus ex humili.

Vela tria facit *Julius Pollux*, & eum secutus *Isidorus*, majus, quod *acation* appellant: quod à tergo est, *epidromon*: quod minimum, *dolona*. *Acation*, inquit *Isidorus*, velum maximum est in media navi constitutum. *Epidromos* secundæ amplitudinis, sed ad puppim: *Dolon* minimum, & ad proram devexum.

Est

Est & *artemon* genus veli, quod *Nicolaus Perottus antemona* appellat, sic scribens: *Antemon* velum est, quod potest facilius obliquari, quo nautæ in summo tempestatis discrimine utuntur, & hoc ad dirigendam potius navem, quam ad celeritatem facit. *Lilius Gyraldus*: *Antemon* est minus illud velum, quod velis majoribus appendi solet, unde & illi nomen.

Suppara quoque inter velorum genera reponuntur. Est autem *supparum* genus veli, unum habens pedem, quo juvari navigia solent in navigatione, quoties vis venti languescit. *Orthiax* appendix est, quæ infimæ veli parti adjicitur.

Navium etiam ornamenta multa erant, quæ nequaquam hoc loco sunt silentio prætereunda.

Aplustria, ait *Festus*, navium ornamenta, quæ quia erant amplius, quam essent necessaria usu, etiam *amplustria* dicebantur.

Segestria erant pelles nauticæ, quas Græci δερ͂ίδας vocant.

Ascoma pellis, quæ scalmo adhiberi solebat.

Sunt & navium ornamenta *aulæa*, *tapetes*, *peristromata*, *peripetasmata*, & ejus generis cætera, quæ ad alia quoque referuntur.

Catastroma superius est navis tegumentum seu pavimentum, è quo propugnatores pugnare solebant.

Corymbis etiam naves ornatas legimus. *Corymbos* Suidas interpretatur ramorum summitates & partes extremas: alii *corymba* vocant acrostolia navium, vel *coryphas*, id est, vertices, quæ addi & adimi possunt. Sunt qui *corymbos* navium hederaceas coronas interpretantur, quæ navibus adhiberi solerent, cum vela portum tenerent. Unde illud Poëtæ,

Et nautæ læti imposuere coronas.

Vel cum ex navali pugna victoria parta esset. Sed de *partibus*, *instrumentis* & *ornamentis* navium hactenus: sequitur, ut genera navigiorum videamus.

Navium multa esse *genera*, varia illa nomina, quæ eis passim tribuuntur, indicant, quæ sumuntur vel ab iis officiis, in quibus exercentur, ut *speculatoriæ*, *piscatoriæ*, *mercatoriæ*, & quæ apud Plautum *gerariæ* vocata est: vel à locis, ubi vel ædificatæ, vel inventæ, vel in usu frequentius habitæ sunt, nomina sunt sortitæ, ut *Ægyptiæ*, *Liburnicæ*, *Naucraticæ*, *Salaminiæ*, *Tudertinæ*, *Rhodiæ*, *&c.* vel ab artificibus, ut *Argo*, *Phereclea*, *Nicomedis paralus*, & aliæ, vel à *magistratibus*, & ab iis qui præsunt, vocatæ sunt, ut *prætoria*, quæ & navarchis dicitur, & *Imperatoria*: vel à remorum ordinibus ut *biremis*, *triremis*, *penteris*, *hexeres*, *hepteres*, *&c.* non Græcis modo, sed & Latinis authoribus & in primis *Livio*: vel à navigationis cursu, ut *dromones*, *cursoriæ*, *celetes & celetia*: vel à rebus quæ in ipsis devehuntur, ut *hippagines*, & *hippagogæ*, *sitagogi*, *saccaræ*, *annotinæ*, quæ & *frumentariæ*, vel à vasis, vel eorum forma, ut *gaulus*, *cymba*, *corbita*. Nonnullæ à pictura vel insigni nuncupatæ sunt, ut *pistris*, vel *pristis*, *centaurus*, *miltopatriæ*. Aliquæ à forma & specie, ut *cameræ*, *aulonæ*, *thalamegi*, & quas hoc tempore *sandalos* vocant. Aliæ ab animalibus, ut *crii*, *tragi*, *tauri*: Aliæ & diis ipsis præsidentibus, ut *Isidis*, *Apollinis*, *Tritoniæ*, quæ insignia tamen putarim, ut etiam *crii* & *tragi*: Aliæ ab eminentiori parte, ut *rostratæ*, *coronides*, *turritæ*: Aliæ à numero, ut *centenariæ*, *myriaphori*, *myriagogi*: Aliæ ab instrumentis, quibus muniuntur, ut *turritæ*, *delphinophori*, *falcatæ*, *& trocheliophora*, qualis significatur à *Dionysio Halicarnasseo* l. 3.

Agellius lib. 10. cap. 25. aliquot navium appellationes, quas se in veterum scriptis invenisse ait, recenset. Sunt autem hæ: *Gauli*, *corbitæ*, *caudicæ*, *longæ*, *hippagines*, *cercuri*, *celoces*, vel ut Græci dicunt, κέλητες, *lembi*, *oxiæ*, *remunculi*, *actuariæ*, quas Græci ἱστιῶκας vocant, vel ἐπακτρίδας, *prosumiæ*, *vel gesoretæ*, *vel oriolæ*, *cattæ*, *scaphæ*, *pontones*, *nuctuciæ*, *mediæ*, *phaseli*, *parones*, *myoparones*, *lintres*, *caupuli*, *cameræ*, *placidæ* (sic legit *Justus Lipsius* in electis libro primo, capite septimo) *cydarum*, *ratariæ*, *catascopium*. Hactenus *Agellius*.

Gaulus, ait *Festus*, navigii genus est pene rotundum.

Corbita est genus navigii tardum & grande.

Caudicæ sive *caudicariæ*, naves sunt ex caudicibus, id est, lignis crassioribus compactæ, quas Marcellus *codicarias* appellat. *Varro* lib. 3. de vita populi Romani, quod antiqui plureis tabulas conjunctas codices dicebant, à quo in Tiberi naves *codicarias* appellamus.

Longæ naves sunt, quæ remis aguntur.

Hippagines naves dicuntur, quæ equis aguntur, à Græco ἵππος, quod *equum* significat.

Cercuri naves sunt Asianæ prægrandes.

Celoces naves sunt breves, sic dictæ à celeritate.

Lembus navicula brevis piscatoria.

Oxiæ etiam navigia brevia sunt, à celeritate nomen habentia, nam ὀξὺς, Græce *velox* dicitur.

Remunculi, fortasse mendose ita dicuntur pro *lemunculis*, quæ sunt navigia piscatoria apud *Nonium*:

Actuariæ naviculæ *celeres*, quod cito agi possint: nam & remis & velis simul utebantur, ut *Isidorus* ait.

Prosumia, inquit *Festus*, navigium parvum, & speculatorium.

Gesoretæ fortasse sunt naves onerariæ, vel mercatoriæ, quæ à *Plauto* dicuntur *gerariæ*, à gerendis & devehendis mercibus.

Orio-

Orioles, vel *oriolæ*, naviculæ sunt piscatoriæ. Nam *oriæ* naves piscatoriæ sunt apud *Nonium*.

Cattæ etiam navigia dicuntur, qualia, incertum.

Scaphæ sunt naviculæ, quæ majores naves sequuntur.

Pontones genus navigii Gallici, quorum mentio apud *Cæsarem* lib. 3. de bello civili. Quidam naves interpretantur trajiciendis amnibus aptas.

Nuctuciæ etiam navium nomen apud *Agellium*, de quibus nihil præterea me legere memini.

Mediæ sunt naves à Medis inventæ.

Phaselus navigium est Campanum, *Nonio*. Alii navem velocem & oblongam esse scribunt. Videtur ex Horatio & Virgilio *phaselus* non absimilis fuisse *lembo*, aut *oriæ*, quippe qua circumvehi sua rura solebant ditiores, ut agitatu facili eadem & fragili. *Adrianus Junius* in Nomenclatore.

Parones, ait *Festus*, navium genus, ad cujus similitudinem *myoparo* vocatur. *Isidorus*: Paro navigium piratarum aptum, & ex his ita vocatum.

Myoparo est navicula piratarum. Festus. *Myoparo* genus navigii ex duobus dissimilibus formatum. Nam & *mydion* & *paron* per se sunt. Sunt & *myoparones* majores & minores.

Lintres naves fluminales *Nonio*.

Capuli naves sunt, à capuli forma, vel à *capiendo* sic denominatæ.

Cameræ naves sunt arctæ & exiles.

Placidæ naviculæ admodum parvæ, quibus mare nonnisi placidum & à procellis quietum navigari potest.

Cydarum quale navigium fuerit incompertum.

Ratariæ naves de ratibus compositæ.

Catascopium, navis speculatoria.

Hactenus de navium generibus, ex Grammaticis antiquis, quarundam icones ex vetustis monumentis expressæ videntur in libro clarissimi J. C. *Lazari Baysii*, de re navali, qui multa de hac materia collegit lectu dignissima. Plura etiam habet *Lilius Gregorius Gyraldus* in libro de Navigiis, ex quibus ego hæc ferè desumpsi: qui prolixiorem omnium explicationem, eorum etiam, quæ nos omisimus, desiderant, eosdem, de quibus dixi, libros consulant, & diligenter legant suadeo.

De congressu vel conflictu navali nihil dicam. Petantur eorum descriptiones ex *Livio*, *Plutarcho*, *Polybio*, *Cæsare*, & aliis. Atque *de re navali* hactenus. Jam reliqua, quæ ad *militiam* pertinent, sequamur.

CAP. XXI.

De animadversione in devictos hostes.

Quomodo *bella indixerint* Romani, qua ratione *fœdera percusserint*, qui *magistratus* militares, qui militum ordines, quæ eorum arma, quomodo acies instructæ, urbes oppugnatæ, & naves apparatæ fuerint hactenus diximus: restat, ut etiam *de animadversione in devictos hostes*, & milites etiam minus alacriter suum facientes officium, de strenuorum item militum, & ipsorum victorum præmiis quædam afferamus. Nam & hæc ad *Romanam militiam* pertinent, & ab ejus explicatione nullo modo separari possunt. De *animadversione* igitur *in devictos hostes* hoc capite agemus.

Magnam clementiam Romanorum à Romulo usque in devictos hostes fuisse, præter alios *Dionysius Halicarnasseus* testatur, cum libro secundo scribit: Romulum Regem vetuisse puberes omnes in bello, captis urbibus, *necari*, aut sub hasta *venundari*, nec agros eorum relinqui compascuos: sed in partem agri sorte dividendi colonos Romanos mitti voluisse, nonnullos vero admisisse in jus civitatis etiam. Hæc *Dionysius*. Quod tamen non semper & ubique est observatum. Legimus enim in *Livio* & aliis plurimis, hostes devictos non tantum parte agri nonnunquam mulctatos, aut colonias eo deductas: verum etiam urbes sive oppida eorum direpta, aut juris Romani facta, interdum pro suo in urbem Romam merito, aliquo rursum jure donata esse; unde hæc divisio civitatum Italiæ potissimum extitit, ut aliæ essent *coloniæ*, alia *municipia*, aliæ *præfecturæ*, alia *fora*, aliæ *fœderatæ civitates*, de quibus, quod jus singularum fuerit, & quomodo inter se distinctæ, capite proximè sequenti dicemus.

Integræ regiones devictæ *in provinciæ formam* redigebantur, & à populo Romano, missis in eas *præsidibus* gubernabantur. Quod si ipsi hostes traditis armis deditionem facerent, sub jugum mittebantur, de quo more *Dionysius* libro tertio ita scribit: est Romanis mos, quoties hostes traditis armis deditionem faciant, duo tigna recta humi defigere, hisque tertium transversum superimponere, & sub eo captivos transmittere, moxque dimittere liberos. Hoc ipsi *jugum* vocant. *Festus*: Jugum sub quo victi transibant, hoc modo fiebat: fixis duabus hastis super eas ligabatur tertia, sub iis victos discinctos transire cogebant. Et post: *Sub jugum mitti dicuntur hostes victi*, ereptis omnibus armis, telisque, cum hastis defixis duabus in terra, tertiaque ad summum earum deligata, ipsi eam jubentur, subeuntes, transire.

Qui

Qui vero sese non dederent, sed caperentur, ii vel alia afficiebantur pœna, vel sub corona venibant; de quo more Festus: *Sub corona venire* dicuntur, quia captivi coronati solent venire. *Agellius* lib.7.cap.4. Antiquitus mancipia jure belli capta, coronis indutis venibant, & iccirco dicebantur *sub coronis venire:* quia *corona* signum erat captivorum venalium.

Est autem & alia rationis hujus opinio, cur dici solitum sit captivos *sub corona venundari:* eo quod milites, custodiæ causa, captivorum venalium greges circumstarent, eaque circumstatio militum *corona* appellata sit. Sed id magis verum esse, quod suprà dixi, *Cato* quoque in libro, quem composuit *de re militari*, docet. Verba sunt hæc *Catonis:* Ut populus sua opera potius ob rem bene gestam coronatus supplicatum eat, quam re male gesta coronatus veneat. Hactenus *Agellius.* De civitatum Italiæ differentia sive divisione, & jure, quæ ipsa ex belli jure nata sunt, item de *provinciis* dicemus capitibus sequentibus.

Cap. XXII.

Quid sint coloniæ, municipia, præfecturæ, fora, & quæ inter ea differentiæ. Item quid sit provincia.

Coloniæ oppida fuerunt, quo populus Romanus cives suos ad incolendum deduxit. *Coloniarum* duo genera fuerunt. Quædam enim civium *Romanorum*, quædam *Latinæ coloniæ* erant. Coloniæ *Romanæ*, sive civium Romanorum fuerunt, quæ donatæ sunt jure quiritium, hoc est, quæ jus privatum civium Romanorum habuerunt, quod consistebat in jure privatæ libertatis, connubiorum, jure patrio, jure legitimi dominii, ut *hæreditatis*, *mancipii*, *& nexus usucapionis*, & reliquorum, item in jure testamentorum & tutelarum. Jura verò publica civitatis Romanæ non habebant. Quare qui eo adscripti *coloni* erant, nomine quidem erant cives Romani, re verò *coloni.*

Latinæ coloniæ erant, quæ jus habebant Latii, sive *Latinitatis*, quod in eo consistebat, ut suffragiorum potestatem, *magistratu* permittente, haberent: & si in Latina civitate aut Latii jure donata *magistratum* gessissent cives Romani ut fierent. *Vellejus Patercul.* lib. 1. alia duo *coloniarum* genera constituit, unum earum, quæ senatus jussu deductæ sint, & de quibus jam diximus, quod ipsæ fuerint, aut Romanæ aut *Latinæ*: alterum earum quæ *militares* dicebantur, quæque iccirco deduci solebant, ut veterani milites præliorum diuturnitate fessi præmium aliquod aliquando caperent suorum laborum.

Municipium oppidum erat jure civium Romanorum donatum, *Festus: Municipium*, genus id hominum dicitur, qui cum Romam venissent, neque cives Romani essent, participes tamen fuerunt omnium rerum ad munus fungendum una cum Romanis civibus, præterquam de suffragio ferendo aut magistratu capiendo, sicut fuerunt *Fundani*, *Formiani*, *Cumani*, *Acerrani*, *Lanuvini*, *Tusculani*, qui post aliquot annos cives Romani effecti sunt.

Alio modo, tum id genus hominum definitur, quorum civitas universa in civitatem Romanam venit: ut *Aricini*, *Cærites*, *Anagnini*, &c.

Municipiorum, sicut & *coloniarum* genera erant duo. Aliis enim civitas Romana cum suffragio, aliis sine suffragio communicata erat. *Suffragium* autem pro optimo jure civitatis veteres scriptores acceperunt: nempe, quia nec suffragium est sine tribu, & qui suffragii jus habet, fere *magistratus* etiam habet.

Primum *municipum genus* his verbis depinxit *Agellius* lib. 16. cap. 13. cum dixit, *Municipes* esse cives Romanos ex municipiis, suo jure, & legibus suis utentes, muneris tantum cum populo Romano honorarii participes, à quo munere capessendo appellatos videri, nullis aliis necessitatibus, neque ulla populi Romani lege astrictos, cum nunquam populus eorum fundus factus esset. Primos autem municipes sine suffragii jure *Cærites* esse factos, concessumque illis, ut civitatis Romanæ honorem quidem caperent; sed negotiis tamen, atque honoribus vacarent, pro sacris bello Gallo receptis, custoditisque.

Hinc *tabulas Cærites* appellatas versa vice, in quas *censores* referri jubebant, quos notæ causæ suffragiis privabant. Quibus ex verbis perspicuum est hoc genus *municipiorum* neque jus quiritium habuisse, neque alias populi Romani leges observasse, caruisse etiam suffragio, & negotiis, atque oneribus civilibus vacasse, & muneris tantum honorarii cum populo Romano fuisse participes, hoc est tantum honoris causa in *civitatem Romanam* venisse, & gradum aliquem dignitatis consecutos esse, ut & *cives Romani* dicerentur, & in legione, tanquam cives Romani, non in auxiliis ut *socii*, militarent. Unde etiam *Festus: Municipes* erant qui ex aliis civitatibus Romam venissent, quibus non licebat magistratum capere, sed tantum muneris partem. At *Servius Silius* ajebat, initio fuisse, qui ea conditione cives Romani fuissent, ut rempublicam semper separatim à populo Romano haberent, *Cumanos* videlicet, *Acerranos*, *Atellanos*, qui æque cives Romani erant, & in legione mererent, sed dignitates non capiebant, & quæ sequuntur, paulo ante à nobis citata.

Alterum genus *municipum* fuit quibus cum suffragii latione civitas est data, quod intellexit idem *Festus*, cum ait: Altero modo *municipium* dicitur, cum id genus hominum definitur, quorum civitas universa in

in civitatem Romanam venerunt, ut *Acrini*, & *Agnanini*. Sicuti igitur prioris generis municipibus, quibus suffragium non dabatur, suæ leges permittebantur: ita posterioris generis *municipes*, quia suffragio ornabantur, suis legibus spoliabantur, Romanis vero obstringebantur. Atque ut breviter dicam, omnia jura hi habebant, quæ cives Romani, domicilii jure excepto.

Quid inter *colonias* & *municipia* intersit, quamvis ex iis, quæ dicta sunt, facile intelligatur, non tamen pigebit id ipsum etiam verbis *Agellii* lib. 16. cap. 13. explicare: qui cum de municipibus dixisset eos esse cives Romanos ex municipiis, suo jure & legibus utentes, &c. quæ verba nos paulo ante recitavimus, subjungit tandem: Sed *coloniarum* alia necessitudo est. Non enim veniunt extrinsecus in civitatem, nec suis radicibus nituntur, sed ex civitate quasi propagatæ sunt, & jura institutaque omnia populi Romani, non sui arbitrii habent. Quæ tamen conditio, quum sit magis obnoxia, & minus libera, potior tamen, & præstabilior existimatur, propter amplitudinem, majestatemque populi Romani, cujus istæ *coloniæ* quasi effigies parvæ, simulacraque esse videntur, & simul, quia obscura obliterataque sunt *municipiorum jura*, quibus uti jam per ignorantiam non queunt. Hactenus *Agellius*.

Inter omnes Italicas civitates *præfecturarum* conditio fuit, ac fortuna durissima. Sic enim à majoribus erat traditum, ut quæ civitates iniquæ ingratæve erga populum Romanum fuissent, ac fidem datam semel, atque iterum fefellissent, ubi in potestatem, ditionemque essent adductæ, in *præfecturæ* formulam referrentur. Formula vero *præfecturæ* non longe à *provinciæ* formula videtur ab fuisse. Ut enim quotannis in *provincias prætores* Roma mitti soliti, sic in *præfecturas præfecti*, qui eas administrarent, ac jus dicerent, unde illæ quoque insigne hoc *præfecturæ* nomen hauserunt. De *præfecturis* ita scribit *Festus*: *Præfecturæ* eæ appellabantur in Italia, in quibus & jus dicebatur & nundinæ agebantur, & erat quædam earum respublica, neque tamen magistratus suos habebant, in quas legibus *præfecti* mittebantur quotannis, qui jus dicerent. Earum genera fuerunt duo: alterum, in quas solebant ire præfecti, qui authore viginti sex virûm numero, populi suffragio (sic *Josephus Scaliger* restituit) creati erant in hæc oppida, *Capuam*, *Cumas*, *Casilinum*, *Vulturnum*, *Liternum*, *Puteolos*, *Acerras*, *Suessulam*, *Atellam*, *Calatiam*: alterum in quas ibant, quos *prætor urbanus* quotannis in quæque loca miserat legibus, ut *Fundos*, *Formias*, *Cære*, *Venafrum*, *Allifas*, *Privernum*, *Anagninam*, *Frusinonem*, *Reate*, *Saturniam*, *Nursiam*, *Arpinum*, aliaque complura. Hactenus *Festus*, ex quibus manifestum fit, quænam *præfecturæ* fuerint, & quod duo earum genera, quoque à *coloniis* & *municipiis* discernantur. Licuit tamen nonnunquam idem oppidum & *præfecturam*, & *municipium* esse. *Præfecturam* quidem, quatenus eo *præfectus* jurisdictionis causa mitteretur, nec in ea *magistratus* ad jus dicendum crearentur: *municipium* vero, quatenus jure civitatis, vel cum suffragio, vel sine suffragio uteretur. Quemadmodum etiam *coloniam* in civitatem adscitam & *coloniam* dictam invenimus, quia forma reipublicæ *colonicæ* utebatur, & municipium, quia suffragii jus Romæ ferendi erat adepta. Unde illa profecta sunt in Antonium: Lautissimum oppidum, nunc *municipium*, honestissimorum quondam colonorum *Suessam*, fortissimorum militum sanguine replevit.

Præter *colonias*, *municipia*, & *præfecturas* erant etiam civitates fœderatæ, quas si quis volet describere, non poterit commodius, quam si dicat esse eas oppida, quæ neque *coloniæ*, neque *municipia*, neque *præfecturæ* essent. Atque hæ civitates aliquid ex fœdere populo Romano debebant, in cæteris liberæ erant, suamque rempublicam, suas leges, & suos *magistratus* habebant. Itaque *senatus*, populique in iis oppidis, ut in liberis civitatibus memoriam usurpari videmus. Caruisse autem fœderata oppida omnia jure civitatis Romanæ, illud argumento est, quod multos ex fœderatis civitatibus nominatim civitate donatos legimus. Cæterum fœderatarum civitatum aliquanto uberior, quam aliorum oppidorum, numerus extitit. Siquidem omnia Italiæ oppida, præter *colonias*, *municipia*, & *præfecturas*, in hunc numerum adscribenda sunt.

Occurrent etiam frequenter in veterum scriptis hæc duo vocabula, *forum*, & *conciliabulum*, de quibus ut rem breviter expediam, hoc tenendum: *Fora* in Italia & provinciis loca fuisse, ubi *prætores* conventum juris dicendi causa habuerunt. Sic enim *Nonius* Marcellus: *Fora* loca fuerunt, in quibus jus dicebatur. Et *Festus*: *Forum* tertio modo intelligitur, cum is, qui *provinciæ* præest, *forum agere* dicitur, cum civitates vocat, & de controversiis eorum cognoscit. Significat enim *forum agere*, conventum in provincia juris dicundi causa habere: *Forum indicere* significat locum jurisdicundi, qui conventus dicebatur, designare.

Conciliabula erant loca nundinationis, quæ præteres in provinciis indicere, *Servio teste*, solebant. *Conciliabula*, ut tradit *Festus*, quod eo in concilium veniretur. Sed & hæc ipsa loca nundinationis causa instituta, *fora* nuncupabantur, si *Festo* credimus, cujus hæc sunt verba: *Forum* sex modis intelligitur. Primo *negotiationis* locus, ut *forum Flaminium*, *forum Julium*, ab eorum nominibus, qui ea fora constituenda curarunt, quod etiam locis privatis, & in viis, & in agris fieri solet, &c. Atque de varia oppidorum Italiæ differentia, eorumque jure hactenus: de *provinciis* adhuc agendum.

Provinciæ appellantur, inquit *Festus*, quod populus Romanus eas *provicit*, id est ante vicit. Nomen *provinciæ* tribus modis accipitur, primum *pro regione* quam aut armis devictam, aut quocunque modo in potestatem adductam populus Romanus magistratui suo administrandam subjecit: secundo *pro quacunque regio-*

regione, in qua bellum Romanus Imperator administraret: tertiò, *pro quacunque publici muneris procuratione*. Nos hic de prima significatione dicemus, qua *provincia* regio fuit, quæ tum vectigalia populo Romano pependit, tum magistratui populi Romani ex fœderis lege obtemperavit, exceptis civitatibus iis, quæ propter merita sua, aut immunitate, aut libertate donatæ, atque in amicorum formulas relatæ essent. Cum enim unius regionis populi ac civitates non eodem modo se adversus populum Romanum gessissent omnes, propterea neque eodem omnes pacto tractatæ sunt, verum pro suis cujusque meritis leges acceperunt. Quo factum est, ut aliæ civitates *vectigales*, aliæ *immunes* relictæ, aliæ *servitute*, aliæ *libertate affectæ* sint. *Vectigales* dictæ, quibus vectigal aliquod impositum est: *immunes*, quibus nullum. *Servitute affectæ*, quas magistratui Romano parêre voluerunt: *libertate*, quas magistratus Romani jurisdictione solverunt. *Vectigal* porro ipsum aut certum fuit, aut incertum. Certum, definita fere stipendii summa, & hoc *tributum*, sive *stipendium*, & qui hoc pependerunt, *tributarii*, sive *stipendiarii* nominati sunt, incertum quod portubus rebusque venalibus, pascuis, agrisque constitutum est, quod *portorium*, *scriptura*, & *decuma* dictum est. *Tributum* autem duplex fuit, unum *pecuniæ ordinarium*, quod in caput, atque in solum impositum, quotannis exigebatur: alterum *extraordinarium*, quod aut ex lege, aut senatusconsulto pro usu provinciæ aliquando imperabatur, veluti cum naves, nautas, milites, ac sumptum in eos dare provinciæ jubebantur. *Portorium* autem fuit vectigal, quod ex importatione & exportatione rerum venalium capiebatur: *Scriptura*, quod ex pactione pascuorum publicorum. *Decuma*, quod ex agris, qui frumenti decumam, sive quamvis aliam partem darent. *Frumenti* vero, quod ex provinciis extrahebatur, *tria genera* extiterunt: *decumanum*, *emptum*, & *æstimatum*. *Decumanum* erat decuma, quam quisque arator sine pretio dare cogebatur: quæ summa pro copia, inopiave frumenti in singulos annos erat incerta, eaque aut Romæ à censoribus, aut in provincia à magistratu Romano vendebatur publicanis, qui ex eo *decumani* dicebantur, ut pro ea certam pecuniam populo Romano repræsentarent. *Emptum*, summa altera, quam aratores vendere, accepto ex senatusconsulto pretio, cogebantur, quod frumentum Romam ad alendum populum à magistratu Romano mittebatur. *Æstimatum* summa alia, quam æstimabat magistratus in cellam suam, in usum familiæ suæ, cum interdum pro frumento pecuniam acciperet. Quinetiam, *emptum duplex* fuit, unum *decumanum* quod ex alteris item decumis pretio persoluto aliquando accipiebatur: alterum *imperatum*, quod præter duas decumas æqualiter omnibus civitatibus, pretio item soluto imperabatur, quemadmodum perspicue ex frumentaria cognoscitur. Nam fuisse etiam quoddam, quod *honorarium* diceretur, *Cicero* in Pisonem ostendit, cùm dixit: Qui modus tibi fuit frumenti æstimari, qui *honorarii?* siquidem potest vi, & metu extortum *honorarium* nominari. *Servitus* autem, quam dixi, civitatum, tota in eo posita fuit, ut legibus & magistratibus Romanis obtemperarent. Qua de causa in singulis provinciis diversæ *diœceses*, sive diversi conventus ac diversa fora constituebantur, eisque suæ cuique civitates attribuebantur, quæ eò juris à magistratu Romano poscendi causa convenirent.

Ut autem earum civitatum, quæ servitute oppressæ sunt, *stipendiariæ* propriè dictæ, quæ aliquid populo Romano pependerunt: *immunes*, quæ nihil: sic earum quæ libertate donatæ sunt, *fœderatæ* præcipuè appellatæ, quæ aliquid ex fœdere debuerunt: *liberæ*, quæ omnino nihil. Hujus autem totius beneficii, atque honoris arbitrium ab initio penes *senatum* fuit universum. Is enim acceptis ab Imperatore de superatis hostibus, & regione in potestatem adducta, literis, secum de mulcta, ac præmiis eorum, qui victi essent, consultavit, ac quid sibi fieri placeret Imperatorem admonuit, decem, aut quinque legatis senatoribus ad eum missis, ut ex eorum sententia de hostibus & eorum regione statueret. Quibus mandatis acceptis, *Imperator* aut ex certa senatus, si ita præscriptum fuerat, voluntate, aut de communi decem legatorum sententia, victis gentibus *aut ignovit*, aut in *provinciæ formam* redegit. Ignovisse dictus est, cùm liberos reliquit, ac suis uti legibus suosque creare more patrio, magistratus permisit: in *provinciæ* formam redigere, cum ademptis, aut immutatis legibus eos omnino *magistratui Romano* quotannis ab Urbe mittendo subjecit, ac vectigalia, conventusque constituit. Quo in genere illud humanitatis adhibuit, ut non omnes ejusdem *provinciæ* civitates eodem modo tractaret, verùm pro cujusque meritis aut majoribus, aut minoribus commodis ac detrimentis afficeret. Quæ verò cùm de universa regione, tum de singulis civitatibus, populisque constituta erant, ea in concione silentio ante per præconem facto *Imperator* ferè præconi pronuntianda mandabat, ac postremo Romam relicto aliquo *præfecto provinciæ* decedebat. Hæc in genere de *provinciis*, & quo modo eæ confectæ sunt. De differentiis, atque administratione earum & suprà diximus, & paulò pòst quædam repetemus.

Cap. XXIII.

De ratione deducendarum coloniarum.

Quomodo *coloniæ* fuerint deductæ, explicavimus suprà, cum de *triumviris*, *quinqueviris*, *septemviris*, &c. earum deducendarum ageremus. Quid vero impedit, ea hoc loco iisdem pene verbis, quæ ex *Caroli Sigonii* doctissimis commentariis tum descripsimus, repetere, quædam etiam, quæ omissa ibi

sunt, addere. Causæ cur *coloniæ* deducerentur, sex potissimùm fuerunt: *una*, ut priores populi qui eum locum, in quem *colonia* deducebatur, inhabitarant, coërcerentur: *altera*, ut hostium incursiones reprimerentur: *tertia*, ut stirps augeretur: *quarta*, ut plebs urbana exhauriretur: *quinta*, ut seditiones Romanæ à plebe motæ sedarentur: *sexta*, ut præmiis milites veterani afficerentur. Quacunque igitur de causâ deducerentur, *senatusconsulto* opus fuit, aut rogatione aliqua populari, quorum utrumque uno legis nomine comprehenditur, quæ *lex agraria* appellata est. Hæc & agrum definivit, qui esset dividendus, & quibus, ac quàm multis hominibus, & per quos, & quomodo, & quibus limitibus esset dividendus, præscripsit. Cùm itaque de *colonia* deducenda ad senatum aut populum relatum esset, tum ii, qui agri cupiditate tenebantur, nomina in *coloniam* dabant. Quòd si aut plures, aut pauciores, quam lege præscriptum erat nomina in *coloniam* essent professi, tum ad sortem confugiebant, ut ex omnibus educerentur, qui agro accepto exirent. *Numerus* autem *colonorum* pro agri amplitudine in quem deducebantur, scribebatur, quo factum est, ut modò bina, modò terna, modò quaterna millia, atque ampliùs scriberentur. Deducebantur autem à *triumviris*, vel *quinqueviris*, vel *septemviris*, vel *decemviris*, vel *vigintiviris*, qui ob hoc creati erant, ut lib. 6. diximus, sub vexillo, quasi exercitus aliquis. Dux autem deductionis aliquis è *curatoribus* agrariis erat. Signa cohortium quæ fuerint, ex antiquis nummis cognoscitur. Ubi verò *colonos* in agris, quo deducendi erant, collocarant, tum aratro urbem, & agrum circumscribebant, quo facto, agri divisionem, ac suæ cuique partis assignationem aggrediebantur. Quæ omnia pluribus explicat, & veterum scriptorum testimoniis probat *Carolus Sigonius* libr. 2. de Antiquo jure Italiæ, c. 2. ex quo hæc sumus mutuati.

CAP. XXIV.

De republica coloniarum, municipiorum, præfecturarum, & provinciarum.

Poteram hinc ad alia transire, nisi mihi rerumpublicarum, quæ in *coloniis*, *municipiis*, *præfecturis*, &c. fuerunt, descriptio videretur maximopere esse necessaria: quam, ne in his libris desideraretur, hoc loco inserere volui, quod ut benevolus lector benignè interpretetur, & boni meum studium consulat, vehementer etiam atque etiam rogo. Desumemus autem & harum rerum explicationem ex doctissimis, doctissimi *Sigonii* Commentariis, qui libr. 2. de *Antiquo Jure Italiæ*, ista omnia luculenter & eruditè exponit. Ac de *coloniis* primùm.

Coloniarum respublica in legibus, & legum curatoribus posita est. *Leges* vel à populo Romano acceperunt, vel ipsæ sibi per *senatum*, aut populum condiderunt: *Legum curatores* aut *magistratus*, aut *sacerdotes* fuerunt: humanarum illi, hi divinarum. *Leges* autem suas quæque *colonia* habuit præcipuas, à Romanis quidem legibus separatas, sed tamen à Romanis *triumviris*, qui coloniam deduxerant, datas. Et præter eas, alias à *coloniæ* concilio, hoc est, *senatu* populoque suo latas. *Senatores* in *coloniis*, ut etiam in municipiis *decuriones* vocabantur, eam ob causam, quòd *Pomponio* IC. authore, decima pars eorum, qui deducerentur, publici consilii gratia sit solita conscribi. Quorum numerus an in omnibus *coloniis* idem fuerit, certò sciri non potest. Hoc quidem ex *Plinio* juniore satis constat, in iis legendis non aliter, atque in senatore Romano, observatum esse censum, qui fuerit centum millium. *Magistratus coloniarum* præcipui erant *duumviri*, *censores*, *ædiles*, & *quæstores*. Duumviratus magistratus erat annuus, propemodum potestate *consulari*, aut certæ *prætoriæ* apud Romanos æqualis: quorum nomina in antiquis lapidibus, & numismatibus extant. Imo & iterati *duumviratus*, ut apud Romanos consulatus, notæ. Quos tamen in aliquot *coloniis*, quarum memoria ad nostram usque ætatem propagata est, *triumviros* quoque fuisse in *colonia Auximate*, & *Signina*, ex lapidibus veterum constat, eosque I. D. hoc est juris dicundi causa cognomentum ex officio habuisse, probabile est. *Censores* etiam in *coloniis* fuisse, inque iis censum egisse perinde atque Romani *censores*, Romæ, ex *Livio*: ut itidem *ædiles* & *quæstores* ex marmoribus antiquis constat. Et hos *magistratus* in *coloniis* prætexta usos fuisse idem author prodit.

Sacerdotes porrò, ut *augures* & *pontifices* in *coloniis* cooptatos, *Ciceronis* Agraria testatur. An verò certus numerus *sacerdotum* fuerit, an verò pro *coloniæ* magnitudine variaverit, parum explorata apud antiquos memoria est. Fuêre & *præfecti in coloniis*, & præfecti juri dicundo: uti tum ex numismatibus antiquis, tum ex antiquo *fastorum municipalium* fragmento, quod *Hubertus Goltzius* Augusto suo attexuit, constat. Præter eos, quos modo recensuimus, *magistratus*, etiam *patroni coloniarum* fuerunt: ita *Bononienses* in Antoniorum clientela fuisse prodit *Suetonius*, ut Puteolanos in Cassiorum, *Cicero* testatur, & eorumdem varia amplaque in veteribus marmoribus mentio extat.

Municipiorum respublica quæ fuerit, difficile est dicere. Universum autem genus temperatum est ex omnibus prope rebuspublicis, & pene Romanæ simile videtur fuisse. *Ordines in municipiis*, quemadmodum Romæ fuerunt tres, *decuriones*, *equites*, & *plebs*. Consilia publica duo, *senatus*, & *populi*. Magistratus, *Dictator*, *duumviri*, *quatuorviri*, *censores*, *ædiles*, & *quæstores*. *Sacerdotes*, *flamines* municipiorum. *Decuriones* iidem erant, qui Romæ *senatores*, in quibus legendis summam

mam curam adhibitam fuisse, vel solus *Cicero* docet in epistola quadam ad Leptam libr. *6.* ubi scribit, eos qui præconium facerent, vetari esse in *decurionibus:* qui fecissent, non vetari. Ex *decurionum* autem ordine *decemviri* legebantur, qui ut scriptum est apud *Hermogenianum*, tributorum exactioni ita præerant, ut si quid detrimenti fiscus mortuorum causa contraheret, ipsi suis sumptibus resarcirent. De *magistratibus* res manifesta est: scribit enim *Spartianus*, Imperatorem Hadrianum per Latina oppida, *Dictatorem*, & *ædilem*, & *duumvirum* fuisse. *Quatuorviratus* & *duumviratus* annuus magistratus erat, *ædiles*, & *quæstores* iidem in municipiis erant qui in coloniis. Atque his quidem *magistratibus*, ut in *coloniis*, item in municipiis uti prætextis permissum, inquit *Valerius* adversus Catonem differens de lege *Oppia* abroganda apud *Livium.* Equitum Romanorum celeberrimum ordinem in municipiis fuisse, ex *Cicerone* patet, qui in *Cluentiana* equitem Romanum quendam in municipio suo nobilem commemoravit. Jam populi sive plebis summum jus erat in legibus ferendis, & *magistratibus* municipalibus creandis, cujus rei apud *Ciceronem* in libris de legibus, in oratione pro *Cluentio*, & in epistolis testimonia aliquot extant. Ergo cum corpus quoddam esset municipalis reipublicæ, etiam unde aleretur, & sumptus in republica necessarii sustinerentur, vectigali publico opus fuit, cujusmodi *municipes Atellanos* & *Arpinates* habuisse, *Cicero* in epistola ad *Cluvium*, item ad *Brutum* meminit.

In *præfecturis* etiam tres ordines fuerunt, *summus*, *medius*, & *infimus.* Summus ordo *conventus* dicebatur, medius *equitum* erat, tertius *populi* sive *plebis.* Magistratus erant duplices. Alii enim Roma eo mittebantur, alii è *præfectura* creabantur. Roma mittebantur, qui jus dicturi essent, quos *præfectos* appellârunt: creabantur, qui publicæ curationi alicui præessent, ut *ædiles*, & *quæstores.* Ac præfectos quidem *Festus quatuorviros*, aut *sexviros* dictos tradit. Qui fortasse ii sunt, qui à *Cicerone* libro tertio de *Natura Deorum* dicuntur *sexprimi:* an potius hi *sexprimi præfecturis, decemprimi municipalibus* respondebant. *Ædilem* autem ad publica urbis loca sarta tecta tuenda, & *quæstorem* ad pecuniam præfecturæ publicam curandam, in *præfecturis* esse creatum, verosimile est.

Fœderatarum civitatum respublica *legibus* & *magistratibus* consistebat. Quales vero *leges*, qualesque *magistratus* singulæ civitates fœderatæ habuerint, incertum est. Aliarum tamen alias *leges*, aliosque *magistratus*, pro rerum, ac temporum ratione, & cujusque reipublicæ genere fuisse, non est difficile intelligere. Nam *Tusculi Dictator*, & *Consul*, antequam Tusculani in civitatem reciperentur, fuisse traditur. Narrat etiam *Livius* Capuæ antequam deficeret, summum magistratum *mediastuticum* (pro quo tamen *Justus Lipsius* in Epistolicis Quæstionibus libro primo, epistola decima, *medixtutichus* legit) fuisse: alioque loco *prætorem* Capuæ *Marium Blosium* profitetur. Idem alibi etiam *Prænestinum prætorem*, quo nomine fortasse in bello *præfectum* appellârunt, commemorat. Habuisse easdem & *censores*, & *ædiles*, atque *quæstores*, ex Livio, & Strabone intelligitur. Caverunt autem fœderata oppida omnia jure civitatis Romanæ. Quare multos ex fœderatis civitatibus nominatim civitate donatos passim legimus.

De *foris* & *conciliabulis* quid præter superiora dicam, non habeo.

Provinciis primum præpositi sunt *prætores*, qui & jus provincialibus dicerent, & si res cogeret, bellum administrarent. Itaque *prætorum* numerus ob id crevit, quia *provinciarum* numerus crevit. Cum enim jam tum duo *prætores* essent, unus, qui inter cives, alter, qui inter cives & peregrinos, jus diceret, ac provinciæ duæ essent, *Sicilia* atque *Sardinia* institutæ: visum est faciendum, ut *prætores* alii in eas duo adjicerentur. Inde duabus ad imperium adjunctis Hispaniis, totidem alii accesserunt, qui quaterna quaternas in singulos annos *provincias* gubernarent. Quoniam verò in ipsis *provinciis* sæpe tumultus ac bella graviora excitabantur, quæ bella jam inde ab initio geri per *Consules* erant solita, hinc etiam *provinciæ Consulibus* ordine sunt commissæ. Quare duo potissimum ordinarii fuerunt *provinciarum* rectores: *prætores*, qui in prætura: & *Consules*, qui graviore urgente bello, in Consulatu provinciis præfuerunt. Qui si prorogato post *præturam* aut *Consulatum* imperio, in provinciis remansissent, *proprætores* sunt, ac *proconsules* appellati. Post annum verò Urbis IↃC. nova *provinciarum* est ordinatio instituta, ita ut *prætores* ex prætura, quam in Urbe gesserant, *Consules* ex Consulatu in provincias mitterentur, qui & ipsi *proprætores*, & *proconsules* dicebantur. Hi verò *quæstores* sibi adjunctos habebant, & alios *magistratus* militares. Sub *Imperatoribus* provinciæ ita ordinabantur, ut aliæ essent *populi*, quas proconsules à populo vel potius à senatu missi: aliæ *Imperatorum*, quas *proprætores* ab Imperatoribus designati administrabant: de quibus *magistratibus* omnibus, & ratione administrandi provincias, satis superque diximus libro septimo. Jam ad *militiam* revertamur, atque videbimus qua ratione in milites obedientiam detrectantes, aut parum strenue rem gerentes sit animadversum.

Cap. XXV.

De animadversione Romanorum in milites obedientiam detrectantes, aut delinquentes.

Non in *hostes* tantum, sed & in proprios *milites* Romani graviter animadvertebant: quinetiam in *cohortes*, & *legiones*, si quid deliquissent, exemplo ad disciplinam conservandam maxime necessario: quæ *animadversiones* duplices erant, pro cujusque delicti ratione, aliæ scilicet *leniores*, aliæ verò *acerbiores.*

Non enim, ut in Urbe *lex Porcia* cives Romanos à magiſtratuum virgis & ſecuribus: ſic etiam in caſtris vindicavit. Aliam enim *diſciplinam militarem* eſſe voluerunt, aliam *urbanam*: itemque alium ad parandum terrorem exercitui, alium populo eſſe propoſitum: ſiquidem ab *Imperatoris* imperio nulla erat provocatio. *Lenis* autem *animadverſio* fuit, quæ ignominiam tantùm inuſſit: ut *ignominioſe dimitti*, *ſtipendio legitimo ſpoliari*, *haſtam dare*, *tendendi locum mutare*, *extra oppidum hibernare*, *cibum ſtantem capere*, *foſſam fodere*, *diſcinctum deſtitui*, *hordeo paſci*, *ſanguinem mitti*. *Gravior*, quæ detrimentum intulit, ut *virgis cædi*, *venire*, *fuſte*, *& ſecuri percuti*, *decimari*, *in crucem tolli*, quarum omnium exempla quàm maximè idonea referemus. De *ignominioſa dimiſſione* exemplum eſt apud *Hirtium* bello Africano: *Cæſar* de ſuggeſtu convocatis omnium legionum tribunis, centurionibuſque, C. Aviene, inquit, quod in Italia milites populi Romani contra rempublicam inſtigaſti, rapinaſque per municipia feciſti, ignominiæ cauſa ab exercitu meo te removeo. *De fraudatione ſtipendii* ſatis notum eſt. Hinc enim *ære diruti* appellabantur, teſte *Nonio*, milites, quibus propter ignominiam ſtipendium, id eſt, merces menſtrualis, aut annua, quæ eſſet in nummis æreis, ſubtrahebatur. Unde *Varro* de vita populi Romani: *Stipendium* appellabatur, quod æs militi ſemeſtre, aut annuum dabatur, cui datum non ſit propter ignominiam, ære dirutus eſſet. Et *Livius* libro 40. *Cauſa ignominiæ*, uti ſemeſtre ſtipendium in eum annum eſſet ei legioni decretum. *Ære dirutum* autem militem ab antiquis dictum tradit *Feſtus*, cui ſtipendium ignominiæ cauſa non erat datum, quod æs diruebatur in fiſcum, non in militis ſacculum. Et idem alio loco: *Reſignatum æs dicitur* militi, cùm ob delictum aliquod juſſu *tribuni* militum, ne ſtipendium ei detur, in tabulas refertur. *De haſta danda* idem *Feſtus* in hunc modum. *Cenſio haſtaria* dicebatur, cùm militi mulctæ nomine ob delictum militare indicebatur, quòd haſtas daret. *De mutando tentorii loco* narrat *Polybius* libro ſexto, quos ignominia afficere voluerint, eos extra caſtra tendere juſſos. Unde apud *Livium* lib. 25. *Cannenſes milites* queruntur ita: Nunc deteriore conditione ſumus, quam apud patres noſtros fuerunt captivi, quippe illis arma tantum atque ordo militandi, locuſque in quo tenderent in caſtris, eſt mutatus, quæ tamen ſemel navata reipublicæ opera, & uno felici prælio recuperârunt. De *hibernis Livius* lib. 26. Additum utrorumque ignominiæ, *ne in oppidis hibernarent*, neve hyberna propius ullam urbem decem millibus paſſuum ædificarent. De *cibo* idem *Livius* libro 24. Nomina eorum, qui detrectatæ pugnæ memores ſeceſſionem paulò ante fecerunt, referri ad me jubebo: citatoſque ſingulos jurejurando adigam, niſi quibus morbus cauſa erit, non aliter, quàm *ſtantes cibum*, *potumque*, quoad ſtipendia facient, *capturos* eſſe. De *fodiendo* author eſt *Plutarchus* in Lucullo, antiquum militaris ignominiæ genus fuiſſe, ut tunicis interioribus ſolutis, *foſſam fodere* inſpectante reliquo exercitu cogerentur. De reliquis *Livius* lib. 27. Cohortibus quæ ſigna amiſerant, *hordeum dari* juſſit, centurioneſque manipulorum, quorum ſigna amiſſa fuerant, diſtrictis gladiis *diſcinctos* deſtituit. *Hordeum* item pro *tritico* ignominiæ cauſa datum narrat *Polybius*. De *diſcingendis* militibus, quo adimebatur iis militare cingulum, *Suetonius* in Auguſto capite 24. *Frontinus* libro 4. Stratagematum capite 1. & *Barnabas Briſſonius* libro 2. Selectarum ex jure civili antiquitatum capite ſeptimo. De *mittendo* autem *ſanguine* ſic *Agellius* lib. 10. cap. 8. Fuit hæc quoque antiquitus militaris animadverſio, jubere ignominiæ cauſa militi *venam ſolvi*, & ſanguinem dimitti. Cujus rei ratio in literis veteribus, quas equidem invenire potui, non extat. Sed opinor hoc factum primitus in militibus ſtupentis animi, atque à naturali habitu declinantis, ut non tam *pœna*, quàm *medicina* videretur. Poſtea tamen ob pleraque alia delicta idem factitatum eſſe credo per conſuetudinem, quaſi *minus ſani* viderentur omnes, qui delinquerent. Quocirca ſcriptum eſt etiam apud *Frontinum*, M. Catonem memoriæ prodidiſſe, in furto deprehenſis inter commilitones dextras eſſe præciſas: aut ſi lentius animadvertere voluiſſent, *Principi* ſanguinem miſſum. *M. Antonius Muretus* lib. 13. Variarum lectionum cap. 20. aliam hujus moris cauſam affert: cùm ait putare ſe, iccirco id factum eſſe, ut *ſanguinem*, quem *cum gloria* fundere pro patria noluiſſent, eum cum *ignominia* amitterent.

De gravioribus animadverſionibus hæc erunt documento. *Livius* de Scipione diſciplinam militarem ad Numantiam corrigente: Quem militem extra ordinem deprehendit, ſi Romanus eſſet, *vitibus*: ſi extraneus, *fuſtibus* cecidit, & alibi: *Pub. Naſica* & *D. Bruto* Conſulibus, delectum habentibus, in conſpectu tyronum res ſaluberrimi exempli facta eſt. Nam *Cajus Matienus* accuſatus eſt apud tribunos plebis, quod exercitum in Hiſpania deſeruiſſet, damnatuſque ſub furca diu *virgis cæſus* eſt, *& ſeſtertio nummo venit*. Et *Cicero* tertia Philippica. Si Conſul ille: *fuſtuarium* meruerunt legiones, quæ Conſulem reliquerunt. *Fuſte* autem cædebantur, authore *Polybio* lib. 6. hoc pacto: Accepto fuſte *tribunus* vix tantùm attingebat damnatum, quod ubi factum erat, omnes, qui in caſtris erant, *cædentes fuſtibus*, lapidibuſque pleroſque in ipſis caſtris conficiebant, ac ſi qui evaſiſſent, ne ſic quidem ſervari poterant. Quippe quibus neque in patriam redire liceret; neque à propinquis domum recipi poſſent. Hæc pœna infligebatur *cuſtodibus*, ſive *vigilibus* in militia, qui teſſeras non reddidiſſent, aut dormiviſſent, aut *locum vigiliæ* deſeruiſſent: item *tergiductoribus*, & *præfectis* alæ, qui negligenter vigilias curaſſent, aut teſſeras non propagaſſent. *Fuſte* etiam *cædebatur*, qui furto ſuſtuliſſet quippiam è caſtris, necnon qui falſum teſtimonium dediſſet: & ſi quis flore ætatis abutens deprehenſus eſſet. Adhæc, qui *ter* ob idem crimen *multatus* eſſet. In hæc tanquam crimina animadvertebant. Probro

autem

autem ducunt, inquit *Polybius*, ignaviæ adscribentes militi delicta hujusmodi, si qui strenuè se gessisse falso retulerint ad tribunos honoris causa adipiscendi: itidem, si qui in præsidio depositi, perculsi metu datum ipsis locum deseruerint, similiter si quis telum aliquod ob metum abjecerit, in ipso conflictu: proinde nonnulli in præsidiis manifestè perituri, multiplici manu circumventi, locum semel datum deserere nolunt, pœnam metuentes delicto competentem. Alii in ipso periculo excusso clypeo, aut ense, aut alio quopiam ejusmodi telo, temerè irruunt in hostes: aut in potestate habituros se sperantes quæ perdiderint: aut aliquid perpessos manifestum opprobrium devitaturos, conviciaque suorum. Quod si aliquando hæc eadem circa plures fieri contigerit, & signa aliqua cunctim persuasione ducta locum deseruerint, omnes fuste cædere aut interficere non approbant, sed rei solutionem inveniunt utilem pariter, terribilemque. Quippe convocato exercitu, tribunus productos in medium desertores accusat, invehiturque acerbè: denique quinque aut octo, interdum etiam viginti, atque in totum habita ratione multitudinis, ut decima ad summum existat pars delinquentium, hos ex omnibus illis qui timidè se gesserint, sorte eximit, & fuste cædit, ut supra dictum est, nulla deprecatione admissa, reliquos, hordeo eis pro tritico demenso extra vallum munimentaque tendere jubet. Ergo periculo ac sortis formidine æquè omnibus imminente, quandoquidem casus in incerto sit, exemplo autem dati hordei ad omneis pertinente, id quod est receptum consuetudine, facit insuper ad terrorem, correctionemque delictorum. Hactenus *Polybius*.

Antiquissimum *decimationis* exemplum extat apud *Livium*, ab Appio Claudio Consule, ferocissimi ingenii viro, incertum, an primum editum, non multis post Reges exactos annis. Verba *Livii* libro 2. sunt hæc: *Appius Claudius Consul* advocata concione invectus haud falso in proditorem exercitum militaris disciplinæ, desertorem signorum, ubi signa, ubi arma essent, singulos rogitans, inermes milites, signo amisso signiferos, ad hoc *centuriones*, duplicariosque, qui reliquerant ordines, *virgis cæsos* securi percussit, cætera multitudo, *decimus quisque* ad supplicium lecti. Rationem autem hujus exequendi imperii præter *Polybium*, cujus verba ex libro 6. modo recitavimus, etiam *Livius* exponit, ubi de Scipione pœnas de seditioso exercitu apud *Sucronem* repetente ita scribit: Præconis audita vox citantis nomina damnatorum in consilio, nudi in medium protrahebantur, & simul omnis apparatus supplicii expromebatur, deligati ad palum, virgisque cæsi, & securi percussi. Cur autem *decimatio* instituta sit, rationem reddit *Cicero* elegantissime pro Cluentio: Statuerunt, inquit, ita majores nostri, ut si à multis esset flagitium rei militaris admissum, sortitione in quosdam animadverteretur, ut metus videlicet ad omnes, pœna ad paucos perveniret. Nam miles, qui locum non tenuit, qui hostium impetum, vimque pertimuit, potest idem posteà & civis esse melior & vir bonus, & civis utilis: quare ne in bello propter hostium metum delinqueret, amplior ei mortis & supplicii metus est à majoribus constitutus. Ne autem nimium multi pœnam capitis subirent, iccirco illa *sortitio* comparata est. De *cruce Livius* libro 30. De *perfugis* gravius, quam de fugitivis consultum. Nominis *Latini*, qui erant, securi percussi, *Romani* in crucem sublati sunt. Atque hæc quidem militarium animadversionum genera sunt, quæ usque ad extrema etiam penetrasse reipublicæ tempora, satis idoneus testis est *Suetonius*, cum inquit de Augusto: *Cohortes*, si quæ cessissent loco, decimatas hordeo pavit, centuriones statione deserta itidem, ut manipulares, capitali animadversione punivit, pro cætero delictorum genere variis ignominiis affecit, ut stare per totum diem juberet ante prætorium, interdum tunicatos, discinctosque, nonnunquam cum decempedis, vel etiam cespitem portantes. Tantum *Suetonius*.

Atque hæc omnia ad hunc fere modum collegit *Carolus Sigonius* libro primo de Antiquo jure civium Romanorum, capite 15. ex quo nos ea descripsimus. Pleraque etiam habet *Alexander ab Alexandro* Neapolitanus libro secundo Genialium dierum, capite decimo tertio.

Cap. XXVI.

De præmiis eorum, qui strenue rem gesserant.

Ut contumacibus, & negligenter officium facientibus *pœnæ*, sic strenuis & impigre operam suam reipublicæ commodantibus *præmia* proposita erant, qualia sunt *munera militaria*, *cohortis prætoriæ communio*, *stipendium*, *præda*, *& dona Imperatoria*. *Munera militaria* erant *centurionatus*, *præfecturæ*, *decurionatus*, *optionatus*, &c. de quibus *Cato* in oratione quam habuit apud equites: Majores seorsum, atque diversum pretium paravere bonis, atque strenuis decurionatus, optionatus, hastas donaticas, aliosque honores. *Cohors prætoria* nemini nisi civi Romano permittebatur, ex qua, qui fuisset, in beneficiis ab Imperatore ad ærarium deferebatur. *Stipendium* autem pro meritis ipsorum nonnunquam *augebatur*, nonnunquam minuebatur: quod quale fuerit, & quando militibus dari cœptum, cum prius Romani cives suis quique sumptibus militarent, paulo ante ex *Justi Lipsii* viri clarissimi Electorum libro docuimus. *Præda* ex hostibus *capta*, partim ab Imperatore in publicum referebatur, partim militibus donabatur. Quinetiam sæpenumero evenit, ut *Imperatoribus* ipsis ob eam aut maligne divisam, aut alio modo interceptam, dies ad populum diceretur. *Dona militaria* erant, quæ militibus singulis

virtu-

virtutis ergo ab Imperatore triumphaturo dabantur, ut *coronæ*, quarum multa erant genera, *civicæ*, *murales*, *obsidionales*, *castrenses*, *aureæ*, *rostratæ*: ut *torques*, *armillæ*, *hastæ puræ*, *phaleræ*, *cornicula*, & cætera generis ejusmodi. Erant etiam, quæ universis, ut *pecunia*. De *coronis* dicemus capite sequenti.

Memorabile est, quod ex veteribus Annalibus refert *Agellius* lib. 2. cap. 11. de *L. Sicinio Dentato*, qui vixit ante decemviros. Sic enim scribit: *L. Sicinius Dentatus* pugnasse in hostem dicitur centum & viginti præliis, cicatricem aversam nullam, adversas quinque, & quadraginta tulisse. *Coronis* esse donatum aureis octo, *obsidionali* una, *muralibus* tribus, *civicis* quatuordecim, *torquibus* tribus, & octoginta, *armillis* plus centum sexaginta, *hastis* duodeviginti: *phaleris* item donatus est quinquies, viciesque. Hactenus *Agellius*. Apud Livium etiam scriptum est, *L. Papirium Consulem* equites omnes ob egregiam in bello operam donasse *corniculis*, armillisque argenteis: & bello Persico, *Sp. Ligustinus* apud populum gloriatur, se quater & vicies virtutis causa ab Imperatoribus esse donatum, sex civicas coronas accepisse, viginti duo stipendia annua in exercitu emerita habere. *Suetonius* autem de Augusto refert eum dona militaria aliquanto facilius *phaleras*, & *torques* quidquid auro, argentoque constaret, quam *vallares* & *murales coronas*, quæ honore præcellerent, dedisse has quam parcissime, & sine ambitione, & sæpe etiam caligatis tribuisse. *M. Agrippam* in Sicilia post navalem victoriam *cœruleo vexillo* donasse. Cæterum, antequam ab hoc loco abeamus, ut & ipsa militarium donorum vocabula intelligantur, explicanda paucis sunt.

Armillas, inquit *Festus*, ex auro, quas viri militares ab Imperatoribus donati gerunt, dictas esse existimant, quod antiqui humeros cum brachiis *armos* vocabant, unde *arma* ab his dependentia sunt vocata.

Hasta pura eadem est, quæ à Catone *donatica* dicitur, quod Romani fortes viros ea donarent: *pura* autem appellatur, quod sine ferro esset, alio nomine *graminea* dicitur, quemadmodum *Turnebus* lib. Adversariorum 29. cap. 1. exponit.

Phaleræ videntur esse equorum frontalia. Sic enim *Suidas* in voce φάλαρα τὰς προμετωπίδας, τὰς ἀσπιδίσκους, τὴν κόσμησιν τὴν κατὰ τὸ μέτωπον τῶν ἵππων, παρὰ δὲ Ἡροδότῳ τὰ περὶ τὰς γνάθους σκεπάσματα, id est, frontis ornamenta, scutula, id quo frons equorum exornatur. Apud *Herodotum* vero circa maxillas tegumenta. Quod dixit *Suidas* ἀσπιδίσκους, formam ornamenti significavit, scutum imitantem, ut à naribus ad frontem inter oculos ducta illustris lamina dilataretur in fronte, attenuata in imo, similitudine veterum scutorum, quæ *Virgilius* ideo *longa*, libro 8. Æneidos, nominavit. *Servius Honoratus* neque frontem, neque maxillas, sed pectus phaleris ornari solitum ait, & esse idem, quod in mulieribus monilia. Sic enim interpretatur in eo Virgilii versu:

Aurea pectoribus demissa monilia pendent.

Monile autem à collo præpendere, ex *Festo*, & aliis constat. *Plinius* quoque satis plane distinguit à frontalibus *phaleras*, & sentire cum *Servio* potius, quam cum *Suida*, aut etiam *Herodoto*, videtur. Ait enim sic libro 37. capite 12. de gemma quadam facta, quondam tantæ magnitudinis fecere, ut equis Regum in oriente *frontalia*, atque pro phaleris pensilia facerent, &c. Sed *Agellius* libro 5. capite 5. eas à *monilibus* distinguit. qua de re vide differentem *Aldum Manutium* Pauli F. lib. 2. Quæsitorum per epistolam, epistola decima, ubi in hanc inclinat sententiam, ut putet quicquid equorum frontibus, maxillis, pectoribus ad speciem adderetur, communi vocabulo *phaleras* esse nominatas.

De *corniculis* & *torquibus* nihil opus est monere.

Pecuniam militibus ante triumphum ab Imperatoribus distribui consuevisse ex *Livio* patet, qui libro 28. sic scribit: *Pecuniam* in ærarium tulerunt sestertium tricies octoginta millia æris, *M. Livius* militibus quinquagenos senos asses divisit. tantundem *C. Claudius* absentibus militibus suis est pollicitus, cum ad exercitum redisset, &c. Ejusdem rei testimonia extant apud eundem *Livium*, & alios plura. Atque de præmiis militaribus hactenus, de quibus etiam vide *Alexandrum ab Alexandro* Neapolitanum Genialium dierum lib. 4. cap. 18. & *Carolum Sigonium* lib. 1. de Antiquo jure civium Romanorum, cap. 15. ex quo hæc fere descripsi.

CAP. XXVII.

De coronis militaribus, earumque generibus.

DE præmiis quæ distributa iis fuerunt, qui strenue rem gessissent, superiori capite diximus. Inter ea vero etiam *coronæ* fuerunt, de quibus hoc capite agemus.

Agellius scribit, *militares coronas* multifarias fuisse, præcipuas autem & nobilissimas eas *triumphalem*, *obsidionalem*, *civicam*, *muralem*, *castrensem*, *navalem*.

Triumphales, inquit, *coronæ* sunt aureæ, quæ Imperatoribus ob honorem triumphi mittuntur. Id vulgo dicitur *aurum coronarium*. Hæ antiquitus è *lauro* erant, post fieri *ex auro* cœptæ.

Obsidionalis est, quam ii, qui liberati sunt obsidione, dant ei *Duci*, qui liberavit. Ea corona *graminea* est:

est: observarique solitum, ut fieret *è gramine*, quod in eo loco generatum esset, intra quem clausi erant, qui obsidebantur. *Plinius* lib. 22. cap. 3. & 4. *obsidionalem* omnibus aliis, gemmatis, & aureis, vallaribus, muralibus, rostratis, civicis, & triumphalibus *præfert*, quippe cum reliquas aut Imperatores militibus aut ipsi milites militibus dent: hanc vero miles det *Imperatori*. Eam dicit vocari *obsidionalem*, liberatis obsidione, abominandoque exitio totis castris. Eandem etiam dicit datam fuisse è viridi gramine, decerpto inde ubi obsessos servasset aliquis. Namque summum apud antiquos signum victoriæ erat *herbam porrigere victos*, hoc est, terra & altrice ipsa humo & humatione etiam cedere. Talem accepit *L. Sicinius Dentatus*, & *Decius*, & *Quintus Fabius Maximus*, &c. Eadem de obsidionali, *Festus*.

Civica corona appellatur, inquit *Agellius*, quam civis civi, à quo servatus est in prælio, testem vitæ, salutisque perceptæ dat. Ea fit è *fronde querna*: quoniam cibus, victusque antiquissimus *quernus* capi solitus sit. Fit etiam *ex ilice*, quod genus superiori proximum est, sicuti scriptum est in quadam *comœdia Cæcilii*.

Advehuntur (inquit) cum *iligneâ corona*, & chlamyde. Dii nostram fidem! *Masurius* autem *Sabinus* in 11. librorum memorabilium, *civicam coronam* tum dari solitam dicit, cum is, qui civem servaverat, eodem tempore, & hostem occiderat, neque locum in ea pugna reliquerat: aliter jus *civicæ coronæ* negat concessum. *Tiberium* tamen Cæsarem consultum, an *civicam coronam* capere posset, qui civem in prælio servasset, & hostes ibidem duos interfecisset, sed locum, in quo pugnarat, non retinuisset, eoque loco hostes potiti essent: rescripsisse dicit, eum quoque *civica* dignum videri: quod appareret, è tam iniquo loco civem ab eo servatum, ut etiam à fortiter pugnantibus retineri non quiverit. Hac *corona civica* L. Gellius vir censorius in senatu *Ciceronem* Consulem donari e republica censuit, quod ejus opera esset atrocissima illa *Catilinæ conjuratio* detecta, vindicataque. *Plinius* libro 16. capite 4. *civicam coronam* & murali & vallari, aureæque, & rostratæ præponit, & ait, eam primo ilignam fuisse, postea magis placuisse ex *æsculo Jovi sacra*, variatumque & hoc cum quercu esse, ac datam ubique quæ fuerat, custodito tamen honore glandis. Deinde addit leges de *corona civica*, quibus ea dari debeat: Quique, inquit, patriæ muros primus scandens, audentem irrumpere occidit. Quique *civem* maluit servare, quam *hostem* occidere. Utque eum locum in quo sit actum obtineret hostis eo die. Utque servatus fateatur, alias testes nihil prosunt: Ut civis fuerit. Auxiliis, quamvis Rege servato, decus id non dant. Nec crescit honos idem *Imperatore* conservato, quoniam conditores in quocunque cive summum esse voluerunt. Accepta licet uti perpetuo. Ludos ineunti semper assurgi etiam à senatu in more est. Sedendi jus in proximo senatui. *Vacatio munerum* omnium ipsi, patrique & avo paterno. Quatuordecim eas accepit *Sicinius Dentatus*, *&c.* Et paulo post subjicit: O mores æternos, qui tanta opera honore solo donaverunt. Et cum reliquas *coronas auro* commendarent, salutem civis in pretio esse noluerint: clara professione, servari quidem hominem nefas esse lucri causa. Hactenus *Plinius*.

Muralis est *corona*, qua donatur ab Imperatore, qui primus murum subiit, inque oppidum hostium per vim ascendit. Iccirco quasi *muri pinnis* decorata est.

Castrensis est *corona*, qua donat eum Imperator qui primus hostium castra pugnans introivit. Ea corona insigne valli habet, unde *vallaris* dicitur.

Navalis est, qua donari solet maritimo prælio, qui primus in hostium navem vi armatus transilivit. Ea quasi navium rostris insignita est. Et *muralis* autem, *castrensis* & *navalis* fieri ex auro solent. De *navali corona* postea erit dicendum. Harum coronarum icones in veteribus nummis conspiciuntur.

Cap. XXVIII.

De præmiis Imperatorum, supplicatione, triumphis, & ovatione.

De *præmiis*, quibus milites ob egregia facinora ornati fuerunt hactenus diximus: sequitur, ut de iis etiam, quæ *Imperatoribus* proposita fuerunt, agamus. Qui ergo imperium recte ac feliciter administrarunt, iis hæc, quæ maxima apud eos habita sunt, decora patuerunt: absenti nomen *Imperatoris* & *supplicatio*, præsenti *triumphus*. De nomine *Imperatoris* diximus supra, capite 6. *Supplicatio* honos fuit, qui una cum Imperatoris nomine decernebatur *victori*, nempe cum senatus populo deûm templa aperiri ac gratias diis *Imperatoris* nomine agi jubebat. Erat enim moris, ut *Consules*, vel *prætores*, postquam à militibus appellati *Imperatores* fuerant, lictores laureatos præferrent, literasque ad senatum laureatas de re gesta mitterent, quibus *Imperatoris* nomen ac *supplicationes* à senatu postularent. In hac autem *supplicationis* pompa, quæ alias plures, alias pauciores dies continuabatur, *senatus* ad templa deorum solenniter se conferebat, ibique sacrificabat, & dabat in templis epulum. Omnis autem populus agebat dies festos, & agebat diis gratias pro spe victoriæ, quæ affulgebat, & vota faciebat, ut dii hoc modo placati, quod ostenderant beneficium, perficerent. Quamvis autem primis temporibus in unum alterumque diem *supplicatio* ægre decernebatur, tamen ad postremum eo progressa res est, ut etiam in quinquaginta decretæ sint. Siquidem *M. Valerio*, & *M. Horatio* Consulibus, anno Urbis CCCIV. devictis Sabinis *supplicatio* in unum diem decreta est: Camillo Vejis captis in quatriduum, quot

dierum nullo ante bello decretæ erant. At vero *Cn. Pompejo* Mithridatico bello confecto duodecim: *Cæsari* bello Gallico, primum quindecim, post viginti: *Hirtio*, *Pansæ*, & *Cæsari Octaviano* Mutina colonia liberata, quinquaginta dierum decretæ sunt, in quo decernendo cum magnitudinis victoriæ, tum dignitatis hominis habuisse rationem videntur. Hoc honoris genus *Ciceroni* quoque habitum fuit quando *Catilinariam conjurationem* repressit, ut ipse meminit in 3. & 4. *Catilinaria*, in 2. *Philippica*, & alibi.

Triumphus eximius quidam honor fuit, quem is, qui auspicio suo hostes prælio devicisset, in Urbem cum incolumi exercitu rediens, senatus primum decreto, post etiam populi jussu consequebatur. Erant autem duo *triumphorum* genera, unus *major*, qui præcipue *triumphus*, alter *minor*, quæ *ovatio* nominata est. Ex his autem alii *terrestres*, alii *navales*: itemque alii in Urbe, alii in monte Albano acti sunt. *Terrestres* dicebantur, qui terra: *navales* qui mari rebus feliciter gestis agebantur.

Primus *navalem triumphum* egit *C. Duilius* anno Urbis CDXCIII. de quo ita scribit *Valerius Maximus* libro 3. cap. 6. *Cajus Duilius*, qui primus navalem triumphum ex Pœnis retulit, quotiescunque epulaturus erat ad funalem cereum, præeunte tibicine & fidicine, à cœna domum reverti solitus est, insignem bellicæ rei successum nocturna celebratione testando. Meminerunt hujus & *Livius* Epit. 17. *L. Florus* libro 2. cap. 2. *Cicero* in Catone Majore, *Eutropius*, *Orosius*, *Plinius*, & alii.

In Albano primus triumphavit *Papirius Maso*, anno Urbis IↃXXII. de quo idem *Valerius Maximus* libro 3. capite 6. *Papirius* quidem Maso, cum bene gesta republica triumphum à senatu non impetrasset, in Albano monte triumphandi & ipse initium fecit, & cæteris postea exemplum præbuit: proque *laurea corona*, cum alicui spectaculo interesset, *myrtea* semper usus est. Meminit & hujus *Plinius* libro 15. capite 29.

Ovans primus ingressus est Urbem *Publ. Posthumius Tubertus* Consul secundus, anno Urbis ducentesimo quinquagesimo, de quo in hunc modum *Plinius* libro 15. cap. 29. Bellicis se quoque rebus myrtus inseruit, triumphansque de Sabinis *Posthumius Tubertus* in Consulatu (qui primus omnium *ovans* Urbem ingressus est: quoniam rem leviter sine cruore gesserat) myrto Veneris victricis coronatus incessit, optabilemque arborem etiam hostibus fecit.

Quid autem *ovatio* sit, unde nomen habeat, & quomodo à *triumpho majore*, de quo capite sequenti agemus, differat, paucis explicandum est. *Ovantes*, scribit *Festus*, lætantes esse, ab eo clamore, quem mittant redeuntes è pugna victores milites, geminata litera O, quod idem placet etiam *Dionysio Halicarnasseo*: Quasi inquit, Romani εὐασμὸν Græcorum vocem, quæ clamorem significat, *ovationis* nomine voluerint interpretari. At *Plutarchus* in Marcello hanc opinionem refellit, & *ovationis* nomen ab *ove* ductum putat: quam, qui hoc genere triumphi ornabatur, sacrificabat, quemadmodum qui majorem *triumphum* agebat, taurum, in Capitolium veniens, immolabat. Differt autem *ovatio* à *triumpho*, ut ait *Dionysius Halicarnasseus*, quod qui ovans ingreditur, is nec curru vectus, nec trabeam, nec togam pictam indutus pedibus Urbem exercitu præeunte iniret. *Plutarchus* autem eundem nec quadrigis invectum, nec laurea coronatum, nec tubis concinentibus: sed pedibus calceatum, myrtea corona redimitum, tibiis modulantibus, Urbem iniisse scribit, cum quo & *Plinius*, *Festus*, & *Agellius* sentiunt.

De causis hujus decernendi honoris ita scribit *Agellius* libro 5. cap. 6. *Ovandi*, non *triumphandi* causa est, cum aut bella non rite indicta, neque cum justo hoste gesta sunt, aut cum hostium nomen humile, & non idoneum est, ut servorum, piratarumque, aut deditione repente facta, *inpulvere* (ut dici solet) incruentaque victoria obvenit. Cui facilitati aptam esse Veneris frondem crediderunt, quod non *Martius*, sed quasi *Venerius triumphus* quidam foret.

Hanc *myrteam* coronam *Marcus Crassus* bello fugitivorum confecto, cum *ovans* rediret, insolenter aspernatus est, senatusque consultum faciendum per gratiam curavit, ut *lauro*, non *myrto* coronaretur. Adjicit *Plutarchus*, cum verbis & comitate res cum hostibus transacta, & bene gesta esset, tum ut *ovantes* inirent, & istam pompam, bellici apparatus expertem & festivam ducerent, fuisse permissum. Nam & tibia, inquit, *pacis* est, & myrtus *Veneris* arbor, quæ dea maxime violentiam & bella odit. His adde, cum ait in aliena provincia, aut alienis auspiciis, aut cum sine magistratu res gesta esset. Pedibus autem an equo vecti *ovantes* ingrederentur, magna quæstio est, de qua sic etiam *Agellius* libro 5. cap. 6.

Prætereundum non est, quod ad *ovationem* attinet, super quo dissensisse veteres scriptores scio. Partim enim scripserunt, qui *ovaret*, introire solitum equo vehentem. Et *Sabinus Massurius* pedibus ingredi *ovantes* dicit, sequentibus eos, non militibus, sed universo senatu. Hæc *Agellius*. Itaque *Dionysius* pedibus ingressos, *Dio* equo vectos intelligit. Etenim *ovantem* ingredi, equo vehi *Dio* appellat. *Dionysius* autem pedestrem triumphum *ovationem* vocat, dum de *Aulo Manlio ovante* anno ducentesimo septuagesimo nono loquitur. Hactenus de *ovatione*. Sequitur *triumphus* major, de quo capite sequenti.

Cap. XXIX.

De triumpho majore, spoliis opimis, arcubus triumphalibus, & trophæis.

De *triumpho majore* ea hoc loco afferemus, quæ olim à præceptore nostro Magistro *Joanne Rosa*, piæ memoriæ viro immortalitate dignissimo accepimus, cum viri clarissimi *Caroli Sigonii* fastos ac triumphos publice nobis prælegeret: pauca tantum interdum ex aliis scriptoribus, ubi opus fuerit, addituri. Sic autem is *triumphorum* rationem nobis explicavit. Honor *triumphi* fuit illud summum & magnificentissimum, & jucundissimum præmium, quo præcellentium *Imperatorum*, qui res in bello præclare & feliciter gesserant, virtus & fortuna apud Romanos ornari solebat.

Ad vocem quod attinet, communis est authorum sententia, quod ea originem habeat ex ipsa acclamatione, à *Bacchi* cognomento sumpta. Sic enim *Varro* lib. 5. de ling. Lat. scribit: *Triumphare* appellatum, quod cum Imperatore redeuntes milites clamitant per Urbem in Capitolium eunti: *Jo triumphe: Jo triumphe:* idque à θριάμβῳ Græco Liberi patris cognomento potest ductum esse. Et quod *Bacchus* dictus sit θρίαμβος habet etiam *Plutarchus* in Marcello. Fuit autem vulgaris opinio, quod pompa *triumphalis* Bacchum habuisset in Græcia primum authorem, ut videre est apud *Plinium* libro 7. capite 56. & *Diodorum Siculum* lib. 5. Acclamationes eas expressit *Horatius* Oda 2. libro 4.

Tuque dum procedis, Jo triumphe,
Non semel dicemus, Jo triumphe,
Civitas omnis, dabimusque divis
Thura benignis.

Et Oda 9. Epodon:

Jo triumphe, tu moraris aureos
Currus, & intactas boves.
Jo triumphe, nec Jugurthino parem
Bello reportasti ducem.
Neque Africano, cui super Carthaginem
Virtus sepulchrum condidit.

Sic *Livius* quoque lib. 45. Militum quidem propria est causa, qui & ipsi laureati, & quisque donis quibus donati sunt insignes, *triumphum* nomine cient.

Causam instituti hujus efficientem generalem ex illa lætitia, quam universaliter affert liberatio à bello terribili, & malis, quæ ab hostibus sævis sunt expectanda, & ex favore, quo liberati liberatorem persequuntur, & qualicunque notitia, quod numini pro lato auxilio deberentur gratiæ solennes, facile potest intelligi. In specie vero primus author talis pompæ in urbe Roma fuit *Romulus*, qui cæso sua manu *Acrone* Cæninensium Rege, cum Jovi arma ejus ex voto esset dedicaturus, quercum quam in castris vidit, recidit, & instar trophæi adornavit, *Acronisque* armis apte ex ea suspensis, ac veste ipse incincta, & fluente coma, laurea coronatus, stipitem illum dextro humero bajulans, Urbem est ingressus, carmen victoriale exercitui in armis sequenti præcinens, & civibus cum gratulatione & laudibus eum excipientibus, sese ostentans. Ab hoc exemplo *triumphorum* celebritatem initium Romæ sumpsisse, scribit *Plutarchus.* Addidit aliquanto post *Tarq. Priscus* Rex currum, & alia, quæ ad speciem & magnificentiam majorem erant comparata, quibus quantum splendoris postmodum accesserit, videre est in speciosissimis triumphis, quos duxerunt *L. Cæcilius Metellus*, A. U. ɪↄɪɪɪ. *Marcellus*, anno ɪↄxxxɪ. *P. Scipio Africanus*, anno ɪↄxʟɪx. *L. Æmilius Paulus*, anno ɪↄxxcvɪ. *Scipio Africanus* posterior anno ɪↄcvɪɪ. *L. Mummius*, anno ɪↄcvɪɪɪ. *Marius* anno ɪↄcʟxxɪɪ. *Sulla* anno ɪↄcʟxxɪɪ. & *Pompejus* tertium triumphans, anno ɪↄcxɪɪ. item *C. Julius Cæsar*, & *Augustus*, & posterioribus temporibus *Aurelianus.*

De *legibus triumphalibus* has reperio: Quod nemini, nisi qui *Dictator*, aut *Consul*, aut *prætor*, res gessisset, licuit triumphare. *Plutarchus* in vita Pompeji. Discessum tamen ab hac lege fuit, quando *Lucio Cornelio* Lentulo *ovatio* anno ɪↄʟɪɪɪ. & *Cneo Pompejo* equiti tantum, & nondum in ordinem senatorium adscripto, ac vixdum annum decimumquartum ætatis egresso, primus *triumphus* anno ɪↄcʟxxɪɪ. decernebatur. *Triumphum* petentes oportebat extra Urbem subsistere, & ibi decretum *senatus* expectare. Dandi autem hujus honoris, sicut & *supplicationum* & *ovationum* potestas erat penes *senatum*, quem oportebat semper integrum convenire, quoties de his summis honoribus erat consultatio. Facto autem à *senatu* decreto, de eodem ad populum ferebatur, ac præterea rogabatur, ut eo die, quo triumphus duceretur, imperium *triumphanti* populus daret: siquidem id nemo, nisi *populus* dare poterat.

Erant autem multæ *impediendi triumphi* rationes: *primum*, cum tribuni plebis *Imperatori*, qui triumphum peteret, aliqua de causa infensi, de rogatione ferenda omnes recusarent: *deinde* cum rogationem quidem *tribunus* aliquis ferret, sed eam populus suffragiis antiquaret: *tertio*, ubi tribuno rogationem

ferente, unus pluresve de collegio intercederent: *postremo*, cum tribunus Imperatori ob res in bello gestas diem diceret, sicuti *Cajus Memmius Lucullo*, qui duobus potentissimis Regibus, *Mithridate* & *Tigrane* devictis, tamen nonnisi triennio post, accusationem remittente Memmio, triumphare potuit. Recitat *Valerius Maximus* libro 2. cap. 8. etiam has leges. Ob levia, inquit, prælia quidam *Imperatores* sibi triumphos decerni desiderabant, quibus ut occurreretur, lege cautum est, ne quis triumpharet, nisi quinque millia hostium una acie cecidisset. Non enim numero, sed gloria triumphorum excelsius Urbis nostræ futurum decus majores existimabant.

Cæterum ne tam præclara *lex* cupiditate *laureæ* obliteraretur, legis alterius adjutorio fulta est, quæ pœnam Imperatori minatur, qui aut hostium occisorum in prælio, aut amissorum civium falsum numerum literis *senatui* ausi essent referre: jubetque eos, cum primum Urbem intrassent, apud *quæstores urbanos* jurare, de utroque numero vere ab his senatui esse scriptum. Hæc *Valerius*. Fuerunt tamen, qui invito senatu honorem hunc sibi rapuerunt: & cum in *Capitolium* pompam ducere non daretur, duxerunt eam in *Albanum montem* Latii præaltum, nec procul ab Urbe situm: cujus rei primum authorem fuisse reperimus *C. Papirium Masonem* Cos. A. V. IↃXXII. de quo superiori capite diximus. Legitur præterea in *Valerio*, libro 2. cap. 8. quod *triumphus* tantum iis, qui imperium Romanum auxissent, non autem qui amissa recuperassent, fuerit permissus. Non etiam, nisi de hostibus triumphatum fuisse legimus, & quidem de iis, quorum aliqua esset dignitas. Nam cum per Crassum contra servorum colluviem feliciter res esset gesta, indignus hostis habitus, de quo triumphus ageretur: quare coactus fuit *Crassus ovatione* esse contentus. De civibus vero ita scribit *Valerius* lib. 2. capite 8. Verum quamvis præclaras res maximeque utiles reipubl. civili bello gessisset, *Imperator* tamen eo nomine appellatus non est: neque ullæ *supplicationes* decretæ sunt, neque aut *ovans*, aut curru triumphavit: quia ut necessariæ istæ, ita lugubres semper existimatæ victoriæ sunt, utpote non externo sed domestico partæ cruore. Et de *Cæsare* narrant, quod Massiliam urbem in triumpho ostentans, & de filiis *Pompeji* triumphans, maximo odio populi Romani sese onerarit. Ubi è contrario de *Sulla* prædicant, quod cum stabilita sua potentia multas urbes Græciæ & Asiæ in triumpho duceret, civium tamen Romanorum ne unum quidem oppidulum vexerit. Sed & hoc moris fuit, ut quo die quis triumphabat, haberet, & deponeret imperium. Atque huc spectat quod à *Valerio* loco ante citato his verbis refertur: Moris erat ab *Imperatore* triumphum ducturo, *Consules* invitari ad cœnam, deinde rogari, ut venire supersedeant, ne quis eo die, quo ille triumpharit, majoris in eodem convivio sit imperii. Ex his legibus judicari potest, qui *triumphi regulares* aut *irregulares* fuerint.

Ad ipsam *pompam triumphi* quod attinet in genere, hæc fuit fere hujusmodi: *Imperator*, ut scribit *Zonaras* libro 2. triumphali habitu ornatus, armillis sumptis, *laurea redimitus*, & ramum dextra tenens populum convocabat, & *militibus* suis aliis communibus, aliis propriis laudibus oneratis, *pecuniam* & *ornamenta* dividebat, cum armillas aliis, aliis hastas puras, aliis coronas aureas, aliis argenteas, expressum viri nomen, ac facinus ferentes, largiretur. Nam si quis murum primus ascenderat, *muri*: si castellum aliquod expugnarat, *castelli* speciem corona gerebat: si navali prælio vicerat, *rostris corona* exornabatur: si equestri, *equestre* aliquid præ se ferebat. Qui autem civem in acie, aut in obsidione, aut in alio periculo conservasset, cum summam laudem assequebatur, tum *quernam coronam* accipiebat, cujus honos argenteis & aureis omnibus excellebat.

Neque vero hæc dona singulis tantum virtutis causa dabantur: sed & cohortibus & exercitibus universis: *spoliorum* autem magna *pars militibus* distribuebatur. Quin etiam quidam universum populum donarunt, & sumptus in ludorum publicorum apparatus fecerunt, & si quid reliqui erat, in porticus, templa, aut alia ejusmodi opera publica consumpserunt. His rebus perfectis, atque sacrificio facto, *triumphans currum conscendebat*, ita precatus:

DII, NUTU ET IMPERIO, QUORUM NATA ET AUCTA EST RES ROMANA, EANDEM PLACATI, PROPITIATIQUE SERVATE.

Tum per *portam triumphalem* vehebatur. Præcedebant tubicines, canentes modos *triumphales*: aut etiam, quod in *Æmilii* triumpho factum est, classicum. Post hos ducebantur *boves mactandi* in sacrificiis, vittis, sertisque redimiti, & aliquando auratis cornibus. Illis succedebat speciosa *ostentatio spoliorum*, & manubiarum, quæ singulari arte composita, partim plaustris vehebantur, partim gestabantur ab adolescentibus ornatis. Ferebantur & *tituli victarum gentium*, cum imaginibus devictarum urbium: ac fuerunt spoliis interdum mixta animalia, antea non visa, aut mirabiles plantæ ex locis captis asportatæ. Succedebant inde, qui ex hostibus capti erant, *duces vincti* catenis, & post illos ante currum *Imperatoris* portabantur *coronæ aureæ*, si quæ ipsi ab urbibus & provinciis fuerant summi honoris causa, quod sæpe accidit, per legationes exhibitæ. Ac tum demum ipse *Imperator* curru sublimi, magnifice exornato, vehebatur, fulgens *veste triumphali*, & redimitus *corona laurea*, ramumque lauri manu gestans. *Vestis triumphalis* erat purpura, auro intexto picta, de qua *Plinius* lib. 9. cap. 36. & lib. 8. cap. 48. Tali autem veste extra hanc pompam uti nemini fas fuisse, docet historia *Marcii*, in qua apud *Plutarchum* sic legitur: Peracto triumpho, induxit senatum *Marius* in Capitolium, atque incertum, num prudens id, an fortuna sua elatus fecerit, insolentius egressus curiam est *veste triumphali*. Verum cito offensum animadvertens senatum sur-

surrexit, sumptaque rediit *prætexta*. Et *Dionysius Halicarnasseus* libro 3. loquens de toga picta purpurea, qua Reges fuerint usi, indicat, quod *Regibus exactis* non licuerit ulli, etiam si Consul esset, eam usurpare, sicut nec coronam regiam. Nam hæc sola, inquit, de ornatu regio Consulibus adempta sunt; quod invidiosa viderentur, & libertati gravia. Post victoriam tantum ex senatusconsulto *triumphantes* ornantur auro, & amiciuntur togis pictis purpureis. De *corona* laurea *Plinius* libro 15. cap. 30. Currum, qui neque bellicarum, neque ludicrarum quadrigarum, sed turris rotundæ instar, teste *Zonara*, constructus erat, usitate traxerunt equi: quos, cum albos junxisset in suo triumpho *Camillus*, vehementer populum offendit, propterea quod *albæ quadrigæ* Deorum Regi, & Patri sacræ, ac peculiariter dicatæ habebantur. Quidam tamen cervos, quidam leones junxerunt. Sub curru, eo loco, cui *Imperator* insidebat, suspensum fuit idolum fascini, de quo *Plinius* libro 28. cap. 4. sic: *Deus Fascinus Imperatorum* quoque, non solum infantum custos, currus triumphantium sub his pendens, defendit, medicus invidiæ, jubetque eosdem respicere. Quod autem *Plinius* dicit, moneri triumphantem à fascino, ut respiciat, existimo esse illud *Tertulliani* in Apologetico: *Hominem se esse etiam triumphans Imperator in illo sublimissimo curru admonetur.* Suggeritur enim ei à tergo: Respice post te, hominem memento te, *Zonaras* author est, in ipso curru ministrum publicum advectum esse, qui pone coronam auream, gemmis distinctam sustinens, admoneret eum, ut respiceret: id est, ut reliquum vitæ spatium provideret, nec eo honore elatus superbiret. Appensum quoque fuisse currui *tintinnabulum*, & *flagellum*, quibus notatum fuerit, ipsum in eam calamitatem incidere posse, ut & flagris cæderetur, & capite damnaretur. Nam, inquit, qui ob facinus supremo supplicio afficiebantur, *tintinnabula* gestare solebant, ne quis inter eundum contactu illorum piaculo se obstringeret. Testis est etiam *Plinius* l. 33. c. 7. *triumphantium ora* minio illini solita, & sic *Camillum* triumphasse: quod tamen posterioribus temporibus exolevit. Moris item fuisse, ut triumphans secum in curru haberet filiolos pueros, patet ex *Livio* libro 45. cum de filiis *Æmilii* loquitur. Quin etiam cognatorum, si aliquos habebat, virgines & pueros in currum adsciscebat: natu vero grandiores in equis jugalibus imponebat. Si autem plures erant, equis singularibus vecti ipsum prosequebantur. Currum inde sequebatur equitum & peditum exercitus suo quisque ordine. Ex his si qui peculiares coronas, aut alia dona ob egregium facinus ab *Imperatore* acceperant, ea præ se ferebant. Cæteri omnes *laureati* incedebant, cientes lætissima voce triumphum, & accinentes *triumphalia carmina*, quibus etiam jocos miscere licebat. Qui vero ad spectaculum confluxerant, ex Urbe, & aliis Italiæ locis homines, omnes velut in publica eaque lætissima festivitate, cum lætissima aggratulatione, & applausu, pompam spectabant, induti vestitu mundo, & ut plurimum albo. *Procedente* etiam *pompa* in honorem Deorum omnes ædes sacræ fuerunt apertæ, atque coronis & suffitibus repletæ. Sic igitur ad *Capitolium* ductus *Imperator*, simulatque de foro, versus illud currum flectere cœpit, hostes ante currum ductos abduci mandavit in carcerem. *Cicero* Verrina 7. ubi vel detenti sunt perpetuo, vel illico securi percussi. Cum ventum fuit in Capitolium *triumphans* ita precatus est:

GRATIAS TIBI JUPITER OPTUME MAXUME, TIBIQUE JUNONI REGINÆ, ET CÆTERIS HUJUS CUSTODIBUS, HABITATORIBUSQUE ARCIS DII, LUBENS LÆTUSQUE AGO, RE ROMANA IN HANC DIEM ET HORAM PER MANUS QUOD VOLUISTIS MEAS, SERVATA, BENE GESTAQUE, EANDEM ET SERVATE, UT FACITIS, FOVETE, PROTEGITE PROPITIATI, SUPPLEX ORO.

Et *immolatæ* sunt cum maxima solennitate *hostiæ*, seu victimæ, & dicata *Jovi corona aurea*, & aliquot pretiosæ manubiæ, clypei & alia monumenta ibi suspensa. Datum etiam in ipso *Capitolio epulum* sumptibus publicis, & aliquantum pecuniæ viritim plebi distributum, cætera relata in ærarium publicum. Quod si quis *opima spolia* fuisset consecutus, ea in templo *Jovis Feretrii* suspendebantur. Erant autem *spolia opima* quæ dux hostium duci à se immediate interfecto detraxerat. Quorum, uti *Festus*, & cum eo alii tradunt, tanta raritas fuit, ut intra annos paulo minus ıɔxxx. tantum trina contigerint nomini Romano: una, quæ *Romulus* de Acrone: altera, quæ *Cossus Cornelius* de Tolumnio: tertia, quæ *Marcus Marcellus* Jovi Feretrio de Viridomaro fixerunt. *Marcus Varro* ait, *opima spolia* etiam esse, si manipularis miles detraxerit, dummodo duci hostium detraxerit. Quod autem omnia solita non sint ad ædem *Jovis Feretrii* poni, testimonio esse libros pontificum, in quibus sit, pro primis spoliis bove, pro secundis solitaurilibus, pro tertiis agno publice sacra fieri debere. Esse etiam *Pompilii Numæ* Regis legem *optmorum spoliorum* talem:

QUOJUS AUSPICIO, CLASSE PROCINCTA OPEIMA SPOLIA CAPIUNTUR. JOVEI FERETRIO BOVEM CÆDITO. QUEI CEPIT, ÆRIS DUCENTA DARIER OPORTETO.

SECUNDA SPOLIA IN MARTIS ARAM. IN CAMPO SOLITAURILIA UTRA VOLUERIT, CÆDITO.

TERTIA SPOLIA JANO QUIRINO. AGNUM MAREM CÆDITO CENTUM QUEI CEPERIT EX ÆRE DATO.

Ita *Festus*, quemadmodum eum restituerunt *Carolus Sigonius*, *Antonius Augustinus*, & *Josephus Scaliger*. Atque hoc quidem modo *triumphorum* pompa peracta fuit, cujus ut conservaretur memoria, non modo honestissimus locus viris triumphalibus fuit datus in consessibus publicis & permissum, ut in spectaculis lauream coronam in capite gestarent, sicut & alii, qui unquam coronas acceperant, tales tum

soliti

soliti fuerunt gestare in capite: sed etiam erectæ fuerunt *triumphales columnæ*, & *statuæ*, *arcus triumphales*, *trophæa*, atque alia monumenta. Quin & hoc usitatum fuisse ait *Plinius* libro 35. cap. 2. Ut ædes ornamenta *triumphalia* circa limina acciperent. Sic enim scribit: Aliæ foris & circa limina animorum ingentium imagines erant, affixis hostium spoliis, quæ nec emptori refringere liceret: triumphabantque etiam dominis mutatis ipsæ domus: & erat hæc stimulatio ingens, exprobrantibus tectis quotidie imbellem dominum intrare in alienum triumphum. *De columnis triumphalibus*, & statuis *Plinius* libro 34. capite 5. 6. & 7. & *Valerius Maximus* libro 2. capite 5. De *arcubus triumphalibus* ita scribit *Georgius Fabricius* in sua Roma, cap. 14. Arcus olim honoris virtutisque causa erecti sunt iis, qui externis gentibus domitis, singulares victorias patriæ pepererant. Ii primum rudes & simplices fuerunt, cum præmia virtutis essent, non ambitionis lenocinia: seculo insolentiore monumenta victoriarum & triumphorum pompa in iis incisa. Erant aut *latericii*, ut Romuli: aut ex rudi lapide quadrato, ut Camilli: aut ex *marmore*, ut Cæsaris in foro: *Drusi* cum trophæis in via Appia: Trajani in ejusdem foro: *Gordiani*, in Viminali, *Gratiani*, item *Theodosii*, non longe à via triumphali: deinde etiam reliqui. *Arcuum forma* primum erat semicircularis, unde & nomen *fornicis* accepit: *fornix* etiam *Fabianus* à Cicerone dicitur, qui à Victore arcus *Fabianus* nominatur. Postea *quadrata*, ita ut in medio ampla esset porta fornicata, & ex ejus utroque latere aliæ portæ minores additæ. Intra mediæ portæ fornicem *Victoriæ alatæ* pependerunt, quæ demissæ, victori transeunti coronam imponerent. In superiore arcus parte spatia sunt, in quibus aliquot homines, vel qui tubis canerent, vel qui trophæa insignia ostentarent, stetisse existimantur. Hæc magnificentia *Augusti* temporibus, vel paulo ante cœpit. Nam de *Cæsaris arcu* Servius: de Drusi *Suetonius*: de Germanici, & Neronis *Tacitus*. Novitium hoc inventum ait *Plinius*, non quod arcus ante Cæsarum tempora non fuerint, sed quod tali ornatu non fuerint. Antiquissimi de quibus extat aliquid, sunt tres: novitii autem *Plinio*, nobis veteres, quinque. Hactenus *Fabricius*.

Trophæa erant *corpora trunca cum spoliis*. Sic enim idem *Fabricius* de trophæis Marii scribit: Inter templa S. Eusebii, & S. Juliani in Esquilino, moles latericia, in qua bina trophæa ex marmore. Sunt autem trunca corpora cum spoliis, quorum alterum thorace squamoso indutum, *cum ornamentis militaribus* & clypeis, ante se habens juvenem captivum, brachiis ad tergum revinctis, & undique alatas victorias. Alterum armis militaribus ornatum, inter quæ clypei inæqualiter rotundi, galea aperta cum cono & cristis, & altera sine cristis clausa. In eodem inest forma chlamydis, & alia quædam quæ marmore detrito & corrupto cognosci satis non possunt. Locus ille hodie *Cimbricum* vocatur, quia de Cimbris à *C. Mario* trophæa illa sunt erecta. *Arcuum triumphalium*, & *trophæorum* icones tum in Antiquitatibus *Gamuccii*, tum in veteribus nummis cernuntur, quorum unam atque alteram subjeci notatas E. F. G.

Insculpta quoque in arcubus *triumphalibus* erant posterioribus præsertim temporibus, tum alia multa, tum causæ & merita, pro quibus arcus isti essent ipsis extructi, uti cognoscitur ex inscriptione *arcus triumphalis Severi* quæ hæc fuit:

IMP. CÆS. LUCIO SEPTIMIO M. FIL. SEVERO PIO PERTINACI AUG. PATRI PATRIÆ, PARTHICO, ARABICO, ET PARTHICO ADIABENICO. PONTIF. MAXIMO, TRIBUNIC. POTEST. XI. IMP. XI. COS. III. PROCOS. ET IMP. CÆS. M. AURELIO, L. FIL. ANTONINO AUG. PIO FELICI TRIBUNIC. POTESTAT. VI. COS. PROCOS. P. P.

OPTIMIS FORTISSIMISQUE PRINCIPIBUS OB REMPUBLICAM RESTITUTAM, IMPERIUMQUE POPUL. ROMANI PROPAGATUM INSIGNIBUS VIRTUTIBUS EORUM DOMI FORISQUE. S. P. Q. R.

Item ex inscriptione *arcus triumphalis* Constantini Max. quæ talis est:

IMP. CÆS. FL. CONSTANTINO MAXIMO P. F. AUGUSTO S. P. Q. R.

QUOD INSTINCTU DIVINITATIS, MENTIS MAGNITUDINE CUM EXERCITU SUO TAM DE TYRANNO, QUAM DE OMNI EJUS FACTIONE UNO TEMPORE JUSTIS REMPUBLICAM ULTUS EST ARMIS ARCUM TRIUMPHIS INSIGNEM DICAVIT. VOTIS X. VOTIS XX.

LIBERATORI URBIS, FUNDATORI QUIETIS.

In trophæo etiam *Alpium*, elogium *Augusto* dicatum tale est:

IMP. CÆSARI DIVI F. AUGUSTO PONT. MAX. IMP. XIV. TRIBUNIC. POTESTAT. XVII. S. P. Q. R.

QUOD EJUS DUCTU AUSPICIISQUE GENTES ALPINÆ OMNES, QUÆ A MARI SUPERO AD INFERUM PERTINEBANT, SUB IMPERIUM P. R. REDACTÆ SUNT.

Hæc igitur merces & gratia apud Romanos *Imperatorum* virtuti & fortunæ fuit habita, cujus fuit, partim ut animi tanta proposita gloria ad clarissimorum facinorum studium excitarentur, partim ut viderentur Deo exhibere gratitudinem pro eventibus prosperis. Ac memorabile est, quod apud *Valerium Maximum* lib. 2. cap. 3. de *Cn. Fulvio* legitur: Eum, qui *triumphi* honorem sibi à senatu ob res gestas decretum spreverat, & repudiaverat, fuisse exilio mulctatum. Causa hujus decreti fuit, quod indicarunt insolentiam,

quæ

quæ gradus publicorum honorum superbe contemneret, spectare ad virtutis perniciem, dum scilicet, quæ multos ad studium ejus accendere solent, ita projicerentur. Tantum de *triumphis*, de quibus etiam lege *Dionysium* libro 5. *Josephum* lib. 7. cap. 23. de bello Judaico, Joan. *Zonaram* Histor. tom. 2. *Plutarchum* in vita P. Æmilii, *Appianum Alexandrinum* in Lybico, *Servium* super Virgilium, *M. Tull. Ciceronem* in Pisonem, *Flavium Vopiscum* in Aureliano, *Pomponium Lætum* in Philippo & Diocletiano, *Alexandrum ab Alexandro* Genial. dier. libro 1. capite 22. & libro 6. capite 6. *Carol. Sigonium* libro 2. de Antiq. jure Provinciarum cap. 10. & singularem de *triumphis* librum *Onuphrii Panvinii* Veronensis: cum quo etiam confer *triumphum* majorem æneis formis expressum à *Gerardo de Jode*.

Cap. XXX.

De missione exercitus.

Explicatis hactenus fere omnibus, vel saltem plerisque, quæ *de re militari* fuerunt scitu & observatione digna, de *missione* tandem *militum* dicemus, atque ita hunc librum concludemus. *Missionum* vero duo fuerunt genera, *honesta* & *caussaria*. *Honesta* fuit eorum, quibus justa militiæ vacatio esset. *Caussaria*, quibus necessaria. *Justa* fuit, cum quis, aut legitima confecisset stipendia, aut major esset annis quinquaginta. *Necessaria*, cum aut morbo aut imbecilla valetudine impeditus in castris esse non posset. Cujus rei multa passim apud *Livium* extant exempla, quorum unum atque alterum adducemus. Sic autem libro 7. scribit: Consul educto in æstiva milite, exercitum purgare *missionibus* turbulentorum hominum instituit, aliis emerita dicendo stipendia esse, alios graves jam ætate, aut viribus parum validos. Et libro 24. Nomina omnium ex juniorum tabulis excerpta, qui quadriennio non militassent, quibus neque *vacatio* justa militiæ, neque morbus causa esset. Et libro 40. Senatum veteres *centuriones* quam plurimum ad id bellum scribere censuisse: nec ulli, qui non major annis quinquaginta esset, *vacationem* militiæ esse. Præter has fuerunt aliæ quoque *vacationes* extra ordinem *gratiæ causa*, vel à senatu, vel ab Imperatoribus datæ. A senatu, ut idem *Livius* libro 39. senatusconsultum factum est, ut Consul cum tribunis plebis ageret, ut *P. Æbutio* emerita stipendia essent, ne invitus militaret, neve censor ei equum publicum assignaret. Et lib. 23. Prænestinis militibus senatus duplex stipendium, & quinquennii *vacationem* decrevit. Ab Imperatore, ut in Epitoma *Liviana* quinquagesimaquinta, tribuni plebis, quia non impetrarant, ut sibi denos, quos vellent, milites eximere liceret, *Consules* in carcerem duci jusserunt. Nonnunquam *Imperatores* in castris pro suo arbitratu militibus petentibus concesserunt commeatum, vel domus revisendæ, vel negotii privati gerendi causa, cujus hæc formula extat apud *Livium* libro 30. Si quis vestrum suos invisere vult, commeatum do: primo vere adsitis, edico. Quin etiam senes, & sacerdotes *perpetuam militiæ vacationem* habuisse, excepto Gallico tumultu memoriæ prodidit *Appian.* lib. 2. de *Bell. civil.* & *Plutarchus* in Camillo. Est autem illud memorabile, *vacationes* has à censoribus fuisse cognitas, quod ostendit *Livius* libro 43. cum de censoribus verba faciens, ait: In censu accipiendo populi milites ex Macedonico exercitu, qui quam multi abessent à signis, census docuit, in provinciam cogebant. Causas stipendiis missorum cognoscebant, & cujus nondum justa missio visa esset, ita jusjurandum adigebant: EX TUI animi sententia, ex edicto *Caji Claudii*, *Titi Sempronii* censorum in provinciam Macedoniam redibis, quod sine dolo malo facere poteris. Hæc *Livius*. De qua, præter eos quos supra commemoravi, plurima collegit *Wolffgangus Lazius* libro 4. 5. 6. 7. 8. & 9. Commentariorum reipublicæ Romanæ. Atque *de re militari* hactenus.

E P I L O G U S.

Exposuimus hactenus, benevole lector, præcipuos veterum Romanorum ritus, mores, & consuetudines, tum quæ ad religionem, tum quæ ad politiam, disciplinamque urbanam, ac militarem pertinent. Quæ ex re si tibi, tuisque studiis aliquid utilitatis accedet, præclarum nostrorum laborum fructum nos consequutos esse arbitrabimur: quippe qui in universa hac scriptione nihil aliud quæsivimus, quam tuum candide & benevole lector, commodum: sin assequi, quod voluimus, non potuimus: voluntas tamen nostra apud æquos judices in aliqua saltem laudis parte ponetur: ut qui, quantum tenuitas ingenii, atque laboriosa conditionis ac vitæ ratio permisit, de republica literaria bene mereri voluerimus. Erit autem fortasse aliquando, ut hæc ipsa, quæ jam in publicum emittimus, diligentius atque accuratius persequamur. Interim hæc æqui bonique consules, nobisque, sicubi non ubique officio nostro, ut quidem par erat, functi fuerimus, humaniter condonabis: quod si feceris, & humanitatem tuam declarabis, & nos ad reliqua in te officia & studia reddes promptiores. Vale optime lector, nostrisque conatibus fave.

AD CAP. III. PARALIPOMENA.

Sacramentum militare, juramentum illi conjungi solitum, ejus formulæ variæ, sub Consulibus primum, deinde sub Imperatoribus, in principio militiæ, in fine, Romanis, Græcisque usitatum, adigi, & addici, perinde valere.

Militi in exercitu agenti adeo necessarium sacramentum, ut citra illud ne hostem quidem ferire licuerit. Cato apud Plutarchum Problemat. Rom. cap. 38. cujus rationes vide. Cicero l. 1. Offic. *Cato ad Tompilium scribit, ut si filium pateretur in exercitu remanere, secundo eum obligaret sacramento, quia priore amisso, jure cum hostibus pugnare non poterat.* Imo & ab eo fonte derivatum est, ut *militiæ quoddam genus* consueverint appellare *sacramentum*. glossar. vet. *sacramentum*, ὅρκ☉ στρατιωτικός: Iterum in eodem στρατεία, *militia, sacramentum*. Isidor. Hispal. lib. 9. cap. 3. *Tyrones dicuntur fortes pueri, quod ad militiam delegantur, atque armis gerendis habiles existunt, hi enim non ex sola professione nativitatis, sed ex aspectu, & valetudine corporis existimantur, unde & tyrones dicti, quique antequam sacramento probati sint, milites non sunt.* Quo in loco, pro *delegantur*, censuerim reponendum, *deliguntur*, pro *existimantur*, putarim legendum, *æstimantur*. Servius Maurus ad lib. 2. Æneid. v. 157. *Ut non incidat in sacramenti pœnam, nam miles legibus sacramentorum rogabatur, ut miles exiens ad bellum juraret, se nihil contra rempublicam facturum. militiæ tria sunt genera, plerumque enim evocati dicuntur, & non sunt milites, sed pro milite, unde Sallustius, ne quis miles, neve pro milite item ab his omnes evocatos in centuriones, plerumque tumultuarii, hoc est, qui ad unum tantum militant bellum, plerumque sacramento rogati, quia post electionem in rempublicam jurant, & hi sunt, qui habent plenam militiam, nam & viginti quinque annis tenentur, hæc tria genera tangit Virgilius sacramenti, hoc loco, tumultuarii.* (lib. 8. Æneid.)

> - - - *Simul omne tumultu*
> *Conjurat trepido Latium.*

Evocationis, (eodem libro in limine)

> *Mittitur & magni Venulus Diomedis ad urbem.*

Idem ille Servius ad v. 616. lib. 7. Æneid. *Tria sunt, ut diximus supra, militiæ genera, sacramentum, in quo jurat unusquisque miles se non recedere, nisi præcepto Consulis post completa stipendia, hoc est, militiæ tempora, conjuratio, quæ fit in tumultu, id est bello Italico & Gallico, quando vicinum urbis periculum singulos jurare non patitur, sicut de Fabiis legimus, evocatio, quod genus nunc tangit, nam ad subitum bellum evocantur, unde etiam Consul solebat dicere, qui rempublicam salvam esse vult, me sequatur.* Eademque repetuntur ab eo in v. 1. lib. 8. Æneid. *Apud majores nostros tria erant militiæ genera in bellis gerendis, nam aut legitima erat militia, aut conjuratio, aut evocatio, legitima erat militia eorum, qui singuli jurabant pro republica se esse facturos, nec discedere nisi completis stipendiis, id est militiæ temporibus & sacramentum vocabatur.* De conjuratione Claudian. lib. de bello Gildonico:

> - - - *Iterum conjurat in arma*
> *Progenies vesana Jubæ.*

Vide cætera quæ sequuntur. Stat. lib. 4. Thebaid. v. 306.

> *Hos belli cœtus, jurataque pectora Marti*
> *Milite vicinæ nullo juvere Mycenæ.*

Priusquam ulterius pergamus adnotandum est è re bellica *sacramentum* ad ecclesiam tractum, si fides adhibenda Joanni Saresberiensi lib. 6. cap. 5. *Duo sunt quæ militem faciunt, electio & sacramentum, hæc enim duo communia sunt his, qui spiritalem, & corporalem militiam exercent, hos enim ad ministerium altaris, & cultum ecclesiæ vocat lingua pontificis, illos ad defensionem reipublicæ eligit lingua ducis.* D. Hieronym. epist. 79. *In sacramenti verba jurasti, pro nomine ejus te non patri parciturum esse.* Ad Heliodorum. Ita Veget. lib. 2. cap. 24. *miles sacramento lectus*, id est, dignus castris post jusjurandum præstitum. Q. Tertullian. libro de Corona Militis cap. 11. *Credimusne humanum sacramentum divino superinduci licere, & in alium dominum respondere post Christum, & ejerare patrem ac matrem, atque omnem proximum quos & lex honorari, & post Deum diligi præcepit?* Quem locum examinant Pamelius & Desiderius Heraldus. Idem Tertullian. lib. ad Martyres: *Vocati sumus ad militiam Dei vivi, jam tunc cum in sacramenti verba spopondimus.* Et in libro de Pudicitia Idem: *Ut sacramento benedictionis exauthoretur, & nunquam in castra ecclesiæ reversurus.* Minutius Felix in Octavio. Arnob. lib. 2. cont. Gent. *Quod tam magnis præditi ingeniis oratores, grammatici, rhetores, consulti juris, ac medici, philosophi etiam secreta rimantes, magisteria hac expetunt, spretis quibus paulo ante fidebant, quod à dominis se servi, cruciatibus affici, quibus statuerunt malum, solvi conjuges matrimoniis, exhæredari à parentibus liberi, quam fidem rumpere Christianam, & salutaris militiæ sacramenta deponere.* Sic Claudianum intellige lib. 2. in Ruffinum, ubi milites ad Stilichonem:

> *Tu licet occiduo maneas sub cardine solis,*
> *Tu mihi dux semper Stilicho, nostramque vel absens*
> *Experiere fidem.*

Sulpitius Severus lib. 1. de vita D. Martini in limine: *Sed cum edictum esset à Regibus, ut veteranorum filii ad militiam scriberentur, prodente patre, qui felicibus ejus actibus invidebat, cum esset annorum quindecim, raptus, & catenatus, sacramentis militaribus implicatus est, uno tantum servo comite contentus, cui tamen versa vice dominus serviebat, adeo ut plerumque ei & calceamenta detraheret & ipsa detergeret.* Allusit L. Seneca libro de Brevit. vit. cap. 5. *Filia & tot nobiles juvenes, adulterio, velut sacramento adacti.* Et epist. 65. *Sapiens, affectatorque sapientiæ adhæret quidem in corpore suo, sed optima sui parte abest, & cogitationes suas ad sublimia intendit, & velut sacramento rogatus, hoc quod vivit stipendium putat.* Et lib. de vita beata cap. 15. *Ad hoc sacramentum adacti sumus, ferre mortalia.* Consule Lambertum Hortensium Montfortium Commentarior. in M. Lucanum lib. 1. unam porro hujus sacramenti formulam ex Servio superius addiscimus, alteram ex loco secundo Tertulliani, etiam paulo ante laudato, tertiam non est obscurum deducere ex Cicerone Philipp. 13. *At militibus inclusis opem fertis, nihil moror illos salvos, & ire quo jubetis.* Sic recte ex MS. legit Janus Gulielmus libro 2. Verisimil. cap. 11. pessime antea legebatur, *illos salvos, & ire quo lubet.* Quartam disces ex lib. 5. Cincii de re militari, referente A. Gellio lib. 16. Noct. Atticar. cap. 4. *Cum delectus antiquitus fieret, & milites scriberentur, in jusjurandum eos tribunus militaris adigebat, in hæc verba, in magistratu C. Lælii C. filii Cons. L. Cornelii, P. Pisonis Coss. in exercitu, decemque millia passuum prope, furtum non facies dolo malo, solus, neque cum pluribus, pluris nummi argentei in dies singulos, extraque hastam hostile, ligna, napum, pabulum, utrem, follem, faculam, si quid ibi inveneris, sustulerisve, quod tuum non erit, quod pluris nummi argentei erit, uti tu ad C. Lælium C. filium Cos. Luciumve Cornelium P. filium Coss. sive quem ad utrum eorum jus erit, proferas, aut profitebere in triduo proximo, quicquid inveneris sustulerisve, sine dolo malo, aut domino suo cujum id esse censebis, reddes uti quod rectum factum esse voles: militibus autem scriptis dies præfiniebatur, quo die adessent, & ut citanti Cos. responderent, deinde ita concipiebatur jusjurandum, ut adessent, his additis exceptionibus; nisi harumce quæ causa erit, funus familiare, feriæ denicales, quæ non ejus rei causa collata in eum diem sint, quo is eo die minus esset ibi.* Vet. Scholiast. Juvenal. ad v. 36. sat. 16. *sacramentorum, id est, militiæ, quia jurabant.* Ipse Satyricus:

> *Præmia nunc alia, atque alia emolumenta notemus*
> *Sacramentorum.*

Q. Horat. lib. 2. od. 17.

> - - - *Non ego perfidum*
> *Dixi sacramentum, ibimus, ibimus.*

Forte huc quadrare potest illud Cornelii Severi;

> *Tunc redeunt animis ingentia Consulis acta*
> *Jurataque manus.*

At istis omnibus antiquior est apud Livium formula 1. Dec. lib. 2. *Centurio erat, M. Flacco ejus inter primores pugnæ flagitator, victor, inquit, M. Fabi, revertar ex acie, si fallo; Jovem pa-*

patrem, Gradivumque Martem, aliosque iratos invoco deos. Idem deinde omnis exercitus in se quisque jurat. Ejusdem Decadis l. 10. *Forte eodem conatu apparatuque omni opulentia insignium armorum bellum adornaverant, & opes Deorum etiam adhibuerant, ritu quodam sacramenti vetusto, veluti initiatis militibus; delectu per omne Samnium habito nova lege, ut qui juniorum non convenisset ad Imperatorium edictum, quique injussu abiisset, caput Jovi sacratum esset. Tum exercitus omnis Aquiloniam est indictus, ad quadraginta millia militum, quod roboris in Samnio erat, convenerunt. Ibi mediis fere castris locus est conseptus cratibus, pluteisque & linteis contectus, patens ducentos maxime pedes in omnes pariter partes. Ibi ex libro vetere lineo lecto sacrificatum sacerdote Ovio Paccio quodam homine magno natu, qui se id sacrum petere affirmabat ex vetusta Samnitum religione, qua quondam usi majores eorum fuissent, cum adimendæ Hetruscis Capuæ clandestinum cepissent consilium. Sacrificio perfecto per viatorem Imperator acciri jubebat nobilissimum quemque genere, factisque, singuli introducebantur. Erat quum alius apparatus sacri, qui perfundere religione animum posset, tum in luco circa omni contecto aræ in medio, victimaque circa cæsæ, & circumstantes centuriones strictis gladiis. Admovebatur altaribus miles, magis ut victima, quam ut sacri particeps, adigebaturque jurejurando, quæ visa auditaque eo in loco essent, non enuntiaturum. Dein jurare cogebatur diro quodam carmine in execrationem capitis familiæque, & stirpis composito, nisi isset in prælium, quo Imperatores duxissent, & si aut ipse ex acie fugisset, aut si quem fugientem vidisset, non extemplo occidisset. Id primo quidam renuentes juraturos se, obtruncati circa altaria sunt, jacentes deinde inter stragem victimarum, documento cæteris fuere, ne abnuerent.* Et quia idem ille Livius optimus & est, & habetur Antiquitatis magister, aliam ex ejusdem libro secundo Decad. 3. sacramenti militaris formulam transscribam. *Delectu perfecto, Consules paucos morati dies, dum socii ab nomine Latino venirent. Milites tunc, quod nunquam antea factum est, ab tribunis militum jurejurando adacti jussu Consulum, conventuros, neque injussu abituros, nam ad eam diem nihil præter sacramentum fuerat, & ubi ad decuriatum, aut centuriatum convenissent, sua voluntate, ipsi inter se equites decuriati, & centuriati pedites conjurabant, sese fugæ atque formidinis ergo non abituros, neque ex ordine recessuros, nisi teli sumendi, aut petendi, aut hostis feriendi, aut civis servandi causa. Id ex voluntario inter ipsos fœdere à tribunis ad legitimam jurisjurandi adactionem translatum.* Hæc sunt vetustissimi sacramenti quædam vestigia, quod sub Principibus immutatum ut & ipsa regendi norma variata, nam sub Consulibus satis erat sacramentum præstitisse, ut ex Livio hic liquet, sub Cæsaribus etiã jusjurandum à sacramento diversum exigi solitum, non in castris modo sed & in Urbe, quod cupidissime retentum, firmamentum quippe non leve imperii in eo, quod in obsequium Principum optimates quique adacti, ut plenissime ostendit J. Lipsius ad finem libri 16. Annalium Taciti, dum inter crimina alia Thraseæ objectum, *quod in principio anni vitaret jusjurandum solenne.* Hoc illud est quod in Anglia, *juramentum fidelitatis*, appellant, Regibus ab omni pene memoria præstandum. Viderit Robertus Bellarminus, ne dum jusjurandum Principi debitum impugnat, firmissimam regnandi legem imperiique destinam validissimam, reverentiam, & obsequium, si non tollat, at saltem enervet. Monachus Egolismensis in vita Caroli Magni, *atque hæc quidem acta sunt à Carolo, in quæ jurarunt omnes Franci.* Extat etiamnum hodie insignis formula hujusmodi jurisjurandi, cujus epigraphe est *sacramentum fidelitatis quod juraverunt omnes Franci. Missi Domni Caroli Regis secundum capitula facta apud Attiniacum, anno incarnationis Dominicæ DCCCLIV. mense Junio.* Sequitur dein formula ipsa. *Ego ille Carolo H. Ludovici filio ab ista die in ante fidelis ergo secundum meum savirum sicut Francus homo perrecte esse debet suo Regi, sic me Deus adjuvet, & istæ reliquiæ.* Subdit mox: *Quod sacramentum juratum est in Mallo Rhemis 5. Non. Julii eodem anno.* Quod non ad unum aliquem regni ordinem pertinuisse, sed universos simul obligasse, declarant sequentia ibidem loci paulo infra. *Anno incarnationis Dominicæ 873. Indictione quinta, Idibus Septembribus, in placito generali apud Gundulfi villam, Jugilberta regina & legatis sedis Apostolicæ Formoso & Gaderico præsentibus, tempestate urgente, Episcopi omnes ex regno gloriosi Regis Caroli, hanc professionem infra scriptam, & omnes laici hoc sacramentum similiter infra scriptum juraverunt.* Vide quæ sequuntur. Guntherus Ligurini lib. 1. hoc præsertim in inaugurationibus novorum principum fieri solere ostendit.

> *Mox ubi rite suam proceres juramine sacro*
> *Obstrinxere fidem, cunctis, quæ postulat ordo,*
> *Expletis, paucisque novo cum Rege relictis,*
> *Discedunt, lætique suas referuntur ab urbes.*

Sed ad sacramentum redeo. de quo Fl. Renat. Veg. lib. 2. de re milit. cap. 5. *Nam picturis in cute punctis, milites scripti, & matriculis inserti jurare solent, & ideo militiæ sacramenta dicuntur, jurant autem per Deum, & Christum, & Spiritum sanctum, & per majestatem Imperatoris, quæ secundum Deum humano generi diligenda est & colenda, nam Imperatori, cum Augusti nomen accepit, tanquam præsenti & corporali Deo fidelis est præstanda devotio, & impendendus pervigil famulatus, Deo enim vel privatus, vel militans servit, cum fideliter eum diligit, qui Deo regnat authore, jurant autem milites omnia se strenue facturos, quæcunque præceperit Imperator, nunquam deserturos militiam, nec mortem recusaturos pro Rep. Romana.* Elegantissime, peritissimeque in Epicteti dissertationibus Arrianus lib. 1. cap. 14. Τούτῳ τῷ θεῷ ἔδει καὶ ὑμᾶς ὀμνύειν ὅρκον, οἷον οἱ στρατιῶται τῷ καίσαρι, ἀλλ' ἐκεῖνοι μὲν τὴν μισθοφορίαν λαμβάνοντες, ὀμνύουσι πάντων προτιμήσειν τὴν τοῦ καίσαρος σωτηρίαν, ἡμεῖς δὲ τοσούτων καὶ τηλικούτων ἠξιομένοι, οὐκ ὀμόσετε, ἢ ὀμόσαντες, οὐκ ἐμμενεῖτε; καὶ τί ὀμόσετε, μὴ ἀπειθήσειν μηδέποτε, μηδ' ἐγκαλέσειν, μηδὲ μέμψασθαί τι τῶν ὑπ' ἐκείνου δεδομένων, μηδ' ἄκοντας ποιήσειν τὶ ἢ πείσεσθαι τῶν ἀναγκαίων. ὁμοιός γε ὅρκος οὗτος ἐκείνῳ, ἐκεῖ μὲν ὀμνύουσιν, αὐτῶ μὴ προτιμήσειν ἕτερον, ἐνταῦθα δ' αὐτοὺς ἁπάντων. Vertit Jacobus Schegkius Medicus Tubingensis. *Enimvero par erat vos etiam Deo obstrictos esse jurejurando, quemadmodum milites sunt Cæsari, at milites propter stipendium jurant, se Cæsaris salutem omnibus rebus anteferre, vos tantis & tam eximiis affecti beneficiis non jurabitis, aut jurati non præstabitis? ecquid nam vobis jurandum? non rebellaturos unquam, aut incusaturos, aut indigne laturos, ullam rem ab ipso vobis oblatam, nec non libenter facturos & perpessuros, si ferat ita necessitas, omnia.* Quo ordine, quove ritu concipi solitum juramentum, docebit C. Cæsar 3. Bell. Civil. *Princeps Labienus procedit, juratque eum se non deserturum, eundemque casum subiturum, quemcunque ei fortuna tribuisset, hoc idem reliqui jurant legati, hoc tribuni militum, centurionesque sequuntur, atque idem omnis exercitus jurat.* Idem ejusdem operis libro primo. *Postulant, ut jurent omnes se exercitum, ducesque non deserturos, neque proditaros, neque sibi separatim à reliquis consilium capturos, princeps in hæc verba jurat, subsequuntur tribuni militum centurionesque, centuriatim producti milites idem jurant.* Alia devotionis verba reperies apud Flavium Blondum libro primo de Roma Triumphante, & Julium Barbaranum Officinæ tom. 3. pag. 150. adi ad Joannem Stobæum Serm. 41. Ado Viennensis Chronicor. ætate 6. pag. 226. Theodosius & Valentin. AA. Nov. decima quarta; *Juratur in militiæ sacramenta, ut necessitates publicæ procurentur.* Quod & moris Græcanici, observo ex Q. Curtio libro septimo; *An non propemodum in tua verba tui omnes te præeunte juravimus eosdem nos inimicos amicosque habituros esse, quos tu haberes?* Joan. Saresberiens. lib. 6. Polic. c. 7. ex Julio Frontino, qui antiquitatem ritus aperit, quod nescio an ab ullo alio peti possit. sic igitur ille: *L. Flacco & C. Varrone Coss. milites primum jurejurando facti sunt, antea enim sacramento tantummodo à tribunis rogabantur. Cæterum ipsi inter se conjurabant, se fugæ atque formidinis causa non abituros, neque ex ordine recessuros, nisi teli petendi, hostisve feriendi, aut civis servandi causa.* Quæ postrema verba non sunt, ut opinor, Frontini, (saltem non extant in operibus, quæ ad nos pervenerunt,) sed T. Livii 3. Dec. lib. 2. superius proxime, ideo vereor, ne memoria lapsus sit Saresberiensis, aut idem ex Livio Frontinus scripserit. deinde in eodem Saresberiensi sequitur: *Et hoc dicebatur militiæ sacramentum, quod & Christianissimorum Principum firmatur authoritate, & usu.* Pulchre idem c. 13. ejusdem.

dem libri: *Numinibus namque Romanis, civibusque jurati, oppugnare non poterant, quos sacramento militiæ susceperant defendendos.* Enses juraturi vibrabant, & distringebant, quo significarent evaginatis gladiis, ut puto, ulciscendam violati sacramenti fidem. Locus est notatu dignissimus apud Ammianum Marcellinum lib. 21. *Jussique universi in ejus nomen jurare solenniter, gladiis suis cervicibus admotis, sub execrationibus diris verbis juravere conceptis, omnes pro eo casus, quoad vitam profunderent (si necessitas id exegerit) perlaturos, quæ sequuti rectores, omnesque principes proximi itidem simili religione firmarunt.* Sequebatur statim perfectum sacramentum mira quadam alacritas, quam elatis in altum manibus attestabantur. P. Apollonius Collat. Excidii Hierosolymit. lib. 3. pag. 43.

- - - Plena sic voce loquentem
Prosequitur laudans castris favor, omnibus idem
Tollitur ad cœlum clamor, dextraque patenti
Certatim jurata fides.

M. Annæus Lucan. lib. 1. Pharsaliæ, v. 386.

- - - His cunctæ simul assensere cohortes,
Elatasque alte, quacunque ad bella vocaret,
Promisere manus.

Hoc est, quod sanctissimum jusjurandum existimo appellari, loco C. Cæsaris inductus libro 7. de bello Gallico: *Conclamant, equites sanctissimo jurejurando confirmari oportere, ne ad liberos, ne ad parentes, ne ad uxorem aditum habeat, qui non bis per hostium agmen equitasset. Probata re atque ad jusjurandum omnibus adactis.* Audiendus aliquoties C. Tacitus libro 15. Annal. *Dein postquam urgebatur, confessionis gloriam amplexus, interrogatusque à Nerone quibus causis ad oblivionem sacramenti processisset, oderam te, inquit.* Idem libro 1. hist. *Literæ afferuntur; superioris Germaniæ legiones, rupta sacramenti reverentia alium Imperatorem flagitare.* Eod. lib. *Inferioris tamen Germaniæ legiones solenni Cal. Januar. sacramento pro Galba adactæ.* Et post: *Postquam universa classiariorum legio sacramentum ejus accepit, fidens viribus,* &c. Idem ibidem 2. *Antequam Titus adventaret, sacramentum Othonis acceperat uterque exercitus, præcipitibus, ut assolet, nuntiis, & tarda mole civilis belli.* Et lib. 3. Histor. *Mittique legatos ad duas legiones, quæ priore acie pulsæ, in vetera castra concesserant, ut idem sacramentum acciperent.* Denique idem lib. 4. Historiar. *Et cum cætera jurisjurandi verba conciperent, Vespasiani nomen hæsitantes, aut levi murmure, & plerumque silentio transmittebant.* C. Sueton. Julio cap. 42. *Sanxit ne quis civis major annis viginti, minorve decem, qui sacramento non teneretur, plus triennio continuo Italia abesset.* Et in Calig. c. 15. in Nerone c. 44. *Mox tribus urbanas ad sacramentum citavit.* In Galba c. 16. *Primi obsequium rupere, ac se Kalendis Januarii, adigi sacramento, nisi in nomen senatus recusarunt.* In MS. optimæ fidei legitur, & jam viderat Lævinus Torrentius, *addici sacramento.* Est enim, *addici*, proprium fori vocabulum, quo condemnatum significant, licet T. Livius 1. Decad. lib. 6. dixerit, *condemnatus & addictus est.* allusit Calphurnius Flaccus Declam. 4. *Non potes adversum damnatum jure patris uti.* Martian. Capella lib. 5. *An servo, vel addicto, liceat tribunos appellare?* Notat Hugejanus Grotius locum è Quintiliano Declamat. 3. *Id addicto ac pene servo, & vix libero.* Vet. scholiast. Juvenal. ad sat. 8. v. 235. *Vestis ex charta facta, pice illita, in qua pœna addicti ignibus ardere solebant.* Idem corrigendus est ad v. 157. sat. 1. *Adductus cum per arenam traheretur, sulcum corpore suo fecit.* Legendum est omnino; *Addictus cum per arenam traheretur.* Author libelli de viris illustrib. cap. 21. *filiam jam addictam videret.* Ammian. Marcellin l. 29. *Vel conjugibus maritorum vacaret miserias flere, immittebantur confestim, qui signatis domibus inter scrutinia supellectilis patris addicti.* P. Chrysolog. Serm. 8. in fine. *Misericordia non solum causam prævenit, anticipat cognitorem, sed etiam sententiam revocat, absolvit addictos.* Isidor. Hispal. lib. 10. Etymologiar. *Damnatus & damnabilis, quorum prior jam addictus est, sequens potest addici.* Notat incomparabilis Savaro: eaque vox non modo in criminibus valet, sed & in re pecuniaria. Anianus l. 6. C. Theodos. de Sponsalibus. *non addicuntur ad quadruplum.* L. Seneca libro 3. de Benef. c. 8. *Hic pecuniam pro addicto dependit,* hoc est, pro eo, qui cum in ære alieno esset, nexus & vinctus tradebatur creditori, ad libitum ipsius asservandus. Ita indiscrete intelligendi Poëtæ. Q. Horat. libro Epod. od. 17. *addictum feris*, id est, damnatum ad bestias. lib. 1. epist. 1. *addictus jurare in verba*, id est, obstrictus, seu debitor. Plaut. in Pœnulo sc. *jam istuc.* in fine.

——— Duc ergo me intro, addictum tenes.

Vide eundem Menæchm. act. 1. & in Bacchidib. sc. ult. Marius Victor lib. 2. in Genesim.

- - - Quantus cum judice missa modesto
Addictos; rursus vitæ sententia reddit.

Claudian. de 6. Honorii consulatu.

- - - Ceu legibus exul
Addictusque reus flatu propiore sequentum
Terga premor.

Sed de diverticulo in viam.

Istud non consuetudinis tantum Latinorum militum, sed & Græcorum in more positum. Euripides in Iphigenia in principio. Apollodor. lib. 3. bibliothec. de adactis in fidem Agamemnonis militibus, dum ad Trojam proficisceretur: (licet aliud juramentum intelligi, de quo Hyginus fab. cap. 78. & cap. 95.) sed tamen de sacramento à Græcis præstito ante expeditionem. Ajax ille apud Pacuvium:

Cujus ipse princeps jurisjurandi fuit,
Quod omnes scitis, solus neglexit fidem.

P. Ovid. lib. 13. Metamorphos. fab. 1. in ejusdem Ajacis persona.

Et nunc ille eadem nobis juratus in arma,
Et pars una ducum, quo successore sagittæ
Herculis utuntur, fractus morboque fameque.
Venaturque aliturque avibus.

Et lib. 1. de Arte.

Jurabant omnes in læsi verba mariti,
Nam dolor unius publica causa fuit.

Et lib. 2. Amor. eleg. 18.

Carmen ad iratum dum tu perducis Achillem
Trimaque juratis induis arma viris.

Stat. Papinius lib. 1. Achilleid.

- - - Nec suffecit omnis
Quod plaga Grajugenum tumidis conjurat Atridis,
Sed pelago, terrisque meus quæretur Achilles,
Et volet ipse sequi.

Et lib. 2. Achilleid.

- - - Conjurataque sequuntur
Mille rates.

Uti tyrones arma sumpturi in jusjurandum adigebantur, ita exauthorandi eodem illo sacramento solvebantur, priusquam ab exercitu dimitterentur. Ammian. Marcellin. lib. 24. *Duos tribunos sacramento solvit, ut desides, & ignavos.* Et lib. 25. in initio: *Abjecti sunt autem sacramento alii quatuor, ob flagitium simile vexillationum tribuni.* Præter Polybium libello de castrametatione, & Herodianum variis in locis ab aliis citatos, unum addam ex eodem Polybio locum lib. 6. ἐξορκίζουσιν, Η ΜΗΝ ΠΕΙΘΑΡΧΗΣΕΙΝ ΚΑΙ ΠΟΙΗΣΕΙΝ ΤΟ ΠΡΟΣΤΑΤΤΟΜΕΝΟΝ ΥΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΟΝΤΩΝ ΚΑΤΑ ΔΥΝΑΜΙΝ. *Sacramento adigunt*, FORE OMNINO UT PAREAT IMPERIO DUCUM, ET QUICQUID AB IIS FUERIT JUSSUS PRO VIRIBUS PRÆSTET. Est & Theodosii & Honorii AA. rescriptum, quod non parum lucis adferre possit, extat illud l. ult. C. de veteranis libro 12. *Nullus eorum qui sacramentis inhærere desierit, vel volens permittatur, vel invitus militare cogatur, seu stare judicum sententiis, quæ non his observatis latæ fuerint, nullam firmitatem habentibus, nisi forte reperiatur ibi tempore militiæ cœpta cognitio, tunc enim velut necdum cingulo deposito, sub militari judice rem tractari finirique præcipimus, nisi principali beneficio specialiter indulto quidam ex his sese defendant.* Ubi in exauthoratione duo solennia notantur, sacramenti solutio, quo miles obstringebatur, & cinguli depositio, ut hoc libro supra docui, & jam ulterius pergo.

AD

Ad Cap. X. Paralipomena.

Varia armorum genera, verutum, hostium capita abscissa, eique imposita, hastæ puræ, pilum, phalarica, soliferrea, gesum quorum telum, lancea, sparus, falces, framea, cateja, rhomphea, enses dati Imperatoribus inauguratis, magnis aliis magistratibus, pugio, sarissa, cicatrices gloriosæ, sagaris, acinacis, sudes, conti, trunci, clypeus, parma, in ea relati mortui, elevati Imperatores, simia, cetra, pelta.

Arma quam multiplicia diversis gentibus fuerint, nemo ignorat, neque dubitari potest, cum tam varia nomina maximam rei diversitatem designent. Pauca hic post alios subtexam. Atque ut inde incipiam, *verutum* erat teli quoddam genus. gloss. veter. *canumentum, verutum.* Interpretatur Joannes Brodæus ad epigr. 17. cap. 12. lib. 2. Antholog. *stylum æneum, gnomonem, vericulum, verutum, pinulam.* Sal. lib. 3. Hist. apud Nonium cap. 18. num. 16. Charisius Sosipater l. 1. Obert. Gifanius in indice Lucretiano. Censerem illud esse quod *graphia* appellat Suetonius in Julio cap. 82. P. Crinitus lib. 24. honest. discipl. cap. 11. narrat *graphiis Joannem Scotum interfectum à discipulis suis cum in delirium senectutis vitio incidisset.* T. Lucret. Carus lib. 4.

Vix absunt nobis missus bis mille sagittæ,
Vix etiam cursus quingentos sæpe veruti.

M. Plaut. in Trucul. sc. *ite, ite*, in fine.

Machæram longiorem habes, quam hæc est, sed verutum
Sine dum petere, siquidem belligerandum est tecum.

Silius Italic. lib. 17. Punicor.

Qui nobis, memini, ad Cannas lætissimus ira
Servili fers ora ducis suffixa veruto.

Ritus porro, quem hic designat, vulgatissimus est, & obvius omnibus. Nam hostile id animi ferocioris argumentum, caput devicti adversarii amputare, & in contumeliam, vel loco patente proponere spectandum, vel hastæ affixum in ludibrium circumferre. Ita apud Lucanum lib. 8. Pharsal. caput Pompeji ad *Cæsarem perfertur*, v. 680.

Impius ut Magnum nosset puer, illa verenda
Regibus hirta coma, & generosa fronte decora,
Cæsaries comprensa manu est, Pharioque veruto
Dum vivunt vultus, atque os in murmura pulsant
Singultus animæ, dum lumina nuda rigescunt,
Suffixum caput est.

Cassii caput ad Antonium delatum. Jul. Capitolin. in Anton. Philosopho. Idem in Maximin. jun. in fine. *Missa etiam Romam capita sunt eorum, & Parmenionis interfecti ad Alexandrum.* Q. Curt. lib. 7. *Augustus Bruti caput Romam misit, ut statuæ Cæsaris submitteretur.* Sueton. c. 13. *Didius Salvius Julianus ex tanta damnatorum more cervice decollatus, caputque ejus in rostris ponitur.* Ut loquitur Paulus Diaconus lib. 10. Supplem. Eutropii. Valer. Maxim. lib. 9. cap. 4. tit. 3. *Caput ejus abscindere, & per Urbem pilo suffixum ferre sustinuit.* Et cap. 9. tit. 1. *Eoque errore impulsus est, ut caput Elvii perinde atque Cornelii circa rogum Cæsaris fixum jaculo ferret, officii sui, & alieni erroris piaculum miserabile.* Quid refert admonere Græcis, Latinis, Byzantinis, barbarisque gentibus eam ultionis rationem receptissimam? *Gagana caput hastili præfixum Constantinopolim inductum fuit.* Et Athenodori in Isauria capti decollatique *caput Tharsum civitatem allatum, pro portis hastili fixum extabuit*, ut author est Marcellinus Comes Indict. 5. Æl. Spartian. in Pescen. Nigro. *Hujus caput circumlatum pilo, Romam missum, filii occisi, necata uxor, patrimonium publicatum.* Ammian. Marcellin. l. 22. histor. *Juliani ad eos mitteret caput perduellis ingrati.* Serv. Honor. ad v. 464. lib. 9. Æneid. *Capita Euryali & Nisi præfigunt in arrectis hastis, & cum magno clamore comitantur.* Ipse Virgilius ibidem loci.

Quin ipsa arrectis, visu miserabile, in hastis
Præfigunt capita, & multo clamore sequuntur
Euryali & Nisi.

Claudian. lib. 2. in Ruffin.

Nec minus assiduis certant elidere saxis
Prodigiale caput, quod jam de cuspide summa
Nutabat, digna veniens ad mænia pompa.

Cornelius Severus in Epithaphio Ciceronis, laudatus à L. Seneca Suasoria 6 ut historicos ea super sileam.

Oraque magnanimûm spirantia pene virorum
In rostris jacuere suis, sed enim abstulit omnis,
Tanquam sola foret, rapti Ciceronis imago.

Sil. Italic. lib. 2. Punicor.

Necdum iræ positæ, celsa nam figitur hasta
Spectandum caput, id gestent ante agmina Pœnûm,
Imperat, & propere currus ad mœnia vertant.

Idem lib. 7. Punicor.

Palluit infelix subducto sanguine Maurus,
Ora rapit gladio, præfixaque cuspide portat.

Denique lib. 15. in fine.

Tunc Nero procera sublimia cuspide portans
Ora ducis cæsi, Cannas pensavimus, inquit,
Hannibal, & Trebiam, & Trasimeni littora tecum
Fraterno capite, i, duplica nunc perfida bella,
Et geminas arcesse acies.

Ad verutum redeo, quod describit Modestus author libelli de vocab. militarib. ad Tacitum Augustum: *Aliud missile minus, ferro unciarum quinque hastili trium pedum semis, quod nunc verutum dicitur.* Ex Virgilio libr. 2. Georgic. v. 168. exponit Adrianus Turnebus libro 30. Adversarior. cap. 27. *ferreum telum, instar veru*, quod qui gestarent, *veruti* appellarentur, eodem numero, quo *cincti*. A. Gell. libro 10. Noct. Atticar. cap. 25. *Hasta, pilum, phalarica, semiphalarica, soliferrea, gesa, lancea, spari, rumigestri, falces, tragulæ, framea, mesanculæ, catejæ, rhomphea, scorpius, scibones, sicilices, veruta, enses, ficæ, machæræ, spatæ, lingulæ, pugiones, clinacula.* Quem locum varie correxerunt, corruperunt, discerpseruntque Critici, Lipsius, Scaliger, Turnebus, aliique, dum in rebus antiquitate ipsa obsoletis, quisque Genio suo vacat & quod probabilius videtur, in commune consulturus, producit. Ego vero communiora explicabo, & quædam omissa supplebo. De *hasta*, quære quæ à me sunt explicata hoc opere superius libro 3. cap. 21. Hoc tantum adde in donis militaribus hastas esse solere, ut ex sexcentis Inscriptionibus clarum. Fest. lib. 8. in voce *hasta*. & lib. 13. voce *optionatus*: sed *puras* eas esse oportebat, id est, sine ferro. Virgil. 6. Æneid.

- - - *Pura juvenis qui nititur hasta.*

In terram noctu defigebantur. In sacris literis lib. 1. Samuel. cap. 26. in ædibus, in columnis condebantur. Homer. Odyss. 1. v. 126. Et lib. 17. v. 29. Virgil. lib. 12. Æneid.

Exin quæ mediis ingenti adnixa columnæ
Ædibus astabat, valida vi corripit hastam.

Et columnæ istæ *in mediis ædibus* recte collocantur. Jul. Pollux lib. 7. cap. 27.

Pilum, proprium fuit Romanis militibus gestamen. Grammatici pene omnes, & Historici. descripsit optime callentissimeque Polybius Megalopolitan. lib. histor. 7. cujus verba sic Latine sonant pag. 469. interprete eruditissimo Isaaco Casaubono; *Sunt è pilis quædam crassa, quædam tenuia: e solidioribus, quæ rotunda sunt, palmarem habent dimetientem: quæ quadrata, latus; tenuia sibynis mediocribus sunt similia: atque hæc gestant cũ jam dictis. Istorum omnium hastile tria fere cubita longum est, aptatur singulis telum ferreum, hamatum, paris longitudinis cum ipsis lignis cujus nexum usionemque adeo firmant valide, ad media usque ligna religantes, & crebris fibulis configentes, ut non ante nexus inter utendum laxetur, quam ferrum frangatur; etsi crassum in fundo, & qua parte ligno committitur, digitum unum cum dimidio, usque adeo magna cautione prospiciunt huic adnexioni.* Parem pene descriptionem reperies apud T. Liv. 3. Dec. l. 1. in obsidione Sagunti, & apud Halicarnasseum pag. 312. l. 5. ut infra adducam proxime. eadem in bell. Gall. Appiani Alexandrini in limine,

 qui

qui addit, ἃ (δέκατα)· Ῥωμαῖοι καλοῦσιν νησσούς, quæ (pila) Romani vocant *nessos*. Quod quia nusquam alibi viderat interpres, omisit, sed corrige Ῥωμαῖοι καλοῦσιν ὑσσούς. *Romani dixerunt tela.* gloss. vet. πῖλος, ὑσσός, & sic sæpe imperiti optimos codices corrumpunt. Iterum gloss. *pilum*, ὑσσός, & Ῥωμαικὸν δόρυ. Honor castrensis per pilum significatus. C. Plin. lib. 22. cap. 6. *primum pilum capessens sub Catulo*, hoc est, primam militiam. L. Sen. lib. 3. de Ira cap. 2. *In Imperatorem suum legiones pila torserunt.* Vide diligentissimum Lambertum Hortensium Montfortium in M. Lucanum, aliquot in locis. Ipse Lucanus sæpissime lib. 1. statim in limine. Et lib. 3. Pharsal. v. 589.

Pila sed in medium venere trementia pectus.

Et lib. 8. v. 597.

Septimius, qui, proh superum pudor! arma satelles
Regia gestabat posito deformia pilo.

D. Juvenal. sat. 10. v. 94. pro militia Romana, *pila* usurpavit. Valer. Flacc. Argonautic. lib. 6.

Romanas veluti sævissima cum legiones
Tisiphone, Regesque movet, quorum agmina pilis
Atque aquilis utrinque micant.

P. Ovid. lib. 3. Fastor. in principio:

Qui bene pugnarat, Romanam noverat artem,
Mittere qui poterat pila, disertus erat.

Stat. Papin. lib. 3. syl. 3. v. 101.

——— *Vigilis te animique sagacis*
Exitus evolvit, quantum Romana sub omni
Pila die, quantumque tribus, quid templa, quid alti
Undarum cursus, quid propugnacula poscant
Æquoris, aut longe series porrecta viarum.

Et more Romano, ad alios traducto lib. 4. Thebaid. v. 110.

Omnibus aratæ propugnant pectora crates,
Pilaque sæva manu.

Sil. Italic. lib. 8.

Non illis solitum crispare hastilia campo,
Nec mos pennigeris pharetram implevisse sagittis,
Pila volunt, brevibusque habiles mucronibus enses.

Servius Maurus in illud lib. 7. Æneid.

Pila manu, sævosque gerunt in bella dolones.

Hinc milites *pilani* appellati. Ovid. lib. 1. Fastor. *totidem pilanus habebat.* Et describit T. Livius 1. Decad. lib. 3. plenissime. Et à Martiale libro 10. epigr. 48. *pilata cohors*, eodem sensu audit. Illud porro non omiserim, lapsis reip. temporibus idem fuisse *pilum* ac *spiculum*. Testem produco Fl. Renatum Vegetium lib. 2. cap. 15. *Item bina missilia, unum majus, ferro triangulo, unciarum novem, hastili pedum quinque ac semis, quod pilum vocabant, nunc spiculum dicitur, ad cujus ictum præcipue exercebantur milites.* Forte & eadem significatione l. 1. c. 20. *Ita enim vibrandis spiculis vehementior ictus est*, quæ reperiuntur ad verbum apud Modestum libello de vocabulis militaribus ad Tacitum Augustum. Denique nec hoc omiserim, signum ineundi certaminis fuisse emissum pilum ubi in acie dispositus stetisset miles, uti indicendi belli occasio, ritusque ab hasta in hostium fines librata, desumi solebat. Dionys. Halicarnass. loco jam proxime laudato, cujus verba Frederico Sylburgio ita sonant: *Ex pilis defixis ante tentoria, tela sunt hæc Romanorum, quæ primo congressu ejaculantur, oblonga hastilia, crassamento, quod manum compleat, tripedaneis veruculis ferreis utrinque in rectum præfixa, mediocribus jaculis, cum ferro suo paria.* Ex his, inquam pilis *circa summa verucula emicabant flammæ.* Liv. 1. Decad. lib. 9. *Vadunt in prælium urgentes signiferos, & ne mora in concursu pilis emittendis, stringendisque inde gladiis foret, pila velut signo dato abjiciunt, strictisque gladiis cursu in hostem feruntur.* Claudian. l. 2. in Ruffin. ubi milites pugnæ vicinæ admoti, indignabundi.

Jam jam barbaricos sitientia pila cruores
Sponte volant, utroque manus mucrone furenti
Ducitur.

M. Lucan. l. 7. Pharsal. v. 460. locum ob elegantiam insignem totum adscribam.

Ut rapido cursu fati suprema morantem
Consumpsere locum, parva tellure dirempti,
Quo sua tela cadant, aut quæ sibi fata minentur,
Inde manum spectant, tempus quo noscere possent,
Facturi quæ monstra forent. videre parentes
Frontibus adversis, fraternaque comminus arma,
Nec libuit mutare locum, tamen omnia torpor
Pectora constrinxit, gelidusque in viscera sanguis
Percussa pietate coit, totaque cohortes
Pila parata diu tensis tenuere lacertis.

M. Plaut. in Curcul. sc. argentariis,

Quia ego ex te faciam pilum catapultarium.

Sequitur in Gellio *phalarica*, quam sic Livio describente intelliges 5. Decad. l. 1. *Erat Saguntinis phalarica missile telum, hastili oblongo, & cætera tereti, præterquam ad extremum, unde ferrum extabat, id sicut in pilo quadratum stuppa circumligabant, linebantque pice, ferrum autem tres in longum habebat pedes, ut cum armis transfigere corpus posset, sed id maxime, etiamsi adhæsisset in scuto, nec penetrasset in corpus, pavorem faciebat.* Unde liquet, telum hoc præcipue Saguntinorum fuisse. gloss. vet. *phalarica*, χειροβαλίστρα. Unde liquet & manu torqueri solitam, confirmante Livio: at Fl. Vegetius libr. 4. rei milit. c. 10. balista voluit phalaricam librari: *Phalarica autem ad modum hastæ valido præfigitur ferro, inter tubum etiam & hastile, sulfure, resina, bitumine, stuppisque convolvitur infuso oleo, quod incendiarium vocant, quæ ballistæ impetu destinata, prærupto munimine ardens figitur ligno, turritamque machinam frequenter incendit.* Nominis etymologiam repetere potes ex Servio ad lib. 9. Æneid. *De hoc telo* (phalarica) *legitur, quia est ingens, torno factum, habens ferrum cubitale, supra quod veluti quadam sphæra, cujus pondus etiam plumbo augetur, dicitur enim ignem habere adfixa stuppa circundatum, & pice oblitum incensumque, aut vulnere hostem, aut igne consumit: hoc autem telo pugnatur de turribus, quas phalas dici manifestum est, unde & in circo phala dicuntur divisiones inter Euripum & metas, quod ibi constructis ad tempus turribus, his telis pugna edi solebat, hinc phalarica hasta, sicut alia muralis.* Phalas autem pro turribus istis scenicis usurpat Juvenalis sat. 6. v. 589.

Consulit ante phalas, Delphinorumque columnas.

De turribus videtur intelligendus Claudianus de Consul. Manlii Theodori in fine.

Fida per innocuas current incendia turres.

M. Plaut. Mostellar. Sc. *Jupiter.*

Isti, qui hastis trium nummorum causa subeunt sub phalas.

Q. Ennius lib. 5. Annalium.

Malos defendunt, fiunt tabulata, phalæque.

De oleo locus expressus est Abbonis Floriacensis abbatis, si is est, qui *in Vasconia martyrizaretur*, ut loquitur Sigebertus Gemblacensis in Chronico ad Annum 1003. & Oliba Ausonensis Episcopus, in epistola qua agit de pace inter Episcopum & vicecomitem Narbonensem, membrana vetus Floriacensis eum coætaneum Fulberti Carnotensis facit, vixisseque vult Anno 996. Certe obsessa est Lutetia à Normanis, quod describit Abbo noster, anno reparatæ salutis 886. ut author est Io. Asser Episcopus Stryreburnensis in vita Alfredi Britannorum Regis. Itaque quum quadrent tempora, non dubito quin Abbo hic, & abbas, & poëta, & martyr idem sit. Itaque Obsid. Parif. lib. 1.

Addit eis oleum, ceramque, picemque ministrans,
Mixta simul liquefacta loco ferventia valde.

Phalaricam loco laudato Virgilius descripsit peritissime.

Non jaculo, neque enim jaculo vitam ille dedisset,
Sed magnum stridens contorta phalarica venit,
Fulminis acta modo, quam nec duo taurea terga,
Nec duplici squama lorica fidelis, & auro
Sustinuit, collapsa ruunt immania membra.

Q. Ennius in fragmentis.

Quæ valido venit contorta phalarica missu.

Servium, ad verbum, ne literula quidem mutata, transscripsit. Isidorus lib. 18. cap. 7. & nonnulla obiter Nonius Marcellus cap. 18. num. 20. Fest. Pomp l. 6. *Phalarica, genus teli missile, quo utuntur ex phalis, id est, ex locis extructis dimicantes.* M. Lucan. lib. 6. Pharsal. v. 195. non minus apposite.

Quid

Quid nunc vesani, jaculis, levibusque sagittis
Perditis hasuros nunquam vitalibus ictus?
Hunc aut tortilibus vibrata phalarica nervis
Obruat, aut vasti muralia pondera saxi,
Hunc aries ferro, ballistaque limine portæ
Submoveat, stat non fragilis pro Cæsare murus.

Soliferrea memorantur à T. Livio 3. Decad. lib. 5. & conjunguntur cum phalaricis. Ita enim ille: *Ut omissis soliferreis phalaricisque gladios strinxerunt, tunc velut redintegrata est pugna.* Nomen inde datum existimo, quod solidum esset è ferro telum, neque quicquam haberet ligneæ materiæ admixtum.

Gallorum omnes sciunt proprium telum *gesum* fuisse. At Hetruscos eo usos prodidit idem Livius 1. Decad. lib. 9. & Iberorum, qui ad Romanos ejus usum transmiserunt. Athen. lib. 6. Dipnosophist c. 8. & Macedonum. Stat. lib. 2. Achilleid. v. 412.

——— *Nec me ulla feri Mavortis imago*
Præteriit, didici quo Pæones arma rotatu,
Quo Maceta sua gesa citent, quo turbine cæstum
Sauromates, falcemque Getes, arcumque Gelonus
Tenderet, aut flexæ balearicus auctor habenæ,
Quo suspensa trahens libaret vulnera tractu,
Inclusum quoties distringeret aëra gyro.

Tres ultimos versus legendos ita censeo, adjuvantibus MSS. & sensu claro ita poscente:

——— *Flexæ balearicus actor habenæ,*
Quo suspensa trahens libraret vulnera tractu,
Inclusum quoties distingueret aëra gyro.

MS. meus diserte habet:

Quo suspensa trahens libaret vulnera tortu.

Facile enim fuit *auctor* imperitæ operarum manui substituere pro *actor*, adjecto unico elemento: tum *libraret vulnera* eleganter dictum, id est, jaculo in longinquum torto vulneraret, sic quippe Adrianus Junius docuerat primus legendum lib. 1. Animadversor. cap. 1. Quamquam & vetusta lectio non incommode retineri possit, ut mendum è Claudiano eadem opera tollatur: libro 2. in Ruffin. corruptissime legitur:

Felix illa manus, talem quæ prima cruorem
Hauserit, & fessi pœnam libaverit orbis.

Rescribendum est omnino:

——— *Fessi pœnas libraverit orbis.*

Librare enim est *longe ejaculari*, Antonius Delrio, vel *librato* conjectoque in longinquum *jaculo* percutere, ita Claudian. l. 2. de Raptu Proserpinæ.

Prætentasque aperit cristas, libratur in ictum
Fraxinus.

Vir eruditissimus Stephanus Claverius putavit ex MS. suo legendum:

——— *Fessi pœnam libaverit orbis.*

Authore P. Virgilio lib. 12. Æneid.

——— *degustat vulnere corpus.*

Libare enim & *degustare*, translatione ab epulis sumpta, est leviter attingere, ut velit Claudianus illam esse felicem manum, quæ prima levi aliquo vulnere inflicto vel cutem perstrinxerit, gravioribus vulneribus exemplum subministratura. Quo sensu explicari potest illud Augusti dictum apud Suetonium in Galba c. 4. καὶ σὺ τέκνον τῆς ἀρχῆς ἡμῶν παρατρώξῃ. Vertit Tacitus l. 6. Annal. *Et tu fili imperium nostrum degustabis.* Nescio quid Philippo Beroaldo in mentem venerit, dum vertit, *& tu fili imperio nostro adhæresce.* Neque minus mirum, Suetonium solum omnibus pene aliis historicis reluctari Dioni lib 57. Xiphilino in Galba, Josepho l. 18. Antiquitat. Judaicar. qui omnes non Augustum, sed Tiberium iis verbis salutasse volunt, sed ætas Galbæ potius, ut Suetonio credam, facit, nam sub Tiberio Consul, non vero puer fuit, & hæc puero dicta constat, vide Levinum Torrentium in eum Suetonii locum, & Lipsium in 6. Annal. est itaque παρατρώξῃ, seu *degustabis*, brevi temporis spatio regnabis, quod historicis notissimis comprobatum, utramque vocem reperies apud Statium lib. 8. Thebaid. v. 523.

Nec pudor ire retro, cedentem Acheloïus Heros
Impetit, & librans uni sibi missile telum,
Direxit jactus, summæ qua margine parmæ
Ima sedet galea, & juguli vitalia lucent,
Nec frustrata manus, mortemque invenerat hasta;
Sed prohibet, paulumque humeri libare sinistri
Præbuit, & merito parcit Tritonia fratri.

Ad gesa regredior, quæ proprie, ut admonui, Gallis conveniebant, adeo ut *gessi* & *gessatæ* sint viri fortes, & sic omnes Galli olim vocarentur. Polyb. lib. 2. licet ego putaverim non omnes Gallos, sed Gessoriaci tantum incolas sic appellatos, Suetonius in Claudio adeatur cap. 17. Neque desunt, qui ex Plutarcho in Marcello interpretantur milites Gallorum mercenarios γαισούς, *gessos*, vel *gesos*. C. Cæsar lib. 2. de bell. Gall. à Tiraquello laudatus. Et lib. 3. ejusdem operis cap. 1. *Lapides gesaque in vallum conjicere.* Fr. Hottomannus ibidem *guye* pro *strenuo* dictum observat. Eustath. pag. 188. Servius Maurus ad v. 660. lib. 8. Æneid. *Gesa, hastas viriles, nam etiam viros fortes Galli gesos vocant.* Luctatius Placid. ad v. 64. lib. 4. Thebaidos Statianæ, *Gesa tela gallica.* Sic poëtæ intelligendi. Virgil. loco laudato.

Galli per dumos aderant, arcemque tenebant
Defensi tenebris, & dono noctis opacæ,
Aurea cæsaries illis, atque aurea vestis,
Virgatis lucent sagulis, tunc lactea colla
Auro innectuntur, duo quisque Alpina coruscant
Gesa manu.

Statius Papinius ibidem loci.

Hæc manus Adrastum numero ter mille sequuti
Exultant, pars gesa manu, pars robora flammis
Indurata diu.

Claudian. lib. 2. in Eutrop.

Nuper ab Oceano Gallorum exercitus ingens,
Illis ante vagus tandem regionibus hæsit,
Gesaque deposuit Grajo jam mitis amictu
Pro Rheno poturus Halym.

Et lib. 2. de laudib. Stilichonis.

- - - *Tum flava repexo*
Gallia crine ferox, evinctaque torque decoro,
Binaque gesa tenens, animoso pectore fatur.

Sil. Italic. lib. 1. Punicor.

Hic spolia Æacidæ, hic Epirotica signa,
Hic Ligurum horrentesque comæ, parmæque relatæ
Hispana de gente rudes, Alpinaque gesa.

Sext. Propert. lib. 4. eleg. 11.

Vidomari genus hic Rheno jactabat ab ipso,
Nobilis erectis fundere gesa rotis.

Ut gesa Gallorum, ita Hispanorum *lancea* erat. M. Varro l. 4. rer. divinar. *lanceam dixit non Latinum sed Hispanicum verbum esse*, si fides adhibenda sit Probo apud A. Gellium lib. 15. c. 30. fuit & Maurorum. M. Lucan. lib. 1. v. 212.

- - - *Tum torta levis si lancea Mauri*
Hæreat.

Et Gallorum. Diodor. lib. 5. biblioth. & ex eo I. Brodæus l. 3. Miscellaneor. cap. 16.

Passim meminerunt scriptores, neque operæ pretium quemquam citare. Sil. Italic. lib. 15. Punicor.

Obvia nudatum transmisit lancea pectus.

Eadem illa cum hasta Romana. Lucan. lib. 7. v. 472.

Cujus torta manu commisit lancea bellum,
Primaque Thessaliam Romano sanguine tinxit.

Rusticorum *sparus* gestamen. Servius ad illud libro Æneid. 11.

Agrestisque manus armat sparus:

Sparus rusticum est telum in modum pedis recurvum. gloss. vet. sparus, εἶδος ἀκοντίου, *genus teli.* M. Varro ille idem criticorum, doctorumque togatorum princeps, *sparum missile, ducta à piscibus similitudine, qui spari vocantur.* Sisenna historiar. lib. 3.

Sparis ac lanceis eminus peterent hostes.

Varro Atacinus in Meleagris.

Aut ille cervum, qui volabile currens
Sparo secutus, tragulave trajicit.

C. Saluſt. in Catilinar. *Sed ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis inſtructa, cæteri ut quoſque caſus armaverat, ſparos, aut lanceas, aut præacutas ſudes portabant.* T. Liv. 4. Decad. lib. 4. *Si quis extra ordinem avidius procurrit, & ipſe inter equites ſparo percutit, & tribunos centurioneſque caſtigari jubet.* Feſt. l. 17. *Spara minimi generis jacula, à ſpargendo dicta* Sed & Græci eo teli genere frequentiſſime uſi. Æmylius Probus in Epaminondæ vita. Unde non eſt difficile formam ejus teli colligere. Sic quippe ille: *Univerſi unum impetum fecerunt, neque prius abſceſſerunt, quam magna cæde facta, multiſque occiſis, ipſum Epaminondam pugnantem, ſparo eminus percuſſum concidere viderunt, hujus caſu aliquantum retardati ſunt Bœotii, neque tamen prius pugna exceſſerunt, quam repugnantes profligarunt. At Epaminondas, cum animadverteret mortiferum ſe vulnus accepiſſe, ſimulque ſi ferrum, quod ex haſtili in corpore remanſerat, extraxiſſet, animam ſtatim amiſſurum, uſque eo retinuit, quoad renuntiatum eſt viciſſe Bœotios: id poſtquam audivit, ſatis inquit, vixi, invictus enim morior, tum ferro extracto confeſtim exanimatus eſt.* Ferrum ſpari extractum alii hiſtorici *ſpiculum* vocant, aut *haſtam*. Valer. Maxim. l. 3. c. 2. Interpretes Pauſaniæ in Arcadic. & Rhodomannus Diodori Siculi lib. 15. & Donat. Ponzan. notavit ex Æliano. haſtam vocavit Cicero lib. 5. familiar. epiſtolar. à Dionyſio Lambino citatus. Idem lib. 2. de finib. bonor. *Non ego jam Epaminondæ, non Leonidæ mortem hujus antepono morti, quorum alter cum viciſſet Lacedæmonios apud Mantineam, ſimulque ipſe gravi vulnere exanimari videret ſe, ut primum deſpexit; quæſivit, num ſalvus eſſet clypeus, cum ſalvum eſſe flentes ſui reſpondiſſent, rogavit, eſſentne fuſi hoſtes, cumque id quoque, ut cupiebat, audiviſſet, evelli juſſit eam, qua transfixus erat haſtam, ita multo ſanguine profuſo in lætitia, & in victoria mortuus eſt.* Res ergo eadem ſpiculum, haſta, ſparus.

C. Lucilius:

Tum ſpara, tum rumices, portantur tragula porro.

Sil. Italic. lib. 8. Punicor.

Marrucina ſimul Frentanis æmula pubes
Corfini populos, magnumque Theate trahebat,
Omnibus in pugna fertur ſparus.

Rumigeſtri pro teli quodam genere ponuntur, ſed corrigunt viri docti, *rumices*, ex loco Lucilii proxime allato. Sed viderint illi, rectene, an ſecus?

Qui pro *falces* in A. Gellio *faces* reponunt, falſi omnino ſunt, nam falcium in bellis uſus creberrimus, unde & *falcati currus* Latinis. Veget. lib. 3. cap. 24. Græcis vero ἅρματα δρεπανηφόρα. Arrian. de Geſt. Alexandri l. 2. Diodor. Sicul. 17. Suidas in voce δρεπανηφόρα. Curtius lib. 4. & alibi ſæpe, quorum quidem curruum author fuit Cyrus. Xenoph. Cyropæd. lib. 6. Meminit Plutarchus in Lucullo, & quia res notiſſima eſt, unicum tantum locum adſcribam ex incerto authore lib. de Reb. Bellic. *Hujuſmodi pugnacis vehiculi genus, quod armis præter morem videtur inſtructum, reperit Parthicæ pugnæ neceſſitas, ſed hic, ſingulis bene munitis invecti equis, duo viri, veſtitu, & armis, ferro diligenter muniti, citato curſu in pugnam rapiunt, cujus poſterior ſupra currum pars, cultris in orbem extantibus communitur, videlicet ne facilis à tergo cuiquam præbeatur aſcenſus: falces vero acutiſſimæ axibus ejuſdem currus aptantur, in lateribus ſuis anſulas habentes, quibus innexi funes pro arbitrio duorum equitum, laxati quidem explicant, repreſſi autem erigunt falces, qualia vero hujuſmodi machinæ funera hoſtibus immittant, vel quas turbatis ordinibus ſtrages efficiant, dicent melius qui uſu bella cognoſcunt.* Claudian. lib. 1. de laud. Stilichonis:

- - - *Non falce Gelonus,*
Non arcu pepulere Getæ.

Sidon. Apollinar. carm. 7. v. 242.

Curſu Herulus, Chunnus jaculis, Francuſque natatu,
Sauromata clypea, Salius pede, falce Gelonus.

Stat. lib. 2. Achilleid. ad finem.

- - *Falcemque Getes, arcumque Gelonus*
Tenderet.

Frameam gloſſæ veteres cum rhomphæa confundunt, ſic enim *framea* ῥομφαία, & de ea re infra diſcutietur.

Interim diſſidium maximum eſt inter Tacitum & Iſidorum, quod non eſt facile componere, ille enim haſtam, hic gladium vult fuiſſe. Tacitus ſic lib. de Morib. Germanor. *Rari gladiis aut majoribus lanceis utuntur, haſtas vel ipſorum vocabulo frameas gerunt, anguſto & brevi ferro, ſed ita acri, & ad uſum habili, ut eodem telo, prout ratio poſcit, vel eminus vel cominus pugnent.* Eodem deinde libro, ſed paulo poſt: *Tum in ipſo concilio, vel principum aliquis, vel pater, vel propinquus, ſcuto frameaque juvenem ornant.* Iſidor. lib. 18 cap. 6. *Framea gladius ex utraque parte acutus, quam vulgo ſpatham vocant, ipſa eſt romphæa.* Concilient tam diverſæ mentis inter ſe ſcriptores, quibus vacaverit.

Joan. Britannicus ad v. 79. ſat. 13. D. Juvenal.

Et Martis frameam, & Cirrhæi ſpicula vatis.

Martian. Capella in limine lib. 5.

Portumni trifidam ſuſpirans flagitat haſtam,
Gradivi frameam non auſus poſcere falcem
Saturni bello ſuetus diſquirit agreſti,
Diffidenſque ſui reſpectat tela Tonantis.

Monſtra hæc verborum nulli intelligenda ſuſtulit vir eruditus Hug. Grotius, dum ſic interpunxit.

Portumni trifidam ſuſpirans flagitat haſtam.
Gradivi frameam non auſus poſcere falcem
Saturni bello ſuetus diſquirit agreſti.

Cateja etiam inter tela à Gellio collocantur. Ælius Donatus in v. 742. lib. 7. Æneid. *Hi omnes imitati Teutonas, mittebant telorum ſpecies, quæ cateja dicebantur, erantque haſtæ anguſto & brevi ferro.* Servius *cateja* (ibidem loci) tela *Gallica*. Et forte illo ævo iidem Galli & Teutones, atque adeo Germani omnes unico Gallorum nomine comprehenſi, quod doctiſſimus oſtendit, ut alios omittam, Marcus Velſerus, Auguſtanus ſenator lib. 1. Annal. Bojor. Jacob. Schegkius in C. Paterculum lib. 2. cap. 19.

Virgil. loco laudato:

Teutonico ritu ſoliti vibrare catejas.

Fruſtra eſt Pierius Valerianus, qui in Romano codice ait ſe reperiſſe *catelas*; fruſtra, inquam, eſt, cum vulgatam lectionem omnes codices recipiant, & confirment alii authores. Vetus Scholiaſtes D. Juvenalis ad v. 195. ſat. 14. *Comes Lælius centurio, ſub quo militabis, ut evertas caſas, & catejas Maurorum.* Quod neſcio an telum ſignificare illo in loco poſſit.

Abbo lib. 1. de Obſidione Lutet. Pariſior. pag. 542. 60.

Inde ſuper cernens lapides conſpexit acerbos,
Ac diras ut apes, denſe tranare catejas,
Inter ſeſe aliud, turrimque.

Idem eodem libro poſt pag. 550.

Pila dabant, rupeſque ſimul, celereſque catejas,
Plebs inimica Deo.

Valer. Flacc. lib. 6. Argonautic. non multum à principio:

- - - *ibi ſutilis illis*
Et domus, & crudo reſidens ſub vellere conjux,
Et puer è primo torquens temone catejas.

Sil. Italic. lib. 3. Punicor.

Tum primum caſtris Phœnicum tendere ritus
Cinyphii didicere Macæ, ſqualentia barba
Ora viris, humeroſque tegunt velamina capri
Setigeri, panda manus eſt armata cateja.

Romphæa Thracum volunt eſſe telũ, freti authoritate T. Livii, cujus hæc ſunt 4. Decad. lib. 1. *Thracas rhomphea, ingentis & ipſa longitudinis inter objectos undique ramos impediebant.* Iſidorus jam proxime antea citatus, in framea, & vetus gloſſarium: Meminere inſuper Poëtæ,

Baptiſta Mantuanus Parthenice ſecunda:

Quam gerit adverſu feriat rhomphæa cohortes.

Valer. Flacc. lib. 6. Argonautic. paucis interjectis, poſt ea quæ citavimus ſupra.

Quos duce Teutagono crudi mora corticis armat,
Æquaque nec ferro, brevior nec rhomphea ligno.

Notat Ægydius Maſerius, in MS. *rhomphia* fuiſſe ſcriptum, ab aliis *rumfea* vocatur. Abbo de Obſid. Lut. loco proxime ſupra laudato:

Quos valide numero bellantes ſub duodeno,
Rumfea, vel formido Danum non terruit unquam,

Sed

Sed rescribe *romphæa* cum aliis, qui constanter vel *rhompea* vel ῥομφαία proferunt. Inhæsit idem mendum ejusdem codicis lib. 2. pag. 556.

Nostra manens turris, clypeus nec non bis acuta
Rumfea, fortis & arcus erat, fortisque sagitta.

De *ense* dicendum erat, sed omnia præoccupata; illud tantum addiderim incognitum fuisse in supplicis exigendis, prisca republica, ensis usum, cum securi capita inciderentur. Recte Lucanus lib. 8. v. 774.

Tunc nervos venasque secat, nodosaque frangit
Ossa diu, nondum artis erat caput ense rotare.

Excogitato deinde sub Imperatoribus gladii usu in decollandis hominibus, gravior & ignominiosior securis, honoratior gladii pœna censebatur. Unde ridicula illa reprehensio Bassiani Caracallæ interfecto Papiniano, ut retulit Ælius Spartianus in vita ejus: *Atqui oportuit gladio exequi mandatum meum.* Quasi malignum & tyrannicum factum excusari eo potuisset, quod non gladio, sed securi in eum animadversum fuisset. Certe passim ensis pro capitali supplicio usurpari solet à poëtis, omitto historicos.

Corripp. lib. 1. num. 3.

Afficietque viros legum pius ensis iniquos.

Claudianus sæpissime, quem unicum advocabo, nam l. 1. Semestrium disquisivit eruditissime P. Faber Sanjorianus, quem consule. Claudian. itaque lib. de bello Gildonico.

Tertia jam cervix solito mucrone rotetur.

Et de 4. Hon. Consul.

- - - *Gladiis submittunt colla paratis.*

Et eodem panegyrico post:

- - - *Non imminet ensis.*

Et lib. 1. in Ruffin.

- - - *Proh sævior ense*
Parcendi rabies.

Sed maximus gladio habitus honor. quum nuper creato Imperatori in manum daretur, tanquam summum jus, eximiaque potestas significata per illum foret. Corrippus lib. 2. num. 4. & vide quæ ibi à me sunt dicta: Atque adeo creati præfecti prætorio ense, coram senatu, & quidem stricto donabantur. eadem certe de causa, ut potestas in facinorosos animadvertendi exprimeretur. Adrian. Turneb. l. 12. Adversarior. c. 6. Stat. l. 6. syl. 2.

Cuique sacer primum tradit Germanicus ensem.

Sidon. Apollinar. carm. 5.

- - - *Cui teste senatu*
Ipse etiam strictum commiserat Ulpius ensem.

Guntherus Ligurini l. 1. potestatem sæcularem eo designat:

Huc sacri celebresque viri, quos laude serena
Insula, vel gladius mundo facit esse verendos,
Ex omni regione fluunt.

Unde puto profluxit mos, & ut Regibus præferatur, etiamnum hodie in tota Europa, gladius, præsertim celebrioribus comitiis, aut festis. Idem Guntherus lib. eodem pag. 14.

- - - *Posito diademate Petrus*
Regali dextra tulit alti principis ensem.
Præcessitque sacram brevius diadema coronam.

Vetus lapis:

PUBLIO. MÆCIO. MEMMIO. FURIO. BALBURIO. CÆCILIANO. PLACIDO. C. V. PRÆFECTO. ANNONÆ. URBIS. SACRÆ. CUM. JURE. GLADII.

Ut summorum magistratuum gestamen *gladius*, ita minorum *pugio*. Martial. lib. 14. epigr. 32. epigraphe, *parazonium*.

Militiæ decus hoc, & grati nomen honoris,
Arma tribunitium cingere docta latus.

Sequentis epigrammatis epigraphe est, *pugio*.

Pugio, quem curvus signat brevis orbita venis,
Stridentem gelidis hunc Salo tinxit aquis.

Sarissa, inquit Festus Pompejus lib. 17. *hasta* est *Macedonica*. T. Liv. 4. Decad. l. 7. *Ibi simul perturbati ordines, & impeditus intercursu suorum usus prælongarum hastarum, (sarissas vocant Macedones) intulere signa Romanæ legiones, & pila in perturbatos conjecere.* Ejusdem Decadis lib. 1. *Per operculi foramina, prælongæ hastæ quas sarissas vocant, ad summovendos hostes eminebant.* Q. Curt. lib. 9. *Macedo justa arma sumpserat, æreum clypeum, hastam, quam sarissam vocant, læva tenens.* Quæ verba exponens Robertus Valturius lib. 10. de re militari cap. 3. turpiter lapsus est, dum contra verba historici, omniumque aliorum scriptorum testimonia, censuit non hastam esse, sed *clypeum æreum* sarissam. Servius ad v. 664. lib. 7. Æneid. *Pilum proprie est hasta Romana, ut gessa Gallorum, sarissa Macedonum.* Julius Pollux lib. 1. cap. 10. Onomastic. num. 7. σάρισσαν Μακεδονικὴν, τὸ δόρυ, *Macedonicam sarissam, quæ hasta est*, inter arma enumerat. Rursusque idem lib. 10. cap. 31. καὶ ξυστὰ εἴποις ἂν καὶ κάμακας, πέλτα, σαρίσσας, σαυνία. *Tum & hastilia dices, perticas, peltas, sarissas, saunia.* Utraque manu torquebatur à Græcis, & præsertim à Lacedæmoniis, ad quos ejus usum transtulit Cleomenes. Alexander ab Alexandro Neapolitanus lib. 6. Genial. dierum cap. 22. Longitudinem ad cubita quatuordecim docuit debere esse Ælianus lib. de aciebus instruendis, ut rectissime cum *picqua* Gallica confundi possit. Usum descripsit Modestus qui libellum de vocabulis militaribus nuncupavit Tacito Augusto, & ex illo, ut pleraque alia transscripsit Flavius Vegetius l. 3. de re milit. c. 34. *Cataphracti equi jungebantur ad currum, quibus insidentes clibanarii sarissas, hoc est, longissimos contos in elephantos dirigebant.* Hinc in Alexandri exercitu sarissis sive hastis armati *sarissophori* nuncupati. Q. Curt. l. 4. *Non immerito itaque verebatur Aretam ducem hastatorum, quos sarissophoros vocabant.* E fraxino erant. Suid. in voce συνείκοντες. Luctat. ad. v. 269. lib. 7. Thebaid. *Macedonum lanceas* interpretatur. Ipse Stat. ibidem:

Fraxineas vibrant Macetum de more sarissas.

M. Lucan. lib. 8. Pharsal.

Primi Pellæas arcu fregere sarissas,
Bactraque Medorum sedem.

Ovid. lib. 12. Metamorphos.

Qui clypeo, gladioque, Macedoniaque sarissa.

M. Lucanus lib. 10. Pharsal. v. 46.

Proh pudor! Eoi propius timuere sarissas,
Quam nunc tela timent populi.

Levis macula extergenda est è codice Q. Sammonici Sereni lib. de Medicina cap. 47.

Cuspide non quisquam, longæ neque cæde carissæ,
Fulmine non gladii, volucris nec felle sagittæ,
Quam cito vipereo potis est affligier ictu.

Rescribe me authore, nisi fallit me editio mea pag. 295. authore l. Lectio.

- - - *Longæ neque cæde sarissæ.*

Quoniam supra *contum* interpretatus est Vegetius esse sarissam, hic de conto videndum. Nonius cap. 18. num. 24. *Conti hastæ longiores, & robustæ.* Lamb. Hortensius in M. Lucani lib. 6. pag. 664. ibid.

Nunc sude, nunc duro contraria pectora conto
Detrudit muris, & valli summa tenentes.

Virgil. lib. 5. Æneid.

Ferratasque sudes, & acuta cuspide contos
Expediunt.

In Nicolai Erythræi editione erat,

Ferratasque trudes.

Idem lib. 9. Æneid.

- - - *Telorum effundere contra*
Omne genus Teucri, ac duris detrudere contis.

Valer. Flacc. Argonautic. lib. 6. Ægydius Maserius ibidem.

- - - *Ingentis frænator Sarmata conti.*

Claud. infinitis pene locis, lib. de bello Getico:

Et tremulos regit hasta gradus, & nititur altis
Pro baculo contis, non exarmata senectus.

Et de 3. Honorii Consul.

- - - *Nudique seges Mavortia ferri*
Ingeminat splendore diem, pars nobilis arcu,
Pars longe jaculis, pars cominus horrida contis.

De 4. Hon. Consul.

Quis molles sinuare fugas, quis tendere contum
Acrior?

De 6. Hon. Consul.

——— *Solo peragens cum murmure bellum*
Protento leviter frangebat mœnia conto,
Irridens scopulos.

Lib. 1. de Laudib. Stilichonis.

Non fera Hunnorum feritas, non falce Gelonus,
Non arcu pepulere Getæ, non Sarmata conto.

Locum esse corruptum ipse carminis verborumque ordo loquitur: putavi aliquando legendum *Thannorum* ex I. Solino cap. 16. sed revera *Chunnorum*, rescribi par est. Nam ea ætate Chunni irruperant ex Mæotidis confinio in Europam, cum alia barbararum gentium colluvie. Ricobaldus Ferrariensis in pomœrio urb. Ravennat. D. Auson. epigr. 1.

Arma inter Chunnosque truces, furtoque nocentes
Sauromatas.

In precatione Consulatus sui, Chunnum & Getas conjunxit.

Quæ vaga Sauromates sibi junxerat agmina Chunni,
Quaque Getes sociis Istrum adsultabat Alanis.

Sidonius Apollinaris frequentissime. libro octavo epist. 9.

Istis Ostrogothus viget patronis
Vicinosque premens subinde Chunnos,
His quod subditur, hinc superbit illis.

Idem carm. 5. v. 481.

Pannonius, Neurus, Chunnus, Geta, Dacus, Alanus.

Iterum carm. 7. v. 241.

Cursu Herulus, Chunnus jaculis, Francusque natatu.

Denique carm. 23. v. 240.

Pacem te medio darent feroces,
Chunnus, Sauromates, Getes, Gelonus.

Ad contum regredior, in quo nomine corruptus forte & Statius, nam ex MS. legitur lib. 2. Achilleid. v. 420.

Quo Macetæ sua gesa citent, quo turbine contum
Sauromates, falcemque Getes.

Denique restituendus insigniter splendori suo in eodem Claudiani libro de bello Getico locus, prævivit egregius Philippus Rubenius.

Vulneribus pars nulla vacat, recisaque cunctis
Gloria fœdati splendet jactantior oris.

Certissima conjectura me duce rescribes:

Vulneribus pars nulla vacat, resciſsaque contis
Gloria fœdati splendet jactantior oris.

Sensus est, gloriosum Getis videri, si faciem hastis militaribus vulneratam habeant. Nam conti duplices, quidam militares, Jul. Poll. lib. 1. cap. 10. num. 6. unde κοντοφόροι, *qui contos gestant* eidem dicuntur: alii nautici, idem Pollux lib. 1. cap. 9. num. 3. Lilius libro de Navigiis, Ludovicus de la Cerda Toletanus ad l. 9. Æneid. Virgil. v. 302. Cujus diligentiam nemo non laudet. Cicatrices certe laudi & ostentationi fuisse antea dixi, hic adde Cæsaris locum ex M. Quintiliano lib. 6. cap. 4. *C. Cæsar Pomponio ostentanti vulnus ore exceptum in seditione Sulpitiana, quod ipse se passim pro Cæsare pugnantem gloriabatur, nunquam fugiens respexeris, inquit.* Idem lib. 7. cap. 15. *Saucius manibus ac cruribus, speciosior sanguine, & ipso periculo augustior.* L. Flor. lib. 4. hist. Rom. cap. 12. T. Castritius antiquus scriptor, disertissimorum duorum, Demosthenis Oratoris, & Sallustii historici verba huc spectantia examinat, apud A. Gell. lib. 2. cap. 27. Speciose Aurel. Cassiodor lib. 8. epist. 10. *Vulnera accipit, quæ tantum nunc ei sunt gloriosa, quantum tunc habuere periculi.* Q. Curt. lib. 4. *Spondere pro se quot cicatrices, totidem corporis decora.* Placid. Grammat. ad v. 74. lib. 4. Theb. Papinianæ: *Signa præteritarum virtutum, id est, cui præstant priora vulnera dignitatem.* Dixerat Statius,

——— *Plagarum in pectore nodos.*

Ipse Claudianus paulo ante ibidem loci,

Crinigeri sedere patres, crinita Getarum
Curia, quos plagis decorat numerosa cicatrix.

Sidon. Apollinar. carm. 25.

In campis Marathoniis merentem
Vulnus non habuisse, grande probrum est.

Est & *sagaris Massagetum telum*, si credimus Herodoto l. 1. in fine. & *Scytharum*, Jul. Poll. lib. 1. cap. 10. & *Persarum*, Strabo lib. 15. in fine.

Sica seu *machara*, insidiantium, & latronum erat. Cicero Orat. 2. in Catilinam, & Orat. 3. in Verrem. D. Juvenal. sat. 7. v. 9. hinc *sicarius*, prædo, latro. C. Sueton. in Cæsare cap. 11. Cicero orat. pro Roscio. fuit *Thracum*, Thucydid. libro 2. Meminit Martialis lib. 2. epigr. 16. lib. 11. epigr. 2. Andr. Alciatus emblem. 52.

Latronum furumque manus tibi sæva per Urbem
It comes, & diris cincta cohors gladiis.

Acinacis Medorum gladius. Q. Horat. lib. 1. Od. 27. Helenius Acron *Persarum gladium* vocat, Porphyrion & ipse Grammaticus *Parthorum* ibidem loci, sed facile componere inter illos dissidium, ævo quippe Horatii, & Persæ & Medi nomine Parthorum comprehendebantur. Persas tamen ante Parthos illum gestasse, loquitur Herodot. lib. 7. Et Valer. Flacc. Argonaut. lib. 6.

Insignis manicis, insignis acinace dextra.

Ista quidem arma fuerunt solertia industriaque gentium excogitata, at prius nullus aliis armis cernebatur, præterquam truncis, aut sudibus.

De truncis quidem Luctat. Placid. ad v. 64. lib. 4. Thebaid. Statianæ.

- - - *Pars gesa manu, pars robora flammis*
Indurata diu.

Ejusdem libri v. 302.

Et pastorali meditantur prælia trunco.

Virgil. lib. 7. Æneid.

Improvisi adsunt, hic torre armatus obusto,
Stipitis hic gravidi nodis, quod cuique repertum
Rimanti, telum ira facit.

Eodem iterum libro.

Stipitibus duris agitur, sudibusque præustis.

Idem lib. 10. Æneid.

- - - *Sternentes agmina clava.*

Denique lib. 11. Æneid. ad finem.

Tela manu trepidæ jaciunt, ac robore duro
Stipitibus ferrum sudibusque imitantur obustis.

Sudes duplicem in usum, vel ut ad palum exercerentur tyrones; vel ut iis pugnaretur. Vet. gloss. *sudis* σκόλοψ, iterum *sudis*, χάραξ, pertica, κόντος, iterum *sudis*, σφῦραινα, ζιχθύς, insuper, *sudis*, ὄπισθε, γόμφος, denique in eodem glossario veteri *sudis*, *rudica* χάραξ. Adeundus est Servius ad l. 2. Georg.

Quadrifidasque sudes, & acuto robore contos.

Sudes istas librabant in palum, non secus ac si cum homine res transigenda fuisset. Fl. Veget. lib. 2. cap. 23. *Ad palum quoque vel sudes juniores exerceri percommodum est, cum latera, vel pedes, vel caput petere, punctim cæsimque condiscant.* Corruptum esse locum vidit Godescalcus Stewechius, neque enim ut pali, ita sudes in terram defigebantur, sed in palum defixum librabantur, palus autem ne nutare posset, profunda admodum scrobe defixa, sex pedes eminebat, scilicet quo referret justam viri staturam, petebaturque eminus missilibus, cominus sudibus. Idem Veget. lib. 1. cap. 14. *Tyro, qui dum clava exercetur ad palum, hastilia quoque ponderis gravioris, quam adversatura sint jacula, adversus illum palum, tanquam adversus hominem jactare compellitur.* T. Livius dec. 3. lib. 6. *Sudibus inter se in modum justæ pugnæ concurrere.* L. Sen. epist. 89. *Sudes torquere juventus olim discebat.* Fest. Pomp. lib. 17. *Sub vineam jacere dicuntur milites, cum adstantibus centurionibus jacere dicuntur sudes.* Leo Aug. de bellico apparatu cap. 7. num. 3. num. 18. & num. 57. non sudibus, sed & rudibus exercitatos milites prodidit, & ego supra hoc opere in tractatu de gladiatura expedivi:

Ita Tibull. lib. 4. ad Messallam:

Quis tardamve sudem melius, celeremque sagittam
Jecerit.

D. Juvenal. sat. 6. v. 240. ubi scio, veterem Scholiastem *habitum pugnantium gladiatorum* interpretari, non vero militum aut tyronum, sed minus recte:

Endromidas Tyrias, & fœmineum ceroma
Quis nescit? vel quis non vidit vulnera pali?

Quem

Quem cavat assiduis sudibus, scutoque lacessit,
Atque omnes implet numeros dignissima prorsus
Florali matrona tuba.

Sed in vero & non simulato conflictu milites olim sudibus usos, disco ex Sexto Propertio libro 4. eleg. 1.

Non rudis infestis miles radiabat in armis,
Miscebant usta prælia nuda sude.

Ubi obiter dictum velim auro arma obducta, quo major pompa apparatusque esset. Unde chrysaspides, & argyraspides nomina cœperunt, ut ex Justino notissimum lib. 12. & Ælio Lamprid. in Alexandro Severo. Paul. Oros. lib. 3. cap. 23. *Ultimo consilio argyraspidas, ob arma deargentata sic dictos, hoc est, milites, qui sub Alexandro militaverant, in auxilium rogat.*

Theodos. Macrob. lib. Saturnal. 2. cap. 2. *Ostentabat Antiochus in campo ingentes copias, quas bellum populo Romano facturus comparaverat, convertebatque exercitum insignibus aureis, & argenteis florentem, inducebat etiam currus cum falcibus, & elephantos cum turribus, equitatumque frænis, & ephippiis, monilibus, ac phaleris præfulgentem, atque ibi Rex contemplatione tanti & tam ornati exercitus gloriabundus Hannibalem aspicit, & putasne, inquit, Romanis satis esse hæc omnia? tunc Pœnus eludens ignaviam imbelliamque militum ejus pretiose armatorum, plane, inquit, satis esse credo Romanis hæc, & si avarissimi sint.* Vide sequentia.

Virgil. lib. 8. Æneid.

Arma sub adversa posuit radiantia quercu.

P. Ovid. lib. 4. de Ponto eleg. 4. explicasse id visus est:

Scuta sed & galeæ, gemmis radientur & auro.

Stat. lib. 8. Thebaid. v. 403.

——— *Splendent clypei, pharetræque decoræ,*
Cingulaque, & nondum deforme cruoribus aurum.

Ejusdem libri rursus v. 567.

——— *velaverat* ———
Surgentes etiamnum humeros, & levia mater
Pectora, tunc auro phaleras, auroque sagittas,
Cingulaque, & manicas ne conjuge vilior iret,
Presserat, & mixto conum crispaverat auro.

Iterum Ovidius lib. 13. Metamorph.

Ipse nitor galeæ claro radiantis ab auro
Insidias prodet.

Corripp. lib. 4. num. 3.

Fulgebant rutilo pilis splendentibus auro.

Unde derivatum existimo, ut fulgorem in armis militaribus requirant. Aurelius Cassiodorus lib. 11. epist. 40. Atque eo sensu Poëtæ frequentissime, dum apparatum bellicum, aciesque in ordine collocatas describunt. Pyrgopolinices ille Plautinus in Milite Sc. prima:

Curate ut splendor meo sit clypeo clarior,
Quam solis radii esse, olim, cum sudum est, solent:
Ut, ubi usus veniat, contra conserta manu,
Oculorum perstringat aciem in acie hostibus.

Quem locum laudat Nonius cap. 1. num. 149. nisi quod pro *perstringat*, legit *præstringuat*, corrupte, ut & Asconius Pædianus in Divinat. *perstringat aciem*, inquit M. Cicero, ad quæ ille: *Vel à præstigiatoribus transtulit, vel à tyronibus, qui rudes pugnæ, & ignari, etiam vano armorum sonitu terrentur, præstinctis luminibus*. Sed malim legere *præstrictis luminibus*.

Huc & Apulejus respexit lib. de Deo Socratis: *Protinusque Plautinus miles super clypeo suo gloriatur, præstinguens oculorum aciem hostibus*. Sed rescribe *præstringens*, vel certe *perstringens oculorum aciem*. Extat exprobratio Antonii Augusto per epistolam objicientis, ut retulit C. Suetonius in August. cap. 16. *Ne rectis quidem oculis eum adspicere potuisse instructam aciem.*

C. Lucilius Satyricus lib. 30.

Præstringatque oculorum aciem splendore micanti.

Accius in Epinausimache:

Ab classe ad Urbem tendunt, neque quisquam potest
Fulgentium armorum armatus ardorem obtui.

M. Lucan. lib. 2. Pharsal. v. 480.

Ut procul immensam campo consurgere nubem,
Ardentesque acies percussis sole corusco
Conspexit telis.

Sext. Propert. lib. 4 eleg.

Armorum & radiis picta tremebat aqua.

Laberius Mimus apud A. Gellium libro 10. Noct. Attic. cap. 17.

Democritus Abderites physicus philosophus
Clypeum constituit contra exortum Hyperionis,
Oculos effodere ut posset splendore æreo,
Ita radiis solis aciem effodit luminis.

Elegantissime P. Virgil. libro secundo Georgic. v. 280.

Ut sæpe ingenti bello cum longa cohortes
Explicuit legio, & campo stetit agmen aperto,
Directæque acies, ac late fluctuat omnis
Ære renidenti tellus, nec dum horrida miscet
Prælia, sed dubiis medius Mars errat in armis.

Et lib. 8. Æneid.

——— *Auroque effulgere fluctus.*

Claudianus nihilo illo inferior, libro secundo in Ruffinum.

Implet Thessaliam ferri nitor.

Et post eodem libro:

Hic ultrix acies ornatu fulgida ferri
Explicuit cuneos.

Et de 3. Honorii consul.

Fervet cristatis exercitus undique turmis,
Quisque sua te voce canens, perstringit abana
Lux oculos, nudique seges Mavortia ferri
Ingeminat splendore diem.

Ad clypeos venio, qui mihi cum *umbonibus*, *parmis* & *scutis*, res eadem. Quanquam non sum ignarus & materia, & forma differre. Nam Servius ad lib. 10. Æneid. *Parmæ, levia arma, clypei majoris ponderis*. Vide Jul. Pollucem lib. 1. c. 10. num. 6. *Umbones adinvenerunt Cares*. Scholiast. Thucydidis ad lib. 1. belli Peloponnes. illud æque in confesso *omnium Græcorum scuta rotunda, cum umbonibus* fuisse, ut ad lib. 1. & rursus ad lib. 3. Æneid. ait Servius, *in quibus præmia sua milites gestabant*. Aristides in Minervam, prælatos in decursionibus campestribus, supra hoc opere à me est dictum: de ornatu, multa exquisitissimæ lectionis, acerrimique judicii apud I. Lipsium invenies in militia Romana, quem non exscribo. Vet. gloss. *parma*, *ἀσπιδιδασκάλελον*, iterum, *parma ἀσπὶς ἱππικὴ*, *clypeus equester*, denique ibidem, *parma*, *θρακικὸν ὅπλον*, *Thracius gladius*. Ineptissime! Neque enim ullus tam imperitus fuit, qui parmam pro gladio usurparet, præter illum unicum Grammaticum, qui turpissime lapsus est. Nisi forte ὅπλον ad quodlibet armaturæ genus referamus. Quod autem *equestrem* vocavit idem Grammaticus *clypeum*, ad velites referendum puto, authore maxime impulsus Livio 4. Decad. lib. 8. *Gladiis à velitibus trucidabantur, hic miles tripedalem parmam habet, & in dextera hastas, quibus eminus utitur, gladio Hispaniensi cinctus est.* Ita intelligendum censeo Julium Frontinum lib. 4. Stratagemat. c. ult. *Romani, cum Campanis equitibus nullo modo pares essent, Q. Nævius centurio in exercitu Fulvii Flacci procos. excogitavit, ut delectos ex toto exercitu, qui velocissimi videbantur, & mediocris staturæ erant, parmulis* (pessime & nullo sensu prius legebatur, *parvulis*) *non amplis, & galericulis, gladiisque, ac septenis singulos hastis quaternorum circiter pedum armare, eosque adjunctos equitibus juberet usque ad mœnia provehi.*

Diversa certe clypeorum genera, nam plurima inter militantes per eos differentia, ac imprimis quædam virorum fortium, quædam vero inertium, ac tyronum scuta erant, nonnulla latronum, quorum formam deprehendere non potui; at meminit glossarium Latino Græcum, *Cetra, ἀσπὶς λῃστρικὴ, scutum prædatorium* seu latrocinantium. de veteranorum scutis putarem intelligendum Festum Pompejum lib. 1. *Albesia scuta dicebantur, quibus Albenses, qui sunt Marsi generis, utebantur, hæc eadem decumana vocabantur, quod essent amplissima, ut decumani fluctus.* Addendum hic, *fortium virorum scuta picta, inertium & tyronum pura* esse consuevisse, ut loquitur Servius Honoratus ad v. 796. lib. 7. Æneid. velut cum eodem loquar ad v. 546. lib. 9. Æneid. *picta arma jam probati in bellis habebant.*

bant. Ad quem locum Jacobus Pontanus videatur. Abbo de obsid. Lutet. Parisior. lib. 1.

- - - saxa fremunt parmas quatientia picta,
Scuta gemunt.

Et post eodem libro 20. pag. 541.

Sanguine nulla via Vrbis inest intacta virorum,
Prospiciens turrisque nihil sub se nisi picta
Scuta videt.

Ipse Virgilius loco ultimo laudato:

Ense levis nudo, parmaque inglorius alba.

De Camillo idem author lib. 11. Æneid. ad tyrocinium spectans:

- - - puraque interrita parma.

Contra de viro forti & bellicoso Capaneo Stat. lib. 10. Thebaid. in fine:

Et clypei niger umbo cadit.

Uti gloriosum, multis vulneribus clypeum habuisse perfossum, summumque dedecus in lucta illum abjecisse. M. Anton. Muret. lib. 9. variar. lect. cap. 2. ita unicus ducum mortuorum in acie honor, in clypeo suo efferri, quo pertinet præceptum Lacænæ matris armantis filium in bellum profecturum, ut retulit Plutarchus in Apophthegmatis, ἢ τὰν, ἢ ἐπὶ τὰν τέκνον. *fili, aut hunc, aut super hunc*, hoc est, ut vel vivus integrum à conflictu referret, vel in eo referretur ad suos mortuus. Notavit eruditissimus senex Elias Vinetus, & ex eo Josephus Scaliger Ausonian. Lectionib. Luctat. Placid. ad v. 639. lib. 8. Thebaid. *in clypeo mortui ferebantur.* Ipse poëta:

Talia jactabant, subito cum pigra tumultu
Expavit domus, & multo sudore receptus
Fertur Atys, servans animam jam sanguine nullo
Cui manus in plaga, dependet languida cervix
Exterior clypeo, crinesque à fronte supini.

Eodem libro de Tydeo interfecto à Menalippo v. 732.

Et poscentem hastas, mediaque in morte negantem
Expirare, trahunt, summique in margine campi,
Effultum gemina latera inclinantia parma
Ponunt, ac sævi rediturum ad prælia Martis
Promittunt.

Virgil. lib. 10. Æneid. v. 507.

- - - at socii multo gemitu, lachrymisque
Impositum scuto referunt Pallanta frequentes.

Et lib. 11. Æneid.

At Lausum socii exanimem super arma ferebant.

D. Auson. epigr. 23.

Excipis adverso quod pectore vulnera septem,
Arma super veheris quod Thrasybule tua.

Idem epigrammate sequenti:

Mater Lacæna clypeo dbarmans filium,
Cum hoc, inquit, aut in hoc redi.

Postremum Græcis versibus inclusit Angelus Politianus:

παιδὶ λάκαινα σάκος πολεμησείοντι διδοῦσα,
παῖ, ἔφη, ἢ σὺν τῷδ', ἢ ἐπὶ τῷδε νέου.
Filio Lacæna clypeum in bellum profecturo porrigens,
Fili, inquit, aut cum hoc, aut in hoc revertere.

Prius Dioscorides tractaverat libro 3. Antholog. capite 5. epigr. 10.

τᾷ Πιτανᾷ Θρασύβουλος ἐπ' ἀσπίδος ἤλυθεν ἄπνους,
ἑπτὰ πρὸς Ἀργείων τραύματα δεξάμενος.
Titanæ Thrasybulus super clypeum veniebat mortuus,
Septem ab Argivis vulnera excipiens.

Clypeo tegi communi formula dictum. Q. Curt. l. 8. *Vivunt, stant in acie, te clypeis suis protegunt.* Ipse Alexander apud eundem authorem lib. 9. *Me periculis obtulerim, quæ sæpe aciem clypeo meo texi.* Sulpit. Sever. lib. 1. de vita D. Martini: *Si hoc inquit ignaviæ adscribitur, non fidei, crastina die ante aciem inermis adstabo, & in nomine Domini Jesu, signo crucis, non clypeo protectus, aut galea, hostium cuneos penetrabo securus.*

Ita frequentissime poëtæ summam securitatem exprimentes, hac loquendi formula utuntur. P. Ovid. lib. 13. Metamorph. fab. 1.

Opposui molem clypei, texique jacentem,
Servavique animam, minimum est hoc laudis, inertem.

Vetus poëta comicus, sed elegans, forte Pacuvius apud Fl. Sosipatrum Charisium lib. 4.

Vidi tegentem clypeo classem Doricam.

Turpilius in Demiurgo.

Quia non minus res hominem, quam scutum tegit.

Claudian. sæpe lib. de bello Gildonico:

——— clypeis tectos, galeisque micantes.

Rursus lib. de bello Getico:

- - - patrem clypeis defendite Tibrim.

Et lib. 3. de Laudib. Stilichonis:

Protegis hanc clypeo.

Coripp. African. lib. 4. de laudib. Justini num. 3.

Hinc armata manus dextram lævamque tuetur
Cæsarei lateris, clypeis pia terga tegebat
Ingens excubitus.

Ejusdem libri num. ult.

Terga tegens domini claris fulgebat in armis.

Stat. lib. 8. Thebaid. v. 690.

- - - Retroque datum Thebana regebant
Arma ducem.

Sed legendum est:

- - - Retroque datum Thebana tegebant
Arma ducem.

Lapsa jam republica consuetudo invaluit, ut Imperatores inaugurati clypeo insiderent, elevatique in eo centurionum aut militum humeris, toti exercitui videndos se præberent. Curopalates, sive Codinus lib. de Offic. aulæ Constantinop. pag. 181. & Fr. Junius præoccupavit. μετὰ δὲ τοῦτο ὁ νέος βασιλεὺς ἐπὶ σκουταρίου καθεσθεὶς ἐπαίρεται εἰς ὕψος, καὶ φαίνεται πᾶσι τοῖς κάτωθεν ἱσταμένοις πλήθεσι. *Postea vero Imperator novus scuto insidens in altum extollitur & spectandus exhibetur omnibus turbis, stantibus inferiori loco.* Joan. Zonar. Tom. Annal. 3. in Justiniano, cujus verba profert doctissimus Petrus Pithæus lib. 2. subsecivor. c. 6. Aliquoties meminit Nicephorus Gregoras lib. 3. histor. Roman. pag. 25. *Theodorus, post obitum patris, totius populi suffragiis, creatus est Imperator, more à majoribus accepto*, καθεσθεὶς ἐπ' ἀσπίδος, *clypeo insidens.* Et lib. 4. statim in limine: *Michaëlem Palæologum, clypeo insidentem, circa Magnesiam optimates Imperatorem appellant.* Ita enim vertit Antonius Fuggerus. Jul. Capitolinus in Gordianis. *Tropere ventum ad oppidum Tysdrum, inventusque senex venerabilis post jurisdictionem jacens in lectulo, qui circumfusus purpura humi se abjecit, ac retrectans, elevatus, & Imperatorem se appellari passus est.* Nice. Choniat. de Alexio Emanuelis filio. Idem ille Capitolinus in Maximo & Balbino; *Inter hæc Gordianus Cæsar sublatus à militibus Imperator est appellatus.* Ammian. Marcellin. lib. 20. *Impositus* (Julianus Cæsar à militibus Gallicanis) *scuto pedestri, & sublatius eminens, populo silente, Augustus renuntiatus, jubebatur diadema proferre.* Zosimus hist. Rom. lib. 3. cujus verba Fr. Lindenbrogius profert, quæ apud eundem vide.

Id & aliorum in more positum. de Caninefatibus C. Tacit. libro 4. Historiar. *Impositus scuto, more gentis & sustinentium humeris vibratus, dux eligitur.* Herodian. lib. 8. in fine. Gallicum fuisse ritum liquet ex Adone Viennensi in Chronico ætate sexta, ubi *Sigebertus contra Chilpericum fratrem, more gentis, clypeo impositus, Rex constituitur.* Idemque de Clodoveo habet Gregorius Turonensis histor. Franc. lib. 11. Claudian. de 4. Honorii Consulatu, eleganter describens inaugurationem:

Nec dilatus honos, mutatus principe Cæsar
Protinus æquaris fratri, nec certius unquam
Hortati superi, nullis præsentius æther
Adfuit ominibus, tenebris involverat atris
Lumen hyems, densosque notus collegerat imbres,
Sed mox cum solita miles te voce levasset,
Nubila dissolvit Phœbus, pariterque dabantur
Sceptra tibi, mundoque dies caligine liber.

Locus non videtur omnino sanus; nam quid est militem voce levare Imperatorem? nisi forte sit faustis acclamationibus pro-

prosequi, sed illud non satis totum ritum explicat; itaque censeo rescribendum:

Sed mox cum solito miles te more levasset,
Nubila dissolvit Phœbus.

Eget & critica manu Aurelius Cassiodorus libro 10. variar. ep. 31. *Indicamus parentes nostros Gothos inter procinctuales gladios, more majorum scutorum supposito, regalem nobis contulisse, Deo præstante, dignitatem.* Quo quidem in loco nec sensus ullus est, nec dignitas tanti authoris servata, itaque lege *more majorum scuto supposito.* Signanter Georg. Pachymer. in Excerptis Histor. lib. 2. *Imperatorio clypeo insidet is, qui imperio destinatur.* Iterum Zonaras Tom. 3. Annal. in Hypathio, qui seditiosa militaris multitudinis concione in Augustum electus, Justinianoque oppositus, *καὶ ἐπὶ ἀσπίδος αὐτὸν μετάρσιον ἄραντες ἀναγορεύουσι βασιλέα. Et in scutum sublime eum tollentes, salutant Regem.*

Corripp. in Justini inauguratione lib. 2. num. 5.

Quatuor ingentem clypeis sublimibus orbem
Attollunt lecti juvenes, manibusque levatus
Ipse ministrorum supra stetit.

Deinde eodem numero paulo post sequitur eleganter:

Adstitit in clypeo princeps fortissimus illo,
Solis habens specimen.

Denique de *parma* & *parmularis* hi pene authores meminerunt. Nonius c. 18. num. 14. *scutum breve* interpretatur. C. Sueton. Domit. c. 10. *Impie loquutus parmularius.* M. Quintilian. l. 2. c. 11. *Ego parmularius sum.* T. Liv. 1. Dec. l. 4. *Dat signum Volscis Imperator, ut parmatis novæ cohorti hostium locus detur.* Hæc non Romanorum modo, sed & Numidarum. idem Liv. 3. Dec. lib. 2.

Martial. lib. 14. epigr. 219.

Hæc quæ sæpe solet vinci, quæ vincere raro,
Parma tibi scutum pumilionis erit.

Helenius Acro ad Q. Horatii lib. 2. od. 7. & Porphyrio:

Tecum Philippos & celerem fugam
Sensi, relicta non bene parmula.

Philipp. Beroald. & Bernardinus Veronensis ad Sexti Propert. lib. 4. eleg. 11.

Belgica cum vasti parma relata ducis.

Sed locum aliter I. Passeratius doctor meus legit:

Bellica cum vasti parma relata ducis.

Confirmatque ex eodem poëta lib. 2. eleg. 25.

Et vetus in templo bellica parma vacat.

Ex MS. Josephus Scaliger aliam lectionem, & interpunctionem observavit:

Claudius à Rheno trajectos arcuit hostes
Belligerans, vasti parma relata ducis.

Sil. Italic. lib. 1. Punicor.

——— parmaque relata
Hispana de gente rudes.

Idem lib. 12. in principio.

Ac ne nocte quidem clypeique, ensesque repositi,
Non pharetræ, aut jacula, & pro membris arma fuere.
Tunc grave cassis onus, majoraque pondera visa
Parmarum, ac nullis fusa stridoribus hastæ.

Valer. Flacc. lib. 1. Argonaut.

Horrentem jaculis, & parmæ luce coruscum.

Stat. lib. 2. Thebaid. v. 585.

——— tergoque & vertice tegmine noto
Septus, & hostili propugnans pectora parma
Constitit.

Ejusdem libri v. 644.

Protinus idem ultro jaculo, parmaque Manetem
Proterrebat agens.

Abbo de Obsid. Lutet. Paris. lib. 1.

——— scuta fremunt parmas quatientia pictas.

D. Juvenal. sat. 5. v. 154.

Tu scabie frueris mali, quod in aggere rodit
Qui tegitur parma & galea, metuensque flagelli
Discit ab hirsuta jaculum torquere capella.

Censui olim mutandum esse quippiam, cum criticorum frequentiori vulgo, at nunc sensum esse optimum, ne immutata quidem literula, primus omnium, quod sciam, ostendam, vel ipso poëta, & Scholiaste vetere præeuntibus. Simiam intelligit insidentem capræ, & edoctum tyronis instar, jacula inde vibrare. Vult satyricus, Virronem gulosum sibi, aliisque helluonibus poma pulcherrima, suavissimique gustus apposuisse, inferiori vero lecti parte recumbentibus, ea quæ ne simiæ quidem, *in aggere*, hoc est, eminenti triclinii loco, edoctæ ludicra spectacula, conscendentes capras edere, gustare velint. Indicia expositionis istius à veteri Scholiaste ut dixi, qui ad v. 143. *viridem thoraca, armilausiam prasinam ..... ut simiæ.* interpretatur, forte supplendum, *ut gestare solent simiæ.* Deinde ad v. 154. *metuensque flagelli, qualem simia manducat,* transposita esse verba manifestum est, itaque ordine suo restitue & corrige, *tu scabie frueris mali, quale simia manducat.* Itaque censet vir literatissimus Stephanus Claverius, & cessent tandem aliquando critici turbare, aut aliam expositionem quærere.

Simias porro militarem artem edoctas fuisse, non est mirum, cum & *latrunculis luserint.* Mutianus apud C. Plinium l. 8. c. 54. & ad humanos rationis usus proxime accedant, ut imitatores cujuscunque rei & præsertim oratoriæ *simiæ* vocentur, eruditiss. Savaro ad Sidonium Apollinarem l. 1. ep. 1. signanter Arnobius l. 3. cont. Gent. *Nam quid in homine pulchrum est? quid quæso admirabile vel decorum; nisi quod & clurino cum pectore nescio quis author voluit esse commune.* Sic optime legitur, nam pessime antea, *veterino cum pecore.* gloss. vet. *clura, πίθηκος, simia,* & recte observavit P. Pithæus ex Festo, & Plauto in Truculento act. 2. sc. 1. in principio. inde *Stoicorum simia* Rusticus Aurulenus à M. Regulo vocatur apud Plinium juniorem l. 1. ep. 5.

Præterquam igitur, quod parasiti apud Juvenalem imitentur fœde improbos potentum mores, iisque simiarum more adblandiantur, nam Græcis in proverbium abiit, *πιθηκισμοῖς περιελαύνειν, simiarum more exagitare, hoc est, decipere, adulationibus vincere, aut etiam imitationibus,* ut est in Suida. Improbitatis certe symbolum est simia, quæ quantumvis tecta, nihilominus tamen aliquando erumpit, idem Suidas in voce *πίθηκος ἐν πορφύρᾳ simia in purpura*: Tertio turpitudinis est simia typus, in ejusdem enim Suidæ scriptis relatum est, *πιθήκειον βλέμμα, simiæ aspectus,* pro re maxime turpi, & obscæna, poëta antiquus incerti nominis in Antholog. lib. 2 cap. 13. epigr. 22. Juvenal. sat. 10. v. 195. Isidor. lib. 12. cap. 1. ad finem: *Inde est quod quidam jubent gravidas mulieres nullos intueri turpissimos animalium vultus, ut cynocephalos, & simias, ne visibus occurrentes similes fetus pariant, hanc enim fœminarum dicunt esse naturam, ut quales prospexerint, sive mente conceperint, in extremo voluptatis æstu, dum concipiunt, talem sobolem procreent.* Quidni ergo simia improbitatis, fœdæ imitationis, & obscænitatis typus, poterit commodissime adulatores referre? Indui vero vestimentis simiam solenne fuisse, loquitur proverbium supra proxime ex Suida allatum. L. Apul. lib. 11. Milesiar. in pompa sacrorum Isidis describenda: *Vidi & ursam mansuetam, quæ, cultu matronali, sella vehebatur, & simiam pileo textili, crocotisque Phrygiis, catamiti pastoris specie.* Ut simia Juvenalis tyronis specie inequitat capræ, ita apud Apulejum Paridem eadem refert & ut ille induitur. Ennius referente Cicerone lib. 1. de nat. deor.

Simia quam similis turpissima bellua nobis.

Ex quo Q. Sammonicus Serenus lib. de Medicina cap. 46. epigraphe est, *hominis ac simiæ morsui.*

Sive homo, seu similis turpissima bellua nobis
Vulnera dente dedit.

Afranius in Temerario apud Flavium Sosipatrum:

Quis hic est simia, qui me hodie ludificatus?

Plene satisfacit Claudianus lib. 1. in Eutropium:

Quam pulchre conspectus erat, cum tenderet artus
Exangues onerare toga, cinctuque gravatus,
Inductoque senex obscænior iret in auro,
Humani qualis simulator simius oris,
Quem puer arridens, pretioso stamine Serum
Velavit, nudasque nates ac terga reliquit
Ludibrium mensis.

Cla-

Clarissime Martialis & indui solere simias, & hastas vibrare edoctas testatur, hoc quidem lib. 14. epigram. 128.

Gallia Santonico vestit te bardocucullo,
Cercopithecorum penula nuper erat.

Istud vero libri ejusdem epigr. 202. qui solus locus vulgatæ Juvenalis lectioni patrocinari potest:

Callidus emissas eludere simius hastas,
Si mihi cauda foret, cercopithecus eram.

Cetra Afrorum & Hispanorum clypeus, seu verius scutum fuit. T. Liv. 4. Decad. lib. 1. *Hispani sine ulla mole in utres vestimentis conjectis, ipsi cetris suppositis incubantes, flumen transivere.* Jul. Cæsar. l. 1 Belli civil. *Erant legiones Afranii tres, Petreji dua, praterea scutata citerioris Hispania, & cetrata ulterioris Hispania cohortes circiter octoginta.* Fest. Pomp. libr. 14. in voce *pelta.* Serv. in 8. Æneid. ibi loci videatur;

Scutis pratecti corpora longis.

Et in illud lib. 7.

Lavas cetra tegit.

Sil. Italic. lib. 10. Punicor.

Ingreditur nimbum, ac ritu jam moris Iberi
Carmina pulsata fundentem barbara cetra
Invadit.

Sequitur *pelta* & ipsa *breve scutum.* Fest. loco proxime laudato. Formam ejus describit Xenophon apud Julium Pollucem libro 1. Onomast. cap. 10. num. 6. πέλτη ἀμαζονικὴ, ὥς φησὶ ξενοφῶν παρεοικυῖα κιτ]ῦ πετάλῳ. *Pelta Amazonica, ut Xenophon inquit, hedera folio similis est.* Quæ verba transcripsit Cælius Rhodiginus lib. 10. cap. 4. in eodem Polluce numero præcedente πελτάσαι, πελτοφόροι, *peltasta, & peltophori*, qui peltas hujusmodi ferrent dicti. Adeundus idem lib. 10. c. 31. Addendus & C. Plinius lib. 12. cap. 5. *Foliorum* (ficus Indicæ) *latitudo, pelta Amazonica effigiem habet.* T. Livius 4. Decad. lib. 1. *Nocte cetratos, quos peltatos vocant, loco opportuno inter bina castra in insidiis abdiderat.* Lutatius Placidius ad v. 145. lib. 5. Thebaidos Statianæ: *Scuta Amazonum, quas peltas appellant, in modum luna formata sunt.* Idem. ad v. 173. lib. 7. Thebaid. *peltis, lunatis scutis, quibus utuntur Amazones.* Quæ sumpta sunt è Servio Mauro ad v. 494. lib. 1. Æneid. *Scutis brevissimis in modum luna formatis jam media.* Xenophon autem Expedit. Cyri Minoris lib. 5. pag. 367. πελτάζοι; vertit Leunclavius, *an ex cetratis es?* & πελτοφόρος sæpissime eidem *cetratus*, Cyropæd. libr. 7. pag. 176. Et histor. Græcar. libro 2. pag. 472. denique in laudibus Agesilai Regis pag. 664. C. Sueton. Nerone cap. 44. *Securibus peltisque Amazonicis instruendi.* Sic Poëtæ. P. Ovid. lib. 2. Amor. eleg. 14.

Quid juvat immunes belli cessare puellas,
Nec fera peltatas agmina posse sequi?

Valer. Flacc. Argonaut. lib. 5.

Qua pelta latus, atque humeris nudata pharetris.

Claudian. lib. 2. de Raptu:

Qualis Amazonidum peltis exultat ademptis
Pulchra cohors.

Frustra reponere tentat Jul. Cæsar Scaliger nimis criticus:

Qualis Amazonidum positis agit agmina peltis
Pulchra cohors.

Et in Fescennino ad nuptias Honorii & Mariæ.

Peltata pugnas desereret cohors.

Sat. lib. 5. syl. 1. v. 87.

Vellet Amazonia latus intercludere pelta.

Idem lib. 5. Thebaid.

- - - Amazonio Scythiam fervere tumultu,
Lunatumque putes agmen descendere.

Ejusdem operis lib. 7.

- - - innocuis jubeat decernere peltis.

Sil. Italic. lib. 2. Punicor.

- - - lunatis Bistones armis.

Et post ibidem loci:

Nuda latus Marti, ac fulgenti tegmine lævum
Thermodontiaca munita in pralia pelta.

Eodem libro paulo post:

——— gemmataque lumina pelta,

Denique idem lib. 8.

- - - ubi mille per agmina virgo
Lunatis acies imitatur Martia peltis.

Abbo de Obsid. Paris. Lutet. lib. 1.

Vah! multosque terunt Danos, plures quoque peltas.

Et lib. 2. ejusdem operis:

- - - plumbi nec non onerosi
Poma dabant peltis gemitus, & grandia saxa.

De disciplina, armis, ordineque militum Turcicorum modernorum Philipp. Lonicetus Tom. 1. hist. Turc. Barthol. Georgeviz Hierosolymitan. in Epitome de morib. Turcar.

De diversis orientalium populorum armis, excursum haud incuriosum videbunt viri docti, in notis disertissimis V. CL. Georgii Strachami Scoti ad declamationes Græcas Polemonis Sophistæ, quas ille Latio à se primum donatas brevi in lucem dabit. Ad hæc enim secunda declam. verba; ὐκ ἀκινάκῃ μηδικῷ, ὐ κοπίδι περσικῇ, ὐκ αἰχμῇ βαβυλωνίᾳ, ὐ πελέκει φοινικίῳ. *Non acinace Medico, non ense Persico, non hasta Babylonica, non denique securi Phœnissa Callimachum perisse.* Vide locum ipsum. Admonet Strachamus, cur Medis acinacem, Persis κοπίδα, Babyloniis αἰχμὴν, Phœnissis πέλεκυν, solertissimus Rhetor attribuit, interque alia haud spernenda clarissimum inter κοπίδα & πέλεκυν discrimen adsignat.

Interim de ritu elevandi Imperatoris in clypeo, præter ea quæ paulo superius attuli, pag. 768. locus est insignis Guilielmi Apuliensis, vetusti scriptoris, qui rebus Guiscardi Calabriæ ducis interfuit, ante annos sexcentos, cujus poëma è situ eruit Joannes Tiremæus Hautonæus, in quo eo centunculo aliquas radiantis purpuræ reperio lacinias, res egregias, licet verba nonnunquam obsoleta, aut dura, & ut illa ferebant tempora, barbara. Is itaque lib. 1. Rerum in Italia ac Regno Neapolitano Normanicarum:

Illi respondent, nostrum te principe nullus
Pauper erit, vel egens, duce te fortuna fovebit,
Consiliique vias, duce quas genitore solebat
Pandere, te nobis effecto principe pandet.
Hoc ubi dixerunt, sublimant protinus illum
Omnes unanimes, communi fit prece Princeps.

De zanchis seu calceis imperialibus, ad ea quæ de campagis supra hoc opere exposui lib. 5. cap. 36. pag. 419. addendus ejusdem Apuliensis versus lib. 1. pag. 10.

——— assumitur imperialis
Purpura, pes dexter decoratur pelle rubenti,
Qua solet imperii qui curam suscipit, uti.

AD CAP. XII. PARALIPOMENA.

Castra à castitate appellata, uxores aut scorta circumducere militibus non permissum, uxores militum meretrices fuisse, multis ducum exemplis ostensum, castrametatio.

Quod in castris acerrima castitatis esse deberet cura, nomen inditum volunt. Isidor. Hispalens. l. 9. Etymologiar. c. 3. *Dicta castra, quasi casta, quod illic castraretur libido, nam nunquam iis intererat mulier.* Sic perpetuo scriptores castitatem militarem & castrensem notant, tanquam firmissimum disciplinæ & fortitudinis vinculum. M. Fab. Quintilian. Milite Mariano: *Meretrices ab exercitu summoventur, intrare castra nostra fœminis non licet.* Servius Honoratus Maurus ad v. 519. lib. 3. Æneid. eadem nulla litera immutata habet, quæ ex Isidoro paulo antea adduximus, sed suetum est illi è Servio transcribere. Idem Servius ad v. 687. lib. 8. Æneid. *Nefas non in eo tantum, quod Ægyptiam Romanus duxerat, sed etiam quod mulier castra sequebatur, quod in ingenti turpitudine apud majores fuit, unde bellaturus Pompejus in Lesbo reliquit uxorem.* Amantissimus est iste Grammaticus omnis eruditionis, ac præsertim historicæ cognitionis, quam majorem in eo, quam in omnibus aliis reperias; nam de Cornelia Pompeji uxore, præter historicos,

ftoricos, loquitur Lucanus incipiente bello civili eo sepositam, rursusque finito inde abductam, comitemque mariti fugæ accessisse deprehendere est lib. 8. Pharsal. v. 40.

Conscia curarum, secreta in littora Lesbi
Flectere vela jubes, qua tum tellure latebas
Mæstior, in mediis, quam si Cornelia campis
Æmathiæ stares.

Annotatum præterea ab historicis est, anno urbis conditæ 619. ut voluit Stephanus Pighius Campensis, vel 620. ut contendit I. Camers, sed parva est discessio, P. Scipionem Æmilianum duo scortorum millia, quæ castra sequebantur, ejecisse, atque ita disciplinæ castrensi, si non jam lapsæ, at certe labenti prospexisse, quod longa scriptorum series confirmat. Valer. Maxim. lib. 2. cap. 2. tit. 1. *Eodem temporis momento, quo castra intravit, edixit, ut omnia ex iis, quæ voluptatis causa comparata erant, auferrentur, ac summoverentur, nam constat tum inde maximum institorum & lixarum numerum, cum duobus millibus scortorum abiisse. Hac turpi atque erubescenda sentina vacuefactus exercitus noster, qui paulo ante metu mortis, deformi se fœderis ictu maculaverat, erecta virtute, recreataque, acrem illam & animosam Numantiam incendiis exustam, ruinisque prostratam, solo aquavit.* L. Florus lib. 2. hist. Rom. cap. 18. *Ad hoc scorta, calones, sarcinæ, nisi ad usum necessarium amputabantur.* Negligentius Julius Frontinus lib. 4. Stratag. cap. 1. *P. Scipio ad Numantiam, corruptum superiorum ducum socordia exercitum correxit, dimisso ingenti lixarum numero, redactis ad munus, quotidiana exercitatione militibus.* Pari oscitantia Fl. Eutropius lib. 4. cap. 7. *Militem vitiosum & ignavum exercendo magis quam puniendo sine ulla acerbitate correxit.* Neque diligentius Paul. Oros. lib. 5. cap. 7. *Aliquandiu militem suum in castris velut in scholis exercuit.* Quæ exercitatio, correctioque militaris referenda est, non modo ad præscripta in castris officia, quæ quotidie miles obire debebat, sed & ad castitatem, quæ etiam lege militantibus imperata. Belisarius Aquivivus Aragonius Neritinorum dux lib. de Educat. Princip. *Blando, & delitioso fœminarum luxu, multum fortitudinis viris auferri solet.* pag. 5. Suidas in Severo Aug. pag. 843. Edit. Wolfianæ, cujus legis capita reperies apud Dionem Coccejanum l. 60. Certe *maritorum jus Claudius indulsit militibus, ut quoniam ex legibus uxores habere iis non licebat, saltem hoc orbitatis suæ solatium consequerentur.* Quod postea tamen Severus Imperator lata lege solvit, & penitus sustulit, ut narrat Herodianus libro 3.

Celebre illud quod refertur à Tito Livio 5. Decad. libro 3. *Quatuor millia hominum nati in Hispaniis ex militibus Romanis, & mulieribus Hispanis, cum quibus nullum connubii jus, oppidum à senatu petierunt.* Q. Flor. Tertullian. in exhortat. ad castit. *Perierunt familiæ spadonum, cælibum, militum, peregrinantium sine uxoribus.* C. Tacit. lib. 14. Annal. *Milites sine uxore, neque conjugiis suscipiendis, neque liberis alendis sueti, orbas sine posteris domos relinquebant.* Videatur egregius Lipsius ad eum locum. C. Cæsar lib. 3. Bellor. Civil. cap. 110. *Millia viginti in armis habebat. Hæc constabant ex Gabinianis militibus, qui jam in consuetudinem Alexandrinæ vitæ atque licentiæ venerant, & nomen disciplinamque populi Romani dedidicerant, uxoresque duxerant, ex quibus plerique liberos habebant.*

Ita sumendi poëtæ. Sext. Propert. lib. 4. eleg. 5.

Romanis utinam patuissent castra puellis,
Essem militiæ sarcina fida tuæ.

Stat lib. 5. syl. 1. v. 130.

——— *tecum gelidas comes illa per Arctos,*
Sarmaticasque hyemes, Istrumque, & pallida Rheni
Frigora, tecum omnes animo durata per æstus,
Et si castra darent, vellet gestare pharetram,
Vellet Amazonia latus intercludere pelta,
Dum te pulverea bellorum in nube videret
Cæsarei prope fulmen equi, divinaque tela
Vibrantem, & magnæ sparsum sudoribus hasta.

P. Ovid. lib. 2. Amor. eleg. 14.

Quid juvat immunes belli cessare puellas,
Nec fera peltatas agmina velle sequi?

Alb. Tibull. lib. 2. eleg. 7.

Quod si militibus parces, erit hic quoque miles
Ipse, levem galea qui sibi potet aquam.
Castra peto, valeatque Venus, valeantque puellæ,
Et mihi sunt vires, & mihi grata tuba est.

Primus versus ritum militarem designat, qui notissimus. L. Sen. lib. 5. de Benefic. cap. 24. *Siti confectus quia impeditus ire ad fontem proximum non poteram, repere manibus volebam, nisi commilito, homo fortis ac strenuus, aquam mihi in galea sua attulisset. Potes ergo, inquit Imperator, agnoscere aut illum hominem, aut illam galeam?* Probabili conjectura censerem rescribendum; *quia pedibus ire ad fontem proximum non poteram, repere manibus volebam.* Q. Curt. lib. 5. *Siti maceratus accessit, ac dum galea haustam aquam sorbet, tela conspexit.* C. Jul. Front. lib. 1. Stratagemat. c. 7. *Non alienus, ut arbitror, hic locus est, referendi factum Alexandri illud nobile, qui per deserta Africæ itinera, gravissima siti, cum exercitu affectus, oblatam sibi à milite in galea aquam spectantibus universis effudit.* Luctat. Placid. ad v. 663. lib. 3. Thebaidos Papinianæ, *poculum militis galea est.* Ipse Statius:

Hostilem Ismenon galeis Dircemque bibemus.

Pedo Albinovanus, seu incertus author elegiæ de obitu Mæcenatis in principio:

Bacche coloratos postquam devicimus Indos,
Potasti galea dulce juvante merum.

M. Lucan. lib. 9. Pharsaliæ:

——— *undam galea connexum infudit in orbem.*

Et eodem libro post, citante Luctatio Grammatico:

——— *tum concitus ira*
Excussit galeam, suffecitque omnibus unda.

Sext. Propert. lib. 3. eleg. 11.

Potabis galea fessus Araxis aquam.

Claudian. lib. de bello Getico versus finem:

——— *galeisque Padum victricibus hausi.*

Et de 3. Honorii Consulatu:

In galea potare nives.

Sed de diverticulo in viam. *Adulterii reus inter milites recipi non poterat,* ut definit Menander IC. l. 3. ff. de re milit. *Cautumque à Severo Cacinna, ne quem magistratum, cui obvenerat provincia, uxor comitaretur.* Ut verba C. Taciti usurpem l. 3. Annal. quod diu antea ab Augusto factum docent verba Suetonii in eo cap. 24. *In re militari & commutavit multa, & instituit, atque etiam ad antiquum morem nonnulla revocavit, disciplinam severissime rexit, ne legatorum quidem cuiquam, nisi gravate, hybernisque demum mensibus permisit uxorem intervisere.* Quo sensu capienda sunt ea L. Senecæ l. 9. Controvers. 3. *Hic est Flaminius, qui exiturus in provinciam, uxorem à porta dimisit, & in hoc tecum uxorem non misimus, ut salva provincia sit, optemus meretrici bonam mentem.*

Provinciarum itaque præsidum, & exercituum Imperatorum eadem plane erat ratio, neutri enim uxorem comitem habere licebat, licet dispar esset causa, nam duces uxorum comitatu segniores reddi, minusque ad occasionem intenti censebantur, præsides, avari, provincialiumque expilatores, est quippe fœmina in avaritiam sexus ipsius ingenio propensa;

De primo D. Juvenal. satyr. 8. v. 128.

——— *si nullum in conjuge crimen,*
Nec per conventus, nec cuncta per oppida curvis
Unguibus ire parat nummos raptura Celæno.

De posteriori Claudiani elegans est locus lib. 1. de laudib. Stilich.

Assiduus castris aderat, rarissimus urbi,
Si quando trepida princeps pietate vocaret,
Vixque salutatis laribus, vix conjuge visa,
Deterso necdum repetebat sanguine campum.
Nec stetit Eucherii dum carperet oscula saltem
Per galeam, patris stimulos, ignesque mariti
Vincit cura ducis.

Inde *militum uxores libidinosæ.* Servius Honoratus ad libr. 8. Æneid. & ad lib. 11. ejusdem operis: & jam observatum est ab omniscio Tiraquello, ex Lycophrone, & Homero lib. 5.

Iliad,

Iliad. quod si exempla conquirenda, & in medium proferenda essent, nimis longum foret, neque enim ullus in veteribus ducibus, cujus uxor non male hoc nomine audierit. Apponam tamen celebriorum nomina.

M. Antonius cum ex itinere Hispaniensi Narbone Romam rediisset, *involutoque capite* fores suas pulsasset, urbem *terrore nocturno* implevit, idcirco in concionem citatus à tribuno plebis, dixit se *rei suæ causa venisse, populum dicacem in se reddidit.* Quod eo referri debet, ut Fulviæ uxoris impudicitia taxetur, M. Tull. 2. Philipp. de *Pompeja* Cæsaris uxore C. Sueton. in eo cap. 6. de *Mutia* Cn. Pompeji, idem in Julio cap. 50. Ascon. Pædian. in Argum. orat. pro M. Scauro. Plutarch. in Pompejo. de *Metella* Syllæ, Plut. in eo. Cic. lib. 1. epist. 9. de *Clodia* & *Servilia* Luculli, Plutarch. in eodem, & in Catone, & de omnibus quatuor nominatis D. Hieronym. libro 1. in Jovinianum cap. 39. de *Clodia* Metelli, Tull. orat. pro Cælio, quæ & *quadrantaria* appellata, ob rationem quam narrante Plutarcho in Cicerone audies, de *Julia* Septimii Severi Aug. Ælian. Spartian. in vita ejus. Vide Diocletiani & Maximiani rescriptum lib. 19. C. ad leg. Jul. de adult. Sext. Propert. lib. 3. eleg. 12. Posthumum alloquitur, relicta Galla uxore militantem:

Ter quater in casta felix ô Posthume Galla,
Moribus his alia conjuge dignus eras.
Quid faciet nullo munita puella timore,
Cum sit luxuriæ Roma magistra tuæ?

P. Ovid. lib. 2. de arte:

Sed mora tuta brevis, lentescunt tempore curæ,
Vanescitque absens, & novus intrat amor.
Dum Menelaus abest, Helene ne sola jaceret,
Hospitis est tepido nocte recepta sinu.
Quis stupor hic Menelaë fuit? tu solus abibas,
Iisdem sub tectis hospes & uxor erant.

Paucis deinde interjectis ibidem loci sequitur:

Cogis adulterium dando tempusque locumque,
Quid nisi consilio est usa puella tuo?
Quid faciat? vir abest, & adest non rusticus hospes,
Et timet in vacuo sola cubare thoro.
Viderit Atrides, Helenen ego crimine solvo,
Usa est humani commoditate viri.

Præter lubricum illius sexus, causam etiam è naturæ fontibus haustam assignant, quod *cum consuetudo concinnet amorem*, ut ait Lucretius ad finem lib. 4. ita desuetudine minuitur, & absentia quasi solvitur, ut discussum reperies apud Aristot. lib. 8. Ethicor. ad Nicomach. c. 6. Unde versus ille incerti authoris:

πολλὰς δὴ φιλίας ἀπροσηγορία διέλυσεν.
Neglectum alloquium multos disjunxit amicos.

Versus jambicus fieri poterit commodissime, si legatur hoc pacto, ut monet Desid. Erasmus Chiliad. 2. cent. 1. adag. 26.

πολλὰς φιλίας ἀπροσηγορία λύσεν.
Multas amicitias silentium diremit.

Notissimum est fœminas Scythicas eo libidinis processisse, ut maritis suis longo periculosoque implicatis bello, servis denupserint, reversosque tandem maritos victores opposita servorum manu non contemnenda arcere, & prohibere regressu tentaverint. Quod copiosissime describit Herodotus lib. 4. obiter Athenæus lib. 5. Dipnosophist. & poëtæ. M. Varro in Gerontodidascalo, referente Nonio cap. 2. num. 133.

——— *utrum oculi mihi cæcutiunt,*
An ego vidi servos in armis contra dominos?

Valer. Flacc. Balbus lib. 6. Argonauticon, non multum à principio:

Degneresque ruunt Sindi, glomerantque paterno
Crimine, nunc etiam metuentes verbera turmas.

Claudian. lib. 1. in Eutropium in fine:

Conscia succumbent audito verbere terga,
Ut Scytha post multos rediens exercitus annos,
Cum sibi servilis pro finibus obvia pubes.
Iret, & arceret dominos tellure reversos,
Armatam ostensis aciem fudere flagellis,
Notus ab inceptis ignobile repulit horror
Vulgus, & abductus sub verbere torpuit ensis.

Idem lib. de bello Get.

Ac veluti famuli, mendax quos mortis herilis
Nuntius in luxum falso rumore resolvit,
Dum marcent epulis, atque inter vina, chorosque
Persultat vacuis effræna licentia tectis,
Si reducem dominum sors improvisa reduxit,
Hærent attoniti, libertatemque perosus
Conscia servilis præcordia concutit horor.

Altera causa in levitate fœminarum collocari potest Maximiani rescripto l. 20. C. de inoffic. testam. *Momentaria matris voluntas* in jure canonico, *sexus fragilis & inconstans. C. de viduis* 27. quæst. 1. Fr. Accurs. in l. 1. C. de confirm. tut. *Mutabile est mulierum consilium.* Baldus in l. ult. C. de suis & legit. *Quod mulier ter mutetur in hora, lubricique sit voti, repellitur à successione feudi.* Unde Festo Pompejo proverbium *nec fœminæ, nec gremio credi oportere.* Petronius multa in lepida illa de Ephesina matrona narratione, L. Apul. l. 1. Milesiar. *genuina est fœminis levitas.* D. Hieronymus in epist. ad Demetriadem. *Quanto magis in fœminis, quarum mutabilis fluctuansque sententia, si suo arbitrio relinquatur, cito ad deteriora delabitur.* L. Sen. libello de Remed. Fortuitor. si tamen ille author est; *Nihil tam mobile, quam fœminarum voluntas, nihil tam vagum.* T. Liv. 1. Decad. l. 6. *Cæterum is risus stimulos parvis mobili rebus animo muliebri subdidit.* Et 4. Decad. lib. 4. *Virorum hoc animos vulnerare posset, quid fœminarum censetis? quas etiam parva movent.*

Propert. lib. 1. eleg. 6.

Vagis collata puellis.

P. Virgil. lib. 4. Æneid.

——— *Varium & mutabile semper*
Fœmina.

Quod in jure pontificio usurpatur, C. *forus* Extra. de verbor. signif.

P. Ovid. lib. 2. Amor.

Verba puellarum foliis leviora caducis.

Et lib. 2. de Arte:

Parva leves capiunt animos.

Calfurnius Ecloga 3.

Mobilior ventis ô fœmina?

Alb. Tibull. lib. 3. eleg. 14.

Ah crudele genus, nec fidum fœmina nomen.
Ah! pereat, didicit fallere si qua virum.
Sed flecti poterit, mens est mutabilis illi.

Ad castrametationem venio, quam scripto volumine Hegenus, vel verius Hyginus illustravit. Pet. Pithæus lib. 2. subsecivor. cap. 14. appellavitque *Gromaticum*, male nonnulli *Cromaticum* legunt. Fest. lib. 7. *Groma appellatur genus machinulæ cujusdam, quo regiones agri cognosci possunt, quod genus Græci dicunt γνώμονα*, quod Festo est *Groma*, id Nonio cap. 1. num. 316. *gruma* appellatur. gloss. vet. *μετρεῖ ἐξίσῳ*, rursusque *gruma γνώμων.* Denique in eodem Grammatico legitur, *gruma, βασιλικὴ γνώμη.* Sed tamen Festus adstipulatorem habet suæ sententiæ Aurelium Cassiodorum, apud quem *gromatica & geometrica scientia*, conjungitur, l. 3. variar. C. Lucilius lib. 3. satyr.

- - - *viamque*
Vis degrumari, in castris mensor facit olim.

Mensores isti locum idoneum eligebant, quem castra occuparent, qui pro diversitate situque locorum varius erat, modo extensior latiorque, modo arctior compressiorque, quare sæpissime in Livio, Polybio, diversissima castrorum munitio. Nam *interdum trigona, interdum quadrata, interdum semirotunda*, inquit Vegetius lib. 1. cap. 23. Est & *oblonga* eidem dicta lib. 3. cap. 8. hanc ovalem fuisse, & à Galba excogitatam loquuntur non historici modo, sed & figura, quam reperies expressam à Gabiele Simeonio Florentino in Antiquis suis observationibus.

Cultissime Claudianus de 4. Honorii Consulatu:

- - - *ponenda salubri*

Castra

Castra loco, præbenda vigil custodia vallo,
Disce ubi densari cuneos, ubi cornua flecti
Æquius, aut iterum tendi, qua commoda vallis,
Quæ via difficilis.

Alb. Tibull. lib. 4. ad Messallam, & I. Passeratius ibidem:
Nam te non alius belli tenet aptius artes,
Qua deceat tutam castris præducere fossam,
Qualiter adversos hosti defigere cervos,
Quemve locum ducto melius sit claudere vallo,
Fontibus ut dulces erumpat terra liquores,
Ut facilisque tuis aditus sit, & arduus hosti.

Hinc colligitur operosissimum munus fuisse castra communire locoque idoneo disponere, summique semper Imperatoris opus, unde plerumque pendebat totius exercitus seu clades, seu salus, exempla non conquiro. Maxime autem requirebatur, ne vel pabulatio, lignorumque copia, atque ante omnia aqua deesset: nam cum hyeme tota interdum in castris stativa haberentur, obsessi exercitus siti in deditionem compellebantur, quod alibi supra hoc opere à me dictum memini. Claud. de 4. Hon. Consul.

- - - sitiens inclusaque vallo
Ereptas quæsivit aquas, quas hostibus ante
Contiguas alio Stilicho deflexerat arcu.

Ideo ut vel ipsis castris flumen includerent, vel in vicino haberent, summa cura prospiciebatur. Joan. Asser Episcopus Styreburnensis in vita Ælfredi Britannorum Regis. *Anno Dominicæ incarnationis octingentesimo octuagesimo sexto, sæpe memoratus paganorum Normanorum sive Danorum exercitus iterum in occidentalium Francorum regionem venit, naves suas dirigens in flumen quod Signe dicitur* (puto eo seculo *Sequana* sic appellatur, ut & hodie *la Sene*) *rursus contra longe navigans Parisiam civitatem adiit, & ibi hyemavit, & castrametatus est intra partem fluminis prope ad portam, ut transitum pontis civibus prohiberet.* Porta hæc est Parisiensis, ut nominis etiam reliquiæ ostendunt. Brito lib. 1. Philippidos:

Et jam Sequanico surgebat littore cunctis
Urbibus urbs speciosa magis.

Servius Honorat. ad v. 274. lib. 2. Georgic. *metari* rectissime interpretatur *eligere*. Sic & Q. Horatius lib. 2. sat. 2. ad finem *metatum pecori agellum* dixit, hoc est, electum. Guilielmus Apuliensis Rer. in Italia ac regno Neapolitano Normanicar. l. 1.

Hac ratione loco metantur castra decenti,
Qui lymphis, herbis, simul arboribusque redundans,
Omne ministrabat, populo quod habere necesse est.

Quod si flumen in contiguo non esset, tunc excavabant terram, ut scaturirent fontes. Idem Apuliensis lib. 3. pag. 28.

Munia castrorum fecit robusta parari,
Tuta quibus contra Siculos sua turba maneret,
Addidit & puteos, alimentaque commoda castris.

Ita passim poëtæ. Stat. Papin. lib. 6. Thebaid. v. 675.

- - - sed alternis Alpheon utramque solebat
Metari ripis.

Iterumque cultissime lib. 5. sylva 2. non multum à principio.

Ille quoque egregiis multum miratus in armis
Bolanum, atque illi curarum asperrima suetus
Credere: partirique metus, quod tempus amicum
Fraudibus, extorto quænam bona tempora bello,
Quæ suspecta fides, aut quæ fuga vera ferocis.
Armenii: Bolanus iter prænosse timendum,
Bolanus tutis juga quærere commoda castris,
Metari Bolanus agros, aperire malignas
Tot veprum nemorumque moras, tantamque verendi
Mentem implere ducis.

D. Auson. Eidyllio 10. in Mosella, statim in ipso limine:
Prætereo arentem sitientibus undique terris
Dumnissum, riguasque perenni fonte Tabernas,
Arvaque Sauromatum nuper metata colonis.

Sidon. Apollinar. carm. 2. v. 274.
Contrahis, aggrederis, superas, includis, & ut te
Metato spatio castrorum Serdica vidit,
Obsidione premis.

M. Lucanus lib. 1. Pharsaliæ v. 382. Lambert. Hortensius ibi:
Signa super Thusci si ponere Tibridis undam,
Hesperias audax veniam metator in agros.

P. Virgil loco paulo ante superius citato:
Ut sæpe ingenti bello cum longa cohortes
Explicuit legio, & campo stetit agmen aperto,
Directaque acies, ac late fluctuat omnis
Ære renidenti tellus, necdum horrida miscent
Prælia, sed dubiis medius Mars errat in armis,
Omnia sunt paribus spatiis dimensa viarum.

Formam vero castrorum Romanorum varie discussit Julius Barbaranus Offic. Promptuar. Tom. 1. pag. 51. quæ deberent hic dici de *excubiis, vigiliisque* repetantur ex lib. 1. hujus operis cap. 8. *De machinis bellicis* est adeundus I. Lipsius in Poliorceticis. *De evocatione deorum in oppugnationibus urbium* pleraque communia, & vide P. Gregorium Tholosatem lib. 17. Syntagmat. Jur. univer. cap. 5. *De sacrorum translatione* dixi lib. 3. superius cap. ult. *De animadversione in hostes, in milites delinquentes, castrensique disciplina,* multa eruditissimus Petrus Faber Sanjorianus libro primo Semestrium. *De coloniis deducendis, municipiis,* eorumque *præfectis & decurionibus* Vellejus Paterculus ad finem lib. 1. Andr. Tiraquell. ad Alexand. Neapolitan. lib. 4. c. 10. *De præmiis militaribus* Jul. Bulengerus libello docto super ea re. *De coronis* Carolus Paschalius legatus Regis Christianissimi ad Helvetios eleganter decem libris editis disseruit. Quibus omnibus multa quæ adderem mihi ad manum, multa è scriniis eruenda, si aut typographus, aut suscepti muneris ratio pateretur, quæ ut spero alibi felicius, nunc ad alia pergo. Denique milites necessarios in republica Julius Barbaran. offic. Promptuar. Rer. Electar. Tom. 1. pag. 21.

AD CAP. XXIX. PARALIPOMENA.

De triumpho, vocato senatu, numero hostium occisorum, literis, facibus, armis laureatis, causa triumphali, ornamenta triumphantium, corona aurea, laurea, in sinum Jovis deposita, currus eburneus, equi albi, pueri comites, toga picta, palmata tunica, sceptrum, pompa, quæ devictarum regionum pictura prælata, ære, argento, ligno, auro, & quæcumque in illis rara, manducus, Petreja; duces hostium catenati, catenæ è ferro, è pilis, & argento, ex auro, tonsi, parecbasis de tonsoribus, necati in carcere hostium duces, de carceribus quædam, sacrificium triumphale, & epulum.

Triumphus, sive ut in nummis *triumpus*, ut notat Angelus Politianus Miscellaneor. cap. 19. & in Adolphi Occonis numismatis apparet frequentissime, summus erat honor, & pene divinitati conferendus, (quanquam nihil aliud quam laudem ambirent victores, ut ostendit Guilielmus Bellendenus vir summæ eruditionis, limatissimique judicii, magister libellorum supplicum Jacobi Augusti Britanniarum Monarchæ, *in Principe Ciceronis & Senatore cap. 19.*) quo magis mirum tam fuisse frequentem, si quidem ab Urbe condita usque ad Vespasiani & Titi Augg. de superatis Judæis victoriam, *vigesies & trecenties triumphatum.* quod inter neotericos observat Alexander Neapolitan. l. 6. Genial. dier. cap. 6. inter veteres scriptores Paul. Oros. lib. 7. cap. 9. *Vespasianus & Titus Imperatores magnificum agentes de Judæis triumphum, Urbem ingressi sunt. Pulchrum & ignotum antea cunctis mortalibus inter trecentos viginti triumphos, qui à conditione Urbis, usque ad id tempus acti erant, hoc spectaculum fuit.* Eademque verba penitus repetit Paulus Diaconus in Additamentis Historiæ Eutropianæ lib. 9. pag. 245. Quod autem superius ex Politiano allatum est, in numismatis sine aspiratione *triumphum* scribi solere, adde & per f. interdum exaratum, id è vetusto lapide confirmari potest, in ædibus Capranicorum:

FL. EUGENIO. V. C. EX. PRÆFECTO. PRÆTORIO. CONSULI. ORDINARIO. DESIGNATO. MAGISTRO. OFFICIORUM. OMNIUM. COMITI. DOMESTICO. ORDINIS. PRIMI. OMNIBUSQUE. PALATINIS. DIGNITATIBUS. FUNCTO. OB. EGREGIA. EJUS. IN. REMPUBLICAM. MERITA. HUIC. DD. NN. CONSTANTINUS. VICTOR. AC. TRIUMFATOR. SEMPER. AUGUSTUS. ET. JULIANUS. NOBILISSIMUS. CÆSAR. STATUAM. SUB. AURO. IN. FORO. DIVI. TRAJANI. QUAM. ANTE. SUB. DIVO. CONSTANTE. VITÆ. ET. FIDELISSIMÆ. DEVOTIONIS. GRATIA. MERUIT. APPROBANTE. AMPLISSIMO. SENATU. SUMPTU. PUBLICO. LOCO. SUO. RESTITUENDAM. CENSUERUNT.

Vulgarem tamen receptamque utriusque linguæ consuetudinem confirmant quædam aliorum lapidum fragmenta, vide supra l. 5. c. 36. pag. 420. adde aliud, cujus hæc sunt verba:

L. CÆCILIUS. L. F.
METELLUS.

PONTIFEX. MAX. CONS. II. DICTATOR. MAG. EQ. XV. VIR. AGRIS. DANDIS. QUI. PRIMUS. ELEPHANTOS. PRIMO. PUNICO. BELLO. DUXIT. IN. TRIUMPHO. PRIMARIUS. BELLATOR. OPTIMUS. ORATOR. FORTISSIMUS. IMPERATOR. AUSPICIO. SUO. MAXIMAS. RES. GESSIT. MAXIMO. USUS. HONORE. SUMMA. SAPIENTIA. MAXIMUS. SENATOR. PARATAM. EX. ÆQUO. PECUNIAM. MAGNAM. SINGULIS. LIBERIS. RELIQUIT. CLARISSIMUS. IN. CIVITATE. FUIT. TRIBUTUM. EI. UT. QUOTIES. IN. SENATUM. IRET. CURRU. VEHERETUR. AD. CURIAM. QUOD. A. CONDITO. ÆVO. NULLI. ALII. CONTIGIT.

Visitur & alter Romæ lapis, in monte Quirinali:

P. DECIUS. DECII. F. PRIMO. COS. DE SAMNITIBUS. TRIUMPHANS. SPOLIA. EX. EIS. CERERI. CONSECRAVIT. ITERUM. ET. TERTIO. CONSUL.

Licet non sim ignarus, nullam Antiquitatis partem plures sortitam scriptores, & novissime Julius Bulengerus, erudite quicquid dici in universum possit, in unum corpus congessit, tamen obiter quædam mihi hoc loco sunt dicenda. Isidor. Hispalensis lib. 18. Etymologiar. cap. 2. *Trophæum dictum ἀπὸ τῆς τροπῆς, id est, conversione hostis & fuga, nam ab eo quod hostem quis fugasset, merebatur trophæum, quod occidisset, triumphum, qui dictus est ἀπὸ τῆς θριάμβης, id est, ab exultatione, plenæ enim victoriæ triumphus debetur, semiplenæ trophæum, quia nondum plenam est consecutus victoriam, non enim obtinuit, sed fugavit exercitum; Tranquillus autem triumphum Latine potius appellatum dicit, quod is qui triumphans Urbem ingrederetur, tripartito judicio honoraretur. Nam primum de triumpho duci concedendo exercitum judicare solitum erat, secundo senatum, tertio populum.* Quæ quidem Tranquilli verba hodie penitus perierunt, argumento liquido non omnia luculenti authoris scripta ad nos integra devenisse. obiter aliqua huc spectantia reperies in M. Tullio Orat. in Ant. Philipp. 14. in limine. *Is demum est, mea quidem sententia, justus triumphus ac verus, cum bene de republica meritis testimonium à consensu civitatis datur: nam sive in communi gaudio populi Romani unigratulabantur, magnum judicium: sive uni gratias agebant, eo majus: sive utrumque, nihil magnificentius excogitari potest:* ἀπὸ τῶν θηρῶν *à feris*, deducit Hesychius, & post eum Suidas, quas Bacchum volunt junxisse, ut triumpharet. Atque is quidem honor cum maximus esset, qui à mortali optari posset, miror quosdam oblatum sibi, rejecisse. Val. Maxim. lib. 2. cap. 8. tit. 2. Cn. Fulvius Flaccus *tam expetendum aliis honorem triumphi, decretum sibi à senatu ob res bene gestas sprevit ac repudiavit.* M. Fabius, *amisso in bello fratre, triumphare noluit*, ut narrat Paul. Orosius lib. 2. cap. 7. T. Liv. 1. Decad. lib. 2. Dionys. Halicarnass. lib. 9. pag. 570. Tiberius *mœsta civitate clade Variana*. C. Sueton. c. 17. C. Marius *etiam victis Teutonibus, triumphare recusavit, quod ingruerent Cimbri*. L. Florus Epitomastes ad lib. 68. & Plutarch. in Mario. Cumque Romani tantum, aut certe, ut minimum, Itali triumphandi jus haberent, *M. Perpenna, homo Græcus de Aristonico duxit triumphales currus*, ut est relatum ab eodem Paulo Orosio lib. 5. cap. 10. Justino historico lib. 36. in fine, Valerio Maximo lib. 3. cap. 4. Eutropio lib. 4. cap. 3. *Cornelius Balbus Gaditanus de Garamantibus solus inter exteros triumphavit*, ut verbis utar Julii Solini Polyhist. cap. 42. C. Plinii lib. 5. cap. 5. & rursus lib. 7. cap. 43. Illud pene supra fidem, *Ventidium Bassum Picentem, genere & loco humili, triumphante Pompejo Strabone ante currum sinu matris vectum, sordide victum quæsisse, invenisseque comparandis mulis & vehiculis, sic cum Cæsare in Gallias profectum, & post consulatum & pontificatum adeptus, de Parthis triumphavit.* Suetonius apud A. Gellium libro 15. c. 4. Dionem Coccejanum consule l. 48. pag. 362. & eodem libro pag. 381. Et lib. 49. pag. 403. Plutarch. in Antonio. vet. Scholiast. Juvenalis ad sat. 7. v. 190. *Ventidius ex munitione Cæsaris Dictatoris fuit, ut Tullius in epistolis* (ad familiares lib. 11. epist. 10.) *& in Philippicis loquitur, opitulante Antonio Augusto, usque eo provectus, ut ei crederetur Parthicum bellum.* Corrige locum & rescribe, *ex mulione Cæsaris*, ex verbis Gellii nuperrime allatis clarissimum: deinde, *opitulante Antonio & Augusto*, neque enim unquam Antonius Augusti cognomentum sumpsit, licet Imperatoris sæpe affectasset, unde vox illa psittaci salutatrix lib. 2. Saturnal. cap. 4. apud Macrobium, *have, victor, Imperator, Antoni*. Ita poëta incertus:

Concurrite omnes augures, aruspices,
Portentum inusitatum conflatum est recens;
Nam mulos qui fricabat, Consul factus est.

D. Juvenal. loco jam laudato.

Ventidius quid enim, quid Tullius? anne aliud quam
Sidus, & occulti miranda potentia fati?
Servis regna dabunt, captivis fata triumphum.

Cornel. Gallus in elegiarum reliquiis nuper editus.

Pingit & Eufratis currentes mollius undas,
Victricesque aquilas sub duce Ventidio.

Sed quis Romæ primum egerit triumphum, incertum. sunt qui *ad Tarquinium Priscum* referant, inter quos Fl. Eutropius lib. 1. L. Florus lib. 1. hist. Rom. c. 5. alii probabilius eundem Urbis parentem, & triumphi inventorem Romulum faciunt. Dionys. Halicarnas. lib. 2. pag. 102. *τελευταῖος δὲ τῆς πομπῆς αὐτὸς ἐπορεύετο, ἐσθῆτα μὲν ἠμφιεσμένος ἁλουργῆ, δάφνῃ δὲ κατεστεμμένος τὰς κόμας, καὶ ἵνα τὸ βασίλειον ἀξίωμα σώζῃ, τεθρίππῳ παρεμβεβηκώς. Ipse pompam* (triumphi de Cæninatibus & Antennatibus) *ultimus claudebat, indutus purpura, & coronatus laurea, atque ut regiam majestatem tueretur, quadrigis invectus.* Vide reliqua quæ sequuntur, nam totam solennitatem, qualem legimus florente republica, exinde persequitur, adstipulatur Sextus Propertius lib. 4. eleg. 1.

Quatuor hinc albos Romulus egit equos.

Non me latet alios duces diu ante Romanos triumphasse: exemplo sunt Cyrus referente Cedreno pag. 114. & multa à Persis translata Romam. Ptolemæus Philadelphus, Athen. lib. 5. Xerxes, Herodot. lib. 7. Carthaginenses, Polyb. lib. 3. nec ad fabulas revolvor, quæ Bacchum primum omnium triumphum de Indis separatis duxisse volunt, ut ex Plinio lib. 8. cap. 2. Diodoro Siculo lib. 4. pag. 147. Nonno pag. 143. docuit Bulengerus commentar. de triumpho cap. 5.

Ovid. lib. 1. Amor. eleg. 2.

Domita Bacchus Gangetide terra.

Stat. lib. 4. Thebaid. v. 386.

Aut tumidum Gangem, aut claustra novissima rubræ
Tethyos, Eoasque domos flagrante triumpho
Perfuris.

Martial. lib. 8. epigr. 28. Virgil. lib. 6. Æneid. v. 806. Sil. Ital. lib. 17.

Qualis odoratis descendens Liber ab Indis

Egis

Egit pampineos frenata tigride currus.

Convocato in ædem aliquam senatu, literæ ab Imperatore, & victore exercitu missæ, legebantur. de templo Sueton. in Augusto cap. 29. *Ædem Marti, bello Philippensi pro ultione paterna suscepto, vo erat. Sanxit ergo ut de bellis triumphisque hic consuleretur senatus.* Martis hujus ultoris præter Ovidium, Plinium, Dionem, & nummos memoratos à Lævino Torrentio, meminere Riccobaldus Ferrariensis Opusculo de dignitate Italiæ præ aliis regionibus, Benevenutius de Rambaldis in libro Augustali, & aliorum Imperatorum in nummis idem spectatur, ut in *Caracallæ Antonini* MARTI. ULTORI. *Mars Gradivus.* Adolphus Occo Imperator. Romanor. numism. pag. 568. & in *L. Septimii Getæ.* MARTI. ULTORI. *Mars Gradiens cum trophæo.* Idem pag. 390. Et in *Aurelii Severi Alexandri* MARS. ULTOR. *Mars Gradivus, dextra hastam, sinistra scutum* tenens, idem pag. 417. *in Claudii* Gothici, MARS. ULTOR. *Mars Gradivus dextra hastam, sinistra spolia super humeros.* Idem pag. 491. In hoc ritu semper observatum, ut extra Urbem haberetur senatus, ne milites Urbem armati ingrederentur. L. Seneca lib. 5. de Benef. c. 15. in fine: *Qui ne triumphaturi quidem intrare Urbem injussu senatus deberetis, quibusque exercitum victorem reducentibus curia extra muros præberetur.* Certe *in campis Flaminiis*, aut *in campo Martio*, ut in triumpho L. Valerii & M. Horatii liquet, ex T. Livio videre est lib. 3. Decad. 1. eo referri potest acris illa in senatu contentio apud Silium Italicum lib. 11. Punicor.

Concordi fremitu renuentum effunditur asper
Toto è concilio clamor, cum quisque fatigat
Increpitans, vocumque tremit certamine templum.

Et paucis deinde interjectis:

Romuleis durastis, ait succedere muris?
Ad quos non ausi Carthago, atque Hannibal arma
Post Cannas afferre suas?

In senatu hic recitabantur literæ, rerum felicium gestarum indices. Nam *quinque hostium millia* oportebat *cecidisse.* Valer. Maxim. lib. 2. cap. 8. aut *sex millia*, A. Gell. lib. 5. cap. 6. hoc est, quod *literis nuntiare fortunam belli dixit* L. Florus lib. 2. cap. 12. Vide paulo infra, illa que lauru obvolvebantur. C. Plin. lib. 15. c. ult. *Laurus præcipuæ victoriæ, lætitiarumque nuntia, additur literis.* Julius Capitolin. in Maximino; *Statim Romam laureatas literas misit, quæ ingentem in Urbe lætitiam fecerunt.* Idemque in Gordianis repetit. Earum figuram expressit in ænea tabula Wolfgangus Lazius, præfixitque Commentariis suis reip. Rom. Pleniusque rursus significantissime l. 35. c. 18. *Laureatis fascibus remitti illo, unde cretatis pedibus advenissent.* M. Tullius sæpissime, lib. 1. de Divinat. ubi de C. Mario, l. 8. ad Atticum. epist. 9. *Age jam hos compedes, fasces, inquam, hos laureatos, hæc ex Italia ferre, quam molestum est.* Idem Philipp. 2. *Vehebatur in essedo tribunus plebis, lictores laureati antecedebant.* C. Tacit. lib. 13. Annal. *Nero ob res à Quadrato & Corbulone prospere gestas, laurum fascibus Imperatoris addi jusserat.* Et l. 3. Historiar. *Ipse lauream prospere rei gestæ ad fratrem misit.* Xiphilin pag. 169. C. Jul. Cæsar lib. 3. de bello civili. *Sed neque literis quas scribere solitus est, neque fascibus imperatoriis, insignia lauri praetulit.* Copiose narrat ritum solennem Plutarchus in Luculli vita. Aurel. Cassiodor. l. 9. epist. 23. *Ut juventus quoque, quæ fulget meritis, trabea resplendeat triumphali, hunc honorem Deciorum familia non miratur, quia eorum plena sunt atria fascibus laureatis.* Est & hoc sensu accipiendus Herodianus, cujus l. 7. hæc verba sunt Politiano interprete: *Sequebatur ipsum principalis pompa omnis, milites, que quicumque aderant, juniores, que urbani, procera statura ad eorum similitudinem, qui Romæ Imperatorem comitantur, virga etiam laureata, quo insigni principes à privatis dignoscuntur.* Statuæ quinetiam victoribus decretæ cingebantur lauru. Cic. Orat. pro Muræna; *Qui imaginem parentis sui laureatam ne sua gratulatione respexit.* C. Tacit. lib. 4. Annal. *Jamque tres laureatæ in Urbe statuæ: & adhuc raptabat Africam Tacfarinas.* Et lib. 1. hist. *Populus cum lauru & floribus Galbæ imagines circum templa tulit.*

Ad fasces revertor. C. Jul. Obsequens lib. de Prodig. c. 122. *Cum in agro Pistoriensi Catilinam devicisset, laureatos fasces in provinciam tulit.* T. Livius 1. Decad. lib. 5. *Literæ à Posthumio laureatæ sequuntur victoriam populi Romani.* Idem 5. Decad. l. 5. in limine, de Licinio Consule. *Tabellarius, qui se venire ex Macedonia diceret, laureatas literas attulisse dicitur.* Illæ ipsæ *tabulæ laureatæ* vocantur ab Ælio Lampridio in Alexandro. Sic enim ille; *Acta sunt res feliciter, in Mauritania Tingitana, per Furium Celsum atque ex omnibus locis et laureatæ tabellæ sunt delatæ.* Ammian. Marcel. l. 16. ad finem: *Et si eo agente tunc in Italia, dux quidam egisset fortiter contra Persas, nulla ejus mentione per textum longissimum facta, laureatas literas ad provinciarum signa mittebat, se inter primores versatum cum odiosa sui jactatione significans: nuntii à Ponto venientes jaculorum cuspides lauru tectas habebant, de nece Mithridatis certa referentes.* Ut pene Plutarch. in Pompejo. Sic itaque & literæ, & arma lauru decorabantur, in rei lætioris successu. adde & *navis laureatæ* mentionem fieri à Plutarcho eodem in Lucullo, sic loco laudato C. Plinius significantissime, additur laurus *literis, & militum lanceis, pilisque. Fascesque imperatorum decorat.* Joan. Brodæus l. 1. Miscellaneor. c. 33. Alexand. ab Alexandro l. 1. c. 27. & omniscius Tiraquellus ibidem quædam more suo, Anton. Delrio ad L. Sen. transcripsit, atque ita intelligendi poëtæ. M. Martial. lib. 7. epigr. 5.

Sed jam lætitiæ quo sit fiducia major,
Sarmaticæ laurus nuntius ipse veni.

Lib. 10. epigr. 10.

Cum tu laurigeris annum qui fascibus intras,
Mane salutator limina mille teras.

Stat. lib. 5. syl. 1.

Omnia nam lætas pila attollentia frondes.

Lucanus, seu Ovidius, seu, quod magis puto, incertus author poëmatis ad Pisonem.

Laurea facundis cesserunt arma togatis.

L. Sen. Agamemnone act. 2. in fine.

Namque hasta summo lauream ferro gerit,

A. Persius satyra 6.

- - - *missa est à Cæsare laurus*
Insignem ob cladem Germanæ pubis.

Lib. 1. Amor. eleg. 11. in fine.

Non ego victrices laurus redimire tabellas,
Nec Veneris media ponere in æde morer.
Subscribam: Veneri fidas sibi Naso tabellas
Dedicat.

Sidon. Apoll. carm. 2.

Atque suas ad signa jubet revirescere laurus.

Martial. lib. 7. epigr. 6.

Publica victrices testantur gaudia chartæ:
Martia laurigera cuspide tela virent.

Claudianus variis in locis, aliqua adscribam; lib. de bel. Gildonico in principio:

Congressum, profugum, captum, vox nuntiat una,
Rumoremque sui prævenit laurea belli.

De 4. Honorii Consulatu in limine.

Nec te laurigeras audeat, Gradive, secures
Pacata gestare manu.

De 6. ejusdem Consulatu in fine.

Et sextas Getica prævelans fronde secures,
Colla triumphati proculcet Honorius Istri.

Adversa pennis epistolæ additis, sicut prospera aureis ramis significabantur, & nuntiabantur: vet. Schol. Juven. ad v. 149. sat. 4. *Antea si quid nuntiabant Consules in urbe: per epistolas nuntiabant: si victoria nuntiabantur, laurus in epistola..... fiebatur,* (legi malim *figebatur*) *si autem aliquid adversi, pinnæ figebatur.* Idem mendum eadem opera tollendum. Cælius Rhodiginus ad celeritatem refert lib. 11. cap. 20. Nam altius & citius in animum descendunt adversa, quam felicia, acriusque ac vehementius torquent.

Ad illum ritum ipse Juvenalis allusit loco jam proxime laudato.

Tanquam de Cattis aliquid, torvisque Sicambris
Dicturus, tanquam diversis partibus orbis
Anxia præcipiti venisset epistola penna.

D. For-

D. Fortunatus Pictonum Episcopus Elegia de morte Gelesuintæ Reginæ.

Mœrorisque gravis tam cito penna venit.

Statius Papinius loco proxime superius à me indicato.

Multaque fumosa signatur lancea penna.

Usus harum epistolarum inde præsertim defluxit quod Imperator victor ante decretum senatus Urbem ingredi non posset. M. Cic. lib. 8. epist. 6. *Neque enim stulte Appius, qui simul atque Dolabella accessit ad tribunal, introierat in Urbem, triumphique postulationem abjecerat.* Liv. 3. Decad. lib. 6. *Fulvio, ne minueretur imperium, si in Urbem venisset, decrevit senatus.*

Quin & ab historico veracissimo Dione Coccejano consignatum l. 53. *Augusto perpetuum proconsulare imperium datum, ne in Urbe quidem minuendum.* Iterum Cicero lib. 7. ad Attic. epist. 1. epist. 7. Pari ratione Ulpianus IC. l. ult. ff. de offic. procos. *Portam Romæ ingressus proconsul deponit imperium.* Ubi diligenter adnotandum est, antequam decerneretur triumphus, jurejurando obstrictos centuriones, vera esse quæ per literas senatui nuntiarentur, neque ementitum occisorum numerum, neque cladem exercitus Romani celatam, certe ob id lex lata, *qua pœna ducibus indicta, qui aut hostium cæsorum numerum augerent, aut civium celarent.* Valer. Maxim. lib. 2. cap. 8. anno Urbis conditæ 619. accidit.

Neque aliunde causæ civilium armorum inter Cæsarem & Pompejum, quam quod dimittere exercitum noluit Cæsar, ut privatus in Urbem veniens, de more peteret triumphum, quem aliter impetrare erat nefas, ut loquuntur historici. Ipse Cæsar l. 1. Civil. Sueton. in eo c. 18. Appian. bell. civil. lib. 2. in limine, Plutarchus in Cæsare, in Catone, & in Pompejo. Tum causa agebatur, adstantibus tribunis qui eam commendabant patrono alicui, gravi, & magnæ authoritatis. Ita Germanicus *oravit causas etiam triumphales*, ut habet C. Sueton. in Caligul. cap. 3. Erudite & docte Isaacus Casaubonus observat in nonnullis editionibus fuisse, *oravit etiam causas triumphales*, ut sit sensus, Germanicum post actum triumphum, patrocinia præstitisse, & de his triumphaturo patrociniis præstitis intelligendus T. Livius 4. Decad. lib. 1. in fine. *C. Aurelius Cos. cum ex provincia comitiorum causa venisset, questus est L. Furio quæstori ita triumphum decrevisse senatum, ut nullius, nisi ejus, qui triumphaturus esset, haud eorum, qui bello interfuissent, verba audiret, majores ideo instituisse, ut legati, tribuni militum, centuriones, milites denique triumpho adessent.* Ejusdem Decadis lib. 7. ubi M. Acilius de Antiocho & Ætolis triumphat. Decreto triumpho, actaque causa, & SC. edito, dies assignabatur, quo cum exercitu adesse debebat Imperator. notavit Hadrianus Turnebus l. 30. Adversar. c. 25. Idem ille Livius 1. Decad. 10. *Ne plus in triumphum certaminum, quam in bello haberet, protulit triumphi diem.* Quo die senatus obviam progressus, porta triumphali in Urbem immissum exercitum usque in Capitolium comitabatur, ut victoriam bello partam, legibus & statutis civilibus retinendam docerent. Sed totum hunc de triumpho sermonem in quatuor præcipua capita distribuam, in *ornamentum, pompam, sacrificium, cœnam.* De quibus sigillatim agendum. Ac primum.

Ornamenta ea sunt triumphalia, quibus splendor apparatusque conciliabatur, & dignitas quædam regia oculos perstrictura. Dionysius Halicarnass. lib. 8. pag. 537. In ornamentis recenseri solent, *corona, currus, equi, toga, sceptrum.* Coronæ quidem militares in multiplici discrimine. Nam aut *triumphalis*, aut *obsidionalis*, aut *civica*, aut *muralis*, aut *castrensis*, aut *navalis*, aut *ovalis*, aut *oleaginea*. De septem posterioribus A. Gell. lib. 5. Noct. Attic. cap. 6. & è neotericis, delineavit Wolfgangus Lazius lib. 9. Comment. Reip. Roman. cap. 18. absolvit complevitque eruditione multiplici Carolus Paschalius. adumbrat elegantissime Claudianus in Consulatu Olybrii & Probini.

Sæpe duces meritis bello tribuere coronas,
Hunc cingit muralis honos, hunc civica quercus
Nexuit, hunc domitis ambit rostrata carinis.

De triumphali hic pauca perstringenda, cujus materia initio laurus erat, cujus consuetudinis rationes repete ex Plinio l. 15. cap. ult. ex Massurio antiquo scriptore, *quod suffimentum cædis hostium sit & purgatio.*

D. Juvenal. sat. 2. v. 158. de lustratione;

——— *& si foret humida laurus.*

Alia ratio apud Hieronymum Cardanum de rerum varietate lib. 14. cap. 73. *Laurus possessionem pacificam quod ea coronari solerent triumphantes, ideo etiam gloriam parta victoriæ significat.* Vide Artemidorum libro 1. Oneirocrit. capite 79. In initio igitur laurus, inquam, tantum materia erat ut passim poëtæ, (omitto Suetonium in Tiberio, cap. 17.) Martial. lib. 8. epigr. ult.

Non quercus te sola decet, non laurea Phœbi:
Fiat at ex hedera civica nostra tibi.

P. Ovid. lib. 2. Amor. eleg. 12.

Ite triumphales circum mea tempora lauri.

Virgil. Ecloga 8.

- - - *atque hanc sine tempora circum*
Inter victrices hederam tibi serpere lauros.

A quo mutuatus est Alb. Tibullus, lib. 1. eleg. 7. ne plures advocare sit necesse.

At te victrices laurus Messala gerentem.

Fest. Avien. in ora maritima.

Ducit laurigeros post Indica bella triumphos,
Erigit & geminas telluris fine columnas.

Martial. lib. 3. epigr. 75.

Laurigeros ageres cum læta triumphos.

Quo magis admiror, unicum Isidorum à vulgari sententia dissentire, & tot scriptoribus reluctari, cujus hæc sunt l. 18. c. 2. *Qui conflictu vicisset, palma aurea coronabatur, quia palma stimulos habet, qui sine conflictu prostrasset, lauru, quia spinis caret.*

Mutata procedentibus seculis materies, & pro lauru, aurum suppositum. Fest. Pomp. l. 18. aut verius ejus Epitomastes Paulus: *Triumphales coronæ sunt, quæ Imperatori victori aureæ præferuntur, quæ temporibus antiquis propter paupertatem laureæ fuerunt.* Servius Maurus ad v. 721. l. 8. Æneid. *Aurum coronarium dicit, quod triumphantibus hodieque à victis gentibus datur. Imperatores autem hoc imponebant, propter concessam vitam. Ideo ergo dicit dona, si hoc non esset spolia diceret.* C. Tacit. l. 15. Annal. coronarii hujus auri meminit; *Inque eam prædam etiam dii cessere, spoliatis in Urbe templis, egestoque auro, quod triumphis, quod votis, omnis populi Romani ætas prospere, aut in metu sacraverat.* Titulus est in Codice Theodosiano *de aur. coron.* l. 12. tit. 13. cujus verba paulo inferius adducentur. Vel. Patercul. l. 2. *triumphans aurea corona cingitur.* Et est rescriptum Gratiani & Valentiniani l. un. C. de auro coronario l. 10. Ælius Spart. in Antonino Pio; *Aurum coronarium, quod adoptionis suæ causa oblatum fuerat, Italicis totum, provincialibus medium reddidit.*

Non ergo tantum in victoriis aut superatis hostibus auri coronarii conferendi invaluit consuetudo, sed in quacumque pompa, aut magnificentia, de adoptione, de ludicris spectaculis C. Sueton. in Nerone c. 32. *Revocavit & præmia coronarum, quæ unquam sibi in certaminibus civitates detulissent.* Quem locum expendunt doctus Lævinus Torrentius, & diligens Marcellus Donatus Ponzanius Dilucidat. pag. 726. Rursus Spartian. in Adriano: *Aurum coronarium Italiæ remisit, in provinciis minuit, & quidem difficultatibus ærarii ambitiose, & diligenter expositis.* Æl. Lamprid. in Alexandro Severo: *Aurum coronarium & negotiatorum Romæ remisit.* T. Livius 4. Decad. libro 8. aureas coronas nominat, has ego in faciendas coronas collatum ab Asiaticis aurum intelligo. Sic itaque ille: *Ab Asiæ civitatibus ad Cn. Manlium legationes missas, non gratulatum modo, sed coronas etiam aureas pro suis quæque facultatibus deferentes.*

Neque vero una aut altera corona præferri solebat aurea, sed & pene infinitæ, pro opulentia provinciæ superatæ. idem Livius libro præcedente, *quinquaginta coronas aureas translatas* scribit in triumpho Æmilii Regilli, & triumphante L. Manlio Alcidino, *centum viginti quatuor coronæ aureæ translatæ.* Ejusdem Decadis l. 10. Ammian. Marcellin. l. 25. *Liberalitatis ejus testimonia plurima sunt & verissima, inter quæ indicta sunt tributorum admodum levia, coronarium indultum, remissa debita multa diutur-*

diuturnitate congesta, æquata fisci jurgia cum privatis, vectigalia restituta civitatibus cum fundis. Vide locum, nam insignis est, & quæ de Alexandro habentur, compara cum Theone Sophista Chria 1. pag. 122. & J. Stobæo Sermone 214. de auro insuper hoc coronario Cicero Orat. in Pisonem: *Mitto aurum coronarium, quod lex & decerni & accipi vetat, nisi decreto triumpho, quod ad quemque pervenerit ex præda, manubiis, ex auro coronario.* Rursusque idem in Rullum: *Aurum coronarium dabitur proconsulibus vel Imperatoribus ex provincia decedentibus ad decorandum triumphum.* Theodosius & Valentin. lib. 17. C. de Judæis: *Palatinis compellentibus, exigant ad eam formam, quam patriarchæ quondam coronarii auri nomine postulabant.* Multa Dio Coccejanus lib. 49. & definit eleganter Julianus Aug. lib. 1. C. Theod. de auro coron. *Aurum coronarium munus est voluntatis, quod non solum senatoribus, sed ne aliis quidem debet indici, licet quadam indictionum necessitas postulaverit, sed nostro arbitrio reservari oportebit.* lib. 2. C. eod. *universi quos senatorii ordinis dignitas non tuetur, ad auri coronarii præstationem vocentur, exceptis iis, quos lex præterita ab hac præstatione absolvit.* lib. 5. ibid. *ad collationem auri coronarii placuit neminem absque consuetudine esse cogendum.*

Hæc quidem de exigendo, at quid placent Imperatoribus, si illicite, & non secundum ritus receptos extorqueatur, lex ultima C. eod. loquitur; *Aurum coronarium his reddi restituique decernimus, quibus illicite videtur ablatum.* Doctissimus Jacobus Cujacius ad lib. 10. Cod. Justinianei tit. 74. in vallaribus coronis vallum, in muralibus pinnæ, in aureis res gestæ inscriptæ fuerant. Tzetzes Chiliad. 13. cap. 461. Sed ad auream hanc coronam redeo.

Illa omnino duplex, *inaurata* una, altera *aurea*, & solida. Tertullianus à Josepho Scaligero laudatus; *Triumphi laurea foliis struitur, hac adumbratur lemniscis, inauratur lamnulis.* lib. de Corona Milit. cap. 12. solida vero ob pondus & gravitatem non imponebatur capiti, sed sustinebatur ab aliquo à tergo. C. Plinii locus notissimus est lib. 33 cap. 1. *Vulgoque sic triumphabant, & cum corona ex auro Hetrusca sustineretur à tergo, annulus tamen in digito ferreus erat, æque triumphantis, ac servi fortasse coronam sustinentis, sic triumphavit de Jugurtha C. Marius.* Sic in vulgatis editionibus, at in MS. aliter, *æqua fortuna triumphantis & servi.* Rectius indubie idem lib. 28. cap. 4. *Ut sit exorata à tergo fortuna, gloriæ carnifex.* Cœl. Rhodig. lib. 3. Antiquar. lect. cap. 7. Tertullian. Apologet. cap. 33. *Nisi homo sit, non est Imperator, hominem se esse etiam triumphans in illo sublimissimo curru admonetur, suggeritur enim ei à tergo, respice post te, hominem memento te.* Suggerebatur hoc à carnifice, seu ministro, aut servo publico, non modo in ipsa triumphi pompa, ut Plinius hic, & nos alibi supra hoc opere exposuimus, sed & ipso convivio triumphali, ut habes apud P. Crinitum libro 24. honestæ discipl. cap. 5. carnificem fuisse loquitur, Joan. Zonaras in Camilli triumpho, tom. 3. Annal. & ex eo Onufrius Panvinius lib. 5. Fast. Isidor. lib. 18. Etymologiar. cap. 2. & præter hos allusit Arrianus Nicomediensis lib. 3. dissertation. Epicteti c. 24. eadem pene habet quæ Tertullianus, pag. 386.

D. Juvenal. sat. 10. v. 37.

——— pictæ Sarrana ferentem
Ex humeris aulæa togæ, magnæque coronæ
Tantum orbem, quanto cervix non sufficit ulla,
Quippe tenet sudans hanc publicus, & sibi Consul,
Ne placeat, curru servus portatur eodem.

Hæc corona in sinum Jovis deponebatur, aut templis seu anathema votivum suspendebatur: de posteriori ritu Hadrian. Turnebus libro 22. Adversarior. cap. 11. Julius Obsequens l. de Prodig. cap. 122. *Laurum victricem attulerit, quam in Capitolio debuerat deponere.*

Albinovanus in Consolatione ad Liviam:

Authorisque sui præfertur imagine mœsta,
Quæ quondam templis debita laurus erat.

De priori consuetudine C. Plinius Nepos in paneg. *Allata erat ex Pannonia laurea, id agentibus diis, ut invicti Imperatoris exortum victoria insigne decorarat, hanc Imperator Nerva in gremio Jovis collocarat.* Avunculus lib. 15. cap. ult. *Laurus fasces Imperatorum decorat, exhinc* (male antea legebatur *ex his*) *in gremio Jovis opt. max. deponitur, quoties lætitiam nova victoria attulit.* Latin. Pacat. Drepan. in paneg. Theod. *Depositis in gremio Capitolini Jovis laureis viri triumphales rusticabantur.* L. Sen. Consolat. ad Helviam cap. 10. *Scilicet minus beate vivebat Dictator noster, qui Samnitum legatos audit, cum vilissimum cibum in foco ipse manu sua versaret, illa qua jam sæpe hostem percusserat, lauream que in Capitolini Jovis gremio deposuerat.* Recto sane & salutari consilio diis, tanquam victoriæ authoribus, speciosissimum triumphi pignus vovebant. C. Sueton. in Domit. cap. 6. *De Sarmatis modo lauream Capitolino Jovi retulit.* Et nescio cur eruditissimus Isaacus Casaubonus neget idem esse triumphare ac laurum Jovi referre. At Suetonius, inquies, in Nerone c. 13. scribit, *ob adventum Tiridatis in Urbem; Imperatorem salutatum Neronem, laurum in Capitolium latam.* Subdit deinde magnus criticus; *Nemo tamen sanus triumphasse eum propterea dixerit.* Insanus ergo ipse Suetonius, qui ibidem loci ait, *eum curuli apud rostra sedisse, triumphantis habitu,* ut itaque triumphus non fuerit, videri tamen triumphum volebat. Eo sensu constanter boni scriptores maximas victorias per laurum in Capitolium delatam expresserunt.

De Domitiano Mart. lib. 2. epig. 2. clarissime.

Frater Idumæos meruit cum patre triumphos,
Quæ datur ex Dacis laurea, tota tua est.

De Germanico Cæsare P. Ovid. lib. 4. de Tristib. eleg. 2.

Inde petes arcem, & delubra faventia votis.
Et dabitur merito laurea vota Jovi.

Vel ut in MS. meo, non minus recte, *laurea vitta.* Papin. Stat. lib. 4. syl. 1.

——— nondum gremio Jovis Indica laurus,
Nondum Arabes, Seresque rogant.

De Cn. Pompejo magno M. Lucanus libro 8. Pharsal.

——— aut sacras poscunt Capitolia laurus.

Ad Scipionem Virtus apud Silium Italicum libro 15. Punic.

Sed dabo. . . . laurumque superbam
In gremio Jovis excisis deponere Pœnis.

In pari errore versatus vir doctissimus Stephanus Claverius, qui ad bellum Gildonicum Claudiani in principio, *ibi, prævenit laurea,* minus dixit laurum referre, quam triumphare, quum mihi quidem videatur poëta triumphum insignem designare, quippe fusa cum Gildone *septuaginta armatorum millia.* Paul. Oros. lib. 7. cap. 36. & Paul. Diacon. in supplemento ad Eutropium libro 13. longe major numerus, quam legibus patriis præscriptum esset. Hinc Honorius ad suos, quos in eam expeditionem mittebat, eodem illo de bello Gildonico opusculo ad finem.

- - - justo magnoque triumpho
Civiles abolete notas.

Et lib. 2. de laudib. Stilichonis.

Sperabam nullas trabeis Gildone perempto
Nasci posse moras, etiam nunc ille repugnat,
Et tanto dubitat fasces præbere triumpho.

Nec modo Imperatores victores coronis ornati, sed & milites, equi, currusque ipsi. de militibus ex Livio & Appiano paulo infra expediam.

Claudian. ibidem loci.

Velati galeas lauru.

De equis Propert. lib. 3. eleg. 1.

- - - Coronatis Musa triumphat equis.

Ovid. lib. 4. Trist. eleg. 2.

Ante coronatos ire videbit equos.

Martial. lib. 7. epigr. 7.

Festa coronatus ludet convicia miles,
Inter laurigeros dum comes ibit equos.

De curribus coronatis Claud. de 3. Honorii Consul.

Velaretque pios communis laurea currus.

Iterum de laudib. Stilich. lib. 3.

- - - currumque secutus
Laurigerum, festo fremuisset carmine miles.

M. Lucan. lib. 5.

Lauriferos nullo comitetur vulnere currus.

Sequitur in ornamentis *currus*, quem ritum ab heroïcis temporibus profluxisse existimo, nam apud Homerum magni illi duces quadrigis prælium ineunt. Q. Curtius lib. 4. in limine. *Darius qui modo non bellantis more, sed triumphantis, curru sublimis vehebatur*. C. Plin. libro 28. cap. 4. rursusque lib. 35. cap. 10. *Fecit & Alexandrum curru triumphantem*. Valer. Maxim. lib. 8. cap. 16. tit. 2. *Constitue omnes currus triumphales*. L. Sen. lib. de vita beata cap. 25. *Triumphantem ut currus vehat*. Et lib. de brevit. vir. cap. 14. *Triumphantem captivos elephantos ante currum agere*. Sueton. in Cæsare cap. 37. *Gallici triumphi die, Velabrum prætervehens, pene curru excussus est*. Hic neque cisium, neque essedum, neque petoritum, neque carrucam, nec carpentum, nec plaustrum, nec rhedam, nec sarracum, nec epiredium, nec covinum, nec arcirma, neque arceram, ac ne thensam quidem referebat, quæ omnia veteribus celebratissima sunt curruum nomina, neque denique falcato currui similis erat, sed *rotunda ad instar turris*, ut jam ex Joanne Zonara tom. 3. Annal. notatum reperi apud Turnebum lib. 2. Adversarior. c. 16. ex ebore erat.

Poëtæ. Ovid. lib. 4. Trist. eleg. 2.

——— currus spectat eburnos.

Lib. 3. de Ponto eleg. 4.

Illa ducis facies in curru stantis eburno
Excuteret frigus sensibus omne meis.

Albinovanus Pedo, seu quilibet alter incertus consolat. ad Liviam Augustam.

Magnaque maternis majoribus, æqua paternis
Gloria, quadrijugis aureus ibit equis.
Regalique habitu, curruque superbus eburno
Fronde triumphali tempora vinctus erit.

Alb. Tibull. lib. 1. eleg. 7.

Portabit niveis currus eburnus equis.

Fastigium bracteis aureis decorabatur. Paulus Æmilius de victo Perseo *in curru aureo* triumphavit. Eutrop. lib. 4. Fl. Vopisc. in Aureliano. Ammian. lib. 16. *Constantinus insidebat aureo solus carpento*. Philost. in Dione sophista. L. Flor. lib. 1. hist. Rom. cap. 5. *Inde est, quod aurato curru, quatuor equis triumphatur*. Eadem ante illum T. Livius 1. Decad. libro 10. de Cn. Pompejo L. Sen. libro 10. Controverſ. 1. *Qui licentia carminis tres auratos currus contemneret*.

Sext. Propert. lib. 1. eleg. 16.

Cujus inaurati celebrarunt limina currus.

Q. Horatium ita interpretor. lib. epod. od. 9.

Io triumphe, tu moraris aureos
Currus, & intactas boves.

Atque ut victoriæ aliquas notas spectaret populus, sanguine respergebatur. L. Sen. l. 1. de Clementia cap. ult. in fine: *Nullum ornamentum principis fastigio dignius, quam illa corona ob cives servatos, non hostilia arma detracta victis, non currus barbarorum sanguine cruenti, non parta bello spolia*.

P. Virgil. lib. 11. Æneid.

Ducunt & rutilo perfusos sanguine currus.

Claudian. de 6. Honorii Consul.

Scilicet ut Latio respersos sanguine currus
Aspicerem.

Currum hunc ducebant quatuor equi albi, ut ex Propertio superius laudato lib. 4. eleg. 1. liquet, & Floro. Servius Honoratus ad lib. 4. Æneid. v. 543. *Proprie ovatio est minor triumphus, qui enim ovationem meretur, & uno equo utitur, & à plebejis, vel ab equitibus Romanis deducitur ad Capitolium, & de ovibus sacrificat, unde & ovatio dicta, qui autem triumphat, albis equis utitur quatuor, & senatu præeunte in Capitolio de tauris sacrificat*. Certe miror Plutarchum in Camillo, & Livium 1. Decad. l. 5. scribere primum omnium equis albis usum Camillum, cum ex authoribus antea à me laudatis constet, diu ante Camillum equorum alborum in triumphis usum solennem receptum, adstipulatur tamen iis incertus author de vir. illustribus c. 23. *Vejos decennali obsidione domuit de iisque triumphavit, postmodum crimini datum, quod albis equis triumphasset, & prædam inique divisisset*. Quia illi διὸς ἵπποι Jovis equi habebantur, ut loquitur Herodianus lib. 7. videndus Diodorus Siculus lib. 14. pag. 356. Helenius Acron, & Porphyrion Grammatici ad Horat. lib. 1. sat. 7.

——— Barros ut equis præcurreret albis.

Ovid. lib. 1. de Arte amandi.

Quatuor in niveis aureus ibis equis.

Pet. Apollon. Collatius lib. 2. de obsid. Hierosolymitana in fine.

Quod si servitium non effugisse licebat
Sorte mea lator, niveos anteire jugales
Haud me pœniteat, depressum colla catenis.
Ut currus sim pompa tui, nec dura recuso
Vincla pati, dum certa fides mea dicta sequatur.

Claudian. de 6. Hon. Consul. Roma alloquitur principem.

Ast ego frænabam geminos, quibus altior ires
Electi candoris equos.

Lib. 2. de laudib. Stilich.

Deposito mitis clypeo, candentibus Urbem
Ingreditur trabeatus equis.

Et lib. 3. de laudib. Stilich.

Ipse albis veheretur equis.

Ratio hæc potissimum censebatur, quod velociores illi essent. Servius ad illud lib. 12. Æneid. non multum à principio.

Poscit equos, gaudetque tuens ante ora frementes,
Qui candore nives anteirent, cursibus auras.

Imitatus Homerum lib. 10. Iliad. v. 438.

Λευκότεροι χιόνος, θείειν δ' ἀνέμοισιν ὅμοιοι.
Candidiores nive, ad currendum ventis similes.

Allusit Alb. Tibullus lib. 1. eleg. 2.

Totus & argento contectus, totus & auro,
Insideat celeri conspiciendus equo.

Equis vecti triumphantes, quamdiu stetit respublica, at erepta libertate mutati mores, & pro equis leones juncti. Plin. lib. 8. cap. 16. *Jugo subdidit eos, primusque Romæ ad currum junxit M. Antonius, & quidem civili bello, cum dimicatum esset in Pharsalicis campis*. Lapsum memoria in temporis distinctione Plinium ex Cicerone Philipp. 2. ostendit Petrus Victorius lib. 16. cap. 3. verba oratoris sunt, *sequebatur rheda cum lenonibus*. corrigit ille conjectura probabili, *cum leonibus*. Siquidem per leones *furor indomitus* significatur, Theocritus, Lucretius, Hesiodus, Catullus, Alexander Aphrodisæus, Callimachus, & Thucydides laudati à Pierio Valeriano lib. 1. Hieroglyphic. Andreas Alciatus emblem. 29.

Romanum postquam eloquium, Cicerone perempto,
Perdiderat patriæ pestis acerba suæ:
Inscendit curru victor, junxitque leones,
Compulit & durum colla subire jugum:
Magnanimos cessisse suis Antonius armis
Ambage hac cupiens significare duces.

Pompejus Magnus *elephantos* primus currui junxit Romæ. Plinius lib. 8. cap. 2. Post hunc, Cajus Cæsar Gallico triumpho, Sueton. cap. 37. *Claudius*, Sueton. cap. 11. ac deinde *Domitius*, *Allobrogibus*, *Arvernisque superatis*. idem in Nerone capite secundo. Gordianus, Jul. Capitolin. in vita ipsius. *Alexander Severus*, Æl. Lamprid. in illo de Aureliani curru triumphali, Zonaras tom. 3. Annal. fallitur Sidonius Apollinaris, qui Cæcilium Metellum scribit bello Punico victorem, elephantis triumphasse, neque enim ille currui subjecit, aut jugo, sed *duxit*, *populoque Romano ostentavit*, ut notum ex L. Seneca lib. de Brevitate vitæ capite 13. Plin. lib. 7. cap. 43. Halicarnasseo lib. 2. Floro Epitomast. ad lib. 19. Livianæ historiæ, is tamen carm. 7.

Nec tu cui currum curru superare Metelle
Contigit, ostentans nobis elephanta frequentem
Grex niger albentes tegeret cum mole jugales,
Authoremque sui celaret pompa triumphi.

Cujus quidem ritus origo à Baccho, qui de Indis devictis triumphaturus, quatuor elephantos jugo submisit. Diodor. Sicul. lib. 4. Biblioth. Antonius Heliogabalus triumphabat *tigribus, ut Bacchum referret, leonibus, ut Martem, denique canibus, ut exemplo careret*. Æl. Lamprid. in eo. Aurelianus Augustus *ad hostium timiditatem exprimendam, cervis vectabatur*.

tur. Fl. Vopisc. in illo, denique Nero, *novo & portentoso exemplo, equas hermaphroditas conjunxit.* C. Plin. libro 11. c. 49. Hæc quidem in Romano ritu. At insolentius multo Susacus Ægypti princeps, *devictos bello à se Reges currui, cui insidebat, subjungebat.* Joseph. lib. 8. Judaïcar. Antiquitat. cap. 10. istum Σέσωσριν Sesostrem vocant alii, inter eos Ælianus lib. 12. var. histor. cap. 4. Diodor. lib. 2. Bibliothec. cap. 1. Plin. lib. 33. cap. 2. Henricus Samerius Luxemburg. in Chronico sacro, J. Temporarius Chronologicar. Demonstrat. lib. 1. Valer. Flacc. lib. 5. Argonautic.

——— ut prima Sesostris
Intulerit Rex bella Getis.

M. Lucan. lib. 10. Pharsal. v. 273.

Venit ad occasum, mundique extrema Sesostris,
Qui Pharios Regum currus cervicibus egit.

A tergo pone triumphantem carnifex coronam, ut dixi, sustinebat, ante eundem in curru liberi vehebantur; ita interpretor Julium Capitolinum in Antonino Philosopho. *Statimque ei nomen Imperatoris, ac triumphi participationem, & Consulatum dedit.* Et Verus Augustus *nomina cum fratre communicavit die triumphi, quem pariter celebrarunt*, ut ejusdem verbis utar in Vero. Commodus Imperator, *Antero in curru post se locato triumphavit.* Æl. Lamprid. in eo. Signantissime C. Tacit. libro 2. Annal. *Augebat intuentium visus eximia ipsius species, currusque quinque liberis onustus.* Valer. Maxim. lib. 5. cap. 10. tit. 2. *Æmilius Paulus nunc felicissimi, nunc miserrimi patris clarissima repræsentatio, ex quatuor filiis, formæ insignis, egregiæ indolis, duos jure adoptionis in Corneliam Fabiamque gentem translatos, sibi ipse denegavit, duos ei fortuna abstulit, quorum alter triumphum patris funere suo quartum ante diem præcessit, alter triumphali curru conspectus, post diem tertium expiravit.* Paulus Diacon. l. 9. supplementi historiæ Eutropianæ; *Pulchrum & ignotum antea cunctis mortalibus id spectaculum fuit, patrem & filium uno triumphali curru vectos, gloriosissimam ab his, qui patrem & filium offenderant, victoriam reportasse.* Claudian. de 3. Hon. Consul.

——— cum tu genitoris amico
Exceptus gremio, mediam veherere per Urbem,
Velaretque pios communis laurea currus.
Quis non Luciferum roseo cum sole videri
Crederet?

Et de 6. Honorii Consulatu:

Tunc tibi magnorum mercem fortuna laborum
Persolvet Stilicho, curru cum vectus eodem
Urbe triumphantem generum florente juventa
Conspiceres.

Qui non in curru eodem cum triumphante vectabantur pueri, ad habenas equitabant, equosque triumphales conscendebant. Jul. Capitolin. in Antonino Philosopho: *Mille puellas virgines ad habenas duxit.* M. Cicero Orat. pro L. Muræna. *Cum sedere in equis triumphantium prætextati potissimum filii soleant.* C. Sueton. in Tiberio cap. 6. *Actiaco triumpho currum Augusti comitatus est, sinisteriore funali equo, cum Marcellus Octaviæ filius dexteriore veheretur.* Consulendus Lævinus Torrentius ad illum locum.

Sed quo tota res clarior evadat, & hunc ritum, & plerosque alios lubet expressos audire ab Appiano Alexandrino in Libycis, ubi de Scipionis triumpho; Cujus verba ita Latine sonant: *Sertis redimiti omnes, præcinentibus tubis, currus spoliis onustos deducebant, ferebantur & ligneæ turres, captarum urbium simulachra præferentes, imagines deinde, & scripturæ eorum quæ gessissent, aurum deinceps, & argentum, partim rudibus massis, partim notis, aut hujusmodi impressum signis, corona præterea, quas virtutis gratia Urbes, aut socii, aut exercitus dedissent: candidi subinde boves, & elephanti illos sequebantur: post hos, Carthaginenses, & Numidiæ principes bello capti: Imperatorem lictores præibant, purpureis amicti vestibus, tum citharœdorum ac tibicinum turba ad Hetruscæ similitudinem pompæ: hi succincti, coronisque aureis redimiti, suo quique ordine canentes, psallentesque prodibant; horum in medio, quispiam talari veste, fimbriis, atque armillis auro splendentibus amictus, gestus varios edebat; hostibus devictis insultans risus undique ciebat: postea thuris & odorum copia Imperatorem circumsteterat, quem curru deaurato multifariamque notis refulgente candidi vehebant equi, auream capite gestantes coronam, lapillis ornatam gemmisque: hic vestem succinctus purpuream, patrio more aureis intextam sideribus, altera manu eburneum sceptrum, altera laurum præferebat: vehebantur & cum eo pueri virginesque, & ad habenas hinc inde cognati juvenes: demum qui exercitus in turmas aciesque divisus currum sequebantur, milites vero lauru coronati, laurum manu ferentes: quibus meritorum insignia adjuncta erant, qui primores hos quidem laudibus ferrent, hos salsibus insectarentur, nonnullos infamia notarent.* Atque hi quidem, *togis candidis*, ut loquitur vetus Scholiastes Juvenalis ad versic. 45. sat. 10.

——— Hinc præcedentia longi
Agminis officia, & niveos ad fræna quirites.

M. Martial. lib. 8. epigr. 64.

Hic lauru redimita comas, & candida cultu
Roma salutavit voce manuque ducem.

Sic enim optime legitur, non autem, ut antea depravate, *candida vultu.* Ita & Titus Calphurnius Siculus ecloga 1. restituendus probabiliter.

Candida pax aderit, nec tantum candida vultu
Qualis sæpe fuit.

Rescribendum omnino est.

——— Nec tantum candida cultu.

Imitatus est Corippus Africanus lib. 2. num. 3.

Æquiparans humeris matrem, sic candida cultu,
Sic niveis formosa genis.

Nullus alius auriga esse solebat, quam ipse triumphans. clare Valer. Maxim. lib. 4. cap. 4. tit. 5. *Quæ manus* (Attilii Calatini) *arantium boum nuper juga rexerant, triumphalis currus habenas retinuerunt.* Denique *Fascinus Imperatorum non tantum infantium custos, Deus inter sacra Romana à Vestalibus colitur, & currus triumphantium, sub his pendens defendit, medicus invidiæ, jubetque eosdem respicere.* Qui locus multiplici varietate legitur, in aliquibus, *jubetque eosdem recipere*, in aliis cumulatius, *jubetque eosdem invidiam recipere*, denique quædam editiones præferunt, *jubetque post se Deum respicere.* Ita censuit vir eruditissimus Jac. Dalecampius. Qui de fascino plura cupis, lege Turnebum libro 9. Adversarior. cap. 28. Certe enim fascino vires quasdam inesse credebant, ad magna quæque turbanda. Heliodor. l. 3. Æthiopic. hanc vim vel oculis, vel verbis attribuebant, Plutarchus ὀφθαλμὸν βάσκανον, *oculum fascinantem* vocat. Quod & Alciphron, & Alexander Aphrodisæus prodiderunt: ita Poëtæ. Q. Catull. epigr. 7. oscula sua extra invidiam & fascinationem posita loquitur.

Quæ nec pernumerare curiosi
Possint, nec mala fascinare lingua.

Per linguam execratio intelligi debet, aut noxiæ in alicujus caput effusæ preces. Gratius in Cynegetico.

Nam sic affectus, oculique venena maligni
Vicit tutela pax impetrata deorum.

Q. Horat. lib. 1. epist. 14.

Non istic obliquo oculo mea cōmmoda quisquam
Limat, non odio obscuro, morsuque venenat.

Istud proprie invidiam appellabant.

Idem lib. 2. sat. 3.

Invidiam placare paras virtute relicta?

P. Virgil. ecloga 3.

Nescio quis teneros oculus mihi fascinat agnos.

Et ibidem loci ab eodem scriptum.

Aut si ultra placitum laudarit, baccare frontem
Cingite, ne vati noceat mala lingua futuro.

Sext. Propert. lib. 1. eleg. 12.

Invidiæ fuimus, num me Deus obruit? an quæ
Lecta Prometheis dividit herba jugis?

Post currum inter ornamenta explicari debet *vestis triumphantis*, quæ & *toga picta*, & *tunica palmata* solet appellari. Eleganter D. Auson. in Gratiar. Actione: *Palmata vestis ut in pace Consulis est, sic in victoria triumphantis est.* Utramque purpurei esse coloris, & cocci probatissimi, infra patebit, sed an una eadem-

que gestamina? controversum video: confundit Turnebus libro 5. cap. 9. sed tanquam diversa numerant L. Florus l. 1. capite 5. Verrius Flaccus apud Plinium libro 33. cap. 3. Erunt tamen mihi una eademque res trabea consularis, picta, palmataque vestis, purpurea toga, quibus varia convenere nomina, ob diversas formas, ut docere possunt Grammatici. Fest. Pompejus l. 14. *Picta quæ nunc toga dicitur, purpurea antea vocitata est, eaque erat sine pictura, ejus rei argumentum est. . . . . pictura in æde Vertumni & Consi, quarum in altera M. Fulvius Flaccus, in altera C. Papirius Cursor triumphantes ita picti sunt: tunica autem palmata à latitudine clavorum dicebatur, quæ nunc à genere picturæ appellatur.* Ita promiscue audio scriptores: Vectium referente Macrobio libro 1. Saturnal. c. 6. *Tullus Hostilius Hosti filius, tertius Romanorum Rex, debellatis Hetruscis, sellam curulem lictoresque & pictam, quæ insignia magistratuum Hetruscorum erant, primus ac Romæ, haberentur, instituit*, clare institutio narratur: ritum expedit Fl. Vopiscus in Aureliano: *Cape pro rebus gestis, tunicam palmatam, sellam eburneam, nam te hodie Consulem designo.* Jul. Capitolin. in Gordianis. *Palmatam tunicam & togam primus Romanorum privatus suam habuit.* T. Livius 1. Dec. l. 10. *Cui deorum hominive indignum videri debet, eis viris, quos vos sella curuli, toga picta, prætexta, tunica palmata, & toga insuper picta, & corona triumphali, laureaque honorastis, quorum domus spoliis hostium affixis, insignes inter alios feceritis, pontificalia insignia adjicere.* Idem l. 10. Decad. 3. *Masanissam primum Regem appellatum, eximiisque ornatum laudibus aurea corona, aurea patera, sella curuli, & scipione eburneo, toga picta, & tunica palmata donat.* C. Plin. lib. 8. c. 48. *Trabeis usos accipio Reges, pictas vestes jam apud Homerum fuisse, unde triumphales natæ.* Videndus Dalecampius ibidem, & Plinius ipse lib. 9. c. 36. *picta* dicebatur, quod *stellis aureis* distinguebatur, uti infra dicetur, *palmata à palmæ imagine* impressa. Isidor. lib. 18. cap. 2. Q. Flor. Tertullian. Apologet. cap. 50. *Hic habitus est victoriæ nostræ, hæc palmata vestis, tali curru triumphamus.* Idem lib. de Idololatria c. 18. *Igitur purpura illa & aurum cervicis ornamentum, eodem more apud Ægyptios & Babylonios insignia erant dignitatis, quo more vel prætexta, vel trabea, vel palmata, & corona aurea sacerdotum provincialium, sed non eadem conditione.* L. Apul. lib. 1. Apolog. *Triumphantibus quadrigas albas, & togam palmatam exprobraret.* De veste picta M. Lucan. lib. 9. v. 177.

—— Pictasque togas velamina summo
Ter conspecta Jovi.

Ovid. lib. 2. de Ponto eleg. 1.

Claraque sumpturum pictas insignia vestes,
Thura prius sanctis imposuisse focis.

D. Auson. eidyllio 4. in protreptico ad nepotem:

Ut trabeam, pictamque togam, mea præmia Consul
Induerer.

D. Juvenal. sat. 10. princ.

- - - Picta Sarrana ferentem ex humeris aulæa togæ.

Et rursus sat. 6. v. 481.

Et latum pictæ vestis considerat aurum.

De palmata Magnus Ennodius Ticini Episcop. lib. 5. epist. 2. *His qui bene toga usi fuerint, reseratis susceptura finibus palmata blanditur.* lib. 8. epist. 1. *Quia non est proprium, quod quasi singulariter videtur palmata conferre.* Servius ad v. 332. lib. 11. Æneid. *Romanorum Imperatorum insigne fuit sella curulis, sicut etiam palmata toga dicitur, quam merebantur ii, qui de hostibus palmam reportassent.* Idem ad eclogam 10. *Triumphantes omnia habent Jovis insignia, sceptrum & palmatam togam qua utebantur illi, qui palmam merebantur.* Quæ more suo transcripsit Isidorus ex Servio libro 19. etymologiar. cap. 24. Q. Symmach. lib. 6. epist. 40. *Illud ante omnia interpretatio tristis perhorrescit, quod natali Urbis suffectum Consulem, currus, quo vehebatur, evolvit per feraciam bigarum, quæ triumphum vehebant, itaque palmata amictus & consularis insignis ornatu fracto crure sublatus est.* Jul. Firmic. Maternus lib. 4. Mathes. cap. 15. *Tunc enim coronas aureas, tunc prætextas decernit, aureasque consularium, seu proconsularium palmatas.* Sidon. Apollinar. lib. 1. epist. 5. *Jam corona sponsus, jam palmata consularis, jam cyclade pronuba honoratur.* Doctissimus Savaro ibidem. Et lib. 8. epistol. 1. *Dissimulas optare palmatam? parce tamen in invidiam nobilitatis rusticari.* Aurel. Cassiodor. lib. 6. formula 1. *Palmatæ siquidem vestræ, nostræ probantur esse victoriæ.* Athalaricus Rex Justiniano Imperatori apud eundem lib. 8. epist. 1. *Vos genitorem meum in Italia palmata claritate decorastis.*

Ex quibus locis perspicuum evadit non modo triumphalem hanc esse vestem sed & pacificam, idem apertius lib. 9 epist. 23. *Nam si homines ornat, semel accepisse palmatam, quid ille censendus est, qui meretur in filiis consulatus?* Fl. Vopisc. in Probo. *Te manet pro virtutibus tuis Capitolina palmata.* Ennod. Ticinens. epigr. 32.

Quid palmata tuo tantum de murice vernas?
Plus fucante dedit purpura nostra tibi.

Corruptus mihi videtur Venantius Fortunatus libro 12.

Alter palmata, trabea nitet alter honore.
Pingit & ornatum gemma, aurum, purpura, byssus.

Sic enim legendum, & distinguendum, pessime antea:

Alter palmata trabea nitet altus honore.

M. Martial. lib. 7. epigr. 1. ad loricam.

I comes, & magnos illæsa merere triumphos,
Palmataque ducem, sed cito, redde togæ.

Sidon. Apollinar. carm. 4. in ipso limine.

Post palmam palmata venit.

Et carm. 7. v. 160.

- - - palmata cucurrit
Per proavos, gentemque suam.

Et carm. 15. v. 150.

Palmatam parat ipsa patri, quia Consul.

De trabea D. Ausonius proxime supra laudatus, quæ vel *sacra*. Ovid. l. 3. Fast. vel *regia*; Virgilius proxime ante. Et l. 7. Æneid. vel *senatoria*, Sidon. Apollinar. l. 1. epist. 6. l. 2. epist. 13. lib. 3. epist. 6. l. 5. epist. 5. l. 7. epist. 6. denique l. 8. epist. 8. & ubique doctissimus Savaro. Cassiodor. l. 2. epist. 1. *longo stemmate ducto per trabeas.* Q. Symmach. l. 9. epist. 106. *Redditæ sunt mihi literæ, quæ te annalem trabeam meruisse loquerentur.* Corripp. lib. 4. num. 3.

Incessit latus præclara in veste senatus
Pars trabeis, pars compta togis.

Vel *equestris*, J. Lipsius ad lib. 3. Taciti. J. Bernart. ad Papinium in sylvis. J. Brodæus ad lib. 1. Antholog. Denique *consularis* & *triumphalis*, eadem enim & Consuli & triumphanti ornamenta erant. Cassiodor. lib. 9. epist. 23 *Ut juventus ejus quæ fulget meritis, trabea quoque resplendeat triumphali.* Ita viri docti, & in his Dionysius Lambinus exponunt Plautum Epidico sc. ST. *tacete.*

An regillam induculam, an mendiculam?

Quia res clara est, adscribam tantum aliquot loca quorundam poëtarum. Corrippi lib. 4. num. 1.

Egreditur princeps sacra trabeatus ab aula.

Ejusdem lib. num. 2.

Conscendit princeps trabea succinctus avita,
Regalem ditans augusta fronte coronam.

Ibidem loci num. 3.

Ipse autem sacro diademate fulgens,
Ornatus trabea, gemmisque ostroque nitebat.

Eodem numero paulo post:

Regnator Justinus amans, trabeatus ab aula
Egrediens.

Ausonius epist. 24.

Paulinum, Ausoniumque, viros quos sacra Quirini
Purpura, & auratus trabeæ velavit amictus.

Claudianus omnibus pene paginis, & in commentario nostro observavi lib. 1. in Ruffin.

Ibat grandævus nato moriente superstes
Post trabeas exul.

Lib. 1. in Eutropium.

- - - Flabella perosi
Aspirant trabeis.

In præfatione ad lib. 2. in eundem.

Annus qui trabeas, hic dedit exilium.

De 3. Honorii Consulatu.

Succe-

Succedant armis trabeæ, tentoria lictor
Ambiat.

De 6. Hon. Consul.

——— *fulgentia tecum*
Collecti trabeatus adit delubra senatus.

Lib. 2. de laudib. Stilichonis.

Sperabam nullas trabeis Gildone perempto
Nasci posse moras.

Ennodius Felix Ticinensis epigr. 32.

Consulis ad genium nomen pro stemmate junxi,
Dans lucem fastis, sum trabeis potior.

Color iis, ut supra admonui, purpureus, auro intertexto. Suidas rectissime interpretatur χιτῶνας, καὶ χλαμύδας ποικίλας ἀπὸ χρυσοῦ καὶ πορφύρας. *Tunicas & chlamydes ex auro & purpura.* Trabeas certe Leunclavius apud Dionysium Halicarnasseum lib. 6. pag. 351. vertit *palmatas è purpura togas*, quas ipse historicus vocat πορφύρας φοινικοπαρύφους. Sueton. in Nerone. cap. 25. *Introiit Romam eo curru, quo olim Augustus triumphaverat, in veste purpurea, distinctaque stellis aureis chlamyde, coronamque capite gerens Olympicam.*

Sil. Italic. lib. 17. Punicor. in fine in triumpho Scipionis.

Ipse adstans curru, atque ostro decoratus & auro,
Martia præbebat spectanda quiritibus ora.

P. Ovid. lib. 4. Trist. eleg. 2.

Hos super in curru Cæsar victore veheris,
Purpureus populi rite per ora tui.

Lib. 3. de Ponto eleg. 4.

Tromæ quod injicias humeris victoribus ostrum.

De auro intertexto Halicarnass. lib. 5. pag. 314. ἀποθέσθ χρυσοῦ καὶ πορφύρας, *deposito auro & purpura*, hoc est, trabeas exuens, quæ auro intertexto conspicuæ erant.

Ovidius iterum lib. 1. de Arte.

Quatuor in niveis aureus ibis equis.

Albinovanus in Consolatione ad Liviam.

——— *Quadrijugis aureus ibis equis.*

Operosissime Claudianus libro 2. de laudib. Stilich.

——— *Mirere libens, ac suscipe cinctus,*
Quos tibi divino mecum Tritonia duxit
Pectine, tincta simul repetito murice fila
Contulimus pensis, & eodem nevimus auro.

Lib. 3. de laudib. Stilich.

Seu circum trabeis fulgentibus aureus intres.

Panegyrico de consulatu Olybrii & Probini, qui locus elegantissimus est.

Lætatur veneranda parens, & pollice docto
Jam parat auratas trabeas, cursusque micantes
Stamine, quod molli tondent de stipite Seres,
Frondea lanigeræ carpentes vellera sylvæ,
Et longum tenues tractus producit in aurum,
Filaque concreto cogit squallere metallo.

Additæ auro interdum & gemmæ. Corrippus jam infra laudandus. Claudianus ille idem unus omnium instar de 9. Hon. Consul.

Conspicuas cum flore genas, diademate crinem,
Membraque gemmato trabeæ viridantia cinctu,
Et fortes humeros, & certatura Lyæo
Inter Erythræos surgentia colla smaragdos
Mirari sine fine nurus.

Aurum istud vel stellas exprimebat, ut ex Appiano superius citato discimus, vel triumphantis res gestæ gentilitiumque stemma auro cælabantur. D. Auson. in Gratiar. act. *Palmatam tibi misi in qua divus parens Constantius intextus est, hæc plane, hæc est picta, ut dicitur, vestis, non auro magis suo, quam tuis verbis.* Et paucis interjectis ibidem loci: *Constantius in argumento vestis intexitur, Gratianus in muneris honore sentitur.*

Coripp. lib. 1. num. 15.

Et tulit intextam pretioso murice vestem,
Justinianorum series ubi tota laborum
Nexo auro insignita fuit, gemmisque corusca.
Illic barbaricas flexa cervice phalanges,
Occisos Reges, subjectasque ordine gentes
Pictor acu tenui multa formaverat arte,
Fecerat & fulvum distare coloribus aurum,
Omnis ut aspiciens seu corpora vera putaret,
Effigies auro, sanguis depingitur ostro,
Ipsum autem in media victorem pinxerat aula,
Effera Wandalici calcantem colla tyranni,
Plaudentem Libyam, fruges laurumque ferentem:
Addidit antiquam tendentem brachia Romam,
Exerto & nudam gestantem pectore mammam,
Altricem imperii, &c.

Tertium versum ita restituimus, cum in editione priore fuisset, *necto auro.* admonuit me vir ornatissimus, & linguæ utriusque callentissimus Joann. Cordanus, posse legi *neto auro*, recte sane, nam acu constat intextum.

Cornelius Gallus in elegia illa cultissima, quam Jacobo Lectio debemus.

Quin etiam argento, puroque intexitur auro
Altera jam castris parta lacerna tuis.
Illic bellantum juvenum studiosa figuras,
Atque audita levi prælia pingit acu.

Claudian. iterum lib. 2. de laudib. Stilichonis.

——— *Gremioque rigentia profert*
Dona, graves auro trabeas, insigne Minervam
Spirat opus, rutilis hic pingitur aula columnis,
Et sacri Mariæ partus. Lucina dolores
Solatur, residet fulgente puerpera lecto,
Sollicitæ juxta pallescunt gaudia matris.
Susceptum puerum redimitæ tempora Nymphæ
Auri fonte lavant, teneros de stamine risus
Vagitusque audire putes, jam creverat infans
Ore ferens patrem, Stilicho maturior avo,
Martia recturo tradit præcepta nepoti
Parte alia spumis fucantem Serica fræna
Sanguineis, primæ signatus flore juventæ.
Eucherius flectebat equum, jaculisque, vel arcu
Aurea purpureis tollentes cornua cervos.
Aureus ipse ferit, &c.

Hæc eadem vestis appellatur, ut nonnulli volunt, *clavata*, à clavis aureis, quibus distinguebatur. Festus lib. 14. in dictione *picta*, cujus verba superius allata sunt, & lib. 3. in voce *clavata*, ita enim *clavata dicuntur, aut vestimenta clavis intertexta, aut calceamenta clavis confixa.* Ad quem locum, non sunt pœnitendæ lectionis, quæ notat doctissimus Gothofredus: hoc illud est discrimen quod inter senatum & equestrem ordinem constituunt, quod ille *lato*, hic *angusto clavo* ornaretur. Viri eruditi ad Suetonii Augustum cap. 38. *Latum clavum induere, & curiæ interesse permisit.* In eodem cap. 73. Marcell. Donat. Ponzan. Dilucidation. pag. 381. Lamprid. in Alexandro Severo; *Uti equites Romani à senatu clavi qualitate discernerentur.* Vellejus Patercul. libro histor. Rom. 2. *Quippe vixit* (Mæcenas) *angusto clavo pene contentus.*

Stat. lib. 5. syl. 2. in ipso limine.

——— *Nec paupere clavo*
Angustam sedem, & Latii penetrale senatus
Advena pulsasti.

Idem corrigendus lib. 4. syl. 5. manu critica jam pridem indigens.

Hic parvus inter pignora curiæ
Contentus alto lumine purpuræ
Crescis.

Rescribendum est omnino, Bernartio & Turnebo authoribus.

Contentus arcto lumine purpuræ
Crescis.

Ovid. lib. 4. de Tristib. eleg. 10. apposite.

Curia restabat, clavi mensura coacta est,
Majus erat nostris viribus illud opus.

Ulpian. IC. l. 23. ff. de auro arg. mund. leg. *Clavi, qui vestibus insuuntur.* Vet. Scholiast. Juvenal. ad vers. 480. Satyr. 6. *auro.... clavas vestes miratur.* Corrigendum censeo *auriclavas vestes*, aut *auriclavatas*; ut verbo utar Flavii Vopisci in Tacito. Æl. Spartian. in Bonoso; *Tunicas palliolatas hyacinthinas, subsericas,*

cas, tunicam auro clavatam subsericam librilem unam, χρυσόκλαβον vocant dictione Græca, sed corrupta & hybrida, ut ex Curopalate libello de offic. Aul. Constantin. observat doctissimus Meursius. Vocem eam Latina donavit civitate Anastasius Bibliothecarius in Leone 3. pag. 193. *Simili modo & super altare sanctæ Dei genitricis, quæ appellatur Mediana fecit vestem defundato cum periclysi de chrysoclavo, habentem historiam annuntiationis Domini.* Idem in Benedicto 3. pag. 301. *In Ecclesia beatæ Dei genitricis, semperque virginis Mariæ dominæ nostræ, quæ ponitur trans Tiberim, fecit vestem in altari majori de chrysoclavo, habentem historiam assumptionis ejusdem Dei genitricis.* D. Juvenalis suo restituendus splendori sat. 16.

Cum duo crura habeas, offendere tot caligatos,
Millia clavorum.

Ex MS. meo rescribendum est:

- - - offendere tot caligas, tot
Millia clavorum.

Denique quod toga hæc pura opponatur pictæ, differit Jacobus Gutherius lib. 1. de veteri jure Pontificio Romæ cap. 28. In quo opere multa summi judicii, & elaboratæ industriæ.

In ornamentis & *sceptrum* numeratur. T. Liv. 3. Decad. lib. 10. supra laudatus. Dion. Halicarnass. lib. 5. in Menenii Agrippæ triumpho. Valer. Maximus lib. 4. cap. 4. de Atilio Calatino. *eburneum* erat. Appian. in Lybicis supra, quem parum curiose & fideliter vertit Sigismundus Gelenius, Jul. Bulenger. libro de triumpho capite 30. *Aquilam in summitate habebat.* Isidor. lib. 18. cap. 2. *id ovantibus non licebat.*

Servius ad illud eclogæ Virgilianæ 10.

Sanguineis ebuli baccis.

Juvenal. sat. 10.

Da nunc & volucrem sceptro quæ surgat eburno. Sequitur jam *pompa*, in qua ad pascendos voluptate animos, oculosque explendos *urbium, montium, fluviorum, regionumque nomina præferebantur, spolia & exuviæ hostibus detractæ, postremo ipsi duces superati.* C. Tacit. lib. 2. Annal. *Germanicus Cæsar ad septimum Kalendas Junias triumphans de Cheruscis, Cattisque, quæque aliæ nationes usque ad Albim colunt, vecta spolia, captivi, simulachra montium, fluminum, præliorum.* M. Tull. Orat. in Pisonem: *Vertes te ad alteram scalam, & differes de triumpho, quid habet currus iste? quid vincti ante currum duces? quid simulachra oppidorum? quid aurum? quid argentum? quid legati in equis & tribuni? quid clamor militum? quid tota illa pompa? inania sunt ista mihi crede, delectamenta pene puerorum, captare plausus, vehi per urbem, conspici velle, quibus ex rebus, nihil est, quod referre ad voluptatem corporis possis.* Scipio Asiaticus *centum triginta septem urbium simulachra in triumpho duxit*, ut ex Tito Livio apertum 4. Decad. lib 7. in fine. M. Marcellus in monte Albano triumphavit, *tulitque Syracusas.* Plutarch. in eo. Livius idem 3. Decad. lib. 6. licet id inficietur Valerius Maximus lib. 2. cap. 3. *Carthaginis imperio abrupta Hispania & Sicilia Syracusæ caput abscissum, triumphales jungere currus nequierunt.* Sed potior duorum, quam unius est authoritas. T. Quintius *Præneste victum prætulit.* Liv. 1. Decad. lib. 6. Fest. Pomp. lib. 18. *Trientem tertium pondo coronam auream dedisse Jovi domum scripsit T. Quintius Dictator, cum per novem dies totidem urbes, & decimam Præneste cepisset.* Quid sibi velit id donum, explicat ibidem loci Cincius lib. 2. Mystagogic. C. Plin. lib. 5. cap. 5. *Et hoc mirum supra dicta oppida ab eo capta, authores nostros prodidisse, ipsum in triumpho præter Cydamum & Caramam, omnium aliarum gentium urbiumque nomina, ac simulachra duxisse, quæ iere hoc ordine.* Egregius est Ciceronis locus lib. 2. Officior. *Vexatis & perditis exteris nationibus ad exemplum amissi imperii, importari in triumpho Massiliam vidimus.* Ovid. libro 1. de Arte:

Atque aliqua ex illis, dum Regum nomina quæret,
Quæ loca, qui montes, quæque ferantur aquæ?

Et lib. 4. de Trist. eleg. 2.

Hic lacus, hic montes, hic tot castella, tot amnes,
Plena feræ cadis, plena cruoris erunt.

Et ibidem loci paucis interjectis.

Crinibus en etiam fertur Germania passis,
Et ducis invicti sub pede mœsta sedet.
Collaque Romanæ præbens animosa securi,
Vincula fert illa, qua tulit arma, manu.

Urbes istæ titulos scriptos, & apposita nomina, quæ legi possent, habebant. ibidem:

Ergo omnis populus poterit spectare triumphos,
Cumque ducum titulis oppida capta leget.

Turres istæ vel ligneæ. Appian. loco aliquoties jam laudato, vel argenteæ, aureæ, ferreæ, seu ex qualibet alia materia, sed præsertim ex ebore. Dio lib. 44. pagin. 234. ὅτι ξυλίναις, ἀλλ' ἐκ ἐλεφαντίναις ἔργων τε τινῶν εἰκόσιν, ἄλλοις τε τοιέτοις πομπείοις ἐχρήσαντο, *quod ligneis, non eburneis imaginibus ferculisque nonnullis uterentur.*

Ovid. lib. 2. de Ponto eleg. 1.

Protinus argento veros imitantia muros
Barbara cum victis oppida lata viris.
Fluminaque & montes, & in altas proflua sylvas,
Armaque cum telis instrue juncta suis.
Deque trophæorum quod sol incenderat auro
Aurea Romani tecta fuisse fori.

Et lib. 3. de Ponto eleg. 4.

Oppida turritis cingantur eburnea muris.

Claudian. lib. 3. de laudib. Stilich.

Ostentare suos prisco si more labores,
Et gentes cuperet vulgo monstrare subactas,
Certarent utroque pares à cardine laurus.
Hac Alamannorum spoliis, australibus illa
Ditior exuviis, illic flavente Sicambri
Cæsarie, nigris hinc Mauri crinibus irent:
Ipse albis veheretur equis, currumque sequutus
Laurigerum, festo fremuisset carmine miles:
Hi famulos traherent Reges, hi facta metallo
Oppida, vel montes, captivaque flumina ferrent,
Hinc Libyci fractis lugerent cornibus amnes,
Inde catenato gemeret Germania Rheno.

Idem de 6. Hon. Consul. Roma ipsa ceu triumphaturum alloquitur:

——— pugnæ monimenta dicabam,
Defensam titulo Libyam testata perenni.
Jamque parabantur pompæ simulachra futuræ
Tarpejo spectanda Jovi, cælata metallo
Classis ut auratos sulcaret remige fluctus,
Ut Massyla tuos anteirent oppida currus,
Palladiaque comas innexus arundine Triton
Edomitis veheretur equis, & in ære trementem
Succinctæ famulum ferrent Atlanta cohortes.

Aut è cera pingebantur. Sidon. Apollinar. carm. 5. in fine:

——— cum divite cera
Pingues Cyniphii captiva mapalia Bacchi.

Fluvii itaque locorum subactorum, catenis injectis præferebantur, ut ex Claudiano proxime supra de laudibus Stilichonis laudato liquet:

Ovidius elegia proxime citata:

Squallidus immittat fracta sub arundine crines
Rhenus, & infectas sanguine potet aquas.

Et lib. 4. de Trist. eleg. 2.

Cornibus hic fractis viridi male tectus ab ulva
Decolor ipse suo sanguine Rhenus erat.

Virgil. lib. 8. Æneid. in fine:

——— Eufrates ibat jam mollior undis,
Extremique hominum Morini, Rhenusque bicornis.

Persius sat. 6.

- - - ac jam postibus arma,
Jam chlamydes Regum, jam lutea gausapa captis,
Essedaque, ingentesque locat Cæsonia Rhenos.

Sext. Propert. lib. 2. eleg. 1.

Aut canerem Ægyptum, & Nilum, cum tractus in urbem
Septem captivis debilis ibat aquis.

Observatum itaque in hac pompæ traductione ut fluvii iisdem ostiis, quot fluerent, describerentur, hoc est, quod aquas septem, id est, ostia Nilum habere dixit, ea autem enumerat Am-

Ammian. Marcellin. lib. 22. his nominibus, *Heracliotius, Sebenniticus, Bolbiticus, Pharniticus, Mendesicus, Taniticus, Pelusiacus.*

Omitto geographos, & poëtas advoco, Aurelium Prudentium lib. 2. in Symmach.

——— tepidique lavant septem ostia Nili.

Valerium Flacc. lib. 8. Argonaut.

Seu refluens Padus, aut septem projectus in amnes
Nilus.

P. Apollonium Collat. Excid. Hierosol. lib. 2.

——— linquunt Nili septemplicis amnem.

P. Ovidium lib. 2. Metamorphos.

Nilus in extremum fugit perterritus orbem,
Occuluitque caput, quod adhuc latet, ostia septem
Pulverulenta vocant, septem sine flumine valles.

Et lib. 5. Metamorphos.

- - - septem discretus in ostia Nilus.

Et lib. 9. Metamorphos.

- - - & septem digestum in cornua Nilum.

Et lib. 15. Metam. & alibi sæpe eodem in opere:

Perque papyriferi septemflua flumina Nili.

Idem lib. 2. Amor. eleg. 13.

Quaque celer lato Nilus delapsus ab alveo
Per septem portus in maris exit aquas.

Papin. Stat. lib. 8. Thebaid. v. 360.

Nilus & Eoas magno bibit ore pruinas,
Scindit fontis opes, septemque patentibus arvis
In mare fert hyemes.

Fest. Avien. sæpe, Claudian. lib. 1. in Ruffin.

Hinc bibat æstivum septeno gurgite Nilum.

In Epith. Hon. Mar. & Epig. de Phœnice.

Sed ad triumphi pompam regredior, duces captivi catenis onerati amissam dignitatem traducti loquebantur, unde Marcus Varro lib. 4. de Ling. Lat. *Victoriam* inde appellatam contendit, *quod hostes victi vincirentur.* Quem sequitur Isidorus lib. 10. Etymologiar. in dictione *Pervicax.*

Alludunt scriptores, D. Augustin. lib. 18. de Civit. Dei c. 13. *Aliqui sane & victum scribunt istum Liberum & vinctum, nonnulli & occisum in pugna à Perseo.* Paul. Oros. l. 7. c. 37. de Radagaiso Goth. Rege: *Sine prælio victum & vinctum sub jugo catenisque despiciant.* L. Flor. de Jugurtha l. 3. hist. Rom. c. 1. *Victus ac vinctus vidit Urbem.* Et rara unquam victoria describitur sine catenarum mentione. Idem Florus lib. 2. cap. 11. *Sed alligati miraculo quodam fuere, cum catenas morsibus & ore tentassent, quum offocandas invicem & fauces præbuissent.* Ejusdem libri cap. 14. *Belli ducem deditum ab eo, ad quem confugerat, Thracia Regulo, in Urbem in catenis reduxit.* Quin & egredientes in bellum duces catenas secum gestabant. Tacit. lib. 2. Annal. *Decem millia passuum cadaveribus atque armis opplevere, repertis inter spolia eorum catenis, quas in Romanos, ut non dubio eventu, portaverant.*

Sic & Flaminius apud Polybium lib. 3. adnotante J. Lipsio, cum armis vinciendis hostibus catenas gestavit. L. Flor. lib. 3. cap. 7. *Primus invasit Cretam M. Antonius, cum ingenti quidem victoria spe atque fiducia, adeo ut plures catenas in navibus quam arma portaret.*

Sed gravissimas inconsideratæ fidentiæ pœnas & Germani apud Tacitum, & Flaminius, & Antonius pependerunt, claro documento humanis viribus non esse insolenter abutendum. Ita Zenobia Palmyrenorum Regina ducta est, *cum in vinculis,* inquit Fl. Vopiscus in Aureliano, *Zenobiam teneret.* Dionys. Halicarnass. lib. 10. pag. 652. *τόν τε ἡγεμόνα τȣ̃ πολέμȣ, καὶ τȣ̀ς ἄλλȣς ἐπιφανεῖς ἄνδρας, ἁλώσῃ δεδεμένȣς ἄγων. Catenatum præ se agens belli ducem cum aliis illustribus captivis.* Sic *Hamilcar à Cn. Cornelio* ductus. Liv. 4. Decad. lib. 3. *Captivi nobiles Ætoli, & regii duces triginta sex* ab Acilio, ut ex ejusdem Decadis lib. 7. clarum, & *multi principes* à L. Æmilio Paulo proconsule, lib. 10. Totum ritum explicat Josephus in triumpho Titi & Vespasiani, quem de Judæis egerunt libro 7. cap. 24. Hannibal ille juratus nomini Romano hostis, *ne traderetur Tito Quintio, ob hanc causam in Bithyniam misso, captivusque Romam veniret, veneni mali poculo animam expulit, & à Romanis se vinculis morte defendit,* ut verbis utar C. Julii Solini Polyhistor. cap. 44. paria C. Tacitus lib. 12. Annal. *Injiciuntur catenæ, & quod indecorum barbaris est, compede trahebatur.* Idacius historicus lib. 2. collection. chronologicar. c. 29. *Pompejus Hierosolymam veniens, capta urbe, & templo observato, ad sancta sanctorum accedit, Aristobulum vinctum secum adducit.* Corrige *templo obserato,* nempe à sacerdotibus, vel *reserato,* per vim aperto. Sed spero propediem ut & auctior, & correctior ex bibliotheca magni illius Savaronis author iste prodeat. Toromachus, seu incerti nominis collector historiæ chronologicæ l. 6. p. 721. *Cumque in gyro castra posuisset, subito à Francis captum & succensum est, & homines Wajofarii, quos ibidem invenit, secum duxit, maximam partem Aquitaniæ vastans usque urbem Arvernam cum omni exercitu veniens, Claromontem castrum captum atque succensum bellando cepit, & multitudinem hominum tam virorum quam mulierum & infantum plurimos in ipso incendio cremaverunt: Blaudinum comitem ipsius urbis Arvernica captum atque ligatum ad præsentiam Regis adduxerunt.* sed lege pro *Blaudino* fortassis *Bladinum.* Sigebert. Chron. ad Annum 759. *urbem Arvernam,* & deinde post, *urbis Arvernæ.* Ita enim Claromontium appellari debet, Jornandes de Reb. Getic. cap. 45. *Euricus vero Rex Vesegothorum Arvernam Galliæ civitatem occupavit.* Gregor. Turonens. l. 2. histor. cap. 20. *civitatem addere voluit.* Notitiæ provinciarum liber, *civitas Arvernorum.* Paul. Merula 3. partis Geograph. libro 3. cap. 29. ita poëtæ passim intelligendi.

Guilielmus Apuliensis Rerum in Italia ac Regno Neapolitano Normanicarum lib. 1.

Ductus Adenolfi miser Exaugustus ad urbem
Præcedebat equum victoris ab hoste ligatus,
Ostentare sui pompam cupiente triumphi:
Ter Gallis illo victoria contigit anno.

Gaufredus Malaterra Monachus rerum in Italia gestarum à Roberto Viscardo & Rogerio fratre lib. 3. pag. 71.

Roma quondam belli potens toto orbe florida,
Colla superborum domans perlustrabas climata,
Leges dabas, & habenis temperabas omnia.
Ante te tremebant duces, principes, imperia,
Curvabantur colla Regum loris tuis domita,
Nil superba resistebant, ense tuo territa.
Ordinabas quos volebas, duces sive principes,
Deponebas quos volebas, servos dans humiles,
Artibus exercuisti justos habens judices,
Dumque justa sectabaris, fruebaris prosperis.

Stat. lib. 3. syl. 2.

Actias Ausonias fugit Cleopatra catenas.

Hoc est quod trahi captivos hostes dixerunt. Claudian. lib. 2. in Eutropium:

Seu vinctos traherent Medos, Indumque bibissent.

Et lib. de bello Getico:

O rerum fatique vices! qui fœda parabat
Romanas ad stupra nurus, sua pignora vidit
Conjugibus permista trahi.

Itaque si bello capti non fuissent duces, sed vel in acie occubuerant, vel fugerant, imagines aut vultus pro veris corporibus præferebantur, & sub triumphantis pedibus effigiabantur, ad eam mentem Artemidorus lib. 1. cap. 50. *πόδες μόνȣς οἰκέτας σημαίνȣσι, pedes solos domesticos significant.* Achmes Serrimi F. Oneirocritic. cap. 114. *Si quis pedes sibi ferreos factos videre visus fuerit, εἰ μέν ἐςὶ βασιλεὺς μακροζωήσῃ, καὶ καταπατήσῃ τȣ̀ς ἐχθρȣ́ς. Si Rex fuerit, longam vitam producet, & hostes conculcabit.*

Sil. Italic. lib. 17. in fine:

Sed non ulla magis mentesque oculosque tenebat
Quam visa Hannibalis campo fugientis imago.

Ovid. lib. 4. Trist. eleg.

Crinibus en etiam fertur Germania passis,
Et ducis invicti sub pede mœsta sedet.

Stat. lib. 1. syl. 1. de statua equestri Domitiani:

Ænea captivi crinem tegit ungula Rheni.

Aurel.

Aurel. Prudent. lib. 1. in Symmachum:

Colla tyrannorum media calcemus in urbe.

Claudian. de 4. Hon. consul.

Colla triumphati proculcet Honorius Istri.

Coripp. in præfat.

- - - deus omnia regna.
Sub pedibus dedit esse tuis.

Lib. 1. de laudib. Justini Minoris num. 3.

Regnaque sub vestris venient fortissima plantis.

Ejusdem libri num. 15. *Vandalici calcantem colla tyranni.*

Et lib. 2. num. 3.

Qui solet edomitos victor calcare tyrannos,
Subjectas gentes, & barbara colla domare.

Captivis triumphali pompa prælatis catenæ igitur injiciebantur, & quidem collo, brachiis, manibus, cruribus, ut jam sigillatim probabitur. de collo Isidor. lib. 5. Etymolog. capite 27. *Vincula à vinciendo, id est, arctando dicta, eo quod constringant atque retineant, vel quia vi ligant colla.*

Ovid. lib. 1. de Arte 3.

Ibunt ante duces onerati colla catenis.

Lib. 4. Trist. eleg. 2.

Vinclaque captiva Reges cervice ferentes
Ante coronatos ire videbit equos.

Et lib. 2. de Ponto eleg. 1.

Totque tulisse duces captivis addita collis
Vincula, pene hostes quot satis esse fuit.

Alb. Tibull. lib. 4. ad Messalam:

Te duce non alius conversus terga domator
Libera Romanæ subjecit colla securi.

Apollon. Collat. libro 2. de Hierosolymor. excidio.

——— niveos anteire jugales,
Haud me pœniteat depressum colla catenis,
Ut currus sim pompa tui.

Claudian. lib. de bello Getico:

Hac & Teutonico quondam patefacta furori,
Colla catenati vidit squalentia Cimbri.

De brachiis retortis, catenatisque Alb. Tibull. lib. 1. eleg. 7.

- - - evinctos brachia capta duces.

Q. Horat. lib. 2. epist. 1.

Mox trahitur manibus Regum fortuna retortis.

De manibus adeo certum est, ut constet non aliam fuisse militarem custodiam, nisi ut dextra captivi catenis, sinistra militis alligaretur, ne ille res novas tentare possit, & hic capulo paratam dexteram, si usus ita posceret, haberet. L. Sen. lib. de Tranquillit. cap. 10. *Alligatique etiam sunt qui alligaverunt, nisi tu leviorem in sinistra catenam putas.* C. Plin. junior libro 7. epist. 27. *Senex macie & squallore confectus, promissa barba, horrente capillo, cruribus compedes, manibus catenas gerebat quatiebatque.* Seneca ille idem epist. 5. *Eadem catena custodiam & militem copulat.* Pessimè antea in vulgatis editionibus legebatur, *custodem & militem:* siquidem custodia pro eo qui in custodia est, eleganter apud probatos reperitur. C. Plin. lib. 21. cap. 3. *Eductam custodiam bibere jussit.* Prius etiam male, *eductum è custodia.* Sueton. in Domitiano cap. 14. *Plerasque custodias, receptis quidem in manu catenis, audiebat.* Et in Nerone cap. 31. *Quorum operum perficiendorum gratia, quod ubique essent custodiæ, in Italiam deportari, etiam scelere convictos, non nisi ad opus damnari præceperat.* Levi opera sensus constabit, *quot ubique essent custodiæ*, hoc est rei, seu noxii ergastulis inclusi: ipse testis Suetonius in Calig. cap. 27. *Ex noxiis laniandos adnotavit, & custodiarum seriem recognoscens, nullius inspecto elogio, stans tantummodo intra porticum mediam, à calvo ad calvum duci imperavit.* Sed de custodia ista paulo inferius plura. Manibus interea injici solere vincula loquuntur poëtæ:

Sext. Prop. lib. 3. eleg. 10. de Cleopatra captiva:

Fugisti tamen in timidi vaga cornua Nili,
Accepere tuæ Romula vincla manus.

D. Juvenal. sat. 6. v. 559.

- - - sonuit si dextera ferro
Lævaque.

Stat. Theb. 12. v. 723.

Summissos enses nec quicquam, amentaque dextris
Laxa tenens.

Sidon. Apollinar. carm. 7. v. 78.

- - - gladiisque gravatas
Ante manus, solas jussi portare catenas.

Ovid. lib. 1. Amor. eleg. 7.

Adde manus in vincla meas, meruere catenas.

Papin. Stat. lib. 12. Thebaid. v. 470.

Me pietas, me duxit amor, deposcere sæva
Supplicia, & dextras juvat insertare catenis.

Virgil. lib. 2. Æneid.

Nam teneras arcebant vincula palmas.

Claudian. lib. 3. de raptu:

Tendere conatur palmas, vis improba ferri
Impedit, & mota somnum excussere catenas.

Denique cruribus injecta vincula. Arrian. Nicomediensf. lib. 1. Dissertation. Epict. cap. 19. τύραννος εἴπῃ τινί, δήσω σου τὸ σκέλος. *Tyrannus dixerit alicui, vinciam crura tua.* Gregor. de 5. Nicetio, *Catenæ suras attriverant.* Tertullian. lib. ad Mart. *Nihil crus sentit in nervo, cum animus in cœlo est.*

Sidon. Apollinar. carm. 2. v. 179.

Despiciens vastas tenuato in crure catenas.

Et carm. 16. in fine:

Lubrica crura cui signat sub compede carcer.

Ovid. lib. 2. Amor. eleg. 2.

Vidi ego compedibus liventia crura gerentem.

M. Plaut. Captivis sc. *quo illum*, in fine:

- - - quid cessatis compedes
Currere ad me, meaque amplecti crura?

Claudian. lib. 2. in Eutrop.

Cruraque signati nigro liventia ferro
Jura regunt.

Porro leviora vincula *compedes*, graviora molestioraque *nervi* audiunt. Observat eruditissimus Theodorus Marcilius. M. Cato apud A. Gellium lib. 11. cap. ult. *Fures privatorum furtorum in nervo atque compedibus ætatem agere, fures publicos in auro atque purpura.* Unde lex decemviralis: *Triginta dies justi sunto, post deinde in jus ducito, aut quis endo eo in jure vindicit, secum ducito, vincito aut nervo aut compedibus.* M. Cato in Thermum, ut recitat Nonius Marcellus cap. 1. num. 320.

Nervo, carcere, moletrina.

P. Terentius Afer Phormione act. 4. sc. 4.

- - - cæterum
Cum argentum repetent, nostra causa scilicet
In nervum potius ibit.

Quæ Donatus ibidem interpretatur *de sagittariis dictum*, & eum sequutus Erasmus Roterodamus in Chiliadibus, aliter exponit P. Nannius lib. 2. Symmict. c. 19. Plaut. in Curcul. sc. ult.

Atque ita te nervo torquebo, itidem ut catapultæ solent.

Canem, catulum, catellum vocant. Fest. lib. 3. *Catulus quoddam genus vinculi, qui interdum canis appellatur.* C. Lucil. libro 29. satyrar. citante Nonio cap. 1. num. 162.

Cum manicis, catulo, collarique, ut fugitivum
Deportem.

Plaut. in Casina act. 2. sc. 6.

Tace, deos quidem hodie quæso tu canem
Et furcam feras.

Incertus author exodiarius, laudatus à veteri Scholiaste Juvenalis sat. 5. v. 3.

Aliud scriptum habet Sarmentus, aliud populus voluerat,
Digna dignis, sic Sarmentus habeat crassas compedes.

Materia horum vinculorum multiplex, ferrum, setæ, argentum, & aurum. De ferro Festus Pomp. lib. 15. *Nervum appellamus etiam ferreum vinculum, quo pedes impediuntur.* Plauto in Curculione scena ult. *catulus ferreus* dicitur. Euseb. l. 6. hist. Ecclesiast. cap. 39. κλοιὸς σιδηροῦς, *vinculum ferreum.* Polyb. legat. 3. σκύλαξ σιδηροῦς, *catena ferrea.* Plato Comicus apud Julium Pollucem libro 10. Onomast. cap. 39. σκύλαξ, simpliciter *catena*, eidemque Polluci exponitur σκύλαξ, δεσμὸς σιδη-

σιδηρᾶς, *scylax, vinculum ferreum.* Isidor. libro 5. Etymolog. cap. 27. *Nervus est vinculum ferreum, quo pedes vel cervices impediuntur.* Quod è setis fierent compedes, ut & arcuum nervi, nemo ignorat. Vitruvius lib. 10. Archit. cap. 16. *Capillo maxime muliebri vel nervo funes.* Jul. Capitolin. in Maximinis, Cæsar lib. 3. belli Civil. Dio in Severo, Appian. in Punic. L. Flor. lib. 2. cap. 15. *In tormentorum vincula matronæ crines suos contulerunt.* Arnob. lib. 5. cont. Gent. *Adest ad insidias Liber, ex setis scientissime complicatis unum plantæ injicit laqueum.* In Critico Arnobiano lib. 5. c. 6. eruditissimus Meursius legit, *adest ab insidiis Liber.* Setas has equinas fuisse loquitur idem Arnobius paulo post: *Vellem tamen videre, si esset mihi his nasci temporibus datum, patrem illum Liberum, debellatorem ferocitati Acdestiæ, post deorum augustissimas curias, cœli ab culminibus lapsum, peniculamenta decurtantem cantheriorum, innectentem laqueos mobiles.* Artemidor. lib. 1. Oneirocritic. cap. 21. ἱππείας δὲ ἔχειν τρίχας δουλείας καὶ ταλαιπωρίας σημαίνει, καὶ τοῖς οὖ γεγονόσι δούλοις δεσμὰ περιτίθησιν, ὡς γὰρ ἐπὶ τὸ πολὺ χαίτῃ ἱππείᾳ δεσμεύεται. *Equinos habere pilos servitutes & ærumnas significat, & servis legitimis & domi nostræ natis vincula addit, ut plurimum enim seta equina ligamenti usum præbet.* Tela amentabantur hisce nervis equinis, & ballistæ, Fl. Vegetius lib. 4. Rei Milit. cap. 9. *Quia onagri vel ballistæ, cæteraque tormenta, nisi funibus nervinis intenta nihil prosunt, equorum tamen setæ de caudis ac jubis ad ballistas utiles asseruntur.* Eodem lib. cap. 22. *Ballista funibus, nervis chordisque tenditur.* Sed legendum est, *funibus nervinis, chordisque tenditur.* Quod in optimis codicibus viderat Fr. Modius. Arcuum itaque, ut & tormentorum agendorum nervi è crinibus equinis. Hesychius in voce ἱππεῖον, Accius in Philoctete, cujus versum imperfectum adducit Servius ad v. 622. lib. 9. Æneid.

Reciproca tendens nervo equino concita
Tela.

Ipse Virgilius loco laudato:

Non tulit Ascanius, nervoque obversus equino
Contendit telum.

Hæc tela *amentata* dicuntur.
Virgilius ibidem loci paulo post.

Intendunt acres arcus, amentaque torquent.

Stat. lib. 4. Thebaid. v. 154.

——— *quibus haud amenta, nec enses*
Triste micant.

Lib. 11. v. 441.

In digitis amenta videt.

Lib. 12. v. 723.

Summissos enses nec quicquam, amentaque dextris
Laxa tenens.

Nautici funes, & tormentorum bellicorum è lanis caprinis. M. Varro lib. 2. Rei Rust. cap. ult. *Ut fructum ovis è lana ad vestimentum, sic capra pilos ministrat ad usum nauticum, & ad bellica tormenta.* Denique flagellorum lora è porcinis pilis. Scholiast. Lycophronis. Etymologici author incertus in dictione ὕστριξ.
Sext. Prop. lib. 4. eleg. 1.

Verbera pellitus setosa movebat arator,
Unde Licens Fabius sacra Lupercus habet.

Argentea & aurea vincula commemorant Heliodorus in Æthiopicis lib. 9. Herodotus lib. 3. Ammianus Marcellinus lib. 27. in fine: *Regem Arsacem adhibitum in convivium jussit ad latentem trahi posticam: eumque effossis oculis, vinctum catenis argenteis, quod apud eos honoratis vanum suppliciorum æstimatur esse solatium, exterminavit ad castellum, Agabana nomine, ubi discruciatus cecidit ferro pœnali.* Q. Flor. Tert. de habitu muliebri cap. 7. *Apud barbaros quosdam, quia vernaculum est aurum, & copiosum, auro vinctos in ergastulis habent, & divitiis malos onerant, tanto locupletiores, quanto nocentiores, aliquando revera inventum, quomodo & aurum non ametur.* Idem lib. de cultu fœminar. c. 3. *Quamquam & aurum ipsum, cujus vos gloria occupat, cuidam genti ad vincula servire referunt gentilium literæ.* Gentem eam esse Æthiopes, & Heliodorus proxime laudatus ostendit, & Dio Chrys. Orat. ult. & Plut. in Amatorio apud Theodorum Canterum lib. 1. var. lect. cap. 5. adde & in moribus Persis positum. Just. l. 5. *Quod cum nuntiatum Artaxerxi esset, accersitum ad se fratrem & innocentiam dissimulatione belli simulantem, compedibus aureis vinxit, interfecissetque, ni mater prohibuisset.* Idem l. 11. ad finem. *Interea Darius in gratiam victoris à cognatis suis aureis compedibus, catenisque in vico Parthorum Thara vincitur.* Q. Curt. lib. 5. *Ne tamen honos Regi non haberetur, aureis compedibus Darium vinciunt, nova ludibria subinde excogitante fortuna.* Trebell. Pollio in Zenobia: *Vincti erant præterea pedes auro, manus etiam catenis aureis, nec collo aureum vinculum deerat, quod scurra Persicus præferebat.* Ritum Trojanum, sive Græcanicum fuisse loquitur Hecuba apud L. Senecam in Troade act. 1. in choro.

Non Argolici præda triumphi
Subjecta feret colla trophæis,
Non assuetas ad sceptra manus
Post terga dabit, currusque sequens
Agamemnonios, aurea dextra
Vincula gestans, lætis fiet
Pompa Mycænis.

D. Auson. in ludo Sapientium, ubi sic Solon Atheniensis.

Miseratur ille, vimque fortunæ videns
Laudat Solonem, Crœsum in amicis habet:
Vinctumque pedicis aureis secum jubet
Reliquum quod esset vitæ, totum degeret.

Latinos id recepisse testis Sext. Propert. lib. 2. eleg. 1.

Aut Regum auratis circundata colla catenis,
Actiaque in sacra currere rostra via.

Sil. Italic. lib. ult. in fine.

Ante Syphax feretro residens, captiva premebant
Lumina, & auratæ servabant colla catenæ.

Denique ut semel absolvam, ut dedecus tolleretur, frangebantur catenæ, si quem ignominia liberare volebant. Jac. Durant. Casell. lib. 2. var. cap. 13.
Allusit Ovidius lib. 1. de Remed. Amor.

Optimus ille fuit vindex, lædentia pectus
Vincula qui rupit, dedoluitque semel.

In signum servitutis iidem duces tondebantur. ita viri eruditi exponunt Propertium lib. 4. eleg. 12.

Testor majorum cineres tibi Roma colendos,
Sub quorum titulis Africa tonsa jacet.

Ennius in Annalibus, ut refert Priscianus in voce *tondeo.*

Et detondit agros latos atque oppida cepit.

P. Ovid. lib. 1. Amor. eleg. 14.

Jam tibi captivos mittet Germania crines,
Culta triumphatæ munere gentis eris.

Videatur epigramma antiqui cujusdam poëtæ in Anthol. infra laudandi.
Claud. lib. 1. in Eutrop.

Militet ut nostris detonsa Sicambria signis.

Certe olim in libertatis indicium crines alebant quidam populi, sed præsertim Galli, quos Claudianus cum Sicambris confundit, unde *regalis capillitii jus* apud priscos Francos, ut disquirit doctissimus Fr. Hottomannus in Francogallia cap. 9. Aimonius Monac. lib. 3. de Gest. Francor. c. 61. certe omnes Reges Galliæ usque ad Pipinum Caroli Magni patrem, *longis capillis semel in anno tantum conspiciebantur, comitibus regnum administrantibus.* Pet. Faber Sanjorianus Semest. lib. 2. cap. 20. originem ritus describit Ado Viennensis Chron. ætate 6. pag. 149. *Post Pharamundum Franci Chlodionem filium ejus sibi Regem statuunt abhinc Franci in finibus Thoringiorum habitantes, crinitos Reges habere cœperunt.*

Mira sane crinibus illis reverentia delata, adeo ut eos tetigisse, idem esset ac solenni jurejurando se obstringere. Locum adscribam ex incerto sed antiquo collectore Chronicorum, apud quem Idacius lib. 3. ita loquitur: *Quadam vice Clodovæus Rex Francorum, & Alaricus Rex Gothorum, qui sedem Tholosæ habebat, post multa prælia quæ invicem gesserunt, intercedentibus legatis cum pacem inire cœpissent, hujus convenientiæ, ut Alaricus barbam tangeret Clodovæi effectus patrimus, perpetuam*

ad invicem pacem servarent, & ad hujus placida conventionis, nec Francus, nec Gothus penitus armatus accederet. Idem collector ex Thoromacho lib. 4. Chronic. cap. 8. *Franci electum à se Regem, sicut prius fuerat, crinitum inquirentes diligenter ex genere Priami Friga & Franconis, super se creant, nomine Theudomerum, filium Ricimeris.*

Disquisivit quædam vir doctus Jacobus Durantius Casellius lib. 1. variar. cap. 18. consignatum idem omnium pene historicorum testimoniis. Gregor. Turonens. lib. 2. histor. Franc. cap. 9. *Galli in Sicambria Reges super se crinitos creaverunt.* Idem lib. 6. cap. 24. Et lib. 8. cap. 10. Præoccupavit magnus ille Savaro bono literarum & historicæ patriæ natus: *ita comatus Clodovæus* in præfatione legis Salicæ, & *Cheribertus Rex Sicamber.*

Venantius Fortunat. lib. 6. Remigius de eodem Clodovæo:

- - - *mitis deponet colla Sicamber.*

Sicambri ab Augusto in Gallias traducti. Sueton. cap. 21. ut merito pro eodem populo usurpari debeant.

Claudian. lib. de bello Getico:

Agmina quinetiam flavis objecta Sicambris
Quaque domant Cattos.

Quam illi sedem occupassent, priusquam in Gallias appulissent, discussit Hermanus comes Nuevarius, *Rheni accolas* facit Albertus Crantzius lib. 1. histor. Saxon. cap. 16. Sidonio assentiente carm. 7. v. 40.

- - - *flavis in pocula fracte Sicambris*
Rhene tumes.

Licet alibi ad Vachalim statuat, sibi contrarius, cum Geldrensibus confundit Andreas Althamerus Commentar. in Taciti Germaniam p. 29.

Idem Claud. de 4. Hon. Consul.

Ante ducem nostrum flavam sparsere Sicambri
Cæsariem; pavidoque orantes murmure Franci
Procubuere solo.

Et lib. 1. de laudib. Stilich.

- - - - - *ingentia quondam*
Nomina, crinigero flaventes vertice Reges
Qui nec principibus, donis, precibusque vocati:
Paruerant; jussi properant, segnique verentur
Offendisse mora.

Lib. 2. de laudibus ejusdem:

- - - - - *tum flava repexo*
Gallia crine ferox, evinctaque torque decoro.

Lib. 3. ejusdem argumenti:

- - - *illinc flavente Sicambri*
Cæsarie.

Sidon. Apollinar. lib. 8. epist. 9.

Hic tonso occipiti senex Sicamber,
Postquam victus es, elicis retrorsum
Cervicem ad veterem novos capillos.

Carm. 13. in ipso limine:

Sic ripæ duplicis tumore fracto,
Detonsus Vachalim bibat Sicamber.

Ut Franci capillati, ita & Gothi, adnotavit idem ille Savaro, millies nominandus, ex Procopio lib. 4. Cassiodoro lib. 4. epist. 49. ad Sidonium lib. 1. epist. 2. nec transcribo edictum Theodorici Regis c. 195. *quemlibet ut capillatorum tertio fuisse conventum.*

Aurel. Prudent. libro 2. in Symmachum de Roma à Gothis capta:

- - - *non armis veste comisque*
Ignotus capta passim vagus errat in urbe.

Claudian. lib. de bello Getico:

Crinigeri sedere patres, pellita Getarum
Curia.

Sed quoniam eo devenimus, obiter quædam de tonsoribus sunt discutienda, rituque capillos adornandi. Atque ut inde ordiar diu tonsorum non modo officium, sed & nomen ignotum Romanis. M. Varro lib. 2. Rei Rust. cap. ult. *Omnino tonsores in Italiam ex Sicilia primum venisse dicuntur, post Romam conditam anno quadringentesimo quinquagesimo quarto, ut scriptum in publico Ardeæ in literis extat, eosque adduxisse P. Ticinium Menam.* Quæ C. Plinius ex illo ad verbum pene traduxit lib. 7. nat. histor. cap. 59. & utroque posterior A. Gellius eadem habet lib. 3. cap. 4. Itaque illo rudi ævo cincinnabant ciniflones, & ferro calido crines contorquebant, qui solus decor habebatur, ut copiosissime hoc opere supra expositum reperies. Æl. Donat. in Eunuch. act. 5. sc. 2. Meursi. Exercitat. Criticar. parte 1. cap. 2. Janus Guilielmus Verisimil. lib. 3. cap. 16. consulantur. Isidor. lib. 9. cap. 31. *Antiæ sunt cincinni dependentes prope auriculas.* Idem in gloss. *antia, capilli demissi.* Hinc semper prisci illi criniti depingebantur, veterumque statuæ comis demissis collocabantur, atque ita poëtæ:

Q. Horat. lib. 1. od. 12.

Hunc & incomptis Curium capillis
Utilem bello tulit.

Lib. 2. od. 15.

- - - *non ita Romuli*
Præscriptum, & intonsi Catonis
Auspiciis, veterumque norma.

M. Lucan. lib. de Catone:

Intonsos rigidam in frontem descendere canos
Passus erat, mæstamque genis increscere barbam.

Joan. Britannicus, & vetus Scholiastes ad Juvenalis sat. 4. v. 104.

- - - *Facile est barbato imponere Regi.*

Idem sat. 5.

Ipse capillato diffusum Consule potat.

Denique sat. ult.

Et credam dignum barba dignumque capillis
Majorum.

P. Ovid. lib. 2. Fastor.

Denique quicquid id est, quo corpora nostra piantur,
Hoc apud intonsos nomen habebat avos.

Et lib. 6. Fastorum.

Tunc erat intonsi regia magna Numæ.

Alb. Tibull. lib. 2. eleg. 1. à Josepho Scaligero correctus:

Gentis Aquitanæ celeber Messalla triumpho,
Et magna intonsis gloria victor ades.

Rescribendum est:

Et magna intonsis gloria victor avis.

Eodem pacto Græci promissas alebant comas, unde Homerus eos perpetuo veluti epitheto appellat καρηκομόωντας, *capite crinitos.* Et lex illa celebris Arist. refertur lib. 1. Rhetor. *Crinitus servile officium subire non potest.* Et Lacedæmonii *quoties adire vitæ periculum volunt, comam detondent.* Plutarch. in Lysandro, in Apophthegmat. Lycurgi, in Apophthegmat. Nicandri. causam reddebat Leonidas, *quod hostibus terribiliorem, amicis modestiorem crinis redderet.* Philostrat. lib. 8. de vita Apollonii cap. 3. Hunc capillum non nisi urgente maximo periculo exuebant.

Petron. Satyrico pag. 60. *Notavit sibi ad lunam tonsorem intempestivo inhærentem ministerio, execratusque omen, quod imitaretur naufragorum ultimum votum, in cubile rejectus est.* Paucis interjectis; *Ergo illi qui nocte ad lunam radebantur, pessimo medius fidius exemplo, audio enim non licere cuiquam mortalium in nave neque crinem, neque ungues deponere, nisi cum pelago ventus irascitur.* Deinde paulo post: *Itane capillos aliquis in nave præcidit, & hac nocte intempesta?* Libanium eadem pene dicentem viri docti observant. Casellius Durantius lib. 2. variar. cap. 9.

D. Juvenal. sat. 12. v. 81.

Interiora petit Bajanæ pervia cymbæ
Tuti stagna sinus, gaudent ubi vertice raso
Garrula securi narrare pericula nautæ.

Nonius Marcellus in *cirros, qui liberi fiebant, ea causa calvi erant, quod tempestatem servitutis videbantur effugere, sicut naufragio liberati solent.* Unde liquet manumittendos radi solere. T. Liv. 4. Decad. lib. 4. *Præbuerunt speciem triumpho, capitibus rasis, qui servituti exempti fuerant.* Vet. Scholiast. Juvenal. ad finem sat. 5.

Ibi-

Ibidem Juvenalis ipse:

- - - Tulsandum vertice raso
Prabebis quandoque caput.

Servius Honoratus ad v. 564. libri 8. Æneid. *Hic etiam libertorum dea est, in templo cujus raso capite pileum accipiebant.* Ejus rei Plautus etiam in Amphitruone facit mentionem, act. 1. sc. 1. in fine:

- - - Quod utinam ille faxit Jupiter
Ut raso capite portem pileum.

Sed longe aliter in codicibus Plauti versus ille concipitur:

- - - Quod utinam ille faciat Jupiter,
Ut ego hic hodie raso capite calvus capiam pileum.

Ab hoc fonte derivatum est, ut contrario ritu, quos in servitutem asserere volebant Græci, tonderent. L. Apul. lib. 6. Milesiar. Venus irata *involat in Psychen, vestemque plurifariam diloricat, capilloque discisso, & capite conquassato, graviter affligit.* Briseis ad Achillem in epistolis Ovidianis:

Exagitet ne me tantum tua deprecor uxor,
Quæ mihi nescio quo non erit æqua modo.
Neve meos coram scindi patiare capillos,
Et leviter dicas, hæc quoque nostra fuit.

Hinc qui in peregrinationem longinquam, aut expeditionem proficiscebantur, capillum alicui deo devovebant, cui domum reduces detonsum consecrabant.

Papin. Stat. lib. 6. Thebaid. v. 608.

Flavus ab intonso pendebat vertice crinis
Arcados, hoc primis Triviæ pascebat ab annis
Munus, & Ogygio victor cum Marte redisset,
Ne quicquam patriis audax promiserat aris.
Tunc liber nexu, lateque in terga solutus
Occursu zephyri retro fugit.

Ritum eruerat primus, quod sciam, maximus Turnebus libro 22. Adversarior. cap. 28.

Valer. Flacc. lib. 1. Argonautic.

Tectus & Eurytion servato colla capillo,
Quem pater Aonias reducem tondebit ad aras.

Quod autem deo alicui crines eos voverent, locus Petronii testari potest, Satyrici pag. 65. *Cui deo crinem vovisti?* ad quem locum viri eruditi consulantur. Servius Maurus ad v. 684. lib. 4. Æneid. *sacratum crinem Didonis* dixit M. Varro. *Ambracia primum puerilem demptum capillum, item cirros ad Apollinem ponere solebant.*

Neque adolescentes tantum, sed & virgines id factitare solitæ. Lucian. in Syria dea: *Sed qui isti dii, quibus vota capillitia?* Julius Pollux videtur insinuare, lib. 2. cap. 3. num. 5. ποταμοῖς ἢ θεοῖς, *fluminibus aut diis.* De fluminibus Scholiastes Pindari, Homerus lib. 23. Iliad. & Eustathius interpres ibidem, & jam proxime infra dicetur. Votum istud concipiebatur interdum statim ab ipsa nativitate, deposito de recepta consuetudine in terram nuper nato. Q. Florens Tertullian. libro de Anima cap. 40. *Ita omnes idololatria obstetrice nascuntur, dum ipsi adhuc uteri infulis apud idola confectis redimiti, genimina sua dæmoniorum candidati profitentur, dum in partu Lucinæ & Dianæ ejulatur, dum per totam hebdomadem Junoni mensa proponitur, dum ultima die fata furibunda advocantur; dum prima etiam constitutio infantis super terram Stativæ deæ sacrum est, quis non deinde aut totum filii caput reatui devovet, aut aliquem excipit crinem, aut tota novacula prosecat, aut sacrificio obligat, aut sacro obsignat, pro gentica, pro avita, pro publica, pro devotione privata?* Ajax Telamonius *Ilisso flumini crinem vovet.* Philostratus junior in icone ejus. Theseus *Apollini Delphico.* Plutarch. in eo. puellæ Deliorum *Hegargoæ deæ*, Pausan. in Atticis. vulgus Atheniensium *Herculi*, ex Hesychio doctissimus adnotavit Isaac. Casaubonus, adolescentes Romani *Æsculapio.*

Stat. lib. 3. syl. 4.

Accipe laudatos juvenis Phœbeje crines,
Quos tibi Cæsareus donat puer, accipe latus,
Intonsoque ostende patri.

Aut *Apollini* ipsi. Martial. lib. 1. epigr. 32.

Hos tibi, Phœbe, vovet totos à vertice crines
Encolpus, domini centurionis amor.
Grata Pudens meriti tulerit cum præmia pili,
Quam primum longas, Phœbe, recide comas.

Et lib. 9. epigr. 17.

Consilium formæ speculum, dulcesque capillos
Pergameo posuit dona dicata deo.

Et *Jovi*, Stat. lib. 6. Theb. v. 197. & Luctat. Placidius:

Jupiter hunc crinem, voti reus, ante dicaram:
Si pariter nati virides libare dedisses
Ad tua templa genas.

Forte & hoc sensu sumendus Claudianus lib. de bell. Get.

Sperchiusque, & virginibus dilectus Enipeus
Barbaricas lavere comas.

Aut denique *Apollini barbam, Baccho crinem* devovebant. Stat. lib. 8. Thebaid. v. 492.

Ille genas Phœbo, crinem hic pascebat Jaccho.

Capillos capitis detondere Græcis in usu antiquissimo, at *barbas ponere* non adeo vulgatum, quippe Alexander Macedo *Persico luxu fractus, enervatusque, asperitatem patriam, & frugalitatem exuens, barbam radere primus instituit.* Chrysippus lib. 4. de Voluptate, & ex illo Athenæus lib. 13. Dipnosophist. cap. 6. factum hoc sequuti Imperatores Romani. Julian. in Misopog. pag. 127. βαθύτης γενείε, καὶ τὸ ἀθυμέλητον τῶν τειχῶν. *barbæ prolixitas, comæ neglectio.* Tanta mollitie omnes ut Ἀδριανὸς πρῶτος γενεῖον κατέδειξε; *Hadrianus primus barbam nutrivit*, dixerit Joannes Xiphilinus in Trajano. Et barbæ suæ primitias consecrabant alicui è penatibus suis deo. Hinc Nero Juvenalia instituit, quod barbæ suæ rasæ τρίχας ἐς σφαῖραν χρυσῆν ἐμβαλὼν, ἀνέθηκε τῷ Διὶ τῷ καπιτωλίνῳ, *pilos in sphaeram auream conjectos, Jovi Capitolino consecravit*, ut verbis utar Dionis lib. 61. in fine. C. Petron. pag. 22. *Venerisque signum marmoreum, & pyxis aurea non pusilla, in qua barbam ipsius conditam esse dicebant.* C. Sueton. in Nerone c. 12. *Inter buthysiæ apparatum barbam primam posuit, conditam in auream pyxidem, & pretiosissimis margaritis adornatam, consecravit Capitolio.*

Pene exciderat properanti, quod Theodosius Clainus histor. Britann. libro 3. habet: *Henricus comam in hac insula princeps barbamque totondit, ejusque exemplo ducti Angli qui à summa memoria capillo promisso fuerant, omnes confestim tondebantur.*

Certe in eo convenit inter scriptores & Latino & Græcanico ritu servos tonsos incedere consuevisse, ingenuos autem capillatos.

A. Persius de servis, ut puto intelligendus sat. 3. v. 55.

- - - detonsa juventus
Invigilat siliquis, & grandi pasta polenta.

Aristophanes in Avibus:

ἔπειτα δοῦλος ὢν κόμην ἔχεις;
Ac dein servus cum sies, portas comam?

De ingenuis Petronius loco jam laudato; *Vidimus senem inter pueros capillatos ludentem pila.*

M. Martial. multis in locis. lib. 2. epigr. 57.

Quem grex togatus sequitur, & capillatus.

Lib. 3. epigr. 57.

Et pædagogo non jubente, lascivi
Parere gaudent villico capillati.

Et lib. 10. epigr. 62.

Ludimagister parce simplici turbæ,
Sic te frequentes audiant capillati,
Et delicatæ diligat chorus mensæ.

Sed legendum puto sensu manifesto, quis enim locus mensæ?

Et delicatæ diligat chorus Musæ.

P. Virgil. lib. 10. Æneid. de Ascanio:

- - - cervix cui lactea crines
Excipit.

Q. Horat. lib. 2. od. 5.

Quem si puellarum insereres choro,
Mire sagaces falleret hospites:
Discrimen obscurum, solutis
Crinibus, ambiguoque vultu.

Quo pulchriores eſſent, vel errare capillos patiebantur vento agitante mobiles, vel in cirros torquebant. Idem lib. 3. od. 20.

Fertur & leni recreare vento
Sparſum odoratis humerum capillis.

Lib. 4. od. 10. idem.

Et, quæ nunc humeris involitant, deciderint comæ.

Denique lib. epod. od. 11.

Aut teretis pueri
Longam renudantis comam.

Ad eum ritum incertus poëta, ſed antiquus lib. 4. Antholog. cap. 4. epigr. 16.

Ἄλλον ἀκερσεκόμας Ἀβάρων στρατὸς ἔκτοθεν Ἴστρου
Κείρας ἐκ κεφαλῆς βόστρυχον αὐσταλέης.
Aliam intonſus Hunnorum exercitus extra Iſtrum
Detondens à capite crinem demiſſo.

Eccleſia certe, vel ut ſacros ordines amplexi ab aliis ſecularibus negotiis implicatis diſtinguerentur, vel ut libertatem conſecuti viderentur, vel denique ut tam curarum profanarum, quam ſuperflui crinis immunes viderentur, inſtituit, ut raderentur clerici ſacerdoteſque. Concil. Braccarenſe Gothicum 1. can. 29. *Placuit ut lectores in Eccleſia in habitu ſeculari non pſallant, neque crines gentili ritu demittant.* Cujus ritus initium à Divo Aniceto pontifice. Anaſtaſ. bibliothecar. in eo: *Hic conſtituit, ut clerus comam non nutriret ſecundum præceptum Apoſtoli.* Inde tam ſæpe in Nithardo de diſſenſionibus filiorum Ludovici Pii, Monacho Egoliſmenſe Eginharto, & aliis illius ævi hiſtoricis, *tonſo capite monachum fieri.* Sed res nimis trita.

Fuerat hic obiter de diverſo gentium ritu aliquid dicendum, ſed omnia præoccupata. *Aſſyrii in luctu barbam tondent, capitis crines demittunt.* Strabo l. 16. quod *Ægyptiis* in more poſitum loquitur Herodot. l. 2. illud pene ridiculum: Abantes, ne ab hoſtibus prehendantur, anteriores crines tondere, poſteriores nutrire, ob eam cauſam ὀπισθοκόμαι dicuntur *in tergum comati*, ſeu *retro criniti.* Jul. Pollux lib. 2. cap. 3. Homer. lib. 2. Iliad. non multum à principio:

Stat. lib. 7. Thebaid.

——— *Atque in terga comatos*
Non ego Abantiadas; geminumque Capharea dixi.

Denique nulla re potius luctus indicatus, quam crinibus, nam quidam *barbam capillumque ſummittebant.* Sueton. Auguſto c. 23. alii penitus vellebant, vel crines lacerabant. Plutarch. in problemat. Rom. c. 13. L. Sen. lib. 5. de Benef. c. 6. T. Liv. 3. Decad. lib. 7. *Veſte obſoleta, capillo & barba promiſſis, præferens vultu habituque inſignem ignominiæ acceptæ memoriam.* Quo habitu fugit à Cannis Varro, & in Urbem rediit. Jul. Frontin. l. 4. Statagemat. c. 5. Siſenna hiſtoricus lib. 4. apud Nonium in dictione *vicatum, complures menſes, barba immiſſa, intonſo capillo, lugubri veſtitu, populum flens vicatim cum liberis circumiret.* Vel certe crines hos è capite laceratos in ignem injiciebant, ut arderent, vel corpori jam collocato imponebant, quod Caracalla fecit in funere Feſti. Herodian. lib. 4. de funere Virginiæ, Dionyſius Halicarnaſſeus. contra *Macedones tonſi lugebant.* Arrian. lib. 7. de rebus Alexandri, Solin. Polyhiſt. c. 14. M. Tull. l. 3. Tuſculanar. ſic luxit Alexandrum defunctum mater Darii. Q. Curt. lib. 10. Homer. lib. 23. Iliad. de funere Patrocli, & l. 14. Odyſſ. in principio. Ita indifferenter alii Latini poëtæ. Virgil. lib. 3. Æneid. v. 65. in funere Polydori, & lib. 11. Æneid. in funere Pallantis. Sil. Italic. lib. 5. Punicor.

——— *diſſectaque crinem*
Illachrymat Venus.

M. Lucan. lib. 2. Pharſal.

- - - *miſerando concita vultu*
Effuſas laniata comas.

Alb. Tibull. lib. 3. eleg. 2.

Ante meum veniet longos incompta capillos,
Et fleat ante meum mœſta Neæra rogum.

Sext. Propert. lib. 4. eleg. 5.

Exequiæ fuerant rari furtiva capilli.
Vincula.

Et lib. 1. eleg. 17.

Illa meo charos donaſſet funere crines.

Q. Catull. in Nuptiis Pelei & Thetidis, ſive Argonauticis.

Cum in cinerem canos ſolvent à vertice crines.

Ovidius lib. 3. de Arte.

Depoſitis ſylvas Phyllida fleſſe comis.

Lib. 3. Transformationum de Narciſſ. ſororibus.

Najades & ſectos fratri poſuere capillos.

Lib. 13. fab. 2. ejuſdem operis.

Inferias inopes crinem lachrymaſque reliquit.

In epiſtola Canaces ad Macarium:

In tua non tonſas ferre ſepulchra comas.

L. Sen. in Hippolyto act. 5. ſc. 1.

Capitis exuvias cape.

Et in Troade act. 3. ſc. 3.

- - - *ſume nunc iterum comas,*
Et ſume lachrymas, quicquid è miſero viri
Funere relictum eſt.

Stat. lib. 6. Thebaid. non multum à principio.

- - - *tergoque & pectore fuſam*
Cæſariem ferro minuit.

Et eodem libro poſt v. 516.

- - - *tibi Lerna comas Lariſſaque ſupplex*
Poneret.

Sed ad intermiſſum de triumphali pompa ſermonem poſtliminii jure regredior. una cum ducibus catenatis *tibicines & citharœdi* incedebant. Appian. in Lybico paulo ſupra citatus.

D. Juvenal. ſat. 10.

Illinc cornicines, hinc præcedentia longi
Agminis officia.

Hos inſequebantur *ſcutiferi, ſcriptores, aliique exercituum miniſtri.* Appian. ibidem loci, & Liv. 4. Decad. lib. 8. tum *obſides*, nam Q. Flaminius *Demetrium Regis Philippi filium, & Armenem Nabidis Lacedæmoniorum tyranni filium obſides imperatos* oſtentavit. idem T. Liv. 4. Decad. lib. 4. Fl. Eutrop. lib. 4. c. 1. *tormenta bellica & catapultæ* hos inſequebantur. Liv. 3. Decad. lib. 9. de triumpho Metelli, & 4. Decad. lib. 6. de triumpho M. Fulvii, ſed & *calatum argentum hoſtibus ereptum* lætantis civitatis oculis ingerebatur. Plutarch. in Paulo Æmilio. Valer. Maxim. lib. 4. cap. 3. Plin. lib. 33. cap. 3. & rurſus cap. 11. Liv. 3. Decad. lib. 10. in fine. M. Lucan. lib. 3.

Quæ Pompejanis prælata eſt gaza triumphis,
Quæ Cato longinqua vexit ſuper æquora Cypro.

Spolia deinde & captiva arma hoſtibus erepta. Liv. 4. Decad. lib. 9. in principio, aut ſi quid miri in devictis regionibus eſſet, ſi quid oculis civium placituri. Hinc Curius Dentatus *elephantos* duxit, ut ſupra videri poteſt hoc ipſo tractatu, & eoſdem Marcellus, & iterum Metellus, Aurelianus Auguſtus *ignota animalia.* Fl. Vopiſc. in illo. *Triumphantem præceſſerunt elephanti viginti, tigrides quatuor, camelopardi, alces, cæteraque talia per ordinem ducta.* Alii *coronas aureas*, ut ſupra docui, ſeu civitatibus imperatas, ſeu ſponte ab amicis populis oblatas jubebant præferri. Cn. Pompejus *tabulam luſoriam cum alveis.* C. Plin. l. 37. c. 2. Et Veſpaſianus devicta Judæa *balſama*, quibus regio illa abundat. idem lib. 12. cap. 26. in principio. Pompejus victo Mithridate *hebenum.* C. Solin. Polyhiſtor. cap. 55. Cn. Manlius *triclinia ærata, abacos, monopodia & ſtragula oſtendit.* Idem Plin. lib. 34. cap. 3.

Appoſitiſſime Albinovanus in Conſolatione ad Liviam culta illa elegia.

Fluminaque, & montes, & nomina magna locorum,
Et ſi quid miri vidit in orbe novo.

Denique totum agmen claudebatur à quodam; *qui inepta geſticulatione riſum omnibus moveret, hoſtibus illuderet, eoſque virtutis Romanæ, & ſuæ temeritatis admoneret.* Liv. 1. Decad. lib. 4. de triumphatis Vejentibus, & Fidenatibus à M. Æmilio. geſtabatque *picturas* quaſdam, quæ *citeriæ* dicuntur. Feſt. lib. 3. altera perſona erat *manduci effigies, malis dehiſcentibus, & ingentem dentibus ſonitum edens.* idem Feſt. lib. 11. M. Plautus in Rudente act. 2. ſc. 6.

CH. quid ſi me ad ludos pro manduco locem?
LA. quapropter? CH. quia pol clare crepito dentibus.

Ter-

Tertia persona erat *petreja* in eosdem usus excogitata, ut populo voluptas, hostibus dolor inde oriretur. Fest. lib. 14.

Atque hæc quidem pompa præcedebat currum, *sequebantur senatores*. Dio Coccejanus in Augusti triumpho l. 51. pag. 459. *cives redempti* & hostilibus vinculis liberati, ut proximi infra expedientur, & *milites ipsi*. lapis vetus:

L. LICINIUS. DENTATUS. TRIB. PLEB. CENTIES. VICIES. PRÆLIATUS. OCTIES. EX. PROVOCATIONE. VICTOR. QUADRAGINTA. QUINQUE. CICATRICIBUS. ADVERSO. CORPORE. INSIGNIS. NULLUM. IN. TERGO. IDEM. SPOLIA. CEPIT. XXXIV. DONATUS. HASTIS. PURIS. XVIII. PHALERIS. XXV. TORQUIBUS. III. ET. LXX. ARMILLIS. CLX. CORONIS. XXXV. CIVICIS. XIII. AUREIS. VIII. MURALIBUS. III. OBSIDIONALI. I. FISCO. ÆRIS. X. CAPTIVIS. XX. IMPERATORES. VII. IPSIUS. MAXIME. OPERA. TRIUMPHANTES. SECUTUS.

Claudian. lib. 3. de laudib. Stilich.

- - - currumque secutus
Laurigerum, festo fremuisset carmine miles.

Hi quidem coronati. Liv. 5. Decad. lib. 5. *Militum quidem propria hac causa est, qui & ipsi laureati, & donis, quibus donati sunt, insignes, triumphum nomine cient post duces suos.* Poterant & vitia virtutesque, libere, ut collibuisset, ducum suorum decantare. Dionys. Halicarnass. lib. 7. in fine. hinc Camillus *parens patriæ* vocatus, & *alter Romulus*. Lib. 1. Decad. lib. 7. in principio, Plutarch. in illo. Et C. Marius *tertius conditor*. Plut. idem in eo. Vitia objiciuntur apud Vellejum Paterculum lib. 2. unde M. Manlius *ambitionis* taxatur. Liv. 4. Decad. l. 9. in principio. & *avaritia* Cæsari exprobratur. Plin. lib. 19. cap. 8. sed amarulentius multo sæviusque Suetonius in eo cap. 49. *Gallico denique triumpho milites ejus inter cætera carmina, qualia currum prosequentes joculariter canunt, etiam vulgatissimum illud pronuntiaverunt:*

Gallias Cæsar subegit, &c.

Iterum cap. 51. *Ne provincialibus quidem matrimoniis abstinuisse vel hoc disticho apparet, jactato æque à militibus per Gallicum triumphum.*

Urbani servate uxores, &c.

Pulchre Martialis lib. 7. epigr. 7.

Festa coronatus ludet convicia miles.

Frequentius tamen receptiusque, *Jo triumphe* inclamabatur, qua fausta voce omnia bona augurabantur, & victori duci, & reip. M. Varro lib. 5. de Ling. Lat. Helenius Acron & Porphyrio ad Horatii l. 4. od. 2. Et lib. epod. od. 29. Ovid. lib. 1. Metamorph. fab. 9. in fine. lib. 9. in fine. lib. 1. Amor. eleg. 2. lib. 4. Trist. eleg. 2. lib. 2. de Arte in ipso limine. Alb. Tibull. lib. 1. eleg. 1. & lib. 2. eleg. 6. M. Martial. lib. 7. epigr. 5. & plerique alii ab eruditissimo Brissonio in magno de Formulis opere laudati. Ab Apollinis victoria desumptum ritum ne pueri quidem ignorant.

Alcimus Avitus lib. 6 cap. 6.

Cautius ac melius longe laudabere, cum jam
Hostibus evictis, & Jo clamante triumpho.

Claudianum ita capio lib. de bello Getico.

Personuit venisse ducem, lætisque quirites
Vocibus, auspicium certi plausere triumphi.

Cives redempti, hostilique liberati custodia hic ibant, ut admonui, & socii civibus admixti, nam *Terentius Culeo Scipionis currum secutus est.* Valer. Max. lib. 5. c. 2. *& duo millia captivorum ab Hannibale venditorum Titi Flaminii currum.* 4. Decad. lib. 4. Livius, *capita iis rasa, & pileis intecta*, quasi jampridem manumissionis beneficium fuissent consecuti, eadem Decade lib. 3. de Insubribus, ubi Cornelius triumphat.

Post hos *legati* aut *centuriones*. Sueton. in Tiberio cap. 20. denique popæ, sacrificuli, ac victimarii, in turmas divisi sequebantur, bovemque candidū præ se agentes, cultros sacros, thus, molam, far, vinum, aliaque sacro apparatui necessaria gestabant, atque ita per Urbem totam, à porta triumphali, per viam sacram, & clivum Capitolinum, in Capitolium conscendebat triumphans, hostes in carcerem conjiciebantur. Et quod *Capitolium ascenderent* duces, docere potest Suetonius in Cæsare cap. 37. Et in Tiberio loco jam proxime laudato, & dixi lib. 1. hoc opere supra cap 6. pag. 13.

Pet. Apollonius Collat. lib. 1. de excidio Hierosol.

Haud unquam tali plausu Capitolia Consul
Victor init.

Claudian. lib. 3. de laudibus Stilichonis.

Tarpejas pressis subeant cervicibus arces.

P. Ovid. lib. 4. Trist. eleg. 1.

Inde petes arcem, & delubra faventia votis.

Sidon. Apollinar. carm. 5. v. 595.

Et Regum aspicient Capitolia fulva catenas.

Dum hic triumphantes operabantur captivi Reges in carcerem publicum detrusi, strangulabantur. errat Sigismundus Gelenius, & eum secutus interpres Gallicus Fl. Josephi l. 7. de bello Judaico c. 24. εἰς τ̀ ἐπὶ τ̀ ἀγορᾶς ἐσύρετο τόπον, βρόχῳ περιβληθεὶς. vertit, *per forum trahebatur, laqueo circundatus*, omnino enim vertendum fuerat *in locum foro vicinum*. Is autem non alius erat quam *carcer publicus*. Sic enim vocatur à Calphurnio Flacco Declam. 4. *Video carcerem publicum saxis ingentibus structum, angustis foraminibus tenuem lucis umbram recipientem, in hunc conjecti robur Tullianum prospiciunt.* Vet. Schol. Juv. sat. 3. v. 314. *Carcere, Tulliano scil. cujus & Salustius* (Catilinaria) *meminit.* L. Apul. l. 9. *Vinctos in Tullianum impingunt.* Serv. Maur. ad v. 574. l. 6. Æneid. *post habitam quæstionem in Tullianum ad ultimum supplicium mittebantur.* *Publicum* dixi *carcerem* ut distingueretur, vel à *castrensi*, ut est apud Scholiast. Juv. ad v. 559. sat. 6. quem *militarem* appellat Tacit. l. 3. Annal. vel à *libera custodia*, ut ex IC. ff. L. 1. de custod. reor. quæ in privatis ædibus. Sueton. Vitell. cap. 2. *in custodiam fratri datus.* Vel denique à *carcere privato*, ut in Codice Theodosiano lib. 9. tit. 11. publicum sane hunc carcerem foro imminentem, & unicum primitus structum loquitur Livius 1. Decad. lib. 1. *Ad terrorem increscentis audaciæ, media Urbe, imminentem foro carcerem ædificavit.*

Juvenal. loco jam proxime laudato.

Felices proavorum atavos, felicia dicas
Secula, quæ quondam sub Regibus, atque tribunis
Viderunt uno contentam carcere Romam.

T. Lucret. Carus lib. 3.

Carcer, & horribilis de saxo jactu deorsum.

Aurel. Prudent. περὶ στεφ. in hymno D. Vincentii.

Est intus imo ergastulo
Locus tenebris nigrior,
Æterna nox illic silet.

Et eodem hymno paulo post.

In hoc barathrum conjicit
Truculentus hostis martyrem.

Et in hymno Fructuosi & Augurii sanctorum.

His dictis adeunt specum reorum,
Exercent ibi mysticum lavacrum.

Incertus author historiæ S. Saviniani Martyris in Antiquitat. Tricass. promptuario, pag. 387. quod Nicolaus Camuzat bono literarum publicavit: *Dum tractatur de suppliciis, traditur in ima carceris.* Et deinde *extrahitur ab imo carceris.* Imum carceris interpretor *barathrum* cum Prudentio, *Tullianum* cum aliis. Isto carcere publico de quibusdam civibus sumptum supplicium. Appian. lib. 1. bellor. civil. cap. 4. in fine. ita jussu Tiberii *Paconianus strangulatus in carcere.* Tacit. lib. 4. Annal. Sueton. in Tiberio cap. 61. Calenus in vehementi illa sua in Ciceronem concione, narrante Dione Coccejano l. 46. *Cn. Cornelius à Fescenino in vincula conjectus, in carcere mori coactus est.* Valer. Maxim. lib. 6. cap. 1. quare conjungi *laqueus* & *vincula* solent, id est *carcer* & *mors*. C. Tacit. lib. 3. Annal. *Neque carcer, neque laqueus, neque servilis quidem cruciatus suffecerunt.* Et lib. 4. Annal. *Quem enim diem vacuum pœna, quando inter sacra, & vota, quo tempore verbis etiam abstinere profanis mos est, vincula, & laqueus inducantur.* Sidon. Apollinar. l. 1. ep. 7. *Uncum, & gemonias, & laqueum, per horas turbulenti carnificis horrescens.* Nota est Marii historia, ad quem in carcerem conjectum, carnifex ut interficeret, missus est, quod & Plutarchus in eo retu-

retulit, & præter Valerium, Paterculus, Authorque incertus virorum Illust. cap. 67. vetus Scholiast. Juvenal. ad v. 276. sat. 10. Et ad ejusdem satyræ v. 294. *Appius in carcerem strangulatus est.* Vel supple, *Appius in carcerem conjectus strangulatus est.* Vel omnino corrige, *Appius in carcere strangulatus est.* C. Plin. junior lib. 2. epist. 11. *Casus fustibus damnatus in metallum, in carcere strangulatus.*

Aurel. Prudent. lib. 1. in Symmachum:

Nec tantum Arpinas Consul tibi, Roma, medela
Contulit, extincto justa inter vincla Cethego.

Communis itaque civibus & hostibus hæc pœna fuit, non in furcis, ut hodie in Europa, perire, aut decollari, sed in carcere injecto laqueo cervici necari: ita periit Jugurtha. Plut. in Mar. quod æquitati consentaneum, necne fuerit, disquirit Guil. Bellendenus supplicum libellorum Augusti Britanniarum Monarchi magister lib. *de Ciceronis Principe, & Senatore* cap. 19. ex incerto Rhetoricorum ad Herennium authore lib. 4. Dio Coccejanus expresse lib. 61. in fine pag. 689. Sil. Italic. lib. 2. Punicor.

Vidi ego quum geminas, arctis post terga catenis
Succinctus palmas, vulgo traheretur ovante
Carceris in tenebras, spes & fiducia genti
Regulus Hectoreæ.

Sidon. Apollinar. carm. 2. v. 228.

- - - subita cogente ruina
Electura ducem post guttura fracta Jugurthæ.

v. 300.

Hannibal ille ferox ad pœnam forte petitus
Etsi non habuit jus vitæ, fine supremo
Certe habuit mortis: quem cæcus carcer, & uncus,
Et quem spectabat fracturus guttura lictor.

Albinovan. elegia consolatoria ad Liviam.

Spiritus ille minax, & Drusi morte superbus,
Carnifici in cæco carcere dandus erit.

Claudian. de 6. Honorii Consulatu.

Ipse Jugurthinam subiturus carcere pœnam
Præberet fera colla jugo, vi captus, & armis.

Statim postquam *mors ducum captivorum esset triumphanti nuntiata*, sacrificium incipiebatur. Josephus loco supra laudato. victima erat taurus candidus. Servius ad v. 146. l. 2. Georgic. *triumphantes de albis tauris sacrificabant.* atque illi è Mevania petiti, ubi Clitumnus aqua sua epota candidos reddere credebatur. C. Plin. lib. 2. cap. 106. *In Falisco omnis aqua pota candidos boves facit.* sed legendum ex MS. *in Falisco Clitumni amnis aqua pota.* Ita poëtæ.

Ovid. lib. 4. Trist. eleg. 2. toties laudata.

Candidaque adducta collum percussa securi
Victima, purpureo sanguine tingit humum.

Lib. 3. Amor. eleg. 12.

Ducuntur niveæ populo plaudente juvencæ,
Quas aluit campis herba Falisca tuis.

Lib. 4. de Ponto eleg. 4. non triumphalem modo hanc victimam innuit fuisse, sed & consularem. *video* inquit, *te purpura velari.*

Templaque Tarpejæ primum tibi sedis adiri,
Et fieri faciles in tua vota deos.
Colla boves niveos certæ præbere securi,
Quos aluit campis herba Falisca tuis.

D. Juvenal. sat. 12.

Læta sed ostendens Clitumni pascua sanguis.

Virgilius loco proxime laudato.

Hinc albi Clitumne greges, & maxima taurus
Victima, sæpe tuo perfusi flumine sacro
Romanos ad templa deum duxere triumphos.

Sext. Propert. lib. 2. eleg. 19.

Qua formosa suo Clitumnus flumine luco
Integit, & niveos abluit unda boves.

Papin. Stat. lib. 3. syl. 4. in fine.

- - - nec si vacuet Mevania valles,
Aut præstent niveos Clitumna novalia tauros.

Sil. Italic. lib. 4. Punicor.

——— patulis Clitumnus in arvis
Canentes gelido perfundit flumine tauros.

Claudian. de 6. Hon. consul.

Quin & Clitumni sacras victoribus undas,
Candida quæ Latiis præbent armenta triumphis,
Visere cura fuit.

Idem in epigrammate, in descriptione armenti.

Non tales Clitumne lavas in gurgite tauros,
Tarpejo referunt quos pia vota Jovi.

Supererat *epulum triumphale.* Dio Coccejan. lib. 44. pag. 234. de Cæsaris triumpho, sed aliis illud præoccupatum, & vide supra hoc opere lib. 1. pag. 12. quæ sunt à me dicta. *Consul* solennibus verbis *invitabatur.* Val. lib. 2. cap. 8. *Mox ac ne adesset rogabatur, ne videlicet triumphanti quisquam primum locum eriperet*, ut discussum videbis apud Plutarchum Problemat. Rom. c. 88. omnia hic exquisita, & immodicam redolentia superbiam, L. Sen. ad Helviam cap. 9. in fine, Sueton. Julio cap. 38. *Vini Chii & Falerni amphoras centum populo dedit* idem ille Cæsar, Plin. lib. 14. cap. 15. *muræenarum sex millia*, idem lib. 9. cap. 55. Unde colligitur totam civitatem, omnesque ordines huic convivio adhibitos, nam *Lucullus urbem totam, & suburbanos vicos excepit.* Plutarch. in eo. & Tiberius *mille mensis* populum adhibuit. Suet. cap. 20.

Simile in Statio lib. 4. syl. 2.

Cum jam Romuleos proceres, trabeataque Cæsar
Agmina mille simul jussit discumbere mensis.

Locus vel Capitolina cella, vel Capitolina porticus, vel templum Herculis, vel quilibet alius urbis locus Dione teste l. 55. statim in limine.

Martialis ita intelligendus lib. 12. epigr. 48.

Non Albana mihi sit commessatio tanti,
Nec Capitolinæ, pontificumque dapes.

Ipsi victi fercula inferebant.

Sidon. Apollinar. carm. 22. v. 52.

Succedit captiva cohors, quæ fercula gazis
Fert onerata suis.

Denique cum in privatis conviviis, *nardo, rosis, unguentisque* delicatissimis, ut expositum à me supra hoc opere lib. 5. se ungerent, & diserte Athenæus toto pene libro 15. Clemens Alexandrin. lib. 2. Pædag. cap. 8. Plut. lib. 3. Symposiac. quæst. 1. & alii. triumphali epulo etiam *minium additum.* C. Plin. lib. 33. cap. 7. omnia enim Jovi & triumphanti paria. Atque ut hujus statuæ diebus festis minio oblinebantur, ita triumphales coronæ ipsiusque victoris Imperatoris vultus eo decorabatur.

PARALIPOMENA.

De signis militaribus, bandum, quam varia signa, manipulus, lupus, equus, porcus, minotaurus, aquila, materia, color, dracones, imagines Cæsarum, adorata ea, per ea jurare, ea ornare, figere, vellere.

Signorum quædam vocalia, alia muta, de quibus solis hic, nomen habent *quod vel receptum significent vel pugnam*, Isidor. lib. 18. cap. 3. idemque valent ac *vexilla*, ita loquitur Pomponius IC. l. 2. ff. de orig. Jur. Scævola IC. L. 45. ff. ex quib. caus. major. *Milites discedere à signis sine periculo non possunt.* Callistratus IC. L. 3. ff. de testib. *Testes non temere evocandi sunt per longum iter, & multo minus milites avocandi sunt à signis, vel muneribus.* Juvenalis sat. ult. *signorum comitem* pro militante dixit.

Tibull. lib. 1. eleg. 1.

——— signa tubæque
Ite procul.

Quæ Romani proprie vexilla vocarunt, aut signa, ea posterioris ævi scriptores *bandum* dixerunt. Gloss. vet. latino Græcum, *bandum* λίγνον, sed legendum est σίγνον. clarius Suidas, *βάνδον καλοῦσι Ῥωμαῖοι τὸ σημεῖον ἐν τῷ πολέμῳ, bandum vocarunt Romani signum in bello.* Constantinus Magnus ad Silvestrum Papam. τὰ βασιλικὰ σκῆπτρα, καὶ πάντα τὰ σίγνα, καὶ

καὶ τὰ βάνδα, *regia sceptra, & omnia signa, & banda.* Paul. Varnefridus lib. 1. de Gest. Longobardor. cap. 20. *Tato vero Rodulfi vexillum, quod bandum appellant, ejusque galeam, quam in bello gestare consuerat, abstulit.* Hinc βανδοφόρος Leoni Imperatori lib. de bellico apparatu cap. 3. idem est ac *signifer.* Neque omnino Onufrii Panvinii displicet sententia, *equitum vexilla*, inquit, *cohortium signa, legionum aquila.*

Varium sane & multiplex signorum discrimen. Persæ enim *Solem* pro signis præferebant. Q. Curtius lib. 3. locuples est testis. Tertullian. Apolog. cap. 16. *Alii plane humanius & verisimilius solem credunt Deum nostrum: ad Persas si forte deputabimur, licet solem non in linteo pictum adoremus, habentes ipsum ubique in suo clypeo: denique inde suspicio quod innotuerit nos ad orientis regionem precari.* Iidem Persæ, quem in altaribus *ignem*, seu numen devenerabantur, in militaribus vexillum gestabant. Strabo Amasianus lib. 15. in fine, Procopius lib. 2. Belli Gothici, & Q. Curt. lib. 4. Thebani inter signa habebant *sphyngem*, Plutarch. in Pelopida, Prob. Æmil. in Epaminonda: Atheniensibus *noctua* erat in vexillis depicta. Plutarch. in Lysandro. At Romanorum quam frequenter mutata consuetudo? Initio enim paupere adhuc republica *fœni manipulus* ferebatur. Ovid. lib. 1. Fastor. & Lipsius abundantissime in militia Romana. Hadrian. Jun. lib. 3. Adversarior. cap. 2.

At deinde crescente domi forisque majestate, *lupi, minotauri, equi, aprique, cum aquila, singulos ordines anteibant*, ut verba usurpem C. Plinii lib. 10. cap. 4. ac de lupo, equo, & apro, nihil ulterius comperi, nisi bellicosa esse animalia, & Neptuno, Martique sacra: nisi forte aprum cum porco confundamus. Festus libro 12. *Porci effigies inter militaria signa quintum locum obtinebat, quia confecto bello, inter quos pax fieret cæsa porca fœdus firmari solebat.* De minotauro Fl. Veg. lib. 3. cap. 6. *Veteres minotauri signum in legionibus habuerunt.* Subjungit deinde elegantem, & ducibus necessariam rationem, *tutissimum in expeditionibus creditur, facienda ab hostibus nesciri.* Nam ut ille minotaurus labyrintho inclusus, ita ducum consilia non modo hostibus, sed & suis tecta esse debent, quippe quod pluribus committitur, divulgari potest.

Notum est Apophthegma Metelli, *tunicam comburerem, si secretorum consciam scirem.* Author Vir. Illustr. cap. 61. Jul. Frontin. lib. 1. Stratagem. c. 1. Ne tamen duces contempti videantur, egregia hæc Imperatori norma præfigitur, *quid fieri debeat, tractato cum multis, quid vero facturus sis, cum paucissimis, vel potius tecum.* Vegetius ibidem loci. Festi Pompeji corruptor Paulus lib. 11. *Minotauri effigies inter signa militaria est, quod non minus occulta esse debent consilia ducum, quam fuit domicilium ejus labyrinthus.* And. Alc. Emblemat. 12.

Atque hæc privatarum, ut videtur, legionum erant signa, sub sola vero aquila omnes legiones educebantur, & sub ea sola pugnabatur. unde in nummo Aug. *Aquila legionaria.* Occo numismat. pag. 58. Plinius loco laudato. Fl. Joseph. lib. 3. bel. Judaic. cap. 5. vel quia illa *avium regina*, & illi gentium domini, vel quod *ejus ductu Jupiter Titanas profligasset.* Germanicus Cæsar in Comment. in Aratum, & ex eo Lactant. lib. 1. cap. 11. vel quod *contra Saturnum Jovi victoriam nuntiasset.* Fulgent. lib. 2. Mytholog.
Serv. ad. 9. Æneid. v. 161.

Pedibus Jovis armiger uncis.

Eam *argenteam* fecit C. Marius in secundo suo consulatu, Cic. Orat. 2. in Catil. magnitudinem ejus & figuram licet colligere ex L. Floro lib. 4. hist. Rom. cap. 12. *Signa & aquilas duas adhuc Barbari possident, tertiam signifer prius, quam in manus hostium veniret, evulsit, mersamque intra balthei sui latebras gerens, in cruenta palude sic latuit.* Quæ si potuit occultari in cingulo militari, exiguæ fuisse formæ satis intelligitur. Atque ita semper per aquilas Romanos exercitus intelligunt, alios non advocabo, unicus satis erit Claudianus, lib. 2. in Eutrop.

- - - Hos aquilæ, Romanaque signa sequuntur.

Lib. de bello Getico.

Fuderit imbelles aquilas servilibus armis.

De 3. Hon. consul. in principio.

Lustravitque tuos aquilis felicibus ortus.

Lib. 1. de laudib. Stilich.

- - - Felices aquilas quocumque movebas.

Successerunt deinde lapso pene imperio dracones: Sidon. Apollin. carm. 2. v. 232.

Ut primum vestras aquilas provincia vidit,
Desiit hostiles confestim horrere dracones.

Idem Claudian. de nupt. Hon. & Mariæ.

Stent bellatrices aquilæ, sævique dracones.

De 4. Hon. consul.

- - - Ferventesque tument post terga dracones.

Atque hi quidem non è metallo aliquo formati, ut aquila, sed vel picti, vel intertexti, & in *linteo*, ut supra Tertullianus, *depicti*, hinc vento moveri dicuntur Ammian. l. 16. *Purpureis subtegminibus texti circumdedere dracones, hastarum aureis gemmeisque summitatibus illigati, hiatu vasto perflatiles & velut ira perciti sibilantes, caudarumque volumina relinquentes in ventum.* Suid. in voce Ἰνδοὶ, in voce χιλιοστὺς, in voce σημεῖα σκυθικά. Themist. Orat. 6. à Tiliobroga laudati videantur. Gaufridus Malaterra Monachus de gestis Viscardi & Rogerii lib. 3. pag. 55.

Equi fremunt, dant hinnitus, æque montes resonant,
Mille aura flante leni vexilla subventilant.

Sidon. Apol. carm. 5. v. 409.

- - - textilis anguis
Discurrit per utramque aciem, cui guttur adactis
Turgescit zephyris, patulo mentitur hiatu
Iratam pictura famem.

Imitatus est Claudianum de 3. Hon. consul.

Hi volucres tollunt aquilas, hi picta draconum
Colla levant, multusque tumet per nubila serpens
Iratus stimulante noto vivitque receptis
Flatibus.

Et lib. 2. in Ruffin.

- - - spirisque remissis
Mansuescunt varii vento cessante dracones.

Et de 6. Hon. Consul.

- - - quid fixa draconum
Ora velint, ventis fluitent, an vera minentur
Sibila, suspensum rapturi faucibus hostem.

Color hujus vexilli, *purpureus.* Isidor. lib. 14. cap. 4. Claudian. lib. 2. in Ruffin.

Surgere purpureis undantes anguibus hastas,
Serpentumque vago cœlum sævire volatu.

Alioquin equitum *cæruleum*, peditum erat *roseum* vexillum. Servius ad principium lib. 8. Æneid. quare *Augustus Agrippam generum cæruleo vexillo donavit.* Sueton. in eo cap. 25. disquirit Donatus Ponzanus Dilucidation. pag. 314.

Postea & ducum nomina signis inscripta. Herodian. lib. 2. in Juliano, & lib. 8. in Maximino. Tacit. lib. 5. Annal. in principio: *Quorum imagines pro vexillis sequuti forent, eos duces Imperatoresque deligerent.* Et lib. 3. hist. *Nomen atque imagines Vitellii amoliuntur.* Apud eundem *Zorsines* in castris *ad imaginem Cæsaris procubuit.* lib. 12. Et Tyridates *ad effigiem Neronis insigne regium deposuit.* Suet. in Vespas. cap. 6. *Nomen ejus sine mora vexillis omnibus inscripserunt.* Dio lib. 40. de Crasso in Parthos ducente. Joan. Xiphil. in Vitellio, inde *imaginarii* qui imaginem Imperatoris præferunt. Modest. lib. de vocab. rei militar. L. Sen. in Thebaid.

Nomen ducum vexilla præscriptum ferunt.

Hinc puto effectum, ut adorarentur signa. Sueton. Vitell. cap. 2. *ad veneranda legionum signa pellexit.* Tertullianus jam proxime infra adducendus. Tacit. lib. 2. Annal. *Sequerentur Romana, & propria legionum numina.* Et alibi: *Conversus ad signa & bellorum deos.* Sueton. in Calig. c. 14. *Aquilas & signa Romana, Cæsarumque imagines adoravit.* Clare Vegetius lib. 2. cap. 6. *Imagines Imperatorum & præsentia signa veneratur.* Sozomenus à Lipsio citatus lib. 1. cap. 4. videatur Claudian. lib. 1. in Ruffin.

Augustus veneranda prior vexilla salutat.

Et lib. de bello Get.

Turba salutatis effunditur obvia signis.

Ideo salutari consilio Constantinus crucem inter signa collocavit

cavit, ut adorari posset. Justin. Martyr. Apolog. 2. fusissime Euseb. lib. 2. in ejus vita cap. 7. D. Hieron. epist. ad Lætam de Instit. filiæ *vexilla militum crucis insignia sunt.* Nicephorus lib. 7. hist. ecclesiast. cap. 36. vide quæ docte ad lib. 3. Vegetii cap. 17. colligit Godescalcus Stewechius. Vexillum istud *labarum* audit. Callistus Curopalates pag. 76. διβέλλιον vocat. *divum velum.* Brod. ad Anthologiam.

Aurel. Prudent. lib. 2. in Symmachum.

Christus purpureum gemmato textus in auro
Signabat labarum.

Et causa etiam, cur *per signa jurarent* milites. T. Liv. 1. Dec. l. 6. *Obstringere perjurio non se solum suumque caput, sed signa militaria, & aquilas, sacramentique religionem.* Q. Tertull. in Apolog. c. 16. *Religio tota castrensis Romanorum signa jurat, signa veneratur, signa omnibus diis præponit, omnes illi imaginum suggestus insignes monilia crucium sunt, sypara illa vexillorum & cantabrorum, styli crucium sunt, laudo diligentiam, noluistis nudas & incultas cruces consecrare.* Præoccupatum hoc scio.

M. Lucan. lib. 1.

- - - per signa decem felicia castris
Perque tuos juro quocumque ex hoste triumphos.

Festis diebus ornabantur. Minutius Felix in Dialogo. *Nam & signa ipsa, & cantabra, & vexilla castrorum, quid aliud quam inauratæ cruces sunt & ornatæ?* Sueton. in Claudio c. 13. *Aquila non potuit ornari.* Quod ex eo transcripsit Orosius lib. 7. c. 6. Claudian. de Nupt. Hon. & Mariæ.

- - - Mavortia signa rubescunt
Floribus.

Denique hastæ, in quibus prælata signa, ferro acuto in terram defigebantur, nec avellebantur, nisi facto sacrificio; & si forte non fuissent sponte vellentes signiferos secuta, putabatur imminere periculum, & portendi clades, quod aliis dictum nihil opus est hic repetere. Suetonius & Orosius locis proxime supra laudatis, Servius ad lib. 11. Æneid. T. Liv. 3. Decad. 2. pene in limine, Appian. in Parthico, Plut. in Crasso. unde poëtæ figere signa, id est, castrametari, vellere signa, in hostem movere, dicunt.

Stat. lib. 6. Thebaid. v. 230.

- - - sic Martia vellunt
- - - Signa tubæ.

Apollon. Collat. lib. 1. de excid. Hierof.

- - - aquilas ergo agmine facto
Evertunt, & signa solo perfixa revellunt.

Et lib. 4. idem.

- - - cum signa revelli,
Multa duces prius hortatus.

M. Lucan. lib. 7. v. 77.

Credere diis dubitas? ipsi tua signa revellunt.

Ovid. lib. 3. Amor. eleg. 14. Sil. Ital. lib. 1. fin.

- - - Patres an signa moveri
Censuerint. ———

Et lib. 3. Punicor.

- - - edicit convellere signa.

Et lib. 5. ejusdem operis.

Ocyus interea propelli signa jubebat.

Et post eodem libro.

- - - tum signa sequentur
Nulla vulsa manu.

Lib. 8.

Vellantur signa.

Lib. 12.

- - - castris avulsa movere
Signa jubet ductor.

Lib. 13.

- - - ductor convelli signa maniplis
Jubet.

Claudian. de Bello Gildon.

- - - ut rubris aquilas figamus arenis.

Altiora alii, ego hoc Catone contentus sum, & forte

Cecidi ego, cadet qui sequitur, laus est publica.

F I N I S.

PAULI

PAULI MANUTII
ANTIQUITATUM ROMANARUM
LIBRI DUO,
DE
LEGIBUS, & de SENATU.

His accedunt ELECTA,

I. De Priſcis Rom. Gentilitiis ac Familiis.
II. De Tribubus Rom. xxxv. Ruſticis atque Urbanis.
III. De Ludis Feſtiſque Rom. ex Kalendario vetere.

STUDIO

AND. SCHOTTI.

AD

Illustrissimum Principem,

HIPPOLYTUM ESTENSEM,

Cardinalem, in librum de legibus

PRÆFATIO.

Omnes artes, atque omnes res, HIPPOLYTE *Princeps, & Cardinalis, modò augeri, modò minui, nec easdem perpetuò esse, satis inter omnes constat. patet hoc quidem oculis primum, deinde etiam mentibus. oculis notamus eventa: mente, cur quidque eveniat, quove referenda sit cujusque rei mutatio, intelligimus. itaque lapides, & metalla, quæ omnium durissima sunt, quæ vis hominum frangere vix potest, hæc tamen consumit, & conficit vetustas. quidquid ex partibus aliquando coiit, & concretum est, id easdem in partes aliquando dilabatur, ac dissipetur, necesse est. habet hoc materia illa, unde res omnes constant, ut formæ mutationem quærat, idque quod sequitur, assecuta, migrat in alias naturas, quasi quod appetiit, eo nunquam esse contenta videatur. neque vero hæc naturales tantum ad res conditio pertinet, sed inventa quoque hominum, operaque attingit. mores, consuetudines, loquendi ratio, quam Linguam appellamus, leges ipsæ, quas ne quid unquam ex hominum memoria deleat, in æs incidimus, omnia demum, quæ ab arte naturam imitante fluxerunt, quotidie mutantur, ac tolluntur, non modò ab externis caussis contra voluntatem nostram, verùm etiam à nobis ipsis, quia tempus ita postulet. sed artes liberales, optimaque studia, quæ nusquam magis, quam in Italia, honor aluerat, atque auxerat, ætas nulla magis afflixit, quàm cum Romani Imperatores, Imperii sede in Thraciam translata, Italiam barbaris nationibus diripiendam, ac devastandam reliquerunt. quod nisi superioribus annis Principes, ac Pontifices aliquot, maximè verò Leonis X. egregia, propeque divina liberalitas huic malo subvenisset; quem Laurentii Medices, patris sui, clarissimi viri, exemplo commotum, etiam veræ laudis cupiditas impulit, ut jacentes ingenuas artes, magnis propositis præmiis, excitaret: barbara, credo, quod ad litteras attinet, magna ex parte nunc esset Italia. dignitas omnis philosophiæ, splendor omnis obsolevisset eloquentiæ. sed neque ille hujus præclari operis summam potuit absolvere, ereptus morte, disciplinis liberalibus nimis immatura: & interitum illius tempora sunt ejusmodi consecuta, ut, quæ paululum jam luxerant honestarum scientiarum studia, ea perpetuis multorum annorum tenebris quasi nox quædam obscuraverit prorsus, atque exstinxerit. fatalis enim bellorum tempestas non exercitationem modò litterarum sustulit, verùm, quæ sunt in excolenda virtute positæ laudes, eas labefactavit omnes, atque pervertit. ac nunc quoque, cum pacis aliqua spes, longo sanè intervallo, affulsisset, misera rursus eodem malo tentatur Italia, veteresque calamitates adversus bonis artibus nescio quis Genius invehit. Nunc te, Hippolyte Cardinalis, cui summam juvandi generis humani voluntatem, nec minimam cum voluntate facultatem Deus tribuit, eximiam ad laudem vocat occasio. suscipe desertum pæne ab omnibus litterarum patrocinium. collige tu, quæ alii dissipant, omnium laudandarum doctrinarum studia, & restitue nobis illa, quæ vel hominum improbitas, vel, ut alio culpa derivetur, fortunæ vis eripuit. hæc est actio digna Cardinali, digna Principe. Hippolyto vero, &*

Cardinali, & Principe dignissima. Vidimus tuam præteritam vitam. ab ea nihil humile, nihil obscurum, nihil vulgare, ampla omnia, præclara, inusitati exempli, novi generis exspectantur. quæ tu, ne à te ipso dissentias, nunc quidem magna ex parte præstabis, atque adeò jam præstas, bonis viris, & eruditis beneficientia sublevandis. quorum ex ingeniis non dubito, quin quotidie aliquid efflorescere tuo beneficio videas. quod quia præclarum est exemplum alii sequentur. scribent omnes, quod quisque poterit, illecti gloria, & commodorum spe compulsi, nam, ut conjecturam de me ipso faciam, quem esse nihil in litteris fateor: sed, ut aliquid tamen essem, laboravi: ego olim (decennium, opinor, abiit, eoque amplius) auctoribus duobus eximiis viris, Petro Bembo Cardinali, & Bernardino Mafæio, qui postea dignitatem eandem magnis in Ecclesiam Christi meritis est consecutus, dederam me ad res Romanas illas veteres, observandas, & ex omnibus antiquorum monumentis omni studio colligendas: ut, cùm illam Rempublicam, qua nulla fuit, nec erit unquam illustrior, universam animo, ac scientia comprehendißem, Latinis eam litteris explicarem, egregiumque benè, ac laudabiliter institutæ civitatis exemplum meis, quatenus quidem ipse possem, scriptis expressum, posteris relinquerem. Res erat præclara, meque delectabat vehementer, & afficiebat ipsa tractatio. Itaque meam omnem industriam, omnem curam, omnes denique in hoc studio cogitationes fixeram, ac locaram. sed accidit iniquo meo fato, ut horum utrumque, Bembum primo jam senem, cujus in benevolentia ornamenti mihi erat plurimum, deinde Mafæium non ætate minus, quàm virtute, florentem, in quo mei spes otii sita omnis erat, à quo pendebam totus, importuna morte ereptum amiserim. destitutus eo præsidio, quo meæ fortunæ nitebantur uno, fractus animo, ac debilitatus, institutum Antiquitatum Romanarum opus omiseram, & ad alia me converteram. postea verò quàm, honorifica in primis conditione delata, magno sum à te tuo beneficio in tuorum familiarium ordinem invitatus, quod ego summæ felicitatis loco duxi: erectus mente, atque animo, rursus, quod abjeceram, suscepi, onusque tantum, quantum privatis opibus perferri vix, aut ne vix quidem potest, te uno fretus egregiè sustineo, &, ut ex parte totum judicare posses, decem, quos exorsus sum, libris hunc de Legibus potissimum, quem ad te mitterem, delegi: non quod ita postularet ordo: (sextum enim in Antiquitatum volumine locum obtinet) sed, quod, cum omnium librorum materies non modo coacta jam in unum à me esset universa, verum etiam satis diligenter in partes distributa: casu accidit, ut hic minus, quàm cæteri, rudis, minus esset impolitus. præterea feci libenter, tuis actionibus admonitus. leges enim hic liber complectitur. porrò leges nihil aliud, quàm rationem, nihil præter ordinem, docent. ratio autem, & ordo, si usquam, in tuis moribus elucet. quippe nihil agis non moderatum, nihil non æquabile, nihil, quod non cum ea, quam sustines, persona, id est, cum religione verè Christiana, ac Sedis Apostolicæ dignitate, consentiat. quare, cum omnia mea tua sunt, quandoquidem ego me tibi, quidquid sum, & quantus quantus esse poßum, totum addixi: tum verò hic de legibus Romanis liber verè tibi debetur, tibique est à me jure optimo inscriptus. Quo in libro benè positam à nobis operam si duxeris, de cæteris quin idem sentias, haud equidem verebor. pergo enim studio pari, voluntate etiam, ut mihi videor, acriore. unum modò exoptandum est, ut, quando nos ab hoc studio nulla utilitas, nulla voluptas, ne valetudinis quidem satis imbecillæ ratio potest avellere, nostris laboribus tua benevolentia quasi propitium numen adsit. sic enim fiet, ne qua prorsus in difficultate, ne quo unquam in scopulo nostra hæreat industria, & in eum, quo spectat animus, portum, secundo cursu, tuæ benignitatis aura prosequente, facilè pervehimur. Vale, Venetiis.

PAULI MANUTII
ANTIQUITATUM ROMANARUM LIBER DE LEGIBUS.

CAPUT I.

De jure & legibus in genere, quibus subjicitur operis de legibus Romanis partitio.

Optima omnium, atque æquissima naturæ lex est, quæ tum nihil cuiquam deesse, tum ea, quæ quisque habet, æterna jubet esse. nam, quemadmodum illæ, quæ cœlestibus corporibus præsunt, beatæ mentes justissimæ sunt, & suum quæque corpus justissimè regit: sic ipsa natura, quæ de superioribus illis mentibus derivata, & in unum collecta vis est, æquissimum in agendo ordinem servavit: eaque, quæ egit, patere omnibus, nec unquàm non esse vult. itaque & eam partem aëris, quæ sublimior, eoque purior est, oculis trajicientes, adspectu cœli jucundissimo omnes fruimur: & inferiorem, mixtam, spiritu haurimus: & sustinemur, atque alimur terra: & aqua ad ea, quæ cuique commoda, ac necessaria sunt, utimur. nam, etsi horum singula uni animantium generi tributa ad usum ac victum præcipuè videntur: tamen ita uni generi proprium unumquodque est, ut diversi generis animantibus nihil denegetur. alitibus aër, mare piscibus, quadrupedibus terra, certa cuique animanti sedes, ac naturale domicilium est: omnia tamen omnibus communia sunt, neque alieni alimenti usu animal ullum perpetuo caret. Hæc sua lege natura, communis omnium mater, ita constituit, ac sanxit. cujus ad similitudinem quo propius accedunt humanæ leges, eo certior ac laudabilior ea vitæ ratio est, quam hominum generi præscribunt. neque ad aliud exemplum spectarunt homines illi, quos antiqui scriptores divinis laudibus extollunt, quia suas civitates optimis institutis ac saluberrimis legibus temperarunt. Celebrantur præter cæteras Lacedæmoniorum leges, à Lycurgo latæ, Atheniensium, à Solone. Commemorantur & illæ, quas Locrensibus Zaleucus, Thuriis Carondas, Getis Zamolxis, Pythagoræ discipulus, dedit. Laudat etiam Cretensium leges Plato, Carthaginiensium Isocrates. Romanas verò Polybius anteponere omnibus non dubitat. hæ cùm ab iis, qui cæteris hominibus ingenio, ac sapientiâ præstiterunt, summoperè laudatæ prædicatæque sint, quid aliud, nisi præclaras fuisse, credendum est? at dissimiles inter se, &, si dissimiles, quo modo omnes præclaræ? quia nimirum ad eundem finem, eandemque quasi metam, non eadem tamen via, omnes tendunt. Jus naturæ, in quo nihil inæquale deprehenditur, primi conditores legum ante oculos habuerunt. ejus imaginem in suas quisque leges, quantum imitatione licuit, transtulerunt. qui cùm ad justitiam pariter intenderent, eandem tamen in tradendo jure rationem ideo secuti non sunt, quia non ejusdem loci, non ejusdem cœli, non ejusdem hominibus ingenii leges ferebant. hæc illi cùm animo circumspicerent, atque cogitarent: modò perficere possent, quod agebant: qua ratione perficerent, laborandum non esse judicarunt. neque enim ipsarum legum vitio factum est, ut aut Athenienses minus diu, quam Lacedæmonii, aut Lacedæmonii minus, quàm Romani, floruerint: sed quod Athenæ citiùs, quàm Sparta, & Sparta citiùs, quàm Roma, de recta majorum consuetudine deflectens, legum imperium majestatemque neglexit. Quare prudenter judicat Polybius, quod, duabus potentissimis civitatibus, Carthagine, & Roma, multorum annorum bello de imperio decertantibus, ad extremum succubuisse Carthaginem, & victam conditiones accepisse, ob eam maximè caussam putat, quod, quo tempore inter eas incidit contentio, tum & Carthagine multò, quàm antea, negligentius, & Romæ multò, quàm unquam, diligentius leges colebantur. nihil enim sine jure perpetuum est. Jus autem ipsum nihil aliud est, quàm benè vivendi norma, legibus tradita, atque præscripta. quam qui tenent, soli duas maximas res, maximeque optabiles adipiscuntur. primùm, ipsi quotidie magis in sua civitate cari sunt atque honorati, inter ignotos clari, inter homines viri, inter viros heroës: deinde, id quod velle bonitatis est, perficere virtutis facilè consequuntur, ut eorum patria civibus frequens, pace tuta, opibus beata sit. ex hoc genere fuisse legimus Thebis Epaminondam, Spartæ Agesilaum, Athenis Aristidem, Romæ Camillum, Fabios, Decios, Scipiones, Catones, innumerabiles alios. nulla enim ex omnium sæculorum memoria magis ad omnem laudem civitas excelluit. ex hoc etiam numero multos in patria mea fuisse, apud majores nostros Carolum Zenum, Franciscum Barbarum, patrum ætate Bernardum Justinianum, Hermolaum Barbarum, Hieronymum Donatum, Andream Naugerium, accepimus. ipsi vidimus, &, quod in magna felicitatis parte ponimus, allocuti sæpè sumus Gasparem Contarenum, cui quidem ex iis, quos nominavi, prudentia, bonitate, amore in patriam, pietate in Deum anteferri nemo, doctrina ne conferri quidem potest. fuit enim ille vir, non modò Venetiis, quamdiu gerendis magistratibus operam Reipublicæ navavit, verùm & Romæ, & ubicunque fuit, posteaquam absens pœne contra voluntatem, præter opinionem certè Cardinalis factus est: fuit, inquam, ille vir, cujus mihi nunc scribenti vultus, & os illud, regia quadam majestate decorum, ante oculos obversatur, in omni genere vitæ inter omnes homines admirabilis, & eximius. qui cùm esset habitu naturæ excellenti, ac propè divino, domestica etiam disciplina, præter rectum, & honestum, nihil agnosceret, nihil vellet, tamen assiduo philosophiæ studio, ita voluntatem auxerat, ita naturam expolierat, ut cùm nemo magis virtutem diligeret, tum nemo diligendam magis judicaret. hunc ego mihi cùm à prima adolescentia, tanquam unicum exemplum, & in moribus, & in litteris ad imitandum proposuissem: nunc, in utroque à perfecta illa facultate, quæ in illo fuit, quàm longè absim, quamque id, quod imitari statueram, consequi difficile sit, re tentata, & cognita perspicio. equidem in litteris neque tempori, quantum rei familiaris occupatio permittit, neque labori, quantum mea non admodum firma valetudo

fert,

fert, adhuc peperci: sedulòque sum conatus, ut, quemadmodum ille suorum studiorum rationem exstare voluit: itaque multa litteris ab illo præclarissimè tradita leguntur, itidem ego facerem, & pro mea tenui facultate, meis scriptis hominum studiosorum utilitati commodisque consulerem. par in utroque voluntas fortasse fuit: nos inferiores ingenio, scientia verò impares maximè sumus. ille Venetam Rempublicam, hoc est eam, quæ inter omnes nostri temporis Respublicas plurimum excellit: nos Romanam, hoc est eam, quam omnium præstantissimam antiquitas habuit, ad scribendum delegimus. ille, quod voluit, perfecit: nos, eventu dubio, perficiendi tamen spe conamur. nam, etsi quanta in re versamur, intelligimus: tamen, quia superioribus quinque libris, primo de urbe, altero de civitate, tertio de religione, quarto de senatu, quinto de comitiis, operam à nobis non omninò malè positam existimamus, incepti nondum pœnitet, animoque satis alacri pergemus ad ea, quæ restant. Sextus hic erit de Legibus liber, in quo cùm diligentiæ, tum ingenii, addo etiam prudentiæ, gravissimæ sunt partes. nam ex iis legibus, quæ Romæ latæ sint, nullam prætermittere, diligentiæ est: quo in genere negligentes certè non fuimus. Quid autem in ferenda lege quisque cogitaverit, & utrum id, quod cogitavit, utile Reipublicæ fuerit: hæc verò neque sine ingenio, eoque peracuto, quisquam viderit, neque sine prudentia judicaverit. quare cum eam partem, quæ tota studii ac laboris est, & à voluntate pendet, absolverimus, (nihil enim in hoc, quantum quidem in nobis erit, desiderari patiemur) eam, quæ ad ingenium, & prudentiam pertinet, quæ nobis satis parcè natura tribuit, si minus pro rei susceptæ magnitudine præstabimus, iniquus erit lector, si quis infirmitatem pro crimine posuerit, meamque caussam potius condemnaverit, quia, quod debui, non potuerim, quam probaverit, quia, quod potui, certè voluerim. Quinque partes erunt hujus libri. primo loco, quibus nominibus appellatæ leges sint, quis cujusque lator, quæ cujusque sententia fuerit, ostendemus. hac parte absoluta, quæ erit omnium maxima, tum illa quattuor, quæ ad rationem ferendæ legis pertinent, ordine curabimus, ut, à quo genere hominum, quibus in locis, quibus temporibus, quibus de caussis latæ leges sint, explicemus. JUS omne aut à natura est, aut à consuetudine, aut à legibus. jus naturæ ipsum per se, sine consuetudine, & legibus, ad optimam vitæ conditionem satis erat. satis enim beatè viveremus, si naturam ducem sequeremur, sed quia, quod justum, & laudabile est, multi, vel, quia sunt hebetes, non intelligunt, vel, quia sunt improbi, dissimulant: iccirco, ne peccantibus daretur excusandi locus, scripta lex est, qua quid agendum, fugiendumve esset, perpetuis litterarum notis testatum, atque expressum ante oculos poneret. is enim, qui legem fert, si modò suam voluntatem civitatis commodo metitur, tria spectat, ut pœnam factis dignam perditi homines luant, ut cæteri, exemplo admoniti, pœnaque deterriti, meliores efficiantur, ut viri boni, sublatis improbis, tutiorem, ac tranquilliorem vitam ducant. est igitur lex tanquam præco, qui, suggerente natura, justitiam civibus enunciat: cujus vocem qui volentes auribus percipiunt, eamque fideliter animo custodiunt: ita vivunt, ut virtutem à vitio facilè distinguant, & ab altero, tanquam à pestifero angue, refugiant, alteram amplexentur, & amabilem præ cæteris rebus existiment. verùm, quia publica res ita cum privata cohæret, ut altera alterius commodo nitatur, nec ferè, nisi utrique rectè sit, diu vigere & stare civitas ulla possit, propterea, quæ utrique consulerent, leges, aliæ pro statu Reipublicæ, aliæ pro singulorum utilitate, diversis temporibus latæ sunt. fuit igitur & jus publicum, & jus privatum. Rursus, quia publica sunt infirma, si separentur à divinis, publici juris facta divisio est, ut altera pars ad religionem, altera ad res humanas pertineret. Jus privatum ne ipsum quidem simplex est, sed leges quidem omnes de rebus humanis, alias tamen de jure civili, alias de criminibus continet. Primùm igitur nobis agendum est de jure publico, deinceps de privato: & primùm de publico divino, deinde de humano: item de privato, primum de eo, quod ad jus civile pertinet, secundo loco de eo, quod crimina persequitur.

CAPUT II.

De legibus Romanis jus publicum spectantibus, inter quas primo loco leges de sacris & religione.

ROMANÆ leges aut à regibus latæ sunt, aut ab iis magistratibus, quos, regno sublato, alios aliis temporibus creatos, civitas habuit. ipsas leges magna ex parte aliunde sumptas facilè crediderim. non enim dubitandum est, quin, cum ea tempestate in Italia & Albani, & Sabini, & præter cæteros Etrusci floruerint, cumque Albæ Romulus, in Sabinis Numa, Priscus etiam matre Etrusca, patre in Græcia nato, in Etruria educato, genitus esset, ad suam quisque patriam respexerit, & ea, quæ in iis populis probabiliora videbantur instituta, delegerit, Romæque legibus sanxerit. à Lacedæmoniis etiam nonnulla, ab Atheniensibus multa ad jus constituendum video derivata. nam ferè, quæcunque in XII. tabul. decemviri scripserunt, de Solonis legibus translata sunt. & earum tabularum supplementa Romanos à Faliscis collegisse, apud Servium Honoratum scriptum est. cujus in commentario, à Cretensibus etiam aliquid sumptum, animadvertimus. *Majores*, inquit, *nostri, sedentes epulabantur: quem morem habuerunt à Laconibus, & Cretensibus, ut Varro docet in libris de gente populi Rom. in quibus docet, quid à quaque traxerit gente per imitationem.* Nec verò, ab ingenio pauca, atque à prudentia esse deprompta, credendum est, præsertim in Republica cùm in magnis opibus imperii, pro vario rerum eventu, nova jura temporum necessitas exigeret. Regum ætate non multas in urbe leges fuisse existimaverim: non solùm, quia regum jussa pro legibus erant, ad eos gravissima quæque deferebantur, eorum omnes dicto annuere, imperio parere cogebantur: verùm etiam, quia civitas, neque dum populo satis frequens, neque opibus locuples, legum multitudinem non desiderabat. inter paucos, & assiduis bellis exercitatos, nondum licentia, nondum planè vis emerserat; non luxuries; non illa, quæ ferè opes consequitur, malarum artium lues in urbem invaserat. regibus exactis, simul cum publicis opibus & nata nova vitia sunt, & ea, quæ fuerant, aucta. tunc, ut ad varios morbos diversa medicamenta investigata, inventaque sunt, sic ad ea mala, quæ manare cœperant in civitate, comprimenda, atque sananda, varia legum genera peperit necessitas. neque tamen reges ipsi leges neglexerunt. poterant omninò, quidquid vellent: sed voluit nemo, nisi quod liceret. quin, ut ait Livius I. 8. ab ipso statim urbis primordio Romulus, *rebus divinis ritè perpetratis, vocata ad concionem multitudine, quæ coalescere in populi unius corpus nulla re, præterquàm legibus, poterat, jura dedit.* quem Numa subsecutus, multò etiam magis civitatem legibus excoluit, & ab armis ad religionem, bonosque mores totam traduxit. omnesque deinceps, præter Superbum, ita regnarunt, ut, quod idem Livius II. I. tradit, *Brutus idem, qui tantum gloriæ, Superbo exacto, meruit, pessimo publico id facturus fuerit, si, libertatis immaturæ cupidine, priorum regum alicui regnum extorsisset.* quare, cùm ipsos moderati ingenii, optimique exempli fuisse constat, tum leges habuisse, quarum ad præscriptum universos cives vivere voluerint. quibus de legibus, deque iis, quæ postea latæ sunt, ita summatim agemus, nihil tamen ut patiamur desiderari. ac primum de publicis, & inter has primum de iis, quæ ad religionem pertinent, agendum est. LEGES publicæ, de sacris & de religione jam inde à primis regibus, Romulo, & Numa, non sane paucæ institutæ sunt, sed ante omnia, Romulus videtur, ne quis unquam suas leges, aut sua facta posset infirmare, legem illam, quam *regiam*

giam Ulpianus vocat, de suo imperio tulisse: cùm populus ab eo rogatus, omne suum ei, & in eum imperium, omnemque potestatem contulit. Hoc facto ad inducendam religionem animum adjecit, & cum religione securitatem simul civium spectavit. de ipsa enim urbe id primum statuit, ne quis, nisi per portas, ingrederetur, egredereturve: mœnia sacrosancta essent. quam legem videtur Cicero significasse de natura deorum III. 40. cum ait, *muros à pontificibus habitos esse sanctos*, quos violare nefas esset. Ita cum & suam Romulus, & publicam salutem religione muniisset, sanxit deinde, idque semper servavit, ne quid publicè inaugurato fieret. vidit enim, reliquas leges, quas ferre de rebus humanis cogitabat, haud paulò plus in novo, varieque multis ex locis confluente populo habituras esse ponderis, si cum quadam erga deos pietate conjungerentur: quandoquidem id esse quasi frenum videretur ad impetus animorum reprimendos, hominesque in officio, rectaque ratione continendos. Atque hac quidem de lege ita loquitur Cic. de natura deorum lib. III. cap. 2. ut ab ea fluxisse Romani imperii magnitudinem significet. *Romulum*, inquit, *mihi persuadeo, auspiciis constitutis, jecisse fundamenta nostræ civitatis.* Tum, sacris rebus ac ritibus præesse principes civitatis, hoc est, patricios, lege jussit: qui, divina tractari à plebeiis hominibus, neque pium, neque decorum judicaret: siquidem ea, quæ vim habet necessitatis, inopia faceret, ut eorum non modò manus labe rerum vilissimarum fœdarentur, verùm animi quoque tum cogitandis, tum etiam patrandis sceleribus inquinarentur. Addidit aliam legem, ne in templo nocturnæ vigiliæ haberentur: optimo sanè consilio, primum, ne quid per noctem minus castè, minusve pudicè sacrorum specie committeretur: quod fieri plerunque contingit. deinde, ne qua fieri coitio, ne quid iniri adversus ipsum, publicamve rem occulti consilii, ne quid insidiarum tendi posset. ad quam legem Cicero de Leg. II. 14. spectavit, cum in suis legibus illa scripsit: *Nocturna mulierum sacrificia ne sunto*, præter illa, quæ pro populo ritè fiant. Et, quoniam opinio fabularum, quibus antiquitas deos admiscere solita est, familiaritatem quandam inter homines & deos videtur inducere: unde manat primum contemptus, & in moribus licentia, deinde ad omne facinus audacia: vinculum hoc quoque incolumitatis publicæ firmissimum sapientissimus rex futurum putavit, si pœnam iis lege indiceret, qui fabulosa de diis figmenta credidissent. Quid illud? ubi diversa religio est, tollitur societas, & consuetudo. ex eo facilè odia, & ex odiis seditiones exsistunt. quo sæpè malo civitates intereunt: providit hoc Romulus, cavitque, lege lata, ne deos peregrinos, præter Faunum colerent, neve sacrificia externa facerent. Has leges, & eas, de quibus infrà suo loco agemus, videtur comitiis curiatis tulisse, qua de re Pomponii jurisconsulti verba Dig. I. 2. 2. §. 2. recitabo. *Romulus*, inquit, *populo in xxx. partes diviso, quas curias appellavit, quod tunc Reipublicæ curam per sententias earum partium expediebat, leges quasdam curiatas ad populum tulit: tulerunt & sequentes reges: quæ omnes conscriptæ exstant in lib. Sexti Papirii, qui fuit illis temporibus, quibus Superbus, Damarathi Corinthii filius. isque liber appellatur jus civile Papirianum.* Hæc Pomponius. Aliam ejusdem Romuli, sed ita mutilam ponit Festus, vix ut sententiam consequi liceat. scribit enim sic: *In regis Romuli, & Latii legibus:* (sive *Tatii*, qui cum eo regnavit, malimus legere) *Si nurus, sacra divis parentum esto.* Verùm in Romulo temperatum fuit ingenium, quale scilicet nascentis urbis initia postulabant, tum ad rem bellicam, tum ad religionem accommodatum. Numa totus in re divina fuit: itaque ad eos sacerdotes, quos Romulus instituit, qui sexaginta fuerunt, ipse alios præterea adjecit, flaminem Dialem, Martialem, Quirinalem, virgines Vestales quattuor, Salios Marti Gradivo duodecim, pontificem maximum ex patriciis, cui omnia sacra tum publica, tum privata commisit. hæc, non dubito, quin ad perpetuitatem legibus sancita sint, sicuti alia multa quæ religionis caussa tum ab aliis regibus, tum à magistratibus in Republica constituta sunt. Addit ejusdem legem Plutarchus in Coriolano p. 225. E. *Ut cùm sacerdotes rem divinam facerent, clara voce præco clamaret, Hoc age: ut attento animo sacris operam darent.* Tres & Plinius nominat, unam lib. XIV. cap. 12. *Ne rogus vino respergeretur: neve diis ex imputata vite vina libarentur. quorum alterum sanxit propter inopiam: alterum, ut putare cogerentur, alias aratores, & pigri circa pericula arbusti.* hanc puto Postumiam Numæ legem ideò dictam esse, quia Postumius eam aliquis in magistratu jussu Numæ tulerit. nec verò quemquam Numa regnante fuisse crediderim ea potestate præditum, ut legem ferre posset, præter præfectum urbis: qui videtur à Romulo institutus; quod ipse, propter assidua bella, urbanis negotiis operam dare nullo modo posset. certè rex ultimus Tarquinius, Rutulis bellum illaturus, curam urbis commisit Sp. Lucretio Tricipitino: quem Livius Præfectum urbis appellat. Alteram Numæ legem idem Plinius nominat lib. XVIII. cap. 2. *Ut deos fruge colerent, & mola salsa litarent.* Tertiam lib. XXXII. cap. 2. *Ne pisces non squamosos pollucerent.* Legem quoque de prædiorum terminis, quos tanquam deos coli voluit, ab eo latam, & alia quædam sacris inducendis, aut confirmandis idonea, ab eo instituta, docet libro secundo Dionysius. Festus etiam, *Numa*, inquit, *statuit eum, qui terminum exarasset, & ipsum, & boves sacros esse.* Idem alio loco. *Aliuta antiqui pro aliter dicebant. hinc illud in legibus Numæ: Si quis aliuta faxit: ipsos Jovi sacer esto.* A divinis ad humana conversus, luctui modum statuit pro cujusque ætate, ut apud Plutarchum in ejus vita scriptum est. Legem ejus de Judiciis Festus memorat his verbis: *Numa in secunda tabula, secunda lege, in qua scriptum est: Quid horum fuit unum judici, arbitrove, reove, eo die diffissus esto.* Recitat idem ejusdem legem, his verbis: *Si parentem puer verberit, ast, olle plorassit parentes: puer divis parentium sacer esto.* Quæ sine dubio ad eam, quæ parentibus debetur, pietatem spectat. *Exactis Regibus, lege tribunicia omnes leges exoleverunt:* (ponam enim ejusdem Pomponii verba) Dig. I. 2. 2. §. 3. *iterumque cœpit populus R. incerto magis jure, & consuetudine aliqua uti, quàm perlata lege: idque prope xx. annis. postea placuit, publica auctoritate x. constitui viros, per quos peterentur leges à Græcis civitatibus, ut civitas fundaretur legibus: quas, in tabulis x. aneis perscriptas, pro Rostris proposuerunt, ut possent apertius perspici: datumque est eis jus eo anno in civitate summum, uti leges corrigerent, &, si opus esset, interpretarentur, neque provocatio ab eis, sicut à reliquis magistratibus, fieret. qui & ipsi animadverterunt aliquid deesse primis x. legibus: ideoque sequenti anno alias duas ad easdem tabulas adjecerunt.* In his legibus, quas centuriatis comitiis x. viri tulerunt, multa propriè de jure divino sancita esse, necesse est: siquidem ita diligenter, & ita copiose scriptæ sunt, inspectis prius & sapientissimi Solonis legibus, & aliarum Græciæ civitatum institutis, ac moribus, ut vel ætate sua Livius lib. III. cap. 34. *in immenso aliarum super alias acervatarum legum cumulo, fontem* tamen *omnis publici privatique juris* XII. tabulas esse dicat, sed de sacris ritibus pleraque vetustate obliterata, evanuerunt: nonnulla de legibus ad creandos sacerdotes pertinentibus, veterum historiarum, ac monumentorum ope, quasi scalmus è naufragio, servata sunt. Atque hoc de genere (ut à primis temporibus ordiar: unde veluti per gradus ad postrema descendam) leges invenio Romiliam primum: qua cautum est, ne alii, præter patres, & magistratus, sacra inirent peragerentve, deinde tribuniciam, Sextiam Liciniam, ut x. viri sacrorum, non, ut antea, omnes patricii, sed ex parte dimidia de plebe crearentur: item aliam tribuniciam, Ogulniam, ut, cùm quattuor pontifices essent, placeretque sacerdotum numerum augeri, quattuor præterea pontifices, quinque augures, de plebe omnes, allegerentur: ut omninò octo pontificum, novem augurum numerus fieret. jam enim inter plebem, & senatum, hoc est, inter inopes, & divites, peculiare malum in liberis civitatibus erumpere discordia cœperat: seque plebs,

quasi

quasi profanam, à sacris amoveri querebatur. ideoque tribuni plebis adversante senatu, ad extremum, latis rogationibus, obtinuerunt, ut sacerdotia communicarentur. Fuere præterea de cooptandorum sacerdotum jure partim pro plebe, partim pro collegiis latæ. tribunicia Cn. Domitii, consularis L. Cornelii Syllæ dictatoris, tribunicia T. Atii Labieni, consularis C. Cæsaris, consularis deinceps & M. Antonii. cùm enim, veteri lege, ac more, augures ab auguribus, pontifices à pontificibus, reliqui sacerdotes à suis quique collegiis crearentur, unus pontifex maximus à populo: quod & Ciceronis in Agraria II. & omnium pœnè historicorum, ac Livii maximè testimonio constat: Cn. Domitius tribunus plebis Neronis Imperatoris atavus, pontificibus offensior, quòd alium, quàm se, sui patris in locum cooptassent, lege lata, jus sacerdotum subrogandorum à collegiis ad populum transtulit, eo anno, quo C. Marius tertium consul fuit. nec multò post ipse pontifex maximus populi suffragio creatus est, opinor in locum Q. Servilii Cæpionis: ut ex Valerii libro VI. licet conjicere. hujus legis in oratione agraria in Rullum II. cap. 7. Cicero mentionem facit, his verbis: *Hoc idem de cæteris sacerdotiis Cn. Domitius tribunus plebis, vir clarissimus, tulit: quod populus per religionem sacerdotia mandare non poterat, ut minor pars populi vocaretur: ab ea parte qui esset factus, is à collegio cooptaretur.* Sunt etiam hæc in oratione pro C. Cornelio Fragm. 32. *Quid? avunculus tuus, clarissimus vir, clarissimo patre, avo, majoribus, credo silentio, favente nobilitate, nullo intercessore comparato, populo R. dedit, & potentissimorum hominum collegiis eripuit cooptandorum sacerdotum potestatem.* Existimo autem hac lege permissum, ut absentes etiam possent petere sacerdotia. nam eam, ut opinor, significat Cicero, cùm ad M. Brutum Epist. 5. ita scribit: *Ciceronem nostrum in vestrum collegium cooptari volo. existimo omninò absentium rationem haberi sacerdotum comitiis posse: nam etiam factum est antea. Cajus enim Marius, cùm in Cappadocia esset, lege Domitia factus est augur: nec, quo minus id postea liceret, ulla lex sanxit.* Postea L. Sylla, rerum potitus, cum alia multa contra populum, qui Marianas partes foverat, tum hoc sanxit, ut rursus sacerdotes à collegiis crearentur. de quo sic Pedianus in Divinationis explanatione p. 19. *His x. annis, victore Sylla, bellis civilibus, spoliatus est populus R. potestate tribunicia, judicandi jure, arbitrio creandorum sacerdotum.* Sed quemadmodum legem Domitiam abrogavit sua lege Sylla: sic legem Syllæ, aliquot post annis, T. Atius Labienus tribunus plebis abrogavit, Domitiamque restituit. fecit autem hoc auctore C. Cæsare: qui, si populus in mandando sacerdotio suffragium ferret, se, qui popularis admodum erat, pontificem maximum, in demortui Metelli Pii locum creatum iri, non sine caussa putabat. quod re comprobatum est. nam, P. Servilio Isaurico, & Q. Lutatio Catulo, consularibus viris, & provecta jam ætate, dejectis, ipse, nondum prætorius, in amplissimi sacerdotii gradum ascendit. Tulit & ipse legem, non quæ à Labieni lege discreparet, (fuit enim uterque popularis) sed quæ novum aliquod jus adscriberet. Domitiam quidem legem in eo capite confirmavit, ut absentibus petere sacerdotia liceret. scripsit enim hæc in sua lege: *Qui petit, cujusve ratio habebitur.* quorum verborum sententiam Cicero exponens in epistola 5. ad M. Brutum, *Apertè*, inquit, *indicat, posse rationem haberi etiam non præsentis.* Rursus à populo ad collegia, lege Labieni abrogata, jus cooptandorum sacerdotum retulit post obitum Cæsaris M. Antonius consul, eo consilio, ut facilius ac certius M. Æmilius Lepidus, cujus filio filiam suam collocaverat, pontifex maximus in Cæsaris locum subrogaretur, ita, quod historia demonstrat, jus creandi sacerdotes quater immutatum est, à Domitio, Sylla, Labieno, Antonio. mihi tamen & de quincta mutatione oritur opinio, ut puto, satis certa. primùm ex epistola 5. ad M. Brutum: in qua ita scriptum est: *Pansa vivo celeriora omnia putabamus. statim enim collegam sibi subrogasset, deinde, ante prætoria, sacerdotum comitia fuissent.* cùm enim, quo tempore hæc epistola scripta est, tum non à collegiis, sed à populo subrogari solitos esse sacerdotes, manifestum sit, quia comitia de populo dici nemo nescit: hæc autem epistola eo anno scripta sit, quo Hirtius & Pansa coss. fuerunt, id est eo, qui Antonii consulatum primus consecutus est: liquet Antonii legem non esse servatam, sed eam, quam Domitius tulerat, iterum esse restitutam. nitor etiam Dionis testimonio: qui libro XLVI. leges Antonii à Pansa consule abrogatas esse narrat. quod etiam fecit Lentulus ille, qui scripsit his verbis ad Ciceronem: *Primus ego leges Antonianas fregi.* ut ejus potius exemplum Pansa, quàm ipse Pansæ, secutus esse videatur. est etiam ex ipso Cicerone minimè dubium de abrogatis Antonii legibus argumentum. *Acta*, inquit oratione XIII. cap. 3. in ipsum, *Antonii rescidistis: leges per vim, & contra auspicia latas decrevistis.* Præterea patet hoc eo clarius, quod in ea, de qua proximè mentionem feci, ad Brutum epistola proximam legem de sacerdotiis Cicero Juliam appellat: quæ petendi sacerdotii potestatem absentibus permittebat. quòd si post Antonii consulatum, in quo legem tulit de jure cooptandi, proxima dicitur C. Cæsaris lex: nimirum sublata jam erat Antonia, & mos ille renovatus cooptandorum sacerdotum populi comitiis, quem sua lege primus Domitius induxerat. quamquam non id primus esset aggressus: nam aliquot annis ante C. Licinius Crassus eadem sententia legem promulgavit, nec tamen pertulit: sic enim in libro de Amicitia cap. 25. loquitur D. Lælius, is, qui cum Africano minore conjunctissimè vixit. *Quam popularis lex de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur. cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. tamen illius vendibilem orationem religio deorum immortalium, nobis defendentibus, facile vincebat. atque id actum est prætore me, quinquennio ante, quàm consul sum factus, itaque re magis, quam auctoritate, caussa illa defensa est.* Hic, quando veterum testimonia, quæ sunt de legibus ad sacerdotum creationem pertinentibus, recitavi: adjungam dubitationis nescio quid, quod explicare, non cuivis, ut opinor, facillimum est. non enim minus libenter meas dubitationes, quam expositiones, profero: neque ego me eum esse profiteor, cui omnia pateant. contra, si qui se multa nescire fateatur, &, qui libenter in legendo dubitet, is ego sum. Quæro igitur, utrum Cn. Domitii lex etiam ad ipsius pontificis maximi creationem pertinuerit, an verò ad sacerdotes, pontifice excepto. nam, si Domitius legem tulit non de pontifice maximo, sed de cæteris sacerdotibus à populo creandis: quia de pontifice ferri non opus esse judicaret, cum is jam ante à populo crearetur: cur dixit Dio libro XXXVII. legem Domitiam de cooptatione sacerdotum à Labieno tribuno plebis esse renovatam, ut pontifex maximus in locum Metelli C. Cæsar à populo crearetur? quòd si quis Domitium & de pontifice maximo tulisse dixerit: huic ego opponam Ciceronis, & Livii auctoritatem: qui, quod Domitius tulit, ut in sacerdotibus fieret, id jam antè in pontifice maximo esse factum significant, ut scilicet à parte populi crearetur. Ciceronis verba sunt hæc in II. in Rullum oratione cap. 7. *Item*, inquit, *eodemque modo, capite altero, ut comitiis pontificis maximi. ne hoc quidem vidit, majores nostros tam fuisse populares, ut, quod per populum creari fas non erat, propter religionem sacrorum, in eo tamen, propter amplitudinem sacerdotii voluerint populo supplicari. atque hoc idem de cæteris sacerdotiis Cn. Domitius, tribunus plebis, vir clarissimus, tulit: quod populus per religionem sacerdotia mandare non poterat, ut minor pars populi vocaretur: ab ea parte qui esset factus, is à collegio cooptaretur.* Satis apertè significat, ante Domitii legem à parte populi pontificem esse factum. sed Livius paulò clarius etiam hoc idem lib. XXV. cap. 5. exponit: ait enim: *Comitia inde pontifici maximo creando sunt habita. ea comitia novus pontifex M. Cornelius Cethegus habuit.* comitia pontificis maximi nominat, plurimis ante Domitii ætatem annis. Quænam igitur est hujus explicandæ quæstionis ratio? hæc fortasse concedo, ante Domitii legem populi comitiis pontificem maximum esse factum: sed Domitium existimo, cùm reliquorum sacerdotum, id est pontificum, augurum,

gurum, XV. virorum, VII. virorum, flaminum, aliorumque omnium, qui jure sacerdotii sacris rebus præessent, eandem esse conditionem vellet, ut, quemadmodum pontifex maximus, item ipsi à parte populi crearentur, de sacerdotibus omnibus generatim tulisse, ut etiam pontificem ipsum maximum comprehendere videretur, ita, quod de jure subrogandorum sacerdotum Domitius tulit, non illud quidem in pontifice maximo novum fuit, sed, cum generalibus verbis esset perscriptum, non minus ad eum, quam ad reliquos sacerdotes, pertinuit. quam ob caussam, cùm L. Sylla Domitiam legem abrogavit, abrogatum simul & de pontifice maximo, & de sacerdotibus reliquis dicemus. non, quod nominatim Domitius de pontifice maximo tulisset: (jam enim, neque hoc esse factum, neque fieri oportuisse, diximus) sed, quod, cùm de sacerdotibus omnibus tulisset, legis sententia etiam ad pontificem maximum, qui & ipse sacerdos esset, pertineret. itaque, lege abrogata omnium sacerdotum, quorum in numero pontifex maximus erat, ad collegia rursus translata cooptatio est, eademque lege à Labieno renovata, pontificis maximi & reliquorum sacerdotum par conditio fuit, ut omnes à parte populi crearentur. quod enim communiter omnibus de sacerdotibus sancitum à Domitio fuerat, eo pontificem maximum excludi jus non fuit. Vetus etiam de religione lex illa fuit, quam Q. Papirius tribunus plebis tulit: quæ vetabat injussu populi quidquam consecrari, neque aut hominem, aut locum, aut rem excipiebat ullam quod ex oratione pro domo conjici videtur posse. Item illæ de ritu capiundæ virginis Vestalis, Papia primum, deinde Popillia. qua de re apud Gellium lib. I. c. 12. scripta sunt hæc. *De more rituque capiundæ virginis, literæ quidem antiquiores non exstant, nisi, quæ capta prima est, à Numa rege esse captam. Sed Papiam legem invenimus, qua cavetur, ut pontificis maximi arbitratu virgines è populo viginti legantur, sortitioque in concione ex eo numero fiat, sed ea sortitio ex lege Papia non necessaria nunc videri solet. nam si quis honesto loco natus adeat pontificem maximum, atque offerat ad sacerdotium filiam suam, cujus duntaxat, salvis religionum observationibus, ratio haberi possit: gratia Papiæ legis per senatum fit. Capi autem virgo propterea dici videtur, quia, pontificis maximi manu prehensa, ab eo parente in cujus potestate est, veluti bello capta abducitur. In libro Fabii Pictoris, quæ verba pontificem maximum dicere oporteat, cùm virginem capit, scriptum est. Ea verba hæc sunt. Sacerdotem Vestalem, quæ sacra faciat, quæ jus siet sacerdotem Vestalem facere pro populo R. Quiritibus, uti quod optima lege fiat: ita te Amata capio. Amata autem inter capiendum à pontifice maximo appellatur, quoniam, quæ prima capta est, hoc fuisse nomine traditum est.* Legum de religione ultima erit, & quasi agmen coget ea, quæ sacerdotes militiæ vacationem, præterquam Gallico bello, habere jussit: non quod iis bello prorsus interdiceret: sed hoc tribuit, ut, si minus ire ad militiam vellent, cogi ne possent. nam, sponte multos augures, multos pontifices ad bellum exiisse, historiæ narrant. qui tamen extra Italiam primus pontifex maximus P. Licinius Crassus Mucianus contra Aristonicum, qui Asiam occupaverat, profectus est, is in prælio interfectus, neglectæ religionis pœnas dedit. hanc legem significat Plutarchus in Fabii Maximi vita p. 189. A. cum ait: *Crassum, quod erat pontifex maximus, divina quædam lex domi tenuit.* Eodemque & Livius libro XXVIII. cap. 38. spectavit. *Nominatæ*, inquit, *consulibus provinciæ sunt, Sicilia Scipioni extra sortem, concedente collega, quia sacrorum cura pontificem maximum in Italia retinebat; Brutii Crasso*, sed hic Crassus multis annis ante illum fuit, qui ab Aristonico est interfectus: ut ex observatione temporum facile est intelligere.

CAPUT III.

Leges de ludis.

Sequuntur proximè leges de ludis, quas cum iis, quæ ad religionem pertinent, conjunctionem, & quasi affinitatem quandam habere, satis ex eo constat, quod nulli sine sacrificiis ludi fuerunt. & sacrificium religionis pars est. ideò & M. Varro, cum de rebus divinis libros quinque componeret, unum de ludis, ut de re divina fecit. qua ratione adducti sumus, ut post leges de sacerdotiis, eas quæ sunt de ludis, exponeremus. Ac prima inter has Licinia nominatur, de ludis Apollinaribus: qui cùm in unum annum voverentur, incertoque die fierent, senatus P. Licinium Varum prætorem urbis ferre ad populum jussit, ut in perpetuum in statum diem voverentur. hi ludi, cùm Hannibal esset in Italia, victoriæ caussa Q. Fulvio Flacco tertium, Ap. Claudio coss. ex Martii, clari vatis, carmine primùm instituti sunt: cujus in libris hæc inventa Livius recitat libro v. eademque ferè & Macrobius libro Saturn. I. 17. *Hostes, Romani, si ex agro expellere vultis, vomicamque quæ gentium venit longè: Apollini vovendos censeo ludos, qui quotannis comiter Apollini fiant; cum populus dederit ex publico partem, privati uti conferant pro se, suisque, iis ludis faciendis præerit prætor is, qui jus populo plebique dabit summum. decemviri Græco ritu hostiis sacra faciant. Hoc si rectè facietis, gaudebitis semper, fietque res vestra melior. nam is Divos exstinguet perduelles vestros, qui vestros campos pascunt placidè.* Hoc invento carmine, censuerunt patres Apollini ludos vovendos, faciendosque, voveri autem, & fieri à prætore urbano: quòd is esse videretur, qui jus populo plebique summum daret: cùm facti essent, duodecim millia æris prætori ad rem divinam, & duas hostias majores dandas: & ut decemviri sacra ritu Græco facerent, hisque hostiis, Apollini bove aurato. & capris duabus albis auratis, Latonæ bove femina aurata. Ludos prætor cùm facturus esset, edixit, ut populus per eos ludos stipem Apollini, quantam commodum esset, conferret. populus eos coronatus spectavit. matronæ supplicavêre: vulgoque apertis janius in propatulo epulati sunt: celeberque dies omni ceremoniarum genere fuit. Anno proximo, referente Calpurnio prætore, decrevit senatus, ut ii ludi in perpetuum in statum diem voverentur. P. Varus, ut diximus, prætor urbanus, à senatu jussus, legem tulit: & ex ea lege ipse primus vovit, fecitque ante diem 2. nonas Quinct. eumque diem solennem deinde servatum esse Livius tradidit: ego tamen M. Bruti, qui Cæsarem interfecit prætoris urbani, absentis nomine, neque uno die tantùm, neque 2. nonas Quinct. factos invenio. sed cum nonis Quinct. essent commissi, usque ad 3. Idus datos fuisse. quod ex duobus locis libri Epistolarum ad Atticum XVI. colligitur. quod ipsum, de pluribus ludorum Apollinarium diebus, confirmat, ut opinor, Livius libro XXXVII. c. 4. his verbis: *Ludis Apollinaribus ante diem Idus Quinct. cœlo sereno, interdiu obscurata lux est.* Alios præterea ludos Romæ fuisse, notum est. de quibus agetur in alio libro separatim. Nunc leges ostendamus: id quod propositum nobis est. Liciniam Fannia sequitur: de qua Gellius II. 24. hæc, *ludis Megalensibus Principes civitatis mutua inter sese convivia agitabant. qui vetere S. C. quod factum est C. Fannio & M. Valerio coss. jurare cogebantur, conceptis verbis, apud consules, non amplius in singulas cœnas sumptus esse facturos, quàm centenos, vicenosque æris, præter olus, & far, & vinum, neque vino alienigena, sed patrio usuros, neque argenti in convivium plus pondo, quàm libras centum, illaturos. sed post illud S. C. lex Fannia lata est, quæ ludis Romanis, item plebejis, & Saturnalibus, & aliis quibusdam diebus in singulos dies centenos æris insumi concessit, decemque aliis diebus in singulis mensibus tricenos, cæteris autem omnibus denos.* Et, quoniam spectandi locum senatores in imis gradibus ante omnes habuerunt: quod instituere curules ædiles, censorum jussu, Attilius Serranus, & L. Scribonius Libo: fecit sua lege L. Roscius Otho, Ciceronis ætate, alteram in populo distinctionem. tulit enim, ut equester ordo seorsum à plebe in XIV. gradibus sederet, iis tamen equitibus exceptis, qui sive suo, sive fortunæ vitio decoxissent. cui generi certum locum assignavit, pœna irrogata, si in XIV. sedissent. hinc illud in Antonium, oratione II. c. 18. *Tenesne memoria, te prætextatum decoxisse? patris, inquies, ista culpa est. concedo: illud tamen audacia tua, quod sedisti in XIV. cum esset lege Roscia decoctoribus*

ctoribus certus locus constitutus: quamvis quis fortunæ vitio, non suo decoxisset. Primum igitur senatores in sedibus circo proximis considebant. secundo loco proximè sedisse equites putabam, cùm, exceptis senatoribus, & magistratibus, dignitate anteirent: sed à Cornelio Tacito monitus opinionem mutavi, is enim, sedisse quidem in XIV. ordinibus equites, narrat, non tamen, ante plebem, sed confuse, tantum ut XIV. ordines haberent. Nero, inquit libro XV. 32. 2. *Equitum Romanorum locos sedibus plebis anteposuit apud circum: nam ad eam diem indiscreti inibant: quia lex Roscia nihil, nisi de XIV. ordinibus, sanxit.* Hic legis Titiæ & Corneliæ, à duobus fortasse tribunis plebis latæ, (nam & plebeji Cornelii fuerunt) subjungenda mentio est: quæ sanxit, ne quis in pecuniam luderet, sponsionemque ejus rei ergo faceret, nisi si certaretur disco, pilove jaciendo, currendo, saliendo, ludendo, pugnando: quæ virtutis caussa fiebant. hanc legem utrum Reipublicæ, an Imperatorum temporibus latam existimem, compertum non habeo. mentionem video fieri apud jurisconsultos. Nec omittendum illud, quod pertinere videtur ad ludos: histrionum licentiam repressam esse lege: qua de re is, qui libros rhetoricorum scripsit ad Herennium, atque etiam Suetonius mentionem facit. Non est, opinor, à legibus de religione lex illa sejungenda: quam vetustam fuisse Livius asserit, priscis literis verbisque scriptam: ut, qui prætor maximus esset, idibus Septembris clavum pangeret. cujus religionis servandæ gratia creatum esse dictatorem, idem Livius ait, L. Manlium Imperiosum, ab eoque clavum esse fixum dextro lateri ædis Jovis optimi maximi, ea parte, qua Minervæ templum fuit: & addit, eum clavum, quia raræ primis urbis temporibus erant literæ, notam numeri annorum fuisse credi: eoque Minervæ templo dicatam legem, quia numerus Minervæ inventum esset: eam autem ceremoniam cùm per aliquot annos fuisset intermissa, ideo esse renovatam, ut pestilentia sedaretur, quod antea factum, prospereque rem successisse, seniores prædicabant.

CAPUT IV.

Leges de rebus humanis, ac primum eæ quæ sunt de magistratibus latæ.

Post res divinas, humanæ sequuntur, & inter humanas primum dignitatis locum obtinent magistratus. itaque ordo postulat, ut, quæ leges de iis latæ sunt, eas hic exponamus. Sed quoniam ex ordine Senatorio leguntur magistratus: de legendo senatu prius agi, æquum videtur. qua de re Festi verba subscribemus. *Præteriti senatores*, inquit, *quondam in opprobrio non erant: quod, ut reges sibi legebant, sublegebantque quos in consilio publico haberent: ita post exactos eos Consules quoque & tribuni militum consulari potestate, conjunctissimos sibi quosque patriciorum, & deinde plebejorum legebant: donec Ovinia Tribunitia intervenit, qua sancitum est, ut Censores ex omni ordine optimum quemque curiatim in Senatum legerent. quo factum est, ut, qui præteriti essent, & loco moti, haberentur ignominiosi.* De magistratibus prima fuit opinor, hæc: ut de senatu, id est, de patriciis familiis, omnes magistratus crearentur: idque à Romulo institutum reliqui deinde reges observarunt. hanc autem legem, vix putaverim, comitiis curiatis, ut reliquas, à Romulo esse latas. quippe, quæ adversus plebis voluntatem res esset, eam rem cur ipsius plebis judicio potestatique committeret? sanxit igitur hoc regio jure, publicisque tabulis consignavit, & observari pro lege voluit. quod perspicuè demonstrat Dionysius libro II. cap. 83. cùm ait: Romulum de muneribus patriciorum & plebejorum lege sanxisse, *ut patricii sacra curarent, magistratus gererent, jus dicerent: plebeji, quia rudes inopesque essent, agros colerent, quæstuariisque artibus operam darent.* Temperamentum illud tamen, quo civitatum concordia, id est, salus ipsa custoditur, maximè quæsivit. nam, ne nimis in ordinem patricium videretur esse propensus, datum aliquid populo voluit, &, ut is suis suffragiis magistratus crearet, leges scisceret, bella decerneret, curiatis comitiis tulit. Duumviros quoque, qui perduellionem judicarent, ita creari jussit, ut ad populum provocatio esset. qua ipsa de lege & infra mentio fiet inter eas, quæ ad crimina capitalia pertinent. nec tamen hic, cùm ad duumviros, hoc est, ad magistratum pertineat, omittendam putavimus. Ejusdem lege creavit populus tribunum Celerum, qui equitibus præerat, & veluti secundum locum, ut ait Pomponius jurisconsultus, à regibus obtinebat. quo in numero fuit L. Junius Brutus, ille reges ejiciendi, & inducendæ libertatis author. Creatos etiam regnante Romulo, quæstores Ulpianus Dig. 1. 13. prodidit à Junio Gracchano traditum in iis libris, quos de Potestatibus inscripsit. idem tamen hæc subjungit: *Sicut dubium est, an, Romulo & Numa regnantibus, quæstor fuerit: ita, Tullo Hostilio rege, quæstores fuisse certum est.* Et sane crebrior opinio est, Tullum Hostilium primum in Rempublicam quæstores induxisse. Legem aliam præterea in regno Romano de magistratibus non video nominari.

CAPUT V.

Leges post exactos reges de magistratuum urbanorum creatione ac potestate latæ.

Regibus pulsis, prima de magistratibus lex fuit, quam L. Junius Brutus tulit, ut singulis annis bini consules, regia potestate, crearentur, iisque primum creandis centuriata comitia ab interrege, ut ait Dionysius, haberentur: quæ tamen à præfecto urbis esse habita, Livius tradit. sic enim lib. 1. cap. 60. scripsit. *Duo consules inde comitiis centuriatis à præfecto urbis ex commentariis Ser. Tullii creati sunt.* In quo videtur illi esse cum Dionysio controversia: quæ tamen nulla est. nam & ab interrege, & à præfecto simul urbis habita sunt ea comitia, quibus primi consules creati sunt: cum iis præfuerit Sp. Lucretius Tricipitinus, Lucretiæ pater: qui erat idem urbis præfectus: interrex, quod eum senatus habendis consularibus comitiis, Bruto referente, creasset: præfectus, quod ei Tarquinius, ad bellum proficiscens, curam urbis mandaverat. utrumque enim scriptum est apud Dionysium. aut igitur à præfecto urbis Lucretio creati consules sunt, ut ab interrege, non ut ab urbis præfecto; aut etiam, quod, qui interrex esset, idem & præfectus urbis vocari posset. urbis enim curam gerebat interrex: quia tunc, urbanas res qui curaret, magistratus omninò nullus esset. Post hanc legem duæ sequuntur proximæ, à P. Valerio consule, Bruti collega, latæ, quibus plebis potestas aucta, senatus & magistratuum imminuta est: primum, ut magistratum nemo caperet, nisi qui à populo imperium acciperet, si quis aliter fecisset, capitali pœna puniretur, qui eum occidisset, ei impunè esset: deinde, ut adversus magistratum provocatio ad populum esset: neve quis magistratus civem Romanum adversus provocationem verberare, aut necare vellet. quam legem centuriatis comitiis esse latam, Valerius tradit lib. IV. Pro patriciis ea fuit, quæ ut opinor, T. Lartio Flavo iterum, Q. Cœlio coss. lata est, de dictatore sine provocatione creando, & ut de consularibus legeretur. fuit autem hæc lex ideò pro patriciis, quia, cùm creari dictatorem de consularibus juberet, sequebatur, ut de patriciis crearetur. consules enim tunc, & per annos deinde multos, patricii fuerunt: nec prius de patriciis legi dictator desiit, quam creari duo consules patricii desierunt. non enim consul patricius dictatorem quemquam de plebe dixisset. itaque, qui primus de plebe dictator fuit, C. Marcius Rutilus, is à M. Popillio Lænate consule plebejo dictus est: cùm ita casus tulisset, ut adversus Etrusci belli terrorem dictator dicendus esset, nec nisi à consule plebejo dici posset: quia consul alter patricius M. Fabius Ambustus bello retineretur. ita communicata plebi dictatura, anno ab urbe condita CCCIC. idque contra veterem consuetudinem, non tamen contra legem factum est. non enim lex dictatorem de plebe fieri veteurat,

tulerat, sed de consularibus jusserat. at C. Marcius consularis. satisfecit igitur legi Popillius cùm consularem hominem dictatorem dixit: patriciis non satisfecit, quia consularem de plebe dixit: cùm omnes antea de patriciis dici soliti essent. Eadem fortasse lege sancitum est, (*legem* certè *quæ hoc sanxerit*, nominat Plutarchus in Fabio p. 175. F.) *ne dictator equo posset uti, idque vel ob eam caussam, quod, cùm plus inesse roboris in pedestribus copiis putaretur, propterea in legione permanere, nec locum deserere deberet imperator: vel quod, cum ad alia omnia dictatoris esset singularis potestas, in hoc uno voluerunt eum populo inferiorem videri*: senatus tamen petenti Fabio Maximo Verrucoso contra veterem legem concessit, ut equo vehi posset, datumque id hominis virtuti, ac tempori, cum, cæsis ad Cannas Romanis, in uno Fabio, dictatore creato, melioris fortunæ spes reposita videretur. Illa pro plebe adversus patricios fuit, quæ in Sacro monte lata est, & Sacratæ nomen accepit, ut plebi sui magistratus essent, iique sacrosancti, quibus auxilii latio adversus consules esset, neve cui patrum capere eum magistratum liceret. qua lege tribuni plebis quinque primi creati sunt: nec tamen, utrum una tantum lex, an plures in Sacro monte latæ sint, satis constat. Livius, & Dionysius, ubi rem ipsam narrant, unam nominant. sed Livius alibi non semel, *Sacratæ leges*, dixit. Cicero quoque de provinciis consularibus cap. 19. *Si patricius*, inquit, *tribunus plebis fuerit, contra leges Sacratas.* Et in ea, quæ integra non exstat pro C. Cornelio Fragm. 27. *Tanta in illis virtus fuit, ut anno post reges exactos XVI. propter nimiam dominationem potentium, secederent, leges Sacratas ipsi sibi restituerent.* Quibus locis non de una lege, sed de pluribus accipiendum videtur. quod si unam omnino legem velimus fuisse, &, rectè tamen dictum utroque numero, defendere: rationem afferemus hanc, unam legem dici, quod ab eodem magistratu, eodemque tempore lata sit: plures, quia pluribus partibus constet: quo modo XII. tabul. & legem, & leges appellari videmus. Legem quidem tribuniciam primam Festus cùm nominat, non dubito quin latam in Sacro monte significet. utrum autem primam intelligat earum, quæ in Sacro monte, an primam omnium, quæ in omni ætate in Urbe à tribunis plebis latæ sint, affirmare non licet. *Homo*, inquit, *sacer is est, quem populus ob maleficium judicavit: neque fas est eum immolari, sed, qui occidit, parricidii non damnatur. nam lege tribunicia prima cavetur, si quis eum, qui eo plebiscito sacer sit occiderit, parricida ne sit. ex quo quivis homo malus, atque improbus sacer appellari solet.* Sequitur lex à Publilio, & Lætorio tribunis plebis lata, ut plebeji magistratus tributis comitiis fierent: qui curiatis antea fieri solebant. Tum illa lex, qua, ut X. tribuni plebis crearentur, bini è singulis classibus: anno à primis tribunis plebis XXXVI. cautum est. Alia lex fuit, qua Dionysio teste, cavebatur, ne quis, tribuno apud populum concionante, aliquis contradiceret, vel dicentem interpellaret: si quis fecisset, vades tribunis daret, pœnamque à tribunis impositam solveret: qui vades non dedisset, morte puniretur, bona ejus sacra essent: de pœnis autem ipsis populus judicaret. Et, quoniam Atinii plebisciti, quod ad tribunatum plebis pertinuit, mentionem à Gellio fieri video: quænam ejus fuerit sententia, quærendum videtur. Ego sic existimo: tribunos plebis ante Atinium plebiscitum partim senatores fuisse, alios non fuisse: quod scilicet liberum esset populo R. tribunatum plebis mandare cui vellet. Atinius, quo modo quidem mihi videtur, nec ademit hanc libertatem plebi Romanæ, & auxit potestatis tribuniciæ dignitatem. tulit enim, non, ne quis, nisi jam senator, tribunus fieri posset, (plebis enim libertatem hujusmodi rogatione minuisset: neque id plebes ullo modo scivisset) verùm, ut, quem tribunum plebis creasset, is hoc ipso in posterum senator esset. atque, hanc esse Gellii verborum sententiam crediderim, cùm ait libro XIV. tribunis plebis senatus habendi jus fuisse, quamquam senatores non essent ante Atinium plebiscitum. hoc etiam è quodam Suetonii loco suspicamur, nam in Augusto cap. 40. n. 1. *Comitiis*, inquit, *tribuniciis, si candidati senatores deessent, ex equitibus R. creavit.* Ex quo sequitur, non licuisse antea equitibus R. tribunatum petere. multo igitur minus tertio ordini, iis, qui de plebe dicebantur, qui nec equites, nec senatores erant. quin, primis temporibus, tantum abest, ut ex senatu tribuni plebis crearentur, ut ob eam ipsam caussam instituti sint, ne senatus adversus plebem crudelius, aut arrogantius ageret, ideoque ex ipsa plebe per annos multos creati sunt. postea cœpere equites quoque Romani, ac senatores tribunatum plebis petere. Nec multo post X. viri, sine provocatione creati, XII. tabul. leges condidere, comitiisque centuriatis pertulere. quibus in legibus cum alia multa prudenter ad temperandam civitatem, tum de magistratibus multa sancita esse, credibile est, X. virorum imperio finito, cum tribuni plebis creati essent, quos X. viri simul cum provocatione sustulerant, quæ firmissima plebi auxilia, & tamquam duæ tuendæ libertatis arces fuerant: tribunatu inito, sine ulla mora M. Duilius de consulibus cum provocatione creandis rogationem pertulit. quam ipsam multo ante P. Valerius consul, ut diximus, tulerat: sed, intermissam, & quasi sublatam X. virorum magistratu, Duilius renovavit, auctam, opinor, aliqua re, & graviori jure confirmatam: sicuti & aliæ leges multæ diversis temporibus plures labores habuere, cùm vetus lex nova lege vel corrigeretur, vel, ut tempus, moresque ferebant, aliis cautionibus adjectis, augeretur. hinc de communi omnium Quiritum jure leges, primùm Valeria Horatia, deinde Publilia, postremo Hortensia, prima duorum consulum, reliquæ duæ dictatorum: hinc sumptuariæ, vel, ut Cato Censorius appellabat, cibariæ, Orchia, Fannia, Didia, Licinia, Æmilia, Antia: hinc de ambitu Petilia, Cornelia & Bæbia, Calpurnia, Tullia, Julia: quæ non ideo alia post aliam latæ sunt, ut priorem legem posterior abrogaret: sed, ut dixi, vel ut corrigeretur aliquid, vel ut novum jus, utile civitati, adscisceretur: vel ut, moribus ad deteriora quotidie magis inclinantibus, pœna gravior irrogaretur. quod libro II. cap. 21. de officiis Cicero significat his verbis. *Nondum centum, & decem anni sunt, cùm de pecuniis repetundis à L. Pisone lata est lex, nulla antea cùm fuisset. at vero postea tot leges, & proximæ quæque duriores.* Caussam porro juris eadem de re constituendi hanc video fuisse, ut antiquæ legi, jam vetustate senescenti, nova subveniret quod in lege Licinia de sumptibus, quæ ferè idem, quod Fannia, sanxit, quæsitum esse in Macrobio legimus, Sat. lib. III. atque hoc ipsum de XII. tabul. evenisse, idem tradit. quarum ubi contemni cœpit antiquitas: eadem illa, quæ illis legibus cavebantur, in alia latronum nomina transierunt. Retulit igitur Duilius, quod antè latum erat: &, quod Duilius retulit, id eodem anno lege lata L. Valerius & M. Horatius coss. non confirmarunt modò, sed auxerunt etiam, novo jure adscripto: cùm ille de provocatione à consulibus tantùm, hi de provocatione ab omni magistratu, quicunque crearetur, lege sanxerint, qui & aliam legem, qua veterem illam Sacratam confirmarunt, tulerunt, ut sacrosancta essent tribunorum plebis corpora: cujus rei propè jam extincta memoria erat: religione etiam ad legem adjecta, ceremoniis quibusdam ex magno intervallo relatis. eademque lege cautum est, ut, qui tribunis plebis, ædilibus, X. viris nocuisset, ejus caput Jovi sacrum esset. sed horum consulum prima lex ea fuit, quæ tribunorum plebis potestatem quàm maximè auxit, quam tulere centuriatis comitiis, ut, quod tributim populus jussisset, omnes tenerent: quod antè veluti in controverso jure fuisse, & Livius ait, & Dionysius confirmat. cur autem controversum fuerit, Livius non exponit, sed Dionysius subobscurè significat: quia, cùm lege centuriatis comitiis lata populus omnis teneretur: tributis verò comitiis latam plebeji tantùm servarent: plebs eandem esse conditionem in utrisque legibus volebat, ut, quemadmodum centuriatis comitiis, ubi plus patricii possent, latas leges plebeji observarent, item eo jure, quod tributis comitiis sancitum esset, in quibus plebeji patriciis suffragio præstabant, patricii tenerentur. Eodem anno idem Duilius plebem rogavit, plebesque scivit: *qui plebem sine tribunis plebis reliquissent, quique magistratum sine provocatione creassent, tergo ac capite punirentur*: qualem & consules Valerius & Horatius tulerant. qua lege; tum consulari, tum tribunicia, dictator, à quo antea provocatio ad populum non erat, cum cæteris magi-

 stratibus

stratibus exæquatus est, quod apertius exposuit Festus Pompejus. Anno proximo L. Trebonius tribunus plebis rogationem tulit, ut, qui plebem Romanam tribunus plebis rogaret, is usque eo rogaret, dum X. tribunos plebis faceret. nam Duilia lex de tribunis nusquam numerum præfinierat. tantùm, ut relinquerentur, sanciebat, & ab iis, qui creati essent, cooptari collegas jubebat. sustulit igitur Trebonia lex cooptationem: nam, cùm jusserit ab eo, qui comitia tribunis creandis haberet, omnes planè tribunos, qui X. omninò erant, creari: nimirum partem tribunorum creari, reliquos autem ab iis, qui creati essent, cooptari vetuit. quod cùm M. Duilius tribunus plebis fecisset: recteque factum, neque contra legem ab ipso latam commissum, defenderet: anno insequenti Trebonius tribunus plebis ne in posterum fieret, lege cavit, nec aliam legem intelligit Livius lib. IV. cap. 16. cùm ait: *Ante omnia refellit falsum imaginis titulum, paucis ante annis lege cautum, ne tribunis collegam cooptare liceret.* Hæc enim verba nihil aliud significant, nisi id, quod idem lib. III. cap. 65. scripsit, *ut, qui plebem Romanam tribunos plebis faceret.* Secuta lex est de tribunis militum consulari potestate promiscuè ex patribus ac plebe creandis: qui tamen per annos IV. & XL. patricii omnes creati sunt. Huic proxima successit de censoribus quinquenni imperio è gente patricia creandis, Geganio Macrino II. Quinctio Capitolino V. coss. quam ipsam legem sexennio post Mam. Æmilius dictator correxit, lege lata, ne plus, quàm annua, ac semestris censura esset. gravis enim omnis diuturna potestas in libera civitate. Biennio post lata lex est à tribuno plebis tollendæ ambitionis caussa, ne cui album vestimentum addere petitionis caussa liceret. cujus deinde vim authoritatemque fuisse nullam, innumera de candidatis exempla declarant. Legem etiam nominat in Coriolani vita Plutarchus, Marcio Censorino suadente latam, ne cui bis eundem magistratum petere liceret. quam postea constat esse abrogatam: cùm multi iterum, ac sæpius consules fuerint. De duplicando quæstorum numero lata lex est, ut, præter duos urbanos, quorum fuisse originem antiquissimam jam ostendimus, duo, qui consulibus ad ministeria belli præsto essent, crearentur, iisque promiscuè de plebe ac patribus, libero populi suffragio. Plebis autem opes maximè omnium auxerunt L. Sextius, & C. Licinius Stolo: qui tribuni plebis duas leges tulerunt, unam, ut x. viri sacrorum ex dimidia parte de plebe crearentur: alteram, ut alter utique consul plebejus esset. quam Livius Liciniam, non Sextiam, vocat, opinor ob eam caussam, quod Licinius tulerit, subscripserit Sextius. Leges deinde aliæ de consulatu latæ sunt, omnes è Republica quæ tamen haud omninò sunt observatæ. quid enim utilius Reipublicæ quàm ne quis iterum consul fieret? quod quidem omnium civium jura exæquare videbatur, & malè cogitantibus viam obstruebat ad potentiam singularem. hoc igitur lege sancitum est: item illud, ne quis ante XLII. ætatis annum consulatum petere posset, temeritas enim florentis ætatis, prudentia maximè senectútis, aut ejus ætatis, quæ proximè ad senectutem accedit. Absentes enim à consulatu lege summoti sunt. æquum enim fuit adesse, & populo supplicari in eo magistratu, quem populus ipse mandabat. Duas tulit L. Sylla, utramque præclaram, unam, ne quis intra x. annos consul iterum fieret: alteram, ne ædilitas, & prætura omitteretur. quæ valuerunt ambæ ad extrema Reipublicæ tempora. eam quidem de magistratibus curulibus non omittendis Cicero significat oratione XI. cap. 5. in Antonium: *Vopiscus*, inquit, *ex ædilitate consulatum petit. solvatur legibus.* Atque ego in hac lege additum caput existimaverim de magistratuum intervallo, sed exceptos eos, quorum opera in civili bello Sylla usus esset. id Cicero Acad. lib. II. c. 1. perspicuè de Lucullo declarat, his verbis: *Absens factus ædilis, continuò prætor: licebat enim celerius legis præmio.* Sed, quo anno lex Licinia de altero consule plebejo rogata est, eodem M. Furius Camillus è S. C. tulit, ut ædiles ex patribus duo crearentur, qui curuli sella, ut consul, censor, & dictator, sederent. Ab eodem latum existimo, ut prætor unus, qui jus in urbe diceret, quod antè consulum munus fuerat, patricius crearetur. quæ lex neque à quo magistratu, neque quibus comitiis lata sit, Livius explicat. ego tamen, cùm patricii prætorem postulassent, iisque, ut de gente patricia crearetur, à tribunis plebis concessum esset: non dubito, quin legem, qua patriciis honor accederet, patricius magistratus tulerit. quod si ita est, latam à dictatore Camillo, qui controversias inter patres plebemque sedavit, facile crediderim: præsertim, cùm & legem de curulibus ædilibus è gente patricia creandis ab eodem dictatore, eodem anno esse latam, Livius narret. comitiis autem utramque legem non iisdem latam puto, sed tributis de ædilibus curulibus, quia minor esset magistratus, centuriatis autem de prætore, qui majores inter magistratus fuit. cum enim minores magistratus tributis comitiis, majores centuriatis crearentur: leges quoque, quibus creati sunt, iisdem comitiis latas esse, rationi consentaneum est. non enim, quia lex de ædilibus & è S. C. tum à majore magistratu tributis tamen comitiis latas esse, constet, ut quam Piso consul de incestu P. Clodii S. C. rogavit: quam in foro latam esse, ubi non centuriata, sed tributa comitia habebantur, patet ex epistola ad Atticum. libro I. 14. Illud additum videtur aut tunc, aut postea, in lege de prætore urbis: ne plus quàm X. dies ab urbe abesset. hanc ego facio conjecturam ex iis verbis in Philippica II. c. 13: *Cur M. Brutus, te referente, legibus est solutus, si ab urbe plus, quam X. dies, abfuisset?* erat enim prætor urbis eo anno M. Brutus. Quod autem hic magistratus, consulibus absentibus, consulare munus in urbe sustinebat: factum id non lege sed more majorum: qui tamen ferè pro lege solebat esse. itaque Ulpianus Dig. 1. 3. 33. *Diuturna*, inquit, *consuetudo pro jure, & lege in iis, quæ non ex scripto descendunt, observari solet.* Ejusque rei caussam egregiè tradidit Julianus Dig. 1. 3. 32. qui cum hæc scripsisset: *Quibus de caussis scriptis legibus non utimur, id custodiri oportet, quod moribus & consuetudine introductum est*, subjunxit: *Nam, cum ipsæ leges nulla ex alia caussa nos teneant, quàm quod judicio populi receptæ sunt: merito & ea, quæ sine ullo scripto populus probavit, tenebunt omnes. Nam quid interest suffragio populus suam voluntatem declaret, an rebus ipsis, & factis? quare rectissimè etiam illud receptum est, ut leges non solum suffragio legislatoris, sed etiam tacito consensu omnium per desuetudinem abrogentur.* Anno proximo, cum, pro uno consule plebejo tres patricios prætextatos esse, unum prætorem, & duos ædiles, tribuni plebis in concione quererentur: concordiæ caussâ concessum primo est, ut ædiles curules alternis annis ex plebe fierent. postea promiscuum fuit, libero in omnibus ædilium cur. comitiis populi suffragio. Cautum etiam plebiscitis nonnulli scripsere ne quis eundem magistratum intra x. annos caperet: nec duos magistratus uno anno gereret: utique liceret consules ambos plebejos creari, sed, legem de magistratuum intervallo neque in consulibus, neque in prætoribus servatam invenio: credo quia, quod populus postremum comitiis juberet, id jus ratumque esse in XII. tabul. sancitum erat. jussum autem populi & suffragia esse interpretabantur. qua ratione & duos consules patricios contra legem Liciniam creatos, Livius libro VII. scriptum reliquit. Grave etiam eo anno patricii damnum accepêre, quo Q. Publilius Philo dictator legem novam tulit, ut alter utique ex plebe censor crearetur, veterem confirmavit. ut plebiscita omnes Quirites tenerent. Nullus jam erat magistratus præter præturam, in quo patribus plebs invidere posset: promiscua erat curulis ædilitas: communis consulatus, atque adeò plebis potius, quàm patrum, cum duos consules patricios fieri non liceret, duos autem plebejos nulla lex vetaret: ad dictaturam, ad censuram æque plebejis hominibus & patriciis aditus patebat, de prætura, quæ patriciis tantum hominibus deferebatur, nulla tamen adhuc querela, nulla plebis vox exaudiebatur: credo ob eam caussam, quia, cum unus prætor crearetur, eum ipsum locum appetere, impudentiæ videretur. itaque, cum auctus deinde prætorum numerus est, eum, ne cujus magistratus particeps plebs non esset, prætura ple-

plebejis etiam hominibus impertita. Eodem anno M. Valerius consul de provocatione legem tulit, diligentius sancitam, eamque tertio tum post reges exactos latam esse, semper à Valeria familia, lib. X. scribit Livius. caussam autem sæpius renovandæ haud aliam putat fuisse, quàm quod, plus paucorum opes cum possent, quam libertas plebis, provocationis auxilio adversus magistratuum injurias haud ferè quisquam utebatur. Quod autem eam ait tertio tum ab eadem familia esse latam: neque præterea latores ipsos nominat: significat, primum eam, quam P. Valerius Poplicola consul, anno post reges exactos, de provocatione adversus magistratus ad populum primus tulit, de qua libro II. mentionem fecit: deinde eam, quam consul L. Valerius tulit, ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet: de qua idem Livius libro III. scriptum reliquit. in tertia ita sanctum: eum, qui provocasset, virgis cædi, securique necari non licere: si quis adversus ea fecisset, eum improbè fecisse. pœnam autem in eum, qui contrà fecisset, Valerius in sua lege nullam nominavit: &, quæ tum probitas erat, pœnam in ipso improbitatis nomine satis gravem duxit. At multis post annis, cum audacia magis emineret, neque satis à facinore deterreret infamia, gravi pœna, si quis verberasset, necassetve civem Romanum, M. Porcius Læca sanxit. has leges, de provocatione à tribus consulibus Valeriæ gentis latas, ad populi libertatem potestatemque pertinuisse, manifestum est: easque significat Cicero Academicarum II. 5. cum ait: *Commemorat reliquos, qui leges populares de provocationibus tulerunt, cum consules essent.* Tres enim consules Valerius intelligit. Postea secuta est illa, quam M Fulvio Pæto, T. Manlio Torquato coss. M. Curius Dentatus tribunus plebis tulit, ut ante comitia patres authores fierent, hoc est, ut probare sese diceret eos magistratus, quos populus creasset. quam legem, Cicero in libro de claris oratoribus, Appio Claudio Cæco interrege comitia habente, Livius autem, P. Sulpicio, latam esse tradunt. de quo tantum illud dicam, ab eo, qui primus interrex esset proditus, comitia non haberi solita esse. quare, si duo interreges proditi sunt, à posteriore habita esse comitia necesse est. priorem esse proditum Appium Livius asserit, Cicero Sulpicium videtur existimasse. itaque ille Sulpicium, hic Appium comitia habuisse dicit. Lex autem Mœnia, quæ ipsa quoque de magistratibus fuit, quam in Bruto simul cum lege Curia Cicero nominat, quo anno lata sit, quidque plane sanxerit, adhuc quæro. Rutilia lex de jure tribunorum inclyta à Festo nominatur, his verbis: *Rufuli tribuni militum appellati, quos Consul, non populus faciebat: de quorum jure quod Rutilius Rufus legem tulerat, Rufuli, ac post Rutili sunt appellati.* Pedianus Procem. Act. in Verr. p. 56. alterum genus tribunorum militum addit, qui *Comitiati* vocabantur, quod populi suffragio crearentur. quod à Festo etiam scriptum esse, ex imperfectis, consumptisque ejus verbis licet conjicere. De communi omnium civium Romanorum jure, ut, quod à plebe scitum esset, eo, Quirites omnes tenerentur, legem tulit Q. Hortensius dictator, bis antea latam, à Valerio Potito, Horatio Barbato coss. & à Publilio dictatore. Illa fuit pro dignitate magistratuum præclara lex. quæ, si cujus pater in hostium potestate esset, ab eo magistratum capi vetuit. videlicet hoc judicaverunt sapientissimi viri, hominis non liberi filium Rempublicam administrare, nimis indecorum esse. itaque Livius lib. XXVII. c. 21. *Servilium, inquit, negabant, jure aut tribunum plebis fuisse, aut ædilem esse: quod patrem ejus, quem III. virum agrarium occisum à Bojis circa Mutinam esse, opinio per X. annos fuerat, vivere, atque in hostium potestate esse, satis constabat.* Et lib. XXX. cap. 19. de eodem: *Latum ad populum est, ne Cn. Servilio fraudi esset, quod patre, qui curuli sella sedisset, vivo, cum id ignoraret, tribunus plebis atque ædilis plebis fuisset, contra quam legibus sancitum erat.* Legem etiam fuisse, qua is, qui comitiis præesset, sui rationem in petendo magistratu habere vetaretur, Livius libro X. significat.

CAPUT VI.

De Villii legibus annalibus.

Tulit & L. Villius tribun. plebis rogationem, quot annos nati quique magistratum peterent, caperentque: unde & ipsi, & posteris cognomen inditum, ut Annales Villii dicerentur. Et quoniam, quis planè cuique magistratui petendo legitimus annus esset, nominatim hac lege expressum non invenio: quid ipse legendo observaverim, breviter subjiciam. Omitto quæsturam, tribunatum plebis, ædilitatem plebis; quia curules tantum magistratus in lege Villia nominatos existimo. nam, si quæsturæ certum annum Villius sua lege statuisset: unde postea tam incerta ratio? gesserunt enim quæsturam duo Gracchi, Tiberius, & Cajus, anno ætatis XXVII. M. Cicero anno XXXI. C. Cæsar XXXIII. M. Cato Uticensis XXIX. quod si quis dixerit, liberam fuisse, quo quis anno vellet, quæsturæ petitionem, modo peteretur post annum XXVI. qui esset ad petendum legitimus: ideo mirum videri non debere, si Cicero, Cæsar, & Cato, non eodem omnes anno, petierint: quandoquidem satis duxerint leges observare, quæ petendæ quæsturæ annum definiebant XXVI. gerendæ XXVII. hoc si quis objecerit: ad conjecturam, id est, ad rationem ipsam, confugiam. Quid enim? simile ne veri est, C. Cæsarem, (omitto Ciceronem: cui tamen, cum homo novus esset, laborandum maximè fuit de dignitate; nec, quæ prima daretur, occasio negligenda) sed C. Cæsarem, quo nemo magis honores appetivit, nemo potestatis & imperii fuit avidior, eum ne verisimile est petitionem quæsturæ ab anno XXVI. si is legitimus esset, in annum XXXII. distulisse? gestam enim ab eo quæsturam anno XXXIII. Suetonius Jul. 7. 1. demonstrat, his verbis: *Pertæsus ignaviam suam, quod nihil à se memorabile actum esset in ætate, qua jam Alexander orbem terrarum subegisset.* Periit autem Alexander octavo mense anni XXXIII. ætatis suæ, quod ex Arriano lib. 7. & Plutarcho colligitur, & ex oratione V. in Antonium. verum habeo, quo nitar, aliud paulo firmius argumentum. video enim, Pompejum Magnum, cum annum ageret XXXV. consulatum gessisse, solutum videlicet legibus, meritorum ingentium in Rempublicam eximiæque virtutis ergo. at eo anno magistratum nullum per leges capere licuisse, Cicero demonstrat: quo modo igitur & Cicero ipse, & Cæsar, & Cato quæsturam ante annum XXXV. ceperunt. num obscurum est, leges loqui de curulibus tantum honoribus, ædilitate, prætura, consulatu: quæsturæ autem, ædilitatis pleb. tribunatus pleb. rationem habuisse nullam? sed recitentur verba Ciceronis. *Quid,* inquit in oratione pro lege Manilia c. 21. *tam singulare, quam ut, ex S. C. legibus solutus, consul ante fieret, quam ullum alium magistratum per leges capere licuisset?* dicit, Ullum alium magistratū: quod si de quæstura leges locutæ sunt, falsum est: cum, ut ostendi, quæsturam multi gesserint ante annum XXXV. quo anno creatum esse consulem Pompejum, tum ex Appiano constat, tum ex Velleji historia, in qua scriptum est, periisse Pompejum Cæsare & Servilio coss. anno ætatis suæ LVIII. à quo anno si retrorsum numeres, cadet primus ejus consulatus in annum ejus ætatis XXXVI. nam, quod ait Plutarchus anno LIX. interiisse Pompejum, id quoque potest esse verum, hoc modo, ut primū ejus ætatis annum capiamus C. Attilio Q. Servilio coss. quo anno Pompejum esse natum, Vellejus affirmat. tametsi, cum ait ipse Pompejum periisse anno LVIII. non incipit numerare ab eo anno, sed à proximo sequenti; quod scilicet non ita multo ante exitum consulatus Attilii & Servilii natus esset Pompejus, & exiguum illud spatium in annorum numero videretur omittendum. Constat igitur, legem Villiam nihil de iis honoribus sanxisse, qui caperentur ante eum annum, quo Pompejus primum consul fuit, sive eum velis esse XXXVI. ut Vellejus sensit, excluso anno, quo natus est, sive malis XXXVII. ex Plutarchi sententia, qui videtur numerasse annū, quo Pompejus natus est, Serrano, & Cæpione coss. nam ædilitatis curulis annus erat XXXVII. cujus rei argumentum est, quod eam petiit Scipio Æmilianus XXXVI. &, solutus legibus, consul factus est. annum porro fuisse ejus ætatis XXXVI. Vellejus II. 4. 7. demonstrat his verbis. *De-*

cessit M. Aquilio, C. Sempronio coss. anno ferme LVI. de quo si quis ambiget, recurrat ad priorem consulatum ejus, in quem creatus est anno XXXVI. ita dubitare desinet. Ut omittam, quod, cum ædilitas præturam biennio antecedat, & prætura item biennio consulatum, consulatus autem geratur anno XLIII. quod paulo post ostendemus: necesse est, ut gerendæ ædilitati legitimus annus sit XXXVII. Nunc agamus, quando satis de ædilitate dictum est, de anno præturæ. at hoc, si de ædilitate conceditur, in dubium vocari non potest. geritur enim ædilitas anno XXXVII. sequitur post biennium prætura: quod indicant & multorum exempla, & illa maxime verba Ciceronis epistola ad Furnium Fam. X. 25. *Si ædilis fuisses, post biennium tuus annus esset.* Ex quo de anno præturæ constat. Ad hanc legem videtur spectasse Dio, cum ait lib. XXXIX. pag. 101. *Consules in senatu sententiam dixerunt, ut ei prætura daretur: licet nondum per leges liceret.* Et Plutarchus, cum dixit: *Decrevit senatus, ut Catoni prætura extra ordinem daretur.* Et Valerius lib. IV. cap. I. n. 14. inquit: *Cato Cypriacam pecuniam maxima cum diligentia, & sanctitate in urbem deportaverat. cujus ministerii gratia senatus relationem interponi jubebat, ut prætoriis comitiis extra ordinem ratio ejus haberetur. Sed ipse id fieri passus non est, iniquum esse affirmans, quod nulli alii attribueretur, sibi decerni: ac ne quid in persona sua novaretur, campestrem experiri temeritatem quam curiæ beneficio uti, satius esse duxit.* Quamquam est quiddam hac in re cur magnopere dubitem. nam, cum id eo sit anno decretum, quo Marcellinus & Philippus consulatum gesserunt: certe per ætatem potuit Cato petere præturam: tribunus enim plebis ante annos quinque Silano & Murena coss. fuerat, prætura vero quadriennio tantum à tribunatu distat. eoque magis liquet, potuisse Catonem Marcellino & Philippo coss. petere præturam, quod anno sequenti, Pompejo & Crasso coss. petiit, non ut designaretur, sed, ut creatus magistratum statim iniret, quod anno proximo superiore habita comitia nulla fuerant: ideoque consules Pompejus & Crassus ex interregno facti sunt: qui deinde prætores crearunt. quod igitur ob domesticas discordias Marcellino & Philippo coss. producta in annum sequentem comitia sunt, propterea Cato non petiit eo anno, petiit autem sequenti, consulibus, ut dixi, Pompejo & Crasso creatis. Præterea, cum eum obiisse anno ætatis XVII. Plutarchus asserat, quo anno consulatum Cæsar gessit, satis constat, annis retrorsum numeratis, eum Philippo & Marcellino coss. prætorem creari potuisse. Quare Dionem quidem excusare non possum. Plutarchus autem, & Valerius defensione fortasse non carent. putemus enim senatum decrevisse, non ut Catoni ante legitimum annum petere liceret, sed ut omnino Cato prætor crearetur, neque à populi suffragiis penderet, quorum dubius esset eventus. quam sententiam illa quoque videntur confirmare Valerii verba: *Campestrem experiri temeritatem, quam curiæ beneficio uti, satius esse duxit.* Post præturam non minore, quam biennii spatio sequebatur consulatus: ejusque legitimus dicebatur annus XLIII. hinc illa in Antonium oratione V. cap. 17. *Quid Macedo Alexander? cum ab ineunte ætate res maximas gessisset, nonne tertio & trigesimo anno mortem obiit? quæ est ætas nostris legibus decem annis minor, quam Consularis.* Verum de hoc legitimo Consulatus anno sic opinor æque dici, suo anno consulatum gerere eum, qui extremis diebus anni XLIII. consulatum init, puta tribus, aut quatuor diebus ante expletum annum XLIII. & eum, qui anno XLII. consulatum init, sed peragit anno XLIII. opinor enim in lege Annali scriptum fuisse, ut nemo gereret consulatum ante XLIII. ætatis annum. inde legi quodam modo facta fraus, cum nonnulli consulatum inirent anno XLII. & satis haberent, si primis anni XLIII. mensibus, aut etiam diebus postremos consulatus menses, aut etiam dies tantum attingerent. Contra Cicero in agraria II. 2. gloriatur *se consulatum petiisse, cum primum licuerit.* Quod secus est: nam petiit anno XLIII. cum licuerit petere anno XLII. & satis esset, aliquam modo partem consulatus gerere anno XLIII. idque Cæsaris exemplo comprobatur: qui cum *patrem amiserit*, ut ait Suetonius Jul. I. I. *annum agens XVI.* Cinna III. & Carbone coss. ratione subducta cognoscitur, initum ab eo consulatum, cum annos XLI. & menses sex natus esset, peractum sexto mense anni ejus ætatis XLIII. non enim assentior Suetonio, qui scripsit Jul. 88. I. eum *obiisse sexto & quinquagesimo ætatis anno.* quod si verum esset, consulatum Cæsar totum gessisset ante annum XLIII. quod legibus non licebat. præterea nostram sententiam confirmat ordo magistratuum. nam, cum prætura consulatum, præturam ædilitas, ædilitatem quæstura biennio saltem antecedat, Cæsar autem quæsturam inierit anno ætatis XXXIII. quod Suetonius Jul. 7. I. his verbis ostendit: *Quasi pertæsus ignaviam suam, quod nihil tum à se memorabile actum esset in ætate, qua jam Alexander orbem terrarum subegisset:* hæc inquam, cum ita sint, initium consulatus ejus cadit in sextum item mensem anni XLII. exitus autem in sextum item mensem anni XLIII. natus enim est, quod Macrobius Sat. I. 12. asserit IV. Idus Quinctilis, qui dies à Kalendis Januarii sequentes, id est, à primo consulatus die sex mensibus, duodecim diebus minus, distat. Nec licet objicere solutum legibus Cæsarem consulatum gessisse plane totum ante, quam annum ætatis attingeret XLIII. Quis hoc putet? primum nulla mentio, deinde, nec rationi consentaneum: siquidem & ordo & intervalla patent eorum honorum, quos Cæsar gessit. Aut igitur apud Suetonium legendum est, anno LVII. non LVI. aut Suetonius de anno LVI. jam peracto significavit: quod si ita sensit, quam proprie, & usitate sit locutus, alii viderint: aut, si periisse Cæsarem intra annum ætatis LVI. & sensit ipse, & omnino demonstrare voluit, verbis utens cum usu Latinæ linguæ congruentibus, parum attente rem cogitavit, cum non animadverteret ita fieri, ut Cæsaris consulatus annum XLIII. legibus constitutum, non attingeret. Redeo ad Ciceronem. Is Serrano, & Cæpione coss. ut ipse in Bruto, & Gellius lib. XV. cap. 28. docuit, III. Nonas Januarii, ut idem ep. V. lib. VII. ad Att. scribit, consulatum petiit mense sexto anni ætatis XLIII. & iniit diebus tantum tribus ante exitum ejusdem anni: reliquum præterea consulatus tempus traduxit anno XLIV. cum igitur Cicero dixit, *Consulatum se petiisse, cum primum licuerit*, si consideratur præscriptum lege Villia tempus, quo geritur consulatus, vere dixit: quandoquidem satis est, aliqua anni XLIII. parte consulatum attingere, quem attigit Cicero, ut ostendimus, tribus duntaxat diebus: sin autem ad tempus respicitur, quo per eandem legem licuit petere, ambitiose magis, quam vere, Cicero locutus est: quod cum oratorium, tum ipsius maxime Ciceronis, qui fuit avidior etiam, quam satis est, gloriæ proprium videtur. id autem eo fit apertius, quod in oratione pro Sylla suum collegam in quæstura Cicero significat Autronium fuisse: Autronium autem biennio citius, quam Ciceronem, & petiisse consulatum, & designatum esse, satis ex historia constat. Nec vero quisquam existimare possit, solutum legibus Autronium, quod Cn. Pompejus magnis rebus gestis consecutus est, biennio maturius, quam per leges liceret, consulatum petiisse: nam neque hujus rei mentio in libris ulla reperitur, nec Autronius is vir fuit, cui tribuendum videretur idem, quod Pompejo, propter eximia in Rempub. merita, concessum est.

CAPUT VII.

Leges de numero prætorum, de tribunicia potestate, & quædam aliæ de magistratibus.

Fuit & lex, ut duo prætores crearentur: mox alia, ut tres, deinde Babia, ut quatuor: &, quia leges ad temporum rationem accommodantur, propterea simul cum urbis opibus, & civium frequentia, prætorum quoque numerus ita deinde auctus est, ut, quo anno C. Cæsar cum M. Antonio consul fuit, XVI. prætores Romæ esse cœperint, cum ante Syllæ dictaturam VI. ut ait Vellejus, post VIII. deinde fuissent. quos deinde ab Augusto rursus X. esse factos, apud Dionem in historia scriptum est. Legimus etiam apud Censorinum de die nat. cap. 24. de prætore urbis plebiscitum, à M. Plætorio tribuno plebis latum, his verbis: *Prætor urbis, qui nunc est, quique post hac fuat, duos licto-*

lictores apud se habeto: isque usque ad supremam jus inter cives dicito. Varro autem de L.L. libro 5. cap. 2. *Suprema, inquit, summum diei. id est, à supremo. hoc tempus XII. tabulæ dicunt occasum esse solis. sed postea lex Platoria id quoque tempus jubet esse supremum, quo prætor in comitio supremam pronunciavit populo.* Referam in hunc numerum & eam legem, quam, ad imminuendam tribuniciam potestatem, dictator Sylla tulit, primum, ne tribunis plebis alios magistratus capere liceret: deinde, ne ad eos provocatio esset: tum, ne leges ferre possent: postremo, ne iis concionari liceret. hanc Sylla iratus plebi tulit, quia pro Marianis partibus contra ipsum steterat. sed, eo mortuo, C. Aurelius Cotta consul primum legis caput abrogavit. tulit enim, ut alios magistratus tribunis plebis capere liceret, alterum caput abrogavit Pompejus Magnus in primo consulatu, lege lata, ut ad tribunos plebis esset provocatio. omniaque omnino, quæ tribunis plebis ademerat Sylla, illis esse restituta, exemplis intelligitur. jus autem intercedendi, lege nunquam amiserunt: quod illis initio belli civilis inique ereptum, queritur Cæsar his verbis lib. 1. cap. 5. de bello civili: *Aguntur omnia raptim, atque turbate: neque docendi Cæsaris propinquis ejus spatium datur: nec tribunis plebis sui periculi deprecandi, neque etiam extremi juris intercessionem retinendi, quod L. Sylla reliquerat, facultas tribuitur: sed de sua salute septimo die cogitare coguntur, quod illi turbulentissimi superioris temporis tribuni plebis octavo denique mense suarum actionum aspicere, ac tenere consueverant.* Et in eodem libro cap. 7. *Novum in Repub. introductum exemplum queritur, ut tribunicia intercessio armis notaretur, atque opprimeretur, quæ superioribus annis esset restituta: Syllam, nudata omnibus rebus tribunicia potestate, tamen intercessionem liberam reliquisse, Pompejum, qui amissam restituere videatur, dona etiam, quæ ante habuerat ademisse.* Vetuit etiam lex tribunos plebis integrum diem ab urbe abesse: de qua, ut opinor, significant illa verba Gellii lib. III. cap. 2. *Tribuni plebis, quos nullum diem abesse Roma licet, cum post mediam noctem proficiscuntur, & post primam facem ante mediam sequentem revertuntur, non dicuntur abfuisse unum diem: quando, ante horam noctis sextam regressi partem aliquam illius in urbe Roma sunt.* Nam, quod in Livio lib. IX. cap. 8. legitur, duos tribunos plebis L. Livium, & Q. Mælium, cum de iis, qui pacem Caudinam fecerant, dedendis in senatu ageretur, ita locutos: *Neque exsolvi religione populum deditione sua, nisi omnia Samnitibus, qualia apud Caudium fuissent, restituerentur: neque se pro eo, quod spondendo pacem, servassent exercitum populi Romani, pœnam ullam meritos esse: neque ad extremum, cum sacrosancti essent, dedi hostibus, violarive posse.* Tribunos quidem plebis esse, cum hæc dicerent, Livium, & Mælium, constat: non tamen simul illud, eosdem fuisse tribunos plebis cum pacem ad Caudium spoponderunt. non enim hoc anno, quo de sponsoribus pacis populo Samnitum dedendis actum est, sed proximo superiore pax illa per sponsionem facta fuerat, in qua non affuisse tribunos plebis indicant hæc, quæ subscribam, ejusdem Livii cap. 5. verba, *Spoponderunt consules, præfecti, legati, quæstores, tribuni militum nominaque omnium, qui spoponderunt, exstant.* Itemque illa, haud ita multo post, in eodem libro cap. 9. *Samnitibus non fuit satis, consules spondere, sed legatos, quæstores, tribunos militum spondere coëgerunt.* Tribunos plebis non nominat. ergo nulli affuerunt. Livius autem, & Mælius eo tempore tribuni militum, ut opinor, in castris fuerant. unus, quod meminerim, aut etiam, quod omnino legerim, Q. Metellus Nepos, cum tribunatum plebis gereret, contra leges in Syriam ad Cn. Pompejum sua sponte, nulla vi cogente, profectus est, quo facto subiit ignominiam, nulla tamen affectus est insigni pœna, consul etiam aliquot post annis cum Lentulo Spinthere creatus est, sive quod hominis vitia familiæ dignitas tegeret, sive quod eum non tam ipsius facta deprimerent, quam Pompeji, & alii, & aliorum, qui plurimum in Republica poterant, amicitia sublevaret. Redeo ad institutum. De jure magistratuum, ne quis peteret absens, legem tulit Pompejus Magnus in tertio consulatu: in qua cum neminem excepisset, mox, soceri sui C. Cæsaris recordatus, lege jam in æs incisa, & in ærarium condita, correxit errorem uno Cæsare excepto. Tulit adversus censoriam potestatem P. Clodius in tribunatu, ne quem censores in senatu legendo præterirent, neve qua ignominia afficerent, nisi qui utriusque censoris sententia damnatus esset. qua de lege sic in Pisonem cap. 4. Cicero. *Ab eodem homine vetus illa magistra pudoris, & modestiæ, censoria severitas sublata est.* Tullia fuit de legationibus liberis, lata à M. Cicerone consule, ne, sicut antea, infinitum, sed annuum tempus earum esset. Alias quoque de magistratibus, atque hujusmodi de genere non dubito fuisse, præsertim tribunicias, ut potestas patriciorum magistratuum minueretur. semper enim tribuni plebis id egerunt, ut jura magistratuum, ac senatus ad universum populum omnia transferrent. quare longum esset omnes enumerare: neque tamen de omnibus mentio reperitur. insignes autem præter cæteras hæ sunt, quas nominavimus.

CAPUT VIII.

Leges de comitiis, & inprimis leges Ælia & Fusia, quæ de jure & tempore comitiorum.

De comitiis omnes ferè populares leges fuerunt. Tulit cum Volerone Publilio Lætorius, id quod jam dictum est, ut tributis comitiis plebeji magistratus fierent. quo primum tempore tributa comitia Romæ esse instituta, facile suspicor. neque enim ante hanc legem usquam ea video nominari: &, opinor, curiatis comitiis plebeji magistratus, centuriatis patricii creabantur. plebeji autem dicebantur, qui plebis caussa, & ex ipsa plebe, patricii verò qui patriciorum caussa, & ex patriciis familiis primum erant instituti. postea plebi quoque jus petendi patricios magistratus concessum est: plebejos magistratus, salvis legibus, patricius nemo petiit. sed legem Voleronis, quam à nonnullis video Voleroniam imperitè vocari, cum leges à prænominibus nominari mos non esset, Publiliam appellaverim: siquidem Publiæ gentis Volero prænomen fuit. Tulerunt deinde L. Valerius, & M. Horatius coss. ut, quod tributis comitiis lex sanxisset, eo Quirites omnes æquè tenerentur, ac si centuriatis comitiis perlata lex esset. ita centuriatis comitiis tributa sunt æquata, & quod ait Livius, tribuniciis rogationibus acerrimum telum hac lege datum est. cum quidquid tribuni plebis ferrent, id deinde ab omnibus civibus servari necesse esset. Etiam illa Publilii dictatoris contra senatum pro populo fuit, qua cautum est, ut omnium legum, quæ comitiis centuriatis ferrentur, ante initum suffragium patres authores fierent: ne scilicet roboris haberet minus, si quid populare patribus invitis latum esset. Item illa C. Cassii tribunicia, ut ordinem senatorium amitteret is, quem populus damnasset, cuive imperium abrogasset. Quoniam autem potestatem solvendi legibus senatus habebat, C. Cornelius eam potestatem lege paululum imminuit: tulit enim, ne quis in senatu, nisi CC. senatores affuissent, legibus solveretur: neve quis, cum solutus esset, intercederet, cum de ea re ad populum ferretur. quæ duo capita neque omnino è senatus, neque è populi voluntate utraque fuerunt, sed primum pro populo, alterum pro senatu, *invitis* tamen *optimatibus*, ut Pædianus ait, *lata lex est*, qui vel pauci *S. C. facere* solebant. De jure, & tempore comitiorum lex Ælia & Fusia contra populum pro senatu fuerunt, cum tamen à tribunis plebis latæ sint: id quod significat Cicero in oratione in Pisonem cap. 5. his verbis: *Centum prope annos legem Æliam & Fusiam tenueramus.* Intra centum enim annos ante Pisonis & Gabinii consulatum non modo consules eodem anno non fuerunt Ælius, & Fusius, sed nemo omninò ex Ælia gente consulatum gessit. quare, cum eodem anno lata lex videatur, nimirum, à duobus tribunis plebis latam esse, jure putabitur. Quod autem Ulricus Zasius in eo libro, in quem antiquas leges conjecit, legem Æliam, & Fusiam tradit post interfectos Gracchos, & ante Punicum bellum tertium esse latam, apertè loquitur pugnantia. nam, si post interfectos Gracchos, quo modo ante Punicum bellum tertium? cum Tit. Gracchum Scævola & Pisone coss.

annis

annis post eversam Carthaginem, & Scipionis triumphum, XIII. occisum esse, non solum historiæ, verum & fasti declarent: quos Paulo III. Pontifice, felici quodam literarum fato, Romæ repertos, multis locis injuria temporum mutilos, & imperfectos restituit, atque absolvit magnæ doctrinæ vir, & ingenio præditus eximio, Carolus Sigonius. Accedit testimonium Ciceronis: qui contra Vatinium cap. 9. *Leges*, inquit, *Ælia, & Fusia in Gracchorum ferocitate vixerunt.* Opinor etiam, vel potius planè video, contra quam idem Zasius videtur existimasse, non unam legem, sed duas, Æliam & Fusiam fuisse. nam, etsi sæpè Cicero ita loquitur, ut dicat legem Æliam & Fusiam: aliquando tamen eas separat, ut duas leges agnoscere videatur. in oratione pro Sextio cap. 15. *Iisdem*, inquit, *consulibus sedentibus, atque inspectantibus, lata lex est, ut lex Ælia, lex Fusia ne valeret.* & in Vatinium cap. 9. *Sanctissimas leges, Æliam, & Fusiam dico. quæ in Gracchorum ferocitate, & in audacia Saturnini, & in colluvione Drusi, & in contentione Sulpicii, & in cruore Cinnano, & inter Syllana arma vixerunt.* In Pisonem cap. 5. *Centum propè annos legem Æliam, & Fusiam tenueramus: quas leges ausus est nonnemo improbus, potuit quidem nemo unquam convellere.* In ea de provinciis consularibus cap. 19. *Aut vobis statuendum est, legem Æliam manere, legem Fusiam non esse abrogatam.* Post reditum in senatu cap. 5. *Ut lex Ælia, & Fusia ne valerent.* clarissimè autem de haruspicum resp. cap. 27. *Sustulit duas leges Æliam, & Fusiam, maximè Reipublicæ salutares.* Sed videamus, quæ fuerit utriusque sententia: quod etiam, ut puto, de numero erit argumentum. sententiam verò non aliunde, quam ex ipso Cicerone, possumus colligere. quare loca ipsa proponemus, ut, non modo quid in iis sancitum sit, verum etiam quid inter utramque differat, intelligatur: ac primum, quod ait in ea pro Sextio cap. 15. *Iisdem consulibus sedentibus, atque inspectantibus, lata lex est, ne auspicia valerent, ne quis obnunciaret, ne quis legi intercederet, ut omnibus fastis diebus legem ferri liceret, ut lex Ælia, lex Fusia ne valeret:* dicendum est, quatuor illas partes, de auspiciis, de obnunciatione, de intercessione, de fastis diebus, omnes duabus legibus, quæ subjiciuntur, Ælia, & Fusia, comprehendi, sed tres priores Ælia, posteriorem autem Fusia: rursus, è tribus prioribus, ejusdem generis, & quasi naturæ duas esse, tertiam separatam, & tamquam alienam. nam auspicia ideo erant, ut esset obnunciatio: cum enim de cœlo servatum esset, tum ferentibus legem obnunciabatur. itaque auspiciorum quasi partus quidam erat obnunciatio: nec unquam servatum est de cœlo, quin obnunciatum sit, sive prospera, sive adversa signa essent, cum prospera confirmarent id, quod cum populo ageretur, adversa impedirent. propterea sublatum esse à Clodio morem de cœlo servandi, scripsit Dio libro XXXVIII. cum tamen antea ita diligenter auspicia servata essent, ut M. Drusi legibus, quia contra auspicia latæ judicarentur, senatus decreverit populum non teneri. quod Cicero lib. II. de legibus, & Pedianus in commentario Cornelianæ tradidit. ergo cum hoc auspiciorum genere quasi cognatione quadam cohæret obnunciatio. at intercessio nihil habet commune cum auspiciis. auspicia enim ad religionem referebantur, quod à cœlo, id est, à deorum numine, pendere viderentur. intercessio autem humanæ potestatis erat, & cum à voluntate semper nulla religionis observatione, manabat, tum ab ea voluntate nonnunquam, quæ ab omni religione dissentiret, & cum ipsa quasi deorum voluntate pugnaret. præterea, servare de cœlo, augurum, atque omnium planè magistratuum fuit, quod & suprà notavimus: intercedere vero, duntaxat ad tribunos plebis tum veteri Sacratarum legum jure, tum, ut ego existimo, legis Æliæ jussu pertinuit. loquor autem de intercessione ad populum, cum lex ferretur. nam in senatu, cum S. C. fieret, non tribunos plebis tantum, sed omnes, qui eadem potestate, qua ii, qui S. C. facerent, majoreve essent, intercedendi facultatem habuisse, diximus in libro de Senatu. atque etiam, quod in eo libro non diximus, forensis, ut ita dicam, erat intercessio, cum prætori de privata controversia decernenti prætor intercedebat. cujus generis idoneus locus erit in libro de judiciis. nunc persequa:
mur institutum. Dixi legis Æliæ fuisse tria illa membra, de
auspiciis, de obnunciatione, de intercessione, quæ Clodius
sua lege sustulit: quartum de fastis diebus Fusia lege sanci-
tum. itaque in oratione de provinciis consularibus, in ex-
tremo, paulo distinctius locutus est Cicero, cum caput il-
lud, de fastis diebus, separatim à reliquis posuit, reliqua
vero tria separatim quidem & ipsa ab eo capite, sed ipsa ta-
men inter se conjuncta. ut dubitandum minimè sit, quin
hac in una lege simul fuerint, sicuti simul sunt à Cicerone
pronunciata, quod si in una lege: ne illud quidem dubi-
tandum de duabus legibus, Ælia scilicet, & Fusia, utram
intelligamus, nam si de tribus conjunctis unum aliquod in
Ælia lege fuisse docuero: Æliæ legi & reliqua duo tribus de-
bere, concedendum, ut opinor, erit. docebo autem Pedia-
ni pag. 160. verbis obnunciationem Æliæ legis fuisse. nam il-
lud in Pisonem, *A. P. Clodio, fatali portento prodigioque Rei-
publicæ lex Ælia, & Fusia eversa est*, ipse sic interpretatur:
Legem tulit P. Clodius tribunus plebis *ne quis per eos dies,
quibus cum populo agi liceret, de cœlo servaret: propter quam
rogationem, ait, legem Fusiam, & Æliam propugnacula, &
muros tranquillitatis, atque otii, eversam esse. obnunciatio e-
nim, qua perniciosis legibus resistebatur, quam Ælia lex con-
firmaverat, erat sublata:* miror autem, cur eo loco nihil de
sententia Fusiæ legis addiderit Pedianus, cum tamen ipsam
legem simul cum Ælia nominarit. non enim tantum tulit Clo-
dius, ne quis per eos dies, quibus cum populo agi liceret, de
cœlo servaret, quod contra lex Ælia jubebat: sed etiam, ut
omnibus fastis legem ferri liceret, ut apertè demonstrant illa,
quæ sunt à nobis ex oratione pro Sextio recitata, & hæc in ea
de provinciis cap. 15. *Aut statuendum vobis est, legem Æliam
manere, legem Fusiam non esse abrogatam, non omnibus fastis
legem ferri licere, cum, lex feratur, de cœlo servari, obnun-
ciari, intercedi licere:* Verum, ut fortasse mutilus Pedianus,
quia prætermiserit id, quod Fusia lege sancitum Clodius ab-
rogavit, non item mendosus in eo, quod de lege Ælia posui-
mus: satis enim planè loquitur, atque ita, ut, cur de men-
do suspicemur, caussam esse nullam videam. quare habemus
quod volumus, obnunciationem ad legem Æliam pertinere,
quod si hoc, ergo & illud, auspicia quoque, à quibus ob-
nunciatio derivatur, & intercessionem ad eandem legem
pertinere. &, si hæc tria ad legem Æliam, unum illud, quod
reliquum est, de fastis diebus, ad Fusiam pertineat, necesse
erit. Eandem utriusque legis sententiam, nisi fallor, attigit
in epistola 16. libri I. ad Atticum, cum ait: *Lurco autem
tribunus plebis qui magistratum simul cum lege Ælia iniit, so-
lutus est & Ælia, & Fusia, ut legem de ambitu ferret.* Ini-
bant enim veteres Romani magistratum auspicato, neque
omnino quidquam publicè, nec domi, nec militiæ, sine au-
spiciis gerebatur. quod autem in tribunatu plebis Lurconi
mandando factum erat, ut auspicia servarentur, id ut ipse in
lege de ambitu ferenda ne servaret, neque auspiciorum ullam
omninò rationem haberet, decretum est à senatu: neque
hoc solum, sed illud simul, ut omnibus fastis legem ferre
posset. quod lex Fusia vetabat: ideo enim soluti cum senatus
& Ælia lege, & Fusia, ut neque auspiciorum religio, neque
dierum ratio impedimento esset, quo minus primo quoque
tempore perferri lex de ambitu posset. Has ipsas leges, & in
oratione pro Sextio cap. 26. lege Clodia significat abrogatas
cum ait: *Mitto eam legem, quæ omnia jura religionum, au-
spiciorum, potestatum, omnes leges, quæ sunt de jure, & de
tempore legum rogandarum, una rogatione sustulit.* nam, etsi
non nominat, legem tamen Æliam significari certum est,
cum ait, *Quæ sunt de jure*, Fusiam autem, cum subjicit,
Et de tempore: jus enim intelligit auspicandi, obnuncian-
di, intercedendi, quæ sanxerat Ælia lex: tempus autem,
quo legem perferri non liceret, fastos videlicet dies, de qui-
bus caverat Fusia lex. nec dubito, quin, cum dixit, *Omnia
jura religionum, auspiciorum, potestatum*, ad sententiam po-
tius Æliæ legis, quam Fusiæ, spectaverit. nihil enim no-
rum video, quod ad Fusiam referri possit. nam ego quidem
in

in verbo, *potestatum*, obnunciationem, & intercessionem significari puto, quæ leges Æliæ fuisse, jam diximus. & quamquam, *auspiciorum*, *potestatum*, dixit, ad interpretationem antecedentis verbi, *religionum*, quod sæpè facit; & in dictione *potestatum*, & obnunciatio, & intercessio simul includuntur: solam tamen obnunciationem ad religionem refero: nam intercessioni cum religione nihil erat: quod paulo ante demonstravi. Verum sic aliquis argumentabitur: si, cum dixit Cicero, *religionum, auspiciorum, potestatum*, Æliam legem tantum significavit, Fusiæ rationem nullam habuit: cur proximè ipse se explanans intulit, *omnes leges, quæ sunt de jure, & de tempore legum rogandarum?* nam, si proxima superiora exponit, quod nemo dubitat: proxima vero ad solam Æliam legem referuntur: cur non subjecit unam potius legem, quam omnes leges? Est omnino hæc specie probabilis argumentatio, re vero falsa. nam, quid attinet argumentari de sententia Ciceronis, cum ipse semetipsum patefaciat, atque exponat? videbat majoris esse momenti, legem Æliam tolli, quam Fusiam. nam Ælia lex perniciosarum legum lationem impediebat obnunciatione & intercessione: Fusia vero, non, ut omnino ferri ne posset lex, efficiebat, sed tantum, ut ne fastis diebus posset: comitialibus autem ut posset, non vetabat. itaque quo plus intererat Reipublicæ nunquam ferri malas leges, quam sero ferri: eo erat utilior civitati Ælia lex, quæ malum prohibebat, quam Fusia, quæ tantum differebat. potius igitur legis Æliæ sententiam ostendit Cicero, quam Fusiæ, quod id, in quo gravius peccaverat Clodius, commemorare, plus ad concitandam invidiam posse intelligebat. nec tamen ideo legis Fusiæ sententiam omisit, ut ejus abrogationem Clodio condonaret. nam subjecit deinde, ut legem utramque significaret: *Omnes leges, quæ sunt de jure, & de tempore:* quorum alterum ad Æliam, alterum ad Fusiam spectare, jam diximus. Quod si quis paulo obstinatior repugnat adhuc, nec facilè manus dat, cedat saltem ipsi Ciceroni: cujus in consuetudine notanda nisi plurimus fuissem, nunquam hæc, quæ sum aggressus, ulla ex parte præstare mihi licuisset, si modo, ut præstare possim, is, cui accepta omnia refero, concesserit Deus. ipse igitur Cicero cum Vatinio sæpe objiciat, eum contra legem Æliam & Fusiam fecisse, tamen in ea pro Sextio cap. 53. cum de eodem Vatinio loquatur, unam Æliam nominat, ait enim sic: *Qui ita se in populari ratione jactarat, ut auspicia, legem Æliam, senatus authoritatem, consulem, collegas, bonorum judicium nihil putaret.* Et in ea post reditum in senatu cap. 5. cum ejusdem Æliæ vim & significationem exponat, de Fusia nihil afferat, proximè tamen utramque nominat: *Legem*, inquit, *tribunus plebis tulit, ne auspiciis obtemperaretur, ne obnunciare consilio, aut comitiis, ne legi intercedere liceret, ut lex Ælia, & Fusia ne valerent.* Et in Vatinium cap. 15. *Audire à te cupio, quare, cum ego legem de ambitu ex S. C. tulerim, sine vi tulerim, salvis auspiciis tulerim, salva lege Ælia, & Fusia, tu eam esse legem non putes.* Rursus dubitabitur in ea pro Sextio, primum, cur eas leges significavit potius, quam nominavit: deinde, si significandas duxit, cur, cum de duabus tantum legibus intelligeret, *omnes*, dixit: quasi & de jure, & de tempore legum rogandarum plures leges essent. placet in his dubitationibus immorari. nam, ut ex lapidum conflictu ignis, sic ex rationibus utrimque collatis veritas elicitur. Significavit potius, quam nominavit, non solum, quia nominaverat antea, cum dixit cap. 15. *Iisdem consulibus sedentibus, atque inspectantibus, lata lex est, ut lex Ælia, lex Fusia ne valeret:* ut, cum de re jam nominata, & sua sponte satis nota loqueretur, obscura non posset esse significatio: verum etiam, quia vehementior & gravior sæpe fit oratio, cum id, quod objicitur, significatur potius, quam nominatur. quo potissimum genere abundant ii, qui inter cæteros excellunt, Demosthenes, & Cicero. *Omnes*, autem potius dixit, quam, duas, vel quia revera, præter Æliam, & Fusiam, de jure, aut de tempore, legum rogandarum lex erat nulla: ut, qui Æliam, & Fusiam, is omnes plane significaret: vel quia, cum essent aliæ quoque leges & de jure, & de tempore, quas ultimæ Ælia & Fusia, in eandem sententiam scriptæ, confirmarunt, qui tolleret duas ultimas, superiores quoque omnes tolleret. nam quemadmodum, magis nobili sublato, ut apud philosophos est, minus quoque nobile simul tollitur; ut sublato corpore, simul ea tolluntur, quæ in corpore adhærescunt: sic, qui Æliam & Fusiam rogatione tollebat, quas & diligentius, & gravius, quam superiores omnes, esse conscriptas verisimile est, eum omnes simul leges eadem rogatione sustulisse certum est. quod si quis, utrum, ante Æliam, & Fusiam, & de jure, & de tempore aliæ leges fuerint, dubitat: neque credit, nisi vel ratione admodum firma, vel gravi teste probetur: ego, ut in utroque satisfaciam, rationem, ut opinor, afferam non imbecillam: testem autem eum producam, quem levissimum appellare nemo possit. primum igitur pro ratione illud opponam: cum in oratione in Pisonem cap. 5. ita loquatur Cicero: *Centum prope annos legem Æliam & Fusiam tenueramus*: credibile non esse, supra centum annorum Urbem Romam sine ulla lege de auspiciis, & de fastis diebus fuisse: præsertim cum idem in illa in Vatinium acerbissima interrogatione auspiciorum vetustatem his verbis ostendat cap. 6. *Qui tantus furor, ut auspicia, quibus hæc urbs condita est, quibus omnis Resp. atque imperium tenetur, contempseris?* quod ipsum in III. de natura deorum cap. 2. confirmavit: scripsit enim sic: *Mihi ita persuasi, Romulum auspiciis, Numam sacris constitutis, fundamenta jecisse nostræ civitatis.* Accedit Pediani testimonium in commentario Pisonianæ p. 160. *Obnunciatio*, inquit, *qua perniciosis legibus resistebatur, quam Ælia lex confirmaverat, erat sublata.* Verbum enim, *confirmaverat*, legem Æliam obnunciandi jus non sanxisse primam significat, sed, quod alia lex sanxerat, confirmasse. Ut omittam, quod supra commemoravi, vetustissimum fuisse jus intercedendi datum tribunis plebis jam ab illo tempore, cum in Sacro monte institutus magistratus est, qui plebem tueretur. quod cum ita sancitum esset, intercessio tamen tribunicia Ælia lege confirmata est. Verum de lege Ælia & Fusia satis multa: pergam ad reliquas, quæ ad comitia pertinent.

CAPUT IX.

De legibus tabellariis, & reliquis ad comitia pertinentibus.

Lex fuit, quam Gellius memorat, ut, quo die auspicia capta essent, eodem ea de re, cujus rei causa auspicatum esset, comitia absolverentur. alioqui infirmum & inane populi jussum erat. Leges quoque tabellariæ hoc de genere videntur. sunt enim de suffragiis ferendis: cum porro suffragium populus fert, comitia dicuntur. hæ quatuor fuerunt, omnes, ut, puto, tribuniciæ, Gabinia, Cassia, Papiria, Cœlia. Gabinia sanxit, ut populus in magistratibus mandandis suffragium non, ut antea, voce, sed per tabellam ferret. Cassia biennio post idem jussit, in omnibus judiciis populi, perduellione excepto. Papiria & ipsa populo tabellam dedit, in jubendis ac vetandis legibus. Cœlia, quo uno in genere vocis suffragium reliquum erat, hoc est, in perduellione, quod lex Cassia exceperat, in eo genere tabellam dedit. ita quatuor tribunorum plebis rogationibus factum est, ut populus libere, quod sentiret, in omnibus comitiis, nullo inimicitiarum metu, posset ostendere. ideo *tabellam vindicem tacitæ libertatis* appellat Cicero in agraria II. c. 17. & de legibus lib. III. c. 17. in oratione autem pro C. Cornelio Fragm. 29. *principium justissimæ libertatis*, Cassiam legem, quæ tabellam in judiciis populo dedit. magis enim intererat populi, tabella voluntatem in judiciis tegere, cum ageretur de capite fortunisque civium, quam aut in magistratibus, quod lex Gabinia sanxerat, aut in legibus, quod postea Papiria. Hæc de sententia legum tabellariarum: nunc de latoribus, & quo quæque anno lata sit. Gabiniam rogavit homo ignotus, & sordidus: quod libro III. de legibus Cicero tradit. &, cum biennio ante Cassiam rogata sit, quod idem eodem in loco demonstrat, Cassiam verò Lepido & Mancino coss. esse latam, ex libro de claris oratoribus constet: necesse est, Pisone & Lænate coss. rogatam, existimare. Cassiam Lepido & Mancino coss. authore Scipione Africano posteriore, tulit L. Cassius, Q. F. Longinus Ravilia,

pater illius L. Cassii, qui in omnibus caussis quærere solebat, *Cui bono*, & C. Cassii, ejus, quem C. Mario ex C. Flavio coss. leges multas ad minuendam nobilitatis potentiam tulisse, in quibus hanc, ut, quem populus damnasset, cuive imperium abrogasset, in senatu non esset, Pedianus tradidit. Papiriam tulit C. Carbo, ille eloquentissimus: tulit autem, ut opinor, P. Popillio, & P. Rupilio coss. nam eo anno tribunum plebis fuisse, quo Scipio Æmilianus de Numantinis triumphavit, omnes historiæ declarant: quem à porta ad concionem productum, quid de Tit. Gracchi morte sentiret, seditiose interrogavit. Cœlia, non facile est conjicere, à quo sit rogata: sed, rogatam Q. Metello, T. Flaminio coss. crediderim, ex iis verbis, quæ sunt apud Ciceronem de legibus lib. III. c. 17. *Ut opprimeret Cœlius Popillium.* nam, id de P. Popillio dictum esse, quem C. Gracchus Metello & Flaminio coss. tribunus plebis in exsilium ejecit, videtur intelligendum. ut ejus judicii caussa, quo Popillius, tribuno plebis Graccho, est oppressus, Cœlius sua lege tabellam dederit. sed hoc, quia non plane firmis nititur conjecturis, inter dubia referatur. Etiam in eo consultum est Reipublicæ, quod adversus ambitionem lata lex, ne quis candidatus nomenclatore in magistratus petitione uteretur, eo tamen, ut fere fit, progressa pedetentim licentia est, ut, Ciceronis ætate, suus cuique candidato nomenclator, cum prensaret, peteretve, adesset. atque inter laudes M. Catonis, qui Uticensis postea dictus est, hanc enumerat Plutarchus pag. 763. A. *Quod in petitione tribunatus legem, quæ candidato nomenclatorem adesse vetat, solus servavit.* Lex Maria ipsa quoque præclara: quam Plutarchus à C. Mario, qui septies consul fuit, tribuno plebis esse latam significat. ejus legis hæc sententia fuit, ut pontes, quibus suffragiorum cistæ imponebantur, essent angustiores: ne scilicet multos capere possent. nam in turba fraudem aliquam committere, difficilis negotii non est, propterea, quod hac lege sancitum est, *id ambitiosis oppositum* fuisse, & plane Cicero dicit in III. de legibus cap. 17. & Plutarchus ipse significat in Marii vita pag. 407. D. cum ait: *in tribunatu legem de suffragiis tulisse, qua potentium opes tum in ferendis suffragiis, tum in creandis magistratibus imminuit.* Pontes autem illi perpetui non erant, sed ad tempus extruebantur, vel in foro, vel in campo. utrobique enim comitia habebantur. nec vere pontes, sed mensæ angustissimæ, pedibus altioribus, fuere, singulæ singulis tribubus, aut centuriis attributæ, pontes à similitudine dictæ, de quibus infra paulo uberius agemus. Tulit & P. Sulpicius tribunus plebis L. Sylla. Q. Pompejo coss. ut in omnibus tribubus libertini suffragium ferre possent, cum in quatuor tantum urbanis tribubus antea ferre consuevissent. hanc legem puto à victore Sylla, Sulpicii inimico, esse abrogatam. puto autem ob eam caussam, quia C. Manilius tribunus plebis aliquot post annis eandem legem ferre conatus est: idemque postea & P. Clodius cogitavit. testis Cicero in duabus orationibus, pro C. Cornelio, & pro Milone. Sancitum & legibus illud existimo, quod apud Ciceronem libro II. de legibus scriptum est, ut augurum arbitratu comitiatus & concilia vel instituta dirimerentur, vel habita rescinderentur. Quod autem in eorundem augurum commentariis traditum erat, Jove fulgente tonante comitia haberi nefas esse: & illud sinistrum fulmen adversum infaustumque comitiis esse signum: item illud, dimittenda esse comitia, cum quis eo morbo, qui insputatur, corruisset, ex quo *comitialis morbus* dictus est: hæc omnia & in augurum libris notata, &, ut servarentur, legibus cautum esse, non dubito. Atque hæc, quæ ad impedienda comitia pertinent, non tam religionis caussa, homines sapientissimi legibus constitui voluerunt, quam ut, si quando perniciosa Reipublicæ rogatio ferretur, obsisti per aliquem augurem facile posset. quam totam rationem C. Cæsar, qui nihil, nisi potentiæ suæ caussa, fecit, in consulatu neglexit, Bibulumque collegam obnunciantem armis foro expulit. Pertinere & illud ad vim comitiorum videtur, quod in XII. tabul. cautum invenio, ut, quod postremum populus jussisset, id jus ratum esset. Item lex illa, qua cautum est, ne privilegia, nisi centuriatis comitiis, irrogarentur. cujus mentionem facit Cicero in oratione pro domo, & in ea pro Sextio, & libro III. de legibus. Nec excluditur ab hoc genere illa lex, quam renovare multis post annis C. Cornelius tribunus plebis quem Cicero defendit, conatus est, ne quis, nisi per populum, legibus solveretur. itaque in omnibus S. C. quibus tum aliquem legibus solvi placebat, adjici erat solitum, ut de ea re ad populum ferretur: sed paulatim ferri desitum est: resque in eam consuetudinem venit, ut postremo ne adjiceretur quidem in S. C. de rogatione ad populum ferenda: eaque ipsa S. C. per pauculos admodum fiebant. quam ob caussam ferente legem Cornelio, ut antiquum jus renovaret, inductus à senatu P. Servilius Globulus tribunus plebis intercessit. Firmavit etiam populi judicia, quæ comitiorum nomine continentur, Cassia lex, C. Mario, C. Flavio coss. a C. Cassio tribuno plebis L. Cassii Ravilæ filio, de quo proxime mentionem fecimus, rogata, ut quem populus damnasset, cuive imperium abrogasset, in senatu ne esset.

CAPUT X.

Leges de provinciis.

Migremus nunc paulisper ex urbe in provincias. Tulit primo de provinciis C. Gracchus tribunus plebis Tiberii frater, ut consulares provinciæ per senatum quotannis decernerentur. Postea C. Cæsar, qui dictator fuit, ne prætoriæ provinciæ plus, quam annum, neu plus, quam biennium, consulares obtinerentur. tulit autem hanc legem victo Pompejo: cum ipse jam per novem annos Galliam contra C. Gracchi legem obtinuisset, consecutus id, quod nemo antea, & S. C. & lege. Hic, quando legum caussa de provinciis incidit mentio, non alienum est, & quot omnino in ditione populi Rom. & à quibus, quove anno captæ, tum, quæ consulares, quæque prætoriæ fuerint, subjicere. Quo anno M. Cicero Ciliciam proconsul administravit, quod fuit ab urbe condita DCCII. M. Marcello, Ser. Sulpicio coss. provinciæ XV. fuerunt in ditione populi Rom. Sardinia, Corsica, Sicilia, duæ Hispaniæ, citerior, ulterior: Asia, Ætolia, Macedonia, Illyrium, Dalmatia, Africa, Achaja, Galliæ duæ, Cisalpina, Transalpina, Cilicia, Bithynia, Pontus, Creta, Syria, Cyprus, quibus ex omnibus provinciis vectigal capiebat annuum Respublica, ut à Plutarcho proditum est, scutatorum, quos appellant, octuagies quinquies centena millia, non excedente scutato pretium decem Marcellorum argenteorum, qui Venetiis imprimuntur, vel Juliorum, qui Romæ. Sardiniam cepit, inter primum & secundum Punicum bellum, consul T. Manlius Torquatus, de qua triumphavit: eaque prima, anno urbis D. XVIII. provincia populi R. facta est, missis ad eam componendam X. legatis: quod in faciendis provinciis servatum est. Corsicam vicit, ac provinciam fecit C. Papirius Maso consul, &, à senatu triumpho non impetrato, ipse de sua sententia in monte Albano primus triumphavit, anno DXVIII. & hanc una cum Sardinia semper unus rexit magistratus Romanus. Siciliam primus vicit, magnaque ex parte provinciam fecit Q. Catulus primo Punico bello: post aliquot annos, captis Syracusis, universam in provinciæ formam redegit M. Marcellus bello Punico secundo, aut certe, qui ei successit, M. Lævinus. nam de Marcello Vellejus tradit: debellatum vero in Silicia à Lævino potius prætore, quam à Marcello consule. & Cicero in Verrem, & Livius significant. Marcellus quidem, secutus exemplum Papirii Masonis, in Albano monte triumphum egit, urbemque ovans est ingressus. Hispaniæ tum à Scipione Africano majore, secundo Punico bello, tum, aliquot post annis, M. Catonis Censorii virtute, multis victoriis domitæ: & in eas magistratus Romani modo pro consulibus, modo pro prætoribus ierunt. varie tamen possessæ, & ut ait Vellejus, sæpe partibus amissæ, certa ac stabilis esse populi R. possessio, stipendiumque pendere non prius, quam Augusto principe, cœperunt. Asiam cis Taurum montem bello Antiochino L. Scipio, majoris Africani frater, profectus in eam consul, ad imperium adjunxit, annoque post consulatum proximo triumphavit, ab urbe condita DLXIV. post eam possedere beneficio

neficio senatus populique R. reges Attali, donec M. Perperna consul Aristonicum, qui eam, Attalo rege mortuo, occupaverat, devicit, accepit. eam tamen in provinciæ formam non Perperna, sed, qui ei successit, M. Aquillius consul redegit: qui etiam de Aristonico triumphavit, anno DCXXIV. Ætoliam M. Fulvius Nobilior subegit. bellum gerere cœpit consul, proconsul confecit, & triumphavit bienno post, anno urbis DLXVI. Macedoniam XL. diebus devicit consul iterum L. Æmilius Paulus, anno DXXCVI. neque tamen provinciam fecit, sed de sententia X. legatorum, quos ad componendam Macedoniam, atque Illyricum senatus de more misit, Macedonas omnes liberos esse jussit: &, ut suis legibus viverent, suas urbes, & agros haberent, magistratus annuos crearent, permisit: veteris etiam stipendii, quod regibus pependerant, dimidia parte relevavit: anno proximo, Perse rege inter captivos Romam ducto, triumphavit. provinciam vero Macedoniam fecit anno urbis DCVII. Q. Metellus, is, qui ex ea proprætor triumphavit, & Macedonici cognomen est adeptus. hanc provinciam postea cum Achaja conjunxit, èque duabus unam fecit, rogatione perlata. P. Clodius tribunus plebis utramque P. Pisoni quasi præmium, quod in Cicerone ejiciendo consensisset, dedit administrandam. Illyricum & Dalmatiam eodem anno, quo Macedoniam, Paulus, L. Anicius prætor debellavit, & unam provinciam fecit, triumphavitque post Paulum aliquot diebus, rege Illyriorum Gentio cum fratre, conjuge, & liberis ante currum ducto, Carthaginem, & Corinthum, illam Africæ, hanc Achajæ caput, exciderunt eodem anno, & triumpharunt, Scipio Æmilianus, & L. Mummius, tulitque inde Scipio cognomen Africani, Mummius Achaici. factæ sunt provinciæ duæ, Africa, & Achaja. Africam autem intelligo regionem universam, quam Carthaginenses possederant. nam Numidia, & ipsa pars Africæ, Massanissæ regnum fuit, Syphace superato, paruitque regibus, & à C. Cæsare demum post Scipionem, & Jubam, Mauritaniæ regem, devictos, in formam provinciæ redacta. Mauritaniam vero, & ipsam in Africa, multis post annis, Caligula imperator in duas provincias divisit. Galliam cisalpinam puto provinciam esse factam eo tempore, cum M. Marcellus, is, qui consul quinquies fuit, primusque Hannibalem acie vicit, Virdumarum, Gallorum regem, singulari certamine occidit, deque Gallis Insubribus triumphavit, anno DXXXI. patet enim provinciam esse factam, quia coloniæ plures annis sequentibus eo deductæ. transalpinam vero Galliam, quæ Narbonensis quoque dicta est, Q. Fabius, L. Pauli nepos, devictis Allobrogibus, unde cognomen sumpsit, in provinciæ formam redegit, anno DCLXXII. Ciliciam perdomuit P. Servilius proconsul, qui, quod Isauron, Ciliciæ arcem evertit, Isauricus est dictus, triumphavitque anno DCLXXIX. ex eo tempore Cilicia provincia fuit. Bithyniam populo Rom. rex Nicomedes, ut antea rex Attalus Asiam, testamento reliquit, eaque simul cum Ponto, in quo Mithridates regnavit, una provincia fuit, Bithyniæque nomine appellata. utramque vero provinciam fecit, Mithridate victo, Pompejus Magnus proconsul, triumphavitque anno DCXCII. ejusdem Pompeji lex à Plinio juniore Epist. x. 83. & 113. memoratur, Bithynis, & Ponticis data: *Ne quis annis XXX. minor magistratum caperet, neve in Senatu esset: qui vero magistratum cepisset, ei liceret in Senatu esse: ne decuriones, in curiam à censoribus lecti, pecuniam pro introitu darent.* Sed id observatum semper non est: nam, ut apud eundem Plinium legimus, quandoque bina millia solverunt, quæ vocabantur *Sportulæ.* item, *ut senatores certis de caussis à censoribus ordine moverentur: ut Bithynicis civitatibus adscribere sibi, quos vellent, cives liceret, dum ne civitatis essent alienæ, sed earum quisque civitatum, quæ essent in Bithynia.* atque hæc à Pompejo sunt ad exemplum Romanæ civitatis instituta. Cretam debellavit Q. Metellus proconsul, & triumphavit anno DCXCI. Creticusque postea nominatus. Syria, Pompeji Magni singulari virtute, ultimo bello Mithridatico victa, leges accepit, provinciarumque populi Rom. numerum auxit. triumphavit ex ea Pompejus proconsul, item ex Asia, Ponto, Armenia, Paphlagonia, Cappadocia, Cilicia, Syria, Scythis, Judæis, Albinis, Iberia, Breta, Basternis, præterea de regibus Mithridate, & Tigrane, anno DCXCII. Cyprus ultima, stante Republica in provinciæ formam redacta, misso in eam M. Catone quæstore cum jure prætorio, lege P. Clodii tribuni plebis, Pisone & Gabinio coss. anno DCXCV. sed primum ea simul cum Cilicia, tanquam una provincia, S. C. tradita est P. Lentulo proconsuli, quod illa verba Ciceronis in epistola ad Lentulum Fam. I. 7. significant: *Te posse perspicere, qui Siciliam, Cyprumque teneas, quid efficere, & quid consequi possis.* Eamque Lentuli successores, Appius & Cicero rexerunt postea, tenente Rempublicam Cæsare, quæstores in eam missi. quod ab eodem Cicerone didicimus, qui ad C. Sextilium Rufum Fam. XIII. 48. ita scribit: *Tuæ laudi conducere arbitror, cum primus in eam insulam quæstor veneris, ea instituere, quæ sequantur alii.* Tertia pars superest, quæ provinciæ consulares, quæve prætoriæ dicerentur. Ne quis erret, neutrum perpetuum fuit, non enim hæc, vel illa provincia semper aut consularis, aut prætoria: sed ita nomen mutabant, ut varie modo à consularibus, modo à prætoriis administrabantur. quam potestatem senatus habebat, ut, quos vellet, in quas vellet mitteret, administratione annua: quod lege Sempronia C. Gracchi tribuni plebis sancitum erat. Cæsari tamen Galliæ in quinquennium, contra legem Gracchi, & lege Vatinia tribunicia, & S. C. mandatæ sunt, posteaque in alterum quinquennium lege Trebonia item tribunicia, Pompejo Magno, & Crasso II. coss. confirmatæ. qua de re sic ad Lentulum Cicero Fam. I. 7. *Stipendium Cæsari decretum: &, ne lege Sempronia succederetur, facile perfectum est.* Decerni autem solitas lege Gracchi, non à populo, sed à senatu provincias, idem in oratione pro domo cap. 9. in P. Clodium invehens, plane demonstrat. *Itane vero*, inquit, *tu provincias consulares, quas C. Gracchus, qui unus maxime popularis fuit, non modo non abstulit ab senatu, sed etiam, ut necesse esset quotannis constitui per senatum, lege sanxit, eas, lege Sempronia per senatum decretas, rescidisti? extra ordinem, sine sorte, nominatim dedisti, non consulibus, sed Reipublicæ pestibus;* Erat igitur eadem provincia ex voluntate senatus, modo consularis, modo prætoria. itaque Macedoniam (ut hæc exempli caussa nominetur) Cn. Dolabella, C. Curio, M. Lucullus, L. Torquatus, C. Antonius, omnes consulares, administrarunt: tum, Cn. Octavius prætorius, pater Augusti naturalis, rursus consularis L. Piso, &, Pisone revocato, Q. Ancharius prætorius. idemque patet in cæteris. Quo autem anno S. C. illud Cœlius in epistola sua Fam. VIII. 8. ad Ciceronem misit, in quo S. C. hæc sunt: senatui placere, in Ciliciam provinciam, inque VIII. reliquas prætorias mitti: regebantur VIII. provinciæ, quæ in eo S. C. prætoriæ vocantur, à magistratibus VIII. prætoriis, Sicilia, Sardinia, Jonia, Asia, Macedonia, Bithynia, Creta, Mauritania. & cum Sardinia Corsicam simul fuisse, cum Bithynia Pontum, paulo ante dictum est. Sed quæratur fortasse, quot fuerint, & quæ fuerint, & à quibus administratæ eo anno provinciæ consulares. Quatuor fuere. nam duas Gallias, Illyricum, & Dalmatiam, omnes uno provinciæ nomine comprehensas, unus C. Cæsar regebat: duas Hispanias item unus Cn. Pompejus per legatos absens administrabat: Syriæ M. Bibulus, Ciliciæ M. Cicero præerat. ita fuerunt hoc anno XII. provinciæ, consulares IV. prætoriæ VIII. cur autem in unam consularem Ciliciam, cum tres præterea essent, item ut in octo reliquas prætorias mittendum senatus censuerit, non qui consularis, sed qui prætorius fuisset, in nostro earum epistolarum commentario demonstratum est. Neque vero miretur quisquam, si Ætoliam, Græciam, Achajam, Thessaliam, Bœotiam, Pamphyliam, Phrygiam, Lycaoniam, Cyprum, Lydiam, Cariam, Mysiam, Gallogræciam, sive Galatiam, Pisidiam, Lyciam, Cappadociam, Armeniam non nominarim. nam Ætolia Græciæ pars fuit: Græcia vero cum Achaja, Thessalia, Bœotia, ad jurisdictionem Macedoniæ pertinuit, omnesque simul ab uno regebantur. id servatum est post consulatum Pisonis, & Gabinii. nam eo anno legem tulit P. Clodius, ut omnes illæ provinciæ ab eo, qui Macedoniæ præessent, regerentur. non enim tulit, ut à Pisone nominatim regerentur, (nam fuisset privilegium, non lex) sed, ut ab eo, cui Macedonia daretur. is autem fuit eo anno L. Piso, cujus caussa lata

lex est. Pamphyliam vero, Phrygiam, Lycaoniam, cum Cypro insula, qui Ciliciam, idem administrabat, cujus etiam ad imperium Laodicea pertinuit, quam Plinius assignat Mediæ. at Lydiæ, Joniæ, Cariæ, Mysiæ, etiam Phrygiæ parti præerat idem, qui Asiæ. nec mirum est, Phrygiam in duas jurisdictiones dispertitam fuisse, ut una pars Ciliciæ, altera tribueretur Asiæ. nam etiam ipsius Asiæ tres diœceses ad Ciliciam attinuisse, Cicero ipse, aliique prodiderunt. Galatiam regebat Dejotarus rex, socius fidelissimus populi Rom. Pisidæ, & Lycii inter socios erant, suisque legibus, sine magistratu Romano, utebantur. itaque Cicero eas gentes appellat auxilia in epist. ad Atticum VI. 5. *Exercitum*, inquit, *infirmum habebam: auxilia sane bona, sed ea Galatarum, Pisidarum, Lyciorum, hæc enim sunt nostra robora.* Cappadociæ rex erat Ariobarzanes, ipse quoque socius populi Rom. nam Pompejus reges multos, à Mithridate pulsos, in regnum restituit, & fœdere ac societate Reipublicæ obstrinxit: Armenia Tigrani regi, qui Mithridatem armis juverat, venia data, concessit: nationes quasdam provincias fecit populi Rom. aliis, ut sui juris essent: suisque legibus viverent, permisit. Hæc est Romanæ ditionis ab Hispania ulteriore, ultima ad occidentem provincia, ad Euphratem, qui terminus ad orientem imperii fuit, descriptio quædam, breviter à nobis informata. nec enim vagari longius licuit in ea tractatione, quæ nostri argumenti proprie non est: quia tamen disjuncta non videtur, hæc attigimus. In provincias ibant, vel consulares cum XII. fascibus, vel prætorii cum VI. totidem utrique, quot in Urbe habebant. interdum etiam prætorios cum jure consulari, & XII. fascibus, senatus in provinciam mittebat, ut Q. Ciceronem in Asiam de quo Suetonius Aug. c. 3. n. 5. *Extant*, inquit, *M. Ciceronis epistolæ, quibus Quinctum fratrem, parum secunda fama proconsulatum Asiæ administrantem hortatur, & monet, imitetur in promerendis sociis vicinum suum Octavium. Proconsulatum* vocat hominis prætorii administrationem. eadem ratione titulus est, Q. Metello Celeri *procos.* in duabus epistolis, quæ lib. 5. Fam. primæ leguntur: qui tamen consulatum non gesserat, sed ex prætura in Galliam Cisalpinam profectus erat & lib. III. de leg. Gellium ait Cicero proconsulem ex prætura in Græciam venisse. Primis temporibus, cum provinciæ tuendæ armis essent, & in discrimine versarentur, exibant in eas, inito statim magistratu consules, & prætores, vel ut quæque cuique sorte obtigerat, vel etiam quandoque consulibus inter ipsos comparantibus: sic enim loquebantur, cùm inter eos de consularibus provinciis convenisset. nam comparandi consuetudinem apud prætores non video fuisse. quod si bellum produceretur, imperium in iisdem provinciis proconsulibus, aut proprætoribus à senatu prorogabatur. postea L. Sylla lege cavit, ne quis plus anno provinciæ præesset: qui viderit, opinor, in Republica diuturnis imperiis assuescere, tutum non esse: itaque Galliarum illa per decennium Cæsaris administratio libertatis exitium fuit. hac de lege Cicero in epistola ad Appium Fam. III. 6. his verbis: *Eo discessisti, quo ego te ne persequi quidem possem triginta diebus, qui tibi ad decedendum lege, ut opinor, Cornelia constituti essent.* Et in eadem: *Ut habere rationem possis, quo loco me salva lege Cornelia convenias: ego in provinciam veni pridie Kalend. Sext.*

CAPUT XI.

Leges de provinciarum rectoribus, & de coloniis in eas deducendis.

Nunc de legibus agamus, quæ rectoribus provinciarum imperium dabant: eæ duæ fuerunt, curiata, vetus admodum lex, & Cornelia, quam tulit L. Sylla dictator: curiata dabat imperium populus, ut Livius indicat libro IX. cap. 38. Cornelia senatus. nam, cum S. C. esset factum, ut provincias magistratus sortirentur, aut compararent inter se: tum, si ii, vel sine lege curiata, in provincias proficiscerentur, imperium habere dicebantur, donec in Urbem revertissent. ideo, quod in epistola Ciceronis ad Fam. I. 9. scriptum est, Ap. Claudius frater P. Clodii, cupidus provinciæ, dictitabat, *se, si licitum esset legem curiatam ferre, sortiturum esse cum collega provinciam: si curiata lex non esset, paraturum cum collega, Lentuloque Spintheri, Ciliciam proconsule administranti, successurum: legem curiatam consuli ferri opus esse, necesse non esse: se, quoniam ex S. C. provinciam haberet, lege Cornelia imperium habiturum, quoad in Urbem introiisset.* Quod autem in agraria II. 12. scriptum est, *Rem militarem sine curiata lege attingere non licet*: propterea dictum, quia sumptu publico ibant in provincias, quorum de imperio lata curiata lex esset. poterant igitur publica pecunia milites alere, & bellum gerere. at sine curiata lege poterat quidem aliquis privato sumptu in provinciam ire: exercitum vero habere, bellumque de suo gerere, cui tantæ opes erant, ut liceret? non igitur sine curiata lege, quæ pecuniam dabat, rem militarem attingere cuiquam licebat. nam, cum ad Atticum lib. IV. 16. Cicero ita scribit: *Appius sine lege, suo sumptu, in Ciliciam cogitat*: non intelligit de pecunia in stipendia militum eroganda, (nec enim sustinere sumptum potuisset) sed, opinor, de suo cohortisque viatico. ipse enim Cicero, viaticum dari solitum comitibus eorum, qui irent in provincias, significat in epistola ad Fam. XII. 3. his verbis: *Cætera cujusmodi sint, ex hoc judica, quod legato tuo viaticum eripuerunt.* Curiata porro lex, non, ut, primis temporibus, universi populi suffragiis, curiatum in forum convenientis, ferebatur, sed tantum à XXX. lictoribus, XXX. veteres curias repræsentantibus. itaque Cicero in oratione in Rullum II. 12. cum loquatur de curiatis comitiis, id est, de lege curiata, qua X. viris imperium dari Rullus volebat: *Illis*, inquit, *comitiis, ad speciem, atque ad usurpationem vetustatis, per XXX. lictores auspiciorum caussa adumbratis.* Ferri autem solitam à consulibus legem curiatam, idem Cicero in eadem oratione significat his verbis: *Consulibus, legem curiatam ferentibus, à tribunis plebis sæpe est intercessum.* Idemque confirmant illa verba in epistola ad Fam. I. 9. *Legem curiatam consuli ferri opus esse, necesse non esse.* Nam, quod in sua lege Rullus posuerat, ut à prætore ferretur, extraordinarium fuit: quia videbat adduci consules minime posse, ut eam ferrent, utpote qui nullum X. viris imperium dari vellent: itaque Ciceronis exstant orationes adversus legem Rulli de X. viris. Moris autem fuit, ut, cum lex de imperio ferretur, tres augures adessent, ob eam caussam, opinor, quia XXX. curiæ tres veteres tribus repræsentabant, quas singulas in denas curias Romulus divisit: Porro veteres tribus suum quæque augurem habuit: quod à Livio libro X. traditum est. In provincias populi Rom. coloniæ ducebantur, propterea, quando de provinciis proxime dictum est, subscribemus hic legem illam, qua Cn. Pompejus Strabo consul, Cn. Pompeji Magni pater, Transpadanis coloniis jus dedit Latii, ut possent habere jus, quod cæteræ Latinæ coloniæ, id est, ut, petendi magistratus gratia civitatem Romanam adipiscerentur. quod ego sic interpretor, ut, qui in iis coloniis magistratus gessissent, deinde cives Romani essent, ferendique suffragii jus haberent, eadem conditione, qua populi Latini. quod etiam significatur epist. 2. lib. V. ad Att. Has colonias postea jus absolutum Romanæ civitatis cepiisse, id est, ut, etiam non gesto magistratu, cives Romani essent, in eo Suetonius ostendit, cum ait Jul. 8. *Cæsarem colonias Latinas, de petenda civitate agitantes, adiisse, & aliquid ausurum que effecturum fuisse, nisi consules conscriptas in Ciliciam legiones ob id ipsum retinuissent.*

CAPUT XII.

Leges de militia & triumpho.

Sequitur militia: de qua legem veterem video fuisse, ut, qui civem ab hoste servasset, is ab imperatore quercea corona donaretur: quam Cn. Marcio Coriolano datam esse Plutar-

Plutarchus memoriæ tradidit. Fuit & illa, ne dolo malo, neve aliena iniquitate, sed jure & propria virtute bellum gereretur. quam Camillus, is, qui Urbem Romam à Gallis Senonibus liberavit, ita diligenter coluit: ut, cum Falerios, Faliscorum urbem, obsideret, eamque illi tradere publicus literarum magister, deductis in castra nobilibus pueris, tentasset, injustum beneficium recusarit, magistrumque vinctum Falerios cum pueris remiserit. Lex etiam lata est, quam Sacratam Livius appellat, ne cujus militis scripti nomen, nisi ipso volente, deleretur: & ne quis, ubi tribunus milit. fuisset, postea ordinum ductor esset. Duas aliquot post annis tribuni plebis eodem anno rogarunt, unam L. Attilius, & C. Marcius, ut tribuni milit. senideni in quatuor legiones à populo crearentur: quæ antea, perquam paucis suffragio populi relictis locis, dictatorum & consulum ferme fuerant beneficia: alteram M. Decius, ut II. viros navales, classis ornandæ reficiendæque causa, populus juberet. Leges duas C. Gracchus tribunus plebis tulit, unam de vestibus militi publice dandis, stipendio non imminuto, alteram, ne quis infra XVII. ætatis annum ad militiam cogeretur. ex quo patet, interdum ad militiam ante coactos fuisse, qui nondum annum ætatis XVII. agerent. quod puto difficillimis Reip. temporibus, exhausta cladibus civitate, ut secundo Punico bello, extra ordinem esse factum. Legibus de militia recte subjicientur leges de triumpho. non est enim triumphus sine militia. Antiquissima fuit, quæ nunquam servata non est, ut, qui ob rem in bello bene gestam triumphum ducturi essent, ante triumphum Urbem ne ingrederentur. triumphabant enim cum imperio: &, imperium deponere, Urbem intrantibus necesse erat. triumphum autem senatus decernebat: sed imperium in Urbe, quo die triumphus duceretur, populus dabat, rogatione ab aliquot tribunis plebis lata. id aperte demonstrant illa apud Livium, lib. XLV. cap. 35. *Tribus his omnibus triumphus est ab senatu decretus: mandatumque Q. Cassio prætori, cum tribunis plebis ex authoritate patrum ageret, rogationem ad plebem ferrent, ut iis quo die Urbem triumphantes inveherentur, imperium esset.* Et erant impediendi triumphi rationes multæ: primum cum tribuni plebis imperatori, qui triumphum peteret, aliqua de causa infensi, de rogatione ferenda omnes recusarent: deinde, cum rogationem quidem tribunus aliquis ferret, sed eam populus suffragiis antiquaret: tertio, ubi, tribuno rogationem ferente, unus, pluresve de collegio intercederent: postremo, cum tribunus imperatori ob res in bello gestas diem diceret, sicuti C. Memmius L. Lucullo, qui, duobus potentissimis regibus Mithridate, & Tigrane, devictis, tamen non nisi triennio post triumphare potuit, ad extremum, accusationem Memmio remittente, Cicerone consule triumphum duxit. unde illa in Academicis, lib. II. 1. *Cum victor à Mithridatico bello revertisset, inimicorum calumnia triennio tardius, quam debuerat, triumphavit, nos enim consules introduximus pæne in Urbem currum clarissimi viri.* Hanc legem de imperio unius diei intra Urbem Cicero significat his verbis lib. IV. ep. 16. ad Att. *Pontinius vult ad III. Non. Novem. triumphare. huic obviam Cato, & Servilius prætores aperte, & Q. Mucius tribunus plebis. negant enim latum de imperio & est latum, Hercule, insulse.* Latum insulse dicit, quia legem de imperio Pontinii Ser. Galba prætor clam ante lucem tulerat. quod à Dione traditum est. & agi quidquam cum populo ante horam primam leges vetabant. Paulo post secuta est altera, (si modo primis temporibus lege potius, quam more, triumphabant) ut, qui hostes acie vicissent, triumphantes Urbem inirent, idque factum etiam cum intra VII. lapidem Urbis Romanæ fines includerentur, apud Valerium notavimus. Post, ut imperatorum ambitioni, qui levibus præliis prospere factis, triumphum petebant, obviam iretur, lege cautum est, ne quis triumpharet, nisi qui & V. millia hostium una acie cecidisset, & de suo exercitu multo pauciores amisisset. quo in utroque ne falsus senatui numerus ederetur, altera lex à L. Mario, & M. Catone tribunis plebis lata est, ut punirentur ii, qui aut hostium occisorum, aut civium amissorum in numero mentiti essent. Sancitum & illud est, ut, pro aucto imperio, non pro recuperatis, quæ populi Romani fuissent, triumphus decerneretur: quam ob causam neque Q. Fulvio qui Capuam receperat, neque L. Opimio, qui Fregellas, permisit senatus, ut triumpharent. Eademque fuit eorum conditio, qui ad res gerendas sine magistratu missi erant. qui etsi res triumpho dignas gessissent, triumphare tamen lege vetabantur. itaque nec P. Scipioni, qui postea Hannibalem vicit, ob recuperatas Hispanias, nec M. Marcello ob captas Syracusas triumphum senatus decrevit. Pompejus tamen, qui Magni cognomento est usus, Sylla dictatore concedente, contra legem, eques Romanus adhuc, triumphavit. Illud etiam fortasse lege datum, ut qui triumphans Urbem ingressus esset, ei laurea corona in spectaculis uti liceret. id ex eo conjicio, quod Valerius, cui Plinius lib. naturalis historiæ XV. subscribere videtur, C. Papirium Masonem tradit, cum, triumpho à senatu non imperrato, in Albano monte triumphasset, myrtea corona pro laurea in spectaculis usum esse.

CAPUT XIII.

Lex de non sevocando populo, itemque leges agrariæ.

Inter publicas leges illa quoque referenda, quam, quo anno Cn. Manlius cum C. Marcio consul fuit, tribuni plebis tulerunt, ne quis populum sevocaret. nam cum Manlius ad Satrium in castris, novo exemplo, tributim de vicesima eorum, qui manumitterentur, legem tulisset, ejusque legis, quia publicum vectigal haud parum augeretur, patres authores fuissent, tribuni plebis non tam lege, quam exemplo, moti, ne quis postea populum ab Urbe avocaret, capite sanxerunt: nihil enim non per milites juratos in consulis verba, quamvis perniciosum populo, si id liceret, fieri posse. Leges agrariæ num sunt de jure publico? (sunt omnino, quia pertinent ad populi commodum. Primus omnium promulgavit Sp. Cassius Viscellinus in III. consulatu, perferre tamen non potuit, Virginio collega, omnique senatu resistente. hic anno proximo, quasi de regno cogitasset, à patre, ut Valerius, & Plinius Secundus affirmant, à populo, ut ab aliis traditum Livius ait, damnatus, nefarii consilii pœnas morte persolvit, in quo fœdissimum in Valerio erratum deprehendi; nam libro V. 8. 2. ubi de parentum severitate adversus liberos agit, ita scribit: *Cassius filium, qui tribunus plebis agrariam legem primus tulerat, adhibito propinquorum & amicorum consilio affectati regni crimine damnavit, verberibusque affectum necari jussit, ac peculium ejus Cereri consecravit.* Tribunum plebis ait fuisse Cassium, qui agrariam legem promulgavit, quod aperte falsum esse, Livius, & Dionysius demonstrant. tulit enim de agro Hernicorum dividendo in III. consulatu: quo tempore Cassii erant patricii, (consules enim fiebant) & patricio tribunatum plebis dari leges vetabant. inde plebis concitandæ agrorum divisio seditiosis tribunis plebis occasio semper fuit. itaque de ferendis legibus non sine magno civili motu sæpe actum. Primus pertulit Sex. Licinius Stolo tribunus plebis, is, qui etiam, ut alter consul de plebe crearetur, legem rogavit. ejus lege nemini ultra D. agri jugera, neque pecoris majoris ultra C. minoris ultra D. capita licuit habere. his adjungebantur capita servorum, ac ingenuorum, quæ quis ad custodiam agri, pecorisque certo numero haberet. Et, ut appareat leges à tribunis plebis odio nobilium potius, quam studio publici commodi esse latas, paucis post annis hic ipse Stolo, accusante L. Popillio Lænate, primus, ut ait Valerius, sua lege damnatus est, quod M. jugerum agri cum filio possideret, emancipandoque filium fraudem legi fecisset. rationem postea locupletes inierunt ut plus D. jugeribus possiderent, nec tamen Licinia lege damnari possent. aliis enim ad emendum agrum summissis, ipsi possidebant. huic malo mederi primus voluit C. Lælius, (de minore loquor: nam ita duo Lælii, ut duo Africani, fuere) Africani minoris amicitia non

minus,

minus, quam sua virtute, clarus: sed, adversante locupletum magno numero, cum excitari civilem discordiam & contentionem videret, otio ac tranquillitati civium consulens, susceptam rem abjecit. ex quo Sapientis cognomen est consecutus. Liciniam secuta est Flaminia, à C. Flaminio tribuno plebis lata, quam decem annis ante II. bellum Punicum, invito senatu, Fabio Verrucosso, iterum consule, in primis resistente, tamen pertulit, de agro Gallico, & Piceno viritim dividendo. Post captam autem Carthaginem de agris in Africa dividendis Rubria lex lata est, Livia vero de x. viris, qui dividerent. quarum legum in tabula ænea mentionem invenimus. Ti. Gracchus tribunus plebis aliquot post annis legem pertulit, cujus sententia hæc erat: si quis filium emancipatum haberet, ei dimidiam partem D jugerum attribuere posset: III. viri agris dividendis plebi crearentur, ne quis agrum à III. viris acceptum venderet. hæc lex utrum servata sit, an, occiso Tiberio, neglecta, parum constat. servatam ait Plutarchus, idque senatum voluisse, ut plebis dolor, Tiberii morte susceptus, leniretur: neglectam videtur Livius tradidisse, cum in epitome, renovatam à Cajo, Tiberii fratre, scriptum sit. res ita conveniet, si & servatam, leniendæ plebis caussa, primis post Tiberii interitum annis, & postea ita neglectam credamus, ut eandem Cajus referre necessarium duxerit. quod & aliis non paucis in legibus esse factum animadverti. Tulit & Sp. Thorius legem, qua *agrum publicum vectigali levavit: quam vitiosam & inutilem* Cicero appellat in Bruto cap. 36. quia nocuit ærario. Sequuntur eodem de genere tribuniciæ duæ, Titia, Marcia: Titia, M. Antonio oratore, A. Postumio Albino coss. à Sex. Titio lata. Marcia, quibus consulibus incertum, à L. Marcio Philippo. Est etiam agrariæ Plotiæ, & Flaviæ mentio apud Ciceronem lib. I. ad Atticum. quam utramque fuisse tribuniciam, constat. utraque autem videtur hoc sanxisse, ut vel agri, quos à senatu locupletes emissent, reddita possessoribus pecunia, plebi distribuerentur: vel si neminem vetere possessione moveri senatus vellet, alii agri ea pecunia, quæ ex novis vectigalibus per quinquennium reciperetur, emerentur, & plebi, quæ agros non haberet, partirentur. hoc certe videtur in Flavia scriptum fuisse, ut ex epistola ad Atticum lib. I. licet conjicere, in alia vero, quæ ante hanc proxima est epistola. Flaviam eandem fere, quæ fuit Plotia, Cicero scribit esse. ex quo non dissimilem utriusque sententiam fuisse, facile cognoscitur. sed Flaviam, quæ Q. Metello Celere & L. Afranio coss. promulgata est, cur existimem esse perlatam, nihil habeo. Dictator quoque Sylla, lege lata, multos agros in Etruria militibus suis divisit. Scriboniam tribuniciam C. Curionis filii nominat, eamque viariam appellat, nec dissimilem agrariæ Rulli, M. Cœlius epist. fam. lib. IIX. Ultimus agrariam legem pertulit C. Cæsar in primo consulatu: qua *Stellatem campum, majoribus consecratum*, ut ait Suetonius Jul. 20. 6. *& agrum Campanum, ad subsidia Reipublicæ vectigalem relictum, divisit extra sortem ad xx. millibus civium, quibus terni pluresque liberi essent.* Postremo loco duas P. Clodii tribuni plebis leges constituemus, quæ ad jus publicum videntur pertinere: unam, ut frumentum populo, quod antea semis æris ac trientibus in singulos modios dabatur, gratis daretur: quam legem & L. Saturninus in tribunatu ferre conatus erat: altera fuit de collegiis restituendis, quæ novem ante annis Cæcilio & Marcio coss. sublata fuerant: quibus alia quoque, quæ antea non fuerant, Clodius adjunxit quod ei Cicero sæpe in orationibus exprobrat.

CAPUT XIV.

Leges de jure privato, eoque civili, & inter eas primo loco leges de adoptionibus & testamentis.

Supersunt leges de jure privato: quarum duo genera esse diximus, unum earum, quæ ad jus civile, alterum, quæ ad crimina pertinent. De jure civili quod, ut ait jurisconsultus de jure gentium quædam detrahit, quædam assumit, lex erat de adoptionibus, quæ ut curiata lege fierent, cautum erat. licebat autem non patricio plebejum, sed plebejo patricium adoptare, atque hoc in genere tria lex jubebat observari: primum, ut is adoptaret, qui neque procreare jam liberos posset: &, cum potuisset expertus esset: alterum, ut tum generum, ac dignitatis, tum sacrorum ratio haberetur, id est, ut ita fieret adoptio, ut ne quid aut de dignitate generum, aut de sacrorum religione minueretur: tertium, ne qua omnino calumnia, ne qua fraus, ne quis dolus adhiberetur: quæ si servarentur omnia, tum adoptionem recte fieri. nihil tamen horum in adoptione P. Clodii servatum esse, arguit Cicero in oratione pro domo sua: neque solū ob hanc caussam ait esse infirmam irritamque illam adoptionem, verum etiam, quod, cum curiata lex ferretur, tum servatum de cœlo sit: quod cum fieret, neque legem ferri, neque omnino quidquam agi cum populo licebat, primum enim adoptandi caussas esse oportuit, de quibus pontifices judices erant. deinde, si caussæ probarentur, curiata lex ferebatur: quam qui ferret, is omnia servare debebat, quæ in cæteris legibus, cum ferrentur, servari mos fuit. quod utrumque significat Cicero in ea oratione cap. 14. cum ait: *Ut is adoptet, qui, quod natura jam assequi non potest, legitimo & pontificio jure quærat.* itaque, quod est apud Cornelium Tacitum Hist. I. 15. I. *Lege curiata apud pontifices adoptio fiebat*: id ita est intelligendum, ut, nisi & lex ferretur, & adoptandi caussas pontifices probassent, adoptio fieri non posset. utrumque vero separatim agebatur, cum de caussis pontifices cognoscerent, legem vero magistratus ferret. Adoptantis autem ætatem XIIX. annis majorem, quam ejus, qui adoptaretur, esse oportere, à Modestino Dig. I. 6. 40. §. 2. scriptum est his verbis: *Non tantum cum quis adoptat, sed & cum arrogat, major esse debet eo, quem sibi per adoptionem, vel per arrogationem filium facit, sed utique plena pubertate, id est, XIIX. annis, eum præcedere debet.* De testamentis leges multæ fuere, quarum nominantur Voconia, Furia, Falcidia, Cornelia, Junia Velleja. Voconia de mulierum hereditatibus inter secundum & postremum Carthaginense bellum à Q. Voconia Saxa Aricino tribuno plebis suadente M. Catone censorio lata, sanxit hoc, ne quis heredem relinqueret filiam supra H. S. XXV M. nam Dio lib. LVI. p. 578. D. ita scriptum reliquit. *Augustus quibusdam fœminis tribuit, ut supra XXV M. heredes esse possent: licet hoc lex Voconia vetaret.* Etiam hoc eadem lege cautum est, ut à Theophilo, in tit. Instit. de lege Falcidia, didicimus, ne plus legatarius, quam heres haberet. quo de genere Trebellianum quoque S. C. exstat. ne bona ultra dodrantem universali fideicommisso ab herede relinqui possint. Voconia, & Furia, Falcidia, Junia Velleja, tribuniciæ fuere, Cornelia consularis L. Syllæ. de Voconia diximus. Furia cavebatur, ut à Theophilo scriptum legimus, ne cui plus, quam M. nummûm, legaretur, quod amplius legatum esset, quadruplum restitueretur. Falcidia cavebatur, ne cui plus liceret legare, quam dodrantem ex tota hereditate, id est, ut, sive unus heres institutus esset, sive plures, apud ipsum, eosve quarta pars tantum remaneret. mentionem facit hujus legis Celsus Dig. XXII. 3. 17. his verbis. *Cum de lege Falcidia quæritur, heredis probatio est, locum habere legem Falcidiam. quod dum probare non potest, merito condemnabitur.* In Junia Velleja hoc erat, ut, qui testamentum faceret, omnes eos virilis sexus necessario institueret heredes: qui, cum nascerentur, ei heredes sui futuri essent, eorumque in locum liberi succederent: qui nisi instituti essent, aut si exheredati, ad exemplum posthumorum, essent, testamentum ne valeret. atque in hac lege duplex caput fuit, primum, ut, mortuo filio, nepotes nondum nati possint institui: item, ut, vivente filio, nasci turi nepotes possint institui, si, avo vivente, & mortuo filio, nascantur: ne facti sui, cum nascentur, si se præteritos invenerint, rumpant testamentum. altero capite cautum est, ut nepotes, jam nati, vivente filio, ab avo heredes instituantur, vel nominatim exheredentur, ne forte, mortuo post testamentum filio, facti sui heredes, ad exemplum posthumorum testamentum infirment. quæ tradita sunt in jurisconsultorum libris. Cornelia falsum testamentum facientibus pœnam irrogabat, eaque lege senatores soli tenebantur, ut in Suetonio legimus Aug. 33. 3. nisi si, non *Senatores*, sed *Signatores*, legas. quod *si quis in hostium potestate decessisset, ejus testamentum perinde lex Cornelia confirmabat, ac si, qui testamentum*

mentum illud fecisset, in hostium potestatem non pervenisset. Testis Julianus Dig. XXVIII. 6. 28. Testamenta porro lex infirmabat, irritaque prorsus jubebat esse, quæ improba, inofficiosa, inhumana dicerentur, hoc est, contra leges, merita, pietatem facta: item, quæ à V. testibus, iisque fide dignis, non essent obsignata. quod ad VII. deinde testes prætorum edicto translatum est. postremo ab imperatoribus inventum, ut testes subscriberent, ut legitur I. Instit. *de testamentis*, paulo post principium, atque horum generum caussas, de rescindendis confirmandisve testamentis, à C. viris esse judicatas, quod hastæ judicium dicebatur, Cicero, Valeriusque declarant. Ælia Sentia, quam jurisconsulti nominant, non videtur ad nostrum institutum pertinere. non enim stante Rep. sed Augusti temporibus, à Sex. Ælio, L. Sentio coss. lata est. veruntamen, quia spectat ad testamenta, quorum leges hoc in loco exponuntur, simul cum aliis eam legibus enumerare non alienum duximus. in ea scripta sunt hæc: ut unus modo heres necessarius fieret: plures si fierent, irritum esset: ne duo pluresve ex eadem caussa heredes scripti essent: qui primo loco esset nominatus, heres esset: item, quibus de caussis manumitti servos placeret: ne quis, licet ex tutoris authoritate, posset manumittere, nisi caussam apud concilium probaret: neve servi, in fraudem creditorum, aut libertate donarentur, aut heredes instituerentur. nam eum, pluribus heredibus servis institutis, iisdemque manumissis, futurum esset, ut creditores ad suum pervenire non possent, quia, data servis libertate, pretium hereditatis deminueretur: ideoque servorum manumissio injusta videretur, quia contra rem creditoris esset: lex Ælia Sentia sanxit, ut unum duntaxat servum cum libertate heredem debitor facere posset. atque hæc videre licet l. 1. t. 6. Instit. *quibus ex causis manumittere non licet.* Postremo jubebat, ut, si esset donatio facta inter virum & uxorem, maritusque re nondum tradita, vita excessisset, ne mulier rei vindicationem post obitum mariti haberet, sed tantummodo exceptionem, si non possideret contra petitores.

CAPUT XV.

Leges de judiciis, testimoniis, & indiciis.

Hæc de lege Ælia Sentia, veterem fortasse aliquam legem referente, observavimus. Alia vero fuit Ælia Sanctia, à Cicerone in Topicorum libris nominata: quæ assiduo vindicem esse assiduum, id est, locupleti locupletem, jubebat. pertinuit igitur ad judicia. atque hac lege nihil amplius, neque delatoribus, neque de sententia, compertum habemus. quin; eum Ciceronis locum esse mendosum, neque in libris scriptis ullam omnino in eo loco legis Æliæ Sanctiæ mentionem fieri, nonnulli tradiderunt. Verum hoc de genere leges præterea X. video nominari, diversis temporibus latas, tribunicias V. Semproniam, Serviliam, Liviam, Plotiam, Vatiniam: prætoriam, Aureliam: consulares, Corneliam, Pompejam, Juliam, Antoniam. his de singulis prius quam agamus, tria loca, quæ ad hoc de judiciis argumentum pertinent, unum Plutarchi, alterum Pediani, tertium Ciceronis examinabimus. ordinem enim, & sententiam earum legum, quas nominavimus, perturbant, & obscurant. quare ut erroris caussa tollatur, disputabimus primum ea quæ veterum in libris aut revera fortasse falsa sunt, aut ejusmodi, ut, vera cum sint, falsa tamen videri possint. hoc ubi satis apertum fuerit, tum, veritate quasi è tenebris educta, leges ipsas, & quibus singulæ temporibus latæ sint, & quæ cujusque vis ac sententia fuerit, ostendemus. Ac primum, quod in Gracchorum vita p. 837. B. Plutarchus tradidit, *legem à C. Graccho esse latam, ut CCC. equites simul cum CCC. senatoribus judicarent*, id ego (pace tanti viri dixerim) falsum esse judico. non enim lege Gracchi equites cum senatoribus, sed soli equites rem judiciariam administrarunt. probatur antiquorum exemplis, nam Paterculus II. 6. 3. ubi leges C. Gracchi commemorat: *Dabat*, inquit, *civitatem omnibus Italis: extendebat eam pene usque ad Alpes: dividebat agros: vetabat quemquam civem plus D. jugeribus habere: nova constituebat portoria: novis coloniis replebat provincias: judicia à senatu transferebat ad equites: frumentum plebi dari instituerat: nihil immotum, nihil tranquillum, nihil denique in eodem statu relinquebat.* Satis plane loquitur. non dicit, communicata inter equites & senatores judicia, sed à senatu ad equestrem ordinem translata. & idem II. 13. 2. *Tribunatum iniit M. Livius Drusus: qui cum senatui priscum restituere cuperet decus, & judicia ab equitibus ad eum transferre ordinem: (quippe eam potestatem nacti equites Gracchanis legibus, cum in multos clarissimos, atque innocentissimos viros sævissent, tum P. Rutilium, virum non sæculi sui, sed omnis ævi optimum, interrogatum lege repetundarum, maximo cum gemitu civitatis damnaverant) in iis, quæ pro senatu moliebatur, senatum habuit adversarium.* & II. 32. 3. *Per idem tempus Cotta judicandi munus, quod C. Gracchus ereptum senatui ad equites, Sylla ab illis ad senatum transtulerat, æqualiter inter utrumque ordinem partitus est.* Hæc ille: quæ Pedianus in commentario divinationis p. 19. confirmat his verbis: *C. Gracchus legem tulerat, ut equites Romani judicarent. judicaverunt per annos XL. sine infamia. post victor Sylla leges tulerat, ut senatorius ordo judicaret: & judicavit per X. annos turpiter.* Et in eodem commentario p. 37. *Rutilium Rufum, quod in Asia cum prætore suo consensisset, ne publicani aliquid agerent in provincia sua, equites Romani, qui tum judicabant, damnarunt.* Quod si quis in tuenda Plutarchi caussa ita pertinax est, ut Velleji, & Pediani testimonio standum neget: vel quod de solis equitibus non satis aperte loqui videantur: vel quod ipsi quoque falli, ut homines, halucinarique potuerint: audiat Appiani verba: quæ, ut ego statuo, Plutarchum manifeste condemnant. is igitur B. C. 1. p. 371. sic: *M. Livius Drusus tribunus plebis senatum, & ordinem equestrem, judiciorum caussa, quæ adempta senatui, & equitibus tradita fuerant, dissidentes, lege conciliare, & ad concordiam perducere conatus est: itaque tulit ad populum, ut ad utrumque ordinem cognitio caussarum pertineret. sed, quoniam, ob superiorum temporum discordias, numerus senatorum ad CCC. redactus erat: persuasit equitibus, ut de suo ordine totidem legerent, ne in judiciis numero inferiores essent.* Quid apertius? non enim tribus aut quatuor verbis rem obscure significat, sed ita copiose, ita non ambigue declarat, ut de illius sententia dubitare, nisi qui nodum in scirpo velit quærere, nemo possit. Quid opus fuit, legem à Druso ferri de communicandis inter duos ordines judiciis, si, quod ait Plutarchus, ejusdem sententiæ legem C. Gracchus ante pertulerat? præsertim cum, eam fuisse abrogatam, nemo dicat. Accedit ad hæc Livii testimonium: cujus in epitome lib. LXX. scriptum est: *P. Rutilius, vir summa innocentiæ, qui, legatus Q. Mucii proconsulis à publicanorum injuriis Asiam defenderat, invisus equestri ordini, penes quem judicia erant, repetundarum damnatus in exilium missus est.* Et ibidem: *Senatus, cum impotentiam equestris ordinis in judiciis exercendis ferre nollet, omni vi niti cœpit, ut ad se judicia transferrentur.* Et libro sequenti: *M. Livius Drusus tribunus plebis legem tulit, ut æqua parte judicia penes senatum & equestrem ordinem essent.* Age, falsus testis Vellejus, levis Asconius, Appianus mendax, vanus & futilis Livius: quid de Cicerone? An ipsum quoque præ Plutarcho nihil putabimus? nemo est opinor, qui non illum gravem, & certum veritatis authorem ducat, præsertim in ratione judiciaria, in qua ita versabatur, ut excelleret. Quid igitur hic ait? ante bellum Italicum nunquam equites cum senatoribus judicasse. quo patet, Gracchi legem de solis equitibus fuisse. Verba ipsa recitabimus: ne nobis, quod ajunt, sine pignore credatur. in oratione pro C. Cornelio, cujus inter Pediani commentarios p. 140. fragmenta quædam sunt, ita scriptum est: *Memoria teneo, cum primum senatores cum equitibus Romanis lege Plotia judicarent, hominem diis ac nobilitati perinvisum, Cn. Pompejum caussam lege Varia de majestate dixisse. Cum primum*, dicit. ex quo satis liquet, lege Gracchi, quæ multis ante annis lata erat, nullam in judiciis equitum & senatorum societatem fuisse. quod ipsum interpres eorum verborum Pedianus confirmat. adscribit enim hæc: *M. Plautius Silvanus tribunus plebis Cn. Pompejo Strabone, L. Porcio Catone coss. secundo anno belli Italici, cum equester ordo in judiciis dominaretur, legem tulit adjuvan-*

adjuvantibus nobilibus: quæ lex vim eam habuit, quam Cicero significat. nam ex ea lege tribus singulæ è suo numero quinos denos creabant, qui eo anno judicarent. ex eo factum est, ut senatores quoque in eo numero essent, & quidam etiam ex ipsa plebe. Et in ea pro Scauro apud Pedian. p. 92. *Reus est factus à Q. Servilio Cæpione lege Servilia, cum judicia penes equestrem ordinem essent.* non obscure significat solos equites judicasse. quod & Pedianus demonstrat, qui subscribit hæc: *Scaurus tanta fuit constantia, & animi magnitudine, ut Cæpionem contra reum detulerit, &, breviore die inquisitionis accepta, effecerit, ut ille prior causam diceret: Marcum quoque Drusum tribunum plebis cohortatus sit, ut judicia commutaret.* Quid est, *Judicia commutaret?* nempe id, quod jam ex Appiano recitavimus, ne solis equitibus judicandi potestatem relinqueret. Eodemque referenda sunt illa verba in Bruto cap. 62. *Equestrem ordinem C. Servilius Glaucia beneficio legis devinxerat.* Sequor igitur libentius ego quidem authorem in hac re Ciceronem, quam Plutarchum. primum, quod in rebus Romanis homini potius Romano, quam Græco, credendum est: deinde, quod ab ætate C. Gracchi propius abfuit, quam Plutarchus: postremo, quod, judiciorum peritissimus cum esset, veteres leges minus ei cognitas fuisse verisimile non est. Atque hæc de Plutarcho. nam locum in epitome Liviana, ex quo videtur idem Livio placuisse, mendosum libenter existimaverim: ut homini parcam, alioqui Romanarum rerum peritissimo. jam enim, ante legem Plotiam nunquam cum senatoribus equites judicasse, Cicerone teste, ut alia omittam argumenta, probatum est. & ipsum quoque Livium idem sensisse, judicare videntur illa, quæ jam recitavi, ex epitome lib. LXX. Venio ad Pedianum. qui & ipse, non ut Plutarchus, in genere judicum, sed in legum ordine ac numero peccavit. is in commentario divinationis p. 19. ita scripsit: *C. Gracchus legem tulerat, ut equites Romani judicarent. judicaverunt per annos XL. sine infamia. post victor Sylla legem tulerat, ut senatorius ordo judicaret: & judicavit per decem annos, turpiter.* Hæc, si legum sententiam consideres, vera sunt. nam & equites lege Gracchi, ut jam diximus, & senatores lege Syllæ judicarunt. itaque eadem sunt à nobis supra recitata ut probaremus illud contra Plutarchum de solis equitibus lege Gracchi judicantibus. sin ordinem ac numerum suum spectes, falsa Pedianus narrat. non enim post legem Gracchi secuta proxime est lex Syllæ, sed lex Cæpionis, & deinde Drusi, post Silvani, postremo Syllæ. Drusi autem lege, quæ fuit eadem cum Cæpionis lege, eo ipso, quo lata est, anno sublata, rursus lege Sempronia per annum soli equites judicarunt. multos ab equitibus, lege Varia de majestate accusatos, Appianus asserit esse condemnatos. anno post, successit Plotia: & Plotiam tum denique Syllæ lex consecuta. quare culpam Pediani, non video, qui liceat excusare: qui equites dicat lege C. Gracchi per annos XL. hoc est, ad L. Syllæ dictaturam, judicasse: cum tantum usque ad eum annum soli ea lege judicaverint, quo M. Plautius Silvanus tribunus plebis (legem enim Liviam, quæ statim, ut diximus, sublata est, omitto) ad populum tulit, ut singulæ tribus quinos denos è suo numero crearent judiciorum causa, eosque non uno ex ordine, sed ex omnibus, hoc est senatorio, equestri, ipsa plebe. quod si generatim dixisset, nulla Gracchanæ legis mentione facta, equites per annos XL. judicasse: vere dixisset. liceret enim intelligere id quod res est, equites modo solos lege Gracchi, modo cum senatu, atque etiam cum plebejis hominibus lege Plotia, judicasse. ad quam sententiam referendum est illud Ciceronis Proœm. Act. in Verrem cap. 13. *Cognoscet ex me populus R. quid sit, quamobrem, cum equester ordo judicaret, annos prope L. continuos nullo judice equite Romano judicante ne tenuissima quidem suspicio accepta pecuniæ ob rem judicandam constituta sit.* Quo loco fortasse adductus est Pedianus, ut solos equites Gracchi lege usque ad Syllam dictatorem judicasse crederet. qui cum explanat illud, *Annos prope L. continuos*, ait pag. 59. *Tanto enim fere tempore equester ordo lege Sempronia judicavit*: cum Cicero, ut opinio mea fert, equites quidem judicasse dicat usque ad Syllam dictatorem, tamen de solis equitibus, ut Gracchi lex jusserat, sed & de solis equitibus primum, & mox de equitibus una cum senatoribus, aliisque etiam ex ipsa plebe judicantibus significet: quod lege Plotia cautum erat. Pedianum autem satis aperte de uno ordine equestri, per annos XL. judicante, locutum esse, tum ea quæ proxime recitavi, verba demonstrant, tum etiam illa, quæ in ejusdem commentarii scripsit argumento: quæ sunt hæc: *Agitur causa senatoriis judiciis in invidia apud populum constitutis, flagitante plebe judicia equestris ordinis, quæ fere ante annos X. Sylla sustulerat.* vocat judicia equestris ordinis ea, quæ Sylla sustulit: cum non unius equestris ordinis, sed omnium ordinum judicia fuerint: siquidem, ut omnibus ordinibus judicandi potestas daretur, lex Plotia sanxerat. quod si quis dixerit, fieri posse, ut, Plotia lege ante Syllam dictatorem abrogata, rursus Gracchi lex restituta sit, ideoque Syllam, lege Gracchi postea sublata, equestris ordinis judicia sustulisse: hic tamen nihil dicet. nam, cum Pedianus illa, quæ ipsa recitavimus, literis mandavit. *Gracchus legem tulerat, ut equites Romani judicarent: judicaverunt per annos XL.* de Gracchi tantum lege videtur accepisse, oblitus videlicet Plotiæ legis, de qua scripsit postea idem in commentario orationis pro C. Cornelio. Et, quamquam apud scriptores antiquos in more sit positum, ut integros numeros malint, decem, centum, mille, quam cum exigui numeri additione, pronunciare: quod à Cicerone factum in oratione adversus L. Pisonem, & in ea, quam habuit contra Catilinam in senatu, Pedianus animadvertit: in eo tamen nimis magnum Cicero numeri fecit incrementum, quod appellavimus, equestrem ordinem annos prope L. continuos judicasse dixit: cum anni tantum XLI. fuerint, id est, à primo Gracchi tribunatu, ut ex epitome Livii, Plutarchoque intelligitur, ad annum primum dictaturæ L. Syllæ. sed oratoriæ licentiæ datur, ut res in narrando plus interdum, quam concedit veritas, efferatur. quamquam historici quoque, qui quidem arctioribus tradendæ veritatis legibus adstringi videntur, id sibi juris arrogarunt, ut à veritate discederent. nam Livius: *Urbs, inquit, à Romulo viribus datis, tantum valuit, ut in XL. deinde annos tutam pacem haberet.* Cum Numæ regnum intelligat, quod per annos XLIII. perpetua pace duravit. Tertius restat de tribus, quos proposui, locus in Cicerone considerandus. nam, cum in ea pro C. Cornelio Fragm. 32. dixerit, *Lege Plotia primum senatores cum equitibus Romanis judicasse*: falsum hoc esse, possit aliquis objicere, cum biennio ante M. Livius Drusus, quod Appiani verbis jam ostendimus, legem tulerit, ut cum equitibus senatores pari numero judicia tractarent. Respondemus: utrumque verum esse, & lege Plotia primum senatores cum equitibus judicasse, & Drusum tamen ante rogationem tulisse, ut cum equitibus senatores judicarent. nam, etsi lege Drusi ita sancitum est: tamen, quod ea lex jussit, propterea non est observatum, quod eo ipso anno L. Marcius Philippus consul, inimicus Drusi, obtinuit à senatu, ut leges ejus omnes uno S. C. tollerentur: itaque decretum est, contra auspicia esse latas, neque iis populum teneri hoc tum à Pediano in commentario Cornelianæ, tum à Cicerone in lib. de legibus II. & in oratione pro domo sua proditum est. ut omittam, quod in Appiani notavimus historia, equites, Druso interfecto, lege Gracchi judicasse de iis, quorum dolo malo bellum Italicum esse commotum diceretur, idque ex ea lege, quam de majestate Q. Varius tribunus plebis eo anno rogavit. quo in nomine mendosi sunt ii, qui typis impressi veneunt, Appiani libri. nam, pro Q. Varius, habent Q. Valerius: cum legem illam de majestate non à Valerio, sed à Vario latam esse, Valerius, Cicero pro C. Cornelio, & in Bruto, & Pedianus declarent. Venio nunc ad leges ipsas, quas X. nominavi, Semproniam, Serviliam, Liviam, Plotiam, Corneliam, Vatiniam, Aureliam, Pompejam, Juliam, Antoniam: quibus de singulis ita nobis est agendum, ut, temporum ratione servata, prima quæque cognoscatur. Ante C. Sempronii Gracchi alterum tribunatum soli senatores, vetustissima, ut opinor, Romuli lege, judicabant. Gracchus tribunus plebis Cn. Domitio Ahenobarbo, C. Fannio Nepote coss. legem tulit, quam paucis ante annis frater ejus Tiberius ferre conatus erat, ut equites soli judicarent. sic enim contra quam Plutarchus prodidit, ex Vellejo, Pediano,

Appiano, Cicerone ipso probavi. Postea Q. Servilius Cæpio Consul, qui deinde cum Cimbris male pugnavit, legem rogavit, ut cum equitibus, qui antea lege C. Gracchi soli judicaverant, etiam senatores judicarent. hanc tamen legem, quam & Cassiodorus, & Obsequens, & Cicero ipse latam significant, non multo post esse abrogatam, ex eo suspicor, quod paucis post annis C. Norbanum, quo accusante Cæpio damnatus erat, non ab equitibus, & senatoribus, sed à solis equitibus esse judicatum. Cicero lib. II. cap. 48. de Oratore declarat his verbis: *Animos equitum Romanorum, apud quos tum judices causa agebatur, ad Q. Cæpionis odium, à quo erant ipsi propter judicia abalienati, renovabam, atque revocabam.* Facit etiam mecum illa ratio quod, cum M. Livius Drusus tribunus plebis Philippo & Cæsare Coss. legem tulerit, ut cum equitibus senatores judicarent: quod proxime, cum de lege Livia agetur, probabimus: manifestum est, solos equites ante Drusi tribunatum judicasse. Præterea scriptum est apud Ciceronem in oratione pro C. Cornelio Fragm. 32. *Non ante legem Plotiam senatores cum equitibus judicasse. At legem Plotiam Pompejo Strabone, & Porcio Catone Coss. latam esse*, Pedianus pag. 140. docet. ex quo, legis Serviliæ de communicandis inter equites & senatores judiciis nullam habitam esse rationem, ac ne Liviæ quidem, quæ id sanxit facile est cognoscere. Post Cæpionem M. Livius Drusus tribunus plebis ejus Drusi filius, quo tribuno plebis ad labefactandam C. Gracchi potentiam senatus usus erat L. Marcio Philippo, Sex. Julio Cæsare Coss. tulit ad populum, ut cum equitibus senatores causas cognoscerent. cujus legibus, Philippo Consule referente, S. C. sublatis, in eundem, quo ante fuerat, statum re judiciaria restituta, soli equites ex lege Gracchi judicarunt. Anno deinde interjecto, M. Plautius Sylvanus tribunus plebis Cn. Pompejo Strabone, L. Porcio Catone Coss. qui fuit annus belli Italici secundus, tulit ad populum, *ut singulæ tribus è suo numero quinos denos per annum judicaturos, suffragio crearent. Quo factum est, ut senatores quoque in eo numero essent, & quidam etiam ex ipsa plebe.* Post victor Sylla, Dictator primus reip. constituendæ causa factus, infensus equitibus, quia pro Cinnanis partibus steterant, legem tulit, ut nemo, nisi qui senator esset, judicare posset, quod ante C. Gracchi tribunatum fieri solitum esse, diximus. Sylla mortuo quod ille sanxerat, per annos XI. servatum est, hoc est, usque ad Cn. Pompeji & Crassi primum consulatum: quo anno L. Aurelius Cotta prætor populum rogavit, populusque jussit, ut tres ordines, senatores, equites, tribuni ærarii simul judicarent. tametsi, & centurionibus aditum ad res judicandas patuisse hac ipsa lege, & sequentibus Pompeja, Julia, censu tamen præfinito, Cicero docet in Philippica I. videtur autem Paterculus, nisi mendosi libri sunt, neque tempus, neque sententiam hujus legis perfecte novisse: qui lib. II. legem à Cotta latam per id tempus significet, quo Gabinius tribunus plebis rogationem tulit, ut Pompejus contra piratas summo cum imperio mitteretur. quod falsum esse constat. nam Gabinius biennio post Pompeji Consulatum, hoc est Pisone & Glabrione Coss. eam legem tulit: quod & Vellejus ipse asserit, & inde facile licet existimare, quod, absoluto bello piratico, statim C. Manilius tribunus plebis tulit ad populum, ut Mithridaticum bellum Pompejo mandaretur. id Plutarchus, Vellejusque confirmant: Maniliam autem legem Cicerone prætore latam esse, luculenta ipsius oratio declarat. porro autem Ciceronem gessisse præturam Lepido & Tullo Coss. qui fuit annus post Pisonis & Glabrionis Consulatum proximus, quis est qui ignoret? testem habemus Pedianum: ut alia, quæ facile probarent, argumenta prætermittam. tulit igitur de piratico bello rogationem Gabinius tribunus plebis Pisone & Glabrione Coss. at Cotta, cum rogationem de judiciis eo anno tulerit, quo designatus ædilis Cicero Verrem accusavit, defendente Hortensio Consule designato, plane videtur eo anno tulisse, quo Pompejus & Crassus Consules fuerunt. quod aperte Dio narrat. Hoc de tempore. Quod ad sententiam attinet, non video, qui probari possit id, quod idem narrat, Cottam judicandi munus inter equites & senatum æqualiter esse partitum; cum, eam potestatem non his modo, sed præterea tribunis ærariis esse permissam, sexcenti loci demonstrent, nisi forte illud (libenter enim tueor antiquitatem) æqualiter inter utrumque ordinem partitus est, ideo Paterculus dixit, ut significaret non solum senatum, ut antea, sed equestrem pariter ordinem post legem Aureliam judicasse: ut ærarios tribunos, qui deinde cum senatoribus & equitibus judicarunt. etsi non nominavit, non tamen exclusisse videatur. quomodo & Ciceronem in Verrem lib. V. cap. 65. locutum videmus. ait enim, cum Cottæ legem significet, *judicium de judicibus, & de te futurum est: at quo tempore futurum est? nempe eo, cum populus R. aliud genus hominum, atque alium ordinem ad res judicandas requirit, nempe ea lege de judiciis judicibusque novis promulgata. Alium ordinem* dixit, cum tamen non uno de ordine, sed de tribus, hoc est, de senatoribus, equitibus, tribunis ærariis in ea lege mentio fieret. Eodemque modo, cum, censorum judicia rescissa esse judicum sententiis, significare vellet, in oratione pro Cluentio cap. 43. locutus est. *Senatores*, inquit, *equitesque Romani in compluribus jam reis, quos contra leges pecunias accepisse subscriptum est, sua potius religioni, quam censorum opinioni paruerunt.* Et in Divinatione cap. 3. *Judiciorum levitate ordo quoque alius ad res judicandas postulatur.* Pedianus etiam in commentario II. orationis in Verrem pag. 43. *Cottam*, inquit, *prætorem significat, qui legem promulgarat de restituendis equestri ordini judiciis*, cum tamen Cottæ lex non de uno equestri ordine, sed de senatoribus, equitibus, tribunis ærariis mentionem faceret. Plutarchus etiam in Pompejo judicia ad equites ait esse translata: cum tamen lege Cottæ inter tres ordines essent communicata. Quod si quis putat in uno ordine, quem Cicero ad res judicandas requiri significat, simul cum equitibus tribunos ærarios intelligi, opinione fallitur. nam senatores, equites, tribuni ærarii, non ordines duo, sed tres à scriptoribus antiquis appellantur. itaque Pedianus in commentario Cornelianæ pag. 130. *L. Cotta*, inquit, *lege sua judicia inter tres ordines communicavit, senatum, equites, tribunos ærarios:* Et in commentariis duarum orationum, in Pisonem, in extremo: pro Milone, in principio. Suetonius etiam in Julio cap. 45. n. 5. *Judicia*, inquit, *ad duo genera judicum redegit: equestris ordinis, ac senatorii: tribunos ærarios, quod erat tertium, sustulit.* Lex Vatinia secuta est. tulit enim eam, ut opinor, P. Vatinius tribunus plebis Cæsare & Bibulo Coss. qua sententia, nondum invenire potui: sed fuisse popularem, cum Vatinius senatum, senatus illum vehementer oderit, facile possum existimare. Lex Pompeja, quam tulit Cn. Pompejus Magnus in consulatu II. nihil ab Aurelia de tribus ordinibus discrepabat, (nam postea de tribus ordinibus judicantibus exempla multa sunt, maximeque apud Pedianum. & Suetonii testimonio, tria fuisse judicum genera usque ad Cæsaris dictaturam, cognoscitur) sed ex amplissimo censu, è centuriis legi judices jubebat. amplissimus autem census à Livio traditur, centum millia æris, eoque amplius. Julia, quam C. Julius Cæsar, rerum potitus tulit, *judicia ad duo genera judicum redegit, equestris ordinis, ac senatorii: tribunos ærarios, quod erat tertium, sustulit.* Antonia Consularis, M. Antonii, qui III. vir fuit, hoc sanxit, ut ad duas judicum decurias accederet tertia è centurionibus, hoc est, ut cum equitibus, & senatoribus (tertium enim ordinem, tribunos ærarios, lex Julia sustulerat) centuriones judicarent. quod genus hominum ne superiores quidem leges, Julia, Pompeja, Aurelia, judicandi jure excluserant: sed præscripserant, quo censu eos esse oporteret: sicuti senatoribus quoque, & equitibus, & tribunis ærariis census erat præfinitus: cum in judice, ut ait Cicero Phil. I. 8. *Et fortuna spectari deberet, & dignitas.* Antonii vero lex plus æquo impudens & dissoluta, quæ rationem census nullam habuit, omnibus, quicunque ordinem duxissent, judicandi potestatem permisit. atque hanc Antonii legem de tribus decuriis non esse abrogatam, cum ille hostis judicatus est, cum ejusdem legem de sacerdotiis abrogatam esse supra docuerim, è Suetonio cognoscitur: qui in Augusto cap. 32. n. 7. ita scripsit: *Ad tres judicum*

decurias quartam addidit, ex inferiore censu, qua ducenariorum vocaretur, judicaretque de levioribus summis. Hæc de ordine judiciorum, pro variis legibus, vario. De numero autem judicum, lex Gracchi CCC. fecit, omnes ex equestri ordine, totidem, quot antea senatores judices fuerant: lex Drusi CCC. equites, & CCC. senatores, numero pari: lex Plautii DXXV. jussit enim è singulis tribubus, quæ XXXV. erant, quinos denos creari: lex Syllæ CCC. omnes ex ordine senatorio, lex Aurelia cum lege Syllæ de numero, ut opinor congruebat, cum in ordinibus discreparet: nam libro epistol. famil. VIII. de judicibus CCC. cum lex Aurelia servaretur, mentionem fieri video. quod si ita est, auctum deinde numerum esse lege Pompeji, vere dicemus: quia Vellejus avum suum inter CCCLX. à Pompejo lectum esse narrat. eundemque numerum Plutarchus in Pompejo tradidit. lex Cæsaris, cum de tribus ordinibus unum, ut diximus, sustulerit, numerum simul judicum, ut ego sentio, commutavit. lex Antonii cum tertiam decuriam addiderit, satis liquet, eorum, qui res judicarent, ampliorem numerum esse factum. quem rursus & ab Augusto esse auctum, cum ad tres decurias quartam addidit, facile cognoscitur. De judicum ætate legem fuisse, ne quis intra XXX. ætatis annum judicaret, facile possum ex eo conjicere, quod Suetonius de Augusto cap. 32. n. 8. scripsit: *Judices à 25. ætatis anno elegit, id est, quinquennio maturius, quam solebant.* Callistratus quidem jurisconsultus lib. I. edict. mon. cum lege de recept. *Lege Julia cautum esse*, ait, *ne minor annis XX. judicare cogeretur, neve minorem annis XX. compromissarium judicem liceret eligere.* Sanxit idem eadem lege, ut opinor, de numero patronorum. nam, ante L. Domitii Ahenobarbi, & Ap. Claudii Pulchri Consulatum raro quisquam pluribus, quam quatuor, patronis usus erat. his Consulibus M. Scaurum, de repetundis accusatum, sex defenderunt. Sed, ut existimem hac de re biennio post à Magno Pompejo III. Consule lege cautum esse, Taciti verbis adducor. is enim in dialogo de oratoribus cap. 38. n. 1. ita scriptum reliquit. *Transeo ad formam, & consuetudinem veterum judiciorum. Nemo intra paucissimas horas perorare cogebatur: & liberæ comperendinationes erant: & modum dicendi sibi quisque sumebat: & numerus neque dierum, neque patronorum finiebatur.* Primus tertio Consulatu Cn. Pompejus adstrinxit, imposuitque frenos eloquentiæ. Hac de lege ita loquitur Cicero in Bruto cap. 94. *Lege Pompeja ternis horis ad dicendum datis, ad causas simillimas inter se, vel potius easdem novi veniebamus quotidie.* Et ad Atticum lib. 13. epist. 49. Verum, post bella civilia, neglecta lege Pompeja, perventum ad duodecim patronos: eique licentiæ modum, à Cæsare Dictatore impositum, Pedianus significat. Et fortasse idem Cæsar, qua in lege de numero patronorum, in eadem tulit de ratione judicandi. quod Gellius lib. XIV. cap. 2. significare videtur his verbis: *Atque in rerum quidem diffissionibus, comperendinationibusque & aliis quibusdam legitimis rebus ex ipsa lege Julia, & ex Sabini Maßurii, & ex quorundam aliorum jurisperitorum commentariis commoniti sumus.* Legimus etiam apud Priscianum de lege Lætoria quæ minorem annis XXV. stipulari vetabat. De diebus quoque judiciariis leges nominat Ulpianus his verbis: *Si feriatis diebus fuerit judicatum, lege cautum est, ne iis diebus judicatum sit, nisi ex voluntate partium. &, quod aliter adversus ea judicatum erit, ne quis judicatum facere, neve solvere debeat: neve quis, ad quem ea de re aditum erit, judicatum facere cogat.* In hoc ordine locum habent leges illæ, quæ & de personis, quæ facinus judicare possent, & de causis, in quibus possent, tum de indiciis, deque testimonii dicendi potestate agebant. Ac primum illud ponatur, legibus eos jure judicandi exclusos non esse, quos ignominia censores notassent. id Cicero significat his verbis in oratione pro Cluentio cap. 43. *In omnibus legibus, quibus exceptum est, de quibus causis aut magistratum capere non liceat, aut judicem legi, aut alterum accusare, hac ignominiæ causa prætermissa est. timoris enim causam, non vitæ pœnam, in illa potestate esse voluerunt.* Et ibidem, paulo post: *Prætores urbani, qui jurati debent optimum quemque in selectos judices referre, nunquam sibi ad eam rem censoriam ignominiam impedimento esse duxerunt.* Postea tamen inductum lege Julia, ut senatu moti judicare non possent. quod & lege Cassia, de senatoribus, traditum est: & Paulus quoque, ut proxime docebimus, significat. Turpi autem judicio damnatis ademptam esse judicandi potestatem: idem Cicero in eadem oratione cap. 42. demonstrat. *Quod si*, inquit, *illud judicium putaretur, ut cæteri, turpi judicio damnati, in perpetuum omni honore, ac dignitate privantur: sic hominibus ignominia notatis neque ad honorem aditus, neque in curiam reditus esset.* Turpia vero, famosaque judicia erant, calumniæ, prævaricationis, furti, vi bonorum raptorum, injuriarum, de dolo malo, pro socio mandati, tutela, depositi, & alia quædam à Juliano memorata Dig. lib. III. Famosos etiam non minus, quam qui turpi judicio damnati essent. *Pegasus & Nerva filius eos judicarunt, qui quæstus causa in certamina descendißent, aut propter præmium in scenam prodiissent.* Apud Ulpianum Dig. III. 2. 2. §. 5. *Athletas autem, quia ludicram artem non facere, sed virtutis gratia exerceri viderentur, infamia liberabant Sabinus & Cassius*, apud Ulpianum Dig. III. 2. 4. Præterea, cum ab eodem ita traditum sit lib. Dig. XLVIII. 2. 4. *Qui judicio publico damnatus esset, eum jus accusandi non habuiße, nisi libertorum, vel patronorum suorum mortem eo judicio vel rem suam exequeretur*: consentaneum videri potest, eundem judicandi munere exclusum. quamquam ad rationem accedit authoritas. nam ita scriptum postea comperi apud Marcellum jurisconsultum. Omnes etiam de vi privata damnatos judicare lex Julia prohibebat. qua de re Martianus his verbis lib. Dig. XLVIII. 7. 1. *De vi privata damnati pars tertia bonorum ex lege Julia publicatur: & cautum est, ne senator sit, aut decurio, aut ullum honorem capiat: neve in eum ordinem sedeat, neve judex sit.* Huc illa pertinent, quæ tradita sunt à Paulo jurisconsulto Dig. V. 1. 12. §. 2. quæ servata credimus etiam reipub. temporibus. nihil enim à jure, aut æquo dissentiunt. *Quidam*, inquit, *lege impediuntur, ne judices sint: quidam natura, quidam moribus: natura, ut surdus, mutus, & perpetuo furiosus, & impubes, quia judicio carent: moribus, ut fœminæ, & servi: non, quia non habeant judicium, sed, quia receptum est, ut civilibus non fungantur officiis: lege, qui senatu motus est. qui vero possunt esse judices, nihil interest, in potestate, an sui juris sint.* Cum judicibus recte conjungentur testes. itaque subscribemus ea, quæ de testimonio dicendo idem Paulus tradidit Dig. XXII. 5. 4. *Lege*, inquit, *Julia, & Papia judiciorum publicorum cavetur, ne cui invito denuntietur, ut testimonium dicat adversus socerum, generum, vitricum, privignum.* Cassius etiam Longinus, cujus libri non exstant: sed eorum testimonio Martianus Dig. I. 9. 2. utitur: putabat, ei, *qui propter turpitudinem senatu motus, nec restitutus esset, non licere neque judicare, neque testimonium dicere: quia lex Julia repetundarum ea fieri vetaret.* Calumniæ damnatis publico judicio quid licuerit, satis aperte Papiniani præclara sane verba demonstrant Dig. XXII. 5. 13. *Quæsitum*, inquit, *scio, an in publicis judiciis calumniæ damnati testimonium judicio publico perhibere possint. Sed neque lege Rhemmia prohibentur: & leges Juliæ de vi, repetundarum, peculatus eos homines testimonium dicere non vetuerunt. verum tamen, quod legibus omissum est: non omittetur religione judicantium: ad quorum officium pertinet, ejus quoque testimonii fidem, quod integræ frontis homo dixerit, perpendere.* Mulieribus quoque videtur licuisse testimonium dicere: siquidem, non licuisse de adulterio damnatis, Paulus indicat Dig. XXII. 5. 18. his verbis: *Ex eo, quod prohibet lex Julia de adulteriis testimonium dicere condemnatam mulierem, colligitur, etiam mulieres testimonium in judicio dicendi jus habere.* Dictum est de judicio, & testimonio: superest de indicio. Senatori indicium profiteri salvis legibus non licebat. aliis impunitas dabatur, nec tamen omnibus in causis, sed proditionis, majestatis, & si quid hujusmodi: in causa repetundarum non dabatur: itaque nec per indices agi solitam esse legimus. Non est ab hoc genere aliena Memmia lex, quæ eorum, qui reipub. causa abessent, recipi nomina vetabat. itaque C. Cæsar, cum in provinciam, per-

acto

acto Consulatu, abiisset, & ab L. Antistio tribuno plebis Romæ appellatus esset, appellato collegio obtinuit, cum reip. causa abesset, reus ne fieret. at M. Antonius, ille disertus L. Crassi æmulus in oratoria laude, cum, quæstor in Asiam proficiscens, Brundusium jam pervenisset literis certior factus, incesti se postulatum apud L. Cassium prætorem, cujus tribunal, propter nimiam severitatem scopulus reorum putabatur, legis Memmiæ beneficio uti noluit, ne sibi male conscius videri posset. statimque in Urbem recurrit, &, causa dicta, absolutus est. hanc legem Cicero significat in oratione in Vatinium cap. 14. cum ait: *Cum tibi, utrum velles, liceret.* Poterat enim Vatinius, cum legatus esset, judicium recusare. quod ei per legem Memmiam licebat. *Cur igitur,* inquit Cicero, *cum legationis perfugio uti nolueris; appellatione improbissima te ad auxilium nefarium contulisti?* Non abhorret à legibus de judiciis lex illa, quam C. Calpurnio Pisone, M. Acilio Glabrione Coss. C. Cornelius tribunus plebis tulit, ut prætores ex edictis suis perpetuis jus dicerent: cum antea, ut quisque avaritia, aut ambitione ducebatur, varie jus dicere consuessent.

CAPUT XVI.

Leges de conjugiis, de jure & libertate civium Romanorum, de sepulchris, de fænore: itemque leges Cæcilia Didia, & Junia Licinia.

In jure civili & conjugia sunt: de quibus illa fuit admodum præclara lex, quam à Romulo latam Dionysius & Plutarchus prodidere, ut uxor viro pecuniarum sacrorumque omnium esset socia, eique si sine liberis & intestato diem obiisset hæres esset: sin filios reliquisset, æqualem cum iis partem possideret: quæ si adversus virum delinqueret, vir ipse cum propinquis eam judicaret, &, si aut impudica fuisset, aut venefica in liberos suos, aut etiam vinum ebibisset, (hæc enim omnia Romulus capitalia esse voluit) morte multaret, vel, si mallet, divortium faceret. quod si quis alia de causa uxorem repudiasset, ejus bonorum partem ad uxorem pertinere, partem vero Cereri sacram esse jussit. diis porro inferis, qui divortium faceret, sacrificare voluit. ita probas mulieres, & viro obsequentes, tum præmio, tum pœna Romulus affecit. quæ lex ad matrimonii concordiam ita valuit, ut per annos DXX. nullum divortium in Urbe fuerit. mores enim ad ingenium viri unaquæque fingebat, eique in omnibus rebus morigera, fidem, officiumque præstabat. Legem etiam video fuisse, illam quidem paulo severiorem, sed ad augendam viribus civitatem utilissimam, ut, quicumque per ætatem uxorem ducere possent, omnes ducerent, quæque genita essent, educarent. qua lege factum est, ut maximis cladibus civitas affecta, præsertim secundo Punico bello, nunquam tamen penitus exhauriretur, sed novos semper exercitus summitteret, adeo, ut extremis illius cædis temporibus, post multas legiones occidione cæsas, tamen supra C. millia civium Romanorum in armis fuerit. Post Romulum Numa quiddam lege sanxit, quod ad tuendam matrimonii fidem ac religionem pertinuit, scripsit enim hæc in pellices, quæ legimus in Gellio IV. 3. *Pellex aram Junonis non tangito. si tangit, Junoni, crinibus demissis, agnum fœminam cædito.* Quæ Festus in Pellices eadem narrat. Fuit illa quoque lex de conjugiis, quam in XII. tab. X. viri scripserunt, ne patriciis liceret cum plebe connubio jungi. quod eo consilio factum est, ne per nuptias reconciliati iisdem animis contra X. viros, qui deponere imperium nolebant, pro libertate consentirent. quam legem paucis post annis C. Canulejus tribunus plebis abrogavit, lege lata, ut patrum & plebis promiscua connubia essent. in quo tamen patres acerrime repugnarunt, qui contaminari sanguinem suum, confundi jura gentium ea rogatione arbitrabantur: cum tamen ad civium concordiam, in qua civitatum sita salus est, nihil esset utilius. Legem etiam video fuisse, ne libertinam ingenuus, aut libertinus ingenuam uxorem duceret. nam S. C. Hispalæ Feceniæ libertinæ concessum esse scribit Livius, ut ei nubere ingenuo liceret. quo patet, libertinis cum reliquis civibus connubia non fuisse. Postea lege Papia cautum est, ut omnibus ingenuis, præter senatores, eorumque liberos, uxores libertinas habere liceret: hoc Julianus: addit Ulpianus Dig. XXIII. 2. 27. *Si quis in senatorio ordine agens libertinam habuerit uxorem, quamvis interim uxor non sit, attamen in ea conditione est, ut, si amiserit dignitatem, uxor esse incipiat.* Et Paulus ex lege Julia subjungit n. 44. *Qui senator est, quive filius, neposve ex filio, pronepos ve ex filio, vel ex filia natus, cujus eorum est, eritve, ne quis eorum sponsam, uxoremve sciens dolo malo habeto libertinam, aut eam, quæ ipsa, cujusve pater, materve artem ludicram facit, fecitve: neve senatoris filia, neptisve ex filio, proneptisve ex nepote, filio, nato, nata, libertino, cive, qui ipse, cujusve pater, materve artem ludicram facit, fecitve, sponsa, nuptave sciens dolo malo esto.* Propterea reprehendit in orationibus Cicero M. Antonium, qui libertini hominis, Q. Fadii, filiam uxorem duxerat. Mulierum dotibus cautum eadem lege animadvertimus, ne quis, invita uxore, dotale prædium, quodve dotis causa datum esset, alienare posset. Non omittendum, quod apud Callistratum legimus, quinque legibus mulieris damnatæ dotem publicatam, majestatis, vis publicæ, parricidii, veneficii, de sicariis. Nunc agamus de jure ac libertate civium Rom. quo de genere primum Sacratis legibus, deinde XII. tabulis sancitum est, ut neque privatis hominibus leges irrogarentur, hoc est, ne privilegia ferri possent, nec de capite civis, nisi comitiis centuriatis, rogari liceret. quod utrumque memorat Cicero in oratione pro Sextio, & in suas leges libro de legibus tertio transtulit. Legem autem de provocatione ad populum ter à Valeria familia latam animadverti: primum, ab eo, cui Poplicolæ cognomen fuit. is enim Consul, ejecto Tarquinio Rege, & hanc legem de provocatione, & duas præterea, ut in ejus vita scripsit Plutarchus, pertulit: quarum prior capitis pœnam irrogabat, si quis ad magistratum injussu populi adisset: altera, civium vectigalia sustulit. Sed, quæ de provocatione fuit, eam tertio M. Valerius Consul diligentius sanxit, adscripta pœna, si quis eum, qui provocasset, virgis cecidisset, securive necasset. at qua pœna? hac una, improbe fecisse. ea tum probitas erat, ut ignominia non minus, quam acerbissima pœna timeretur. Postea lex Porcia, quam fortasse M. Porcius Cato, ille major, in Consulatu tulit: etsi neque Plutarchus in ejus vita, neque alius, quod meminerim, ullam mentionem facit, ne civem Romanum verberari, necarive liceret: si quis fecisset, gravi pœna puniretur: qua in sententia leges alias deinde scriptas esse significat in conjuratione Catilinæ Sallustius cap. 51. cum ait: *An, quia lex Porcia vetat? at aliæ leges item condemnatis civibus non animam eripi, sed exilium permitti jubent.* Propterea videmus in criminum suspicione servos ad eliciendam veritatem torqueri solitos esse, cum de liberis hominibus quæstionem haberi leges vetarent. quo fiebat, ut ii, qui aliquid supplicio dignum commiserant, servos, si quos ejus culpæ participes, aut conscios habebant statim liberarent: liberos enim torqueri sciebant non licere. quod cum magistratus, qui judicio præerat, antequam fieret, suspicaretur, mittebat ad eum cujus nomen delatum erat, ut servos in sua potestate haberet, (sic enim loquebantur) hoc est, ne manumitteret, cum eos ad confitendam veritatem tormentis cogi vellet. hinc illud apud Livium lib. VIII. cap. 15. *Eo anno Minucia Vestalis suspecta primo propter mundiorem justo cultum, insimulata deinde apud pontifices ab indice servo, cum decreto ejus jussa esset sacris abstinere, familiamque in potestate habere: facto judicio viva sub terram ad portam Collinam dextra via strata defossa scelerato campo.* Cum enim pontifices fore suspicarentur, ut Minucia, indicium metuens, servos, à quibus prodi posset, manumitteret: habere eam in potestate familiam jusserunt. ideo & Pedianus in commentario orationis pro Milone pag. 202. Pompejum *ad Milonem* significat *misisse*, ut quosdam servos, quorum opera in occidendo Clodio usus esse dicebatur, *in potestate sua haberet: Milonem respondisse, ex iis servis, quos nominasset, partim neminem se unquam habuisse, partim manumisisse.* Postea quoque lege Julia Augusti cautum est, ne servi uxoris adulterii accusatæ intra

LX. dies manumitterentur: idemque in servis patris ejus constitutum. de quo apud jurisconsultos. Tulit & C. Gracchus tribunus plebis ne de capite civium Romanorum injussu populi judicaretur: qua de lege Plutarchus in ejus vita mentionem facit. Fuerunt hoc de genere & illa, quæ ad moderanda judicia legibus esse constituta, significat Cicero in oratione pro domo sua: ne pœna capitis cum pecunia conjungeretur: ne nisi prodicta die quis accusaretur: ut ante magistratus accusaret intermissa die, quam multam irrogaret, aut judicaret: ut esset accusatio trium nundinûm, prodicta die, qua judicium esset futurum. repentina enim accusatione reos opprimi, iniquum, & grave visum est. Fuere & de sepulchris leges, quorum jura Romanis sacra fuisse, antiquæ legis illa verba declarant: *Ubi corpus demortui hominis condas, sacer esto.* Et illa: *Ne quis vestibulum aditumve ad sepulchrum usu capito, neu bustum violato.* Et illa: *Deorum manium jura sancta sunto.* Quod & postea servatum esse, irrogata violantibus pœna, posteriores jurisconsulti Ulpianus, Paulus, Cajus tradiderunt. In Urbe sepeliri, neque ante XII. tabul. usitatum fuit, & deinde lex ipsa XII. tabul. vetuit his verbis: *In Urbe ne sepelito, neve urito.* Illa omnium antiquissima, quam à Numa Rege latam memorat Festus. *Ne justa fierent ei, qui fulmine occisus esset, neve is supra genua tolleretur.* Quasi ictus fulmine infensus Jovi videretur esse. id autem opinor, tum ut ab oculis viventium cadavera, quæ mœstitiam animis inferunt, quam primum amoverentur: tum ne cœlum illud urbanum, unde proxime spiritus duceretur, tætro putrescentium corporum nidore corruptum, pestem aliquam importaret. quod autem à docto & diligenti viro scriptum est, ante XII. tabul. consuetudinem fuisse, ut intra Urbem mortui sepelirentur: id refelli videtur à Cicerone, qui de legibus libro II. cap. 23. ita scriptum reliquit: *Credo fuisse aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis causa tributum est, ut Poplicolæ, ut Tuberto. quod eorum posteri jure tenuerunt: aut eos, si qui hoc, ut C. Fabricius, virtutis causa soluti legibus, consecuti sunt.* Plane significat etiam ante XII. tabul. intra Urbem sepeliri non licuisse: siquidem Poplicolæ, & Tuberto virtutis causa tributum est. quod ipsum & Dionysius confirmat, & Plutarchus in Poplicola, his fere verbis, aut certe hac sententia: Decretum est, ut intra Urbem juxta Veliam sepeliretur, utique ejus posteris idem jus esset: qui tamen ætate nostra eo jure non utuntur: sed, ubi quis de genere Valerio mortuus est, cadavere in eum locum, ubi Poplicola sepultus est, delato, extollitur accensa fax: deinde eadem demittitur. quo genere quandam vetusti juris imaginem ostendunt: ut perspicuum sit, eo se, si velint, uti posse. Servius quidem, ubi explanat illud Virgilii, Æn. lib. XI. 206.

Finitimos tollunt in agros, Urbique remittunt,

Duilio consule primum à senatu decretum esse, ait, *ne quis in Urbe sepeliretur.* Quod imperatores quoque Hadrianus, & Antoninus Pius renovarunt: & fuisse hanc veterem consuetudinem, patet in l. mortuorum, C. de religiosis, & sumptibus funerum. Vestalibus tamen, intra Urbem sepeliri, nunquam non licuit. *Nullis enim legibus tenebantur, ideo etiam nocentes intra Urbem in campo scelerato sepulchrum habebant. idemque jus imperatoribus fuit.* Hæc idem Servius. Datum etiam decreto senatus iis, qui triumphassent, ut, cum eorum corpora extra Urbem cremata essent, in Urbem ossa & cineres referrentur, humique mandarentur. hoc Pyrrhonem Lyparæum scripsisse tradit Plutarchus in libro Romanarum rerum. Sumptum in mortuis & lamentationem XII. tabul. sustulerunt, quo utroque in genere stulte nimis, & pueriliter hodie peccatur. cætera, quæ scripta sunt in XII. tabul. quæ ad hoc genus pertinent, quia lib. II. de legibus à Cicerone commemorantur, huc transferre non necesse duximus. illa, quæ ab aliis scripta observavimus, de sepulchrorum ratione adscribemus: ac primum hoc, in agris sepulchra fuisse: in agri venditione jura tamen sepulchrorum penes eum, qui venderet, remansisse, eumque sibi tantum agri in venditione excepisse, quantum adeundo sepulchro satis esset: quod qui non faceret, ei summo probro ac turpitudini fuisse. unde in oratione Ciceronis pro Roscio Amerino cap. 9. *Cui de tanto patrimonio ne iter quidem ad sepulchrum patrium relictum est.* Hac autē ipsa de re Pomponius jurisconsultus Dig. XLVII. 12. 5. ita scripsit: *Dominis fundorum, in quibus sepulchra fecerint, etiam post venditos fundos, adeundorum sepulchrorum jus est.* Tum igitur in agris, tum juxta militares, vel publicas vias, vel cadavera, vel, si cremata essent, cineres condebantur. nam & sepeliendi cadaveris, & cremandi consuetudinem fuisse, indicat illud in XII. tabul. *In Urbe ne sepelito, neve urito.* Et illud, quod in II. de legibus cap. 22. scripsit Cicero: *P. Cornelium Africanum sepultum esse, L. Cornelium Syllam primum è Corneliis cremari voluisse.* Sepeliri autem antiquius fuisse, quam cremari, Plinius libro VII. cap. 54. declarat his verbis: *Ipsum cremari, apud Romanos non fuit veteris instituti. terra condebantur. at, postquam longinquis bellis obrutos crui cognovere, tunc institutum. & tamen multæ familiæ priscos servavere ritus: sicut in Cornelia nemo ante Syllam Dictatorem traditur crematus, idque voluisse veritum talionem, eruto C. Marii cadavere.* Hæc Plinius: cui, quod ante XII. tabul. in more fuerit, id vetus non videri, mirum est. Cremandi consuetudo usque ad Antoninorum imperatorum ætatem perduravit. rursus terra condi cœptum est. Illud ex Festo Pompejo scitu dignum, ante quam cadaver ad pyram deferretur, digitum abscissum esse, ut reliquo corpore perusto, ad eum justa fierent. Cadavere pyræ imposito, qui propinquitate mortuo devinctus artissime fuerat, is aversus rogo facem accensam inferebat. Legimus & illud, majores natu ad tubas: minores ad tibias ad sepulchrum esse delatos: qui vero claris majoribus orti essent, his eorum imagines in funere prælatas. addit Servius Honoratus, ante sepulchrum aram fieri solitam: quod & Cicero in epist. ad Att. significat, tametsi non aram modo, sed fanum filiæ mortuæ cogitabat. At fuisse definitum in sepulchrorum exstructionem sumptum, indicat idem, cum ad eundem scribit, lib. XIII. epist. 35. his verbis: *Nunquam mihi venit in mentem, quo plus insumptum in monumentum esset, quam nescio quid, quod lege conceditur, tantundem populo dandum esse.* Signum hominis sepulti non unum fuit, nam & lapis, & tegula, & cespes, & tumulus, & cippus sepulturæ locum indicabant. De fenore leges multæ fuerunt ad avaritiam coërcendam. unam Livius lib. VII. nominat, quam C. Marcio, Cn. Manlio Coss. duo tribuni plebis M. Duillius, L. Menenius de unciario fenore tulerunt: id quod jam antea lege XII. tabul. cautum esse, tradit Tacitus libro V. nec multo post, ne quis semunciario fenore amplius exerceret, latum est: quod libro VII. Livius prodidit. & aliquot post annis tulisse ad populum L. Genuciū tribunū plebis ne fenerari liceret, idē Liv. l. VII. c. 42. à quibusdam proditum esse tradit: sed, ut est hominum genus lucri appetens, cum via fraudis inita esset, ut in socios, qui non tenebantur iis legibus, nomina transcriberentur, M. Sempronius tribunus plebis L. Cornelio, Q. Minucio Coss. legem tulit, ut cum sociis ac nomine Latino pecuniæ creditæ jus idem, quod cum civibus Romanis, esset. De creditis pecuniis, ob unius feneratoris libidinem, & crudelitatem, qui nexum debitorem formosum adolescentem, de stupro recusantem, verberibus laceraverat, C. Petilius, L. Papyrius Mugillanus lege sanxerunt, ne quis, nisi noxam meruisset, donec pœnam lueret, in compedibus aut in nervo teneretur. pecuniæ creditæ bona debitoris, non corpus obnoxium esse, idem à posterioribus sancitum. *Feneratores* autem *olim quadrupli, fures dupli condemnatos, ex quo patet pejorem apud veteres habitum feneratorem, quam furem*, apud Catonem in libro de re rustica cap. 1. scriptum est. Sylla dominante, L. Valerius Flaccus Consul de *quadrante, creditoribus solvendo*, *legem tulit*: hoc est, ut terni nummi pro centenis in anno penderentur. quod factum Vellejus II. 23. 1. ut injustum reprehendit in historia sua: quia, cum ipsum fenerari non honestum sit, idque etiam leges vetuerint, Flaccus de quadrante sua lege concedebat. Postea, sensim leges usu vincente, ad centesimas menstruas perventum est. quam inter usuras gravissimam fuisse, ex epist. ad Att. lib. I. epist. 13. cognoscitur. Unciarium autem fenus pro centenis erant singuli annui: quæ sævissima fuit usura. Licinia Consularis, à Licinio Lucullo, Asiæ proconsule, ad levandam ære alieno provinciam lata, primum sanxit ne supra centesimam

mam jure fenoris solveretur: deinde, ne majores essent usuræ, quam quibus veteri jure pecuniæ antea credebantur: postremo, in quo debitoribus consultum est maxime, ne creditoribus à debitore fenoris nomine plus omnino liceret accipere, quam quanta fructuum creditoris quarta pars esset. Sunt & illæ duæ de jure civili, Cæcilia Didia, Junia Licinia, utraque Consularis. Cæciliam Didiam tulerunt Q. Cæcilius Metellus, T. Didius Coss. anno ab V.C.DCLV. Juniam autem Liciniam D. Junius Sylanus, L. Licinius Murena Coss. anno ab V. C. DCXC. nã & Cicero eam Consularem videtur agnoscere, cum ad Cæciliam Didiam adjungat: &, latam Ciceronis ætate indicant illa verba in oratione V. cap. 3. in Antonium: *Ubi pœnæ recenti lege Junia & Licinia?* De Cæcilia Didia primum illud pono, quod video minus esse animadversum: ab his Consulibus non unam legem, sed duas diversa sententia esse latas. id ego, cum Ciceronis loca contulissem diligenterque considerassem, facile potui conjicere. nam in oratione pro domo sua cap. 20. ita scripsit: *Quæ est quasi alia vis, quæ sententia Cæciliæ legis & Didiæ, nisi hæc, ne populo necesse sit in conjunctis rebus compluribus, aut id, quod nolit, accipere: aut id, quod velit, repudiare?* quibus verbis hanc Cæciliæ Didiæ sententiam fuisse constat, ne diversis de rebus lex ferretur. at in eadem oratione de alia Cæcilia Didia mentionem fieri, ex ea re, qua de Cicero loquitur, intelligo. loquitur autem de trinundino, quod in servanda lege ferebatur, & M. Drusi leges, quod in iis ferendis trinundini habita ratio non esset sublata à senatu significat. verba sunt hæc cap. 16. *Hora fortasse sexta questus sum in judicio, cum C. Antonium collegam meum defenderem, quadam de republica quæ mihi visa sunt ad illius miseri causam pertinere. hæc homines improbi ad quosdam viros fortes longe aliter, atque à me dicta erant, detulerunt. hora nona illo ipso die tu es adoptatus. si, quod in cæteris legibus trinundinum esse oportet, id in adoptione satis est trium esse horarum: nihil reprehendo. sin eadem observanda sunt, decrevit senatus M. Drusi legibus, quæ contra legem Cæciliam, & Didiam latæ essent, populum non teneri: jam intelligis, omni genere juris, quod in sacris, quod in auspiciis, quod in legibus sit, te tribunum plebis non fuisse?* Quid? illa quæ scripta sunt in oratione V. cap. 3. in Antonium, nonne satis aperte declarant, legem Liciniam de tempore sanxisse, quod in ferenda lege servari oporteret? quæ, quo res pateat illustrius, placet recitare. *Tulerunt*, inquit, *tribuni plebis de provinciis contra acta Cæsaris, ille biennii, iste sexennii. num etiam hanc legem populus Rom. accepit? quid? promulgata fuit? quid nonne ante lata, quam scripta? nonne ante factam vidimus, quam futuram quisquam est suspicatus? ubi lex Cæcilia & Didia? ubi promulgatio, trinundinum? ubi pœna recenti lege Junia & Licinia?* Quo in loco quia Cæciliam Didiam cum Junia Licinia conjungit, quæ iis, qui trinundinum non servassent, pœnas irrogabant, propterea libro II. epist. 9. ad Atticum, ubi Cæciliæ Didiæ pariter & Juniæ Liciniæ mentio simul fit, de hac Cæcilia Didia, quæ tempus legum latoribus definiebat, non de illa, quæ diversis de rebus legem ferri vetabat, opinor intelligendum. Nunc de Junia Licinia agamus. hæc, non plane video, quid sanxerit. nam quod ajunt nonnulli, eam, festis diebus cum populo agi, aut legem aliquam promulgari, vetuisse: id à quo libro didicerint, non invenio. nemo enim ex iis, quorum scripta æneis typis divulgata circumferuntur, id memoriæ mandavit. & ut aperte meam sententiam pronuntiem, quam peritiores judicabunt: vereor ne, quicunque ille fuit, ex iis verbis, quæ sunt in oratione pro Sextio cap. 14. inductus sit in errorem. sunt autem hæc: *Iisdem Consulibus sedentibus, atque inspectantibus, lata lex est, ne auspicia valerent: ne quis obnuntiaret, ne quis legi intercederet, ut omnibus festis diebus legem ferri liceret, lex Ælia, lex Fusia ne valeret.* Quæ non ad Juniam Liciniam, sed ad Fusiam pertinent. Fusia enim non omnibus diebus festis, sed iis tantum, qui comitiales essent, leges ferri jubebat. quod jam antea, in ordine legum de comitiis demonstratum est. quæ fuit igitur, dicet aliquis, Juniæ Liciniæ sententia? forte hæc, ut iis, qui trinundinum in ferenda lege non servassent graviores quam lex Cæcilia Didia sanxisset, pœnæ irrogarentur. id, puto, declarant illa verba in Antonium, quæ etsi ante recitavimus, iterare tamen, quia postulat locus, non alienum videtur. *Ubi*, inquit, *lex Cæcilia & Didia? ubi promulgatio, trinundinum? ubi pœnæ recenti lege Junia & Licinia?* Fuit alia Licinia non recens Consularis, sed vetus tribunicia, & ejusdem generis Æbutia: quibus hoc rogatum, ut potestas nulla curatione non modo iis, qui de aliqua curatione, aut potestate tulissent, sed nec eorum collegis, cognatis, affinibus mandaretur. Est autem illud animadvertendum, duas fuisse diversis de rebus Æbutias leges, hanc, de qua mentionem facit Cicero in agraria II. quæ cum Licinia idem sanxit: & illam, quæ XII. tabul. correxit, quam Gellius libro XVI. cap. 10. nominat. Sunt & de jure civili Atinia, Furia, Fusia, de quibus mentionem facit Cicero libro in Verrem III. & de civium jure omnes fuisse criminum capitalium, publicique judicii nihil attigisse, Pedianus asserit. Atiniam de usucapionibus fuisse, ne furtiva res usucapi posset, sed ejus rei perpetua esset authoritas, tum jurisconsultorum libri, tum Gellius libro XVII. cap. 7. declarat. etiam lex Julia, & Plautia, de quibus agetur inter crimina, quasi Atiniæ subscribentes, rem vi possessam usucapi prohibuerunt. Furiam eam fuisse puto, quam de testamentis esse latam, supra dixi, ne cui plus, quam M. nummûm, legari posset: alioquin ejus, quod amplius legatum esset, quadruplum restitui debere. Fusiæ sententiam nemo significat. nisi si Furiam & Fusiam eandem putemus: quia Fusios, & Valesios, pro Furiis, Valeriis, veteres dicebant.

CAPUT XVII.

Leges de jure civitatis dando, de vectigalibus tollendis, lex Manilia, leges de multis dicendis, de nummis, de frumento pauperibus distribuendo, de muneribus ob causam orandam.

De civitate, quin vel à primis reipublicæ temporibus latæ leges multæ sint, dubitare non licet: sed earum nomina vetustas delevit. duarum exstat mentio apud Livium. prior sanxit, ut socii ac Latini, qui stirpem ex sese domi relinquerent, cives Romani fieri possent. postea, cum ei legi fraudem socii facerent, altera lex, sociarum civitatum petentibus legatis, lata est, ne quis quem, civitatis mutandæ causa, suum faceret, neve alienaret. Aliæ deinde leges, ut res, aut hominum voluntas tulit, latæ sunt, Servilia, Licinia, Mucia, Julia, Plautia, Papyria, Petronia, Papia. Servilia fortasse prætoria fuit, aut tribunicia, à C. Servilio Glaucia lata, qui cum L. Saturnino tribuno plebis in prætura occisus est. patet enim, hanc legem ante Muciam Liciniam rogatam esse. quod Cicero in ea pro Balbo cap. 24. declarat his verbis: *Quod si, acerbissima lege Servilia, principes viri, ac gravissimi & sapientissimi cives hanc Latinis, id est fœderatis, viam ad civitatem populi jussu parere passi sunt: neque in his est hoc reprehensum Licinia & Mucia lege, cum præsertim*, & quæ sequuntur. Hujus legis hæc sententia fuit, ut Latini, senatoribus Romanis damnatis, cives ipsi Romani fierent. Licinia & Mucia Consularis fuit L. Crassi, & Q. Scævolæ, ut socii Latini, qui se pro civibus Romanis gererent, cum re vera non essent, in suarum civitatum jura redigerentur. qua lege ita alienati sunt Italorum animi, ut Italici belli, quod post triennium exortum est, ea vel maxima causa fuerit. hoc spectavit Cicero, cum dixit in oratione pro C. Cornelio Fragm. 10. *Legem Liciniam & Muciam de civibus regundis, video constare inter omnes, quam duo Consules omnium, quos vidimus, sapientissimi tulissent, non modo inutilem, sed perniciosam reipublicæ fuisse*, quo in loco paulo fusius historiam narrat Pedianus interpres pag. 131. *Cum*, inquit, *summa cupiditate civitatis Romanæ Italici populi tenerentur, & ob id magna pars eorum pro civibus Romanis se gereret: necessaria lex visa est, ut in suæ quisque civitatis jus redigeretur. verum ea lege ita alienati animi sunt principum Italicorum populorum, ut ea vel maxima*

ma caussa belli Italici, quod post triennium exortum est, fuerit. Idemque Cicero de officiis III. 11. *Esse*, inquit, *pro cive, qui non sit civis, rectum est non licere, quam tulerunt legem sapientissimi Consules, Crassus, & Scævola.* Unam tamen hæc lex habuit exceptionem, ut non omnes plane in suarum civitatum jura redigerentur, sed omnes præter eos, qui civitatem Romanam lege Servilia essent consecuti. id mihi demonstrarunt facile illa, quæ jam recitavi, Ciceronis verba pro Balbo. Julia lata est à L. Cæsare consule, P. Rutilii collega. ea sanxit, ut iis, qui, bello Italico exorto, in fide manserant, (manserant autem omnes Latini) & iis, qui in amicitiam postea rediissent, civitas daretur. ita primum Latini, deinde etiam Italici omnes, cum ad amicitiam populi Rom. rediissent, civitate donati. Julia autem dicta, quia solus eam Cæsar, cum ejus collega Rutilius in prælio esset occisus, ex S. C. tulit. Hujus legis beneficio coloniarum omnium, & municipiorum, quæ in Italia fuerunt, æquata jura sunt, non ut legibus Romanis æque uterentur, (nam coloniarum duntaxat Romanarum hoc fuit: municipia suis legibus, atque institutis vivebant) sed ut æque jus illud civium Romanorum, ferendi scilicet suffragii, & adipiscendorum magistratuum, obtinerent. quod antea municipiis, & Romanis coloniis licuerat, Latinis verò coloniis, & Latino populo non item, postea sublatam hanc legem licet opinari, cum dicat Suetonius Claud. 19. *Homini Latino jus Quiritum* à Claudio Imperatore propositum. nisi si hoc intelligas: omnibus id propositum, qui tantum Latii jus haberent: cujusmodi erant omnes extra Italiam Latinæ coloniæ, omniaque municipia, quæ jus Latii habent, jus autem Quiritum nondum essent assecuta. legis enim Juliæ beneficium intra terminos Italiæ continebatur. Plautia Papyria, quod ego sciam, à nemine nominatur: mihi tamen ea, quam Cicero nominat in oratione pro Archia cap. 4. cum ait: *Data civitas Sylvani lege, & Carbonis*, Plautia & Papyria videtur fuisse, lata à duobus ejusdem anni tribunis plebis M. Plautio Sylvano, C. Papyrio Carbone, C. Carbonis, eloquentissimi viri, filio, sexennio postquam Crassus & Scævola legem eam tulerant, de qua supra mentionem fecimus. nam Sylvanum Cn. Pompejo Strabone, L. Porcio Catone Coss. tribunatum gessisse, Pedianus docet. Carbonem autem eodem anno tribunum plebis fuisse, ex eo suspicari licet, quod eum post M. Livii mortem, qui Philippo & Cæsare Coss. est interfectus, tribunatum administrasse, Cicero in Oratore cap. 63. significat his verbis: *Me stante C. Carbo C. F. tribunus plebis in concione dixit: O M. Druse, patrem appello: tu dicere solebas sacram esse rempublicam, quicunque eam violassent, ab omnibus esse ei pœnas persolutas. patris dictum sapiens temeritas filii comprobavit.* Præterea, cum à duobus ejusdem anni Consulibus non esse latam hanc legem, satis liquear, quia Sylvanus & Carbo collegæ in consulatu nunquam fuerunt: necesse est à duobus tribunis plebis latam existimare: quod si à tribunis plebis sequitur, ut ab iis duobus potius, quos nominavi, quam ab aliis: ut tamen de secundo Carbonis tribunatu intelligamus. nam primum cum Q. Vario, C. Curione, Q. Metello, Cn. Pompejo gessit, Cæsare & Lupo Coss. ut ex Ciceronis Bruto patet. Ejus legis hæc sententia fuit, ut adscriptis in fœderatas civitates civitas daretur, ita, si tum, cum lex ferebatur, in Italia domicilium haberent, & si sexaginta diebus apud prætorem essent professi. Post hanc legem Petronia, ut opinor, secuta est. latam enim ante Papiam patrum ætate, ut peregrini Urbe prohiberentur, Cicero de officiis III. 11. ostendit. *Petronius*, inquit, *apud patres nostros, Papius nuper.* Sed Papiam post eam esse latam, quam à Sylvano & Carbone rogatam dixi, idem Cicero & in oratione pro Archia cap. 5. significat his verbis: *Quid? cum cæteri non modo post civitatem datam, sed etiam post legem Papiam aliquo modo in eorum municipiorum tabulas irrepserint: hic, qui nec utitur quidem illis, in quibus est scriptus, quod semper se Heracliensem esse voluit, rejicietur?* Ex quo primum de tempore, deinde de sententia legis Papiæ docemur, de tempore, latam esse post eam, qua civitas data est, quam à Sylvano & Carbone rogatam ostendimus: de sententia, pœnam esse irrogatam iis, qui dolo in tabulas municipiorum irrepsissent, ut ex eo, legis Plautiæ, & Papyriæ beneficio, cives Romani fieri possent. nam adscriptis, ut dixi jam, in fœderatas civitates aditus ea lege in civitatem Romanam dabatur. Verum mnemo apertius Dione historico hujus legis & sententiam, & tempus ostendit, ait enim diserte libro XXXVII. pag. 33. E. latam esse à C. Papio tribuno plebis anno ante L. Cæsaris & C. Figuli Consulatum, id est Cotta & Torquato Coss. biennio ante Ciceronem Consulem: sancitum autem ea lege, ut omnes peregrini, præter Italos, Urbe excederent. Valerius Max. M. Perpernæ patrem, hac damnatum, pristinas in sedes rediisse tradit, amissa civitate Romana, in quam contra leges irrepserat. Aliæ videntur de civitate fuisse leges, quas Cicero pro Balbo cap. 24. significat his verbis: *Num fundos populos Latinos factos arbitramur aut Servilia lege, aut cæteris, quibus Latinis hominibus erat propositum aliqua ex re præmium civitatis?* Subjungatur lex Cæcilia de vectigalibus tollendis, quod affine quiddam habet superioribus legibus. tulit eam Q. Cæcilius Metellus Nepos prætor, ut apud Dionem libro XXXVII. pag. 53. B. scriptum est, quid cautum sit, idem Dio satis plane significat. *Cum enim*, inquit, *civitati, ac reliquæ Italiæ molesta, nec jam ferenda vectigalia viderentur: Metellus Nepos prætor, ea lege lata, invito senatu sustulit.* Et Cicero ad Atticum libro II. epist. 16. *Portoriis Italiæ sublatis, agro Campano diviso, quod vectigal superest domesticum, præter vicesimam?* Maniliæ legis mentio reperitur, de finibus per singulos arbitros regendis: & Maniliæ, in eos quorum consilio Jugurtha senatus decreta neglexisset, quique ab eo in legationibus, aut imperiis pecunias accepissent, qui elephantos, qui perfugas tradidissent: item, qui de pace aut bello cum hostibus pactiones fecissent. quam legem tulit C. Mamilius Limetanus tribunus plebis eamque Cicero de legibus, in Bruto, & Sallustius in Jugurthino memorant. habet autem argenteum nummum vir clarissimus, antiquitatis bene peritus, Andreas Lauretanus, ita inscriptum. C. MAMIL. LIMETAN. Legem de multis primam tulerunt duo Consules T. Menenius Lænatus & Sestius Capitolinus. ea lege sancitum est, ut peculatus pœna gravissima esset duarum ovium, & triginta boum: quod à Festo traditum est. Postea lex Ateria cum alia, tum hoc sanxit, ut multarum dicendarum non, ut ante, Consulum duntaxat, sed omnium, esset magistratuum. hanc legem & à Gellio, si modo Gellius ita scripsit, & ab iis, qui Gellii testimonium secuti sunt, falso nominatam Aterinam existimo. opinor enim Ateriam legem, non Aterinam fuisse, quam Sp. Tarpejus Montanus Capitolinus, & A. Aterius Coss. tulerint. quod videtur confirmare Festus Pompejus, qui de Tarpeja lege scribit his verbis: *Posteaquam ære signato populus Rom. uti cœpit, Tarpeja lege cautum est, ut bos centussis, ovis decussis æstimaretur.* Quam *Tarpejam* Festus, eandem Gellius *Ateriam* (sic enim est legendum) appellat: quod, cum à duobus ejusdem anni Consulibus esset lata, utrius nomine vocaretur, nihil interesset. nec est ab re, ut id ita esse constet, ipsius Gellii verba recitare, sic enim libro XI. cap. 1. scriptum reliquit: *Timæus in historiis, quas oratione Græca de rebus populi Rom. composuit, & M. Varro in Antiquitatibus rerum Romanarum, terram Italiam de Græco vocabulo appellatam, scripserunt, cum boves Græca veteri lingua ἰταλοὶ vocitati sint. quorum in Italia magna copia fuerit, bucetaque in ea terra gigni, pascique solita sint complurima: conjectare autem ob eandem causam possumus, quod Italia tunc esset armentosissima, multam quoque, quæ appellatur suprema, institutam in singulos dies duarum ovium, triginta boum pro copia scilicet boum, proque ovium penuria. sed, cum ejusmodi multa pecoris, armentique à magistratibus dicta erat, addicebantur boves, ovesque alias pretii parvi, alias majoris: eaque res faciebat inæqualem multæ punitionem: idcirco postea lege Ateria constituti sunt in oves singulas æris deni, in boves æris centeni.* Papyriam quoque Juliam Consularem item de modo multarum esse latam, ex Livio cognoscitur. Multam autem videntur ii tantum indixisse, apud quos legis

legis erat actio. quod apud jurisconsultos, l. tertia, C. de modo multarum, constat, & in eod. tit. *multarum coartata est licentia.* Tres etiam de nummis leges, omnes, ut opinor, tribunicias, à Plinio video nominatas, Papyriam de assibus, ut, qui unciales erant, semunciales fierent: Liviam, ut octava æris pars argento misceretur: Clodiam, ut Victoriati, quod antea nummi genus, ex Illyrico advectum, mercis loco habebatur, percussi, &, quod indicat ipsum nomen: Victoriæ imagine, signati, in usu essent. Atque ex his legibus licet conjicere, novum nummum nisi lege nullum Romæ esse percussum, aut in pondere, pretiove mutatum, ut cum as ex librali factus est duarum unciarum: quod significat Plinius lib. XXXIII. cap. 3. cum ait: *Pondus æris imminutum primo Punico bello, cum impensis respublica non sufficeret: constitutumque, ut asses sextantario pondere ferirentur.* Est enim sextans sexta pars libræ. idemque de asse postea, primum unciali, deinde semunciali facto, deque denario à decem assibus ad sexdecim, quinario à quinque ad octo HS. à dupondio ac semisse ad quatuor deducto, videtur existimandum. Sempronia C. Gracchi, tribunicia, de frumento pauperibus semissibus & trientibus distribuendo, jubebat ut frumentum publice emeretur, singulisque mensibus per singulas tribus vilissimo pretio plebi divideretur. eratque locus Romæ constitutus, in quo frumentum publicum asservabatur una cum legibus frumentariis, qui dicebatur, *Horrea Sempronia.* Fabia de sectatorum numero, Cincia de donis & muneribus nominantur, illa contra ambitionem, hæc adversus avaritiam. ac de Cincia Livius lib. XXXIV. cap. 4. *Quid,* inquit, *legem Cinciam excitavit de donis & muneribus, nisi quia vectigalis jam, & stipendiaria plebs esse senatui cœperat?* Tacitus autem libro XI. c. 5 §. 3. *Patres legem Cinciam flagitant: qua cavetur antiquitus, ne quis ob causam orandam pecuniam, donumve accipiat.* Et lib. XIII. c. 42. §. 2. *Cincia lex adversus eos, qui pretio causas oravissent.* libro autem XV. c. 20. §. 3. *Oratorum licentia, Cinciam rogationem; candidatorum ambitus, Julias leges; magistratuum avaritia, Calpurnia scita, pepererunt.* Hanc legem Festus *muneralem* esse dictam significat. quod autem addit: *Qua Cincius cavit, ne cui liceret munus accipere*, non de omnibus generatim, sed de patronis tantum accipio. alioqui, Festum errasse, dicendum esset. Ejusdem legis mentio fit à Cicerone lib. I. epist. 20. ad Attic. & lib. II. oratore. c. 71. Sed primus omnium ob defensum negotium, ut ait Ammianus lib. XXX. c. 4. pecuniam accepit Antipho Rhamnusius. postea Claudius Imperator usque ad X. HS. capi permisit: quod & Nero confirmavit. qua de re testem habemus Suetonium: cui subscribit lib. II. Tacitus & Plinius in 6. epist. ad Rufum. jurisconsultis permissum videtur capere usque ad C. aureos. l. 1. versic. *Si cui cautum. de variis, & extraordinariis cognitionibus.*

CAPUT XVII.

Leges sumptuariæ, & nonnullæ aliæ ex XII. *tabulis.*

Privati sumptus non sunt ab iis, qui reipublicæ præsunt, negligendi. domus enim exhauriuntur: & ex domibus civitas constat: itaque valere non potest, quasi corpus aliquod, membris male affectis, propterea leges sumptuariæ multæ ad coërcendam luxuriam diversis temporibus, omnes utilissimæ, latæ sunt, ut de modo supellectilis domesticæ, funerum, cœnarum, alioque de genere. Publium quidem Cornelium Rufinum, à quo L. Sylla Dictator originem duxit, strenuum ducem, bis Consulatu & Dictatura functum, Plutarchus, Valerius, & Gellius motum senatu narrant à censoribus C. Fabricio Luscino, Q. Æmilio Papo, quod eum comperissent argenti facti, hoc est, vasorum argenteorum, (sic enim Q. Mucius, ut ait Ulpianus, definit) decem pondo habere. Et de sumptibus mulierum C. Oppius tribunus plebis tulit, ne qua mulier plus semuncia auri haberet, neu vestimento versicolori uteretur, neve juncto vehiculo in urbe, oppidove, aut propius inde M. passus, nisi sacrorum publicorum causa veheretur. Fuit etiam lex Metilia, qua ratio poliendarum vestium fullonibus præscribebatur. hanc ego mendose opinor nominari *Metellam* apud Plinium, libro XXXV. cap. 17. leges enim à nomine, non à cognomine, vocabantur. & hunc Polybius Μετίλιον appellat. ea lata est anno ab U. C. DXXXIII. siquidem, ut ait Plinius, *dedere ad populum ferendam C. Flaminius & L. Æmilius censores.* De moderando autem funerum sumptu legem tulit Sylla Dictator: qui tamen in funere Metellæ conjugis præscriptum sua lege modum transgressus est. De sumptibus in cœnas tribunicia C. Orchii, Consulares, C. Fannii, T. Didii, P. Licinii Crassi Divitis, L. Cornelii Syllæ, M. Æmilii Lepidi: rursus tribunicia Q. Antii Restionis, Consularis C. Julii Augusti. quibus de legibus videntur ea subscribenda, quæ scripta sunt apud Macrobium Sat. II. 13. ut, quid singulæ sanxerint, cognoscatur. *Prima,* inquit, *omnium de cœnis lex ad populum Orchia pervenit: quam tulit C. Orchius tribunus plebis de senatus sententia, tertio anno, quam Cato censor fuerat. cujus verba, quia prolixa sunt, prætereo. summa autem ejus præscribebat numerum convivarum. & hæc est lex Orchia, de qua Cato mox orationibus suis vociferabatur, quod plures, quam præscripto ejus cavebatur, tum ad cœnam vocarentur. cumque authoritatem novæ legis aucta necessitas imploraret, post annum XXII. legis Orchiæ Fannia lex lata est, anno post Rom. conditam, secundum Gellii opinionem, DLXXXIIX. de hac lege Sammonicus Serenus ita refert: Lex Fannia Augusti ingenti omnium ordinum consensu pervenit ad populum. neque eam prætores, aut tribuni, ut plerasque alias, sed ex omni bonorum consilio & sententia ipsi Consules pertulerunt: cum respublica ex luxuria conviviorum majora, quam credi potest, detrimenta pateretur. siquidem eo res redierat, ut gula illecti plerique ingenui pueri, pudicitiam, & libertatem suam venditarent: plerique ex plebe Romana vino madidi in comitium venirent, & ebrii de reipublicæ salute consulerent. Hæc Sammonicus. Fanniæ autem legis severitas in eo superabat Orchiam legem, quod in superiore numerus tantummodo cœnantium cohibebatur; licebatque secundum eam unicuique bona sua inter paucos consumere. Fannia autem & sumptibus modum fecit assibus centum: unde à Lucilio poëta, festivitatis suæ more, centussis vocatur. Fanniam legem post annos decem & octo lex Didia consecuta est. ejus ferundæ duplex fuit causa, prima, & potissima: ut universa Italia, non sola Urbs, lege sumptuaria teneretur, Italis existimantibus Fanniam legem, non in se, sed in solos urbanos cives esse conscriptam: deinde, ut non soli, qui prandia cœnasve majore sumptu fecissent, sed etiam qui ad eas vocati essent, atque omnino interfuissent, pœnis legis æque tenerentur. Post Didiam Licinia lata est à P. Licinio Crasso Divite, cujus ferundæ, probandæque tantum studium ab optimatibus impensum est, ut S. C. juberetur, ut, ea tantummodo promulgata, prius quam trinundino confirmaretur, ita ab omnibus observaretur, quasi jam populi sententia comprobata. lex vero hæc, paucis mutatis, in plerisque cum Fannia congruit. in ea enim ferenda quæsita est novæ legis authoritas, exolescente metu legis antiquioris, ita Hercules, ut de ipsis XII. tabul. factum est. quarum ubi contemni antiquitas cœpit, eadem illa, quæ legibus cavebantur, in alia latorum nomina transierunt. sed legis Liciniæ summa, ut Kalendis, Nonis, nundinis Romanis cuique in dies singulos XXX. duntaxat asses edundi causa consumere liceret: cæteris vero diebus, qui excepti non essent, ne amplius apponeretur, quam carnis aridæ pondo tria, & salsamentorum pondo.* Secuta est, non ita multis post annis, *lex Cornelia, & ipsa sumptuaria, quam tulit L. Cornelius Sylla Dictator: in qua non conviviorum magnificentia prohibita est, nec gulæ modus factus, verum minora pretia rebus imposita, & quibus rebus dii boni, quamque exquisitis, & pene incognitis generibus deliciarum? quos illic pisces, quasque offulas nominat? Sylla mortuo, Lepidus Consul legem tulit & ipse cibariam, Cato enim sumptuarias leges cibarias appellat. Dehinc, paucis interjectis annis, alia lex pervenit ad populum, ferente Antio Restione: quam legem, quamvis esset optima, obstinatio tamen luxuriæ, & vitiorum firma concordia, nullo abrogante, irritam fecit: illud tamen memorabile de Restione, latore ipsius legis fertur, eum, quoad vixit, foris*

postea

postea non cenasse, ne testis fieret contemptæ legis, quam ipse bono publico pertulisset. Hæc Macrobius: addit Festus, legis Orchiæ suasorem fuisse M. Catonem, Liciniam vero centenis assibus, præter terra nata, impensam cenarum definiisse. Subjiciam hic leges aliquot ex XII. tabul. quæ sunt de jure civili, sumptas à Cicerone, Livio, Valerio, Plinio, Seneca, Festo, Quintiliano, Gellio, Dionysio, atque illam primum, ei legi admodum similem, quam Romulus tulit, ut parentibus liberos ter vendendi jus atque potestas esset, statuque liberos etiam possent venundare. id postea ab imperatoribus sublatum est, cautumque, ut ob solam famis necessitatem à patre distrahi filius posset, lib. I. & II. cap. *de patribus. qui filios distraxerunt.* Alia fuit item XII. tabul. *Si furiosus existet, agnatorum, gentiliumque in eo pecuniave ejus potestas esto.* Nec ab hac lege abhorret illa, & ipsa XII. tabul. qua *prodigo bonis interdicebatur, utique in agnatorum curatione esset, cogebatur.* Alia lex fuit XII. tabul. ut, *si quis rem in agendo plus petiisset, causa caderet.* Idem apud jurisconsultos legimus in versic. *si quis agens*, Instit. de actionib. sed immutatum postea, in versic. *& hac quidem*, Instit. de actionibus. Etiam illa nominatur: *Si quis in jus vocatur, si morbus, ævitasve vitium est, qui in jus vocabit, jumentum dato: si nolet, arceram ne sternito.* Ad judicia pertinet ea, quæ sanxit, ut vindiciæ secundum libertatem darentur. Nec minus ea, in qua tuendæ fidei causa scripta sunt hæc: *Æris confessi, rebusque jure judicatis, XXX. dies justi sunto: post deinde manus injectio esto: in jus ducito: ni judicatum faxit, aut quis pro eo in jure vindex sit* (sic enim apud Gellium libro XX. cap. primo legitur) *secum ducito, vincito, aut nervo, aut compedibus XV. pondo ne minoribus: aut, si volet, majoribus vincito: si volet, suo vivito: ni suo vivit, qui eum vinctum habebit, libras farris in dies dato: si volet, plus dato. erat autem jus interea paciscendi: ac, nisi pacti forent, habebantur in vinculis dies LX. inter eos dies, trinis nundinis continuis ad prætorem in comitium producebantur: quantique judicati essent, prædicabatur. quod si plures essent, quibus reus esset judicatus: lex ita loquebatur: Tertiis nundinis partes secanto: si plus minusve secuerint, sine fraude esto.* Civilis humanitatis, atque clementiæ videtur lex illa XII. tabul. quam X. viri tulerunt, ut vicinos ad societatem magis allicerent: quæ fuit hujusmodi. *Sanatibus idem juris esto, quod fortibus.* Et ad jus commune spectavit illa item XII. tabul. ut, *si quis sapem in confinio poneret, terminum non excederet: si murum, pedem relinqueret: si domum, pedes duos: si sepulchrum, foveamve, quantum id profundum esset: si puteum, passum: si olivam, ficumve, pedes novem: si denique aliæ arbores plantarentur, quinque pedes ab alieno loco ponerentur: in controversia de finibus, quinque pedum usucapio nulla esset.* Nec absurdum est, credere, in XII. tabulis eam quoque fuisse, quæ moribus, & liberorum hominum honestati consuluit, ne quis percunctatum patris familiæ nomen servum mitteret. cujus legis mentionem à Catone majore factam esse in suasione legis Orchiæ, scripsit Festus. Ad civiles controversias pertinet ea lex, quam de sacramento L. Papyrius tribunus plebis tulit, ne quis alteri temere negotium facesseret. eam Festus memorat his verbis: *Sacramentum as significat, quod pœnæ nomine penditur, sive eo quis interrogatur, sive contenditur. id in aliis rebus quinquaginta assium est, in aliis rebus quingentorum inter eos qui judicio inter se contenderent. qua de re lege L. Papyrii tribuni plebis sanctum est his verbis: Quicunque prætor posthac factus erit, qui inter cives jus dicet, tres viros populum rogato, iisque tres viri ..*.. quicunque * facti erunt, sacramenta ex *.. judicantoque eodemque jure sunto, uti ex legibus, plebeique scitis exigere, judicare, esseque oportet. Sacramenti autem nomine id as dici cœptum est, quod & propter ærarii inopiam, & sacrorum publicorum multitudinem, consumebatur id in rebus divinis.*

CAPUT XIX.

Leges de criminibus publicis, iisque capitalibus in genere.

Nunc, quando de jure civili leges dictæ sunt, eas quæ ad crimina pertinent, explicabo, &, quia non omnium cadem est vis & natura criminum, sed alia publica, alia privata: rursus quia non ejusdem generis ipsa publica sunt, sed ita distinguuntur, ut alia capitalia sint, alia non capitalia: ordinem à conditione criminum petemus, & de publicis capitalia primum, deinde non capitalia, postremo loco privata; eaque ipsa duobus dispertita generibus, aut cum infamia, aut sine infamia persequemur. quod antequam agamus, definiendum est, quale fuerit in republica id, quod capitale crimen nominavimus. quod ut aperiatur, præponendum illud est, lege Porcia cautum fuisse, ne quem civem Romanum ullam ob culpam, perduellione excepto, necare verberareve liceret. quod si quis ita graviter peccasset, ut supplicio dignus ultimo duceretur: is post M. Catonis censorii ætatem, qui eam legem tulit, non capite, aut ulla omnino corporis parte, sed aut bonorum publicatione, aut amissione civitatis, cum aqua & igni interdiceretur, (nam exilium nulla lex irrogabat: sed, interdicta aqua & igni, exilium necessario sequebatur) aut carcere etiam pœnas dabat. vinculorum enim video fieri mentionem in oratione pro Cæcina, & in primo de oratore. Excipio illa tempora, cum, ob seditiones domesticas, ad illud S. C. necessario descendebatur: *Darent operam Consules, ne quid respublica detrimenti caperet.* Qua de re plenius infra. Redeo ad propositum. Crimen capitale non ita plane est intelligendum, quod vita privaretur is, qui crimine capitali damnatus erat, sed ideo capitale, quod eum, qui damnatus erat, capitis pœna sequeretur. capitis autem pœna, vel libertatis, vel civitatis amissio dicebatur. quam utramque capitis deminutionem vocabant. at capitis deminutio cum triplex esset, maxima, media, minima: non omnis tamen pœna fuit, sed tantum duæ priores, maxima, quæ libertatis ademptione fiebat: & media, quæ civitatis. minima, cum familia mutaretur, beneficium potius, ea quam pœna, fuit. quod si cui magistratus adimeretur, capitis deminutio non fuit, ut Instit. libro I. legimus: sicuti capitis deminutio fuit manente magistratu, ut in emancipatione filii: quod libro XLVIII. Digestorum, de capite minutis traditum est. quocunque autem in crimine vel maxima, vel media capitis deminutio sequeretur, capitale illud esse crimen dicebatur. porro qui libertatem, idem civitatem simul, & familiam amittebat. servi enim neque cives, neque gentiles erant: qui civitatem, familiæ quidem jura, non tamen libertatem. nam etsi in oratione pro Cæcina cap. 33. scriptum ita est: *Si semel civitas adimi potest, retineri libertas non potest: qui enim potest jure Quiritum liber esse is, qui in numero Quiritum non est?* Quod videtur Livius libro XLV. cap. 15. confirmare, cum ait: *Omnibus V. & XXX. tribubus movere, id esse civitatem libertatemque eripere*: tamen eo non moveor: nec, quia dicat Callistratus jurisconsultus Dig. lib. 5. §. 3. *Per deportationem adimi libertatem*, & in Topicis Boëtius, *deportationem esse capitis maximam deminutionem.* Non enim vere proprieque exules, aut deportati, aut omnibus tribubus moti, in ærariosque relati, libertate carent, etsi neque testamentum facere, neque hæreditatem capere, neque omnino earum rerum, de quibus jure civili statutum est, habere ullam liceat. jus quidem in eo suum exul, ac deportatus amisit, & quodammodo partem pristinæ libertatis: (siquidem amittit ea, quæ juris civilis sunt: quæ vero jus gentium complectitur, ea retinet omnia) libertatem tamen ipsam, qui redactus in servitutem non sit, adhuc retinet. quare causæ potius, quam agebat, rationem, oratorio more, Cicero habuit, quam veritatis. & apud Livium Claudius censor, contra collegam disputans, exaggerandi causa eripi libertatem ordini libertino cũ civitate dixit. Boëtius autem cum deportationem esse deminutionem capitis maximam dixit, non ad jus gentium, neque ad libertatis universæ, sed ad earum tantum rerum, quibus jure civili constitutis deportati privabantur, amissionem spectavit. Nec abre videtur, quæ de capitis deminutione Festus tradidit, subjungere. *Deminutus*, inquit, *capite appellatur, qui civitate mutatus est, & ex alia familia in aliam adoptatus: & qui liber alteri mancipio datus est, & qui in hostium potestatem venit, & cui*

aqua

aqua ignique interdictum est. Illa sunt de exilio notanda: etsi mentionem civium Romanorum exulantium sæpe fieri videmus, nulla tamen lege damnatis civibus exilium esse irrogatum. quod ne vocari possit in dubium, ponam verba Ciceronis in oratione pro Cæcina cap. 34. *Exilium,* inquit, *non supplicium est, sed perfugium portusque supplicii. nam, qui volunt pœnam aliquam subterfugere, aut calamitatem, eo solum vertunt, hoc est, sedem, ac locum mutant. itaque nulla in lege nostra reperietur, ut apud cæteras civitates, maleficium ullum exilio esse multatum, sed, cum homines vincula, neces, ignominiasque vitant, quæ sunt legibus constituta, confugiunt, quasi ad aram, in exilium. qui si in civitate legis vim subire vellent; non prius civitatem, quam vitam, amitterent. quia nolunt, non adimitur iis civitas, sed ab iis relinquitur, atque deponitur. nam, cum ex nostro jure duarum civitatum nemo esse possit, tum amittitur hæc civitas denique, cum is, qui profugit, receptus est in exilium, hoc est, in aliam civitatem.* Hæc Cicero: quæ tum, non esse exilium ulla in lege nominatum, aperte docent: tum vero ideo multos in exilium ante damnationem sua voluntate profugisse, quia legis pœnam, quam præsentes corpore subirent, ut vincula, neces, ignominiam aliquam, omnino vitare vellent. nam, etsi, reo in exilium profecto, nihilominus causa peragebatur, & sententiæ ferebantur: (id exemplo Fabricii, de veneficio condemnati, ex oratione pro Cluentio constat: qui cum, absolutione desperata, à subselliis sua sponte discessisset, eum tamen, latis sententiis, absentem judices condemnarunt: idemque de Verre Pedianus significat, & in commentario Milonianæ p. 206. cum ait: *Multi præsentes, & cum citati, non respondissent, damnati sunt*) tamen, quod ad corpus attinet, aut ad præsentem ignominiam, ipse sibi jam unus caverat: leviora ducebat reliqua sive sibi absenti aqua & igni interdiceretur, sive bona publicarentur, sive aliqua infamiæ nota inureretur. At idem Cicero ipse sibi quasi repugnare in Paradoxis cap. 4. videtur: ubi de exilio, tanquam pœna legum, ita loquitur. *Omnes scelerati, atque impii, quorum tute ducem esse profiteris, quos leges exilio affici volunt, exules sunt, etiamsi solum non mutarunt. an, cum omnes leges te exulem esse jubeant, non eris tu exul?* Et ibidem alia his similia. in oratione autem pro Murena cap. 23. nova ambitus lege, quam ipse tulit, senatores in exilium missos, his verbis demonstrat: *Legem ambitus flagitasti: quæ tibi non deerat: erat enim severissime scripta Calpurnia. gestus est mos & voluntati, & dignitati tuæ. sed tota illa lex accusationem tuam, si haberes nocentem reum, fortasse armasset, petitioni vero refragata est; pœna gravior in plebem tua voce efflagitata est: commoti animi tenuiorum. exilium in nostrum ordinem: concessit senatus postulationi tuæ, sed non libenter duriorem fortunæ communi conditionem te authore constituit.* Atque hac ipsa de lege, deque exilio X. annorum loquitur & Dio libro XXXVII. nec desunt alia de civibus Romanis exulantibus exempla: quos tamen à lege, vel à judicibus, qui ministri legum sunt, nominatim in exilium esse ejectos, non debemus opinari. quo modo igitur exules? Sciendum est, exilii duo genera fuisse, voluntarium, & legitimum: & voluntarii rursus duo genera, unum cum reus ante latas à judicibus sententias in exilium abibat, vel ut legis pœnam vitaret, quod jam diximus, vel quia, cum se damnatum iri perspicue videret, sponte vellet eam pœnam subire, quam paulo post leges & sine dubio illaturæ viderentur: quod iis, quos paulo ante nominavi, Verres, Fabriciusque, omni prorsus absolutionis abjecta spe, fecerunt. non enim ante damnationem ideo discesserunt, ut legis pœnam vitarent: quandoquidem Fabricius nihil exilio gravius timere à judicibus poterat: cum Oppianicum, qui mox eodem crimine præsens damnatus est, nullam omnino, præterquam exilii, calamitatem tulisse constet, nec de repetundis, quo crimine damnatus est Verres, alia præter exilium, & litis æstimationem, nocentes reos pœna sequebatur. quam utramque pœnam, post profectionem damnatus, Verres tulit. Alterum exilii voluntarii genus fuit, cum reus, post damnationem, quia multam, à judicibus dictam, solvere non posset, ex Urbe discedebat. quod ut putem & legibus, ad effugiendam multæ solutionem, fuisse permissum, adducor iis verbis, quæ sunt in oratione pro Cæcina cap. 33. *In colonias Latinas sæpe nostri cives aut sua voluntate, aut legis multa profecti sunt: quam multam si sufferre voluissent, tamen manere in civitate potuissent.* Legitimum autem exilium erat, cum reus, non ille quidem verbo, re tamen ipsa in exilium mittebatur. vetus consuetudo fuit, inducta legibus, more confirmata, quæ non modo in republica sed Imperatorum quoque ætate, multisque post sæculis viguit: ut, si quis exilii pœna dignus videretur, ei, nulla exilii facta mentione, tecto, aqua, igni, interdiceretur. ita earum rerum, quæ maxime sunt ad vitam sustentandam necessariæ, usu privatus, cum uno aëris alimento contentus esse non posset, abire cogebatur. ex quo exulare cives Romani dicebantur. patet hoc in oratione pro Domo, in qua ita scriptum est cap. 30. *Qui erant rerum capitalium condemnati, non prius hanc civitatem amittebant, quam erant in eam recepti, quo vertendi, hoc est mutandi, soli causa venerant. id autem ut esset faciendum, non ademptione civitatis, sed tecti, & aquæ, & ignis interdictione faciebant.* Ac ne cives quidem omnium improbissimi, atque audacissimi, cum in suos inimicos, acerrimo incitati odio, non leges, sed privilegia ferrent, exilium nominabant, sed iis aqua, & igni interdicebant. itaque & de ipso Cicerone, quod in eadem oratione cap. 18. legimus, P. Clodius tribunus plebis cui nihil in tota vita pudoris aut modestiæ fuit, qui in tribunatu pro sua libidine, neglecto more majorum, abjectis legibus, cuncta gessit, ita populum rogavit: *Velitis, jubeatis, ut M. Tullio aqua, & ignis interdicatur.* Neque solum Clodius, sed antea quoque homines maxime seditiosi, C. Gracchus, & L. Appulejus Saturninus de suis inimicis eodem modo tulerunt. est enim eadem in oratione c. 31. ita scriptum: *Ne tum quidem, cum aberam, negare poteras esse me tua lege senatorem. ubi enim tuleras, ut mihi aqua, & ignis interdiceretur? quod Gracchus de P. Popillio, Saturninus de Metello tulit.* Et minorem, sive mediam capitis deminutionem, cum civitas etsi non verbo, re tamen adimebatur, ita fieri solitam, tradit Justinianus Instit. lib. 1. cap. 16. de capitis deminutione, his verbis: *Minor, sive media capitis deminutio est, cum civitas quidem amittitur, libertas vero retinetur: quod accidit ei, cui aqua, & igni interdictum fuerit, vel ei qui in insulam deportatus est.* Ergo, cum dixit Cicero adversus Clodium in Paradoxis cap. 4. *Familiarissimus tuus de te privilegium tulit, ut, si in opertum Bonæ deæ accessisses, exulares,* hoc significavit: Ut tibi aqua, & igni interdiceretur. &, cum de ambitu damnatis, X. annorum exilio puniendis Dio locutus est, cujus verba supra recitavimus, non aliud intellexit, quam, ut iis in X. annos aqua, & ignis interdiceretur. Erat autem, ut neque flagitia sunt paria, sic hoc pœnæ genus neque loci spatio, neque temporis æquale. quibusdam enim tantum intra Urbem, hoc est, intra pomerii fines, aliis longius, aqua, & igni interdicebatur. crediderim tamen, actum satis leniter ac misericorditer cum reis, neminemque, aut certe paucos admodum extra Italiæ terminos aquæ & ignis interdictione summotos, qui videam Oppianicum, de veneficio, quod capitale crimen erat, damnatum, impune tamen ad Urbem habitare potuisse. notavimus enim hæc in oratione pro Cluentio cap. 62. *Cum vagus, & exul erraret Oppianicus, & huc ad Urbem profectus esset, (solebat enim extra portam aliquid habere conducti) cecidisse ex equo dicitur, & homo infirma valetudine latus offendisse vehementer, &, postea quam ad Urbem cum febri venerit, paucis diebus esse mortuus.* Quid, quod Q. Pompejum Rufum, & T. Plancum Bursam, utrumque de vi damnatum, quod ex Dionis historia constat, alterum Baulis fuisse, alterum Ravennæ, scribit M. Cœlius in epistola ad Ciceronem? nam Cicero ipse C. D. millibus passuum, non ulla communi lege, neque judicum sententiis, sed iniquissimo P. Clodii privilegio, per operas Clodianas lato, abesse jussus est, aqua & igni citra illum terminum interdictis. Milonis autem Massiliæ exulantis exemplum vix cum altero licet exemplo conjungere. grave enim facinus, occiso in Appia via Clodio, à senatu judicatum est: & fuit satis faciendum populo, Clodii morte concitato. ideoque nova lex perlata, & extra ordinem quæsitum. nec tamen satis habeo compertum, Massiliam ne sedem exilii Milo delegerit, quod citra esset ei interdictum aqua

& igni, an vero, quod, cum propius Urbem, concedente lege, posset habitare, Massiliam tamen probaverit, ac voluerit. nec puto leges aut judices præscripsisse cuiquam, ubi esse deberet, sed ubi esse non posset: nec vero iis, de quibus & Cicero in oratione pro Balbo, & historiæ loquuntur, Q. Maximo, P. Popillio, Q. Philippo Nuceria, aut C. Catoni Tarraco, aut Q. Cæpioni, & P. Rutilio Smyrna locus exilii definitus est: sed ipsi, cum Romæ esse non liceret, eas urbes, ut jucundas, aut quietas, aut commodas, aut sibi fortasse benevolas, ad habitandum legerunt. Memorabile illud fuit, quod legimus in Polybio VI. 12. *Capite damnatis egredi palam ex Urbe licuisse, quod si tribuum una, quæ scilicet ad damnationem deesset, suffragium de reo nondum tulisset, facultatem reo esse datam exilii suo sibi arbitratu deligendi. exulibus autem commorari tuto licebat, in qua vellent urbe fœderata, ut Neapoli, Præneste, Tibure.* Hæc Polybius: cujus ætate populus de capitalibus criminibus judicabat: quod idem scriptum reliquit. nam postea prætores quæsierunt, excepto crimine perduellionis, aut si quando tribunus plebis diem alicui diceret, suffragiumque de reo mallet à populo, quam sententias à judicibus, & prætore, ferri. Quod autem exilii tempus disparibus in culpis diversum fuisse dixi, id ita verisimile est, ut exemplis probari multis non debeat. quare unum ponam, etsi minime necessarium. Damnatis de ambitu aqua & igni per X. annos tantum interdicebatur: quod ante demonstravi. at damnatis de corrupto judicio, in universum vitæ tempus: quod ex oratione pro Cluentio cap. 71. licet conjicere: cujus in extremo, periturum extra patriam Cluentium, si damnatus erit, his verbis significat: *Quid erit profectum, nisi ut hujus ex mediis mortis insidiis vita ad luctum reservata, mors sepulchro patris privata esse videatur?* Ac de duobus exiliis, voluntario, ac legitimo, utrum fuerit gravius, venit in mentem quæri posse. legitimum existimo: primum, quod eos, quibus aqua & igni interdictum est, recipi tecto intra spatium interdictum leges vetant: quod iis non contigit, qui sua sponte in exilium profugerunt: deinde, quod, ut ego arbitror, aliquanto turpius est, exulare legibus ejectum, quam exulare non ejectum. ejicitur enim civitate, cui aqua, & ignis interdicitur: qui vero sua voluntate discedit, non is civitate pellitur, sed eam ipse deserit, ac relinquit. huc adde, quod, quibus interdicitur, ii senatores postea non sunt, & eos legi suo loco à censore in senatum leges prohibent: quibus vero non interdicitur, ii etiam si Urbe carent, senatores tamen sunt. hoc ex oratione pro Domo cap. 31. didicimus: in qua hæc sunt: *Ne tum quidem, cum aberam, negare poteras esse me senatorem. ubi enim tuleras, ut mihi aqua, & ignis interdiceretur? quod Gracchus de P. Popillio, Saturninus de Metello tulit. homines seditiosissimi de optimis, ac fortissimis civibus, non ut esset interdictum, quod ferri non poterat, tulerunt, sed ut interdiceretur. ubi cavisti, ne meo me loco censor in senatum legeret? quod de omnibus, etiam quibus damnatis interdictum est, scriptum est in legibus.* Ergo, cum de pœnis capitalibus loquimur, aut exilium inter eas numerandum non est, quod lex nulla, nullum ob malefactum, irrogabat: aut eo de exilio dicendum, quod, etsi non nominaretur, necessario tamen, cum damnatis interdiceretur aqua & igni, consequebatur. Capitalia vero crimina publicis judiciis omnia cognoscebantur: non item publica judicia de capitalibus omnia criminibus fiebant. nam, ut Instit. libro IV. cap. 18. §. 3. traditum est, *si quam infamiam irrogabant publica judicia cum damno pecuniario, publica quidem erant, non tamen capitalia.* Quod quidem, si de causis publicis, in quibus cum detrimento rei familiaris famæ jactura conjungeretur, verum est: multo magis de privatis. & hoc ipsum declarat Cicero satis aperte in epist. ad Pætum Fam. IX. 20. his verbis: *Judicia non solemus omnia tractare uno modo. privatas causas, & eas tenues, agimus subtilius: capitis, aut famæ, scilicet ornatius.* Sejunxit enim à causis capitalibus causas famæ, sive publicas, sive privatas. Sed ipse me in dubitationem revoco. Si causæ famæ capitales non sunt: cur Quinctii causam, quæ famæ est, capitalem Cicero significat? ait enim in exordio cap. 2. *Quid hoc iniquius, aut indignius, quam me, qui caput alterius, famam, fortunasque defendam, priore loco causam dicere?* & infra: *Clamabat Quinctius: sese iccirco nolle satisdare, ne videretur judicasse, bona sua ex edicto possessa esse: sponsionem porro si istiusmodi faceret, se, id quod nunc evenit, de capite suo priore loco causam esse dicturum.* Et cap. 31. *Horribile est, causam capitis dicere: horribilius priore loco dicere.* Sane non leviter aliquandiu hæc me loca, & alia hujusmodi in ea oratione perturbarunt, eoque magis, quod causa Quinctii ad recuperatorem agitur. ex quo sequitur, ut privata sit. recuperatores enim, & C. viri & arbitri, judices sunt, (liceat hic arbitros inter judices, vocabulo minime proprio, nominare) civilibus in controversiis ab urbano prætore dati. causam porro capitalem ad recuperatorem agi, ita mihi absurdum, ita non rationi consentaneum videbatur, ut persuaderi nullo modo posset. sed fortasse, ut sæpe distinctione veritas illucescit, idem hic quoque potest evenire. cogitavi, nunquid causam esse capitalem, &, agi de capite, sive, *capitis esse causam*, idem sit. non enim dubito, quin, causæ capitales quæ vocantur, eædem causæ capitis vocari omnes possint: quæ vero capitis, fortasse non omnes item capitales. nam causa capitis Quinctiana dicitur: quam tamen nullo modo capitalem fuisse concedo: cum in ea neque de libertate, neque de civitate adimenda, quæ capitalia fuisse judicia notum est, agatur. & causa Mancini, quem, ut Cicero, & alii prodiderunt, à patre patrato ex S. C. Numantinis deditum, Numantini non receperunt, causa quidem capitis est, (agitur enim in ea de civitate, de libertate, de capite) capitalis tamen non est. in capitalibus enim quæritur de crimine, & damnatos deminutio capitis ex judicum sententia sequitur: in aliis autem capitis causis agitur quidem de capite, non tamen quæritur de crimine, capitisque deminutio vel nulla sequitur, ut in causa Quinctii, vel, si sequitur, ut in causa Mancini, non sequitur uti pœna à judicibus irrogata, sed ideo sequitur, quia is, qui jam deditus erat ex S. C. Numantinis, capite fuisse deminutus ostenditur: ita ut judex non judicet, sit, nec ne, capite minuendus, quod fit in causis capitalibus, sed, fuerit ne antea, an non fuerit, capite deminutus: & status hominis non tunc mutatur, sed qualis sit cognoscitur. itaque, cum de eo dixit Cicero lib. I. cap. 40. de oratore: *Quam possumus reperire ex omnibus rebus civilibus causam, contentionemque majorem, quam de ordine, de civitate, de libertate, de capite hominis consularis?* Crimen nullum significavit, cujus criminis causa vocatus in judicium Mancinus, periculum amittendæ civitatis, aut libertatis in eo judicio subiret, sed facultatem judicibus cognoscendi, ac statuendi datam intellexit, eas ne res æque Mancinus possideret, atque antea quam à patre patrato esset deditus. an vero, quia deditus esset, amisisset, etiamsi receptus à Numantinis non esset. quare capitalis causa non fuit: actum tamen esse de capite, ob eam, quam exposui, causam, recte Cicero dixit. At, quod ad Mancini causam attinet, ferri potest. exstat enim ratio, cur in ea de capite agi dicatur. in causa vero Quinctii, in qua nullo modo neque de civitate, neque de libertate agebatur, mentio capitis unde ducta? an ex eo, quia *caput* pro existimatione usurpari posse videatur? repugnat vetus loquendi consuetudo: nec hujus generis exempla licet invenire. potius igitur, ex oratoris licentia, crediderim: ut exaggeretur res, ad invidiam adversus Nævium ex ejus crudelitate, & misericordia erga Quinctium ex ejus periculo quærendam. atque hoc eo magis constat, quod Cicero nec in eo vere ac proprie loquitur, cum eam vocat accusationem, quæ sponsi causa est: nec, cum ait: *Quem nunc interficere nefarie cupis:* quandoquidem civibus Romanis eripi nullo crimine vita, excepto perduellione, posset: causam vero non esse capitalem, propriis verbis ipse clare demonstrat in eo cap. 9. *Judicium, C. Aquilli, non de re pecuniaria, sed de fama, fortunisque P. Quinctii vides.* Et cum dixit cap. 2. *Hortensius partes accusatoris obtinet:* oratorie loquitur. nec enim re vera accusabat Hortensius, sed accusare videbatur, nec est, nisi criminalibus in causis, accusator. Redeo unde diverti. Publicorum criminum alia capitalia, alia non capitalia. quodque notandum magis est, ne majestatis quidem judicium capitale sem-

semper fuit, cum tamen publicum semper esset. nam Claudiæ Vestali, Appii Cæci filiæ, C. Fundanius, & Tit. Sempronius ædiles plebis quod populo Rom. calamitatem esset imprecata, multam dixerunt æris gravis XXV. millia, quæ capitalis pœna non fuit. judicium autem illud & publicum fuisse, inde patet, quod ad populum factum est, idque etiam Attejus Capito propterea inter publica judicia retulit, & majestatis nomine notatum, Suetonius in Tiberio cap. 2. n. 8. significat his verbis: *Claudia novo more judicium majestatis apud populum mulier subiit, quod in conferta multitudine, ægre procedente carpento, palam optaverit, ut frater suus Pulcher reviviseret, atque iterum classem amitteret, quo minor turba Romæ foret.* Publica erant capitalia, incestus, majestas, repetundæ, vis publica duplex, ea, quæ in rempublicam, ac magistratus inferebatur, de qua lex Lutatia fuit: & ea, quæ in privatos cives, de qua Plotia, & aliæ leges: tum, peculatus, de residuis, inter sicarios, parricidium, veneficium, ambitus, pecuniæ ob judicandum captæ, adulterium, de falsis, de plagiariis, de tutorum fraude, de famosis libellis, de furto, clandestina coitio. quibus de criminibus aut ad prætorem, aut ad judicem quæstionis, aut ad populum notio pertinebat. de majestate, perduellione excepta, de vi, de repetundis, de crimine inter sicarios, de ambitu prætor quærebat. de incestu, & perduellione populus, sed tributis comitiis de incestu, tribuno plebis populum per tribus in forum cogente: centuriatis autem de perduellione, cum in campum Consul centuriatim populum advocasset. de veneficio autem & prætor, qui judex quæstionis idem dicebatur, & judex quæstionis, etiamsi prætor non esset, cognoscebat. Prætores, quæ cujusque futura esset quæstio, ante sortiebantur: ut deinde singulis de criminibus singuli, prout sors tulisset, cum consilio quærerent: etsi de crimine inter sicarios, cum in judicium quandoque ita multi vocarentur, ut prætor unus minime sufficeret, non unus, sed duo prætores cognoscebant. quod in oratione pro Cluentio animadvertimus. idemque eandem ob causam in aliis criminibus interdum esse factum, licet existimare. nonnunquam etiam, diem dicente aliquo tribuno plebis, qui cogendi ad judicium populi jus habebat, non prætor, sed populus ipse de majestate quæstionem exercebat. itaque Cn. Domitius tribunus plebis is, qui cum C. Cassio postea Consul fuit, accusavit M. Silanum, quod injussu populi bellum cum Cimbris Consul gessisset, cum in eo bello graves ob eam causam calamitates acceptas esse diceret. qua de re suffragium tribus tulerunt. In quo illud animadvertendum, quod à Festo proditum est: cum populus de reo suffragium laturus esset, reum, ad eliciendam misericordiam, suppliciter per deos orasse, ut eo periculo liberaretur, quibus verbis quia populus religione quadam obstrictus esse videbatur, iccirco magistratus eundem reum jubebat resecrare, id est, populum religione solvere. Quod autem dixi, prætores de criminibus quæsiisse: unum excipio prætorem Urbis qui nullo de crimine publico quærebat: itaque nec quæsitor dicebatur, tantum, civilibus controversiis ad eum delatis, jus dicebat, hoc est judices, & judicii formulam, quam sequerentur, dabat, nec enim prætor ipse judicare solitus erat, sed, cum judices, ab ipso dati, de controversia cognovissent, ac judicassent, exequebatur. ideo in omnibus ferme edictis prætorum legitur, Judicium dabo. in quo posteriores lapsi sunt. Est igitur aliud, *Jus dicere:* aliud, *Judicare:* contra quam, qui veterum jurisconsultorum libros ignorant, opinantur, &, quemadmodum civilibus in rebus prætor non cognoscit, neque judicat, sed jus dicit: sic, qui ab ipso judices dati sunt, non jus dicunt, sed cognoscunt, ac judicant. hinc recuperatores, hinc C. viri, hinc arbitri, quos prætor dabat, ut in epistola ad Q. fratrem, *Prætor*, inquit, *solet judicare, deberi?* Quædam tamen erant, in quibus non modo non judicabat, verum nec jus dicebat prætor Urbis, sed, omissa jurisdictione, imperio prætorio exequebatur: ut, cum bonorum possessionem secundum tabulas, aut contra tabulas dabat: item, cum restituebat in integrum: & hujus generis nonnulla. Porro, cujus prætoris erat jurisdictio, ejus non erat quæstio publica: neque, cujus quæstio publica, ejus jurisdictio. unus tamen de toto prætorum collegio, qui erant omnes octo, & juris dicendi, & quærendi potestatem habebat, is, qui prætor inter peregrinos vocabatur. nam & jus inter peregrinos ab eo dictum, satis constat: & quæsitum, sociorum, hoc est peregrinorum causa, de repetundis. Pedianus demonstrat in orationis commentario adversus competitores.

CAPUT XX.

Leges de criminibus capitalibus in specie, ac primo leges de incestu virginum Vestalium, aliisque ad religionem pertinentibus.

Nunc, quæ diversis temporibus leges ad ea, quæ nominavimus, crimina vindicanda, peccandique licentiam reprimendam rogatæ sunt, eas ostendemus. &, quoniam inter publica primum locum obtinet religio: de incestu, quæ in sacram personam, sacrove in loco commissa libido fuit, ante omnia est agendum. Incestus ita grave crimen ducebatur, ut cum P. Clodius Bonæ deæ ceremonias & sacra libidinis causa polluisset, S. C. factum sit, ut populus de reo cognosceret. quo licet conjicere, quæstionem de incestu non esse legibus prætori demandatam. quod eo magis opinamur, quia legimus apud Pedianum de M. Æmilio Scauro, qui princeps senatus fuit, deminutæ ac neglectæ religionis reo, comitiis tributis, accusante tribuno plebis Cn. Domitio, esse quæsitum. Lex illa fuit severissima, quæ virginem Vestalem, si stuprum commisisset, ad portam Collinam defodi vivam jubebat. quam legem Numa Pompilius, Romanorum II. Rex, qui Vestalium virginum sacerdotium Romæ instituit, ab Albanis transtulit: illi enim Vestales virgines, in stupro deprehensas, virgis ad mortem cædebant: Numa vero mortem quidem & ipse pœnam esse voluit, sed cruoris expertem, ut, vivæ sepultæ, diem suum miserrimis in tenebris obirent: ne corpora sacrosancta cujusquam manu violarentur. Qui vero stuprum cum Vestali commisisset, verberibus necabatur: de quo scripta sunt hæc apud Festum: *Probrum virginis Vestalis ut capite puniretur: vir, qui eam incestavisset, verberibus necaretur:* Lex fixa in atrio Libertatis cum multis aliis legibus incendio consumpta est, ut ait M. Cato in ea oratione, quæ de auguribus inscribitur. adjicit quoque, virgines Vestales sacerdotio exauctoratas. Possem alia non pauca adversus religionem crimina subjungere: sed locus hic non est, agitur enim de capitalibus: ea porro capitalia non sunt, ut, si quis auguri non paruerit, aut inaugurato quid fecerit: si quis deos patrios alieno ritu, aut novos separatim coluerit: si quis loca sacra privata fecerit: si quis in deos, aut de diis nefarie atque impie locutus erit: si quis sacrum, aut in loco sacro surripuerit: si quis sacram personam, aut profanam in loco sacro percusserit: & illa duo: quorum alterum apud Paulum jurisconsultum, alterum apud Ulpianum legimus: si quis alicujus numinis superstitione leves mentes terruerit: si quis illicitam divinationem pollicitus erit.

CAPUT XXI.

Leges de majestatis & perduellionis crimine.

De majestate, nisi si aut perduellionis causa esset, aut tribunus ædilisve plebis accusaret, quæstionem prætor, is, cui obvenisset ea quæstio, exercebat. quod ex Pediano, qui C. Cornelium apud P. Cassium prætorem de majestate reum ait esse factum, satis liquet. interdum tamen capitale non fuisse crimen de majestate, supra demonstratum est. Quot autem modis majestas læderetur, non omnino fortasse, sed magna tamen ex parte, ut opinor, exponemus. Læsa majestas judicatur, ubi quid in populum suum, suamve rempub. aut in magistratus, personamve principis commissum est: in populum, ut si quis exercitum hostibus tradidit: si exercitum sollicitavit, delectumve injussu populi aut senatus habuit: si

quis exercitum extra suam provinciam injussu populi duxit, aut ipse, relicto exercitu, provinciæ finibus excessit: si quis rempub. sua culpa male gessit: si stationem deseruit: si contra libertatem consilia iniit: si seditionem aut bellum excitavit: si publicum hostem domi privatus habuit: si jus civitatis aut magistratus imminuit: si præter dignitatem populi Rom. regio in comitatu fuit: si contra bonum publicum locutus est, quod majestatis quidem crimen, non tamen capitale fuit, ut exemplo docuimus: præterea, si quis ad hostem transiit, aliudve quid cum eo adversus rempublicam pactus est. Hæc in populum læsæ majestatis crimina. in magistratum autem, vel in principis personam, si quis vim omnino ullam attulit: si tribuno plebis intercedenti non paruit, aut ab eo concionem avocavit, eum privati loco habuit, ut puta, si occurrenti in via non cessit, si consilium plebis disturbavit: & hujus generis alia, quæ facile possumus intelligere ex ea definitione, quæ prodita literis est: *Majestatem is minuit, qui ea tollit, ex quibus civitatis amplitudo constat.* Leges nominantur hæ, primum illa XII. tabul. de qua Polybius libro V. ut, qui hostem concitasset, vel civem hosti tradidisset, capite pœnas daret: deinde tribuniciæ, Appuleja, Varia, Consulares, Cornelia, Julia, Antonia. Appulejam tulit, opinor, L. Appulejus Saturninus tribunus plebis quem postea cum C. Servilio Glaucia prætore C. Marius VI. consul S. C. interfecit. hac lege damnatum legimus C. Junium Norbanum: quia, seditione populi concitata, quod ad majestatem pertinuit, Q. Servilium Cæpionem innocentem damnasset. Variam tulit Q. Varius Sucronensis tribunus plebis qui Philippo & Cæsare Coss. in locum M. Livii Drusi interfecti tribunus plebis creatus est. hujus legis hæc sententia fuit, ut quæreretur de iis, quorum ope, aut consilio bellum Italicum esset concitatum. quo crimine cum essent multi condemnati, & ad plures præterea, quos damnari necesse esset, ea culpa pertinere videretur: fecit sapienter senatus, qui decrevit, ne, dum tumultus Italicus esset, judicium ullum lege Varia fieret. Secuta est Cornelia, L. Syllæ Dictatoris: inde Julia, C. Cæsaris, in primo, ut opinor, lata Consulatu, aut post victum in Pharsalia Pompejum. nam Consul iterum, bello Pompeji, aut Alexandrino impeditus, abfuit. hæc lex damnatis aqua & igni interdicebat. Postremo Antonia M. Antonii Consulis, qui III. vir postea fuit: quæ damnatis de majestate provocationem ad populum dabat. quod antea in uno perduellione, omnium de majestate criminum gravissimo, licebat. in causa majestatis, & proditionis, & si quid esset hujusmodi, impunitatem indici datam Pedianus ait: in causa repetundarum negat. nulla vero prorsus in causa senatoribus licuisse indicium profiteri, ne videlicet summi dignitas ordinis minueretur, affirmat. Præmium autem, si quis accusasset & damnasset, aliquem magistratum, ei datum crediderim ejus ipsius, qui damnatus esset, magistratum, si modo accusator competitor fuisset, aut ei alioqui per leges petere liceret: aut si reus magistratus designatus non esset, & magistratum antea gessisset, ejus eodem loco dicendæ sententiæ, si modo senator esset accusator. nam, cum ait Cicero in oratione pro Balbo cap. 25. *Legum præmiis prætoriam sententiam, & prætextam togam consecuti sunt:* aperte significat, quæ summa darentur accusatoribus præmia hæc duo fuisse, potestatem dicendæ prætorio loco sententiæ, & magistratum. cum scilicet damnatus esset is, qui, ob gestam antea præturam, sententiam prætorio loco diceret: aut is, qui designatus esset in aliquo magistratu. quod si hæc summa erant accusatoribus præmia: certe non nisi summis de criminibus dabantur. & si hoc, sequitur illud, ut ob majestatem, quod summum erat crimen, præcipue darentur. Perduellio, quod omnium de majestate criminum fuit atrocissimum, (nam tunc est perduellio, cum in ipsam rempublic. vel in personam magistratus, aut principis infertur injuria) non à prætore, sed à II. viris cognoscebatur. deinde ad populum erat provocatio. itaque & Horatium illum, qui sororem occidit, & Sp. Cassium Viscellinum, qui de regno cogitavit, perduellionis accusatos, alterum à populo esse absolutum, alterum condemnatum, &, bonis publicatis, necatum, Livius monumentis historiarum prodidit. quamquam Horatii factum parricidium; non perduellio videtur fuisse: & lege parricidii, quam Numa Pompilius fecerat, judicatum esse, Hostilii Regis jussu, Festus Pompejus docet. cur igitur *perduellionem* Livius lib. 1. cap. 26. nominat? ait enim: *Rex concilio populi advocato, II. viros, inquit, qui Horatio perduellionem judicent, secundum legem facio.* Causam hanc, fortasse veram, licet opinari: vel quia Numa, vir sanctissimus, parricidium omne perduellionem voluit esse: vel quia, si non omne parricidium, saltem illud, quod in cognatos, affinesve committeretur. Lege perduellionis primum II. viri judicabant, deinde ad populum erat provocatio. declarat hoc oratio pro Rabirio perduellionis reo: ex qua, primum à II. viris, deinde à populo de Rabirio judicatum esse, cognoscitur. quod etiam Suetonius tradidit. quamquam, multo ante, judicem hoc de crimine populum fuisse, non modo Horatii proximo demonstratur exemplo, verum etiam ex eo, quod à Plutarcho in Poplicola de Vitelliis, & Aquilliis, qui patriciæ gentis utrique fuerunt, proditum est. nam cum de Tarquinio Rege restituendo cogitassent, damnati à populo pœnas morte debitas luerunt. Atque hoc uno crimine damnatos necare cives Romanos licuisse, cum eo tamen, si populus ita judicasset, (nam, alioqui ne liceret, Sempronia C. Gracchi tribunicia lege sancitum est) satis plane constat: quippe, cum & crucem Rabirio à Labieno accusatore in campo constitutam Cicero dicat, &, mortem lege Julia irrogatam, posteriores etiam jurisconsulti tradiderint, rei quoque memoria post mortem condemnata. Notat Ulpianus, quod à nobis omittendum non fuit, purgandum fuisse crimen perduellionis etiam successoribus, si forte reus obiisset ante quam de eo judicatum esset. ait enim sic Dig. XLVIII. 4. 11. *Is, qui in reatu decedit, integri status decedit. exstinguitur enim crimen mortalitate, nisi quis forte majestatis crimine reus fuerit. nam hoc crimine nisi à successoribus purgetur, hæreditas fisco vindicatur. plane non, quisquis legis Juliæ majestatis reus est, in eadem conditione est, sed qui perduellionis reus est, hostili animo adversus rempublicam vel principem animatus. cæterum, si quis ex alia causa legis Juliæ majestatis reus sit, morte crimine liberatur.* Hæc Ulpianus: quæ alii quoque confirmant, ut paulo post in crimine repetundarum ostendemus. Quemadmodum autem omnium de majestate criminum perduellio gravissimum fuit: sic à populo iis comitiis, quæ maxima omnium erant, centuriatis, inquam, judicabatur; quod in ea, quam proxime nominavi, oratione pro Rabirio declaratur, idemque Livius, Valeriusque significant, qui centurias nominant in eo perduellionis judicio, quod de T. Graccho, & C. Claudio censoribus, accusante tribuno plebis fiebat, nec dubito, quin Atilius ille Calatinus Q. Fabii Maximi socer, quem scribit Valerius oppidi Soranorum proditione reum ad populum esse factum, centuriatis & ipse comitiis causam dixerit: cum oppidi proditio, quæ in rempublic. gravis injuria est, videatur esse perduellio; itaque miror (ut aliud ex alio) cur proditionem & majestatem Pedianus quodam in loco separatim nominaverit: cum proditio certe in majestatem includatur, atque etiam, ut ego existimo, perduellio sit: quod inter majestatis crimina summum fuit. nisi si ut speciem, quomodo philosophi loquuntur, à genere sejunxit, perduellionem scilicet à majestate. nam & vocabulum ipsum, *prodere*, videtur proprie ac directe perduellionem spectare. est enim, ubi quis cum hostibus adversus rempublic. conspirat. Videtur etiam considerandum: cum tribuni plebis aliquem perduellionis accusarent, ut duos, quos nominavi, censores Rutilius, Rabirium Labienus, qua ratione populum, ut de reo judicaret, per centurias convocarent. siquidem tribunus plebis minor erat magistratus: centuriata vero comitia non nisi à majore magistratu, ut Consule, prætore, esse habita, traditum est. Dicendum, quod veterum in libris patet, accusasse quidem tribunum plebis, comitia vero majorem magistratum, tribuno poscente, habuisse. & hoc significat.

cat Livius libro XXVI. cap. 3. cum ait: *C. Sempronius Blæsus perduellionis se judicare Cn. Fulvio dixit, diemque comitiis ab C. Calpurnio prætore Urbis petit.* eodemque modo locutus est libro XLIII. cap. 16. *Utrique censori*, inquit, *tribunus plebis Rutilius perduellionem se judicare pronuntiavit, diemque comitiis à Cn. Sulpicio prætore urbano petiit.* est igitur, *petere diem comitiis*, petere ut sibi certo die comitia dentur. fuitque hoc genus antiquum loquendi, quo & ante Livium Valerius Antias usus est. notavi enim apud Gellium hæc, hoc ipso de crimine, lib. VII. cap. 9. *Peposci, non poposci, Valerius Antias libro Annalium XLV. scriptum reliquit. Denique*, ait, *Licinius tribunus plebis perduellionis ei diem dixit, & comitiis diem à Q. Marcio prætore poposcit.* Quæro etiam illud, cur censores illos, perduellionis accusatos, in exilium ituros fuisse, si damnati essent, non morte multatum iri, Livius demonstret, ait enim sic: *Gracchus conceptis verbis juravit, si collega damnatus esset, non exspectato de se judicio comitem exilii ejus futurum.* Hoc ego mihi videor hac tueri ratione posse: quia censor magistratus esset, nec interfici, aut omnino violari magistratum, leges sinerent. Addi fortasse & illud potest: non fuisse vere, quæ censoribus illis objiciebantur, crimina perduellionis: quod eorum alter concionem à tribuno plebis avocasset, alter eum, intercessioni non parendo, in ordinem coëgisset: majestatem quidem illam fuisse, perduellionem autem non fuisse: cum sit omnis perduellio majestas, non omnis majestas perduellio. quod si quis tribunum plebis aliumve magistratum necasset, aut adversus rempublicam tyrannidis causa consilia iniisset: vere tunc perduellio fuit, ideo & Cassium Viscellinum, de regno cogitantem, esse necatum, & Rabirio, ob interfectum Saturninum tribunum plebis accusato, crucem in campo Martio supplicii causa fuisse constitutam animadvertimus. Postea hoc ad populum provocandi jus lex Julia, non C. Cæsaris, sed Octaviani, sustulit.

CAPUT XXII.

Leges de crimine repetundarum.

Repetundarum crimen capitale, nec ne, fuerit, dubitatur à doctis. verum omnem dubitationem tollit una distinctio: prioribus enim temporibus capitale non fuit: postea, cum avaritia magistratuum haud paulo latius manare jam in provinciis cepisset, visum est ut acrioribus remediis obviam iretur. itaque, lege lata, capitale crimen factum est. utrumque probatur exemplis. L. Lentulum, de repetundis damnatum, postea cum L. Marcio Censorino censorem esse factum, tradit Valerius libro VI. qua patet, damnatione jus Romæ manendi ademptum illi non esse, siquidem censuram deinde sit assecutus: quam gessit anno ab Urbe condita DCVI. Idem illa confirmant, quæ scripta sunt lib. I. cap. 11. rhetoricorum ad Herennium. *Lex vetat eum, qui de repetundis damnatus sit, in concione orationem habere. augur quidam, damnatus de repetundis, in demortui locum qui petat, nominavit.* veteris enim legis, non ejus, quæ postremis reipublicæ temporibus lata esset, exemplum videtur attulisse: cum libro de officiis II. cap. 21. ita loquatur Cicero: *Proximæ quæque leges de repetundis duriores.* Hæc mansisse Romæ primis illis temporibus, qui jam de repetundis damnati essent, facile demonstrant. Rursus, capitale crimen fuisse, eoque damnatos exulasse, interdictis aqua & igni, A Gabinii, & C. Verris exemplo cognoscitur. quod si quis objecerit, non eos lege exulasse. sed quia, cum solvendo non essent, aut omnino cum nollent solvere, voluntarium in exilium profecti sint. adjungemus de C. Catone: quem & esse damnatum de repetundis, Cicero in Verrem, Vellejusque tradunt, & exulasse Tarracone, ex oratione pro Balbo perspicuum fit: cum tamen æstimata ei lis esset tantummodo HS.XIIX. millibus, ut exulasse videatur, non, quod fortasse posset aliquis de Gabinio, & Verre suspicari, ne solveret quod æstimatum erat, quod minimum sane pecuniæ fuit: sed quia legi, quæ repetundarum damnatis aqua & igni interdiceret, parere cogeretur. Est etiam apud Vellejum P. Rutilii exemplum, repetundarum lege damnati: quem exulasse, & Cicero in oratione pro Balbo, & epitome Liviana, lib. LXX. declarat. Verum, ut hæc sint dubia, quæ tamen satis aperta mihi quidem videntur, Pediani testimonio nihil certius, nihil illustrius. is, ubi explanat illud Ciceronis in Verrem lib. I. *Avaritia supplicio communi*, subjungit, *Æstimatione litis, & exilio*: satis manifeste exilium cum pecuniaria pœna in repetundarum crimine conjungens. Actionem fuisse in hoc crimine adversus hæredes, nisi si rei in reatu, ut jurisconsulti loquebantur, periissent, cum ex ipsis cognoscitur jurisconsultis, tum Valerius lib. IX. cap. 12. §. 7. indicat his verbis: *C. Licinius Macer, vir prætorius, Calvi pater, repetundarum reus, dum sententiæ dicerentur, in Manianum conscendit: siquidem cum M. Ciceronem, qui id judicium cogebat, prætextam ponentem vidisset, misit ad eum, qui diceret, se non damnatum, sed reum periisse: nec sua bona hastæ posse subjici. Ac protinus sudario, quod forte in manu habebat, ore & faucibus coartatis, incluso spiritu pœnam morte præcurrit. qua cognita re, Cicero de eo nihil pronuntiavit. Igitur illustris ingenii orator & ab inopia rei familiaris, & a crimine domesticæ damnationis inusitato paterni fati genere vindicatus est.* Pœna vero damnatis de repetundis, quod ex Pediano satis liquet, dupli fuit. Lex per annos DC. hoc de crimine lata Romæ nulla est: Consulibusque Censorino & Manilio L. Piso Frugi tribunus plebis primum de repetundis rogationem tulit, ut Cicero libro de officiis II. & in Bruto docet, eodemque anno, aut certe proximo alia lex à Cæcilio tribuno plebis lata est: qua damnatum L. Lentulum, eum, de quo proxime mentionem fecimus, qui postea censor fuit, prodidit Valerius libro VI. necesse est enim, ut si ante censuram lege Cæcilia damnatus est, lata lex sit vel L. Marcio, M. Manilio Coss. quo anno & Calpurnia lata est, vel certe Sp. Postumio, L. Calpurnio. nam Africano & Druso Coss. qui anno proximo Consules fuere, censuram Lentulus & Censorinus gesserunt. aliæ deinde leges de repetundis: Servilia, Acilia, Cornelia, Julia: quibus singulis aliquandiu judicia sunt administrata: nam posterior quæque proximam superiorem abrogavit, sic tamen, ut quædam retineret, atque adeo interdum multa. non enim dubito, quin, quot in rebus crimen repetundarum Servilius constituit, iisdem in rebus, aut omnibus, aut plerisque, idem crimen Acilius, cum suam legem ferret, esse voluerit. quod igitur ad criminis rationem, & peccandi genera pertinet, legem à lege non admodum dissensisse crediderim. pœnam vero semper fere auxit posterior lex, & judicii rationem aliqua re multæ mutarunt. itaque C. Servilius Glaucia, (redeo enim ad quatuor leges, quas proxime nominavi) is, qui cum Saturnino tribuno plebis prætor est occisus, cum de repetundis rationem ferret, novum de comperendinatione caput primus intulit, intraque spatium hoc judicii tempus conclusit, ut accusatori dies XX. ad agendum, totidem defensori ad defendendum darentur. ante hanc legem ampliari quidem licebat, comperendinari vero in judicio repetundarum non licebat. quorum alterum lege Servilia confirmatum, alterum, nulla in veteri lege scriptum, sed novum inductum, Acilia sustulit: qua de re Pedianus pag. 76. sic: *Ante legem Glauciam de comperendinatione, aut statim sententia dicebatur, si absolvendus esset reus: aut, Amplius, pronuntiabatur, si videretur esse damnandus, cum dixissent judices: Non liquet, hoc est, obscura est. itaque ea pars, interposita dilatione, dicebat, in cujus peroratione videbatur obscuritas. comperendinatio vero utriusque partis recitatio est.* & infra subjungit hæc. *Alii sic. Inter comperendinationem, & ampliationem hoc interest, quod comperendinatio ex una tantum re dabatur, cum causam judex non intelligeret. & omnino, si videbatur judicibus bona causa, absolvebant reum: si mala, non statim damnabant, sed hac excusatione parcebant, nam, cum condemnandi nota esset C. litera, absolvendi A. ampliandi signum N. L. dabant, quo significabant non liquere: unde ampliatio nascebatur.* Quibus ex verbis primum illud intelligitur, in ampliatione aut accusatorem solum, aut defensorem iterum causam egisse. deinde, etiam hoc constat, esse, Amplius, pronuntiatum, non cum

ambigeretur, absolvendus, an condemnandus esset, reus, sed cum ita dilucide pateret culpa, & condemnandus omnino videretur. in quo tamen, ut, quasi ad excusandam dilationem, speciem aliquam dubitationis præ se ferrent, ampliandi signum in tabellis dabant N. L. tumque iterum dicebat is, vel pro reo, vel contra reum, qui, quod proposuerat, argumentis non satis probasse videretur. Quod ad primum attinet: etsi Pediano, sicuti debeo, plurimum tribuo, quæro tamen, verene senserit, an secus. venit enim in mentem suspicari, ne, quemadmodum in comperendinatione, sic in ampliatione ab utraque parte iterum acta causa sit. Livius enim libro XLIII. causam de repetundis ex ampliatione utrimque ait esse actam. idem ex iis verbis possum conjicere, quæ sunt apud Ciceronem Verr. I. 30. *Quid ego nunc in altera actione Cn. Dolabellæ spiritus, quid hujus lachrymas, & concursationes proferam?* Vocat alteram actionem post ampliationem. quod verbum spectare potius utramque partem, quam alterutrum, videtur. & Asconius ipse, non dubito, quin idem senserit: subjungit enim hæc in suo commentario pag. 91. *Hic apparet, etiam in ampliatione sic alteram dici, quemadmodum in comperendinatione.* De illo altero, cum dixit, ampliationem fuisse, non in causa dubia, sed in manifesta rei culpa, non ad causam melius cognoscendam, sed ad damnationem differendam: plane non assentior. nec tamen audeo dissentire. libenter enim existimaverim, *Amplius*, esse pronuntiatum, cum obscura causa esset, nec de absolutione, aut condemnatione satis liqueret, propștereaque amplius requiri ad causam demonstrandam videretur. nam, si ampliatio futuræ damnationis esset signum: quorsum, cum de Philodamo esset, *Amplius*, pronuntiatum, tantopere Dolabella & Verres contendissent, ut condemnaretur? non opera supervacanea fuisset? contenderunt autem, quia videbant posse fieri, ut absolveretur. quid? Pedianus ipse nonne contra suam sententiam loquitur? quasi enim oblitus ea, quæ ante de ampliatione dixerat, pag. 91. ait: *Mos veterum hic fuerat, ut, si absolvendus quis esset, statim absolveretur: si damnandus, statim damnaretur: si causa non esset idonea ad damnationem, absolvi tamen non posset, Amplius pronuntiaretur.* Sed fortasse Pedianus excusari poterit, si tempora distinguantur, hoc modo: ut ante legem Glauciam ampliatio fuerit dilatæ condemnationis indicium: post legem vero Glauciam, obscuritatis, nec satis exploratæ sententiæ. utrumque sane duo Ciceronis loca, si quis attenderit, videntur ostendere: primum, in judicio Philodami, de quo proxime dictum est, ibi enim, dubium fuisse post damnationem eventum judicii plane constat. deinde, cum ea dixit Verr. I. 9. *Verum, ut opinor, Glaucia primus tulit, ut comperendinaretur reus. antea vel judicari primo poterat, vel, Amplius, pronuntiari. utram igitur putas legem molliorem? opinor, illam veterem: qua vel cito absolvi, vel tarde condemnari licebat.* nam hoc, *Tarde condemnari*, ad illud, quod proxime dixerat, refertur, *Amplius*, pronuntiati. ut ampliatione nihil aliud, quam tardam condemnationem, significare videatur. Differt etiam in hoc à comperendinatione ampliatio, quod ampliatio tantum à judicum arbitrio ac voluntate pendet, comperendinatio est illa quidem in judicibus posita, sed petente vel accusatore, vel defensore. nam, nisi alteruter, aut uterque petiisset, nihil judices de comperendinando reo cogitassent. non potuisse autem comperendinationem invitis judicibus omitti, Pedianus docet, cum ait, *ideo testibus usum esse Ciceronem, ut, si posset, comperendinationem tolleret.* Sperabat enim Cicero, causa per testes patefacta, judicibusque probata, futurum ut de tollenda comperendinatione à judicibus impetraret. ergo, tum in judicibus, tum in accusatore, ac defensore situm fuisse comperendinandi jus, vere dixi. Differebant etiam origine ampliatio, & comperendinatio. nam vetustiorem fuisse ampliationem, verba Ciceronis de lege Glaucia demonstrant. &, P. Licinio, C. Cassio, Coss. hoc est multis ante primam de repetundis legem annis, quam à L. Pisone latam diximus, ampliatos esse reos in judicio repetundarum, apud Livium libro XLIII. animadvertimus. Redeo ad rem: nec tamen à re longius discessum est. quando in lege Servilia caput fuit de comperendinatione: & Acilia, de qua proxime agemus, comperendinationem simul cum ampliatione, quæ utraque rei potius causa, quam accusatoris, videtur esse constituta, omnino sublatam esse jussit. Tulit eam legem M. Acilius Glabrio, pater ejus, qui Verris in causa prætor fuit, & cum C. Calpurnio Pisone post biennium Consulatum gessit, tulerit autem in tribunatu plebis an in prætura, minus constat: latam tamen in tribunatu potius, quam in prætura, ut existimem, hoc adducor argumento, quod reliquas de repetundis leges à tribunis plebis omnes video rogatas esse, exceptis iis, quas patricii, qui tribuni plebis esse non poterant, rogarunt, ut Cornelia, Julia. Severissimam fuisse hanc Glabrionis legem, in qua ne comperendinari quidem, aut ampliari liceret reum, Cicero libro I. in Verrem, & Pedianus tradunt. itaque multi, nulla omnino, neque comperendinationis, neque ampliationis, dilatione interposita, semel accusati, semel dicta causa, semel auditis testibus, ea lege damnati sunt. Quod autem in eo loco Cicero dixit: *Ego tibi illam Aciliam legem restituo:* non dixit, *restituo*, quasi de lege ante Serviliam lata, sed habuit rationem præsentis temporis, cum ex lege Cornelia, non jam ex Acilia, de repetundis quærebatur. Acilia enim tollebat omnino & comperendinationem, & ampliationem: quæ utraque, comperendinatio quidem certe, lege Cornelia permittebatur. id Cicero significavit satis aperte, cum dixit. *Adimo enim comperendinatum: quod habet lex in se molestissimum, bis ut causa dicatur.* Et in eo: *Glaucia primus tulit, ut comperendinaretur reus.* Nam, si primus Glaucia, ergo aliquis post eum item de comperendinatione tulit, eum autem Acilium constat non fuisse: id quod ostendimus. fuit igitur L. Sylla: cujus ex lege hoc tempore judicia de repetundis administrabantur. idemque declarat Pedianus, cum ait, *ideo testibus usum esse Ciceronem, ut, si posset, comperendinationem tolleret.* frustra enim Cicero conatus esset tollere, ac ne conatus quidem esset, si necessaria fuisset. Cum autem in eo loco subjunxit: *Ita mittam in consilium, ut, etiamsi lex ampliandi faciat potestatem, tamen isti turpe sibi existiment, non primo judicare:* hoc dicit: ita testes interrogabo, ita scelera Verris patefaciam, ut, etiamsi lex Acilia, quam quod ad me attinet, tibi restituo, (adimo enim comperendinatum) permittat id, quod minime permittit, dilationem videlicet, judices tamen, haud quaquam ampliantes, (comperendinationem non nominat, quia comperendinatio non judicum, sed accusatoris, & defensoris erat, cum, eorum alterutro petente, fieret, ampliatio vero judicum) magnitudine criminum, & vi probationum inspecta, sibi turpe arbitrentur non primo judicare. Et, quod Aciliam Cicero *mitissimam* vocat, quam Asconius *severissimam*, uterque recte: severissimam, si cum veteribus: mitissimam, si cum Cornelia conferatur. Hæc pluribus verbis, tum quia pertinent ad leges, tum quia locus Ciceronis in Verrem satis habet obscuritatis: & in eo interpretes omnes implicati, tanquam in salebra hæserunt. Quinta fuit Cornelia, *L. Syllæ* Dictatoris, quæ comperendinationem, lege Acilia sublatam, restituit. fuit autem, ut posterior quæque lex, durior, quam Acilia: etsi comperendinationem concedebat, quam Acilia tollebat: sicuti lex Glaucia durior, quam vetus: cum tamen Glaucia lege comperendinari posset reus, vetere lege non posset. id Cicero significat his verbis: *Utram putas legem molliorem? opinor, illam veterem.* eodemque modo severior, quæ consecuta est, Julia, quam Cornelia. quod idem Cicero in oratione pro Posthumo tradit. Sunt autem lege Cornelia judicia de repetundis omnia usque ad C. Cæsaris, qui postea Dictator fuit, primum Consulatum administrata. Consul enim Cæsar novam de repetundis legem rogavit. cujus quidem capita, quæ ex veterum scriptis liceat colligere, hæc maxime fuerunt: ut repeterentur pecuniæ, quas quis in magistratu, potestate, curatione, legatione, vel quo alio officio, munere, ministeriove publico cepisset, vel aliquis ex cohor-

cohorte ipsius: ut urbani magistratus ab omni sorde se abstinerent, neve plus doni munerisve in anno acciperent, quam quod esset aureorum centum: neve quis ob judicem arbitrumve dandum, mutandum, jubendumve, ut judicaret: neve ob hominem in vincula publica conjiciendum, vinciendum, vincirive jubendum, vel ex vinculis dimittendum: neve quis ob hominem condemnandum, absolvendumve, neve ob litem æstimandam, judiciumve capitis pecuniæve faciendum, vel non faciendum aliquid acciperet. quæ verba non minus pertinebant ad provinciales, quam ad urbanos magistratus. item, ne quis omnino ob negotium faciendum, vel non faciendum, per calumniam pecuniam acciperet. Cautum præterea, ne provinciæ præsidum avaritia premerentur, aut exhaurirentur: ne illi, qui provincias regebant, quive circa eos erant, negotiarentur, nec mutuam pecuniam darent fenusve exercerent: neque hoc tantum, sed ne uxorem quidem quisquam ducere posset ex ea provincia oriundam, vel domicilium ibi habentem: neve filio uxorem ducenti consentiret: ne iis in liberos populos jus de pecuniis creditis dicere liceret: item, ne quis de provincia exiret, aut exercitum inde sua authoritate educeret, bellum sua sponte gereret, in regnum alienum injussu senatus, ac populi accederet: ut libertas sociis, ac præmia ob merita in rempublicam data, integra essent: ne cuiquam aurum coronarium, aut imperare, aut accipere liceret, nisi cui decretus esset à senatu triumphus. cautum etiam hac lege, ne dona acciperent quæstores, aut xenia: ut rectores provinciarum rationes, prius quam decederent, apud duas in provincia civitates deponerent: ne quis proconsul, aut proprætor legatum suum ante se de provincia dimitteret, quod ab Ulpiano, in l. *meminisse*, traditum est. spectavit hæc lex non modo ad eos, qui cum aliqua potestate erant, verum etiam ad eos, qui curabant aliquod opus publice faciendum, frumentum comparandum, vel viam reficiendam: item ad legatos, qui provinciarum rectoribus à senatu dabantur, præfectosque, & tribunos, quæstores etiam, totamque cohortem prætoriam, si quid accepisse à provincialibus convicti essent. eadem lege illud etiam sancitum erat, quid rectoribus provinciarum, dum in provinciam irent, à sociis populi Rom. liceret accipere. qua de lege Cicero, dum in provinciam proficiscitur, ita scribit ad Atticum libro V. epist. 10. *Adhuc sumptus nec in me, aut publice, aut privatim, nec in quemquam comitum. nihil accipitur lege Julia, nihil ab hospite.* Postea vero quam in provinciam pervenit, eodem libro epist. 16. *Scito non modo, nos fenum, aut quod lege Julia dari solet, sed ne ligna quidem, nec præter quatuor lectos, & tectum, quemquam accipere quidquam.* Ad hanc legem postea Cæsar, rerum potitus fortasse caput hoc addidit, ut repetundarum convicti etiam ordine senatorio moverentur. id quidem ab eo factum, Suetonius narrat. quod vel aucta, ut dixi, sua vetere lege potuit, vel nova lege lata, vel etiam, sine lege, pro ea, quam omnium rerum unus habebat, potestate. Scriptum etiam apud Martianum jurisconsultum invenio, lege Julia repetundarum cautum esse, ne judicare, neve testimonium dicere liceret ei, qui ob turpitudinem senatu motus, nec restitutus esset.

CAPUT XXIII.

Leges de vi publica.

De vi sequitur. ea duplex fuit, publica, & privata. publica definitur, ea, quæ armis: privata, quæ sine armis infertur. privatis enim hominibus armorum usu tum in Urbe, tum in agro lege Julia interdictum, nisi si haberent ea venationis, itineris, navigationisve causa. legimus in Martiano, tit. ad l. Juliam, *de vi publica.* idque renovatum à Justiniano, scribit ipse in lib. Novellarum const. tit. *de armis.* Sed hoc ante legem Juliam, & ante Magni Pompeji edictum. de quo legimus in Plinii naturalis historiæ lib. XXXIV. qui vetuit in tumultu necis Clodianæ ullum in Urbe telum esse, primis temporibus institutum, observatumque non dubito. video enim, Servio regnante, populum Rom. ad centuriata comitia in campum extra Urbem propterea convenisse, quia in Urbe usus armorum interdiceretur. serpit deinde licentia: quam novis legibus & edictis reprimi necesse est. Publica vis vel contra rempublicam & magistratus, vel contra privatos fiebat. contra rempublicam & magistratus capitalis erat semper: contra privatos, non item, sed tantummodo cum erepta vita esset. Privatam vim non fuisse capitalem, etiamsi non probetur exemplis, facile tamen ex ipsa definitione licet existimare. Neque vero, ut de publica, item de privata prætor cognoscebat, sed judices dabat. ac ne de publica quidem semper. nam existunt controversiæ quædam de vi, quæ consistunt in jure civili; ut ea pro Cæcina: in qua non prætor, sed recuperatores, quos à prætore Urbis datos judices esse jam diximus, judicarunt. ergo de publica vi modo prætor, cui ea quæstio obtigisset, (is autem nec urbanus, nec peregrinus erat, sed unus de reliquis sex) modo judices, à prætore dati, cognoscebant. dabat autem eos prætor vel urbanus, si causa esset in jure civili, & ageretur inter cives, ut ea pro Cæcina: vel peregrinus, si ageretur inter peregrinos: vel unus de reliquis sex, si cognitio non à jure civili penderet. de privata vero nunquam prætor, semper judices à prætore dati cognoscebant, prætore autem vel peregrino, si res esset inter peregrinos: vel urbano, si civis civem in judicium vocaret, & in jure civili posita causa esset: vel uno de reliquis, si de jure civili nulla esset consideratio. Nunc, quando de capitalibus agitur criminibus, leges de vi publica narrabimus. Plotia fuit tribunicia, de vi publica privatis civibus illata: (nam de publica contra rempublicam lex Lutatia fuit) qua Catilinam ab L. Paulo, M. Lepidi, qui III. vir postea fuit, fratre, accusatum, in Sallustio legimus, Clodium à Milone, in oratione pro Milone: M. Tutium à C. Sempronio Rufo, in epistola M. Cœlii, quæ omnes causæ, non dubito, quin capitales fuerint: cum, Catilinam & Clodium minime levibus flagitiis affines fuisse, constet: causam autem, qua in judicium Tutius est vocatus, extraordinariam Cœlius appellet. hanc legem tulit, opinor, M. Plautius Sylvanus tribunus plebis Cn. Pompejo Strabone, L. Porcio Catone Coss. is, qui, ut jam diximus, legem judiciariam tulit. Sequuntur Consulares. primum Lutatia de vi reipublicæ illata, quam Q. Lutatius Catulus Consul, M. Æmilii Lepidi collega, in tumultu reipublicæ tulit: quæ festis etiam diebus judicium de vi jubebat exerceri, ut ex prooemio patet orationis pro M. Cœlio. eaque damnati sunt, qui de Catilinæ sociis in Urbe remanserant. unde illud in ea pro Sylla cap. 33. *Severitatem judiciorum, quæ per hos menses in homines audacissimos facta est, lenitate, ac misericordia mitigate.* quod exponitur in ea pro Cœlio cap. 29. his verbis: *De vi quæritis. quæ lex ad imperium, ad majestatem, ad statum patriæ, ad salutem omnium pertinet: quam legem Q. Catulus, armata dissensione civium reipublicæ extremis pene temporibus tulit: quaque lex, sedata illa flamma Consulatus mei, fumantes reliquias conjurationis exstinxit.* Ex quo mihi oritur opinio, in oratione, quæ Sallustii nomine in Ciceronem inscribitur, ubi cap. 2. *legis Plautiæ* legitur: rectius forte, si legatur, *legis Lutatiæ:* cum eo loco de conjuratorum damnatione verba fiant: qui vim non in privatos cives, quæ lege Plotia judicabatur, sed in universam rempublicam comparaverant, cujus criminis quæstio Lutatiam ad legem pertinebat. & ob eam causam ipse Cicero pro Cœlio dixit: *Quæ lex fumantes reliquias conjurationis exstinxit:* cum de Lutatia lege loqueretur. Sed quæri potest: cum Plautia lex de vi Ciceronis ætate servaretur, cur M. Cœlius, pro quo exstat Ciceronis oratio, Lutatia lege potius, quam Plautia, sit ab Atratino in judicium vocatus. quid enim adversus rempublicam commiserat? Facile respondetur: non quod Romæ aut senatum obsedisset, aut magistratibus vim attulisset: sed quod, seditione Neapoli concitata, (id enim objiciebat accusator) intulisse vim reipublicæ videretur. nam in oratione eadem cap. 10. ita scriptum est: *Illam partem causæ facile patior graviter, & ornate à Crasso peroratam, de seditionibus Neapolitanis,*

litanis, de Alexandrinorum pulsatione Puteolana. quod attinebat ad Alexandrinorum pulsationem, aut ad venenum, quod Clodiæ necandæ causa paratum esse arguebat accusator, quibus in criminibus non publica, sed privata res agebatur, postulatus esset Cœlius lege Plotia, non Lutatia: sed cum simul crimen de seditione Neapolitana conjungeretur, quæ ad imperium statumque reipublicæ pertinebat, propterea lege Lutatia est accusatus. atque hanc quidem partem causæ M. Crassus egit: illam de veneno Clodiæ dato libenter Cicero suscepit, inimicitiarum causa. sed principem locum dedit accusator, quo gravius reum opprimeret, seditionibus Neapolitanis. ideoque lege Lutatia accusavit, cum tamen, præter seditiones Neapolitanas, alia crimina objiceret, lege Plotia, non Lutatia, vindicanda. nam, damnatos esse reos aliis criminibus, ac legibus, quam quo potissimum crimine, quaque potissimum lege essent accusati, colligitur ex oratione pro Cluentio. erat igitur utrique legi locus eodem tempore in civitate: quia, cum diversa essent de publica vi crimina, diversis etiam quæri legibus oportebat. Post Lutatiam Consularis Pompeja fuit, à Cn. Pompejo Magno III. Consule post occisum Clodium lata: quæ & pœnam graviorem, quam reliquæ de vi superiores leges, & formam judiciorum breviorem continebat. jubebat enim, ut prius, quam causa ageretur, citati testes per triduum audirentur: dicta eorum judices consignarent: quarta die adesse omnes in diem posterum juberentur, & coram accusatore ac reo pilæ, in quibus nomina judicum inscripta essent, æquarentur: dein rursus postera die à quæsitore sortitio judicum fieret unius & LXXX. qui numerus cum sorte obtigisset, ipsi protinus sessum irent, tum ad dicendum duas accusator horas, tres reus haberet, reusque eodem die illo judicaretur: prius autem quam sententiæ ferrentur, quinos ex singulis ordinibus accusator, totidem reus rejiceret, ita ut numerus judicum relinqueretur, qui sententias ferrent LI. hac lege qui damnati sunt, omnes exularunt, Milo, quia Clodium occidisset: Q. Pompejus, Syllæ Dictatoris ex filia nepos, T. Munatius Plancus Bursa, Sex. Clodius, quod, iis authoribus P. Clodii corpore in curiam illato, curia flagrasset. cum cæde enim Clodii, in Appia via facta, incendium simul curiæ, & oppugnationem domus M. Lepidi Pompejus ea lege nominatim comprehenderat. sed hos postea, & omnes lege Pompeja de vi damnatos, uno Milone excepto, victor C. Cæsar restituit. Pompejam Consularis Julia secuta est, à C. Cæsare post victum Pompejum lata, ut damnatis de vi, aqua & igni interdiceretur. sic enim oratione I. in Antonium scriptum invenimus. Aqua vero, & igni interdicere, nihil aliud est, quam exilium non nominatim, sed re ipsa inferre, damnato enim necessitas imponitur exilii, ope ea denegata, atque interdicta, sine qua vivi non potest. quod etiam Pompeja, & ante Pompejam Plautia, & aliæ quoque superiores leges, ut puto, sanxerant. itaque non dubito, quin Cæsar nova lege novam sententiam, ad vim removendam, attulerit. Quod autem jurisconsultorum in libris ita scriptum est, deportationem de vi publica damnatis, de privata vero publicationem bonorum in tertiam partem Julia lege irrogatam, possit aliquis suspicari, cum videat mentionem fieri deportationis, non esse legem Juliam, de qua Cicero mentionem facit, sed duas fuisse leges Julias, unam à C. Cæsare latam, alteram ab Augusto, ego autem sic existimo, unam omnino fuisse. nam, si duæ, aliquid crederem jurisconsultorum in libris, distinctionis causa, additum: sicuti, ad legem Juliam de adulteriis, addit Ulpianus Dig. XLVIII. 5. 1. *Hæc lex ab Augusto lata est*: ne qua scilicet ex Juliæ nomine dubitatio posset existere. unam igitur de vi puto Juliam legem, eamque latam à C. Cæsare, nam, quod deportatio nominatur, quæ ante Augustum nulla fuit: sciendum est, sublata aquæ & ignis interdictione, eam successisse: cum tamen veteres eædem leges valerent. itaque & in lege Cornelia de sicariis & veneficiis, quam tulit L. Sylla reipublicæ temporibus, deportationem tamen Martianus nominat. sed redeo ad sententiam legis. Si commissa vis armis non esset, verum aut virgo, aut vidua rapta esset: raptor, & qui opem tulisset, capite plectebatur. Hac lege tenebantur, ut Martianus ait Dig. XLVIII. 6. 3. *qui turba seditionisve faciendæ consilium inissent, servosve, aut liberos homines in armis habuissent, omnesque puberes cum telo in publico deprehensi.* Subjungit idem Dig. XLVIII. 7. 1. *De vi privata damnatos, neque senatores: neque decuriones, neque judices esse, neque honorem ullum capere, Julia lege, potuisse.* Consularis & Antonia, à M. Antonio post obitum C. Cæsaris lata, ut damnatis de vi ad populum provocatio esset. quod ad conciliandos sibi multitudinis animos, qui tyrannidem spectaret, excogitavit. Harum autem legum testimonia non recito, ne perdat narratio dignitatem, neve non modo aliis, verum etiam ipse mihi molestiam pariam, dum illa crebro repetantur, ut ait, ut scribit, & ejusdem generis alia.

CAPUT XXIV.

Leges de peculatu & residuis.

Peculatus à principio gravissima pœna fuit duarum ovium, & triginta boum, lege Menenia, Sestia: postea lege Ateria, Tarpeja cautum est, ut bos centussibus, ovis decussibus æstimaretur. quæ ne levior, & contemnenda multa videretur, addit Gellius XI. 1. quod omisit Festus, *in singulos dies.* tot autem, opinor, dies, quot magistratus judicasset, præter æstimationem furti. Peculatus igitur eo tempore capitalis non fuit. quod Livius significat libro XXIX. cap. 34. cum ait. *M. Livius erat multis annis ante ex Consulatu populi judicio damnatus. quam ignominiam adeo ægre tulerat, ut & rus migraret, & per multos annos & Urbe & omni cœtu careret hominum.* Ex his verbis, non esse M. Livio, qui postea Salinator est appellatus, aqua & igni interdictum, sed, affectum animo graviter ex eo judicio, iratum populo, sua sponte Urbe cessisse, animadverto. eum autem peculatus nomine à populo esse damnatum, ex eo libello didici, quem nescio quis de viris illustribus cap. 50. n. 1. composuit. est enim in eo ita scriptum: *Livius Salinator primo Consul de Illyriis triumphavit: deinde, ex invidia, peculatus reus ab omnibus tribubus, excepta Mæcia, condemnatus.* Et apud Livium libro XXXVIII. cap. 55. damnato de peculatu L. Scipione Asiatico, Africani majoris fratre, *litis æstimatæ, & carceris*, nisi solveret, mentio fit: aquæ vero & ignis interdictio nulla nominatur. habemus etiam exemplum M. Camilli, qui Urbem Romam obsidione Gallorum liberavit. *Hic ob Vejentanam prædam*, ut ait Livius lib. V. cap. 32. *A L. Apulejo accusatus, XV. millibus gravis æris damnatus est.* Abiit autem in exilium ante judicii diem: quia, cum, se damnatum iri, de suis tribulibus & clientibus cognovisset, de patria maluit decedere, quam iniquissimam multam, populi suffragiis irrogatam, exsolvere. nam damnatis de peculatu vel solvendum erat quanti lis esset æstimata, vel in vinculis, quoad solverent, miserrime vivendum: quod in Scipionis Asiatici judicio, quo de proxime dictum est, Livius significat. quod si reus, judicio non exspectato, in exilium voluntarium abiisset: tunc accusationem quidem is, qui cœperat, persequebatur: reum tamen absentem non alia quam pecuniaria pœna populus condemnabat: eamque pecuniam solvere, si rediret, damnatus cogebatur, aut, si solvendo non esset, in carcerem ire. &, cum ait Livius de Camillo libro V. cap. 46. *Non prius ab Ardea profectum Camillum, quam comperit legem latam: quod injussu populi mutari finibus non posset*: non significat, quod fortasse videri possit, non licuisse Camillo aliam in civitatem, extra populi Rom. ditionem, migrare: sed, non potuisse Romam redire, nisi, quam ab eo solvi pecuniam populus jusserat, aut solveret, aut, lege lata, rescissoque populi judicio, liberaretur. non enim in exilium ire coactus esset, si multæ satisfecisset. idque satis aperte Livius declarat, cum ait lib. V. cap. 32. *Accitis domum tribulibus & clientibus, quæ magna pars plebis erat, percunctatus animos eorum, responsum tulit, se collaturos quanti damnatus esset, absolvere eum non posse.* Quare non fuit capitalis peculatus, cum pecunia puniretur: sed, vel quia solvere multam rei non possent, vel quia nollent, ut Camillus, tanquam in exilium proficiscebantur. Quod si quis de Marcio Coriolano id, quod Dionysius & Plutarchus tradiderunt, mihi objiciat, perpetuo exilio

exilio à tribubus esse multatum, quod prædam in Antiati agro factam occultasset, nec in publicum retulisset: fatebor fortasse, peculatum fuisse, quo Martius est condemnatus, judicium tamen illud non vocabo, sed vim quandam & impetum multitudinis concitatæ. ulcisci plebs cum alias injurias à Martio acceptas, tum illam maxime voluit, quod cum frumentum à senatu peteret, unus ex omnibus patriciis acerrime restiterat. quare in illo judicio nihil minus, quam quid leges vellent, à plebe spectatum est. Quod autem Dionysius & Plutarchus, non absentem, sed præsentem, Livius autem contra damnatum absentem tradit: Livio magis assenserim, est enim verisimilius, Coriolanum, irritatæ plebis vim timentem judicio se non commisisse, & ante judicii diem Urbe exiisse. Accedit illud, quod, etsi de Coriolani exilio inter omnes convenit: de crimine tamen, quo damnatus est, non idem omnes tradunt. Plutarchus peculatum memorat. Livius delicti nomen non ponit. Dionysius nominatam quidem à Sicinio tribuno plebis prædam Antiatem in Coriolani accusatione significat, sed ut perduellionis crimen, quod illi objectum erat, probaretur: quod eam prædam Coriolanus amicis & clientibus divisisset, eo consilio, ut socios & satellites ad parandam tyrannidem quam plurimos haberet. quare, si verum est, quod Græci homines scriptum reliquêre, multatum exilio Coriolanum, cum Livius, non damnatum exilio, sed damnatum in Volscos exulatum abiisse tradat, ut significare quiddam de voluntario exilio videri possit: tamen, vel quia judicium illud non fuit, sed furentis plebis impetus, vel quia cum peculatu conjunctum una fuit perduellionis crimen: nihil obstat, quin peculatum ex eo genere criminum fuisse credamus, quo in genere non capitis erat, sed pecuniæ pœna constituta. Hoc de crimine lex nulla nominatur. sed ante M. Æmilium Lepidum, C. Flaminium Coss. quo anno superior Africanus à duobus Petiliis tribunis plebis est accusatus, judicem senatum fuisse, Liv. lib. XXXVIII. cap. 54. significat his verbis. *Huic rogationi Q. & L. Mummii intercedebant. senatum quærere de pecunia non relata in publicum, ita ut antea semper factum esset, æquum censebant*, tum Q. Terentium Culeonem prætorem de pecunia, quæ capta, ablata, coacta ab Rege Antiocho diceretur, quærere patres jusserunt. eoque cognoscente L. Scipione, Asiaticus damnatus est. me tamen idem Livius in dubitationem adducit. senatusne, an populus ante eos Consules quos nominavi, de peculatu quæsierit. scribit enim duobus libris, XXVII. & XXIX. M. Livium Salinatorem post priorem Consulatum à populo esse condemnatum, ideoque eum, cum censuram gereret, tribus omnes, excepta Mæcia, in ærarios retulisse, quod & innocentem se condemnassent, & Consulem postea censoremque fecissent. eam porro damnationem peculatus nomine fuisse, docet is, ut jam ostendi. qui de viris illustribus librum conscripsit. parum igitur ipse sibi constare Livius videtur, qui ante Consules M. Æmilium & C. Flaminium semper de peculatu senatum quæsiisse affirmet, cum idem eo de crimine M. Livium, populo judicante, damnatum ante dixerit. sed videlicet existimo, quovis de crimine, si tribunus plebis aliquis esset accusator, populum judicare potuisse. id quod ante dictum est, exemplisque comprobatum. quare, ne gravis author, T. Livius, damnetur inconstantiæ, locum hæc habeat exceptio. Post Africani ejusque fratris Asiatici accusationem, prætor cum judicum consilio de iis, qui peculatus arguerentur, quæstionem exercuit. id opinor lege ab aliquo magistratu lata institutum. alioqui quod senatus universi munus erat, ad prætorem, certumque judicum numerum, senatu negligente, translatum, vix putarim. Lege postea Julia capitalis peculatus factus est: quod jurisconsulti declarant. nec injuria: cum & repetundarum crimen, huic admodum simile, capitale jam antea fuisset. cur enim, quod sociis tribuebatur, id ærarii, hoc est civium, causa minus fieret? tametsi Cæsar, cum tam acriter de peculatu cavit, suam potius rem, quam publicam spectavit. sibi enim, qui omnia teneret, furtum fieri statuit, non reipublicæ. Lege autem peculatus tenebatur, *si quis pecuniam publicam surripuisset, vel, ut surriperetur, curasset: si quis in aurum, argentumve, aut æs publicum quid indidisset vel immiscuisset, fecissetque dolo malo, quo id pejus fieret.* Hæc apud Ulpianum Dig. XLVIII. 13. 1. scripta sunt. Quod autem additur Venulejo n. 8. eadem Julia lege obstrictos fuisse *qui æs, in quo leges incisæ erant, refixisset, vel quid immutasset, aut in publicis tabulis delevisset, induxisetve*: hæc ego non ad peculatum, sed ad majestatem retulerim. quod si pretio commissum id fuisset: ne sic quidem peculatus mihi videtur, sed damnandi potius majestatis & corruptus, & corruptor. quædam enim incerta crimina in majestatem conferebantur: neque aliud crimen patebat latius. atque etiam, quod in lege Julia peculatus ait Ulpianus l. l. scriptum fuisse, *ne quis ex pecunia sacra, religiosaque auferret, interciperet, in rem suam verteret*, non peculatum magis, quam sacrilegium, fuisse existimaverim. Hæc præterea sunt in crimine peculatus: si quis Imperator pecuniam ex præda captam penes se privatim retinuisset, eamque nec in triumpho tulisset, nec in ærarium retulisset. Pœna peculatus vel pecuniaria fuit, vel capitalis: nam, qui prædam ab hostibus captam surripuerat, in quadruplum damnabatur: cæteris autem aqua & igni interdicebatur. postea irrogata est alia lege deportatio, abrogata interdictionis pœna. deportati vero, quod in Ulpiano legimus, sicut omnia pristina jura, ita & bona amittunt omnia. Et quoniam ut repetundæ, ita peculatus publicum furtum fuit: propterea, ut in repetundis, sic in peculatu æstimationes fiebant litium, contraque heredes, ut scripsit Papinianus ad legem Juliam peculatus, actio dabatur. peculatum tamen, quod ante quinquennium esset admissum, objici non oportuit, si Venulejo credimus. Cum peculatu residuæ pecuniæ conjunguntur; damnum enim utroque modo infertur ærario. *residuæ* autem *pecuniæ sunt*, ut ait Paulus Dig. XLVIII. 13. 2. *quæ privatim retinentur*, cum vel in usum publicum erogari, vel in ærarium inferri debeant. nec minus in hoc crimine quam in peculatu, actio adversus heredes dabatur. quæque de peculatu, eadem residuis de pecuniis lex cavebat. ut non dubitem, quin eadem pœna sit damnatis irrogata amplius quidem tertia parte, quam deberent, solvisse eos, qui de residuis pecuniis damnarentur, Martianus ait. capitis autem lege Julia esse damnatos, verisimillimum est.

CAPUT XXV.

Leges de sicariis.

Inter sicarios grave crimen fuit, & ad vim pertinuit, propria tamen lege Cornelia vindicatum est, sicuti nec de perduellionis crimine, quod ad majestatem pertinuit, eadem lege, qua de reliquis majestatis criminibus, quæsitum est: cum perduellione populus, de reliqua vero majestate prætor cognosceret. Lege de sicariis Cornelia, quam Dictator Sylla tulit, tenebatur qui hominem occidisset, aut occidendi causa cum telo ambulasset, vel venenum parasset, habuisset, vendidisset: sive quis privatus testimonium dolo malo dixisset, quo quis judicio publico condemnaretur: aut si magistratus ob capitalem causam pecuniam accepisset, eorumve quid fecisset, quod legibus permissum non esset. adjectum est ex S. C. eadem lege teneri eos qui homines libidinis, vel, ut jurisconsulti loquuntur, promercii causa castravissent, aut filios, exceptis Judæis, circumcidissent, sacrificiave mala fecissent, habuissent. excipiuntur tamen hac lege, qui occidissent perfugam, vel vim inferentem, vel pudicitiam violenter attentantem. exceperat etiam eos Sylla, qui ob relata proscriptorum civium capita pecuniam ex ærario accepissent: quos tamen postea C. Cæsar, cum de sicariis quæreret, in sicariorum numero habuit. hac lege tenebantur etiam ii, quorum fraude, aut consilio naufragi per vim suppressi fuissent, quive data opera in eorum, quos odissent, res atque bona incendium immisissent. Hic, quæ pœna esset lege Cornelia iis, qui hominem occidissent, fortasse quæretur. mors ut jam significavimus, non fuit. sed aquæ & ignis interdictio. nam Cato censorius, cives Romanos necari, aut verberari, perduellibus exceptis, lege lata vetuit. quod si quis objiciat, à Nasica Tit. Gracchum, ab Opimio Cajum, à Mario Saturninum, & Glauciam, à Cicerone ipso cives Romanos vita privatos, neque tamen quemquam eorum lege

Porcia condemnatum: huic facile satisfieri poterit, si ita respondebitur: cum S. C. illud fieret, quo deventum nisi difficillimis, ac periculosissimis reipublicæ temporibus non esse, traditum est: *Darent operam Consules, ne quid respub. detrimenti caperet*, jacuisse prorsus legem Porciam, & impune licuisse cives seditiosos, nec salutariter de patria cogitantes interficere. quibus S. C. excitati, atque armati Nasica, Opimius, Marius, Cicero, fecerunt id contra legem Porciam, quod nisi fecissent, timendum magnopere fuit, ne leges reliquæ omnes perniciosis malorum civium consiliis, ac scelere, conciderent. leges enim ad salutem publicam referuntur. ea cum in dubium venit, si legibus subvenire non licet, ad vim confugitur. eaque justa vis, ea pietas in patriam est, nullo neque præsenti, neque posteritatis judicio damnata, sed omnium sæculorum perpetuis sermonibus, ac laudibus excepta. Atque hanc in cives ultimo supplicio animadvertendi potestatem non nisi S. C. ut diximus, Consulibus esse datam (nam legibus multare cives morte non licebat) illa in Catilinam indicant Orat. 1. cap. 2. *Ad mortem te Catilina duci jussu Consulis jampridem oportebat. habemus enim S. C. in te Catilina vehemens, & grave. non deest reipublicæ consilium, neque authoritas hujus ordinis. nos, nos, dico aperte, Consules desumus. decrevit quondam senatus, ut L. Opimius Consul videret, ne quid resp. detrimenti caperet. nox nulla intercessit: mox interfectus est propter quasdam seditionum suspiciones C. Gracchus, clarissimo patre natus, avis, majoribus: occisus est cum liberis M. Fulvius Consularis. simili S. C. C. Mario, L. Valerio Coss. permissa est resp. num unum diem postea L. Saturninum tribunum plebis & C. Servilium prætorem pœna remorata est? at nos vigesimum jam diem patimur hebescere aciem horum authoritatis. habemus enim ejusmodi S. C. veruntamen in tabulis, tanquam in vagina, reconditum. quo ex S. C. confestim interfectum te Catilina convenit.* Et Sallustius in Catilinario cap. 29. *Senatus decrevit, quod plerumque in atroci negotio solet, ut darent operam Consules, ne quid resp. detrimenti caperet. ea potestas per senatum more Romano magistratui maxima permittitur, exercitum parare; bellum gerere, coërcere omnibus modis socios, atque cives, domi militiæque imperium atque judicium summum habere. aliter sine populi jussu nulli earum rerum Consuli jus est.* Verum, quia S. C. hujusmodi non nisi adversus eos cives fieri solitum est, qui vel perniciosis legibus, vel armis, vel alia quavis ratione rempublicam oppugnarent, perduelles fuisse T. & C. Gracchos, Saturninum, Glauciam, Catilinam, ejusque socios, ideoque non modo S. C. sed lege quoque Porcia concedente, jure cæsos, licet existimare. Opponitur etiam illud, quod à Pediano pro M. Scauro pag. 173. traditum est. *L. Tubulus, homo prætorius, ætate patrum Ciceronis, propter multa flagitia, cum de exilio esset accersitus, ne in carcere necaretur, venenum bibit.* Qui si necem timuit, non videtur, satis sibi constitutum fuisse præsidii in lege Porcia, judicasse. Ego contra sic. Potuit Tubulus commissi perduellionis, quo crimine damnatos affici extremo supplicio neque Porcia, neque ulla omnino lex vetabat, sibi esse conscius: ideoque mortem jure pertimescens, ne in carcere necaretur, venenum bibit. potuit etiam, perduellione non commisso, deterritus conscientia potius, quam legibus, mortem timere, ut ii, quos aliquo scelere contaminatos furiæ vexant: horrent omnia: quocunque adspexerint, aut venerint, ibi carcer, ibi carnifex, ibi laqueus, & securis, ibi factis eorum digna sibi videntur intueri. timuit igitur Tubulus, ne, quemadmodum multi ob recte facta legibus soluti sunt, ut summos honores ante legitimam ætatem, aut aliquid quod nemini præterea concedi soleret, consequerentur: sic ipse, quandoquidem se ab exilio revocari videret, exilio gravius aliquid, mortem nimirum, vel contra leges ob flagitia plurima subire cogeretur. certe, quo minus de Porciæ legis perpetua vi, perpetua inquam ad usque postrema reipublicæ tempora, in dubium veniam facit illa vox Ciceronis in Verrem lib. V. cap. 63. *O nomen dulce libertatis: ô lex Porcia, legesque Semproniæ: huccine tandem omnia reciderunt, ut civis Romanus, in provincia populi Rom. in oppido fœderatorum, ab eo, qui beneficio populi Rom. fasces & secures haberet, deligatus in foro virgis cæderetur?* Et pro C. Rabirio perduellionis reo c. 4. *Porcia lex*, inquit, *virgas ab omnium civium Romanorum corpore amovit: hic misericors flagella retulit. Porcia lex libertatem civium lictori eripuit: Labienus, homo popularis, carnifici tradidit.* Jam illa C. Cæsaris apud Sallustium Bell. Cat. cap. 51. si pro perduellibus, Lentulo, Cethego, Gabinio, & reliquis, reipublicæ statum non leviter labefactare, sed omnino convellere conantibus, dicuntur: quanto plus habere loci videantur, si pro civibus, qui privatis hominibus vim attulerint, nihil adversus majestatem publicam deliquerint, pronuntientur? *Per deos*, inquit, *immortales, quamobrem in sententiam non addidisti, uti prius verberibus in eos animadverteretur? an, quia lex Porcia vetat? at & aliæ item leges condemnatis civibus non animam eripi, sed exilium permitti, jubent.* Et infra: *Majores nostri, Græciæ morem imitati, verberibus animadvertebant in cives, de condemnatis summum supplicium sumebant. postquam resp. adolevit, & multitudine civium factiones valuere, circumveniri innocentes, aliaque hujuscemodi fieri cœpere. tunc lex Porcia, aliæque leges paratæ sunt, quibus legibus exilium damnatis permissum est.* Exstat etiam Milonis exemplum. qui si, occiso P. Clodio, de qua nece & quærendum extra ordinem, ut in atrocissima re senatus censuit. & à Pompejo Magno Consule lata nova lex fuit, Porciæ legis beneficio vitam retinuit, civili tantum morte, hoc est, exilio, affectus est: multo magis reliquos cives, qui leviora delicta commisissent, ejusdem legis perfugio esse usos, naturalemque mortem effugisse, credibile est. At in oratione pro Cæcina, & in primo de Oratore mors, quasi pœna legibus irrogata, nominatur. nam pro Cæcina cap. 34. *Nulla*, inquit, *in lege nostra reperietur, ut apud cæteras civitates, maleficium ullum exilio esse multatum: sed, cum homines vincula, neces, ignominiasque vitant, quæ sunt legibus constituta, confugiunt, quasi ad aram, in exilium.* De Oratore autem lib. 1. cap. 43. *Vitia hominum, atque fraudes damnis, ignominiis, vinculis, verberibus, exiliis, morte multantur.* Hæc loca legem Porciam non infirmant, sed ad perduellionis crimen spectant. quo uno in crimine cives Romanos occidi vetustis legibus licuisse, jam diximus: quas tanquam civitati salutares, neque Porcia, neque lex ulla unquam abrogavit. Sed venit in mentem quærere: magistratus ne soli, quorum in vindicandis reis potestas esset, an etiam privati lege Porcia tenerentur. Primum, ubicunque hujus legis mentionem fieri video, verbum nullum animadverto, quod ad privatos referri possit: ad magistratus omnia manifesta spectant. idque ea maxime, quæ proxime recitata sunt, Sallustii verba declarant. deinde, quorsum de privatis? an verisimile, nullam antea in civitate legem de vi fuisse? an potest ulla civitas sine legibus, præsertim iis, quæ vim, quæ injurias arceant, non dico diu vigere, sed omnino stare, atque incolumis esse? ante igitur de privatorum vi leges multæ. magistratus autem à corporibus civium Romanorum abstinere prima jussit Porcia lex: quam deinde aliis legibus idem jubentibus confirmatam, Sallustii testimonio cognoscitur. sed, ut de privatis Porcia non loqueretur, intelligi tamen, quis non videt? nam quæ potestas & magistratibus, & contra sontes, omnique supplicio dignos adimitur, an ea privatis relinquetur? Restat, ut soli peregrini, si modo ita meriti essent, necarentur. id quo minus fieri liceret, nulla lex unquam vetuit. & fasces illi, ac secures, quæ magistratibus præferebantur, potestatis quidem, vetusto more, erant insignia, ejus tamen potestatis, quam in peregrinos tantum liceret exercere. exilium, publicatio bonorum, carcer nocentibus civibus proposita fuerunt: mors, nisi si quis in ipsam rempublicam & acerbissime peccasset, (omnium enim de majestate criminum perduellio summum erat) timenda non fuit. Illud miror, cum prætor de crimine inter sicarios quærere soleret, Suetonium tradere, C. Cæsarem in ædilitate quæstionem de sicariis exercuisse. quod fortasse illi à senatu extra ordinem mandatum. Quod autem à Martiano scriptum est, ut Digestorum libro XLVIII. constat, legis Corneliæ de sicariis & veneficis pœnam fuisse deportationem in insulam: nolo aliquem ideo perturbari, quia, Sylla Dictatore, id est, reipublicæ temporibus, deportatio nominetur: quod à me jam negatum est. nam Sylla pœnam irrogavit aquæ

&

& ignis interdictionem: cujus in locum deinde successit deportatio, ut Ulpianus non semel Justinianusque declarant. spectavit igitur Martianus sui temporis consuetudinem, pœnamque nominavit, non eam, quam in sua lege scripserat Sylla, sed eam, qua tunc, sublata aquæ & ignis interdictione, lege Cornelia damnati plectebantur. manebat enim, & observabatur eadem lex, pœna mutata.

CAPUT XXVI.

Leges de parricidio & patricidio.

DE parricidio prima fuit Romuli, primi Regis, lex: quæ permittebat, ut monstruosi partus impune possent necari, vel exponi. hanc legem, si, ut alias, à familia nominare volumus, Sylviam licebit appellare. est enim Romulus Sylviæ gentis prænomen, reliquique sex, qui Romæ regnarunt, suum omnes nomen, & prænomen habuerunt. tulit idem de parricidio, id est, de cæde hominis liberi. nam adversus eos, qui patrem, aut matrem occidissent, pœnam nullam statuit: qui neminem unquam tam ab humanitate aversum, tam naturæ inimicum fore existimaret, ut parentibus, unde vitam ipsam, ac lucis usuram accepissent, manus afferret. neque per annos DC. Romæ quisquam tale facinus perpetravit. post Hannibalis bellum L. Ostius patrem fertur primus occidisse. Romulus autem, quicunque hominem occidisset, parricidam appellari voluit. Etiam Numa Pompilius legem his verbis composuit, ac edidit apud Festum in Parici Quæstores. *Si quis hominem liberum sciens morti duit, parricida esto.* Qua lege Tullus Hostilius Rex Horatium illum, qui sororem occiderat, voluit judicari. postremis reipublicæ temporibus pœnas adversus parricidas, lege lata, C. Cæsar auxit. tulit enim, ut parricidæ non exilio solum, ut antea, sed bonis etiam omnibus multarentur: reliqui vero, capitalium rerum condemnati, dimidia bonorum parte, cum antea integris patrimoniis exularent. Hic, propter nominis potius, quam rei similitudinem, leges de patricidio subjungemus. aliud enim est, esse parricidam: aliud, esse patricidam. parricida parem occidit, hoc est civis civem: patricida patrem, ut matricida matrem. Sanxit igitur lege Pompejus Magnus, ut, qui hoc tam impio crimine damnatus esset, insutus culeo cum cane, gallo gallinaceo, vipera, & simia in mare, vel in amnem projectus, vitam omnium elementorum usu privatus, amitteret. hoc & ante L. Sylla Felix lege sanxerat: sed Pompejus nova lege correxit, addiditque multa, & interea, ut, non qui patrem, matremve tantum, verum etiam qui cognatos, aut patronos occidissent, patricidii lege tenerentur. nam, qui cognatos, aut patronos occiderant, iis pœna erat ea, quam lex Cornelia de sicariis irrogabat. summo autem illo, quod memoravimus, supplicio, quod à Rege Superbo excogitatum historiæ narrant, ut puniret gravius M. Tullium II. virum, qui librum de sacris mysteriis describendum Petronio Sabino tradidisset, mactabantur ii, qui patrem, aut matrem, avum, aut aviam necassent. de quibus tamen, nisi confessi prius essent, supplicium sumi leges vetabant.

CAPUT XXVII.

Leges de veneficio.

NUnc de veneficio dicendum. locus autem videtur postulare, ut, antequam ad leges veniamus, quæ nobis est proposita tractatio, nova quædam afferamus, quæ fore non inutilia credimus non modo literarum humanarum studiosis, verum etiam ipsis jurisconsultis, iis quidem, qui paulo splendidiorem doctrinam colunt, quales maxime novimus, excellenti non minus humanitate, quam doctrina præditos viros, Romæ, Sylvestrum Aldobrandinum, Antonium Augustinum: Florentiæ, Lælium Taurellum: Mediolani, M. Antonium Caymum: Veronæ, Franciscum Morandum: Brixiæ, Jacobum Chiziolam, Vincentium Portulacam, qui Latine scribendi elegantia, meo judicio, ad antiquorum laudem accedit proxime: Patavii vero, jus civile eximia cum laude profitentem, Guidum Pancirolum, familiarem meum, qui noctes vigilat serenas, ut ait Lucretius, assiduoque studio antiquitatem ex tenebris educit. Primum igitur illud ponatur, veneficii crimen fuisse capitale: alterum, de eo quæsiisse non prætorem modo, qui & judex quæstionis dicebatur, verum etiam judicem quæstionis, qui prætor interdum non erat: tertium, videri mihi satis manifesto errore Budæum, virum alioqui bene doctum, in suis annotationibus esse lapsum, qui criminalibus, ut appellant, in causis, præter prætorem urbanum, neminem quæsiisse. eumque tum, nomine commutato, judicem quæstionis esse dictum, tradiderit. Capitale fuisse veneficium, indicat exilium Oppianici, de veneficio condemnati: cujus mentio fit in ea pro Cluentio: & illud in eadem, cum futurum ait Cicero, si Cluentius veneficii reus damnatur, ut patris sepulchro privetur. clarissime autem hoc significatur Institutionum juris civilis libro IV. Probemus alterum, quod paulo difficilius videtur. Judicum quæstionis duo video fuisse genera: unum eorum, qui, cum prætores essent, quæstionis etiam judices appellabantur: alterum eorum, qui, cum prætores non essent, capitali tamen de crimine quærebant. de judice quæstionis prætore, patet ex ea, quam proxime nominavi, pro Cluentio cap. 54. in qua ita scriptum est: *Jubet lex, judicem quæstionis, hoc est, Q. Voconium, eosque, qui illi judices obvenerint, quærere de veneno.* Voconium autem prætorem fuisse, duobus argumentis conjicio: primum, quod cap. 53. Cicero dixit: *Quid sibi illi scribæ? quid lictores? quid cæteri, quos apparere huic quæstioni video, volunt?* Lictores enim, qui magistratum non gereret, non habebat. judicem autem quæstionis magistratus nomen fuisse, certe nemo dixerit. Alterum argumentum est, quod ibidem Cicero subjungit de aliis prætoribus, suam unoquoque quæstionem exercente. *Hæc*, inquit, *quæstio sola ita gubernatur? quid M. Platorii, & C. Flaminini inter sicarios? quid C. Orchinii peculatus? quid mea de pecuniis repetundis? quid C. Aquilii apud quem nunc de ambitus causa dicitur? quid reliquæ quæstiones?* Quibus ex verbis, prætorem fuisse Voconium, qui judex quæstionis appellatur, quis non intelligit? nam, etsi prætores non nominat, satis tamen constat, de prætoribus intelligi. à quibus enim & tot quæstiones, nisi à prætoribus, & tam graves exercerentur, inter sicarios, de repetundis, de ambitu, peculatus? præterea, se quæsiisse de repetundis, in eo loco Cicero dicit. quod ab eo factum in prætura, Valerius, & Plutarchus confirmant. ut omittam, quod quæsitorem Aquillium nominat: cujus annum fuisse legitimum, eundem qui Ciceroni, ad petendum Consulatum, prima docet ad Atticum epistola, ex quo, fuisse collegas in prætura, licet existimare. quod etiam libro II. de officiis manifestum est. collegam enim suum Cicero appellat. Rursus judicem quæstionis Junium, qui prætor non erat, quæsiisse de veneno in Oppianici causa, docet Pedianus pag. 55. his verbis: *Junius quæsitor fuit in Cluentii causa, Verre prætore: in qua Oppianicus damnatus est.* Et pag. 108. *Damnato Oppianico, res in invidia fuit, quod pecunia reus videretur oppressus: & princeps illorum judicum damnatus est C. Junius, quod diceretur alios supposuisse, qui reum damnarent, non eos, quos prætor Verres fuerat subsortitus.* Neque hic eum Pedianus, neque supra prætorem nominavit. Cicero autem in ea pro Cluentio cap. 33. *Condemnatus est*, inquit, *C. Junius, qui ei quæstioni præfuerat, adde etiam illud, si placet: tum est condemnatus, cum esset judex quæstionis.* Et cap. 27. *Quinctius tribunus plebis convicium fecit C. Junio, judici quæstionis.* Non fuisse autem prætorem, aperte, sic inquam aperte, ut clarius esse nihil possit, idem demonstrat in eadem cap. 29. his verbis: *In hanc flammam recentem C. Junium, qui illi quæstioni præfuerat, injectum esse memini, & illum, hominem ædilicium, jam prætorem opinionibus hominum constitutum, de civitate esse sublatum.* Ecce, *non prætorium*, sed *prætorem opinionibus hominum constitutum* dicit: quod, eum prætorem sine dubio futurum, homines opinarentur. prætor autem si fuisset, non eum ædilicium, sed prætorium vocasset: laudabant enim veteres, ubi ornare aliquem vellent, ab eo magistratu, quem postremum gessisset,

itaque, homo ædilicius, prætorius, Consularis, dicebant. Præterea, cum prætores in leges non juraverint, neque sententias tulerint, quod & Cicero, & Pedianus docent, à Junio autem judice quæstionis ideo multa petita sit, ut in oratione pro Cluentio legimus, quia in legem non jurasset: (erat enim illi jurandum idem quod in judicibus, leges omnino se esse in ferenda sententia servaturum) satis constat, Junium, cum de Oppianico quæsivit, prætorem non fuisse. Quod si quis dixerit, non tam Junium judicem quæstionis, quam Verrem prætorem, in illa Oppianici causa quæsiisse, quia Pedianus ita dicat: *Junius quæsitor fuit in Cluentii causa, Verre prætore*, & quia idem alio loco sortitionem, & subsortitionem à Verre prætore factam tradiderit: huic ita responderi poterit: sortitionem, & subsortitionem non illius modo judicii, verum etiam aliorum ideo pertinuisse ad C. Verrem, quia prætor Urbis erat. quod ipse declarat Cicero in ea pro Cluentio. prætor autem urbanus de criminibus non quærebat: quare nec unquam quæsitor dicebatur, sed jus tantum dicebat, hoc est judices, & formam judicii dabat. idemque judices, quibus alii prætores ad cognoscendas capitales causas uterentur, sortiebatur, & subsortiebatur. quod ex Pediano, & ex ipso etiam Cicerone satis liquet. Accedit locus ex libro I. accusationis in Verrem: quo in loco Q. Curtium judicem quæstionis appellat Cicero, in causa Verris repetundarum: de qua prætor M. Acilius Glabrio cognoscebat. eumque Curtium ait Pedianus à Cicerone esse rejectum. Illud addo, cum jam docuerim, judicem quæstionis, & prætorem, & non prætorem, de crimine capitali cognovisse, tertium genus judicum quæstionis interdum fuisse, quorum jus cognoscendi non esset, sed tantummodo subsortiendi. quod locus de Q. Curtio proximus jam ostendit: quem cognovisse de repetundis, absurdum est credere: cum, in ea causa prætorem quæsiisse Glabrionem, ex Cicerone, & Pediano satis constet. itaque tertium hoc genus quæsitores dici non poterant: duo illa superiora genera, quoniam quidem quærerent, quæsitores & erant, & proprie dicebantur. Quod autem à Budæo scriptum est, *prætorem Urbis ubi de criminibus quæreretur, solum cognovisse*, aperte falsum esse dico. non modo enim solus non quæsivit prætor Urbis, sed nec omnino quæsivit. ipse jus dicebat: quod, quærere, non est. quærebant cæteri collegæ, cum iis judicibus, quos prætor Urbis & sortitus, & subsortitus esset. exemplorum plena sunt omnia: unam, quæ multorum exemplorum loco sit, rationem afferam. Accusat Verrem Cicero in suis libris acerbissime: præturam urbanam totam exagitat. objicit ne unquam, quod in causa capitali contra leges aliquid commiserit? nunquam certe. neque dubium, quin Verres, si potestatem illam prætor habuisset, multa fuerit inique facturus. Addit idem: *prætorem Urbis, cum quæreret, judicem quæstionis esse dictum.* hoc certe nemo (de veteribus loquor: hos enim sequor) unquam tradidit? mirorque, cur hoc ille, qui suæ sententiæ testem non haberet, placuerit affirmare, sed, ut opinor, error ex errore fluxit. nam cum, prætorem Urbis quærere de criminibus, jam sibi persuasisset: quod omnino falsum est: sequi videbatur, ut idem quæstionis judex appellari posset. ego autem ostendi jam, quæstionis judicem interdum quæsiisse, & prætorem fuisse, non tamen urbanum, ut quæsivit Q. Voconius de veneficio: prætorem autem urbanum reipub. temporibus quæsiisse, aut judicem quæstionis vocatum, neque de veteribus video quemquam fuisse qui dixerit, neque conjecturis omnino ullis adduci possum ad suspicandum. Quæsitoris porro erat, accusatorem, defensorem, testem, in officio quemque suo continere. Leges, quibus veneficium vindicaretur, Romæ per annos multos nullæ fuerunt. non enim proprie ad veneficium pertinet XII. tab. lex illa: *Qui fruges excantassit*, & , *Qui malum carmen incantassit, coërcetor.* etsi conjunctionem habere quandam videtur cum veneficii crimine, proprie vero, ac nominatim eo primum anno, quo C. Valerius Flaccus, M. Claudius Marcellus Consulatum gesserunt, qui post Urbem conditam, si fastos sequimur, annus CDXXII. fuit, *de veneficiis esse quæsitum*, legemque constitutam, Livius libro VIII. cap. 18. scriptum reliquit. ex quo, quæ tum probitas fuerit, apparet, cum in tanta civitate, per tot annos, veneficii nomine in judicium vocatus nemo sit. Cornelia postea fuit, L. Syllæ, quam, bello civili confecto, Dictator tulit, cum unus omnia teneret: quod ex his verbis, quæ scripsit Cicero pro Cluentio cap. 55. manifestum est. *Postea*, inquit, *L. Sylla, homo à populi causa remotissimus, tamen, cum ejus rei quæstionem hac ipsa lege constitueret, qua vos hoc tempore judicatis, populum Rom. quem ab hoc genere liberum acceperat, alligare novo quæstionis genere ausus non est. quod si fieri posse existimasset, pro illo odio, quod habuit in equestrem ordinem, nihil fecisset libentius, quam omnem illam acerbitatem proscriptionis suæ, questus in veteres judices, in hanc unam quæstionem contulisset.* Hujus autem legis pœna capitalis non ad veneficos tantum, sed ea ad eos etiam pertinuit, qui magicis incantationibus homines occidissent, aut qui mala medicamenta publice vendidissent: omnesque prorsus, nemine excepto, viri, mulieres, liberi, servi, hac lege in judicium vocabantur. Permissum autem esse reo, ut ex illius voluntate, clam, aut palàm, à judicibus sententiæ ferrentur, ex ea, qua de proxime mentionem fecimus, oratione cognoscitur. eademque lege de corruptis judiciis quæsitum, eadem declarat oratio. Secuta est Consularis Julia, C. Cæsaris, qui & ipse Dictator fuit. nec tamen deinde ex lege Julia, sed ex Cornelia, quanquam vetustior fuerit, judicia sunt administrata: puto, quia non semper posterior lex priorem comprehendebat, sed interdum aliquid tantum addebat: ut universa pene judicii ratio à priore lege penderet. propterea Corneliam potius, quam Juliam, posteriores jurisconsulti nominarunt.

CAPUT XXVIII.

Leges de ambitu.

De ambitu quæ prima lata est, tribunicia Pœtelia fuit, C. Plautio Proculo Coss. deinde Consularis Cornelia Bæbia, à duobus ejusdem anni Consulibus lata: quæ ne derogaretur, M. Cato, ille major, dissuasit, ut in Festo legimus. tum, quæ Cn. Cornelio Dolabella M. Fulvio Nobiliore Coss. lata, ut ex epitome Liviana colligitur: quæ utrum tribunicia fuerit, an Consularis, conjicere non licet. Multis deinde post annis Consularis Calpurnia: quam C. Calpurnius Piso Consul, anno ab Urbe condita DCLXXXVI. graviorem, quam antea, tulit: in qua, præter alias pœnas, pecuniaria quoque erat adjecta. huic legi ob nimiam ejus severitatem puto aliquid postea derogatum. nam in Oratione pro C. Cornelio, de quatuor generibus, in quibus per senatum more majorum statueretur aliquid de legibus, tertium Cicero memorat his verbis Fragm. 13. *Tertium est de legum derogationibus. quo de genere persæpe S. C. fiunt, ut nuper de ipsa lege Calpurnia, quæ derogaretur.* Nunquam enim Calpurnia lex est abrogata: quam servari Cicerone Consule, ex oratione pro Murena cognovimus: sed ei derogatum aliquid, quod ita senatus censuisset, ea, quæ recitavi, verba significant. Hac lege accusatoribus præmium videtur fuisse, ut, si ipsi ambitus damnati essent, aliorumque eodem in genere culpam demonstrassent, in integrum restituerentur. id apparet (ut alia omittamus exempla) ex Oratione pro Cluentio: quam post Calpurniam legem habitam esse, ex eo constat, quia prætor Cicero eam causam egit. quod si accusator magistratum designatum in judicium vocasset, ejusque culpam judicibus probasset: reus magistratum amittebat, accusator ejus locum assequebatur: si modo ei per ætatem, & per leges magistratum illum capere liceret. suspicari licet hoc è Syllæ Autroniique notissimo exemplo. quibus de ambitu, cum designati Consules essent, damnatis, accusatores eorum Torquatus & Cotta Consules facti sunt. nisi si, quod ego verius existimo, Consules non legis præmio factos intelligas Torquatum & Cottam, sed quia, comitiis post Syllæ Autroniique damnationem iterum habitis, populus eos creaverit. Tertium præmium lege datum accusatori, hoc quidem in crimine, tribus permutationem invenio: si modo ea tribus, in qua reus censeretur, nobilior esset, quam tribus accusatoris. hoc in

in oratione pro L. Balbo Ciceronis illa verba declarant. *Objectum est etiam, quod in tribum Crustuminam pervenerit: quod hic assecutus est legis de ambitu præmio.* Quod si nullum ex eo præmium accusator consequi posset, hoc est, neque suam ipsius absolutionem, quia damnatus non esset: neque ullum, dejecto reo, magistratum: neque tribum, quia rei tribus nobilior, pecuniam illi de publico esse datam, licet opinari. id autem ex eo suspicor, quod Asconius in Orationis pro Milone pag. 205. commentario, *Milo*, inquit, *postero die factus reus ambitus apud Manlium Torquatum, absens damnatus est. illa quoque lege accusator ejus fuit Ap. Claudius: &, cum ei præmium lege daretur, negavit.* Non enim est ut intelligi possit, præmium illi lege datum aut ipsius absolutionem, nec enim recusasset: aut Milonis magistratum, qui designatus non erat, aut permutationem tribus, cum ipse in tribu rustica nobilissima censeretur. Claudios enim Pulchros in tribu Claudia fuisse, ex Livio cognoscitur. reliquum igitur fortasse pecunia fuit: quam accipere, dignitatis non erat: itaque Appius, patricia familia natus, Appii, viri consularis, & auguris, filius, negavit. Post Calpurniam Tullia fuit, Consularis & ipsa à M. Tullio Cicerone Consule: quæ & pœnam graviorem, quam Calpurnia, & præterea aquæ & ignis per annos X. interdictionem, hoc est, X. annorum exilium irrogavit ordini senatorio. itaque sine causa mirantur nonnulli, parum videlicet attente in legenda historia versati; cur Cicero in Oratione pro Sylla cap. 5. de Autronio dicat, *Relictus intus, exspectatus foris.* Et de ipso Sylla cap. 26. *Abfuit ab oculis vestris, &, cum lege retineretur, ipse se exilio pene multavit.* quibus verbis, de ambitu damnatis, quo crimine Autronius, & Sylla pœnas dederant, civitatem non esse lege Calpurnia ereptam, significat: cum idem in Oratione pro Plancio cap. 3. scriptum reliquerit: *Nunc postulatur à vobis, ut ejus exilio, qui creatus sit, judicium populi Rom. reprehendatis.* quo declarat, Plancio exilium, si de ambitu damnatus sit, pœnam futuram. pugnare omnino hæc inter se videntur: sed conciliantur distinctione temporum, nam Sylla & Autronius damnati sunt ante Ciceronem Consulem, Lepido & Tullo Coss. ea lege, quam C. Calpurnius Piso tulerat: quæ cum esset severissima, damnatis tamen exilium non inferebat. oratio autem pro Plancio post Ciceronis consulatum habita est. quo tempore judicio de ambitu ex ea lege, quam ipse Consul Cicero tulerat, exercebantur: qua lege exilium senatoribus irrogatum esse, non obscure pro Murena oratio demonstrat. exilium autem non per omnem vitam, ut in aliis criminibus capitalibus, sed per decennium fuisse, tradidit Dio libro XXXVII. Polybius tamen libro VI. cap. 54. aperte significat, multo ante legem Tulliam, atque etiam Calpurniam, capitalem ambitum fuisse. ait enim sic: *Pecuniis palam apud Carthaginienses magistratus emuntur. quod Romæ capitali pœna vindicatur.* illa porro temporibus Africani minoris Polybius prodidit. ut novam postea legem, vetere abrogata, de ambitu latam credere sit necesse, quæ capitis pœnam ademerit. Aut, dicamus Polybii ætate capitalem fuisse ambitum non lege, sed more: cum eo de crimine, deque aliis item capitalibus nondum prætores quærerent, sed populus ipse tributis comitiis judicaret, quod idem Polybius in eodem libro cap. 6. docet his verbis: *Capite damnandi solus potestatem habet populus.* In Tullia illud quoque scriptum est, ne quis biennio, quo magistratum petiisset petiturusve esset, gladiatores daret, nisi ex testamento præstituta die, ne quis prandia vulgo daret. quam legem cum P. Vatinius contempsisset, objicit ei Cicero tantam licentiam atque arrogantiam in asperrima illa interrogatione, & in oratione pro Sextio. In Aufidia tribunicia, quam tulit M. Aufidius Lurco, eadem fuere, quæ in superioribus, novi hoc, ut, qui nummos in tribu pronuntiasset, si non dedisset, impune esset: sin dedisset, ut is, quoad viveret, singulis tribubus HS. CIↃ. CIↃ. CIↃ. deberet. Consulares præterea duas invenio, Pompejam, & Juliam, Cn. Pompeji Magni, & C. Julii Cæsaris, qui postea Dictator fuit: quæ quid aut diversum, aut amplius, quam quæ antea latæ fuerant leges, habuerint, exploratum non est. id quidem facile crediderim, cum lege Tullia de ambitu damnatis aquæ & ignis interdictio, hoc est, exilium, per X. annos irrogaretur, lege, quam Pompejus III. Consul tulit, diuturnius exilium, aut fortasse perpetuum, esse irrogatum. nam in hac lege pœnam graviorem, quam antea, & formam judiciorum breviorem Pedianus nominat. hoc etiam hac lege sancitum esse video, ne rei laudarentur. quod idem Pompejus cum in Plancii judicio non servasset, M. Cato judex Pompeji laudationem legi vetuit. item illud, quod Appianus lib. 2. bell. civ. scriptum reliquit, ut alterum indicanti daretur impunitas. quod etiam lege Calpurnia sancitum, supra ostendimus. cur igitur idem sua lege Pompejus iteravit? dixi jam, derogatum aliquid Calpurniæ legi. hoc fortasse illud est, quod fortasse Pompejus, crescente ambitu, renovandum putavit. Idem hoc tempore judicum numerum videtur constituisse CCCLX. quod & Vellejus lib. 2. & Plutarchus in Pompejo declarat. & pro CCC. legendum puto CCCLX. in epistola Cœlii, fam. lib. VIII. nisi si aut Vellejum, aut Plutarchum malis esse mendosum, quam epistolam Cœlii, ut ubique legatur, CCC. aut mendum æque apud omnes esse, aliquis existimet, nec CCC. aut CCCLX. sed CCCL. judices fuisse, ut eorum numerus cum numero tribuum, quæ XXXV. erant, congruat, quod ex singulis tribubus deni crearentur. Hanc legem significat in Panegyrico cap. 29. n. 1. Plinius his verbis: *Annonæ aliquando cura Pompejo non minus addidit gloriæ, quam pulsus ambitus campo.* Lege item Julia capitalem ambitum fuisse, apud Justinianum scriptum est.

CAPUT XXIX.

Leges de corruptis judiciis, de adulteriis, de falsis, de plagiariis, de suspectis tutoribus, de famosis libellis, de furtis, & de clandestina coitione.

Crimen de corruptis judiciis ipsum quoque capitale crediderim. id ex eo conjicio, quod C. Gracchus tribunus plebis eam legem in ordinem senatorium tulit, cæteros ordines excepit: ut in Oratione pro Cluentio legimus. Cum igitur & crimen ipsum per se gravissimum fuerit, (quid enim gravius, quam innocentem, accepta pecunia condemnare?) & Gracchus eam legem, ut in eadem Oratione ait Cicero, pro plebe tulerit, ad licentiam senatorii ordinis retundendam: leviore pœna eum contentum fuisse, verisimile non est. quod eo magis existimo, quia postea crimen hoc L. Sylla comprehendit ea lege, quam de veneno tulit, ut capitale crimen cum capitali, venenum scilicet cum judiciis corruptis, conjunxisse videatur. hoc orationis pro Cluentio (ne pluribus utar exemplis) partes multæ declarant. & Sylla equestri ordini admodum fuit infensus, senatorii vero studiosissimus: Gracchi tamen legem in hoc secutus, equestrem ordinem, & plebem periculo liberavit. Quod autem conjectura adductus existimabam, id legis XII. tabul. testimonio Gellius confirmat: in qua scriptum esse ait, ut, qui ob rem judicandam pecuniam accepisse convictus esset, capite puniretur. ut Gracchus non hoc ipse novum sanxerit, sed à XII. tabul. petitum in suam legem transtulerit. Romæ autem quis judicium primus corruperit, ignoratur. quod & à Plutarcho traditum est in vita Coriolani. Athenis vero, idem scribit, Anytum, Anchemeonis filium, hanc pestem induxisse primum. Unum addam ad ingenia excitanda; quod, quæstionibus positis, maxime fit: mirari me vehementer, cur in ea, quam proxime nominavi, oratione pecunias ob judicandum captas Cicero repetundas vocet, quas diversas fuisse nemo nescit: de quibus etiam propria lege quærebatur: cum de iis, quæ ob rem judicandam essent acceptæ, lege Cornelia de veneno cognosceretur. nisi si pecuniæ repetundæ dicebantur non eæ solum, quas provinciarum rectores contra leges accepissent, verum & illæ, quarum causa, qui ob judicandum eas cepissent, in judicium vocarentur. quodam enim modo, cum adversus eos ageretur, judicio repeti pecunia videbatur. ideo facilius crediderim, quia lege Julia de repetundis non rectores modo provinciarum,

sultorum libri demonstrant. nec sane, si ad rationem animus referatur, video quid intersit, utrum à sociis, publico fungens munere, pecunias contra leges, an à civibus aliquis accipiat. Adulterium lege Romilia capitale fuisse, literis proditum est: sic inquam capitale, ut pœnæ mors esset. tulit enim Romulus legem his verbis: *Adulterii convictam vir, & cognati, uti volent, necanto.* Quod item lege Julia confirmatum est: qua lege supplicio afficiebantur eodem, qui cum maribus nefandam libidinem exercuissent. stupratoribus autem, si essent honesti, pœnam irrogabat, publicationem partis dimidiæ bonorum: & capitale tunc stuprum non erat: sin humiles, corporis coërcitionem cum relegatione quinquennali, nisi per vim stuprum commissum esset: si per vim, tempore non præfinito. *Et inter liberas tantum personas*, ut scripsit Papinianus Dig. XLVIII. 5. 6. *adulterium stuprumve passas, lex Julia locum habet. Quod autem*, inquit, *ad servas pertinet, & legis Aquilliæ actio facile tenebit, & injuriarum quoque competit.* Hanc legem ab Augusto, non à C. Cæsare, qui eum adoptavit, esse latam Ulpianus tradit. Fuit etiam Scatinia, quam C. Scatinius Aricinus tribunus plebis tulit in eos, qui alienam pudicitiam solicitassent, aut suam ipsi prostituissent: quibus pœnam irrogavit X. millia nummûm. est autem hæc lex multis ante Juliam annis lata, satis levi pœna, quam Julia capitalem fecit. non tamen, ut opinor, in eos, qui alienam pudicitiam tentassent, sed in eos, qui præposteram vel adversi, vel aversi venerem exercuissent. De falsis, quod in Polybio, Cicerone, Gellio scriptum invenerim, lex fuit XII. tab. ut, qui falsum testimonium dixissent, è saxo Tarpejo dejicerentur. Postea, hujus legis exemplum secutus, L. Sylla Dictator legem tulit, quæ servis ultimum supplicium, liberis aquæ & ignis interdictionem irrogabat, si quis in testamento, aliove scripto, aut nummo fraudem aliquo modo fecisset, qua de lege mentionem facit Cicero in Verrem. Partus etiam suppositios, asseverationem falsi nominis, vel cognominis, signa adulterina, & si quis se pro alio gereret, vel illicitis insignibus uteretur, ad legem Corneliam L. Syllæ, quam proxime nominavimus, pertinuisse constat: præterea, qui duobus diversa testimonia præberent, quique duobus eandem rem diversis (ut hoc utar verbo) contractibus in solidum venderent: item qui, ad litem falsam instituendam, pecuniam acciperent, eamve in rem coïrent, consentirent, non obsisterent. De iis, quos plagiarios vocarent, legem Fabiam invenio, quæ capitis pœnam interdum graviorem, interdum leviorem, personarum, & rerum habita ratione, irrogabat. nam, *si quis liberum hominem sciens emisset, adversus eum*, ait Ulpianus Dig. XLVIII. 15. 1. *capitale crimen ex lege Fabia de plagio nascebatur.* Tutelarum quam diligenter apud veteres habita ratio sit, inde constat, quod suspecti tutoris judicium, ut ex Cicerone cognoscitur, lege XII. tab. capitale fuit. Et, ad arcendam infamiam, alia sancitum est lege XII. tab. ut, si quis actitavisset, carmenve condidisset, quod infamiam flagitiumve alteri inferret, capite puniretur. atque hoc postea L. Sylla, lege lata, majestatis crimen fecit, ut Cicero in epistola ad Appium Fam. III. 11. significat his verbis: *Est majestas, ut Sylla voluit, ne in quemvis impune declamare liceret.* Furta quoque veteres Romani capitali pœna vindicarunt. video enim, in XII. tab. ita scriptum esse: *Si quis nocte furtum faxit, & im aliquis occisit, jure cæsus esto*: Et, *Fur manifesto furto prehensus interdiu, si se telo defenderit, & im aliquis occisit, jure cæsus esto*: Et, *Frugem, aratro quæsitam, furtim noctu si paverit, secueritve pubes, suspensus Cereri necator: impubes verberator, noxiamque duplionem præstato.* Et clandestinæ coïtionis capitale crimen fuit. nam, ut Porcii latronis declamatio demonstrat, lege XII. tab. cautum est, *ne quis cœtus nocturnos in Urbe agitaret*: Idque si quis fecisset, capite multaretur. postea lex Gabinia idem sanxit.

CAPUT XXX.

Leges de criminibus non capitalibus.

Hæc de legibus, quibus capitalia crimina punirentur. Fuerunt aliæ de minoribus culpis, parem flagitio pœnam inferentes, hoc est minime capitalem. ut illa XII. tab. *Si quis injuriam alteri faxit, XXV. æris pœna sunto.* Et illa, huic admodum similis: *Qui injuria cecīderit alienas arbores, luito in singulas æris XXV.* Atque has leges magna ex parte lex Aquillia de injuria, ab Aquillio tribuno plebis rogata, correxit: de qua mentionem facit Ulpianus Dig. IX. 2. 1. his verbis: *Lex Aquillia omnibus legibus, quæ ante de damno injuriave locutæ sunt, derogavit, sive lex XII. tab. sive alia quæcunque fuerit.* Fuit autem ea lex plebiscitum, cum eam Aquillius tribunus plebis à plebe rogaverit. Fuit etiam Atinia de furtis, ne quid surreptum usucapi posset, sed jus rei suæ vindicandæ penes eum cui surrepta esset, perpetuo maneret. Furti vero judicium inter famosa turpiaque judicia numerabatur: quibus damnati, omni honore ac dignitate in perpetuum excludebantur, ut neque magistratum ullum capere, neque in senatum pervenire unquam possent. quod in Oratione pro Cluentio demonstratur. Injuriæ nomine & vis, non modo publica, verum etiam privata, continetur. nam L. Sylla, ad arcendam vim, legem tulit de injuriis: de qua sic Dig. lib. XLVII. 10. 5. *Lex Cornelia de injuriis competit ei, qui injuriarum agere volet, ob eam rem, quod se pulsatum, verberatumve, domumve suam vi introitam esse dicat. qua lege cavetur, ut non judicet ei, qui agit, gener, socer, vitricus, privignus, sobrinusve, propiorve eorum.* Quibus verbis, omnem injuriam, quæ manu fiat, constat lege Cornelia contineri. Huc referri potest, quod in agraria lege latum à C. Cæsare Callistratus ait: ut, qui terminos statutos extra suum agrum finesve dolo malo movissent, pecunia multarentur. Sunt etiam de sodaliciis leges, prima Romuli, secunda XII. tabularum, tertia Gabinia, quarta Licinia, quinta, & postrema, ut opinor, Clodia, quæ non ad unum, sed ad plura sodalicii genera pertinent: fuerunt enim sacrorum causa, comessationum, ambitus, opificum, postremo etiam contra rempub. sodalicia, ut conjurationes, coïtionesque nocturnæ. Lex Romuli, de qua jam diximus, hæc fuit: *Nocturnas in templo vigilias ne habento*: tum, ne quid per noctem in æde sacra minus fortasse caste committeretur: tum etiam, ne quid iniretur occultæ fraudis contra rempub. Secundo loco sancitum videtur esse in XII. tabulis, ne quis in Urbe cœtus nocturnos agitaret. nox enim facinus occultans impunitatis fere spem promittit: ideo nocturnæ coïtiones cavendæ. hanc legem nominat Porcius Latro in Oratione adversus Catilinam, pœnam non memorat, sed, eam capitalem certe non fuisse, ex eo conjicimus, quod idem Latro hæc subjungit: *Deinde Lege Gabinia promulgatum, qui coïtiones ullas clandestinas in Urbe conflavisset, more majorum capitali supplicio multaretur.* Patet igitur, utraque lege omnia sodalicia generatim interdicta, posteriore pœnam etiam capitalem irrogatam. at quam pœnam? nam etiam capitis pœna exilium fuit. non dubito, quin de nece sit intelligendum. cum in ea lege scriptum sit, *more majorum.* nam *more majorum* antequam Porcia, Semproniæque leges ferrentur, crimine rerum capitalium damnati necabantur. Sic etiam loquitur apud Sallustium Bell. Cat. cap. 54. Cato in oratione, qua conjuratos vita privandos censuit: *De confessis*, inquit, *sicuti de manifestis rerum capitalium, more majorum supplicium sumendum censeo.* Non igitur omnes coïtiones, sed nocturnæ XII. tabulis, Gabinia vero lege omnes clandestinæ, sive nocturnæ, sive diurnæ, sunt interdictæ. nam, honesta sodalicia lege XII. tabularum esse permissa, Cajus jurisconsultus lib. 4. ad legem XII. tabul. l. ultim. de coll. indicat, his verbis: *Sodales sunt, qui ejusdem collegii sunt. his potestatem lex facit, pactionem, quam velint, sibi ferre, dum ne quid ex publica lege corrumpant. Sed hæc lex videtur ex lege Solonis translata esse.* Et Martianus prohibitum negat, rei divinæ causa, coïre, dum ne quid contra S. C. fiat, quo illicita collegia coërcentur. Si quis autem, illicitæ rei causa, coïisset, ea pœna teneri Ulpianus ait, qua tenentur ii, qui hominibus armatis loca publica, vel templa occupasse judicati sunt: quibus aqua, & igni interdictum esse constat. Sodalitates, quæ comessationum causa fierent, nominatim nulla lege vetitas invenio. quamquam nec sodalitas, ut opinor, ulla proprio comessandi nomine est instituta, sed multæ sacrorum causa: ex quo deinde sequebatur inter sodales

les epulatio. hinc illa Catonis censorii apud Ciceronem in libro de senectute cap. 13. *Sodalitates, me quaestore, constitutae sunt, sacris Idais Magnae Matris acceptis. epulabar igitur cum sodalibus.* Licinia lex, de sodaliciis lata, ad ambitum pertinuit: sanxit enim, ne quis coïret, magistratus adipiscendi gratia: quod à Laterensi objectum Cn. Plancio, ostendit Cicero in oratione pro ipso. Opificum autem sodalitates, quae *collegia* dicebantur, saepe tum senatusconsultis, tum legibus etiam interdictas, ex Pediano cognoscitur. postremo, ut idem Pedianus ostendit, cum eas L. Caecilio, Q. Marcio Coss. senatus sustulisset, Clodius post novem annos, lege lata, restituit, quod in Pisoniana cap. 4. Cicero reprehendit, his verbis: *Collegia, non ea solum, quae senatus sustulerat, restituta, sed innumerabilia quaedam ex omni faece Urbis, ac servitiorum, concitata.* Multorum igitur, quacunque de re, coïtiones in libera civitate senatus non probabat, qua de re S. C. esse factum, cum alibi scriptum legimus, tum lib. II. ep. 3. ad Q. Fratrem Cicero demonstrat. *Eo die*, inquit, *factum est S. C. ut sodalitates, decuriatique discederent.* Lectoria fuit, de poena in eos, qui adolescentes circumscriberent: quibus etiam, ut iis caveretur magis jubebat curatores dari. Remmia contra eos, qui sine causa, & temere accusarent. Clodia, quam tulit P. Clodius tribunus plebis is, qui Ciceronem iniqua rogatione in exilium ejecit, de publicis injuriis: quam Anagnimi nescio cujus Menulae causa, hominis impuri, latam, reprehendit Cicero in oratione pro domo. De alea Titia, & Cornelia, illa, ut opinor, tribunicia, haec Consularis: etsi Cornelii etiam plebeji fuere, ut is, quem Cicero defendit: gessit enim tribunatum plebis. Tum Julia de annona, & illae, quae ignominia sontes reos notarent, ne capere magistratum, ne inter judices legi, ne alterum liceret accusare. quibus omnibus poenam quidem esse irrogatam, non tamen capitalem, legitur. quo mirari minus licet, si de iis nec ita multa veterum in libris reperiuntur. nos autem nihil de nostro: antiqua narramus, ab antiquis tradita: & ex eorum scriptis oratio nostra, sive paulo sit uberior, sive restrictior, tota pendet.

CAPUT XXXI.

De legis definitione.

Hactenus de numero, nominibusque legum, quae ad jus & publicum, & privatum pertinent. nunc, ut in eo, quem instituimus, doctrinae ordine pergamus: legis definitionem, à quibus leges latae sint, quo modo latae, quo in loco, quo tempore, quibus de causis, quae postremo vis legis esset, quam licebit diligenter exponemus. Legem Atejus Capito definiebat his verbis: *Lex est generale jussum populi, aut plebis, rogante magistratu.* Lex igitur fuit, non modo quae comitiis centuriatis, in campo Martio, ferente suffragium universo populo, id est, patriciis, & plebejis, in centurias distributis, rogante majore magistratu, ferebatur, verum etiam quae tributis comitiis, in foro, ferente suffragium plebe, sine patriciis, in tribus distributa, rogante majore magistratu, id est, tribuno plebis. nam solus tributis comitiis legem tulit, solus autem inter minores magistratus: quia Consules, etiam tributis comitiis, legem tulisse constat. In iis verbis non videtur Capito plebiscitum à lege distinxisse. At Laelius Felix apud Gellium lib. XV. cap. 27. *Tribuni*, inquit, *neque advocant patricios, neque ad eos referre de re ulla possunt: ita ne leges quidem proprie, sed plebiscita appellantur, quae tribunis plebis ferentibus accepta sunt. quibus rogationibus ante patricii non tenebantur, donec Q. Hortensius Dictator eam legem tulit, ut eo jure, quod plebs statuisset, omnes quirites tenerentur.* A quo, ego, tempore, plebiscita *leges* appellari coepta, quandoquidem legum vim Hortensia lege jam obtinerent, facile crediderim. nam antea, quae tributis comitiis ferebantur, *plebiscita* constat esse nominata. Varro quidem, quo nemo diligentius antiquitatis usum retinuit, *legem* tamen vocat, quam tribunus plebis M. Plaetorius tulerat: quod appellari *plebiscitum*, multis post annis Censorinus cap. 24 maluit. Sed, de plebiscitis, quae Laelius, eadem fere Festus. *Scita plebei appellantur*, inquit, *ea, quae plebs suo suffragio sine patribus jussit, plebejo magistratu rogante.* Verum & Laelius, & Festus proprie loquuntur, ad prisca illa tempora spectantes. nam postea paulatim obtinuit consuetudo, ut legis nomen de plebiscitis etiam usurparetur. Eodemque modo contra definitionem Capitonis, qui generale jussum, legem appellavit, quae de uno cive populus jussit, leges dictae: licet privilegia verius, ut essent, sic etiam appellari possent. cujus generis exempla, de imperio Cn. Pompeji, de reditu Ciceronis, de caede Clodii quaestionē Gellius commemorat. in quo illud animadvertendum: Cum in XII. tabulis esset scriptum, ne de singulis, nisi centuriatis comitiis, ferri posset, quod in lege de reditu Ciceronis observatum est, de imperio tamen Pompeji, tributis comitiis, rogante Manilio, tribuno plebis actum esse. Sed, sive populi scitum, sive plebiscitum esset: quorum alterum magistratu patricio, alterum plebejo rogante factum esse, ex Festo cognoscitur: sive ad plures homines, pluresve res, aut ad omnes homines, omnesve res, aut ad unum hominem, unamve rem, pertineret: prorsus omnia populi, plebisve jussa, tum regis, tum etiam rogationis nomine, quia populus, plebsve à magistratu rogaretur, appellari solita, veterum monumentorum observatio declarat: quod Gellius quoque notavit. Nam, quod Aelius Gallus, ut apud Festum scriptum est, ajebat, *inter legem, & rogationem hoc interesse, quod rogatio esset genus legis, quae autem lex, non continuo rogatio*: quod ita Festus exponit: *Rogatio est, cum populus consulitur de uno, pluribusve hominibus, quod non ad omnes pertineat, & de una, pluribusve rebus, de quibus, non omnibus sanciatur*: Id mihi, (pace utriusque dixerim) falsum videtur. nomen enim ipsum rogationis ostendit, omnes sive ad unum, pluresve homines, sive ad unam, pluresve res pertineant, uno rogationis vocabulo appellari posse. nam, ut Gellius animadvertit, nullum populi, plebisve jussum fieri potest, nisi populus, aut plebs rogetur. quod dum fit, ea vere rogatio est, & dicitur: idque etiam post lata suffragia nomen mansit. quamquam frequentius omnino, de quocumque populi, plebisve jussu, in antiquorum scriptis legis nomen invenitur.

CAPUT XXXII.

Leges a quibus fuerint latae.

Leges autem nec nisi à magistratibus, nec nisi comitiis ferebantur, idque probandum exemplis non existimo, ne, quae ipsa per se satis aperta res est, in ea demonstranda supervacaneam operam suscipiam. sed, quia nec unus magistratus, nec una comitia erant: utrum ab uno, an ab omnibus magistratibus, & utrum unis, an omnibus comitiis ferrentur, aperiendum videtur. Ferebantur leges à magistratibus majoribus quatuor, uno minore: à majoribus, praetore, & Consule, qui ordinarii magistratus erant: item à Dictatore, & Interrege, qui majores quidem, ordinarii tamen non erant, neque populi comitiis creabantur. censor autem, etsi erat inter majores magistratus, jus tamen ferendae legis, aut habendorum comitiorum non habebat. ideo dixit Plinius lib. XXXV. cap. 17. *Lex Metilia exstat, fullonibus dicta, quam censores dedere ad populum ferendam.* Minor magistratus, qui leges ferret, tribunus plebis erat. nam aediles curules, quaestores, aediles plebis, III. viri capitales, III. viri monetae cudendae, tribuni militum tam Rufuli, quam Comitiati, etsi magistratus erant, leges tamen non ferebant: iique neque viatorem, ut tribunus plebis, neque lictorem, ut Consul, & praetor, habebant: propterea tum vocandi, ac prehendendi jure, quod Consul, & praetor habebant: tum etiam prehendendi, quod unum tribuni plebis erat, omnino carebant. qui vero potestatem neque vocationis haberent, neque prehensionis, eos magistratus à privato quoque in jus vocari potuisse, & M. Laevinum aedilem curulē à privato in jus eductum esse, tradidit Varro l. XXI. rerum humanarum. Verum, quae doctrinae causa à me traduntur, veterum testimonio singula confirmare, & exemplorum multitudine librum infercire, minime necessarium existimo: non solum, quod historiae, librique unde ipsi haec hausimus, omnibus patent: sed etiam,

etiam, quod exemplis referta narratio dignitatem non habet, putidæ potius cujusdam diligentiæ, & ambitionis ineptæ speciem quandam præ se fert.

CAPUT XXXIII.

De ratione ferendarum legum, ac primo quæ quibus comitiis latæ.

Legislatores aut tributis comitiis, aut centuriatis, aut etiam, ut in imperio mandando, & in adoptionibus, curiatis legem ferebant: si tributis, aut cum S. C. aut sine: si centuriatis, è S. C. semper plus omnino dignitatis, atque authoritatis in centuriatis, sed potestatis non minus erat in tributis. æque enim populus universus tenebatur iis legibus, quæ tributis comitiis ferebantur, atque iis, quæ centuriatis. idque sancitum esse lege à Q. Hortensio Dictatore lata, cum ante jure eo, quod statuisset plebs, patricii non tenerentur, Lælii testimonio jam probavimus. Hortensius, quæ rogata plebs sanxisset, ideo pertinere ad omnes Quirites voluit, vel, ut jura plebis augeret, cum plebejus ipse esset: vel utili reipub. consilio, quod in libera civitate dissimilem civium conditionem discordiæ semina putaret. in quo dissidentes veterum opiniones licet agnoscere. nam, quod Hortensio Dictatori à Lælio tribui, scribit Gellius, id ad Q. Publilium Philonem Dictatorem Livius refert, qui multis annis ante Hortensium Dictator fuit. rursus neque ab Hortensio, neque à Philone, sed multo ante à L. Valerio Potito, & M. Horatio Barbato Coss. eam esse latam, Dionysius tradit, qua in varietate verum internoscere difficile sit. nisi si, quod res est, non tanquam novam legem esse latam, sed quasi veterem à duobus Dictatoribus; Philone, & Hortensio, renovatam intelligas. Scripsit etiam idem Lælius, cum tribunus plebis *populum adesse juberet, non comitia, sed consilium edicere debuisse: cum non universum populum, sed plebem tantum, quæ pars populi est, advocare tribunus posset.* Verum hoc, quod à Lælio scriptum in Gellio lib. 15. cap. 27. legimus, observatum sit, necne, haud sane mihi certum est. quin, quo me inclinat conjectura, eo me dare si velim: comitia, quæ tribunus plebis haberet, dicta crediderim, non solum post legem Hortensiam, quæ, discrimine sublato, tribuniciis rogationibus cives omnes pari jure subjecit, sed antea quoque cum plebiscitis patricii non parerent. quid enim? nonne tributa comitia dicebantur, quæ designandis minoribus magistratibus haberentur? at tributa comitia non & à tribuno plebis habebantur? an igitur est, qui, cum tribuni plebis essent designandi, ejus rei causa consilium à tribuno edictum legerit? quod si quis, ut omnino Lælii distinctio confirmetur, non de eo populo, qui ad designandos magistratus, sed de eo, qui ad sciscendam legem advocaretur, accipi velit: ne hoc quidem assenserim: cum, aliter esse, ipso Cicerone magistro didicerim. vocat enim hic noster lib. 2. de divinatione comitia & in legum jure, & in judiciis populi; & in creandis magistratibus. præterea in oratione pro Sextio cap. 51. *Venio*, inquit, *ad comitia, sive magistratuum, sive legum.* & Livius lib. XXXI. cap. 6. *Rogatio*, inquit, *de bello Macedonico primis comitiis ab omnibus ferme centuriis antiquata est.* Et ibidem: *Pro se quisque Consulem hortari, ut de integro comitia rogationi ferendæ ediceret.* & libro XLV. cap. 35. *Macedonicus exercitus Imperatori erat negligenter affuturus comitiis ferendæ legis.* Jam vero & de reo judicando comitia dicta, quæ tribunus plebis haberet, exempla testantur, ut in 3. de legibus, 2. de divinatione, & apud Livium quatuor libris, III. XXVI. XL. XLIII. Quamquam, si quis ipsa Lælii verba paulo attentius consideret, intelliget, nec ab ipso traditum id, quod nos, quasi traditum, exemplis redarguimus. ait enim, *qui non universum populum, sed partem aliquam populi adesse juberet, eum non comitia, sed consilium edicere debere.* Quibus verbis, non quid fieret, sed quid fieri deberet, significat. notat igitur, & quodam modo reprehendit depravatam consuetudinem, sicuti eodem loco, cum infert: *Ita ne leges quidem proprie, sed plebiscita appellantur, quæ tribunis plebis ferentibus accepta sunt.* quo in loco, *appellantur*, accepit, pro, appellari debent. quod enim tradidit, observatum non esse, quæque tribunis rogantibus plebs jussit, ea tum plebiscita, tum leges & à Livio, & ab aliis dici, sæpe licet animadvertere: sicuti & consilium plebis, & comitia de reo Postumio apud eundem Livium libro XXV.

CAPUT XXXIV.

De scriptione legum, deque earum relatione ad senatum, & promulgatione.

Legem laturus magistratus scribebat eam domi, & cum peritis consulebat: ne quid contra populi rem, aut voluntatem sanciret, ne forte pugnantia capita simul ferret: neve quid, quod vetus aliqua lex, si ferretur, inane infirmumque juberet esse: (etsi, quæ postea ferretur lex, superiores omnes, præter Sacratas, abrogabat) ne curationem, potestatem, commodumve aliquod ipse sibi sua lege, aut collegis, cognatis, affinibus mandaret: quod leges duæ, Licinia, & Æbutia, fieri vetuerunt. contra quas leges fecit P. Clodius: tulit enim, quod in oratione pro domo traditum est: ut sibi Ciceronis ædes liceret possidere. etiam illud in scribenda lege cavebatur, ne pluribus de rebus, quæ non ejusdem generis viderentur, una rogatione ferretur: quod fieri cum lex Cæcilia & Didia vetabat, itaque à Clodio factum accusat Cicero pro domo sua: tum, faciendum non esse, indicat idem in suarum legum lib. III. cap. 4. his verbis: *Qui agent, non plus quam de singulis rebus semel consulunto.* nam, *consulunto*, est, populum roganto. *consulitur* enim populus, cum lex rogatur: itaque in oratione pro Milone cap. 7. *Nihil*, inquit, *de ejus morte populus consultus, nulla quæstio decreta à senatu est.* & pro domo sua cap. 27. *Si populus de ista re consultus esset.* & Festus: *Rogatio est, cum populus consulitur.* etiam in senatu. Consulere, est rogare sententias ad Att. lib. XII. epist. 21. *Hic me laudat*, inquit, *quod retulerim, non quod patefecerim, quod cohortatus sim, quod denique ante, quam consulerem, ipse judicaverim.* Addebatur illa exceptio: ut, si quid jus non esset rogari, ne esset rogatum, quod in oratione pro domo notavimus. item: si quid contra alias leges ejus legis ergo latum esset, ut ei, qui eam legem rogasset, impune esset. quod fuisse tralaticium, hoc est, scribi solitum in omnibus legibus, tradit Cicero libro III. epist. ad Att. Hæc igitur, quæ proposui, quasi legitima à bonis viris in ferenda lege omnia cavebantur. sed, ubi rationem vicit libido, spreta bonorum consuetudine, nihil præter suam potentiam & utilitatem in lege spectarunt. ideo sæpe leges Clodii, aut Vatinii, alienas à more majorum, acerbe reprehensas à Tullio videmus. Scripta lege, legislator bene de repub. sentiens, ante quam eam promulgaret, referebat ad senatum, ut, quo plus ponderis majoremque vim lex haberet, de senatus eam sententia ferret. popularis vero, ac seditiosus magistratus, ut Vatinius tribunus plebis Cæsare Consule, non modo prætermissa senatus authoritate, sed interdum etiam contra senatus authoritatem, legem rogabat. Promulgabatur deinde lex, id est, in publico ponebatur. est enim *promulgare*, ut ait Festus, *quasi provulgare.* id autem eo fiebat, ut inspiceret qui vellet, inspectam consideraret: non solum, ut intercedi posset ante, quam ferretur: verum etiam, ut aliquanto ante statuere cuivis liceret, utrum, cum ferretur, antiquanda suffragiis, an accipienda lex esset. addo etiam illud, ut quivis monere legislatorem posset vel de corrigenda, vel omnino de non ferenda lege. spatium autem promulgationis, ut ex Macrobio, Dionysio, Cicerone, Quintiliano, & aliis patet, quacunque de re ferretur lex, erat trinundinum, id est per trinas nundinas. cum enim nundinarum causa ex agris in Urbem cives convenirent, per trinundinum leges, ut à rustica plebe ter legi cognoscique possent, patere voluerunt. quod cum M. Antonius non servasset, invehitur in eum Cicero Philippica V. cap. 3. his verbis: *Ubi lex Cæcilia, & Didia? ubi promulgatio trinundinum!* Et idem pro domo sua cap. 16. *Hora fortasse sexta diei questus sum in judicio, cum C. Antonium collegam meum defenderem, quædam de repub. quæ mihi visa sunt ad illius miseri causam pertinere. hæc homines improbi ad quosdam viros fortes longe aliter, atque à me dicta erant, detulerunt. hora nona, illo ipso die tu es adoptatus.*

tus. si, quod in cæteris legibus trinum nundinum esse oportet, id in adoptione satis est trium esse horarum: nihil reprehendo. sin eadem observanda sunt, ut decrevit senatus M. Drusi legibus, quæ contra Cæciliam, & Didiam latæ essent, populum non teneri: jam intelligis, omni genere juris, quod in sacris, quod in auspiciis, quod in legibus sit, te tribunum plebis non fuisse. Et, ut aliud ex alio, trinundinum non solum in lege ferenda, sed & in magistratu designando video esse servatum, ob eam scilicet causam, ut consuleretur candidatis pariter, & populo: illis ad magis conciliandos sibi plebis animos: huic, ne imprudenter aliquem repente crearet, quem creatum postea nollet. locum autem & in lege, & in magistratu fuisse trinundino, minime miror: qui videam à Cicerone, oratione II. in Rullum, appellari legem ea comitia, quibus majores magistratus crearentur. nam, si comitia lex sunt: sequitur, ut, quod in lege, idem in comitiis observetur. &, quod rationi consentaneum videtur, id exempla clarius ostendunt. *X. viris creandis*, inquit Livius lib. III. cap. 35. *in trinundinum comitia indicta sunt.* & in epistola ad Tironem Cicero Fam. XVI. 12. *Ad Consulatus petitionem se venturum: neque jam velle absentis rationem haberi sui: & præsentem trinundinum petiturum.* Quod tamen non nisi tranquilla rep. servatum existimo. nam Punico bello secundo Q. Fabius Maximus Consul tertium, Romam comitiorum causa proficiscens, in eum, quem primum diem comitialem habuit, comitia edixit. idemque fecit anno proximo C. Claudius Cento, Dictator comitiorum Consularium causa creatus. Sed nimirum, quod dici solet, silent leges inter arma: & ad rempub. cujus causa latæ leges ipsæ sunt, omnia referenda. Servabatur præterea in judicio populi trinundinum, cum scilicet à populo reus judicaretur. unde illud pro domo cap. 17. *Cum tam moderata judicia populi sint à majoribus constituta: primum, ut ne pœna capitis cum pecunia conjungatur: deinde, ne, nisi prodicta die, quis accusetur: tertio, ut ante magistratus accuset intermissa die, quam mulctam irroget, aut judicet: quarto, sit accusatio trinundinum.* Constat igitur, in omnibus plane comitiis, de legibus, de magistratibus, de reis, trinundini rationem esse ductam. Neque vero trinundinum ita interpretor, ut, ipso tertiarum nundinarum die vel latas esse leges, vel designatum magistratum, vel reum à populo judicatum, existimem: cum & Macrobius lib. I. comitia nundinis haberi non licuisse, veterum testimonio probet: & Festus, nundinas non solum inter ferias, sed etiam inter nefastos dies apud antiquos fuisse dicat: inter ferias, ne cum populo agi liceret: inter nefastos dies, ne lege. *Nundinas*, inquit, *feriarum diem esse voluerunt antiqui, quo rustici mercandi vendendique causa in Urbem convenirent, eumque nefastum, ne, si liceret cum populo agi, interpellarentur nundinatores.* Aliud autem erat, *cum populo agere*: aliud, *lege agere. cum populo, populum est ad concilium, aut comitia vocare*, ut ait Festus: vel ut Gellius l. 13. c. 15. *Rogare populum, quod suffragiis suis aut jubeat, aut vetet*: quod tamen idem est: lege autem agere, jus experiri, in judicio contendere. libro etiam IV. epist. ad Atticum epist. 3. per duos nundinarum dies nihil de comitiis tentatum, his verbis Cicero declarat: *Ante X. Kal. nundinæ. concio biduo nulla.* Trinundinum igitur in eam sententiam dictum accipio, ut inter eum diem, quo promulgata lex erat, & eum, quo deinde ferretur, trinæ nundinæ intercederent: quo & sæpius, & à pluribus, Urbem mercandi vendendique causa visitantibus, promulgata lex cognosci posset.

CAPUT XXXV.

De recitatione legis ad populum, suasione aut dissuasione, & de loco unde suaderetur.

Post tertias nundinas, magistratus in eum locum, ubi legem laturus erat, sive in forum, sive in campum Martium, populum convocabat. ibi cum legem præco, subjiciente scriba, recitasset: tum primum quidem is, qui legem promulgarat, populo suadebat, ut rogationem acciperet, sed post eum alii, non privati modo, quibus ab aliquo magistratu concio daretur, (nam alioqui concionandi potestas privatis non erat) verum etiam quandoque magistratus, pro suo quisque sensu, vel suadebant, vel dissuadebant. Suasorem rogationis eum, qui rogabat, fuisse, ita verisimile est, ut exempla, quæ multa suppetunt, mihi esse utendum in re minime dubia, non existimem. quod autem minus verisimile est, ut aliquis ejus rogationis, quam ferret, ipse dissuasor fuerit: id nisi testimoniis probem, credibile non erat. atque hoc tum fiebat, cum magistratus non è sua, sed è senatus sententia rogationem ferebat. neque enim prohibebatur dissuadere ad populum, quod non probaverat in senatu. Pisonis Consulis exemplum habemus in epistola ad Atticum I. 14. *Piso*, inquit, *Consul, lator rogationis, idem erat dissuasor.* quod Attico, ut novum & iniquum, scripsit Cicero, cum suadere suas rogationes reliqui solerent. unde illud Attici ad Ciceronem l. II. c. 10. de legibus: *Suade igitur, si placet, istam ipsam legem, ut ego, uti rogas, possim edicere.* loquitur enim Atticus cum Cicerone, uti cum magistratu legem rogante. & quemadmodum in eo libro personam Cicero sustinet magistratus legem rogantis: quod proxima superiora verba declarant: *Si quæ forte leges à me hodie rogabuntur, quæ non sint in nostra republica nec fuerint, tamen erant fere in more majorum, qui tum ut, lex, valebat*: sic Atticus civem agit de ipsa suffragium ferentem. quod indicat illud: *Ut ego, uti rogas, possim edicere.* refert enim morem illum tabellarum, quibus sciscebatur lex: quæ his duabus erant literis signatæ, *V. R.* id est, *uti rogas*: cum ea, quibus lex rejiciebatur, una litera A, essent inscriptæ: quæ valebat, *Antiquo*, hoc est, nihil novari volo, antiqua probo, &, ut explanat Festus, in morem pristinum reduco. Vereor autem, (ut à re proposita paululum digrediar) ne mendum lateat in verbo, *edicere.* cui quantum ex antiqua Latine loquendi consuetudine conjicere, ac meminisse possum, in hac sententia locus non est. sed ad rem. Privatus legem Cinciam de donis & muneribus Q. Fabius Maximus suasit: Ogulniam de sacerdotiis P. Decius Mus: Voconiam de hæreditatibus M. Cato ille Censorius: Corneliam de reditu Ciceronis Cn. Pompejus. Nec vero, qui privati item legem dissuaserint, invenire non facile est. exemplum habemus in oratione pro lege Manilia, Q. Hortensii, in libro de amicitia, C. Lælii, & minoris Africani Maniliam legem, de bello Mithridatico Cn. Pompejo extra ordinem mandando, dissuasit Hortensius: Papiriam, de tribunis plebis reficiendis, Lælius, & Africanus. atque hanc ipsam consuetudinem, ut privati legem suaderent, aut dissuaderent, indicat Livius l. XLV. c. 21. his verbis: *Ita traditum erat, ne quis prius intercederet legi, quam privatis suadendi dissuadendique potestas facta esset: quo melius aut commoda legis aperirentur, aut vitia. quo persæpe evenit, ut aut ii, qui ad intercedendum venerant, desisterent: aut intercederent, qui non professi essent se intercessuros.* Et eodem libro c. 36. *Cum in Capitolio rogationem eam Ti. Sempronius ferret, & privatis lege dicendi locus esset, nec ad suadendum, ut in re minime dubia, quisquam procederet: Ser. Galba repente processit.* Item Cicero in oratione pro C. Cornelio, cujus exstant reliquiæ quædam, cum Asconii commentariis editæ Fragm. 15. *Est*, inquit, *jus vetandi, dum privati dicunt, dum sitella defertur, dum æquantur sortes, dum sortitio fit.* Quibus in locis cum & Livius & Cicero de solis privatis mentionem fecerint, non tamen eam potestatem solis privatis fuisse, debemus existimare. partem enim pro toto posuerunt, quia privati & sæpius, & plures, quam magistratus, aut pro lege, aut contra legem dicere solerent. Magistratuum porro vel suadentium, vel dissuadentium legem exempla habemus hæc. M. Porcius Cato ille major, Consul rogationem de abroganda lege Oppia, C. Lælius, ille sapiens prætor Liciniam de cooptatione sacerdotum ad populum transferenda dissuaserunt. legem Maniliam prætor Cicero luculenta quæ exstat, oratione suasit: agrariam Rulli iis, quæ exstant, orationibus Consul idem dissuasit. Verum hæc, quæ paulo longius, ut illustriora fierent, produximus, paucis admodum verbis libro de legibus. III. c. 4. Cicero comprehendit. *Rem populum*, inquit, *docento, doceri à magistratibus privatisque patiuntor.* in quo significatur, ut & ipsi magistratus, qui legem ferent, doceant, hoc est de ipsa lege dicant, & dicere alios quoque tum magistratus, tum privatos patiantur. Infra vero c. 19. cum dixit: *De promulgatione,*

tione, de singulis rebus, de privatis, magistratibus audiendis: privatos posuit ante magistratus, cum supra primum magistratus, deinde privatos nominasset. quod si ad veritatem ordo referatur, prius nominari privatos, deinde magistratus oportuit. prior enim privatis locus in suadenda dissuadendave lege ideo datus est, ne, si eos, qui magistratum gerebant, ante audissent, ab iis dissentire non auderent. idque Dio historiæ suæ libro XXXIX. scriptum reliquit. quos autem suadere aut dissuadere leges solitos fuisse diximus, eos in ea pro Flacco *legis authores* Cicero appellat: cum authores intelligat vel accipiendæ legis, vel antiquandæ. Hæc de suadentibus dissuadentibusque legem. nunc de loco, unde suaderent, aut dissuaderent, addendum quiddam est. Nemo ad populum, nisi de loco superiore, concionabatur, sive is privatus esset, sive magistratum administraret. id autem ob eam causam, quo longius à stantibus in concione tum exaudiri vox, tum intelligi verba possent. concionabantur igitur, si in foro, *de Rostris, quæ ad comitium fuisse, prope juncta curiæ*, Pedianus ait pro Mil. pag. 195. si in campo Martio, vel alibi, de suggestu, aut editiore aliquo loco. concionari autem magistratibus pro ea, quam habebant, potestate omnibus licebat: privatis, quod jam diximus, nisi concionem, id est, concionandi potestatem, à magistratu aliquo acciperent, non licebat. &, quia sæpius in foro, ubi Rostra fuisse diximus, quam in campo, leges ferebantur: ideo sæpius de Rostris, quam in campo, conciones habebantur. multo enim plures tributis comitiis, quæ, legum quidem causa, in foro, interdum & in Capitolio habebantur, quam centuriatis, quæ in campo, latas esse constat, cum tribuni plebis qui comitia tributa, non centuriata, habebant, facillime ad leges rogandas adducerentur, quippe qui leges non ferrent ex senatus authoritate: quod necesse erat de legibus centuriatis. Dixi, privatos non nisi potestate à magistratu accepta concionari potuisse, magistratus autem cunctos suo jure potuisse. quod cum ita esse nunc etiam confirmem, tamen illud addo, summum in eo jus, summamque potestatem tribunorum plebis fuisse: qui, si vellent, non privatos modo, verum & magistratus ipsos, atque etiam Consulem, qui summus erat magistratus, prohibere concione poterant. itaque Ciceronem Consulem extremo magistratus die Q. Metellus Nepos tribunus plebis concionis habendæ potestate privavit: & Q. Metellum Celerem Consulem à L. Flavio tribuno plebis in carcerem deductum, annoque proxime consecuto M. Bibulum, item Consulem, à P. Vatinio tribuno plebis historiæ narrant. non enim de Rostris modo concionantem, atque etiam de curru triumphantem detrahere tribuno plebis licebat, verum &, quoquo vellet, deducere, vel ad supplicium, si liberet: propterea quod, cui vellet, manus injicere, vetusto Sacratarum legum jure, poterat: ipsi, cum sacrosanctus esset, nemo poterat. Verum tribuni plebis potestatem suo loco, id est, libro de magistratibus, reservemus: interim, quod in manibus est, ipsum agamus.

Caput XXXVI.

De sortitione tribuum aut centuriarum, de tribunorum intercessione & aliis impedimentis, deque discessione civium in suam tribum aut centuriam.

Cum suaserant, dissuaserantve legem primo loco magistratus, qui legem ferebat, secundo privati, tertio reliqui magistratus: tum, præsentibus sacerdotibus, ut Dionysius scribit, & divina exponentibus, sitella, vel urna (*sitellam* Cicero pro C. Corn. Fragm. 15. *urnam* Lucanus v. 394. vocat) deferebatur: in quam sive tribuum, si tributis comitiis lex ferretur, sive centuriarum, si centuriatis, nomina conjiciebantur, deinde, sortibus æquatis, hoc est, ita agitata sitella, ne qua sors subsultaret, atque existeret, sed pariter omnes æquatæ jacerent, sortitio fiebat, quæque prima vel tribus, vel centuria, quæ secunda, quæ tertia de sitella exiisset, eundem, quem sors dederat, in suffragio ferendo locum atque ordinem obtinebat: hæc dum agerentur, si quis tribunus plebis legi vellet intercedere, locus erat. nunquam autem ante suasionem dissuasionemque legis intercessionem fuisse, declarant illa proxime recitata, quæ Livius libro XLV. Cicero in oratione pro C. Cornelio tradiderunt. Et, quoniam de intercessione, quæ legem impediebat, mentionem facimus: (neque enim legi tantum, verum & senatusconsultis, & prætorum decretis, aut judiciis intercessum esse, animadvertimus) omnibus de causis, quæ, quo minus promulgata lex perferri posset, impedimento fuerunt, dicendum nobis est. Hæ quatuor traduntur: prima, intercessio: cum tribuni plebis quorum proprie intercedendi jus erat, edita voce illa, *Veto*, de qua mentionem facit Livius, intercedebant: cujus generis exempla non desunt: altera, cum is, qui promulgarat, vel amicorum precibus adductus, vel senatus authoritate commotus, vel ipse sua sponte consilium mutabat: quod C. Manilius, & L. Cæcilius, uterque tribunus plebis diversis temporibus fecerunt; ille in lege de libertinorum suffragiis, hic in ea, quam de minuenda ambitus pœna promulgavit. Tertia ratio fuit, cum, neque intercedente tribuno, neque eo, qui promulgaverat, consilium mutante, comitiales dies, id est, eos quibus agi cum populo licebat, Consul eximebat, vel supplicationibus decernendis, vel feriis indicendis, non solum iis, quæ Latinæ dicebantur, quas indicere soli Consules poterant, sed etiam iis, quæ imperativæ, quas non modo Consulibus, verum etiam prætoribus ipsorum arbitratu licebat imperare, quo genere usum esse Cn. Cornelium Lentulum Marcellinum Consulem, ut C. Catonis tribuni plebis legibus obsisteret, videmus Ep. 9. lib. II. ad Q. fratrem. Quartam causam, quæ & ipsa comitiis, quacunque de re haberentur, impedimento esset, auspicia invenimus. quorum duo genera reperio, unum, quo magistratus tantum utebantur, quæ *Spectio* dicebatur, vel, *de cœlo servare*: quo de genere testes locupletes habemus Tullium in Philippica II. c. 32. alterum genus ad augures pertinebat, cum ex avium signis, id est, volatu, cantu, & tripudio sollistimo, auspicium faciebant. nam, si quid adversi viderant, aut audierant, id nuntiantes, comitia impediebant. quod Cicero libro II. de Legibus ut alia omittantur exempla, significat. illo autem priore genere, vel si adversi nihil esset, ipsa tamen per se spectio rem impediebat. quod à Dione libro XXXVIII. traditum animadverti. Obnuntiatio autem, quæ augurum erat, duarum rerum observatione fiebat, vel cum de cœlo fulsisset, aut tonasset: (erat enim in augurum disciplina, ut, Jove fulgente, tonante, comitia demitterentur) quo genere impedimenti Pompejus Magnus in secundo Consulatu, cum prætorem creari, virum omnium integerrimum, M. Catonem videret, ipse autem, hominem flagitiosissimum, P. Vatinium, Cæsaris gratia, vellet, comitia dissolvit: vel cum aves adversa portenderent. avium autem tria genera, alites, quæ volatu, oscines, quæ cantu, pulli, qui tripudio signa dabant rerum futurarum. Nec omnium erat eadem significatio, cum quædam à dextra, quædam à sinistra volantes, aut canentes, prosperos eventus ostenderent. hinc illud libro I. de divinat. c. 7. *Juppiter ne cornicem à læva, corvum à dextra canere jussisset.* Et Plautus in Asin. II. 1. 12.

Picus, & cornix est ab læva, corvus porro ab dextera.

Et in epistola ad Cæcinam Fam. VI. 6. *Non igitur ex alitis involatu, nec ex cantu sinistro oscinis, nec ex tripudiis sollistimis tibi auguror.* Aves autem utriusque generis, id est, alites, & oscines persequitur Festus 13. 241. Et, quamquam sinistra Romanis læta, ut Græcis dextra. iisdem tamen, ut libro II. de divinat. c. 18. cognovimus, *sinistrum fulmen triste omen fuit ad comitia, cum ad cæteras res esset optimum:* Et, si bubo volaret à sinistra. præclare Lucanus hoc de genere libro V. 395. cum neglectam veterem comitiorum rationem significaret, illa pronuntiat:

——— Fingit sollennia campus.
Nec cœlum servare licet. tonat, augure surdo,
Et latæ jurantur aves, bubone sinistro.

Redeo ad institutum. Sortitione tribuum aut centuriarum facta, dicebat is, qui legem ferebat: *Si vobis videtur, discedite quirites.* de quo Pediani verba subscribam. *Cum*, inquit, *id solum superest, ut populus sententiam ferat, jubet unumquemque is, qui fert legem, discedere, quod verbum non hoc significat, quod in communi consuetudine est, de eo loco, ubi lex fertur, sed in suam quis-*

quisque tribum discedat, in qua est suffragium laturus. populus enim confusus, ut semper alias, ita & in concione. Livius autem libro II. cap. 56. ubi de lege Lætoria loquitur: *Consul*, inquit, *Appius negare jus esse tribuno in quemquam, nisi in plebejum: non enim populi, sed plebis eum magistratum esse, nec ullum ipsum summovere pro imperio posse more majorum, quia ita dicatur: Si vobis videtur, discedite quirites.* Ubi, *Discedite*, dictum apparet ad suffragia ferenda. libro vero III. c. 11. ubi de Terentia lege agit, idem significat, cum ait: *Quemadmodum se tribuni gessissent in prohibendo delectu. sic patres in lege, quæ per omnes comitiales dies ferebatur, impedienda gerebant. initium erat rixæ, cum discedere populum jussissent tribuni, quod patres se summoveri haud sinebant.*

CAPUT XXXVII.

De diribitione, de modo & ordine suffragiorum ferendorum, itemque de suffragiorum diremptione.

Cum igitur, de concione jussi discedere, in suam quisque tribum, aut centuriam abiisset, privatos homines inveniо, qui de lege laborarent, ipsos, ne quid fallaciæ committeretur, aut tabellas distribuisse, aut distribuentibus præfuisse. idque *diribere* proprio vocabulo dicebatur. quod muneris quia fere obiri curarique ab iis soleret, qui neque ætate graves, neque gestis honoribus insignes admodum essent, id sibi & à senibus, & à dignitate præstantibus præcipue contigisse, gloriose commemorat Cicero in Pisonem c. 15. *Hoc*, inquit, *certe video, quod indicant tabulæ publicæ, vos rogatores, vos diribitores, vos custodes fuisse tabellarum: &, quod in honoribus vestrorum propinquorum non facitis, vel ætatis excusatione, vel honoris: in salute mea, nullo rogante, vos vestra sponte fecistis.* Eodemque verbo eadem de re usus est in ea post reditum in senatu c. 11. cum ait: *Quando tantam frequentiam in campo, tantum splendorem Italiæ totius, ordinumque omnium, quando illa dignitate tot rogatores, diribitores, custodesque vidistis?* Nec dubito, quin legendum sit, *diribeantur*, non *diripiantur*, ut in ea in Pisonem, oratione c. 40. *An exspectas dum de te LXXV. tabellæ diripiantur?* pro, distribuantur, ut de te judicium fiat. sic & Plinius manifeste accepit libro XXXVI. c. 15. *Hic est*, inquit, *ille domitor orbis populus, qui gentes, & regna diribet.* Cistis autem suffragiorum custodiendis certos homines in comitiis præfuisse, qui *nongenti* sint appellati, idem Plinius libro XXXIII. c. 2. scriptum reliquit. Objicitur hic quæstio perdifficilis, quo modo suffragia ferrentur: quod, in tanta rerum antiquarum obscuritate, suffragandi usu non solum intermisso, verum etiam penitus amisso, post tot sæcula manifestum non esse, quis miretur: itaque nec, opinor, totam rem explicare quisquam possit: nec tamen ignorabit omnia, qui veterum libros diligenter examinarit. Primum igitur illud, multorum testimonio, constat, cistas cum suffragiorum tabellis pontibus quibusdam, quo tutius custodirentur, impositas esse: ex quibus tabellæ populo ministrarentur. quem morem Cicero ad Atticum libro I. epist. 14. declarat his verbis. *Operæ Clodianæ pontes occuparant. tabellæ ministrabantur, ita ut nulla daretur, Uti rogas.* Et libro III. de legibus c. 17. *Pontes lex Maria fecit angustos.* quam legem Plutarchus etiam in Mario significat. Libro autem I. Rhetoricorum ad Herennium c. 12. *Cæpio, ut Saturninum contra S. C. legem de semissibus, & trientibus adversus rempublicam vidit ferre: cum viris bonis impetum facit, pontes disturbat, cistas dejicit, impedimento est, quo secius feratur lex.* Deinde, cum à Festo scriptum videam, suffragia per pontem comitiis ferri solita, adducor in eam sententiam, ut existimem, tabellas in eorum pontium capite ministratas esse, & in extremis pontibus alias cistas fuisse, in quibus tabellas quisque suas deponeret: quod erat suffragium ferre. quod etsi ex duobus locis Ciceronis, & ex libro Rhetoricorum ad Herennium satis licet intelligere: tamen, quo res pateat illustrius, Festi verba recitabimus. *Quo tempore*, inquit, *primum per pontem cœperunt comitiis suffragium ferre, juniores conclamaverunt, ut de ponte dejicerentur sexagenarii, qui jam nullo publico munere fungerentur, ut ipsi potius sibi quam illi, deligerent imperatorem.* Vanam autem opinionem de ponte Tiberino confirmavit Afranius. Et idem alio loco: *Depontani senes appellabantur, qui sexagenarii de ponte dejiciebantur.* Quo spectasse Macrobius videtur, cum ait Sat. libro I. c. 5. *His ne tam doctis viris, quorum M. Cicero, & Varro imitatores se gloriantur, adimere vis in verborum comitiis jus suffragandi, & tanquam sexagenarios de ponte dejicies?* Transibant igitur per eos pontes ad lationem suffragii, tabellis acceptis in prima pontis parte, quas in extrema redderent. Erant autem, quot tribus, aut quot centuriæ, tot pontes: ut per suum singulæ pontem suffragium ferrent. alioqui negotium longi temporis, nec sine perturbatione aliqua fuisset, si ponte unico tribus omnes, aut centuriæ transire cogerentur. & cum ait Cicero: *Operæ Clodianæ pontes occuparant*: Et, *Pontes lex Maria fecit angustos*: & ille, qui scripsit ad Herennium, *Pontes disturbat, cistas dejicit*: pontium multitudinem perspicue declarant. Nec de duabus tabellis cuique datis quisquam dubitat, una, cum hac litera, *A*, quæ legis *antiquationem* significat: altera, sic inscripta, *V. R.* id est, *uti rogas*: quæ legem accipiebat, uti magistratus rogaverat. Pontes autem dicti, quod exstructæ ad tempus mensæ satis angustæ, præsertim post legem Mariam, pontium similitudinem haberent: quæ, si tribuum populus in forum vocaretur, XXXV. pro numero tribuum, fuere: si centuriatim in campum, totidem, quot centuriæ, id est, CXCIII. Nunc de ordine in ferendis suffragiis agamus. Primo loco ea tribus, eave centuria, quæ omnium tribuum, aut centuriarum nominibus in sortem conjectis, prima de sitella, de qua jam diximus, sorte exierat, suffragium ferebat: eaque prærogativa dicebatur, quia prima rogaretur à magistratu, qui comitia habebat. at in prima tribu, aut centuria quis primus? videlicet is, quem magistratus legem ferens deligebat: deligebat autem, quem & dignitate præstare, & rogationi suæ præter cæteros favere judicabat. utrumque cognoscitur in oratione pro Plancio c. 14. in qua ita scriptum est. *Nam quod primus scivit legem de publicanis, tum vir amplissimus Consul id illi ordini per populum dedit, quod per senatum, si licuisset, dedisset: si in eo crimen est, quia suffragium tulit, quis non tulit publicanus? si, quia primus scivit: utrum id sortis esse vis, an ejus, qui illam legem ferebat? si sortis? nullum crimen est in casu. si Consulis: splendor etiam Plancii, hunc à summo viro principem ordinis judicatum.* Quo constat, ideo primum Plancium ad suffragium ferendum à Cæsare Consule lectum esse, quia primus ordinis equestris judicaretur. quod ipsum confirmant illa pro domo sua c. 30. *Consulari homini P. Clodius, eversa rep. civitatem adimere, consilio advocato, conductis operis non solum legentium, sed etiam servorum, Sedulio principe?* dixit enim, *Sedulio principe*, pro, primo omnium suffragium ferente. quod apertius proxime ostendit, cum ait. *Sin autem is primus scivit.* erat enim quodammodo legis ornamentum, cum is eam sciscebat primus, cujus in civitate non levis esset authoritas. quod etsi satis clare indicant ea, quæ ex oratione pro Plancio recitavimus: tamen in hac ipsa pro domo sua idem fit illustrius. subjungit enim c. 31. *Tu hujus, ut acta tui præclari tribunatus hominis dignitate honestes, authoritatem amplecteris.* quasi Clodius Sedulii, tanquam clari hominis, nomen publicis in tabulis ad legem honestandam scripsisset, aut fortasse etiam in æs simul cum ipsa lege incidisset. nam, ut dicam quod sentio, suspicor de mendo, ubi Sedulii mentio fit in ea pro domo sua c. 30. quod enim legitur: *Quid te audacius, qui in ejus nomen incideris?* id non placet. non enim cum audacia casus congruit. nam, *incidere*, verbum est in casu positum: audacia vero voluntatis est. non enim, qui incidit, audax est, sed impudens, & inscius: qui vero audax, is non incidit, sed incurrit, & irruit. quare aliter suspicor à Cicerone scriptum esse, & forte sic: *Quid te audacius, qui in æs ejus nomen incideris?* leges enim in æs incidi solitas paulo post docebimus. Cum igitur ab eo, quem magistratus ipse primum delegisset, deincepsque ab aliis ejusdem tribus, aut centuriæ perlata suffragia erant: tum, suffragiis in utramque sententiam dinumeratis, & eorum numero punctis notato, ejus tribus, aut centuriæ voluntas cognoscebatur, eaque à præcone renuntiabatur: &, eadem in reliquis tribubus aut centuriis ratione servata, & majo-

re tribuum centuriarumve numero vel antiquabatur, vel sciscebatur lex. hoc autem, *dirimere suffragia*, &, *diremptio suffragiorum*, dicebatur. itaque vetera habent exemplaria Varronis de re rust. libro III. cap. 2. *Dum dirimuntur suffragia, vis potius Villæ publicæ utamur umbra, quam privati candidati tabella?* quod aperte declarat Lucanus, quem locum depravari, ut, aliis in locis, *diribet* pro *dirimit*, reponere, facile non fuit, in illo versu, libro V. 393.

Et non admissæ dirimit suffragia plebis.

Et ad Q. fratrem, libro III. epist. 4. lego, *diremptis tabellis*, non, ut vulgo legitur, & ut habent libri quoque veteres, *diruptis*. item in oratione pro Plancio cap. 6. *diremptio*, non *direptio*.

CAPUT XXXVIII.

De lege antiquata vel accepta, deque ejusdem confirmatione per jusjurandum, incisione in æs vel columnam, & de loco ubi custodienda reponebatur.

Diremptis igitur suffragiis, vel de antiquata lege, vel de accepta cognoscebatur. ac de antiquata, id est suffragiis improbata, (Festus enim, *Antiquare*, explanat, *in morem pristinum reducere*) nihil est dicendum. scitam autem, atque acceptam, omnium civium jurejurando confirmari solitam legimus. itaque Q. Metellus, ille Numidicus, ne in legem Saturnini per vim latam juraret, in exilium abire maluit, sibique potius de patria, quam de sententia, decedendum putavit. quem anno post XLIII. imitatus non est M. Cato, is, quem Uticensem historici nominant: qui cum leges P. Clodii nullo neque jure, neque more rogatas putaret, in eas tamen juravit, consilio usus optimo, ut Cicero ait in ea pro Sextio. nam ab eo, quod omnino ne fiat, fieri non potest, cum periculo dissentire, temeritatis videtur esse. Post jusjurandum in æs lex incidebatur: quod indicat Livius libro III. cap. 57. his verbis: *Prius quam Urbem Consules egrederentur, leges X. virales, quibus tabulis duodecim est nomen, in æs incisas in publico proposuerunt.* Atque hoc libro X. Dionysius confirmat. & Cicero in oratione in Catilinam III. 8. *Memoria tenetis*, inquit, *Cotta, & Torquato Coss. complures in Capitolio turres de cœlo esse percussas: cum & simulachra deorum immortalium depulsa sunt: & statuæ veterum hominum dejectæ, & legum æra liquefacta.* quod ipsum versibus deinde persecutus est in secundo de consulatu suo, ut libro I. & II. de Divinatione patet. eandem consuetudinem probant illa, quæ in I. Philippica cap. 10. scripta sunt: *Forum sapietur: omnes claudentur aditus: armati in præsidiis multis in locis collocabuntur. quid tum? quod erit ita gestum, id lex erit, & in æs incidi jubebitis?* quod etiam non multo ante dixerat: *Quæ ille in æs incidit, in quo populi jussa perpetuasque leges esse voluit, pro nihilo habebuntur?* exemplis non egemus: sed unum Suetonii, quod in C. Cæsaris vita cap. 28. n. 1. legimus, quod apertam rem multo etiam illustrius ostendit, apponemus. *Marcus*, inquit, *Claudius Marcellus Consul, edicto præfatus de summa se republica acturum, retulit ad senatum, ut ei succederetur ante tempus: quoniam, bello confecto, pax esset, ac dimitti deberet victor exercitus: &, ne absentis ratio comitiis haberetur, quando nec plebiscito Pompejus postea abrogasset. acciderat autem, ut is, legem de jure magistratuum ferens, eo capite, quo à petitione honorum absentes summovebat, ne Cæsarem quidem exciperet per oblivionem: ac mox, lege jam in æs incisa, & in ærarium condita, corrigeret errorem.* Hic illud occurrit. Si tum denique in æs leges incidebantur, cum perlatæ essent: quod proxima Suetonii verba ostendunt: cur in oratione pro Milone cap. 32. cum de legibus nondum latis, sed quas Clodius ferre cogitarat, mentionem facit, *Incidebantur*, inquit, *jam domi leges, quæ nos nostris servis addicerent?* cur non, *scribebantur*, potius, quam, *incidebantur?* an incideret Clodius leges nondum latas? dicamus, quod omisit Pedianus interpres, qui in arte Ciceronis indicanda parcus nimis est, sicuti in exponenda historia satis liberalis. notat Cicero confidentiam Clodii, hominis audacissimi, qui domi suæ leges non modo scriberet, sed etiam, quasi latas, incideret: quas, quo jure quave injuria, cum suis operis & servis omnino perferre constituerat. & est Oratoris artificium, ad odium concitandum ea de inimico dicere, quæ etiamsi fortasse facta non sunt, fieri tamen potuisse, ejus, in quem dicitur, ante acta vita declarat. nihil erat, quod in Clodium, quamvis atrociter excogitatum, non verisimile videretur. ideo, *incidebantur* potius, quam *scribebantur*, dixit, vel vere, vel quod magis puto, ὑπερβολικῶς, & tamen verisimiliter. ut de P. Clodio, quem omnium audacissimum fuisse constabat. Ne illud quidem prætermittam, non in tabulis modo æneis, sed etiam in columnis incisas esse leges. de tabulis dubium non est: quas etiam aliquot, in hunc usque diem servatas, ipsi vidimus. de columnis autem Cicero pro Balbo cap. 23. sic: *Cum Latinis omnibus fœdus ictum Sp. Cassio, Postumo Cominio Coss. quis ignorat? quod quidem nuper in columna ænea meminimus post Rostra incisum & perscriptum fuisse.* qua ipsa de re Livius libro II. cap. 33. sic: *Tantum sua laude obstitit famæ Consulis Marcius, ut, nisi fœdus cum Latinis columna ænea insulptum, monumento esset, ab Sp. Cassio uno, quia collega adfuerat, ictum, Postumum bellum gessisse cum Volscis, memoria cessisset*, & Varro, ut apud Macrobium legimus, antiquissimam legem in columna ænea scripsit incisam fuisse, cui mentio intercalaris adscriberetur. nec deest Dionis in historia testimonium, qui libro XLI. columnas, quibus incisæ leges legerentur, de cœlo tactas memoriæ prodidit. Scripta jam lege, promulgata, perlata, in æs incisa, (his enim quasi gradibus ad id, quod in lege ultimum, ac summum est, pervenimus) unum restat, ut, ubi custodienda reponeretur, ostendamus. Scire igitur oportet, non eandem legum omnium fuisse rationem, sed aliquot, maximeque tabulis æneis incisas, in publico proponi solitas, ut oculis civium paterent, quod exempla demonstrant: quæ vero æneas in tabulas essent incisæ, eas ad ærarium delatas, quo scilicet & senatus consulta. ibi cum publicis pecuniis omniumque publicarum rationum libris conditæ asservabantur. erat autem ærarium, tum aliorum, tum maxime Festi, Macrobii, & Plutarchi in problematibus testimonio, in Saturni Opisque templo: templum autem in vico Jugario, ad Capitolii radices: unde septies millies HS. à Cæsare Dictatore depositum, post illius interitum M. Antonius Consul abstulit. etsi tantum Opis in Philippica I. & II. ubi hac de re Cicero loquitur, mentio fit: puto, quod duabus cellis simulachra Opis & Saturni separatim dedicata colerentur, & ad Opis cellam propius, quam ad Saturni, eam pecuniam Cæsar locasset. primis tamen reipublicæ temporibus legem Iciliam in templo Dianæ, quod in Aventino monte fuit, repositum esse, legimus in historia Dionysii. Quæ ad rationem perferendæ legis attinerent, quæ fere ponderis alicujus esse viderentur: omnia, ut arbitramur, persecuti sumus. nam, in quo differrent legum ferendarum comitia à cæteris comitiis, ut de magistratu creando, de reo judicando, quia convenire magis in librum de comitiis hæc tractatio videtur, qui post hunc de legibus exibit, hic omittimus.

CAPUT XXXIX.

De loco ferendarum legum.

Locum ferendæ legis interdum prata Flaminia qui postea circus Flaminius dictus est, interdum etiam lucum Petelinum, quandoque Capitolium, sed plerumque forum, aut campum Martium fuisse legimus. de pratis Flaminiis, luco Petilino, Capitolio, Livius testis est: de foro, declarant illa pro C. Rabirio Postumo cap. 7. *Si lex ferretur, convolaretis ad Rostra.* erant enim Rostra in foro. dixit autem, *convolaretis ad Rostra*, cum hoc intelligeret, ut inde legem dissuaderetis. & aperte in oratione I. in Antonium, & in V. & pro domo, & ubi non? de campo, inde constat, quod, cum leges centuriatis comitiis sæpe latæ sint, centuriata porro comitia in campo esse habita, omnes historiæ narrent: manifeste sequitur, ut leges centuriatis comitiis latæ, in campo latæ sint. Hic oritur

alia

alia consideratio, loco ne sacro, an profano ferretur. Sacro potius, quam profano, crediderim: primum, quod in Rostris, qui locus erat auguratus, templumque dicebatur, sæpe à magistratu ferretur: itaque pro Sextio cap. 35. *Princeps*, inquit, *rogationis Q. Fabricius templum aliquanto ante lucem occupavit.* occuparat enim, ut legem ferret. quod illa verba pro Milone cap. 14. declarant: *Potuit ne Fabricio, viro optimo, cum de reditu meo legem ferret pulso crudelissima in foro cæde facta?* Occuparat autem Rostra, non templum alicui deo sacrum: quod ipse Cicero declarat infra, in eadem pro Sextio, subjungens, *tribunos plebis ferro è Rostris à Clodio pulsos*, Fabricium intelligens. sed clarissime in Vatinium cap. 10. his verbis: *Cum L. Vettium indicem in Rostris, in illo, inquam, augurato templo ac loco collocatis.* Et Livius lib. VIII. cap. 15. *Naves*, inquit, *Antiatium partim in navalia Romæ subductæ, partim incensæ: Rostrisque earum suggestum in foro exstructum adornari placuit: Rostraque id templum appellatum.* Altera est ratio, quod leges à P. Clodio tribuno plebis in templo Castoris latas invenio. quod indicat illud in Pisonem cap. 9. *Eodem in templo, eodem & loci vestigio, & temporis, arbitria non mei solum, sed patriæ funeris abstulisti.* Sic enim interpretor illud, *eodem in templo.* quo in templo legem de mea pernicie tulerat Clodius, eodem in templo de Macedonia tibi tradenda statim legem tulit: quam tu provinciam ad arbitrium tuum pro meo funere, quod idem funus patriæ fuit, ipse pactus eras. itaque provinciam lege traditam, quasi præmium à Clodio debitum abstulisti. & apertius in oratione pro domo sua cap. 21. *Cum arma*, inquit, *in ædem Castoris comportabas, nihil aliud, nisi, uti ne quid per vim agi posset, machinabare.* in libro autem de inventione II. c. 17. *Flaminium*, inquit, *eum qui Consul rempublicam male gessit bello Punico secundo, legem agrariam per seditionem ad populum ferentem, pater suus de templo deduxit. arcessitur majestatis:* Et apud Livium, ante quam Rostra in foro exstructa essent, de tribunis plebis legum rogandarum causa in templum coëuntibus, non semel mentionem fieri videmus. Ferebat ergo magistratus legem in templo: ferebat suffragia de lege populus circa templum. locum enim tantæ multitudini ullo in templo fuisse, credibile non est. cum vero lex à magistratu ferretur, eodem in templo alios quoque magistratus affuisse, eos nimirum qui cum magistratu legem ferente consentirent, legimus in oratione in Vatinium cap. 7. *Quæ quidem leges*, inquit, *anno post, sedentibus in templo duobus non Consulibus, sed proditoribus hujus civitatis, ac pestibus, una cum auspiciis, cum intercessionibus, cum omni jure publico conflagraverunt.* Ostendi latam in templo legem, cum in foro ferebatur, hoc est, tributis comitiis. quid, cum in campo, centuriatis? tum in templis deorum non existimo, quæ in campo nulla fuisse legimus: quo tamen in loco à magistratu ferretur, eum locum ante auguratum fuisse crediderim. nam, si tributis comitiis semper in templo, cur centuriatis, quæ majorum rerum causa habebantur, profano in loco lex ferretur? sed fortasse videri possit infirma conjectura. addamus exemplum, ut dubia res testimonio probetur. Livius igitur lib. III. cap. 20. *Tribuni*, inquit, *ut impediendæ rei nulla spes erat, de proferendo exercitu agere, eo magis, quod, & augures jussos adesse ad lacum Regillum, fama exierat, locumque inaugurari, ubi auspicato cum populo agi posset: ut, quidquid Romæ vi tribunicia rogatum esset, id comitiis ibi abrogaretur.* Inter leges autem, quæ in foro, & eas, quæ in campo ferrentur, dixi jam hoc interfuisse, quod in foro tributis comitiis ferrentur, in campo comitiis centuriatis. nunc adjungo, primum illud, centuriatis comitiis eas esse latas, quæ è S. C. ferebantur: deinde illud, quæ centuriatis comitiis ferrentur, eas, si è S. C. non ferrentur, patribus quidem authoribus semper esse latas. quod non à primis reipublicæ temporibus, sed tantum post Publilii Philonis dictaturam observatum est. hunc enim Dictatorem legem tulisse, *ut legum, quæ comitiis centuriatis ferrentur, ante initum suffragium patres authores fierent*, scribit Livius libro VIII. cap. 12. quo significatur, non omnes antea leges, quæ centuriatis comitiis ferrentur, è S. C. aut patribus authoribus esse latas, quod si factum nunquam antea non erat, consuetudine servata, quæ in Numa Rege creando est inducta, ut scilicet, ante quam populus suffragium iniret, patres in incertum comitiorum eventum authores fierent: Publilius in plebem propensus, quia plebejæ gentis erat, quod senatui liberum erat, id necessarium fecit, quodque more factum erat, id ut lege fieret, sua lege sanxit. Neque vero, quod ait Livius, *Patres authores fierent*, explano, *patres S. C. probarent.* fiebant enim de re & relata, & disputata S. C. quid porro referri & disputari, opus erat id, quod omnino probari à senatu Publilia lex juberet? nam de quo fit S. C. id ejusmodi est, ut improbari & abjici potuerit: est autem & probatum, & acceptum, quia major pars senatus ita senserit. at in hoc non, utrumvis licere, neque plurium senatorum voluntatem spectari, Publilius voluit, sed, quasi ab universo senatu jam probatum esset, ita, vellent nollent, patres authores esse. ergo sic existimare debemus, quæ leges centuriatis comitiis ferrentur, eas post legem Publiliam ante S. C. aut certe patribus authoribus esse latas: quæ vero ante legem Publiliam centuriatis comitiis latæ erant, alias è S. C. alias sine S. C. patribus tamen authoribus, alias neque è S. C. neque patribus authoribus. Nihil ne igitur interfuit, dicet aliquis, inter leges, quæ patribus authoribus, & eas, quæ è S. C. ferrentur? nihil, mea sententia, ante legem Publiliam. nam, sive è S. C. sive patribus authoribus ferrentur, è senatus voluntate ferebantur. post legem autem Publiliam multum inter hujusmodi leges interfuit, atque adeo tantum, quantum inter secundam & adversam voluntatem interest. nam secunda senatus voluntate ferebantur eæ leges, quæ S. C. probatæ jam erant: adversa vero nonnunquam eæ, quarum patres authores fiebant. probabant enim inviti, lege coacti. itaque honorificentius habebatur id, quod S. C. centuriatis comitiis latum esset, quam id, quod iisdem comitiis patribus authoribus, sed extremis reipublicæ temporibus nullam legem centuriatis comitiis sine S. C. patribus authoribus latam invenio, permultas autem S. C. iisdem comitiis: sive, quod abrogata sit Publilia lex: sive, quod, cum idem Publilius eodem tempore, posteaquam Q. Hortensius Dictator legem tulisset, ut eo jure quod plebs statuisset, omnes quirites tenerentur, nihil attinuit patres authores de eo fieri, quo vel si authores ipsi non fierent, tamen omnes cives æque tenerentur. itaque magistratus aut è S. C. centuriatis comitiis, aut, si senatus dissentiret, tributis leges tulerunt: (quamquam & leges multæ tributis comitiis ex S. C. latæ sunt) cum duabus legibus, Publilia, & Hortensia, eandem vim haberent leges tributis comitiis latæ, quam habuerunt antea leges eæ, quæ centuriatis comitiis, patribus authoribus, latæ erant. non enim, quod ait Cicero Philippica X. cap. 8. *Legem Pansa comitiis centuriatis ex authoritate nostra laturus est*, eo sensu dictum existimo, quod eam legem patribus authoribus Pansa laturus esset, sed *ex authoritate nostra*, explano, *è S. C.* loquitur enim de Cæsaris actis: quæ lege confirmari, & sanciri, senatus cupiebat. cum porro cuperet, nimirum S. C. potius, quam alia quavis ratione, declararet. quod si cui authoritatem senatus pro S. C. usurpari, novum est: nihil errabit si, ut de latine loquendi consuetudine recte judicare possit, Ciceronis libros diligenter evolverit. Hic fortasse quæretur, ante Publiliam legem omnes ne leges, quas senatus, sive centuriatis, sive tributis comitiis, ferri cuperet, ferrentur è S. C. an vero aliæ è S. C. aliæ vero sine S. C. tantum patribus authoribus. utrumque factum est. nam neque omnes è S. C. neque omnes patribus authoribus latæ sunt. de latis è S. C. testimonium res non desiderat: exemplorum enim plena sunt omnia. patribus autem authoribus minus quidem multæ, sed aliquot tamen latæ sunt, ut Petilia de ambitu, à tribuno plebis tributis comitiis lata; de qua Livius libro VII. Quæritur etiam, (pergam non dubitando, quo non solum veterum librorum observatio, sed ipsa me conjectura ducit) utrum centuriatis comitiis leges à majore tantum magistratu, an etiam à minore ferrentur. faciamus, quod oratores solent: qui cum testibus rem probare non possunt, argumentantur à simili, & hoc genere sæpe fidem faciunt.

ciunt. item nos, cum, centuriatis comitiis à minore magistratu leges latæ sint, nec ne, affirmare non possimus, quia neutrum ab antiquis traditum est, similitudinem sequemur, &, quod in creandis magistratibus fieri solitum est, idem in ferendis legibus observatum esse dicemus. nam, si creandis magistratibus centuriata comitia nunquam, nisi à majore magistratu, habita sunt: itidem ferendis legibus nunquam, nisi à majore, esse habita, consentaneum est. illud autem est, esse igitur & hoc dicemus. neque enim, cur non sit, aut ratio suadet, aut exempla demonstrant.

CAPUT XL.

De tempore legis ferendæ.

DE legum tempore, quæ notavimus, hæc sunt: neque omnibus diebus licuisse legem ferri, neque quibus liceret, per omnes horas. licebat fastis tantum diebus: nefastis non licebat. nec vero fastis omnibus, sed comitialibus duntaxat. comitialibus autem ita licebat, si nemo de cœlo servaret. quæ duabus legibus, Ælia, & Fusia, sancita erant. id annis prope centum ante Ciceronis ætatem, ut scripsit ipse oratione in Pisonem, institutum, ad extrema fere mansit reipublicæ tempora. Pisone autem & Gabinio Coss. P. Clodius tribunus plebis Ciceronis ac bonarum partium inimicus, ut armaret immoderata licentia tribuniciam potestatem, dierum discrimen, & auspiciorum impedimenta sustulit. neque enim tantum, ut omnibus plane fastis ferri lex posset, verum etiam, ne quis per eos dies, quibus cum populo liceret agi, de cœlo servaret, rogationem tulit. idque postea servatum esse, videntur illa significare, quæ scripta sunt in oratione de provinciis cap. 19. *Aut statuendum vobis est, legem Æliam manere, legem Fusiam non esse abrogatam, non omnibus fastis legem ferri licere, cum lex feratur, de cœlo servari, obnuntiari, intercedi licere.* Ergo, ante legem Clodiam, non omnibus, sed fastis, non omnibus fastis, sed comitialibus, nec comitialibus, si quis de cœlo servaret, jus ferendæ legis erat: post legem Clodiam, non omnibus quidem diebus, sed omnibus tamen fastis, quod ante non licuerat, etiamsi de cœlo servaretur, ferri lex potuit. Opinor etiam, qui dies religiosi vocabantur, quorum in numero atri erant, iis non potuisse legem ferri: de quibus hæc legimus in Festo: *Dies religiosi, quibus, nisi quod necesse est, nefas haberetur facere: quales sunt sex & triginta, atri qui appellantur, & Alliensis, atque ii, quibus mundus patet.* Alliensem autem diem, quam Festus non nominat, XV. Kal. Sext. fuisse, Livius docet libro VI. idemque subjungit, religiosum diem fuisse postridie etiam Idus Quinct. cui Gellius libro V. cap. 17. Macrobius libro I. Saturn. assentiuntur: ex quibus & id cognoscitur, quod Varro quoque libro V. & Festus docent, Liviusque significat, dies postridie omnes Kalendas, Nonas, Idus atros esse habitos, ut neque præliares, neque puri, neque comitiales essent. itaque quod ad Kalendas attinet, legitur illud Afranii apud Nonium lib. II. n. 40. *Septembris heri Kalendæ, hodie ater dies.* quod si dies atri comitiales non sunt, ergo diebus atris ferri legem non licuit. *Dies* autem, *quibus mundus patebat*, alio loco Festus nominat, & ait fuisse, postridie Volcanalia, III. Nonas Octob. VI. Idus Novemb. & postridie Volcanalia fuit IX. Kalendas Septembris, ut apparet in Kalendario Romano. His adduntur dies, *quibus penus patebat*: de quo sic Festus: *Penus vocatur locus intimus in æde Vestæ, tegetibus septus,* (sic enim fortasse legendum) *qui certis diebus circa Vestalia aperitur. ii dies religiosi habentur.* Vitatos etiam à plerisque, ut ominis adversi, IV. Kalendas Nonas, Idus: Gellius, & Macrobius tradidere. quamquam unius Gellii mihi quidem sufficit authoritas. à quo Macrobium, & in hoc loco, & alibi totidem verbis eadem sumpsisse constat. Diebus autem religiosis exercitum conscribere, legiones educere, manus cum hoste conserere, sponsalia inire, peregre proficisci, denique publicæ, vel privatæ rei quidquam moliri, non licuit: quod his diebus adversus rerum exitus consecutus esset. De diebus hæc. Horæ vero, quibus agi cum populo posset, omnes erant intra ortum solis, & occasum, reliquis non licebat. ante primam enim horam nihil agi licuisse cum populo, cum ait Dio in extremo lib. λθ p. 120. D. non explano, ante primam horam Romani diei, cujus initium à media nocte sumebatur, sed, ante lucem, ante auroram. quod ipse quoque Dio sic interpretatur, his verbis: ὁ Γάλβας ὁ Σέρουιος κρύφα καὶ ὑπὸ τὴν ἕω στρατηγῶν τὸν ψῆφόν τισιν ἔδωκε: καίπερ οὐκ ἔξον ἐκ τῶν νόμων, πρὶν πρώτην ὥραν γενέσθαι, ἐν τῷ δήμῳ τι χρηματισθῆναι. *Sergius Galba suffragia quibusdam sub auroram, etsi lege cautum erat, ne quid cum populo ante primam horam ageretur, dedit.* Quod si non ante primam, sequitur, ut nec post extremam, id est eam, quæ diem claudit, agi cum populo licuerit: siquidem neque vespertina S. C. rata fuisse, neque prætori urb. jus dicere post solis occasum licuisse, traditum est à Cicerone in Philippica II. & à Censorino de die natali, sicut igitur non omnibus diebus ferre legem licebat, ita nec omnibus horis: quibus autem horis, iis ita licebat, si neque fulgeret Jupiter, neque tonaret.

CAPUT XLI.

De caussis, ob quas leges latæ sunt.

NUnc de caussis agamus: quæ ipsa quoque nostri promissi pars est. A corruptis moribus manasse leges, nemini dubium est. nam, ubi continenter & sobrie vivitur, ubi colitur pietas, ubi justitiæ locus est, quorsum ibi lex feratur? nec sanis corporibus quæsita medicina est: nec, qui leniter & sedato cursu amnes fluerent, sed incitatis, extraque ripas diffluentibus aggeres objecti. ac vetustissimi mortalium, prorsus omnem vim, atque omnem luxum ignorantes, tranquillam vitam, ipsa natura duce, vivebant. post erupit injuria, &, quod quisque potuit, id quisque velle, neglecta ratione, cœpit. tunc necessario leges latæ, & injecta licentiæ quasi frena, quæ, si quis recte agere sua sponte nollet, eum pœnæ metu in officio continerent. itaque, conservandæ augendæque civitatis causa, & ut esset bene vivendi norma, legem inventam, manifeste cognoscitur. neque minus ad hunc finem spectarunt, quæ de religione, quam quæ de bello leges latæ sunt. quæsita pietas in deos videtur, quæsita populo voluptas, ut in ludis: omnia tamen ad publicam utilitatem referebantur. cujus autem legis vitiosa ac turpis origo sit, ea lex nominanda non est. nam legis causa justitia, & lex ipsa justa ac sancta debet esse. inde enim publicum exoritur commodum. publicum dico, & quo munitur imperium adversus hostilem vim, & quo privati cives, sua quisque bona, suum quisque jus, adversus privatorum injurias tuentur. quod si hoc in omni bene instituta civitate, multo magis agnoscitur in republica Romana: quæ dum optimis legibus paret, malas autem vel abrogat suffragiis populi, vel tollit S. C. orbem terrarum pæne universum imperio comprehendit. quæque civitates aut malas leges habuerunt, aut bonis non recte sunt usæ: aliæ vi externa, aliæ domestica seditione conciderunt. quod & apud veteres sæpe accidisse legimus, & nostra non semel tempestate vidimus.

CAPUT XLII.

De potestate legum latarum.

SUperest de potestate legis. ea, quæritur, primum utrum maxima, deinde, si maxima, utrum perpetua. quod pro nostra consuetudine breviter ostendemus. Erat in lege summa vis, non solum, quia eo quod erat lege sancitum, quirites omnes tenebantur, quod tribus legibus, una Consulari Valeria Horatia, duabus Dictatoriis, Publilia, & Hortensia, sancitum supra diximus (paucas tamen excipio, quibus non omnes plane cives obstringebantur: quo de genere fuisse legem de repetundis, jam ostendimus: lata enim est post illas tres, Consularem unam, Dictatorias duas, à nobis proxime nominatas: &, quodcunque postremum populus jussit, id jus ratumque esse XII. tabul. lege sancitum est) verum etiam, quia non, ut prætoris edictum, item lex annuo spatio terminabatur, sed

vigebat usque dum alia lege abrogaretur: abrogari vero omnes licuit, præter Sacratas: quæ violatæ sæpe, abrogatæ nunquam sunt. abroganti vero non eadem, quæ violanti legem, pœna sancitur. cæteræ leges & abrogari omnes potuerunt, & abrogatæ multæ sunt. tametsi nulla lata lex est, quæ ipsa se contra abrogationem quasi sanctionis sæpimento non muniverit. gravi pœna, multave ei, qui abrogasset, irrogata. at multi multas abrogarunt, neque tamen ullam propterea subiere pœnam. dixi jam plus fuisse potestatis in eo, quod postremum populus jussisset, quam in eo, quod antea jusserat: id lege XII. tabul. sancitum esse. jussum autem populi & suffragia fuerunt, quibus abrogabantur leges. itaque non quid antea populo placuisset, sed quid ei postremum placeret, spectari solebat. sensit autem in hoc genere populus non semper è republica; nam quemadmodum sæpe malas leges bonus populus, sic interdum bonas malus abrogavit. à senatu vero nunquam lex ulla, nisi reipublicæ causa sublata est, ut, cum Appulejæ, Mario Consule referente, S. C. damnatæ sunt, quod ab hoste reipublicæ L. Appulejo Saturnino rogatæ essent: aut, cum Liviæ consilio Philippi Consulis sublatæ, quia contra auspicia, quæ servari lex Ælia jubebat, à M. Livio Druso latæ judicarentur. erant enim quatuor omnino genera, (ut ipsa fere Ciceronis verba usurpem, quæ sunt in oratione pro C. Cornelio) quibus per senatum more majorum statueretur aliquid de legibus: unum ejusmodi, placere legem abrogari, ut Q. Cæcilio, M. Junio Coss. quæ leges rem militarem impedirent, ut abrogarentur. atque hoc genere non abrogabat legem senatus, (nam abrogare proprie populus dicebatur) sed, ut abrogaretur, statuebat. Alterum genus erat: quæ lex lata esse diceretur, ea non videri populum teneri, ut L. Marcio, Sex. Julio Coss. de legibus Liviis: quæ ut uno S. C tollerentur, Philippus Consul, Livii inimicus, obtinuit à senatu. ideo autem, hujusmodi legibus non videri populum teneri, senatus decernebat, quia, contra auspicia latas esse, augures monuissent. Tanta Romæ fuit in auguribus authoritas. de quibus libro II. cap. 12. de Legibus hæc à Cicerone scripta legimus. *Quid religiosius, quam cum populo, cum plebe agendi jus aut dare, aut non dare? quid? legem, si non jure rogata est, tollere? nihil domi, nihil foris: per magistratus gestum. sine augurum authoritate posse cuiquam probari?* quæ ipsa, & alia, in libro de Religione tractabimus. Tertium, de legum derogationibus. quo de genere persæpe S. C. fiunt, ut de lege Calpurnia de ambitu, quæ derogaretur. Quartum genus, quod ea Ciceronis oratio mutila admodum est, neque in ipsa, neque in Pediano interprete, ac ne alibi quidem, quod sciam, invenitur: me tamen in eam partem conjectura ducit, ut existimem, cum aliquem senatus hostem judicaret, simul, ut ejus quoque leges, quæ quidem adversus rempublicam essent, tollerentur, eodem S C. aut alio proxime facto, judicasse; quarum enim maxime legum causa perniciosus patriæ civis damnatus sit, & à republica remotus: eas ipsas leges in republica non hæsisse, sed abjectas illico esse, etiamsi ab historia non prodatur, veri tamen simillimum est. quale fuit, quod de legibus Saturnini proxime, & de legibus M. Antonii in prima hujus libri parte diximus. Recte igitur semper, & justissime senatus. A populo vero, aut ab iis, qui mercede conducti speciem quandam populi præ se ferebant, temeritate potius aut fraude, quam consilio, aut ratione, salutares civitati leges nonnunquam abrogatæ sunt, ut, rogante P. Clodio tribuno plebis Ælia de auspiciis, Fusia de diebus comitialibus. Postremum illud est, cum, verbo quidem, neque à senatu neque à populo, tacito autem omnium consensu per desuetudinem leges abrogabantur. id quod & Julianus jurisconsultus notavit. Erat igitur in lege vis non solum maxima, quod Cicero in Philippica II. cap 42. satis plane narrat, cum ait: *In publicis actis nihil est lege gravius:* verum etiam perpetua: siquidem vetustate neque tollebatur lex, ut edictum: neque debilitabatur, ut S. C. nisi si legis essent ejusmodi, ut reipublicæ minimum consulere viderentur. nam has contrario usu non solum debilitatas, verum etiam plane exstinctas, neque damnatum esse quemquam, quia fecisset adversus eam legem, quæ jam exerceri desiisset, satis constare video. leges autem multæ, quamdiu respublica stetit, perpetuo jure valuerunt, cum, ipso libertatis initio, à primis Consulibus, ac jam ante à primis legibus latæ essent. quibus ego de legibus loquor, cum perpetuam vim legi tribuo. nam perniciosas leges, nec jure rogatas, non perpetuo jure esse, sed tolli quam primum utile est: cujusmodi multa S. C. sublata sunt. populus autem, quem sæpe à reipublicæ commodo malæ rationes averterunt, rectam dijudicandis legibus normam non agnovit, sed utiles sæpe abrogavit, sæpe scivit inutiles. Illud tamen, quia pertinet ad abrogandi rationem, quod in Festo Pompejo notavi, non omittam: *in sanctione legum adscribi solitum, ne per saturam abrogari derogarive liceret, erat enim satura, lex multis aliis conferta legibus, accepto nomine à genere cibi, ex variis rebus condito.* Quod apud Diomedem Grammaticum scriptum est. id autem eo placuit in sanctione adscribi, quia in lege, multis legibus permixta & infusa, subesse fraus, quæ populum falleret, facile poterat: at in simplici lege, si de abrogando derogandove populus rogabatur, non difficile erat, id, quod derogabatur, quale esset, intelligere. Addam & illud, fractam esse legis vim, non modo cum alia lege nominatim abrogaretur, sed etiam, cum, non omnino tota, sed ejus pars lege posterius lata tolleretur: quod, *derogare*, dicebatur: aut, cum, nulla superioris legis mentione facta, aliquid ei contrarium posteriore lege rogaretur: quod erat, *obrogare.* atque, hoc quidem de genere, apud Livium libro IX. cap. 34. P. Sempronius tribunus plebis adversus Ap. Claudium censorem in concione ita disputat: *Ideo Æmiliæ potius legi paruerunt, quam illi antiquæ, quia hanc postremum populus jusserat, & quia, ubi duæ contrariæ leges sunt, semper antiqua abrogat nova.* Est etiam in II. de inventione cap. 49. ita scriptum: *In duabus contrariis legibus, utra posterius lata sit, considerare oportet: nam postrema quæque gravissima est.* Omnino quod legis vim maximam fuisse dixi, eo dixi, non solum quia nihil esset lege gravius, & in publicis actis nihil observaretur magis, verum etiam, quia legis sententia pertineret ad omnes cives, & omnibus æqua jura describeret, præsertim à quo tempore Q. Hortensius Dictator rogationem tulit, de qua jam mentionem fecimus, ut, quod plebs sanxisset, eo quirites omnes tenerentur. verumtamen duo genera legum excipio: alterū, quod non omnes cives: alterum, quod omnes quidem, sed dispari jure comprehenderet. primum enim illud apud Ciceronem libro III. ad Atticum observavi, quam legem aliquis tribunus plebis ferret, ea lege collegas ejus obstrictos minime fuisse. deinde, ut omittam leges alias, quibus senatores tenebantur, cæteri autem erant ordines liberati: quam legem, ne quis judicio circumveniretur, C. Gracchus tulit, eam pro plebe, non in plebem esse latam, declaratur in oratione pro Cluentio. posteaque L. Sylla Felix, cum ejus rei quæstionem sua lege constitueret, populum Rom. quem ab hoc genere liberum acceperat, alligare novo quæstionis genere ausus non est. ergo hac lege, quæ primum Sempronia fuit, de C. Gracchi latoris nomine: deinde Cornelia, postea quam L. Sylla, lege lata, quæstionem & ipse ejusdem rei constituit: qua deinde potius, quam Sempronia, ejus generis judicia sunt administrata: hac, inquam, lege. ut est in oratione pro Cluentio, senatores, & ii, qui magistratum gesserant, soli tenebantur: ut quemadmodum recte agentibus plura præmia, sic plura peccantibus judiciorum pericula proposita essent. Lege etiam Julia de pecuniis repetundis equestrem ordinem non fuisse alligatum legimus in oratione pro Rabirio Posthumo. in oratione vero pro Cluentio, quæ lex item de pecuniis repetundis nominatur, qua & ipsa præter ordinem senatorium nemo tenebatur, Julia non fuit, ut ex temporum examinatione, quæ me sæpe magnis erroribus expedivit, facile conjeci. nam cum, Juliam de repetundis latam esse à C. Cæsare in primo consulatu, notum sit vel ex historia, vel è Ciceronis orationibus. atque epistolis: orationem autem pro Cluentio annis aliquot ante Cæsaris consulatum Cicero prætor habuerit: sequitur, ut omnino, quod ad nomen attinet, diversæ leges fuerint. Quænam igitur fuit, dicet aliquis? Cornelia, L. Syllæ: ex qua multa in suam legem postea Cæsar transtulit. de qua sic in ea pro Posthumo cap. 4. *Si est hoc novum in leg*

Julia

Julia, ſicuti multa ſunt ſeverius ſcripta, quam in antiquis legibus, & ſanctius judicata: ſane etiam conſuetudo hujus generis judiciorum nova. ſin hoc totidem verbis tranſlatum caput eſt, quot fuit non modo in Cornelia, ſed etiam ante in lege Servilia: per deos immortales, quid agimus judices, aut quem hunc morem novorum judiciorum in rempublicam inducimus? Reliquum eſt, ut de lege agamus, quæ omnes quidem cives, diſſimili tamen conditione adſtringeret. at hoc quidem cum multis exemplis probare poſſim, uno contentus ero. Fuit igitur hujus generis Tullia de ambitu: qua lege aliam plebi, aliam ſenatoribus irrogatam eſſe pœnam, conſtat ex oratione pro Murena. id quod oſtendimus jam, cum de legibus capitalia crimina vindicantibus ageretur. Dictum eſt de legibus. ordiemur nunc de magiſtratibus.

F I N I S.

PAULI

PAULI MANUTII
LIBER DE SENATU ROMANO.

Illustrissimo & Excellentissimo,

JACOBO BONCOMPAGNO,
DUCI SORÆ, MARCHIONI VINIOLÆ, &c.

uis erga te parentis mei amor, dum viveret, quanta in te observantia, quodnam studium exstiterit, plerique omnes norunt; omnium illius viri similium amore, observantia, studio dignissime, JACOBE BONCOMPAGNE, *Illustrissime; norunt, inquam, ex amicis utrique vestrum communibus fere omnes, itemque omnes ii, qui ejus epistolam ad Te, qua suum Commentarium in orationem Ciceronis pro Archia Tibi προσεφώνησε, legere minime gravati sunt. Quamobrem hæc pluribus commemorare, probareque aliis haudquaquam necesse existimo. Tantum hoc loco illud, non Teipsum, qui mei sensum de Te, propensionemque adversus Te animi mirificam minime ignoras, verum alios admonitos velim; Si ego patris ut fortunarum, sic quoque amicitiæ, quæ ei cum pluribus fuit, hæreditatem adii, quo jure non parva mihi Tecum conjunctio intercedat necesse est, sique hanc conjunctionem tanto mihi usui, atque ornamento esse voluisti, ut non mihi Mæcenas, (nam id nomen levius mihi Tuis singularibus, ac prope divinis in me esse meritis videatur) verum, ut Augustus Maroni, Deus aliquis appellandus sis, qui me ab inferis pene revocaris, Tua quidem certe semper commemoranda liberalitate affectum excitaris, nonne ingratissimus omnium, atque omnis expers humanitatis esse videar, si, cum Tibi prope quidquid sum secundum Deum Opt. Max. uni acceptum referre debeam, non me, fortunasque meas, ingeniique mei monumenta, vitamque ipsam dicare velim? Nam, ut ea, quæ mihi abs Te profecta sunt, quotidieque proficiscuntur commoda, taceam, ex quibus maximam rei familiari, dignitati, ac laudi meæ accessionem fieri sentio, Tu mihi illius omnis auctor otii, quidquid illud est, quod ad literarum studia confero, unde hauriam quæ studiosis grata, atque utilia futura sint, Tuque facultatis illius elargitor, qua non meas solum, sed etiam alienas lucubrationes typis mandare, & ad communem omnium utilitatem in lucem proferre possim. Quod si ergo mea, cur non item patris mei monumenta nondum edita in Tuo nomine prodire, Tibique nuncupari velim? qui, mihi Tecum ante institutam amicitiam ut quoad possem, officiis tuerer, eaque mihi nihil carius, nihil honestius, nihil ad omnia mea studia, atque ad omnem vitam præclarius esse ducerem, sæpissime admonebat. Ego igitur, qui illas tantum non postremas voces, præcepta, inquam, illa postremæ ejus voluntatis, quæ ut pie, sancteque coli à nobis, ac servari debeant, tam multa à Sapientibus caventur, religiose ad hunc usque diem servarim, & coluerim, atque in amicitia, & unius Tui patrocinio omnia posuerim, in posterum à me ipso desciscam? Dii meliora. Quid igitur? Interpretatione usus sum, ut puto, fideli, ut ex verbis patris mentem conjicerem, quænam esset. Cum enim inter quædam ejus scripta, quorum partim ab ipso inchoata, partim etiam affecta, relicta sunt, esset hic de senatu Rom. libellus; inii consilium ejus mandandi typis, justisque, ut dixi, de causis Tuo Illu-*

ſtriſſimo nomini nuncupandi. Quod ſi rem gratam unquam patris manibus feci, me gratiſſimam nunc facturum certo ſcio, qui Te huic commentario, his ejus vigiliis, quarum partem maximam Tibi fuiſſet conſecraturus ſi diutius vixiſſet, patronum adlegerem. Suſcipe igitur munus hoc, quod non ſolum meo, ſed patris ipſius nomine ad Te mitti velim exiſtimes. Quod etſi longe ſerius aliis ejuſdem argumenti commentariis, à doctis viris conſcriptis, editur, longe tamen prius ab ipſo ſcriptum ſcias velim; ne putes, in quibus ipſi cum aliis convenit, ea ſurripuiſſe ab aliis. in quibus enim aliter ſentit, ut nulli ſuſpicioni locus eſt, ſic ego doctorum relinquam judicio, cuinam ſtandum ſit; atque ipſis, qui patrem ſemper fecerunt maximi, & in antiquarum rerum Romanarum cognitione permultum ei detulerunt, cauſam integram defero. Tu, quod reliquum eſt, me, ut facis, ames, ac foveas, deprecor: atque Sanctiſſimo, ac ſine controverſia Beatiſſimo Pontifici GREGORIO, *cujus virtute, doctrina, ac ſanctimonia ſi ſeculum unquam ullum, hoc certe noſtrum* AUREUM *vocari jure meretur, aliquando meam in Eum ſingularem obſervantiam in memoriam redigere ne dedigneris. Fortunet Deus Opt. Max. conſilia Tua. Venetiis, Kal. Jan. M. D. LXXX.*

Illuſtriſſ. atque Excellentiſſ. D. T.

Devinctiſſimus,

ALDUS MANUTIUS.

PROOE-

PROOEMIUM.

IN omni re, atque in omni sermone, nisi ea, quæ agimus, aut eloquimur, ita componamus, ac digeramus, ut suis singula locis constituantur, nihil unquam neque venuste, neque pro nostra voluntate perficietur. primum enim abest decorum illud, quod ex partibus apte cohærentibus exsistere, elucereque videmus: deinde fit, ut, qui nostris consiliis propositus est finis, eum consequi sine ordine, hoc est, sine ratione, non liceat. qua in re philosophiam, omnium recte dictorum, recteque factorum parentem, satis pro ejus merito ac dignitate laudare nemo poterit: quæ nobis eas causas, unde ordinis origo fluxit, suo lumine patefecit. quod nisi ita esset, & nisi ea duce uteremur, magnis in tenebris, magnisque in erroribus versari necesse erat. Ego igitur, cum ad urbis Romæ instituta memoriæ prodenda, quo nullum esse argumentum illustrius intelligebam, animum adjunxissem, feci, quod ab iis, quibus ipsa philosophia magistra fuerat, esse factum animadverteram: cogitavi primum ad ipsam rem, de qua scripturus essem: tum ad ordinem, quem in explicanda re sequi conveniret. quod ad rem attinet, occurrebant illa, ei, qui aliquid ita literis mandet, ut posteritati consultum optime velit, non satis esse, quid actum sit, explicare: sed operam simul esse dandam, ut, & à quibus, & ubi, & quando quidque actum sit, studio, atque industria persequatur. erat igitur mihi accurate cogitandum, ut illustria quæque de hominibus, de locis, de temporibus, de rebus exponerem. cumque in hanc sententiam ipsa me ratio perduxisset: tum multo sum vehementius incitatus, posteaquam M Varroni, Romanorum omnium doctissimo, idem placuisse, apud Augustinum in eo libro animadverti, qui de civitate Dei inscriptus est. Cum enim ille vir, quo nemo unquam inter Latinos neque plura, neque meliora scripsit, rerum humanarum divinarumque notitiam literis consignare, posterisque tradere instituisset, universi operis argumentum ab hominibus, à locis, à temporibus, à rebus derivavit: cur autem homines ante loca, & loca ante tempora, & tempora ante res collocarit: hoc, quia pertinebat ad ordinem, de quo post inventam rem considerari à me oportere dixi, examinandum, & quam liceret accurate, investigandum constitui. sic igitur cogitavi: ubi pluribus in rebus, quæ nobis tractandæ sint, ordinem quærimus, tum naturam spectari solere, tum dignitatem. quæ natura priora sunt, ea, quod ad naturam attinet, priorem quidem locum sibi jure vindicant: sed, quia nonnunquam ab aliis, quæ posteriora sunt, dignitate vincuntur, dignitati natura cedit, & ignobilioribus nobiliora in ordinis ratione præponuntur: quæ vero ejusmodi sunt, ut simul nata, simulve fuisse videantur: ea, quia, quod est naturæ, in eo paria sunt, dignitatis habita ratione disponuntur. Cum igitur M. Varro, homo peracutus, & quod illius scripta declarant, in Aristotele versatus, hominem & locum consideraret, hominemque esse loco natura posteriorem intelligeret, quia omnis homo est in loco, &, quod aliqua re continetur, ipsa re, quæ continet, posterius est, omissa natura, dignitatem secutus est, hominemque loco, natura posteriorem, quia tanquam locatum continetur à loco, dignitate priorem, quia rebus inanimatis animatæ præstant, anteposuit. sequebatur post hominem & locum loci & temporis comparatio. in his, cum natura potius, quam dignitate, differant: non ad dignitatem, sed ad eam, qua una differunt, naturam spectari necesse fuit. Patet enim, tempus esse non posse, nisi locus sit: quia tempus est mensura motus, & omnis motus est in loco: locus autem ut cum tempore sit, necesse non esse: quia nihil ad definitionem loci tempus affert. quod si tempus à loco pendet, locus autem à tempore non item, non tempus loco, sed locum tempore natura priorem esse constat. verum, quia, ut ante tempus locus esset, non tamen necessario sequebatur, ut tempus ante rem, (poterat enim ita tempus esse post locum, ut non tamen proxime sequeretur) in his quoque habita naturæ ratio est: &, quia non esse res sine tempore, tempus autem sine re esse potest, ex utriusque natura patuit, ita ante rem constitui tempus oportere, quemadmodum ante tempus locum, & ante locum hominem esse collocandum, ipsa jam ante ratio demonstraverat. Recte igitur Varro prius de hominibus, quam de locis, ex dignitate: & prius de locis, quam de temporibus, de temporibus, quam de rebus, ex natura, sibi agendum putavit: recte igitur & ipsi fecimus, quod in nostris Romanarum antiquitatum libris eundem, quem Varro probaverat, ordinem secuti sumus, non tam hominis authoritate, & exemplo, quam, ut ostendimus, ipsa ratione, & veritate commoti. Romana respublica, ut homo ex anima & corpore, sic ipsa è senatu & populo constituta, cæteris rebuspublicis tantum antecelluit, quantum homo cæteris animantibus. sed, quia communis quasi quædam lex est in omnibus rebus, ut ordinem diuturnitas, perturbationem interitus consequatur: propterea, quam diu veteres leges, & instituta majorum in urbe Roma viguerunt, tam diu stetit imperii dignitas, neque rempublicam aut externæ vires affligere, aut ulla debilitare domestica seditio potuit. ubi vero extraordinariis imperiis locus esse cœpit, & civium animos pecuniæ cupiditas infusa corripuit, aut gratia delenivit: tum, primo quidem de suo statu moveri, ac leviter quasi nutare respublica cœpit: deinde, cum ad eam confirmandam aliis animus, aliis consilium deesset, vehementius labefactata, ad extremum tota corruit. qua in cogitatione cum & diu, & perattente essem versatus: ipsa mihi ratio facile persuasit, ordinis & conservationis causam à senatu emanasse, perturbationis & interitus à populo. quare, ut nos quoque ordinem tueamur, qui quanti sit, exemplo magnarum rerum intelligimus, de senatu primum, mox de populo narrabimus: tum, quæ ad explicandam Romanarum rerum notitiam pertinent, reliqua, suo quidque loco, persequemur.

CAPUT I.

De origine senatus.

Romulus, primus Rex, & creator Urbis, matre Rhea Sylvia, virgine Vestali, incerto patre natus, cum Numitori, materno avo, regnum Albæ, cæso ejus fratre Amulio restituisset: magna quædam animo spectans, fatis ducentibus ad Urbem condendam cum tribus hominum millibus Alba profectus, in Palatino colle, ubi à Faustulo pastore, ejusque uxore Laurentia fuerat educatus, optimo augurio sedem constituit. Ibi parvæ Urbis, quæ domina gentium futura erat, jactis fundamentis, cum se suosque muro circumducto muniisset: universam multitudinem in tres partes, quas tribus appellavit, distribuit, & unamquamque partem in denas, quas curias nominavit: ut ex tribus tribubus triginta omnino fierent curiæ, quæ suum singulæ sacellum, ubi sacra facerent, deosque colerent, habuerunt: curiæque & ipsa sacella sunt appellata. post hanc distributionem in partes, aliam rursus in hominum genera fecit. non enim, ut quædam nationes, viribus impetuque corporis fretæ, in armis omnia posuit: sed ita se ad incrementa regni optime consulturum arbitratus, si consilium viribus adjungeret: ex omni civium numero cen-

centum deligi voluit, qui ætate, atque prudentia cæteros anteirent. in quo sapientissimi Regis moderationem & ingenium licet animadvertere: qui neque sorte in senatu instituendo, neque suo tantum judicio sibi utendum censuerit: cum, maximi momenti rem si sorti committeret, imprudentiæ videret esse: si suo unius judicio, arrogantiæ. sortem igitur exclusit omnino: judicium in summo honore mandando & suum esse noluit, & civitatis: sed ita, ut civitas majorem, quam ipse, qui Rex erat, ipse majorem, quam unus civis, potestatem haberet. ita, cum civium gratiæ tribueret plurimum, habuit tamen, quam debuit, suæ quoque rationem dignitatis. cum enim ipse, qui pro regio jure senatores legere omnes posset, unum modo legisset, in quo præcipuo jure fuit, quia reliquorum civium, ut unus aliquis unum senatorem legeret, nemini concessit: civitati, ut reliquos nonaginta novem legeret, largitus est. Nam, cum tres tribus, & ex tribubus triginta curias, ut diximus, fecisset, primum à singulis tribubus trinos senatores, hoc est, novem omnino, creari jussit: deinde à singulis curiis item trinos, qui nonaginta fuere. ita ad novem, quos tribus legerant, additis nonaginta, quos curiæ crearant, & eo, quem ipse primum legerat, quasi duce adjuncto, centum consiliariorum numerum explevit. hos ad privatarum rerum consultationem non adhibebat: sed ita constituit, ut de privatis injuriis, & ipse sine senatoribus, & senatores sine ipso judicarent, ipse de maximis, senatores de minimis. at vero, quæ ad regnum spectarent, omnia per eos cognosci, statuique voluit: quodque major pars censuisset, id vincere. Quod institutum Dionysius Halicarnasseus, vel veritatem secutus, vel ambitiosus in suos, Romulum à Laconibus transtulisse narrat: apud quos non pro suo jure, quidquid vellent, Reges peragebant: sed juris omnis publici penes senatum potestas erat. Hoc quidem aliquandiu Romulus servavit: mox & diuturna consuetudine regnandi, & multis magnisque victoriis elatus, cum ad suum arbitrium revocare omnia cœpisset, nihil ad senatores referret, non abfuit suspicio, ab iratis ob eam causam ad Capræ paludem fuisse discerptum. Fuit vero senatus eximia dignitas & ante reipublicæ tempora, & multo etiam magis post liberam civitatem: isque ordo cæteris ordinibus, publicisque consiliis omni honore, atque authoritate semper antecelluit. *populo* enim, quod ait Livius, *magistratus præerant, magistratibus autem senatus.* quod ipsum & Cicero in oratione pro Sextio c. 65. satis plane significat his verbis: *Majores nostri, cum Regum potestatem non tulissent, ita magistratus annuos creaverunt, ut consilium senatus reipublicæ præponerent sempiternum, senatum reipublicæ custodem, præsidem, propugnatorem collocaverunt. hujus ordinis authoritate uti magistratus, & quasi ministros summi consilii esse voluerunt.* Patres autem senatores appellati, tum ob honorem, tum ut civitatem patria quadam caritate, studioque complexi, totam suis consiliis, suaque prudentia foverent. inde patriciæ familiæ, quæ ab his originem duxere, nomen acceperunt. Atque à principio sacra curare, magistratus gerere, jus dicere, tantum ad patricios, id est, ad senatores, pertinuit. plebeji agros plerique colebant: &, ut homines rudes, civilibus negotiis abstinebant, rustica re, aut quæstuariis artibus victum sibi comparantes, ab agris in Urbem veniebant, vel ut magistratus crearent, vel ut leges sciscerent, vel ut bella, à Rege rogati, suffragiis juberent. hæc enim tria, cum cætera per senatum omnia curarentur, à populo statuebantur: & hanc illi potestatem Romulus permisit, neque tamen absolutam, sed ita, ut, quod plebs jussisset, id tum demum ratum esset, si senatus idem approbasset. Post exactos Reges video rationem esse commutatam. non enim de plebiscitis senatus judicavit. sed ea, quæ senatus decreverat, populi arbitrio subjecta, tanquam à domino pendebant, præsertim si aut ad magistratus, aut ad leges, aut ad bellicam rationem spectarent: ut confirmanda potius per populum, quæ senatus decreverat, viderentur, quam, quæ populus jusserat, per senatum. quod magnis in republica motibus & contentionibus causam præbuit. in quem fere morbum omnes civitates delabi necesse est, quæ, ne peregrinis militibus ad bella utantur, plebem urbanam armis assuescere patiuntur. insolescit enim facile plebs, &, ubi se, quod libeat, intelligit posse: quid liceat, non attendit, vi contra consilium, armis contra leges utitur. ita fit, ut gubernacula reipublicæ, extorta de manibus optimorum ac sapientissimorum civium, improbi & imperiti homines, nullo publico consilio, pro sua temeritate, libidineque tractent. quod cum evenit, tum libertas, quasi recto cursu amisso, fluctuat, & jactatur, non quatenus conservari possit, sed usque eo, ut naufragium passa disperdatur. quæ quia in utramque partem satis accurate disputabuntur in eo libro, in quo tres trium ætatum florentissimas respublicas, Spartanam, Romanam, Venetam, inter se comparabimus, omisso, quod hujus loci non est, argumento, id, quod instituimus, persequamur.

Romulus, ut erat singulari consilio & alta quadam mente præditus, cum vereretur, ne quid injuriæ plebs, per inscitiam circumventa, à senatoribus ferret: indeque concordiam, sine qua diuturnum nihil est, exorta seditio dissolveret: universæ civitatis animos quasi quodam necessitudinis vinculo conjunxit. constituit enim clientelas & patrocinia, quod erat hujusmodi, ut plebeji patronum sibi deligerent è senatoribus, quem quisque vellet, senatores plebejis in clientelam receptis fidem suam ac studium benignissime præstarent. Erat autem hæc inter utrosque officiorum vicissitudo, ut patricii plebejos, ab usu rerum urbanarum imperitos, consilio erudirent, accusatos defenderent, præsentes, absentes, omni ope tuerentur, contra, clientes ad collocandas senatorum filias, si parentibus copiæ non suppeterent, de suo conferrent: in æris alieni dissolutionem gratuitam pecuniam erogarent: ab hostibus in bello captos redimerent, in magistratibus & honoribus officiosa sedulitate deducerent, ac reducerent. quod si clientem patronus, aut patronum cliens accusasset, contrave testimonium dixisset, aut suffragium tulisset, is proditionis lege tenebatur, eumque qui occidisset, pie fecisse, & inferno Jovi hostiam mactasse putabatur. atque hujusmodi clientelæ quamquam ab initio potissimum urbanæ plebis causa sunt institutæ, tamen per ea, quæ consecuta sunt, tempora, aucta jam Urbis ditione, ita sunt amplificatæ, ut non coloniæ solum, sed gentes etiam, aut bello victæ, aut societate amicitiaque populo Romano conjunctæ, sese civium Romanorum in patrocinia contulerint. sic M. Marcellum Syracusani, Q. Fabium Allobroges, alios alii, à quibus victi fuerant, eosdem post victoriam patronos habuerunt. cujus officii tanquam hæreditas etiam ad posteros pervenit. nunquam enim neque Siculis Marcellorum, neque Allobrogibus Fabiorum fides officiaque defuerunt. Factum est autem, ut, quam diu soli patricii senatum tenuerunt, tam diu sub eorum tutela plebejæ familiæ fuerint. ubi vero non patriciis modo, sed generatim omnibus civibus senatoria dignitas patuit: tum, ut cuique magis libuit, patronum sibi, sive patricium, sive plebejum, adoptavit. discrimen enim in deligendo nullum esse potuit: cum, honoribus inter omnes communicatis, æque plebeji hominis ac patricii polleret authoritas.

Sed, ut tanquam in viam, unde paullulum divertit, oratio redeat, quæ fuerit in primis senatoribus creandis ratio, ea quæ jam exposuimus, declarant. reliquos senatores, qui deinde ante liberam civitatem, aut in demortuorum locum suffecti, aut augendi senatus causa creati sunt, non populi suffragiis, sed voluntate judicioque Regis in amplissimo ordine pervenisse existimarim. neque vero me in hanc opinionem inanis quædam conjectura ducit: sed Livii sequor authoritatem, cujus hæc sunt verba libro IV. cap. 4. in concione C. Canuleji tribuni plebis: *Cavent, ne societur sanguis. quid? hoc si polluit nobilitatem istam vestram, quam plerique oriundi ex Albanis & Sabinis, non genere, nec sanguine, sed per cooptationem in patres habetis, aut ab Regibus lecti, aut post Reges exactos jussu populi, sinceram servare*

privatis

privatis consiliis non poteratis , nec ducendo ex plebe , neque vestras filias sororesque enubere sinendo è patribus ? Id & Festus confirmat his verbis in Præteriti : *Reges legebant , sublegebantque quos in consilio publico haberent.* Intelligit autem de aucto senatu , cum ait , *Legebant* , cum vero , *Sublegebant* , de suffectis in demortuorum locum regno sublato , utrum à populo , an à censoribus creati senatores sint , absurde nonnulli dubitant. nam , etsi utrumque legitur , non tamen alterum esse verum , alterum à veritate dissentire necesse est. omnem enim dubitationem tollit una distinctio. à Regibus ejectis cooptandorum senatorum jus populus habuit in multos annos , id est , donec censores creati sunt. censura non illa quidem ob eam causam est inducta , ut esset magistratus , à quo uno sine populi suffragiis senatores crearentur, sed, quod in populo per multos annos incenso neque differri census poterat , neque Consulibus , cum tot populorum bella imminerent, temporis fore satis ad id negotium videbatur. *deinde tanto incremento* , ut ait Liv. IV. 8. hic magistratus *auctus est , ut morum disciplinæque Romanæ penes eum regimen, senatus equitumque centuriæ, decoris dedecorisque discrimen sub ejus ditione, publicorum jus privatorumque locorum , vectigalia populi Romani sub nutu atque arbitrio essent.* Creavit igitur senatores populus ante censuram institutam , atque etiam post censuram per aliquot annos, ut ex Livianis verbis, quæ proxime recitavi, facile colligitur. Censorum deinde potestas fuit in legendo senatu. quod authoritate veterum confirmare, puto esse supervacaneum. millies enim in historia scriptum est, at de populo senatores creante , quia non ita crebris exemplis declaratur, ea, quæ sunt in Canuleji concione , Livii verba hunc in locum transferre necessarium duximus. quod si quis uno exemplo contentus non est, illa Ciceronis in oratione pro Sext. cap. 65. quæ sunt apertissima , ad Livii testimonium adjungat. *Majores* , inquit , *nostri* , *cum Regum potestatem non tulissent , ita magistratus annuos creaverunt , ut consilium senatus reip. præponerent sempiternum , deligerentur autem in id consilium ab universo populo , aditusque in illum summum ordinem omnium civium industriæ ac virtuti pateret.* Quibus verbis non modo id , quo de agimus , patet , senatores universi populi suffragiis à principio creatos esse: verum etiam hoc significatur , honorem illum non solis patriciis fuisse mandatum, sed, contra quam Reges instituerant , promiscue modo patriciis , modo plebejis, uti maxime consilio , meritisque erga rempublicam præstarent. quo factum est , ut nunquam viris fortibus , ac sapientia præditis, civitas eguerit. *est enim* , ut ille inquit, *divinum bonum honor:* & ad præclare agendum nihil magis , quam honoris gloriæque cupiditas, impellit. quod si præmia tolluntur , & debita virtuti merces denegatur , languescit in civibus industria, & extinguitur animorum illa vis, atque alacritas , quam etiam in iis , qui obscuris parentibus nati sunt , proposita merces facile solet excitare. quocirca reipublicæ rationibus in eo consultum est egregie, quod bene merentibus, si peregrini essent, civitas : si cives, ordo in civitate amplissimus præmii loco datus est. sed , ut in re pergamus (paullulum enim extra rem egressa videtur oratio) quæri potest à curiosis hominibus, quibus comitiis à populo senatores crearentur, curiatisne, an centuriatis, an tributis. hic, si omnis nostra cognitio pendet ab exemplis, &, nisi veterum testimonio comprobetur , inanis est: sane, quid dicam, non habeo, valdeque mihi, quod ajunt, aqua hæret. nomen enim comitiorum , quibus senatoria dignitas ante creatos censores tribuebatur , nulli prorsus docent antiquorum libri. sin autem , ubi exemplorum inopia laboramus , aliqua tamen veritatis investigandæ spes relinquitur : non deest , quod quærentibus respondeam. puto enim, nec opinor absurdum esse, quod puto , cum senatorius ordo cæteris ordinibus dignitate præstaret , eos homines , qui in illum ordinem adscripti sunt , iis comitiis id muneris accepisse , quæ omnium comitiorum præstantissima, ac nobilissima ducerentur. ea porro sine dubio centuriata fuerunt , quibus & majores magistratus creatos , & maxima bella esse jussa, & leges eas esse latas , quæ maxime è republica viderentur , vetustatis monumenta declarant. Creatis vero censoribus, creatos esse curiatis comitiis senatores, legimus apud Festum in Præteriti : in quo scripta sunt hæc : *Tribunitia potestate sancitum est , ut censores ex omni ordine optimum quemque curiatim in senatu legerent.* Vetus illud Romuli institutum , qui primos senatores curiatis comitiis legi voluit, spectarunt sine dubio tribuni plebis idque renovandum existimarunt. Injicitur & in eo scrupulus, quod, exactis Regibus, potestatem legendorum senatorum ad populum delatam esse diximus. hoc enim Livius II. 1. & Tacitus XI. 25. 2. & Festus refellere omnino videntur : qui senatum , quem Tarquinius Superbus cædibus exhauserat , novis senatoribus repletum ac restitutum à Consule prodiderunt. etsi , cum in re consentiant , differunt in nomine. nam Livius, & Tacitus L. Brutum Consulem nominant, Festus P. Valerium, cui Publicolæ cognomen fuit. ego, etsi, uter fuerit, ad rationem doctrinæ nihil attinet, Livium tamen, & Tacitum potius, quam Festum, sequi malim: primum, quia libentius & duobus, quam uni , & vetustioribus, quam recentiori, assentior: deinde, quia, cum L. Brutus ad constituendam libertatem omnes curas, omniaque studia ita intenderet , ut singularem in eo, maximeque propriam laudem ferret, qui etiam filios suos , de restituendo Tarquinio Rege cogitantes, interfici jusserit , inter primas illius actiones eam fuisse consentaneum est, quæ ad confirmandam custodiendamque libertatem momenti plurimum habere videretur. nam , si sapientium consilio , & consulentium authoritate civitatibus consulitur, consilium in senatu summum fuit , authoritas vero , etiam Regum ætate, maxima. quare , quod è publica re maxime fuit , id nulla interposita mora factum esse verisimile est : ut tria L. Bruti præclara facinora pro inducenda statuendaque libertate numerentur: num, quod & primum, & omnium maximum fuit , Regem Tarquinium ejicere: alterum, Consules creare, dignitate Regia, potestate legibus definita : tertium , senatum constituere, cujus authoritate Consules uterentur. Hæc de Consulis nomine. de re ita statuo, in eo , quod dixi , de populi potestate in senatoribus legendis , Livii , & Taciti , & Festi sententiam ab opinione mea non discrepare. nam senatores illos, qui ad explendum trecentorum numerum creati sunt, lectos quidem primum judicio Consulis existimo , deinde tamen, ipso, qui legerat, Consule ferente, populi suffragiis esse comprobatos. quam in creandis senatoribus , ante censorum tempora, perpetuam fuisse consuetudinem duco : ut neque Consul sine populi consensu senatorem ullum fecerit : neque populus , nisi de quo rogaretur à Consule, suffragia tulerit. quod si , quod factum deinde non est , uni L. Bruto licuisse velis, ut sine populi suffragiis centum & sexaginta quatuor homines (tot enim fuisse Festus ait) in curiam induxerit, detur hoc viri excellentis eximiæ virtuti: ut, quem vindicem, authoremque libertatis populus habuerat , ejus restituendo senatu liberum esse judicium voluerit. Reges igitur primum senatores crearunt , sed Romulus, quod ex Dionysio liquet , curiatis comitiis , reliqui Reges nullis , opinor , comitiis , ipsorum arbitratu: quod à Livio, ex Canuleji persona , traditum ostendimus. in republica , censoria potestate nondum inducta , creatos à Consulibus, aut à tribunis mil. Consulari potestate, docet Festus : comitia nulla nominat. ego tamen , quæ non nominat, excludi non puto. sed videlicet id significat, judicio primum Consulum , aut tribunorum delectos , qui senatoria dignitate honestarentur : deinde , quos illi delegerant , populi suffragiis mox esse comprobatos , etiamsi non aperte narrat , licet tamen intelligere : neque dubitationi locum ullum Livius relinquit, cum ait in eadem illa Canuleji concione: *Aut ab Regibus lecti , aut , post Reges exactos , jussu populi.* nec à Livio dissentire Ciceronem ostendimus , qui scripserit illa in oratione pro Sextio :

Deligerentur in id consilum ab universo populo. De numero autem senatorum, quos Romulus legit, aut quos alii Reges adscripserunt, difficilis quæstio est: de qua nostram sententiam exponemus: ut moneri tamen, & corrigi, si minus recte senserim, facile patiar, atque adeo vehementer cupiam. Romulus, ut Dionysio teste jam probatum est, centum creavit, ex iis tantum, quos ipse secum adduxerat. postea civitate Sabinis communicata, totidem adscripsit. quod idem Dionysius, & præterea Plutarchus ostendit. à Romulo ad Hostilium, qui tertius Romæ regnavit, ducenti tantum fuere. nam Numa senatum non auxit, totus ad res divinas conversus. Hostilius, Alba eversa, non plures senatores, sed plures patricias familias fecit, quæ ordinis senatorii possent esse participes. ita quasi seminarium auxit. ita creandorum senatorum, septem patriciis familiis, quas Dionysius, Liviusque nominant, adjectis, numerum tamen, qui antea fuerat, eundem reliquit. Secutus est Ancus Marcius. hic neque ad senatum, neque, quod traditum sit, ad patricias familias addidit. Quintus Rex Tarquinius Priscus senatores centum allegit: ut omnino trecenti fuerint. de quo Livius I. 35. *Nec minus*, inquit, *regni sui firmandi, quam augendæ reipublicæ memor, centum in patres legit: qui deinde minorum gentium sunt appellati.* At Cornelius Tacitus libro XI 25.2. *familias majorum gentium à Romulo, minorum à L. Bruto dictas* esse narrat. ego hoc nomen commune omnium fuisse crediderim, qui tam à Tarquinio, quam à L. Bruto, ut ait Livius, aut, ut Festo Pompejo placet, à P. Valerio Bruti collega, suffecti sunt. sicuti &, patres conscriptos senatores eos dictos esse, crediderim, quicunque ad veteres patres, quos Romulus scripserat, vel à Tarquinio, vel à Consulibus post ejectos Reges adscripti sunt. quod tamen haud sane diuturnum nomen fuit. nam reipublicæ temporibus hac appellatione senatores non distinguebantur, sed omnes æque modo patres, modo patres conscripti dicebantur. Sed de trecentis à Prisco factis magna inter Livium, & Dionysium, ac Plutarchum videtur esse controversia. nam Livius libro I. 17. centum modo senatores fuisse, cum Romulus obiit, non dubie significat his verbis: *Timor deinde patres incessit, ne civitatem sine imperio, exercitum sine duce, multarum circa civitatum irritatis animis, vis aliqua externa adoriretur. & esse igitur aliquod caput placebat: & nemo alteri concedere in animum inducebat. itaque rem inter se centum patres, decem decuriis factis, singulisque in singulas decurias creatis, qui summæ rerum præessent, consociant. decem imperitabant. unus cum insignibus imperii, & lictoribus erat. quinque dierum spatio finiebatur imperium, ac per omnes in orbem ibat: annuumque intervallum regni fuit. id ab re, quod nunc quoque tenet nomen, interregnum appellatum. fremere deinde plebs multiplicatam servitutem: centum pro uno dominos factos.* centum nominat. de centum è Sabina gente à Romulo creatis nusquam meminit. At Dionysius libro Romanæ historiæ II. p. 111. & Plutarchus in Romuli vita p. 30. A. ducentos fuisse post initam cum Sabinis societatem, plane narrant. utrum igitur Livio nostro, an duobus Græcis, habenda fides est? rem perpendere soleo, non homines. si consequi veritatem non licet, in re dubia, quod verisimilius est, sequor. veri autem multo similius est, quod Dionysius, & Plutarchus tradunt, ducentos fuisse Romæ senatores, cum Romulus interiit. nam si, ut ipse Livius ait, *non modo commune, sed concors etiam Romulo, & Tatio regnum fuit*, quis credat, ejus ordinis, qui esset in civitate amplissimus, expertes Sabinos fuisse? quæ ista inter duos populos communio, quæ concordia fuisset? at homini in Italia nato Romanas res notiores fuisse, quam Græcis, verisimile est. immo Græcis potius, qui Romæ viverent, quam Italo, qui Patavii. hoc mihi ita videtur. cupio tamen ab iis, qui mihi judicio doctrinaque præstant, dijudicari. ipse enim me, ut ingenue fatear, non satis explico. nam si de ducentis senatoribus contra Livium cum Dionysio, & Plutarcho sentimus, nos quidem, ut diximus, quod ad hanc partem attinet, verisimile sequimur: sed ex altera parte difficilem in nodum incidimus: quia, trecentorum senatorum numerus à quo Rege sit explicatus, non facile statuemus. ab Hostilio-ne dicemus? at post eum Tarquinius Priscus centum addidit. à Prisco? at Hostilius ante eum ex Albanis familiis, ut cum Livio Dionysius affirmat, ordinem senatorium auxit. plures igitur, quam trecenti, videbuntur. dixi equidem, nec nihil omnino dicerem, componi rem ita posse, ut Hostilius non senatum, sed earum familiarum, unde senatores legi solerent, numerum adauxerit. verum, quod dixi, vereor ut satis firmum sit: cum & Livius libro I. 30. de senatu ab Hostilio Rege aucto manifeste narret, ait enim. *Templum ordini ab se aucto curiam fecit, quæ Hostilia usque ad patrum nostrorum ætatem appellata est*: & Dionysius libro III. familias Albanas ab Hostilio senatus participes esse factas, non obscure dicat. quare, ut in dubia causa, vetus illud, Non liquet, pronuntiabimus. Oritur etiam alia dubitatio, cur Plutarchus in Numa, cum de Rege in Romuli locum sufficiendo ageretur, centum & quinquaginta senatores fuisse dicat. in quo neque cum Livio, & Dionysio consentit, quorum alter, ut ostendi, centum significat fuisse, alter, ducentos ex Romanis, & Sabinis factos esse, tradit: neque, quod miremur magis, ipse sibi satis constat: qui in Romuli vita, centum Romanis senatoribus, totidem & Sabino populo adjectos esse, dixit. nam si, à quo tempore ducenti facti sunt, ad interitum Romuli quinquaginta periisse credamus, ut ne plures, quam centum & quinquaginta, superfuerint: hanc opinionem facile ratio refellet. quis enim, cum senator aliquis è vita discederet, neminem à Romulo suffectum existimarit? an deminui senatum quotidie magis, & ad nihilum redigi pateretur? non est ut credi possit. quare ne hic quidem mihi satis liquet. Quod reliquum est, satis patet, neque negat quisquam, cum Tarquinius Superbus regnare cœpit, trecentos omnino fuisse, cum ejectus est, multo pauciores. qui enim regnum non, ut ante ipsum alii, populi jussu, patribus auctoribus accepisset, sed, socero suo, Tullio Rege cæso, per scelus occupasset, neglecta superiorum Regum consuetudine, senatum de publica re nunquam consuluit, suam voluntatem pro senatu voluit esse, numerumque senatorum non modo non auxit, verum etiam, quo despectior, atque infirmior esset is ordo, quem soceri studiosum cognoverat, quotidianis cædibus imminuit. quo deinde Bruti virtute pulso, P. Valerius Consul, ut ait Festus, *ob inopiam patriciorum ex plebe allegit in numerum senatorum CLXIV. ut explerent numerum senatorum CCC.* qua in re partim consentire eum cum Livio, partim dissentire video. consentit de plebejis tunc primum in senatum allectis. nam id sine dubio significat Livius, cum ait libro II. 1. *Mirum, quantum id profuit ad concordiam civitatis jungendosque patribus plebis animos.* dissentit in eo, quod Livius non à P. Valerio, sed ab ipso Bruto expletum esse trecentorum numerum affirmat, his verbis II. 1. *Brutus prior, concedente collega, fasces habuit. is, omnium primum, avidum novæ libertatis populum, ne postmodum flecti precibus, aut donis regiis posset, jurejurando adegit, neminem Romæ passuros regnare: deinde, quo plus virium in senatu frequentia etiam ordinis faceret, cædibus Regis deminutum patrum numerum, primoribus equestris gradus electis, ad trecentorum summam explevit.* Dionysius autem, ab utroque dissentiens, neque à Bruto, sed ab utroque simul expletum esse numerum senatorum, neque CLXIV. ut Festus, sed C. duntaxat esse adjectos, in historia sua scriptum reliquit. In hoc tamen omnes consentiunt, ex plebe novos senatores esse allectos. nam, etsi non de plebe, sed de primoribus equestris ordinis Livius II. 1. meminit: nihil tamen obstat, quin de plebe intelligatur: cum equester ordo patriciorum, & plebejorum æque communis esset, in quo quasi suorum verborum interpres ipse Livius videtur esse: subjungit enim. *ad concordiam civitatis, jungendosque patribus plebis animos id maxime profuisse.* & Festus duobus in locis modo plebem, modo

modo equestrem ordinem nominat: nec tamen facit inconstanter. plebejos enim homines utrobique significat, sed eos, qui equestrem ordinem adepti, reliquis plebejis tantum dignitate præstarent, quantum reliquis patriciis patricii senatores. quod si qua remanet dubitatio, tollitur Dionysii testimonio, qui de senatu plebi dato satis plane loquitur lib. V. potest fieri, ut ex adscriptis CLXIV. quos nominat Festus, plebeji fuerint centum, patricii reliqui. ita inter Dionysium, qui de solis centum meminit, eosque ait fuisse plebejos, & Festum, qui CLXIV. nominat, etiam de numero conveniat. Quemadmodum igitur in regno non omnes patricii senatores, & nemo tamen senator, quin idem patricius: sic in rep. non omnes senatores patricii, sed tum ex patriciis, tum ex plebejis familiis delecti, ut quisque vel gratia valebat apud Consules, tribunosve mil. consulari potestate, à quibus, ante creatos censores, lectos esse, sublectosque senatores Festus docet: vel, postquam creati censores sunt, meritis in remp. eminebat. neque Suetonium audio, ita loquentem in Augusto cap. 1. *Gens Octavia à Tarquinio Prisco Rege inter Romanas gentes allecta in senatum, mox à Ser. Tullio in patricias traducta.* quibus verbis aperte significat, qui patricii nondum essent, ordine senatorio donatos. quod esse falsum, ac mendosum, & jam ostendimus Livii, Dionysiique testimonio, quo quidem, curiam plebi non nisi post expulsos Reges patuisse, planum fit: & ex ipsis mehercule Suetonii verbis, si quis ea ponderet accurate, facile cognoscitur. quod enim est hoc loquendi genus? *Inter Romanas gentes allecta in senatum.* quasi vero, ante quam allegeretur in senatum, una de Romanis gentibus esset Octavia: aut ita participem senatus, ut reliquas Romanas gentes, esse factam. quod utrumque absurdum, & inane est: cum neque ante id temporis inter gentes Romanas fuerit Octavia, neque Romanæ gentes ordinis senatorii omnes participes. Puto igitur, (ut hic aliqua ratione solvatur nodus) Octaviam gentem primum civitate à Prisco Rege donatam, deinde à Servio in patricias traductam. quod Suetonium quoque existimo sensisse, & reliquisse scriptum sic: *Ea gens à Tarquinio Prisco Rege inter Romanas gentes allecta, mox à S. Tullio in patricias traducta*: non, ut est in pervulgatis libris, *allecta in senatum.* corruptus enim, nisi fallor, ab iis locus est, qui verbum *allegere*, usurpari tantum de senatoribus putarunt: nec sententiam, & ordinem attenderunt, sed præpostere senatorium ordinem ante genus patricium statuerunt: cum eo tempore primum civitas peregrinis daretur, deinde patricii, postremo senatores fierent: nisi si quis apud Regem tanti esset, ut patricius simul & senator fieret. Hoc idem duobus eruditissimis, optimisque viris, & sine dubio in antiquitatis doctrina primis, Carolo Sigonio, & Onuphrio Panvinio videbatur. Numerus trecentorum, à Prisco constitutus, mansit idem usque ad L. Sullæ dictaturam. nam viginti supra trecentos, qui Machabæorum libro I. nominantur, non puto fuisse senatores, qui à censoribus lecti essent, sed eos, qui jure magistratus, quem gerebant, ingredi curiam, & cum reliquo senatu de publica re consulere liceret. Sulla, in ordinem senatorum propensus, inimicus plebi, sicuti potestatem tribunitiam imminuit, valdeque afflixit, ita, senatum ut auxerit, verisimillimum videtur. auxit enim quæstorum quoque numerum, prætorum, augurum: pomerii etiam terminos, quartus à Romulo, protulit: & alia multa in rep. novavit. quod eo magis existimo, quia non ita multis post annis mentionem à Cicerone libro I. epist. ad Atticum fieri video CDXV. in oratione autem post reditum in senatu CD. Cæsare Dictatore senatores CIↃ. fuisse, legimus in Dione, cum ex libertorum quoque filiis, & de suis militibus multos, & haruspices etiam quosdam ordine senatorio donasset. Post Cæsaris interitum, alii quoque, obscuræ conditionis homines, nullo delectu, in tanta rerum omnium perturbatione, in curiam venerunt: ut, omnino supra mille fuisse, Suetonius tradat. qua indignitate permotus Augustus, victo jam Antonio, senatum ad pristinum modum, & splendorem redegit. Senatores igitur fuere, qui primo à Regibus, deinde à Consulibus, tribunisque mil. consulari potestate, postremo à censoribus in senatum lecti sunt. ac præter hos tamen duo genera hominum in curiam aditum habuere, qui magistratum gerebant, etiam si curulis non esset, ut ædiles plebis, quæstores, & qui jam gesserant, modo curulis fuisset, ut ædiles, curules prætores, Consules. quibus licebat omnibus ingredi senatum, & sententiam dicere: senatores autem neque erant, neque in edicto Consulis senatum vocantis dicebantur. de quo Festi Pompeji verba recitare operæ pretium existimo. *Cum senatus*, inquit, *vocatur, senatores adesse jubentur, quibusque in senatu sententiam dicere licet: quia ii, qui post lustrum conditum ex junioribus magistratum cepere, & in senatu sententiam dicunt, & non vocantur senatores ante, quam in senioribus sunt censi.* Satis igitur constat, qui senatores essent, quique in senatu sententiam dicerent: cum senatores essent duntaxat ii, qui lecti à censore in senatum essent: sententiam autem dicerent, non ipsi modo senatores, sed etiam ii, qui jure magistratus in senatum introïerent. Illud minime constat, utrum, cum dixit Festus, qui post lustrum conditum ex junioribus magistratum cepere, de omnibus magistratibus, an de curulibus tantum intellexerit. Ego, etsi Festus omnes potius magistratus communi vocabulo videretur comprehendere: quia tamen huic sententiæ monumenta veterum repugnant; de solis curulibus accipio. quod ut authoritate confirmetur, Livii verba libro XXIII. 23. consideremus. *Recitato vetere senatu*, (loquitur de M. Fabio Buteone, qui Dictator legendo senatui creatus erat) *inde primum in demortuorum locum legit, qui post L. Æmilium, C. Flaminium censores, curulem magistratum cepissent, necdum in senatu lecti essent: ut quisque eorum senator primus creatus erat. tum legit qui ædiles, tribuni plebis quæstoresve fuerant. tum ex iis, qui magistratus non cepissent; qui spolia ex hoste fixa domi haberent, aut civitatem Romanam accepissent.* Legit novum senatum Buteo ex triplici hominum genere, primum, ex iis, qui curulem magistratum ceperant: secundo loco, ex iis, qui magistratum, licet non curulem, gesserant: (curulis enim magistratus non erat neque ædilitas plebis neque tribunatus plebis neque quæstura) postremo ex iis, qui, magistratum nondum adepti, meritis tamen in rempublicam insignes erant, è quibus omnibus eos tantum in senatum antea introiisse, qui curuli honore usi erant, Livius significat, cum ait: *Ut quisque eorum senator primus creatus erat.* ut enim quisque curulem magistratum assecutus in senatum primus venerat, & dicendæ etiam post magistratum sententiæ jus adeptus erat, ita eum Buteo primum legit, eundem ordinem in legendo secutus, quo illi magistratum ceperant, & ex magistratu curiam introïerant. ædiles vero, tribunos, quæstores, quia post magistratum non idem iis licebat, quod curuli honore functis, ut in senatum venirent, & sententiam dicerent, hos non ait Livius senatores creatos esse. In quo & illud animadversione dignum est: senatorem creari, & in senatum legi, non idem fuisse: cum jure & beneficio magistratus crearentur, & fierent senatores, in senatum autem à censore legerentur. quanquam, cum dixit Livius, senatores creatos, qui curulem magistratum administraverant, non videtur, si ad veterem consularis edicti formulam respicias, satis proprie locutus. non enim senatores hi nominabantur? sed, ut à senatoribus distinguerentur, in edicto Consulum his verbis in senatum citabantur: *Quibus in senatu sententiam dicere licet.* Perpendamus & alium Livii locum libro XXXVI. 3. *Adeo*, inquit, *in apparatum curamque ejus belli civitas intenta fuit, ut P. Cornelius Consul ediceret, qui senatores essent, quibusque in senatu sententiam dicere liceret, quique minores magistratus essent, ne quis eorum longius ab urbe Roma abiret, quam unde eo die redire posset.* Et hic minores magistratus distinxit ab iis, quibus in senatu sententiam dicere licebat. minores autem magi-

magistratus intellexit ædiles plebis, tribunos plebis, ædiles curules, & alios, de quibus agetur in libro de magistratibus. distinxit autem non ob eam causam, quia minoribus magistratibus in senatu sententiam dicere non liceret, sed quia potius multi sententiam dicerent, qui neque magistratum gererent, neque senatores essent. licebat enim omnibus magistratibus in senatum introire, post magistratum autem iis tantum, qui curuli honore usi erant. quo spectant illa quoque Ciceronis pro Cluentio cap. 54. *Qui tribunus mil. legionibus quatuor primis, quive quæstor, tribunus plebis. Deinceps omnes magistratus nominavit, quive in senatu sententiam dixit, dixerit.* Satis aperte significat, iis, quos nominavit, licuisse post magistratum sententiam in senatu dicere. Scripsit etiam M. Varro in satyra Menippea, quam ὑπποκύων inscripsit, equites quosdam *pedarios* appellatos: eosque Gellius III. 18. putat significari, *qui nondum à censore in senatum lecti erant:* quos ait *senatores quidem non fuisse: sed, quia honoribus populi usi erant, in senatum venisse, & sententiæ jus habuisse.* deinde subjungit hæc: *Nam & curulibus magistratibus functi, qui nondum in senatum à censore lecti erant, senatores non erant: &, quia in postremis scripti erant, non rogabantur sententias, sed, quas principes dixerant, in eas discedebant.* Hoc significabat edictum, quo nunc quoque Consules, cum senatores in curiam vocant, servandæ consuetudinis causa translaticio utuntur: cujus hæc sunt verba: *Senatores, quibusque in senatu sententiam dicere licet.* In eo tamen hæreo, quod eos quibus in senatu sententiam licuisse dicere, jam tradidit, eosdem postea non rogatos esse sententias subjunxit. nam, si non rogabantur, quo modo dicebant? &, si dicebant, cur non ante rogatos putemus? non facio libenter, ut ab antiquis dissentiam, quia hæc Romanæ Urbis instituta, quæ nos interdum conjecturam secuti investigamus, vel præsentes videre, vel ex eorum, qui viderant, libris facile cognoscere potuerunt. quare, ne Gellium inscitiæ condemnemus, quem Varronis libros diligenter evolvisse constat, concedamus, non dixisse sententiam verbis eos, qui beneficio magistratus administrati in senatum venirent, sed, cum alienam sententiam vel probare, vel improbare possent, quod discessione facienda significabant, pro eo acceptum putemus, ac si sententiam dicerent: quia in hanc vel in illam partem discedentes, quodam modo suam sententiam dicere viderentur. Licuit igitur iis, qui curulem honorem cepissent, in senatum venire: iis, qui non curulem, non licuit, atque hoc tum ea, quæ diximus, tum historia de Q. Fabio Maximo tradita declarat. nam, cum senatu egressus in P. Crassum hominem quæstorium casu incidisset, quasi cum eo, qui in senatu fuisset, loqueretur, ita de rebus in senatu decretis sermonem habuit, memoriæ vitio deceptus. putavit enim Crassum, quem triennio ante quæstorem fuisse sciret, in senatu affuisse: cum iis, qui quæsturam gessissent, quæ curulis magistratus non erat, aditum in curiam non dari, nisi à censore legerentur, oblitus esset. quo errore virum gravissimum, summisque honoribus & in rempublicam meritis insignem, objurgatum vehementer esse à Consulibus, Valerius II. 2. 1. prodidit. Quod autem in eo loco idem Valerius ait, etiam *iis, qui honores gessissent, una ratione curiam patuisse, si à censoribus in ordinem senatorium legerentur:* id videtur non satis vere dictum. siquidem iis, qui curules magistratus ceperant, etiam si à censore lecti in senatum non essent, ingredi curiam licuisse jam ostendimus. quare, si de omnibus magistratibus Valerius significavit, non est, ut vere dictum existimem: sin de solis non curulibus, assentior. Huc addatur: non hoc modo privilegium fuisse iis, qui curulem honorem ceperant, ut in senatum convenirent: sed illud etiam, ut cum à censore senatus legeretur. præteriri non possent. id mihi videor ex eo, quod apud Livium libro XXII. c. 49. scriptum est, posse conjicere. ait enim sic: XXC. *præterea senatores cæsi, aut qui eos magistratus gessissent, unde in senatum legi deberent.* Loquitur de parte senatorum. quod si de parte, certe de curulibus: quos eo legi in senatum oporteret, quia veniendi in senatum potestatem jam haberent, & satis ordine senatorio digni viderentur, quibus curulis honor à populo mandatus esset. hinc, ut opinor, satis patent illa Ciceronis in oratione pro Cluentio cap. 55. *Quis*, inquit *hoc senator accusavit, ut cum altiorem gradum dignitatis beneficio populi Rom. esset consecutus, eo se putaret durioribus legum conditionibus uti non oportere? Altiorem gradum dignitatis* vocat ordinem senatorium: nec tamen intelligit, quicunque senatores essent, eos à populo creatos: (quod enim jus populi fuit in iis, qui censoris arbitratu in senatum legebantur?) sed significat, omnes, qui curulem honorem populi suffragiis accepissent, beneficio populi senatores esse factos, quia in senatum à primis censoribus legerentur, non enim, quicunque à censore legebantur, populi beneficio senatores erant: cum legerentur multi, nondum curuli honore functi: sed quicunque curulem honorem ceperant, ii populi beneficio senatoriam dignitatem consequebantur. Ad eandem sententiam illud refero, quod in eadem oratione cap. 56. ita scriptum est: *Cum hæc recusarent, & palam fortissime atque honestissime dicerent, se potuisse judicio populi Rom. in amplissimum locum pervenire, si sua studia ad honores petendos conferre voluissent.* Non obscure significat, eos in senatum pervenire, qui magistratus adipiscantur, idque populi beneficio. quia, si magistratum adeptis (de curuli loquor) aditus in curiam permittitur, & magistratus à populo datur: certe, qui jure magistratus in senatum eunt, hanc dignitatem populo acceptam referre debent. Quod autem multi, curulem magistratum non assecuti, in senatum legerentur, factum id non populi beneficio, sed ex eo potius, quod ea fuisset eorum vita, ea domi forisve in remp. merita, ut eo loco, qui esset in civitate amplissimus, dignissimi judicarentur. nam, cum per annos multos Consules, quique consulari potestate tribuni mil. fuere, propinquos quisque suos legere in senatum consuevissent, eosque primo ex patriciis, deinde ex plebejis, tribunitia potestas intervenit, qua sancitum est, ut censores curiatim, hoc est, ex omni ordine, plebejo, equestri, senatorio, optimum quemque in senatum legerent. Licuit præterea flamini Diali in senatum venire. idque primum C. Flaminio cum toga prætexta & sella curuli datum est. quam consuetudinem, inertia superiorum flaminum per multos annos intermissam repetiit, & renovavit C. Valerius Flaccus. reliquis sacerdotibus jus in senatum veniendi non fuit, nisi si aut in senatum lecti à censore essent, aut curulem magistratum accepissent. id videtur Cicero significare in epistola 2. lib. IV. ad Atticum. *Habetur* inquit, *senatus frequens. adhibentur omnes pontifices, qui erant senatores.* Et in oratione de haruspicum responsis cap. 7. *Cum omnes pontifices, qui erant hujus ordinis, adessent.* Venit etiam interdum in mentem suspicari, ne ex condemnatione senatoris locum in senatu consequeretur is, qui accusasset, non ex omni tamen condemnatione, sed ex ea tantum, qua reus ordinem senatorium amitteret, ut furti, peculatus, captarum pecuniarum crimine. nam, si prætoriam sententiam & prætextam togam multi accusatores, reo condemnato, legum præmio sunt adepti, quod in oratione pro Balbo scriptum legimus: quanto magis sententiæ, privato loco in senatu dicendæ, potestatem accusatoribus propositam fuisse, credibile est? hoc tamen ita suspicor, ut aliorum probata opinione, quam mea conjectura, stare malim.

Licuit etiam, ante Papirii Prætextati ætatem, prætextatis senatorum liberis in curiam cum parentibus introire. qui mos senatusconsulto sublatus est, unique Papirio puero, qui matrem de re in senatu acta cupide rogantem lepido commento fefellisset, concessum est, ut cum patre in senatum prætextatus ingrederetur: eique Prætextati cognomen ejusdem senatus decreto est inditum, ob tacendi, loquendique in prætextata ætate prudentiam. sed rursus veterem morem multis post annis Augustus renovavit, qui libe-

liberis senatorum permisit, ut, quo celerius reipublicæ assuescerent, protinus virili togæ latum clavum inducerent, curiæque interessent. fuit autem latus clavus senatoria tunica. itaque sæpe veteres ita locuti sunt, ut dicerent: senatori latum clavum Imperator ademit, aut, latum clavum dedit, cum senatoriam dignitatem aut ademptam, aut datam significare vellent.

Diximus de iis qui, à censore lecti, senatores essent, deque iis, qui non lecti, tamen in senatum venirent. Reliquum est, ut pauca quædam addantur de iis, qui, licet ob eximiam prudentiam ac fortitudinem digni summo loco viderentur, aditum tamen in senatum non habuerunt. Placuit, neminem, qui patrem & avum liberos citare non posset, in senatum introire. nam, etsi Ap. Claudius Cæcus censor libertinorum filios in senatum legit, quod, ut ait Livius, primus fecit: statim tamen à proximo posteriore censore Q. Fabio ejectos esse à curia ejusdem Livii verba significant. unum habemus exemplum, unum inquam, & singulare, ut opinor, de Cn. Flavio, libertini hominis filio, ædili curuli creato: cui, vel si lectus in senatum à censore non sit, quod incertum habeo, jure tamen curulis magistratus ingredi senatum licuit. Ciceronis quidem ætate L. Popillium à Cn. Lentulo censore in senatum ideo lectum non esse, quia libertini filius erat, legimus in oratione pro Cluentio. & ab Ap. Claudio censore, P. Clodii fratre, Appii Cæci, cujus mentionem proxime fecimus, pronepote, libertinorum filios, qui in curiam irrepserunt, omnes ejectos esse, scripsit Dion. libro XL. videlicet hoc dignitatis causa factum est: ne locus ille, in civitate honorificentissimus, ab infimi ordinis hominibus, quibus paterna, aut avita servitus objici posset, inquinaretur. Etiam illud ordini senatorio maxime fuit honorificum, neminem in senatum legi, nisi cui octingentis millibus, hoc est, scutatorum aureorum XXIV. millibus, census esset. quod etsi tum fieri solitum non existimo, cum aratro terram findentibus magistratus & imperia deferebantur: quo tempore plus virtutis, quam divitiarum, Romæ fuit: postremis tamen reipublicæ temporibus, cum privatorum opes una cum imperio crevissent, observatum esse, Suetonius in Augusto cap. 41. n. 4. satis plane videtur ostendere, cum ait: *Senatorum censum ampliavit, ac pro octingentorum millium summa duodecies H. S. taxavit, supplevitque non habentibus.* Fuit igitur senatorius census equestri censu duplo major: cum eques esse nemo posset, nisi cujus res quadringentis millibus æstimaretur. de quo Horatius epist. I. I. 57.

Si quadringentis sex septem milla desunt,
Plebs eris.

Et Cicero epist. fam. ad Dolabellam IX. 13. *Res ei familiaris vix equestris est*: pro, vix ei census est CD. vix tuetur ordinem equestrem: quia vix tantum habet, quantum equiti habere necesse est. quod si quis aut senator, aut eques, non fortunæ culpa, sed suo vitio, ita rem imminuisset, ut ad legitimum censum non perveniret, senator à summo loco dejectus in equestrem ordinem recidebat, si equestri familia, aut patritia, aut plebeja, natus esset: sin familia non equestri, in plebejum, hoc est, eum, qui infra senatorium, & equestrem erat. item eques, equestri censu deminuto, equestrem ordinem amittebat, & ad plebejum, hoc est, infimum, descendebat, ita & bonis moribus, & rei familiari cives Romani operam æque dare cogebantur: moribus, ut senatorio loco digni judicarentur: rei familiari, ne, quo virtus aditum aperiebat, inde ob inopiam excluderentur.

Caput II.

De principe senatus.

Quis in senatu dignitate præstaret, & quis inter senatores, quæri potest. in senatu præstabat is, qui summum magistratum gerebat: inter senatores is, quem in recitando senatu censor primum legerat. ante secundum Punicum bellum, quod Hannibale duce in Italia gestum est, princeps legebatur is, qui primus censor ex iis, qui viverent, fuisset. quod cum censor M. Cornelius Cethegus fieri censeret oportere, ne mos à patribus traditus desereretur. ideoque, cum T. Manlium Torquatum principem legendum contenderet, alter censor P. Sempronius Tuditanus, cujus lectio erat, se, cui legendi sortem dii dedissent, acturum arbitrio suo dixit, lecturumque Q. Fabium Maximum, quem tum principem Rom. civitatis esse, vel Hannibale judice victurus esset. ita Fabium, qui tum erat Consul, principem in senatu legit. inde manavit consuetudo, ut in legendo principe, non, qui inter censorios vetustissimus esset, observaretur, sed is de censoriis legeretur unus, qui sapientiæ laude, rerumque gestarum gloria maxime inter omnes emineret. itaque ubi res ferret, ut aliquem honoris causa veteres nominarent: is, si principem in senatu locum judicio censoris habuerat, non ab ullo potius magistratu, quam ab hoc titulo significabatur: quia magistratum obtinere multi possent, princeps senatus legi nemo posset, nisi qui & magistratum ita gessisset, & omnia, quæcunque summo cive digna sunt, ita in omni vita præstitisset, ut in civitate non modo anteferri, sed nec jure comparari quisquam videretur. Non dixit Cicero in ea pro Rabirio c. 7. M. Æmilius, homo Consularis, sed, *M. Æmilius, princeps senatus*: quia, cum defensioni suæ authoritatem quæreret à personis, nominandum in Æmilio, quod in illo maxime fuerat honorificum, existimavit. sic in dissuasione legis agrariæ II. 30. *Cum à majoribus vestris P. Lentulus, princeps senatus, in ea loca missus esset*: & in Antonium VIII. 4. P. Lentulum, principem senatus, complures alios summos viros, &c. Quinctus etiam Fussius Calenus apud Dionem lib. XLVI. pag. 305. C. cum in Ciceronem invehitur, quo plus illi quærat invidiæ. *Illius*, inquit, *Lentuli nepotem, qui princeps senatus fuit, occidi in carcere jussisti.* Hunc honorem P. Scipio Africanus, is, qui Hannibalem pugna vicit, ter consecutus est: M. Æmilius Lepidus, qui pontifex maximus fuit, sexies: quod nemini præterea contigerit. Erat autem non utriusque censoris lectio, sed alterius tantum, cui sorte contigisset. Itaque & censorem ipsum à collega senatum legente principem in senatu lectum invenio, ut L. Valerium Flaccum à M. Porcio Catone, M. Æmilium Lepidum, à M. Fulvio Nobiliore. Opinor etiam P. Scipionem Africanum à collega P. Ælio Pæto principem esse lectum. nam, etsi Livius libro XXXII. cap. 7. ubi de utriusque censura mentionem facit, de principe lecto nihil addit: tamen conjectura ductus in hanc opinionem venio, Scipionem à collega primo loco lectum esse. affert autem ipse mihi Livius conjecturæ causam: scribit enim hic libro XXXIV. c. 44. *Creati censores Sext. Ælius Pætus, & C. Cornelius Cethegus, principem senatus T. Scipionem Consulem, quem & priores censores legerant, legerunt.* Priores enim censores fuisse video Africanum ipsum, & P. Ælium Pætum. quibus ad Sext. Ælium, & C. Cornelium censores integrum quadriennium interfuit. ut inter utramque censuram nullis censoribus locus esse potuerit: cum hic magistratus quarto quoque ineunte anno crearetur. atque hoc eo minus dubito, quod jam Liv. l. XXXVIII. c. 28. idipsum, quod l. XXXIV. scripserat, confirmat. ait enim *P. Scipionem* à censoribus T. Quinctio Flaminino, & M. Claudio Marcello *principem in senatu tertium esse lectum.* quorum locorum observatio cum edocuit me de Scipione à collega principis loci dignitate honestato, tum illud ostendit, corruptum esse locum in ipso Livio, libro XXXIX. c. 52. nam, cum ait: *Censoribus M. Porcio, L. Valerio, principem senatus ipsum L. Valerium lectum invenio, cum superioribus duobus lustris Africanus fuisset*: dissentire videtur a seipso, qui de Scipione principe tertium lecto jam scripserat. quamobrem aut scripsit Livius, III. lustris, quod deinde librarii culpa corrupit, & pro III. factum est II. aut, si, II. lustris, ipse tradidit, μνημονικὸν ἁμάρτημα

 commi-

commisit. quod in antiquis novum non est: cum Cicero noster in libro de Divinatione II. bis in hoc genere peccaverit. nam primum, quod erat Vlixis, Agamemnoni tribuit, deinde, cum Vlixem nominare debuerit, meminit Ajacis. legatur Homerus ἐν τῷ τῆς ἰλιάδος β, καὶ ἐν τῷ ι. quamquam, quod ad Ajacis mentionem attinet, vereor, ne indiligentia potius, quam oblivione peccaverit. nam, cum legisset illum versum, qui est ἐν τῷ ι. Νεῦσ' αἴας φοίνικι, νόησε δὲ δῖος ὀδυσσεὺς, opinatus est ab Ajace potius, quam ab Vlixe, apud Achillem pronuntiari, ea, quæ sequuntur. qui si deinde legisset, usque ad eum locum, ubi Achilles respondet: Vlixem, non Ajacem queri de ferocitate Trojanorum cognovisset. respondet enim in eo libro Achilles his verbis: Διογενὲς λαερτιάδη, πολυμήχαν' ὀδυσσεῦ. Idemque in II. libro de gloria oblivione lapsus est. quod Gellius notavit libro XV. cap. VI.

CAPUT III.

De causis amittendi ordinis senatorii.

Quinque de causis ejectos è senatu senatores invenimus: quas deinde omnes exponemus. quacunque ejicerentur, ignominiosum, & turpe fuit. tametsi *præteriti senatus*, ait Festus Pompejus, *quondam in opprobrio non erant: quod, ut Reges sibi legebant sublegebantque, quos in consilio publico haberent, ita, Regibus exactis, Consules quoque, & tribuni militum Consulari potestate conjunctissimos sibi quosque patriciorum, & deinde plebejorum legebant, donec tribunicia potestas intervenit: qua sancitum est, ut censores ex omni ordine optimum quemque curiatim in senatu legerent. quo factum est, ut, qui præteriti essent, & loco moti, haberentur ignominiosi.* itaque & M. Cato censor, is, qui censorius mox appellatus est, ob censuram graviter ac severe administratam, hominem Consularem è senatu ejecit L. Flaminium, quia, cum esset Consul in Gallia, exoratus esset in convivio à scorto, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent damnati rei capitalis: & Cn. Lentulus, ac L. Gellius, item censores, C. Antonium, qui postea cum Cicerone Consul fuit, de senatu moverunt, subscripta causa, quod socios diripuisset, quod judicium in sua civitate cum peregrino recusasset, quod propter æris alieni magnitudinem prædia mancipasset. quibus exemplis, ut omittam alia, (sunt enim innumerabilia) eos, qui senatu ejecti essent, ideo ignominiosos habitos esse constat, quod, cùr ejicerentur, dignam causam turpis eorum vita præbuisset. omnino enim, si quid turpiter aut flagitiose senator aliquis commisisset, eum censor in recitando senatu præteribat: præteritus ordinem senatorium continuo amittebat: neque amissum jus recuperabat, nisi aut ab altero censore mox probaretur: quam ob causam libro XXX. Livius ait: *Tres ejecti de senatu: retinuit quosdam Lepidus à collega præteritos.* aut aliorum postea censorum judicio in curiam revocaretur. aut iis criminibus, quæ censores in subscriptionem nominassent, juratorum judicum sententiis absolveretur. aut populi Rom. suffragiis censorum judicium rescinderetur. aut denique se ad eos, quos gesserat, honores item petendos retulisset, donec minores magistratus consecutus ad curules perveniret, quorum jure & in senatu sententiam posset dicere, & à primis censoribus legi deberet. hoc tamen servabatur, ut, qui curules nondum honores ceperant, ii eos ipsos, quos gesserant, denuo caperent, & deinde ad curules pergerent: qui vero curules gesserant, iis ad omnes, quos gesserant, redeundum non erat, sed unum modo curulem iterum capere satis erat: ut, quod censoris animadversione amiserant, jure magistratus recuperarent. utrumque probatur exemplo Sallustii, historiarum scriptoris, & Lentuli, qui cum Catilina contra patriam consilia iniit. nam Sallustius post quæsturam è senatu ab App. Claudio & L. Pisone censoribus ejectus, iterum quæsturam petiit, & adeptus est: postquam in senatum rediit, non ipsius quæsturæ beneficio, (nam curulibus tantum magistratibus, ut dixi, privilegium hoc erat) sed quod, Cæsarem civili bello secutus, facile, quod legibus non licebat, à victore per gratiam impetravit. unde illud in oratione, quam scripsit in eum nescio quis, nam certe (quod ipsum dicendi genus, & qui Græce dicitur χαρακτὴρ, facile declarat,) eam Cicero non scripsit. Sic igitur est in ea cap. 8. *Tu, C. Sallusti tantidem putas esse, bis quæstorem, & bis senatorem fieri, quanti, bis Consularem, & bis triumphalem?* At Lentulus, gesto jam consulatu, cum ob mollitiem, ut ait Plutarchus, è senatu esset ejectus, iterum præturam, qui curulis erat magistratus, petiit: quam consecutus, jure magistratus in senatum rediit. quod & in Dionis libro XXXVII. legimus. & ob hanc causam Philistus objicit Ciceroni apud Dionem, quod Lentulum, hominem Consularem prætorem, indicta causa Consul occidisset. & Vellejus cum ait libro I. eum Consularem, & prætotem iterum in carcere necatum, significat de secunda prætura post Consulatum, quam ideo petiit, ut dignitatem senatoriam, censorum judicio amissam, magistratus beneficio reciperet. Fuit etiam, præter censoriam notionem, amittendæ senatoriæ dignitatis alia causa. nam, si quis judicio turpi, exempli gratia furti, peculatus, captarum pecuniarum, pro socio, esset condemnatus, hic statim post condemnationem, non ordine solum senatorio, sed omni prorsus honore privabatur. eoque gravior erat hæc pœna, quod non ad tempus sed in perpetuum irrogabatur: cum ii, qui à censoribus è senatu essent ejecti, ea tamen spe præsentem dolorem lenirent, quod recuperare suum jus aliquando possent. præterea, locum senatorium adimere censores poterant, potestatem petendi magistratus minime poterant. at infami judicio damnati, non curia magis, quam honoribus cunctis excludebantur. quod Cicero in oratione pro Cluentio Avito cap. 42. declarat his verbis: *C. Geta, cum à L. Metello, & Cn. Domitio censoribus ex senatu ejectus esset, censor ipse postea est factus: & cujus mores à censoribus erant reprehensi, hic postea & populi Romani, & eorum, qui in ipsum animadverterant, moribus præfuit. quod si illud judicium putaretur, ut cæteri, turpi judicio damnati, in perpetuum omni honore, ac dignitate privantur, sic hominibus ignominia notatis, neque ad honorem aditus, neque in curiam reditus esset.* Dixit, *Omni honore, ac dignitate:* pro, omni magistratu, ac ordine senatorio, quod ipse quoque exponit, cum infert: *Neque ad honorem aditus, neque in curiam reditus.* Hæc studiosis hominibus cum ad intelligentiam, ut opinor, non injucunda esse possunt, quia Romanarum rerum explicata notitia delectat: tum hoc habent commodi, quod incurrentibus in obscura loca, qualia veterum in libris multa scimus esse, lucem afferunt, efficiuntque, ut, quod à multis sine labore vix perciperetur, id ab omnibus facile cognoscatur. exempli causa, Suetonius ait in Tib. 35.3. *Ex juventute utriusque ordinis profligatissimus quisque, quo minus in opera scenæ, arenaque edenda senatusconsulto tenerentur, famosi judicii notam sponte subibant.* Hæc satis illustrantur à prædictis. multos enim, qui, quod senatores erant, operam in scena, aut in arena præbere vetabantur, senatoriam dignitatem amittere maluisse Suetonius significat, quam in scena non agere, & in arena non pugnare: quorum alterum erat histrionum, alterum gladiatorum: hoc servile, illud minus honoratum, nec satis libero dignum, sed potius libertinis hominibus; quam ingenuis, concessum: cum etiam, si quis ingenuus operam in scena præbuisset, nisi si Atellanam egisset, eum tribu motum, Valerius libro II. 4. 4. scriptum reliquerit. Ergo, (ut ad Suetonium redeam) ut senatorio loco moverentur, accusatores inducebant, à quibus aliquo turpi crimine in judicium vocati, volentes damnarentur: ut soluti quasi vinculo senatorio, agerent in scena, pugnarent in arena. hoc autem, quod de senatorum damnatione dicimus, etiam ad equites pertinuisse, indicare videntur duo illa Suetonii verba, *utriusque ordinis:* quibus, & senatorem senatorio loco, & equitem equestri gradu de-

dejectus, si turpi judicio damnarentur, licet intelligere. nisi si, quod fortasse verius est, non de senatoribus & equitibus, sed tantum de senatoribus, Suetonius significavit, &, *utriusque ordinis*, dixit, pro, & patricii ordinis, & plebeji: cum in senatum plebeji pariter & patricii legerentur. atque huic opinioni (quid alii sentiant, liberum cuique sit) ego quidem magis acquiesco. Videtur etiam lege Servilia sancitum, ut, si quis de Latino populo senatorem Romanum accusasset, & damnasset, accusator civitate Romana donaretur, damnatus loco senatorio moveretur. hoc ego de Ciceronis verbis expressi, quæ sunt in oratione pro Balbo. sunt autem hæc cap. 24. *Lege Servilia principes viri, ac gravissimi, & sapientissimi cives hanc Latinis viam ad civitatem populi jussu patere passi sunt: neque in his est hoc reprehensum Licinia, & Mucia lege: cum præsertim genus ipsum accusationis, & nomen, & ejusmodi præmium, quod nemo assequi posset, nisi ex senatoris calamitate, neque senatori, neque bono cuiquam nimis jucundum esse posset.* Non dubito, quin, cum dixit, *ex senatoris calamitate*, ordinis amissionem significaverit. quibus autem ex criminibus lex Servilia Latinis hominibus hoc dederit, quia Cicero nominatim non exponit, obscurum videri potest. mihi tamen dubium non est, quin accipiendum sit de omnibus criminibus, quibus senator damnatus ordinem senatorium amitteret: ut, quem locum reus nocens vacuum reliquisset, eum accusator, quasi diligentiæ suæ præmium, beneficio legis occuparet. crimina vero, quibus senator condemnatus amplissimo loco excluderetur, cum ea fuerunt, de quibus jam memini, furti, peculatus, captarum pecuniarum, pro socio, tum multo magis ea, quibus, qui damnatus erat, ei aqua & igni interdicebatur. quibus de criminibus populus erat judex. cum igitur, cui aqua & igni interdiceretur, ei simul & senatu, & omni prorsus re interdici constaret: nominatim tamen in ipsa condemnationis lege addebatur, ut, cui populus damnato aqua & igni interdixisset, eum ne suo loco censor in senatum legeret. quod cum Clodius in ea lege, qua Ciceronem Urbe expulit, omisisset, ac ne illud quidem tulisset, ut ei aqua & igni interdiceretur: ideo se, etiam cum aberat, senatorem fuisse. Cicero ait in oratione pro Domo sua cap. 31. *Cur*, inquit, *ego senator tum non fui, cum neque tuleris, ut mihi aqua & igni interdiceretur, neque caveris, ne meo me loco censor in senatum legeret? quæ, cum alterutrum satis sit, utraque tamen ad eripiendam senatori dignitatem in legibus conjunguntur, ut in tua lege neutrum fuit.* Hæc fere de Ciceronis verbis in Clodium elicitur argumentatio. Quatuor causas, cur senatores è senatu ejicerentur, enumeravimus. quintum genus fuit, cum populus imperium abrogabat. quibus enim abrogabat, ii senatu excludebantur. id lege Cassia sancitum Pedianus significat pro C. Cornel. p. 139. his verbis: *L. Cassius, L. F. Longinus tribunus plebis C. Mario, L. Cassio Coss. legem tulit, ut, quem populus damnasset, cuive imperium abrogasset, in senatu non esset: ut scilicet inimicum suum, qui ante biennium Consul fuerat, Q. Cæcilium Metellum senatu ejiceret, quod ei populus, propter rem adversus Cimbros male gestam imperium abrogaverat.*

CAPUT IV.

De loco habendi senatus.

Multum sane vidisse veteres Romani mihi videntur, qui, non ut profanis in locis, sed ut in sacris ædibus senatus haberetur, instituerint. nimirum sapientissimi homines id spectarunt, ut senatores, quasi præsentes deos, veriti, eadem religione consilium de republica caperent, qua divinam rem administrare sacerdotes consuevissent. Habebatur senatus loco per auguria constituto, id est, aut in curiis, aut in deorum templis: tum, aut in Urbe, aut extra Urbem. primus Romulus, senatu creato, ut in templo Vulcani extra Urbem haberetur, instituit. Hostilius Rex curiam Hostiliam, quæ erat in Urbe, consultandi locum cum senatoribus esse voluit. post exactos Reges, modo in Jovis, Apollinis, Martis, Bellonæ, Castoris, Concordiæ, Virtutis, Fidei, alia præterea templa, modo in curias, Hostiliam, Pompejam, Juliam, senatum convenisse legimus. erat utrobique religio par: neque enim minus sacræ curiæ, quam deorum ædes. ideoque & Hostiliam curiam templum Livius appellat: & ubicunque senatus haberetur, sive in curia, sive in templo, eum locum curiæ nomine indifferenter veteres significant. Illud attente considerandum, cur senatum in templo Virtutis habitum esse, Cicero dixerit in oratione pro Sextio: at in eadem, & pro Domo sua, in templo Jovis: cum de ejusdem diei senatu manifeste loquatur. non enim puto de Virtutis aliqua cella significari posse, quæ in ipsius Jovis templo esset. non enim cella fuit, in quam eo die senatus convenit, sed templum illud Virtutis, quod C. Marius fecerat. itaque & in hac pro Sextio, & in de divinatione libro I. Marii monumentum appellatur. Festus etiam, non fuisse cellam Virtutis in Jovis templo, sed templum separatum, & ipsius Virtutis proprium, declarat his verbis: Summissiorem aliis ædem Honoris, & Virtutis C. Marius fecit: ne si officeret auspiciis publicis, augures eam demoliri cogerent. In Urbe senatus plerumque habebatur, extra Urbem in æde Bellonæ non nisi duabus de causis, vel, quod ait Festus, & ex historia cognoscitur, ut legati exterarum gentium adesse possent, quibus in Urbe senatum dari mos non fuit, præsertim, ut libro XLII. Livius ostendit, si ab hostibus venirent: vel, quod ipsum ex historia patet, ut adesse liceret iis, qui cum imperio erant. esse autem cum imperio dicebantur ii, quibus senatus populusque Romanus exercitum dederat: qui, nisi prius imperium deposuissent, ingredi Urbem legibus vetabantur. Olim tria tantum cenacula, ubi senatus haberetur, fuisse Romæ, scripsit Nicostratus in libro de senatu: unum, ubi postea ædes Concordiæ fuit, inter Capitolium, & forum: alterum ad portam Capenam: tertium in æde Bellonæ. Nicostrati liber non exstat: sed, quæ nobis ex Nicostrato accepta Festus narravit, ea renuntiamus.

CAPUT V.

De tempore habendi senatus.

Erant certi dies, quibus haberi senatus posset: item, certi, quibus non posset: qui comitiales dicebantur, quasi popularibus comitiis dicati: per eos enim dies agi cum populo licebat. atque hoc, non equidem puto à Regibus, cum nondum tot institutis civitas egeret, sed in republica video diligenter observatum: nisi si rei magnitudo ferret, ut sine mora referendum ad senatum esset. tunc enim dierum comitialium ratio non habebatur. quod tamen semel factum esse legimus, ut in senatusconsulto, quod est in epistola M. Cœlii, lib. VIII. Fam. epist. successionem enim provinciarum primo quoque tempore expediri, ut Cæsar de provincia Gallia revocaretur, ipsius Cæsaris inimici cupiebant. Kalendis Januarii, quo die magistratum Consules inibant, post sacrificia rite peracta coacto senatu Consules primum de divinis rebus, deinde de republica referebant, non utrique, sed alter, is inquam, qui priore loco Consul creatus esset. servabatur autem non primo tantum anni die, sed quoties haberetur senatus, ut is, qui senatum habiturus esset, antequam ingrederetur, sacra faceret, hostiis majoribus in foro ad præconem & ad tibicinem immolatis. reliquis sex, qui Kalendas consequuntur, Januarii diebus haberi senatum potuisse, biduo excepto comitiali, ex Cæsare cognovimus, libro I. de bello civili cap. 5. qui tamen inter hos essent duos comitiales dies, quos Cæsar non nominat, non cuivis internoscere facile est. quod nos, utpote qui Romanarum rerum tractatione ita oblectamur, ut nihil, quamvis humile,

 con-

contemnamus, non gravabimur ostendere. Ad VII. idus Januarii senatum habitum esse Cæsar significat, cum ait: *Hæc senatusconsulta perscribuntur ad VII. idus Januarii.* & subjungit proxime: *Itaque quinque primis diebus, quibus haberi senatus potuit, biduo excepto comitiali, & de imperio Cæsaris, & de amplissimis viris tribunis plebis gravissime, acerbissimeque decernitur.* His verbis à Kalendis Januarii ad VII. idus quinque senatus habendi dies esse demonstrat: ut tamen in his quinque diebus & Kalendæ ipsæ, & VII. idus includantur. cum igitur de quinque jam habeamus duos: Kalendas scilicet, & VII. Idus: reliqui tres qui esse possint, videamus. Nonarum dies, ut opinamur, unus erit: cum & inter nefastos, hoc est, festos dies à Macrobio referatur, & eo die senatum esse habitum, illa Ciceronis verba pro Flacco c.40. significent: *O Nonæ illæ Decembres, quæ me Consule fuistis.* reliquos duos, quibus haberi senatum licuit, crediderim esse IV. nonas, & VIII. idus: IV. nonas, quia comitialis esse non potuit, ut Macrobius Saturnaliorum lib. I. significat: VIII. idus, quia ne hic quidem comitialis fuit: sequitur enim *post nonas: & post Kalendas, nonas, idus, religiosos dies fuisse*, Verrius Flaccus, Livius l. VI. c. I. & Festus tradiderunt. quos autem *religiosos* dies Livius nominat, eos Verrius, Festus, & Macrob. sat. I. 16. *atros* appellant: *atros* autem Macrobius exponit, *neque præliares, neque puros, neque comitiales.* Jam igitur patet, qui fuerint quinque dies, per quos haberi senatum potuisse Cæsar scripsit. fuerunt enim, ut probavimus, Kalendæ Januarii, IV. nonas, nonæ, VIII. idus, VII. idus. patet igitur simul, quod fuerit *biduum comitiale*, de quo idem Cæsar meminit. sequitur enim necessario, ut fuerit III. nonas, & II. nonas. itaque in oratione in Pis. cap. 4. cum ait Cicero, *Triduo post à P. Clodio lex Ælia & Fusia eversa est*, significat diem II. nonas. nam cum triduo post Kalendas Januarii latam à Clodio eam legem dicat, quæ legem Æliam & Fusiam evertit, necesse est, ut intellexerit aut de II. nonas, quo die triduum perficitur, aut de nonis, quæ perfecto & transacto jam triduo sequuntur. de nonis intelligere non potuit, quia Kalendas, nonas, idus habendo senatui legitimos dies fuisse, jam diximus. restat igitur, ut de II. nonas intellexerit. diem autem III. nonas, etsi, comitialem fuisse, satis patet: quia, cum, de primis septem diebus qui fuerint quinque senatorii, demonstraverim, relinquitur, ut duo reliqui, III. nonas, II. nonas, comitiales fuerint, tamen exemplum etiam afferemus ex Ciceronis ad Metellum libro V. Famil. Ep. 2. in qua hæc sunt verba: *Ad III. nonas Januarii cum agere cœpisset, tertio quoque verbo orationis suæ me appellabat.* Loquitur de Metello Nepote tribuno plebis qui ad populum acerbe contra Ciceronem agebat. Post VII. idus paucos habuit senatorios dies mensis Januarius. tantum enim ad usque XVIII. Kalendas Februarii senatus haberi potuit. nam post XVIII. Kalendas Pupia lex haberi senatum vetuit. quod ex duabus Ciceronis epistolis, altera ad P. Lentulum, altera ad Quintum fratrem 2. 13. cognoscitur. scribit enim ad fratrem his verbis: *Comitialibus diebus, qui Quirinalia sequuntur, Appius interpretatur non impediri se lege Pupia, quo minus habeat senatum.* Quod si post Quirinalia sequuntur comitiales: Quirinalium dies videtur fuisse XVIII. Kalendas Februarii: quia in epistola ad Lentulum, & fuisse senatum XVIII. Kalendas, nec deinde futurum ob legem Pupiam significatur. erant enim *comitiales dies, quibus haberi senatum per legem Pupiam non potuisse* Cicero ad Lentulum Fam. I. 4. scribit. quod ipsum, eadem de Lentuli re, in alia ad fratrem epistola n. II. 2. declarat his verbis: *Per obtrectatores Lentuli res calumnia extracta est, consecuti sunt dies comitiales.* Atque hos ipsos comitiales dies, quos Pupia lex in Januario sanxit, significat & in oratione pro Sextio cap. 34. cum ait: *Consecuti dies pauci omnino Januario mense, per quos senatum haberi liceret: sed tamen actum nihil, nisi de me.* Paucos post Kalendas Januarii senatorios dies dicit fuisse, quia post XVIII. Kalendas Februarii omnes erant comitiales. Post VII. igitur idus usque ad XVIII. Kalendas haberi poterat senatus. utrum autem hoc toto intervallo omnes essent senatorii dies, nulli comitiales, affirmare difficile est. quod autem me docuit observatio, id ego item alios docere possum. itaque primum illud dicam, IV. idus non fuisse comitialem diem: quia cum Cannensis illa funesta clades ad IV. nonas Sextiles accepta sit, atri dies, quod jam diximus, omnes quarti ante Kalendas, nonas, idus, habiti sunt. Addam & illud, idus, XIX. Kalendas, XVIII. Kalendas non fuisse comitiales: quia per hos tres dies habitum senatum in Cicerone observavimus. quod, qui duarum ad Lentulum epistolarum loca contulerit, simulque consideraverit, facile cognoscet. Hæc sunt, quæ de Januario collegimus: nec dubitamus, quin de senatoriis & comitialibus diebus eadem in reliquis mensibus ratio fuerit: ut scilicet omnes Kalendæ, nonæ, idus, omnes postridie Kalendas, nonas, idus, omnes ante IV. Kalendas, IV. nonas, IV. idus non comitiales, sed senatorii dies fuerint: item, ut in Januario III. nonas senatorius, II. nonas comitialis, VIII. idus comitialis, VII. idus senatorius, itidem in reliquis mensibus, hoc tamen in Januario diversum, quod propter Pupiæ legis interdictum pauciores habuit senatorios dies, quam reliqui menses: sexdecim enim dies, id est omnes, qui post XVIII. Kalendas numerantur, lex auferebat. & quemadmodum Januarius pauciores senatorios, sic Februarius pauciores comitiales habuit, quam omnes reliqui menses. nam, ut ait Pedianus in commentario III. orationis in Verrem, *hoc mense frequens senatus postulatis provinciarum legationibus audiendis dabatur.* de quo sic in epistola ad Lentulum Fam. I. 4. *Senatus haberi ante Kalendas Februarias per legem Pupiam non potest. neque mense Februario toto, nisi perfectis, aut rejectis legationibus.* quo in loco non & de Ianuario simul, & de Februario lege Pupia sancitum, sed de Januario tantum intelligo. nam de Februario non Pupia, sed Gabinia lex sanxerat, ut ipso Cicerone interprete ostendemus. sic enim lib. II. Ep. 13. ad Quintum fratrem: *Comitialibus diebus, qui Quirinalia sequuntur, Appius interpretatur, non impediri se lege Pupia, quo minus habeat senatum, & quod Gabinia sanctum sit, etiam cogi, ex Kalendis Februariis usque ad Kalendas Martias legatis senatum quotidie dari.* Cum igitur in mense, qui senatorii, quive comitiales dies fuerint, consideretur: rursus in die senatorio, (nam de comitiali proprius erit locus in libro de comitiis) qua hora in curiam senatores coiverint, qua discesserint, considerandum videtur. atque hoc quidem satis apertum est. nam senatores neque ante solis ortum in curiam convenisse, neque post occasum permansisse, ideo verisimile est, quia senatusconsulta, aut ante solis ortum, aut post occasum facta, irrita fuisse, tum apud Gellium legimus, qui Varronis verba recitat, tum ex ipso Cicerone cognovimus, qui Philippica tertia Consuli objicit Antonio de senatusconsulto vespertino. nam etsi anno ab Urbe condita CCXC. senatusconsultum noctu factum esse constat: tamen est hoc non consuetudinis, sed necessitatis exemplum: urgebat enim tum res, & procrastinandi locus non erat, cum Sp. Furium Consulem cum exercitu ab Æquis & Volscis obsideri nuntiatum esset. Eadem nunc est in magno nostræ reipublicæ consilio, quo magistratus creantur, consuetudo. nam & meridie fere in illud amplum, excelsumque conclave, quod magni consilii atrium vocant, omnes patricii conveniunt, neque post primas tenebras permanent: præclare; ne nox, qua delicta teguntur, alicui suffragium ferenti ad fraudem occasio sit, præsertim in tam frequenti consilio, cum patricii mille ducenti, interdum etiam plures, de singulis magistratibus suffragium ferant. at in consilio rogatorum, & in consilio decemvirum diversa ratio est. sæpe enim in multam noctem pro rei magnitudine consultatio producitur. neque tamen in suffragiis vitium timetur: non solum, quia minor est senatorum numerus, quam in magno consilio, & ubi minor numerus, ibi plus ordinis, & rationis: verum etiam, quia senatores ipsi, qui in his duobus consiliis de pu-

publica re disceptant, hi sunt fere præter cæteros à malis artibus alieni, ætate temperati, bonitate justi, religione pii.

CAPUT VI.

De potestate habendi senatus.

Jus habendi senatus non dubium est, quin ad eum magistratum spectaverit, qui summam in Urbe potestatem gerebat. itaque vocari senatum quandoque a Dictatore, plerumque à Consule, interdum etiam à prætore legimus: à Dictatore, quia summum erat Dictaturæ jus, & libera potestas, nec nisi periculosissimis reipublicæ temporibus creabatur: à Consule, quia neque superior magistratus, neque par Consulibus erat: à prætore, duntaxat eo tempore, cum Consules abessent: absentibus enim Consulibus Consulare munus sustinebat is, qui dignitate proximus erat, erat autem prætor. Illud erat dissimilitudinis, quod Consules, quacunque de re videretur, senatum convocabant, prætor autem nunquam, nisi ad rem novam. non enim vetera absentibus Consulibus tractari, sed in eorum adventum reservari, honestius visum est. at nova, quia moram non ferrent, sed præsenti consilio egerent, ei magistratui, qui absentibus Consulibus senatum habebat, qui prætor urbanus erat, permittebantur. Enimvero & ab aliis, pro temporum conditione, senatum esse vocatum, ex Gellio cognovimus. is enim hæc N.A. XIV. 7. Varro in libris de quæsitis per epistolam, in epistola ad Oppianum scribit, *qui fuerint, per quos more majorum senatus haberi soleret: eosque nominat, Dictatorem, Consules, prætores, tribunos plebis, interregem, præfectum Urbi: neque alii, præter hos, jus fuisse dixit facere S. C. quotiesque usu venisset, ut omnes isti magistratus eodem tempore Romæ essent, tum, quo supra ordine scripti essent, qui eorum prior aliis esset, ei potissimum senatus consulendi jus fuisse. Addit deinde, extraordinario jure tribunos quoque militares, qui proconsules fuissent, item decemviros, quibus imperium Consulare tum esset, item triumviros reipublicæ constituendæ causa creatos, jus consulendi senatum habuisse. Postea scripsit de intercessionibus: dixitque, intercedendi, ne S. C. fieret, jus fuisse iis solis, qui eadem potestate, qua ii, qui S. C. facere vellent, majoreve essent. Tum adscripsit de locis, in quibus S. C. fieri jure posset, docuitque confirmavitque, nisi in loco per augures constituto, quod templum appellaretur, S. C. factum esset, justum id non fuisse: Propterea & in curia Hostilia, & in Pompeja, & post in Julia, cum profana ea loca fuissent, templa esse per augures constituta; ut in iis S. C. more majorum justa fieri possent. Inter quæ id quoque scriptum reliquit, non omnes ædes sacras templa esse, ac ne ædem quidem Vestæ templum esse. Post hæc deinceps dicit, S. C. ante exortum, aut post occasum solem factum ratum non fuisse: opus etiam censorium fecisse existimatos, per quos eo tempore S. C. factum esset. Docet deinde inibi multa, quibus diebus haberi senatum jus non sit: immolareque hostiam prius, auspicarique debere, qui senatum habiturus esset. De rebus quoque divinis prius, quam humanis, ad senatum referendum esse. Tum porro referri oportere aut infinite de republica, aut de singulis rebus finite: S. Q. C. fieri duobus modis, aut per discessionem, si consentiretur, aut, si res dubia esset, per singulorum sententias exquisitas: singulos autem debere consuli gradatim, incipique à Consulari gradu. Ex quo gradu semper quidem antea primum rogari solitum, qui princeps in senatum lectus esset: tum autem, cum hæc scriberet, novum morem institutum refert per ambitionem, gratiamque, ut is primus rogaretur, quem rogare vellet, qui haberet senatum, dum is tamen è gradu Consulari esset. Præter hæc de pignore quoque capiendo disserit, deque mulcta dicenda senatori, qui, cum in senatum venire deberet, non adesset.* unde illud in Philippica I. 5. Quis unquam tanto damno senatorem coëgit? aut quid est ultra pignus, aut mulctam? *Atejus autem Capito Tuberonem dicere scribit, nullum S. C. fieri posse non discessione facta, quia in omnibus S. C. etiam in iis, quæ per relationem fierent, discessio esset necessaria. idque ipse Capito verum esse affirmat, quod Varronis sententiæ videtur repugnare.* Hæc Gellius. de cujus postremis verbis, utrum à Varrone dissentiat Tubero, infra videbimus, ubi de senatusconsulto agetur. nunc, quo instituimus, ordine pergamus. Ex duobus Consulibus, vocandi senatus potestatem is habebat, cujus eo mense fasces erant. quem morem & decemviri secuti sunt. quod si vocari ab utrisque Consulibus senatum interdum legimus: id non communem utriusque potestatem, sed consentientes utriusque animos significat. nam alterutrius quidem menstruam fuisse potestatem, ex Dionysio, Livio, Suetonio, Gellio cognovimus. Senatores primo in curiam à præcone è cenaculo citabantur: qui locus fuit, ubi senatus habebatur: idque aliquandiu servatum est, cum à Romulo esset institutum: nam & à decemviris per præconem citatos in curiam patres invenio. postea, civitate aucta, & Urbis pomerio prolato, factum est, ut edicto accerserentur. neque hoc deinde est immutatum. quod si quis accersitus edicto parere recusaret, ad hunc, ut ab eo pignora caperent, apparitores esse missos, non solum Gellius ex Varrone, sed Cicero etiam, Livius, Dion memoriæ prodiderunt. quod & ipse Cicero Philippica I. significat. patet autem ex quadam libri IV. ad Atticum epistola, non nisi eos senatores, intra pomerium qui essent, edicto vocari solitos. extra Urbem si qui erant, non cogebantur. neque vero senatores tantum edicto Consul in curiam vocabat, sed eos etiam, quibus in senatu sententiam dicere liceret. nam re vera senatores & erant, & dicebantur ii, quos censor in senatu legerat. In curiam alii pedibus itabant, alii curru vehebantur. pedibus itabant, qui curulem magistratum nondum gesserant: (erant autem curules magistratus, Ædilitas curulis, Prætura, Consulatus, Censura, Dictatura) qui senatores pedarii dicebantur. qui curulem magistratum gesserant, curru solitos in curiam vehi honoris gratia, C. Bassus in commentariis suis scriptum reliquit cum in eo curru sella esset, supra quam considerent: quæ ob eam causam curulis appellabatur. erant autem, ut jam dixi, ex his ipsis multi, qui nondum senatores erant: qui tamen ob eos honores sententiæ in senatu dicendæ jus habebant.

CAPUT VII.

De jure referendi.

Referebatur in senatu primum de divinis rebus: secundo loco de humanis. referebat autem is, qui senatum habebat, sive is esset Consul, sive alius magistratus. habebat autem senatum primo magistratus mense, id est, Januario, è duobus Consulibus is, qui priori loco creatus erat Consul. ejus enim fasces erant primo mense: itaque Livius libro IX. c. 8. *M. Valerius*, inquit, *Corvus interrex Consules creavit Q. Publilium Philonem, & L. Papirium cursorem iterum. qui cum eo, quo creati sunt die, magistratum iniissent, sollennibusque sanctis perfectis, de pace Caudina retulissent: Publilius, penes quem fasces erant, Dic Spuri Posthumi, inquit.* Ergo & senatum habebat primo mense, & referebat, & sententias rogabat is Consul, cujus eo mense fasces erant. quod si, qui senatum habebat, is referre nollet: quod sæpe usu venit: tum tribuni plebis referebant: &, cum retulissent, etiam sententiam rogabant. hinc illud in oratione pro Sextio cap. 32. *Princeps P. Lentulus, authoritate, ac sententia sua, Pisone, & Gabinio repugnantibus, causam suscepit, tribunisque plebis octo referentibus, præstantissimam de me sententiam dixit.* Et in epistola ad Plancum Fam. X. 16. *Flagitare*, inquit *senatus instituit Cornutum, ut referret statim de tuis litteris.* (erat autem hic prætor, & absentibus Consulibus senatum convocaverat) *ille se considerare ait velle. cum ei magnum convicium fieret cuncto à senatu, quinque tribuni plebis retulerunt.* patet etiam hoc ex epistola prima libri II. ad Q. Fratrem, & è secunda libri I. ad Lentulum: in qua etiam illud cognoscitur: si quando de eadem re & Consul, & tribunus plebis retulissent, moris fuisse, ut ante tribunum plebis discessionem Consul faceret, id est, de eo, quod retulisset, per discessionem senatorum judicium fieri juberet. non enim, etsi de eadem re, tamen idem referebant. satis enim unius

unius relatio fuisset, si utriusque relatione nihil esset, quod differret. sed referebant eadem de re non eodem modo: ut in ea, de qua dixi, epistola manifestum est, Lupum tribunum plebis retulisse ut Pompejus Ptolomæum in regnum reduceret, cum Consules retulissent utrum reducendus esset, & si reducendus, à quo. Legimus etiam in VII. Philippica c. 1. diversis de rebus diversos magistratus eodem die retulisse. sic enim in ea scriptum est: *De Appia via, & de Moneta Consul, de Lupercis tribunus plebis refert.* Notandum & illud: cum de utroque Consule referente, aut de pluribus tribunis plebis aut prætoribus legitur, non re vera omnes retulisse, sed referendi partes unum sustinuisse, reliquos collegas relationem comprobasse. itaque in III. Philippica tribunos plebis ait de præsidio Consulum & senatus retulisse: in IV. 5. vero, de eadem relatione verba faciens, *Hodierno*, inquit, *die primum, referente Marco hoc Servilio, collegisque ejus, ad spem libertatis exarsimus.* Unum Servilium populo nominat, principem relationis: cum in tertia, quam habuit in senatu, bis de tribunis plebis referentibus communiter meminerit. sic in oratione pro Domo sua modo senatum ab utroque Consule, modo ab uno Metello vocatum dicit: quia revera uterque consentiret in vocando senatu, sed propriæ Metelli partes essent, qui, ut opinor, eo mense fasces haberet.

CAPUT VIII.

De ordine rogandi sententias.

Veterem fuisse rogandarum sententiarum morem, & ab ipsis etiam Regibus observatum, Livius significat. inde ad rempublicam permanavit. Post relationem Consul, aut magistratus ille qui senatum convocaverat, ubi, quod è republica videretur, id ut quisque diceret, hortatus erat, ordine sententias rogabat: rogabat autem ut paulo ante significatum est, non omnes, qui aderant in senatu, sed eos tantum, qui senatores erant. nam cæteri ita sententias dicebant, ut senatoribus, qui dixerant, assentirentur. Sed ordinem rogandi non eundem fuisse omnibus temporibus animadverto. alias primus rogabatur, qui à censore princeps in senatu lectus erat: quod Varronis ætate fieri desiisse, ex ipso Varrone Gellius ostendit. alias, qui designati Consules erant: si modo post comitia senatus haberetur: sin ante, Consules studio aut necessitudine adducti, quem iis visum erat, honoris causa extra ordinem sententiam primum rogabant. in quo etiam illud observatum est, ut ne quis quemquam ex alio, quam ex Consularibus, sententiam primum rogaret. anno post Urbem conditam CCLX, dignitatis habitam esse rationem in rogando, Dionysius significat: primum enim rogatum esse T. Largium Flavium, qui quia Dictator primus creatus fuerat, honore omnibus anteire videbatur. & anno deinde proximo seniores Consulares ordine rogatos esse, idem Dionysius testatur. ex quo patet, non hoc anno, item ut superiore, primum esse rogatum T. Largium: erant enim alii Consulares in senatu, qui ante illum Consulatum gesserant, ut M. Valerius Volesus, P. Postumius Tubertus, Menenius Agrippa Lanatus, Sp. Cassius Viscellinus: qui etiam eo die præter Cassium, legati ad sedandos plebis animos missi sunt. Sed anno superiore ideo primum rogatum esse Flavium crediderim, tum, ut dixi, quia Dictator primus fuerat, tum etiam, quia, cum à finitimis populis bellum parari nuntiaretur, rei magnitudo ferebat, ut is suam sententiam primus diceret, qui bellorum usu præter cæteros excellebat: qua ipsa de causa potissimum & Dictator creatus erat. at in sequenti anno, cum non de bello gerendo, sed de domestica seditione dissolvenda consilium caperetur, jure Consularium vetustissimi pro cujusque ætate deinceps rogati sunt. observatum autem illud Suetonius Jul. 21. 2. tradit, ut, *quem ordinem interrogandi sententias Consul Kalendis Januariis instituißet, eum toto anno conservaret.* quam consuetudinem Cæsar, qui ad gratiam, id est, ad potentiam suam, omnia referret, in suo Consulatu neglexit. nam, cum *Crassum primum rogare solitus esset, Cn. Pompejum* post Juliæ filiæ nuptias *rogare primum cœpit.* Hæc Suetonius, quæ si vera sunt, non video, qui sententias rogari primi potuerint Consules designati. nam, si quem ordinem in rogando Consul Kalendis Januariis instituisset, eum toto anno conservabat: occupato jam primo loco, designati Consules non primi, sed post primos rogabantur. mendax igitur Suetonius? vereor antiquitatem: nec, ut illi detraham, adduci temere soleo. sed tamen, si quis argueret mendacium, defendendi ratio mihi quidem non suppetit: nisi si, quod in eo scriptum est, *toto anno* accipias non plane pro toto anno, sed pro toto illo tempore, quod ad rogandas sententias liberum Consuli daretur, id est, ad usque designationem Consulum, qui fere designabantur Quinctili mense: ut post designationem ordine commutato primo rogati sint Consules designati. nam, si ad illam conjecturam, tanquam ad arcem defensionis, confugeres, de Consulibus designatis primo loco rogandis antiquum non fuisse, sed, ut primi rogarentur, post Cæsaris Consulatum in consuetudinem venisse, ideoque non esse veritatis expertem Suetonii sententiam, quoniam quidem de ordine rogando, qui servatus est ante Cæsarem Consulem, intellexerit, infirma ratio est: debilitatur enim, & frangitur exemplorum vi. nam Consules designatos etiam ante Cæsarem Consulem primo loco rogatos animadverto, ut D. Julium Silanum in Sallustii & Appiani historiis: quem, ante Cæsarem gessisse Consulatum, nemo nescit. itaque hæret adhuc dubitatio, neque tolletur, opinor. (fortasse fallor: sed erudiri, & corrigi facile patior) nisi si interpretationem illam, de qua jam dixi, sequaris, ut accipias, *toto anno*, pro quam diu liceret, nimirum usque eo, dum Consularibus comitiis designati Consules essent: nam & P. Lentulus Consul Kalendis Januarii, cum ageret de Cicerone restituendo, Consulibus insequentis anni nondum designatis, sententiam primum rogavit L. Aurelium Cottam, ut est in oratione pro Sextio. at idem Sextili mense, cum jam designati Consules essent, principem rogavit de liberanda Ciceronis domo Cn. Cornelium Lentulum Marcellinum Consulem designatum, ut est in oratione de haruspicum responsis. ac de Consulibus designatis, primo loco sententiam rogatis, etsi satis apertum est, recitabo tamen ipsius Ciceronis testimonium, quod instar multorum exemplorum erit. is igitur sic in oratione in Antonium V. c. 13. *Qui ordo in sententiis rogandis servari solet, eundem tenebo in viris fortibus honorandis. à Bruto igitur Consule designato more majorum capiamus exordium.* Hunc morem usque ad Tiberii Imperatoris ætatem viguisse, ex Taciti docemur historia. scribit enim libro III. 22. 6. *Tiberius Drusum Consulem designatum exemit dicendæ primo loco sententiæ.* Sed omittamus Imperatores, qui civitatem nulla certa ratione, aut lege, sed pro voluntate, vel pro libidine potius administrarunt: nam etiam ante Tiberium Augustus, ut supra jam diximus, veterem in rogando consuetudinem neglexit. itaque continebimus nos intra reipublicæ tempora, & ea, quæ à liberis civibus in libera civitate sunt instituta, persequemur. posteriora ejusmodi fuerunt, si pauca quædam excipias, ut ea præstet ignorare, quam scire. non enim, unde libertas abest, ibi adesse potest virtus. neque vero sine virtute quidquam ita geritur, ut exemplo prodesse possit. porro quæ legentibus non prosint, aut etiam quæ nocere possint, mandare literis qui cogitat, is & otio abuti, & de literis ipsis male mereri simul cogitat. quare, ut apes non, ubicunque consederint, decerpunt, sed pulcherrimos flosculos, & suave quiddam redolentes aucupantur: sic nos, non quæcunque occurrent ex antiquitate, sed illustria quæque, maximeque laudabilia colligemus. Movit me aliquamdiu, quod in Philippica X. c. 1. Q. Fusium Calenum, qui nondum Consul fuisset, *primo* tamen *loco rogatum sententiam* videbam, contra testimonium Gellii IV. 10. qui neminem, *nisi Consularem, primum sententiam rogatum esse* tradit. postea ex duobus locis ejusdem Ciceronis conjecturam feci, Calenum Pansæ Consulis socerum fuisse: ut in rogando plus necessitudini, quam dignitati, tribuisse Consul videatur. prior locus hic est in Philippica VIII. 6. *Satis multa cum*

Fusio, ac sine odio omnia, nihil sine dolore, credo autem, qui generi querelam moderate ferat, aequo animo laturum amici. Alter locus est in X. cap. 3. *Loquere*, inquit, *cum sapientissimo homine genero tuo.* Alioqui nunquam certe primum Calenum sententiam Consul rogasset, Cicerone ipso, aliisque Consularibus omissis.

CAPUT IX.

De dicenda sententia.

Cum Consules, alter ambove retulissent, sententias rogati senatores dicebant. cum dixissent, Consul eas pronuntiabat, ut facta discessione voluntas senatus appareret. erat autem in hoc: sicut in aliis rebus, maxima Consulis potestas: qui, si cujus senatoris sententiam improbaret, quod aut amici hominis rationibus adversariam, aut inimico honorificam atque utilem duceret, veritus, ne in eam senatusconsultum fieret, non pronuntiabat. itaque L. Lentulus Consul, qui Pompejo studebat, Caesaris honori acriter adversabatur, sententiam Calidii, qui neutram in partem propensius aequa senserat, se omnino pronuntiaturum negavit. Senatori jus erat, ante, quam de re proposita suam sententiam definiret, alia de re, quidquid vellet, & quoad vellet dicere, quo factum, ut senatores id, quo de agitur, perfici nolentes, diem dicendo eximerent. fecit hoc in bona causa saepe P. Clodius Ciceronis inimicus: in mala M. Cato, ille, qui postea Uticensis est dictus, cum uterque cuperet impedire. Cum aliquis in dicenda sententia duas pluresve res complectebatur: eae si non omnes probabantur, postulabatur, ut divideret, id est, separatim de rebus singulis referret. *neque erat*, Pedianus pro Mil. p. 196. ait, *ei, qui hoc postulabat, oratione longa utendum, ac ne consurgendum quidem. multi enim sedentes hoc unum verbum pronuntiabant, Divide.* quo commento usus est in causa Milonis T. Munatius Plancus tribunus plebis. nam, cum Q. Hortensius in sua sententia dixisset, ut de Milone, qui ob necem P. Clodii in judicium vocabatur, veteribus legibus extra ordinem quaereretur, Plancus, qui quaeri sane extra ordinem vellet, veteribus autem legibus nollet, sed novam ideo ferri cuperet, ut adversus Milonem plus invidiae concitaretur, qui flagitium nova lege vindicandum patrasset: Q. Fusium senatorem, Clodianarum partium studiosum, induxit, ut divisionem ab Hortensio postularet. quod in concione, quam Pedianus recitat, ut à se excogitatum idem Plancus gloriatus est. futurum enim id, quod evenit, intelligebat, ut, divisa sententia, caput illud de veteribus legibus irritum fieret, nimirum cum ipse, qui tribunus plebis erat, intercessisset, & S. C. fieri vetuisset. nam, quatenus de extraordinaria quaestione Hortensius dixerat, assensus est. hoc illud est, quod in Miloniana cap. 6. Cicero significat his verbis: *Reliqua senatus auctoritas empta intercessione sublata est*: cum intelligat, senatus voluntatem fuisse, ut in Hortensii sententiam S. C. fieret, sed divisione sententiae factum esse, ut, quod ad quaestionem extraordinariam attinebat, id quidem non mutaretur: quod autem de veteribus legibus reliquum erat, quam vocat *reliquam senatus auctoritatem*, quia senatus, ut in capite de extraordinaria quaestione, sic in hoc de veteribus legibus simul cum Hortensio sentiebat, id mercenaria Planci intercessione tolleretur. Dicebant sententias suo quisque loco, primi sedebant majores magistratus, Consules, praetores: quod si censores essent in senatu, (non enim censura perpetuus magistratus fuit, sed quarto quoque anno ad censendam civitatem creabatur) eos infra praetores, proxime tamen sedisse crediderim: infra, quia Messalla in libro de auspiciis, cum majores magistratus nominat, Consules primum, deinde praetores, tertio loco censores constituit: proxime, quia, cum inter majores magistratus censura fuerit, supra minores magistratus sedisse censores nemo dubitaverit. Sedebant deinde minores magistratus, aediles curules, aediles plebis, quaestores: tum, qui magistratus gesserant, ordinatim, Consulares, praetorii, aedilicii, quaestorii: de his autem singulis ordinibus, ut quisque magistratum primus gesserat, invenio etiam, inter praetorios sedisse, non qui praeturam gessisset, sed qui praetorium hominem accusasset eo crimine, quo damnatus ordinem senatorium amisisset, locum enim damnati consequebatur: de quo sic in oratione pro Balbo cap. 25. *Objectum est etiam, quod in tribum Crustuminam pervenerit. quod hic assecutus est legis de ambitu praemio, minus invidioso, quam qui legum praemiis praetoriam sententiam, & praetextam togam consequuntur.* Significat enim Cicero, loco praetorio sedisse, & sententiam dixisse, qui praetorium hominem in judicio convicisset: neque hoc solum, sed, qui designatum magistratum judicibus nocentem probasset, eum, eo magistratu damnato, praetextam togam, id est, magistratum illum, quem is, qui damnatus esset, initurus erat, praemii loco coepisse. posuit enim praetextam pro magistratu, quia praetexta toga magistratus utebantur. sic & pro Cluentio cap. 56. dixit, *Toga praetexta, sella curulis*, cum per *togam praetextam* communiter omnes magistratus, per *sellam curulem* curules tantum, id est, nobiliorem partem significaret.

CAPUT X.

De senatusconsulto.

Non simplex est senatusconsulti, sed varia multiplexque cognitio. quaerendum enim, qua ratione fieret, qua impediretur, ne fieret, qua factum tolleretur, quo numero senatorum fieret, quam potestatem daret, utrum absolutam, an definitam: si absolutam, utrum pluribus, an uni: si definitam, utrùm ita definitam, ut eam potestatem, quam lex sine S. C. dabat, adaequaret: an ita, ut aliquanto, quam lex, esset infirmior. quaerendum etiam, de publica re tantùm, an etiam de privata, fieret: item, senatusconsultum, senatus decretum, senatus auctoritas, in quo differant: denique, quale esset id, quod tacitum senatusconsultum appellabatur. quae & separatim singula, & suo quidque loco exponemus. Cùm senatus à Romulo sit institutus, non dubium est, quin eo regnante senatusconsulta multa facta sint. sed exempla desideramus. unum ponit Dionysius, quod factum est in hanc sententiam, ut Sabinae mulieres ad gentiles suos, Urbem obsidentes, reconciliationis causa proficiscerentur. post obitum Romuli, primum senatusconsultum fuit de creandis interregibus: alterum illud, quo patres decreverunt, ut, cùm populus Regem jussisset, id sic ratum esset, si patres auctores fierent. tertium, quò regnum Numae Pompilio, populo acceptam potestatem ad senatum rejiciente, patres detulerunt. alia deinde, ut res tulit. fiebat autem senatusconsultum hoc modo. Consul, aut is, qui cum insignibus imperii, & lictoribus erat, convocato senatu, cùm, qua de causa convocâsset, retulisset, sententias rogabat. dictis sententiis, eam, quam ipse magis è republica ducebat, primam pronuntiabat. tum, ut senatus judicaret, his verbis utebatur: *Qui hoc sentitis, illuc transite: qui alia omnia, in hanc partem.* &, cum dicebat, *Qui alia omnia*, ominis videlicet causa ita loquebatur, ne diceret, *Qui contrarium sentitis.* quod tamen ipsum significabat. sed, contrarium, ut mali ominis verbum, effugiebat. hinc saepe illa in antiquorum scriptis usitata locutio, *ire in alia omnia*, aut *transire*, aut *discedere*, pro contrarium sentire. hanc apud Romanos consuetudinem cùm etiam sub Regibus fuisse videam, (indicat enim Livius libro 1.) quis tamen eam primus induxerit, compertum non habeo: sed, quicunque ille fuit, videtur a Spartanis transtulisse. scribit enim Thucydides libro 1. c. 58. Stenelaidam Ephorum, cùm adversus Athenienses tanquàm foederis violatores bellum satis acri oratione suasisset, ita pronuntiasse: *Quicunque violatum ab Atheniensibus foedus existimant, surgant, & in illam partem eant, qui contra, in hanc.* & ait idem Thucydides novum & apud Spartanos hoc fuisse, primumque à Stenelaida institutum, cùm anteà sententias elata voce dicere con-

consuevissent. Ergò senatores Spartano more, cùm ea verba Consul pronuntiâsset, & in alterutram partem primus discessionem fecisset, ipsi deinde, quam quisque partem probabat, in eam transibant: deinde numerabantur, & ex numero voluntas senatûs apparebat. si frequentiores senatores sententiam à Consule pronuntiatam comprobâssent, in eam senatusconsultum scribebatur: sin minùs, aut abjiciebatur omninò res, aut in aliud tempus rejiciebatur. sæpè enim accidit, ut, quod frequenti senatu rejectum fuerat atque improbatum, id interjecto tempore susceptum comprobaretur. Interdùm etiam, non rogatis, neque dictis sententiis, tantummodò per discessionem senatusconsultum fiebat; tumque senatores *pedibus ferre sententiam* dicebantur. quod, ut opinor, eo tempore fieri solitum est, cum de parvi ponderis negotio ageretur: nimium enim temporis in re leviore conterendum non putabant. & appellabatur *senatusconsultum per discessionem factum.* illud autem, quod fiebat auditis disputatisque senatorum sententiis, etsi & ipsum discessione senatorum fiebat, tamen simpliciter senatusconsultum dicebatur. quod utinam Varronis, Tuberonis, Labeonis, Capitonis, Galli, Felicis, Bassi, Nicostrati libros haberemus, paterent multa, quæ nunc ex obscura, tenuique umbra vix cognoscimus. Bassi quidem verba Gellius III. 18. recitat, quæ id, quo de nunc agimus, satis apertè declarant. *Pedibus*, inquit, *senatores omnes sententiam ferebant, cùm senatusconsultum per discessionem fiebat.* cum scilicet exquisitæ singulorum sententiæ non essent. quò spectat & illud Ciceronis oratione in Antonium III. 9. cùm ait: *Effugere festinans, senatusconsultum de supplicatione per discessionem fecit.* quibus verbis adscripsit illa, *Cum id factum esset anteà nunquam:* ob eam causam, quia moris erat, ut in supplicatione decernenda sententiæ rogarentur à Consule. quod ex epistola M. Cœlii Fam. VIII. 8. perspicuum est. Suetonius etiam de Tiberio c. 31. n. 4. sic: *Cùm senatusconsultum per discessionem fortè fieret, transeuntem eum in alteram partem, in qua pauciores erant, secutus est nemo:* dixit, *per discessionem*, ut distingueret à senatusconsulto, quod exquisitis singulorum sententiis fiebat: quod, ut diximus jam, senatusconsultum unico verbo dicebatur, quam loquendi formulam non videtur Gellius agnovisse, qui libro XIV. cap. 7. putat Tuberonem à Varrone dissentire, quia scilicet Varro dixerat in epistola ad Oppianum, *senatusconsultum duobus modis fieri, aut per discessionem, si consentiretur: aut, si res dubia esset, per singulorum sententias exquisitas:* Tubero autem, *nullum senatusconsultum fieri posse non discessione facta, quia in omnibus senatusconsultis, etiam in iis, quæ per relationem fierent, discessio esset necessaria*, in quo neuter aberravit à vero: neque, ut putat Gellius, sententiæ Varronis repugnat id, quod scripsit Tubero: non enim dixit Varro, alia senatusconsulta per discessionem sine sententiis fieri solita, alia per sententias sine discessione, sed hoc significavit, alia per discessionem quidem omissis sententiis, alia verò sententiis exquisitis per discessionem tamen facta. & cùm dixit *per singulorum sententias exquisitas*, ideò non addidit per discessionem, *quia nullum senatusconsultum sine discessione fieri posse* notissimum erat: itaque omisit ut supervacaneum, & obscurum nemini. nisi si quis Romanarum rerum planè rudis esset. *Facta discessione*, senatusconsultum scribebatur, & scribendo aderant non omnes planè, qui sententiam senatusconsulti probaverant, sed ii potissimùm, qui præter cæteros ita decerni concupierant: qui senatusconsulti authoritates dicebantur: non tam, quòd ii maximè authores fuissent, ut ista statuerentur, quam, quòd in eo senatusconsulti posita esset authoritas, si per claros viros scriptum videretur. video etiam M. Catonem, cùm sua sententia supplicationem Ciceroni non decrevisset, tamen, cùm plures eam decrevissent, scribendo affuisse. quòd autem non omnes, qui pro senatusconsulto senserant, scribendo affuisse dixi, non est, cur in dubium vocari possit. exstat enim in ea Cœlii epistola, de qua jam meminimus, integra senatusconsulti formula: quæ perpaucos affuisse scribendo significat, cùm tamen in decernendo plurimi consensissent, illud considerandum, cur in hoc ipso, quod Cœlius recitat, senatusconsulto bis eorum nomina, qui scribendo affuerunt, posita sint. nam, si semel tantùm in singulis senatusconsultis adscribebantur, cur in hoc bis? sin, quot erant in senatusconsulto capita, toties adscribi solebant: cur in hoc, in quo quatuor esse capita manifestè constat, non quater potius, quàm bis? quòd si quis, non quatuor esse senatusconsulti capita sed quatuor senatusconsulta contenderit: hærebit tamen nihilominùs, magis etiam aliquantò: nam ad quatuor senatusconsulta quater adscribi senatorum nomina debuisse, multò etiam verisimilius est, quàm ad quatuor senatusconsulti partes. verùm de pluribus senatusconsultis credere absurdum est; cum ne suspicioni quidem Cœlius ipse locum reliquerit, cujus hæc sunt verba: *Senatusconsultum, quod tibi misi, factum est.* non enim, cùm dicit, *Huic senatusconsulto intercessit C. Cœlius*, & cùm iterum tertioque idem subjungit, plura senatusconsulta significat, sed plures ejusdem senatusconsulti partes. quarè hoc satis apertum. magis illa me torquet dubitatio, cur non aut quater adscriptæ sint authoritates, ut ad quatuor senatusconsulti capita, aut semel tantùm, ut ad unum senatusconsultum. equidem non expedio me: quiddam tamen, ut accipiatur, dicam. licet opinari, & ante senatusconsultum, & pòst senatorum nomina fuisse perscripta: cum quidem senatusconsultum erat: nam cùm intercedebatur, non erat senatusconsultum, sed authoritas senatûs dicebatur. quod si ita est: jure hic ad eam senatusconsulti partem, cui intercessit nemo, quæque verè senatusconsultum fuit, authoritates appositæ sunt, & in principio, & in extremo: ad illas autem partes, quæ senatusconsulti nomine caruerunt, propterea quod iis intercessum est, nullæ sunt adscriptæ authoritates. hoc eruditi examinent: vel potiùs, quid probabile sit, ipsi comminiscantur. nam hoc nostrum ita diximus, ut in eo non planè conquiescat animus. Formulam senatusconsulti in ea Cœlii epistola licet videre, & in 5. Philippica, & in 10. Scripta senatusconsulta usque ad Consules L. Valerium, M. Horatium arbitrio Consulum supprimebantur, & nuntiabantur. ab his Consulibus, ut ad ædem Cereris deferrentur, institutum est. posteà tamen ad ærarium video esse delata, ut ibi asservarentur, ubi & leges, & pecuniæ populi Romani, & pretiosa quæque custodiebantur. erat autem ærarium in æde Saturni: quasi tutissimum esse videretur ejus dei numine, quo regnante, aureo illo seculo, nulla vis illata, nullum furtum factum, nihil omninò facinoris esset commissum. Senatusconsulta ad ærarium non delata, rata non erant, & pro infectis habebantur. Quod significatione quidem non expressa, nec tamen omninò dubia, Suetonius ostendit in Augusti vita c. 94. n. 3. *Author*, inquit, *est Julius Marathus ante paucos, quàm* Augustus *nasceretur, menses prodigium Romæ factum publicè, quo denuntiabatur, Regem populo Rom. naturam parturire: senatum exterritum censuisse, ne quis illo anno genitus educaretur: eos, qui gravidas uxores haberent, quod ad se quisque spem traheret, curasse, ne senatusconsultum ad ærarium deferretur.* Hanc ipsam de senatusconsultis ad ærarium deferendis consuetudinem non Livius modò significat libro XXXIX. cap. 4. cùm ait: *Quid ab eo Consule quemquam novi exspectare, qui per infrequentiam furtim senatusconsultum factum ad ærarium detulerit?* & Cicero oratione 5. in Antonium: verùm etiam Cornelius Tacitus libro III. 51. 2. nam cùm C. Lutorius Priscus ægrotanti Druso Tiberii filio carmen composuisset, quod, si extinctus esset, magno præmio vulgaretur, adductus in eam spem, quia Germanici obitum celebri carmine defleverat, & ob id à Tiberio donatus erat: accusatus, & damnatus, in carcere est interfectus. *tum Tiberius* (ipsa Taciti verba ponam) *solitis sibi ambagibus, id apud senatum incusavit, cum extolleret pietatem, quamvis modicas principis injurias acriter ulciscentium, deprecaretur tam præcipites reorum pœnas.* quo loco mendosè, ut opinor, scriptum est, *verborum pœnas.* & paulò

post

lo post n. 3. *Igitur* inquit, *factum senatusconsultum, ne decreta patrum ante diem decimum ad ærarium deferrentur, idque vitæ spatium damnatis prorogaretur.* in quo veterem consuetudinem de senatusconsultis ad ærarium deferendis indicavit: quo leges quoque delatas esse, in libro de Populo, qui post hunc proximus sequetur, exemplis ostendemus. Nunc, quandò satis de ratione faciendi senatusconsulti locuti sumus, ordo postulat, ut de impediendi ratione, quæ legendo notavimus, pauca subjungamus. Impedimento erat, quò minus senatusconsultum fieri posset, aut tribunus pl. aut senator aliquis, aut aliquis etiam non senator, aut Consul ipse, alius alio modo tribunus pl. intercedebat: eoque intercedente fiebat, ut id, quod senatus decreverat, senatusconsultum esse non posset, sed senatus authoritas dicebatur. hanc potestatem sacratæ leges jam ab illo tempore, quò plebem tribunicio præsidio muniri placuit, tribunis pl. non solùm universis, sed etiam singulis dederant. itaque uno ex omnibus tribunis pl. intercedente, cæteris collegis cum senatu consentientibus, æquè tamen senatusconsultum tollebatur, ac si tribuni omnes intercessissent. Impedimento senator erat, cum, *Numera senatum*, Consuli dicebat: nihil enim in senatu decerni poterat, nisi certus senatorum numerus legibus statutus adesset. Tertia ratio impediendi erat, cùm adesset in senatu aliquis, qui senator non erat: tunc enim decerni nihil poterat. & ob eam causam, ut est in Dionis historia, C. Cato tribunus pl. senatum ingressus: quem vi extrudere, cum sacrosancta essent tribunorum corpora, non licebat. sed hic oritur dubitatio: si C. Cato, quia nondum esset in senatum lectus, curiam ingredi non poterat: cur & in epistolis ad Lentulum, & in iis, quæ sunt ad Quinctum Fratrem, sæpè hunc ipsum Catonem tribunum pl. in senatu adesse legitur? distingue, & dubitationem solves. non poterat, quia senator non erat: poterat, quia tribunus: quis enim sacrosancto vim afferret: & certè de tribunis in senatu sententiam dicentibus sæpè legimus. qui si tantum erant tribuni, ideò adesse poterant, quia sacrosanctos pelli non licebat: sin etiam senatores, ideo aderant, quia ut senatoribus licebat. ut mirer, quod in Valerio II. 2. 6 scriptum animadverti, *tribunis non licuisse curiam intrare,* sed eos *ante valvas positis subselliis decreta patrum examinasse: itaque veteribus senatusconsultis T literam subscribi solitam. qua nota significaretur, illa tribunos quoque censuisse.* Hæc ego, ut dixi, miror, cùm tribunos in senatu fuisse, ita sæpè legerim, ut exempla recitare putidum propè existimem. num igitur antiquitatis Valerius imperitus? non est, ut credi possit: cùm & proximus fuerit reipublicæ temporibus, si quidem, ut ipse testatur, duce Sex. Pompejo Magni filio militavit: & in hac ipsa re idem, quod Dion, sentire videatur. sed ita illius authoritatem tuebimur, si non de tribunis omnibus generaliter, sed de iis duntaxat, qui tribuni non etiam senatores, fuerint, dictum accipiamus. nam, si de omnibus planè intelligamus, apertè veterum exemplis refellemur. Erant etiam Consules ipsi senatusconsultis impedimento, ut author est Livius: cujus libro XXX. cap. 43. hæc sunt verba: *Inclinatis omnium ad pacem animis, Cn. Lentulus Consul, cui classis provincia erat, S. C. intercessit.* quam intercessionem sublatam mox esse constat, cùm populus jussisset, ut senatus pacem cum Carthaginensibus faciendam decerneret; quod ita senatus decrevit. Idem & libro XLII. cap. 10. C. Popillium ait *præ se tulisse, si quid senatus decerneret, intercessurum.* Scribit etiam Pedianus in orat. in Pis. p. 165. Q. Scævolam Consulem, *cum animadverteret Crasso collegæ suo propter summam ejus in republica potentiam ac dignitatem senatum in decernendo triumpho gratificari: majorem reipublicæ, quàm collegæ, rationem habuisse: ac, ne fieret senatusconsultum, intercessisse:* non enim senatusconsulto tribunus pl. tantum intercedebat, sed omnes, qui eâdem potestate, qua ii, qui senatusconsultum facere vellent, majoreve essent. quod in ea, cujus ferè sententiam ex Gellio jam recitavimus, ad Oppianum epistola testatur Varro. itaque, si senatusconsultum fiebat à Consule, jus intercedendi habebat alter Consul: erat enim eâdem potestate: si à prætore, poterat non modo alius prætor, sed Consul etiam intercedere, prætor, quia eâdem potestate, Consul quia etiam majore esset. sed hujusmodi intercessiones admodum infrequentes invenimus. Tribuniciæ sunt creberrimæ: nam tribunorum pl. proprium erat intercedere: est enim tribunicia potestas non ad inferendam injuriam, sed ad prohibendam inducta. Hactenus de ratione, qua, ne fieret senatusconsultum, impediretur. at, postesquàm factum esset; tollendi ratio quæ erat? eadem, quæ legis abrogandæ. nam, ut lege lex abrogabatur, sic senatusconsultum senatusconsulto tollebatur: ut, cum senatus decrevit, quas civitates L. Sulla pecunia accepta ex senatusconsulto liberavisset, eæ rursus vectigales essent, neque iis pecunia, quam pro libertate dederant, restitueretur. quod imperio turpe fuit. *piratarum* enim, inquit Cicero, *melior fides, quam tum senatus,* neque si quid utile, propterea honestum: sed si honestum propterea utile: sic enim interpretantur boni viri. verum hæc de re. nos autem exemplum quærebamus. quod inventum recitare satis fuit. sed me res ipsa commovit in exemplo. illud addo, senatusconsultum, nisi senatusconsulto aut lege tolleretur, perpetuò valuisse, nullo certo tempore definitum. tametsi scriptum à Dionysio legimus, non perpetuam vim, sed annuam tantummodò habuisse ea, quæ senatus decerneret. quod me quidem eò minus perturbat, quia non ex Dionysii sententia prolatum est, sed ex persona Consulum: qui adversus Cn. Genucium tribunum plebis querentem ex eo senatusconsulto, quod Cassio, Virginioque Consulibus factum erat, publicos agros plebi non distribui, responderunt, decretum id in suo magistratu non esse, sed Consulibus Cassio, Virginio: itaque ad illos eam distributionem pertinuisse: se quidem eo senatusconsulto propterea non juberi, quia, quæ senatus decerneret, ultra anni spatium firma non essent. quod non ex animi sententia, sed, ut aliquid potius quam nihil responderent, calumniantes afferebant. subterfugere enim id muneris admodum cupiebant, à quo senatus, & patriciorum mentes etiam atque etiam abhorrere intelligebant. Nunc agamus de numero senatorum, qui senatusconsulto necessarius esset. de quo nihil equidem affirmare possum: nec enim, quot plane senatores adesse oporteret, expressè significatum invenio: sed certum tamen numerum lege præfinitum fuisse, Dio, & Festus memoriæ prodiderunt. equidem de ipso quoque numero, quandoquidem in obscuris rebus sæpe conjectura lucem attulit, non nihil dicam. Pedianus in Cornelianæ, quæ non exstat, commentario, C. Cornelium tribunum plebis quo anno C. Calpurnius Piso, M. Acilius Glabrio Consules fuerunt: legem ait promulgasse, ne quis in senatu legibus solveretur, nisi CC. affuissent: neve quis, cum solutus esset, intercederet, cum de ea re ad populum ferretur. eamque legem, etsi pro senatus authoritate esset, tamen invitis optimatibus esse latam, qui vel pauci senatusconsulta facere solebant, idem Pedianus adscribit. quod si de aliquo legibus solvendo senatusconsulta fieri à paucis solebant, nimirum non ante id tempus legem fuisse latam de numero senatorum qui senatusconsultis faciundis adesset, manifestum est. nam, si lata esset, non hoc senatusconsulti genus, quo quis legibus solveretur, exclusisset: cum in hoc maxime genere locus esset gratiæ, sed æque ad omnia senatusconsulta spectasset. ergo & tulit primus C. Cornelius: &, ne pauciores quam CC. adessent, in ea, quam tulit, lege sanxit. nec tamen Cornelia lex ea fuit, de qua & Dio, & Festus tradiderunt: hæc enim ad ea tantum senatusconsulta, quibus aliquem solvi legibus placeret, ea vero, quam illi significarunt, ad omnia pertinuit. nisi si, quod Cornelius de uno tantum genere tulit, id mox in omnibus senatusconsultis observatum velis, ut senatores non minus CC. adessent. legis quidem senatorum numerum communiter ad omnia senatusconsulta statuentis, sive Cornelia fuerit, sive alia, rationem esse habitam Consulibus Marcellino, & Philippo, scribit Dion: ut latam esse necesse sit eo

temporis intervallo, quod à Pisone, & Glabrione Consulibus ad Marcellinum & Philippum Consules fuit. nam ante tribunatum Cornelii, quem gessit Consulibus Pisone, Glabrione, ullam ejusmodi fuisse legem, tantum abest ut invenerim, ut etiam, cur contra fuisse nullam putem, argumento, quod jam posui, facile persuadear. Pergamus ad alia. Potestatem senatusconsultum dabat modo absolutam, modo definitam: absolutam, aut pluribus magistratibus, aut uni: pluribus sic: *Dent operam Consules, prætores, tribuni plebis ne quid respublica detrimenti capiat*, quibus verbis maximam potestatem magistratibus sine populo senatus dabat: licebat enim iis hoc senatusconsulto, *exercitum parare, bellum gerere, coërcere omnibus modis socios, atque cives. aliter sine populi jussu earum rerum jus Consulibus non fuisse*, Sallustius Bell. Catil. 29. tradit. quo loco de Consulibus tantum loquitur, qui fere soli Consules in ejusmodi senatusconsulto nominabantur, cum ita decernebat senatus: *Dent operam Consules, ne quid respublica detrimenti patiatur*: idque, quia tuendæ reipublicæ cura ad Consules, qui cæteris magistratibus anteibant, maxime pertinebant. ubi vero majus aliquod instare periculum videretur, tunc non Consules modo, sed & prætores, & tribunos plebis & eos etiam, qui proconsules ad Urbem essent, nominatos invenio: ut in eo senatusconsulto, quod initio civilis belli à Pompeji studiosis contra Cæsarem factum est: de quo cum in epistola ad Tironem, & in oratione pro Dejotaro, & in II. Philippica meminit hic noster, tum Cæsar ipse libro de bello civili I. 5. queritur his verbis: quæ, non ut impressa sunt, sed, ut censeo esse corrigenda, recitabo. *Decurritur*, inquit, *ad illud extremum, atque ultimum senatusconsultum, quo, nisi pene in ipso Urbis incendio, atque desperatione omnium salutis, latorum audacia nunquam ante descensum est: Dent operam Consules, prætores, tribuni plebis, quique proconsules ad Urbem sunt, ne quid respublica detrimenti capiat.* Curavit enim Pompejus ita decerni, quo gravior Cæsari, quasi domesticæ seditionis authori, quæreretur invidia. legimus etiam, non utrique Consuli, sed alteri tantum hanc potestatem fuisse delatam, ut in Gracchano tumultu, cum decrevit senatus, ut L. Opimius Consul videret, ne quid respublica detrimenti caperet. quod non consuetudinis, sed temporis causa factum est: aberat enim alter Consul Q. Fabius Maximus, ut quidem ego existimo: existimo autem propter eam causam: quia, quo anno C. Gracchus est interfectus, nullam Fabii Consulis actionem urbanam neque Plutarchus narrat, neque Appianus, neque Asconius, neque omnino quisquam. tantum de Opimio meminerunt. ut abfuisse magnam anni partem verisimile sit, eoque magis, quod Allobroges, & Bituitum & Avernorum Regem ab eo Consule devictum esse L. Florus ex Livio colligit. Uni etiam Pompejo summam potestatem senatusconsulto traditam, quo anno solus ipse Consul tertium consulatum gessit, ex oratione Miloniana cognovimus. quanquam, cum senatusconsultum illud est factum, Consulem nondum fuisse Pompejum, sed proconsulem ad Urbem, Pedianus tradit, neque uni summum jus esse permissum, sed interregi etiam, & tribunis plebis. & sane, cum creati nondum, neque Consules essent, neque prætores, interregem in eo senatusconsulto primum nominari, deinde tribunos plebis, tertio loco ipsum Pompejum, qui proconsul ad Urbem erat, æquum fuit, sicuti factum est. cum vero Consul sine collega creatus Pompejus esset, ad eum potestas illa, ut ad maximum magistratum, transferri tota visa est: itaque & leges tulit, & M. Cœlio tribuno plebis obsistere conanti, arma minatus est, & armatos homines in foro, atque in omnibus templis, quæ circa forum sunt, ad cohibendos Clodianæ factionis impetus, & omnino ad omnem vim repellendam collocavit. ipse, cum Milonis judicium exerceretur, cujus causa præsidia in foro & ad omnes fori aditus disposuerat, armatis copiis circumfusus pro ærario sedit. ut summam potestatem senatusconsulto permissam unus administrare videretur, non solum sine interrege, qui jam nullus erat, sed etiam sine tribunis plebis, tametsi in illo senatusconsulto nominatis. quod in ea oratione Cicero significat. Illud mihi videor animadvertisse, hujusmodi senatusconsulta pene semper civilium discordiarum & intestini dissidii causa esse facta: cum domestica mala, quæ fere haud paulo plus habent periculi, quam externa, hoc maxime remedio sanari posse senatus putaret, si unico senatusconsulto totam rempublicam Consulibus commendaret: *uno enim versiculo*, ut ait Cicero pro Mil. cap. 26. *satis armati Consules erant, etiam nullis armis datis.* hoc Cicero confirmat in Philippica II. 21., cum ait: *In te M. Antoni, decrevit senatus, quod in hostem togatum decerni est solitum more majorum.* Et in eadem paulo post, omnes, contra quos id decretum est, interfectos significat his verbis: *Tum illud multis ante tentatis, necessario tibi vulnus inflictum, quod paucis ante te, quorum incolumis fuit nemo.* Hanc autem potestatem Opimio Consuli primum esse permissam, Plutarchus in Gracch. p. 841. B. tradidit. quod, si generaliter dictum accipias, falsum est. nam multis ante annis, atque adeo ætatibus, cum Hernici, Sp. Furium Consulem à Vejentibus acie fusum, cum exercitu obsideri nuntiassent, *tantum terrorem incussere patribus, ut (quæ forma senatusconsulti ultimæ semper necessitatis habita est). Postumio alteri Consuli negotium daretur, videret, ne quid respublica detrimenti caperet.* Hæc Livius III. 4. Plutarchum autem sic à mendacio tuebimur. primum fuisse Opimium dicemus, cui adversus cives potestas Dictatoris data sit, qua ille ita est usus, ut non modo C. Sempronium Gracchum tribunum plebis & Q. Fulvium Flaccum Consularem, seditionis authores, sed omnino ad tria millia civium occiderit. Neque vero civiles discordiæ, præsertim quæ ad sanguinem cædemque pervenerunt, ante dictaturam in republica sunt exortæ, sed ita multo post, ut à dictatura T. Largii Flavi (is enim primus Dictator est dictus) ad Q. Opimium Consulem, cui primum in civili seditione senatus commisit, ut videret, ne quid respublica detrimenti caperet, anni numerentur CCCLXXVII. quo minus periculi ab externis hostibus esse cœpit, eo plus inter cives discordiæ. que fere humanarum rerum ratio, & natura est, ut consistere nunquam possint. bella dum geruntur, non facile seditiones in urbibus exsistunt: ubi sublata sunt, otium & copia discordiam parit. propterea, quamdiu gerendis bellis occupata Roma fuit, non magnopere seditionibus laboravit. eversa Carthagine, & omni prorsus hostili metu sublato, seditiones illico sunt exortæ, & ejusmodi quidem, ut ad sanguinem, & ad cædes eruperint, anno demum ab Urbe condita CCCCCCXXI. itaque hujusmodi senatusconsultis sero admodum respublica indiguit, tum scilicet, cum civitatis aliquam quasi corrupti corporis partem ferro amputandam judicaret. ut in homine ex ignavia & nimia cibi copia, sic in republica ex otio & nimia rerum abundantia gignuntur morbi: quod malum cum multo ante tanquam sagax & peritus medicus Scipio Nasica prospiceret, author in primis fuit, ne Carthago tolleretur, affirmans ea, quæ mox eventus comprobavit: Romanis nihil esse timendum magis, quam ne hostes non haberet: cum primum ab externis bellis quiescere cœpissent, futurum ut domesticis discordiis affligerentur: itaque non esse delendam eam urbem, quæ etsi sæpe fœdus frangeret, sæpe bella renovaret, id ipsum tamen esse saluberrimum: quando, ne per otium Romana virtus hebesceret, exerceri eam assidue, & tanquam ad cotem acui necesse esset. O te nimium sapientem, nimium vera prædicentem Scipio Nasica! tu tuis civibus, ut Cassandra suis olim, fata concinebas: nec tibi tamen magis, quam illi, fides habita est. hinc Gracchorum illæ contra senatum acerbissimæ contentiones, quæ justam extremi senatusconsulti causam attulerunt: hinc Sullana bella: hinc ad extremum Cæsaris & Pompeji perniciosa reipublicæ discordia. Sed longius fortasse provectus sum, quam res ipsa patitur. quamquam cur non patitur? an eventa simul cum causis intelligere inutile est? modice tamen digrediar, nec nisi in ea, quæ connexa

nexa ex aliqua parte cum argumento cohærebunt. quod cum faciam, non omnino mihi videbor aberrare. Sed reliqua persequamur. Senatusconsulto potestas uni permittebatur absoluta, cum Dictatorem dici senatus jubebat. nam, etsi Dictatorem non senatus ipse creabat, sed is, qui summus erat in Urbe magistratus: tamen, quia Dictatorem, qui dicebat, dicendi potestatem à senatu accipiebat, senatusconsulto Dictatorem fuisse dictum, possumus intelligere. Summum autem & liberum imperium penes Dictatorem fuisse, ignorare opinor neminem: neque tamen est hic narrandi locus. petat hæc, qui cupit, à libro de magistratibus inscripto. Videtur etiam in illis senatusconsultis, quibus leges tollebantur, potestas fuisse, non absoluta quidem ad omnia, ut in illis senatusconsultis, quibus cavere magistratus, ne quid respublica detrimenti caperet, jubebantur, sed absoluta tamen, quod ad eam rem attinebat, cujus rei causa facta erant. itaque multas leges uno senatusconsulto, atque uno versiculo, ut inquit Cicero de legibus, puncto temporis sublatas esse legimus, ut L. Marcio, Sex. Julio Consulibus eas, quas M. Livius Drusus tribunus plebis tulerat: decretum est enim contra auspicia esse latas, neque iis populum teneri: & Q. Cæcilio, M. Junio Consulibus eas omnes, quæ militiæ stipendia minuebant, ideo abrogari placere, quia rem militarem impedirent. Cujus fere generis videntur fuisse & illa senatusconsulta, quæ legibus aliquem solvebant: quodam enim modo tolli leges videntur, cum aliquid alicui præter leges conceditur: ut, cum senatus P. Scipionem, aut cum Cn. Pompejum legibus solvit, quo maturius, quam per leges licebat, Consules fieri possent. quamquam & sine senatusconsulto lege ad populum lata solvi legibus licebat. qua de re in libro de Legibus agetur. At, quibus senatusconsultis hostis aliquis judicabatur, non in illis absoluta potestas erat? erat sane: non enim ii, qui ejusmodi senatusconsulto essent condemnati, & provocationem ad ullum magistratum, aut ad populum habebant: nec erat, ut senatus judicium infirmare possent. de refectione tamen eorundem magistratuum senatusconsulta hujus generis levia & irrita fuisse video, ut, cum Consulibus App. Claudio & L. Quinctio Cincinnato, in reliquum magistratus continuari, & eosdem tribunos plebis refici senatus vetuit: idque si fieret, contra rempublicam esse judicavit. quod à tribunis neglectum est: qui reclamantibus Consulibus refecti sunt. neque tamen propterea senatus ulla gravior actio aut animadversio fuit: puto, ne plebs irritata perniciosam seditionem excitaret. Quatuor omnino senatusconsulta posuimus: id, quo respublica magistratibus committebatur: id, quo Dictator dici jubebatur: id, quo leges tollebantur: id, quo quis ob scelerate facta hostis judicabatur. primis duobus absolutam potestatem non ipse sibi senatus assumebat, sed alteri dabat. duobus extremis non dabat, sed assumebat, vel assumpta potius utebatur. Hæc de absoluta senatusconsulti potestate; reliquum est, ut deinceps de definita disseramus. Senatusconsultum definitæ potestatis si cum lege jungebatur, suas quasi vires augebat: &, quod in eo fuerat definitum, absolutum fiebat: si legis auxilio carebat: ut sæpe accidit, cum voluntas plebis à senatus judicio discreparet: non solum minus habebat ponderis, quam si cum lege conjungeretur, sed minus etiam, quam lex. itaque C. Flaminius tribunus plebis legem agrariam aliquot annis ante secundum Punicum bellum tulit invito senatu: neque solum tribuni plebis sed Consules etiam, qui patroni senatus habebantur, contra senatus voluntatem sine senatusconsulto sæpe leges tulerunt: cujusmodi fuisse illas constat, quas diversis temporibus à tribus Valeriis latas, Publio, Lucio, Marco ex Cicerone, Livio, Dionysio, Plutarcho didicimus. Cajus etiam Cæsar, omisso senatusconsulto, lege Vatinia Cisalpinam Galliam cum Illyrico administrandam accepit: cum in lege tantum esse positum intelligeret, ut senatusconsulto non egeret. quod & senatus judicio, ita esse declaratum est: qui mox & Comatam illi Galliam attribuit, veritus, ne, si ipse negasset, populus & hanc daret. Quod si, cur in accipienda provincia cum Cæsar, tum alii multi legem antepoſuerint senatusconsulto, quærit quispiam: respondetur, quia exeuntibus in provincias imperium tantum senatusconsulto dabatur, lege autem simul cum imperio sumptus. quis porro esset aut ita stultus, ut exercitum alere de suo vellet: aut ita opulentus ut posset? hinc evenit, ut D. Brutus, Galliæ Cisalpinæ à senatu præfectus, supra H. S. quadringenties in stipendia militum de suo erogarit: quod ipse in quadam epistola ad Ciceronem queritur. provinciam enim habebat non lege curiata, quæ præfectis provinciarum ad alendos milites stipendia de publico dabat, sed senatusconsulto, quo imperium quidem, sed sine stipendio dabatur. nam, cum senatus Cæsaris interfectoribus faveret, populus ab Antonio concitatus infensus esset: Brutus, iram populi timens, desperata lege curiata, cum eo tantum imperio, quod à senatu acceperat, in provinciam propere abiit. lege autem eandem provinciam non multo post Antonio Cæsaris mortem persequenti populus tradidit. ut eodem tempore eandem provinciam & Decimus, & Antonius, alter senatusconsulto, alter lege haberet. Omnino provinciam lege habere nemo potuit qui noluerit. militarem enim rem attingere sine lege, id est, sine pecunia, quam lex dabat, qui liceret? nam, etsi App. Claudius, Publii frater, ejus, qui cum Cicerone gravissimas inimicitias gessit, iturum se in provinciam sine lege suo sumptu confirmabat: (sic enim tribus epistolis, ad Lentulum, ad Atticum, ad fratrem, scripsit Cicero) tamen id, non quia legem contemneret, cogitabat, sed quia vereretur, ne perferri non posset, aliquo sibi inimico tribuno plebis intercedente. nam legis cupidum fuisse, indicant illa verba in epistola ad Lentulum Fam. I. 9. *Sese, si licitum esset legem curiatam ferre, sortiturum esse cum collega provinciam.* eoque clarius id constat quia, licet Appius iturum se in provinciam sine lege suo sumptu dictitasset, non ivit tamen, sed lege perlata imperium à populo & pecuniam accepit. unde conjicis hoc, inquit aliquis? quia reversus è provincia triumphum petiit: licet, accusatus à Dolabella, statim triumphi postulationem ad vitandam invidiam abjecerit. in provinciam autem sine lege profectis, triumphum sperare non licebat. qui probas hoc, inquit idem? nimirum testis locupletis authoritate, hujus inquam nostri: sic enim ad Atticum scribit IV. 16. *Pontinus vult ad IV. Non. Nov. triumphare. huic obviam Cato, & Servilius prætores aperte, & Q. Mucius tribunus: negant enim latum de imperio: & est latum hercule insulse.* Omnes fere, in provincias exituri, ad senatusconsultum legem adjungebant: ut esset, unde stipendia legionibus persolverent, quibus non modo socios ab injuria finitimarum gentium tuerentur, sed ipsas etiam ultro interdum bello peterent. occasiones enim pugnandi, ut triumphi materiam, multi quærebant. Senatusconsulto, præter datum imperium, etiam regendæ provinciæ tempus video definitum: idemque lege, cum ex senatusconsulto ferretur, confirmatum. spatium autem illud erat annuum: de quo vetus lex Sempronia sanxerat. sed Cæsari contra legem Gracchi in quinquennium decreta primum Gallia est, mox & in alterum quinquennium senatusconsulto ac lege prorogata. & ut in stipendia militum ærarii pecuniam senatus elargiri injussu populi non poterat: sic neque de agris, neque de urbibus legitimum jus habebat. ideo Thermitanis populis in Sicilia, quod semper in amicitia fideque mansissent, non senatus sine populo urbes, agros, legesque reddidit, sed senatus quidem censuit, populus autem jussit. Vectigal etiam victis bello gentibus, non sine populo senatus imponebat: scriptum est enim, Mamertinos pecuniam ex senatusconsulto & lege dissolvisse: & omnes Siciliæ civitates frumentum populo Romano singulis annis certo pretio vendere, ex senatusconsulto, itemque ex lege Terentia, & Cassia esse jussas: & L. Octavio, C. Cotta Consulibus senatum legum dicendarum potestatem in locandis vini Siculi, oleique vectigalibus ita permisisse, ut populus idem jusserit. quibus locis, & aliis præterea eodem spectantibus, adductus sum, in Verrem III. 81. corruptum locum, ut opinor, emendare.

re. legebatur, *Cum ex Sicilia, & ex legibus frumentum ei in cellam sumere liceret.* offensus sum, & imprimi jussi, *Cum ex S. C. & ex legibus*, quod mendum ab imperitia librariorum originem duxit. veterem enim scribendi morem ignorantes, pro *S. C.* scribendum putarunt. *Sic*, dictione contracta, quæ apposito puncto significaret Sicilia. & cum ipsi reposuissent *Sic*; alii producta dictione scripserunt *Sicilia*. idem in Pediani libros mendum irrepserat: quod nos impressione nostra sustulimus. legebatur enim in Milonianæ commentario, *sic esse factum*, pro *S. C esse factum*. Redeo unde diverti. Largiri de publico senatus sine populo non poterat: quod contra sine senatu populus poterat. itaque Cæsar in Consulatu suo campum Stellatem, & Campanum sine senatusconsulto plebi divisit, lege contentus: idemque publicanos, in conducendis vectigalibus cupiditate prolapsos, tertia debitæ pecuniæ parte non senatusconsulto, sed lege relevavit. fecisset enim, si licuisset, per senatum Cæsar, quod per populum fecit. hæc enim fere verba sunt in ea pro Plancio. nec vero hujus generis exempla desideramus. nam & P. Clodius, Ciceronis inimicus, etiam regna latis legibus vendidit verius, quam donavit. & multis jam annis ante Tit. Sempronius Gracchus de dividendis agris legem tulit senatu non consulto. item frater ejus C. Gracchus de coloniis deducendis, de vestibus publice militibus præbendis, de frumento plebi distribuendo, senatu non solum non decernente, sed etiam invito & adversante, leges tulit. Illud, quod Plutarchus tradit, primo miratus sum, Tiberio ad divisionem agrorum profecturo senatum novenos nummos in singulos dies pro sumptu decrevisse: quasi & senatus distribuendæ publicæ pecuniæ potestatem haberet. sed deinde meam admirationem res ipsa sustulit. nam hoc illi per populum in levi re licuisse, quis miretur? sicuti etiam, cum exterarum gentium legatis munera dabantur: quod senatus arbitrio fiebat. non enim, ubi quid pecuniæ promi ex ærario oporteret, continuo propter eam causam legem ferri ex dignitate populi Romani videbatur. In judiciis etiam constituendis, aut mutandis, & omnino in hoc genere, jacebat senatus voluntas sine populi consensu, id est, senatusconsultum sine lege. lex autem, non solum si senatusconsulto comprobaretur, verum etsi contra senatus voluntatem lata esset, rata tamen habebatur. itaque quoddam senatusconsultum adversus eos, quorum opera factum esset, ut judicium publicum corrumperetur, in oratione pro Cluentio Cicero repudiat, & infirmum significat, ob eam causam, quia postea legem ex eo Consules non tulissent. at vero legem, qua L. Aurelius Cotta judicia inter tres ordines communicavit, senatum, equites, tribunos ærarios: cum ante penes unum ordinem senatorium lege Cornelia fuissent: hanc inquam legem, quæ senatus potentiam admodum imminuebat, latam sine senatusconsulto, latam invito senatu, firmam tamen fuisse, & observatam diligenter non solum reipublicæ temporibus, sed aliquandiu etiam ab ipsis imperatoribus, intelliget qui scripta veterum evolvet. nec minus invito, aut certe non favente senatu, biennio post C. Cornelius legem tulit, ut prætores ex edictis suis perpetuis jus dicerent: cum antea varie jus dicere solerent. potuit igitur etiam in hoc genere populus sine senatu, atque etiam contra senatum. leges enim contra senatusconsultum latæ eandem vim habuerunt, quam, si nullum senatusconsultum ante factum esset, habuissent. itaque legimus in Plinio VIII. 17. cum *senatusconsultum vetus fuisset, ne liceret Africanas in Italiam advehere, Cn. Aufidium tribunum plebis contra hoc ad populum tulisse, & , Circensium gratia Africanas importare, lege lata permisisse.* Quia vero sæpe contigit, ut cum senatu populus consentiret, ideo, non quia populus sine senatu non posset, sed quia senatus & populus idem vellent, leges ex senatusconsulto latas plerunque licet invenire, quod si, quod sæpe contigit, minus inter senatum & populum conveniret, aut etiam si senatusconsultum obstaret, ut in tribus legibus, Aurelia, Cornelia, Aufidia, proxime docuimus: nihilo tamen erat imbecillior lex, sed easdem vires habebat, quas habuisset, si ex senatusconsulto perlata esset, aut nullum contra senatusconsultum fuisset. anno quidem post Urbem conditam CCLXIII. nondum ullam legem nisi è senatusconsulto fuisse latam, M. Minucius Consul in eo sermone, quem de Coriolani judicio cum tribunis plebis habuit, affirmat: neque plebem de aliqua re judicasse, aut suffragia tulisse, nisi senatus eadem re jam consulta author fuisset: idque à Regibus institutum, ad eam usque diem ait constantissime servatum. quod tamen in Coriolani causa est omissum, senatu universam ejus judicandi potestatem plebi concedente: ne quam seditionem irata suscitaret; sed triennio post cum tribuni plebis judicium de Coriolano factum rescindere, & damnationem abrogare lege vellent: senatu contradicente, sine senatusconsulto legem ferre noluerunt. & anno ab Urbis initio CCXCVII. cum augeri tribunorum numerum, & plebs, & tribuni vehementer cuperent: tamen eam legem non prius ferre sunt aggressi quam ut eam ferri liceret, senatus decrevit. sed post quotidie magis senatus authoritas est imminuta: legesque multæ sine senatusconsulto perlatæ, senatu etiam ægre ferente, vim tamen habuerunt, & servatæ sunt. Atque hæc à me dicta sint pro eo, quatenus dici opus fuit, de infirmitate senatusconsulti. nunc, ubi valeret, etiam si lege non confirmaretur, exponemus. Multa erant, in quibus ad senatusconsultum lex non adjungebatur: ut cum de cura sartorum tectorum alicui demandanda senatus decernebat, cum de vestitu ob calamitatem aliquam aut mœrorem mutando, cum de supplicationis honore, aut etiam de triumpho concedendo: cum de fide aut ei danda qui alicujus indicium maleficii deferret, aut ei, qui hostis esset: cum de magistratu ante diem deponendo: de comitiis producendis: de annona procuranda: de Regibus appellandis, de Consulibus ad bellum mittendis, de supplendo exercitu: de aris, quæ dedicatæ essent injussu populi, tollendis, de religionibus tuendis: de salute bene meriti civis exteris gentibus commendanda: de jure legationis liberæ tribuendo, aut de legatis legendis: de itinere ab iis, qui in provinciam reipublicæ causa irent, mutando: de laudandis iis, aut ornandis, qui aliquid pro republica fecissent: aut, qui contra, puniendis: de feriis Latinis: de legatis exterarum nationum donandis: de curatione viarum, de usurarum modo: & si qua præterea sunt: sunt enim multa. neque tamen in hujusmodi rebus propriam fuisse, & singularem dico senatus potentiam, populum nihil juris habuisse, sed hoc dico, volente, & permittente populo institutum, atque observatum, ut per senatum ea transigerentur. quod tamen quasi legitimum jus, diuturna consuetudine confirmatum, aliquando populus, per improbum tribunum inductus arripuit. de quo Vatinium Cicero aspere & acerbe in oratione exagitat. sed hoc non magnopere usitatum, & tanquam extra ordinem fuit. Accidit etiam interdum, ut aliquid ex eo genere, quo de genere multa enumeravimus, neque à solo senatu censeretur: neque à solo populo juberetur: credo, quod momenti res esset paulo majoris, quam soleret: ut extraordinaria potestate curanda videretur: sicuti P. Lentulo, Q. Metello Coss. cum ex senatusconsulto perlata lex est, ut Pompejo per quinquennium potestas omnis rei frumentariæ toto orbe terrarum traderetur. &, ut hoc extraordinarium fuit, sic illud, quod in epistola ad Q. Ciceronem legimus, pecuniam Pompejo in rem frumentariam senatusconsulto decretam: cum erogare publicam pecuniam, ut jam diximus, non senatus, sed populus soleret. quod tamen permissu populi factum esse non dubitamus. jam enim ex senatusconsulto perlata lex erat de Pompejo rei frumentariæ præficiendo: in qua ita scriptum licet opinari, ut ad eam curationem tantum ei daretur pecuniæ, quantum senatus decrevisset. ut in hac re duo senatusconsulta facta fuerint, alterum ante legem de Pompejo deligendo, ex quo perlata lex est, alterum post legem de pecunia tribuenda, quod ex ipsa lege factum est. Fiebant etiam de privata re senatusconsulta, raro, sed fiebant tamen: quale illud, quod in hæredes C. Vennonii factum fuisse Cicero docet libro XIII.

XIII. epist. quæ Familiares dicuntur: & illud, quo libera legatio decernebatur: hoc enim genus legationum non nisi privatæ rei causa à civibus petebatur. & cum senatus decrevit, ut L. Vettius, quod confessus esset se cum telo fuisse, in vincula conjiceretur. Senatusconsultum differre à senatus decreto, & decretum consulti esse particulam quandam putabat Ælius Gallus: sic enim scribit Festus. ego autem existimo equidem in uno senatusconsulto multa interdum fuisse capita, & unumquodque caput decreti nomine appellatum, neque solum decreti, sed etiam consulti: ut in illo senatusconsulto satis manifeste patet, de quo in epistola M. Cœlii descripto supra meminimus: sed hanc tamen distinctionem in historiis, aut omnino in ullo libro nondum observavi. neminem enim video ita locutum, ut diceret, *in illo senatusconsulti decreto.* quin prò ipso senatusconsulto decretum sæpissime usurpatum invenio. neque ratio repugnat. nihil est enim aliud senatusconsultum, nisi id, quod senatus decernit. itaque & decretum, & senatusconsultum de eadem re Cicero vocat. nam in oratione pro Sextio cap. 14. *Quis*, inquit, *unquam Consul senatum ipsius decretis parere prohibuit?* at in Pisonem c. 8. *Omitto illud, Consulem edicere, ut senatus senatusconsulto ne obtemperet.* Est tamen hæc differentia: quod, etsi pro senatusconsulto, non tamen pro quovis senatusconsulto ponitur decretum, sed pro eo tantum, quod aut unius hominis causa factum sit, aut, si ad plures pertineat, minime tamen ad universam rempublicam spectet. & ut senatusconsultum sæpius de communi, quam de privata re dicitur: sic decretum sæpius de privata, quam de communi, vel potius de communi nunquam, semper de privata. nunquam enim invenias, senatus decretum de ambitu factum esse, aut de judiciis, aut de creditis pecuniis, quæ generatim ad omnes pertinent: sed senatusconsultum: decretum autem vel de uno tantum dici videas, ut in oratione post reditum in senatu c. 1. *Immensum quiddam est, atque infinitum, quod huic ordini debemus, à quo sæpe magnificentissimis decretis sumus honestati.* vel de duobus, ut in Suetonio Jul. c. 16. n. 1. *Senatus decreto tribunus plebis Metellus Nepos, & prætor Cæsar administratione reipublicæ summoventur:* vel ita de pluribus, ut particulare sit: ut de Buthrocia civitate libro ad Atticum XVI. e. 16. sub. 2. *Decreta Consulum de Cæsaris actis.* erant enim acta Cæsaris, beneficia aut in hunc & illum hominem collata, aut in hanc & illam civitatem. Et ibidem subj. 3. *Decretum Consules secundum Buthrocios fecerunt.* itaque decretum nunquam de publica re dici, sed aliquanto contractius esse, quam senatusconsultum, vere diximus: cum tamen senatusconsultum & de privata re nonnunquam dici supra docuerim. fiebat autem utrumque per discessionem senatorum: &, quod pluribus visum erat, id aut senatusconsultum, aut decretum dicebatur, diverso nomine, non quod diverse fierent, sed quod diversa res esset, cujus causa fieret, cum senatusconsultum modo de publica, modo etiam de privata, decretum autem de publica nunquam, sed de privata semper fieret. Differunt etiam in hoc, quod, quemadmodum senatusconsultum, si res, de qua fit, spectatur, latius est, quam decretum: fit enim, ut sæpe jam dixi, tum de publica, tum de privata: cum decretum de privata tantum fiat: sic, si, à quibus fiat, consideratur: angustius quodammodo videtur, quam decretum. fit enim à senatu tantum senatusconsultum: at decretum & à senatu, & ab alio ordine, neque solum à paucis, sed etiam ab uno: à senatu, ut ex eo loco patet, quem ex oratione post reditum proxime recitavimus: neque plura congerenda sunt exempla: nam in hoc cum senatusconsulto consentit: nos autem id, in quo dissentit, quærimus. ab alio ordine, ut in oratione pro Domo sua, cujus sententiæ verba jam posuimus: & ad Atticum libro IX. e. 15. *Volet*, inquit, *augurum decretum*: & pro Sex. Roscio c. 9. *Decurionum decretum fit, ut Decem primi ad Sullam proficiscantur.* & *Pontificum decreta*, sæpe legimus, ab uno, ut exemplum declarat, ex oratione pro Milone, de Cn. Pompeji decreto: & Philippica I. c. 1. *Ne qua tabula post Idus Martias ullius decreti Cæsaris, aut beneficii figeretur.* *Decretum* autem *prætoris* millies invenimus. & apud jurisconsultos: *Imperatoris decretum, Principis decretum, Judicis decretum.* Reliquum est, ut, in quo senatus authoritas à senatusconsulto differat ostendamus. Differt autem, ut jam significavimus, in hoc, quia senatusconsultum id erat, cui cum nemo intercessisset, perficiebatur ea res, qua de scriptum erat. at senatus authoritas erat illa quidem voluntas, & sententia senatus, sed aliquo intercedente debilitata vim senatusconsulti non habebat: neque enim parebat ei quisquam: neque ei, qui non paruisset, pœna erat. perscribebatur tamen in publicis tabulis: ut, quid eo die senatus censuisset, appareret. nam illud in epistola ad Lentulum Fam. 1. 2. *His de rebus senatus authoritas gravissima intercesserat: cui cum Cato, & Caninius intercessissent: tamen est perscripta:* sic est accipiendum, non Catonem, & Caninium tribunos plebis intercessisse, ne fieret senatusconsultum: (non enim senatusconsultum fieri solebat de eo, quod propositum frequens senatus improbaverat, sed de eo, quod frequens probaverat: hic autem, cum dicit, *senatus authoritas gravissima*, intelligit sententiam illam Bibuli de tribus legatis, quam frequens senatus improbaverat) sed intercessisse, ne senatus authoritas perscriberetur. quod cum ipsa verba declarant: tum in epistola Fam. 1. 7. est quædam quasi consentiens significatio, his verbis: *Senatusconsultum nullum exstat, quo reductio Regis Alexandrini tibi adempta sit: eaque, quæ de ea scripta est, authoritas, cui scis intercessum esse, tantam vim habet, ut magis iratorum hominum studium, quam constantis senatus consilium esse videatur.* Dupliciter enim Cicero liberam esse Lentulo reducendi Regis potestatem ostendit, uno modo, cum reductionem illi nullo senatusconsulto esse ademptam dicit: altero, cum eam ipsam senatus authoritatem, quæ de ea scripta est, ut ne quis omnino Regem reduceret, infirmam significat, infirmam inquam non ob eam causam, quia non senatusconsultum fit, sed senatus authoritas, (neque enim hæc una senatus authoritas, cujus hic mentio fit, hoc habebat proprium, ut senatusconsulti vi careret: sed erat omnibus senatus authoritatibus communis & æqua conditio, ut ad rem perficiendam ponderis nihil haberent, tantum ad testificandam senatus sententiam valerent) verum ideo infirmam, tum quia intercessionem passa sit, tum quia magis iratorum hominum studium, quam constantis senatus consilium, præ se ferat. apparet enim ita senatum censuisse, non consilio adductum, sed iratum Regi, quia nonnullorum animos largitione corrumperet. In quo illud est notandum, intercessionis non eam rationem esse habitam in senatus authoritate, quæ habebatur in senatusconsulto: siquidem, cum tribunus plebis intercedebat: ne fieret senatusconsultum, non fiebat: cum intercedebat idem, ne perscriberetur senatus authoritas: perscribebatur tamen. Et dicebatur senatus authoritas, quia voluisset quidem, & author fuisset senatus, ut senatusconsultum fieret, sed, intercedente tribuno, non potuisset neque tamen senatus authoritas ea sola dicebatur, quæ, cum frequens senatus aliquid probaverat, ob intercessionem senatusconsultum esse non potuerat: sed ea quoque, quæ, frequenti senatu aliquid improbante, omnino, etiam nemine intercedente, senatusconsultum esse non poterat. non enim, cum proposita sententia improbaretur, sed cum probaretur, senatusconsulta fieri solebant. in hac autem ad Lentulum epistola, de improbata Bibuli sententia, quam de tribus legatis dixerat, nisi me fallit opinio, sermo est.

Ex libro de legibus Romanis vide illa verba: *Quoniam spectandi locum senatores, &c.*

Item, *Item illa C. Cassii, &c.*

Item, ab his verbis: *Ac primum, quod;* &c. usque ad illa: *Postea ne causam diceres.*

EX COMM. IN EP. CIC. LIB. I. EP. I.

Ex Argumento.

Senatum haberi per dies comitiales non licuit.

Ibidem:

Senatus voluntas perscripta, quod impedito S. C. fieri solitum est, ut memoriæ traderetur, atque exstaret in publicis tabulis, quid senatus, nisi obstitisset intercessio, fieri voluisset. Hac de re sic in ep. 7. *Nullum exstat S. C. quo reductio Regis Alexandrini tibi adempta sit, eaque, quæ de ea scripta est, authoritas, cui scis intercessum esse, ut ne quis omnino Regem reduceret, tantam vim habet, ut magis iratorum hominum studium, quam constantis senatus consilium esse videatur.*

Lib. 1. ep. 2.

Cum senatus legitimus, id est, quo loco, quo die, quo numero, à quo magistratu oporteret, habitus, aliquid vel de publica, vel de privata re decreverat, tum si ex collegio tribunorum plebis nemo intercedebat, rata senatus voluntas erat, & S. C. dicebatur, eoque nomine inscriptum publicis tabulis consignabatur: sin autem vel senatus non legitimus aliquid decreverat, vel tribunus plebis intercesserat, infirmum, ac prorsus irritum decretum illud erat, nec S. C. sed *senatus authoritas* vocabatur: propterea quod authoritatem quandam publicis tabulis testata senatus voluntas habere videbatur, testis Livius lib. 4. *Si quis*, inquit, *intercedat, S. C. authoritate se fore contentum.* Testis Dionis historia. nam cum Q. Cassius Longinus, & M. Antonius, tribuni plebis intercederent, quo minus fieret S. C. de Cæsare ex Gallia revocando, cumque senatus, Pompejo deditus, à Cæsare alieno, propterea vestem, ut in adversa tristique re, mutasset: tamen ne sic quidem factum esse S. C. sed perscriptam sententiam esse, Dio libro 41. significat. Idemque libro 42. cum S. C. intercederent tribuni plebis, senatus tamen authoritas perscripta est. Planissime autem lib. 55. his fere verbis: *Si quando aliquid senatus decrevisset, nec legitimus senatorum numerus affuisset: non inerat in eo vis S. C. sed authoritas senatus dicebatur, qua tantum constaret eorum, qui tunc affuissent, voluntas & sententia. observatum idem est, cum vel senatus alieno loco, aut tempore, aut non legitimo edicto habitus esset, vel tribuni plebis intercessissent. impedito enim S. C. exstare tamen senatus voluit sententiam suam.* Accedit Ciceronis testimonium in ep. 7. *S. C. nullum exstat, quo reductio Regis Alexandrini tibi adempta sit: eaque, quæ de ea scripta est, authoritas, cui scis intercessum esse, ut ne quis omnino Regem reduceret, tantam vim habet, ut magis iratorum hominum studium, quam constantis senatus consilium, esse videatur.* Et ibidem paulo post: *Offensionem esse periculosam propter interpositam authoritatem, religionemque video.* Et epist. 2. lib. 4. ad Attic. *Nondum satis erat allatum, quomodo Cæsar ferret de authoritate perscripta.* Loquitur ibi Cicero de S. C. ab intercedentibus Cassio, & Antonio, tribunis plebis impedito. quod ex Dione jam ostendimus. Nec dubito, quin de authoritate perscripta, cum senatus decreto intercessum esset, Cicero significet libro III. de leg. in eo loco: *Senatus decreta rata sunto. ast ni potestas par, majorve prohibessit, perscripta servanto.* Quæ licet exempla satis hunc morem ostendant: ut dubitatio tamen omnis auferatur, adscribemus verba S. C. quod Cœlius inclusum epistolæ ad Ciceronem misit. *Si quis huic S. C. intercesserit, senatui placere authoritatem perscribi, & de ea re ad senatum, populumque referri.* Et in alio ejusdem S. C. capite: *Si quis huic S. C. intercessisset, authoritas perscriberetur.* Huic opinioni locum adversari Ciceronis oratione pro Dejotaro, aliquis fortasse dixerit. *Cum audisset Dejotarus*, inquit, *senatus consentientis authoritate arma sumpta, Consulibus, prætoribus, tribunis plebis, nobis imperatoribus remp. defendendam datam.* Senatus authoritatem vocat in ea re, de qua S. C. esse factum, Cæsar ostendit libro 1. c. 5. de bell. civil. *Decurritur*, inquit, *ad illud extremum, atque ultimum S. C. quo, nisi pene in ipso Urbis incendio, atque desperatione omnium salutis, nunquam ante descensum est: Dent operam Consules, prætores, tribuni plebis quique proconsules sunt ad Urbem, ne quid respubl. detrimenti capiat. Hæc S. C. perscribuntur ad 7. Id. Jan.* Hoc argumentum duplici ratione refellitur: vel quod, cum S. C. illud contra Cæsarem belli civilis initio factum esset, nec tribunis plebis ad intercedendum paratis locus esset, non auderet Cicero, ad Cæsarem, jam omnia tenentem, pro Dejotaro reo suppliciter agens, S. C. appellare: præsertim cum sciat, si tribunis plebis Antonio, & Cassio intercedere licuisset. quod Pompejanorum factione non licuit, S. C. esse non potuisse. itaque sapienter, tempori, causæque serviens, odiosum Cæsari vocabulum Cicero vitavit, à quo salutem Dejotari Regis impetrare cupiebat. Altera est ratio, mihi quidem valde probata, quod senatus authoritas non semper decretum illud significat, quod ne senatusconsulti vim & nomen haberet, intercessione fiebat: sed, ubi nulla intercessionis mentio fit, pro ipso accipitur S. C. ut in oratione in Pisonem: *Quam provinciam P. Lentulus cum & senatus authoritate, & sorte haberet, deposuisset.* Significat enim à Lentulo depositam Ptolemæi Regis reductionem, quam ei senatusconsulto esse mandatam, & supra demonstratum est. Et in ea pro domo: *Ex senatus authoritate & senatum, & omnes bonos mutata veste vidi. Senatus authoritatem* appellat, cum tamen S. C. de mutanda veste factum esset: quod ex oratione pro Sextio cognoscitur. In Vatinium: *Nec hoc quidem senatui relinquebas, ut legati ex ejus ordinis authoritate legarentur?* Quis non intelligit, *Ex ejus ordinis authoritate*, pro, ex S. C. dictum esse? cum paulo post sequatur: *Quis legatos unquam audivit sine S. C? ante te nemo. Ergo senatus consentientis authoritate arma sumpta*, idem valet, quod, universo approbante senatu, decreto senatus universi. Vel: duæ senatus authoritates intercesserunt, hæc, quæ probabat reductionem Regis, altera, quæ improbabat: cujus mentio fit ep. 7.

Ibidem:

Intercedere, modo est impedire, ut infra: *Cui cum Cato, & Caninius intercessissent, tamen est perscripta:* modo intervenire, ut hic, & epist. 2. lib. 15. *Cum vestra authoritas intercessisset, ut ego Regem Ariobarzanem tuerer.* Eodem sensu dixit Cœlius ep. 6. libro 8. *Significatio ulla si intercesserit, clarius, quam deceat, aut expediat, fiat.* Et in Verrem libro 2. *Cum imperatoris populi Rom. authoritas, legatorum decem dignitas S. C. intercederet. Intercessissent*, impedissent, ne S. C. fieret, ideo senatus authoritas, S. C. impedito, perscripta est. intercedere enim, proprie tribunorum plebis fuit. quanquam participes ejus fuisse potestatis omnes, qui eadem potestate, qua ii, qui S. C. facere vellent, majoreve essent, docet Gellius ex Varrone libro 14. cap. 7.

Libro 1. ep. 4.

Senatores plures quadringentis in senatu affuisse, bis omnino, ut mea memoria est, legi: 410. in oratione post reditum in senatu, 415. epist. 10. lib. 1. ad Attic.

Libro 1. ep. 7.

Et stipendium, & legatorum numerum, & supplicationes senatus decernebat sine populi suffragio. quæ Cicero significat in ep. 9. cum ait, *singularibus, & novis honoribus, ac judiciis senatus ornatum esse Cæsarem*; idque exponit aperte in oratione de provinciis, his verbis: *Relatum est ad nos nuper de stipendio exercitus: non decrevi solum, sed etiam, ut vos decerneretis, laboravi: multa dissentientibus respondi: scribendo affui.* stipendium autem à senatu impetrare, in tantis angustiis ærarii, non facillimum fuit. quod ex eadem oratione conjeci. dixit enim: *In his angustiis ærarii, publicanis tamen subveniatis, necesse est, crudelitate Gabinii pene afflictis jam, atque eversis.* Hac de re sic in ea pro Balbo: *C. Cæsarem senatus & genere supplicationum amplissimo ornavit, & nume-*

numero dierum novo. idem in angustiis ærarii, victorem exercitum stipendio affecit: imperatori decem legatos decrevit: lege Sempronia succedendum non censuit. harum ego sententiarum & princeps, & author fui.

Libro 1. ep. 9.

Certus erat senatorum numerus, qui si non adesset, S. C. fieri leges vetabant. Unde illud M. Fulvii contra M. Æmilium, libro 39. apud Livium: *Qui per infrequentiam S. C. factum ad ærarium detulerit.* Festus, *Numera senatum, ait quivis senator Consuli, cum impedimento vult esse, quo minus faciat S. C. postulatque, ut aut res, quæ afferuntur, dividantur, aut singuli consulantur: aut, si tot non sint senatores, quo numero liceat præscribi S. C.* Legimus etiam apud Pedianum C. Cornelium tribunum plebis legem tulisse, *ne quis in senatu legibus solveretur, nisi ducenti affuissent.* Quod si quis necessarium S. C. conficiendo senatorum numerum scire velit, Dionem consulat, cujus hæc sunt verba libro 54. *Augustus, cum videret, frequentes non semper convenire senatores, decrevit, ut à paucioribus, quam quadringentis, S. C. fieri possent. cum antea, nisi quadringenti affuissent, rata non essent.*

Libro 3. ep. 9.

Discedebat senatus Aprili mense, cujus fere dies omnes vel ludis dabantur, vel festi erant, vel comitiales, quibus haberi senatum non licebat. id quod ex antiquis dierum Fastis, quos à nobis explanatos edidimus, licet intelligere.

Libro 4. ep. 1.

Senatus appellari non debet, in quo nec senatores multi, nec eorum libera, metuque soluta voluntas est.

Libro 4. ep. 4.

Scripsit Varro, teste Gellio, libro 4. Epistolic. quæstionum, S. C. duobus modis fieri solitum, aut per discessionem si consentiretur: aut, si res dubia esset, per singulorum sententias exquisitas.

Libro 5. ep. 2.

Quid *præscriptione* significetur, communis intelligentia fortasse non assequitur: quod exponere conabimur. Duplex erat in S. C. præscriptio, necessitatis una, honoris altera: necessitatis, quod infirmum erat S. C. cum in decernendo certus, ac lege definitus senatorum numerus non affuisset: itaque singulis S. C. ut valerent, præscribebatur, quot senatores affuissent. de quo Festi verba recitabo: *Numera senatum, ait quivis senator Consuli, cum impedimento vult esse, quo minus faciat S. C. postulatque, ut aut res, quæ afferuntur, dividantur, aut singuli consulantur, aut, si tot non sint senatores, quo numero liceat præscribi S. C.* Tulit etiam legem C. Cornelius tribunus plebis quem Cicero defendit, non ille quidem de omnibus S. C. sed de iis, quibus aliquem solvi legibus placeret, ut ita rata essent, si ducenti senatores affuissent. Quod Festi locus, etsi non plane, tamen quodammodo confirmat. Altera, quæ authoritatem S. C. adderet, præscriptio erat, cum nobilissimi senatores scribendo aderant, qui certus numerus non erat, sed pro ejus dignitate, & gratia, cujus de honore in S. C. ageretur. quo de genere præscriptionis hic puto significari: & illud infra, *Obscurum esse non possit*, sic interpretor, ob eorum claritatem, qui scribendo affuerunt. Et in eo S. C. quod Cœlius Ciceroni misit, ep. 10. libro 8. legendum opinor, *S. C. quod tibi misi, non factum est, authoritatesque præscriptæ*: non, *perscripta*. nam senatorum nomina, qui affuissent scribendo, S. C. authoritates dicebantur, & ante S. C. scribebantur. de quo etiam more loquitur in ep. ad Catonem 6. libro 15. cum inquit: *Hæc S. C. non ignoro ab amicissimis ejus, de cujus honore agitur, scribi solere.* non quod ii scriberent, sed quod scribendo adessent, & fortasse etiam dictarent. Sic in Agraria 2. *Collegas suos, adscriptores legis Agrariæ, non repudiabit, à quibus ei locus primus invidiæ in præscriptione concessus est.* Et libro 3. de Or. legitur in antiquo Borromæi libro, *In authoritatibus præscriptis exstant*, non, ut est in pervulgatis, *perscriptis*.

Libro 6. ep. 18.

Senatores vel coloniarum, vel municipiorum, decuriones vocabantur. & ut Romam ad senatum Consules, item in municipiis ad decuriones quatuorviri, in coloniis duumviri referebant.

Libro 8. ep. 8.

Senatus habebatur vel in sacris ædibus, vel in templis non sanctis, ut in curia Hostilia. & ep. 13. libro 10. Senatus in templis habebatur.

Ibidem:

Adesse scribendo soliti sunt, qui senatusconsultum fieri vellent.

Ibidem:

Cum plura simul ad senatum referebantur, non facile omnia senatus major pars comprobabat. ita sæpe fiebat, ut una res repudiata, reliquas, quæ omnino placerent, impediret. nam, cum dixisset senator, *Divide sententiam*, ut de singulis rebus referretur, orta contentione dies consumebatur, lege permittente senatoribus, qua quisque de re vellet, quamque diu vellet, dicere. itaque Festus inter impedimenta senatusconsulti numerat hoc in verbo, *Numera*, cum senator divisionem postulabat earum rerum, quæ referebantur.

Ibidem:

Per dies comitiales haberi senatum leges vetabant. ep. 2. lib. III. ad Quinctum fr. *Consecuti sunt dies comitiales, per quos senatus haberi non poterat.* Et eodem libro, epistola 12. *Comitialibus diebus, qui Quirinalia sequuntur, Appius interpretatur, non impediri se lege Pupia, quo minus habeat senatum.* Ad Lentulum autem, ep. 4. lib. 1. iidem dies significantur iis verbis: *Senatus haberi ante Kal. Febr. per legem Pupiam, id quod scis, non potest.*

Ibidem:

Dixi jam, tres ordines lege Aurelia, senatum, equites, tribunos ærarios judicasse. Sed omnes senatores, qui judicabant, à judiciis in senatum convenire, ideo senatus noluit, ne per infrequentiam, quod sæpe accidit, fieri S. C. non posset. certum enim senatorum numerum faciendo S. C. lex definiebat. Festus, & Dio: quorum testimonio hac ipsa de re jam usi sumus: Judiciis autem implicati tenebantur senatores multi: itaque ille, qui scripsit ad C. Cæsarem de rep. ordinanda, cujus exstat epistola, cum Sallustii fragmentis edita: *Duabus*, inquit, *rebus confirmari posse senatum puto: si numero auctus per tabellam sententiam feret. tabella obtentui erit, quo magis animo libero facere audeat: in multitudine, & præsidii plus, & usus amplior est. nam fere, his tempestatibus, alii judiciis publicis, alii privatis suis, atque amicorum negotiis implicati, haud sane reip. consiliis affuerunt: neque eos magis occupatio, quam superba imperia, distinuere.* Trecentos autem ordinis senatorii judices Plutarchus nominat in Graccho: sed hoc tempore trecenti sexaginta, electi à Pompejo tertium Consule, judicabant. docet hoc Vellejus libro 2. & Plutarchus in Pompejo. itaque miror trecentos duntaxat nominatos, nisi si perfecti numeri potius, quam imperfecti, placuit appellatio: ut in Pisonem dixit Cicero, *quadraginta annis*, pro triginta sex. quo loco Asconius usitatum ait fuisse Ciceroni, ut, *omissa subtiliore annorum computatione, summatim tempus comprehenderet: recitatque illa in Catilinam, Vigesimum jam diem patimur hebescere aciem horum authoritatis: cum octavus decimus dies esset.* Aut igitur falsum judicum numerum hac ratione tueamur: aut deesse, LX. censeamus: ut omnino sint, qui à Vellejo, & Plutarcho nominantur.

Ibidem:

Si habetur eorum ratio, qui provincias obtinent, Cilicia Consularis est, cum à viro Consulari Cicerone administretur: ideoque non in hoc S. C. sed in eo, quod de provinciis Consularibus factum est, nominari debuit. verum, quia fit prætoria, cum decernat senatus, ut in eam proficiscatur, qui prætor, non qui Consul fuerit, propterea in hoc S. C. rejecta, & reliquis pro-

provinciis, quas prætorii obtinebant, aggregatur, erat enim poteſtas ſenatui, quos vellet, in provincias mittendi, ſive Conſulares, ſive prætorios: &, in quas prætorii mittebantur, prætoriæ, in quas Conſulatu functi, Conſulares provinciæ vocabantur. id ex hoc ipſo primum cognoſcitur S. C. quo prætorius, non Conſularis in Ciliciam, cui præerat hoc anno Cicero Conſularis, mittitur: deinde confirmatur oratione de provinciis. potuit tamen tribunus plebis hanc poteſtatem eripere ſenatui, & Conſularem provinciam, lata rogatione, ab homine Conſulari ad prætorium transferre. quod objicit Clodio Tullius, factumque extra ordinem queritur in oratione pro Domo. Sed, ut redeam ad Ciliciam, cogitanti mihi, cur prætoria nunc fiat, quæ Conſularis antea fuerat, adminiſtrata per annos aliquot à tribus Conſularibus, Lentulo, Appio, Cicerone. viſum eſt hoc à Pompejanis aſtuto conſilio factum, ut Conſularium provinciarum numerus, una exempta, fieret anguſtior, eoque certior ſpes eſſet adimendi Gallias Cæſari: cum duas tantum Conſulares provincias lege Sempronia decerni per ſenatum oporteret. quod orationes pro domo, & de provinciis, & Cæſar lib. I. de bell. civ. docet: Conſulares autem, id eſt, à Conſularibus hoc anno adminiſtratæ, quatuor eſſent, Hiſpaniæ, Cilicia, Galliæ, Syria: (nam Macedonia, à quo tempore L. Piſoni Conſulari Q. Ancharius prætorius ſucceſſit, prætoria fuit) nec in Hiſpanias mitti quiſquam poſſet, cum eas lege Trebonia Conſul iterum Pompejus in quinquennium, poſteaque tertium Conſul, altera lege in alterum quinquennium, ut ait Dio, vel, ut Plutarchus, in quadriennium accepiſſet. reliquæ tres erant: è quibus duas tantum decerni oportuit lege Sempronia. inventa ratio eſt, ut ex tribus una tolleretur: prætoriamque ſenatus Ciliciam facere conatus eſt. Sed tribuni plebis Pompejanorum arte cognita, interceſſerunt. Poſt alterum tamen annum, Lentulo, & Marcello Coſſ. hoc arbitror ſenatusconſultum, ſpreta tribunorum plebis interceſſione, renovatum, Ciliciamque prætoriam eſſe factam: cum apud Cæſarem libro I. de bell. civil. mentionem fieri videam de provinciis duabus Conſularibus, Gallia, & Syria, in ſortem conjectis, quarum Gallia L. Domitio, Syria Scipioni obvenit. quanquam in eo loco de una tantum Gallia ulteriore intelligendum: nam citeriorem ſenatus prætoriam fecit. id ex ep. II. ad Tironem libro 16. cognovi, ſcribente Cicerone, ulteriorem Domitio Galliam, Conſidio autem, quem ſcimus Conſulem non fuiſſe, citeriorem obtigiſſe.

Libro 9. ep. 21.

Erant Regum ætate ſenatores omnes, ſive majorum, ſive minorum gentium, patricii: &, qui allegabatur in ſenatum, ſtatim patricius erat.

Ibidem:

Patres dicti centum illi, ex quibus ſenatum Romulus conſtituit: qui ingenui fuere. nam reliquos, qui ab initio Urbis Romæ cum Romulo fuere, patrem, & avum liberos ciere non potuiſſe, Livii verba libro 10. c. 8. ſignificant. quod Cincius quoque ſenſiſſe videtur in libro de Comitiis, qui non exſtat, ſed ejus hæc apud Feſtum mentio eſt: *Patricios, Cincius ait in libro de Comitiis, eos appellari ſolitos, qui nunc ingenui vocentur.* Et quia per annos multos patriciis tantum gentibus curia patuit, propterea *patres* appellat hic Cicero, cum de patriciis loquatur: licet ejus ætate, atque adeo multis ante ſeculis, plebejis etiam familiis ſenatoria dignitas impertiretur, & ideo patres plebejis quoque familiis orti dicerentur. reſpexit igitur ad priſca tempora, cum aditus in curiam ſolis patriciis daretur. Suetonius quoque in Julio, c. 20. n. 11. *Clodium*, inquit, *à patribus ad plebem tranſire conantem, eadem die, horaque nona traduxit. A* patribus, dixit, pro, à patriciis.

Libro 10. ep. 28.

Antonii fœdiſſimus diſceſſus explanatur Philipp. 3. c. 9. his verbis: *Cum de rep. relaturus fuiſſet, allato nuntio de legione quarta, mente concidit, & fugere feſtinans, S. C. de ſupplicatione per diſceſſionem fecit, cum id factum eſſet antea nunquam. Quæ vero profectio poſtea? quod iter paludati? quæ vitatio oculorum, lucis, Urbis, fori? quam miſera fuga, quam fœda, quam turpis?* Et Philipp. 5. *Neque ſacrificiis ſolennibus factis, neque votis nuncupatis, non profectus eſt, ſed profugit paludatus.* Item Philipp. 13.

Ibidem:

Senatum vocare poterant Dictator, Conſules, prætor, tribuni plebis, interrex, præfectus Urbis. Varro apud Gellium.

Libro 11. ep. 1.

Legationes liberæ privatarum rerum cauſa ſenatoribus dabantur: tum quod iis, non permittente ſenatu, abeſſe non licebat: tum etiam, ut eſſent honoratiores apud exteras nationes, addito legationis nomine. ep. 18. ad Att. lib. 2. & ep. 11. lib. 15. ad eundem, & in orationibus in Rullum, pro Flacco.

Libro 13. ep. 5.

Nemo ſenator eſſe poterat, niſi CCCIƆ. millia poſſideret. Suetonius in Auguſto.

EX COMM. IN EP. CIC. AD ATT. LIB. I. EP. I.

Senatori ab Urbe diutius abeſſe, niſi jure liberæ legationis impetrato, non licebat.

Libro 1. ep. 17.

Senatores, qui curules magiſtratus geſſiſſent curru in curiam honoris gratia vehebantur: cæteri pedibus itabant: unde *pedariorum* nomen. Gellius libro tertio, cap. 18.

Ibidem:

In S. C. adſcribebantur eorum nomina, qui, dum ſcriberentur, affuiſſet, eæque dicebantur *ſenatusconſulti authoritates.* in ep. famil. 7. lib. 8. & in procemio lib. 3. de Oratore.

Libro 2. ep. 24.

In ſenatum ire cum telo lex vetabat. Itaque P. Cornificius in ſenatu, ut invidiam Miloni faceret, ferrum dixerat eum habere intra tunicam ad femur alligatum. Pedianus.

Libro 4. ep. 2.

Iis, qui ſenatores non erant, ingredi ſenatum non licebat. & pontificum collegium apparet non fuiſſe totum ordinis ſenatorii: cum pontificiam dignitatem, etiam qui ſenator non eſſet, conſequi poſſet: ut in oratione de haruſp. reſp.

Libro 4. ep. 12.

Cum ſenatus vocabatur, ſenatores, qui erant in Urbe, adeſſe jubebantur in ſenatu, qui non erant, juberi non poterant: ſenatoribus autem, qui in Urbe erant, in ſenatum non venientibus pignora auferebantur. oratione 1. in Antonium.

Libro 5. ep. 2.

Senatus authoritas eſt. Cum aliquid ſenatorum major pars decreverat, S. C. ſcribebatur, niſi tribunus plebis aliquis intercederet. intercedente, S. C. non erat, ſed ſcribebatur tamen, quod ſenatus eo die ſtatuiſſet, eaque *perſcripta authoritas* dicebatur.

Libro 12. ep. 5.

Mos erat, ut ſenatus Kalendis haberetur. quod indicat locus ille ep. 26. *Circiter Kalendas affuturus videtur. vellem, tardius.* & illud ep. 46. libro 13. *Rogat magnopere, ut ſim Kalendis in ſenatu.* Item. ep. 6. libro 26. *Maxime dolebat me Kalendis Sextilibus in ſenatu non fuiſſe.* & ep. 22. libro 14. alibique non apud ipſum modo, ſed & apud alios.

Libro 12. ep. 39.

Poſt 16. Kalend. Februarii, ſenatores plerique Roma diſcedebant: quod ſenatus reliquis Januarii diebus per legem Pupiam haberi non poterat, ac ne Februario quidem toto, niſi perfectis, aut rejectis legationibus. Ad Appium libro 3. Famil. *In ipſum diſceſſum ſenatus incidiſſe credo meas literas.*

Libro 14. ep. 9.

S. C. fuerat, ut, quæ Cæſar egiſſet, rata manerent, ipſo maxime

xime suadente Cicerone, quod & Dio libro 44. & ipse in epist. ad Cassium his verbis. *Ulta resp. suas injurias est per vos interitu tyranni, nihil amplius: ornamenta vero sua qua recuperavit? an, quod ei mortuo paret, quem vivum ferre non poterat? cujus ara refigere debebamus, ejus etiam chirographa defendimus? at enim ita decrevimus. fecimus id quidem temporibus cedentes, qua valent in rep. plurimum: sed immoderate quidam, & ingrate nostra facilitate abutuntur.*

EX COMM. IN ORAT. CIC.

In Orat. pro P. Quinctio:

Senatores cum binis lictoribus liberas legationes obibant.

Ibidem:

Senatorius census erat DCCC. millia.

Ibidem:

Senatorum filii senatores non erant, nisi à censoribus lecti essent in senatum.

Ibidem:

Senatorum tunica lato clavo purpureo erat intexta.

Pro Sex. Roscio Amerino:

Senatoria ætas 30. annorum fuit.

Ibidem:

Senatores soli, cum Cicero Sex. Roscium defendit, judicabant, lege Sullæ.

Ibidem:

Senator esse non poterat, qui abavum suum civem Romanum nominare non posset.

Ibidem:

Senatorium ordinem tribui solitum à veteribus ostendit Suetonius, non civium R. pronepotibus, verum abnepotibus.

Libro 1. act. 2. in C. Verrem.

Senatorio censu amisso, nemo eum ordinem retinere poterat, ut nec eques Romanus esse quisquam sine equestri censu.

Libro 3. act. 2. in eundem:

Senatori licebat, quamdiu vellet dicere. Libro 3. de Legib. *Nec est unquam longa oratione utendum, nisi aut exspectante senatu, quod fit ambitione sæpissime, cum, nullo magistratu adjuvante, tolli diem utile est, aut, &c.*

Ibidem.

Docet hic locus, quo ætatis anno Romæ senatores legi possent, cum enim Halesini de senatu cooptando leges ab senatu Romano petiverint: non est dubitandum, quin eæ leges imaginem quandam Romani senatus expresserint. itaque cum Pompejo, in Africam contra Domitium proscriptum, & Hiarbam Regem proficiscenti, Consulare imperium cum exercitu, adhuc equiti Romano, datum esset, dicente L. Philippo in senatu contra nescio quem, objicientem, non oportere mitti hominem privatum pro Consule, non se illum sua sententia pro Consule, sed pro Consulibus mittere, laudavit eum Cicero his verbis in suasione Maniliæ legis: *Quid tam præter consuetudinem, quam homini peradolescenti, cujus à senatorio gradu ætas longe abesset, imperium, atque exercitum dari?*

Libro 2. act 2. in eundem:

Proprie splendor equitibus, dignitas senatoribus tribuitur.

Libro 4. act. 2.

Negotiari licebat equitibus Romanis, senatoribus per leges non licebat. unde in Parad. *Propter aviditatem pecuniæ nullum quæstum turpem putas, cum isti ordini ne honestus quidem esse possit ullus.*

Ibidem:

Senatoria tunica à latis purpureis clavis latus clavus dicebatur.

Libro 5. act. 2.

Senatori nec habere, nec mercari quidquam trans mare licuit.

Ibidem:

Senatus sociorum querelas audit, crimina vero judicibus committit.

Pro lege Manilia:

Senatoribus negotiari non licebat.

Pro A. Cluentio Avito:

Toga prætexta, sella curulis, fasces, magistratuum, non senatorum, insignia sunt. insignia vero senatorum omnium fuere latus clavus, calcei lunati.

Ibidem:

Senatores dicuntur, quos censor in senatum legit.

1. in Catilinam:

Senatus in Capitolio, in templo Jovis Statoris habebatur: de quo sic infra: *Magna diis immortalibus habenda gratia est, atque huic ipsi Jovi Statori, antiquissimo custodi hujus Urbis.*

Pro Domo sua:

In Capitolio senatus habebatur.

Pro P. Sextio:

Senatum diversis nominibus appellat, *publicum consilium, summum ordinem, amplissimum ordinem, principem ordinem.*

Ibidem:

A senatu, non à populo, Reges appellabantur. primum igitur in eo peccat Clodius, quod Reges per populum, non per senatum appellat: deinde quod eos appellat, qui id nunquam, non modo à populo, sed ne à senatu quidem postularint.

Ibidem:

Pecunia, & legationes S. C. dabantur, provinciæ vero primum S. C. deinde lege Curiata: nisi si quis, cum proferri legem Curiatam non licerèt, eo imperio, quod senatus lege Cornelia dabat, contentus, suo sumptu in provinciam vellet ire. quod paucissimi fecerunt.

Ibidem:

Senatus authoritas dicitur ea, quæ, ne senatusconsultum esset, tribunorum plebis intercessione factum erat. de quo diximus in libro de senatu. hic *senatus authoritas* est summa voluntas: cum senatusconsultum de Ciceronis reditu factum cunctus senatus magnopere vellet.

Ibidem:

Non omnium ordinum hominibus in senatum aditus est, sed iis tantum, qui neque libertini sint, & CCCIↃ. millia possideant. municipibus autem, & rusticis, & negotia gerentibus, de quibus proxime loquitur, patere curiam non dicit: quia municipales in municipiis vivunt, suisque legibus utuntur. rustici senatorum censum non habent. negotia gerentes, quia quæstum aperte curant, non valde honorati.

Ibidem:

Non à populo, sed à censoribus, senatores lecti sunt. à populo autem deligebantur Consule nominante.

Pro M. Cœlio:

Multi senatores ex municipiis erant.

Pro C. Rabirio Postumo:

Ordo senatorius summus erat civitatis.

Pro Dejotaro:

S. C. nunquam, nisi extremis reip. temporibus, decerni solebat. de quo queritur Cæsar libro 1. bell. civ. *Decurritur, inquit, ad illud extremum atque ultimum S. C. quo, nisi pene in ipso Urbis incendio, atque desperatione omnium salutis, latronum audacia, nunquam ante discessum est, Dent operam Consules, prætores, tribuni plebis, quique proconsules sunt ad Urbem, ne quid resp. detrimenti capiat.* Idem in ep. ad Tironem: *Posteaquam senatus Consulibus, prætoribus, tribunis plebis, & nobis, qui proconsules sumus, negotium dederat, ut curaremus, ne quid resp. detrimenti caperet: nunquam majore in periculo civitas fuit: nunquam improbi cives habuerunt paratiorem ducem.*

Philippica 1.

Sollennes, & legitimi senatus habendi dies fuere, Kal, nonæ, idus. quod quidem in antiquorum scriptis observaverim. sed, interfecto idibus Mart. Cæsare, senatum eo

 die

die in posterum haberi non licuit. Suetonius, & Dio.

Ibidem.

Senatoribus, qui in senatum vocati non venissent, pignora auferri solebant. infra: *Quid est ultra pignus, aut mulctam?*

Philipp. 3.

S. C. si vespertina, non praeclara, sed turpia, & irrita. non enim post horam decimam referri ulla de re licuit. author Seneca libro 1. de tranquillitate vitae, cap. 14. Et S. C. vel ante ortum solis, vel post occasum factum, irrita fuisse, docet.

Ibidem:

Patebant valvae templi, in quo senatus habebatur.

Philipp. 5.

Nunquam senatus hoc, *Ne quid resp. detrimenti accipiat*, nisi difficillimis reip. temporibus decernere solitus est: & cum decernebat, summum imperium Consulibus dabat: neque decretum hoc unquam video, quin statim ad arma, ut in praesenti reip. discrimine, ventum sit. Decretum Opimio Consule: quamprimum C. Gracchus tribunus plebis est interfectus. Decretum Cicerone Consule: comprehensi illico, & in carcere necati, qui contra patriam cum Catilina conjuraverant. qua re exponenda vim ejus S. C. Sallustius ostendit his verbis: *Cicero rem ad senatum refert. itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, ut darent operam Consules, ne quid resp. detrimenti caperet. Ea potestas per senatum more Romano magistratui maxima permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coërcere omnibus modis socios, atque cives, domi militiaeque imperium, atque judicium summum habere. aliter sine populi jussu nulli earum rerum Consuli jus est.* Decretum idem est L. Lentulo, C. Marcello Coss. anno primo belli civilis Pompejani: quod queritur Caesar libro 1. bell. civil. *Decurritur*, inquit, *ad illud extremum, atque ultimum S. C. quo, nisi pene in ipso Urbis incendio, atque desperatione omnium salutis, latronum audacia, nunquam antea descensum est, Dent operam Consules, pratores, tribuni plebis, quique procoss. sunt ad Urbem, ne quid resp. detrimenti capiat.*

Primi sententias in senatu à Consule rogabantur Consules designati: si modo post Consularia comitia senatus haberetur: sin ante, rogabat Consul arbitratu suo, non quem vellet ex omni senatorum frequentia, sed quem vellet è numero Consularium. & antiquae consuetudini dabatur, ut, quem ordinem interrogandi sententias Consul Kalendis Januariis instituisset, eum toto anno conservaret. quo ordine, Caesar, neglecto, primum Pompejum post affinitatem Consul rogare sententiam coepit, cum antea Crassum solitus esset. Quoniam autem, cum designati Consules fuissent, ii sententiam primi rogabantur: venit in mentem, quaeri posse, uter ex ipsis designatis prior rogaretur. nec difficile est quaerenti respondere. nam me quoque olim ex ipsa re in eandem dubitationem adductum, & aliquamdiu haerentem, observatio vetusti moris expedivit. Sciendum igitur, sive patricius & plebejus, sive duo plebeji designati Consules essent, qui priore loco declaratus esset Consul, eum in magistratu priorem quoque sententiam rogasse. ideoque rogavit in re Catilinaria non C. Antonius, sed M. Cicero, quia Consul priore loco declaratus: nam genere pares erant, uterque plebejus. & libro 1. ep. ad Att. rogat sententiam M. Pupius Piso, Consul, ex familia plebeja, M. Valerius Messalla, etsi patricius, tamen non rogat. plebejus igitur anteponitur patricio. cur? quia priore loco declaratus Consul. Uter in magistratu prior rogaret, ostendi. quo conjicitur, & uter rogaretur, cum designati essent. Ex nostro commentario in ep. ad Att.

Legitimi habendo senatui dies erant, Kalendae, nonae, idus. reliquis diebus, modo comitiales non essent, haberi quidem senatus poterat, sed certus neque lege, neque more statutus erat dies. positum id erat in voluntate magistratuum. Ex nostro commentario ad Q. Fr.

Animadversione dignum est, quod legendo observavimus, qui ex equestri ordine, senatoriae dignitatis ad gradum ascendissent, eos inter senatores quidem esse censos, ut, si quid ordine senatorio minus dignum admisissent, senatu moverentur, verum eosdem, cum deinde equitum centuriae recognoscerentur, inter equites, quandoquidem ipsi quoque equum publicum haberent, citatos esse, ut si flagitium ullum, quod in equite Rom. dedecet, fecissent, equum publicum amitterent. patet hoc apud Livium duorum censorum exemplo, Neronis, & Salinatoris: quorum alter alteri, cum census equitum agerentur, equum ademit: quos tamen ante, cum senatorum census ageretur, in recitandis senatorum nominibus esse lectos, dubitari non potest. Atque ego hujus generis cives, minime crediderim, sua manu, ut caeteros equestris ordinis, equum per forum traduxisse. proprius enim eorum census non in equestri, sed in senatorio erat ordine, nec equestris ordinis, sed senatorii dicebantur: nec ideo, quod equestris essent ordinis, quem adepti senatorium amiserant, sed quia equum publicum haberent, inter equites citabantur. qui vero in senatum, etsi nondum à censoribus lecti, jure tamen magistratus, quem gessissent, aditum haberent, eos video, si equites essent, equum publicum inter caeteros equestris ordinis cives ante censores per forum traduxisse, nec inter senatores, cum tamen irent in senatum, esse lectos: quod de Pompejo, qui postea cognomentum Magni est adeptus, à Plutarcho traditum observavimus. is enim eques adhuc nondum in senatum lectus, Consul ob virtutem ac singularia in remp. merita ante legitimam aetatem creatus (solvebantur enim legibus boni viri) equum publicum ipse ad censores adduxit. praeclarumque fuit populo Rom. spectaculum, Consulem sua manu equum publicum ducentem intuenti. Atque haec quae diximus de civibus Romanis & ex equestri ordine & ex plebe in senatum lectis, ita tradimus, ut ad reip. tempora spectemus. nam Regum aetate solis patriciis curia patuit: cum tamen, quod Dionysius Halicarnasseus docet, non omnes patricii senatores essent, sed alii senatores, equites, alii de plebe. ut vere diceres, senator est, ergo patricius, non contra, patricius est, ergo senator. &, quamquam ex familiis tum patriciis, tum plebejis senatus constaret, veteres tamen ita locutos animadverti, ut de universo plane senatu nobilitatis nomen usurparent: quia scilicet summus ordo senatus esset, eumque adepti praeter caeteros nobiles esse viderentur: quandoquidem ob virtutem, quae nos sola nobiles, sola patricios, sola Reges vere facit, dignitas illa mandaretur. Ex nostris observationibus.

Ex Plutarcho in Pompejo:

Libertinos homines è senatu Fabius Rullus amovit, qui ex ea Maximi cognomen accepit.

Ex Vellejo, Libro 1.

Vide *colonias jussu senatus esse* ductas. & ibidem *de militaribus coloniis.*

Ex eodem, Libro 2.

C. Marius, VI. Consul, Glauciam, & Saturninum in Hostilia curia morte mulctavit.

Ex Valerio Maximo, Libro 2.

Aditus in curiam iis dabatur, quos in ordinem senatorum censores elegissent. reliqui, etiam si honores gessissent, excludebantur.

Ex eodem, eodem lib.

Ante senatus è senaculo citatus in curiam veniebat, non edicto jussus, ut postea servatum est. Senaculus autem locus fuit, quo primo senatus haberi solitus est.

Ex Sallustio, Catilina:

Maximam potestatem senatus sine populo magistratui permittit, cum ita decernit, Dent operam Consules, ne quid resp. detrimenti capiat: quo S. C. licebat iis exercitum parare, bellum gerere, coërcere omnibus modis socios, atque cives. aliter sine populi jussu earum rerum jus Consuli nullum est.

Ex eodem:

D. Junius Silanus primus sententiam rogatus, quod Consul designatus erat.

Ex Appiano Alexandrino, libro 2.

Senatum habituris mos erat, antequam ingrederentur, sacra facere.

Ex Polybio, libro 6.

Senatus ærarii dominus est, atque administrator. nam & reditus omnes in ejus potestate sunt, & ejusdem arbitratu impensæ fiunt. Quæstores enim sine senatus auctoritate, præter ea, quæ Consules jusserint, ne minimum quidem, cum opus fuerit, in rem ullam sumptum facere possunt. gravissimæ autem illi, ac maximæ impensæ, quam censores in quinquennales lustri apparatus faciunt, senatus præest: ab eoque auctoritas illa, & facultas his permittitur. jam vero de maleficiis per Italiam commissis, de quibus judicium publice fieri debet, de legationibus mittendis, fœdere faciendo, rebus repetendis, bello indicendo, senatus cognitio est: atque hæc minime sunt ei cum populo communia.

Ex eodem, ibidem.

Sine S. C. neque frumentum, neque vestimenta, nec obsonia legionibus administrari possunt.

Ex eodem, ibidem.

Postquam iis: qui provincias obtinent, annuum tempus præterierit, senatus potestatem habet aut successores mittendi, aut imperium prorogandi, atque etiam triumphos, neque ducere, neque uti decet, apparare cuiquam licet, nisi senatus assensus fuerit, & in sumptum, quod opus sit, erogaverit.

Ex eodem, ibidem.

Si quis ex provincia decedere velit, populi assensu opus est. nam, ut jam dictum est, quidquid decidendum, componendumve est, id per populum ratum, irritumve fieri debet: & omnes qui cum imperio fuerint, cum id deponunt, populo rerum gestarum rationem reddere oportet. in maximis autem quæstionibus eorum maleficiorum, quæ contra remp. commissa capite plectuntur, nihil senatus exsequi potest, nisi prius ejus auctoritatem populus approbaverit.

Ex eodem, Ibidem:

Si quis ex tribunis plebis intercesserit, nedum senatus nihil eorum, quæ decrevit, perficere, sed ne sedere quidem, aut omnino in curiam venire, potest.

Ex eodem, ibidem:

Senatus vectigalibus præest, idemque potestatem habet diem publicanis proferendi, si quam calamitatem acceperint, eos revelandi, aut etiam locationem inducendi.

Digest. Lib. 1. tit. 2. de orig. juris.

Pomponius Lib. 1. singulari Enchiridii:

Eodem pene tempore tria hæc jura nata sunt, leges 12. tabularum. ex his fluere cœpit jus civile. ex iisdem legis actiones compositæ sunt. omnium tamen harum, & interpretandi scientia, & actiones apud collegium pontificum erat: (Cicero 1. de Orat. & 2. de Leg.) *ex quibus constituebatur, quis quoque anno præesset privatis, & fere populus annis prope 100 hac consuetudine usus est. Postea, cum App. Claudius proposuisset, & ad formam redegisset has actiones, Cn. Flavius, scriba ejus, libertini filius, subreptum librum populo tradidit: & adeo gratum fuit id munus populo, ut tribunus plebis fieret, & senator, & ædilis cur. Hic liber, qui actiones continet, appellatur jus civile Flavianum, sicut ille, jus civile Papinianum. nam nec Cn. Flavius* (Valer. lib. 2. cap. 1. Gellius lib. 6. cap. 9. Cic. pro Mur. Plinius lib. 33. cap. 1.) *de suo quidquam adjecit libro. Deinde, cum esset in civitate lex 12. tabularum, & jus civile, essent & legis actiones, evenit, ut pleb. in discordiam cum patribus perveniret, & secederet, sibique jura constitueret. quæ jura plebiscita vocantur. mox, cum revocata est plebs, quia multæ discordiæ nascebantur de his plebis scitis, pro legibus placuit & ea observari, lege Hortensia:* (Gell. lib. 15. cap. 27.) *& ita factum est, ut inter plebis scita, & legem, species constituendi interesset, potestas autem eadem esset.*

Digest. Lib. 1. tit. 9. de senatorib. Marcellus lib. 3. Digest.

Cassius Longinus non putat ei permittendum, qui propter turpitudinem senatu motus, nec restitutus est, judicare, vel testimonium dicere: quia lex Julia repetundarum hoc fieri vetat.

Ibidem Modestinus Lib. 6. Regularum:

Senatorem, remotum senatu, capite non minui, sed Romæ morari, D. Severus, & Antoninus permiserunt.

Ibidem Ulpianus Lib. 2. de censibus:

Senatores accipiendum est eos, qui à patriciis, & Consulibus usque ad omnes illustres viros descendunt: quia & hi soli in senatu sententiam dicere possunt.

Digest. Lib. 23. tit 2. de ritu nuptiarum.

Celsus Lib. 30. Digestorum:

Lege Papia cavetur, omnibus ingenuis, præter senatores, eorumque liberos, libertinam uxorem habere licere.

Ibidem Ulpianus lib. 3. ad l. Juliam, & Papiam:

Si quis in senatorio ordine agens, libertinam habuerit uxorem, quamvis interim uxor non sit, attamen in ea conditione est, ut, si amiserit dignitatem, uxor esse incipiat.

Ibidem Paulus lib. 1. ad l. Juliam & Papiam:

Lege Julia ita cavetur: Qui senator est, quive filius, neposve ex filio, pronepos ve ex filio nato, cujus eorum est, erit, ne quis eorum sponsam, uxoremve sciens dolo malo habeto libertinam, aut eam, quæ ipsa, cujusve pater, materve artem ludicram facit, fecerit, neve senatoris filia, neptisve ex filio, proneptisve ex filio nato, nata, libertino, cive, qui ipse, cujusve pater, materve artem ludicram facit, fecerit, sponsa, nuptave sciens dolo malo esto, neve quis eorum dolo malo sciens sponsamve uxoremve eam habeto.

Digest. lib. 48. tit. 7. ad l. Jul. de vi privata:

Martianus lib. 14. Institutionum:

De vi privata damnati pars tertia bonorum ex lege Julia publicatur: & cautum est, ne senator sit, aut decurio, aut ullum honorem capiat, neve in eum ordinem sedeat, neve judex sit, &c.

Digest. lib. 50. Scævola:

Senatores navem habere, ex lege Julia non licet.

Ex Dione lib. 43.

Cæsar adscripsit complures in senatum, nullo in discrimine ponens, sive quis miles esset, sive libertinus, adeo ut summa senatorum CCIↃ. fuerit.

Libro 48.

In senatum etiam adscripti permulti non modo è sociis, militibusve, & libertinis, sed servi etiam.

Eodem libro.

Edicto cautum est, ne quis senator dimicaret ludis gladiatoriis, neve quis servus lictor esset, ac ne mortui intra duo millia passuum ab Urbe cremarentur.

Libro 52.

Omnes senatores ex æquo de plerisque rebus sententiam ferre: sed, ubi quis senator reus agitur, non omnes, nisi reus, aut senator nondum sit factus, aut quæstorius adhuc sit. Est enim à ratione alienum, eum, qui nondum tribunus plebis, aut ædilis, de eo, qui hos magistratus obierit, suffragium dicere, aut hos de prætoriis, vel rursum hos de Consularibus.

Eodem libro.

Edixit Augustus, ne quis senator injussu suo, permissuque extra Italiam abiret, idque etiam hodie observatur, cum nulli senatori, alio, quam in Siciliam, Galliamque Narbonensem, liceat peregre proficisci: eo autem propter propinquitatem, ac quia pacatæ sunt regiones, armisque vacant, etiam sine venia impetrata licet quoties velim senatoribus proficisci, iis, qui aliquam ibi locorum habent possessionem.

Libro 54.

Senatorum delectum instituit, quorum ut magnus ei esse numerus videbatur: ita plerique nullius erant ejus existimatione pretii, quippe qui non malitiosis modo, sed adulatoribus etiam apertis infensus esset. Et, quoniam neque ultro quisquam (quod antea factum fuerat) dignitate senatoria cedebat: neque ipse solus omnem culpam, si qui ea essent dejecti, sustinere volebat: triginta viros optimos (hos enim se delecturum ju-

jurejurando affirmat) ex omnibus elegit, eos juramento eodem adactos jussit in tabellas quinque virorum nomina conscribere, ita tamen, ut ne ii cognatos suos inter hos referrent: deinde ex hoc quinario unum sorte delegit, qui senator esset, post alios quinque eadem ratione iterumque alios conscribi, ac deligi curavit, donec numerus triginta senatorum, hoc modo conficeretur: qui vero peregre aberant, in eorum locum alii sorte suffecti sunt. Hoc primum aliquot ita diebus actum est. Post, cum mala fide quædam acta essent, non amplius quæstoribus tabulas credidit, neque sorti quinarias istas classes commisit: sed ipse reliquos, qui ad explendam senatorum summam deessent, elegit, donec numerus sexcentorum senatorum compleretur. statuerat quidem trecentos tantum secundum antiquam consuetudinem constituere, abunde contentum esse debere se censens, si tot dignos senatoria majestate reperisset: sed omnibus hoc agre ferentibus (futurum enim erat hac ratione, uti plures senatu moverentur, quam in eo remanerent, majorque idcirco apud unumquemque metus amittendæ dignitatis, quam spes ejus retinendæ erat) CD. senatores collegit.

Eodem libro:

Absente adhuc ab Urbe Augusto, senatusconsultum fuerat factum, ut 20. viri (magistratus hoc nomen est) ex equitibus constituerentur, quorum deinde nullus in senatum est allectus, nisi quem etiam alium magistratum, cujus ratione senator posset fieri, gessisset. Porro hi viginti viri in locum viginti & sex virorum successerunt, eorum tres ad capitalia judicia sunt ordinati, alii tres cudendo numismati præsunt, quatuor vias urbanas curant, decem judiciis, quæ ad centumviros sorte deferuntur, præficiuntur: duo enim ii, qui vias extra Urbem curabant, & quatuor in Campaniam mittebantur, tunc abrogati erant.

Eodem libro.

Augustus senatum legit: &, cum videret non semper frequentes convenire senatores, S. C. etiam à paucioribus, quam CD. senatoribus ut fieri possent, statuit, cum antea hunc numerum, ut rata essent, requirerent.

Libro 55.

Si quando casu fieret, ut non tot, quot opus erat, convenirent, (nam præterquam quod imperatore præsente numerus senatorum, qui adessent, accurate inhibebatur, idem hoc etiam ferme omnibus aliis etiam, quibus senatus habebatur diebus, fiebat) consilium quidem ii capiebant, &, quod statuissent, id præscribebatur: non tamen vim senatusconsulti obtinebat, sed authoritas senatus dicebatur, quæ videlicet ostenderet, quæ fuisset sententia eorum, qui consilio interfuerant, senatorum. Idemque hoc etiam tum observatum est, cum aut loco, aut tempore alieno, aut nullo legitimo edicto vocati festinato coiissent, aut tribuni aliqui plebis intercessissent. nam hic quoque cum senatusconsultum fieri nequiret, tamen sententiam senatus nolebat esse occultam, quæ deinde more Romano rata foret, ac nomen senatusconsulti acciperet. Idque ab antiquis multo tempore studiosissime retentum, nostro tempore fere exolevit.

Eodem libro:

Prætoribus, cum indigne ferrent, se, cum honore tamen tribunos plebis anteirent, in senatu sententiam dicendi jus non habere, Augustus id juris concessit, quod tamen tempus eis postmodum abstulit.

Libro 59.

Tunc enim primum senatoribus, ne nudis asseribus insiderent, pulvinaria subdita.

Eodem libro:

Tiberius quibusdam eorum, quos in ordinem equestrem allegerat, usum vestis senatoriæ, antequam magistratum ullum gessissent, quo in senatum aditus paratur, concessit, ut spem senatoriæ dignitatis haberent adipiscendæ; antea id solis patriciis permissum.

Dio scribit, jus secundæ relationis Augusto concessum à senatu. Ex quo patet, non licuisse ei, qui semel ad senatum retulisset, iterum eadem de re eodem die referre. Hinc illud, quod sæpe animadvertimus, concessum imperatori jus tertiæ vel quartæ relationis.

Vide de Consule, priore creato, bellum indicente. Ergo & is prior senatum vocabat, ejusque potestatis primus mensis, & fasces erant. Servius ad illud Virg. lib. 7.

——— *Reserat stridentia limina Consul:*
Ipse vocat pugnas.

Regnante Romulo, senatus in curiam Calabram à rege sacrificulo vocabatur: ut, quoniam adhuc fasti non erant, ludorum, & sacrificiorum prænoscerent dies. Servius ad illud lib. 8.

Romuleoque recens horrebat regia culmo.

Ex Macrobio Saturn. lib. 1. cap. 16.

Mos antea senatoribus fuit, in curiam cum prætextatis filiis introire: qui S. C. sublatus est: concessumque uni Papirio puero, qui matrem, cupide rogantem de re in senatu acta, lepido commento fefellit: eique & Prætextati cognomentum, ejusdem senatus decreto, inditum, ob tacendi, loquendique in prætextata ætate prudentiam.

Ex A. Gellio, lib. 3. cap. 11.

Senatores pedarii dicebantur, qui magistratu curuli nondum capto, pedibus itabant in curiam. nam, qui curulem magistratum gesserant, curru solitos honoris gratia in curiam vehi, C. Bassus in Commentariis suis scriptum reliquit: cum in eo curru sella esset, supra quam considerent, quæ ob eam causam curulis appellabatur. Senatores autem erant, qui à censore in senatum lecti erant: cum senatores multi non essent curulibus magistratibus functi, qui tamen ob eos honores sententiæ dicendæ jus habebant: sententiam tamen hi, scripti in postremis, non rogabantur, sed, quas principes dixerant, in eas descendebant. itaque in edicto, quo senatores in curiam à Consulibus vocabantur, hoc erat: Senatores, quibusque in senatu sententiam dicere licet. pedibus autem senatores omnes sententiam ferebant, cum S. C. per discessionem fiebat.

Libro 4, cap. 10.

Ordo rogandi sententias in senatu varius fuit. alias primus rogabatur, qui à censore princeps in senatum lectus fuerat, alias qui designati Consules erant. quidam è Consulibus, studio, aut necessitudine aliqua adducti, quem iis visum erat, honoris gratia extra ordinem sententiam primum rogabant. observatum tamen est, cum extra ordinem fieret, ne quisquemquam ex alio, quam ex Consulari loco sententiam primum rogaret. Et senatori jus erat, ut, sententiam rogatus, diceret ante, quidquid vellet alius rei, & quoad vellet. quo factum est: ut multi senatores rem, qua de ageretur, perfici nolentes, diem dicendo eximerent.

Libro 14. cap. 7.

Varro in libro de Quæstitis per epistolam, in epistola ad Oppianum, scribit, qui fuerint, per quos more majorum senatus haberi soleret, eosque nominat Dictatorem, Consules, prætores, tribunos plebis, interregem, præfectum Urbi, neque alii præter hos jus fuisse dixit facere S. C. quotiesque usu venisset, ut omnes isti magistratus eodem tempore Romæ essent, tum quo supra ordine scripti essent, qui eorum prior aliis esset, ei potissimum senatus consulendi jus fuisse. Addit deinde, extraordinario jure tribunos quoque militares, qui pro consulibus fuissent, item decemviros, quibus imperium Consulare tum esset, item triumviros reip. constituendæ causa creatos, jus consulendi senatum habuisse. Postea scripsit de intercessionibus, dixitque intercedendi, ne S. C. fieret, jus fuisse iis solis, qui eadem potestate, qua ii, qui S. C. facere vellent, majoreve essent. Tum adscripsit de locis, in quibus S. C. fieri jure posset, docuitque confirmavitque nisi in loco per augures constituto, quod templum appellatur, S. C. factum esset, justum id non fuisse. Propterea & in curia Hostilia, & in Pompeja, & post in Julia, cum profana ea loca fuissent, templa esse per augures constituta, ut in iis S. C. more majorum justa fieri possent. Inter quæ id quoque scriptum reliquit, non omnes ædes sacras templa esse, ac ne ædem quidem Vestæ templum esse. Post hac, deinceps dicit, S. C. ante exortum, aut post occasum solis factum, ratum non fuisse: opus etiam censorium fecisse existimatos, per quos eo tempore S. C. factum esset. Docet deinde inibi, multa, quibus diebus haberi senatum jus non sit: immolareque hostiam prius, auspicarique debere, qui senatum habiturus esset. De rebus quoque divinis prius, quam humanis, ad sena-

senatum referendum esse. Tum porro referri oportere, aut infinite de republica aut de singulis rebus finite: S. que C. fieri duobus modis, aut per discessionem, si consentiretur, aut, si res dubia esset, per singulorum sententias exquisitas: singulos autem debere consuli gradatim, incipique à Consulari gradu: ex quo gradu semper quidem antea primum rogari solitum, qui princeps in senatum lectus esset. tum autem, cum hæc scriberet, novum morem institutum refert per ambitionem, gratiamque, ut is primus rogaretur, quem rogare vellet, qui haberet senatum, dum is tamen è gradu Consulari esset. Præter hæc de pignore quoque capiendo disserit, deque mulcta dicenda senatori, qui, cum in senatum venire deberet, non adesset. Atejus autem Capito Tuberonem dicere scribit, nullum S. C. fieri posse, non discessione facta, quia in omnibus S. C. etiam in iis, quæ per relationem fierent, discessio esset necessaria. idque ipse Capito verum esse affirmat. quod Varronis sententiæ videtur repugnare.

Ex Epitome Livii, lib. 60.

C. Gracchus tribunus plebis perniciosas aliquot leges tulit, inter quas frumentariam, ut semisse, & triente frumentum plebi daretur: alteram legem agrariam, quam & frater ejus tulerat: qua equestrem ordinem cum senatu consentientem corruperat: tertiam, (trecenti senatores erant, sexcenti equites) ut trecentis senatoribus admiscerentur, id est, ut equester ordo bis tantum virium in senatu haberet: & continuato in alterum annum tribunatu, &c.

Libro 67.

Marius, triumpho de Jugurtha peracto, triumphali veste in senatum venit: quod nemo ante eum fecerat.

Ire in alia omnia, & *discedere*, & *transire*, pro dissentire, veteres dicebant. De quo Festus sic: *Qui hoc censetis, illuc transite, qui alia omnia, in hanc partem. His verbis prait, ominis videlicet causa, ne dicat, Qui non censetis.* Sic locutus Cœlius lib. 8. Fam. *Cum prima M. Marcelli sententia pronuntiata esset, qui agendum cum tribunis plebis censebat: frequens senatus in alia omnia iit.* Et lib. 10. *Cum gratia effecisset, ut sua sententia prima pronuntiaretur: frequens eum senatus reliquit, & in alia omnia discessit.* Et lib. 1. ad Q. fr. *Ibatur in eam sententiam.* Hirtius autem libro 8. de bello Gall. *Discessionem faciente Marcello, senatus frequens in alia omnia transiit.*

DE VETERUM DIERUM RATIONE.

Si duo dierum in genera distribui annum oporteat, multifariam recte dividetur, ut sic: annus constat ex diebus vel fastis, vel nefastis: aut sic, ex diebus vel fastis, vel profestis: aut sic, ex diebus vel senatoriis, vel non senatoriis: aut sic, ex diebus vel comitialibus, vel non comitialibus. harum enim quatuor divisionum, si separatim singulæ considerentur, totum annum quælibet complectitur. Nos autem, cum de diebus ea, quæ scitu digna censuimus, quæque ad Romanæ historiæ notitiam valde pertinent, breviter ostendere instituerimus, ex his divisionibus utemur ea, in qua quæ major pars est, (duas enim partes habent singulæ) ea, cum ea parte, quæ in aliis divisionibus item major est, comparata, uberior aliquanto esse cognoscitur. incipiemus igitur à nominatis in prima divisione, fastis, & nefastis: quandoquidem fasti, quæ duarum primæ divisionis partium plenior est, plures in anno sunt, quam quæcunque pars in tribus reliquis divisionibus latius patet, hoc est, quam vel profesti, vel non senatorii, vel non comitiales. quod si quis opponat, in Kalendario plures notatos esse dies litera C, quam litera F, unde plures significantur dies comitiales, quam fasti: itaque non recte me à fastis, ut à pleniore parte, exordiri: sciat, non à me fastos modo vocari, quos notatos litera F, videmus, sed omnes plane, quibus fari tria verba, *Do*, *Dico*, *Addico*, prætori licebat: quorum è numero comitiales erant, & ii, quos in Kalendario hæ literæ demonstrant, EN. NP. Q. REX. C. Q. ST. DF. P. quibus omnibus cum fari liceret, etiamsi non id semper fieret, qua de causa notati sunt aliis literis potius, quam F, ut indicetur, præter fari, aliquid etiam fieri licuisse, non absurde mihi facere videor, si ad fastos, litera F notatos, qui quidem vere fasti dici possunt, quod iis aliud prorsus nihil fiebat, quo prætor à jure dicendo impediretur, eos quoque dies aggrego, quibus fari semper quidem licebat, non tamen, quod liceret, fieri semper solebat. ut omnino tria essent genera, quibus de singulis agetur suo loco: primum fasti ii, quibus fari semper & liceret, & soleret, qui notantur litera F, suntque omnes 38. hi & proprie erant fasti, & toti, proprie, quod per eos, nisi cum aliquis casus extra ordinem intervenirer, nunquam prætor jus non dicebat: toti, quod fari, horis omnibus liceret. Alterum genus fuit: fasti ii, qui & ipsi proprie fasti erant, sed non toti, quod iis quidem omnibus fari, non tamen horis omnibus, liceret. erant autem hi, EN. NP. F. P. EN. Q. REX. C. Q. ST. D. quas literas infra explanabimus. atque hi erant omnes 65. Tertium genus comitiales fuere, casu fasti, non proprie, quia, cum comitia non haberentur, tunc fari solum prætor solebat. hi modo toti erant fasti, cum nulla scilicet comitia haberentur, modo ex parte, cum haberentur illa quidem, sed minime per totum diem. hi 184. erant. Nos igitur fastos omnes vocamus quibuscunque fari liceret, sive fasti proprie, sive non proprie, essent. itaque, ab his profecti, paullatim progrediemur dividendo, ut, qui nobis propositus est hujus narrationis finis, eo perveniamus. Omnes dies aut fasti sunt, aut nefasti: & fasti, partim festi, partim profesti. festos plerosque partim fastos, partim nefastos fuisse, ut Quirinalia, Lupercalia, Terminalia, ex Kalendario cognoscitur. quibus enim festis diebus adscriptum est NP, ii sunt nefasti simul, & fasti: nefasti, priore parte, fasti, posteriore. Dies Feralia adscriptam habet F. qui festus proprie non fuit, sed gestandæ ad mortuos cœnæ dicatus dies. quod quia non hora stata fiebat, sed ut cuique commodum erat, ideo totus dies potuit esse fastus. propterea, ut opinor, litera F notabatur. Festis porro diebus, non dubito, quin omnibus haberi senatum licuerit. cujus rei exempla sunt in Antiquorum libris admodum multa. quanquam sollenne hoc non erat, ut semper diebus festis senatus haberetur, sed legitimum, ut haberi posset. sollenne autem illud, ac statum, ex more majorum, ut Kalendis, Nonis, Idibus, haberetur. itaque in Kalendario, neque Kalendis, neque Nonis, neque Idibus litera C. quæ comitiales dies significabat, per quos haberi senatus non poterat, neque diebus omnino ullis festis adhæret. Profesti dies aut fasti erant, aut nefasti. & omnibus profestis nefastis haberi senatum licebat, profestis autem fastis non plane omnibus, sed iis tantum, qui comitiales non essent. quibus autem profestis haberi senatus poterat, iis omnino agi cum populo non poterat. contra, quibus profestis haberi senatum non licebat, iis agi quidem cum populo licebat, nec tamen semper agebatur: cum ea res ex eorum voluntate penderet, penes quos populi cogendi potestas esset. non enim, quod licet, id etiam necesse est. Quod autem dixi, comitialibus haberi senatum non licuisse, declarant illa verba, in epistola Ciceronis ad fratrem, quæ tertia est lib. 2. *Consecuti sunt dies comitiales, per quos senatus haberi non poterat.* & illa in S. C. quod Cœlius ad Ciceronem misit, epist. famil. lib. 8. *Utique eju. rei causa per dies comitiales senatum haberent, S. Q. C. facerent.* Quibus verbis, quod extra ordinem à senatu eo S. C. decretum est, id omnino fieri solitum non esse, dilucide constat. ita senatus fastis quibusdam haberi poterat, quibusdam non poterat: siquidem comitiales inter fastos jam retulimus. Nefastis autem haberi omnibus potuisse, jam diximus. Sane, qui me torqueat, nodus est, mihi quidem perdifficilis, in epistola ad Atticum lib. 1. in qua, cum dixisset jam. *Nam, cum dies venisset rogationi ex S. C. ferendæ*, paucis post versibus sub-

subjunxit, *senatus vocatur.* quod certe mos majorum minus ferre videbatur. nam, si rogationi ferendæ dies est, certe comitialis est: quod si comitialis, haberi senatum non licet: cujus rei testimonio sunt ea, quæ paulo ante recitavimus, & ex epistola ad fratrem verba Ciceronis, & è S. C. nisi si factum id extra ordinem dicamus, ut Pisonis Consulis iniquissimis conatibus obviam iretur: qui cum esset lator rogationis, & ejus rogationis, quam ex S. C. & de religione ferebat, idem tamen erat dissuasor. Comitialium magnus erat numerus: eosque fuisse dies fastos, quod supra dixi, ita existimo, ut mihi videar affirmare posse: non enim inani quadam conjectura, sed certa in primis, ut puto, ratione commoveor. nam in Orationibus Ciceronis, in Pisonem, de Provinciis Consularibus, pro Sextio, mentionem video fieri ea de lege, qua P. Clodius tribunus plebis sanxit, ut omnibus diebus fastis agi cum populo liceret. quo fit apertum, fastis quibusdam non id licuisse, quod ut omnibus liceret, lege Clodia sancitum est. quam tamen legem non fuisse observatam, demonstratum est à nobis in libro de Legibus Romanis. Nec vero mirari satis possum, cum, fastos aliquot fuisse comitiales, pateat, qui venerit in mentem Macrobio, fastis dicere, lege agi licuisse, cum populo non licuisse, comitialibus autem utrumque licuisse. quorum alterum vere dictum constat, comitialibus, inquam, & lege agi, & cum populo licuisse: quia scilicet comitiales erant de numero fastorum, itaque & illud, omnium fastorum commune habebant, ut lege agi posset, & hoc præterea proprium, ut etiam cum populo posset. Alterum autem de fastis diebus, quibus ait lege agi licuisse, cum populo non licuisse, in prima parte verum esse video, in secunda, qui possit non esse falsum, haud facile reperio. qui enim fastis agi cum populo non licet, cum comitiales omnes fasti sint, & Comitialibus agi licuisse cum populo, jam ostenderim, dixisset hoc modo: fastis omnibus lege agi licet, cum populo non omnibus licet: nihil erat, quod reprehenderes: siquidem quod docuimus, quibusdam fastis agi cum populo poterat, quibusdam non poterat: quibus poterat, eos si quis fastos, aut fastos comitiales diceret, non erraret. cum dies fuerit nullus comitialis, quin idem & fastus, sed comitiales potius, quam fasti, ut à reliquis fastis proprio nomine distinguerentur, & comitiales item potius, quam fasti comitiales, brevitatis causa, vocabantur. Verum, quia libenter, quantum in me est, Antiquitatem soleo tueri, Macrobium, à quo multa didici, quasi gratiæ referendæ loco, ita conor excusare: ut, cum fastos nominavit, de iis tantum intellexerit, qui fasti vulgo dicebantur, non etiam de iis, qui, etsi fasti ipsi quoque erant, comitiales tamen appellabantur. spectavit igitur non verbi vim, quæ dies omnes, quibus prætor tria verba fari posset, sive comitiales essent, sive non, complectitur, sed consuetudinem loquendi, quod fastos nominabant eos, quibus tantum lege agi posset, cum eos, quibus cum populo posset, comitiales præcipuo vocabulo mallent appellare. Quæritur hic fortasse, cum comitiales omnes essent fasti, iisque & cum populo, & lege agi posset, cum populo, quia comitiales, lege, quia fasti, fieret ne simul utrumque. Negatur. nam, etsi licebat utrumque eodem die, non tamen utrumque poterat eodem tempore. cum enim populus in forum convenisset, quid judicibus, aut litigantibus loci relinqueretur; porro, si vacaret locus, qui tamen posset prætor, aut judices, in tanto strepitu, quantus coactæ in unum locum multitudinis solet esse, eorum, qui causas agerent, orationes attentis auribus, animisque, ut par est, excipere, sedata mente diligenter aliquid considerantibus opus est. itaque absurdum est, credere, potuisse eodem tempore & cum populo agi, & judiciis operam dari: sicuti fastis iis, qui comitiales non erant, eodem quidem die, non tamen eodem tempore, & lege actum, & senatum esse habitum invenio, sic, ut lege ageretur primum, deinde senatus haberetur. quod cum ex aliis locis, tum ex 3. & 12. epistola libri 2. ad Quinctum fratrem intelligitur. Ergo, cum omnes comitiales essent fasti, non quia semper lege ageretur, sed quia semper liceret, si modo cum populo non ageretur, (nec enim utrumque simul fieri, jam diximus) ita concludemus: fastos, litera F. in Kalendario notatos, jurisdictionem omnes habuisse: fastis, litera C. notatis, & jus dici: & agi cum populo, eodem tamen tempore, potuisse: ideoque fastos eos quoque fuisse dico, non ex eo, quod fieret, sed ex eo, quod liceret. Hæc de fastis: supersunt nefasti. His omnino neque lege agi, neque cum populo licebat. cum enim opponantur fastis, quorum è numero sunt comitiales, eo jure, quod omnes fasti, sive comitiales, sive non comitiales, habent, prorsus careant necesse est. Festus etiam sic: *Die nefasto apud prætorem lege agere, religiosum erat.* Causas tamen agi, & concionem haberi, & legem promulgari, licebat. nam neque causas agi, est lege agi: neque concionem haberi, aut, legem promulgari, est cum populo agi. quæ probare singula, magni negotii non est. Agitur lege, cum prætor tria verba fatur, *Do, Dico, Addico:* qui est ultimus judicii dies: cum vero causis audiendis prætor operam dat, lege tunc non agitur. quare fastos esse necesse non est omnes dies, quibus aut pro reo, aut contra reum dicitur: sed fastum eum quidem esse, necesse est, quo prætor, aut qui judicio præest, cum consilio judicum sententiam ferre debet. itaque in epistola 3. libri 2. ad Quinctum fratrem, *Ad 3. Idus,* inquit, *dixi pro Bestia, de ambitu, apud prætorem Cn. Domitium.* Quem tamen diem (est autem 3. Idus Februarii) fastum non fuisse, Kalendarium indicat: notatur jam, ut nefastus, litera N. nec omnino de octo diebus, qui ab Idibus appellantur, mense Februario fastus ullus fuit, ultimo tantum die, hoc est, Idibus ipsis, excepto, qui nefastus priore, fastus posteriore parte fuit: notatur enim sic, NP. Conciones licet ad populum haberentur, non tamen comitiali tantum die, sed & fasto, qui comitialis non esset, & nefasto pariter haberi poterant. nolo enim quemquam in eo falli, quia fortasse, agi ad populum, & agi cum populo, idem esse videatur: quæ diversa sunt. nam agebatur ad populum, cum ad populum concionem aliquis habebat, ut Gellius docet libro 13. cap. 5. Agebatur autem cum populo, ut ait Festus, cum magistratus ad consilium, aut comitia, vocabat. quod fieri comitiali duntaxat die licebat. Concionari autem omnibus æque diebus licuisse, exempla demonstrant. itaque, quoties aliquod S. C. erat factum, dimisso senatu, & S. C. ad populum recitato, magistratus aliquis, aut etiam privatus senator, concione ei à magistratu data, ad populum verba faciebat. nec tamen is erat dies comitialis. nam comitialibus fieri S. C. aut omnino senatum haberi non potuisse, demonstratum est. & Festus hæc aperte distinguit, cum ait: *Forum est, in quo judicium fieri, cum populo agi, conciones haberi, soleant.* Quo die igitur, *agi cum populo*, eodem, *agi apud populum*, licebat: quo autem, *agi apud populum*, eodem, *agi cum populo*, non semper licebat. Exempla sibi quisque notet in legendo: quod facillimum est: sunt enim infinita. itaque puto me facere non inepte, quod iis recitandis, quæ passim exstant, conterendum mihi tempus esse non existimem. Illud addendum unum videtur: Cum advocabatur concio, ut populus aliquid suffragiis, rogante magistratu, sciseeret, tunc actum esse cum populo, non ad populum: cum vero magistratus, aut etiam privatus aliquis, magistratu ei concionem dante, ad populum verba faciebat, non ut suffragia deinde ferrentur, sed ut aliquid exponeretur, tunc non cum populo, sed ad populum actum esse. Aliud est igitur, *habere concionem:* aliud, *advocare concionem. Habere concionem*, est *agere ad populum: advocare concionem*, si advocatur, ut suffragia ferantur, est, *agere cum populo.* ideo scripta sunt hæc apud Macrobium lib. 1. Sat. *Julius Cæsar Auspiciorum lib. 16. negat, nundinis concionem advocari posse, id est, cum populo agi: ideoque nundinis Romanorum haberi comitia non posse.* Addita enim sunt illa verba, id est, cum populo agi, quia non semper, concione advocata, cum popu-

populo agebatur, sed interdum ad populum duntaxat. Nundinis autem, cum populo quidem agere, non licuit, ex quo sequebatur, ut comitia haberi non possent: ad populum autem agere, hoc est concionem habere, certe licuit. non enim adversatur illud, quod à Cicerone scriptum est, libro 4. ad Atticum: *Ante diem 10. Kalend. nundinæ: concio biduo nulla.* Quibus verbis, id quod factum non est, non id, quod non licuit, ostenditur. nam, cum haberi nundinis comitia non possent, quod non ex Macrobio tantum, verum etiam ex Plinio libro octavo, cap. 3. cognoscitur: propterea ne concionandum quidem P. Clodius, Appius, Metellus putaverunt, qui proximis diebus comitiorum causa, conciones habuerant. Superest de lege promulganda; id enim de tribus, quæ proposuimus, erat tertium. Ferendæ legis, & promulgandæ non eadem ratio fuit. Ferebatur die tantum comitiali, promulgabatur etiam non comitiali, sive fastus, sive nefastus esset. itaque C. Cato tribunus plebis rogationem de abrogando Lentulo imperio, die non comitiali, promulgavit. cum enim & post 4. Nonas Februarii, & ante 8. Idus ejusdem mensis promulgaverit: quod ex epistola 3. libri 2. ad fratrem colligitur, comitiali die promulgare non potuit, ac ne fasto quidem. primi enim duodecim Februarii dies nefasti omnes fuerunt. Haberi autem senatum per nefastos omnes licebat: nec per omnes tamen, sed tantum, cum res postularet, habebatur, eorum magistratuum, quibus id juris erat, arbitratu. ita senatus in hoc præstare populo videbatur: quod agi cum populo per unum modo dierum genus, hoc est per comitiales, quæ fastorum pars erat, haberi autem senatum per duo genera, hoc est, & per fastos eos, qui comitiales non essent, & per nefastos omnes, licebat. Erant præterea dies aliquot promiscui, quibus totis lege agi, neque omnino licebat, neque omnino non licebat, sed partim fasti erant, partim nefasti. horum tria erant genera: alii, prima & postrema diei parte, nefasti, media fasti, qui dicebantur *intercisi*, & in Kalendario his duabus literis notantur, EN. quod est, *endotercisi*, pro *intercisi*. Veteres enim endo, pro in, usurpabant. itaque dixit Cicero libro 2. de Legibus: *Quos endo cælum merita vocaverint.* Et Festus notat *endoitium* pro, *Initium*. Varro autem, libro III. de re Rust. *Endo suam domum.* Alii priore parte nefasti, posteriore fasti: qui notantur ipsi quoque duabus literis NP. sed conjunctis, hoc modo *NP.* quod valet, *nefastus primo.* cujusmodi fuisse dies fere omnes fastos, inspecto Kalendario, cognoscitur. Nonnulli, priori parte fasti, posteriori nefasti: qui notantur sic, *F. P.* quod *fastus primo*, significat. quo ex genere videmus in Kalendario Vinalia fuisse. Dies eos, qui priore parte aut fasti erant, aut nefasti, de veteribus, quod meminerim, nemo nominat. de fastis autem media diei parte, hoc est de intercisis, Varro sic lib. V. de lingua Lat. *Intercisi dies sunt, per quos mane & vespere est nefas: medio tempore, inter hostiam cæsam, & exta porrecta fas: à quo, quod fas tum intercedit, intercisi dies: aut, quod intercisum nefas.* Patet jam, his literis, quæ sunt in Kalendario, *F. N. C. F. P. NP. EN.* sex dierum genera significari, *fastos*, *nefastos*, *comitiales*, *fastos primo*, *nefastos primo*, *intercisos.* Quod si cui veniat in mentem, hac duarum literarum connexione *NP.* non significari, quod nos diximus, *nefastus primo*, sed potius, *nefas prætori:* hujus opinionem argumentum primo è conjectura, vel ex ipsa potius, ut ego sentio, ratione ductum, deinde etiam historiæ veteris infirmat authoritas. argumentum est hoc. Nemo cui pauciora sufficiunt, pluribus utitur. quid opus erat, ut ii dies, quibus adscriptum videmus *NP.* nefasti esse indicarentur, duas potius literas, quam unam, apponere? cur *NP.* inquam, non *N?* præsertim cum nefasti dies omnes hac una litera, *N*, notentur: sicuti & fasti, eorum quasi adversarii, una litera, *F*, demonstrantur. Age, dicat aliquis, leve hoc esse, planeque nugatorium argumentum. quod sane mihi videtur contra. quid Ciceroni respondebitur! mendacii ne, & falsitatis, quasi testem corruptum, aut inscientem, arguemus? non ita ut opinor, quisquam desipiet. Sunt igitur hæc in Epistola, Risi, Ciceronis verba, libro II. ad fratrem: *Cognosce nunc Idus. Decimus erat Cælio dies. Domitius ad numerum judices non habuit.* Quibus verbis, cum Idus Februarii, de quibus Cicero loquitur fastum ex parte diem fuisse, satis constet: quandoquidem eo die prætor Domitius, ut de reo cognosceret, sententiamque ferret, in forum descendit: sequitur, ut NP. quod Idibus omnium mensium, exceptis Juniis, in Kalendario adscriptum videmus, nefastus dies omnino significari non possit. Eodem in libro altera est Epistola, quæ sic incipit, *Sextius noster absolutus est ad II. Idus Mart.* qui dies, si eo die Sextius absolutus est, certe nefastus plane non fuit. fuit autem, cum ei sit adjunctum NP. priore quidem parte nefastus, posteriore autem fastus: sicuti & Idus Februarii, de quibus proxime diximus, & omnes dies, quibus in Kalendario NP. appositum animadvertimus. Aggrediamur nunc: quando & de dierum ratione, & de literis, eos significantibus, satis multa, atque etiam, ut arbitramur, satis vera dicta: alias, quæ à Kalendario sunt, literas: aut concisas, eoque obscuriores dictiones interpretari: ut, quos Antiquitas capit, eorum commodo pro nostra virili parte consulamus.

KALENDARII ROMANI EXPLANATIO.

F. *Fastus dies.*
C. *Comitialis.*
N. *Nefastus.* NP.

JAN.

NON. *Nonæ.*
AGON. *Agonalia.* Ovidius.
EN. *Endotercisus:* pro, *intercisus.* Varro, & Macrobius.
CAR. *Carmentalia: quod sacra tum, & feriæ Carmentis.* Varro.
EID. Idus.

FEBR.

LUPER. *Lupercalia: quod in Lupercali Luperci sacra faciunt.* Varro.
QUIR. *Quirinalia: à Quirino: quod huic deo feriæ.* ad Quinct. fr. 2. Ovid. fast. II.
FERAL. *Feralia ab inferis, & ferendo, quod ferunt tum epulas ad sepulchrum, quibus jus ibi parentare.* Varro.
TER. *Terminalia: quod is dies anni extremus constitutus. duodecimus enim mensis fuit Februarius.* Varro.
REGIF. *Regifugium.* Ovidius. quamquam est inter Ovidium, & Kalendarium, de die Regifugii controversia. ille enim assignat ei Februarii diem XXIII. in Kalendario autem video ad XXIV. esse appositum. nec sane, si modo Regifugii dies N. fuit, videtur esse potuisse die XXIII. hoc est terminalibus: qui NP. dies fuit: alioqui dies idem & NP. & N. fuisset.
EQ. *Equiria.* Varro, Festus, Ovidius.

MART.

LIB. *Liberalia.* Varro
QUIN. *Quinquatrus.* Varro.
TUBIL. *Tubilustrum: quod eo die in atrio sutorio sacrorum tubæ lustrantur.* Varro lib. V. Ovidius lib. 3. Fast. & I. & Festus.
Q. REX. C. F. *Quando Rex comitiavit, Fas.* Varro, Festus, Scaliger in Festi castigationibus.

In Fastis marmoreis, qui exstant Romæ, invenio bis notatum hunc diem, IX. Kal. April. item IX. Kal. Junii. Nemo quod sciam, explicavit, quis esset mos hujus diei, qui ritus, quæ antiquitas. Sciendum, Regi sacrorum. neque magistratum gerere, neque verba ad populum habere fas fuisse. propterea in comitium ire illi non licebat, nisi hoc die, qui notatus est in Fastis. Ibat enim in comitium sacrificii causa, quo properanter patrato protinus fuga se è co-

comitio eripiebat. Plutarchus: Ἐστὶ γοῦν τὶς ἐν ἀγορᾷ θυσία τῷ λεγομένῳ κομιτίῳ πάτριος, ἣν θύσας ὁ βασιλεὺς κατὰ τάχος ἄπεισι φεύγων ἐξ ἀγορᾶς. *Fit in foro, in comitio, quod dicitur, sacrificium, secundum morem patrium, quod cum fecit Rex celeriter aufugit ex foro.* Varro: *Dies, qui vocatur sic, quando Rex comitiavit, fas, dictus ab eo, quod eo die Rex sacrificulus dicat ad comitium.* Si à docto viro quæram, quid sit, *dicere ad comitium*, sane non agnoscet Latinum hoc genus loquendi. & profecto ineptum est. Legendum enim, *Itat ad comitium.* Ita loquitur alibi: *Milites appellant, quod itent, uti milites, cum ferro.* Quare ob id aliter notas, quæ legebantur in fastis, interpretabantur: *Q. R. C. F. Quando Rex comitio fugit.* Quod Ovidius manifesto nos docet.

Quatuor inde notis locus est: quibus ordine lectis,
Vel mos sacrorum, vel fuga Regis inest.

Utrumque enim complexus est: *Quando Rex comitiavit.* hic enim est mos sacri, quod faciebat in comitio. & *Quando Rex comitio fugit.* Tangit enim fugam Regis è comitio. Plutarchus: ἄπεισι φεύγων ἐξ ἀγορᾶς. Quid certius hoc testimonio? At Paulus: *Quando Rex sacrificulus divinis rebus perfectis in comitium venit.* Immo, quando rebus divinis perfectis abit è comitio quare ejus commenticiæ causa in ruderibus Festi ne vestigium quidem apparet. At, quid ajunt docti viri? Ovidium ignorasse, quid sibi vellent illæ literæ singulares. quasi fas sit doctissimum poëtam ignorare, quod formularios, legulejos, litigantes, ac minimos quosque de fæce Numæ scire oportuit. Nam, de Regifugio ipsum non intellexisse, testis erit ipsemet, qui de eo in mense Februario ante tractaverat.

APR.

CIRC. *Circenses.*
FORD. *Fordicidia: à fordis bubus. Bos forda, quæ fert in ventre, quod ea die publice immolantur boves prægnantes in curiis complures. A fordis cædendis Fordicidia dicta.* Varro l. 5. Ovid. l. 4.
CER. *Cerealia.* Varro.
PAR. *Parilia: à pariendo*, ut ait Victorinus Afer. Alii, *Palilia, à Pale:* quod eo die feriæ ei deæ fiunt. Varro l. 5. Ovidius lib. fast. 4. 721. Festus in verbo, *Pales:* &, *Parilibus.* Tibullus, el. 6. lib. 2. Propertius in 4.
VIN. *Vinalia: à vino.* Varro.
ROB. *Robigalia: dicta ab Robigo, secundum segetes. huic deo sacrificatur, ne rubigo occupet segetes.* Varro.
FLOR. *Floralia:* Ovidius, Plinius.

MAJ.

COMP. *Compitalia.*
LEM. *Lemuria:* Varro, Ovidius.
LUD. MART. IN. CIRC. *Ludi Marti in Circo.* Ovidius.

JUN.

MART. CAR. MONET. *Marti, Carnæ deæ, Monetæ Junoni.* Macrobius, Ovidius.
IN. CAPIT. *In Capitolio.*
VEST. NF. PR. *Vestæ nefas prætori.*
MATR. *Matri Matutæ.* Ovidius.
Q. ST. DE. *Quando stercus defertur.* Varro, Festus, Ovidius.

JUL.

POPLIF. *Poplifugium:* pro, *populifugium.*
APOLLIN. *Apollinares.*
MERK. *Merkatus.*
VICT. CÆSAR. *Victoria Cæsaris.*
NEPT. *Neptunalia.*
FUR. *Furinalia.*

AUG.

FER. *Feralia.*
HISP. VIC. *Hispaniam vicit.*
PORT. *Portunalia.*
VIN. F. P. *Vinalia, fas prætori.* Varro, Plinius.
CONS. *Consualia.* Plutarchus.
VOLC. *Volcanalia.* Varro.
OPIC. *Opiconsiva.* Varro.
VOLT. *Volturnalia.* Varro.
H. D. ARA. VICTORIÆ. IN. CURIA. DEDIC. EST. *Hoc die ara Victoriæ in curia dedicata est.*

SEPT.

FER. NEP. *Feriæ Neptuno.*
F. EQUOR. PROB. *Feriæ equorum probandorum*, Valerius Max. lib. II.
LUD. CIRC. *Ludi Circenses, in Augusti die natali.* Suetonius, Dio.

OCT.

MEDITR. *Meditrinalia, à Meditrina dea.* Varro.
AUGUST. *Augustalia.*
FONT. *Fontinalia.* Varro.
ARM. *Armilustrum.* Varro.

NOV.

EPUL. INDICT. *Epulum indictum.*
LUD. PLEB. IN. CIRC. *Ludi plebeji, in circo.* Suetonius.

DEC.

AGON. *Agonalia.*
SAT. *Saturnalia.* Macrobius.
OPAL. *Opalia.* Varro, Macrobius.
DIV. *Divalia, Divæ Angeronæ dies festus.* Is dies à Varrone lib. V. de ling. Lat. appellatur *Angeronalia, ab Angerona, cui sacrificium fit in curia.* Macrob. Saturn. I. XII. *Kal. Jan. feriæ sunt divæ Angeroniæ, cui pontifices in sacello Volupiæ* sacrum faciunt.
LAR. *Larentinalia.* Varro, Ovidius, Plutarchus.

FINIS.

AND.

AND. SCHOTTUS
LECTORI D. S.

Athenienses publice sanxerunt, ne quis ulli unquam viæ ignaro indicium denegaret. Et Q. Ennius laudat,

—— qui erranti comiter monstrat viam,
Quasi lumen de suo lumine accendat, facit.

Sic & usum annalium fastorumque Romanorum omnisque adeo Romanæ historiæ, commonstrare in præsens est animus. Quo enim, amabo, librorum divitiæ pertinent, usus si absit? Utendum itaque his libris, ut omni omnino historiæ tractatione, via, ac ratione, ut multi jam disseruerunt: quam methodum, digitum velut in fontes intendens, demonstrare equidem conabor. Usitato itaque more, tribus distinctum sit opus, etiam numeris 1. 2. 3. *ostendo: deinde paginæ cujusque tomi numerus indicatur, & totidem elementis a. b. c. summa, media, ima pars, ne quærendo diu multumque fatigeris, exhibetur.*

I. *Tria enim potissimum cum fructu in hist. consideranda sunt. Primo,* Virorum Romæ illustrium *series octo sæculorum, id est, annorum octingentorum & quot excurrit: qui domi militiaque clari, sago plerique bellicisque artibus; alii toga atque doctrina & philosophando rempubl. Romanam administrarunt. His sane T. Livius, Plutarchi vitæ parallelæ, & Scriptor de viris illustribus, sive is Corn. Nepos est, sive Aurelius Victor, lucem accipiunt.*

II. *Deinde* magistratuum *omnium ortus, gradus, eventaque & reipubl. mutationes elucescunt: quando de magistratibus Rom. accurate satis ad hanc diem scripsit nemo, ne suppostitius quidem* Fenestella, *cujus libelli verus author est,* Andreas Dominicus Floccus, *Florentinus. Hîc ordinem cernens honorum, gradusque à minori ad majorem magistratum, quæsturæ, tribunatus plebis, ædilitatis, præturæ, & Consulatus: Dictaturæ item & censuræ, veluti in speculo aut è specula, spectare cuique licebit.*

III. *Tertio,* prænomina, nomina, & cognomina *cujusque Romani civis (qui tribus fere delectabantur nominibus) è fastis cognosces: quibus parens avusque apponitur. Nam fere patre, avo, majoribus, rebusque præclare gestis inclarescere dum student, acceptam augere potius gloriam & amplificare conati, Urbem in orbis caput summumque monarchiæ decus tandem provexerunt. Nominibus autem* gens *cujusque ostenditur, ut* familia *cognomento. His* prænomina *antecedunt, quibus fratres ejusdem familiæ & patrueles discernebantur.*

Cæterum de Rom. nominibus *qui veteres scripserint, nunc accipe. Carisius & Diomedes Grammatici, Valerius Maximus seu Probus, lib. X. Memorab. Plutarchus in Vitis, Dion Cassius lib. XLVII. Appianus Alexand initio Libycæ, Pausanias in Achaicis. Parentumque memoria docte, ut omnia, quem honoris causa libenter nomino, Car. Sigonius tractavit, eumque secutus Onuphrius Panvinius, & nuper à nobis evulgatus Annalium Commentarius uberrimus* Steph. Vinandi Pighii. *Vastum accedat Inscriptionum antiquarum totius orbis Opus, post Smetium & Lipsium nuper à J. Grutero, Jos. Scalig.*

 & Mar-

& Marco Velſero viris doctiſſ. editum. De Familiis *autem Rom. ut Trojanorum olim M. Terentius Varro ſcripſit, ſic plures noſtra memoria, tum de patriciis majorum minorumque gentium, tum de plebejis XXXII.* Ant. Auguſtinus, *ſumma vir doctrina & Antiquitatis cognitione præditus è faſtis Capitolinis, & è nummis Fulvius Urſinus Romanus; ac denique in Onomaſtico Joan. Glandorpius. Typis vero ſeu tabulis Ricardus Streinnius vir nobilis, & antea idem Glandorpius Monaſterienſis. Nos illorum Scriptorum authoritate ſubnixi, ſingula nomina gentilitia, quo in faſtis ſolent, ordine modoque ſpectamus: Et* prænomen, nomen, *&* cognomen, *interdum etiam* agnomen, *&* adoptivum (*quod fere in* anus *exit, ut in* ius *gentilicium*) *uno conſpectu videbis in faſtorum tabulis. Etſi vero interdum Scriptores atque Hiſtorici ornatus gratiâ ordinem immutant, nihil id refert. Ut, verbi gratia, Dioni Caſſio* Potitus Valerius *eſt, pro* Valerius Potitus. *Ciceroni* Maluginenſis M. Scipio, *&* Balbus Corn. major. *Vellejo Paterculo*, Flaccus Pomponius, Scaurus, Æmilius, *& id genus plurima in Scriptore de Viris illuſtribus occurrunt. Nunc* ὡς ἐν τύπῳ, *oculis hæc ſubjiciamus, ducto è prænominibus initio.*

N O-

NOMINA ROMANORUM
trium generum.

PRÆNOMINUM

quædam frequentia, numero XVIII.	Alia rarius usurpata. XXVII.
Ap. Appius	*Agrippa*
A. Aulus	*Ancus*
C. Cajus	*Aruns*
Cn. Cnæus	*Cossus*
D. Decimus	*Drusus*
K. Kæso	*Egerius*
L. Lucius	*Faustus*
Mam. Mamercus	*Hostius*
Man. Manius	*Julus*
M. Marcus	*Lar*
N. Numerius	*Mamurius*
P. Publius	*Nero*
Q. Quinctus	*Numa*
Sex. Sextus	*Opiter*
Ser. Servius	*Postumus*
Sp. Spurius	*Proculus*
T. Titus	*Paulus*
Tib. Tiberius	*Potitus*
Hæc, præter *Numerius*, nunquam sunt gentilitia.	*Romulus*
	Remus
	Sertor
	St. Statius
	Tullus
	Vibus
	Volero
	Volusus
	Vopiscus

Horum quatuor post in cognomina transierunt. *Agrippa*, *Gracchus*, *Proculus*, *Vopiscus*; ut contra cognomina quædam in prænomina versa sunt: puta *Cossus*, *Drusus*, *Julus*, *Nero*, *Paulus*, & similia:

NOMINA gentis sunt propria, suntque numero prope infinita, & generi Logico, ut *familia* speciei comparatur: vel arboris trunco, cujus ramorum instar sint familiæ, seu cognomina. In IUS plerumque desinunt, præter v. *Cæcina*, *Norbanus*, *Peducæus*, *Perperna*, & *Poppæus*: quæ forte ipsa cognomina existimentur, quorum nomina ignorentur, ut de C. Verre, M. Agrippa, & C. Mæcenate observatum; quorum tamen reperta gentilitia: ut *C. Cornelius Verres*, *M. Vipsanius Agrippa*, & *C. Cilnius* seu *Cilinius* (ut Ursino in Corn. Tacitum Notis placet) *Mæcenas* integre appellentur.

Clarum itaque, unam eamdemque in varias familias, veluti ramos ac stirpes deduci, hoc est, cognomina plura uni genti esse indita. Verbi gratia: TULLIA gens jam inde à Regibus ortum Romæ habens, non modo M. Tullii Ciceronis cognomento, ut Latinæ Eloquentiæ principis celebris existit, sed & alias præter Cicerones habuit: *Annales*, *Cimbros*, *Deculas*, *Fabianos*, *Longos*, *Montanos*, *Rufos*, & *Seneciones*; ut mox singulatim ostendam.

COGNOMEN, quod nomini gentilitio subjungitur, quæ unum, sive plura sint, cognomina sunt, ut *Cæsar*, *Cicero*, *Scipio*. Item *Maximus*, *Verrucossus*, *Ovicula*, *Cunctator*: quæ omnia unius Q. Fabii cognomina fuerunt. Ea quoque numero infinita, & in IUS numquam exeunt, præter *Pius* & *Caprarius*: quæ ambo Metellorum in Cæcilia gente cognomina, & *Triarius* Valeriorum. Desinunt autem fere in has literas:

A. *Nasica*
AR. *Cæsar*
AS. *Lænas*
ES. *Gurges*
ER. *Pulcher*
EN. *Cornicen*
EX. *Caudex*
ENS. *Violens*
I. *Frugi*
IS. *Regillensis*
IX. *Felix*
IUS. *Pius.*
O. *Cicero*
R. *Cursor*
OS. *Nepos*
OX. *Venox*
US. *Rufus*
UM. *Corculum*

His nunc de NOMINIBUS *prælibatis venio ad* GENTES *&* FAMILIAS, *quas, ut citius cuique occurrant, idcirco Alphabeti serie collectas digessimus, & quidem mistis veluti per saturam patriciis cum plebejis, & additis cuique genti familiis seu cognominibus: quorum rursum cognominum varietatem, cum sint & ipsa in varias gentes deducta, ordine infra etiam Alphabeti, quo Lectorem assidue teneamus, recensebo. Quamobrem, si usum fastorum nosse juvat (ut juvat sane) una eademque opera cernes, qui tum viri Romæ maxime illustres cum armis, tum toga; debinc magistratus quo ordine & quales gesserint: nimirum à quæstura vel urbana vel provinciarum, aut à tribunatu plebejo ad ædilitatem, sive plebejam, sive curulem; inde ad præturam, mox ad Consulatum per honorum gradus adscendisse; interdum etiam ad censuram aut Dictaturam pervenisse. Rem exemplo illustremus:* M. TULLIUS CICERO, *quando prætor curulis fuerit, cognoscere in interpretando interest: & Consulatum quo tempore, laborante republica maxime ob Catilinæ conjurationem, gesserit, quasque tum Consulares orationes, cæterasque alias habuerit, statim animadvertes: & quas ad quos familiares dederit epistolas in exilio, domumque redux. ita magnam legendis Ciceronis scriptis, ut Romanorum disertissimi, & historicis referti narrationibus, velut in tenebris lucem accensam aliquando gratulaberis.*

GENTES ET FAMILIÆ ROMANORUM

Ex tabulis seu fastis Capitol. historicis, ac nummis.

A.

ABURIA gens, plebeja opinor. Meminit Livius libro XLI. & XLII. In nummis cognomen ei GEM. sive *Geminus* sive *Gemellus*. Fulvius Ursinus.

ACCOLEJA gens, forte plebeja. Mentio est in duabus inscriptionibus: cognomento *Lariscolus*, cujus numisma & sensum accipe ex Ant. Augustino libro IV. Dialogorum de Nummis vett.

ACILIA, plebeja gens, ab ἀκέομαι Ursinus derivat, ut ἀπὸ τῆς αἱμυλίας *Æmilios* Plutarch. Corrupta sæpe vox in *Atiliam*, vel *Aquiliam*. Stirpes ejus duæ, *Balborum* & *Glabrionum*: ambæ Consulares.

ÆBUTIA gens Consularis, cujus cognomina III. *Carus*, *Cornicen*, *Helva*.

ÆLIA, seu AILIA, plebeja gens, cujus familiæ V. quas Antonius Augustinus, & infra recensemus: *Cati*, *Lamiæ*, *Ligures*, *Pœti*, *Tuberones*. His adde *Gallos*, *Stalenos* & *Stolones* ex Onuphrio.

ÆMILIA, olim AIMILIA, gens patricia majorum gentium, Albano oriunda, ducto à lepore nomine, ut author Plutarchus. Distinguitur familiarum V. cognominibus, *Barbularum*, *Lepidorum*, *Mamercinorum*, *Paporum*, & *Paulorum*. His addit Onuphrius Buas (Bucas *Fulv. Ursin. p.* 3. & 11.) *Livianos*, *Marcos*, *Porcinas*, & *Privernates*. Rariores & singulares: *Regilli* & *Scauri*. Vide Ant. Augustinum de familiis.

ÆTERNIA, aliis ATERNIA, Consularis familia. Cognomen ei *Fontinalis*.

AFRANIA, plebeja, ut Fulvius Ursinus opinatur, gens; quia *L. Afranius* Cos. plebejus cum Q. Cæcilio Metello Celere fuit, anno IↃXCIII. *Stellionis* cognomentum tulit.

ALLIENA, plebeja, ut idem Ursin. opinatur, quia *Allienus* plebejus lator fuit legis *de terminis*.

ANNIA, plebeja quoque è Scriptoribus nota, Consularis, & his cognominibus, *Bassus*, *Cupra*, *Luscus*, *Rufus*.

ANTIÆ gentis meminit M. Cicero, T. Livius aliique. Cognomen illi *Pollio* & *Restio*. Est & ANCIA gens cognomento *Brisso*.

ANTISTIÆ, sive ANTESTIÆ plebejæ gentis familiæ fuere *Rheginorum* & *Veterum*. Addit Onuphrius *Labeonum*.

ANTONIA gens in duas divisa familias, patriciam & plebejam. Patricii duo *Antonii*, cognomento *Merendæ*: plebeji sex fuere sine cognomento. Ex his *M. Antonius* III. Vir R. P. C. & fratres ejus *L.* & *C. Antonii*. Ceteros diserte enumerat Anton. August. Consularis fuit, & cognomento *Balbus* & *Tietas*.

APRONIA gens plebeja, ut Fulvius observat, ex Asconio & Valerio Maximo recensitis aliquot. Cognomen illi *Sisenna* & *Cælianus*.

AQUILIÆ gentis duplex familia: patriciorum, *Corvi* & *Justi* cognomine. Et plebejorum, *Flori* & *Galli* cognom. Et Augustorum temporibus, *Juliani* & *Sabini*.

ARRIA plebeja gens, ut opinatur Fulvius, ex iis quæ de Q. Arrio refert in Bruto de claris Orat. M. Tullius, & Ascon. Pædianus de Arrio Secundo.

ASINIÆ gentis, ut putat Ursinus, plebejæ cognomen est *Pollionis*. Addit Panvinius *Galli* & *Agrippæ*.

ATIA, gens plebeja, in qua Augusti mater recensita, teste Servio in V. Æneidos Virgil. Cognomina illi *Balbi*, *Pauli*, & *Varri*.

ATILIÆ duplex familia: patriciorum una, *Longi* tantum dicti cognomine: altera plebejorum, qui *Balbi*, *Calatini*, *Libones*, *Reguli*, *Serrani*.

ATTIÆ vero cognomento *Plauti* facit Onuphrius mentionem.

AULIA gens, plebeja opinor. Nam Q. Aulius Cos. anno CDXXX. in fastis M. Verrii Capitolinis & Livio ex Annalibus, ac Diodoro Siculo, ubi tamen ÆLIUS vitiose editur, ab aliis *Aimilius* legitur, male. Huic *Cerretano* cognomentum.

AURELIA, etsi plebeja, origine Sabina, nobilis tamen & Consularis, censoria, ac triumphalis tribus distincta familiis seu cognominibus: in quibus fuere *Cotta*, *Orestæ* & *Scauri*.

AXIA seu AXSIA, plebeja gens. Meminit M. Varro. libro III. Rei rust. cap. II. & Cic. libro I. ad Attic. Epist. VII. Cognomentum huic *Naso* fuit.

GENTES

Consulares, ex Onuphrio, de antiquis nominibus.

ABURNIA gens cognomento *Valens*.
ACCIA, cognom. *Varus*.
ACERONNIA, cognom. *Proculus*.
ACUTIA.
AIBUTIA.
ALBIA gens Consularis, cogn. *Carrinas*.
ALBINIA.
ALBURIA.
ALPHINIA Consul. cognom. *Varus*.
AMBIVIA.
AMPIA.
ANCIA cognomento *Brisso*.
ANICIA Consularis, cogn. *Gallus*.
ANNÆA.
APPIA.
APPULEJA gens Consularis, cogn. *Pansa Saturninus*.
APUSTIA Consul. gens; cognom. *Fullo*.
ARRUNTIA Consularis.
ATEJA cognomento *Capito*.
ATINIA cognom. *Labeo*.
AUFIDIA Consularis cognom. { *Eurco*. *Orestes*. *Tucca*.
AURUNCULEJA.
AUTRONIA Consularis gens, cognom. *Crassus*, *Patur*.
AURIA, cognomento *Vellenus*.

B. BÆBIÆ.

B.

BÆBIÆ gentis plebejæ frequens mentio apud Romanarum rerum Scriptores.

C.

CÆCILIA gens plebeja, Præneste forte oriunda, *Metellorum* cognomento clara, sed hæc aliis etiam nobilis cognominibus xv. fere. Sunt enim hi, *Balearici*, *Calvi*, *Caprarii*, *Celeres*, *Cretici*, *Dalmatici*, *Dentrices*, *Macedonici*, *Metelli*, *Nepotes*, *Numidici*, *Pii*, *Scipiones*, *Silani*, & *Vittati*. In nummis Rom. *Metellorum* potissimum familia reperitur.

CÆCINÆ gentis in duabus antiquis inscriptionibus mentio exstat. Una, in qua Neronis temporibus *C. Cæcina Largus* nominatur. Altera, in qua Vespasiano imperante *C. Cæcina Pætus* Consul cum L. Annio Basso descriptus est. Et Ciceronis pro A. Cæcina Oratio, *de Vi*, cujus quæstio definitionis est, An interdicto de vi teneatur etiam is, qui non dejecit de fundo, sed ab ejus ingressu prohibuit.

CÆSIA gens patriciane an plebeja, incertum. In Corneliana pro Balbo Cic. *T. Cæsium* Ravennatem à Cn. Pompeji patre civitate donatum prædicat, & alii illustres celebrantur Commentario de gente Cæsia à I. Bapt. Fontejo, Bononiæ olim edito, anno MDXXCII.

CALIDIAM gentem patriciam fuisse, ex antiquis Scriptoribus satis constat.

CALPURNIÆ gentis plebejæ familiæ tres: *Bestia*, *Bibulus*, & *Cæsoninus*. & hi rursum *Frugi* & *Piso* cognominati. Cæterum à *Calpo* Numæ Pompilii Regis filio duxisse originem, scribit Plutarchus in Numa: idemque Horatius in Arte Poëtica Pisones *Pompilium sanguinem* dixit, & Ovidius ad Calpurnium Pisonem, sed Lucani id poëmation esse Had. Junius primus docuit.

CANINIA, sive KANINIA quatuor habuit familias: *Rebilos*, quorum meminit Livius libro XLII. *Regulos*, qui reperiuntur apud Cæsarem libro VII. de bello Gallico. *Gallos*, qui habentur in antiquis denariis. *Labeones*, qui in *Arniensi* tribu censebantur.

CARISIA gens, *T. Carisii*, fratris, ut opinor. *P. Carisii* meminit Dio libro LIII. & LIV.

CASSIA gens in duas divisa familias, patriciam unam, *Bicollinorum*: alii *Viscellinorum*, aut *Vitellinorum* scribunt. Alteram plebejam, *Longinorum* cognomento. Unus etiam *Varus* dictus, & alter *Longinus Rovilla* dictus & *Calenus*.

CESTIA gens fuit plebeja. Cicero in Orat. pro Flacco, & in Philipp. III. (licet corrupte in vulgatis codicibus *Cæsetius* legatur, pro *Cestius*) & Appianus libro IV. Belli civilis, faciunt *Cestii* cujusdam mentionem: *C.* autem *Cestii* meminit Tacitus libro V.

CIPIAM gentem eamdem esse cum *Cispia* putat Ursinus, quæ sine S litera, antiquo scribendi more in veteribus quoque lapidibus reperitur.

CLAUDIA gens familias habuit duas, patriciam unam minorum gentium, ex qua fuerunt *Pulcri*, *Centhones*, *Nerones*, & *Regillenses*: horum etiam aliqui *Crassini* dicti: adde *Cæcos*, *Crassos*, *Caudices*, *Hortatores*, *Rufos*, *Sabinos*, *Caninos*. Alteram plebejam, quæ clarior fuit, *Marcellorum* cognomine. Accedunt *Æsernini*, *Aselli*, *Clitiæ*, *Flaminini*. Legendus Suetonius, Ant. August. de familiis, & in CLAUDIIS Pighius noster.

CLOVIA gens, sive *Cluvia* & *Cluja* (utroque enim modo in antiquis monumentis scripta reperitur) incertum patriciane, an plebeja fuerit.

CLOVLIAM gentem sive *Clœliam*, patriciam fuisse constat ex T. Livio, ubi de Canulejo tribuno plebis. Alba oriundam author est Dionysius lib. III. ut & Festus, à *Clœlio* Æneæ comite. *Siculi* cognomentum potissimum tulit.

CLUENTIA gens à *Cloanthe* Æneæ comite, teste Virgilio V. Æneid. ut à Clœlio Clœlia dicta, nullis clara honoribus, ut plebejam fuisse nullus dubitem.

COCCEJÆ gentis plebejæ frequens est mentio apud Scriptores; è qua fuit *Caldorum* familia, item *Nerva* cognomentum.

COELIA gens plebeja, at Consularis, à *Vibenna Cœlo* Etrusco dicta. *Caldorum* quoque insignis cognomento, & *Ruforum*.

COMINIA Consularis familia, cujus cognomina *Auruncus* & *Laurentinus*.

CONSIDIÆ gentis plebejæ meminit Livius libro II. Dionys. lib. IX. Cæsar libro II. de bello civili, Cicero lib. XII. epist. XXXVI. ad Cornificium, & Val. Max. lib. IV. cap. VIII. Ex ea fuerunt *C. Considius Pætus*, & *C. Considius Nonianus*, ut *Pætus* gentis hujus cognomen fuerit.

COPONIA gens Tibure orta, & in civitatem Romanam adscita, plebejane an patricia fuerit, incertum.

CORDIÆ gentis (nisi pro *Cadius Rufus* apud Tacitum libro XII. Annal. ut aliquibus placet, scribatur *Cordius Rufus*, quod doctiss. Lipsio non placet, qui *Claudius* prius ediderat, post *Tadius* placuit magis, quod & ipsum probum est gentis nomen:) præter unum Ciceronem haud scio an alius faciat mentionem; qui libro IV. in Verrem *L. Cordium* nominat honestum hominem, qui testimonium in Verrem dixit.

CORNELIA gens in varias stirpes divisa, Romæ omnium nobilissima: plebeji prope innumerabiles. Patricii in novem præcipuas distincti familias: *Cossorum*, qui *Maluginenses*, & *Rutuli*, aut *Arvinæ* appellati. *Scipionum*, in his *Africani*, *Nasicæ*, *Calvi*, *Asinæ*, & *Lentulorum*, pluribus etiam cognominibus, *Spinther*, *Sura*, &c. Familiæ ignobiliores sunt; *Cethegi*, *Dolabellæ*, *Merulæ*, *Rufini*, *Sullæ*. quorum stemmata & in Onomastico Rom. Joan. Glandorpii spectabis, & explicat Ant. August. Enumerat vero cognomina singulatim Onuphrius libro de Nominib. Rom. fere XLV. quos literarum ordine recenseo: *Æmilianus*, *Africanus*, *Arvina*, *Asiaticus*, *Asina*, *Augur*: *Balbus*, *Barbatus*, *Blasio*: *Calvus*, *Caudinus*, *Cethegus*, *Cinna*, *Clodianus*, *Corculum*, *Cossus*: *Dolabella*: *Felix*, *Fronto*: *Getulicus*: *Hispallus*: *Isauricus*: *Lentulus*, *Lupus*: *Magnus*, *Maluginensis*, *Mamercus*, *Mammula*, *Marcellinus*, *Maximus*, *Merenda*, *Merula*: *Nasica*, *Numantinus*: *Rufinus*, *Rutulus*: *Salutio*, *Scapula*, *Scaurus*, *Scipio*, *Serapio*, *Sisenna*, *Spinther*, *Sulla*, *Sura*: & denique *Vir optimus* dictus *Corn. Scipio Nasica*. Singulos ordine iidem Augustinus & Glandorpius exhibent.

CORNIFICIÆ gentis plebejæ Scriptores multi meminerunt: ex ea fuit *Q. Cornificius*, *Augur*, *Imp.* Ciceronis in Consulatu competitor, & in auguratu collega, ut ex epistolis. XVII. XIIX. XX. XXII. libri duodecimi ad eum scriptis constat.

CORUNCANI gens etsi plebeja, nobilis tamen, cujus princeps *T. Coruncanius*, primus è plebe Pontif. Max. mag. equit. Cos. Censor, Dictator fuit, & de Tuscęis triumphavit. Vide Ant. August. in *Junia* gente

COSSUTIA gente, ex equestri familia, orta fuit *Cossutia*, qua Cæsar uxore dimissa, Corneliam Cinnæ quartum Consulis filiam duxit uxorem, teste Sueton. in Cæsare cap. I. *M. Cossutii* cujusdam mentio est apud Ciceronem libro III. in Verrem. Cognomentum Cossutiæ gentis *Sabula* & *Macidianus*.

CREPEREIÆ gentis facit mentionem Cicero libro I. in Verrem, è qua natus *M. Creperejus* equestri familia. *Creperii* cujusdam *Galli* sub Nerone meminit Tacitus libro XIV.

CREPUSIÆ gentis vix est apud Scriptores mentio.

CUPIENNIA gente ortus fuit *C. Cupiennius*, ad quem extat Ciceronis epistola XX. lib. XVI. ad Atticum. De *C. Cupiennio Libone* Cumano hujus forte filio, vide Porphyrionem ad Horatii Satyram II. lib. I.

CURIA gens Consularis, cognomento *Dentati*.

CURIATIAM gentem plebejam, Alba oriundam, & à *Curia* forte dictam, à Tullo Rege in civitatem Romanam adscitam fuisse author est Dionys. libro III. Ejus gentis familia fuit *Trigeminorum*, ex qua ortus est *C. Curiatius*. Meminit & cujusdam *C. Curiatii*, tribuni plebis. Liv. libro I.

 &c.

& in Epit. libro LV. & Val. Max. libro III. cap. II.

CURTIA gens, patriciane an plebeja fuerit, incertum. Onuphrio patricia est minorum gentium, quæ Romam sub Romulo migrarit. *M. Curtii*, à quo *Lacus Curtius* in foro Rom. dictus est: meminit Dionys. lib. II. Livius lib. VII. Val. Max. lib. V. cap. VI. & Orosius lib. III. cap. V. *P. Curtii Salassi* facit mentionem Cicero in epist. XIIX. ad Leptam lib. VI.

Plures vero hic & in aliis Consulares familias gentesque ita enumerat Onuphrius Panvin. lib. *De Antiquis Nominibus*.

CÆSONIA gens.
CÆDICIA Consularis, cognomento *Noctua*.
CÆSIDIA.
CALVISIA, cogn. *Sabinus*.
CANIDIA Consularis, cogn. *Crassus*.
CANVLEJA, cogn. *Dives*.
CAPRILIA.
CARFINIA.
CARRILIA.
CARVILIA Consularis, cogn. *Maximus*.
CATIA, cognomento *Fronto*.
CICEREJA.
CILNIA gens, cognomento *Mæcenas*.
CLIVIA gens, cogn. *Saxula*.

D.

DECIA & DECIMA Consularis gens, hæc *Flavi*, illa *Muris* cognomento.

DIDIA gens, sive *Deidia*, ut in quibusdam monumentis legitur, incertum patriciane an plebeja fuerit. *Saxa* illi cognomentum, & Consularis fuit.

DIGITIA & DUILIA Consulares gentes etiam numerantur.

DOMITIA gens plebeja, in duas fuit divisa familias, quarum altera *Calvinorum*, altera *Ahenobarborum* cognomine usa fuit. Suetonius legend. & Ant. August. de Familiis.

DURMIÆ gentis, itemque *M. Durmii*, qui sub Augusto triumvir monetæ cudendæ denarios signavit, mentio nulla apud Scriptores. Aliis *Duronia* videatur, alibi celebrata.

E.

EGNATIÆ gentis plebejæ, & *C. Egnatii Maxsumi*, cujus exstant denarii, facit mentionem Cicero libro III. ad Atticum, epist. XXXIV. Libro autem XIII. ad Memmium epist. XLIII. XLV. & LXXIII. meminit *L. Egnatii Rufi*: cujus fortasse filius fuit *M. Egnatius* is, quem in Augustum conspirasse Vellejus, Suetonius, & Dio commemorant.

EGNATULEJÆ gentis *Maximi* cognomento, unus, quod sciam, Cicero meminit III. Philipp. ubi nominat *L. Egnatulejum* quendam, filium forte *C. Egnatuleji*, qui victoriatum nummum percussit. Vide Festum in *Patres*, & Plinium libro XXXIII. cap. III.

EPPIA gens in tribu *Cornelia* censebatur, & in *Fabia*.

ENNIAM & EQUITIAM familias alii adjiciunt.

F.

FABIÆ gentis patriciæ sex stirpes sunt. Tres frequentes, *Ambusti*, *Maximi*, & *Vibulani*. Minus frequentes, *Buteones*, *Dorsones*, *Pictores*. Addunt alii *Æmilianos*, *Celeres*, *Cunctatorem*, *Oviculam*, *Eburnos*, *Gurgites*, *Labeones*, *Licinos*, *Persicum*, *Rullos* seu *Rullianos*, *Servilianos* & *Verrucosos*. Ex his *Labeones* tantum, *Maximi*, & *Pictores* in denariis reperiuntur.

FABIANÆ gentis mentio in nummo quodam æreo.

FABRICIA gens Consularis, *Luscini* cognomento.

FANNIAM gentem plebejam fuisse sed Consularem, uno Ciceronis testimonio epist. XIII. lib. XVI. ad Atticum constat. *Strabonis* illi cognomen.

FARSULEJÆ gentis mentio exstat in antiqua inscriptione Sutrina.

FIRCELIA gens, *Pavonis* cognomento, & altera *Fictoria*.

FLAMINIÆ gentis plebejæ, *Cilonis* cognomento, meminit Cicero in Bruto, & ad Atticum epist. XIV. & XV. lib. XIV. & epist. I. & II. lib. XV. Livius lib. IX. & alii.

FLAVIÆ gentis plebejæ cognomento *Fimbria*, frequens est mentio apud veteres Scriptores. *Flavos* autem sive *Flavus*, *Largiæ* familiæ cognomen apud Dionysium lib. V. *Decimiæ* apud Livium lib. XXVII. *Cæsetiæ* in Epitoma Liviana libro CXVI. *Sulpiciæ* apud Suetonium in Claudio cap. XLI. *Octaviæ* in antiqua, quæ Tiburi exstat, inscriptione, & *Lucretiæ* in æreo Augusti numismate.

FONTEJAM gentem plebejam fuisse constat, quod *P. Clodius* Ciceronis inimicus, ut tribunus plebis fieret, *P. Fontejo* plebejo homini adoptandum se dedit. Cognomen multorum hujus gentis fuit *Capito* & *Balbus*.

FUFIA gens plebeja, ex qua *Q. Fufius Calenus* originem duxit. Vide Ciceronis Philippicam IIX. & Dionem. *Caleni* itaque cognomento fuit, item *Gemini* & *Strigonis*.

FULCINIA gens, *Trionis* cognomento.

FULVIÆ gentis plebejæ in multas divisæ familias, unius tantum *Cn. Fulvii* in argenteis denariis memoria reperitur. *Foulvius* autem veteres scribebant, ut *Fourius*, & multa hujusmodi, Græcam scripturam imitati. Hujus gentis familias Onuphrius numerat, explicatque Ant. August. *Centumalos*, *Curvos*, *Flaccos*, *Gillones*, *Maximos*, *Nobiliores*, *Patos*, & *Patinos*.

FUNDANIAM quoque gentem plebejam fuisse, ex Livii libro XXV. constat. Huic *Funduli* quoque cognomentum.

FURIA gens partim in patricias divisa fuit familias, quarum cognomina sunt, seu familiæ VII. *Camillus*, *Crassipes*, *Fusus*, *Medullinus*, *Pacilus*, *Philus*, & *Purpureo*, partim in plebejas. Livius enim lib. IX. *L. Furii* tribuni plebis meminit, & lib. XXXIX. *M. Furii Lusci* ædilis, à quo ludi plebeji diem unum instaurati sunt. Patriciæ *Purpureonum*, *Crassipedum*, & *Philonum* denarii Rom. reperiuntur. *Furius* autem *Brocchus* patriciusne fuerit an plebejus, incertum. Ant. Augustinus dividit *Furios* in frequentiores: *Fusos*, seu *Medullinos*, vel *Pacilos*, atque in *Camillos*. *Philos* autem & *Purpureones* raro Consulares fuisse.

FURNIA gens etiam Consularis fuit.

G.

GABINIA, Consularis gens fuit.

GALLIA gens cognomento *Lupercus* inter patriciasne an plebejas numeranda sit, ex iis Scriptoribus qui circumferuntur, elici non potest. Cicero V. Verrina *C. Gallium* senatorem, hominem equestrem appellat, patrem fortasse *C. Gallii*, cujus exstat nummus æreus ab eo signatus, cum esset triumvir sub Augusto. Meminit & Tullius alterius *Q. Gallii* prætoris ann. DCLXXXVIII. L. Cotta & L. Torquato Coss. quem anno sequenti de ambitu accusatum, defendit ea oratione, quæ non exstat.

GEGANIA gens à *Gya* Æneæ comite teste Servio in V. Æneid. Alba oriunda. Fuit & *Gegania* Vestalis sub Romulo, ut Plutar. refert. Patricia fuit minorum & majorum gentium. *Macerini* cognomentum habuisse fertur.

GELLIÆ gentis *Poplicolæ* cognomento, duo tantum denarii spectantur. Eorum alter visus est pertinere ad *Gellium* Cn. Pompeji legatum in bello maritimo contra piratas, cujus meminit Florus libro III. Alter sine dubio ad *L. Gellium Poplicolam* spectat, cum esset Antonii quæstor proprætore: postea cum M. Coccejo Nerva Consulatum gessit, anno DCCXVII. Vide Dionem libro XLVII.

GENUCIA Consularis gens, *Augurini* cognomento, item *Aventinensis*, *Clepsina*, & *Pansa*. Fuit & GEMINIA gens. item GRANIA *Flacci* cognom.

H.

HATERIA gens Consularis, cognomento *Agrippa* & *Antoninus*.

HELVIA

HELVIA gens, cognomento *Blasio*.

HERENNIA gens plebeja in *Balborum* familias & *Gallorum* divisa fuit. *L. Herennii Balbi* meminit Pædianus in Milonianam. *Galli* Asinius Pollio in epistola XXXII. lib. IX. ad Plancum. *C. Herennii* trib. pl. qui P. Clodium ad plebem traduxit, facit mentionem Cicero epistola XV. & XVII. lib. I. ad Att.

HIRTIA gens, incertum, patriciane an plebeja fuerit.

HORATIÆ gentis patriciæ cognomen fuit ut & Curiatiæ *Trigemini*. Unus tantum reperitur ejus denarius. De *Horatio Coclite* Livius, Dionysius, Valerius Maximus, alii.

HORTENSIA gens Consularis.

HOSIDIA gens *Cetæ* cognomento ab Appiano lib. III. de bello civili, & Dione libro XLVII. & LX. nominatur, non tamen ex eorum verbis elici potest, plebejane an patricia fuerit.

HOSTILIÆ gentis, quæ ab *Hosto* quodam *Hostilio Medullino*, ut creditur, originem duxit, qui Romulo regnante Romanam civitatem adeptus fuit, crebra mentio apud Scriptores. Ejus autem gentis familiæ reperiuntur in monumentis Capitolinis *Tullii Regis*, & *Mancinorum*: apud Livium libro XXXVII. *Tubulorum* & *Catonum*: apud Varronem & in nummis *Sasernarum*. Cognomina itaque illius *Cato*, *Mancinus*, *Saserna*, *Tubulus*.

I.

ITIÆ gentis unus tantum denarius à L. Itio, ut opinor, signatus reperitur, ad quem Horatii exstat Oda XXIX. l. I. inscripta, ad *L. Ictum*. Sic enim in vetustissimis codicibus pro *Iccium*, scriptum reperiri, admonuit vir eruditissimus Carolus Langius. Cicero III. Philipp. nominat *M.* quendam *Icciam* corrupte, ut opinor, pro *M. Itium*. qui quidem error in Atiæ quoque familiæ nomen irrepsit. *Portum* etiam *Itium* in l. V. de bello Gallico pro *Iccium* ex vetustissimo exemplari apud Cæsarem jam pridem reposuit Fulvius Ursinus: Et nos pridem in Macrobio observavimus L. ITIUM corruptum in *Lucium*, itemque in Suetonio. Sic enim ille libro II. Saturnalior. cap. IV. in Augusti dicteriis: *Lucius* (lego L. Itius) *gravis tragœdiarum scriptor interrogabat, quid ageret Ajax suus:* Et ille: *Inspongiam*, inquit, *incubuit*: Et in Augusto Tranquilli cap. 43. *Adolescentulum Lucium honeste natum*, &c. Forte *L. Itium*.

JULIAM gentem familias habuisse patricias & plebejas, inter Scriptores constat. Patriciæ *Cæsares* in denariis habentur. In historiis vero rerum Romanarum hi recensentur? *Apuli*, *Augusti*, *Bursiones*, *Germanici*, *Juli*, *Libones*, *Mentones*, & *Strabones*. Hæ vero in duas præcipue stirpes scinduntur, *Julorum* & *Cæsarum*. *Bursionum* nulla apud Scriptores mentio, unde patricii an plebeji fuerint, scire non possumus. Origo gentis *Juliæ* clarissime ab Æneæ filio Julo ad Venerem refertur: cujus stemma integre à Joan. Glandorpio in Onomastico Rom. descriptum legas.

JUNIÆ gentis cum multæ à Scriptoribus familiæ nominentur, plebejæ quidem *Bruti*, *Bubulci*, *Callaici*, *Penni*, *Peræ*, *Scævæ*, & *Silani*: tum illud observat Fulvius *Brutorum* tantum & *Silanorum* in denariis reperiri. *Brutorum* quoque familiam duplicem fuisse, patriciam unam, ex qua *L. Brutus*, qui Reges ejecit, ortus sit: alteram plebejam, multiplicem, cujus princeps *L. Brutus* primus trib. pleb. exstiterit, scribit Dionysius lib. V.

JUVENTIA gens Consularis, cognomento *Thalna*.

L.

LABIENÆ gentis plebejæ Scriptores multi meminerunt. Ex ea fuit *T. Labienus* trib. pleb. Vide Ciceronem pro Rabirio, Orosium lib. V. cap. XVII. & Dionem l. XXXVII.

LÆLIA gens Consularis, cognomento *Balbus* & *Sapiens*.

LÆTORIA item Consularis, cognom. *Plancianus*.

LICINIÆ gentis plebejæ, *Murenæ* tantum *Crassi Nervæ*, & *Stolones* in nummis reperiuntur. At in historicis etiam *Calvi*, *Crassi*, *Luculli*, *Murenæ*, *Getæ*, *Divites*, *Frugi*, *Macri*, *Varri*.

LIVIÆ gentis plebejæ, unius tantum *Salinatorum* familiæ, in æreo numero mentio reperitur. At plures in *Æmiliani*, *Claudiani*, *Denteres*, *Drusi*, *Libones*, & *Salinatores*.

LIVINEJÆ gentis una tantum *Regulorum* familia apud Scriptores reperitur. Nam *L. Livinejus Trypho*, qui nominatur à Cicerone in epist. IX. lib. XIII. libertus fuit *L. Reguli*, cujus exstant nummi.

LOLLIAM gentem plebejam fuisse constat. Ex ea enim ortus est *M. Lollius Palicanus*, quem hominem seditiosum appellat Valer. Max. lib. IIX. cap. I.

LUCILIÆ gentis plebejæ familiæ plures variis distincti cognominibus apud Scriptores reperiuntur. *Balbi* nominantur à Cicerone in Bruto. *Bassi* in libro XII. ad Atticum. *Longi* & *Capitones* à Tacito lib. IV. *Blasi*, lib. XVII.

LUCRETIA gens in familias divisa fuit patricias & plebejas. Patriciæ gentis cognomento omnes *Tricipitini*, uno excepto *Floro*, appellati. *Triones*, qui in nummis antiquis expressi reperiuntur, plebejos fuisse Ursinus opinatur. *Trio* apud Dionem & Tacitum libro V. cognomen est *Fulcinii* Consulis anno DCCLXXXIII. Plebejæ cognomenta, *Trio*, *Gallus*, *Ofella*, *Vespillo*.

LURIÆ gentis Corn. Tacitus meminit lib. XII. & Dio lib. LVIII.

LUTATIÆ gentis plebejæ omnes cognomine *Catuli*, uno excepto *Cercone* dicti. Unus tantum exstat denarius, in quo *Cerconis* cognomen ei tribuitur. Livius lib. XLII. meminit *C. Lutatii Cerconis*.

M.

MÆCILIAM gentem Albanam, Tullo Hostilio Romæ regnante, Alba diruta, civitatem Romanam adeptam fuisse, & in senatorium patriciumque ordinem allectam scribit Dionys. libro III. Fuit autem familia ex hac gente alia patricia, alia plebeja.

MALANIAM gentem, quæ in aliquot nummis antiquis notata est, opinatur Fulvius Ursinus eamdem esse cum ea, quæ in tabulis Capitolinis modo *Mainia*, modo *Mania* nominatur, quæ & Consularis, ut & MÆLIA *Capitolini* cognomento.

MAMILIAM gentem plebejam à *Mamilia* Telegoni filia originem & nomen duxisse, omnes fere Scriptores tradunt. Ipse autem *Telegonus* Ulyssis fuit & Circes filius, qui Tusculum oppidum in Latio condidit, ut scribit Sex. Pompejus, Plutar. Acron & Pompon. Porphyrio Horatii interpretes. Cognomen huic genti *Limetanus* & nummi tribuunt, & Historici addunt *Turrini* & *Vituli*.

MANILIA gens Consularis.

MANLIAM gentem duplicem fuisse, patriciam unam, alteram plebejam, ex iis quæ scribit Cicero I. Philipp. conjicere possumus: cognominibus octo, seu familiis distinguitur, *Acidini*, *Attici*, *Capitolini*, *Fulviani*, *Imperiosi*, *Longi*, *Torquati*, & *Vulsionis*.

MARCIA quoque gens patricias habuit familias & plebejas. Sed patriciorum nulla in antiquis denariis exstat memoria. Plebejorum *Philippos* tantum & *Libones* in numismatis notatos animadvertimus: quos ab *Anco Martio* Rege originem duxisse præter alios testatur & Ovidius lib. VI. Fastorum. Verum *Marciam* gentem à duobus Romanorum Regibus *Numa* & *Anco* originem traxisse, omnes fere Scriptores tradunt, in qua de patriciis clarissimus fuit *Coriolanus*: de plebejis familiis quinque nobiles existunt, *Censorini*, *Figuli*, *Philippi*, *Reges*, & *Rutili*. addit Onuphrius *Ralla*, *Thermus*, & *Tremulus*.

MARIAM gentem plebejam fuisse, vel ex eo constat, quod *C. Marius* C. F. qui nullo usus est cognomine, & *M. Marius Gratidianus* tribuni plebis cum essent, alter de suffragiis, alter de re nummaria leges tulerint.

MASSURIA gens, cognomine *Sabini*.

MEMMIA gens, ut ex veteribus Scriptoribus, & antiquis denariis colligere licet, inter plebejas numeranda est. Ex ea enim existit *Memmius* ædilis plebejus.

ME-

MESCINIAM gentem plebejam fuisse liquet, quod *C. Mescinius* (quo trib. pleb. anno DCXCVI. ab exilio revocatus est M. Cicero) ex ea natus fuit. Cicero in orat. pro P. Sestio, & post reditum in Senatu. L. autem *Mescinius Rufus*, cujus exstant denarii, sub Augusto cudendæ monetæ præfectus fuit. Vide Ciceronem epist. XXVI. lib. XIII. & epist. VI. lib. XVI. & quæ ad eundem *L. Mescinium Rufum* scriptæ sunt epist. XX. & XXI. lib. V. ad Familiares.

METTIAM gentem, è Lanuvio municipio oriundam fuisse, è *M. Mettii* nummo suspicari licet: *Mettii* quoque cujusdam meminit Cicero epist. XXVI. lib. XV.

MINATIÆ gentis facit mentionem Valer. Max. l. III. cap. IV, in quo nominat *Minatium Rufum.* Alii *Sabini* tribuunt cognomentum, quod & Massuriæ gentis.

MINUCIA gens patricia primum, postea plebeja fuit. Reperiuntur nummi ex hac gente familiæ *Augurinorum* & *Thermorum.* Illi patricii, hi plebeji, quibus & *Rufi* accedunt, *Pica*, & *Melliculus.*

MUCIAM gentem plebejam fuisse, inter Scriptores convenit. Ejus autem familiæ duæ reperiuntur, *Cordorum* & *Scævolarum. Cordorum* facit mentionem Dionys. lib. IV. & Quintil. lib. I. cap. VII. Illi vero Juris Civilis scientia clari, ut Ant. Augustinus libro de Familiis Jureconsultus recenset, *Auguris* addunt alii.

MUMMIÆ Consularis gentis cognomentum *Achaici* fuit.

MUNATIÆ gentis *Plancorum* tantum familia in antiquis denariis reperitur: cum *Rufi* etiam à Cicerone lib. VI. in Verrem, & Val. Maximo lib. IV. cap. III. aliique à Scriptoribus nominentur.

MUSSIDIÆ gentis è Sabinis, ut arbitror, oriundæ, facit mentionem Cicero epist. I. l. III. ad Q. Fratrem: in qua pro *Mussidius* librariorum errore scriptum est *Messidius.* Huic *Longorum* cognomentum.

N.

NÆVIAM gentem plebejam fuisse, ex hoc intelligere possumus, quod ex ea existit *M Navius* trib. pleb. qui P. Scipioni diem dixit, ut scribit Val. Max. lib. III. cap. IIX. Ejus gentis in nummis reperiuntur familiæ *Balborum* & *Surdinorum*, item *Mathonum*: *L. Navii Balbi* facit mentionem Livius lib. XLV.

NASIDIÆ gentis, incertum patriciæne, an plebejæ, Scriptores multi meminerunt.

NAUTIA patricia gens, ut arbitror, majorum gentium. In hac *Rutilorum* familia Consularis.

NEREJÆ gentis facit mentionem Horatius l. II. Serm. Satyra III. De *Cn. Nerio Pupinio* Cicero epist. III. lib. II. ad Q. Fratrem.

NIGIDIÆ gentis cognomentum *Figuli*, cujus rei ratio redditur ab Augustino lib. V. cap. III. de Civitate Dei.

NONIAM gentem plebejam fuisse, vel inde constat, quod ex ea sit ortus *Nonius Balbus* trib. pleb. cujus meminit Dio lib. I. Cognomen illi fuit *Asprenas*, *Quinctianus*, *Suffenas.*

NORBANA quoque gens inter plebejas numerata fuit, ex qua *C. Norbanus* trib. pleb. extitit, & *Flacci* cognomento.

NUMETIA & NUMITIA gentes diversæ.

NUMITORIAM gentem plebejam fuisse, vel ex uno *L. Numitorio* constat, qui trib. pleb. à Livio describitur lib. II. & Dionys. lib. XII. Cicero lib. II. de Inventione meminit *Q. Numitorii*, qui *Pullus* cognominatus fuit.

NUMONIÆ gentis facit mentionem Vellejus libro II. Cognomento fuit *Vala.*

O.

OCTACILIA gens Consularis, cognomine *Crassi*: ut & OVIDIA, *Nasonis.*

OCTAVIA gens Consularis, cognomento *Rufus* & *Thurinus.*

OGULNIÆ gentis plebejæ facit mentionem Livius libro X. & Valerius Maximus lib. I. cap. IIX. *Galli* sortita cognomentum est.

OPIMIÆ, vel, ut est in argenteis denariis, OPEIMIÆ, gentis plebejæ frequens est mentio apud veteres Scriptores.

OPPIÆ gentis plebejæ facit mentionem T. Livius libro XXXIII. Cui *Cornicen* cognomen.

P.

PAPIAM gentem plebejam fuisse, satis inter Scriptores constat, sed Consularis, cognomento *Milonis* & *Mutili.*

PAPIRIAM gentem duplicem fuisse, ex Ciceronis epistola XXI. lib. IX. ad Famil. copiose discas. Patricia quidem ante Reges exactos, & quidem minorum gentium: cujus cognomina seu familiæ VI. fuerint *Crassi*, *Cursoris*, *Mathonis*, *Mugillons*, *Pæti*, & *Prætextati.* Plebeja gens *Carbonum* cognomento, è qua M. Papirius pulsis Regibus Pontifex Max. fuit. Explicat post M. Tullium ac recenset Ant. Augustinus.

PÆDANIÆ gentis, cujus cognomen est *Costa*, mentionem facit Livius libro XXV. Val. Maxim. libro III. cap. II. Corn. Tacitus lib. XIV. & XVII. Plut. etiam in Cicerone *P. Costæ* cujusdam meminit.

PETILLIÆ gentis plebejæ frequens est mentio apud Scriptores. Livius lib. VII. meminit *C. Petillii Balbi*, trib. pl. & l. XXXIIX. *Q. Petillii Spurini* trib. pl. Cognomina enim illi *Capitolini*, & *Perpernæ.*

PETRONIAM gentem plebejam è Sabinis oriundam conjicere licet. Vide Val. Maximum lib. I. cap. I. & lib. IV. cap. VII. Cognomina illi *Passer*, *Sabinus*, *Turpilianus.*

PINARIAM gentem patriciam à *Pino Numæ Pompilii* filio duxisse originem, scribit Plutarch. in Numa: Livius tamen lib. II. & Dionysius l. IIX. à *Pinariis*, qui Herculi sacra anniversaria faciebant, genus traxisse malunt: quibus assentitur Virgilius libro IIX. Cognomina illi fuere *Mamercini*, *Natta*, & *Rufi.*

PLÆTORIAM gentem sive *Lætoriam* (utroque enim modo scripta reperitur) plebejam fuisse satis constat. Vide M. Varronem lib. V. de lingua Lat. Livium lib. XXX. Censorinum de die natali cap. XIX.

PLANCIAM gentem plebejam fuisse constat, quod *Cn. Plancius*, cujus denarii exstant, trib. pleb. fuerit. Lege Ciceronem lib. II. ad Q. Fratrem, & lib. I. ad P. Lentulum, & Dionem lib. XXXIX.

PLAUTIAM gentem plebejam constat fuisse. Cognomenta habuit & familias VII. *Decianus*, *Hypsæus*, *Plancus*, *Proculus*, *Silvanus*, *Venno*, & *Venox.*

POBLICIAM gentem sive, *Publiciam* (utroque enim modo in antiquis monumentis scribitur) plebejam quoque fuisse, ex Livii lib. XXVII. observo.

POETELIA Consularis, cognomento *Balbus*, *Libo*, *Visolus.*

POMPEJÆ gentis plebejæ tres in antiquis denariis reperiuntur familiæ: *Magni*, *Rufi*, & *Postli.* In historicis etiam *Bithynicus* & *Strabo.* Enumerat & hanc Ant. Augustinus lib. De Familiis Rom.

POMPONIAM gentem plebejam à *Pompone Numa Pompilii* filio duxisse originem, Plutarch. scribit in Numa, & arguunt hujus gentis denarii. Familias seu cognomina Romæ VI. habuit: *Atticus*, *Flaccus*, *Matho*, *Molo*, *Musa*, & *Vitulus.*

PORCIÆ gentis plebejæ *M. Catonem*, qui *Censorius* appellatus est, Tusculo municipio oriundum, authorem extitisse, inter Scriptores satis convenit: de quo Cicero II. de Legibus: itemque de genere ac nominibus *Porciæ* familiæ Agellius lib. XIII. Noct. Attic. cap. XVIII. meminitque eodem in libro cap. XII. *Porcii* tribuni plebis. Familias duas habet *Liciorum* & *Catonum.* Ex hac duo reip. lumina *M. Porcius Cato* major & minor, & multi Consulares, ut in Fastis Capitolinis cernes. item *Lecca* cognomento.

POSTUMIA gens patricia Romæ floruit post exactos Reges

Reges, in plures divisa familias, quarum nobilissima fuit *Albinorum*.

POTITIA gens patricia, Urbe antiquior, sed quæ cum XII. familiis interiit circa Urbis conditæ annum CDXLV.

PROCILIAM gentem è Lanuvio municipio oriundam intelliges è gentis illius denariis. Est & PROCULEJA gens nota.

PUBLILIA Consularis gens, cognomento *Philo* & *Vulscus*. Item & PUPIA Consularis.

Q.

QUINCTIAM gentem, Alba diruta, Romam à Tullo Rege translatam fuisse, & inter patricios cooptatam, scribit Livius lib. I. & Dionys. lib. I. apud quem pro Κοιντιλίας, ut est in vulgatis libris, corrigendum Κοιντίας. Alterius autem *Quintiæ*, quæ fuit plebeja, facit mentionem Cicero in orat. pro A. Cluentio, & Livius lib. XXIV. Inter gentis hujus cognomina fuit *Crispinus*, ut & hæc: *Barbatus*, *Capitolinus*, *Cincinnatus*, *Claudius*, *Flamininus*, & *Tennus*.

QUINCTILIA gens patricia majorum gentium, *Vari* cognomine ornata: de qua Sext. Pompejus legendus.

R.

RENIÆ gentis nulla apud scriptores mentio, sed RECIÆ.

ROSCIAM gentem plebejam fuisse ex eo constat, quod *L. Roscius Otho* trib. pleb. ex ea ortus. Fuit cognomento *Amerinus*, *Fabatus*, *Regulus*.

RUBRIÆ gentis plebejæ facit mentionem Cicero in Bruto, qui est de claris Oratoribus, Appianus lib. I. bell. civil. & Plutarchus in Ti. & Gracchis.

RUPELLIA, cognomento *Geminus*, & RUPILIA Consularis quoque fuit.

RUSTIÆ gentis mentio in antiqua inscriptione.

RUTILIA gens duplex fuit, patricia & plebeja. *Flacci* nullibi, præterquam in uno denario, fit mentio. *Rutilii Crassi* meminit Livius lib. IV. *Calvi*, lib. XLV. *Rufi* Cicero in orat. pro Plancio. *Lupi* Cæsar de bello civili lib. I. & Quinctilianus lib. I. cap. II. *Censorini* Val. Maximus lib. IV. cap. I. Quinque igitur huic familiæ: *Calvi*, *Censorini*, *Crassi*, *Lupi*, & *Rufi*.

S.

SALVIAM gentem Ferentino oppido atque ex principibus Etruriæ, ut ait Suetonius in Othone, oriundam, plebejam principio fuisse ex eo constat, quod ex ea natus sit *Salvius* tribunus pleb. Vide Appianum lib. III. bell. civil.

SALLUSTIA gens *Crispi* cognomento.

SANQUINIÆ gentis unus, quod sciam, Tacitus facit mentionem lib. V. cui *Maximi* cognomentum.

SATRIENÆ gentis in uno tantum denario mentio exstat: alibi SATRIÆ.

SAUFFEJÆ gentis in nummis veteribus mentio est, & apud Ciceronem sæpe.

SCRIBONIAM gentem plebejam fuisse, inter veteres scriptores satis constat. Ejus duæ tantum familiæ, *Curionum*, ut arbitror, & *Libonum*, in denariis reperiuntur.

SEMPRONIA gens, patricia primum fuit, postea ad plebem traducta, plebeja facta est. Ejus in nummis familiæ tres reperiuntur, *Atratinorum*, qui patricii fuerunt: *Gracchorum*, qui plebeji, & *Titionum*, quos plebejos item fuisse, sed de his nihil comperti habens, opinatur Ursinus. Familiæ vero seu cognomina gentis Semproniæ in historicis hæc: *Asellus*, *Blæsus*, *Gracchus*, *Longus*, *Sophus*, *Tuditanus*.

SENTIA gens incertum, patriciane an plebeja fuerit, certe Consularis, *Augurini* & *Saturnini* cognomento.

SEPULLIÆ gentis nullus, quod sciam, meminit. Reperitur tamen in quibusdam antiquis nummis *P. Sepulli* nomen.

SERGIA gens patricia, vel unius Virgilii testimonio lib. V. Æneid. nobilis à *Sergesto Æneæ* comite. Ubi Servius notat, M. Varronem *de familiis Trojanis* olim scripsisse: & *Trojugenas* vocat Romanos Juvenalis. Hujus gentis *Silonum* tantum exstat in denariis familia, cum plures claræ à scriptoribus nominentur, cognominibus sex fere: *Catilina*, *Fidenas*, *Natta*, *Ocella*, *Plancus*, & *Silo*.

SERVEJA gens, cognomento *Rufus*.

SERVILIAM gentem (vel ut nummis notatum extat *Serveiliam*) dictam forte à *Servio* prænomine, ut & à *Quinctio* QUINCTIA gens: Albanam, à Tullo Rege, Alba diruta, Romam translatam fuisse, inque patriciorum ordinem allectam, scribit Livius lib. I. & Dionys. lib. II. Ejus autem in antiquis denariis familiæ reperiuntur patriciæ & plebejæ. Inter hujus gentis cognomina fuerunt *Ahala*, *Axilla*, *Cæpio*, *Casca*, *Fidenas*, *Geminus*, *Isauricus*, *Longus*, *Priscus*, *Tulex*, *Structus*, *Tucca*, & *Vatia*.

SESTIAM gentem patriciam fuisse ex Livio discimus.

SEXTIA gens Consularis, cognomento *Lateranus*, *Sabinus*, *Sextinus*. Fuit & SEXTILIA.

SICINIÆ gentis plebejæ frequens apud scriptores mentio, cui sit cognomentum duplex, *Belluti* & *Dentati*.

SILIAM gentem plebejam fuisse ex eodem Livio lib. IV. observo.

SPURILIÆ gentis plebejæ Cicero meminit epist. II. ad Q. Fratrem, libro I. Livius libro II. & Dionys. lib. IX. ex ea *Marcus* ortus est.

STATILIÆ gentis aliquot à scriptoribus familiæ nominantur. ex eis autem *Taurorum* novam fuisse Vellejus indicat libro II.

SULPICIAM gentem patriciam minorum gentium fuisse volunt, XI. cognominibus claram: *Camerini*, *Cornuti*, *Galbæ*, *Galli*, *Longi*, *Maximi*, *Paterculi*, *Petici*, *Prætextati*, *Rufi*, & *Saverriones*, quæ inf. spectabis. Camerio oppido oriundam fuisse conjicere licet è *Ser. Sulpicii* cognomine, qui primus ex ea gente Romam venisse creditur, & è patriæ nomine *Camerinus* dictus esse, ut *Furia Medullinorum* à Medullia oppido. *Ser. Galbam* Imp. ex hac gente natum ejus originem ad Jovem retulisse author est Suetonius in Galba. Gens autem *Sulpicia* fuit duplex, sive, ut quibusdam placet, triplex, *patriciorum*, *plebejorum*, & *equestrium*. Patriciorum *Galbæ* in antiquis denariis: Equestrium *Rufi* reperiuntur. Illud autem in hac gente maxime notandum, *Sulpiciam Ruforum* familiam ducbus simul prænominibus usam fuisse. Itaque in antiquis denariis nominatus *L. Servius Rufus*; & apud Cornelium Nepotem in Attici vita *M. Servius Sulpicius*, sic apud Livium *P. Servius Sulpicius*.

T.

TARIA gens Consularis, *Ruffi* cognomento.

TARPEJA patricia gens majorum gentium, *Tarpejo* arcis præfecto.

TARQUINIA gens sub Anco Marcio Romam translata. In hac sunt *Collatini*, *Prisci*, *Superbi*. item *Capitolini* & *Montani*.

TARQUITIÆ gentis patriciæ mentio frequens est, cum in fastis Capitolinis, tum in antiquis inscriptionibus.

TERENTIA gens inter plebejas ab antiquis scriptoribus numeratur. Vide Livium lib. III. Dionys. lib. X. Reperiuntur in antiquis denariis gentis hujus familiæ duæ, *Lucanorum* & *Varronum*; de quibus fit mentio apud scriptores multis locis: qui & has addunt: *Culeones*, *Messallas*, *Murænas*, *Taristeres*.

THORIAM gentem fuisse plebejam inter omnes fere scriptores convenit. *L. Thorii Balbi* meminit Cicero lib. II. de Finibus.

TITINIA gens familias habuit patricias & plebejas. Patriciæ meminit Livius lib. V. Plebejæ idem Livius lib. III. facit mentionem. cognomen habuit *Longi*.

TITIAM gentem plebejam fuisse constat, quia multi ex ea tribuni pleb. legesque ab illis latæ.

TITURIAM gentem è Sabinis Romam venisse con-

stat vel ex denariis. Meminit Cicero pro Fontejo. Unde & *Sabini* cognomen sortita est.

TREBANIÆ gentis tantum in nummis mentio, nisi forte mendum est in æs incidentis pro TREBATIÆ. Hujus sæpe meminit M. Tullius; aut pro TREBONIÆ gentis, cujus cognomina fuere, *Asper*, *Crispus*, *Flavus*.

TREMELLIA gens cognomina habuit *Flaccus* & *Scrofa*.

TULLIAM gentem inter patricias numeratam fuisse, ex scriptoribus constat. Fuerunt autem plurimæ Tulliæ gentis familiæ, cognominibus distinctæ. Patriciæ quidem cognominibus affectæ *Longorum* & *Tollerinorum*; plebejæ vero duas in familias divisæ, *Tulliorum* & *Decularum*. His adnumerantur *Annalium*, *Cimbrorum*, *Fabianorum*, *Montanorum*, *Ruforum*, & *Senecionum*. *Longorum* mentio exstat apud Ciceronem lib. * de claris Oratoribus. *Cimbrorum* Philipp. II. & apud Plutarchum in Bruto. *Montanorum* apud eundem Ciceronem lib. X. ad Atticum. *Ruforum* apud Hirtium lib. V. *Annalium* apud Val. Maximum lib. IX. cap. II. *Senecionum* apud Tacitum lib. XV. Annal. & lib. III. Histor. *Flavianorum*, ut edit Lipsius V.C. Nobilissima vero *Ciceronum*. Memoratur & *M. Tullius Decula*, qui Consul fuit cum Cn. Cornelio Dolabella anno DCLXXII.

TURANNIA Sabinorum patricia gens, Romam cum T. Tatio migravit, authore Dionysio Halicarnasseo.

V.

VALERIAM gentem è Sabinis oriundam, cum T. Tatio Rege Romam venisse tradit Dionysius lib. IV. Ejus vero principem *Volusum Valerium*, vel, ut tum dicebant, *Valesium*, nominat Plutarchus in Poplicola. Cum autem multas hæc gens habuerit familias, patricias & plebejas, quarum exstat mentio apud scriptores, soli in denariis *Acisculi*, *Flacci*, *Messallæ*, & *Catulli* reperiuntur: in historiarum vero monumentis cognomina XVII. *Antiates*, *Acisculi*: *Barbati*: *Corvi*, *Corvini*, *Cottæ*: *Faltones*: *Lactucini*, *Lævini*: *Maximi*, *Messallæ*, *Messallini*: *Nigri*: *Potiti*, *Poplicolæ*: *Tappi*, & *Volusi*.

VALGIA gens Consularis, cognomen ei *Rufus*.

VARGUNTEJA gens, incertum patriciane fuerit an plebeja: opinor tamen patriciam fuisse.

VENTIDIA gens, cognomento *Bassus*.

VERGILIA fuit plebeja. Ejus historici faciunt mentionem. *Vergilium* autem & *Virgilium* antiquos scripsisse, quemadmodum *Verginium* & *Virginium*, testantur veteres inscriptiones. Manutius in Orthog. Pierius Valerianus in Virgil. & Josephus Castalio in Variis.

VETTIAM gentem *Sabinam* fuisse, & *Sabini* tulisse cognomen ex T. Tatii Sabini imagine denario impressa intelligere licet. *Vectejam* alii scribunt.

VETURIAM gentem patriciam fuisse ex veteribus scriptoribus constat.

VIBIÆ gentis plebejæ, cum multæ à scriptoribus familiæ nominentur, in antiquis denariis *Vari* tantum & *Pansæ* reperiuntur. In historiis reliquæ: *Habitus*, *Paullus*, *Posthumus*, *Rufinus*.

VILLIA gens, cognomento *Annalis* & *Tappulus*.

VINICIAM gentem plebejam fuisse, vel ex uno *L. Vinicio* constat. Vide Ciceronem lib. VIII. epist. VIII. ad Famil.

VIPSANIÆ gentis cognomento *Agrippa*, cujus frequens mentio est in veteribus monumentis, familiæ plures ab iis nominantur, qui *Vipstanam* cum ea confundunt. Ejus autem erroris causam dedit mendosus Taciti codex, in quo male *Vipsanus* lib. X. & lib. XIV. initio alibi scriptum est, cum *Vipstanus* ut cognomen scribendum Fulvius censuerit, quem etiam in *Apronia* gente consulas.

VISELLIA gens Consularis, cognomento *Varro*.

VOCONIAM gentem plebejam fuisse, satis constat vel ex uno *Q. Voconio Saxa* tribuno plebis qui legem de mulierum hæreditatibus tulit. Hujus meminit Cic. lib. III. in Ver. in Orat. pro Balbo, & alibi, itemque alii. In tres autem hæc gens divisa familias apud scriptores reperitur: nam præter *Saxam* quem supra nominavi, *Q. Voconius Naso* ex ea genus duxit, prætor designatus cum Cicerone. Fuit & *Vitulorum* familia, quæ sola in antiquis denariis reperitur.

VOLCATIA gens Consularis, cognomento *Tullus*.

VOLSCIA gens, cognomento *Fictor*.

VOLTEJA gens (ita enim antiqui scribebant pro *Vulteja*, ut *Volcanus*, & *Voltus*, pro *Vulcanus* & *Vultus*) incertum patriciane an plebeja fuerit. Meminit ejus Cicero lib. V. in Verrem in epistola Timarchidis. In veteribus autem denariis nominantur *L. Voltejus* quidam, & *M. Voltejus*. de quibus nihil reperi.

VOLUMNIA gens Consularis, cognomento *Eutrapeles*, *Flamma*, *Violens*.

GENTIUM AC FAMILIARUM ROMANARUM SYLLABUS.

*ACILIA
Æbutia
* *Ælia* pl.
* Aimilia patr.
* Antonia
* Aquilia
* *Attilia*
* *Aurelia*
* CÆCILIA
* *Calpurnia*
* Cassia
* Claudia
Clœlia
* Cornelia
Coruncania
Curia
DECIA
* *Domitia*
* FABIA
Fabricia
* *Fulvia*
* Furia
GEGANIA
HORATIA
Hortensia
Hostilia
* JULIA
* Junia
* LICINIA
* Livia
* Lucretia
* *Lutatia*
* MANLIA
* Marcia
Maria
Menenia
* Minucia
* *Mucia*
* NAUTIA
* OCTAVIA
* PAPIRIA
* Pinaria
* *Plautia*
* *Pompeja*
Pompilia
Popillia
Porcia
Postumia
QUINCTIA
Quinctilia
SEMPRONIA
Sergia
Servilia
Silvia
Sulpitia.
TARQUINIA
Tullia
VALERIA
Veturia
Virginia

GEN-

GENTES
AC
FAMILIÆ ROMANÆ
in patricias ac plebejas divisæ.

PATRICIÆ.

Æmilia gens. Ejus familiæ sunt, seu cognomina: Barbularum, Lepidorum, Mamercinorum, Paporum, Paullorum
Calidia
Cloulia, sive Clœlia
Cossutia
Fabia:
- Tres ejus stirpes claræ: Ambusti, Maximi, Vibulani.
- Tres obscuriores: Butei, Dorsi, Pictores

Horatia
Pinaria: Mamercinorum, Nattarum, Ruforum.
Postumia Albinorum nobiliss.
Quinctia
Sergia Silonum
Servilia
Sestia
Tarquitia
Tullia: Annalium, Ciceronum, Cimbrorum, Fabianorum, Longorum, Montanorum, Ruforum, Senecionum.
Veturia

PLEBEJÆ.

Aburia
Accoleja
Acilia
Ælia
Alliena
Annia
Antistia, seu Antestia
Apronia
Arria
Asinia
Ateja
Attia
Aurelia
Axia
Bæbia
Cæcilia Metellorum
Calpurnia
Cestia
Cocceja
Considia
Cornificia
Curiatia
Domitia: Calvinorum, Ahenobarborum
Egnatia
Fannia
Flaminia
Flavia
Fonteja
Fulvia: Centumali, Curvi, Flacci, Nobiliores, Pætini
Fundania
Fusia
Herennia: Balborum, Gallorum
Labiena
Licinia: Calvi, Crassi, Luculli, Murenæ; Minus clar.: Getæ, Nervæ, Vari aliique
Livia Salinatorum
Lollia
Lucilia: Balbi, Bassi, Blæsi, Capitones, Longi
Lutatia Catuli cognomine, excepto uno Cercone.
Mamilia
Maria
Memmia
Mescinia
Mucia: Cordorum & Scævolarum
Nænia
Nonia
Norbana
Numitoria
Octavia
Ogulnia
Opimia
Oppia
Papia
Petillia
Petronia
Plætoria
Plançia

Plautia { Deciani, Proculi, Vennones, Venoces }
Poblicia sive Publicia
Pompeja
Pomponia
Porcia
Quinctia
Roscia
Rubria
Scribonia
Sicinia
Silia
Spurilia
Statia
Terentia
Thoria — Titia
Vergilia
Vibia
Vinicia — Voconia

MISTÆ GENTES, ac familiæ partim patriciæ, partim plebejæ.

Antonia { patricia Merendarum; plebeja Antoniorum }
Aquilia
Atilia { patricia Longorum; plebeja { Bulborum, Calatinorum, Regulorum, Serranorum } }
Cassia { patricia Bicellinorum; plebeja Longorum, Longinorum }
Claudia { patricia { Centhonum, Neronum, Pulcrorum, Regillensium, qui & Crassini }; plebeja Marcellinorum }
Cornelia { patricia { Blasionum, Cinnarum, Lentulorum, Scipionum, Sisennarum, Sullarum, &c. }; plebeja paucorum. }
Furia { patricia { Camillorum, Crassipedum, Fusorum sive Medullinorum, Pacillorum, Philonum, Purpureonum }; plebeja paucorum. }
Julia { patricia { Cæsarum, Julorum, Libonum, Mentonum }; plebeja paucorum. }
Junia { patricia L. Junius Brutus Cos. primus; plebeja { Bruti, Bubuli, Penni, Peræ, Pulli, Scævæ, Silani. } }
Lucretia { patriciæ Tricipitini omnes, excepto uno Flavo; plebejæ Tritones in nummis. }
Manlia { initio { Vulsones, Capitolini }; postea { Imperiosi, Torquati } }
Marcia plebeja { Censorinorum, Figulorum, Libonum, Philipporum, Regum, Rutilorum. }
Minucia { Augurinorum, Thermorum }
Papiria { patricia { Crassi, Cursores, Masones, Mugillani }; plebeja partim { Consularis Carbonum; non Consularis { Prætorum, Turdorum } } }
Rutilia
Salvia
Sempronia { patricia Atratinorum; plebeja Gracchorum, Pitionum, sed hæc in Nummis }
Sulpicia
Titinia
Valeria in Nummis { Acisculi, Catulli, Flacci, Messalæ. }

INCERTÆ GENTES PATRICIÆNE, an plebejæ.

Afrania	Luria.
Cæcinia	Mæcilia
Cæsia	Majania
Caninia	Mettia.
Carisia	Minatia
Cipia	Mussidia
Clovia	Nasidia
Coponia	Neria
Cordia	Numonia
Crepereja	Pædania
Crepusia	Porcilia
Cupiennia	Renia
Curtia	Rustia
Didia	Sanquinia
Durmia	Satriena
Egnatuleja	Saufeja
Eppia	Sentia
Fabejana	Sepullia
Farsuleja	Statilia
Gallia	Tituria
Gellia	Trebania
Hirtia	Varganteja
Hosidia	Vettia
Hostilia	Vipsania
Itia	Volteja
Livineja	

COGNOMINA ET AGNOMINA, QUÆ IN ROMANIS GENTIBUS,

ac familiis reperiuntur, è fastis Capitolinis Alphabeti serie digesta.

E Romanorum nominibus *agit Diomedes Grammaticus lib.* 1. *Carisius lib.* 2. *Valerius Max. seu Probus lib. X. Plutarchus in Vitis, Dion. lib.* 47. *Appianus in proœm. Libycæ, Pausanias in Achaicis; & in hac nostra memoria omnium copiosissime & doctissime argumentum id pertractarunt Car. Sigonius : eumque secutus Onuph. Panvinius : qui libri fastis eorum consularibus additi. Erant autem quinque generum*, prænomina, nomina, cognomina, agnomina, *&, quæ appellare sic posse videmur*, adoptiva. *Exemplum esto* P. Cornelius Scipio Africanus Æmilianus. *Hic P. prænomen est*, Cornelius *nomen, nempe gentilitium*; Scipio *cognomen*, Africanus *agnomen*, Æmilianus *adoptivum. Nam Æmilia gente editus, adoptione in Scipionum domum transierat. Nec tamen hæc usurpatio in omnibus familiis locum habuit : reperias enim alias cognominibus, alias agnominibus defici. Immo in plerisque seu cognomina, seu agnomina vim nominum obtinuere; cujusmodi videri possunt* Labieni CÆCINÆ, *&c. Idem de adoptivis recte quodammodo affirmaverimus; qualia sunt*, Ælianus, Æmilianus, Julianus, *&c. Quod ad nostrum institutum attinet, de prænominibus (quibus etiam feminas appellatas fuisse docent lib.* 14. *Sex. Pompejus, Quintilian. lib.* 1 *cap.* 12. *& nuper inscriptionum veterum authoritate Josephus Castalio Anconitanus in variis) faciendum nullum hic verbum duximus : satisque constat, aliis temporibus alia recepta fuisse, tum gentes ipsas alia aliis familiariora habuisse.*

Nomina seu familias, secundum initiales literas expositas, item cognomina, & similes appellationes, quæ pro nominibus irrepsere, tradidere in familiis suis Ant. Augustinus V. C. & Fulvius Ursinus Romanus. Denique in suo Onomastico Joan. Glandorpius. Hic ea nunc cognomina & agnomina congessimus, quæ familiis, & in his illustrioribus personis adhæsere. Nam ad singulas eam explicationem deducere infiniti laboris fuerit. Ac spectat subjectio hæc nostra eo tantum, ut cum nunc cognomina, nunc agnomina usu magis trita sint, quam ipsa nomina, lector hac in parte se facilius expediat.

ABASCANIUS	reperiuntur in	Corneliis Satriis Titinniis
ACHAICUS		Mummiis
ACHILLES		Statiis
ACHILLES ROM.		Cotiis, *Val. Max. lib.* III. *cap.* 2. Siciniis
ACIDINI		Manliis, *Cic. epist.* 12. *lib.* IV. *& ibi Paul. Manut.*
ACILIANUS		Minutiis.
ASCICULUS		Valeriis, *in nummis vet. figura asciæ videtur, ut forte Asciculus sit dictus, sed omnes constanter* Asciculus. *In lapp. antiq.* SUB ASC. FAC. C.
ACULEONES, Cic. Brut. & Liv. 38.		Furiis
ACYNDINUS		Septinniis
ÆLIANI		Æmiliis Casperiis Claudiis Flaviis
ÆMILIANUS		Fulviis
AENOBARBI		Domitiis
ÆSERNINUS		Claudiis, *qui Marcelli.*
ÆSOPUS		Clodiis
AFER		Domitiis Tediis Terentiis
AFRICANI		Cæciliis Juliis Pacciis Scipionibus
AGILIS		Pompejis
AGRICOLA		Juliis
AGRIPPÆ		Asiniis Atteriis, *al.* Hateriis. *Vide A. Gell. lib.* XVI. *Est enim mendosus locus.* Fontejis Helviis Juliis Vipsaniis, *Dion & Cor. Nepos in Attici vita.*
AGRIPPINUS		Æliis Paconiis Pagoniis
AGRIPPINÆ		Cæsarum familia & Vipsaniis
ALABANDUS		Apaturiis
ALBA		Æmiliis
ALBI		Posthumiis
ALBINI, * Albinovanus, *ab Appiano nominatur, & à Marianis ad Sullā transisse. Græce est* πίτηλιον Ἀλβιδιανόν, *sed mox Gr. Codex Albinovanus profert.*		Brutis Cejoniis Clodiis Luccejis Pustumiis. *Tabula Capitolinæ, & nummi veteres.*

ALEXANDER	reperiuntur in	Aureliis Corneliis
ALIMENTII		Cinciis, *Cic. 4. ad Attic. Livius lib.* 21. *&* 29.
ALLENIUS		Papiniis
ALLOBROGICUS		Fabiis; Max.
ALPHIUS		Flaviis
ALPINUS		Corneliis
AMBUSTI		Fabiis
AMERINUS		Rosciis
ANDRO		Sextiliis
ANDRONICUS		Liviis Pompiliis Popiliis.
ANNALES		Juliis, *vel potius Villiis: teste Pighio in Fastis, ex Livio lib.* 40. *ubi causam explicat: Paul. Manut. in epist.* VIII. *lib.* VIII. *ad Famil.*
ANTIAS		Furiis Valeriis, *T. Livius libro* 29.
ANTIPATER		Cœliis
ANTONINI		Æliis Arriis Atteriis Aureliis Uraniis.
ANULINUS		Anniis Corneliis Fulviis
APHRODISIUS		Scriboniis.
APITIUS		Gaviis.
APOLAUSTUS		Rufis.
APPOLLINARES		Aureliis Cæseniis Claudiis Domitiis Solliis Sulpitiis
APOLLODORUS		Vipsaniis
APRI		Arriis Flaviis
APRONIANI		Cassiis Noniis Turciis
AQUILÆ		Acciis Juliis Pontiis, *Dion lib.* 45. *Pollio ad Cic. & ad M. Brutum.* Vediis
AQUILINUS, *Aquinius fort. male in Cic. App. lib. 2. Civ.*		Herminiis, *an.* 247. Veliis

reperiuntur in

- ARABIANI — Claudiis, Flaviis
- ARABINUS — Septimiis
- ARBITER — Petroniis
- ARCHIAS — Liciniis
- ARISTIDES — Æliis
- ARISTUS *est quidam lib.* XIII. *Ep. Famil.*
- ARSA, *in Terentiis, Livio lib.* III.
- ARVINÆ — Corneliis
- ARULENUS — Rusticis
- ASCLEPIODORUS — Cassiis
- ASELLA — Lucretiis
- ASELLI — Anniis, Claudiis, *Livio lib.* 23. & 28.
- ASELLIONES — Semproniis. *In Appiano lib.* I. *Civil. corrupte fort.* Ascilio *pro* Asellio. *In templo Castoris sacra peragens occiditur.*
- ASIATICI — Juliis, Scipionibus, Valeriis
- ASIDIUS — Sabinis
- ASINÆ — Scipionibus
- ASPER — Æmiliis: *Et in Treboniis Livius lib.* III. *ab V.C.*
- ASPRENATES — Calpurniis, Noniis
- ATELLANUS — Magiis
- ATRATINI — Semproniis
- ATTA — Quintiis
- ATTICI — Antoniis, Charisiis, Juliis, Manliis, *in vet. Fastorum libro.* Numeriis, Pomponiis, Veratiis
- AVENTINUS — Ælianis
- AVENTINENSES — Genutiis
- AVERRIONES — Sulpitiis
- AUFIDIANUS — Pontiis
- AUGURINI — Genutiis, Minutiis
- AUGUSTI — Cæsaribus
- AUGUSTULUS — Romulis
- AVIANUS — Æmiliis. *Cicer. lib.* XIII. *Epist.* 21. & 27. *de M. Æmilio Aviano patrono ejusque liberto C. Æmilio Hammonio.*
- AVIENUS — Rufis
- AVIOLÆ — Aciliis. *Val. Maxim. lib.* I.

cap. 8. *de Miraculis,* & *Sueton. Claudio c.* 45.

- AVITI — Afiis, Antoniis, Galloniis, Juliis, Juniis, Octaviis, Vibiis
- AURATA — Sergiis
- AURUNCI — Cominiis
- AUSPEX — Juliis
- AXILLA — Serviliis, *Tab. Capit.* & *cum nomine* Ahala, *vide inf.* Vaala.

B

- BACILI, *per c. in Minuciis. L. Minucius Bacilus Prætor an.* 708. *Dion lib.* 43. *Appian.* & *Oros.* 6. *cap.* 18. *vide infra Basilii.*
- BALBI — Acciis. *Cic.* 2. *ad Attic. nisi forte* Aciliis *leg.* Aciliis. *Rom. Fasti an.* 603. Antoniis. *Num. vett.* Q. ANT. BALB. Appiis. *Cic.* 6. *Epist. Famil. sed leg.* Ampius. *vide Manut. in Epist.* 12. *lib.* 6. *ad Fam.* Corneliis. *Plin. lib.* 7. & *Vellejus Paterculus. Liv. lib.* 44. *Fontejus Balbus, Q. Julius Balb. Cos. an.* 881. Juliis. Læliis, *in Tabb. Capitol. an.* 747. *V.C.* Luciliis, *Q. Lucilius Vicus. Cic.* I. *de Natur. Deor. Lucilius Balb. Jureconf. Pompon. De orig. Juris.* Næviis, *Vet. num.* C. NAE. BALE. Noniis, *Dion libro* I. *Hist.* Octaviis. Publiciis, *T. Livius lib.* 22. & 27. Thoriis, *N. vet.* & *Cicero* 2. *de Finibus.*
- BALBILLI — Juliis
- BALBINI — Cæliis, *Cic. lib.* XIII. *ad Attic. Epist. ad Hirtium dederam.* 21. & *Appian.*
- BALA, *Alliorum cognomen in nummis antiquis.*
- BALEARICUS — Metellis, *seu Cæciliis.*
- BAMBALIO — Fulviis
- BARBA, *Cic. ad Attic.* XIII. *Ep. ult.* & *Philip.* XIII. *vide* & *l.* XIV. *ad Attic.* — Cassiis

Cognomen	reperiuntur in
inter Cæsarianos veteranos fuit Barba Cassius	
BARBATI	Capitolinis, *Tab. Cap. an.* 282. Corneliis, *Fast. an.* 447. Horatiis, *T. Livius libro* III. Messalis, *seu Valeriis. Fast. Cap. an.* 741. *& ibi Onuf. & Suet. in Claudio Cæs.* Quinctiis, *Zonaras, & Fast. Cap. an.* 314. *sextum Cos. an.* 741. *ubi Onufr. & Suet. in Claudio.*
BARBULÆ, *Q. Æmil. Barbula Cos. ann.* 436. *Dictat.* 432. *Pighio, melius quam Onufrio, an.* 433. *in Comment.*	Æmiliis
BAREA	Marciis, *an. post Rom. condit.* 778.
BASILII	Galloniis Minutiis, *L. Basilius Sullæ Præfectus. Plut. in Sulla: Appian.* 2. *Civil. Cic. Philipp. Sup. &* Bacilius
BASILISCUS	Pompejis
BASSI	Aufidiis Aureliis Cæciliis, *Dion. lib.* 47. *Appian. lib.* 3. *Civil. sed in epist. D. Bruti ad Brutum & Cassium,* Cælius Bassus *est.* Cæsiis, Celoniis Ceselliis Calpurniis Galbiis Juliis Juniis Liciniis Luciliis, *Cic. lib.* XII. *ad Attic.* Pomponiis Salejis Ventidiis, *an.* 711. *in Fastis,* & *ibi Onuphrius.*
BASSIANUS	Æliis Aureliis Valeriis
BELISARIUS	Flaviis
BELLIENUS	Anniis, *Bellienus, Prat. à piratis captus. Plutarch. in Pompejo.*
BELLUTUS	Siciniis, *Plut. in Poplicola. Ascon. in Cornelianam. Suidas in* Δήμαρχοι.
BESTIÆ	Pisonibus, *seu Calpurniis. Sallust. Eutrop. & Cassiod.*
BIBACULI, *De Poëta Furio Bibaculo Fabius l.* 10. *Suet. de cla. Gramm. Tacit. l.* IV. *De L. Furio Bib. Qu. Liv.* 22. *& Val. Max. lib.* 1. *cap.* 1.	Furiis Sextiis
BIBULI	Calpurniis, *Plut. Appia. Eutropius ann. in Fast.* 694. Publiciis
BITHYNICI	Clodiis, *Clodius Bithynicus L. Antonii bello Perusino Prætor à Cæsare occisus, Appian. lib.* 3. *Civil.* Pompejis, *Pompejus Bithynicus Siciliæ prætor. Et Dion. lib.* 48. *Ad Bithynicum Cicer. epist. extat* 6. *lib. Ejus patrem* summum virum *vocat. Vide Manut. in epist.* 16. *libri* 6. *Famil.* Volusiis
BLÆSI	Juniis Pediis Semproniis, *ann.* 500. *in Fastis, Eutrop. & Orosius.* Vellejis
BLASIONES	Corneliis, *an.* 488. *Livius lib.* 35. *& Num. vett.* Helviis, *an.* 558. *Dio lib.* 45.
BOJUS	Fulviis
BOLLANUS	Vectiis, *M. Bollanum veterem amicum commendat Cic. P. Sulpitio Imp. lib.* XIII. *ad Famil.*
BRADUÆ	Metiliis
BRISO	Antiis
BRITANNICUS	Cæsaribus

BROC-

Cognomen	reperiuntur in
BROCCHUS	Annæis; Armeniis; Furiis, *in nummis Rom. in quibus &* Broccus *absque spiritu.*
BRUCTIO	Liciniis
BRUTI. M. Bubinus *præerat navarchis Pompeji: Appian. lib.2. Sed interpres vertit* M. Bubius.	Juniis
BUBULCI	Juniis, *seu* Brutis, *in Fastis Capitol. an.* 436. *U.C.*
BUCCA	Æmiliis, *in nummis.*
BULBI	Attiliis, *an.* 508. *&* 517. *&* 519.; Norbanis
BURDONES	Juliis
BURRHUS	Afraniis; Antistiis; Betutiis; Juniis
BURSA. *Bursio in Juliis, in num. antiq.*	Munatiis Plancis. *Cicer. Epist. ad Dolabellam, & ad Marium. Cic. lib.*7. *epistol.* 2.
BUAS	Æmiliis
BUTEONES, *in nummis antiquis. hinc avis addita videtur.*	Fabiis, *Tab. Capit. anno* 508.
BUTTUS	Bebiis

C.

Cognomen	reperiuntur in
CÆCINÆ	Liciniis, *Cos. cum Tiberio anno* 794. *Largi cognomento.*
CÆCUS	Claudiis
Cæpias *in Octaviis, Augusti inprimis, ante adoptionem cognomen. Dion. lib.*45.	
CÆPIONES	Fanniis, *Dio lib.*45. *vide Cic.*5. *ad Attic. ubi est* Canniis.; Rusciis; Serviliis, *in Fastis*; Brutis, *sed per adoptionem. Num. vet. Cic. in Philipp.*
CÆSARES, *T. Livio lib.*27. *Sex. Julius Cæsar Prætor est Quinctio & Marcello Coss.*	Juliis, *Fasti, an.* 595.
CÆSONINUS	Calpurniis, *Fast. anno* 605.; Suilliis
CALATINI	Atiliis, *Fast. Cap.*
CALCA	Trebelliis
CALDI	Cœliis, *an.*659. *in Fast. & num. vett.*
CALENI, *Livius lib.*28. *Album nominat, sed à patria ut opinor.*	Fufiis, *Dion. & alii.*
CALIDIUS	Juliis, *Corn. Nepos in T. Attici vita.*
CALIGULA	Cæsaribus
CALLAICUS	Brutis
CALVASTER	Juliis
CALVINA	Syllanis
CALVINI	Domitiis, *Livius, Suet. & alii, Dion. lib.*40.; Sextiis, *Cic. in Bruto. Vide an. U.C.* 629.; Veturiis, *T. Livius, & ann.* 419. *in Capitol. Fastis.*; Corneliis, *an.* 531.
CALVI	Liciniis, *in Fastis anno* 353.; Cæciliis, *in Fastis Capit. an.* 611. *post Rom. cond. L. Cæcilius Metellus Calvus Cos. est ut ex reliquiis marmorum adjecit St. Pighius, & in Comm. Onufrius meminit; accedit & nummorum authoritas, & Val. Max. lib.* 4. *cap.* 5. *de Festis; de duob. Metellis agere licet Q. Fratribus.*; Macris; Rutiliis. *P. Rutil. Calens Prat. apud Livium lib.* 8. *an.* 587.
CALUMNIA	Latiniis
CAMERINI	Sulpitiis
CAMILLI. *C. Camilli meminit Cic. lib.*5. *& lib.* 9. *ad Famil.*	Furiis; Oviniis
CANDIDI	Vespronis
CANIS	Avidienis

CANI-

	reperiuntur in
CANINA	Claudiis, *ann.* 480. *in Fastis, & Vell. Paterc. lib.* 1.
CANUS	Gelliis
CAPAX	Vibiis
CAPELLA	Antistiis; Felicibus
CAPER	Flaviis
CAPITONES	Asiniis; Atejis, *Cælius ad Cicer. lib.* VIII. *Fam. & Cic. ad Plancum* 13.29. *Festus in dict. Porcam. Dion. lib.* 39. *Pompon. de orig. Jur.*; Cossutiis; Cordiis, *in nummis antiquis.*; Egnatiis; Fontejis, *C. Fontejus Capito Cos. ann.* 764. *cum Germanico Cæs. Sueton. in Caligula cap.* 8. *& nummi vett.*; Herenniis; Oppiis; Sisinniis; Titinniis; Vellejis.
CAPITOLINI	Juliis; Manliis, *Lucius ann.* 361. *V.C. Prius tamen in ea gente Capitolini nomen fuit.*; Mæliis, *Tabb. Capitol. & Pighii Index.*; Petilliis. *Nummi vett. & Horat.* 1. *Serm. Sat.* 4. *n.* 94. *& ibi Læv. Torrentius, & in Fastis.*; Quinctiis. *T. Livius.*; Sextiis, *in Fast. an.* 301. *Diodor. & Festus.*; Scantiniis; Tarpejis, *Fasti an.* 299.
CAPRARIUS	Metellis, *seu Cæciliis. Plut. libro de Fortuna Rom. ex contumelia Cicer.* 2. *de Oratore.*
CARAPEDO	Popiliis
CARBONES	Actienis; Papiriis, *qui plebeji. Cic. ad Pætum lib.* 9. *epist.* 21.
CARES	Oppiis
CARSULENUS	Statiliis, *D. Carsulenus cum L. Fabato & C. Peduceo ad Mutinam cecidit, ut Pol. ad Cicer. scribit.*
CARRINAS *Carrinas quoque Mariani exercitus dux Appian.*	Secundis, *vel Albiis teste Tacito an.* 710. *à loco cognomen teste Varrone lib.* 7. *in fine.*; Rutiliis, *Val. Maxim.* 4. *cap.* 1. *quia primus bis Censor fuit.*
CARUS	Æbutiis, *T. Æbutius Carus III. Vir. col. ded. Mutinam & Parmam. Livius* 39. *ut poëta, qui extat de rerum natura.*; Aureliis; Lucretiis; Metiis
CASCA	Serviliis, *Varro. nummi vett. Dio legend. lib.* XLIV. *in extremo.*
CASSIODORUS	Aureliis
CASTOR	Antoniis
CATI: *quæ vox* acutum *Lingua Sabina significat. &c. Cic.* ex *Ennio. Varro lib.* 7. *de L. Lat.*	Æliis, *Fasti Capitol.*
CATILINA	Sergiis
CATONES	Firmiis; Hostiliis. *In Livio lib.* 27. *&* 31.; Porciis, *Valer. Maxim. lib.* 2. *Agell. lib.* XIII. *cap.* 18.; Vettiis
CATULI	Lutatiis, *Tabb. Capitol. ann.* 511.
CATULINI	Aconiis
CATULLUS, *ut poëta quem Cic. nescio quo crimine, defendat. lib.* 2. *ad Attic. Quo etiam nomine agit gratias.* Disertissime Romuli nepotum, &c.	Valeriis
CAUDEX	Claudiis, *Fasti, Seneca & alii.*
CAUDINI	Lentulis, *seu Corneliis, in Fastis an.* 516. *&* 517.
CELERES	Asiniis; Metellis, *seu Cæciliis. ann.* 693. *Paul Manut. ad* 1. *epist.* v. *fam.*; Metiis; Noviis; Valeriis
CELSI	Æliis; Albinovanis; Aruntiis; Catiis; Corneliis

Furiis

	reperiuntur in
Celsi	Furiis Juventiis Mariis Papiis, *in num. antiq.*
Censorini	Marciis, *anno* 443. *ab V. C.* Porciis
Centhones	Claudiis, *ann.* 513. *in Fast. Cap.*
Centumali	Fulviis, *in Fastis an.* 455. Claudiis, *Cicero de Officiis.*
Cercones	Lutatiis, *an.* 512. *& Nummi vett.*
Cereales	Aniciis Juliis Juniis Petiliis Turuliis Veliis
Cerretanus	Auliis, *Fasti an.* 438.
Certus, *Cestianus in Platoriis Num. vett. per adoptionem opinor.*	Publiciis
Cethegi	Corneliis
Chærea	Cassiis Fanniis
Chilo, *qui improbius latratus est. Carisius*	Curtiis, *an.* 308. *V. C. sed ibi* Philo *habet Pighius.* Fabiis Magiis, *Sulpitius ad Cic. lib.* 4. *epist.* Fam. *Val. Max. lib.* 9. *cap.* 11. *Epit. Livii* 115. Vettiis
Chlorus	Pompejis
Chrysogonus	Corneliis
Cicerones	Claudiis, *Livius libro* 3. Tulliis
Cicurini, *Varro 6. de L. Lat. Veturii nobilis ab ingenti mansuetudine dicti* Cicurini	Veturiis, *Fast. Capit.*
Cilo, *Cilones, quibus capita oblonga, & compressa sunt. Caris. Sosipater.*	Flaminiis, *Num. vett.*
Cimber	Anniis Gabiniis Tulliis, *Cicer. lib.* 6. *Epist.* Famil. *Dion. libro* 47.
Cincinnati	Quinctiis, *anno* 293. *Cos. suffectus in Tabb. Cap.* Suilliis

	reperiuntur in
Cinnæ	Claudiis Corneliis, *in Tabb. Capit. an.* 626. Helviis, *Dion. lib.* 44.
Cippus	Genutiis
Civica	Pompejanis
Civilis	Juliis
Clarus	Eruciis Septitiis
Classicus	Cæciliis
Claudius	Aureliis Quinctiis, *Livius libro* VII. *è lib. antiquis Fastorum.*
Claudianus	Claudiis
Clementes	Arriis Atriis Claudiis Flaviis Terentiis
Clepsinæ	Genutiis, *an.* 477. *& Paul. Oros.*
Cloatius	Verriis
Cocles	Horatiis
Coelimontani, *In Diodoro Siculo tantum legitur* Montanus, *ann.* 285. *&* 260.	Virginiis
Colo	Juniis
Colatinus	Tarquiniis, *Livius lib.* I.
Columella	Juniis
Cominus	Pontiis, *Livius libro* 5. *Plutarch. de fort. Rom. Frontin. in Strateg.* Postumiis
Commodi	Æliis Gejoniis
Constantius	Æliis
Corbio, *Val. Max. lib.* III. *cap.* 5.	Hortensiis
Corbulo	Domitiis
Cordus	Cæsiis Cremutiis Juliis Juniis Valeriis
Corduenus	Æliis
Coriolanus	Martiis
Cornicen	Æbutiis, *Livius Cos. an. V. C.* CCCXI. Oppiis, *Cicer. lib.* IV. *ad Attic.*
Cornicula	Anniis
Cornuti, *Prætoris Urbani meminit Cicero ad Plancum epist.* 188. *Cornutus*	Annejis Aureliis Cæciliis Maniliis

à Marianis quæsitus, à servo servatus est. Plutarch. in Mario, & Appian. libro I. *Civil. bell. Cornutus prætor Cæsarem Octavium timens se occidit. Idem App. lib.* 3. *C. Cornutus Tr. pl. tempore quæstionis de P. Clodio incestus habitæ. Eum Cic.* I. *ad Atticum Pseudocatonem vocat. Is triennio post prætor fuit. Cicero post reditum in senatu.*

CORONÆ

CORVINI

CORUNCANI

CORVUS, *à corvo propugnatore: M. Valerii, ejus successores* Corvini *dicti. vide Onufr. ad annos U.C.* 405. 406. 411. & 456.

COSSI

COSTA

COTTÆ, *in antiquis libris semper* COTA *unico T. prima tamen producta.*

COTYLA

CRASSI, & *Crassini. Crassus sæpe male pro Crassino, ut Livii lib.* 6. *Ap. Claudius Crassus* x. *vir. Et corruptum arbitror, C. Crastinum ducem Marcelli apud Plut. in Pompejo pro Crastino vel* Clastidio.

CRASSIPEDES, *T. Livius lib.* 34. & *num. vett. figura, ut in ipsis nummis expressum.*

CREMONA

CRETICUS

reperiuntur in

Sulpiciis
Tertullis

Siciliis, *Dion. lib.* 45.

Statiliis
Valeriis, *vide Corvus.*

Juniis

Aquiliis

Valeriis

Corneliis

Pedaniis, *Corn. Tacit. libro* 17. & *in antiquis Bruti nummis.*

Aureliis
Auruncuiejis
Corneliis
Fufiis

Variis

Calpurniis

Claudiis, *an.* 302. 303. & 391.

Fontejis

Liciniis

Otaciliis
Papiriis

Furiis

Magiis

Antoniis, *Plut. in Antonio Cæciliorum. Dion. lib.* 36.
Metellis.

CRINITUS

CRISPI

CRISPINI

CROTO

CRUSCELLUS, *Idem*

CRUS. *vide &* Sura.

CULEO, *Q. Terentius Culleo pileatus secutus est Scipionem triumpho Africano. Item & filius ejus eodem habitu est prosecutus. Liv. l.*30. & *l.*38. *M. Lepidus, Pontif. Max. ad Cic. lib.* x. *agens de Anton. ad Mutinam bellum gerente:* Silanus, *inquit*, & Culleo ab eo discesserunt, &c. *Ubi indicat eosdem primum à se discessisse ad Antonium. Pompeji amicus Culeo erat, ait Cic. l.*8. *ad Attic.* & 13. *ad Fam. cui suaserat, Juliam dimitteret, & ab amicitia Cæsaris ad senatum rediret Pompejus, sed non paruit. Plutar. in* Pompejo. Culleolo, *Procos. commend. Cic. L. Luccium lib.* 13. *epist. ad Famil.*

CUMANUS

CUNCTATOR

CURIONES, *Curio à Cæsare missus in Siciliam pro prætore cum tribus legionibus. Cæs. lib.* 3. *belli civilis, ut Cic. lib.*10. *ad Attic.*

reperiuntur in

Ulpiis

Bæbiis
Juliis
Marciis, *Cic. lib.* 12. *ep.* 11. *Famil.*
Minuciis *Appian.* 3. *Civil.*
Næviis
Passienis
Sallustiis, *Dion. & alii.*
Triboniis *in Livio.*
Vibiis

Plotiis
Quinctiis, *in Tabulis Capitol. an.* 393.
Vettiis

Metiliis, *Liv. lib.* 23.

Lentulis, *in Corneliis, ann. U.C.* 704.

Terentiis

Blossiis
Ventidiis

Fabiis Max.

Scriboniis, *an. U.C.* 677.

Vibiis

Curius — Vibiis
Cursores — Papiriis, *Livius lib. 9. ubi causam edit.*
Curvus — Fulviis, *an. 437. U.C. in Fastis, & Liv. lib. 10.*; Gallis; Genuciliis, *Cic. lib. 13. Epist. 53. ad Fam. T. Liv. lib. 40. M. Titinius Curvus prat.*
Cyrus — Vettiis

D.

reperiuntur in

Daduchus — Alpiis
Dalmaticus — Cæciliis
Dama — Septimiis
Damasippus — Liciniis; Juniis, *seu Brutis: Appianus de bello civil.*
Danio — Tettiis, *alii Tatiis. Cic. ad Attic. sed locus mendosus.*
Decadarchus — Ebutiis
Decula — Tulliis
Dentatus — Curiis, *anno 463. in Fastis.*; Siciniis, *Valer. Maxim. l. 3. c. 2.*
Denter — Cæciliis, *T. Livius libro 39.*; Liviis, *an. U.C. 451.*
Dento — Asiniis, *Cic. lib. 5.* ad Attic.
Dentrix — Cæciliis, *Livius lib. 39. & 42. ubi alii* Denter *reponunt.*
Dexter — Æmiliis
Diadematus — Metellis
Diocletianus — Aureliis
Diones — Cassiis; Coccejanis
Dionysius — Cassiis; Pomponiis
Divites — Bœbiis, *Livius lib. 37.*; Canulejis, *Livius lib. 42.*; Crassis, *seu* Liciniis, *in Fastis Cap. ann. 548. U. cond. & T. Liv. 27. l.*
Dolabellæ — Corneliis
Domicillæ — Flaviis
Donati — Æliis; Claudiis; Juniis
Dorsennus, *aliis* Dossennus — Fabiis, *ut in Fabio Dossenno poëta.*; Flaviis; Rubriis, *in nummis antiquis.*
Dorsuones, *Sic antiquis, potius quam* Dorsones, Dor*suam enim pro dorso veteres dicebant. Hinc* Dorsuaria *apud M. Catonem. Glossarium* Νωτοφόρος. — Fabiis, *Livius libro 5. Vell. Paterc. lib. 1.*

reperiuntur in

Drusi — Liviis, *ann. 606. U.C. & in Cæsarum familia seu gente Julia.*
Drusillæ — Cæsarum familia

E.

Eburnus — Fabiis Max. *unde Onuf. ad ann. 64. & 638.*
Eculeo — Deciis
Elva, *al.* Helva, *Elvius in Cic. sed alii* Clavius *legunt, ubi & Vestiorum, ut architectum nominat. Dicarchum, ut Geographum.* — Æbutiis, *Tabb. Capit. ann. 290. 245. & 257.*
Eva, *nisi corruptum est ex Elva, in Sextiliis, non occurrit.*
Equiculus — Modiis
Eserninus — Asiniis & Claudiis
Esquilinus — Corneliis, *an. U.C. 275.*
Euander — Avianis
Eutrapelus — Volumniis

F.

reperiuntur in

Fabati — Calpurniis; Clodiis; Rosciis, *num. vett. & Ciceroni Pollio Asinius scribit cecidisse L. Fabium cum Pansa ad Mutinam.*; Rubiis
Fabiani — Anniis; Papiriis
Fadilla — Juniis
Fadus — Cuspiis
Falcones — Pompejis; Valeriis
Falconii — Antiis; Metiis
Famius — Rhemiis
Facula — Cluviis
Faventinus — Claudiis
Fausti — Aniciis; Syllis
Faustinus — Juniis
Fecialis — Anniis
Felices — Antoniis; Claudiis; Corneliis, *qui Sullæ: vide Livium extremo libro 30.*; Minutiis

	reperiuntur in
FELICISSIMUS	Arminiis
FEROX	Juliis, Pompejis, Visejis
FESCENNUS	Sisinniis
FESSUS	Minuciis, *sed puto leg. in Livii lib.* x. T. Numicius Fess. *Augur. vel* Festus *fort.*
FESTINUS	Æliis
FESTUS	Cassiis, Egnatiis, Juliis, Pompejis, Porciis, Valeriis
FICTOR	Volsciis, *Livio lib.* III. *M. Volscius Fictor tr. pl.*
FIDENATES	Sergiis, *an.* 316. *V. C. Livius lib.* IV. *causam reddit.* Serviliis, *an.* 318.
FIDENTINUS	Calviis
FIDUS	Corneliis, Trebelliis
FIGULI	Clusiniis, Marciis, *an.* 591. *& Cic.* 1. *ad Attic.* Nigidiis, *Dio lib.* 45. *Cic. lib.* 4. *ad Fam.*
FIMBRIÆ	Flaviis, Liciniis
FIRMICI	Juliis
FIRMUS	Æliis
FLACCI	Avianis, Aviliis, Calpurniis, Cesitiis, *Dion. lib.* 44. *ubi Livius lib.* 39. *Decimiis. Cic. lib.* 14. *Fam.* Enniis, Flaviis, Fulviis, *an.* 484. *Varro lib.* v. *de L. Lat.* Furiis, *Val. Max.* 2. *c.* 2. (*ubi vide an* Fulviis *leg. sit.*) *Cic. ad Q. frat.* 2. *epist.* 1. Horatiis, Herdeoniis, Leniis, Munaciis, *Dio lib.* 43. Norbanis, Toraniis, *Macrobius* 2. *sat.* 4. Pomponiis, *Suet. Tiber. c.* 42. *an.* 295. Rutiliis, Tarquiniis, Tremelliis, *Liv. lib.* 29. *&* 30. Valeriis, Volumniis, Verriis
FLACCINATOR	Fostiis, *in Fastis Capitolinis*
FACCILIA	Antoniis
FLAMININI, *Flaminius Flamma cognominatur à Cic. Epist.* 18. *lib.* 14. *ad Att. & in fine lib.* 12. *Et Ep.* 24. *l.* 16. *ad Fam.*	Quinctiis, *in Fastis, & alibi.*
FLAMMA, *Curio Flamma, Siciliæ Pr. contra Varum Pompeji legatum in Africa duxit exercitum, & ibi cæsus est classis Præfectus. Appianus lib.* 2. *Civ.*	Antoniis, Calpurniis, *Livius lib.* 22. *& Epitome ejus* 17. *l.*
FLAMMA VIOLENS	Volumniis, *an.* 447.
FLAVUS	Alfiis, Cæsetiis, *Sueton. in Julio c.* 79. *Dion. lib.* 44. *& Flaccus, ut mox apud Livium* 7. *Decimiis.* Decimiis, *Livius libro* 27. *ubi male edi opinor* Flaccus *pro Flavus: ut lib.* 39. Largiis, *vel Lartiis. Vide Rufum.* Lucretiis, Sulpitiis, *Sueton. Claudio c.* 41.
FLORENS	Septimiis
FLORUS	Annæis, Aquiliis, *in Fastis* 494. *triumphat. Dio lib.* 51. *& Num. vett.* Gestiis, Juliis, Valeriis
FONTINALIS	Ateriis, *Diod. Sicul.*
FORTUNATI	Honoriis, Otaciliis
FOSTULUS	Pompejis, *in Nummis antiquis.*

Frango] *Inter veteranos Cæsarianos recensetur à Cic. lib.* 14. *ad Att. ep.* Hanc vero : *sed*

puto

puto legendum Phango, *vide literam P.* — Attiliis

FRATERNUS — Papiriis

FREGELLANUS — Trebelliis, *Livius lib.* 43.

FRONTINI — Æmiliis, Claudiis, Juliis

FRONTONES — Æterninis, Aufidiis, Cajis, Corneliis, Juliis.

FRUGI — Pisonibus, *seu Calpurniis, Anno* 626. Crassis

FULLO — Apustulis, *anno* 527. *Ennius lib.* 31. *L. Apustius Fullo ad.pl.*

FUNDANUS — Minutiis

FUNDULUS — Fundaniis, *an.* 510. *in Fast.*

FURFANUS — Postumiis, *Cic.* 6. *epist. ad Cæcinnam, & seq. Manut. in epist.*8. *lib.*6.*fam.*

FUSCI — Arelliis, Aristiis, Aureliis, Corneliis, Gelliis, Salviis

FUSCIANUS — Sejis

FUSUS, *in Livio lib.* 39. *legitur* Fuscus, *vel* Luscus, *mendose.* — Furiis, *Tabula Capitolina.*

reperiuntur in

G.

GABOLUS — Liciniis

GALBÆ — Sulpitiis, *in Fastis Capit. an.* 500.

GALENUS — Albutiis, Claudiis

GALLÆ — Mæviis

GALLI — Æliis, *Varroni lib.* IIII. *de ling. lat.*
Aniciis, *anno* 593. *V. C.*
Antoniis
Aquilliis, *Dioni libro* 39.
Asiniis, *anno* 745. *ab V. C.*
Ausoniis
Caniniis, *an.* 717. *Cic. epist.* I. *lib.* 7. *Fam. Valer. lib.* 4. *c.* 2.
Cestiis, *ann.* 787.
Considiis, *Cicero libro* XII. *epist. ad Cornific. nisi mendum est.*
Corneliis, *ut in poëta Sueton. August. cap.* 66. *Dion. lib.* 51. *Victor.*
Fabiis, *Cicer. lib.* 7. *epist. famil.*
Flaviis, *Appian. in Parthico.*
Lucretiis, *Livius libro* 42.
Memmiis, *Nummi vett.*
Noniis, *Dioni lib.* 51.
Ogulniis, *an.* 484. *&* 496.
Opiis
Plotiis
Rosciis
Rubriis
Sestiis, *Cicer. in Miloniana.*
Sulpiciis, *anno* 510. *&* 587. *sæpe tamen in Fastis* Galus *incisum est.*
Terriniis, *Suet. in August. cap.* 53.
Volumniis, *an.* 292.
Vibiis

reperiuntur in

GALLICANUS — Gradulliis, Messiis, Milviis, Oviniis, Volcatiis

GALLICI — Rutiliis

GALLIENUS — Corneliis, Papiniis, *ann.* 788.

GALLIONES, *Cic. ad Atticum: & Galeo, lib.* XI. *epist. Cephalio, ad Att.* — Annæis, Juniis, Novaniis

GEMELLUS — Memmiis, *Cicer. lib.* XIII. *famil.*

GEMINI — Aburiis, *in Num. antiquis.*
Attidiis
Fufiis, *an. V. C.* 781. *Dio lib.* 49.
Rubelliis, *eodem anno* 781. *Duo enim* Gemini *simul Coss. tunc fuere.*
Turpiliis, *in vet. inscript.*
Variis
Veturiis, *Livius lib.* 3.

GEMI-

Cognomina	reperiuntur in
GEMINIUS	Liviis; Metiis
GENIALIS	Flaviis
GENTIANI	Terentiis
GERMANICUS	Cæsarum familia
GETÆ	Didiis; Liciniis, *Cassiod. Vid. Censores ann.* 645. *& Onufr.*; Sosidiis, *in antiq. nummis.*
GETULICUS	Corneliis, *qui Lentuli. Dio lib.* 55.
GIBBA	Terentiis
GILLO	Fulviis, *Livius lib.* 30.
GLABER	Vatiniis, *Appian.* 1. *bell. Civil. vide Sigonium in Epitom.* 95.
GLABRIONES *M. Annium Glabrionem Consularem Cicer. lib.* 12. *ad Attic. vocat, sed mendose, arbitror.*	Aciliis, *Fasti, & litii.*
GLAUCIÆ	Serviliis, *Valer. lib.* 3. *c.* 2.
GLICIA	Claudiis, *an.* 504. *in Epito. Livii*, Glaucia, *male.*
GLOBULUS	Serviliis
GNIPHO	Antoniis
GORDIANUS	Aureliis; Carnificiis; Metiis; Veliis
GORGUS	Claudiis
GRACCHANUS	Juniis
GRACCHI	Cœliis, *Liv. lib.* 3. *Clœlius Gracchus, Æquorum Princeps.*; Noniis; Semproniis; Juniis, *Varroni* 5. *de ling. Lat. sed puto Junium Gracchanum esse leg.*
GRACULA	Toranniis
GRAG	Antistiis, *in num. vet. nisi diversa sunt nomina.*
GRÆCINUS: *Unus hoc nomine dux Sertorii, qui in ipsum conspiratus. Plut. in Sertorio.*	Juliis; Octaviis; Pompejis
GRANIUS	Petroniis
GRATIDII	Mariis
GRATUS	Valeriis
GROSPHUS	Pompejis
GRYPHUS, *Gulo in Quinctiis, Eutrop.*	Plotiis

Cognomina	reperiuntur in
sed mendose, nam an. 484. *Q. Ogulnius Gallus est.*	
GURGES	Fabiis, *Max. in Fastis.*; Galloniis; Volcatiis
GUTTÆ	Carpinejis

H.

Cognomina	reperiuntur in
HABITI	Cluentiis, *ut in Ciceronis pro eo Oratione, ubi &* Avitus *legitur, ait Fulvius.*; Vibiis, *an. U.C.* 760.
HADRIANI	Æliis; Cassiis; Fabiis
HALÆ	Serviliis
HALIENI	Allienis
HANNIBALIANUS	Afraniis
HASTA	Juniis
HELVÆ, *al.* ELVÆ	Æbutiis
HEMINA, HEMIS *in num. forte vir. imminuta est. Flaviis attribuerent.*	Cassiis
HEPTACHORDUS	Valeriis
HERENNII	Bæbiis; Octaviis
HERMOGENES	Clodiis; Tigelliis
HERODES	Aureliis
HERODIANUS	Clodiis
HERSENIUS	Octaviis; Pontiis
HIERONYMIANUS	Claudiis
HILARIUS	Crispinis
HIRPINUS, *Hippenus in Valgiis, Cic. lib.* 13. *Fam. ex adoptione, ut puto.*	Fulviis; Quinctiis
HIRRUS	Luciliis, *ad Luciorum Calius lib.* 8. *Epist. Cic. sed forte mendosum est, pro Luciis.* C. Hirrus *sub Pompejo* 5. *cohortes ducebat. lib.* 5. *ad Atticum. Cæsar de eadem re:* In iis, *inquit,* Camerinum fugientem in valle fortica cum sex cohortibus excepit: *ita enim scriptus liber ibi habet: vulgati libri longe aliter, utpote* Ulcillam Hirrum, *nisi forte leg. sit* Lucium Hirrum.

HISRAL-

Hispalli; *Appiano* ἱσπανός. *repone* ἱσπαλός. *Alibi unico L. ut in Valerii Max. m. s. Hispalus lib.* 1. *cap.* 3. *Vide nummum L. Fabii.* — Corneliis Scipionibus, *an.* 577. *U. C.*

reperiuntur in:

- Hispo — Romanis, Terentiis, *Cic. lib.* 4. *epist.* 7. *Famil. & lib.* 13. *Famil.*
- Homullus — Valeriis
- Honoratus — Antoniis, Arriis, Mariis
- Hoplomachus — Liciniis
- Horestes — Aufidiis
- Horestinus — Muriis
- Hortalus — Hortensiis
- Hortator — Claudiis, *Livius* 8. *lib.*
- Hybrida — Antoniis, *ut ann.* 690. *C. Antonius, collega Ciceronis. Plin.* 8. *c.* 53.
- Hyginus — Juliis
- Hyspæi — Plautiis, *Fasti, & nummi.*

I.

reperiuntur in:

- Januarius — Aureliis, Flaviis, Pomponiis
- Imbrex — Liciniis
- Imperiosi — Manliis, *Vide Livium libro* 7.
- Insanus — Domitiis
- Isauricus — Serviliis, *Dion. Terentiis*
- Istra — *& Terentius Istra pr. an.* 571. *Livius lib.* 39. *in fine: ubi* Ister *quidam libri.*
- Italicus — Siliis, *ut Poëta Silius Italicus.*
- Jucundi — Æmiliis, Favoniis
- Judæus — Bacchiis, *in num. antiq.*
- Judex — Vectiis: *Sueton. in Cæs. ubi male editur* Index: *item in epist. penult. lib.* 2. *ad Attic. leg. utrobique* Judex.
- Juger — Aquiniis
- Juliani — Antoniis, Claudiis, Didiis, Salviis
- Julus — Juliis. *Vide Juliam gentem in Fam. Ant. August.*
- Justi — Claudiis
- Juvenalis — Juniis

L.

reperiuntur in:

- Labeones — Acciis, Antistiis, *Dion. lib.* 54. Asconiis, Ateriis, Atiniis, *Liv. lib.* 33. & 36. *in fine: nisi mendum est librariorum pro* Antistiis. Casceliis, Claudiis, Domitiis, Fabiis, *ann.* 570. Pacuviis, Pomponiis, Seguliis, *D. Brutus Cic. lib.* 11. *epist.*
- Laco — Corneliis
- Lactantius — Cæliis
- Lactucini — Valeriis, *Plin. Diod. Sicul.* Lactucam *vocat ad an.* 298.
- Læca, *vide* Leccæ — Porciis, *num. vett.*
- Lænates — Octaviis, Pontianis, Popilliis, Vipsaniis
- Lænus *fort.* Lænas — Cispiis, *Ciceroni ad Plancum epist.*
- Læti — Æliis, Clodiis
- Lamiæ — Æliis, *an.* 755. *Cos. Dioni, & Val. Max. lib.* 1. *cap* 8. *de miraculis. Horat. Oda* 17. *libro* 3. *Carm. & ibi Læv. Torrent.* Anniis, *num. aneus vetus hoc titulo.* SILIUS ANNIUS LAMIA III. VIR. A. A. A. F. F. Helviis
- Lampadio — Octaviis
- Lanarii — Calpurniis, *Plutar. in Sertorio.*
- Lanati — Meneniis, *an. U. C.* 250.
- Lappa — Rubrenis
- Largianus — Æmiliis
- Largus — Æliis, *Dion. lib.* 53. Cæcinis, *an.* 769. Scriboniis, *Manut. in epist.* 8. *lib.* 6. *ad Fam.* Valeriis, *Dio lib.* 53. *sed puto mendum pro* Æciis.
- Lariscolus — Accolejis, *vett. num. vide Dial.* 4. *Antiquit. Ant. August. pag.* 56. *Lat. edit.* Clau-

Cognomen		Familiae
LATERANI	reperiuntur in	Claudiis, Plautiis, Sextiis, *Tabb. Capitolina.*
LATERENSES		Juventiis, *Cic. pro Cn. Planco. Vell. Paterc. lib. 2.*, Otaciliis
LATRO		Porciis
LAUREA		Tulliis
LECCÆ		Porciis, *Livius libro 32. & 33.*
LENÆUS		Pompejis
LENTICULA		Liciniis, *Cic. Philipp. 2. Licinius Lenticula M. Antonii collusor, de alea condemnatus.*
LENTO		Cæsenniis: *Cæsennius Lento, de quo Dio libro 43.*
LENTULI		Corneliis, *ann. 450. L. Lentulus ex clade Caudina Caudinus cognomento. Vide Sigon. in 9. Livii.*
LEONES		Valeriis
LEPIDI		Æmiliis, *ann. U. C. 521.*, Claudiis, *T. Livius libro 37.*
LEPTA		Tulliis
LÆVINI		Valeriis, *ann. 473. Orosius, Eutrop. Cassiodor. Male in Plutarch.* Albinus *pro* Lævinus *legitur.*
LIBERALIS		Salviis
LIBONES *Libo, Pompejanarum partium apud Appianum lib. 3. civil.*		Juliis, *ann. 486. Eutrop. Oros.*, Liviis, *an. 738.*, Marciis, *Num. vett.*, Pæteliis, *ann. 407. vulgo* Petillii *scribunt, alii unico l. quia Nonius* Petilis, *& in Tab. Capitolina. Horat. metri causa geminat ll.* Petilli, *lib. 1. Satyrarum.*
LICINII		Fabiis, *ann. 507. & 480.*, Porciis, *an. 569.*
LICINIANI		Valeriis
Ligus, *al. Ligur. L. Ligus amicus. Cicer lib. 7. ad Attic. & lib. 14. epist. 6. Momus* Ligurinus *lib. 5. ad Attic. Saturnalibus. Sp. Ligustinus Centurio ex Sabinis oriundus orationem apud popul. habuit. Livius lib. 42.*		Æliis, *ann. 581.*
LIMITANUS	reperiuntur in	Maniliis, *etiam in nummis.*
LONGI		Atiliis, *Fasti Cap.* Cassiis, *nummi vet.*, Cædiciis, Considiis, Luciliis, Manliis, *ann. U. C. 497.*, Muscidiis, *in nummis.*, Semproniis, *ann. 559.*, Sulpiciis, *ann. 439. Cos. 111.*, Tulliis, *qui patricii, ann. 253.*
LONGINI		Calpurniis, Cassiis, *ann. 582.*, Domitiis
LUCANI		Annæis, Claudiis, Terentiis, *C. Plin. lib. 35. cap. 7. In nummis antiquis, sed in quibus tantum* LUC. *pro quo* LUCULLUS *legi malim.*
LUCULLI		Fabiis, Liciniis, *ann. 602. Livius lib. 30. L. Licinius Lucullus ad. cur. C. Lucullus primus III. Vir Epulonum. Livius 33.*, Terentiis, *forte per adoptionem.*
LUPERCI		Juliis, Muciis
LUPI		Corneliis, *anno 597. 606.*, Juliis, Juniis, Numisiis, Rutiliis, *an. 663. in Rhetore, qui exstat. Ascon. Vell. Paterc. & alii.*

LURCO

	reperiuntur in
Lurco	Aufidiis, *Varro lib. 3. de re Rust. Cicer. orat. pro Flacco.* Perpennis
Lusci	Anniis, *an. U. C. 600. & 625. & ibi Onufr. ac Pigh. Livius lib. 42. Cic. in Bruto.* Fabiis, *Cic. l. 4. ad Attic.* Furiis Postumiis, *T. Livio lib. 45. A. Postumius Luscus Censor.*
Luscini	Fabriciis, *M. Tull. in Lælio.*
Lysias	Claudiis
M.	
Macatus	Liviis
Macedonicus	Metellis, *seu* Cæciliis
Macerini	Geganiis
Macri	Æmiliis Bebiis Calpurniis Liciniis, *num. antiq.* Pompejis, *Suet. in Cæs. ubi male* Marco *pro* Macro. Sepulliis, *in nummis cum facie C. Julii Cæsaris.* Vibiis, *Vide Festum in Rufio.*
Macrinia	Pompejis
Macrini	Babiis Bæbiis Cerelliis Geganiis Minutiis Opiliis
Macro, *Fort. Macri, vide sup.*	Herenniis
Macrobius	Aureliis, *ut Scriptor Saturnaliorum.*
Macula, *P. Manut. in Epist. 19. lib. 6. Fam.*	Pompejis
Magnus	Mæcenas, *à loco Varro 7. de ling. Lat. fine, qui & Cinnæ: an. 757. Dion. lib. 55.* Corneliis Fontejis Pactulejis Pompejis Postumiis, *an. 605.*
Malleoli	Publiciis, *ann. 521. Oros. Epit. Livii 68. lib. Festus in Publicius Clivus.*
Maluginenses	Corneliis, *in Fastis Cap.*

	reperiuntur in
Mamerci	Æmiliis, *sed in Fastis* Mamercius *est, non Mamercus, quod est mendosum.* Corneliis
Mamertini, *In Livio legitur Mamericus, mendose opinor.*	Pinariis
Mammæa	Juliis
Mammulæ	Corneliis, *Livius lib. 39. & 42.*
Mamurius	Veturiis
Mamurca	Corneliis
Mamurca *Cæsaris Præf. fabrum homo dives. Cic. 7. ad Attic. & lib. 13. epist. ult.* Plin. *lib. 36. c. 6. Sueton. & Catullus* in Cæsare.	Hostiliis, *an. 583.*
Mansuetus	Juliis
Mancia	Æliis Curtiis Helviis
Marcelli	Asiniis, *Sueton. in Claudio Cæs. cap. 45.* Pletejis. Claudiis Epriis Graniis Mindiis Noniis Pomponiis Quinctiliis Variis Vettiis Ulpiis
Marcellinus	Ammianis Bebiis Lentulis, *Corneliis Valer. lib. 9. quem vide.* Tulliis
Mariani	Valeriis
Maridiani	Cosslutiis, *num. vett.*
Maro	Virgiliis
Marso, Marsus *Dolabella, ap. Appian. lib. 4. Civ. bell.*	Domitiis Octaviis Vibiis
Martialis	Gargiliis Valeriis
Martiani	Æmiliis Flaviis Graniis
Marullus	Epidiis, *C. Marullus Tr. pl. Suet. Julio c. 79. Dio lib. 44.* Juniis Metiis

	reperiuntur in
MASONES	Papiriis, *an.* 522. *Dionyf.* 2. & *Livius, Valer. Max. lib.* 3. *Cic. ad Pætum lib.* 9. *epist.* 31.
MASSA	Bæbiis
MASSALIOTA	Terentiis, *L. Terentius Massal. ad. pl. in Livio lib.* 31. & *prætor lib.* 38.
MATERNI	Æmiliis Juliis Triariis
MATHONES, *Matienus Trib. mil. bello Carthag. in exercitu Scipionis. Liv. lib.* 29. *Prætor vero M. Matienus an.* 581. *U.C. Idem Livius lib.* 38. *vide Annales Fastor. St. Pigh.*	Næviis, *Manut. in epist.* 25. *lib.* 9. *ad Fam.* Pomponiis, *an.* 520.
MAURICUS	Juniis
MAURITIUS	Juniis
MAXENTIUS	Aureliis
MAXIMI	Androniis Appiis, *Axiis, in Cic.* 1. *ad Attic. epist.* 13. & *alibi, nisi mendosum est pro* Appiis. Artoriis Cæsoniis Carviliis, *an.* 460. Claudiis Fabiis: *Rationem vide in T. Livio, extremo lib.* 5. & *Val. Max. lib.* 2. *c.* 1. Fulviis, *an.* 455. Galeriis Juniis Laberiis Manliis Pupienis Sulpiciis, *an.* 550. Trebelliis Valeriis, *an.* 259. Egnatiis, *in num. antiq.* & *Cic. lib.* 13. *ad Attic. videtur familiaris utrique fuisse, sed ibi Seb. Corradus annotat, nunquam se legisse* Maximos Egnatios: *Emendandum itaque videri.*
MAXIMIANI	Galeriis
MAXIMILLA	Egnatiis
MECENNIUS	Egnatiis

	reperiuntur in
MEDULLINI	Furiis
MEGA	Demetriis
MEGILLI	Postumiis, *ann.* 448. *T. Livius lib.* 10.
MELA	Annæis Pomponiis
MELIOR	Attediis Umbriciis
MELISSUS	Heliis
MELLICULUS *al. Molliculus*	Minutiis, *Livius lib.* 40.
MENANDER	Arriis Publiciis
MENAS	Pompejis Ticiniis Vultejis
MENECRATES	Juliis
MENTO	Tulliis, *alii, in Juliis: neutros reperio, nisi in Livio lib.* 40.
MERENDÆ	Antoniis, *inter* 10. *viros.* Corneliis, *Liv. lib.* 34. Cn. Cornelius, *Merenda prætor.*
MERGUS	Cauliis *ac* Lectoriis
MERULÆ	Corneliis, *ann.* 560. *Livius lib.* 34.
MESSALLÆ	Juniis Valeriis, *an.* 490. Vipsaniis
MESSALLINI	Aureliis Statiliis Valeriis, *an.* 750.
MESSUS	Arusianis
METELLI	Cæciliis Scipionibus
METIANUS	Volusiis
MILO	Anniis, *ut T. Annius Milo, quem Cic. defendit,* & *Dion. lib.* 39.
MITHRES	Curtiis
MNESTER	Juliis
MOCILLA	Juliis, *Corn. Nepos in Attic. vita.*
MODESTINUS	Herenniis
MODESTUS	Anniis Aufidiis Juliis
MÆCENATES	Heliis Cilniis, *vel Ciliniis, ut vult, probatque Fulvius Ursinus Notis ad Corn. Tacitum.*
MOMYLLUS	Romulis

MON-

MONTANI — Curtiis; Juliis; Juniis; Tarpejis, *ann. U.C.* 299.; Tulliis, *Cicer. ad Attic. lib.* 12.; Varienis

MOSCHUS — Volcatiis

MOTACILLA — Juliis

MUGILLANUS — Papiriis

MULLO — Ventidiis, *Plancus epist. ad Cicer l.* 10.

MUNDUS — Enniis

MURENÆ — Ablaviis; Liciniis, *Dion. lib.* 45.; Varronibus, *Terentiorum, for. ex adoptione.*

MURCUS — Statiis, *Dio lib.* 47.

Murcus *inter Cæsaris interfectores, Appian. lib.* 2. *bell. Civil. qui lib.* 4. Sextum Murcum *nominat, quem lib.* 3. μἔλκον, *pro* μὖρκον, *appellat, depravate, opinor.* — Sextiis, *Appian. l.* 4.

MURES — Deciis, *Livius, Cassiod. & Fasti.*

MUSA — Æmiliis; Antoniis, *Dion. lib.* 53.; Pomponiis, *nummi vett.*

MUSCÆ — Semproniis, *Livius lib.* 45. *Val. Max.*

MUSTELLA — Tamisiis, *frequens mentio Mustellæ lib.* 12. *ad Attic. Ciceroni: qui lib.* 16. *M. Antonii* ταξιάρχην *vocat, hoc est* ordinis ductorem. *In Philipp. vero* latronum ductorem *appellat.*

MUTIANUS — Liciniis; Noniis

MUTILI — Papiis, *ann.* 761. *U.C. Dio. lib.* 56. *de M. Papio Mutilo, à quo lex Papia de maritandis ordinib.*

MYRTILUS — Minuciis, *L. Minucius Myrtilus pr. urb. T. Liv. lib.* 38.

N.

NACCA — Fulviis; Pinariis

NASICÆ — Scipionibus, *seu Cornel.*; Porciis

NASO — Actoriis, *Suet. Julio c.* 9.; Axiis, *in priscis nummis.*; Juliis, *Octaviis, Cic. ad Q. fratrem.*; Otaciliis, *Cicer. lib.* 13. *Famil.*; Ovidiis, *ut poëta Elegorum notus.*; Sextiis, *Appia. lib.* 2. *Civ.*

NATALES — Antoniis; Belliciis; Minuciis

NATTA — Pinariis, *Cic.* 2. *de Divinat. & lib.* 4. *ad Attic. Multa mei: ubi vulgo male* Nacha *pro* Natta. *Corn. Tac. lib.* 4. *& in Tabulis Capitolinis.*

NAVIUS — Acciis

NEPOTES — Corneliis; Herenniis; Juliis; Liciniis; Mariis; Metellis, *seu Cæciliis an. U.C.* 655. *Cicer. lib.* 5. *epist. Fam. Asconius in Cornelianam.*; Perpenniis; Pompejis; Valeriis

NERONES — Cæsarum *familiæ.*; Claudiis, *an.* 546. *Valerius lib.* 4. *cap.* 1.

NERVÆ — Acutiis; Coccejis, *an.* 717.; Liciniis, *anno* 759. *& nummi vett.*; Siliis, *an.* 737.

NERULINUS — Suilliis, *Fasti Capitolini.*

NICIAS — Curtiis

NICOLAUS — Aureliis

NIGRI — Aquilliis, *Sueton. Aug. cap.* 11.; Cæciliis, *Cic. in Divinat. Ascon. & Plutarch. ex Cicerone.*; Pescenniis; Trebiis, *Turannii, Varr.* 2. *de re rust.*; Valeriis, *seu Cæciliis an.* 698. *Censor. Dion.* 37. *& Asconio pro Scauro. Cons. an.* 692.

NIGRINUS — Avidiis; Pontiis, *an.* 788.

NOBILIORES — Fulviis, *Fasti, & alii.*

NOCTUA — Cædiciis, *vide ad an.* 464. *in Fastis Onufr.*

NONNA

NONNA — Juliis
NORBANUS — Tigelliis
NOVATI — Juniis
NUMA — Pompiliis
NUMIDA — Æmiliis, *Livius lib.* 26. Lepidis
NUMIDICUS Cariliorum. — lautiis, *Val. Max.* 4. *cap.* 6. & *Horat.* 1. *Carm. Oda* 36. *v.* 3.

O.

OBSEQUENS — Juliis
OCELLA — Lucretiis, *Dio lib.* 37. *Plut. in Sulla, Livii Epitom.* 89. *Appian. lib.* 1. *Civil. Male* Asella *in aliquot libris.* Serviis, *Cicer. ad Attic.* 21. *sæpe. Et lib.* 8. *ep.* 7. *ad Fam.* Servius Ocella, *videtur fuisse Pompejanarum partium. Lib.* 10. *ep.* 14. & 16. *ad Attic.*
OFELLA
ORCA, *in Valeriis Cic.* 13. *epist. Fam.*
ORESTÆ — Aureliis, *an.* 596.
ORESTILLA — Fabiis
ORPHITUS — Corneliis, Furiis, Oviniis, Salvidienis, Vitrasiis
ORTALUS, *meminit Catullus & Cic.* 4. *ad Attic. in quibusdam libris. Vulgar.* Otali *male, nisi* Otacilii *legas.*
OTACILIA — Martiis
OTHONES — Juniis, Rosciis, Salviis, *ann.* 785. *male vulgo* Sylvius *etiam in Othone August.*
OVICULA — Fabiis Max. *Plutarch. in Fabio, & Scriptor de Vir. Illustr.*

reperiuntur in

P.

PACATUS — Claudiis, Minutiis
PACIECUS, *Paul. Manut. in epist.* 18. *lib.* 6. *Fam.* — Juniis, *Cic. epist.* 1. *libr.* 12. *ad Attic. & lib.* 6. *Famil. ep.* 18. *Hirtius de bello Hispani.*
PACILI — Furiis, *Livius & Cassiodorus.*
PACONIANUS — Sextiis
PACORUS — Aureliis

PÆTI — Æliis *vel* Ailiis, *ut ann.* 552. & 286. *Æliis vero in Fastis scribitur, ann.* 416. & 467. *Sed Cicero in Cluentiana* Æliorum *esse* partes *ostendit.* Auroniis, *an. U.C.* 688. Aquiliis, Aurumculejis, Articulejis, *Dion. libro* 54. Cæciniis, Cæsenniis, Castriniis, *Cælius Ciceroni lib.* 8. *epist. Castroni mentio ibid. lib.* 13. *epist.* 13. Considiis, *in nummis antiquis.* Fulviis, Papyriis, *Cicer.* 9. *libro epist.*
PÆTINUS — Fulviis, *an.* 454.
PALÆMON — Rhemmiis
PALICANUS — Aciliis, *Cicer. in Bruto, Quintil. libro* 4. *Pedianus & num. vett. Valer. lib.* 2. *Ant. August. Dial.* 4. *Antiquit. pag.* 58. *Lat. edit.* Lolliis
PALLAS — Claudiis
PALMA — Aureliis
PALMATUS — Juniis
PANDUS — Latiniis
PANEPION — Urbanis
PANSÆ — Apulejis, *ann.* 453. *U.C. T. Livius lib.* 10. Genutiis, Serviliis, Sestiis, *Cic. ad Q. fratrem lib.* 2. Vibiis, *an.* 710. & *num. vett.*
PAPPI, *vel* PAPI — Æmiliis, Sofiis
PARRARRHENEON — Cipiis
PARMENSIS — Cassiis, *ut poëta nomen, de quo Horat.* 1. *Ser.* 10. *Sat. & epist.* 4. *lib.* 1. *Appian. & Sueton. de quo loco Lævin. Torrentius.*
PARTHENIANUS — Æmiliis
PARRUS — Æbutiis, *T. Æbutius Parrus* 10. *Vir. agro Ligustino dividendo. T. Livius libro* 42.

reperiuntur in

	reperiuntur in
PASSER	Cetroniis *sive* Petroniis
PASSIENUS	Vibiis
PASTORES	Juliis
PATAVINUS	Cassiis
PATERCULI	Albinis Juniis, *Ascon. in Cornelianam, ann.* 494. *U. C.* Sulpitiis Vellejis
PATERNI	Apulejis, *Inscript. Vetus in Onufr. ad ann.* 797. *Comm.* Aspasiis Oviniis Tarutiis
PATIETUS	Juniis
PAULA	Corneliis
PAULINI	Aniciis Lolliis Pompejis Pontiis Suetoniis Valeriis
PAULLI	Æmiliis, *an.* 498. Juliis Sergiis
PAULLULUS	Postumiis, *Fast. an.* 579.
PECUNIOLA	Aureliis, *Val. Max. lib.* 2. *cap.* 7. §. 4.
PEDARIUS	Cominiis
PEDIANUS	Asconiis
PEDO	Albinovanis
L. Pella, *vir pratorius, & Catonis amicus Sardensibus accusantib. à Bruto condemnatus repetundarum. Plut. in Bruto. Voluit inter Cæsaris percussores haberi, licet non adfuerit. Appian.* 2. *Civil.*	Juventiis Pompejis
PENNULA	Centeniis, *Livius lib.* 25.
PERÆ & PENNI	Juniis, *Cicero in Bruto & in Offic.* 3. *M. Junius Pennus Trib. Pl. legem tulit de Peregrinis.* Quinctiis, *ann.* 327. & 392. *Dict. Livius lib.* 4. *Cassiod.*
PERPENNÆ	Hostilianis Mariis Petroniis
PERSICUS	Fabiis Max.
PERTINACES	Helviis

	reperiuntur in
PERUVINCUS	Sextiis
PETICI	Sulpitiis; *an.* 389. & 392.
PETRONII	Flaviis
PETRO	Graniis, *Plut. in Cæsare.*
PHANGO	Fuficiis, *C. Fuficius Phango Cæsaris Præfectus in Africa. Dio lib.* 48. *E milite gregario Senator factus est. Dio ibid.*
PHILEMON	Æmiliis
PHILI	Furiis
PHILIPPI	Æliis Juliis Marciis, *ab equorum cura sic dicti* Philippi. *Num. Vett.*
PHILISCUS	Attiliis
PHILOLOGUS	Æliis Attejis
PHILONES	Cesseniis Curatiis Publiliis, *Fasti & alii.* Veturiis
PHILOPOEMEN	Juniis
PHILOSTRATUS	Flaviis
PHILOXENUS	Avianis
PHILUS	Furiis, *in num. antiq. Cic. ad Brutum, epist.* 23. *per jocum Pholum. Can. Tat. nam ab Antonio stabat.*
PHRYGIO	Pompejis
PICTORES	Fabiis, *ut in Historico, Fabius* Pictor. *Et in Fastis, & alibi.*
PIETAS	Æmiliis Herenniis, *num. vett.* M. HERENNIUS PIETAS.
PIGMENTARIUS	Acciis
PILATUS	Pontiis
PINTHIAS	Lutatiis
PINUS	Corneliis
PISCICULI	Juniis
PISONES	Cæliis Calpurniis, *omnes fere.* [P]upiis, *Ascon. in Pisonianam.*
PITHOLAUS	Octaciliis
PIUS	Antoninis Cæciliis, *Dion. & alii.* Cestiis Metellis Pompejis, *in antiquis nummis.*
PLACIDUS	Annæis Furiis

PLAN-

	reperiuntur in
PLANCI	Acciis Munatiis Plautiis, *Appian. lib.* 4. *& num. vett.* Rubelliis Sergiis, *Cn. Sergius Plancus Pr. Livius libro* 31.
PLANCINA	Munatiis
PLANTA	Pompejis
PLATINA	Claudiis
PLAUTI	Acciis
PLOTIUS	Cæliis Munatiis
POENI	Juni's
POLA	Serviis
POLLIENUS	Claudiis
POLLIONES	Anniis Antiis Antistiis Antoniis, *L. Antonio id cognomen fuit. Dio lib.* 48. *& num. vett.* Asiniis Carbiliis Claudiis Clodiis Herenniis Juliis Memmiis Næviis Romuliis Trebelliis Vediis Vespasiis Vitrasiis
POLLUX	Juliis
POLYHISTOR	Juliis Corneliis Appione
POMPEJANI	Claudiis
POMPOSIANUS	Metiis
POPA	Liciniis
POPLICOLÆ, *vide mox* PUBLICOLÆ	
PORCELLUS	Grunniis
PORCINA	Æmiliis, *Cicero in Bruto, & Priscian. lib.* 9. *Gramm.* Lepidis
POSCA	Pinariis, *Liv.* 40. *Pinarius Posca Pr. Sardiniam obtinuit, P. Cornelio, M. Bæbio Coss.*
POSIDONIUS	Annæis
POSTUMI	Curtiis Juliis
	Acciis Cejoniis
POSTUMII	Juniis Liviis Pontiis Rabiriis Sejis
POTITI	Valeriis
PRÆCONIUS	Æliis Valeriis
PRÆSENTES	Arriis Brutiis
PRÆTEXTATUS	Asiniis Attejis Papiriis Sulpiciis, *Tabb. Capitol.* Vettiis
PRIMUS	Antoniis
PRISCI	Acciis Æliis Anchariis Cæsoniis, *Sueton. Tiber. c.* 42. *T. Cæsonius Priscus, eques Rom.* Fulciniis Helvidiis Jabolenis Juliis Juniis Neratiis Numiciis, *an.* 284. Serviliis, *an.* 318. Statiis Tarquiniis Sallustiis, *Appian.* 2. *Civil. Sed leg. opinor* Crispum *non* Priscum.
PRIVERNAS	Æmiliis, *an.* 412. 424.
PROBATUS	Cæliis
PROBI	Æmiliis Falconiis Valeriis
PROCILLÆ	Juliis
PROCILLUS	Valeriis
PROCULI	Acerroniis, *an.* 789. Arteriis Juliis Liciniis Plautiis, *in Fastis, anno* 425. Scriboniis Valeriis
PROPERTII	Aureliis, *ut poëta notissimus.*
PTOLEMÆUS	Æmiliis Claudiis
PUBLICOLÆ, *al. Poplicolæ: Populi majestatem venerando sic dictus P. Valerius Max.* 4. *c.* 1.	Gelliis, *an. U.C.* 681. & 717. *Dio lib.* 47. Valeriis Vipsaniis, *ann.* 812. *ubi Onufr. in Comm. Fastorum.*

PUL-

reperiuntur in

PULCRI — Claudiis, *seu Appiis.*
PULEX — Serviliis, *an.* 550. 551. *Fasti Cap.*
PULLUS — Juniis, *an.* 504. *à P. Claudio Cari F. ut bene Cicero & Fasti. Plin. Cari nepotem facit P. Claudium Pullum: non rectè ut opinor.*
PULVILLI — Horatiis, *ann. U. C.* 244. 246.
PURPURIO — Furiis, *ann.* 557. *Ennius, & Fasti.*
PUSILIO — Liciniis
PUSIO — Flaviis
PYRRHICUS — Deciis

Q.

reperiuntur in

QUADRATUS — Asiniis; Ninniis, *L. Ninnius Quadratus trib. Dioni lib.* 48.; Numidiis; Vindiis; Volusenis
QUADRIGARIUS — Claudiis
QUARTINUS — Claudiis; Viniciis
QUIETUS — Aufidiis; Avidiis; Lusiis
QUINCTILIANUS — Fabiis & Noniis, *ut scriptor Oratoriarum Institutionum, an.* 760. *Cos.*
QUINCTILLUS — Plautiis
QUIRINIUS — Sulpitiis, *an.* 741.

R.

reperiuntur in

RABIA — Martiis
RALLÆ — Marciis, *M. Marcius Ralla pr. quò anno mater Deûm Romam advecta est. Livius* 29. *&* 30. *lib.*; Clodiis
RAVILLA — Cassiis, *Fronton. & vett. Fasti* 627.
REBIUS — Ammiis
REBILI — Caniniis, *Cos. ann.* 707. 741. *Suet. in Cæsare, Plutarch. Macrobius lib.* 2. *capite* 2. *in locis Ciceronis.*
REGES — Marciis; Rubriis, *Appianus lib.* 2. *Civil.*
REGILLI — Æmiliis, *seu* Lepidis. *Cic. ad Attic. lib.* 12. *Livius lib.* 37.
RHEGINI — Antistiis; *num. vett. Val. Max. lib.* 4. *c.* 7. *&* 3.
REGILLENSES — Claudiis; Postumiis, *in Diodoro redditum* Regillanus.
REGULI — Æmiliis, *Appian. in Syriaco de L. Æmilio Regulo.*; Aquiliis; Atiliis; Licaniis, *Dioni lib.* 54.; Livinejis, *nummi vett. Cicer. lib.* 13. *ad Fam. & lib.* 3. *ad Attic.*
REPENTINUS — Fabiis
RESTIONES — Antiis, *Gell. lib.* 2. *cap.* 24. *Macrob. lib.* 3. *num. antiqui. Appian. lib.* 4. *Civ. de* 3. *viratu agens:* Restio proscriptorum unus à servo servatus.
RESTITUTUS — Claudiis
ROCUS — Romiliis, *ann. U. C.* 298. *& Crepercipo, in nummis antiq.*
ROMANUS — Aureliis; Graniis; Serviis; Virgiliis; Voconiis
ROMULUS — Aureliis
ROSIANUS — Geminiis
RUBRIUS — Aruntiis

RUFI *cognomen in* 46. *Familiis.*

In Acciis
Aciliis, *seu* Actiliis.
Æmiliis
Anchariis
Anniis, *T. Annii Rufi meminit Cicero lib.* 13. *ad Attic.*
Antoniis
Asiniis
Ateriis, Val. Max. *lib. cap.* 7. de Somniis, §. 8.
Cæsetiis
Cæciliis, *ann. U. C.* 769. *Dioni & Floro. L. Cæcilius Rufus pr. ludos Apollinares faciebat cum Cic. rediret ab exilio.* Ascon. in Milonianam.
Cerdoniis
Cœliis, *Cæsari & Paterc. M. Cœlius Rufus.*

RUFI reperiuntur in

& *Valer. Maxim. lib.* 4. *cap.* 2. *M. Cælius Rufus ædil. cur. design. Cicero lib.* 11. *epist. ad Fam.*

Cluviis, *an.* 798.
Corelliis, *num. vet.*
Corneliis
Curtiis
Egnatiis, *M. Egnatius Rufus in Augustum conspiravit. Sueton. in August. cap.* 11.
Feniis, *Fenius Rufus, prætorio præfectus sub Nerone.*
Geminiis
Juliis
Lartiis, *fort. Largiis. Onufrius ad annum* 252. 256. 269. *Et Largius Rufus.*
Luciliis, *in nummis antiquis.*
Mesciniis, *nummi veteres. Cicero libro* 5. *ad Famil. ep.* 20. Rufo *inscribit, Mescinio sc.*
Minuciis, *ann. U. C.* 556. & *nummi antiqui. Minatius Rufus Catonis comes in Cypriaca expeditione. Valer. lib.* 4. *cap.* 3. §. 2. *ubi* Minucius *leg. censeo.*
Octaviis, *C. Octavius Rufus.* Suetonius Augusto *cap.* 11.
Passienis
Pinariis
Plautiis, *Plautius Rufus.* Tranq. in Augusto, *cap.* 19.
Pompejis, *nummi antiqui.*
Pomponiis, *num. vett. Pomponius Rufus in libris* Collectorum *citatur à Valerio Maximo libro* 4. *cap.* 4. *sed malim* Pompejus *legi.*
Rutiliis, *Julius Obsequens* & *Cassiod.*
Sæniis, *ann. U. C.* 724. *in Fastis Capit.*
Salvidienis, *Salvidienus Rufus Sentinates obsedit Cæsaris Augusti nomine. Dion. lib.* 48. & *Suet. Aug. cap.* 66. *Vide Livii Epitom.* 123.
Satriis
Semproniis, *Cælius lib.* 8. *ad Cic.* & *Cicero lib.* 6. *ad Atticum.*
Serviis, *in priscis numismatib.*
Sextiliis, *Cassius lib.* 12. *epist. Fam.* & *Cic. lib.* 13. *ad Sextilium Rufum quæstorem Cypri, epist.* 48.
Suilliis
Sulpiciis, *Cos. an.* 366. *U. C. Dion. lib.* 11. & *Zonaras.*
Tariis, *an.* 737. *U. C.*
Titiis, *vid. Onuf. ad an.* 723.
Titurniis, *Cic. lib.* 13. *ad Famil.*
Valgiis, *an. post Rom. cond. Cos.* 741.
Vibiis
Vibulliis, *Q. Vibullius Rufus, Pompejo familiaris, in Picenum ab eo missus. Cæsar* 1. *belli Civil. Cicer. ad Attic. lib.* 7.
46. Virginiis.

RUFINI reperiuntur in

Aniciis
Claudiis
Corneliis
Juniis
Liciniis
Statiis
Vibiis, *Cos. suffect. anno* 774.
Volcatiis

RUFIO

Trebatiis, *vetus inscriptio:* C. TREBATIUS RUFIO F. CUR. *Et ideo Cic. Trebatio:* Rufio, *inquit,* tuus; *nempe quia ejusdem generis. Meminit* & *bis ad Attic. lib.* 14. *ep. Item dum.*

RUGA

Iciliis
Rubriis

RULLUS

Fabiis, *Plutar. in Pompejo. Numm. vett.* & *in Orat. in Rullum.*
Serviliis

RUSO

Cremutiis
Octaviis

RUSTICANUS

Plætoriis

RUSTICI

Antistiis
Fabiis
Juniis
Oviniis

Mar-

RUTILI reperiuntur in
Martiis; *in Fastis anno 279. In Diod. Siculo male* Rufus *pro* Rutilus *redditum est.*
Nautiis
Semproniis, *Liv. lib.* 37.
Virginiis, *Liv. lib.* 3.

RUTILII
Martiis
Nautiis
Semproniis

S.

SABACO
Cassiis, *Plutar. in Mario.*

SABELLI
Popilliis, *T. Livii lib.* 41.

SABINI
Æliis
Albiis, *Cic. ad Attic. lib.* 13. *epist.* 14.
Albutiis
Aselliis, *Sueton. Tiberio cap.* 42. *de lepido dialogo Sabini Asellii.*
Assidiis
Cæliis
Calvisiis, *ann.* 713. 749. 778. *Dion. ubi male* Asinius *editum.*
Claudiis
Clodiis
Corneliis
Domitiis
Fabiis
Flaviis
Poppæis, *an.* 761.
Juliis
Juniis, *inscriptio in Onuf. ad an.* 772.
Nymphidiis
Minatiis, *in num. antiq.*
Sextiis, *Livius lib.* 30.
Siciniis, *ann.* 266. *vide Onufr. ad an.* 267.
Vettiis, *Tituriis. Dio. lib.* 39. *& num. vett.*

Sabinus *à Cæsare missus ad res in Sicilia constituendas, enecto jam Sex. Pompejo, Appian. lib.* 5. *Civil.*

SABULA,
Cossutiis, *num. vett.*

SACERDOTES
Liciniis, *Cicer. in Verrem. & Val. Max. lib.* 4. *cap.* 1. *ubi de Africano minore.*

SACROVIR
Juliis

SÆVINI
Flaviis, *inscriptio apud Onufr. an.* 721.

SAGITTA
Claudiis
Octaviis

SALACIO
Corneliis, *Suet. in Julio c.* 59. *& Lipsius in Electis.*

SALASSUS
Veitiis, *Cic. Leptæ lib.* 6. *ep. Fami. ejus proscripti mors Appian. lib.* 4. *Civil.*

SALINATORES, *Primus M. Liv. sic dictus Cos. & Cens.*
Liviis
Oppiis, *lib.* 35.

SALONINI
Asiniis

SALUTIO, *sic in Suet. Jul. c.* 59. *& Plinio male, contra veteres libros, in quibus* Salluito *est, & in Dione lib.* 42. Σαλλάττων. *Salacio Lipsio in Electis.*
Scipionibus

SAMMONICI
Serenis

SANGA, *Santra sæpe à Festo citatur illius* de verborum veterum significatione.
Fabiis, *Appian.* 2. *bell. Civil.*

SAPIENS
Læliis, *Cic. in Lælio: Plut. in Scipione.*
Porciis, *Cicer.*

SARRA, *T. Livius lib.* 35. *& Cic.* 15. *lib. ad Attic. epist.* 15. *& in argenteo denario titulus:* M. ATIL. SARA.
Saloniis

SASERNA
Caniniis

SATRUNI
Hostiliis, *num. vett.*

SATURNINI reperiuntur in
Æliis
Anniis, *Cicer. lib.* 5. *ad Attic.*
Antoniis
Aponiis
Apulejis
Calvisiis
Fanniis
Furiis
Pompejis
Sentiis
Valgiis, *an.* 741.
Venulejis
Volusiis

Satyrus, *Caniniorum videtur in epist.* 1. *Cicer. ad Attic.*

SAVERRIO
Sulpitiis

SAXÆ, *Saxa Bibulo in Syria successerat, Appia. in Syriaco. v. de Vejetanis.*
Decidiis, *Dio.* 47.
Voconiis, *Livii Epit.* 41. *In Floro lib.* 4. *cap.* 9. *male* Chasca *pro* Saxa *editur.*

SAXULA
Cluviis, *Livius lib.* 41.

SCÆVÆ
Brutis
Cassiis, *Plutarch. in Cæsare.*
Dediis
Aquiis

Scæva *bona, unde Scævola ait Varro* 6. *de l. Latin. vide Plauti Casinam in fine.*

SCÆVINUS
Pontiis
Urbicis

SCÆVOLÆ, *al. Scævulæ, vide supra in Scæva.*
Lutatiis
Muciis, *Fasti.*
Septimiis
Trebatiis

	reperiuntur in	
SCAPULÆ, *P. Manut. ad ep. 13. lib. 9. Fam.*		Anniis Corneliis, *Livius, Cassiodorus, Appian. bell. Civil.* Ostoriis, *ann. 799.* Quintiis, *vide Quinctii.* Tertulliis
SCARPUS		Pinariis, *Dioni lib. 51. & nummus in Antonii.*
SCAURI		Æmiliis, *Livius lib. 37. M. Æmilius Scaurus ob Atreum tragœdiam à Tiberio mori coactus. Dio lib. 58.* Ætiliis Aureliis, *Val. Max. lib. 2. cap. 1. & ann. 646. Onufr. & in Ann. suis Step. Pighius.*
SCHOLÆ		Terentiis
SCIPIONES		Cassiniis
		Corneliis Cariliis, *an. 701. Cælius in epist. 8. lib. Cic. vett. nummi & Dion.*
SCORPIANUS		Æliis
SCROFÆ		Tremelliis, *Var. de re Rust. Plutar. in Crasso.*
SCYLLA		Marciis, *Q. Marcius Scylla tr. pl. Livio lib. 42.*
SEBENNIUS		Polemiis
SEBOSUS		Statiis
SECUNDI		Atiliis Arriis, *nummi vett.* Aufidiis Gabiniis Juliis Petroniis Pliniis Pomponiis Popparis, *an. 761. Cos. suffectus. Q. Popparis secundus.* Publiis Salustiis Turciis
SEDIGITUS, *à sex digitis dictus.*		Volcatiis, *cujus poëtæ de Comicis judicium in A. Gellio lib. 15. Noct. Att. c. 24.*
SEJANUS		Æliis
SENECÆ		Annæis
SENECIO		Claudiis Corneliis Herenniis Sociis
SEPTENNIO		Agillis
SERAPION		Corneliis, seu Scipionibus.

	reperiuntur in	
SEQUESTER		Vibiis
SERENIANUS		Æliis
SERENUS		Afraniis Annæis Graniis Vibiis
SERMO		Marciis, *M. Marcius Sermo tr. pl. cum Scylla, an. 582. Livius lib. 42.*
SERRANI		Atiliis, *an. 583.*
SER, *in nummo vet.* A. MANLI *Q. F.* SER. *an tribus nomen.*		
SETINUS		Anniis, *Livius lib. 8.* Fulviis, *Dion. 43.*
SEVERI		Aciliis Antistiis Aquiliis Arrianis Arriis Cæcinis Cassiis Catiliis Cinciis Corneliis Juliis Septimiis
SEXTUS, *P. Scævola Sextus nominatur à Macrob. lib. 3. Satur. c. 13.*		
SEXTINUS		Sextiis, *Fasti Capit.*
Sica, *vel* Sicca, *Cic. 3. ad Att. ep. 2. & 4. & lib. 16. epist. 6. & lib. 8. ad Attic.* &c.		
SICULI		Clœliis, *Livius lib. 26. Val. Max. 1. cap. 1. §. 4.*
SIDICINUS		Mariis, *L. Sidicinus Catilinariæ consors conjurationis. Porcius Latro in Catilinam ut Sidonius Apollinaris.*
SIDONIUS		Solliis
SILANUS		Juniis, *Pedianus, Fasti & alii. Dion. lib. 55.* Liciniis
SILO		Albroniis Antoniis Aruntiis Graviis Pompejis Popediis, *Upediis, Dion. lib. 48.* Umbroniis

SILI

	reperiuntur in
Sili	Albutiis; Sergiis, *Plin. lib. 7. cap. 28. Solinus c. 6. & nummi antiqui.*
Simplex	Cæciliis
Sisennæ	Aproniis, *nummus* APRONIUS SISENNA III. VIR AAA. F. F.; Corneliis, *Dio lib. 36. Livius 39.*; Statiliis, *an. U. C. 768.*; Gabiniis, *Dio 39. lib.*
Solon	Juliis
Sophi	Semproniis, *in Fastis.*
Sorani	Valeriis, *Varro 6. de l. Lat.*
Sosipater	Charisiis, *ut Grammaticæ scriptor.*
Sparsus	Fulviis
Speratus	Æliis
Spinther	Corneliis, *seu* Lentulis, *Dion. & Val. lib. 9. c. 14.*
Spoletinus	Carviliis, *Liv. lib. 43.*
Spongia, *Ciceroni ut plebejum nomen cum Thalma & Plauto recensetur.*	
Spurma, *de vocis occasione Val. Max. lib. 4. cap. 5. in externis.*	Vestriis
Spurmus	Petilliis, *an. 577. U. C. Livius lib. 40.*
Squillus	Liciniis
Stalenus	Æliis
Statius	Tulliis
Stellæ	Aruntiis
Stellio	Afraniis, *Livius lib. 39.*
Sthelenus	Aciliis
Stilico	Flaviis
Stolones	Liciniis, *in Fastis, an. 392. ubi Calvus est, in Græcis* Stola *est & Marianus Scotus.*
Strabo	Fanniis, *an. 592.*; Gaudiis; Liciniis, *T. Liv. lib. 41. ab U. C.*; Cæsaribus, *seu* Juliis *vett. nummi, Inscript. Romæ, Dial. 10. Ant. August. p. 138.*; Lætiis, *al.* Leniis, *Varro 3. rei Rustic. cap. 5. Cic. lib. 12. ad Attic.*; Pompejis, *an. 664. Plutarchus in Pompejo.*; Serviliis, *Cic. lib. 13. Fam.*; Sejis; Sotidiis, *Inscript. ad an. 777. Onufr. Cic. lib. 12. ad Cassium, nisi ibi leg.* Sotidiis, *pro* Tidiis. *L. Titionem Strabonem laudat Cicer. lib. 13. Famil.*

	reperiuntur in
Strigo	Pupiis
Structilis	Serviliis, *Tabulæ Capitol.*
Structulus	Claudiis
Struma, *in Vaticiniis, Cic. ep. 9. l. 5.*	Noniis, *Catullus in Epigrammatis.*
Stilones	Æliis, *C. Ælius* Stilo, *Varronis præceptor: citatus à Festo sæpius, & Varrone lib. 4. de l. Lat.*
Suarius	
Subulo, *an à* subula, *quasi Sutor. Subulo tibicen, lingua Tusca, Varro lib. 6. C. de l. Lat. Liv. lib. 43. P. Decius Subulo 3. vir Col. deduc. Aquilejam, an. 584.*	Scipionibus
Sufenas	Noniis, *num. vett.*
Sulca	Bæbiis, *Liv. lib. 42.*
Sulpicia	Memmiis
Suræ	Acciis; Æmiliis; Brutis, *Plutarch. in Mario. Liv. lib. 22.*; Corneliis; Lentulis, *an. 682. Et nominis dat rationem Plutarchus in Sulla, Turneb. explicat lib. 7. Advers. cap. 4. Vide &* Crus *cognomen.*; Liciniis
Surculus	Statiis
Sullæ. *De nominis etymo Plutarchus in Sulla, initio, & ibi G. Xyl. & in 4. lib. ad Attic. Corradus, & Carisius lib. 1. Gramm. Forte παρὰ τὸ συλᾶν, à spoliando sic primum dictus.*	Corneliis
Sylva	Flaviis
Sylvani, *quod interdum in* Silani *corruptum.*	Domitiis; Plautiis, *an. 751.*; Pompejis

Cognomen		Familiæ
SYMMACHUS		Aureliis
SYRIACUS		Valliis
T.		
TACITI	reperiuntur in	Anniis, Corneliis
TAMPHILI		Bæbiis, *ann. 571. Plin. Liv. Val. Max. 1. cap. 1. nummi vett.*
TAPPI		Valeriis, *Livius lib. 35.*
TAPPULI		Villiis, *ann. 554. Livius lib. 25. & 29.*
TARPA		Metiis
TARQUINIENSIS		Numisiis, *Livius lib. 45.*
TATIANUS		Cæliis
TAUREA		Jubeliis, *Campani sunt. Valer. Maxim. 3. cap. 2. & Livius.*
TAURI		Calvisiis, Pacuviis, Statiliis, *Dion. lib. 49.*
TAURINUS		Ignatiis, Modestis
TEGULA		Liciniis, *Liv. lib. 31. de P. Licinio Tegula.*
TELESINUS		Mariis, Pontiis
TEMPSANUS		Postumiis, *Livius lib. 39.*
TERGEMINUS, *vide* Trigem.		Horatiis, & Curiatiis
TERTIUS		Abutiis
TERTULLI		Æliis, Flaviis, Publienis
TERTULLIANUS		Septimiis, Volcatiis
TESTA		Trebatiis, *Cicer. lib. 7. epist. ad Fam. sæpe. Laudat lib. 6. epist. 5. Fam. commendat Cæsari, lib. 7. epist. 10.*
TEUCER		Cæciliis
THALLUS		Petroniis
THALNA		Juventiis, *an. U.C. 590.*
THEOPHANES		Pompejis
THERMI		Minuciis, *an. 560. Livius lib. 30.*
THRASILA		Aufidiis, Fanniis, Valeriis
THUSCI		Aquiliis, Clodiis, Fabriciis

Cognomen		Familiæ
TIBULLUS	reperiuntur in	Albiis, *ut in poëta notum.*
TIBURTINUS		Ceponiis, *nummi antiqui.*
TIGILLINUS		Ophoniis
TIRO, Tisienus, *legatus Sex. Pompeji bello contra Cæsarem Octavianum. Pompejo devicto exercitum Cæsari tradidit. Appian. lib. 5. bell. civil.*		Tulliis, *ut Ciceronis eruditus libertus, &c.*
TITIMANUS, *in Pontiis per adoptionem. Cic. lib 9. ad Attic.*		
TORQUATI		Belliciis, Lucejis, Manliis, *Livius lib. 7.*, Novelliis, *vel potius Noniis, Onufr. ad ann. 748. Sueton. August. cap. 43.*
TRABIA] *Manut. in epistol. 21. lib. 9. Fam.*		Juniis
TRACHALUS		Galeriis
TRAJANI		Ulpiis
TRANQUILLUS		Suetoniis
TRAULUS		Montanis
TREBONIANUS		Vibiis
TREMULUS		Marciis, *Tabulæ Capitol.*
TRIARII		Valeriis, *Ascon. pro Scauro.*
TRIBULI		Hostiliis
TRICIPITINI		Lucretiis
TRICOSTI		Virginiis
TRIGEMINUS		Horatiis & Curiatiis, *Livius lib. 1. & num. vett.*
TRIO		Fulciniis, Lucretiis, *nummi veteres.*
TROGUS		Pompejis, *ut in Historico, quem Justinus sublegit.* Quinctiis, *Varro lib. 5. de l. Lat. de T. Quinctio Trogo.*
TUBERONES		Sauffejis, Æliis, Sejis, *antiqua Inscriptio in Comm. Fastorum Onuphrii ad annum 771.*
TUBERTI		Postumiis
TUBULUS, *Pr. fuit L. Metello, Q. Maximo Coss. Cicer. lib. 12. ad Atticum. L. Tubulum vocat 2. de Finibus.*		Hostiliis, *T. Livius lib. 27. ab U.C.*

	reperiuntur in
TUCCA	Aufidiis, *Pomponio lib. De orig. Juris,* Aufidius Tucca. Plotiis. Serviliis, *ann.* 469. *Cos. Onufr. ad an.* 740.
TUDITANI	Semproniis, *an. U.C.* 513.
TULLI	Juliis, Torquatis, Volcatiis, *an.* 687.
TURBO	Martiis
TURDUS	Papiriis, *Cic. ad Pætum lib. 9. ep. 21. Sed hi plebeji.*
TURINUS	Maniliis, *ann.* 541. *Livius lib.* 28.
TURPILIANUS	Petroniis, *nummi veteres, sed ex adoptione.*
TURPIO	Ambiviis, Antistiis, Næviis, Sutoriis
TUSCIVERCANUS	Terentiis, *Liv. lib.* 45.
TUSCUS	Aquilliis, *an.* 266. *U.C.*
TUTOR	Juliis
TYMPANUS	Postumiis, *Livius lib. 34. L. Postumius, cui cognomen Tympano fuit, quæstor Sempronii Consulis à Bojis cæsus est.*

V.

	reperiuntur in
VAALA	Numoniis, *num. vett. Puto idem esse, quod* Vala: *ut ab Ala, factum Abala.*
VACCIA	Lentulis Corneliis, *Cicer. lib. 2. ad Q. fratr. epist.* 7.
VACCUS	Vitruviis
VACIA, *al.* VATIA	Martiis, Serviliis
VAGIENUS, *P. Vagienus Antonii Præf. ad Mutinam, ut scribit Pollio ad Ciceronem.*	Aburiis, Fabiis, Juniis, Pompejis, Vettiis
VALENTES	
VALENTINUS	Valeriis
VALERIANUS	Corneliis
VARI	Acciis. Alferniis, *an.* 754. Alfenus Varus I. C. *in Pomponio de origine Juris.* Arriis. Attejis, *Dio lib. 41. Appian. lib. 2. Civil. etsi ibi* Attidios *legatur.* Cassiis, *antiqua Inscriptio in Onufrio ad ann. U.C.* 681. Cejoniis. Geminiis. Liciniis, *an.* 517. *Livius lib.* 27. Pompejis. Potiis, *Appian. in Mithrid. etsi* Varro *ibi male legatur.* Vibiis, *in num. antiq.*
VARIOLÆ	Acciis
VARRONES	Æliis, Cingoniis, Rubriis, Terentiis, *Pulchre Dio lib. 47. & Valer. Max. lib. 4. cap. 5. & 8. cap. 7.* Vibidiis, Viselliis, *anno 769. & 776. Cicero in Bruto.*
VATICANUS	Romuliis, Sestiis
VEJENTANUS & VEJENTO	Opiniis, *Cic. ad Att. 4. & 7. epist.* 3. Fabriciis
VELINA	Anniis
VENOX	Plautiis, *an.* 441. *Censor.*
VERATIUS	Fulviis
VERI	Æliis, Anniis
VERRUCOSSUS	Fabiis Max. *Sæpe in Fastis.*
VESPA	Terentiis
VESPASIANI	Flaviis
VESPILLONES	Lucretiis, *an.* 734.
VESTALIS & VESTINUS	Latiniis, *Plancus ad Ciceronem.* Juliis
VETERES	Antistiis, *an.* 724. & 747.
VETULINUS, οὐετουλῖνος *unus proscriptorum in 3. Viratu, dux factus in Sicilia, post occisus. Appian. lib. 4. sed male interpres* Vitulinus *reddit.*	Cassiis

Cognomen	reperiuntur in
VETULIO	Saturninis
VIATORES	Juliis
VIBENNUS	Cæliis
VIBULANI	Fabiis
VICTORES	Alliis, Aureliis
VICTORINUS	Aufidiis, Mariis
VINCENTIUS	Ragoniis
VINDEX	Cesselliis, Juliis
VINDULLUS	Pompejis
VIOLENS	Volumniis, *an.* 446.
VIPSANUS	Corneliis
VISOLUS	Pœteliis, *Fasti Capitol.*
VISCELLINUS	Cassiis, *ann.* 252. *ubi vide Onufr. & Sigon.*
VITULUS	Mamiliis, *an.* 491. *U.C.*, Voconiis
ULPIANUS	Domitiis
UNIMANUS	Claudiis
VOCULA	Dilliis
VOLUSI	Valeriis, *qui & Messallæ an.* 756.
VOPISCUS	Flaviis, Pompejis
VORANUS	Luctatiis
URBICUS	Pompejis
URSULANIA	Plautiis
URINAS	Mariis
VULSCUS	Publiliis, *in Fastis*
VULSONES	Manliis, Raciliis

X.

Xifidicus reperitur in Æliis.

Z.

Cognomen	reperiuntur in
ZENO	Juniis
ZOILUS	Nostiis
ZOSIMUS	Æliis.

De XXXV. Rom. tribubus è Pauli Manutii in Epist. VIII. Lib. VIII. Cicer. Commentar. & inscriptionum veterum Gruteriano opere; & Did. Covarruvia lib. IV. Var. Resol. cap. I. Alphabeti serie, non annorum quibus cœpere.

1. ÆM. *Æmilia.* Ex Cicerone lib. 2. ad Atticum, & T. Livio lib. 38.

ANI. *Aniensis.* Cic. pro Cn. Plancio, & lib. 8. Famil. epist. 8. Livius lib. 10.

ARN. *Arniensis.* Cic. agraria 2. in Rullum; Livius lib. 6. & 29. ubi corrupte *Narniensis* editur, contra marmorum inscriptiones.

CLA. *Claudia.* Livius lib. 2. Dionysius lib. 5. Virgil. lib. 7. & Asconius.

CLU. vel CLUST. *Clustumina.* Cic. pro Plancio, & pro Corn. Balbo. Antiq. Urb. inscript.

COL. *Collina.* M. Varro lib. 4. de l. Lat. Plinius lib. 18. cap. 3. Livii Epit. 20. Festus, Dionys. Halic. Asconius, & Josephus.

COR. *Cornelia.* Livius lib. 38. & antiquæ Urb. inscr.

ESQ. vel EXQ. *Esquilina.* Varro 4. de ling. Lat. Plin. 18. cap. 3. Festus: Epitom. Livii 19. & marmora.

FAB. *Fabia.* Horat. Epist. 6. lib. 1. Sueton. Augusto cap. 40.

FAL. *Falerina*, Livius lib. 9. Joseph. lib. 13. Antiquit. Judaic. cap. 17.

GAL. *Galeria.* Livius lib. 27. Plin. lib. 7. cap. 49. etsi male ibi *Galerius* editur: & marmoreæ inscriptiones.

HOR. vel HORAT. *Horatia.* Nihil de hac tribu in libris, sed in inscript. nominatur.

LEM. *Lemonia.* Cic. pro Plancio, & Philipp. 9. & Sex. Pompejus Festus. Marm.

MÆC. *Mæcia.* Cicer. ad Attic. lib. 4. epist. 14. Liv. lib. 8. & 29. Valer. Maxim. lib. 2. cap. 4. & Festus.

MEN. *Mentina.* Cic. lib. 13. epist. ad famil. Josephus lib. 13. Antiq. Judaic. cap. 17. & lapides antiqui. *Meneniam* tamen hic leg. censet Manutius.

OUF. *Oufentina.* Livius lib. 9. Festus in v. Lucretius, Alciat. lib. 9. cap. 16. παρέργ.

PAL. vel PALAT. *Palatina.* Cicero 4. Verrina. Asconius ibi. Varro lib. 4. de l. Lat. Plin. lib. 18. cap. 3. Epitoma Livii lib. 20. Dionys. ac Festus.

PAP. vel PAPIR. *Papiria.* Liv. lib. 8. Sex. Pompejus Fest.

POB. *Poblilia*, quæ deinde *Publilia* scripta est, sicut ex *Poblius*, Publius factus est, utroque modo in lapidibus reperies. T. Livius lib. 7. Putat Manutius hanc esse, quam Festus *Popilliam* nominat: de qua Valerius lib. 9. cap. 10.

POL. *Pollia.* Livius lib. 8. Val. Maxim. lib. 2. cap. 4. & lib. 9. cap. 10.

POM. vel POMP. *Pomptina.* Cicer. libro 4. ad Attic. & lib. 8. famil. epist. 8. Liv. lib. 7. Festus, & Livii Epitoma.

PUP. *Pupinia.* Cicer. Q. fratri lib. 3. & lib. 8. fam. epist. 8. Liv. lib. 26. Festus, Lucr. & Valer. Maxim.

QUI. vel QUIR. *Quirina.* Cic. pro *Quinctio*, & ep. 8. lib. 8. famil. Josephus, Festus, Asconius, & marmoreæ inscr.

ROM. *Romilia*, Cic. in Verrem act. 2. (& ibi Pedian.) idemque agraria in Rullum I. Varro lib. 4. de l. Lat. Festus, & Servius in 3. Æneid.

SAB. *Sabatina.* Liv. lib. 6. Festus, & lapis Card. Carpensis.

SCA. vel SCAP. *Scaptia.* Livius lib. 8. Sueton. in Augusto cap. 40. & Festus.

SER. vel SERG. *Sergia.* Asconius Ped. & Jul. Frontinus: Varia marmora.

STEL. *Stellatina.* Livius lib. 6. & Festus. In lapidibus etiam, ST. pro STEL.

SUB. *Suburana.* Varro 4. de l. Lat. Plinius lib. 18. cap. 3. Festus in S. & V. litt. Epitoma Livii 20. lib. Cic. agraria 2. in Rullum, ubi pro *ab Ocriculana*, Onuphrius & P. Manutius parva legunt mutatione *Suburana*, è quinque libris vett. in quibus *ab usura* scriptum. Inscriptiones plures attulit Onuphr. lib. 2. civitatis Rom. in Ser. Tullio Rege, de 4. Urbanis tribubus.

Suburana, Esquilina, Collina, Palatina. } Item de rusticis tribubus 31.

TER. *Terentina.* Cic. pro Cn. Plancio & ep. 8. lib. 8. ad fam. Livius lib. 10. & antiq. Urb. inscript.

TRO. vel TROM. *Tromentina*, Festus, Livius lib. 6. ubi corrupte legitur *Promentina*, ut constat ex lapide apud Caretam, quem attulit hic Manutius.

VEJEN. *Vejentina.* Cic. pro Cn. Plancio.

VEL. *Velina.* Cic. lib. 4. ad Attic. & in Bruto. Horat. epist. 6. lib. 1. Persius, & Florus.

VET. *Veturia*: cujus in authoribus fide dignis nullam, sed in marmoribus crebram invenimus mentionem.

35. VOL. vel VOLT. *Voltinia.* Cic. pro Plancio, & in duobus lapidibus hic à Manutio prolatis, quorum alter Veron. integre legitur apud Rhenanum lib. 3. rer. German.

Male itaque in primis editionibus hæ tribus sunt recensita.

1. *Narniensis*, è lib. Livii 6. & Rulliana Tullii, quæ *Arniensis* est appell.
2. *Ocriculana*, vel *Otriculana* in eadem Rulliana.
3. *Publicia* vel *Poblicia*, è Livii lib. 7. & inscript. male descripta à Marliano lib. 5. Rom. Antiq. cap. 6. quæ POBLILIA sup. legitime est posita. vide quæ in *Suburana* etiam attulimus.
4. *Sapinia* denique è Livii lib. 31. & 33. quæ *Sabatina* est.

De pluribus autem quæ superfluunt tribuum nominibus disputat Onuphrius Panvinius civitatis Rom. lib. 2. pag. 251. Paris. edit. ann. 1588. & pag. 257. De octo vel 10. tribubus bello Sociali additis, usque ad pag. 269.

Numerus & Ordo Tribuum Romanarum XXXV.

Urbanæ IV.

- Suburana
- Palatina
- Esquilina
- Collina

} Ex Varrone IV. de ling. Latina, & Cic. in Rullum orat.

RUSTICÆ XXXI.

- Romulia
- Claudia
- Pomptina
- Publilia
- Mæcia
- Scaptia
- Papiria
- Pollia
- Falerina
- Oufentina
- Terentina
- Aniensis
- Quirina
- Velina
- Pupinia
- Galeria
- Æmilia
- Cornelia
- Camilla. * Ocriculana
- Crustumina
- Fabia
- Horatia * Vejentina
- Lemonia
- Mentina
- Papia * Veturia
- Sergia
- Voltinia
- Stellatina
- Tromentina
- Sabatina
- Arnensis

} Ex Livii 1. lib. 6. & Cicer. In Rullum agrariis Orat.

VETUS Romæ Inscriptio
NUMERUS TR.....
QUIBUS LOCIS....
PAL. H. IV. CLXXXXI.
SUB. H. IV. LXVIII. IV.
ESQ. H. ∞. DCLXXVII. A.
COL. H. CCCCLVI.
ROM. H. LXVI.
VOL. H. LXXXX.

Tri-

Tribus initio tres sub Romulo, Numa, Tullo, Anco, & Servio Regibus.

Varro de ling. Lat. 4. *Ager Romanus primum divisus in partes tres, à quo tribus appellata Tatiensium, Ramnensium, Lucerum. nominatæ, ut ait Ennius, Tatienses à Tatio, Ramnenses à Romulo, Luceres, ut ait Junius, à Lucumone. Sed omnia hac vocabula Tusca, ut Volumnius, qui tragœdias Tuscas scripsit, dicebat. Ab hoc quoque quatuor partes Urbis, tribus dicta.* Liv. 10. *Cum inter augures constet, imparem numerum debere esse, ut tres antiqua tribus Ramnenses, Tatienses, Luceres, suum quaque augurem habeant.* Dionys. lib. 2. τριχῆ νείμας τὴν πληθὺν ἅπασαν, ἑκάστων τῶν μοιρῶν τὸν ἐπιφανέστατον ἐπέστησεν ἡγεμόνα. ἔπειτα τῶν τριῶν πάλιν μοιρῶν ἑκάστην εἰς δέκα μοίρας διελὼν, ἴσους ἡγεμόνας καὶ τούτων ἀπέδειξε τοὺς ἀνδρειοτάτους. ἐκάλει δὲ τὰς μὲν μείζους μοίρας τρίβους, τὰς δ' ἐλάττους κουρίας, ὡς καὶ κατὰ τὸν ἡμέτερον βίον ἔτι προσαγορεύονται. Idem lib. 4. ὁ δὲ Τύλλιος τετράφυλον ἐποίησε τὴν πόλιν εἶναι, τρίφυλον οὖσαν τέως, &c. Pomp. *Dicti tribuni, quod olim in tres partes populus divisus erat, & ex singulis singuli creabantur, vel quia tribuum suffragia creabantur.* Ascon. in Verr. principio tres fuerunt. *Tatiensis* una à Tatio Rege, *Ramnensis* altera à Romulo, *Luceres* altera à Lucumone sive Lucretino, sive à luco, quem lucum *Asylum* vocaverat Romulus. Post de nominibus Sabinarum plures fuere, &c. Obtinuerunt autem nomen aut à tributo dando, aut quia primo tres fuerunt, unde etiam tribuni dicti. Livius tamen libro 1. Centuriæ tres equitum conscriptæ sunt: *Ramnenses* à Romulo: ab Tito Tatio *Titienses* appellati: *Lucerum* nominis & originis causa incerta est. Et lib. 1. Tarquinius equitem maxime suis deesse viribus ratus, ad *Ramnenses*, *Titienses*, *Luceres*, quas centurias Romulus scripserat, addere alias constituit, &c. Varro 4. de ling. Lat. Tribuni militum quod terni tribus tribubus *Ramnensium*, *Lucerum*, *Titiensium* olim ad exercitum mittebantur. Tribuni plebeji, qui ex tribunis militum primum tribuni plebeji facti qui plebem defenderent in secessione Crustuminæ.

Sex. Pompejus:] *Tatiensis* tribus à prænomine Tatii Regis appellata videtur. Idem *turmam* equitum dictam esse ait Curiatius, quasi *terimam.* quod ter deni equites ex tribus tribubus *Titiensium*, *Ramnensium*, *Lucerum* fiebant. Itaque primi singularum decuriarum *decuriones* dicti. qui ex eo in singulis turmis sunt etiam nunc terni. Propert. lib. 4. eleg. 1.

Prima galeritus posuit prætoria Lygmon:
Magnaque pars Tatio rerum erat inter oves.
Hinc Tities Ramnesque viri, Luceresque coloni.
Quatuor hinc albos Romulus egit equos.

Et Ovidius in fastis 3. lib.

Quinetiam partes totidem Tatiensibus idem,
Quosque vocant Ramnes, Luceribusque dedit.

Tribus quatuor urbanæ (vide Collina) à Servio Rege ad Vespas. Aug.

Plures tribus etiam Romuli tempore fuisse Pedianus author est. Ita enim Verr. *Principio tres fuerunt. Post de nominibus Sabinarum plures fuere quibus deprecatricibus parentum bellum maritorumque finitum est, ad postremum 35. facta.* Et Dionysius eodem tempore agrum Rom. in triginta partes divisum fuisse lib. 2. Antiquit. scribit, ut singulæ curiæ agri partem obtinerent, sacris & publicis locis exceptis. At Varro agrum Rom. primum in tres divisum: Urbem in quatuor regiones, ab iisdem regionibus quatuor urbanas tribus appellatas, Dionysius & Livius Servium Urbem in quatuor partes primum divisisse scribunt, tribusque eas appellasse; cum antea tres fuissent.

Rusticarum singularum initium & numerum cujusque temporis referre non facile est. Livius omnes tribus 21. fuisse primum scribit A. Posthumio, T. Verginio Coss. hoc est, anno U.C. 257. Cum ante hos Coss. *Claudia* tantum mentionem fecisset P. Valerio IV. T. Lucretio II. Coss. post R. C. His quatuor additis quinque & viginti tribuum numerum expletum L. Papirio, C. Cornelio, C. Sergio, L. Æmilio II. L. Menenio, L. Valerio Publicola III. tribunis mil. consulari potestate an. post. R. C. 366. lib. 6. initio ait. Harum nomina sunt: *Stellatina*, *Tromentina*, *Sabatina*, *Narniensis.* Quas postremas fuisse ex Cicerone in Rullum agnovimus. omnes enim tribus à *Suburana ad Narniensem* enumerari significat. Idem tamen Livius, alios, ut opinor, historicos secutus, multarum postea tribuum initium refert; quæ supra scriptæ sunt. At Dionysius varios hac in re historiarum libros fuisse ait: Cujus verba adscripsimus lib. 4. Διεῖλε δὲ καὶ τὴν χώραν ἅπασαν ὁ Τύλλιος, ὡς μὲν Φάβιός φησιν, εἰς μοίρας ἓξ καὶ εἴκοσιν, ἃς καὶ αὐτὰς καλεῖ φυλὰς, καὶ τὰς ἀστικὰς προστιθεὶς αὐταῖς τέτταρας καὶ τριάκοντα φυλὰς ἀμφοτέρων. (Κάτων μέντοι τούτων ἐπὶ Τυλλίου τὰς πάσας γενέσθαι λέγει) ὡς δὲ Οὐενώνιος ἱστόρηκεν, εἰς μίαν καὶ τριάκοντα φυλάς. ἀξιοπιστότερος ὤν, οὐχ ὁρίζει τῶν μοιρῶν τὸν ἀριθμόν. De *Claudia* tribu eisdem consulibus Livio cum Dionysio convenit. Cum vero Coriolanus damnatus est, Dionysius unam & viginti tribus tributis comitiis suffragium tulisse scribit, novem tribus absolvisse, duodecim graves fuisse, M. Minucio II. A. Sempronio II. Coss. post R. C. an. 262. Hoc autem anno Livius 31. tribus fuisse scribit. Nil igitur de his rebus certi constitui potest, nisi emendetur Livius, ut cum Dionysio & Fabio, & Varrone conveniat, emendetur etiam Dionysii locus.

Vell. Paterculus lib. II. *Non erat Mario Sulpicioque Cinna temperatior. Itaque cum ita civitas Italia data esset, ut in octo tribus contribuerentur novi cives; ne potentia eorum & multitudo veterum civium dignitatem frangeret, plusque possent recepti in beneficium, quam authores beneficii; Cinna in omnibus tribubus eos se distributurum pollicitus est, quo nomine ingentem totius Italia frequentiam in Urbem acciverat? è qua pulsus est,* &c.

Appian. bell. civil. lib. 1. Ῥωμαῖοι μὲν δὴ τοὺς δὲ τοὺς νεοπολίτας οὐκ ἐς τὰς πέντε καὶ τριάκοντα φυλὰς, αἳ τότε ἦσαν αὐτοῖς, κατέλεξαν, ἵνα μὴ τῶν ἀρχαίων πλέονες ὄντες ἐν ταῖς χειροτονίαις ἐπικρατοῖεν: ἀλλὰ δεκατεύοντες ἀπέφηναν ἑτέρας, ἐν αἷς ἐχειροτόνουν ἔσχατοι, καὶ πολλάκις αὐτῶν ἡ ψῆφος ἀχρεῖος ἦν, ἅτε τῶν πέντε καὶ τριάκοντα προτέρων τε καλουμένων καὶ οὐσῶν ὑπὲρ ἥμισυ. ὅπερ ἢ λαθὸν αὐτίκα, ἢ καὶ ὡς αὐτῷ ἀγαπησάντων τῶν Ἰταλιωτῶν, ὕστερον ἐπιγνωσθὲν, ἑτέρας στάσεως ἦρξεν.

Sisenna in III. Historiarum: L. *Calpurnius Piso ex senatusconsulto duas novas tribus.* (apud N. Marcel. de mutata declinatione.)

Tribus Romanæ, Livii locus expensus, & Scævolæ post Covarr. lib. IV. Variar. resolut. cap. I.

Romanæ tribus numero 35. fuere: authoribus *Cicerone 3. in Verrem Act. & in orat. contra Rullum, Philip.* 6. & alibi multis in locis: *Asconio:* item *Livio lib.* 1. *& lib.* 34. Ex hoc autem numero quatuor tantum *Urbanæ* fuere, *Palatina*, *Esquilina*, *Collina*, *Suburrana:* in quas transferri, ut inquit Plin. lib. 18. cap. 3. ignominiæ esset. Nam, authore Livio lib. 9. extremo, Q. Fabius Maximus concordiæ causa omnem forensem turbam excretam in quatuor tribus conjecit, urbanasque eas appellavit. Nomen hoc acceperunt à partibus Urbis. Reliquæ omnes laudatissimæ *Rusticæ*, eorum, qui rura haberent, quæ proprie ingenuorum erant. Asconium autem, ubi 3. in Verrem act. cur de nominibus Sabinorum plures tribus dixerit esse factas, mirari satis non possum: Cum à Sabinis non tribus, sed curiæ nomina acceperint, ut inquit Livius lib. 1. Sex. Pomp. de verb. signif. lib. 3. Urbem vero in 30. curias à Romulo: à Servio Tullio, qui multis annis post Romulum, in quatuor tantum tribus divisam esse constat, authore Livio lib. 1. quæ explevere numerum 35. At Dionys. Halicarn. lib. 2. scribit, multitudinem omnium in tres partes divisam à Romulo fuisse, ac quamlibet rursus earum partium in denas distributam ab eodem: vocatas autem partes majores, *tribus*; minores vero *curias*. M. item Varro lib. 4. de L. L. scribit, agrum Rom. in tres partes, unde tribus dicta sit, distinctum fuisse. T. Livius lib. 2. commemorat, eo tempore Romæ unam & triginta tribus factas fuisse. Idem lib. 6. scribit additas fuisse tunc quatuor tribus, & eas 35. numerum explevisse: nempe *Stellatinam*, *Tromentinam*, *Sabatinam*, *Narniensem*. Idem lib. 7. duas additas esse narrat, *Pontinam*, & *Publiciam*. Lib. rursus 8. *Metiam & Scaptiam*. Lib. 9. *Usentinam & Falerinam*. lib. 10. item duas: nempe *Aniensem*, *& Tarentinam*. L. etiam Florus in Epitoma lib. 19. scribit duas tribus, *Velinam & Esquilinam*, tunc adjectas fuisse. Quo fit, ut post 35. tribus factas & constitutas, alias 10. tribus adjectas fuisse jure possimus asseverare testimonio Livii & L. Flori. Sic sane 45. tribus Rom. constabunt. Quod Ciceroni & aliis, ipsique Livio refragatur. Nisi quis apud Livium intellexerit, veteres tribus civibus, & tribulibus auctas fuisse: non autem novas tribus veteribus 35. additas esse: qui sensus omnino congruit Livio.

Sapiniam vero tribum non satis agnoscimus ut Romanam. Livius etenim lib. 31. & 33. non scribit, tribum aliquam Romanam dictam fuisse *Sapiniam:* sed Umbriam Italiæ regionem appellatam fuisse *tribum Sapiniam*.

Adhæc & Quintil. lib. 7. cap. 3. scribit. *Propria liberi, quæ non habet, nisi liber: prænomen, nomen, cognomen, tribum, habet hæc addictus.* Qui quidem locus conducit ad veram interpretationem Scævolæ J.C. in l. patronus. D. de leg. 3. quæ sic habet:

PATRONUS *liberto statim tribum emi petierat: Libertus diu moram ab hærede patroni passus est, & decedens hæredem reliquit clarissimum virum. Quæsitum est, an tribus æstimatio hæredi ejus debeatur.* Respondi, deberi. Item *quæsitum est, an & commoda, & principales liberalitates, quas libertus ex eadem tribu usque in diem mortis suæ consecuturus fuisset, si ei tribus secundum voluntatem patroni sui tunc comparata fuisset, an vero usuræ æstimationis hæredi ejus debeantur.* Respondi, quidquid ipse consecuturus esset, id ad hæredem suum transmitteretur. Hæc ille J.C.

Et sane cum patronus voluerit ipsius impensa, ejus libertum civem Romanum fieri, & in aliquam tribum adscribi; unde multa commoda ex publicis largitionibus, & Cæsarum liberalitatibus consecuturus foret: Nec hæres patroni hoc fuerit exsecutus, mortuusque sit libertus relicto hærede, qui civis erat Rom. & in tribu censebatur. Accursius & alii Scævolæ responsum non recte accepere.

Sed etsi in plures tribus divisa fuerit Urbs Roma, ætate tamen Livii, & Ciceronis ad quinque & triginta omnes redactæ fuerunt: ut ex iisdem authoribus apparet. Sed nec hoc placet. Legendus & Franc. Connanus de libertis.

Tribubus primo Roma dividebatur: inde divisores, ait Cœlius Taurellus, pag. 346. dicti à M. Tullio in Verrem, & ad Attic. de quibus multa Budæus ad legem Juliam de ambitu.

Liberti autem apud Romanos tribuum jus nunquam habuerunt: etsi liberi essent, nec eorum filii: sed filii ingenuorum ex his, qui manumissi essent procreatorum: qui tunc *libertini* dicebantur. Quod ferebatur testimonio Livii, qui sub finem libri 9. scribit, *libertinorum filios ab Appio Claudio tributim divisos summa civitatis indignatione.* Huc etiam pertinet quod hac de re tradit Sueton. in Claudio cap. 24. & Plutarchus in Poplicola.

Jus vero Romanæ civitatis pecunia quæri solitum, ex Apostolorum actis cap. 22. apparet. Quod & Taurellus ibid. annotat.

Dionys. lib. 4. Antiq. Rom. ex authoritate Venonii refert, à Servio Tullio Urbem divisam fuisse in quatuor tribus: quarta veteribus addita. Pagos autem rusticorum in triginta & unum. Hinc constant triginta quinque tribus. Unde conjicio postea tribus Rusticas in Urbem nominibus appositis translatas esse: atque ita fortasse Livius interpretandus.

Ex 35. autem tribubus aliquam (ut ait Asconius 2. in Verrem Act.) necesse erat, cujuscunque esset ordinis civis Rom. obtineret. Is autem ostendebatur aut prænomine suo, aut à nomine (nomine autem familia significatur) à patris prænomine, à tribu, in qua censeretur, aut à cognomine, ut apud Cic. Philipp. 9. *Serv. Sulpitius Q. F. Lemonia Rufus.*

Lemonia enim tribus est ablativi casus. Nam hoc casu tribus significatur, ut sit *ex Lemonia*, ut inquit Asconius. De prænomine, nomine, & cognomine And. Alciatus dispunctionum lib. 4. cap. 1. & diligenter Ant. Augustinus lib. 3. emendat. Juris cap. 8. & Plutarch. Mario.

Hoc & apud Athenienses olim obtinuit, ut ex Demost. orationibus facile constat. *Demosthenes Demost. F. Pæanensis.* Pæanion autem erat vicus Pandionidis tribus. Suidas. Idipsum facile deducitur ex Demost. controversia de nomine: & oratione de corona.

In lapidibus vero antiquis fere semper, in libris aliquando prioribus tantummodo literis significari tribus animadvertas, ut epist. 7. lib. 8. epist. ad famil. Cic. ubi legitur *Pom.* sciendum etenim est *Pomptinam* tribum intelligi: nam & *Pontina & Pomptina* in lapp. antiquis, & vetustis libris scriptum est. Et in eadem epist. ubi legitur *Pomp. Popilia.* ubi *Pum. Pupinia.* ubi *Ant. Aniensis.* quod cum antea non esset exploratum, alii pro *An. Capito* duabus vocibus conjunctis legebant ANCAPITO. Plura Paul. Manutius in libri 8. epist. 8.

FASTI

FASTI KALENDARES ROMANI,
DE
LUDIS FESTISQUE ROMANORUM DIEBUS,

Quales Numa Pompilius instituit:
Cn. Flavius Scriba pontif. publicavit:
Deinde C. JULIUS CÆSAR, anno ad solis cursum redacto,
in foro adfixit:

CUM SCHOLIIS
PETRI CIACCONII, TOLETANI,
ET
PAULI MANUTII ROMANI.

LECTORI S.

PETRUS CIACCONIUS *Toletanus, alter sui sæculi Varro merito appellatus, ut erat omni disciplinarum genere ad miraculum usque instructus,* Kalendarium *seu* Romanorum Fastorum *marmoream tabulam, quæ Romæ hodieque spectatur, à se divinando primo felici* εὐστοχίᾳ *explicatam miserat olim amicitiæ promissique exsolvendi gratia, anno ejus sæculi quarto & septuagesimo Antverpiam Benedicto Ariæ Montano, Hispalensi, viro doctissimo linguarumque sacrarum peritissimo. Is nihil tale illo exspectante aut volente Plantinianis typis statim, bono sane publico, evulgandam curavit. Post etiam* PAULUS MANUTIUS *in iisdem pedem vestigiis ponens illustravit. Dehinc & in Belgio Frisius vir eruditissimus, Sibrandus Siccama, & nonnemo in Gallia Lugduni calamistris eandem ornando ampliarunt. Nos duos priores ob brevitatem, & quia* διάδοχοι *exstiterunt, hic exhibendos duximus, quæque nuper de* Mensibus Romanis & Atticis *eram mihi commentatus, cum ut in omni Historiæ Rom. parte prosit Antiquitatis ac Tullianæ lectionis studiosis; tum ut Ovidiani fasti cum M. Varrone togatorum doctissimo lucem hinc aliquam accipiant. Fruere mi Lector: have, & fave.*

PETRUS CIACCONIUS TOLETANUS.

In hoc Kalendario, *quod Augusti tempore incisum fuit,* fasti *præcipue dies &* nefasti festique *notati sunt. His accesserunt minutioribus literis ludorum dies, aliæque feriæ in C. Cæsaris & Augusti honorem institutæ.* Fasti *vero &* nefasti *dies, hoc est, quibus fas erat vel non erat prætori fari tria illa verba solennia,* do, dico, addico, *aut erant fasti toti, aut nefasti toti, aut fasti prima, media vel postrema parte diei, reliquis vero nefasti.* Nefasti *toti N. litera notantur: fasti toti F. fasti prima parte F.P. quæ notæ* fastos prima parte *designant. Fasti media parte EN, quibus significatur* entercisi, *sic enim antiqui scribebant pro* intercisi, *dictique inde sunt quod esset intercisum nefas, ut scribit Varro lib.* de ling. Latin. V. *Fasti vero posteriore parte his literis notantur,* NP. *hisque significantur* nefasti prima parte, *nam iidem erant fasti* postrema. *horum trium posteriorum sic meminit* Servius in 6. Æneid. Item lectum est Deos aliquoties tantum Kalendis, aliquoties Idibus vaticinari: Nonnunquam diei vel prima, vel media, vel postrema parte. Unde est in jure fissus dies, id est, non totus religiosus. *Fit item mentio eorum licet obscurior in tribus fasti fragmentis in* nefastus, *in* regifugium, *in* quando Rex comitiavit *fas. Ovid. lib. 1. Fast.* Nec toto perstare die sua jura putaris. Qui jam fastus erit, mane nefastus erat. *Literæ A, B, C, D, E, F, G, H, quarum serie totum conteritur Kalendarium, dies nundinarum demonstrabant, & præter hæc inter fastos ideo referebantur, quod lege Hortensia omnes nundinæ fastæ erant, ut ex Granio Liciniano refert Macrobius. C vero litera* comitiales dies *notantur, per quos solum comitia haberi licebat. Ea vero ratione hi dies inter fastos connumerantur, quod cum comitia non haberentur, fasti essent. de his duobus ita Ovid. lib. Fast.* Est quoque quo populum fas est includere septis. Est quoque qui nono semper ab orbe redit.

Petr. Ciacconii Toletani in vetus Kalend. Rom. Notæ.

	JANUARIUS.
1	A. K. JAN. F.
2	BF
3	CC Comitialis.
4	DC
5	ENON. F.
6	FF
7	GC
8	HC
9	A. AGON
10	BEN
11	C. CAR. NP.
12	DC
13	E. EID. NP
14	F. FN Dies vitios. ex. sc.
15	G. CAR.
16	HC Monet.
17	AC
18	BC
19	CC
20	DC
21	EC
22	FC
23	GC
24	HC
25	AC
26	BC
27	CC Caſt.
28	DC
29	EF
30	FN Pacal.
31	GC

	FEBRUARIUS.
1	H. K. FEB. N.
2	AN
3	BN
4	CN
5	DNON.
6	EN
7	FN
8	GN
9	HN
10	AN
11	BN
12	CN
13	DEID. NP. Faun.
14	EN
15	FLUPER. NP.
16	G. EN.
17	H. QUIR. NP.
18	AC
19	BC
20	CC
21	D. FERA. L. F.
22	EC Chariſt.
23	F. TER. NP.
24	G. REGIF. N.
25	HC
26	A. EN
27	B. EQ. NP.
28	CC

	MARTIUS.
1	DKMARNP.
2	EF
3	FC
4	GC
5	HC
6	ANP Hoc die Cæſar pontif. maxim. fact. eſt.
7	B. NON. F.
8	CF
9	DC
10	EC
11	FC
12	GC
13	H. EN.
14	A. EQ. NP.
15	BEID. NP
16	CF
17	DLIB. NP
18	EC
19	FQUIN. NI
20	GC
21	HC
22	AN
23	B. JUBIL. NP.
24	C. Q. REX. C. F.
25	DC Hilar.
26	EC
27	FNP. Hoc die Cæſar Alexand. recep.
28	GC
29	HC
30	AC
31	BC Luna

JANUAR.

K. JAN. F. Kalendæ Januarii; *Faſtus, Ovidius.*

NON. F. Nonæ, Faſtus.

AGON. Agonalia. *Varro lib. 5. de l. Lat. Ovid. 1. Faſt. Feſtus Pomp.*

EN. Entercisus, hoc eſt, intercisus. *Varro lib. 5. de l. Lat.*

CAR. NP. Carmentalia, nefaſtus prima parte. *Varro lib. 5. de l. Lat.*

EID. NP. Idus, nefaſtus prima parte.

DIES VITIOS. ex S. C. Dies vitioſus, ex ſenatuſconſul.

FEBRUARIUS.

K. FEB. N. Kal. Febr. nefaſtus.

LUPER. Lupercalia. *Varr. l. 5. Ovid. 2. Serv. in 8. Æn.* ib. *monſtrat ſub rupe Lupercal.* & ibid. *nudoſque Lupercos.*

QUIR. Quirinalia. *Varro lib. 5. Ovid. 2. Faſt.*

FERAL. Feralia. *Varro 5. Ovid. 2. Faſt. Macrobius.*

TER. Terminalia. *Varro lib. 5. Ovid. 2. Macrob.*

REGIF. Regifugium. *Feſtus, Ovid. 2. Faſt.*

EQ. Equiria. *Varro, Feſtus, Ovid.* Sunt & menſe Mart.

MARTIUS.

HOC DIE CÆSAR PONTIF.] hoc die Cæſar Pontif. Max. factus eſt. *Ovid. 3.*

Et Præneſte fragmentum effoſſum hac inſcriptione ſpectatur:

NON. N. CONCORDIÆ.
IN ARCE FERIÆ
EX. S. C.
QUOD EO DIE IMP.
CÆSAR AUG.
PONT. MAX. TRIB.
POTEST. XXI.
COS. XIII. AS. P. Q.
ROMANO.
PATER PATRIÆ.
APPELLATUS.

LIB. Liberalia. *Varr. 5. Ovid. 3. Faſt. Feſtus.*

QUIN. Quinquatrus. *Varr. 5. Ovid. 3. Feſtus.*

TUBIL. Tubiluſtrium. *Varr. 5. Ovid. Feſt.* eſt & menſe Ap.

Q. R. C. F. Quando Rex comitiavit fas. *Varro 5. Feſt.* Eſt & Aprili.

APRI-

	APRILIS.		MAJUS.		JUNIUS.
1	C.K.APR.P.	1	A.K.MAI	1	H.K.JUNN.
2	DC	2	B	2	AF
3	EC	3	C	3	BC
4	FC Ludi, matri. mag.	4	DEN	4	CC
5	G.NON.Ludi.	5	EC	5	D.NON.
6	HNP Ludi	6	FC	6	FN
7	AN Ludi	7	GNON.N	7	EN Lud. Pisc.
8	BN Ludi	8	HF	8	GN Menti in Capit.
9	CN Ludi	9	ALEM.N	9	HVESTN Fer. Vestæ.
10	DN Lud. in circ.	10	BC	10	AN
11	EN	11	CLEM.N	11	BMATRN.N.
12	FN Ludi Cereri.	12	DNP Lud.mart.in circ.	12	CN
13	GEID.NP Ludi	13	ELEM.N	13	DEID.NP.
14	HN Ludi	14	FC	14	EN
15	AFOR.D. NP Ludi	15	GEID.NP.	15	FQ.ST.D.F.
16	BN Ludi	16	HF	16	GC
17	CN Ludi	17	AC	17	HC
18	DN Ludi	18	BC	18	AC Minervæ in Avent. Summano ac cir. max.
19	ECERN. Ludi in circ.	19	CC	19	BC
20	FN	20	DC	20	CC
21	GPAR. NP	21	EAGON.NP	21	DC
22	HN	22	FN	22	EC
23	A.VIN.NP.	23	GTUB.NP	23	FC
24	BC	24	HQ.REX.C.F.	24	GC Fort.for.&ad.14.
25	C.ROB.NP	25	AC Fort. publ.	25	HC
26	DF	26	BC	26	AC
27	EC	27	CC Virtut.&hon.	27	BC
28	FNP.Lud.Flor.	28	DC	28	CC
29	GC Ludi	29	EC	29	DC
30	HC Ludi	30	FC	30	EC
		31	GC		

APRILIS.

LUDI MATR. MAG. Ludi matris Magnæ, hoc est *Megalesia. Ovid. 4. Fast. Cicero, Livius, Festus.*

LUD. IN CIR. Ludi in circo, hoc est, ludi circenses.

FORD. Fordicidia. *Varro 5. de l. Lat. Ovid. 4. Fast. Fest.*

CER. Cerealia. *Varro 5. Ovid. 4.*

PAR. Parilia, quæ & Palilia. Varro, *Ovid. Fest.*

VIN. Vinalia. *Varro, Ovid. Fest.* Sunt & mense Augusto.

ROB. Robigalia. *Varro, Ovid. Plinius, Festus.*

LUD. FLOR. Ludi Florales *Varro, Ovid. Plinius.*

MAJUS.

LEM. Lemuria. *Ovid. 5. Porphyrion in Horatium.*

LUD. MAR. IN CIR. Ludi Martiales in circo. *Sueton. in Claudio. Dion. lib. 56.*

JUNIUS.

MENTI IN CAP. Menti in Capitolio, sacrificium fit. *Livius lib. 22. & 23.*

VEST. N. FER. Vestalia, nefastus, feriæ Vestæ, *Varro, Ovid. Fest.*

MATR. Matralia. *Varro lib. 4. de l. Lat. Ovid. 5. Fast. Festus.*

Q. ST. D. F. Quando stercus delatum, fas. *Varro, Festus.*

POPLIF. Poplifugium. *Varro 5. de l. Lat. Plutarch. in Romulo. Macrob.*

	JULIUS.
1	FK. JUL. N
2	GN
3	HN
4	ANP
5	BPOBLIF. N
6	CN Ludi Apollin.
7	DNON. N. Ludi
8	EN Ludi
9	FN Ludi
10	GC Ludi
11	HC Ludi
12	ANP Ludi
13	BC Ludi in circ.
14	CC Merk
15	DEID. NP Merk
16	EF Merk
17	FC Merk
18	GC Merk
19	HLUCA. NP. Lud.
20	AC Lud. vict. Cæsar
21	BLUCAR Ludi & fer.
2	CC Ludi
23	DNEPT. Lud. & per
24	EN Ludi
25	FFURR. NP Ludi
26	GC Ludi
27	HC In circ.
28	AC In circ.
29	BC In circ.
30	CC In cir. fort. hujusque diei.
31	DC

	AUGUSTUS.
1	EKAUG.
2	FN Hoc die Imp. Cæs. His. citer. vicit. fer.
3	GC
4	HC
5	ANON. F. Sal. in Quirin.
6	BF
7	CC
8	DC
9	ENP Hoc die Cæsar Hisp. vicit.
10	FC
11	GC
12	HC
13	AEID. NP.
14	BF
15	CC
16	DC
17	E. PORT. NP
18	FC
19	G. VIN. F. P.
20	HC Lud. Palatin.
21	A. CONS. NP
22	BEN
23	CVOLC. NP
24	DC Luna in Græco Stas.
25	E. OPIC. NP
26	FC
27	G. VOLT. NP
28	HNP H. data victoriæ in curia de digest
29	AF
30	BF
31	CC

	SEPTEMB.
1	DK. SEPT.
2	EN
3	FNP
4	GC Ludi Romani
5	H. NON. F. Ludi
6	AF Ludi
7	BC Ludi
8	CC Ludi
9	DC Ludi
10	EC Ludi
11	FC Ludi
12	GN Ludi
13	HEID. NP
14	AF Equor. prob.
15	BN Lud. Rom. in cir.
16	CC In circ.
17	DC In circ.
18	EC In circ.
19	FC In circ.
20	GC Merk
21	HC Merk
22	AC Merk
23	BNP Merk. hd. Augusti natal. Lud. cir.
24	CC
25	DC
26	EC
27	FC Lud. Vener. gen.
28	GC
29	HF Epul. Minervæ F.
30	AC

JULIUS.

POLIT. Poplif. Addi. CÆSARIS NATAL.

LUD. APOLLIN. Ludi Apollinares. *Livius lib.* 27.

MERK. Mercatus.

LUCAR. Lucaria, *Festus, Macrobius.*

LUDI VICT. CÆS. Ludi victoriæ Cæsaris. *Sueton. in Augusto.*

NEPT. Neptunalia. *Varro* 5.

FURR. Furrinalia, sive Furinalia. *Varro, Festus.*

AUGUSTUS.

HOC DIE. In fragmento alterius Kalendarii est: *Feriæ, quod hoc die Imperator Cæsar Hispaniam citeriorem vicit:* quæ etiam hic scripta erant, cum sit: CIT. VICIT.

HOC DIE. Hoc die Cæsar Hispalim vicit. Hirtius. Suet. Dion.

PORT. Portumnalia. *Varro* 5.

VIN. F. P. Vinalia, fastus prima parte.

CONS. Consualia. *Varro, Festus.* Sunt & mense Decembri.

VOLC. Volcanalia. *Varro, Festus, Columella.*

OPIC. Opiconsiva. *Varro. Fest. Macrobius.*

VOLT. Volturnalia. *Varro. Fest. Plinius.*

HOC DIE ARA. VICT. IN CURIA DED. C. EST. De hac ara victoriæ dedicata, *Dio lib.* 51. *Herod.* 7.

SEPTEMBER.

LUDI ROMANI. De his Livius lib. 1.

EQUOR. PROB. Equorum probatio. Meminit hujus diei Valerius Max. lib. 2. c. 9. Est & mense Octob.

AUGUSTI. NAT. Augusti natalis. *Dio. l.* 54. *Suet. Aug. c.* 5.

OCTO-

	OCTOB.		NOVEMB.		DECEMB.
1	B.K.OCT.N.	1	AK.NOV.	1	GK.DEC
2	CF	2	BF	2	H
3	DC	3	CF	3	A
4	EC	4	D **	4	B
5	FC	5	ENON.F	5	C.NON.F.
6	GC	6	FF Ludi	6	D
7	H.NON.FL.	7	GC Ludi	7	EC
8	AF	8	HC Ludi	8	FC
9	BC	9	AC Ludi	9	GC
10	CC	10	BC Ludi	10	HC
11	DMEDITR	11	CC Ludi	11	AAGON.NP
12	E.AUGUST.NP	12	DC Ludi	12	BEN
13	F.FONT.NP	13	EEID. NP Epul. indict.	13	CEID. NP
14	GEN.	14	FF Equor. prob.	14	DF
15	HEID. NP	15	GC Lud.pleb.in cir.	15	ECONS.NP
16	AF	16	HC In circ.	16	EC
17	BC	17	AC In circ.	17	GSAT Feriæ Saturn.
18	CC	18	BC Merk	18	HC
19	DARM.NP	19	CC Merk	19	A.OPAL.NP
20	EC	20	DC Merk	20	BC
21	FC	21	EC	21	C.DIV.NP
22	GC	22	FC	22	DC
23	HC	23	GC	23	E.LAR.NP
24	AC	24	HC	24	FC
25	BC	25	AC	25	GC
26	CC Lud.Vict.	26	BC	26	HC
27	DC Ludi	27	CC	27	AC
28	EC Ludi	28	DC	28	BC
29	FC Ludi	29	EC	29	CF
30	GC Ludi	30	FC	30	DF
31	HC Ludi			31	EC

OCTOBER.

MEDITR. Meditrinalia. *Varro 5. de l. Lat. Festus.*

AUGUST. Augustalia. dies reditus Augusti. *Dio lib. 56. & 58.*

FONT. Fontinalia. *Varro l. 5. Festus.*

ARM. Armilustrium. *Varro l. 5. Festus.*

LUDI VICT. Ludi victoriæ, hi asyla fuerunt instituti bello civili, *Asconius Verr. 2. Valer. Max. lib. 2.*

NOVEMBER.

EPUL. INDICT. Epulum indictum. de *Epulo* locus in Capitol. *Livius lib. 5. Lampridius in Alex.*

LUDI PLEB. IN CIR. Ludi plebeji in circo. *Asconius Verrin. 2.*

DECEMBER.

SAT. FE. Saturnalia, Feriæ Saturno. *Varro, Festus, Macrobius.*

OPAL. Opalia. *Varro l. 5. Festus.*

DIV. Divalia. Divæ Angeroniæ festa. *Festus, Macrobius.*

LAR. Larentinalia. *Varro, Festus, Plutarchus.*

PAULUS MANUTIUS, ALDI F.

De veterum dierum ratione.

SI duo in genera dierum distribui *annum* oporteat, multifariam recte dividetur, ut sic; annus constat ex diebus vel *fastis*, vel *nefastis*: aut sic; ex diebus vel *festis*, vel *profestis*: aut sic, ex diebus vel *senatoriis*, vel *non senatoriis*: aut sic; ex diebus vel *comitialibus*, vel *non comitialibus*. Harum enim quatuor divisionum, si separatim singulæ considerentur, totum annum quælibet complectitur. Nos autem, cum de diebus ea quæ scitu digna censuimus, quæque ad Romanæ historiæ notitiam valde pertinent, breviter ostendere instituerimus; ex his divisionibus utemur ea in qua quæ major pars est (duas enim partes habent singulæ) ea, cum ea parte, quæ in aliis divisionibus item major est, comparata, uberior aliquanto esse cognoscitur. Incipiemus igitur à nominibus in prima divisione, *fastis*, & *nefastis*: quandoquidem *fasti*, quæ duarum primæ divisionis partium plenior est, plures in anno sunt, quam quæcumque pars in tribus reliquis divisionibus latius patet: hoc est, quam vel *profesti*, vel *non senatorii*, vel *non comitiales*. Quod si quis opponat, in Kalendario plures notatos esse dies litera C, quam litera F, unde plures significantur *dies comitiales*, quam *fasti*; itaque non recte me à fastis, ut à pleniore parte, exordiri; sciat, non à me *fastos* modo vocari quos notatos litera F, videmus, sed omnes plane quibus fari tria verba, *do*, *dico*, *addico*, prætori licebat; quorum è numero comitiales erant & ii quos in Kalendario hæ literæ demonstrant, EN. NP. Q. REX. C. Q. S. T. D. F. P. quibus omnibus cum fari liceret; etiam si non id semper fieret; qua de causa notati sunt aliis literis potius, quam F; ut indicetur, præter *fari* aliquid etiam fieri licuisse; non absurde mihi facere videor, si ad fastos, litera F, notatos, qui quidem vere *fasti* dici possunt, quod iis aliud prorsus nihil fiebat, quo prætor à jure dicendo impediretur, eos quoque dies aggrego, quibus fari semper quidem licebat, non tamen, quod liceret, fieri semper solebat. ut omnino tria essent genera, quibus de singulis agetur suo loco. Primum *fasti* ii, quibus fari semper & liceret, & soleret; qui notantur litera F, suntque omnes XXXVIII. Hi & proprie erant fasti, & toti: proprie, quod per eos nisi cum aliquis casus extra ordinem interveniret, nunquam prætor jus non dicebat; toti, quod fari horis omnibus liceret. Alterum genus fuit; *fasti* ii, qui & ipsi proprie *fasti* erant, sed non toti; quod iis quidem omnibus fari, non tamen horis omnibus, liceret. Erant autem hi, EN. NP. F. P. EN. Q. REX. C. Q. S. T. D. quas literas infra explanabimus. atque hi erant omnes LXV. Tertium genus *comitiales* fuere, casu fasti, non proprie; quia, cum comitia non haberentur; tunc fari solum prætor solebat: hi modo toti erant fasti, cum nulla scilicet comitia haberentur; modo ex parte, cum haberentur illa quidem, sed minime per totum diem. Hi CLXXXIV. erant. Nos igitur *fastos* omnes vocamus; quibuscumque fari liceret, sive fasti proprie, sive non proprie essent; itaque, ab his profecti, paulatim progrediemur dividendo, ut, qui nobis propositus est hujus narrationis finis, eo perveniamus. Omnes dies aut *fasti* sunt, aut *nefasti*: & fasti, partim *festi*, partim *profesti*: festos plerosque partim fastos, partim nefastos fuisse; ut *Quirinalia*, *Lupercalia*, *Terminalia*, ex Kalendario cognoscitur. Quibus enim festis diebus adscriptum est NP. ii sunt nefasti simul, & fasti; nefasti, priore parte; fasti, posteriore. Dies *feralia* adscriptam habet F. qui festus proprie non fuit, sed gestandæ ad mortuos cœnæ dicatus dies. quod quia non hora stata fiebat, sed ut cuique commodum erat; ideo totus dies potuit esse fastus. propterea, ut opinor, litera F, notabatur. Festis porro diebus, non dubito, quin omnibus haberi senatum licuerit cujus rei exempla sunt in antiquorum libris admodum multa, quamquam solenne hoc non erat ut semper diebus festis senatus haberetur; sed legitimum ut haberi posset. solenne autem illud, ac statum, ex more majorum, ut Kalendis, Nonis, Idibus, haberetur. itaque in Kalendario neque Kalendis, neque Nonis, neque Idibus litera C, quæ *comitiales* dies significabat, per quos haberi senatus non poterat, neque diebus omnino ullis festis adhæret. Profesti dies aut fasti erant, aut nefasti. & omnibus profestis nefastis haberi senatum licebat; profestis autem fastis non plane omnibus: sed iis tantum qui comitiales non essent. quibus autem profestis haberi senatus poterat, iis omnino agi cum populo non poterat. contra, quibus profestis haberi senatum non licebat, iis agi quidem cum populo licebat, nec tamen semper agebatur: cum ea res ex eorum voluntate penderet, penes quos populi cogendi potestas esset. non enim, quod licet, id etiam necesse est. Quod autem dixi, *comitialibus haberi senatum non licuisse*, declarant illa verba in epistola Ciceronis ad fratrem, quæ tertia est, lib. II. *Consecuti sunt dies comitiales, per quos senatus haberi non poterat.* & illa in S. C. quod Cœlius ad Ciceronem misit, ep. fam. lib. VIII. *Utique ejus rei causa per dies comitiales senatum haberent*, S. Q. C. *facerent.* Quibus verbis, quod extra ordinem à senatu eo S. C. decretum est, id omnino fieri solitum non esse, dilucide constat. Ita senatus fastis quibusdam haberi poterat, quibusdam non poterat: si quidem comitiales inter fastos jam retulimus. Nefastis autem haberi omnibus potuisse, jam diximus. Sane qui me torqueat nodus est, mihi quidem perdifficilis, in epistola ad Atticum lib. I. in qua cum dixisset jam: *Nam cum dies venisset rogationi ex S. C. ferendæ*; paucis post versibus subjunxit, *senatus vocatur.* quod certe mos majorum minus ferre videbatur. nam si rogationi ferendæ dies est, certe comitialis est: quod si comitialis, haberi senatum non licet: cujus rei testimonio sunt ea quæ paulo ante recitavimus, & ex epistola ad fratrem verba Ciceronis, & è S. C. nisi si factum id extra ordinem dicamus; ut Pisonis Consulis iniquissimis conatibus obviam iretur: qui cum esset lator rogationis & ejus rogationis quam ex S. C. & de religione ferebat; idem tamen erat dissuasor. *Comitialium* magnus erat numerus: eosque fuisse dies fastos, quod supra dixi, ita existimo, ut mihi videar affirmare posse; non enim inani quadam conjectura, sed certa in primis, ut puto, ratione commoveor. nam in Orationibus Ciceronis *in Pisonem*, *de Provinciis Consularibus & pro Sextio*, mentionem video fieri ea de lege qua P. Clodius tribunus plebis sanxit, ut *omnibus diebus fastis agi cum populo liceret.* Quo fit apertum, fastis quibusdam non id licuisse, quod ut omnibus liceret, lege Clodia sancitum est. quam tamen legem non fuisse observatam, demonstratum est à nobis in libro *de legibus Romanis.* Nec vero mirari satis possum; cum, fastos aliquot fuisse comitiales pateat; qui venerit in mentem Macrobio *fastis*, dicere, *lege agi licuisse, cum populo non licuisse*; *comitialibus autem utrumque licuisse.* quorum alterum vere dictum constat, comitialibus, inquam, & lege agi, & cum populo licuisse: quia scilicet comitiales erant de numero fastorum: itaque & illud, omnium fastorum commune habebant, ut lege agi posset; & hoc præter ea proprium, ut etiam cum populo posset: Alterum autem de *fastis* diebus, quibus ait *lege agi licuisse, cum populo non licuisse*, in prima parte verum esse video; in secunda qui possit non esse falsum, haud facile reperio. qui enim fastis agi cum populo non licet, cum comitiales omnes fasti sint, &, comitialibus agi licuisse cum populo, jam ostenderim? Dixisset hoc modo: fastis omnibus lege agi licet, cum populo non omnibus licet, nihil erat, quod repre-

reprehenderes: siquidem, quod docuimus, quibusdam fastis agi cum populo poterat, quibusdam non poterat. Quibus poterat, eos si quis fastos, aut fastos comitiales diceret, non erraret; cum dies fuerit nullus comitialis, quin idem & fastus: sed comitiales potius, quam fasti, ut à reliquis fastis proprio nomine distinguerentur; & *comitiales* item potius, quam *fasti comitiales*, brevitatis causa, vocabantur. Verum quia libenter, quantum in me est, Antiquitatem soleo tueri; Macrobium, à quo multa didici, quasi gratiæ referendæ loco, ita conor excusare: ut cum *fastos* nominavit, de iis tantum intellexerit qui fasti vulgo dicebantur, non etiam de iis, qui etsi fasti ipsi quoque erant, *comitiales* tamen appellabantur. Spectavit igitur non verbi vim, quæ dies omnes, quibus prætor tria verba fari posset, sive comitiales essent, sive non, complectitur; sed consuetudinem loquendi; quod *fastos* nominabant eos, quibus tantum lege agi posset; cum eos quibus cum populo posset, *comitiales* præcipuo vocabulo mallent appellare. Quæritur hic fortasse, cum comitiales omnes essent fasti, iisque & cum populo, & lege agi posset; cum populo, quia *comitiales*; lege, quia *fasti*; fieret ne simul utrumque. Negatur. nam, etsi licebat utrumque eodem die, non tamen utrumque poterat eodem tempore. Cum enim populus in forum convenisset, quid judicibus, aut litigantibus loci relinqueretur? porro, si vacaret locus, qui tamen posset prætor, aut judices, in tanto strepitu, quantus coactæ in unum locum multitudinis solet esse, eorum, qui causas agerent, orationes attentis auribus, animisque, ut par est, excipere? sedata mente diligenter aliquid considerantibus opus est: itaque absurdum est, credere, potuisse eodem tempore & cum populo agi, & judiciis operam dari: sicuti fastis iis, qui comitiales non erant, eodem quidem die, non tamen eodem tempore, & lege actum, & senatum esse habitum invenio; sic, ut lege ageretur primum, deinde senatus haberetur: quod cum ex aliis locis, tum ex III. & XII. epistola libri II. ad Quinctum fratrem intelligitur. Ergo, cum omnes *comitiales* essent *fasti*, non quia semper lege ageretur; sed quia semper liceret, si modo cum populo non ageretur; (nec enim utrumque simul fieri, jam diximus) ita concludemus, fastos, litera F, in Kalendario notatos, jurisdictionem omnes habuisse; fastis, litera C, notatis, & jus dici & agi cum populo eodem die, non eodem tamen tempore, potuisse: ideoque fastos eos quoque fuisse dico, non ex eo, quod fieret, sed ex eo quod liceret. Hæc de fastis: supersunt *nefasti*. His omnino neque lege agi, neque cum populo licebat. Cum enim opponantur fastis, quorum è numero sunt comitiales; eo jure, quod omnes fasti, sive comitiales, sive non comitiales, habent, prorsus careant necesse est. Festus etiam sic: *Die nefasto apud prætorem lege agere religiosum erat.* Causas tamen agi, & concionem haberi, & legem promulgari, licebat. nam neque *causas agi*, est *lege agi*: neque *concionem haberi*, aut *legem promulgari*, est *cum populo agi*. quæ probare singula magni negotii non est. Agitur lege, cum prætor tria verba fatur, *do*, *dico*, *addico*: qui est ultimus judicii dies: cum vero causis audiendis prætor operam dat, lege tunc non agitur. Quare fastos esse necesse non est omnes dies quibus aut pro reo, aut contra reum dicitur: sed fastum eum quidem esse necesse est, quo prætor, aut qui judicio præest, cum consilio judicum sententiam ferre debet. Itaque in epistola III. libri II. ad Quinctum fratrem, *Ad* III. *idus*, inquit, *dixi pro Bestia, de ambitu, apud prætorem Cn. Domitium.* Quem tamen diem (est autem III. Idus Februarii) fastum non fuisse, Kalendarium indicat; notatur enim, ut nefastus, litera N, nec omnino de octo diebus qui ab Idibus appellantur, mense Februario fastus ullus fuit, ultimo tantum die, hoc est Idibus ipsis, excepto; qui nefastus priore, fastus posteriore parte fuit: notatur enim sic, NP. conciones licet ad populum haberentur, non tamen comitiali tantum die, sed & fasto, qui comitialis non esset, & nefasto pariter haberi poterant, nolo enim quemquam in eo falli, quia fortasse, *agi ad populum*, & *agi cum populo*, idem esse videatur: quæ diversa sunt. nam *agebatur ad populum*, cum ad populum concionem aliquis habebat, ut Gellius docet lib. XIII. c. V. *Agebatur* autem *cum populo*, ut ait Festus, cum magistratus ad consilium aut comitia vocabat, quod fieri comitiali duntaxat die licebat. Concionari autem omnibus æque diebus licuisse, exempla demonstrant. Itaque quoties aliquod S. C. erat factum, dimisso senatu, & S. C. ad populum recitato, magistratus aliquis, aut etiam privatus senator, concione ei à magistratu data, ad populum verba faciebat: nec tamen is erat dies comitialis: nam comitialibus fieri S. C. aut omnino senatum haberi non potuisse, demonstratum est. & Festus hæc aperte distinguit, cum ait: *Forum est, in quo judicia fieri, cum populo agi, conciones haberi soleant.* Quo die igitur agi cum populo, eodem agi apud populum licebat: Quo autem agi apud populum, eodem agi cum populo, non semper licebat. Exempla sibi quisque notet in legendo; quod facillimum est: sunt enim infinita. Itaque puto me facere non inepte, quod iis recitandis, quæ passim exstant, conterendum mihi tempus esse non existimem. Illud addendum unum videtur: Cum advocabatur concio, ut populus aliquid suffragiis, rogante magistratu, scisceret; tum actum esse cum populo, non ad populum: cum vero magistratus, aut etiam privatus aliquis, magistratu ei concionem dante, ad populum verba faciebat, non ut suffragia deinde ferrentur, sed ut aliquid exponeretur; tunc non *cum populo*, sed *ad populum* actum esse. Aliud est igitur, *habere concionem*: aliud *advocare concionem*. Habere concionem, est agere ad populum: *Advocare concionem*, si advocatur ut suffragia ferantur, est *agere cum populo*. ideo scripta sunt hæc apud Macrobium lib. I. Sat. *Julius Cæsar auspiciorum lib.* XVI. *negat, nundinis concionem advocari posse, id est, cum populo agi, ideoque nundinis Romanorum haberi comitia non posse.* Addita enim sunt illa verba, *id est, cum populo agi*; quia non semper, concione advocata, cum populo agebatur, sed interdum ad populum duntaxat. Nundinis autem, *cum populo* quidem agere non licuit, ex quo sequebatur, ut comitia haberi non possent: *ad populum* autem agere, hoc est concionem habere, certe licuit: non enim adversatur illud quod à Cicerone scriptum est, lib. IV. ad Atticum: *Ante diem* X. *Kal. nundinæ: concio biduo nulla.* Quibus verbis, id quod factum non est, non id quod non licuit, ostenditur. Nam, cum haberi nundinis comitia non possent (quod non ex Macrobio tantum, verum etiam ex Plinio lib. XVIII. cap. III. cognoscitur) propterea ne concionandum quidem P. Clodius, Appius Metellus putaverunt; qui proximis diebus, comitiorum causa, conciones habuerant. Superest de *lege promulganda*. id enim de tribus, quæ proposuimus, erat tertium. Ferendæ legis, & promulgandæ non eadem ratio fuit. Ferebatur die tantum comitiali; promulgabatur etiam non comitiali, sive fastus, sive nefastus esset. itaque C. Cato tribunus plebis rogationem de abrogando Lentulo imperio, die non comitiali, promulgavit. Cum enim & post IV. Nonas Februarii, & ante VIII. Idus ejusdem mensis promulgaverit (quod ex epistola III. libri II. ad fratrem colligitur) comitiali die promulgare non potuit, ac ne fasto quidem. Primi enim duodecim Februarii dies nefasti omnes fuerunt. Haberi autem senatum per nefastos omnes licebat: nec per omnes tamen, sed tantum, cum res postularet, habebatur; eorum magistratuum, quibus id juris erat, arbitratu. Ita senatus in hoc præstare populo videbatur, quod agi cum populo per unum modo dierum genus, hoc est, per comitiales, quæ fastorum pars erat: haberi autem senatum per duo genera, hoc est, & per fastos eos, qui comitiales non essent, & per nefastos omnes, licebat. Erant præter ea dies aliquot promiscui; quibus totis lege agi, neque omnino licebat, neque omnino non licebat; sed partim fasti erant, partim nefasti. horum tria erant genera; alii, prima & postrema diei parte, nefasti,

media fasti; qui dicebantur *intercisi*, & in Kalendario his duabus literis notantur, EN: quod est *endotercisi* pro intercisi. Veteres enim *endo*, pro *in*, usurpabant. itaque dixit Cicero lib. II. de legibus: *Quos endo cœlum merita vocaverint.* Et Festus notat, *endoitium*, *pro initium*. Varro autem lib. III. de re Rust. *Endo suam do pro domum.* Alii priore parte nefasti, posteriore fasti: qui notantur ipsi quoque duabus literis, NP, sed conjunctis, hoc modo NP. quod valet, *nefastus primo*, cujusmodi fuisse dies fere omnes festos, inspecto Kalendario, cognoscitur. Nonnulli, priori parte fasti, posteriore nefasti: qui notantur sic, FP, quod, *fastus primo*, significat. quo ex genere videmus in Kalendario *Vinalia* fuisse. Dies eos, qui priore parte aut fasti erant, aut nefasti, de veteribus, quod meminerim, nemo nominat de fastis autem media diei parte, hoc est de intercisis, Varro sic lib. 5. de lingua Lat. *Intercisi dies sunt; per quos mane & vesperi est, nefas, medio tempore, inter hostiam cæsam, & exta porrecta, fas: à quo, quod fas tum intercedit, intercisi dies; aut quod intercisum nefas.* Patet jam, his literis, quæ sunt in Kalendario, F. N. C. FP. NP. EN, sex dierum genera significari, *fastos*, *nefastos*, *comitiales*, *fastos primo*, *nefastos primo*, *intercisos*. Quod si cui veniat in mentem, hac duarum literarum connexione NP. non significari, quod nos diximus, *nefastus primo*, sed potius, *nefas prætori*: hujus opinionem, argumentum primo è conjectura, vel ex ipsa potius, ut ego sentio, ratione ductum, deinde etiam historiæ veteris infirmat authoritas. Argumentum est hoc: Nemo, cui pauciora sufficiunt, pluribus utitur: quid opus erat, ut ii dies quibus adscriptum videmus N, nefasti esse indicarentur, duas potius literas, quam unam, apponere? Cur NP. inquam, non N? præsertim cum nefasti dies omnes hac una litera N, notentur: sicuti & fasti, eorum quasi adversarii, una litera F, demonstrantur. Age, dicat aliquis, leve hoc esse, planeque nugatorium argumentum; quod sane mihi videtur. Contra, quid Ciceroni respondebitur? mendaciine & falsitatis, quasi testem corruptum, aut inscientem, arguemus? non ita, ut opinor, quisquam desipiet. Sunt igitur hæc in epistola, *Risi*, Ciceronis verba, lib. II. ad Q. fratrem: *Cognosce nunc idus. Decimus erat Cœlio dies. Domitius ad numerum judices non habuit.* Quibus verbis cum idus Februarii, de quibus Cicero loquitur, fastum ex parte diem fuisse satis constet, quandoquidem eo die prætor Domitius, ut de reo cognosceret, sententiamque ferret, in forum descendit: sequitur, ut N, quod idibus omnium mensium, exceptis Juniis, in Kalendario adscriptum videmus, *nefastus* dies omnino significari non possit. Eodem in libro altera est epistola, quæ sic incipit, *Sextius noster absolutus est ad* II. *idus Mart.* qui dies, si eo die Sextius absolutus est, certe nefastus plane non fuit: Fuit autem cum ei sit adjunctum, priore quidem parte nefastus, posteriore autem fastus: sicuti & idus Februarii, de quibus proxime diximus; & omnes dies quibus in Kalendario NP. appositum animadvertimus. Aggrediamur nunc quando & *de dierum ratione*, & *de literis*, eos significantibus satis multa, atque etiam, ut arbitramur, satis vera dicta; alias, quæ in Kalendario sunt, literas; aut concisas, eoque obscuriores dictiones interpretari: ut quos antiquitas capit, eorum commodis pro nostra virili parte consulamus.

KALENDARII ROMANI EXPLANATIO.

F. Fastus dies.
C. Comitialis.
N. Nefastus.

JANUARIUS.

NON. *Nona.*
AGON. *Agonalia. Ovidius.*
EN. *Endotercisus; pro, intercisus.*
CAR. *Carmentalia:* quod sacra tum & feriæ Carmentis. *Varro.*
EID. Idus.

FEBRUARIUS.

LUPER. *Lupercalia:* quod in Lupercali Luperci sacra faciunt. Varro.
QUIR. *Quirinalia*, à Quirino; quod huic Deo feriæ. *ad Q. fratrem* lib. 2.
FERAL. *Feralia*, ab inferis, & ferendo, quod ferunt tum epulas ad sepulchrum, quibus jus ibi parentare.
TER. *Terminalia:* quod is dies anni extremus constitutus. duodecimus enim mensis fuit Februarius.
REGIF. *Regifugium. Ovidius.* quamquam est inter Ovidium, & Kalendarium, de die *Regifugii* controversia. Ille enim assignat ei Februarii diem XXIII. in Kalendario autem video ad XXIV. esse appositum, nec sane, si modo *Regifugii* dies N. fuit, videtur esse potuisse die XXIII. hoc est Terminalibus; qui NP. dies fuit, alioqui dies idem & NP. & N. fuisset.
EQ. Equiria. *Varro*, *Festus*, *Ovidius.*

MARTIUS.

LIB. Liberalia. *Varro.*
QUIN. *Quinquatrus. Varro.*
TUBIL. Tubilustrum: quod eo die in atrio sutorio sacrorum tubæ lustrantur, *Varro lib.* 5. Ovidius lib. 3. Fast. & Festus.
Q. REX. C. F. Quando Rex comitiavit, Fas. Varro, Festus.

APRILIS.

CIRC. Circenses.
FORD. Fordicidia: à fordis bubus. Bos forda, quæ fert in ventre, quod ea die publice immolantur boves prægnantes in curiis. complures à fordis cædendis *Fordicidia* dicta. *Varro libro* 5. *Ovid. lib.* 4.
CER. Cerialia. *Varro.*
PAR. Parilia à pariendo, ut ait *Victorinus Afer.* Alii, *Palilia*, à Pale, quod eo die feriæ ei deæ fiunt. *Varro l.* 5. *Ovid. lib.* 4. *Fast. Festus in verbo Pales*; & *Parilibus. Tibull.* eleg. 6. lib. 2. *Propertius* in 4.
VIN. Vinalia: à vino. *Varro.*
ROB. Robigalia: dicta ab Robigo; secundum segetes. *Varro.*
FLOR. Floralia. *Ovidius*, *Plinius.*

MAJUS.

COMP. Compitalia.
LEM. Lemuria. *Varro*, *Ovidius.*
LUD. MART. IN CIRC. Ludi Marti in circo. *Ovid.*
Q. REX. C. F. Quando Rex comitiavit, fas.

JUNIUS.

MART. CAR. MONET. Marti, Carnæ Deæ, Monetæ Junoni. *Macrobius*, *Ovidius.*
IN CAPIT. In Capitolio,
VEST. NP, PR, Vestæ, nefas prætori.

MAT.

MAT. Matri Matutæ, *Ovidius.*
Q. S. T. D. F. Quando stercus defertur. *Varro*, *Festus*, *Ovidius.*

JULIUS.

POPLIF. Poplifugium; pro, populifugium.
APOLLIN. Apollinares.
MERCK. Merkatus.
VICT. CÆSAR. Victoriæ Cæsaris.
NEPT. Neptunalia.
FUR. Furinalia.

AUGUSTUS.

FER. Feralia.
HISP. VIC. Hispaniam vicit.
PORT. Portunalia.
VIN. F. P. Vinalia. Fas prætori. *Varro*, *Plinius.*
CONS. Consualia. *Plutarchus.*
VOLC. Volcanalia. *Varro.*
OPIC. Opiconsiva. *Varro.*
VOLT. Volturnalia. *Varro.*
H. D. ARA. VICTORIÆ. IN. CURIA. DEDIC. EST. Hoc die ara Victoriæ in curia dedicata est.

SEPTEMBER.

FER. NEP. Feriæ Neptuno.
F. EQUOR. PROB. Feriæ equorum probandorum. *Valerius Max. lib.* II.
LUD. CIRC. Ludi circenses, in Augusti die natali. *Suetonius*, *Dio.*

OCTOBER.

MEDITR. Meditrinalia, à Meditrina dea. *Varro.*
AUGUST. Augustalia.
FONT. Fontinalia. *Varro.*
ARM. Armilustrum. *Varro.*

NOVEMBER.

EPUL. INDICT. Epulum indictum.
LUD. PLEB. IN. CIRC. Ludi plebeji in circo. *Suetonius.*

DECEMBER.

AGON. Agonalia.
SAT. Saturnalia. *Macrobius.*
OPAL. Opalia. *Varro*, *Macrobius.*
DIV. Divalia. Divæ Angeronæ dies festus. Is dies à *Varrone* lib. 5. de ling. Lat. appellatur Angeronalia, ab Angerona, cui sacrificium fit in curia. *Macrob. Saturn. I.* XII. Kal. Jan. feriæ sunt divæ Angeronæ, cui Pontifices in sacello Volupiæ sacrum faciunt.
LAR. Larentinalia. *Varro*, *Ovidius*, *Plutarchus.*

MENSIUM ROMANORUM ET ATTICORUM RATIO

AUTHORE SCHOTTO S. I.

ANNUM mensibus XII. omnes distinxere. Menses vero XXX. aut amplius diebus. Dies vero horis secantur, & noctes. Sic tempora dividuntur, continenterque ac vicissim transeuntes decurrentesque fluunt. Notum id ænigmate decantato, sive Cleobuli Lindii, sive, ut Suidas tradit, ejus filiæ Cleobulinæ, cujus initium est:

Εἷς ὁ πατὴρ, παῖδες δὲ δυώδεκα, τῶν δὲ ἑκάστῳ
Παῖδες τριήκοντα. ———

Annum faciens unicum patrem duodecim filiorum, quibus singulis triginta numero filiæ fuerunt, partim candidæ, partim fuscæ & atræ: omnes quidem immortales, & tamen morientes: significans anni filios esse menses: eorumque filias dies noctesque, vel dies tum serenos, & nubilos, tum prosperos adversosque, prætereuntes quidem, semper tamen recurrentes.

Romanorum autem mensium ordo notus, à Januario hodieque ducto initio. Attici, à Junio mense, quo solstitium est æstivum, auspicabantur annum: sic per quadrantes tempora dividendo, menses digerebant, ut laterculo mensium Atticorum per IV. anni tempora edito, lib. *De temporum emendatione* Scaliger docuit. Male enim menses autumnales & hibernos Gaza digessit, ut hic ostendam.

MENSES Jos. Scaligero.

Æstivi.	Junius Julius Augustus	Atticis	Ἑκατομβαιών ab Hecatombis sacrificiis Μεταγειτνιών à Metagitniis Apollinis sacris Βοηδρομιών à Boëdromiis sacris		
Autumnales.	September October November	Atticis	Πυανεψιών Μαιμακτηριών Ποσειδεών	qui Gazæ sunt	October September December
Hiemales	December Januarius Februarius	Atticis	Γαμηλιών Ἀνθεστηριών Ἐλαφηβολιών	at Gazæ sunt	Januarius November December
Verni.	Martius Aprilis Majus.	Atticis	Μουνυχιών à Munychiis Dianæ sacris Θαργηλιών à Thargeliis festis Σκιροφοριών à sacris umbraculis.		

DE MENSIBUS ROMANIS

& Atticis. Itemque Ægyptiis.

Ac denique Belgicis nominibus.

Romani primum à Martio mense annum inchoabant, hoc est à verno æquinoctio, post additis duobus mensibus, à Januario ductum initium. Athenienses à Junio mense anni ducebant principium, quo æstivum est solstitium. Alii aliunde inchoarunt annum: nos hic Romanum sequemur ordinem mensium.

I. JANUARIUS.

Atticis Γαμηλιών, ut Gaza putat, qui *December* est Jos. Scaligero.

Gamelion Suidas interpretatur, eumque secutus Theodorus Gaza, ἀπὸ τοῦ γάμου, quæ vox *nuptias*, quæ Junoni sacræ, significat, ut & mensis iste Junoni & Jano consecrabatur. Hinc tot illius Deæ cognomina, quæ Lilius Gyraldus collegit. Inter alia Γαμηλία dicta est à *nuptiis*: Latinis vero *Juno pronuba, cui vincla jugalia curæ, &c.* Cecrops Athenis docuit præesse Junonem huic mensi, eoque coli nomine, & hoc mense eidem sacrificari, ut Eustathius in σ'. Iliad. & ex eodem Varinus Camers, aliique. Ægyptiis Τυβὶ, ut ait Theon in Arati Phænomena. Belgis Louwmaent.

II. FEBRUARIUS.

Ἐλαφηβολιών

Elaphebolia sacra in honorem Dianæ venatricis peragi solita hoc mense, sed quo die, incertum. Ἐλαφηβόλος pro *venatore* Homerus dixit Iliad. 18. ab ictu cervi. Plutarchus vix horum duorum meminit mensium, sed colligit plura Gaza hic è Thucydide, Aristotele, ac Theophrasto. Ægyptiis dictus hic mensis Μεχείρ, Belgis Sprockel/ Germanis Hornung/ ut fere Græcis, à cornuum mutatione.

III. MARTIUS.

Μουνυχιών

Munychia Athenarum pars est maritima, ab historicis celebrata, & Strabone lib. 9. qui & Dianæ meminit *Munychiæ*, quæ in urbe Joniæ Pygela, non procul Epheso, colebatur. Vide in Atticis Pausaniam, & in Dianæ cognominibus Gyraldum, itemque Commentarium de anno & mensibus ejusdem. Th. Gaza Martium esse demonstravit, æquinoctii ratione. Phavorinus quoque Camers ex Harpocratione decimum fuisse Atheniensibus mensem docet Munychium, nimirum à Junio mense numerando, à quo annum inchoasse Atticos jam diximus è Gaza, & antea è Suida, in quo tamen male δεύτερος pro δέκατος, librariorum vitio, editur. Ægyptiis Φαμενὼθ, Hebræis *Abib*, & *Nisan* Chaldæis, Belgis den Meert/ Gallis *Mars.*

IV. APRILIS.

Θαργηλιών

Sacer hic Apollini & Dianæ mensis fuit, quod eodem è Latona nati, Athenæque eodem lustrari solitæ, & *Thargelia* celebrata, frugumque primitiæ oblatæ, utpote sole calefactæ atque è terra productæ. Θέρω enim *calefacio*, γῆ *terram* designat. Olla θάργηλος dicta: sic in Socrate Laërtius, Suidas, Hesychius, Varinus, & alii. Plutarchus in Camilli vita, de nefastis differens diebus, Trojam captam ait die vigesimoquarto Thargelionis, ex authoribus Ephoro, Callisthene, Damaste, & Phylarcho. Lege & Dionysium Halicarnassensem lib. 1. Antiquitatum Rom. qui locus doctos viros ad hanc diem valde exercuit. Torsit & Gazam, quasi Ephorum secutus sit Dionysius, erraveritque cum tribus illis testibus; sed tuetur hoc loco Xylander in extremo Plutarchi Vitarum, quas Latine reddidit. Vide Æmilium Portum ad pag. 28. Dionysii Halic. à se Latine facti, ubi Sylburgius quoque cum Xylandro ἐπιδείξασθαι legit, pro ἐπιδέξασθαι. Locum otiosus expende. Ab Ægyptiis dictus hic mensis Φαρμουθί, Hebræis *Zio* vel *Ziff*. Belgis, ut Latine, den April. Gallis *Auril.*

V. MAJUS.

Σκιροφοριών

Σκιροφοριών, quasi σκιὰ φέρειν, id est, *umbraculum*. Hoc enim, quia solenni pompa ex arce in sacrificiis deferebatur, mensis nomen invenit, signumque ædificiis dabatur. Vide Aristophanis Scholia initio ἐκκλησιαζουσῶν, & illius verbis, Suidam, & Gyraldum de anno & mensibus Commentario. Plut. in Agesilao, fœdus ictum ait cum Spartanis, exclusis Bœotis, XIV. die Scirophorionis. Cladem vero ad Leuctra, quinto die Hecatombæonis accepisse Spartanos, idem refert. Παχών dictus Ægyptiis, Hebr. *Sivan*, *Sabba* Josepho, Belgis den May/ Gallis *le May.*

VI. JU-

VI. JUNIUS.

Ἑκατομβαιών

Primus hic Atticorum mensium, ut diximus, fuit, in quem solstitium incidat æstivum. Plut. in Thesei vita *Cronium* quasi *Saturnalem* dictum refert antiquitus. A Macedonibus vero *Loum*, ut in Alexandri vita prodit: à Bœotis vero Hippodromium, ut idem in Camillo ait. Ægyptiis Παυνὶ, Belgis Weydmaent / quasi à pascuis. Germanis Brachman / ut nobis etiam Braecmaent.

VII. JULIUS.

Μεταγειτνιών

Atticis Μεταγειτνιών, Latinis etiam *Quinctilis*, quod quintus sit à Martio, unde annum Romani inchoabant. Metagitnia Apollinis sacra mensi nomen dedisse, author est Suidas. Bœoti *Panemon*, Syracusani *Carnium* nominabant, ait Plut. in Nicia, & Camillo. In ejusdem tantum Demosthenis vita male quidam *Majum* vertunt. Idem rursum in Poplicola Septembri mensi, non Julio aptasse videtur, nisi aut memoriæ vitio peccarit, aut mendosus ille locus est. Nam ibi Idus Septembres tribuuntur plenilunio Metagitnionis. Gyraldum, H. Junium hic, cæterosque excute. Belgis dictus Hoymaent / Hebræis *Ab*, Gallis *Jueillet*.

VIII. AUGUSTUS.

Βοηδρομιών

Sextilis & hic antea nominatus, quasi à Martio sextus, ut & insequens à septimo numero *September*, & sic deinceps. Βοηδρομιών à βοηδρομέω, quod est auxilium festinato fero. Hinc sacra *Boëdromia*, de quibus in Theseo Plut. Suidas, & alii. Fuisse autem proximum Μεταγειτνιῶνι, disces è Plut. in Aristide, ubi de pugnæ Plataicæ tempore verba facit. Plura Gyraldus hic, ubi & de Deo silentii *Harpocrate* è Plut. de Iside & Osiride agit. Ægyptiis *Mesori*, Belgis Hostmaent / Gallis *August*.

IX. SEPTEMBER.

Μαιμακτηριών

Gazæ, at hic Scaligero est *October*.

Atticis sic dictus, μαιμᾶν est impetum facere, & Jupiter cognomento *Mæmactes* dictus, teste Gyraldo: vel à tempestatum impetu, vel contra, quod placari possit. Sic Græci literatores. Suidas Atheniensium quintum esse mensem tradit, sed fugit hominem ratio, ni fallor. Quartus enim esset à Junio: quin & *Januarium* esse existimat: unde & Varinus hausit, sed ab utroque Gaza dissentit. Arrianus lib. 11. Expeditionum Alexandri, hoc mense victum scribit Darium pugna Issica. Bœotis dictus *Alacromenius*, & Boëdromioni successisse Plut. ait in Aristide. Ægyptiis Θὼθ *Thoth*, Chaldæis *Tisri*: Belgis Herfstmaent / quasi autumnalis primus: aliis Herfstmaent ab hordeo, vel Speltmaent.

X. OCTOBER.

Πυανεψιών

Sic Gaza, & Josepho Scaligero *September*.

Dictus à Pyanepsiis sacris, ut Harpocration, & ex eo Suidas ex Lycurgi oratione docet, quæ sacra Apollini fiebant, coctis leguminibus, quæ πύανα dicebantur, quasi πυανέψια, ut notat Eustathius in vigesimum secundum Iliad. Vide & Plutar. in Theseo. Bœotis Damatrius dictus: Ægyptiis Φαωφὶ, ut in Iside & Osiride Plutar. ait, Belgis Braeckmaent oft wynmaent.

XI. NOVEMBER.

Ἀνθεστηριών

Gazæ, at hic Scaligero *Januarius* est.

Theodorus Gaza Atticum hunc Novembri apposuit, sed non assentitur Xylander ad Vitas Plutarchi, hunc Martium fuisse opinatus. Suidas & Varinus octavum hunc esse mensem asserunt, sed is *Januarius* esset à Junio numerando. Plutar. in Sullæ vita, Athenas ab eo captas ait Kalendis Martiis, qui dies maxime novilunio, id est, principio Anthesterionis conveniat. Et Appianus lib. 11. bellorum civilium, medio Anthesterionis aptat Martias Idus, quibus percussus C. Cæsar. Idem Plut. in fine vitæ Arati Anthesterionem cum Dæsio eundem facit, & Alexandrum Magnum sub finem Dæsii extinctum ait. Sed Suidas Dæsium *Junium* mensem exponit, quo de Gyraldum consule. Xylander putat Dæsium Sicyoniorum mensem ab eo diversum esse. Vide Adagia in Zenobio, Suida, & Erasmo: *Ite foras Cares, non amplius Anthesteria*: & *Hedera post Anthesteria*: Ægyptiis Ἀθὺρ, Chaldæis *Kasleu*. Belgis Slachmaent est, ut Gallis *Novembre*.

XII. DECEMBER.

Ποσειδεών

Gazæ, Scaligero *November*.

Quasi Neptunium dicas, Suidæ & Gazæ *December* est. Plut. in Cæsaris vita solstitium hibernum ei tribuit, quod in finem Decembris fere incidit. Ægyptiis Χοιάχ, Chald. *Tebeth*. Belgis wintermaent / quod de tribus mensibus hiemalibus sit primus.

DE DIEBUS ROMANORUM GRÆCORUMQUE.

Primus mensis cujusque dies, ut Romanis Kalendæ dictæ, sic Græcis Νεμηνία, quasi *Novilunium* dicas, quod in mensibus lunæ cursum potissimum observarent, ut Romani solis rationem haberent. Luna itaque mensem incipiebat & finiebat. Ultimus dies Ἔνη καὶ νέα, id est, *vetus & nova*, dicebatur, quod inter elapsum & proxime sequentem mensem intercederet. Plutar. in Solone pulchre hoc interpretatur: ejusque comparatione Fortunæ instabilitas elegantibus Sophoclis versibus exprimitur in vita Demetrii. Reliqui mensis dies in tres decadas dividuntur. Prima dicitur ἱσταμένου μηνὸς, *instantis vel ineuntis mensis*: altera μεσοῦντος, vel ἐπὶ δέκα, *medii*, vel *supra decem*: tertia φθίνοντος, λήγοντος, vel ἀπιόντος, *præcipitantis, desinentis, exeuntis*.

Apud Romanos M. Terentius Varro togatorum doctiss. & Naso à fastis DIES partiuntur in *festos & profestos*: item *in comitiales, nefastos, & intercisos*: de quibus copiose disserunt post Macrobium, lib. 1. Sat. cap. 16. Paul. Manutius in Kalendarium vetus Roman. Onuphrius Commentariorum in fastos Capitolinos lib. 1. cap. 6. De anno & ejus partibus, item Th. Gaza de mensibus, Lilius Gyraldus, Had. Junius de anno: & nuper Pet. Castellanus, Medicus, & Græcæ litter. Lovanii Doctor. libro de festis Græcor. pereruditο: ac denique J. Lalamantius, de VII. gentium cum Rom. collato anno. Parcam itaque operam, & eo lectorem ablegabo, ubi explere sitim queat. Antiqui enim fastorum interpretes, L. Crucius Asinentius, Q. Fulvius Nobilior,

lior, Masurius Sabinus, Bablus Mater, Cobe, Labeo, Julius Modestus, P. Rutilius Geminus, T. Nisus, aliique temporum injuria penitus intercidere.

DIERUM HEBDOMADIS VOCABULA à septem planetis ducta.

Dies Lunæ, Græcis ἡμέρα σελήνης, Belgis Maendach: Germanis Mondach.

Martis, Ἄρεως, Belgis Dinsdach: quasi à dinghen / Germanis Erchtag.

Mercurii, Ἑρμοῦ, Belgis Woensdach / Germanis Mittwoch.

Jovis, Διός, Belgis Donderdach / à Jove Tonante, Germanis Donnerstag / Phinstag.

Veneris, Ἀφροδίτης, Belgis Vrydach van vryen. Germanis quoque Freytag.

Sabbati, Saturni; Κρόνου, Belgis Saterdach à Saturno. Germanis Sambstag.

Solis Dominicus, κυριακὴ, Sondach à Sole vocatur. Antiqui à septem planetis, ut vides, indiderunt nomina etiam Germani & Belgæ, ac Celtæ septem diebus hebdomadis: sed Ecclesia dies illos nominat ἑορτὰς, hoc est *ferias*.

Πρώτη ἑορτὴ, prima feria, Dominicus.

ἑορτὴ {
δευτέρα, secunda
τρίτη, tertia
τετάρτη, quarta } feria
πέμπτη, quinta
ἕκτη, sexta
τὸ σάββατον, Sabbatum.

FINIS.

INDEX RERUM ET VERBORUM MEMORABILIUM.

Literæ *a*, *b*, columnas paginarum in *Paralipomenis* designant.

A.

B.

C. Ca-

C.

D.

H.

I.

K.

L.

La-

Locus.

Mulie-

P.

Q.

R.

T.

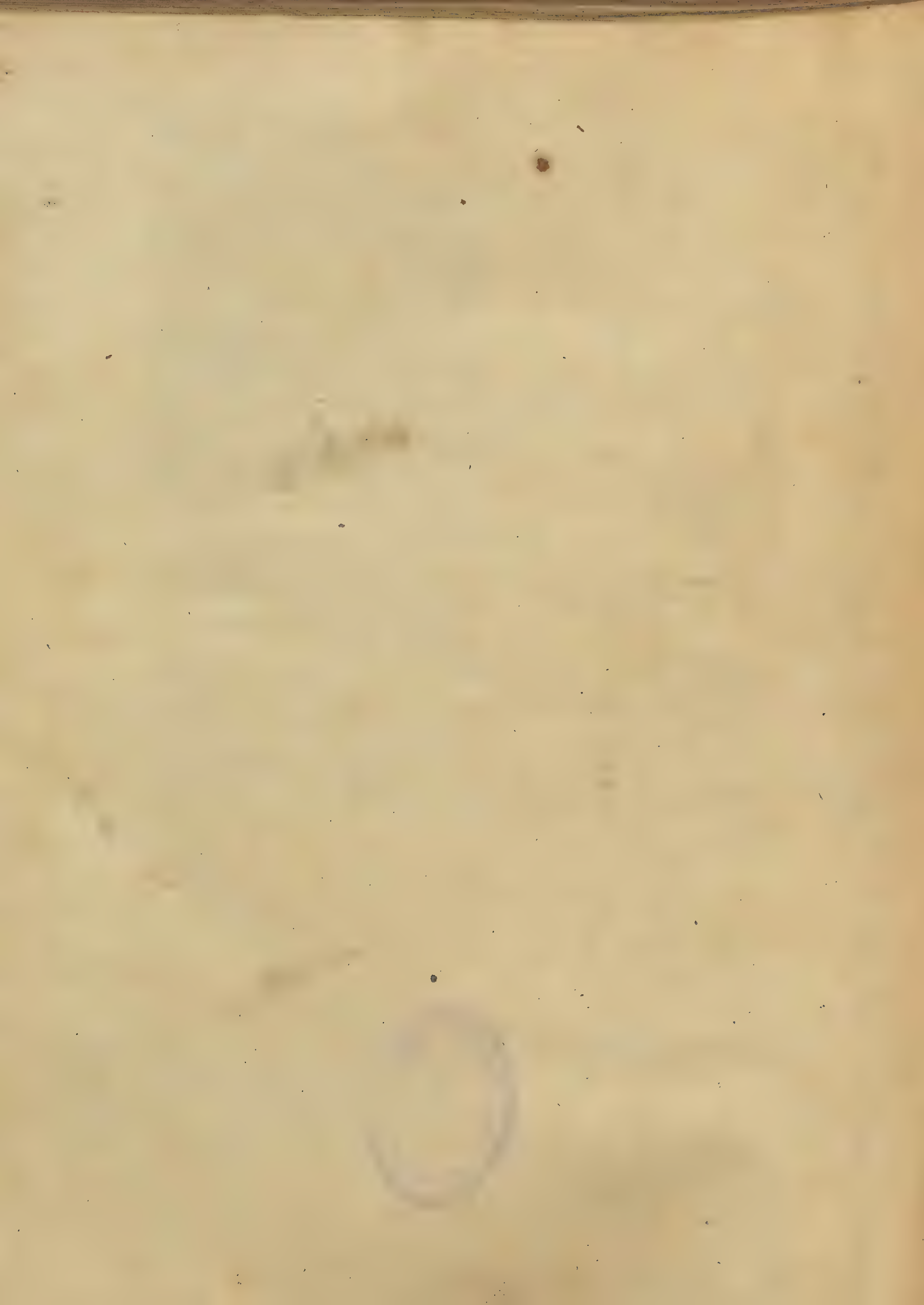
Tyro-

X.

Z.

FINIS.

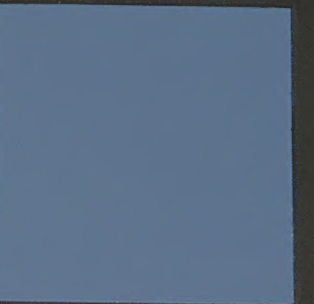

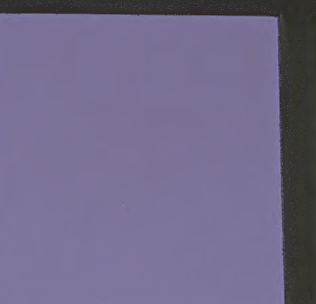
ROSINI.
ANT. ROM

I

colorchecker CLASSIC

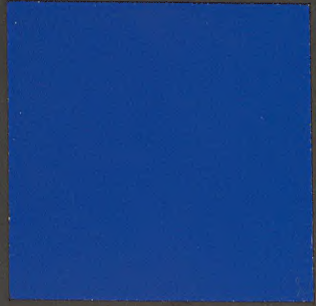

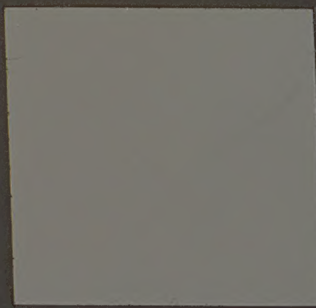
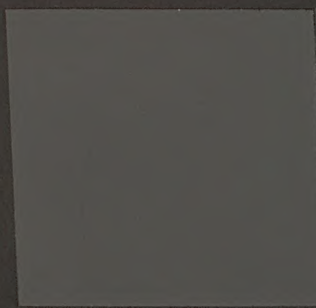

calibrite

mm